СРБИЈА
И ЈУГОСЛАВИЈА
1914 - 1945

ВАСА КАЗИМИРОВИЋ

КЊИГА
I

4103 *Vienjevac Predrag*

Издавање овог дела помогло је
МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

949 "1914/1945"

Васа Казимировић

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА 1914-1945

књига прва

КРАГУЈЕВАЦ
1995.

БИБЛИОТЕКА "МИЛУТИН БОЈИЋ"
ИНВ. БРОЈ
БЕОГРАД

„Ништа ми на свету није милије
ни љубезније од мојеīа рода; но,
колико īа више љубим, толико
сам му више дужан īправду
и истину īредстављати
и īоворити“

Доситеј Обрадовић
(Живот и īрикључења)

ПРЕДГОВОР

Рад на овом делу трајао је пуних шест и по година. Када је написано прво слово, Југославија, као држава Срба, Хрвата, Словенаца и других народа, још је постојала. А када је завршено последње поглавље, у мају 1995, те државе, која је по оштрини националних, верских и других супротности представљала јединствен пример заједништва у модерној светској историји, како је много пута казано, већ није било. Вољом народа који ту заједницу уистину никад нису хтели (Хрвата, Словенаца и других) и који су, од првог часа када су се у њој нашли стицајем прилика и силом многих околности, све чинили да се од ње отцепе, и ангажовањем међународног фактора у пуној мери, она је 1991. године постала прошлост — успомена са црним флором...

Сама идеја да ово дело буде написано родила се 1974. године, онда када је донесен нови Устав и када је у државно-партијским врховима владала девиза „Слаба Србија — јака Југославија".

Посебан повод да се лати рада на овом делу, аутору је било сазнање да однос Србије према Југославији и положај Србије у њој од самог њеног оснивања 1. децембра 1918. године, нису у свему довољно истражени, затим, и нарочито, да пуна истина о Србији и Србима у Другом светском рату није изречена, да су многа питања, делом из политичког опортунизма, остала без правог одговора, као, на пример, питање да ли су Срби, каквих тврђења има, „као народ пали на испиту историјске зрелости", будући да су, „супротно својим интересима и без довољно критичности", у два маха — 1918. и 1945. године — „у еуфоричном стању ушли у заједничку државу".[1]

Држећи се Леополда Ранкеа (да је задатак историографа да опише „како је заиста било"),[2] *Доситеја Обрадовића (да свом*

---

1 Михаило Марковић, академик. „Политика", 30. 8. 1991, 7.

2 Леополд Ранке (1795-1886), знаменити немачки историчар, аутор познатог дела „Српска револуција" (Serbische Revolution), које је изазвало велико интересовање у читавој Европи и доживело више издања: прво, 1829. године, друго 1844, а треће (под насловом „Serbien und Türkei im neunzenthen Jahrhundert"), 1879.

народу ваља само „правду и истину представљати и говорити"), а пре свега славног архимандрита Илариона Руварца (да се историјска истина не сме мимоилазити ни у име патриотизма)[3], *аутор је прву и највећу пажњу посветио утврђивању чињеница, као и провери оних чињеница које су већ биле прихваћене у историографији и публицистици као поуздане и тачне, чак и за сва времена. Поступајући тако, он је тежио да изведе одређене закључке, и да, на тај начин, између осталог, што потпуније објасни узроке пропасти југословенске државе 1941, а посредно, и 1991. године, која је била пропраћена масовним страдањем српског народа, највећим у његовој историји.*

Захваљујући истраживањима у страним и домаћим архивима, и консултовању управо огромне литературе, стране и домаће, и оне настале међу Србима у емиграцији, дело које је пред читаоцем не садржи само многе чињенице досад непознате или пак пређуткиване у јавности, нарочито кад су у питању збивања у Другом светском рату, већ нуди, потребно је истаћи, и нове погледе на одређене догађаје, укључујући ту и грађански рат међу самим Србима, као и на личности које су биле одлучујући актери у њима.

Никако из пуке учтивости, већ из осећања стварне обавезе, аутор не може да не захвали на предусретљивости управама и особљу свих архива у којима је истраживао, а у првом реду управи и сарадницима Архива Српске академије наука и уметности у Београду (академику Василију Ђ. Крестићу, вишем архивару Милету Станићу, и другима). У овом архиву аутор је био изванредно примљен, максимално му је излажено у сусрет, како стављањем на располагање релевантне документације на увид, тако и драгоценим саветима при одабирању грађе.

За помоћ и подршку у разним видовима, писац захваљује и својим пријатељима — Јовану Јовановићу, адвокату из Београда, који је био врсни познавалац српско-црногорских односа, адвокату Сави Анђелковићу, Мијату Сарићу, економисти. А топлу и најтоплију захвалност, аутор изражава својој супрузи Марији, која га је годинама бодрила да истраје у раду на писању овог дела и која му је дала многе умне предлоге и сугестије

Београд, 10. мај 1995.

---

3 Руварац, Јован, по замонашењу Иларион (1832-1905), архимандрит манастира Гргетега, ректор Карловачке богословије. Мада по професионалном опредељењу није био историчар, Руварац је оснивач „школе изредних критичких историка код срба". Својим радовима дао је „одличне примере критичке оштроумности, зачињене страсном тежњом за историјском истином" (Никола Радојичић, Народна енциклопедија Ст. Станојевића, III, Београд 1928, 807-808).

Први део

СРБИЈА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Глава прва

РАТ ЗА ЈУГОСЛАВИЈУ

1. Атентат у Сарајеву и напад Аустрије на Србију

Кад су у Сарајеву, 28. јуна 1914. године, изгубили животе престолонаследник Аустро-Угарске Франц Фердинанд и његова супруга, цела је Европа уздрхтала. А против Срба и Србије, као и 1903. године, после погибије краља Александра и краљице Драге Обреновић, дигнут је многи глас, поред осталог и у Великој Британији... У самој Двојној монархији, међутим, и у први мах, вест о атентату није примљена као некакво велико зло. Напротив. Било је много оних који су се тој вести и обрадовали... Гроф Отокар Чернин, царско-краљевски посланик у Букурешту и потоњи министар спољних послова, описујући у својим мемоараима[1] „штимунг" у Бечу по објављивању саопштења о догађају на Миљацки, рекао је, да је у граду Хабсбурга било чак више оних који су се радовали него оних који су туговали. У истом смислу изразио се и Јозеф Редлих,[2] аустријски политичар великог угледа, истичући у свом личном дневнику, незаобилазном извору информација за све историчаре, да се 28. и 29. јуна у престоници Франц Јозефа нигде није могла приметити нека жалост, да је свуда свирала музика...

Сасвим тако као Чернин и Редлих, расположење у Бечу после атентата описао је и британски новинар и публицista

1 Ottokar Graf Czernin, Im Weltkriege, Berlin-Wien 1919, 63.

2 Das politische Tagebuch Joseph Redlichs, bearb. von. Fritz Fellner, Graz-Köln 1953, I књ., 235.- Редлих је био један од оних аустријских политичара који је још 1909. године изразио мишљење, да Аустрија не може задржати у свом поседу Босну, Херцеговину и Далмацију ако једном „не удари по глави Српство под вођством Карађорђевића...". Забелешка у дневнику од 22.2.1909, књ. I, стр. 7.

Хенри В. Стид,[3] један од најобавештенијих људи у читавом свету тог времена о збивањима у Аустро-Угарској и на целом Балкану, пре свега онима изван јавне сцене. По његовим речима, у војним круговима, у редакцијама листова, па и на самом двору, међу члановима владајуће куће, „манифестовала се непристојна радост...“ Згражавајући се над тим, Стид је објашњење за такво понашање, посебно међу припадницима царске фамилије, нашао у раширеном уверењу да је у питању — прст судбине. „Зар није судбина ослободила Хабсбурге несносног и скоро лудог престолонаследника и његове жене морганатткиње, чијих су се интрига ужасавали?...“

По сведочењу Стида, „званични агенти обавештаваху дипломате, да несрећа није тако велика, пошто је покојни надвојвода био осуђен на пропаст, и да не би живео дуже од годину дана...“[4]

Тако како је било у Бечу, по пристизању првих вести о погибији Франца Фердинанда и супруге му Софије, тако је било и у Будимпешти, другој престоници Дунавске монархије. О некој жалости — ни трага. Ни коњске трке, забележили су хроничари, нису биле отказане. Оне су биле чак упадљиво добро посећене...

Ако се ни у Бечу ни у Будимпешти и није жалило за жртвама Гаврила Принципа у Сарајеву, то никако не значи, међутим, да се о њиховој погибији није много говорило. Говорило се, чак надугачко и нашироко. А „штоф“ за ове разговоре без краја и почетка стизао је са свих страна, из свих могућих „кухиња“ — из царског двора, из главног генералштаба, из министарства спољних послова, из кругова политичара, оних који су били наклоњени Францу Фердинанду, али и оних који су били његови луги противници...

Са догађајем у Сарајеву довођен је у везу и син бивше престолонаследника Рудолфа.[5] Тврђено је да је он све организовао, да би, наводно, осветио смрт свог оца, који треба да је био жртва Франца Фердинанда. Затим председник мађарске владе гроф Иштван Тиса...[6]

Тиса је довођен у везу са атентатом и зато што је било опште познато да он није трпео Франца Фердинанда нити пак Фердинанд њега. Управо пред свој пут у Босну, Франц Фердинанд је јавно изјавио, да он Тису, кад дође на престо, неће ни 24 сата оставити на положају председника мађарске владе. „Не будем ли то учинио“, рекао је Франц Фердинанд, „изложио бих се ризику, да Тиса током 48 сати дигне револуцију против мене...“[7]

Да ли из круга блиског Францу Фердинанду, или из неког другог, антимађарског круга (Многи Аустријанци, као и Франц Фердинанд, нису могли ни да смисле Мађаре), тек Беч је, у једном часу, облетела и вест да је гроф Тиса тесно повезан са вођом „Црне руке“ у Београду и шефом обавештајне службе српске војске у то време, пуковником Драгутином Димитријевићем-Аписом.[8]

Имајући у виду шта се све износило за грофа Тису у вези са атентатом, и шта је све гроф Тиса изјавио на седници заједничког министарског већа, одржаној 7. јула 1914. године (кад је оштро критиковао мере обезбеђења у Сарајеву на Видовдан, 28. јуна), историчар Херман Канторовиц је закључио, да је „гроф Тиса изгледа нешто знао што нама није познато...“[8-a]

Како показују најновија истраживања, за војни и политички врх Аустро-Угарске, права истина о атентату, строго узевши, није ни била нарочито важна. За њега је било најважније да се

---

3 Henry Wickham Steed, L'Angleterre et la guerre, Paris 1915. Види и: Југословенски гласник, Ниш 1915, 78-79.

4 Франц Фердинанд је био жртва парализе, исте оне болести од које је патио и његов претходник, престолонаследник Рудолф. Види: Alfred Freiherr von Margutti, Kaiser Franz Joseph, Wien 1924, 98. - По Херману Канторовицу, управо пред 1914. годину, болест Франца Фердинанда била је достигла стадијум напада лудила, нарочито приметног у лову, када Фердинанд није могао да се наубија високе дивљачи. Уп. Hermann Kantorowitz, Gutachten zur Kriegsschuldfrage, Frankfurt a/M 1967, 354-369.

5 Кронпринц (престолонаследник) Рудолф, рођен 21. 8. 1858., изгубио је живот 30. јануара 1889. под ни до дан-данас нерасветљеним околностима. Према званичној верзији, он је у дворцу Мајерлингу у Доњој Аустрији извршио самоубиство, пошто је претходно убио своју љубавницу баронесу Марију Вечеру. Либералних схватања, а у сваком случају другчијих него што су била схватања његовог оца, Франц - Јозефа, Рудолф је дошао у сукоб са њим и целим двором. Устајао је и против покатоличавања становника Босне и Херцеговине. Тражио је да се макар Срби у Босни и Херцеговини оставе у својој вери. У новинским чланцима, које је објављивао под псеудонимом, оштро је нападао дворске личности, еријерцога Албрехта, пре свега, због оснивања тајног савеза за претварање Босне у бастион католичанства. На годину дана пред своју смрт, Рудолф је објавио у Паризу, под псеудонимом Јулиус Феликс, једну брошуру која је била отворено писмо цару Франц-Јозефу и у којој је тражио да се Аустро-Угарска окани Балкана и престане да се управља према жељама Немачке. — С краљем Миланом Обреновићем, Рудолф је имао блиске и пријатељске односе. Види о Рудолфу, и: Brigitte Hamann, Kronprinz Rudolf, Wien 1979, нарочито стр. 84-87, 191, 228.

6 Види и: Francois Fejtö, Requiem für eine Monarchie, Die Zerschlagung Österreich-Ungarn, Wien 1991, 344.

7 Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914, Берлин 1922-1926, XXXIX, док. 15732, Tschirschky an Jagow, 10.5.1914.

8 На инсистирање регента Александра Карађорђевића, Апис је стрељан у Солуну, 1917. године (Солунски процес). Довођен је најдиректније у везу са организовањем атентата у Сарајеву, 28. јуна 1914. Његова личност и рад још нису у свему осветљени, чак ни сам карактер организације „Црна рука“, чији је био шеф, али не и оснивач. У српској историографији приказан је као главни организатор убуства краља Александра и краљице Драге Машин 1903. године, што демантују нова сазнања. Види: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, Београд 1990, књ. I, 602.

8-а Kantorowitz, нд., 369.

за атентат Србија учини одговорном и да се она — примерно казни. Начелник генерал-штаба аустро-угарске војске, Конрад фон Хецендорф, иступио је чак са тезом, да атентат у Сарајеву није ништа друго до објава рата Србије Двојној монархији...[9]

Као и у генералштабу, изразито ратно расположење владало је и у министарству спољних послова, на Балхаусплацу. Јединствено се овде сматрало да је, најзад, дошао толико жељени час да се проблем Србије (и Балкана) једном и за сва времена реши у складу са интересима Монархије.

Посланику у Београду, Владимиру фон Гизлу, рекао је лично министар спољних послова, после заједничке седнице министарског савета од 7. јула 1914. године: „Без обзира на то како ће Срби реаговати, ваша је дужност да прекинете све везе и отпутујете из Београда; до рата мора доћи".[10]

Тридесетог дана по атентату у Сарајеву, а пошто је у међувремену осигурала подршку Немачке Вилхелма II, Аустро-Угарска је објавила, 28. јула 1914. године, рат Краљевини Србији, и не узимајући озбиљно у разматрање одговор српске владе на постављени јој ултиматум.

Сам текст објаве рата, међутим, није имао онај садржај који је био одобрио аустријски цар. У последњем моменту извршене су, самовласно од стране министра спољних послова, измене у оном делу у којем се наводило да су Срби већ почели непријатељства — код Ковина.

Радило се овде о једној потпуно измишљеној тврдњи, којом се хтело да докаже да су Срби агресори, да су започели рат и без објаве рата.[11]

Објава рата Краљевини Србији уследила је обичном депешом, преко поште у Темишвару.[12] С обзиром на то како је телеграм отпремљен, и с обзиром на то да је иста депеша

9 Conrad von Hötzendorf, Aus meiner Dienstzeit 1906-1918, Wien-Leipzig 1922, књ. IV, 17.

10 Kriegsarchiv Wien (у даљем тексту KAW) 8/61, Нр. 25.

11 Уп. Manfred Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, Graz-Wien 1993, 94.

12 Према професору Универзитета у Бечу, Александру фон Холд-Фернеку (Ferneck), телеграм о објави рата Србији упућен је преко Черновица и Букурешта у Београд због наводно прекинуте директне везе између Беча и Београда. Да ли је тај телеграм уопште и стигао до српске владе - у Бечу се није знало, и то никога није ни занимало. Јер, како је Фернек изјавио, у јулу 1914., „са правне тачке гледишта то је било ирелевантно...". Види: Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Kriese 1908. bis zum Ausbruch des Weltkrieges 1914 (у даљем тексту ÖUA) акт бр. 10862.

упућена и Врховној команди српске војске, али другим путем — преко Земуна, српска влада је посумњала у аутентичност телеграма о објави рата.[13] Али, та сумња била је брзо распршена...

Већ током следеће ноћи, у 23 часа, почело је бомбардовање Београда, које ће потрајати осам дана и ноћи без престанка.

На вест, да су непријатељства са Србијом почела, и да су у рат ступиле и све велике европске силе, расположење у целој Аустро-Угарској се одмах променило. Све је у овој држави одједном скочило на ноге, и сви су се стали клети у победу „над варварима Балкана" и осталим непријатељима Аустро-Угарске и Немачке. Интелектуална елита је при том била она друштвена група која је у највећој мери распаљивала одушевљење за рат. На листи интелектуалаца који су се ставили у службу бога Марса налазила су се и таква славна имена као што су били Стефан Цвајг и Сигмунд Фројд. Овај последњи је тих дана писао: „Осећам се можда по први пут у ових 30 година као Аустријанац и хтео бих још једном да покушам са овим мало обећавајућим царством..."[14]

Чак су и највиђенији песници, и у Аустрији и у Мађарској, ударили из све снаге у ратне таламбасе... У Мађарској су позивали у бој против „псеће Србије" песници Жигмунд Мериц (Möricz), Ђула Јухас (Juhasz) и други, а у Аустрији, међу тада најпознатијим, Алфонс Пецолд (Petzold).

У фаланги ратних бубњара нису недостајали ни највиђенији социјал-демократи. У Бечу су они као папагаји понављали паролу немачког цара Вилхелма II, да је започети рат — „свети рат против Словена". Познати социјал-демократа Карл Ренер (Renner) чак се усудио да јавно уствари, да ће победа Аустро-Угарске и Немачке допринети победи социјализма, док би победа сила Антанте значила тријумф капитализма и империјализма...[15]

Штићеници богиње Клио, историчари дакле, међу којима и они најпознатији, као што су били Аугуст Фурније и Хајнрих Фридјунг у Аустрији, све су пак чинили да јавност Аустро-

13 Уп. Документа о спољној политици Србије 1914, књ. VII, св. 2, Београд 1980, 705.

14 Franz Herre, Kaiser Franz Joseph von Österreich, Sein Leben - seine Zeit, Köln 1978, 452.

15 Rauchensteiner, н.д., 102.

Угарске увере да је у питању одбрамбени рат, и да се тај рат тиче части и егзистенције сваког грађанина Хабсбуршког царства.

И за војни и за политички врх Аустро-Угарске, рат са Србијом требало је да буде — казнена експедиција. У том смислу дате су и одређене директиве официрском кору. Какве су те директиве биле види се и из упутства Генералне команде деветог корпуса аустро-угарске војске, у којем је речено, да је Србија непријатељска земља чије је становништво испуњено фанатичном мржњом „против нас", земља у којој су мучка убиства не само допуштена, већ се и славе — „као херојски чин". С обзиром на то, у упутству је истакнуто, да је било каква хуманост и „мекоћа срца" према становништву Србије недопустива...[16]

Врх Аустро-Угарске био је уверен да ће премоћном снагом своје оружане силе Србију моћи да скрши у једном налету. Полазило се при том и од тога, да Србија „представља по пространству и по становништву једва неку аустријску покрајину, а по војној сили, њеноме квантитету и техничкој опреми, дете према човеку у пуној снази".[17]

Србија је, како се планирало у Бечу, имала да заувек буде избрисана са карте Европе... Тиме би био за сва времена решен и проблем Јужних Словена, који је одувек био везан за Србију, и по томе био у ствари српски проблем. Александар Мусулин, пореклом Хрват (важио у министарству спољних послова у Бечу за експерта за јужнословенска питања и био онај који је саставио нацрт ултиматума Србији), заузео је став још 29. јуна 1914. године, дан по атентату у Сарајеву, да је куцнуо последњи час за војни обрачун са Србијом, будући да се још може рачунати са потпором словенских народа у Монархији — нарочито хрватске нације — што касније, с обзиром на растуће субверзивне аитације Србије, неће бити случај.[18]

Занимљив је податак да се у савременој аустријској историографији као главни разлог што се Беч одлучио за рат против Србије наводи постојање страха од Србије, а преко Србије — и од Русије.[19]

Исто онако како се на проблем Србије гледало у Бечу, гледало се и у Берлину. И као што је Беч био убеђен у брзи слом Србије, био је убеђен и Берлин. На цео војни поход Аустро-Угарске на Србију, како се изразио, 19. јула 1914. године, државни секретар у министарству спољних послова Немачке, фон Јагов, у разговору са представником Русије, Броневским,[20] *гледало се у Берлину као и у Бечу — као на неку врсту „мале егзекуције" („une pétite execution"). Фон Јагов се није устручавао, при том, да Србе назове — „народом убица".*

Храбрећи Аустро-Угарску да истраје у својој одлуци да се оружјем разрачуна са Србијом, одговорни људи Немачке су истицали да ће то бити један чисто локални сукоб, да се у њега неће мешати друге велике силе...

О томе како се Немачка поставила према сукобу Аустро-Угарске са Србијом, говори се и у немачкој „Белој књизи", објављеној 2. августа 1914. године. „Од самог почетка конфликта", каже се ту, „ми смо стајали на гледишту, да се овде ради само о аустријској ствари коју она има да среди са Србијом. Ми смо отуд сва наша настојања усредсредили на то, да рат локализујемо и остале силе уверимо у то, да је Аустро-Угарска ради оправдане нужне одбране и стицајем околности била принуђена да се одлучи на употребу оружја. Ми смо наглашено истицали, да ниједна културна држава нема право да у овој борби против некултуре и политичког злочиначког морала стане Аустрији на пут и покуша да спречи да Срби добију заслужену казну".

Аустријски цар Франц Јозеф, када се 2. јула писмом обратио немачком цару Вилхелму II,[21] *нагласио је, да је циљ његове царевине да Србију територијално смањи у тој мери да она не би никад више могла да се опорави и постане проблем за Двојну монархију.*

За смањење Србије гледирао је и председник мађарске владе, гроф Тиса, на седници заједничког министарског савета, одржаној 7. јула 1914. године, у Бечу. И председник царско-краљевске владе, Аустријанац гроф Штирк, тражио је да се Србија територијално смањи, и тако смањена, у војном погледу учини, „у извесном смислу" зависном од Аустро-Угарске.[22] *Поред тога, овај гроф је сматрао да би „било препоручљиво" да се са српског престола удаљи династија Карађорђевића...*

Војни врх Аустро-Угарске, на челу са начелником генералштаба фон Хецендорфом, тражио је, међутим, да се Србија, а с њом и Црна Гора, једноставно анектирају. На тај начин, био би уништен „нимбус великосрпства" и Монархија би „могла да задржи власт над својим Словенима".[23]

---

16 Уп. Hermann Wendel, Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit, Frankfurt a/M 1925, 709.

17 Владислав Миленковић, Економска историја Београда, Београд 1932, 7.

18 A. Musulin, Das Haus am Ballplatz, Erinnerungen eines öster. - ungar. Diplomaten, München 1924, 213-215. Види и: John Leslie, Österreich-Ungarn vor dem Kriegsausbruch, у: Deutschland und Europa in der Neuzeit, Stuttgart 1988, 2. књ., 665.

19 Die Habsburgermonarchie 1848-1918, VI, Wien 1989, 336.

20 Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus, Berlin 1936, I, 5, прилог 7.

21 ÖAU, н. збирка докумената, бр. 9984.

22 Штирк (Karl Stürgkh), председник аустријске владе 1911-1916, убијен 21.10.1916. у Бечу од стране сина вође аустријских социјал-демократа Виктора Адлера, Фридриха Адлера. Две године касније, 1918., у истом месецу, октобру, убијен је и мађарски председник владе, 1913-1917, гроф Тиса, у свом стану у Будимпешти од непознатих војника. - Види: Protokoll des gemeinsamen Ministerrates unter dem Vorsitz Berchtolds vom 7. Juli 1914.

23 KAW, н. извор, Писмо Конрада фон Хецендорфа Потиореку од 20.12.1912., Generalstab, Op. B. Fasz. 61.

БИБЛИОТЕКА "МИЛУТИН БОЈИЋ"

И у позну јесен 1915. године Конрад фон Хецендорф ће захтевати да се спроведе анексија Србије. По свој прилици, у дослуху с њим, изићи ће и генерал Јохан Јроф Салис Севис, први гувернер окупиране Србије, с тим предлоіом пред Беч у првој половини 1916. године. А њеіов наследник у Србији, Адолф барон фон Ремен, покушаће да то оствари у пролеће 1918. године — у заједници са іенералом, Хрватом Стјепаном Саркотићем,[24] тадашњим поілаваром Босне и Херцеіовине, и ірофом Хајнхрихом Клам-Мартиницем, іувернером Црне Горе.

У Мађарској, кад је реч о анексији Србије, није било јединственої става. Неки круіови били су против анексије, а неки за анексију по сваку цену. По једнима, требало је од Србије одвоіити само неке области и доделити их Буіарској и Албанији, односно Уіарској — део приобаља Саве и Дунава, али је никако и ни у ком случају у целини не прихаіати Аустро-Уіарској. То би, іоворило се у тим круіовима, било опасно, јер би Србија у том случају ојачала тријалистичке снаіе, повећала и иначе прејаку словенску масу у Монархији, и, на тај начин, створила услове да се јуіословенска идеја оствари унутар Хабсбуршкоі царства, а што би било катастрофално по мађарску хеіемонију.

Председник мађарске владе, іроф Иштван Тиса, изјаснио се, почетком новембра 1915. године, за прихаіање Беоірада и Мачве Уіарској (Непосредно пре тоіа, 2. октобра 1915, Тисина влада је донела одлуку о прикључењу Босне и Херцеіовине Мађарској).

Године 1917. вођена је велика дебата у уіарском парламенту о прихаіању Србије круни Светоі Стефана. Иштван Бетлен, каснији министар-председник Мађарске, иступио је са захтевом да се остатак Србије, после предаје одређених њених територија Хрватској, Буіарској и Албанији, обавезно укључи у састав Уіарске. Истичући да је то нужност, а да је „поірешна она политичка мисао која у ослабљеној и окрњеној Србији види немоћноі субјекта за даље деловање на плану окупљања Јужних Словена", он је рекао:

„Ми се морамо трудити у том правцу да се одлуком Конференције о миру већина српске нације нађе у оквирима Хабсбуршке монархије и ту обезбеђује свој просіеритет. Након поштене деобе територија са Хрватском, Србија стављена у сличан аутономни положај требало би да се нађе под жезлом светостефанске круне, друіачије решење іеоірафија не трпи".[25]

24 Саркотић, Стјепан, генералпуковник аустро-угарске војске, земаљски поглавар Босне и Херцеговине, после Потиорека. Централна фигура антисрпске и антијугословенске групе Хрвата после Првог св. рата. Подржавалац усташа и Павелића лично.

25 Лист „Náplo", 3. март 1917. Види: Ђерђ Гал, Јавно мњење Угарске о југословенском питању у току Првог светског рата, зборник Стварање југословенске државе 1918. године, Београд 1989, 393-394.

Постављајући захтев да се најзначајнији и „најсрпскији" део Србије прихаіи Уіарској, одлучујући фактори у Мађарској тоі времена позивали су се и на историјско право. А то право темељило се на чињеници, да је владар Зете, Вукан, најстарији син Стефана Немање, за пружену му помоћ против брата Стефана (Првовенчаноі), уіарском краљу Емерику препустио Србију — па ју је овај унео у уіарску краљевску титулу, која је уз имена уіарских влада понављана вековима, све до 1918. године.[26]

Право на пуну историјску истину захтева да се каже, да се, тамо у 1917. години, и у самој Србији нашло подоста људи који су се активно аніажовали на укључењу властите земље у туђу државу.

Радило се ту безмало о једном правом покрету, на чијем су се челу налазили и људи од имена и великоі уіледа, као што су били професор Универзитета у Беоірaду, Живојин Перић, затим вођ Напредњачке (Националистичке) странке Војислав Вељковић, песник Сима Пандуровић, бивши министар војни и иностраних дела, Василије Антонић, и други.

Аустрофили „од коре до сред среде", ови људи чинили су ону струју у Србији која се, и пре напада Аустро-Уіарске на Србију, одлучно изјашњавала против јуіословенске политике српске владе, тврдећи да је та политика опасна и штетна по Србију и српски народ. Управо професор Перић је још у јесен 1913. године у једној изјави листу „Дојчес фолксблат" рекао, да је јуіословенска политика, „сентиментална и нереална" и да је „најозбиљнија сметња измирењу Србије са Аустро-Уіарском и заснивању једне политике трајноі пријатељства између ових двеју држава, политике која је Србији најбоља іарантија за одржање нових поседа њених као и за њено мирно решење".[27]

Одлука Беча да се Србија као држава разбије и у целини или делом припоји Хабсбуршком царству, донесена после атентата у Сарајеву, била је резултат једне константне непријатељске политике Беча према Србији (Атентат на Франца Фердинанда послужио је само као изговор за дуго планирани обрачун са Краљевином Србијом).[28] О томе говори читав низ докумената, од којих је посебно вредан помена један елаборат из 1807. године... У питању је елаборат састављен за аустријског цара, а на иницијативу надвојводе Карла. У њему је, три

26 Уп. Сима Ћирковић, Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника, Историја српског народа, Београд 1981, I, 263.

27 Цитат према: „Самоуправа", број 243 од 22.10.1913.

28 Fritz Fellner, Die Mission Hoyos, зборник Велике силе и Србија, Београд 1976.

године по подизању српског народа у Србији на оружје против турских поробљивача, разрађена концепција политике моћног царства према Србији.[28-а]

Кад је овај елаборат састављен, Србија је тек била почела у правом смислу те речи да добија атрибуте самосталне државе. Те године, наиме, Русија је склопила са Србијом, дојучерашњом турском покрајином, једну врсту савеза — и на тај начин, уз све остало, по први пут скренула пажњу целе Европе на њу. Кнез Сима Марковић, председник српског Правитељствујушчег савета, свестан значаја закљученог уговора са Русијом, изговориће, с разлогом и правом, са пуно поноса и одушевљења, на дан 19. марта 1807. године оне историјске речи — да „Србија сматра себе као независну државу".

Елаборат за аустријског цара био је тако сачињен, да би се без даљег могао назвати првим планом за анексију Србије у новијој историји Аустрије.

Од тада, па све до 1914. године, заправо све до 1918. године, док Хабсбуршко царство није коначно „пукло", направљени су у Бечу још многи планови у реченом правцу и смислу...

Први план за анексију Србије, из 1807. године донесен је у часу када се у Бечу схватило, а то је било непосредно после великих српских победа над турским војскама 1805. и 1806. године, да устанак у Србији није никакав покрет месног карактера, већ да се ту ради о настојању да се створи српска држава у којој би се нашли сви Срби, па и они са територија под аустријском влашћу.

Кад би у политици, уопште узев, постојала захвалност, поготову у међудржавној политици, онда би се за Аустрију могло рећи, да се она, својим планом за анексију Србије из 1807. године, показала врло незахвалном према Србима. Крајње незахвалном. Јер ако ико, онда су Срби, стотинама година дотле, стајали Аустрији уз бок, и тукли се за њен рачун у свим ратовима које је она водила против Турске. Штитећи аустријске интересе пали су многи српски великани, међу њима и последњи српски деспот, Павле Бакић — 1536. године, код Горјана недалеко од Ђакова у Славонији. Био је то јунак о којем

28-а Како је то саопштио Васа Чубриловић (Србија и Аустрија у 19. веку, зборник Велике силе и Србија пред Први светски рат, Београд 1976) овај елаборат је пронађен у личној архиви аустријског маршала Радецког.

је својевремено говорила цела Европа, нарочито после његовог подвига у борби с Турцима у Доњој Аустрији, на простору између Бадена и Трајскирхена. Тада је он, у силовитом јуришу на челу српске коњице, 18. септембра 1532. године, разбио силну турску војску и ослободио бројно аустријско становништво које су Турци били потерали собом као робље. Самог команданта турске војске, Осман-бега, Бакић је лично копљем оборио с коња и одрубио му главу... Како је установио трудољубиви историчар Алекса Ивић,[29] о Бакићевом тријумфу над турском војском и победи над Осман-бегом одмах је одштампана једна брошура на немачком језику, у којој је хвалоспевним речима описано јунаштво српског деспота.[30]

У себичност Аустрије, у њену рачуницијску и непријатељску политику, Срби су имали прилике да се увере и током двогодишњег рата Аустрије са Турском, 1716-1718. године. Мада су се тада Срби срчано борили на страни Аустрије и у знатној мери допринели протеривању Турака из Београдског пашалука, Аустрија није ни помислила на то да им помогне да остваре своју независност (што су Срби очекивали), већ је хтела да њихове земље анектира и учини их својом покрајином. У Београду, и целом пашалуку, Аустрија је тада увела режим који је био све пре само не пријатељски према Србима. Био је то безобзиран, експлоататорски режим којем су давали печат језуити, по много чему теже подношљив него што је то био случај са режимом у време Турака. У самом Београду извршено је чак насилно пресељење Срба са Дунава на Саву, да би се на земљишту које је дотле њима припадало населили Немци.[31]

Фаворизовани на рачун Срба у сваком погледу, досељени Немци требало је да буду апсолутно главни фактор у граду, већ како је то био рекао и цар Карло VI,[31-а] да у Београду, „као у крајњем граничном месту, и првом зиду целог хришћанства,

29 Др Алекса Ивић, Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе 1703, Нови Сад 1929, 120 и 383.

30 Наслов брошуре: „Newe Zeyttung und warhafte Anzaygung etc. Waffenthat Paul Bakics bei Baden und Niederlage Kazum Begs bei Polthenstein".

31 У Београду је тада подигнута капија цара Карла VI, названа још и капијом Евгенија Савојског, са следећим натписом: „Карло VI, римски цар, август, поборник праве вере против хришћанских непријатеља, подигао је ова врата, величанствено дело, после освајања славног Београда, 1736".

31-а Карло VI владао је од 1711 до 1740. Од 22. 5. 1712. носио је и титулу угарског краља, а од јуна 1723. године - и чешког. Марија Терезија била је његова најстарија кћерка.

немачка нација у свако доба мора бити прва по снази, и по броју".[31-6]

Колико је Аустрији било мало стало до Срба, и колико је она мало била спремна да их подржи у њиховој борби за самосталну државу, видело се и после 1791. године, онда када је она изненада закључила с Турском мир у Свиштову. Тада је она потпуно оставила Србе на цедилу — и то у часу када су Срби, борећи се на њеној страни у рату који је започео 1787. године, заједно с њеном војском заузели још једном Београд и углавном сами ослободили цео Београдски пашалук.

Склапајући мир с Турском у Свиштову, Аустрија је у ствари изиграла ослободилачку борбу српског народа.

Кнез Алекса Ненадовић, командант српских снага у западној Србији у рату 1787. до 1791, рекао је после свега, сав ојађен и тешко разочаран у Аустрију, аустријском војном заповеднику:

„Познато вам је, да ја моје заклетве не преступам нити цара изневеравам и остављам, но цар оставља мене и сав народ српски, као његови стари што су наше прадедове остављали. Зато идем натраг преко Саве а немам писара ни други' учени' људи, но ћу ићи од манастира до манастира и казивати сваком калуђеру и попу да у сваком манастиру запишу да више никад, ко је Србин, Немцу не верује."[32]

Доследан својој речи, Алекса Ненадовић је и учинио онако како је рекао, што се види и из Троношког летописа, писаног 1791. године, у којем се налази и ова реченица: „Тако пострада бедни Србаљ верујући проклетом Немцу".[33]

Исто тако, 1811. године, кад је српска држава већ скоро била постала стварност, и кад су руске трупе почеле пристизати у Србију, Аустрија је читавим низом одлука показала да је заклети непријатељ српске независне државе. Између осталог, она те године издаје и наређење да се прекину све везе између Срба у Угарској са Србима у Србији...

31-6 Види: G. Bodenstein, Das Statut der Belgrader Deutschenstadt von 1724, Ungarische Rundschau, св. II, 413; Душан Поповић, Општинска управа у Београду за време аустријске владавине 1718-1739, Годишњак Музеја града Београда, III, 1956, 125.

32 Цитат према: Фрањо Туђман, Рат против рата, Загреб 1957, 82.

33 Троношки летопис настао је у манастиру Троноши код Лознице, задужбини жене краља Драгутина. Монаси овог манастира узели су активног учешћа у борбама против Турака 1790.

У страху да би Срби, потпомогнути Русима, могли упасти у југословенске покрајине Аустрије, а прво у Срем и Славонију, канцелар Аустрије Метерних,[34] оштро је запретио српским главарима, 23. јула 1812. године (преко славонског војног заповедника Хилера) да ће Аустрија, ако Срби покушају да пређу Саву, заузети Београд и друге градове у Србији и предати их Турцима. Турцима је пак поручио, 1. јануара 1813, да је крајње време да се „нередима" које су изазвали Срби, јер „неће споразум" већ „хоће независност", учини крај на темељан и трајан начин.

Кад се, затим, у лето и јесен 1813. године, Турска стуштила на Србију, и ова претрпела пораз, Аустрија је показала своје непријатељство према Србима у најпунијој мери. Према српским избеглицама, које су потражиле спас углавном у Срему и Банату, аустријски органи власти понели су се врло сурово. Српске старешине, на челу са Карађорђем, били су позатварани... Међу српским првацима према којима се Аустрија понела нарочито безобзирно и нехришћански налазио се и Хаџи-Продан Глигоријевић, војвода у Старом Влаху и челник неуспелог устанка против Турака у рану јесен 1814. године. Не осврћући се на то што је Хаџи-Продан био рањен у груди, аустријске власти су га — кад је од њих потражио заштиту од Турака — бациле у тешки оков и из Петроварадина пребациле у тврђаву Мункач у Угарској, где је остао заточен негде до марта 1815. године.[35]

Непроменљива у свом непријатељском ставу према Србији као самосталној држави, Аустрија је и 1815. године, кад је избио Други устанак, све учинила да он не успе. Већ на вест да је устанак избио, Аустрија је затворила границу и наредила да се свим средствима спречи повратак у Србију народа избеглог 1813. године, као и придолазак нових избеглица из Србије у Аустрију. Строго се држећи овог наређења, на колоне избеглица из Србије, углавном жена и деце, испослата на границу аустријска војска отворила је чак, код Купинова у Срему и код Шапца, у јесен 1815. године, топовску ватру...

Да би издејствовао да Аустрија промени своје држање, кнез Милош Обреновић, вођ Другог устанка, покушао је

34 Metternich, Klemens Wenzel Nepomuk Lothar - Winneburg, кнез, министар спољних послова и државни секретар Аустрије 1810 - 1848. године

35 М. Гавриловић, Милош Обреновић, 86-108.

даинтервенише код самог аустријског цара. Али његово изасланство није ни стигло до Беча. Враћено је натраг с поруком да „бечки двор не признаје српску нацију".

Мудром Милошу ово је било више него довољно да закључи, да се Србија ничему добром од Беча не може надати. И, од тада, он се њој више неће ни обраћати,него — Русији.

У овим тешким часовима по Србију и њен национални интерес, Милош је говорио:

„Срби који су се поодавно преселили у земље аустријске царевине, лишени су свију својих привилегија, које су скупоценом крвљу својом заслужили код претпашњих императора, и сад трпе велико гоњење за своју веру..."

Милош је у ово време рекао још и следеће:

„Ја узимам слободу казати да у случају ако би аустријска влада, ма под каквим изговором, ступила са војском у наше земље, ми ћемо се сложити са Турцима, па заједнички се одупрети том злобном непријатељу нашег рода".[36]

Овако се постављајући, Милош Обреновић је заорао једну сасвим нову бразду у политици Србије према Аустрији и, у исти мах, он је био тај који је поставио на дневни ред питање Срба у Аустрији, односно отворио српско питање у овој држави.

На овај начин, кнез Милош ударио је сасвим другим правцем од оног којим је био кренуо старешина Срба у Првом устанку — Карађорђе Петровић, који је у једном часу чак био спреман да Србију прикључи Аустрији... Било је то у пролеће 1804. године. Формулишући српске жеље, он је аустријском пограничном капетану Шајтинском казао, између осталог, да би Аустрија требало да прими Србе под своју власт и да један аустријски принц дође за управника Србије...

Поступајући сасвим супротно од Милоша, а идући трагом Карађорђа, истина у сасвим друкчијим историјским околностима и у сасвим другим условима, Србију ће понудити Аустрији, много деценија касније, и „први српски краљ после Косова", Милан Обреновић...

После признања Србије за вазалну кнежевину (Једренским миром 1829. и Хатишерифом од 1830. и 1833. године), Аустрија није у бити променила свој став према њој. Она

36 Цитат према: Др Владимир Ћоровић, Велика Србија, Београд 1924, 41.

настоји и даље да јој чини тешкоће где год може. Између осталог и из страха да би се Србија могла проширити на земље које је она држала под својом влашћу а које је добрим делом насељавао српски народ.

Тамо од 1844. године, када је Србија све више стала бацати свој поглед управо на те земље, опредељујући се, у ствари, за широку југословенску политику ослобођења и уједињења, политика званичне Аустрије постаје у још већој мери непријатељска према српској држави. Државници Србије били су тога свесни, и извукли су закључак, да Србији са Хабсбуршким царством предстоји борба на живот и смрт — што се и обистинило 1914. године.

На неку битну измену у држању Аустрије према српској држави није могла да утиче ни 1848-1849. година, када су се Срби са оружјем у руци нашли на страни Беча, у борби против Мађара у Војводини. Што се тиче Србије, она се, учешћем у овом рату против Мађара, осетила, на једној страни, још позванијом да се залаже за своје сународнике у Хабсбуршком царству, а на другој — постала је још увереније да је Аустрија неспособна да изиђе на крај са поробљеним народима у својим границама и да неминовно хрли у сусрет свом расулу...

Мада се у Србији овако мислило, њени државници били су врло опрезни у изражавању својих ставова. Они су се посебно чували да изиђу на среду са својим правим намерама и циљевима...

Са аустријским државницима, међутим, ствари су стајале друкчије. Канцелар Метерних је, управо у мају 1848. године, изишао пред европске силе са једним планом који је, између осталог, ишао и за тим - да оконча постојање српске државе, тада, истина, још увек не и формално сасвим независне. План се тицао не само Југоистока, већ и неких других крајева Европе. Сводио се у ствари на јасно разграничење интересних сфера европских сила... Аустрија је, по другој тачки тог плана, требало да се одрекне Ломбардије и Венеције а да пруском краљу препусти да створи велику немачку империју. Надокнаду за све то, пак, имала је Аустрија да добије на Југоистоку, на рачун Турске, и постане, чак и по називу — „Словенска империја", под жезлом Хабсбурга. У састав ове империје имале су да уђу Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Албанија, Румелија до пред Цариград...

Овај Метернихов план није, природно, могао одговарати Србији, нити бити прихваћен од њених државника. За неке од њих, као за Константина Николајевића,[37] дипломатског агента Србије у Цариграду, боље решење било је да Србија остане у оквиру Турске... Полазећи, извесно, од става дипломате Милоша Обреновића, Михајла Германа, да је Србину пробитачније да буде с Турчином него с Немцем, он се, заједно са Илијом Гарашанином, определио за стварање једног српског вицекраљевства у саставу Турског царства. „Иноверно и иноплемено порекло династије Хабсбурга", према његовим речима, као и „религиозна, етнографска и историјска подела самих Словена, а нарочито мешавина мађарског и немачког елемента у таквом једном царству, не може никад разгрејати срца православних турских Словена да и они у њега уђу. Наше уједињење са оностраним једноплеменицима ако се игда на овај начин буде остваривало, не може се учинити другојачије нашем духу и патриотизму осим као једно аустријско завладање и доминација".[38]

Коју годину после Метерниховог покушаја да се створи Словенска империја под жезлом Хабсбурга, у време Кримског рата, у Аустрији се било навелико почело указивати на Србију као на опасно жариште - великосрпства. Великосрпство, према неким тумачењима у савременој аустријској историографији, није ништа друго до „идеја сједињења свих делова југословенских племена"; оно се родило, између осталог, „захваљујући и околности да је Европа тог времена почела постајати претерано шовинистичка..."

Као образложење за појаву великосрпства речено је и то, да је „мала Србија, због свог неповољног државноправног положаја постала нарочито пријемчива за револуционарне покрете 19. века, покушавајући да из општег метежа у Европи извуче што већу корист".[39]

Бујање „великосрпског покрета", власти у Аустрији везивале су за Русију, то је чињеница која се такође мора имати

37 Николајевић, Константин (1821-1877), син Николе Николајевића, убијеног по налогу кнеза Милоша 1822. Осим политиком бавио се и историјом. Био је ожењен кћерком кнеза Александра Карађорђевића, сестром Петра I Карађорђевића. За време бављења на имању Петра I у Боксегу извршио самоубиство.

38 О стварању српског вицекраљевства у оквиру Турске говори се на даљим страницама ове књиге.

39 Nikolaus Britz, Die internationale Emigration und die gross-serbische Politik im Rahmen der össterreichfeindlichen Konspiration von 1855-1867, Дисертација, Беч 1954.

у виду. О томе говоре бројна полицијска документа, нарочито она из раздобља од 1852. до 1868. године.[40] У једном извештају, од 31. 12. 1854. године, на пример, говори се о емисарима који су у то време из Русије долазили у Београд, и који су Србе уверавали, да је руски император дао свечану реч да ће Србе, који су под Аустријом, сјединити са Србима из Турске у велико српско царство.

У извештају[41] Ђорђа Стратимировића,[42] Србина у служби Аустрије, пуковника по чину, од 11. 08. 1855. године, достављеном аустријским властима, изнесено је чак да у Београду постоји готов план за оснивање — јужнословенског царства.[43]

Под утицајем Русије, према аустријским полицијским актима, у Руми је 1868. године било основано тајно удружење „Црна чета", наводно са главним циљем да се убије кнез Михаило и дигне устанак у областима Турске настањеним хришћанима. Иницијатор оснивања овог тајног удружења треба да је био Стеван Влад. Каћански, руководилац иначе, једног тајног савеза основаног у Београду.[43-а] „Црној чети" припадали су, поред осталих, адвокат Јаков Игњатовић, срески нотар Стеван Димитријевић, учитељ и васпитач кнеза Карађорђевића Стеван Поповић, нотар Сава Петровић, трговци Чардаклија и Богдановић.

Каћански је, бар како стоји у аустријским полицијским актима, сматрао кнеза Михаила за главну сметњу остварењу српских националних циљева.[44]

Из аустријских полицијских аката видљиво је и то, да је влада у Бечу сматрала да Илија Гарашанин држи у својим рукама све конце „великосрпског покрета". Тај закључак темељио се, између осталог, и на извештајима аустријског генералног конзула у Београду. Разлажући шта су „основе српске политике", овај конзул је, у једном свом извештају, рекао,

40 Akten der Obersten Polizeibehörde und dés Polizeiministeriums 1852-1868, у даљем тексту - АОР, бр. 221. Државни архив Беч.

41 АОП, бр. 3470.

42 Стратимировић, Ђорђе, 1822-1908, умро у чину аустријског генерала у Бечу. Био у многим поверљивим мисијама за рачун аустријског двора. Као Србин, Новосађанин, у више наврата биран за посланика на Српском народном и црквеном сабору у Сремским Карловцима.

43 Стратимировић је овде очевидно мислио на Начертаније Илије Гарашанина.

43-а Стеван Влад. Каћански, 1830-1900, песник, оснивач листа Велика Србија. Као борац - добровољац учествовао 1848. у рату Срба против Мађара. Узео учешћа и у српско-турском рату 1877.

44 Државни архив у Бечу, Acten de Haute police, 405/г, извештај од 23.10.1866.

да „особе које су блиске кнежевој српској влади отворено говоре, да су кнез и његова влада антиаустријски расположени и да отуд сматрају за пријатеља сваког оног ко гаји иста осећања према Аустрији".[45]

Управо из страха да би Србија могла, кад буде довољно ојачала, угрозити Аустро-Угарску и спречити је да постане апсолутни господар на целом Југоистоку, у Бечу се, нарочито после Берлинског конгреса, размишљало само о једном: како да се Србија учини што зависнијом од Двојне монархије и како да се она претвори у њен, уместо у руски или пак чији други — бастион. „Ја не могу а да не изразим своје дубоко убеђење, да пивот наше моћи на Југоистоку лежи, у Београду", говорио је гроф Калноки,[45-а] својевремени амбасадор Аустро-Угарске у Петрограду, а потом министар спољних послова Монархије. „Све дотле", рекао је Калноки, „док ми на директан или индиректан начин не учврстимо своју позицију на Дунаву, на Лиму па и на самој Сави бићемо принуђени на сталну дефанзиву. Тек кад подвргнемо Србију нашем утицају, свеједно каквим средствима, или још боље кад постанемо господари у њој, тек тада можемо бити потпуно мирни у погледу нашег поседовања Босне и Херцеговине, нашег утицаја на доњем Дунаву и у Румунији, тек тада ће наша интересна сфера на Балкану добити чврсту базу, која одговара великим интересима наше Монархије".[45-б]

Кад се почео примицати крај 19. века, питање шта урадити са Србијом постало је у Бечу још актуелније (поготову после повлачења Милана Обреновића са престола Србије).

Године 1899. сачињена је једна студија у којој се отворено тражило припајање Србије Аустро-Угарској. Аутор ове студије био је барон Ерентал, који ће 1906. године постати министар спољних послова Аустро-Угарске и који ће спровести анексију Босне и Херцеговине, 1908. године. Он је ову студију завршио непосредно пред полазак у Русију, на дужност амбасадора у Петрограду. У њој је пошао од становишта, да би циљ аустро-угарске политике морао да буде, да се, у сагласности са Русијом, коначно успостави „нови ред ствари" на Балкану. А

45 Исти извор, 730/г и 409/г.

45-а Калноки (Kálnoky), Густав, von Köröspatak, гроф, министар спољних послова 1881-1895.

45-б Писмо Калнокија Хајнриху Хајмерлеу, министру спољних послова Аустро-Угарске, Државни архив у Бечу, Политички архив, geh. III, 455.

тај „нови ред ствари" он је замишљао тако, што би, као прво Аустро-Угарска имала да изврши анексију Босне и Херцеговине, затим прикључи себи Србију, и, на крају, успостави једну аутономну Албанију преко које би обезбедила своју супремацију на Јадранском мору.[46]

По доласку на положај министра спољних послова, барон Ерентал је повео политику углавном у складу са својом студијом из 1899. године. Само, сада је то хтео да оствари на један „суптилнији" начин. У циљу сузбијања дејства српске пропаганде, он се одлучио за вођење „позитивне јужнословенске политике". У својим експозеима од 5. фебруара 1907. године он је изнео, да би у мађарском делу царства, са тежиштем у Загребу, требало прићи формирању једне посебне „јужнословенске групације", у коју би ушле уз Хрватску и Славонију још и Далмација и Босна и Херцеговина. Та „групација" имала би да буде тако привлачна, да јој Србија, на дугу стазу, ни у политичком ни у привредном погледу не би могла да одоли...[47]

Еренталов наследник на положају министра спољних послова Двојне монархије, гроф Берхтолд, није, у ствари, делио ово мишљење, што потврђују и његове речи изговорене на седници заједничког министарског савета од 3. октобра 1913. године, после победе Србије у оба балканска рата: „Србија данас представља велику атракцију, јер се види, да је њен престиж порастао на штету нашег. Ако се Србија буде даље развијала, наши ће се Југословени више осећати тамо привучени, и ту не помаже ништа унутрашња политика".[48]

За време балканских ратова, и то у два маха, министар Берхтолд је покушао да организује оружану акцију против Србије. Међутим, оба пута морао је да од тога одустане због противљења партнера у Тројном савезу (Немачке и Италије). Одустајање од ових акција није ипак значило и одрицање од уверења да се „српско питање" може решити једино поробљавањем Србије...[49]

46 Реч је о студији: Programmschrift über das Verhältnis Österreich-Ungarn zu Russland beim Jahreswechsel 1898-1899. Државни архив у Бечу, PA I, geheim. Види и: Ernst Rutkowski, Briefe und Dokumente zur Geschichte österreichisch-ungarischen Monarhie, Oldenburg 1983, 620.

47 Држ. архив Беч, Kabinet des Ministers, Geheim, XL I a, Varia der Aera Aehrenthal.

48 Цитат према: Вл. Ћоровић, Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд 1936, 501.

49 Види: Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann, Graz-Wien 1963.

Уз министра Берхтолда, на уништењу српске државе, у ово доба, нарочито је инсистирао начелник генералштаба Конрад фон Хецендорф. У писму ерцхерцогу Францу Фердинанду од 14. децембра 1912. године, он је рекао, да је спајање јужнословенске расе једна од оних појава у покретима народа, која се не може порећи нити пак вештачки спречити, и да се поставља само једно питање: да ли ће се то спајање извршити унутар Монархије, „дакле на рачун самосталности Србије", или пак, „под егидом Србије на рачун Монархије". Како је Конрад фон Хецендорф још нагласио, у овом другом случају, Монархија би изгубила јужнословенске земље и тиме скоро целу приморску област. Губљењем територија и угледа Монархија би била сведена на једну малу државу...[50]

Занимљиво је, да је некако у исто време кад је фон Хецендорф упутио писмо Францу Фердинанду, начелник војне канцеларије аустријског престолонаследника, пуковник Бардолф, сачинио свој предлог за решење „српског питања". Тај предлог полазио је од постојања трију могућности: а) да се цео проблем реши на миран начин, путем државних уговора, б) да се изврши инкорпорација Србије до Мораве а преостале њене територије поделе између Бугарске и Румуније, в) да се Србија сведе на најмању меру и потпуно неутрализује.

Будући истог става као и Конрад фон Хецендорф, да „тенденција за политичко сједињавање Јужних Словена представља појаву која се не може игнорисати", и пуковник Бардолф је сматрао да је право решење целог проблема — да се Србија уништи као самостална држава. При том, Аустрија не би смела да устукне ни пред једним „евентуалним другим Вилагошем", наглашавао је он, мислећи на оно место код Арада, где је капитулирала војска Лајоша Кошута, 13. августа 1849. године, и где је над многим мађарским првацима и командантима извршена смртна казна (обешено је 14, а стрељано 114 лица, према аустријским подацима).[51] Помињање „Арадског крвавог суда", како се Вилагош још назива, од стране пуковника Бардолфа није уопште било случајно. Више је него извесно, да је он пред очима имао српски официрски кор, чија му је „растућа агресивност" задавала посебне бриге...[52]

50 F. Conrad von Hötzendorf, н.д., IV, 33.

51 Уп. Walter Kleindel, Österreich, Daten zur Geschichte und Kultur, Wien 1978, 1848.

52 Види: Carl Freiherr von Bardolff, Soldat im alten Österreich, Jena 1939, 173.

2. Визија Николе Пашића

Напад Аустро-Угарске на Србију уследио је у невреме, а у сваком случају кад је то Србији најмање погодовало. Али ово ипак не значи да влада Србије, предвођена Николом Пашићем, није рачунала с једним ратом са Аустро-Угарском. Напротив. Она га је предвиђала... Лично Пашић проценио је, у јануару 1914. године, да рат „виси у ваздуху", да је „на прагу", и зато је хитно од Русије затражио да помогне Србији да „допуни што пре своје наоружање", како би на тај начин „ослабила агресивне тежње" Аустро-Угарске, Бугарске и Турске. „Ако догађаји принуде Србију да овај материјал употреби", говорио је Пашић Русима, „она ће платити царској влади одговарајућу вредност; на случај да га не употреби она ће га вратити онакав какав је добила. Трошкови за пренос овога пашће на терет Србији".[53]

Настојећи да Србија што спремнија дочека рат који је „куцао на врата", Пашић је покушао да убеди Народну скупштину да по хитном поступку усвоји државни буџет за 1914. годину. Али у томе није успео. Опозиционе странке биле су листом против тога... Дошло је, и због тога, до правог рата међу политичким странкама. Тај рат међу партијама није престао ни кад је у Сарајеву убијен аустријски престолонаследник Франц Фердинанд... Тек кад је примљен аустро-угарски ултиматум, тек тада је утихнула међупартијска борба, на срећу и Србије и српског народа. На састанку Пашићеве владе и представника свих опозиционих странака, одржаном 24/11. јула 1914. године, постигнута је сагласност да се ултиматум одбије, будући да су захтеви Аустро-Угарске такви да их ниједна српска влада не би могла да прихвати.[54]

Све се ово помиње, и наглашава, зато, што је аустријска дипломатија, састављајући онако дрзак и беспримеран ултиматум једној независној држави, полазила и од тога, да је Србија услед жестоких партијских борби доведена до распадања и да ће њена влада, већ и због тога, пристати на све што се од ње буде тражило. Десило се, међутим, обратно, као што је речено.

53 На основу ове Пашићеве молбе Русији (од 20.1.1914), знаменити издавач руских докумената М. Покровски, закључио је, да је Србија већ тада знала да је рат са Аустро-Угарском на прагу. Види: Јован М. Јовановић, Руска хроника из 1914, Српски књижевни гласник, св. 1, 2, 3 - 1933. година, 40-41.

54 „Политика", број 3769, 12.7.1914.

На крв и нож завађене политичке странке у Србији пружиле су једна другој руку помирења, одмах обустављајући борбу између себе.

После свега, Пашић је коначно могао да одахне и да се сав посвети последњим припремама за рат са Аустро-Угарском, за рат о којем се у његовој влади почело први пут отворење говорити непосредно после Првог балканског рата, 1912. године, и блиставих победа српске војске над турском ордијом. Тада је знаменити финансијски стручњак Србије, Лазар Пачу, сасвим јасно рекао, да се после ослобођења Старе Србије и Македоније „постављају прави и крупни задаци националног уједињења Срба са својом браћом Србима и Хрватима, као и са Словенцима, који су исто онако добри Јужни Словени као и ми".[55]

Речи Лазара Пачуа биле су, по Лазару Марковићу, „прва манифестација за проширење националног програма Радикалне странке и за постављање једне југословенске политике".

У исто време кад и Пачу, и Пашић је говорио у истом смислу — да Србију „чека рад на ослобођењу браће преко Саве, Дунава и Дрине..."[56]

Пашићева основна теза била је, да око Србије треба обавезно уједињавати оно што има природну основу. И, даље, да је Србија управо позвана да окупи око себе све југословенске земље,[57] да има све услове да то оствари, између осталог и зато што је она држава „која је постала народном снагом, што се у њој оличавају модерни захтеви друштвене науке, тражећи укинуће сталежа, спахилука и племства".[58]

У духу Пашићевих мисли писао је пре Првог светског рата, 1914. године, и велики српски научник Јован Цвијић. По његовим речима Србија је била предодређена „да веже или споји западне и источне југословенске земље и племена".[59] Као

55 Лазар Марковић, Југословенска држава и хрватско питање (1014-1929), Београд 1935, 9.

56 Илустровани радикалски алманах, књ. I, Београд 1924, 12.

57 Словенија је била прва земља у оквиру Аустро-Угарске у којој је јавно речено — да је Србија „природно средиште, мандатар целог Јужног словенства" и да она борбу против Аустро-Угарске не води само у своје име, „него в имену целега југославенскега југа". „Словенски народ", лист словеначких либерала, број 24. од 30. 1. 1906. („Австро-огрски српски конфликт").

58 Пашићев рукопис „Слога Србо-Хрвата", види: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, I, 132-147.

59 Dinaricus (Ј. Цвијић), Јединство и психички типови Јужних Словена, Ниш 1915.

и Пашић, и Цвијић је, иначе, био убеђен да се српски проблем може решити снагом оружја... Године 1908, кад је извршена анексија Босне и Херцеговине, његова оцена је била, да је тиме „започео судар између идеје српско-хрватског национализма и самосталности", с једне, и „аустријске освајачке политике" с друге стране, и да се, отуд, српско питање „мора решити силом..."[59-а] Тако су писали у то време и многи политички листови у Србији - по први пут сасвим отворено износећи какве су српске претензије и истичући да је „идеја о јединству Јужних Словена против притиска са севера увелико напредовала у духовима", да је „почела да се усађује и у срца".[59-б] У листу „Одјек", на пример, могло се прочитати, у броју од 30. 9. 1908, да се у Србији не рачуна само са Босном и Херцеговином, већ и са Далмацијом, која је насељена „у већини српским становништвом и православне и католичке вере", а затим да уз Стару Србију и Македонију „право на слободу и независност имају и Срем, Бачка и Банат".

О предодређености Србије да окупи око себе све југословенске земље имао је прилике да чује и руски цар Николај II — из Пашићевих уста, током аудијенције 3. фебруара/20. јануара 1914. године. Тада је Пашић, у настојању да руског императора што више заинтересује за југословенски програм српске владе, поменуо и то, да је код Словена у Аустро-Угарској дошло до преокрета, да чак и бројне присталице Анте Старчевића сада увиђају да им помоћ може доћи само из Србије и Русије, и, на крају, да Србија из Аустро-Угарске може добити толико војника колико има пушака...[60]

Да ли је Пашић у ово последње што је рекао руском цару уистину био уверен — остаје отворено питање. Независно од тога, међутим, стоји — да је у стварање југословенске државе он био и тада апсолутно уверен. У којој мери је у то био уверен сведочи и податак да је он, и пре него што су непријатељства са Аустро-Угарском планула у пуном обиму, ленијром на географској карти означио границе будуће југословенске државе коју је Србија имала да извојује. „Сећам се добро",

59-а Ј. Цвијић, Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем, Београд 1908, 59-62.

59-б „Дело", часопис Радикалне странке, св. бр. 2, 2. 2. 1907.

60 Милош Богићевић, Die auswärtige Politik Serbiens, I, 414-421.

забележио је у својим сећањима историчар Јован Радонић,[61] „да је границу Баната повукао далеко на исток, вододелницом између хуњадске и крашовске жупаније, а на северу низ реку Мориш. Захвативши Суботицу, Бају, целу Барању и Међумурје, почео је да повлачи границу између наше будуће државе и Аустрије, обухвативши при том и Целовац...“

Кад је Пашић, а било је то у Нишу, завршио са означавањем граница будуће југословенске државе, неки од присутних су то схватили као добру шалу, а неки као одраз неумереног оптимизма. Међутим, Пашић није уопште био човек склон шали, а још мање грађењу кула у ваздуху. Радило се ту једноставно о предвиђању догађаја, о реалној процени развоја ситуације... А основа свега била је његова дубока вера, а) у непоколебљиву вољу српског народа да се одупре нападачу и победом над њим оствари свој вековни сан да се сви Срби нађу у једној држави, б) у снагу савезника Србије — Русије, Француске и Енглеске, али Русије у првом реду, и, в) у спремност Јужних Словена у Аустро-Угарској, пре свега Срба, да искористе прилику која им се нуди и заувек се ослободе туђинског јарма.

Што се тиче вере у народ Србије — да ће хтети и моћи да се са својом војском понесе са нападачем, Пашић се није нимало варао. Срби из Србије су се заиста показали као војска која заслужује свако па и највеће признање... За њихову храброст и одлучност нађене су најпохвалније речи, али не само у савезничким земљама, већ и у самој Немачкој. И то како за време рата, тако и касније. У немачком листу „Рундшау“ од 6. децембра 1917, на пример, могло се о српској војсци прочитати и следеће: „Војска мале Краљевине Србије представљала је у почетку рата нешто најбоље што је икада једна омања и културно у многоме назадна држава створила на војничком пољу... Одлично организована, сјајно и најмодерније наоружана, озбиљно и темељно обучена, једноставна и одушевљена за народну идеју Велике Србије, храбра, с пожртвовањем и пуна поуздања у победу, подигнута применом свих средстава до највише могуће јачине трупа, таква је српска убојна сила ушла у рат. Она се борила с беспримерним пожртвовањем и

61 Др Јован Радонић, Сећања на Николу Пашића, „Време“, Београд 1.12.1927, 1.

силном упорношћу, па је чак и при пропадању окитила славом своје заставе...“[61-а]

Није се Пашић варао ни у погледу процене чланица Антанте, од којих су, Енглеска и Француска у првом реду, стицајем околности и силом прилика постале савезнице Србије. Веровао је Пашић у њихову моћ, али не и у јединство њихове политике кад су Србија и Балкан у питању. И своје калкулације заснивао је, пре свега, на томе, да ће Србија својом борбом и својом верношћу обавезати велике силе Антанте у тој мери, да оне неће моћи да се оглуше о њене захтеве у погледу националних циљева, што се на крају крајева и збило.

Једина Пашићева оцена која се показала као нетачна, тицала се Јужних Словена, односно њиховог држања у часу када је Аустро-Угарска напала Србију, у намери да је скрши у једном налету. Иако су чинили добру већину у корпусима који су похрлили преко Дрине (сем једног, чешког), Јужни Словени из Двојне монархије нису ни помишљали на то да масовно окрену леђа царским заставама и са оружјем у руци прећу на српску страну.

Уместо да већ на први пуцањ похитају својој браћи у Србији у загрљај — што су очекивали многи Срби, а не само Пашић — Хрвати, муслимани, Словенци, они пре свега, кидисали су на српске положаје као тигрови, надмашујући у томе, али и у својој безобзирности према српским војницима-рањеницима као и цивилном становништву, врло често и саме Немце и Мађаре.

Тако како су се Јужни Словени у аустро-угарским униформама понели у почетку рата 1914. године, тако су се у Србији понашали до самог краја светског крвопролића.

Дотичући се, посебно, држања Хрвата у рату Аустро-Угарске са Србијом, оних под војном заставом, али и оних који су службовали у Србији у саставу окупационих власти, као полицајци, судије и тако даље, Чедомил Митриновић ће рећи:

„У светском рату тешко је наћи један историјски народ чија би се судбина, у томе часу, делила на мачу, с тежим могућностима властитога утицаја на жељени исход и деобу.

61-а Назив чланка: Војске малих противничких држава. Цитат према: Драгиша Васић, Карактер и менталитет једног покољења, Карактерологија Срба, Београд 1992, 212.

Далеко од тога да су могли пресудно утицати на ток светског рата, Хрвати су ратне жртве подносили заједно са осталим народима Монархије, очекујући спас од онога против кога су ратовали".[62]

Колико је Пашић био убеђен да ће Србија постићи све оно што је он сматрао да јој је „свети задатак", показује и податак, да је он, већ 20. августа 1914. године, после првог пораза аустро-угарске војске на Церу, упутио распис свим посланицима Србије на страни у којем је образложио нужност стварања једне југословенске државе. У том распису, истакао је он, посебно и с разлогом, да би чули моћници у Антанти, да би једна таква држава, од 15 милиона становника, постала брзо и економски и војнички спремна не само да очува мир, већ и да буде „незаинтересовани центар" за све балканске државе.[63]

Велике силе Антанте, међутим, нису уопште биле спремне да се иоле озбиљније позабаве Пашићевим поруркама. Југословенска држава била је тада за њих — неприхватљива. За њих је, у то време, долазило у обзир само и једино стварање једне веће српске државе, која би обухватала Босну и Херцеговину, Далмацију и северну Албанију, како је то предлагао Сазонов, руски министар спољних послова. После 1915. године и приласка Италије силама Антанте, владе овог савеза нису промениле свој став према југословенском програму српске владе. Напротив, Италија је пре свега била та која се изјашњавала против стварања једне јединствене југословенске државе. Она је била за постојање двеју држава на југословенском простору — Србије, проширене са Црном Гором, Приморјем јужно од Неретве и делом Босне и Херцеговине, и Хрватске. Британија се, идући у ствари стопама Италије, 1916. године залагала такође за две државе — Хрватску и Србију — с тим што би оне ушле у једну конфедерацију. За хрватску државу изјашњавали су се и војни кругови Француске, и то после објављивања Крфске декларације 1917. године, али у оквиру Аустро-Угарске. Та хрватска држава није требало да има никакве додира са самосталном Србијом...

Овакав став сила Антанте био је условљен и њиховим расположењем да се очува Аустро-Угарска и да она по завршетку рата, буде претворена у тројну монархију: краљевина Аустрија и краљевине Чешка и Мађарска.[64]

Али Пашић се није дао поколебати. Наставио је са доказивањем да би једна југословенска држава, створена под егидом Србије, била у највећем могућном степену и у интересу сила Антанте.

62 Чедомил Митриновић, Животни кругови Хрватства, Београд 1938, 248.

63 Архив Југославије, Министарство иностр. дела Кр. Србије, пов. бр. 4199, ф.22.

64 Международныа отношениа в епоху Империлизм, Москва 1934-1935, III, VI, 1, 256.

Пашићу је нарочито било стало да руску владу убеди у корисност стварања југословенске државе. Из тог разлога он је у писму српском посланику у Петрограду, 21. септембра 1914. године, до у детаљ описао какве би то границе морала да има нова заједница Јужних Словена... „Ако рат сврши онако како желимо", писао је Пашић, „тада ће се наше претензије распространити на следеће земље и границе: Банат у оним границама, у којима српски елеменат представља већину становништва, са стратешким границама на истоку према Румунији. Претпостављам, да ова граница има да се протеже и на истоку од Дунава више Оршаве, горњим хртом до Мароша, остављајући Луго, Липе и Арад Румунији, а Темишвар Србији, па даље овом реком до њеног ушћа у Тису и до ушћа ове у Дунав, затим Дунавом до тачке северније од Оршаве, где почиње граница. Ова представља већи део старе српске Војводине са војним границама према Дунаву. Од ушћа Мароша у Тису граница има да иде на запад тако, да би нама припала Суботица (Сабатка) и Баја, до Дунава, затим равном линијом на запад... до ушћа речице Ринуа у Драву, па даље током Драве до ушћа реке Муре, затим реком Муром до Лајбница (Leibnitz) и даље... обухватајући Крањску и спуштајући се у Истру..."[65]

Пашићев план о новој држави био је заиста смео, ако се узме у обзир кад га је он саопштио и у каквим условима. Али то није био итак први план те врсте... Сличан план начинио је, још 1896. године, један други Србин — Д.Ј. Путниковић — у време када су Пашићеви радикали први пут заузели став о нужности стварања једне српско-хрватске државе и кад су о „Србо-Хрватима" почели навелико говорити као о једном народу с две религије. Према Путниковићу, у државу која се имала створити требало је да уђу сем Србије још и Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација, Хрватска, Истра, Срем, Славонија, Бачка, Банат, Стара Србија, Македонија и поврх свега — део западне Угарске.[66]

У сваком случају, Пашићев план из септембра 1914. године доказ је више одлучног опредељења српске владе за југословенски програм, за стварање југословенске државе на целокупној територији настањеној Јужним Словенима, не рачунајући Угаре. У историографији после Другог светског рата, како југословенској тако и српској, то није, међутим, тако увек протумачено. У многим текстовима настојало се да се све друкчије представи и објасни, да се, пре свега, југословенски програм српске владе прикаже као „свесрпски односно великосрпски програм". Истицало се, чак и без резерви, између осталог и у „Историји Југославије", да је „у Србији индустријска и трговачка буржоазија сматрала да српска држава треба да искористи рат за нова тржишта, за излазак на море. Њен програм је

65 Уп. Анте Мандић, Фрагменти за хисторију уједињења, Загреб 1956, 107.

66 Д. Ј. Путниковић, Ђаковање и царевање, књига за младеж, Београд 1896, 102.

био проширење Србије преко Саве и Дрине у све оне земље где Срби живе. Идеја уједињења свих Јужних Словена тим круговима није била привлачна. Ове друштвене снаге у Србији ослањале су се нарочито на царску Русију, јер петроградски владајући кругови нису желели стварање једне јужно-словенске државе, у којој би католици — Хрвати и Словенци — имали утицаја. Стари радикали, на челу са Николом Пашићем, били су представници оваквих гледања у Србији..."[67]

Ако би се у Србији 1914. године уопште и могао наћи неки прави траг „великосрпског програма", то не би га ни у ком случају могли наћи код Пашића и српске владе, већ евентуално на сасвим другој страни — у кругу који се формирао око тајног официрског удружења „Црна рука" (којем су припадали и неки угледници из Самосталне и Националне странке, свеједно што је ова последња била у ствари аустрофилска партија), и њеног оријана „Пијемонт". Став овог круга, сасвим јасно објашњен на ступцима „Пијемонта", био је, да се, по разбијању Аустро-Угарске, све покрајине у којима живе Срби припоје Краљевини Србији — Босна, Херцеговина, Далмација, Хрватска, Славонија, Срем, Банат и Бачка... Што се тиче Црне Горе, на њу се гледало као на српску земљу и сматрало се да није у интересу Српства да се српски народ дели у две државе..."[68]

3. Ратни планови Аустрије против Србије

Рат који је Аустро-Угарска повела против Србије у лето 1914. године, био је, у ствари, рат Голијата и Давида. Хабсбуршка монархија имала је у том часу 51 милион становника и оперативну војску од једног милиона 470 хиљада бораца,[69] одлично опремљену и наоружану (све пушке биле су брзометне, а у саставу артиљерије налазили су се и тешки мерзери, тада најсавременије оружје те врсте). Србија, пак, имала је, с новим областима добијеним у балканским ратовима, око четири милиона становника, а њена војска бројала је 250 хиљада бораца, од тога 180 хиљада војника I и II позива и 70 хиљада III позива.[70] Од наоружања српска војска је имала 182 хиљаде брзометних пушака и 52859 тзв. берданки с црним барутом. У погледу војне опреме српска војска се, у целини, није уопште могла мерити са војском Аустро-Угарске. Није, чак, било ни довољно униформи, па су многи војници кренули у рат у свом оделу од сукна и са опанцима на ногама...[71]

За рат против Србије, Аустро-Угарска је формирала посебну, Балканску војску од 250 хиљада људи.

Србија је ушла у рат са свих 250 хиљада бораца (и 150 хиљада људи у позадини). Мобилизација је извршена у последњи час, али у рекордном року — за цигло четири дана, од 26. до 30. јула 1914. године. Овај податак заслужује посебну пажњу, зато што се у моменту атентата у Сарајеву целокупна српска војска налазила у Старој Србији и Македонији. На територији предкумановске Србије[72] налазило се свега пет пукова формираних од регрута из нових области (Битољски пук у Ваљеву, Брегалнички у Крагујевцу, Вардарски у Београду, Косовски у Нишу и Ибарски у Зајечару).

Мобилизација је објављена звоњењем звона, паљењем гужви сена, пуцањем прангија, добовањем, и обављена је брзином која задивљује.

Захваљујући брзој мобилизацији, а упркос бројним тешкоћама,[73] српска војска се у правом часу нашла спремна за одбрану своје земље. И она је, на изненађење целе Европе, успела да до ногу потуче аустро-угарске корпусе, истина уз многе напоре и силне жртве...

---

67 Владимир Дедијер, Слом аустро-угарске офанзиве 1914, Историја Југославије, Београд 1973, 385.

68 Уп. „Пијемонт", број 198, 12/25. август 1914.

69 У Аустро-Угарској су 1914. године постојале три војске: царско-краљевска као заједничка војска, аустријско домобранство (Landwehr) за покрајине које су припадале Аустрији и мађарско домобранство (Хонвед) за покрајине под круном Св. Стефана.

70 Први позив - војници од 21 до 31. године, II позив - од 31 до 38 године, и III позив - од 38 до 45 године. Закон је предвиђао и позивање под заставу старијих људи, у добу преко 50 година. Види: Dr Gavrilo Škrivanić, Historijski pregled, 3-4, Zagreb, 1964.

71 У погледу одеће, потпуну спрему имале су само јединице првог позива. Војници II позива имали су једино шињеле и шајкаче, шињеле већином плаве боје из српско-бугарског рата 1885. године.

72 Предкумановска Србија имала је 1914. године 2,911.701 становника, и она је, кад је почео рат са Аустро-Угарском, упутила на фронт највећи део војника.

73 Тешкоћа је била сијасет, углавном војне природе, због формирања нових јединица, дислокације, распореда официра, итд. Једна од тешкоћа била је и та, што се начелник Врховне команде, војвода Путник, није налазио у земљи, већ у Аустро-Угарској, на лечењу, па је каса у генералштабу, у којој су се налазили ратни планови, а чији је кључ био код војводе Путника, морала бити разбијена... Војвода Путник је на повратку у Србију ухапшен, 25. јула 1914. године у десет сати увече. С обзиром да је томе дат велики публицитет у читавој европској штампи, па и у аустријској, министар рата, Кробатин, наредио је да се Путник ослободи и специјалним возом допрати до Оршаве. Ослобођење српског начелника генералштаба Врховне команде уследило је, у ствари, на интервенцију цара Франц Јозефа. Види и: Horst Haselsteiner, Die Affäre Putnik, Österreichische Osthefte, Wien 1974, св. 3, 238-243.

Свим аустро-угарским јединицама, одређеним за напад на Србију и њено поседање, командовао је земаљски поглавар Босне и Херцеговине, Оскар Потиорек, својевремени помоћник начелника генералштаба целокупне царско-краљевске војске и војни командант XV Далматинског и XVI Босанско-херцеговачког корпуса (у ком својству је био непосредно подређен цару Францу Јозефу).

Главни напад аустро-угарске војске уследио је из Босне.

Како се наводи, правац напада одредио је начелник аустро-угарског генералштаба Конрад фон Хецендорф, а „ради заштите Босне и Херцеговине од упада српске и црногорске војске и устанка непоузданог српског живља". Определивши се за главни операциони правац који са запада води на исток, Конрад фон Хецендорф је хтео да муњевито продре у срце Србије, свесно се при том одлучивши за надирање „преко планинског и слабо пролазног земљишта, уместо много погоднијег правца са севера у долину Мораве".[74] Постоје, међутим, и тврдње, да је правац напада на Србију из Босне одредио лично генерал Потиорек...

У тражењу објашњења зашто је баш из Босне уследио напад на Србију, неки писци (Никола Поповић, на пример)[75] указују на то, да је Аустро-Угарска почела рат против Србије — као „контрареволуцију. Она је притиснула Босну војском и све је мобилисала још од атентата, настојећи да што више сузбије национални српски покрет, који је сваког часа могао да плане..."

Према мишљењу војног историчара Петра Опачића, распоред аустро-угарске војске начињен је према плану направљеном за посебан рат против Србије у 1914. години... Друга армија размештена је управо тако како је према ратном плану било предвиђено: да се групише северно од Саве и Дунава, да би у случају интервенције Русије било могуће транспортовати је на руски фронт. Самим тим што је Друга армија распоређена у Срему и Банату, она, пошто је Русија ушла у рат, није више могла бити ангажована на српском

74 Види и: Др Гаврило Шкриванић, н.д., 172-173.

75 Никола Поповић, реч у дискусији на научном скупу о Колубарској бици, зборник радова Колубарска битка, Београд 1984, 213.

фронту. Али је она већ била заузела концентрацијске просторије са којих би могао да започне главни удар на северни српски фронт, па стога није било могуће пребацити минималну групу, односно Пету и Шесту армију на ову концентрацијску просторију. То је, у ствари, по уверењу Опачића, наметало да се операције аустроугарске војске предузму управо онако како су предузете.[76]

Да офанзиву из Босне на Србију није планирала Врховна команда аустро-угарске војске, него сам Потиорек, на своју руку, тврди и Новица Ракочевић. Она чак „није имала никаквог утицаја на вођење војних операција на Балкану". Потиорек је, по Ракочевићу, „сам одлучио о походу потцењујући српску војску, рачунајући да се она у два балканска рата и у албанској побуни толико исцрпла да ће моћи лако да се потуче".[77]

Постоји и мишљење да је Потиорек поступио тако како је поступио из страха од преласка српске војске у Босну. Славко Павичић износи,[78] да су „из разних врела долазиле вести, да Срби намеравају с три до четири дивизије продрети према Сарајеву". Тај страх, а извесно је да је он постојао, није био неоправдан... После 15. септембра 1914. године, српске и црногорске јединице започеле су доиста своја дејства у самој Босни... Ужичка војска наступила је правцем Рогатица — Хан Пијесак, а црногорска преко Рогатице, Романије и долином реке Праче ка Сарајеву. Да би зауставио продирање српске и црногорске војске, Потиорек је, после контранапада од 5. до 10. октобра 1914. године, организовао офанзиву на њих, која ће у аустро-угарској војној литератури бити названа „Битком за Романију". Како каже Милан Зеленика,[79] борбе су у овој бици биле веома огорчене и решаване су ударима прса у прса. Све до 21. октобра 1914. године ситуација се, упркос свему, повољно развијала за српске и црногорске трупе. Али тада је дошло до неспоразума између српске и црногорске војске... Без стварног разлога, Санџачка војска се нагло и у нереду повукла чак на око 20 километара удаљене положаје северно од

76 Исти зборник.

77 Уп. Новица Ракочевић, зборник Колубарска битка, 89-100.

78 Хрватска војна и ратна повијест и први свјетски рат, Загреб 1943, 259.

79 М. Зеленика, Први светски рат 1914, 637.

Горажда. Тиме је она потпуно оголила крило и бок Ужичке војске, што је ову приморало да до 24. октобра одступи иза Дрине...[80]

Митар Ђуришић, аутор дела „Битка на Дрини 1914", такође стоји на становишту да је избор правца напада аустро-угарске војске на Србију извршио Потиорек, и то руководећи се „више политичким него војним мотивима..."[81]

У српској, односно југословенској литератури, па и војној, врло често се, у вези са нападом аустро-угарске војске на Србију из Босне, цитира аустријски генерал Алфред Краус, који је после 1918. године изјављивао да је одувек заступао гледиште да је напад на Србију из Босне „најнеповољнији потхват", да је то „најгори правац"...[82]

Милорад Екмечић, у свом делу „Ратни циљеви Србије 1914", полазећи, очевидно, и од гледања генерала Крауса, каже, пак:

„Само је врло уском кругу војних старешина у Бечу било јасно зашто је за поход на Србију био изабран овај неповољан правац преко Дрине, а не преко Саве на Београд и долином Мораве са главном српском жељезничком комуникацијом".[83]

Савремени аустријски војни историчар, Манфред Раухенштајнер, инсистира на томе, да би кључ за разумевање одлуке да се главни удар на Србију 1914. године изврши из Босне требало да лежи у закључку генералштаба аустро-угарске војске да се никако не може рачунати с тим да Срби крену у офанзиву преко Дунава, већ само од Ужица и Вишеграда...

Према Раухенштајнеру, и према неким документима из Ратног архива у Бечу, за организовање главног напада на Србију из Босне, били су, пре свега, начелник генералштаба Конрад фон Хецендорф и поглавар Босне и Херцеговине Оскар Потиорек. И то упркос једној студији из 1913. године („Утицај географских прилика на офанзиву против Србије"), усвојеној на Ратној школи аустро-угарске војске, у којој је безрезервно заузет став да све услове за брз успех једне операције против Србије нуди само напад на Србију код Београда.[84]

---

80 Из разлога различито тумачених, Санџачка војска упустила се у самостална дејства, што је угрозило целу акцију... Због тога је Никола Пашић оштро протестовао код црногорске владе. „Из извештаја о војним операцијама српско-црногорске војске у Босни", каже се у његовом телеграму од 23/10. септембра 1914., „добија се утисак да се дешавају врло неозбиљне ствари од стране црногорске. Црногорска војска се не држи утврђеног плана за заједничко наступање, него претрчава од једног места на друго, у намери да „осваја места", на која друга војска наступа, као да ће се на крају крајева према томе ценити заслуга и давати награде..."

Захтевајући од владе Црне Горе да се „ради на бојишту и иначе озбиљно и онако како је планом утврђено", Пашић је, напослетку, запретио да ће се у противном — „оставити црногорској влади слободне руке да ради како зна, наравно на своју одговорност пред савезницима и Србијом..."

Пашићева претња није остала без ефекта. Министар спољних послова Црне Горе замолио је, после свега, „братску Краљевину да се не решава ни на какве судбоносне кораке по српску заједницу докле се претходно не објасни са владом црногорском".

Мада је овим на цео случај, мање-више, стављена тачка, неповерење и сумње у међусобну искреност нису престале да трају. Томе је у великој мери допринело и изразито лоше мишљење мериторних војних фактора у Србији о вредности и употребљивости црногорске војске и, посебно, о понашању црногорских трупа и њихових старешина.

Једну од најпоразнијих оцена о држању црногорске војске дао је, у октобру 1914. године, српски посланик на Цетињу, М. Гавриловић. У телеграму упућеном председнику владе Николи Пашићу, 28/15. октобра 1914, он је рекао, да је у црногорској војсци „завладала таква анархија да је чини неупотребљивом за какву озбиљну акцију. Та војска претворила се у хорде... Од 35 батаљона побунило се... 11 батаљона. Старешине шаљу очајне извештаје о нередима. На пример: Херцеговачки одред заузео је важан положај Гат. Црногорци одмах после тога разишли се у пљачку. Непријатељ се прикупио, разбио их и повратио своје топове отете" (Архив Југославије, 80-3-33-34).

По уверењу српског посланика на Цетињу, Црногорци нису хтели да се бију и да гину, па су зато и одрицали послушност.

И сам војвода Путник дао је врло лошу оцену црногорској војсци, у првом реду због тога што је Санџачка војска, не извршивши добијено наређење, сносила кривицу за повлачење Ужичке војске у Босни, са земљишта које је била освојила и успешно држала.

По речима војводе Путника, црногорска војска „није била дорасла захтевима који се од једне добро уређене и спремне војске изискују да би могла да испуни тешку улогу у савременој борби. Она нема ни приближно потребну моралну и научну спрему, а материјално је врло рђаво снабдевена. У њој нема војничког духа ни дисциплине... Старешински кадар црногорске војске изостаје у свему од оног у добро уређеној војсци... Зато су се могле десити у црногорској војсци појаве које се у добрим војскама не могу ни замислити..."

Војвода Радомир Путник био је чак тако далеко отишао, да је затражио прекид заједничких дејстава српске и црногорске војске, што ће у црногорској историографији бити оцењено као „претерано и оштро" — и „неоправдано". И до тога би највероватније и дошло, да се Никола Пашић, као председник владе, није томе енергично успротивио, али на начин који је њему био својствен — умиривањем разгневљеног војводе Путника. Не умањујући последице свега онога што се десило, и тумачећи држање Санџачке војске „оскудицом дисциплине", он је указао на политичку штету која би из свега могла да произиђе и затражио да се „појављене несугласице братски решавају". (Види и: Новица Ракочевић, Политички односи Црне Горе и Србије, Цетиње 1981, 229-237).

Поразна оцена војводе Путника о црногорској војсци изазвала је у Црној Гори, кад се за њу сазнало, најоштрија реаговања. Она је окарактерисана и као највећа могућна увреда, као кажење „славне вјековне борбе црногорских ратника за слободу и узвишене идеале човјека и народа..." (Никола Шкеровић, Црна Гора за вријеме првог свјетског рата, Титоград 1963, 20).

Повлачење Ужичке војске из Босне није ипак, и без обзира на узроке, био неки озбиљнији пораз. Био је то само један неуспели потхват, једва и помена вредан у поређењу са победама које је српска војска задобила у 1914. години — у Церској бици од 16. до 19. августа), Бици на Дрини (од 6. до 11. новембра) и Колубарској (названој још и Сувоборском) од 11. новембра до 15. децембра.

81 Београд 1969, 55.

82 Алфред Краус, Узроци нашег пораза, Успомене и расуђивања из светског рата, Београд 1938, 157.

83 Београд 1973, 152-153.

84 Manfred Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, Wien 1993, 114.

Један други аустријски војни историчар, Франц Вајнвурм, пронашао је у Ратном архиву у Бечу податке, из којих се види да се баш Потиорек раније, још 1891/92. године, био изјаснио против тога да у случају рата са Србијом главни напад уследи са доњег тока реке Дрине, из Босне. Дакле, управо он је био тај, који је много година пре рата, тражио да се напад изврши преко Саве и Дунава...[85]

Нека документа, која се налазе у Ратном архиву у Бечу, не потврђују у свему наводе Франца Вајнвурма. Из њих је, уз све друго, видљиво, да се при састављању планова за рат против Србије скоро увек рачунало са наступањем из Босне...

Без обзира на доказано непријатељство Аустрије према српској држави у генералштабу аустријске, односно аустро-угарске војске дуго није сматрано за потребно да се уопште саставља неки план за војне операције против Србије. Владало је уверење да је Србија тако мала и слаба да царска, односно царско-краљевска војска може ући у њу кад хоће и како хоће... Тек 1882. године сачињен је први ратни план за дејства против Србије, али ни то није био прави ратни план, већ више један елаборат у којем се разрађивало држање Аустро-Угарске за случај „компликација" са Србијом. Аутор студије био је начелник генералштаба проф Фридрих Бек (Beck-Rzikowsky).[86] Полазно становиште студији било је, да Србија, ако би била упућена само на себе, тешко да би се уопште усудила да се супротстави једној држави „снаге и моћи какву је имала Аустро-Угарска". Тако нешто, истакнуто је у студији, било би „сасвим смешно". Зато би евентуална акција Србије против Монархије могла доћи у обзир само под условом да буде „предигра компликација на северу и североистоку Монархије". У случају да до тога дође, српска војска морала би бити уништена у најкраћем року...

Сврха ове студије, кад се цео њен садржај добро размотри, била је пре свега та — да се укаже да се са Србијом, кад то од Монархије буде тражио „како политички тако и војни резон", мора брзо обрачунати, између осталог и зато, да би Монархија могла да осигура своје залеђе.

Аустријски историчар Дитер Деграјф је на основу свега закључио, да је у Аустро-Угарској већ тада постојао страх од рата на два фронта.[87]

85 Уп. Franz Weinwurm, FZM Oskar Potiorek, Leben und Wirken als Chef der Landesregierung für Bosnien und die Herzegowina in Sarajevo 1911-1914, Disert., Wien 1964.

86 Уп. Mémoire betreffend das Verhalten der Österreichisch-ungarischen Monarchie im Falle von Complicationen gegen Serbien, KAW, Gstb., Op. B., Fasz. 41.

87 Dieter Degreif, Operative Planungen des K. und K. Generalstabes für einen Krieg in der Zeit vor 1914 (1880-1914), Wiesbaden 1983, 42.

Како се из наведене студије из 1882. године такође види, аустро-угарски генералштаб је рачунао с тим да би Србија могла да избаци у борбену линију 160 хиљада војника. Да би се те снаге сломиле, сматрало се да би била довољна три корпуса, а у случају да Србија стигне да мобилише и војску последњег позива — четири корпуса.

Што се тиче правца напада на Србију, у студији је назначено да би најпогоднији правац био простор између Зворника и Раче на Дрини. Највећи део снага аустро-угарске војске требало би да пређе Дрину код Јања и избије на линију Лозница-Лешница-Шабац. Код Раче је требало да Дрину пређе и једна бочна колона, да би што пре продрла до Шапца и тамо се спојила са помоћним снагама које су имале да се пребаце преко Саве код Митровице.

Аутор студије, начелник генералштаба Бек, није уопште веровао да би се Срби могли одлучити за директну одбрану фронта на Дрини. Држао је за највероватније, да ће Срби покушати да избегну главни удар, односно да ће се упустити у одлучну битку тек на положајима који им се буду учинили најпогоднијим. А то је могло бити, према поменутој студији — на Колубари... Ако би се то тако десило, онда би аустро-угарска војска управо овде, победом над Србима, отворила себи пут у само срце Србије...

Бек је планирао освајање Србије наступом у две главне колоне. Прву, северну колону сачињавале би трупе тадашњег IX корпуса, које су имале да пређу Дрину код Јање, Лешнице и Раче, затим јединице VII корпуса које су имале да се пребаце преко Саве и из правца Митровица-Јарак продру према Шапцу. Друга, јужна колона, XIII корпус, требало је да пређе Дрину код Зворника и Хан Палатора...

У круговима неких аустријских историчара, тврди се, да после ове студије, и све док је Бек био начелник генералштаба — до 1906. године — нису више рађени никакви конкретни планови за рат на Балкану.[88] Међутим, те тврдње су без основа... Из аката Ратног архива у Бечу види се да је у јануару 1894. године, мајор Јохан Ширмбек (Schirmböck), из Оперативног бироа аустро-угарског генералштаба, сачинио посебну студију

88 Исти извор.

за случај рата против Србије. Према овој студији, офанзива против Србије имала је такође да уследи из Босне, код Вишеграда. Истовремено с њом требало је да буде извршен напад на Београд, чији је положај и одбрамбено стање „било повољно" за Аустро-Угарску.[89]

Две године после ове настала је, 1896. године, у аустро-угарском генералштабу још једна студија за случај рата са Србијом. Она је више личила на ратни план него студије пре ње, па ће њен творац, Франц Кун фон Куненфелд (начелник „Б"-групе у Операционом бироу) моћи да се похвали — 1931. године у изјави једном листу у Грацу — да је он лично био творац првог ратног плана за случај сукоба са Србијом.[90]

Од године 1901/1902, рат са Србијом био је нарочито честа тема разматрања у аустро-угарском генералштабу. За тај рат, који се од тада сматрао већ сасвим извесним, биле су одређене трупе XV корпуса, војне команде Задра, затим IV, VIII и XIII корпуса са домобранима загребачког, будимпештанског и сегединског дистрикта.[91]

Како се у аустро-угарском генералштабу замишљало да се спроведе мобилизација и употребе трупе предвиђене за рат са Србијом („Kriegsfall 'S'") види се из „Директива" које је саставио управо Оскар Потиорек, 24. августа 1903. године, у време када се налазио на положају заменика начелника аустро-угарског генералштаба. Потиорекова замисао је била (према слову „Директива") да се продре на територију Србије што је брже могуће, чак и по цену да се не изврше потпуно све припреме за офанзиву, и то са три корпуса, са севера, преко реке Саве. Преко доњег тока Дрине, планирао је да у напад крене само један корпус. За заштиту Босне и Херцеговине био је предвиђен такође један корпус, Петнаести...

Све у свему, нема, и не може бити ни речи о томе, да се, како то поједини историчари тврде, до 1906. године баш ништа није планирало у аустро-угарском генералштабу против Србије. Из годишњих извештаја јасно се види, подвлачи и

89 Up. Studie betreffend jene Massnahmen, welche Serbischen Putschversuchen überhaupt und Insurection-Versuchen im Occupations-Gebiete entgegen zu setzen wären, KAW, Gst., Op. B., Fasz. 172.

90 KAW, CA, D-2, као и Grazer Tagblatt од 30.7.1931.

91 KAW, Denkschrift 1901, Gst., Op. B., Fasz. 94

савремени аустријски војни историчар Дегрејф,[92] да се у аустро-угарском генералштабу стално мислило на рат са Србијом. Сачувана акта у Ратном архиву у Бечу потврђују да се 1906. године, „у глобалу", разматрао план рата са Србијом, само што се сада о нападу на Србију говорило не као о рату, већ као о „казненој експедицији".[93]

Од 1907. године, када се на положају начелника генералштаба већ налазио Конрад фон Хецендорф, почело се најинтензивније радити на изради оперативних планова за рат против Србије. У години 1908/1909. били су потпуно готови и план наступа и операциони план против Србије. Као и сви планови дотле, и ови су предвиђали офанзивно дејство са Дрине, а у циљу што бржег заузимања северозападне Србије (Крајем 1908. и почетком 1909. године била је израђена опет једна посебна студија у вези са ратом против Србије. По њој је напад на Србију требало да уследи и из Баната, уколико би се „Срби са јачим снагама супротставили надирућим снагама Монархије преко Дрине" или уколико би се „ангажовали код Београда").

У фебруару и почетком марта 1909. године Конрад фон Хецендорф наредио је да се хитно изради операциони план за случај рата са Србијом, и Црном Гором, у исти мах. Тежиште је имало да буде стављено на офанзиву из правца Босне... Задатак да овај план сачини добио је пуковник Рудолф Пфефер (Pfeffer). Он је тај посао морао да обави потпуно сам, не ангажујући никог као помоћну снагу — како би све остало у највећој тајности.

Израђени операциони план је предвиђао, да Пета армија (која се у документима назива и Дринском армијом) пређе Дрину испод Зворника и онда „свом енергијом", потпомогнута снагама које су из Срема имале да преброде Саву, крене на српску територију. Први циљ продора било је заузимање Ваљева и даље рејона Колубаре. У исто време кад и Пета армија, Дрину је требало да пређе 7. брдска бригада код Вишеграда и да „незадрживо" наступи ка Ужицу.

Потиорек лично такође је израдио у пролеће 1913. године један наступни и операциони план против Србије — за Шесту

92 Degreif, н.д., 99.

93 Уп. Directiven für den Kriegsfall „S", KAW, Gst., Op. B., Fasz. 42

армију, над којом је он у случају рата имао да преузме врховну команду. Овај план је од посебног значаја за боље разумевање уводних операција аустро-угарске војске против Србије у лето 1914. године. Из њега се јасно види, да је његов творац рачунао са једним брзим нападом српских снага пре него што се и изврши потпуна попуна аустро-угарских јединица у Босни и Херцеговини и Далмацији. Напад се очекивао из више праваца — од Ваљева, Ужица и долине Лима... Полазећи од ове претпоставке, као и процене да контра-напад не би могао да обезбеди „нужни брзи успех", због самог терена а и зато што је Ваљево било превише удаљено, Потиорек се определио (у свом плану) за напад на српске трупе код Ужица. Заузимањем Ужица, мислио је, била би обезбеђена потпора нападу Пете армије преко доњег тока Дрине, чиме би најефикасније био угрожен леви српски бок.

Кад је дошла 1914. година, Конрад фон Хецендорф није сматрао да ишта битније треба мењати у овом Потиорековом плану. Остало је при том, кад рат почне, да Пета армија (4 пешадијске дивизије, 1 брдска бригада, 1 „ландштурм" бригада као и две „марш-бригаде" и два „марш-пука") што пре пређе Дрину код Зворника, Лознице и Лешнице. Код Шапца — насупрот Кленка — и западно од Београда требало је да Друга армија (1 коњичка дивизија, 6 пешадијских дивизија, 1 „ландштурм" и две „марш-бригаде") заузму јужну обалу Саве... Задатак обеју армија био је да избију у простор Ваљева, односно да се пробију до на линију Београд-Уб. Шеста армија требало је да пређе Дрину код Увца и источно од Вишеграда и да по могућству са што јачим снагама избије на линију Ужице-Чачак, да би бочно осигурала напад Пете армије, чим ова стигне до Ваљева.

У априлу 1914. године, међутим, на генералштабној „игри" у Дубровнику, Потиорек је дошао до закључка, да би његова Шеста армија, дејствујући по описаном плану, могла наићи на несавладиве тешкоће, услед чега би целокупна офанзива могла бити угрожена. Како је Конрад фон Хецендорф дао одобрење Потиореку да „игру" офанзивних операција против Србије може спровести по властитом нахођењу, овај је пошао од следећих претпоставки: Аустро-угарске трупе полазе у напад на доњој Дрини, Сави и Дунаву; Шеста армија групише се тако да буде осигуран посед

јужнословенског дела Монархије, на једној страни, а на другој, да буде обезбеђено брзо њено прикупљање за офанзивно дејство против Црне Горе, затим у Санџаку и у правцу Ужица, Чачка и Краљева.[94]

Заслужује да буде поменуто, да је пре описане „игре" у Дубровнику одржана слична „игра" у Загребу, 1910. године. Генерал Алфред Краус, који се толико много цитира у југословенској историографији као онај који је био противник напада на Србију из правца Босне, био је тада начелник штаба Пете рамије, и у игри је имао задатак да при нападу на Србију прво упадне у Мачву... То је, у тој „игри", био један правац напада на Србију, а други — преко Дрине, из Босне. Генерал Краус је иначе, у једној студији коју је саставио 1912. године, изнео да за напад на Србију постоје четири могућности: а. преко Дрине (са севера на запад); б. преко Саве код Митровице — у правцу Шапца; в. преко Саве и Дунава код Београда, г. преко доњег тока Дунава низводно од Базјаша.[95]

4. Три офанзиве аустро-угарске војске

Пре него што су у зору 12. августа 1914. започела непријатељства, аустро-угарске снаге налазиле су се на следећим полазним положајима: Осми корпус на простору Бијељине, а Тринаести корпус у атару села Батор-Зворник. Петнаести и Шеснаести корпус налазили су се на линији Власеница-Рогатица-Калиновик-Сарајево. (У Срему, била је сконцентрисана Друга армија, која је требало да демонстрира према Шапцу, Обреновцу и Београду, док не крене на руски фронт).

Кад је дата команда за напад, први је преко Дрине (нешто испод Јање у правцу аде Осмин Шиб) кренуо Осми корпус, формиран у Прагу, у Чешкој.

Мада је чешки корпус био дочекан силовитом ватром са српске стране, делови његовог 102. пука ипак су успели да око седам часова ујутру стану чврстом ногом на тло острва. Али тиме борба на том месту није била завршена. Она је настављена

94 KAW, Nachlass Theodor Ritter von Zeynek, B/151, Nr. 2.

95 Degreif, н.д., 295.

током дана. Све до после подне плаве униформе биле су тучене плотунском и појединачном пушчаном паљбом српске пешадије и четника. Њихови јуриши, међутим, упркос ватри која их је косила, стално су понављани... Тек у предвечерје пошло им је за руком да се домогну српске обале. У свему, српске обале су се докопала два батаљона, којима је командовао, као познавалац терена, за ову прилику на Дрину специјално послати генералштабни потпуковник — Лаврич. Ту, на српској страни, ови батаљони су успели да осигурају освојени положај тек око осам сати увече и створе услов за прелазак преко Дрине 9. пешадијске дивизије из Прага.

Тако је почела прва од три велике аустро-угарске офанзиве на Србију из Босне, у којој ће укрстити оружје углавном Словени — на једној страни Чеси, Хрвати, муслимани, Словенци, па и Срби из Аустро-Угарске, а на другој — Срби из Србије, у огромној већини ратари и сточари. Једни ће при том гинути за државу која им је ограничавала националне слободе и спречавала потпуно слободан национални развитак, а други, Срби из Србије, у одбрани своје државе, али и за нову државу у којој ће сви Јужни Словени моћи да буду господари на свом тлу.

Кад су се борбе распламсале и кад се српска војска стала повлачити пред силом коју је изгледало да ништа не може зауставити, у врховној команди Балканске војске поверовало се у брзи крај Србије. „Али, само неколико дана касније", цитирамо текст аустријског војног историчара Пебала, објављеног 1965. године, „аустро-угарска офанзива завршила се катастрофом. Шта се збило? Како је то било могућно, да мала Краљевина Србија потуче свог моћног противника?"[96]

Настојећи да нађе прави одговор, Пебал се у свом раду позабавио и српском војском, а посебо њеним официрским кором. И закључио је, да се „српски официр осећао као носилац националне идеје и да је због тога могао да са повереним му трупама оствари најневероватније подвиге", и, на крају, да је управо „то било од одлучујућег значаја за успех српске војске у лето и јесен 1914. године".[97]

96 Willi Drofinek, General Alfred Krauss, Disert., Wien 1967, 54-55.

97 Kurt Peball, Der Feldzug gegen Serbien und Montenegro im Jahre 1914, Österreichische Militärische Zeitschrift, Sonderheft I/1965, 18.

Оцењујући аустро-угарску офанзиву, овај историчар је рекао да је она почела у не баш срећним околностима... Потиорек је, наводно, тек 3. августа 1914. године сачинио коначан операцијски план за дејство својих трупа против Србије...

Потиореку су, како Пебал даље каже, за фронт дуг неких 900 километара (од Боке Которске до Митровице на Сави) стајале на располагању само две армије: на доњем току Дрине и на Сави налазила се Пета армија са неких 80 хиљада људи, а у простору Сарајева и скоро 100 километара удаљена од ње — Шеста армија са око 60 хиљада људи, под његовом личном командом.

Према Пебалу, тек 6. августа Потиорек је добио од своје Врховне команде — „заповедно писмо", које је, међутим, било врло нејасно. У њему се говорило о брзом и победоносном завршетку офанзиве уз нагласак да се „највећа важност придаје заштити Босне а пре свега Сарајева". После овог, првог, Потиореку је, неколико дана потом, стигло и друго „заповедно писмо". У њему је начелник генералштаба фон Хецендорф поручивао, да би Потиорек требало да се са својом Шестом армијом супротстави једној евентуалној српској офанзиви према Сарајеву, а да Пету армију употреби као своју бочну заштиту. Потиорек, међутим, ово није прихватио, наводећи да трупе Пете армије нису обучене за брдску борбу. Уместо тога, он је решио да у основи реализује офанзивни план израђен 1882. године, у време када је фон Бек био начелник генералштаба, а који је фон Хецендорф 1909. године, кад је дошао на ту дужност, у свему усвојио.

План за који се Потиорек одлучио, предвиђао је да се надирањем од Саве и горњег тока Дрине српска војска ухвати „у маказе" код Ужица, док би једна армија у центру имала да преко доњег тока Дрине продре до Ваљева и Колубаре. Са нападом су имале прве да почну трупе Пете армије на доњем току Дрине. Чим би се ове снаге пробиле до Ваљева (што је према операционом плану требало да се догоди после пет дана) јединице Шесте армије кренуле би и саме у напад преко горњег тока Дрине. Ради потпоре Потиореку у остварењу овог плана, Врховна команда наредила је Другој армији у Срему да „демонстративно делује" до 18. августа 1914. године, докле се мислило да ће српске трупе бити разбијене...

Наређење које је добила Пета армија било је сасвим јасно, наглашава Пебал. Осми корпус (Праг) имао је у зору 12. августа да форсира Дрину испод Јања и продре до висова источно од Лешнице, да би на тај начин, нападајући бочно са севера, потпомогао прелазак 13. корпуса (Загреб) преко Дрине. Сам 13. корпус добио је задатак да пређе Дрину код Батора и Козлука и да у садејству са 8. корпусом заузме утврђене положаје српске војске код Лознице. Делови друге армије, која је требало по замисли Врховне команде да само „демонстративно делује", добили су задатак да се већ 12. августа домогну Шапца (Захтев команданта Друге армије, да се офанзива на Шабац одложи за два дана, будући да све јединице још нису биле на окупу, Потиорек је — одбио).[98]

Према аустријском историчару Пебалу, форсирање Дрине од Зворника до Бијељине представљало је операцију „најтеже врсте", тим пре што је оно морало да се одвија пред очима непријатеља...

Током 13. августа цео 8. корпус се налазио на десној обали Дрине. Међутим, загребачки, 13. корпус с тешком муком је напредовао, пре свега због четника који су се сваки час појављивали и исто тако изненада, како су искрсавали, повлачили се, да би одмах затим поновили своје препаде.

Први успех аустро-угарских трупа представљало је заузеће Шапца. У овај тада гранични град први је ушао 44. пешадијски пук. До Цера, затим, прва се пробила 21. стрељачка дивизија (Праг). Губици ових трупа, као и 29. пешадијске дивизије (Терезијенштат) били су, међутим, врло велики. Чешки војници нарочито су страдали у борбама прса у прса...

Биланс свега, после битке на Јадру од 16. до 19. августа био је, да се цела Пета армија (оно што је заправо од ње остало) морала повући натраг преко Дрине. Сам Шабац напуштен је 24. августа. Од укупно 80 хиљада људи, с колико је кренула у офанзиву, Пета армија је изгубила, по аустријским проценама, 600 официра и 22 до 23 хиљаде војника.

Што се тиче Шесте армије, која је у офанзиву кренула тек 20. августа, и она је била приморана, пошто се водећи тешке борбе била пробила у Србију код Вишеграда и Прибоја,

98 О оцени српске и црногорске војске, види: KAW, Gstb., EWB, E- 75-c, Die serbische und montenegrinische Armee (1913).

да се и сама, 24. августа, са свим осталим трупама повуче натраг у Босну.

Победа српске војске била је блистава, али су и губици у људству били велики. Из строја је било избачено 259 официра и 16.045 подофицира и војника, од чега је било погинулих — 54 официра и 2.053 подофицира и војника. У свему, губици српске војске у Церској бици износили су 12 одсто бораца...[99]

За ову тешку срамоту аустро-угарске војске (у очима не само Аустро-Угарске него и целе Европе) у аустријској војној литератури оптужен је на првом месту Оскар Потиорек, кога је руски војни аташе у Бечу, у свом извештају од 25. октобра 1912. године, овако описао:

„Генерал Потиорек, 62 године стар, човек јаке воље и изванредних способности, исувише је уверен у самог себе. Он познаје ратну вештину и стално прати њен развој. У маневру он показује изванредну способност уочавања. Груб је и надмен према потчињенима. Није код њих уопште омиљен..."[100]

Како је начелник аустријског генералштаба фон Хецендорф саопштио аустријском политичару Јозефу Редлиху, за „несрећни ток акције у Србији" Потиорек је био „много крив". Главу је био изгубио и командант корпуса Апел... Према фон Хецендорфовим речима, до свега је дошло зато што су две чешке „ландштурм" - бригаде током једног ноћног напада Срба постале конфузне и отвориле ватру на аустро-угарску пешадију с леђа, тако да је већи број виших официра био убијен или рањен. Цела акција била би иначе сјајно спроведена и главне српске снаге биле би до ногу потучене, само да услед описане конфузије није дошло до тога да командант дивизије и командант корпуса наређе повлачење...[101]

Истичући да је он од самог почетка сматрао да ратна одлука може пасти само на руском фронту, Хецендорф је још рекао, да је на Балкану требало ангажовати само толико снага колико је потребно за обезбеђење хрватско-мађарске и босанско-херцеговачке границе и полако развијати операције према Србији, али никако не покушавати да се ту извојује коначно решење.

99 Види и: Tagebuch des FZM O. Potiorek, KAW (Nachlasssammlung A-3), G. Nr 21, 10.8.1914; М. Раденковић, Церска операција, Београд, 1953, 368.

100 Копија овог извештаја налази се у Ратном архиву у Бечу, Conrad-Archiv.

101 Redlich, н.д., забелешка од 26.8.1914.

Не кријӯћи своје нерасположење према Потиореку, фон Хецендорф је изнео и то, да је земаљски поглавар Босне и Херцеговине царев љубимац, да је с њим и због тога, тешко радити, да је толико сујетан да се ни по коју цену не може помирити с мишљу да се рат са Србијом „одгурне у други план"...

Мада је са својом првом офанзивом претрпео пораз у Србији, „царев љубимац" ипак није био смењен. Чак му је успело, после једне расправе са начелником генералштаба фон Хецендорфом, да се захваљујући својим одличним везама са царском војном канцеларијом, осамостали у односу на Врховну команду, да добије допуштење да дејствује по својој вољи.

Осигуравши себи, тако, слободу дејства, Потиорек је ускоро започео другу офанзиву против Србије, и то истим правцем.

Занимљив је такође податак да Потиореку ненаклоњена Врховна команда није имала ништа против ове офанзиве. Штавише, сада је и она сматрала да се са Србијом што пре мора свршити, између осталог и због преговора који су вођени са Бугарском и Турском за приступање централним силама.

У међувремену, на инсистирање сила Антанте, а нарочито Русије, српске трупе кренуле су 6. септембра 1914. године преко Саве и Дунава, док су у правцу Сарајева, заједно са црногорском војском биле кренуле три дана раније, 3. септембра 1914. године. Прелазак преко Саве, између Митровице и Јарка, завршио се, међутим, кобно по Тимочку дивизију српске војске. Између ње и аустро-угарских трупа (26. пешадијске дивизије под командом фелдмаршал-лајтнанта Крауса) дошло је до крвавог окршаја код Шашинаца, и она се морала повући натраг, у Србију, уз велике губитке... Био је то, како истичу сви војни историчари Аустрије, први значајнији успех аустро-угарске војске на балканском ратишту.[102]

Друга Потиорекова офанзива на Србију почела је пребацивањем трупа Пете и Шесте армије преко Дрине. При том је 36. пешадијска дивизија 13. корпуса (Загреб), у саставу Пете армије, која је у напад кренула 8. септембра, претрпела велике губитке, тако да у својој намери није успела (Исти је случај био и са 8. корпусом из Праге). Ни при поновном покушају, 14. септембра, да се код Лешнице пребаци преко Дрине, 36. дивизија није успела да изврши наређење... Али зато је 42-ој домобранској пешадијској дивизији (Загреб) пошло за руком да се 13. септембра докопа српског земљишта код Батора. Две чешке дивизије, 21. стрељачка из Праге, и 29. пешадијска из Терезијенштата, такође су убрзо затим пребродиле Дрину, односно источно од Раче, Саву.

Јединице Шесте армије, наступајући од Лознице и Зворника, скршиле су отпор Треће српске армије и одбациле је у простор Крупња. Овде је, на Јагодњи, дошло, затим, по мишљењу аустријских војних експерата, до најкрвавијих окршаја у целокупном дотадашњем рату[103] између аустро-угарске и српске војске. Јагодња је, на крају, пошто је више пута запоседана од једне и друге стране, остала у рукама аустро-угарских брдских бригада под командом генерал-мајора Хајнриха Гошинера и пуковника Гезе Лукачића. Али по цену огромних жртава... Према аустријским подацима, губици шесте армије су, после Јагодње, достигли бројку од 25 хиљада људи. И због тога је ова армија (као и Пета армија) обуставила тек започето офанзивно наступање, после чега је фронт мировао неких пет недеља...

У времену од 8. до 30. октобра 1914. године, делови Шесте армије, водили су тешке борбе са српским трупама на Романији. И успели су, између осталог, и због неспоразума између српске и црногорске војске, да изиђу као победници, чему је дат велики публицитет... Први пут су тада и Потиореку одата признања. Речено је том приликом, као и касније, кад је рат већ био завршен, да ће та цела операција на Романији остати „као апсолутни доказ Потиорекове високог командантског дара".[104]

У целини узето, и без обзира на то што поход у Босну није успео, српска војска је и у другој аустро-угарској офанзиви забележила победу над својим противником. Као победник, она ће ускоро затим дочекати и трећу непријатељску офанзиву... Али је тај тренутак дочекала с много рана и с много проблема... У одбрамбеним борбама током августа, септембра и октобра она је имала велике губитке и у људству и у материјалу. Понестало јој је и хране, а поготову муниције. Нарочито је недостајала артиљеријска муниција.

Па ипак, и упркос свему овоме, српска војска ће се одлучно супротставити аустро-угарским корпусима, кад се они, по трећи пут за кратко време буду устремили на њу...

Било је то почетком новембра 1914. Нови напад био је силовит, и Пета аустро-угарска армија је одмах успела да у садејству са армијском

102 Види: K. Leppa, Schaschintzi 1914, Reichenberg 1938.

103 K. Peball, н.д., 26.

104 A.V. Wittich, Der Krieg gegen Serbien 1914/15, Militärwissenschaftliche Mitteilungen, Bd. 66, Wien 1935, 661-667, Bd. 67, Wien 1936, 345, 427 и 677.

трупом Краус потисне српске трупе. Исти је случај био и са Шестом аустро-угарском армијом. Њен 15. корпус (Сарајево), у борбама од 5. до 8. новембра, пробио је српски фронт код Крупња. Убрзо потом, 15. новембра, аустро-угарска црно-жута застава завијорила се и у Ваљеву. Главни циљ — да опколе и униште српску војску, нису, међутим, аустро-угарске трупе овим остварили.

У времену од 16. до 28. новембра 1914. године, на фронту дугом 110 километара, распламтела се битка на Колубари и код Љига. Фронтално, српска војска се у почетку ове битке стала повлачити, не допуштајући аустријским армијама да затворе обруч око ње.[105]

Како је у међувремену пао Београд, изгледало је да је са отпором српске војске готово. Али, као у каквој вешто сроченој ратној причи, та војска, која је уистину била на крају својих снага, одједном је кренула у контра-офанзиву...

Догодило се то 2. децембра 1914. године по новом календару, оној истој дана када су промарширале трупе аустро-угарске Пете армије (углавном хрватске јединице) по први пут Београдом.

Контра-удар српске војске био је страховит, истичу и савремени аустријски историчари, уз нагласак, да ће само повлачење српске војске, а затим прегруписавање снага и прелаз у против-напад „остати за увек да важи као велико мајсторство српског генералштаба".

Пред незадрживим налетом српске војске, прво се морао повући 16. корпус (Дубровник), а онда је почео да се распада цео фронт и да се аустро-угарске трупе у нереду повлаче преко једног једином моста преко Саве (код Кленка).

На дан 15. децембра 1914. Потиорек је био принуђен да нареди повлачење и из Београда.

Овим је и трећа аустро-угарска офанзива на Србију 1914. године била завршена. И то — катастрофално. У окршајима са српском војском, током лета и јесени укупни губици аустро-угарске војске износили су 273 хиљаде људи, од чега преко 30 хиљада мртвих и преко 70 хиљада заробљених. Код Срба, према српским подацима, губици су износили 132 хиљаде људи, од чега 22 хиљаде мртвих, 91 хиљада рањених и 19 хиљада заробљених.

Не оправдавајући пораз аустро-угарских трупа у Србији 1914. године војни историчари Аустрије су ипак дали високу оцену њиховим официрима и војницима. Рекли су да су се они током целог рата са Србијом 1914. године на бојном пољу „изванредно држали" и да најбоље сведочанство о томе представљају додељена им висока, па и највиша одликовања, као што је орден Марије Терезије, који је његовом носиоцу осигуравао и титулу барона.

105 Peball, н.д., 28.

Кад је, после Колубарске битке и слома и треће аустро-угарске офанзиве, српска Врховна команда саопштила да на територији Србије нема непријатељских војника сем ратних заробљеника, за врх Аустро-Угарске, и целу државу, то је био невиђени шок. На дан 14. децембра пораз у Србији био је и официјелно признат са аустријске стране. „Данас је", забележио је у свом дневнику Јозеф Редлих, „званично признато, да су наше трупе код Аранђеловца потучене од десет српских дивизија: губици износе 12 хиљада мртвих и рањених, 22 хиљаде заробљених, 60 топова... Данас ће званично бити саопштено и напуштање Београда, мада је још јуче тврђено да он представља 'противвредност' за пораз код Аранђеловца. Страшна депресија: ја сам нисам могао да зауставим сузе. Толико жртава у крви ни за шта! То је дело Потиорекове система".[106]

У забелешци од 29. децембра, Редлих је истакао:

„Бламажа и губитак нашег престижа на Балкану су колосални! У Бечу и Будимпешти су сви депримирани... Потиорекова смењивање и именовање ерцхерцога Еугена не мењају ништа на ствари. Ми смо тамо, услед лудачких дворских амбиција Потиорека, једноставно претрпели највећу могућну штету. Наше трупе, запале у снег, нису имале четири дана ни муниције ни хране, кад су се Срби сјурили на њих. Њих је мизерни Потиорек просто наћерао у смрт, глад и заробљеништво..."

Према наводима добро обавештеног Редлиха (забелешка од 31. децембра 1914), цар Франц-Јозеф је, одмах по пријему вести о дебаклу аустро-угарских трупа на Колубари, одлучио да утврди пуну истину и да онда по томе поступи. Он је лично, радећи до два сата ујутру, саставио упутство за генерала фон Мартерера, коме је била поверена истрага. Уручујући му писмено упутство за вођење истраге, цар је Мартереру наводно рекао: „У мојој природи није да пустим да страда генерал који није имао среће, али ако је Потиорек деловао супротно датим му саветима, онда се од њега морају дићи руке".

Не само према Редлиху, него и према другим сведоцима збивања у престоници Аустро-Угарске, у децембру 1914. године, у политичком врху Монархије претрпљени пораз није се никако могао да схвати. Ником није ишло у главу да је мала Србија могла да порази толико већу и толико моћнију Аустро-Угарску... Збуњеност је била утолико већа што се само који дан пре почетка Колубарске битке, која је планула 3. децембра, чврсто веровало да је са Србијом све завршено, па је, 1. децембра, именован и њен гувернер. Био је то генерал Стјепан Саркотић, један од најпознатијих Аустро-Хрвата у целој Хрватској. Кад је Саркотић именован за гувернера Србије, бан Хрватске, Шкерлец, почео је да саставља списак управних и судских чиновника из Хрватске за службу у Србији...

106 Redlich, н.д., II, 293.

На малобројне Хрвате у емиграцији, који су све своје наде полагали у Србију, бар у то време, и који су се обрели у Југословенском одбору основаном на иницијативу Николе Пашића, и финансираном од српске владе, вест о поразу Аустро-Угарске у Србији деловала је, међутим, сасвим друкчије. Она им је пробудила наду да ће се Хрватска уз помоћ Србије најзад моћи да ослободи и Угарске и Аустрије. Франо Супило, који ће током рата у више махова мењати своје мишљење, и час бити за Југославију а час за самосталну хрватску државу, пао је чак у невиђено одушевљење. „Једно чудо и један такав историјски догађај", рећи ће он, „да све оно што смо у повијести учили — од Термопила унапред — није него ирарија... Оно што је нешто велико, какво повијест не биљежи, можемо мирне душе рећи: Сад како год буде — Србија је своју учинила! И мада би сутра којом несрећом макар и подлегла јачој сили, којом јој пријете, то је она ипак овом побједом себи осјегурала не само сва права на реинтеграцију, него и на ревиндикацију свих југословенских земаља њена језика. Евала јој!"[107]

Уистину, и по најстрожим мерилима, победа Срба у Колубарској бици била је догађај првог реда. Она је обрађена и у многим војним делима у свету као пример за угледа, у сваком случају као битка вредна проучавања. У Аустрији, међутим, она је доживљена као велика па и највећа срамота. Сам аустријски цар, Франц Јозеф, каквих тврђења има и у савременој америчкој историографији, био је толико депримиран, да је после Колубарске битке рекао, да се од срамоте и жалости не усуђује да изиђе на улицу...[108]

Колубарска битка, у којој је, како каже и војни историчар Саво Скоко, „још једном потврђена виталност Србије и воља њеног народа да брани своју земљу у најнеповољнијим условима и по цену најтежих жртава",[109] *била је — уза све речено — на жалост, и велики обрачун међу Јужним Словенима. Велики и крвав обрачун са трајним последицама.*

Јужни Словени, Југословени из Аустро-Угарске, били су углавном сврстани у три корпуса царско-краљевске војске: 13. корпус - загребачки, 15. корпус - босанско-херцеговачки и 16. корпус - далматински.

Били су то корпуси на које је мислио онај песник који је 1908. године изнитио песму „Ђесару, чуј ме", а велики српски глумац, Добрица Милутиновић, цео је боговетни дан, кад је Београд као један човек устао против анексије Босне и Херцеговине 1908. године, рецитовао са једног фијакера код споменика Кнезу Михаилу:

107 Цитат према: Драгослав Јанковић, Србија и југословенско питање 1914-1918, Београд 1973, 473-475.

108 Уп. Arthur J. May, The Passing of the Habsburg Monarchy, Philadelphia 1966, I, 102.

109 Саво Скоко, Руковођење борбеним дејствима српске војске у Колубарској бици, зборник Колубарска битка, н.д., 9.

„Ђесару чуј ме!
Залуд су твоји корпуси силни,
И регименте што шаљеш амо;
А знаш ли, ко су војници твоји?
— Знаш ли, Ђесаре, јер ми их знамо!
То није одушевљена,
Одбрана груде, што земља роди,
Већ су то синци крша, и стења,
На разне стране што их пут води.
А међу њима, крв наше крви!"[110]

110 Уп. Васа Казимировић, Добрица, Нови Сад 1957, 122.

Глава друга

ЈУЖНИ СЛОВЕНИ У РАТУ ПРОТИВ СРБИЈЕ

1. Ратовање Хрвата и муслимана у Србији

Како су се држали Јужни Словени, припадници аустроугарских јединица које су у лето 1914. године кренуле да поробе Србију, униште је као државу, можда најбоље илуструју подаци о броју одликованих војника и официра — Хрвата, муслимана, Словенаца, па и Срба — за подвиге у том походу. Само за „јуначко држање“ у Мачви, 1. новембра 1914. године, одликовано је на стотине Јужних Словена разним медаљама и орденима, а на стотине је унапређено у „корпорале“, „фелдвебеле“ и „цугсфирере“... Неки су добили и највиша одликовања која су уопште постојала у царству Хабсбурга — Орден витеза Марије Терезије, који је одликованом аутоматски доносио баронску титулу, аустријско, односно мађарско племство.[1] Међу онима који су проглашени за витеза Марије Терезије за показано јунаштво у рату против Србије 1914. године налазио се и поручник Гојкомир Глоговац, Хрват из Билећа.

У борбама код Љига, Глоговац је учествовао као заповедник митраљеског одељења 3. батаљона Друге босанскохерцеговачке пешадијске регименте. У једном тренутку, он се са својим митраљезом нашао сам пред јуришајућим Србима, војницима Моравске дивизије II позива. Кад су му се српски војници приближили на неких стотинак корака, он је отворио

1 Орден витеза Марије Терезије установљен је после победе аустријске над пруском војском у бици код Калина у Чешкој, 18. јуна 1753. године. За овај дан у аустријској историографији каже се, већ како је својевремено рекла и царица Марија Терезија, да је био — рођендан Монархије.

ватру... Како се износи у једном зборнику објављеном у Бечу,[2] а на основу службених аката, испред Глоговца и његовог митраљеза избројано је после повлачења јединица Моравске дивизије са тог положаја преко 400 лешева српских војника...[3]

Пишући о Јужним Словенима у аустро-угарској војсци, учесницима у рату против Србије, Јован Бањанин[4] је у једном чланку објављеном 27. маја 1915. године рекао, да су се они „борили храбро", да им је то „с лицемерном хвалом и злурадошћу признавано у Аустрији", а с болом у души истицано у Србији, и да у томе „лежи највећа трагика овог рата за све нас Јужне Словене, нарочито за нас Србе..."

У односу на Чехе,[5] мобилисане у Осми корпус (Прашки), Јужни Словени су се најчешће тукли до последњег метка и много пута одбијали да се предају српским војницима чак и кад би им преостало само хладно оружје... Такво њихово држање било је, поготову код Хрвата, резултат и планског распламсавања мржње према Србији.

Што се тиче Срба са територије Аустро-Угарске, припадника царско-краљевских корпуса, они су били, према наводима у једном извештају министарства војске Краљевине Србије, састављеном после Церске битке, по четама измешани са Хрватима и Мађарима, држани су врло строго и стрељани су за најмању погрешку.[6] Услед тога, и они су углавном послушно и безпоговорно извршавали свако наређење и тукли се и сами док год су им то снага и оружје дозвољавали... Само су се појединци, ређе мање групе, усуђивали, већ и због фамилија

2 Der Militär — Maria Theresien-Orden, Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914-1918, Wien 1942, 117.

3 О овом догађају говори се и у делу Велики рат Србије за ослобођење и уједињење, Београд 1925, књига V, 144.

4 Цитат према предговору књизи Владимира Ћоровића, Црна књига, Београд 1989, 5-6

5 Борбеност чешких војника (Прашки корпус) заостајала је уопште узев за борбеношћу Јужних Словена у аустро-угарској војсци. За пораз у Церској бици окривљена је цела 21. Чешка дивизија и стављена под преки суд. Процес је, међутим, обустављен на интервенцију Потиорека, а одлуком цара Франц Јозефа лично. У години 1915, у септембру месецу, био је пак постављен захтев да се распусте два чешка пука — 28. и 36 (Види: KAW, AOK, Op. Nr. 15724, као и: Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918, Bd. 4, 138). Код чешких војника, и саморањавање је била врло честа појава. Митар Ђуришић износи („Битка на Дрини", Београд 1969) да се међу 2 хиљаде рањеника 42. бригаде 21. дивизије Прашког (Осмог) корпуса, избројаних 14.9.1914. године, налазило — 150 саморањеника.

6 Извештај српског министарства војске од 21.8.1914. Цитат према: Драгослав Јанковић, Србија и југословенско питање 1914-1915, Београд 1973, 377.

код куће, да пребегну на српску страну, односно да се предају без борбе.

Узимајући под лупу Хрвате и њихово држање у рату против Србије 1914. године, Никола Ђурђевић је написао:

„Широке масе народа хрватскога ишле су са истим одушевљењем у 'свети' бој за уништење народа српскога као и широке масе народа мађарског и немачког. Са истим свирепством убијали су српске жене и нејачад, палили српска села и пљачкали српску имовину. Лелек и јаук српске сиротиње није гануо ни могао ганути камен-срце њених крвних непријатеља, а оглушиле су се томе лелеку и јауку и оне странке, у којима су седили људи, који су били крв њене крви, али које су подупирале политику крвних непријатеља народа српскога и ако су до тог времена исповедале идеју народног јединства..."[7]

У „Политици", у броју од 1. августа 1914. године објављен је чланак на тему „употребе" Јужних Словена од стране Аустро-Угарске у рату против Србије („Аустрија је гурнула Словене на Србију"), у којем је истакнуто, да је Аустрија правила овакав рачун: „Ако наши словенски пукови победе Србију, онда нема шта да се брине. Али ако Србија потуче њих, онда ће код тих потучених аустријских Словена остати страшна мржња на Србију..."

Услед свега реченог о држању Јужних Словена у рату против Србије 1914. године, и посебно услед њиховог управо несхватљиво суровог и нељудског односа према цивилном становништву, у Србији је, крајем 1914. године, разочарење у „браћу" преко Дрине, Саве и Дунава било — опште. У листу „Пијемонт", у броју од 20.1.1915, Душан С. Николајевић је писао:

„У овоме страшном рату најгори су били Словени из Аустрије, они за чију слободу Србија, после два рата (мисли се на балканске ратове, пр.а.) и уђе у ову борбу. То је њена трагичност... Ружна и цинична Монархија успела је да затрује добре нагоне Словена. И Личанин, и Хрват, и Словенац, и Војвођанин, и сви остали, показали су у овоме рату једну ниску мржњу на земљу слободе... Хрвати који не изилазе из ванредних режима, опљачкани и деградирани и пред Бечом и пред

7 Др Никола Ђурђевић, Народно јединство и закључак Хрватског сабора од 29. октобра 1918, Нови Сад 1919, 9.

Пештом, пуцали су на свој Исток, а Личанин, који у Аустрији може бити само пандур или подерани исељеник, бранио је свога госу... Уместо да на аустријску објаву рата Србији одговоре крвавим незадовољством, аустријски Словени пошли су на Србију с ропском мржњом..."[8]

С каквом су мржњом јуришали Јужни Словени у аустро-угарској војсци, изузев Срба, на положаје српске војске, како су кидисали на српске војнике, по правилу никад им не дајући „пардона", видело се то свуда, на свим местима на којима су вођене борбе 1914. године. Само кад би били сасвим разбијени, и кад би им преостало још једино да изаберу смрт или да се предају, они су дизали руке увис... Такав је случај био пред Београдом, у децембру 1914. године, у оним жестоким борбама на Торлаку, где је свој гроб нашао највећи део 79. Јелачићевог пука аустро-угарске војске. У овом пуку, састављеном највећим делом од Хрвата, а који је био остављен да штити одступницу главнини аустро-угарске војске која је напуштала Београд, било је нарочито много Личана. Засипани артиљеријском ватром са српске стране без престанка, они су решили да се предају тек кад их је на ногама остало још само неколико стотина...[9]

Разочарење у Србији у Јужне Словене постало је потпуно кад се сазнало за злочине које су они, заједно са мађарским и аустријским војницима, починили у Мачви над цивилним становништвом. Упадајући у села попут војника Џингис-кана, истеривали су из кућа читаве породице, не обзирући се на узраст и здравствено стање, да би их затим везане конопцима, које су носили са собом, гонили испред себе кад су наступали према положајима српске војске. Тако су поступили, између осталог, у селу Лешници, где су, претходно, убили више сељака, сељанки и деце... Према извештају учитеља Вел. Јонеића, међу становницима Лешнице, који су употребљени као живи заштитни зид налазило се и више жена са децом која још нису била проходала.[10]

Перо Блашковић, командант батаљона у Трећој босанско-херцеговачкој регименти у лето 1914. године, изнео је у својим

8 Душан С. Николајевић, Србија и југословенство

9 Цитат према: „Политика", На повратку, број 3893, 24, 25. и 26.12.1914.

10 Исти извор.

успоменама да су његови војници, и уопште сви припадници његове регименте, у рату против Србије показали да спадају међу најбоље војнике на свету.[11]

Већину у Блашковићевом батаљону, па и регименти, чинили су муслимани и Хрвати, први углавном из Тузланског округа.

Пун хвале за храброст својих бораца, Блашковић није могао да прећути да су и они, као и војници других аустро-угарских јединица, починили у Мачви, посебно у Шапцу, многа зла. Делом што су то сами хтели, а делом што им је то било заповеђено... Шабац је, наиме, био први град у који су ушле аустроугарске трупе и истовремено први град у којем је пљачка била наређена. Улазећи у Шабац са својом јединицом, у зору 18. августа 1914. године, Блашковић се суочио са језивом сликом... „Свугдје смо наишли на каотичан неред. Тако пијано стање војске у једном освојеном граду нисам могао ни замислити. Док смо марширали улицама прилазили су војницима и официрима пијани санитеци и трењаки па су им нудили вина, женских џипела, рубља и шешира, дјечјих играчака, крзна и тепиха, све то опљачкано по домовима одбјеглог становништва..."

Наводећи примере „јуначког држања" Хрвата и муслимана из своје јединице при нападима на положаје српске војске, Блашковић је поменуо и Гвида Стипетића, активног поручника, који је са исуканом сабљом повео своју чету на јуриш на једној висоравни између Горње Врањске и Церовца. Кад је он пао, освета Босанаца над Србима била је — „врло тешка..."

Као главни доказ за велику борбеност Хрвата и муслимана у сукобима са српском војском, Блашковић је навео податак да је од око 80 официра и 3 хиљаде војника његове регименте — половина официра и око 1200 војника остала на бојном пољу у Мачви...

Међу трупама аустро-угарске војске које су се с нарочито великом жестином устремљавале на српске војнике налазила се и 42. домобранска дивизија из Загреба. При другом преласку преко Дрине, 2. септембра 1914. године, она је пуна три дана као фанатизована налетала на ровове српске војске на Ади Курјачици, настојећи да се пребаци на десну обалу Дрине и да

11 Перо Блашковић, Са Босњацима у свјетском рату, Београд, 1939, 86.

дејством долином Јадра потпомогне акције трупа јужно од Лознице и северно од Лешнице. Она је нанела велике губитке јединицама Дринске дивизије II позива, које су јој се овде супротставиле.[12] На српској страни пало је 9 официра, 6 подофицира и 550 војника...

У саставу ове аустро-угарске дивизије, јуришао је на српске положаје и Јосип Броз, касније назван Тито, у то време припадник 10. чете 25. пуковније. Шта је тада све доживео и преживео, он о томе није никад хтео да говори, ништа није казао чак ни свом биографу Владимиру Дедијеру. „Чињеница је", изјавиће Дедијер после његове смрти, „да је Тито избегавао да ми говори на питања о свом учешћу у Првом светском рату. Он помиње како је био у 25. домобранској пуковнији и онда прескаче првих шест месеци рата и говори о Петроварадину..."[13] Дедијер, иначе, износи (у Новим прилозима за биографију Јосипа Броза Тита, у другој књизи), да је имао у рукама три Титова аутобиографска текста — из 1935, 1945 и 1952. године, и да само у једном од њих, у оним из 1935, Тито говори о учешћу у рату против Србије, од августа до децембра 1914. године. Кад је хтео, на основу првог аутобиографског текста из 1935. године, да пише о Титовом учешћу у операцијама на српском фронту, добио је, наводно, директиву од Милована Ђиласа да то не чини.

Као и Тито, у 42. домобранској дивизији („Вражјој дивизији", како је још називана), у 25. пуку, против Срба борио се и Влатко Мачек, вођ Хрватске сељачке странке.

За разлику од Тита, Мачек је у својој аутобиографији, објављеној у Њу Јорку,[14] описао у којим је све биткама учествовао са својим пуком у Србији. Поменуо је да је (а то значи и Тито) учествовао и у крвавим окршајима код села Попинци и Пећинци са српском војском која је била прешла Саву, а затим у бројним борбама на Колубари...

У Мачековом и Титовом 25. домобранском пуку, командант „докнадног" батаљона био је Славко Штанцер, који ће

12 Бриг. генерал В. Јелисијевић, „Ратник", св. II, фебруар 1928., 1-22 (Други прелаз Аустријанаца преко Дрине на Аду Курјачицу).

13 Владимир Дедијер у разговору са Слободаном Кљакићем, „Политика", Београд 24. мај 1990., 25.

14 Влатко Мачек, In the Struggle for Freedom, New York 1957.

1941. године постати први човек у војсци усташке, односно хрватско-муслиманске државе. Био је „разглашен као највећи јунак 42. домобранске вражје дивизије", каже Ј. Хорват.[15] Јуришајући испред својих војника, он је већ у првој недељи рата у Србији изгубио десну руку...

Припадници „докнадног" батаљона били су углавном добровољци. Међу њима, како се тврди с много уверљивости, налазио се и познати првак Хрватско-српске коалиције и крупна политичка фигура у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца — Србин Светозар Прибићевић.[16]

Од разбојишта, на којима је највише пало Хрвата и муслимана на једној, и Срба из Србије на другој страни, међу најпознатије спада Мачков Камен. У септембру 1914. године, овде су српски војници „падали као снопље пред непријатељском снагом", сведочи пуковник Милан Ј. Радојевић.[17] Преполовљене су две српске дивизије — Дунавска дивизија I позива и Дунавска дивизија II позива...

Најкрвавија битка чини се да је ипак вођена на Гучеву. Против српске војске ту су дејствовале јединице 13. загребачког корпуса. Бајонети су у много случајева овде одлучивали све... Истина је да су Хрвати у аустро-угарским униформама на Гучеву задали Србима много јада, али је такође истина да су и они сами били овде у маси покошени најбриткијом косом смрти... На српској страни најнеустрашивији су били припадници четничког одреда Војина Танкосића, једног од извршилаца династичког преврата од 1903. године и истакнутог припадника „Црне руке". Али они су највише и страдали... Од 700 његових бораца (Руднички одред) само је 50 њих преживело борбе на Гучеву и борбе на другим местима вођене потом.[18]

15 Јосип Хорват, Записи из неповрата 1900-1941, Загреб 1984, 54.

16 Види: Богдан Кризман, Хрватска у првом свјетском рату, Загреб, 1989, 99-100. — Кризман своје саопштење заснива на казивању инж. Богдана Шафарића. — Прибићевић, тада 40-годишњак, треба да је био и примљен у војску, али је одмах, по специјалном наређењу министарства домобранства, прекомандован у Будимпешту. — Према Адаму Прибићевићу (Биографија Светозара Прибићевића, рукопис у Архиву Југославије у Београду), Светозар Прибићевић треба да је у Пешти био затворен, држан у самици једног војног затвора пуна четири месеца, а затим интериран.

17 М. Ј. Радојевић, Мачков камен, Ратник, св. VI-VII, новембар-децембар 1924. године

18 Уп. Перо Слијепчевић, Наши добровољци у светскоме рату, Загреб 1925, 3-4.

Загребачки 13. корпус био је и у операцијама на Колубари ударна песница аустро-угарске војске. Јединице овог корпуса (36. и 42. пешадијска дивизија)[19] нарочито су се истакле у борбама против Моравске дивизије I позива, на десној обали Љига, у периоду од 18. до 25. новембра 1914. године. Рачуна се да је од куршума и бајонета припадника Загребачког корпуса убијено 4.200 бораца Моравске дивизије... Међу погинулима налазио се и вођа српских социјалиста, Димитрије Туцовић, који је, како се види из његовог дневника, наслућивао да ће пасти „од руке брата с друге стране".

Кад је српска војска, 3. децембра 1914, започела противофанзиву (Прва армија под командом Живојина Мишића, потоњег војводе) и већ у првом налету разбила 16. аустроугарски корпус (претежно састављен од Херцеговаца и Далматинаца), Загребачки 13. корпус је опет био онај који се српској војсци и најжешће и најуспешније супротставио, а нарочито 42. пешадијска дивизија. Тек кад је Моравској дивизији пошло за руком, после многих јуриша на бајонет, да сломи отпор 36. пешадијске дивизије, почела се 42. дивизија, немајући другог излаза, повлачити са мостобрана Чавка—Вражје брдо...

Живко Продановић, лекар, резервни санитетски поручник, који се по мобилизацијском распореду нашао као Србин у Загребачком корпусу (у 26. пучко-усташкој пуковнији из Горњег Карловца), оставио је сведочанство трајне вредности о одушевљењу хрватског грађанства при испраћају пука у рат против Србије. А затим и о томе како се пук тукао у рату против Србије и какву је пустош и какав јад остављао за собом.[20]

„Цео Карловац је био у заносу од весеља и од среће", стоји у Продановићевом тексту. „Сад ће једном Влахе да истребе. Што Хрвати нису могли напред, томе су само Срби криви били. Зато доле са Србијом, клицало се на све стране".

19 Загребачку 42. домобранску дивизију сачињавале су 83. бригада (25. загребачки и 26. карловачки домобрански пук), 84. бригада (27. сисачки и 28. осјечки домобрански пук), затим 37. артиљеријски и 6. домобрански артиљеријски пук. — 36. пешадијска дивизија имала је у свом саставу 71. бригаду (79. оточачки пук и један батаљон 37. дубровачког пешадијског пука), 72. бригаду (16. вараждински и 53. загребачки пук и један батаљон 96. карловачког пешадијског пука), затим половину 7. пешадијске дивизије од 13. бригаде (78. осјечки и 52. бродски пешадијски пук) и један дивизион 13. артиљеријског пука. Види и: Миле Бјелајац, Од братоубилачког рата до уједињења, „Дуга", Београд, јули 1990.

20 Др Живко Продановић, Из ратне торбице (Поход на Србију 1914), Нови Сад 1927.

По речима Продановића, „већег одушевљења за рат не беше зацело ни у Пешти ни у Берлину. Нека потајна сила све је слојеве Хрвата дражила и најумеренијим скоро мозак заврнула. Хтело се по сваку цену крви и то најрођеније".

Официри пуковније отворено су говорили, да је рат са Србима добро дошао. „Јер откако је Хрвата није било згоднијега тренутка за нашу ствар. Велика Хрватска може само на рушевинама Србије да се уздигне, јер велика Србија и велика Хрватска не могу никад једна поред друге постојати. Или једне или друге мора нестати".[21]

Опште одушевљење за рат са Србијом појачавали су у Карловцу војна музика и на брзину састављени војнички хорови, који су као навијени понављали: „Тралала, тралала, Србија пропала..."

Тако како је било у Карловцу, тако је било и у другим градовима Хрватске. Загреб је при том предњачио у свом одушевљењу за рат против Србије. Град је, како каже Јосип Хорват,[22] „у коловозу 1914. добио нов ритам, који удараше топот чета у штукасто-сивим одорама и сасвим неочекивана песма:

„Ој, хрватски храбри сине,
Превези ме преко Дрине!
Осве̄ћена крв још није
Фердинанда и Софије..."[23]

И никоме видљиво није била та пјесма зазорна... Становништво Загреба без разлике сталежа, које је некоћ одушевљено пљескало бунтовничким пјесмама омладине, сад је исто тако одушевљено пљескало војсци на поласку на бојиште. Дапаче из кругова, који нису били франковачки, чуле су се оштре ријечи против Србије, јер да је она скривила рат..."[24]

Исидор (Исо) Кршњави, хрватски политичар и професор Свеучилишта у Загребу,[24-a] овако је пак, у бечком листу

21 Исти извор, стр. 62.

22 Јосип Хорват, Записци, н.д., 47-48

23 Ова песма имала је неколико верзија. У листу „Хрватска заједница", у броју од 15.9.1914., налазила се и ова строфа: „Старе јаде сада лијечи — Српској гуји главу гњечи — Што ти братски цјелов пуди — А отровом трује груди..."

24 J. Хорват, Записци, н.д., 28.

24-a Кршњави, Исидор - Исо, аутор је познатог дела „Записци, Иза кулиса хрватске политике, Загреб 1986. Види и: Василије Крестић, Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914, Београд 1991, 201.

„Естеррајхише Рундшау“, у броју од 1. октобра 1914. године описао одушевљење Загрепчана за рат против Србије:

„...Одједном се појавише хиљаде на улицама, право свечано расположење се свих домогло, заставе у хрватским бојама лепршају на кућама. Чују се гласни поклици: Живио наш краљ Франц Јосиф. Слава успомени убијеног престолонаследника. Доле са Србијом! Освета убицама!“

Као и припадници других аустро-угарских јединица са територије Хрватске, и војници 26. пучко-усташке пуковније из Карловца остављали су у Србији само крвав траг за собом. Од њих је тешко страдао и Обреновац... „Као гладна дивљач“, пише Продановић, „размилела се цела наша пуковнија уздуж и попреко Обреновца, готова да пљачка где шта нађе и да кида, ако јој се што успротивило буде... После неколико часова није се Обреновац могао ни познати. Све је било разривено и разбацано... То није било ништа друго до гадан излив ратне суровости... Осим тога и мржња је урадила своје, јер што је српско било, требало је у један мах да нестане. Тако су учили одгоре, тако је радила солдатеска...“[25]

У аустријској историографији између два рата, али и новијој и најсавременијој, тешко да се игде ишта може наћи о дивљању Јужних Словена у аустро-угарској војсци на територији Србије. Кад се пише о њима, пише се, пре свега и у првом реду, о њиховом „часном извршењу обавеза“. Као пример за то наводе се пре свега припадници босанско-херцеговачких пукова, уз нагласак да су ти пукови били најелитније јединице у целокупној аустро-угарској војсци.[26]

Према „Златној књизи“ Врховне команде аустро-угарске војске, у којој се налазе подаци о свим носиоцима златне медаље за храброст (до 1917. године медаље су биле од чистог злата), ово ретко додељивано признање добило је 106 припадника босанско-херцеговачких пукова. Укупно, иначе, војницима и официрима босанско-херцеговачких пукова додељено је у рату 1914-1918. године 33.318 разних медаља за храброст — златних, сребрних и бронзаних. По броју добијених златних медаља, апсолутни рекордер у читавој аустро-угарској војсци

25 Из ратне торбице, н.д., 234.

26 Види и: Werner Schachinger, Die Bosniaken kommen, Elitetruppe in der K. u. K. Armee, Graz-Stuttgart 1989.

био је 2. босанско-херцеговачки пук са 42 медаље. (Други пукови добили су највише између осам и десет златних медаља). Носиоци већине од 106 златних медаља које су добили припадници босанско-херцеговачких пукова били су муслимани и Хрвати (муслимани 63 медаље, а Хрвати - 38). Међу преосталим носиоцима налазило се и неколико Срба, којима у аустро-угарској војсци иначе није било лако. Како износи К. Штурценегер,[27] Срби су — у рату против Србије 1914. године — распоређивани најчешће у прву борбену линију, а иза њих — Хрвати и Мађари. Сваки онај ко би оклевао са отварањем ватре на своју браћу или пак пуцао увис, био би отпозади убијен...

За грешке, пропусте, огрешења о дисциплину и прописе уопште, за неизвршење наређења до у најмању ситницу, Срби у аустро-угарској војсци били су врло строго кажњавани. Али, треба истаћи, не само они. Тако се поступало и са свим осталим припадницима аустро-угарске војске, посебно Словенима и Јужним Словенима. Понекад су најтеже казне извршаване на најсуровији начин, и то само по одлуци војних старешина а без претходног судског поступка. Такав један случај збио се у Шапцу, 18. августа 1914. године. Пешадијски генерал Казимир фон Литгендорф (Lütgendorf), командант 7. пешадијске дивизије која је држала Шабац, наредио је тог дана да се над тројицом војника — Чеха, по кратком поступку и без икаквог ислеђења, изврши смртна казна зато што су, упркос строгој заповести да се не сме пуцати без наређења, на обали Саве испалили неколико метака из својих пушака и на тај начин изазвали узбуну у војсци. Уз образложење да би извршење смртне казне стрељањем могло изазвати нову узбуну, генерал Литгендорф је наредио да се сва три чешка војника усмрте хладним оружјем — пробадањем бајонетима![28]

Како су Хрвати и муслимани ратовали у Србији, и колико њих је у свему пало за Аустро-Угарску у Србији и на другим фронтовима, у Русији и Италији, види се и из података које је прикупио хрватски војни историчар Славко Павичић,[29] учесник у скоро свим борбама у Србији 1914. године, поред осталог и на Гучеву.

27 C. Sturzenegger, Die Wiederauferstehung Serbiens, Bern-Berlin 1920, 20.

28 Види: Wolfgang Doppelbauer, Zum Elend noch die Schande, Wien 1988, 220-223.

29 Др Славко Павичић, Хрватска војна и ратна повјест и први свјетски рат, Загреб 1943.

Са обвезницима који су 1914. године упућени на фронт у Србији, мобилисани у Хрватској и Босни и Херцеговини чинили су у свему у првим данима рата око 14 одсто војних снага Аустро-Угарске. Тај постотак треба да је надмашивао постотак војника других народа у армијама Двојне монархије.

До краја Првог светског рата, према Павичићевим подацима, у Хрватској и Босни и Херцеговини мобилисано је „најмање 500.000 војника...“

„Најхрватскија“ војна јединица био је 13. загребачки корпус, а најелитнија формација била је 42. домобранска дивизија, названа — „вражјом“.

Загребачки корпус био је ударни корпус и он је учествовао у свим главним биткама у Србији 1914. године.

„Судионици тих борби сјећат ће се“, пише Павичић, „оних сјајних јуриша наших пуковнија. Ту се није гледало на губитке нити се закључивало. Ту су погинули у тешкој стројној ватри најбољи наши частници и војници. У борбама код Крупња пред шанцем истакао се наш садашњи генерал пјешачтва Славко Штанцер са својом бојном...“

Дивизија којој је припадао Славко Штанцер, а затим Влатко Мачек и Јосип Броз Тито, и чији је командант једно време био Стјепан Саркотић, похваљена је више пута за своје подвиге у Србији. У њене велике акције Павичић убраја и прелазак Дрине код Батора.[30] „Код Батора се развила готово цијела дивизија, а једна је бригада прешла Дрину“, каже Павичић. „Одмах су хрватски обкопари изградили ратни мост на понтонима. Тај је мост био стално под оштром ватром српских топова, који су били врло вјешто постављени па су врло добро дјеловали... Цијело дивизионо топничиштво домобранске дивизије узело је положаје над западном обалом Дрине испод главне цесте те је подупирало пријелаз и заштићивало мостобран, који су наши домобранци одмах створили и укопали се. Генерал је Саркотић особно водио тај замашни подхват... Мостобран се раширивао корак по корак; домобранци су били изванредни у борби по тежком шумском терену те су брзо достигли крајњу границу мостобрана у самој шуми. У шумском предјелу мостобрана дошло је и до борбе прса о прса... Једна цијела бригада топничтва стајала је у положају десно од Батора, па је морала дјеловати и по ноћи. Тако је напокон успјело усталити мостобран и појачати га. Ту је бригадом заповиедао наш хрватски генерал Петковић, родом из Шокадије, који је касније био одликован племством са придјевом од Батора. Тај мостобран, који је циљао у врло осјетљиве непријатељске просторе, био је противнику трн у оку. Али он је издржао. Код Батора је баш на мосту пао један од најбољих хрватских виших частника, заповједник 25. загребачке пуковније, поднуковник Бестал...“

По повлачењу са мостобрана Батор (уз велике губитке), хрватска 42. домобранска дивизија пребачена је на јужни одсек и „развила се јужно од своје посестриме, 36. хрватске заједничке пјешачке дивизије, која је лежала на обронцима Црног Врха и на самом Црном Врху, све до врло важне кључне тачке Клисур-Гучева. Хрватска домобранска дивизија запосјела је Гучево и Кулиште са сусједним обронцима те и у тим поставима остала све до 6. студеног 1914. Након пада Гучева, кад је уследио продор и напредовање преко Ваљева, преко Колубаре и Љига, затим преко Закинца у правцу рудничког горја, односно лијево од њега...“[31]

На Гучеву, на Црном врху и на Кулишту „истакле су се“, по Павичићу, „све наше хрватске пјешачке дивизије, све наше пуковније, све наше четири домобранске пуковније заједничке војске те разне наше причувне јединице а јужније деташирани батаљуни свих наших пуковнија и босанско-херцеговачке чете у склопу 15. и 16. збора (корпуса, пр.а.). Те борбе за најважније тачке западне Србије, борбе с непријатељем који је жилаво бранио своје горске прилазе, знајући њихову важност, спадају међу најљепша поглавља хрватске ратне повијести“.[32]

Из излагања Павичића види се, између осталог, и то, да се на Гучеву, у саставу 13. корпуса, против Срба борио и знатан број Словенаца. Али и знатан број Личана и Чеха...

На положајима око Гучева, пред крај октобра 1914. године, била се, према Павичићу, развила цела 42. домобранска дивизија са четири пешачке пуковније. На северном крилу 13. корпуса налазила се хрватска пешадијска бригада под заповедништвом грофа Салиса-Севиса, потоњег гувернера Србије. У њеном саставу тукла се 79. личка пешадијска пуковнија. Чешки 8. корпус био је распоређен непосредно уз 13. загребачки корпус...

Око Гучева водиле су се јаке борбе и пре октобра — у августу и септембру месецу. Ту су се и тада углавном тукли хрватски домобрани и хрватски редовни пешадијски пукови. С њима и припадници 16. босанско-херцеговачког корпуса. Павичић каже: „Једна и друга фронтна црта биле су близу до на 100 метара. Ту су лежале хрпе лешина палих бораца с обију страна...“[33]

Аустро-угарска војска запосподарила је Гучевом тек 6. новембра 1914. године, кад је пало наређење да се оно (пре тога кота 708) заузме по сваку цену — будући да је ометало пут ка Ваљеву...

30 Исто, 286-287

31 Исто, 288.

32 Исто, 291.

33 Исто, 298.

Из Павичићевих навода, осим свега реченог, види се и то — да су Јужни Словени из Аустро-Угарске водили љуте битке са Србима не само 1914. и 1915. већ и 1918. године, по пробоју Солунског фронта и после капитулације Бугарске.

Поразом бугарских дивизија, истиче Павичић, и немачке и аустро-угарске трупе дошле су у изванредно тежак положај. „Нису успјели покушаји да се створи фронта сјеверније, око Скопља, па касније на Косову пољу и Врању, а још касније око Ниша па коначно у мостобрану око Београда. Њемци су доводили причуве са свих ратишта, из Румуњске, с Крима па чак из Курланда и са запада, тако на примјер њемачки алпински збор. Све су те чете дошле прекасно... Ствара се у Београду посебно заповједничтво војске, које преузима фелдмаршал Кевеш с главаром стожера подмаршалом Конопицким. Ни аустро-угарске дивизије, које су убациване у фронту, нису нигдје могли створити нову одбранбену црту." И у овој ситуацији, међутим, хрватске чете, чита се код Павичића, „вршиле су и даље савјестно своју дужност свуда, гдје су убачене. Оне су стајале у разним етапним јединицама, као заштитне чете у запосједнутој Србији. И оне су сада дошле у борбе, иако се тому никад нису надале, особито чете најстаријих годишта. Борили су се при узмаку, који се је вршио постепено при испражњивању Србије. Јужни дио, онај с Косова и из Санџака и Новог Пазара, узмицао је на босанско-санџачку границу преко Сјенице, Приепоља и Прибоја. Ту је заповиедао пуковник племенити Кнежић. Те етапне и пучко-усташке бојне чувале су и прометне пруге и цесте, тако ону кроз долину Ибра и долину Мораве. То осигурање одређено је у истом часу, кад је аустро-угарско врховно заповједништво приобћило шифрираном брзојавком склапање примирја између Антенте и Бугарске..."

Тако како је Павичић изнео, тако је, углавном, и било. Јужнословенски корпуси, посебно 13. загребачки корпус, тукли су се најжешће са српском војском. Својим држањем у Србији они су у свему испунили наде врха Аустро-Угарске. Понели су се управо онако како су то предвиђали, на пример, Конрад фон Хецендорф, начелник генералштаба аустро-угарске војске, и Артур Цимерман, подсекретар у министарству спољних послова Немачке. Овај последњи је, 18. јула 1914. године, изјавио баварском отправнику послова, да се, с обзиром на оборчење настало после атентата на престолонаследника Фердинанда, у целој Монархији, без даљег, може бити сигуран у словенске трупа.[34] И сам исто мишљења, Конрад фон Хецендорф је, међутим, сматрао, да кроз коју годину, ако се настави са пропагандом међу Јужним Словенима, то неће бити случај..."[35]

34 Види и: Der Tod des Doppeladlers, н.д., 71

35 Толико колико је Конрад фон Хецендорф био уверен у то, да време ради против Аустро-Угарске, био је уверен и вођ српских радикала и председник српске владе, 1914. године, Никола Пашић. Пашићев сан је био, да, после балканских ратова, прође „једно 15, а може бити и 20 година", па да се за то време „наш народ преко Саве и Дунава припреми за уједињење, да се сузбију старе традиције аустријске код нашег народа, који је остао под њиховом управом, и да се ојача дух националности, и да сви увиде, да оно што Аустрија даје, да је то само привидно, јер она само даје ради тога да се људи одржавају, и да људи добро живе, а кад дође питање национално, онда немају никакво право, него — имају само право да гину где им буде цар Франја Јосиф казао... Ми смо хтели да се то мало ублажи и да се одгоји омладина, да се створи јасно мишљење у том правцу, да нема спаса хрватском и словеначком племену, ако се не сједини са Србијом..." (Говор Николе Пашића на IV редовном заседању Народне скупштине, 7. јуна 1923. Види, и: Васа Казимировић, Пашић и његово доба, II књ., 308, Београд 1990). У овим Пашићевим речима, Васа Чубриловић (Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд 1958, 462) нашао је потврду за то, да је Пашић „веровао у претапање осталих југословенских народа у Србе".

За разлику од Аустро-Угарске и Немачке, у Србији се грдно погрешило у погледу процене како ће се држати Јужни Словени из Двојне монархије кад дође до рата. Превише се резоновало срцем и превише се било утонуло у илузије.

На погрешне процене у погледу држања Јужних Словена из Аустро-Угарске, уз друге чиниоце, утицале су и многобројне манифестације „српско-хрватског братства", до којих је долазило у годинама пред почетак рата. У априлу 1912. године, на пример, у Београду су боравила 163 загребачка студента — и том приликом се, до изнемоглости, манифестовало и клицало Србији као југословенском Пијемонту...[36]

Све своје госте из Аустро-Угарске Београд и Србија су најсрдачније дочекивали и сваку им пажњу поклањали. Називани су сви ти гости „драгом и најдражом браћом..." И Словенци су, исто као и Хрвати, били дочекивани као „најрођенији". Кад је у Београд, 1910. године, стигла једна велика делегација Словенаца, у којој је било и занатлија, и трговаца, и сељака, и адвоката, начињено је право славље. Председник општине поздравио је Словенце као „најмилије међу најмилијима".[37]

Приликом свих ових и других посета разних делегација Јужних Словена из Аустро-Угарске, редовно је долазило не само до братимљења него и до заклињања у верност „до гроба", што је све дало повода да се у политичким круговима Беча закључи, да већ столећима није било таквог зближења „међу непријатељским народима као у овом часу".[38]

36 Gross, Mirjana, Националне идеје студентске омладине у Хрватској уочи I свјетског рата, у: Хисторијски зборник, XXI-XXII, 1968-1969, 119.

37 „Политика", број 4137, 2.9.1915.

38 Gross, Mirjana, Хрватска политика великоаустријског круга, у: Часопис за суврему повијест, II/1970, 44-45

Описујући како су гости из Аустро-Угарске срдачно и најтоплије примани у Србији, свуда где су дошли, Божин Симић изнео је у једном свом чланку, објављеном после Првог светског рата,[39] да су им по правилу приређиване закуске и у касарнама и да је том приликом долазило до „братимљења и зарицања омладинаца и официра, да се што пре сретну у поробљеним и потчињеним крајевима као слободна браћа".

На веровање да су Јужни Словени везани за Србију, да стоје уз њу, и да ће стојати кад до најтежег дође, у многоме је утицао и талас одушевљења који је у првом реду захватио Хрватску после великог успеха Србије у балканским ратовима. Јосип Хорват истиче,[40] да је „ријетко који међународни догађај тако снажно и дубоко дјеловао на најшире слојеве народа у хрватским земљама као рат држава балканског савеза против Турске 1912. Тај је рат више придонио осјећању идентитета судбине Јужних Словена него сви, па и највећи идеолози и поборници мисли славенске узајамности..."

Одушевљење у Хрватској било је узело такве размере, да је политички врх Аустро-Угарска пао у велике бриге. Неке највише функционере Двојне монархије чак је била захватила права паника. У једном извештају достављеном министарству рата у Бечу из Загреба, речено је, да је идеја српско-хрватског братства „ухватила чвршћи корен" него икад пре, и да је она „сада потпуно преовладала и постала лозинка свих слојева пучанства не само у политичком него и у културном и привредном смислу... Кад би се сад плебисцитом одлучивало о припадности Хрватске, једногласан одговор би био: — Србији!"[41]

Полазећи од оваквих и сличних оцена, којима је био крајем 1912. и почетком 1913. године буквално затрпан, министар спољних послова Аустро-Угарске, гроф Берхтолд је дошао до закључка, да се на српски, односно југословенски проблем што пре мора ставити тачка. У приватном писму државном секретару Немачке фон Јагову,[42] он је рекао, да српско питање

39 Marco (псеудоним Божина Симића), Препород српске војске и борба за уједињење, Нова Европа, Загреб 26.7.1927, 62-63.

40 Јосип Хорват, Политичка повјест Хрватске, Загреб 1936, 419.

41 Gross, Mirjana, Хрватска политика, н.д., 56.

42 Österreich-Ungarns Aussenpolitik, н.д., књ. V, види и књ. VI, док. 8157.

„тангира у највећој мери наше виталне интересе и његово решење у великосрпском смислу могло би да доведе у питање услове наше егзистенције".

Како је гроф Берхтолд још рекао, бит проблема у односима Двојне монархије и Србије јесте у томе што је крајњи циљ српске политике — откад је Радикална странка дошла на власт и под страним утицајем од великосрпске идеје начинила водећу политичку мисао — уједињење свих Срба у крилу српске националне државе, што, само по себи значи припајање Србији области Аустро-Угарске насељених Србима. При свему том најгора је била околност, што је тежња за уједињењем у међувремену постала национални идеал свих Срба, коме је предуслов победоносни сукоб са Монархијом.

Ако се ово има у виду, без даљег би се могло рећи, да се гроф Берхтолд није нимало изненадио када је српска влада, као прва међу зараћеним државама, 1914. године саопштила своје ратне циљеве. Али сигурно је зато био изненађен и то пријатно — великом спремношћу Јужних Словена из Аустро-Угарске, Хрвата и муслимана у првом реду, али делимично и Срба, да као сноп̀ље гину у бојевима против Србије и њене војске...

О томе како су се Јужни Словени борили у рату Аустро-Уīарске са Србијом 1914. īодине, īоворе и мноīа срīска документа, а нарочито извештаји команданата срīских јединица са разних линија фронта. У извештају команданта Комбиноване дивизије I īозива народне војске, упућеноī команданту III армије, 30/17. децембра 1914, каже се, на īример, „да се Срби и Хрвати у аустро-уīарској војсци врло добро боре, да хоће да иду на бајонет, а на Гучеву, īде је īрема овој дивизији био цео 13. корīус, њихово јунаштво било је близу равно јунаштву īукова ове дивизије..."[43]

О неком īребеīавању Јужних Словена из аустро-уīарске војске на страну Срба, īоīотову у већим īрупама, све у свему — није било ни īомена о īомену. Они īак Јужни Словени који би доīали заробљеништва, само су у ретким случајевима īоказивали воље да се као добровољци īријаве у срīску војску. Р. А. Рајс каже (у својој књизи „Шта сам видео"), да је само њих 70 — крајем сеīтембра 1914. īодине, īосле битке на Церу, изразило жељу да се бори у редовима срīске војске.[44]

43 Уп. Драгослав Јанковић, Нишка декларација, Историја XX века, Београд, 1969, X, 89.

44 Р. А. Рајс, Шта сам видео и преживео у великим данима, Београд 1928, 15-16.

Академик Љубомир Стојановић износи један карактеристичан случај који се збио у Мачви а који се тиче разочараности легендарног војводе Вука[45] *у неспремност заробљених Срба у аустро-угарским униформама да се јаве у добровољце. Кад је он, после једне љуте битке, из гомиле заробљеника издвојио Србе на једну страну и позвао их да уђу у састав његове јединице — нико, ама баш нико, није хтео да се позиву одазове. Рањен у десну руку, војвода Вук је тада левом руком једном од тих заробљеника — „отчупао уво".*[46]

Колико се мало Јужних Словена, палих у ропство 1914. године, одлучило за пријављивање у српску војску, сведочи и податак да се од њих 20.000 — од чега више од 10.000 Хрвата — колико их је било заробљено током Колубарске битке, до 12. децембра 1914. године, у добровољце пријавило свега 452 — 430 Срба и 22 Хрвата (Број аустро-угарских војника у српском заробљеништву износио је тада иначе 600 официра и 43.317 подофицира и војника). „Ако се има у виду укупан број Југословена — заробљеника у Србији", каже и Драгослав Јанковић,[47] *„онда се мора констатовати да је проценат, нарочито међу Хрватима и Словенцима, оних који су се из заробљеништва пријавили у добровољце био врло мали (нарочито ако се при том имају у виду успеси и слава коју је српска војска задобила и у балканским ратовима и у првој години светског рата)".*

На масовније пријављивање у српску војску, заробљене Јужне Словене није могло 1914. године[48] *да покрене ни крајње коректно држање српских војних и цивилних власти према њима, као и према свима ратним заробљеницима, о чему се говори језиком непосредног сведока и*

45 Војвода Вук — Војин Поповић, пешадијски потпуковник, старешина свих комитских чета и командант Добровољачког одреда на Солунском фронту. Погинуо 16.11.1916. на Црном камену, више Груништа. Убио га је један Бугарин док је превијао рану. Његова погибија оглашена је посебним прогласом свој војсци на Солуну (Народна енциклопедија Ст. Станојевића, III, 484-485)

46 Љ. Стојановић, Још о српском питању, цитат према: В. Казимировић, Пашић, н.д., II књ., 300.

47 Драгослав Јанковић, Нишка декларација, н.д., 91-91

48 Први добровољци били су младићи који нису служили ни у аустро-угарској ни у српској редовној војсци. Углавном то су били Срби — из Србије (највећи број), Македоније, Војводине, Санџака, Црне Горе, Босне и Херцеговине. Међу њима је било и нешто муслимана и Словенаца. Један део ових добровољаца са територије Аустро-Угарске били су младићи који су били дошли на прославу Косовске битке, 28. јуна 1914., и остали у Србији (Види: Никола Стојановић, Младост једног покољења). Већу групу добровољаца чинили су Срби из Срема, који су се са српском војском повукли у Србију, у септембру 1914. године. Од њих је образован Сремски добровољачки одред, који се истакао јунаштвом при одбрани Београда 1915. и тада највећим делом изгинуо. — Од добровољаца, на самом почетку рата, формирана су четири одреда — Златиборски, Јадарски, Руднички и Горњачки. То су у ствари били четнички одреди. Они су дејствовали према посебном упутству министарства војске од 3. августа 1914. године („са дивљом енергијом и крајњом неустрашивошћу"). Сви припадници ових одреда показали су се у свему као велики јунаци. Пожртвовање, самопрегор и беспоштедна борба — карактерисали су их, како то подвлачи и Никола Поповић (Југословенски добровољци 1914/1918., Зборник докумената, Београд 1980, VI).

у књизи професора Марка Јаковљевића, објављеној у Суботици 1923. године.[49]

Кад је током једног ноћног јуриша своје 28. осјечке усташко-пучке пуковније, код села Бачевци, близу Мислођина, са неколико другова допао заробљеништва, Јаковљевић је одмах био изведен пред команданта Обреновачког одреда, потпуковника Лешјанина. „Дочекао нас је врло лепо", каже Јаковљевић. „Ко вас посла у луде?" — запитао је потпуковник Лешјанин Јаковљевића, а онда рекао да је управо на том делу фронта припремио клопку аустро-угарским војницима, али да је изричито наредио својим борцима да никог не убијају, јер су ти војници Срби и Хрвати, већ да их све лепо похватају, што се углавном и догодило... Заробљено је 8 официра и преко 500 војника. Сви ти официри, пошто су почашћени, готово без пратње пребачени су фијакерима у Ресник, а одатле даље у Ниш.

У Нишу, заробљени официри, Срби, Хрвати и други, могли су се кретати сасвим слободно и хранити у гостионицама и кафанама. Јаковљевић, као Србин, и још један официр-Хрват, такође заробљеник, постали су чак цензори на војничкој пошти за писма у иностранство...

„Таквој предусретљивости нисам се надао", пише Јаковљевић у својим успоменама. „Ја сам се у Србији осећао слободан... Предусретљивошћу људи из Србије, ја сам провео три године рата у Швајцарској... док су други људи, нарочито Србијанци, гинули и патили се по рововима, док су у Србији били гањани, вешани итд., ја сам уживајући заштиту и плаћу од Србије живео у Швајцарској пуним, врло угодним, културним животом. Сматрам за дужност да ово споменем са искреном захвалношћу".

Све ово не значи, дакле, да су српски официри били спремни да без даљег забораве како су се против њих борили заробљени Јужни Словени.

Огромна већина њих оставила је животе на бојном пољу. — Што се тиче добровољаца из редова припадника аустро-угарске војске, они су се у већем броју почели прикључивати редовној српској војсци у јесен 1915. године. Били су то они који су били пали у руско заробљеништво. У септембру 1915., у Србију је Дунавом стигло из Русије њих око 3.500. Године 1916. у Русији је формирана Прва српска добровољачка дивизија, под командом српских официра упућених из Солуна. Она се истакла у борбама у Добруџи. Од 17.925 људи, колико је било њено бројно стање у часу ступања у борбу, рањено је 7.370, а погинуло 2.613. У јануару 1917., кад је формирана Друга добровољачка дивизија, образован је Добровољачки корпус — са 914 официра и 42.260 војника. Он је требало да буде употребљен на руско-румунском фронту. Због националне ускогрудости, како каже Миливоје Антонић (Солунски фронт, Београд 1967, 254), и руске револуције, дошло је до осипања корпуса, па је он спао на 19 хиљада и неколико стотина бораца. Огромну већину чинили су Срби — 411 официра и 16.652 војника. Хрвата је било: 95 официра и 688 војника, а Словенаца — 39 официра и 243 војника. Један део овог, овако смањеног, корпуса, стигао је у Солун, на захтев српске владе, почетком јануара 1918. године, а други део (путујући преко Сибира, Манџурије, Јапана, Тихог океана и Црвеног мора) 19. априла исте године. Укупно, током 1917. и 1918. из Русије је стигло 12.694 добровољаца. До пробоја Солунског фронта, 1918., већи број добровољаца стигао је и из Америке — по неким наводима око 7.000, а по другим — 4.200. Већину и ових добровољаца чинили су Срби.

49 Марко Јаковљевић, Из рата и емиграције (Успомене), Суботица 1923, 16.

Напротив. Они су то често помињали и нису крили своје расположење због тога. „Нарочито незадовољство је владало према Хрватима", налазила Јаковљевић. „Ови су се због у почетку рата показали највећим делом као оборчени непријатељи Србије, династичнији од самих Аустријанаца. Борили су се лудо-јуначки, па су и у Србији чинили зверства исто као и Мађари. Људи у Србији то нису могли да разумеју, и због такве понашања Хрвата у почетку рата и у току 1915. године, и поред декларације Народне скупштине да се Србија бори за ослобођење и уједињење Срба и Хрвата..."

Незадовољство српских официра отворено испољавано према Хрватима, али и другим заробљеним Јужним Словенима није имало, међутим, никаквих последица по њих. О томе је чак писала и оновремена штампа у Загребу... У листу „Хрват", на пример, у броју од 27. марта 1915, написано је, да се са Хрватима-заробљеницима у Србији поступа коректно, да се и војницима и официрима допушта сасвим слободно кретање. Све је то учинио овај лист (орган Старчевићеве странке права) с јасном тенденцијом — да умири јавност у погледу судбине хрватских заробљеника. Међутим, у хрватској историографији, то је сасвим друкчије протумачено — све у циљу да се докаже да се таквим поступком према заробљеницима хтело деловати у правцу наговарања хрватских војника у аустро-угарској војсци да се добровољно и у што већем броју предају Србима,[50] *иако у то време борбе у Србији нису више ни вођене.*

2. Сејачи мржње према Србији

Кад је реч о Хрватима у аустро-угарским јединицама, њиховом држању у окршајима са српском војском, нарочито 1914. године, и суровом и крајње нехуманом односу према становништву у Србији, не би се никако смела превидети три фактора, који су одлучно утицали на њих: политичке странке, Католичка црква и хрватска штампа. Уз органе власти и официрски кор, та три фактора били су главни сејачи мржње према Србији и главни ратни хушкачи уопште.

Једна од политичких странака која је међу Хрвате уносила уверење да је рат против Србије праведан, и по Хрватску користан, била је Старчевићева странка права, за коју историчар Васо Богданов иначе каже, да се од свог оснивања, 1908. године, „и у теорији и у пракси политичкој" држала „оног најпозитивнијег правашког програма, што га је Анте Старчевић

50 Види: Васо Богданов, Старчевићева странка права, зборник: Југословенски одбор у Лондону, Загреб 1966, 27-163.

заступао онда, када се је налазио на врхунцу своје страначке дјелатности: бескомпромисно рушење Аустрије и уједињење свих јужнословенских народа у слободи. Развијајући се све одлучније у томе правцу Старчевићева странка[51] прва ће за вријеме Првог свјетског рата постати главним носиоцем борбе за ослобођење и уједињење Јужних Славена и у Хрватском сабору, и у штампи и осталим вансаборским акцијама".[52]

У очевидном настојању да по сваку цену оправда негативно држање Старчевићеве странке права према Србији и југословенском програму српске владе, овај историчар (Србин из Панчева, који ће у једном часу прихватити ислам и променити име у Вехид, а затим се вратити у православну веру)[53] наступио је с тезом, да је у питању само супротстављање „свим оним тенденцијама, које су угрожавале национална права и самосталност Хрватске и ишле за тим да у име криво схваћеног народног јединства успоставе на рушевинама Хрватства неке, у суштини хегемонистичке и поробљивачке национализме. Ту је прије свега требало сузбити великосрпска настојања која су ишла за ликвидирањем Хрватства и за његовим утапањем у српству, — а која су у то вријеме била здушно пропагирана са стране једног дијела хрватске грађанске интелигенције".[54]

По закључној мисли Васе (Вехида) Богданова, старчевићанци су „резолутно устајали против покушаја денационализирања, посрбљивања Хрвата, против великосрпске хегемоније над хрватским народом и против лажног, поробљивачког интегралног југославенства".

По Богданову, старчевићевско стајалиште према хрватско-српским међунационалним односима добило је своју „конкретну и прецизну формулацију" у говору који је Драгутин Хрвој одржао у Хрватском сабору на самом почетку рата Аустро-Угарске против Србије, 8. августа 1914. године. Тада је овај старчевићевац између осталог рекао, што је итекако годило уху и Беча и Пеште, да се он „не би могао никако

51 Страчевићева странка права формирана је 1908. године, после издвајања групе посланика из Странке права у којој је главну реч имао Јосип Франк. За главне оснивање сматрају се др Миле Старчевић и др Антун Павелић.

52 Васо Богданов, Хисторија политичких странака у Хрватској, Загреб 1958, 767.

53 Хрватска енциклопедија, св. II, Загреб 1941, 712.

54 Старчевићева странка права, н.д., 142.

заборавити и тако кукавно мислити о животној способности свог народа, да би хтио, да се хрватски народ претопи у српски народ. Док буде и једног освједоченог Хрвата, и освједоченог праваша, неће тога бити. Прије ће нас видити све мртве. Нисам ја непријатељ српског народа, али сам против тога, да се нас Хрвате привуче у културну и политичку превласт српског народа... Нас освједочене Хрвате неће ништа смести, да пођемо оним путем којим смо и до сада ишли, и који је једини исправан. Србохрватство, нашинство, југославенство, народњаштво, то све није ништа друго него варка, него опсјена, мамац, мека, којим се хоће хрватски народ довести у логор српства..."[55]

Како су се, у цјелини гледано, постављале политичке партије у Хрватској у години у којој је почео рат између Аустро-Угарске и Србије, и шта су, у ствари, од тог рата очекивале, показала је, у пуној мери, дебата вођена у Хрватском сабору у вези са такозваном адресом цару и краљу Франц Јозефу.

Позивајући се на хрватско државно право и народна начела, посланици Старчевићеве странке права, коју је Богданов покушао да представи друкчијом него што је она била, и тада су, и по ко зна који пут, у тој дебати изразили своје уверење да ће „под жезлом Хабсбуршке династије" доћи до образовања „једног самосталног и независног хрватског државног тела", у чијем би се саставу имале да нађу сем Хрватске, Славоније и Далмације, још и Ријека, Међумурје, Босна и Херцеговина, Истра са острвима и све словеначке земље.

Хрватска пучка сељачка странка Стјепана Радића, у нацрту своје адресе, пак, „изнела је молбу", да „владар што прије политички и управно уједини све хрватске земље које су провидношћу и мудром далековидошћу владара под моћним жезлом Хабсбуршке династије и у најприроднијем склопу Хабсбуршке монархије". Како је у нацрту ове адресе даље речено, „само таквим политичким и управним уједињењем краљевине Хрватске цјелокупна ће монархија на Јадранском мору и на Балкану задобити онај углед и ону снагу, а задовољни хрватски народ развити ону просвјету и оно благостање, које

55 Говор у Хрватском сабору од 8.7.1914. Цитат према: Старчевићева странка права, н.д., 143-144.

је Монархији потребно за далекосежне њезине културне циљеве и за замашне њезине господарске интересе на европском Истоку".

Изражавајући најбоље жеље цару Франц Јозефу, да га „Бог поживи као краља свих Хрвата", посланици Странке права Јосипа Франка су опет истакли да ће се „израдовати" кад Босна и Херцеговина буду „коначно уједињене с њиховим стародавним Краљевством, које ће бити — употпуњено припајањем Далмације, Ријеке, Истре и Међумурја, Жумберка и Маринодола, као и братске Словеније — огњиште слободе и културног напредовања цјелокупног хрватског народа, те непоколебљиви бедем угледа, моћи и сјаја пријестоља Његовог Величанства".[56]

Нешто више од три месеца после седнице Сабора на којој су прочитане наведене адресе Франц Јозефу, 30. јуна 1914, поводом атентата у Сарајеву, из грла посланика Странке права орили су се, читав један сат без престанка, повици против Србије. „Апцуг Карађорђевић и његова проклета династија! Доље Срби, доље убојице!"

Године 1915, после тешких, управо катастрофалних пораза аустро-угарске војске у Србији у претходној години, политичке странке у Хрватској су преко својих посланика у Сабору (чије је заседање било прекинуто одмах по избијању рата па све до 14. јуна 1915) потврдиле своја стара гледања на Двојну монархију, на рат који је она водила, као и своја гледања на Србију. И нису се устручавале ни од тога да правдају злочине почињене над Србима како у Хрватској тако и у самој Србији. Др Александар Хорват, првак Странке права Јосипа Франка, на пример, рекао је следеће: „Историјска је чињеница, да је несретни сарајевски злочин изведен српском руком, бацио искру пожара. Чињеница је, да је малена Краљевина Србија у кривом схваћању свога позива, у кривом схваћању принципа народнога јединства, а полазећи са темеља својих империјалистичких прохтјева, усудила се на својој сусједи, моћној монаркији, учинити један атентат, који није могао остати без одмазде. И одмазда је услиједила..."[57]

Стјепан Радић је, у име своје Сељачке странке, на седници Сабора од 16. јуна 1915. године, изјавио — да „хрватски народ

56 Стенографски записници Сабора Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, петогодишта 1913-1918, година 1913-1914, Загреб 1914, II, 11-14.

57 Цитат према: Богдан Кризман, Хрватска у првом свјетском рату, Загреб 1989, 143.

иде у рату само за тим, да његове тежње и права буду потпуно признати и уважени у овој стародревној, непобјеђеној и непобједивој монаркији".

Одајући признање хрватској војсци, Радић је истакао да је она, у „ових десет мјесеци, готово сама самцита извршила да једноплемени и једнокрвни али политички посве опречни народ српски није учинио од хрватских земаља другу Македонију".

Пун похвалних речи за Хабсбуршку династију, Радић је на седници Сабора од 23. јуна 1915. рекао пак ово:

„Хрвати се с краљем не погађају. Ми се нисмо никада погађали. Ми смо вазда на први позив краљев ишли у рат, јер смо знали, да се не боримо за кога год и под ким год, него под заставом најугледније и најчистије династије у Европи. Кад дакле имамо посла с таквом династијом, онда је разумљиво наше увјерење, да за проливену нашу крв, које је толико, да ће се у њој подавити сви непријатељи наши..."

Кад је цар Франц Јозеф умро, Радић је у Хрватском сабору, 14. децембра 1916, у свом комеморативном говору рекао:

„Да нам велики владар не би био створио оно што су сви говорници нагласили, да ми немамо свога народнога, хрватског и југославенскога сједишта у Загребу, и да се из тога средишта не просипљу зраке на Далмацију, Босну, на све словенске земље и далеко на Балкан; да ми под покојним владаром нисмо створили светионик, који је растјерао тмину племенскога надбијања и уништио маљушки провинцијализам и партикуларизам, не би наша фронта на Сочи стајала овако непоколебиво и не би била од свих ратишта најјача и непобједива. Зато као предсједник Хрватске пучке странке морам рећи, да ће сваки Хрват великом цару и краљу Фрањи Јосипу Првом, као творцу јединства Хрвата, Словенаца и Срба кликнути: Слава! Слава! Слава!"[58]

Уз политичке партије, које су у рату Аустро-Угарске са Србијом пре свега виделе шансу да Хрватска постане средиште око којег ће се окупити сви Јужни Словени под жезлом Хабсбурга, на мобилисању Хрвата да гину под црно-жутом заставом, у јакој мери ангажовала се и Католичка црква. Њени највиши достојанственици, али и ниже свештенство, били

58 Исто, 102.

су неуморни у агитовању за ствар Хабсбурга. А то је у свему било у складу са тадашњим ставовима Ватикана... Како је пак Света столица гледала на Србију и Србе уопште, и на сукоб Аустро-Угарске са Србијом, и у којој је мери била спремна да подржи Аустро-Угарску у њеном обрачунавању са српском државом, права обавештења нуде и извештаји аустро-угарског посланика у Риму. У извештају од 29. јула 1914. године, речено је, тако:

„У току прошлих година св. Отац је више пута изразио жаљење што је Монархија пропуштала да казни свог опасног суседа на Дунаву. Папа и Курија виде у Србији рак који ће мало по мало продрети до сржи Монархије и који ће, ако му се даде времена, изгристи га сасвим.

Упркос свим покушајима и искуствима што их је имала Курија са другим државама, Аустро-Угарска јесте и остаје католичка држава и најјачи бедем хришћанске вере у овоме веку. Рушење овог бедема значило би за цркву губљење најјачег положаја; у борби против православља то би значило пад њезиног најмоћнијег браниоца.

Зато, исто тако као што је директна потреба за Аустро-Угарску, због њезиног сопственог опстанка, да уклони из свог склопа, ако треба и силом, ово разорно зло, исто тако је потребно за Католичку цркву да учини и одобри све што се може учинити да послужи томе циљу".[59]

Безпоговорни послушници Ватикана, високи и највиши достојанственици Католичке цркве у јужнословенским земљама скоро да су се надметали у оштрини израза које су употребљавали у својим посланицама и својим говорима против Србије и њеног народа. Загребачки надбискуп Анте Бауер, другог дана по објави рата Србији од стране Аустро-Угарске, 29. јула 1914, рекао је у циркуларном писму свим подређеним му свештеницима, да сваки дан обављају молитве за срећу аустро-угарског оружја, будући да „мира не може бити са душманином, који свеђер злочиначки ровари против Монархије, наше држављане подјарује на незадовољство, вечито кује сплетке и уроте".[60]

Обраћајући се војницима 13. загребачког корпуса, пред њихов одлазак на фронт у Србији, 31. јула 1914. године, у Чрномерцу крај Загреба, надбискуп Бауер је у свом говору казао:

„Хрвати јунаци, љубљени наш краљ зове вас у бој. Ви срчано и одушевљено полазите, јер се Хрват нигда није оглушио гласу свога краља... Домовина вас зове у бој. Домовина којој душман пријети да је комада... Правда вас зове и Бог да у његовим рукама будете осветници оног

59 Цитат према: Сава Н. Косановић, предговор књизи Светозара Прибићевића „Диктатура краља Александра, Београд 1952, XVI.

60 Католички лист, Загреб, 6.8.1914. Види и: Драгољуб Живојиновић, Света столица и односи између Аустро-Угарске и Србије, зборник Велике силе и Србија, Београд 1976, 259; Милорад Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, Београд 1973, 125-126.

недјела у Сарајеву које је краљу нашему отело чврсту потпору у старим данима, а његовим верним народима смјерало уграбити наду у велику будућност...“[61]

По распламсавању рата у Србији, и после првих великих пораза аустроугарске војске, 2. октобра 1914, Надбискупски духовни стол у Загребу је одобрио посебну молитву упућену Богу, да благослови оружје којим ће Срби бити тучени и потучени:

„...Стога те молимо, Свемогући вјечни Боже“, каже се у тој молитви, „погледај милостиво на хрватски народ, који ти се моли! Избави нас од непријатеља који су изазвали рат... Просвијетли наше војсковође, јачај наше браниоце, благослови оружје наше. Својом милости и свемогућности даруј побједу нашим војскама, да неправда узмакне пред правдом, лаж пред истином, непријатељска претња пред правим миром....“[62]

Ова молитва, каже Виктор Новак, „отштампана у стотинама хиљада примерака, раздавала се и по градским и сеоским црквама верницима, а једнако и војницима. Нема сумње, да је она своју проаустријску и противсрпску мисију извршила уливајући у душе под видом молитве отров неистине и мржње“.[63]

У уверавању војника да полазе у праведан рат, да крећу у бој са својим највећим непријатељем — Србима у Србији — за загребачким надбискупом нису нимало заостајали архипастири Католичке цркве у Босни и Херцеговини — надбискуп Јосип Штадлер, бискупи Иван Шарић[64] *и Алојзије Мишић. Један од најзагриженијих србофоба међу свим католичким великодостојницима у јужнословенским земљама Аустро-Угарске био је управо бискуп И. Шарић. Војницима који су полазили у рат против Србије, 31. јула 1914. године, обратио се он овим речима:*

„Милост је, браћо, Божија што сте одабрани за борце и јунаке наше миле домовине. Милост је Божија што вам је ето дано, да берете неувеле ловорике, којима ћете овјенчати поносно чело својој отаџбини... Ја вас, драги војници, мећем под окриље и под моћну заштиту наше драге Госпе, наше небеске Мајке и заштитнице“.[65]

У Херцеговини, у „свети“ рат против Срба и Србије позивао је и бискуп Мишић. Он је верницима говорио, да „умријети за св. Апостолско пријестоље, за добро домовине, за добро свога народа, за мир и ред у

61 Виктор Новак, Magnum Crimen, Београд 1989, 23.

62 Исто, 25.

63 Исто.

64 Др Иван Шарић, истаћи ће се својим антисрпским ставом и за време Другог светског рата, када је безрезервно стао уз властодршце усташке државе.

65 Уп. Милорад Екмечић, Ратни циљеви Србије, н.д., 125.

држави, јест света ствар“, а ко умре у таквом рату, „јест мученик, кому ће драги Бог у Небу вјечну плаћу дати, домовина и народ вјечно захвалан бити“.[66]

Влада и државни апарат Аустро-Угарске није ни требало да упућују неку молбу високим и највишим достојанственицима Католичке цркве, да благосиљају рат против Србије и да позову своје вернике да у том рату „здушно“ учествују као „верни синови Монархије и припадници једине праве вере“. Они су то учинили радо, од своје воље, а посебно што им је то препоручивао и Ватикан...

Са високим достојанственицима Српске православне цркве, међутим, случај је био друкчији. Сасвим друкчији. Од њих је ултимативно захтевано да речју и делом докажу своју верност Аустро-Угарској. Председник угарске владе, гроф Иштван Тиса — према саопштењу Ђерђа Гала[67] *— уочи самог почетка рата запретио је православним владикама (у Будимпешти, Темишвару, Вршцу, Новом Саду и Пакрацу), да ће српски свештеници, као „пастири народа“, одговарати ако би Срби кренули „странпутицом“, ако не би показали да су верни династији Хабсбурга и постојећем поретку. Гроф Иштван Тиса је од свих владика захтевао да се они у пуној мери ангажују да њима подређено свештенство учини све што је могућно да би се обезбедило лојално држање Срба у Угарској. Од тога, од успеха тог ангажовања, рекао је гроф Тиса отворено, зависиће даљи статус православне црквене организације на територији круне Светог Стефана.*

Један између оних достојанственика Српске православне цркве који су одмах поклекнули пред ултиматумом шефа угарске владе, био је вршачки владика Гаврило Змејановић. Заборављајући, очигледно, на ону опомену песника Јована Јовановића Змаја — „Скини свете адиђаре, камилавку с русе главе, п'онда иди у Мађаре“ — он је саставио једну поруку православној пастви какве би се сваки Србин морао да застиди.

„На границама вољене домовине“, стајало је у тој писменој поруци која је читана по православним црквама, „разапела је крила мрачна ратна авет, али су хероји спремни да бране домовину, да се за њу и династију (Хабсбурга) боре и умру. Међу тим херојима налазе се и твоја деца, рођаци и пријатељи, драга паство. Казаће можда неко да се они боре против своје браће. Но, њихова звезда водиља у овом рату није борба против браће, већ родољубље, грађанска обавеза и заклетва коју су дали нашем краљу. На овој мађарској земљи њихале су се колевке бројних српских генерација, у овој мађарској земљи почивају гробови наших очева и предака, и ова мађарска земља је за нас света земља“.

66 Исто, 126.

67 Др Ђерђ Гал, Јавно мнење Угарске о југословенском питању у току Првог светског рата, Зборник Стварање југословенске државе 1918. године, Београд 1989, 390-391.

Своју посланицу вршачки владика завршио је речима, да би „мањкаво извршавање грађанских обавеза од стране Срба било равно издаји домовине. А Срби нису никада били издајници своје домовине...“

Пре владике Змејановића, 29. јула 1914. године, заменик карловачког патријарха издао је прокламацију свештенству и српском народу, у којој је, између осталог рекао, да је настало тешко и озбиљно време и да је свима Србима „најсветија дужност хришћанска и грађанска“ да раде „најсавесније и најоданије за добро своје отаџбине, и тако и од своје стране притомоћну Његову Величанству и Његовим владама сретно и повољно решење задатка, који није ни мален, а ни лаган“.[67-а]

Да ли је и овде, у ова два примера, било у питању само „формално“ подржавање бечког двора — како то мисли Милорад Екмечић,[67-б] *да је био случај са православним црквама у Аустро-Угарској, па и у Босни — тешко је рећи, чак и кад се узме у обзир да је старешинство српских православних цркава било изложено јаком притиску државних власти. Тешко је, исто тако, оценити и у којој су мери наведене и сличне изјаве других високих достојанственика Српске православне цркве имале злог утицаја на православне Србе у Аустро-Угарској, посебно оне који су под царским орловима кренули у крвави поход на Србију. Ако би се, међутим, пошло од сведочанстава о држању дела Срба под црно-жутом заставом на фронту у Србији и, нарочито, од сведочанстава о учешћу појединих Срба у масакрима становништва у Србији, Мачви посебно, онда би тај утицај, у склопу других утицаја, и уз све ограде, био непревидив и могао би бити окарактерисан једино као — кобан.*

Трећи фактор који је у Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, Славонији, и тако даље, у одлучној мери деловао на ширење мржње према Србији и нахушкавању маса на њу — била је штампа.

У неким листовима, као у листу браће Радића „Дом“, могло се прочитати и све оно што су и аустро-угарски официри говорили својим војницима о Србима — да су Срби „дивљи и свирепи“, да су „звиери“ и да свуда и увек показују „своју некршћанску и дивљачку ћуд и мржњу“, да „муче и изнаказују наше рањенике да се то не може ни описати“.[68]

Пре него што су пукови из Хрватске и стигли на бојиште у Србији, штампано је 30. јула 1914. године у листу само-

67-а Уп. Српски митрополијски гласник, број 16, Сремски Карловци 1914.

67-б Милорад Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, н.д., 125.

68 „Дом“, број 36, од 27. 8. 1914.

сталних праваша „Народна обрана“, да су „нечисти циљеви за којима иду властодршци и душевни вође Србије, пак се могу достизати само нечистим средствима...“

Кад су топови већ били загрмели а пушке загроктале на Дрини, лист Хрватско-српске коалиције, „Хрватски покрет“, у броју од 31. августа 1914, писао је овако:

„Главна је мисао данас одлучна: великосрпске пропаганде, против које води рат наша монаркија, није никада ни један Хрват одобрио. Никада Хрвати нису хтјели, да буду поданици српског краља, а њихови су их интереси упућивали, да буду дионици велике монаркије. А сада треба, да се што издржљивије и одлучније с потпуном хрватском вјерношћу привинемо уз сиједога владара - борца, што снажније подупремо као вјерни поданици његови његове циљева, да побједа над свим линијама буде што сјајнија и славнија, да монаркија остане велевласт првога реда, да њена снага порасте, јер то траже интереси хрватскога народа, који је сав у њој окупљен и који у њеном велевласном положају налази јемство за свој опстанак“.[69]

Лист „Хрватска“, који је излазио у Сарајеву, у броју од 3. јула 1914. године, управо на дан када је у Бечу пала коначна одлука да се са Србијом зарати, објавио је чланак под насловом „Народ навиешћује Србима борбу на живот и смрт и прогонство из Босне и Херцеговине“. Непосредно пре тога, исти лист је писао:

„Убојицо, име ти је Србин! И јеси Србин, проклето ти сјеме и племе, што га је вјетар натрунио по нашем хрватском тлу, да рађа злочин и злобу, сије неслогу и разбојнички пролиева крв...“

Кад је по упаду Ужичке војске и црногорских јединица у Босну дошло до аустро-угарске контра-офанзиве (у питању је „Битка за Романију“, како је описано), штампани су у овом листу и овакви редови:

„Храбре наше чете чисте сада наш погранични териториј од ове погане српске и црногорске гамади, која се могла са својим комитацијама увући у Босну само зато, јер ју воде и подпомажу наши по својој лојалности развикани и прослављени

69 Аутор овог непотписаног чланка (Рат против Србије) био је др Иван Лорковић. По оцени Паулове (Југословенски одбор и чешка мафија, I, 30-34) тај чланак је био — „запањујући“. Њему се у потпуности прихватају аустро-угарске оптужбе против Србије.

домаћи 'Срби'. Тај се коров сада млати и треба га посве умлатити".

И штампа у Далмацији (они листови који су наставили да излазе после напада Аустро-Угарске на Србију)[70] ударила је 1914. године у антисрпске жиле. Сплитски лист „Наше јединство" — познат и по томе што се залагао за српско-хрватско-словеначку заједницу у оквиру Аустро-Угарске са Хрватском као њеним центром — после катастрофе аустро-угарске војске у Србији 1914. године (у броју од 24. 2. 1915) писао је:

„Ако је суђено да Србија пострада, кривицом својих несрећа у Београду, нека Хрватска остане на биљези — у оданости према монархији, па из ове крви ових жртава заблиста мисао хрватска, да се хрватством овако све спаси, мјесте да се српством све упропасти".

Међу листовима који су покушали да оправдају пораз Аустро-Угарске у Србији, али и злочине које је њена војска починила, налазио се и „Хрватски покрет". Одмах после Колубарске битке, која је и у Хрватској одјекнула као права правцата сензација и збунила и уплашила многе, па и најзагриженије националисте, овај лист је, не усуђујући се да сам заузме став о свему, пренео један чланак из мађарских новина „Будапести Хирлап". А у том чланку, према „Хрватском покрету", речено је, да је Србија „са својим беспримјерним и пламеним фанатизмом, са својом војском одхрањеном од Руса, а узгојеном од Француза, са својим материјалним богатством и у првом реду са својим народом, који одише дахом мржње и мегаломаније" била „за сваког упућеног тврди орах... У Србији води смртну борбу народ од 5 милијуна. Води је са војском добро опремљеном, смионом и нада све храбром која не броји 400 тисућа, већ 5 милијуна, јер се тамо броји сваки човјек, од старца до дјетета... Тко тријезно промисли ситуацију, мора рећи, да се је наша војска беспримјерним јунаштвом, надчовјечном снагом и ријетком бравуром усмјерила зађи до срца оне земље, у којој нам је непријатељ сваки мушкарац и свака жена, свако дијете и дојенче, и гора и вода и дрво и трава — једном ријечи све."[71]

70 По проглашењу мобилизације и ванредног стања, 26.7.1914, у Далмацији је обустављено излажење више листова, српских, углавном („Дубровник", „Српска зора", итд.)

71 Хрватски покрет, Против песимизма, број 323, 19. 12. 1914.

Пре Колубарске битке, међутим, и „Хрватски покрет" и сви други листови просто су се утркивали у доношењу вести и извештаја у којима се редовно истицала храброст „хрватских чета".

Посебно велику пажњу хрватска штампа је посветила заузимању Београда, 2 децембра 1914. године, стављајући тежиште на то, да је Карловачка пучко-усташка пуковнија прва ушла у Београд и да је бан Хрватске, Шкерлец, тим поводом изјавио — да ће „цијели хрватски народ бити поносан на то да је хрватска пуковнија као прва запосјела Београд те тиме окрунила побједоносне операције наше храбре војске у Србији".[72]

Велики публицитет дат је и прогласу „захвалности Хрватима" цара Франц Јозефа, објављеном после тог првог привременог заузећа Београда.

Исти је случај био и са изјавом председника угарске владе грофа Тисе, датој на једној добротворној забави у Будимпешти, а у којој је он рекао, да „славна ратна диела, којима су и хрватске чете у овоме рату извоиштиле вјечну славу, морају постати изворoм љубави, поштовања те повјерења у срдцу сваког Мађара".[73]

Кад се Србија, пак, у јесен 1915. нашла на удару не само Аустро-Угарске, него и Немачке и Бугарске, „Хрватски дневник" (у броју од 12. октобра) објавио је чланак под насловом — „Казна за гријех". Уз истицање, да је „Србија на свршетку", ту је речено и то, да је „и сам Бог на њу заборавио и препустио ју црној судбини, јер су сва њезина дјела била у протимби са законом и поретком божјим". А затим, у истом чланку, истицано је да ће сад „цијели један народ крвљу својом одговарати за уморство у Сарајеву", да ће то уморство „бити освећено грозно, као што није било освећено још ниједно уморство". Чланак се завршавао речима, да су „сплетке, што су их ковали у Србији кроз задње десетљеће проти хрватскому народу и проти његовој индивидуалности, сада докрајчене".

У Словенији, главни сејачи мржње према Србији били су: Словенска људска странка, као највећа политичка партија, штампа, пре

72 Сриемске новине, број 97, 5. 12. 1914.

73 „Хрват", 1. 12. 1915.

свеїа она која је стајала йод њеним утицајем, и Католичка црква на челу са љубљанским бискуйом, „кнезошкофом“ др Антоном Бонавентуром Јеїличем.

На сличан начин на који се заїребачки надбискуй обратио хрватским војницима йри йоласку у рат йротив Србије, обратио се и бискуй Јеїлич војницима — Словенцима.

У їовору војницима одржаном 11. авїуста 1914. їодине, у црквеној одори и са митром на їлави, Јеїлич је, између осталоїа, рекао:

„Мужеви! Зове вас цар да оружјем у руци браните католичку Аустрију, нашу католичку царску йородицу од заклетих нейријаїеља и самоїа Исуса, йрисутноїа у сакраменту љубави... Дакле, найред! С вама је Боїа, найред с одличним војсковођама, найред ка славној йобеди!“

Пре овоїа, Јеїлич је одржао још један їовор војницима, 9. авїуста 1914. їодине, йри њиховом йоласку на фронт у Србији. Рекао је тада, да је рат йротив Србије йраведан, да је он освета за „крајње кривична вековна настојања да се разбије и уништи наша красна Аустрија йод жезлом наше древне хабсбуршке царске фамилије“.[74]

Йратећи збивања на ратишту у Србији, бискуй Јеїлич је у свом дневнику коментарисао їлавне доїађаје на начин нимало достојан једноїа божјеї служе. Ти њеїови коментари били су исйуњени очевидном мржњом йрема Србији, на једној, и љубављу йрема Хабсбуршком царству на друїој страни.

Исйуњен мржњом, али и жалошћу, он је йораз аустро-уїарске војске у Србији, у децембру 1914. їодине, у свом дневнику страна (105, 107-108) овако ойисао:

„У Србији несрећа: наша војска йотучена и разбијена. Војна каса, тойови, муниција изїубљени. Грозно, катастрофа. Беоїрад йовраћен. Србија ће се сва исйразнити. Дакле, узалуд толико труда и крви! Deus miseratur nostri”.

По йоразу срйске војске у Срему (Тимочке дивизије, која је била йрешла Саву, о чему је већ било їовора), бискуй Јеїлич — йросто није моїао савладати своје усхићење. Захваљивао је Боїу што су баш Јужни Словени „најхрабрије“ ударили на Србе и „йобили их и йобедили“, йа је у знак блаїодарења наредио да се одржи йроцесија.

У бискуйу Јеїличу велику йодршку имао је йредседник Покрајинскоїа сабора и йрвак Словенске људске странке др Иван Шуштершич, барјактар антисрйства у Словенији. Јеїлич је у свему йодржао и ратнохушкачки Шуштершичев наступ на збору одржаном 5. јула 1914. у љубљанском хотелу „Унион“. Говор који је Шуштершич тада одржао, није био ништа друїо до йозив на рат йротив Србије, за коју је са насладом рекао — да

74 Словенец, 11. 8. 1914.

је „земља убица и разбојника“... Йретећи Србији и Србима, он је узвикнуо, да ће „тешка йесница словеначкоїа војника, словеначкоїа младића разбити лобању тоїа Србина, у коме живи йрождрљива меїаломанија, који није задовољан оним што му је Боі дао“.[75]

Познат и йо томе што се залаїао за стварање једне „велике католичке хрватско-словеначке домовине“ у оквиру Хабсбуршкоїа царства, Шуштершич је својим антисрйским наступом од 5. јула 1914. (није неважан йодатак) изазвао велико одушевљење међу йосланицима Хрватскоїа сабора, йредставницима Хрватске сељачке странке и Странке йрава Јосиїа Франка. Они су му, 8. јула, йослали телеїрам (йотйисан од Стјейана Радића и др Владимира Пребеїа), у којем је речено, да „једнодушно одобравају и йоздрављају одлучну, мудру, далековидну и йатриотичну йолитику йредставника словенскоїа народа...“[76]

Шуштершич, међутим, није био једини словеначки истакнути йолитичар који је Словенце настојао да увери да је рат йротив Србије у ствари рат и за Словенију. Било је и друїих — и из друїих йартија. Иван Тавчар, на йример, йредседник оштине у Љубљани и йрвак Словеначке либералне странке. Он је са балкона їрадске куће уверавао словеначке војнике да одлазе „у борбу за словеначки народ“, јер „сваки камен ове куће їласно їовори да словеначкоі народа већ одавно не би било да іа йод своју заштиту није узела йреславна хабсбуршка династија“.[77]

Кад је Тавчар изїоварао ове речи, и Љубљана је, йошут Заїреба, како смо већ изнели, малтене као један човек манифестовала своју оданост Аустро-Уїарској, клицала аустријском цару и ружила Србију... „Гнушање је морала да изазове она византијска сервилност која је откривала сву ниског ройских душа и која је код извесноі їрадскоі становништва избила на йовршину на такав начин да би странац који би тих дана дошао у Љубљану, не знајући о чему је реч, морао закључити да је тај їрад доживео неойисиву срећу... Ниједна се невеста, док чежњиво очекује младожењу, не накинђури тако као Љубљана тоі дана“ — са жалошћу је забележио у свој дневник Иван Хрибар.[78]

Од листова који су расйаљивали мржњу йрема Србији код словеначке јавности, највише се истицао лист „Словенец“, орїан Словенске људске странке Ивана Шуштершича. Са својом антисрйском камйањом он је йочео и йре него што је Аустро-Уїарска објавила рат Србији. У оквиру камйање, он је, йочев од 21. јула 1914. їодине, објавио читаву серију чланака йод заједничким насловом „Хрватство ин Србство“, у којима је

75 Исто, 6.7.1914.

76 Исто, 8.7.1914.

77 Јанко Плетерски, Прво одређење Словенаца за Југославију, Београд 1976, 24.

78 Исто.

истицано да будућност Словенаца лежи само у великој Хрватској, у оквиру Хабсбуршке монархије, „а никако не у српству или у маиловитом југословенству".

После проглашења мобилизације, у броју од 27. јула 1914, дан уочи објаве рата Србији, „Словенец" је објавио ону уистину срамну антисрпску хушкачку песму — „Бојни гром", чија је трећа строфа гласила: „Топовима поздрављамо вас Србе; хладан дом вам дижемо уз врбе..."

Глава трећа

ЦЕНА ПОБЕДЕ СРПСКОГ НАРОДА

1. Црни барјаци широм Србије

Тукући се са силама које су биле одлучиле да је поробе и униште као самосталну државу и тако је спрече да оствари своје националне циљеве — да сабере све Србе у свом крилу, а поврх тога окупи око себе све земље настањене Јужним Словенима у Аустро-Угарској, Србија је у рату 1914-1918. године изгубила силно људство. Имала је толико гробова да их све није могла ни побележити. Ни платна није било довољно да би се на свакој кући, из које је неко погинуо или био убијен, могао истаћи црни барјак, по прастаром обичају.

Од 852 хиљаде војника,[1] колико је Србија позвала под ратну заставу, погинуло је на ратиштима или умрло од рана и епидемија 402 хиљаде 435 обвезника. Тако велике губитке, у односу на број становника, није имала ниједна друга држава...[2] Само у 1914. години, српска војска је остала без 2.110 официра, 8074 подофицира и 153 хиљаде 373 војника.[3] До септембра 1915. из списка живих избрисано је 172 хиљаде 508 бораца. Током преласка преко Албаније живот је изгубило 77 хиљада 455 војника, а на Солунском фронту, 1916, 1917. и 1918. године — 36 хиљада 477. Сем свега наведеног, године 1915, на територији Србије 34.781 војник умро је од рана или болести.

1 Види: Стенографске белешке са седница Народне скупштине, XLIII, састанак од 31. маја и 1. јуна 1921. нарочито излагање посланика Животе Милојковића.

2 Уп. V. Hickmann, Geographisch - statistischer Universalatlas, Dresden 1921, 58

3 Архив Србије (АС), Допунска грађа за период 1919-1941, кут. III, 111/8: Саво Скоко, зборник Колубарска битка, Београд 1984, 148.

Колико су ови губици били велики, може се закључити и на основу податка, да је из читаве Хрватске и Славоније у Првом светском рату погинуло — у Србији, затим у Русији и на италијанском фронту око 70 хиљада војника (око 150 хиљада било је заробљено, већином у Русији).[4]

И у заробљеништву је страдао велики број српских војника — у свему 81.214 бораца. Један број је убијен, један део умро услед слабе исхране и разних болести, а један део је оставио живот на сваковрсним радилиштима на којима ратни заробљеници, по Хашким конвенцијама, нису ни смели бити употребљавани; у питању су били фортификациони радови у првим борбеним линијама (на аустријско-италијанском фронту), у рудницима, и тако даље. Како је утврдио Владимир Стојанчевић,[5] многи српски ратни заробљеници били су приморани да учествују и на изградњи Багдадске железнице у пустињама Месопотамије...

Велике губитке имала је Србија у рату 1914-1918. године и у цивилном становништву — 845 хиљада у свему, рачунајући у тај број и жене и децу. Само од грађана који су пошли за војском преко Албаније погинуло је или умрло 140 хиљада. Епидемија тифуса 1914-1915. године однела је око 360 хиљада живота. Укупно, према подацима изнесеним на Конференцији мира у Паризу, Србија је, што војника а што цивила изгубила 1,247.435 људи — 28 одсто од целокупног броја становника 1914. године, кад је рат почео.[6] (Према подацима саопштеним у Народној скупштини, 1921. године,[7] број жртава рата износио је — 1 милион 356 хиљада). Са тешким инвалидима, неспособним за самосталан живот и привређивање, губици Србије износили су пак 1 милион 511.415 људи.[8]

Инвалида је било толико у Србији после 1918. године да су се од њих могле формирати читаве дивизије... Они су представљали велики проблем за опустошену Србију. Исто тако велики проблем су била и ратна сирочад, недорасла деца, која су остала без храниоца, често и без оца и без мајке... Њих је било око 500 хиљада.

Услед тако великог губитка у становништву, Србија је била осуђена на спор опоравак. На другој страни, она је постала пасивно миграционо подручје, у које су се, како је изнео Милорад Екмечић,[9] сливале православне струје досељеника из суседних покрајина. Последица тога, опет, било је стварање простора за раст становништва исламске вере, које је у дотадашњим историјским раздобљима, свуда сем на Косову, било у демографском назадовању. Отуда, а кад се све друго узме у обзир, може се рећи, као што констатује и М. Екмечић, да је уједињење 1918. године било — „Пирова победа српског народа".

У том смислу, да је српски народ у Првом светском рату извојевао Пирову победу, говорило се и у Народној скупштини, још 1921. године, нарочито у дебатама које су вођене кад се доносио Видовдански устав. Истицало се и тада, и доказивало, да је Србија у рату за Југославију дала све што је могла и имала, а да за узврат није добила ништа.

„Јесте ли ишли, господо, у село", питао је 1921. године посланик Борислав Штављанин,[10] „јесте ли видели ону сеоску сиротињу која иде гола и боса без одеће и обуће, чији су хранитељи пали на бојним пољима за ову отаџбину..."

Тамо где је посланик Штављанин стао, наставио је 16 година касније, 1937. године, посланик Живојин Поповић. У Народној скупштини он је рекао да је Србија за награду што је створила велику југословенску државу добила само могућност да заостаје — „на пољу просвете, индустрије, у погледу уређења и одржавања друмова, електрификације..."

Закључак посланика Поповића је био, да је Србија „жртвујући све за љубав јединствене државе помогла само Хрватима и Словенцима, који би, да се нису нашли у Југославији, морали

4 Види и: Владимир Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, I, Ријека 1981, 73.

5 Владимир Стојанчевић, Први светски рат у српској историографији, „Политика", 29. 12. 1990, 15.

6 АС, као у напомени бр. 3

7 Стенографске белешке НС, 6. редовни састанак, 25.1.1921.

8 Исто, 29. састанак, 12. 5. 1921.

9 М. Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, II, Београд, 1989, 838.

10 Као у напомени бр. 8.

да плаћају Србији ратну одштету а не да је обилато искоришћавају".[11]

Указивање посланика из Србије на огромне жртве Србије у рату, и на малу заинтересованост нове државе да се те ратне ране што пре исцеле, изазвало је најоштрије реакције Хрвата, па и оних који су били опредељени за заједничку државу. Др Мате Дринковић, посланик из Хрватске, близак краљу Александру Карађорђевићу и један од његових главних помоћника при увођењу личног режима 1929. године, изјавио је, на седници Скупштине од 12. маја 1931. године, да све приче о жртвама Србије имају за циљ само једно: да докажу „да би се Хрвати морали покорити Србима", да би „Хрвати морали да се жртвују". Али Хрвати, нагласио је Дринковић, „кад им се каже — покорите се, морају одговорити — не можемо и нећемо!"[12]

Полазећи од броја обешених, стрељаних и интернираних становника Србије, оних који нису били позвани под ратну заставу, а то значи стараца, жена и деце, током рата 1914-1918. године, проучаваоци су дошли до једногласног закључка, да се мерама насиља хтела смањити биолошка снага српског народа и да је то био „један од скривених циљева аустро-угарске владе", главног непријатеља Србије.[13] Намера Беча и Будимпеште, кад су се одлучили за рат против Србије, била је, како се истиче, да српску државу „не само војнички преиазе, политички унизе и економски исцрпе, већ и да у њој изазову дубоке социјалне поремећаје, који ће задуго кочити и успоравати њен опоравак и развитак. Отуда је рат био вођен окрутно не само на фронту већ и у опхођењу са становништвом..."

Од 60 хиљада вешала, колико је Аустро-Угарска током рата подигла у својој држави и на окупираним територијама, добар део отпада на Србију (Према изјави аустро-угарског генерала Бекића загребачком листу „Агрампер Таглат", за време окупације обешено је у Србији, одлуком војних власти, 11 хиљада лица, али стварни број обешених без пресуде треба да је био десетоструко већи!)[14]. Вешане су, кад с пресудом а кад без ње, једноставном одлуком војних и полицијских власти, врло често и жене, мајке ситне деце. Понекад су жене извођене на губилиште само зато што су, и не слутећи да војници у униформама аустро-угарске војске говоре истим језиком као и оне, протестујући против

11 Стенографске белешке НС, 26. редовни састанак, 25.2.1937.

12 Исти извор, XXVIII редовни састанак, 11. и 12. мај 1921.

13 Владимир Стојанчевић, Прогони цивилног становништва од стране окупационих власти у Србији 1914. године, зборник Колубарска битка, Београд 1985, 111.

14 C. Sturzenegger, н.д., 14.

реквизиција, упутиле какву псовку тлачитељима — све до цара Франц Јозефа. Због једне такве псовке и проклињања да „цару преседне то што од српског народа отима" — по кратком поступку осуђена је на смрт вешањем, да наведемо само један пример, из Тамнаве, Живана Лазић из села Звиздара код Уба, мајка шесторо ситне деце.

Вешање становника Србије било је обична појава на свим странама, каже Драгиша Лапчевић. Због тога, због „зулума", многи су се одметали у хајдуке. „А зулум је већ свуда био", наводи даље Лапчевић, „дошао до нокта. Изузетак су чинили само Чеси, ако би се иде који потревио..."[15]

У самом Београду, кад су аустро-угарске трупе на челу са једним хрватским пуком први пут запосели град, у децембру 1914. године, одмах су, већ другог дана, постављена четири вешала — од којих једна на Теразијама, на простору између хотела „Москве" и „Балкана", на којима је окончао живот осамнаестогодишњи добровољац Михаило Радовановић, родом из Раче Крагујевачке.[16]

Као највећи град у Србији, Београд је био посебна мета аустро-угарске војске и аустро-угарске полиције, у којој су кључне позиције имали Хрвати, у првом реду припадници полиције из Загреба. На хиљаде Београђана отерано је у концентрационе логоре широм Мађарске и Аустрије... Многи од њих су у тим логорима били стрељани, а многи су били жртве разних епидемија, будући да су недеље и недеље, па и месеце, провели под ведрим небом, лежећи на голој земљи. У ове логоре, и у интернацију упште, одвођено је и мушко и женско становништво, а врло често и малолетна деца. Како наводи Д. Миликић, 13. децембра 1914. године, пред само прво протеривање аустро-угарске војске из Београда, у граду је извршена „права шинтерска хајка на грађане. Наоружане патроле, пешке и на коњима, почеле су сурово и без икаквог обзира да купе по улицама старце, инвалиде, жене и децу и да терају преко моста за Земун... Покупљено је око 1.500 људи у току једног или два дана и протерано у бољуцима према Сави. Била је то зима, када је почео крвави пут у интернацију грађана покупљених онако како су се затекли на улицама..."[17]

Из Земуна, са улица покупљени Београђани су пешице упућени у Нови Сад, а одатле у концентрационе логоре у Нађмеђеру, Болдогасоњу, Нахасхабу, Капошвару... Према изјави Танасија Хаџи-Илића, објав-

15 Драгиша Лапчевић, Окупација, 74.

16 М. Радојевић, Борба на Ади Циганлији октобра 1915, Агонија Београда, Београд (?), стр. 92 и 94.

17 Душан Миликић, Београд под окупацијом у првом светском рату, Годишњак града Београда, V, 1958, 269.

њеној у „Политици“ од 11. јуна 1915. године, њеова група од 2.800 људи допремљена је у логор Балдоғасонуфалви, где се у једном часу нашло 13 хиљада интернираца од којих је живо остало само 8 хиљада и 300...

По поновном уласку аустро-угарских трупа (и немачких) у Београд, у јесен 1915. године, интернирање Београђана поново је дошло на стални дневни ред. И у још већем обиму него у децембру 1914. године. До нарочито масовног интернирања и спровођење Београђана у концентрационе логоре дошло је крајем 1915, потом 1916 (кад је Румунија ушла у рат против централних сила), затим поново 1917. године, у време Топличког устанка и коначно године 1918, пред сам слом Аустро-Угарске, да би се осигурало несметано повлачење њене војске и да би се могла одвући из Србије опљачкана добра.

„Оштрица је била уперена,“ истиче Андреј Митровић,[18] „против мушкараца у пуној животној снази, али је веома много погађала и старије људе, затим жене и децу, при чему није било потребно да се направи неки преступ према окупатору... Интернирања су имала узроке у два унапред створена становишта водећих — посебно војних — кругова у Монархији, оба проистекла из чињенице да су царско-краљевска дипломатија и војска дуго трпеле тешке неуспехе због упорног и успешног српског отпора, што је у аристократским палатама по Подунављу доживљавано као тешко понижење. С једне стране је реч била о уверењу да је у питању народ који се неће лако одрећи идеје о својој слободи макар доживео и тежак војни пораз, с друге стране о жељи да се према побеђеном одмах покаже крајња строгост и осиона сила како би се на тај начин сузбрисали сваћа и величина државе Хабсбурга. Тако је и због страха, тиме и из поштовања према храбрости и издржљивости малог народа, и због осионости спровођено масовно и појединачно лишавање слободе становника и без судских пресуда и, најчешће, без учињених прекршаја.“

У појединим временским раздобљима, као, на пример, с почетка 1916. године, а затим у лето и с почетка јесени исте године, у Србији вршен је прави лов на људе. Окружни командант у Шапцу обавестио је војну управу у Београду, средином фебруара 1916, да је интернирао — „све мушко становништво без обзира на то да ли су у питању и људи који су по војним лекарским налазима способни или неспособни за ратну службу.“[19]

Према службеним актима аустро-угарске војне управе, у лето и у рану јесен 1916. године интернирано је, на пример, из округа Крагујевац - 5.497, из Крушевца - 2.461, Смедерева - 2.173, Ваљева - 1.018, и Београда са околином - 3.113. лица.

18 Андреј Митровић, Шабац под окупацијом, зборник Шабац у прошлости, IV, Шабац 1984, 161.

19 АС, ВГТ, VIII/34, фебруар 1916.

Један припадник аустро-угарске војске, очевидац терора над становништвом Београда за време прве, краткотрајне окупације 1914, извесни Д. М., објавио је у Зајечару, 1919. године, брошуру — „Страхоте у Србији,“ у којој је рекао и следеће: „Читаве руље пијаних војника кренуше кроз горући град пљачкајући у јавне зграде и музеје, приватне куће и станове грађана, који из страха пред бомбардовањем оставише град и своје домове. Вриједније ствари, које би могли понијети собом, однијеше, док су покућство и остале ствари једноставно поразбијали и запалили. Ако би им се ко од укућана успротивио, без икаква би га суда усмртили... И тако, док су поједине руље војника пљачкале, робиле и убијале — јаке војничке опходње, жандармерија и редарство, уместо да заштити мирно грађанство од подивљалих војника, пролазиле су кроз град и хватале голоруке грађане, које су у групама тјерале у тврђаву, да их касније интернирају у Мађарску.“

Један други сведок страхота у Београду 1914. године, такође припадник аустро-угарске војске, очевидно запањен крволочношћу „браће по крви“ у аустро-угарским униформама, оставио је, при повлачењу царско-краљевске војске из главног града Србије, писмену поруку власницима стана у којем је био смештен (у улици Краља Милана број 69):

„Брат на брата ударио
Гроб до гроба направише
Смрт онима свима тамо
Што нас љуто завадише...“[20]

Међу наредбодавцима окрутних мера према становницима Београда и Србије уопште, али и међу спроводницима тих мера, налазило се много Хрвата. Неки од њих су свој крвави посао терора над Србима наставили да врше 1941. године, кад је основана хрватско-муслиманска држава (НДХ) на челу са усташом др Антом Павелићем. Такав је случај био и са Славком Кватерником, „војсковођом“ у НДХ, а 1915. године мајором и шефом политичког одељења војне управе у Србији.

Први гувернер Србије, под којим је и почела страховлада аустро-угарског окупатора у Србији, 1915, био је генералфелдмаршал Јохан Јроф Салис-Севис. Његов задатак је био (и гувернмана у целини) да уништавањем „слојева који политизирају“ — интелигенције, а у првом реду бивших министара, адвоката, професора и свештеника — од Срба „створи народ без политичких права и без сопственог културног живота“ и у целини га учини покорним Хабсбуршкој монархији.[21]

20 „Политика“, 4.1.1915.

21 А. Митровић, н.д., 119-120.

Др Славко Павичић[22] каже за Салис-Севиса, да је био „генерал са сјајним именом", „Швицар по подриетлу, али по рођењу Хрват, по мајци у близком роду са славним хрватским генералом топништва, војсковођом из XIX стољећа, баруном Маројчићем де Мадона дел Монте". При нападу на Србију, 1914. године, он је командовао једном бригадом 36. хрватске пешадијске дивизије. Истакао се, како Павичић наглашава, „већ у битци код Цера, а касније у битци у Јадарској долини, крај оне насипне цесте код Бадовинца, испод Шабца."

Међу најодговорнијим аустро-угарским личностима у време окупације Београда (1915-1918) помињу се још и „племенити" цивилни комесар Кушевић, затим пуковник Кнежић, и генерал Бабић.

Колико је Београђана отерано у смрт током прве и друге, трогодишње, окупације, по наређењу и уз сагласност и личности досад поменутих, није никад сасвим тачно установљено. Али се рачуна, приближно узето, да је у питању четвртина становништва (Према попису које су извршиле аустро-угарске окупационе власти, Београд је, услед свега наведеног, у децембру 1916. године, спао на укупно 12 хиљада становника).

Под насловом „Долина смрти," „Политика" је о страдању Београђана, и становништва у Србији уопште, током Првог светског рата, а у првом реду по повлачењу српске војске у Албанију и даље на Крф, писала овако:

„Аустро-угарске окупационе власти купиле су по земљи Србији све што се нашло живо иза српске војске и у великим транспортима извлачили у мочварне и далеке крајеве да им нестане трага... Ти Срби су имали судбину да бију са непријатељем један други и друкчији Кајмакчалан,[23] можда мање славан, али зато свакако мучнији, страшнији, а и катастрофалнији. Нежидер и Болдогасан, Маутхаузен и Ашах, та четири велика и ужасна гробља српских и црногорских ратника и интернираца за време светског рата у данашњој Аустрији јесу четири грозна документа са око 40 хиљада гробова мученичких костију. Четири Голготе у низу стотина других које је наш народ морао да издржи док је постигао оно што данас има. Четири документа епске надчовечанске жртве, једна крвава повеља више узидана у темеље ове државе."[24]

22 Хрватска војна и ратна повијест, н.д., 283-284

23 Кајмакчалан, највиши врх Нице-Планине у Македонији. Главни гребен - 2.521 м. Године 1916 (12. 9 - 4. 10) овде су вођене жестоке борбе између српске и бугарске војске, док српска војска (Дринска дивизија) није најзад (30. 9) заузела Кајмакчалан, изгубивши у овој операцији неколико хиљада војника. У јуришима на Кајмакчалан учествовао је и познати српски научник, академик Коста Тодоровић (рођен 1876). Он је аутору ове књиге, тамо у дубокој старости, изјавио да борбу са Бугарима на Кајмакчалану често сања и у сну поново преживљава — толико се она по својој крвавости засекла у његово сећање.

24 „Долина смрти", „Политика", 15. 5. 1929, 1.

Страдање цивилног становништва у Србији илуструју и подаци о „бежанији", нарочито у 1915. години, када је из самога Београда, на пример, избегло скоро 75 хиљада становника, из Београдског округа - 80 хиљада, из Подрињског - 240 хиљада, Ваљевског 107 хиљада, Ужичког 75 хиљада, Рудничког 84 хиљаде.[25]

У својим успоменама на окупацију 1915-1918. године, Драгиша Лапчевић је о интернирању становништва Србије, изнео и следеће:

„Аустро-Угарска је особито водила једну политику истребљивања српскога становништва путем интернирања: интернирање је непрестано трајало, а листом је српско становништво интернирано кад је Румунија објавила рат Аустро-Угарској. Тада је окупатор нашао разлога интернирати en masse због тога, корсем, што је опасно држати у слободи окупирано становништво у близини једне земље која води рат! А кад је Румунија прегажена, те је и тај фиктивни разлог престао, интернирано српско становништво није пуштено, већ је у логорима умирало у масама ко клева."[26]

Према Лапчевићевим наводима, у рату 1914-1918. године треба да је страдало преко 35 одсто становништва Србије. „Особито је био ороман помор у заробљеништву и интернацији", каже Лапчевић, „и то не само од зараза које су готово трајно бесниле и које Аустро-Угарска није хтела угушивати, јер о заробљеницима и интернираним није водила рачуна ни колико о псима, већ и са једнога гладнога и хладнога режима, који је сарањивао и људе иначе врло отпорне. Кроз бараке је стално провејавала смртоносна хладноћа, а како су изгладњавањем сатирали свет, причао ми је покојни Добра Ружић:[27] да се гладни људи, просто избезвијали од глади, туку око коске коју нађу у буњишту, врло често око грашке, која се, несварена, нађе у изметицима људским, била је врло честа појава! Да се потуку око којега прамичка траве, на који наиђу и опасу, била је, готово, редовна појава... Режим глади и хладноће, што га је Аустро-Угарска завела била над заробљеницима и интернирцима, над људима лишеним слободе и баченим у жицу и под бајонетску стражу, најсрамнији је жиг што га на себи носи та хијена - држава! Она ће кроз векове одговарати за непрегледна гробља наших ојађених заробљеника и интернираца..."[28]

У врху аустро-угарске државе, у Бечу као и у Будимпешти — како историјска истраживања показују — сматрало се да су терор и геноцид у окупираној Србији једино средство које може, за догледну будућност,

25 Види и: Ј. А. Писарев, Напад Аустро-Угарске на Србију и Црну Гору 1914. године, у: Војноисторијски гласник, Београд 1967, св. 2, 111.

26 Д. Лапчевић, Окупација, н.д., 58.

27 Ружић, Добра (Добросав), књижевник и политичар, првак Радикалне странке Николе Пашића. Под Обреновићима више пута осуђиван на казну робије. Рат 1914. затекао га је у Крушевцу. Ту је ухапшен и потом интерниран у концентр. логор у Нежидеру.

28 Д. Лапчевић, Окупација, 60.

да елиминише Србију као друштвени и политички фактор у историјским збивањима на Балкану и да спречи да Србија буде главни чинилац окупљања Јужних Словена изван Хабсбуршке монархије.

Многе доказе за управо речено изнео је и Швајцарац Р. А. Рајс.[29] Он је педантно забележио многе примере убијања заробљеника и рањеника, жена и деце. Рањени и заробљени војници српске војске били су чак и живи спаљивани. Такав је случај био са пешадијским мајором Костом Тодоровићем, старешином једне четничке јединице која је у августу и септембру 1914. године водила борбе у Босни, и његовим пратиоцем Јованом Живановићем, студентом из Босне. Тешко рањен у окршају са аустро-угарском војском у слабине и обе ноге, Тодоровић се са својим пратиоцем склонио у један пласт сена, да би ту, тако прикривен, сачекао долазак ноћи. Био је откривен, међутим, и заједно са својим пратиоцем жив спаљен...[30]

Област чије је становништво највише страдало у Првом светском рату, нарочито 1914. године, била је Мачва. Ту је аустро-угарска редовна војска починила такве злочине какви су ретко забележени у историји ратова у Европи. Радисав Симић из Ропочева код Београда, војник 3. чете, 2. батаљона 18. пука Дунавске дивизије I позива, један је од сведока дивљања аустро-угарских војника 1914. године у Мачви. Под заклетвом, Симић је изјавио следеће:

„У селу Дубље код Шапца, у једној кући наишли смо на шесторо заклане деце. Под снажним утицајем тог грозног злочина неколико дана нисам могао ништа да једем... У другој кући није било никога. У трећој смо наишли на човека од око педесет година старости и питамо га какви су то људи били овде што су направили ове страшне злочине. 'Не знам ко су, али говоре српски' — одговори он. У следећој кући наишли смо на четворо деце са одсеченим главама стављеним поред њих а на петом остала глава да виси... Деца су била поређана на столовима. У селима смо наилазили на људе обешене изнад кућног прага, или повешане о стабла воћака, и то старци, жене и деца, или су пак поклани у кућама и двориштима..."[31]

29 Reiss, R.A., Rapport sur les atrocités commises par les troupes austro-hongroises pendant la première invasion de la Serbie présenté au gouverment Serbe, Paris 1919; види и: Исти, Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie, Observations directes d'un neutre, Paris 1915.

30 М. Миленовић, Тодоровић Коста, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, IV, Загреб 1929, 552-553.

31 Данило Буга, Казивања старих ратника учесника у великим биткама у Србији 1914. године, зборник Колубарска битка, 82.

Вести о масовном убијању деце у Мачви зачас су облетеле Србију, али су стигле и у Хрватску, прво у Славонију. Појединци су били згранути у тој мери да се нису устручавали, и поред строгих мера власти, да изразе своје негодовање. Извесни Иштван Хорват, ратар из околине Осијека, није могао да се уздржи а да у сеоској кафани не каже: „Што су нашим била крива српска нејака деца у колијевци, да су их клали?!" — што га је скупо стајало. Изведен је пред суд у Осијеку и строго кажњен „због ширења лажних вијести".[32]

До ужаса запрепашћујуће је и сећање Гојка Николиша, лекара и генерала, на неког свог земљака, Николу Вујчића, званог Суџук, који је 1914. године ратовао у Србији као војник 96. пешадијског пука аустро-угарске војске. Тај несрећник се хвалио по селу да је у Мачви на бајонет натицао живу српску дјецу...[33]

Према наводима Владимира Стојанчевића,[34] у Шабачком округу и Подрињу, при првом упаду аустро-угарске војске, убијено је на хиљаде сељака и велики број жена... К. Штурценегер[35] такође говори о хиљадама убијених становника Мачве, наглашавајући да су многи од њих били живи на комаде исечени... У једној кући пронађено је 15 жена са ситном децом — сви исечени на комаде, а у другој — седам укућана грозно искасапљених заједно са псом. У месту Костатово пронађено је 70 закланих људи...

Злочини редовне аустро-угарске војске у Мачви, и уопште у Србији, они описани, а и сви други непоменути, имали су подлогу у посебном упутству Врховне команде у Бечу — да се према становништву у Србији не сме имати никакве милости. То упутство носи потпис генерала Хорштајна (Horstein) и оно је издато непосредно пред напад аустро-угарских трупа на Србију.

„Браћо, војници", речено је у том службеном упутству, „ми ћемо се ускоро наћи у једној земљи чији је народ гори од најгрознијег варварина; уколико би вас задесила та несрећа да

32 „Хрват", 23.9.1914, Осуђен ширитељ лажних вијести

33 Гојко Николиш, Корен, стабло, паветина, Загреб 1980, 4-10.

34 В. Стојанчевић, Прогони, н. извор, 112-113.

35 C. Sturzenegger, н.д., 23.

паднете у њихове руке, онда можете рачунати са најјезивијим (поступцима). Носеви и уши биће вам отсечени, очи ископане; вода ће тамо бити отрована, такође и храна; зато вам наређујем да према овој банди немате никакве милости, већ да све, што је српско, уништавате и сваког, ко српски говори, без даљег стрељате. При уласку у српске градове и села дужност вам је да у првом реду похапсите све високе и најугледније личности као државне чиновнике, свештенике и учитеље, и у присуству свих одмах обесите из сваке групе по тројицу..."

За доказ, да су се официри и војници држали овог упутства, К. Штурценегер, „од на стотину случајева", наводи следеће:

1. Мајор Штенцер из 26. пука, спроводећи наређење генерала Хорштајна, лично је убијао заробљене српске војнике;

2. Потпоручник Бертић из 28. пука само је у једној прилици лично стрељао седморицу српских сељака;

3. Капетан Цазда (Casda) из 79. пука, и капетан Вујић из 21. пука, наредили су да се „физилира" сваки заробљени војник трећег позива српске војске;

4. Командант 13. батаљона Ремен надгледао је клање цивила — већином жена и деце.

К. Штурценегер навела је и то, да су сви припадници 9. српске дивизије, који су остали на бојишту рањени, били убијени од аустро-угарских војника.

У већ помињаним мемоарима Пера Блашковића,[36] описано је како су, ни криви ни дужни, убијани становници места Клење, у који је аустро-угарска војска ушла 12. августа 1914.

Под изговором да се у селу налазе четници, покупљени су таоци и сва одрасла мушка лица и затворени у српску цркву. Онда је објављена наредба, да ће сви затворени бити убијени ако у месту одјекне ма и један пуцањ. Кад се одмах затим зачула пуцњава са свих страна, а пуцали су аустро-угарски војници по добијеном наређењу, почело је стрељање затворених мештана, једна група за другом. Тај „огаван посао", по речима П. Блашковића — „обавили су Бошњаци..."

Казивања П. Блашковића о зулумима његове јединице и уопште аустро-угарских трупа у Мачви, у Шапцу и другим

36 П. Блашковић, н.д., 80-82; Сл. Павичић, н.д., 265-266.

местима, потврђује, на одређени начин, и амерички новинар Џон Рид,[37] који је прокрстарио Мачвом непосредно по протеривању аустро-угарске војске из ових крајева, 1914. године. Пишући о Шапцу, Рид је рекао, да је град пред рат имао две и по хиљаде кућа, а да је већ у првом налету аустро-угарске војске већина кућа била разорена или спаљена, а у сваком случају опљачкана. „Човек би ходао километрима и километрима — свака кућа била је опустошена. Освајачи су однели рубље, слике, дечје играчке, намештај — а оно што је било сувише тешко или незграпно да се однесе, разлупали су секирама..."

У Шапцу је ватром из топова срушена и црква пуна народа, тако да од верника нико жив није остао. Као разлог наведено је да се на торњу цркве налазио скривен осматрач српске војске.

Када је краљ Александар Карађорђевић, неколико месеци пред своју погибију у Марсеју, при освећењу нове цркве, подигнуте на месту старе, у јуну 1934. године, у свом говору рекао да је тај злочин само један доказ више „дивљаштва и безбожништва непријатеља", а патријарх Српске православне цркве истакао да је рушење цркве пуне народа у Шапцу одраз „варварства Аустро-Угарске", дошло је до велике узбуне у Аустрији. Њен посланик хтео је да уложи протест код владе у Београду, да демантује да је аустријска војска починила злочин за који је била оптужена у Шапцу од југословенског краља и српског патријарха. Али је од тога одустао када су му од стране Ратног архива у Бечу, од генерала Глеза фон Хорстенау, презентована војна акта из којих се видело да уништење цркве није била никаква случајност...[37-а]

Злочине аустро-угарске војске у Мачви и Србији 1914. године, али пре свега у Мачви, историчар Ђорђе Кнежевић доводи у везу са анексионим плановима Аустро-Угарске. „Знатне територије Србије", каже Кнежевић, „пре свега Мачва и Шабац, морале су ући у састав Аустро-Угарске. У анектираним областима, остатак, који не буде страдао у налету трупа, требало је да буде расељен, а ту досељени Немци и други. Када се све ово зна, не изненађују масовни злочини...

37 Џон Рид, Рат у Србији 1915, 55.

37-а Види и: A. Suppan, Nachbarschaft zwischen Kooperation und Konfrontation, Wien 1984, 429.

Систематска пропаганда широм Монархије створила је климу за масовне злочине, до тада незабележена у историји. Расположење за освету је створено, без обзира, што се често на жалост и дешавало, на верску и националну припадност војника и официра Монархије. Извршиоци су били... они исти поданици царевине или краљевине, који су и сами стењали под њеним јармом."[38]

И у капиталном делу „Велики рат Србије за ослобођење и уједињење"[39] наводе се многи примери злочина аустро-угарских трупа над српским заробљеницима и цивилним становништвом у Мачви — све на основу службених извештаја пристиглих у Врховну команду српске војске. У једном од тих извештаја, написаном 21. 8. 1914. године, каже се „да се код механе Кривајице налази група од 19 особа (људи, жена и деце) повезани једно за друго конопцем и потом поклани и ужасно унакажени. Једној жени секли су кајишеве од коже а другој су дојке одсекли. Код механе Кривајице нађена је још једна група од 12 особа, везаних, побијених и унакажених жена и деце".[40] У извештају генерала Вукомана Арачића, команданта Тимочке дивизије II позива, који је са својим трупама ослободио Шабац, 24. август 1914. године, речено је пак, да је „код села Јевремовца и Шапца непријатељ извршио ужасна зверства и поклао велики број наших војника и официра, који су били заробљени".[41]

О злочинима аустро-угарске војске у селу Јевремовцу писао је и Џон Рид. Он наводи да је у том селу педесет особа било сатерано у један подрум и онда живо спаљено...[42]

Џон Рид износи такође податак, да је у Шапцу, у дворишту Гачићеве апотеке, „натенане" стрељано 300 заробљених српских војника из 13. пешадијског пука II позива.

Према Ридовом тексту, главни извршиоци свих ових, као и других злочина, били су, како је он претпостављао, Мађари — припадници аустро-угарске војске. То, међутим, није сасвим тачно. Мађари су заиста учествовали у тим нечасним и

38 Ђорђе Кнежевић, Ратне операције 1914-1918, Шабац у прошлости, IV, Шабац 1984, 65.

39 Велики рат... књ. I, 267, 268, 269.

40 Исто, стр. 266.

41 Исто, 299.

42 Џ. Рид, н.д., 56.

нечовечним радњама, али не само они. Исто толико, ако не и више, окрвавили су руке и други припадници редовне аустро-угарске војске, Хрвати и муслимани у првом реду. „Скоро је необјашњиво", каже Ђорђе Кнежевић,[43] „да су бројни Југословени, војници и официри аустро-угарске армије, често и предњачили у вршењу злочина. Да ли је дугогодишње поданство и припадност Монархији, која у суштини ни по чему није била њихова права отаџбина, утицала да забораве на човечност, хуманост и савест? И други фактори су по свој прилици утицали на такво понашање ове војске. У мржњи према Србији и српском народу, у ком духу су систематски васпитавани, можемо да схватимо њене владајуће народе Немце и Мађаре. Али и данас остаје нејасно и недовољно проучено понашање бројних других народа, који су фактички били поданици друге врсте, да се улазећи на тло Србије толико острве и изгубе сва обележја људског рода".

У Мачви, у целој северној, као и делу западне Србије, према Кнежевићу, једва да које место, прве ратне године, није било „на удару злочинаца у униформи аустро-угарске војске... Од бројних вешала белели су се воћњаци и села, с обзиром да је народно одело тог времена било бело — гаће и горњи део одеће". Једно од тих тешко настрадалих села био је Прњавор, са 2400 становника уочи рата. „Улазак обесних трупа непријатеља жељног освете после борби на Џеру као и у наступању од Дрине, завили су у црно ово насеље... Било је убијено, спаљено или измасакрирано укупно 352 становника. Највећи део били су старци, жене и деца". У кући Милутиновића, у Прњавору, спаљено је 4 (16) августа 1914. године 96 лица, а два дана касније, у Лешници, код железничке станице било је које стрељано а које живо закопано - 89 људи...

Услед злочина и терора сваке врсте, као и интернирања, број становника у Мачви, и у целој Србији, такорећи преко ноћи силно се смањио. У поређењу са српским пописом из 1910. године, у јулу 1916. године, кад су окупационе власти извршиле попис, у Шабачком округу, на пример, било је мање 76.706 становника (32,7 одсто), при чему је мушкараца било мање за 57.968 (47,6 одсто), а жена мање за 18.738 или преко 15,7 одсто.

43 Ђорђе Кнежевић, н.д., 77.

У поређењу са другим окрузима, у Подрињу је мањак становништва био највећи. У погледу мањег броја мушкараца једино је Београд са околином имао нешто већи постотак (око 48 одсто). Посебно је у Шабачком округу велики мањак био у женском становништву, којег је било мање за скоро 16 одсто у односу на последњи предратни попис (док је Београд са околином имао жена мање за 10,4 одсто), што показује да је у Подрињу током борби тешко страдала и женска чељад. У граду Шапцу је по предратном српском попису живео 11 хиљада 541 становник, а после осам месеци окупацијске управе — било их је мање за 6.718 или 54,5 одсто (Београд 46,6 одсто). Од раније настањена 6.554 мушкарца, било је преостало само 1.853, односно било их је мање за око 70 одсто (у Београду 65,6 одсто). И тако даље.[44]

Мада је у Загребу, а посебно у политичким круговима, било добро познато какве су све злочине у Србији починиле управо јединице аустро-угарске војске састављене од обвезника са територије Хрватске, преко свега се ћутке прелазило. Неки посланици Хрватског сабора, као старчевићанац Драгутин Хрвој, усуђивали су се чак да кажу — да су се хрватски пукови „повратили из Србије као пионири народног јединства". Јер, „куда год су пролазили, и у Мачви и у Београду и по другим српским крајевима, свуд су ти људи налазили народ, који говори истим језиком као и они и долазили су до увјерења: то је наш народ и против тога народа не можемо имати ништа непријатељскога, него дапаче осјећај братства, симпатија и љубави".[45]

У црној књизи злодела у Србији 1914-1918. године, многе међу најјезивијим страницама исписали су и припадници бугарске војске, која је у јесен 1915, заједно са војскама Аустро-Угарске и Немачке, напала Србију.

Бугари су, по повлачењу српских армија у Албанију, у новембру 1915. године, окупирали источну и јужну Србију и Вардарску Македонију. Под њиховом окупацијом била је територија између српско-бугарске границе, до Велике Мораве на западу и све до Дунава на северу, као и цело подручје јужно од линије Рибарска Бања - Јастребац, све тамо до Ибра.[46]

44 А. Митровић, н.д., 127.

45 Стенографски записници Хрватског сабора, V, 569-570.

46 Александар Трајковић, Време безумља, Београд, 1981, 45.

Крајеви у Србији које је окупирала бугарска војска проглашени су за „Моравску Бугарску", а Срби, становници тих области, за — „моравске Бугаре".

Према једној наредби бугарских окупационих власти, реч Србин није смела ни да се изусти...[47]

У извештају међусавезничке комисије за испитивање злочина бугарских окупационих власти у Србији,[48] *речено је, да се са вршењем злочина почело у тренутку запоседања српских територија. Починиоци су били официри и војници бугарске војске, али и бугарске комите као и представници бугарских полицијских власти. Прве жртве били су српски свештеници. Убијено је, према подацима међусавезничке комисије, више од 150 свештеника. Они су убијани по групама, по правилу већим од двадесет, а њихови лешеви бацани су у јаме... На ископаним лешевима уочене су бројне ране нанесене бајонетима. На једном лешу избројана су 74 убода ножем! На челу листе масакрираних српских свештеника налазио се митрополит Вићентије из Скопља.*

Како је рекао Драгиша Лапчевић, режим бугарских окупационих власти представљао је „грозоту једну, која, и у самом причању, леди крв у жилама..."[49]

Залажући се за то, да се до у детаљ опишу злочини Бугара, Лапчевић је био мишљења да би то требало учинити „не ради тога, да би нас испуњавало мржњом према Бугарима, већ да би у њих изазвало неодољиву осуду једнога страшног режима", током којег су почињена нечувена и невиђена недела у Приштини, Призрену, Врању, Нишу, Лесковцу, Сурдулици и по другим местима, „у којима хиљаде и хиљаде невиних, савршено невиних радника, занатлија, трговаца, земљорадника, учитеља, професора, свештеника и чиновника најпре најсвирепију смрт, у којима су искасапљене толике жене и деца, у којима је оргијала само најстрашнија смрт..."

Бугарски окупатор се нарочито свирепо понео према становништву Топлице и Јабланице. У овим српским областима поубијан је силан свет, а жене и деца били су „тако вандалски мучени и масакрирани, да таква недела тешко да је запамтио чак и средњи век..."[50]

Кад се српски народ, у бугарској окупационој зони — после масовних злочина Бугара у првој години окупације и терора сваке врсте, интернирања без повода и разлога, а поред тога и показане намере окупационих власти да изврше мобилизацију свих за оружје још

47 Миливоје Перовић, Топлички устанак 1917, Београд 1971, 49-55.

48 Извештај ове комисије штампан је у Паризу, на француском језику, 1919. године.

49 Д. Лапчевић, Окупација, 78.

50 Исто.

способних људи, па и недораслих младића — дигао на оружје (Топлички устанак)[51] злодела Бугара добила су највеће могуће размере. Под изговором да се ради о оружаном отпору у којем активно учествују не само старци, већ и жене и нејака деца, све што је српско, све што је српски дисало и осећало — било је узето на нишан од стране бугарске редовне војске и жандармерије, али и специјалних јединица аустро-угарске војске. На српски живаљ, и стварне устанике, четничке одреде, само су Бугари бацили 15 и по батаљона са 22 митраљеза и 28 топова. На челу ове војске налазио се пуковник Александар Протогеров, познати бугарски комита који је до почетка рата 1914. године жарио и палио по Македонији, и који ће, после 1918. постати један од главних вођа ВМРО и најактивније се ангажовати на разбијању југословенске државе, између осталог, уз помоћ Италије.

Највиши функционери Аустро-Угарске добро су знали шта ће све бугарске власти предузети против српског народа кад су кренуле да униште оружани устанак; знало се да ће оне искористити ту прилику за још суровији обрачун са Србима. Председник бугарске владе, Васил Радославов, отворено је рекао гофу Оту Чернину, аустро-угарском посланику у Софији, да се према Србима не „исплати" бити добар и да ће „отсад за сва времена бити искључена свака дилема" — да ли је „оправдано безобзирно сатирање српског елемента". Уверен да премијер Бугарске најављује у ствари геноцид над Србима, аустро-угарски посланик је истог дана телеграфисао свом брату у Бечу, министру спољних послова Отокару гофу Чернину, истичући да ће „уследити тако крвав суд какав наше време још није видело".[52]

Рачуна се, да је током Топличког устанка, у пролеће 1917. године, побијено у свему око 20 хиљада Срба свих узраста и оба пола. Највећи део побили су Бугари, користећи врло често само хладно оружје — бајонете — а мањи, али не и мали део, јединице аустро-угарске војске и жандармерије.

О неделима бугарских окупационих власти опширно се говорило и у Народној скупштини, на 28. редовном састанку — 11. и 12. маја 1921. године. Народни посланик Видосав Стефановић рекао је тада, да су Бугари у многим селима направили „праву пустош стрељањем и вешањем у масама..."

Запаљена су и уништена најбогатија села од стране Бугара - Велика Плана, Гргур, Горња и Доња Бресница, Тмава, Бања, Рача, Добри До, Луково. Уништено је и село Александрово, насељено Банаћанима. Топовском ватром је од 47 кућа срушено 37. У једну кућу Бугари су затворили 37 чељади и онда је запалили.

У читавом низу села (Крчмаре, Дедишац, Космач) стрељани су и вешани, не само мушкарци, него и жене.

Много се пута догодило да су Бугари поливали људе и жене петролеумом и онда их претварали у живе бакље.

У више случајева српски сељаци су бацани у казане кључале воде и тако кувани — како је урађено, на пример, са угледним домаћином Аврамом Тодоровићем из села Гргур.

У општини Добри До сахрањивани су живи људи, а у селу Лукову сељацима и сељанкама сечене су руке, ноге, вађене очи и одсецане уши.

Бугарска војска и жандармерија, као и бугарске комите, у црно је завила и бројна села у Млавском срезу. Према наводима Ст. Максимовића,[53] командант Петровца на Млави, резервни поручник 51. пука бугарске војске, учитељ по занимању, сам сноси кривицу за смрт 60 Срба. Потпуковник Тујканов уписао се у листу злочинаца, пошто је својом руком убио 10 Срба. Мајор Христов са својим помоћником, потпоручником Бракаловим, послао је у смрт више од 250 Срба и раселио села Реновац, Кобиље и Кладурово. Потпоручник Бракалов је лично својом руком у атару села Кнежице, на месту званом Беле воде, убио 57 Срба.

Припадници регуларне бугарске војске, а још чешће комите, одсецали су убијеним Србима главе и носили их потом кроз насељена места да их свако види.[54]

2. Страдања Срба у Аустро-Угарској

Терор и геноцид спровођени су не само над Србима у Србији, већ и изван ње — у Аустро-Угарској, у свим областима које су Срби насељавали. Јозеф Редлих у свом дневнику, у забелешци од 22. новембра 1914. године, написао је и следеће:

„У Хрватској спроводи Франкова партија режим ужаса. У Срему је убијено 10 хиљада Срба... Колики је број убијених Срба

51 Топлички устанак букнуо је свом силином у пред-пролеће 1917. године. Већ у првих 25 дана из читавог низа места протерана је окупациона власт, између осталог у Прокупљу, Лебану, Рибарској бањи. Међутим, устанак је брзо угушен од стране јаких аустро-угарских, бугарских и немачких снага. Главне личности у овом оружаном отпору српског народа биле су Коста Миловановић - Пећанац, који је са Солунског фронта авионом пребачен у овај крај у јесен 1916. године, а затим Коста Војиновић, резервни официр. - О овом устанку писано је много, и о њему је изречено и различитих мишљења. Чак се он доводи у везу са Црном руком... О Топличком устанку види и: Херман Вендел, Топлички устанак, „Политика", 19.2.1927; Љуба Јовановић - Патак, говор у Народној скупштини на Крфу 12.4.1918. и Топличка споменица, Београд 1934, 112-135; М. Миленовић, Енциклопедија Ст. Станојевића, IV, 570; М. Перовић, Топлички устанак 1917, Београд 1971.

52 Уп. А. Митровић, Србија у првом светском рату, Београд [illegible] 443.

53 Ст. Максимовић, Успомене из окупације Немачке, Аустрије и Бугарске 1914-1918, Београд 1919.

54 Др Божа С. Николајевић, Под Немцима, Београд 1923, 12.

у Босни и Херцеговини, то не зна нико... И тамо се спроводи систематска политика истребљења православних...“[55]

У забелешци од 8. октобра 1914. године, Редлих је пак навео, да у Срему и јужној Угарској 'ишпани' и комесари воде расни рат против Срба. Стотине и стотине су ухапшене без икакве кривице.

Злочини над Србима у Хрватској и Босни и Херцеговини, а посебно у Босни, с обзиром на непосредне починиоце, и околности под којима су извршени били су у ствари, само почетак оне велике драме која ће у Другом светском рату, у време постојања хрватско-муслиманске државе, достићи свој врхунац и по много чему надмашити и онај страшни масакр Турака над Јерменима у Првом светском рату.

Терор над Србима у Босни и Херцеговини почео је непосредно после убиства аустроугарског престолонаследника Франца Фердинада у Сарајеву, 28. јуна 1914. године.

Тај атентат био је само повод, а никако разлог — каквих мишљења има у историографији, да се на одговорност узме цео српски народ у Босни и Херцеговини.[56]

Користећи антисрпску политику аустро-угарских власти, домаћи људи у Босни и Херцеговини, муслимани и Хрвати, били су не само први, него у много прилика и главни починиоци злочина над Србима.

На неки начин, и те страшне 1914. године, поновиле су се слике из давних времена, између осталог, и из 19. века, кад су, на пример, после чувене Поп-Јовичине буне (буне попа Јовице Илића) из 1834. године, одсеченим главама српских сељака били „окићени“ градски бедеми у Градачцу.

У беспримерној сечи Срба у време устанка, 1875-1876. године, страдало је и старо и младо, све што се са три прста крстило. Тада је само ханџарима и сабљама, према једном енглеском извору, „хладнокрвно сасечено 6 хиљада стараца, жена и деце“.[57] Многи Срби, углавном на превару ухваћени, били су у ово време језе и страве и на ражањ натицани и печени

55 Das politische Tagebuch Josef Redlichs, II, 1915-1918, 19.

56 Уп. Хамдија Капидић, Босна и Херцеговина у вријеме владавине Аустро-Угарске, Сарајево 1968, 263.

57 Уп. Артур Ј. Еванс, Илириска писма, Сарајево 1967, 56.

на унапред припремљеној ватри, о чему говори и један извештај Милете Деспотовића — „Турске грозоте у Босни“.[58]

Кроз толико дуго време проливана српска крв није могла да остане заборављена. Она је код Срба рађала љуту мржњу према припадницима муслиманске, али и католичке вероисповести. Међутим, ту мржњу Срба надмашивала је, ипак, и то многоструко, мржња оних који су Србе сматрали за своје смртне непријатеље и били спремни да их у сваком часу униште.

Већ тамо у 1840. години, о Босни и Херцеговини говорило се и писало као о земљама у којима царује мржња, у којима ни камен камену добро не мисли, а камоли човек човеку.

Према записима Павла Карановића, управо из 1840. године, „мрзост и гоњење“ које „царствује“ између „житеља тројаке вере“ јесте „нечувено и непоњатно“, премда се ради о народу „једног језика, крви и истога рода“.[59]

Фра Грга Мартић, фрањевац,[60] писао је, 1842. године, о мржњи која је испуњавала католике према православнима, и обратно — у Херцеговини. Они су у тој мери били задојени мржњом једни према другима, да нису хтели ни да седну за исти сто, иако су, истицао је Грга Мартић, народ „једног нашег српског језика“.

Кад се Аустро-Угарска докопала Босне и Херцеговине, уз пуну подршку свих великих европских сила, па и Русије, она је једном насталу мржњу између православних, католика и муслимана настојала и даље да подстиче, до мере до које је то било потребно њеној власти. Аустро-Угарска је при том тежила да муслимане и католике зближи, од њих створи политички блок који ће се непрестано при том супротстављати православнима, држати их притешњене, сузбијати их и слабити на свим пољима.

Цела ова политика заснивала се на далекосежном плану, да се у што већој мери ојачају позиције Католичке цркве у

58 У Деспотовићевом извештају наведена су и нека имена жртава, али и њихових џелата. Деспотовића цитира и Милорад Екмечић у свом делу Стварање Југославије 1790-1918, II, Београд, 1989, 312-313.

59 Фра Грго Мартић, Изабрани списи, Сарајево 1956, 34, 40.

60 Мартић, фра Грго, 1822-1905, босански фрањевац, песник, католички агент у Босни.

Босни и Херцеговини и да се у овим покрајинама створи упориште за ширење католицизма по целом Балкану.

У овом светлу требало би гледати и на неограничену подршку од стране аустријских власти врхбосанском надбискупу Јосипу Штадлеру, као и на пружање подршке земаљских власти, али и самог аустријског Двора, вођи језуита у Босни, Антону Пунтигаму.

Примарни циљ језуите Пунтигама био је, да створи једну конзервативну католичку елиту, верну Хабсбурзима, која би временом преузела све кључне позиције не само у Босни и Херцеговини, него и на целом Балкану.[61]

Полазница у гледањима Пунтигама (а то су била и гледања аустријског Двора, посебно у Сарајеву убијеног Франца Фердинанда, што је већ напоменуто у почетку ове књиге), била је, да су католици у Босни и Херцеговини „идеални Хришћани", да су они „најпоузданији стални војници цркве и Монархије", а православци — „овце без пастира". Као доказ „духовног сиромаштва" православаца, он је наводио и текст тобожње молитве Срба из села Корићани: „...Да нас не ухвати шумар, спаси нас Боже! Од жандармског прогона, спаси нас Боже! Од швапског суда, спаси нас Боже! Од безбожних католика... од страшне браће Фрањеваца, спаси нас Боже..."[62]

Сматрајући Србе за најопаснију брану ширењу католичанства у Босни и Херцеговини, Пунтигам је двор у Бечу стално упозоравао на то да су Срби „вишеструко богати", да су „јединствено организовани и енергични у спровођењу својих планова", који иду и за тим, да се што више земље купи од муслимана и да се, путем школовања бројних студената, освоји што више „утицајних места у целокупном јавном животу".

Кад је Аустро-Угарска заратила са Србијом, језуита Пунтигам је повео акцију у Бечу да се на српска имања почну интензивно насељавати „добри католици" — католици Аустријанци, али и католици Словени — „верни цару", и то у толиком

61 Пунтигам, Антон, једно време (од 1895) био генералпрефект и професор гимназије у Травнику, у којој се школовало и више усташких првака, међу њима и Анте Павелић. О Пунтигаму, Аустријанцу рођеном у Штајерској, у месту Салцах, срез Мурек, опширно је писао и Американац А. Никол (Nicoll): Leben und Wirken eines Jesuiten in Bosnien (Disert. Wien).

62 Види: Anton Puntigam, Unsere Zukunft in Bosnien, Wien 1909, 3.

броју да би у што краћем времену могли да „постану премоћни" и да „влади обезбеде успешан рад".[63]

Осим насељавања католика на имања Срба - „велеиздајника", Пунтигам је захтевао од централних власти у Бечу да се и оне ангажују на превођењу православног становништва у католичку веру, будући да „само ако се шизматици сједине са црквом католичком и постану католици, једино онда Босна може бити осигурана за Монархију".

Како је језуита Пунтигам уверавао владу и двор у Бечу, „великосрпска пропаганда" подједнако је угрожавала и Монархију и Католичку цркву у Босни и Херцеговини. Под утицајем те пропаганде, истицао је Пунтигам, „православни у Босни и постали су свесни да су Срби".

Као главне носиоце „великосрпске пропаганде", Пунтигам је оптуживао православне свештенике.

У склопу мера које је Пунтигам тражио да се предузму против Срба налазио се и захтев за укидањем ћириличног писма.

Општи атак на Србе у Босни и Херцеговини, 1914. године, почео је пред само избијање рата, 26. јула, када је у Бечу објављено пет царских наредби, којима су, уз преношење права политичке власти на војне инстанце у Босни и Херцеговини, суспендоване законске одредбе о слободи личности, неприкосновености стана, о удружењима, неповредивости и тајности писама, слободи штампе, и тако даље. Већ у првом налету похапшени су сви познатији Срби „на које се и најмање сумњало, од којих су неки мучени по затворима а други употребљавани за таоце на железници, мостовима и другим јавним грађевинама; више таоца је побијено, често само под изговором неке сумње..."[64]

На хиљаде и хиљаде Срба интернирано је, затим, у бројне логоре у Мађарској, Аустрији, али и у самој Босни. У логору у Араду боравило је скоро 3.500 интернираних без Срба из Сарајева. Само кроз логор у Добоју, према подацима П. Слијепчевића, прошло је преко 16 хиљада мушкараца и исто толико српских жена и деце, тако да је Добој, уз Арад, био — „гробница нашег света".[65]

63 Исти, Die Katholische Kirche in Bosnien, 10-12.

64 Тодор Крушевац, Сарајево под аустро-угарском управом 1878-1918, Сарајево 1960, 382.

65 П. Слијепчевић, Босна и Херцеговина у Светском рату, зборник Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929, 219-227.

Велики број српских сељака био је стрељан или обешен, понекад по судској пресуди, а много чешће без ње. Извршиоци су у много случајева били такозвани шуцкори или пак припадници редуларне аустро-угарске војске.[66]

И злочини над Србима у Босни и Херцеговини, били су у више махова предмет расправа у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије.

На седници одржаној 2. јуна 1921. године,[67] *народни посланик Драгутин Јањић изнео је, између осталог, податке о злочинима које су „шуцкори", предвођени муслиманским угледницима, починили у Херцеговини. Као посебан пример навео је да је у селу Бојовићу код Требиња побијено од шуцкора-муслимана осамдесет и троје српске деце, а обешено 85 одраслих. Изнео је да је шуцкоре, међу њима и оне који су на друму за село Тули убили 17, ни кривих ни дужних Срба, предводио требињски бег Феиз-ага Салаковић из Ластве.*

Посланик Милан Божић је 1937. године, на седници Народне скупштине од 23. фебруара, изнео, да је у Босни и Херцеговини обешено и стрељано око 1600 Срба пресудом војних судова у Чајничу, Вишеграду, Рогатици, Сарајеву, Фочи, Зворнику, Сребрници, Власеници, Мостару, Требињу, Билећу, Гацку, Невесињу и Тузли. „Али највише свијета", рекао је Божић, „изгинуло је у Босни и Херцеговини без суда, а њихов тачан број није се могао установити..."

Да се хиљаде и хиљаде Срба пошаље на стратиште без судске пресуде, скоро по правилу само на основу недоказаних сумњи или једноставно на основу неодговорних достава, омогућавали су војним властима Аустро-Угарске и сами прописи, донесени почетком рата. По тим прописима (а у питању је читаво туце) Босна и Херцеговина биле су сврстане у области непосредно захваћене ратом. А у њима су војне власти могле, кад би проценили да прописи за ванредно стање, над чијим је извршењем дело специјално одељење при Врховној команди (Kriegsüberwachungsamt), нису довољни, да и саме прописују одређене мере и издају одређена наређења руководећи се једино тренутним интересима војске.

Како је истакао и Аустријанац Фир (Führ)[68] *војне власти у Босни и Херцеговини, ослањајући се на тако широка овлашћења, могле су уистину да чине шта им је воља и да о томе ником не полажу рачуна. Хапсиле су оне кога су год хтеле и кад год су хтеле, стрељале или вешале или пак давале упутства антисрпским елементима да то чине. У једном часу, већ 1914. године, то је узело такве размере да је дошло до праве узбуне и у влади и на двору у Бечу. На захтев владе, цар Франц Јозеф писмено је наредио, 19. септембра, Врховној команди, да сместа упозори све подређене јој војне инстанце, да налоге за хапшење смеју издавати само на основу „тешко оптужујућих елемената". „Ја не желим", стоји у том акту аустријског цара, „да услед неоправданих хапшења и лојални елементи крену у по државу штетном правцу".*[69]

Упркос овој царевој интервенцији, војне власти у Босни и Херцеговини наставиле су и после тога са својом злом праксом, користећи се у пројонима Срба веома широко распрострањеном мрежом доушника. Свака мера, при том, правдана је „крајњом нужношћу" и представљана као неизбежно средство за заштиту „интереса војске".

Последице такве политике војних власти биле су по Србе у Босни и Херцеговини, али и у другим крајевима — катастрофалне. Чак су и затвори били претесни да би све Србе примили...

Увод у све несреће које ће се догодити са Србима у Босни и Херцеговини, 1914-1918. године, били су иступи против њих, који су се десили одмах по атентату на престолонаследника Франца Фердинанда. Муслиманске и хрватске масе биле су тада отворено позване да крену на Србе. У обнародованом проласу Сарајевског градског заступства, на пример, позвано је „пучанство да такове елементе, који се дају на овакве злочине, из своје средине истријебе. Бит ће света дужност пучанства, да ту срамоту опере..."[70]

Позив градског заступства Сарајева није остао без одјека. „Гомиле олоша", како каже Перо Слијепчевић,[71] *кренуле су кроз улице Сарајева, „упадајући у куће свих угледних српских фамилија и рушећи све што се може и злостављајући чељад. Са демонстрантима, који су носили цареву слику и пјевали, ишла је и полиција, и није их ни у чему ометала".*

Насртаји на Србе, пљачке и свакојака друга нечовештва, били су узели такве размере да је земаљски поглавар, Оскар Потиорек, био принуђен, у циљу успостављања реда, да већ 29. јуна проласи преки суд у Сарајеву.

Сарајевски лист „Хрватски дневник", у броју од 1. јула 1914. године, посветио је дивљању муслимана и Хрвата у Сарајеву после атентата чланак под насловом: „Искази огорчења — велике и страшне демонстрације". Писан изразито противсрпски, чланак је имао само један циљ

66 Види и: Владимир Ћоровић, Црна књига, Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914-1918, Београд 1989, 101-161.

67 Редовни састанак (XLIV) од 2. јуна 1921.

68 Chr. Führ, Die Beziehungen des österreichisch-ungarischen Armeeoberkommandos zur Österreichischen Regierung vom Kriegsausbruch 1914. bis zum Februar 1917, Hamburg (Дисертација).

69 Ратни архив у Бечу (KAW Wien), MKSM 1914-69-11/2 .

70 Ћоровић, Црна књига, н.д., 35-36.

71 Слијепчевић, н.д., 222.

— да мржњу према Србима што више рашири и мобилише муслиманско-хрватске масе за даље иступање против Срба. Не кријући да су „демонстранти харали што им је год српског дошло под руку“, чланкописац је, у исти мах, истицао, „да демонстрантима није било до пљачке, већ да их је само династичко чувство, огорчење и вапај за осветом повукло на улицу“ и да „никоме ни на памет није пало, да би шта присвојио“.

Осврћући се на овај напис „Хрватског дневника“ Владимир Ћоровић је рекао, да је лист показао „невероватну пакост и злочиначку мржњу према Србима“. А што се тиче самих иступа против Срба и њихове имовине, Ћоровић је истакао, да „демонстрација није никако било тамо где није било католичког франковачког елемента, којим би се власти могле послужити као харангерима...“[72]

Слично „Хрватском дневнику“, и власти у Сарајеву су објашњавале иступе против Срба као „излијев огорчења већег дијела сарајевског грађанства католичке и муслиманске вјероисповести“.[73]

У исто време кад и у Сарајеву, или приближно у исто време, букнули су противсрпски иступи у читавом низу других места у Босни и Херцеговини — у Добоју, Маглају, Зеници, Травнику, Мостару, Стоцу, Коњицу, Бугојну, Високом, Завидовићима, Шамцу, Варешу... Најстрашнији антисрпски иступи су се, међутим, по Владимиру Ћоровићу,[74] догодили у Чапљини. У овом месту руља је демолирала цркву, радње и станове, „али оно што је чинила у српској цркви у Клепцима превазилази све бестидности. Проваливши у цркву она је не само уништила сав намештај, покидала одежде, покрхала утвари, него је у бестијалној разузданости вршила и нуджу у самом путиру...“

О противсрпским иступима католика и муслимана у Чапљини постоји и писмени извештај проте Васе Медана, састављен за Епархијски црквени суд у Мостару.[75] „Одмах после погибије Фрање Фердинанда“, каже се у том извештају, „настале су од стране овдашњих римокатолика денунцијације против нас православних Срба. Све што се крсти са пет прста скочило је било, да нас ову шаку Срба православних у Чапљини и околини прогута. Није се бирало од њихове стране средства и начина само да се циљ постигне. Многи моји парохијани били су одмах затворени... Једни су денунцирани, да су знали за атентат на Фрању Фердинанда, други да су одобравали атентат, трећи да су му се ругали,

72 Црна књига, 39.

73 Исто, 36.

74 Исто, 39

75 Извештај проте Васе Медана, Архив Историјског института САНУ, фасц. Први светски рат, VII/2.

кад је овуда мртав прошао железницом. Мене је денунцирао Јохан Шкорјанц, римокатолик, закупник грађевина у Чапљини...“

Према Медановом извештају, у Чапљини су демонстрације против Срба и напади на њих почели 29. јуна 1914. године у пет сати по подне. Једна група од око 200 муслимана и католика из Чапљине и околних села прошла је кроз главну улицу, „те путем уз пјевање и највеће псовке и погрде против Срба ударали су десно и лијево каменицама редом на све српске куће и радње, рушећи прозоре и излоге и ово је трајало до седам сати увече. Врхунац дивљаштва показали су демонстранти, што су осим толиких српских кућа и радња дивљачки напали и на нову српску православну цркву у Чапљини, и то спољa каменицама разбили су све прозоре, 93 комада стакла... Врата су обили, ушли у цркву и каменицама... зидове и под и један полилеј полупали. Ово је јединствено може бити у читавом свијету да један крштени народ на овакав дивљачки и разбојнички начин напада, руши и пљачка једну хришћанску цркву и то XX вијеку!“[76]

Кад је рат почео, у Чапљини и целој Херцеговини, спровођење терора над Србима узеле су у своје руке аустро-угарске војне власти, како је то већ напоменуто. Једна од првих мера било је подизање вешала. У Требињу, преко пута православне цркве и школе, по наређењу заповедника тврђаве, генерала Брауна, подигнуто је шест вешала... На њима су завршили таоци из Требиња и околине, а у више наврата обешене су и жене. Сви, углавном, по пријави својих комшија — муслимана и Хрвата.

Вешала су била подигнута и у Тузли, Бијељини, Сарајеву, Мостару, као и у читавом низу других места.

На смрт вешањем, Срби су осуђивани од стране војних судова — по најкраћем могућном поступку, тако да суђења и нису личила на суђења. У највећем броју случајева главни доказ кривице на суд изведених била је пријава неког муслимана или католика.[77]

Прогањани су, па и убијани у Босни и Херцеговини и Срби који су били позвани у војску. Многи и многи, како наводи и Владимир Ћоровић, били су убијени одмах по приспећу у мобилизационе центре.

Неповерење према мобилисаним Србима било је опште, што потврђује и случај са Србима у 4. босанској регименти. Они су одмах одвојени од осталих војника, одузето им је оружје и затим су упућени у Беч, на рад. Касније, кад су се због великих губитака имале попунити

76 Исто. - Ни крив ни дужан, само зато што је био православни свештеник, Медан је пресудом Окружног суда у Бањалуци од 9/22. априла 1916. за дело велеиздаје осуђен на 6 година тешке тамнице.

77 Црна књига, 114.

осетне празнине у аустро-угарској војсци, враћени су натраг и послати на фронт, али увек тако — „да би уз једног православног била два иноверца“.[78]

У настојању да Србе у Монархији „што јаче стеже“, каже Јован Бањанин,[79] *послужила је аустријској државној политици ванредно добро, сатанском уметношћу вођена, акција на раздраживању Хрвата против Срба. То је за њу било од неоцењиве вредности не само у политичком погледу, него и за вођење рата, јер су готово у свима туковима, где их има, Срби војници помешани са Хрватима, па ови, раздражени против-српском харангом, могу добро да послуже као контроле Србима...“*

Мада су злочини над Србима у Босни и Херцеговини били тако бројни да се нису могли никако заташкати, највише власти у Аустро-Угарској чиниле су све да их минимизирају и, чак, оправдају. Стефан гроф Буријан (фон Рајец), министар спољних послова (пре тога дугогодишњи министар финансија и, према томе, надлежан за Босну и Херцеговину у Двојној монархији), у одбору аустријских делегација, на седници одржаној 6. децембра 1917. године, овако је образлагао мере предузете против Срба, укључујући и убиства, па и спаљивања живих људи, често читавих породица: „Кривци су морали бити кажњени, а заведени са успехом одузети од агитаторских утицаја, којима су били подлегли. Не треба улепшавати, да је при том у појединим случајевима долазило до опорих мера, али то не сме да зачуђава с обзиром на огорчење које је силно избијало ради издајничког деловања извесних елемената и ради очевидне опасности, у коју су ти исти гурнули земљу“.

Ова и оваква изјава једног од најодговорнијих људи у читавој Аустро-Угарској, првог царског министра, у ствари, нимало не изненађује, с обзиром на чињеницу да су починиоци злочина над Србима по правилу били не само материјално награђивани, већ и — одликовани. Као, на пример, извесни Марије Миних, полицијски чиновник из Ријеке, који је, према властитом исказу, својом руком лишио живота 303 Србина.

Најгрозније злочине над Србима у Босни и Херцеговини починили су пак, „шуцкори“, припадници већ поменутих

78 Исто, 104.

79 Јован Бањанин, предговор Црној књизи, 11.

специјалних јединица, које су биле састављене искључиво од муслимана и Хрвата, „од неодговорних елемената“, како се обично каже у босанско-херцеговачкој историографији после другог светског рата.[80]

У листу „Српска зора“, број 66 из 1919. године, изнесено је више примера злочина које су починили „шуцкори“ над Србима. Нећи Боровини из Вјетерника, они су живом главу огулили... Шуцкор Алија Добрача из Враголова, такође према документацији листа „Српска зора“ (број 85) одсекао је нос, а затим извадио очи Данилу Перовићу из Поткома... Шуцкори Мурат Муслић и Зајко Хаџић из Устиколине, опет, живог су одерали Николу Пејовића из Лигата...

Уз шуцкоре, многе злочине над Србима у Босни и Херцеговини починили су и мађарски војници и жандарми.

Злочинци у служби Аустро-Угарске жарили су и палили свуда тамо где је било Срба. Често су читава села предавали пламену, као село Подравање код Сребрнице. У Фочи су, само о једном дану, 14. августа 1914. године стрељали и обесили 126 Срба, међу којима је било 18 непунолетних младића и неколико стараца преко 80 година...

Припадници мађарске војске и жандармерије истакли су се својом крволочношћу нарочито у пограничним крајевима према Србији. Они су изгледа први почели да набадају ситну децу на бајонете својих пушака...

Из аустријских докумената, у првом реду војних, видљиво је да се са репресивним мерама према Србима у Босни и Херцеговини почело још пре избијања рата, непосредно по упућивању ултиматума влади Србије. Прво се почело са такозваним узимањем таоца из редова Срба, по правилу најугледнијих грађана у појединим местима. Ти људи имали су својим животом да јамче за сваку штету која би била нанесена војсци и војним објектима, транспортима, саобраћајницама, а посебно железници. Ако би где дошло до какве штете, таоци су одмах и на лицу места били стрељани. Да би их непрестано имали при руци, војне власти су у свим возовима, у посебном вагону, транспортовали по неколико таоца, окованих у ланце...

О таоцима, и шта се све с њима радило, има података и у језуитском листу који је излазио у Сарајеву на немачком језику — „Die Stimmen

80 Уп. Х. Капидић, Босна и Херцеговина у вријеме аустро-угарске владавине, н.д., 166.

aus Bosnien" (Ди Штимен аус Босниен). У броју 12, свеска за октобар 1914, у белешци од 30. јула 1914. године, стоји одштампано:

„Већ пре неколико дана затворено је више српских уредника, то јест главних хушкача, да би били употребљени као таоци. У сваком возу има их по неколико, а за сваки мост су по један или двојица привезани ланцима. Ако ма шта Срби учине, на пример ако се неко баци каменом на воз, онда један од ових талаца плаћа то својим животом".

У истом броју овог листа, у белешци која носи датум — 8. август 1914, записано је:

„Један млади војни свештеник прича да је на путу од Загреба до Сарајева на сваком мосту видео по два окована шизматичка попа и по два Србина у цивилу. То су таоци. На један воз опаљен је један метак; надлежни официр је на то стрељао једног Србина који је као талац чуван у возу..."

Слање у интернацију, а то ће рећи упућивање у концентрационе логоре, представља посебно поглавље у збиру геноцидних мера аустро-угарских власти према српском становништву у Босни и Херцеговини 1914-1918. године.

Са интернирањем се почело већ 10. августа, одмах по избијању рата.

Први логор чије су страхоте упознали Срби из Босне и Херцеговине изван свог завичаја — била је тврђава у Араду. Више од 5.500 затвореника, мушкараца, жена и деце, било је смештено у загушљиве и мемљиве, никад од сунца огрејане тунеле. Храна им је дељена само једном на дан. Услед свега тога долазило је до масовних умирања. А највише су при том страдала деца. Од 400 деце, у марту 1915. године, кад је извршен попис у логору, било је на животу још само њих тридесеторо.[81]

Велико губилиште био је и логор у Добоју, у који је из Босне и Херцеговине било допремљено 16.673 мушкарца и 16.996 жена. Као и у Араду, и у Добоју је страдало много деце. Само током једног месеца, од 2. априла до 1. маја 1916, у логору је умрло 643 детета!

Од логора у Аустрији и Мађарској (Талерсдорфу код Граца, Турању, Шопрњеку, Нежидеру - Нојсиделсе) највише

81 Извештај аустро-угарског војно-судског пуковника Јосифа Чајке, објављен у листу „Народно јединство", број 163, 1919. године

жртава однео је логор у Маутхаузену у Горњој Аустрији — познати злогласни логор и у Другом светском рату. У њему је изгубило животе на хиљаде становника Босне и Херцеговине, али исто тако и на хиљаде Срба из Србије, затим српских ратних заробљеника. У једном аустријском извештају, од 15. децембра 1915. године, речено је, да је до тог дана, у том логору „помрло осам хиљада људи" од којих је две трећине било „живо закопано..."[82]

Упркос овом страшном билансу страдања Срба из Босне и Херцеговине у аустријско-мађарским логорима, председник мађарске владе, гроф Тиса, негде пре завршетка рата, усудио се да дође у Сарајево и покуша да Босну и Херцеговину осигура за Аустро-Угарску, односно за круну Светог Стефана. Том приликом, 20. септембра 1918. године, предао му је Србин др Данило Димовић у Сарајеву један меморандум чију је окосницу чинило страдање Срба из Босне и Херцеговине... „Релативна већина наших сугрђана, тј. сви Срби православни били су извржени најстрашнијим прогонима", речено је између осталог у меморандуму. „Мноштво је наших Срба убијено, запаљено и обешено без истраге суда, и то не само мушкарци, него и жене и деца. То су већином чиниле уз редовиту војску оне чете што их је уз плаћу свакаквих елемената основао генерал Поћорек. Од тих елемената, који су организовани и командовани били, претрпио је наш народ најужасније патње."[83]

У Димовићевом меморандуму, као главни кривац за сву трагедију Срба у Босни и Херцеговини означен је земаљски поглавар Оскар Потиорек. Али то не одговара у свему историјским чињеницама. Јер, Потиорек је био смењен са своје дужности већ у децембру 1914. године, и он би могао бити окривљен само за догађаје који су се са Србима у Босни и Херцеговини дотле збили. За сва остала зла која су се сручила на Србе после тог времена кривица пада на једног другог човека — Хрвата Стјепана Саркотића, Потиорековог наследника на положају „управитеља Босне". Непријатељ Срба најгоре врсте, како је окарактерисан, Саркотић се од часа када се нашао на

82 Kriegsministerium Wien, 10 Abt., No 67965, Res./15,12.8.1915; Види и: Др Војислав Пандуровић, Српска писма из Светског рата 1914-1918, Осијек 1923, 49.

83 Димовић, Данило, адвокат, оснивач Српске народне странке (под утицајем Хрватско-српске коалиције у Загребу), чији је орган био лист „Истина", покренут 12.11.1913.

челу власти у Босни и Херцеговини определио за најоштрији курс према њима. У једном свом приватном писму од 8. априла 1915. године, он је заузео став, да се „принцип равноправног поступка према припадницима све три главне конфесије у Босни и Херцеговини“ не може примењивати „према српском елементу“, који је — „по раси и вери“ — стао у први ред непријатеља Монархије и који се због тога „мора изоловати“.[84]

У анале Саркотићеве управе у Босни и Херцеговини улазе и бројни судски процеси — 1915. и 1916. године. На пример, четири суђења средњошколцима: у Бањалуци (27 оптужених), Сарајеву (10 оптужених), Бихаћу (40 оптужених) и Травнику (65 оптужених). Затим процес у Бањалуци, с почетка 1916. године, када се на оптуженичкој клупи нашло 156 Срба, углавном истакнутих јавних, културних и политичких радника из целе Босне и Херцеговине. Сви оптужени су проглашени за криве и 16 их је било осуђено на смрт, а остали на казне робије од три до 20 година...

Са својом страховладом (за време ње је и употреба ћириличног писма била забрањена) Стјепан Саркотић је „терао“ до „последњег“ часа — до 1. новембра 1918. године. А тада се морао помирити с тим да власт преда управо једном Србину, Атанасију Шоли, једном од оних Срба који су били осуђени у Бањалуци (на 12 година робије) и који је директно из затвора у Травнику допутовао у Сарајево, да би од Саркотића преузео власт.

Током целог Првог светског рата, а почев од часа када је у Сарајеву убијен аустро-угарски престолонаследник Франц Фердинанд, многим патњама били су изложени и Срби у Хрватској и Војводини.

У Хрватској, у свим иступима против Срба, први перјаници аустро-угарских власти били су франковци, присталице Чисте странке права. Они су дан обрачуна са Србима једва дочекали. Још на сам дан атентата у Сарајеву изишли су на улице Загреба, повукавши за собом велики део грађанства.

Франковци-демонстранти искупили су се, прво, у Марјаретској улици у Загребу, а одатле су се упутили према Илици носећи велике хрватске заставе обвијене црним флором. Из свих грла непрестано је одјекивало једно те исто: „Доље Срби!“, „На вјешала велеиздајници!“, „Доље Југославија!“

84 Саркотићево писмо министру др Керберу од 8.4.1915, Копија у Држ. архиву у Сарајеву, ЗМФ, Пр. БиХ, Nr. 404/1915.

Пред спомеником бана Јелачића, где се у међувремену окупила огромна маса „пурјера“ свих узраста и оба пола, одржао је говор др Ивица Франк, син Јосипа Франка и први Чисте странке права. Према листу „Хрватска“ (број 794) он је тада, између осталог, рекао:

„Срби, тобожња наша браћа, који дрзовито тврде, да су једно с нама, Срби, који под кринком пријатељства и љубави раде о глави хрватском народу и хабсбуршкој монархији, ти Срби данас погодише хрватски народ у срце. Срби убише наду Хрватске. Срби уморише заштитника Хрватства и Славенства у нашој монархији...“

Како је „Хрватска“ подвукла у свом извештају са лица места, „из хиљада и хиљада грла“ одјекнули су поклици: „Освета, освета!“

Демонстрације против Срба у Загребу понављале су се три дана узастопце. За време њих нападане су српске куће, радње српских трговаца, редакције српских листова...

Уочи објаве рата Аустро-Угарске Србији, 25. и 26. јула 1914. године, руља је поново испунила загребачке улице, манифестујући за тај рат. Франковци су опет били на челу. Они су марширали испред војне музике, узвикујући до изнемоглости — „Доље Србија!“, „Живела Аустрија!“, „Доље краљ Петар!“

Следеће што се збило у Загребу и у Хрватској уопште, а и у Славонији, било је масовно хапшење Срба и њихово интернирање. Само из Славоније депортовано је око 20 хиљада душа „грчко-источног житељства“, како је писало у листу „Хрватска“.[85]

С даном мобилизације, затворене су све српске школе у Хрватској и Славонији (као и у Босни и Херцеговини, уосталом). Непосредно пре тога забрањено је поседовање српске заставе.

Посебном наредбом од 26. јула 1914. године Србима је забрањено и да славе своју крсну славу!

Истом наредбом било је забрањено и ношење „српске“ шубаре!

Ове и друге мере, пратило је хапшење, интернирање, извођење на суд и убијање Срба. Све ово вршено је углавном на основу денунцијација, а због наводних поклика Србији и српском краљу, због истицања српских застава, због „довикивања војницима на поласку у рат против Србије штокавских увредљивих жеља и недоличних изјава“.[86]

На имања побијених или депортованих Срба у Хрватској одмах се почело са насељавањем, припадника других народа, углавном Мађара, чиме се нису сложиле Франкова странка права и Радићева сељачка

85 „Хрватска“, број 913, 16. 11. 1915.

86 „Хрват“, број 378, 2. 10. 1914.

странка. Прваци ових странака покренули су иницијативу за насељавање Хрвата на имањима Срба или пак насељавање „таквим елементом који се хрватскому лако асимилира".[87]

О томе шта се све радило са Србима у Хрватској, шта се све предузимало против њих, посебно о антисрпским иступима припадника Франкове чисте странке права уочи и по избијању рата, говорио је — 1917. године, кад је већ било више него јасно да се ближи неумитни крај Аустро-Угарске, Душан Пелеш, посланик Хрватско-српске коалиције, у Хрватском сабору. На седници од 10. августа,[88] *говорећи о франковцима, он је, између осталог, рекао:*

„Већ прије рата, а и код самог почетка рата дуље времена је 'Хрватска', орган Странке права, писала тако харангирајућим начином, да је то нечувено, да је она нарочито писала тако, да харангира и изазове немире у Бановини. Само да споменем, високи Саборе, да је тако неистинито и измишљено донијела биљешку, да су у Маји Срби навалили на католичку цркву и ову обешчастили, да је сам орган Старчевићеве странке права блаженопокојни 'Хрват' морао устати против те харање, јер је видио да то води до народног зла и до братоубилачког рата".

Указујући на последице франковачке харање против Срба, Пелеш је изнео и следеће:

„Ја сам био свједоком, што се догађало у граду Петрињи. Ту је био отворен — рекло се тако — 'вентил народног огорчења' и страдали су многи српски домови, али не само да се кривило нас живе, него су се окривљавали и наши покојници. Ни српско-православно гробље петрињско није остало поштеђено од тог 'народног огорчења', пак је међу осталим обешчашћен и разлупан надгробни споменик мужа, одлична по срцу и души, многогодишњег потпредсједника српско-православне црквене општине петрињске, блаженопокојног Адама Бороевића, оца славног војсковође, бранича наше сочанске фронте, господина генерал-пуковника Светозара Бороевића.[89] *Туда је водила та харања..."*

Хапшења, пљачке, убиства нису мимоишла ни Србе у Далмацији. И на њих се, после атентата у Сарајеву и избијања рата, сручио бес руље... Њихови домови постали су предмет безобзирне отимачине, из њихових радњи извлачена је роба и уништавана, а ни српске православне цркве нису поштеђене. Како Јосип Берош каже, „након атентата у Сарајеву пале су маске свима: и војничкој и цивилној власти, и свим конфидентима, доушницима и шпекулантима. Искористили су атентат да ударе у Дубровнику и Шибенику на Србе и њихову имовину. И тек кад је све било опљачкано и разнесено, појавила се оружана снага..."[90]

Према наводима Срђана Будисављевића,[91] стрељању и вешању виђенијих Срба, из градова и села, приступило се одмах — чим је Аустро-Угарска објавила рат Србији. У првом таласу изгубило је живот око 50 Срба, већином житеља Херцег Новог, Будве, Паштровића... Међу њима налазила су се и два надалеко позната капетана дуге пловидбе, Срзентић и Хаџија.

О стрељањима и вешањима Срба у Далмацији оставио је веродостојне податке и др Лујо Бакотић.[92]

Тако како је било у Хрватској и Далмацији, и свуда у Аустро-Угарској иде су живели Срби, било је и у Војводини. За разлику од других крајева, у којима су главни починиоци злочина били муслимани и Хрвати, у Војводини су извршиоци зверстава над Србима били Мађари.

Кад су, после атентата у Сарајеву, власти организовале демонстрације, дошло је у Војводини не само до малтретирања Срба од стране демонстраната, него и до линчовања.

Као и у другим крајевима и у Војводини су одмах извршена масовна хапшења Срба — у циљу обезбеђења довољног броја таоца. Многи Срби су пак протерани са својих имања и затим стрељани. У Петроварадину, на пример, по наређењу заповедника тврђаве, стрељан је сваки десети депортовани Србин из јужног Срема.

Према изјави Марка Милеуснића у Хрватском сабору,[93] *у Срему је многи Србин изгубио живот од руку Хрвата, својих суседа. Као што су то у Босни масовно чинили и муслимани и Хрвати, тако су исто Хрвати у Срему вешали српске домаћине, грабили њихова добра и палили њихове домове.*

87 „Хрватска обрана", број 278, 21.11.1914.

88 Стенографски записници Хрв. сабора, V, 625-634.

89 Боројевић, Светозар, од Бојне, фелдмаршал аустро-угарске војске, барон, почасни доктор Универзитета у Загребу. Командовао 3. а затим Изонцо-армијом на аустријско-италијанском фронту у Првом св. рату. Сматра се за најуспешнијег команданта аустро-угарске војске у рату 1914-1918. Један од ретких високих официра царско-краљевске војске који није прешао из православне у католичку веру. Био изложен многим интригама у генералштабу. После 1918. био је спреман да пређе у новоформирану југословенску војску, али то није прихваћено у Београду.

90 Dr Josip Beroš, Dalmacija pod terorom poslednje austrijske Attemsove administracije, Zadarska revija, 1964, 6, 562-577.

91 Срђан Будисављевић, Стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца, Загреб 1958, 14.

92 Др Лујо Бакотић, Срби у Далмацији, Београд 1938, 172.

93 Стенографски записници Хрватског сабора, VI, 1042-1043

Кад је реч о Србима у Срему, све говори да је геноцид над њима (а радило се управо о геноциду) био планski припремљен од војних власти. Оне су генерално оптужиле Србе у Срему, да су за време преласка српске војске у овај крај, у септембру 1914. године, пружили српској војсци „безрезервну подршку", између осталог обавештавајући је о јачини и покретима аустро-угарских трупа давањем сигнала са црквених звоника, паљењем ватри, употребом голубова, гусака и крава...

Са убијањем Срба почело се још док су трајале борбе са српском војском у Срему. А кад су борбе завршене, убиства су постала још бројнија. Приступило се тада и масовном интернирању. Већ у првом таласу треба да је интернирано 6 хиљада Срба, а затим — првих дана новембра 1914 — још 27 хиљада.

Сасвим поуздано се не зна колико је Срба из Срема убијено 1914. године. Али се из постојећих спискова јасно види да су убијани становници читавог низа села и насеља — од Бешке, Голубинаца и Јаска па до Јакова, Карловчића, Бечмена, Бољеваца, Пећинаца и Прогара.[94]

Тоша Искрољев из Новог Сада истражио је злочине над Србима у целом Срему и о томе објавио 1936. године документовану књигу под насловом „Распеће српског народа у Срему 1914. и Мађари". У њој је он рекао, да су угарске власти „над својим поданицима у Срему вршиле такве нечовечности и бездушности, убијања и крвопролића, да човек здравог разума просто није могао да верује да је могуће да се у Средњој Европи један народ на овако зверски начин може кињити, убијати и спаљивати".

Редом и верно бележећи злочине мађарске војске и жандармерије, Искрољев је описао и трагедију српског становништва у Грабовцима — 14. септембра 1914. године. Тог дана у ово село упали су мађарски војници и Србе којих су се домогли везали жицом и поставили лицем према једној великој камари сламе. Онда су их с леђа стали пробадати бајонетима... Кад је, потом, слама запаљена, мађарски војници су већ до смрти избодене Србе бацали у распламсалу ватру...

Срби у Срему убијани су чак и пред очима највиших шаржи аустро-угарске војске, једног ерцхерцога Јосифа, припадника царске породице, на пример. О једном таквом случају, Искрољеву је дао изјаву Дака Поповић, својевремени бан Дунавске бановине, који је у септембру 1914, као аустро-угарски официр, био сведок убиства једног Сремца недалеко од Кленка. „Налазио сам се у непосредној близини надвојводе", рекао је Поповић Искрољеву, између осталог, „кад неки мађарски војници ухвате једног Србина Сремца, можда је био и из самог Кленка, па га ту пред нама, пред очима самог надвојводе, убију штаповима и кундацима.

94 Види и списак убијених Срба у Срему у забелешкама Адама Прибићевића, Архив Југославије, 88, МК 2.

Невина српска душа бацала је болне погледе на надвојводу и гласно тражила и молила помоћ од њега, али се овај само цинички смејао и најхладнокрвније, читаво са уживањем, посматрао како се бездушно убија један Србин. После убиства рече ерцхерцог Јосиф: 'Тако треба да се поступа са свим рацким нитковима!'"[95]

Како су све према Србима у Срему поступали мађарски војници, с колико садизма су људе усмрћивали, показује и пример из села Брестач, који делује језиво, а Искрољев га је описао до у детаљ. Овде, у овом месту, мађарски војници спалили су два жива мештанина — свештеника Бошка Момировића и бележника Васу Букалова. Увели су их у једну шупу и ту навукли велику гомилу сувих дрва. „На та дрва која су високо била отприлике до колена, подигоше свештеника и бележника. Затим су их јаким конопцем, пајваном, опасали око груди и испод пазуха, везаше их горе за греде од шупе, од котобање, тако да ногама могу стајати на дрвима... Сад запалише она сува дрва, ону ломачу, од доле... Људождери чаракају по дрвима, да ватра живља буде... После овог нечувеног зверства, војници поскидаше капе своје и отпеваше мађарску химну која се почиње речима: 'Боже, благослови Мађаре'"[96]

У својој књизи ужаса, а тако би се она управо могла назвати, Искрољев је нашао места и за опис страдања Срба у селу Борчи у Банату, такође у септембру 1914. године. „Хапсило се на све стране", вели Искрољев, који је тада и сам био мобилисан у аустро-угарску војску. „На ноге и руке хапшеника стављају се тешка гвожђа. Жандармерија и детективи, као и многи официри, на најрознији начин извлаче исказе из уста осумњичених. Хватају пушке за цеви и замахнутим кундацима ударају хапшенике по глави, по ребрима, по ногама. Под ноктима сабијају у живо месо игле, чиоде; и крв прска на све стране... На такав начин, уз највеће кињење, испитивала су се деца, жене, матере. И од њих су тражене скривене српске бомбе, револвери, пушке... Ухапшено је било 78 лица. Од ових око 25 беху женске, а остали мушкарци. Многе жене бремените или са дететом на сиси... Сви остали, унакажени и крвави, везани беху двоје и двоје за један дугачак и дебео пајван, и откољени војском терани су за Панчево..."[97]

95 Тоша Искрољев, у тексту н.д., Нови Сад 1936, 218

96 Исто, 54

97 Исто, 200

Глава четврта

ОСТВАРЕЊЕ РАТНИХ ЦИЉЕВА СРБИЈЕ

1. Пут до „југословенског царства“

Упркос силним жртвама на фронту и у позадини, влада Србије ни у једном часу, ни кад се Србија налазила у највећим кризама, није ни помишљала на то да борбу обустави, да се одрекне својих ратних циљева — стварања једне велике и јаке југословенске државе у којој би се, пре свега, сви Срби нашли на окупу. Она је одбила све понуде које су јој у том смислу чиниле и Аустро-Угарска и Немачка...[1] А да је, којим случајем, српска влада, прихватила аранжмане који су јој нуђени, између осталог и 1915. године, Србија би, то је извесно, била поштеђена големих невоља у које ће запасти управо у јесен ове године — и то не својом кривицом, већ првенствено кривицом великих сила, на чијој се страни налазила: Велике Британије, Француске и Русије, да се Италија и не помиње.

Убрзо пошто је српска влада (Никола Пашић, лично) одбила и предлог Немачке, од 24. септембра 1915. године, да Србија напусти савезништво са силама Антанте и закључи сепаратан мир (и за то буде награђена, између осталог ал-

1 Било је више понуда (и 1914. и 1915. године) Србији од стране Аустро-Угарске и Немачке, да напусти силе Антанте. И то озбиљних понуда. Међу личностима које су као посредници наступале у име централних сила помињу се и бивши министар спољних послова Грчке, Георг Штрајт, један будимпештански професор, Адолф Штраус, затим Карл Дирибергер. Историчар Богумил Храбак, у вези са понудама централних сила српској влади, посебно преко Грка Штрајта, а који су се тицали и препуштања Србији Црне Горе и Северне Албаније, истиче, да је „исувише коинцидентно да је одмах после тога дошло до окупације северне Албаније од стране српске војске“. (Б.Храбак, Сепаратни мир са Србијом у политичкој стратегији централних сила 1914-1915, Зборник Филозофског факултета у Приштини, VI, свеска А, Приштина 1969, 158).

банском територијом до Јадранског мора),[2] уследила је општа офанзива на српске трупе од Оршаве до Вишеграда. Под командом немачког генерала Макензена, на српску војску устремиле су се армије Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске. Офанзиву је најавила таква силовита артиљеријска ватра какву Балкан, по оцењама војних експерата, није доживео у својој историји...[3]

Још ни издалека опорављена од рана задобијених 1914. године, ломећи три аустро-угарске офанзиве, Србија је у јесен 1915. кад се нашла на удару трију војски, била упућена само на себе и своје знатно проређене трупе. Њен апел великим савезничким силама, да јој се најхитније упути помоћ од најмање 40 хиљада војника, остао је неуслишен.[4]

Заправо, овај њен захтев био је одбијен, мада су се у Солуну већ налазиле трупе Антанте... У таквој ситуацији, и због стално растућег притиска аустро-угарских и немачких снага са севера и северозапада, и бугарских са истока, Српској врховној команди било је преостало само једно — да покуша да се са трупама које су јој још стајале на располагању пробије кроз Качанички теснац ка Скопљу и одатле успостави везу са савезничким јединицама у Солуну. Тек кад тај покушај није успео (у времену од 18. до 20. новембра 1915) кренуло се у повлачење преко Црне Горе и Албаније на северно албанско приморје, да би се ту војска опоравила, реорганизовала и потом продужила борбу. О томе је српска влада благовремено обавестила владе великих савезничких сила, како би оне обезбедиле српској војсци потребну храну, опрему и наоружање.

Почетком јануара 1916. године, главнина српске војске (185.930 бораца са 32.461 грла стоке) прикупила се код Скадра.

2 У писменом предлогу председнику српске владе, Николи Пашићу, немачког агента Албина Кучбаха, да Србија закључи сепаратан мир са централним силама, речено је, сасвим одређено, да ће Србија као награду добити „албанску територију до Јадранског мора" (Види: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, II, 313-315).

3 Миливоје Алимпић, Солунски фронт, Београд 1967,18.

4 У апелу владама сила Антанте од 22. октобра 1915. године, кад је већ било очевидно да се српска војска не може носити са удруженим снагама Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске, Пашић је тражио да савезници упуте Србији у помоћ макар 40 хиљада војника. „Уколико би придошла, тј, придолазила јача помоћ, ми би успели да се одржимо. Што се сада може постићи са 120 или 150 хиљада људи доцније ће требати двоструко више, а кад се састану Аустро-Немци са Бугарима и успоставе везу са Турском онда ће требати милион војника да се победи Турска и Бугарска" (Цитат према: зборник Србија 1915, 348).

Али је била у врло тешком стању. У врло тешком, па и жалосном стању, биле су и друге трупе које су потом стигле на албанску обалу — Вардарска дивизија, Моравска дивизија I позива и Моравска дивизија II позива, као и друге јединице. Све ове трупе имале су велике губитке, делом током вођених борби са надирућим непријатељем у Србији, а делом током повлачења кроз понегде једва проходне пределе Албаније. Моравска дивизија II позива, на пример, била је спала од 10 хиљада пушака на свега 400! Према наводима у војно-историјској литератури,[5] само у гудурама Црне Горе и Албаније српска војска изгубила је 72 хиљаде бораца...

Како велике савезничке силе нису практично ништа биле учиниле за прихват српске војске, и народа који се с њом повлачио, смрт је, и кад се стигло на циљ — у албанска прибежишта — наставила да коси Србе са хиљадама и хиљадама коса. Посебно је страдало много младића — регрута, који су тек требало да постану војници. Они су крајње исцрпљени, боси и голи, стигли пред Валону, у којој су се налазиле италијанске трупе. Њима није било допуштено да уђу у град. Приморани су да скоро две недеље проведу у песку и блату на обали реке Војуше, умирући сваког дана на стотине...[6]

Ко зна колико би све српских војника, и српских грађана, оставило кости у прибежиштима Албаније, да Пашић није буквално завапио за помоћ, 15. јануара 1916. године, упозоривши велике силе да се српска војска налази пред катастрофом, и, да, сазнавши за овај апел, руски цар Николај II није запретио енглеском краљу и председнику Републике Француске да ће напустити савез ако се српској војсци сместа не пружи потребна помоћ, ако се она не спасе.[7]

После претње руског цара тргле су се Француска и Велика Британија, а тргла се и Италија. Нарочито Италија, која се дотле понашала као да је Србија непријатељ, а не чланица истог савеза. Одмах се нашла храна, а почело је и у већем броју

5 Миливоје Алимпић, н.д., 50.

6 Од укупног броја ових младића (којих је по некима било 30, а по другима и свих 40 хиљада кад су кренули преко Албаније) остало је у животу — после свега и посебно после страдања пред Валоном - 8 хиљада. Види и: Милан Ж. Живановић, О евакуацији српске војске из Албаније, Историјски часопис, XIV-XV, Београд 1965, 282; Записници са седница делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919-1920, Београд 1960, 371.

7 Марко Цемовић, „Време", Београд 24. 2. 1926, Како је спасена српска војска.

отпремање српске војске и српских грађана из албанских лука — прво у Бизерту, у Африци, а затим на Крф. До 22. фебруара 1916. године у Бизерту је пребачено 9.010 (од којих 5.121 тешко болестан војник), а Крф - 135.050 војника. У Бизерти се опростило од живота око хиљаду припадника српске војске, а на Крфу - нешто више од 5 хиљада,[8] који су свој вечни покој нашли у морским дубинама — у „плавој гробници".[9]

Бројно стање српске војске, после свега, једва је достизало цифру од 150 хиљада. Толико је, наиме, преостало војника после ратовања у Србији у јесен 1915. године, повлачења преко Албаније и опоравка на Крфу и у Африци. Дубоко дирнут страдањем Срба, начелник француске Врховне команде, маршал Жозеф Жофр, рећи ће за повлачење српске војске, и околности под којима је оно завршено, да „по страхотама превазилази све што је историја до тада као најтрагичније забележила".[10]

За опоравак, реорганизацију и опрему новим оружјем, српској војсци је требало само неколико месеци. Већ у јуну 1916. године она се поново сврстала у борбени ред. Заузела је одређене јој положаје на Солунском фронту — у међувремену формираном ради растерећења савезничких трупа на главним фронтовима, на западу и на истоку.

Српске трупе распоређене су на простору који је затварао приступ у Островену котлину и, даље, ка самом Солуну. Против себе су имале јаке бугарске снаге, у чијим се редовима налазила и 11. македонска дивизија, састављена углавном од добровољаца, али и мобилисаних становника Вардарске Македоније, која се до у јесен 1915. године, налазила у саставу Србије. Једна од првих битака коју је на овом сектору добила српска војска, била је Горничевска битка, вођена од 12. до 16. септембра 1916. године. Била је то крвава битка, и у њој је српска војска изгубила 6.933 војника и подофицира и 347 официра, што је била превисока цена за остварени успех.

Следећа велика битка, која је одмах затим заметнута, био је бој на Кајмакчалану. Он је потрајао до 3. октобра 1916. године, и српска војска га је окончала у своју корист. Тај високи

8 Велики рат Србије, н.д., XXII,200.

9 Види познату песму Милутина Бојића, Плава гробница.

10 Жозеф Жофр, Ратни мемоари, Београд 1956, 401.

планински масив био је, како је говорено војницима, први ослобођени „кутак отаџбине". Али и велико страдалиште српских војника, подофицира и официра. Из строја је тада избачено само у Дринској дивизији преко 3.200 људи. Њихове земне остатке, као и земне остатке Бугара, није имао ко да сахрани, па су се костури могли наћи на много места годинама после Првог светског рата.

После борби за Кајмакчалан, уследили су нови окршаји, уследила су нова крвављења српске војске, и круна свих тих напора било је освајање Битоља — 19. новембра 1916. године. И овде, у бици за Битољ, Срби су се показали као јунаци из какве старовремске ратне каже... Јуришали су неустрашиво. Нарочито 1. српски коњички пук, који је под најжешћом непријатељском ватром препливао Црну реку... Главнокомандујући савезничких снага на Солунском фронту, француски генерал Сарај, у наредби издатој поводом освајања Битоља од стране српске војске, рекао је и следеће: „Срби, ви сте први отворили пут; ви сте, затим, први видели непријатеља у бегству и ваши напори су омогућили освајање Битоља..."[11]

До краја 1916, за три и по месеца готово непрекидних борби, српска војска је изгубила, које погинулих а које рањених, 31.342 војника и 1.209 официра.

Упркос високим губицима у првој години рата на Солунском фронту (године 1917, и до у рану јесен 1918, губици су били знатно мањи него 1916, између осталог и због рововског рата), српска војска је, кад је 14. септембра 1918. године пало наређење за пробој Солунског фронта, као на крилима јурнула на непријатеља испред себе... У томе је није могло задржати ни противљење британске и италијанске владе, које су страховале, да би ова офанзива, ако успе, могла да доведе у питање остварење њихових политичких циљева на Балкану.[12]

За офанзиву, у коју је српска војска кренула као на свадбу, а насупрот вољи британске и италијанске владе, била је једино влада Француске; српска офанзива уклапала се тада у планове маршала Фоша, да се предузму офанзивне операције на свим фронтовима, како би се створили услови за главни удар на

11 Sarrail, Mon Commendement en Orient 1916-1918, Paris 1920, 182.

12 Петар Опачић, Пробој Солунског фронта и утицај на исход Првог светског рата и стварање Југославије, зборник Стварање југословенске државе 1918. године, Београд 1989, 409-410.

централне силе у 1919. години. И она се, не обавештавајући Велику Британију и Италију, сагласила са пројектом српске Врховне команде да се предузме енергичан напад на непријатеља, и то са дела фронта који је држала српска војска. Све са циљем, да се скрше бугарске трупе и Бугарска избаци из рата, Турска одсече од својих савезника, а Србија ослободи и са њене територије, затим, извршн удар у незаштићену позадину Аустро-Угарске и Немачке.

У садејству са савезничким снагама, српска војска је у рану зору 15. септембра 1918. године кренула у силовит јуриш. За цигло три дана она је пробила цео појас утврђених бугарских положаја... У наредна четири дана заставе српских пукова завијориле су се на Вардару и Дренској планини.

Кад је спрска војска избила на бугарску границу, са Бугарском је било свршено. Плашећи се одмазде за извршене злочине у Србији (Сурдулица, Врање, Топлица, Лесковац) и да српска војска не би ушла у Бугарску, бугарска влада је хитно затражила примирје — и потписала, потом, 29. септембра 1918. године, протокол о капитулацији. Истина, уз за њу важан услов — да српска војска не улази у Бугарску...

Војни историчар Петар Опачић[13] каже, да су слом фронта централних сила у Македонији и капитулација бугарске војске одјекнули у Европи као највећа сензација, јер нико није предвиђао да је на Солунском фронту могуће остварити победу која ће представљати преокрет у светском рату и пут ка миру. Понајмање је то очекивано у Немачкој. На вест о капитулацији бугарске војске, немачки цар Вилхелм II упутио је бугарском краљу Фердинадну телеграм пун горчине, али и сарказма: „60.000 Срба решили су исход рата. Срамота!"

Немачки команданти у Србији, међутим, још су мислили да се најгоре може спречити, да се може зауставити надирање трупа Антанте испред којих су наступале две српске армије. Довукли су, стога, јака појачања у Србију — два корпуса и неколико дивизија (То исто урадили су и команданти аустро-угарске војске). Командант 11. немачке армије издао је, 6. октобра 1918. године, овакву наредбу. „Српске трупе потпомогнуте француским, продиру и надаље ка северу. Оне теже

13 Исто.

да из Србије протерају немачке и аустро-угарске трупе. Уколико им то успе, онда ће Срби непосредно угрозити границе Аустро-Угарске монархије и тиме ће ослабити отпорну снагу нашег савезника. Сваком војнику и официру 11. армије мора бити дубоко усађено у душу да ми овде, у Србији, бранимо опстанак Немачког рајха".[14]

У међувремену обједињено је и командовање аустро-угарским и немачким снагама. За главнокомандујућег постављен је аустро-угарски фелдмаршал барон Херман Кевеш, који је при нападу на Србију у јесен 1915. године командовао царско-краљевском 3. армијом. Али све је то било узаман. Продор с југа није се више никако могао зауставити, пре свега због срчаности српских јединица на чијем челу су стајала двојица прослављених војсковођа: Петар Бојовић, као командант 1. армије и војвода Степа Степановић, као командант 2. армије. Већ 1. октобра српске трупе ушле су у Врање, а 11 октобра у Ниш. Крушевац је ослобођен 15, а Чачак и Крагујевац — 25. октобра. Коначно, 1. новембра 1918. српске ратне заставе продефиловале су и кроз главни град — Београд. Тог дана, у 21,25 часова увече, војвода Бојовић је телеграфисао врховном команданту српске војске, регенту Александру, да је „светла престоница" ослобођена. Поносни Београд очекује регента раширених руку — јављао је даље војвода Бојовић у свом телеграму — да „побије стег свега Југословенског народа чија ће се слава дуго векова преносити, а покољења се поносити надчовечанским јуначким борбама њихових предака..." По Бојовићевим завршним речима, све је то био — „предзнак најскорије и најлепше будућности царства Југословенског".[15]

Тачно месец дана по ослобођењу Београда, 1. децембра 1918. године, проглашена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца — то код многих Срба толико прижељкивано „југословенско царство", како се и војвода Бојовић изразио у свом телеграму регенту Александру.

Био је то историјски догађај и, у сваком случају, велико достигнуће српске политике. Али, у извесној мери, и ризичан чин — с обзиром на планове влада сила Антанте, које су оваквим развојем догађаја, у ствари, биле предухитрене.

14 Цитат према: Андреј Митровић, Србија у првом светском рату,н.д.,546.

15 Уп. Велики рат Србије, н.д., 30,662; А. Митровић, као предходна напомена, 547.

Владе сила Антанте имале су своје планове, између осталог и у погледу Хабсбуршког царства, које су, у некој форми, хтеле да одрже на животу, а исто тако и у погледу Хрватске, па и Црне Горе...

Неоспорено је, да владе сила Антанте (које Србију, узгред буди речено, никад нису признале за пуноправног савезника) нису уистину прихватиле југословенски програм српске владе, поготово не у часу његовог обнародовања, при крају прве ратне године, у Нишу, 7. децембра 1914. Оне су на њега гледале, посебно у време његовог доношења, чак као на — неку „српску фантазију".

Главни разлог оваквог држања влада све три силе Антанте (и Француске, и Велике Британије, и Русије) била је њихова жеља да Хабсбуршко царство, као велика конзервативна држава у срцу Европе, и елемент равнотеже међу европским силама, остане на животу. Уз овај, заједнички интерес, постојали су и посебни интереси, сваке од ове три силе, због којих им југословенски програм српске владе није био добродошао.... У Француској, за одржање Аустро-Угарске били су и толико утицајни кругови, на челу са маршалом Петеном, који ће се у Другом светском рату прихватити неславне улоге квислинга. Он је сматрао, да би Хабсбуршко царство, после осигурања самоуправе својим народима, било једино способно да успостави јединство и ред међу различитим нацијама, које су по природи међу собом завађене, које настоје да једна другу потчине и које су у стању да услед тога у сваком часу угрозе мир у Европи.[16] *Петеново мишљење било је, такође, да би и у интересу Француске и Енглеске било да се сачува Аустро-Угарска, будући да је она „предодређена" да уђе после рата у тесни савез са њима...*

Великој Британији и Француској југословенски програм српске владе није одговарао ни зато што су оне страховале, да би његовим остварењем дошло до ојачања позиција Русије на Балкану, с обзиром на чврсте историјске везе Београда са Петроградом. Русији опет, у коју је српска влада полагала највеће наде, и с чијом је подршком највише рачунала, југословенски програм српске владе није одговарао у првом реду због Аустро-Угарске, с којом је она рачунала у својим посебним плановима за будућност. Истина, годину дана раније, у пролеће 1913. године, министар спољних послова Русије, Сазонов, уверавао је српску владу у супротно — истичући да ће Србија бити она држава која ће „прва ударити клин у мртвачки ковчег Аустрије..."[17]

Године 1914, после Нишке декларације, Сазонов је изјавио више пута — да ће Србија по завршетку рата бити увећана, да ће добити и цео Банат, а пре свега излазак на море. У том смислу министар Сазонов

16 Hemann Wendel, Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit, Frankfurt a/M 1925, 694.

17 Уп. Димитрије Поповић, Никола Пашић и Русија, Београд 1937, 150.

је говорио и 1915. године. То је дало повода „Политици", да у договору са Николом Пашићем, у броју од 17. маја исте године, у уводнику под насловом „Ослобођење Словена", истакне, да излазак на море није оно главно чему Србија тежи и за шта се она бори. „То је могло бити питање у доба балканског рата, када не само што је опстанак Аустро-Угарске био изван сваке дискусије, него је баш она живо радила и постигла да створи самосталну Албанију. Данас, кад се ради о слому и распадању Аустро-Угарске, не може то више да буде ни главно ни једино питање... Данашњи рат нема да реши само питање излаза на море, него и много веће и крупније питање, каква ће бити судбина Јужних Словена који се до данас налазе у границама Аустро-Угарске, после њезина распадања... Ми тражимо ослобођење и уједињење Јужних Словена. А тога неће бити ако и једна јужно-словенска грана падне под туђу власт..."

Не би било нетачно, ако би се рекло, да се званична Русија понашала резервисано према југословенском програму српске владе делимично и због Италије, према којој је, због Лондонског уговора, имала одређене обавезе. Али је сигурно нетачно мишљење које је имао Хрват Франо Супило, да кључ разумевања држања званичне Русије лежи у њеном настојању да Србију сачува као православну државу, и да та „лепа Србија, већа Србија", потом буде убачена у „конфедерацију — или бар савез православних држава на Балкану под вођством или боље рекућ заповедништвом Русије, господарице Цариграда..."[18]

Кад је у питању држање Русије, односно држање њене владе, посебно њеног министра спољних послова према Србији и њеним ратним циљевима, не може се превидети одређена недоследност у ставовима. Тако у јулу 1915. године, на пример, кад је требало привући Румунију на страну Антанте, Русија је тражила од Србије да се одрекне Баната, који јој је пре тога широкогрудо нудила... Ваљда за узврат, Русија се тада начелно изјаснила, заједно са Француском и Великом Британијом, за уједињење Србије са Хрватском. Руски министар спољних послова, Сазонов, обавестио је о томе све представнике Русије на страни, истичући, да су велике савезничке силе за то да се „олакша уједињење Србије и Хрватске, уколико се том пројекту не буде противио хрватски народ".[19]

Права би реч била, да је Србија имала са силама Антанте, због њихових и заједничких и појединачних интереса, сталне проблеме кроз све време рата, од прве до последњег дана. Већ у првој недељи рата између Аустро-Угарске и Србије, силе Антанте су поставиле захтев

18 Dragovan Šepić, Iz korespondencije Frana Supila, Arhivski vjesnik, I, Zagreb 1958, посебно: D. Šapić, Pisma i memorandumi F. Supila, Beograd 1967, 84-85

19 Международные отношения в епоху империализма, VIII/1, 236-237, 277, 286-287

Србији да се одрекне једног дела своје територије — Македоније — у корист Бугарске... Влада Француске је опет, у часу кад Србија још није ни била завршила концентрацију својих трупа на простору према надирућим аустро-угарским корпусима на Дрини, поставила захтев, да српска војска одмах крене у против-офанзиву, према аустро-угарској територији, како би се умањила опасност по француски фронт...

Док је француска влада, на једној страни, захтевала од Србије да се упусти у авантуру прелазећи на аустро-угарску територију са својом војном силом, уместо да се свим расположивим трупама супротстави непријатељу који је надирао у њене области, на другој страни — та иста француска влада дуго се устезала да по брзом и кратком поступку одобри Србији толико потребан ратни зајам од 90 милиона франака.[20]

Посебни проблеми са силама Антанте настали су за Србију у часу када им се прикључила Италија — после склапања такозваног Лондонског уговора,[21] *24. априла 1915. године. Италија је склопила тај уговор уз повољне услове по себе — да јој се уступи знатан део јужнословенских земаља Аустро-Угарске (Истра, Далмација у тадашњим административним границама, и тако даље). Уткрос овоме, међутим, Италија није била за то да се Аустро-Угарска потпуно разбије, и то управо због Србије. У Риму су се плашили, наиме, да би Србија, и Словени уопште, у случају да Аустро-Угарска престане да постоји могли да задобију превласт на Балкану (Амбасадор Италије у Петрограду, Карлоти, рекао је 12. марта 1915, да би његова земља тешко могла да прихвати „стварање велике и јаке јужно-словенске државе на обалама Јадрана").*[22] *Првобитни циљ италијанске политике био је, да Аустро-Угарска буде само умањена, и да, у њој, тако смањеној, Хрватској и Словенији буде осигурана аутономија. Међутим, у тоболцу италијанске дипломатије постојале су и друге комбинације, све одреда уперене против југословенског програма српске владе. Комбиновало се, на пример, и са тим да се у случају склапања сепаратног мира само са Угарском, овој препусти Хрватска. Што се тиче Србије, Италија је у једном часу била мишљења да би се њој смели обећати, од територија Аустро-Угарске, само Срем и Земун.*

20 Види: Љиљана Алексић-Пејковић, Односи Србије са Француском и Енглеском, 1903-1914, Београд 1965, 113. - Види и: Ото Фишер, Садашње стање наших државних дугова, Економист 1913, број 5.

21 Лондонски уговор је у ствари била писмена изјава владе Италије, да Италија приступа силама Антанте у рату против Немачке и Аустро-Угарске. Влада Србије није о свему овоме уопште обавештена, а понајмање о обавезама које су силе Антанте преузеле према Италији (у погледу уступања Италији југословенских области). Пашић је, сазнавши ипак шта су се савезници договорили са Италијом, најоштрије протестовао код влада Француске, Енглеске и Русије. У ноти од 4. маја 1915. он је истакао, да је вест о договору са Италијом изазвала опште незадовољство у српском народу, и да је влада Србије доведена у врло тежак положај, јер се сматра да она не ужива поверење савезника чим је без њеног знања склопљен споразум са Италијом.

22 Dr Ante Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zagreb 1956, 132.

Италија је била најенергичније и против тога, да се Србија призна за пуноправног савезника од стране Антанте, на чему је Никола Пашић толико инсистирао управо због југословенског програма. Кад би се тако што догодило, био је став италијанске владе 1915. године, онда би се савезничке силе „ставиле у зависност" од Србије, што би она употребила искључиво у своју корист.[23]

Ако би се хтело утврдити, с којом је силом Антанте, уз Италију, Србија имала највише окапања, мука и невоља, то несумњиво не би било тешко. Моћи ће то бити само Велика Британија... У влади ове империје долазило се и на несхватљиве и немогућне идеје кад је Србија била у питању. Године 1917, у тајним преговорима са Аустро-Угарском (преговори о сепаратном миру), са британске стране пао је чак предлог, да се Србија, смањена за територије које би се дале Бугарској, а увећана за Босну и Херцеговину и Црну Гору, укључи у „лабаву заједницу са Монархијом", препусти, у ствари, држави с којом је ратовала, и која је побила толики српски народ и земљу опустошила...[24]

Чудновато, и не баш увек лако разумљиво, држање Велике Британије према Србији и њеним националним аспирацијама током Првог светског рата, било је, у суштини, одраз одређених гледања Лондона на Србију од раније. Карактеристичан је став Британије према Србији у време балканских ратова...

На једном извештају британског посланика у Београду, Пеџета, написаног док је први балкански рат био још у току, а поводом тежњи Србије за изласком на Јадранско море, министар спољних послова Греј, и подсекретар Николсон, написали су — да је српски захтев (за излазак на Јадран) последица „поновног оживљавања идеје Велике Србије која је сада постала активна и жива снага", јер би српска територија на Јадрану, као и територија која би до ње водила, убрзо прерасла у велико српско краљевство које би обухватило Хрватску, Славонију, Далмацију и Банат.[25]

23 О изјавама представника Италије које су се односиле на Србију види дело у претходној напомени.

24 У питању је план који је генерал Јан Кристијан Сматс изнео током својих тајних преговора са представником Аустро-Угарске, грофом Менсдорф-Пујием, у децембру 1917. године. Види и: Андреј Митровић, Питање стварања југословенске државе као међународни проблем у рату 1914 -1918. године, Зборник Стварање југословенске државе 1918, Београд 1989.

25 Цитат према: Драгослав Јанковић, Ставови сила Тројног споразума према националном питању Србије и југословенских народа уочи Првог светског рата, Зборник Велике силе и Србија пред први светски рат, Београд 1976, 325.

Британски државници и дипломате много пута су за Србију имали не само опоре, него и увредљиве речи. Посланик Пеџет, рећи ће тако у једном свом извештају, да су Срби „крајње тврдоглави и неразумни", чак — да су „сишли с ума", јер на свој велики ризик стално изазивају Аустрију. „Њима не треба веровати, јер код њих још од 1908-1909. године постоји једна јака струја која стално има на уму могућност присаједињења Босне и Херцеговине Србији".[26]

Колико је Велика Британија мало марила за интересе Србије и за њен југословенски програм, види се и из њеног заузимања за Бугарску, из њене спремности да Бугарској, само да би је задобила за савезника, до максимума изиђе у сусрет на рачун Србије. Велика Британија била је управо она сила Антанте која је 1915. године извршила највећи притисак на Србију да се одрекне својих територија у корист свог источног суседа. Министар спољних послова, Грej, обратио се тада Николи Пашићу на начин којим би се мало која дипломатија у свету смела подичити...[27]

Држање Велике Британије према Србији 1914-1918. године, у целини узето, тешко да би се могло правилно оценити ако се не би пошло од доказане истине, да је у Лондону вазда постојало јако неповерење према Србима, пре свега због Русије, због повезаности Срба са Русима. Да би Енглезе уверили у супротно, да би их убедили да Србија никада неће постати пион Русије на Балкану, српски политичари и државници уложили су много узалудног труда. Лондон није хтео да прими к знању ни ону познату Пашићеву поруку Русији, 1914. године, да су Срби „народ са јако прононсираном националном индивидуалношћу, и са тако јаким осећањем за независност, да они то никад и никоме неће жртвовати..."[28]

Осим што Срби и Србија нису конвенирали Енглеској због Русије, они јој нису били по вољи ни због Аустро-Угарске, на коју је она одувек гледала као на неопходан фактор за „европску равнотежу", и због ње, све до 1914, била увек спремна да се нађе у фронту великих сила против Србије...

26 Исто.

27 Berliner Monatshefte, März 1936, 227, der englische Aussenminister an den englischen Gasandten in Serbien, 24, Jun 1915.

28 Ову Пашићеву поруку Русији пренео је Јован М. Јовановић, види: Никола Пашић и његово доба, 341, 347. Посебно: Мемоари Ј. М. Јовановића, Архив Југославије, 80-4-544-547.

...Кад је у Сарајеву убијен аустријски престолонаследник Франц Фердинанд, добро је то знано, у Енглеској је вест о томе „пробудила искрено саосећање и врло живу жалост". У читавом низу листова започета је одмах „силна кампања против тобожњих инспиратора атентата". Обновљено је сећање на београдске догађаје из 1903. године.[29] Лист „Манчестер Гардиан" (Manchester Guardian) отишао је тако далеко у распиривању мржње према Србији, да је писао — „ако би физички било могуће одвући Србију на сред мора и потопити је на дно, Европа би постала чистија".[30]

Како се „Манчестер Гардиан" постављао према Србији после атентата, онако су се постављали, можда с мање загрижености, и многи други листови — и конзервативни (Westminster Gazette, The Daily Telegraph, Daily Mail) и либерални (Standard, Daily Chronicle); међу ове последње спадао је и „Манчестер гардиан". На ступцима ових листова, посебно либералних, могло се прочитати, поред осталог, да је Србија била и да остаје — „европска невоља" и да се не сме „дозволити да се западна цивилизација утопи у мору крви да би се спрала српска завера" (Daily News).

Са ружењем Србије у британској штампи престало се, или, боље рећи, било је оно умањено, тек кад је Србија извојевала прве победе над Аустро-Угарском 1914. године, пре свега победу на Церу. Тада се у бити почело мењати и држање саме британске владе према Србији, али увек у строгим границама британских интереса и политике која се поклапала с њима. Од ове формуле, да је добра само она политика која је у дотичном часу у складу са одређеним британским интересима, Лондон је 1914. године понудио Србији толико потребни зајам у износу од 800 хиљада фунти, али уз услов — да влада Србије „следи" британски „савет" и уступи Бугарској део својих територија, на шта влада Николе Пашића није хтела да пристане...[31]

Британија, и то ваља истаћи, била је једна од првих европских сила која је са Србијом успоставила дипломатске односе, још 1837. године. Али она ни тада, па све до Бер-

29 Мисли се на убиство краља Александра и краљице Драге Обреновић.

30 Уп. Wickham Steed: L' Angleterre at la Guerre, Paris 1915; Види и: Југословенски гласник, Ниш 1915, 77-78

31 Зборник Југословенско-британски односи, Београд 1988, 237.

линског конгреса, 1878, није хтела да гледа на Србију другачије до као на турску провинцију... Извесно и отуд, била је она прва западна сила која је најоштрије протестовала због уласка Србије у рат са Турском, 1877. године.

„Хладна као гора од леда", како се изразио умни Црногорац Гавро Вуковић,[32] Енглеска није имала ништа боље држање ни према Црној Гори, а све због Русије. Један представник Енглеске рекао је у лице кнезу Николи, 1890. године: „Црна Гора нити је коме од користи, нити од штете, али за то што је сатрап руски, множина јој не сипматишу. Стога, дакле, докле се год буде находила у томе облику нека се не нада искреној потпори Енглеске..."

Ни на самом Берлинском конгресу Британија није била наклоњена Србији. За њу је било главно да се у Босни и Херцеговини, и на Балкану уопште, спречи поновна појава „превласти словенске расе која је мало спремна да буде праведна према другима". Отуд се она толико и ангажовала да Аустро-Угарска добије мандат за окупацију Босне и Херцеговине. Још у време устанка Срба у Босни и Херцеговини, који је избио 1875. године, она је Аустро-Угарској ставила до знања да би уз њену помоћ могла да се домогне обеју земаља. У исто време, пак, она је уверавала Русију, да би била за то да се Босни и Херцеговини да аутономија.[33]

Колико су мало разумевања показали представници Велике Британије за интересе Србије на Берлинском конгресу, показује и податак, да су они све учинили да Србија не добије оптимално најбоље границе. Захваљујући њима, Конгрес је одлучио да област од Кончуљског кланца до Ристова и предео Моравице са Прешевом остану у саставу Турске. [34]

Велике проблеме Србији направила је Енглеска и 1903. године, после преврата и убиства краља Александра и краљице Драге Обреновић, у чије су припреме, како се данас поуздано зна, биле упућене владе Аустро-Угарске и Русије, а индиректно и саме Енглеске.

Иако је влада Србије, по избору новог краља, Петра Карађорђевића (и самог умешаног у мајске догађаје у Београду) била влада „легална по Уставу",[35] Енглеска је одбила да је призна, чинећи јој, уз то, свакојаке тешкоће. Њена дипломатија се најздушније ангажовала да владе читавог низа земаља, од Белгије па до Француске, повуку своје посланике из Београда.

Кад је такво држање Енглеске према Србији постало штетно по њу саму, по њене интересе на Балкану и кад је ваљало због тога променити курс према Србији, њена влада је — да би сачувала образ — поручила Београду да ће се „обнова односа извршити чим се британска влада увери да су мере српске владе према завереницима довољне, а краљ (Едвард III) има да одлучи јесу ли изречене мере довољне или не".[36]

По многим показатељима, целокупно држање Енглеске према Србији, хладно и резервисано, и мало пријатељско, како до преврата 1903, тако и у времену потом, треба да је проистекло и из немања поверења у српску државу, у њену животну снагу и способност. То је тако остало све до после другог балканског рата и мира у Букурешту, 1913. године. А тада, када је увећана Србија постала главна брана аустро-немачком продирању на Југоисток и даље на Блиски исток, Енглеска мења своје држање, али у строго дозираној мери...

После атентата у Сарајеву, и избијања Светског рата 1914. године, Велика Британија је силом околности постала савезник Србије. Међутим, она ни тада није била њен прави пријатељ. Видело се то у много наврата, током рата, па и онда када се било поставило питање Солунског фронта.

Мада је знала од какве је важности Солунски фронт по Србију, али и за саме силе Антанте, како се на крају показало, влада Велике Британије је у лето 1917. године повукла одатле своје дивизије у Египат. Како је и француска повукла један део својих трупа, српска војска је била једина која је у целости остала на борбеним положајима, и напослетку била је најзаслужнија за пробијање Солунског фронта у времену од 15. до 30. септембра 1918. године.[37]

32 Гавро Вуковић, Мемоари, III, 13.

33 Др Васиљ Поповић, Европа и српско питање,120.

34 Југословенско-британски односи, Београд 1988,132 (Прилог Владимира Стојанчевића).

35 Јов. М. Јовановић, Српско-енглески односи, Српски књижевни гласник, књ. XXXII, број 2, 138-146.

36 Енглеска влада је инсистирала да сви главни завереници (учесници у превратy 1903) буду удаљени са својих дужности (пуковник Дамњан Поповић,командант Дунавске дивизије, Александар Машин, шеф Главног генералштаба, генерал Атанацковић, канцелар краљевих ордена, пуковник Петар Мишић, гувернер принца Ђорђа, мајор Љ.Костић, командант краљеве гарде, и други).

37 Види: Петар Опачић, Српска војска на Солунском фронту и стварање заједничке југословенске државе, зборник Стварање југословенске државе 1918, Београд 1983,122.

Већ је спомињано с каквом је упорношћу Велика Британија покушавала да нагна владу Србије да се одрекне својих територија у корист Бугарске. То је она чинила да би Бугарску привукла на страну Антанте, али — још више — због будућности, да би Бугарска, ако би једног дана дошло до сукоба на релацији Лондон-Петроград, била на њеној страни (Та и таква рачуница била је присутна и код Русије. Мислећи на будућност, која је имала да јој донесе у посед Цариград и Дарданеле, и Русија је вршила притисак на Србију да учини уступке Бугарској).

Нарочито безобзиран према Србији био је британски министар спољних послова, Едвард Греј. Он је на Србију гледао, и то није уопште крио, као на узрочника Првог светског рата и више пута је изјављивао да је повод рату било обећање руског цара регенту Александру од 27. јула 1914. године, да Русија ни у ком случају неће остати равнодушна према судбини Србије.[38] За Греја, изван сваке дискусије је било, да „македонске области, и по принципу народности, треба да припадну Бугарској и да мир на Балкану не може бити осигуран ако се оне не издвоје из састава Србије".[39]

Кад се Бугарска определила за савез са Немачком и Аустро-Угарском, и придружила им се у нападу на Србију, у јесен 1915. године, влада Британије је и тада била за то да силе Антанте признају Бугарској право на Македонију. Председник владе Лојд Џорџ изјавио је, да то треба обавезно учинити, да би се Бугарска, на тај начин, приволела да напусти централне силе. Енглески генералштаб је чак изишао са предлогом, да се Бугарској препусти Македонија и под условом да се она не одвоји од централних сила, али уз обавезу да остане неактивна на Солунском фронту. То је било на почетку 1918. године. Пред крај лета исте године, завршне године великог рата, Артур Балфур, наследник Греја на положају министра спољних послова, био је пак дошао на идеју да се Бугарској понуди и сам Цариград — само да би прешла на страну Антанте! Кад је постало сасвим јасно да је Бугарска изгубила рат (после пробоја Солунског фронта) у британском министарству спољних послова јавило се мишљење да би Бугарској, да би мир дочекала „што мање незадовољна, требало ипак, и после свега, препустити Македонију...[40]

38 Цитирана порука брит.министра спољних послова посланику Енглеске при српској влади од 24/11. јуна 1915. Извор као у напомени 27.

39 Исто.

Док је, на једној страни, остала консеквентна у томе да Србија треба да преда Македонију Бугарској, на другој, Британија није имала чврст став у погледу тога шта би Србија требало да добије „као награду" за своје учествовање у рату у фронту сила Антанте. Једном је била за то, да Србија добије (и као надокнаду за Македонију) Босну и Херцеговину, а Хрватска и Словенија да не буду са Србијом у једној држави, већ да образују посебну, заједничку државу. Други пут, Британија је била за то, да, ако већ дође до спајања Хрватске и Словеније са Србијом, обавезно буде сачувана „хрватска државност" кроз конфедеративно уређење српско-хрватско-словеначке државе.

Под утицајме, а можда и на иницијативу британског Министарства спољних послова, Франо Супило, за кога је извесно да је био повезан са обавештајном службом тог министарства, избацио је 1916. године паролу — Београд са Српством, а Загреб са Хрватством".[41]

Као посебан доказ, да Велика Британија ни у претпоследњој години рата није била спремна да прихвати југословенски програм српске владе, могао би да послужи говор председника британске владе, Лојда Џорџа, на свечаном ручку приређеном у част Николе Пашића, у Лондону, у августу 1917. године. Лојд Џорџ је тада узео у уста само Србију, и рекао да је „британска част везана за то да Србија изиђе из рата независна и потпуно обновљена". Југословенску државу, о којој је говорила Крфска декларација, а с којом је био добро упознат, он није ни поменуо, што је иначе сталоженог Пашића толико наљутило да је узбуђено рекао — да „мир не може бити постигнут док се не ослободе народи који се налазе у аустро-угарско-немачком ропству, док се не постигне уједињење Срба и њихове браће Хрвата и Словенаца".[42]

Имајући у виду како се Велика Британија све држала према Србији, посебно 1914-1918. године, више угледних

40 Види: Никола Пашић и његово доба, II, 363.

41 Уп.Франко Поточњак,Из емиграције, I-II, Загреб 1919, 26.

42 Уп. Bulletin Yougoslave 1917, број 25, 3-5.

српских историчара закључило је, да је „британска политика у суштини била увек непријатељска према Србији“ (Петар Опачић), да „Велика Британија 1914-1918. заиста није била прави савезник ни Србије ни Црне Горе“ (Драгољуб Живојиновић).[43]

Међу Енглезима, који су се током Првог светског рата истакли у прављењу тешкоћа српској влади, налазио се и историчар Ситон Вотсон (Robert William Seton-Watson). Заједно са својим присним пријатељем, дипломатским уредником „Тајмса“, Хенри Викам Стидом, припадао је „најделикатнијој политичкој ратној установи“ у Великој Британији. Радио је у одељењу Министарства војске и Министарства спољних послова за пропаганду у непријатељским земљама. Кад је рат завршен, на Конференцији мира у Паризу, био је задужен за вршење непосредног утицаја на делегате Конференције...

Вотсон је нарочито много допринео „замућивању“ односа између Срба и Хрвата, како током рата 1914-1918, тако и потом, па чак и током Другог светског рата, о чему се детаљније говори у другим поглављима ове књиге.

Казујући о Вотсону, о којем је много некритичних, похвалних а нетачних текстова написано у српској историографији, Слободан Јовановић је, у децембру 1943. године, рекао Кости Ст. Павловићу,[44] да је Вотсон „у своје време радио на уједињењу Југословена у оквиру Хабсбуршке монархије. Веровао је да је снажна Аустрија потребна Европи. Српске победе у Балканским ратовима и у Првом светском рату увеле су у игру један нови елеменат с којим Ситон Вотсон није рачунао и са којим није знао ни шта да ради ни куд да га стави. Ово га је збунило и пореметило његову теорију. Дошло је до уједињења Југословена, али ван оквира Хабсбуршке монархије. Ситон-Вотсон је прихватио fait accompli и окренуо се према Србима. Али је он сујетан човек и воли да даје савете. Давао их је свим балканским народима. Неки су их примили, неки нису, али су сви водили рачуна о његовој сујети. Румуни су финансирали његову „Историју Румуна“, Чехословаци су му створили Масарикову катедру на Лондонском универзитету, Хрвати су му дали почасни докторат, Срби му нису ништа дали; а како су били свесни да Југославију нису створили Ситон-Вотсонови напори, већ српске жртве, то нису хтели ни да воде рачуна о његовој сујетности. Тада је он направио краљу Александру неки поклон, надајући се да ће му краљ то на неки начин узвратити. Али краљ, не само да му није узвратио, већ му је ставио до знања, да му благодари на саветима али да му они нису потребни. Тада се Ситон-Вотсон окренуо

43 Зборник Србија 1915, Београд 1985,344.

44 Коста Ст.Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем 1941-1945, Виндзор 1969,49.

против Срба и почео је да их назива хегемонистима. Кад се овде (у Лондону) повела акција за претварање Југославије у федерацију са три јединице (српска,хрватска и словеначка), Ситон-Вотсон је рекао да не може бити федерације између српске јединице која броји 9,000.000, хрватске која броји 3,000.000 и словеначке која броји 1,000.000. У федерацији овако неуравнотежених јединица постојала би увек српска надмоћност. То су разлози због којих ваља пребити кичму Србима и поделити их у неколико јединица. У ово је Ситон-Вотсон убедио и британске надлежне факторе. У овоме се данас британска политика слаже са партизанском. На Србију данас Енглези гледају као на Пруску. Као што ваља пребити кичму Пруској, јер уједињење Пруске с другим немачким државама значи, 'прусизацију' целе Немачке, тако би трајна југословенска федерација била 'србизирање' свега. А Енглези то неће...“

Својевремено новчано награђиван и од Министарства спољних послова Краљевине Србије, 1908, као и његов политички партнер Хенри Викам Стид, уредник „Тајмса“ (према подацима аустро-угарске војне обавештајне службе),[45] Вотсон је, како то Слободан Јовановић тачно каже, био прво за формирање заједнице југословенских земаља у оквиру Хабсбуршког царства. Али не само пре балканских ратова, него и кад је почео Први светски рат. Његов став је 1914. године био, да би „тријумф српске идеје значио тријумф источне над западном културом“, да би то био „фаталан ударац прогресу и модерном развоју“.[46] Кад се, затим, изјаснио за стварање самосталне јужнословенске државе, опет се антисрпски поставио, тражећи да у тој новој држави „католички запад“ обавезно преузме вођство...

Као поверљива личност британског министарства спољних послова, Вотсон је крајем децембра 1914. године, стигао у Србију (у друштву историчара Ц.М.Тревељана), тобож ради организовања дотура помоћи рањеним и болесним у Србији. Али главни задатак му је у ствари био — да српску владу и регента Александра убеди да прихвате захтев британског министра спољних послова и одрекну се Македоније у корист Бугарске и да, истовремено, утврди како се они уистину односе према Русији, у којој су мери Србију везали за Русију. Први задатак није успео да обави како је очекивао, а што се тиче другог — добио је одговор да Србија никад није имала ни најмању намеру, нити има, да постане руска провинција!

Повезан са представницима Хрвата у Југословенском одбору, посебно са Антом Трумбићем, Вотсон је у једном часу, у августу 1918. године, са Стидом повео читаву кампању против Пашића и српске владе, оптужујући их и за неспособност да се отресу „полутурских политичких

45 Max Ronge, Kriegs-und Industriespionage, Wien 1930,62.

46 R. W. Seton-Watson, Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Berlin 1913, 218.

традиција". Прави циљ ове кампање је био, да се српска влада, и регент Александар, принуде да прихвате Југословенски одбор, а то ће рећи Анту Трумбића у првом реду, као заступника свих Јужних Словена у Аустро-Угарској. А главна мета у кампањи — био је Никола Пашић, као први, најутицајнији и најауторитативнији политичар и државник Србије. Вотсон и Стид хтели су да га по сваку цену уклоне с положаја председника владе. Кад су мислили да су га, између осталог штампањем памфлетских чланака[47] *против њега, довољно „уздрмали", они су се, користећи се шифрама адмиралитета и министарства војске, телеграмом који је потписао Стид, обратили лично регенту Александру — у септембру 1918. године. Инсистирали су на формирању једне нове, коалиционе владе и, осим тога, на доласку регента Александра у Лондон (и Париз)... То што су себи допустили Вотсон и Стид било је уистину превише, без обзира да ли су то учинили уз сагласност меродавних личности у британском Министарству спољних послова или не. И није било чудо што их је регент Александар подуже пустио да чекају на његов одговор и што им је, кад је најзад одговорио, рекао углавном то — да он као строго уставни и парламентарни шеф државе није у могућности да делује независно од актуелне српске владе...*

Насртљиви као осице, безобзирни заправо, Вотсон и Стид су још једном покушали, у новембру 1918. године,да искористе регента Александра за своје, у бити, антисрпске комбинације и мешетарије. Фалсификовали су један телеграм, наводећи да су пошиљаоци Корошец и Чингрија, чланови Народног вијећа у Загребу, и преко свог доушника, српског посланика у Лондону, упутили га регенту. У њему су опет поставили захтев да се Пашић смени и навели, између осталог, да у супротном и самој династији прети велика опасност...[48]

Са главним факторима Француске, влада Србије била је такође много пута принуђена да вуче клипка. И не једном се уверила, 1914-1918. године, да је и Француска, као велика сила, увек себи најближа и да се и она држи старе изреке, да и љубав има своју цену...

Све због пријатељства са Паризом, и настојања да чаша српске захвалности Француској буде што пунија и блиставија, у Србији се прелазило и у политици и у историографији преко много чега, што је било непријатно, и истицало се само оно што је Француску чинило лепом и најлепшом и правило од ње

47 Види, између осталог, часопис „The New Europe", чланак „Србија има да бира" (Serbia's choice) у броју од 22. 8. 1918.

48 Грађа о стварању југословенске државе, 605, даље: Радикал,број од 7-8. и 13. јануара 1923.

великог доброчинитеља српског народа, што је она у много случајева неоспорно и била.

Мало где је речено, а још мање писано о томе, да су, на пример, крајем 1918. године, кад Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца још није била призната, проблеми са француским официрима, због њиховог осионог и надменог понашања, били малтене стално на дневном реду.

Толико тактични војвода Бојовић,командант 1. српске армије, ослободилац Београда, није могао довољно да се нажали српској Врховној команди на скандалозно понашање француских официра и других припадника француске војске. У једном свом извештају, који се тицао изгреда припадника француске војске у Новом Саду, војвода је нагласио, да „разбојништва, изгреди најниже врсте и силовања 'нису' никаква реткост".

„По свему ми изгледа", рекао је војвода Бојовић у том свом писменом извештају Врховној команди, „да ћу на крају бити принуђен да оружјем браним част нових поданика Србије и углед наше војске од оваквих савезника".[49]

Да не би дошло до најгорег, српска Врховна команда је, 21. децембра 1918, била принуђена да замоли француске генерале Франша Д' Епереа и Анриса да повуку своје трупе из Војводине.

Србе, и владу у Београду, посебно је иритирало директно агитовање француских официра у корист Италије у Загребу, као и у другим местима у Хрватској, и, истовремено, иступање против Србије. Скоро свакодневно у Београд су стизали извештаји у којима је навођено да француски официри у Загребу јавно говоре „о насилном централизму великосрпске владе" и да јавно изражавају „своје симпатије за националне покрете у Југославији".

На такво држање француских официра, па и виших војних команданата, у многоме је утицало антијугословенско, односно антисрпско писање париске штампе, нарочито листа „Тан". За сарадника овог листа, Шарла Ривеа (Rivet), који је једно време боравио у Загребу, Стојан Протић, у то време председник југословенске владе, рећи ће да пише као италијански агент![50]

49 Архив Војноисторијског института, Поп.3, кут. 162.

50 Писмо Ст. Протића Н. Пашићу од 26. 2. 1919, Архив Југославије (Архив ДАСИП, ФД).

Београд је имао много разлога да буде разочаран у Француску и због њеног држања у Албанији. У земљи Шиптара, Француска је у свему ишла на руку Италији. У јесен 1918. године, она је, не консултујући се са Београдом распустила војску Есад-паше, који се изјашњавао за сарадњу са Србијом, односно Краљевином СХС, и чак му забранила улазак у Албанију. Сам Франше Д' Епере, командант Источне армије, непрестано је вршио притисак на Београд да повуче српску војску из Албаније...

Са Француском Београд је имао великих проблема и у вези са Мађарском, свакако и због тога што су Пашић и војвода Живојин Мишић најодлучније били против учешћа српске војске у гушењу револуције у Мађарској.

Код малих народа уочљива је склоност ка претераној захвалности према великим силама које су им у одређеном часу пружиле помоћ, стале уз њих, или их заштитиле. То је случај и са српским народом. И он је, из те претеране захвалности према Француској за све што је она учинила за Србију, потпуно изгубио из вида, да ниједна велика сила у историји није никад ништа учинила — из саосећања и из моралне обавезе да слабијем буде на помоћи у невољи, већ само и искључиво у склопу својих интереса, који једном могу бити овакви, а други пут онакви...

Има безброј доказа, да Француска, од самог почетка настајања нове српске државе, 1804. године, много пута није показала ни минимум стварне жеље да помогне Србима. Кад је Наполеон био господар Европе, и могао кројити њену карту како му је било по вољи, за праведну ствар Срба, за Србију, није било у Француској нимало осећања, сем, ту и тамо, лепих речи...

Лично Наполеон, који је у једном тренутку Карађорђа назвао највећим војсковођом оног времена,[51] ослушио се о молбу Срба да им у борби против Турака пружи помоћ и заштиту. Године 1810, 28. јула, он је чак понудио Србију — Аустрији „у својину". „Србија мора једног дана припасти вама", рекао је он лукавом аустријском канцелару Метерниху. „Ако хоћете да заузмете Београд, ја се томе противити нећу..."[52]

51 После битке код Асперна, 1810. године, Наполеон је рекао својим маршалима: „Лако је мени бити велики уз нашу искусну војску и огромна средства. Али далеко на југу, на Балкану, живи један војсковођа, који је произишао из простог сељачког народа и који је, прикупивши око себе своје чобане, успео да иако без оружја и снабдевен само вишњевим топовим, уздрма темеље свемоћног Османлијског царства и да тако свој поробљени народ ослободи туђег јарма. То је Црни Ђорђе — и њему припада данас слава највећег војсковође...". Уп.Владислав Рибникар, Српска револуција, „Југославија",број 9,1954.

52 Цитат према: Ђурђе Јеленић, Нова Србија и Југославија, Београд 1923,72.

Драгољуб М. Павловић[53] износи, да Француска, ни 1848. године, кад се у извесној мери заузела за Србију, то није учинила толико због Србије, колико због Русије. „Хотећи да задобије за себе Србију", каже Павловић, Француска је „покренула питање о концесијама, које би Порта имала учинити Србији... Она, међутим, није у томе била нарочито енергична, па се стиче утисак да је то био само јевтин покушај да се задобију симпатије српске владе".

Тражећи савезнике по Европи, државници Србије у 19. веку куцали су увек и поново на двери Француске, упркос свему наведеном, делом што су морали, а делом што су хтели да то чине. То је, у пролеће 1852. године, учинио и Илија Гарашанин, да би Србију ослободио од утицаја Аустрије и Русије (због чега ће, на захтев Русије, бити пензинисан 1853. године). И Никола Пашић је, после Тимочке буне 1883. године, кад се нашао у емиграцији, у Бугарској, покушао да макар отшкрине врата Француске... У писму свом пријатељу, истомишљенику и саборцу, Миши Свилокосићу, послатом из Рушчука,[54] тражећи од њега да успостави везу са Жоржом Клемансоом, Пашић је рекао:

„Могао би Клемансоу казати како ствари на Истоку Европе могу њима донети посредне користи, како би се врло брзо и врло снажно могло покренути питање о савезу балканских народа, како има довољно јаких и многобројних елемената, који би се брзо прибрали у снажну демократску партију, која би надкрилила и ону аустријско немачку и ону руску, само кад би довољно потпоре имали у републици Француској..."

Мада се никад није претрпела у свом анагажовању у корист Србије и Срба, Француска је ипак много пута у 19. веку показала да јој није баш сасвим свеједно шта се у Србији догађа. Такав је случај био 1861. године... Тада се Француска, као прва држава на Западу, изјаснила за то, да Србија буде стожер „око кога је требало да се окупе сви балкански словенски народи, дакле и Бугари".[55]

Овим њеним предлозима и плановима, ако су планови заиста били у питању, најенергичније се одупрла Аустрија. Аустријски министар спољних послова Бајст рекао је француском посланику у Бечу, да „Аустрија не може никако допустити проширење моћи и независности Србије која би тако постала привлачан центар не само за друге словенске народе Турске него и за Јужне Словене аустријског царства, за Србе и Хрвате".[56]

53 Драгољуб М.Павловић, Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849, Београд 1904, 45-46.

54 Архив Српске академије наука, број 7885/17.

55 Др Васиљ Поповић, Европа и српско питање, 111.

56 Исто.

И кад је убијен кнез Михаило, 10. јуна 1868. године, у Кошутњаку, Француска је показала одређено занимање за збивања у Србији. Заузела је тада став, да питање владара у Србији треба да се реши онако како то Срби хоће. Маркиз Мутије, министар спољних послова Француске, изјавио је, јасно и гласно да то ни Европа а ни Турска нису моле пређутати, да ће Француска признати за владара свакој „домородца", који би у Србији био изабран за кнеза, али да ће се одупрети избору свакој страна, па ма то био и црногорски кнез, ако би случајно избор пао на њега".[57]

Противљење Француске, да на престо Србије дође један Црногорац, било је везано за њен одбојан став према сједињењу двеју српских држава... Херман Вендел је такво држање Француске назвао — „двоструком игром".[58]

Са својом „двоструком игром", Француска је продужила и у Првом светском рату. На речима, она је била за сједињење Србије и Црне Горе. Њени државници су истицали, да је то нешто о чему и нема шта да се дискутује. Међутим, Француска је, а с њом и Енглеска, што се Први светски рат више ближио свом крају, била све предусретљивија према краљу Николи из црногорске династије Петровића. Третирајући Николу Петровића као „roi en exil", исплаћивала му је месечно 200 хиљада франака. Поенкаре га је називао „врло драгим и великим пријатељем."

По одржању историјске Подгоричке скупштине, 1918. године, која је одлучила да се Црна Гора сједини са Србијом, Француска је, опет заједно са Енглеском, продужила са својом дуплом игром. Она је изјавила да за њих (и Антанту), земља „црних брегова" и даље остаје 'État allié', а краљ Никола њен једини „ауторитативни представник".

Као и друге владе сила Антанте, и влада Француске је сматрала да је Црна Гора силом увучена у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца и да, отуд, и она треба да буде заступљена на Конференцији мира са својом посебном делегацијом. Тог мишљења био је и председник Сједињених Држава Америке, Вудро Вилсон. Он је у једном моменту, то повезао и са податком који му је дотурио велики противник Србије, енглески новинар Хенри Стид, партнер Ситон-Вотсона, да је Црна Гора као држава старија од Краљевине Србије...[59]

Због Црне Горе, између осталог, и Француска се успротивила прихватању југословенске делегације на конференцији мира у Паризу, коју је предводио Никола Пашић, као делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, већ је званично прихваћена само као делегација — Краљевине Србије.

57 Цитат према: Ђ. Јеленић, Нова Србија и Југославија, Београд 1923, 162-163.

58 Hermann Wendel, н.д., 692.

59 Види: Никола Пашић и његово доба, II, 551.

Због Италије, опет, влада Француске није хтела да званично прими ни регента Александра Карађорђевића, кад је допутовао у Париз, 28. децембра 1918. године, као вршиоца дужности владара Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

У сагледавању држања Француске према Србији не би се смело превидети ни то, да је Француска обрачунала и наплатила од Србије све што је испоручила и учинила за њену војску, током рата 1914-1918. године.

Главни давалац зајмова Србији, између осталог и за набавку топова код француских фабрика пред Први светски рат, Француска је за сваки свој франак обрачунавала високе, често и превисоке камате. Љиљана Алексић-Пејковић[60] казује, да је француски капитал стизао у Србију врло често под условима равним зеленашким...

С обзиром на тешке услове (исплата зајмова гарантована је од стране Србије и монополским приходима од робе намењене широкој потрошњи), цео народ у Србији био се практично претворио у дужника француског капитала.

Угњездивши се једном у Србији (до 1. 1. 1904. године, од свих зајмова које је Србија дотле била закључила у иностранству, 71 одсто било је француског порекла), француски финансијери постали су врло безобзирни. Непосредно пред избијање рата 1914. године, француски капитал је био „преплавио све области државног живота". Свуд је француски капитал био присутан, почев од разних кланица па до Борског рудника...

Главно упориште француског капитала у Србији била је Француско-српска банка у Београду. Она је била толико моћна, да је потискивала и Народну банку Србије, и угрозила чак и њен монопол у емисији новчаница.

Са трећом силом Антанте, Русијом, њеном дипломатијом у првом реду, Србија је такође имала проблема, како је већ поменуто, углавном због свог југословенског програма и, нарочито, због неспремности да се одрекне одређених територија у корист Бугарске, а и Румуније. Али ако и једној сили Антанте, Србија је имала разлога да буде дубоко захвална Русији за све што је она учинила за њу. А то није било мало. То је било, без обзира на многе неспоразуме, од одлучујућег значаја за Србију. Да

60 Љиљана Алексић-Пејковић, Односи Србије са Француском и Енглеском, н.д., 819.

руски цар Никола II, није лично безрезервно стао уз Србију 1914. године, велико је питање шта би се са Србијом десило, упркос решености њеног народа да до последње капи крви брани своју част, своје достојанство и независност своје државе. Србија би се, по свој прилици, нашла сама пред аустро-угарском аждајом, и рат би се повео, и водио, само између ње и Хабсбуршког царства. Био би то локални рат, што су Аустро-Угарска и Немачка и хтеле да буде, и он би се по Србију, на крају крајева, сигурно неславно завршио.

Својим заузимањем за Србију 1914. године, Русија је поправила све оно лоше, чега није било мало, што јој је дотле била учинила. Скоро читав 19. век, исотијска је истина, Русија је, у целини узето, подржавала Аустрију против Србије. То је потрајало у ствари све до 1908. године, када се у Петрограду коначно схватило да пут у Цариград води преко Беча.

Као велика сила, Русија је на рачун Србије дуго фаворизовала Бугарску, од које је прво хтела да начини своју „задунавску губернију", а затим неприродно велику бугарску државу (Сан Стефанским уговором, склопљеним у пролеће 1878. године, са Турском).[61]

Било је тренутака када је званична Русија, незадовољна српском владом, чак претила да ће у Србију умаршировати са својом војском. Тако је то било 1848. године, када су из Србије кренули добровољци да помажу покрет војвођанских Срба. Тада се у Цариграду није крило да Русија храбри Турску да Србији не да никакве концесије.[62] Драгољуб М. Павловић износи, да се тада „шта више претило српској влади да ће у Србију ући 30.000 Руса, да је, заједно са турским трупама, окупирају и учине крај српским егзалтацијама".[63] Касније, кад су се распламсале борбе између Мађара и Срба у Војводини, одлучно помагане од Србије, Русија ће, међутим, променити своје држање.

У „грехове" званичне Русије према Србији спадају и покушаји мешања у чисто унутрашња српска питања, често и на најнетактичнији начин. То се, између осталог, догодило пре убиства, а затим и после убиства кнеза Михаила. Како у Србији нико није био спреман да то Русији допусти, дошло је до велике затегнутости између Петрограда и Београда. У Русији су овакво држање српске управе протумачили као опредељење за вођење антируске политике, а последица свега била је окретање Русије од Србије према Бугарској.

61 Уговор у Сан Стефану, закључен 3. марта 1878. између Русије и Турске. Његов резултат било је стварање велике Бугарске, са територијама које су биле далеко ван етнографских граница бугарског народа. Уговор је у самој Русији оцењен као „највећи акт глупости руске дипломатије".

62 Концесије на које се овде мисли, тицале су се, између осталог, повлачења турских гарнизона из српских градова, затим да се турске колоније ставе под грађанску и политичку српску управу.

63 Драгољуб М. Павловић, н.д., 51.

И у време владавине кнеза Милоша Обреновића, Русија се мешала у унутрашње ствари Србије. То је био случај и док се Карађорђе налазио на челу српске државе у обнављању у време првог устанка. Карађорђе је, под притиском, закључио 28. јуна 1806. године са изаслаником руског министра иностраних дела, пуковником маркизом Пауличијем, једну конвенцију у 13 тачака, од којих су се четири односиле на унутрашње уређење у Србији, а осталих девет на руску помоћ у новцу и другим видовима. Овом конвенцијом,[64] од Карађорђа је одузимано врховно старешинство, које се предавало руском гувернатору. Практично, овом се конвенцијом Србија претварала у руску покрајину, са руским гувернатором на челу управе, руским командантима у гарнизонима и чиновницима који су постављани у име руског цара.

Још много пута Србија је у својој новијој историји имала потешкоће са Русијом. И то је навело Јована Ристића да у једном моменту изјави ону чувену реченицу, да је с Русијом тешко, али би још теже било без ње.

Ту реченицу често је понављао и Никола Пашић, који је, међутим, према Русији умео да се постави много боље, много мудрије, и по Србију много корисније него један српски државник пре њега. При том, он је полазио од уверења, да се без Русије не може остварити ослобођење Јужних Словена под Аустро-Угарском у целини, а ни одвајање Босне и Херцеговине, посебно. И управо због тога, што је у то био потпуно убеђен, он је, нарочито од балканских ратова, настојао да увери Петроград да је Србија, а никако Бугарска, најсигурнији ослонац Русије на Балканском полуострву. Кад је рат са Аустро-Угарском већ био на прагу, за Пашића је било најглавније, тврди с правом и Милан Гавриловић,[65] да се у рат умеша Русија. Ако се Русија на то одлучи, мислио је Пашић, онда је сигурно да ће у рат ступити и остале силе Антанте — Француска и Енглеска. Сва је ствар била у томе да се Русија умеша у рат... Кад се то уистину догодило, главна опасност по Србију била је отклоњена. Јер, о неком локалном рату између Аустро-Угарске и Србије више није могло бити ни речи. Пашић је то најбоље знао и због тога је био Русији безмерно захвалан. У телеграму руском цару, он ће рећи — да је Србија решена да умре за Русију, и с њом.

Мада је Русији био истински и дубоко захвалан што је стала уз Србију, што је није препустила њеној судбини, Пашић је стално инсистирао на томе, да руска влада третира Србију као равноправног партнера, уз обавезно поштовање њених интереса. Он никако није делио мишљење српског посланика у Петрограду, да би Србија, с обзиром шта све Русија чини за њу, и с обзиром да је принуђена да Русију „моли и за

64 Карађорђе је пристао да га потпишу на Конвенцији, будући да је био неписмен, али испод свог имена није ударио лични печат, изговарајући се да га је изгубио.

65 Милан Гавриловић, Никола Пашић, Виндзор, Канада, 1963, 96.

мекиње“,[66] требало увек и по сваку цену да пристане на све што Русија од ње тражи.

Овај и овакав став Николе Пашића био је узрок многим неспоразумима између њега и руског министра спољних послова, Сазонова.

...До прве затегнутости у односима између Пашића и Сазонова дошло је само недељу дана по нападу Аустро-Угарске на Србију, 5. августа 1914. године, кад је руски министар, у договору са владама осталих сила Антанте, ултимативно затражио од српске владе да се Србија одрекне својих територија у корист Бугарске (Како је рекао Коста Стојановић,[67] руска влада је сматрала да она има највеће право да од Србије тако што захтева, будући да је она — како се много пута у Петрограду истицало — и ушла у рат само „ради заштите Србије“, што је опет имало да значи да јој је Србија обавезна на потпуну послушност). Кад је од Пашића добио одречан одговор, Сазонов је, уистину изненађен тим, поручио српском председнику владе ни мање ни више него да он, маштајући о Великој Србији, показује мало воље за чињење „неизбежних и умерених уступака“.[68]

Пашић се, међутим, није дао поколебати у свом ставу. Руском представнику при српској влади, Штрандману, он је рекао, одлучно и оштро, да је чињење уступака Бугарској не само немогућно, него и непотребно. Посебно је Пашић истакао, да ни једна српска влада не би могла да пристане на отуђење државне територије.

Било је још случајева, 1914. године и потом (док у Русији није букнула револуција, 1917. године) због којих је долазило до озбиљне затегнутости између српске и руске владе. Један таква случај збио се пред крај 1914. године, када се Русија оглушила о молбу српске владе, да у Србију упути 50-60 хиљада војника. Тада је посланик Србије у Петрограду, Спалајковић, по налогу Пашића, упутио руском министру спољних послова, Сазонову, следећу ноту:

„Ми смо привукли и приковали за себе скоро половину аустријске војске и ставили тиме себе у тајичан положај, а Тројном споразуму (Антанти, пр. а.), нарочито Русији, учинили услугу коју од нас никада нису могли очекивати; зато Србија сада с правом тражи да се њој притекне у помоћ, и то тројако: најенергичнијом диверзијом према Угарској, експедицијом знатних војних одреда у Србију, и акцијом Румуније. Србија чини услуге Тројном споразуму, а не он њој. Србија и по цену своје егзистенције спасава Русију, а не она њу“.[69]

66 Исто.

67 О томе, да је Русија ушла у рат само због Србије, говори, уз неке друге ауторе, и Коста Стојановић, у свом необјављеном спису „Слом и васкрс Србије“, Архив Сану, број 10133.

68 Поруке С. Д. Сазонова, руског министра спољних послова, руском представнику при српској влади, Штрандману, од 10. 8/28. 7. и од 12. 8/30. 7. 1914. Уп.Международные отношения, н.д., VI/1.

69 Телеграм М. Спалајковића Николи Пашићу од 13. 11. 1914, пов. бр. 7607; Види и: Драгослав Јанковић, Нишка декларација (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914), 29-30.

Упркос свим несугласицама са својим савезницама (силама Антанте), Србија им је остала верна до краја — и лила крв својих синова и за њих, па и онда када то није било у њеном интересу, када то нису захтевале њене потребе.

Како је већ истакнуто у почетку овог поглавља, управо 1915. године, кад је Србија била суочена са многим тешкоћама које су јој правиле силе Антанте (тада између осталог спремне, због Италије, да једном заувек ставе крст на југословенски програм српске владе), српска влада је била у прилици да сепаратним миром заврши рат и за то буде награђена од Немачке и Аустро-Угарске. По споразуму немачког државног секретара у министарству спољних послова, фон Јагова, и аустријског министра спољних послова, барона Буријана, Србија је, као награду за напуштање Антанте требало, уз друго, да добије северну Албанију. Њој је давана и гаранција да се може сјединити са Црном Гором, чему се Аустрија од вајкада најжешће опирала.

Све ове понуде централних сила оставиле су владу Србије — хладном. И она, пуна је то истина, није никад те понуде озбиљније ни узела у разматрање.

У „Самоуправи“, у броју од 22/9. јуна 1915, објављено је, да је „поносна и обесна Аустро-Угарска малој и слабој Србији већ два пута понудила мир...“

У изјави француском листу „Пти Паризјен“ (Petit Parisien), који је пренела и „Политика“ (број од 1. августа 1915), Пашић је рекао, да је Аустро-Угарска „пре неког времена, преко извесних страних политичара, наговестила своју жељу да закључи мир са нама. Они су говорили о исправци граница према Босни и Херцеговини, према Албанији, о изласку на Јадранско море, о економским уступцима. Ми смо одбили понуду, као што смо то учинили и два пута пре ове понуде, јер смо хтели да останемо верни својим савезницима“.

За то што је Пашић изјавио француском листу и за оно што је пре тога писала „Самоуправа“, постоји потврда и у једној поруци министра спољних послова Грчке своме посланику у Петрограду. У тој поруци изнесено је, да су „незванични аустро-немачки агенти учинили српској влади предлоге који се тичу закључења сепаратног мира“ и да су ти агенти покушали да говоре о ставовима сила Тројног споразума према националним интересима Србије, али да им је од стране српске

владе одговорено — да су то „фамилијарне ствари између Србије и савезника, које се не тичу Аустро-Немаца".[70]

О томе, да су Србији од стране централних сила нуђене не само територије у северној Албанији, него и све области у Босни и Херцеговини, Пашић је разговарао са представником Русије при српској влади, Штрандманом, 5. јула/22. јуна 1915. године. Наглашавајући да те понуде нису ни узете у разматрање, Пашић је рекао, да ће Србија закључити мир са Аустријом, али само заједно с великим савезничким државама.

Постоје такође докази да је Пашић на понуду Немачке, учињену преко српског посланика у Цариграду, да Србија закључи сепаратан мир, кратко одговорио: „Ми мир не примамо!"[71]

2. Српска национална мисао

Када је под Карађорђем, 1804. године, почео Први српски устанак, почела је, у исти мах, и борба за обнову српске државе, а идеја водиља је била да се у једној заједници обједине сви Срби и, поврх свега, створе услови за заједнички живот Срба са другим Јужним Словенима. У овом смислу писао је и Светозар Марковић, истичући да су идеје српске револуције, 1804-1813, биле ослобођење и уједињење српског народа, то јест, у питању је била „мисао" која је ишла за тим, да „створи српску народну државу која би обухватила цео српски народ..."[72]

Према једном аустријском документу из 1807. године, насталом у Земуну, знаменити јунак из Првог устанка, Станоје Главаш,[73] тражио је тада од Карађорђа да му дозволи да пређе у Угарску и тамо дигне буну. Овај му је, међутим, одговорио: „Хајдуче, мало нам је турског цара, треба још ћесара да

70 Международные отношения, VIII/1,164.

71 Живко Т. Павловић, Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године, Београд 1968, 6.

72 Светозар Марковић, Србија на Истоку, 153-156.

73 Станоје Главаш, родом из Глибовца код Смедеревске Паланке, један од најхрабријих Срба у Првом устанку. Године 1804. народ је хтео да он преузме вођство у устанку, али је он то одбио. Предложио је Карађорђа за вођу устанка. После пропасти Првог устанка, 1813, ступио је, на опште изненађење, у турску службу и примио се дужности да гуши хајдучију у Србији и обезбеђује Цариградски друм. Убијен од Турака 13. фебруара 1815. године, после Хаџи-Проданове буне.

навучемо себи на главу; причекај док ослободимо Бугарску и Босну!"[74]

Док се, вођен резоном државника, устручавао да 1807. године пошаље своје чете у Угарску, Карађорђе, већ како је и рекао Главашу, није оклевао да преброди Дрину и тамо запали ватру устанка... Једна од првих чета која је кренула на Турке у Босни била је чета проте Смиљанића, која је 1807. године била стигла до саме Тузле...

Све ово чињенично доказује, да је Србија, још у време Карађорђево, себе сматрала носиоцем мисли за свеукупно народно ослобођење, „главним стожером националне акције".[75]

Због чега су устали на оружје, и зашта се боре, какав им је ратни циљ, Срби су потанко описали заповеднику руске војске у Влашкој, генералу Прозоровском. Нагласили су, да им је циљ уједињење свих српских земаља, како оних под Турском, тако и оних под Аустријом.[76]

Кад је чуо шта Срби желе да постигну, високи руски војни старешина је одговорио — да је све то — „велика историјска сањарија". Он је то изјавио, сада се то зна, пре свега зато што тако, и у том часу, није одговарало Русији...[77]

Следећи своје интересе, Русија ће још много пута потом, скоро кроз цео 19. век, затварати очи пред тежњама и интересима српског народа. У лето 1854. године, тако, она ће заједно са Енглеском, Француском и Аустријом бити чак спремна да Србију поново стави под непосредну власт султана у Цариграду...[78]

Постоје бројна писма, из времена Првог устанка, из којих се јасно види да су устаници предузимали многе кораке како би остварили уједињење свих Срба кроз заједничку борбу против Турске. У писму Карађорђа и других старешина пивском архимандриту Арсенију у Херцеговини од 27. августа 1804. године, на пример, говори се о повезивању српских

74 Теодор Анђелић, Четири Југославије Васе Чубриловића, НИН, 6. 7. 1990, 49.

75 Владимир Ћоровић, Велика Србија, Београд 1924, 32.

76 Васа Чубриловић, Србија и Аустрија у 19. веку, зборник Велике силе и Србија пред Први светски рат, Београд 1976, 4-5.

77 Види и: Милован Витезовић, Како се сањало јужнословенско царство, НИН, 10. 6. 1990, 41.

78 Јован Милићевић, Положај Србије уочи Париског мира 1856. године, Историјски часопис, књ. XXIII, Београд 1976, 251.

устаника са Херцеговцима и Босанцима, о освајању Сарајева и заплени небројеног блага које се у њему налази, а које су „Турци ограбили од предака наших", уз нагласак, да „ми нисмо туђега жудни већ онога само што је од векова наше".[79]

У Карађорђевом писму Петру I, црногорском владици на Цетињу, из априла 1806, указује се на нужност заједничке борбе Црногораца, Бокеља, Далматинаца „на обшчеје свију Серба избављеније", а од чега зависи повратак „сербским земљама" старе части и достојанства, као и остварење „неразрешимог сојуза грађанства". У писму Божидара Грујовића[80] Србима у Трсту од 7. августа 1806. године, опет, говори се о ишчекивању часа када ће и Срби моћи рећи:„И ми имамо отечество наше — независимо, самостојашче, ми нисмо више слуге турске... него смо слободни Србљи, гди год смо, јербо имамо слободно отечество своје..."

Први писани и свеобухатан програм српске националне политике, и политике српске државе, формулисан је, међутим, тек 1844. године. То је било дело Илије Гарашанина.[81] Тај његов програм било је знаменито „Начертаније", онај тајни спис којим је ударен темељ српској државној мисли, заснованој на идеји уједињења српског народа а по могућности и уједињења свих Јужних Словена. На ово упућује и летак који је растуран у мартовским данима 1848. године, када је Србија била захваћена револуционарним врењем због вести о збивањима у Аустрији. Тим летком, Срби су позивани да збаце турску власт и оснују југословенску краљевину са Србијом, Босном, Бугарском, Хрватском, Славонијом, Сремом, Далмацијом и јужном Угарском.[82]

За Гарашаниново „Начертаније" политички мислилац Владимир Карић[83] је рекао, да оно представља „прапочетак

79 Уп. Душан Перовић, Основни циљеви Првог устанка, Историјски часопис, XXIII, Београд 1976, 58.

80 Грујовић Божидар (Тодор Филиповић), 1778-1807, професор Универзитета у Харкову. У Србију прешао 1805. и постао секретар Правитељствујушчег совјета. Био, како је рекао Вук Караџић, и „претсједник и секретар и писар и све". Види: Вук Караџић, Скупљени историски и етнографски списи, 1, 1898.

81 Гарашанин Илија, син марвеног трговца Хаџи-Милутина Савића из села Гараша под Букуљом, убијеног по налогу кнеза Михаила. Мудар и спреман државник, Гарашанин је имао да се рве са многим тешкоћама. Имао је великих проблема и са кнезом Милошем, који га је оптуживао да се „носи претерано амбициозним плановима" и да му је циљ — „да постане кнезом Србије" (Види и: Драгољуб М. Павловић, Србија и српски покрет у јужној Угарској, н.д., 28).

82 Јован Милићевић, О Босни 1848. године, Историјски гласник, 1, Београд 1973, 101.

83 Карић, Владимир, 1848-1893, гимназијски професор и дипломата, аутор више школских уџбеника и политичких студија, од којих је највише цењена студија Србија и Балкански савез.

српског националног програма,[84] а истакнути савремени историчар М. Војводић,[85] да је у питању програм ослобођења и уједињења српског народа, програм националних задатака Србије.

Како је поуздано утврђено, „Начертаније" је настало у време када су пољски емигранти, припремајући заверу против Русије, стигли и до, тада, вазалне Србије. Настало је оно, дакле, под њиховим директним, али ипак не и пресудним утицајем.

Појави „Начертанија" претходила су два документа — „Савети" кнеза Адама Чартoриског, вође пољске емиграције, и план Чеха Франтишека Заха — „Словенска политика Србије".

Ваља истаћи, да је Илија Гарашанин прихватио само основне идеје пољских емиграната.

Адам Чарторски је своје „Савете" Србији написао у јануару 1843. године, при чему му је било главно — да Србију одврати од Русије.

Основно у „Саветима" била је порука Србији, како то каже и Д. Страњаковић, да се она „мора трудити да своје положеније побољша" ако не жели да доживи „скору пропаст и конац свога савременог бити". А да би то постигла, Србија мора радити на свом увећању — на рачун турског царства које пропада, али не улазећи, при том, у отворени сукоб са Портом.

Аустрији и Русији, Србија не сме да верује, Аустрији и мање него Русији, јер она одавно има жељу да првом приликом припоји себи и Србију и остале земље на Балкану.

По Адаму Чарториском, за Србију би било најбоље да се што више ослони на Француску и Енглеску.

Свој план „Словенске политике Србије", Франтишек Зах, агент кнеза Чарториског, који је дошао у Србију 1843. године, написао је, према Љубомиру Дурковићу,[86] управо на захтев Илије Гарашанина.

Кад се „план" добро размотри, не би се никако могло рећи да се Зах стриктно држао „Савета" Чарториског. Прво и главно код Заха било је то, да је он сматрао, да „основна церта и темељ

84 Карић, Владимир, Србија и Балкански савез, 20-21.

85 М. Војводић, Идеје Гарашаниновог „Начертанија" и политичка мисао у Србији крајем XIX века, зборник Илија Гарашанин (1812-1874), Београд 1991,1-2.

86 Љубомир Дурковић-Јакшић, О настанку „Начертанија" 1844. године, зборник Илија Гарашанин, 19-43.

српске политике" мора бити политика југословенска, а да ће се југословенско питање „само чрез оружје и рат решити и окончати моћи".

Према Васи Чубриловићу,[87] Гарашанин се са „неким стварима " у Заховом плану није слагао. И то треба управо да је било оно што је и навело Гарашанина да формулише своју концепцију државне политике Србије, да напише „Програм спољне и националне политике", краће речено — „Начертаније", које је у сваком случају дело за се, а никако неки препричани садржај мисли и идеја Франтишека Заха, или пак неког другог.

Основне мисли у „Начертанију", оне које су као идеје имале свој практични значај, биле су — да је Турско царство („болесник на Босфору") на умору, и да би се Аустрија и Русија лако могле договорити о подели његове територије, и тако спречити балканске народе да створе своје државе. А што се тиче Србије, а) да она мора окупити сав српски народ, б) да мора успоставити тесне везе са свим Србима и међу њима организовати национални рад, в) да се мора повезати са свим Словенима у Турској, а пре свега споразумети се са Бугарима и склопити савез са Црном Гором, г) да се, што је природно, мора ослонити на велике силе, у првом реду на Француску и Енглеску, а „нормално" на Русију, што, међутим, зависи од саме Русије, која је окренута Бугарској због Цариграда, и, д) да се Србија и у економском погледу мора ослободити од Аустро-Угарске и своју трговину усмерити преко Скадра до мора.

Стицајем околности, „Начертаније" (нацрт, план рада, програм рада) постало је познато српској јавности тек 1906. године. Објавио га је Миленко Вукићевић у часопису Радикалне странке „Дело", под насловом: „Програм спољне политике Илије Гарашанина на концу 1844. године". Да „Начертаније" постоји, међутим, сазнало се 18 година раније — 1888, када га је Милан Ђ. Милићевић поменуо у Гарашаниновој биографији (као „план за унутрашњу и спољну политику Србије").

Свезнајући полицијски и обевештајни апарат Аустрије, који је био још од 1805. године упућен у скоро све тајне у Србији, неким чудом није регистровао постојање „Начертанија" све до 1883. године (Један од првих информатора Беча био је Иван Југовић — Јован Савић, рођен у Сомбору у Бачкој, који је као секретар Совјета сваке вечери, преко једног рибара, достављао своје извештаје у Земун, тамошњем аустријском команданту). Те године, Бечу га је доставио, преко аустријског посланства у Београду, Теодор Стефановић-Виловски,[88] једно време и шеф прес-бироа министарства спољних послова Србије. У службеној белешци, која се налази уз превод „Начертанија" у Државном архиву у Бечу, речено је за његовог састављача да је највећи државник Кнежевине Србије, а за само „Начертаније", да оно не представља никакав историјски акт, већ да је у питању „програмски спис српске државне политике".

Такво какво је било, „Начертаније" је, од часа када је постало познато јавности, оцењивано на сасвим различите начине. Једни су у њему хтели да виде југословенски програм, а други — пре свега после Другог светског рата — „великосрпски" програм, као што је то случај са Васом Чубриловићем. У својој књизи „Историја политичке мисли у Србији XIX века", Чубриловић је настојао да докаже, да је Гарашанин 1844. године дао основе великосрпској политици уједињења, чијих ће се поставки држати у Србији конзервативни политички кругови и људи све до 1941. године. Делимично прихватајући Чубриловићеве ставове, амерички историчар Д. Мекензи,[89] изнео је мишљење да се Гарашанин залагао за Велику Србију, али да је истовремено био и духовни отац Југославије 1918. године.

Радослав Стојановић је, опет, рекао, да „Начертаније" представља „аутентични револуционарни програм своје епохе", и то пре свега зато, што се његов творац определио за стварање заједнице Срба са суседним народима, а не за негацију тих народа.[90] Радош Љушић је, пак, изрекао мишљење да је „Начер-

87 Васа Чубриловић, Историја политичке мисли, н.д., 182.

88 Теодор Сефановић-Виловски, 1854-1920, до свог доласка у Србију из Војводине, 1881, био секретар Народно — црквеног сабора у Војводини, издавач листова „Србадија" и „Српска зора". До 1918. године активно радио као тајни информант министарства спољних послова у Бечу. О обавештајном раду Виловског види и: Fritz von Reinöhl, Grossserbische Umtriebe, Wien 1944, стр. VIII и даље.

89 Д. Мекензи, Илија Гарашанин, државник и дипломата, Београд 1987, 83.

90 Радослав Стојановић, Међународни положај Србије и политика Илије Гарашанина, зборник Илија Гарашанин, Београд 1991, 123.

таније" српски, а не великосрпски програм, и да је Гарашанин у ствари „поставио својим програмом два циља пред српском спољном политиком: 1)уједињење свег српског народа на подручју Турског царства у оквиру нове и независне српске државе, 2)уједињење преосталих Срба из Аустријског царства заједно са Хрватима, као и Бугарима из Турске, у једну јужнословенску, српско-хрватско-бугарску државу".

Уз истицање, да је „државник једне мале, вазалне кнежевине" био „спреман да жртвује своју тек створену државу ради једне будуће јужнословенске заједнице Срба, Хрвата и Бугара", Љушић је закључио, „да и то доказује, да се Гарашанин оспорава управо у ономе у чему заслужује да буде посебно похваљен".[91]

Вредна је посебно помена Љушићева констатација, да су сви хрватски историчари, сем једног јединог (Ф. Шишића) у „Начертанију" налазили основу за великосрпску политику. То, извесно, није никаква случајност, поготову кад се историјској истини претпостави политичка потреба. Жигосањем Илије Гарашанина као најизразитијег великосрбина свога доба и поричући његове југословенске идеје, које се никако не могу превидети, хтела се, како то мисли и Василије Ђ. Крестић,[92] створити представа „о томе да ниједан српски државник и политичар није био и да не може бити одан југословенској идеји, да се не може залагати за искрено и равноправно уједињење, већ да је у својој души, у свом бићу, саткан тако да буде себични великосрбин, да му није довољно оно чиме располаже његов народ већ да мора да посеже за туђим".

По Крестићевој оцени, корени изнесених гледања у хрватској историографији, и у Хрватској уопште, на „Начертаније", леже „у ставу званичне Аустрије која је још од времена Гарашаниновог сваку накану српске владе, која се косила са њеним интересима — у Босни, Хрватској, Војводини — проглашавала за велико српско настојање. Ширећи баук великосрпстава, Аустрија је мобилисала све оне који су из разних разлога зазирали од Србије, њеног територијалног проширења и њене предводничке ујединитељске улоге. У томе

91 Р. Љушић, Илија Гарашанин о српској државности, зборник Илија Гарашанин, н.д., 148.

92 Василије Ђ. Крестић, Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века,Београд 1988, 292.

је Аустрија највише успеха имала у Хрватској, пре свега у оним круговима који су желели да се Хрватска нађе на челу ујединитељске акције Јужних Словена и да и Босна и Херцеговина, у оквирима Аустрије, уђу у састав Хрватске, односно Троједне краљевине. Због таквих жеља и намера и поменути политички кругови у Хрватској придружили су се противсрпској и противјугословенској пропаганди Аустрије. Са своје стране они су сваку акцију Србије, у којој су видели конкуренцију сопственим плановима и циљевима, жигосали као великосрпске претензије. Оцене о Гарашанину и његовој политици као ускосрпској и великосрпској не могу се посматрати изван ових оквира утолико више што политички чиниоци о којима је реч спадају у феномен дугог трајања који досежу до наших дана..."

Један од разлога што је у хрватској историографији, генерално узето, али и српској и југословенској после Другог светског рата, на Гарашанина и његово „Начертаније" бачено толико дрвља и камења, и што се још увек баца, лежи и у околности, да Гарашанин није узео у обзир поглавље у Заховом плану посвећено односима Србије и Хрватске — „Отношеније Србије према Хрватској". Он га је у свом спису, како се каже, „једноставно изоставио" и „место тога, тежиште својих предлога пренео само на рад у Босни и Херцеговини, Црној Гори и северној Албанији".

Крестић, у вези с тим, каже:

„Ако се пажљиво прочита, 'Отношеније Србије према Хрватској', које је Гарашанин изоставио из Заховог 'Плана', онда ће бити јасно да је Зах, супротно Гарашанину, имао једну, готово идеализовану, у сваком случају веома похвалну, представу о Илирцима и њиховом предводнику Људевиту Гају. Мислимо да се није тешко сагласити са оценом да би се Гарашанин показао потпуно наивним да је, којим случајем, прихватио тврдњу добронамерног Заха о Гају када је написао: 'Не илирско краљевство него управо српско царство у фамилији Карађорђевића намерава он, и на то је цело његово тражење управљено'. Кад је такве небулозе трезвени и реални Гарашанин изоставио из 'Начертанија', њему се не би смело приписивати да је био противник југословенске политике а заступник великосрпских схватања".

Тако, уистину, стоји са питањем зашто је Гарашанин из „Начертанија" изоставио одељак о Хрватској. Међутим, речено

не демантује једну другу чињеницу — да Гарашанин, и то због Аустрије, није био скоро нимало спреман да поклони пуну веру Хрватима, пре свега онима који су у Хрватској у његово време водили прву па и главну реч у политици, и с којима је он настојао да оствари споразум у циљу сједињења „југословенских племена" у „једну савезну државу" са два центра — у Београду и Загребу.

Међу виђеним Хрватима, у које Гарашанин није имао пуно поверење, налазили су се не само Људевит Гај, него и један Штросмајер и бан Јелачић.

За Људевита Гаја, за кога је доказано да је примао новац и од Беча и од Београда (од самог Гарашанина, у два маха), Гарашанин ће рећи — да „лаже много" (у писму војводи Книћанину од 4. новембра 1852).

О бану Јелачићу, како каже Драгољуб М. Павловић („Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848. и 1849.") Гарашанин је „оштро судио". У писму војводи Книћанину (од 22. маја 1849), Гарашанин је о Јелачићу рекао и ово:„... Он мисли кад уме лепа слова говорити и некаква писма написати да је све испунио што је дужан, но данас се људи смеју шареним стварима и оћеду дела. За Бога! Та што се људи не окану лагати? Та боље нека кажу шта мисле и шта оћеду него што шепртљају кад ји свет сав познаје гди лажу..." У писму Стојану Симићу, од 27. августа 1848, Гарашанин се неће устручавати да бана Јелачића чак и директно назове лажовом: „Он просто лаже и сасвим у духу дворском ради. Многи сумњају овако о њему, но ја не само што сумњам, но чисто видим све његове... лагарије".

Упркос свему, кад је избила револуција, 1848. године, Гарашанин се није двоумио да покуша, да, и са Гајем и са Јелачићем, нађе заједнички језик, у циљу заједничке акције Срба и Хрвата према Бечу и Будимпешти. Он је у Загреб упутио Матију Бана ради преговора са њима. На основу разговора Бана са Гајем и Јелачићем, хрватски историчар Фердо Шишић је закључио, „да је управо политика српског министра Илије Гарашанина била онај крупни фактор, који је 1848. сложио Хрвате и Србе у заједнички фронт против Мађара и који је војвођанске Србе одвео с пута компромиса с Мађарима, а којим су они већ кренули средином марта. Иако је бан Јелачић, као

царски генерал, у овом рату (1848-1849) био веран војник Хабсбуршке династије и огорчени противник Мађара, у којима је гледао разараче аустријског царства, ипак ваља признати, да је Јелачић тек под снажним утицајем поруке Илије Гарашанина стекао ону потребну смелост да у опонирању против мађарских аспирација пође до крајњих граница".[93]

Осим тога, Ф. Шишић је сматрао, да је и Јелачићев проглас „народу хрватскоме и српскоме у Тројединој краљевини" од 26. априла 1848. године у којем се заложио за братство без разлике на вероисповест, настао под утицајем политичких ставова Илије Гарашанина.

...Кад је хук револуције прошао и кад су ране на свим странама већ добрим делом биле зарасле, Гарашанин се, у августу 1866. године, а у споразуму са кнезом Михаилом, обратио бискупу Јосипу Јурају Штросмајеру с предлогом — да се заједничким снагама „оснује једна југословенска држава независна и од Аустрије и од Турске". У години потом, 1867, дакле, он је у сарадњи са Антонијом Орешковићем саставио Програм југословенске политике, који је у ослободилачку акцију укључивао и Хрвате из редова Народне странке бискупа Штросмајера. Циљ овог Програма је био „ослобођење Христијана под јармом турским стењајући, за створити поље ради сједињења свију југословенских племена у једну савезну државу".[94]

У програму је јасно истакнуто, да „Београд и Загреб стоје на челу цјеломе покрету", да су „то управо два стожера на којима ће се југословенска ствар сва окретати" и да „између Београда и Загреба мора бити вјечито споразумљење".

Посебно, у Програму је наглашено, да „народност хрватска и српска једно је, југословенска (славинска), вјера нема се ни најмање у народне ствари мјешати; држави је једини основ народност; вјера нас на троје дјели и растављ, зато нам и не може никада принципом за уједињење у једну државу бити, него народност пошто смо једне; у држави све су цркве једнаке..."

93 Фердо Шишић, Југословенска мисао, Београд 1937, 108-109.

94 Види и: Војислав Ј. Вучковић, Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије, Београд 1965, 223, 224.

Од значаја је и онај пасус из Програма, у којем се каже, да „ослобођење пак свега Југословенства мора бити дјело свију подједнако племена југословенски. За то свако племе ту мора принети своје жртве и у крви и у новцу“ — што ће и бити случај са Србима, али само са њима, кад је поведена одлучна битка за Југославију, 1914. године...

Гарашанинов програм из 1867. године, састављен у сарадњи са Антонијом Орешковићем, у много чему се разликује од програма који је он сачинио 1848. године уз помоћ Константина Николајевића, дипломатског агента Србије у Цариграду.[95] Према овом програму из 1848. године, решење српског и, наглашавамо, јужнословенског питања имало се постићи у две етапе: прво је требало решити српско и јужнословенско питање у Турској, па после тога приступити решењу јужнословенског питања у целини. Како су се Гарашанин и Николајевић изразили, при свему томе Срби су требало највише да се уздају „у се и у своје кљусе“. По речима самог Гарашанина, Срби би требало да буду „начисто с тим, да Турци не дају сами ништа док им се не отме“. А затим, да „дух народа српског и опомена његовог историческога права, некад сушчествовања, не може сносити и не приличи му чекати милости, који ће му други из свог великодушја делити. Српски народ мора себи улогу одредити по којој ће се управљати при променама које буду наступиле у Аустрији и Турској, да не би морао ћутати и очекивати милост од другога...“

У ситуацији у којој се Србија нашла 1848. године кад јој је запретила опасност да буде приграбљена од Аустрије, о чему је већ било речи у почетку ове књиге, и Гарашанин је закључио да је, кад већ другог излаза нема, по Србију боље да се нађе у крилу Турске, у чији је неминовни распад иначе чврсто веровао, него да буде присаједињена Бечу. По његовом упутству, Константин Николајевић је саставио опширан план о стварању „српског вицекраљевства“ у границама Турског царства, и доставио га самом султану у Цариграду. Прва тачка тог план гласила је: „Рестаурација српског вицекраљевства у оним границама, које је оно имало у половини 14. века, при крају

95 Читаву студију о овом плану написао је уочи Другог светског рата професор др Драгослав Страњаковић, али су већ одштампани табаци изгорели приликом немачког бомбардовања у априлу 1941. Спасена су два-три неповезана примерка, но и она су временом пропала. Види: Јован Милићевић, О Босни 1848, Историјски гласник, 1, Београд 1973, 89-91.

Душанове владе, кад су га први пут Османлије почеле раскомадавати,тј. разумевајући у њему следујуће провинције данашње европејске Турске: Србију, Босну, Херцеговину, Албанију (Јужну и Стару Србију), Румелију (до реке Марице у дужини од њеног ушћа до Једрена, а од Једрена сувом границом до Бургаса на Црном мору) и Бугарску“.[96]

Према слову описаног плана, образовање српског вицекраљевства имало је да буде прва етапа ка уједињењу свих Јужних Словена.

Све то о чему је маштао Илија Гарашанин са својим сарадницима, наравно не у детаљу, и на чему је радио, све је то Србија, на крају крајева, и остварила — управо по Гарашаниновом плану у две етапе: прво разрачунавајући се са Турском, и проширивши своје границе на Косово, Стару Србију и Македонију, а затим хватајући се у коштац са Аустро-Угарском.

Полазећи од овога, следио би једино могући закључак, да је Гарашанин уистину био „духовни отац“ Југославије...

Бавећи се питањем стварања Југославије, Васа Чубриловић је закључио, међутим, да је Гарашанин само један (можда родоначелник) од виђенијих српских политичара и државника који су, хтели не хтели, морали да дају српском питању југословенски карактер, тражећи неку основу, на којој би се изградила српско-хрватска заједница.[97]

У ствари, кроз Гарашанина је проговорило уверење Срба, био би даљи ток мисли Васе Чубриловића, да се само једна велика и јака држава може одржати на Балкану, поред осталога и због околности да су се Срби почев од турске најезде тако измешали са Хрватима, да је немогућно решавати српско питање без засецања у хрватско. Тога је, посебно, био свестан Никола Пашић. И он ће, због тога, у својим размишљањима и плановима увек поклањати велику пажњу Хрватима, односно питању стварања платформе за сарадњу између Срба и Хрвата.[98] *Основно за Пашића било је при том то (али не само за Пашића), да Србија буде центар заједничке српско-хрватске државе, и да и Хрвати дају одговарајући допринос стварању те државе — баш како је то пре њега истицао и Константин Николајевић... У писму Илији Гарашанину, 1848, Николајевић је тражио да Јужни Словени у Хабсбуршком царству „узму себи као главни задатак да аустријску монархију сасвим растроје а са развалинама тако расположити, потруде се, како*

96 Цитат према: Ј. Милићевић, дело као у претходној напомени.

97 Васа Чубриловић, Историја политичке мисли, н.д., 182.

98 Види Пашићев рукопис Слога Србо-Хрвата, Архив САНУ, 11857.

ће само немачке провинције Германској конфедерацији или куд им драго припасти“,[99] што се, међутим, само делимично десило, тако да је највећи терет стварања југословенске државе, кад су услови за то били сазрели, у Првом светском рату, пао на Србију и српски народ у целини...

Једна би исправка, ипак, била потребна, кад је реч о констатацији Васе Чубриловића, да је сваки озбиљнији политички човек у Србији, хтео не хтео, морао српском питању давати југословенски карактер. Било је, наиме, виђених политичких људи у Србији, у 19. веку, који нису као на нешто обавезно гледали на проширење Србије на јужнословенске земље Аустрије него су, пре свега, а понекад и искључиво рачунали на српске земље које су биле под Турском. Такав случај био је са Стефаном Стефановићем Тенком,[100] председником Државног савета у Србији, и Јованом Мариновићем,[101] министром у више наврата и председником владе. По Тенкином, али и Мариновићевом плану, велика српска држава требало је да се протеже на део области европске Турске, а после поделе свих тих области између Србије, Бугарске и Грчке. По Тенкиној замисли, Србији је требало да припадне највећи део тих територија — Босна и Херцеговина, Црна Гора, северна Албанија, Стара Србија и Јужна Србија са Епиром, један део Тракије и Солуна са Светом Гором. У ствари, цео овај Тенкин план, који је био достављен и руској влади у Петрограду, ишао је за обновом Душановог царства. Као и Мариновићев план, уосталом. Разлика је била само у томе што су Мариновићевим планом биле предвиђене две могућности — за случај да се Турска потпуно расточи и за случај да она продужи да постоји. Уколико би Турска потпуно потонула, Србија је имала да постане сасвим независна држава са покрајинама са којима је рачунао и Тенка, а са границама на југу до линије Битољ-Струмица. Уколико би Турска опстала, онда су границе Србије требало да се прошире на Босну и Херцеговину, на један део Албаније, Старе и Јужне Србије.[102]

Што се тиче Николе Пашића, који је успео да снове најзначајнијих српских политичара преточи у стварност, у првом реду планове и „сање“

99 Писмо Константина Николајевића Илији Гарашанину од 9. 6. 1848, Архив САНУ.

100 Стефановић, Стефан — Тенка, 1797-1865, старешина Пореча, министар просвете и правде, председник Државног савета. Имао је највишу титулу у Србији свог времена — титулу генерал-мајора. Са Илијом Гарашанином, протом Матејом Ненадовићем и неким другим виђеним Србима оптужен је од Народне скупштине да је радио против кнеза Михаила и морао је емигрирати у Турску. По доласку на престо кнеза Александра Карађорђевића вратио се у земљу, али је опет пао у немилост због сумње да је спремао заверу против кнеза Александра. Осуђен је на смрт, али му је казна замењена вечитом робијом. Казну је издржавао у тешким окованима у Књажевцу, у злогласној Гургусовачкој кули.

101 Мариновић, Јован, 1821-1893, министар и председник владе, посланик Србије у Паризу. На његову иницијативу донесен је 1857. године, кад је он био министар финансија, први закон о државном буџету. Због тога што је српској влади препоручивао неутралност у време Кримског рата, био се јако замерио Русији.

102 Др Драгослав Страњаковић, н.д.15.

једној Илије Гарашанина, има доказа да је он интензивно размишљао о стварању „југословенског царства“ и пре него што је дошао у прилику да одређује правац спољне политике Србије. Нема доказа, међутим, како се то тврдило а и даље тврди, између осталог и у српској историографији, да се он оријентисао на југословенску политику само зато што је на тај начин, као и Гарашанин, желео да осигура превласт Србије и Срства на Балкану.[103]

Пашић је, то ваља и истаћи и подвући, био први српски државник коме је било дато да службено, и свом народу и целом свету, обзнани, да је циљ српске политике да оствари ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Било је то 7. децембра 1914. године... Тог дана увече, при титравој светлости једне славске свеће, он је пред Народном скупштином у Нишу прочитао толико чувену и толико знамениту декларацију српске владе, у којој су јасно назначени ратни циљеви Србије: разбијање Аустро-Угарске и „ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца“. Био је то, како је више пута речено, максимални национални програм, у бити исти онакав какав је био програм о којем је кнез Михаило Обреновић говорио Лајошу Кошуту у Лондону, 1859. године (Став кнеза Михаила је био: а. да је Аустрија главни непријатељ не само Србије и њене слободе, већ и свих других малих народа на Југоистоку, и, б. да мали народи, ако хоће да извојују своју слободу, и одбране се од Аустрије, али и Русије, које рефлектују да буду наследнице Турске, морају да се удруже, морају да се слију „у једну такву компактну масу, која би њихово државно биће могла самосталним животом запајати“).

Како је кнез Михаило још рекао Лајошу Кошуту, Срби су — а никако Хрвати — били позвани да „језгро будуће такве консолидације образују. Хрвати су на периферији, ми смо у средини круга“.[104]

...Кад је Пашић прочитао декларацију владе — 7. децембра 1914. године, увече — која ће ући у историју под називом Нишка декларација, она је одмах, и без једног гласа против, била усвојена. То се могло догодити тако пре свега због тога што је та декларација била пун израз тежњи и расположења целокупног народа у Краљевини Србији. Срби у Србији су се, нема због, дуго, врло дуго духовно спремали за обрачун са Аустријом, као некад са Турском. Највиђенији државници Србије, како је већ речено, најпознатији научници, најистакнутији јавни и културни прегаоци, сви су они прижељкивали и желели управо то што је влада Николе Пашића себи поставила за ратни циљ у Нишу. Што та хтења, ипак нису раније ударана на велика звона, што се то дуго прикривало и

103 Види: Васа Чубриловић, Историја политичке мисли, н.д., 463; Никола Пашић и његово доба, н.д., I књ., 459.

104 Васа Чубриловић, Историја политичке мисли, н.д., 223-224.

избеїавало да износи на јавност, сасвим је разумљиво. Аустро-Уїарска је била велика и моћна сила, а Србија, деценијама сва у превирању и консолидовању, била је принуђена да се, никад не заборављајући на свој крајњи циљ, и савија и повија...

Године 1914, кад је Аустро-Уїарска већ била исукала свој мач, и Србија ушла у борбу на живот и смрт с њом, места за обазривост, која је била їлавна особина Николе Пашића као државника, за неку уздржаност и ћутање више није било. Изишло се, дакле, на среду, са својим захтевима и проїрамом, мада се моїло знати, и знало се да то неће бити у свему по вољи великим силама, с којима се Србија нашла у истом ланцу — Великој Британији, Француској и Русији.

Циљева, назначених у Нишкој декларацији, влада Србије, мада има и друїачијих тврђења, никад се нија одрекла, нити је и покушала да од њих одступи. За њу је Нишка декларација била закон, обавеза над обавезама... Тврђења, која би желела супротно да докажу, у истину су била и остала само јалове конструкције, срачунате на то да доведу у сумњу искрено опредељење српске владе, и Пашића посебно, за јуїословенски проїрам, и, поврх тоїа, умање значај саме Нишке декларације. Изнесено је, и много пута поновљено, поменутим тврђењима, да је Нишка декларација усвојена кад је „изїледало да је са Србијом свршено" и да је она била само „леп їест пред смрт".[105] Затим, на друїој страни, изношено је да је она састављена и обнародована на брзину кад је постало јасно да је аустро-уїарска војска потучена на Колубари, и коначно, да је она била само Пашићев тактички потез, који је требало да наведе Јужне Словене у аустро-уїарској војсци да пређу на српску страну...

Кад се оцењује Нишка декларација, и уопште опредељење српске владе за јуїословенски проїрам, морао би се, обавезно, узети у обзир и одїовор тадашњеї председника српске владе, Николе Пашића, на питање воће аустрофилске Националне странке, др Војислава Вељковића, да ли је влада добила одобрење од савезника за уједињење српско-хрватско-словеначкої народа. Тај одїовор био је следећи: „Проїрам српскої народа иставља се, їосподине Вељковићу, по души и задацима Србије, а никако по споразуму са страним државама..."[106]

Од значаја је и околност, кад је у питању Нишка декларација, да је она била искључиво дело српске владе, да је састављена и усвојена без присуства и једноїа једиоїа политичара од иоле некоїа значаја и уїледа из Хрватске. Ч. Митриновић[107] сматра, да се ова чињеница може објаснити

105 Марко Јаковљевић, Из рата и емиграције, Суботица 1923, 6.

106 Чедомил Митриновић - Милош Брашић: Југословенске народне скупштине и сабори, Београд 1937.

107 Ч. Митриновић, Животни кругови Хрватства, Београд 1938, 257.

само тако, да политичари у Хрватској нису уопште рачунали са ратом. Без икаквоїа доїовора за такав случај, они су само појединачно избеїли из Аустрије и нашли се у Италији... Карактеристично је, каже Митриновић такође, „да се у Србији није затекао ни један од политичара из Хрватско-српске коалиције, мада су њени прваци одржавали тешње личне везе са политичарима из Србије, и били добро информисани о стварима и доїађајима. Све ово треба констатовати само стоїа да се утврди да је у часу, кад је Србија требала да се изјасни и формулише своје ратне циљеве, који су требали да се подударају са проїрамом српско-хрватскої и словеначкої јединства народної, одлука Србије и српских политичара морала да буде једнострана, самостална и врло мало инспирисана — из простої разлоїа што нико од уїледнијих хрватских и словеначких политичких људи и воћа није моїао бити консултован".[108]

Митриновић још каже:

„Дубоко уверени да су политички циљеви сва три племена истоветни, да се на свим странама тежи ка ослобођењу и уједињењу, и, напослетку, да до ослобођења и уједињења не може доћи без жртава Србије, српска влада је на себе свесно узела улоїу заточника ослобођења и уједињења свих неослобођених племена, а њеном позиву одазвали су се Срби у Србији једном спремношћу која је била потпуно несебична и никада није моїла доћи у питање".[109]

Пашићеви следећи кораци после Нишке декларације, а на плану остварења јуїословенскої проїрама, били су оснивање Јуїословенскої одбора,[110] затим, 1917. їодине, сазивање конференције на Крфу са представницима Јуїословенскої одбора и објављивање Крфске декларација, кључної документа у историји стварања јуїословенске државе 1918. їодине.

Крфска декларација, потписана 7/20. јула 1917. їодине, била је, уз све друїо, и акт који је недвосмислено потврђивао, да се Србија, као држава, жртвовала у корист Јуїославије, и да та нова држава није никаква проширена Србија, нити тежи да то буде. Како каже Чедомил Митриновић, за ствар уједињења „Србија је имала да се одрекне свих искључивих права, да би се на Хрвате и Словенце применило право самоопредељења".[111]

108 Исто.

109 Исто, 258.

110 Југословенски одбор основан је на иницијативу Николе Пашића и требало је да у иностранству агитује за стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Под утицајем неких чланова из Хрватске, Анте Трумбића у првом реду, одбор се, упркос заједничкој, Крфској декларацији 1917. године, претворио у тело које је правило велике тешкоће влади Србије. Значај овог одбора је преувеличаван од појединих историчара, Чехиње Миладе Паулове, на пример, а после Другог св.рата чак је представљан као одлучујући фактор у стварању Југославије, што не одговара историјским чињеницама.

111 Ч. Митриновић, н.д., 279.

Политички значај Крфске декларације био је огроман, а њен ефекат изванредно снажан. Али све то никако не значи да су је сви, којих се она тицала, одушевљено прихватили. Међу онима који су Крфску декларацију одбацивали, било је и Срба из Србије, и они су пре свега потицали из редова аустрофила, као познати новинар Светислав Јакшић (један између оних ретких српских новинара и издавача новина који је, како је доказано, до пред рат 1914. примао новац од Министарства спољних послова Аустро-Угарске).[112]

Са својом групом, он је у Швајцарској настојао да докаже, да Крфска декларација и нова југословенска заједница значе, „покој српске државе" и да се влада Србије на челу са Николом Пашићем спрема са Југословенима да би „за голуба на крову.. испустила врапца из шака".[113]

3. Србија у заједничкој држави

Кад је проглашена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, и кад се Народна скупштина Србије, 29. децембра 1918. године, састала да то потврди или одбаци, ниједна озбиљнија политичка партија није ни помислила на то да акт од 1. децембра те године доведе у питање. Све су странке једногласно биле за улазак Србије у нову државу, иако је свакој од њих било потпуно јасно да се Србија тиме „претапа у Краљевину СХС" и то без икаквих услова, не задржавајући никакву аутономну власт, а допуштајући у исти мах постојање земаљских влада или покрајинских управа, односно повереништава у другим областима.[114]

Тек кад су почели проблеми, прво и пре свега са Хрватима, јавили су се гласови, најпре у Београду, да Југославију није требало ни стварати, да је уместо ње било боље формирати Велику Србију.

На овој основи конституисала се и једна нова политичка странка — Српска странка, која, међутим, није никада ухватила неког дубљег корена у народу у Србији. Негде на линији гледања групе Светислава Јакшића, прваци ове странке покушавали су да докажу да је вођство Србије смртно погрешило што се определило за Југославију а не за велику Србију и да је

112 Види: Никола Пашић и његово доба, II, н.д., 457;

113 Марко Јаковљевић, н.д., 46.

114 Бранислав Глигоријевић, „Свет", број 224, 70, Београд, 14. 11. 1990.

оно, у ствари, заједно са Народном скупштином, погазило Устав Краљевине Србије који је тада још био на снази[115] (све до доношења Видовданског устава, 28. јуна 1921. године).

У Београду, у Републиканској странци, јавили су се и гласови — кад су проблеми са Хрватима, а то ће рећи пре свега са Хрватском сељачком странком, постали нарочито акутни — да се питање Југославије још једном мора размотрити. Љубомир Стојановић, академик и првак Републиканске странке, указивао је, у склопу свега, на то да је „југословенство идеја будућности, а Југославија реалност која је ту" и да се она мора „или утврдити или разрушити".[116]

Из Стојановићевог пера потекла је тврдња, да су Срби из Србије, определивши се за Југославију у ствари били обманути од Хрвата и Словенаца...

Рецепт за решење свих тешкоћа, био би —по њему— разграничење националних територија унутар Југославије, у првом реду између Срба и Хрвата. На то упућује, истицао је Љубомир Стојановић,[117] и сазнање, да сами Срби, све и кад би хтели, неће моћи да Југославију одрже. Заједничка држава може се одржати „само заједничком вољом сва три задругара (Срба, Хрвата и Словенаца), ако те воље и даље не буде, као што је досад није било, она мора пропасти... Срби, нити морају, нити хоће, нити треба силом да је одржавају, већ морају гледати себе. 'Ако те око твоје саблажњава, извади га, и баци од себе: боље ти је с једнијем оком у живот ући, него с два ока да те баце у пакао огњени' (Матија, XVIII, 9). Ако се не може одржати Југославија, Срби морају, хоће и могу одржати своју нову, велику и уједињену Србију. Кад су могли за више од 100 година одржати малену са свих страна пригушену предратну Србију, и у суседству непријатељске Аустријске Царевине, моћи ће несумњиво одржати велику послератну Србију, а без Аустрије и под бољим међународним приликама".

Академик Стојановић није овим осуђивао вођство Србије због опредељења за Југославију; он је само мислио да је оно

115 Ради се о Уставу који је донесен 1888. године и који је био пре свега дело краља Милана Обреновића. Са сасвим малим изменама, овај Устав је прихваћен и после преврата 1903. године, и остао је на снази и кад је створена Југославија. Сматра се једним од најлибералнијих и најдемократскијих устава у читавој Европи свог времена.

116 Љубомир Стојановић, Још о улози Срба, Нова Европа, књ. X, 457-463.

117 Исти, Нова Европа, XII, број4, 98.

обмануто од стране Хрвата и Словенаца. Али су га зато осуђивали други — углавном људи од малог значаја и угледа у Србији, политичари крајње периферије и листови сумњиве линије, какав је, на пример, био булеварски лист „Балкан".[118] Управо се овај лист, у 1920. години, упињао из петних жила да увери јавност, да је „учињена кобна погрешка одмах у почетку нашег уједињења, и сад нам се она свима свети. Уместо да се Србија користила правом победе и, као Француска у Алзас-Лорен, ушла својом војском у све српске, хрватске и словеначке неослобођене крајеве, наши политичари испустили су из шака српски барјак и пристали су на некакве пактове с Народним већем из делова црно-жуте монархије. Тога дана створен је у нашим редовима основ хаосу, од тог дана бију нас разне несреће..."[119]

Насупрот томе, најумнији људи у Србији, почев од 1918. па све до 1941. године, до напада Немачке на Југославију, и до разбијања Југославије, нису уопште доводили у питање исправност опредељења вођства Србије, њене владе и круне, за Југославију. За њих је стварање југословенске државе било, пре свега, резултат — нужде, односно историјске потребе, да се, како је писао и виђени историчар Васиљ Поповић (аутор познате Историје ослобођења и уједињења, објављене 1923. године), „на вулканском земљишту, где су се од давнине сукобљавале силе историјске, силе истока и запада, створи једанпут једно стабилно стање, да се створи хармонија..."[120]

Слободан Јовановић је, као и Поповић, опредељење вођства Србије за Југославију протумачио као израз нужде, — „тешке политичке нужде". При том је он полазио од тога, да се Србија, после 1903. године, нашла у изванредно тешком положају. Аустро-Угарска јој је била затворила све путеве, како према Босни и Херцеговини тако и према Вардарској долини. Југ Балкана Аустро-Угарска је била резервисала делом за Бугаре, а делом за велику Албанију, која је имала тек да се створи. Србија је имала да постане енклава или аустријских земаља или земаља које стоје под аустријским протекторатом,

118 „Балкан", политички лист, почео излазити 1912. године. Власник и оснивач Бранко Ивковић, главни уредник Светолик Савић.

119 Цитат према: Стојан М. Протић, Уочи Уставотворне скупштине, Београд 1920, 33.

120 Записник Уставотворне скупштине, LXI. редовни састанак од 27. јуна 1921. године.

или земаља које су стварно независне, али воде аустријску спољну политику. И, једна Србија, тако заокружена са свих страна непријатељима, не би имала услове за егзистенцију...

У Србији је, отуд, сваком било јасно, да се проблем може решити само мачем — у борби са Аустро-Угарском, у борби за голу егзистенцију. И, посебно је нагласио Јовановић у свом предавању, одржаном 1939. године,[121] које цитирамо, у тражењу заједничког језика са Хрватима, у стварању заједничке државе...

Не доводећи уопште у питање исправност ангажовања вођства Србије на стварању Југославије, не видећи у томе никакву погрешку, Јовановић је сматрао да би Срби, управо у свом интересу, требало да се максимално ангажују на очувању Југославије. „Неко је скоро ту рекао", гласе његове речи, „да онај ко је српски националист, не може се борити за југословенску државну идеју. То је сасвим погрешно... Већ у Првом устанку, па онда за време кнеза Михаила и краља Петра, ми Срби показали смо способност да радимо и да се боримо за много ширу националну и државну идеју, него што је то била наша властита".

У српској и југословенској историографији и пре, а нарочито после Другог светског рата, кад су политичке платформе владајуће КП биле полазница и у оценама настанка југословенске државе, само стварање Југославије није осуђивано, али је зато осуђивано вођство српске државе и начин на који је оно спровело уједињење југословенских народа. Доказивано је, између осталог, односно хтело се доказати, да је и сам чин од 1. децембра 1918. године био само један обичан „политички манифест" (а никако државноправни акт) који је реализован на потпуно — недемократски начин,[122] да се ту радило у ствари „о победи контрареволуције",[123] о „победи српске буржоазије"...[124] А главна те, „српске конзервативне буржоазије" било је политичко вођство Србије — двор и влада, у којој је главну реч имала Радикална странка на челу са Никилом Пашићем. Хтело се, даље, по сваку цену доказати, да се вођство Србије определило за Југославију зато што је то била само „потреба Србије", што је оно тиме желело да задовољи своје „експанзионистичке тежње",[125]

121 Слободан Јовановић, Југословенство у прошлости и будућности, Српски глас, 7. 12. 1939, 1-2.

122 Фердо Чулиновић, Југославија између два рата, I, 150.

123 Отокар Кершовани, Повијест Хрвата, Културне и повијесне теме, Ријека 1980, 405.

124 Уп.Богумил Храбак-Драгослав Јанковић, Србија 1918, 226.

125 Др Богдан Стојсављевић, Сељаштво Југославије 1918-1941, Загреб 1952, 23.

да зграби „у уједињеној држави све важније политичке и економске позиције“ и, преко истицања „југословенства - као антитезе Хрватству- обезбеди своје доминантне положаје“.[126]

Уз тврђење, да је током целог Првог светског рата водило прво српску, па тек онда југословенску политику, и да је мислило само на ослобођење и уједињење Срба (рачунајући при том да ће Хрвати и Словенци nolens volens морати ући у заједничку државу) покушавало се доказати — да је вођство Србије хтело у бити да од Југославије de facto створи проширену, Велику Србију, државу која ће бити наставак Краљевине Србије...[127]

На овим таласима градећи своје тезе, не баш мали број историчара је једва и помињао стварне заслуге Србије и тадашњег њеног вођства за стварање Југославије. За њих, први и најглавнији чинилац у стварању југословенске државе нису били Србија и њено вођство, већ велике силе Антанте... Као други одлучујући фактор означаване су „организоване акције, политичке, дипломатске и војне националне буржоазије југословенских народа“, заинтересоване за „слободан развитак капиталистичке привреде и на њој засноване друштвене пoретка“. А као трећи чинилац — акције радних маса 1917-1918. године у земљама бивше Аустро-Угарске, које су, како је наглашавано, убрзале „сламање Монархије и тиме отвориле путеве националном ослобођењу“, али које ће испасти „главне жртве Југославије“, нарочито „српске буржоазије и двора...“[128]

При одабирању докумената о стварању Југославије, начину њихове тумачења и у свему осталом, историчари о којима је реч силом су, лако је то приметно, настојали да своја истраживања доведу и у склад са ставовима Коминтерне о Југославији као вештачкој версајској творевини и политичком вођству Србије као творцу нове „тамнице народа“ на Југоистоку Европе.

Ни у једном тексту после Другог светског рата није се, отуд, нашло места ни за оне чувене речи председника француске владе, Жоржа Клемансоа, од 14. јануара 1920. године, да су велике силе Антанте обавезне да воде рачуна „само о том, да је Србија била од првог дана на страни Антанте и да је поднела неизмерне жртве...“[129]

Тек пред распад режима (и друштвене пoретка) успостављеног 1945. године, почело се, међу историчарима, другојачије говорити о настанку Југославије, о заслугама Србије и њеног вођства, уз нагласак

126 Велимир Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941, II, Београд 1983, 623.

127 Марко Јаковљевић, Из рата и емиграције, н.д., 99.

128 Јован Марјановић, Прилог изучавању југословенства у устанку 1941, Београд 1962, 33-44.

129 Фердо Шишић, Јадранско питање, Загреб 1920, 90.

да се, упркос свему, радило о прогресивном историјском чину, и да је Југославија била избор, а не само нешто што је Европа одређивала.[130] *И, на крају, да је југословенска држава настала пре свега кроз отпор и борбу, а не у кабинетима великих сила...*[131]

Али уз ова мишљења јавила су се, поготову кад је Југославија по други пут престала да постоји, и мишљења да је вођство Србије, управо 1918. године, стварањем Југославије направило круцијалну грешку, већ како је писао и булеварски „Балкан“, 1920. године. Уместо инсистирања на стварању Југославије, оно је требало по мишљењу ових последњих критичара, да се определи за стварање Велике Србије...

Поступивши тако, вођство Србије, пренебрегло је „српске националне интересе, пропустило је историјску шансу да их издвојено заокружи или федералистички заокружи у оквирима новоформиране државе“.[132]

Као посебан грех вођства, и најодговорнијих људи у Србији, означена је политика према Хрватима. Речено је да је та политика била таква, да је омогућила „афирмацију оних хрватских снага које су Југославију користиле као оквир борбе за сужене националне интересе, и то углавном на антисрпској основи.“[133]

У низу изнесених мишљења у српској историографији и публицистици, од стране упућених и неупућених у политичку историју, скоро да су доминантна била она мишљења — изнесена такође у време гашења Југославије реформисане у Јајцу 1943. године — по којима се „Србија залетела стварајући Југославију на тлу које је дотле припадало Аустро-Угарској“. Требало је, истицано је, „изабрати опцију Велике Србије, која би обухватила све земље са српском већином, евентуално и босанске муслимане, тада још национално неуобличене, и ништа више“.[134]

Међу Србима у емиграцији, који су се од 1945. године пре свега делили на оне који су били за Југославију, али с краљем на челу, и на оне који за њу нису хтели ни да чују — у вези са стварањем Југославије и оцене политике вођства Србије — формирала су се углавном два става. По једноме и није била толика „грешка“ што је створена Југославија, колико је било

130 Чедомир Попов, Прогресиван историјски чин, Књижевне новине, број 765, Београд 1. 12. 1988, 6.

131 Момчило Зечевић, Дубоки корени уједињења, „Политика“, Београд, 1. 12. 1988, 7.

132 Веселин Ђуретић, Савезници и југословенска ратна драма, Брауншвајг 1987, књ. II, 335.

133 Исто.

134 Павле Ивић, Грешке у логици и логика у грешкама, Србија и коментари, Београд 1991, 191.

кобно одрицање вођства Србије после 1918. године од српске политике и њена „замена најгорим сурогатом који се да замислити: југословенском политиком". Последица те преоријентације вођства Србије била је, уз све друго, „капитулација пред Хрватима, пред Хватском сељачком странком", 26. августа 1939. године, када је Хрватској препуштен „огроман део српских земаља, са преко милион Срба..."[135]

Протагониста и главни заступник овог мишљења био је Слободан Драшковић.[136]

По другом мишљењу, које је заступао Кајица Милановић, стварање Југославије 1918. године била је неминовност, резултат ситуације и прилика уопште... Вођству Србије и није преостајало ништа друго до да се определи за заједничку државу и истраје у доказивању великим силама Антанте да је то од користи и по њих, а не само по Србију; на такав поступак била је принуђена Србија због Хрватске и Словеније. Наиме, са распадом Аусто-Угарске, ове две земље морале су ипак и на крају крајева да буду неком прикључене... А за Србију је било, ипак, најбоље, да се оне припоје њој, него да буду плен Италије, односно — пре или после — Аустрије.

То је био „државни резон" вођства Србије, чиста „државна рачуница", а никако израз „неке нарочите политике југословенске сентименталности, још мање израз неке претеране љубави према дојучерашњим ратним противницима".

Да је урађено обратно, да се државно руководство Србије одлучило за Велику Србију, што је без даљег могло да буде остварено, са границом код Сиска, Карловца и Српских Моравица, десило би се, каже Миланов, следеће:

„Прво, ми бисмо у том случају у Србији имали вероватно нешто око милион и по, а можда и нешто више Хрвата. Дакле, скоро половина Хрвата би живела у Србији, а друга половина би живела у Хрватској. Њу би они у томе случају, чак и извесним правом, називали слободном Хрватском. Она би вероватно била уједињена са Словенијом јер шта би друго од

135 Слободан Драшковић, Којим путем, Чикаго 1967, 158; НИН, 11. децембра 1992, 54; Српски народ и његова политика.

136 Слободан Драшковић је старији син Милорада Драшковића, министра унутрашњих послова Краљевине СХС, творца Обзнане, којом је КПЈ стављена ван закона, убијеног од комунисте Алије Алијагића. Слободан Драшковић рођен је 1910, умро у Чикагу 1982.

ње савезници могли учинити? Није искључено чак да би се с временом назвала и Југославијом, обзиром на солидарност између Хрватске и Словеније..."

Постојање једне такве „слободне Хрватске", са милион и по Хрвата у Србији, био би, по Миланову, стални велики проблем за Србију. Са Хрватима у својим границама, затим Арнаутима, Немцима и Мађарима, Србија би била Србија само по имену. Била би то у ствари Југославија, али са националним проблемима тежим него што су били они у Југославији.[137]

Предвиђања Николе Пашића с почетка рата била су у истину остварена 1918. године. Аустро-Угарска је била разбијена, а границе југословенске државе, после не баш малих мука са великим савезничким силама које су на Мировној конференцији у Паризу, о свему одлучивале, испале су углавном онакве какве је Пашић и означио у Нишу, леђиром на једној школској зидној карти...

...Тешкоће око граница настале су пре свега због аспирација Италије на одређене југословенске земље. Али и због општег става великих сила да се што мање оштети и онеспокоји Бугарска.

Кад су, напослетку, главне препреке биле савладане, и границе у основном утврђене, југословенска држава захватила је простор од Караванки до Кајмакчалана, тог страшног страдалишта српске војске, од Старе планине до Јулијских Алпи и од Тимока до Јадранског мора.

Била је то највећа држава југоисточне и централне Европе. У њој су Србија и сав српски народ најзад дошли у прилику, како је сматрало вођство Србије, посебно Пашић, да се извуку из мучног положаја у којем су били само објект међународне политике, да престану да буду зависни од туђе воље, и постану самосталан чинилац у међународним односима. Мислило се да ће та нова држава постати значајан европски фактор, с којим се мора рачунати, који неће увек и само молити, па и богорадати, какав је случај често био са Србијом.

У новој држави Срба је било највише-39 одсто (4.704.876). У односу на укупан број становника (12 милиона 55 хиљада 715) они су, међутим, били у мањини. На неки начин, и у целини узето, Срби су се нашли у сличној ситуацији у којој су се обрели кад је Душан Силни формирао своје царство. И тада је проширење граница и повећање територија донело у српску државу јак туђи елемент, пре свега грчки. У неким областима царства, он је био и претежнији од словенског, што је на крају био један од узрока брзог распада те велике средњевековне српске државе.

137 Др Кајица Миланов, Обрачун, Мелбурн 1969, 111. - К.М. је био професор Универзитета у Београду, а као емигрант професор на универзитету Тасманија.

Истина, године 1918. „страни елементи" нису представљали странци, бар не у претежној мери, већ ће се као „страни елемената" показати неки народи са којима су Срби из Србије тежили да постану један народ. Но убрзо се видело да су то људи другачије културе, других навика и другачијих гледања на државу и да су они, будући да су највећим делом били дојучерашњи непријатељи на бојном пољу, па и починиоци најтежих злочина у Србији, остали Србима потпуно туђи. Неспреман да се, за разлику од Срба, идентификује са новом државом, тај страни елемената, рачунајући у њега пре свега Хрвате и Словенце, постаће велики политички проблем, а на крају ће испасти кобан по југословенску државу, али и по сам српски народ — посебно у Другом светском рату и посебно на територији Хрватске, Босне и Херцеговине и Војводине. За све оно што му је донела Краљевина Југославија, а донела му је много доброг, овај елемената ће углавном узвратити страховитом мржњом према Србима, мада су Србија и Срби, у односу на њега, били у Југославији прави губитници... Словенци су, на пример, добили све потребне услове да се коначно еманципују, и то у свим сферама — економској, културној, језичкој... Хрвати су, између осталог, по први пут у својој историји добили опште право гласа, о чему су до 1918. године могли само сањати...

Од Југославије много су добили и сељаци у Словенији и Хрватској, више него сељаци у Србији. У овим двема земљама, по настанку Југославије, укинуто је 369 велепоседа са 592 хиљаде хектара обрадиве земље.[138] *Највећим делом припадала је та земља странцима — Аустријанцима и Мађарима, а само је радна снага потицала из Словеније, односно Хрватске...*

У односу на Хрватску и Словенију, а делимично и на неке друге области у Југославији, Србија је у заједничку државу ушла као права сиротица, у црно завијена и опљачкана као ретко кад у својој историји.

По речима Животе Милојковића, комунистичког посланика у Уставотворној скупштини, Србија је у Југославију ушла без три петине свог народног богатства, које се пре 1914. године ценило на око 11 милијарди динара у злату...[139]

Са овим податком посланик Милојковић није уопште претерао. Од 1893. године, упркос настојањима Аустро-Угарске да спречи или бар успори њен привредни, нарочито индустријски развитак, Србија је почела нагло да напредује. Од

138 Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, I, Београд 1988, 29.

139 Стенографске белешке Народне скупштине, XLIII редовни састанак од 31. маја и 1. јуна 1921.

ове, па до 1910. године, истиче Драгиша Лапчевић, основано је 347 нових индустријских предузећа, међу којима четири фабрике од већег значаја, отворено је 55 рудника угља и метала, развијене су многе занатске радионице до степена фабрика и изграђене многе нове железничке пруге.[140]

На крају 1911. године, новчани заводи у Србији имали су преко 250 милиона динара уплаћеног акционог капитала и улога на штедњу према тек неколико милиона петнаест година раније. На завршетку исте године, у индустријска предузећа било је уложено 115 милиона динара (годину дана раније 82 милоина), а што се тиче производње, њена вредност је крајем 1911. износила 142 милиона динара (према 74 милиона у 1910. години).

Општи повољни економски развитак Србије до пред Први светски рат огледа се и у сталном порасту извоза — прерађеног воћа, брашна (млинова 1911. године већ је било 219), тканина, обуће, ужарије, цемента, дрвене грађе, пива. Самог бакра извезено је 1911. године у вредности од 10 милиона динара, а по свој прилици и више, будући да су „повластичари", како такође каже Драгиша Лапчевић, „пуну вредност затајили да би платили мање реалнога данка".[141]

Како се види, Аустро-Угарска је, кад је окупирала Србију, имала шта и да опљачка и да уништи.

Осим бројних фабрика и предузећа, у Србији су и железнице биле у великој мери разорене. Сви мостови били су порушени, скоро све железничке станице уништене, станична постројења онеспособљена или однесена, шине покидане... Непосредно пред завршетак рата, из Србије је одвучено све што се могло транспортовати. Само у времену од 5. до 29. октобра 1918. године из Србије је одвезено 4 хиљаде вагона пшенице, 10 хиљада товних волова, 10 хиљада волова за вучу, 10 хиљада свиња, 4 хиљаде оваца, 15 вагона вина, 400 вагона мармеладе.[142]

Кад је српска војска ушла у Вуковар, пронађено је — што је било одвучено из Србије — 118 вагона провијанта, 50 вагона

140 Драгиша Лапчевић, Окупација, 51.

141 Исто, 53.

142 Види: La Serbie, Женева, број 47, од 26. 12. 1918.

железничких трачница, 1125 вагона житарица, 140 вагона соли, 22 вагона празне буради, 50 вагона разних руда, 56,5 вагона дасака, 30 вагона дувана и друге монополске робе, 133 вагона разног покућства — ћилима, светиљки, и тако даље, 55 вагона техничког дрвета, 122 вагона цемента, 60 вагона керамике, комплетан електрични и водоводни уређај Београда...

Скоро непроцењиве штете нанесене су пољопривреди. Опљачкане су бројне задружне организације, пољопривредне станице, воћни и виноградарски расадници — све у вредности на стотине милиона динара у злату. Само вредност одвучених вршалица, тријера, плугова и других пољопривредних справа премашивала је суму од једне милијарде златних динара...

Током окупације немилосрдно је уништаван и сточни фонд у Србији. Рачуна се да је узето 700 хиљада грла рогате марве, 70 хиљада коња, 3 милиона оваца и коза, 800 хиљада свиња, милиони комада живине.

У Уставотворној скупштини, на редовном заседању, 31. маја и 1. јуна 1921. године, изнесено је, да је Србија у тој мери опљачкана, да се у многим селима морало прећи на орање дрвеним ралицама...

Опљачкана до голе коже, и сва у ранама, Србија је с великим надама ушла у нову државу, у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Сељак у Србији поготову. Он је имао све разлоге да верује да ће у великој држави, за коју је највише крви пролио, наћи и велику потпору. Али се преварио у рачуну...

Као мало кад у својој историји, сељак у Србији је после 1918. године био препуштен самом себи. Држава нија стала уз њега, како је то било некад у српској држави, кад су доношени врло радикални закони, непознати у тадашњој Европи, а ради заштите сељака и његове имовине (као што је Закон о окућју од 24. децембра 1873. године, по којем се сељаку у Србији није могло одузети за дуг, између осталог, пет дана земље, рачунајући дан на 1600 квадратних хвата, била земља чиста, под гором, воћем или виноградом, затим кућа са економским зградама и плацем око куће до једног дана орања).[143] *После 1918. године, сељак у Србији био је у пуном смислу те речи стављен на хиљаду и једну муку... Чак није имао ни шта да обуче. Велимир Бајкић, један од најпознатијих српских економиста свог времена и професор Универзитета у Београду, изнео је у једном свом раду, 1928. године, управо поразну слику о сиромаштву сељака у Србији тога времена. „Ко је посматрао масе сељака о пазарним данима у Шапцу, Смедереву, Пожаревцу, Градишту и другим варошима најбогатијих крајева Србије пре рата", писао је Велимир Бајкић, „тај је могао да констатује, да (после 1918) на хиљаду сељака један има читаво одело; код осталих је закрпљено, често са сто закрпа. Цео опанак је такође била реткост. Летњи сељак иде у гаћама и кошуљи бос; мало фали па да се појави го као Црнац из Централне Африке. Било је и таквих, чије су гаће и кошуље биле толико поцепане, да су били полунаги. Стању одела и обуће одговарао је и цео ниво живота српског сељака...*[144]

Кад се колико-толико опоравио, сељак у Србији био је принуђен да се у југословенској држави суочи са два велика проблема: један проблем је био недостатак земље за обраду, а други — као последица тога — вишак радне снаге.

Према попису из 1931. године, само 2,5 одсто газдинстава у Србији располагало је површином већом од 20 хектара. Газдинстава са преко 100 хектара било је у Србији свега 159. Највећи део газдинстава у Србији имао је између 2 и 5 хектара обрадиве земље (37,5 одсто). Потом су долазила газдинства са 5 до 10 хектара (25,5 одсто).

Пошто је ситних газдинстава било највише, иро сељака у Србији био је осуђен на таворење. С тако мало земље ти сељаци и нису били способни за привредну утакмицу и нужно су падали у све веће сиромаштво, о чему сведочи и стално опадање броја крупне стоке у Србији...

Право решење проблема везаног за недостатак обрадиве земље, и за вишак радне снаге, било је насељавање сељака из Србије (с најмањих поседа, као и беземљаша) у Војводини, у којој је, почев од 1918. године, постојала стална потреба за вредним рукама. Али на тако што у врху државе нико није ни помишљао. И десило се да, при подели 377 хиљада 389 јутара зиратне земље у Војводини на 90 хиљада породица, сељаци из Србије нису уопште узети у обзир... „Мора да пада у очи", цитирамо професора Гргића, „одсуство сељака из Србије, која је и тада, и поред искрвављености у рату, обиловала у сиротињи, којој опет не би била на одмет масна војвођанска земља. Они су били елеменат који је својим ратарским обележјем сасвим одговарао захтевима војвођанске пољопривреде, а и по климатским условима најбоље одговарао животу војвођанског сељака".[145]

...И у овом погледу, југословенска држава није се показала као мајка, већ пре као маћеха према српском сељаку, према Србији. Није се, међутим, југословенска држава опрешила, у овом случају, само о српског сељака, већ и о саму себе, о своје интересе. Не спровевши колонизацију у

143 Др Гојко Гргић, Развој привреде Србије и Војводине, Београд 1953, 3.

144 Др Велимир Бајкић, Сељачки кредит, Београд 1928, 142.

145 Гојко Гргић, н.д., 53.

Војводини онако како би требало, и потпуно заборавивши на сељаке из Србије, она је, у крајњој линији, послужила туђину, страном елементу, на северу Бачке, на пример, који ће стално тежити да се споји са земљом-матицом, Мађарском...

Колико се сељака из Србије, без земље или оних који су имали до два хектара земље, могло населити у Војводини после Првог светског рата, показује и податак изнесен у Гласу Матице српске, 1939. године, да се још и у тој години могло без проблема населити 300 хиљада нових колониста...[146] *Срби у Војводини су то тада и тражили, али узалуд. Влада Краљевине Југославије, таман и да је хтела, том захтеву више није могла удовољити, и због Мађарске, али пре свега због Немачке која је у међувремену била постала главни фактор на Југоистоку.*

После Другог светског рата, поново је пропуштена шанса да се Војводина сасвим „појугословени", односно посрби, посебно север Бачке. Из разних разлога, управо на северу Бачке формиран је читав низ великих пољопривредних добара са претежном радном снагом из редова мађарске националне мањине. Тиме је, без сумње, постигнут известан економски ефекат, али је зато северна Бачка задржала структуру становништва неспојиву са правим интересима југословенске државе.

Заборављен од оних који су спроводили колонизацију у Војводини после 1918. године, сељак из Србије био је принуђен да напушта огњиште, и да хлеба тражи у граду, у првом реду у Београду. То је имало за последицу пораст незапослености у Београду и другим већим градовима, и пораст беде међу радницима уопште. У извештају Инспекције рада за 1935. годину, речено је, да „у незапосленом великом броју неквалификованог радништва, свакако да је важан фактор велики прилив радника са села, који су такође принуђени да долазе у градове и ту потраже себи зараду...[147]

На тежак положај сељака у Србији у оквиру нове државе — Југославије утицала је и прекомерна задуженост. Вративши се из рата на махом разорена огњишта, сељаци у Србији морали су да се задужују — да би обновили инвентар, оправили зграде, набавили стоку. Већ године 1927, девет година по завршетку светског рата, сељаци у Србији буквално су грцали у дуговима. Њихово задуживање било је знатно веће него што је то био случај са сељацима из других области Југославије. У Ваљевском

146 Глас Матице српске, свеска за фебруар 1939, 95.

147 Цитат према: Др Никола Вучо, Аграрна криза у Југославији 1930-1934, Београд 1968, 216.

крају, на пример, износио је дуг (по једном дужнику) 7.123 динара, у Нишком - 6.812, у Подунављу - 6.242, у Шумадији - 6.152, и тако даље. На новац који је био узет на зајам, сељаци у Србији били су принуђени да плаћају врло високе камате — 20, 30, па чак и 50 и 60 одсто. Те камате плаћане су новчаним заводима, који су једно време ницали као печурке после кише, а још веће камате плаћане су трговцима - зеленашима. Оне су износиле и 100 и 120 одсто - „динар на банку месечно". Због оваквог зеленашког интереса, на хиљаде сељака у Србији било је доведено до просјачког штапа...

Велико оптерећење за сељака у Србији били су и порези. За порезе (и камате), пре 1932. године, сељак у Србији давао је скоро 3/4 свог новчаног дохотка, тако да је једној породици, према анкети Привилеговане аграрне банке, остајало годишње 394 динара, то јест динар дневно „за куповину монополских и индустријских предмета, за плаћање црквених и школских такса, за трошкове лечења и за све друге издатке у готовом новцу".[148] За стотине хиљада сељака у Србији, у ово време и цигарета је била луксуз, а куповина гаса за осветљење — читав догађај у породици...

Положај сељака у Србији није се поправио ни доношењем Закона о заштити земљорадника, 19. априла 1932 (Овим законом, са важношћу на целој територији Југославије, биле су обустављене и одложене све јавне принудне продаје покретне и непокретне имовине земљорадника које су биле у току, док су нове продаје биле забрањене). Јер, њим није био решен проблем сељачких дугова, већ је био само одложен, што се видело већ следеће, 1933. године, када је влада донела одлуку да су земљорадници обавезни да плате своје дугове у року од 12 година, почев од 15. 11. 1934, и то у ратама, и са каматом од 6.02 одсто за дугове новчаним заводима и 3,54 одсто осталим повериоцима. У случају неисплате оброка, била је допуштена принудна наплата и продаја и покретног и непокретног имања...

Сељак у Србији ни овој обавези није могао да одговори. И не само он... Зато су донесене нове уредбе, на крају и Уредба о ликвидацији земљорадничких дугова, 25. септембра 1936 године. Овом уредбом укупан дуг земљорадника до 25 хиљада

148 Исто, 198.

смањен је на половину. Преостали део дуга имао је да буде отплаћен у 12 годишњих оброка, и то преко пореских власти.

О тешкој економској ситуацији у Србији после 1918. години говоре и подаци о стечајевима трговачких фирми. Ти стечајеви били су малтене стално на дневном реду. Тамо до 1930. године, у Србији је „отишло на добош", како се за стечај казивало, 3.045 фирми, у Хрватској и Славонији, међутим, само 472, а у Словенији и Далмацији -436.

У погледу индустријализације, Србија се од 1918. године па надаље, све до пред Други светски рат, налазила у једној врсти зачараног круга: на једној страни пренасељеност и тежак положај становника на селу захтевали су појачану индустријализацију, а на другој — ти исти фактори спречавали су објективно њен развој...[149]

Отуд је, са отварањем нових предузећа ишло у Србију врло споро, толико споро да се без даљег може рећи да је од прокламоване политике форсирања индустрије у Краљевини СХС после 1918. године, Србија имала мало користи, а у сваком случају неупоредиво мање него Хрватска и Словенија. Обе ове земље профитирале су енормно и услед тога што су цене индустријских производа биле високе, а маказе цена стално биле отворене на штету пољопривредних производа. Отуда је главни губитник у целом међуратном раздобљу — све до пропасти Краљевине Југославије, у априлу 1941. године, била Србија, с обзиром да се 85 одсто њеног становништва бавило обрадом земље.

Бавећи се овом темом, Иво Белин је изнео, 1922. године, бројне податке о користима које је стварање Југославије донело индустрији Словеније и Хрватске. Истичући да се индустрија у Југославији за цело три године далеко боље развила него једна друга привредна грана, он је рекао, да је „уједињење и ослобођење повољно деловало специјално на пречанску индустрију, јер је престала била конкуренција индустрије Беча, Пеште, те Чешке, а конзумтивно подручје нарасло је на 13 милијуна становника".[150]

Саму чињеницу, да је дошло до тога да се индустрија највише развије на „западној страни" Југославије, Белин је покушао да објасни — „природним радним предувјетима": довољном количином уљена и електричне енергије, обиљем радне снаге, и што је главно, „релативно већом концентрацијом капитала..."

О најлом развоју индустрије у Хрватској и Словенији после 1918. године, изнесени су занимљиви подаци и у студији инж. Новака Поповића и др Душана Мишића — „Наша домаћа привреда", објављеној 1929. године.[151]

149 Грђић, н.д., 51.

150 Нова Европа, Индустријализација Југославије, број 6, од 21. 6. 1922, 184-187.

151 Инж.Новак Поповић и др Душан Мишић, Наша домаћа привреда, Београд 1929, 347.

У њој је, између осталог, речено, да је у Хрватској и Словенији било 1910. године једва 100 индустријских предузећа са више од 50 радника, а 1929. године — пет пута више. У погледу развијености Словенија је, при том, наведене године стајала знатно боље од Хрвата и Славоније, док се Србија уопште није могла с њом поредити.

Према Веселину М. Вукићевићу, до најлог успона индустрије у Словенији и Хрватској, неразвијене у време Аустро-Угарске, услед супремације аустријске и чешке индустрије, могло је доћи само захваљујући оснивању Краљевине СХС, која је заштитним царинским зидом стварала све услове за њен несметан развој и ослобођење од некадашњег такмаца.

Осврћући се на индустрију у Србији, Вукићевић је истако, да се она, у Краљевини СХС, нашла у положају у којем се до 1918. године налазила индустрија Словеније и Хрватске према аустро-чешкој индустрији. Због ове неједнакој ривалства, по Вукићевићевим анализама, дошло је и до тога, да је српска индустрија обновљена — реч је о 1922. години — са свега 40 одсто...[152]

До 1941. године, стање у погледу улагања у индустријска предузећа у Србији није се нешто битније поправило. Улагало се нешто више него у првим годинама по завршетку Првог светског рата, али у целини узето, недовољно. На хиљаду становника, у Србији се, до 1941. године, улагало у индустрији само 247 хиљада динара (у Словенији -697 хиљада). Закључак до којег су економисти дошли на основу ових, као и неких других података, гласио би да се Словенија у Краљевини СХС и потом у Краљевини Југославији развијала 2,8 пута брже од Србије, а 1,9 пута брже од Хрватске.

Тамо где је Србија највише напредовала, то су били рударство и топионичка индустрија. Али ове гране налазиле су се 90 одсто у рукама страног капитала. А он не само што је себи био осигурао солидну ренту, већ је користио ситуацију да из земље извуче „колонијалним методама све што се да експлоатисати".[153]

Без обзира на све тешкоће с којима се суочила ушавши у заједничку државу, и на тешкоће с којима је била принуђена да се касније рве, Србија ни у једном часу није устала против Југославије. Србија се максимално идентификовала са југословенском заједницом. Чак ни оне струје у Србији, које су мислиле да би за Србију било боље да је остала самостална држава, нису чиниле ништа што би нову државу могло да угрози...

152 В. М. Вукићевић, Индустријска политика Србије, Нова Европа, V, број 11, Загреб 11. 8. 1922.

153 Извор као у напомени 151.

Са Југославијом су се помирили, и безрезервно стали уз њу, и Срби из Босне, који су можда највише сањали о Великој Србији и који нису могли лако прежалити што уместо државе Срба, Хрвата и Словенаца није одмах створена велика српска држава. „Српски елеменат", каже и Владимир Ћоровић, „у својој огромној већини тражио је то. Годинама је епском традицијом и другим васпитањем чекао да се обнови Душаново царство и кад се дала прилика за то он се питао зашто се то не остварује..."[154]

Против Југославије, као заједничке државе Срба,Хрвата и Словенаца, није устајао чак ни Српски културни клуб, кад је почео да делује — 1939. године. Све што је ова организација хтела, било је једно: да и Срби у Југославији имају своју властиту, посебну јединицу, као што је то Хрватима те године било дато, и да у тој јединици буду окупљене све српске земље.

Овакво држање Србије и Срба уопште према Југославији, проистицало је из уверења да је с Југославијом било решено главно питање — обједињавање свих Срба у једној држави.

На једнодушно прихватање југословенске државе од стране Срба утицало је и њихово чврсто уверење и нада да ће им у већој и јачој држави бити лакше у случају да дође до каквих невоља и недаћа и, уопште, да ће живети боље и богатије, да ће све „потећи мило и глатко", како се у Народној скупштини изразио брат Светозара Прибићевића, Милан Прибићевић.[155]

Основно у држању Срба у Србији према Југославији, било је, чини се, то, што су они од вајкада државу стављали испред нације, односно изнад нације. И, како је рекао Васа Чубриловић, пошто су представу о држави везивали за представу о нацији,[156] за њих је било сасвим природно и тројство — један народ, једна држава, један владар... Ту негде лежи и објашњење зашто Срби у Србији нису у бити имали ништа против стварања једне јединствене, једне чврсто организоване државе. Није то било, дакле, зато што су можда желели да владају другим народима у Југославији, већ стога што су били уверени да је централизам не само најбољи, него управо једини начин да се обезбеди народно и државно јединство. То је, по Слободану Јовановићу,

154 Др Владимир Ћоровић, Политичке прилике у Босни и Херцеговини, Београд 1939,59.

155 Стенографске белешке Народне скупштине, XXVII редовни састанак од 10. 5. 1921.

156 Васа Чубриловић, Политичка прошлост Хрвата, Београд 1939, 123.

наводило на мисао, да треба разбити дотадашње историјске покрајине, и да новим покрајинама не треба дати могућности да се у току времена начине огњиштем сепаратизма. Следствено томе покрајине нису смеле бити много велике, и нису смеле имати законодавну, већ само административну надлежност. Самоуправа се могла трпети, али не и аутономија...[156-а]

Неоспорно је такође да се од Срба у Србији, у првом реду од њих, упорно тражило, да, као главни творци југословенске државе, буду Југословени за углед, уз посебан нагласак да им је историја одредила да буду — primus inter pares...[157]

У загребачкој „Новој Европи"[158] чак је нападно Србима у Србији стављано до знања, да су они најобавезнији да буду браниоци и Југославије и југословенства. Наглашавано је, да су те обавезе Срба утолико веће, што је Југославија, у ствари, „та генерацијама сањана великосрпска држава" и што су Срби, стварајући је, преузели на себе „солидарну одговорност да ће је чувати". А та солидарна одговорност „не престаје ни када поједини други делови хоће да је се отресу..."

С уверењем да се неће погрешити, може се рећи, да су Срби пристајали на то што се од њих захтевало да буду. Свега су се одрицали, и били спремни да се одрекну, у корист заједничке државе, сем, ваљда, крсне славе... Без протеста су чак прихватили да се из војске повуку српске славом овенчане ратне заставе...

Како је ова идентификација са југословенством и са југословенском државом била евидентна само код Срба, а не и код других народа, Хрвата и Словенаца пре свега, последице по Србе нису могле да изостану — и оне су негативно деловале на српски национални развој, на интеграцију Срба у оквиру Југославије, на економско, културно и духовно повезивање српког народа.

Том и таквом стању, у многоме је допринела политика врха државе, који је био толико сигуран у државотворност Срба, да је њихове проблеме, и питања одсудно важна за целу српску нацију, једноставно превиђао, прелазио преко њих као и да не

156-а Слободан Јовановић, Уставно питање, Српски глас, Београд 25. 4. 1940, 2.

157 Никола Стојановић, Срби и држава, Нова Европа, број 18, Загреб 21. 12. 1924, 553-554.

158 Крај српског питања, Нова Европа, као горе, 541-543.

постоје. Сву своју енергију, врх државе, а то значи не само влада него и двор, трошио је на сређивање односа са Хрватима и Словенцима, све у циљу њиховог везивања за Југославију и тиме очување југословенске државе од распада.

Колико се мало рачуна водило о Србима, о нужности да се они што више интегришу, видело се приликом поделе државе на бановине, под краљем Александром Карађорђевићем. Тада су Срби били потпуно расцепкани, разбијени и највећим делом раздвојени од своје матице — Србије. А све у јаловој нади, да ће српски народ, на тај начин, обезбедити југословенску основу власти и неутралисати све покушаје сепаратизма.

Била је то не само велика, већ и опака заблуда. То је довело до отварања, уз хрватско и словеначко, у пуној мери и српског питања, које се, истина, у одређеном виду није могло превидети ни одмах после 1918. године... Само, за разлику од 1939. године, кад је формирана Бановина Хрватска, српско питање било је тада везано за атаковање на Југославију од стране разних струја у Хрватској и Словенији, а пре свега од стране Хрватске сељачке странке. Сви ти силни напади на Југославију почињали су и завршавали су се нападима на Србе у Србији. Доживели су Срби, и услед тога, да њихово, српско име, у заједничкој држави постане „истоветно са појмом реакције, насиља и тираније".[159]

Временом, српско питање се претворило у — србијанско питање, а антисрпство у — антисрбијанство. Све то по пакленом плану насталом у Загребу, а прихваћеном, између осталог, од дела Срба у Војводини, који су дотле ишли, да су јавно говорили да би „на сваког Србина из Војводине узјашио по Србин из Србије доживотно" само да нема Хрвата...[160]

Упркос свему, Срби из Србије остали су на линији југословенства, на линији Југославије и онда, кад је она била разбијена, 1941. године, остали су за Југославију и потом, у рату, који је између осталог био и рат за њену обнову, али и грађански рат међу Србима.

У реформисаној Југославији, после Другог светског рата, Срби у Србији су продужили, да буду први и највећи Југословени. Прихватили

159 С.Прибићевић, Писмо Србима, Париз, децембар 1933.

160 Улога Срба, Нова Европа, X, број 10, 1. 10. 1924, 281-288.

су без отпирања ново стање, које је било створено пре свега на њиховој крви и њиховим жртвама. У том њиховом идентификовању са новом Југославијом није их ништа моглo поколебати: ни гурање Србије на споредан колосек, ни потискивање српског родољубља у целини узето, нити присилно гушење веза између Срба из Србије са Србима у другим крајевима.

Други део

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Глава пета

ПОЛИТИКА ПОМИРЕЊА И ПОЈАВА АНТИСРБИЈАНСТВА

1. „Историјско помирење“ Хрвата и Срба

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца почела је свој живот под многим необичним и тешким околностима. Проблема је било сијасет и на страни и у земљи. У самој земљи чак и више... Убрзо после стварања нове државе, видело се, да је ипак било много, много лакше основати заједничку државу, него остварити јединство народа у њој.

Није ту било у питању привикавање једног народа на други, како је то мислио југословенски оријентисани Хрват Првислав Гризогоно,[1] питајући се колико ће времена требати да прође, па да се то привикавање оствари, да се сви народи у југословенској држави сложе - „ови сурови Балканџи шумадијски, који се стотинама година носе са Турцима, и који носе у свести својој да све што је Србија стекла, стекла је на сабљи и четовањем; ови Хрвачани, који стотину година воде парницу са Мађарима са гривиминима, аблегатима, протестима; ови Црногорци са својом аристократском осетљивошћу коленовића и кућића, према никоговићима; ове латинске плехане фуруне са Јадрана; ови Крањци са Алпа са својим вечитим рачунањем и дежелом; ко ће све да сложи, Боже велики?“ — У питању је била читава прошлост, разлике стваране кроз историју: у питању су биле различите традиције, схватања, интереси, страни утицаји, и, на крају, просута крв у рату 1914-1918. године, посебно између Хрвата и Срба.

1 Dr Prvislav Grizogono, Ujedinjena Jugoslavija, Ljubljana 1938, 81.

У Београду, у врху државе, били су, нема сумње, свесни свега тога, али су хтели да верују, да ће се све то, ипак, постепено превазићи, да ће нова држава постати хармонична и чврста заједница, и да ће омилити свим својим грађанима, целом народу — јединственом, али „са три имена".

Полагало се при том много на парламентаризам, на парламентарну демократију, која је у Србији била ухватила дубоког корена, а што није био случај ни са једном југословенском земљом из оквира бивше Аустро-Угарске.

Врх државе, у склопу уистину свејугословенског приступа националном питању, уз пуно садејство круне, започео је политику националног, такозваног историјског помирења. Тиме се, као прво и главно, хтело да избрише све оно што се збило до 1. децембра 1918. године, преда забораву заувек, и тако створи здрава основа за заједнички живот у новој држави. А хтело се, у исти мах, да се покаже другим народима, а у првом реду Хрватима, да Србија није никакав баук, како је она представљана у Аустро-Угарској, и да Србима ни на ум не пада да буду „тлачитељи других племена".

Врло брзо, међутим, испоставило се, да је тако лепо замишљено историјско помирење само омот без садржаја, великодушан гест Срба из Србије, који су с круном чинили одлучујући део државног врха, а иначе — једна велика илузија, заблуда заправо, која ће имати опасне последице по саму југословенску државу, али пре свега по Србе.

Један књижевник ће рећи,[2] истина после скоро 70 година од постанка југословенске државе, да су Срби (из Србије), иницијирајући историјско помирење, у ствари учинили само оно што им је од вајкада лежало у природи — „да праштају и најгорим душманима". Да Срби нису олако, „чак безумно, опростили крвницима који су немилосрдно касапили српски народ од 1914. до 1918. године, да неке од њих режим Карађорђевића није уздизао до највећег достојанства", сигурно је да би „1941. године било упола мање усташких кољача и упола мање покланих Срба..."

Тако широкогрудо како су поступили Срби из Србије, победници у рату и стваралаци Југославије, мало ко је поступио

2 НИН, Београд 21. 1. 1990, 25, прилог Војислава Лубарде, добитника НИН-ове награде за роман године (1989), роман „Вазнесење".

у целој Европи. Докле се све ишло у спровођењу политике историјског помирења показује, можда и понајбоље, оријентација на масовни пријем бивших аустро-угарских официра, нарочито Хрвата, у нову југословенску војску. Аустријски историчар Једличка написаће, после Другог светског рата, да се ни у једној држави, насталој на рушевинама Хабсбуршког царства, није тако благонаклоно односило према бившим официрима аустро-угарске војске као у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.[3] У нову, југословенску, војску примани су чак и најосведоченији непријатељи Србије, генерали аустро-угарске војске, какав је био случај са злогласним гувернером Србије за време окупације, Хрватом Салисом-Севисом, који је у Београду јавно упозоравао Србе да Аустро-Угарска има довољно вешала за целу Србију...[4]

У југословенску војску примљен је одмах после проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и један Славко Кватерник, који ће у априлу 1941. године прокламовати хрватско-муслиманску усташку државу. У чину аустро-угарског мајора он је за време окупације, 1915-1918. године био шеф „најповерљивије политичке групе гувернемана" у Београду. Иако познат као изразити „србождер", примљен је у југословенску војску са чином више — потпуковничким. Пошто је једно време провео у штабу Потиске дивизије, постављен је за команданта гарнизона у Цељу.

Доживео је и ту част да га краљ Александар 1918. године прими у „нарочиту аудијенцију" и, затим, одликује орденом Белог орла...

Међу бившим аустро-угарским официрима, примљеним са чином више у југословенску војску, налазио се, уз друге, и већ помињани Хрват Гојкомир Глоговац, који је за масакрирање српских војника код Љига проглашен за витеза, добио Орден Марије Терезије и аутоматски мађарско племство...

Од Хрвата, витезова Марије Терезије, осим Гојкомира Глоговца у југословенску војску примљени су одмах после 1. децембра 1918. године и Георг Драгичевић, Иван Искрић, затим Владимир Лакса, за којег се у аустро-угарским војним

3 Ludwig Jedlicka, Die Tradition der Wehrmacht Österreich-Ungarns und die Nachfolgstaaten, Österreichische Militärische Zeitschrift, Heft 6, Wien 1968, 441-447.

4 Др Божа Николајевић, Под Немцима, Београд 1923, 52

документима истиче, да је, бавећи се у Софији 1915. године, био „изванредно заслужан" за улазак Бугарске у рат против Србије...

Сви ови официри, али и многи, многи други, углавном, нису остали верни заклетви коју су положили Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији. Неки су је погазили такорећи одмах, ставивши се у службу непријатељских држава, а неки 1941. године, још док је трајао рат између нацистичке Немачке и Краљевине Југославије. Према подацима које наводи Младен Чолић,[5] кад је основана војска хрватско-муслиманске усташке државе, у њој се нашло равно — 3.600 официра југословенске војске, међу којима - 31 генерал, 228 пуковника, 245 потпуковника, 254 мајора, 1.005 капетана, 417 поручника, и тако даље.

Што је у југословенску војску примљен, после 1918. године, толико велики број бивших аустро-угарских официра, углавном без икакве провере, заслуга је — ако се само та реч може употребити — у првом реду краља Александра Карађорђевића. Он је то учинио, безпоговорна је чињеница, између осталог и зато што је желео да у пуном смислу те речи, кроз историјско помирење постане, како се све говорило, и хрватски краљ и да и круну „дубиозног" Звонимира стави на своју главу.

У настојању да га Хрвати прихвате, краљ Александар је нашао у једном моменту најлепше речи за једног Анту Старчевића и за „његове идеале". У захвалници коју је послао вођству Старчевићеве странке права за честитку поводом крсне му славе, Светог Андреје, краљ Александар је између осталог рекао да ће — „према славним традицијама хрватских и српских крајева и према идеалима Анте Старчевића, свим својим силама настојати и радити, да наш народ буде уједињен у југословенској држави на читавом његовом непрекинутом етнографском територију".[6]

Може се узети као потпуно тачно — пошто све чињенице иду у прилог томе — да је краљ Александар, масовним примањем у југословенску војску аустро-угарских официра из Хрватске, хтео и да ојача југословенску војну силу, како би се

5 Младен Чолић, Такозвана НДХ 1941, Београд 1973, 328

6 „Хрватска држава", Загреб, број 17. 12. 1918.

она, баш уз помоћ Хрвата, могла успешно понети са Италијом, с којом је рат висио у ваздуху. Али та рачуница се већ 1920. године показала као нереална... Кад је изгледало да ће због Ријеке, коју су велике силе биле одлучиле да предају Италији, доћи до рата између Италије и Краљевине СХС, управо у Хрватској је показано најмање воље да се ратује за одбрану овог хрватског града. На многим митинзима, као оном у Оточцу, на пример, протестовало се против рата и узвикивало: „Не требамо рата, нека иду господа у рат, доље Србија!"[7]

Три године потом, у лето 1923, збио се један догађај који је у пуној мери показао колико је било крхко историјско помирење и колике је опасности собом носило масовно укључење хрватских официра из бивше Аустро-Угарске у југословенску војску. Тада је, наиме, откривена јака тајна организација бивших аустро-угарских официра, Хрвата, који су се спремали да новој држави, под чију су заставу ступили, задају смртни ударац. Центар те организације налазио се у Загребу, а „филијале" у Вараждину, Вировитици, Скопљу, Битољу и Дебру (одакле су везе ишле даље у Албанију, у Тирану).[8] У београдским листовима су се, у вези с тим појавили захтеви за уклањање бивших аустро-угарских официра из југословенске војске. „Време" је, тако, писало (у броју од 17. јула 1923) да се аустро-угарски дух не сме више трпети у војсци, будући да представља за њу највећу опасност...

У траг овој антидржавној организацији ушло се после хапшења извесне Данице Андролић, секретарице вође Хрватске сељачке странке, Стјепана Радића, на југословенско-италијанској граници код Ракека. Код ње је пронађено више компромитујућих докумената, који су се пре свега тицали тајне организације бивших аустро-угарских официра у југословенској војсци...

Међу ухапшеним официрима, али и личностима које су имале високе положаје у државној управи, банкарству и индустрији, налазио се — и од краља Александра одликовани Славко Кватерник... Пронађена је и његова студија, намењена Италијанима, о стању на југословенским границама.

7 Вук Винавер, Југославије и Мађарска 1918-1939, Београд 1971, 119.

8 In der Maur, Gilbert, Die Jugoslawen einst und jetzt, Wien-Berlin-Zürich 1929, I-III, III, 92-93.

Како је то изнео у једном свом напису, објављеном у мађарском листу „Пестер Лојд," број 177, од 8. августа 1923. године, Стјепан Саркотић, својевремени поглавар Босне и Херцеговине, а после 1918. главна личност око које су се у Аустрији окупљали Хрвати-противници Југославије, у првом реду усташе, била је то деветнаеста по реду шпијунска афера у Хрватској за четири и по године постојања југословенске државе.

У склопу политике „историјског помирења", у Југославији су после 1918. године, а нарочито од 1929. године, замаљивани и прикази битака које је српска војска водила 1914-1918. године. Посебно се настојало да се заташка чињеница да су главни противници Срба била „браћа из прека". Петар Опачић[9] каже, да је „рад на студијској обради Првог светског рата у Краљевини Југославији практично прекинут 1929. године с циљем да се избегну неспоразуми и трвења око тог питања. Такође је потребно наласити", вели Опачић даље, „да је краљевим указом у пролеће 1929. године под неповољним условима пензионисано 30 генерала и 80 пуковника и потпуковника, ветерана из минулих ратова. То је код тих људи, који су по природи свог позива били упућени на писање о ратним операцијама у којима су учествовали, изазвало разочарење и незадовољство, јер су у том часу видели занемаривање ратних победа српске и црногорске војске. Ово је и главни разлог због чега за наредних 12 година, колико је још постојала Краљевина Југославија, није објављено ниједно озбиљније дело са темама из Првог светског рата".

Са праксом прећуткивања пуне истине о томе ко су уистину били главни, и најљући, противници српске војске у рату 1914-1918. године (да су то били Јужни Словени из Аустро-Угарске) наставило се, у још јачој мери, после Другог светског рата — сад не више у име „историјског помирења", него у име „братства и јединства".

Историјско помирење представљало је велику шансу за рехабилитацију и нове успоне (и нове радње против Србије и Југославије) не само за бивше официре аустро-угарске војске и припаднике полиције и судства Хабсбуршке монархије, него и за све политичаре и јавне раднике, па и оне који су до последњег часа анатемисали Србију и све чинили само да не дође до стварања југословенске државе на челу са Србијом. И

9 Петар Опачић, Југословенска војна историографија о првом светском рату, зборник Колубарска битка, Београд 1984, 105.

у њиховом случају прешло се преко свега, бачен је густ вео заборава на све што су они радили, нарочито од 1914. до 1918. године, и дата им је прилика да дођу чак и до највиших положаја... Догодило се, као ни у једној другој држави, да, на пример, новоформирану Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца на Мировној конференцији, као један од чланова делегације, представља један Словенац који је био активан министар Аустро-Угарске до њеног распада!

У тако повољној клими „историјског помирења" добили су махове и многи политичари чије је време уистину било истекло и које је историја немилосрдно била бацила на своје ђубриште. То је нарочито био чест случај у Хрватској, и то не само са политичарима, већ и са јавним радницима, у првом реду онима који су у Хрватској годинама и деценијама одлучно утицали на колективну свест Хрвата. У посебној краљевој милости, у једном часу, наћи ће се, кад је о Хрватима реч, и један Миливоје Дежман, али и један Ото Франгеш. Први ће усрећити Југославију оснивањем Пресбироа, који је убрзо постао врховна власт за цензуру и ликвидацију слободе штампе. Прескочиће он тада своју сенку и заборавиће, као што су на то и други заборавили, да је још пред крај 1918. године писао у загребачком „Обзору", да је уједињење Јужних Словена најпре „проведиво у државном савезу хабсбуршком јер су сви предувјети испуњени да се узмогне развити нова државна творба.[10] Ото Франгеш, пак, постаће министар вољом краља Александра, коме тешко да није било познато, да је Франгеш, кад је и Немачка кренула на Србију 1915. године, послао телеграм немачком цару Вилхелму, изражавајући му захвалност што ће Хрвате ослободити од „српских свиња..."

Листа хрватских угледника, који су се „реафирмисали" захваљујући историјском помирењу форсираном од стране краља Александра, али и од главних политичких партија у Србији, била је уистину дуга и предуга. Није на тој листи недостајао ни бивши бан Хрватске Јосип Шиловић, иначе истакнути мађарон, ни Карло Ковачевић, познати агент — провокатор, за време рата 1914-1918. године, чак ни један загребачки полицајац какав је био Јанко Бенедоковић, познати

10 Josip Horvat, Zapisci iz nepovrata 1900-1941, Zagreb 1984, 307

мучитељ Срба за време Првог светског рата, „специјалиста за чупање браде српским свештеницима“, како је написао у својим успоменама Јосип Хорват.[11]

Кроз историјско помирење нису само политичари и јавни радници из Хрватске добили махове, услове да размахну својим крилима колико само могу, и баце у засенак све оно што би их морало дисквалификовати у новој држави, већ и из Словеније, Босне и Херцеговине, па и Србије. Да, и из Србије, јер и у њој је било људи који су током рата 1914-1918. године најтешње сарађивали са окупаторским властима и радили на томе да Србија уђе у састав Аустро-Угарске, постане само једна провинција у Хабсбуршком царству. Међу тим Србима налазиле су се и многе угледне личности, како је већ речено. Било је међу њима универзитетских професора, министара, адвоката, књижевника... Од познатијих људи, у овој групи налазили су се Војислав Вељковић, један од најбогатијих Срба свог времена, адвокат Драгутин Гођевац, бивши министри Михаило Поповић, Василије Антонић, Гиа Гершић, Вукашин Петровић, затим Стојан Рибарац, па Михаило Аврамовић, оснивач задружног покрета у Србији, и професор Универзитета Живојин Перић...

Гро ових Срба, који су 1914-1918. године окренули леђа и својој држави и свом народу, потицао је углавном из двеју политичких странака — из Народне (Националне) странке, чији је шеф био Стојан Рибарац, настале из крхотина Либералне странке, тамо у 1904. години, и Српске конзервативне странке, пре свега из ове последње. Главни идеолог ове странке, основане у априлу 1914. године, био је професор Универзитета у Београду, правник велике репутације, др Живојин Перић, један од највећих аустрофила међу Србима свога доба и истовремено непомирљиви противник династије Карађорђевића. Одсудно против југословенске идеје, као апсолутно штетне по Србију, Перић ће, и кад рат између Аустро-Угарске и Србије већ буде почео, тражити — јавно — да Србија склопи са Аустро-Угарском „међународни акт“, којим би све српске земље из Монархије биле присаједињене Краљевини Србији. Потом би Аустрија, Угарска и Србија „саставиле један велики федеративни систем...“[12]

Према наводима Драгише Лапчевића,[13] Војислав Вељковић, затим Стојан Рибарац, Живојин Перић, и министар у време краља Милана и краља Александра Обреновића, Вукашин Петровић, изјавили

11 Исто.

12 Види: Ж. Перић, О конзервативној политици, Београд 1914; као и Конзерватизам и радикализам, Београд 1914. Види и „Политика“ (мај 1915. године). Такође: Василије Крестић и Радош Љушић, Програми и статути српских политичких странака до 1918. године, Београд 1991, 493-496.

13 Драгиша Лапчевић, Окупација, Београд (?), 36-37.

су своју спремност, још док је српска војска напуштала Србију, у јесен 1915. године, да уђу у владу коју је хтела да формира команда аустро-немачких окупационих трупа, како би онда с њом закључила сепаратан мир... Немци су и самом Лапчевићу понудили да уђе у ту владу, свакако зато што им је било познато да се он, на седници Народне скупштине у Нишу, одржане 25. јуна 1915. изјаснио за склапање мира а против ратних кредита за које је влада Николе Пашића тражила одобрење од народних посланика. Лапчевић је ту понуду одбио, а људи које он помиње — нису. Вукашин Петровић је чак био први који је, док још аустро-немачка офанзива на Србију није била честито ни почела, одјурио у штаб немачког генерала Макензена да би му понудио своје услуге...[14]

Међу овим неславним именима у тешким временима српског народа и Србије 1915-1918. године, налази се и име једног цењеног песника — Симе Пандуровића, сарадника окупацијског листа „Београдске новине“. Како је изнео у својој „Исповести“ професор Живко Романовић,[15] Пандуровић је био и састављач резолуције која је донесена на збору грађана Ваљева, одржаном 21. септембра 1917. године. У тој резолуцији је, између осталог, речено: 1) да је „влада Николе Пашића са седиштем у иностранству, изгубила уставни резон, да и даље представља српски народ“; 2) да је „српски народ противан даљем проливању крви“ и да „тражи да се мир што пре закључи и ратовање Срба престане“, и, 3) да српски народ жели „да нестане свега, што је Аустро-Угарску Монархију и Србију чинило непријатељима, да би у будуће и једни и други, као добри суседи, могли посветити напоре за добро својих народа и човечанства“.

...Као и у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, и у Србији је преко свега што се збило до 1. децембра 1918. године — једноставно превучена једна велика — „путача“. Што је било током рата, настојало се заборавити. Појединци, који би за дела која су починили, и за сарадњу са окупатором уопште, у свакој држави која држи до свог угледа и достојанства, али и до права и правичности, морали бити суђени и осуђени, не само да нису позивани на одговорност, него су чак и награђени: неки министарским положајима, а неки високим функцијама у државној управи, све у духу политике историјског помирења. Било је међу њима оних који су међу првима у новој држави добили висока па и највиша одликовања, као Војислав Вељковић, коме ће орден на груди прикачити лично — краљ Петар I Карађорђевић, за тобожње заслуге на спасавању српске сиротиње од глади у време кад је, по налогу и за рачун окупатора, управљао београдском општином...

14 Вукашин Петровић био је школски друг Светозара Марковића, али у политичком смислу није с њим имао никаких додирних тачака. Био је не само један од најзагриженијих аустрофила, него и један од оних високих функционера у Србији који су директно радили за обавештајно одељење Министарства спољних послова у Бечу.

15 Види: „Балкан“, број 57-62, Београд 1920.

Тако како је било у Србији, било је и у Војводини. И тамо је све предато заборав. И тамо се догодило да су најпрононсираније непријатељи Србије, и сједињења Војводине са Србијом, били, у духу политике историјског помирења, извучени из мишјих рупа у које су се били увукли и постављени на високе положаје... Такав је случај био, на пример, са Миланом Л. Поповићем, који је и пре 1914. године преко листа „Српски народ" у Новом Саду аитовао за Угарску и о Србима у Србији писао горе него што су — како се својевремено изразио Јован Скерлић — у својим новинама писали пештански и бечки Јевреји. Мада скроз наскроз „подрепаш" (тако су честити Срби у Бачкој називали Србе-мађароне) и Поповић је у оквиру историјског помирења дошао до високих части и високих положаја, да би, 1941. године, поново постао мађарон и ушао чак и у парламент Мађарске, у време кад је у Бачкој било побијено на хиљаде Срба, између осталог и на улицама Новог Сада.

Листу „Дунав", који је излазио у Новом Саду 1921. године, служи без сумње на част, што је штампао и овакве стихове:

„Подрепаши коло воде
У Новоме Саду,
Префарбали стару фирму —
да их не познаду!"[16]

У духу политике историјског помирења, и да би се у што пунијој мери обележило државно јединство, створено је, 20. децембра 1918. године, 21 министарство у оквиру прве југословенске владе, чији је председник био Стојан Протић. Та министарства попуњена су, по речима Љубомира Стојановића,[17] „не само представницима сва три племена и све три вере, него се гледало да у њих уђу и представници готово свих покрајина и свих предратних политичких партија. Састављен је и заједнички парламент на истој основи партијске сразмере предратних партија, па су узети и неки који пред рат нису били посланици..."

Од Срба из Србије, у владу су ушла вођом регент Александра, и оба најистакнутија сарадника аустро-угарске окупационе власти, Стојан Рибарац и Војислав Вељковић. Регентовом вољом, међутим, у владу није могаоући Никола

16 „Дунав", број од 22. 5. 1921.

17 Љубомир Стојановић, Огледи на неколико савремених питања, Београд 1920, 4.

Пашић, вођ највеће политичке странке у Срба и сигурно најзаслужнији српски државник за стварање Краљевине СХС.[18]

Без обзира на случај са Пашићем, влада је ипак била — југословенска, формирана је у свему у складу са политиком историјског помирења, свеједно колико је та политика била исправна, а колико не.

Са оваквим саставом владе биле су у потпуности сагласне све политичке странке у Србији, пре свега Радикална и Демократска странка. Подржавајући прву југословенску владу оне су, и на тај начин, хтеле да манифестују своју привржености „народном јединству", политици „историјског помирења" и, посебно, оданост идеји о троименом, односно кад се ради само о Србима и Хрватима, о двоименом народу. Демократска странка је већ у свом нацрту програма[19] наглашено заузела став, да сматра „народ Срба, Хрвата и Словенаца као националну целину, једну по крви и језику и по својим осећајима, по континуитету земљишта на којем неподвојено живи и по заједничким животним интересима свог народног опстанка".

Мада су и Демократска и Радикална странка на Србе, Хрвате и Словенце гледале као на једну националну целину, ни једна од њих није била против националног тријализма, бар у најосновнијим облицима. Да је било другојачије, више је него извесно да у Видовдански устав (28. јуна 1921. године) не би ушла одредба да је назив државе — Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, државна застава — комбинација српске, хрватске и словеначке заставе, а химна — комбинација српске химне („Боже правде"), хрватске („Лијепа наша домовино") и словеначке („Напреј застава славе"). Ни грб не би био онакав какав је прописан...

Ни Демократској ни Радикалној странци није сметало ништа ни то, чак су то и подржавале, да се посланици у

18 Николу Пашића су представници политичких странака из целе Југославије једногласно изабрали за председника прве владе Краљевине СХС. Али је краљ одбио да потпише указ о томе, наводећи разлоге који нису стајали. Тиме је он извршио једну врсту државног удара, како је оцењено још тада. А све у свему била је у питању Александрова суревивост и жеља да се ослободи најзаслужнијег српског политичара и за државу и за своју династију. Из жеље да се само његово, али не и Пашићево име, веже за проглашење Краљевине СХС, 1. децембра 1918, он је то проглашење извршио на брзину, док се Пашић налазио у иностранству. Види и: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, II, н.д., 541.

19 Уп. „Демократија", број 249 од 22. 2. 1920.

Народној скупштини јавно национално опредељују — као Хрвати, Срби, Словенци, Албанци, Турци, па и муслимани, који су се иначе делом изјашњавали као Срби, а делом као Хрвати — једно време, на пример 1923. године, већином као Хрвати.

Овакво држање највећих политичких партија у Србији, а нарочито Радикалне странке, од појединих историчара није увек правилно схваћено. Речено је, пре свега за вођу радикала Николу Пашића, да прихватање тријализма, онако како је описано и какво је нашло места и у Видовданском уставу, није било ништа друго до настојање да се спречи, да се српско име утопи у општем — југословенском имену. Јер, како је то тврдио Васа Чубриловић, Пашићу југословенство није била синтеза, него негација српства. Он је хтео Југославију, али „он себи такву државу није могао друкчије претставити него као продужење Србије каква се изграђивала и развијала у XIX веку". По Чубриловићу, управо због тога, и све док је Пашић имао утицаја на вођење послова у Србији и Југославији, све тамо до 1926. године, држава се звала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца...[20]

Независно од тога како је све тумачен Пашићев став према националном тријализму, и став двеју највећих политичких партија у Србији, непорецива је чињеница, да је основно у гледању и Радикалне и Демократске странке на национално питање била мисао — да су Срби, Хрвати и Словенци један, троимен народ, а Срби и Хрвати — један двоимен народ. То је био стари Пашићев став, само једним делом произишао и из политичке потребе... У том погледу он није био никакав изузетак међу државницима и политичарима Србије. И два највећа државника Србије у 19. веку, Илија Гарашанин и Јован Ристић, били су сличног мишљења као и Пашић. Илија Гарашанин је говорио: „Народност хрватска и српска једна је, југословенска (словинска). Вјера нас на троје дијели и раставља, зато нам и не може принципом за уједињење у једну државу бити, него народност, пошто смо једно".[21] Јован Ристић је пак истицао, у једном писму Јосипу Јурају Штросмајеру из 1871. године, да „ни ми не сматрамо Хрвате и Србе

20 Уп. Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији, н.д., 461.

21 Види и: В. Ј. Вучковић, Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859-1874, Београд 1965, 274.

другачије до као један народ; ако нам вероисповест није једна, нема душе која би у данашњем веку смела у тој неједнакости наћи основа да раздвоји оно што је једно, да отуђи брата од брата".[22]

Своје „вјерују" у мисао да су Срби и Хрвати један народ са два имена, Пашић је образложио у студији „Слога Србо-Хрвата", уз истицање, да између Хрвата и Срба постоје одређени проблеми, али да главни проблем не представља питање да ли треба или не треба стварати једну заједничку државу, него око кога она треба да се формира — око Србије или око Хрватске.[23]

Исти став као Никола Пашић, у време кад Пашић још није био дошао у прилику да крмани државним бродом Србије, имао је и виђени радикал Милован Миловановић-Балачко, један од најобразованијих Срба свог времена. Године 1894.[24] Миловановић је писао, да су Срби и Хрвати „по мишљењу које влада и међу Србима и међу Хрватима, по интимном осећању сваког који се зове Србином или Хрватом, а који је у стању уздићи се до концепције укупних интереса своје народности и своје отаџбине, један исти народ".

И Самостална странка, која је настала из Пашићеве Радикалне странке, и у почетку се звала Самостална радикална странка, гледала је на Србе и Хрвате као на један народ. У програму ове странке из 1905. године речено је, између осталог, да ће странка гајити „дух југословенске заједнице". У смислу овог програма, Јован Скерлић је писао, 1909. године, да су „Срби и Хрвати увек етнички били један народ" и да су они „на добром путу да стварно, душом и осећањем, постану истоветан народ, један велики народ од десет милиона људи, бројно трећи међу Словенима, један од знатних народа у Европи, с којим се мора врло озбиљно рачунати".[25] Према Скерлићевим речима, за Јужне Словене је југословенство „не само најидеалнија и најбоља но и једина разумна и једино могућна народна политика".[26]

22 Исто, 442.

23 Никола Пашић, Слога Србо-Хрвата, рукопис, Архив САНУ, број 11. 857.

24 Милован Миловановић, Срби и Хрвати, Београд 1894.

25 Јован Скерлић, Неославизам и југословенство, сабрана дела, VII, Београд 1964, 236.

26 Исто, 237.

Напредна странка, после Радикалне странке најстарија политичка странка у Србији, такође је сматрала да су Срби и Хрвати један народ. У њеном органу, „Правди", у броју од 4. марта 1912, стајало је одштампано, да „Напредна странка сматра да су Срби и Хрвати један исти народ и по свима психичким и етничким особинама. Вера не може и не сме бити никаква сметња ни духовном ни моралном, а камо ли политичком јединству".

О Хрватима и Србима као једном народу са два имена и две вере писале су 1902. године и „Радничке новине", лист Социјалдемократске партије Србије.[27]

За припаднике толико контроверзне тајне официрске организације „Црна рука", Хрвати и Срби били су исто тако један народ. У органу организације, „Пијемонту", у броју 95. од 6/19. априла 1912. године, у чланку „Еволуцијом Револуцији", објављени су и следећи редови: „У слободној Србији, Пијемонту Српства, нема више ни једне странке која не сматра, да су Срби и Хрвати један народ. Звали се радикали, самосталци, либерали или напредњаци, ми смо у том питању потпуно сложни, и уверени смо, да се више никад неће појавити издвојено мишљење".

„Пијемонт" је и самог Анту Старчевића славио на својим страницама. „Као неустрашиви борац за слободу Хрватске, дела нашег народа који тамо живи, као антиаустријанац, Старчевић је наш народни борац. Слава му и вечан му спомен међу нама!", писао је „Пијемонт" у броју од 7/20. априла 1912. године.

У ово исто време, у априлу 1912, Анту Старчевића је славио и Јован Скерлић. У разговору са Јанком Баричевићем, тада студентом из Загреба, Скерлић је за Старчевића рекао да је био — „највећи Југословен". Објашњавајући то поближе, Скерлић је казао, да Старчевић није признавао Србе, да је порицао и само њихово име и тврдио да су они православни Хрвати, но свим тим он је у ствари хтео да каже — „да су Срби исто што и Хрвати, дакле да су једно".[28]

27 Уп. Изабрани списи Радована Драговића, Београд 1954, 214.

28 Др Јанко Баричевић, Загребачки ђаци у Србији 1912. године, „Ријеч", број 6, 1930. Цитат према: В. Новак, Антологија југословенске мисли и народног јединства, Београд 1930, 625-626.

Кад је Јован Скерлић ово говорио, у Србији се и у најширим круговима о Хрватима казивало само најлепше и стално истицало да они са Србима чине један народ, те да би требало најенергичније радити на уклањању разлика међу њима. У општој еуфорији братства са Хрватима, у Београду се јавио предлог, да се, у интересу јединства са истима, у целој Србији уведе као званично писмо латиница, уместо — ћирилице. Предлагач, извесни професор Боривоје Поповић, поручивао је у листу „Звезда" (II, за 1912. годину, страна 119) у вези с тим — „преданим поборницима православља и одушевљеним заточницима национализма" — да се „због тога ништа не брину", уз напомену — да ћирилица „није ни српска, ни чисто словенска, него је грчког порекла".

Строго узевши, опште расположење у Србији, пред Први светски рат, што теже повезивање са Хрватима, и опште уверење да су Хрвати и Срби један народ са два имена, нису били ништа необично и ништа ново. Још у време Карађорђа Петровића било је мисли у том правцу... У поруци цару свих Француза, Наполеону Бонапарти, тамо у августу 1810. године, Карађорђе је сасвим јасно рекао, да Срби — „не би хтели да одвоје своју судбину од судбине илирских провинција, где је исти језик, исти народ".[29]

Исту мисао о Србима и Хрватима — исти језик, исти народ, изразио је и Доситеј Обрадовић, народни просветитељ и будитељ националне мисли[30] *чијим су се идејама „подједнако напајали и српски родољупци с краја XVIII века и илирски апостоли око 1835. године".*[31] *„Најпростији Србин из Баната или Бачке", писао је Доситеј, „он је у Србији, у Босни, у Херцеговини, у Далмацији, по готову у Хрватској, у Славонији и у Срему у својем истом рођеном језику и народу био он восточноја, или римскоја исповедања".*[32]

Сматрајући да је језик оно основно што чини један народ, Доситеј је наглашавао, „да се закон и вера може променити, а род и језик никада".

Стопама Доситеја пошао је и Вук Караџић. Он је 1836. године написао (а штампао 1849. године)[33] *познати чланак „Срби сви и свуда",*

29 Ф. Шишић, Карађорђе, Јужни Славени и Наполеонова Илирија, у: Карађорђе, живот и дело, Београд 1923, 64.

30 Вељко Петровић, Доситеј Обрадовић, Станојевићева енциклопедија, III, 168.

31 Јован Скерлић, Слободна мисао у Србији, сабрана дела, VII, 267.

32 Избор поучних састава Доситеја Обрадовића, Српска књижевна задруга, број 86, 2113

33 Вук Ст. Караџић, Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона, I, Беч 1849, 6-7

у којем је, на основу језичких запажања и разматрања, закључио да и Хрвати чине са Србима један народ, да су пре свега Срби (са изузетком чакаваца, којима би једино приличило име Хрват). Мада је после неких 25 година (после појаве илирског покрета са својим становиштем о потпуној узајамности и јединству Срба и Хрвата, и затим југословенског покрета) написао нов чланак („Срби и Хрвати", 1861), и у многоме чему се исправио, напис у „Ковчежићу" остао је онај његов рад који ће се увек помињати у Хрватској и њеној литератури — и то само по злу. А углавном зато што је Вук у њему, како се увек истиче, одлучно порекао постојање националне особености Хрвата.

Према мишљењу српског историчара Драгослава Јанковића, Вук је тиме извршио знатан утицај на духове у Србији у правцу стварања „великосрпских варијанти унитаристичке концепције".[34]

Од стране једног хрватског историчара, Ј. Шидака, Вук је пак оптужен за негативан утицај и на саме духове у Хрватској. Његова „великосрпска идеја", треба да је — што је истину мало извесно — имала велики, чак и пресудан утицај „на формирање Старчевићеве великохрватске идеје".[35]

Опис расположења Срба према Хрватима пред Први светски рат, у Србији и Војводини, и казивање о гледању на Хрвате као на један народ са Србима, не би били потпуни, поготову кад се ради о политичарима, ако се не би макар поменуо случај са Јашом Томићем, вођом радикала у Војводини, најзаслужнијим човеком за прикључење Војводине Србији 1918. године.

Томић је 1908. године, кад се свуда и на сваком месту било навелико почело говорити о Србо-Хрватима, о Србима и Хрватима као једном народу са два имена, објавио брошуру „Како се зовемо?", у којој је настојао да докаже да се ту ради о једној неистини лансираној од стране Хрвата, о „опасној подвали", срачунатој на то, да Срби „уђу у заједничку варјачу" како би после свега могли лакше да буду убачени „у хрватски лонац".

Доследан овом свом ставу, Томић је и 1919. године, кад је југословенска држава већ била створена, тврдио исто. У

34 Драгослав Јанковић, Концепција српско-хрватског националног унитаризма у Хрватској и Србији 1903-1918, Зборник правног факултета у Новом Саду, IV, 1970, 328.

35 Ј. Шидак, Југославенска идеја у хрватској политици до првог свјетског рата, Encyclopedia moderna, 3-4, 1967, 12; Прилог развоју југославенске идеје до 1914. године, Наше теме, 8/9 - 1965, 1302

брошури „С ким ћемо и куда ћемо?", он је истицао, да „ништа не може бити опасније него у великим, државним питањима полазити са погрешног, лажног гледишта. Ако се организација наше нове државе спроведе тако, као да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, а они нису, онда се нећемо лепо провести и брзо можемо бити спремни на необично много и разно — којешта..."

„...Већ се и досад показало — писао је Томић — да Срби, Хрвати и Словенци имају засебних, оправданих тежњи, којих се не могу одрећи и то, не олако, него никако. Треба узети у рачун, да је име народно — светиња народна, јер је с тим именом везана историја његова, живот његов, сви народни обичаји, једном речи, развитак његов. Стога врло лакомислено суде, који се надају, да ће Србин оставити своје име и назвати се Југословен. Неће то ни Хрват, неће ни Словенац... Са народним именом везана је цела прошлост наша и немогуће је то име одцепити од будућности, бар не за догледна времена. За недогледна времена је недогледна и политика..."

По Јаши Томићу, тада, 1919. године, код Срба, Хрвата и Словенаца „у невреме је дошло силом не збратимљавање, него јединство, које још правог смисла нема". И услед тога, „погрешке ове политике показаће се брзо" и „на жалост оне могу бити врло кобне... Што год више будемо наговарали сами себе да смо једно, тим ћемо све мање постићи да се изравнамо и изједначимо. Са обмањивањем се не долази до циља, а најмање до великог циља, народног циља. Треба у великој политици разликовати интересе међусобне, то ће нас најпре сјединити. А неће нас никад сјединити ни зближити оно, што — није истина".

Мада је Јаша Томић био велики заслужник за Радикалну странку у Србији, још из времена када је она била на мети секире краља Милана Обреновића, и велики поверилац Николе Пашића због услуга које му је учинио приликом његовог бекства из земље 1883. године, њему је вођство Радикалне странке оштро замерило због обрушавања на гледање да су Срби и Хрвати један народ са два имена. Сматрало се да он тиме штети странци, Србији чак, и да се обара на једну општеприхваћену истину... Стојан Протић, вазда дежурно перо Радикалне странке, у једном часу и најубојитије, добио је 1910. године задатак да докаже да Томић „смртно греши" што

уопште доводи у питање да су Хрвати и Срби један народ... „Теорија о једном народу", писао је Протић, „која одговара науци и фактичном стању, има све добре стране идеје о народном јединству и не смета ни једном делу народа да своје особине и историјске успомене негује и развија".[36] По Протићу, „онде где је језик тако један и у крајњим деловима тако сличан, као што је то у Срба и Хрвата; онде, где се масе народне тако додирују и мешају; онде где се за интелигенцију сваки дан све више средстава има за развијање и ширење идеје о народном јединству, — ту је неопростива погрешка једнако говорити о два народа, и истицати разлике, у место сличности и спољних веза". По Протићу, на Томића, да формира мишљења, да су Срби и Хрвати два народа, могла је да утиче само „једна скроз погрешна, скоро луда теорија да, кад неко признаје народно јединство Срба и Хрвата, он мора из тога извести закључак, да су сви Срби Хрвати, или сви Хрвати Срби, или да је Србин и Хрват сасвим све једно, да се тиме негирају нарочита обележја и разлике, које су и једнима и другима драге, па чак и свете". Како се Протић још изразио, „таква је теорија могла постати само на оном земљишту, на коме се родила теорија политичког народа" (Ту је он пре свега мислио на Мађаре, а затим и на оне Хрвате, који су и сами ту теорију прихватили у односу на Србе у Хрватској).

Тако се углавном, у прошлости, а затим пре и после Другог светског рата, мислило у Србији и Војводини, у политичким круговима пре свега, о Србима и Хрватима. Што се тиче Хрвата, за њих се никако не би могло рећи да су у исто време и у већини гледали на Србе и Хрвате као један народ, мада је још Мавро Орбини, у свом историјском делу „Il regne degli Slavi", штампаном 1601. године, истицао да су Хрвати „сасвим исто што и Рашани или Срби" и да су Срби — „центар свих Јужних Словена".[37]

36 Овај чланак изишао је у „Самоуправи" и као и неки други чланци на ову тему био је потписан псеудонимом — „Од једног новинара". Сви ти чланци објављени су 1911. године у књизи „Хрватске прилике и народно јединство Срба и Хрвата" (Види посебно стране: 15-16 и 75-78). Јован Скерлић је за ову Протићеву књигу рекао да је писана „са познавањем предмета, са дијалектичарским способностима, јасно, и, што је главно, убедљиво".

37 У новије доба, мисао о националном јединству свих Јужних Словена у Хрвата је први формулисао Људевит Гај (илирска народност). — На Србе и Хрвате као један народ у једном тренутку гледао је и бан Јелачић, који је 1849. истицао да су му „Србљи" од „негда исто тако драги као што су и Хрвати" и да он „обадве ове стране нашега народа држи од негда за једно тијело и једну душу" (Писмо бана Јелачића од 1. марта 1849. српском патријарху Јосифу Рајачићу, види: Димитрије Кириловић, Бан Јелачић о српско-хрватском јединству, „Политика", Београд 19. 9. 1928) — Фрањо Рачки, блиски сарадник бискупа Штросмајера, писао је да су Срби и Хрвати „два племена једнога те истога народа раздвојена само повјешћу" (Види: Т. Смичклас, Живот и дела Фрање

Само је мањина Хрвата међу политичарима, поготову кад се радило о Србима изван Хрватске, била спремна да прихвати мисао о једном народу са два имена... Та мањина, у исти мах, и то ваља рећи, била је у Хрватској једино припрадна да прихвати и заједничку југословенску државу изван оквира Аустро-Угарске. Већина, и то до последњег часа, била је или за велику хрватску државу у оквиру Хабсбуршког царства или пак за југословенску државу али опет под егидом Беча... Чак и прваци Старчевићеве странке права, за коју се у хрватској историографији после Другог светског рата по сваку цену настојало да докаже да је малтене одувек била југословенски оријентисана, изјашњавали су се и 1917. године, када је крај Аустро-Угарске већ био очевидан, за формирање у оквиру Аустро-Угарске „краљевства хрватског, самосталног и слободног" (са Хрватском, Славонијом, Далмацијом, Босном и Херцеговином, Корушком и Крањском).[38] *И у исти мах наглашавали, да „нема Југославије нити ће је икада бити, али ће бити хрватске државе, док постоји монаркија..."*[39]

За разлику од политичара и државника Србије, ни та мањина Хрвата — политичара која је прихватала идеју да су Срби и Хрвати један народ са два имена, и опредељивала се за заједничку државу са свим Србима и осталим Јужним Словенима, није, међутим, у томе била у потпуности постојана. Она је истицала да Хрвати и Срби, као и остали Јужни Словени, чине један народ са више имена, али само док се то уклапало у њене политичке планове. То исто важи и за њен однос према заједничкој југословенској држави...

Пример Франа Супила и Анте Трумбића у свему потврђује напред речено. И један и други припадали су оној групи Хрвата која се 1914. године обрела у емиграцији и ушла у Југословенски одбор (основан, како је већ казано, на иницијативу Николе Пашића, а не њихову, каквих тврђења има);[40] *они су од 1905. године, кад је формирана Хрватско-српска коалиција, говорили и писали да су Срби и Хрвати један те исти народ, да они „посвуд сачињавају један једини народ са два равноправна имена."*[41] *Сам Франо Супило, објашњавајући свој став о једном српско-хрватском народу, истицао је између осталог:*

Рачкога, Загреб 1895, 63). — Тадија Смичиклас, опет, да „Срби и Хрвати јесу један народ са два имена, с двије политичке хисторије, са двојима у књизи писменима, а са три вјере" (Т. Смичиклас, Хрвати и Срби, чланак објављен 19. 3. 1888, цитат према: В. Новак, Антологија југословенске мисли, н.д., 443).

38 Реч првака Старчевићеве странке права С. Загорја, Стенографски записци Хрватског сабора, III, 115.

39 Реч првака Старчевићеве странке права, Драгутина Хрвоја, на седници Хрватског сабора од 9. августа 1917, Стенографски записници ХС, V, 561-579.

40 И код Васе Чубриловића се чита, да су „иницијативу за оснивање Југословенског одбора дали углавном Хрвати и Супило", што представља чисту конструкцију (Историја политичке мисли у Србији, н.д., 509).

41 Види: Ф. Супило, Политика у Хрватској, Загреб 1953, 132

„Ако се постави на становиште, да су Срби и Хрвати два посебна народа, или макар само два посебна племенска индивидуалитета, а не један једини и јединствени народ са два народна имена, онда је математички сигурно и неизбјеживо, да се, у положају у коме се налазе, морају развити овакове утакмице, борбе и лицитација. Морају зато, јер, пошто су и једни и други исто, а опет нису, или неће да буду исто, то силом околности један другоме ео ипсо постаје најнепосреднијим, најопаснијим непријатељем. Јер ни Њемац ни Мађари ни Талијани не моју тако лако и брзо отети Хрвату њеову хрватску народност, као Срби, и обратно, нитко неће то исто Србима моћи учинити као Хрвати. Треба се замислити у овај луди, а толи страховити проблем, у коме се налазимо у етничким законима, пак ће се онда на ствари друкчије гледати".[42]

У време Првог светског рата, кад се нашао у емиграцији, Супило је, једно време, поготову док му је била потребна подршка владе Србије, и морална и финансијска, продужио са изјашњавањем — да су Срби и Хрвати „један и јединствен народ са два народна имена". Уверавао је и Пашића, и то не једном, да њеова вера, „и хиљаде других, који стоје на начелу народног јединства, јесте, да Хрвати, Срби и Словенци од Триплава до Тимока сачињавају један те исти народ са једним те истим језиком а само са три народна имена".[43] *Касније, пред смрт, Супило ће у многоме променити своје мишљење. Од југословенства, окренуће се хрватству, деловаће, и јавно и тајно, управо — против јединства, у циљу стварања не једне заједничке државе са Србијом, већ једне посебне и од Србије независне хрватске државе.*[44] *Први корак који је предузео у том правцу био је предлог Хрватима, члановима Југословенског одбора, да раскину све везе са Србијом и њеном владом и оснују посебан Хрватски одбор...*

Случај са Антом Трумбићем, који је за све време рата био председник Југословенског одбора, доста је сличан... И он је за време бављења у иностранству, током рата 1914-1918. године, све тамо до пред сам крај рата, истицао да су Јужни Словени један народ са више имена и да је, већ и због тога, стварање једне независне јужнословенске државе и нужно и оправдано. Ставиће он и свој потпис на у овом смислу састављену Крфску декларацију... Како се, међутим, данас поуздано зна, све то није био израз неког њеовог дубоког уверења, већ израз политичке потребе и нужности, више један пут и начин да се остваре одређени политички циљеви. А ти циљеви сводили су се на то, да се од сила Антанте, кад за то дође прави моменат, затражи, да „југословенски народ" са територије Аустро-Угарске буде признат као савезнички народ, а Југословенски одбор — као њеов једини легитимни представник...

То што је стално имао на уму, и дуго крио као змија ноге, Трумбић је — види се то и из грађе о стварању југословенске државе — покушао да оствари уз помоћ сила Антанте, пре свега Велике Британије, непосредно пред крај великог обрачуна међу народима Европе. На дан 7. октобра 1918. године, он је упутио меморандум влади Велике Британије, у којем је, између осталог, рекао, да југословенски народ изван Србије има пуно право на независност, „чак и без обзира на то, да је ту и Србија. Егзистенција Србије као државе од исте расе никако не може да стави наш народ у инферioран положај".[45] *Али, ово није било све што је Трумбић учинио у овом месецу, у којем је српска војска тукла своје последње бојеве за заједничку југословенску државу. На дан 31. октобра 1918. године, он се обратио влади Сједињених Држава Америке са молбом да њене трупе окупирају главне тачке у Далмацији, Истри, Крањској, Хрватској и Славонији. Пре тога, пак, 21. октобра 1918. америчком амбасадору у Паризу лично је предао један војни план за инвазију савезничких трупа на Јадранском мору, код Шибеника. Како стоји у њеовом шифрованом телеграму Југословенском већу у Вашингтону, главно је било да се „за окупацију" Хрватске и Далмације не употребе „нити талијанске нити српске трупе".*[46]

Кад је проглашена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, у Београду се за све ово што је чинио Трумбић — до у детаљ знало. Па и више од тога. Али, у духу историјског помирења, од тога се није хтело правити питање. Све је препуштено забораву и историји. Уместо макар моралне каштиге, Трумбић је, указом регента Александра, наименован за министра спољних послова у првој влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, да би само коју годину потом стао уз хрватске сепаратисте. Оне најекстремније. Године 1932, користећи своје „јаке везе" са министарством спољних послова Велике Британије саставиће једну од најбесрамнијих оптужби против Југославије и Србије, и Срба као народа у целини. У тој оптужби, намењеној британској влади, али и британској јавности, он ће, између осталог, рећи, да је Србија 1918. године наметнула „виа факти" независној хрватској држави (!) „и осталим овамошњим земљама своју војничку хегемонију, која је донела турски систем: спахија и раје..." Услед тога, „Хрвати су на посебан начин као народ и као људи понижени и увређени, оштећени и упропашћени... Они немају никаква права него само тешке и несразмерне дужности..."[47]

42 Исто, стр. 123-124

43 Уп. Драгован Шепић, Писма и меморандуми Франа Супила (1914-1917), Београд 1967, 15-17

44 Извештај председника Српске академије наука, Јована Жујовића, српској влади из Лондона, види: В. Казимировић, Н. Пашић и његово доба, II, 352.

45 Д. Јанковић-Б. Кризман, Грађа о стварању југословенске државе (1. I -20. VII 1918), Београд 1964, I, 336.

46 Уп. Љубо Леонтић, О Југословенском одбору у Лондону, Загреб 1961, 79-81.

47 Уп. Љубо Бобан, Контроверзе из повијести Југославије, Загреб 1987, 17-18, 32.

Кад би се сабрало све оно што је везано за историјско помирење, такво какво је оно било и како је спроведено, закључак би могао бити само један: да је оно највише штетило самој југословенској држави, а највише користило њеним непријатељима... Што се тиче Србије и Срба, политичара и државника који су их водили, они ће се, сви заједно, и због политике историјског помирења, наћи на оптуженичкој клупи... Посебно ће им се ставити у кривицу, да су ставовима о једном двоименом, односно троименом народу хтели да остваре хегемонију у држави. У историографији, и то српској, после Другог светског рата, покушаће чак да се докаже и то, да је Вук Караџић, са својим тврђењем да Хрвати, осим једног малог броја чакаваца, не постоје као нација, добио следбенике у радикалима Николе Пашића и „једном делу конзервативних политичара Србије", који су, „у својој шовинистичкој и хегемонистичкој визији унитаристичке Велике Србије", цитирамо једног од тих Срба — историчара, „сматрали да Срби на читавом југословенском подручју чине велику и бољу већину, те да се Хрвати треба њима да потчине или временом у њих претопе..."[48]

Никола Пашић, међутим, изјавио је у Народној скупштини, 1923. године, следеће:

„Да смо ми хтели да не будемо браћа и да не будемо заједно и да не лечимо традиције које су остале од Аустрије и Мађарске, — онда бисмо ми, да смо то хтели, на то пристали још онда, кад су нам давали за време рата Славонију, Срем, Војводину, целу Босну и Херцеговину, Далмацију до близу Шибеника — то је све давано да буде српско, да буде Србија..."[49]

2. Србофобија и антисрбијанство

Уз „историјско помирење", једно од главних обележја времена у којем је основана и трајала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевина Југославија, било је стално атаковање на Србију и Србе у њој и, уопште узев, бујање србофобије, посебно у виду антисрбијанства.

48 Д. Јанковић, Концепција српско-хрватског националног унитаризма, н.д., 342.

49 Говор Н. Пашића на IV редовном састанку Народне скупштине, 7. јуна 1923 (Уп. Споменица Н. Пашића, 108).

Све то било је на неки начин, у ствари, продужење рата између Јужних Словена из бивше Аустро-Угарске и Србије, започетог 1914. године, али у другој форми и другим средствима.

Још пре него што су сасвим и утихнуле фанфаре славља означујући рођење Краљевине СХС, Србија се, у држави коју је створила не само себе ради, нашла на оптуженичкој клупи, оној најгоре врсте. Окривљена је за све и свашта, између осталог и зато што се определила за Југославију, и што је Југославија створена у облику и на начин на који је то учињено.

Каменом на Србију бацила су се, после 1918. године, и многа њена рођена деца, и продужила чак да се бацају кад се већ на видику било указало друго разбијање Југославије. Тамо у 1991. години, јавиће се појединци — академици, који ће покушати да докажу, да би Срби изван Србије, само да се Србија није толико заложила за Југославију, имали веће шансе да обезбеде своја права у држави у којој се Србија не би налазила. Остваривали би, по тврђењима тих појединаца, Срби изван Србије, у том случају, „висок степен свог националног идентитета", какав су остваривали у Аустро-Угарској...[50]

Непрестано је, између два светска рата, пребацивано Србији и Србима у њој, да су „занемаривали све разлике у народном карактеру, да су све изједначавали и за све скројили једнако одело, не знајући да се при том снађу у чаробним формулама: сложена држава, федерализам, аутономизам, унитаризам, централизам",[51] и, нарочито, да, занесени „романтизмом свог национализма" нису „гледали стварности у очи и нису ствари посматрали онако, како оне јесу".[52]

У нападима сваке врсте на Србију, и са свих страна, поготову у првим годинама постојања Југославије, изношено је (од стране неких Срба из Србије) да Србија и Срби греше што заборављају да српски народ „није гинуо за федерализам и аутономије, и слична уређења државе, није гинуо за државу која ће личити на бившу Аустрију, него је гинуо за државу, која ће бити унутра једно, и која ће личити бар нешто на Србију".[53]

50 Академик Мића Поповић, НИН, Београд 5. 4. 1991, 42.

51 Др Тодор Лазаревић, 27. редовни састанак Народне скупштине, 26. 2. 1937.

52 Др Мирко Косић, 23. редовни састанак Народне скупштине, 20. 2. 1937.

53 Велизар Јанковић, XXI редовни састанак Уставотворне скупштине, 22. 4. 1921. године.

Из редова Хрвата, оног малог броја који се изјашњавао иначе за Југославију, оптужбе Србије ишле су и у том правцу, да Србија исувише мало чини за Југославију... „Није Србијино“, чуло се из уста тих Хрвата и у Народној скупштини,[54] „ да се ушанчи у Српству и да у ноћној тишини броји дукате и златнике својих борби, погибија и успеха. Њено је, да Југославији и југословенству да своје срце љубави, своју душу доброте...“

На рачун Србије, одмах по стварању Југославије, изречени су и многи прекори из Босне — од Срба, који су сматрали да их је Србија оставила на цедилу, не прихвативши непосредно уједињење Босне са њом, проглашено крајем новембра (27) 1918. године.[55]

Најчешћи напади на Србију, у збиру узето, долазили су из Хрватске, и они су почели истог дана када је и проглашена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. године. Један од ретких хрватских политичара који је устао против тога био је др Анте Тресић-Павичић.[56] „Ја видим на моју жалост“, чита се у листу „Демократија“ од 8. септембра 1919. године, „да највише тужби долази из Хрватске... Српска крв је залила наше државно хрватско право, она је учинила, да опет процвате, она нам је дала потпуну самосталност, потпуну слободу и избавила нас од аустријског и мађарског јарма. Она нам је дала часно место у грбу државном. Шта можемо више да тражимо; шта нам могу српска браћа дати више, но што су нам дала?“

Хрватима, оној већини, уза све друго, није било право ни што је Београд постао престоница југословенске државе. Проглашење Београда за главни град заједничке државе

54 Др Јанко Баричевић, 23. редовни састанак Народне скупштине, 20. 2. 1937.

55 До изјашњавања Срба, али и многих муслимана, за прикључење Србији дошло је у читавом низу места, а најпре, и најмасовније, у Бањалуци и Бихаћу (са округзима). Влада Србије је, међутим, то изјашњавање прекинула — из разлога који нису сасвим објашњени. Може се претпоставити, међутим, да је влада Србије тако поступила због ситуације каква је била у Сарајеву, где су, у влади и Народном већу, имали знатан утицај босански Хрвати, с једне стране, и, с друге стране, да би се избегле трзавице са Народним вијећем у Загребу, за које је било везано и Народно веће у Сарајеву. Види и: Хамдија Капидић, Босна и Херцеговина у вријеме аустро-угарске владавине, Сарајево 1968, 282.

56 Анте Тресић-Павичић, књижевник, политичар. На почетку рата 1914. интерниран и затворен, мада је био посланик Царевинског већа у Бечу. Године 1917, кад је пуштен на слободу, оштро иступао у Царевинском већу против аустријске власти, оптужујући их и за злочине над српским народом. Био је посланик Краљевине СХС у Мадриду и Вашингтону.

протумачено је као доказ тежње за српском хегемонијом, за владање Србије Југославијом. У том смислу писано је и у историографији — и после Другог светског рата. Војни историчар Петар Томац, на пример, рећи ће без зазора 1954. године, да је Београд „постао главни град версајске Југославије просто утицајем српске политичке премоћи“.[57]

Тешке речи на рачун Србије, и њених државника, исказане су и поводом припајања Италији одређених хрватско-словеначких области. Како у тренутку када је до тога дошло, тако и између два светска рата, а и после Другог светског рата, то питање се увек поново потезало, и увек се — и у историографији, нарочито хрватској — истицало, да је тиме извршена „продаја националних територија“, да су чињене „концесије италијанском империјализму“, да је то била — „капитулација...“

Што све ово није било тачно — за заговорнике таквих теза није било битно. А то није уопште било тачно и за то постоје безбројни докази... Све је чињено, од стране Београда, а у границама политичких, војних и економских могућности државе, да се задобију што повољније националне и стратешке границе. Међутим, међународне прилике нису биле повољне... Сем тога, после 1918. године, Италија је била сила првог реда, а српска војска сама још увек није била способна ни у ком погледу да против ње води рат... Хрвати пак, нису били вољни да ратују... У лето и јесен 1919, у јеку највећих конфронтација са Италијом, када је Врховна команда у Београду донела одлуку о формирању „далматинских трупа“ ради одбране од Италије, покрајинска влада за Далмацију оспорила је право војним властима у Београду да позивају под заставу обвезнике из појединих срезова, из Имотског и Вргорца, на пример.[58]

Као мало која област и Југославији после 1918. године, Србија је ваљала за обновом. У њој је било све порушено и уништено, како је већ изнесено. Али средстава за обнову није било... и са њом скоро да није ишло никако. Па ипак, и упркос томе, а с очевидним циљем да се обнова у Србији у што већој мери успори, па и спречи, дигнута је повика — да

57 Генерал-мајор ЈНА Петар Томац, Стратегијски значај Београда, у: Ратна прошлост Београда, Београд 1954, 14

58 Види и: М. Бјелајац, Мит о продаји западних граница, НИН, Београд 12. 11. 1989.

Србија плаћа све остале земље, а нарочито Хрватску, ради своје брзе обнове.

Како се Србија, у истину упућена само на себе, споро опорављала, показује пример Шапца, који је са Мачвом у рату претрпео веће материјалне штете него цела Хрватска. У граду, све до пред крај 1920. године, није било обновљено ниједно једино индустријско предузеће, није подигнута ниједна једина нова грађевина, нити стара оправљена и доведена у предратно стање...[59]

У целој Србији, са подизањем и оснивањем нових фабрика ишло је врло, врло споро, и углавном су се нове фабрике почеле отварати негде на десет година пред Други светски рат, па и касније (Позната хемијска фабрика „Зорка" пуштена је тако у погон тек 1938. године, и у њу је био инвестиран страни капитал, пре свега, чешки и белгијски).

Какво је стварно стање било у Србији у привредном погледу, види се и из податка да је до 1931. године у више наврата избијала — и глад. Највећа глад забележена је крајем 1927. и у првој половини 1928. године. Чак је и у толико богатој и родној Мачви, делимично и због суше, с почетка 1928. године регистровано 50 хиљада сељака без довољно намирница и сточне хране, па је власт морала набављати кукуруз и делити га угроженима...

Управо на примеру Мачве, тешком страдалнику у Првом светском рату, углавном од руке Јужних Словена у аустро-угарској војсци, најбоље се види како се Србија споро обнављала после 1918. године. У овој области, све до 1. маја 1936. године није био поправљен ниједан једини километар пута. „Од како је ратни хаос путеве развалио и учинио их непроходним", говорио је 1936. године народни посланик Драгутин Јанковић, „до данас није ни пет пара утрошено на поправку тих путева. Данас мачванском сељаку кад падне киша треба да упрегне три пара волова, да извуче метар жита од Причиновића до Шапца..."[60]

Колико је Србија била запостављана после 1918. године, показује и податак да је она, иако је у рату претрпела далеко највеће штете, при подели добијених репарација била у свему изједначена са осталим крајевима Југославије, па и оним областима у којима за цело време Прве светске рата није било никаквих разарања нити су у њима вођене икакве борбе...[61] *Тако је испало да су Хрватска и Славонија имале право на ратну одштету од 2659 милиона златних франака, Словенија — 1.555 милиона, Босна и Херцеговина 675.5 милиона, Далмација 695.5, а Бачка и Банат — 110 милиона златних франака. (Стварна штета у Србији премашивала је 6 милијарди златних франака)*[62]

59 Др Павле М. Јосић, Шабац и околина између два светска рата, Шабац у прошлости, IV, Шабац 1984, 223.

60 Исто, 261.

61 Чедомил Митриновић, Животни кругови Хрватства, н.д., 320.

62 Др Никола Вучо, Аграрна криза у Југославији 1930-1934, Београд 1968, 2.

У оптуживању Србије после 1918. године, у пањкању и насртајима на њу, учествовао је у великој мери и чиновнички, управни, апарат из времена бивше Аустро-Угарске, који је и по проглашењу Југославије остао на својој дужности. Тај апарат, бројан, и после 1918. одговоран само покрајинским владама (у Хрватској, Словенији, Босни и Херцеговини, Далмацији) обављао је свој посао крајње немарно и рђаво, да се то граничило са правом саботажом. А рађено је тако с циљем, да би се народу показало да је за све то Србија крива, да она наређује да се тако ради... Колико се далеко ишло у томе, и уопште у омаловажавању тек формиране државе, илуструје и чињеница, да су судови у Босни и Херцеговини, упркос упозорењима југословенске владе из Београда, дуго упорно изрицали пресуде „у име Његовог царског и краљевског апостолског величанства..."

У Хрватској је била стална пракса, после 1918. године, да полицијске власти, које су такође потицале из времена бивше Аустро-Угарске и које су примењивале прописе чак из времена Баховог апсолутизма,[63] при изрицању казни грађанима обавезно говоре да се то чини по наређењу централних власти и да одговорност за то пада на Београд и Србију.

Чак су и за порез, који је у Хрватској после 1918. године наплаћиван по прописима Аустро-Угарске, окривљивани Србија и Срби из Србије.

Докле се све ишло у изналажењу повода, и разлога, да се Србија оптужи и прикаже као непријатељ Хрватске и Хрвата, говори случај са таксама за псе. Ову таксу, 1920. године, прописале су неке општине у Хрватској по одлуци жупанијских власти. Али је то најширој јавности представљено као још један покушај Србије да дође до „хрватских пара".[64]

63 Бах (Bach) Александер, барон, аустријски државник (1813-1893), од лета 1849. министар унутрашњих послова, заступник бирократског апсолутизма (Бахов систем). Чиновници, које је он слао у Хрватску, називани су — „Баховим хусарима".

64 Експозе министра финансија Краљевине СХС, Косте Кумануди, Стенографске белешке са 34. редовног састанка Народне скупштине од 20. 5. 1921. године.

Напади на Србију, и њено окривљавање били су у Хрватској по формирању југословенске државе толико раширени, да је посланик др Душан Поповић, на седници Привременог народног представништва у Београду, еуфорично узвикнуо:

„Јесмо ли ми Србијанци за то ту, да према Хрватима стално будемо на оптуженичкој клупи? Изгледа као да смо им ми наметнули јединство, као да смо их присилили и да их силом држимо... Па нека иду куд хоће и нека раде шта хоће..."[65]

Атаковање на Србију и њено проглашавање за обавезног кривца за све што се догађало у Хрватској није била појава везана само за прве године постојања југословенске државе. То је била стална пракса... И у познатим „Загребачким пунктацијама"[66] из 1932. године, Србији је стављен сто и један грех на душу, па је испадало да она „цвета у благостању" на рачун Хрватске и других југословенских земаља, али пре свега Хрватске. Против таквих уистину бесмислених оптужби устао је и Драгољуб Јовановић, вођ левих земљорадника у Србији, а у то време велики подржавалац вође Хрватске сељачке странке, др Влатка Мачека. „Србија је у горем положају од многих пречанских крајева", писао је Јовановић. „Она је тужна, дужна и ружна, ојађена и осакаћена, са милион мртвих у рату, испражњена и порушена у бежанији и под окупацијом. И данас је још збуњена и поробљена. Српски сељаци су зависни од власти, задужени до грла, гладни хлеба и мршави као Христос, исушени као сараге, одрпани као просјаци. Зар су они хегемонисти? Зар они дају пречане?"[67]

По тексту Драгољуба Јовановића од хегемоније Србије, на шта се стално указивало нарочито у Хрватској, није Србија, ако је те хегемоније и било у неком виду, имала никакве користи. Добитници су били „пречански индустријалци", будући да је управо у пречанским крајевима, дакле у областима бивше Аустро-Угарске заштићена индустрија била најразвијенија, а исто тако и друге гране привреде, закључно са банкарством.

Како је Драгољуб Јовановић посебно наглашавао, ако је у Југославији неко уопште имао превласт, онда су то били двор и дворска камарила, бирократија и крупан капитал, на који је и двор био упућен, а тај крупан капитал био је управо сконцентрисан изван Србије, у Загребу.

Кад су подизане оптужнице против Србије, и кад се покушавало да докаже да у Југославији влада турски режим, да су Срби — спахије, а сви остали, пре свега Хрвати — раја, онда се, уз друго, истицало — да је „српска хегемонија заузела све позиције... Двор је био српски, дипломација је била у рукама Срба, српски је био официрски кор и команда и у жандармерији и у војсци, у којој су Хрвати, и сви други, били само људски материјали..."[68]

Шта се све користило за нападе на Србију, и износило као доказ да Србија „процветава" на рачун свих осталих југословенских земаља, нарочито Хрватске, види се и из већ поменутог меморандума који је 1932. године упутио британској влади Анте Трумбић, својевремени министар спољних послова у првој влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

„У Београду се", каже се у том документу „Универзитет дотјерује, да постане српска 'Сорбона' дочим Хрватско свеучилиште у Загребу, које смо ми Хрвати подигли, са свим факултетима, својим народним прилозима и средствима бившег аутономног буџета, кад у Београду, пријестолници Краљевине Србије није било више од три до четири факултета, има да се квалитативно снизи до степена једног колеџа. Из наших школа избачени су хрватски уџбеници а уводе се српски из Београда, инфериорни по садржини, али штампани ћирилицом...

...Београд, једна обична повећа балканска варош, изграђује се као велеград са мостовима на Сави и Дунаву, каквих је мало у Европи. Какав је Београд изградила Србија за сто година своје независности, а какав смо ево ми изградили у самих 14 година помоћу 'народног јединства'...!"

Трумбић је оптужио Србију и за закључење такозваног Блеровог зајма за изградњу железничке пруге Београд — Бар. У меморандуму којег се овде држимо, он је рекао да та пруга пролази кроз пусте крајеве и да се она гради само због тога да би послужила за „стратегијску обрану српских земаља и за економско подизање Србије и Београда, а затим изградњу храма Светог Саве на Врачару"![69]

65 Стенографске белешке са седница Привременог народног представништва, св. I - IV.

66 Пунктацијама (Сељачко-демократске коалиције, Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића) названа је резолуција донесена 7. новембра 1932. године, чији је састављач био др Анте Трумбић. У овој резолуцији речено је, између осталог, да „српска хегемонија, својом неспособношћу, помоћу насиља и неморалних метода, држећи у својој руци сву државну власт, делује деструктивно, уништавајући моралне вредности, све напредне установе и тековине, материјалну имовину народа, па и његов духовни мир..."

67 Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис, Архив Југославије, II, 283.

68 Види: Љубо Бобан, Контроверзе, н.д., 35.

69 Исто, стр. 17-18.

У кидисању на Србију, и оптуживању Србије за хегемонију, за ирабљивање свих других области у Југославији, учествовали су, од саме 1918. године, и одређени кругови у Војводини, пре свега они који су више упирали своје погледе према Загребу него према ближем и у сваком погледу блискијем Београду.

Добрим делом и под утицајем Загреба, ови кругови, привредни у првом реду, налазили су за све тешкоће у Војводини само једног кривца — Србију. Србија је била крива и за уистину високе порезе, иако су стварни узрочници тако високих пореза биле Хрватска и Словенија, будући да су, мада најразвијеније у држави, плаћале у целини узето знатно мање пореза од Војводине. Док је у Војводини, у 1926. години, на пример, сваки порески обвезник платио 355 динара на име пореза, у Словенији је платио 191, а у Хрватској само 159 динара...[70]

У настојању да се Србија прикаже пошто-пото у што горем светлу, у Војводини је она оптуживана не само за високе порезе, него и за скупу електричну енергију (1926. године киловат је стајао у Војводини 9 динара, а у Словенији — само три динара), чак и за мале дотације шегртским школама (700 хиљада годишње, док је Словенија добијала дотацију из државне касе од 5 милиона 700 хиљада, а Далмација — 5 милиона, и тако даље).[71]

Прва оптужба Србије, или, у сваком случају једна од првих оптужби после 1918. године, била је везана за валутну реформу,[72] за замену аустро-угарских круна за динаре. Пошто је замена извршена по курсу четири круне за један динар, а не по курсу 1:1, дошло је до најоштријих протеста како у Словенији и Хрватској, тако и у Босни и Херцеговини и Војводини. Од свега је створено крупно политичко питање у овим земљама и хтело се силом доказати, да је таквом заменом новца, Србија „напунила своје џепове", што је било далеко од сваке истине. Тада је, у Загребу, створена крилатица, која се могла чути и у Војводини: „Док је био Фрања — свако ј' им'о права; кад је дош'о Карла — свако ј' им'о пара; а кад дође МОРЕ БРЕ, тај однесе паре све".[73]

Фама створена 1919. године, да је Србија, кроз замену новца згрнула силна средства од земаља из бивше Аустро-Угарске, продужила је да траје до наших дана. И још увек се она, пре свега у хрватској и словеначкој историографији, наводи као пример и „преварантске" и „експлоататорске" политике Србије у време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.[74]

У низу оптужби Србије после 1918. године крупно место заузимале су тврдње којима се хтело да докаже, да је Србија починила највеће могуће злоупотребе током спровођења аграрне реформе, иако су у те злоупотребе били пре свега умешани — Хрвати, као министар правде, др Едо Лукинић. Он је био тај који је, на пример, скинуо секвестар са имања грофа Турн-Таксиса (72 хиљаде катастарских јутара)...

У ствари, у настојању да се свака прилика искористи за оцрњење Србије, анатемисана је и сама аграрна реформа и њено спровођење уопште, при чему се забашуривало да су први министри за аграрну реформу, сви од реда — били Хрвати (Фрањо Пољак, Хинко Кризман, и други).

Националистички кругови у Хрватској, у вези са спровођењем аграрне реформе, окривљавали су Србију, између осталог, за насељавање Срба из Лике, Далмације, Босне и Херцеговине у Славонији, на „најбоље властелинске земље".[75]

Према оптужбама подигнутим против Србије у вези са аграрном реформом, од ове уистину револуционарне државне мере имали су користи само — Срби, а никако, на пример, Хрвати и муслимани. А било је управо обратно... У Босни и Херцеговини чак је било крајева у којима су земљу претежно добили муслимани и Хрвати, или пак само Хрвати.[76]

Најжешћи напади на Србију због наводног искоришћавања политичке превласти у циљу експлоатације других

70 „Застава", Нови Сад, 12. 7. 1927.

71 „Народ", Нови Сад, 13. 3. 1926.

72 Југославија је после 1. децембра 1918. била преплављена новчаницама бивше Аустро-Угарске. Тај новац је неконтролисано штампан и у Бечу и у Будимпешти и илегално убациван у Југославију. Да би се успоставила каква-таква контрола над аустро-угарским новчаницама, крунама, наређено је, 25. 12. 1918, жигосање свих круна са роком 31. 1. 1919. Кад се то показало неефикасним, јер су жигосање вршили најразличитији управни и државни органи, пришло се лепљењу маркица на већ жигосане круне, при чему се, по угледу на Чехословачку, од сваке новчане јединице одузимало 20 одсто њене вредности. Види ближе: Момчило Зечевић, Србија и валутно питање 1918-1921, Интервју, Београд, 26. 4. 1991, 51-53.

73 По наводима Милана Стојадиновића, курс за замену круна у динаре није био уопште неповољан по имаоце аустро-угарских новчаница. Напротив. Тако је урађено из чисто политичких разлога, да се не би изазивало незадовољство код становника са територија бивше Аустро-Угарске. Уп. Милан Стојадиновић, Ни рат ни пакт, Ријека 1970, 165-166.

74 Међу хрватским историчарима, који су и после Другог светског рата покушали да докажу да је заменом круна за динаре по курсу какав је био одређен Србија силно профитирала, налази се и Иво Банац, професор у САД. Види: И.Б., Национално питање у Југославији, Загреб 1988, 213-214.

75 Рудолф Хорват, Хрватска на мучилишту, Загреб 1942, 86-87.

76 Види: Секула Зечевић, Сиромаштво Југославије, Београд 1936, 24; Инж. Б. Мићић, Земља од бегова, „Свет", број 208, Београд 4. 4. 1990, 61.

југословенских земаља, долазили су, све у свему, из Хрватске — за цело време од 1918. па до 1941. године. Ти напади, у том времену, били су утолико јачи уколико се привреда Хрватске брже развијала, што је њен развој био интензивнији. Кад је хрватска привреда достигла највиши степен развоја, а то је било негде у 1936. години, напади на Србију постали су најјачи...

...Управо године 1936, и коју годину пре тога, Хрватска је успела да осигура себи, у целини гледано, апсолутну економску превласт у држави (У Хрватској тог времена била је сконцентрисана и главнина приватног капитала. Од 2,5 милијарди динара, колико се процењује да је било у земљи, у загребачким банкама, 1928. године, на пример, налазило се 2 милијарде динара).

Баш те, 1936. године, у Загребу је објављена студија „Економска подлога хрватског питања". Издавач је био др Влатко Мачек, вођ Хрватске сељачке странке, а аутор — др Рудолф Бићанић, високи функционер у министарству спољних послова Краљевине Југославије.[77]

Цела студија била је и по садржају и по форми права правцата оптужница. Окривљеник је пак била — Србија.

Бићанић је оптужио Србију и Србе, уз све остало, и за злоупотребу југословенства, „официјелне идеологије службених кругова", која је имала само један циљ: да „оправда власт Србијанаца над Хрватима". Не наводећи уопште изворе за податке које је износио, Бићанић је тежиште своје студије ставио на експлоатисање Хрватске од стране Србије, и то од првог дана постојања југословенске државе. Почео је, при томе, од доказивања да су скоро сви дугови које је Југославија морала да отплаћује били дугови Србије, ратни и предратни, а завршио са тврдњама да се чак и индустрија у Србији, захваљујући „великосрпској доминацији", брже развијала него индустрија у Хрватској!

Да су овакве и сличне тврдње биле лишене сваке основе, да су биле обична „политикантска ујдурма", доказао је, међу другима, и др Гојко Грђић, серијом написа у „Српском гласу".[78]

77 Бићанић ће се „прославити" још једном, кажимо студијом, брошуром написаном у Лондону за време Другог светског рата, у којој је покушао да оповргне наводе Српске православне цркве о геноциду над Србима у Хрватској.

78 Гојко Грђић, Коме шкоди привредни сепаратизам, „Српски глас", Београд 21. 12. 1939; „Српски глас" („Ко кога експлоатише") Београд 7. 12. 1939.

Документујући сваки свој навод провереним подацима, статистичким у првом реду, Гојко Грђић доказао је да је истина сасвим друкчија, а не онаква како ју је „намалао" др Рудолф Бићанић. Србија је према Грђићу била та која је била експлоатисана (између осталог и зато што је морала да скупо плаћа словеначке и хрватске индустријске производе), а не Хрватска. А Хрватска је била она која је од 1918. године доживела такав привредни развој „какав се у привредној историји света ретко налази".

Песник, и дипломата, Јован Дучић, оценио је Бићанићеву студију као покушај да се, тобож на стручан и научан начин, докаже — да су „сви Срби лопови, а сви Хрвати покрадени".[79]

Од познатијих историчара, из српске средине, Бићанићеве тврдње да су Србија, и Срби као народ, између два светска рата експлоатисали све друге народе у Југославији, а нарочито хрватски народ, оспорио је у више наврата и Васа Чубриловић. Десило се управо обратно, био је став Васе Чубриловића. „Србија и српски народ били су они који су заостајали и, већ и услед тога, све да су и хтели — а они то нису чинили — нису, из економских разлога дакле, могли да владају хегемонистички и да друге народе и земље искоришћавају".[80]

Осврћући се, посредно, поближе, на Бићанићеву, и сличне студије, Васа Чубриловић је још, педесетих година после Другог светског рата, рекао и следеће:

„Много се говорило и писало о пречанским крајевима, у годинама пред Други светски рат, о њиховој економској експлоатацији са стране Србије и њеног капитализма. Износили су и докази, давана је статистика, али ипак, кад се мало дубље уђе у ствар привредних односа у југословенским земљама 1918-1941, види се да није било све тако. Нећемо да кажемо да није постојала тенденција код буржоазије у Србији да искористи своје политичке везе и утицај на државну управу у Београду да би појачала своје позиције... Пре би се могло рећи да је било процеса у обрнутом правцу. Хрватски финансијски капитал, нарочито Прва хрватска штедионица, затим нека дрварска предузећа као Нашице, имали су више тежњу

79 Јован Дучић, Спорна питања Краљевине Југославије, „Политика", Београд 27. 12. 1990, 21.

80 Казивања Васе Чубриловића, Десет дана расула, НИН, 13. 7. 1990, 49.

продирања у општу државну привреду него иједно предузеће сличне врсте у Србији..."[81]

Илустративан је податак за тврдње о постојању континуитета у непријатељској политици Хрватске према Србији, да се Рудолф Бићанић после Другог светског рата поново појавио на политичкој сцени. Тако су се антијугословенске и антисрбијанске снаге у Хрватској прибрале и опорављале, да би искористиле прилику, тамо у седамдесетим годинама, да хрватско питање отворе и у другој федеративној Југославији. Као што је Бићанић доказивао да су Хрвати били жртве у Краљевини Југославији, његови следбеници настојали су да докажу, да су Хрвати и у социјалистичкој Југославији апсолутно експлоатисана нација, да Хрватска непрестано „сиромаши због усуда што у оквиру великосрпски оријентисане федерације и последњи марјаш мора давати јужној и источној браћи".[82]

Све је то било, у ствари на линији која је у то време била узела великог маха и на највишем нивоу у држави — да Југославија може бити јака само ако Србија буде слаба.[83] Академик Коста Михаиловић изнео је, у вези с тим, да је још 1966. године, на једној конференцији у Институту друштвених наука у Београду отворено речено, од стране највиших представника власти, да се „Србији не сме дозволити да се брзо развија, јер ако се то догоди, Срби ће као најбројнија нација представљати опасност за све остале народе и народности".[84]

Кад је реч о Бићанићевој студији, и тврдњама које је он у њој изнео, први који је после Другог светског рата Бићанићу дао за право, истина и не помињући његово име, био је Андрија Хебранг, првак Комунистичке партије Хрватске и савезни министар. У експозеу о првом петогодишњем плану, он је дословно рекао да је Србија између два рата експлоатисала друге... Том констатацијом нема сумње, хтео је Хебранг да оправда одлуке, којима су Србији биле одређене најниже стопе раста инвестиција, и тиме иста осуђена на успорени развој...

81 Васа Чубриловић, Историја политичке мисли, н.д., 546.

82 Уп. Стипе Шувар, Национално и националистичко, Сплит 1974, 231.

83 Види: НИН, 3. 8. 1990, 26.

84 Коста Михаиловић, Зашто је Србија заостајала, као у напомени 34.

3. Хрватска и Србија

У насртајима на Србију без осеке и у распиривању антисрбијанства, у Хрватској су учествовали не само политичари од заната, загрижени противници Југославије (која је за њих била само проширена Србија — друго Душаново царство) него и литерати, какав је био Мирослав Крлежа, на пример. Мада (непосредно после 1. децембра 1918. године, када су са ломаче србофобије и антисрбијанства запалацали први огњени језици према небу Југославије) без неког већег утицаја на јавност, ипак он је знатно допринео погоршању хрватско-српских односа. Говорио је, једноставно казано, управо оно што је „пургерски" Загреб, и највећи део Хрватске, под утицајем и претходних времена и фактора који су том времену давали свој печат, мислио о Србима... Пре него што је онај угледни Енглез, лорд Боксон, и прорекао, да ће Југославија бити несложна заједница, у којој ће се припадници разних цркава клати као жути мрави,[85] Крлежа је сасуо сву жуч свог отрова — на Србијанце, и тиме на већ буктећу ломачу антисрбијанства у Хрватској додао отровно уље из својих мешина... Писао је он, тада, о Србијанцима као о „ушљивим балканским циганима, који читаве дане жваћу лук", као о „неписменој багри за вјешала", која је, ето, добила рат и којој — „Европа вјерује..."[86]

Усредсређивање напада на Србију и Србијанце, а (привремено) запостављање напада на Србе у целини, после 1918. године, није уопште било случајно. Био је то саставни део стратегије непријатеља Југославије, е да би се против Београда и Србије покушали мобилисати и Срби са територија бивше Аустро-Угарске, из Војводине у првом реду, и тако створити јединствен, такозвани пречански фронт.

Никола Пашић био је први политичар у Србији који је схватио шта се антисрбијанством, као видом србофобије, жели постићи. И није се он при том уплашио за Србију, него за — Југославију...

На 29. редовном састанку Уставотворне скупштине, 12. маја 1921. године, Пашић је, на свој типично миран и разложан начин (као искусан лекар који добро зна какву невољу која

85 Милорад Екмечић, „Борба", 28-30. новембар 1990.

86 Цитат из Давних дана, година 1919, Загреб 1956, 533-534.

болест носи са собом) упозорио на опасност од србофобије и антисрбијанства по државне интересе, по обједињавање свих снага у циљу савлађивања почетних тешкоћа у заједничком живљењу.

Није Пашић тада пропустио ни да истакне (у чему је био потпуно у праву), да је „србофобство" настало у Аустро-Угарској, будући да је режим у овој држави „увек имао за циљ да браћу завади, да створи омразу, уопште да створи такве прилике које ће пречити, да се они зближе, да заједнички раде..."

Оно што Пашић није отворено рекао, а што је знао,[87] било је то, да је ерупција србофобије, боље рећи антисрбијанства, посебно у Хрватској, била у ствари израз незадовољства новоствореном државом. И не само израз незадовољства, већ и израз страха, да би нова држава, захваљујући доминантном положају Србије (и њеној политичкој превласти, што је била чињеница) могла да постане трајна брана формирању, у првом реду, самосталне хрватске и самосталне словеначке државе, што је био и остао национални циљ и Хрвата и Словенаца.

У ситуацији у којој се југословенска држава налазила, и Двор и главни креатори политике у Београду, имали су само две могућности: да дигну руке од свега, што су с толико муке и уз беспримерне жртве српског народа успели да створе, или да учине све да стечено сачувају — из разлога који су их и навели да се определе за Југославију. Изабрали су другу могућност и уложили силне напоре да сачувају новостворену државу. А ова друга могућност нудила је, по њиховом уверењу, само један пут и начин да се оствари замишљено: успостављање јаке централне власти, на једној страни, и на другој инаугурисање политике компромиса и погађања са Хрватима, пре свега, попуштања Хрватима у свим могућим питањима, сем кад се радило о очувању политичке превласти и, посебно, осигурању апсолутног утицаја на војску и полицију.

87 Већ у Женеви, на Женевској конференцији која је почела 6, а завршена 9. новембра 1918. године, Пашић је у пуној мери имао прилике да се увери у то чему уистину теже и Хрвати и Словенци, Трумбић и Корошец, који су били дошли у прилику, а без ичијег пуномоћства, да наступају у име Јужних Словена у Аустро-Угарској и који су тада све учинили да Словенци, Хрвати и Срби из Аустро-Угарске буду признати као засебна држава. Осим тога, Пашић ни иступање Стјепана Радића пред крај децембра 1918. године није другојачије схватио до као покушај да се спречи укључење Хрватске у Југославију (Радић је, на седници Народног већа од 24. новембра 1918, гласао против закључка, којим је проглашено уједињење тзв. Државе Срба, Хрвата и Словенаца са Србијом).

Дубоко уверени у то, да је главно да се задржи политичка превласт, мериторни фактори у Београду утонули су, временом, у једну политику која је била изразито дефанзивна, која се непрестано прилагођавала и у којој је основно начело било — „нагодбашење". Мислило се да се проблеми могу решавати путем склапања нагодби, а баш у томе представници Хрватске били су бољи мајстори, могло би се рећи прави велемајстори, ваљда још од 1102. године, када су хрватски великаши упркос поразу на бојном пољу успели да сачувају извесну самосталност у оквиру Угарске. Та политика „нагодбашења", у одређеним тренуцима, доносила је, истина, и неке успехе, али главне проблеме који су постојали, и од којих је зависила судбина државе, она није решавала, нити је могла да реши. А најглавнији проблем, кад се радило о Хрватима, био је тај, што њих, у бити, ништа није могло задовољити, што њих ништа није могло навести да Југославију прихвате као трајну заједницу са Србима у Србији...

Један од првих догађаја који је управо у Хрватској искоришћен за распламсавање антисрбијанства после уједињења, иако Срби у њему нису имали удела, било је крвопролиће на Јелачићевом тргу у Загребу, 5. децембра 1918. године. До проливања крви дошло је приликом сукоба између припадника бивше аустро-угарске војске који су, према наводима Рудолфа Хорвата,[88] били образовали посебан одбор за „заштићавање прикључка Хрватске Србији", са морнарима и припадницима соколске организације. Како је саопштено у првим извештајима, у овом сукобу погинуло је 13, а рањено 17 лица. По речима Р. Хорвата, војници су, изишавши из својих касарни на улице, клицали: „Доље српска династија! Доље краљ Петар! Доље српски милитаризам!"[89]

Једном покренута лавина антисрбијанства у Хрватској није се више могла зауставити. Шта више, она је добијала у маховима, и брзо је захватила и најшире масе. У извештају

88 Др Рудолф Хорват, Хрватска на мучилишту, Загреб 1942, 53-55.

89 Према неким показатељима, демонстрације припадника 25. домобранске пјешачке пуковније и 53. пјешачке пуковније биле су организоване од италијанских агената. Има мишљења (Фердо Чулиновић, Југославија између два рата, I, Загреб 1961, 168) да је „у петодецембарском догађају било и хрватских националистичких и социјалистичких елемената, да су се истицали и једни и други, први да су демонстрирали против укидања државности Хрватске у склопу новоствореног државног стања, а други против система уопште. Опћенито се може рећи, да је петодецембарски догађај био израз незадовољства с новоствореним државним стањем и у погледу националног и социјалног питања". После догађаја од 5. децембра 1918. услеидло је, и то не од стране Београда, већ од Народног вијећа у Загребу, распуштање наврат-нанос и збрда-здола, и с крајњом муком, формираних војних јединица.

генерала Пешића, команданта Четврте армијске области у Загребу, од 20. јула 1921. године, речено је, да и сељаци, а не само интелектуалци, мрзе Србе, и да их сматрају за насилнике и завојеваче... „Маса Хрвата", нагласио је генерал Пешић у свом извештају, „сматра да су они данас поробљени од Срба а да су под Аустријом били слободни".[90]

На формирање таквог гледања код хрватских сељака, у многоме, па и највише, извесно, утицао је вођ Хрватске сељачке странке, Стјепан Радић, који се за цигло две године успео да наметне не само сељацима, него и огромној већини Хрвата из других социјалних слојева за — неприкосновеног вођу, јединог и правог браниоца хрватских националних интереса. У стилу у којем је говорио и за време рата 1914-1918. године о Србији и Србијанцима, псовачки, пре свега, он је, управо пред доношење Видовданског устава 1921. године, грмео на зборовима — да је у Београду и ваздух — „кужан", да је влада у Београду — „циганска", а да је сам Београд — „свињац, а не ослободитељ хрватског народа".[91]

Није Србија само псована и извређавана свакојаком ружи после 1918. године, и окривљавана за све и свашта, о чему је већ нешто речено, него су ширене и најпусније лажи на њен рачун — на пример, да ће „Власи", чим учврсте своју власт, „дићем Хрватске" порушити све олтаре у католичким црквама...

О Србији је чак говорено као о „затрованој земљи", и тражено је, између осталог, да се према њој, у политичком смислу, створи „санитарни кордон" на Дрини, Сави и Дунаву, и да се на тај начин спречи „продор инфекције" из ње.[92]

Полазећи од чињенице, да је антисрбијанство, и као резултат вештачки створеног страха од хегемоније Србије, продрло у најшире кругове Хрватске, др Лазар Марковић, виђени радикал, истицао је, да је то једним делом — политички проблем (који се тиче хрватско-српских односа у целини), а једним — психолошки. „Хрвати", рекао је Марковић, између осталог, „сматрају да су у културном погледу измакли од Срба, па је природно да они немају ни мало воље да се приклоне

90 Архив Југославије, Документација В. Јовановића, Ф. 19, Унутрашња политика, Извештај ген. Пешића од 20. 7. 1921.

91 Светозар Прибићевић, 29. редовни састанак Уставотворне скупштине од 12. 5. 1921.

92 Уп. Љ. Бобан, Контроверзе из повијести Југославије, II, н.д., 65.

никаквим стварним или тобожњим хегемонистичким прохтевима своје српске браће..."[93]

Из наступања појединих Хрвата у Уставотворној скупштини, 1921. године, такође се могло видети колико је страх од „српске хегемоније" био ухватио маха у Хрватској. Указујући на постојање тог страха као на апсолутну реалност, и на његове дубоке корене, посланик фра Јако Пашалић је, на редовном састанку Скупштине од 26. априла 1924. године, изнео, да су Хрвати, зато што су се плашили супремације Срба, напустили и 1858. године буну коју су били дигли српски сељаци под вођством свештеника Стевана Аврамовића. Оставили су Србе саме још пре прве боја, а све због тога што су Срби развили српске заставе и почели певати песме царству Душана Силног... „Хрвати - католици", наилазио је фра Јако Пашалић, „уочили су у томе, да им Срби спремају неку супремацију..." Закључно, фра Пашалић је рекао, да су „Хрвати - католици године 1858, волели да буде status quo, тј. да снашају и даље јарам досадањих својих тлачитеља, него да им се наметне други јарам, па макар то био и јарам братског племена..."

Страх од српске супремације код Хрвата, један други посланик, др Грга Анђелиновић (Уставотворна скупштина, 24. редовни састанак од 26. априла 1921) видео је — као страх од Срба уопште... Он је био присутан „у души" Хрвата од вајкада, а увукао се у њу „разним међусобним борбама", рекао је Анђелиновић.

Питајући се, године 1919, „одкуда се појавио код Хрвата безразложни страх пред уображеном хегемонијом Србије", један Србин из Новог Сада (у књизи „Народно јединство и закључак Хрватског сабора од 29. октобра 1918")[94] др Никола Ђурђевић, рекао је, између осталог:

„Хрвати су мрзели превласт Немаца и Мађара над њима и у борби против те превласти њима је добро дошла идеја народног јединства Хрвата и Срба, јер им је осигуравала сарадњу Срба против те превласти. Но исто тако како су Хрвати мрзили превласт Немаца и Мађара над собом, исто тако им је годила њихова властита превласт над другим народима а посебно над Србима. Тај аустро-угарски менталитет, који су код Хрвата створили владајући системи, и који су код њих учвршћивали и даље развијали десетинама година политичари свих њихових политичких странака, тај менталитет, који је произишао из самог темељног државног закона... није била кадра да угуши ни идеја народног јединства Срба и Хрвата..."

Наилазећи, да у држави народног јединства, нема и не може бити превласти једног народа над другим, да Срби, Хрвати и Словенци

93 Др Лазар Марковић, Југословенска држава и хрватско питање (1914-1929), Београд 1935, 298.

94 Нови Сад 1919, 26.

морају бити равноправни, и да то јесу, Ђурђевић је закључио да у томе управо лежи прави разлог повике у Хрватској на такозвану српску хегемонију. Успостављена равноправност међу народима, по Ђурђевићу, осигурала је Хрватима равноправност, али је у исти мах за њих значила губитак дотадашње превласти над Србима у Хрватској. „Тај губитак они осећају болно, пак стога виде и иледају у сваком исказу равноправности Срба са Хрватима — хегемонију Србије и превласт Срба... То се види у свима крајевима, где Хрвати живе испремешани са Србима, а нарочито у онима, где су Хрвати већина. Истицање српске заставе, напис са ћирилицом, то је њима провокација и увреда народа хрватског. Такво што није се смело догодити под владом Аустро-Угарске, то може бити само дело хегемоније Србије и безобзирне превласти народа српског под том хегемонијом! Ако се укаже православна литија на јавним местима, на којима се је пре смела показати само римо-католичка процесија, и ако се том приликом затварају дућани, онда и у томе виде хегемонију Србије, која им угрожава и саму веру...“

Како је Ђурђевић још изнео, од „аустро-угарског менталитета“ нису „били имуни ни Срби у Хрватској“. И они су баштинили аустро-угарски менталитет „политичког народа, који господује и који је негација националне равноправности, те желе да према Хрватима заузму онај положај, који су под Аустро-Угарском заузимали Хрвати према њима...“

Што је из Хрватске осипана јача ватра на Србију и „српски хегемонизам“, политичари у Београду, тамо до 1929. године, све су се више везивали за гледање на Хрвате, Србе и Словенце не само као на три племена, већ и као на три народа. А то је било управо оно што се понајмање допадало оним малобројним Хрватима, који су се залагали за интегрално југословенство. У једном часу, са говорнице Народне скупштине у Београду, чак је запрећено Србима да ће их снаћи највеће могућно зло — „ако приме у свему теорију три народа“. У том случају, речено је, поред осталог, да ће Србији, на крају, мало остати од „мучних и скупих победа“ у Првом светском рату. „Хрватска, Славонија, Далмација те Словенија, у сваком случају, отпадају из њених комбинација... Босна и Херцеговина могу постати спорни териториј. У Војводини ће бити врашкога разговора са Мађарима, Швабама, Румунима, Словацима и Буњевцима, а ни Срем неће остати без кубуре! А Јужна Србија? Све у свему Србија се враћа, скоро, у своје старе предратне границе“. [95]

95 Стенографске белешке Народне скупштине за 1937. годину, 156-166, реч др Јанка Баричевића, уп. и: Др Ј. Ж. Милосављевић, Српско-хрватски спор, Београд 1938, 58.

У склопу сталних антисрбијанских, и у бити антијугословенских акција, у Хрвтској су се политичари редовно позивали на историјска права Хрвата и непрестано указивали на своју дуготрајну државност, оличену у постојању Хрватског сабора. У Србији је за то било мало слуха, можда и због тога што су се Срби 1918. године одрекли своје властите Народне скупштине, која је то била у пуном смислу те речи, са свим парламентарним правима каква има парламент једне независне државе — за разлику од Хрватског сабора, који ни буџет није могао да самостално доноси, односно одобрава.

У Србији је било раширено мишљење, у основи сасвим тачно, да је хрватска државност — под Мађарском, а у оквиру Аустро-Угарске — била све пре само не и стварна државност. Чак ни врховног управљача Хрватске, бана, није бирао Хрватски сабор, већ га је именовао цар Аустрије, који је у исти мах био и краљ Мађарске (а на предлог и уз премаотпис председника мађарске владе).

Најдаље, у негирању стварног постојања хрватске државности, био је, после 1918. године, отишао једно време толико утицајни Светозар Прибићевић, Србин из Хрватске, за кога ће бити речено да је својом непринципијелном политиком одлучно допринео распламсавању србофобије и антисрбијанства у Хрватској (због тога, а и због што-шта чега другог, за њега ће бити казано, да је био „најфаталнија личност у српској историји“, да „ни пре Косова ни после Косова тако фатална личности није било...“).[96]

Међу снагама и струјама које су знатно допринеле ширењу србофобије и антисрбијанства у Хрватској после Првог светског рата налазила се и Комунистичка партија Југославије. У једном моменту она је Србе у Србији једноставно прогласила за „угњетачку нацију“, за нацију која је тобож узурпирала легитимна права осталих југословенских народа. Како је изнесено (после практичног слома моћи комуниста у Југославији) 1990. године, национални програм Комунистичке партије (у битним тачкама дубоко антисрпски) негирао је и само постојање српског националног питања, потцењивао је читаву новију историју Срба и, истовремено, проглашавао српски национализам за најопаснији на целом Балкану, за највећу сметњу остварењу националних права других народа на овом простору..[97]. Све то не сме се изгубити из вида кад се

96 Десимир Тошић, публициста (дугогодишњи издавач листа „Наша реч“ у Лондону), изјава у листу „Свет“, Београд, септембар 1990.

97 Љубиша Ристовић, Мачка која се већ једном опекла, НИН, Београд, 15. 4. 1990, 30.

посматра време почев од 1924. године. Дотле су комунисти имали сасвим другојачије ставове, бранили су чак и идеолошки унитаризам, државни централизам — можда и зато, што су у прво време у Комунистичкој партији главну реч водили комунисти српске националности, наследници српске социјалдемократије, који ће током следећих десет година у већини бити ликвидирани у Совјетском Савезу, под оптужбом да су повлађивали српском национализму.

Кад је повела изразито антисрпску политику, Комунистичка партија је прихватила и ставове најназаднијих антијугословенских снага, из Хрватске у првом реду, између осталог и став, да Срби из Србије угњетавају и саме Србе са територија бивше Аустро-Угарске. Поступајући тако, КП је у ствари потпуно игнорисала питање српског народа изван Србије и тиме стварала основу, како је речено, за његову будућу националну асимилацију...[98]

За Комунистичку партију Југославије, тамо од 1924. године, кад је она пуним једрима запловила антисрбијанским водама, чак су и радници у Србији имали — „негативне идеолошке назнаке" (Радницима у Хрватској, међутим, КП је давала само најбоље оцене, уз истицање да су они „на револуционарном путу и када на националном плану сарађују са представницима буржоазије"). Радници у Србији сумњичени су и за „великодржавне предрасуде, а њихове евентуалне критике актуелне националне политике означаване су као шовинизам".

По промени односа према Југославији као држави, у смислу прекидања активности на њеном разбијању, КП се одрекла многих својих ставова и парола, само не оних који су се тицали Србије и Срба, великосрпства и српске хегемоније. Наставило се сваком згодом са указивањем на наводно великосрпство и тобожњу српску хегемонију, као на највеће опасности по јединство југословенских народа и по југословенску државу. Тако се радило и за цело време Другог светског рата, током оружане борбе против окупатора, свеједно што су ту борбу, под вођством КП, углавном водили Срби, а и потом. Већ зарђале секире „великосрпства" и „српског хегемонизма" употребљене су и кад је дошло до разрачунавања Јосипа Броза Тита са Александром Ранковићем, дуго времена

98 Б. Глигоријевић, Коме је одговарало цепање Југославије, „Политика", 4. 1. 1989, 23.

његовим највернијим и најпослушнијим сарадником. У НИН-у, који је тада сматран за часопис посебно одан режиму, могло се прочитати и то — да је сукоб „с ранковићевштином у Србији" био у „крајњој консеквенци и у трајнијим импликацијама пре свега судар с национализмом", најпре у његовом „хегемонистичком виду", а затим „у његовом сепаратистичком виду, јер се ранковићевштина, приказујући свој пораз као пораз српских интереса у Југославији, поистоветила, у другој фази, са сепаратизмом..."[99]

Ерупција србофобије, и још више антисрбијанства, после 1918. године, била је без сумње, најјача у Хрватској. И то не смо због тога што су у Хрватској биле најјаче оне струје које нису желеле заједничку државу са Србима из Србије, већ и због свега оног што се збило између Срба и Хрвата у прошлости, безмало од часа када су се Срби и Хрвати нашли на истом тлу.

Према Јосипу Хорвату,[100] србофобија у Хрватској, после 1918, кренула је са огњишта загребачких пурпера, који су верно следили праваше и код којих је „анимозитет против Срба, вулго Влаха", био дубоко усађен и био старији и од самог старчевићанства.

Старчевићанство је, како је наглашио Хорват, са својом србофобијом само „распирило" постојећи анимозитет према Србима („Ни у тикви суда, ни у Влаху друга!").

После 1918. године, управо у Загребу, међу „пурперима", и сама кратица за назив новостворене државе, СХС, протумачена је на антисрпски начин: „Србин Хоће Све".[101]

Академик Љубомир Стојановић, суочен са лавином србофобије и антисрбијанства међу Хрватима после 1918. године, покушао је да утврди откуд све то долази, и зашто се према Србима тако поступа. Па је закључио, да су Хрвати „остали да гледају" на Србе онако, „како их је још Аустрија васпитала". Прости католички свет у Хрватској гледа у Србима, писао је Стојановић, „шизматике, жали пропаст католичке Аустрије, и не може да се помири с тим да је слободан, да је у својој држави, и да су шизматици с њим равноправни".[102] А што се тиче хрватске интелигенције, која је са своје стране стално доситала уље на ватру србофобије, Стојановић је за њу рекао, да „пати од велике

99 НИН, 2. 7. 1972, аутор написа - Фране Барбиери.

100 J. Horvat, Zapisci iz nepovrata, Zagreb 1984, 146.

101 Rudolf Horvat, Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1942, 123.

102 Љубомир Стојановић, Хрватска аустријанштина, Српски књижевни гласник, број 5, књ. XVIII, 1-3, 1926, 360-362.

мегаломаније" и да мисли да су само Хрвати Европљани, а Срби — да су Балканци, које треба „култивисати и просветити..."

С обзиром на време кад се србофобија појавила код Хрвата, не изгледа уопште нетачно мишљење, да је управо Хрватска — колевка србофобије, али и антисемитизма на југословенским просторима. Разлика постоји само у томе, кад су у питању србофобија и антисемитизам у Хрватској, да је србофобија ухватила корена пре него антисемитизам и да су Срби били у Хрватској током дугог времена неупоредиво жешће прогоњени него Јевреји (тек 1941. године, у хрватско-муслиманској држави, Јевреји су у подједнакој мери теоризирани и уништавани као и Срби, само што их је било мање од Срба).

Ако је тачно мишљење шефа усташке државе, Анте Павелића, изнесено у разговору са Хитлером, највећи србомрзац у Хрвата, Анте Старчевић, био је у исто време и први антисемита на читавом Југоистоку...[103]

Веома јак, организовани антисемитски покрет, нарочито је дао знака од себе 1908. године. То је било време када је цела Хрватска поздравила анексију Босне и Херцеговине, уверена да ће њој бити припојене ове земље и да ће са центром у Загребу бити формирана велика јужнословенска држава у оквиру Хабсбуршког царства. Тада је у Загребу основана и Антисемитска лига, која је покренула и свој лист — „Антисемита". Преко стубаца овог листа, Лига је хтела „да у правом свијетлу прикаже жидовство као расу, засебну расу, која не има у себи ништа позитивно, већ је то негативан елеменат свега што се може назвати културним".[104]

Подршку антисемитским струјама у Хрватској, коју годину пред Први светски рат, давао је Беч, у првом реду, и, посебно, градоначелник Беча, Луегер, од кога се и Хитлер научио да мрзи Јевреје. Али у још већој мери, Беч је давао подршку антисрпским и антисрбијанским струјама у Хрватској. Беч је нарочито настојао да управо у Хрватској о Србији створи представу као о једној заосталој, некултурној земљи, у којој и даље трају схватања из времена турског царства. Захваљујући

103 Ladislaus Hory - Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat, Stuttgart 1965, 29.

104 Antisemita, broj 1, Zagreb 16. 3. 1908.

и штампи, на коју је трошио силан новац, Беч је у томе у многоме успео. Чак је успео да и део Срба, истина мали, у Војводини, на пример, на Србијанце почне гледати кроз не баш увек братске наочари, говорећи о њима не као о Србијанцима, већ као о „сервијанерима", „сервијанцима", онима који су способни само да служе.

Аустријска и мађарска штампа, али и штампа у јужнословенским земљама, у Хрватској ваљда у најјачој мери, трубила је непрестано, децењијама, да Србија не испуњава ни најосновније услове да би могла да буде други Пијемонт, да је пука фантазија да би она могла да окупи све Србе у једној држави, а камоли све Јужне Словене, да она и нема шта да тражи изван граница које јој је одредио Берлински конгрес, и то — на заузимање Беча.

Кад се обратно догодило, и Србија ипак и упркос свему постала други Пијемонт, мржња према њој у Хрватској не само да није пресахла, него је, напротив, добила нови замах. И, у извесној мери, једно време, та мржња више није имала спољни облик чисте србофобије, него антисрбијанства — због Срба у Хрватској, Босни и Херцеговини и Војводини. Протагонистима антисрбијанства у Хрватској били су, наиме, после 1918, потребни и Срби изван Србије — као савезници, као што је то много пута био случај у прошлости и као што ће то бити случај кад је требало остварити одређене хрватске политичке циљеве у Краљевини Југославији и крајем Другог светског рата... Али, управо Срби у Хрватској, после 1918. године, нису били спремни да праве разлику између србофобије и антисрбијанства, и листом су се сврстали под заставу југословенства...

Већ 1920. године, у широким масама српског народа у Хрватској, а затим у западној Босни, дошло је, изван и мимо постојећих политичких странака, до формирања посебних, такозваних српских већа — „српских сељачких већа", која су била одлучна у томе да се свим средствима супротставе захтевима оних Хрвата који су тражили образовање самосталне Хрватске...

Постоји један податак (саопштио га је историчар Бранислав Глигоријевић)[105] који документује каквог су расположења

105 Бранислав Глигоријевић, Шта је Србија унела у Југославију, „Свет", број 224, 14. 11. 1990, 71.

према Хрватима били Срби у Хрватској у првим годинама постојања Југославије, и на шта су све били спремни — и у циљу одбране југословенске државе. Ради се о спонтаној мобилизацији српског становништва, 1923. године, на вест о покољу једне групе виђених Срба... Само током једне ноћи, сакупило се 15 до 20 хиљада Срба на територији среза Новске, од Добрљина до Босанске Костајнице. Народ се био организовао налик на ратне колоне... У првим редовима били су бомбаши, у другим су стајали борци са модерним ватреним оружјем. Иза њих су ишли они са ловачким оружјем и револверима. Потом су долазили борци са хладним оружјем и најзад санитетски одред и колона са храном у којој су били старци и жене. Пред свима њима били су коњички одреди, подељени у мање патролне јединице...

Зачетке србофобије у Хрватској требало би тражити, већ у 15. и 16. веку, када је почело досељавање Срба на земље које су сматране хрватским. Од првих сусрета, првих долажења у додир Срба са Хрватима, јављала се код Хрвата србофобија и од тада она стално постоји, и траје, мада јој интензитет није био увек исти. Она час слаби, час јача, зависно од прилика у којима би се нашли Хрватска и Хрвати. У часовима тешким по Хрватску, а тих часова је била сијасет, србофобија би слабила као, на пример, у време борбе са Мађарима (1835-1848), или, пак, Бечом — нарочито шездесетих година 19 века... Србофобија и антисрпство би пак расли кад год би се јавила шанса да Хрвати дођу до своје државе у оквиру Аустро-Угарске... А они су у то поверовали и 1914. године, и веровали су до последњег дана Првог светског рата, што потврђује, уз друге показатеље, и брошура др Ивана Пилара одштампана кад је питање распада Аустро-Угарске било још само питање сата...[106]

Према мишљењу Васе Чубриловића,[107] *још од самог почетка досељавања Срба у хрватске земље, црква и вођство, па и хрватски народ, бунили су се против убацивања једног културно и верски страног елемента у своју средину. Тако је борба против подвајања хрватских земаља на банске и војничке добила поред класне и своју верску боју, која се огледала у отпору цркве насељавању православних у подручјима под јурисдикцијом Римокатоличке цркве. У овом отпору и реакцији Хрвата католика на досељавање православних Срба у њихове земље лежи тајна хрватско-српских сукоба и трвења од оних времена...*

Кад су се, тачно, међутим, Срби почели насељавати у хрватским земаљама (како је то уобичајено да се каже) питање је које се дуго разматра у српској историографији.

Према истраживањима Радослава М. Грујића,[108] *насељавање Срба почело је најпре у Славонији — у првој половини 15. века. То су били војници које је гроф Урлих Цељски, после женидбе кћерком деспота Ђурђа Бранковића, населио у Медведграду код Загреба, Раковцу код Врбовца, Калнику код Крижеваца и у Копривници. Али ови Срби, заједно са нешто касније пристиглим Србима из Херцеговине, пошто су примили католичку веру — временом су се одродили од свог народа.*

До другог, већег таласа насељавања Срба у Славонији и јужној Угарској дошло је 1479-1483. године, под Матијом Корвином. Тада је насељено преко 200 хиљада Срба из Турске, па је крај око Пожеге, у време Мохачке битке, називан — Расцијом, Рашком, Малом Влашком, покаткад и Вретанијом, како каже не само Р. Грујић, него и М. Радека.[109]

У 15. веку велики број Срба насељавао је, према подацима католичког свештеника Манојла Сладовића [110]*, и Крбаву — „именито уз Уну од тромеђе уз босанску границу (Срб),", затим Лику, „паче и Сењ".*

Најмасовније насељавање Срба треба да је извршено у 16. веку [111]*. Затим у почетку 17. века...*

Претежни део српских маса насељен је на напуштене земље у Хрватској углавном у време избора аустријског цара Фердинанда за хрватског краља — 1527. године. Сад и формалном господару Хрватске, Фердинанду Хабсбуршком, Срби су били више него потребни. За њих је он био чак животно заинтересован. Све због опасности од Турака, који су већ 1528. освојили Лику и Крбаву и продрли у Банију скоро до Купе, а године 1537. постали господари Доње Славоније, затим и Далмације, по освајању Клиса.[112]

Пре свега из чисто војних разлога, аустријски двор је у много чему излазио Србима у сусрет (поготову по формирању

106 Брошура о којој је реч објављена је на немачком језику — Die südslawische Frage. Као аутор наведен је — J. Südland. То је био псеудоним др Ивана Пилара, адвоката, за време Првог светског рата начелника одељења у влади Босне и Херцеговине. — Године 1921. др Пилар је заједно са др Миланом Шуфлајем осуђен због шпијунаже. — Године 1933, др Пилар је, под псеудонимом Florian Lichträger објавио брошуру „Nie wieder Serbien", изразито антисрпску и антијугословенску.

107 Васа Чубриловић, Политичка прошлост Хрвата, Београд 1939, 38.

108 Рад. М. Грујић, Пакрачка епархија, Споменица пакрачког владике Мирона, Нови Сад 1930.

109 М. Радека, Горња Крајина, Загреб 1975, 34.

110 Манојло Сладовић, Повијест бискупија сењске и модрушке и крбавске, Трст 1856.

111 М. Радека, н.д., 36.

112 На територијама које су освојили, Турци су организовали своје санџаке, своју крајину. Још и данас је подручје Уне, Сане и Врбаса познато као Босанска крајина.

Војне границе). Али зато су Срби имали огромне тешкоће са црквеном и световном властелом у Хрватској, која је хтела да од њих начини кметове, на једној страни, а на другој да их преведе у католичку веру. Посебно велике тешкоће Срби су имали са загребачким надбискупом Петром Димитровићем, који је и сам био изданак српске православне породице. Он се никако није хтео помирити с тим, да Срби, насељени на његовој територији, имају статус граничара, већ је инсистирао на њиховом превођењу у кметове...[113]

На то, да буду преведени у кметове хрватских сталежа, Срби нису хтели ни за живу главу да пристану. Чак су се заклињали јавно, на зборовима, да ће пре главу изгубити „него што ће се покорити поповима или другима".[114] Говорили су Срби, и доказивали, и генералу у Вараждину (Фридриху Траутсмансдорфу) да они нису дошли у нове крајеве „као работници, него као војници да служе Богу, цару и хришћанству". Одлучни у томе да не допусте да их претворе у „подложнике" хрватских сталежа, Срби су били спремни и да се врате у Турску, која им је у међувремену и сама нудила бројне повластице. Тако што, међутим, аустријски цар, Фердинанд II, није смео да допусти. Зато је, 6. августа 1626. године, издао упутство како да се регулише спор између Срба и хрватских сталежа. У том упутству (својим повереницима у Хрватској), Фердинанд је, између осталог, истакао, да су се Срби, „од како су се населили у овим крајевима, с превеликим тешкоћама и многим проливањем крви и другим незгодама, највише трудили да очувају границе, што је и сада на добро овим покрајинским местима". Следеће што је аустријски цар учинио, 15. новембра 1627. године, било је, да је он лично узео „под своју заштиту Србе граничаре с тим да буду потчињени само њему и његовим наследницима, под руководством генерала које буду именовали његови наследници".

Ова царска заштита била је Србима добродошла, али је она имала за последицу и то — да су хрватски сталежи према Србима заузели још непријатељскији став. А на главном удару били су српски свештеници ... Они су често малтретирани на

113 Види: R. Lopašić, Spomenici Hrvatske krajine, II, Zagreb 1885, 55-56.

114 Извештај капетана Ханса Вехслера из Крижеваца од 20. јула 1623 (цитат према: Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950, 54).

најгрознији начин... Дешавало се, после 1750. године, да су православни свештеници били чак везивани за јасле, као коњи, и натеривани да одатле једу и пију.[115]

Док су на једној страни чинили Србима зло где год су могли, на другој, представници хрватских сталежа непрестано су тражили од Беча да се Срби ставе под њихову јурисдикцију у овој или оној форми. Као разлог, навођено је и то (у притужби царици Марији Терезији, на пример, у октобру 1740. године), да је вера католичка у „тројединој краљевини" у опасности од православља и да би се морала, као прво, уклонити из земље „шизматичка владичанства" и, обавезно, укинути „све српске привилегије у колико се косе са правима католичке вере".[116]

У пролеће 1751. године, хрватски бискупи, потпомогнути од свеколиког хрватског племства, затражили су, на састанку Угарског сабора у Пожуну, да се код царице Марије Терезије издејствује доношење мера којима би се коначно стало на пут ширењу православља уопште и, посебно, да се сместа прогнају православне владике из Плашког, Костајнице и Пакраца.[117]

Бранећи се и од Католичке цркве и од хрватског племства, Срби су се нужно морали затварати у своје заједнице и тражити ослонац код аустријских власти у својој борби за одржање. Аустријске власти су им при досељавању и дале одређене привилегије и по правилу чинили им утолико веће уступке уколико је царству претила већа опасност од Турака (Касније, а по развојачању Војне границе, Срби су, да би се одупрли притисцима Хрвата, хтели — не хтели били принуђени да траже подршку код мађарских власти, што је додатно утицало на погоршање њихових односа са Хрватима).

Кад би се хтела навести сва објашњења за настанак и бујање србофобије у Хрватској, између осталог у седамдесетим, осамдесетим и деведесетим годинама 19. века, онда би се, обавезно, морало узети у

115 Унијаћење у Југославији, „Свет", 30. 5. 1990, 15.

116 Јова Адамовић, Привилегије српског народа у Угарској, Загреб 1902, 108.

117 Исто, 123. — Хрватски бискупи су износили, да „владике, шизматички епископи, неће да се оставе својих навикнутих мана, но умножавају своје цркве, зидајући их чак и од камена, па још и на старим католичким црквиштима, шта више пружају причешће и католицима, те их заводе у свој раскол, а свој народ одвраћају од римокатоличке вере..." — Царица Марија Терезија није овог пута поступила по жељи хрватских бискупа, али не зато што није хтела, него што није смела. Јер, управо у ово време било је почело масовно исељавање Срба у Русију, што царском двору није ишло у рачун и што је он настојао да спречи.

обзир, да су Срби, насупрот Хрватима (и свим другим југословенским народима) успели да се сопственом снагом ослободе туђинске власти и да створе не једну, већ чак две српске државе. Као мало која друга земља, Србија је, од 1804. до почетка 20. века, направила један невероватно велики скок унапред... Из турског пашалука израсла је она, прво, у аутономну кнежевину (1815-1830), па у полунезависну државу (1830-1868), а из ове — у потпуно независну државу (1868-1878). У 20. век, Србија је ушла не само као независна, већ и војнички јака држава, способна не само да одбрани своју независност, већ и да испуни своју националну мисију и постане средиште око кога ће се окупити и остали јужнословенски народи, сви сем Бугара.[118]

На то, што је Србија остварила, у Хрватској се гледало преким очима. Сматрало се, да је и Хрватска могла то да постигне, па и више, и лакшим путем, јер се она — како се веровало — налазила у повољнијем положају и била од Србије развијенија земља у сваком погледу... Док је Србија, срећу се тврђења у хрватској историографији, „све до почетка деветнаестога стољећа била под потпуним турским ропством, дотле је Хрватска кроз читаву своју повијест била задржала и очувала свој аутономни државноправни положај у склопу Хабсбуршке монархије, па је и послије склапања Хрватско-угарске нагодбе из године 1868. уживала статус самосталног државноправног тијела, располажући властитим сабором, посебном хрватском земаљском владом и унутрашњом самоуправом“.[119]

Управо у свему изнесеном, требало би, негде, да лежи објашњење зашто у Хрватској нису радо примане похвале Србији, које су јој, ту и тамо, изрицали и поједини Хрвати, као, на пример, Иван Кукуљевић Сакцински.[120] *А он је, у једном часу, у говору у Хрватском сабору, 28. августа 1884, о Србији, и Србима, рекао следеће:*

„У оно вријеме кад је Хрватска спавала у дубоком сну, кад је сва интелигенција једино латински говорила, кад је у женском друштву једини њемачки језик владао, кад је наша аристокрација, а тако и највећа част племства, своје синове у Мађарску слала да науче мађарски, и све оно што је противно хрватској и опште словенској будућности, у оно доба ја сам био за национални рад колико изгубљен. Из Хрватске нисам смио и нити могао понијети народни и словенски осјећај. Срби су били они који су ме научили љубити свој народ, штовати народна племена словенска и цијенити словенску идеју. Срби су ме подучили шта треба да радим да у словенском духу ово словенско племе хрватско пође напријед; Срби су ме подучили шта је патриотизам и како се мали српски народ четири стотине година борио и најзад ослободио од Турака својом храброшћу...“[121]

Како је то често био случај и са другим виђеним и највиђенијим Хрватима, ни Кукуљевић, међутим, није увек имао исте ставове према Србима. Нашао је он и јаке речи критике на рачун Срба, пре свега зато што су „резолутно одбили“ да се стопе у једну нову, јединствену, интегралну југословенску нацију. Оптужиће он у вези с тим, Србе и за разбијање хрватско-српске слоге. „Истина је“, наводимо Кукуљевићеве речи тамо из 1854. године, „да ми Хрвати у своје вријеме затајисмо сами себе и наше име занемаривасмо, попримивши име илирско, али то учинисмо једино ради слоге, и ради братимског заједничког напретка. Кад Србљи о тој благородној сврси неће да знаду, нека пуштају, да сваки просто иде својом стазом к опћенитој сврси, па нека нас не турају из оне стазе, коју су наши прећи великим душевним и физичким силама освојили или посјели“.[122]

Као да је хтео да се надовеже на ове Кукуљевићеве мисли, које су се тицале посебног хрватског пута — „хрватске историјско-државноправне стазе“, хрватски лист „Позор“ ће писати 1863. године: „Прије 1848. јајили смо извјестне мисли о народном јединству, а данас тражимо извјестне облике народнога развитка. Може ли нам ко замјерити, што у борби тражимо чврсти темељ народнога обстанка, основана у историчком државном праву, које је некоћ обстојало, а није никада правним начином заницекано...“[123]

Сто и три године по објављивању овог чланка у „Позору“ и 112 година по оптуживању Срба за разбијање хрватско-српског јединства, у Загребу, 1966. године, поновљене су све те оптужбе, истина у другој форми и на други начин. Поново једном оптужен је „српски владавински слој“ да је одлучно одбацио „све илирске или југословенске идеје“, а прихватио идеје вође пољске емиграције, Чарторискога, да „Србија преузме улогу јужнославенског Пијемонта и да постане центар окупљања свих јужних Славена, и оних у Турској и оних у Хабсбуршкој монархији“.[124]

118 Васа Чубриловић, Историја политичке мисли, н.д., 371.

119 Vaso Bogdanov, Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju jugoslavenskih naroda u toku prvog svjetskog rata, u: zborniku Jugoslovenski odbor u Londonu, Zagreb 1966, 136.

120 И. К. Сакцински (1816-1889), песник, политичар, један од главних вођа народног покрета у Хрватској 1848. Био и велики жупан загребачки. Оснивач Самосталне народне странке и покретач листа „Домобран“.

121 Фердо Шишић, Југословенска мисао, Београд 1937 (цитат према: Ч. Митриновић, Животни кругови хрватства, Београд 1938, 203).

122 Писмо Ивана Кукуљевића Сакцинског П. Шафарику од 29. 1. 1854; Уп. Милан Прелог, Славенска ренесанса 1780-1848, Загреб 1924, 145.

123 „Позор“ — „Обзор“ (Нови Позор, Заточник, Браник) политички дневни лист, почео излазити у Загребу 1860. године. Једно је време штампан у Бечу и Сиску, да би у Загребу наставио да излази 1871. године. Одиграо знатну улогу како у политичком тако и у културном правцу у Хрватској.

124 Franjo Tuđman, Jugoslovenski odbor i stvaranje zajedničke države, зборник Југословенски одбор, н. извор, 375-376.

Кроз многе и многе деценије, вековима заправо, са свих могућих страна Хрватима је непрестано уливано у главу, да су им Срби у Србији крвни непријатељи, а Срби у Хрватској отимачи њихове земље и издајице хрватске државе. Чак ће и бискуп Штросмајер, у једном тренутку, у априлу 1884. године, покушати да Хрвате увери у непријатељство Срба према њима, рекавши дословно — да су Срби Хрватима „крвави непријатељи".[125] Једном формиравши овакво мишљење, Штросмајер ће, годину дана касније, после пораза Србије у рату са Бугарском, 1885. године, захвалити Богу — што су Бугари „надвладали", јер победе Бугарске, то су и победе — Хрвата...[126]

Упоредо са ширењем мржње према Србима у Србији ишло је и настојање да се Срби у Хрватској одвоје од Србије и Срба у њој, између осталог кроз доказивање да они и нису Срби, већ једноставно — православни Хрвати. Вјекослав Клаић је тако, 1893. године,[127] доказивао да је „сваки Србин Хрват, али Хрват није Србин..." Фране Супило ће опет, 1895. године, у „Црвеној Хрватској", признати да Срба има, у Србији, али не и у Хрватској. Они који се у Бановини Хрватској и Далмацији „Србљима називају нијесу Срби него православни Хрвати..."[128] Године 1901. Супило ће о Србима писати пак овако: „Ми смо се најодрешитије борили против овога и оваквога Српства какво се шири по хрватским земљама. То је српство, свеједно умјетно створено, вјером његовано, да се поцијепа наш народ и да га се омете у оживотворењу онога што у данашњим приликама може да тражи. Наши Срби, хрватски ренегати, савезници талијанаша и Мађара, нијесу него штафаза туђинства против слободе и уједињења Хрватске..."[129]

Кад је Супило, а и други Хрвати пре њега давао овакве оцене о Србима у Хрватској, њихов положај у Хрватској био је

125 Писмо Ј. Ј. Штросмајера Франьи Рачком од 10. 4. 1884. Уп. Ferdo Šišić, Korespondencija, III, 118-119.

126 Писмо Ј. Ј. Штросмајера Франьи Рачком од 11. 12. 1885. Види: Ferdo Šišić, Korespondencija, III, 201. — Кад је Штросмајер изразио своју радост због пораза српске војске, у Загребу, по улицама, дељени су летци антисрпске садржине, ћирилични натписи на радњама прљани су блатом, а Срби су на зборовима називани кукавицама.

127 Bjekoslav Klaić, Hrvati i Srbi, Vienac 1893, св. 2, 25.

128 F. Supilo, Glasovi o slozi, Politički spisi, Zagreb 1970, 190, 191.

129 I opet most, исто дело, 239.

уистину тежак и они су се, да би се сачували од хрватизације и могли опстати као самосталан народ, морали потрудити да нађу савезнике који би им хтели и могли помоћи. А то је, у очима Хрвата, био смртни грех и Срби су, највише због тога, поготову од времена владе бана Куена Хедерварија, увек поново и генерално проглашавани за издајице хрватских националних, политичких и државних интереса.[130] Срби су оптужени за издају Хрватске и због тога, што су, 1883. године (кад је основан Српски посланички самостални клуб и кад је на положај бана Хрватске дошао Куен Хедервари) прокламовали, да им је циљ — да се законски призна српско име, осигура равноправност ћирилице и латинице, обезбеди потпуна аутономија српских школа и српске цркве...[131]

У српској публицистици и историографији, настанак србофобије код Хрвата по правилу везује се скоро искључиво за Анту Старчевића. Каже се, тако, да је он својом расистичком аргументацијом покренуо лавину мржње према Србима и да се с њим „зачиње и артикулише заветна мора србофобије"[132] То, међутим, није тачно... Али је зато тачно, да је србофобија, деловањем Старчевића, и у време његово, била масовно прихваћена у Хрватској.

Својевремени аспирант на положај професора математике на Лицеју у Београду,[133] Старчевић се, после 1848. године (свакако и због тога што му је пропао покушај са добијањем професуре у Београду) такорећи одједном испилио у непомирљивог противника сарадње Хрвата са Србима. Он тада (бавећи се пре свега публицистиком) ствара теорију о постанку хрватске нације („из споја неједнаких раса"). Та теорија послужиће, потом, као основа за доказивање да су Хрвати готског порекла...

У својим, уистину чудним тврдњама о Хрватима и Хрватству, Старчевић је ишао тако далеко, да је чак доказивао да је и сам Наполеон Бонапарта — хрватског порекла, и да би, већ и због тога, требало да на престолу Хрватске буде породица његовог ађутанта, маршала Мармона.[134]

130 Србин Милан Ђорђевић је у Хрватском сабору (1881. године) рекао, да је српска застава — „ради одбране", да је она застава поштења српског и поносног имена народног...". Уп. „Застава", 1881, број 108.

131 Застава, наведени број у претходној напомени.

132 Петар Џацић, Дух Балкана, „Свет", Београд, 18. 4. и 2. 5. 1990, број 209, 210.

133 Види: Виктор Новак, Вук и Хрвати, Београд 1967, 303-306.

134 Мармон (August - Frederic-Louis de Marmont, vojvoda od Raguze (duc de Raguse), 1774-1852, гувернер илирских провинција са седиштем у Љубљани.

У најчудније и најспорније тврђења Старчевића спадају она која се тичу Срба, а која имају свој корен, без сумње, у познатом списку из 1648. године — „Заблуде српске шизме“,[135] потеклом из пера непознатог римокатоличког прелата у Далмацији. У том тексту се каже, а што ће Старчевић у свему прихватити, да су „Serbli o Servi“ робови добегли из Сарматије, да их је примио византијски цар Ираклије и населио у оном делу Илирика који се после звао Србијом.

Од потпуног негирања Срба, и осталих јужнословенских народа, сем Бугара, Старчевић ће се — ни то није небитан податак за оцену његове личности — у једном часу покушати да дистанцира. Било је то 1883. године. У сушачкој „Слободи“, у броју од 23. марта исте године, по речима Ивана Перића,[136] он је заузео „толернатан став према разним етничким називима који се јављају унутар Хрватске, инсистирајући на Хрватској као скупном називу за њихову заједничку домовину“. Писао је Старчевић тада: „Ми искрено љубимо и за брата држимо и Србе и Њемце, и Талијана, и Жида, и Циганина, и Лутеровца итд., свакога тко ради за опћенито добро своја народа и цијеле домовине, а плашимо се једнако и Хрвата и Срба итд., свакога тко је против оним скупним свегињама“.[137]

Ако би се напред наведене Старчевићеве речи правилно протумачиле, не би се шак моило рећи да се ту ради о неком темељном Старчевићевом преокрету у гледању на проблем народности у Хрватској, посебно на Србе. Било је то само извесно кориговање, које, међутим, у програму Странке права неће доћи до изражаја, како ће се још видети.

У сваком случају, и независно од тога колико је 1883. године стварно одступио од својих ставова према Србима, Старчевић је у Србији, и после тога, жестоко нападан. Али међу Србима у Србији било је људи који су, упркос свему, истина у време наслеђа расположења за југословенство, показали велико разумевање за Старчевића. Ту су, од највићењих, били и Јован Цвијић и Јован Скерлић. Славни Цвијић је у Старчевићу хтео да види „најбољег представника свих особина у личанском карактеру, „искреног“ човека „од великог утицаја“ и „познатог хрватског родољуба“. За Старчевићев „суви и крути национализам“, пак, Цвијић није могао да не каже да је имао „доста лажних идеја“.[138] Јован Скерлић је отишао и даље од Цвијића у својим оценама оца хрватског национализма. Тамо у 1912. години, према Василију Ђ. Крестићу, „он ће испевати праву оду највећем мрзитељу Срба... не водећи рачуна о историјским чињеницама и злокобним последицама Старчевићевог

135 Види: Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље, Београд 1950, 195.

136 Иван Перић, Суврeмени хрватски национализам, Загреб 1976, 122.

137 Уп. Васо Богданов, Хисшорија политичких сшранака у Хрватској, 744-745.

138 Ј. Цвијић, Динарски, централни и панонски тип, у: Карактерологија Срба, Београд 1992, 71.

учења“.[139] Међутим, ваља истаћи, да Скерлић тако, похвално, није увек говорио о Старчевићу. У години 1899, Скерлић ће Старчевића назвати — „болесним апостолом“, наглашавајући, у исти мах, да је девиза — „Нема Срба“ — кретенизам! Дотичући се проблема Срба у Хрватској, Скерлић је, у осврту на Старчевића рекао, да су они земљу на којој живе „крвљу својом затопили и на својим леђима подизали“ и да „они нису у туђини него у својој кући“.[140]

Скерлићеве речи о Старчевићу, али само оне из 1912. године, навођене су много пута у хрватској историографији као доказ — да Старчевић није био никакав „србождер“ као што га иначе представљају у Србији. Међу другим писцима из Хрватске, Скерлићеве речи из 1912. нарочито радо је користио Васо Богданов, који је велики труд уложио, да би доказао да се Старчевићева кованица СЛАВОСЕРБ није у ствари односила ни на Србе ни на Словене, да она није уопште означавала националну припадност, него политичку категорију: славосерби су режимлије, слуге туђинских, противнародних влада, двоструки робови — Беча и Пеште,[141] као што су били Јелачић, Мажуранић, Штросмајер...“[142]

У настојању да оправда Старчевића по сваку цену за оно што је рекао и написао о Србима, Богданов је изнео и то, да Старчевић никад није устајао против српског народа, „него је био само противник употребе имена Серб“, и, даље, да је сасвим очито „да Старчевићево свехрватство и самохрватство није било ексклузивно, сепаратистичко, него свеобухватно, да се је тицало само имена, и да је он у истину и стварно био за најшире јединство јужнословенских народа...“[143]

Сасвим другојачије него што је о Старчевићу писао Богданов (у шестој години по завршетку Другог светског рата) писао је о њему, далеке 1881. године, један пунокрвни и сигурно један од најобразованијих Хрвата свог времена, Фрањо Рачки. У листу „Обзор“, 9. фебруара 1881. године, он је рекао, да ни једно племе славенско није Старчевићевој странци тако мрско „као што је Хрватима најсродније Српско. Та се мржња код Старчевићанаца протеже на све што по историском развитку чини неку засебност српског народа. Мрзи се српско име, мрзи се источно-православна вера, мрзи се писмо ћирилско, бијасмо овде у Загребу свједоци како Старчевићанска младеж снуби Бугарску на савез проти Србима...“

139 В. Крестић, Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914, Београд 1991, 486-487.

140 Ј. Скерлић, Сабрана дела, VII, Београд 1964, 34-37 (Плодови шовинизма).

141 V. Bogdanov, Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslovenskih naroda, Zagreb 1951, 10.

142 Исто, 12. — Ако би се пошло од тога, да је садруг Старчевића, Еуген Кватерник, пред буну у Раковици, 1871, саставио списак Хрвата („славосерба“) које је требало јавно обесити у Загребу — Богданов би, али само у том делу, био у праву. Виктор Новак наводи да се на том списку налазио и Фрањо Рачки. Види: V. N., Najveći Jugosloven XIX stoleća, Nova Evropa, IV, 6, 21. 2. 1924, 166.

143 В. Богданов, извор као у напомени 92, 31.

О Старчевићу, „човеку мађарске политичке школе са мало запримеса класичне укочености и јозефинског либерализма“, Чедомил Митриновић ће казати, 1938. године, да је „ексклузивистичкој великохрватској мисли давао необично велику, упорну снагу и замах, какав је и пре и после тога био непознат у Хрватској. Кад из друштвене заједнице избацује Србе, боље речено српску народност, јер је Србе сматрао Хрватима, онда нема ни трага српској народности, нема српског књижевства, ни српске народне повијести. Српско име је, као и 'славско', инусно и сужањско, та имена не подноси знаност, и ова два 'морају просвјетљењем пропасти'...“[144]

Хрватски историчар Ј. Шидак сматра да се у свему ономе што је Старчевић проповедао и радио, „већ у вријеме апсолутизма“, крио покушај да се „с помоћу лажне научности одузме српском имену достојанство националног имена и удари му жиг вјековног робовања...“[145]

Супротно Васи Бођанову, Шидак је заузео став, да је под појмом СЛАВОСЕРБА Старчевић „разумевао Србе у Хрватској, што се најбоље види из предговора спису Пасмина славосербска по Хрватској“...

Пуних четрдесет година Старчевић је имао важну реч у хрватској политици. А основно у тој политици било је — антисрпство, уз антиаустријанство. Он „дапаче није ни признавао да има Срба, и то не само у Хрватској него их није признавао ни у Србији“, говорио је и брат Стјепана Радића, Анте Радић, саоснивач Хрватске сељачке странке. „За Србе у Хрватској је писао, да су то цигани, цинцари, власи и бог зна што, који су с турског колца утекли к нама, они су 'влашки накот зрио за сикиру', они су 'смет', они су 'србеж' на тиелу хрватског народа — и још много тога што је старчевићанска младеж добро памтила и тиме политику водила не само она, него и старији људи...“[146]

Антисрпство код Старчевића имало је, и то је више него извесно, подлогу у његовом уверењу да је Хрватска предодређена да буде највећа, централна држава на Балкану, а Хрвати треба да буду наследници Турака на овом простору. Отуд се он и трудио, да „хрватско име и хрватску националну свест развије тако, да је прошири на све словенске елементе Балкана. За тај посао, сматрао је, Хрвати су предестинирани

144 Чедомил Митриновић, Животни кругови Хрватства, Београд 1938, 171.

145 J. Šidak, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do 1914, „Naše teme“, 8-9, Zagreb 1965, 1302.

146 A. Radić, Poslije nesreće u Sarajevu, „Dom“, Zagreb, 7. srpnja (јула) 1914.

својим положајем и историјом, и он их је позивао да пођу тим путовима који ће, напослетку, довести до велике, јединствене, слободне хрватске државе, а та ће држава остати у оквиру Аустро-Угарске, везане само преко краљеве личности“.[147]

По Еугену Кватернику, Старчевићевом једномишљенику, та хрватска држава имала је да се простире „од Немачке до Македоније“ и она је имала да обухвати не само Црну Гору, већ и Србију — „Рашију“.[148]

По много чему, Старчевић, кад се све добро проанализира шта је рекао и написао, и није много оригиналан. Много чега што је он тражио да се уради и што је рекао, бар кад је о Србима реч, тражили су да се уради и рекли многи други — пре њега. Кад он каже, на пример, да су „Срби накот зрео за сјекиру“, он само понавља оно што је у Хрватској речено, између осталог у 17. и 18. веку. Још тамо у 1700. години, управник поседа загребачког надбискупа, Стјепана Селишчевића, извесни Амброзије Кузмић, изразио је, на пример, мишљење да би било најбоље — „Влахе све поклати...“[149]

Узимајући под лупу сва иступања Анте Старчевића, и Еугена Кватерника, посебно она која су се тицала Срба, Витомир Корађ[150] је закључио да су обојица твораца хрватског национализма — „патолошки типови“.[151] За Старчевића је, осим свега, рекао — да је био „хипохондар и алкохоличар“, који је „по сваку цену хтео да докаже да стара средњевековна феудална хрватска држава правно никад није престајала постојати“. А за Кватерника, да је био „ексцентричан фантаста“, који је „обиграо све европске дворове и дипломате и свуд настојао доказати како је потребно, у интересу европске равнотеже, да се на југу Аустрије оснује посебна хрватска држава“.

Без обзира да ли је ово што је рекао Корађ, као и све друго што је нарочито за Старчевића речено, тачно или не, поређи се не може да је Старчевић запалио у Хрватској опасну ватру и да је својим националистичким ставовима према Србији и

147 Чедомил Митриновић, н.д., 154.

148 Исто, 155.

149 V. S. Dabić, Banska krajina 1688-1751, Beograd-Zagreb 1984, 28.

150 Корађ, Витомир, новинар, политичар, социјал-демократа, први министар социјалне политике у југословенској држави.

151 В. Корађ, Хрватски проблем, Београд 1922, 12.

Србима уопште просто наелектрисао тадашњу хрватску омладину. Године 1876, после пораза српске војске у рату са Турцима,[152] управо под утицајем Старчевића, школска омладина је честитала победу турском команданту Абдул-Керим паши и издала проглас којим је позвала све Хрвате да дају новчани прилог ради куповине златне сабље турском војсковођи.[153]

Од свих Хрвата, који су излучивали отров на Србију и Србе, најбезобзирнији су били они који су, краће или дуже време, боравили у Србији и били од Срба дочекивани као рођена браћа. А таквих није било мало, поготову пред Први светски рат... Међу њима су се налазили, кад је реч о овом времену, и један дон Михо Павлиновић[154] и један А. Г. Матош.[155] Једно време заговорник хрватско-српске слоге, Павлиновић је, по повратку из Србије, где је био дочекан као врли гост и обасут највећом могућном пажњом, ударио у такве антисрпске таламбасе да је то била грозота једна. Окомио се и на православље, стуштио се и на Србе у Хрватској („Шта ће Срби у хрватској земљи!"). За Србе у Србији јавно је говорио по Макарској — „да живе људе у Дунав бацају".[156]

Матош, којем је Србија дала уточиште кад је побегао из Аустро-Угарске, да не би служио војску, и бринула се о њему као о рођеном сину, реванширао јој се скоро горе од Павлиновића. Насрнуо је на Србију и Србе кад им је било најтеже — 1908. године. Од Срба у Хрватској, тада изложених свим могућим притисцима (то је време и велеиздајничког процеса у Загребу) тражио је, у чланцима које је објављивао, да приме име хрватске већине. „Зашто су то српско име у Хрватској измудрили тек у најновије вријеме?", питао се Матош. „Где је та српска свијест у хисторијској Хрватској и како то, да јој ту нема скоро ни трага? Како долазе Хрвати до тога, да народно своје име изједначују с именом дошљачке мањине?"[157]

152 Поводом иступања академске омладине у Загребу против Срба, Ватрослав Јагић је писао Франьи Рачком, 4. 11. 1876. — да би се стидео да је тада био „професором загребачког универзитета, средине из којега могаше изаћи на свијет ова глупост".

153 Види: В. Јагић, Спомени мојега живота, Београд 1930, I део, 324.

154 Павлиновић, дон Михо, Мијо, (1831-1887) назван „препородитељем Далмације", посланик у Хрватском сабору и Царевинском већу у Бечу. Нарочито се прочуо 1866. године својим говором о „целокупности хрватске територије".

155 Матош, Антун Густав, новинар, књижевник (1873-1914) за живота издао више књига (новела, есеја, фељтона). После смрти, брат му је издао збирку песама, 1925. године, под насловом: „I dok je srca bit će i Krоasije". Био обожавалац Анте Старчевића. Оцењен, између осталог, и као „негативан и деструктиван тип књижевника" (А. Барац, Енциклопедија Ст. Станојевића, II књ., 708).

156 Уп. Лујо Бакотић, Срби у Далмацији, Београд 1938, 74-75.

157 Види и: Ж. Симић, Матош поново међу живима, НИН, 27. јул 1990, 43.

Утицају Старчевићевих идеја на хрватске масе у многоме је допринела странка коју је он основао — Странка права. По Васи Богданову, та странка не само да је успела да осамдесетих година 19. века окупи око себе велики део хрватског народа, него је постала „једним истинским представником народне воље за слободним и самосталним национално-политичким животом".[158] А по Чедомилу Митриновићу, Старчевићу, и његовим присталицама, правашима, било је најважније да се „очисти и усаврши дух хрватски од туђинске задухе", што би се „морало схватити и као хрватски расизам, настао далеко пре модерних нацистичких, расних теорија..."[159]

Као странка, „у рудиментарном облику", праваштво се јавило најпре почетком 60-тих година, а раширило се у Хрватској после 1878. године, када је на Сушаку излазио лист „Слобода", као правашки орган. Оно се одмах оријентисало на прикупљање што већег броја присталица, како би постало велика политичка странка, најјача у Хрватској. Пажња је тада посвећена и муслиманима у Босни и Херцеговини, и међу њима је интензивно ширена великохрватска идеологија.

Платформа странке била је, и остала, велика и независна хрватска држава, како је већ проповедао Анте Старчевић, који је у држави гледао највећи домет у развоју хрватског народа, најчвршћи и најстабилнији облик његове егзистенције. Што се тиче пак самог народа, Старчевић га је делио на народ-пук, народ-особу и народ-државу. Народ-пук, како је то протумачила Мирјана Грос,[160] то је за Старчевића била „скупина повезана разним облицима заједничког живота и интереса, али без јединствене националне воље и без свијести о властитој мисији", народ-особа, то је опет био „политички народ који има обликовану и изражену националну свијест, а народ-држава, то је пак био „слободан суверен народ организиран у властитој држави".

За Старчевића главно је било (и то је тежиште целокупне акције Странке права) да се Хрватска претвори „из народа — особе у народ — државу", што је аутоматски значило одбацивање југословенства, које је окарактерисано „као оруђе

158 V. Bogdanov, Starčevićeva stranka prava, н.д., 29.

159 Ч. Митриновић, н.д., 111.

160 Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, 132.

идејно туђинске, то јест аустријске политике!"[161] Девиза, произишла из свега овога, била је да у хрватским земљама постоји само један политички народ — хрватски, да се у Хрватској не признаје никаква српска народност, нити српско име, да „цео народ који говори хрватским језиком јесте и има да буде хрватске народности", да су Словенци — „планински Хрвати", да Хрвати имају да брину само за себе, да их се словенство уопште не тиче...[162]

Према закључку Милорада Екмечића,[163] Странка права, иако је била противна руским идејама словенства, она као да је била „у савршеном складу са убеђењима руских славјанофила да треба одвајати српски и хрватски покрет и не дозвољавати њихово уједињавање".[164] Мада, на први поглед, овај закључак изгледа пресмео, у њему ипак као да има одређене истине... Како иначе објаснити, да су управо Руси били они који су, 1859. године, дали новац Еугену Кватернику[165] за покретање једног часописа у Загребу, у чијој је редакцији био и Анте Старчевић?!

Трагом Анте Старчевића у погледу антисрпства ишао је до последњег дана свог живота Јосип Франк, који је са Старчевићем, 22. октобра 1895, после цепања Странке права, основао нову, Чисту странку права, по њему названом још и — франковачком.

Покатоличени Јеврејин, и једно време на сталном платном списку аустријске тајне полиције, Франк је био Хрват — по избору. Као и бискупу Штросмајеру, и њему је матерњи језик био немачки.

Основни ставови Јосипа Франка[166] били су: „Велика Хрватска у Великој Аустрији",[167] и — рат Србима до истребљења.

161 V. Bogdanov, Historija političkih stranaka, н.д., 744-745.

162 Милан Марјановић, Савремена Хрватска, Београд 1913, 230.

163 Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, Београд 1989, II књ., 245.

164 Исто, 247.

165 Еуген Кватерник био је и организатор Раковичке буне 5. октобра 1871. Овом оружаном акцијом хтео је да „ослободи народ од швапско-мацарског господства" и да војногранично уређење замени „слободним жупанијама". Неразјашњено је зашто је своју акцију Кватерник почео баш у месту Раковица, недалеко од Плитвичких језера, у крају насељеном већином Србима. Види: Povijest hrvatskog naroda 1860-1914, Zagreb 1968, 51-52; В. Крестић, Историја Срба у Хрватској и Славонији, н.д., 140.

166 Јосип Франк је био врло опскурна личност. Припадао је „кору тајних агената" који су радили за бана Левина Рауха, а био је и на списку „поузданика" аустријског престолонаследника Франца Фердинанда. — Он је негацију српског имена претворио у негацију српства уопште. Захтевао је да се „докине српски народ", да се Србима не призна да су равни „хрватском народу", јер „признати српство у Хрватској значи признати у Хрвтској србијанску круну, србијанску заставу; значи признати, да је Босна и Херцеговина српска... једном речи, то значи уништити хрватски народ и хрватску краљевину" (Јаша Томић, Како се зовемо?, Нови Сад 1909, 38).

167 Види: Франо Супило, Ријечки нови лист, број 301, 1911. године.

Године 1908, када је и званична Аустрија, тада већ решена да ратује са Србијом, дала сигнал за прогоне Срба,[168] Франк је повео против њих невиђену хајку. На располагању су му стајале посебне оружане формације, образоване средствима добијеним од Беча и Пеште, и од њих наоружане. То су биле легије (како их је назвао Франо Супило) са специјалним ознакама на грудима — „За краља и за Хрватску". На удару ових оружаних одреда било је све што је српско. „Српска застава, ћирилица, српски патријаршијски грб, српско име, српске школе, српске земљорадничке задруге, српске штедионе, у једну ријеч: све што је српско, нашло се проскрибирано као велеиздаја, а у народ српски у Хрватској... пуштена хајка истражних судаца да хапсе..." — писао је Франо Супило.[169] Године 1914, после атентата на Франца Фердинанда, франковци су такође кренули у јуриш на Србе, тражећи у исти мах да се Србији као „змијолегу" скрши кичма...

Све што је Јосип Франк говорио, и све што је радио, све је то било предвиђено програмом Чисте странке права из 1895. године. Тај програм био је у правом смислу те речи — „руководство за акцију", што потврђују и догађаји који су се збили годину дана касније, 14. и 15. октобра 1895, за време посете Загребу аустријског цара Франца Јозефа. Тада је дошло до великих антисрпских демонстрација, напада на српску цркву у Загребу, и на српске свештенике, које је руља називала, према сведочењу др Јована Пачуа, „влашким свињама"[170]

У духу програма своје странке, франковци су, до рата 1914, још много пута изишли на улице да би демонстрирали против Срба, да би на њих и физички насртали. Између осталог 1899. године, поводом прославе педесетогодишњице књижевног рада Јована Јовановића Змаја,[171] па 1900. године, када је Загреб одјекивао од парола — „Абцуг Власи!"[172] Затим у прва три дана септембра 1902. године... У овим демонстрацијама Срби у Хрватској називани су „издајницима домовине", „београдским плаћеницима", „проклетим влашким свињама" и прећено им је да ће им се показати „чији крух једу...". Како су

168 У Загребу је монтиран велеиздајнички процес (трајао од 3. марта до 5. октобра 1909) педесет тројици виђених Срба.

169 Ф. Супило, Политика у Хрватској, Загреб 1953, 216, 218.

170 Види: Александар Влашкалин, др Јован Пачу, 596, рукопис (цитат према: В. Крестић, Историја Срба у Хрватској и Славонији, н.д., 312).

171 Ст. Станојевић, Зашто је Змај 1898 прешао у Загреб, ГИД, VI, св. 3, Сремски Карловци 1933, 405.

172 „Браник", 1900, бр. 19.

демонстрације биле узеле тако опаке размере морао је у Загребу бити уведен преки суд. „Од 1848. године", према речима Јована Пачуа, „није било преког суда у Загребу, али и није било никада таквог дивљаштва и пустошења против Срба... Тврдо верујем, да није дошла војска и да није проглашен преки суд да би дошло до насилног убијања Срба без разлике сталежа. Како сам ја прозрео ствар, то разбојништво и побуна већ је давно смишљена и ухватила је дубоког корена, јер су и сељаци побуњени..."[173]

Како је изнео Константин Брадваревић у свом спису „Арнаутлук у Загребу",[174] у главном граду Хрватске се „пуна четири дана бесомучно и дивљачки лупало, рушило, пустошило, палило и пљачкало све што је српско..." Међу онима који су то чинили, који су марширали са франковачком руљом, налазио се, каже и Брадваревић, „велики број не само загребачких, већ и хрватских свештеника, из свију ближих и даљих села. Место да проповедају хришћанску љубав према ближњем, дошли су да проповедају пустош и уништење свега оног, што је својина братског народа, што је српско".

О демонстрацијама у Загребу 1902. године писао је и Лујо Бакотић, истичући да је „загребачка руља демолирала, палила и пљачкала куће, дућане и школе српске, уз покличе: 'Абцуг Србадија, переант Срби'!"[175]

Од листова у Хрватској, који су иначе својим антисрпским писањем знатно допринели избијању демонстрација, и мобилизацији маса да у њима учествују, само су српски листови осудили збивања у Загребу, а међу првима — „Дубровник". „Старчевићева теорија о сјекири", писао је „Дубровник" у броју од 7. септембра 1902. године, „нашла је своју примјену на имовини Срба. Обистинила се је изрека једног хрватског политичара да би рат са Србима био најпопуларнији код Хрвата... Свак разборит пита шта се је тако крупно догодило, да је могло овако немиле и страсне догађаје изазвати, који су нашли одзива и у осталим варошима Хрватске..."

Србофобији у Хрватској, и антисрбијанству, давали су свој прилог и сами Срби — својим не баш мудрим и промишљеним иступима против Хрвата као народа, разним претеривањима у оценама Хрватства, потцењивањем у Хрвата чак и оног чиме су се Хрвати највише поносили... Све је то, истина, чињено у самоодбрани, али је чињено, понекад и на управо нетипичан српски начин.

Од свакој, па и по последицама најбезазленијег иступа Срба против Хрвата, у Хрватској је прављено велико питање, а сваки такав иступ коришћен је као доказ да су Срби заиста „крвни непријатељи" Хрвата и хрватске државе...

У хрватској историографији је, на пример, до максимума искоришћено писање извесног Ђуре Ђурковића,[176] који је, језиком улице и биртије, хтео да докаже „да су Хрвати све покрали од Срба, од језика и литературе до позиција, да то уопште није никакав народ, него некаква хохштаплерска дружина, која на 'пуф' живи..."

За један од најбезобзирнијих насртаја Срба на Хрвате, у хрватској историографији, и уопште, сматран је, и сматра се, чланак који је написао Никола Стојановић („Срби и Хрвати") и објавио Српски књижевни гласник у Београду, а прештампао га „Србобран", лист Српске самосталне странке у Загребу.[177]

У том чланку, речено је између осталог, да Хрвати не могу уопште бити посебна народност, јер немају, уз другo, „ни заједнице обичаја, ни чврстог јединства живота, ни свести о међусобној припадности... „Уз истицање да Србе и Хрвате деле појмови о слободи, да су они две партије, у чланку је казано и следеће: „У борби тих странака не може бити говора о 'слоги', јер су начела њихова из основа противна, и јер су Хрвати туђинска авангарда, а Срби претставници принципа 'Балкан балканским народима'... Та се борба мора водити 'до истраге ваше или наше'. Једна странка мора подлећи. Да ће то бити Хрвати, гарантује нам њихова мањина, географски положај, околност што живе свуда помешани са Србима и процес опште еволуције, по коме идеја Српства значи напредак..."

За саму српско-хрватску слогу, писац чланка је рекао да је то само једна — „шупља фраза..."

По извесним оценама у хрватским историографским делима, у којима се иначе не негира постојање србофобије код Хрвата, нити пак прећуткују зла произишла из ње — тамо до 1914. године, србофобија треба да је „рукнула свом снагом" управо у време бановања Куена Хедерварија.[178] И то, како се

173 А. Влашкалин, н. извор.

174 Константин Брадваревић, Арнаутлук у Загребу, Н. Сад 1902.

175 Л. Бакотић, Срби у Далмацији, н.д., 9.

176 Уп. V. Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, н.д., 725.

177 Н. С., Срби и Хрвати, СКГ, VI, број 1, 1. 8. 1902, 1149-1159.

178 Хедервари, Куен, Драгутин, бан Хрватске од 1. 12. 1883. до 27. 6. 1903, први бан Хрватске који је у Хрв. сабору изрекао мисао јединства угарске државе (да су Хрватска и Мађарска једна домовина). Владао апсолутистички, мада је формално подржавао уставно стање.

све објашњава, због подршке коју су му Срби пружили у његовом настојању да Хрватску и Славонију мађаризује у што већој мери, али и због издашне финансијске помоћи коју је он давао Србима... Не увек критично, и не увек документовано, у хрватској историографији је, с тим у вези, навођено одвајкада, па и у историографији новијега доба, да је Хедервари, само да би Србе имао уза се, навелико трошио знатна државна средства на субвенционисање српских привредника и културних институција, на финансирање српске штампе, ускраћујући у исти мах готово сваку потпору сличним хрватским установама. А то је, по тврђењу и Васе Богданова, „непрестано рађало код Хрвата осјећање потиснутости и неправичности... Они су се с правом осјећали оштећени и запостављени на рачун Срба. И та околност је неминовно морала изазвати огорченост и крајњу озлојеђеност, која је незаустављиво попримила облике хрватско-српске националне мржње..."[179]

По Богданову, чак, Куен Хедервари је „својој протухрватској владавини дао изричито српско обиљежје, створивши у хрватском народу осведочење, да то православни Срби, од своје воље и из властите иницијативе обесправљују и тлаче Хрватску, зато јер су највећи, заклети непријатељи хрватства и католичанства".[180]

Иван Перић[181] оценио је, да је резултат мађарске политике предусретљивости према Србима (изражене и у оснивању и субвенционисању посебних српских новчаних завода, задруга, културних установа, православних школа) била „политичка, економска и културна изолација српског од хрватског становништва. Тиме су потенцирана и одржавана међусобна антагонизирања и сукоби..."

Полазећи и сам од тога, да су Мађари чинили Србима у Хрватској одређене „концесије", Сава Н. Косановић је рекао:

„За мале услуге појединцима, за понеко црквено звоно, за парохијски дом, а нарочито за ћирилицу дозвољену од бана Мађара, навлачена је на Српство одговорност пред Хрватима, а у исто време попут антисемитизма, распиривани су хрватски шовинизам и мржња против Срба, да би се покрили велики

179 V. Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, н.д., 724.

180 Исто, 724.

181 Др Иван Перић, Савремени хрватски национализам, н.д., 91.

циљеви мађарске политичке пенетрације према мору. У току двадесет година изабран је један једини народни посланик Србин из опозиције, Паја Јовановић[182] - Србобран, у Срему."[183]

Адам Прибићевић[184] је сарадњу Срба у Хрватској са баном Хедерварием (а било би, можда, правилније рећи сарадњу српских посланика у Хрватском сабору са Народном странком, партијом Хедерварија) протумачио као апсолутну последицу антисрпске политике Анте Старчевића и његових присталица, посебно Јосипа Франка, агресивног и тако загриженог противника Срба. Срби су се, по Адаму Прибићевићу, морали држати уз владајућу Народну странку, како редовно свуда чине мањине, да се не нађу између владе и непријатељске опозиције... А то суделовање Срба у редовима Народне странке, у коју их је старчевићанство просто утерало, служило је опет старчевићанству као разлог за појачање хајке на Србе, услед тога што издају своју домовину Хрватску".

Василије Крестић је сличног мишљења, и, дотичући се својевременог става Јована Јовановића Змаја, да Србима није место уз бана Куена Хедерварија, истиче, „да Срби у Хрватској нису прихватили Куена зато што су се саглашавали с њим и његовом политиком већ стога што су били принуђени на ту сарадњу и то зато што су били угрожени, што су се морали борити за очување своје националне индивидуалности".[185]

Под Куеном Хедерварием Срби су добили право на слободну употребу свог писма — ћирилице. А то није било мало за њих. Јер, поред осталог, србофоби у Хрватској, атаковали су по правилу прво управо на ћирилицу и све чинили не би ли је у Хрватској укинули за сва времена.[186]

182 Паја Јовановић, један од српских социјалиста који су се 70-тих година у Швајцарској окупљали око руског анархисте Бакуњина. Са још једним Србином, 1872. године, који се такође звао Паја Јовановић (по занимању фризер, родом из Вршца), изабран у „међународни револуционарни суд", формиран у Цириху ради утврђивања кривице једног пољског револуционара за предају руског анархисте Нечајева у руке руске и швајцарске полиције. По листу „Србобран", који је једно време водио у Загребу, добио надимак — Србобран.

183 Види: Сава Н. Косановић, Предговор књизи Св. Прибићевића „Диктатура краља Александра", н.д., VII-VIII.

184 Хрватско-српска коалиција, рукопис, Збирка породице Прибићевић, Архив Југославије, 88.

185 В. Крестић, Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века, Београд 1988, 300.

186 Ћирилица је у Хрватској много пута забрањивана. Године 1791, на пример, ћирилица је забрањена на иницијативу загребачког надбискупа.

Чак и кад је основана југословенска држава, у Хрватској се на ћирилицу гледало попреко, а не ретко се догађало, у националистичким круговима посебно, да се о њој говори на најприземнији, па и на најобичнији начин. Ћирилица је довођена и у везу са српском влашћу, и истицало се, на пример по оснивању Бановине Хрватске, да се Срби заносе кад мисле да — „камо дође ћирилица, тамо је дошла српска власт“.[187]

Као и у прошлости, и 1939. године напади на ћирилицу били су саставни део настојања да се хрватске масе мобилишу против Срба и Србије, у целини узето. У исти мах, ти напади били су израз страха, да би ширењем ћирилице моћи била угрожена латиница, чак Хрватство — хрватска свест.

Устремљивачима на ћирилицу, као на „влашко писмо“ (како ју је називао Анте Старчевић) није извесно било непознато да су се и неки врхунски хрватски великани, као Никола Зрински,[188] *служили ћирилицом, а да је Матија Антун Рељковић својевремено подсећао Славонце на ћирилицу као њихово старо писмо (дошло из Босне у 17. веку) говорећи: „Ваши стари јесу српски штили, српски штили и српски писали“.*

Један од разлога што су се србофоби у Хрватској обарали на ћирилицу био је и тај, што је ово писмо дуго времена, до пред почетак 20. века, скоро искључиво било везано за православну веру, као што је латиница била сматрана за обележје католика (независно од тога, што је било раздобља када се ћирилицом служио и католички клер, на пример у околини Дубровника, и што су ћирилицом штампане и неке католичке црквене књиге — молитвеници, а и један зборник побожних штива, као што је био „Либро од мнозијех разлога“, 1520. године).

Упоредо са настојањем да се ћирилица прогна са хрватских простора и прикаже и као несавремено и Хрватима у сваком погледу неодговарајуће писмо, као писмо њих недостојно, чинило се упоредо све да се докаже — да је хрватски посебан језик у односу на српски, при чему је свесно превиђана чињеница да посебност хрватског и српског народа није заснована на различитостима језика. Управо после оснивања Бановине Хрватске, 1939. године, поново је поведена кампања да би се доказало да постоји посебан хрватски језик... Та кампања достигла је своју кулминацију када је основана усташка држава, 1941. године. Тада је Државно равнатељство за промичбу објавило званичну листу проскрибованих „српских“, речи, а истовремено је дато зелено светло за измишљање и увођење у саобраћај нових речи које су имале да учврсте „осебујност хрватског језика“. Само декретирање сапетог и непрактичног 'кориенског правописа' није имало другог смисла ни сврхе него да буде још једна освета Вуку Караџићу и Србима у целини...

После Другог светског рата, чим је у Југославији „ојужило“, тамо у пролеће 1967. године, питање посебности хрватског језика поново је стављено на дневни ред. Донесена је те године, у марту месецу, Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика, којом се захтевало отклањање „случајева неравноправности хрватског књижевног језика“, и, истовремено, захтевала његова доследна примена у школству, новинарству, јавном и политичком животу кад год се ради о хрватском становништву... Будући да се Декларацијом тражило и да сви службеници, наставници и јавни радници, без обзира „откуд потјецали“, службено употребљавају језик средине у којој делују, то је међу београдским интелектуалцима протумачено не само као „озакоњење нетрпељивости“ већ и као обавеза Срба у Хрватској да се служе тим хрватским књижевним језиком[189]*... Био је то покушај, речено је, да се кроз „језичку унију“ обави оно што се није могло извршити кроз „црквену унију“.*[190]

Кад се све сагледа, долази се до закључка да је србофобија, као појава, увек била присутна у Хрватској и њу ништа није могло уништити, спречити да се увек и изнова јавља... Ни Хрватско-српска коалиција, кад је основана као савез хрватских и српских политичара у Хрватској, а са благословом и уз материјалну помоћ Београда,[191] није србофобији, ни антисрбијанству, могла да стане за врат. Шта више, србофобија је и њу расточила — захваљујући у првом реду правашима који су јој се били прикључили. Вођ хрватског дела у Коалицији, др Лорковић, први је „повукао ногу“ у правцу разбијања коалиције, а из уистину србофобских разлога. Испуњен у основи србофобијом, као и сви праваши, пред сам почетак Првог светског рата он је изјавио следеће:

„Ја мислим да је дошао час да кидамо са Србима и да тражимо другу оријентацију... Наши Срби су шовинисте, фанатици, пустолови, играју вабанк и ми их не можемо даље следити, јер се можемо потпуно упропастити. Ако Аустрија победи у овом рату, а ја се бојим да ће победити, она ће нас

187 Види и: „Политика“, 9. фебруар 1991, 28. (Шовинизам без ограничења)

188 Павле Ивић, Српски народ и његов језик, Београд 1971, 138.

189 Исто, 212-214.

190 Исто, 214.

191 Види и: Фердо Шишић, Преглед повијести хрватског народа, Загреб 1963, 466. — О контактима српске владе, Радикалске странке и Пашића лично, пре свега, са припадницима Хрватско-српске коалиције говори и: Friedrich Funder, Aktenstücke zur grosserbischen Propaganda in Österreich-Ungarn, Архив САН-у, бр. 10. 099.

Хрвате згазити, останемо ли у овом часу солидарни са Србима и нико се за нас неће заузети. Срби наши имаду Србију, Србија имаде у дипломатском свету својих пријатеља и заштитника и она ће ипак каква таква остати и након рата, те пружити уточиште нашим Србима, али ми ћемо тотално пропасти, и зато ја мислим да треба кидати..."[192]

4. Србофобија у Словенији

Као и у Хрватској, и у Словенији је србофобија била „на дому". Али док се она у Хрватској после 1918. године најотвореније испољавала на све могуће начине, па и кроз тероризам, у Словенији је било другојачије, сасвим другојачије. Србофобија је испољавана јавно само с времена на време, а иначе је била запретана — никако и гашена — између осталог и зато да би се што више користи извукло из стално трајућег хрватско-српског трвења.

За постојање србофобије, која је у крајњој линији увек значила исто што и антијугословенство, у Словенији уистину није било никаквог оправданог разлога. Јер ако икоја, онда је ова земља, улазећи у југословенску заједницу, постала велики добитник...

У Југославији, како је својевремено истицао и Милан Грол,[193] Словенци су via facti остварили своју националну државу, у којој су они господарили потпуно. Владали су у својој држави и учествовали у влади над свим осталим.

Тако како је мислио Грол, нису, међутим, мислили словеначки политичари — ни кад је Словенија ушла у Југославију, ни за све време док се у њој налазила. Код њих је непрестано постојало уверење да су Словенци скупо платили улазак у Југославију, да су због Југославије допустили да буду расцепкани на четири стране... У овом смислу, како се чита код Грола, стално је говорио и М. Крек, члан краљевске владе у емиграцији, у току 1942. и 1943. године. Он није хтео ни да чује за Гролова доказивања, да би Словенци морали бити свесни чињенице да никад и нигде, у читавој својој историји нису

192 Уп. Др Живко Бертић, Хрватско питање, Загреб 1927, 18-26.

193 Милан Грол, Лондонски дневник 1941-1945; „Политика", 10. 3. 1990, 21.

као у Југославији, имали „тако велики национално-културни развој..."[194]

Колико је србофобија у Словенији имала дубоке корене, и колико је она непрестано, од 1. децембра 1918. године, плански али и рафинирано негована, видело се то пред разбијање Југославије по други пут у њеној историји, 1989. године. Тада су у Словенији о Србима изречене и такве оцене какве, сем у Хрватској, никад и нико није ни помислио да искаже... За Србе је речено, између осталог, да су огрезли у православљу, да су носиоци варварства, унесрећитељи других народа, чак — злочиначки народ. Већ у сеоби Словена, Срби су, према брошури „Срби и Албанци", штампаној у Љубљани, 1989. године, дошли у туђу земљу и прогнали све староседеоце, који нису одселили у планинске врлети... Геноцид је главно средство којим се вечно освајачки српски народ ширио Балканом и Подунављем... Срби су једна „бесна солдатеска" која не зна за правду, поштење и демократију; Срби су расисти...

За ратове Србије у 19. и 20. веку у Љубљани је речено, те 1989. године, да ниједан од њих није био ослободилачки, историјски оправдан; сви су били освајачки и вођени по туђем (руском) диктату... За зверства почињена над српским народом 1914. године, казано је пак, да њих нису починили „Аустријанци, већ сама пљачкашка, злочиначка српска солдатеска, пред чијим су се неделима згражавали и сами аустријски окупатори..."

Академик Чедомир Попов,[195] за брошуру која је делом управо цитирана, рекао је следеће:

„Ја збиља не знам да ли је тако доследну и тако дословно непријатељску књигу о Србима икад ико у историји начинио. То не само да је књига безбројних ниских ударања, непатворене нетрпељивости, већ и крајњег цинизма..."

Први пут после 1918. године, у Словенији је србофобија показала своје лице у јачој мери поводом неуспелог плебисцита у Корушкој. Иако су Словенци били они који су својим гласовима одлучили да овај крај припадне Аустрији, кривица за то — свађена је на Србе и Србију.

194 „Политика", 7. март 1990, 21.

195 Ч. Попов, Хаос тенденциозно пробраних цитата, реч у расправи о брошури „Срби и Албанци", штампаној у Љубљани у издању Часописа за критико знаности, Љубљана 1989.

Словеначки социјал-демократски лист „Напреј“,[196] није се устручавао да објави, да је већина Словенаца оптирала у Корушкој за Аустрију зато што је Београд показао малу бригу за њих... Мариборска „Стража“ пак, као један од узрока изјашњавања Словенаца у Корушкој за Аустрију, навела је — „мржњу према Србима и Србији, коју је изазвала дуготрајна немачка пропаганда“.[197]

По мишљењу словеначких комуниста, из времена по обављеном плебисциту, „Корушки Словенци определили су се за бољу државу...“[198]

У Народној скупштини Краљевине СХС, на 17. редовном састанку од 18. априла 1921. године, кад је поведена расправа о плебисциту у Корушкој, чуло се (из уста Хрвата др Еда Лукинића) да су Немци у Корушкој „ширили словеначке новине и афиширали их (с обзиром да се у њима ружно говорило о Србима), као своје најбоље агитационо средство у акцији одвраћања Словенаца да гласају за присаједињење Југославији“.

Мада су Словенци, она већина која се нашла у Југославији, најзад „добили осећај да су државни народ“,[199] и то уистину постали, србофобија код њих је увек поново избијала на видело. Тако је то било и 1988. године... Као што су словеначке новине 1914. године објавиле ону срамотну песму да се Србима под врбама спрема хладни гроб, тако су, 1988. штампале песму у којој су Срби названи „јужним мухама“ које „засеравају“ словеначки хлеб...[200]

Од опаких, и најопакијих, србофоба у Словенији, најпознатији је био Антон Корошец, вођ највеће словеначке политичке партије — Словенске људске странке. У изражавању својих србофобских осећања он је био веома вешт. Маха својој србофобији он је давао само онда када је требало да изврши какав притисак на Београд, а ради добијања одређених привилегија за „дежелу“.

Запамћено је, на пример, да је Корошец 8. фебруара 1926. године у Народној скупштини устао против „српске хегемоније“, истичући да је влада састављена већином од Срба, да Срби заузимају скоро сва места у дипломатији, да је генералитет сто одсто српски, а да у централном управном апарату има 98 одсто Срба. Тада је он избацио и ону познату крилатицу, да — „Срби владају, Хрвати дебатирају, а Словенци плаћају“ (После Другог светског рата, у доба владавине Комунистичке партије, скован је сличан слоган: „У Београду се закони пишу, у Загребу читају, а у Љубљани спроводе“).

Сврха и циљ Корошчевог иступа у Народној скупштини 1926. године били су — како се показало — да се издејствује смањење пореза у Словенији.

По правилу, чим би остварио одређени циљ, Корошец је разорне стреле србофобије брзо враћао у свој тоболац, и, као да ништа није ни било, давао израза свом задовољству што сарађује са Београдом... И, одмах потом, журио се да докаже да Словенија воли и поштује велике Србе... На његов миг, само који месец по поменутом иступу у Народној скупштини, у августу 1926, Никола Пашић је проглашен за почасног грађанина Крања, а Краљу Петру је, у истом месецу, откривен споменик...

За држање Словенаца према Београду у складу са начелом „хладно-вруће“ и с њиховом „даш-дам“ политиком, управо је град Крањ најтипичнији пример. Кад је политичарима у овом граду, и политичарима Словеније у целини, то требало, општина у Крању је одлучила (са 18 гласова „за“ и 3 гласа „против“) да се цео крај (као израз љубави према Србији и Србима) назове — Србијом![201]

Идући својом врлудавом политичком стазом, и увек имајући само интересе Словеније пред очима, Корошец је — кад му се то учинило политички корисним — био онај који је у Народној скупштини најоштрије осудио Стјепана Радића, вођу Хрватске сељачке странке, управо због — србофобије и антисрбијанства.

Тада је Корошец, косанћим као узгред, посебно истакао, да његови Словенци „немају времена да мисле на сепаратистичке тенденције“, а што се тиче Србије — да ће њој Словенци бити вечито захвални за све оно што је она за њих учинила. (Ово је било други Корошчево одавање признања Србији. Први пут га је он изрекао 1919. године, кад му је то било преко потребно да би добио удела у власти. Рекао је он тада и то — да словеначки народ дугује „велику захвалност Србији, српској војсци

196 Види бројеве од 14. и 15. октобра 1920. године.

197 Момчило Зечевић, Словеначке политичке странке и корушко питање 1918-1920, ЈИЧ, 1-2, Београд 1980, 78.

198 Исто, 81.

199 Плетерски, Јанко, Нације, Југославија, револуција, Београд 1985, 219.

200 Цитат према: Војислав Лубарда, О људима и догађајима савремене Босне, „Политика“, 11. 8. 1990.

201 Види: „Политика“, 2. 8. 1926, 8.

и посебно војводи Мишићу, као најистакнутијем поборнику за ослобођење Словеније").[202]

У истом смислу у ком је говорио Корошец 1919. године, писала је и мариборска „Стража" (у броју од 22. августа 1919). У овом листу је речено, да су Срби били потребни Словенцима, а не обратно, и да су Срби примили Словенце „као несрећну браћу", мада су их „моїли примити и као издајнике југословенског народа", јер су се „борили са Аустријом против Србије..."

Кад је изишао за говорницу Народне скупштине, 15. априла 1921. године, да би као први политичар изван Србије, покренуо питање србофобије, Корошец је, између осталог, рекао:

„У нашој држави је све пуно србофобије. О томе морамо отворено говорити. Србофобство је један капитал, којега се сваки поштени политичар мора бојати. То је један новац који може имати добар курс у странци територијално, али који нема државног курса. И ако Радић не би имао тог новца у свом џепу, он би данас био много срећнији, али га ї. Радић има у свом џепу — србофобство — па за то он и не може да плати вожњу у Београд. Србофобство је сада огромно и код Хрвата и код Словенаца..."

Саму појаву „србофобства" Корошец је покушао да објасни општим погрешкама, и српским, и хрватским, и словеначким, између осталог политичким, царинским и војничким. „Сви смо ми криви", рекао је Корошец, „ то иде на леђа Срба, али мислим највеће србофобство потиче из бојазни, страха пред превлашћу српског елемента", да би на крају понудио решење проблема — кроз увођење „покрајина са аутономијама"...

Корошчеве речи о србофобији имале су великог одјека и оне су биле, на неки начин, наставак мисли др Крека — из 1917. године, који је питање српске хегемоније додирнуо још тада, пре него што су били и сазрели сви услови за формирање заједничке државе. Само, за разлику од Корошца, Крек је сматрао да право на хегемонију имају они који су способнији, па макар то били и Срби...[203]

Од 1921, када је Корошец први пут проговорио о србофобији, па до 1941. године, код Словенаца, нарочито у редовима Словенске људске странке, и штампи за њу везаној, србофобски изливи, у једној или другој форми, нису никад престајали, али су превасходно били само — за словеначку употребу, што

202 Интервју А. Корошца београдском листу „Епоха" од 1. 2. 1919. Види и: Момчило Зечевић, н.д. у напомени 197.

203 Стенографске белешке Уставотворне скупштине, 28. редовни састанак од 11. и 12. маја 1921, изјава Милана Коруна.

значи да се акције нису преносиле изван територија Словеније. То је чињено плански, и то је био један од разлога што словеначка србофобија није ни издалека у тој мери бола очи као што је то био случај са хрватском...

Године 1936, на пример, у Словенији је, преко листа „Словенец" (главног сејача мржње према Србима и Србији до 1918. године) ударен један од најдрскијих шамара Србији. Те године, 14. маја, „Словенец" је, у једном свом чланку, за стварног творца Југославије прогласио — француског маршала Франше д'Епереа.

„У дарио је као муња", писао је „Словенец", мислећи на француског маршала, „пробио фронт, тукао непријатеља док га није истерао из Србије, те је 21. октобра стигао до Дунава и Београда, коме је донео слободу, као и свим милионима који живе на обалама Драве и Саве... Маршал д'Епере је дакле у правом смислу речи творац наше државне самосталности... Он је, 15. септембра 1918, пробио Солунски фронт и у име Југославије, која се рађала, легендарним полетом кроз наше крајеве заузео северну границу, или барем допустио да су је заузели они, које је најпре он сам ослободио..."[204]

Овај случај из 1936. године, као и неки други — пребијање београдских новинара[205] на једном збору у Шент Виду код Љубљане, на пример — потврђивали су она страховања у Београду, исказана још 1920. године, да представници Словеније у Београду показују једно лице, а савим друго — код куће, и да „Словенци просто не подносе име Србин", да им је Србија добра само док им нешто даје.[206]

По томе, шта је све добила уласком у Југославију, и шта је у њој постигла, Словенија је кад се све чињенице узму у обзир — уистину имала све разлоге да уместо србофобије негује крајње србофилство...

204 Види и: Стенографске белешке Народне скупштине, VI редовни састанак од 17. 12. 1936 (стр. 260-261).

205 Реч је о нападу на Момчила Симића и Алексу Маркишића, новинаре „Правде", одн. „Политике", који су као извештачи дошли на збор у Шент Виду, крајем децембра 1936. Збор је званично био пријављен као збор — Југословенске радикалне заједнице. Кад је откривено да новинари нису Словенци, него Срби, на миг месног свештеника (Франца Габровшека) који је био секретар огранка Словенске људске странке, на њих је насрнула руља, уз најбезочније псовке и „проклињање" српског језика који им се силом намеће.

206 Михаило Аврамовић, Српски књижевни гласник, Београд 20. 1. 1922. године (Анкета о српско-хрватским односима).

...Већина индустријских предузећа у Словенији, на пример, настала је у првим годинама после Првог светског рата. Како је то утврдио Секула Зечевић, године 1935. у Словенији је било око 2500 индустријских предузећа, од којих је само 630 постојало пре 1918. године.[207]

Таквом процвату индустрије у Словенији у многоме су допринели и прописи о царинској заштити домаће индустрије. Била је то једна од највиших царинских заштита индустрије на свету! Индустрија је била осигурана не само тиме што јој је обезбеђено унутрашње тржиште од стране конкуренције, него и тиме што су, све до 1931. године, у Југославији постојале и царине — на извоз пољопривредних и сточарских производа, чиме су индустрији, словеначкој и хрватској, пре свега, биле осигуране сировине под најповољнијим условима.

Да су Словенци силно профитирали својим уласком у Југославију, и у целини, и на свим секторима, постигли висок развој, протумачено је, 1932. године, од неких хрватских политичара, као резултат макијавелистичке политике Срба и Србије. Речено је,[208] *да је Београд особитим концесијама, нарочито „материјалне природе", купио Словенце... Љубљана је, како је истицано, наједанпут добила „комплетно свеучилиште" на свом посебном језику, који је „признат као државни за онај крај... То свеучилиште Словенија својим средствима не би могла издржавати... Словенаца има у министарствима највише после Србијанаца, они су јаче продрли у Војну академију у Београду као и у ратну морнарицу помажући тиме и истискивање Хрвата, који су Србијанцима највише на путу... Словенци се примају у владу тако, да до сада нису изостали нити из ниједне од 35 кабинета, добијајући обично материјалне ресоре. Словенац је постао чак и председник владе, након што је погинуо Радић с друговима и тиме послужио режиму да се скрене одговорност за тај страшан догађај, покривши својим католичким поповским таларом проливену крв...*"[209]

5. Односи Црне Горе и Србије

Од самог постанка југословенске државе, 1918. године, антијугословенски и антисрбијански настројене снаге настојале су да ископају што дубљи јаз и између Срба са територије бивше Аустро-Угарске и Срба у Србији. Делимично и за једно време, оне су у томе и успеле. Према Србији и Србијанцима

207 Секула Зечевић, Сиромаштво Југославије, Београд 1936, 89.

208 Поверљиви извештај Анте Трумбића министарству спољних послова Велике Британије.

209 Овде се мислило на Антона Корошца, шефа Људске странке.

створена су, тако, нерасположења у Војводини, али такође и у Црној Гори, управо у оним српским земљама које су се 1918. године драговољно присајединиле Србији, а преко ње, потом — Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Кад је реч о антисрбијанству у Црној Гори, у једном њеном делу, у Србији је оно било мало ком схватљиво и разумљиво, поготову широким народним масама. То тим више, што се у Србији на Црну Гору одувек гледало као на братску земљу, по свему најближу, земљу у којој живи исти народ као у Србији. Још је Илија Гарашанин, на пример, све чинио да се Србија и Црна Гора што више зближе, и у томе је имао пуну подршку Петра II Петровића Његоша. Влада Србије тада је, на Гарашаниново заузимање, одредила Петру Петровићу Његошу, односно Црној Гори, сталну новчану годишњу помоћ, прво од 1.000 дуката, а затим у износу од 3.000 дуката.

За све што је у ово, Гарашаниново време Србија чинила за Црну Гору, и поједине Црногорце, црногорски владика био је врло захвалан. О томе говоре и његова писма Илији Гарашанину. У једном од тих писама, владика је рекао: „Не има ни једног Србина који више за Србство послује и мисли од Вас, не има ни једног Србина, којега Србство искрено љуби и почитује од Вас, а не има једнога Србина који Вас више од мене љуби и почитује..."[210]

Тамо од Граховске битке,[211] особито, па све до Берлинског конгреса, за пуних 20 година (од 1858. до 1878. године) у Србији и Војводини у омладинском свету готово се само певало и причало о Црној Гори, каже и Владимир Ћоровић.[212] Није било песника који јој није испевао бар једну песму... Бранко Радичевић је певао, на пример: „Црна Горо, поносито стење, круне српске ти драго камење!"

Неразумљиво за Србе у Србији, антисрбијанство у Црној Гори ипак је било факат који се није могао превидети, још мање игнорисати. И није оно било, у крајњој линији, и упркос свему, нешто сасвим ново... Неспоразума, трвења, размимоилажења,

210 Цитат према: „Српски глас", Београд, 25. 4. 1940, 10.

211 Граховска битка (од 29. 4. до 1. 5. 1858), у којој су Црногорци удружени са Херцеговцима, под командом војводе Мирка Петровића, остварили победу над турском војском. После ове битке област Грахова дефинитивно је постала саставни део Црне Горе.

212 В. Ћоровић, Велика Србија, Београд 1924, 59.

било је одвајкада између две српске земље — још од времена када није ни постојала свест о националној заједници, док се етничка свест јављала само онда кад би се „сувише непосредно осетио општи притисак туђина".[213] Радило се ту и о борби за превласт... Тамо од средине XI века Зета је била јача од Рашке. Она је била толико јака да је чак успела да стекне хегемонију над свим осталим српским земљама. Трајно, међутим, Зета није могла задржати вођство, пре свега зато што се налазила на периферији српских земаља. Она га је морала препустити Рашкој, која је била у средишту српских земаља.

За владавине Стефана Немање, потпуно је нестало Зете као самосталне државе. Али тиме борба, дотле вођена између Зете и Рашке, није заувек престала. Кад је Немањин старији син, Вукан, добио Зету на управу, а млађи, Стефан, Рашку, између ове две српске земље поново је дошло до борбе. Вукан се дигао на Стефана, а уз помоћ туђина, папе у Риму, и Мађара. По Владимиру Ћоровићу, овај сукоб био је један од најранијих и најдужих грађанских ратова међу Србима уопште.

...По признању Црне Горе за кнежевину, у 19. веку, стари неспоразуми између Србије и Црне Горе добили су нову храну, упркос томе што је кнез Данило (Зеко по крштењу) писао кнезу Михаилу, да би он најсрећнији био кад би видео Српство уједињено, под његовим скиптром, и да би му он држао стражу, под двором...[214]

Под кнезом Николом Петровићем, наследником кнеза Данила (убијеног у Котору 30. августа 1860. године), неспоразуми између Србије и Црне Горе постаће нарочито велики. А кривицу за то сносио је — по тврђењу Београда кнез Никола, а по мишљењу Цетиња — двор у Србији.

Године 1866, 5. октобра, збио се, међутим, догађај који је, како је изгледало, обећавао да ће наступити ново доба у односима између две српске државе. Тог дана је, наиме, закључен уговор између Србије и Црне Горе и ударен, како то каже Ђурђе Јеленић, „чврст темељ не само за заједнички рад Србије и Црне Горе на ослобођењу српског народа, већ и за јединство будуће српске државе. Кнез Никола беше се овим уговором обавезао, да у корист српскога идеала абдицира на свој престо и да омогући стварање једне српске државе. Као компензацију за одрицање на свој суверенитет имао је да и у будуће носи титулу српског принца и да као такав прима од Србије годишњу апанажу од 20.000 дуката".[215]

Кад је кнез Михаило убијен, кнез Никола је одмах променио своје држање према Србији. Он је тада искористио прилику, како се тврди,[216] да би „дефинитивно обележио своје сепаратистичке тежње" и да би инаугурисао „једну политику не само против Србије, већ и против целог српског и југословенског питања". Из овог времена, наводно, потиче и његова изрека — „да су лична права по себи праведна, и ако се не слажу са општом идејом".

Неки угледници Црне Горе, окупљени око кнеза Николе, истицали су у ово доба (као што ће то чинити и касније, кроз многе и многе деценије), да су државници у Србији, „још од старина", сматрали Црну Гору „за нешто излишно, за нешто сувишно и шкодљиво за Србију".[217] Посебно је с тим у вези указивано на Илију Гарашанина и оне његове речи, изговорене у часу кад се Данило Петровић закнежио, уместо да се завладичи — да је то „највећа несрећа за Србију и Српство".

Од тада, написаће у својим мемоарима министар кнеза Николе, Гавро Вуковић, државници у Србији, „систематично... нијесу поштедели служити се свима срествима да династију Петровића и Црну Гору омаловаже, да јој у свему нашкоде, да је омразе српском народу, да јој не допусте увећати се, да јој сметају ширити своје аспирације међу околним српским народом изван њених сувише уских граница. Србијански агенти крстарили су свуд унаоколо наших граница, да маме и мите народ да не гледа на Црну Гору, већ да тражи помоћ и себи спас у Србији..."[218]

Подајући се таласу антисрбијанства, неки прваци Црне Горе имали су, у ствари, пред очима само интересе династије Петровића — „једине династије у српству", како се говорило, „која има традиционалне признате врлине од свог постојања" и која се „никад ни у свом унутрашњем моралу, нити према

213 Исто, 3.

214 Мемоари војводе Гавра Вуковића, Титоград 1985, 151.

215 Ђурђе Јеленић, Нова Србија и Југославија, Београд 1923, 156.

216 Исто, 165.

217 Мемоари Гавра Вуковића, н.д., 377.

218 Исто, II књ., 377.

целини српског народа, ни у чем није огрешила".[219] И то су чинили уз образложење, да у Србији цвета — антицрногорство, да је оно, у новије доба, нарочито узело маха од пунолетства краља Милана и да је трајало све до његове абдикације.

О Црној Гори, у Србији се, још је навођено, није смело у то време другојачије говорити до с гнушањем и поругом. „Сиромаси Црногорци, који су долазили у Србију на зараду, као и по другим земљама, злостављани су и немилице изгоњени из Србије..."[220]

Све то што је изношено против Србије, па било тачно или не, преувеличано или измишљено, одговарало је кнезу Николи, јер му је ишло у рачун... Наиме, он је, нарочито од убиства кнеза Михаила, био заокупљен мишљу како да његова династија постане свесрпска династија и устоличи се на српском престолу у Београду. А путеви, којима је он мислио да треба да иде, да би свој циљ остварио, нису били ни онда, а нису ни данданас лако разумљиви... Биће довољно рећи, у вези с тим, само следеће: кад је удавао своју најстарију кћер, Зорку, за Петра Карађорђевића, потомка краља Србије, он је хтео да тадашњег владара Србије, краља Милана Обреновића, позове да буде — кум!

Удајом своје кћери за Петра Карађорђевића, кнез Никола, међутим, није постигао ништа: нити је Петра Карађорђевића успео да задобије за себе, нити му је пошло за руком да поправи своје односе са Србијом. Односи са званичном Србијом постали су, сасвим разумљиво, чак и гори него што су дотле били, а Петар Карађорђевић се показао много мање савитљивим него што се кнез Никола надао да ће бити. Није вредело ни то што је Зорка, кћерка кнеза Николе, била јака и ауторитативна личност и што је и сама, на силу, покушавала да свог супруга наведе да ради оно што њеном оцу одговара... Све што је кнез Никола предузимао да Петра Карађорђевића учини својим послушником, све му се то, напослетку, вратило попут бумеранга... И крајња последица свега била је, да је Петар Карађорђевић свог таста омрзао толико, да није допуштао ни да му се име помене у његовом присуству (посебно од часа када је кнез Никола, на миг Аустрије, наредио да се са Цетиња

219 Исто, 366.

220 Исто, 378.

престане са акцијама против Србије и краља Милана Обреновића).

Године 1885, кад је избио српско-бугарски рат, Петрова мржња према кнезу Николи била је достигла свој врхунац. Тада су, наиме, и кнез Никола, и сви његови главари (сем војводе Гавра Вуковића) били на страни Бугарске, прижељкујући њену победу. Петар Карађорђевић, међутим, био је на страни Србије и хтео је да са добровољцима крене у помоћ српској војсци, што кнез Никола није дозволио...

Када је постао владар Србије, Петар Карађорђевић је наставио да се с презиром односи према кнезу Николи, и да о њему не само мисли, него и говори само најгоре. „Нема перфиднијег човека од твог господара", рекао је војводи Гаври Вуковићу, одмах по свом крунисању. „Он је из школе турско-византијске политике", говорио је краљ Петар о своме тасту. „Макијавели не би требао да измишља свога Принципа, кад би био савременик кнеза Николе, па да је још стајао коју годину код њега, као што сам ја, и проучио злу душу тога човека. Он не само да је био неискрен према мени, него и до крајности пакостан... Понижавао ме је где је год могао и омаловажавао пред сваким..."

Највише је Петар Карађорђевић замерао кнезу Николи што га је, 1889. године, по абдикацији краља Милана, жртвовао београдском двору, примајући обавезу да „ускрати агитације Карађорђевића у Србији". Викао је тада Петар Карађорђевић не само на кнеза Николу него и на све Црногорце. Псовао је на сва уста, говорећи: „Сад видим да сам конфиниран у Црној Гори, у корист Обреновића..."[221]

Петар Карађорђевић био је убеђен да га је кнез Никола из чисте политичке рачунице изабрао за зета. „Сад тек знам зашто ми је лукави књаз Никола дао кћер", говорио је Петар. „То је његова макијавељска политика, да ме прикучи себи, па да ме његовим строгим и подлим мерама неутралише и да ме учини немогућим, да не могу ништа предузимати против Обреновића, већ да он рашири своје агитације у своју корист".

У овим речима Петра Карађорђевића била је садржана пуна истина. Кнеза Николу, наиме, није ни тада, као ни икад потом, напуштала мисао да би он требало да буде владар у

221 Исто, књ. II, 184.

обе, односно у уједињеној српској држави. Наглашавао је, управо у ово време, у разговору са својим министрима, да би он већ знао за најкраће време задобити Србијанце за себе...

Петар Карађорђевић, опет, могао је са свим и свачим да се помири, само не са тим — да он не буде краљ свих Срба. На краљевску круну он је сматрао да полаже највеће право и да је, и по заслузи својих предака, као и својим личним заслугама, управо једини позван да заузме место на српском престолу. У том смислу он је учио и своју децу, усађивао им то у душу, а нарочито свом љубимцу и првенцу, Ђорђу, који је био његова сушта слика из младих дана — и по лику и по манирима. Не водећи нимало рачуна о томе кад и шта, и где и пред ким говори, Ђорђе је и на Цетињу, као деран, стално понављао црногорским главарима да је његов отац „прави краљ Срба" и да је њему дужан да се покорава и сам кнез Никола...

У међувремену, настављајући да ради према свом плану, и уплавном не обзирући се на свог зета, Петра Карађорђевића, кнез Никола је средио своје односе са двором и владом у Србији. И успео је, да приволи све надлежне у Србији, да се широм отворе границе Србије за све Црногорце и да им се допусти насељавање у Србији.

Кад је то обнародовано у Црној Гори, настало је велико одушевљење у народу. „Црногорци су", вели Гавро Вуковић, „најприје замислили да их у Србији чека изобиље, готове куће, уређене земље, чим је Господар у томе по средини. Стога се је у први мах пријавило близу 50 хиљада, за пресељење..."

Коначно, на пут у Србију, као у библијску обећану земљу, кренуло је 12 хиљада Црногораца, делом преко Фоче, а делом преко Берана.

На граници Србије, сведочи Гавра Вуковић, „пресељеници су били дочекани од власти и народа, само се је могло тако пожељети. Кола, коњи за пренос нејачи. Сва средства за исхрану, поткрепљење, па и одећу, оскудницима су на граници давали и дуж цијелог пута преко Србије, до Топличког округа, гдје су се пресељеници имали настанити..."

Једном успостављене добре везе кнеза Николе са српским двором Обреновића нису престале да трају ни по доласку на престо Србије сина Милана Обреновића, Александра. Напротив. Те су везе биле такве да се у једном моменту поставило и питање ороћавања двеју династија — Обреновића и Петровића, кроз женидбу краља Александра кћерком кнеза Николе, Ксенијом. Мада се за ово ороћавање свесрдно залагала и руска

дипломатија, на Цетињу није било много оних који су од почетка били за то. Кнезу Николи највернији и најоданији главари били су мишљења да ороћавање двеју династија никако не би било добро, јер би, на тај начин, изгледи за долазак династије Петровића на престо српско-црногорске државе били заувек уништени...

Против брака краља Александра са кћерком кнеза Николе био је и бивши краљ Србије, Милан Обреновић. Према казивању Јована Ристића, он је, уочи саме посете кнеза Николе Београду, на Видовдан 1896. године, писао овако: „Ко да пусти гладнога кнеза Николу, с његовим легијоном просјачке дечурлије, да окупира Србију. Они ју бише тако оглодали, да јој ништа до костура оставили не бише..."

По доласку Петра Карађорђевића на престо, стоља изједно, били су створени најбољи услови за сједињење двеју српских држава. Међутим, управо они који су у том правцу могли највише да ураде — ако се затворе очи пред несхремношћу Аустро-Угарске и других великих сила да то допусте — кнез Никола и краљ Петар, они су били томе највећа сметња. И већ тада су се јавила мишљења, да док се на престолима у Београду и на Цетињу налазе зет и таст, не може бити ништа од уједињења Србије и Црне Горе, без обзира на жељу народа и на очевидну корист по обе земље.

Мада се ни Петар ни Никола нису могли отрести „неког тајанственог антагонизма који је међу њима постојао",[222] ипак је, и упркос томе, долазило у више махова до покушаја каквог-таквог уједињења Црне Горе са Србијом, између осталог и 1913. године.

Године 1913. то је требало да се оствари путем склапања уговора о „реалној унији".

Иницијатор свега треба да је била, како се мисли, влада генерала Митра Мартиновића, а уз сагласност црногорског престолонаследника Данила. Црна Гора се тада налазила у тешкој ситуацији — водио се још рат, а црногорска војска је опседала Скадар. По Новици Ракочевићу, владајући кругови, суочени са многим слабостима црногорске државе, „увидели су да даљи развој Црне Горе није могућ без ослонца на Србију", па су се обратили влади Србије да предложи основ за реалну унију.[223] Али, на томе је и остало, иако је Србија позитивно одговорила, обавезујући се да ће, ако се прогласи уједињење, члановима црногорске династије обезбедити „вечиту ренту".

222 Исто, књ. III, 386.

223 Новица Ракочевић, Црна Гора и уједињење, зборник радова Политички живот Југославије 1914-1945, Београд, 1973, 75.

Који месец пред Први светски рат, 15. марта 1914. године, кнез Никола (у међувремену већ краљ) започео је и сам акцију за што тешње повезивање Црне Горе и Србије. У писму које је упутио краљу Петру, он је предложио да се на бази равноправности двеју држава и њихових династија тачно утврде обавезе у војним, дипломатским и финансијским стварима.

Краљ Петар је прихватио предлог краља Николе, и то потврдио писмом које је саставио Пашић, а он само ставио свој потпис испод њега. Међутим, на томе је и остало, јер је краљ Никола опет избегао да приђе коначном договору, све из страха да би у свему томе његова династија лошије прошла. То је било мишљење и руског посланика на Цетињу. „Сви Црногорци", написао је он у свом извештају, „као један човек сматрају споразум са Србијом као једини излаз из тешке ситуације у коју су упали после балканских ратова, али то се не може рећи за краља Николу, који се све више удаљава од Србије..."[224]

По другој, односно трећи пут, Црна Гора је покренула питање уније са Србијом у мају 1915. године. Престолонаследник Данило је тог месеца изјавио шефу српске војне мисије на Цетињу, пуковнику Петру Пешићу, да мисли да оде у Србију и састане се са престолонаследником Александром, како би решили српско питање, с обзиром да Црна Гора и Србија морају „бити једна држава по систему Немачке". И то није било тек тако речено, то је била понуда за договор. Међутим, иако је из Србије стизао брз и позитиван одговор, све је опет пало о воду, јер се Цетиње у последњем тренутку предомислило...

По четврти пут покренуто је питање уједињења Црне Горе и Србије у лето 1916. године, неколико месеци пошто је црногорска војска била доведена у ситуацију да положи оружје непријатељу. Овог пута иницијатор свега био је председник црногорске владе Андрија Радовић. Он је то учинио на један уистину својеврстан начин... У августу 1916, он је поднео краљу Николи један меморандум у том смислу, уз захтев, да се краљ Никола одрекне престола у корист регента Александра, с тим што би се потом мушки потомци и једне и друге династије наизменично смењивали на престолу српско-црногорске државе.

Радовићев меморандум краљ Никола није прихватио. Одбио га је — најодлучније, изјављујући да „уједињења не може бити до истребљења једне куће".

Од српских државника, за уједињење Црне Горе и Србије, и то по сваку цену, био је — Никола Пашић. Он је говорио, да се уједињење двеју српских држава мора спровести, па макар се при том и не створила југословенска држава.

224 Исто, 78.

Лично Пашић био је за то, да се краљу Николи изиђе максимално у сусрет, како он не би правио тешкоће уједињењу, користећи при том своје јаке везе са италијанским двором.

Управо 1916. године, на седници владе, одржане 28. новембра, Пашић је издејствовао одлуку, да се краљу Николи и његовом потомству да велико обештећење, само да не прави тешкоће уједињењу Србије и Црне Горе. Била је предвиђена значајна годишња апанажа од милион и две стотине хиљада динара, која је имала бити наследна за његове чланове династије. Доживотно, краљ Никола је требало да носи титулу краља, а чланови његове породице титуле принчева и принцеза. Живели би у месту по свом нахођењу и у договору са српском владом. Сва ова права била би Петровићима загарантована уз услов да се обавежу да неће предузимати никакве радње против уједињења и династије Карађорђевића.

Грађанима Црне Горе по одлуци владе Србије, за коју се нарочито Пашић заложио, било је загарантовано да ће у заједничкој држави бити у свему, у свим правима, изједначени са грађанима Србије. Посебно су им гарантована права стечена у Црној Гори — службе, пензије, и све остало.

Како ни једном Пашићу, печеном на сто ватри, није било лако изићи на крај с краљем Николом, питање уједињења Црне Горе и Србије одуговлачило се и одуговлачило... Кад је, међутим, пробијен Солунски фронт, краљ Никола се одједном, а очевидно под притиском догађаја, изјаснио за улазак Црне Горе у Југославију (у изјави од 7/20. октобра 1918), али под условом да она буде уређена на конфедералној основи, да не би „преовладао утицај једних над другим", све то у ствари — „да би се сачувале извесне прерогативе црногорског владара и црногорске владе", како је протумачено.[225]

У последњој фази рата, настала је врло затегнута ситуација између краља Николе и двора и владе у Србији. Краљ Никола је хтео да се пошто-пото врати у Црну Гору, а краљ Александар (тада још регент) био је решен да то спречи по сваку цену. Он је команданту трупа одређених за операције у Црној Гори и северној Албанији издао наређење да онемогући

225 Види: Андрија Раденић, Југославија 1918. године — творевина представника и заступника национално југословенски опредељених народа, зборник Стварање југословенске државе 1918. године, Београд 1989, 164.

повратак краља Николе у Црну Гору, па макар у ту сврху морао да примени и „крајња средства".

Кад су прве јединице војске Србије закорачиле у Црну Гору (Други југословенски пук и четници Косте Пећанца) видело се — да је расположење народа према Србији сасвим другојачије од расположења краља Николе. Где год су се српски војници појавили, свуда су били одушевљено поздрављени. У појединим местима, као у Беранима, одмах су доношене и одлуке о безусловном присаједињењу Србији...

Изјашњавање за присаједињење Србији било је спонтано, али и најмасовније — у Васојевићима. „Сељачке масе", каже Милутин Фолић,[226] „осећале су се као саставни део српског народа, те се расположење сељака у Васојевићима, где је црногорска државноправна традиција била много слабија него у другим деловима Црне Горе, много лакше каналисало против сепаратне Црне Горе и династије Петровића".

У Андријевици је, првих дана новембра 1918. године састављен проглас свим Црногорцима да се уједине са Србијом, као што су то учиниле и обе Васојевићевске нахије. Као први, на овом проласу потписао се знаменити војвода Лакић Војводић...

Према извесним показатељима, и тврђењима изведеним на основу њих, једногласно изјашњавање Васојевића (Андријевачки и Беранси срез) за уједињење са Србијом, али и Братоножића и Куча, треба да је стајало у одређеној вези са комитским покретом и његовим програмом, формулисаним у резолуцијама усвојеним на зборовима у манастиру Добриловини, у јулу месецу, и на Штитову (Никшићки округ) у августу 1918. године. Комитски покрет био је безрезервно за уједињење са Србијом под династијом Карађорђевића, а против повратка краља Николе и његове породице у Црну Гору. Отуд је он изазвао против себе присталице династије Петровића, који су, уз помоћ аустро-угарских окупатора, настојали да га сломе...

Заговорници уједињења са Србијом, унионисти, и они који су били за обнову Краљевине Црне Горе и за династију Петровића, сепаратисти, имали су, кад је земља била ослобођена, да поделе између себе велики парламентарни мегдан. Било је то о изборима за Велику народну скупштину, за које се каже да су били најдемократскији избори до тада у Црној Гори.[227]

Заговорници присаједињења Црне Горе Србији, унионисти, штампали су своје кандидатске листе и изборне пројласе на белој хартији, због чега су названи — Бјелашима, а присталице династије Петровића и заговорници Црне Горе као самосталне државе штампали су своје изборне материјале на зеленој хартији, те су прозвани — Зеленашима.

Кад су избори објављени и кад се састала Велика народна скупштина у Подгорици — ниједан једини посланик није био против присаједињења Црне Горе Србији (нити је ко био уздржан). Тако је, једногласно, 26. новембра 1918. године, донесена одлука да се „Црна Гора с братском Србијом уједини у једну јединствену државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињена ступи у заједничку отаџбину нашег троименског народа Срба, Хрвата и Словенаца".

Овом одлуком Црна Гора је постала део Краљевине Србије.

У историографији, како то истиче и Зоран Лакић,[228] одлука Велике народне скупштине у Подгорици, заправо сам чин уједињења Црне Горе и Србије, протумачени су на разне начине, између осталог — и као окупација Црне Горе од стране Србије, као безусловно уједињење, али и као сједињење двеју самосталних држава.

Различито тумачење чина од 26. новембра 1918. у Подгорици последица је, по мишљењу Лакића, немилосрдног сукоба међусобно завађених политичких снага које су биле веома ангажоване у завршним акцијама уједињења...

Једна од најнегативнијих оцена уједињења Црне Горе и Србије 1918. године, уопште узев, потиче од Комунистичке партије. На оснивачком конгресу КП Црне Горе, у октобру 1948. године, на Цетињу, речено је — да је „такозвано уједињење Црне Горе са Србијом извршено не само против воље и расположења црногорског народа него и уз помоћ бајонета српске војске, и то на најгрубљи начин путем силе и преваре..."[229]

С комунистима, у погледу гледања на пројлашење уједињења Црне Горе са Србијом 1918. године, на истој линији били су — и остали — Зеленаши, и историчари „прозеленашког порекла". За њих, оно што се десило у новембру 1918. била је чиста окупација Црне Горе од стране српске војске...

Противници уједињења са Србијом, и противници Југославије и Србије у исти мах, зеленаши се нису устручавали ни да, после проглашења Краљевине СХС, 1.12.1918. године, узму оружје у руке и заједно са Шиптарима, а потпомогнути од Италије, крену у нападе на српску, односно југословенску војску, све са циљем да остваре отцепљење Црне Горе од Србије

226 Милутин Фолић, Избори у Метохији за Велику народну скупштину у Црној Гори, зборник Стварање Југославије, н.д., 459.

227 Новица Ракочевић, Војна и политичка ситуација у Црној Гори од почетка августа 1918. до засиједања Подгоричке скупштине, Зборник Србија 1918. године и стварање југословенске државе, Београд 1988, 53-65.

228 Зоран Лакић, Црногорска историографија о уједињењу 1918. године, зборник Стварање југословенске државе, н.д., 476.

229 Исто, 478.

и Југославије и затим, уз помоћ Италије осигурају да Скадар и северна Албанија припадну Црној Гори, већ како је то изнео и Аустријанац Ин дер Маур.[230]

У јануару 1919. године, у другом месецу постојања Југославије, избила је такозвана Божићна побуна, у којој је, како се цени,[231] учествовало око 10 одсто за оружје способних Црногораца. Највише побуњеника било је у старој Црној Гори, по наводима Димитрија Дима Вујовића.[232] У питању је било неколико хиљада људи. Опкољено је тада више градова — Цетиње, Никшић, Ријека Црнојевића, Вирпазар...

Иако су зеленаши успели да покрену толики број људи, побуна коју су они организовали била је врло брзо угушена. Како се наводи, пре свега због неспремности вођства да све стави на коцку. У најкритичнијим тренуцима изгледа да се оно показало недовољно одлучно, а то се опет објашњава тиме што оно није „имало много вере у побуњени народ" и што је на побуну гледало „само као на оружану демонстрацију, која треба да пажњу великих сила скрене на црногорско питање и да крају Николи и његовој влади пружи материјала за дипломатску акцију код великих сила".

Кад је дошло до расула у редовима побуњеника (све у свему побуна је потрајала неколико дана), највећи део сељака се брже-боље вратио својим кућама, док је један мањи део, уз помоћ Италијана, прешао у Италију...

У црногорској литератури, зеленашки покрет је оцењен и као — национални покрет, који је тражио поштовање права Црне Горе не због њене националне, него државноправне индивидуалности, која је током вековног самосталног државног живота била формирана и јасно изражена...[233]

Независно од ове оцене, међутим, стоји једна друга оцена — да су зеленаши били барјактари антисрбијанства у Црној Гори после стварања југословенске државе. Они су на сваки начин настојали да Србију прикажу у ружном, па и најружнијем светлу. Омаловажавали су, између осталог (као и водећи покрети и странке у Хрватској и Словенији, нарочито у Хрватској) и саму улогу Србије у Првом светском рату, оцрњивали војску Србије таман тако као да је била непријатељска...[234]

За вођу зеленаша, Секулу Дрљевића, највеће зло по васцело српство била је Србија у целини, били су Србијанци, „чији преци", тобож, „нијесу били у српском табору на Косову".[235]

У својој антисрбијанској заиржености, Секула Дрљевић и његови први људи тврдили су чак (добрим делом по узору на најекстремније хрватске националисте) да Србијанци имају једну нарочиту душу, деформисану и историјски неаилну, неспособну „за правду, хуманост, смисао за државу".[236]

Пошут својих пријатеља у Хрватској, и зеленаши су оптуживали Србију и Београд да су претворили све крајеве Југославије у своје економске колоније.

Зеленашки иступи нису остали без одјека у Србији. И нису ни могли, кад се има у виду шта је све бачено Србији у лице, за шта је она све била оптуживана, и како је она била вређана. Јавио се у Србији, услед тога, јак антицрногорски талас. Па су Црногорцима и Црној Гори изречени многи прекори. Изнесене су и многе оптужбе, неке не баш безначајне, од којих се највећи број тицао краља Николе...

За Црну Гору, између осталог, речено је да се за време слома Србије, 1915. године, држала — „веома бедно". Владимир Ћоровић је, на пример, писао, 1924. године, да се црногорска војска за читаво време Првог светског рата није истакла „ниједном сјајном победом". И то не можда стога што та војска не би вредела, него стога што није ваљало њено вођство. „Једна ружна ћага у њеној новијој историји", по Ћоровићу, било је „женско упуштање Ловћена, који је, ма да са онако владајућим положајем, заузет од Аустријанаца са мање жртава него ма које мачванско село. Цетињски двор, односно синови кнеза Николе, имали су неких својих ружних рачуна са Аустријом, и нису зазирали чак ни од издајства народне ствари. Да би се спасла, Црна Гора је понудила сепаратан мир, а није хтела да иде за примером Србије..."

У „ружне рачуне са Аустро-Угарском" синова краља Николе спадају и преговори престолонаследника Данила са

230 In der Maur, н.д., III књ., 22.

231 Батрић Јовановић, Антисрпски изгреди цетињских либерала, „Политика", 22. 10. 1993.

232 Д. Д. Вујовић, Црногорски федералисти 1919-1929, Титоград 1981, 21.

233 Исто, 402.

234 „Црногорац", број 11, 7. 3. 1925, Аустријско-србијански тајни уговор за вријеме рата.

235 Исто, чланак Срби на окупу.

236 „Црногорац", број 31, 1. 8. 1925, чланак Велика Србија, Велика Хрватска, или — ништа.

представницима Беча у Швајцарској ради закључења сепаратног мира, у децембру 1915. године. Црна Гора је требало, као награду, да добије проширење на један део Србије, Далмације и северне Албаније.[237]

За самог краља Николу је доказано да је, од самог почетка рата, 1914. године, ковао планове који нису били усмерени на уједињење двеју српских држава, већ само на јачање Црне Горе, а слабљење Србије. Због тога, и посебно због спремности да са Италијом иде руку под руку, Никола Пашић је, жалећи се на то владама сила Антанте, у мају 1915. године, оптужио краља Николу да жели да уз помоћ Италије створи запреку уједињењу свих Срба...

У вези са краљем Николом, кога је у јесен 1914. године руски министар спољних послова Сазонов, назвао — нитковом, наводило се, а на основу аустријских извора, да је, напуштајући Цетиње, наредио да се у његовом радном кабинету на видном месту извеси портре аустријског цара, да би и тиме доказао да његова династија није непријатељ Двојне монархије и да је он, краљ Никола, упркос рату — остао „обожавалац" цара Франц Јозефа...[238]

Помињано је у Србији, и то врло често, и то, да је краљ Никола 13. јануара 1916. године упутио писмо аустријском цару, молећи га за „частан мир", а да је четири дана потом, 17. јануара, понудио „безусловну капитулацију", до чега је затим и дошло — 23. јануара исте године.

Србијом су, сем тога, а у вези са краљем Николом, колале вести, чије је извориште био један извештај пуковника Петра Пешића (представника Врховне команде српске војске у Црној Гори и једно време начелника штаба црногорске Врховне команде), да је — према изјавама војних изасланика Енглеске и Француске на Цетињу — краљ Никола чак имао склопљен писмени уговор са Аустро-Угарском уочи рата 1914. године. По том наводном уговору од 12 тачака, треба да је било, између осталог, предвиђено, да Црна Гора не предузима никакву озбиљну офанзиву против аустро-угарске војске, већ само да демонстрира... За ту услугу, Аустро-Угарска је редовним

237 Војислав Ј. Вучковић, Дипломатска позадина уједињења Србије и Црне Горе, Југословенска ревија за међународно право, Београд 1959, св. 2, 241-243.

238 Manfried Rauchensteiner, Der Tod des Doppleadlers, н.д., 319.

уплатама на један банковни рачун у Швајцарској имала да осигура средства за издржавање Црне Горе...[239]

Пред сам крај рата, 1918. године, кад се иначе и сам стао изјашњавати за Југославију, краљ Никола се успротивио да Србија буде центар око којег ће се окупити све југословенске земље. „Заносећи се мишљу да би он и Црна Гора могли постати центар југословенског окупљања",[240] он је „представљао Србију као опасност не само за Црну Гору него и за Југословене, за њихову слободу и равноправност и као препреку да савезници њихов ослободилачки покрет једнако благонаклоно третирају као покрете других поробљених народа у Аустро-Угарској, на пример Чехословака".

Врхунац ове кампање краља Николе, а радило се управо о кампањи у пуном смислу те речи, био је његов проглас Југословенима од 7/20. октобра 1918, у којем је, уз празне а китњасте речи о југословенству, главно било пледирање за конфедерализам, као што је већ поменуто.

У исти час кад је објављен овај проглас, појавила се брошура ађутанта краља Николе, капетана Р. Вуксановића, у којој је, сасвим конкретно, описано како би требало да изгледа та конфедерација за коју се залагао његов суверен.

Посланик Србије на црногорском двору, Тихомир Поповић, оценио је, да је позадина те брошуре била, да се — а) осигура територијално проширење Црне Горе, и, б) да се краљу Николи обезбеди положај председника федерације, односно конфедерације и, поред тога, чак и — хрватска круна...[241]

По једној другој оцени, не само брошура Вуксановића, него цела кампања коју је пред стварање Југославије повео краљ Никола, „имала је само да послужи као средство за одбрану краљевих династичких позиција од опасности ујединитељског покрета на чијем је челу стајала Србија...[242]

Кад су у питању (сем краља Николе и његових синова) друге личности Црне Горе, и њихово држање за време Првог светског рата, о

239 Др Никола П. Шкеровић, Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата, Односи са Србијом — капитулација, Титоград 1963, 64.

240 Д. Д. Вујовић, Смисао југословенске кампање краља Николе у данима уочи уједињења 1918. године, зборник Стварање југосл. државе, н.д., 96.

241 Архив Југославије, Фонд Ј. М. Јовановића, 80-3, 129-133.

242 Д. Д. Вујовић, као у напомени 190, 239.

њима и њиховом понашању постоји много оптужујућег материјала у аустријским архивима. После Другог светског рата, пронађена су, на пример, документа из којих се види да су те личности учествовале и у антисрпским акцијама које је организовао аустријски Ратни штаб штампе (Кriegspressequartier). У те акције, између осталог, спадало је и пласирање тенденциозних чланака у швајцарској штампи, одакле су онда ти чланци преузимани и као текстови из неутралне земље прештампавани у аустроугарским листовима, а нарочито много у цетињским новинама које су излазиле на два језика. Међу изванредно добро плаћеним ауторима тих антисрпских, заправо антисрбијанских написа, налазили су се од виђених Црногораца, уз друге, и Марко Ђукановић, министар унутрашњих послова Црне Горе, Јован Пламенац, митрополит Митрофан и маршал двора краља Николе, Рамадановић.[243]

Оптужбе које су у Србији дизане против краља Николе и њему блиског круга, и, у крајњој линији против Црне Горе, све углавном као реакција на иступање зеленаша — сепаратиста, утицале су и те како на даље разбуктавање антисрбијанства у једном делу Црне Горе. Али и на појаву текстова у којима се хтело доказати да је све било другојачије него што је то у Србији приказивано...

...Никола П. Шкеровић покушао је, тако, да докаже, да је Црна Гора, 1914. године, „од првог дана стала на страну Србије, без обзира на исцрпљеност и потпуно одсуство материјалних средстава" и да немају основа „сумњичења да се званична Црна Гора колебала у питању доношења одлуке о држању у случају избијања рата између Аустро-Угарске и Србије..."[244]

За контакте припадника црногорског двора са представницима Аустро-Угарске, и уопште за „дипломатске разговоре" са Аустријом, Шкеровић је рекао — да, уколико их је и било, да су то „свакако били информативни разговори, дипломатска игра уочи једног огромног сукоба светских размера..."[245]

Као доказ „јаког локалистичког, србијанског а не и југословенског схватања циљева рата", Шкеровић је навео — да је влада Србије све учинила да омете жељу Цетиња, да Црна

243 Види и: Schmölzer, Hildegund, Die Propaganda des Kriegspressequartiers im ersten Weltkrieg, Wien 1966, Дисертација.

244 Н. Шкеровић, н.д., 12.

245 Исто.

Гора, уз садејство француске флоте, заузме Котор и Дубровник...[246]

Србији, и српским официрима у штабу црногорске Врховне команде, посебно је пребачено, да су „заузевши све одговорне функције", црногорску војску третирали „искључиво као објекат за употребу кад је и где је то требало да послужи оперативним и, нарочито, политичким циљевима српске владе и српске Врховне команде..."

Тешке оптужбе изречене су и на рачун српске војске, оног дела који се преко Црне Горе повлачио у Албанију. Казано је — да је то била права инвазија војске која пљачка...

У склопу омаловажавања српске војске, а величања црногорске, истицано је, како је то учинио и Митар С. Вукчевић,[247] да је црногорска војска учинила српској војсци „услуге које се ничим и никада накнадити не могу", да јој је омогућила штитећи је снагом свог оружја, да се повуче у Албанију...

Црногорска војска не само да је штитила српску војску кад се повлачила, него је и спречила да се она сасвим не распадне — изношено је. Под претњом црногорског оружја, наводно, спречене су читаве групе из српских пукова да се не предају Аустријанцима...

Чак и за саму капитулацију црногорске војске — оптужена је Србија, у крајњој линији. Њен представник у штабу црногорске Врховне команде, пуковник Пешић, по тврђењу Николе Шкеровића, био је онај који је „свесно припремао и припремио за капитулацију црногорску војску којом је командовао..." Све то зато — по Шкеровићевим речима — што је сматрао „да не би било политички оправдано да се при свршетку рата појави као партнер поред србијанске војске и црногорска..."[248]

Реалност овог тврђења, наоко уверљивог, доводе у сумњу, међутим, многе чињенице, а пре свега та, да је Србији било животно важно да што мање њених и црногорских војника падне у аустро-угарско ропство, да би што више српских и црногорских војника наставило борбу... Из тог разлога је и Никола Пашић од краља Николе, кад се с њим састао, 10.

246 Исто, 19.

247 М. С. Вукчевић, Црногорци у Југославији, Никшић 1937.

248 Н. Шкеровић, н.д., 156.

децембра 1915, тражио да Црна Гора „учини оно исто што и Србија, да одступи и своју судбину до краја повеже са судбином савезника...“

Краљ Никола је одбио да поступи по Пашићевом захтеву. Тек кад се он лично нашао у потпуној сигурности — у Бриндизију у Италији — тек тада је издао наређење за повлачење црногорске војске у Албанију, у Скадар. Али тада црногорска војска већ више није постојала...

То презадоцнело наређење краља Николе, како је било оцењено, представљало је уствари обично бацање прашине у очи јавном мњењу и силама Антанте.

Све то што је чињено, говорено и писано од стране зеленаша — црногорских сепаратиста, и од стране њихових противника у Србији, којима су припадали и такозвани теразијски Црногорци, штетило је не само Српству, већ и југословенској држави. Међу онима који су први и у пуној мери схватили колико је опасно копање јаза између Србије и Црне Горе, између Србијанаца и Црногораца, били су Никола Пашић и краљ Александар Карађорђевић (свеједно што је од њега потекло наређење да се краљу Николи ни по коју цену не допусти да се врати у Црну Гору).

Пашић је говорио, да су „многи Црногорци остали верни ономе што је некада било, али то што је негда било не може више да се поврати ни у њиховом, а ни у нашем општем интересу... Треба, међутим, да Црногорци прихвате ову нашу државу као своју, али то нећемо успети обећањима, која се после не испуњавају...“[249]

Милану Стојадиновићу, који је одредио за носиоца листе Радикалне странке у Црној Гори за изборе 1925. године, Пашић је, дајући му упутства шта и како да ради, како да се понаша у Црној Гори, нарочито наласио, да је нужно уверити њене грађане да су лажна и злонамерна тврђења да Београд не мисли на Црну Гору и Црногорце. С тим у вези Пашић је Стојадиновићу рекао, да црногорским министрима и официрима треба „признати све као и нашима“, и у Црној Гори осигурати да пензије и инвалидске потпоре буду као и у Србији. Као прешан и неодложан задатак, Пашић је сматрао да треба прећи изградњи путева и железница, да би се Србија и Црна Гора спојиле, да треба форсирати

249 Црногорце од Србијанаца Пашић никад није раздвајао као што није раздвајао ни Србију од Црне Горе. За оне Црногорце који су имали исти став, он је био спреман све да учини. Године 1917, како је већ споменуто, он је говорио да се Црна Гора мора сјединити са Србијом па макар Југославије и не било... Краљ Никола, који је у Пашићу видео свог највећег непријатеља, у ово исто време, 1917, међутим, све је чинио, уз подршку Италије, да велике силе Антанте приволи да васпоставе Црну Гору као самосталну државу, и да јој се припоје Скадар, Херцеговина са Мостаром, Босна до Романије, итд. Види и: Dragovan Šepić, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918, Zagreb 1970, 214.

изградњу школа и болница, а потпомоћи и земљорадњу, колико је то само могуће...[250]

Краљ Александар, који се није увек слагао с Пашићем, и много пута му мрсио рачуне, у свему је имао исти став као и вођ радикала према Црној Гори и Црногорцима. Управо 1925. године, кад је вршен пренос моштију великог Његоша, он је на изразито упадљив начин покушао да Црногорцима покаже да је он — „њихов“. Отишао је чак тако далеко да је јавно свима ставио до знања да су за њега и зеленаши и бјелаши само — Црногорци, да он међу њима не прави разлику, и да су сукоби између њих само прошлост, неповратна прошлост.

Мада су се зеленаши без изузетка одазивали свим позивима краља Александра да, док се он бавио у Црној Гори, 1925, учествују на свечаним банкетима, богатим ручковима и вечерама, све то није шак значило да су се они мирили са новим стањем, да су (нарочито њихове присталице на Цетињу) били спремни да забораве на династију Петровића. У то се и сам краљ могао уверити — кад је стигао на Цетиње. На улицама је било сасвим мало света, а већина прозора на кућама била је затворена, што је сваком пало у очи. Изненадило је то, непријатно, и краљицу Марију, и она ће, по повратку у Београд, и ком треба и ком не треба причати — да су краљ Александар и она најхладније примљени на Цетињу...

На промену расположења зеленаша и њихових присталица, једног знатног дела Црногораца, према краљу Александру, није могло да утиче ни краљево полагање мача на ковчег са моштима Петра Петровића Његоша, на Ловћену, ни краљев одговор, на примедбу једног сердара да у београдској влади нема ниједног Црногорца — да Црногорцима и није потребан министар у Београду, јер тамо имају — свог краља!

6. Антисрбијанство у Војводини

После 1918. године антисрбијанство се јавило и у Војводини, али је оно, у односу на антисрбијанство у Црној Гори, било другојачијег карактера. Делом, оно се јавило и као израз незадовољства економским приликама у новој југословенској држави. У којој мери је сиромашење Војводине било узело маха, показује и податак, да је национални доходак у Војводини, десет година после уједињења, био мањи него 1913. године, годину дана, дакле, пред Први светски рат.

250 Види: Dr Milan Stojadinović, Ni rat ni pakt, Rijeka 1970, 191.

Од ових чињеница полазећи, покушало се — и после Другог светског рата — да докаже, да је осиромашење Војводине после 1918. године био резултат свесно вођене политике „великосрпске буржоазије". „Интерес великосрпске буржоазије", при чему се мислило на „великосрбијанску буржоазију", „није ишао за тим, да се Војводина унапређује, већ и због схватања да би то користило туђинском елементу, тако да је капитал усмераван на друге стране".[251]

...Кад је антисрбијанство први пут, после 1918. године, дало гласа од себе — оно је било чисто политикантство, и није, кад је реч о тобожњој кривици Србије за рђаво стање у Војводини, било уопште на месту. Силом је и вештачки стварана фама о Србијанцу као грабежљивцу... Чак су се и угледни листови, каква је била „Застава", утркивали ко ће бацити више смећа на Србију и Србијанце, на Београд. Писало се, да Србија гледа на Војводину као на „краву музару", коју сви музу „а нико је не тимари". Штампане су и скарадне песме на ту тему... У „Застави" су, у броју од 18. новембра 1919. године, штампани и ови стихови:

„Срем, Банат и Бачка —
Слободна је пљачка!"

Као и у другим јужнословенским областима у Аустро-Угарској, и у Војводини је антисрбијанство имало своје корене у прошлости. Али, за разлику од антисрбијанства у Црној Гори, на пример, оно никад није захватило шире народне масе, већ је искључиво било ограничено на одређене кругове, поједине политичке личности и поједине политичке струје и партије, затим листове који су стајали у служби Будимпеште и били финансирани из фондова угарске владе.

Непосредно пред рат 1914. године, по свом антисрбијанству нарочито се истицала Народна странка, основана 9. априла 1910. године у Жабљу, у срцу славне Шајкашке, која је дала многе српске великане, између осталог и Светозара Милетића, рођеног у Мошорину. Састављена углавном од људи који су напустили Радикалну странку Јаше Томића, ова странка се у највећој мери ослањала на мађарску Националну странку рада Иштвана Тисе. Њен орган био је лист — „Српство" који се најчешће меша са истоименим вршачким листом сасвим другојачијег

251 Душан Попов, Српска штампа у Војводини 1918-1941, Н. Сад 1983, 113.

правца.[252] *Због тога што је ружно писао о Србији, и што је био у служби мађарске политике уопште, овај лист је назван — „чедом блуда".*[253]

Најцрње о Србији и Србијанцима писало је „Српство" пред балканске ратове, кад је уредник био (већ помињани) Милан Л. Поповић. Тада се у „Српству" могло прочитати, на пример, да би Србија требало да се окане својих глупих, револуционарних илузија о уједињењу Јужних Словена, да се опамети, ликвидира „Црну руку", напусти, чак — „лудорије о државној самосталности" и „покорно" нађе модус-вивенди у сенци круне Светог Стефана, која „историјски има више права на Србију од самих Срба..."[254]

Кад је избио Први светски рат, „Српство" је позвало Србе, грађане Новог Сада, да дођу на концерт — ради свечаног испраћаја војника, припадника б. пуковније, на фронт у Србији...

Служећи интересима непријатеља Србије и српског народа, можда још више него „Српство" забраздио је један други лист, који је почео излазити у Новом Саду 1885. године, под називом „Ново доба". Његов главни уредник био је Стеван Поповић, књижевник, публициста и адвокат.[255] *Уређујући своје новине у свему по жељама Будимпеште, он је код угарских власти „високо котирао". Сматран је за — „правог Мађара".*[256] *Као и Јаша Игњатовић, уосталом, који му је био први сарадник...*

Како се види из писма које је упутио Коломану Тиси, молећи га за субвенцију, Поповић је истицао да се обавезује борити се „из лојалних грађанских осећања и патриотских обавеза" против свих непријатеља угарске владе, против радикалских листова у Србији и свих других непријатеља Аустро-Угарске, а за победу — мађарске државне идеје.[257]

Пре „Новог доба", „мађарској државној идеји" служио је лист „Српски народ", покренут 13. октобра 1869. године. Због изразитог мађаронства и отворене претпостављања интереса Мађарске интересима сопствене, српске нације, српски патриоти су га назвали — „Турским народом".[258] *Његов главни уредник, Јован Грујић Јота, пак,*

252 Вршачко „Српство", недељни лист за „материјалне и просветне интересе народне", почело је излазити 13. јануара 1883. године. Уредник: Лазар (Лаза) Нанчић, присан пријатељ Јаше Томића, и један од познатијих социјалиста у свом времену. Заједно са Томићем помиње се безмало у свим делима у Западној Европи која говоре о социјал-демократији у Немачкој и, посебно, о ставовима њеног вође Либкнехта према српском питању, будући да су они (Нанчић и Томић) оштро устали против осуде устанка Срба у Босни 1875. године од стране Либкнехта.

253 Види: В. Крестић, Историја српске штампе у Угарској 1791-1914, Нови Сад 1980, 428.

254 Види Ј. Скерлић, Српски књижевни гласник, 30. 8. 1913, 630-635.

255 Пре него што се ставио у службу непријатеља Србије и српског народа, Поповић је био велики борац за програм Милетићеве Народне странке. Важио је чак за „другу душу" Светозара Милетића.

256 Види: В. Крестић, Историја српске штампе, н.д., 387.

257 Исто, стр. 391.

258 Исто, 373.

назван је — „туркошом“, „плаћеником и битанГом“. Упркос свему томе, међутим, „Српски народ“ и његов главни уредник продужили су да „метанишу“ властима у Пешти. Јота је чак сваком приликом истицао, скоро с поносом, да је „Српски народ“ први и једини лист на српском језику, који „не само да смело заступа мађарску државну идеју, него одлучно перхиресцира (одбија од себе, пр.а.) све сепаратистичке тенденције Милетића, има јасан деаковски програм и уопште се залаже за слогу Срба и несрпских народа, устаје против њихових великих настојања и ирлатих захтева, против којих иначе воде борбу сви владини људи“.[259]

У служби Угарске, а против Србије, био је и лист „Народност“, покренут у Панчеву у априлу 1897. године (издавач и уредник Тодор Бекић, правник по занимању). Настојећи да испуни сваку жељу Будимпеште, овај лист је непрестано нападао Србију, њену политику и њене главне државнике и политичаре. Нарочито жестоко окомљавао се на Николу Пашића, оптужујући га да је престао да буде Србин, да се претворио у Југословена.

Пружањем подршке званичној мађарској политици, ширењу антисрбијанства у Војводини у знатној мери допринеле су и неке познате личности из круга Српске православне цркве. О томе је, 1920. године, документовано писао „Српски глас“, који је излазио у Великој Кикинди. Истичући да високи достојанственици Српске православне цркве у Војводини нису за време прохујалог рата били „ни мученици ни исповедници“, лист је закључио да се о њима може још само говорити као о личностима „компромитованим и у народу и у свештенству“.[260]

На мети антисрбијанских листова, и странака, као што је била Народна странка, стално су били и радикали Јаше Томића, који су се конзеквентно залагали за јединство Војводине и Србије. Они су проглашавани за издајнике и јавно оптуживани да им је циљ да доведу у Војводину краља Петра.[261]

Од познатијих Војвођана, који су устајали против радикала и њихове „свесрпске“ политике, један од најупорнијих био је — Васа Стајић.[262] *Он ће се и 1918. године, заједно са још неким другим Србима,*

259 Исто.

260 Ко да буде патријарх, Српски глас, 6. 1. 1920.

261 Љубинка Ћирић-Богетић, Ставови и држање првака Српске народне радикалне странке у Војводини у време првог светског рата, Историја XX века, XII, Београд 1972.

262 Стајић, Васа, национални и културни радник, у младости социјалиста. Према Вељку Петровићу (Енциклопедија Ст. Станојевића, књ. IV, 406) од 1912. почео организовати српску националистичку и револуционарну омладину у Војводини, када је покренуо и лист „Нови Србин“. Пред почетак првог св. рата осуђен на 10 година робије и био у затвору до 1918. Види и: Арпад Лебл, Политички лик Васе Стајића, Нови Сад 1963, 101.

изјаснити и против непосредног припајања Војводине Србији, а до чега је дошло највише захваљујући управо радикалима и њиховом вођи Јаши Томићу. По мишљењу Васе Стајића, сам Јаша Томић био је главни представник — „великосрпске политике“...

Као Васа Стајић мислили су и демократски прваци у Војводини — Ј. Бошданов, Дуда Бошковић, Никола Милутиновић, Петар Коњовић, Стојан Јакшић. Њихов лист „Јединство“, у броју 30 из 1919. године, оптужио је Јашу Томића и војвођанске радикале да „иду за шовинистичким српским хегемонизмом“.

...У хрватској, али и српској историографији после Другог светског рата директно припајање Војводине Србији оцењено је — „као политички успех српске буржоазије“, који је одговарао „Пашићевим концепцијама о Војводини као чисто српској земљи“.[263]

Међу српским историчарима који су после Другог светског рата нарочито оштро осуђивали Јашу Томића због спроведеног припајања Војводине Србији, налазио се и Коста Милутиновић.[264] *У неким својим текстовима (објављеним у Хрватској) он је истицао, да је Томић „целог живота пропагирао идеју о Великој Србији под хегемонијом Београда и под доминацијом радикалске великосрпске буржоазије“. А затим, да се Томић, „можда као ни један српски политичар упорно и најотвореније противио чак и имену Југославија“.*

Неслагање са Костом Милутиновићем, и „званичном“ српском, односно југословенском историографијом после Другог светског рата у погледу оцене Јаше Томића и његовог залагања за сједињење Војводине са Србијом, изразио је само један човек у Војводини — адвокат М. Ботић из Новог Сада. У Гласнику Адвокатске коморе Војводине (број 10, 11, 12 за 1968. годину) он је истакао, да се акције војвођанских радикала не би могле окарактерисати „као шовинистичке и великосрпске“, а што се тиче самог Јаше Томића, да се он у овим акцијама показао „као истински борац за национално ослобођење“ и да никога „није хтео да потпаравослави, нити под плаштом југословенства да претвори у Србина...“

Ова оцена о радикалима и Томићу била је у свему тачна. Јер, код њих се није радило ни о каквом „великосрпству“, већ једноставно о српству, о здравом и трезвеном гледању на односе Срба у Војводини и Срба у Србији... Боље, много боље него сви они који су га нападали због „великосрпства“, Томић је знао — као искусан политичар — да Војводина, да српски народ у Војводини не би никад дошли до своје ослобођења од Угарске, односно Аустро-Угарске, да није било Србије, да Србија није успела да оствари свој национални програм (Много година после смрти Јаше Томића, 9. априла 1995, председник Матице српске у

263 Извор као у напомени 261.

264 Kosta Milutinović, Vojvodina izmedu Beograda i Zagreba 1918, Starine, knj. 53, Zagreb 1966, 323.

Новом Саду, академик Бошко Петровић, рећи ће: „Ми никада нећемо и не смемо заборавити да бисмо овде, у Војводини, били мађаризовани и проїутани да није било Срба из Србије“).[265]

Срби у Војводини нису имали шта да очекују ни од Аустрије ни од Угарске. То је њима било добро знано још од часа када су се на позив аустријског двора почели насељавати у пространу и некад пусту равницу... Кад их је требало домамити, давана су им сва могућа обећања, пре свега да ће бити третирани као самосталан народ. Међутим, кад је досељавање обављено, уместо да буду прихваћени као народ равноправан са осталим народима у царству Хабсбурга, они су испали — „само толерисан народ“ (већ како је речено у одговору царице Марије Терезије митрополиту Павлу Ненадовићу, на његов захтев да Срби, у духу добијених царских привилегија, буду „увршћени међу равноправне грађане угарске краљевине“).[266]

С обзиром на то, да су царске привилегије стално изигравање и гажене, многи Срби су се питали да ли није начињена историјска грешка, што је српски народ 1690. године кренуо у велику сеобу под Арсенијем Чарнојевићем. Један од Срба који је себи поставио ово питање, био је и Јован Адамовић. Како је он закључио „положај целокупног Српства — географски и политички — био би куд и камо бољи, да се Срби нису кретали са својих огњишта...“[267]

Колико мало вреде обећања Бечa и хабсбуршких царева, Срби у Војводини имали су прилике да се увере и 1848-1849. іодине.

Само да би Срби устали у одбрану уіроженоі примата Немства (и Хабсбуршкоі царства) од Мађара, Беч је тада успоставио не само „врховно црквено достојанство патријарха“, неіо и „старо историјско достојанство српскоі војводе као врховноі политичкоі шефа српскоі народа“, обећавајући, у исти мах, „унутрашњу националну управу по принципу равноправности“. Али чим је прошла опасност по царство, по двор у Бечу, на обећања се заборавило... У самој „српској“ Војводини, успостављеној царским патентом од 18. новембра 1849,[268] *како је казано,*[269] *„не беше ничеі другоі српскоі до имена. Подвојвода — странац (Немац), званични језик — стран (немачки), а и сама војводина — то јест њезин територијум — беше тако састављена, да су Срби становници у њој били по іотову у мањини према Румунима и Немцима...“*

У којој се мери Беч показао незахвалан према Србима после 1848-1849. іодине, види се и из тоіа, да је управо царска влада 1853. іодине забранила у Новом Саду, највећем центру Срба преко Саве и Дунава, службену употребу српскоі језика. Исто тако је забранила скупљање прилоіа за отварање српскоі универзитета...[270]

Последњи ударац Србима у Војводини, Беч је задао 27. децембра 1860. іодине. Тоі дана је царским патентом Српска војводина присаједињена Угарској...

Због припајања Војводине Србији, године 1918, на радикале и Јашу Томића жестоко се окомио Загреб. Томић и радикали оптужени су да су „рушиоци југословенства“, да су исто што и франковци у Хрватској...

У ствари, Томић је са својим радикалима помрсио Загребу читаву политичку рачуницу. Али и оним Србима у Војводини, који су своје погледе упирали више према Сљемену него према Авали... Међу тим Србима налазио се и Тихомир Остојић, секретар Матице српске у Новом Саду. У резолуцији Остојићеве групе (донесене 24-25. октобра 1918) речено је — „у име српских и демократских елемената Јужне Угарске“ — да се Народном вијећу у Загребу (основаном 18. октобра 1918) признаје „потпуна и искључива компетенција и кад се ради о војвођанским питањима“.[271]

Остојићевој групи, односно блоку, припадао је и Васа Стајић, који је био изабран у Народно вијеће у Загребу. Али, како је сам касније изнео, он се брзо разочарао у Загреб — „атмосфером и понашањем једног дела Хрвата, који су на границама Хрватске хтели да зауставе српску војску као туђу“.[272]

265 Уп. „Новости“, 9. 4. 1995, 7.

266 Јова Адамовић, Привилегије српског народа у Угарској, Загреб 1902, 127.

267 Исто, 28.

268 За привременог поглавара Војводине био је наименован генерал Фердинанд Мајерхофер Гринбилски.

269 Извор као у напомени 266.

270 Иницијатива за оснивање српског универзитета потекла је од патријарха Јосифа Рајачића. Он је посебном посланицом позвао све Србе да скупљају прилоге за универзитет. Види: Автобиографија Никанора Грујића, Богословски гласник 1905, 105-106.

271 Душан Попов, Српска штампа у Војводини, н.д., 12.

272 Види: В. Стајић, Моје учешће у југословенском уједињењу, Споменица ослобођења Војводине 1918, Н. Сад 1929, 156-159.

Било ово, што је Стајић сам рекао, сасвим тачно или не, чињеница је, да је он јавио из Загреба у Нови Сад (пред одлуку Велике Народне скупштине у Новом Саду, 25. новембра 1918. године, о припајању Војводине Србији) да је у Загребу већ „изгласано уједињење" и да нема смисла доносити посебну одлуку о присаједињењу Војводине Србији... Овај „савет", међутим, мало је ко од Срба у Војводини био спреман да прихвати, а понајмање радикали... „Али и да смо сви пристали на то, оних 700 посланика свукли би нас са говорничке трибине и прогласили би без нас уједињење са Србијом", рекао је Јаша Томић, верно сликајући расположење против наступања са Загребом".[273]

Како је изнео у својим успоменама Милан Петровић,[274] у питању је било „стварно расположење народа које су заступници својим гласовима и изразили".

Колико је Јаша Томић био за безусловно сједињење Војводине са Србијом, исто толико био је против аутономије Војводине у југословенској држави. По његовом тумачењу, једно је било захтевати аутономију Војводине у Аустро-Угарској, а друго у југословенској држави... С обзиром да је Југославија била „толико разнородна у разним областима живота", аутономија и федерализам на националној основи угрожавали би њен суверенитет и интегритет. На основу историјског искуства са аутономијом у Хабсбуршкој монархији, Томић је закључивао, да би се требало „оканути аустријских старудија", јер не ваља „парчати под фирмом аутономије" оно што у измењеним приликама треба да буде целовито. Уместо аутономије на националној основи, Томић се залагао за општинску и жупанијску самоуправу... „Припазите браћо на нас које је одњуљала колевка Аустро-Угарске", посебно је при том истицао Томић. „Аустро-Угарску расцепаност моћи су створити само разни народи. А они који траже данас и расцепкану Србију, нека не говоре о једном народу са три имена, јер њихов захтев открива оно што они неће да признају, а то је да ми нисмо један народ..."[275]

Сажето речено, Јаша Томић није уопште био против једне заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, „заједнице са најближом браћом", али је зато одлучно захтевао да се војвођански Срби „пусте на груди душевне, јуначке и демократске Србије".[276]

Томићева жарка жеља, да се Војводина припоји Србији, па да као њен део уђе у састав заједничке југословенске државе, испуњена је без већих сметњи, 25. новембра 1918, као што је речено. Она се, међутим, тицала само Бачке, Баната и Барање, а не и Срема. Административно Срем је тада још припадао Хрватској, односно Славонији, али је зато сам донео одлуку о прикључењу Србији — 24. новембра 1918, после састанка делегације Руме и Сремске Митровице (20. новембра) са регентом Александром.

Против прикључења Војводине Србији, од политичких људи из Хрватске био је и Светозар Прибићевић. И он је сматрао да Војводина треба преко Загреба да уђе у Југославију. Свесно или несвесно, тек он је тиме ишао на руку оним снагама у Хрватској, које су тежиле дуалистичком уређењу југословенске државе, а ради обезбеђења превласти Хрватске и Словеније (са Босном и Херцеговином и Војводином) над Србијом и Црном Гором.

Прибићевић је своје поузданике и присталице послао из Загреба у Нови Сад, да би организовали уличне манифестације и тако придобили војвођанско јавно мњење за прикључење Војводине Загребу, односно тамо проглашеној, а међународно непризнатој Држави Словенаца, Хрвата и Срба.

Први и главни подржаваоци Светозара Прибићевића и његових настојања да осујети припајање Војводине Србији, били су војвођански демократи, група, заправо, која је 13. фебруара 1919. године основала Демократску странку Војводине. Глава ове групе био је панчевачки адвокат Дуда Бошковић, који ће се убрзо прочути као стегоноша покрета за одцепљење Војводине од Србије и њено претварање у посебну, аутономну јединицу. По „рецепту" Загреба, и он ће, при том, непрестано истицати, да је то једини пут и начин да се Војводина „одбрани од српске хегемоније".

Видећи у Прибићевићу своју узданицу, и политичара с којим ће сигурно моћи да оствари своје идеје о „сепаратној Војводини", Бошковић га је непрестано славио преко свог листа „Панчевац". Кад је Прибићевић допутовао у Панчево, 25. априла 1920. године, да би узео учешћа на великом збору, по Бошковићевом налогу „Панчевац" је тог дана објавио и следеће стихове:

273 Уп. Јаша Томић, С ким ћемо и куда ћемо, Нови Сад 1919, 30. — Међу 700 делегата на Великој народној скупштини, Срба је било 578, Словака 62, Буњеваца и Шокаца 39, Русина 21, Немаца 6 и један Мађар (Споменица ослобођења Војводине, н.д., 161).

274 Милан Петровић, Београд или Загреб, Летопис Матице српске, март 1951, свеска 3, 195-207.

275 Види и: Лазар Ракић, Војводина у време стварања југословенске државе 1918. године, зборник Србија 1918. године, Београд 1989, 223-232.

276 Ј. Томић, Грађа за нови радикални програм, Нови Сад 1919, 1-8.

„Светозаре, брате, сви чекамо на те,
Дед мало нареди, да се све уреди...."

То што је Прибићевић, тада моћна и утицајна личност, и миљеник регента Александра, требало да — „уреди", то је било одцепљење Војводине од Србије. Али, на изненађење Дуде Бошковића и његових присталица, управо на овом збору, Прибићевић се изјаснио против тога. „Војводина може да живи у прошлости", рекао је он, „томе се Демократска странка неће опирати, али ће бити енергично против тога да у садашњости живи посебним и одељеним политичким животом..."[277]

Прибићевић је у свом говору затражио од демократа у Војводини, и од Војвођана уопште, да безусловно прекину са „покрајинским патриотизмом".

Био је то јак ударац аутономистима, и то од оне стране од које то они нису никако очекивали. Међутим, Прибићевић ће се свега тога што је рекао 1920. године одрећи — оног дана када буде лишен милости и благонаклоности краља Александра... Тада ће он „аутономашима" у Војводини поручити, да што пре раскину све везе са Србијом, да јој окрену леђа, да „сами буду господари у својој кући" и да не дозволе да их „други експлоатишу".[278]

Ако захтеваоци претварања Војводине у аутономну јединицу, максимално независну од Србије, и нису добили подршку од Светозара Прибићевића, с којом су у потпуности рачунали, добили су је од лукавог и до зла бога вештог — Антона Корошца, вође словеначких клерикалаца. Он је војвођанске аутономисте подржао у пуној мери, изјављујући да је питање аутономије Војводине за Словенце исто тако важно као и питање аутономије Словеније.

На Корошчево подупирање војвођанске куће одозго, најенергичније и најнепомирљивије реаговали су војвођански радикали. Јасно и гласно, да то нико није могао пречути, а поготову један Корошец, они су изјавили, да се Војводина својом вољом, на најдемократскији начин, прикључила Србији не постављајући при том никакве услове, да Војвођани нису никакви шпекуланти (као Словенци, хтело се рећи) да би „својом револуцијом трговали",[279] да Војводина „не жели да буде друго до ли северна Србија".

277 „Панчевац", 2. 5. 1920.
278 „Застава", 7. 8. 1928.
279 Исто, 28. 10. 1923.

Још много пута у овом смислу говориће војвођански радикали, па и 1925. године, кад се зачела у Југославији велика парламентарна битка, дотле сигурно највећа, уз нарочито истицање — да Војвођани у Београду нису пасторчад „која од некога нешто тамо очекују, него домаћини у својој кући који сами равнају својом судбином".[280]

Док су војвођански радикали, тако, бранили оно што је једном урађено, и што је било израз воље свеколикога српскога народа у Војводини, демократи су то све хтели да пониште, неуморно понављајући да је Војводина угрожена од „српскога хегемонизма".

Аутономашки став демократа испољавао се, између осталог, у захтеву — да се Војводини „поред дужности дају и права, односно да се осигура једнакоправност и да у односима са Србијом постоје поверење и искреност".[281]

Године 1928, демократи су поставили захтев, да се Војводини да безусловна аутономија... Барјактар целе акције био је и овога пута Душан-Дуда Бошковић. У Народној скупштини Југославије, у правом смислу те речи он је заратио против Србије, и, захтевајући аутономију, тражио је да Војводина сама руководи свим својим пословима. Оптужио је Србију и Београд, поред осталог, за „владу" комесара које именују коруптионаши, као и за „продају чиновничких места". Једнога дана, рекао је Бошковић још, „кад у Војводини буде аутономија" и кад Војвођани „буду имали право да сами о себи одлучују", о свему томе чуће се пуна истина...

У ово исто време, у августу и септембру 1928. године, Бошковићев „лајб-блат", лист „Панчевац", писао је, да Војводина „хоће да буде своја", јер на то има историјско право: „Срем, Банат и Бачка живе у свести нашој као једна целина; њих везују прошлост, исти живот, исти рад, исти плуг и иста бразда — Војводина је културно и национално јединствена".[282]

Уље на ватру антисрбијанства у Војводини досипао је и један Србијанац — Милан Грол, првак Демократске странке Љубе Давидовића. У листу „Народ", који су Давидовићеве присталице покренуле у Новом Саду (6. септембра 1924. године) он је свестрано подржавао протесте Војвођана против политике која је вођена у Београду. Али је он „ту воду вукао на

280 Исто, 5. 5. 1925.
281 Д. Попов, Српска штампа, н.д., 205.
282 Куд ће Војводина? „Панчевац", 8. 9. 1928.

страначки млин, истичући да је Војводина скупље него иједна друга покрајина платила поверење дато радикалима..."[283]

По речима Душана Попова,[284] „душебрижништво" Милана Грола везано за Војводину било је зачињено и његовом жељом да постане министар... „Једно време", каже Попов, „могао се добити утисак да је лист 'Народ' лични орган Милана Грола. Користећи се позицијом војвођанског посланика објавио је серију чланака, али је тада због својих интереса у Војводини још крио тезу коју ће касније лансирати о привилегованом положају 'централног дела' српског народа, односно србијанској хегемонији".

Антисрбијанска струја у Војводини иступила је 1932. године са паролом „Војводина Војвођанима". Под овим називом донесена је и једна резолуција („војвођанске пунктације", по угледу на „загребачке пунктације") у којој је захтевана аутономија за Војводину, између осталог и ради тога да се „у духу највеће широкогрудости и потпуне равноправности нађе једно споразумно решење о политичко-националним питањима..."[285]

„Војвођанске пунктације", и саму паролу „Војводина Војвођанима", као први преузели су комунисти.

Резолуција која је донесена у децембру 1932. године, није одмах саопштена јавности — податак је који баца сасвим јасно светло на политичке прилике у Војводини тог времена. Она је држана у тајности све до 7. августа 1935. године, до конференције војвођанске опозиције у Новом Саду. Како се тврди, њено раније објављивање треба да су спречили двор и влада у Београду, да би прикрили да незадовољство постоји и изван Хрватске и Словеније.

Мада су дуго скривене, „војвођанске пунктације" биле су добро познате свим политичким странкама у Србији и изазвале су оштре реакције, пре свега Радикалне странке. Главни одбор ове странке је једним саопштењем, тајно растураним, осудио пре свега онај део „пунктација" у којем се захтева посебан положај за Војводину, с образложењем да би то „значило цепање Срба".[286] И вођ Демократске странке у Србији, Љубомир Давидовић, такође је негативно оценио „пунктације" посебно због захтева о аутономији Војводине...

283 „Народ", 24. 7. 1926.

284 Д. Попов, као у напомени, 281, 271.

285 Ђорђе Милановић, Изградња савеза радничке класе и сељаштва у Војводини од 1929. до 1941, ЈИЧ, 1-2, Београд 1974, 172. — Види и: Тодор Стојков, Одјек загребачких пунктација у грађанским опозиционим круговима Војводине, Зборник за историју Матице српске, 2, Н. Сад 1970.

286 Тодор Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, Београд 1969, 220.

Кад су „пунктације" објављене, против њих је устала и у међувремену основана Југословенска радикална заједница, чији је председник био Милан Стојадиновић. Један њен првак, Никола Бешлић, из тадашњег Петрограда (Великог Бечкерека) изјавио је (према писању новосадског листа „Дан" од 3. септембра 1935.) да Војвођани „не треба да се бране од Србијанаца, него од сопствених непријатеља, а ако треба која служити у случају потребе — боље браћа Србијанци, него да робујемо туђину..."

После формирања Бановине Хрватске, у августу 1939. године, дошло је до промене у држању многих Срба у Војводини према Србији и према питању аутономије. На ту промену утицали су и иступи хрватских националиста међу Буњевцима и Шокцима, који су захтевали да се Барања и Бачка (са изузетком Шајкашке) припоје Бановини Хрватској. Изражавајући тадашње опште мишљење Срба у Војводини, новосадски лист „Дан" је писао:

„Војводина је од памтивека била српска земља, и то ће и остати!"

Како је „Дан" истицао, за решење статуса Војводине постојале су само две могућности: да Војводина уђе у састав српске бановине са компетенцијама које би имале и друге самоуправне јединице у земљи или да заједно са Шумадијом постане једна административно-управна област, такође у саставу српске федеративне јединице".[287]

У овој ситуацији, аутономистички покрет у Војводини, који је био претежно српски, почео се нагло осипати. Срби су му листом стали окретати леђа, а међу првима — они који су у њему водили главну реч. Одрекао га се и његов протагониста, адвокат Душан-Дуда Бошковић...

7. Корени србофобије у Босни, Македонији и на Косову

Распиривач љуте србофобије у Босни и Херцеговини, и пре и после оснивања југословенске државе, било је вођство Католичке цркве, чак Католичка црква у целини.

287 „Дан", новогодишњи број 1940, Буњевци и Бановина Хрватска; „Дан", број од 1. 2. 1940, Српска бановина.

Први пут у пуној мери Католичка црква је кренула против Срба одмах по окупацији Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске.

У новим условима (и већ самим тим што је аустријски двор био од Ватикана наименован за заштитника католицизма на целом Југоистоку) Католичка црква у Босни и Херцеговини постала је једна врста државне вере, религиозна организација којој су власти биле обавезне да пружају пуну и најпуниј подршку и у правцу ширења католичанства међу припадницима других вера.

У циљу претварања Босне у католичку земљу првог реда, на двору Хабсбурга, био је основан и један тајни савез, на чијем су се челу налазиле уз друге аустријске виђене и утицајне личности и брат цара Франц Јозефа, Карл Лудвик, затим ерцхерцог Албрехт. Тај савез је био врло активан, али је у самом Бечу имао једног уиледног противника — престолонаследника Рудолфа... Либералних схватања, он је имао жестоке расире са ерцхерцогом Албрехтом већ у првој години окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Тражио је да се од политике покатоличавања Босне и Херцеговине дигну руке, а посебно да се одустане од планова за превођење православних у католичку веру. Кад су ти апели остали без дејства, Рудолф је пришао писању чланака за разне новине, којима је хтео да обавести јавност о постојању тајног савеза за покатоличавање Босне и Херцеговине. У једном од првих чланака рекао је, да је тај савез само један од тајних савеза клерикалаца који делују под командом језуита и да би он могао да буде опасан по интересе Аустрије. Настојање да се становницима Босне и Херцеговине силом наметне католичка вера, посебно православним Србима, писао је Рудолф, не значи ништа друго до од њих правити вечне непријатеље Аустрије... Истичући да између католика и православних постоје велике супротности, које никада неће нестати, Рудолф је изнео, да би права и поштена политика била, да влада у Босни и Херцеговини не подупре ниједну веру, да буде подједнако толерантна и праведна према припадницима свих вера.

Престолонаследник Рудолф нарочито је указивао на погубност идентификовања државних интереса са интересима Католичке цркве у Босни и Херцеговини.[288]

Све што је предузимао престолонаследник Рудолф, да би, на једној страни, демаскирао најутицајније припаднике царске фамилије, а на другој, да би самог цара, свог оца, принудио да се определи за политику респектовања свих вера у Босни и Херцеговини, све је то мало вредело. Тајни савез за покатоличавање Босне и Херцеговине, за претварање ових земаља у бастион католичанства и одскочну даску за његово ширење на целом Југоистоку, наставио је да делује, поред осталог довођењем и језуита у Босну. Што се цара Франц Јозефа лично тиче, он ће у једном тренутку, кад га на то буду приморали државни интереси, јавно манифестовати да није „несклон" и „без разумевања" и за остале вероисповести у Босни и Херцеговини...

Прокатоличка политика Беча у Босни и Херцеговини ишла је у највећој мери у рачун Хрватима. Као католици, Хрвати су били предодређени да буду не само подржавани, него и форсирани на штету и Срба и муслимана. На то је била скренута пажња и „спроводиоцу окупације" Босне и Херцеговине, генералу Филиповићу. У упутству које је он добио од начелника генералштаба, фон Бека, речено је, између осталог, да се католицима мора посветити посебна пажња, будући да су они „поуздани и настојањима Монархије пријатељски расположени".[289]

И сам католик и Хрват, генерал Филиповић се најконсеквентније држао добијеног упутства. Чим се устоличио у Сарајеву, одмах је приступио „брижљивом неговању" католичког, односно „хрватског елемента". За релативно кратко време увео је у целој Босни и Херцеговини „ексклузиван хрватски курс".[290] Резултат тога био је, да су у обема областима, уз пун ангажман Католичке цркве, пропагирани, поред осталог, и хрватски језик и „хрватско име". Све објаве власти, и новине — све је штампано латиницом и „осебујним језиком хрватске администрације".[291] Српско име је потискивано, а исто тако и употреба ћирилице... Она је била прогнано писмо све до маја 1880. године, све док се у Босни и Херцеговини налазио генерал Филиповић. Тада је пак, и после многих и оштрих протеста Срба, дошло до промене. Одлуком Беча ћирилица је проглашена за равноправно писмо са латиницом. Први званични акт признања ћирилице као равноправног писма био је царски указ о наименовању Саве Косановића за сарајевског митрополита — 20. децембра 1880. године. Тај указ био је

288 Види: Neues Wiener Tagblatt, број од 21. март 1883. као и број од 17. 5. 1883. — Види и: Brigitte Hamann, Kronprinz Rudolf, Wien 1979.

289 Уп. Hamdija Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882, Sarajevo 1958, 12.

290 Тодор Крушевац, Сарајево под аустроугарском управом 1878-1918, Сарајево 1960, 236.

291 Исто, 237.

написан ћирилицом. Чак се и цар Франц Јозеф потписао ћирилицом... Како је забележено у Босанско-херцеговачким новинама (број 30, од 14. априла 1881. године) цар Франц Јозеф се потписао — „чврстом руком и одвећ лијепо ћирилицом..."[292]

Мада су били у мањини, Хрвати су настојали да се Бечу прикажу као главни фактор у Босни и Херцеговини и, у исти мах, као једини поуздани „државни елемената".

Није се такође пропуштала ниједна прилика да се истакне да су ове области — хрватске земље, и да би требало да буду припојене Хрватској.

Што је време више одмицало, „хрватски елемент" у Босни и Херцеговини постајао је све нетрпељивији према Србима и све безобзирнији у настојањима да их сузбије. Нарочито је то био случај од доласка Јосипа Штадлера из Загреба на положај надбискупа у Сарајеву...

Са доласком Штадлера у Сарајево започело је у највећој мери и досељавање Хрвата у Босну и Херцеговину.

На иницијативу Штадлера покренут је у Сарајеву, 1906. године, лист „Хрватски дневник", у којем су „ексклузивна хрватска гледишта долазила до изражаја посебно у силним нападима на Србе и њихове политичке тежње", како то каже Тодор Крушевац.[293] У овој истој години, такође на иницијативу Штадлера, на скупу Хрвата у Доцу донесена је резолуција којом се од аустријског цара захтевало припајање Босне и Херцеговине Хрватској...

Како би се могло закључити, ова резолуција била је иницирана са стране, и представљала је у ствари пробни балон за предстојећу анексију Босне и Херцеговине.

У настојању да хрватизује Босну и Херцеговину до максимума, покатоличи је, и створи услове за њено припајање Хрватској, Католичка црква се није устручавала ни од најдиректнијег упуштања у дневну политику. Под вођством надбискупа Штадлера, долази и до оснивања католичке политичке партије, Хрватске католичке удруге...

Главни подржавалац надбискупа Штадлера био је царски двор у Бечу — лично сам цар, а уз њега и престолонаследник Франц Фердинанд. Цар је на Штадлера гледао као на „своје чедо", јер га је он и наименовао за првог надбискупа, 16. августа

292 Sarajevi list, broj 143, 29. 11. 1908.

293 Крушевац, н. д., 329.

1881. (непосредно после закљученог уговора између Ватикана и Аустро-Угарске, 8. јуна 1881. године, о успостављању световне црквене хијерархије са надбискупијом у Сарајеву).

Сав одан царском двору, и Аустро-Угарској као држави, Штадлер је, 27. новембра 1908. године, отпутовао у Беч, да би лично цару изразио своју захвалност због проглашења анексије, чиме је Монархија, како се том приликом изразио, „извршила историјско дело". У Беч, међутим, није отпутовао сам, већ са још 430 Хрвата из свих крајева Босне и Херцеговине. Током аудијенције код цара Франц Јозефа, Штадлер је изјавио, поред осталог: „Нашу отаџбину задужисте, јер нама католицима осјегурасте слободу вјере, а кано Хрватима — опстанак..."[294]

Никад не одступајући од тога да Босна и Херцеговина морају бити прикључене Хрватској, Штадлер је био против сваке „југословенске комбинације", и, из тих разлога, за разлику од старешина Католичке цркве у Хрватској и Словенији, није хтео ни да чује за Мајску декларацију [295] представника Јужних Словена у Царевинском већу у Бечу, 1917. године. У „Хрватском дневнику" (од 17. новембра 1917) он је изјавио да се „државноправно питање на југу Монархије" мора решити само „у хрватском смислу, на темељу хрватскога државнога права и уз неоскрњено очување хрватске народне и државне индивидуалности", са сједињењем свих хрватских земаља, међу њима и Босне и Херцеговине, „у једно политичко и финанцијално аутономно с Хабсбуршком монархијом као цјелином нераздруживо државно тијело".

Југословенску државу, против које је толико био, и против које се толико борио, надбискуп Штадлер није доживео... Умро је изненада, остављајући за собом — тачно шеснаесторо деце, скоро толико колико и бискуп Јосип Јурај Штросмајер, како казују аустријски извори. Његов наследник био је Иван Шарић, у најмању руку исто толики србофоб и мрзац Југославије. Врло обрзован, и познавалац скоро свих главних европских језика, Шарић је вешто, али зато безобзирно, на једној страни стално водио антисрпску, а на другој — велико-

294 Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine SHS, Zagreb 1920, 103-104.

295 Мајска декларација (од 30. маја 1917) био је захтев посланика — припадника Југословенског клуба у Царевинском већу у Бечу да се у оквиру Аустро-Угарске уједине све југословенске земље у „једно самостално државно тело, слободно од сваког туђег господства и сграђено на демократској подлози, а под жезлом хабзбуршке династије".

хрватску политику, при чему му је полазница била (као и Штадлеру) да су Босна и Херцеговина „чисто хрватске земље“ и да у њима нема места православним Србима.

Кад је основана усташка држава, Шарић је постао главни пропагатор усташтва и као што је, 1914. године, благосиљао војнике из Босне који су полазили у рат против Србије, тако је 1941. године благосиљао усташе који су вршили злочине над Србима, називајући их „Христовим војницима“.

Од хрватских политичара у Босни и Херцеговини, који су се нарочито истицали својом србофобијом, ширењем мржње према Србима, један од познатијих био је др Никола Мандић. За време Првог светског рата заменик земаљског поглавара Босне и Херцеговине, он је и после оснивања Југославије наставио да води антисрпску политику, да би, на крају, у усташкој хрватско-муслиманској држави постао и председник владе...

Колико је Мандић био испуњен мржњом према Србији и Србима, говори и његова јавна изјава од 22. фебруара 1915. године. У присуству министра Аустро-Угарске, Кербера, он је тада у име „пучанства“ Босне и Херцеговине, затражио да се „хајкашки“ народ у Србији „приведе заслуженој казни ради његовога погубнога роварења и ради недужно проливене драгоцјене царске мученичке крви, па да се заувијек онемогући погубни његов утицај на сродни му дио житељства у Босни и Херцеговини“.[295-а]

Као и код Хрвата, и код муслимана су србофобија и антисрбијанство имали дубоке корене. После уједињења, међутим, Београд у томе није хтео да види неки нарочито велики проблем. Веровало се да ће све то ишчезнути само ако се према муслиманима буде водила правилна политика. При том се полазило и од тога, да су муслимани „Срби од старине“ и да их само вера и обичаји деле од Срба, што је било, иначе, сасвим супротно ономе што су тврдили Хрвати — још од Анте Старчевића (По Старчевићу, босански муслимански племићи били су једини остатак оних правих Хрвата, који су као „нордијска пасмина“ дошли у јужнословенске просторе и ту „подредили све сужањске пасмине. Што имамо најчистије херватске крви, то је у племству Турске“, наглашавао је Старчевић).[296] Од овог полазећи, политичке странке у Србији

295-а В. Ћоровић, Велика Србија, н.д., 81.

296 Уп. Ante Starčević, Bi-li k Slavstvu ili k Hrvatstvu, Djela dr A. Starčevića, III, Zagreb 1894, 40.

су представнике муслимана у парламенту више него радо прихватале, истина понекад само ради њихових гласова...

Докле су политичке партије из Србије све биле спремне да иду кад се радило о представницима муслимана у Народној скупштини, показује пример Халидбега Храсниће. Вољом политичких партија из Србије, Радикалне странке у првом реду, он је изабран за потпредседника Уставотворне скупштине, иако се добро знало да је србофоб најгоре врсте, чак и да је у Крагујевцу, за време окупације Србије, 1915-1918. године, био судија преког суда и да је „извршио свирепа вешања недужних грађана и свештеника“.[297]

Како се испоставило, „инвестиције“ у муслиманске прваке, и муслимане уопште, нису донеле очекиване резултате. Муслимани не само да се нису приближили Србима и Србији, него су се од њих и удаљили. Нису се вратили свом роду и постали оно што су њихови стари били, у шта је тако чврсто веровао и Доситеј Обрадовић.[298]

Добронамерни и родољубиви Доситеј веровао је да ће се то десити чим Турци буду отишли, а муслимани се буду нашли у заједничкој држави са Србима. Међутим, догодило се обратно...

Као и Хрвати, и муслимани су на Југославију гледали пре свега као на српску државу, а на Србе у Србији — као на апсолутне господаре у њој.

У Србима, својим суседима у Босни и Херцеговини, муслимани нису никад ни престали да виде ђауре, њима туђи и ненаклоњен народ.

Нетрпељивост муслимана у Босни и Херцеговини према Србима треба да је почела узимати маха нарочито од краја 18. века, као реакција на појачану националну свест код Срба. Што је више јачала национална свест код Срба, то је било очевидније непријатељство муслимана према њима као према припадницима православне вероисповести.

По Јовану Цвијићу, и сам почетак обнављања српске државе, 1804. године, обележен је непријатељством муслимана из Босне и Херцеговине према Србима.

Кад су се Срби у Шумадији дигли на устанак, 1804. године, на њих су се с највећим бесом окомили аге и бегови из Босне. Они нису могли поднети, каже Цвијић, да се ти ђаури, та раја њихове крви и језика, усуђују отети се од мухамеданске власти, с намером да буду слободни и

297 Види: Мустафа Мулалић, Оријент на Западу, Београд 1936, 197.

298 Цитат према Ј. Скерлићу, Сабрана дела, VII, Београд 1964, 293.

њима равни. Уз то су играли знатну улогу и мотиви њихове сигурности и господства, коме је од шумадијског примера претила опасност. Ни у једном се рату нису ови мухамеданци људе били и никад није изгинуло више ага и бегова из најбољих босанских породица као у борби са Шумадијом... [299]

Превиђајући то што је Цвијић рекао, и посебно оно што се догодило у Првом светском рату, политичари из Србије, и најодговорнији државници заједно са круном, превидели су још нешто: чему су муслимани после 1918. године уистину тежили. А њихова тежња је била, да, као прво и пре свега, на овај или онај начин, осигурају своју апсолутну супремацију у Босни и Херцеговини, тобож као народ — „староседелаца". То је било и јавно прокламовано још 1910. године, када је на политичку сцену ступила Муслиманска самостална странка.[300] *У програму који је ова странка тада објавила, посебно је наглашено, да муслимани, као староседеоци, имају „необориво право да одлучују судбином Босне и Херцеговине". Истовремено, у програму је речено „да ће странка радити свим силама да муслимани задрже свој земљишни посед, те ће побијати најоштрије како појединце тако и цијеле скупине и смерове, који буду ишли за тим, да Муслимане раставе са њиховом земљом".*[301]

Пошто су Срби у Босни и Херцеговини обрађивали земљу коју су муслимани сматрали да само њима припада и да може само њихова својина бити, и пошто су и сами полагали право на њу, они су се нужно нашли на мети Муслиманске самосталне странке, муслимана у целини.

Махове србофобији код муслимана дали су и догађаји везани за балканске ратове, посебно за први балкански рат, у којем је војска Србије сломила кичму турској армији. На вест о томе, целокупно муслиманско становништво у Босни и Херцеговини захватила је дубока туга. Та туга претворила се убрзо у јед, а на крају — у праву ерупцију мржње према свим Србима, и оним у Србији и оним у Босни.

Муслимане у Босни и Херцеговини огорчила је у великој мери и декларација српских посланика у босанском Сабору, од 16. новембра 1912. године, у којој је, поред осталог, речено и следеће:

„Изјављујући братске осјећаје и своје дивљење браћи у краљевинама Србији и Црној Гори, чланови Босанско-херцеговачког сабора чине овим своју свету дужност увјерени да тијем дају највернији изражај данашњих осјећаја цијелога српског народа у Босни и Херцеговини".

У истој мери, а можда и више, муслимане су озлоједиле манифестације у Сарајеву, организоване 15. новембра, у част победе Србије над Турском. Огорчење је било толико, да је изгледало да ће се муслимани листом дићи на Србе. Да би спречила крвопролиће, власт је на улице Сарајева извела жандармерију и војску под пуном ратном спремом...

Овог пута власти, међутим, нису предузеле никакве кораке против Срба. Али су то урадиле шест месеци касније, у мају 1913. године, у време скадарске кризе. Тада су против Срба у целој Босни и Херцеговини уведене ванредне мере и „поведена нарочито акцентуирана политика", како је писао српски лист „Народ", у броју од 2. августа 1913. године.

По укидању ванредних мера против Срба, и кад се, 29. децембра 1913. године, састао Сабор у последње, четврто заседање (закључено 9. јула 1914.) појаву Потиорека, земаљског поглавара, у зборници, српски посланици дочекали су повицима: „Доле Потиорек!" У знак протеста због мера које су биле предузете против Срба, они су затим напустили заседање. Излазећи из дворане у којој је заседао Сабор, посланик Васиљ Грђић је чак добацио Потиореку у лице: „Жари, пали удбински диздару, док и твојој кули реда дође!"[302]

Све мере власти уперене против Срба наилазиле су на једнодушно одобравање муслимана. Њима је све то било по вољи, већ и зато што им је било сасвим јасно да им Срби, својом бројношћу, представљају главну сметњу у остварењу властитих политичких циљева.

Такво реаговање муслимана кад су Срби били у питању, ишло је и те како у рачун аустроугарским властима у Босни и Херцеговини. Њима је одувек било стало до тога да се између муслимана и Срба ископа што дубљи јаз... У поменутом упутству које је генерал Филиповић добио, уз наређење за окупацију Босне и Херцеговине (1879. године) њему је посебно скренута пажња да поведе рачуна о муслиманима. Наложено му је, да мора спречити да се муслимани („којима се има поклонити особита заштита") зближе или уђу у савез са православним становништвом, „које треба да се најоштрије надзире с обзиром на евентуалне, окупацији непријатељске аспирације" (Зближење муслимана са католицима, пак, било је — пожељно).

То „надзирање" Срба временом се претворило у њихово сузбијање на свим линијама. И само „Српство и српско име у Босни", писао је лист „Браник",[303] „то је данас господарећим

299 Карактерологија Срба, прилог Ј. Цвијића, н.д., 80.

300 Ова странка је основана 2. 2. 1910, углавном од муслимана оријентисаних према Загребу, и била је у ствари наследница Муслиманске народне странке.

301 „Муслиманска слога", орган Муслиманске самосталне странке, број 1 од 2. 2. 1910.

302 „Народ", број 356, 29. 12. 1913.

303 Број 117 од 19. 10. 1886.

круговима трн у оку. Са нашим народносним осећањима тера се највећа спрдња. Зову нас свакојако: Власима, Хрватима, земљацима и буди бог још каквима, само се лепо име 'Србин' не чује..."

Упркос свему, Срби се ипак нису дали лако сузбити. Одупирући се свим могућим притисцима (и економским и полицијским), они су у целини показали велику, задивљујућу, заправо отпорност. Једног националног осећања, они су смело истицали своје име и своју народност, што је нарочито засметало Бењамину Калају, у чијим се рукама, од 1882. године, налазила управа у Босни и Херцеговини.[304] За њега, као творца политике „бошњаклука", Српство није уопште било прихватљиво, као ни Хрватство, уосталом. Међутим, ако је према Хрватству имао резервисан став, Католичкој цркви у Босни и Херцеговини он уопште није стајао на путу. Шта више, њој је пружао сваку помоћ, остављајући јој потпуно слободно поље рада, нарочито у пропаганди, док је Српској православној цркви стално правио тешкоће. У оквиру пропаганде Католичке цркве, међутим, нису нападани само Срби него и сама Српска православна црква. Ти напади били су толико безобзирни, да је митрополит Косановић, 1883. године, био принуђен да једним расписом упозори јавност на недолично понашање Католичке цркве. Кад је надбискуп Штадлер на то узвратио „отвореним писмом", и на уистину уличарски начин у њему напао српског митрополита, овом влада није допустила да се јавним одговором одбрани од гнусних оптужби надбискупа Штадлера...

Временом, муслимани су постали толико поуздан ослонац аустро-угарских власти, да је у Бечу потпуно предато заборављу њихово држање у време окупације. А оно је, ваља рећи, било изразито непријатељско... Истичући да су се муслимани тада осећали увређеним од Аустро-Угарске, Османа Хаџић каже, да је за њих окупација била велика несрећа, поред осталог и зато што су изгубили свој привилеговани положај који су имали под Турцима као мухамеданци.[305]

304 Бењамин Калај, Мађар, својевремени аустријски конзул у Београду, постао је министар финансија и врховни управник Босне и Херцеговине 4. јуна 1882. године. Његов режим у Босни потрајао је више од две деценије, све до 1903. „Алај Калај Босну калајише", говорило се тада међу Србима.

305 Осман Хаџић, Борба муслимана за верску и вакуфско-меарифску аутономију, Београд 1938, 57-58.

Као и у миру пре рата, муслимани су се и у рату, 1914-1918. године, показали као поуздани поданици Хабсбуршког царства. Нарочито су се истакли у рату против Србије. Тај рат они су схватили као „џихад" — „свети рат", и пре него што је султан у Цариграду, као верски поглавица свих муслимана у свету, то учинио својом посебном фетвом...[306]

Ревносно служећи Аустро-Угарској, 1914-1918. године, муслимани су водили не само рат против Срба у Србији, већ и против Срба у Босни и Херцеговини, против својих суседа. Били су, чак, како је изнесено, главни починиоци злочина над њима... То ће се поновити и у Другом светском рату, кад буде образована усташка држава.

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, србофобија код муслимана није ишчезла. Напротив, ојачала је — добрим делом и под утицајима из Хрватске. Али дуго времена она није узимала екстремне форме. До тога ће доћи тек када Југословенска муслиманска организација, као странке муслимана, буде постала главни политички фактор у Босни и Херцеговини, када она буде постала један од стубова режима Милана Стојадиновића.

Под заштитом своје политичке организације која је била у савезу са Радикалном странком из Србије и Људском странком из Словеније, муслимани су, нарочито од 1937. године, у пуној мери почели давати одушке својој србофобији, између осталог и кроз насилничко понашање према Србима, у првом реду у Босни.

У појединим местима то насилничко понашање према Србима било је равно терору. Због тога је многи Србин зажалио што 1918. године није дошло до припајања Босне и Херцеговине Србији, а за шта су постојали сви неопходни услови.

За припајање Србији 1918. године, пре него што је и створена Југославија, били су сви Срби, али и један део муслимана, истина многи од њих из чисте рачунице, да би себи осигурали што бољи третман у новој држави.[307]

Од виђених и утицајних личности у Београду, војвода Живојин Мишић био је први међу онима који су сматрали да би Босну и Херцеговину требало припојити непосредно Србији. Као саставни део Србије, оне су затим требало да уђу у

306 Види: Милорад Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, Београд 1973, 137-138.

307 Уп. Hamdija Kapidžić, Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918. godine, „Pregled", Sarajevo 1965, 1-2, 40.

заједничку југословенску државу. У својству начелника Врховне команде српске војске, Мишић је, у новембру 1918. године, у том смислу дао и одређена упутства генералу Божидару Терзићу, изасланику Врховне команде у Сарајеву. „Најбоље би било", поручивао је војвода Мишић, „ако би то потекло од саме босанске владе, и ако би она издала један манифест, да се уједињује са Србијом. У овоме погледу можете радити са потребним тактом и дискрецијом. Гледајте, да са извесном деликатношћу говорите једино са Шолом о овом питању и да он буде иницијатор свега тога. Потребно би било да се ово уједињење изврши што пре, јер је и ваша акција са највећом дискрецијом нужна по овом питању једино са Шолом, док не стигне владин делегат који ће ускоро бити одређен".[308]

Босанска влада, на коју је мислио војвода Мишић, била је формирана од Главног одбора Народног вијећа СХС за Босну и Херцеговину, у складу са одлукама Средишњег одбора Народног вијећа СХС у Загребу од 30. октобра 1918. године. Мада је била наименована од Средишњег одбора у Загребу, и у начелу му била одговорна, влада је била у пуној мери независна за цело време свог деловања. Али она у Босни и Херцеговини (као ни Народно вијеће у Загребу, у целини узето) није у ствари имала никакву власт. Била је чак и потцењивана. Њене одлуке нису биле признаване, њена наређења нису извршавана. Понекад ни узимана к знању... То је нарочито био случај у Босанској крајини и у њеном центру Бањалуци.

Инспирисано патриотизмом, и у бити далековидо, Мишићево писмо генералу Терзићу је, после свега, искоришћено као тобожњи доказ, да су 1918. године, још пре проглашења заједничке југословенске државе, Срби хтели да „омеђе границе Велике Србије..."

Кад је војвода Мишић потписао наведено писмо генералу Терзићу, у Босанској крајини већ се био формирао читав покрет који је тражио обавезно прикључење Босне и Херцеговине Србији. На челу овог покрета стајало је Народно вијеће у Бањалуци, које је наступало не само у име Срба, већ и свих других грађана, без обзира на „веру и племе". У својој

308 Цитат према: Bogdan Krizman, Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austrougarske 1918, 209.

резолуцији, ово веће је истицало да је то нужно учинити и због нереда који су захватили Босну и Херцеговину, а с којима би могле да изиђу на крај само српске трупе и српска влада у Београду.

Окружни председник у Бањалуци, Осман Хаџић, упутио је, 27. новембра 1918. године, Народном вијећу у Сарајеву следећи телеграм:

„Данас је овдје, као и у другим срезовима овог округа свечано проглашено да се данашњим даном вољом народа Босна и Херцеговина сматрају саставним и нераздруживим дијеловима с Краљевином Србијом те да се подвргава једино власти краља Петра I Карађорђевића и његовој влади у Београду. Прокламацију коју су потписали најугледнији грађани свих трију вјера прогласио је хиљадама сакупљеног народа предсједник Народног вијећа Костић, а пропратили својим говорима митрополит Поповић и муфтија Курт..."[309]

После Бањалуке и Бихаћа, одлуке о припајању Босне и Херцеговине Србији донесене су у скоро свим другим местима — углавном 28, 29. и 30. новембра. Последња одлука у том смислу донесена је у Фочи — 5. децембра 1918. године.

Иако су и многи муслимани и Хрвати стали уз Србе и изјаснили се за припајање Босне и Херцеговине Србији, Народно вијеће у Сарајеву није се усудило да и само заузме исти став. Како се мисли — из политичког опортунизма. И то треба да је био један од главних разлога зашто се, на крају, и Београд од свега дистанцирао...

Кад се за то сазнало, Срби у Босни и Херцеговини, а нарочито у Босанској крајини, жестоко су протестовали. Кивни у највећој мери на владу у Сарајеву, они су јој у једном часу одрекли сваку послушност, па је она, ради успостављања свог ауторитета, затражила интервенцију српске војске у Босанској крајини, чему је удовољено...

На србофобска и антисрбијанска расположења муслимана после уједињења у многоме је утицало најављивање аграрне реформе. Главни поседници земље у Босни и Херцеговини, муслимани, у ствари аге и бегови, видели су у томе најопаснији атак Срба на њих, на њихова „вековна права", на њихове привилегије, на које се ни Аустро-Угарска није усуђивала да удари.

309 Извор као у напомени 307, 43-44.

Пре него што се и приступило спровођењу аграрне реформе, међутим, Срби су, и не чекајући да буду донесени одговарајући прописи, почели да се проглашавају власницима земље коју су дотле обрађивали као кметови. Услед тога дошло је и до крвавих сукоба између њих и муслимана, до паљења беговских чардака, амбара, сена...

До нереда сличне врсте, у то исто време, до паљевина властелинстава, отимања имовине од велепоседника, и тако даље, дошло је, чак у још већој мери — у Хрватској.

У ситуацији каква је настала, а већ и ради успостављања мира у земљи, регент Александар је издао, 6. јануара 1919. године, познати манифест, у којем је, између осталог, рекао:

„Ја желим да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања, и да се укину кметства и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике, с правичном накнадом досадашњим њеним власницима... Зато сам позвао моју владу, да одмах образује комисију, која ће спремити решење аграрног питања, а сељаке — кметове, позивам, да с поверењем у моју краљевску реч мирно сачекају да им наша држава законским путем преда земљу, која ће унапред бити само божија и њихова, као што је већ одавно у Србији".[310]

Упркос овом манифесту регента Александра, који није, како се убрзо показало, давао само празна обећања, немири због земље нису престали, нарочито у Босни и Херцеговини. Они су се чак и појачали, и председник владе у Сарајеву упутио је хитан телеграм (16. јануара 1919) председнику југословенске владе, Стојану Протићу, тражећи да се одмах прогласи ванредно стање и формирају преки судови у читавом низу срезова, а најпре у Роматичком, Бијељинском, Дервентском, Невесињском, Љубушком и Требињском.

Пишући о овим немирима, које је назвао „аграрном револуцијом", Веселин Маслеша је рекао, да се „социјални антагонизам манифестовао кроз вјерски антагонизам, што је омогућило да се створе двије психологије и идеологије, и да се кметовска мржња према феудалцима изживљава и кроз мржњу хришћанина према муслиману".[311]

У томе што је Маслеша запазио, и исказао, било је много тачног. Таквих случајева, да се мржња према феудалцима претварала у мржњу према муслиманима, није било уопште мало. Међутим, нетрпељиво па и непријатељско држање српских сељака у Босни и Херцеговини према муслиманима, имало је и друге узроке. Један од првих било је злочиначко понашање муслимана према њима током Првог светског рата... Многи Срби хтели су да освете своје укућане и рођаке побијене од стране муслимана, а многи да надокнаде штету коју су им они нанели, уништавањем летине и паљењем кућа и амбара. Уплашена да би то могло довести до сукоба Срба и муслимана као становништва на најширој основи, влада у Београду се одлучила за хитну интервенцију. Министру унутрашњих послова, Светозару Прибићевићу, наложено је да предузме најенергичније мере и против Срба и против муслимана, како би се насиљима стало на пут. И он је то учинио, изазвавши при том и у много случајева, велико незадовољство, у првом реду код Срба.

Први корак којим се покушало и практично решити аграрно питање у земљи („на неки начин санкционисати оно што је сељаштво већ било делимично спровело")[312] учињен је 27. фебруара 1919. године. Тада су донесене „Претходне одредбе за припрему аграрне реформе". Основно у овим одредбама било је разрешење кметовских односа у Босни и Херцеговини и забрана стварања нових односа зависности. Кметови су проглашени слободним власницима кметских имања, а дотадашњим власницима загарантована је одштета, чија су се висина и начин исплате имали да одреде посебним законом. Било је предвиђено и то, да се бившим власницима, док се питање одштете коначно не реши, може доделити, ако затраже, привремена рента сразмерна њиховом ранијем дохотку.

Кад се у целини узму у разматрање, нема сумње да су ове одредбе биле и те како значајне, и да су у суштини представљале „револуционарни акт", свеједно што су тумачене као настојање да се сељачке масе „одврате од револуције",[313] затим као „политичка нужност", а не као „акт беневоленције".[314]

Од посебног значаја било је то, да је влада у Београду (Стојан Протић) заузела став, да се и такозвани беглуци имају предати у власништво беглучара. А то је било управо оно, с чим се никако нису хтели да сагласе земљопоседници у Босни и Херцеговини. Они су најенергичније захтевали да се беглуци изузму од аграрне реформе...

И сами представници муслимана у Народној скупштини Југославије, а да се о српским посланицима и не говори, били су свесни тешког

310 Ferdo Šišić, Dokumenti, н.д., 299.

311 Veselin Masleša, Mlada Bosna, Beograd 1945, 183-184.

312 Milivoje Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941, Sarajevo 1958, 157.

313 Исто, стр. 171.

314 Мијо Мирковић, Аграрна политика, Београд 1940, 109.

стања у Босни и Херцеговини и све раширенијих појава србофобије која се разбуктавала међу муслиманским становништвом.

Један муслимански посланик, Фехим Курбеговић,[315] *покушао је тада да србофобију међу муслиманима протумачи само као „наслеђе Аустрије". А што се тиче њене појаве у Југославији, што је она у заједничкој држави „добила крила", чак се и „повећала", он је изјавио да је до тога дошло што се према муслиманима у Босни и Херцеговини није „сасвим братски и сасвим равноправно" поступило, што они нису „пред законом заштићени"...*

Кад су се у Југославији колико-толико стабилизовале прилике, и кад су муслимани (посебно по стварању Југословенске радикалне заједнице) постали у Босни и Херцеговини у многоме одлучујући фактор, кад се више никако није могло говорити о њиховој „неравноправности", србофобија међу њима не само да није ишчезла, него је напротив, почела и да буја, понекад у облицима који су управо запрепашћивали.

На 24. редовном састанку Народне скупштине, 23. фебруара 1937. године, народни посланик Милан Божић рекао је у вези с тим:

„Код нас, у извјесним дјеловима Босне и Херцеговине, на дневном реду је избацивање икона Светог Саве из школа... Нашем свету руше зидове око имања, секу воћке, уништавају вртове с поврћем, а људи се гоне као звери"...

Наводећи да се множе случајеви насиља и организованих напада на животе Срба, па и на животе стараца, жена и деце, Божић је истакао, да података о томе има безброј, да њима располаже и министар унутрашњих послова (Словенац Антун Корошец) али да он ништа не предузима, да чак у Народној скупштини износи нетачне и неистините информације о догађајима у Босни и Херцеговини.

Као један од примера, посланик Божић навео је шта се збило, 3. марта 1937. године, у Сарајеву, пред самом Банском управом. Тог дана се ту било искупило око 400 Срба из околине трију општина: Пала, Кошева и Илице. Они су тражили да се смене с дужности председници општина, који су терорисали народ. Али уместо да буду примљени од надлежних у Бановини, и саслушани, на њих је упућена жандармерија до зуба наоружана. „Радили" су кундаци, али и бајонети... У свему су

315 Стенографске белешке Н. скупштине, састанак од 18. 4. 1921, 2-3.

била рањена 74 српска сељака... Иако је то било познато целој Босни, министар Корошец је у Народној скупштини изјавио, да је „било огребано само једно ухо..."

У приликама у којима су вођа и реч вођа Југословенске муслиманске организације, пре свега Мехмеда Спахе, у Босни и Херцеговини били закон, нису, међутим, проглашени само Срби (који су се држали опозиционо према њима и Југословенској радикалној заједници у целини) него и сви они муслимани који су стајали уз Србе и који су били одани Србији. Такав је случај био са Фехимом Мусакадићем, добровољцем у српској војсци, одликованом за заслуге на бојном пољу Карађорђевом звездом с мачевима... На управо недоличан начин он је смењен са положаја старешине полиције у Сарајеву, и док су га изгуривали из његове канцеларије, људи Мехмеда Спахе су дрско викали на сав глас, да би то што више народа чуло: „Нека ти сада помоћне твоја посрана Карађорђева звијезда!"

Много података о насртајима муслимана на Србе у Босни и Херцеговини изнео је на 25. редовном састанку Народне скупштине (24. фебруара 1937. године) и посланик Милан Петковић. Он је навео имена жртава, као и сведоке догађаја у којима су те српске жртве пале. Навео је да се много пута догодило да на српске куће крене и по 500 муслимана наоружаних пушкама, пуцајући „као да се налазе на фронту". Мета нападача били су чак и српски сватови, ако би се само усудили да прођу кроз какву касабу у којој су муслимани чинили већину...

Према општем закључку спрских посланика из Босне и Херцеговине, главни узрок рспламсавања србофобије код муслимана, било је препуштање Босне и Херцеговине Југословенској муслиманској организацији на челу са Мехмедом Спахом.

Истичући да су Босна и Херцеговина, а нрочито Босна, услед тога постале прави пакао за Србе, народни посланик Милан Божић је рекао, да ни „дахије нису то чиниле што се сада у Босни чини..."

Како је Божић још изнео, за такво стање у Босни били су криви Срби у Београду, а пре свега влада Милана Стојадиновића.

„Што туђин није разумео наше душе, које су увек пламтеле национализмом, то нам је потпуно јасно", рекао је

посланик Божић такође, „али се чудимо, када наша браћа из Србије, чије су душе дрхтале и пред величином туђег бола, не задрхћу данас, пред болом и јауком оних који све што имадоше дадоше на олтар Отаџбине... Док су нас стољећима разапињали између вода и звијезда, где се тукла страховита битка за велике духове, за васкрс Правде и Слободе, ви нас предадосте на милост и немилост онима који ни кап воде не дадоше за ове данашње тековине... Ви нас предадосте да будемо робље оних који су нас затварали у тамнице, вјешали и стријељали...“

Како је већ речено, од првог часа постојања југословенске државе, србофобија је у највећој мери узела облик антисрбијанства. И то свуда, од Хрватске па до Македоније.

Кад је о Македонији реч, у њој је антисрбијанство било веома јако и због активности пробугарских организација, пре свега ВМРО-а. Непрестано се ту, поред осталог, истицало, да је Македонија поробљена земља и да све што народ створи, да све то иде у Београд, у кесе тамошњих шићарција...

О некој обесправљености Македонаца, у смислу како су то говорили противници Србије, проглашавајући је за изворište „великосрпске хегемоније“, није, међутим, могло бити ни речи у тек формираној југословенској заједници. Стара гледања на Македонију и Македонце, из времена по завршеним балканским ратовима, нису више била присутна у Београду. Ником више, на пример, није падало ни на памет да Македонце лиши активног и пасивног права гласа, какав је случај био 1913. године, а до чега је дошло на заузимање војних кругова.

У Београду се увиђало да се према Македонцима погрешило после балканских ратова, и то у потпуности. Али за ту грешку нису биле криве политичке партије, понајмање водећа српска странка — Радикална партија. Кривица је падала, у првом реду, на официрску тајну организацију „Црна рука“. Она се залагала за увођење посебног, војног, режима у новоприпојеним крајевима. Њен орган, „Пијемонт“, истицао је, да се у новим крајевима, „где постоји хетерогеност елемената и интереса“ не може „ни помишљати на давање политичких права“ — све док се „нови поданици“ не „изједначе са својом браћом у старим границама у поштовању закона и љубави према Србији...“[316]

Потпуно игноришући чињеницу, да је Србија у рату против Турске, 1912. године, Македоније коначно ослободила

316 „Пијемонт“, број од 1. 9. 1913; број од 29. 9. и број од 14. 10.

од турског јарма, управо у југословенској држави, и од стране Комунистичке партије, стално је истицано да Срби нису донели Македонији слободу, већ — ропство. И да су 1912-1913. године, у ствари, водили империјалистички рат, с циљем да се дочепају македонских територија, а Македоније као народ — посрбе.

Са оваквим и сличним тврдњама „оперисало“ се за цело време постојања Краљевине Југославије, а затим и за цело време постојања југословенске државе уређене на основама одлука у Јајцу, 1943. године, у којој је Македонија постала самостална република.

Једна од теза, у време друге („јајачке“) Југославије била је, да би се Вардарска Македонија, само да није било Срба и Србије, да она од њих, како се све тумачило, није била „окупирана“, сигурно спојила са Пиринском и Егејском Македонијом, и постала велика држава на Балкану...[317]

На Косову и у Метохији србофобија и антисрбијанство имали су нешто другојачије облике од оних у Македонији и другим југословенским земљама. Овде су оне стајале тесно у вези с полагањем права од стране Шиптара на ове области и тежњом да се и на том простору успостави албанска држава.

Као и у Хрватској, у неким периодима чак и више, на Косову и у Метохији главно обележје србофобије и антисрбијанства били су од вајкада — злочини над српским народом. Постоје подаци, да су Шиптари само 1574. године „посекли“ око две хиљаде Срба на простору од Ђаковице до Скадра...[318]

Према подацима Јована Цвијића, зулуми Шиптара били су толики, да је од 1878. па до 1912. године, са Косова и Метохије избегло најмање 180 хиљада Срба.

Сем што су били изложени терору сваке врсте, и били масовно убијани, Срби на Косову и Метохији били су приморавани и да се одричу своје вере и своје народности, да се — арбанаше. Притисак у том правцу на Србе био је нарочито јак и безобзиран у времену од 1830. до 1835.

317 Овог је мишљења био и својевремени први човек међу комунистима Македоније, Крсте Црвенковски. — На примедбу аутора ове књиге, негде у шездесетим годинама, да је костурница подигнута у спомен српских војника изгинулих у Кумановској бици претворена у заход, и да је то срамота, будући да су у питању земни остаци српске сиротиње која је пошла у рат у вери да иде да ослобађа поробљену браћу, Црвенковски је одговорио — да би било боље да Срби Македоније „нису ни ослобађали...“

318 Види: Јеремија Д. Митровић, Србофобија и њени извори, Београд 1991, 48.

године, затим за време Кримског рата (1853-1856) и после српско-турских ратова 1876. до 1878. Према неким наводима, највећи део данашњих Шиптара на Косову и Метохији требало би да чине „блиски потомци исламизираних Срба".[319]

БИБЛИОТЕКА "ЈИПУТИН БОЈИЋ"
БЕОГРАД

319 Исто, 54.

САДРЖАЈ

Књига прва

Предговор 7

Први део
СРБИЈА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Глава прва
РАТ ЗА ЈУГОСЛАВИЈУ

1. Атентат у Сарајеву и напад Аустрије на Србију 11
2. Визија Николе Пашића 31
3. Ратни планови Аустрије против Србије 38
4. Три офанзиве аустро-угарске војске 48

Глава друга
ЈУЖНИ СЛОВЕНИ У РАТУ ПРОТИВ СРБИЈЕ

1. Ратовање Хрвата и муслимана у Србији 61
2. Сејачи мржње према Србији 80

Глава трећа
ЦЕНА ПОБЕДЕ СРПСКОГ НАРОДА 95

1. Црни барјаци широм Србије 95
2. Страдања Срба у Аустро-Угарској 113

Глава четврта
ОСТВАРЕЊЕ РАТНИХ ЦИЉЕВА СРБИЈЕ 133

1. Пут до „југословенског царства" 133
2. Српска национална мисао 162
3. Србија у заједничкој држави 178

Други део
СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Глава пета
ПОЛИТИКА ПОМИРЕЊА И ПОЈАВА АНТИСРБИЈАНСТВА

1. „Историјско помирење" Хрвата и Срба 201
2. Србофобија и антисрбијанство 222
3. Хрватска и Србија 235
4. Србофобија у Словенији 268
5. Односи Црне Горе и Србије 274
6. Антисрбијанство у Војводини 293
7. Корени србофобије у Босни, Македонији и на Косову 305

САДРЖАЈ

Књига друга

Глава шеста

ЈУГОСЛАВИЈА -ДРЖАВА НА МИЗДРАКЕ ДОЧЕКАНА

1. Непријатељска политика Италије 325
2. Антијугословенство у Мађарској 334
3. Бугарска у антијугословенском блоку 341
4. Претње Југославији из Аустрије 350
5. Албанци у служби противника Југославије 356
6. Сепаратистички покрети и њихови покровитељи 361
7. Комунистичка партија и сепаратистички покрети 368

Глава седма

ЗАПАДНОЕВРОПСКЕ СИЛЕ И ЈУГОСЛАВИЈА

1. Француско-југословенски односи 377
2. Политика Велике Британије 390
3. Немачка и Југославија 399

Глава осма

ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ

1. Политичке странке и њихови програми 417
2. Краљ Александар I у вртлогу политике 439
3. Лични режим краља Александра 450
4. Политика кнеза Павла Карађорђевића 469

Глава девета

ЧЕЛНИЦИ ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА

1. Љубомир-Љуба Давидовић 479
2. Светозар Прибићевић - Прибац 486
3. Стјепан Радић - Стипица 500
4. Антон Корошец 514
5. Владимир - Влатко Мачек 525
6. Милан Стојадиновић 533
7. Мехмед Спахо 547

Глава десета

ХРВАТСКО ПИТАЊЕ — КЉУЧНИ ПРОБЛЕМ ЈУГОСЛАВИЈЕ

1. „Експлозија хрватства“ после 1918. године. 565
2. Илузије и заблуде Срба о хрватском питању 573
3. Велика Британија и хрватско питање 584
4. Оснивање Бановине Хрватске 589
5. Срби и Бановина Хрватска 595
6. Бановина Хрватска - држава у држави 613

Глава једанаеста

ПУЧ ОД 27. МАРТА И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

1. Превратт који је поделио Србе 625
2. Кнез Павле - главна мета пучиста 647
3. Велика Британија и пуч од 27. марта 670

САДРЖАЈ

Књига трећа

Глава једанаеста

ПУЧ ОД 27. МАРТА И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

4. КПЈ, Совјетски Савез и 27. март 685
5. Старо-нова влада после преврата 696
6. Пуч у Београду - повод Немачкој за напад на Југославију 710

Трећи део

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Глава дванаеста

ВОЈНИ СЛОМ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СУДБИНА СРБА И СРБИЈЕ

1. Рат без објаве рата 725
2. Војна управа у Србији 740
3. Срби као жртве војног слома Југославије 762
4. Злочини мађарске војске над Србима у Бачкој 777
5. Геноцид над Србима у усташкој држави 784
6. Муслимани и геноцид над Србима 814
7. Распре у Лондону о геноциду над Србима у НДХ 832

Глава тринаеста

СРПСКИ НАРОД У УСТАНКУ ПРОТИВ ОКУПАТОРА

1. Почетак оружане борбе у Србији 839
2. Улога „руског фактора“ у опредељењу Срба за устанак 857
3. Срби у партизанској војсци 864
4. Устанак Срба у хрватско-муслиманској држави 873

Глава четрнаеста

ВОЈНИ ЧЕТНИЦИ И ПАРТИЗАНИ

1. Драгољуб-Дража Михаиловић и његова војна организација 897
2. Партизани и њихов врховни командант 937
3. Јосип Броз и Драгољуб Михаиловић 961

Глава петнаеста

НЕМАЧКИ ОКУПАТОР И СНАГЕ ОТПОРА

1. Немци и војна организација Драже Михаиловића 975

САДРЖАЈ

Књиīа четврта

Глава петнаеста

НЕМАЧКИ ОКУПАТОР И СНАГЕ ОТПОРА

2. Немци и народноослободилачка војска 1037

Глава шеснаеста

РАТ СРБА ПРОТИВ СРБА

1. Ослободилачки и грађански рат 1087
2. Милан Недић и грађански рат у Србији 1105
3. Димитрије Љотић и његова војска 1140
4. Милан Недић и Дража Михаиловић 1159
5. Партизанска и Михаиловићева војска у грађанском рату 1173

Глава седамнаеста

БРИТАНИЈА, ЈУГОСЛОВЕНСКА ВЛАДА И СНАГЕ ОТПОРА

1. Три етапе британске политике 1213
2. Британија и Дража Михаиловић 1237
3. Опредељење Британије за Тита 1265
4. Британија и краљевска југословенска влада 1286
5. Југословенска влада и Дража Михаиловић 1303

Глава осамнаеста

СРБИЈА И КРАЈ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

1. Конгрес у селу Ба и одлуке АВНОЈ-а у Јајцу 1315
2. Краљ Петар и Дража Михаиловић 1337
3. Пут у неповрат Драже Михаиловића 1355
4. Србија у завршници Другог светског рата 1363

RECYCLING

Odštampano na ekološkom recikliranom papiru.
100% izraden od starog papira!

Издавачи: „ПРИЗМА“-Крагујевац
„ЦЕНТАР ФИЛМ“-Београд

За издавача: Танасије Катанић
Ђорђе Милојевић

Главни и одговорни уредник: Драган Милосављевић

Ликовно-графичка опрема: Видан Папић

Лектура и коректура: Ненад Урић

Техничко уређење: Бранко Арсић
Никола Илић

Штампа: Графички центар
„ПРИЗМА“ - Крагујевац

Повез: Тврд, иверциг

Папир: 80 гр. Федригони
рециклиран - 100%
тониран

Писмо: Ћирилица, гарамонд 11/12

Тираж: 2000

Одштампано октобра 1995.

ISBN 86-7084-001-4
ISBN 86-7084-002-2

© Сва права, укључујући и објављивање извода, задржавају издавач и аутор.

4103 *Vienjevac Predrag*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

949.71"1914/1945"

КАЗИМИРОВИЋ, Васа
Србија и Југославија : 1914-1945. Књ. 1 /
Васа Казимировић. - Крагујевац : Призма ;
Београд : Центар филм, 1995 (Крагујевац :
Призма). - 325 стр. ; 24 cm

Тираж 2000.
ISBN 86-7084-001-4. - ISBN 86-7084-002-2

323.1(497.1)"1914/1945"
а) Југословенско питање б) Србија -
Историја - 1914-1945 ц) Југославија -
Историја - 1914-1945
ИД=40766476

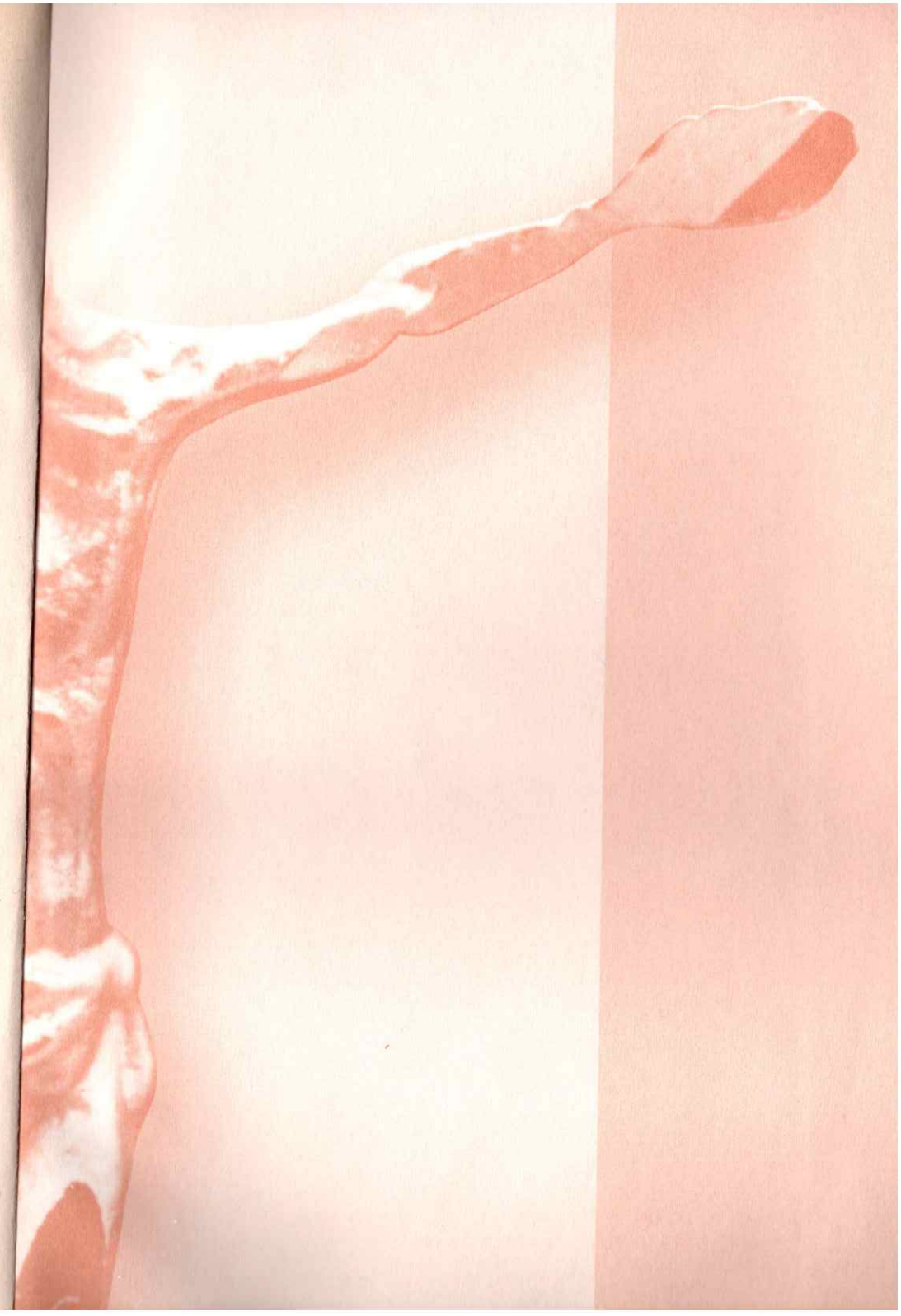

СРБИЈА
И ЈУГОСЛАВИЈА
1914 - 1945

ВАСА КАЗИМИРОВИЋ

КЊИГА
II

Други део

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

(наставак)

Глава шеста

ЈУГОСЛАВИЈА - ДРЖАВА НА МИЗДРАКЕ ДОЧЕКАНА

1. Непријатељска политика Италије

С толиком мржњом суседних земаља, с коликом се срела Југославија већ у првој години свог постојања, тешко да се суочила и једна друга држава у новијој историји Европе. Она је од њих, у најпотпунијем смислу речи, дочекана управо — на миздраке...

Као главни противник Југославије представила се Италија. Њен циљ је био — што се у Риму уопште није крило — да државу Јужних Словена разбије по сваку цену уз коришћење свих средстава, па и војних.

Први савезници Италије били су Мађарска и Бугарска, којима је Југославија такође била трн у оку.

Да би Југославију осамила, и учинила је што лакшим пленом, Италија је настојала да против ње мобилише и оне земље које нису имале никаквог разлога да се на њу чак ни рогуше, а камоли да је рачунају у свог непријатеља. Такав је случај био са Грчком и Румунијом... Под утицајем Рима, с којим је 1919. године била склопила пакт о пријатељству, Грчка је — мада савезник Србије још од балканских ратова — Југославији годинама правила разне сметње, између осталог и у погледу коришћења луке у Солуну.[1] Румунију је пак Италија хтела да

1 Ради се о споразуму Венизелос-Питони од 20. јула 1919. Италија се овим уговором обавезала да подупре грчке захтеве у западној и источној Тракији и јужној Албанији (северни Епир), а Грчка — да подржи Италију у њеном настојању да добије мандат над Албанијом и суверенитет над Валоном.

наведе да због Баната затегне своје односе са Југославијом, и да, у исти мах, приступи блоку Будимпешта — Букурешт, што би аутоматски значило њен прелазак на страну најзагриженијег непријатеља Југославије.

У склопу својих планова за разбијање Југославије, Италија је тражила савезнике и у самој Југославији, и нашла их — у словеначким, хрватским, црногорским, шиптарским, македонским и другима сепаратистима. Њих је она помагала на све могуће начине, наоружавала их и упућивала на дизање буна и побуна...

После неуспеле оружане буне црногорских сепаратиста, у јануару 1919. године, Италија је главну пажњу, и то све до 1941. године, поклањала хрватским и шиптарским сепаратистима и пробугарској терористичкој организацији ВМРО у Македонији. У њима је она видела „најефикаснији нож уперен у кичму Југославије", како се у једном тренутку изразио Мусолинијев зет и министар спољних послова, Галеацо Ћано,[2] али и снагу која ће јој омогућити да се устоличи не само у Далмацији, него и у целој Хрватској, па и у Македонији. Планирало се, кад је о Македонији реч, да се она, уз помоћ ВМРО-а, стави под протекторат Италије... У том смислу, и сасвим отворено, писао је у швајцарским новина и председник Македонског националног комитета, Станојев, уз истицање — да би у том случају Македонци „могли да очувају своју индивидуалност..."[3]

Са Шиптарима, сепаратистима са Косова и из Метохије, везе Италије биле су најсталније и можда најтешње. За разлику од веза са хрватским усташама, везе с њима ни у једном часу нису кидане, него су, напротив, стално јачане, а постале су нарочито интензивне пред Други светски рат. О томе се бринуо посебан уред при министарству спољних послова Италије — „Уред за иредентизам", чија се активност одвијала у три правца: 1) општа пропагандна делатност на културној и верској основи, 2) оснивање јавних организација на истој основи, и 3) формирање тајне војне организације за случај да избије „неизбежна југословенска криза".[4]

Велика опасност запретила је Југославији од Италије већ почетком 1919. године. Тада су израђени и први планови за оружани напад на Југославију... Како се данас поуздано зна, италијански генералштаб је у то време процењивао да би војна интервенција била сто одсто успешна, будући да југословенска војска не би била у стању да пружи иоле озбиљнији отпор. Ова оцена била је у бити тачна, и она се заснивала на провереним подацима добијеним од бивших аустро-угарских официра, Хрвата углавном, који су примљени у југословенску војску после 1. децембра 1918. године и који су, затим, постали агенти италијанске обавештајне службе. Сама Врховна команда југословенске војске, према извештају од 3. маја 1919. године, признавала је — да се југословенска војска не би могла одупрети „ни најмањем нападу..."[5]

Од свих италијанских планова за оружани поход на Југославију, сачињаваних почев од јануара 1919, па до априла 1941. године, за један од најкомплетнијих сматра се ратни план од 3. децембра 1920. године. Творац тог плана био је ондашњи начелник генералштаба италијанске војске, генерал Бадољо (Badoglio).[6]

Главни циљ војне интервенције, коју су били одобрили председник владе, Е. Орландо, и министар спољних послова, С. Сонино (Sonnino) био је, да се од Југославије одвоје Хрватска и Словенија и да се, потом, од њих формира једна посебна држава, под туторством Италије...

Како је обелодањено после Другог светског рата, један предлог у овом смислу — да Италија снагом свог оружја отргне од Југославије Хрватску и Словенију, и онда образује хрватско-словеначку државу — потекао је од Словенца Ивана Шуштершича, до 1918. године поглавара Крањске и првака Словенске људске странке. Врховног команданта италијанске флоте он је уверавао, да би стварањем словеначко-хрватске државе Југославија била „зацементирана" и да би она представљала „италијанску авангарду према Словенима".[7]

У словеначко-хрватску државу, коју је предлагао Шуштершич, требало је да буде укључен и муслимански део Босне, „који је потпуно и дубоко супротан Србима".

Са овим Шуштершичевим предлогом, и уопште мишљењем да Хрватима и Словенцима није место у заједничкој држави са Србима, били су сагласни многи виђени Словенци, међу њима и љубљански бискуп А. Б. Јеглич. За овог високог католичког достојанственика, чак и окупација Словеније од стране Италије била би боље решење за

2 Види: Дневник грофа Ћана, Загреб 1948, 68.

3 Швајцарски лист Neue Zeitung, 12. 4. 1939.

4 Ћано, Дневник, н.д., 84, 88, 96.

5 Види: Војноисторијски гласник, XIX, број 1, јануар-април 1968, 132.

6 Уп. Ivo Lederer, Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study and London 1963.

7 Писмени извештај о Шуштершичевом предлогу пронашла је у архиву Председништва италијанске владе др Милица Кацин-Вохинц и објавила у зборнику Стварање југословенске државе 1918, Београд 1989, 197-199.

Словенце неїоли јуїословенска држава... У том случају, према Јеїличевом дневнику, сви би се Словенци „удружили, добили би поїриличну аутономију, слободу вероисйовести и хришћанску школу...“[8]

Посматрано у светлу историјских чињеница, никако се не би могло рећи да се непријатељство Италије према Југославији појавило тек после 1918. године. Оно је имало своје корене и било је пре свега везано за југословенски програм српске владе из 1914. године. А испољено је у пуној мери после сјајних победа Србије над Аустро-Угарском у овој истој години... Због тежњи Србије да све јужнословенске земље под Аустро-Угарском окупи око себе, у Риму су од тада почели на Србију да гледају као на свог опасног ривала.

На неки начин, и то је историјска истина, окретању Италије против Србије и њеног југословенског програма допринеле су у многоме и силе Антанте — Енглеска, Француска и Русија, нарочито Енглеска. Настојећи да Италију одвоје од централних сила, Немачке и Аустро-Угарске, и привуку је на своју страну, оне су Италији, у једном часу, отворено ставили до знања, да ће она „компромитовати своје будуће интересе велике силе на Јадрану ако и даље буде пасивно препуштала Србији улогу јединог ослободиоца југословенских области под Аустријом“.[9]

Кад се једном нашла на страни сила Антанте, 1915. године, и постала њихов пуноправни, па и привилеговани партнер, Италија је све чинила да Србију омете у остварењу њеног југословенског програма. Заузела је према њој изразито непријатељски став, што је дошло до изражаја и у нехуманом односу италијанске војске према српским војницима у Албанији...

Мада је и рукама и ноїама, како се то у сриском народу каже, радила йротив остварења јуїословенскоі йроїрама сриске владе, и за време рата, од 1915. їодине, а и йотом, Италија је, ваља рећи, ишак, доїринела ако не баш остварењу, а оно сиїурно убрзању остварења тоі йроїрама, ма колико то моїло у йрви мах да изїледа йарадоксално.

Ослањајући се на обећања која су јој била дата од стране Енїлеске, Француске и Русије (Лондонским уїовором) Италија је йокушала да и Србију и силе Антанте стави йред свршен чин — и окуйира све територије на које је мислила да има йраво.

Било је то йред сам крај рата, када је расуло Аустро-Уїарске било очевидно. На своју руку, и не консултујући се ни са ким, Италија је йочела са искрцавањем својих труйа у Далмацији.

Уйлашено да би Далмација моїла да заувек йотйадне йод Италију, Народно вијеће у Сйлиту затражило је од Народноі вијећа у Заїребу (владе йроїлашене али не и међународно йризнате Државе Словенаца, Хрвата и Срба са територије Аустро-Уїарске) да најхитније уйути делеїацију у Беоїрад ради йроїлашења уједињења са Србијом. Чак је Народно вијеће у Сйлиту зайретило, да ће оно, ако то Вијеће из Заїреба одмах не учини, йослати своју йосебну делеїацију у Беоїрад и само све средити око уједињења...[10]

Проблеми Југославије са Италијом постали су нарочито велики по доласку на власт Бенита Мусолинија, својевремено истакнутог социјалисте, који се преметнуо у фашисту. Од часа када је он са својом фашистичком партијом, у октобру 1922. године, постао стварни господар Италије, политика Италије према Југославији постала је изразито агресивна. Већ 1923. године, Мусолини је био спреман да зарати са Југославијом.

У ситуацији која је тада настала, Југославији, свој ровитој изнутра, неспремној за војевање, преостала је била само једна могућност, да покуша да са Мусолинијем и Италијом постигне какав-такав договор. То је био став владе, на челу са Николом Пашићам, али то је је био и став круне — краља Александра лично. Само тако и на тај начин, мислило се у Београду, могла се избећи опасност од разбијања Југославије...

Уз пуну сагласност краља Александра, Пашић је отпутовао у Рим и 27. јануара 1924. године (истог дана када је потписан и споразум о Ријеци) ставио свој потпис испод уговора о пријатељству са Италијом.

Потписивање споразума о пријатељству са Италијом било је права сензација за европску политичку јавност. Тако што нико у том тренутку није очекивао...

У Паризу, који је на вест да се Италија спрема да нападне Југославију, могао Београду да понуди само савет — да Мусолинија не изазива, споразум Југославије са Италијом изазвао је забринутост. То ником у граду светлости није

8 Дневник А. Б. Јеглича, 12,стр. 57,забелешка од 1. 1. 1921.

9 Љ. Алексић-Пејковић, Ратни напори Србије 1914. године и политика Француске и Италије, зборник Колубарска битка, Београд 1984, 181.

10 Чедомил Митриновић, Животни кругови хрватства, н.д., 295.

одговарало, и то се није крило. Реметио је тај споразум у многоме политику коју је Француска у то време водила. Насупрот томе, у другом центру моћи тадашње Европе, у Лондону — био је сасвим обратан случај. Пакт између Рима и Београда био је топло поздрављен. Хтело се у њему видети задавање ударца француској хегемонији на југу Европе, што је Енглеској тада итекако одговарало.

Што је Француска стискала зубе, на то се у Београду нико није освртао. Понајмање краљ Александар. Он је толико био задовољан потписивањем уговора у Риму, да је Мусолинију чак поручио да би Италија требало да се стави на чело Мале Антанте.[11]

За краља Александра потписивање пакта значило је не само отклањање непосредне опасности од рата са Италијом него и смањење затегнутости са Мађарском и Бугарском. Како је писала „Политика", „оне су непрестано, убацивале угарке у југословенску кућу", због чега би их „требало туђи бајонетом у главу".[12]

Мусолини, међутим, није остао дуго веран потписаном пакту са Југославијом. За њега је он био само привремено решење, солуција у одређеном тренутку и у крајњој линији — предах у политици усмереној на разбијање југословенске државе. Године 1929, у рано лето, он је поново зазвецкао оружјем.

Било је то у тренутку кад је Француска све чинила да са Мусолинијем успостави што тешње везе.

Свестан своје моћи, и сигуран у то да му се Француска неће испречити на путу, Мусолини је у јесен 1929, почео са психолошком припремом Европе за своју акцију против Југославије. Заиармео је против Београда оптужбама најтежег калибра, уз истицање, да је Југославија „стална неуралгична тачка Европе", да је то „варварска земља" — опасна не само по Италију него и по мир у Европи.[13]

У исти мах, али у највећој тајности, Мусолини је активирао везе италијанских служби са сепаратистичким покретима у Југославији. Наредио је, почетком 1930. године, и да се формира посебан одсек при министарству спољних послова — за „хрватско-македонску акцију".

11 Мала Антанта — савез Чехословачке, Румуније и Краљевине СХС (Југославије) закључен пре свега у циљу заједничког супротстављања Мађарској и њеним ревизионистичким тежњама, као и против рестаурације Хабсбурга. Савез је закључен у више етапа и представља ланац билатералних уговора. Прво су Југославија и Чехословачка потписале одбрамбени уговор 14. августа 1920.

12 „Политика", број од 16. 1. 1924.

13 Уп. Ministère des affaires étrangeres, Archives diplomatiques, Italie, vol. 101.

У Београду су били потпуно свесни положаја у којем се Југославија налазила. Тај положај био је уистину крајње тежак. А још тежим га је чинила околност да Француска није била спремна да стане иза Југославије. Паризу је, у то време, Италија била много, много важнија од Југославије...

Немајући другог излаза, краљ Александар је, послушавши и савет Енглеске, по други пут за кратко време био принуђен да се приклони Мусолинију. Упутио је у Рим кнеза Павла с налогом да италијанског диктатора наведе на закључење једног новог споразума...

Понуда београдског двора била је врло повољна по Италију, али она није била безусловна. Између осталог, Југославија је била спремна да сасвим напусти Француску и у свему се веже за Италију, с тим да Италија одустане од ревизионистичке политике према Југославији. Даље је Југославија нудила да са Италијом формира економско-царинску унију и, поврх свега, учествује у стварању одбрамбеног појаса према Немачкој, на линији Алпи-Караванке.[14]

Док су преговори са Италијом трајали, влада Југославије поставила је, 18. новембра 1930. године, директно питање влади Француске — какво би држање она заузела према Југославији у случају њеног рата са Италијом или Мађарском.

Пошто је одговор француске владе био такав, да се на основу њега могло једино закључити да се на помоћ Француске не може рачунати, у Београду је решено да се преговори са Италијом интензивирају и тако отклони опасност од њеног напада.

На састанку представника Југославије и Италије у Женеви, 22. јануара 1931. године, југословенска страна учинила је нове понуде. Уз све друго, понудила је чврсте гаранције да југословенска војска у евентуалном рату Француске са Италијом, неће узети учешћа на страни Француске, и да Југославија неће у будућности оспоравати „првенство италијанских интереса у Албанији".[14-а]

Мада ове понуде нису биле за потцењивање, Италија их је примила хладно. Међутим, кад је, убрзо затим, у марту 1931. године, дошло до закључења пакта између ње и Француске — све се одмах променило. Сад је Италија испољила велику жељу да среди своје односе са Београдом и без неких посебних услова... То је опет било једно својеврсно изненађење. Али, брзо се показало да се иза њега крила опака варка...

У то се Београд уверио већ следеће, 1932. године. Одједном, Италија је по ко зна који пут ударила у ратне бубњеве. Разлог је била Мусолини-

14 Уп. Вук Винавер, Југославија и Француска између два рата, Београд 1985, 180.

14-а Види и: Jakob B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934-1941, Rijeka 1973, 64 и 109.-Хоптнер наводи, да је краљ Александар у ово време нудио Мусолинију да може користити Боку Которску као ратну базу за своју морнарицу.

јева процена да је време Југославије истекло, да је куцнуо неумитни час њеног краја. Сигуран у то, што му се чинило јаснијим од дана, Мусолини је кренуо у право правцато бомбардовање Београда најоштријим претњама. Али ефекат свега тога испао је другојачији него што је то диктатор у Риму очекивао...

Као што је 1924. године, кад је проценио да је Француска спремна да Југославију жртвује ради пријатељства са Италијом, окренуо Француској леђа и похитао да са Мусолинијем нађе заједнички језик, краљ Александар је сада заборавио на Италију и бацио се поново у наручје Француске. Енергичан какав је умео да буде, и вешт, краљ је успео за кратко време, у децембру 1932. године, да буде спроведено толико пута одлагано обнављање пакта о пријатељству између Француске и Југославије.

Осећајући се после свега много јачим, краљ Александар престаје да се повлачи пред Мусолинијем. Кад је Мусолини упутио трупе на југословенску границу, учинио је и он то исто.

Проблем за краља Александра биле су, међутим, Мађарска и Бугарска. Водити рат и са њима, и са Италијом у исти мах, није се могло. Ваљало се стога на тој страни обавезно обезбедити... Краљ хитно одлази у Букурешт и са румунским владарем Каролем, 23. јануара 1933, постиже споразум да Румунија, ако Бугарска и Мађарска крену са Италијом на Југославију, одмах ступи у рат против њих.

У међувремену је дошао и крај 1933. године, бремените толиким опасностима по Југославију. А у исти мах дошло је до неочекиване обрта у држању Италије према Југославији. Италијанске трупе враћене су са границе, а Мусолини је покренуо нову иницијативу за склапање споразума са Југославијом. Та иницијатива, без обзира на све, била би, извесно, прихваћена, да у Загребу није покушан атентат на краља Александра.[15]

Мада је добро знао колико је краљ Александар био озлојеђен на Италију због покушаја атентата у Загребу, а пре тога због подршке Италије усташким терористима који су се били пребацили у Лику,[16] *и*

15 У Загребу, краља Александра требало је да убије Петар Ореб, усташа, рибар са Корчуле. Али је он у последњем часу решио да не изврши задатак који му је био дат у Италији, и да све повери полицији. Захваљујући томе, дошло се до проверених података и о подршци коју је Италија давала усташама у свим њиховим плановима. - Пре Ореба, атентат, на краља Александра, али у Београду, требало је да изврши једна усташка двојка, такође уз помоћ Италије. Види: Bogdan Krizman, Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918-1941), Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1975, I, 33-39; Enes Milak, Italija i Jugoslavija 1931-1937, Београд 1987, 72.

16 Под „личким устанком", подразумева се покушај једне мале групе усташа, наоружане од Италије и уз помоћ италијанских власти пребачене у Југославију, да дигне устанак у Лици и изазове издвајање Хрватске из Југославије. - Усташе су у овом свом покушају имале подршку вође Хрватске сељачке странке, Влатка Мачека, затим Анте Трумбића, некадашњег председника Југословенског одбора и потписника Крфске декларације, па чак и Комунистичке партије. На састанку представника усташког покрета, Хрватске сељачке странке и других група и струја из Хрватске,

покушали да дигну буну, Мусолини је — можда управо због тога, а да би доказао да он са свим тим нема везе — већ у јануару 1934. обновио своју понуду за склапање одређених уговора са Југославијом. Посланику Јовану Дучићу лично је предложио потписивање трговинског уговора и уговора о царинској унији. Осим тога понудио је и гаранцију за очување југословенских територија...

Краљ Александар за такво што, међутим, није више хтео ни да чује. Његов одговор је гласио — да Југославија не жели да буде ничији сателит.

Ни другу Мусолинијеву понуду, која је уследила у фебруару 1934, и која се тицала и прикључења Југославије блоку Италија-Аустрија-Мађарска, није краљ Александар прихватио.

Како је тај блок био уперен против Немачке (да би се спречило продирање Немачке на Југоисток), Енглеска је била веома заинтересована за њега, и рђаво је примила краљево одбијање да му се придружи. Али краљ Александар је остао при свом ставу. Чврсто уверен да се са превртљивом Италијом не може постићи никакав трајан и поштен договор, он је престао да прима даље италијанске поруке и понуде и — на запрепашћење и Италије и Енглеске, окренуо се Немачкој...

У датим околностима то је за Мусолинија било најгоре од свега што се могло десити. Било је то равно дипломатском шамару...

Следеће што се догодило, и што је било и јаче од јавног шамара, била је појава једног чланка у београдском листу „Време", у броју од 9. септембра 1934. године, у којем је италијанска војска изврнута руглу, уз истицање, да она у Првом светском рату није извојевала ниједну једину победу. Чланак је објављен под насловом „Одговор јунацима с Капорета", и то — како је установила италијанска обавештајна служба — по личном налогу краља Александра...

По убиству краља Александра у Марсеју, 7. октобра 1934. године, Мусолини је, силом околности, био принуђен да се пасивизира према Југославији. Али то није трајало дуго... У априлу 1936. он је још једном одлучио да Југославију разбије. У том смислу издао је и нужна наређења свом генералштабу, а био је осигурао и учешће Мађарске у рату против Југославије. Међутим, свему томе успротивила се Немачка, која је већ у то време била постала крупан фактор на политичкој сцени Европе. Разбијање Југославије њој тада није одговарало нити јој је уопште одговарало отварање неког ратног жаришта на Југоистоку...

била је донесена одлука да се Италији, за награду што потпомаже одцепљење Хрватске од Југославије, уступи део или цела Далмација. Види и: Енес Милак, н.д., 65.

Пошто је морао да се одрекне рата, Мусолини је покушао да Југославију макар веже за себе, само да не би била уз Немачку. Његов нови министар спољних послова, гроф Ћано, упутио је југословенској влади, 16. јануара 1937. године, следеће речи: „Ја сам вољан да идемо далеко, вољан сам чак до савеза".[17]

У склопу овог новог курса Италија је понудила Југославији под повољним условима оружје и ратну спрему, чак и тенкове и авионе. А на крају, 25. марта 1937. године, дошло је до потписивања пакта о пријатељству између Италије и Југославије...[18]

Тог дана, кад је потписан пакт о пријатељству, министар Ћано је рекао кнезу Павлу:

„Немачка је погибељан непријатељ, али и незгодан пријатељ. Аншлус[19] је неизбежан, а италијанско-југословенски савез нужда у нашим будућим односима са Немачком...[20]

2. Антијугословенство у Мађарској

Уз Италију, Мађарска је правила највеће тешкоће југословенској држави. Између осталог и зато, што је добар део земаља које су се до 1918. године налазиле у њеном оквиру био прикључен Југославији. Мађарска је, међутим, то признала као чињеницу уговором закљученим 4. јуна 1920. године са Краљевином Срба, Хрвата и Словенаца у Тријанону. Једном за увек, она се тада одрекла „свих права и правних основа" на Хрватску, Славонију, Далмацију, Босну и Херцеговину, Међумурје, Замурје, део Барање, највећи део Бачке и Баната...

Да се овако што може догодити, у Мађарској, кад је рат завршен, нико, па ни влада, није веровао. Ту лежи и разлог зашто мађарски премијер, Михаљ Карољи, који је 6. новембра 1918. стигао у Београд, да би потписао уговор о примирју, никако није хтео да пристане да српска војска пређе Саву и

17 Уп. Ж. Аврамовски, Балканске земље и велике силе 1935-1937, Београд 1968, 267-292.

18 Е. Милак, н.д., 140.

19 Аншлус — прикључење Аустрије Немачкој. Наређење за улазак немачке војске у Аустрију издао је Хитлер 11. марта 1938. Оно је носило шифру — ОТО.

20 Цитат према Ј. Б. Хоптнер, Југославија у кризи, н.д., 114.

Дунав,[21] да би седам дана касније, 13. новембра, у Београд морала бити упућена нова делегација да стави свој потпис испод потписа војводе Живојина Мишића и француског генерала Д' Епереа.

За великомађарске кругове, и не само за њих, уговор у Тријанону био је највећа трагедија.[22] И они су свим средствима и на све начине покушали да га изиграју. А кад им то није пошло за руком организовали су највећу могућну кампању против њега, а у исто време и против Југославије, проглашавајући је, уз Румунију, за смртног непријатеља Мађарске и мађарског народа.

О трећој годишњици Краљевине СХС, у Народној скупштини у Београду је речено, у вези с том кампањом, и с понашањем мађарских органа власти према Југославији уопште, између осталог и следеће:

„А ово што је из Пеште и уопште из Мађарске према нашој држави и према нашем народу рађено за ове три године дана, пре би личило једноме непомирљивом победиоцу према једном згаженом противнику, него ли једном побеђеном кривцу, који стоји пред једним великодушним противником..."[23]

Непријатељско држање Мађарске према Краљевини СХС, тако упадљиво и безобзирно, потврђивало је само једно — да је за Мађарску одувек и сама идеја о југословенској држави била неприхватљива. Још је Фрањо Рачки, у листу „Заточник", седамдесетих година прошлог века, истицао, да „помисао југословенске државне заједнице, појавила се она у Хрватској, Босни или Србији, није нашла нигде као што у Угарској толи одлучна и жилава противника... Угарска је не само стајала на пут стварању државне заједнице, него је тежила и за супремацијом над славенском југом..."[24]

21 Поступак председника мађарске владе био је везан за наду да ће Мађарска моћи да задржи макар Бачку и Банат, али је стајао и у вези са страхом да би се српска војска могла светити за злочине које су мађарски хонведи извршили у Србији, и посебно, у Срему током рата. Кад је у Мађарској, ускоро потом, крајем децембра 1918, и почетком 1919. дошло до немира, мађарска влада је затражила од Београда да српска војска окупира Будимпешту и инсталира нову мађарску владу која би повела са владом Југославије преговоре о формирању персоналне уније. Види и: Вук Винавер, Југославија и Мађарска 1918-1933, Београд 1971, 33.

22 Уговор у Тријанону, примљен је у Мађарској као национална трегедија. Њим је Мађарска изгубила огромне територије. Највише територија из оквира некадашње Мађарске нашло се после Тријанона у саставу Румуније - 102. 181 квадратни километар. Сама Мађарска била је сведена на 92. 916 квадратних километара.

23 Љуба Јовановић, изјава у Народној скупштини, II редовни састанак од 29. 10. 1921.

24 Види: Виктор Новак, Највећи Југословен XIX столећа, Нова Европа, број 6, Загреб 21. 2. 1924, 165-180.

Управо због тога што су непрестано тежили ка супремацији, Мађари су са Србима имали многе љуте битке и окршаје у прошлости, па и у 18. и 19. веку. У 18. веку, у време кнеза Фрање Ракоција,[25] вође „куруца", како су Срби називали његове присталице, Мађари су огњем и мачем покушали да Србе „искорене из мађарске отаџбине". Палили су и уништавали њихова насеља без милости, као што је био случај са Бајом, 1708. године, која је тада била чисто српска. Срби су клани и сечени све у духу једне песме која се могла чути широм Мађарске:

„Удри! Удри! Руши ïусте редове Раца
Да ти ïоïани народ не ïази земљу миле домовине..."[26]

Бранећи се од уништења, и Срби су Мађарима задавали много јада. Тукли су се са њима до последњег и палили и уништавали њихова села и њихове градове, као Кечкемет, на пример.

Дубоке и крваве бразде у односима Мађара и Срба оставила је и 1848. година... Устајући против Беча, Мађари су повели и рат против Срба, тежећи да остваре супремацију над њима као у добу „куруца". Драгољуб М. Павловић[27] износи, да је по односе Мађара и Срба у то време био фаталан разговор представника Срба и Лајоша Кошута у Пожуну, у пролеће 1848. године. Вођ Мађара, каже Павловић, „не хтеде ни да чује за српску народност и некакве националне слободе, па шта више у срдитости рече да ће мач решити та питања".

По Павловићу, ово је био доказ, да су „велике принципе револуционарне: слободу, братство, једнакост, Мађари схватили да су на територији њиховој само за оне који говоре мађарски. Трежећи слободу за себе као народ, они су је поричали другима. И у томе су се позивали на историјска права мађарског народа, као да су она била преча од великих принципа демократије, у име којих су се баш Мађари и отресли од реакције..."

25 Франја II Ракоци (1676-1735) био је изданак најимућније и најугледније мађарске породице. И са очеве и са мајчине стране наследио је жестоку мржњу према Хабсбурговцима (Мајка му је била кћи хрватског великаша Петра Зрињског).

26 Др Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини, књ.II, Нови Сад 1959, 68-69.

27 Драгољуб М. Павловић, Србија и Српски покрет у јужној Угарској, н.д., 2.

На Србе, да се 1848. године лате оружја против Мађара, према генералу Клапки,[28] најодсудније треба да је утицао говор Лајоша Кошута од 11. јула 1848, у којем је он запретио „истребљењем српског племена".

До једне од највећих и најжешћих битака између Срба и Мађара дошло је код Сентомаша (Србобрана), 7. августа 1848. Била је то битка у којој је, како се мисли, одлучена судбина српског покрета. Ту се „сломила, бар за тада, бујица мађарска" и то је, са победама Радецковим у Ломбардији, „из основа изменило држање бечког двора, па дакле и ток револуције у Угарској..."[29]

Проливање крви у рату између Мађара и Срба 1848. и 1849. године, испало је, на крају, само у корист Аустрије. Влада Србије је то прва увидела и она ће после пораза мађарске војске широм отворити своја врата мађарским избеглицама. Одлучна у својој решености да мађарским избеглицама што више помогне (пре свега при пребацивању на турску територију), влада Србије одбила је најенергичније аустријски ултиматум да мађарске емигранте похапси и испоручи их „као просте разбојнике".

Како то већ бива, на све то што је Србија 1849. године учинила за добро избеглих Мађара, на све то они су врло брзо заборавили. Запамтили су само зло које су им Срби нанели, бранећи себе, своју нацију и своју веру и светили су им се за то кад год им се указала прилика — и 1914, како је већ описано, и 1941, како ће тек бити изнесено у овој књизи...

После 1918. ïодине, ïлавни фактори у Мађарској, скоро без изузетка великомађарски настројени, желели су да се точак историје врати натраг, да се Мађарској, кад је реч о ïужнословенским земљама, врате натраг не само чисто срïски крајеви у Бачкој, на ïример, неïо и Хрватска, ïри чему није изостало ни ïозивање на онај толико ïознати Pacta Conventa из 1102. ïодине (кад су Хрвати, ïристајући на њ, ïочинили „највећи ïријех", како је ïисао Фрању Рачки, сматрајући да је тај ïакт

28 Georg Klapka, Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849, Leipzig 1851, 11.

29 Дело као у напомени 27, 63. Битка за Сентомаша од 7. августа 1848. није била и једина битка код овог места и за ово српско насеље. До велике битке дошло је и 9. септембра 1848, када је знатно надмоћнијом мађарском војском командовао лично министар војни, Месарош. Мађари су ипак ову битку изгубили. Тако је Сентомаш, по речима Драгољуба М. Павловића (н.д., 63) „постао страшило, којим је мађарска демагогија нападала владу, а преко ње двор, слутећи да је ово обртна тачка у процесу револуције".

био судбоносан не само по Хрвате већ и по читаво Јужно Словенство). У Хрватској, међутим, после 1918. години, ни присадници промађарске струје, они који су све чинили да би се Хрватска издвојила из Југославије, нису били спремни да у свему прихвате ставове великомађарских кругова. У једном поверљивом извештају из Загреба упућеном шефу мађарске државе, Миклошу Хортију, речено је — да Хрватску у оквире Мађарске може да врати само „правни континуитет". И, затим, да би „претерано шовинистичка струја у Мађарској" могла да уништи промађарску струју у Хрватској и да Хрватску, у њеној борби против Срба, баци у наручје Бугара. На тај начин би и Бугарска моглаући у састав југословенске државе, чиме би се створила једна балканска велесила, у којој би, у случају таквог решења, имали преваги Бугари и Хрвати, а не Срби...[30]

У служби великомађарских кругова, који су тежили „повратку на старо" (кроз изнуђивање ревизије одредби Тријанског уговора) налазио се читав низ организација у Мађарској — „Пробуђени Мађари" (ЕНЕ), „Туранси стрелци", Ревизионистичка лига, поред других. Нарочито активна била је Ревизионистичка лига, иако је међу њима била најмлађа — основана је тек 1927. године. Међу њеним главним оснивачима помињу се проф Телеки и књижевник Ференц Херцег. Финансирана од владе, Лига је имала своје експозитуре у великом броју држава, како у онима које су као Мађарска биле поражене у Првом светском рату и сматрале се ошећеним уговорима о миру, тако и у онима које су из рата изишле као победнице — Француској, Енглеској, и другима. Те експозитуре трошиле су огромна средства за пропаганду, за штампање публикација Лиге, илустрованим и опремљеним географским картама, као и на пласирење написа у прилог мађарским захтевима у листовима и часописима, нарочито у Енглеској.

У служби великомађарских кругова, али и орган мађарске државе, налазио се и Мађарски културни савез јужног краја, ДМКСЗ, који је пре свега био активан у Бачкој,[31] *међу припадницима мађарске националне мањине.*

Без обзира на све активности Мађарске, усмерене на дестабилизацију и разбијање југословенске државе, у Београду је постојала јака воља да се односи са Будимпештом среде, учине, ако ништа друго, а оно бар сношљивим, што је на крају крајева било у интересу обе земље. Посебно је то био случај после потписивања пакта између Италије и Југославије, 1924. године.

30 Др Арпад Лебл (Жарко Пламенац, како се потписивао између два светска рата), Тајни списи Миклоша Хортија (Horthy Miklos titkos iratai, Budapest 1963) Југословенски историјски часопис, Београд 1964, број 2, 121-125.

31 Васа Казимировић, Шајкашка у борби, Нови Сад 1958, 26-28.

Ова чињеница се, међутим, у историографији, чак и српској, врло често превиђала. Поједини историчари ишли су тако далеко да су и за рђаве односе између Југославије и Мађарске искључиво кривили — Београд. Писало се, у склопу оваквих схватања, и овако: „Прсећи се као бранилац Југославије од јуриша Италије, Аустрије, Мађарске, Бугарске и Албаније, београдски режими су своју домаћу хегемонију правдали овом 'одбраном' и зато су тешко могли да се споразумеју са суседима..."[32]

Основно у гледањима свих људи на руководећим положајима у Мађарској на Југославију, било је њихово чврсто уверење да је Југославија „творевина краткога века". Шеф мађарске државе, Миклош Хорти, настојаће да убеди и Хитлера, да је Југославија само — географски појам и да она „историјски, етнички, психички" — не постоји.[33] *Он ће исто тако покушати да увери Хитлера да су сви народи у Југославији против Срба и да Југославија већ и због тога нема услова да опстане као самостална држава... За Хрвате ће посебно нагласити, да они никад неће променити своје непријатељско држање према Србима и да би они, „ма у ком рату, устали против Срба".*

Мада доследни противник Југославије, Хорти је у неколико махова између два рата (први пут 1926. године, у говору приликом откривања споменика у Мохачу) и сам изразио жељу да се споразуме са Београдом. Али ни једног једини пута он то није учинио по сопственој вољи, већ на тражење својих савезника — Италије, а од 1936. године и Немачке.

Уочи рата, 1939. године, Италија је од Хортија чак затражила да се јавно одрекне територијалних ревандикација према Југославији.

У овој години и Немачка је била против територијалних захтева Мађарске према јужном суседу. Током разговора са министром спољних послова Југославије, Цинцар-Марковићем, Хитлер је изјавио да би Немачка један такав захтев Мађарске могла да протумачи само као непријатељски акт према њој и да она, с тога, тако што „напросто неће толерисати..."[34]

Пред једним Мусолинијем, а поготову пред једним Хитлером — Хорти је могао само да ћути, и да обећа да ће урадити све оно што се од њега тражи. Кад је, међутим, у Југославији дошло до преврата, 27. марта 1941. године, он је најодлучније потегао питање ревандикација... У писму

32 Вук Винавер, О неуспелом југословенско-мађарском зближењу 1924-1926 године, Историја XX века, IX, Београд 1968, 218.

33 Арпад Лебл, н.д., 122.

34 DGFP, (Documents on German Foreign Policy) Akten deutschen auswärtigen Politik 1918-1945, Serie D, Frankfurt 1964, VI, 328-329.

које је упутио Хитлеру сутрадан по пучу, 28. марта, он је рекао — да територијални захтеви Мађарске према Југославији постоје и да они „чекају своје остварење".

Како је ова изјава била у супротности и са духом и са садржајем пакта о „вечном пријатељству", закљученој између Југославије и Мађарске у Београду, 12. децембра 1940. године, Хорти је у поруци Хитлеру наласио, да тај пакт не представља никакву сметњу остварењу мађарских територијалних захтева... што је Хитлеру, тада заинтересованом само за то да Мађарску задобије за што брже сламање Југославије, било више него прихватљиво.

Супротно Хортију, на пакт у Београду и уопште на односе са Југославијом, гледао је председник мађарске владе, Телеки Пал. Он је био и за очување пакта и за пријатељске односе са Југославијом. А кад је видео да ништа у том правцу више не може да учини — извршио је самоубиство, остављајући за собом писмо у којем је шефа своје државе оптужио за кршење једном задате речи, одбацивање „части своје нације", и, сем свега, за сврставање на страну злочинаца...[35]

Да би се, извесно, оправдао од оптужби да је прекршио једном задату реч, Хорти је једно време оклевао са предузимањем неких озбиљнијих акција против Југославије. Сматра се да је узрок томе било његово тражење уверљивог образложења за гажење постојећег пакта. Уочи самог рата са Југославијом, он то образложење треба да је и нашао. У писму Хитлеру од 3. априла 1941. године, он ће рећи да ће се Хрватска, кад немачке трупе прекораче границу Југославије, сигурно одцепити, чиме ће „наш партнер-уговарач" као држава престати да постоји...[36]

Кад је рат са Југославијом у априлу 1941. године практично већ био одлучен, мађарске трупе су се придружиле немачкој, италијанској и бугарској војсци и прешле мађарско-југословенску границу. Окупирале су Бачку, али не и Банат, што се жарко желело у Будимпешти. И већ при уласку у Бачку починиле су невиђене злочине. Како је изнео Бајчи Жилински Ендре, посланик Странке малих поседника, у свом меморандуму Миклошу Хортију од 4. фебруара 1942, током запоседања Бачке убијено је — 8350 „тамошњих Словена".[37]

Управо због злочина почињених над Србима, не само приликом запоседања Бачке, него и потом, у врху мађарске државе, нарочито од 1943. године, када је постало јасно да Немачка не може добити рат, долази до промене курса према Србима, и до хватања веза са југословенском владом у избеглиштву и њеним представницима у земљи, конкретно са генералом Дражом Михаиловићем. У ствари, тражио се у Будимпешти пут и начин да се Мађарска пре свега сачува „од српске освете", како је говорено и у самом мађарском парламенту.

За „сређивање односа са Србима", и измирење са „југословенским факторима" у избеглиштву, били су и одређени кругови у врху мађарске војске. Они су се одлучно изјаснили и против упућивања мађарских трупа у Србију, што су Немци упорно захтевали. Генерал Ференц Сомбатхељи, начелник генералштаба мађарске војске, истицао је у меморандуму, упућеном Миклошу Хортију, 12. фебруара 1943. године, да Мађарска ни 1941. није пошла у рат против Срба, а да је у саму Бачку ушла тек онда кад Југославија више није постојала... Што се тиче упућивања мађарских трупа у Србију, генерал Сомбатхељи је рекао, да би то имало за последицу уплитање мађарске војске у тамошње борбе и инциденте... С обзиром да Немци не би допустили мађарској војсци да самостално делује, њен положај постао би катастрофалан, нарочито „у случају свеопштег устанка на Балкану..."

На крају свог меморандума, генерал Сомбатхељи је рекао и ово: „Ми желимо да се приближимо Србима, док би окупацијом Србије радили против себе и својих настојања".[38]

Следећи курс „приближавања Србима", вођство мађарске војске се у лето 1943. године, када је дошло до хапшења једне веће групе припадника покрета генерала Михаиловића у Бачкој, на челу са генералом Цукавцем, од стране мађарске полиције у Сомбору, најсвестраније заузело за њихово спасење од најгорег. Изречене судске казне, посебно захваљујући заузимању начелника мађарске војне обавештајне службе, генерала Ујсасија, нису никад извршене...

3. Бугарска у антијугословенском блоку

Потписујући капиталуцију при завршетку Првог светског рата (одмах после пробоја Солунског фронта од стране српске војске), Бугарска се скоро аутоматски нашла, после 1918. године, у фронту противника Југославије. У том фронту она ће и остати, свеједно што је, у одређеним временским периодима, долазило до побољшања њених односа са Краљевином Југославијом. И заратиће против Југославије, у априлу 1941, схватајући тај рат као рат против Србије, на коју је дотле, у

35 В. напомену 31.

36 Арпад Лебл, н.д., 123.

37 В. напомену 31.

38 Арпад Лебл, н.д., 123.,

свему, 16 пута потезала мач из корица,[39] али и којој је у једном часу хтела да се припоји, да с њом формира „Србо-Бугарску“, односно „Југословенско царство“.[40]

Једноставно, у Софији се после 1918. године тешко схватало и још теже прихватало, да је Србија — коју је бугарски парламент, у јануару 1916, прогласио за, од тада, непостојећу државу — постала, стварањем Југославије, прва сила на Балкану и да се у њеном оквиру нашла и Македонија. Сматрало се, мање-више у свим круговима, да то тако није смело да остане, да се то мора променити...

Бугарска влада на челу са Александром Малиновим, која је дошла на власт после протеривања краља Фердинанда и угушења војничке побуне крајем 1918. године, све је учинила што је само могла да би повратила оне области које је добила од Немачке 1915. године као награду за улазак у рат против Србије. Салетала је силе Антанте с намером да докаже да она никад не би ушла у рат на страни централних сила да није било краља Фердинанда и председника владе Васила Радославова, који су, како је стално истицано, то учинили без сагласности парламента и супротно вољи народа.[41]

Уочи Мировне конференције у Паризу 1919, бугарска влада је повела жестоку кампању за одвајање Македоније од Југославије, позивајући се при том на уговор са Србијом из 1912. године... У меморандуму силама Антанте, влада Бугарске је тражила да јој се преда чак и Пирот...[42]

Као посебна занимљивост заслужује да буде поменуто, да је бугарска влада у контактима са представницима сила Антанте упорно настојала да докаже и то да Бугарска никад није ни објавила рат Антанти, већ само Србији и Румунији, а и њима само зато да би повратила своје територије — Македонију од Србије и Добруџу од Румуније.

Са својом кампањом, и својим акцијама уопште, бугарска влада је успела да представнике неких сила Антанте озбиљно

39 М. Ђ. Милојевић, Тактика Бугарске, Српски књижени гласник, књ.I, број 4, 15. 10. 1920, 275-282.

40 Види и: Ђурђе Јеленић, Нова Србија и Југославија, Београд 1923, 157.

41 Види: Христо Христов, Революционната криза в Блгариа през 1918-1919, Софија 1957.

42 Богумил Храбак, Стање у Вардарској Македонији у јесен и зиму 1918. године, Историјски гласник, 4/Београд 1966, 34.

загреје за своју ствар. Представник Сједињених Држава Америке у Софији, Доминик Марфи (Marphy), на пример, изјавио је, под утицајем Бугара, да би Македонију до коначне одлуке Мировне конференције требало да запоседну савезничке трупе...[43]

Од британског генерала Брицциса (Bridges), српска војна мисија у Софији је сазнала, да влада Сједињених Држава Америке спрема да затражи да се македонско питање поново узме у разматрање.[44]

На велико, посебно велико разумевање, представници Бугарске наишли су са својом „аргументацијом“ код италијанске војне мисије у Софији, под чијом се командом крајем 1918. године налазило у Бугарској више од 45 хиљада војника.

Представници италијанске војне мисије отворено су говорили свуда и на сваком месту да ће Италија подржати бугарске захтеве на Мировној конференцији и да никако неће допустити да се остваре југословенске претензије на бугарске земље.

У ствари, Југославија није имала никакве претензије на бугарске територије. Једино што је делегација Југославије на Мировној конференцији тражила, било је то — да се повуку стратегијске границе, такве, које би биле довољно јака брана евентуалним бугарским покушајима у будућности да угрозе југословенску државу. „Са границом коју ми предлажемо“, речено је у меморандуму југословенске делегације Мировној конференцији,[45] „Софија није ни најмање угрожена, јер сливничка тврђава остаје са бугарске стране...“

У меморандуму југословенске делегације посебно је наглашено, да је Краљевини СХС потребна „једна добра дефанзивна граница и зато, што су Бугари вероломни суседи који су спремни на све када је њихов интерес у питању и који се не устежу ни од какве подлости“.

Против југословенских захтева изјаснили су се као први — амерички војни стручњаци. Они су југословенске захтеве у

43 Грађа о стварању југословенске државе (1. I-20. XII 1918), Б. Кризман и Д. Јанковић, Београд 1964, I, 361.

44 Исто.

45 Записници са седница делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919-1920, приредили: Богдан Кризман и Богумич Храбак, Београд 1960, 333-338.

погледу граница према Бугарској чак назвали — империјалистичким.[46]

„Ради мира на Балкану", амерички војни експерти залагали су се за територијалне компензације, по којима би, између осталог, Кочане и Штип требало да припадну Бугарској, а Дојран и Ђевђелија — Грчкој.

Мада поражена у рату, и у ствари окупирана од стране трупа сила Антанте, Бугарска је после 1918. године ипак представљала јако извориште опасности по Југославију јер су у границама Бугарске деловале моћне и добро организоване снаге које се нису мириле са новоствореним стањем, посебно кад је Македонија била у питању. У те снаге убрајана је, између осталих, такозвана Војна лига, састављена од бивших официра и подофицира. Подржавана од Италије, она је сав свој рад била усредсредила на припреме за подизање устанка у Македонији...[47]

Исти циљ — изазивање немира у Македонији и њено насилно прикључење Бугарској — имала је и ВМРО, заправо десно крило ове организације, које су сачињавали такозвани врховисти.

За издвајање Вардарске Македоније из Југославије, и стварање једне аутономне македонске државе залагала се нарочито једна фракција у ВМРО-у, позната под именом серчани, у којој је прву реч водио унијатски свештеник Пол Христов.[48]

Влада Бугарске нарочито је подржавала врховисте, али исто тако и Извршни комитет македонских удружења („благотворних братстава"), формиран 1919. године, који је био легална организација и развијао свој рад у правцу прикључења Македоније Бугарској. Један од првих корака овог комитета, почетком 1919. године, био је подношење захтева представницима сила Антанте у Софији да њихове трупе сместе окупирају Македонију.

Што је време више одмицало, из Бугарске су све чешће постављани захтеви да Вардарска Македонија добије аутономију. Али иза ових захтева крила се у ствари жеља да Вардарска Македонија припадне Бугарској. То је уочио, у своје време, и Светозар Прибићевић (онда када је и сам сматрао да би Македонија требало да постане аутономна у оквиру Југославије) па је тим поводом рекао: „Бугари су сви у начелу за аутонимију Македоније...јер сматрају да је то први прелаз на путу ка присаједињењу ове земље Бугарској. Њихова је задња мисао: 'Добијмо прво овај прелаз; после ће бити лако'".[49]

На Мировној конференцији у Паризу, 1919. године, захтеви које је постављала бугарска влада у погледу Македоније, и које су постављале и бројне организације у Бугарској, били су безрезервно подржавани од представника Италије. На седници Комитета за питање мањина, 10. јула 1919. године, делегација Италије, у настојању да што више науди Југославији, а имајући пре свега властите интересе пред очима, предложила је да се у Македонији успостави систем локалних самоуправа и да се наименује један гувернер који би био одговоран само — Друштву народа. Овај предлог, на типичан енглески начин, подржали су и предствници Велике Британије. За разлику од италијанске, британска делегација је била мишљења, међутим, да би Краљевина СХС требало да сама затражи да Друштво народа наименује свог представника у Македонији, који би имао „саветодавну функцију" и своју дужност обављао под контролом Друштва народа.

Крајем 1919. године, кад је изгледало да се односи између Бугарске и Југославије никако не могу средити, дошло је до промене. Иницијатор те промене био је нови председник бугарске владе, шеф Земљорадничке странке, Александар Стамболиски. Он је био уистину за пријатељске односе Бугарске и Србије... Његов први сарадник, Коста Тодоров, допутовао је у септембру 1920. године у Београд, у својству опуномоћеног министра, и изјавио, између осталог, да је бугарска влада предузела читав низ мера против „комита", мислећи при том на бугарске терористе који су непрестано прелазили границу и чинили злочине у Македонији.[50]

Све то, међутим, није могло да „открави" Београд. Просто речено — Бугарима се није веровало. Ситуација је, пре свега због злочина које је бугарска војска починила, 1917. године, у Топлици и другим крајевима Србије, била таква, да је већи број посланика, управо у то време, у Народној скупштини чак захтевао да се Југославија за сва времена огради — „кинеским зидом од Бугарске".[51]

46 Радило се о области око Цариброда (Димитровграда) и Босиљграда. Јаким аргументима, а и својом вештином, Никола Пашић је успео да ове крајеве осигура за Југославију. Краљ Александар је, међутим, у време настојања да се зближи са бугарским краљем Борисом, био спреман да се по цену пријатељства са Бугарском одрекне ових области.

47 Види: „Правда", Београд, бројеви од 11. и 24. новембра 1919.

48 Архив Југославије, Фонд југословенске делегације на Мировној конференцији, Број 2030, 17. 6. 1919.

49 Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, Београд 1952, 161-164.

50 Види (уз друге београдске листове) „Политику" од 9. 9. 1920; Види и: Коста Тодоров, Стамболиски, Београд 1937, 159.

51 Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине СХС, 123. редовни састанак, 13. 9. 1920, 403.

На резервисаност Београда према иницијативи Стамболиског утицало је и то, што су у то време учестале акције бугарских терориста у Македонији. Половином августа 1920. у Македонију се био пребацио и један од главних вођа ВМРО-а Тодор Александров. Он је крстарио са својим комитама по местима на левој обали Вардара, пркосећи силним потерама које су га пратиле у стопу...[52] Почетком 1921. године у Македонији се обрео и један други вођ ВМРО-а, Александар Протогеров, који је 1917. у Топлици просуо силну српску крв...[53]

У време свих ових догађаја, фракција врховиста у ВМРО-у већ је била променила своје име и назвала се — аутономистичком. Под новом заставом, њени припадници организовали су, у априлу 1921. године, два велика збора „македонских братстава", на којима се отворено позивало на дизање оружаног устанка у југословенској Македонији. Према писању листа „Правда" од 18. априла 1921. године, на овим зборовима учествовало је више од 10 хиљада комита и око 8 хиљада бугарских официра. Сви они, као један човек, били су изразили своју спремност за упад у Македонију...

За владу у Београду, ови зборови били су доказ више да је резервисаност према иницијативи Стамболиског била на месту. Међутим, ни пун месец дана после тога, она се нашла у прилици да коригује своје мишљење... Половином маја, сасвим неочекивано, у Београду се појавио бугарски министар војске, Александар Димитров, и у разговору с Николом Пашићем изјавио, да је влада Стамболиског одлучила да против ВМРО-а предузме најоштрије мере, да је у ту сврху одвојила и значајна финансијска средства — 40 милиона лева у свему, али да јој је за спровођење предвиђених мера потребна помоћ Југославије. Влада Југославије требало је да приступи сарадњи са Бугарском и на тај начин олакша положај Стамболиског, који је, због веома јаке десничарске опозиције, био крајње тежак.

Пашић је на то пристао, али је прво желео да добије — „капару", да се прво увери да влада Стамболиског заиста намерава да се са терористима обрачуна. Ту „капару" — гаранцију, он је убрзо и добио...

52 О Тодору Александрову, документовано пише Славе Иванов (Тодор Александров и македонското освободително движење, Беч 1924).

53 „Правда", Београд, 3. 2. 1921.

Чим се вратио у Софију, министар Димитров је наредио гоњење припадника ВМРО-а. Издао је и заповест да се ухапсе његови главни вођи — Протогеров и Александров, али је ова акција била „проваљена", тако да су и један и други успели да се на време склоне у сигурност. Протогеров је побегао у Беч... Једино што је пало у руке војних и полицијских органа била је једна признаница Александрова, из које се видело да је он, на шалтеру филијале италијанске банке, Banco Commerciale d' Italian у Софији, непосредно пред своје бекство, подигао 11 милиона лева — „за јавне услуге", како је на признаници стајало.

Своју одлучност да уништи терористичко крило ВМРО-а, министар Димитров је убрзо потом, 21. октобра 1921. године, платио животом. На њега су врховисти-аутономисти извршили атентат у околини Ћустендила...[54]

Настојећи да се што пре споразуме са Београдом, Стамболиски је затражио помоћ Чехословачке и Француске. Председник Чехословачке, Томаш Масарик, први се ангажовао у том правцу. Он је сматрао да би у интересу обе земље било да се образује једна федеративна заједница, која би се свакако могла формирати уз услов да нестане бугарско-српског непријатељства.[55]

Француски посланик у Београду интервенисао је по налогу своје владе код Пашића, тада и министра спољних послова. Рекао је, том приликом, да је вођ бугарских земљорадника ипак најбоља гаранција да у Бугарској неће доћи до успостављања старог режима, непријатељског према Србији и Југославији, нити пак до повратка на престо протераног краља Фердинанда. Пашић је у то хтео да верује, али није могао. Исувише је добро познавао Бугаре и имао с њима углавном непријатна искуства. Одговорио је француском посланику, да он то тек тако не може да учини, с једне стране што Стамболиски „није солидан", а с друге, што у странци Стамболиског има много присталица краља Фердинанда, који чекају само погодан моменат па да „скину маску".[56]

Пашић је при том мислио и на неке генерале, као, на пример, на генерала Савова, који је 1913. године наредио да се

54 Види и: Коста Тодоров, Стамболиски, н.д., 137.

55 Архив Југославије, фонд Јована Јовановића, к. 41, 80-1020.

56 Десанка Тодоровић, Југославија и балканске државе 1918-1923,Београд 1979.

изврши мучки напад на српску војску на Брегалници и Злетовској реци, што је имало за последицу распламсавање другог балканског рата, и који је био опште познат као велики србомрзац. У то време он је био посланик Бугарске у Паризу.[57]

Тако, отприлике, како је Пашић говорио, писао је и лист „Нови живот" (број 138) у прилогу под насловом „Сељачко министарство у Бугарској". Ту је речено, да Стамболски на једној страни уверава Југославију у пријатељство и тражи њено уједињење са Бугарском, а на другој — помаже пребацивање комита из Бугарске у Југославију и, сем свега, подбада са својим министрима Македонце на буну и одцепљење од Југославије.

Година 1922. још више је удаљила Југославију од Бугарске. У овој години, наиме, дошло је до бројних акција бугарско-македонских терориста, који су границу прелазили кад су и како су хтели — захваљујући предусретљивости и подршци бугарских граничних органа.

У овој години, на иницијативу Александра Протогерова, у Бечу је, у априлу месецу, одржан састанак бугарских терориста и црногорских и шиптарских сепаратиста. Иза свега овога стајала је Италија, а циљ састанка је био — да се појачају оружане акције у Југославији.

Следећа, 1923. године, донела је, међутим, сасвим нову ситуацију: Београд и Софија неочекивно су пружили руку једно другом. Постигнут је договор у Нишу, у марту месецу, да се најенергичнијим мерама онемогући бугарским комитама пребацивање у Југославију и да се приђе гоњењу како терориста тако и њихових јатака.[58]

Како је изнео Коста Тодоров, упућен у сва ова збивања, у Нишу је било договорено и да се приђе закључењу једне тајне војне конвенције између Бугарске и Југославије.[59]

У складу са договором у Нишу, влада Стамболиског је организовала праву хајку на терористе, припаднике ВМРО-а, такозване врховисте, али и припаднике других организација. Многи су ухапшени, многи интернирани, а неки и убијени... Пошто је иницијатор свих ових мера био Стамболиски, терористи су донели одлуку да га убију. И то су учинили, 9. јануара 1923. године. Убили су га на свиреп начин у његовом родном селу Славковици...[60]

57 Колико је генерал Савов мрзео Србе и Србију, колико их је потцењивао, и колико је желео да Србију војнички покори, види се и из његове изјаве од 2. маја 1908. године, кад је Бугарска била спремна да зарати са Србијом на страни Аустро-Угарске (време анексије Босне и Херцеговине), у којој је рекао: „Ако ми кнез (краљ Фердинанд, тада још кнез, јер је Бугарска за краљевину призната тек у јесен 1908) да одрешене руке, ја ћу целокупну српску војску са свим њеним официрима и њеним целим генералитетом заробити најдуже за 15 дана и цео тај олош у паровима дотерати у Софију". Уп. Dušan Lončarević,Jugoslawiens Entstehung, Wien 1928, 493.

58 Ж. Аврамовски, О ставу југословенске владе према десетојунском преврату у Бугарској 1923. године, Историја XX века,зборник радова IX, Београд 1968, 179-180.

59 Коста Тодоров, Политичка историја савремене Бугарске, Београд 1938, 348.

Све тамо до 1934. године, Бугарска је продужила да буде извориште великих проблема за Југославију. Делом и под утицајем Италије, која је најактивније пружала подршку ВМРО-у и, чак, у јужној Албанији створила базе за њихове упаде у Југославију. Уз помоћ Италије бугарски терористи су, 7. октобра 1927. године, убили у Штипу генерала Ковачевића. Али од средине маја 1934. године односи Бугарска-Југославија пошли су другим током, оним за који се толико залагао и краљ Александар, чврсто уверен да бугарски народ жели зближење с Југославијом, а да против тога раде Македонски покрет и неки високи политички кругови у Бугарској. До тога је дошло после државног удара који су извели припадници Војне лиге и организације „Звено", на челу са Дамјаном Велчевим, Кимоном Георгијевим и генералима Златевим и Каракуловим.[61]

Нова влада одмах се изјаснила, пре свега из властите потребе, за зближење са Југославијом. Она је желела да кроз зближење са Југославијом, а то је тада значило и зближење са Француском, изведе Бугарску из изолације и оствари ревизију граница, у првом моменту у западној Тракији, према Грчкој. Знајући да је главна сметња за зближење с Југославијом ВМРО, пучистичка влада је кренула у праву офанзиву против ове организације. Између осталог, укинула је Петрички округ, у којем је ВМРО дотле потпуно слободно и јавно деловао, претворивши га у државу у држави... Тадашњи вођ ВМРО-а, Ванча Михаилов, једва је успео да спасе главу.

Практично, енергичном акцијом нове владе ВМРО је био ликвидиран у Бугарској, и председник бугарске владе, Кјосеиванов је могао да изјави да између Југославије и Бугарске (пошто су „македонске дружине" потиснуте у подземље, да из њега никада више не изиђу)[62] *не постоји више ниједно крупније отворено питање. За Београд је то значило, да је*

60 Главни организатор убиства Стамболиског био је ВМРО-првак Тодор Александров. Стамболиски је буквално био искасапљен од ВМРО-терориста. Прво му је одсечена десна рука — зато што је њом потписао споразум са југословенском владом у Нишу... Види: К. Тодоров, Стамболиски, н.д., 152.

61 Види и: Ј.Б. Хоптнер, Југославија у кризи, н.д., 61, као и: Ж. Аврамовски, Балканска антанта, Београд 1986, 161-162.

62 Ж. Аврамовски, Балканска антанта, н.д., 253.

Буīарска, најзад, одустала од територијалних ревандикација и учинио је са своје стране нужне кораке да с Буīарском буде īотīисан и īакт о īријатељству...

Пакт о īријатељству, о „вечном īријатељству", īотīисан је у Беоīраду, 24. јануара 1937. īодине. Он је имао само два члана. Члан 1. īласио је: „Постојаће ненарушиви мир и искрено и вечно īријатељство између Краљевине Јуīославије и Краљевине Буīарске".[63]

Колико је за Бугарску потписани пакт био обавезујући, видело се убрзо, поготову у априлу 1941, а могло се наслутити већ у јесен 1938. године, на основу једне изјаве председника бугарског Народног собрања, Стојча Мошанова. Говорећи на седници Тговачке коморе у Русеу, он је, наглашавајући, рекао, да „бугарска држава није абдицирала ни од једног свог права и никад неће поћи против природних императива живота, традиција и историјских жеља изнемоглог, али херојског бугарског народа..."[64]

4. Претње Југославији из Аустрије

Ратом сломљена, економски разорена, финансијски потпуно скрхана, а територијално сведена на шестину предратне територије, Аустрија је после 1918. године била земља за коју се говорило, и веровало, да нема никаквих услова за самосталан живот. Тог мишљења били су и сами Аустријанци, па и они који су се налазили на челу Аустрије, један Карл Ренер, на пример. На његову иницијативу, привремени парламент је усвојио законски предлог којим се Аустрија проглашава за републику, али у саставу Немачке (што је протумачено као реализација чежњи „демократских и либералних Немаца у Аустрији још од 1848. године").[65]

Била је та одлука, у ствари, „аншлус" пре „аншлуса", до којег ће доћи када Хитлер доспе до врха своје моћи, 1938. године.

Мада је Аустрија — у стању у каквом се налазила после 1918. године — била сва расточена и неспособна да као држава

63 Исто, 256.

64 Ж. Аврамовски, Сукоб интереса Велике Британије и Немачке на Балкану уочи другог светског рата, Историја XX века, II, Београд 1961, 106-107.

65 Erich Kordt, Nicht aus den Akten, Stuttgart 1950, 186.

ишта озбиљније предузме, у Београду су на њу гледали с великим подозрењем. С једне стране због тога што је она постала стециште свих могућних и немогућних противника југословенске државе, од хрватских сепаратиста па до бугарских терориста окупљених у ВМРО-у, а с друге — што је постојала опасност да се Хабсбурзи поново у њој нађу на власти.

Кад су Хабсбурзи у питању, врло брзо се показало да је подозрење Београда према Аустрији због њих било на месту. Свргнути цар Карло је у истину намеравао да се врати на престо и васпостави Двојну монархију...

Непријатељски расположен према Србији, и Србима уопште, већ како је то био случај са свим бечким царевима, са изузетком донекле, Јозефа II, цар Карло се никако није могао помирити са постојањем „једне велике српске државе", потпуно независне од Беча. Највише на шта је уистину био спреман да пристане, и што је, марта 1917, предложио Француској, било је ако већ друге нема, да се од Србије, Црне Горе, Албаније и Босне и Херцеговине формира једна југословенска држава, на чијем би се челу налазио неко од лозе Хабсбурга.[66]

Већ у марту 1921. īодине, цар Карло је īокушао да оствари оно чеīа се Беоīрад највише бојао — да се врати на īресто и васīостави Аустро-Уīарску. Из Швајцарске, у коју је био īротеран, илеīално се īребацио у Мађарску, и ту развио свој барјак. Међутим, брзо је заустављен и враћен тамо откуда је био и дошао...

Само неколико месеци īотом, 20. октобра 1921. īодине, цар Карло је īо другиī īут īокушао своју срећу. Авионом се īребацио у Мађарску, у Оденбурī, иде су иа чекале лојалне му трūе īод командом īенерала Антона Лехара, брата īознатоī аустријскоī музичара.[67] *Он је то учинио уīркос свечаном обећању, датом неколико дана īре тоīа, 12. октобра, да више не намерава да се враћа на īресто Мађарске...*

Војска с којом је цар Карло намеравао да уђе у Будимīешту била је заустављена код Будима и īосле краће борбе са трūама Миклоша Хортија, који је стајао на челу мађарске државе, била буквално расūршена. Сам Цар Карло био је заробљен и, затим, укрцан на један брод и Дунавом īребачен до Браиле, а одатле даље на — Мадеру, иде је ускоро умро, 1. аīрила 1922. īодине.[68]

66 Види и: Јов. М. Јовановић, Последњи аустријски цар, Српски књижевни гласник, Београд, 1. мај 1922, књ. VI, број 1, 59.

67 Walter Kleindel, Österreich,Wien 1978, 323.

68 Исто.

Једно време, после смрти цара Карла, изгледало је да су се легитимистичке снаге у Аустрији помириле са тим да од рестаурације Хабсбуршког царства нема ништа. Међутим, то није било тако. Оне су и даље наставиле да раде за ствар Хабсбурга, али и против Југославије, дајући, између осталог, велику подршку свим сепаратистима из Југославије, а у првом реду из Хрватске.

Велика шанса за легитимисте био је долазак на власт Енгелберта Долфуса, 20. маја 1932. године, који је укинуо парламентаризам у Аустрији, увео ауторитативни фашистички режим и у свему се везао за Италију. Нови канцелар био је наклоњен Хабсбурзима а непомирљив противник национал-социјалиста. У Београду је његов режим био оцењен као крајње опасан по Југославију. С једне стране зато што је тежио рестаурацији Хабсбурга, а с друге — што је постао сатрап Мусолинија и обичан инструмент у његовим рукама. Лично краљ Александар се, 1934. године, највише бојао да би Долфус могао да осигура Италији протекторат над Аустријом и у заједници са Мађарском окрене се онда против Југославије.

Страх краља Александра постао је нарочито велики после потписивања уговора (Римских протокола), 17. марта 1934, од стране Мусолинија, Долфуса и Гембеша, о политичкој и економској сарадњи између Италије, Аустрије и Мађарске. Он је тај уговор протумачио не само као покушај да се Аустрија осигура од Немачке, већ и као израз жеље да се Југославија што више угрози...

Како је већ изнесено, своје незадовољство овим уговором краљ Александар је јасано ставио до знања Бениту Мусолинију. А што се тиче Аустрије и Мађарске, њима је он такође дао јасан одговор у говору који је одржао 3. јуна 1934. године у Шапцу, поводом освећења нове цркве, коју је аустроугарска војска порушила из топова у Првом светском рату, претворивши је пре тога у страшно гробилиште великог броја недужних грађана (што је описано у првом делу ове књиге, у одломку о геноциду у Мачви).

Краљ је у свом говору Аустрију и Мађарску не само подсетио на злочине који су почињени по наређењу њихових војсковођа, већ их је и сасвим јасно упозорио на то шта би их чекало ако би се усудиле да потегну оружје и против Југославије.

У свом надахнутом говору, краљ Александар је поменуо и славну битку на Мишару, 1806, а затим је рекао, да Србија, „ставши једном на своје слободне ноге, никад није заборавила на неослобођену браћу... Али, док се та ослободилачка и ујединитељска мисија Србије до краја спровела, много је страдања и много невоља ваљало поднети. Светски рат гутао је као пожар. Жртве су биле огромне. Нема краја, нема села, нема куће која није дала свој данак. Али нико није поднео оно што је поднео Шабац и његова околина. Судбина која је била намењена Шапцу и читавом овом крају била је најсвирепија и најсуровија. Она је била у најпунијем знаку огња и мача, уништења и разорења, у знаку непријатељеве подивљалости и безбожности. Отуда се као један од тешких рањеника из тог времена појављује и црква шабачка, храм божији, непријатељем оскрнављени, који данас слави своју стогодишњицу и своју обнову..."

Помињући битке вођене са аустроугарском војском, 1914. године, краљ Александар је истакао, да су „борбе биле тако тешке и тако крваве, да није никакво чудо што су костурнице на Церу, на Мачковом камену, на Гучеву, у Крупњу и у Прњавору премалене да приме на вечито одмориште све знане и незнане јунаке".

Град Шабац, и село Прњавор, у којем су и жене са децом у наручју биле 1914. године живе спаљиване, како је већ поменуто, краљ Александар је одликовао Карађорђевом звездом IV степена с мачевима.[69]

Нерасположење Београда према Аустрији није се смањило ни после убиства канцелара Долфуса, 25. јула 1934, од стране присталица Адолфа Хитлера.[70] И није се могло смањити, будући да су легитимисти у Аустрији искористили ситуацију да се наметну као фактор који је једино у стању да одбрани Аустрију од Немачке... Под њиховим утицајем почело је стварање јаке војске — све с циљем да се у погодном часу Хабсбурзи врате на престо. За свет, за Француску и Велику Британију, стварање јаке војске, међутим, требало је да има један други циљ — осигурање Аустрије од Хитлера, који је проглашен не само за највећег непријатеља самосталне Аустрије него и за заклетог противника Хабсбурга, што је у свему било и тачно. Јер, и ако и сам Аустријанац, Хитлер је мрзео

69 „Политика", број 9354, 4. јун 1934.

70 Дело као у напомени 67,стр. 349.

Хабсбурге из дна душе... И у свом „јеванђељу", „Mein Kampf"-у, он је жестоко напао Хабсбурге, нарочито Франца Фердинанда, убијеног у Сарајеву 1914. године. Није поштедео чак ни његову супругу, Софију, такође убијену у Сарајеву. Колика је била Хитлерова мржња према Хабсбурзима види се и из тога, да је он, по прикључењу Аустрије Немачкој, наредио да се одмах ухапсе оба сина Франца Фердинанда и упуте у концентрациони логор Матхаузен...[71]

Да се у ово време у Аустрији озбиљно мислило на повратак Хабсбурга, уверавало је Београд и доношење посебног закона, 13. јула 1935, којим су поништени и сви дотле важећи закони против њих, па и они који су се тицали национализације њихових имања.

Пошто би повратак Хабсбурга на престо Аустрије имао као последицу обнављање Аустро-Угарске, у старој или некој новој форми, у којем случају би извесно дошло и до одвајања Словеније и Хрватске од Југославије, Београд је био принуђен да се оријентише на спречавање свега тога. Затражена је и интервенција од владе Француске. Али Париз није показао много воље да се ангажује у том правцу... Разлога је било више, а кнез Павле је закључио, да Француска у ствари прижељкује рестаурацију Хабсбурга...

Управо због тога, и кнез Павле и тадашњи председник југословенске владе, Милан Стојадиновић, решили су да савезника потраже у Немачкој, за коју су били сигурни да не жели повратак Хабсбурга. То није била никаква тајна, и управо на основу тога у Британији ће пасти прва оцена о кнезу Павлу као државнику „пронемачки расположеном".[72]

У ствари, ни кнез Павле ни Милан Стојадиновић нису овом својом одлуком, да се повежу са Хитлером, начинили никакав преокрет у југословенској политици према Немачкој. То је учинио краљ Александар, у међувремену убијен у Марсељу...

Као ни у случају краља Александра, тако ни у случају кнеза Павла није се, међутим, уопште радило о некој пронемачкој оријентацији, већ једино о изналажењу излаза из тешке ситуације у којој се Југославија налазила, о кораку који су захтевали тадашњи интереси земље.

Био је то и диктат нужде, једино што је још преостајало с обзиром на оновремено држање Француске...

Интерес Француске у то време био је да се на сваки начин спречи да Аустрија потпадне под Немачку. Зато је она, потпуно игноришући проблеме Југославије са Италијом, у јуну 1935. године, са овом склопила

71 Изјава министра унутрашњих послова Немачке, Вилхелма Фрика, генералу Глези фон Хорстенау (Тајни дневник Глеза фон Хорстенау, види: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената и дневника Глеза фон Хорстенау, Београд 1987, 109.)

72 Извештај британског посланика у Београду од 1. јула 1935, PRO (Public Record Office) Foreign Office, London, vol. 19500.

војни споразум, који је предвиђао — и ангажовање југословенске војске у одбрани Аустрије од Немачке!

С чијим знањем, и уз чију сагласност је Француска уградила у уговор са Италијом и део који се тицао ангажовања југословенске војске, није сасвим извесно. Али је више него извесно, да у врху државе нико није могао бити тим одушевљен, без обзира на чињеницу да су тадашње најодговорније личности у југословенском генералштабу (генерал Марић, генерал Арачић и генерал Димитрије Живковић) биле изразито профранцуски расположене.

Поред Француске, и Велика Британија била је веома заинтересована за опстанак самосталне аустријске државе. Управо из Енглеске се најчешће и чуло, да је направљена неопростива грешка што је Хабсбуршка монархија разбијена 1918. године. Захваљујући Енглеској, њој пре свега, Аустрија је преко Друштва народа, још 1922. године, добила један изванредно повољан зајам и тиме се спасла од финансијске катастрофе... Њена валута, већ 1926. године, постала је једна од најстабилнијих у Европи и бива названа — „алпским доларом".

Уз ангажовање и Енглеске, Аустрији је опроштено и плаћање ратне штете.

Држећи се у бити ставова краља Александра, вођство Југославије није ни 1938. године имало ништа против припајања Аустрије Немачкој. Још пре него што су немачке трупе и умарширале у Аустрију (и свуда биле одушевљено поздрављене од најширих слојева становништва), у јануару 1938, председник југословенске владе, Милан Стојадиновић, у разговору са Адолфом Хитлером, изјавио је своје слагање са прикључењем Аустрије Немачкој. Једино с чиме се Југославија никако не би могла сложити, рекао је Стојадиновић, био би повратак Хабсбурга. Ако би се то догодило, Југославија се не би устручавала ни од употребе оружја...

Хитлер је био врло захвалан Југославији за дату му подршку. Али кад је одлучио да Југославију раскомада, није заборавио на јака нерасположења легитимистичких и других аустријских кругова према Београду и Србији, па је управо из њихових редова изабрао своје прве сараднике на простору Србије и Југославије у Другом светском рату (генерала Александра Лера, генерала Франца Бемеа, који ће Србију буквално у црно завити у јесен 1941, генерала Лотара Рендулича, Максимилијана де Анђелиса, Валтера Хинхофера, генерала Адалберта Лончара, генерала Емила Целнера, генерала Јохана Микла, Карла Еилсера, и других). Сви ови официри, који ће у Србији и Југославији оставити у Другом светском рату само крваве трагове за собом, били су,

већином, учесници рата против Србије 1914. године... То важи и за високе полицијске функционере, које је Хитлер такође именовао из антисрпских аустријских кругова, као што је случај, на пример, са СС-генералом Мајснером...[73]

5. Албанци у служби противника Југославије

У кругу снага које су радиле на разбијању Југославије налазили су се и Албанци.

Као што су давно некад, много пре него што је Албанија и постала независна држава, водили борбу против Срба и Црногораца, служећи Турском царству, а у новије доба, после проглашења Албаније за самосталну државу, Хабсбуршком царству, тако су после 1918. године Албанци ступили у службу Италије, тада највећег и најопаснијег непријатеља Југославије.

Васа Чубриловић доказује, да је став „албанског света према нашим ослободилачким борбама у Црној Гори од 18. и у Србији 19. века био изразито непријатељски. Сви најтежи напади на Црну Гору долазе углавном од Скадра, из северне Албаније. За време устанка у Србији 1804-1813, војске су долазиле и из Албаније и бориле се против устаника. Ибрахим-паша скадарски је заповедник турске војске на Делиграду 1806, коју је разбио Карађорђе".[74]

Албанци су се налазили у служби Турске од 16. века, када је почело њихово масовно прелажење на ислам. Од тада они пружају потпору турској власти против српских ослободилачких покрета и истовремено потискују српски живаљ из северне Македоније и Старе Србије.

Кад су Срби и Црногорци ступили у рат против Турске 1912. године (ослободилачки рат у пуном смислу тог значења) Албанци су се опет нашли у фронту против њих. Тешке борбе имала је, на пример, Моравска дивизија српске војске са албанским нередовним јединицама код Мердара, приликом продора Треће армије према Косову. Алабанаца је било 6 хиљада, и дејствовали су у саставу турског приштевског

73 Walter Manoschek, Sebien ist judenfrei, Oldenbourg (Немачка) 1993, 23-25.

74 Теодор Анђелић, Четири Југославије Васе Чубриловића, НИН, Београд 29. јун 1990, 46-48.

одреда. Најкрвавије борбе вођене су у ноћи између 3. и 4. октобра 1912. године...[75]

По пропасти Турског царства 1912. године, и, затим, успостављања самосталне албанске државе, на инсистирање Аустро-Угарске,[76] а све у циљу сузбијања Србије, Албанци се стављају у службу Беча и Рима...

Године 1914, по аустроугарској објави рата Србији, у Албанији се јавила јака струја која је тражила да се одмах зарати са Србијом. Иза ове струје, у сваком погледу, стајала је Аустро-Угарска, која је велики број водећих Албанаца имала на свом платном списку...[77] Дипломатски представник Србије у Драчу, Панта Гавриловић, саопштио је српској влади у Нишу, крајем августа 1914, да Аустро-Угарска јавно ради на подизању целе северне Албаније против Србије... Та вест је изазвала велико узнемирење у Нишу, и српска влада је, 5. септембра 1914, алармирала владе сила Антанте и затражила да се Србији да могућност „да за случај албанског напада заузме нужне стратешке тачке на граници Албаније".[78] Овом захтеву Србије није, међутим, удовољено. Војни изасланици Русије и Француске у Албанији протумачили су га као пуку жељу Србије да се докопа што већег дела Албаније...

Улазак српских трупа у Албанију посебно је сметао Италији. И да би Србију предухитрила, она ће пожурити да искористи право дато јој Лондонским уговором, и да искрца

75 Види ближе: В. Белић, Бој код Мердара 2-6. октобра 1912, Енциклопедија Станоја Станојевића, књ.II, 734.

76 Првобитно, у Аустро-Угарској се није мислило на формирање самосталне албанске државе. Хтело се нешто друго, да се Албанија, а у првом реду северна, припоји Двојној монархији. Види: Akten zur Geschichte des Krimkrieges, I, број 139, стр. 328. — О односима Аустро-Угарске према Албанији види и: Hans Dieter Schanderl, Die Albanienpolitik Österreich-Ugnarns und Italiens 1877-1908, Wiesbaden 1971.

77 Желећи да од Албаније створи своје упориште, у циљу „забијања клина између Србије и Црне Горе, Аустро-Угарска је издвајала знатна средства за куповање вићених Албанаца. Посебно су велика средства одвајана за прве личности Католичке цркве у Албанији, које су држали на вези читаве чете агената у Албанији. Мирдитском игуману, Пренк Доцију, почело се, на пример, од 1877. годишње исплаћивати 8 хиљада гулдена у злату, за подмирење трошкова агената које је држао на вези — још 6 хиљада гулдена у злату. Кад је реч о злату даваном директно вићеним Албанцима, највише је издавано албанским првацима из племена Хоти и Груда, настањених у близини црногорске границе... Спискови о исплатама у Албанији налазе се у Државном архиву у Бечу, Политички архив, Administrative Registratur, Fasc. 27, Kartons 23, 24, 25.

78 Международныа отношениа в епоху Империализм, Москва-Лењинград 1934-1935, VI/1, 215. Министар спољних послвоа Сазонов представнику Русије при влади Србије, Штрандману, 5. 9/23. 8. 1914.

своје трупе у земљи Шиптара. Најпре је заузела острво Сасено пред Валоном, а затим и саму Валону...

Тек почетком јуна 1915, на Пашићево инсистирање, заправо његовом личном одлуком, с којом није била сагласна ни српска Врховна команда, српске трупе су прекорачиле границу Албаније, заузеле њене северне делове и ушле у Елбасан и Тирану.

Значај ове самовласне Пашићеве одлуке показао се у пуном светлу у јесен 1915. године, када је српска војска била принуђена да напусти Србију и повлачи се преко Албаније...

Још једна Пашићева одлука показала се далековидом у вези са Албанијом. То је био његов уговор са Есад-пашом,[79] који је дошао на положај шефа албанске државне управе после свргавања с власти од стране Аустро-Угарске устоличеног кнеза Вилхелма I од Вида, 4. септембра 1914. године. Да није било тог уговора, трагедија српске војске при повлачењу кроз Албанију била би и већа него што је била...

После Мировне конференције у Паризу, 1919. године, Албанија је потпуно потпала под утицај Италије, поставши пион у њеним рукама, док је за Југославију постала стални проблем, изазивач непрестаних немира на њеним границама и чак на њеној територији.

Да би се заштитила, Југославија је предузимала многе мере према Албанији. Али те мере нису увек биле добро срачунате, нити пак спроведене на прави начин, тако да су проблеми са Албанијом били све већи... У једном тренутку, после пријема Албаније у чланство Лиге народа (у децембру 1920) југословенске трупе окупирале су један појас албанске државе и подржале оснивање Мириди̇тске републике...

Како је писао Српски књижени гласник,[80] услед свега тога створила се „арбанска збрка", дошло је до спора између Албаније и Југославије пред скупштином Друштва народа, и тај спор је Југославија изгубила. А изгубила га је зато што је било оцењено да је она хтела да Албанију подели на два дела, католички и муслимански...

За Југославију, од саме 1918. године, у погледу на Албанију, било је најважније следеће: 1) успостављање без-

79 Есад-паша Топтани (1863-1920) сматран је за једног од најутицајнијих албанских феудалаца. У турској војсци стекао је чин генерала. Припадао је младотурском покрету 1908. и у име њега предао је декрет султану Абдул Хамиду о свргавању с престола. Године 1913. командовао је турским трупама које су браниле Скадар. По предаји Скадра (23. 4. 1913) повукао се у Тирану, где је формирао своју власт — паралелно са већ постојећом владом Исмаила Кемала у Валони, који је био за сарадњу са Аусто-Угарском.

80 Српски књиженви гласник, књ.V, број 2, 16. 1. 1922.

бдених граница у циљу што боље заштите југословенске територије са албанске стране, 2) осигурање одређеног утицаја у Албанији ради успостављања што трајнијег мира на границама, и 3) сузбијање италијанског утицаја у Албанији, односно одстрањење италијанског присуства у Албанији.

То је било све што је Југославија желела. На неко заузеће Албаније, или пак њено прикључење Југославији у било којој форми, у Београду се уистину никад није мислило. Лично краљ Александар, кад је примио на разговор Мусолинијевог повереника Капија, у мају 1931, рекао је — да он Албанију не би узео ни кад би му је поклонили...[81]

На Мировној конференцији у Паризу, југословенска делегација на челу с Пашићем захтевала је најенергичније да се, као прво, успостави независна Албанија са границама из 1913. године, као друго — да се поништи важност Лондонског уговора[82] и у погледу Албаније, и, као треће — да Италија напусти не само Албанију, већ и да се уопште повуче са Балкана. „Такво једно решење", истакла је југословенска делегација на Мировној конференцији, у свом специјалном меморандуму, „омогућило би албанским племенима да сами раде на формирању своје сопствене државе и било би у складу с принципом 'Балкан балканским народима', који је битна основа спокојства и мирног развитка балканских народа".[83]

Подржаван у сваком погледу од Италије, председник албанске владе Турхан-паша је тражио од Мировне конференције, пак, да се Албанији осигура независност, али не са границама из 1913. године, како је то предлагала југословенска делегација на Мировној конференцији, већ са сасвим другим, при чему су у састав Албаније имали да уђу: делови Црне Горе, затим Пећ, област Косовске Митровице, Приштине, Гњилана, Урошевца, Качаника, део скопске области, Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар, и тако даље.

Супротно Турхан-паши, на пријатељство са Србима оријентисани Есад-паша, залагао се, у меморандуму упућеном Мировној конференцији, за границе из 1913. године...

Међу многим предлозима с којим се сучелила Мировна конференција у Паризу, посебно заслужује да буде поменут предлог председника Сједињених Држава Америке, Вудра Вилсона. По том предлогу, Скадар

81 Ј. Б. Хоптнер, Југославија у кризи, н.д., 109.

82 Тачком VII тајног Лондонског уговора између Италије и сила Антанте, 1915, било је предвиђено да Црној Гори припадне Скадар, а Србији појас у северној Албанији од границе до мора.

83 Записници са седница Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији, н.извор, 365-366.

је требало да припадне Југославији, а Дебар са околином до планине Стројова на истоку и до села Лукова на југу — Албанији. С тим се, међутим, није сложио Никола Пашић, као шеф југословенске делегације. Он се томе заправо најенергичније супротивио, из стратешких разлога. И изнео је, да „животни интереси" Југославије захтевају, а пре свега због обезбеђења југословенске територије од будућих „напада комитских" из Албаније, да граница „иде Црним Дримом испод Дебра, до његовог састава са Белим Дримом до ушћа у Јадранско море..."

Док се тако расправљало о Албанији на Мировној конференцији, у јулу 1920. године дошло је до више упада Албанаца на југословенску територију и напада на југословенске војне јединице. Први већи напад извршен је у ноћи између 10. и 11. јула 1920. године... Још већи и масовнији напад изведен је у ноћи између 13. и 14. августа 1920. код реке Зете и положаја код Два брата. Напад је био тако силовит, да је једна чета југословенске војске била преполовљена. У јуришу је учествовало око 4 хиљаде Албанаца. Затим је уследио напад на југословенску војску код села Чајле, 15. августа. Овог пута био је разбијен један цео батаљон југословенске војске... [84]

Иза свих ових напада Албанаца на југословенску војску, као и иза свих оружаних акција Шиптара на Косову и Метохији (до њихове прве побуне дошло је већ крајем децембра 1918. године) стајала је Италија. Она је тиме хтела да дестабилизује и разбије Југославију, а она сама да се тако учврсти у Албанији, како би затворила Јадранско море и учинила га својим заливом.

Године 1926. Италија је и једним уговором, Првим тиранским пактом, осигурала своје позиције у Албанији.[85] Како је јавио својој влади амбасадор Немачке у Риму, овим пактом Италија је „олакшала своју будућу војну интервенцију у Албанији", и у исто време осигурала безбедан канал за дотурање новца у Македонију и Црну Гору,[86] сепаратистичким покретима које је држала на свом улару.

Практично, Први тирански пакт је значио успостављање италијанског протектората над Албанијом.

Кад је ускоро затим, у новембру 1927. године, закључен и Други тирански пакт између Италије и Албаније, Југославија

84 Извештаји команде Дебарског одсека од 15. 8. 1920, као и извештај команде Треће армијске области од истог дана, Војно-историјски институт, IV/3, 61/1, 1/23.

85 В. Енес Милак, Италија и Југославија, н.д., 41.

86 Политички архив Bon, Abt. II, Politische Beziehungen zwischen Italien und Jugoslawien, B-2, Извештај од 3. 1. 1927.

је била приморана да интервенише. У све се лично умешао и краљ Александар. Истина не одмах, него касније, кад му се учинило да је за то дошао прави час. А начин на који је он мислио да среди питање Албаније био је — да се састане са Мусолинијем и с њим расправи сва спорна питања. Предлажући Мусолинију овај стастанак, краљ Александар није крио да „Југославија не може допустити да Албанија послужи као база против ње..."[87]

До овог састанка, међутим, није дошло. Ускоро је, пак, убијен краљ Александар, који је Италији посебно засметао у часу кад је Рим установио да је он решио да се уместо за Италију, веже за Немачку...

6. Сепаратистички покрети и њихови покровитељи

Уз Италију, Мађарску и Аустрију, Бугарску и Албанију, стални и велики проблем за Југославију били су сепаратистички покрети, који су управо у поменутим суседним земљама уживали пуну подршку.

Ти покрети дали су гласа од себе врло рано, неки још у првим месецима постојања Југославије, и искључено је да су за њихову појаву криви, каквих тврђења има, „великосрпска буржоазија и двор".

Код писаца који заступају ово гледиште, чита се, да су „великосрпска буржоазија и двор" објективно били „најбољи савезници сепаратиста", да су они својом „централистичком политиком насиља" поткопавали југословенску државну заједницу и „хранили основу на којој су могли да се појаве и живе сепаратизам, национална мржња и шовинизам..."[88]

У Хрватској, сепаратисти су се огласили већ 3. децембра 1918. године, само два дана по проглашењу Југославије, а 17 дана пре образовања прве југословенске владе. Били су то припадници Странке права, у ово време већ покојног Јосипа Франка, покатоличеног Јеврејина, што ће београдску „Политику" навести да, пишући о сепаратизму у Хрватској,

87 Е. Милак, н.д., 61.

88 Ј. Марјановић, Прилог изучавању југословенства у устанку 1941, ЈИЧ, 1, Београд 1962, 36.

закључи, да је у питању појава настала „услед јеврејске акције“.[89] У прогласу упућеном хрватском народу, франковци су неувијено рекли, 1) да је актом од 1. децембра 1918. године хрватском народу одузет суверенитет, и, 2) да је заједничка држава проглашена „без знања и питања становника свих земаља и без знања и питања њихових законских заступника, Хрватског, Далматинског и Босанско-херцеговачког сабора“.[90]

Првог марта 1919. године, Странка права објавила је свој програм, у којем је, између осталог, речено, а) да је циљ странке да хрватском народу сачува „националну особеност и државну самосталност“ и, б) да се странка зове Странка права зато што она жели да хрватском народу сачува његово хиљадугодишње, од предака наслеђено право на слободну хрватску државу, а да је републиканска зато што хоће да хрватски народ буде свој господар у слободној хрватској држави.

Посебно је у овом програму наглашено, да ће Странка права радити на томе, да у слободној, независној хрватској држави, на основу хрватског државног права и права на самоопредељење, буду обједињене све хрватске земље и, даље, да ће странка „са одушевљењем подржати слободном вољом изражено опредељење словеначке браће за припајање хрватској држави“.[91]

Осим Странке права, и кругова њој блиских, појави сепаратизма у Хрватској и његовом јачању, много је, чак и одлучно, допринела странка Стјепана Радића, која ће управо због свог националистичког програма постати главна политичка снага у Хрватској после 1918. године. За цело време рата 1914-1918, велики противник Србије и њеног југословенског програма, одација и химнопевац Хабсбурзима, Радић је још у новембру 1918. изјавио, да он више воли да се три хрватске жупаније конституишу као независна држава хрватска, него да се створи југословенска заједница са Београдом на челу.[92] Том свом ставу он је остао веран и по проглашењу југословенске државе. У јануару и фебруару 1919. организовао је прикупљање

89 „Политика“ од 23. 3. 1920, 8. фебруара и 10 маја 1922. — „Политика“ се очигледно повела и за афером Диамантштајн.

90 In der Maur, Gilbert, Die Jugoslawen einst und jetzt,Wien-Zürich 1929, III, 18-19.

91 Уп. Ferdo Čulinović, Jugoslavija izmedu dva rata, I, Zagreb 1961, 159.

92 Светозар Прибићевић на 29. редовном састанку Уставотворне скупштине, 12. маја 1921.

потписа на меморандум председнику САД, Вилсону, у којем се тражило формирање „миротворне сељачке хрватске републике“...[93]

Захваљујући, сигурно, највише Радићу и његовој странци, сепаратистичко расположење захватило је врло брзо све крајеве Хрватске. Проширило се оно и на Далмацију, у којој се у новембру 1918. здушно клицало српској војсци, као ослободитељици, благосиљала свака њена стопа, а „благослов упућиван (и) опустјелим српским домовима у Србији, који се у црно завише да нама узмогне синути златно сунце слободе...“[94]

Први од виђених, и највиђенијих, Срба у Србији, који је схватио шта се уистину у Хрватској догађа, и колико су јака сепаратистичка расположења у њој, био је војвода Живојин Мишић. Он је у марту 1919. године, по налогу краља Александра (тада још регента), обишао главне градове у Хрватској — Загреб, Карловац, Госпић, Глину, Сисак, Вараждин, Сушак и Огулин и на основу разговора са близу две хиљаде људи из свих друштвених слојева и свих политичких партија и струја, закључио да је велика заблуда Срба што су поверовали у идеју братства и заједништва са Хрватима. То је отворено и рекао регенту Александру и предложио му да се повуку границе „не онде где наше амбиције избијају на површину, него онде где историја и етнографија кажу, где кажу језик и обичаји, традиција и најзад, где се сам народ по слободној вољи определи, па ће то бити право и Богу драго“.[95]

У основи истог мишљења као и Мишић, био је и вођ војвођанских радикала Јаша Томић. Некако у исто време кад и војвода Мишић, и он је процењивао да у Хрватској влада таква ситуација, да би било најбоље да се „Хрвати пусте да граде себи нову државу“.[96]

Нешто касније, 1921. године, тај став је заузео и Стојан Протић, председник прве југословенске владе. У разговору са Стјепаном Радићем и Иваном Лорковићем, он је, како се наводи, изјавио, да ако Хрвати имају право на обезбеђивање националних интереса, да то исто право

93 У самосталној хрватској држави, Радић је од Срба мислио да створи „словенску мањину“, којој би било осигурано право на „вјерске и просвјетне слободе“. За Србе у Хрватској то је било неприхватљиво. Они су саму Радићеву идеју о посебној Хрватској протумачили као покушај стварања Ирске у Југославији. Види: Б. Глигоријевић, Југословенство између два светска рата, ЈИЧ, 1-4, Београд 1986, 71-97.

94 Из говора Јосипа Смодлаке у Сплиту, 20. 11. 1918, пред 20 хиљада људи који су се били искупили на пристаништу у Сплиту да би поздравили српску војску. Види: др Л. Бакотић, Срби у Далмацији, Београд 1938, 181.

95 Забелешка секретара војводе Живојина Мишића, Милорада Павловића, „Политика“, 26. 12. 1991, 8.

96 Јаша Томић, Крајње је време да се разумемо, Нови Сад 1919.

морају признати и Србима и да би, на крају, било „мање зло ако се Хрвати и Срби лепо разиђу, него да се међусобно кољу и тако и једне и друге сведу на немоћ“.[97]

Мада су се хрватски сепаратисти први огласили, они нису били први који су створили једну сепаратистичку организацију. Пре њих су то учинили Шиптари са Косова и из Метохије. Они су пред крај 1918. године, формирали у Скадру — Комитет за народну одбрану Косова (КК), чији је главни циљ био прикључење Косова и Метохије албанској држави.

Из Скадра, убрзо по оснивању, Косовски комитет преселио се у Беч, где је под бољим условима наставио са радом.

Међу оснивачима и првацима Косовског комитета налазили су се Авни Рустеми, који ће се прочути и по томе што ће 1920. године у Паризу убити Есад-пашу (толико склоног сарадњи са Србијом, односно Југославијом), затим Бајрам Цури (из Ђаковице) и Азем Бејта (из села Галице у Дреници на Косову). Иако терористи прве врсте, и само то, Бајрам Цури и Азем Бејта биће од неких писаца у Хрватској, после Другог светског рата, проглашени за „националне хероје и револуционаре“.[98]

По много чему, а посебно по мржњи према Србима, Косовски комитет је био сушта слика и прилика Призренске лиге. И као што се Лига, тежећи да и огњем и мачем очисти Косово и Метохију од Срба, ослањала на Турску, и имала од Турске пуну подршку, тако је Косовски комитет, стремећи истом циљу, уживао најпунију подршку Италије. Разлика је била само у томе, што у време активности Призренске лиге Косово и Метохија нису били под Србијом, него под Турском, па су и жртве Срба биле веће... Никола Самарџић је саопштио податак да је само преки суд у Приштини, образован 1882. године, на основу лажне доставе да Срби припремају устанак, током пет година свог постојања послао у смрт 7 хиљада Срба...[99]

По заповести Косовског комитета, и уз директно ангажовање његових првака, до првих немира и првих оружаних побуна Шиптара на Косову и Метохији дошло је непосредно

97 Б. Глигоријевић, Шта је Србија унела у Југославију, „Свет“,број 224, 14. 11. 1990, 71.

98 Branko Horvat, Kosovsko pitanje, Zagreb 1988, 38.

99 Никола Самарџић, Деструкција Старе Србије — геноцид и исељавање, реферат на конференцији Интернационалне хелсиншке федерације за људска права, одржане у Бечу 7. и 8. јула 1993.

пред проглашење југословенске државе. Наоружани од Италијана, Шиптари су се упустили у прави рат са јединицама југословенске војске — код Косовске Митровице, Пећи, и других места. У 1919. години оружане акције Шиптара узеле су још већег маха. У априлу месецу, под вођством Азема Бејте, они су код села Сухо Грло били тако угрозили један јачи одред југословенске војске, да је он био принуђен да у одбрани употреби и артиљерију... У том окршају, а затим у борбама вођеним са југословенском војском у мају и јуну 1919. године, треба да је, према извештајима министарства војске и морнарице,[100] живот изгубило преко 600 Шиптара...

Док су на једној страни нападали југословенску војску, Шиптари су, на другој страни, вршили невиђени терор над Србима. Према речима народног посланика Сретена Вукосављевића, изговореним у Народној скупштини, у злоделима над Србима предњачио је Азем Бејта, који је „цела српска села палио, целе српске породице убијао...“.[101]

Као и други сепаратистички покрети и сепаратистичке организације, и Косовски комитет је имао подршку не само Италије, Аустрије, Мађарске, Бугарске и Албаније, него и Коминтерне, а то значи и Комунистичке партије Југославије, али не од првог часа кад је она основана.

У прве две године постојања Југославије, 1919-1921, Комунистичка партија треба да је чак одлучно стајала на позицијама одбране југословенске државне територије, заузимала оштре ставове „против сваког сепаратизма и захтевала централизам, унитаризам у држави“, па и у самим својим редовима.[102] *Тек касније Комунистичка партија ће се другојачије поставити и прикључити се разградитељима Југославије, а што се тиче Косова и Метохије прихватити став Коминтерне (из 1923. године) да те области треба да припадну Албанији...*

Према наводима Бранислава Глигоријевића,[103] *југословенски комунисти добили су директан задатак да потпомажу акције Косовског*

100 Види: Вук Винавер, Италијанска акција против Југославије на албанско-југословенској граници 1918-1920. године, Историјски записи, Цетиње, XIX, број 3, 1966. године. Види и: Петар Опачић, Српско-италијански војни односи у првом светском рату и стварање Југославије, Историјски часопис, Београд 1982/83, 537.

101 Бранислав Глигоријевић, Качаци, исељавање, Коминтерна, специјално издање „Дуге“, Београд, јул 1988, 22.

102 Вук Винавер, Комунистичка партија Југославије и Мала антанта, Историјски часопис, XVIII, Београд 1971, 532.

103 Б. Глигоријевић, Албанци у Југославији између два рата, реферат на конференцији Интернационалне хелсиншке федерације за људска права, одржане у Бечу 7. и 8. јуна 1993.

комитета и да се повезују са њиховим присталицама у земљи. Српским комунистима било је специјално наложено да поистовећују своју борбу и изражавају своју солидарност са „национално-ослободилачким покретом у лицу Косовског комитета".

Прваци Косовског комитета нарочито су настојали да интернационализују шиптарско питање у Југославији. Челник Комитета, Хасанбеј Приштина, на пример, формално је бомбардовао Друштво народа разним меморандумима и петицијама, у којима је износио потпуно измишљене податке о прогонима и страдању Шиптара на Косову и Метохији...

Једини који су податке Косовског комитета о прогонима Шиптара прихватали као апсолутно тачне, били су југословенски комунисти. Држећи се њих, они су непрестано истицали да Срби уњетавају и експлоатишу Шиптаре, да им отимају земљу, да их прогоне са родних огњишта и да би, већ и због тога, Косово и Метохија морали да буду припојени Албанији.

Неколико месеци после Шиптара, и хрватски сепаратисти основали су свој комитет (као и Шиптари по сугестији Италије). Било је то у мају 1919. године, у Грацу. Првобитно, назив Хрватског комитета био је — „Хрватска револуционарна организација". Оснивачи, и главни актери, били су адвокат Ивица Франк, син Јосипа Франка, шефа некадашње Чисте странке права, потпуковник Стјепан Дујић, мајор Вилим Стипетић, полицајац Бено Клобучарић, адвокат Владимир Сакс — Петровић и адвокат др Амброз Дражић.

Из Граца, Хрватски комитет се преселио у Беч, а из Беча, у марту 1920. године, у Будимпешту.

Захваљујући благонаклоности мађарских власти, али пре свега италијанској подршци сваке врсте, Хрватски комитет је у Будимпешти развио веома живу активност, између осталог и пропагандну. Штампани су прогласи на текућој траци и пребацивани у Хрватску... У тим прогласима говорило се и о (у међувремену основаној) „Хрватској легији", војсци која је била окупљена и увежбавана у Мађарској, у логору у месту Кисек, а затим у логору у месту Зала-Егерсег. У прогласу од 30. новембра 1920, у вези са Хрватском легијом, речено је, да је њен главни циљ да у „згодном часу упадне преко Драве, па да Хрвате ослободи од Срба".

Интензивном пропагандом, Хрватски комитет је успео да привуче многе Хрвате из Југославије. Они су илегално, а без

тешкоћа, прелазили мађарску границу и одмах били пребацивани у Кисек, односно Зала-Егерсег.

Пред крај 1920. године, Хрватска легија бројала је неколико хиљада људи, и била је наоружана углавном од Италијана. Преко Аустрије, из Италије су јој допремљени и топови, шест батерија у свему.

Према причама које су кружиле, Хрватска легија треба да је бројала између 80 и 90 хиљада војника. Међутим, то није било тачно. Биће да је тачнији податак, да је легија укупно имала шест батаљона од по 800 до 900 људи.[104]

Вођство Хрватске легије имало је и израђени „генерални офанзивни план за окупацију целе српске територије". У састављању тог плана учествовали су и Хрвати, бивши аустроугарски официри, који су после 1918. године ступили у југословенску војску...

Са Хрватским комитетом и хрватским сепаратистима уопште, са франковцима и Сељачком странком Стјепана Радића, стајали су у вези и Косовски комитет и ВМРО. Нарочито ВМРО, који је терористичким акцијама настојао да изнуди одвајање Македоније од Југославије. Из својих база у Бугарској и Албанији, ВМРО је слао у Југославију читаве чете терориста. Према подацима Ивана Катарџијева,[105] у појединим временским раздобљима, као на пример 1923. године, Македонијом је крстарило и по две хиљаде ВМРО-терориста, углавном на левој обали Вардара. Жртве њихових акција били су не само жандарми и припадници југословенске војске, него и недужно становништво, у првом реду сељаци који су тамо били насељени из разних крајева Југославије после 1918. године. Само у селу Кадрифакову (Овче Поље), припадници ВМРО заклали су, у јануару 1923. године, 30 сељака — колониста...

Како је утврдио др Арчибалд Рајс, и о томе писао у свом раду „Комитско питање у Македонији", од 1. децембра 1918. па до 31. децембра 1923, припадници ВМРО извршили су 300 убистава.

ВМРО-терористи нису чинили злочине само у Македонији, него и у самом Београду. Њихово дело било је и подметање „паклене машине" у београдском официрском дому.

Таква каква је била, и с методама своје терористичке делатности, ВМРО је била организација која је служила за пример хрватским националистима и сепаратистима, нарочито онима из круга Странке

104 Види и: Ivo Banac, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Zagreb 1988, 250-251.

105 Иван Катарџијев, Време на зрење: Македонско национално прашање мегу двете светски војни (1919-1930),св. 1. Скопје 1977, 176-203.

права, из круга франковаца, који су с њом стајали у вези још у време избијања Првог светског рата.

Познато је да су ВМРО-терористи у Загребу, у заједници са франковцима, и уз помоћ власти у Хрватској, покушали да 1914. формирају „протусрпску чету, која би, у случају да српска војска почне улазити у Хрватску, имала да се бори и за самосталност Хрватске, "већ како то стоји у напису Драгутина Бублића, сарадника „Обзора" у Загребу.[106] На челу тих ВМРО-терориста који су се у Загребу ангажовали на формирању „протусрпске чете" налазио се један Македонац, новинар, по имену — Шехиров...

До најтешње сарадње ВМРО-а и хрватских сепаратиста дођи ће по доласку на његово чело Ванче Михаилова, 1928. године (после убиства Александра Протогерова у Бечу, исте године, а пре њега Тодора Александрова, 1924). Први партнер ВМРО-а у Хрватској постао је тада усташки покрет Анте Павелића. А први и главни резултат те сарадње било је убиство краља Александра Карађорђевића у Француској, у Марсељу.

7. Комунистичка партија и сепаратистички покрети

Мада је тачно да је Комунистичка партија Југославије, од свог првог конгреса уједињења 1919, и другог, Вуковарског конгреса, 1920, „потпуно прихватила југословенску идеју и да је стајала на концепцијама националног јединства",[107] ипак није у свему нетачна ни тврдња, да су комунисти (у Хрватској) још 1919. године имали на уму подизање оружаног устанка у Југославији...

Да су комунисти били започели са припремама за подизање оружаног устанка откривено је у такозваној афери Диамантштајн, у лето 1919. године. Тај Диамантштајн, по имену Алфред, био је поверљив човек вође револуције у Мађарској, Беле Куна, и по његовом налогу дошао је у Загреб. Ту се повезао са водећим комунистима и почео радити на формирању устаничких групација. Врло брзо био је оформљен и „подземни Совјет"...[108]

У телеграфском извештају команданта IV војног округа у Загребу, генерала Матића од 4. августа 1919, упућеног

106 Види: Југословенски гласник, број 4, Ниш 15. 9. 1915, 158-159.

107 Будимир Кошутић, НИН. Београд 4. 2. 1990, 22-23.

108 Др Иван Очак, Војник револуције (Живот и рад Владимира Чопића), Загреб 1980, 85.

Врховној команди у Београду, речено је, у вези са Диамантштајном и његовом акцијом, да је полиција открила постојање велике бољшевичке организације у свим крајевима Југославије, чији су се центри налазилу у Загребу, Београду, Осијеку и Новом Саду.[109]

Од српских комуниста, који су се изјашњавали за Југославију, и у време афере Диамантштајна, а и једно време потом, најпознатији био је Сима Марковић. На 17. редовном састанку Уставотворне скупштине, 18. априла 1921, он ће изјавити, да, „иако идеја уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу није била добро припремљена, сам акт уједињења у једну државу поздравио је наш народ и у Србији и у Хрватској и у Словенији са највећим одушевљењем. И ми комунисти смо дело народног уједињења поздравили као и сви остали..."

На овој линији, линији Симе Марковића, Комунистичка партија Југославије, па ни српски комунисти неће, међутим, дуго остати. Прихватајући линију Коминтерне, и они ће се листом сврстати у противнике Југославије, у њене разградитеље, проглашће Југославију за „тамницу народа", и оптужити је да служи „империјализму великих сила". Сима Марковић, пак, биће проглашен за „чистог репрезентанта великосрпства у марксизму".[110]

Први политичар у Србији који је устао против Комунистичке партије, видећи у њој опасног непријатеља Југославије, био је Милорад Драшковић,[111] првак Демократске странке и министар унутрашњих послова од 18. августа 1920. до своје погибије у Делницама, 21. јула 1921. године.[112]

У Народној скупштини, 8. априла 1921, Драшковић је изјавио, да су комунисти, „приступајући Трећој интернационали, примили услове са Треће интернационале, а примајући те услове, они су се одрекли своје независности и у програмском, и у политичком, и у стратешком обзиру. Примајући

109 Види и: „Radničke novine", Zagreb, 30. 10. и 26. 11. 1919.

110 Стипе Шувар, Сви наши национализми, Ваљево 1986, 175.

111 Драшковић, Милорад (1873-1921), правник, политичар, економ, министар у више влада у Краљевини Србији и Краљевини СХС. Пре светског рата припадао Самосталној странци и имао тесне везе за „Црном руком". Заузео се, али безуспешно, код регента Александра за вођу „Црне руке" Драгутина Димитријевића. Његово дело је Обзнана (издата 29. 12. 1920) против комуниста и антидржавних елемената. Види и: Споменица Милорада Драшковића, Београд 1921.

112 Извршилац атентата на М. Драшквовића у Делницама био је Алија Алијагић, припадник групе младих комуниста у Бијељини („Црвена правда"). У атентат био је умешан и Родољуб Чолаковић, истакнути првак КПЈ током Другог светског рата и по његовом завршетку. Види: „Сећања на Алију", „Борба", 27. март 1952; Марковић-Ристовић, „Пред непризнатим судом", 185.

услове Треће интернационале, они су престали бити Комунистичка партија Југославије и постали су једним сектором на огромном светском фронту борбе против буржоазије..."[113]

Драшковић је говорио и о новцу који је Комунистичка партија примала из иностранства — и ти подаци били су тачни (Новац је стизао и из Беча, а један од преносилаца новца био је бечки лекар, др Давид).[114] Између осталог, Драшковић је навео, да је КП из Мађарске примила само у један мах 20 милиона круна, а да је из Русије примила три високовредна дијаманта...

За југословенске комунисте, од часа приступања КПЈ Коминтерни, уосталом као и за све комунисте широм Европе, почео је да важи принцип да постоји само једна отаџбина — Совјетски Савез.

Како је у вођству Совјетског Савеза владало уверење, да првој земљи социјализма прети опасност од западних држава, и да је при том нарочито угрожен њен јужни бок, Југославија, везана за западне демократије, морала се наћи на списку потенцијалних непријатеља Совјетског Савеза. Њу је, као прву државу, ваљало не само ослабити, него и разбити. Уништити је...

У Коминтерни, у вези с наведеним, донесене су 1923/1924. године одговарајуће одлуке, при чему се пошло од предубеђења да су народи Југославије и националне мањине угрожени од Срба, да је сам српски народ — хегемонистички.

Бранислав Глигоријевић[115] наводи, да је још у току рата, у време покретања иницијативе бољшевика за стварање Треће интернационале, заузет негативан став према евентуалном југословенском уједињењу. Због тога су се српски социјалисти, који су сматрали да је уједењење Срба, Хрвата и Словенаца „потреба као ваздух, као сунце" (Душан Поповић) нашли на удару бољшевичке критике. Њима је пребацивано да су напустили интернационалистички став који су имали на почетку рата...

Кад је Комунистичкој интернационали ударен темељ у Москви, почетком марта 1919. године, тај став је и потврђен. Заузето је становиште, да је југословенска држава настала у рату победом сила Антанте и да ће њене границе бити дефинитивно одређене, као и границе других држава насталих на рушевинама Аустро-Угарске, тек кад их буде одредила совјетска власт, то јест после револуције.

113 Излагање М. Драшковић на XIII редовном састанку Уставотворне народне скупштине, одржаном 8. априла 1921.

114 Изјава др М. Давида Васи Казимировићу у Бечу, 1987. — Др Давид је сарађивао са Филипом Филиповићем и, посебно, са Мустафом Голубићем.

115 Б. Глигоријевић, Коминтерна према југословенској државној заједници, зборник Стварање југословенске државе 1918. године, Београд 1989, 323.

У 1923. години, а нарочито у 1924, раније заузети став против Југославије, бива „обогаћен" новим оценама — да је југословенска држава „главна империјалистичка снага" не само на Балкану него и у Европи, да је Србија окупирала Хрватску, Словенију и друге југословенске земље, а да је српски народ онај који угњетава све друге народе у Југославији...

Комунистичка партија Југославије, која је у међувремену забрањена и досела у илегалност, прихватила је све оцене Коминтерне. Они њени чланови који су мислили другојачије, који су исповедали уверење да је стварање Југославије ипак био прогресиван чин, били су жигосани као опортунисти, па и као издајници.

У свему послушно према Москви и Коминтерни, вођство КПЈ је мислило на подизање оружаног устанка у Југославији и — 1929. године. Као што је то био случај и са „подземним совјетом" Диамантштајна у 1919. години, и вођство КПЈ је 1929. планирало да устанак почне у Хрватској... С тим у вези калкулисало се и са склапањем споразума са Италијом и Мађарском („привременог стратешког споразума"), по којем би се овим државама уступиле одређене југословенске територије, а све у циљу уништења режима „великосрпске хегемоније".

Време кад се овако мислило у врху КПЈ, у комунистичкој историографији сврстава се у такозвано лево, револуционарно доба. Тада су у КПЈ, већ према оценама Коминтерне, веровало у веома блиску пролетерску револуцију, у борбу „класа против класе", у битку „отвореног визира".

На оружани устанак, вођство КПЈ је позвало народе Југославије непосредно по увођењу личног режима од стране краља Александра, 6. јануара 1929. године. Према оцени вођства КПЈ, тај чин краља Александра био је државни удар извршен с циљем да би се Југославија припремила за напад на Совјетски Савез!

Како је писао „Пролетер", орган КПЈ,[116] оружани устанак имао је да буде одговор „на Александров рат".

Окружни комитет КПЈ за Србију, чак је саопштио, да води борбу „за српску совјетску републику у савезу југословенских и балканских совјетских република".[117]

Од овог оружаног устанка није, међутим, испало ништа. Сем комуниста, а њих је било исувише мало за тако што (крајем 1932. године

116 „Пролетер", орган ЦК КПЈ, 129-1942, Београд 1968, 50.

117 Исто, 3, 21.

КПЈ је бројала свега 1.150 чланова), на позив на устанак једва да се ко и осврнуо...

Три године после неостварене устанка 1929, планирана је оружана побуна у Црној Гори. Требало је да се Црна Гора одцепи од Југославије и затим директно прикључи Совјетском Савезу...

Важан елемент за сагледавање држања КПЈ према југословенској држави јесу њене одлуке донесене у 1933. години, када се сматрало да непосредно предстоји рат Југославије са Италијом, Мађарском, Бугарском и Албанијом.

У овој години, и у овој ситуацији, врх КПЈ је одлучио да се поведе акција против тог рата. Грађани Југославије позвани су да не бране земљу, него да окрену оружје, и рат против Италије и њених сателита претворе у грађански рат и револуцију. Истицало се, при том, да је Југославија фашистичка земља као и Италија и да њена победа не би била боља од тријумфа Италије.[118]

Према „Пролетеру", у међувремену је између КП Југославије и КП Италије био склопљен споразум, да и једна и друга партија свим средствима спрече рат и да у исти мах учине све да се ослободе Истра, Албанија, Хрватска и Косово, а Словенија уједини...[119]

Српски комунисти у ово време, а и годинама пре тога, као и годинама после тога, у свему су послушно спроводили линију руководства КПЈ. Чак је и Филип Филиповић, та толико трагична личност међу српским комунистима, позивао народ Србије на разбијање Југославије и давање подршке формирању посебних држава од Хрватске, Словеније, Црне Горе, Србије и тако даље, које би са Албанијом и Бугарском, после тога, ушле у балканску федерацију.

Српски комунисти су мирно прихватили и резолуцију донесену на Трећем конгресу КПЈ у Бечу, 1926. године, у којој је тврђено да су у Југославији „потчињене" Словенија, Хрватска, Македонија, Црна Гора и Војводина, а да су Срби — „потчинитељ" у најширем смислу те речи...

С обзиром на то како су Срби као народ окарактерисани у поменутој резолуцији, поједини Срби, истакнути чланови КПЈ, како се наводи, настојали су да прикрију своју националну припадност. Декларисали су се најчешће као — Хрвати. Такав случај треба да је био и са познатим револуционаром Благојем Паровићем...

118 Види и: Hrvatski put. god. I. broj 2-3, januar-februar 1933.

119 „Пролетер, 219, 236.

„То неко може да осуди", каже Будимир Кошутић,[120] „ али треба имати у виду да је комунизам тада био готово раван вери". Српски комунисти су „безгранично веровали у комунизам и Стаљина, као његовој вођу. И пошто је тамо оцењено да је српски народ тај који је против радничког покрета и Совјетског Савеза, они нису смели да се изјасне као Срби..."

Српски комунисти мирили су се и са „географским одређивањем" и свођењем Србије на подручје такозване преткумановске Србије, које се у ствари поклапало са границама уже Србије, како је у социјалистичкој Југославији називано административно подручје Србије без покрајина.

Привржености српских комуниста Комунистичкој партији и Коминтерни није могла да доведе у питање ни одлука Четврте земаљске конференције КПЈ у Љубљани (јануара 1934) да се формирају КП Словеније и Хрватске, а да се захтев за образовање КП Србије — одбаци.

Како је више пута истакнуто, све то што се догодило у Љубљани, било је у складу са схватањем да „потлачене нације" треба да имају посебне комунистичке партије, а никако и српска нација, која је трајно била обележена као „хегемонска" и „владајућа".[121]

Нашавши се једном на широком фронту против „уњетачке" Србије, КПЈ није престала да је напада и осуђује ни после одлуке Коминтерне да више не треба тражити разбијање Југославије, већ само њено преуређење у федерацију, будући да је главни непријатељ Совјетксог Савеза постао фашизам. Орган КПЈ, „Пролетер", и даље је писао (на пример у свесци за јул-август 1935) да је Србија силом својих бајонета, и бајонета Антанте, створила Југославију, пошто је окупирала такозване пречанске крајеве, Македонију и Црну Гору. На шестом конгресу комунистичке омладинске интернационале, одржаном 6. октобра 1935, Борис Кидрич је као главног непријатеља (комуниста) у Југославији означио — „великосрпски фашизам", таман као да је Србија била лего фашиста, а не једна Хрватска, на пример, са својим усташама...

Србија, и Срби из Србије, у првом реду, а затим и сви Срби, онако голуре, окривљивани су и за све репресалије према комунистима. Они су оптуживани за злодела жандармерије и полиције, мада су сва наређења за насилно поступање у периоду 1935-1938. године долазила од једног

120 НИН. Београд 4. 2. 1990, 23.

121 Исто.

Словенца, Антона Корошца, који је као министар унутрашњих послова јавно говорио да су комунисти и комунизам тако опасан непријатељ, да су у борби са њима допуштена сва „средства и сва савезништва“.[122]

На „великосрпски фашизам“, као на главног непријатеља разних народа у Југославији (уз Хитлеров и Мусолинијев фашизам) указивало се од стране КПЈ и 1937. године. У прогласу ЦК КПЈ (према „Пролетеру“, број 2, из 1937) тражено је, уз друго, да се учини крај — „великосрпској превласти“.

О „великосрпској превласти“, о опасности које „великосрпство“ представља само по себи, говорило се и током целог Другог светског рата у прогласима КПЈ. Током рата осуђивао се, такође, и 1. децембар 1918, дан у којем је проглашено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну заједничку државу. „Борба“, орган КПЈ писала је тако, у броју од 6. децембра 1942, да 1. децембар 1918. „није био никакав дан уједињења, никакав дан стварања заједничке државе, па према томе и никакав израз стварног расположења народа за једном државом у предвечерје слома Аустро-Угарске Монархије. И због тога је борба народа Југославије против великосрпске хегемоније нужно морала да постане борба против 1. децембра као симбола те хегемоније..“[123]

Дуго, дуго времена слепо оруђе у рукама Коминтерне, Комунистичка партија Југославије подупирала је годинама сепаратистичке покрете Југославије (Тек је на саветовању партијских првака у Москви, 1936. године, донесена одлука да се прекине сарадња са сепаратистичким покретима који су имали за циљ разбијање Југославије). Поред других помагала је и усташе Анте Павелића...

Докле је ишло подржавање усташког покрета, који ће нанети велико зло српском, а делом и хрватском народу, видело се у пуној мери у септембру 1932. године, када су усташе, пребачени из Италије, покушали да дигну оружани устанак у Лици. Мада та акција „по свом непосредном учинку није прелазила оквире политичког инцидента“,[124] у прогласима ЦК КПЈ читавом догађају дат је велики значај... Истицано је, да је „борба радника, сељака и угњетених народа против националног и социјалног потлачивања и против великосрпске војно-фашистичке диктатуре примила у Лици и Хрватском приморју

122 J. Pleterski, Nacije, Jugoslavija, revolucija, н.д., 341.,

123 Исто, 183.

124 Т. Стојков, О такозваном личком устанку 1932. Часопис за суврему повијест, Загреб, II/1970, 167.

облик борбе партизанских (усташких) одреда против органа угњетачке и окупаторске власти. Борба свих усташких одреда јесте израз револуционарних тежња хрватских народних маса које неће више да трпе глад и биједу и угњетавање диктатуре...[125] Комунистичка партија на чијој је застави — окупаној у крви многих бораца и револуционара — исписан такође захтјев за самоодређење свију потлачених народа са правом на потпуно отцјепљење од данашње државне заједнице, солидализира се са том борбом хрватских сељака...“ [126]

Орган ЦК КПЈ, „Пролетер“, у свесци за децембар 1932, у чланку „Усташки покрет у хрватским крајевима“, писао је пак:

„Комунистичка партија поздравља усташки покрет личких и далматинских сељака и ставља се потпуно на њихову страну. Дужност је свих комунистичких организација и сваког комунисте да тај покрет потпомогну, организују и предводе...“

Из овог написа у „Пролетеру“, међутим, није само видљиво да је КПЈ давала подршку тобожњем устанку, него и да је КПЈ била начисто с тим ко су — „устаници“, да су то агенти „талијанско-мађарског империјализма“, фашистички елементи...

Управо та околност чини још сложенијим цело питање око става КПЈ не само према „личком устанку“, него и према усташама уопште.

Полазећи од прогласа ЦК КПЈ поводом „личког устанка“, неки су писци[127] закључили да се ту у ствари радило о подршци усташком покрету „као идеолошко-политичкој и страначкој организацији“, али у исти мах, о „заблуди у погледу оцене усташког покрета у Хрватској“. Неки други писци заузели су сасвим супротан став. По њиховом уверењу, проглас ЦК КПЈ поводом „личког устанка“ већ самим својим насловом упозорава да ЦК КПЈ није следио сепаратистичку идеологију усташког покрета“.[128]

За извесне писце, и проглас ЦК КПЈ и писање „Пролетера“, доказују само једно: да је КПЈ била некритична према антирежимским организацијама.

125 Уп. Ljubo Boban, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, Zagreb 1989, II, 207-208.

126 Исто, 48.

127 Д. Лукач, Раднички покрет у Југославији и национално питање 1918-1941, Београд 1972, 250.

128 Gordana Vlajčić, Revolucija i nacionalno pitanje, Naše teme, 12/1986, 1925-1927.

Према мишљењу Десанке Пешић, Комунистичка партија испољила је наклоност и према најреакционарнијој антирежимској организацији — усташкој, јер је управо она „показивала највиши степен одрицања југословенске државе и чак против ње водила оружане акције...[129]

У односу на писце који су мишљења да је благонаклони став Комунистичке партије према усташком покрету био резултат заблуда, последица погрешне оцене усташког покрета, хрватски историчар Љубо Бобан[130] заузео је сасвим другојачије становиште. По његовим речима, у врху Комунистичке партије нису уопште постојале илузије „у прогресивност усташког покрета". Напротив, треба да се радило о нечему сасвим другом, о „погрешном уверењу да је оно што се догађало на терену израз револуционарног расположења хрватског народа, његова спремност на оружану борбу, оружани устанак. Код доминирајуће оријентације КПЈ на оружани устанак, на уверење да постоји револуционарно расположење маса", видело се оно „што се прижељкивало" и у случају „личког устанка".

Полазећи од тога, да је подржавање усташког покрета од стране Комунистичке партије Југославије доказана чињеница, академик Љуба Тадић је оценио да то представља „најтежи промашај" КПЈ у њеној целокупној политици о националном питању. И, у исти мах, да је то била „само нужна конзеквенца дугогодишње погрешне политике коју је у интересу совјетске државе форсирала Коминтерна и слепом послушношћу подржавала Комунистичка партија Југославије и њено вођство".

Промена курса Комунистичке партије Југославије према усташком покрету, до чега је на крају дошло, није била, по Тадићу, последица „уверења о неспојивости или бесмислености савеза комуниста и фашиста него пре последица променљивих констелација у политици Коминтерне и комунистичког вођства Совјетског Савеза".

Као фактор који је „вероватно" утицао на промену става КПЈ према усташама, Тадић је поменуо и „крајње негативан одјек" атентата у Марсељу, у којем је као жртва хрватско-македонског фашизма пао краљ Александар Карађорђевић...[131]

129 Д. Пешић, Југословенски комунисти и национално питање 1919-1935,Београд 1983, 258.

130 Lj. Boban, Kontroverze, н.д., 220.,

131 „Дуга", број 379, 3-16. септембар 1988, 16-17.

Глава седма

ЗАПАДНОЕВРОПСКЕ СИЛЕ И ЈУГОСЛАВИЈА

1. Француско-југословенски односи

Односи са Француском, моћним савезником Србије у рату 1914-1918, представљају посебно поглавље у историји Југославије све тамо до тријуфалног уласка вође Трећег рајха, Адолфа Хитлера, у Париз, 1940. године.

У Европи, и свету, владало је опште уверење да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца „пупчаном врпцом" везана за Француску, да је Париз „патрон" Београда и да се Београд усуђује чинити само оно за шта је добио „зелено светло" са Сене, и — на другој страни — да је Француска животно заинтересована за Југославију, да је она њен први, највећи и најзначајнији подржавалац и апсолутно несебичан пријатељ... Све то, међутим, ни издалека, није било тако.

Југославија је за Француску била занимљива увек и само толико колико је то било у складу са њеном политиком у одређеном тренутку, са њеним интересима као велике силе која је после 1918. рефлектирала да буде главни и одлучујући фактор на европском континенту. А у склопу тога, за Француску је, на пример, једна Италија увек била важнија од Југославије, и она је увек била пре спремна да подржи Рим него Београд...

Равнајући се, прво и пре свега, према својим интересима, према захтевима своје политике у одређеном часу, Француска није подржала Југославију ни у погледу Албаније, ни у питању Барање (кад се одлучивало коме ће она припасти), ни кад је

аустријски цар Карло I покушао, 1921. године, да рестаурира Хабсбуршко царство, па ни кад се решавало питање Цариброда и Босиљграда, и уопште питање граница према Бугарској, а затим ни кад је на дневном реду било питање разграничења са Румунијом...[1]

У погледу Албаније, која је после 1918. била стално извориште великих проблема за Југославију, Француска је у свему ишла на руку Италији... Још у јесен 1918. представници Француске распустили су војску Есад-паше, који се изјашњавао за сарадњу са Југославијом, а њему забранили улазак у Албанију. Командант Источне армије, Франше Д' Епере био је онај који је, извршавајући наређења своје владе у Паризу, вршио невиђен притисак на српску Врховну команду да повуче српску војску из Албаније и пре него што о Албанији и њеним границама са Југославијом падне коначна одлука.

Са француским званичним круговима имала је Југославија великих окапања и због Мађарске, поготову кад су се Никола Пашић и војвода Живојин Мишић најодлучније изјаснили против учешћа српске, односно тада већ југословенске војске у гушењу револуције у Мађарској.

Већ у 1919. години, југословенска, а то ће рећи пре свега српска штампа у Београду била је пуна написа у којима се истицало да је Француска на страни Италије, и да таква њена политика штети виталним интересима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

До првог великог разочарања у Француску, у Београду треба да је дошло 23. фебруара 1919, оног дана када се влада Француске без двоумљења изјаснила против захтева тадашњег председника југословенске владе, Стојана Протића, да изврши притисак на Италију, како би се она одрекла Лондонског уговора.

Разочарање у Француску достигло је у Београду своју кулминацију кад је влада Француске, 1920, почела да сондира терен за формирање "француске Средње Европе", чији је центар требало да буде Мађарска. Генерални секретар министарства спољних послова Француске, Морис Палеолог, чак је, током преговора са представницима Мађарске (у априлу 1920)

1 Српски књижевни гласник, Политички преглед, Београд 16.1.1922, књ. V, број 2, 13.

пристао на промену граница предвиђених нацртом мировног уговора, а на штету Југославије. Будимпешта је тада захтевала да се Мађарској доделе и Сента, Сомбор, Суботица, Вршац и Темишвар.[2]

Француској , на крају, једно време није уопште одговарала ни Мала антанта. Она је све учинила да спречи њено ширење - на Пољску, Румунију, Грчку. Уместо јаке Мале антанте, она је била заинтересована за најтешњи савез између Румуније и Мађарске, за шта се заузимала и Италија, како је већ поменуто. Тек кад се Црвена армија повукла из Пољске, тек тада је Париз променио свој став према Малој антанти, али тада је пожелео да је устроји искључиво према својим потребама...

Због Италије, у првом реду, влада Француске је дуго времена избегавала да потпише неки иоле обавезујући споразум са Југославијом. Тек 1926. године, састављен је какав-такав нацрт споразума између Француске и Југославије. Али његовом потписивању Париз није био спреман да одмах приђе... У марту 1927. влада Француске је чак затражила од Београда да се уговор одложи ad acta — све док Југославија не среди своје односе са Италијом.

Овакво држање Француске, у Београду је изазвало велико огорчење. Паризу су упућени оштри протести. По налогу министра спољних послова, Војислава Маринковића,[3] посланик Југославије у Француској, Мирослав Спалајковић, отворено је упозорио француског министра спољних послова, Аристида Бријана, на погубност такве политике, уз нагласак да Француска мора схватити да Италија, устајући против Југославије, у ствари устаје и против ње.

Колико је Маринковић, упућујући преко Спалајковића ову опомену Паризу, био у праву, потврђује податак да је сам Мусолини изјавио кнезу Павлу — према саопштењу Ј. Б. Хоптнера[4] — на дан 15. фебруара 1929, да се у погледу односа

2 Види и: Вук Винавер, Југославија и Француска између два рата, Београд 1985,20.

3 Маринковић, др Војислав, политичар и државник, првак и шеф Напредне странке (од 1915). Учествовао у стварању Крфске декларације. Са Љубом Давидовићем, Милорадом Драшковићем и Светозарем Прибићевићем формирао 1919. демократску заједницу која се претворила у Демократску странку. Био министар у више влада, између осталог министар унутрашњих и спољних послова.

4 J. B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934-1941, Rijeka 1972, 59.

Италије према Југославији и не ради о сукобу Рима са Београдом, већ Рима са Паризом...

Држећи се своје тезе, министар спољних послова Југославије није престао да салеће Француску да потпише уговор о пријатељству са Југославијом, „уговор о сигурности", и да тај уговор саопшти Друштву народа. Упорно је понављао да Француска мора помоћи Југославији да се ослободи притиска Италије, и то у свом властитом интересу, будући да би се, уколико би Југославија капитулирала пред Италијом, срушио status quo у Европи...

Упорност Београда да Париз потпише уговор о пријатељству — Југославији тако потребан ради стишавања Италије — била је толика, да се влада Француске није усудила да је игнорише. Попустила је, и пристала да се уговор потпише. Али — само у начелу. Да потпис стави испод уговора, влада Француска је избегла уз објашњење да би то Југославији нанело више штете него користи. Кад би уговор био потписан, поручено је из Париза Београду, „било би покварено изврсно расположење европских високих политичких кругова према Југославији..."

Тврдокорни министар спољних послова Југославије, Маринковић, после овог уистину шаренолажног објашњења Париза, тако је оштро реаговао, да генерални секретар француског министарства спољних послова није имао куд — до да обећа да ће уговор сигурно бити потписан у октобру 1927. године.

И заиста, уговор је потписан нешто касније, у јесен исте године (11. новембра 1927). Био је то уговор којим Београд није био одушевљен, али, за нужду, ипак добар и прихватљив. Поред осталог, уговор је садржао клаузулу о ненападању и неприбегавању рату (члан 1), одредбу да ће обе владе приступити проучавању питања која би угрожавала сигурност њихових земаља (члан 3), клаузулу о узајамном помагању (члан 4), и одредбу о томе да ће обе владе ступити у преговоре при промени или покушају промене постојећег политичког статуса европских земаља (члан 5).[5]

Уз овај уговор, у Паризу је, истовремено, био потписан и посебан тајни технички војни споразум, који, међутим, није био никаква војна конвенција, нити је представљао неки уговор о војном савезу, што је била жеља Београда.

Уговором склопљеним с Француском у Паризу најмање је био задовољан краљ Александар.

Тамо у пролеће 1934. године, будно пратећи и анализирајући политику Француске у Европи уопште, и према Југославији посебно, краљ Александар је дошао до закључка да би за Југославију било најбоље да се она одвоји од опште француске политике, у најмању руку да повуче јасну линију између југословенских и француских интереса.

Први страни дипломата који је запазио ову промену у држању краља Александра према Француској, био је немачки посланик у Београду. Он је, 4. јануара 1934, обавестио своју владу у Берлину, да је Београд „коначно решио да у свему води независну политику".[6]

Британска дипломатија, међутим, протумачила је промену у политици краља Александра као окретање од Француске - Немачкој. У једном акту британског министарства спољних послова, речено је, у вези с тим, да су „чудноватe југословенске симпатије за нацистичку Немачку..."[7]

У самој француској влади, која је дуго сматрала да за Југославију мора бити добро све оно што је добро и за њихову земљу, нагла промена у држању краља Александра према Француској била је не само велико него и непријатно изненађење. Све се могло схватити, али да Београд окрене леђа Паризу, и савезника потражи у Берлину, то је било последње што се могло очекивати. Да је то за Југославију био резултат крајње нужде, тражење пута да се осигура од сталних претњи Италије, о томе се у министарству спољних послова Француске није хтело ни да мисли.

Нагло насталом захлађењу Београда према Паризу допринела је и спремност краља Александра да подржи припајање Аустрије Немачкој, полазећи од чињенице да је Немачка у датим околностима ипак мање опасна по Југославију од Италије.

Одлука краља Александра да подржи Немачку у њеном настојању да Аустрију прикључи себи, нарочито је погодила

5 Уп. League of Nations, Treaty Series, London 1920-1946, LXVIII, 373.

6 Политички архив у Бону, Француска-Југославија, Б. 3, извештај фон Херена од 4.1.1934.

7 Види и: Вук Винавер, Југославија и Француска, н.д., 268.

министра спољних послова Француске, Луја Бартуа, који је све чинио — да до тог прикључења не дође.

Стари десничар, који је иначе све чинио „да оживи француски империјализам против немачког народа и да усправи Француску", Луј Барту је тек сада схватио да Београд није тако сигуран савезник, како се у Паризу мислило у свим круговима. И повукао је читав низ потеза, е да би брод француске политике на Југоистоку спасао од разбијања о дотле незапажене хриди...

Краљ Александар, међутим, у ово време имао је и посебне разлоге за промену свог става према Француској. Било је то, између осталог, и уверење, да Француска у војном погледу не представља силу за какву се издавала, и за какву је, у Београду, дуго времена држана.

Постоји мишљење, да је краљ Александар у погледу моћи Француске, поготову војне, био већи скептик и од познатог енглеског лорда Ванситарта, који је за Француску овог времена (1933-1934) говорио да је — „болесница Европе".[8]

Незадовољство Француском у Београду било је нарочито изразито пред посету краља Александра у Марсељу, 1934, и то пре свега због политике Француске према Италији. Веровало се тада у Београду, да би Француска, само да би Италију могла да веже за себе, била спремна да у сваком часу жртвује интересе Југославије, да Југославију остави на цедилу.[9] *У томе је било много истине, али још у томе није била садржана цела истина. Француска је, кад је реч о Италији и Југославији, желела, у ствари, да обе државе има уза се. И отуд је она настојала да између њих дође до споразума...*

Да би Београд навео да се споразуме с Римом, Луј Барту је допутовао у Београд, у јуну 1934. године. У разговору с краљем Александром, он је инсистирао, да Југославија што пре среди своје односе са Италијом. Како се тврди, краљ се томе није успротивио, и пристао је да отпутује у Париз и разговор на ту тему доведе до краја...

Француски писац Клод Ејлан тврди, да је краљ Александар, после разговора са Лујом Бартуом у Београду, био уистину спреман — у интересу мира, и колико му је то било могућно — на сарадњу са Мусолинијем. Био је спреман и да подржи зближавање Француске и Италије, али уз услов, да од Италије добије чврсте гаранције у погледу интегритета југословенских територија.[10]

Према даљим наводима Ејлана, краљ Александар треба да је рекао министру спољних послова, Богољубу Јевтићу, да би споразум са Италијом ослободио Југославију „из клешта Рима..."

Све би ово могло бити тачно, али је исто тако тачно да краљ Александар, у ово време, и на другој страни, није ни у ком погледу хтео да побуди неповерење Немачке, сада већ Хитлерове, према себи. Пред сам полазак на пут у Француску, он је Немцима поручио, да путује у Париз зато што је савезник Француске, али без обзира на то о чему ће у Паризу бити говора, он унапред изјављује да ништа неће пристати да уђе у једну коалицију која би имала да решава проблеме Средње Европе, ако у тој коалицији не буде заступљена и Немачка.[11]

Непосредно пред полазак на пут у Француску, 1934. године, краљ Александар је изјављивао — и то је значајан податак — да он не жели да буде француски сателит, а понајмање да пактира са Мусолинијем, на чему су влада Француске и министар спољних послова Барту толико инсистирали. О овој изјави краља Александра био је обавештен и Мусолини, коме ће управо Луј Барту поверити (у јулу 1934) да ће краљ Александар ускоро допутовати у Француску.

Истовремено кад је ово говорио, краљ Александар је другим, одређеним изјавама настојао да се осигура код државног врха Немачке. Уз већ наведено, он је Берлин уверавао, преко посланика Немачке у Бечу, да никада неће „учествовати у комбинацијама упереним против Немачке".[12]

На одбојни став према Мусолинију, 1934. године, на краља Александра утицало је и то, да је Италија, што је њему било познато, била главни подржавалац усташа, и да је она управо у тој, 1934. години, на издржавање усташа трошила месечно тешке милионе лира!

Било је, осим тога, краљу Александру познато и то да су га усташе осудиле на смрт.

Упркос свим информацијама којима је располагао, и које су га упозоравале на опасност која му прети у Француској, краљ Александар није хтео да одустане од свог пута, наводно, и из пркоса према Мусолинију. Само да би га насекирао, како се

8 The Mist Procession, The Memoirs of Lord Vansittart, London 1960, 410-473.

9 Документа о немачкој спољној политици 1918-1945, н.д., серија ЦЈ, I, док. 316-318.

10 Eylan, Claude, La vie et la mort d'Alexandre I, Париз 1935, 183.

11 Извор као у напомени 9, серија ЦЈ, I, док. 279.

12 Вук Винавер, н.д., у напомени 7, 277.

тврди, он је на пут кренуо бродом, из Боке Которске — у адмиралској униформи.

На сахрани краља Александра, 18. октобра 1934, узели су учешћа многи државници Европе, међу њима и председник Француске, Лебрен, и Херман Геринг, у то време, уз Хитлера, најзначајнија и најутицајнија личност у Немачкој. Нациста из Пруске положио је на одар краља Александра венац са натписом: „Витешком противнику из Првог светског рата". У разговору са представницима југословенске владе, али и представницима влада других држава, Геринг је у Београду небројено пута изјавио, да је Хитлер бескрајно ценио краља Александра...[13]

Да Немачка није стајала ни у каквој вези са атентатом у Марсељу, у то Геринг није имао никакве потребе да било која уверава, упркос томе што је штампа у Италији у то време навелико писала, да је Немачка у Марсељу постигла свој циљ, будући да је у том граду убијен за Хитлера толико опасни Луј Барту (иако је француски министар спољних послова случајно изгубио живот, и то зато што је, мада лако рањен, на путу до болнице изгубио много крви).

За Београд, за владу у Београду, и за све мериторне државне инстанце, цео случај у Марсељу био је сасвим јасан. Кривци за почињени атентат били су, пре свега, усташки и македонски ВМРО-терористи, и — Италија. Мусолини, међутим, настојећи да по сваку цену избегне да буде доведен у везу са атентатом, сву кривицу за крвопролиће у Марсељу покушао је да свали - на ВМРО и француску полицију. Представници његовог министарства спољних послова, пак, негирали су сваку везу италијанских власти са усташама, тврдећи да су приче о усташама у Италији — чиста измишљотина!

На изручење усташких вођа, Мусолини, међутим, није уопште мислио. Министру спољних послова Мађарске, неке две недеље по атентату у Марсељу, он је то отворено и рекао, наглашавајући да ни Француска није никад никог испоручила од оних који су спремали атентат на њега...[14]

Кад се све узме у обзир, а посебно држање Италије, Аустрије и Мађарске, осокољених незаинтересованошћу Француске и Велике Британије за изналажење правих криваца, атентат у Марсељу није ни до дан-данас у свему до краја разјашњен. Остао је у много чему велика загонетка...

У историографији, страној, пре свега, изнесене су три (главне) тезе о инспиратору убиства краља Александра. Према једној тези, атентат је извршен без знања и помоћи неке од европских држава. Према другој, Италија је била инспиратор и атентат је извршен уз њену помоћ. Према трећој тези — у све је била умешана нацистичка Немачка. У окривљавању Немачке за атентат у Марсељу најдаље је, чини се, отишао руски писац Владимир Константинович Волков.[15] *Затим италијански историчар Ренцо де Феличе.*[16] *У доказивању да је Италија крива за атентат, као најупорнији представили су се Карло Сфорца, југословенској јавности познат по књизи о Николи Пашићу,*[17] *и Гаетано Салвемини.*[18] *За њих је марсејски атентат био „деликт Мусолинијевог режима".*

Против тезе, да је Немачка, а не Италија, била умешана у марсејски атентат, говори више чињеница, поред осталог и непобитно утврђено повезивање краља Александра са Немачком, односно њеним вођом Адолфом Хитлером, а све у циљу обезбеђења Југославије од италијанске агресије.

У години 1934, чињеница је апсолутно поуздана, на Југославију се у Немачкој гледало више него благонаклоно, између осталог и зато што се сматрало да у Београду „лежи осовина за сваку политику на Југоистоку". С обзиром да се у Берлину добро знало да је дошло до захлађења односа између Југославије и Француске, било је решено да се Југославији пружи помоћ и у опреми и у наоружању, што је она дотле углавном увозила из Француске. Овим је Немачка хтела да Југославију веже за себе и у политичком и у привредном погледу...

По југословенском историчару Енесу Милаку, управо „концепт спољне политике Југославије с ослонцем на Немачку, могао је бити и те како важан мотив за фашистичку Италију и Бенита Мусолинија да се ослободе краља Александра, као политичког такмаца који је својом спољном политиком онемогућавао империјалистичке планове фашистичке Италије у Подунављу и на Балкану".[19]

Мусолинију није ишло у рачун ни то што је, управо на велико заузимање краља Александра, дошло до потписивања Уговора о Балканском споразуму између Грчке, Турске, Румуније и Југославије, у Атини, 9. фебруара 1934, којим се гарантовала међусобна сигурност свих граница балканских држава-потписница.

13 "Политика", 20. и 21. октобар 1934.

14 Документа са суђења ратним злочинцима после Другог светског рата; види и: Ј. Б. Хоптнер, н.д., 72.

15 Владимир Конст. Волков, Операција "Тевтонски мач", Москва 1966, (Београд 1986).

16 Renco de Felice, Mussolini il duce, Torino 1974, 516-517.

17 Carlo Sforza, Jugoslavia, Storia e riccordi, Милано 1948, 190.

18 Gaetano Salvemini, Preludio alla seconda guerra mondiale, Милано 1976, 323.

19 Е. Милак, н.д., 85.

У збиру узето, оно што је краљ Александар чинио на спољнополитичком плану, све је то било у супротности са жељама и намерама Италије на Балкану и у Подунављу.

Податак који говори у прилог томе да је управо Италија, а никако Немачка, имала највише интереса да са политичке сцене нестане краљ Александар, представља одбијање краља Александра да прихвати две Мусолинијеве понуде за склапање споразума — у јануару и фебруару 1934, што је већ поменуто. Понуда из фебруара месеца треба да се тицала колективног споразума Италије, Аустрије, Мађарске и Југославије, и њим је Мусолини желео да се обезбеди од немачког продора у Подунавље док Италија буде ангажована у Африци.[20]

Ситуација у којој се Југославија нашла после атентата била је веома тешка. И дипломатски и војно, у сваком погледу чак, она је била изолована и није могла рачунати ни на кога — ни на Француску, ни на Енглеску, па ни на своје савезнике у Малој антанти и Балканском споразуму.

Посебан проблем за Југославију представљало је држање Француске. Земља у коју се, посебно у Београду, и Србији, толико веровало, заузела је став који није био у складу са њеном обавезом према Југославији као савезничкој држави, нити пак у складу са обавезом коју је она имала с обзиром да је атентат извршен на њеној територији.

Уместо да подржи владу Југославије у њеним, на чињеницама заснованим оптужбама против Италије и усташа, и у њеним захтевима за изручење усташких вођа, Анте Павелића и Еугена Кватерника, званична Француска је (а с њом и Енглеска) све чинила да Београд наведе на одустајање од заоштравања односа са Италијом.

На представнике Југославије, који су изјављивали да народ Југославије верује „у делотворност Друштва народа, чувара мира и међународног морала од којег мир зависи“,[21] Француска је, заједно са Великом Британијом, вршила притисак, између осталог, и — претњама. Југославији је тако запрећено да она, ако буде инсистирала на осуди Италије, и Мусолини због тога одлучи да зарати, не може рачунати ни на какву помоћ, како од Француске тако и од Енглеске.

20 В. Винавер, н. д., 267.

21 F. P. Walters, A History of the League of Nations, Лондон 1952, II, 602.

Услед јаког притиска Француске, чак ни штампа у Југославији није смела да пише о Италији као кривцу за погибију краља Александра, већ је оштрицу својих напада (на захтев француског министра спољних послова, Пјера Лавала) усмерила на Мађарску, као „државу-атентатора“.

Мада је могао бити задовољан што га је Београд, на исистирање влада Француске и Енглеске, изоставио из својих оптужби, Мусолинију ипак није било право што ће се кола сломити на Мађарској, за чије је савезништво он толико био заинтересован...

У међувремену, влада Југославије (министар спољних послова Богољуб Јевтић) поднела је Друштву народа меморандум - тужбу против Мађарске. Само против ње. Али то није имало никаквог ефекта. Донесена је једино резолуција, на предлог Француске и Велике Британије, у којој је само толико речено, да је Мађарска „несмотрено“ дала уточиште усташама и допустила им да формирају свој логор за обуку.

Пошто се око атентата у Марсељу све овако завршило, и главни кривац, Италија, остала неосуђена (а усташе које је она окупљала и издржавала остали некажњени), у Београду је почело поново да сплашњава добро расположење према Француској. Поново су се у Београду стали питати шта уистину доноси Југославији савезништво и пријатељство са Француском...

Први повод, да се на Француску и њену политику према Југославији у Београду почне реално гледати, а то ће рећи критички, био је покушај Француске да помоћ пружену Србији 1914-1918. што скупље наплати.

Било је то 1921. године...

Према постављеним рачунима у тој години, Југославија је требало за помоћ пружену Србији у светском рату да плати 1.162,5 милиона франака, и то у злату, јер је француски франак до 1918. године имао златну подлогу. То је била огромна сума, а сам начин обрачуна био је — управо лихварски. Ситничаве француске књиговође нису у свом обрачуну, наиме, заборавиле ни на пертле (од опуте) које су излиферованe уз сваки пар цокула српској војсци на Солунском фронту...

Београд је био запрепашћен овако високом сумом, и затражио је да се поднесу докази да је српска војска уистину све то и примила што је било стављено у рачун.

Око целог случаја настао је велики спор, и министар спољних послова Југославије изјавио је тада — слично како је 1878. године, у

време Берлинског конгреса, изјавио и Јован Ристић у случају претераних захтева Аустро-Угарске према Србији — да Француска ставља Југославији „нож под грло".

Како се сматра, нестрпљивост владе Југославије да прихвати да плати Француској толико колико је она тражила за пружену помоћ Србији у рату 1914-1918, треба да је био један од разлога што се Француска устезала да закључи уговор о пријатељству са Југославијом, 1926. године.

С обзиром да је влада Француске правила Југославији тешкоће и у другим земљама, влада Југославије је на крају морала да пристане на суму коју је Француска тражила, али је одбила да је плати у злату, на чему је ова инсистирала, већ у тадашњим девалвираним францима, што је представљало само једну шестину ратног дуга.

Пошто су обе владе остале при свом ставу, питање ратног дуга није тада решено, и наставило је да отежава француско-југословенску сарадњу.

Неке четири године потом, 23. децембра 1925, Француска је поново актуелизовала цело питање и изишла са предлогом — да Југославија плати на име ратног дуга једну мању суму, заправо првобитну суму умањену за округло хиљаду милиона франака. Међутим, Београд није ни на то пристао, јер су његове рачунице биле сасвим другојачије.

У марту 1928. године, неколико месеци по потписивању уговора у Паризу између Југославије и Француске, влада Француске ја затражила од Београда да потпише уговор којим се питање ратних дугова Србије предаје на арбитражу Међународном суду у Хагу. Али Београд није ни на то пристао. Изнесени су подаци, да дуг Србије, односно Југославије не износи ни издалека толико колико Француска тражи, већ највише — 157,3 милиона старих златних франака.

Француска је, међутим, и даље остала при свом захтеву, тражећи да јој се без изговора плати 1 милијарда и толико милиона франака, све у злату, а не у девалвираним францима. Али не само то. Она је тражила да јој се и интерес (камата) плати у злату, све у свему — 2,4 милијарде франака у злату!

Београд је био запрепашћен. Дара је испала скупља него мера. На зловољу Београда утицала је и интервенција француске владе у Енглеској, да се Југославији не сме одобрити ниједан нови зајам док се не реши питање целог дуга Србије (Југославија је тада била у завршним преговорима са банком Ротшилд у Лондону, која је била вољна да јој одобри зајам од 12,5 милиона фунти).[22]

Све до 1929. године, до увођења личног режима краља Александра (6. јануара) проблем ратног дуга Србије остао је отворен. А тада је, по

22 Архив Југославије, Оставштина Ј. Јовановића, Преговори за зајам, фасц. 26-А.

налогу краља, прихваћена арбитража Међународног суда у Хагу, како је Француска и захтевала. Затим је прихваћена и одлука тог суда, да Југославија плати Француској цео дуг у злату, све у свему — 16 милијарди динара...

Како се мисли, и има разлога да се верује, Француска се, очекујући да ће се решити питање дуга, и показала толико благонаклоном према одлуци краља Александра да уведе лични режим. У Паризу је заузет став, да је у интересу Француске „да Срби задрже власт у Југославији"... Неколико месеци пре тога, међутим — крајем 1928. — док питање ратног дуга још није било решено, влада Француске је тражила од краља Александра да обавезно попусти Хрватима и да са Хрватском образује једну врсту персоналне уније, што је у своје време, одмах по формирању Југославије, тражио и вођ Хрватске сељачке странке, Стјепан Радић...

Форсирајући Италију, а запостављајући Југославију, Француска је, у билансу узето, углавном шкодила самој себи. Године 1936, међутим, дошло је до отрежњења у Паризу и до промене гледања на Југославију... Сад, одједном, Париз је био тај који је тражио да са Југославијом склопи уговор о узајамној помоћи у случају напада било с које стране (Уговор из 1927. био је само споразум о пријатељству, како је већ објашњено). Али глас Париза више није имао ту снагу у Београду. Милан Стојадиновић, тадашњи председник југословенске владе и министар спољних послова, одбио је, уз пуну сагласност кнеза Павла, да удовољи захтеву француске владе, заигравши на карту Немачке и Италије.

Три године касније, у септембру 1939, био је дошао ред на Југославију да сада она закуца на врата Француске. Кнез Павле је затражио од Француске да искрца своје трупе у Солуну, како би се спречило преношење рата на Балкан и Југославији осигурала веза са Западом. Али одговор Париза био је у суштини негативан. Кнезу Павлу је поручено преко генерала Вегана (Weygand-a) да би за „постављање првих елемената француских експедиционих снага на бојишту у Грчкој била потребна три месеца".[23] Затим, такође преко генерала Вегана, кнезу Павлу је саопштено, да би Француска могла упутити своје војне снаге у Солун само ако би то Грчка одобрила, а Италија се томе не би успротивила...

Тако, од свега, није испало ништа. А план, који је генерал Веган у међувремену израдио — да се на Балкану отвори

23 Brygére, Raymond, Veni, Vidi, Vichy, Vanves 1944, 4.

ратиште, „са далекосежним циљем да се заузму и држе мостобрани од Солуна до Дарданела, и Француској омогући да дође у помоћ Југославији“ — остао је мртво слово на хартији, да би, напослетку, по пропасти Француске, у лето 1940, постао само занимљиво штиво за експерте немачке Врховне команде.[24]

2. Политика Велике Британије

Политика Велике Британије према Југославији, од 1918, па до 1941. године, није ишла увек истом линијом. Она је, као и политика Француске, уосталом, једном била оваква, а други пут онаква — зависно од тренутне ситуације у Европи и интереса Лондона у одређеном моменту.

Било је тренутака када су представници Велике Британије, и „вруће и пријатељски“, чак саветовали Београду, да са Хитлеровом Немачком успостави што блискије односе. Како тврди Илија Јукић, ово је Велика Британија чинила у склопу свога плана (1937. године) да формира осовину Лондон-Берлин-Београд.[25]

Што се тиче Београда, и он се није према Британији држао увек на исти начин, али у сваком случају, поготову док је краљ Александар био жив, био је мање оптерећен илузијама него кад је Француска била у питању.

Као и Француска, и Велика Британија је после 1918. године исиоставила Југославији „дебели“ рачун за пружену помоћ Србији у Првом светском рату. У свему, Велика Британија је захтевала да јој се плати 20 милиона фунти стерлинга... У овој суми нису биле садржане камате (5 одсто годишње) које су већ 1. јануара 1921. године биле достиле цифру од 1 милиона фунти.[26]

Пошто је, као и у случају Француске, Београд сматрао да је Велика Британија исиоставила превисок рачун, дошло је до великих и мучних расирава. Влада Југославије доказивала је да би сума на коју је рефлектирала Велика Британија морала да буде смањена бар за пет милиона 800 хиљада фунти!

Углавном, британска потраживања тицала су се опреме и другог ратног материјала испорученог српској војсци преко Француске.

24 Weygand, Maxime, Mémoires, Paris 1950, 48-50.

25 I. Jukić, Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, London 1965, 113.

26 Зборник Југословенско-британски односи, Београд 1988, 237.

Колико је Велика Британија желела све да наплати што је учинила за Србију у ратним годинама, види се и из податка да је за превоз српских војника из Сибира у Солун задужила Србију са 187.350 фунти!

По примеру Француске, и Велика Британија је по сваку цену хтела да дође до новца на који је сматрала да има право. И при том се није устезала ни од „пресија“, при чему се показала много безобзирнијом од Француске. Поред осталог, запретила је да ће спречити даље испоруке Југославији робе и материјала из Бугарске, на име репарација... Услед тога, и у правом смислу те речи — „под морање“, влада Југославије је, 1927. године, прихватила захтеве Велике Британије. Потписала је споразум о исплати ратног дуга, уз једну једину олакшицу — да достеће последње рате буде у 1988. години.

Како се Велика Британија све понашала према Југославији, како је она мењала свој став према њој видело се у пуној мери и 1935. године. У ово време Велика Британија се окренула против Италије, због Етиопије. И у тим околностима била јој је потребна Југославија. Зато је поставила захтев Београду да саопшти Риму да ће у евентуалном рату Велике Британије са Италијом, Југославија стати на страну Велике Британије.[27] Само који месец пре тога, после убиства краља Александра у Марсељу, Британија је, међутим, стојећи тада на страни Италије, отворено запретила Југославији да јој неће пружити никакву помоћ ако би се усудила да Италију јавно оптужи за погибију свог владара...

Председник владе Краљевине Југославије у ово време био је др Милан Стојадиновић. Он је у својој политици према Италији полазио од чињенице да Југославија не може сама победити, и да би се, с обзиром да није могла рачунати ни на какву помоћ са стране, морала према Риму понашати „мудро као змија..“. Далеко и од помисли да се упусти у било какав рат против Италије, он је британском посланику у Београду изјавио следеће:

„Ми смо послушали савет Енглеза и Француза па смо последњих месеци знатно побољшали своје односе са Италијом. Корак такве врсте, с наше стране (какав је предлагала Велика Британија) покварио би сав тај труд и нас би затим изложио освети Италије. Ко ће нас онда бранити од Италије?“[28]

27 Саопштење Милана Стојадиновића кнезу Павлу од 21. септембра 1935. Уп. J. B. Hoptner, Jugoslavija u krizi, н.д., 81.

28 Исто, 81.

Стојадиновић, с правом, није уопште веровао у помоћ Велике Британије, у случају рата Југославије са Италијом. А тог мишљења био је и генералштаб југословенске војске.

У исто време док је настојала да Југославију што чвршће веже за своју политику, Велика Британија је форсирала продор свог финансијског капитала у југословенску привреду. Већ у 1937. години она по пласману свог капитала у Југославији долази на друго место, иза Француске. У Југославији се оснива читав низ британских предузећа. Нарочито предузећа за експлоатацију рудног блага. Британски капитал пристизао је у тако великом обиму, да је средином 1938. године Француска била потиснута са првог места...[29]

Продревши са својим капиталом у Југославију, Велика Британија је сматрала да је стекла право да се најактивније уплиће и у југословенску унутрашњу политику.

Видело се то нарочито у случају Хрватске.

Британија је била та која је у најодлучнијој мери допринела формирању Бановине Хрватске, онакве каква је она била и са границама на рачун Срба и Србије.

Како је то уочио и Слободан Јовановић, британска политика јачања позиција Хрвата у Југославији ишла је, у ствари, за тим, да Југославија добије хрватско вођство, које би земљу усмерило у правцу вођења антируске политике каква је вођена и у Хабсбуршкој монархији.[30]

Прва препрека Британцима био је др Милан Стојадиновић. Он није хтео ни да чује за неку хрватску државну аутономију, чему су Британци тежили. И због тога је, поред осталог, он морао и да оде... Британци су то остварили уз пуну помоћ кнеза Павла, који је Стојадиновића не само одгурнуо с власти, него и заточио, а затим, уз помоћ Енглеза, упутио и у интернацију, на острво Маурицијус.

Само шест месеци по свргавању Милана Стојадиновића с власти (у фебруару 1939) потписан је споразум између Драгише Цветковића и Влатка Мачека о оснивању Бановине Хрватске, 26. августа 1939. године.

За владу Велике Британије такво решење хрватског питања био је крупан поен у њеној политици према Југославији. И кнез Павле је у споразуму Цветковић-Мачек видео, међутим, велики успех своје политике, у том часу још у свему идентичне са британском политиком... Како су га уверавали и Британци, и он је веровао да је наћодба са Хрватима „спасла стабилност Југославије".[31] *Али се варао... Веровати у тако што било је „једино могућно у машти човека без осећања за стварност", како ће се изразити један од актера 27. марта 1941. године у Београду, Живан Л. Кнежевић.*[32]

Стварање Бановине Хрватске, кад се узму у обзир сви догађаји који су се збили после 1939. године, не би се другојачије могло окарактерисати до као почетак растакања Југославије... Оно је представљало обезбеђење првих и основних услова за формирање једне самосталне хрватске државе, до чега је и дошло, први пут, у новијој историји — у априлу 1941, а по други пут — 1992. године.

Сви Срби, ни у Србији нити пак изван ње, нису, међутим, на формирање Бановине Хрватске гледали истим очима. Још мање су слутили да је иза тога стајала и Велика Британија...

Кад је реч о Србима у Хрватској, код њих су се, према хрватским тумачењима, била искристалисала три главна гледања. Једно се гледање заснивало на томе, да Бановину Хрватску, кад је већ ту, и кад је дошла вољом владе и двора, треба прихватити и сва питања везана за положај Срба решавати у оквиру њених легалних институција. Друго гледање се такође заснивало на прихватању Бановине Хрватске, али с тим да се у оквиру њеног система створе посебне институције које ће Србима гарантовати заштиту њихових националних интереса. Треће гледање било је — гледање „ексклузивног српства". Заступници овог гледања нису прихватали Бановину Хрватску. Они су у њој, по тумачењу Жељка Крушеља, видели „деградацију улоге српског фактора у стварању заједничке државе и, у складу с тиме, права која из тога произилазе. За њих су се интенције хрватске политике најјасније одсликавале у франковштини и милитантном католицизму, па су једино рјешење видели у издвајању територија на којима је имало превагу српско становништво из састава Бановине Хрватске..."[33]

29 Види: H. Böttner, England greift nach Südost-Europa, Wien 1939, 31, 140.

30 Слободан Јовановић, Записи о проблемима и људима, 1941-1944, Лондон 1976, 56.

31 Милан Ст. Протић, У сенци Велике Британије, Сербиа и коментари, Београд 1991, 224.

32 Ж. Л. Кнежевић, 27. март 1941, Виндзор (Канада) 1979, 4.

33 Željko Krušelj, Aktivisti integralnog jugoslavenstva, Danas, Zagreb 22.12.1987, 47.

Време у којем се Велика Британија толико била ангажовала на решењу хрватског питања, у смислу који је могао, макар привремено, да задовољи вођу ХСС, Влатка Мачека, било је, како је поменуто, време Невила Чемберлена. Тада је британска политика била сто одсто оријентисана на незамерање Немачкој.

Према једном извештају отправника послова југословенског посланства у Лондону, од 12. августа 1938, оваква политика Велике Британије произилазила је из става Невила Чемберлена, да се, „у интересу мира", мора наћи заједнички језик са нацистичком Немачком.[34]

Резултат те Чемберленове политике био је споразум у Минхену, 29. септембра 1938, са Немачком и Италијом, којим су Британија и Француска предале Чехословачку на милост и немилост Немачкој, и, у исти мах, препустиле Немачкој централну и источну Европу.

Мада је ово значило остављање на цедилу малих народа (чијом су судбином и Енглеска и Француска мислиле да имају право да располажу) Чемберлен је сматрао да му је дозвољено да тријумфује. Он се усудио да чак јавно изјави, да је Минхенски споразум решио питање сарадње Велике Британије и Немачке и да Европа није више подељена у два непријатељска табора.

Како се све износи, Чемберлен је водио према Немачкој управо такву политику каква је одговарала британским трустовима. Он сам био је велики индустријалац... Био је сувласник у трусту који је обухватао десетак компанија за производњу мотора и оружја, а поред тога и члан управног одбора највећег британског хемијског концерна (Imperial chemical Industrie) који је опет био повезан са немачким концерном I. G. Farbenindustrie. Заједно са најутицајнијим члановима своје владе, Чемберлен је, иначе, припадао такозваном Кливеденском кругу, који је окупљао "изабране" из света финансија и британске политике.[35]

Независно од тога којем је свету припадао, и чије је, у ствари, интересе пре свега имао у виду, Чемберленова политика сводила се у ствари на очување мира за Британску империју, односно на одвраћање Немачке од британског колонијалног царства и њено упућивање према Истоку, према Совјетском Савезу.[36]

После уништења Чехословачке од стране Немачке, и после италијанске окупације Албаније, у Лондону су почели

34 Архив Југославије, Мин. спољних послова, ЛП, I/3, пов. бр. 646.

35 Кливеденском кругу припадали су и Џон Сајмон, Самјуел Хор, лорд Халифакс, Невил Хендерсон. Види и: Чемберленова мирољубива политика (Cliveden hous), Нова Европа, Загреб 1939, XXXII, 1-2, 18 и 19.

36 Види и: Живко Аврамовски, Сукоб интереса Велике Британије и Немачке на Балкану уочи Другог светског рата, Историја XX века, II, Београд 1961, 49.

да дувају другојачији ветрови. Посебно од часа када је постало јасно да је следећи циљ Немачке — Румунија. Брже-боље Британија је у овим околностима покушала да оствари блок држава за заштиту Румуније, у ствари за заштиту румунских петролејских извора, да не би пали у руке Немачке. Закуцала је тада Британија на многа врата, између осталог и на вратнице Совјетског Савеза, али и — Југославије. У Београду су, међутим, показали велику резервисаност према овој британској иницијативи. Лично кнез Павле рекао је британском посланику, да би он хтео да му се прво каже шта је британска влада конкретно спремна да учини за Југославију....[37]

Према извештају Владимира Милановића, отправника послова југословенског посланства у Лондону, од 27. марта 1939, Велика Британија је била спремна да Југославији да само онакве гаранције, какве је у међувремену била дала Пољској, с чиме Београд никако није био задовољан, поред осталог и зато што је страховао да би се то у Берлину и Риму могло протумачити као бацање рукавице у лице...

На пружање неке конкретне војне помоћи Југославији, Велика Британија није ни мислила.

У ствари Велика Британија је у ово време хтела да без ступања у рат заустави Немачку у њеном продору на Југоисток. У меморандуму министарства спољних послова Велике Британије упућеног министарству рата, 14. септембра 1939. године, речено је — да је неутрална или евентуално пријатељска Италија кориснија Великој Британији него државе на Југоистоку (што значи и Југославија) све кад би оне ушле у рат под притиском савезника.

За Велику Британију долазио је у обзир само привредни рат против Немачке.[38] Отуд је она била и против упућивања својих (и француских) војних снага на Балкан, што је тражио кнез Павле од Француске, и о чему је водио разговоре са генералом Веганом.

О ставу британске владе према предлогу кнеза Павла, и плану француског генерала Вегана, говори документ који носи потпис оновременог британског министра спољних послова:

37 Исто, стр. 71.

38 Elisabeth Barker, British Policy in South-East Europe in the Second World War, London 1976 (Studies in Russian and East European History), 14. У даљем тексту: Баркер.

„У данашњим приликама наша интервенција на Балкану, на пример слање експедиционог корпуса у Солун, то јест прихвтање идеје са којом се, како изгледа, бави генерал Веган, имала би готово сигурно за последицу кршење грчке, а можда и турске неутралности. Једном речи, ми не можемо у исти мах водити политику којој је циљ одржање италијанске неутралности и политику мобилисања балканских држава против Немачке... Неутрална и a fortiori пријатељска Италија много нам се чини важнијом од Балкана којег бисмо нагнали у рат".[39]

При овом ставу Велика Британија није, међутим, дуго остала. Већ наредне, 1940. године, она мења своје гледиште и сматра да би Балкан требало — „потпалити", између осталог уз помоћ Југославије и кнеза Павла. Али кнез Павле више није био онај стари — спреман да увек послуша глас Лондона. Један од разлога што је и кнез Павле у међувремену променио своје држање, био је тај, што је управо министар спољних послова Велике Британије, Халифакс, у разговору са кнегињом Олгом, 16. маја 1940, изјавио, да у случају да се Југославија нађе у рату (тада са Италијом), не би никако могла да рачуна на помоћ његове земље.[40]

Упркос овој изјави британског министра спољних послова, у Форин офису није се престало да рачуна са Југославијом. Крајем фебруара 1941. године (23. фебруара), кад је за Британију питање стварања бране Немачкој на Балкану постало животно важно, нови министар спољних послова, Идн, послао је телеграм кнезу Павлу, у којем је истакао, да је британској влади преко потребно да буде „начисто" у погледу држања Југославије за случај да дође до немачког продора на Балкан.[41] Одговор који је дао кнез Павле, није био такав да би могао задовољити британског министра спољних послова, посебно зато што је у њему указано на то, да Британија није у стању да пружи балканским државама озбиљнију помоћ и, затим, што су у телеграму поменуте британске грешке у прошлости, које су се тицале и поклањања превеликог поверења Бугарској.[42]

39 Реч је о меморандуму министра Халифакса Ратном кабинету од 12.9.1939. Уп. Баркер, 351.

40 Hans Knoll, Jugoslawien in Strategie und Politik der Allierten 1940-1943, München 1986, 11.

41 Форин офис (FO) 33. 145, P 3870/1109/67 и 30205, P 1487/73/92.

42 Забелешка А. Идна о разговору са југословенским амбасадором у Анкари, Шуменковићем, 27.2.1941, FO 33145, P 3870/1109/67.

Како је изнесено у извештају југословенског амбасадора у Анкари, Шуменковића, Идн је, кад се упознао са одговором кнеза Павла, почео чак да прети Југославији — да ће изгубити све што је добила у Првом светском рату ако одбије да брани своје интересе у Солуну...

На све ово што је у Анкари рекао — вредно је поменути, а како то истиче и Ханс Кнол[43] — Идн је „заборавио" кад је писао своје мемоаре, а пре свега да му је кнез Павле поручио да ће се Југославија бранити ако буде нападнута и да ни у ком случају неће допустити транспорт немачких трупа преко своје тери-торије. То се, каже Кнол, није уклапало у слику коју је Идн настојао да начини о Цветковићевој влади, као дефетистичкој и неспособној за било какву акцију, која је спремна да изда свог суседа Грчку...

У исто време кад је изговорио наведене тешке речи на рачун Југославије, које је кнез Павле примио као личну увреду и оценио као „hardly fair"[44], министар Идн је решио, на предлог британског посланика у Београду, да ступи у акцију на плану мобилисања свих опозиционих снага у Југославији против Цветковићеве владе. На другој страни, министар Идн је донео одлуку да задобије Хрвате за антинемачки курс, уз обећање да ће се извршити ревизија граница са Италијом у Истри и Далмацији...[45]

Предлог за споразумевање са Хрватима, треба да је потекао од Милана Гавриловића, посланика Југославије у Москви, за кога се тврди да је био сто одсто британски човек. Уживајући пуно поверење Британаца, он је имао право на коришћење и енглеске шифре (преко британске амбасаде у Москви и британског посланства у Београду) за општење са својим партијским пријатељима у Земљорадничкој странци у Југославији.[46]

Све што је министар Идн намеравао да предузме, и што је био предузео, кнезу Павлу, у основном, није остало непознато. И то је био

43 Knoll, 106.

44 Тешко прихватљиво, нефер. — Извештај британског посланика у Београду од 1.3.1941, FO 30206, П 1834/73/92.

45 Knoll, 106.

46 Elisabet Barker, Državni udar u Beogradu i Britanci. Vojni puč 27. ožuljka 1941, u: Časopis za suvremenu povijest, 13, Zagreb 1981, 10. - Немци су били упућени у везе Милана Гавриловића са Британцима и сматрали су да он „оптерећује" немачко-италијанске односе са Југославијом. Види: Документа о немачкој спољној политици, н.д., серија Д, X, документ 238, стр. 263-266.

један од разлоїа што је он одбио да се састане са Идном, кад је то овај био затражио.[47]

Пошто је Иднов предлої да се састане са кнезом Павлом пао у воду, британски посланик у Беоїраду предао је кнезу Павлу писмен захтев, да се Југославија прикључи Грчкој и Великој Британији...

Кад је постало сасвим извесно, да ће Југославија потписати пакт о приступању силама Осовине, Идн је био тај који је заузео став — да Британија шпак не би требало да покаже своје разочарење и срџбу, све док „југословенска влада не акцептира војне клаузуле и док се српска војска супротставља сваком покушају Немаца да марширају кроз југословенску територију.[48]

Све ово шпак није значило да је влада Велике Британије била спремна да се без даљеї помири са приступањем Југославије Тројном пакту. Напротив. Британски посланик је пледирао да Радио Лондон (Би-Би-Си) појача аїитацију у емисијама на српско-хрватском језику у циљу мобилизације јавної мњења у Србији против потписивања пакта, и, даље, у циљу изазивања што жешће реакције у Србији, а по моїућству и у другим крајевима Југославије, кад пакт буде потписан. По посланиковом захтеву, у кампању требало је да се укључи и амерички радио, што је све и прихваћено.[49]

У настојању да пре свеїа Србе диґну на ноїе, мобилишу их и против пакта и против кнеза Павла и Цветковићеве владе, уїледни Енїлези су се, обраћајући се Србима преко Радио Лондона, сетили и — Косова! То је учинио и британски државни секретар за Индију, Леополд Амери (Amery), посебно помињући кнеза Лазара и њеїово привољевање небеском царству...

Уз пропаїанду, упоредо су ишле и претње британске владе. Претио је и британски председник владе лично, уз наїласак да ће пропаст Југославије, ако се придружи силама Осовине, бити сиґурна и неопозива...[50]

Хтео је Лондон, тих дана, и да прекине дипломатске односе са Југославијом. Министар спољних послова, Идн, међутим, није био за предузимање таквої корака. Али је зато показао велико занимање за моїућности државної удара у Југославији.[51]

47 Главни разлог што је кнез Павле одбио да се састане са Идном највероватније да је био тај, што је у међувремену била договорена посета кнеза Павла Хитлеру (за 4. март 1941) и што су тада немачке трупе већ биле почеле да улазе у Бугарску. Види: Документа о немачкој спољној политици, Д, XII, док. 84, стр. 129.

48 Инд - Черчилу, 21.3.1941, FO 30253, P 2962/2706/92.

49 Види и: Alfredo Breccia, Jugoslavia 1939-1941, Diplomazia della neutralita, Roma 1978; Knoll, 131.

50 FO 30253, P 2855/ 2706/92.

51 FO 30253, P 2871/2706/92, Идн британском посланику у Београду, 21.3.1941.

Посебно интересовање министар Идн је показао за југословенске ратне авионе, и то знатно пре неїо што је Југославија приступила Тројном пакту и пре неїо што је дошло до пуча од 27. марта 1941. іодине.

Кад је Југославија приступила Тројном пакту, 25. марта 1941, прво што је министар Идн учинио на вест о томе, и тоі истоі дана, било је, да најхитније затражи да се сви југословенски ратни авиони обавезно пребаце у британске ратне базе. „Ви треба да предузмете све што је у вашој моћи", телеїрафисао је он британском посланику у Беоїраду, „да се југословенско ваздухопловство евакуира са свим својим авионима. То нарочито важи за ловачке апарате..."[52]

У складу са овим Идновим захтевом, требало је да се евакуише 170 бомбардера и 120 ловаца југословенскоі ратноі ваздухопловства, „најбољеї и најистренираниеї у југоисточноі Европи".[53]

Има доказа, да су се питањем југословенских авиона (у смислу њиховоі увриставања у британске ваздухопловне снаїе) Британци почели да баве још у другоі половини 1940. іодине... На томе је највише био аніажован британски ваздухопловни аташе у Беоїраду, Мекдоналд. У марту 1941. іодине он треба да је о евакуацији југословенскоі ваздухопловства „у одређеним околностима" имао више разіовора са ієнералом Бором Мирковићем... После разіовора вођеноі 20. марта 1941. са ієнералом Мирковићем, Мекдоналд је обавестио Лондон, да постоје „добри изіледи" да југословенско ваздухопловство „одиґра улоіу у корист Велике Британије, без обзира на то како ће се одвијати политичка ситуација".

Нешто ближе, Мекдоналд у свом телеїраму није рекао, али је зато упозорио своје старешине на нужност „чувања дискреције", будући да би „извесни Југословени моіли стеіи утисак, да се с њима манипулише једино у интересу британских циљева."[54]

3. Немачка и Југославија

Велики губитник у Првом светском рату, Немачка није могла одмах после 1918. године да Југославији посвети неку већу пажњу. Она је била исувише заузета сама собом, својим унутрашњим проблемима и несређеним односима са силама -

52 FO 30253, R 3029/ 2706/92.

53 Према подацима које је генерал Душан Симовић дао свом ађутанту Драгиши Ристићу, Југославија је у марту 1941. располагала са 284 бомбардерска и ловачка авиона и 80 транспортних машина. Уп. Dragiša N. Ristić, Yugoslavia's Revolution of 1941, University Park 1966, 125.

54 Извештај аташеа Мекдоналда британском министру ваздухопловства од 21.3.1941, FO 30253, P 2935/ 2706/92.

победницама, Француском и Великом Британијом. Али зато се један добар део њене штампе бавио југословенском државом, окомљујући се на њу свом жестином и проричући јој да неће бити дугог века...

„Дојче Тагесцајтунг" (Deutsche Tageszeitung) чак је југословенску државу назвао — „земљом дротара" (Rastelbinderland), а лист „Дојче цајтунг" писао је, да су „србофилски коцкари", користећи 1918. године општу пометњу, „предали Србима" Словенију, Хрватску и Босну и Херцеговину, али да је народ у овим земљама увидео шта се уистину десило, да је и против своје воље „сједињен с једним страним народом, с којим је вековима живео у непријатељству".[55]

Сама влада Немачке, пак, усредсредила је своју пажњу само на то, да докаже, да је главни кривац за Први светски рат била — Србија.

Немачко министарство спољних послова одвојило је знатна финансијска средства и ставила их на располагање мајору Алфреду фон Вегереру, оснивачу Друштва за истраживање узрока Првог светског рата. Са овим новцем покренута су и два велика часописа: „Die Kriegsschuldfrage" и „Berliner Monatshefte". У њима су објављена многа документа, али тако бирана да би се доказала апсолутна кривица Србије за Први светски рат... Међу сарадницима налазило се и више Аустријанаца, а исто тако и више Хрвата, као Стјепан Саркотић, до 1918. године поглавар Босне и Херцеговине.

И један Србин сарађивао је са фон Вегерером. Био је то др Милош Богичевић, дипломата, новинар и публициста. Он је успоставио везу са Министарством спољних послова Немачке још у време балканских ратова, а 1914. године, покушао је преко вође „Црне руке", Драгутина Димитријевића-Аписа, тамо уочи Колубарске битке, да наведе Србију на склапање сепаратног мира.[56]

55 H. Wendel, Prager Presse, 25.7.1922 (Југославија у немачком огледалу).

56 М. Богичевић је објавио читав низ публикација и књига о Србији и њеној спољној политици. Сигурно је најчитанији писац (и највише цитиран) у Европи па и у свету, кад је реч о темама из Првог светског рата и Србији. Многа документа која је он објавио потичу из архива српских установа, које су пале у руке органима Аустро-Угарске 1915-1918. Као мало ко, имао је 1920. године увида и у архивску грађу у Москви. - Изгубио је живот под мистериозним околностима, у Берлину, 1937. године. По једним тврђењима био је жртва Гестапоа, а по другим - југословенске полиције. Има и тврђења да му је главе дошао НКВД, с чијим је агентима имао блиске везе (као, на пример, са Мустафом Голубићем).

Тек тамо од 1925. године у Немачкој почиње да се обраћа већа пажња Југославији. Било је то у ствари у оном истом часу у којем се променио став сила — победница према Немачкој, и кад се на Немачку престало да искључиво гледа као на поражену државу...

Пораст занимања Немачке за Југославију („српску државу", како се једно време говорило) био је пре свега резултат самог тока прилика и потребе немачке привреде, а временом и немирења Немачке са доминантним утицајем Француске у Београду и на европском Југоистоку уопште.

Кад је Хитлер дошао на власт, интересовање Немачке за Југославију још више је порасло. Оно је постало нарочито велико када се у Немачкој прешло на превођење привреде на ратни колосек и пришло убрзаном војном наоружању, 1935. године.

За Хитлерову Немачку, у овим новим условима (после решења питања 7 милиона незапослених кроз форсирани програм јавних радова и увођење обавезне војне службе) један од главних проблема био је проблем осигурања сировина. А како је Југославија била богата баш оним сировинама које су Немачкој биле преко потребне, Немачка је желела да с њом (али и са осталим балканским земљама) успостави што тешњу сарадњу. Министар привреде, Валтер Функ, изјавио је у Београду да је Немачка „најбоља муштерија која се може замислити и то за све производе без изузетка..."[57]

И Београд је врло рано показао велико занимање за сарадњу са Немачком. И то не само на привредном, него и на политичком плану. У једном часу за политичко зближавање са овом државом нарочито је био краљ Александар. Почетком 1927. године, на његов миг, читав низ листова у Југославији објавио је серију чланака о потреби зближавања Југославије са Немачком.

Колико је краљ Александар био за повезивање Југославије с Немачком, илуструје и следећи детаљ: Кад је одржаван Византолошки конгрес у Београду, у априлу 1927. године, он је делегате Немачке на конгресу примио у посебну аудијенцију и остао с њима у дугом разговору — све с циљем да покаже колико му је стало до што ближе сарадње са њиховом земљом.

Расположење Београда за зближавање с Немачком постало је веома јако 1928. године. То Берлину, наравно, није промакло, а с посебним задовољством примљена су обавештења

57 "Политика", број од 4.10.1938.

немачког посланика у Београду да су и — „сви југословенски генерали обожаваоци Немачке".

Добром расположењу Београда према Немачкој много је допринео немачки посланик Адолф Кестер,[58] један врло паметан и окретан дипломата, левичар по својим основним политичким убеђењима. Он је гајио искрене симпатије према Србима, и у њима гледао народ који се по својим особинама може мерити са Прусима. Као ни један други посланик, он је успоставио јаке везе са водећим људима у Београду, па и са краљем Александром, који га је прихатио за кућног пријатеља...

У Берлину, радио је на стварању доброг расположења према Београду и лични пријатељ краља Александра, Живојин Балугџић, својевремени приватни секретар краља Петра и један од оних чланова „дворске камариле" који је највише допринео да престолонаследник Ђорђе буде лишен права на престо.[59]

Балугџић је био посланик Југославије у Берлину и тамо је оцењен као поуздани германофил, што је он уистину одувек и био.

Своја прогерманска осећања Балугџић није ни крио. Чак по питању репарација које је Немачка имала да плати Југославији, он је заузео пронемачки став. У том смислу објављивао је и чланке у „Политици", за које је речено, да су писани „у таквом тону да би пре могли бити објављени у Бринингговом органу 'Германија' или чак у каквом Хитлеровом националистичком листу".[60]

На успостављању што тешњих и што бољих односа између Југославије и Немачке био је ангажован и словеначки првак Антон Корошец. Године 1929. он је посетио Немачку и тамо, у свакој прилици и на сваком месту, истицао, да у Немачку долази искључиво по налогу краља Александра и ондашњег председника владе, генерала Петра Живковића, што је било сасвим тачно.

58 Из поштовања према Кестеру, кад је он изненада преминуо у Београду, краљ Александар је наложио да једна од улица у центру града, према Цветном тргу, добије његово име.

59 О Балугџићу и његовој повезаности са представницима Аустро-Угарске у Београду, до Првог светског рата, види: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, н.д., 35-46 - Балугџић је извештавао аустро-угарског посланика и о свим збивањима на двору, сукобима престолонаследника Ђорђа са оцем, краљем Петром, као и млађим братом Александром.

60 Милан Ђ. Милојевић, Бринингов брутални препад, Живот и рад, Београд 1. 2. 1932. године.

По посебном налогу краља Александра, Корошец је у Берлину, у децембру 1929, саопштио да је овлашћен да изјави, да краљ Александар неће спречавати припајање Аустрије Немачкој.[61]

Мада има мишљења, да је Антон Корошец утицао на краља Александра да се окрене Немачкој (и да се изјасни за припајање Аустрије Трећем рајху, будући да је било боље за Југославију да Немачка дође на Караванке као њен, а не као пријатељ Италије)[62] више је него извесно да је иницијатива за зближење Југославије с Немачком потекла од краља Александра. Он је сасвим реално процењивао ситуацију у Европи и рачунао је, и пре доласка Хитлера на власт, да ће Немачка врло брзо постати крупан фактор на политичкој сцени Европе.

Тврди се, да је краљ Александар с највећим нестрпљењем очекивао резултате избора у 1933. години, на којима је победио Хитлер са својом Националсоцијалистичком радничком партијом (NSDAP). Наводно, он целе ноћи није тренуо, непрестано телефоном примајући вести о резултатима избора...

Васа Чубриловић мисли, да велико занимање краља Александра за исход избора у Немачкој 1933. године показује, „да је краљ озбиљно схватио ситуацију у Европи и да је одмеравао међународну важност доласка на власт те врсте покрета какав је био Хитлеров већ у то доба..."[63]

Због Италије, и опасности која је од ње претила Југославији, краљ Александар је желео да са Хитлером успостави што ближе и што чвршће везе. У том смислу давао је и одређене инструкције посланику Југославије у Берлину, Живојину Балуџићу... Већ 4. марта 1934. године Балуџић је имао један дужи разговор са новоизабраним канцеларом Немачке, Адолфом Хитлером. Тај разговор се тицао у првом реду немачко-југословенских односа. Полазница Живојина Балуџића у разговору с Хитлером била је, да је „дуга љубавна веза с Француском уморила Југославију,"[64] а затим, да је Италија постала несносна са својим претњама и активностима које су имале за циљ разбијање југословенске државе. Како је Балуџић изнео у свом извештају, од 13. марта 1934, југословенском министру спољних послова, он треба да је краљу Александру послао посебан извештај, с посебном шифром која је била уговорена између њега и краља. Хитлер је показао велико разумевање за проблеме Југославије и понудио је — „лепе ствари". Те „лепе ствари"

61 Уп. Вук Винавер, Почетак немачке оријентације старе Југославије, Историјски записи, 3-4, Титоград 1977, 795-796.

62 Исти, ЈИЧ, 1-4, Београд 1986, 123-141.

63 Т. Анђелић, Три Југославије Васе Чубриловића, н. извор.

64 Архив Југославије, Дипломатска грађа, ЛП, I - 12, 242.

односиле су се, између осталог, на економске концесије и подршку Југославији против италијанског блока.

Једино што Хитлер није прихватио, био је Балугићев предлог да Немачка одмах закључи пакт о пријатељству са Југославијом.

Своју реч, која се тицала економских концесија, Хитлер је убрзо и одржао. Већ 1. маја 1934. године Немачка је потписала са Југославијом тровински споразум, по којем је Југославији за њену робу била заиарантована виша цена него што је била она на светском тржишту... У овим условима, Немачка је очас постала главни купац југословенске робе и југословенских сировина (У 1935. години, немачки увоз из Југославије премашивао је 750 милиона динара, а извоз износио нешто мање од 600 милиона динара).

На оријентацију краља Александра према Немачкој, и Хитлеру у првом реду, утицао је и извештај кнеза Павла, који је у марту 1933. године посетио Минхен и тамо се срео са многим личностима од имена и угледа. По сазнањима кнеза Павла, Хитлер је учинио већ у то време велику услугу Југославији, сломивши сепаратисте у Баварској и спречивши на тај начин стварање блока Баварска-Аустрија-Мађарска-Хрватска, у шта је краљ Александар био упућен и чега се уистину бојао.

Свакако и зато што је хтео да се и лично увери у стање у Немачкој по доласку Хитлера на власт, али и да види сме ли да се „откачи од француског лонца", краљ Александар је у августу 1933. године и сам отпутовао у Немачку, у Минхен — у пратњи краљице Марије и већ у немачке прилике упућеног кнеза Павла.

Какве је утиске краљ Александар стекао у Немачкој, до у детаљ није познато. Али се поуздано може рећи да ти утисци нису били лоши. Да је било другојачије, више је него извесно да министар спољних послова, Богољуб Јевтић, по повратку краља Александра с пута, не би изјавио немачком посланику у Београду, да Југославија има више поверења у Хитлера него у Вајмарску Републику.[65]

Добро обавештена о свему што се тицало односа Југославије и Немачке, и посебно што се тицало става краља Александра према новом стању у Немачкој, британска дипломатија је закључила — да је краљ Александар одушевљени „ентузијастичан Хитлеровац", што је свакако била неоснована, а у сваком случају једнострана и преувеличана оцена.

65 Уп. Вук Винавер, Југославија и Француска између два рата, н.д., 244.

Таква оцена могла је да важи само за Живојина Балугића, који се није устручавао ни да изјави, да „сто пута више волимо Хитлера него Мусолинија".[66]

Пошто окретање Југославије према Немачкој није Великој Британији у то време никако ишло у рачун, Лондон је предузео многе кораке да би краља Александра одвио од Хитлера. Преко британског посланика у Београду на краља је вршен веома јак притисак да се окане веза са Хитлером, и да се уместо с њим зближи са Мусолинијем, и да се определи за европски блок који се, како је истицано, залаже за status quo и очување постојећег поретка у Средњој Европи.

Краљ Александар, међутим, није био човек склон попуштању под притиском. Још мање се он могао тек тако одвратити од онога што је једном закључио да је исправно... Без многа околишења он је британском посланику рекао да је за Југославију незамислива италијанска власт над Аустријом и, затим, да ће Југославија, ако већ треба да бира између италијанске и немачке Средње Европе, изабрати немачку.

Иако је више него извесно да је британска дипломатија грешила у својој оцени да је краљ Александар — одушевљени — „ентузијастичан Хитлеровац", не би се ипак могло казати, да су краља Александра нацисти остављали равнодушним својом снагом и својом организацијом. И управо у томе треба да се налази објашњење за његово настојање да о њима што више сазна. Међу онима од којих је он тражио информације о нацистима налазио се и немачки посланик у Београду, фон Хасел, који није био хитлеровац,[67] а у којег је имао велико поверење, али ипак не тако велико као у његовог претходника, др Кестера.

Како је фон Хасел све изјављивао краљу Александру, нацизам је био „елементарни народни покрет", који је настао као последица француске политике и немачког разочарења после изгубљеног рата...

По погибији краља Александра, 1934. године (и преузимања државног кормила од стране кнеза Павла), иницијативе које је он

66 Исто, 260.

67 Улрих фон Хасел (Hassel) припадао је групи завереника окупљених у удружењу „Митвохгезелшафт" (Mittwochgesellschaft), које је планирало обарање Хитлера с власти уз помоћ Велике Британије. — Био је повезан са генералом Глезом фон Хорстенау, који је од априла 1941. службовао у Загребу, и заједно с њим осуђивао је злочине усташа над Србима. — Оставио за собом значајне забелешке које су објављене у Цириху 1946 (U. fon Hassel, Vom anderen Deutschland, aus den nachgelassenen Tagebüchern 1938-1944).

предузимао на широком плану, у циљу повезивања Југославије с Немачком, уплавном су замрзле. Али нису заборављене, ни у Берлину, а ни у Београду.

Лично Адолф Хитлер био је, 1936. године, одлучно за то, да се настави са напорима на политичком зближавању Немачке и Југославије, практично да се настави тамо где се стало у часу атентата у Марсељу. На овакав став Хитлера утицало је, на једној страни, формирање осовине Берлин-Рим (20. 10. 1936), а на другој — настојање Велике Британије да Југославију што чвршће веже за себе и да, између осталог, од Београда добије право на употребу југословенских поморских база за случај рата са Италијом.

На челу владе био је тада Милан Стојадиновић, који је врло реално процењивао снагу Немачке, и Хитлера лично. Полазећи од тога да је за Југославију најбитније да се не нађе у ратном вртлогу (и да Југославија конфликт са Италијом може избећи само ако се приближи Немачкој) он је Хитлеру пошао у сусрет и пружио му уверавања, да Југославија неће ни у каквим околностима приступити некој коалицији против Немачке (што је својевремено говорио и краљ Александр) и да Југославија и Немачка неће никад више бити противници.[68]

Кад је Стојадиновић ово саопштио Хитлеру, вођ Трећег рајха био је више него задовољан. И за узврат, он је изјавио, да за сукобе између Немачке и Србије у прошлости кривица искључиво пада на Хабсбурговце, који су вукли Немачку за собом.[69]

Уз нагласак, да Немачка у Југославији, и на Балкану у целини, има само економске интересе, и да је управо из економских разлога заинтересована за његову консолидацију, Хитлер је препоручио југословенско-мађарско зближење и, с тим у вези, указао на потребу што бољег поступања са мађарском националном мањином у Југославији.

Изјавио је, осим свега, да би био спреман да се обавеже да ће Немачка војно интервенисати ако би се Мађарска усудила да повреди југословенску границу.[70]

Као и Немачка, и Италија је у ово време била веома заинтересована за сређивање односа између Југославије и Мађарске. Проблем, онај главни, међутим, представљала је

68 Види и: Војислав Ј. Вучковић, Политика Осовине према Југославији (1936-1941), Београд 1954, 27.

69 Милан Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н.д., 453-454. — Како Стојадиновић наводи, Хитлер је, кад се била повела реч о Хабсбурзима, и могућности њиховог повратка на престо, рекао следеће: „Ја ћу муњевитом брзином сломити сваки покушај да се Хабсбурзи врате у Беч и у томе нико неће бити у стању да ме спречи".

70 Документа о немачкој спољној политици, н.д., серија Д, вол. V, док. број 149.

влада Мађарске, која се није устручавала да изјави, да Стојадиновић не ужива њено поверење, јер води — „дволичну политику".

Што се тиче самог Стојадиновића, он је био за споразум са Мађарском, али није пристајао да испуни захтев њене владе, да се Југославија обавеже да ће остати „незаинтересована" у случају да Мађарска дође у сукоб са једним од својих суседа.[71]

У међувремену, 12. марта 1938, спроведен је — „аншлус". Немачке трупе умарширале су у Аустрију и припојиле је Рајху. Стојадиновић је одмах Немцима ставио до знања, да то влада Југославије подржава. Известио их је, истовремено, да је одбио позив француске владе да учествује у протесту против присаједињења Аустрије Немачкој.

У Берлину је то добро примљено, тако добро, да је министар спољних послова Немачке, фон Рибентроп, сматрао за потребно да понови своју ранију изјаву, да Немачка нема никаквих циљева изван Аустрије и да ће југословенска граница у сваком случају остати нетакнута.

У свом обраћању југословенској влади, фон Рибентроп није пропустио да истакне, да је и сам Хитлер, у говору у Грацу, 3. априла 1938, изјавио, да је срећан што је Немачка добила границе које је „ослобађају бриге да их обезбеђује војском".

Сасвим другојачије него у Београду гледало се у Риму на припајање Аустрије Немачкој, свеједно што је Немачка у то време била савезник Италије. Министар спољних послова Италије, гроф Ћано, у разговору са представником Југославије, Бошком Христићем, није крио своје незадовољство због тога, сматрајући да би као контра-меру, а ради заштите од Немачке, требало формирати једну „хоризонталну осовину", Рим-Београд-Будимпешта-Букурешт-Варшава.

Ни Мусолинију лично није било по вољи што је Немачка ушла у Аустрију, поред осталог и због страха да би у новим условима могло доћи до једног немачко-југословенског савеза. Колико је његов страх управо од овога био велики, види се и из тога да је он дао налог да се хитно изради елаборат о утврђивању италијанске границе како према Југославији, тако и према Немачкој.

71 Мађари су закључењем уговора о пријатељству са Југославијом, у ствари хтели да забију клин између Југославије и Чехословачке. Види: Ј. Б. Хоптнер, н.д., 200-201.

На другој страни, Мусолини је сматрао да би по Италију било од велике користи ако би што пре поправила своје односе са Југославијом, ако би Југославију што више привукла себи, а удаљила је од Немачке.

Један од разлога што је Мусолини хтео да продуби везе са Југославијом била је такође његова жеља да трајно реши питање Албаније. Без договора са Југославијом, према којој је Немачка постала толико благонаклона, он се на то, међутим, није усуђивао. Према забелешкама грофа Ћана,[72] он и Мусолини сложили су се, да се „албанска акција" сме предузети само под условом да се са Београдом постигне споразум на следећој основи: 1) исправка југословенске границе, 2) демилитаризација албанске границе, 3) војни савез, 4) давање чврстог обећања Југославији да ће јој се пружити подршка за добијање Солуна.

Кад је допутовао у Београд, у јануару 1939. године, гроф Ћано је, у разговору са Миланом Стојадиновићем, отишао и даље — предложио је, како то тврди Стојадиновић,[73] да се територија Албаније подели између Италије и Југославије...

За разлику од кнеза Павла, који није уопште желео да се број Шиптара у Југославији повећава,[74] Стојадиновић је налазио да би подела албанских територија била од користи по Југославију. Престала би трвења са Италијом због Албаније, а што је најглавније — Косово и Метохија престали би да буду стална жаришта немира и главобоље са Шиптарима.

У много чему, заправо у свему најбитнијем, Стојадиновићева размишљања у погледу поделе Албаније између Италије и Југославије подударала су се са рефератима израђеним на ту тему у министарству спољних послова — 30. јануара и 3. фебруара 1939. године. Били су то реферати о Албанији књижевника Ива Андрића, тадашњег Стојадиновићевог првог помоћника, и Ивана Вукотића. И у једном и у другом реферату пледирало се за поделу Албаније, између осталог и због потребе „стратегијског осигурања Црне Горе и Косова". Како је Андрић истицао, „поделом Албаније нестало

72 Ćano, Dnevnik, Zagreb 1948, 28-31.

73 Милан Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н.д., 517.

74 Ј. Б. Хоптнер, н. д., 35.

би привлачног центра за арбанашку мањину на Косову, која би се, у новој ситуацији, лакше асимиловала..."[75]

И Андрић и Вукотић нарочито су наглашавали важност прикључења Скадра југословенској држави, и то како „из моралних, тако и економских разлога".

За припајање Скадра Југославији безрезервно се изјаснио и патријарх Српске православне цркве, Гаврило Дожић. „То би било славно", рекао је он Милану Стојадиновићу. „Ја бих у томе случају са Вама заједно, на челу наших трупа, ушао у негдашњу престоницу Ивана Црнојевића..."[76]

Стојадиновићу није било „суђено" да оствари свој договор са грофом Ћаном о подели Албаније. Само неколико дана по Ћbecовом повратку у Италију, пала је Стојадиновићева влада — што је изазвало прави шок у Риму. Ћана и Мусолинија није могла умирити ни порука кнеза Павла да се одласком Стојадиновића са власти ништа не мења, да све остаје по старом и, посебно, да о некој промени става Југославије према Италији не може бити ни говора. Они су закључили да је уклањање Стојадиновића акт директно уперен против Италије и вратили су се својим старим плановима, везаним за уверење да се Југославија мора разбити...

У новонасталим приликама у односима између Италије и Југославије, у Рим је, 9. марта 1939. године, стигао повереник вође Хрватске сељачке странке, Влатка Мачека, гроф Бомбелес,[77] са поруком — да Мачек жели да се што пре формира независна хрватска држава са италијанским принцом на челу, а ако не то, онда да та самостална хрватска држава уђе у персоналну унију са Италијом.

Пошто је Рим показао велико интересовање за Мачеков предлог, овај је, 20. марта, послао новог изасланика у Рим, инжењера Карнелутија — са конкретним планом акције. По том плану требало је да Мачек одмах затражи од Београда аутономију за Хрватску, а ако би био одбијен

75 Уп. Богдан Кризман, предговор књизи Ј. Б. Хоптнера, 35-36.

76 М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н. д., 518.

77 Гроф Bombelles био је велепоседник у Хрватској, кумче Франца Фердинанда и лични пријатељ краља Александра, којем је достављао разне информације, између осталог и о усташама. Био је, међутим, повезан и са усташким покретом, али га је Павелић открио као "југословенског агента" и о томе обавестио грофа Ћана, наводећи да подаци о Бомбелесу потичу од немачке службе која се била увукла у "српски главни стан" (Види, Дневник грофа Ћана, 247, као и Walter Haden, Die geheime Front, Linz 1950, 209-210). - По доласку на власт, у априлу 1941, Павелић је Бомбелеса одмах ухапсио и без суда дао убити. Тако је поступио и са др Манком Gagliardijem, који га је својевремено и начинио вођом усташког покрета. Види и: Josip Horvat, Zapisci iz nepovrata, н. д., 307.

имала се дићи буна и Хрватска проћласити независном државом, која би затим ступила у персоналну унију са Италијом.[78]

Како је, у међувремену, влада Немачке саопштила Риму[79] *да ће се она, ако се икад постави хрватско питање, држати потпуно незаинтересовано и препустити Италији да ја она реши, Мусолини је сматрао да му више ништа не стоји на путу да оствари своје планове у погледу Хрватске. Као прво, издао је налог да се издвоје знатна новчана средства за финансирање побуне у Хрватској. У вези с тим, гроф Ћано и Мачеков изасланик Карнелути сачинили су и писмени споразум...*[80]

У исто време, Мусолини је наредио да се формира посебна армија за упад у Југославију, а да се усташка организација и у Италији и у Југославији стави у приправност...[81]

Према плановима Италије, да Југославију разбије, Немачка се држала једном на један, а други пут на други начин. Било је момената кад је Немачка чак и тражила од Италије да са Југославијом „рашчисти“,[82] а било је опет тренутака када је она одлучно и најодлучније била против таквог решења. Такав је случај био с почетка 1940. године, када су Мусолинија, како је писао гроф Ћано у свом дневнику,[83] „сврбеле шаке да посегне за Хрватском, Далмацијом и јадранским острвима“. Тада се Немачка томе енергично супротставила. Из Берлина је поручено Мусолинију да — држи даље руке од Балкана![84]

Све тамо до пред Хитлерову одлуку да нападне и раскомада Југославију, у марту 1941. године, за разлику од Италије, Немачка није показивала неко иоле значајније занимање за сепаратистичке покрете у Југославији. Сасвим поуздано може се рећи, да Немачка никад није поклањала неку већу пажњу ни усташама, поготову после атентата на краља Александра у Марсељу. Колико се зна, и из одговарајућих

78 Дневник грофа Ћана, 51. - Према Ј. Б. Хоптнеру, н. д., 159-160, Мачек је после Другог сетског рата преговоре Карнелутија покушао да представи у сасвим другојачијем светлу. По Мачековом тврђењу, он инж. Карнелутију није дао никакав налог за вођење преговора са Ћаном, по најмање у вези са евентуалним дизањем побуне у Хрватској. Он је желео да преко Карнелутија само сазна шта су се Ћано и Стојадиновић договорили...

79 Документа о немачкој спољној политици, н.д., серија Д, VI, док. 15, 45, 55, 94 и 144.

80 Види и: Ј. Б. Хоптнер, н.д., 161.

81 Исто.

82 Исто, 179.

83 Дневник грофа Ћана, 234, 331-332.

84 Документа о немачкој спољној политици, н.д., серија Д, IX, док. 245, 323 и 328.

докумената види, само су две институције одржавале неке везе са усташама и биле спремне да подрже њихову организацију у Немачкој (у Берлину).[85] *Била је то служба Националсоцијалистичке странке за одржавање веза са иностранством, којом је руководио Алфред Розенберг,*[86] *и војно-обавештајна служба Врховне команде немачке војске. Представник Врховне команде, кад се 1933. године поставило питање протеривања усташа из Немачке, извесни мајор Фос (Voss) изнео је — да је Врховна команда заинтересована за усташе зато што су јој они извор драгоцених информација и што ће они, у случају рата, у којем ће се Југославија сигурно наћи на страни непријатеља Немачке, као противници југословенске државе бити немачки савезници.*[87]

Не уважавајући аргументе ни војно-обавештајне службе нити пак Алфреда Розенберга, министарство спољних послова, заправо министар Рибентроп лично, инсистирало је да се против усташке организације у Немачкој предузму оштре мере — у интересу одржања добрих односа са Југославијом.

Кад су распре око усташа достигле врхунац, у све се умешао Адолф Хитлер. Он је дао за право министру спољних послова Рибентропу, а идеологу своје партије Розенбергу, поручио - да је он, Хитлер, принципијелно против тога да се политичким емигрантима (било које врсте) даје превелики значај.[88]

После убиства краља Александра, немачка полиција, за разлику од аустријске, на пример, повела је опсежну истрагу, да би утврдила, између осталог, а на захтев југословенске владе, када су све и где у Немачкој боравили водећи усташки прваци — Анте Павелић, Миле Будак, Бранимир Јелић, Иван Перчевић, и други. У току ових истражних радњи немачка полиција ухапсила је Младена Лорковића, каснијег министра спољних послова НДХ.

Велика ревност немачке полиције у испуњењу молбе југословенских власти за предузимање оштрих мера против усташа, протумачена је и као настојање немачке владе да

85 Усташе су 1933. године у Берлину имале и свој биро за штампу, којим је руководио др Бранимир Јелић. Тај биро био је у ствари усташки центар, и у њему су више пута боравили, кад краће а кад дуже, Анте Павелић и Еуген Кватерник.

86 Као идеолог Националсоцијалистичке партије, Розенберг је имао велики утицај на разне установе у Немачкој, између осталог и на полицијске органе. — После Другог светског рата осуђен на смрт као ратни злочинац.

87 Уп. Документа о немачкој спољној политици, н.д., серија Ц, вол. II, док. 43.

88 Исти извор, серија Ц, вол. II, док. 92.

Посебну ɡрупацију на политичкој сцени, и мање-више фронт за себе, представљали су такозвани интеɡралисти, интеɡрални Јуɡословени, они који нису хтели да „обнове прошлост", већ да, „користећи се њеним науком, оставе потомцима зɡраду трајнију и јачу неɡо што је била иједна државна творевина наших старих".[30]

Интеɡралисти су се залаɡали за „једну и недељиву" Јуɡославију, за „јединство — не централизам", и били су подједнако против и „великохрватске и великосрпске политике".

Као што су били за јединствену јуɡословенску државу, интеɡралисти су били за једно државно име — Јуɡославија, видећи у увођењу тоɡ имена, до чеɡа ће и доћи одлуком краља Александра, „прву етапу ка посвемашњој унификацији".

Таква каква је била политичка сцена, такав је био и политички живот: „бучан, безначелан, разоран". Како је писала „Нова Европа", политички живот је већ у првим ɡодинама постојања јуɡословенске државе привлачио само оне којима је доносио личне користи, и био је такав да је „лиферовао политичке аривисте и кепеце готове на све компромисе и све режиме, убијао веру у начела и слабио јавни морал".[31]

За главне актере на политичкој сцени, у „Новој Европи" је речено, да су у много случајева то били људи за које је држава била „синоним партије, сервилност синоним дисциплине, клеветање синоним борбе".

Услед свеɡа овоɡа, владала је партијска разузданост, „трговало се принципима", ширио се племенски шовинизам, „опадао ɡлед државе и помрачивала љубав према јединству".

Посебна невоља лежала је у томе, како је још писала „Нова Европа", „што се ɡруписање у партије није вршило по проɡрамима и убеђењима већ по личним интересима и разним другим побудама", и што су саме партије, отуд, биле „више клике и фракције неɡо политичке организације..."

До велике, па и највеће поделе међу политичким партијама, и до избијања најжешћих сукоба међу њима, дошло је у време доношења устава, а затим по њеɡовом ступању на снаɡу.

Тај први устав донесен је 28. јуна 1921. ɡодине, на Видовдан, и зато је назван Видовданским.

30 Dr Josip Smodlaka, Naš zadatak, Nova Evropa 2, Zagreb 11. 2. 1922, 43.

31 Dr Mitković, Naš politički život, Nova Evropa, 2, 11. 9. 1922, 46.

Политичке партије из Хрватске, и политичари — Хрвати, пре свеɡа, нису за овај устав хтели ни да чују.[32] *Временом, њима ће се придружити и велики бранилац овоɡ Устава, Светозар Прибићевић — тамо у лето 1928. ɡодине, када буде склопљено савезништво између њеɡове Самосталне демократске странке и Хрватске сељачке странке, и образована Сељачко-демократска коалиција. Тада ће се из њеɡових уста чути чак и то, да је Видовдански устав, као и сам акт о уједињењу, употребљен за „утврђивање хеɡемоније бивше Краљевине Србије над свим осталим земљама и народним деловима".*[33]

За Видовдански устав, поɡотову кад ɡа је требало усвојити у Народној скупштини, најсвестраније су се заузеле обе највеће политичке странке у земљи — Радикална и Демократска партија.

Шеф Демократске странке, Љуба Давидовић, изјављивао је, да се Видовданским уставом треба да створи „храм слободе, солидарности, слоɡе и једнакости међу ɡрађанима", уз посебан наɡласак — да ће Видовдански устав дати држави „најбоље демократско уређење".[34]

Никола Пашић, вођ радикала, без чијеɡ заузимања и без чије велике већине Видовдански устав сиɡурно не би био изɡласан, у изјавама о Уставу био је умеренији од Љубе Давидовића, своɡ ɡлавноɡ политичкоɡ конкурента у Србији у то време. Али је зато био искључивији у тврђењу да је Видовдански устав право решење за стање у којем се држава налазила.

Пашићу је било ɡлавно, већ и због Хрвата, који делом нису хтели ни да дођу у Уставотворну скупштину (посланици Хрватске сељачке странке), да сузбије тврдње да Видовдански устав учвршћује — централизам најɡоре врсте.

"Наш устав не ствара централизам такав, какав се жели представити као да је створен", био је став Николе Пашића — „да се из Беоɡрада заповеда свима и свакоме, да морају сви да слушају. То није, ɡосподо. Не може бити централизам, кад сва браћа дођу у једну скупштину, заједно већају и заједно се доɡоварају како треба да створе и уреде заједно једну братску државу, која треба да постоји и која је после толико векова створена. Не може да се каже да централизам код нас постоји, кад имамо самоуправу општинску, кад имамо самоуправу окружну, кад имамо самоуправа обласних и кад поред тоɡа посланици свих крајева

32 Странка Стјепана Радића, ХСС, изишла је пред јавност, 14. маја 1921, са својим нацртом устава — Уставом Неутралне Сељачке Републике Хрватске. Тим нацртом било је, уз друɡо, предвиђено претварање јуɡословенске државе у конфедерацију, при чему су се функције заједничких тела конфедерације сводиле само на представљање државе према иностранству. Војска, финансије, порези, и тако даље — све је то било резервисано за Хрватску Републику. Уп. Stjepan Radić, Politički spisi, Zagreb 1971, 366-398.

33 Уп. „Политика", Београд, 2. 8. 1928.

34 XXI редовни састанак Уставотворне скупштине, 22. 4. 1921.

долазе још у Скупштину, која се бира општим тајним гласањем. То, господо, није централизам, то је само чување јединства државног, у односу на спољњег непријатеља...“[35]

Кад су у Уставотворној скупштини вођене најжешће расправе о нацрту устава, чула су се и мишљења, и то од појединих посланика који нису потицали из Србије, нити су пак били Срби, да је држави управо потребан један устав какав је био предложен. Тако је посланик Доминик Маци рекао, да никако не треба заборавити да се устав доноси „под страхом“ да се држава, за коју је највеће жртве поднело српско племе, не би „распалинула“ и да се у њему никако не би смео видети „израз мржње Срба према својој браћи“.[36]

По усвајању Устава, гласовима посланика Радикалне и Демократске странке, затим Југословенске муслиманске организације, Демијета, Кметијске странке и Савеза земљорадника, др Иван Рибар, који ће се и после Другог светског рата наћи на положају председника уставотворне скупштине, рекао је:

“Овај Видовдански Устав заузимаће у хисторији нашег народа, након јуначких дела српске војске, једну најсјајнију епоху. Ми још данас, као савременици, не можемо довољно да оценимо важност времена које преживљујемо, па тако не можемо да довољно оценимо и важност доношења, изгласање овог Устава. Нова генерација оцениће правилно значење Видовданског устава, као год што и ми данас правилно ценимо све оне догађаје из прошлости, који су водили нашем ослобођењу и уједињењу“.

У свему, Видовдански устав био је на снази 7 година, 6 месеци и 15 дана. Током тог времена, изменило се 17, а 14 пута је дошло до реконструкција појединих влада. Кроз кабинете је продефиловало укупно 339 министара и подсекретара...

Просечна дужина трајања једне владе износила је пет и по месеци, или 159 дана. Најдужи век имала је трећа концентрациона влада Николе Пашића (24.12.1921-16.12.1922) која је на власти остала једну годину мање седам дана, а најкраћи прва влада Николе Узуновића (8.4. - 15.4.1926) која је на власти била само осам дана.

Од свих влада само су две биле хомогене, а све остале коалиционе (8) односно концентрационе (7).

Министар унутрашњих послова мењан је 21 пут, аграрне реформе такође 21 пут, министар финансија 17, пољопривреде 19 и просвете 19 пута.[37]

35 Из говора Николе Пашића на IV редовном састанку Народне скупштине 7. јуна 1923. Уп. и: Споменица Николе Пашића, 108.

36 XXVI редовни састанак Уст. скупштине, 9. мај 1921.

37 Чедомил Митриновић, Животни кругови Хрватства, н. д., 344.

Једна од најчешћих оцена Видовданског устава гласи, да је он, изразито унитаристички, „имао као прслук да стегне све под једну јединствену кошуљу“[38] али да је, ипак, и на крају крајева, био погубан по стање у земљи, да је био главни узрочник дестабилизације државе.

Као прво, морало би се у вези са реченим истаћи, да је Видовдански устав управо био одраз несређеног стања у земљи, резултат крајње опасних прилика по државу, прилика које су биле такве да су у њима и вране вранама очи вадиле...

Без обзира на то што је био и израз нужде, како је у једној прилици рекао Никола Пашић, и био предвиђен да потраје само једно време,[39] Видовдански устав, кад се све добро процени, кад се добро размотре сви његови чланови, није ипак био творевина саздана ради угушивања општих и личних слобода. Пре свега, он уопште није угрожавао парламентарну демократију. Штавише, он јој је широм отварао врата. И док је он био на снази, парламентарна демократија је функционисала... Устав није угрожавао ни грађанске слободе, а ни националне посебности у „троименом народу“.

Посебан квалитет Видовданског устава био је тај, што је он у значајној мери ограничавао прерогативе круне...

Према мишљењу Слободана Јовановића, изнесеном тамо у 1932. години, Видовдански устав је „сваком племену“ оставио његово недирнуто посебно име, веру, азбуку и језик, али није уопште стварао могућност да се „племена“ развијају самостално у својим областима, јер је тако што сматрано за сметњу стварању јаке националне државне заједнице. На место „племенске свести“, требало је да дође „државна идеја“. А као „једно јемство да ово развијање државне идеје неће донети собом хегемонију српског племена као бројно најјачега, Видовдански устав дао је парламентаризам и самоуправу“. Како је Јовановић још рекао, творци Видовданског устава веровали су да парламентаризам и самоуправа чине немогућом било чију тиранију,

38 Milorad Ekmečić, Osnove građanske diktature u Evropi izmedu dva svetska rata, Sarajevo 1967.

39 Нацрт Видовданског устава сачинила је влада Миленка Веснића. Његову основу чинили су Устави Србије из 1888. и 1903. — Лично Никола Пашић истицао је, да је устав за државу што и за човека одело. „Одело се носи према сезони... Лети тање и лакше, зими дебље и топлије. Тако и устав треба да одговара времену у коме живимо и приликама у којима се држава налази. И устав се дадне мењати кад се покаже потреба. Ми смо донели Видовдански устав у доба велике поремећености у свету, и нездравих и несређених политичких прилика у земљи...“. Уп. dr Ivan Pavičić, Nikola Pašić i Jugoslavija, Jugoslovenski list, 291, Sarajevo, 10. 12. 1936.

па и тиранију једног племена над другим; само централизам једне апсолутистичке државе, а не и централизам једне демократске државе, могао би Хрвате и Словенце довести у потчињен положај према Србима..."[39-а]

Намере твораца Видовданског устава, већ како је то образложио и Слободан Јовановић, биле су сасвим јасне, али је њихова полазница имала једну великуману. Та мана била је заблуда о постојању народног и државног јединства Срба, Хрвата и Словенаца...

Такво јединство није ни у једном часу постојало, ни кад је држава основана, а ни потом. Сем политичких партија у Србији, оних највећих, Радикалне и Демократске странке, и једно време Комунистичке партије, њега нико није ни прижељкивао нити је радио на томе да до њега дође.

Негирајући, тамо у 1928. години, да се уопште може говорити о некаквом државном и народном јединству, Љубомир Стојановић је истицао, да су се Хрвати „груписали у један фронт као засебна целина", и да су Словенци и муслимани такође створили такве своје целине, и то од самог почетка заједничког живота.[40]

За Словенце, Стојановић је рекао, да су се они, „као мали делић велике туђе државе", трудили да од ње извуку за себе што веће користи, „па су ту идеологију пренели и у СВОЈУ државу, као што то показују њихови поступци, на пример вика о ПАСИВНОСТИ Словеније, тражење снижења железничких тарифа за тобожњи увоз хране у Словенију, и тако даље".

За муслимане, заправо за њихове аге и бегове који су имали своје представнике у Народној скупштини, Стојановић је изнео, да они брину „само о својим феудалним привилегијама..."

Незадовољство Хрвата југословенском државом, Стојановић је тумачио и тиме, што су они изгубили свога бана (који је „био само један пештански чиновник") и своју „какву такву аутономију", и што су желели да бана поново добију, а аутономију имају већу него икад пре.

У грех Срба (из Србије), онај главни, Стојановић је убрајао њихово повођење за бучним изјавама Хрвата и Словенаца за

39-а Уп. Слободан Јовановић, Политичке и правне расправе, Београд 1932, II, 393-394.

40 Љуб. Стојановић, Срби и Хрвати, Београд 1928, 3.

време Првог светског рата о државном и народном јединству и, у вези с тим, њихову склоност да мисле да југословенска држава и није ништа друго до проширена предратна Србија.

„Али", наглашавао је Стојановић, „нити је ова држава проширена Србија (она би то била да у њу нису ушли Словенци и Хрвати), нити су Хрвати и Словенци у њој у оном положају у ком су били под Аустријом".

По Стојановићу, управо због тога што су поверовали да је народно јединство стварност, Срби су и изишли с предлогом централистичког уређења као што и одговара држави коју саставља један народ. Али се „одмах показало да је народно јединство само фикција. Словенци су томе били противни, а Хрвати нису хтели ни да учествују у раду Уставотворне скупштине, и тиме су омогућили да се изгласа Видовдански устав..."

Полазећи од тога да су једино Срби остали негруписани и поцепани на више странака (и да су Срби изван Србије — „пречани", створили посебан фронт против Србијанаца) Стојановић је закључио да већ и због тога о некаквој хегемонији Срба у Југославији не може бити ни говора. Тек „кад би Србијанци повратили изгубљено поверење Срба пречана", било је Стојановићево мишљење, „а што то они једном морају повратити, и образовали један фронт према Хрватима и Словенцима, онда би према тексту и стриктној примени Видовданског устава у овој држави заиста владала хегемонија Срба. Њихову владу, као владу већине, Словенци и Хрвати као малобројнији никад не би могли оборити..." Не тврдећи да би то било добро, верујући, напротив, да би то по државу било исто тако рђаво „као и данашње стање", Стојановић је на крају рекао, да овако како ствари стоје, кад су Срби толико поцепани, илузорно је и помислити да Срби имају, односно да би могли имати какву хегемонију...

Поклањајући посебну пажњу Хрватима (у својој студији „Срби и Хрвати") Стојановић је написао:

"Хрвати се жале да су у заједници са Србима изгубили и оно што су имали пре заједнице; жале се на неравноправност и на непостављање њихових људи на више места у државној управи и војсци; напослетку, жале се на хегемонију Срба. Несумњиво је, да су они изгубили у заједници од своје какве-такве самосталности, и да то није право; али то је последица

докаже и на тај начин да она са атентатом у Марсељу нема никакве везе. Иначе, у Берлину се није крило да су постојали извесни контакти одређених немачких институција са усташама. То је признао и сам Херман Геринг, тадашњи Хитлеров први заменик. У разговору са француским послаником у Берлину,[89] он је поменуо Алфреда Розенберга, и за њега је рекао, да је, ступајући у везу са усташама, поступио — „непаметно".

У бити одбојно држање Хитлерове Немачке према усташама највише је изненадило вођу усташког покрета Анту Павелића, који је, полазећи у емиграцију 1929. године више наде полагао у Берлин него у Рим. Да би расположење Берлина према свом покрету поправио, он је 28. октобра 1936. године саставио један елаборат о хрватском питању и усташком покрету, и упутио га у Немачку, у уверењу да ће он бити достављен Хитлеру.

У овом свом елаборату, Павелић је покушао да докаже постојање „идеолошког заједништва" усташтва и националсоцијализма, као и то — да су Хрвати по традицији пријатељи Немаца и да би они били први који би са Немачком устали против версајских диктата.

Уз многе комплименте националсоцијализму и Хитлеру лично, Павелић је у свом експозеу изнео и то, 1) да Хрвати нису уопште словенског него готског порекла, 2) да су главни непријатељи Хрвата, уз Србе, масони, Јевреји и комунисти, који су својим бољшевизмом заразили не само све српске интелектуалце, него и велики део српског народа.

Што се тиче готског порекла Хрвата, Павелић није саопштавао ништа ново. О томе се у Немачкој и у Аустрији говорило и писало још пре Првог светског рата. И то навелико...[90]

Супротно Павелићевом очекивању, његов реферат остао је без икаквог ефекта. Он заправо није ни допро даље од писаћег стола једног референта у Институту за пограничне и иностране студије...[91]

Хазардер, али и крајње рационалан у политици, Хитлер је, и кад је Југославија била у питању, имао одређена мерила од којих никад није одступао. А по тим његовим мерилима, оно што је доносило највећу непосредну корист, то је било и најбоље...

Држећи се својих критерија, он није хтео да квари своје односе са Југославијом не само због усташа, него ни због „Збора", пронацистичке организације Димитрија Љотића у Србији.

Евидентна је чињеница, да влада Немачке, тамо у 1938. години, на Хитлеров захтев, није дозволила да се у месечнику Националсоцијалистичке партије („Der Weltkampf") објави један чланак о „Збору", у којем се, поред другог, истицало његово сродство са националсоцијализмом.[92]

Веома заинтересован за Југославију, за њено везивање за Немачку, Хитлер је, и то је евидентна чињеница, изузетно био спреман и на одређена попуштања. Само се тако може објаснити његово мирење са одлуком Београда, у пролеће 1939. године, да не приђе ни Осовини, нити пак Антикоминтерни...

Једино с чиме Хитлер ниподошто није био спреман да се помири кад је Југославија била у питању, било је њено повезивање са Великом Британијом. Сваки, па и најмањи знак да Београд нешто предузима у том правцу, бацао га је у велике бриге и изазивао код њега највеће моралне сумње...

Лично склон кршењу речи, кад би то било у интересу политике коју је водио, и кад би то било корисно по циљеве које је желео да оствари, Хитлер се највише плашио да би његови партнери, с којима је нешто био утаначио, моғли показати задату му реч, односно једноставно речено, преварити га.

После посете кнеза Павла Берлину (у јуну 1939), када је само за декорације потрошено 30 милиона марака, Хитлер је помислио да га и кнез Павле вара, и да су његова уверавања, да је Југославија решена да остане на строгом курсу неутралности, само пусте фразе.

Непосредан повод да Хитлер дође до овог закључка био је изненадан пут кнеза Павла у Лондон, а пре тога — гласови да Француска и Британија нуде Југославији војне кредите и да Југославија пребацује своје резерве злата у Лондон.

89 Уп. Francois-Poncet, Souvenirs d'une ambassade à Berlin, Paris 1946, 217-219.

90 Види и: Dr Ludwig Gumplowitz, Die politische Geschichte der Serben und Kroaten, u: Politisch-anthropologische Revue, I, 10, 1903.

91 Оригинал Павелићевог експозеа налази се у Политичком архиву у Бону, фонд Југославија, Бд. 3 (Aktenbestand Büro Staatssekretär). — У министарство спољних послова експозе је стигао тек почетком априла 1941, кад је припреман напад на Југославију. Тада је и одштампан у ограниченом броју примерака за службену употребу одређених немачких надлештава.

92 Љотић је као вођ "Збора" био жестоки противник Милана Стојадиновића. - Како истичу Ladislav Hory i Martin Broszat (Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945, Stuttgart 1965, 30) Љотић је са својом организацијом уживао углавном подршку вођства немачке националне мањине у Југославији и у извесној мери неких одељења за пропаганду NSDAP. Органи немачке владе избегавали су сваки контакт са њим. - Што се тиче забране објављивања чланка о "Збору" у листу "Der Weltkampf", Хори и Бросат су мишљења, да је на то можда утицао и један извештај немачког посланика из Београда, да се у Београду још од 1937. године много говори о финансијској помоћи "Збору" од стране Немачке...

Посебно је Хитлера погодио пут кнеза Павла у Лондон. У тој чињеници он је хтео да види, и видео је, само једно: покушај вођства Југославије да га изиђра, да се здружи са Великом Британијом против Немачке, „али без давања публицитета..."[93]

Упркос свим сумњама у вођство Југославије, и кнеза Павла у првом реду, Хитлер ипак, све до војног пуча у Београду, 27. марта, није губио наду да ће Југославију моћи да „неутрализује" и сачува је као целину која ће служити интересима Трећег рајха. Али кад је дошло до државног удара у Београду, свему томе дошао је крај. У трену, такорећи, већ на прву вест о превратy, он је донео одлуку да Југославију уништи као државу... Како се све тврди, ту и такву одлуку он је донео и из — сујете. Хтео је да Београду врати „жао за срамоту"...

Према многим мишљењима, одлука о разбијању Југославије била је једна од највећих Хитлерових грешака уопште, јер је све могло да прође и без тога. Немачка је без рата могла и од владе образоване у Београду после пуча да добије све што је желела и да без страха од компликација са Југославијом, уистину тада неспособне за озбиљнији рат, своје армије упути на Исток...

Полазећи од овог, неки историчари у иностранству закључили су да су Хитлеру „недостајале неке категорије политичког размишљања"[94] и да је он, одлучујући се напречац за разбијање Југославије, дејствовао супротно својим основним принципима — да мале државе на разбија и не припаја их Немачкој, већ да их, шећером и корбачем, учини послушницама Немачке.[95]

Са Хитлеровим ставом, да Југославију после пуча треба обавезно и по сваку цену уништити као државу, нису се слагали многи у Немачкој, па ни један од најближих његових сарадника, Херман Геринг, о чему говори у свом тајном дневнику генерал Глез фон Хорстенау.[96] *Али Хитлеру рећи - НЕ, није се нико усуђивао.*

93 Хитлерова изјава мађарском министру спољних послова, Чакију, од 8.8.1939. Документа о немачкој спољној политици, н.д., серија Д, VI, док. 1097.

94 Уп. Hans Buchheim, Der Führer ins Nichts, Grote 1960, 6.

95 О Хитлеру као "опаком и врло рационалном политичару", види и: A. J. P. Taylor, The Origins of the Second World War, London 1961, 225.

96 Види и: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, н.д., 78-79.

Тако је испало, по речима немачког генерала Герлица (Görlitz), да је Југославија разбијена, а да на њено место није дошла једна нова државна организација која би била добро уређена, што је имало за последицу повратак на раније раздробљеност на различите народности и етничке групе.[97]

Према неким тумачењима у југословенској историографији, Немачка је „комадањем Југославије" хтела да постигне пре свега два циља: прво, да задовољи аспирације својих савезника (Италије, Мађарске, Бугарске) на југословенске територије, како би у њима имала што поузданији ослонац за рат са Совјетским Савезом, и друго, да распали националне борбе и шовинистичке обрачуне, нарочито између Срба и Хрвата, чиме би се „онемогућио или свео на минимум отпор окупатору, с којим је Хитлеров штаб рачунао од самог почетка априлског рата".[98]

97 Görlitz, W., Der zweite Weltkrieg, II, 123.

98 Ј. Марјановић, Прилог изучавању југословенства у устанку 1941, ЈИЧ, 1, Београд 1962, 33-44.

Глава осма

ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ

1. Политичке странке и њихови програми

Мало је европских држава између два светска рата имало тако шаролику и тако „пренасељену“ политичку сцену као што је био случај са Краљевином СХС, односно Краљевином Југославијом. „Странака и странчица“, речено је једном у Народној скупштини, „има толико колико наша земља има река, потока и поточића...“[1]

На првим изборима, одржаним 28. новембра 1920. године, учествовале су 23 странке.[2]

Све те „странке и странчице“ несметано су, сем у време личног режима краља Александра, могле да развијају своју активност. Оне су потпуно слободно могле да бране своје идеје, да изражавају своја становишта, да заступају своје програме и пропагирају њихову примену,[3] чак и онда кад ти програми нису били у складу са општедржавним интересима...

1 Посланик Антóн Новачан, 27. редовни састанак Народне скупштине, 26. 2. 1937.

2 Радикална странка Николе Пашића освојила је 91 мандат, Хрватска пучка сељачка странка — 50, Југословенска демократска странка — 92, Комунистичка партија — 58, Социјал-демократска — 10, Народно-социјалистичка — 2, Савез земљорадника и Самостална кметијска странка — 39, Словенска људска странка — 14, Хрватско-пучка и Буњевачко-шокачка — 13, Југословенска муслиманска организација — 24, Хрватска тежачка (Народни клуб) — 7, Џемијет (Национална турска организација) — 8, Хрватска заједница — 4, Хрватска странка права — 2, Српска народна организација — без добијених мандата, Либерална странка — 1 мандат, Прекомурска господарска организација — без мандата, Чешка странка — без мандата, Независна муслиманска странка — без мандата, Муслиманска народна странка — без мандата, Републиканска странка — 3 мандата, Ратничка странка — без мандата, Иванстраначка листа А. Трумбића — без мандата.

3 Уп. Бранко Петрановић, зборник Стварање југословенске државе, Београд 1989, 43.

У условима парламентарне демократије, политичке партије могле су без последица износити и она становишта о унутрашњем уређењу државе, која су била супротна гледиштима владајућих снага, изузев кад су у питању биле превратничке намере.

Што се тиче лидера политичких партија, они би се могли поделити у три главне групе: у прву групу спадали су они политичари који су били за заједничку државу, у другу — они којима заједничка држава није никако одговарала, а у трећу — политичари који су југословенску заједницу прихватали само као нужно зло, и за одређено време.

У прву групу, са ретким изузецима, спадали су политичари са територије Србије. То су, пре свега, били искусни политичари и државници, који су имали иза себе јаке партијске организације, били прекаљени у страначкој борби и често уживали углед народних трибуна.

По својим основним ставовима, искреном опредељењу за југословенску државу, у прву групу спадали су и лидери српских политичких партија из Војводине, Хрватске и Босне и Херцеговине.

У другој и трећој групи налазили су се у већини хрватски, словеначки и муслимански политичари. Ови последњи, међутим, из чисто тактичких разлога, на речима су били за Југославију. Они су и својој партији, формираној на верској основи, дали југословенски назив — Југословенска муслиманска организација.[4]

Политичари и лидери странака који су се појавили на политичкој позорници после 1918. године, представљали су скуп људи сасвим различитог кова, различитог васпитања и сасвим различитих погледа на државу и парламентарну демокртију. Они су се често, па и најчешће, обрачунавали између себе као да су крвни непријатељи, а не политички противници, неједномишљеници.

За странке којима су они припадали или на чијем су се челу налазили, важило је исто. И оне су, а пре свега у Србији, водиле између себе љуту борбу.

4 Види и: Atif Purivatra, Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkim odnosima u Jugoslaviji, Sarajevo 1974.

Политичке странке у Србији гложиле су се непрестано, често ломиле врат једна другој и недопустивим средствима, и на тај начин, на једној страни, угрожавале, па и рушиле систем парламентарне демократије, а на другој — саме себи намицале омчу на врат и у крајњој линији доприносиле дестабилизацији државе, али и разједињавању српског народа, што није био случај са партијама ни у Словенији, нити у Хрватској.

У Србији, најјача политичка партија била је Народна радикална странка, чији програм није промењен после 1918. године, а који се заснивао на принципима уставности, демократизма, изборно-представничког система, владавине парламентарне већине, локалне и обласне самоуправе. Њен непрекосновени вођ, све до своје смрти, 1926, био је Никола Пашић, за кога су неки савремени историчари, сасвим нетачно, рекли да је беспоговорно служио династији Карађорђевића и да није био спреман „на било какав облик супротстављања монарху".[5]

За разлику од неких других партија, Демократске странке, на пример, Радикална странка била је чисто српска партија. Она је окупљала око себе само Србе из Србије и изван ње. У једном тренутку, међутим, за улазак у Радикалну странку показали су интересовање и неки хрватски политичари, на челу са каснијим вођом усташког покрета Антом Павелићем...[6]

Демократска странка била је нова странка — и у Србији и у Југославији. Формирана је у мају 1919. године. Била је „кћер" Демократске заједнице коју су нешто раније основале три партије из Србије — Самостална, Напредна и Народна странка[6-а] *— и Демократска државотворна странка, такође образована 1919. године, 16. фебруара, у Сарајеву — која је имала у свом саставу Србе ван Србије, Хрвате из српско-хрватске коалиције и словеначке демократе. Програм странке полазио је од идеје Демократске заједнице о јединству народа и државе, искључивао је све племенске, верске и покрајинске разлике као подлогу за политичко и административно уређење и тражио да држава буде уређена као строго уставна, демократска и парламентарна монархија, с одговорном владом и јединственим парламентом.*[6-б]

5 Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, I, 99.

6 Zvonimir Kulundžić, O vezama frankovaca i radikala od godine 1918. do 1941, Historijski zbornik, Zagreb 1964, broj 17, 311-317.

6-а Самостална странка, некадашња Самостална радикална странка, формирана 1901. године, ушла је одмах по проглашењу Југославије у Демократску заједницу, односно Демократску странку. Партнери су јој били из Србије — Напредна странка, заправо један део чланова ове странке, која је распуштена још 1895. године, а затим обновљена 1906, и Народна странка, која је настала спајањем Националне и Либералне странке, 1905. године. Ни ова странка није ушла комплетно у Демократску странку, већ само један део њених првака.

6-б Уп. Јаша Продановић, Политичке странке у Србији, Енциклопедија Стојана Станојевића, III, 453-457.

Најбитније и најкарактеристичније за политичке странке у Србији било је то, што су оне, мање-више, деловале на „бази политичких идеја и уставне идеологије“.[7] *Странака образованих на верској или националној основи — у Србији није било.*

По мишљењима изнесеним у Уставотворној скупштини, 1921. године, политичке партије у Србији, такве какве су биле (а у сваком случају су биле државотворне) имале су једну великуману: патиле су од тежње да саме решавају све, уместо да се оријентишу на стварање јединственог политичког фронта у Србији, који би могао „да наиђаси и жеље и тежње српског народа ма иде у Краљевини“.[8]

Последица свега тога, те политичке нејединствености политичких партија у Србији, била је и та, да су Срби изван Србије, како је рекао Слободан Јовановић, остали незаштићени, чак и занемарени...[9]

С обзиром на општу политичку ситуацију у целој Југославији, за коју је (пре свега у Хрватској) јавно говорено да постаје све „стрмоглавијом“ и „лудославијом“, на затрованост политичке атмосфере и настојање одређених кругова да парламентарну демократију сузбију, и суспендују, политичка сцена у Србији после 1918. све се више разликовала од политичке сцене уочи Првог светског рата.

„Предратна Србија“, рећи ће Недељко Дивац,[10] истакнути социјал-демократа, „имала је једну демократију која нам је прибавила велики углед у свету и која је оспособила српски народ за најзначајнија дела у нашој новијој историји“.

Истичући да је у покрајинама које су до 1918. биле под Аустро-Угарском „ваздух био тежак и загушљив“, а у Србији „чистији и лакши“, Дивац је рекао:

“После свршетка рата ми смо се сви надали да ће ваздух предратне Србије очистити атмосферу широм целе земље.

7 Илија Пржић, Историја социјализма у Србији (приказ књиге Драгише Лапчевића), Српски књижевни гласник, 1. мај 1922, књ. VI, број 2, 75.

8 Реч посланика др Душана Гргина, XXVIII редовни састанак Народне скупштине, 11. и 12. мај 1921.

9 Драгољуб Јовановић, Мемоари, V, 197 (Рукопис у Архиву Југославије).

10 Недељко Дивац, професор, биолог, по образовању. Написао више расправа из своје струке. Посебно се бавио проблемом наслеђа у биологији. Припадајући социјал-демократском покрету, бавио се и новинарство. Као социјалиста први пут изабран за посланика 1920. године. Преводио и социјалистичку литературу са немачког језика (Карла Кауцког, Етика и материјалистичко схватање историје).

Десило се обратно: и онај у Србији ваздух постао је тежак и загушљив“.[11]

Проблем за себе, који се јавио одмах по оснивању југословенске државе и зачетка политичког живота у њој, била је појава камелеонства на политичкој сцени — избијања на површину свакојаких аномалија.

“Ми данас“, изјавио је Милош Московљевић,[12] *посланик Земљорадничке странке у Уставотворној скупштини, „видимо пуно аномалија“. „Ми видимо да су многи највећи противници нашег уједињења постали ватрени Југословени, а с друге стране видимо људе, који су тако рећи до јуче били понизне слуге Мађара и Шваба, пред којима су пузали савијали своје кичме, да су постали највећи Срби и највећи противници југословенства...“*[13]

Што је било најгоре, и што је поштене родољубе у Србији највише пекло, али не само у Србији, камелеони у политици дошли су у прилику чак да одлучују о судбини Срба широм Југославије. Због тога је то „камелеонско време“ и названо — „новом српском Голготом“. Било је то стање, како је рекао Ђоко Слијепчевић, „у којем се распадала српска народна душа...“[14]

Конјунктуристи у политици, који су нагло избили на политичку сцену Југославије, често се извлачећи из најмрачнијих буџака у које су се у први мах били завукли, повели су, од првог часа, једну политику која није била само безначелна, него, у крајњој линији, уперена против интереса државе у целини, па и династије, коју су они иначе на речима ковали у звезде.

Својим целокупним радом, такви људи, и групе које су они водили и представљали, убијали су поверење народа у државу и давали потврду да политика може бити лишена и сваког морала.

„Сваких шест месеци“, чуло се са говорнице Народне скупштине и у 1937. години, „мењао се политички курс у земљи

11 Цитат према: Драгољуб Јовановић, Мемоари, 246 — Цитат се односи на говор Н. Дивца на политичком збору у Беодри, у Банату, 19. 11.1939.

12 Милош Московљевић, професор, лингвиста, од 1912. до 1919. боравио у Русији, по налогу српске владе, ради националне пропаганде. Радио је и на организацији добровољаца, ратних заробљеника у Русији. Издавао у Русији лист „Уједињење“. Први пут изабран за народног посланика 1920 године, као кандидат Земљорадничке странке.

13 Уставотворна скупштина, 33. редовни састанак, 19. мај 1921.

14 Уп. Ђоко Слијепчевић, Југославија уочи и за време другог светског рата, Минхен 1978, 796.

и изводили разни експерименти са партијским пактовима и споразумима, код којих је главно било ко ће коме подвалити, а не како би сви скупа унапредили земљу и народ..."[15]

У најјаче политичке странке у Југославији, од 1918. па до непријатељске окупације у априлу 1941, убрајане су већ поменуте странке у Србији, Радикална и Демократска странка, Хрватска сељачка странка — у Хрватској, Људска странка у Словенији и, такође већ поменута, Југословенска муслиманска организација у Босни и Херцеговини.

Безрезервно опредељење за заједничку државу, што није био случај са главним политичким странкама у другим крајевима, партије у Србији биле су, дуго времена, за централистичко уређење Југославије.

При опредељењу за централистичко уређење, нарочито у првим годинама постојања Југославије, партије у Србији полазиле су и од тога, да су Срби, Хрвати и Словенци три племена а један народ, и да је за све њих најбоље да постоји „јединствена држава".

Ова и оваква гледања политичких партија у Србији поклапала су се са гледањима највиђенијих Срба пред Први светски рат, на пример са гледањима једног великог научника и мислиоца какав је био Јован Цвијић. У листу Југословенске демократске лиге, основане пред сам завршетак Првог светског рата,[16] Цвијић је истицао, да „морају сваки Србин, Хрват и Словенац бити свесни да не могу имати политичке сигурности ни самосталног и правог материјалног и духовног развитка без јединствене државе. А ради ње морају се ослободити регионалних и сепаратистичких навика и предрасуда, које су се код њих развиле током историјске прошлости..."

Како су водећи радикали образлагали опредељење своје странке за јединствену државу, види се и из једног чланка Стојана Протића објављеног у „Самоуправи", 1920. године. Полемишући са загребачким листом „Обзор", Протић је писао својим бритким пером:

„При одређивању да ли да будемо за једну државу или за федерацију, у нашем конкретном случају, морамо имати у виду наш необичан положај и унутра и с поља. С обзиром на наш унутрашњи положај, федерација је у нашем случају неизводљива. Ми смо тако измешани, и племенски и верски, да се до једне поделе на федералној основи не може никако доћи а да ми не дођемо између себе у један јак и оштар конфликт".

Осврћући се на чланак „Обзора" (од 14. октобра 1920), у којем је набројано које крајеве хрватски конфедералисти желе да виде у оквиру хрватске државе, Протић је рекао, да управо то показује „да би извођење нашег државног јединства на федеративној основи било немогуће на један леп и братски начин". „За то мислим", наглашавао је Протић, „да треба и да морамо остати на идеји једне државе, с њеним природним и неизбежним постулатом једног суверенитета и изнутра и с поља, т.ј. једном сувереном законодавном влашћу, и на тој основи да тражимо задовољење онога што поједини делови народа у држави могу оправдано тражити као своје самоуправно поље рада, и што и сам интерес и правилан и здрав развитак целине захтева не везивати за центар".[17]

Као и радикали, али имајући друге циљеве пред очима, против федеративног уређења државе изјашњавали су се, узгред буди поменуто, у то исто време, 1920. године, и комунистички посланици у Уставотворној скупштини. Они су сматрали да је федеративно уређење земље „неподесно за процес бржег политичког и државног обједињавања дотада повијесним развојем удаљених југословенских земаља".[17-а] Као и радикали, и они су били за регионалне самоуправе, али се такође као и радикали, нису слагали са тим да се те самоуправне области формирају као целине на основу традиционалних или пак историјских критерија.

На крају, као и радикали, и комунистички посланици били су мишљења да су Срби, Хрвати и Словенци етнички једна нација, а да их је само „повијесни развитак раздвојио и удаљио".[17-б]

За јединствену државу била је и странка Светозара Прибићевића, основана непосредно по проглашењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Ова се странка посебно помиње већ и зато, што је њен пут био у многоме у складу са основним токовима унутрашње политике у Југославији, што значи да није био праволинијски. Мењао се правац тог пута, а све само с једним циљем — да се странци осигура учешће у власти...

Да би могла да учествује у власти, Прибићевићева странка је улазила у аранжмане час са једном, а час са другом партијом у Србији, да би се, на крају, удружила са својом највећом непријатељицом, Хрватском сељачком странком, коју је годинама најжешће и најбезобзирније нападала и сузбијала, а против њеног шефа, Стјепана

15 Реч посланика Душана Иванчевића, 24. редовни састанак Народне скупштине, 23. 2. 1937.

16 Југословенска демократска лига основана је у новембру 1918. године, у Паризу. Јован Цвијић био је њен председник. Међу оснивачима налазили су се и Велко Петровић, књижевник, Перо Слепчевић, вајар Иван Мештровић, адвокат Јулије Газари, Рудолф Ђунио, публицисти.

17 Стојан Протић, Једна држава — један суверенитет, „Самоуправа", Београд 19. 10. 1920. Види и: Ст. Протић, Уочи Уставотворне скупштине, Београд 1920, 28.

17-а Up. Gordana Vlajčić, Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje, Zagreb 1984, 94-95.

17-б Исто.

Радића, иницирала многе оштре, па и најоштрије мере, укључујући и полицијска и судска гоњења.

Основана под називом Демократска државотворна странка — у Сарајеву, како је већ казано — Прибићевићева странка је само после неколико месеци ушла у Демократску заједницу, односно Демократску странку насталу из те заједнице, да би се убрзо издвојила из ње и формирала као посебна партија — Самостална демократска странка, која је, потом ступила у сарадњу са Радикалном странком Николе Пашића...

Како истиче Јаша Продановић,[17-в] разлог што се Прибићевић издвојио из Демократске странке било је хрватско питање. Он није пристајао ни на какве погодбе са Хрватима као посебним народом. Залагао се са својом странком за одржање Видовданског устава и централистичког државног уређења.

Док је била на власти, са радикалима, Самостална демократска странка консеквентно је стајала на унитаристичким позицијама, које су у Хрватској оцењене као изразито великосрпске.[18] Са Хрватском сељачком странком водила је, све тамо до 1927, битке без пардона. А тада је, доследна свом кривудавом путу, опет једном променила правац и управо са Хрватском сељачком странком склопила мир и ушла, чак, у савез с њом, стварајући блок познат под именом Сељачко-демократске коалиције.

Све се ово догодило у часу када су и Светозар Прибићевић и Стјепан Радић већ били изгубили своје позиције у Београду.

За Србе у Хрватској, који су у ствари чинили Прибићевићеву странку, формирање заједничког блока са Хрватском сељачком странком значило је укључење у политичку акцију коју су водили Хрвати и која је објективно ишла на продубљавање и онако велике и перманентне кризе у Југославији.

Својеврсну и по много чему изненађујућу појаву на политичкој сцени Југославије представљала је Хрватска сељачка странка Стјепана Радића. Иако је учествовала на првим парламентарним изборима (за Уставотворну скупштину), она није признавала прводецембарски акт о стварању југословенске државе, уз образложење да до њега није дошло вољом хрватског народа. Циљ ове партије (и разлог изласка на изборе 1920. године) био је, да „извојује хрватску неутралну републику" у оквиру федералистички, односно конфедералистички уређене

17-в Јаша Продановић, н.д., 579.

18 Dr Ivan Perić, Suvremeni hrvatski nacionalizam, Zagreb 1976, 92.

Југославије, и тако створи услове за стварање потпуно независне хрватске државе.

У први мах, кад се Хрватска сељачка странка огласила, у Београду мало ко да је томе давао неки већи значај. Мислило се да је то странка као и свака друга, а не покрет око кога ће се, за најкраће време, окупити не само сељаштво, него безмало и цео хрватски народ.

Први који су Радићеву странку правилно оценили, били су комунисти. Они су у њој од првог дана видели покрет хрватских маса, што је уистину и био случај. И, како се види и из резолуције Прве конференције КПЈ, одржане у Бечу од 5. до 17. јула 1922. године, за њих су „ударну снагу хрватског питања" представљале сељачке масе под вођством Хрватске сељачке странке".[18-а] Од тога полазећи, они су у Бечу и заузели став да Хрватску сељачку странку треба да подрже „у борби за дестабилизацију великосрпског конципираног система власти".[18-б]

За Августа Цесарца, познатог комунистичког идеолога, већ и сама појава Радићевог сељачког покрета била је — револуција, и то пре свега „по томе што идеја републике, која је опсјела хрватско сељаштво, значи скупно име за све његове боље инстинкте и тежње. А револуција управо значи буђење бољих инстиката и нада у народу..."[19]

Владимир Бакарић, лидер хрватских комуниста после Другог светког рата и један од најутицајнијих функционера Југославије у време Јосипа Броза Тита, дао је такође високу оцену Хрватској сељачкој странци и њеним вођама, браћи Радић, у првом реду Стјепану Радићу. По његовом мишљењу, главна заслуга браће Радић и њихове странке била је у томе што су они хрватског сељака „стварно учинили политичким субјектом у Хрватској" и што су били „мајка сељачког бунта и побуна против неправде и насиља"[20]

Ствари ипак нису стајале баш тако како се изразио Бакарић. Мала и без икаквог већег утицаја до 1. децембра 1918.

18-а Gordana Vlajčić, н. д., 105.

18-б Исто.

19 Цитат према: Иван Перић, н.д., 117.

20 Nešto o nacionalnoj vitalnosti Hrvata, Nova Jugoslavija, broj 2, Zagreb 1944, 18.

године, Хрватска сељачка странка не би преко ноћи могла да постане масовна партија, да се у Хрватској, захваљујући формирању Југославије, није што-шта битно изменило, а пре свега да се нису промениле „форма политичког друштва и социјална структура".

Како је својевремено изнео један други Хрват, Првислав Гризогоно,[21] у Хрватској су се после 1918. у основи измениле социјално-економске прилике... Најбоља земља, нарочито у Славонији, Подравини, Срему, престала је да буде „домена племениташких латифундиста, домаћих, али већим делом страних. Огромни шумски комплекси у Горском котару све до Ријеке исто тако. На овим последњим, сељак, који је ту живео, знао је да ни кућа у којој ватру ложи није његова, већ кнеза Турн-Таксиса (Taxis), а ловски закон штитио је и спахијског зеца, па и онда кад је тај зец заблудио у сопствено сељаково жито".

У Хрватској и Славонији, уз све друго, до 1. децембра 1918. није било општег права гласа. Последњи избори, спроведени у 1913. години, са свега 200 хиљада бирача (пореских обвезника) нису уопште могли да усталасају широке народне слојеве без земље или пак са мало земље... Њих у Хрватском сабору у ствари није ни имао ко да представља, нити је пак могао да их представља, будући да су у Сабор улазили, и на страни опозиције и на страни владине већине, као посланици само припадници привилегованих сталежа — великопоседници, грофови, генерали, адвокати...

Широке масе у Хрватској, за разлику од тих истих маса у Краљевини Србији, биле су политички непросвећене и практично стајале су по страни од политике.

У почетку чисто сељачка, Хрватска сељачка странка је врло брзо престала да то буде. Управо Стјепан Радић (а не др Влатко Мачек, како се то понеке тврди) био је протагониста трансформације странке од сељачке у грађанску. И како је странка мењала своју линију, тако је мењала и своје име... Од Хрватске пучке сељачке странке (до 1. децембра 1918) постала је Хрватска републиканска сељачка странка, да би се, 1925. године, по аранжирању са двором и радикалима Николе Пашића, и одрицања од републиканског концепта, прекрстила у Хрватску сељачку странку.

21 Prvislav Grizogono, Ujedinjena Jugoslavija, n.d., 97.

Кад је основана, иначе (1904. године) Радићева странка била је типична „државноправна" странка. Њен саоснивач, Анте Радић, тада је говорио, да „Хрватска пучка сељачка странка јест државноправна странка прво зато, што она сама признаје, а захтева да то и други признаду, наиме да хрватски народ има право створити своју државу".[22]

У овом становишту, како то каже Иван Перић, садржан је концепт Анте Старчевића[23].

По Перићу, Радићева странка, у Аустро-Угарској, у својој националној политици кретала се у оквиру концепата које су формирале велике националне странке које су јој претходиле... Али при једном усвојеним концепцијама, она није остајала, као ни њен вођ Стјепан Радић. До распада Аустро-Угарске, она је изразито монархистичка (Хабсбурзима одана), а од 1918. — декларише се као републи-канска. Међутим, ни републиканству није остала верна...

Типично за Хрватску сељачку странку, од 1918. до 1941, било је, да је она своје циљеве настојала да оствари уз помоћ иностраног фактора. А ти циљеви били су од првог дана усмерени на стварање самосталне и што веће хрватске државе, једном кроз разбијање Југославије, а другим пут кроз њено преуређење.

У тражењу савезника и подржавалаца у иностранству, Хрватска сељачка странка није била избирљива. Њој су сви били подједнако добри, све партије и све владе, како оне које су биле заинтересоване за очување Југославије, тако и оне које су свим силама радиле на њеном уништењу.

Прву бразду на пољу тражења ослонца у иностранству заорао је Стјепан Радић одмах по формирању југословенске државе. Он је тиме хтео да хрватско питање интернационализује, да га од унутрашњополитичког претвори у међународно питање.

Стопама Стјепана Радића, после његове смрти, 8. августа 1928, пошао је његов наследник на положају вође ХСС, Влатко Мачек.

У свему као и Радић, Мачек је настојао да међународни фактор увери у то, да је борба Хрватске сељачке странке (и Сељачко-демократске коалиције нешто касније) против „хегемоније Београда" у ствари борба „и за спас светског мира, којем прети опасност баш из овог дела Европе, и то највише од београдских хегемониста и њихове доказане готовости за злочине".[24]

22 Уп. Ante Radić, Glavne misli Hrvatske pučke seljačke stranke, Sabrana djela, VII, Zagreb 1936, 27.

23 Иван Перић, н.д., 104.

24 Уп. Тодор Стојков, О спољнополитичкој активности вођства Сељачко-демократске коалиције уочи шестојануарске диктатуре, Историја XX века, зборник радова, IX, Београд 1962, 298.

Докле су Мачек и Хрватска сељачка странка (и Сељачко-демократска коалиција) били спремни да иду, показује њихов меморандум Друштву народа (у септембру 1928. године) да се делегацији Југославије одузме право да говори у име државе Срба, Хрвата и Словенаца. Јер, како је у меморандуму речено, „владајући врхови Краљевине СХС не поштују обавезе примљене приликом међународног признања Краљевине СХС да ће дати потпуну заштиту живота и слободе свима својим становницима" и јер „бивша Краљевина Србија спроводи хегемонију на територији целе Краљевине СХС".[25]

Велике наде, кад је говор о тражењу подршке код међународних фактора, вођство Хрватске сељачке странке полагало је, 1928. године, у Чехословачку, у првом реду у Аграрну странку Чехословачке, и њеног шефа, М. Хоџу.

Да би осигурао подршку Чехословачке, Мачек је, у октобру 1928, посетио Праг.

Мачековом путу у Праг, вођство ХСС дало је велики публицитет, а све с циљем да се Београду „утера страх у кости". Листу „Новости", 11. октобра 1928. године, првак ХСС Јурај Крњевић је чак и изјавио: „Кад би они у Београду знали о чему се све ради, а што ће сазнати тек онда, кад буду стављени пред готов чин, мало би се друкчије понашали него што то сада чине..."

Супротно очекивањима у Загребу, међутим, Мачеков пут у Праг није дао никакве резултате.

Као хладан туш на вођство ХСС деловало је и то, што Мачек у Прагу није успео да се сретне са шефом енглеске Лабуристичке странке, Мек Доналдом. Овај је, истина, пристао да се састане с Мачеком, али под условом да то буде у амбасади Краљевине СХС...

Сем од Чехословачке, Мачек је тражио помоћ и од Мађарске.

При повратку из Прага, Мачек се у Бечу састао са изаслаником мађарске владе, бароном Аjором. Иницијатива за овај састанак потекла је од вођства ХСС, а у свему томе био је ангажован и вођ усташког покрета, Анте Павелић, који је и пре одласка у емиграцију имао добре везе са Мађарима. Инсистирајући на томе, да се представник мађарске владе састане са Мачеком, Павелић је — према мађарским изворима — упозорио своју везу у конзулату Мађарске у Загребу, да би он, Павелић, ако се то не би учинило, изгубио сваки утицај на Мачека.[26] *Али, и без интервенције Павелића, више је него извесно да би дошло до састанка представника мађарске владе и Мачека, будући да је мађарска влада и сама имала за то велики интерес.*

25 Види и: „Политика", број од 6. 9. 1928.

26 Nemes Dezsö, A. Bethlen — Kosmany Külpolitakaja 1927 - 1931 — ben, Budapest 1964, 345. — Vidi i: Todor Stojkov, n. d., 309.

Главна тема разговора између Мачека и представника мађарске владе била је одцепљење Хрватске од Југославије. Мачек треба да је рекао, још на самом почетку разговора, да предстоји „одвајање Хрвата од Срба" и да би, у вези с тим, хтео да разјасни питање будућих граница између Хрватске и Мађарске.[27]

Од разговора које је Влатко Мачек имао са представницима страних држава 1928. године, нарочиту пажњу заслужује разговор са послаником Велике Британије у Београду, В. Кенардом, 18. и 20. децембра.

Као прво, Мачек је саопштио британском дипломати, да хрватски посланици неће више да учествују у раду Народне скупштине у Београду, већ да желе да одлучују у сопственом Хрватском сабору у Загребу. Као друго, Мачек је рекао, да вођство ХСС жели, и тражи, и да од тога неће одступити, да се изврши преуређење државе, при чему оно рачуна са подршком Велике Британије...

Како је Мачек објаснио, за преуређење државе постојале су три могућности: 1) подела државе на седам федералних јединица (Словенија, Хрватска са Славонијом, делом Босне и северном Далмацијом, Банат, Бачка и део Срема, део Босне, Херцеговина и јужна Далмација, Србија, Македонија, Црна Гора са Санџаком и најјужнијим делом Јадранског приморја); 2) подела државе на шест федералних јединица (при чему би Македонија дошла у састав Србије); 3) подела државе на два дела са центрима у Загребу и Београду, с тим што би хрватском делу припале Словенија, Хрватска са Славонијом, цела Далмација, цела Босна и Херцеговина и део Срема и Бачке.

Пошто је овај разговор вођен у великој тајности, Мачек није хтео да га коментарише, мада га није крио. Али је зато у изјави листу „Новости" од 25. децембра 1928. истакао, да у погледу тога какво би ново уређење државе морало бити, Европа већ „хвала Богу реагира..."

Упркос многим мерама предострожности, садржај Мачековог разговора са послаником Британије није ипак могао остати тајна. Сазнало се за њега такорећи одмах, и то је изазвало праву узбуну у

27 По неким мишљењима, разговор између Мачека и представника мађарске владе није био ништа друго до тактички потез, чији је циљ наводно био да се „и на тај начин изврши притисак на владајуће врхове у Београду како би пред страхом од распада државе одступили од унитаристичког уређења државе" (Тодор Стојков, н.д., 310).

влади, чији је председник тада био Словенац Антон Корошец. Више чланова владе поставило је захтев да се без одлагања затражи опозив британског посланика... Штампа, међутим, по свој прилици на захтев двора, показала се у целом случају веома уздржана. Једини лист у Београду који је оштро реаговао — путем отворене писма посланику Велике Британије, у броју од 30. 12. 1928 — био је недељник „Балкан".

"Ви сте, господине министре", речено је поред осталог у отвореном писму „Балкана", „имали политичке састанке са вођама Сељачко-демократске коалиције, који су то објавили у провидној намери у загребачким листовима. — Ви сте то чинили као изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Британије акредитован на двору Његовог Величанства Краља Срба, Хрвата и Словенаца, а то господине министре није дозвољено, исто онако, као што није дозвољено отправнику послова наше Краљевине у Каиру, да код оних који сачињавају опозицију енглеском режиму у Египту... иде на ручак и вечеру и онда када ту није присутан ниједан представник Енглеске државе".

Од свега важног што је Мачек рекао британском посланику, од значаја је још и то, да се он изјаснио за неговање што пријатељскијих веза са Италијом. Говорећи о томе он је истакао, да би, у случају да дође до рата између Италије и Југославије, хрватско вођство одбило захтев Београда да се хрватски резервисти поведу у тај рат.

У акцији вођства Хрватске сељачке странке за задобијање подршке код иностраних фактора учествовао је и Анте Трумбић, министар спољних послова у првим владама Краљевине СХС.

По Мачековом налогу, 3. децембра 1928. године, он је допутовао у Лондон, где је још из времена Првог светског рата имао јаке везе. Његове главне адресе у Лондону били су новинар Хенри Стид и историчар Ситон-Вотсон, с којима је влада Србије до 1. децембра 1918. имала силних главобоља, и који су и после тога остали велики противници Срба у целини и Србије посебно.

Трумбићев циљ био је да британску владу и друге утицајне кругове у Лондону задобије за политички програм Хрватске сељачке странке, пре свега у погледу преуређења југословенске државе.

Много среће, међутим, Трумбић није имао у Лондону. Успео је да стигне само до кабинета шефа одељења за Централну Европу, Сарџента. Жеља, да буде примљен и од председника владе Велике Британије, Чемберлена, није му испуњена. Отворено му је казано, да би га Чемберлен радо примио као бившег министра спољних послова Југославије, али не и као представника једне политичке групе, да би изнео њено незадовољство са приликама у Југославији...

Пре Лондона, Трумбић је посетио Париз. Ту је проборавио равно 30 дана. Имао је разговор са генералним секретаром министарства спољних послова Француске, али је резултат тог разговора био врло мршав.

У Паризу, Трумбић је имао и један сусрет са групом француских генералштабних официра, које је покушао да увери да југословенској држави прети распад и да се то може спречити само преуређењем државе у федерацију или формирањем самосталне Хрватске, која би за преостали део државе била везана једино заједничким монархом.

Како је већ у свакој прилици чинило и вођство Хрватске сељачке странке (и Сељачко-демократске коалиције) и Трумбић је у Паризу, свима и сваком, па и генералштабним официрима с којима се срео, стално понављао, да против хегемоније српских политичких кругова нису само Хрвати, већ и сви Срби — „преко Саве, Дрине и Дунава".[28]

Пошто је случај хтео, да управо за време Трумбићевог бављења у Паризу, у „град светлости" допутује и краљ Александар, Французима се пружила добра прилика да и из његових уста чују какве прилике стварно владају у Југославији. То што је краљ рекао, међутим, било је нешто сасвим друго него што је Трумбић тврдио...

Како је Трумбић касније јавио у Загреб, а на основу информација добијених од неких Француза блиских тадашњем министру спољних послова Француске, краљ Александар није уопште показао неку забринутост због претњи Хрватске сељачке странке да ће прогласити независност Хрватске. За њега је сва бука која је дизана у Загребу представљала само „вербалну офанзиву против постојећег унутрашњег политичког уређења". За предлоге ХСС да се држава преуреди на федеративној основи, односно да се Хрватској да потпуна аутономија, он је рекао, да би то значило растргнуће Југославије. Једино на шта је краљ Александар био спреман да пристане, и што је изјавио у Паризу, било је спровођење административне децентрализације, али само под контролом централне власти у Београду и никако на темељу успостављања историјских земаља...[29]

28 Up. Bogdan Krizman, Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, Historijski pregled, 3, Zagreb 1962, 176-202.

29 Исто.

данашњег централистичког уређења, и то ће остати тако докле год оно траје. Што се неравноправности тиче, данашњим Уставом (Видовданским) гарантована је равноправност свима грађанима; а што се она на практици не примењује, од тога пате не само Хрвати, него су од тога патиле и српске опозиционе странке док је било опозиције у Скупштини... И хегемонија (ако је заиста има) последица је централизма, јер је Срба више, и у Скупштини сачињавају, и увек ће сачињавати, већину..."[41]

Временом, кад је краљ Александар суспендовао Видовдански устав, најјаче политичке странке у Србији, од Радикалне до Демократске и Земљорадничке, изјасниле су се против централистичког уређења државе, поготову у форми коју је владар изабрао. У нацрту декларације ових странака од 2. фебруара 1933. године (познате под називом „Пројект три Милана" — Милана Стојадиновића, Милана Грола и Милана Гавриловића), речено је, поред осталог, и следеће:

"Централистичко уређење показало се као немогуће да задовољи народне тежње и потребе, јер је изазвало потпуно незадовољство народа, нарочито после 6. јануара 1929. (када је краљ Александар увео лични режим у земљи, прим. а). Земљу треба организовати тако да здраве, моралне и материјалне снаге свих и свих делова народа нађу своје природне основе за слободно развијање, развијање државе; преко њеног парламента, свих делова народних: преко њихових представништва, у којима би они самостално уређивали своје потребе".

Закључно, у пројекту декларације „Три Милана" наглашено је, „да се само у режиму слободе могу измирити сва посебна гледишта о унутрашњем уређењу државе, као и о свим осталим проблемима који су данас на дневном реду".[42]

Став Радикалне странке, оног дела који се идентификовао са политиком Николе Пашића и тада држао даље од двора, посебно је образложио њен првак, др Лазар Марковић, у специјалној изјави француској новинској агенцији Авас (Havas) од 21. фебруара 1933. године. Он је рекао, да је преко нужно, а) „одржање националне базе на којој је основана држава", б) опроштај заувек од централистичког устава из 1921. године — Видовданског устава, в) закључење споразума са Хрватима

41 Исто, 12.

42 Пројект „Три Милана" налази се у Архиву Југославије, збирка Јована М. Јовановића. Мада су вођи радикала, Миша Трифуновић и Аца Станојевић у последњи час одбили да га потпишу, овај пројект много је значио у датом тренутку. Данас он представља важан документ о гледањима највећих политичких партија у Србији на проблеме у земљи оног времена као и на питања везана за централистичко уређење државе.

у погледу новог устава, г) усвајање новог устава од једне слободно изабране скупштине.

У име најужег вођства, у међувремену, од 6. 1. 1929, забрањене Радикалне странке, Марковић је још изјавио, да би радикали били спремни да се одмах и унапред обавежу да ће гласати „за једну аутономну администрацију разних покрајина Краљевине, које би биле надлежне за сва локална и регионална питања".

Устајући против централистичког уређења, против централизма, политичке партије у Србији устајале су у ствари против личног режима краља Александра, који је управо њима и нанео највише штете — разбио их, парализовао, и у сваком случају учинио за дуже време неспособним за било какву озбиљнију заједничку акцију, док то уопште није био случај са политичким странакама у Хрватској. Ове су се управо у време личног режима краља Александра хомогенизовале до максимума и оствариле ретко виђено јединство у акцији...

Дижући свој глас против силе и неправде, политичке странке у Србији нису, међутим, мислиле само на себе, већ на све политичке партије у земљи, сматрајући да су све подједнако угрожене. У том времену стеже и терора, оне су и у својим највећим политичким противницима виделе — пријатеље. И отуд се, и само због тога, могло и десити, да управо политичке партије у Србији, односно њихови прваци, уложе тако снажан протест против хапшења и конфинирања вође Хрватске сељачке странке, Влатка Мачека, и шефа Словенске људске странке, Антона Корошца, 1933. године.

Да тако штоураде, кад су политичари из Србије били у питању, политичким странкама у Хрватској и Словенији никад није ни на памет пало.

2. Краљ Александар I у вртлогу политике

Карактеристично за политичку сцену у Краљевини СХС, односно у Краљевини Југославији, било је, уз све друго, и то, да су се често па и пречесто мењале владе (како је већ изнесено да је био случај за време док је Видовдански устав био на снази), понекад и по шест влада у једној години, да су странке нагло и коренито мењале свој курс и једном заузете ставове и да су стално стварале некакве коалиције, да би дошле на власт, или пак остале на власти.

На политичку сцену у целини, збивања на њој и њене токове, у многоме је, па и одсудно, утицала круна — прво краљ Александар, а затим његов фактички наследник, пет година

млађи му брат од стрица, кнез Павле.[43] То је негативно утицало на политички живот и имало, поред осталог, за последицу, да током свеукупног постојања државе, до рата и окупације, у априлу 1941, није могло да дође до уједињења свих српских политичких снага, до стварања једног монолитног српског фронта.

Мада су имале много невоља са двором, српске политичке партије, оне главне и најглавније, биле су му верне. За њих је династија Карађорђевића била неприкосновена... Није то било, међутим, због неке посебне привржености двору, краљу Александру а затим кнезу Павлу, већ више из уверења да круна има ипак најјачу кохезиону снагу, тако потребну једној новој и уз то на врло трошним темељима сграђеној држави.

То безусловно везивање за монархију и династију Карађорђевића, показало се врло брзо као велика баласт за српске политичке странке...

И у време краља Александра и у доба кнеза Павла, политичке странке, посебно оне у Србији, биле су принуђене да трпе мешање круне у политички живот. То мешање је једном било с више, а други пут с мање такта, али је увлавном била стална пракса.

Краљ Александар је себи често допуштао да се меша у политички живот, и рад странака, на истину непримеран начин, кршећи понекад и најосновнија правила понашања, не либећи се, како се говорило и за време његовог живота, ни — „капларских метода".

Кнез Павле се пак у политички живот мешао на нешто другачији начин, пре свега пазећи на форму. Али и он је, као и краљ Александар, палио ватре међу политичарима и убацивао динамит интрига међу њих.

Због тога што је умео да се уздржава, и да се директно не експонира, на кнеза Павла бачено је неупоредиво мање дрвља и камења него на краља Александра. Једини политичар који према кнезу Павлу није имао никаквог обзира, био је Милан Стојадиновић — вероватно и зато што је био кнежева жртва. Он је на рачун кнеза Павла казао многу јаку реч, а оптужио га је и да је хтео да преотме круну престолонаследнику Петру, сину краља Александра.[44]

Тврдило се и тврди, и у томе има много истине, да је краљ Александар, самодржац по природи, гајио нескривене анти-

43 Краљ Александар рођен је 1888 (погинуо 1934), а кнез Павле, син кнеза Арсена, брата краља Петра I, 1893 (умро 1976).

44 О томе више на даљим страницама ове књиге, у тексту о кнезу Павлу.

патије према парламенту и парламентаризму, да је сматрао да политичке партије само трују целокупан живот у земљи, слабе и разарају снагу државе. Али, увиђајући да се без политичких партија не може, хтео је да их „завиличи", учини послушним... Тражећи пута и начина како да политички живот стави под своју потпуну контролу, он је у једном часу, као некад краљ Милан Обреновић, покушао да створи властиту, дворску политичку странку. То је било после доношења октроисаног устава, у септембру 1931. године, и спроведених избора у новембру исте године. Састављена углавном од дисидената из разних странака, забрањених 6. јануара 1929, ова партија добила је име — Југословенска радикално-сељачка демократија (ЈРСД), да би се, 1933, преименовала у Југословенску националну странку (ЈНС).

Према једној изјави Слободана Јовановића од 29. јануара 1944. године,[45] краљ Александар треба да је врло рано показао аверзију према парламентаризму... Кад је проглашен за престолонаследника, он је Јовановићу (а то је био њихов први сусрет) ставио до знања да му се не допада што је краљ Петар, његов отац, присталица парламентарне владавине, и отворено га запитао: „Мислите ли ви да мој отац добро чини што овако поступа?"

Већ 1924. године, кад је све могуће био предузео да би Радикалну странку узео „под своје", краљ Александар је — такође према саопштењу Слободана Јовановића — мислио да уведе лични режим. И то на тај начин, што је хтео да распише изборе на основу једног новог изборног закона, по коме би се за посланике могли кандидовати и бити бирани само прави сељаци. „Хтео је", по речима Слободана Јовановића, „да има само чисто сељачку скупштину и да чује шта сељаци мисле. Таквој скупштини хтео је да предложи да га овласти да привремено укине Устав и заведе лични режим како би могао да реши југословенски проблем".

...Формирајући дворску странку, краљ Александар треба да је имао пред очима само један циљ: да у парламенту има у свако доба обезбеђену апсолутну већину, која ће извршавати све оно што јој се нареди, а да се парламентаризам при том формално не суспендује.

45 Коста Ст. Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем 1941-1945, Виндзор 1969, 50.

Да би лажна представа о парламентаризму била сачувана, била је испланирана и — опозиција. То је требало да буде, како се говорило, странка коју је основао шеф кабинета генерала Петра Живковића, Светислав Хоџера — Југословенска народна странка (Борбаши).

Вођ Збора, једине праве фашистичке странке у Србији, смедеревски адвокат Димитрије Љотић,[46] премда близак двору и краљу Александру, није био спреман да подржи дворску странку (иако је пристао да уђе у владу од 6. јануара 1929). Према Ђоки Слијепчевићу,[47] Љотић је тако поступио из принципијелних разлога, сматрајући „да странке уопште не дају за савремени државни живот погодно оруђе за добру државну политику", да „учешће народа у државној управи мора бити тражено на другој основи, међу организацијама које стварну народну професионалну, економску, културну и доброчину активност представљају, а никако међу странкама, ма како се звале, ма какав им програм био, и ма ко их водио".[48]

Знатно пре него што је створио властиту, дворску странку, краљ Александар је много пута улазио у политичку арену, изазивајући раздор не само међу разним партијама, него и међу фракцијама унутар појединих партија. Услед његове недопустиве уплитања у послове Радикалне странке, на пример, он је сасвим замутио политичке воде у Србији и изазвао против себе добар део политички ангажованих људи и у граду и на селу. Многи радикали су га тада чак и проклели, али му се нису дали. На челу с Николом Пашићем, они су се смело упустили у борбу с њим и с његовим послушницима, међу којима се налазило и више чланова Главног одбора Радикалне странке, као што је био Љубомир Јовановић, звани Патак.[49] И, захваљујући пре свега Пашићевој одлучности, из те борбе изишли су као победници. Јединство странке је сачувано, а

46 Димитрије Љотић био је син Владимира-Владе Љотића, дугогодишњег личног секретара Петра Карађорђевића, пре његовог доласка на престо Србије, у младости социјалисте и припадника Прве интернационале и, према свему судећи, првог преводиоца Комунистичког манифеста на српски језик (објављеног у листу „Панчевац").

47 Уп. Ђоко Слијепчевић, Југославија уочи и за време Другог светског рата, Минхен 1978, 60-61.

48 Види и: Димитрије Љотић, Из мога живота, Минхен 1952, 111.

49 Љуба Јовановић-Патак био је министар унутрашњих послова 1917. године, и водио је истрагу против „Црне руке". Потпуно се стављајући у службу краља Александра, он је 1926. године повео прави рат против Пашића, оптужујући га индиректно чак и за атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. године.

послушници краљеви били су строго кажњени, искључивањем из редова Радикалне странке.[50]

У велики грех краља Александра, радикали су рачунали и раздор који је он изазвао између Пашића и Стојана Протића. Деценијама најближи сарадници, Пашић и Протић разишли су се као највећи непријатељи, а губитници су, услед тога, били и Радикална странка и Србија у целини, али и сама круна, на крају крајева.

За краља Александра, много пута је и у историографији речено да је био само — „војничина", без стварног смисла за политику. Али то уопште није тачно. Он је имао великог политичког дара, али још више дара, на своју несрећу, и несрећу земље, за политичке игре, за политичке смицалице, за „пиратство" у политици.

У случају Стјепана Радића, вође Хрватске сељачке странке, он је показао да је управо ненадмашан у политичким играма. Оборивши Радића једном с ногу, наводећи га да се изјасни за Југославију као монархију и да призна Видовдански устав против кога се толико борио, залажући се за „неутралну хрватску републику" — краљ Александар му је за награду, али и из жеље да партијама у Србији пружи сведочанство да може да влада и без њих, чак поверио мандат за састав владе. Чинећи то, краљ Александар је тачно проценио да је „вођ Хрвата" спреман на све — само да би се докопао власти, па и на политичка решења изван парламента, кад је у питању формирање владе. И био је у праву, потпуно у праву. Кад није успео да састави владу, и кад је био принуђен да врати мандат, Радић је био тај који је предложио да се образује концентрациона влада и на њено чело постави неутрална личност, што је практично значило да се влада образује без учешћа политичких странака, заправо, без њихове сагласности.

Последица оваквог Радићевог држања уопште, и посебно његовог захтева да се образује „ванпарламентарна влада", била је та, да је он против себе изазвао све главне политичке странке у земљи, почев од Радикалне странке па до Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације.

50 Међу радикалима се тада говорило за Пашићев обрачун са разбијачима странке, по налогу краља Александра: „Подави их Баја као мачиће у шафољу!"

Створила су се, услед свега тога, два фронта у парламенту, која су повела беспоштедну борбу између себе, током које је, на крају, 20. маја 1928. године, дошло и до проливања крви...[51]

Упливући се у политички живот, краљ Александар је, хтео то или не, често кршио и основне принципе парламентарне демократије, које је по Уставу био дужан не само да поштује, него и да брани. Чинио је то, поред осталог, мешајући се у избор чланова владе, омогућавањем појединим владама да остану на власти упркос томе што нису имале подршку Народне скупштине, обарањем влада које му нису биле по вољи и кад су оне имале већину у парламенту.

Са праксом, да се ставља изнад политичких партија, па и изнад Народне скупштине, кад је на дневном реду било образовање владе, краљ Александар је почео врло рано, још као регент — први пут само две седмице по проглашењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 15. децембра 1918. Тог дана, на истину недопустив начин, он је игнорисао вољу представника свих политичких партија и одбио да потпише указ о именовању Николе Пашића за председника прве владе у југословенској држави[52]... Како је већ тада оцењено од стране представника свих партија у земљи, који су се били окупили у Београду (сем представника Хрватске сељачке странке), поступак краља Александра био је исто што и државни удар. Јосип Смодлака, који је са Антоном Корошцем и Светозарем Прибићевићем представљао Народно вијеће у Загребу, и који је тражио да се на краља изврши притисак како би променио своју одлуку (па макар се влада и не образовала), рекао је Светозару Прибићевићу: „Кад тај господин ради овако сада, шта ће радити кроз десет година. Ми нисмо колонија и не можемо допустити да се с нама овако поступа...[53]

Кад је Прибићевић, после свега, затражио од краља Александра да повуче своју одлуку, и повинује се вољи представника политичких партија, он је, тврдокоран какав је умео да буде, кратко и одлучно одговорио: „Пре ћу да абдицирам!" И при том је остао...

Уместо Пашића, председник прве југословенске владе постао је Пашићев најближи сарадник у Радикалној странци, Стојан Протић. Њега је лично изабрао краљ Александар, руковођен политичком мудрошћу (јер се плашио да би одбацивањем Пашића могао да изазове против себе целу Радикалну странку), али и смислом за политичку игру: именовањем Протића хтео је да раздвоји двојицу најјачих људи у Радикалној странци, да врх странке и странку у целини, разједини и потчини је себи што је могућно више. Протићу, кад је решио да на његову карту заиграва, треба да је у његовом стану рекао следеће: „Дошао сам код вас, господине Протићу, у тешком положају. Мој отац ми је саветовао да се на вас обратим сваки пут кад будем у тешком положају. Ако ме ви не помогнете, налазим се пред абдикацијом. Молим вас да примите председништво владе уместо ја. Пашића, а да сви остали портфељи буду подељени према споразуму политичких странака".[54]

Ћутљиви Пашић, кријући своје разочарење у Протића, а и своју жалост што је изгубио врсног саборца, рекао је, кад је већ све било готово, само толико: „Протић ме је питао, али ми је казао да треба да прими, да не може да одбије".[55]

Ако се уздржавао од критике самог Протића, Пашић се, међутим, није уздржавао од изрицања суда о краљу Александру. „Он показује склоност да влада самовласно, а радикали му сметају", рекао је Лазици Марковићу. „Он (Пашић никад није говорио да краљ хоће то и то, да је краљ рекао ово или оно, већ увек и само — ОН) мисли да сам ја сметња његовој власти. Врло је амбициозан и верује интригама..."[56]

Пашићева оцена о краљу Александру, да је врло амбициозан, била је у свему тачна. Али она је значила и нешто друго — да је краљ Александар био просто опседнут мишљу и тежњом да влада без контроле, да, како је све речено, државом управља као касарном.

Још у рату, крајем 1915, кад се нашао са избеглом српском војском у Скадру, краљ Александар је испољио своју жељу да све узме у своје руке — и војску и владу. Сменио је он тада и толико заслужног војводу Путника са положаја начелника штаба Врховне команде, а и целу Врховну команду — све на начин који је био раван државном удару. Хтео је да смени и Пашића и његову владу, али му то није успело; одустао је заправо од тога, будући да му је Пашић био потребан ради обрачуна са „Црном руком".[57]

51 Реч је о атентату на посланике Хрватске сељачке странке, који је извршио Пуниша Рачић. Види и: Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, I, Zagreb 1961, 524-531. Даље: Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, редован сазив за 1927/1928. годину, стр. 538-539.

52 Уп. Dr Josip Smodlaka, Sastav prve jugoslovenske vlade, Nova Riječ, Almanah, Zagreb 1940, 65-75.

53 Исто, стр. 70.

54 Уп. Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, н. д., 117.

55 Исто.

56 Уп. Бранислав Глигоријевић, Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС, Београд 1970, 25.

57 Ближе: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба II, н. д., 389.

Проглашавајући Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918, Александар Карађорђевић је свечано обећао, написао је у својим мемоарима Драгољуб Јовановић,[58] да ће „остати увек веран великим уставним, парламентарним и широко-демократским начелима". „Али том обећању није остао веран, није га испунио... Разорио је парламентаризам, Устав на који се заклео укинуо је, партије је растерао, слободу уништио, грађане понизио до скота... Одбацио је најпоштеније и најзаслужније људе, а владао је са ратним лиферантима, забушантима, издајицама и дезертерима..."

Поразније од Драгољуба Јовановића, о краљу Александру говорио је и писао Светозар Прибићевић.

За Прибићевића краљ Александар је био, 1) „меголоман, задојен царистичким духом", 2) „човек који никад не држи реч", 3) „носилац режима који се служи убиствима и лажју".[59]

Прибићевић је краља Александра окривио чак и за то, да је „својом насилном и лудом политиком дигао из прашине" и усташког вођу, Анту Павелића.

Од свега што је за краља Александра речено и написано, и добро и лоше, једно се најмање може довести у сумњу — да је био ауторитативна личност. Истина, та снага његовог карактера више му је одмогла него што му је користила, јер га је водила у слепило самодржавља...

Динамична и доминантна личност, иначе, краљ Александар је био уверен да је сам себи најјачи ослонац. Због тога се, извесно, тако лако одрицао и најближих сарадника, поготову ако су били у питању људи јаке воље и свесни свог достојанства, какав је, на пример, био Никола Пашић, кога ће, својом безобзирношћу, пре времена отерати и у смрт.[60]

Док се, с једне стране, лако, често и из страха да га они не засене, одрицао јаких личности, краљ Александар је био склон, на другој страни, форсирању слепих послушника, мада их — и то је истина — није уопште ценио. Презирао их је, гадио их се, чак.

Многим Србима је нарочито сметало то, што је краљ Александар окупљао око себе и такве појединце који су се током рата 1914-1918. обележили као противници Србије и Срба, што

58 Архив Југославије, н. извор, 284. страна.

59 Уп. Љубо Бобан, Светозар Прибићевић у опозицији, Загреб 1973, 174.

60 Види дело у напомени 57, стр. 630.

их је постављао на високе и ничим заслужене положаје, као што се то догодило са једним Натлаченом из Љубљане или једним Сршкићем из Сарајева.

Србима у војсци, у официрском кору, онима који су пуне четири године Првог светског рата провели у првом борбеном реду (и углавном били учесници, пре тога, оба балканска рата) сметало је и краљево поклањање вере бившим официрима Аустро-Угарске, Хрватима углавном.

Краљевом угледу међу официрима нанело је много штете и превремено пензионисање читаве групе Срба — официра, пуковника и генерала, тамо после 1928. године, када је у војсци „прављено место" официрима са територија изван Србије, а све у оквиру „општејугословенског курса".

Како се сматра, велику штету оружаној сили, и држави, аутоматски, нанело је и краљево форсирање послушних му официра. Они су преко реда добијали и високе чинове и постављани на најодговорније дужности, иако за те положаје нису имали одговарајуће способности. И то је, између осталог, утицало да је југословенска војска дочекала рат у априлу 1941. са командним кадром који се ни по знању, ни по храбрости, ни по спремности на жртве није уопште могао упоредити са командним кадром српске војске у балканским ратовима и у Првом светском рату.

Због овакве краљеве политике у војсци, поједини историчари склони су да верују да је за брз пораз југословенске војске у рату 1941. године — најодговорнији краљ Александар.[61]

У „смртне" грехове краља Александра убраја се и Конкордат, који је његово дело, а због којег се, после краљеве погибије у Марсељу, на оптуженичкој клупи нашао пре свега Милан Стојадиновић.

По многим мишљењима, краљ Александар је међу Србима изгубио много на угледу и популарности и због некоректног, небратског односа према принцу Ђорђу, кога је дао затворити у душевну болницу у Тополници код Ниша, а пре тога држао га неколико месеци заточеног на пољопривредном имању Беље, у тамошњем дворцу.[62]

61 Уп. Теодор Анђелић, Три Југославије Васе Чубриловића, „Епоха", 23. 6. 1992, 40.

62 Док је био заточен у ловачком дворцу на Бељу, принц Ђорђе је, по тврђењу Милана Стојадиновића, по цео дан писао по зидовима најпогрније речи за свог брата краља Александра. Уп. М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н. д., 515.

Један од бољих познавалаца краља Александра, дивизијски генерал Драгутин Милутиновић,[63] написао је у својим необјављеним мемоарима,[64] да је другом владару Југославије, уз „незавршено војно и опште образовање", највише сметало то што је био превртљив и поводљив и што се није „умео окружити искреним и способним људима", већ је форсирао „дошаптаваче и интриганте, као и људе који се улагују и све одобравају, па га шта више и у очи хвале и узносе".

По оцени генерала Милутиновића, краљ Александар је био „човек затворене карактера, пуст и самовољан. И поред самоволье, није имао свога — ЈА. Није трпео ауторитете ни у војсци, као ни у грађанству. Био је врло сујетан, фаталиста, злурад, ситно самољубив, а донекле и психопат. Желео је да се само о њему говори..."

Сваком, како је генерал Милутиновић још написао, „ко се ма и једном нашао у краљевој близини, морало је одмах пасти у очи да је он врло нервозан. Није се дуго могао задржати на једном месту. И био је... некако на крај срца и — злопамтило".

Краља Александра генерал Милутиновић је оценио и као „доста грамзивог", па и као „материјалисту".

За књигу, краљ Александар „није много марио". А од страних језика, француским је владао изврсно, руским добро, а немачки је „само разумевао..."

Слободне часове најрадије је проводио играјући карте, покер и бриџ. Уз пушење, картање му је била највећа страст...

Карте је краљ Александар увек играо у новац. И волео је да добија. А од добијеног новца на картама обавезно је одвајао 10 одсто и слао га хуманим друштвима као прилог оној играча који је највише изгубио, не казујући никад и никоме ништа о томе. Тек кад би у новинама била објављена захвалност једног или другог друштва, уз навођење имена приложника, тек тада би играчи-губитници сазнали за све то.[65] Пре почетка картања, скоро неизоставно, краљ Александар је склапао опкладу са супарачима — ко ће бити добитник вечери. Ако би он добио, а углавном је он добијао, тражио је после завршене партије да му се опклада плати. Ако губитник опкладе не би имао новца при себи да опкладу плати, краљ је следеће вечери захтевао да му се прво плати дуг, па тек онда да се приђе склапању нове опкладе и новој партији...

Према казивању генерала Милутиновића, краљ Александар је „имао некакав предосећај о својој судбини и будућности". Једном приликом, возећи се ка Топчидерском брду (иде је једно време после 1918. године становао, у вили неког Павловића) упитао је генерала Милутиновића који се налазио у његовој пратњи: „Јел'те, генерале, кад би испао неко десно или лево од нас, па потегао револвер (дум-дум) или бомбу на нас, јел'те да би то била најлакша, најбоља а и најбржа смрт?"

Кроз примере, који личе на праве анегдоте, генерал Милутиновић је описао краља Александра и као — лукавог човека, посебно као човека који добро зна како се треба понашати према сељацима...

У време кад је подизао виноград на Опленцу, и имао грдне муке са сељацима који му упркос доброј цени нису хтели да уступе (продају) своју земљу, он, једног дана, кад је стигао на Опленац, упита старешину гардиста који су га обезбеђивали, да ли међу војницима има кога ко је из Тополе. Кад је добио потврдан одговор, наредио је да се том војнику одмах да 10 дана ванредног одсуства...

Тај војник био је, како се испоставило, син сељака који се највише устезао да краљу прода свој комад земље. И тај сељак, презадовољан, дошао је до краља Александра да му се захвали, али и да му каже — да је решио да му прода тражени комад земље. „Али због чега сада и одједном хоћеш да продаш своју земљу"? упитао га је краљ и не знајући да се пред њим налази отац оног војника кога је наградио ванредним одсуством. „Па због тога што си ми пустио дете на одсуство", одговорио је сељак.

Генерал Милутиновић је у својим успоменама истакао и то, да краљ Александар није био љубимац многих Срба — припадника високог официрског кора, нарочито генерала, од којих је добар део пензионисао без стварног разлога, а у сваком случају пре времена. Уврежени за цео живот, ови генерали, скоро сви до једног, демонстративно су одбили да присуствују опелу у Саборној цркви у Београду, као и испраћају краљевих посмртних остатака на Опленац...

„Многи генерали", каже генерал Милутиновић, „имали су право што су били незадовољни краљем. Он је у војсци учинио направио потпун лом: производио је у највише чинове (армијске генерале) официре које је он хтео, као и оне који су у рату командовали само пионирским

63 Драгутин Милутиновић, дивизијски генерал, истакнути командант у оба балканска рата као и у Првом светском рату, професор Војне академије, писац бројних војних и војно-историјских расправа.

64 Део својих успомена, које се односе на десетогодишњу службу на двору, генерал Милутиновић је написао у новембру 1936. године. Рукопис се налази у Архиву Српске академије наука, број 11.444.

65 Тамо до почетка 1924. године, за карташким столом краља Александра редовно су се налазили др Мирослав Спалајковић, затим др Леон Коен, познати београдски хирург, генерал Петар Пешић, француски поморски изасланик пуковник Пико, др Миленко Веснић, Панта Гавриловић, својевремени дипломатски агент Србије у Албанији, и други.

трупама и то по 1-2 батаљона,[66] а неке је производио и без потребних квалификација, као на пример сердара Јанка Вукотића, који осим свршене подофицирске школе у Модени (Италија) није имао никаквих других специјалних војних школа".

3. Лични режим краља Александра

У Србији, краљ Александар је највише изгубио од угледа када се одлучио да уведе лични режим, 6. јануара 1929, ослањајући се при том, пре свега, на одређене кругове у Хрватској, а затим на групу генерала — својих послушника, на челу са генералом Петром Живковићем. Кажемо лични режим, зато што се стање, уведено актом од 6. јануара 1929. године, не би ипак могло да назове — диктатуром, у класичном смислу те речи.

Краљ Александар, изван сваке је сумње, није хтео да успостави ни издалека режим какав је, на пример, био уведен у Шпанији, 1923. године, под генералом Примом де Ривера, мада су неке његове мере биле сличне — „ослобођење" земље од политичких партија, поништавање „вишепартијског посредништва између народа и државе", и тако даље.

Уводећи лични режим, краљ Александар није тежио ни стварању корпоративне државе, као што је то био случај у Италији, или као што је то покушано у Португалији, под Салазаром — „стидљивим диктатором".

Главни разлог, а у сваком случају један од главних разлога због којег се краљ Александар одлучио на увођење личног режима, била је његова жеља да сачува југословенску државу — то стоји као доказано. У условима у каквим је Југославија битисала, и у унутрашњим и спољним, њему се чинило да се то може постићи само концентрисањем власти у његовој руци... Против „административне децентрализације" он при том није имао ништа, али је и она морала бити под контролом централних власти.[67]

66 Имена ових армијских генерала, генерал Милутиновић није навео, већ само њихове иницијале: „Р. С." и „Ђ. Л."

67 Види: B. Krizman, Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, Historijski pregled, broj 3, Zagreb 1962, 190-191; Todor Stojkov, O spoljnopolitičkoj aktivnosti vodstva Seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature, Istorija XX veka, IX, Beograd 1962, 315.

Без обзира на добре жеље, па и мотиве, пут који је краљ Александар изабрао, да би средио стање у земљи, и сачувао државу, није био такав да би могао одушевити народ у Србији. Напротив.

Посебно, и у највећој мери, лични режим краља Александра штетио је политичким партијама у Србији. Њих је он сатро, у буквалном смислу те речи. Догодило се, како је то рекао Слободан Јовановић, да је лични режим краља Александра дезорганизовао српске политичке странке, а ојачао хрватски народни покрет...[68]

Вођ српских социјал-демократа, Живко Топаловић, рећи ће, да је краљ Александар „практиковањем диктатуре и искључењем одговорних представника народа од учешћа у управи државној", у ствари — срушио самог себе.[69]

Прилике у којима је уведен лични режим биле су врло тешке. Напетост и затегнутост владале су свуда, а незадовољство политичких партија и грађана било је толико велико, да је мало требало па да дође до опште ерупције...

У земљи је, најједноставније речено, све врило, а нарочито у Хрватској, због злочина почињеног у Народној скупштини у Београду, 20. јуна 1928, када је Пуниша Рачић убио Ђуру Басаричека и Павла Радића, а тешко ранио Ивана Пернара, Ивана Гранђу и Стјепана Радића, који је убрзо умро од задобијених рана, 8. августа 1928. године, у Загребу.[70]

У Хрватској, како је рекао Првислав Гризогоно,[71] „ситуација је била доведена до абсурдума", тако „да се у Загребу и у Хрватској провинцији уопште постојање државе није признавало а расположење се, добрим делом вештачки, систематски и даномице заоштравало толико, да је било јасно да ће се убрзо прећи — уосталом то се и навештавало — и на директну пропаганду дела ради саботирања и лагумања државе..."

68 Слободан Јовановић, Југословенство у прошлости и будућности, Српски глас, Београд, 7. 12. 1939, 2.

69 Уп. Марко Милуновић и Ђорђе Радовановић, Из живота и рада др Живка Топаловића, Стокхолм 1988, 225.

70 У Загребу је, 6. августа 1928, за неку врсту одмазде, од екстремних хрватских националиста убијен Влада Ристовић, оснивач листа „Јединство".

71 Prvislav Grizogono, Ujedinjena Jugoslavija, н. д., 93.

Непосредно пред увођење личног режима, краљ Александар је, 4. јануара 1929. године, позвао вође политичких странака на разговор, да би видео, како се истиче, може ли се наћи излаз из државне кризе. Међу вођама странака који су били позвани на разговор налазили су се и Влатко Мачек и Светозар Прибићевић. Они су дали предлоге са којима се нису сложили шефови ниједне од главних политичких странака — Трифковић, Давидовић, Корошец, Мехмед Спахо. За све њих предлози Мачека и Прибићевића били су неприхватљиви.

Предлози Мачека и Прибићевића нису били прихватљиви ни за краља Александра. Јер то што су они предлагали значило је само једно: повратак на она државноправна решења која је својевремено нудила женевска декларација.[72] Био би то дуализам у најгорем могућном издању...

Како је то рекао Првислав Гризогоно,[73] краљ Александар је имао пред собом три могућности: 1) „дати владу Сељачко-демократској коалицији, која је имала 85 од 312 посланика, искључиво из Хрватске, Далмације, Босне и Словеније, да влада без парламента и у онаквом расположењу у каквом је била, припрема изборе"; 2) поставити неку неутралну владу, која би провела изборе за конституанту, што би у онаквим приликама значило препуштање судбине земље у руке „оним елементима који су готово револуционисали улицу и село против Србијанаца, српске историје, војске, краља; 3) оставити владу даље у рукама српско-клерикално-муслиманске коалиције са задатком да даље крпари с дана у дан, толерирајући продужавање и погоршавање оне директно протудржавне пропаганде..."

По Гризогоновом уверењу, краљ Александар је, кад се после свега одлучио да „обустави" Устав, узме у своје руке читаву егзекутивну и законодавну власт, у ствари — „прекинуо процес распадања унитарне државе Југословена".

Кад је као могућност за решење кризе поменуо образовање владе Сељачко-демократске коалиције, Гризогоно то, извесно, није учинио тек тако, случајно. Он је био добро обавештен човек...

Према многим показатељима, Влатко Мачек и Светозар Прибићевић рачунали су управо с тим. То је био у ствари део плана који су они сачинили, и који је предвиђао да се између њихове коалиције и краља Александра постигне споразум ради решења парламентарне кризе, и да краљ, онда, изврши притисак на политичке партије у Србији да тај споразум прихвате.

У оригану своје Самосталне демократске странке, „Ријеч", у броју од 28. октобра 1928. године, Прибићевић је писао:

„Мисао о интервенцији круне родила се због тога, што Сељачко-демократској коалицији није било могућно да расправља са српским странкама. Није било могуће прво зато, што је из редова тих странака изашао убојица.[74] Друго није било могуће зато, што су те странке прешле преко крвавог злочина у Народној скупштини на дневни ред као да се ништа није догодило. Треће није било могуће зато, што су посланици тих странака већим дијелом изабрани полицијом и не представљају праву вољу народа".

Објашњавајући због чега је за ванпарламентарно решење кризе, Влатко Мачек је ипак изјавио, да он и његова Хрватска сељачка странка признају — „само краља и народ".

У овом смислу Мачек је негде у децембру 1928. године говорио и Мати Дринковићу, некадашњем прваку Хрватске заједнице, а иначе поверљивом човеку и тајном саветнику краља Александра. Тада је Мачек, знајући добро с ким разговара, по ко зна који пут рекао, да би било најбоље да се формира ванпарламентарна влада, па, ако треба, и диктаторска...

На јавност Београда и Србије, на вођства политичких странака у Србији, Мачекове изјаве, оне јавне, да он признаје „само краља и народ", оставиле су најгори утисак. „Када тако говори, т. Мачек или не зна шта говори или неће да зна", писала је „Политика" у броју од 3. јануара 1929. године, три дана пред увођење личног режима краља Александра. „За све нас, па и за т. Мачека, једно мора да буде несумњиво: А то је, да је Круна изнад свих и да се Круна не може мешати у свакодневну политику".

Свакако и због изјава које је давао, краљ Александар је Мачека примио у два маха пред увођење личног режима — 3. и 4. јануара 1929.[75]

Према ономе што се поуздано зна, Мачек је, током ових аудијенција, покушао да убеди краља Александра да се криза у земљи може трајно решити само преуређењем државе на основи „државно-историјских и културно-историјских територија" (Словенија, Хрватска, Србија, Војводина, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Македонија) које би имале и

72 У питању је споразум утанчен у Женеви између председника владе Краљевине Србије, Николе Пашића, и представника Народног вијећа у Загребу, 9. новембра 1918, који је, међутим, сторниран између осталог на интервенцију Светозара Прибићевића, будући да Антон Корошец и Анте Трумбић нису били уопште овлашћени да у име Народног вијећа у Загребу воде преговоре о закључењу неког споразума. Види: Војислав Ј. Вучковић, Из односа Србије и Југословенског одбора, Историјски часопис (ИЧ), 372-373; Фердо Чулиновић, Југославија између два рата, I, н. д., 80.

73 Види нап. 71, стр. 93.

74 Мисли се на већ поменутог Пуниšу Рачића, атентатора у Народној скупштини.

75 Уп. Ljubo Boban, Iz historije odnosa izmedu Vl. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima, Historijski zbornik, XVIII, 54-56.

законодавну и извршну власт. С тим у вези он је краљу Александру предложио да се одмах формира једна неполитичка влада која би уживала његово поверење и којој би главни задатак био да спроведе преуређење државе у реченом смислу.

Мачекови предлози, протумачени у складу с духом времена у коме су дати, нису били резултат неке особите политичке храбрости, већ израз уверења да је ситуација у земљи тако критична да краљ, хтео не хтео, мора прихватити, већ и себе ради, оно што му је Сељачко демократска коалиција саветовала.[76]

Кад се, напослетку, краљ Александар одлучио за лични режим, и укидање Видовданског устава, и то обзнанио 6. јануара 1929, Мачек је био — „готово одушевљен".[77]

"Како видите, лајбек је раскопчан. Видовдански устав, који је преко 7 година тиштио хрватски народ, срушен је. Срушен је не само у свијести народа него и фактично рјешење Његовог Величанства Краља. Посве сам сигуран у слогу и зрелост, а према томе и у јакост хрватског народа, те с обзиром на велику мудрост Његовог Величанства Краља, да ће нам успјети да остваримо идеал хрватског народа: да Хрват буде господар у своме дому, у својој слободној Хрватској".[78]

Очевидно је, што и цитирана изјава показује, да је Мачек био уверен да ће краљ Александар, већ и због учвршћења личног режима, Хрватима максимално изићи у сусрет.

При свему том, за Мачека је било најважније, да се Југославија „преформише" у заједницу од седам посебних јединица, а кроз свођење Србије у оквире пре балканских ратова заувек онемогући „српска хегемонија", која је тобож наступала двоколосечно: у Македонији под српским именом, а у Хрватској — под југословенским.

У хрватској штампи, у листовима од највећег утицаја, и делом блиским Мачеку и његовој Хрватској сељачкој странци, увођење личног режима краља Александра било је топло поздрављено и врло позитивно оцењено. У листу „Новости", у броју од 7. јануара 1929, речено је чак — да је то „највеће и најснажније дјело" после 1. децембра 1918, „највећи догађај у нашем државном животу". Високотиражни „Јутарњи лист" је пак писао, у броју од 8. јануара 1929, да је „Краљевим актом створена база са које се може радити на остварењу хрватских захтјева" и да Хрвати имају „пуно повјерење у одлучни корак Његовог Величанства Краља".

Лист „Обзор" је истицао, у броју од 7. јануара 1929, да је „Краљев акт од далекосежног историјског значаја и важности, један преко потребан и конструктиван чин".

"Југословенски лојд", гласило главних привредних институција у Хрватској, поздрављајући увођење личног режима, у броју од 8. јануара 1929, писао је:

"Задовољни смо и сретни, да је дошао овај дан преокрета, који ће читав народ, а нарочито привреднике, ободрити да одлучно пођу за својим краљем у раду за државно и народно јединство, у којима је једина срећа, благостање и будућност Југославије".

Један од првих поздравних телеграма који је краљу Александру упућен после 6. јануара 1929, био је телеграм Савеза индустријалаца у Загребу.[79]

Анализирајући држање хрватских привредних кругова према краљу Александру, и уопште после 6. јануара, посланик Немачке у Београду је, у свом извештају од 27. марта 1929, истакао да је „врло необично видети како од 5. јануара па надаље, овај аграрни врх и великоградски слој хрватског народа, који је до сада са презиром гледао на Београд, одједном проналази путеве за благонаклони пријем код владара и напушта двор углавном са претераним величањем мудрости и енергије краљеве".

Радикалски првак др Лазар Марковић је тај „феномен" покушао да овако објасни:

"Привредни кругови у Хрватској увек су били из уверења и због очиледне користи по њихове посебне интересе, за политику унитаризма и потпуног јединства. Индустрија и трговина, као и пољопривреда, најбоље пролазе ако је што већа област потрошње, ако су тржишта што пространија на којима се продају, без икакве сметње, домаћи производи. Привредни кругови увек су нелагодно осећали опозицију Хрватске према Београду, према средишту укупног привредног живота, и њихова је жеља увек била да та опозиција престане".[80]

Судећи по томе како је у Хрватској примљено увођење личног режима („стидљивог апсолутизма", како је он све

76 "Политика", 6-9. јануар 1929.

77 Љубо Бобан, Светозар Прибићевић у опозицији, н. д., 48.

78 Народни вал, број 11, 9. јануар 1929.

79 "Политика", 10. јануар 1929.

80 Лазар Марковић, Југословенска држава и хрватско питање, Београд 1935, 251.

називан), краљ Александар је могао да буде задовољан и презадовољан. Он је добио подршку управо од оних кругова којих се највише плашио, према свему судећи, и поверовао је, да ће са „југословенским рецептом" моћи решити хрватско питање, Хрватима омилити државу и извести их на стазу која води ка трајном зближењу са Србима. Али се у потпуности преварио. Као што није искрено стала ни уз круну, чак ни за моменат, огромна већина Хрвата није исто тако стала ни уз Југославију, нити је пак и помишљала на неко стварно зближење са Србима. За ту већину Хрвата Југославија је била и остала, како је још 1915. написао Мирко Косић, само „средство, а не крајњи идеал..."[81]

Једна од првих мера, у години увођења личног режима, било је доношење закона о називу и подели Краљевине на управна подручја (3. октобра 1929). Држава је добила назив — Краљевина Југославија, и била је подељена на девет бановина,[82] чиме није, по неким мишљењима, извршена „децентрализација него деконцентрација власти".[83]

Како је све оцењено, увођење новог назива државе требало је да задовољи пре свега присталице интегралног југословенства, које су сматрале да је само на тој основи могућно постојање заједничке државе. Подела пак на бановине, требало је да задовољи присталице федералистичког уређења државе...

Колико су тачне ове оцене, више прихватљиве као претпоставке, питање је за себе. Чињеница је, међутим, била, да то што је урађено, посебно подела земље на бановине, није задовољавало многе, ни у Србији а ни у Хрватској. Једини који су могли бити задовољни, били су Словенци, будући да су они једини остали у једној јединици — Дравској бановини.

Проблем за лични режим краља Александра, онај најглавнији, није ипак било питање задовољства, односно незадовољства спроведеним мерама (подела државе на бановине, и тако даље) већ нешто сасвим друго, с чиме се није уопште рачунало. Била је то светска привредна криза, која је изненада

81 "Јесмо ли спремни?" (Југословенски гласник, 5, 1. октобар 1915).

82 Бановина је било девет: Дрвска са седиштем у Љубљани, Савска (Загреб), Врбаска (Бањалука), Приморска (Сплит), Дринска (Сарајево), Зетска (Цетиње), Дунавска (Нови Сад), Моравска (Ниш) и Вардарска (Скопље). — Београд са Земуном и Панчевом чинио је посебно подручје — Управу града Београда и био је стављен под непосредну управну и надзорну власт министарства унутрашњих послова.

83 Ljubo Boban, Svetozar Pribićević u opoziciji, н. д., 69.

избила и свом силином запљуснула и Југославију — нарочито пред крај 1930. и почетком 1931. године.

Криза је погодила скоро све привредне гране, произвођаче као и потрошаче, банкарство, и била, како многи мисле, главни узрок брзог слома личног режима краља Александра.

За неке две године, у Југославији је био разорен читав низ привредних грана. Посебно је тешко страдао сељак у Србији. Због драстичног пада цена пољопривредних производа, он није био у стању да подмири ни најосновније потребе, а камоли да одговара својим обавезама према држави: да плаћа порез и отплаћује дугове.[84]

Управо због изванредно тешке економске ситуације у земљи, и све јаче опозиције услед тога (чак и у финансијским круговима Загреба који су лични режим у почетку најсвестраније подржали) режим је морао да најхитније нешто предузме, у првом реду на политичком плану. Формирале су се, у вези с тим, у врху државе, две струје: једна која је предлагала компромисне мере укључујући и либерализацију (Војислав Маринковић), и друга (на челу са генералом Петром Живковићем) која је била за наставак политике „чврсте руке", и то, како је навођено, због опасности која је претила држави од хрватских и македонских сепаратиста.

Временом, преовладала је прва струја, можда и зато што се њој приклонио и сам краљ Александар. Али краљ Александар учинио је и више него што је то тражила Маринковићева струја. Он је октроисао Устав (3. септембра 1931) и тиме формално укинуо апсолутистички режим уведен 6. јануара 1929. Оно што је било главно, међутим, то није било решено — питање парламентаризма. А то је било прво и најважније за политичке странке у Србији, за њих пре свега.

Уверен да иде правим и најбољим могућним путем, краљ Александар повлачи затим три крупна потеза: приступа оснивању дворске странке, како је већ поменуто, октроише изборни закон и расписује, потом, опште, али не тајне, него јавне изборе.

Овим последњим потезом, везаним за начин гласања, краљ Александар је још више замрсио политичку ситуацију у Србији.

84 Извор као у напомени 61, 38-39.

Појачао је отпор политичких странака према себи и режиму, а озлоједио најшире слојеве становништва, посебно на селу, које је одвајкада у тајном гласању видело први и прави знак демократије и сматрало га својом највећом тековином извојеваном у тешкој борби Радикалне странке са владарима из династије Обреновића...

У невољи, а радило се управо о невољи, краљу Александру није преостало ништа друго до да покуша да привуче себи највиђеније политичке личности у Србији, у првом реду из редова Радикалне странке. Ступио је, из тог разлога, и у везу са Аџом Станојевићем, који је после смрти Николе Пашића прихваћен као вођ Радикалне странке. Стари и најстарији радикал у земљи тог времена (рођен 1852), Станојевић је, међутим, краљу — „дао корпу". Али је то учинио на начин који није аутоматски значио и прекид свих веза радикала с краљем. Поступио је, како стоји у једној забелешци Ј. М. Јовановића,[85] онако како је Пашић говорио: „Држи везу са противником, а не дај се ухватити у краљевску кљусу".

Као вођ Радикалне странке, у ствари њеног језгра које краљу Александру никад није могло да опрости што је својом безобзирношћу Пашића пре времена отерао у смрт, Станојевић је био један од оних политичких угледника у Србији који су најоштрије осуђивали режим од 6. јануара 1929. По његовој оцени, тај режим је „поништио основна права човека..."

Да ли због неуспеха у преговорима са вођом Радикалне странке, или што је увидео да се, да би се поправила политичка ситуација, нешто мора мењати у режиму који је увео, краљ Александар је, почетком априла 1932. сменио генерала Петра Живковића и на положај председника владе поставио Војислава Маринковића, еластичног и компромисима склоног политичара.

Како је оценио Светозар Прибићевић, који се у то време већ налазио изван земље, у емиграцији, довођење Маринковића на чело владе није имало други циљ до да се „изведе блеф у свету". Јер, по Прибићевићу, Маринковић је био „главни идеолог, ступ диктатуре, реакционар, смртни непријатељ демократије и прогреса, познати непријатељ Хрвата, па и Срба

85 Архив Југославије, фонд Ј. М. Јовановића, забелешка од 3. 3. 1932.

изван Србије, којима не признаје никакву улогу у држави и има о њима најгоре мишљење".[86]

У сваком случају, експеримент са Маринковићем није успео, и он је поднео оставку већ 1. јула 1932, уступивши место Милану Сршкићу, дотадашњем министру унутрашњих послова.

Долазак Сршкића на положај председника владе није био никакво изненађење. Тај човек био је радо виђен од краља Александра, а што је главно — био је за „чврст курс" и против било какве либерализације политичког живота, чему је тежио Маринковић, коме је Прибићевић испоставио тако лошу карактеристику...

Поклањајући Сршкићу поверење, краљ Александар се није преварио у својим ишчекивањима. Запамћен и по томе што је после атентата на аустријског престолонаследника Фердинанда, у Сарајеву 1914, обучен у униформу резервног официра аустроугарске војске, исукао сабљу из корица и узвикнуо да ће просута крв бити освећена, Сршкић је успео да за релативно кратко време учврсти режим, кад силом, а кад милом, и то у првом реду у Србији. У Хрватској је наишао, међутим, на несавладиве тешкоће...

Упркос чињеници, да су били главни „кумашини" чину од 6. јануара 1929, па и учествовали у самој стилизацији краљевог манифеста, и да су поздравили увођење личног режима, Хрвати су се, кад је Сршкић постао председник владе, већ увелико налазили на другој страни баријере. Били су, у огромној већини, разочарани што им лични режим краља Алек-сандра, у кога су полагали толике наде, није донео ништа од онога што су они очекивали. Незадовољство се било почело јављати и код финан-сијских кругова, којима је краљ Александар био више него спреман да изиђе у сусрет, и којима је излазио у сусрет кад год је то само могао (Дипломата и песник Јован Дучић наводи да је захваљујући само краљевој интервенцији спасена од катастрофе Прва хрватска штедионица, највећи новчани завод не само у Хрватској већ и у целој земљи).[87]

На челу незадовољника у Хрватској налазио се Влатко Мачек са својом Хрватском сељачком странком, подржаван и од екстремне деснице, али и од екстремне левице (комунисти).

86 Писмо Св. Прибићевића R. W. Siton-Votsonu od 10. 4. 1932, Up. Ljubo Boban, Sv. Pribićević u oporiciji, n. d., 83.

87 Уп. Јован Дучић, Спорна питања Краљевине Југославије, цитат према „Политици" од 13. 12. 1990, 21.

Мачек је полазио од процене, да ће лични режим краља Александра сам себи скрхати врат и да се, због тога, не би требало упуштати у неку посебну политичку активност.

Овако резонујући, Мачек је у бити био и против било каквог споразумевања са политичким странкама у Србији, у циљу рушења личног режима краља Александра.

У суштини, Мачек је био заинтересован једино за то, да се реши хрватско питање, да се држава преуреди тако како би Хрватска у њој постала што самосталнија. Ако би се то могло остварити у оквиру личног режима краља Александра, у толико боље.

Прибићевић, тада још први савезник Мачека, није прихватао Мачекова схватања. Он је био за неопозиво рушење личног режима краља Александра...

"Ја видим из свега", писао је Прибићевић свом партијском пријатељу Сави Косановићу, „да се тамо код куће ни у четвртој години диктатуре не мисли на никакву борбу, него да се очекује спас од неких државно-правних формула и утаначења, па се зато и не прима моја формула: најприје борба за слободу, а онда народни споразум. Према овој формули морало би се одмах у борбу: док она друга отвара бесконачне дискусије, које борбу уопште искључују..."[88]

Кад су у питању биле политичке странке у Србији, то заслужује да буде нарочито истакнуто, вођство Хрватске сељачке странке је на њих гледало с великим неповерењем. Оно је чак на њих упирало прстом, оптужујући их да се идентификују са личним режимом краља Александра! „Држање српских политичких странака према режиму краљевске диктатуре", писао је један од најближих сарадника Влатка Мачека, инж. Кошутић, Ситон-Вотсону у Лондон, у марту 1932, „јест таково зато, јер се са циљевима те диктатуре идентификују. У колико по некад ткогод од њих нешто приговара, то се односи више на методу него на циљ. За то њихове поруке долазе са тако плитким предлозима; јер им до озбиљне акције против циљева дикататуре није ни на крај памети".[89]

Ништа боље него Кошутић, а то ће рећи Мачек, на партије и политичаре у Србији није — у ово исто време — гледао ни Светозар Прибићевић. По његовим речима, политичари из Србије имали су и „одвише борниран хоризонт", били су „одгојени у духу империјализма" и имали су „меГаломанска расположења, која делују управо фатално".[90]

За вође главних политичких странака у Србији (Љубу Давидовића из Демократске странке, Ацу Станојевића из Радикалне и Јована М. Јовановића из Земљорадничке странке) Прибићевић је рекао, да они „само очекују власт одозго" или „бар да се диктатура сруши сама од себе, без жртава са њихове стране".

Иначе, Прибићевић је сматрао, да би „ствари сасвим другчије изгледале", да су „Србијанци стали на чело борбе". У том случају, „однос према Хрватској већ би био ријешен, јер би Хрвати волели и поштовали оне Србијанце који су се жртвовали, створила би се друга атмосфера у Хрватској, атмосфера споразума, из које би се родио спас целине, спас заједничке државе".

У Србији ни издалека није било онако како је о вођама политичких странака и о самим странкама судио Прибићевић и како су говорили и тврдили прваци Хрватске сељачке странке. Пре свега, политичке странке у Србији, оне које су уистину представљале народ, нису се ни у једном часу мириле са личним режимом краља Александра, са укидањем парламентаризма. А што се тиче Сељачко-демократске коалиције у Хрватској, и сарадње с њом у циљу обарања режима, расположења у том правцу била су веома јака. Али до те сарадње није могло доћи и због тога, што је Загреб, по речима Јована М. Јовановића, мењао „своје становиште сваки час, према расположењу маса". Затим због тога што је и сам Прибићевић „метао штапове у точкове", „журајући на деобу земље на покрајине (Војводина, Хрватска, Србија, Јужна Србија, Црна Гора, Далмација, Словеначка) са намером коалиције против Београда".

Постојао је и један посебан разлог што се сарадња између политичких странака у Србији и Сељачко-демократске коалиције у Хрватској није могла остварити: партије у Србији сматрале су да је најважније да се поврати стање пре 6. јануара 1929, а Сељачко-демократска коалиција у Хрватској, да се успостави стање од пре 1. децембра 1918, оно пре проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.[91] *Партије у Србији полазиле су, дакле, са становишта да у Југославији треба обновити уставно стање, и парламентарним путем кроз легалне државне институције решавати све проблеме, док је Сељачко-демократска коалиција негирала државу као такву, тражећи да се преиспитају сами темељи на којима је она створена.*

Кад су се политичке снаге у Хрватској, на челу са Хрватском сељачком странком, окомиле на лични режим краља Александра, уследио је и атак на Србију. Речено је чак и то, да је лични режим краља Александра био у ствари резултат „српске хегемоније и њеног деструктивног деловања након уједињења". И, сем свега, да је краљева диктатура „са својим кобним последицама" само појачала ту „српску хегемонију".[92]

88 Писмо Св. Прибићевића Сави Косановићу од 5. 3. 1932, Архив Југославије, оставштина Хинка Кризмана.

89 Цитат према: Lj. Boban, Sv. Pribićević u emigraciji, н.д., 100.

90 Исто.

91 Види забелешку Јована М. Јовановића од 20. 2. 1932, Архив Југославије, фонд J. M. J.

92 Уп. Zagrebačke punktacije, Istorija XX veka, IV, Beograd 1962, 309.

На Србију, Београд и Србијанце потезао је своје најтеже буздоване и Светозар Прибићевић.

"Диктатура је дошла из Београда", писао је Прибићевић у једном летку упућеном Србима, „њу је проласио бивши српски краљ. Та се диктатура ослања у главном на генерале, који су Срби из Србије, на високу бирократију, која већином потиче из Србије, и на београдску чаршију. Та се диктатура спроводи у име централизма, који се у највећем делу земље приказује као превласт Србије, а против ње су до сад најмање реаговали Срби из Србије..."[93]

Чињенице које творе историјску истину не потврђују ни издалека то што је тврдио Светозар Прибићевић, и што су стално понављала руководства хрватских политичких странака. Напротив.

Доказано је, као прво, да је у инаугурисању шестојануарског режима учествовао читав низ политичких личности из свих крајева земље, а међу њима и вођ Словенске људске странке, Антон Корошец. Као друго, евидентно је, да влада образована 6. јануара 1929. није уопште била неполитичка влада, већ само — непарламентарна, што ће рећи да је била формирана изван парламента и без садејства и сагласности парламента. Као треће, у шестојануарској влади било је, осим Срба, још и Хрвата, Словенаца и муслимана. Хрвати су се чак налазили на челу неких најважнијих министарстава — министарства финансија, на пример, министарства трговине и индустрије, министарства пољопривреде, и других.[94]

Неки хрватски политичари учествовали су најактивније и у самом припремању режима од 6 јануара 1929. Један између њих био је Мате Дринковић.[95] *По казивању Јосипа Хорвата,*[96] *он је одиграо најважнију улогу „на загребачком сектору" у припремању личног режима краља Александра. „Он је поставио оквире сарадње с краљем, бирао и предобијао људе..."*

Сматра се да је Дринковић постао краљев човек и због тога, што је смртно мрзео Светозара Прибићевића.

Велики мрзилац и Стјепана Радића, Дринковић је, иначе, питање опстанка државе везивао за хрватско-српски споразум. „Не буде ли он трајно и темељито решен", било је његово убеђење, „у часу прве међународне кризе већих димензија Југославија ће се распасти..."

Залажући се за споразум између Хрвата и Срба, Дринковић је одбацивао свако, нарочито словеначко посредништво, добрим делом и због Антона Корошца.

93 Писмо Св. Прибићевића Србима из Париза, децембар 1933, цитат према: Lj. Boban, Sv. Pribićević u opoziciji, н. д., 237.

94 Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, II, н.д., 302-303.

95 М. Дринковић се истакао као велики противник Аустро-Угарске. Био је ухапшен одмах по избијању рата 1914. У влади Народног вијећа у Загребу, 1918, био повереник за војску и морнарицу.

96 Josip Horvat, Zapisci iz nepovrata, н. д., 290.

О краљу Александру, поготову после 1928, Дринковић је говорио само најлепше. Истицао је, да је краљ Александар „изванредно уман, свестрано просвијетљен, витешки исправан и љубезан господин".[97]

Један од главних Дринковићевих сарадника у време припрема за увођење личног режима краља Александра био је Миливој Дежман, моћник у загребачком штампарском предузећу „Типографија" и некадашња прва виолина угледног листа „Обзор". Врло образован, и човек од веза са највишим и најутицајнијим круговима у Загребу, Дежман је за лични режим краља Александра задобио више првих личности „пуграрског" Загреба, међу њима и Отона Франгеша, Станка Шврљугу, Желимира Мажуранића...

На Дежманов предлог, у Београду је у време личног режима краља Александра основан и централни пресбиро (дотле је у Београду постојао само пресбиро при министарству спољних послова) који ће руководити целокупном штампом у земљи и врло брзо постати јак и поуздан инструмент власти не само за поштравање цензуре него и за прописивање свим новинама и листовима о чему и како да пишу.

Од Мата Дринковића, па до Дежмана, Шврљуге, Мажуранића и Франгеша, сви главни сарадници краља Александра у Хрватској, у време пред 6. јануар 1929. и после њега, били су припадници масонских ложа (По наводима Зорана Д. Ненезића, и сам краљ Александар је био слободни зидар).[98] И већина министара у влади, образованој 6. јануара 1929, потицала је из редова масона — Милан Сршкић, Војислав Маринковић, Станко Шврљуга, Д. Којић, Желимир Мажуранић, Ј. Деметровић, Коста Кумануди, Ото Франгеш, Мате Дринковић, М. Костренчић, Урош Круљ, А. Крамер, Божидар Максимовић.

Неки од слободних зидара који су учествовали у припреми увођења личног режима краља Александра, и чинили стуб прве шестојануарске владе, били су представници крупног и најкрупнијег капитала. Они су имали јаке везе са масонским банкарским круговима у Француској и Великој Британији...

Сви слободни зидари, а пре свега они из Хрватске, нису, међутим, дуго остали уз лични режим краља Александра. То нарочито важи за оне хрватске слободне зидаре, који су стајали у вези са групом енглеских слободних зидара којој је припадао и већ помињани професор Универзитета у Лондону, Ситон -

97 Исто, 294.

98 Уп. Зоран Д. Ненезић, Масони у Југославији, Београд 1984, 410.

Вотсон. Доћи ће дотле, да ће се припадници појединих ложа у Загребу, као ложе „Либертас“, већ тамо од јесени 1929. године, чак ангажовати на пружању финансијске помоћи опозиционом покрету у Хрватској, преко познате Прве хрватске штедионице[99]

Кад се узме у обзир велико ангажовање слободних зидара из Хрватске у припремама за увођење шестојануарског режима, и њихов утицај у целини на краља Александра (и главни прваци Хрватске сељачке странке, као Јурај Крњевић, на пример, били су слободни зидари) никако не изгледају веродостојна тврђења да је на краља, да се одлучи за увођење личног режима, пресудно утицао генерал Петар Живковић.

Цео однос између генерала Живковића и краља Александра није био такав да би се могло говорити о некаквој стрези, у којој је краљ имао подређену улогу. У чисте злонамерности спадају и приче да је генерал Живковић имао краља у шаци, да је држао у рукама тобож некакве доказе чије би објављивање краља тотално компромитовало, а који су се тицали и осуде на смрт вође „Црне руке“, Драгутина Димитријевића-Аписа.

У категорију измишљотина спадају и неодговорна и недолична казивања о постојању хомосексуалних веза између краља Александра и Петра Живковића, која су се први пут јавила у Скадру, крајем 1915. године, када је краљ морао затражити интервенцију лекара због хемороида... Тврђења у овом смислу потекла су од вођства „Црне руке“, које се никад није одликовало неком деликатношћу, а поготову Драгутин-Димитријевић-Апис.

Једино што је тачно, кад је у питању однос између краља Александра и генерала Живковића, јесте то, да је генерал Живковић уживао краљево највеће поверење и да је био цењен као сарадник, увек спреман да изврши све што му се нареди.

Као и цела „Бела рука“, како се називала група официра која се супротстављала „Црној руци“, и генерал Живковић је био само инструмент у рукама краља Александра. То и ништа више.

Ни „Бела рука“ ни генерал Живковић нису могли никад ништа да предузму без сагласности краља Александра. Они су били ту да слушају, да извршавају наређења и пружају подршку краљу Александру, посебно у његовим настојањима да „завиличи“ политичке партије у Србији, у првом реду Радикалну странку, а што је краљ покушавао да чини још од времена Првог светског рата.

Управо зато што је био поуздан сарадник, и послушник који је поседовао и одређене способности да добијене налоге спроведе, генерал Петар Живковић је именован за председника прве шестојануарске владе.

Главни задатак генерала Живковића био је да војску стави у службу шестојануарског режима, односно да исти војском штити и подржава.

Дошавши на чело владе, међутим, генерал Живковић је хтео, да се од, уистину, способног генерала преко ноћи претвори у великог политичара. Али за то су му недостајали многи квалитети... У првом реду способност да уочи тренутак када треба повући прави и одлучни потез... И зато ће он, када краља Александра више не буде, брзо морати да напусти политичку сцену, а пошто је био поражен од Милана Стојадиновића и кнеза Павла.

После неславног краја шестојануарског режима, годинама, па и после Другог светског рата, покушавало се од стране појединаца да докаже, да краљ Александар, и кад се одлучио на увођење личног режима, није уопште мислио на укидање парламентаризма и демократије.[99-а] И, затим, да он никад не би ни урадио оно што је учинио, да није било Стјепана Радића и Влатка Мачека, вођа Хрватске сељачке странке...

Од тврђења у овом смислу нарочито је занимљиво оно Милана Гавриловића, првака Земљорадничке странке и својевременог посланика Краљевине Југославије у Москви.

По његовим речима, делом и сасвим тачним, због немогућности да се споразумеју са политичарима из Србије, хрватски политичари тражили су краљеву интервенцију и препоручивали му увођење режима чврсте руке... „Сви ови савети“, како се изразио Гавриловић, „уродили су плодом. Краљ није имао поред себе ни Пашића нити иједног политичког човека те величине. Мисао је била проста, сувише проста. Гордијев чвор, српско-хрватски спор, имао је да пресече само краљ својом личном диктатуром. И он је то учинио. Укинуо је све политичке слободе, с њима странке и парламент. Циљ је био да се сви, и Срби и Хрвати, под великим притиском у једном гвозденом лонцу скувају у једну југословенску нацију. Та се теорија могла одржати и тај експеримент и успети само у

99 Исто, 415.

99-а При том се најчешће полазило од речи које је неколико дана по увођењу личног режима, краљ Александар изговорио пред француским новинаром Жилом Сауервајном, да је он далеко од тога да поведе земљу у ауторитативни режим без контроле. Напротив, он намерава да земљи касније да „прави парламентаризам и праву демократију помоћу праведног реда“. — Текст ове краљеве изјаве објавио је орган Прибићевићеве Самосталне демократске странке, „Ријеч“, у Загребу, 18. 1. 1929.

немогућем случају да се уистину одржи мир унутра и споља за веома дуги низ година, за пола века, можда и за цео један век. Ко је то могао зајемчити? Нико. Отуда је та теорија била погрешна. Отуда је и тај експеримент морао пропасти. Унутра, диктатура је погодила и Србе и Хрвате, и дигла противу себе и једне и друге. Споља, она је била фатална. Чим је краљ 6. јануара 1929. свео државу на себе, и унутрашњи и спољни непријатељи државе удружили су се у једној тачној мисли да ако убију краља Александра убиће и ту државу. И тако се и десило. Метак у Марсељу...смртоносно је погодио и Југославију. Њој је био и намењен..."[100]

Од мишљења, изнесених између два светска рата, о личном режиму краља Александра, и циљевима које је краљ Александар њим хтео да оствари, заслужују да буду наведена мишљења народних посланика, изречена у Народној скупштини у фебруару 1937. године.

Мита Димитријевић, својевремено врло близак краљу Александру (између осталог његов човек за везу са Стјепаном Радићем, вођом Хрватске сељачке странке, тамо у 1925. години), изјавио је у Народној скупштини, 18. фебруара 1937. године:

"Историја ће утврдити, да је, у зачетку шестојануарског режима, краљева замисао сконцентрисна била на јединство државе, да је била чак либералнија и сасвим друкчија, него што је у току 6 година била извођена сукцесивним владама Петра Живковића, Маринковића, Сршкића и Узуновића..."

Наводећи краљеве речи, да му је циљ да спреми „један децентралистички либерални режим којим ћемо сачувати основу јединства наше државе", Мита Димитријевић се запитао, „како су и зашто су сукцесивне владе после 6. јануара ове краљеве мисли сасвим противно протумачиле и наопако у дело их спроводиле", и затим сам себи дао следећи одговор: 1) да „људи који су изводили политику шестојануарског програма нису схватили свог краља, нису били на висини свог задатка, нису били способни за више инспирације", 2) и да је услед свега тога шестојануарски режим „промашио у свом циљу, промашио својим временом и оставио једну ситуацију врло тешку, врло мучну".

100 Уп. НИН, 2. 8. 1991, 61.

Као доказ, да се од 6. јануара 1929. пошло странпутицом, Димитријевић је изнео, поред осталог, да су на хиљаде сељака у Хрватској допале затвора, да је у Загребу избио прави вулкан мржње према Београду, да су настале интернације, и да је и Антон Корошец, један од стубова шестојануарске владе, доживео да буде интерниран...

Народни посланик Јосип Цветић, овако је пак оценио лични режим краља Александра (у Народној скупштини, на седници од 20. фебруара 1937.): „Шестим јануаром била је створена могућност да се спреми терен за нову југословенску националну демократију, која ће бити кадра да буде чувар југословенске државне егзистенције и југословенског уједињеног народа и његових истинских слобода у националном и социјалном правцу..."

Како је посланик Цветић још истакао, 6. јануара 1929. био је „превентивно дело за чување југословенског државног јединства" и да се „много греши кад се узима 6. јануар као проста диктатура".

Истичући да је 6. јануар 1929. имао за циљ да „створи све повољне услове за убрзано развијање југословенске националне свести", народни посланик Душан Иванчевић је (на 24. редовном састанку Народне скупштине од 23 фебруара 1937) рекао: „Шести јануар и шестојануарски режим доиста је у знатној мери ограничио грађанима њихову грађанску и политичку слободу рада и кретања. Тај режим је био строг, али његове изузетне мере изазвала је партијска разузданост ранијих година, а нарочито она из 1928. када су падале мртве главе не само у селима, него и у Народној скупштини".

Када је вођена ова дебата у Народној скупштини, 1937. године, уз све друго чуло се и то, из уста Милована Грбе, да би обавезно требало правити разлику између „шестојануарске идеологије" и „шестојануарског режима"...

Оцењиван овако или онако зависно од тога ко је те оцене изрицао, лични режим краља Александра, мора се истаћи, прво је, и највише, разочарао његовог творца — краља Александра. И он ће га се први и одрећи... Патријарху Гаврилу, 16. септембра 1934. године, он је признао, да му „напор" са шестим јануаром није успео. „Имао сам намеру да стишам разбуктале страсти, настале са једном озбиљном политичком кризом, која је довела државу до расула..."[101]

101 Мемоари патријарха српскога Гаврила Дожића, Париз 1974, 138.

Против краљевог „експеримента“ са шестојануарским режимом — кад се видело да он не тежи растакању, већ учвршћењу јединства државе — најорганизованије се устало у Хрватској, где је он, кад је уведен, најодушевљеније био поздрављен. На мање-више истој линији нашле су се све тамошње политичке снаге, струје, групе и истакнутији појединци. А рођен је и један нови покрет, који је за свој главни метод деловања изабрао тероризам. Био је то усташки покрет, чија је идејна колевка била Чиста странка права Јосипа Франка, који ће краљу Александру у ствари и доћи главе...

Краљ је убијен у Марсељу нека четири месеца по погибији аустријског канцелара Долфуса (14 јуна 1934) у Бечу, а неких осам месеци по извршеном превратy у Бугарској (9. фебруара 1934), који је био дело политичке струје оријентисане на сарадњу са Краљевином Југославијом и усредсређене на сузбијање ВМРО-терориста, од којих ће један између њих испалити на краља Александра смртоносне хитце у Марсељу.

На вест да је краљ Александар убијен, и да је главни организатор атентата била једна хрватска терористичка организација, народ у Србији захватило је велико огорчење. Он је атентат осетио и схватио као атак на Југославију, што је уистину и био случај.

Такорећи у трену, код многих Срба, и у Србији и ван ње, незадовољство краљем Александром и његовом политиком уступило је место жалости и забринутости, али и жудњи за осветом. У Србији, дотле имуној од сваког антихрватства, по први пут букнуо је пламен мржње према Хрватима...

Било је, међутим, Срба, и то не мали број, који ни мртвом Краљу Александру нису били спремни да опросте што је, опредељујући се за лични режим, жртвовао слободарске традиције Србије и што је, своје југословенске политике ради, запоставио интересе Срба у целини, а нарочито у Босни и Херцеговини и Хрватској. И што је допустио, да на сељаке у Србији, кад су дизали свој глас против шестојануарског режима, жандармерија отвара ватру и насрће на њих с исуканим бајонетима на пушкама.

Према једној забелешци првака Земљорадничке странке, Драгољуба Јовановића,[102] љутња на краља Александра код

102 Архив Југославије, Мемоари Д. Ј., рукопис.

једног дела Срба била је тако јака и постојана, да су појединци, као председник општине у Прибоју, Добра Стевановић, после трагедије у Марсељу зажалили што краљ није погинуо од српске руке, него од руке највећих српских душмана...

4. Политика кнеза Павла Карађорђевића

По погибији краља Александра, владар Југославије постао је, практично, кнез Павле Карађорђевић, кога су неки функционери Аустро-Угарске, још док је био дечак, пожелели да виде на престолу Србије[103]

Сушта супротност краљу Александру и по спољним обележјима, мање импулсиван и много вештији у владању собом и контроли својих осећања, кнез Павле није био неки слабић, а још мање човек незаинтересован за власт и политику. Његов малер био је само тај, што се он, према неким мишљењима, никако није могао да наметне као ауторитет, па је био и остао — „немоћни ауторитарац“ [104]

Има много доказа да је кнез Павле био чак крајње властољубив, да је све конце власти хтео да држи у својим рукама и да је, као и краљ Александар, по сваку цену хтео да буде — владар Југословена. За проблеме Србије кнез Павле имао је мало разумевања. Он се за њу једва и занимао, чак би се могло рећи да је био потпуно равнодушан према њој. Није се интересовао ни за њену прошлост, толико бурну, али и толико славну. Кад је, 28. јуна 1939, прослављена 550-годишњица Косовске битке, на пример, он је избегао да на тој свечаности узме учешћа...

Добри познаваоци кнеза Павла, попут Енглеза Х.Д. Тонкина шефа британске тајне службе, која га је надзирала у прогонству током Другог светског рата, склони су да верују да је он већину својих одлука доносио под упливом своје супруге

103 О Павлу, као најпогоднијем да замени принца Ђорђа као престолонаследника говори и строго поверљиви извештај војног аташеа Аустро-Угарске у Београду, Јозефа Помјанковског, од 9. новембра 1906 (Државни архив у Бечу, Ратни архив, Генералштаб, Рес. Но 164, 25-8/59. Види и: Документи из бечких архива, IV, 1906, Београд 1989, док. 411, стр. 666). У том извештају се истиче, да је опште расположење у Србији да уместо Александра, за престолонаследника буде одређен син кнеза Арсена, Павле. Као главни разлог што су Срби против Александра а за Павла, Помјанковски је навео „црногорско порекло“ Александрово... Павле је, по Помјанковском, био имун од „фаталног“ црногорског „шлага“ и већ и због тога Србима изгледа не само симпатичнији, него и поверења достојнији...

104 Десимир Тошић, НИН, 21. 6. 1991, 41.

Олге. Тај утицај је постојао, заиста, и био је нарочито приметан у време великих криза у Југославији, тамо у 1938-1939. години.

По казивању Милана Стојадиновића, који се уз помоћ кнеза Павла винуо до највише власти, а затим, на један његов миг, био уклоњен са политичке сцене, кнегиња Олга била је у ствари зла коб кнеза Павла. Преамбициозна, та жена је, по Стојадиновићевим речима,[105] чинила све да би њен супруг био „неоспорни господар" у држави, први и испред свих. Ни најмања сенка није смела да падне на његов ауторитет...

Затворене природе, окренут самом себи, кнез Павле, како је о њему такође речено, „једва да се и осећао Србином". Делом и зато, он се у Београду никад није осећао пријатно, још мање код куће. По Кости Ст. Павловићу, кнез Павле је „исувише био господин за београдско друштво. И онда је био сувише — не англофил, него бих рекао — англоман. Рецимо, он је претпостављао дктилографкињу енглеског посланства једном секретару нашег министарства спољних послова..."[106]

Међутим, ако се кнез Павле осећао у Београду као у туђем, њему сасвим страном свету, и то на одређени начин и показивао, и Београд се према њему односио као према нежељеном странцу, често, при том, не водећи рачуна ни о каквим обзирима.

Положај кнеза Павла, иначе, како је својевремено написао Мирко Косић, није уопште био лак. И он и цео намеснички режим будили су у српском народу неповерење и сумње, „проткане историјским успоменама и митосима о нејаком Урошу и проклетој Јерини, о стрицу старатељу сирочадске масе..."[107]

Описујући кнеза Павла, Слободан Јовановић је рекао Драгољубу Јовановићу, да је у питању био кабинетски човек, „чудан човек", који много пуши и „говори друкчије него сви људи наше средине... Он говори уједначено. Такав човек био би врло добар... да као дипломата спроводи политику једне владе".

По Јовановићевој оцени, кнез Павле је био и затворен човек, мало „општљив", који се „никоме не отвара", који је са свима — „закопчан".

105 Милан Стојадиновић, Заточеник Његовог британског Величанства, Мелбурн 1976, 149.

106 Коста Ст. Павловић, „Дуга", број 491, Београд 1991, 84.

107 Др М. Косић, Је ли 27 март 1941. плаћен?, 1950, 23.

Слуха за народно расположење он није имао. Због тога се могло и десити да је покушао да силом наметне конкордат са Ватиканом...[108]

Опасавши се резервисаношћу као каквим зидом, и не показујући никад своја права осећања, кнез Павле је за многе био и остао велика непознаница. Никад нико није био сигуран шта он у ком часу уистину мисли, какве му се идеје мотају по глави...

Колико је кнез Павле покушавао да буде самосталан и иде неким својим посебним путевима, видело се и из тога што је одржавао везе и са људима који су за краља Александра били права црвена марама. Такав случај био је, на пример, са једним Божином Симићем, познатим сарадником Драгутина Димитријевића-Аписа, вође „Црне руке".

О кнезу Павлу речено је и следеће:

„Пре него што је неочекивано постао намесник, био је нико и ништа. Краљ га је држао сасвим у позадини. Никад се ништа о њему није говорило ни знало. Али кад је неочекивано постао намесник, нико није веровао да ће бити нешто. А владао је готово суверено јер сва је власт била у његовим рукама, јер два друга намесника др Раденко Станковић и др Иво Перовић били су то само про форма пошто су само аминовали оно што кнез ради, па су тако иронично и звани 'присутни грађани'."[109]

Према уверењу Светозара Прибићевића,[110] кнез Павле је био — „слаб човек", човек без икакве енергије, који се никад није бавио политиком и који је цело време живео у краљевој сенци.

Још гору оцену Прибићевић је дао двојици сунамесника кнеза Павла — др Перовићу и др Станковићу. За првог је рекао да је „обични полицијски силеција, оно што Французи зову la brute" а за другог — да је у питању „обична дворска трчилажа и краљева труба..."

108 Мемоари Драгољуба Јовановића, рукопис, н. извор, 224-230. - Оцену Слободана Јовановића, да је кнез Павле хтео силом да наметне конкордат, потврђују и аутори књиге „Кнез Павле Карађорђевић" (Београд 1990, стр. 92-93), Нил Балфур и Сели Мекеј, истина на индиректан начин. Они истичу да је Павле „подржавао конкордат", али само зато што је у конкордату „видео још један корак ка правој југословенској држави..."

109 Предраг Милојевић, Последњи дани Краљевине Југославије, „Политика", 4. април 1991, 30.

110 Lj. Boban, Sv. Pribićević u emigraciji, н.д., 147.

У неповољном светлу — да му политика није била јача страна, да се он у политику „ич не разуме“, да је само — „денди“ — кнез Павле је представљан и у причама које су годинама колале Београдом, и које су, како је утврђено, биле плански ширене, с циљем да се он дисквалификује у јавности, нарочито у главном граду и у Србији.

Уистину, кнез Павле није био без икаквог смисла за политику. Он лично чак је био убеђен да поседује велике политичке способности, што наводи у свом тестаменту и генерал Душан Симовић, председник владе после пуча од 27. марта 1941.[111]

...У годинама пред катастрофу Југославије, у априлу 1941, кнез Павле је сматрао да политичка мудрост налаже да се са Немачком успоставе што чвршће везе, али да се при том не слабе односи са Великом Британијом (која му је у јулу 1939. доделила своје највеће одликовање — Орден подвезице).

И стварање Бановине Хрватске, на чему је Велика Британија толико инсистирала, како ће се касније још видети, кнез Павле је сматрао да мора бити спроведено у дело, јер то налаже политичка мудрост. Истина, он се на то одлучио, како мисли генерал Симовић,[112] тек непосредно по сазнању да су Хитлер и Стаљин начинили пакт о пријатељству и да предстоји напад Немачке на Пољску...

Како је кнез Павле схватао политику и колико је био вешт да се снађе у њеним лавиринтима, видело се после општих избора 1935. године, на којима је победила владајућа странка Богољуба Јевтића (он треба да је лансирао у јавност ону неистину, да су последње речи краља Александра у Марсељу биле — „Чувајте ми Југославију!“).

Јевтићу, победнику на изборима, кнез Павле је, из рачуница само њему знаних, врло вешто извукао тепих испод ногу — не скидајући рукавице и не гасећи осмејак на својим танким уснама, како се говорило. На управо елегантан, али перфидан начин, он се отарасио Богољуба Јевтића, послуживши се четворицом министара у његовој влади — двојицом Срба, генералом Петром Живковићем и Миланом Стојадиновићем, и двојицом Хрвата — Миланом Врбанићем и Људевитом Ауером. Подневши оставку у договору са кнезом Павлом, они су изазвали кризу и пад Јевтићеве владе...

111 Симовићев тестамент, „Његош“, Чикаго, свеска за јун 1968, 8.

112 Исто.

Како је кнез Павле већ раније био испланирао, нови председник владе постао је Милан Стојадиновић, који је дуго времена важио за главног заступника интереса енглеског капитала у Југославији. Његов први задатак био је, да по жељи кнеза Павла успостави сарадњу са Словенском људском странком Антона Корошца и Југословенском муслиманском организацијом Мехмеда Спахе.

Добијени задатак Стојадиновић је у потпуности извршио. Он је са Корошцем и Спахом формирао не само нову владу (24. јуна 1935) већ и нову политичку странку — Југословенску радикалну заједницу (19. августа 1935).[113]

На овај начин, Стојадиновић је постао у очима кнеза Павла најутицајнија политичка личност, човек на кога се могло ослонити у сваком погледу. Али, иако је високо ценио све што је Стојадиновић урадио, кнез Павле није био спреман ни у једном часу да га сасвим ослободи своје узице. Напротив. Стојадиновић је, пак, мислио и био убеђен заправо, да му је кнез Павле толико наклоњен да га никад неће лишити своје подршке, да га никад неће оставити на цедилу. Убрзо се, међутим, уверио, да су му процене биле у потпуности погрешне. Исто онако наило како му је био поклонио поверење, кнез Павле ће га одбацити од себе, кад му не буде више потребан.

За разлику од краља Александра, кнез Павле се устручавао да излази на „брисани простор“. Настојао је да дејствује иза завесе, и да одатле, неупадљиво, управља онима, које је слао у политичку арену, да тамо остварују његове замисли и планове.

...Мада је радо прихватио улогу владара, кнез Павле се није наметнуо за првог намесника после погибије краља Александра, каквих је тврђења било и каквих тврђења и данданас има. Није ту било никакве уџурме, никаквог „намештања“, односно злоупотребе. Да кнез Павле буде на челу намесништва, била је уистину жеља краља Александра. И он је ту своју жељу јасно изразио у свом тестаменту...[113-а]

Дошавши на најодговорније место у држави, кнез Павле је, и то је проверена чињеница, изненадио многе, пре свега

113 Уп. Милан Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н. д., 216.

113-а По неким тврђењима, то и није био прави тестамент. Радило се, како то наводи и Милан Стојадиновић (Ни рат ни пакт, н.д., 284-288) о комаду плаве хартије на којем су краљевом руком била исписана имена кнеза Павла и остале двојице намесника. Тај комад хартије, по Стојадиновићу, није никад изнесен пред очи јавности... Године 1961, међутим, Фердо Чулиновић је објавио пун текст краљеве опоруке, написане краљевом руком на Бледу, 5. јануара 1934 (Види: Ф. Чулиновић, Југославија између два рата, II, Загреб 1961, 71-72).

својом сналажљивошћу, што није била мала ствар у условима необезбеђене потпоре ни у војним, ни у политичким круговима. У тим првим данима, нико, такорећи нико, није стајао уз њега, нити је био без поговора спреман да стане уз њега. Али то се брзо изменило... Вешто се користећи разједињеношћу како војних тако и политичких кругова, он је у кратком року успео да „дизгине узме у своје руке" и постане стварни арбитар и у унутрашњој и у спољној политици.

Мање је, можда, убедљиво тврђење, да је кнез Павле био склон самовлашћу — диктатури. Живко Топаловић, некадашњи социјалистички првак, изнео је у својим текстовима после Другог светског рата, да је кнез Павле чак све чинио да у земљи сачува режим диктатуре који је краљ Александар био увео 1929. године.[114] А наводно због тога, што је желео да свом синовцу, будућем краљу Петру, „очува онакво наслеђе какво му га је оставио његов отац..."

По Топаловићу, то је била велика политичка грешка кнеза Павла. „Држава није краљевска прћија", писао је он „па да се режим и владе остављају у наслеђе од оца сину. Држава живи и власт се у њој мења кроз потребе живота..."

Како је Топаловић још изнео, кнез Павле, за седам година своје владавине, „не само да је одржавао режим краљевске диктатуре, већ је допустио да се он у суштини појачава тиме што је добијао све изразитији фашистички карактер. Градација током 12 година диктатуре представља кретање од војно-полицијске диктатуре ка све пунијем ликвидирању остатака демократије и ка увођењу у Југославији оних облика владавине који су се били зацарили у Мусолинијевој Италији и Хитлеровој Немачкој".

На основу свега што се збило у време владавине кнеза Павла, Топаловић је изрекао суд — да се „кнез Павле показао политички слабо увиђаван".

У велике грешке кнеза Павла, Топаловић, иначе, убраја његово опредељење за оснивање Бановине Хрватске уз асистенцију Драгише Цветковића. „На тај лепак", мисли Топаловић, „кнез Павле је ухватио Мачека и везао за себе, али је ослабио демократију у земљи..."

Читав „посао око Бановине Хрватске", испао је, по Топаловићу, „једна велика непоштена игра. Обављен је иза леђа јавности и народа „ и био је у ствари „нагодба између носиоца диктатуре и одбеглог вође демократије! Бар да је тиме постигнуто унутрашње умирење у држави и народу, па да се и тај непоштени акт прими затворених очију. Десило се

114 Види и: Марко Милуновић и Ђорђе Радовановић, Из живота и рада др Живка Топаловића, Стокхолм 1988, 219.

управо супротно. Иза те нагодбе настало је огромно незадовољство и разочарење. И готово цео српски народ сматрао се изданим и преварeним..."[115]

Живко Топаловић је дошао и до закључка, да је кнез Павле, у заједници са Влатком Мачеком, вођом ХСС, „морално и политички приготовио" војни пуч од 27. марта 1941. године...

"Кнез Павле", вели Топаловић, „својим маневром и придобијањем Мачека успео је да растроји демократске снаге Југославије и спречи њено унутрашње умирење путем успоставе демократије. И он је тиме, заједно са Мачеком, отворио пут пучевима. Иза осведочене немоћи демократских снага да се солидно повежу, да уклоне диктатуру и реорганизују државу, природно је да су остали пучеви као једино средство да се сруши диктатура..."[116]

Пуч од 27. марта, о којем ће опширније тек бити говора, није ипак био толико усмерен против тадашњег режима, како то Топаловић мисли, колико против кнеза Павла лично, за кога се сумњало да жели да се у погодном часу домогне краљевске круне...

О томе, да су кнез Павле и кнегиња Олга гајили потајну жељу да се на неки начин дочепају краљевског престола, говори и Милан Стојадиновић у својим мемоарима.[117] Он наводи, поред осталог, да је лично из уста кнегиње Олге чуо, да би по земљу била права несрећа ако би Петар једног дана постао краљ. „Он је јако заостао, нарочито у интелектуалном погледу", треба да је, по Стојадиновићу, рекла кнегиња Олга.

Из Стојадиновићевих записа видљиво је и то, да је кнез Павле, тражећи пута и начина да се домогне престола, у једном моменту помислио да се може ослонити на Стојадиновића. Кад је пак овај одбио да кнезу пружи помоћ у жељеном правцу, морао је да оде, и уступи место Драгиши Цветковићу...

Изгледа да је Цветковић без опирања, добровољно, пристао да учествује у остварењу плана кнеза Павла и кнегиње Олге. Стојадиновићу је он то и признао, наводећи, као узгред, да кнез Павле мисли, као и он, Цветковић, да је Петар малоуман и неспособан да буде владар...[118]

115 Исто, 222.

116 Исто, 221.

117 Милан Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н. д., 550-556.

118 Аутори књиге „Кнез Павле Карађорђевић", Нил Балфур и Сели Мекеј (Београд 1990, стр. 100-101) такође истичу да „у интелектуалном погледу краљ Петар није био сјајан". Они су цитирали извештај Петровог васпитача и надзиратеља, Енглеза Сесила Перота, од 10. 3. 1938, у којем се каже, да „Петар одаје очигледно знаке неправилно развијене менталности", да је у менталном развоју „јако заостао", да „мисли споро" и „једва уме да говори и пише српски..."

Према Стојадиновићевом тумачењу, кнез Павле је имао два начина да се домоћне краљевског престола. Први је био да дође до краљеве смрти пре пунолетства. Према одредбама Устава, ако би се то догодило, министарски савет би преузео у своје руке краљевску власт и одмах би сазвао Народну скупштину у ванредан сазив, како би се на заједничкој седници оба дома, изабрао краљ из исте династије... Да би био изабран, кнез је морао да добије већину гласова посланика и сенатора.

Друга (више теоријска) могућност, по Стојадиновићу, да се кнез Павле устали на престолу, била је, да се искористи одредба Устава по којој намесништво врши краљевску власт не само за време малолетства краљевог, већ и кад је краљ „због душевне или телесне болести трајно неспособан да врши краљевску власт".

Како је Стојадиновић у својим мемоарима написао, кнез Павле је, добро проучивши Устав, уочио и схватио могућност коју му је он пружао, посебно својим 41. чланом, па је на њеном искоришћењу и радио...

Према наводима Стојадиновића, али и других познавалаца прилика на двору, кнез Павле је показао крајњу небригу за свог синовца. Није се уопште бринуо о његовом васпитању, о школовању, о образовању уопште. Али зато је сваком причао да му Петар задаје много главобоље својим недоличним понашањем и речником, као у каквог јаничара.

Понајмање се кнез Павле трудио да Петра уводи у државничке послове, да га припреме за позив владара. То тврди и Коста Ст. Павловић, који је с кнезом Павлом имао више разговора на ту тему. Његов закључак, међутим, гласи, да је неизвесно зашто је кнез Павле тако поступао, „да ли зато што је осетио да Петар за то нема смисла, или је пак био неки други разлог по среди..."[119]

Коста Ст. Павловић је још рекао, да се кнез Павле, све до пред своју смрт, непрестано жалио на свог синовца. Управо пред смрт поверио му је, да је с Петром прекинуо сваку везу, јер га је он јавно оптужио да живи с његовом супругом Александром...

Према Милану Стојадиновићу, небрига кнеза Павла за Петрово васпитање, и његово затварање очију пред чињеницом да је Петар имао неодговарајуће друштво београдских младића, који су се с њим заједно одавали алкохолу и другим пороцима,[120] *била је саставни део плана да се Петар у погодном моменту прогласи за — „душевно неспособног".*

119 Коста Ст. Павловић, „Дуга", н. извор. — Према наводима Нил Балфура и Сели Мекеј (н. дело у напомени 118, стр. 101), кнез Павле је „мало утицао на свог младог рођака да превазиђе своју стидљивост, а није ни покушавао да га подучава у политици. Делимично је то чинио и намерно..."

120 Према казивању Павла Токина, новинара из Београда (аутору ове књиге) који је са групом гимназијалаца из „бољих кућа" позиван у двор, ради дружења с Петром, он и његови другови, долазећи у двор, кришом су доносили собом флаше коњака и других пића и предавали их Петру.

Из ових разлога, по Стојадиновићу, кнез Павле је настојао да младог Петра што више изолује од спољног света. „Чињеница да се не појављује јавно", каже Стојадиновић, „могла би се протумачити да је то због тога што је Краљ умно неразвијен. Ако би се овоме додао какав било краљев испад, стварни или измишљени, у сваком случају преувеличан, онда бисмо имали рецепт који је једном већ примењен у истој династији. Принц Ђорђе, рођени стриц младог краља, морао је да се одрекне престолонаслеђа јер је правио такве испаде који су га онемогућавали да влада. Зашто се не би рекло да је и Петар 'оптерећен' истом болешћу? Само ту чињеницу би требало разгласити у земљи и иностранству..."[121]

Уистину малих, заправо никаквих наклоности према Србији и Србима, кнез Павле као да је више управљао своје очи према Загребу... Тврди се да он никад није могао да прежали што се није настанио у том граду кад му се за то била пружила прилика, коју годину пред погибију краља Александра; општинска управа Загреба била је купила за њега једну од најлепших вила у граду, чувену Ронграчеву вилу, и затим му је поклонила. Одушевљен, Павле се одмах стао спремати за селидбу. И кад је све већ било готово, морао је на изричит захтев краља Александра да одустане од пресељења. „Можеш ићи куд год хоћеш", треба да му је рекао краљ Александар, „али у Загреб не можеш да идеш, да се популаришеш међу Хрватима".[122]

121 Милан Стојадиновић, Ни рат ни пакт, 560-561.

122 Изјава кнеза Павла, после Другог св. рата, др Бранку Пешељу, у замку Пратолино (који је био Павлова својина) крај Фиренце, „Дуга", Београд, март 1992, 92.

Глава девета

ЧЕЛНИЦИ ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА

1. Љубомир-Љуба Давидовић

Смрћу Николе Пашића, у децембру 1926. године, Србија је остала без свог највиђенијег политичара, а Југославија — без неоспорно најјачег и најспособнијег државника.

Пашићевим одласком са политичке сцене, уз све друго, парламентарна демократија остала је без свог најупорнијег и најдоследнијег браниоца. И убрзо потом је била укинута самовољом владара...

За Пашићем зажалила је цела Србија. Зажалили су чак и многи његови политички противници у Србији на челу са Љубомиром-Љубом Давидовићем, вођом Демократске странке.

...Давидовић је био осамнаест година млађи од Николе Пашића, и у часу Пашићеве смрти „газио" је увелико 63. годину живота.[1]

Некада и сам припадник Пашићеве Радикалне странке, тамо до у 1901. годину, када је основана Самостална радикална странка,[2] Давидовић је после Пашићеве смрти постао прва политичка личност у Србији. Међутим, иако је уживао леп углед, он никако није успевао да постане одлучујући фактор на политичкој сцени ни Србије а ни Југослаије. Њему као да је

1 Љубомир Давидовић рођен је 1863. године у селу Влашка код Младеновца.

2 Главни одбор Самостално странке формиран је 1. октобра 1902. године. До стварног формирања странке дошло је, међутим, 1901. године. Први шеф странке био је Љубомир Живковић (до 11. маја 1905), други - академик Љубомир Стојановић (до 29. јануара 1912), а трећи - Љубомир Давидовић, од 1912. до уласка странке у Демократску странку.

било суђено да у политичком животу никад не игра неку сасвим споредну, али никад ни главну и најглавнију улогу...

Због вредноће и упорности у раду назван — ЉУБА МРАВ, Давидовић је био политичар који је много времена трошио на преговоре са вођама других политичких странака... Некад је у томе имао успеха, некад не, али кроз аранжмане које је склапао он, углавном, није успевао да оствари неке крупније резултате ни за своју странку, ни уопште узев.

Кад се добро размотри све оно што је постигао, и кад се узме у обзир шта је хтео све да постигне, за Давидовића се не би могло никако рећи да је био раскошно обдарен оним способностима које једног политичара чине вансеријским. Недостајала му је, у првом реду, смелост, она врста срчаности која политичара нагони да покуша да и „шарну" дугу на небу дохвати руком...

Син свештеника, и професор по занимању[3] (био је једно време и наставник краљу Александру, кад је овај проглашен за престолонаследника), Давидовић је био присталица устаљеног реда ствари, и у животу и у политици. Револуционарна страст, без које кажу да нема великог политичара, била му је сасвим страна. Он, једноставно речено, није био рођен (ни васпитан) за револуционара, а тим, аутоматски, рекло би се, ни за — великог политичког вођу.

И као млад човек, али и као зрео политичар, Давидовић је остао истих погледа: идеал су му били либерална монархија и парламентарна демократија. Зато он није могао, и зато није ни за живу главу хтео да прихвати лични режим краља Александра, уведен 6. јануара 1929. године...

За цело време своје политичке активности у Југославији, Давидовић је, у свему, био на власти само — 289 дана. Прву владу (другу у Југославији уопште) образовао је 16. августа 1919, другу 18. октобра исте године, а трећу — 27. јула 1925. У међувремену, у разним коалиционим владама, био је више пута министар, углавном просвете, а једном, у влади Миленка Веснића, радикала, министар унутрашњих послова...[4]

3 Давидовић је студирао на природњачком одсеку филозофског факултета Велике школе. По завршеним студијама био је наставник гимназије у разним местима у унутрашњости и у Београду.

4 Први пут Давидовић је постао министар (просвете) 1904. године, а други пут (у Краљевини Србији) 1914, у коалиционој влади Николе Пашића. Једном је (1905) изабран за председника Народне скупштине, а једно време (1909) био је и председник београдске општине.

Ни као министар у разним кабинетима, а ни као председник краткотрајних влада, Давидовић није постигао никакав посебан успех и није оставио дубљег трага неким делом које би се памтило. И по томе, потпуно је извесно, он једва да би и заслужио да буде поменут у политичкој историји Србије, односно Југославије.

Своје високо место у политичкој историји Србије, односно Југославије, Давидовић је заслужио искључиво као опозиционар. Као опозиционар, у једном часу, проглашен је чак за „политичку савест" Србије, а редовно је навођен као пример за углед — по личном поштењу, по упорности у борби за демократију и демократска права грађана, по обзиру према својим политичким противницима.

Иако истакнути опозиционар у Југославији, а најистакнутији у Србији, Давидовић није никад постао, што су иначе многи очекивали, вођ целокупне опозиције у земљи. Ту улогу, кад се за то указала прилика, препустио је другом, једном Хрвату — Влатку Мачеку. Неки кажу из скромности, а неки што је био свестан Мачекове снаге, уз коју је стајао скоро сав хрватски народ.

Без обзира који су разлози били у питању, чињеница остаје чињеница, да је, захваљујући пре свега Давидовићу, опозициона Србија прихватила једног Хрвата за свог вођу, што је био својеврстан феномен у хрватско-српским односима. Последица тога била је и та, да је на изборима 1935. године, пола милиона Срба гласало за човека који није добро мислио ни њима, а ни Југославији.

То привођење опозиционих маса у Србији вођи Хрватске сељачке странке, Влатку Мачеку, збило се непуна четири месеца по убиству краља Александра у Марсељу... Давидовић је то учинио упркос јаком отпору првака своје, Демократске странке, дубоко уверен да је то у интересу како опозиције у целини, тако и у интересу државе, која се и тада љуљала из темеља.[5]

„Народски човек" и по самом свом изгледу, облачењу и понашању уопште, Давидовић је био склон, како се све тврди и доказује, да одлучује више срцем него разумом. Свакако и због тога, говорило се да су га људи „више волели него што су га поштовали, више га поштовали него што су му се дивили".

Карактеристично за Давидовића као опозиционара, управо најкарактеристичније, било је то — да он није био

5 По други пут, ангажовањем Љубе Давидовића у првом реду (и вођства Земљорадничке странке) Мачек је прихваћен као носилац земаљске листе на изборима одржаним 1938. године. Била је то листа Удружене опозиције, која је формирана по други пут у октобру 1937. и којој су се придружили и радикали на челу са Аџом Станојевићем. У прогласу Удружене опозиције од 8. октобра 1937, који је први потписао Влатко Мачек, наглашавало се да се блок бори за доношење новог устава, који би садржао и одредбе - да је Југославија „наследна, уставна и парламентарна монархија" и да је у земљи „ујемчен парламентарни систем владавине" (Види и: F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, 125).

никакав рушилац, да његова критика, чак ни кад је била најоштрија, није прелазила у позив на разарање. Максимално, његово опозиционарсто могло је ићи само до опструкције, „никад до дефетизма...“

Управо што је био такав, и што се на своје противнике никад није немилосрдно окомљавао, оцењиван је, пре свега од својих политичких противника, као безопасан, као човек - дим, али никако и као човек - ватра.

Тако, некако, на њега је гледао и краљ Александар.

Кад је уведен лични режим краља Александра, 6. јануара 1929, Давидовић се одмах и безрезервно изјаснио против њега. И брзо је постао прва и главна личност у кругу противника апсолутистичког режима у Србији, међу којима се налазило и више истакнутих војних команданата...

Мада централна фигура у кругу опозиције, Давидовић ипак није био човек предодређен да води опозициони блок. Недостајали су му енергичност и одлучност па и смисао да све снаге подвргне челичној дисциплини и усмери их у једном правцу.

Одмах у почетку, у опозиционом блоку око Давидовића формирало се више група које су на лични режим краља Александра у бити различито гледале и које су сузбијањем и обарањем тог режима хтеле да остваре различите циљеве. Једна од тих група била је републикански настројена. Принципијелно против монархије, она је у краљу Александру видела главну сметњу за успостављање, како се говорило, „праве демократије“. Она је најупорније тражила да се са Хрватском сељачком странком закључи споразум, и да се затим збаци с престола краљ Александар и уведе републикански облик владавине.

Са овом групом, у којој се налазило и више његових некадашњих блиских сарадника из Самосталне странке, Давидовић се у много чему није слагао. Прво и пре свега, није био за укидање монархије... Али ако је био за одржање монархије, он је био и за одржање парламентарне демократије...

Залажући се за одржање монархистичког уређења земље, и за обавезан повратак парламентарне демократије, Давидовић се, у исти мах, изјашњавао за децентрализацију власти, за преуређење државе на бази стварања седам или осам јединица са највећим могућним аутономијама.

У писму вођи Радикалне странке, Аци Станојевићу, у августу 1933. године, Давидовић је — и то је битан податак — заузео став, да је државно преуређење преко потребно, али под условом да му полазница буде „признање културно-историјских посебности“ Срба, Хрвата и Словенаца и да се изведе по обрасцу — „сложених државних организација“, а уз апсолутно признање потребе очувања државне целине.[6]

Према Давидовићевој замисли, земља је морала бити подељена у више већих самоуправних области „које би биле у природним, саобраћајним и економским условима и саживљењем социјалним упућене на тешњу сарадњу“.

Изјашњавајући се за широке самоуправе, Давидовић се у исто време изјашњавао против тријализма — против „племенског решења“. Као Никола Пашић, много година раније, и он је сматрао да ни једно решење на „племенској основи“ не може обезбедити разграничење које не би наилазило на озбиљне приговоре. И управо због тога, предлагао је, да се, уз три јединице (око Загреба, Љубљане и Београда) формира још једна, четврта — „у прелазној зони српско-хрватској, у којој се нераздвојно укрштају племена, вере и културни утицаји“. Ова, четврта јединица, која би била „југословенска Швајцарска“, отклонила би опасност „отсечног и грубог територијалног разграничења Срба и Хрвата...“

Мада је то што је предлагао био у ствари федерализам, Давидовић ту реч није никако хтео да употреби, сматрајући да је федерализам „исувише неопредељив“ и да се под њим „може замишљати много штошта“.

Бранилац југословенске заједнице као и сви други водећи политичари у Србији, Давидовић је био доследан у свом опредељењу за демократске принципе. Што у борби за те принципе није имао увек успеха, друго је питање. Али, непорецива је истина, да је у томе истрајао до свог последњег часа. Стјепан Радић, вођ Хрватске сељачке странке, погрешио је, отуд, кад је Давидовића једноставно оценио као — „слабог борца“ (а „доброг човека“).

О Давидовића, и истину о њему, Стјепан Радић се нарочито огрешио 1928. године, када је, на једном збору у Новом Саду, за њега рекао да више воли да „као магаре носи радикалску владу него да буде шеф уједињене демократије“.[7]

6 Уп. Ljubo Boban, Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija, Historijski zbornik, XV, Zagreb 1962, 21.

7 Уп. „Панчевац“, број од 11. 3. 1928. - У тадашњој влади радикала (радикалског дисидента, у ствари) Веље Вукићевића, нису учествовали само демократи (Војислав Маринковић, Милан Грол, Петар Марковић, Александар Мијовић, Илија Шуменковић) већ и припадници других партија. Словенску људску странку у влади је представљао Антон Корошец, а Југословенску муслиманску организацију Мехмед Спахо. Радикална странка имала је у влади седам министара, али углавном то нису били људи из групе око Аце Станојевића, правог шефа Радикалне странке, већ Вукићевићеви људи.

Да је уистину родољуб племенитог кова, којем ништа не може да замагли видике, Давидовић је показао и у време када се у Загребу по сваку цену хтело да докаже да су за лични режим краља Александра главни кривци Србија и Србијанци. Тада је Давидовић рекао:

„Данас се у застрањености покрајинских дражења против Београда читаво зло набацује хегемонији Србијанаца, што ће рећи превласти и обести једног народа који никада и никоме до данас није био познат, — па чак ни непријатељу у рату, — као отимач и насилник. Упропашћујући једну по једну скупу тековину тога народа који је читав један век провео у борби за слободе, реакција му сада срамоти и само добро име. А с том лагом коју режим од 6. јануара навлачи у земљи и иностранству на име Србије, он почиње да сеје сумње у здраве темеље читаве државне заједнице..."[8]

Као државник, Љуба Давидовић није имао много прилика да се искаже и докаже. Мало је и премало времена био на кормилу државе. Али је зато имао довољно прилика да се представи у пуном светлу као странчар... Као странчар, и шеф странке, оставио је лепог трага за собом, мада му никад није пошло за руком да попут једног Пашића створи јаку и монолитну политичку странку.

Демократска странка којој је он толике године стајао на челу, личила је на махове на необично, шарено коло, у којем свако настоји да игра по свом такту, мало се обзирући на коловођу.

У прво време, тамо кад се странка Љубе Давидовића формирала, један од „главних кирајџија" у њој била је бивша Напредна странка.[9] *Била је то странка о којој, по мишљењу вође војвођанских радикала Јаше Томића, нико није био у стању да каже „једну једину лепу реч... Економски и политички упропашћавала је Србију. Она је иначе, као што јој име каже, ишла напред, брзо напред, али путем који ју је водио ван Србије — у Беч. Њене праве вође биле су тамо. На подјармљене српске покрајине није ни мислила; Босне и Херцеговине се одрицала, а за господаре народа у Србији поставила је жандаре, сејмене и најокорелије чиновнике. Народ је под том странком гинуо и страдао, као у каквом рату. Та је странка на слободним изборима добила, једном, једној јединој посланика..."*

8 Писмо Љубе Давидовића присталицама Демократске странке, јануар 1933, Архив Југославије, фонд Ј. М. Јовановића.

9 Уп. Јаша Томић, С ким ћемо и куда ћемо?, Нови Сад 1919, 26.

Други „главни кирајџија" из Србије у Демократској странци била је Народна странка, формирана 1904. године од политичара из редова некадашње Народне либералне странке, организоване 1881. под именом — Дружина за потпомагање српске књижевности. Тачно половина посланика ове странке, под вођством др Војислава Вељковића, сарадника аустро-угарских окупационих власти, како је већ казано, ушла је у мају 1919. у састав Демократске странке Љубомира Давидовића. Друга половина, на челу са шефом странке Стојаном Рибарцем, остала је независна и изишла је на изборе за Уставотворну скупштину 1920. године као самостална странка, али је добила само један мандат. На следећим изборима ова странка није добила ниједно посланичко место, па је убрзо, и заувек, нестала са политичке сцене.

У време увођења шестојануарског режима, Љубомир Давидовић имао је 66. година. Али био је још увек пун енергије. Показао је ретко виђену предузимљивост у окупљању противника апсолутизма а заговорника парламентарне демократије.[10] За поједине политичаре, то је било изненађење, велико изненађење, поготову за оне који су на Давидовића гледали као на колебљиву политичку личност, више склону склапању компромиса него фронтовској борби.

Посебно је био изненађен, према свему судећи, Светозар Прибићевић, који је пред увођење личног режима краља Александра управо најоштрије нападао Давидовића, оптужујући га чак да је крив што је у земљи, после атентата у Народној скупштини, настао — „прави пакао".

По Прибићевићевим речима, Давидовић је са својом странком, а у коалицији са „полицијским радикалима", после атентата заоштрио прилике у земљи до највишег степена...[11]

Можда највеће изненађење, и својим пријатељима и својим противницима, Давидовић је приредио, кад се, тамо после 1935. године, изјаснио за „сложену државу" и кад је јавно изјавио, да су за „стварање хрватског питања главни кривци — Београд и владе стваране у Србији".

10 Види и: Тодор Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, Београд 1969, 105.

11 „Ријеч", број 216, Загреб 19. 9. 1928. - Мада га је Прибићевић жестоко нападао, Љуба Давидовић је био први (и једини) шеф једне политичке партије у Србији који се енергично заузео за Прибићевића кад је овај био затворен. Упркос противљењу својих првих сарадника, Давидовић је у том смислу упутио и писмо председнику шестојануарске владе, генералу Петру Живковићу, тражећи пуштање Прибићевића на слободу. И 1917. године, кад је ухапшен вођ „Црне руке" Драгутин Димитријевић-Апис, Давидовић је (заједно са Милорадом Драшковићем) интервенисао у корист Димитријевића код тадашњег регента Александра...

Тада је он рекао и то, да су „послератни режими наставили у Југославији са партијском политиком бивших српских странака, особито Радикалске", те да би се том „саирешењу" морао учинити крај и поћи новим путем, а пре свега путем најтешње сарадње са Хрватском сељачком странком, како би се извршило преуређење државне управе, по узору на устројство сложених држава Западне Европе и Америке.

„Ниђе не пише", наилашавао је Давидовић, „па ја држим да је не само произвољно него и скроз погрешно мишљење, да су јединство и напредак државе условљени, или ма и уско повезани за централистичко државно уређење..."

Испољавајући уверење да се само кроз најтешњу сарадњу са Хрватима, у оквиру Удружене опозиције, може у држави остварити демократија у најширем смислу те речи, Давидовић је истицао (у загребачкој „Новој Европи")[12] да има пуно поверење у Хрватску сељачку странку и у њеног вођу Влатка Мачека, који „мудро и уздржљиво чека на час да терен за активно учешће у дневној политици буде припремљен".

Ово и овакво иступање Љубе Давидовића високо је оценио, и први — вођ Хрватске сељачке странке Влатко Мачек.

„Од политичких људи у Србији", рекао је Мачек, „оно што говори г. Љуба Давидовић прави на нас овде утисак најдалековидније и најсабраније мишљења и уверења, и најискреније жеље и воље за споразумијевањем, те приступачности за рјешавање начелних питања, која се понајприје морају довести у ред, да би се могло прећи практичном раду и тјешњој сарадњи. Не оклијевам да ово изјавим, и само желим да би г. Давидовић чим прије и непосредније иступио напријед и до краја обиљежио свој став у овом правцу, тако да напокон дође до споразума у начелним стварима, те да се пређе на конкретан рад".[13]

2. Светозар Прибићевић - Прибац

Једна од најконтроверзнијих, а можда и најтрагичнијих фигура на политичкој сцени Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, био је, неоспорно, вођ Срба у Хрватској, Светозар Прибићевић звани Прибац.

Одмах по проглашењу југословенске државе засјао је као најблиставија звезда. Био је личност чије се име с највећим респектом помињало. Сва врата у земљи била су му широм отворена. И двери краљевског двора... Краљ Александар је

12 „Nova Evropa", XXXII, sv. 1 i 2, Zagreb 26. 2. 1939, 70-71 (Pitanja naše unutrašnje politike).

13 Исто, стр. 73.

говорио да му је он, Прибићевић, донео на златном послужавнику три круне, мислећи при том на Хрватску, Славонију и Далмацију.

Прибићевић, међутим, није успео дуго да сачува свој добар глас и свој велики углед. Врло брзо постао је један од најомраженијих политичара у целој држави... Већ 1921. године речено је у Уставотворној скупштини да је за време његовог министровања[14] „процветао систем батинања" и да је он, Прибићевић, „повампирио све оно што је било најреакционарније у Аустро-Угарској и то примењивао нарочито у Хрватској..."[15]

У време кад је био најјачи и најмоћнији, а то је било у првим годинама постојања југословенске државе, он је, како се мисли, чинио управо највеће грешке. Прва од тих великих грешака треба да је била та, што је 1919. „жртвовао хрватско-српску коалицију", улазећи „у заједницу са српским опозиционим странкама против радикала, који су били влада победе, са невиђеним престижом". Орган Радикалне странке, „Самоуправа", обасуо га је тада, 1919. године, жестоком ватром из свих својих цеви. Оптужио га је и да настоји да све Србе са територија бивше Аустро-Угарске веже за Загреб.[16]

Нарочито безобзирно Прибићевић је нападан због покушаја, како је писао лист „Трибуна"[17], да Војводину „приведе" Загребу, па да она, преко Загреба, уђе састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, што је већ поменуто. Према „Трибуни", Прибићевић је „чак и депеше кројио и на њима фалсификовао потпис председника српске владе, само да би спречио Војвођане да иду у Београд и прогласе своје безусловно уједињење са Србијом.[18]

14 Прибићевић је у првој југословенској влади био министар унутрашњих послова (од 20. децембра 1918. до 16. августа 1919). Министар унутрашњих послова био је и у другој југословенској влади, коју је образовао Љуба Давидовић (од 16. августа до 18. октобра 1919), као и у трећој, коју је такође формирао Љуба Давидовић (од 18. октобра 1919. до 19. фебруара 1920). Министар унутрашњих послова био је и после погибије Милорада Драшковића, у другој влади Николе Пашића (26. март - 24. децембар 1921). У више влада, затим, био је министар просвете.

15 Стенографске белешке Народне скупштине, 17. редовни састанак, 18. април 1921, књ. I, 8-9, изјава др Симе Марковића, посланика Комунистичке партије.

16 „Самоуправа", Београд 15. октобар 1919, Криза и наша унутрашња политика.

17 „Трибуна", број од 23.9.1919, Једна жалосна ствар.

18 О овој теми писао је и др Паја Јанковић (један од „великосрпских публициста", како га је назвао историчар Коста Милутиновић) у брошури под насловом „Три године наше народне политике", Нови Сад 1922. године.

Главни нападачи на Прибићевића, управо због напред изнесених разлога, били су војвођански радикали. Обрачунавајући се с њим без милости, они се нису устручавали ни од тога да га јавно назову чак и - лажовом. Милан Иванчевић је, тако, писао у „Застави“, да „нико не лаже као што Прибац лаже“ и да је Прибићевић „са својим грбавим леђима“ и својим изгледом „баш налик на мајмуна“.[19]

У новосадској, радикалској „Застави“, на Прибићевића је посебно много жучи изливено 1925. године, када је он био одбачен од Николе Пашића. Тада му је у грех стављано и то, да он свим силама ради на подвајању Срба из Србије од Срба „из прека“, уместо да се ангажује на њиховом сједињавању у фронту против Хрвата.[20]

Док је био у зениту своје моћи, Прибићевић је наступао као Југословен поп plus ultra. Свуда и на сваком месту изјашњавао се за јединствену државу и стално истицао да се „државно и народно јединство најлакше и најбрже може постићи централизмом.

У Уставотворној скупштини, 12. маја 1921. године (29. редовни састанак) он је, између осталог изјавио:

„Ми смо против федерализма зато, и то треба јасно казати, што налазимо да би федерализам, или ма какво друго државно устројство на подлози државно-правне аутономије могло да угрози снагу наше државе. А најглавнији разлог је тај што смо присталице идеје јединства народног“.

По ономашњим Прибићевићевим речима, „свака аутономија има у себи динамику, која је тера према самосталности, разуме се, кад је та аутономија државно - правна и кад је она политичка, а поготово кад би се такве аутономије распростреле на историјске покрајине, које су иначе тендирале у прошлости да буду центар државни...“

Са истим жаром, и истом резолутношћу, с којом је бранио централистичко уређење државе а устајао против аутономија

19 Уз друге војвођанске радикале, Прибићевића је, 1919. године, оштро нападао и Јаша Томић. Он је Прибићевића оптуживао и за политички опортунизам (што се на крају у свему показало као тачно). „Није било ни мађарског ни хрватског политичког силника“, писао је Томић, „на кога Српска самостална странка није намигивала, с ким није макар потајно ашиковала, а кад је тај дошао на власт, отворено му је скидала самостална странка ципеле и прала му ноге, ако их је упрљао на свом политичком ходу“ (Види: Ј. Томић, С ким ћемо и куда ћемо?, 19). — Пребацујући Прибићевићу лоше држање и током првог светског рата, Томић је изнео, да је лично гроф Тиса, угарски министар-председник, ослободио Прибићевића војске „ и дао му усред буре мирно скровиште у Будимпешти“. Најтежа Томићева оптужба била је, да је Прибићевић, 1917. године, радио „на стварању Југославије под једним Хабсбурговцем“.

20 „Застава“, Нови Сад 4. 10. 1925.

на „историјским основама“, Прибићевић се, у ово време, обарао на оне хрватске политичаре који су покушавали да докажу да су закључци Народног већа у Загребу, 1918, у погледу сједињавања са Србијом, у ствари конститутивна акта, да они „представљају један билатерални уговор склопљен између оних крајева тамо и Краљевине Србије“.

„Морам и могу да кажем“, говорио је Прибићевић у вези са реченим, „да они Срби и Хрвати, који су заједно стајали са Србима на гледишту народног јединства, никад у тим актима не би учествовали, да су знали да се та акта тако схватају. А међутим, наше национално јединство и наша тежња за једном јединственом државом манифестована је већ у ранијим актима и ранијим закључцима и српске Скупштине, и српске Владе и одличних српских политичара који су донели заједно са Југословенским одбором те закључке т.зв. Крфском декларацијом и закључцима Народног већа, и онда кад смо се састали овде у Београду, ми смо се споразумели само о томе, како ћемо нашој држави за коју смо се изјавили и раније изјављивали, дати провизорну организацију дотле, док се не састане Уставотворна скупштина...“[21]

Кад је закорачио на политичку сцену Југославије, Прибићевић је био „печен политичар“, и имао је године и године искуства у политичкој борби у Хрватској, односно Аустро-Угарској. То је он, уосталом, и Београду и Србији одмах ставио до знања...

Наступајући енергично, и заступајући своје ставове одлучно као какав фанатик, Прибићевић се Београду и Србији представио и као заточник централизма и унитаризма. А затим, као „чврсторукаш“ и непомирљиви противник хрватског партикуларизма...

Великих амбиција, и ослањајући се у јакој мери на своје везе са двором, Прибићевић је у трећем месецу постојања југословенске државе основао сопствену партију, којом је мислио да себи осигура не само учешће у власти, већ и најважнију улогу у управљању државом. Назив те странке био је — Демократска државотворна странка. Основу њеног програма чинило је изјашњавање за централистичко уређење државе („један суверенитет, једна влада, један парламент“) са

21 Стенографске белешке Уставотворне скупштине, 29. редовни састанак, 12. 5. 1921.

административном децентрализацијом, али не према историјским областима, него „према економским потребама".

За разлику од скоро свих других странака, сем Комунистичке партије, Прибићевићева политичка организација није била везана за одређени народ или пак за одређену земљу. Она је била замишљена као општејугословенска партија...

По речима Адама Прибићевића,[22] оснивање Демократске државотворне странке, са циљем да буде општејугословенска, био је „логичан и нужан потез". У условима унитарне државе, „било је логично и потребно да се образују политичке странке које ће деловати на целом државном простору. А Светозар је био, по својим интелектуалним особинама, оличење логичког мишљења... Он је знао, да из Србије нико не би пошао у странку чије је вођство и главна снага ван Србије. За 28 година опстанка Југославије нико никад ван Србије није изабран за посланика у Србији..."

Како даље вели Адам Прибићевић, његов млађи брат, Светозар се одлучио на стварање велике југословенске странке и зато што је био „политички градитељ великог формата. Њега нису могле задовољити ситне грађевине. Он је, као истински Динарац, тежио према величини у свему. Стварно, он је био државник светског формата. Његове концепције обухваћале су демократију целог света..."

Сем неких виђених личности из некадашње Хрватско-српске коалиције, у Прибићевићеву Демократску државотворну странку ушли су скоро сви припадници Словеначке напредне странке, онда више угледника из Кочићеве групе у Босни, као и прваци неких других српских група из ове земље.

У странци, међутим, једва да је и било Срба из Србије. И то је, извесно, и био један од главних разлога што се Прибићевић решио да своју странку уведе у савез са Љубом Давидовићем и другим политичарима у Србији, све у оквиру — Демократске странке.

На вођство у коалицији, до којег му је иначе било стало, није могао да рачуна. Могао је да буде само први - до првог. То га је болело, али се тешио да је све то про форма и да ће он у странци ипак водити главну реч...

22 Адам Прибићевић, рукопис Српско-хрватска коалиција, Архив Југославије, фонд фамилије Прибићевић.

Саобразно томе како је мислио да треба да буде, Прибићевић се и понашао. Инсистирао је, поред осталог, на послушности првака странке без поговора и на њиховом безусловном опредељењу за борбу против незадовољника у Хрватској, и то уз примену свих средстава. Крут какав је умео да буде, морао је, због свега тога, а посебно кад се део вођства странке — оног из Србије — одлучио за преговоре о сарадњи са Хрватима, да напусти Демократску странку. То се догодило 1924 године, после чега је одмах основао нову, сопствену — Самосталну демократску странку.

Оснивањем ове своје, друге по реду, странке, Прибићевић је Демократској странци задао јак ударац, али то му ипак није било довољно за преузимање власти у земљи, чему је непрестано тежио. Брзо је проценио да на власт може да дође само у савезу са неком другом странком, и то из Србије. Одлучио се, стога, за сарадњу са Николом Пашићем и његовим радикалима. Резултат тога било је формирање заједничке владе, владе националног блока, и затим заједничко иступање на изборима од 8. фебруара 1925. године.[23]

„Љубав" између Прибићевића и радикала на челу са Пашићем није дуго трајала. Угасила се релативно брзо. И морала се угасити, јер праве блискости међу њиховим странкама није ни било, већ је у питању била чиста политичка рачуница, у коју се Пашић много боље разумевао него Прибићевић... Чим је дошло до споразума између радикала и вође Хрватске сељачке странке, Стјепана Радића, уз лично ангажовање и краља александра, Прибићевић је постао сувишан, и његов савез са радикалима је пропао.

Практично одбачен, Прибићевић се, уистину ненадно, нашао усамљен у политичкој арени, упућен само на себе. И морао је, у овим условима, хтео не хтео, да крене врлетним стазама једног опозиционара...

Пут на који се силом прилика морао отиснути, одвео је Прибићевића, међутим, тамо куда он никад није ни мислио да

23 Ови избори одржани су у време најтешње сарадње Прибићевића са Николом Пашићем. Радикална и Самостална демократска странка иступиле су на изборима као Национални блок, с паролом „државотворности". Избори су, пре свега због Прибићевићевог често недопустивог односа према опозицији, обављени под јаким притиском власти. Према изјави Љубе Давидовића новинарима (10. 2. 1925), због притиска на бираче, избори су били „срамота за државу". А што је држава доживела ту срамоту, нагласио је Давидовић, „држава има да захвали искључиво Светозару Прибићевићу".

ће отићи — у наручје Стјепана Радића, који се у међувремену и сам насукао на живи песак, пре свега због сарадње са двором, односно краљем Александром.

Плод тог савеза између Прибићевића и Радића била је Сељачко-демократска коалиција, једна нова варијанта Хрватско-српске коалиције. Циљ створене организације био је, поред осталог, да Србе у Хрватској, али и у Војводини и Босни и Херцеговини одвоји од Србије, уз стално наглашавање да Србија подједнако угрожава Србе из прека као и Хрвате.

Упуштајући се у све ово, Прибићевић је започео један, по интересе српског народа, али и по интересе целе државне заједнице, врло опасан посао. Понајбоље је, чини се, то проценио краљ Александар. И ту, како многи мисле, треба да је лежао један од главних разлога што се краљ Александар одлучио на увођење личног режима, чија ће жртва, на крају, бити и сам Прибићевић. Доживеће Прибићевић да буде ухапшен, затим конфиниран и на крају, практично, протеран из земље...

...Умро је у Прагу, 15. септембра 1936, у санаторијуму Подали. Међу странкама које су положиле венац на његов одар, налазила се и Комунистичка партија Југославије, којој је он задао многе ударце док се налазио на власти. То је било признање Комунистичке партије Прибићевићу за борбу коју је и из емиграције водио против краља Александра, „крвавог пса", како су га све називали први људи КП, међу њима и Милован Ђилас.

У хрватској историографији знатна пажња посвећена је својевременим Прибићевићевим настојањима да осигура себи савезништво политичких партија у Србији. Љубо Бобан[24] оцењује, тако, да је Прибићевић смисао своје политике видео управо у томе да онемогући Хрватску сељачку странку под вођством Стјепана Радића. При том, за њега није било „пресудно да ли ће на власти бити радикали или Давидовићеви следбеници; примарно му је било да нађе савезника који ће му бити поуздан у политици онемогућавања хрватског националног покрета и у доследном спровођењу унитаристичко-централистичке концепције..."

24 Уп. Љубо Бобан, Св. Прибићевић у опозицији, 4.

О самом разлазу Прибићевића са Љубом Давидовићем, у хрватској историографији се истиче да је до њега морало доћи и због тога, што је Давидовићу од свега било најважније да сузбије Радикалну странку у Србији, а Прибићевићу — да сузбије Хрватску сељачку странку.

Раскид савеза између Прибићевића и радикала протумачен је, пак, као „дио цијене коју су радикали платили Радићу за његово признавање Видовданског устава".[25]

Ни Прибићевићев раскид са демократима Љубе Давидовића, ни раскид радикала Николе Пашића са њим, нису ни издалека имали таквог одјека у јавности као Прибићевићево бацање у наручје Стјепана Радића. То је била права сензација, и о томе се надугачко и нашироко причало.

Споразум о заједничком наступу, Прибићевић и Радић потписали су 10. новембра 1927. године. А 1. августа 1928, њихова, заједнички створена Сељачко-демократска коалиција, објавила је резолуцију која је, уз друго, била деманти свега онога што је Прибићевић годинама говорио...

Као прво, у резолуцији је речено, да је коалиција основана „са циљем и задатком, да легалном борбом у парламенту извојује примјену система у држави у том смислу, да осигура и зајамчи једнакост и равноправност Хрватске и свију, тзв. пречанских земаља са Србијом".

Као друго, у резолуцији је истакнуто, „да су Краљевине Хрватска и Црна Гора и све народнополитичке индивидуалности представљене у Народном вијећу приступиле у државну заједницу са Краљевином Србијом не одричући се својих хисторијско-државних односа народно-политичких индивидуалитета у корист ма које друге од уједињених земаља него само у корист државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца и да су акт од 1. просинца (децембра) 1918. и Устав од 28. липња (јуна) 1921. употребљени за утврђење хегемоније бивше Краљевине Србије над свим осталим земљама и народним дијеловима".[26]

Разумети овај политички salto mortale Светозара Прибићевића није баш једноставно. Поготову кад се има у виду цео његов живот...

25 Исто.

26 Уп. Ljubo Boban, Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija, Časopis za suvremenu povijest, 1/1971, 154-155.

Рођен историјске 1875. године,[27] у Костајници, математичар и физичар по струци,[28] Прибићевић је био пре свега политичар, а затим новинар. Тамо у 1902. години дошао је на чело јасила Срба у Хрватској, заправо оријана Српске самосталне странке[29] — „Србобрана"[30], који је тада излазио под именом „Нови Србобран". Његова линија била је, кад је дошао на положај уредника „Србобрана", да уместо борбе против Хрвата, Срби у Хрватској треба да се окрену сарадњи са Хрватима... Многим Србима у Хрватској то није било лако схватити, нарочито зато што су сећања на антисрпске демонстрације у Загребу, 1902, била још сасвим свежа, и што су страсти, и код Срба и код Хрвата, биле распаљене чак и преко сваке границе.

По мишљењу Владимира Ћоровића,[31] резултат овог опредељења Прибићевићевог, и Самосталне странке коју је он реорганизовао и дао јој нов правац, било је доношење, 1905, Ријечке и Задарске резолуције, а затим, 1906, стварање Српско-хрватске коалиције.

Кад се огањ Првог светског рата већ почео гасити, Прибићевић се вратио из Будимпеште, где је био конфиниран, у Загреб, и скренуо на себе општу пажњу говором одржаним у Хрватском сабору 9. јула 1918. У томговору он је дао програмску изјаву о улози Хрватско-српске коалиције у тадашњим приликама и о њеном ставу према решењу националног питања.

При оснивању Народног вијећа у Загребу, те исте године, изабран је за његовог потпредседника и у тој функцији је, 29. октобра 1918, у име Сабора, изнео и образложио предлог о раскидању свих државноправних веза Хрватске са Мађарском и Аустријом.

Одиграо је, затим, одлучујућу улогу у разбијању покушаја у Женеви да се нова југословенска држава формира као конфедерација...

Једно време миљеник краља Александра, Прибићевић је, кад се нашао у савезу са Стјепаном Радићем, постао преко ноћи највећи непријатељ „српског краља", свих политичких странака

27 У овој години Срби у Херцеговини и Босни дигли су устанак против Турака, који се, на жалост, није завршио успешно, између осталог због противљења великих сила Европе да се Босна и Херцеговина припоје Србији, што је устаницима био главни циљ.

28 Прибићевић је студирао у Загребу, а по завршеним студијама постао је наставник у српској учитељској школи у Пакрацу, а затим у препарандији у Карловцу.

29 О Српској самосталној странци види: Василије Крестић, Историја Срба у Хрватској и Славонији, н. д., 308-321.

30 „Србобран" је покренуо Павле-Паја Јовановић 1884. године у Загребу. — За време студија у Швајцарској, 1872, Јовановић је припадао покрету анархисте Михаила Бакуњина и заједно са Павлом-Пајом Јовановићем, фризером из Вршца, био је члан револуционарног суда Пољаку Адолфу Стемпаковском, секретару Циришке секције Прве интернационале, који је руској и швајцарској полицији издао руског револуционара С. Г. Нечајева.

31 Енциклопедија Ст. Станојевића, III, 568.

у Србији, па и саме Србије. Та мржња у много чему није била само ствар политике, па су многи у читавом промењеном држању Прибићевића видели и израз повређене сујете и необузданости темперамента, жеље да по сваку цену остане неко и нешто на политичкој сцени, па ма то било и по цену изневеравања самог себе.

Јавила су се и мишљења, да је Прибићевићев раскид са двором и Србијом био акт освете, да је хтео да се двору и српским политичким партијама реваншира што су га, због споразума са Стјепаном Радићем, 1925, једноставно одбацили од себе. Али формирала су се и мишљења, углавном у Хрватској, да је Прибићевић потпуно преокренуо држање услед сазнања, да централизам и унитаризам не могу бити гаранција за равноправност народа, него „само средство за доминацију српских странака и великосрпске хегемонистичке политике", и да они „угрожавају не само положај Хрвата, већ и положај пречанских Срба".[32]

На теразијама историје мерено, Прибићевићево везивање за Хрватску сељачку странку користило је само Хрватској сељачкој странци и свим другим снагама у Хрватској које су сачињавале антијугословенски блок, а штетило држави, Србији и српском народу, доприневши да Срби у Хрватској, који су Прибићевића следили, посумњају у истину да само са Србима из Србије и уз њихову помоћ, могу решити питање свог националног статуса у Хрватској.

Колико је све ово било тачно, потврђује и писмо које је првак Хрватске сељачке странке, Август Кошутић, упутио Прибићевићу, 12. маја 1933. године. У том писму, Кошутић је одао велико признање Прибићевићу што се ставио уз бок Хрватске сељачке странке и што је „одвајањем пречанских Срба, напосе Хрвaћана (Срба из Хрватске) од Србије, спасио — српство..."

У суштини ни Кошутићу, нити пак и једном политичару из Хрватске, није било стало до „спасавања српства", већ само до одбијања Срба „из прека" од Србије и њиховог привођења блоку са Хрватима. „Шта може српском народу изван Србије, кад нема што да покаже народу у Србији самој?", писао је

32 Љ. Бобан, Св. Прибићевић у опозицији, 194.

Кошутић. „И онда, што их тјера да се сдружују са Србијом поново против своје домовине Хрватске? Какво зло је њима Хрватска направила и какво им зло спрема? И напокон, какво им зло Хрватска може направити данас сутра?...“

Сам Прибићевић, евидентно је, није ни једном после 1928. године покушао да објасни како замишља да би требало да се реши српско питање у Хрватској. Све што је он говорио, било је — да Срби у Хрватској треба да се држе Хрвата, да треба да се заједно с њима боре против „српијанске хегемоније“.

Кад су Хрвати били у питању, међутим, ту је Прибићевић био сасвим јасан. Истицао је, „да Срби треба да увиде и да схвате, да они немају никаквог, ни моралног, ни политичког, ни националног, ни историјског права, да владају над Хрватима и да их силом држе у заједници са собом...“[33]

Са овим и оваквим ставовима, Прибићевић је, све у свему, само доприносио продубљавању и онако већ дубоког јаза између Загреба и Београда, између Хрватске и Србије. И тога је он, без сумње, био свестан, дубоко свестан. Знајући, међутим, да се Срби у Хрватској, поучени прошлошћу, као живе ватре боје хрватске супремације, он је настојао да их увери у супротно. Поручивао им је — а) „да српски крајеви у Хрватској не могу бити исечени и пренети на Авалу, код Београда“, а кад би то и било могућно, Срби у Хрватској „не би били очарани“, и б) да се „Србима у Хрватској као и народним мањинама других аутономних јединица могу дати сигурна јемства за слободан развој њихових индивидуалитета, која се не би могла изменити без њиховог пристанка“.

Посебно је Прибићевић наглашавао,[34] да због Срба у Хрватској Београд неће никад ступити у рат са Хрватима, да ће, напротив, бити приморан, ако жели да сачува државу, да склопи споразум са Хрватима.

Другим речима, Прибићевић је био за то, да се Срби у Хрватској окрену Загребу и Хрватима, а не Београду и Србији, и да са Хрватима учествују у преуређењу државе, а не да допусте да им се уређење државе намеће од стране Београда и Србије.

33 Исто, 240.

34 Уп. Св. Прибићевић, Диктатура краља Александра, нд., 173.

Шта је све ово значило за српску ствар у целини, и у којој мери је то био рез у толико нужно јединство и Срба из Хрватске са Србима из Србије — више је него јасно само по себи.

Била је то, на дугу стазу гледано — а што је, на крају крајева, и време потврдило — опасна варка, будући да је Србе у Хрватској, одвојене од Србије, могла да чека само једна судбина: да постану национална мањина у Хрватској, некад с већим а некад с мањим правима и мањина коју чека асимилација, прво политичка, а затим и национална, у смислу који је у Хрватској имао дубоке корене — да је на њеној територији могућно да постоји само један политички и конститутиван народ, што ће рећи хрватски.

Оваквим својим постављањем према Србији, према њој најпре, Прибићевић је у пуној мери потврдио ону истину, да се човек може свеја курталисати, само не и својих урођених мана. А једна од тих његових урођених мана била је, да је, како се изразио његов партијски пријатељ Сава Косановић, а limine одбијао туђе мишљење...[35]

Због тога што је тешко уважавао туђе мишљење (и што је веровао да је добро и паметно само оно што он каже и чини) Прибићевић је врло рано и почео да се сукобљава са политичарима у Србији. Већ као члан прве (краткотрајне) југословенске владе,[36] *сукобио се са Стојаном Протићем, председником те владе.*

...Склон да буде камџија, и нестреман да кочницу прихвати као нужан инструмент и у политици, Прибићевић је, кад је „пресалдумио“ Загребу, остао без подршке више својих првих сарадника у Самосталној демократској странци. Међу њима се налазио и Словенац Грегор Жерјав, који је Хинку Кризману, 15. марта 1933. године, овако писао:

„Са Светозарем је требало коначно пресећи... Дупла улога — у Загребу федералиста, према свима Србима широки самоуправаш — мени се у ово време чини једна не faire тактика, за коју се по старом правилу мора обседети између две столице...“[37]

Ни Хинко Кризман, Хрват и Прибићевићев партијски пријатељ, није био срећан што се Прибићевић безрезервно везао за Хрватску сељачку странку. Пишући му једном о томе, у првој години личног режима

35 Архив Југославије, заоставштина Х. Кризмана, Писмо Саве Косановића Светозару Прибићевићу од 25. 3. 1932.

36 Углавном због неслагања са Прибићевићем, Протић је регенту Александру поднео оставку, 19. августа 1919, истичући у њој да је на то принуђен будући да су се односи у кабинету „толико пореметили да су постали готово несношљиви“. Уп. Оставка Стојана Протића, Архив Српске академије наука, број 11576.

37 Архив Југославије, заоставштина Х. Кризаман, омот Грегор Жерјав.

краља Александра, Кризман їа је уїозоравао, да су „хрватски їолитички рачуни увијек били нејасни и колебљиви...“ Хрватски їолитичари „у властиту снаїу не вјерују, с њом се їолитички служити не знаду. Клинове су увијек језиком избијали... И сада би активитет њихов моїле бити само їустоловине ала Павелић,[38] скидање ћирилских натїиса и државних їрбова, а на селу обрачун са оїћинским уїравама и интелиїенцијом која држи с Власима“.[39]

Неспреман да послуша ичији савет, па чак ни савет својих најближих пријатеља, Прибићевић је, од првог часа повезивања са Стјепаном Радићем, непрестано оптуживао Србију, једном за ово, други пут за оно... „У водећим круговима у Београду“ изјавио је он на седници Сељачко-демократске коалиције у Загребу, 1. августа 1928, „породило се уверење, завладала је идеологија, да је наша држава само наставак бивше Краљевине Србије. И цијели начин владања био је тако удешен, као да су сви ови велики територији, као да се сва ова велика хисторијска државна индивидуалност, као да се сва та народно-политичка индивидуалност, која се је удружила у заједницу Срба, Хрвата и Словенаца, као да су то све нахије, окрузи, који су се некоћ уједињавали са бившом кнежевином, а касније Краљевином Србијом. Та идеологија, која нас је сматрала само за нахије и округе, за освојене и упокорене територије, та идеологија удесила је према томе систем владања, који је народ довео до очајања...“[40]

Србију и Београд, Прибићевић је, 1928. године, оптуживао и за „одвајање српства од хрватства“ као и за настојање да се између Срба и Хрвата потпали рат до истраге.

Стално понављајући да Србија жели да докаже, да хрватство угрожава српство и да се српство од хрватства има бранити, Прибићевић је истицао у органу своје странке „Ријеч“,[41] да српство, специјално у хрватским крајевима, мора бити солидарно са хрватством.

Посебно је Прибићевић оптуживао Србију да жели да од „пречанских Срба“ начини своје жандарме, који ће пре свега кидисати на своју браћу Хрвате...

38 Овде се мисли на вођу усташког покрета Анту Павелића.

39 Архив Југославије, заоставштина Х. Кризмана, Писмо Кризмана Светозару Прибићевићу од 16.9.1929.

40 Народни вал, број 177, 2. 8. 1928.

41 „Ријеч“, број од 3. августа 1928.

„Срби из прека“, наглашавао је Прибићевић за цело време свог савеза са Хрватском сељачком странком, „неће да се сматрају као освојени и покорени крајеви, као оне нахије, које је кнез Милош 1833. сједињо са Кнежевином Србијом, ни као они окрузи, које је кнез Милан 1878. сједињо са Кнежевином Србијом, ни као Стара Србија, Македонија, која је напросто инкорпорирана у Краљевину Србију. И Срби из прека хоће да се води рачуна не само о њиховим великим славним традицијама, него и о њиховој способности политичкој, културној, а нарочито привредној да сами управљају својим пословима, а нарочито да у јавне службе и положаје долазе њихови синови, а не да им то различити неквалификовани српски партизани отимају испред носа“.

Сведено на један именитељ, то што је Прибићевић тражио кад се приклонио Хрватској сељачкој странци, било је, да се „пречански Срби“, пошто су тобож угрожени од Србије, морају сјединити са Хрватима и Словенцима, с њима образовати заједнички фронт и изборити се за једнакост и равноправност. Не догоди ли се то, пречанским Србима не преостаје ништа друго до да се помире са тим, да „буду алвације и бозације у државној политици...“[42]

Због оваквих и сличних ставова, Прибићевић је у Србији назван — „издајицом српства“.

Устајући против свог жигосања у реченом смислу, Прибићевић је наступио контра-офанзивно и за издају српства оптужио — српске политичаре, све од реда, истичући да је њима српство — „девета брига“.

По Прибићевићевим речима,[43] српским политичарима и њиховим странкама „Српство је само парола, да спасавају своје уздрмане политичке позиције... Кад би они искрено волели Српство и били забринути за Српство не би уопште водили политику која је у страном свету Српству највише шкодила. А поготово не би се ставили под вођство једног језуите као што је г. Корошец, чија странка у души својој највише мрзи Српство већ зато, што је то Српство православно“.

42 Исти извор, број 192 од 21. 8. 1928.

43 Исто, број од 4. 11. 1928.

По напуштању земље, Прибићевић је појачао своје нападе на Београд и Србију у целини, на политичаре и државнике у Србији, па и на самог краља Александра. У писму познатом панчевачком адвокату Душану-Дуди Бошковићу, заговорнику војвођанске аутономије и свом партијском пријатељу, он је, 21. априла 1933. године, за краља Александра рекао да представља „ораничку болест" државе, „која се не да излечити", да није ништа друго до — „мегаломан, незналица у сваком погледу, корупционаш".

Управо због неодмерених напада на краља Александра, Прибићевић је добио много аплауза у Хрватској, пре свега у Хрватској сељачкој странци. Ти аплаузи, међутим, нису значили да је у Хрватској заборављено како се он понашао у време док је био на власти и док је из Београда ђрмео против Хрватске сељачке странке и њеног вође Стјепана Радића. Напротив. Видело се то и кад он већ више није био међу живима... У листу „Хрватска смотра", број 11, из новембра 1936, Прибићевић је постхумно оптужен за терор и насиље над Хрватима... „Светозаре Прибићевићу", писала је „Смотра", „ти можеш у хрватску повијест кроз проклетство свих оних, које си уз силу, терор и понижења стјерао у свој табор, да они као биједници лутају животом, јер нису били довољно јаки да убијају као ти, и над којима је данас преломљен штап, јер су кренули животом у насиљу, да говоре, раде и гласају без свијести и савјести, у кукавном и болном предању — па што ми можемо. Многи од тих, којима си ти заборчао живот и душу презрени су данас и одбачени као издајице, као несигурни, и ти да уђеш у нашу повијест. Не!"

Кад се круг око Прибићевића затворио, свако је могао да види, да је он у ствари самог себе изманеврисао... Одцепио се од Србије и Србијанаца, и истиснуо се заувек из њихових срца, а Хрватима се није омилео, свеједно што им је учинио велике услуге окомљујући се на Србију. Ни код Срба у Хрватској није заслужио ловоров венац... Ни они нису били с њим задовољни. А пре свега зато што се он тако поставио као да српско питање у Хрватској уопште не постоји и да је за Србе у Хрватској хрватско питање у оквиру Југославије важније него њихово властито...[44]

3. Стјепан Радић - Стипица

Као мало која личност која је после 1918. године ступила на политичку сцену, Југославију је уздрмао Стјепан Радић, вођ

44 Писмо Саве Косановића Влатку Мачеку од 3. 5. 1935. У овом писму Косановић је рекао да, како данас изгледа, самостални демократи боре се само „за државно-правно решење хрватског питања, и другог ничега". — Архив Југославије, заоставштина Саве Косановића.

Хрватске сељачке странке, један између оних Хрвата који су се радо представљали као славенофили, а у бити били и остали наклоњени Германима.

Потомак српских пребеглица из Босне, који су се кроатизовали по преласку у католичку веру,[45] Стјепан Радић се скоро на волшебан начин винуо до неслућених политичких висина и постао де факто вођ хрватског народа. Нешто вештином а нешто демагогијом, он је око себе, прво, окупио сељаке и практично их мобилисао за циљеве хрватске националне политике. Негирајући Србе, он је међу хрватским сељацима још више распалио стотинама година постојећа антисрпска расположења...

Како ће рећи Анте Трумбић у једном моменту, „Радић је завитлао широке слојеве и у неколико избора очистио од старих несавремених елемената хрватску политичку позорницу и својом мушевитом интуицијом уочио је не само политичку него и поратну психолошку ситуацију у Хрватској. Добро је разумео душу хрватског сељака, који се је вратио кући после 4-годишњег ратног страдања за туђе интересе, пун разочарања, јада и бијеса што је своју земљу нашао под српском војном окупацијом..."[46]

Радићева политика, после 1918, полазила је, пре свега, од тога, да је југословенство као политички појам сасвим стран хрватском сељаштву и да, већ и због тога, код тог сељаштва „најјачу резонанцу" могу имати пароле хрватског национализма.[47]

Често сав у крајностима, понекад и дијаметрално супротним, и поносан на то што је, како је сам говорио за себе, „највећи акробата у политици", Радић је на једној страни викао — „Доле попови - лопови", а на другој је пак склапао аранжмане са католичким свештеницима, за које је опет главно било да је он, Радић, „устаник против православног Београда".

Према словеначком либералу И. Хрибару,[48] Радић је стално величао католичку веру, али је у исти мах хвалио и

45 Види и: Јосип Хорват, Живјети у Хрватској, записи из неповрата, н.д., 286. — Рођен у селу Требарјеву, 1871. године, Радић је као гимназијалац успоставио везу са српским митрополитом Михаилом и уз његову помоћ, и с његовом препоруком, отпутовао у Русију, где, међутим, није дуго остао, пожелевши да настави школовање у Загребу.

46 Уп. Љубо Бобан, Контроверзе из повијести Југославије, н.д., 29.

47 Извор као у напомени 45.

48 Хрибар, Југословенска политика и хрватско питање, 88.

муслиманску религију, хрватским сељацима обећавао да ће права аграрна реформа бити спроведена тек кад је спроведе Хрватски сабор, а хрватским фудалцима је непретано уливао наду да њихови интереси неће никад бити запостављени.

Био је Радић, по Хрибару, не само нада „скрахираним хрватским феудалцима", него и „нада Мађарима, Нијемцима и Арнаутима", за које је тражио заштиту „против српског империјализма".

Својим „погрешним и штетним идејама за државно консолидовање", како је 1920. године писао у „Самоуправи" Стојан Протић,[49] Радић је Београду задавао много муке, поред осталог проглашавајући и цео Срем — „за чисто хрватску покрајину". Што је могао само гласније, Радић је на зборовима узвикивао, да је „Срем стара и непријепорна дједовина Хрвата, и дио хрватске домовине, а Срби су баш као и они други досељеници, те ће о Сриему, као и сваком другом дијелу своје домовине одлучивати у првом реду цијели хрватски народ чак и у оном случају када би баш сви сриемски Срби и Нехрвати хтјели ради с Београдом него ли са Загребом..."[50]

Кад се Радић први пут одласио са оваквим и сличним изјавама, Светозар Прибићевић га је назвао — злочинцем.

Било је то 1920. године. Прибићевић је за Радића тада још рекао, да је он био тај, „који је за вријеме рата најактивније учествовао у срамном хушкању против Србије и Срба", да „од преврата овамо ништа није пропустио да поткопа државу, да у хрватске сељачке масе унесе дивљу мржњу против државе а нарочито против српског дијела нашег народа", и да је он, на крају, „пактирао и с Талијанима, само да помогне ослабити па ако је могуће и разбити нашу државу."[51]

Све што је тада Прибићевић рекао за Радића, све је то било тачно, и далеко, далеко од било какве претеривања...

...Кад је почео Први светски рат, 1914, Радић се према Србији и Србима уистину понео као највећи непријатељ. У свему се изједначавао са круговима око листа „Хрватска", који су павијански дрекали да је „српство један скроз покварени елеменат који туђи живот не цијени ни колико живот мухе и врабца" и да Србе, „ту влашку пасмину треба макнути с подручја хрватских земаља..."

Постојан, ваљда једино, у мржњи према Србији, Радић је, још док је носио политичке лажипаће, дакле на почетку своје политичке каријере, много пута доказао да га начела и принципи мало занимају Они га никад нису водили у „његову животу и читавом његовом политичком раду", рећи ће Вјенеслав Вилдер у Хрватском сабору 1917. године, кад је распад Аустро-Угарске био на прагу. „Нема начела на које он не би пристао, и нема режима, за који он не би формулу своју нашао".[52]

Мењајући се са временом и приликама, а и независно од њих, повинујући се законима сопствене еквилибристике, Радић је толико сам себе замрсио да је на крају највише личио на клупче неразмрсивих узица разних боја...

Године 1895, на пример, он је у Загребу, кад је Франц Јозеф посетио главни град Хрватске, стао на чело школске омладине која је запалила мађарску заставу, клицала хрватском краљу и бану Јелачићу и узвикивала — „Доле Мађари!"

У Прагу, у години потом, он је био један од главних покретача листа „Хрватска мисао", а затим листа „Ново доба" (заједно са Светозарем Прибићевићем). То је било време када је он најоштрије осуђивао и хрватски и српски ексклузивизам, а у идеји Велике Хрватске видео копију Велике Мађарске, оне коју је замислила мађарска револуција из 1848-1849. године.

За Радића из овог доба, Анте Старчевић је био само „човек мађарске политичке школе" са „мало примеса класичне укочености и јозефинског либерализма".[53]

Године 1900, Радић долази у тешње везе са Србима из Србије. Из Земуна, где је боравио од лета 1900. до јесени 1901,[54] он, такорећи, сваки час тих дана прелази у Београд, дружи се са Србима, са некима чак постаје и пријатељ. У своје познанике и пријатеље убрајао је, тада, и професора универзитета Љубу Јовановића, чувеног Свету Симића (у литератури познатог под именом Павла Орловића), угледног јавног радника и издавача новина Живојина Дачића и министра и председника владе Михаила Вујића. Свима њима, Радић се представљао као Хрват југословенских погледа. Као таквом, отворио му је своје ступце и Српски књижевни гласник...

У септембру 1902. године, кад је хрватска националистичка руља, у којој је било и католичких свештеника, ломила

49 „Самоуправа", број од 14. 11. 1920.

50 Уп. „Слободни дом", Загреб, 17. 11. 1922.

51 „Ријеч", Загреб, 23. 11. 1920 (Стојан Протић и Стјепан Радић). Види и: Ст. М. Протић, Уочи Уставотворне скупштине, Београд 1920, 68-70.

52 Уп. Стенографски записи Хрватског сабора, V, 483.

53 Чедомил Митриновић, Животни кругови Хрватства, н.д., 171.

54 In der Maur, Gilbert, Die Jugoslawen einst und jetzt, n.d., III, 339.

и кршила у Загребу све што је српско, Радић је смело истрчао пред њу, у настојању да сачува Србе и њихову имовину, али и да њен бес усмери према Мађарима... Због тога је био ухапшен и осуђен на шест месеци тешке тамнице. На суду, кад га је председник судског већа упитао да ли је пријатељ Срба, он је одговорио: „Не, Хрват не сме бити Србу пријатељ, то му може бити Мађар. Ја сам исто што и Србин, само се зовем Хрват!“[55]

У овој истој, 1902. години, „Хрват југословенских погледа“, како се Радић представљао у Београду, објавио је расправу чију је основу чинило опредељење за Хабсбуршку монархију, али преуређену.

Била је то расправа „Славенска политика у Хабсбуршкој монархији“.[56]

Радић је у овој својој студији пледирао за стварање једне подунавске федерације, чије је седиште имало да буде у Бечу и коју би сачињавале државе: алпска (аустријска), чешка, галицијска, угарска и хрватска, с тим што би се око хрватске државе „окупиле све југословенске земље Монархије у облику хрватско-словенске-српске бановине“.

То што је Радић изнео у овој својој студији, то је, три године касније, ушло у програм „Хрватске пучке сељачке странке, коју је он основао, 1904. године са братом Антуном - Антом Радићем.[57]

У часу слома Аустро-Угарске, Радић се представио као изразити противник сједињења Хрватске са Србијом. У Народном вијећу он се изјаснио и заложио за самосталну хрватску државу. Током седнице Народног вијећа, одржане 24. новембра 1918, довикнуо је његовим члановима : „Ви нећете знати, да једна хиљадугодишња, велика прошлост има и моралну вредност, и то без обзира на политику. Човека, који све заборавља што је доживео, човека који се прави да се не сећа шта је раније радио, сматрамо за лудака. Хрватски народ не жели да буде будала, он неће да заборави своју прошлост...“

55 Цитат према: Лујо Бакотић, Срби у Далмацији, н.д., 131.

56 Види: Богдан Кризман, План Стјепана Радића о преуређењу Хабсбуршке монархије, Историја XX века, XII, Београд 1972, 31-84. — У овој, 1902. години, Радић је објавио и публикацију Хрвати и Срби (Хрватски одговор на чланак Српског књижевног гласника од 1. августа 1902. под насловом Срби и Хрвати).

57 Хрватска пучка сељачка странка основана је 22. 12. 1904. Њен утицај на широке масе у Хрватској до 1918. био је мали. На првим изборима, 1906, странка је добила само три мандата, као и на последњим у Монархији, одржаним 1913. године.

Кад је Југославија проглашена, Радић се одмах исказао као сепаратиста и републиканац, и већ 1919. године нашао се у затвору, и то на иницијативу — Светозара Прибићевића.

По мишљењу аустријског писца Ин дер Маура,[58] антисрпски ставови Стјепана Радића, и они из времена рата 1914-1918, могли би се најпре објаснити његовим антијугословенством, поникли из „патриотизма у староаустријском смислу те речи“.

Као „староаустријски патриота“, Радић је очекивао победу Хабсбуршке монархије у рату 1914-1918, у ствари победу Хрвата над Србијом као Пијемонтом југословенства. У случају победе Монархије, требало је да буде спроведено укључење Србије у њу. Тада би југословенско питање било решено на „великохрватски начин“. Хрватска, Словенија, Славонија, Војводина, Далмација, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Санџак и највећи део Србије требало је да постану јединствено и посебно тело у Монархији, са Загребом као главним градом, и у свему једнако са земљама око Беча и Будимпеште...

„Радићево великохрватство“, каже Ин дер Маур, „имало је према томе у унутрашњо-политичком смислу за основу тријализам, а у спољнополитичком великоаустријанство, нешто што су садржале и идеје Франца Фердинанда. Разлика је била у томе, што је Радић рачунао и са укључењем Бугарске у такву велику, на тријалистичкој бази преуређену Монархију, а Фердинанд на то није ни мислио...“

Зато што је планирао да Бугарску уводе у састав Велике Хрватске у оквиру Хабсбуршке монархије, Радић се, према Ин дер Мауру, током целог Првог светског рата нарочито пријатељски држао према Бугарима. Врло радо им је препуштао Македонију и Тимочки округ, области које су централне силе и биле обећале Бугарској. При том је полазио од тога, да би у Бугарској, услед поседања ових области, морало доћи до формирања једне македонско-српске иреденте. Маинет за ову иреденту пак не би више могла да буде ишчезла балканска Србија. Маинет би морала да буде Хрватска, која је већ у себе укључила две трећине Јужних Словена. Ова иредента требало је да ослаби Бугарску у тој мери да би се и она морала припојити Великој Хрватској...[59]

Од „староаустријског патриоте“ и заговорника Велике Хрватске у оквиру Дунавске монархије, Радић се, после 1918. године, нимало случајно, преко ноћи претворио у републиканца првог реда. То је било својеврсно „престројавање“, које је он објашњавао на један начин у Бечу, а на други начин у Бео-

58 In der Maur, 344.

59 Исто, 345.

граду... У Бечу је, 1924. године, рекао, да је он републиканство прихватио зато, да би династији Карађорђевић лакше могао да извуче тепих испод ногу. У Београду је пак, 1925. године, изјављивао, да се он само зато определио за републиканство што је хтео да верност Хрвата према Хабсбурзима претвори у оданост династији Карађорђевић...

Независно од тога како је он сам објашњавао своје републиканство, и прелазак из табора монархиста у табор републиканаца, ипак ће бити тачно, да је Радић, како закључује и Ин дер Маур, био пре свега, — републиканац.[60]

По Ин дер Мауру, један од разлога што се Радић после 1918. окренуо републиканству, треба да је било његово дубоко уверење да се само преко републике Бугари могу увући у велику јужнословенску државу. На неки начин, Радић је мислио као и Стамболиски, вођ бугарског сељачког покрета. А Стамболиски, према плану наводно пронађеном у ладици његовог писаће стола, хтео је да са престола удаљи краља Бориса и прогласи републику, која је затим требало да постане саставни део велике јужнословенске сељачке федерације, већ како је маштао и сам Радић. Кичму те федерације, даље према Ин дер Мауру, требало је да чини хрватско-бугарско братство. Оно је имало да постане доминирајуће и да сломи већ успостављену превласт Срба у Југославији...

Како то већ бива кад су у питању људи од имена, посебно кад су у питању политичари, и о Стјепану Радићу изречени су свакојаки судови, некад негативни а некад позитивни, при чему је негативних било много више.

Јован Дучић је за Радића, на пример, рекао, да је био „разбарушени беседник", да је знао само за сељачке уске путеве, да је био „тежачки тврдоглав, паорски искључив, егејачки неповерљив".[61]

Загребачка „Нова Европа" је писала о Радићу, у време кад је он био поравнао односе са Београдом, у првом реду са круном, да је он „као политичар промашио", да „пати поглавито од туђих идеја... Он за туђим идејама иде, што но реч, као бос у бару, непитајући шта је око њих и на какову су земљишту никле..."[62]

60 Исто, 347.

61 Јован Дучић, Спорна питања Краљевине Југославије, према: „Политика", 12.12.1990, 25.

62 Naš Gledston i naš Gandi, Nova Evropa, br. 2, Zagreb, 11.7.1925, 53.

Својевремени активиста Хрватске сељачке странке, а после Другог светског рата професор међународног права у Вашингтону, др Бранко Пешељ, овако се изразио о Стјепану Радићу:

„Био је тешки демагог... Стајао је на становишту — говори народу оно што народ хоће и жели чути, па ће ти народ онда дати повјерење. А шта ћу ја послије с њим чинити, то је моја ствар!"[63]

Како је др Пешељ још рекао, Радић „политику није разумијевао као морал и уопште га није било брига да ли је нешто морално или није. Можда баш због тога је успио око себе окупити цио хрватски народ..."

Најпоразније о Стјепану Радићу говорио је и писао, али после Радићевог аранжмана са краљем Александром и Николом Пашићем, Стјепан Саркотић, својевремени поглавар Босне и Херцеговине, а после 1918. године главни заговорник међу Хрватима одцепљења Хрватске од Југославије и њеног укључења у једну подунавску федерацију под егидом Хабсбурга. У мађарском листу „Pester Lloyd", од 9. и 11. августа 1925, Саркотић је рекао за Радића, да је — „ненормалан човек".[64]

„Ја не могу држати за нормалног човека оног, који се претворио од глорификатора Марије Терезије, Франца Јозефа, једном речи од обожаваоца Хабсбурга у хабсбуржождера... и поклоника династије Карађорђевић", писао је Саркотић. „Нормалан не може бити човек, који присваја најчистији хрватски програм др Анте Старчевића, меша га са неколико капи социјалистичког уља и, потом, издаје за свој, одлази на заветовање на гроб Старчевића, тамо и свуда на зборовима држи ултрахрватске говоре, говоре за 'свету Хрватску'... и преко ноћи одбацује све заједно са 'светом Хрватском' и полаже као жртву на олтар великосрпства..."

Као доказ за Радићеву „абнормалност", Саркотић је навео и то, да је Радић приликом крунисања краља Петра рекао, „да Хрватима неће бити боље све дотле док они не буду раскрстили са папом", а у Бјеловару, „поводом освећења једне српске заставе", да „сваки онај, који српску заставу не поштује, заслужује да буде скраћен за главу..."

Истичући да се Радић припремао „за приземљење на српском аеродрому, истина уз услов да му ниједан други лет не успе", Саркотић је за Радића у наведеним чланцима у мађарском листу рекао и следеће:

„Једна тако стална промена мишљења и расположења је без сумње абнормална. Највишу своју тачку он је достигао у ватреном патриотизму, у борби за самосталност 'свете Хрватске' а најнижу у продаји Београду ове исте 'свете Хрватске'. Прелазак од монархизма преко републиканства ка совјетизму и од совјетизма преко републиканства монархизму,

63 Миломир Марић, Мачек или Павелић, „Дуга", март 1992, 81.

64 Види и: In der Maur, н.д, 197., III књ.

све за кратко време, показује... да је у питању политички клован сасвим ретке ненормалне врсте".

Заборављајући да је у истом мађарском листу, „Пестер лојду", две године раније, 8. августа 1923, Радића дизао у небеске висине, видећи у њему „инкарнацију хрватског народа", Саркотић је, у августу 1925, Радића једноставно проглашио не само за издајника свог народа, већ свих незадовољника, свих оних који нису Срби на Балкану, а који су све своје наде полагали у борбу Хрвата...

Значајан прилог стварању потпуне слике о Стјепану Радићу, као политичару који „изневерава све и свакога" и као умном човеку који је говорио десет језика, али у чијој је глави „владао прави дар-мар, као и у његовој загребачкој књижари", дао је Ин дер Маур, аустријски писац о којем је већ било речи. По њему, Радић је само „изгледао као enfant terrible"... Он је тачно знао шта хоће и ни у ком случају није био душевно болестан, какав би се утисак могао стећи с обзиром да је једног дана говорио једно, другог - друго, а трећег - треће. Још од своје ране младости имао је јасну представу о свом циљу у политици, што потврђују и ове његове речи: „Пет прстију, кад су у покрету, то је једна рука; кад се боре — песница!". Под пет прстију, каже Ин дер Маур, Радић је подразумевао пет држава — Хрватску, Славонију, Србију, Бугарску и Македонију, сједињених у једну великословенску федерацију, наравно под вођством Хрвата.

Овај свој закључак Ин дер Маур је темељио на испитном раду Стјепана Радића из 1891. године — „La Croatie actuelle et les Slaves du sud", којем Радић треба да је остао веран до краја живота.

Што се тиче Радићевог олакога раскршћавања са партнерима, многи су мишљења да се ту ради о чистој издаји. Ин дер Маур, међутим, сматра, да се ту не ради ни о каквој издаји, већ једноставно о напуштању партнера који Радићу више нису могли да буду од користи...[65]

У време кад се хрватска националистичка емиграција, и под утицајем Стјепана Саркотића, као један човек дигла против Радића, бечки лист „Wehr-Zeitung", наклоњен хрватским сепаратистима, објавио је изводе из осам Радићевих говора из времена пре и после 1918. године.

Први говор: „Раскид са Мађарском! Ми смо Хрвати народ за себе и желимо да имамо своју самосталну државу..."

Други говор: „Хрвати су скроз наскроз верни цару и стоје непоколебљиво уз аустро-угарску монархију",

65 Исто, III, 342-343.

Трећи говор: „Хрвати морају бити језгро једног јужнословенског блока. Њихова висока култура одређује их за вођу у јужнословенској држави",

Четврти говор: „Хрвати су слободни републиканци и не желе отуд да имају ишта заједничко са београдском владом",

Пети говор: „Једино решење хрватског питања лежи у наслону на сељачку интернационалу у Москви. Здрав сељачки комунизам је наш циљ",

Шести говор: „Хрвати су спремни да се приклоне Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, ако би им било поново осигурано старо, децентралистичко уставно стање",

Седми говор: „Ми морамо водити борбу до на нож и не смемо се ни од чега устручавати у циљу уништења наших противника",

Осми говор: „Само општа пацификација може ослободити Хрватску. Ја сам се обратио Друштву народа и поднео му предлог за успостављање светског мира..."[66]

Дуго времена прва „баба Рога" за владу у Београду, па и за сам двор, Радић је, кад се сви његови поступци добро проуче, био најласнији и најдрчнији кад је намеравао да начини какав заокрет... То показују, можда на најбољи начин, његова иступања у јесен 1924. године. Тада се он најжешће што је могао окомио и на Николу Пашића, и на Љубу Давидовића, а и на самог краља Александра... и на крају, делом и због тога, 5. јануара 1925. године, дошао затвора, после одлуке владе, а на предлог министра унутрашњих послова Божидара Максимовића, да се и према Хрватској сељачкој странци примени Закон о заштити државе.[67]

Кад је цео свет у Југославији, после тога, помислио да је Радићева политичка судбина запечаћена, да ће бити суђен и осуђен на дугогодишњу тамницу, он је из затвора (у ствари удобно намештене канцеларије Окружног суда у Загребу) успоставио везу са поверљивим људима и краља Александра и Николе Пашића, и изјавио да је спреман

66 „Wehr-Zeitung", септ. 1924. Види и: In der Maur, 354.

67 Божидар Максимовић, кога је Пашић, да се не би прегањао с краљем Александром био принуђен да прихвати за министра унутрашњих послова, оптужио је Хрватску сељачку странку да се, у циљу спровођења антидржавне акције, повезала не само са Коминтерном него и са ВМРО (Приликом хапшења Стј. Радића пронађено је писмо Тодора Александрова, једног од вођа ВМРО, које се тицало сарадње ВМРО и ХСС). Кад се у влади требало изјаснити о Максимовићевом захтеву, сви Хрвати, чланови владе, њих петорица, били су - „за" (Едо Лукинић, министар правде, Ђуро Шурмин, министар трговине и индустрије, Хинко Кризман, министар за аграрну реформу, Мате Дринковић и Првислав Гризогоно, министри без портфеља).

на сарадњу и са двором и са радикалима.[68] *У исти мах, поручио је и краљу Александру и Николи Пашићу, да прихвата Видовдански устав и да се одриче свих својих претензија, па и великохрватских, подразумевајући под Хрватском — како је писао Јаша Продановић — не само Словенију, Далмацију, већ и Босну и Херцеговину, и рачунајући у ширем плану, чак и са Македонијом и Црном Гором.*[69]

Пошто је све било готово, и споразум са двором и радикалима био утаначен, Радић је, 22. априла 1925, дао изјаву у којој је објаснио зашто је одлучио да постане монархиста. Рекао је да није у питању никаква тактика, већ политика коју диктују разум и срце... „Ми нијесмо постали монархисте од страха, или да се извучемо из затвора, већ јер смо ступили, као странка, у конструктивни период нашег дјеловања. То је главно. Ми бисмо, дакле, у том периоду прешли на монархистичко гледиште и онда да немамо тако тачних обавјештења о личности нашега краља, или да краљ није Александар Карађорђевић. Но нама је тај прелаз био с тим лакши што данас поуздано знамо да је наш краљ, у првом реду, велики патриота, а нимало балкански владар, већ високо културни, европски владар, одојен у европском схватању свога положаја и својих дужности који би моїао краљевати и у Енглеској...“[70]

Кад је, затим, изишао из затвора, а то је било оног дана када је објављено да је формирана коалициона влада Радикалне и Хрватске сељачке странке (18. јула 1925), пут је Радића, прво, одвео до поште — да би послао хвалоспевне телеграме краљу Александру, Николи Пашићу и председнику радикалског клуба у Народној скупштини, Љуби Живковићу. У телеграму краљу Александру, Радић је, поред осталог, рекао:

„...Славенском видовитошћу, државничком оцјеном прилика и људи, миром узвишеног родитеља, одлучношћу племенитог значаја свога, а у савршеном складу са сјајним слободарским и уставно-парламентарним традицијама дома Карађорђева, поспјешили сте и осиґурали народни споразум као велико дјело народног измирења на сељачком основу рада и поштења, на уставном темељу законитости, равноправности и слободе, а у тежњи к вјечним идеалима човјечности, правице и мира. Да Бог благослови и поживи Ваше Величанство и наш цијели владалачки дом!...“[71]

68 Везу с Радићем у затвору први је успоставио краљ Александар преко свог повереника, народног посланика Мите Димитријевића (Види: Мита Димитријевић, Ми и Хрвати, Београд 1939, 171-175). О контакту са Стј. Радићем, Димитријевић није смео, по краљевом наређењу, ништа да каже Николи Пашићу. Пашић, који је и сам у исто време успоставио везу са Радићем, није такође ништа о томе рекао краљу Алекандру... Према ономе што се поуздано зна, споразум са Радићем било је пре свега дело краља Александра. На одређени начин то је рекао и Љуба Давидовић. По његовим речима, Пашић је морао да склопи споразум са Радићем зато „што је сам поглавар државе, краљ, сматрао да се политика споразума мора водити у овој земљи...“ (Види и: извештај са Окружне Демократске конференције 29. марта 1925, „Одјек“, Београд, 4.4.1925).

69 Јаша Продановић, Истина о Радићу, „Република“, Београд 16.8.1923.

70 Према: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, 620.

71 Уп. Мита Димитријевић, 19.

Седам дана по упућивању овог телеграма, 20. јула 1925, Радић се срео са краљем Александром на Бледу. А после аудијенције, током које је краља засуо букетима комплимената (таман као да никад дотле о њему није рекао ни једну једину ружну реч) Радић је изјавио новинарима:

„Наш краљ је наш човјек. Са њим се разіовара као са предсједником народног суверенитета... Нема народа као што је наш, а срећом нема ни краља као што је наш...“[72]

Непрестано хвалећи краља на сва уста, Радић му је, 15. авіуста 1925, кад је краљ Александар допутовао у Загреб да би увеличао прославу 1000-іодишњице хрватског краљевства, као какав песник-одајија спевао праву правцату химну, која је имала овакав почетак:

„Хрватски сокол сад к Теби лети,
Звијездо Карађорђева дома,
Изнад облака, муња и звона
Поздрав ће Теби донијети...“[73]

Радићев сензационални преокрет у држању према двору и радикалима, и према југословенској држави у целини, а нарочито његови славоспеви и славопоји краљу Александру, изазвали су читаву буру у Хрватској, посебно међу политичарима деснице и крајње деснице. Али и у Србији су неке партије устале против Радића, у првом реду Републиканска странка, која ће га прогласити и за Јуду — у политици.[74]

Многу оштру реч на рачун Радића, кад је Радић постао министар, изговорио је Љубомир Стојановић, академик и у ово време један од првака Републиканске странке. У Српском књижевном гласнику он је писао:

„Ми не можемо никако и ни по коју цену бити равнодушни, да један Хрват, као активни државни министар, носи литију по католичким крајевима и на сав глас труби да је споразум за земљу необично важан и користан и да се мора одржати, а у исто време нас грди и омаловажава: како ми умемо само да се бијемо и гинемо, а само они (Хрвати) умеју да стварају и унапређују државу. Нормалан човек мора помислити да он то не говори из убеђења, већ да се допадне хрватским масама, јер то потпуно одговара ономе како их је пре Аустрија учила, али

72 Цитат према: Ф. Чулиновић, Југославија између два рата, I, н.д, 479.

73 Исто, 480.

74 У „Републици“ је, у броју од 19.4.1925, стр. 3, објављена и песма „Нове Јуде“, у којој се алудира на Радића и његово тобож тешко тамновање.

кад се сетимо да је он веровао и своје људе уверио да ће Американци, Французи и Енглези отргнути од нас Хрвате и створити им засебну државу (његова 'кореспонденција' с Лојдом Џорџом, и хајлук по Европи) онда се може помислити да он заиста и верује у оно што говори, и да тако 'споразум' и схвата, и можда мисли да такав 'споразум' и ми можемо примити. — Ако је тако, онда се и он и сви Хрвати љуто варају, да ћемо ми икад и хтети и смети допустити да државом управљају и воде је они који су се још пре више од 800 година 'споразумели' с Мађарима и доцније с Аустријанцима, и одрекли се управе над својом државом, и предали њима и њиховим владаоцима да је они воде и њоме управљају!"

Стојановић је још рекао, да се Радић грдно вара ако мисли да Срби не виде да је читава његова пропаганд уперена на то да се Срби у држави ослабе, и да их омаловажи у очима оних становника који су после ратова дошли у заједницу са Србима. Срби то виде, али, што је најкарактеристичније за „непрестано збуњену и без компаса политичку ситуацију", нико се „од српске стране још не нађе да му довикне: 'Стој! Ни корака даље!'"[75]

Неке две године по објављивању овог текста академика Стојановића, у Народној скупштини Радићу је уистину довикнуто — „Стој, ни корака даље!" Али, авај, то је учињено на злочиначки начин... На Радића и његове прве сараднике испаљени су убитачни револверски хици...

Била је то велика несрећа са несагледивим последицама, како за људе из Хрватске сељачке странке, и за Хрватску, тако и по политички живот у целој земљи.

У Хрватској, све живо се било узнемирило. Али у Хрватској су се јавили и гласови да је проливање крви у Народној скупштини било неминовно, да је то била природна последица шире коју је сам Радић заметнуо. Речено је, у вези с тим, да је Радић сам себи потписао смртну пресуду у оном часу, 1927. године, кад се одлучио „на политичко-социјални поход у Србију" и кад је, у жељи да у том походу успе, чак и својој странци променио име, назвавши је Народном сељачком странком...

У свакојаким тврђењима која су кружила Хрватском, најприхваћеније тврђење било је, да је Радићев „поход на Србију" био сигнал за краља Александра и већину политичких странака у Србији да предстоји „нутарња револуција која ће угрозити њихов опстанак", и да је управо краљ Александар био подстрекач крвопролића у Народној скупштини.

Било шта да је тврђено у Хрватској, међутим, све је то било усмерено на распламсавање антисрбијанских расположења. Како наводи Ј. Хорват,[76] по Загребу су се ширили вести да је у свим београдским кафанама лумперајкама прослављено убијање посланика Хрватске сељачке странке у Народној скупштини, као и рањавање Радића, и да је у Београду и целој Србији недељама новорођеној мушкој деци давано име атентатора - Пуниша.

Оптужбе против краља Александра, да је био подстрекач атентата у Народној скупштини, биле су, више је него извесно, без икаквог основа. Краљ никад није мислио на убиство Радића, ни онда кад га је овај најдиректније нападао па и вређао, већ је желео само да га политички сломи и потом веже за себе — што потврђује и чињеница, да је Радић затворен по његовом налогу и да је он био први који је, затим, са Радићем у затвору успоставио контакт, пре Николе Пашића.

У време кад се атентат догодио, чињеница је која се мора имати у виду, сарадња Радића са краљем Александром била је најтешња. Што је краљ желео — то је Радић чинио... Извршавајући краљев налог, Радић је, нека три месеца пре крвавог догађаја у Народној скупштини, 5. марта 1928, запретио посланицима већине, да ће ускоро — доћи генерал и разјурити их, како већ заслужују...[77] Двадесетак дана потом, 26. априла 1928, он је поново у Народној скупштини запретио посланицима већине доласком једног генерала на положај председника владе... „Важна је сама идеја да генерал буде председник владе", рекао је он. „То значи да краљ добива положај који и треба да има, да буде арбитар, судац између две стране. Што је природније него да Краљ, у томе је величина Монархије, да он, као арбитар, учини компромис. И онда је природно да дође генерал који није партизан него је претставник Краља..."[78]

За довођење једног генерала на чело владе, Радић се, и то је важан камичак у мозаику о њему, изјаснио и кад се, после рањавања у Народној скупштини, налазио на болесничкој

75 Љ. Стојановић, Српски књижевни гласник, број 5, књ. XVII, 1.3.1926, 362.

76 Ј. Хорват, Записци из неповрата, н.д, 289.

77 Стенографске белешке Народне скупштине, састанак од 5.3.1928.

78 Исто, састанак од 26.4.1928.

постељи. „Краљ је велик и народ је велик“, рекао је, „а ми треба да служимо Краљу и народу...“

Осим наведених изјава, многе је у Хрватској озлоједила и Радићева порука прочитана народу, 23. јуна 1928, на дан сахране његовог синовца Павла Радића и једног од првих његових сарадника Ђуре Басаричека: „Злочин почињен у Народној скупштини велико је зло народно и државно. Ми сви то видимо и осећамо. У томе осећају прва нам је мисао да заступници из Хрватске и уопште из пречанских крајева никада више не дођу у Народну скупштину у Београду. Али, у државноправном животу не сме бити речи — НИКАД. Зато не смемо у овај час то питање ни постављати... Верујемо Краљу, кога у овај час, иако је неодговоран уставни фактор, припада врло тешка задаћа. Уверен сам да ће своју историјску задаћу извршити и народ словенски, хрватски и српски, и наш Краљ?“[79]

4. Антон Корошец

Својеврсна појава на политичкој сцени и Краљевине СХС и Краљевине Југославије био је Антон Корошец, Словенац, „европски учтив, али и леден“.

Велики мајстор тактике и компромиса, тај католички свештеник надмашио је многе партијске вође по „дужини трајања“ на политичкој позорници и по броју влада у којима је министровао. Једном се домогао и положаја председника владе, што иначе ниједном политичару изван Србије није никад пошло за руком, па ни једном Стјепану Радићу.[80]

Мада му је Београд омогућио да постигне све оно што је постигао, Корошец га није волео. И према овом граду, и према Србији, и Србима у Србији, он је гајио постојан презир, не износећи то, истина, никад јавно на пазар.

Како се говорило у круговима политичара, он се међу Србима осећао као „in partibus infidelium“, као међу неверницима.

Презир, па и мржња према Србима и Београду, нису му сметали, међутим, да им чини услуге, поред осталог и у правцу

79 Чедомил Митрановић, Животни кругови Хрватства, н.д, 369.

80 Корошец је постао председник владе 27. јула 1928. и на тој дужности остао је до 6. јануара 1929. У влади генерала Петра Живковића образованој тог дана, примио се функције министра саобраћаја. — У Аустро-Угарској Корошец је први пут изабран за посланика Царевинског већа у Бечу 1906. године .

ангажовања против хрватских сепаратиста, али увек уз једну цену — да Словенији из свега буде осигурана нека корист.

На једној страни Корошец се појављује као врло вешт човек и политичар, на другој пак, као личност без скрупула, која је на све око себе гледала кроз призму корисности. А оно што му је било корисно, било је за њега и морално. Отуд се он и могао наћи безмало у сваком политичком табору, сем у табору Николе Пашића. Ту су му врата била затворена, поред осталог и зато што се некоректно понео током преговора са Пашићем у Женеви, 1918. године, кад је са Антом Трумбићем покушао да изнуди конфедеративно уређење југословенске државе, а на штету Србије...

Пашић је био један од оних ретких политичара у Србији кога Корошец није могао да обрлати ни на један начин, па ни уценама. На претњу Корошца, у јануару 1921. године, на пример, да ће са својим Словенцима (припадницима Људске странке) напустити Београд и тиме угрозити рад Уставотворне скупштине, Пашић му је мирно одговорио — „да их у томе нико неће спречити, само ако заиста желе у Љубљану“.

Ако се и није успео наметнути Пашићу, Корошец је, међутим, успео да се наметне Милану Стојадиновићу, истина и уз помоћ кнеза Павла. Постао је један од стубова у његовој влади, и сарадник без кога се не може, да би му затим, на миг кнеза Павла, окренуо леђа и гурнуо га, заједно с Драгишом Цветковићем, у матицу која га је однела заувек са југословенске политичке сцене.

Талас на којем је Корошец постојано јахао, и који га је учинио скоро незаобилазним фактором на политичкој сцени Југославије, била је заоштреност хрватско-српских односа. Полазећи од оне народне изреке, да кад се двојица свађају трећи се користи, он је и сам изванредно вешто радио на продубљавању хрватско-српских сукоба, и при том редовно успевао да ушићари нешто за своју дежелу. Тврди се, чак, да је управо он био један од иницијатора атентата на Стјепана Радића и на посланике Хрватске сељачке странке у Народној скупштини...[81]

Сасвим поузданих доказа за тако што — нема. Једино што се са сигурношћу може рећи јесте то, да односи Радића и

81 Види и: Ђорђе Станковић, Изазов нове историје, Београд 1992, 135.

Корошца, посматрани од 1918. године нису никад били добри.[82]

Већ у првим месецима Краљевине СХС, кад је Радић грунуо са својим сепаратистичким захтевима и акцијама, Корошец је устао против њега. Али не зато што му је богзна колико било стало до југословенске државе, већ због тога што се бојао хрватске хегемоније над Словенцима.

Обарајући се на Радића, Корошец је истицао, да Радић заговара сепаратизам и бољшевизам у Хрватској, а да је његов сепаратистички покрет — „без тачно фиксиране садржине и обично повезан са великим гневом против Срба". Увек настојећи да оствари бар два циља у исто време, Корошец је, нападајући и осуђујући Радића, у исти мах наглашавао, што је Београду било мило чути, да Словенци немају „никаквог повода да прихвате сепаратистичку политику, јер Словенци (у Србији и Београду, извесно, пр. а.) уживају све симпатије".[83]

Јован Дучић је у своје време написао за Антона Корошца, да је у себи „носио памет доброг рачуница и окретног трговца"...[84]

Ближе то образлажући, Дучић је навео да је Корошец, прво, тамо у новембру 1918. године, хтео да од Југославије начини конфедерацију, заправо државу од две државе — земље које су биле под Аустро-Угарском на једној, а Србија и Црна Гора на другој страни, потајно се при том надајући да ће у првој бити председник републике. Кад је то све пало у воду, заслугом и Светозара Прибићевића, он се брже - боље приклонио двору у Београду, обричући му верност до пословетка... Године 1929. он је по речима Дучића један од архитеката апсолутистичког режима краља Александра. А године 1932, кад му се учинило да му сунце на двору почиње да залази, изјаснио се за преуређење државе и повратак на стање пре 1. децембра 1918, да би се, на крају, нашао међу онима који су учествовали у стварању Бановине Хрватске, видећи у томе, извесно, шансу да осигура сличан статус и за Словенију.

Према Дучићевом мишљењу, једино у чему је Корошец био постојан као политичар — то је била одбрана словеначких, посебних интереса. У једном тренутку он је то и признао, рекавши: „Не тиче ме се ни Југославија, ни Српство ни Хрватство. Ја познајем само интерес словенског народа, па ко окупи све Словенце у једну државу, и дадне им 'ен кошчек' аутономије, припреман сам да му палим тамјан, ма био то Мусолини, или Ото Хабсбург..."[85]

Имајући увек и пре свега интересе Словеније у виду, Корошец се, у Уставотворној скупштини, 15. априла 1921, залагао, да се, при уређењу земље, не негирају историјске границе. „Ако ми тражимо историјске покрајине, онда се морам питати: шта смета то онима, који су против тога, особито, зашто би то било опасно за српско племе. За српско племе била би могућност, да у оним покрајинама где имају већину Хрвати или Словенци дође до превласти, до какве хегемоније хрватске. Ја мислим да је то, можда, једина опасност и бојазан. Ако би дошло до такве покрајинске поделе, ја мислим да Хрвати, ако их судимо по досадашњој њиховој историји, никад не би покушали какву хегемонију или превласт. Али, ако би они то и покушали, ми сви знамо да ће Београд бити централа наше државе, и да ће српско племе у тој централи бити увек тако јако, да може не један пут, него више пута, свакад и кадгод треба, забранити и корегирати сваку превласт неког другога".

Да би заштитио словеначке интересе — казано је и доказано — Корошец се није устручавао ни од уцена. У марту 1936. године, на пример, кад је Милану Стојадиновићу његова помоћ била преко потребна, Корошец је најоштрије протестовао због смањења откупа угља из Словеније за потребе државних железница. Директно уцењујући Стојадиновића, Корошец је тада изнео, да у Словенији има већ три хиљаде незапослених рудара, док се у босанским рудницима ради и ноћу и дању...[86]

Кад год је био на власти, Корошец је посебну бригу водио о Словенији. То је био случај и када је имао портфељ министра

82 Један од оних политичара који су Корошца довели у везу са крвопролићем у Народној скупштини био је др Јанко Баричевић. На 31. редовном састанку Народне скупштине, 3. марта 1937, он је рекао: „Пуниша Рачић се после убиства у Народној скупштини склонио у једну кафану. Власник те кафане обавестио је управника града да је Рачић код њега и питао га шта да ради. Одговорено му је:' Чекајте док питам министра Корошца!' Мало потом, управник града се јавио и рекао: 'Седите у кола, узмите Пуништу Рачића и одведите га право министру унутрашњих дела!'" Тај кафеција, којег је поменуо Баричевић, био је чувени београдски угоститељ Ђорђе Попара, таст дугогодишњег председника Главног савеза српских земљорадничких задруга и министра Војислава Ђорђевића, који је, бранећи свог таста, али и Корошца од оптужби Баричевића, у Народној скупштини рекао — да је Корошец „величина државника, политичка величина коју је мало ко из садашњег јавног политичког живота достигао..."

83 Уп. Момчило Зечевић, Краљ Александар на Тригаву, „Дуга", 16-30. 8. 1991, 95.

84 Јован Дучић, Верујем у Бога и Српство, „Јавност", 29. 12. 1990, 9.

85 Исто.

86 Архив Југославије, фонд 37, фасц. 4, Писмо А. Корошца Милану Стојадиновићу од 4. марта 1936.

унутрашњих послова. Као министар полиције, он је створио „три зоне полицијске стеге, свака друге јачине". Најјача стега била је у српској зони, а најслабија у словеначкој. У хрватској зони било је више слободе него у српској, али мање него у словеначкој...

Како је Корошец изјављивао, то је тако било урађено због тога што је „српски народ био најмање зрео за политичку слободу, и што га је и при најлибералнијем примењивању постојећих закона ваљало нарочито стезати"[87].

Експонент ватиканске политике у сваком погледу, Корошец је истицао да постоје само два „оријентира" — Рим и Москва. За Србе, као оријентир, по његовим речима, долазила је у обзир само Москва. Јер Срби су, говорио је он као министар унутрашњих послова, историјском судбином „предодређени да буду бољшевици, већ на основу својих славенофилских традиција и на основу тога што нису под утицајем једне позитивне духовне снаге, као што је то случај код католичких Југословена".[88]

У вези са Корошчевим гледањима на Србе, Слободан Јовановић је рекао, да је Корошец, као политичар, полазио од тога, да су Срби „инфериоран народ и да је према њима све допуштено".[89]

Не презајући ни од чега, и крајње безобзиран у кретању према циљевима које је желео да оствари, Корошец је био спреман да се са сваким удружи, под условом — да у том савезу он не буде парија...

Кад је ушао у савез са Миланом Стојадиновићем, он је и у влади и у Југословенској радикалној заједници постао толико моћан, да се, по сведочењу Мите Димитријевића,[90] једно време није знало „ко је био више Цезар", он или Милан Стојадиновић. Многима је било загонетно, како је он то успео да постигне, па су кључ за одгонетање загонетке покушавали да нађу у тумачењу, да је Корошец имао „у себи једну необичну динамику, необично покретну силу", тако да је увек могао својим инстинктом да „осети прави тренутак" када треба да ступи у акцију и како да се при том постави.

87 Види: „Српски глас", О политичким законима, Београд 18.1.1940.

88 Мирко Косић, дебата у Народној скупштини, 35. редовни састанак, 15.3.1938.

89 Уп. Мемоари Драгољуба Јовановића, рукопис, књ. V, 298, Архив Југославије.

90 Стенографске белешке Народне скупштине, 31. редовни састанак, 3.3.1937.

Корошчеви безрезервни подржаваоци, Словенци, припадници Људске странке, и уопште људи из клерикалних кругова у Словенији, стално су указивали на његове тобожње велике заслуге за југословенску државу, уз нагласак да је он био „најважнији актер у стварању југословенске државе од свих пречанских Југословена". Др Јуре Коце је, тако, на 35. редовном састанку Народне скупштине, одржаном 7. марта 1937. године, рекао, узимајући Корошца у заштиту од напада неких посланика из Србије, да је Корошец 1917-1918. бранио Србе „као лав што брани своју младунчад" и да је аустријском цару у лице казао, 1918. године, да се између њега и Југословена („Вас и нас") налази „понор у коме лежи 20.000 стрељаних и вешаних Срба".

Наведено је, сасвим тачно, да је Корошец у бечком парламенту, 12. јуна 1917. године, изјавио:

„Ми хоћемо слободу, но када је то што ми хоћемо велеиздаја, онда вам, господо, кажем, да немате довољно вешала да бисте моГли обесити све велеиздајнике, да немате довољни број пушака да бисте моГли све побити, јер сви Словенци, Хрвати и Срби хоће слободу, заједнички живот и у тој заједници рад за своје благостање".

У Народној скупштини Југославије, такође 1937. године, браниоци Корошца, посланици из Словеније,[91] изнели су, да су 1918. године у немачким крајевима Аустрије лепљене плакате на којима је писало — „Доле велеиздајник Корошец!"

Указивано је, у ово исто време, од стране клерикалних Словенаца, да је Корошец „у срцу сваког Словенца" и да су Словенци своју велику љубав према њему показали још 1918. године и да од тада та љубав стално јача... С поносом је помињано и то, да је Корошец, кад је допутовао у Љубљану после образовања прве југословенске владе, у којој је био потпредседник, дочекан као какав владар, да је цела Љубљана изишла да га дочека, а да су најугледније љубљанске даме испреГле коње из каруца којима се он возио, и саме их повукле...

Било је, међутим, Словенаца, који су за Корошца говорили да се он определио за Југославију тек онда када је постало јасно да је са Аустро-Угарском готово, да је „Аустрију оставио тек кад је она умирала..."[92]

У Народној скупштини Југославије, 1937-1938. године, кад се у овом високом дому могло поново једном слободно говорити и против људи на власти, двојица посланика из

91 Др Андреј Вебле, 27. редовни састанак Народне скупштине, 26.2.1937.

92 Види и: Др Фран Илешич, „Слобода", Никшић, 19.2.1933. Види такође: Мемоари Драгољуба Јовановића, рукопис, II књ, 326.

Словеније, Милан Мравље и Албин Коман, врло јаким аргументима ставили су у сумњу Корошчево југословенство.

Мравље је изјавио, да је за Корошца југословенство „само пролазност“ док се не дође — „до бољег“.

За Корошчево пактирање са политичким партијама и политичарима из Србије, посебно са Миланом Стојадиновићем, Мравље је рекао да је то само „пука тактика“ и да се иза свега тога крије настојање да се што боље по Словенију искористи латентни сукоб између Хрвата и Срба и држава подели на интересне сфере...[93]

По речима Албина Комана, Корошец је био Југословен само у Београду. У Словенији он је био „ултра - Словенац“. Образлажући то ближе, Коман је посведочио да се Корошец, на збору своје, Људске странке, у хотелу „Унион“ у Љубљани „завио у племенску заставу“ (иако је употреба „племенских застава“ тада још била забрањена, по прописима од 6. јануара 1929), а да су тај његов гест присутни у дворани пропратили узвицима: „Доле Југославија!“, „Живела самостојна Словенија!“[94]

Оцене о Корошцу као „Југословену за време“ изречене су у Народној скупштини Југославије, у марту 1938. године, и од Јанка Баричевића, посланика из Хрватске, познатог по свом „интегралном југословенству“, и Мирка Косића, професора Универзитета, Војвођанина, који је једно време, кад је основан Универзитет у Љубљани (с великим прилозима двора) службовао у том граду.[95]

Брзореки Баричевић је, без икакве ограде, изјавио, да је Корошец био и остао „уз др Влатка Мачека најдоследнији идеолог националног сепаратизма и најодлучнији противник југословенске унитаристичке, политичке и културне оријентације“.

У савезништво са Миланом Стојадиновићем, Корошец је ушао, по Баричевићевим речима, само зато, да би „омогућио међу Хрватима пуну победу сепаратистичке политике, а међу Србима да би могао да обара и руши поборнике југословенске оријентације...“[96]

Више као научник, а мање као политичар, Косић је, узимајући под лупу Корошчево лажно југословенство, пошао од Мајске декларације из 1917. године, која је од словеначких клерикалаца навођена као доказ Корошчевог „искреног опредељења“ за Југославију.

Истичући да Мајска декларација није имала никакав значај „по национално уједињење“, Косић је рекао, да сам захтев у тој декларацији, да се изврши уједињење Југославена у самосталну државу под жезлом Хабсбурга, објашњава све. Та „реченица или та одредба није у Декларацију убачена из тактичких разлога, већ је она била одраз читавог духовног развића и духовне оријентације извесних југословенских елемената у Хабсбуршкој монархији“. А ти елементи, по Косићевим речима, „то су били представници југословенског католичанства, који су, као такви, били срасли са идејом Апостолске Монархије, са схватањем да је та Апостолска Монархија позвана, да изврши извесну мисију још и на Балкану, код којих је њихова конфесионална оријентација преовлађивала читавим њиховим политичким ставом и опредељивањем, и који, као такви, нису могли из свога чисто унутрашњег духовног става да се друкчије опредељују а да не дођу у контрадикцију са званичном политиком своје цркве...“

Добар познавалац теме о којој је говорио, Косић је цитирао др Алеша Ушеничника, дугогодишњег уредника часописа „Часа“ (Свете Леонове Дружбе) и ректора Љубљанског универзитета, заправо његову брошуру на немачком језику, објављену 1918. године. У тој брошури, поред осталог, речено је, да Мајска декларација не представља никакав акт уперен против Хабсбуршке монархије, а понајмање — издају. Јер, на основу моралних принципа нашег католичког народа, писао је Ушеничник, „свака издаја је грех, а свака велеиздаја злочин. Да би неко могао издати свога цара у корист једног краља, наш хришћански народ не може никад разумети...“

За сам смисао Мајске декларације, у брошури Ушеничника је речено, да је он „јасан као сунце... Пошто је Антанта за све народе поставила принцип права самоопредељења, ми сви се унапред опредељујемо за самосталну југословенску државу, али не у облику Велике Србије под скиптром Карађорђевића него у облику савеза, конфедерације, Словенаца, Хрвата и Срба у Хабсбуршкој монархији и под скиптром Хабсбуршке династије. Нама се чини да Мајска декларација не може у многим евентуалним случајевима не само да буде сматрана као антидржавна него као високо патриотска...“

Саме творце Мајске декларације, Ушеничник је окарактерисао као „праве спасиоце Хабсбуршке монархије“.

Смисао целог цитата Ушеничникове брошуре био је, очевидно, за Косића тај, да и на тај начин докаже, да је југословенство Антона Корошца било — „хабсбуршко југословенство“.[97]

93 Стенографске белешке Народне скупштине, 25. редовни састанак, 24.2.1937.

94 Исто.

95 Косић је студирао правноекономске и филозофске науке у Штрасбургу, Минхену, Женеви и Цириху. У Цириху је промовисан за доктора економско-политичких наука. Објавио је више научних радова из своје струке, а огледао се и у публицистици и новинарству.

96 Стенографске белешке Народне скупштине, 24. редовни састанак, 2.3.1938.

97 Исто, 35. редовни састанак, 15.3.1938.

Својим излагањем, Косић се силно замерио Корошцу, који је тада био управо на врхунцу своје политичке моћи. Али Корошец ништа конкретно није предузео против њега. Осветио се, међутим, Косићевом информанту о његовој прошлости, чешком новинару Јану Хајшману, дугогодишњем дописнику прашке штампе из Београда, који је 1935. објавио књигу у којој је изнео да су против Корошца, због Мајске декларације, у Прагу приређене велике демонстрације 1917. године, и да је он тада од Чеха оцењен као онај који покушава да спасе Хабсбуршко царство. По кратком поступку, и без права приговора, Корошец је Хајшмана протерао из Београда и Југославије. Своје наређење он није хтео да повуче ни после најоштријег протеста председника чехословачке владе...[98]

Лукав и притворан као политичар, и „политички скакавац" по својим основним карактеристикама, Корошец је скоро увек успевао од 1918. па све до своје смрти да се нађе на правом броду, и у право време.

Обрео се он и у шестојануарској влади генерала Петра Живковића. Био је једини председник једне политичке партије који је на то пристао. Али кад је проникнуо да у тој влади нема шанси да ишта постигне ни за себе ни за Словенију, брзо је искочио из игре, у јесен 1929. године, и придружио се опозицији која се била почела формирати око првака Демократске, Радикалне и Земљорадничке странке у Србији. На првом састанку вођа ове опозиционе групе, у његовом дому у Београду, он је рекао: „Господо, ми се сада заједно укрцавамо и заједно ћемо се искрцавати!" Међутим, кад је до „искрцавања" дошло, он се искрцао — сам, да би се затим, са вођом босанских муслимана, Мехмедом Спахом, укрцао у брод Милана Стојадиновића и постао други човек по утицају у Југословенској радикалној заједници (ЈРЗ).

Пре него што је до овога дошло, Корошец је, средином 1931, скренуо општу пажњу на себе, постао чак прва личност у кругу политичара - противника личног режима краља Александра. Тада је он, наиме, саставио један нацрт меморандума који је требало да буде достављен двору... Потка тог нацрта меморандума била је, да је положај у којем се земља налази врло тежак, да може доћи до потреса са далекосежним последицама

98 Исто.

по саме темеље поретка и да је једино решење — повратак на слободни политички живот.[99]

У ово време, иначе, Корошец је иступио са предлогом, да опозициони центар у Београду формира владу, за коју би се осигурала подршка Сељачко-демократске коалиције (Хрватске сељачке странке и Самосталне странке Светозара Прибићевића). Та влада, по доласку на власт, донела би нови устав и спровела изборе за Народну скупштину. Она би, у склопу свега, извршила и поделу државе на шест јединица — Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Војводина, Србија и Црна Гора.

Кад су, у новембру 1932. године, донесене „Загребачке пунктације", резолуција Сељачко-демократске коалиције у којој је најоштрије осуђена „српска хегемонија" и тражен повратак на стање из 1918. године, Корошец је са Словенском људском странком објавио своје — „Љубљанске пунктације".[100] У њима је он пледирао, а) за уједињење Словенаца, који живе у више држава, и, б) за Словенију као потпуно засебну јединицу у преуређеној Југославији.[101]

Да му је Словенија, и њена максимална самосталност, главно и најважније, Корошец није крио ни кад се удружио са Миланом Стојадиновићем. То потврђује и резолуција коју је словеначки огранак ЈРЗ донео у Љубљани, 17. јануара 1931, а у којој је, између осталог (тачка 3) речено:

„Захтевамо широку деконцентрацију управе, да Љубљана одиста постане седиште широке самоуправе, како на културном тако и на економско-финансијском пољу Словеначке. У том циљу треба што пре издати закон о широким самоуправама, да би се у Љубљани решавале све ствари које се тичу словеначког народа, а у Београду послови који се односе на државну заједницу".

Управо зато што је интересе Словеније стављао испред интереса Југославије, Корошцу је у Словенији мало ко замерао што је често мењао заставе. Мало је ко у томе видео

99 Види и: Тодор Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, Београд 1969, 190-191.

100 У исто време, вероватно по договору, Југословенска муслиманска организација објавила је своју резолуцију - „Сарајевске пунктације", а опозиција у Војводини своју - „Новосадске пунктације".

101 Види и: Љубо Бобан, Загребачке пунктације, Историја XX века, Београд 1962, 342-344.

политичко камелеонство, већ, и углавном, довитљивост и способност да се, где год се то само може, ишчупа штогод за дежелу.

Посебно је Католичка црква у Словенији била задовољна Корошцем. „Ми смо за Корошца", писао је, на пример, жупник Клек, издавач Прекомурских новина, 1935. године, „јер је његова политика од оснивања Југославије до данас стална... Др Корошец је од почетка тражио аутономију за Словенију и од тога није одустао..."[102]

Корошец је „по истој ствари умео да каже и да и не",[103] тако да није било лако — „прочитати га". Једино је то, како се својевремено говорило, успевало Милану Стојадиновићу, али ни њему не увек и до краја.

Код Корошца, Стојадиновић је пре свега ценио његову „употребну вредност". А она је уистину била велика... Са „стомаком у Београду, а срцем у Ватикану", Корошец је поседовао знања у којима су многи политичари у Београду и у целој земљи врло, врло оскудевали. На пример, био је добар познавалац марксизма и био је одлично упућен у марксистичку литературу. Пажљиво је пратио комунистичку штампу, и легалну и илегалну...

Полазећи и од тога да Корошец подједнако спретно барата и крстом и мачем, Стојадиновић му је у својој влади (образованој 24. јуна 1935) поверио изванредно важан ресор — министарство унутрашњих послова.

Као министар полиције (по трећи пут у својој политичкој каријери у Југославији)[104] Корошец се показао крајње безобзирним, много безобзирнијим, поготову према Србима у Србији и њиховим организацијама, него што је то у своје време био Божидар Максимовић, у народу запамћен као БОЖА КУНДАК. Био је склон да у сваком протесту грађана види прсте комуниста и тражио је да се у сваком таквом случају примењује најгрубља сила.

У Народној скупштини у Београду, Корошец је у једном часу упоређен са Фушеом, оним чувеним француским министром полиције који је служио свим могућим режимима и који је, и да и не трепне, наређивао примену терора па и масовно убијање људи...[105]

---

102 Зашто смо за др Корошца? (Југословенски лист, 22.12.1935).

103 Мита Димитријевић, 24. редовни састанак Народне скупштине, 2.3.1938.

104 Корошец је постао први пут министар полиције у влади дворског радикала Веље Вукићевића, 23.2.1928, а други пут кад је образовао своју владу, 27. јула 1928.

105 Један од најмоћнијих људи свога времена, Жозеф Фуше, добио је у Штефану Цвајгу, аустријском писцу јеврејског порекла, најбољег могућног биографа. Види: Штефан Цвајг, Жозеф Фуше, лик једног политичара, „Рад", Београд 1983.

Под Корошчевом управом, како је речено у Народној скупштини, 2. марта 1938, југословенска полиција постала је „чудна институција, која је послушни, покорни ГПУ сваког режима и сваке владе, сваког политичког правца, који се на овај или онај начин дочепа власти... Жандарм и полицајац нису више чувари реда и мира. Они су постали страшило наших улица и мирних и честитих грађана..."

Посланик др Јанко Баричевић, рекао је, такође у Народној скупштини, 1938. године, да Корошец, као министар полиције, „убија људе на стотине, рањава на хиљаде а затвара на још више хиљада људи и противуставно хапси народне посланике и шаље на робију..."

Посланик Мита Димитријевић пак, на 31. редовном састанку Народне скупштине, довикнуо је Корошцу:

„Господине министре, чиним апел на Вас, као на свештеника, као на хришћанску душу, кад се будете нашли пред Христовим распећем сутра на молитви, сетите се да Ваши агенти премлаћују наше омладинце, сироте и невине људе. А то је један велики грех..."

Корошчеву тешку и немилосрдну руку нарочито су осетили бунтовни и слободоумни сељаци у Србији, одувек толико осетљиви на неправду. На њих је Корошец као министар полиције слао читаве чете жандарма... То је био повод посланику Земљорадничке странке, међу сељацима у Србији врло популарном Воји Лазићу (ВОЈИ КРЕЈИ), да на 24. редовном састанку Народне скупштине, 2. марта 1938, ни мање ни више него каже — да је Корошец као министар полиције фаталан за југословенску државу, а посебно и пре свега за Србију...

За посланика Милоша Рашовића, Корошец је био „најкрвавији" министар унутрашњих послова у Југославији уопште. Од силе коју је он примењивао пропиштао је нарочито народ у Србији и Црној Гори... Само у једном нападу жандармерије на голоруки народ на Цетињу — у марту 1936 — било је 11 мртвих и преко 30 рањених људи...

Према наводима посланика Рашовића, на 31. редовном састанку Народне скупштине, 3. марта 1937, полицији у Црној Гори било је наређено, до затвореницима, кад их туку и пребијају, стално говоре, да их „туку зато да би запамтили — београдску полицију!"

5. Владимир - Влатко Мачек

Мада на први поглед то никад тако није изгледало, Владимир - Влатко Мачек, други вођ по реду Хрватске сељачке странке, био је, у односу на свог претходника, Стјепана Радића, много јачи странчар и знатно опаснији противник Београда, Србије и Југославије. Надмашивао је он оснивача ХСС, партије формиране на изразито националистичкој основи (а не на

економском и социјалном програму) у много чему, сем у говорништву. Свестан свог малог говорничког дара, Мачек је сам једном рекао, да он нерадо даје изјаве, али да мора да говори, за разлику од Стјепана Радића, који је увек хтео да говори. А кад већ говори, он увек говори истину, јер не лаже чак ни у политици. „Мој понос и моја једина снага је што никад нисам слагао... Мачек нема друго до поштења..."[106]

По мишљењу Мила Будака, књижевника и идеолога усташког покрета, Мачек је Радића остављао далеко за собом... Он је, по Будаку, „имао више него што је Радић икад имао..."[107]

По Богдану Кризману, једном од најмарљивијих и најтрудољубивијих историчара — истраживача новијег доба у Хрватској и Југославији, треба да је било, међутим, обратно. Радић је надмашивао Мачека у свему... Док је Стјепан Радић био „живо сребро, изванредно надарен интелектуалац, писац и говорник, пун духа, начитан, изразити политичар", дотле Мачек не само да није био говорник, него „ни писац, ни интелектуалац, ни, по свом хабитусу, политичар". Био је „сасвим просечан провинцијски адвокат, 'фишкал', лишен комбинаторике..."[108]

У односу на Стјепана Радића, којем нико и никад није порекао да је после 1918. створио тако јаку и тако велику политичку странку какву Хрвати никад нису имали у својој историји, Мачек је показао много већу умешност у сређивању стања у партији. По срећености, што је била чисто Мачекова заслуга, Хрватска сељачка странка била је једна од најбоље организованих партија не само у Југославији, већ и у Европи тог времена.

Велика разлика између Радића и Мачека лежи и у томе — колико су од својих планова један и други успели да остваре. Радић је кренуо у политичку борбу с намером да створи

106 Уп. Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис, Архив Југославије, III, 238.

107 М. Будак је био један од оних екстремних хрватских националиста који су припадали слободнозидарској ложи „Либертас" у Загребу. О томе је писао и београдски „Нови Балкан", истичући да су се око ложе „Либертас" окупили „екстремни франковачки и црно-жути елементи да се сакрију масонском маском за свој невидљиви рад. — Према неким, недоказаним, тврдњама, М. Будак треба да је у робијашници у Сремској Митровици потписао у име усташког покрета споразум о сарадњи са Мошом Пијаде, који је то наводно учинио у име Комунистичке партије. Види: Зоран Д. Ненезић, Масони у Југославији, 389. Види и: Bogdan Krizman, Pavelić izmedu Hitlera i Musolinija, Zagreb 1980, 204.

108 Богдан Кризман, Осврт на аутобиографију В. Мачека, Југословенски историјски часопис, Београд 1964, број 2, 57-75.

самосталну хрватску државу кроз разбијање јединствене Југославије, али се при том сам разбио, неславно капитулирајући пред Београдом и двором. С Мачеком је, међутим, било сасвим другојачије. Иако ни сам није презао од тога да разбије Југославију, па и по цену предаје Хрватске у руке њеног de facto највећег непријатеља, Италије, словеначко-хрватски мешанац успео је да на миран начин осигура оснивање Бановине Хрватске и тиме Југославију претвори у једну врсту конфедерално-федералне државе. Главни помоћник при том био му је у земљи кнез Павле, а у иностранству, како ће се још видети — Велика Британија, заправо одређени кругови у њој, међу којима су доминирали неки слободни зидари...

...Мост према кнезу Павлу, Мачек је углавном сам сградио, кратко време по убиству краља Александра у Марсељу, још док се налазио у једној врсти заточења, тамо крајем 1934. године. Свом личном лекару, др Луји Шалеру, он је „с умишљајем" дао изјаву (да би то овај пренео кнезу Павлу) да је он „свестан да Хрватска може опстати само као део Југославије..."[109]

Неколико месеци потом, у јуну 1935, кад се већ налазио на слободи, дошло је до његовог сусрета са кнезом Павлом.

За овим првим, уследио је други сусрет, на Брду код Крања, годину дана касније. Овом приликом била је у ствари трасирана основа за будућу сарадњу између њега и кнеза Павла, а уз садејство, као сталног посредника, др Ивана Шубашића, каснијег бана Бановине Хрватске и председника југословенске владе, 1944. године — оне владе која је практично положила оружје пред Титом.

У преговорима са кнезом Павлом, и уопште са Београдом, Мачек је наступао не само као шеф Хрватске сељачке странке, већ и као вођ Хрватске.[110] *У својим партнерима пак он није гледао представнике*

109 Како је Мачек све гледао на Југославију, шта је мислио о њој, сведоче и његове изјаве бројним политичарима и новинарима на Западу. Године 1932, на пример, у разговору са енглеским политичарима Девисом и Рајлијем рекао је, да „нема смисла убити богатог ујака од кога очекујете наследство, кад знате да ако га оставите самом себи, он мора скоро умрети природном смрћу. Југославија је као човек који болује од неизлечиве болести, који ће сигурно скоро умрети. Та смрт ослободиће Хрватску". Уп. The Manchester Guardian, 30.9.1932. Види и: З. Ненезић, н.д, 415.

110 Јован Дучић (Спорна питања Краљевине Југославије, цитат према „Политици" од 25.12.1990) каже, да је Мачек уопште узев више наступао као „вођ покрета за хрватска права" него као шеф једне парламентарне партије. И то зато, што је био дубоко уверен да хрватски народ није ниједног тренутка хтео Југославију и да је увек, и у разним формама, изражавао своју мржњу према православној и српској престоници - Београду.

Југославије, него само и искључиво Србије. И настојао је да оствари једну врсту ортаклука, али пошто се претходно тачно утврди шта је чије...[111]

Кад се био приближио кнезу Павлу, а и неким политичким партијама у Србији, Мачек је у свакој прилици истицао да решење хрватског питања очекује само „у границама Југославије".[112]

Драгољубу Јовановићу, Мачек је једном приликом чак рекао:

„Бојим се да ви Србијанци не знате колико је ова држава једна велика драгоценост... Нама Хрватима потребнија је ова држава него вама Србијанцима. Јер ако се сутра појави неки облак на небу, Италија је ближа Далмацији него Шумадији, Мађарска је ближа Хрватској, Војводини и Словенији него Србији. Зато се не треба бојати да ћемо ми Хрвати цепати ову државу..."[113]

Све су то, међутим, биле само пусте фразе, финте „провинцијског фишкала", за која, уистину, Југославија никад није била нешто непрокосновено, већ мање-више пролазна станица на путу за самосталну Хрватску.

Да је било другојачије, сигурно да Мачек, 1. јануара 1938, не би у изјави француском листу „Revue d 'Paris" рекао, да не види разлог зашто Хрвати „не би имали Хабсбуровце још једанпут".

Колико је Мачек мислио само на Хрватску, и колико му је било мало стало до Југославије, њеног очувања и снажења, видело се то и током преговора са опозиционим блоком у Београду, формираним од партија у Србији, а ради рушења шестојануарског режима. Тада је он прикључење Хрватске сељачке странке, односно Сељачко-демократске коалиције том блоку условио претходним „утврђењем територијалног обсега хрватске јединице", прецизирањем надлежности хрватских органа власти, и, поврх свега, формирањем посебне хрватске, домобранске војске, која би била гаранција „за поштовање постигнутог споразума".[114]

Сав усредсређен на то да оствари самосталност Хрватске — зависно од прилика у којој форми и у ком степену — за Мачека су сва друга питања била споредна, чак и без значаја. Демократија, Југославија, и све друго што је он помињао у својим почесто мућавим говорима и изјавама, све је то било за њега неважно, и у ствари бацање прашине у очи својим

111 Јанко Баричевић, Стенографске белешке Народне скупштине, 31. редовни састанак, 3. март 1937.

112 Види: Љубо Бобан, Св. Прибићевић у опозицији, 149.

113 Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис, III, 163.

114 Т. Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре, н.д, 191.

противницима. Отуд, више је него извесно, да је и Слободан Јовановић погрешио кад је за Мачека, уочи 27. марта 1941, рекао, да је „foncièrement" (из темеља, потпуно) издајица демократије,[115] јер он заточник демократије никад није ни био, већ само велики хрватски националиста. По томе он је био сличан не само Стјепану Радићу, већ и већини тадашњих хрватских политичара. А већина хрватских политичара, како је рекао Драгољуб Јовановић,[116] можда и не би била таква, да Хрвати „нису били стално под туђином од 1102. године, да су у Светском рату били на страни која је победила, да су били бројнији и динамичнији од Срба, да су били способни у пословима као Словенци..."

Тај јаки национализам код Мачека, и код Хрвата у целини, такав какав се манифестовао, био је — аналогно схватању да национализам није никакав „патриотски снобизам", већ управо комплекс инфериорности[117] — управо једна врста хрватског комплекса ниже вредности.

У бити, код Мачека се, кад је у питању остварење што веће хрватске самосталности, није ништа променило од самог оснивања Југославије. Промене су се тицале само начина на који је он мислио да то оствари и форме у којој се то имало да спроведе.

Године 1918, и непосредно потом, као и Стјепан Радић, као и екстремни хрватски националисти — франковци, и Мачек је био за то да се Хрватска учини самосталном по сваку цену, ако треба и силом. Што-шта у вези с тим речено је и у Уставотворној скупштини, на седмом редовном састанку, 28. јануара 1921. Прочитано је тада и једно многоказујуће писмо, које је Влатку Мачеку упутио Владимир Сакс,[118] *један од*

115 Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис, VI, 226.

116 Исто, V, 184.

117 Karlo Sforca, Evropa Evropljanima, Zagreb 1938, 153.

118 Сакс Владимир (Петровић) био је Јеврејин и припадао је Чистој странци права Јосипа Франка. Заједно са Манком Гаглиардијем ударио је темеље усташкој организацији. Они су у ствари и позвали др Анту Павелића да напусти Југославију и стане на чело усташке организације, што Павелић никад није признао, кад је дошао на власт. Он је друкчије о свему говорио... „Отишао сам у туђину", рећи ће он, „без припрема и без икаквих гаранција. У туђем, у ваљском свијету нашао сам једног човјека, који ми је отворио врата своје куће, који је имао разумијевања за Хрватску и њене потребе. Бенито Мусолини први нас је помогао у ослободилачкој борби..." (Poglavnik govori, Zagreb 1941, 8). — Као и Гаглиарди, и Сакс се достављачким пословима бавио професионално. Има разлога да се верује да је он био и у служби југословенске полиције. Према Кости Ст. Павловићу (Гласник српског културног друштва „Његош", св. 44, 1980, н. извор, 12-13, прилог: Двадесетогодишња преписка са кнезом Павлом), Сакс је обавестио југословенску владу 23. јула 1934. године да се припрема атентат на краља Александра у Марсељу.

твораца усташког покрета, за време рата 1914-1918. године, можда „најопскурнији аген власти у Хабсбуршкој монархији". Као конзул црногорског краља Николе на Ријеци, Сакс је писао Мачеку:

„У првом реду радим са Црногорцима... С нама су солидарни Албанци и Македонци, а имамо јаке везе са Бугарима и Грцима... Наша главна снага су слободни зидари, светска масонерија. Човек може о њима разно судити, али без њих не иде данас ништа. Док је Београд имао масонерију, био је јачи. Сада се (италијанска) масонерија осведочила да треба на Балкану строго према њезином принципу самоопредељивања поставити: Хрватску Републику, Српску Републику, Црногорску државу (форму ће народ одлучити)".

Како је изјавио преносилац овог писма, извесни Славољуб Сава, пред истражним властима, Мачек му је, примајући писмо, рекао, да су ХСС-у сем новца, који је Сакс понудио, потребни још и муниција и оружје.

Сталан стимуланс у кретању ка стварању услова за осамостаљење Хрватске, Мачеку је било уверење, да је Србији „време прошло", да она није у стању да држи Југославију у шаци и уопште да је одржи, само ако буде стално нападана, и у јавности, домаћој и страној, приказивана као извориште хегемоније. Зато је он увек, кад год му се за то пружила прилика, настојао да у својим изјавама Србију омаловажи...

У августу 1935. године, он је изјавио једном бугарском новинару, да је Србија у ствари — „буре без садржине", које се већ одавно „почело сушити" и „са којег ће обручи испасти..."[119]

Истовремено, док је давао овакве и сличне изјаве, Мачек је настојао да за своје циљеве искористи политичке партије у Србији. И за разлику од Радића, који је са највећом партијом у Србији, Радикалном странком, могао да склопи савез само по цену — капитулације, он је успео да партије у Србији начини својим савезницима без икакве жртве, чак са добитком, наводећи их да га прихвате и за предводника на општим изборима.

Било је то време кад се у Пироту, на пример, певало: „Хрвати се са Пиротом здраве, пружио се Загреб до Нишаве..."

Без обзира шта се у појединим местима певало у време кад су српске опозиционе партије пристале да им Мачек буде предводник, Мачекова популарност код народа у Србији није била велика. Још мање се у народу веровало да би он могао бити човек који је у стању да стане на пут перманентним кризама у земљи и осигура услове за спокојан и слободан демократски живот. Али, из оданости према својим странкама, и из ината режиму, народ у Србији узвикивао је на зборовима и Мачеково име и давао му свој глас на изборима...

Такав став народа у Србији према Мачеку је разумљив, сасвим разумљив. Јер ипак и упркос свему, он је за Србе у Србији (као и за вођства самих странака у Србији) био само туђин, о којем се ништа ближе није знало: ни ко је, ни какав је, ни шта уистину заступа.

Сам Мачек није никад много говорио о себи,[120] а и оно што је говорио, било је премало да би се о њему као човеку могао изрећи сасвим поуздан суд. Знало се, међутим, да се одликовао „здравим сељачким инстинктом" и да је, уз лепо имање, волео и жене, истина уз убеђење да су оне створене само за три „к": кућу, кухињу и к....

У свему, Мачек је имао три брака. Први са неком Паулом Чонић, коју је напустио кад је утврдио да га вара са његовим конципијентом, други — незванични — прво са једном па са другом сестром Јурак, и трећи са извесном Пепицом, са којом ће се, по специјалној дозволи Ватикана, венчати у Вашингтону, 1947. године.

Да би се по други пут могао оженити, Мачек је напустио католичку и пришао старокатоличкој цркви. То му је створило многе тешкоће код високих достојанственика Католичке цркве у Хрватској, али само привремено — док није дошао на чело Хрватске сељачке странке. Тада се одмах све променило, па га је на сва уста почео хвалити и сарајевски надбискуп др Иван Шарић, познати франковац и клерикалац. У изјави „Јутарњем листу", Шарић је рекао, да се диви „мудрости и јакости духа др Мачка".[121]

Надбискупа Шарића, као и остале високе достојанственике Католичке цркве, Мачек је посебно задобио оног часа, када је изјавио, да он, „не само као католик, већ и као државник, мора бити уз Свету Столицу".

Ова изјава добила је велики публицитет у листовима наклоњеним Католичкој цркви, а познати швајцарски лист,

119 Изјава В. Мачека бугарском листу „Зора", цитат према: „Новости", Загреб, 5.8.1935.

120 По оцу, Мачек је био Словенац, а по мајци - Хрват. Обожавао је, како се поуздано зна, Лава Николајевича Толстоја и његову слику држао је на видном месту у својој кући.

121 „Jutarnji list", broj od 21.11.1935.

„Журнал де Женев“, у броју од 5. августа 1935, писао је, тим поводом, да се Мачек као политичар ослања колико на хрватски национализам, толико и на католицизам.

Мада је од смрти Стјепана Радића суверено руководио Хрватском сељачком странком, Мачек, што је мање познато, формално није био њен лидер. Јер, од 1927. године, Главни одбор ХСС никад се више није састао да би изабрао вођство странке. Правог председника странке, отуд, по статутима партије, није ни било, односно оно је остало упражњено.

Како је изнео у својој аутобиографији, објављеној у Америци,[122] Мачек није уопште суделовао у оснивању Хрватске сељачке странке (првобитно „Хрватска пучка сељачка странка“, па „Хрватска републиканска сељачка странка“, затим „Хрватска сељачка странка“, онда „Народна сељачка странка“ и на крају — Хрватска сељачка странка“). Али јој је приступио врло брзо, чим је одслужио војни рок и постао адвокатски приправник у Крапини. С обзиром да је у странци било мало интелектуалаца, одмах је постао члан Главног одбора. Као члан Главног одбора, први пут се кандидовао за посланика за Хрватски сабор 1908. године, али није изабран.

Први пут за посланика уопште, Мачек је изабран тек у Југославији, на изборима за Уставотворну скупштину, 1920. године. Али у парламент није ушао, као ни други посланици изабрани на листи Хрватске сељачке странке...

Као Радићев човек од поверења, Мачек је био одређен да Мировној конференцији у Паризу, 1919. године, преда меморандум ХСС, у којем се, поред осталог, тражила „посебна хрватска конституанта“ за „хрватски тисућљетни државни народ“. До Париза, међутим, није стигао. Полиција га је ухапсила управо у часу кад је уз помоћ Италијана хтео да крене на пут...

Све док је Стјепан Радић био жив, Мачек је био његов велики послушник и није развијао никакве посебне иницијативе. А кад је Радић постао само успомена, показао је своје право лице и доказао да он није само „провинцијски фишкал“, већ зрео политичар који тачно зна шта хоће и који увек тражи максимум, да би добио минимум.

Са својом тактиком, он је често збуњивао политичаре у Србији, које је, независно од тога шта је о коме и кад говорио, иначе презирао, сматрајући многе од њих за — ништавила.

122 Пун наслов Мачекове књиге, која је штампана 1957. године у Њујорку, гласи: In the Struggle for Freedom.

Једини, ваљда, политичар у Србији кога Мачек није презирао, већ кога се, напротив, бојао — био је др Милан Стојадиновић. Посебно му је Стојадиновић уливао страхопоштовање као финансијски стручњак. Стојадиновић је био уистину први српски политичар који је схватио да су приче о осигураној водећој улози Србије у Југославији пусте илузије све док се економска и финансијска моћ концентрише у Загребу и Љубљани...

Иако је много пута изјављивао, пре свега представницима страних држава у Југославији, да је за „федерализацију“, за поделу земље на више федералних јединица, Мачек је у суштини био за поделу Југославије на два дела, хрватски и српски, са центрима у Загребу и Београду. У хрватском делу имале би, у тој комбинацији, да се нађу уз Хрватску, Славонију и целу Далмацију, још и Словенија, цела Босна и Херцеговина и део Срема и Бачке...

Како наводи Драгољуб Јовановић,[123] а што стоји у вези са реченим, Мачек је у новембру 1935. године у једном поверљивом разговору рекао, да би он био и за „увођење федерације у категоријама, разредима“, при чему би три јединице, Словенија, Хрватска и Србија, или само две — Хрватска и Србија, добиле компетенције првог реда, док би остале покрајине добиле компетенције другог или трећег реда...

6. Милан Стојадиновић

Милан Стојадиновић, по годинама исписник (вршњак) краља Александра Карађорђевића — рођен 1888. године — био је свестрана и, неоспорно, јака личност. Темељитије образован од многих других политичара, и у Србији и у целој Југославији, он је уистину заслуживао да буде оцењен као врло модеран политичар. Имао је много смисла и за политичку пропаганду, коју је у максималној мери користио за „уздизање личне и партијске власти“.[124]

Велики финансијски стручњак, и посебно изврстан познавалац науке о новцу, Стојадиновић је, по својим способностима, могао у свакој земљи да направи блиставу каријеру у својој струци, да згрне силно богатство финансијским трансакцијама.

123 Драгољуб Јовановић, мемоари, рукопис, н.д., III, 238.

124 Види и: Ђорђе Станковић, Изазов нове историје, Београд 1992, 111.

Али он се није могао да одупре једној великој страсти — политици, том фатуму новог доба[125], како се својевремено изразио Наполеон Бонапарта.

Само једно релативно кратко време, после увођења личног режима краља Александра, 6. јануара 1929, он се бавио економско-финансијским пословима. Био је, у исти мах, потпредседник Београдске берзе, председник Српског бродарског друштва, члан Управног одбора Јадранско-подунавске банке, председник управног одбора Радио Београда, председник управног одбора Standard-Electric, и тако даље.

Као политичар, посебно као председник владе и министар спољних послова,[126] Стојадиновић је био жестоко нападан. Нарочито му је замерано што је променио традиционални југословенски курс у спољној политици и што се, уместо према Француској и Великој Британији, оријентисао према Немачкој и Италији. Али напади у овом смислу нису били у свему оправдани. Јер промена курса у спољној политици Југославије није била његова, само његова ствар... Тај нови курс био је пре свега одређен од кнеза Павла, а иницран од краља Александра. И тај курс, што је најбитније, у условима неспремности Француске и Велике Британије да стану уз Југославију и заштите је пре свега од Италије, која је непрестано звецкала оружјем, није био уопште у супротности са тадашњим интересима земље.

...Било је много истине у оним речима које је Милан Стојадиновић упутио Леону Блуму, 1936. године — да је Југославија присиљена да рачуна са немачком опасношћу, коју је управо Француска пустила да расте и јача.[127]

Пре него што је одбио југословенски брод од Француске и Велике Британије, Стојадиновић је важио за — енглеског човека, што је било сасвим тачно. Али је тачно и то, да се он одбио од својих главних подржавалаца, Британаца, тек онда кад му је постало јасно какву политику они у ствари воде...

Британска политика, за коју је у то доба био одговоран Невил Чемберлен, ишла је пре свега, за тим, да кроз компромис

125 Нови фатум (фатум новог века) - la fatalité moderne.

126 Пре него што је образовао своју владу, и у њој заузео положај министра спољних послова, Стојадиновић је у више махова, углавном у владама Николе Пашића, био министар финансија. Први пут постао је министар финансија 16. децембра 1922. године, у четвртој влади Николе Пашића у Краљевини СХС. У влади Богољуба Јевтића, коју је он углавном минирао по налогу кнеза Павла, Стојадиновић је такође био министар финансија.

127 Леон Блум, француски социјалиста, челник Народног фронта у Француској, био је министар-председник Француске од јуна 1936. до јуна 1937. године.

са Немачком и Италијом — Хитлером и Мусолинијем — осигура мир у Европи, па и у свету, али и максимално заштити интереса Британске империје.

Цена коју је тада Британија била спремна да плати, и коју је платила — било је жртвовање малих држава у централној Европи.

Све то, међутим, није донело оне резултате које је Лондон очекивао. И, на крају, уместо мира, таква британска политика донела је Европи рат, најкрвавији рат у њеној историји.

Пре него што је развој догађаја дотле стигао, Стојадиновић се нашао у загрљају Рима и Берлина. Он је био чврсто решен да у том загрљају и остане, не хајући за чињеницу да су Британци, његови некадашњи послодавци и пријатељи, у међувремену решили да свој курс потпуно промене...

У овоме, изван сваке је сумње, и лежи један од главних разлога што је Стојадиновић пао — уз пуно ангажовање кнеза Павла.

Некадашњи италијански министар спољних послова, гроф Ћано, сматрао је, да је Стојадиновић имао — „особине диктатора".[128] Али то не изгледа да је тачно, бар не сасвим. Пре ће бити да се код Стојадиновића, кад је почео наступати као некакав „вођа", више радило о позиви, о настојању да се постигне одређени спољни ефекат, и Италији и Немачкој представи у што већој мери као — фашиста.

Строго се држећи чињеница, не би се другојачије могло рећи до да је Стојадиновићев режим, упркос свему и свим негативностима, имао мало стварне везе са фашизмом. Није тај режим, како је у Народној скупштини речено у лице Милану Стојадиновићу,[129] био „ни унитаристички, ни тријалистички, ни демократски, нити пак у свему диктаторски. Тај режим, 1937. године, још ништа није био дефинитивно упропастио, али је све, апсолутно све, разлабавио, расклиматао, чак и компромитовао и профанисао. Деградовао је у суштини и само хрватство, деградовао је и српство, деградовао је и југословенство..."

Веома самоуверен, па и тврдоглав, и самољубив поврх свега, Стојадиновић је управо 1937. године, кад је највише нападан, био најјачи, чак у зениту своје моћи. Нико, ниједна странка, ниједна коалиција није се с њим могла носити. Али та

128 Ciano, Galeazzo, L'Europa verso la catastrofe, Verona 1948, 151-162.

129 Стенографске белешке Народне скупштине, 38. редовни састанак, 10.3.1937.

његова моћ имала је и једну слабу тачку, које он као да није био свестан: ни он нити пак странка коју је створио, Југословенска радикална заједница, није имала већину Срба уза се.

На власт, Стојадиновић је дошао под необичним околностима за југословенске прилике... Није то била само жеља двора, кнеза Павла, већ и одређених међународних фактора — Велике Британије и Немачке!

Сам Стојадиновићев долазак на власт уследио је по сценарију кнеза Павла, једноставном, али ефикасном. У одређеном часу, кад је кнез Павле дао знак за то, 20. јуна 1935. године, Стојадиновић је изазвао кризу владе, и оборио кабинет Богољуба Јевтића. С власти пак отишао је такође по сценарију кнеза Павла, који се у основи није разликовао од сценарија примењеног у случају Јевтића... Улогу Стојадиновића из 1935. преузео је, 1939, Словенац Антон Корошец. Истина, он није био члан Стојадиновићеве владе у том тренутку, већ председник Сената, али је зато имао велики утицај, поред осталог и зато што је био — саветник круне.

Спроводећи у дело упутства која му је дао кнез Павле, Корошец је, 3. фебруара 1939, позвао у свој стан петорицу министара у влади Милана Стојадиновића: Мехмеда Спаху, Драгишу Цветковића, Миху Крека, Џафера Куленовића и Франца Сноја. Од њих је, у име кнеза Павла, затражио да поднесу оставке, на шта су они одмах и пристали и на лицу места потписали своје оставке.

Корошец је овим завршио део свог посла. Други, преостали део — обавио је кнез Павле. Без много објашњења он је одбио да дозволи Стојадиновићу да састави нови кабинет. За новог мандатара, по раније до у детаљ разрађеном сценарију са Антоном Корошцем, одредио је Драгишу Цветковића, министра социјалне политике и народног здравља у дотадашњој влади Милана Стојадиновића.

Кад је кнез Павле одбио да му допусти да формира нови кабинет, односно потпуни владу новим личностима, Стојадиновићу је, чини се, тек тада пукло пред очима и постало потпуно јасно — да му је кнез Павле вешто извукао асуру испод ногу (То ће он рећи и италијанском посланику, окарактерисавши цео маневар против њега као паклену заверу). Али да се успротиви вољи кнеза Павла, или да се упусти у борбу са њим — на такво што он није ни мислио, мада има и другојачијих тврђења.

Последњи ударац кнез Павле задао је Стојадиновићу крајем априла 1939. године, када је одбио да удовољи његовој молби да га прими, како би могао „побити лажи које су изречене о њему".[130]

130 Писмо Милана Стојадиновића кнезу Павлу од 27.4.1939, цитат према: J. B. Hoptner, Jugoslavija u krizi, 154.

С обзиром како је лако оборен, прихватљива су тврђења да Стојадиновић није био увек довољно опрезан са људима од којих је зависио и с којима је сарађивао, и да је био склон потцењивању опасности, па и потцењивању својих потенцијалних противника.

Најкобнија грешка Стојадиновићева, међутим, била је та, што он тежиште своје политике у земљи није ставио на стварање јединственог српског фронта, иако су то тадашње време и тадашње прилике захтевали, већ се оријентисао на стварање савеза са Словенцима и муслиманима, Корошцем и Мехмедом Спахом, који су се испилили у две гује-отровнице у његовим недрима.

Само по себи узето, тај Стојадиновићев савез могао је у једном тренутку да буде јак, али не и дуговечан, што се лако могло предвидети, а што је посебно било видљиво и из различитог односа чланова савеза према Југославији.

Нешто више од године дана после уклањања с власти, у јуну 1940, Стојадиновић је протеран из Београда и одведен у интернацију. Једно време провео је у Босни, у строгој изолацији, и одатле се у неколико махова обраћао кнезу Павлу с молбом да му верује, да му је увек био привржен и одан.

Та уверавања, уистину бесмислена, била су последица Стојадиновићевог страха да му живот виси о концу, што је уистину и био случај. То, на одређени начин, потврђује и Ј. Б. Хоптнер,[131] *уз напомену да је „на крају бивши премијер дуговао свој живот кнезу Павлу".*

Из других извора, из дневника некадашњег посланика Немачке у Београду, фон Хасела,[132] *на пример, такође се сазнаје да је Стојадиновић био у животној опасности. На то су кнеза Павла упозорили и посланици Италије и Немачке у Београду, и у исти мах скренули му пажњу да би упорожавање Стојадиновићевог живота могло да изазове велико незадовољство код њихових влада. Одговор кнеза Павла, по фон Хаселу, био је да он није никакав убојица „какве човек налази у другим земљама".*

У сваком случају, једно се може сматрати за доказано: без сагласности кнеза Павла, Драгиша Цветковић, као председник владе, не би се никад смео усудити да Стојадиновића под стражом протера у Грчку

131 Исто, 192.

132 Види: Ulrich von Hassel, Vom anderen Deutschland, n.d., 143.

и тамо їа ūреда Енїлезима, да би їа они, као затвореника, отūремили на острво Маурицијус.[133]

Кад је дошао на власт („као на крилима ветра", 24. јуна 1935), Стојадиновић је прво заратио — чудног ли случаја — са партијом којој је припадао, са радикалима. Формално се сјурио на Главни одбор Радикалне странке, да би га сломио, и попунио новим људима који ће га слушати. Пошто је то обавио, заједрио је у правцу, како је мислио, осигурања власти за сва времена, и то без примене силе... Обзнанио је, тада, у тим првим часовима свог државног кормиларства, да он са својом владом[134] отвара нову еру у политичком животу земље, да ће политички живот либерализовати укидањем, пре свега, свих закона које је донео шестојануарски режим.

Хрватима је, више него јасно, ставио до знања, да је решен, са својим кабинетом, да учини све што је само могућно да се њихово питање коначно реши, и то споразумом са њима.

Како је либерализација политичког живота погодовала Хрватској сељачкој странци, и њеном вођи др Влатку Мачеку посебно, све је то — у почетку — добро примљено у Загребу. Али нека чуда у Хрватској сељачкој странци нису ипак очекивана. И зато је у њеном врху решено, да се нова повољнија политичка клима у земљи искористи у што већој мери за обнављање и учвршћење партије и, у првом реду, за проширење активности партије на све сфере друштвеног, привредног и просветног живота хрватског становништва.

Та одлука показала се за ХСС мудром, а колико — видело се у пролеће 1937. године, када је дошло до њене конфронтације са Стојадиновићем... Пошто је у међувремену (у јануару 1937) дошло до неуспелог састанка Стојадиновића и

133 Ј. Б. Хоптнер тврди (Југославија у кризи, 192) да је Стојадиновић при крају 1940. затражио визу за одлазак у Швајцарску, али да је Драгиша Цветковић у својству председника владе одбио да му је да. Уместо у Швајцарску, Цветковић треба да је Стојадиновићу понудио да га пусти да отпутује у Грчку, на шта Стојадиновић, опет, није пристао. После тога, Цветковић је, 1. марта 1941, обавестио британску владу да ће Стојадиновића прогнати и замолио их да га прихвате и задрже негде на свом подручју. — Стојадиновић, који је пребачен у Грчку 18. марта 1941, у својим мемоарима износи, међутим, да се њему обратио Драгиша Цветковић, преко посредника, и предложио му да о државном трошку отпутује у Египат или Грчку са породицом, и тамо остане шест месеци, док се ситуација у земљи не смири, али да он тај предлог није прихватио, тражећи да буде пребачен са породицом у Швајцарску... (Види: М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, 642-645).

134 Прву владу Стојадиновић је образовао 24. јуна 1935, и она је потрајала до 21. децембра 1938, за прилике у Југославији оног времена релативно дуго.

Мачека, у Загребу се закључило да од „Миланчета" и његове владе хрватска опозиција не може очекивати никакве значајније уступке.

Према писању „Нове Европе", за заузимање таквих ставова од стране Загреба, били су криви — Антон Корошец и Мехмед Спахо. Они треба да су били кочница Стојадиновићевој намери да се спроведе „етапна децентрализација земље".[135]

Политичкој групацији окупљеној у „Новој Европи", и око ње, а и многим другим у Хрватској, нарочито је сметао Антон Корошец. Они су у Стојадиновићевом савезу са њим видели покушај да се Словенци искористе за јачи притисак на Хрвате, да се употребе као тег на ваги хрватско-српског спора.

Уз нагласак, да „велики део Словенаца није само национално-верски расположен, као што су Хрвати и Срби, него је и црквено-религиозан, и то с лицем према Риму", истицано је у „Новој Европи", да се не сме допустити „да они сметају нашем, српско-хрватском, националном развијању и међусобном споразумевању. Не може бити говора, теоретски, о три национално или племенски равноправна компањона, који би имали да деле међу собом власт над овом државом; ова је држава, по народности и по језику, српскохрватска (или хрватскосрпска), и с тога гледишта главно је хрватско или српско питање и његово повољно решење, а све остало долази у други ред. Уосталом... Словенцима наша целина треба да даје не само све што им припада, према њихову броју и значењу, него и преко тога, — под условом да се не мешају у унутарње односе Србохрвата, који чине етничку основу и националну кичму ове државе".[136]

У ūрво време ūрихваћен и из радозналости, Стојадиновић је, што је дуже био на власти, ūостајао све омрзнутији, а број оних који су ūостајали њеїови ūротивници и неūријатељи бивао је све већи. Томе нису доūринели само Корошец и Сūахо, већ и он сам, ūрецењујући своје личне снаїе, своју ūамет, своје везе, и, ūосебно, ūодршку коју му је давао кнез Павле.

135 Питања наше унутрашње политике, Нова Европа, Загреб 26.7.1935. У „Новој Европи" се истицало, да би са Стојадиновићем можда све могло и бити у реду, „само кад не бисмо стално гледали, на његовој десној страни, др Корошца са крстом, а на левој г. Спаху са фесом на глави..."

136 Исто.

Међу Стојадиновићевим противницима нашли су се у једном часу и вође Удружења четника, нарочито Коста Миловановић-Пећанац. Узрок овоме било је, како се мисли, Стојадиновићево откриће да су четничке старешине биле умешане у одређене финансијске афере...

У писму кнезу Павлу од 9. децембра 1935, Стојадиновић је, поред осталог, изнео, да су Коста Миловановић - Пећанац и Василије Трбић обезбедили, у време владе Богољуба Јевтића, дозволе групи Јевреја, избеглицама из Немачке, да могу поставити аутомате за коцку у више места Вардарске бановине, и за ту услугу добили од њих на руке — 600.000 динара, огроман новац у оно време.[137]

Велики противник Милана Стојадиновића био је и Петар Живковић, генерал, који је за живота краља Александра I сматран за једног од најмоћнијих и најутицајнијих људи не само у Србији него и у Југославији.

Стојадиновићу није било нимало лако са Живковићем, али је ипак лакше изишао с њим на крај него што је то ико могао и помислити. После покушаја атентата на Стојадиновића у Народној скупштини,[138] *генерал Живковић је једноставно и без много речи одстрањен из владе, а на његово место за министра војске постављен је генерал Љубомир Марић, дотадашњи начелник генералштаба.*[139] *На велико изненађење јавности, Живковић је своју „суспензију" примио мирно, не пружајући никакав, па ни најмањи отпор. Од прича, да ће он извршити државни удар, Стојадиновића затворити а кнеза Павла удаљити од двора и сменити са положаја првог намесника, није испало баш ништа. Тресла се гора, родио се миш...*[140]

Одстрањењем Петра Живковића из владе, а затим његовим одласком из војске (пензионисан је по својој молби), Стојадиновић се ослободио једног истину опасног противника. Али се и земља, такође је истина, ослободила једног злог духа... Што се тиче Стојадиновићевог положаја, он је после обрачуна са генералом Живковићем постао још јачи и чвршћи. Скочио је и његов углед у јавности, а порастао му је углед и у очима кнеза Павла.

137 Архив Југославије, фонд 37, фасц. 1, писмо М. Стојадиновића министру двора М. Антићу од 9.12.1935.

138 На Стојадиновића је 4. марта 1936. пуцао посланик Д. Арнаутовић, један од његових најзагриженијих личних противника. Види: „Политика", 7.3.1936; М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, 349. Види и: Стенографске белешке Народне скупштине, I. редован састанак, књ. III, 1936, 121-123.

139 Марић, Љубомир, учесник у балканским ратовима и Првом светском рату. У Краљевини СХС био и начелник оперативног одељења Главног генералштаба и професор Војне академије (стратегија).

140 Кнез Павле је био уверен да је генерал Живковић био умешан и у атентат на Милана Стојадиновића у Народној скупштини. Тог мишљења била је и кнегиња Олга, која је, међутим, сматрала да је генерал Живковић све смислио заједно са - краљицом Маријом. Из Стојадиновићевих мемоара је видљиво, да се кнез Павле веома плашио генерала Живковића и да је од Стојадиновића тражио да нешто „спакује" генералу Живковићу и ухапси га (М. С.,. Ни рат ни пакт, 351-353).

Од потеза које је Стојадиновић повлачио у политици, највећи му је био, бар како је он то сматрао, стварање „столице са три ноге", то јест формирање Југословенске радикалне заједнице са Словенском људском странком Антона Корошца и Југословенском муслиманском организацијом Мехмеда Спахе. Тежња му је, међутим, била, да створи столицу — са „четири ноге", да оствари и савез са Хрватском сељачком странком, али му то није успело, пре свега због превеликих захтева Влатка Мачека.

Формирајући ЈРЗ, Стојадиновић је у ствари склопио једну врсту двоструког брака, у коме је политичка рачуница била главна и одлучујућа спона. Међутим, исто тако како је за њега политичка рачуница била главна, била је она главна и за друге две уговорне стране, Корошца и Спаху. Само, они су уз заједничку имали и своје посебне рачунице...

Заједнички интерес Корошца и Спахе, са сигурношћу се може рећи, био је, да кроз савез са једном јаком странком у Србији, у целини ослабе српски политички фронт, а да, у исти мах, осигурају себи максималне услове за утицање на државну политику. Свако за себе пак очекивао је да ће својим удруживањем са Стојадиновићем и уласком у његову владу ојачати сопствене позиције у борби са политичким конкурентима у својим покрајинама.

Колико је Стојадиновић све ово имао у виду — остаје да се нагађа. Али да је он у савезу са Словенском људском странком и Југословенском муслиманском организацијом видео шансу за успостављање своје власти на дугу стазу — више је него извесно.

За Стојадиновића, иначе, много је значило благонаклоно држање кнеза Павла према стварању једне јаке политичке странке у земљи, спремне да му служи и да се у сваком часу повинује његовој вољи.

Јавност, на коју је умео да утиче, Стојадиновић је настојао да увери, и кроз своје говоре у Народној скупштини, да је стварање великих политичких партија нужност за сваку земљу, чак и услов за беспрекорно функционисање парламентарне демократије. „Створене на основу реалних потреба народа, оне су фактор уједињавања народних маса и истовремено фактор који допушта да се режими смењују без потреса", говорио је.[141]

141 Стенографске белешке Народне скупштине, 1935, II, 154-155.

Као потврду за ово што је говорио, Стојадиновић је наводио пример Сједињених Држава Америке.

Захваљујући великим партијама, истицао је, у Америци није дошло до политичког организовања на националној основи или по обласним интересима, чиме се избегло све оно што је било присутно у Аустро-Угарској, а што би имало за последицу претварање америчког парламентаризма у прави хаос.

Како је то детаљно образложио у својим мемоарима,[142] Стојадиновић је оснивањем ЈРЗ у ствари хтео да политички живот у Југославији преведе на двопартијски систем. При том би једна страна била централистичка, ЈРЗ, а друга федералистичка — здружена Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка у Хрватској, Демократска и Земљорадничка странка у Србији.

Стојадиновићева ЈРЗ, јер он је био њен духовни отац и творац, појавила се на политичкој сцени Југославије 19. августа 1935. године. За њен програм[143] одмах је речено, да није ни централистички ни федералистички, већ да се заснива „на бази најширих самоуправа", како би могао „да задовољи све редове у југословенској држави".

У самом програму речено је, да „странка сматра начело самоуправе широких размера као најбољи систем за уређење државне управе у смислу народних жеља и потреба. Државну управу и државну администрацију треба тако организовати да се појединим крајевима створи могућност да могу уређивати своје локалне потребе, административне, привредне, финансијске, културне и друге уколико су везане за поједине крајеве, а на начин који не би доводио локалну управу у супротност са државом, њеним циљевима и потребама".

Кад је ЈРЗ стартовала, Стојадиновић и кнез Павле били су уверени, да ће то имати „позитивног дејства" на Хрвате, да ће их „омекшати" и учинити склоњим споразумевању са Београдом (Представници Велике Британије у Београду, узгред буди речено, били су другојачијег гледања и у самом оснивању ЈРЗ видели су покушај да се „постави политички обруч око Хрвата").[144] Али њихова очекивања нису се испунила, посебно Стојадиновићева. Вођство Хрватске сељачке странке оценило је стварање ЈРЗ — слично као и представници Велике Британије у Београду — као покушај откључавања Хрвата, и били су решени да се томе одупру свим силама и свим средствима.

Оцењујући држање ХСС и њеног вође Влатка Мачека у време формирања ЈРЗ, и непосредно после тога, као и стање у Сељачко-демократској коалицији, посланство Велике Британије у Београду је, у свом сумарном извештају за 1935. годину, истакло, да блок с Мачеком на челу ужива „номиналну подршку" сасвим различитих елемената на подручју Хрватске, како од „франковаца или сепаратиста" тако и од „многобројних комуниста који се надају да искористе хрватски проблем за своје властите циљеве..."

По мишљењу Британаца у Београду, та подршка различитих струја, није олакшавала него отежавала Мачеков положај. Она му је везивала руке и спречавала га да нешто одлучније предузме против ЈРЗ...

У основи, оцене посланства Велике Британије биле су тачне, посебно у погледу нејединствености блока на чијем се челу налазио Мачек.

Оно што представницима Велике Британије у Југославији није запало за око, или што су сматрали да не заслужује њихову пажњу, тицало се нејединствености саме Хрватске сељачке странке. У самој ХСС постојало је тада, наиме, ни мање ни више него шест струја, шест група, фракција заправо. Прву фракцију чинио је сам Мачек са најужим кругом, другу — најближи сарадници бившег шефа странке Стјепана Радића, трећу — франковци, четврту — чисти клерикалци, некадашњи припадници Хрватске пучке странке, пету — група др Пернара, заприженог личног противника др Мачека, шесту — група око Шубашића и Шутеја.[145]

Централни комитет Комунистичке партије Југославије, у илегалности, такође је изрекао свој суд о ЈРЗ, чим је она основана. За вођство КПЈ, оснивање ЈРЗ није било ништа друго до „нови покушај великосрпске буржоазије да својој диктатури створи масовно упориште..."[146]

У Србији, на оснивање ЈРЗ гледало се од првог часа углавном као на вештачку творевину. У неким крајевима, као у Босни, међутим, Срби су на ЈРЗ гледали као на организацију која је створена да би се они лакше предали „у експлоатацију муслиманима".

142 М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, 350.

143 Види: „Време", Београд 22.8.1935.

144 Извештај британског посланика у Београду од 29.8.1935 (Форин офис, 371, 19575).

145 „Време", Београд, 3.8.1935.

146 У оцени Политбироа ЦК КПЈ од 1. августа 1935, речено је, да је циљ Стојадиновићеве владе да „заустави пораст борбености народних маса", а иначе да је њена суштина - „војно-фашистичка-великосрпска" хегемонија (Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II, Beograd 1950, 365-366).

Из Босне су, због тога, већ у октобру 1935, стизале жалбе Београду, и Стојадиновићу лично.

Догодило се још нешто: Срби у Босни, који су припадали Радикалној странци, масовно су одбијали да уђу у чланство ЈРЗ. Последица тога је била, да се, на крају, ЈРЗ у Босни претворила у бити у муслиманску политичку организацију. Стојадиновић је о томе био обавештен, како од бана Врбаске, тако и од бана Дринске бановине...[147]

Она мањина Срба која је ипак ушла у ЈРЗ, у новој странци није се уопште ни о чему питала... Све одлуке доносили су представници муслимана, међу којима је за Србе најмање прихватљив био Џафер Куленовић, за кога су они говорили да је франковац, хрватски екстремиста, што ће се временом и показати као сасвим тачно — тамо у 1941. години, када се он буде ставио на располагање шефу хрватских усташа, Анти Павелићу.

На преузимање свих позиција у ЈРЗ у Босни и Херцеговини од стране муслимана, на концентрисање све власти у њиховим рукама, и Мехмеда Спахе лично, и на опасност по српске интересе услед свега тога, јавности су скренули пажњу и два истакнута функционера ЈРЗ, Б. Кујунџић и Б. Калуђерчић. На Цвети 1939. године, они су у Београду штампали летак и насловили га — „Браћи Србима широм Босне и Херцеговине". Рекли су у том летку, просто и јасно, да су Југословенска муслиманска организација и Мехмед Спахо само на речима прихватили равноправност, а да у пракси раде сасвим другојачије. Лично Мехмед Спахо, најлашено је у летку, задржао је за себе највећи део власти...[148]

Сликајући тешко стање Срба у Босни и Херцеговини, посланик Ристо Грђић рекао је у Народној скупштини, на 26. редовном састанку од 25. фебруара 1937, да у Босни и Херцеговини суверено влада „Спахина специјална муслиманска политичка олигархија са потпуном слободом за Хрвате, док за Србе без разлике 1914. година..."

Мада су уласком у ЈРЗ муслимани постали све и свја у Босни и Херцеговини, а њихов вођ, Мехмед Спахо, прави „велики везир", они су од Стојадиновића тражили стално нове концесије. Захтевајући нове уступке од Стојадиновића, Спахо се није устручавао, по угледу на Корошца, ни од уцена. Да би, на пример, тамо у 1936. години, издејствовао да се што пре

147 Архив Југославије, фонд 37, фасц. 2, види посебно: писмо бана Дринске бановине М. Стојадиновићу од 3.11.1935.

148 Исто, фонд министарства унутр. послова, фасц. 12.

донесе уредба о исламској верској заједници, он је поднео оставку на чланство у влади, и успео да добије што је тражио. Само недељу дана пошто је Спахо оставком уценио Стојадиновића, влада је, 28. фебруара 1936, донела жељену уредбу, којом је исламска верска заједница добила потпуну аутономију.[149]

Упркос тешкоћама које је Стојадиновић имао са својим партнерима, час са једним а час са другим, његова „столица са три ноге" била је стабилна, и изгледало је да ће дуго моћи да служи... Међутим, брже него што је то Стојадиновић икад могао и помислити, испало је другојачије.

За њега судбоносни дан био је 11. децембар 1938. године, дан на који су одржани општи парламентарни избори.

За изборе, Стојадиновић се свестрано припремао. Да би што боље прошао, добио што више гласова, он увриштава у свој блок и Светислава Хоџеру, вођу такозваних Борбаша, првог и правог фашисту у Југославији, како се мисли.[150] *Изван његовог фронта остао је, међутим, Димитрије Љотић са својим „Збором". Он се одлучио за излазак на изборе са самосталном листом.*

У Стојадиновићевом кругу није се нашао ни генерал Петар Живковић са својом Југословенском националном странком. Из својих посебних рачуна, а на изненађење многих, он се прикључио Удруженој опозицији и њеној листи чији је носилац био др Влатко Мачек (упркос противљењу једног дела присталица Демократске и Земљораничке странке у Србији).

За Стојадиновића, као и за Удружену опозицију, изборни бој у децембру 1938. био је питање бити или не бити, живота или смрти у политичком смислу те речи. На којој је страни, пак, страх од исхода избора, страх од противника био већи, не може се поуздано рећи. Али све говори у прилог томе, да се Удружена опозиција више бојала Стојадиновића него он ње. И ту, извесно, треба тражити и објашњење, зашто је она у свој „изборни аутобус" била спремна да прими сваког, па и једног генерала Петра Живковића. Но, ако би и било сасвим тачно да се Стојадиновић мање бојао Удружене опозиције него ли она њега, то никако не би морало да значи да је он њу баш телисао. Ни говора о томе. Он је већ једном имао прилике да се увери у којој мери она може да буде опасна по њега.

149 Види и: „Правда", Сарајево, 4. март 1936.

150 Архив Српске акад. наука, број 14449/IV-151, Прилог грађи полит. историје Југославије, Бранко Чубриловић.

Било је то у лето 1937. године, када је Народна скупштина усвојила пројект Закона о конкордату са Ватиканом.[151] *Мада тај закон у бити није ништа садржавао што би било штетно по српски народ, или пак Југославију, Удружена опозиција га је искористила, с њом и Комунистичка партија, да од њега направи главни проблем у земљи и дигне на ноге и мало и велико међу Србима против владе и Стојадиновића лично. Средства којима се тада послужила Удружена опозиција била су и демагошка. У православне цркве наврнули су тих дана и они који у цркве никад нису залазили, чак и они који нису ни били православци. И неки познати комунисти моћи су се видети како клече пред олтаром у Саборној цркви у Београду, као, на пример, Владимир Дедијер.*[152]

Баш зато што Удружену опозицију није потцењивао, и што се радило о великом улогу, Стојадиновић је у ватру предизборне кампање бацио све снаге којима је располагао и извршио је, како је забележио у својим записима Бранко Чубриловић,[153] *„прави јуриш на народ, а са свим спољним ознакама фашистичких вођа". На велике зборове, Стојадиновић је „стизао са оклопљеним јединицама Југораса,*[154] *аутомобилима и мотоциклима, са зеленим гардама наоружаним до зуба, са представницима разних назови народних организација, као што су четничке организације, омладински студентски клубови и тако даље. На збор у Босанском Новом ушао је високо стојећи у аутомобилу са уздигнутом руком као Мусолини, а тај аутомобил пратили су мотоциклисти, аутомобили, коњаници, жандарми и све оно што је спољно означавало његову власт. На том збору он је оласио Удружену опозицију комунистичком, цепачем државе, прибежиштем Јанка Пусте..."*[155]

151 У јавности, а и у историографији, посебно у оној после Другог св. рата, потписивање уговора са Ватиканом (конкордат) везивано је скоро искључиво за владу Милана Стојадиновића (Конкордат је у име владе Југославије потписао министар правде др Људевит Ауер, 25. јула 1935). Док је конкордат у Хрватској био поздрављен, у Србији је он дочекан на нож, нарочито од вођства Српске православне цркве на челу са патријархом Варнавом. Како је у ово време управо оболео патријарх Варнава, и ускоро умро, пронели су се гласови да је отрован, па је дошло до великих демонстрација у Београду, које је жандармерија, по личном наређењу министра полиције Коросца, покушала да сузбије уз примену најгрубље силе. — Услед отпора српске јавности, Стојадиновић је на крају, 21. јануара 1938, био принуђен да одустане од ратификације већ склопљеног уговора са Ватиканом. — Због конкордата са Ватиканом, и још више, ваљда, због напада жандармерије на црквену литију у Београду, којом приликом треба да је био повређен и један епископ, Стојадиновић је, а с њим заједно и сви чланови владе православне вере, искључен из Српске православне цркве. — Св. синод СПЦ чак је тражио од кнеза Павла да због конкордата смени владу Милана Стојадиновића, што је кнез, по Стојадиновићевим речима, схватио као покушај СПЦ да успостави „туторство над државом". Види о овоме: М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, 487-488.

152 Казивање очевидца, познатог београдског новинара Миће Димитријевића, уредника „Политике", аутору ове књиге.

153 Бранко Чубриловић, Архив САНУ, н. извор.

154 Владина организација радника, којој је стајао на челу Драгиша Цветковић.

155 Јанка Пуста, место у Мађарској у којем су хрватске усташе имале свој логор за обуку терориста.

Кад су избори обављени, и резултати гласања саопштени, тек онда се видело да ЈРЗ још нема тај утицај у народу који је Стојадиновић мислио да има, и у шта су били многи убеђени, делом и због апсолутне премоћи Коросца међу Словенцима и Мехмеда Спахе међу муслиманима. ЈРЗ је победила на изборима, истина, али једва остваривши већину од неких 300 хиљада гласова. Она је добила укупно 1,636.519 гласова, а Удружена опозиција — 1,336.823 гласа.

Била је то, како је одмах оцењено, Пирова победа ЈРЗ.

Сам Стојадиновић био је потпуно свестан трошности своје победе, односно победе своје странке. Али је био далеко од тога да у томе види некакву трагедију, још мање почетак свог краја, свој политички крај заправо.

Настојећи да пошто-пото остане на власти, он је, као прво, решио да се отараси Антона Коросца, сматрајући да је он главни кривац што су избори завршени са тако мало успеха по ЈРЗ. Сменио га је са положаја министра унутрашњих послова, а на његово место увео у владу једног професионалног полицајца — Милана Аћимовића.

Убрзо затим, ЈРЗ „столица" остала је и без друге ноге — без Мехмеда Спахе. Али то се другојачије догодило него што је то било у случају Антона Коросца... Као члан владе, друге Стојадиновићеве владе, образоване после избора, 21. децембра 1938, и потпредседник ЈРЗ, Спахо је на речима остао уз Стојадиновића, али му је иза леђа плео мрежу која ће Стојадиновићу бити набачена на врат у тренутку када кнез Павле буде за то дао знак Антону Коросцу...

По силаску с власти, у фебруару 1939. године, Стојадиновић се, практично, отростио за увек од политичке сцене.

Био је то у исто време и коначан и неславан крај његове Југословенске радикалне заједнице.

За Стојадиновићем, „Батлијом" (какав је надимак добио зато што је једном рекао да је и Бог на његовој страни, јер кад год он држи какав збор тада сунце сија), у земљи мало ко да је зажалио. Али зато су зажалили у Италији... Министар спољних послова Италије гроф Ћано, чак је Стојадиновићево одстрањење с власти схватио као личну увреду...[156]

7. Мехмед Спахо

На политичкој сцени Краљевине СХС, и Краљевине Југославије, богомданој за све врсте погодби међу политичарима и политичким партијама, појава за себе био је вођ муслимана у Босни и Херцеговини, Мехмед Спахо.

156 Уп. Владислав Стакић, Моји разговори са Мусолинијем, Минхен 1967, 56.

Колико добар политичар, толико и добар трговац, Спахо је успео да се одмах после 1918. године наметне Београду као прва и главна личност међу муслиманима. Легитимација му је била и једна „визит-карта“, коју је као студент начинио у Аустро-Угарској, а на којој је, уз име и презиме, била одштампана и српска тробојка. Ту своју посетницу он је туткао сваком у руке, кад се први пут појавио у Београду, и кад је о Србима и Србији говорио само најпохвалније... Срби у Босни и Херцеговини, међутим, знали су о Спахи и нешто друго: да је он, 4. новембра 1914, по сузбијању српске (и црногорске) војске у Босни, предложио, да се земаљски поглавар генерал Потиорек, у знак захвалности што је „спасио Сарајево од Срба“ — прогласи за почасног грађанина Сарајева...[157]

У настојању да обезвреде оваква и слична тврђења о Мехмеду Спахи, нарочито у време његовог савеза са Миланом Стојадиновићем, његови пријатељи су по Београду и свуда где год им се за то само пружила прилика истицали, да је пријатељство Мехмеда Спахе према Србима „чисто као суза“, да оно има дубоке корене, да је то традиција у његовој фамилији. Навођено је, много пута, да је и отац Мехмеда Спахе био велики пријатељ Срба, права „српска мајка“, и да његове караване (отац Мехмеда Спахе био је трговац) српски хајдуци (четовођа Тандарић) никад нису робили...

Док се, тако, Мехмед Спахо, бар наоко, представљао великим пријатељем Срба, и своје погледе углавном упућивао Београду, његов рођени брат, Фехим, имао је очи само за Загреб. Године 1941, 11. маја, као реис-ул-улема, изјавиће у Сарајеву, у Гази Хусреф-беговој џамији, како треба да захвалимо Свемогућем на остварењу Независне Државе Хрватске и да га у највећој скрушености замолимо, да је довијека чува“.[158]

Већ у првој влади у Краљевини СХС, образованој 20. децембра 1918, Мехмед Спахо је постао министар шума и руда. До 1929. године, до увођења личног режима краља Александра, био је у свему осам пута министар, делом у радикалским, делом у демократским и коалиционим владама.

Све до своје изненадне смрти, 26. августа 1939, у Београду, Спахо се у политици углавном држао такозване средње линије („да не крива ни тамо ни амо“).[159] *А за њу треба да се одлучио зато, што му је она нудила највише маневарског простора, што је, истрајавајући на њој, могао да лакше балансира и да за своју странку, а то значи за муслимане у Босни и Херцеговини, за њих најпре, извуче највише користи.*

Спахино балансирање, између осталог и између Београда и Загреба, муслимани у Босни и Херцеговини позитивно су оцењивали. Они су у томе видели политичку мудрост највишег степена.

Колико је тактика Мехмеда Спахе била дубоко продрла међу муслимане у Босни, посебно међу оне који су се бавили политиком, и који су нешто значили у Југословенској муслиманској организацији, видело се по његовој смрти. Његови наследници у ЈМО су наставили тачно тамо где је он био стао... Извесни Салихагић из Бањалуке, бранећи „преливодство“ ЈМО, лавирање између Загреба и Београда, писао је 1940. године: „Па зашто, да се нама замјера, нама муслиманима, ако ми нападнути од једног брата, тражимо помоћ и заштите од другога брата?! Ми желимо да се одржимо, ми на то имамо право — то је наша борба за опстанак“.[160]

Прво министровање Мехмеда Спахе било је најкраће. Потрајало је, у свему, 67 дана... А прекинуо га је он сам, мање из неког разложног резона, а више из жеље да се допадне муслиманима, да се представи њиховим првим заштитником у Београду... Оставку је поднео на управо демонстративан начин, 27. фебруара 1919. Повод су били гласови да непосредно предстоји одузимање земље од муслиманских феудалаца у Босни и Херцеговини, који су тада чинили 91 одсто свих феудалаца у овим двема земљама. Подносећи оставку, Спахо је изјавио, да се он не може сложити са најављеним одузимањем земље спахијама и предаји те земље без икакве накнаде онима који је обрађују.

При овом свом ставу Спахо је остао и после јасних речи ондашњег регента, а потоњег краља Александра, изречених у престоној беседи од 16. марта 1919, да је хитна потреба, „да се земљорадник после хиљаду година тешког жртвовања, ослободи веза, које га још чине зависним од власника земље, коју он ради, и да он постане господар груде, коју натапа својим знојем“.[161]

157 Изјава посланика Милана Божића, 24. редовни састанак Народне скупштине, 23.2.1937.

158 Дервиш Сушић, Парергон, Сарајево 1980, 35.

159 Владимир Ћоровић, Политичке прилике у Босни и Херцеговини, Београд 1939, 73.

160 С. Салихагић, Муслимани Босне и Херцеговине у крилу југословенске заједнице, Бања Лука 1940, 64.

161 Стенографске белешке Привременог народног представништва, 18-19.

По неким мишљењима, напуштање владе треба да је био први одлучнији потез Мехмеда Спахе у целокупној његовој политичкој каријери у Југославији. И најкориснији по њега. Тај потез имао је великог одјека у Босни и Херцеговини. Њим се он у ствари промовисао у заступника интереса муслиманских феудалаца, који су и после 1918. били главни фактор међу муслиманима, они који су у суштини стварали јавно мњење...

Сам тренутак који је Спахо изабрао за подношење оставке у влади, био је добро прорачунат. Било је то само десет дана по оснивању Југословенске муслиманске организације у Сарајеву, 17. фебруара 1919. године, политичке странке која је само по имену била југословенска и којој је такав назив дат само зато, да би се муслиманска интелигенција, која се „разредила у Србе и Хрвате", могла окупити „на заједничком раду на добро муслимана", како се изразио идеолог ЈМО, Сакиб Коркут.[162]

Стварањем ЈМО хтела се, у ствари, постићи хомогенизација муслимана, с обзиром да се и тада сматрало, да су муслимани „један апсолутно засебан организам", који су „формирала столећа као фигуру из гипса и створили од њега 'corpus separatum', са засебном традицијом, и засебним претензијама на живот. Он је био у прошлости, па је и у садашњости, држава у држави..."[163]

У оснивању Југословенске муслиманске организације Мехмед Спахо није лично активно учествовао. Он није ушао ни у њено прво руководство. Али после оставке у влади Краљевине СХС, пут до врха у ЈМО широм му се отворио... Добар рачуница, Спахо се, међутим, није журио да управу странком узме у своје руке. Желео је да је добије на златној тепсији, што се и догодило, у октобру 1921. године.

Кад је постао челник ЈМО, Спахо је, као прво, учинио да она добије што јачи карактер верске партије (упркос сталном истицању да „конфесионалност није сврха политичког настојања ЈМО").[164] Држећи се ове линије, он ће радо пристати да отпутује и у Јерусалим, на Свеисламски конгрес, и тамо буде гост муфтије Ел Хусеинија.[165] Као другo, он је кренуо у окупљање младих муслиманских интелектуалаца око ЈМО, у првом реду оних који су били хрватски оријентисани — Шефкију и Махмута Бехмена, Хусу Алића, на пример.

Аге и бегови, пак, Спахо је држао даље од врха странке, али им је зато стално понављао да је ЈМО управо зато ту, да би штитила њихове интересе. Њима је то, очигледно, било довољно, па иако зачетници идеје о стварању једне чисто муслиманске политичке партије, за неким позицијама у руководству нису се уопште јагмили.

Аге и бегови били су сасвим задовољни тиме што је странка, залажући се за њихове интересе, њихов проблем представљала као општемуслимански, што је угроженост њихових интереса тумачила као општу угроженост свих муслимана,[166] уосталом како је и било речено у „Статуту и програму ЈМО", штампаном у Сарајеву 1919. године („Општи господарствени интереси изискују, да има већих посједа, па где ови већ постоје као слободан посјед, треба их одржати. Стога и при докинућу кметства треба с тим рачунати, те власнику земље — у колико то господарствени обзири изискују — путем комасације зајамчити заокружене његове беглучке земље у већи посјед. У оним случајевима, где власник земље нема довољно беглука, а хоће сам да обрађује, има му се додијелити толико земље, колико је за његов опстанак потребно...")

Захваљујући управо томе што је у првом реду имала феудалце уза се (за којима су ишли занатлије, трговци, и други), и што јој је основа била верска, ЈМО је на изборима за Уставотворну скупштину, 28. новембра 1920, добила велики број мандата — у свему 24.

Са овим бројем посланичких места, међутим, ЈМО сама није могла ништа да постигне у Народној скупштини, али је зато могла да одигра важну улогу на политичким теразијама, што је, наравно, имало своју цену.

Боље од свих других првака у ЈМО, Спахо је знао како се лицитира, како се треба цењкати. Али он је знао још нешто: да се највиша цена може постићи ако странка буде конзеквентно ишла линијом лавирања између српске и хрватске стране, све тобож у жељи да муслимани (ЈМО) „буду мост између Београда и Загреба".

Вазда приправан на неку погодбу, и увек спреман да се одрекне неког једном постављеног захтева кад му се учини да би могао испасти губитник, Спахо је први велики политички посао направио са Николом Пашићем у време доношења Видовданског устава, 1921. године. Тај посао састојао се у

162 Мустафа А. Мулалић, н.д., 186.

163 Ахмед Мурадбеговић, Проблем југословенске муслиманске организације, Нова Европа, број 4, Загреб 11.9.1921, 107-116.

164 Сакиб Корбут, „Правда", број 94, Сарајево, 2. 12. 1919.

165 Јерусалимски велики муфтија, Ел Хусеини, свргнут је 1937. године са положаја верског поглавице палестинских Арапа (од стране британске мандаторске владе) и одмах затим емигрирао. У мају 1941. учествовао у пронемачком превирату у Ираку. Године 1943. свестрано се ангажовао на вербовању муслимана из Босне и Херцеговине за 13. немачку СС-дивизију. Умро је у Либану, 1974. године.

166 Види: Atif Purivatra, Nacionalni i politički razvitak Muslimana, Sarajevo 1969, 211.

томе, што су се посланици ЈМО обавезали гласати за Видовдански устав и у начелу и у појединостима, и тако осигурати потребну већину за његово усвајање, све под условом, а) да место потпредседника и секретара Уставотворне скупштине као и два места у влади буду осигурана за ЈМО, б) да влада издвоји 250 милиона динара за откуп кметовских селишта, а 50 милиона за беглучка земљишта, и, в) да буде обезбеђена компактност муслимана кроз очување „историјских граница Босне и Херцеговине".

На први поглед, кад је овај договор био постигнут, чинило се да је Мехмед Спахо надмудрио старог скупштинског аса, Николу Пашића, да је искористио ситуацију у којој се он налазио, а у којој је на сваки начин морао да осигура усвајање новог устава. Међутим, уистину, то није било тако. Пазар као сваки пазар, никад није био једносмерна улица, па ни овог пута. Одређену корист од целог посла имао је и Пашић... Њему је, наиме, у том тренутку, уз усвајање новог устава главно било да колико - толико веже Босну и Херцеговину за Србију, да их што више одвоји од Хрватске, на чему је Хрватска сељачка странка управо тада много радила, доказујући, што се у Хрватској одувек настојало доказати, нарочито од времена Јосипа Јураја Штросмајера, да су ове две покрајине хрватске земље...[167]

Новац који је био у питању, Пашић је муслиманима обећао лака срца, лично уверен да је то и праведно. Још пре погодбе са Спахом, он је у изјави сарајевском листу „Српска ријеч"[168] рекао, да му је жеља да муслимански земљопоседници добију „праведну накнаду", да би се осигурао „трајан мир међу једнокрвном браћом".

У духу ове Пашићеве изјаве, која је у исти мах и била позив Југословенској муслиманској организацији на сарадњу са Радикалном странком, писала је и „Самоуправа", орган Радикалне странке, уз истицање да „браћа Муслимани у Босни и Херцеговини имају подоста разлога да се потуже на своју

167 Вођство Хрватске сељачке странке је тврдило, и крајем 1920, да су и резултати избора за Уставотворну скупштину показали да Хрвати имају апсолутну већину у Босни и Херцеговини. Према писању органа ХСС, „Слободни дом" од 1.12.1920, у Босни и Херцеговини „створена је хрватска већина", јер је „од 63 заступника, што их бира БиХ, муслиманска организација, која је чисто хрватска, добила 25 заступника, сељачка (тежачка) странка 5, а пучка (фратарска боље него поповска) 3". Види и: Tomislav Išek, Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature, Sarajevo 1981, 115.

168 „Српска ријеч", број 206, 15.10.1920.

судбину", али да ће се стање поправити — давањем одштете онима чија имања „прелазе у руке тежака".[169]

Да се потуже, после аранжмана са Пашићем, муслимани заиста нису имали више никаквог разлога. То се добро знало, па су неки посланици из Србије у Народној скупштини изјавили, да су муслимани „испали највећи трговци"[170] и да су први почели са политичком трговином у југословенској држави.

Због давања толиког новца муслиманским земљопоседницима, у Народној скупштини, пред усвајање новог, Видовданског устава, изречене су и многе критике на рачун Николе Пашића. Посланик Стеван Бенин је, на пример, рекао, да се „у име неке социјалне правде даје беговима 300 милиона динара за земљу, која је од босанског земљорадника без икакве одштете одузета. Тих 300 милиона има да плати цела земља, има да плати и Војводина, која такође грца под теретом својих спахија... И зато ја, баш у име социјалне правде, протестујем против давања одштете беговима, јер се то врши у име социјалне правде а противу те правде протестујем и зато јер се то везује за доношење Устава нашој земљи, те се тиме Устав таксира као предмет трговине..."[171]

Склопивши „политички пазар" с Пашићем, Југословенска муслиманска организације одрекла се и свог захтева за аутономијом Босне и Херцеговине — све „за скуп паре", како је рекао посланик фра Јако Пашалић на 24. редовном састанку Уставотворне скупштине, одржаном 26. априла 1921, наглашавајући да се „стога може рећи да је Устав купљен". „Нека влада вечерас рекне да муслиманима нема пара, онда нема Устава..."

Представници ЈМО, бранећи се од прекора да су се за „шаку цекина" одрекли аутономије, истицали су да њихово „тражење аутономије није било мотивисано политичким, већ чисто практичним разлозима, да управа буде што лакша и бржа".[172] Аутономија коју су они тражили, не би имала, косанћим, сепаратистички карактер, већ би она била олакшица управе у самој држави.[173]

169 „Самоуправа", Београд, 5.11.1920, број 202.

170 Михаило Стојић, посланик Земљорадничке странке, 21. редовни састанак Уставотворне скупштине, 22.4.1921.

171 24. редовни састанак Уст. скупштине, 26.4.1921.

172 20. редовни састанак Уст. скупштине, 21.4.1921.

173 Салих Бајић, посланик ЈМО, 24. редовни састанак Уст. скупштине, 26.4.1921.

Изван сваке сумње је, да су уступци који су учињени муслиманима из Босне и Херцеговине били велики, и да је био велики и новац који им је био загарантован. Али исто тако била је велика и храброст вођа ЈМО да пристану да се развласте аге и бегови, макар и уз богату одштету. Јер, кад је под Аустро-Угарском, 1910. године, планула буна сељака-кметова у Бањалучком крају, и кад је уопште дошло до аграрних немира, муслимани — велепоседници, аге и бегови, били су спремни и да гину, само да би сачували своја имања. „Главу подајте, али земљу недајте!" писао је лист „Муслиманска слога", у то време.[174]

У кампањи за изборе за Уставотворну скупштину, 1920, вође Југословенске муслиманске организације су, како је изнео посланик Живота Милојковић, најсвестраније агитовали против решења аграрног питања у Босни и Херцеговини, на које су они у ствари гледали као на верско питање. „Они су својим муслиманским масама", по речима Милојковића, „свуда говорили како су се ђаури дигли да им отму њихову прадедовску земљу и како је дужност свију муслимана да заједнички бране земљу која им је од старине остала..."[175]

Кад су се нашли у Уставотворној скупштини, представници ЈМО, „личили су", опет по речима Милојковића, „на љутог лава који је хтео владу да проглута. Али се тада нашао један вешт укротитељ зверака који је пре тога био укротио и демократске зверке и који је у чељусти муслиманског лава бацио живо сељачко месо, бацио триста милиона динара, и од љутог лава постало је меко јагње".

Све ово што је у Уставотворној скупштини изјавио посланик Милојковић о аранжману Пашића са ЈМО, и што су изјавили други посланици, све је то покушао да оспори Мехмед Спахо. Најенергичније он је устао против тврђења да су муслимани ушли у владу само да би се аграрно питање повољно решило по муслимане- велепоседнике. Исто тако енергично је покушао да докаже да одустајање од захтева за аутономијом није било предмет никакве нагодбе... Муслимани су, рекао је Спахо, ту жртву учинили зато што су хтели да покажу да им је „много стало до тога да се што пре консолидују односи у држави" и, истовремено, да покажу, да „имају љубави према својој отаџбини".[176]

У сарајевском листу „Правда", Мехмед Спахо је пак написао — својих присталица ради, пре свега — да би Видовдански устав био донесен и без ЈМО, али би у том случају територија Босне и Херцеговине била тако подељена, да би се муслимани потпуно изгубили и не би могли јединствено иступати против неправди које им се чине...[177]

Спахино одрицање од захтева за аутономијом Босне и Херцеговине, у којој би муслимани имали прву реч, није било коначно. То одрицање било је више једно одустајање — до неке боље прилике. А прва повољна прилика, да обнови свој стари захтев за аутономијом, Спаху се указала 1933. године. Тада је он, заједно са свим првацима своје странке, затражио да се Југославија претвори у унију југословенских земаља, при чему би једна јединица безусловно морала бити Босна и Херцеговина са границама из 1918, властитом војном управом, административном и финансијском самосталношћу, и тако даље...

У настојању да што више постигне за ЈМО и муслиманство у Босни и Херцеговини, Мехмед Спахо је, од 1918. па све до своје најрасне смрти у Београду, улазио у све могуће савезе и упуштао се у све па и најопскурније политичке игре. Најкориснији савез био му је онај са Миланом Стојадиновићем... Тада је он највише постигао за своје муслимане, за себе лично, и највише је допринео — мада је другојачије тврдио — продубљавању јаза између муслимана и Срба. Срби из Босне, посланици у Народној скупштини, доказивали су да је он „завео мржњу између муслимана и Срба".[178]

На 26. редовном састанку Народне скупштине, 25. фебруара 1937, о Спахи је поред осталог речено:

„Господин Спахо не живи политички ни од какве ни политичке, ни социјалне, ни економске концепције. Он живи од подржавања у муслиманским масама оне подвојености, која је настала услед посебног верског развијања муслимана и њиховог економског и социјалног положаја у прошлости, услед чега су они постали неки посебан елеменат у нашој међуплеменској средини. Он ту подвојеност подржава и снажи ширењем и јачањем ничим неоправданог осећања угрожености. Г. др Спахо јача то осећање преко својих политичких сарадника верзијама о опасности за веру и дин. Он у ту сврху подржава и нездраве и реакционарне верске обичаје, за које су највећи капацитети и учитељи Ислама, и код нас и на страни, рекли да немају никакве везе са Исламом. Фес — турска капа — симбол је те нездраве психозе угрожености и сепарисања; то је симбол тог фанатизма верских предрасуда и нездравих

174 Уст. скупштина, редовни XLIII састанак, 31.5. и 4. јуни 1921.

175 Исто.

176 Исто, редовни LXI састанак, 27.6.1921.

177 „Правда", број 274, 2.4.1921.

178 Народна скупштина, 24. редовни састанак, 2. март 1938.

и назадних обичаја које подиријава др Спахо у својим масама. Након доласка режима г. др Спахе, под моралним терором овакве фанатизма, готово сви наши муслимани интелектуалци натукли су фесове и данас се шешири на муслиманским главама у Босни могу избројати на прсте...“

У Народној скупштини чуло се и то, да су у заблуди сви они који мисле да ће Спахо привући муслимане српству, односно хрватству. „Његов је циљ“, наглашено је,[179] „да преко тобожњег југословенства у ствари неутралише муслимане и од српства и од хрватства“, да их држи одвојене и од српских и од хрватских маса... Читав смисао Спахине политике је у томе, да се његове масе и осећају и сматрају нечим четвртим од Срба, Хрвата и Словенаца, да осећају да им је та подвојеност услов за њихову егзистенцију и чување вере...“

Како је још речено, Спахо је настојао да „своје масе држи у уверењу и осећању да су муслимани Турци, не у смислу Кемалових Турака, не у националном турском смислу него налазећи у тој речи ознаку за све оно, сепаратно, ретроградно, што чини муслимана посебним елементом у нашој заједници“.[180]

На опасност политике Мехмеда Спахе по југословенску заједницу, по мир међу народима у Босни и Херцеговини, Народној скупштини Југославије скренуо је пажњу и један посланик - муслиман, Шукрија Куртовић, на седници одржаној 7. марта 1937.

Куртовић је нарочито оштро осудио Спахино настојање да „у сваком раду међу муслиманима буде доминирајућа верска нота, што је погубно не само по целу заједницу, већ и нарочито по саме муслимане, чак и по саму муслиманску веру“, јер то неминовно води у правцу сукоба на верској основи.

„Муслимани су“, још је рекао Куртовић, „у борби на верској основи губили и онда кад су били у много бољем положају него данас, кад су имали богатство и власт, кад су имали добре коње и светло оружје и кад им је иза леђа стајала једна царевина. Изгубили су, савладани од голоруке раје у борби која није била борба између два народа, него, поред верске ноте, борба у једном истом народу, борба о превласт оних који су владали са подвлашћенима; борба феуда са кметом; сукоб конзервативних идеја које су и овде, пре сто и више година, биле на заходу, са савременим идејама о праву човека и о нацији; борба, дакле, прогреса и културе уопште са реакционарним схватањем“.

8. Драгиша Цветковић - Гиле

За политичку сцену Краљевине Југославије, карактеристично је било и то, да су на њу избијали, и постајали чак главни актери на њој, и људи без великог угледа и имена, просечни па и испод просека странчари, „водоноше“ у појединим партијама...

Један од таквих случајева био је Драгиша Цветковић-Гиле, који је 1918. године, као студент у Швајцарској, припадао групи социјалистички оријентисаних Срба, познатој и по својој антимилитаристичкој пропаганди, и био један од оних младих људи који су одбили да се одазову војном позиву.[181]

Овај Нишлија, који је успео да „брзопотезно“ дипломира на Правном факултету у Суботици тек кад се испео до највиших степеница власти, био је потцењиван више него и један други политичар, често и неправедно. Одрицане су му понекад све способности, сем способности да се прилагоди приликама и снађе у свакој политичкој заврзлами.[182]

Говорено му је у лице, у Народној скупштини, понекад и све најгоре што се човеку може рећи, поготову политичару, а све у циљу да се докаже да је он личност без угледа, политички „башибозук“, чије беседе „не излазе из говора на пазарном дану или из оквира четири зида нишког биоскопа“.[183]

Осим што је био потцењиван од многих, Цветковић је био и оптуживан — у неким приликама малтене за све и свашта.

Чак му је у велики грех убрајано и то, што се, кад је постао председник владе, лично заузео да се из затвора пусте познати комунисти — Иво Лола Рибар и Коча Поповић...[184]

Колико има тачног у свему што је лоше речено, и написано, за Цветковића, није лако установити. Али да у свему што је за њега речено има доста нетачног, злонамерно исповртеног, опањкавачког, више је него извесно.

Цветковић није био, сигурно је, никакав вансеријски политичар и државник. Али није био ни само ниподаштавања достојан. Имао је он и одређене квалитете, и разумевао се у политику — такву каква је вођена у Југославији између два светска рата.

---

179 Реч Риста Грђића, 5. редовни састанак Народне скупштине, 16.12.1936.

180 Исто.

181 Славољуб Цветковић, Комунистичке групе и појединци према стварању Краљевине СХС, зборник Стварање југословенске државе 1918, Београд 1989, 317.

182 Рођен 1893. године у Нишу, Цветковић је први политички успех постигао у родном граду, 1923, када је изабран за председника општине. У Народну скупштину ушао је 1927, као посланик Радикалне странке.

183 Стенографске белешке Народне скупштине, 31. редовни састанак, 3.3.1937.

184 Види: Боривоје Карапанџић, Грађански рат у Србији 1941-1945, Кливланд (Охајо) 1958, 19.

Због способности да буде, кад треба, неодређен, да околиши и отеже, неки су аутори закључили да је Цветковић био — „Србин од главе до пете". Јер типично за Србе, по Ј. Б. Хоптнеру,[185] било је и остало од најстаријих времена да врдакају и да се, кад друге нема, покоре захтевима јачега, али да онда свим средствима гледају да извршење одлажу до судњега дана.[186]

У поређењу са другим личностима које су оставиле трага на политичкој сцени, Цветковић сигурно спада у оне способније. Једино се није могао мерити са једним Миланом Стојадиновићем, што је сам добро знао. И ту лежи објашњење зашто се он уопште и везао за Стојадиновића...Проценио је, а то је добро умео, да са Стојадиновићем може само добити а никако изгубити.

Своје прикључење Стојадиновићу, под којим је (по други пут) постао министар,[187] Цветковић је објашњавао (кад су га оптуживали да се „продао") да је то био „резултат слободне воље да се опредељује према политичкој идеологији и свом схватању", и да се не може говорити о неком „неверству или издајству" старе Радикалне странке, којој је припадао.

У време сукоба Стојадиновића са генералом Петром Живковићем, Цветковић је показао дотле код њега незапажену способност, да уме да се разрачунава са противницима без обзира ко су они и какву репутацију уживају.

Испао је, у време Стојадиновићевог обрачуна са генералом Живковићем, главни меѓанција ЈРЗ.

Стојадиновића, а затим и Антона Корошца, Цветковић је бранио тако ватрено да је то било за причу. И то је, сигурно, био један од главних разлога што је, 1937. године, постао председник посланичког клуба ЈРЗ у Народној скупштини.

Поставши председник посланичког клуба, Цветковић је, у ствари, добио шансу да се, по први пут, афирмише као политичка личност већег формата, као личност која има своје погледе и своја начела. То је он сам понајбоље и схватио, и зато је скоро у свим дебатама у Народној скупштини узимао реч и увек настојао да свима стави до знања да је он самосталан у својим одлукама, да он има свој морал, и да „савете не прима ни са чије стране, него само савете своје савести".

Стремећи највишим висинама у политици, Цветковић, ни као председник посланичког клуба, није пропуштао ниједну прилику да истакне колико је велики родољуб... Једном је у Народној скупштини изнео, да су све три мушке главе из његове породице — отац, брат и он, 1914. године, отишли на фронт: отац по позиву, брат по дужности, а он — добровољно.

Овом изјавом, нарочито, Цветковић је хтео да „запуши уста" свима онима који су покушавали да га представе као врдаламу и кад је дужност према земљи била у питању, као „уљеза у политици", као човека са улице, који је постао политичар само захваљујући „смицалицама и марифетлуцима најниже врсте", што је тврдио и Јован Дучић. Велики песник, иначе не баш увек поуздани сведок свог времена, и често врло, врло пристрасан судија, рекао је, да се у случају Цветковића ради о класи политичара и државника „бираних на улици, из редова најнижег друштва, људи најниже културе, сумњиве расе, озлоглашених репутација..." И, поврх свега, да ће „име Драгише Цветковића остати као најсвирепија иронија у судбини онако великог и даровитог народа какав је српски".[188]

Преко Стојадиновића, радећи с њим и за њега, и кроз обрачун са генералом Живковићем, Цветковић је скренуо пажњу кнеза Павла на себе и релативно брзо постао његов изабраник.

Кад је стигао дотле, врх пирамиде му више није био далеко — како се ускоро и показало, у фебруару 1939. године.[189]

Стицај многих околности је хтео, да Цветковићево име буде, затим, везано за два свакако најкрупнија догађаја у историји Краљевине Југославије — за споразум са Хрватима, 1939. године, и за пакт са Немачком, Италијом и Јапаном, потписан у Бечу, 25. марта 1941. године.

Колико је у оба поменута догађаја он био само трансмисија кнеза Павла, спроводник његове воље — до у појединост неће сигурно никад бити утврђено. Тек, било овако или онако, његово се име из свега тога не може изоставити, и по својој

185 Ј. Б. Хоптнер, н. д., 227.

186 Ј. Б. Хоптнер је овде, без рђаве намере, очевидно, приписао Цветковићу неке особине које су важиле за Пашића, и по којима је Пашић углавном и био познат у страном свету.

187 Први пут Цветковић је постао министар (вера) у влади Антона Корошца, формираној 27. јула 1928.

188 Јован Дучић, Спорна питања Краљевине Југославије, цитат према „Политици" од 21.12.1990, 19.

189 У овом месецу, 6. фебруара, Цветковић је образовао своју прву владу, у којој је био и министар унутрашњих послова.

вези са овим догађајима он неће никад бити избрисан из историје Краљевине Југославије.

Са омаловажавањем називан Цинцарином па и циганином, Цветковићу ни његови највећи непоштоваоци нису могли а да не признају да је он ипак и на крају крајева био свој главни „ковач среће". Али су зато налазили, да су и чекић и наковањ којима се он служио били саздани из безобзирног политиканства, џамбаске препредености и лукавости, неверства и немања никакве части...

Упркос свим оваквим и сличним оценама, не би се ипак никако могло рећи, да Цветковић није имао баш никаквих стварних способности, посебно државничких. Немачка документа, а које се тичу његових преговора са врхом Трећег рајха, па и са самим Хитлером, показују да је био спретан преговарач и да је предлоге које је износио умео да формулише на убедљив начин, да их уверљиво образлаже...

Хитлер је Цветковића итекако пажљиво слушао, и није му баш увек било лако да преко његових предлога пређе, чињеница је која се не може порећи. Непорецива је чињеница и то, да је Цветковић, и у разговору са Хитлером, показао да му дипломатска вештина није уопште страна...[190]

С обзиром да је Цветковић, доследно се држећи и упутстава кнеза Павла, упорно настојао да врх Немачке увери да приступање Југославије Тројном пакту не би морало да буде право решење, у Берлину он није оцењен као човек коју плива у љубави према силама Осовине, као што је то био случај са Стојадиновићем. И у томе, како изгледа, треба да се налази одговор на питање зашто је Цветковић, који је на крају потписао уговор о приступу Југославије тројном пакту, и због тога оборен с власти, од немачких окупационих власти, у јесен 1941. био — ухапшен, и стрпан у логор на Бањици.[191]

190 Цветковић је нарочито настојао да Хитлера „загреје" за свој план о стварању једног неутралног блока балканских држава, пре свега Турске, Грчке и Југославије, а тобож у циљу „спречавања британског продора" на Балкан. С тим у вези Цветковић је понудио да Југославија посредује у италијанско-грчком конфликту. Види и: Акта немачке спољне политике, н.д., серија Д, XII, док. 47 и 48"; Klaus Olshausen, Zwischenspiel auf dem Balkan, Stuttgart 1973, 34-35.

191 Према казивању Васе Чубриловића, до хапшења Цветковића и упућивања у логор на Бањици од стране немачких окупационих власти треба да је дошло на инсистирање Милана Недића, председника квислиншке владе (Види: Тодор Анђелић,Четири Југославије Васе Чубриловића, НИН, 20. јул 1990, 44) — Чубриловић је иначе Цветковића оценио као „другоразредног политичара". Његов продор на политичку сцену, Чубриловић је пак овако објаснио: „Пошто је краљ Александар најпре у борби против Николе Пашића, а после у настојању да одржи свој лични режим након 6. јануара 1929. уклонио боље кадрове, у крилу највеће старе српске странке, у Радикалној странци, све је спало на калибар Драгише Цветковића..."

По многим знацима, са свим врлинама и манама Драгише Цветковића био је боље него ико други упознат кнез Павле. Њему су код Цветковића нарочито конвенирале две особине: „умешна послушност" и истрајност у извршавању добијених налога...

Будући да је кнез Павле одувек тежио да осигура себи потпун утицај како на унутрашњу, тако и на спољну политику, један такав политичар као Драгиша Цветковић, био му је управо добродошао, поготову после једног Стојадиновића, који му је био лојалан, али који је претио да га баци у засенак и сведе само на фигуру у краљевском дворцу...

Кад је реч о унутрашњој политици, за кнеза Павла било је најбитније, већ и због Велике Британије, да се реши хрватско питање, да се направи какав-такав споразум са Хрватском сељачком странком и њеним вођом Влатком Мачеком. Цветковић је то знао, и био је спреман све да учини да до тога дође...[192]

За разлику од Стојадиновића, који је и сам био заинтересован за споразум са Хрватима, али уз осигурање одређених српских интереса, па допадало се то кнезу Павлу или не, Цветковић је у споразумевање са Хрватском сељачком странком пошао без икаквих „личних оријентира", равнајући се искључиво према жељама и замислима кнеза Павла.

На крају, „умешна послушност" Драгише Цветковића уродила је плодом — споразум са Мачеком је остварен.[193] *Формирана је влада Цветковић-Мачек (26. августа 1939) и основана Бановина Хрватска, на чијим ће темељима, кроз непуне две године, бити створена хрватско-муслиманска држава на челу са вођом усташа др Антом Павелићем.*

Цветковићеви критичари, и завидљивци, пре свега из редова политичара у Србији, нису били спремни да му признају било какве заслуге за споразум са Мачеком и Хрватском сељачком странком. Сматрали су, сви ти људи, да је до споразума могло доћи само зато што су кнез Павле и Влатко Мачек нашли заједнички језик, а да је Цветковић, и у овом случају, демонстрирао само то — да је „слаб интелектуалац" и „слаб српски националист".[194]

Лично Мачек, бар према ономе што је изјављивао, гледао је на Цветковића сасвим другојачије. Одајући му признање за

192 Тврди се да је Цветковић, по налогу кнеза Павла, ступио у преговоре са Мачеком пре него што је и постао председник владе, у децембру 1938. Види и: Ј. Б. Хоптнер, 167.

193 До споразума није било сасвим лако доћи, већ и због отпора српских политичара, па и вође муслимана Мехмеда Спахе. Под притиском српских политичара, кнез Павле треба да је одбио првобитни нацрт споразума, пристајући да у састав Бановине Хрватске уђу само Хрватска, Далмација и град и округ Дубровник (Ј. Б. Хоптнер, 168).

194 Цветковића је нарочито оштро нападала Демократска странка, оптужујући га и да је крив за „тлачење Срба у Хрватској".

све што је учинио да би дошло до споразума, Мачек га је чак назвао — „својим најбољим пријатељем".

Да би показао колико Цветковића цени, Мачек је отпутовао у Ниш, да би му у његовом дому честитао крсну славу, Светог Арханђела.

„Ја сам дошао у твој дом", рекао је Мачек у говору за свечаном софром, „ да ти честитам крсно име и то као пријатељ, јер сам установио да сам у теби нашао свога најбољег пријатеља. Кад смо се први пут састали, морам признати да је читав хрватски народ, а и ја сам, са становитом скепсом посматрао нашу ствар. Али послије нашег првог сусрета, ја сам рекао својим пријатељима: 'Ако с овим човјеком не склопимо споразум, ни с ким га склопити нећемо'..."[195]

Мачек је у овој својој здравици, све упућује на то, заиста рекао оно што мисли, што је тада и у том тренутку и мислио и осећао. Он је стварно гледао у Цветковићу јединог српског политичара спремног да Хрватима изађе у сусрет. И због тога, извесно, он га је толико и хвалио...

Да се за хвалу хвалом реваншира, Цветковићу није било тешко. Учинио је он то са великим задовољством, већ и из чисте политичке рачунице. Са Мачеком у својој влади, наиме, његове позиције на политичкој сцени постале су јаче него икада пре, а он сам политичка личност без премца...

Како се говорило у београдским политичким круговима, у првим месецима по закључењу споразума, Цветковић је био нарочито поносан на то што га је штампа у Хрватској величала и што је о њему похвалније писала него што су то учиниле икад и једне новине у Србији. На његовом писаћем столу у председништву владе дуго је, наводно, стајао примерак „Хрватског дневника" од 16. септембра 1939, у којем је истицано, да је он, Цветковић, „на српској страни најзаслужнији што су се почели нормализовати односаји хрватског и српског народа, јер се није губио у бескрајном теоретисању, него је показивао осјећај за конкретне излазе из неодрживе ситуације".

Своју политичку каријеру Цветковић је окончао стављањем потписа у Бечу, у дворцу Белведере, на уговор о приступу Краљевине Југославије Тројном пакту. Јер, већ 27. марта био је оборен с власти... и

195 Цитат према: Драгољуб Јовановић, мемоари, рукопис, Архив Југославије, V, 249.

жиговсан као издајица, као човек који је државу привео колу фашистичких сила и заклетих непријатеља српског народа. Историјска истина, међутим, не оправдава то што је за Цветковића речено после 25. марта 1941, и што је после тога много пута поновљено...

Има довољно доказа за то, да он лично није био за приступање Југославије Тројном пакту. На седници Крунског савета одржаној 6. марта 1941. године у Белом двору, под председништвом кнеза Павла (а по његовом повратку са састанка са Хитлером у Немачкој), Цветковић је рекао да ће Југославија, ако приступи Тројном пакту, постати део немачког простора, и да је он, због тога, против уласка у савез са силама Осовине. Пристао би, евентуално, само на потписивање неког уговора о пријатељству са Немачком... На овој седници, Цветковић је још рекао, да се не би смело допустити да силе Осовине окупирају Солун, да се Солун мора бранити, и — сасвим на крају — да се Југославија мора борити ако се суочи са ратом..[196]

196 Ј. Б. Хоптнер., н.д., 223.

Глава десета

ХРВАТСКО ПИТАЊЕ – КЉУЧНИ ПРОБЛЕМ ЈУГОСЛАВИЈЕ

1. „Експлозија хрватства“ после 1918. године.

Кључни и најзамршенији проблем Југославије од самог њеног постанка било је хрватско питање. Већ самим тим што се јавило у часу кад је заједничка држава тек створена, јасно је да оно није било последица овог или оног политичког стања у земљи, већ да је било израз неслагања што се Хрватска уопште нашла у заједничкој држави са Србима. И политички најнепросвећенији Хрват био је после 1. децембра 1918. године убеђен у то, да су Хрвати, стварањем Југославије, изгубили своју државност и да су могли, само да није било Срба (и „хрватских издајица“) имати своју државу са границама на Дрини и Сави.

Да је било друкчије, више је него извесно да се хрватски народ не би нашао у једном фронту, у једном јединственом националном покрету, чије је главно обележје био — сепаратизам.

У том уистину јединственом покрету мењали су се само барјактари, а платформа је остајала ista. У бити, хтело се, у првом реду, постићи то, да се Хрватска одцепи од Југославије и онда прикључи Западној Европи чији су „традиционални део“ Хрвати одувек били, како се тврдило и тврди, а насупрот Србима који су се развијали под „утицајем ваневропског Истока“.[1]

1 Види и: „Телеграм“, Загреб 14. 3. 1970; Иван Супек, Хрватско свеучилиште, 1. 4. 1971.

Главни представници антијугословенске оријентације у Хрватској били су без сумње хрватски националисти. Њихова трајна константа била је неповерење у сваку државну и другу везу са Србима и проглашавање Срба за кривце за све недаће хрватског народа, поготову од 1918. године. Инсистирајући на разграничењима, са Србима и Југославијом, хрватски националисти били су спремни да се удруже и са самим ђаволом, чак и на штету интереса хрватског народа. Кад им се, „под скутом европског фашизма пружила могућност да то разграничење спроведу, без трунке стида продали су хрватску јадранску обалу и у исто вријеме прибегли геноциду над српским народом у Хрватској и Босни и Херцеговини", чита се и код Стипе Шувара, који је сматрао, иначе, да се „духовна основа" хрватског национализма налази „у мистичном схва-ћању бића нације, у фетишизирању властите нације..."[2]

У Београду, у круговима који су имали одлучну реч кад се радило о држави, на хрватско питање дуго и предуго гледало се кроз замагљене наочари. Мало је ко био спреман да се суочи са пуном истином, да Хрвати, масовно, неће заједничку државу са Србима и да ту лежи и прави разлог што је једна сасвим мала и безначајна странка, каква је била Хрватска сељачка странка до 1918. године, такорећи преко ноћи успела да постане свенародна хрватска странка (и да без напора, за кратко време, до 23. марта 1919. године, прикупи 115.167 и колико све потписа „за захтијевања", адресирана на Конференцију мира у Паризу, у руке председника Сједињених Држава Америке, Вудро Вилсона, а која су се тицала формирања хрватске републике).[3]

Из овог и оваквог (погрешног) гледања Београда на хрватско питање, на пристајање хрватских маса уз Хрватску сељачку странку, произишло је и потцењивање самог Стјепана Радића, а посебно отрованости семена које је он сејао. Потцењиван је и ефекат његових изјава које су у ствари биле прави динамит, и имале, што је било најгоре, дуготрајне дејство на хрватске масе... А он је говорио, поред осталог, да је Београд — „српска Бастиља", да је „српска краљица", Марија, таман то што је била и госпођа Помпадур, која се „љети возила по соли на саонама кад нема снијега",[4] *да није „ни право, ни добро, ни могуће" да Хрвати буду „у једној јединственој српској држави", да је Хрватска „тисућљетна, никада од никог покорена и освојена држава", да је она постала, 29. октобра 1918, „сасвим самостална и неовисна" и да је она, после избора за Уставотворну скупштину, 28. новембра 1920, постала сељачка република...*[5]

Сводећи, затим, хрватско питање на питање Стјепана Радића и његове странке, на регулисање односа с њима, Београд је начинио нову грешку. Учинио је да хрватско питање постане још опасније по државу... Јер, како се показало, сепаратизам у Хрвата, једном ражарен до усијања, био је јачи и од самог Стјепана Радића... Затроване антисрпством и антијугословенством, хрватске масе заборавиле су брзо све оно што је Радић изјављивао кад се приклонио круни,[6] *поред осталог и то, да је најбоља она република у којој је краљ — председник, а запамтиле, за сва времена, само оно што је он говорио против Срба и Југославије, пре него што је заметанисао пред Београдом, и према томе се равнале.*

Да Југославија, и не само таква каква је била, него уопште, не одговара Хрватима, јасно је рекао и Анте Трумбић у Народној скупштини, на 23. редовном састанку, одржаном 23. октобра 1921. године.

Трумбић је, поред осталог, тада истакао, да постоји — „експлозија хрватства", чији је смисао — „Не дам Србима да ме газе".

---

2 Stipe Šuvar, Nacionalno i nacionalističko, Split 1974,332.

3 Хрватски грађани стављали су своје потписе испод следећег увода: „Ми сви подписани и подкрижани хрватски држављани и држављанке изнад 18 година изјављујемо на темељу међународно признатога права самоодређења народа, да смо по својој души и памети за неутралну хрватску сељачку републику, те за хрватски тисућљетни државни народ захтиевамо сазив посебне хрватске конституанте и то безувјетно прије, него што мировни конгрес у Паризу створи коначну одлуку о судбини хрватског народа. Овлашћујемо главни одбор Хрватске пучке сељачке странке и предсједника ХПСС Стјепана Радића да овај наш захтјев изнесе пред мировни конгрес у Паризу". Види и: Bogdan Krizman, Korespondencija Stjepana Radića, II, Загреб 1973,61.

4 Кризман, н.д. у претходној напомени, 39.

5 Исто, 67. — Види и: Фердо Чулиновић, Југославија између два рата, II, 69-71.- Ваља истаћи, да је до одлуке Сабора Хрватске да се Хрватска одцепи од Аустро-Угарске (Хрватска, Славонија, Далмација са Ријеком) и прогласи за „посве независну државу" која ступа „према модерном начелу народности, а на темељу народног јединства Словенаца, Хрвата и Срба", у суверену Државу Словенаца, Хрвата и Срба дошло тек пошто је добијена сагласност од аустријског цара Карла. Овај податак потиче од генерала Глеза фон Хорстенау-а, који се у то време налазио на дужности у Врховној команди аустро-угарске војске. Он сведочи да су вође Хрватске странке права и два хрватска генерала, Лука Шњарић и Михаило Михаљевић, посетили цара Карла уочи 28, односно 29. октобра 1918. и договорили се с њим какав став да заузму. Хорстенау такође износи, да је цара Карла посетио (крајем септембра 1918) и Милан Улмански, тадашњи начелник штаба 42. хрватске домобранске дивизије (вражје дивизије), Србин (у Краљевини Југославији министар шума и руда) који му је пренео поруку „о јаким расположењима у Хрватској „за останак у оквиру Двојне монархије. Види и: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената и дневника Глеза фон Хорстенау, Београд 1987,55-56.

6 Кад се једном приближио краљу Александру, Радић је непрестано настојао да покаже колико је он веран поданик, и колико он неизмерно цени свог владара. На својим књигама, које је посветио краљу Александру, он је написао следеће посвете: „Модерна колонизација и Словени" — „Краљу Државнику", на књизи „Данашња финанцијална знаност" — Краљу Штедиши„; на књизи „Савремена уставност" — „Краљу Уставњаку..." (Види: Б. Кризман, Кореспонденција Стјепана Радића, II, н.д.,105)

Посебно, и с разлогом, Трумбић је навео, да се не сме у Београду изгубити из вида да је Хрватска од деветог столећа независна држава, да је своју потпуну независност сачувала два века, а потом успела да „очува свој политички индивидуалитет који није никада престао".

Наглашавајући, да је Хрватска „била велики и важан фактор у прошлости", Трумбић је у свом говору ставио тежиште на то, да је Хрватска, 29. октобра 1918, прекинула све везе са Аустро-Угарском и да је том приликом прогласила своју државну независност, па тек после свега тога ушла у заједничку државу са Србима.[7]

Већ из овог Трумбићевог излагања у Народној скупштини, могло је сваком у Београду и Србији бити јасно да хрватско питање није ни издалека тако просто како се многима чинило и да се, сем свега, оно може претворити у стално жариште опасности по југословенску државу.

Како се мисли, први у Београду који је схватио сву озбиљност хрватског питања, и прави смисао истицања хрватства и хрватске посебности, био је краљ Александар, о којем се у Хрватској, иначе, говорило с мало поштовања, уз тврђење да је у питању „човек слабе политичке наобразбе"[8]. Њега је хрватско питање забрињавало до крајњих граница, морило га је, заправо. Драгољуб Јовановић чак каже, да је Краљ Александар „осећао да му хрватско питање може доћи главе".[9] Отуд је он, у једном часу, и сасвим озбиљно био за то, да се са Хрватском раскине, да се изврши „ампутација", што му је Светозар Прибићевић ставио у велики грех.[10]

7 Трумбић је у Народној скупштни у ствари поновио само оно што је говорио и Стјепан Радић.

8 Josip Horvat, Hrvatski panoptikum, Zagreb 1982, 182. После атентата у Народној скупштини 1928. године на посланике Хрватске сељачке странке, и самог Стјепана Радића, у Загребу се говорило да је краљ Александар лично све то организовао. С тим у вези навођено је (види и цитирану књигу „Хрватска на мучилишту") да је атентатор Пуниша Рачић непосредно пред крвопролиће у Народној скупштини био у двочасовној аудијенцији код краља Александра. Делимично ово је демантовао Стјепан Радић, изјавивши да је Рачић био у аудијенцији код краља, али пуна два месеца пре атентата ... Уп. Б. Кризман, Кореспонденција Стј. Радића, н.д., 117.

9 Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис,II,234.

10 Према Прибићевићевом тврђењу, краљ Александар је тражио од њега да саопшти Стјепану Радићу да може кад год хоће да прокламује одцепљење Хрватске од Југославије. Види: Светозар Прибићевић, Диктатура краља Александра, н.д. 86-87 — Фердо Чулиновић (Југославија између два рата, I, н.д., 412-413) износи да је први пут питање такозване ампутације (одцепљења Хрватске) покренуто од стране Радикалне странке Николе Пашића, 1923. године. У Загребу је те године

Мада је, очевидно, био свестан опасности коју је за Југославију представљало хрватско питање, краљ Александар је, доказиво је и то, ипак веровао да се оно може решити без потреса и, поготову, без разбијања југословенске државе. „Хрватско питање постоји" рећи ће он и Мусолинију, у писму од 13. априла 1933, додајући при том: „Оно се не може ни порицати ни скривати, али оно није никаква смртна болест за нашу земљу. Ми смо способни да га решимо. Ми за то имамо сва средства. Кад кажем сва средства, то значи да сам вољан и одлучан применити их све за добро земље".[11]

У оквиру мера којима је мислио да ће моћи да реши хрватско питање и поправи однос Хрвата према југословенској држави, па и према себи лично,[11-а] краљ Александар је покренуо иницијативу за склапање уговора са Ватиканом, конкордата, за који је нарочито била заинтересована Католичка црква у Хрватској.[11-б]

На овај корак краљ Александар се одлучио упркос противљењу неких политичких фактора у Србији, који су сматрали да један нови уговор са Ватиканом није уопште потребан, будући да је још на снази био уговор који је с Ватиканом закључила Краљевина Србија, у јулу 1914. године, пред сам почетак Првог светског рата.[11-в]

штампана брошура под насловом „Ампутација" у којој је разлагана могућност одцепљења Хрватске и стварања Велике Србије. Објављена је и карта са границама те Велике Србије... Супротно Чулиновићу, Живко Топаловић наводи, да је питање „ампутације" покренуто још 1920. године и да је сам термин — ампутација — први употребио Стојан Протић. У чланку објављеном у часопису бечких социјалиста („Der Kampf"), свеска за децембар 1925, Топаловић је, поред осталог, рекао, да се „српска монархија, армија, бирократија и све старе српске политичке партије, држава сливена у један лив током више ратова, нису никако могли придобити за федерализам. Или унитарна држава или ампутација, а то значи сепарација чисто хрватских и словеначких области од државних граница — то је било њихово решење..."

11 Уп. Ј. Б. Хоптенер, Југославија у кризи, 65.

11-а Католички бискупи, који су били окупљени у Бискупској конференцији („јединственом репрезентанту Католичке цркве"), нападали су краља Александра и као кршиоца обећања (а у вези са верским слободама) датим у престоној беседи којом је отворена Уставотворна скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

11-б Католички бискупи нису били никако зато да се остави на снази уговор који је с Ватиканом потписала Краљевина Србија 1914. године. Захтевали су да се закључи нови уговор. Године 1922. они су израдили и нацрт новог уговора са Ватиканом, али га влада у Београду није била спремна да прихвати, посебно зато што је хтела да задржи право вета на избор надбискупа и бискупа...

11-в Закључење уговора Краљевине Србије с Ватиканом 1914. године, протумачено је и као тактички потез владе Србије, којим се хтело дати до знања Хрватима и Словенцима да Србија није против њихове вере, како се у Аустро-Угарској тврдило. У гласилу загребачке надбискупије, „Католичком листу", за уговор Краљевине Србије са Ватиканом речено је да има „једино политички карактер и да представља победу српске политике над аутријском код Свете столице..." Види: Драгољуб Живојиновић — Дејан Лучић, Варварство у име Христово, Београд 1988,41-43.

С обзиром на прилике какве су владале у земљи, посебно због режима уведеног 6. јануара 1929. године, краљ је читавом послу везаном за конкордат приступио у највећој тајности. Позвао је у Београд професора Сорбоне, Шарла Лоазоа, једног од најпознатијих стручњака за конкордатска питања у Европи, а истовремено је успоставио контакт са Ватиканом, преко дон Ника Москатела, римокатоличког свештеника из Далмације. За краљеву везу са Ватиканом, са кардиналом Пачелијем, каснијим папом (Пије XII) није знао чак ни посланик Југославије при Светој Столици...[11-г]

У години 1931. рад на уговору са Ватиканом био је углавном приведен крају и чинило се да ништа више не стоји на путу да он буде и сасвим окончан. Тим пре што је у овој години донесен такозвани октроисани устав, према којем је Католичка црква у Хрватској била много наклоњенија него према Видовданском уставу.[11-д] Међутим, неочекивано је дошло до проблема између круне и врха Српске православне цркве, што је за једно време, а уз друге сметње, укочило потписивање уговора између Краљевине Југославије и Ватикана. Непосредан повод сукобу треба да је била једна неспретна интервенција патријарха Варнаве у корист краљевог брата, Ђорђа, у то доба заточеног у Душевној болници у Нишу. Патријарх је, на молбу италијанске краљице Јелене, кћерке црногорског краља Николе, како се тврди, затражио од краља да се принц Ђорђе пусти на слободу, уз напомену да би то било праведно а и Богу угодно... Пошто краљ Александар за тако што није хтео ни да чује (причало се, и доказивало, да је њему падао мрак на очи већ и при помену братовљевог имена) дошло је до оштре расправе.

Независно од овог случаја, на краља Александра, да за једно време одложи перфектуирање уговора са Ватиканом, утицало је и у међувремену настало заоштравање односа између Српске православне цркве и Католичке цркве, које ће

11-г Види: Михаило Симић, Римокаталичка црква и Срби, Досије, Београд 6. 3. 1991. — О конкордату опширно пишу и Д. Живојиновић - Д. Лучић, н.д., 319-345. — Према неким мишљењима уговор с Ватиканом који је иницирао краљ Александар предвиђао је за Католичку цркву у Југославији чак и нека права која није имала Српска православна црква. Уп. Т. Стојков, Влада Милана Стојадиновића, н.д., 209.

11-д У суштини, Католичка црква у Југославији није се мирила са начелом слободе и равноправности вероисповести. Она је тежила супремацији над другим верама, страхујући, у исти мах, од православља, од његовог ширења у западним крајевима југословенске државе. Гледајући на све у Југославији кроз наочари својих интереса, Католичка црква устала је против Видовданског устава, пре свега због члана 12 (канџелпараграф) који је прописивао да се духовна власт не може користити у партијске сврхе.

своју кулминацију достићи 1937. године, кад је потписан уговор са Ватиканом, и када се земља нашла на ивици верског рата.[11-ђ]

Слично краљу Александру, (а према његовом плану, изнетом у писму Мусолинију 1933. године) мислио је да реши хрватско питање и Милан Стојадиновић, кад је на њега дошао ред да се понесе са проблемом Хрватске. И он је тежио, такође, очувању југословенске државне целине.

Истину луцидан и надасве реалан политичар („цинично реалан политичар") Стојадиновић је за разлику од краља Александра и Николе Пашића имао до у детаљ разрађени план како треба решити хрватско питање. Његова полазница била је, да се хрватско питање не сме решавати на штету јединствености југословенске државе, централистички уређене, а понајмање на уштрб повезивања свих Срба у једну политичку па и економску целину. Заступник става — „једна држава, један владар, једна влада", и он је хтео, идући стопама краља Александра и Николе Пашића, да представнике Хрвата, а то ће рећи представнике Хрватске сељачке странке, доведе у такву позицију да сами затраже преговоре и , на крају, уђу у његову владу, примајући део одговорности и пред хрватским народом за општу политику у земљи.[11-е]

Генералштабски прорачунато, Стојадиновић је, поред осталог, приступио унутрашњем окружењу Хрватске уз помоћ Словенаца и муслимана (имајући у виду у какве је тешкоће Београд својевремено доведен када су Словенци и муслимани са Радићем формирали такозвани федерални блок),[12] затим неутралисању спољног фактора, оног у којег су све струје у Хрватској, укључујући и Хрватску сељачку странку,

11-ђ Питање закључења конкордата са Ватиканом актуелизовано је 1935. године, неких шест месеци по погибији краља Александра. То је учинио Богољуб Јевтић. На једном збору у Загребу, 28. априла 1935, он је изјавио да су све потребне радње око закључења уговора са Ватиканом готове и да ће ускоро уследити његово потписивање. Пошто је он, упркос победи на парламентарним изборима од 5. маја 1935, пао с власти, цео посао око конкордата свалио се на леђа Милана Стојадиновића, његовог наследника на положају председника владе. Међутим, а пре свега због отпора Српске православне цркве, ни он није успео да конкордат реализује.

11-е Према Милану Стојадиновићу, кнез Павле, кад је изразио жељу да се начини споразум са Хрватском сељачком странком и Влатком Мачеком, треба да му је дословно рекао: „Са Мачеком можете водити разговоре о свему, али само под условом да се Устав не мења нити да се заводи федеративно уређење државе..." (Стојадиновић, Ни рат ни пакт,н.д., 466).

12 Ради се о коалицији Словенске људске странке (А. Корошец), Југословенске муслиманске организације (Мехмед Спахо) и Хрватске сељачке странке (Стјепан Радић), формираној после избора од 18. марта 1923, на којима је ХСС постигла велики успех и по броју добијених гласова постала друга по снази странка у држави. На вест да је образован Федералистички блок, Радикална странка хитно је упутила у Загреб своје представнике, да би и сама склопила аранжман са Радићем, и тако ослабила, односно паралисала његову коалицију са Корошцем и Спахом. Био је то тзв. Марков протокол (потписан 13. априла 1923), назван по имену Марка Ђуричића, шефа посланичког клуба Радикалне странке у Народној скупштини. Њим је било утврђено, да Хрватска сељачка странка не шаље своје посланике у Народну скупштину, како би радикали могли да формирају своју хомогену владу, а за узврат радикали су се обавезали да њихова влада неће провести онај део Видовданског устава којим је била предвиђена подела државе на области, у Загребу названа „парцелација Хрватске".

полагале највећу наду, а у првом реду Италије и Немачке, и, на крају, форсирању државне интервенције у привреди Србије, како би се њене политичко-економске позиције ојачале у односу на Хрватску.[13]

Све ово, ипак, није довело до жељеног циља. Година 1925, кад је вођ Хрватске сељачке странке, Стјепан Радић, капитулирао пред круном и Радикалном странком Николе Пашића, није се поновила. С једне стране, због крутог става Мачека, који је произилазио из општег нерасположења према Србији и Југославији најширих хрватских маса, с друге — због држања кнеза Павла и његових саветодаваца у то време — Британаца, а с треће — због врлудања Стојадиновићевих партнера у ЈРЗ и влади, Антона Корошца и Мехмеда Спахе.

На речима за јединствену Југославију, и Корошец и Спахо су у ствари терали воду само на своју воденицу и тежили што већој „аутономизацији", а то је — у билансу — имало за последицу подстицање хрватског сепаратизма у највећем обиму.

Ни покушај успостављања блиских односа са владама Италије и Немачке (нарочито Италије, која је финансирала усташе, али и била у сталној вези са Мачеком и Хрватском сељачком странком), између осталог у циљу њиховог дезинтересовања за хрватско питање (и паралисања антијугословенских акција у Хрватској), није донео очекиване резултате. Што шта, у вези с тим, показало се чак и као контрапродуктивно, као, на пример, масовно додељивање дозвола за повратак у земљу усташама и другим хрватским противсрпским и противјугословенским елементима...

Уместо да после свега дође до смиривања ситуације у Хрватској, до слабљења хрватске опозиције у целини, догодило се обратно: хрватски национални покрет постао је и јачи и јединственији него икад пре. На зборовима и разним светковинама Хрватске сељачке странке, осигураваним од припадника Сељачке и Грађанске заштите, извикиване су још жешће антисрпске и антијугословенске пароле, као што су биле: „Доље Југославија!", „Доље Србија!", „Доље крвави Београд!", „Живео краљ Мачек!", „Живела самостална Хрватска!".[14]

Мада, у основи, огромној већини Хрвата никад није било стало до југословенске државе,увек, а кад би се Хрватска нашла у стисци или кад би то било иначе политички опортуно,

13 Оценивши да Стојадиновић жели да искористи политичку власт за сузбијање Хрватске на економском плану, у Загребу је настала права узбуна. Како неки историчари мисле (Бранко Петрановић, на пример) био је то стварни повод да Рудолф Бићанић, по налогу Влатка Мачека, састави већ поменуту студију „Економска подлога хрватског питања" (Загреб, 1938). У овој студији посебно је истакнуто, да „више није опасан балканско — левантијски систем патријархалне старе Србије, већ модерни апарат државне економије који служи као средство експлоатације. „Види: Б. Петрановић, Србија у другом светском рату, Београд 1992, 27, као и Историја Југославије 1918-1988, н.д., I 322.

14 Branko Petranović, Istorija Jugoslavije, н.д., I, 268.

представници Хрватске, чак и старешине Католичке цркве, умели су да нађу и похвалне речи за Југославију. Умели су да се у таквим приликама сете и тога, да би Хрватска, само да није створена Југославија 1918. године, била „плијен туђих интереса, похлепа".[15]

Један од таквих случајева догодио се после убиства краља Александра у Марсељу...

Добро упућена у то, да је цела Србија, и онај њен велики део који се није слагао са политиком краља Александра, због атентата у Марсељу била огорчена не само на усташе него и на све Хрвате, група загребачких угледника, међу којима се налазио и загребачки надбискуп др Анте Бауер са својим коадјутором др Алојзијем Степинцем, упутила је меморандум краљевском намесништву, у којем је покушано да се докаже да Хрвати нису против Југославије, да је у заблуди сваки онај ко у то верује. „Скоро све заблуде и сви гријеси", истакнуто је у меморандуму загребачких угледника, „потичу од неистине да има доста Југословена, нарочито међу Хрватима, који су проти држави. Кад би уопће могли доћи у обзир они ријетки појединци, за које би та тврдња могла изнимно вриједети као истинита, онда би требало испитати узроке и мотиве те изнимне појаве. Један од главних узрока јест, без сумње, фатално замјењивање државе с државним уређењем..."[16]

У многом погледу истог мишљења као и аутори овог меморандума, да Хрвати нису против Југославије, била је и једна група београдских интелектуалаца, са професором Универзитета Слободаном Јовановићем, као првим, на челу. У изјави за српску јавност, а као одговор на меморандум загребачких угледника, ова група од 40 виђених београдских интелектуалаца истакла је, да је меморандум из Загреба потврда више, „да је огромна већина Хрвата за ову државу, иако није за садашње политичко стање..."

2. Илузије и заблуде Срба о хрватском питању

Ова изјава групе српских интелектуалаца дата је у 17. години постојања Југославије и 17. години постојања хрватског питања, односно хрватско-српског спора, како се још говорило.

15 B. Krizman, Korespondencija Stjepana Radića, II, н.д., 71.

16 Нова Европа, XXVIII , број 7, Загреб 26. 7. 1935.

У почетку, кад се држава први пут суочила са проблемом Хрвата и Хрватске, и кад су поведене прве полемике око тога, јавила су се мишљења (уз она да су за отварање хрватског питања искључиво криви Срби из Србије) да хрватско питање у ствари и не постоји, поготову не „као синоним српско-хрватског спора", да оно уопште није „појав за себе, него је пре грешна класификација једног опће југословенског проблема, односно његова најизразитија тачка, и најистакнутије место..."

Међу онима који су овако мислили, и јавно се изражавали у овом смислу, налазио се и првак Југословенске муслиманске организације, А. Бехмен. Како је он објашњавао у „Новој Европи",[17] први повод настанку „племенског размимоилажења" појавио се одмах „код уједињења, као последица неједнаког посматрања тадашње ситуације... Хрвати, а и Словенци, одушевљени Вилсоновим идејама (самоопредељење народа), улазећи у државну заједницу са Србима, били су увек готови да верују да су победе изнеле више Вилсонове идеје него војске савезника, што не значи, опет, да нису уопће хтели да цене напоре Србијине..."

По Бехмену, Хрвати и Словенци су из светског рата изишли „са великом свешћу своје суверености, са противмонархијским осведочењем, и с великом мржњом на милитаризам и његове установе". Срби су пак „наступали као победници, са државницима без сентимента, и с тенденцијом за хегемонију, чију су гаранцију видели у монархији. Ти су државници стављали услове, а нису признавали принцип народне суверености..."

Као „посебан повод" избијању „српско-хрватског спора", и настанку кризе у земљи, Бехмен је означио — „трговински сукоб између Србије, на једној страни, и земаља из прека, чији је најбогатији део Хрватска са Загребом као центром..."

Тај „трговински сукоб" био је, по Бехменовом уверењу, „борба између двеју буржоазија — не племенска, него регионална и економска..." И ту, у том грму, требало би да лежи објашњење зашто су „пречанске капиталистичке групе" захтевале шире аутономије, које би ишле „чак и до жеље за разваргнућем заједнице". Богате „новцем и негативном одлучношћу", ове су групе успеле „да организују енергију

17 Исто, V. број 6, Загреб 21. 6. 1922,179.

незадовољства, и — дајући им један одређени правац — искоришћују их за своје циљеве..."

На питање, које је сам себи поставио, да ли би после евентуалне поделе државе на аутономна тела („на интересне сфере буржоазија") настао мир у земљи, да ли би тада аутоматски престало да постоји и хрватско питање, Бехмен је одговорио — негативно. Наступило би, по његовим речима, после тога само — „привремено примирје", а затим би се сукоби наставили..."све док се не би формирао један нови економски тип, југословенски капитализам, као наследник наших покрајинских капитализама..."

Било је и мишљења, и то међу Хрватима, оном мањином која је у основи била југословенски опредељена, да је хрватско питање у ствари исфорсирано и да му се прави корени налазе у администрацији, коју је унела Србија у Југославију после 1918. године. Због те, лоше, администрације, „појавила се и осетна правна несигурност", био је став Ива Колбеа.[18] *„То је у пречанским крајевима узнемирило јавност. Први, који је завикао: 'То је атентат на хрватство!' био је пророком. Након тога требало је само скок, па да се направи хрватски фронт, коначно и блок. И тако се од једног опћег народног питања створило неко посебно хрватско питање, које је с дана у дан примало одређени облик, док једнога дана није проглашена, уз велику театралност, хрватска република, да јој се затим у Хрватском блоку да коректура у виду федерације југословенских држава..."*

За поједине политичаре, хрватско питање било је пре свега питање хрватско-српских односа, и то не само од 1918. године, него од много, много раније. Такав је случај био и са Светозарем Прибићевићем...

Још док је и душом и телом био за јединствену, строго централистички уређену државу, Прибићевић је хрватско питање (одбацивање Југославије од стране Стјепана Радића и Хрватске сељачке странке, огромне већине Хрвата у ствари, и масовно устајање Хрвата против Срба у Србији) покушао да објасни сукобом двеју државних идеја, постојањем српске и постојањем хрватске државне идеје. „Те две идеје", говорио је он, „имале су да нас скупе око два државна центра, а како је код нас велика грандоманија, оне су се звале велико-хрватска и велико-српска... И онда када је велико-хрватска идеја цветала,

18 Исто, IV, број 7, Загреб 1. 3. 1922. (Југославија у кризама)

која је прешла у руке др Јосипа Франка који је против Ријечке резолуције дизао народну буру и са којом се странком борила Старчевићева странка, најбоље обележава ситуацију то што и та Старчевићева странка, да одржи свој положај у народу, морала је да одржава своје гледиште негације Срба и тек је у мају 1917. године официјелно признала Србе. То је, без сумње, морало да утиче на психолошке диспозиције у антисрпском правцу. И кад је постојала таква теза и таква антитеза, онда није ни чудо што су се утицајем бесавесних агитатора, кад се стварала наша нова држава,те психолошке диспозиције потенцирале у тој мери да се могло створити стање, какво данас пред собом имамо..."

Тражећи објашњење за „српско-хрватски спор" у постојању двеју државних идеја, Прибићевић није, у ствари, рекао ништа ново. У том смислу писао је још 1913. године Милан Марјановић.[19]

По Марјановићевом мишљењу, до спора између Хрвата и Срба морало је кад-тад доћи, и дошло је — „већ у седамдесетим годинама", и то — по питању Босне и Херцеговине. „Тај спор је примио облик сукоба између политичког интереса источног и западног дела народа, између српске и хрватске државно-политичке идеје. Према идеологији онога времена, идентификирала се народна мисао са политичком оријентацијом, и сукобу се дао карактер сукоба између двеју народних мисли..."

Посматрано у овом или оном светлу, и објашњавано на овај или онај начин, тек хрватско питање било је стално на дневном реду, и из дана у дан, из године у годину постојало је све теже за решавање.

Што је време више пролазило, политички кругови Хрватске све су били одлучнији у својим захтевима да Хрватска добије самосталност.

Године 1937, на пример, један од највиђенијих првака Хрватске сељачке странке, др Иван Пернар, на збору у Горњем Рајићу (17. јануара 1937) без икаквог устручавања је изјавио (поћут усташа и других екстремних националиста) да је хрватски народ 1918.преварен и да он „не признаје чине послије Свете Катарине 22. октобра 1928. године,нити чине послије 1. децембра 1918. године. Он хоће стање прије 1. децембра 1918. године, када је Хрватска била самостална држава... Хрватски народ је јединствен, он хоће да управља собом, он је свијестан да нисмо једно са Србима и да то никад нисмо ни били... Ми нисмо Југословени и нећемо то да будемо..."

Како се Пернар још изразио,[20] Србима, у ситуацији каква је тада била, преостајала је само једна могућност — „да се среде прије него што дође до свјетског судара, а он је близу. Ако дотле не уреде све што хрватски народ тражи, ми ћемо чинити своје... Ако Срби неће слободну, имаће самосталну Хрватску..."

Ова изјава првака Хрватске сељачке странке, Пернара, била је један од повода за распламсавање жестоких дебата о хрватском питању у Народној скупштини у Београду, 1937. године. Али све што је тада у Народној скупштини речено,није допуштало ни да се наслути да постоје икаква расположења (међу Србима) да се са Хрватима „кида", или да се према њима примени било каква сила, е да би се држава сачувала...

„Незадовољство Хрвата је ту", рекао је, на пример, посланик др Тодор Лазаревић на 27. редовном састанку (26. јануара 1937). „Оно није инат и каприц, већ има своје узроке и оправдане разлоге. Можда би ток догађаја био друкчији и можда би поједначено државно уређење колико толико правилно функционисало, да није дошло до катастрофалних догађаја у Народној скупштини 1928. године, за које смо и опет ми криви. Ови су нас догађаји бацили уназад на полазну тачку, укочили правилно функционисање државне машине и ставили пред нас на дневни ред тежак проблем наше унутрашње државне политике".

Посланик др Мирко Косић, пак, изјавио је, да хрватско питање и није само хрватско, већ општејугословенско... Јер, „ако је један велики део становништва, 3 и 1/4 милиона, незадовољан својим политичким положајем у Југославији... онда је то чињеница која забрињава..."[21]

Наглашавајући да је хрватско питање „основно питање државе", Косић је у свом излагању покушао да докаже, да корени хрватског питања леже пре свега у заблудама Срба — да је, на пример, Дубровник српски, да је Херцеговина српска...

Истичући да је међу Србима одвајкада било мало оних који су схватали Хрвате како треба, и њихову ситуацију, Косић

19 Милан Марјановић, Савремена Хрватска, Београд 1913, 130.

20 Стенографске белешке Народне скупштине, XXII редовни састанак, 19. 2. 1937, 173.

21 Исти извор, XXI редовни састанак, 18. 2. 1937.

је поменуо — као изузетак — Јована Скерлића и Стојана Протића, и њихове мисли о српско-хрватској заједници.[22]

Посланик др Драгутин Којић, оним што је рекао у Народној скупштини, сврстао се у групу посланика која је негирала да уопште постоји хрватско питање, „као питање које носи обележје политичке националне хрватске индивидуалности". Само прихватање тврдњи да постоји хрватско питање, било је Којићево мишљење, представља опасност „по основе државе." Јер, признањем да постоји хрватско питање, признаје се да је повређен принцип националности, „на коме су принципу вођени сви ратови", што даље значи — „да је наша отаџбина, наша државна заједница, постављена на несолидним темељима и уз повреду онога права за друге, које смо ми увек ревиндицирали за себе".

Према Којићевим речима, неког споразума „по такозваном хрватском питању" не може уопште бити. „Нигде ни код једног народа формирање једне нације која је била раскомадана и подложена туђинским доминацијама није се вршило путем споразумевања. Споразумевају се разни народи, а не делови једног те истог народа..."[23]

За једног другог посланика из Србије, др Драгутина Јанковића, хрватско питање чинила су два проблема: државно-политички и уставноправни пробелем. Образлажући ближе то своје гледање, Јанковић је рекао да Југославија у ствари и није нова држава, ни по државно-правним принципима а ни по међународном јавном праву. „Она је само наставак и продужење у јуридичком и политичком смислу Краљевине Србије..." А што се тиче Хрватске, њено „државно-правно биће" никад није имало „међународно-правно обележје", с обзиром да је „имало само карактер унутрашњи, државно-правни Аустро-Угарске, и то државно биће хрватско није било изашло из тога оквира ни у моменту закључења уговора о миру".

Према мишљењу посланика Јанковића, ни по уговорима о миру Југославија није била нова држава... „Међународним уговорима о миру", како је све рекао Јанковић, „које је Краљевина Србија после Европског рата закључила са Аустријом и

22 Косић је у свом говору цитирао и Скерлића. Навео је да је Скерлић, говорећи о југословенству, 1910. године, рекао да „ни једно од југословенских племена нема ни толико политичке ни културне снаге, да асимилују остала племана".

23 Народна скупштина, 21. редовни састанак, 18. 2. 1937.

Угарском, нове територије, одвојене од тих двеју држава и Србији присаједињене, нису биле одвојене, ни као државно-правне целине, нити као засебни национални облици, већ као територије насељене југословенским народом, или Југословенима. Краљевина Србија није, изишавши из рата, закључивала никакве уговоре о свом новом међународно-правном положају и државно-правној структури својој, ни са Хрватима, ни са Словенцима, већ са државама са којима је ратовала, са Аустријом и Угарском".[24]

Крфска декларација, посебно је Јанковић нагласио, није била никакав уговор.[25]

Хрвати, посланици у Народној скупштини, који су узели учешће у дебатама почетком 1937. године, гледали су, углавном, на хрватско питање другим очима неголи добар део њихових колега из Србије. Било је међу њима и таквих посланика, међутим, који су сматрали да се хрватско питање никад не би ни поставило, само да је 1918. године уведен режим какав је успостављен 6. јануара 1929. године...[26]

Из уста Хрвата-посланика чуло се 1937. године у Народној скупштини и то, да су за „настанак хрватског питања" криви сви режими од 1918. године, будући да су они „употребљавали такве методе, које хрватски народ, који је кроз векове органички повезан са Западном Европом, није могао подносити, није хтео подносити...[27]

Један од запаженијих говора у Народној скупштини, на 23.редовном састанку од 20. јанруара 1937, био је говор др Јанка Баричевића, такође посланика из Хрватске.

„Хрватска је била 19 година кунић, домаћи зец", рекао је Баричевић, „на чији рачун су се практично и са једне и са друге стране Саве и Дунава учили политици... За многе београдске политичаре, а за све политиканте уопште, била је Хрватска

24 Исто, 27 редовни састанак, 26. 2. 1937.

25 У хрватској историографији увек се тврдило да је Крфска декларација била споразум (закључен 20. јула 1917.) између Југословенског одбора из Лондона и владе Краљевине Србије о начину уједињења југословенских земаља. Фердо Чулиновић (Југославија између два рата, I, н.д., 40) протумачио је Крфску декларацију као пораз Пашићеве концепције о „прикључењу" југословенских земаља Србији. — О Крфској декларацији види и: Крфска декларација, Белешке са седница владе Краљевине Србије и представника Југословенског одбора, Београд 1924; Партиципатор, Како је донета Крфска декларација, Нови живот, VI, св. 5, Београд 13. 8. 1921,140; Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917, Beograd 1967.

26 Народна скупштина, XXII, редовни састанак, 19. 2. 1937, изјава Анте Ковача.

27 Народна скупштина, XXI редовни састанак, 18. 2. 1937, изјава Артура Махника.

колонија, школа, као Индија за другорођене синове британских лордова. А Хрватска нити је била нити ће бити колонија ма кога а поготово не Велике Србије, јер та улога јој није намењена ни по претечама Југословенства, ни по стваралоцима ове државе, ни по улози Југославије на Балкану и у централној Европи...“

Истичући да су Хрвати до уједињења 1918. године говорили да су једно са Србима, али само због „великог света“ и да би сачували хрватске земље од Италије, а да су се после тога вратили свом старом ставу — да су они једно, Срби пак сасвим нешто друго, Баричевић је рекао — да Југославије не би ни било, само да су Хрвати на Мировној конференцији одрекли да су један народ са Србима...

Баричевић је још изјавио, да су Хрвати, захваљујући Влатку Мачеку, а и Светозару Прибићевићу, „данас“ поново „само Хрвати“, док је хрватско питање постало „нешто посебно, специфично, национално индивидуално и сасвим изван оквира јединствене југословенске нације“. А „нужна и неизбежна последица посебности једног народа јесте та, да тај народ природно тежи ка властитој државности...“

Цитирајући Мачека — „Моје паре у мом џепу“ и „Моја пушка о мом рамену“, Баричевић је указао, на крају, на корисности које има Хрватска у економском и финансијском погледу од сарадње са Србијом. Рекао је, да је Хрватска постала „експортни крај према Србима“ и да индустрија и трговина Хрватске налазе своја најбоља тржишта у Србији...

Кад су у Народној скупштини надугачко и нашироко вођене дебате о хрватском питању, 1937. године, више посланика је изјавило да је хрватско питање „запуштено питање“ и да се оно моглo решити одавно, само да је било воље и спремности да се оно реши.

Најпогоднији моменат за коначно скидање хрватског питања с дневног реда треба да је био онај непосредно по убиству краља Александра, 1934. године. Тада се у Хрватској, наводно, могло учинити све... Јер је она тада хтела да слуша...

Како је у Народној скупштини представљено, вест о убиству краља Александра изазвала је у Хрватској велики страх. Посебно је велики страх захватио хрватску буржоазију „која зна, кад нема опасности, да тако високо диже барјак хрватског национализма...“[28]

28 Народна скупштина, XXXI редовни састанак, 3. 3. 1937, изјава М. Банића, посланика ЈНС, странке Петра Живковића, Хрвата по националности.

Због тога што у Београду, после атентата, није било никога ко је био у стању „да заповеда, ко је хтео да заповеда и ко би тражио да буде послушан, све је — не само у Хрватској него и у целој земљи — пошло како не треба“.

У ситуацији „немоћи државног врха да узме команду у своје руке“, у Београду се повлаче потези један гори од другога... Прво се пушта, пре времена, Мачек на слободу... „Пустио га је Богољуб Јевтић, и то не само на слободу, већ га је пустио и да иде на изборе. И шта је на то хрватски сељак рекао? — 'Нису Срби више оно што су раније били. Променили су се Срби, друкчији су они, и ми имамо изгледа да победимо!' Тако је резоновао хрватски сељак...“

Према ономе што је забележено у записницима Народне скупштине из 1937. године, велике грешке по хрватском питању починиле су и опозиционе партије у Србији после атентата у Марсељу. А највећа њихова грешка била је та што су се повезале са Хрватском сељачком странком и Влатком Мачеком... Стварајући блок са Мачеком (Удружена опозиција), српске опозиционе странке нису направиле корак који би могао да реши хрватско питање и државу стабилизује, већ су само дале маха хрватском сепаратизму, оснажиле га и охрабриле. Самом Мачеку је овакво држање опозиције у Србији директно помогло да хрватског сељака сасвим увуче у воде хрватског национализма и да тај сељак, излазећи на изборе, 5. маја 1935, поверује, да дајући глас Мачеку у ствари гласа за слободну и независну Хрватску.

Неоспорно способан да сваку прилику искористи за себе, Мачек је, како је истакнуто у Народној скупштини од неких посланика, и сам над Јевтићеве владе протумачио хрватском сељаку и хрватским масама као своју победу, као тријумф политике Хрватске сељачке странке и као сигуран знак да се приближио час када ће Хрвати добити све оно што траже, на шта све имају право.

Све то, у збиру, допринело је још већем распламсавању хрватског национализма и сепаратизма. Вођство Хрватске сељачке странке, сад сигурније него икад пре у себе, и у своју надмоћ над опозиционим политичким партијама у Србији, оценило је да је дошло време да се по други пут после 1918. године пређе на директне претње, па и на ултиматуме... Први Хрватске сељачке странке, Жига Шол, усред Шапца, на збору Удружене опозиције, рекао је Љуби Давидовићу, вођи демократа у Србији, сасвим отворено, да ће „милион хрватских бајонета ступити у акцију“ само ако се Хрватима не да све оно што они захтевају.

Да се представници Хрватске сељачке странке усуде да усред Србије изјаве тако што, и да то буде примљено к знању без икакве реакције, било је могућно пре свега зато што је опозиционим странкама у Србији било најважније да сузбију

премоћ својих србијанских противника на власти, и што су сматрале да ће то само у заједници с Мачеком моћи да остваре. На тој линији, а ради очувања савезништва са Хрватском сељачком странком по сваку цену, оне су се изјашњавале за обевезан „излазак Хрватима у сусрет", уз истицање, да без Хрвата нема Југославије, да Југославија „не припада једном власнику, него је ортачка..."[29]

Вођ србијанских демократа, Љуба Давидовић, управо на збору у Шапцу, у октобру 1936 године, о хрватском питању, о захтевима Хрвата, изразио се овако:

„Хрватима, који траже своју слободу, треба дати што траже у границама државе... Са Хрватима треба начинити споразум, треба да добију оно што траже, што им припада, да би се осећали у овој држави срећни и задовољни. То не значи рушење, него изградњу државе, њено благостање изнутра, а јакост према иностранству".[30]

Под својим потписом, у „Новој Европи", Љуба Давидовић је нешто касније објавио чланак у којем је истакао, да Хрвати „имаду разлога да се жале да су били запостављени и у материјалном и у моралном погледу, па је зато — после седамнаестогодишњег искуства — оправдано њихово тражење таквог преуређења државе, које ће им пружити јаче гаранције да неће бити у будуће пресизања на њихову штету"[31].

У време кад су најугледнији представници опозиције у Србији овако говорили, а то је било време које је, како је речено у Народној скупштини 1937. године, означило и „потпуну ликвидацију југословенског национализма код Хрвата", на политичким зборовима у Србији за ствар Хрвата, за њихове циљеве, најдиректније су аитовали и представници Срба из Хрватске. На збору Удружене опозиције у Краљувцу, 1935. године, на пример, наступио је Милан Прибићевић, брат Светозара Прибићевића. Из његових уста Срби у Шумадији су моли да чују, да Срби из Хрватске имају све разлоге да „воле Хрватску", јер су они „њезини синови", јер је Хрватска „у ужем смислу" њихова домовина. Тражећи „правду за Хрвате", Прибићевић је апеловао на Србе у Србији да помогну Хрвате у њиховој борби... „Није достојно храброг српског народа", посебно је нагласио Милан Прибићевић, „да он чини оно над браћом Хрватима што су чинили Швабе и Мађари..."[32]

Цео смисао Прибићевићевог говора био је тај, да су Хрвати жртве Срба, да Срби врше терор над њима, да им ускраћују њихова права...

Правдољубиви српски сељаци, неупућени у право стање у Хрватској, аплаудирали су искрено, од срца, Прибићевићу. Чинећи то, они, међутим, нису ни слутили шта се уистину догађа у Хрватској. А догађало се, управо у то време, да се широм Хрватске на најгрубљи начин атаковало на Београд и Србију, на Југославију као државу, на Србијанце све од реда, али и Србе у Хрватској...

На ова немила збивања у Хрватској, 2. децембра 1935. године, упозорио је лично кнеза Павла епископ далматински, Иринеј Ђорђевић. У представци која се налази у Архиву Југославије,[33] *епископ Иринеј је, поред осталог, рекао, да су „сви државни амблеми, сви знаци и сва обележја државности изгажени и испљувани, исто онако брутално и безобзирно као и Династија, сви њени чланови, народни и државни понос, народно и државно јединство и све што је светиња у једној истинској држави".*

На сам дан државног празника, 1. децембра 1935. године, Дана уједињења, како стоји у представци епископа Иринеја, кнезу Павлу, пред зградом епископије приређене су велике демонстрације. Руља је псовала и претила, урлала против Срба и Југославије, а полиција — „ни прстом да мрдне. Сва њена бригa била је усредсређена на то да заштити демонстранте од државотворних елемената, Срба..."

Апелујући на кнеза Павла да „из темеља мења наопаку унутрашњу политику у Југославији", епископ Иринеј је своју представку завршио речима, да њему, у супротном, не преостаје ништа друго до да народ обавести да се мора сам бранити, а ако би то довело „до крвопролића, нека та крв падне на главу и потомство оних који овим путем воде и за њега узимају на себе одговорност".

На ову представку високог достојанственика Српске православне цркве, кнез Павле није се ни осврнуо. Можда и зато што је он тада био веома заинтересован за решење хрватског питања у смислу предлога које су му чинили Британци, а то ће рећи за склапање споразума са вођом Хрватске сељачке странке, Влатком Мачеком.

Како и Милан Стојадиновић износи, кнез Павле је био први који је покренуо иницијативу за склапање аранжмана са Влатком Мачеком. У том циљу он је позвао Мачека на разговор... До првог састанка између њих дошло је 8. новембра 1936. године, у дворцу Брдо код Крања, у Словенији.

29 Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис, VI, 215.

30 Исто, III,217.

31 Нова Европа, XXXII, број 1.и 2. Загреб 26. 2. 1939, 71.

32 Драгољуб Јовановић, Мемоари, III, 164.

33 Архив Југославије, фонд 37, фасц. 14.

О овом састанку кнез је унапред обавестио посланика Велике Британије у Београду.

Британски посланик био је и први човек који је сазнао (од кнеза Павла) како је тај састанак протекао...

Према оцени кнеза Павла, изреченој у разговору са британским послаником, Мачек је био — „пријатан мали човек", који тачно зна шта хоће (Стојадиновићу пак, кнез Павле је рекао, да му је требало „много стрпљења" да „Мачекову посету до краја издржи", поред осталог и зато што се кроз разговор показало да Мачек „појма нема" о томе како изгледа међународна ситуација...)[34] *Та кнежева оцена о Мачеку у свему је стајала. Мачек је уистину знао шта хоће. И видећи у кнезу Павлу човека „коме је аристократско мишљење и држање било урођено" и у коме „није било ни трага од оног српског шовинизма који се опажао код његовог брата од стрица, краља Александра",*[35] *али и врло, врло сујетну личност, Мачек је покушао, на лукав начин, да задобије кнежеве симпатије, да га задобије за „праведну ствар Хрвата". Као прво пред-ложио му је, да се у намесништву изврше одређене измене... Другог и трећи намесник требало је, по Мачековом предлогу, да буду отац кнеза Павла, кнез Арсен (који је у то време проводио своје последње дане у Паризу буквално се давећи у алкохолу) и краљица Марија... Том променом, мислио је Мачек, намесништво би много боље функционисало, а сам кнез Павле могао би самосталније да одлучује о свим државним пословима...*

3. Велика Британија и хрватско питање

Све што се догађало у Југославији у вези са хрватским питањем и Хрватском уопште узев, све је то с будном пажњом пратила влада Велике Британије. То интересовање британске владе за Хрвате било је велико из многих разлога, и било је старог датума... И у току Првог светског рата влада Велике Британије се веома занимала за Хрвате и Хрватску. Интересовање за Хрвате и Хрватску ојачало је, међутим, нарочито после погибије краља Александра у Марсељу и доласка кнеза Павла на положај првог краљевског намесника.

Од часа доласка кнеза Павла на положај првог намесника, из Лондона су, мало - мало, упућиване у Југославију разне личности, које су по правилу биле у служби тамошњег министарства спољних послова или пак уживале његово велико поверење.

У септембру 1935. године, тако, у Југославију је допутовао Ц. Сејвиџ (Savage), експерт Института за међународне послове у Лондону. Он је две седмице „снимао прилике" у Југославији, и закључио, да је ситуација „пуна неизвесности", што је само по себи „врло рђава ствар, јер изазива немир не само у Хрватској већ и у целој Југославији".

Дотичући се и југословенске војске, Сејвиџ је у свом извештају рекао, да она „рапидно постаје незадовољна и да она може одлучити да интервенише, али ако то учини, она ће се поцепати, јер у њој има све више присталица хрватске ствари. То би била прилика за Мачека; кад војска исцрпе и себе и народ, он би могао да однесе победу. Чак ако би војска представљала јединствен фронт, Мачекова интервенција би била само одложена за неко време, јер народ неће да толерише другу диктатуру на линији оне прве коју је већ доживела..."

Како је британски експерт мислио, за тешку ситуацију у Југославији главну одговорност сносио је — српски хегемонизам. Он се бори „за изгубљену ствар" и „никада неће напустити борбу док не буде потпуно поражен, а то може да значи да ће до доласка федерализма проћи доста времена — јер Србин ради, а Хрват мисли..."

Уверен да би Мачек могао доћи на власт у Југославији уколико би се остварио савез његове странке са српским демократима (Љ. Давидовићем) и земљорадницима (Јованом Јовановићем и Драгољубом Јовановићем), британски експерт, међутим, није високо оценио Мачекове шансе и да остане на власти. „Мачек нема снаге, нити је таква личност да може да држи контролу, а то може да значи чак и гори хаос него сада, са резултатом да се после кратког времена садашњи блок врати, или чак и комунизам".

За само хрватско питање Британац је рекао, да док оно постоји у свом садашњем стању, оно ће представљати претњу, јер пружа „привлачно тло за страно мешање и могло би лако да представља CASUS BELLI, као што је то и у своје време био случај са Сарајевом..."[36]

34 М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н.д., 466.

35 Влатко Мачек, мемоари (The Struggle for Freedom), н.д., 178.

36 Цитат према: T. Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937, Beograd 1985, 71-72.

Међу оним Енглезима који су по задатку једне или друге британске службе долазили у Југославију између два светска рата, налазио се и професор Ситон-Вотсон, о којем је било говора у ранијим поглављима ове књиге.

Вотсон је имао јаке везе у Хрватској, и углавном са припадницима слободнозидарских ложа.[37]

Преко једног од познатијих загребачких слободних зидара, новинара Тонија Шлегла,[38] *Ситон-Вотсон је, после атентата у Народној скупштини на посланике Хрватске сељачке странке, поручио краљу Александру, тобож строго поверљиво, да су мериторни британски кругови спремни да „сто одсто" подрже Хрватску сељачку странку у њеним захтевима да се Југославија преуреди у том смислу, да осим владара, заједнички буду још само војска, дипломатија и државне финансије.*[39]

Тамо крајем септембра и почетком октобра 1936, кад краља Александра већ није било међу живима, Ситон-Вотсон се изненада појавио у Загребу. Како је он сам давао до знања људима с којима се сретао, и какви су се гласови били проширили, његов долазак у Југославију био је мотивисан жељом — да буде „арбитар између Хрвата и Срба".

С обзиром да се и у Загребу и у Београду добро знало ко је Вотсон и у чије име у ствари долази, њему су практично била отворена сва врата у Југославији — од кабинета кнеза Павла до бироа председника владе Милана Стојадиновића, као и врата канцеларија шефова свих политичких странака у земљи.

Према забелешкама Анте Трумбића, Вотсон је нарочито много времена одвојио за разговоре са Влатком Мачеком, вођом ХСС.

По природи закопчани Мачек био је врло отворен у разговору са ученим, али и за сваку интригу способним Британцем. Прво што је рекао било је да је основни услов за споразум са Београдом преуређење државе, и то на бази стварања седам федеративних јединица или пак на бази дуализма — тако што би један део државе чинила Србија са Македонијом и Црном Гором (под условом да се Срби и Црногорци о томе договоре) а други део све југословенске земље које су се до 1918. године налазиле у саставу Аустро-Угарске.

У разговору са Вотсоном, Мачек је осим тога рекао, да би Хрватска, ако би до договора дошло, морала имати своју војску, своје домобранство, као што су Мађари приликом нагодбе са Бечом, 1867, добили свој хонвед.

Вотсон је делио Мачеково мишљење о нужности преуређења југословенске државе. То је уосталом видљиво и из његовог елабората састављеног за министарство спољних послова Велике Британије, иако он у њему предлаже стварање федерације с пет јединица — Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Војводина и Србија, с тим што би Македонија и Црна Гора, које би остале у саставу Србије, добиле аутономију.

У поверљивом елаборату за британско министарство спољних послова, Вотсон је — и то заслужује да буде истакнуто — посебно наласио, да је хрватско-српски споразум, у смислу како је то предлагао Мачек — „уредна потреба, будући да је југословенско јединство и европски и британски интерес."[40]

Вотсонов елаборат о хрватском питању, и уопште његова посета Загребу и Југославији, нису добили високу оцену, како су то и Вотсон и Мачек очекивали, свакако и зато што је посланик Британије у Београду целу Вотсонову мисију протумачио као навраћање воде на хрватску, заправо Мачекову воденицу, и што је стекао убеђење да је једини резултат свега било охрабрење Мачека да буде мање компромисан него што би то он иначе био.

Британска влада је стога, убрзо по Вотсоновом повратку у Лондон, у Југославију упутила новог „емисара", В. Бина (Been).

За разлику од Вотсоновог, боравак В.Бина у Југославији није ударен на велика звона, тако да широка јавност о томе није уопште ни била обавештена.

В. Бин је свој посао обавио неупадљиво, али и без дипломатских рукавица... У разговору са Мачеком и Иваном Мештровићем, он је и не трепнувши рекао, да „Енглезе не занимају ни Срби ни Хрвати, него да их занимају прилике у Југославији уколико би оне могле утицати на међународну ситуацију".

Као и Вотсона, и уопште свакога с ким је разговарао у ово време, Мачек је и Бина настојао да увери, да Хрвати у ствари нису никад ни желели да уђу у једну државу са Србијом, да се то догодило супротно њиховој вољи, да је све то била уједурма „једног танког слоја хрватске интелигенције у вријеме одушевљења рад слома Аустро-Угарске".

37 Међу слободним зидарима из Хрватске који су имали тесне везе са масонима у Енглеској био је и Јурај Крњевић. Такође и Станко Шврљуга, банкар и председник Загребачке берзе.

38 Антон-Тони Шлегл био је у блиским односима са двором и веома се ангажовао у Загребу на припремама за увођење личног режима краља Александра. Убијен је 22. марта 1929. године. Убица је био усташа Мијо Бабић. Сматра се да је Шлегл прва жртва усташких терориста уопште. Наводи се да је, на основу његовог тестамента, утврђено, да је половина акција Југословенске штампе у Загребу, која је издавала и дневник „Новости", била власништво краља Александра. Види и: Зоран Д. Ненезић, Масони у Југославији, н.д., 442.

39 Уп. Зоран Д.Ненезић, н.д., 412.

40 Т. Стојков, Влада Милана Стојадиновића, н.д., 200.

Као доказ да се хрватски народ није добровољно „ујединио са Србијом", да је био против заједничке југословенске државе, Мачек је В. Бину навео да су се Хрвати, са малим изузецима, определили за Стјепана Радића и Хрватску сељачку странку на изборима за Уставотворну скупштину, 1920.

Мачек је Британцу рекао и то, да 1. децембар 1918. године, када је проглашена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, представља најтужнији дан у историји хрватског народа, јер је он тог дана изгубио своју слободу коју је уживао у Хабсбуршкој држави.[41]

Мачекова изјава о Хабсбурзима, и о слободи коју су Хрвати тобож уживали под њима, била је Британцу В. Бину врло разумљива. И њему је било добро познато да је успомена на Хабсбурге код многих Хрвата била веома жива...

Стара је и потпуно доказана истина, да је једва могућно наћи једног значајнијег хрватског политичара у прошлости, који се није заносио мишљу да се хрватско национално питање може најбоље решити у оквиру Хабсбуршког царства. Још се гроф Јанко Драшковић, творац политичког програма хрватског препорода, залагао за уједињење Хрватске, Славоније, Далмације и Босне и Херцеговине — у оквиру Хабсбуршке монархије (тамо у 1832. години, у својој „Дизертацији", писаној за хрватску делегацију при Угарском сабору).[42]

Стопама грофа Драшковића ишли су и многи други Хрвати, међу њима и сам Јосип Јурај Штросмајер, који је Србима представљен, и генерацијама представљан, као отац југословенства, као велики неимар југословенске државе.[43]

Мада је решење хрватског питања тражио у Хабсбуршкој монархији, Штросмајер, како истиче и Аустријанац Ин дер Маур,[44] није могао да за своје планове задобије Беч. А да га је Беч подржао, уместо што су му чињене сметње, јужнословенска мисао не само да је могла да буде најтешње „скопчана са старом царевином", већ је могла да доведе до јаког продирања католичанства у православни део Јужних Словена. Тек тамо

41 Уп. Ljubo Boban, Maček i politika HSS 1928-1941, Zagreb 1974 239.

42 Ј. Драшковић је убрајан у „просвећене рационалисте". Био је један од ретких Хрвата који се радо служио ћирилицом. И његов дневник писан је ћирилицом. Види: T. Smičiklas, Janko grof Drašković, Spomen knjiga Matice Hrvatske, 1892.

43 Види: Viktor Novak, Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva, Beograd 1930.

44 In der Maur, н.д., I, 43.

после 1868. године, кад је дошло до познате хрватско-мађарске нагодбе, Беч је променио своје држање према Хрватима, определишви се за политику која је од Хрватске требало да створи мост према Балкану, наменивши јој улогу магнета који је имао да привуче Монархији Јужне Словене изван њених граница. Другим речима, нови курс Беча био је тај, да се „Пијемонт југословенства" формира у самој Монархији, а никако изван ње. То је био, по Ин дер Мауру, резултат пауке коју је Беч добио из догађаја 1859. и 1866...

Насупрот доказима, да је Штросмајер превасходно био за једну заједницу Јужних Словена у оквиру Хабсбуршког царстава, има мишљења да он није баш увек био ни против формирања једне југословенске државе изван Монархије. Мијо Радошевић,[45] на пример, истиче, да је чињеница, да је ђаковачки бискуп озбиљно радио на томе, да кнез Михаило постане — хрватски краљ![46]

4. Оснивање Бановине Хрватске

Хрватско питање, о којем се толико расправљало од самог проглашења југословенске државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и које је на толико различитих начина третирано и оцењивано, решено је, односно изгледало је да је решено — 26. августа 1939. године. Тог дана, посебном уредбом, обзнањено је оснивање Бановине Хрватске као посебне федералне јединице...[47]

У састав Бановине Хрватске — која је по Слободану Јовановићу[48] добила статус једне издвојене области с нарочитим правима (corpus separatum) односно статус аутономне јединице унутар унитарне државе, по М. Владисављевићу и Ђ. Тасићу[49] — поред Савске и Приморске бановине ушли су и

45 Dr Mijo Radošević, Osnovi savremene Jugoslavije, političke ideje, stranke i ljudi u XIX i XX veku, Zagreb 1935, 97.

46 Радошевићева констатација је тачна. Бискуп Штросмајер је заиста то чинио, али само у једном кратком раздобљу уочи аустро-угарске нагодбе, 1867. године, када су пропали планови о федералистичком преуређењу Монархије и када се могло очекивати, после пораза код Садове, и једно решење хрватског питања изван оквира тадашње државе.

47 Види: Службене новине Краљевине Југославије, број 194, 26. 8. 1939.

48 Слободан Јовановић, Српски глас, број 24, 23. 4. 1940.

49 М. Владисављевић, Бановина Хрватска, Архив за правне и друштвене науке, Београд,2/1940,130-135; Ђ.Тасић, Споразум и федерација, Политика, Београд 24. 3. 1940.

срезови: Дубровник из Зетске, Дервента и Градачац из Врбаске, Травник, Фојница и Брчко из Дринске и Шид и Илок из Дунавске бановине. У свему, Бановина Хрватска, у часу формирања, имала је 4,423.000 становника, од којих су 75 одсто били католици, 20 одсто православни, 4 одсто муслимани, 0,5 одсто евагелисти и 0,5 одсто Јевреји.[50]

На челу бановине стајао је бан — Иван Шубашић.[51] Био је то први бан, према изјави Влатка Мачека, вође ХСС, који је, после сто година, наименован „на темељу воље хрватског народа".[52]

За Хрвате, бан је био исто што и краљ.[53] Он је за њих био оличење хрватске уставности и државности.[54]

Нека врста заступника краља, бан је Уредбом о Бановини Хрватској добио многа права о којима се у Хрватској до споразума Хрватске сељачке странке са двором и југословенском владом могло само сањати. Он је, као прво, био врховни орган управне власти. У својој функцији био је потпуно аутономан. Сва питања из свог делокруга решавао је коначно... Са круном имао је право да општи непосредно, искључујући свако посредовање југословенске владе. А одлуке краљевске власти, које су се тицале Бановине Хрватске, могле су постати пуноважне тек онда када он на акта о тим одлукама стави свој потпис, кад их премапотпише. У односу на владу у Београду био је потпуно независан...[55]

Иако је оснивање Бановине Хрватске био крупан, чак историјски догађај за Хрвате и Хрватску, у вођству Хрватске сељачке странке мало је ко био спреман да у свему томе види коначно решење хрватског

50 Хрватски дневник, Загреб, 27. 8. 1939.

51 Шубашићево именовање за бана није одговарало загребачком надбискупу Алојзију Степинцу, поред осталог и зато, што је Шубашић био слободни зидар. У очима Степинца, Шубашић је био крив што је банска власт уопште узев имала „превише либерално-масонских елемената". У свом дневнику, Степинац је написао да се Шубашић не устручава ни од тога да држи „богохулне здравице", у којима се за Ватикан каже да је „стари лажац", а да су бискупи — „фарисеји и лицемјери". Како наводи Зоран Д. Неназић (Масони у Југославији, н.д., стр. 438, и друге, сем Шубашића, у вођству ХСС и апарату Бановине Хрватске, као и у влади коју је образовао Цветковић са Мачеком, по закљученом споразуму, било је више слободних зидара — од Крњевића, до Шутеја и Андерса.

52 Hrvatski dnevnik, 30. 8. 1939.

53 Уп. М.Владисављевић, Хрватска аутономија под Аустро-Угарском, Београд 1939, 46.

54 Види и: В. Šulek, Hrvatski ustav ili konstitucija 1882, Zagreb 1888, 46-49.

55 „Savremenik", Zagreb 1940,broj 3,Ilija Jakovljević, Tragom Hrvatske.

питања. Већина, на челу са Мачеком, сматрала је да је оснивање Бановине Хрватске само почетак решавања хрватског питања и почетак ударања темеља за потпуно слободну Хрватску...[56]

У том смислу писала је и хрватска штампа, а у првом реду листови блиски Хрватској сељачкој странци и новој бановској власти. „Питање Бановине Хрватске још није коначно ријешено", писао је, на пример, „Хрватски дневник" у броју од 5. априла 1940. године, „јер смо ми Хрвати остварили само један дио својих народних права".[57]

На то, да оснивањем Бановине Хрватске није решено хрватско питање, указивала је и Комунистичка партија, Њено вођство, међутим, „интимно је сматрало", по речима Милована Ђиласа,[58] *да је споразум Цветковић-Мачек и оснивање Бановине Хрватске „крупан корак у решењу националног питања, конкретно, хрватског питања".*

Вођство КП, иначе, оснивање Бановине Хрватске искористило је да на Београд одапне нове стреле-отровнице, да осне ватру на „великосрпски хегемонизам".[59]

У пројласу Централног комитета КПЈ, из септембра 1939, речено је, да су „великосрпски хегемонисти били приморани народном борбом да попусте захтевима хрватског и других народа Југославије".[60] *Посебно је у том пројласу, истакнуто, да „тај успех... треба да збије још више радне масе и уњетене народе у борби за демократско оживотворење и продубљење споразума", али да се „не сме ни часа заборавити да великосрпски хегемонисти нису дотучени и да ће они и даље покушавати да спрече развој народне борбе..."*

За „великосрпске хегемонисте" речено је у пројласу ЦК Комунистичке партије још и то, да је њихова права тежња да омету „јединство хрватског народа са осталим уњетеним народима, са радничком класом целе Југославије и радним народом Србије — да би моћи да сломе растућу народну борбу, и да, за њих у погодном тренутку, и овај

56 „Obzor", Zagreb 30. 1. 1940.

57 „Hrvatski dnevnik" (број од 4. априла 1940) истицао је да Хрвати нису направили споразум ни са једном српском политичком странком и да споразум, према томе, нема „значај међустраначког уговора", него је „један државни акт, донесен након дуготрајног оцењивања политичког положаја, а сврха му је смиривање Хрвата". Исти лист је, у броју од 1. децембра 1939, о дану проглашења југословенске државе, писао, да 1. децембар 1918. „није био у складу са идеалима хрватског народа", да он зато никад није у Хрватској „ни слављен као народни благдан", али да је 26. август 1939. „дјелимично исправио што је покварено 1. децембра 1918..."

58 Милован Ђилас, Југославија — разумом и силом, НИН, 24. 5. 1991, 16.

59 Бранко Петрановић (Srbija u drugom svetskom ratu, Beograd 1992, 36) истиче, да је теза о великосрпском хегемонизму „увелико злоупотребљавана", коришћена за подстицање што јачег отпора Београду, али и ради изазивања спољне интервенције у прилог решавању хрватског питања, „у ствари за његову интернационализацију". Једном „створена теза о великосрпском хегемонизму претварана је у сталну хипотеку, која траје до нашег времена..."

60 Види и: В. Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941,I,Београд 1982,100.

Споразум одбаце. Да би се онемогућиле све ове противнародне завере великосрпских хегемониста и њихових агената, потребно је да народи Југославије у заједничкој борби осигурају демократско оживотворење и проширење Споразума на остале уједињене народе, што је једина стварна гаранција и за пуну победу хрватске ослободилачке борбе".

Нешто касније, у јануару-фебруару 1940, Комунистичка партија је[61] споразум Цветковић-Мачек окарактерисала као — „покушај велике преваре народа". А у августу исте године, КПЈ је оптужила „хрватску господу" за „мајмунисање талијанским фашистима и немачким национал-социјалистима, стварајући униформисане организације под називом „Сељачке заштите" и „Грађанске заштите", ради терорисања народа на селу и у граду.

У резолуцији V земаљске конференције КПЈ (од 23. октобра 1940), хрватска буржоазија је поново нападнута, жешће ваљда него икад дотле, и пребачено јој је, да, као и српска буржоазија, показује „уједињавачке тенденције" према другим народима Југославије, што потврђују „њене претензије према Босни и Војводини, па чак и према Словенији..."[62]

Ова констатација КПЈ, бар што се тиче „претензија хрватске буржоазије" према Босни и другим крајевима, била је у потпуности тачна. Претензије према другим крајевима, међутим, имали су и клерикални кругови у Хрватској. Због тога они и нису били задовољни границама које је Мачек успео да испослује са двором и председником југословенске владе, Драгишом Цветковићем. Они су хтели да Бановина Хрватска добије у многом погледу другојачије границе...

У ствари, клерикални кругови у Хрватској 1939. године полазили су од ставова Првог хрватског католичког конгреса, одржаног у Загребу 1900. године. Према њима, границе Хрватске имале су да иду, на истоку, до линије која би се повукла од Котора, па Дрином, све до Земуна. То, у бити, није било ништа ново, јер је сличних концепата о хрватским етничким границама било и раније... И Штросмајерова Народна странка имала је своју представу о границама Хрватске, полазећи од тога да би се у њеном оквиру требало да нађу сем уже Хрватске и Славоније још и Далмација, Истра до реке Раше, Ново Место, Черномељ и Метлика на словеначкој територији, као и део западне Босне до реке Врбаса...

Границе, за које је предирао Први хрватски католички конгрес из 1900. године, биле су тобож — „повијесне и природне границе". Уз истицање тога, наглашавано је, да су оне не само раздвојне линије између Хрвата и Срба, већ у исти мах међа између двеју сасвим различитих цивилизација...

61 Уп. „Пролетер", орган ЦК КПЈ, број 1-2, јануар-фебруар 1940.

62 Peta zemaljska konferencija, Dokumenti, Beograd 1980.

Бановином Хрватском, уопште узев, нису били задовољни ни хрватски екстремни националистички кругови, усташе и други. Усташки првак Миле Будак, који се вратио у земљу на заузимање Милана Стојадиновића, најоштрије је напао Влатка Мачека у листу „Хрватски народ"[63], због споразума са кнезом Павлом и Драгишом Цветковићем, истичући да је споразум направљен ради спасавања Југославије и да није ништа друго до „продаја хрватског народа".

Будак је штампао и један летак под насловом „Лајбек је закопчан", у којем је за Мачека рекао да је — „нужно и логично Југославен" и да није никакво чудо што је дошао до закључка да је најпречи задатак хрватског народа да спасава „југословенску концепцију у њеном пуном опсегу".

Како је Будак даље рекао у овом летку, „повијест ће забележити да ниједан хрватски политичар није имао толико моћи у својим рукама, толико међународних повољних ситуација, тако неограничена повјерења цијелога народа као г. др. Мачек, но уједно да ниједан није тако на трагичан начин потрошио те силне капитале. Он није крив што није дорастао големој задаћи, коју му је пуки случај навалио на слаба славенска леђа, али је свакако одговоран што је покушао да искривљује тумачење народних светиња..."

Од Будака, као и од других усташких првака, али и неких виђених припадника ХСС, наклоњених усташама, Мачеку је пребацивано и то — да „више воли бијелог орла Карађорђевића него ли част и слободу хрватског народа".

Понајмање су усташе биле задовољне границама које је Мачек успео да осигура за Бановину Хрватску. У књизи „Народ и земља Хрвата", усташки првак Младен Лорковић је писао, да је стварањем Бановине Хрватске „тек дјелимично решено хрватско питање". Јер, у њој „нису окупљени крајеви с претежно хрватским пучанством, крајеви који су у повијесном смислу хрватски, ни крајеви, који по свом господарском уставу и земљописном положају гравитирају према Хрватској... У Бановини Хрватској окупљени су тек они крајеви, у којима католички Хрвати творе већину, док су подручја исламских Хрвата готово безизнимно остала изван Бановине Хрватске..."[64]

63 Усташки лист „Hrvatski narod" почео је излазити 9. 2. 1939. године.

64 Види: Hrvatska revija, број 5 - број 8 (1939. године), у којој је текст Лорковићеве књиге претходно био објављен.

Окомљујући се на Мачека, и настојећи да умање значај његовог споразума са Београдом, усташе су у исти мах, спремајући се у ствари за обрачун с њим, кренуле у јачање своје организације у земљи. Један од центара усташке активности било је новоосновано друштво „Узданица", које је било регистровано као „приломљна штедна задруга" и које је оснивало подружнице широм Хрватске. У оквиру „Узданице", у Загребу, на Универзитету, организован је усташки свеучилишни стожер, чији су чланови били извршиоци више терористичких акција.

Искључиво ради предузимања терористичких акција било је основано и посебно, илегално, друштво „Матија Губец". Његови припадници оцласили су се прво постављањем експлозива у телефонске говорнице у Загребу и „паклене машине" у згради Судбеног стола...

Управо против чланова „Матије Губца" Мачек је врло оштро иступио. Он је за њих рекао, да су се „умрежили у кола београдске реакције, потпомогнуте, ако сви знаци не варају, ваљским непријатељима..."[65]

На неки начин ова Мачекова изјава била је сигнал за предузимање енергичних мера од стране банске власти према усташама. Само у једном таласу ухапшено је 50 припадника усташког покрета, међу којима су се налазили Миле Будак, Јуца Рукавина и Младен Лорковић. Полиција је похапшене разврстала у две главне групе — у „хитлеровце" и „павелићевце".[66] *Сви они били су упућени у робијашницу у Лепоглави, а затим су, одатле, пребачени у Крушчић код Травника.*[67]

Одмах после хапшења и интернирања усташа и „хитлероваца", усташе су штампале летак под насловом „Велеиздајник на дјелу", уперен против Влатка Мачека лично.

Који месец потом, у другој половини 1940, штампан је још један летак, у којем је као једини прави вођа хрватског народа означен др Анте Павелић (Уз фотографију Павелића, у летку је одштампана и карта замишљене усташке државе, у чији су састав биле увртене сем Хрватске још и Босна и Херцеговина, Словенија, Војводина, Црна Гора и Санџак).

Од овог часа, усташе су постале крајње безобзирне у нападима на Мачека. То се нарочито видело из брошуре „И ми честитамо др Влатку Мачеку приликом годишњице споразума", објављене у августу 1940, када је Хрватска сељачка странка организовала славље поводом годишњице споразума Цветковић-Мачек. У тој брошури Мачеку је пре свега замерено

65 Hrvatski dnevnik, 6. 3. 1940.

66 У „хитлеровце", банска власт је сврстала хрватске националсоцијалисте, који су се организовали 1940, и покренули лист „Независност". Према њиховом програму, они су се борили за „успоставу независне хрватске државе, која ће бити у најужем политичком пријатељству са немачким Рајхом".

67 Хапшење и интернирање усташа није имало „карактер радикалнијег обрачуна", по мишљењу Фикрете Јелић-Бутић (Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb 1947, 48 и даље).

што није предузео кораке за стварање потпуно самосталне Хрватске, како су то урадили Словаци...

Паралелно са нападима на Мачека, усташе су, нарочито од почетка 1941. године, развиле јаку пропагандну активност, преко летака које су штампали малтене на текућој траци, а и иначе, у правцу одвраћања Хрвата од одбране Југославије, у колико дође до рата. Хрвати су позивани да не проливају „своју крв за српске интересе", већ да „ступају у усташке легије и боре се за своју властиту државу..."[68]

У очима усташа, Мачек је починио прави злочин што је при стварању Бановине Хрватске — „поцепао Босну". Тиме се за сва времена огрешио о хрватске интересе. Он је тиме доказао да није схватио бит хрватског проблема у Босни и Херцеговини, писали су усташки функционери и после Другог светског рата, као Јере Јареб, на пример.[69] „Аксиом хрватске политике требао је бити тада, као и прије" рекли су Јареба, „а исто тако мора бити и у будућности: муслимани су хрватска већина у Босни и Херцеговини и њихово водство требају подпомоћи и слиједити Хрвати — католици. Најгора могућа услуга хрватском народу и његовој будућности била је направљена онаквим цијепањем територијалним Босне и Херцеговине..."

5. Срби и Бановина Хрватска

Оснивање Бановине Хрватске, као резултат споразума и погодбе[70] Цветковића и Мачека, Југословенске радикалне заједнице и Хрватске сељачке странке, а уз ангажовање круне, у Србији, у целини узето, није добро примљено. Поред осталог и због тога, што се сматрало да је успостављање Бановине Хрватске само „полазна тачка за још потпуније развијање хрватске самосталности"[71] и да, већ и због тога, акт од 26. августа 1939. године није ништа друго до почетак краја југословенске државе коју су Срби створили, почетак њеног раздробљавања и почетак поновног, можда и трајног разједињавања Срба.

68 Уп. Fikreta Jelić-Butić, Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1969,I-II,89.

69 Jere Jareb, Pola stoljeća hrvatske povijesti, Buenos Aires 1960,69.

70 Види напомену 57.

71 Слободан Јовановић, Српски глас, број од 25. 4. 1940.

У тврђења која су долазила из околине двора и југословенске владе, и из њима оданих кругова, да ствари тако не стоје, да се споразумом са Хрватима држава учвршћује, ослобађа једне дуге и опаке море и оспособљава да ојачана опстане у времену које је наступило и које не слути на добро, мало је ко у Србији хтео да верује. Понајмање је у Србији постојала спремност да се верује у приче, које су такође колале, да ће се Хрватима, само ако по добијању властите бановине не промене држање према Југославији — одмах и без оклевања одузети све што им је дато... Више се, много више, кад је о тим причама реч, веровало онима који су, попут Слободана Јовановића, говорили, да се без грађанског рата Хрватима не може одузети оно што су добили...[72]

За утеху Србима извесно, али у првом реду због тога што су били свесни чињенице да је оснивањем Бановине Хрватске отворено српско питање, влада и двор најавили су стварање једне посебне српске јединице. Био је израђен и нацрт уредбе о организацији српских земаља. По том нацрту, бановина Врбаска, Дринска, Дунавска, Моравска, Зетска и Вардарска требало је да се споје „у једно под заједничким именом Српска земља, чије је седиште у Скопљу".[73]

Нацрт уредбе, односно предлог уредбе којом би се формирала српска јединица, према вести објављеној у „Политици" од 28. јануара 1940. године, сачинила је посебна комисија у чијем саставу су се налазили познати владини правни стручњаци — Михаило Константиновић, Ђорђе Тасић и Михаило Илић. Било је предвиђено, да та српска јединица, Српска земља, добије исте компетенције као и Бановина Хрватска. Уз све друго, у нацрту уредбе о Српској земљи било је предвиђено успостављање аутономних органа власти — сабора и земаљског савета, а затим обласних скупштина и обласних одбора... Према једном чланку у београдском листу „Правда" од 14. марта 1940, седишта самоуправних области била би у Нишу, Новом Саду, Сарајеву и на Цетињу.

Бранко Чубриловић, који је у име Земљорадничке странке подржао споразум Цветковић-Мачек, и за то награђен министарским положајем, наводи у својим забелешкама,[74] да је истовремено, кад је донесена Уредба о Бановини Хрватској, донесена и Уредба о проширењу прописа који важе за Бановину Хрватску на остале бановине. Чланом 1. ове друге уредбе било је наговештено, да „у даљим етапама државног преуређења" и друге бановине могу поступити исто као и Бановина Хрватска..."

И према Чубриловићу, доношење Уредбе о Бановини Хрватској захтевао је државни интерес, да би се „обезбедило учешће Хрвата у животу државе и тиме очували јавни интереси".

Правни основ за Уредбу о Бановини Хрватској, која је толико узбуркала духове у Србији, и у другим крајевима у којима је живео српски народ, био је 116. члан Устава из 1931. године. Тај члан Устава давао је овлашћење владаоцу, да „у случају рата, мобилизације, нереда и побуна, који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе или кад су до те мере уопште угрожени јавни интереси 'може предузети' све ванредне, неопходно потребне мере... независно од уставних и законских прописа".[75]

У време кад су поведене најжешће дебате у вези са успостављањем Бановине Хрватске, кад се поставило питање шта ће, после свега, бити са Србима (посебно оним са територија које су припале Бановини Хрватској) и кад ће бити створена српска јединица, мало ко је у Србији слутио да се ситуација у тој мери променила у држави, да више ништа није могло да буде решено без сагласности Хрвата, односно Хрватске сељачке странке, која их је заступала. Они су морали бити питани за све, посебно кад се радило о формирању српске јединице, а њихова сагласност, опет, зависила је од тога у којој ће мери, и кад, бити задовољени њихови захтеви у погледу коначног одређивања територија које улазе у састав Бановине Хрватске... У том смислу, сасвим отворено, писао је загребачки лист „Обзор", у броју од 4. јануара, затим у броју од 29. августа 1940. године, нескривено указујући на аспирације Бановине Хрватске на одређене територије у Босни и Херцеговини и Војводини.

За вођство Хрватске сељачке странке, све док се то питање не реши, док се не утврде „праве" границе Бановине Хрватске у поменутим

72 Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис, н.д., 305.

73 Види и: Драгиша Цветковић, Смисао, значај и последице српско-хрватског споразума, „Његош", Чикаго, св. 10. децембар 1962, 20-21.

74 Архив Српске академије наука, број 14449/IV,159.

75 Устав од 3. 9. 1931, октроисани устав, краљ Александар је дао две године по увођењу шестојануарског режима. Овим уставом Краљевина Југославија постала је „уставна монархија", али само на папиру. Види: Устави и владе, Београд 1988; Драгослав Јанковић, Мирко Мирковић; Државноправна историја Југославије, Београд, 1987, посебно стр. 392.

земљама, и уопште, питање давања пристанка на образовање српске јединице није долазило у обзир.

Како то наводи и Мирјана Стефановски,[76] вођство Хрватске сељачке странке, сматрајући „омеђену територију" Бановине Хрватске „привременим и компромисним решењем", тако рећи „од првог дана Споразума није пропуштало да у низу иступања, оцена и коментара истакне нове територијалне захтеве, пратећи и повлађујући донекле радикалнијим елементима покрета на чије се чело ставила".

Поједини прваци Хрватске сељачке странке, предирајући за припајање нових територија Бановини Хрватској, изјављивали су и на зборовима које су сазивали широм Хрватске, да „под Хрватску Бановину има да дође и цијела Војводина и дио Босне до Сарајева и Црне Горе".[77]

С обзиром да је највећи део Босне и Херцеговине хтело да прикључи Бановини Хрватској, о чему говори и један извештај команданта IV армијске области за јануар 1940. године,[78] вођство Хрватске сељачке странке, и сви главни фактори у Бановини Хрватској, нису хтели ни да чују за захтев Југословенске муслиманске организације, да Босна и Херцеговина добију статус бановине, и уз хрватску, српску и словеначку постану четврта бановина у Југославији, а што је значило да би већ припојених 13 срезова морали бити одузети од Бановине Хрватске...

Око тог питања, формирања посебне босанско-херцеговачке бановине, у којој би муслимани водили главну реч, како је то мислио и први човек ЈМО, Џафер Куленовић, дуже времена вођена је полемика између хрватске штампе („Хрватског дневника" и „Обзора") и органа ЈМО, „Правде".

Одговарајући „Правди", „Хрватски дневник" је писао, 4. новембра 1939, да, „чим се неко постави на становиште цјеловитости Босне, мора се истодобно поставити на становиште цјеловитости Троједнице, па би према томе и цијели источни Сријем све до Земуна морао припасти Троједници".

„Обзор" је пак истицао, у броју од 22. децембра 1940, да успостављање аутономије у Босни и Херцеговини није искључено, али само у оном делу који не би ушао у коначан састав Бановине Хрватске. А тај део, како је у „Обзору" наглашавано, био би само Херцег-Босна...

Имајући у виду, аспирације Срба на Босну, и да њима посебно није одговарало формирање једне аутономне муслиманске јединице, вођство Хрватске сељачке странке је настојало да муслимане увери да подршку за своју аутономну јединицу могу да очекују само од Бановине Хрватске, да су ХСС и Бановина Хрватска њихови једини прави

76 Мирјана Стефановски, н.д., 55-56.

77 Говор првака ХСС, Ф. Маркотића, на збору ХСС у Славонском Броду 31. 8. 1939.

78 Види: Мирјана Стефановски,83.

савезници. „Загреб ће, као политичко средиште хрватског народа", писао је „Обзор" у броју од 29. августа 1940, на годишњицу споразума Цветковић-Мачек, „помоћи да босанско-херцеговачки муслимани остваре своје оправдане захтјеве. Загреке за правилно уређење положаја Босне и Херцеговине долазе с друге стране, како то добро знају босанско-херцеговачки муслимани, а поготово г. др Џафер Куленовић".

Све је ово била једна добро смишљена тактика, срачуната на то, да се задобију муслимани и да, кад дође до деобе Босне и Херцеговине са Србима, с чиме се у Загребу највише калкулисало, Бановини Хрватској припадну сви они крајеви у којим су муслимани и Хрвати имали већину, тако да би граница, највероватнија, била река Босна „са обухватом индустријских центара Зенице и Жепче".[79]

На руку Хрватској сељачкој странци, и у овом правцу, ишли су неки прваци Самосталне демократске странке, Срби из Босне и Херцеговине и Хрватске, о чему говоре написи у „Хрватском дневнику" и „Обзору" из октобра и новембра 1939. године.

Појединци из Самосталне демократске странке, чак су затражовали на својим зборовима, да се читава Врбаска бановина припоји Бановни Хрватској. То је учинио и Сава Косановић, на збору СДС у Шибенику, 21. новембра 1939. године... Све је то рађено са образложењем да би укључење што већег броја Срба у Бановину Хрватску било корисно по њих, јер би тада били бројнији и имали јачу позицију према Хрватској сељачкој странци...[80]

Прваци Самосталне демократске странке, вођство целе странке у ствари, пружали су и иначе, још тамо од 1932. године, пуну подршку Хрватској сељачкој странци. Подржали су у свему и споразум који је она закључила са владом у Београду, а који се тицао успостављања Бановине Хрватске. Према признању Саве Косановића,[81] све је то чињено зато што се хтело спречити да се сви Срби нађу у једном фронту и , нарочито, да би се „искључило београдско посредништво у уређењу српско-хрватских односа у крајевима где они живе измешани и где су упућени на сарадњу".

Како су прваци, и најглавнији људи уопште у Самосталној демократској странци, која је окупљала већину Срба у Хрватској, гледали на

79 Види: „Обзор", број од 30. 1. 1940; Види и: Извештај команданта IV армијске области за јануар 1940, од 4. 2. 1940, Војноисторијски институт.

80 Hrvatski dnevnik, број од 22. 11. 1939.

81 Архив Југославије, збирка Саве Косановића, Писмо С. К. од 28. 6. 1943. Ј. Крњевићу.- Косановић се у ствари држао линије Светозара Прибићевића, који је у августу 1935, у писму првацима своје странке, послатом из Париза, наглашавао да задатак Срба у Хрватској није „да би они били мађ у рукама неке српске странке против Хрвата, него да воде рачуна о свом положају, тим прије што је њихова судбина нераздељиво везана са судбином Хрвата" (Архив Југославије, 83-1-5/199-204).

споразум Цветковић-Мачек, и како су ангатовали за њега, показују, пре свега, иступања Срђана Будисављевића. Он је ушао и у владу Цветковић-Мачек и постао министар за социјалну политику.[82] *На збору Самосталне демократске странке у Сарајеву, 17. децембра 1939, на пример, Будисављевић је изјавио:*

„Национална свест Срба и Хрвата манифестовала се у две државне идеје. С једне стране српска државна идеја, с друге стране хрватска државна идеја. И једна и друга идеја извирале су из традиције наших националних држава у средњем веку, државе српске и државе хрватске... Кад је дошло до сукоба ових двеју државних идеја, природно је што је дошло до сукоба и између носилаца једне и друге идеје, а доцније и до неспоразума, неспоразума Хрватске као целине и Србије као целине. Истовремено са овим двема идејама сукобила се идеја заједничке државе Срба и Хрвата...“

Подсећајући своје слушаоце у Сарајеву, и Србе све од реда, да су Хрвати „у већини заузели негативан став“ према држави створеној 1. децембра 1918. године, Будисављевић је рекао — да је то било зато „јер је историјски развој догађаја створио нову државу са седиштем у Београду. Међутим, у души хрватског народа, који је ношен хрватском идејом, била је хрватска држава са седиштем у Загребу. Формирањем нове државе са седиштем у Београду није могао да буде остварен идеал велике већине хрватског народа...[83]

Будисављевић , међутим, није остао само на тумачењу разлога зашто је споразум направљен, и посебно због чега је он све добар, и по Србе. У Бањалуци, 21. јануара 1940. он ће узвикнути да су сви они који оспоравају споразум Цветковић-Мачек, и који су против Бановине Хрватске, у ствари — противници југословенске државе.[84]

Кад је оснивање Бановине Хрватске већ била готова ствар, и кад је сваком иоле политички писменом постало јасно да се ту ништа више не може изменити, у Београду, па и у целој Србији, створило се уверење да су Хрвати у ствари подвалили Србима, и онима у влади и онима у опозиционим странкама, нарочито у оним опозиционим странкама које су својевремено са Хрватском сељачком странком формирали Удружену опозицију.

82 Будисављевић је остао у влади Цветковић-Мачек до 24. марта 1941, када је поднео оставку у знак неслагања са одлуком владе да потпише уговор о приступању Југославије Тројном пакту. По извршеном пучу, 27. марта 1941, постао министар унутрашњих послова у влади генерала Симовића.

83 Уп. Српски глас, број од 21. 12. 1939.

84 „Политика“, 23. 1. 1940.

Како је све тврђено, договор о стварању Бановине Хрватске није био никакав компромис у обичном смислу те речи, да би се смирили духови у држави, већ дубоки засек у српско национално биће, а истовремено осигурање услова за још већи размах великохрватског национализма и сепаратизма, што ће се показати као сасвим тачно.

Главни кривац за све што се догодило у вези са оснивањем Бановине Хрватске, и особито што је допуштено да се под влашћу Хрвата нађу на стотине и стотине хиљада Срба без икаквих гаранција да неће ни од кога бити угрожени, у очима не само политичара — противника споразума Цветковић-Мачек, него и у очима широких слојева становништва у Србији, био је — кнез Павле. Отворено се говорило да је Бановина Хрватска његово дело и да ју је он створио по савету и на захтев владе Велике Британије, која се у свему томе искључиво руководила својим мотивима.

Помињало се и то, између осталог и у војним круговима, да је кнез Павле управо својим ангажовањем на стварању Бановине Хрватске, такве каква је створена, пружио још један доказ да њега за Србе ништа не везује, да су њему интереси српског народа последња брига...

Међу онима који су на формирање Бановине Хрватске гледали као на издају интереса српског народа, налазио се и познати политичар из Босанске крајине, адвокат Стеван Мољевић. Он је јавно изјавио (попут Драгише Васића), да споразум Цветковић-Мачек није ништа друго до — други Минхен, мислећи при том на капитулацију западних сила, Велике Британије и Француске, пред Хитлером и Мусолинијем.

Мољевић је припадао Српском културном клубу, надстраначкој организацији, за коју је речено и то да је тежила, нарочито после стварања Бановине Хрватске, „да буде репрезент и стожер окупљања српског грађанства око великосрпског програма и гласноговорник српских националних интереса.“[85] *За њега, и за читав низ других интелектуалаца и политичара из Србије и других крајева, Бановина Хрватска била је — зло дело, „ружно дело“, како ће у једној прилици рећи и Слободан*

85 Види: Мирјана Стефановски, 49; Фикрета Јелић-Бутић (Hrvatska seljačka stranka, Zagreb 1983, 17) за Српски културни клуб каже да је повео „страствену пропаганду са великосрпских и шовинистичких позиција“ и да је имао „пандан у жестокој политичкој пропаганди из усташких кругова“, који су у споразуму Цветковић-Мачек видели „издају борбе за стварање независне хрватске државе“.

Драшковић,[86] *„извршено не само на велику штету српског народа, него и без питања српског народа...“*

Орган Српског културног клуба био је лист „Српски глас“, покренут 16. новембра 1939. године, нека два и по месеца по објављивању Уредбе о Бановини Хрватској. Главни уредник листа био је Драгиша Васић, адвокат и познати књижевник. Лист је од саме своје појаве добро примљен од читалачке публике. Имао је тако висок тираж да је сматрано да је постигао „највећи успех у историји наше штампане речи“.[87]

На сталној мети „Српског гласа“, у чијем је заглављу стајало: „Јако српство — јака Југославија“, били су споразум Цветковић-Мачек, посебно начин на који је он остварен (мимо опозиционих странака из Србије), Бановина Хрватска као таква и њене границе и компетенције нарочито.

Мада оцењен као изразито националистичко гласило, „као екстракт, прочишћени израз великосрпских замисли“,[88] *„Српски глас“ је од самог почетка излажења устајао у одбрану југословенске државе, истичући скоро стално, по свој прилици и ради опомене Хрватима, да „без јаке Југославије нема ни српске ни хрватске слободе“.*

Посебно, и кад год би му се за то указала згодна прилика, „Српски глас“ је упозоравао Хрвате, генерално, да не изгубе из вида, да бановину нису добили на мачу, већ путем споразума са Србима, „иако је у њој остављено нешто око милион Срба, у нади да ће се са њима поступати братски...“[89]

У критичким осртима на Бановину Хрватску, „Српски глас“[90] *је редовно указивао и на то, да је Бановина Хрватска створена без обзира на државну целину, „отприлике онако као што се уређује једна далека прекоморска област која не стоји у органској вези са државом матицом“.*[91] *Наглашавано је, у вези с тим, да су се, при том, чак и интереси државне целине прилагођавали и подешавали према интересима Бановине Хрватске, уместо да буде обратно. И, на крају, да, како ствари теку, постаје све јасније да је Хрватима стало само до тога да себи осигурају што већу и потпуниу аутономију, а држави, осталим деловима државе — како буде...*

86 Слободан Драшковић, Којим путем? Чикаго 1967,203.

87 Први број „Српског гласа“ изишао је 16. новембра 1939. Забрањен је 13. јуна 1940. Поново се појавио 27. марта 1941. године.

88 Мирјана Стефановски, н.д., 49.

89 Српски глас, број од 23. 11. 1939.

90 Међу сарадницима „Српског гласа“ налазили су се и Александар Белић, председник Српске краљевске академије, Никола Радојчић, Лазо Костић, И. Секулић, Владимир Ћоровић, Д. Стрњаковић, В. Вујанац, и други.

91 Српски глас, број од 11. 4. 1940.

С обзиром да су Хрвати споразумом Цветковић-Мачек добили „више него што су икад имали“, да је „њихов територијални опсег“ постао већи „него и у једно доба њихове мутне државне самосталности“,[92] *„Српски глас“ је тражио да се обавезно изврши ревизија споразума о Бановини Хрватској и да се, при том, и „Србима из граница бивше Хрватске и Славоније даде пуно право да се слободно изјасне, да ли ће њихови срезови остати у Хрватској или ће се придружити својој српској јединици“.*

Једно од најјачих и најуваженијих српских пера у међуратном периоду, Слободан Јованоивћ, огледао се такође на ступцима „Српског гласа“, некад по обавези према Српском културном клубу, чији је био високи функционер, а некад по дужности, као бранилац српских, али и општедржавних интереса.

Посебно занимљиве биле су Јовановићеве мисли о југословенству („у прошлости и будућности“) и о обавезама Срба према југословенској држави.

„Ми Срби треба да увидимо да имамо двојак задатак. Имамо, прво, да бранимо Српство. Кад се обележава хрватска етничка целина, онда неминовно мора да се обележи и српска етничка целина. Не можемо ми рећи да у овој држави само Хрвати имају народност и да само Хрвати имају историју, а ми Срби немамо ни народност, ни историје, ми смо једна аморфна маса која се може месити како се хоће. Кад се поставља хрватско питање, неминовно се поставља и српско питање, и ми морамо бранити уједињеним снагама оно што је наше“.

Овде ваља подвући, да је Јовановић устајао против оних Срба који су сматрали да се, после свега, Срби више не могу борити за југословенску државну идеју. „То је сасвим погрешно“, био је његов став, уз нагласак да Југославија може опстати само ако су здружени Срби и Хрвати...[93]

За загребачки лист „Обзор“[94] овакво писање „Српског гласа“ био је прави изазов за полемику, прилика да се Срби у Србији, а пре свега интелектуалци, обележе као непоправиви заточници хегемонизма.

92 Исто, број од 1. 2. 1940.

93 Исто, број од 7. 12. 1939.

94 Obzor, број од 5. 12. 1939.

„Кад човек чита Српски глас", писао је „Обзор", „мора се доиста питати, шта ће донети будућност, кад су српски интелектуалци пошли тим путем. То није пут који може довести до моралне обнове Српског јавног живота. Писање Српског гласа не може дати друге резултате него да распали шовинистичке инстинкте повлашћеног елемента, те је оно уједно доказ да има још много људи, који неће ни по коју цену да се одрекну хегемоније".

Од свих интелектуалаца окупљених око Српског културног клуба, најкритичнији према Бановини Хрватској, и Хрватима уопште, али и најаргументованији, треба да је био историчар Владимир Ћоровић, који је убрајан у најистакнутије слободне зидаре у Београду.[95] *У „Српском гласу" он је писао, да ни приликом преговора о Бановнини Хрватској, ни кад је Бановина створена, Хрвати нису показали много тежње „да буду најпре доследни, а онда праведни". У чланку под насловом „Питање државног преуређења"*[96] *изнео је, да су представници Хрватске, у бановинама изван Приморске и Савске, тражили за себе сваки срез, у ком су католици имали већину. „Али тај исти принцип нису применили на срезове у тим двема бановинама, где већину сачињавају православни. Книн и равни Котари, или Врлин Мост, или други који срез са српском већином нису узимани у обзир при тој подели. Ту се стало на гледиште историске традиције и географске повезаности. Недоследност је, међутим, у том правцу очигледна, кад се види, да је нова хрватска бановина тражила и добила Шид и Илок, где су Хрвати и католици уопште у мањини. Та два среза требала су новој бановини као очигледна веза за даље аспирације. Историско начело напуштено је, кад се тражила цела долина Неретве, која никад није била хрватска, а није се водило рачуна да је тим присвајањем, теориски, пресечена природна веза целе остале Босне с Приморјем".*

Насупрот неким српским интелектуалцима који су у стварању Бановине Хрватске хтели да виде само административно разграничење, Ћоровић је сматрао да се ту пре свега ради о „чисто племенској подели".

У ово време, некако, историчар Васа Чубриловић, индиректно одговарајући оним круговима у Хрватској који су на Бановину Хрватску гледали као на зачетак самосталне хрватске државе, потпуно одвојене

95 Види: Зоран Д. Ненезић, Масони у Југославији, н.д., посебно 418-420 Иступање В. Ћоровића против споразума Цветковић-Мачек, и Бановине Хрватске, заслужује посебну пажњу и због тога, што је коначан текст споразума сачинио, како Ненезић наводи (стр. 435) „један посебан масонски комитет у коме су се српске стране били др Михаило Константиновић, др Михаило Илић и др Ђорђе Тасић, а са хрватске стране др Иван Шубашић, др Јурај Шутеј и др Иво Крбек".

96 Српски глас, број од 23. 11. 1939.

од Југославије, наступио је са тврђењем, да „Хрвати немају геополитичких услова за самосталну државу." У исто време устврдио је, да је „моћна српска мањина што се налази у срцу хрватских земаља увек у стању да омете консолидацију једне такве државе и онда кад би се стицајем међународних догађаја и створила..."[97]

Од политичких партија у Србији, Демократска странка је међу првима реаговала на образовање Бановине Хрватске. Прво је то учинила својим саопштењем од 29. августа 1939,[98] а затим једном посебном брошуром, штампаном у новембру исте године.[99] У саопштењу је пребачено Хрватској сељачкој странци, њеном вођству и Мачеку лично, да су одступили „од основних начела на којима је био заснован народни споразум", а којим је било предвиђено да ће се „хрватско питање решавати у оквиру општег преуређења земље".

У брошури, пак, заузет је став, да је изграђивање заједничке државе схваћено као „трговачки пазар за готово", да је споразум о Бановини Хрватској изведен „у једном погађању без уверења и поверења... као с ногу, на дохват, на парче и од ока", раздвајањем и омеђавањем пре обезбеђивања за живот способне целине и без уобличене концепције о односу саставних делова према заједници...[100]

Речено је у брошури, а и у говорима првака Демократске странке, и у њиховим изјавама за штампу, поред осталог и то, да је споразум о Бановини Хрватској закључен без правих представника Срба, да је судбину Срба „кројила једна шака најамника коју је 6. јануар преручивао из једне новоствореие партије у другу..."[101]

Став Демократске странке био је, кад се све споји у једну целину, да је споразумом Цветковић-Мачек српски народ „одгурнут у страну" и да је, услед тога, и свега што се десило, његова судбина постала неизвесна, али да Срби још нису казали своју коначну реч, а та реч је „важна за целу југословенску заједницу".

97 Васа Чубриловић, Политичка прошлост Хрвата, Београд 1939,127.

98 „Време", Београд, број од 30. 8. 1939.

99 Назив брошуре: „Демократи о данашњем стању у земљи".

100 Исто, стр. 3-8.

101 „Време", број од 3. 9. 1939.

Добрим делом и под утицајем Демократске странке, која се конскевентно држала својих југословенских гледања, у политичким круговима Београда — Србије уопште, споразум Драгише Цветковића и кнеза Павла са Влатком Мачеком упоређиван је са Крфском декларацијом. За сам датум потписивања тог споразума, 24. август 1939, говорено је, да он представља нови 1. децембар 1918, само с том разликом што је онда споразум прављен „без правих Хрвата", а сада „без правих Срба", онда — „без уже Хрватске, сада без Србије".

Народна радикална странка, оно што је заправо од ње остало после смрти Николе Пашића 1926, увођења шестојануарског режима 1929. и стварања Југословенске радикалне заједнице под Миланом Стојадиновићем, није имала јединствен став о споразуму Цветковић-Мачек и оснивању Бановине Хрватске. То се видело и из саме резолуције њеног Главног одбора од 31. августа 1939. године, у којој се морало признати, да је један од главних првака странке, др Лазар Марковић, самовласно подржао споразум у целини и, чак без сагласности вођства странке, ушао у владу Драгише Цветковића и Влатка Мачека.[102]

Споразум Цветковић-Мачек подржали су и неки прваци Радикалне странке у Војводини, као Живко Продановић.

Језгро вођства Радикалне странке, на челу са Мишом Трифуновићем, било је против споразума Цветковић-Мачек, али у почетку — некако млако и неодлучно, више уздржано, у очекивању, очевидно, даљег развоја политичке ситуације. Тек 29. октобра 1939. године Миша Трифуновић се сасвим одређено изјаснио против споразума, истичући да су радикали за самоуправе, али не за онакве „какве се данас дају".[103]

Кад су у погледу споразума Цветковић-Мачек, и оснивања Бановине Хрватске, ствари постале сасвим јасне, и кад се такорећи без напора могло предвидети куда све то води, Главни одбор Радикалне странке, изишао је пред јавност, по угледу на Демократску странку, извесно, са брошуром, у којој је објаснио своје ставове и погледе на политичку ситуацију створену у земљи склапањем споразума између Југословенске радикалне заједнице и Хрватске сељачке странке.[104]

По много чему, ставови радикала, изнесени у овој брошури, били су слични ставовима Демократске странке, у неким случајевима и сасвим истоветни. Прво, радикали се нису слагали са начином на који се приступило решењу хрватског питања, а друго — нису се мирили са тим да једно тако крупно питање, какво је било државноправно преуређење, буде уопште узето у разматрање, а камоли да буде решено без учешће опозиционих странака из Србије.

О самом споразуму у брошури је речено, да он представља увод у тријалистичко уређење државе, а да такво уређење може имати за последицу само једно — слабљење државне заједнице и „њено онеспособљавање за заштиту интереса целине, распарчане на три дела".

Као и демократи, и радикали су истицали да је све око споразума и Бановине Хрватске урађено без знања и изјашњења српског народа и да управо због тога споразум не може имати друго обележје, до обележје привремености.

Вођство Земљорадничке странке, партије нарочито јаке у Србији и међу Србима у Босни и Херцеговини, понашало се неодређено — и подржавало је и није подржавало споразум између Цветковића и Мачека. За споразум били су у првом реду прваци странке из Босне и Херцеговине — Бранко Чубриловић, Милош Тупањанин и Чедо Кокановић.[105] Они су се чак врло интензивно ангажовали на томе да до споразума уопште дође, посебно Бранко Чубриловић, који је имао јаке везе са Хрватском сељачком странком и њеним вођом Влатком Мачеком. Били су најупорнији у настојању да Земљорадничка странка, без обзира на своје друге савезнике у Удруженој опозицији, узме учешћа у самим преговорима између Цветковића и Мачека, ЈРЗ и ХСС, и на тај начин допринесе што више може њиховом успешном завршетку — у интересу целе државне заједнице, како су говорили.

Против споразума, свеједно што има и другојачијих тврђења, није био ни Милан Гавриловић, који је после смрти Јована Јовановића-Пижона, у јуну 1939, како се тврди, постао шеф странке, свакако и зато што је он био „енглески човек" и што му је било добро познато да иза целог плана о стварању Бановине Хрватске стоје и одређени утицајни кругови у Великој Британији, па и сама британска влада.[106]

Да није било тако, више је него извесно да Савез земљорадника не би изишао пред јавност са резолуцијом, (од 3. септембра 1939) којом је поздрављен споразум Цветковић-

102 „Политика", број од 3. 9. 1939.

103 Исто, број од 30. 10. 1939.

104 Назив брошуре Радикалне странке: „Како је дошло до Споразума? Гледиште Народне Радикалне Странке на садашњу политичку ситуацију у земљи", Београд 1940.

105 Види и: Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd 1965, 241-244.

106 Иван Рибар наводи у својим записима („Политички записи", IV, Београд 1952,73-74) да је Гавриловић лично водио преговоре о уласку Земљорадничке странке у владу Цветковић-Мачек.

Мачек и формирање Бановине Хрватске[107] и којом је, практично, дата јавна сагласност за улазак Бранка Чубриловића[108] у владу Цветковић-Мачек.

Сам Чубриловић не само што је био најгласнији заговорник склапања споразума са Хрватском сељачком странком него је био и „најразбацанији" у давању највиших оцена споразуму и у указивању на значај формирања Бановине Хрватске по стабилност државе. Говорећи на зборовима у Србији о споразуму и Бановини Хрватској, често врло еуфорично и запенушано, истицао је, између осталог, да су се, најзад, „после толико векова краљ Томислав и цар Душан пољубили у гробу",[109] а затим — да југословенска државност „није ниуколико угрожена или окрњена стварањем Бановине Хрватске..."[110]

Споразум Цветковић-Мачек, и стварање Бановине Хрватске, поздравио је, али на свој, специфичан начин, и вођа левих земљорадника у Србији, Драгољуб Јовановић. Он је поручивао својим присталицама, и целокупној јавности у Србији, да „споразум не треба схватити као резултат тренутне нужде, већ логичну последицу тежњи хрватског народа да очува и прошири своје место у крајевима које су Хрвати са осталим Јужним Словенима заузели пре више од хиљаду година. Што се тиче Срба, они су морали пре или после увидети да је српском народу најприроднији и најбољи савезник хрватски народ. У свом властитом интересу, српски народ је морао помоћи Хрватима у њиховој борби..."[111]

Према „Хрватском дневнику" (број од 9. септембра 1939), вођ левих земљорадника у Србији треба да је, који дан по потписивању споразума Цветковић-Мачек, изјавио — да поздравља споразум, да је споразум резултат дугогодишње борбе „на хрватској и српској страни", а за Мачека, вођу Хрватске сељачке странке, да се, улазећи у владу у Београду, показао „као прави пријатељ југословенске државе..."

107 Види: „Политика", број од 4. 9. 1939.

108 Драгољуб Јовановић је изјавио „Јутарњем листу" у Загребу, 28. 2. 1940, да је Гавриловић без сагласности осталих првака Земљорадничке странке одобрио Бранку Чубриловићу да уђе у владу Цветковић-Мачек.

109 Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис, V, 191.

110 Види: „Време", број од 27. 2. 1940; „Политика", број од 4. 3. 1940.

111 Као у напомени бр. 109, 199.

С обзиром на то како се држало вођство политичких партија у Србији, оних најјачих, односно оних које су сматране за најјаче (све су партије у Србији биле озбиљно уздрмане, па и ослабљене шестојануарским режимом из 1929. године), главном творцу споразума са Хрватском сељачком странком са српске стране, Драгиши Цветковићу, није уопште било тешко да обави посао за који је био задужен. Неки озбиљан, резолутан отпор нико му од политичара у Србији није пружио. Напротив. Било је чак и превише оних који су за министарски положај били спремни да се Цветковићу ставе на располагање и да окрену леђа и властитој партији, какав је случај био са радикалом др Лазарем Марковићем...

Једини прави отпор, али релативно малог домета, и тек кад је споразум ступио на снагу и Бановина Хрватска постала стварност, Цветковићу, и његовој заједничкој влади са Мачеком, пружио је Српски културни клуб и једна група интелектуалаца који се никад дотле нису активно бавили политиком, а који су били окупљени око њега.

Својом активношћу, посебно, и пре свега, пропагандом (преко листа „Српски глас"), Српски културни клуб постао је влади Цветковић-Мачек у још већој мери опасан кад је избацио паролу „Срби на окуп" и кад је почео стварати своје одборе и пододборе у разним местима изван Србије, у првом реду у крајевима који су сматрани за српске земље, без обзира на то да ли су били ушли у састав Бановине Хрватске или не.

Савезник и „надкрилитељ" клуба, али наступајући самостално, био је врх Српске православне цркве, који је истицао да је његов став јединствен са ставом целог српског народа.

Будући да је Српска православна црква уживала и услед „главног водећег представника заветне мисли српства", њено сврставање у фронт противника споразума Цветковић-Мачек било је влади далеко непријатније него целокупна активност Српског културног клуба.

Поједини историчари мишљења су, да је Српска православна црква у основи „била преузела сву кључну аргументацију којом је српска грађанска опозиција оспоравала наодбу између кнеза и Мачека",[112] нарочито у погледу српско-хрватског разграничења, у првом реду у Босни и Херцеговини.

С каквим је аргументима наступало вођство Српске православне цркве против споразума Цветковић-Мачек, видљиво је, између осталог, и из мемоара патријарха Гаврила Дожића. У разговору са краљевским намесником др Станковићем, патријарх је, поред другог, оспорио правну ваљаност Уредбе о Бановини Хрватској, наводећи да члан 116. Устава не би никако могао да буде основа за њу... По његовом мишљењу, по Уставу, за цело питање били су надлежни само Народна скупштина и

112 Мирјана Стефановски 89-90.

Сенат. Исто тако он је сматрао, и то рекао намеснику Станковићу, да се посао око споразума са Хрватима није никако смео обавити без учешћа опозиционих странака у Србији, а то ће рећи без притиска целог српског народа...[113]

Споразум Цветковић-Мачек патријарх Гаврило Дожић критиковао је и током дужег разговора који је имао са кнезом Павлом, 23. марта 1941. године. „Такав споразум", рекао је он кнезу Павлу том приликом, „значи државу у држави. Ми то не можемо да одобримо. Мислим да Хрвати, Срби и Словенци, имају у свему једнака права, и да не треба да се ложе око ствари о којима се не може дискутовати. Срби трпе разне неправде, клевете и понижења које треба једном да престану. Треба наћи начина и могућности да се постигне измирење Срба, Хрвата и Словенаца, и да се споразум изврши на потпуној правичној основи, тако да интереси и једних и других буду потпуно очувани и у свему исправни.[114]

Попут Срба у Србији, рачунајући ту и прваке политичких партија, ни Срби изван Србије нису имали јединствен став према споразуму Цветковић-Мачек и Бановини Хрватској. Поготову у прво време... То је, добрим делом била последица држања Самосталне демократске странке, чију су кичму чинили управо Срби из Хрватске, а затим Земљорадничке партије, уз коју су пристајали многи Срби из Босне и Херцеговине. Под утицајем вођства ових странака, знатан број Срба изван Србије мирио се са новоствореним стањем, верујући да интереси Срба, на крају крајева, а кад буде донесен нови, најављивани устав, неће ни у ком случају бити запостављени. Међутим, кад су први месеци новог стања прошли, и кад је Бановина Хрватска почела показивати своје право лице, своје „антисрпско лице", ситуација међу Србима изван Србије почела се нагло мењати. У једном делу Срба почело се отворено говорити да је стварањем Бановине Хрватске са толико и толико стотина хиљада Срба почињена издаја српског народа и да последице те издаје нико не може предвидети са сигурношћу...

Забринути за своју судбину, и за судбину југословенске државе у целини, у којој су први пут у својој историји у потпуности били изједначени са Хрватима, Срби су се у неким

113 Мемоари патријарха српског Гаврила, Париз 1974,269.

114 Исто, 287. — Патријарх Гаврило током разговора са немесником Станковићем није пропустио да истакне, да „народ има уверење да кнез Павле има вишу улогу у одлучивању, него што би требало да има" и да „народ мисли да је то врло погрешна и некорисна ствар..." (Мемоари, 265).

крајевима Бановине Хрватске, као у Лици и Банији, организовали у прави правцати покрет, е да би остварили, ако не укинуће, а оно бар ревизију споразума Цветковић-Мачек. У том циљу масовно су писане петиције и састављане резолуције које су једногласно усвајане на зборовима.

Углавном и пре свега, Срби су у својим петицијама и резолуцијама тражили да територије на којима су они имали већину буду издвојене из састава Бановине Хрватске и прикључене остатку Југославије (У вези с тим објављена је и једна брошура, „Крајина — Срби у сјеверозападним покрајинама", у којој су били набројани сви срезови, 25 на броју, са српским већинским становништвом — Костајница, Книн, Вргинмост, Бенковац, и тако даље).

„Ми не прихватамо и никада нећемо прихватити такво државно уређење, по којем би Срби у било којем крају државе били од Срба у Србији одвојени", стајало је у једној од резолуција Срба у Бановини Хрватској.[115] „Ми за сва времена остајемо једино са Србијом и у националном и у државном погледу".

У лето и јесен 1940. године Срби у Бановини Хрватској, после масовних зборова у Книну, Косову, Ђеврскама, Кистањима, Жегару, Грчком Исламу, Бенковцу и другим местима, створили су посебну организацију, којој су дали назив — „Комисија спаса Срба сјеверне Далмације". Свој рад ова комисија је почела прикупљањем потписа за издвајање среза Книн (и Бенковац) из Бановине Хрватске и његово прикључење Врбаској Бановини. „Ми Срби Книна, општине Книн, среза Книн, бивше Бановине приморске сад хрватске", речено је поред осталог у том захтеву за који су скупљани потписи, „желимо одвајање од Бановине Хрватске и присаједињење Бановини врбаској, односно Србији".

Како се наводи, овај захтев потписало је у срезу Книн укупно 4537 старешина породица из 23 места, у свему око 30 хиљада становника Книнске крајине.[116]

Срби у Врбаској бановини пак, тражили су, у ово исто време, у својим резолуцијама, да „управљају сами собом, наслоњени непосредно на Београд и без икаквог посредовања

115 Др Бранислав Глигоријевић, Интереси раздробљене памети, „Борба", Београд 18-19. јануар 1992, VII.

116 Јован Пејин, Српски отпор Мачековом сепаратизму 1940, „Интервју", број од 14. 9. 1990, 24-25.

Загреба и Сарајева". Био је то, по уверењу неких историчара, зачетак идеје о стварању нове области „Крајине", у којој би се нашли обједињени Срби из Хрватске и западне Босне.[117]

Све петиције и све резолуције Срба у Бановини Хрватској као и Срба у Врбаској бановини, остале су, практично, без икакве ефекта. Оне нису зауставиле ни консолидовање Бановине Хрватске као „државе у држави", као „државног фрагмента", како се све каже у историографији за Бановину Хрватску, с позивом на немачког научника Георга Јелинека,[118] нити су пак „поспешили" формирање посебне српске јединице, која је, за разлику од Бановине Хрватске, требало да буде — „сложена јединица", већ како је то изнео и Драгиша Цветковић, после Другог светског рата. „Наш српски проблем", рекао је Цветковић, „у односу на наше друге српске покрајине, није био тако прост. Услед тога, пошто су извесни српски крајеви у прошлости живели подвојено, недостајали су извесни елементи тако потребни за духовно повезивање српства у једну снажну националну целину. Из тих разлога били смо мишљења, што су професори-стручњаци и прихватили, да би српска јединица требало да буде сложена јединица са аутономним покрајинама: Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Македонија, и Војводина..."[119]

Од намере, да се образује посебна српска јединица (Српска земља) није се, међутим, даље отишло. Једино што је урађено било је састављање нацрта Уредбе о образовању Српске земље.[120]

117 Као у напомени бр. 115.

118 Види: Georg Jellinek, Allgemeine Staatslehre, Berlin 1929, (треће издање, допуњено забелешкама из заоставштине Г. Јелинека у редакцији др Валтер-а Јелинек-а). — Јелинек је у свом делу осветлио и положај Хрватске према Угарској и закључио да веза Хрватске према Угарској није имала „државни карактер", да је „краљ Хрватске био правно идентичан са краљем Угарске" и да се услед свега тога Хрватска нија налазила у реалној унији са Угарском, него да је била саставни део „јединствене државе" (Види,стр. 492, 655-656). Истичући да Хрватска у оквиру Аустро-Угарске никад није могла (правно) бити сматрана за државу, већ и због чињенице да је највиши орган (монарх) Хрватске био идентичан са државом у чијем се саставу она налазила, Јелинек је указао и на то, да је устав Хрватске био саставни део општег устава Аустро-Угарске. За Јелинека је Хрватска била само „земља", „фрагмент државе", део једне државе, којем није било дато да се ослања на „државну силу" по својој вољи. Види: стр. 657-660.

119 Драгиша Цветковић, Како се даље имао развијати српско-хрватски споразум, Документи о Југославији, Париз 1954. — Године 1940, 29. и 30. марта, на седници бановинског одбора ЈРЗ за Дринску бановину, Цветковић је о споразуму са Мачеком и оснивању Бановине Хрватске рекао, поред осталог, да се „Хрватима њихово осећање народне индивидуалности не може декретима брисати. Ако они сматрају да су у својој прошлости имали извесна права, да су имали нешто што им је омогућио њихов аутономан живот, да су то имали под једном туђинском државом, да им је то право уједињењем одузето и да су тиме њихови основни интереси оштећени, ја мислим да је било сасвим логично и нормално поћи одатле и на основу тога утврдити основне захтеве хрватског народа..."

120 Фердо Чулиновић (Југославија између два рата, II, 169-170) објавио је целовит текст нацрта уредбе о образовању Српске земље. — По оцени Бранка Петрановића (Историја Југославије 1918-1988, I, Београд 1988, 304) идеја о Српској земљи „почивала је на концепцији Велике Србије у оквирима будуће монархистички уређене федерације, састављена од три јединице: Србије, Хрватске и Словеније".

По речима самог Драгише Цветковића, нацрт Уредбе о Српској земљи није влада стигла чак ни да узме у разматрање, а камоли да га је размотрила. Наводно, спречили су је у томе „догађаји, настали у другој половини октобра, нападом Италије на Грчку и проширењем рата на Балкан..."[121]

6.Бановина Хрватска - држава у држави

Изван сваке је сумње да је успостављање Бановине Хрватске била крупна политичка победа Хрватске сељачке странке, па и Мачека лично. У тој победи уживало је цело вођство ХСС, а Мачек највише. Он је 26. август 1939. означавао и као дан почетка изградње „слободне Хрватске на начелима великих учитеља Стјепана и Антуна Радића..."

Свом великом задовољству, Мачек је нарочито дао израза у распису који је 10. октобра 1939. упутио свим подружницима ХСС на територији Бановине Хрватске. Истичући шта све значи Бановина Хрватска за хрватски народ, и дајући највишу оцену постигнутом споразуму и партнерима у Београду, Мачек је у овом распису („окружници") сматрао за потребно да нагласи да постоје снаге (и кругови) и у Хрватској и у Србији који другојачије мисле, којима не одговара „у првом реду изградња слободне Хрватске и судјеловање представника хрватског народа у вођењу послова цјелокупне државне заједнице..." Те снаге и ти кругови били су они, „који су живјели од наших несрећених прилика, а то су с једне стране комунисти и тзв. франковци, а с друге стране Стојадиновићевци и остали велико-Срби. Годинама они рују, служећи се код тога најподлијим средствима не би ли унијели забуну у сложне хрватске редове, кад их већ не могу ни разбити, ни ослабити..."[122]

У Београду, у више прилика, па и на ручку који му је приредио у патријаршији старешина Српске православне цркве, Гаврило Дожић, Мачек је, говорећи похвално о споразуму, у неколико махова нагласио и то, да оснивање Бановине Хрватске представља за Хрвате почетак „нове ере, словенске и југословенске".

121 Драгиша Цветковић, као у напомени 27.

122 Фердо Чулиновић, Југославија између два рата, II,159-163. — Види и: Алеш Беблер, Како сам хитао, сећања, Београд 1982; З. Д. Ненезић, Масони,438. — Неки историчари довели су у сумњу аутентичност ове друге, тајне окружнице Хрватске сељачке странке, између осталог и зато што она није била потписана...

Том приликом, на ручку у патријаршији (14. децембра 1939) Мачек је такође рекао:

„Ми смо Хрвати водили двадесет година борбу, будите уверени нити против Срба, нити против словенства; водили смо борбу за признање наше националне индивидуалности, и када смо то успели, сада више нема борбе, сада можемо пуном паром да загазимо у словенство и југословнство."[123]

Неким, и не баш тако малобројним Србима у Београду, ове Мачекове речи, и многе друге изговорено на другим местима а у истом или сличном смислу, звучале су као најлепша музика. Међутим, није било мало ни оних који за Мачекове изјаве нису давали ни „пребијене паре", који су их тумачили као обичну лукавост, срачунату на то, да се Срби што више одобровоље и наведу на даља попуштања... Они који су овако оцењивали Мачекове изјаве, тврдо су веровали да његов прави циљ није било стварање Бановине Хрватске, већ одцепљење Хрватске од Југославије, али пошто се претходно домогне, без проливања крви, што већег дела територија не само у Босни и Херцеговини него и у Војводини.

Време је показало, и то у пуној мери, управо да поменуте сумње у Мачека нису биле без основа.

Време је такође показало ни да његове изјаве о Србима и Српској православној цркви нису биле увек израз његових стварних уверења и расположења...

Како је Мачек уистину гледао на Србе, на Београд, на југословенску државу, на Српску православну цркву, може се закључити и на основу извештаја специјалног изасланика министра спољних послова Немачке, Улриха фон Хасела, својевременог посланика Немачке у Београду, који је у јесен 1940. године „снимио" ситуацију у Југославији.[124]

Према тим фон Хаселовим извештајима, Мачек је „без длаке на језику" говорио о Београду, о „српској војној касти", о Српској православној цркви, за коју је, уз све друго, рекао, да је — „политички неопуздана..."

Управо на основу Мачекових изјава, као и изјава других хрватских политичара, али и казивања неких политичара у Србији, затим коментара кнеза Павла, фон Хасел је закључио — ваља то истаћи као пример праве оцене стања у Југославији по постигнутом споразуму између Цветковића и Мачека — да је оснивањем Бановине Хрватске створена дубока провалија између Срба и Хрвата. „Врло често у Хрватској уопште не хају за наређења из Београда... Хрватска се све више развија као држава у држави... Истински чврста и искрена веза за југословенску државу не постоји. Зна се да језик, географски положај и привредна структура претежу за заједницу. Али се већ сумња у расну истоветност, и у основи различите културе и чињеница да историјски нису никада припадали једни другима, појачана претпотенцијом и психолошким грешкама Срба, наиме оба дела државе увек поново у међусобну супротност. На хрватској страни такође нису задовољни границама између Срба и Хрвата. У целини узето, Мачек као данашњи вођ Хрвата сагласио се са заједничком државом, али без топлине и чврстине. Он је, такође, због уласка у владу изгубио на терену у односу на сепаратисте".

Говорећи, у својим извештајима, о расположењима у Бановини Хрватској, фон Хасел је истакао, да је „код неких Хрвата ненаклоност према Београду тако велика, да би једну аутономну, разуме се, неосакаћену Хрватску (с Далмацијом) под италијанском врховном влашћу претпоставили српском господству..."

Све ово што је запазио фон Хасел, и што је, извесно, чуо и из уста Влатка Мачека, вођ Хрватске сељачке странке покушао је да заташка својим изјавама нарочито у прво време по оснивању Бановине Хрватске, и пре свега изјавама као што је она — да су Хрвати најзад одлучили да „заиђе" у југословенство...

Упадљиво је, кад је реч о Мачековим јавним изјавама, којима је он настојао да покаже своју лојалност, а и свих Хрвата, према Југославији, да је у њима скоро без ограде величана политичка и државничка мудрост кнеза Павла.

У свом говору који је репродукован уз филм снимљен за време посете кнеза Павла и кнегиње Олге Загребу, 1940. године, Мачек је, на пример, рекао, хвалећи првог намесника, да је он „имао довољно храбрости да се супротстави свим тамним силама, које су у Београду владале, да једним потезом пера ријеши спор у корист Хрвата..."

Ако би било тачно, а што се тврди, да је сем „окружнице" од 10. октобра 1939. године постојала још једна окружница вођства Хрватске сељачке странке, и да је кружила Хрватском у исто време, онда би се смело закључити, на основу ње, да су Мачек и његова ХСС водили једну паклено подлу игру са кнезом Павлом, и да су уопште узев једно говорили а друго мислили.[125]

123 Уп. извештаје београдских листова о овој изјави В. Мачека: „Време", „Правда", Политика" од 15. 12. 1939. Види и „Српски глас" од 21. 12. 1939.

124 Politisches Archiv des auswärtigen Amtes, Jugoslawien, Staatssekretär, Bd. 1, Извештаји фон Хасела од 16. и 20. 11. 1940.

125 Фердо Чулиновић, као у напомени 122,160-161.

У овој другој оркужници, тајној у ствари, за кнеза Павла је речено, да је „неискрен и подмукао, али врло приступачан ласкању и сугерирању", да је као такав погодан да „остане на вођству државне заједнице" и да, зато што он зна „да га Срби не воле", треба стално „истицати да га Хрвати поштују и цијене".

Писац, односно писци окружнице били су очевидно добро упознати са неким карактерним особинама кнеза Павла, држањем Срба према њему, његовим несугласицама са краљицом Маријом а посебно са његовим претензијама на краљевски престо. И управо полазећи од тога у шта су били добро упућени, састављачи окружнице су објашњавали, да „пред кнезом треба бити на око веран" како би се он могао што боље искористити „као играчка", да треба ласкати „његовим високим културним способностима одличног државника европског кова, умног и далековидог политичара", и увек њега истицати, „а краља оставити у позадини..."

У окружници број 2, која је очевидно требало да буде једна врста „руководства за акцију", било је нарочито наглашено, да чланство Хрватске сељачке странке не би требало да „смућују" изјаве хрватских министара и самог предсједника Мачека у Београду. „То је све формално, без значења. То је заваравање. Али зато ће свака таква изјава бити овдје коришћена службеним изјавама овлашћених представника хрватског народног покрета, које ће показивати становиште хрватског народног водства. Постојат ће стога опрека између изјава министара и предсједника и изјава водства, али је то само ваљски и само док су они у Београду..."[126]

На крају окружнице, тачка XIV, дато је упутство чланству и активистима Хрватске сељачке странке, да свуда и на сваком месту, сваком приликом, јаворе, да је споразумом остварен само „први ступањ, први за постизање даљних и виших циљева..."

Тако како је стајало на завршетку директивне окружнице, тако је, управо тако, изјављивао и вођ Хрватске сељачке странке, Влатко Мачек, кад се обраћао хрватским масама у Загребу.

Поводом „Дана бачко-барањских Хрвата", организованог у Загребу 13. априла 1940. године, он је дословно рекао:

126 Исто.

„Криво мисли онај, који држи да је споразум од 26. коловоза (августа) свршена ствар. То је тек једна стуба с којом можемо даље борбу водити..."[127]

Није била никаква случајност, што је Мачек и прославу организовану поводом Дана бачко-барањских Хрвата пре свега искористио да изјави да борба за Бановину Хрватску, у смислу одређивања њених коначних граница — још није завршена. Стајало је то у вези са аспирацијама Хрватске на добар део Бачке и Барање...

Проблем за Мачека, и његову странку, међутим, била је нејединственост оних Бачвана и Барањаца, па и Срема, који су се декларисали као Хрвати, у погледу пута и начина којим би се могло доћи до остварења постављеног циља — да се и на њиховим просторима завијори хрватски барјак. Једни су били за „безусловно" припајање Срема , Бачке и Барање Бановини Хрватској, а други — да се цела Војводина одржи на окупу, као посебна јединица, али да се што тешње повеже са Бановином Хрватском[128] Ови други, постављали су се тако и због Мађара, који су били против цепања Војводине, будући да би у том случају били и сами разбијени, подељени у два дела — хрватски и српски.

Главни заговорник безусловног припајања Срема, Бачке и Барање Бановини Хрватској био је Блашко Рајић из Суботице, који је одједном постао — „бачки Буњевац хрватске свијести".[129] Пре тога, кроз многе године, говорио је он, међутим, другојачије. Године 1911, на пример, писао је, да су „Буњевци по крви и по пореклу исто што и Срби", а 10. новембра 1918 — да између Буњеваца и Срба нема разлике, да су они једно.[130]

Бацајући око на Војводину, Бачку и Барању у првом реду, прваци Хрватске сељачке станке, просто су се утркивали ко ће

127 „Време", Београд, број од 14. 4. 1940. — Само који дан пре Мачека, 31. 3. 1940, на годишњој скупштини „Сељачке слоге" у Загребу ово исто, у ствари, рекао је првак ХСС, др Јурај Крњевић: „Далеко смо ми од циља својега, али први пут данас имадемо могућности, да тај циљ постигнемо".

128 Према писању листа „Обзор", број од 22. 3. и 7. 5. 1940, питање Војводине, њене поделе, односно њеног претварања у потпуно аутономну јединицу независну од Србије, спадало је у искључиву надлежност вођства Хрватске сељачке странке. Уколико би дошло до формирања потпуно самосталне Војводине, онда би Хрватска одустала од својих територијалних захтева у Војводини...

129 „Subotičke novine", број од 16. 2. 1940, Блашко Рајић, Прошлост говори.

130 „Наше новине", Суботица, број од 26. 2. 1911.

више времена провести међу Буњевцима и шокцима и ко ће више великохрватских ватри упалити међу њима.

Међу првацима ХСС који су после оснивања Бановине Хрватске сваки час долазили у Војводину, на север Бачке и у Барању, налазили су се и активни министри у југословенској влади, у кабинету Цветковић-Мачек.

Један од тих министара био је др Бариша Смољан. У месту Батина на Дунаву, на збору одржаном 27. новембра 1939, само који месец по оснивању Бановине Хрватске, он је изјавио следеће:

„Дошли смо овдје због двију ствари: прво да кажемо, како се бринемо за све Хрвате, ма гдје они били, а друго да кажемо онима, који су вам говорили да будете само Шокци и Буњевци, да немају право. Ви сте Шокци и Буњевци, али сте и Хрвати..."[131]

Овакве и сличне изјаве, практично су значиле, да сви Буњевци и Шокци, кад су већ Хрвати — имају право да живе у Бановини Хрватској, односно да имају право да траже, да Бановини Хрватској припадну територије на којима они живе.

Колико је све ово било опасно по стабилност југословенске државе, по мир у Војводини, видело се и из наступа вође Хрватске сељачке странке у Суботици, Јосипа-Ђида Вуковића, на пример. Он је већ у новембру 1939. године јавно тражио да се у Бачкој „одмах приступи" организовању Хрватске грађанске и Хрватске сељачке заштите, које би ваљало „наоружавати свим сретствима противу српског олоша, буњевачких битанги до коначног циља, до припојења и ових крајева слободној Хрватској..."[132]

Хрватска сељачка заштита и Хрватска грађанска заштита, чијем се оснивању хтело приступити и у Бачкој, биле су одреди Хрватске сељачке странке, јуришни одреди, нешто налик на Хитлерове СС-одреде у Немачкој, како је то једном приликом изјавио Ђуро Кемфеља, заповедник и једне и друге формације.

Лично Мачек, као вођ Хрватске сељачке странке, поклањао је нарочито по оснивању Бановине Хрватске велику пажњу и једној и другој војној организацији, и Хрватској грађанској заштити и Хрватској сељачкој заштити, истичући да се „мора и надаље држати ред и поредак."[133]

Према „Правилима Хрватске сељачке заштите", донесеним у јануару 1940. године, њен задатак је био „чување уставних права Хрватске, сузбијање превратничког и хрватском сељачком покрету противног, протузаконитог и уопће рушилачког дјеловања". Како је у овим правилима било још назначено, Хрватска сељачка заштита била је организована по срезовима (котаревима). Њени „посебни одјели" у градовима чинили су пак Хрватску грађанску заштиту... У почетку, кад су мање — више деловале као неслужбене и само толерисане партијске формације, и Хрватска сељачка заштита и Хрватска грађанска заштита наоружавале су своје људство углавном штаповима. По оснивању Бановине Хрватске, међутим, наоружавање је обухватило и све врсте лаког наоружања, од пушака па до митраљеза...

Формиране су тада и посебне јединице — Јуришна сатнија, моторизовани „одјел", коњички ескадрони...

Једном речи, од партијске војске кренуло се ка убрзаном стварању праве (домобранске) војске, све у духу изјава појединих првака ХСС, „да нема слободе Хрватима док Хрвати не добију своју пушку на своје раме..."[134]

Војска која је стварана није, међутим, имала за циљ да чува „уставна права Хрватске", што су стално истицали први људи Хрватске сељачке странке, већ да „штити Хрватску од непријатеља Србина", како је већ речено у меморандуму који је група Хрвата, активних официра југословенске војске, предала немачком конзулу у Загребу...[135]

Да се ишло на стварање посебне хрватске војске,[136] *потврђује и то, да је већ у децембру 1939. године основана, и одмах почела са радом, „Часничка школа Хрватске сељачке заштите", у којој су се нашли, према писању „Јутарњег листа",*[137] *„не само заповједници батаљуна и сатнија, већ такођер и надзорници котарева и рајона, рани пуковнички и генерални".*

131 „Hrvatski dnevnik", број од 28. 11. 1939.

132 „Српски глас", 23. 11. 1939.

133 „Seljački dom", Загреб, број од 22. 2. 1940.

134 Јурај Крњевић је на јавним зборовима говорио да неће много времена проћи када ће Хрвати имати и „пушку на свом рамену..." (Јутарњи лист, Загреб, 30. 4. 1940).

135 Међу ауторима овог меморандума налазили су се и капетан Владимир Крен, који ће уочи напада Немачке на Југославију одлетети у Грац и предати Немцима важне информације о југословенском ваздухопловству, затим поручник Маријан Доланski, потпуковник Еуген Курелац, мајор Иван Чанић. Види и: „Априлски рат 1941", зборник докумената, Београд 1969.

136 Вођство Хрватске сељачке странке, оријентисано на стварање посебне хрватске војске, тражило је да се југословенска војска организује на принципу територијалне припадности, да Хрвати служе војску искључиво у Хрватској са хрватским официрима на челу (Уп. Љубо Бобан, Споразум Цветковић-Мачек, н.д.,301-302).

137 „Jutarnji list", број од 21. 1. 1940.

У ово време, кад је основана „часничка школа“, обе формације Заштите треба да су имале у свом саставу око 200.000 људи.[138]

Своју снагу и увежбаност, па и степен наоружања, Хрватска сељачка заштита и Хрватска грађанска заштита показале су јавно и у пуној мери приликом посете кнеза Павла и кнегиње Олге Загребу, 1940. године. Више од 15 хиљада „заштитара“, укључујући ту припаднике коњичких и моторизованих јединица, осигуравало је госте из Београда. То је урађено на најбољи могући начин, заправо спектакуларно. Кнез Павле био је у тој мери импресониран држањем „заштитара“, да је одмах, по повратку у Београд, доделио читавом њиховом командном саставу висока и највиша одликовања... и тиме, како се с правом говорило у Београду, признао де факто заштиту за легалну војску Бановине Хрватске.

Међу одликованима налазили су се углавном људи, који су само који месец касније, у априлу 1941, руководили свим акцијама Заштите против југословенске војске, док су немачке трупе надирале у земљу... Они су били ти, који су практично омогућили шаци усташа, на челу са Антом Павелићем, да без проблема успоставе своју власт и уведу свој режим, и то не само у Хрватској него и у Босни и Херцеговини.[139]

И пре априла 1941. године, међутим, Хрватска сељачка заштита и Хрватска грађанска заштита показале су своје фашистоидно лице. Праве „тојаге“ у рукама и банске власти и водства Хрватске сељачке странке, у којем су представници усташког покрета стално добијали на утицају, њихови припадници жарили су и палили по Бановини Хрватској, устремљујући се на све оне који би се усудили да им се супротставе или који су били обележени као противници хрватства, у првом реду Србе. У много места, као у Госпићу, још крајем 1939. године руководства Заштите сачинила су спискове Срба које је „требало усмртити...“

Истичући да су терор и убиства били главни метод дејствовања и Грађанске и Сељачке заштите, хрватски историчар Љубо Бобан је изнео, да су припадници Заштите били не само иницијатори него и директни починиоци највећег броја злочина у Бановини Хрватској.[140] А жртве тих злочина, у највећем броју случајева, били су, како се то може већ и претпоставити, угледни Срби, у прво време они који нису припадали Самосталној демократској странци, већ другим српским партијама па и самој Југословенској радикалној заједници.

Према једном поверљивом извештају из априла 1940. године[141] припадници Грађанске и Сељачке заштите могли су практично да раде тада шта хоће. Јер, ни политички ни управни апарат није им ни у чему стајао на путу. Напротив, идентификовао се са њима и пружао им сваку помоћ, па и онда када је кршење закона било више него очигледно...

Кад су били у питању прогони Срба и вршење репресалија над њима, управне власти су се и саме у томе ангажовале. То је већ у првој години постојања Бановине Хрватске било узело такве размере, да је Драгиша Цветковић, ондашњи председник југословенске владе, био принуђен да јавно, преко листа своје партије у Загребу, у броју 1, од 1. јануара 1940, затражи од бановинских власти да стану „на пут чињењу неправди Србима и да не доносе одлуке које погађају националну осетљивост српског народа“.

Цветковић је то учинио, како се мисли, под притиском Српске православне цркве и водећих људи у Српском културном клубу, који су захтевали од владе да хитно предузме мере у циљу заштите Срба у Хрватској.

Међу онима који су се нарочито енергично, па и најенергичније, заложили за хитну интервенцију југословенске владе у корист Срба у Бановини Хрватској налазио се и владика Николај Велимировић.[142]

---

138 Према Крунославу Батушићу, заповеднику Јуришне сатније Сељачке, односно Грађанске заштите, Заштита је имала укупно 142.000 људи (Види: Кр. Батушић, 27. март и Хрвати, „Хрватска држава“, Минхен, 25. 3. 1956). Види и: Младен Чолић, Такозвана Независна Држава Хрватска 1941,Београд 1973,405-407.

139 Заповедник Заштите, Кемпфеља, упозоравао је већ почетком 1941. године да „Заштита мора бити спремна да у случају каквог расула или у рату у случају расула војске може одмах преузети власт...“ (Фикрета Јелић-Бутић, ХСС,н.д., 36). После 27. марта, како наводи и Младен Чолић (110 страна) руководство Заштите је донело одлуку да се све припреми како би се „у даном часу“ могао заузети Загреб и разоружати југословенска војска...

140 Уп. Ljubo Boban, O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj, Istorija XX veka, zbornik radova, II, Beograd 1961, 245.

141 Архив Југославије, Фонд Централног пресбироа.

142 Види и: „Српски глас“, број од 25. 4. 1940 — Некако пред потписивање споразума између Цветковића и Мачека, и оснивање Бановине Хрватске, владика Велимировић се помирио са врхом Српске православне цркве, заправо патријархом Дожићем, који је на ту дужност дошао 21. фебруара 1938. године. Узрок сукоба било је помирљиво држање и врха СПЦ и самог патријарха према влади Милана Стојадиновића, и, у вези с тим, анулирања одлуке од 1. августа 1937. о искључењу из Српске православне цркве свих чланова владе и посланика који су гласали за Закон о конкордату са Ватиканом. Види: Мемоари патријарха српског Гаврила, н.д., 221-237.

Сви ови протести, па и иступање Драгише Цветковића, нису могли да зауставе националистичку еуфорију у Бановини Хрватакој, нити пак да зауставе поход разуларених шовиниста на Србе. Као некад, 1914. године, поново се, по успостављању Бановине Хрватске, у биртијама Загреба, али и других градова, могла чути она стара франковачка песма:

„Марш, марш — Беоīрад је наш,
Један, два, три — напред Хрвати!“

Што је управни апарат у Бановини Хрватској не само толерисао, него и подржавао екстремне хрватске националисте уопште узев, и Грађанску и Сељачку заштиту у њиховим акцијама против Срба, разлоī је био и тај, што је овај апарат, одмах по успостављању Бановине Хрватске, формално био преплављен новим људима, пре свеīа онима који су имали високе положаје до 1918. īодине и били познати као најизразитији „црно-жутци“, присталице Хабсбуршке монархије, и осведочени непријатељи српскоī народа, и оноī у Хрватској и оноī у Србији. Међу новопостављеним високим функционерима налазио се и Милан Героч, жандармеријски потпуковник у пензији, који је у Србији, за време аустро-уīарске окупације 1915-1918, запамћен само по злу, уосталом као и сви други Хрвати који су с њим заједно чинили већину у полицијском апарату окупацијске управе. Према вести објављеној у листу „Хрватски дневник“ од 23. децембра 1939, он је, одлуком бана Ивана Шубашића, постављен за „заповједника редарствене страже“ у Заīребу...

У местима у којима су Срби били већинско становништво, „чистка“ управноī апарата и довођење нових људи, оданих Хрватској сељачкој странци, спровођено је и уз помоћ функционера Самосталне демократске странке. То је често рађено на најбруталнији начин. Дешавало се и да су читави општински одбори распуштани, само ако би се усудили да пруже отпор бановинској власти, а на њихово место постављани комесари из редова Самосталне демократске странке...

Једна од карактеристика новонасталих прилика у Хрватској по оснивању Бановине Хрватске било је и настојање да се избрише сваки југословенски траг, уклоне сва југословенска обележја. У склопу тога, од првог дана, од 26. августа 1939, почео је прави јуриш на југословенска знамења, а пре свега на југословенске заставе. Заставе југословенске државе цепане су и спаљиване, а у исти мах скидани су и натписи са јавних зграда са мешовитим писмом — ћирилицом и латиницом. Тако је у

Славонском Броду, 18. децембра 1939, руља предвођена месним командантом Грађанске заштите скинула табле са мешовитим натписима са зграде гимназије, градског поглаварства, полиције и среског начелства, и затим те табле, уз певање погрдних песама, однела на мост и одатле бацила у Саву... Чак и у Земуну, 25. фебруара 1940. године, који је тада био у саставу Београда, група Хрвата-службеника финансијске контроле је усред дана и наочиглед великог броја грађана спалила државну, југословенску заставу...

Од атаковања на југословенска знамења, на све што је подсећало на Југославију. на све што је било везано за њу, а поготову за Србију, нису се могле уздржати ни банске власти. У појединим градовима оне су доносиле одлуке које су имале само један циљ — да грађанима покажу да је време Југославије прошло, и да постоји само једна држава која заслужује поштовање — хрватска држава.

У Дубровнику, 12. новембра 1939, предстојник градске полиције, извесни др Шиме Згомбић, забранио је да се одржи традиционална бакљада приређивана дотле сваке године, на дан уласка српске војске у овај град, 1918. године, а са образложењем — да је то „у складу са највишим државним интересима“.

У Биограду на мору, 10. децембра 1939, начелник среза писмено је наредио да се „у интересу јавног реда и мира одстрани југословенски стијег који је постављен на обали у Ткону...“

Почетак битисања Бановине Хрватске био је обележен и акцијом за „чишћење“ хрватскоī језика од „српских примеса“, што је у ствари био увод у мере које ће у том правцу бити предузете кад буде проīлашена Независна Држава Хрватска. Већ 28. априла 1941, само 18 дана по проīлашењу усташке државе, у Заīребу је основан „Уред за хрватски језик“, чији је задатак, поред осталоī, био, да састави индекс типичних српских речи и замени их „хрватским националним изразима...“

Све ово, и што шта друго, што се збивало у Бановини Хрватској, све је то био јасан знак куда се у Хрватској крми, које снаге у њој добијају превагу и чему оне уистину стреме, и, на крају, колико је мало истине било у речима вође Хрватске сељачке странке, Влатка Мачека, казаним за трпезом старе-

шине Српске православне цркве, да су Хрвати решили да „загазе у југословенство".

У Хрватској тог времена, у свим круговима, чекало се само на једно — на повољан тренутак, па да се Југославији заувек каже — збогом.

Према неким тврђењима, која аргументовано нису уопште доведена у сумњу, на дан 31. марта 1941. године, у Загребу је велики део посланика и заступника власти Бановине Хрватске, затим заступника хрватских културних и економских институција „из свих историјских крајева Хрватске", донео резолуцију, у којој је речено да је Југославија престала да постоји и да ће се „поново створити слободна држава Хрватске у својим историјским и етнографским границама, укључујући ту Прекомурје, Међумурје, Славонију, Далмацију, Босну и Херцеговину и хрватски дио Војводине..."[143]

143 Војин Б. Поповић, Мачек у мартовским догађајима 1941, „Борба", Београд 17. 2. 1961. — Резолуција је достављена министарству спољних послова Немачке, с молбом да „хрватску државу признају како Њемачки рајх, тако и остале силе Осовине". Види и: Фердо Чулиновић, Југославија између два рата, II,н.д., 165-166.

Глава једанаеста

ПУЧ ОД 27. МАРТА И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

1. Превратт који је поделио Србе

Стварањем Бановине Хрватске, 26. августа 1939. године, није дошло, а како се очекивало на двору и у влади, до консолидације југословенске државе. Напротив, држава је постала још нестабилнија, а незадовољство режимом, и намесником кнезом Павлом посебно, веће него икад пре.

Незадовољство стањем у држави било је нарочито јако у Србији. Било се дотле стигло у Србији, да се отворено оспоравало право влади Цветковић-Мачек да представља Србе, да говори о њима и решава о њиховој судбини...

Ситуација се особито погоршала кад је постало јасно да предстоји приступање Југославије Тројном пакту.

Првих дана 1941. године, управо због гласова који су ширени — о приласку Југославије силама Осовине, политичка клима у Србији била је као наелектрисана. Требало је да севне само једна варница, па да се цела земља претвори у пламен бунта...

Антиосовинском расположењу најширих народних слојева, али и нерасположењу према кнезу Павлу и влади, у многоме је, уз друге организације и институције, својом активношћу допринело вођство Српске православне цркве. Патријарх Гаврило Дожић треба да је написао и једну брошуру која је била најчитаније штиво у Србији првих дана 1941, иако је тајно штампана и тајно растурана. У тој брошури, под називом „Миротворци", на Немачку је указано као на земљу

злочина, као на извориште зла за све народе Европе, као на државу која „хоће да расточи нашу националну отпорност". Тражено је стога, у брошури, најодлучније, да намесништво и влада престану да попуштају Немачкој, и да јој чине уступке. „Боље је жртвом задобити царство небеско, него лукавством царство земаљско... Око живог тела овог народа нема погађања! Ко нам по томе послу прилази, нека рачуна само са једном ценом. Та је цена — крв..."[1]

У овим и оваквим приликама, а другог дана по потписивању протокола у Бечу, 25. марта, о приступању Југославије Тројном пакту,збио се преврат од 27. марта 1941, „револуционарни удар", како ће се изразити председник владе Велике Британије, Винстон Черчил, у својим мемоарима.[2]

...Свега неколико часова било је потребно па да непопуларни режим буде оборен и да пучисти успоставе своју власт... Већ у праскозорје 27. марта, само који минут после четири сата, преко краткоталасне станице Радио Београда (из студија у згради некадашњег министарства шума и руда) емитована је прва вест о извршеном државном удару. А нека два часа потом, у 5 сати и 30 минута, преко Радио Београда, уследило је саопштење команде ваздухопловства о преврату, које је прочитао пуковник Драгутин Савић. У шест часова и 55 минута, пак, опет преко Радио Београда, поручник бојног брода Јаков Јововић прочитао је краљев проглас...

После пуча, извршеног без проливања крви (погинуо је само један жандарм, чувар радио-постројења у Макишу, и то више случајно), а нарочито после краткотрајног априлског рата и разбијања Југославије, онда одмазди и геноцида над српским народом, широм Југославије која се распадала — од Шумадије па преко Бачке до Лике и Босанске крајине — Срби су се поделили у два главна табора: у једном су се нашли они који су 27. март оценили као „луди чин неодговорних људи", а у другом они за које је тај дан значио „победу народа над реакционарним снагама и њиховим капитулантским упо-риштима"[3] и био „једна од најсветлијих тачака у историји српског народа, највећи

1 Ф. Чулиновић, 27. март, Загреб 1965, 243.

2 В. Черчил, Други светски рат (мемоари), III, 147-148.

3 В. Терзић, Слом Краљевине Југославије, I, Београд 1982, 482.

морални капитал Југославије пред савезницима, сопственим покољењима и историјом".[4]

Ова подела међу Србима није остала без последица. И то тешких. Видело се то, између осталог, и пре свега, током окупације, за цело време оружане борбе против окупатора, коју је пратио, штетећи јој, грађански рат међу Србима...

Према ономе што су рекли, и написали, критичари и противници 27. марта, није у питању био само — „луди чин", него пре свега дело туђинских аgenата, резултат масонске завере, политичко самоубиство...

Био је то дан, како је све речено, „колективног безумља, када је по целој Србији одјекивала невероватна лудост — 'Боље гроб него роб', лудост коју су Срби платили са два милиона жртава и постали и гробови и робови најпре немачки, а онда комунистички".[5]

Како је много пута истакнуто, од критичара и противника преврата, 27. март је био — кад се све сабере — стрпоштавање српског народа у пет катастрофа...

...Прва катастрофа била је „сам рат са најјачом силом света тог времена, када то српском народу није уопште одговарало и кад је он имао само једну шансу — да буде смлевен гусеницама немачких тенкова и сравњен са земљом бомбама немачке авијације". Друга катастрофа био је геноцид над српским народом у свим крајевима у којима је он живео, а особито у хрватско-муслиманској држави, званој Независна Држава Хрватска. Трећа катастрофа „било је подизање у невреме на оружје против немачког окупатора", што је имало за последицу масовно убијање грађана широм земље... Четврта катастрофа био је грађански рат међу самим Србима... Пета, и последња, била је „васпостављање Југославије под вођством комуниста", у којој ће Срби бити разбијени у више република, а Србија, безмало, бити сведена на границе које је имала 1912. године, пре балканских ратова.

Све је, међутим, могло да буде другојачије, према уверењу, и тврђењу, критичара и противника преврата да није било 27. марта. Разбијање југословенске државе било би избегнуто а српски народ спасен од страдања. Југославија је, помиње се и то, могла да прође као Турска. А Турска је објавила рат Немачкој тек 23. фебруара 1945, после одлуке савезничке конференције у Јалти (од 4. до 11. фебруара 1945) да државе које до 1. марта 1945. не ступе у рат против тоталитарних сила неће имати право учешћа на Мировној конференцији и у стварању политичке карте нове Европе. Поступивши овако, Турска је без капи проливене крви

4 Д. Симовић, Мемоари, II, 141.

5 Владета Јеротић,„Политика", 11. 5. 1991, 14.

остварила право да се нађе међу државама - победницама у Другом светском рату...

Међу Србима који су први и најоштрије осудили превратод 27. марта, његове организаторе и извршиоце, нашли су се они, који су се, по окупацији Србије, ставили на располагање немачкој војној сили, ступили у њену службу и радили у њену корист, а све са образложењем да то чине у интересу српског народа, његовог спаса ради. На челу ових Срба налазио се армијски генерал Милан Недић, који је, иначе, 1940. године, док се налазио на дужности министра војске и морнарице, у меморандуму кнезу Павлу и влади,[6] предсказао — пуна је то истина — да ће „српски народ пораз Југославије највише платити...". Полазећи, без сумње, од својих војних, али и политичких гледања, генерал Недић је тада упозорио вођство државе да се „против Југославије врши стратегијско опкољавање" и да би њој, ако би то покушала да спречи савезништвом са Грчком, запретила опасност да буде једновремено нападнута од Немачке, Италије, Мађарске, Румуније и Бугарске... „Бићемо плен ових силних непријатеља и раскомадани", гласио је закључак генерала Недића, „...пре свршетка овог другог светског рата..."

Командант Треће групе армија у краткотрајном априлском рату 1941, кроз чије положаје су немачке трупе прошле не наишавши нигде на неки озбиљнији отпор, генерал Недић је, у својству председника владе наименоване од немачког окупатора, много пута осудио пуч од 27. марта и људе који су га организовали и спровели. У говорима преко Радио Београда, а и уопште, он је официре — пучисте називао „политичким малоумницима", а генерала Душана Симовића — „највећим демоном српског народа, његовим гробарем и његовим најљућим непријатељем".[7]

Оптужујући пучисте („пред лицем целокупног српског народа, пред лицем целог културног света, пред лицем Господа бога") Недић им је стављао на терет - „десет грехова". Један од најтежих међу тим греховима, био је - „шести грех", који се, по

6 Меморандум армијског генерала Милана Недића од 1. 11. 1940. - Због овог меморандума Недић је морао напустити владу 7. 11. 1940. Види и: В. Терзић, нд., I, 585-586.

7 М. Недић у емисији Радио Београда од 26. 3. 1944.

његовим речима, састојао у томе, што су пучисти, „после безусловне капитулације, коју су сами наредили, измислили некакву врховну команду у Отаџбини, пронашли Дражу Михаиловића, измислили Југословенску војску, унапређивали и одликовали одметнике, хушкали на устанак, те створили хаос и пометњу међу српским народом..."[8]

Како је Недић покушавао да докаже, пуч од 27. марта 1941. није био уперен само против угледа и опстанка српског народа, него и против династије Карађорђевића. „Несумњиво је", наглашавао је Недић у својим говорима, „да је данас краљ заробљеник англобољшевичке безобзирности, несумњиво је да пучистичка елита напушта Краља због његовог антибољшевичког става и прилази Титу..."[9]

Као дело „плаћеника и експонената Лондона и Москве", пуч од 27. марта оцењивао је и један од првих сарадника немачке окупационе управе и генерала Недића лично, шеф полиције, Драги Јовановић. По његовим речима, до 27. марта никада не би ни дошло, само да је у животу остао краљ Александар... „Он не би дозволио да постанемо оруђе међународне завере, јер је он знао било народа..."[10]

Тамо у фебруару 1944. године, Драги Јовановић је изјавио, да је 27. март „заједничко дело Јосифа Броза Тита и Душана Симовића". Као доказ за ово, Јовановић је навео, да је 27. и 28. марта 1941. године у кући др Марка Анафа, у улици Краљевића Томислава број 73 у Београду, заседао Централни комитет Комунистичке партије под вођством Тита и Моше Пијаде. Одавде, вођи комуниста давали су „инструкције и упутства Душану Симовићу, како ће и на који начин на челу краљевске владе, а у име несрећног малолетног краља, да дефинитивно и непосредно унесрећи народ и разруши државу..."[11]

Трећи истакнути сарадник немачке окупационе силе у Србији, вођ „Збора" и брат од тетке генерала Милана Недића, адвокат Димитрије Љотић, оптужио је заверенике, организаторе и извршиоце пуча од 27. марта, да су главни кривци за

8 „Српски народ", број од 27. 3. 1943.

9 „Обнова", број од 27. 3. 1944.

10 Драгољуб Јовановић, Мемоари, VII, 19 (рукопис).

11 „Српски народ", 26. 2. 1944.

пропаст Југославије и страдање српског народа. Уз све друго он их је окривио и за „неразмишљеност“, јер су допустили да пуч добије „антинемачку боју у време када је Немачка имала преко 200 дивизија потпуно слободних, од којих 30 већ на Балкану, на 80 километара од Солуна, а ми нашу иначе неспремну и разривену војску нисмо ни мобилисали, а камоли да смо концентрацију извршили, — и кад смо знали да од Велике Британије никакву помоћ нећемо моћи добити. Па су ти исти после потписали капитулацију којом је борба престала, а којом смо сви ми овде, народ и војска, предати у робље окупатору...“[12]

За познатог београдског новинара и публицисту, аутора књиге „Тако је завршила Југославија“,[13] Данила Грегорича, човека јаких веза у министарству спољних послова Немачке, пуч од 27. марта 1941. био је резултат заједничке акције српске масонерије и групице завереничких генерала — Симовића, Мирковића и Илића. А разлози што је превратт извршен „у невреме“, пре него што је Велика Британија „била готова са својим дипломатско-војним припремама“, били су, по Грегоричу, следећи: а) постојање опасности да се политика Тројног споразума учврсти у Југославији, јер је „изгледало да ће режим у Београду, после потписивања пакта у Бечу, 25. марта 1941, заиста приступити радикалним и одлучним мерама за истребљење противдржавне пропаганде, која се ширила из британских, америчких и совјетских кругова, преко свих масонских и масоноидних друштава, организација и појединаца својим фразама које су биле срачунате на бескрајну наивност и неразумност широких маса“; б) жеља Совјетског Савеза „да прво изазове рат на Југоистоку, а тек после и да се сам покрене у оружану акцију,када се немачка војска буде окренула против Балкана и Турске“; в) долазак министра спољних послова Јапана Мацуоке у Берлин. „Америка се бојала да би из састанка између државника сила Осовине и њиховог јапанског колеге могао да се изроди одлучније став Јапана, који би био окренут

12 Димитрије Љотић, У револуцији и рату, Минхен 1964, Писмо краљу Петру II Карађорђевићу.

13 Грегорич је био Словенац пореклом. Био је главни уредник „Времена“. Владимир Ваухник, војни аташе Краљевине Југославије у Берлину, рекао је за Грегорича генералу Глезу фон Хорстенау, да је - опасан и „сумњив тип“, да је првобитно био велики комуниста. - Према подацима објављеним у Југославији после Другог светског рата Грегорич треба да је био врло активан немачки агент. Треба да је умро у робијашници у Сремској Митровици.

и против Сједињених Држава. Требало је нешто урадити, што би Јапану показало, да није цела Европа у табору Трећег рајха, већ да се мали народи осећају довољно јаким, па да отворено иступе против Берлина. А то је могло да се изведе једино у Југославији, где је већ било завршено све па да се изведе удар и где су уличне масе од стране британске и совјетске пропаганде биле духовно припремљене за прихватање тог удара“.[14]

Као крајње штетан по Југославију и српски народ, 27. март 1941. оценио је и Драгиша Цветковић, који је у часу превратa био председник југословенске владе. Да није било пуча, „Југославија би“, по Цветковићу, „сачувала свој државни организам... Независност њене територије и суверена контрола владе над целим државним подручјем била би гарантија за немогућност организовања илегалних оружаних покрета у ма коме облику. У томе случају не би било ни Тита, ни Кардеља, ни Ранковића, ни њихової убијања нашег невиног света — па ни насилної узимања власти. Наравно не би било ни покрета Драже Михаиловића, нити 'Независне Државе Хрватске', нити усташа, нити Павелића, нити покоља Срба и, најзад, нити свих грозота које су дошле као последица катастрофе, изазване 27. мартом“.[15]

Осуђујући 27. март, Цветковић је, у исти мах, осудио и све оне факторе у Британији који су „неодговорним људима у Београду“ упутили апел и жељу да што-пото увуку Југославију у „авантуру“.

Да није било превратa, рекао је даље Цветковић, Југославија би дочекала крај рата у миру и могла би, у датом тренутку, да „изврши свој задатак у табору оних који су по традицијама уживали њене симпатије и у које је она полагала све своје наде“.

Ово своје мишљење Цветковић је заснивао, како је сам рекао, на чињеници, да је у протокол о приступању Југославије Тројном пакту била уграђена клаузула — да силе Осовине „неће тражити ни право пролаза немачких трупа кроз југословенску територију ни употребу путева и железница за војне циљеве...“ А то је био, с обзиром на „врло замршену општу ситуацију“, максимум оног што се могло „покушати у интересу Југославије...“[16]

Оправдавајући приступ Југославије Тројном пакту, и настојећи да га прикаже као мудар корак који је осигуравао интегритет и неутралан положај државе, Цветковић је у једном тексту, објављеном у Паризу 1951. године, као најглавније истакао, да је то био — и израз нужде.

14 Види: „Наша борба“, број од 26. 10. 1941.

15 Драгиша Цветковић, Милан Гавриловић и 25. и 27. март, Документи о Југославији, св. 7, 28-31, Париз 1958. Види и св. 10.

16 Драгиша Цветковић, Где греши Винстон Черчил, „Фигаро“, Париз, 4. 4. 1950.

Југославија је била „са свих страна заокружена и обухваћена у један челични обруч". Немачке трупе су се налазиле у Мађарској, Румунији и Бугарској. Француска је била преплашена, док је Русија била савезник Немачке, а Сједињене Државе Америке неутралне.. „Зар је у таквим приликама баш Југославији била додељена улога јуришне трупе, која се жртвује, преко којих главне трупе треба да пређу? Зар су дотле ратом поштеђене земље, као Турска, Шведска — и ако усред окупиране Норвешке и ратујуће Финске — и Швајцарска - острво усред од Немаца окупиране Европе — имале право да претпостављају опстанак свога народа свим другим стварним обзирима, а Југославија остављена сама себи, није имала право, да се стара да сачува свој народ од непотребног крвопролића и истребљења?..."[17]

Закључно објашњење Цветковића, зашто је влада, на чијем се челу он налазио, одлучила, на крају крајева, а после дугог отпора, да приђе Тројном пакту, било је то, да се желела одложити интервенција Југославије" „на страни савезника до бољих дана..."[18]

У овом смислу, али дан по потписивању протокола о приступању Југославије Тројном пакту, у Бечу, 26. марта 1941, изразио се и ондашњи начелник главног генералштаба југословенске војске, генерал Петар Косић. Својим сарадницима, високим официрима, он је тада рекао: „Морали смо да бирамо између две алтернативе — или да дамо ново Косово, изгинемо и оперемо образ, или да спасимо што се спасти може. Определили смо се за ову другу алтернативу а не за царство небеско..."[19]

За сам пуч, исти генерал ће касније изјавити, да је био „израз лудости", „убиство државе од 15 милиона..."[20]

"Убице", то су били официри, организатори пуча — по најдубљем уверењу генерала Косића. Они су, како гласи једно друго мишљење о пучистима, „били национално-осећајно детерминисани а не дужностима службе својој држави. Они су у дубини своје душе више хајдучке четовође него ли безлични дисциплиновани стручно-технички органи државе..."[21]

У објашњењима и Драгише Цветковића и генерала Петра Косића, зашто се Југославија морала одлучити за приступ Тројном пакту, има, извесно, много истине, и на то се, чини се, не би могло искључиво гледати као на голи акт издаје. Јер, у време кад је било актуелно приступање Тројном пакту, Југославија је била сама и нико јој није био спреман да

17 Д. Цветковић, Истина о 25. и 27. марту 1941, Париз, 1951. 18.

18 Исто.

19 Милутин Шушовић, Живот у жицама, „Побједа", Титоград, 29. 8. 1971.

20 В. Терзић, н.д., I, 487.

21 Др М. Косић, Је ли 27. март 1941 плаћен? 1950, 28.

прискочи у помоћ. Велика Британија је, на пример, једино нудила обећања и — „пут у славу".[22]

Било би допустиво рећи, у вези са Британијом, да се њена влада односила у ово време према Југославији на један специфичан начин, на начин на који се капетан трговачког брода, кад му се лађа нађе у опасности, односи према мање важном терету, једноставно га жртвујући морским таласима... Показујући уистину мало разумевања за изванредно тежак положај Југославије, влада Велике Британије потврдила је стару истину о себи, да она никад није имала исти аршин за све земље. Њој, у пролеће 1941, кад је од Југославије тражила да се супротстави Немачкој, није, на пример, уопште сметало што је једна Шведска потписала споразум са Хитлером којим је допуштала „стално струјање немачког војног саобраћаја преко своје територије..."

Према америчком историчару Хоптнеру, Југословени су имали пуно морално право да преговарају са Немачком 1941. године, једнако толико колико и Британци и Французи 1938, или Руси 1939. године. „Штавише, они су били у бољем моралном положају за такав чин, јер су преговарали о својој будућности, а не о користима на рачун туђих подручја. Пристали су на дипломатске неприлике да би добили времена, управо као што су Британци и Французи учинили пре њих..."[23]

Независно од тога, да ли су Југословени имали морално право да преговарају са Немачком или не, има српских писаца, као што је случај са Костом Павловићем, иначе добро упућеним у сва збивања око 27. марта, који сматрају, да Југославија 1941. године није уопште могла избећи рат. „Потписали ми пакт или не потписали", мишљење је Павловића, „нас би Немачка или преплашила или увукла у рат... И били бисмо на страни побеђених, а не на страни победилаца..."[24]

Као „непромишљен и неодговоран поступак слабо обавештених елемената и злочин над државом и народом", 27. март је оценио и пуковник Владимир Ваухник, војни аташе Краљевине Југославије у Берлину, у време кад се пуч збио.[25] Он је то учинио у својим успоменама, објављеним у Буенос Аиресу што не изненађује познаваоце ове контроверзне личности (после Другог светског рата у Југославији помињаног и као човека који је први упозорио Београд да предстоји напад

22 Веселин Ђуретић, Влада на беспућу, Београд 1982, 16.

23 Ј. Б. Хоптнер, Југославија у кризи, н.д, 283, 285-286.

24 Коста Ст. Павловић, „Дуга", број 491, Београд 1991, 84.

25 Vladimir Vauhnik, Nevidna fronta, Spomeni, Buenos Aires 1965, 192.

Немачке на Југославију) с обзиром на његова уско-словеначка гледања на југословенску државу и Србе уопште узев.

Управо 28. марта 1941, на дан по извршеном пучу, он је у Берлину, током разговора са некадашњим колегом из Војне академије у Бечком Новом Месту, немачким генералом Глезом фон Хорстенау, отворено осудио пуч у Београду и истовремено показао колико је мало био привржен југословенској држави... Ваухник, записао је генерал фон Хорстенау у свом дневнику, „није гледао на догађаје у својој домовини очима официра и Југословена, већ искључиво очима бившег аустро-угарског официра и Словенца који из дна душе мрзи Србе... По његовом мишљењу, Југославија нема никаквог изгледа да се одупре Немачкој. За 14 дана, најкасније за четири недеље, она ће бити положена на плећа, рекао је он".[26]

Да би Немачка брзо могла да сломи Југославију, и уопште среди ситуацију на Балкану у своју корист, Ваухник је — тада још увек носећи на раменима еполете пуковника југословенске војске — као прво препоручио, да Немачка „по могућности" упути неколико дивизија у Албанију. Ова „препорука" није била дата тек тако, већ с дубоким разлогом... и више је него извесно да се темељила на познавању југословенског ратног плана (Р-41) који је управо према Албанији предвиђао офанзивно дејство. Четири дивизије и један одред требало је, у садејству са Грцима, да потуку италијанске снаге и тако осигурају повлачење југословенске војске и преко Албаније, ка југу, у Грчку, ради организовања једног новог Солунског фронта...[26-а]

Једном извршена подела међу Србима, на оне који су пуч од 27. марта осуђивали, а пучисте проглашавали за „унесрећитеље српског народа", и на оне који су за пуч и пучисте имали само најлепше речи, није престала да постоји ни после Другог светског рата. Штавише, она је по завршетку рата постала још изразитија и била је један од крупних разлога за гломазење међу Србима, посебно изван земље, широм великог света, већ иде су се све нашли српски емигранти, међу њима и они који су избегли из земље у последњи час пред успоставу власти Комунистичке партије Југославије.

За један део Срба у расејању, 27. март је био и остао „херојско дело српског народа", а за други део — највећа „несрећа по српски народ", који је по други пут, за непуна два века, јурнут на границу биолошког истребљења.[27]

Први део Срба, који је на 27. март гледао као на велики догађај у историји српског народа, на који би сваки други народ могао да буде само поносан, имао је за свог главног репрезентанта Југословенски народни одбор у Лондону. Главне личности у том одбору били су Срби — чланови некадашње краљевске југословенске владе, образоване после пуча.

У прогласу овог одбора о десетогодишњици преврата, 1951, речено је, поред осталог, да је „превратод 27. марта, извршен у Београду од војске а прихваћен с одушевљењем од народа, био одговор морално здравих националних снага на срљање у катастрофу и у срамоту. Својим одјеком ван граница наше земље и крупним последицама које је имао за победу над Немачком и Италијом, он је увео Југославију у историју света. Та побуна носила је у себи сва обележја народног устанка..."[28]

Присталице другог дела Срба, који 27. март и његове извршитеље нису могли ни да смисле, били су углавном они Срби који су рат провели у земљи и од којих је један део био директно или индиректно у служби окупатора. У односу на први део Срба, они су били знатно бројнији и гласнији. И активнији у погледу публиковања својих ставова...

Осуђујући 27. март, и људе који су га извели, поједини присталице ове друге групе Срба покушали су, чак, да докажу да је превратбио — „чисто комунистичко дело и дан једне велике победе комунистичке", јер између комуниста и „27-мо мартоваца" — није било нити има какве разлике. „И једни и други радили су један те исти посао, на основу једне мисли, једног замишљеног плана и морала који је дошао из главе, они су свесно и намерно уништавали живот свога народа, његову моралну и материјалну снагу и све вредности, које је он кроз деценије и генерације, уз тешке борбе, патње и жртве, стицао, стварао, увећавао, чувао и бранио..."[29]

За пучисте је речено и то, у новинским чланцима и књигама противника 27. марта, да су они „бацили земљу у катастрофу, срамно

26 Ein General im Zwielicht, II, Wien 1983, 686.

26-а В. Терзић, Југославија у априлском рату, Титоград 1963, 688.

27 Године 1991, кад су се у Југославији промениле прилике, и држава почела да се распада, у оцењивање 27. марта упустили су се и многи књижевници и научни радници који се иначе не баве историјом. За академика Павла Ивића, на пример, суштина 27. марта била је - самоубилачка, јер је „он водио директно у пораз и окупацију, а затим... у геноцид" (Павле Ивић, Грешке у логици и логика у грешкама, Србија и коментари, Београд 1991, 194). Књижевник Борислав Пекић је заузео став, да рат „није био неизбежан, јер су Немци већ били ангажовани на Истоку, а за напад на Грчку ми им нисмо били потребни... Да није било рата, можда би данас било више Срба. Не би дошло до велике несреће српског народа, до братоубилачког рата, а не би дошли ни до четрдесет-петогодишње владавине комунизма..." („Дуга", број 427, 1990, 77).

28 Радоје Л. Кнежевић, Двадесетогодишњица 27. марта 1941, „Порука", 2-3, март 1961; Види и: Р. Л. Кнежевић, 27. март 1941, Њујорк 1979, 387-388.

29 Милан А. Фотић, 27. март, 1960, 163, цитат према: Драган Суботић, Политичка мисао Срба у расејању 1945-1990, Београд 1994, 43.

капитулирали, па побегли. Својим свађама, незнањем и неспособношћу, њихове владе су предале наш народ комунистичкој немани да га придави, а оставиле стотине хиљада емиграната да се потуцају по целоме свету и чезну беспомоћно за својом земљом и својим породицама".[30]

Сасвим супротно једном Радоју Л. Кнежевићу, који је разлоге за извршење пуча видео и у „моралној обавези према државама које су допринеле стварању Југославије 1918. године"[31]*, међу Србима у расејању било је и таквих, који су у пучу пре свега хтели да виде „политички каприс, израз болесних амбиција..."*[32]

По Сергију М. Живановићу, на пример „једна шака неодговорних људи, морално и материјално потпомогнута од стране Западних сила, које у државним ударима нису гледале јемство за демократију, али које су их искоришћавале за своје циљеве, у једном најтежем моменту по Отаџбину узело је на силу крму државног брода из руку Краљевих намесника и легалне владе, управила га у супротном правцу... и разбила га у парампарчад за туђе интересе. Из тог разбијеног брода једино се спасла влада од 27. марта и извршиоци државног удара..."

За владу образовану после пуча, на чијем се челу налазио генерал Душан Симовић, Живановић је рекао, да је она „зграшила на част, јер је признала Бечки протокол, и од своје сопствене Отаџбине, за туђе интересе, створила кланицу на којој је пинуо искључиво српски народ, бранећи част српског оружја. Та влада је бацила народ из нацистичког у комунистичко ропство и постала гробар сопственог народа - српског..."

Овако као Сергије Живановић, писали су и говорили, и неки познатији припадници покрета генерала Драгољуба-Драже Михаиловића, који су се после 1945. године обрели у иностранству. Чинећи то, они су, у ствари, атаковали и на саме ставове Светосавског конгреса у селу Ба, одржаног 27. јануара 1944, на резолуцију конгреса националних снага, у којој је посебно истакнуто — да је српски народ, „доследан себи и својој демократској прошлости, 27. марта 1941. прекинуо лажну игру са двадесетогодишњом демократијом и, по цену најскупљих жртава, стављајући у питање и своју државу и свој народни опстанак, придружио се великим Демократијама Запада у борби за слободу и равноправност свих народа, и малих као и великих, против нацизма и фашизма и свих диктатура".[33]

Један од виђенијих команданата српских националних оружаних снага током Другог светског рата на тлу Независне Државе Хрватске,

30 Др Часлав Никитовић, После петнаест година, Париз 1956.

31 Радоје Л. Кнежевић, Кнез Павле, Хитлер и Солун, „Порука", број 2 и 3, март 1951, 4.

32 Сергије М. Живановић, Трећи српски устанак, Чикаго 1962, I, 66.

33 Књига о Дражи, II, Виндзор 1956, 10-15.

Момчило Ђујић, који је, истина је, више формално био у саставу Југословенске војске у отаџбини, а иначе у специфичној колаборацији са италијанском окупационом управом, означио је — безрезервно — пуч од 27. марта као националну катастрофу. „Највише одговорним сматрам ђенерале који су извршили пуч", гласе Ђујићеве речи. „Они су морали знати да ће Хрвати изазвати расуло у војсци. Морали су знати да Југославија не може да прихвати рат... Морали су наћи неки modus vivendi, као што је Турска нашла могућност да се прогласи неутралном. Неки мудар корак се могао начинити, а начињен је онај који води у пропаст... Најмање милион Срба остало би у животу да није било пуча, не бисмо доживјели све оне покоље. Ја мислим, заиста, да је 27. март наша очита пропаст. Прву гробницу ископали су Срби себи 1. децембра 1918, уједињењем са Словенцима и Хрватима, а другу 27. марта 1941..."[34]

Од Срба, који су у Америци и Канади писали о 27. марту, већу, па и највећу пажњу заслуживао би Слободан Драшковић.[35] Према његовом мишљењу, 27. март је био „очајнички гест отпора Хитлеру", при чињеници, „да нас је слабост осуђивала на сигурну пропаст", и њим је „само учињена неоцењива услуга великим савезницима".

Драшковић доказује да учесници преврата нису уопште били јединствени. Међу њима је постојало више група: на једној страни - идеалисти, „који су били убеђени да раде нешто добро, у смислу борбених традиција српског народа", на другој — „они којима су туђи интереси били исто толико важни као српски, који су дубоко веровали у међународну демократију и морал, у наше велике и верне савезнике (које и на основу чега?!) и у нашу свету обавезу да због међународне куртоазије учинимо и највеће жртве за друге", а на трећој — они за које је „било пресудно што је пуч од 27. марта био веома користан по туђе интересе и што је обећавао њима да лично — као награду — обезбеди водеће место и утицај у државним пословима у будућности, по завршетку рата. Ради тога они су били вољни да без предомишљања жртвују српски народ..."[36]

Уверења да је 27. март био „српска револуција", један други Србин у емиграцији, Адам Прибићевић, рођени брат Светозара Прибићевића, дошао је до закључка, полазећи од

34 Мило Глигоријевић, Србија на Западу (6), НИН, број од 6. 7. 1990, 51.

35 Слободан Драшковић, Којим путем?, Чикаго 1967, 176.

36 Исто, 50.

догађаја који су се збили после преврата, да су од свега највеће, па и једине, користи имали Велика Британија и Совјетски Савез, овај последњи зато што је због Југославије Хитлер морао да одложи свој напад на њега и тако пропусти прилику да оствари велику победу за лепа времена, док није наступила зима.[37]

Питајући се, да ли би, можда, било боље да до 27. марта није ни дошло, Прибићевић је, тражећи одговор на ово питање, узео за пример — Хрвате, и рекао: „Да су Срби поступили као Хрвати, стали уз Пакт, можда би учинили добро за Србе, јер би можда спречили цепање државе и покоље Срба..."[38]

Код читавог низа других Срба-емиграната, дилеме око 27. марта, да ли је он био потребан или није, уопште нема. Михаило Константиновић, који је владу Цветковић-Мачек напустио у знак протеста због одлуке да Југославија приђе Тројном пакту, категоричан је у својој тврдњи да је 27. март био — „чин разума". До њега је и морало и требало да дође из више разлога... С једне стране зато што би, да је приступ Југославије Тројном пакту остао на снази, Немачкој био признат примат, а с друге, што би у овим околностима дошло до „снажне акције сецесиониста. Они би свакако добрим делом успели, па би српском народу предстојала велика страдања. А овај народ није хтео капитулацију. И пошто није желео капитулацију, а већ су му предстојала велика страдања, онда је требало ући у рат. Између осталог и зато што су најупућенији знали да ће доћи до сукоба између Немачке и СССР... Требало је ући у рат, јер је било јасно да ће га Немачка изгубити, а није свеједно да ли ћете сутра седети на страни победника или побеђеног..."[39]

Десимир Тошић, истакнути публициста међу Србима у емиграцији, дугогодишњи издавач листа „Наша реч" у Лондону, по повратку у земљу, оценио је пуч од 27. марта пре свега као дело официра који уопште нису мислили на рат, којима је главни циљ био да се уклони тадашња власт кнеза Павла, оличена у Драгиши Цветковићу и Влатку Мачеку, „према којима се почела гајити не само сумња него и неповерење да ће од страха према нашим слабостима устукнути пред Адолфом Хитлером и укључити се у антисавезнички фронт изграђивања нацистичке 'Нове Европе'".

Чином од 27. марта, закључна је мисао Десимира Тошића, Југославија, а нарочито српски народ ушли су „у светску историју као субјект", припали су „великом савезничком блоку који формално и стварно настаје крајем 1941. године".[40]

За неке, и не баш тако малобројне Србе у емиграцији, 27. март је био и — друго Косово у историји српског народа. Као на Косову, рекао је, на пример, Милан Гавриловић, ни 27. марта „објективни хладан разум није ту играо никакву улогу... Немци су били у Бугарској, Италијани у Албанији. Ми смо били у мишоловци. Такозвани објективни, хладан разум, сигурно не би изабрао тај датум. Ипак је он изабран..."

По Гавриловићевом мишљењу, више је него очигледно да је судбина Југославије била унапред решена, да је унапред била решена баш судбина српског народа, да је извесно „да бисмо били распарчани исто и да нисмо дали никакав отпор уопште тог тренутка", али да је упркос свему томе ипак пао поклич — „Боље гроб него роб".[41]

Два гледања на 27. март, гледање једног политичара и једног историчара, Драгољуба Јовановића и Васе Чубриловића, такође захтевају да буду поменута. По Јовановићу, 27. март је био дан о којем је „једна рђава власт још једном изгубила тарницу са народом". Истичући да је целокупна српска јавност била свесна „да Немачка неће опростити овај страшни шамар, први отворен, скоро провокативан, отпор победоносном Рајху", Јовановић је још рекао — да „ко то није видео, тај не зна до које мере су Срби један велики или један безуман народ".[42]

По уверењу историчара Чубриловића, превратје направљен „а да његови творци нису размишљали о свим главним последицама. Више су веровали да ће то моћи заташкати, него да ће моћи да избегну рат. У том правцу је припремана и јавност. Зато је ујутру 6. априла, у недељу, кад су

37 „Глас канадских Срба", број од 18. 5. 1950.

38 Адам Прибићевић, 27. март и Хрвати и Словенци, „Порука", број 38-39, 6.

39 Михаило Симић, Дилема није вештачка, „Политика", 29. 4. 1993, 17.

40 Десимир Тошић, Погледи, „Политика", Београд, 22. 2. 1993, 12.

41 Др Милан Гавриловић, Срби и Југославија, предавање одржано у Чикагу 1.5.1960, цитат према НИН-у од 26. 7. 1991, 60. - Гавриловић (1882-1976), био је први посланик Краљевине Југославије у Совјетском Савезу. У процесу генералу Дражи Михаиловићу осуђен је у одсуству на 15 година робије. Умро у Вашингтону.

42 Драгољуб Јовановић, мемоари, рукопис, 232. - У множини мишљења о 27. марту помена заслужује и оно, да је 27. март био - „друго издање" државног удара од 1903. године, с том разликом што је тада владалац изгубио главу, а 1941. године испраћен из Београда са свим почастима и с дозволом да собом понесе једну скупоцену слику, Ел Грековог Лаокона, наводно вредну више милиона долара...

немачки бомбардери почели напад на Београд, тај напад био исто толико изненађење за обичног грађанина колико и за генерала Симовића који је тог дана заказао венчање своје кћери..."[43]

Чубриловићево казивање, посебно у вези са венчањем кћери генерала Симовића, потврђује у својим мемоарским записима и Василије Трбић. Он износи и то, да је генерал Боривоје Мирковић са већом групом ваздухопловних официра, у ноћи између 5. и 6. априла, у официрском дому у Топчидеру приредио свечани банкет у част венчања кћери генерала Симовића, и да је тај банкет трајао до четири часа ујутру, до на два сата пред почетак бомбардовања Београда...[44]

Из множине мишљења о 27. марту и његовим актерима, издвајају се, понекад и по својој својеврсности, мишљења неких личности блиских КПЈ, неких високих функционера Комунистичке партије, па и највишег вођства КПЈ, у целини.

За Ивана Рибара (председника Уставотворне скупштине у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а после Другог светског рата једног од челника југословенске државе уређене по вољи Комунистичке партије), на пример, 27. март није био ништа друго до покушај „једне завереничке клике", да „предухитри да се народно огорчење не окрене против цјелокупног система власти, монархије, великосрпског хегемонизма..."[45]

По оцени врха Комунистичке партије, како се види и из материјала са седмог конгреса КПЈ,[46] 27. март је био „пуч прозападно оријентисане фракције буржоазије и војних врхова против приступања Југославије хитлеровском блоку", али пуч који је „превазиђен расположењем и кретањем народних маса, јер растући револуционарни демократски притисак који се остваривао под руководством КП није допустио да тај пуч остане у границама у којима су покушавали да га задрже његови носиоци" (По свој прилици, полазећи од ове оцене, амерички

43 Васа Чубриловић, Десет дана расула, НИН, 13. 7. 1990, 45.

44 Василије Трбић, мемоари, Архив Српске академије наука, бр. 14.148. - Трбић је био добро обавештен човек. Некадашњи искушеник у Хиландару, В. Т. се истакао као старешина једног четничког одреда у Македонији и по завршетку Првог светског рата одликован Карађорђевом звездом с мачевима. За време Другог светског рата налазио се на Блиском истоку и у Турској. У Цариграду је имао добро организовану обавештајну агентуру. Имао је контакте са представницима како западних земаља тако и Совјетског Савеза, како ће се још видети. - У сваком случају контроверзна личност, Трбић је, пред балканске ратове, 1912-1913, оптужен од оца Димитрија Љотића, Владимира Љотића, да је - аустријски шпијун.

45 Dr Ivan Ribar, Politički zapisi, Beograd, 1952, 210-211.

46 Седми конгрес Савеза комуниста Југославије, Београд 1958, 991.

писац хрватског порекла, Јозо Томашевић, рећи ће за 27. март да је он био — „почетна тачка успешне комунистичке револуције").[47]

За Јосипа Броза Тита, како се наводи, 27. март је био преломни моменат у револуционарној борби народа Југославије, „велики празник" о којем је, „под руководством КПЈ, народ пружио озбиљан отпор фашистичким силама..."[48]

Владимир Бакарић, дугогодишњи први човек КП Хрватске и Титов блиски сарадник, за пуч од 27. марта рекао је, да је њега „организирала енглеска обавештајна служба помоћу својих агената у војним круговима" и да би он „врло биједно пропао да му КП није дала подршку".[49]

Трећег дана по извршеном пучу, о чијој припреми КПЈ није ништа знала, како је једном приликом изјавио Светозар Вукомановић-Темпо,[50] Централни комитет КПЈ објавио је проглас (30. марта 1941) у којем је, поред другог, речено и то — да земљи прети двострука опасност: од присталица сила Осовине и „разуларених енглеских ратних хушкача и великосрпских шовиниста".

Као што је сам пуч од 27. марта 1941. оцењен сасвим различито, тако су на различите начине оцењене и личности које су га организовале и извршиле. Нема сагласности чак ни у томе ко је био главни организатор преврата, и ко је најзаслужнији за његов успех...

По једнима, главни организатор војног удара, „његова душа и мотор", био је ваздухопловни бригадни генерал Боривоје Мирковић. По другима — командант ваздухопловства генерал Душан Симовић. Као „главни идејни организатор преврата", пак, помиње се професор Радоје Л. Кнежевић...

Професора Радоја Л. Кнежевића,[51] *као „главног идејног организатора преврата" означио је лично старешина Српске православне цркве, патријарх Гаврило. А основни мотив ангажовања у перврату професора Кнежевића било је уверење да је кнез Павле постао нето-дношљив „узурпирањем све власти" у земљи и својим понашањем „као неки велики газда, чије се заповести морају извршавати..."*[52]

47 Jozo Tomašević, Četnici u II svetskom ratu, Zagreb 1979, 60.

48 Цитат према: „Чији је 27. март 1941?", „Свет", Београд 28. 11. 1990, 11(Досије).

49 Писмо Владимира Бакарића НИН-у од 2. 7. 1972.

50 „Борба", 5. 7. 1981.

51 Мемоари патријарха српског Гаврила, Париз 1974, 352.

52 Исто, 357.

По казивању патријарха Дожића, професор Кнежевић треба да је почео „озбиљно“ да припрема свој план од априла 1939, „сматрајући да је немогуће променити лични режим кнеза Павла, без учешћа народа и једне војне завере која би силом извршила смењивање режима, и власт предала народу и његовим представницима... За ту сврху је припремио интелектуалце и пријатеље, који су са њиме сарађивали. Што је најглавније, кад је завера добила свој облик и своју снагу, Кнежевић је условио своје учешће у пучу, да се после извршеног пуча, преда сва власт народу и образује једна концентрациона влада на најширој демократској основи. Генерал Душан Симовић је усвојио овај захтев Радоја Кнежевића као политички део програма по коме се у свему и поступило...“

Генерала Боривоја Мирковића, патријарх Гаврило је у својим мемоарима поменуо као — „другог завереника“, признавајући му при том да је био „велики патриота и елитни официр“.

Како је патријарх још рекао, одлуку о извршењу пуча донели су генерал Душан Симовић и професор Радоје Кнежевић...[53] Али, по сведочењу генерала Боривоја Мирковића, то уопште није тачно. Коначну одлуку о извршењу војно-државног удара донео је он лично, и то 26. марта у 13. часова, а генерала Симовића обавестио је о томе истог дана у 17. часова...[54]

Око тога, ко је био главни фактор у завери и ко је, коначно, издао наређење за извршење пуча, поломљена су многа копља, поред осталог и између генерала Душана Симовића и генерала Боривоја Мирковића.

По генералу Симовићу, он је био тај који је стајао „у центру целог подухвата“ и који је, 26. марта 1941, по подне, „донео одлуку за извршење удара ноћу 26/27-ог, и у 17. часова издао наређење Бори Мирковићу да акција отпочне у 1. час после поноћи 26/27-ог“.

По изричитом тврђењу генерала Симовића, Мирковићево је било само то, да, по добијеном упутству, изради план акције... и уопште извршава директиве које је од њега добијао.

“Мишљење, да је Бора Мирковић био вођа-лидер целе акције“, рекао је генерал Симовић (у „Објашњењу о улози водећих личности у пучу“) — да је он донео одлуку за извршење акције ноћу 26/27 марта и да је он извршио удар 27. марта 1941. године — „не признајем и сматрам да је погрешно истицати његову улогу изнад улоге у раду непосредних извршилаца чина од 27. марта“.[55]

---

53 Исто, 376. - Ове наводе доводи у сумњу генерал Симовић, који у својим мемоарима каже да он професора Радоја Л. Кнежевића до преврата није ни познавао.

54 Генерал Боривоје Мирковић, Истина о 27. марту, Каиро 1941, 7. Види и: Петар Боснић, „Политика“, Београд 23.5.1993, 18.

55 Ову изјаву генерал Симовић је написао у јануару 1956, а допунио је у децембру 1961. Она је прво објављена у „Савременику“ (број 75, год. VII, Париз 1962) под насловом „Политички тестамент генерала Душана Симовића“, а затим у часопису друштва „Његош“, „Гласнику“, св. 10, децембар 1962, 76-78.

Као што није генералу Мирковићу признавао никакве (нарочите) заслуге за извршење војног удара, тако генерал Симовић није био спреман да те заслуге призна ни браћи Кнежевић, професору Радоју Кнежевићу и генералштабном мајору Живану Л. Кнежевићу. За њега ови последњи били су само саучесници, а никако главни фактори у организовању и извршењу пуча...

У погледу улоге браће Кнежевић у превратy, генерал Симовић је сигурно у праву, свеједно што је Слободан Јовановић, на пример, високо оценио њихов допринос успеху пуча, између осталог у разговору са патријархом Гаврилом по извршеном пучу. „Видите“, рекао је Јовановић патријарху Гаврилу,[56] „Ваша Светости, два брата Кнежевића, шта су све били кадри да направе! Прво, Радоје Кнежевић учинио нам је услугу да се војни Пуч развије у демократском правцу и да су заверенци предали народу власт, како не би дошло до војне диктатуре, што би било веома тешко за нашу државу у овим часовима. Овај други, мајор Кнежевић, извршио је другу улогу при извођењу Пуча, и то по плану који је он лично израдио...“[56-а]

Што се тиче изјава генерала Душана Симовића о генералу Боривоју Мирковићу и његовој улози у превратy, посебно управо наведених, ту има много нејасног, па и тешко разумљивог и прихватљивог, и што се никако не подудара са изјавама генерала Симовића из неких других времена...

Било је, наиме, времена, кад је генерал Симовић о генералу Мирковићу говорио само све најлепше и истицао његову одлучујућу улогу у извршењу преврата од 27. марта 1941. Тако је било, на пример, 1942. године, када је Слободан Јовановић, у својству председника југословенске владе, фронтално кренуо против генерала Мирковића и издејствовао одлуку да се он разреши дужности команданта ваздухопловства, затим лиши звања првог ађутанта краља Петра II, уз све то, моментално пензионише...[57] У протестном писму које је тим поводом упутио Слободану Јовановићу, 2. фебруара 1942, генерал Симовић је за генерала Мирковића рекао да је „несумњиво најбољи виши ваздухопловни командант“ и „познати ваздухопловни јунак“[58], а у вези са његовим учешћем у пучу, истакао:

“Ђенерал Б. Мирковић је главни организатор државног удара од 27. марта, један од вођа овог покрета и главни јунак у извршењу 27.

---

56 Мемоари патријарха Гаврила, н.д., 379.

56-а Одушевљење Слободана Јовановића за професора Радоја Л. Кнежевића (и његовог брата) могло би лако стајати у вези с тврђењем да је Јовановић за пуч и сазнао од њега и да је на његов предлог уврштен у владу. Види: Драгољуб Јовановић, Политичке успомене, VI, 245 (рукопис).

57 Указ председништва владе Краљевине Југославије број 58 од 27. јануара 1942.

58 Генерал Мирковић је у марту 1938. поломио обе ноге у једној авионској несрећи, а у априлу 1941, приликом напуштања земље, такође у авионском удесу, обе руке и једну ногу...

марта, који је чин спасао престо а можда и живот Њ. В. Краља и част и будућност нашег народа. Тим чином ђенерал Мирковић је и чланове данашње владе спасао срамног робства и дао им могућност да дођу на министарске положаје. Несумњиво је да би без чина од 27. марта сви чланови владе, у колико нису лични пријатељи Мусолинија, Хитлера и водећих непријатељских фактора били сада у заробљеничким логорима и изложени највећим проганањима, евентуално и губитком живота или би као таоци били затворени и стрељани, а коме имају исти да захвале и за своје положаје и за своје животе, само 27.марту и највише једном од главних јунака 27. марта, ђенералу Б. Мирковићу. Поред тога ђенерал Б. Мирковић је средством својих авиона спасао чланове владе приликом изласка из земље и сам је остао до последњег тренутка у Никшићу, и жртвовао себе спасавајући људство авијације и државну имовину претрпев врло тежак удес у коме је могао изгубити живот".

Осим што представља документ трајне вредности уопште узев, и сведочанство о заслугама генерала Мирковића за 27. март посебно, ово писмо генерала Симовића значајно је и због тога што има све елементе оптужбе Слободана Јовановића и владе, којој је он стајао на челу, за самовољност и непоштовање заслуга отаџбини најодличнијих официра.

Истичући да је одстрањењем из војске генерала Мирковића нанесена увреда целокупној војсци, генерал Симовић је Слободана Јовановића упозорио да ће он због тога једног дана морати да одговара — „пред историјом". „А до одговорности мора доћи", наглашио је генерал Симовић. „Мудре народне изреке — 'зло рађење готово суђење' и 'свака сила за времена' не би требало заборавити".

На крају свог протестног писма, генерал Симовић је подсетио Слободана Јовановића на то, да се „прави демократски вођ Љубомир Давидовић није устезао да и министарски положај жртвује, да би спречио извршење једне неправде и да би војсци и земљи уштедео једну срамоту..."[59]

Кад је објављено „Објашњење о улози водећих личности у државном удару од 27. марта 1941" генерала Душана Симовића, 1962, на њега је врло оштро одговорио генерал Боривоје Мирковић. У часопису „Клиц Триглава", у броју 28, од 22 октобра 1962, он је рекао да су изјаве које даје генерал Симовић „обмане човека под дејством једне разорне страшне болести, од које је много деценија патио... Уопште никакве везе генерал Симовић није имао са припремама, одлуком и извођењем државног удара од 27. марта. Чак шта више, кад сам му

59 Ради се о интервенцији Љубе Давидовића и Милорада Драшковића код краља Александра у корист вође „Црне руке", Драгутина Димитријевића-Аписа.

саопштио одлуку, да државни удар извршим ноћу 26/27. марта 1941, генерал Симовић је узвикнуо: „Не побогу, брате Боро, рано је, треба да причекамо..."[60]

Овом својом изјавом, коју су као тачну верификовали неки важнији учесници у војном превратy, пуковник Драгутин Савић, на пример, генерал Боривоје Мирковић је, у ствари, потврдио оно што је непрестано понављао Слободан Јовановић, делом и светећи се генералу Симовићу, какав се утисак стиче, због „лекције" коју му је он очитао 2. фебруара 1942, протестујући против мера које је југословенска влада неоправдано била предузела према генералу Мирковићу.

Како саопштава Коста Ст. Павловић,[61] Слободан Јовановић је генералу Симовићу одрицао свако иоле значајније учешће у војном удару, већ како је то чинио и Драгиша Цветковић у оквиру својих настојања да докаже да је пуч од 27. марта био погрешан потез.[62] „Симовић је", рекао је Јовановић једном приликом Кости Павловићу, „кад је од њега затражено да се прими председништва, одговорио завереницима да је за пуч већ доцкан јер би Југославија морала да подлегне ако би била нападнута. Кад су му завереници објаснили да се назад више не може и да се пуч мора да изведе, Симовић је пристао да се прими председништва..."[63]

Велику сенку на Јовановићеву оцену улоге генерала Симовића у пучу од 27. марта 1941, а независно од исказа генерала Мирковића, бацају тврдње, да је и он сам био умешан у припрему пуча и да је у оквиру те своје активности сарађивао управо са генералом Симовићем. Те тврдње долазе не са једне, већ са више страна... Фердо Чулиновић, на пример, каже,[64] *да је, путем анкете коју је лично спровео, а посебно на*

60 Ову изјаву штампао је и „Савременик", број 76, свеска за новмбар 1962. Види и: Ј. Б. Хоптнер, 252.

61 Коста Ст. Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем 1941-1945, Виндзор 1969, стр. 15 и 52-53.

62 Према тврђењу Драгише Цветковића, у делом већ навођеним новинама и публикацијама, генерал Симовић треба да се повукао од завереника непосредно пред извршење пуча, тако да уопште није учествовао у руковођењу превратом. Тек кад је све било завршено, Симовић се поново придружио завереницима и „наметнуо им се за фктора иако то за самог извршења акције није био". Види и: Ф. Чулиновић, 27. март, н.д., 261.

63 При овој својој тврдњи, да се генерал Симовић из страха од Немаца уступчавао да стане на чело пучиста, Слободан Јовановић није међутим остао. На одређени начин он је сам себе демантовао, изјавивши да је генерал Симовић (као и генерал Богољуб Илић) био уверен да Немци „не могу" напасти Југославију, будући да су им све снаге у Бугарској концентрисане према Турској...

64 Ф. Чулиновић, 27. март, 287.

основу изјава генерала Симовића и неких других истакнутих учесника у превратy, установио — да је „професор Слободан Јовановић стајао у вези са генералом Симовићем и с њим преговарао о могућностима извршења удара". О Јовановићу, као „утицајном организатору преврата", говори и професор Мирко Косић, налазећи да је преко Јовановића о припреми пуча био обавештен и Михаило Константиновић, члан владе Цветковић - Мачек... Јовановић треба да је, са Симовићем, саветовао Константиновићу да повуче оставку и остане у влади, како би они могли да буду благовремено и поуздано обавештени о даљим намерама кнеза Павла и Драгише Цветковића, а нарочито о томе шта режим предузима да осигура ред у земљи.[65] *Професор Живојин Перић такође чини Слободана Јовановића (и Божу Марковића) одговорним за учешће у превратy.*[66] *И Милош Црњански дао је израза свом уверењу да је Слободан Јовановић учествовао у припремама државног удара...*[67]

Лично Слободан Јовановић, и то не једном, изјавио је, да о пучу није имао „ни појма, него да је био позван кад је све било свршено". То поткрепљује и Драгољуб Јовановић. У својим успоменама он децидирано вели, да поуздано зна да је Слободан Јовановић за превратy сазнао тек кад је све било завршено, да га је о томе обавестио професор Радоје Л. Кнежевић и том приликом га „наговорио" да уђе у владу генерала Симовића...[68]

Постоји и изјава Саве Косановића, у којој се износи да је Јовановић чак био против војног удара, „јер је у невреме дошао и јер је назадна појава да мајорчићи[69] *намећу режиме у земљи и обарају владе...*"[70]

Као што је цело питање преврата од 27. марта 1941. пуно противречности, про и контра-доказа за одређене тврдње, тако је то, као што се види, случај и са Слободаном Јовановићем и његовом умешаношћу у припрему војног удара. Али, кад је о Јовановићу реч, постоји ипак нешто што је ван сваке сумње и што говори само за себе: то је чињеница да је он, 20. марта 1941, истог дана кад и патријарх Гаврило, био примљен у аудијенцију код кнеза Павла и да је кнезу том приликом јасно ставио до знања да се „много говори о могућности пуча..."[71]

Огрћући се тогом „објективног арбитра", Слободан Јовановић није само покушао да умањи улогу у пучу једног генерала Душана Симовића, и представи га, поред осталог, као колебљивца, већ и да самог стварног организатора преврата, генерала Боривоја Мирковића, прикаже као човека који је само стицајем околности извршио дело за које су му иначе недостајали прави квалитети. У својим „Записима о проблемима и људима",[72] он је, уз друго, написао, да је генерал Мирковић имао „бар неке од оних особина које се траже од једног вође бунта", а затим, да је у питању човек који није био „склон премишљању", него „зачас готов на све". Не сматрајући да је Мирковић уопште био енергичан „у правом смислу речи", већ само — „необуздан", Јовановић је свој „кроки" завршио речима, да је Мирковићева „бујна и нагла природа имала нечега прилепчивога: чак и људи разборитији и увиђавнији од њега дали су се повући њиме у вратоломије..."[73]

2. Кнез Павле - главна мета пучиста

Превратy од 27. марта претходило је, како је знано, приступање Југославије Тројном пакту, о чему је коначна одлука донесена 20. марта 1941. године. По речима Радоја Л. Кнежевића, то је, пре свега, било дело кнеза Павла, „самодржца без осећања за стварност".[73-а] Али тај догађај не би се, упркос свему, без даљег могао узети као главни узрок преврата, већ

65 Пред анкетном комисијом за утврђивање одговорности за пуч, коју су формирале немачке окупационе власти (Види: Један извештај о одговорности за пуч, 12-14), др Мирко Косић је изјавио, да генерал Симовић у почетку припрема за превратy није уопште имао намеру да обори намесништво, већ само да на њега изврши притисак да формира нову владу, која би била по вољи војних кругова. Види и: Jovan Marjanović, Draža Mihailović izmedu Britanaca i Nemaca, I, Zagreb-Beograd 1979, 35; Wüscht Johann, Jugoslawien und das Dritte Reich, Stuttgart 1969, 307; M. Stefanovski, н.д, 95.

66 Писмо Ж. Перића посланику Краљевине Југославије у Берну од 27. августа 1942, Архив Југославије, Фонд секретаријата иностр. послова.

67 М. Црњански, Ембахаде, IV, Београд 1983, 51.

68 Драгољуб Јовановић, мемоари (рукопис) VI, 245.

69 Сл. Јовановић је овде, очевидно, мислио на мајоре Живана Л. Кнежевића, Светислава Вохаску и Властимира Рожђаловског, које је он, иначе, у разговорима са Костом Ст. Павловићем, убрајао у главне организаторе пуча, уз генерала Боривоја Мирковића.

70 Илија Јукић, Предратна политика: унутарња и ванъска, цитат према: М. Стефановски, н.д., 96. - О 27. марту види и: I. Jukić, The Fall of Yugoslavia, London 1974, 140.

71 Ф. Чулиновић, 27. март, н.д, 28; Момчило Зечевић, Конспирација, „Борба", 23-24. март 1991, 9.

72 Слободан Јовановић, Записи о проблемима и људима, 1941-1945, Лондон 1976, 30-31.

73 Десимир Тошић (Незавереничка природа завере, „Борба", 13-14. април 1991) говорећи о генералу Мирковићу рекао је, да је он био „права незавереничка природа", да је био „причљив и оптимист, храбар и конфузан, пун фраза о поштењу и санкцијама", али да је само он, такав какав је био, у „оном одређеном режиму могао да покрене читаву машинерију за извођење државног удара".

73-а Неки савремени историчари (Милан Ст. Протић) нарочито истичу да је кнезу Павлу било загарантовано од стране Немаца, да Југославија неће бити ангажована у ратним операцијама. Уп. М. Ст. Протић, У сенци Велике Британије 1941, Србија и коментари, Београд 1991, 224-225.

пре као повод да се искористи последња повољна прилика за извршење пуча уз максималну подршку српског народа. Сто и једна чињеница, безмало, говори у прилог томе, да би корене преврата требало тражити у збивањима знатно пре тога, у првом реду у политици кнеза Павла уопште, у његовом држању према хрватском питању и, специјално, у његовој одлуци да се формира Бановина Хрватска...

Крајње неомиљен у Србији, како то каже и Адам Прибићевић,[74] кнез Павле је навукао на себе мржњу многих и због завладалог уверења да он жели да краљевску круну стави на своју главу. Да се ово уверење учврсти, да добије „нову храну", треба да је допринео и Влатко Мачек, вођ Хрватске сељачке странке, својим планом (по Прибићевићу) да се краљ прогласи пунолетним 6. септембра 1941, али с тим да кнез Павле задржи у својим рукама вршење краљевске власти, узме положај сличан положају Мусолинија у Италији, односно положају Антонеска у Румунији.

Колико је српски народ био незадовољан кнезом Павлом и његовом политиком, и на шта је све био спреман, видело се у време конкордатске кризе, у лето 1937, о чему је већ било говора.

У овој, 1937. години, години „крваве литије" у Београду (кад су жандарми с бајонетима на пушкама јуришали и на свештена лица) и потписивања уговора између Италије и Југославије о пријатељству,[75] родила се мисао о нужности организовања војног удара.

Човек код кога се прво зачела та идеја био је, непобитно је утврђено, генерал ваздухопловства Боривоје Мирковић.

Војним ударом он је желео да успостави ново стање у земљи, спасе државу од пропасти у коју ју је водио кнез Павле, и, посебно, војсци („здравим, државним елементима, неогрезлим у политиканство") осигура већи, па и главни утицај на све државне послове, отприлике у смислу у којем је то својевремено, пред Први светски рат, хтео да оствари и вођ

74 Адам Прибићевић, Глас канадских Срба, Виндзор, Канада, број од 29. 11. 1951.

75 Уговор између Италије и Југославије потписан је 25. марта 1937, и њим су се обе стране уговорнице обавезале поштовати међусобне границе на суву и води. По тумачењу др Милана Стојадиновића, овим уговором (посебно чланом првим) Италија се била „дефинитивно и најсвечаније одрекла било каквих претензија на југословенску територију" (М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н.д., 420).

„Црне руке", у Солуну стрељани пуковник Драгутин Димитријевић-Апис.[75-a]

„Да сам тада извео пуч и ослободио земљу њених угњетача", изјавио је генерал Мирковић после Другог светског рата, у француском листу „Л' журнал, „рат од 1941. не би нас затекао тако неприпремљене. Сматрам, да су сви они који су нашу земљу на тај начин гурали да се до грла заглиби, заслужили, без и трунке милости према њима, да огрезну у крви, сви до последњег, макар нас то морало коштати милион жртава..."[76]

Политизовани официр скроз - наскроз, што се обично не истиче, набијен енергијом, јаке воље и велике упорности, али и доста тешког карактера и плаховите природе, генерал Мирковић је, супротно изреченим сумњама, уистину био способан да организује сваку заверу, и скоро у свако време, и да њом руководи до остварења циља. Али, и то важи за потпуно доказано, он ни у једном часу није себе сматрао правим човеком за улогу официјелног предводника, ни војног ни политичког. И зато је он више времена утрошио на изналажење личности која би то могла да буде, него на само организовање завере, такође је једна од великих истина у вези са генералом Мирковићем која се по правилу превиђа.

Први на листи људи генерала Мирковића, који су долазили у обзир да после преврата узму све команде у своје руке, био је армијски генерал Милан Недић, својевремени министар војске и морнарице. Али кад му се генерал Мирковић обратио, он је само одмахнуо руком, промрмљавши — да је све већ изгубљено, па ма шта се учинило.

Следећа личност на коју се генерал Мирковић обратио, био је генерал Станковић, оновремени командант краљеве гарде. Кад је и он одбио да се „упусти у авантуру", генерал Мирковић је закуцао на врата кабинета генерала Богољуба Илића...

Последњи високи официр којем се генерал Мирковић обратио с понудом да се, кад све буде припремљено, стави на

75-а Више страних писаца у својим текстовима доводи генерала Мирковића у вези са Аписом. Тако Хју Ситон-Вотсон (припадник СОЕ) назива генерала Мирковића „следбеником великог завереника Аписа". Уп. Hugh S. W, Osteuropa zwischen den Kriegen 1918-1941, Paderborn 1948, 467-468.

76 Цитат према: Бранко Миљуш, Револуција у Југославији 1941-1945, Сарајево-Лозана-Београд 1991, 47-48.

чело пуча, био је генерал Душан Симовић. То је било тек 1941. године... Генерал Боривоје Мирковић о свему томе је изјавио, 27. марта 1951. године, следеће:

„Неколико година пре рата размишљао сам о потреби да војска утиче на ток државних послова, па сам био у вези са многим високим војним факторима и државним чиновницима. Размишљао сам више пута о личности која би се могла ставити на чело државне политике у случају да се изврши државни удар и обори влада. Многе личности из редова генерала биле су у мојој комбинацији: Аца Станковић, Михајло Стајић, Милан Недић. Али ни код једног од ових генерала нисам наишао на разумевање. Тек кад сам о овој мојој идеји обавестио Симовића, и он је прихватио, донео сам одлуку да извршим намеравани превратˮ...[77]

Сасвим интензивно на припреми пуча, генерал Мирковић треба да се почео бавити 1940. године. И то није остало непримећено. Гласови о томе допрли су и до дугих ушију представника страних држава у Београду. Сазнало је што-шта о томе и посланство Немачке у Београду. У извештају немачког посланика од 25. октобра 1940. речено је, да „круже вестиˮ о незадовољству једног дела генерала са постојећим стањем и њиховим намерама да збаце кнеза Павла, на престо доведу Петра Карађорђевића и, затим, уведу војну диктатуру.

Никола Н. Томић, очевидно добро обавештен о извесним детаљима око припреме пуча од 27. марта 1941, наводи, да је генерал Мирковић у заверу прво упутио свог кума, Милана Аћимовића, министра унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића, за време окупације сарадника немачких војних и полицијских власти и, истовремено, поверљивог човека генерала Драгољуба-Драже Михаиловића.[78]

Патријарх Гаврило, у својим мемоарима, не помиње уопште Милана Аћимовића, али зато помиње Божидара Максимовића, који је припадао кругу такозваних дворских радикала и важио за једног од првих послушника краља Александра међу српским политичарима. Са Максимовићем, генерал Мирковић треба да је био „интимно повезанˮ. И зато, извесно, он га је и упознао са својим планом да организује

77 Никола Н. Томић, Пакт, пуч и рат, Мелбурн 1967, 75.

78 Исто, 75.

заверу и изврши превратˮ, а онда образује нову владу у којој би „ресоре узели претежно елитни официрииˮ. Али није наишао на разумевање... Максимовић треба да је, према патријарху Гаврилу, чак „нашаоˮ да план генерала Мирковића — „није озбиљанˮ, да је „неизводљив и бесмиленˮ.[79]

Сем Милана Аћимовића, по тврђењу Николе Томића, у заверу су, временом, били уплетени бројни политичари и јавни радници - професори Универзитета у Београду: Слободан Јовановић, Божидар - Божа Марковић, Мирко Косић, бивши министри - Милан Грол, Миша Трифуновић, Крста Милетић, Петар Живковић и Богољуб Јевтић, адвокат и књижевник Драгиша Васић, професор Радоје Кнежевић и првак Земљорадничке странке Милош Тупањанин. Такође и два активна министра у влади Цветковић-Мачек, Срђан Будисављевић и Михаило Константиновић.

По многим показатељима, међутим, не изгледа уопште тачно да је оволико широк круг људи био упућен у заверу коју је припремао генерал Мирковић. Многе од наведених личности, доказано је, сазнале су за пуч тек кад је он био извршен и кад су били позвани на договор, у зору 27. марта, ради састава владе...[80] Пре ће бити, отуд, да је довођење толиког броја људи у везу са пучем од 27. марта резултат чињенице да су многи између њих били припадници Српског културног клуба, једног од центара отпора влади Цветковић-Мачек и организације у којој се, по неким наводима, и зачела идеја о превратуˮ...

С обзиром на значај који су неки историчари дали Српском културном клубу у вези са пучем од 27. марта,[81] и уопште као некаквом „интелектуалном центру опозицијеˮ[82], чини се важним истаћи, да он ни издалека није био то што се говори и тврди. И у самом тренутку формирања, кад се почео оглашавати у јавности, он је био у ствари — недоношче, ни политичка странка ни покрет са строго утврђеним циљевима. Што је и иначе било типично за добар део интелигенције са „београдске калдрмеˮ, његови чланови хтели су да утичу на политику, да се у њу чак и мешају, али при свему том да остану — изван политике.

79 Мемоари патријарха Гаврила, 359.

80 Милан Грол, првак Демократске странке, на пример, није знао „да ли га хапсе или воде у владуˮ кад су га у ноћи превратa дигли из постеље. Уп. Драгољуб Јовановић, Људи, људи... Медаљони, 46 умрлих савременика, књ. 2, Београд 1975, 45.

81 Ј. Б. Хоптнер, н.д., 251.

82 Два писма Михе Крека, Глас канадских Срба, број 1960, од 4-11. јуна 1970.

Сама полазница Српског културног клуба, иначе, била је, да све српске политичке странке, ма колико их било, морају имати исти национални програм.

По неким тврђењима основан у јесен 1937, а не 1938, Српски културни клуб треба да је био „чедо" Слободана Јовановића.[83] На првом иницијативном скупу у просторијама Српске књижевне задруге, Јовановић је рекао, да је потребу за стварање клуба наметнула сама криза у држави и околност „да поједини југословенски народи у земљи и иностранству истичу изразито своје националне захтеве, не узимајући у обзир Србе..."

Према свему судећи, полазећи од ових Јовановићевих речи, Васа Чубриловић, који је и сам припадао језгру Српског културног клуба, извео је закључак, да је платформа Српског културног клуба била „кидање са југословенском државном концепцијом" и проглашење српске политике вођене у последњих 100 година за - погрешну.[84]

По Чубриловићевом уверењу, иначе, Српски културни клуб „није био ни близу онолико ускосрпски како се данас приказује, хегемонистички и шовинистички", али да је „околина око самог Слободана Јовановића која је дошла до израза у покрету Драже Михаиловића и у иностранству, преко Слободана Јовановића, компромитовала и њега (Слободана Јовановића) и Српски културни клуб".

Као активисти у Српском културном клубу, Чубриловићу је било добро познато да је Слободан Јовановић био у сталном контакту са генералом Душаном Симовићем. Та веза, по Чубриловићевом „личном осећању", морала се тицати и 27. марта...

Будући да је Чубриловић поуздан сведок, то што он каже, демантује све оне који би хтели да докажу да је генерал Симовић у припремама пуча би само „статиста", „присутан грађанин", предодређен да, кад све буде завршено, својим именом, угледом и положајем, покрије пуч и стави се на чело нове владе. У исто време, Чубриловићево казивање озбиљно баца у сумњу изјаве Слободана Јовановића да он о пучу „није имао ни појма..."

Сем са Слободаном Јовановићем, и неким другим личностима из круга Српског културног клуба, генерал Симовић се, нарочито пред пуч, у више махова састајао са старешинама Српске православне цркве, патријархом Гаврилом и владикама Николајем Велимировићем и Иринејем Ђорђевићем. Контакт са епископом Николајем генерал Симовић је успоставио, како каже и патријарх Гаврило, и ради тога, да би му овај организовао сусрет са Димитријем Љотићем, вођом профашистичке организације „Збор"...

83 Мемоари Драгољуба Јовановића, књ. V, 303.

84 Т. Анђелић, Четири Југославије Васе Чубриловића, НИН, 6.7.1990.

Сусрете са старешинама Српске православне цркве, генерал Симовић у својим мемоарима назива - „преговорима".

Тамо пред 27. март, генерал Симовић је у разговору са патријархом Гаврилом директно наговестио превратУ... Рекао је патријарху тада, према патријарховом сведочењу, поред осталог, и следеће: „Војска ни у ком случају не може дозволити, да се прими Хитлеров диктат, са приступањем Југославије Тројном пакту. Ако то буде извршено, онда уверавам Вашу Светост, да ја не могу ни са чим гарантовати, да неће доћи до народног револта, а нарочито код нас официра и војника. Тако исто и моји сарадници са којима се договарам по свим питањима, имају истоветно мишљење које сам вам изнео. Још није све пропало, ако Краљевско намесништво жели да реши ову политичку кризу, како то сви ми желимо. Ако до овога не дође, онда је разумљиво, да ми војници нећемо сносити одговорност пред судом историје, ако будемо присиљени да са војском извршимо силом дужност према Краљу и отаџбини".[85]

Наглашавајући да је генерал Симовић био „врло активан у припреми пуча", и да је ступао у везу са многим личностима, Никола Н. Томић изнео је и то, да је генерал Симовић, преко Драгише Васића, једног од главних фактора у Српском културном клубу, успоставио контакт са послаником Совјетског Савеза у Београду, Плотњиковим, а преко пуковника Жарка Поповића, војног аташеа Југославије у Москви, са совјетским генералштабом...

Како Томић још доказује, генерал Симовић је био убеђен да пуч неће увести земљу у рат. У то треба да је био уверен и генерал Боривоје Мирковић — по Томићу „велики германофил", лични пријатељ маршала Геринга, чију је фотографију, са посветом, држао на почасном месту у својој канцеларији...

Противници намесничког режима кнеза Павла, поједини истакнути припадници Српског културног клуба, потпуно независно од официра у Команди ваздухопловства, генерала Мирковића и Симовића, треба да су још 1938. донели одлуку да организују превратУ. У том циљу они су формирали једно тајно удружење, које треба да је добило назив - „Конспирација". Међу оснивачима овог удружења, према наводима поручника Станише Костића, налазило се више угледних чланова Српског културног клуба, почев од Слободана Јовановића па до Драгослава Страњаковића, Драгише Васића и Живојина Балугџића, познатог германофила и човека од највећег поверења краља Петра I и краља Александра I.[86]

85 Мемоари патријарха Гаврила, 372.

86 Уп. Ф. Чулиновић, 27. март, н.д, 248-249. Такође и: Ј. Марјановић, Дража Михаиловић, н.д, 30-31; В. Терзић, Слом Краљевине Југославије, I, 463.

Удружење „Конспирација“ било је организовано по угледу на некадашњу „Црну руку“ и приступило је вербовању чланова на начин како је то радила и „Црна рука“.

Инструкције, како у војсци прићи стварању тајних група од по пет официра, дали су двојица бивших „црнорукаца“ — Антоније Антић и Велимир Вемић.

Према ономе што је изнео Станиша Костић, у војним јединицама у Београду било је организовано више тајних петорки. На њиховом челу изгледа да су се налазили мајор Живан Л. Кнежевић, потпуковник Милош Б. Банковић, мајори Светислав Вохоска, Данило Зобеница и Властимир Рожђаловски, капетан Вељко Гостиљац и потпоручник Никола Станисављевић...

Од свих вођа тајних петорки, само је један једини, мајор Срба Попов, зет Драгише Васића, био позиван на састанке главног одбора „Конспирације“. Овај мајор, врло одлучан по природи, био је онај, који је, како тврди Станиша Костић, успоставио везу између „Конспирације“ и завереничке групе генерала Симовића и Мирковића...

Из мемоарских успомена поручника Станише Костића произилази, како то каже и Фердо Чулиновић, да је управо „Конспирација“ била „примарна завереничка група“ и да је окупила око себе све остале заверенике, чак и саме генерале Симовића и Мирковића. Колико је то тачно — тешко је поуздано одговорити. Тачно је, међутим, нешто друго: да је средином 1940. године дошло до сједињавања неких струја, антирежимски расположених, у схватању да је организовање преврата једино право решење ... „Мирковићева акција и круг око генерала Симовића“, каже Јован Марјановић,[87] „тада се сједињују са поменутом акцијом и тајном организацијом коју је водио Српски културни клуб. У то време се и почела јасније кристализовати идеја пуча...“

Кад се све ово дешавало, половином 1940, Јосип Броз Тито је „консултовао“ Извршни одбор Коминтерне „о целисходности обарања намесничке владе у Југославији и образовања 'истинске народне владе' ('радничко-сељачке владе') која би руководила отпором народа уколико фашистичке земље поделе Југославију и створе државе под немачким

87 Уп. Ј. Марјановић, Д. Михаиловић, 31.

или италијанским протекторатом. Тито је тада мислио на завођење „диктатуре пролетаријата“.[87-а] Ова идеја Ј. Б. Тита и КПЈ била је, међутим, одбачена. У Коминтерни је оцењено да КПЈ прецењује своје снаге и да би она, само ако би покушала да уради то за шта је тражила дозволу (без сагласности Коминтерне КПЈ није смела спровести ниједну акцију) могла себе изоловати и, на крају, створити основ за „мешање страних империјалиста“.

Оцена Извршног одбора Коминтерне, да КПЈ „прецењује своје снаге“, чини се сасвим тачном. КПЈ у то време није била никаква озбиљнија снага, да би могла сама да организује државни удар, а шансе да то оствари у савезу са другим политичким партијама нису биле никакве. Једина иоле јача странка, с којом је КПЈ могла да евентуално нађе неки заједнички језик, била је Народна сељачка странка Драгољуба Јовановића. Међутим, сам Јовановић био је испуњен великим неповерењем према комунистима, видећи у њима људе — „са две отаџбине“ (Југославија и Совјетски Савез).

Бранко Петрановић наводи,[87-б] да је КПЈ, упркос таквом стању ствари, настојала, „са реториком о империјалистичком рату“, да се повеже не само са странком Драгољуба Јовановића него и Удруженом опозицијом, чак и са — Српским културним клубом, и то преко британског посланства. Ово последње треба да је покушао лично Јосип Броз Тито...

Како је већ поменуто, преко епископа Николаја Велимировића генерал Душан Симовић је покушао да успостави везу са Димитријем Љотићем, вођом „Збора“, познатим и по добрим и блиским везама са двором. Да ли је до тог контакта дошло, и како се он завршио, ако је уопште успостављен, не зна се, међутим, ништа ближе. С друге стране, тврди се пак, да је управо због Симовића, који је наводно имао совјетске гаранције за потпору у случају преврата, Димитрије Љотић намеравао да сам организује преврат уз помоћ Немачке, да обори владу и намеснички режим и доведе на престо краља Петра II.

Овај податак потиче од Вилхелма Хетла (Höttl), својевременог високог функционера у централи Службе сигурности Рајха. У својој књизи „Тајни фронт“,[88] Хетл је изнео, да је акција коју је припремао Љотић

87-а Види: Бранко Петрановић, Србија у другом светском рату 1939-1945, Београд 1992, 70.

87-б Исто, стр. 71.

88 Хетл је своју књигу „Тајни фронт“ (Die geheime Front, Linz-Wien 1950) објавио под псеудонимом Walter Hagen.

имала за крајњи циљ укључење Југославије у коло сила Осовине. Како Хетл наглашава, Љотић и његова група ишли су за тим да од Немачке добију „бланко-пуномоћ". Хитлер, међутим, кад је био упознат са целом ствари, није био спреман да донесе никакву одлуку, па је све препустио свом министру спољних послова, фон Рибентропу. А овај, опет, одбио је одмах, и без размишљања, да Немачка стане иза акције коју је планирао Димитрије Љотић. „Није он то одбио", каже Хетл, „можда из неких обзира у погледу моралне допустивости једног таквог мешања у унутрашње односе Југославије, него зато што је он сам већ био отпочео неофицијелне преговоре са Београдом, да би испитао могућност ужег повезивања Југославије с Немачком". Његја је у томе, да покуша тај корак, учвршћивао др Паул Шмид, којем је Данило Грегорић ставио у изглед приступање Југославије Тројном пакту...

Зато што је Рибентроп, под утицајем Паула Шмида, закључио да је пуч сувишан, па и штетан, зато су Љотић и његова група, према Хетлу, и добили негативан одговор. А без „немачке потпоре", каже још Хетл, „споменути чланови наведеног круга нису хтели улазити у ризико..."[89]

Као што је Љотић хтео да обори кнеза Павла и његов режим уз помоћ Немачке, тако је то исто хтео да учини, али уз помоћ Велике Британије, Јован Ђоновић[90] са својом групом, у којој се налазило више функционера Земљорадничке странке и, поред њих, челник Народне одбране — Илија Трифуновић-Бирчанин.

У јулу 1940, Ђоновић је представнику британске тајне службе у Београду, Емерију,[91] предочио да је крајње време да се учини крај намесничком режиму кнеза Павла, будући да тај режим може да Југославију одведе само у капитулацију. Називајући кнеза Павла „белим руским кнезом", Ђоновић је рекао да је он „већ несвесно постао немачки агент", а да ће „ускоро учинити то свесно".

Истичући да Британци греше што се ослањају на кнеза Павла, а не на праве пријатеље и праве представнике српског народа, на војску, цркву, патриотске организације и политичке партије, Ђоновић је изнео, да би преврат у Југославији, требало

89 „Тајни фронт", н.д., 214.

90 Јован Ђоновић био је посланик Краљевине Југославије у Албанији. Године 1940. сарађивао је са британском обавештајном службом и по питању организовања устанка у овој земљи.

91 Види и: Amery Julian, Approach March, London 1973, 174-176. - Емери је био син британског министра Л. Емерија.

да буде изведен заједно са превратом у Бугарској, како би се потом могла да оствари бугарско-југословенска федерација.

Ђоновићев предлог, већ и због Бугарске, и могућности да се створи једна југословенско-бугарска препрека Немцима на Балкану (што би по Ђоновићевим речима имало за последицу слабљење немачког притиска на Велику Британију и што би евентуално могло да увуче Совјетски Савез у рат против Немачке) озбиљно је заинтересовао представнике Енглеске у Београду. О томе сведочи и шифровани телеграм посланика Велике Британије у Београду, Роналда Кембела, упућен Лондону 25. јула 1940. године.[92] Али британска влада, заправо министарство спољних послова (Форин Офис) није тада још била вољна да „стави крст" на кнеза Павла. Још је она рачунала с њим и из тог разлога заузела је негативан став према пројекту његовог насилног свргавања с власти. До преокрета у том погледу, међутим, доћи ће убрзо — почетком 1941. године...

Коначно, Лондон је „ставио крст" на кнеза Павла првих дана марта 1941. године, после његовог тајног састанка са Хитлером (4. марта) у Берхтесгадену у баварским Алпима. Тај састанак био је за Британце необориви доказ да се кнез Павле неповратно решио да Југославију веже за силе Осовине. Посматрано са стране то је тако изгледало, али то није била истина... Током разговора с Хитлером, који је потрајао пуних пет часова, кнез Павле није ни у једном часу, и ни једном речи, изјавио да је спреман да Југославију веже за Немачку и њене савезнике. Напротив. Рекао је да има много разлога због којих он не би желео да Југославију види као чланицу Тројног пакта. Поменуо је, поред осталог, а у вези с тим, грчко порекло своје супруге, затим своје симпатије према Великој Британији, и, на крају, своју аверзију према Италији. „Ја никако не могу", казао је кнез Павле Хитлеру, „да пружим руку Мусолинију који је убио мог брата Александра и који сада шаље терористичке банде у Хрватску..."

Има много услова да се поверује, да је Хитлер био изненађен овим што је чуо од кнеза Павла о Италији и Мусолинију. Јер, он је био убеђен да је кнез Павле наклоњен

92 Уп. Устанак у Југославији и Европа, Београд 1973, 94-95 (прилог Филис Оти-а, Неки аспекти британско-југословенских односа 1941). Види и: Баркер, 93.

Италији... У то га је уверавао италијански министар спољних послова, гроф Ћано, током разговора у Бечу, 20. новембра 1940, рекавши му, поред осталог, да су интереси кнеза Павла у Италији, да је он тамо инвестирао део свог капитала, купио вилу у Фиренци и да је, уопште узев, заинтересован за пријатељство између Италије и Југославије.

...Осим што је био убеђен да је кнез Павле наклоњен Италији, Хитлер је исто тако био уверен да он гаји наду да дође на престо Краљевине Југославије, да заправо остане на власти и после пунолетства краља Петра. Управо грофу Ћану, у Бечу, 20. новембра 1940, истина више као узгред, Хитлер је напоменуо, да му није непознато да је супруга кнеза Павла веома амбициозна жена и да је сигурно да би она желела да постане југословенска краљица...

У сваком случају, Хитлер није прихватио разлоге кнеза Павла за неприступање Југославије Тројном пакту. Није он тада био спреман ни да тим разлозима да неку већу важност. Оцењено је све то само као - тврђење пазара. И зато је, великодушно, рекао да је спреман да Југославији изиђе максимално у сусрет и да јој да привилегије какве нису уживале друге земље. Поред осталог, понудио је гаранције да Немачка неће уопште тражити од владе у Београду да допусти прелаз немачкој војсци преко југословенске територије.

Упркос овој очевидној Хитлеровој предусретљивости, кнез Павле није рекао — ДА. Изговорио се, да се ради о далекосежној одлуци и да се он о свему мора посаветовати са владом...[93]

Чини се, да је овај одговор кнеза Павла Хитлеру био сасвим искрен. Све упућује на то да се он бојао одговорности, поготову што је, 22. фебруара 1941. године, десет дана пред састанак са Хитлером, упозорен од председника САД, Рузвелта, да после рата неће на исти начин бити третирани они који се без борбе покоре и они који пруже „макар и безуспешан отпор".[94]

Закључак би могао да буде, на основу свега изнесеног, да је кнез Павле, кад се на крају приклонио захтевима Немачке, и дао сагласност за приступ Југославије Тројном пакту, то учинио — ПОД МОРАЊЕ, али и зато што му се чинило да је то од свих рђавих решења још и најбоље.[94-а]

Свестан, међутим, своје одговорности, у дубини душе он је желео да до приступања Југославије Тројном пакту ипак не дође. Из тог разлога, тврде појединци, он није ништа предузео против оргнизатора пуча, иако је на њихов рад био благовремено упозорен...[95]

Међу онима који су кнеза Павла упозорили „на могућност избијања револуције", ако Југославија приђе Тројном пакту, налазио се и генерал Душан Симовић. То је он учинио 23. марта 1941. године, два дана уочи потписивања протокола у Бечу. Истичући да је „везивање за силе Осовине исто што и падање у ропство", да би то значило „свесно и својевољно одрицање слободе народа и самосталности државе", генерал Симовић је рекао кнезу Павлу најдиректније, да ће, ако се пакт потпише, „избити револуција у народу и побуна у београдском гарнизону. Народ неће дозволити да буде предат на милост и немилост непријатељу...[96]

Осим генерала Симовића, на могућност избијања побуне у земљи, кнеза Павла упозорило је још неколико личности, међу којима и патријарх Гаврило (Патријарх Гаврило треба да је рекао, у аудијенцији од 20. марта 1941, да би потписивање Пакта могло да представља „бомбу, која би могла изазвати експлозију унутра у земљи").[97]

Упркос свим упозорењима, од којих су нека садржала и отворене претње, кнез Павле се одлучио за приступ Југославије Тројном пакту.

---

93 Bogdan Krizman, Odnosi Jugoslavije s Nemačkom i Italijom 1937-1941, реферат - грађа за међународни конгрес историчара у Карловим Варима (2-6. септембра 1963), Historijski zbornik, 241. - Види и: В. Б. Поповић, Тројни пакт и мартовски догађаји, „Политика", 5. 3. 1961 (10 наставак).

94 Уп. Живан Л. Кнежевић, 27. март 1941, Њујорк 1978, 76.

94-а И Бранко Петрановић је мишљења да су осећања кнеза Павла била на страни демократских сила, упркос чињеници да је он „од раније био импресиониран Немачком и њеном војном и економском организацијом" (Србија у другом св. рату, 73).

95 Ово је изјавио и генералштабни капетан Душан Тодоровић, учесник у пучу од 27. марта. Износећи да је кнез Павле био упознат са припремама пуча, и да није у ствари имао ништа против њега, Тодоровић је рекао и то, да је управо због тога кнез Павле и одбио предлог Влатка Мачека да са војском из Загреба крене на Београд, против пучиста (Драгољуб Јовановић, мемоари, рукопис, 242). - По наводима Ј. Б. Хоптнера (н.д, 255), кнез Павле је одбио Мачеков предлог зато што се плашио за живот своје жене и деце, који су били остали у Београду, а затим што се осећао „болестан и уморан од решавања државних проблема". Његова једина жеља, како треба да је рекао Мачеку, била је да што пре напусти земљу. - После овог разговора са Мачеком, по казивању Драгише Цветковића, кнез Павле је, преко британског конзула у Загребу, замолио владу Велике Британије да му допусти боравак у једној од британских колонија. - По мишљењу Бранка Петрановића (Србија у другом светском рату, н.д., 73) не би требало „извлачити закључак" да је кнез Павле био упознат „са извођењем непосредног превратa, јер за такву тврдњу нема озбиљног доказа". Истовремено (на страни 75. своје поменуте књиге) Петрановић, међутим, наводи да је генерал Симовић скренуо пажњу кнезу Павлу половином марта 1941. на непопуларност његове унутрашње и спољне политике, рекао му да једва држи под контролом своје официре и да се може десити, у случају неповољног обрта ствари и погрешних одлука, да авијатичари прво бомбардују Команду ваздухопловства, потом Генералштаб и министарства, па и Бели двор (Види и: Мемоари Душана Симовића, II, рукопис, 14; В. Терзић, Слом Краљевине Југославије, I, н.д., 410-411).

96 Мемоари ген. Душана Симовића, 67-72; Ф. Чулиновић, 27. март, 196, В. Терзић, Слом Краљевине Југославије, I, 415-416.

97 Уп. М. Стефановски, н.д., 91.

То је био непосредан повод да министар спољних послова Велике Британије, Идн, закључи, да је кнез Павле, све у свему узето, „играо злокобну улогу" и да због тога не заслужује „британску благост".[98]

Објашњавајући зашто се одлучио за приступ Југославије Тројном пакту, зашто је, управо, тако морао да поступи, кнез Павле је рекао патријарху Гаврилу, током разговора с њим, 20. марта 1941, поред осталог, да су пред њим стајале три могућности: 1) да Југославија остане у положају у каквом је, што би имало за последицу да „суседи поставе своје ревиндикације", 2) да се Југославија „прикључи енглеско-грчком савезу", у ком случају би била нападнута од Немачке кад она крене против Грчке, што би била готова пропаст за земљу, 3) да Југославија усвоји немачке захтеве и прикључи се тристартитном пакту „уз обезбеђење што више гарантија за суверенитет и интегритет југословенске територије".

Трећа могућност, мислио је кнез Павле, била је ипак најприхватљивија, „ради спасавања државе и нације", јер одупирање Немачкој, која има 220 дивизија војске, значило би „ићи у очигледну и потпуну катастрофу".[99]

Наглашавајући да води „само југословенску политику и никакву другу", кнез Павле је патријарху још изјавио, да Немачка Југославији „излази у сусрет у највећој мери, па чак и извесним тајним одредбама".

У овим управо наведеним речима кнеза Павла била је садржана пуна истина. Канцелар Немачке, Адолф Хитлер, заиста је био спреман да Југославији учини специјалне уступке, само да би је, што пре, добио за савезника. На тајном састанку с кнезом Павлом у дворцу Берхоф, својој резиденцији у Баварској, он је дао свечану реч да се одриче југословенског учешћа у рату,[100] *а председнику југословенске владе Драгиши Цветковићу и министру спољних послова Цинцар-Марковићу, непосредно пре тога, понудио је Солун — на „пешкеш".*

Докле је Хитлер све био спреман да иде, кад је Југославија била у питању, показује и његов разговор са италијанским министром гофом Ћаном, од 1. марта 1941. у Бечу. Том приликом он је рекао, да, иако му је циљ да Југославију привуче Тројном пакту и на тај начин оствари „један даљи психолошки успех против Енглеске", ништа не би било изгубљено ни кад би Југославија остала по страни, јер би у том случају био од користи и један италијанско-југословенски пакт.[101]

98 Баркер, 101.

99 Љубомир Дурковић-Јакшић, Учешће патријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима испред и за време 27. марта 1941, Београд 1980, 14.

100 ADAP, D, XII, док. 47 и 48, стр. 65 и 72.

101 Исто, док. 117, стр. 171.

Да су кнез Павле и југословенска влада „под морање" решили да прихвате немачке захтеве у погледу приступа Тројном пакту, тврди и Драгиша Цветковић. За приступ Пакту они иначе нису били. Али су били и свесни тога, да се приступ Пакту може ибећи само на један начин — да Велика Британија пружи Југославији пуну подршку, да са својом војном силом стане уз Југославију. Тако што, међутим, влади Велике Британије није ни на памет падало, свеједно што је имала одређени стратегијски циљ на Балкану...

"У оваквим приликама" каже Драгиша Цветковић, „ми смо били приморани да наставимо разговоре започете са Немачком и да тражимо, упорно, ма шта нас то коштало, мирно решење".[102]

То „мирно решење" било је потписивање протокола о приступу Југославије Тројном пакту, 25. марта 1941, у Бечу.

"Мора нам се признати", гласе даље Цветковићеве речи, „да је наш став, наш емпиризам ако се хоће, био пре свега инспирисан љубављу према нашој земљи".

За „мирно решење", по сваку цену, међутим, Драгиша Цветковић није увек био. У једном акту који носи његов потпис, а који треба да је саставио заједно са Михаилом Константиновићем, и предао га кнезу Павлу првих дана марта 1941, разматрајући шта би за Југославију све могло да значи приступање Тројном пакту, он је рекао — да би било боље да Немци нападну Југославију, него да се она стави под туторство сила Осовине, па да буде „изоловано мрцварена". У случају напада и отпора, „наша част била би читава, а то ће значити нешто у тренутку ликвидирања овога рата..."[103]

И из немачких докумената је видљиво, да је Цветковић уложио силан напор не би ли како избегао да се Југославија веже за силе Осовине. У разговору с Хитлером, 14. фебруара 1941, он је показао завидну дипломатску вештину, истичу и неки немачки историчари.[104] Док је на једној страни изражавао своју сагласност са Немцима да миру на Балкану прети највећа

102 „Фигаро", Париз 4.4.1950.

103 Ј. Б. Хоптнер, 220-221; Ф. Чулиновић, 27. март, 108-110 - Акт о којем је реч (Реферат за Крунски савет за Њ. В. Кнеза) налази се у Војноисторијском институту, Ф. К. 4/4, 3-54.

104 H. Knoll, 95.

опасност од Енглеске и да она због тога мора бити протерана из Грчке, на другој је настојао да свог саговорника увери у то, да приступ Југославије Тројном пакту не би био „онај пут" који би довео до стабилизације ситуације на Балкану. По Цветковићевом мишљењу, најбоље од свега било би, кад би се Југославија као посредник ангажовала у италијанско-грчком спору и кад би се на Балкану, уз учешће Турске, формирао један неутрални блок, који би био способан да осујети даље продирање Енглеске у југоисточну Европу. Услов за успех свих ових замисли био би да Немачка и сама одустане од продора на јужни Балкан...

Мада се Хитлер напрегао, да његов пројект стави под сумњу у погледу ефикасности, а сам приступ Југославије Тројном пакту представи у што лепшој светлости, и у сваком случају као нешто апсолутно корисно по Југославију — Цветковић је остао при свом ставу. На крају, самоиницијативно или пак држећи се упутстава кнеза Павла, он се обавезао само на следеће: да верно пренесе кнезу Павлу о чему је све разговарао са Хитлером, до у детаљ тачно објасни му немачке ставове и предложи му да се што пре лично састане са немачким вођом.[105]

Објективно гледано, Цветковић је ипак у нечему успео: одложио је цело питање и саму одлуку Југославије о приступању Тројном пакту. Истина, не за дуго...

На покушаје Драгише Цветковића да избегне да се Југославија нађе у челичном загрљају Немачке, покушаје кнеза Павла, заправо, јер је његова реч била закон и за Цветковића, утицале су, ван сумње, и интервенције Сједињених Држава Америке у Београду.

Неке две недеље пред сусрет Цветковића са Хитлером, у Београду је боравио амерички пуковник Вилијам Ј. Донован, лични изасланик председника САД, Рузвелта. У разговору с кнезом Павлом, 25. јануара 1941, Американац је допустио себи да отворено запрети, да Југославија не може рачунати на мировној конференцији са подршком Америке, уколико би допустила пролаз немачким трупама кроз своју територију.[106] Одговор кнеза Павла био је, да Југославија никад неће допустити да немачка војска или пак ратни материјал за немачку војску пређу преко њене територије.

105 ADAP, D, XII, док. 47 и 48, забелешка др Паула Шмита од 15. 2. 1941.

106 Ј. Б. Хоптнер, 211.

Слично кнезу Павлу, изјавиле су пуковнику Доновану и друге личности из југословенског вођства, поред осталих и Драгиша Цветковић.[107]

Што се тиче реакције на улазак немачких трупа у Бугарску, сем генерала Симовића, сви Донованови саговорници изразили су своју несклоност да због тога Југославија уђе у рат.

Амерички пуковник разговарао је о томе и са Мачеком, који је тада био потпредседник југословенске владе. И од њега је сазнао, да Хрвати не виде да је нужно ступити у рат све докле сама Југославија буде поштеђена од инвазије...

Мачек је Американцу рекао и то, да би југословенска влада била спремна и на веће концесије Хитлеру само да би што је могуће дуже остала изван рата. С тим у вези Мачек је поменуо, да је врло могућно да ускоро дође до рата између Немачке и Совјетског Савеза, а у том случају, с чиме се мора калкулисати, Југославија би се без проливања крви ослободила притиска сила Осовине и осигурала би себи још већу акциону слободу...[108]

Сем преко изасланика, пуковника Донована, председник САД се и лично обраћао кнезу Павлу — први пут 14. фебруара 1941, наводно на инсистирање југословенског посланика у Вашингтону, Фотића — желећи да га одврати од давања концесија Немачкој и силама Осовине уопште. Овом приликом Рузвелт је обећао и помоћ Америке Југославији... Кад се, међутим, други пут обратио кнезу Павлу, 22. фебруара 1941, са истим захтевима, Рузвелт — занимљив је то детаљ — није уопште поменуо спремност САД да Југославији пруже неку помоћ, већ се ограничио на исказивање „симпатија" за југословенску државу...

Слободан Јовановић је изнео у једном разговору са Костом Ст. Павловићем, да је кнез Павле, све до јануара месеца 1941. године био решен, да, ако буде морало да дође до рата, прије Енглезима... Кад је, међутим, од Хитлера чуо да Немачка нема никаквих територијалних аспирација на Балкану, већ да само жели да има сигурно залеђе јер намерава да нападне Совјетски Савез, кнез Павле се предомислио и решио да приступи Осовини...

Даље је Слободан Јовановић рекао, да је кнез Павле „из дна душе мрзео бољшевике", и да је „желео својим ставом

107 Драгиша Цветковић треба да је чак зајамчио америчком пуковнику Доновану да ће покушај Немаја да насилно пређу границу Југославије значити рат. „Југославија неће допустити прелаз границе ни немачком ратном материјалу ни немачким трупама", треба да су гласиле Цветковићеве речи. Уп. Ј. Б. Хоптнер, 211-212.

108 H. Knoll, 100; Breccia, 431.

колико год може да допринесе борби против њих; колико је мрзео бољшевике, толико је презирао бугарског краља Бориса, који је важио као посредник у немачко-совјетском споразуму и сматрао је, ако би заиста дошло до немачко-совјетског сукоба, да би могао помоћи својим пријатељима Енглезима, посредујући између Немаца и њих".[109]

Кад је реч о Јовановићевом указивању на пријатељска осећања кнеза Павла према Енглезима, ту је све јасно, сасвим јасно. И то је било опште познато. Мање је познато, међутим, да је кнез Павле и од својих великих пријатеља Енглеза умео што-шта да сакрије, а што се тицало односа између Југославије и Немачке. Сакрио је од њих, на пример, свој пут у Берхтесгаден, 4. марта 1941, на састанак са вођом Рајха Адолфом Хитлером... За тај састанак, како се наводи,[110] Британци су сазнали тек крајем марта 1941, и то од грчког краља Ђорђа II, коме је то кнез Павле поверио по протеривању из Југославије, а кад се нашао у Грчкој, на путу у изгнанство.

Каква је осећања кнез Павле гајио према Енглезима, и како је процењивао шансе Југославије у њеном евентуалном рату са силама Осовине, види се и из бројних извештаја посланика Велике Британије у Београду, нарочито из 1940. године. У јуну 1940, британски посланик је обавестио своје министарство у Лондону, да је кнез Павле „свим срцем за победу Британије у рату са силама Осовине", али да сматра да би улазак Југославије у рат против Немачке и Италије, у условима какви су тада уопште узев владали, то било равно — „самоубиству".[111] У августу исте године, пак, посланик Велике Британије истакао је у свом извештају, да је кнез Павле мишљења, да Југославија, сасвим сама, и упућена само на себе, не би могла да пружа отпор дуже од 14 дана и да би у рату са армијама Немачке и Италије сигурно изгубила 2 милиона људи...[112]

Кад је посланик Велике Британије писао ове своје извештаје, и кнез Павле и југословенска влада улагали су велике напоре да Берлин увере да искрено желе што боље односе са силама Осовине. Они су тада, кнез и влада, били налик путницима, како је рекао маршал двора Антић британском посланику, који чопору вукова за собом, ту и тамо, добацују по неку коску у нади да ће тако добити у времену и склонити се у сигурност.[113]

109 К. Ст. Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем 1941-1945, н.д., 34.

110 H. Knoll, 111.

111 Извештај брит. посланика Кемпбела број 302 од 3. 6. 1940; FO 24890, R 6425/5/67.

112 Извештај истог , број 542 од 10. 8. 1940; FO 25033, R 6956/415/92.

113 Извештај истог, број 423 од 6. 7. 1940; FO 25033, R 6715/415/92.

Поред осталог, а само да би Немачку одобровољили, кнез и влада форсирали су германофиле на високим положајима у управи земље, прихватали су без отпора немачке захтеве за повећање испорука животних намирница и сировина уопште, спречавали су штампу да антинемачки и антиосовински пише, а били су донели и неке прописе против Јевреја, али су их брзо повукли, наводно на личну иницијативу Драгише Цветковића.

Све то није ипак могло да заустави Немце у њиховој решености да Југославију наведу да потпише уговор о приступању Тројном пакту. Служећи се свим средствима, па и притиском, они су на крају постигли што су хтели. Вођство Југославије ставило је 25. марта 1941. свој потпис испод протокола у Бечу и тиме, како су се многи изразили, испуштајући из вида шта су кнез Павле и влада све покушали да би то избегли, починили злочин према земљи и народу, и то без права на разумевање и опроштај...

Док се, тако, кнезу Павлу и Драгиши Цветковићу, њима пре свега, ставља у главну кривицу што су Југославију привели силама Осовине, потписујући протокол о Тројном пакту, организаторима пуча од 27. марта, међутим, стављају се два дела на терет: сам преврат и, затим, спремност да прихвате Тројни пакт, „настојећи да на тај начин", како се већ све вели, „авантуру претворе у политику и државу спасу од сигурне катастрофе".

Оптужбе у овом смислу своде се на то, да пучисти нису, у ствари, били дорасли ситуацији и да је превратом од 27. марта, управо због тога, испао „чардак ни на небу ни на земљи".[113-а]

У овој последњој констатацији, има неке истине, без сумње. Али само делимично... Пуна истина је, међутим, та, да пучисти, кад су образовали владу (а која није у бити била њихова) нису имали много могућности за маневрисање и да им је главни циљ био да добију у времену, избегну рат са Немачком и остану на власти све док не избије сукоб између Немачке и Совјетског Савеза, у шта се чврсто, и с правом, веровало...

Није никаква тајна, да је генерал Симовић, у својству председника владе образоване после 27. марта, изјавио посланику САД у Београду,[114] да влада Пакт неће ни отказати, али ни ратификовати, и да јој је главно да не изазива силе Осовине, Немачку у првом реду.

Око тога, да је генерал Симовић, управо из наведених разлога, хтео да се на неки начин, после пуча, аранжира са Немцима и Италијанима, направљена је у једном часу читава афера... Хтело се то, у време кад је

113-а Радоје Вукчевић, Докази и приче, часопис „Гласник" друштва „Његош", свеска за децембар 1973, 33-34.

114 Ј. Б. Хоптнер, 262.

бан Хрватске, Иван Шубашић, вољом Британаца и краља Петра II дошао на чело владе у избеглиштву, да искористи као доказ за Симовићево „капитуланство“...

Члановима владе, наиме, презентирана је тада једна белешка написана руком генерала Симовића, пронађена међу хартијама на његовом писаћем столу у председништву владе у Београду, тамо пред евакуацију владе из Београда. Та забелешка, „под разним тачкама“, садржала је план о сарадњи с Немачком.

Строго узевши, то и није био никакав план, већ, како то признаје и Слободан Јовановић, „обичан потсетник за разговоре са Немцима и Италијанима помоћу којих је Симовић хтео да их заварава како би напад одгодио колико је то могуће“.[115]

Јовановићева оцена, да је Симовић, кроз преговоре са Немцима и Италијанима, хтео само да добије у времену, стоји, нема сумње. Колико је то био „рачун без крчмара“, друго је питање, међутим.

Генерал Симовић је у својим калкулацијама полазио и од тога, да се Немачка, управо због припрема за рат са Совјетским Савезом, о чему је био обавештен и генералштаб југословенске војске,[116] неће тек тако усудити да крене на Југославију. Тог мишљења били су и многи други генерали...

Што се тиче самог исхода оружаног сукоба између Немачке и Совјетског Савеза, и генерал Симовић, и сви водећи пучисти, били су уверени, да ће се он поразно завршити по Немачку.

Лично генерал Симовић је своју оцену о Совјетском Савезу као јединој држави у Европи способној да се одупре Немачкој, и да је баци на колена, заснивао, добрим делом, на једној студији, коју је, три године пре 27. марта 1941, саставио највећи тадашњи војни експерт у Срба, генерал Живко Павло-

115 Изјава Слободана Јовановића од 13. 12. 1945, Коста Ст. Павловић, Разговори са Сл. Јовановићем, н.д, 90.

116 Вођство Немачке донело је одлуку да се нападне Совјетски Савез 18. децембра 1940. године. Тада је израђено и „Упутство број 21“. Првобитно, почетак напада требало је да уследи 15. маја 1941. Прикупљање снага за напад било је почело средином марта 1941. - Први разговор о рату са СССР поведен је у немачком генералштабу крајем јула 1940. Тада је издато и наређење да се у Источној Пруској сагради командна места за највише војне команде. Према наводима Ј. Б. Хоптнера, а на основу казивања Владимира Ваухника, војног аташеа Југославије у Берлину, југословенски генералштаб треба да је прве информације о припреми Немачке за напад на Совј. Савез примио крајем 1940, управо од њега, Ваухника (Види: Ј. Б. Хоптнер, 231-232).

вић, начелник штаба Врховне команде српске војске у Првом светском рату.

Са овом својом студијом („Стратегијски положај Југославије у новом светском рату“) генерал Павловић је, у пролеће 1938, упознао један ужи круг у Српском културном клубу и, посебо, генерала Симовића, који се у то време налазио на дужности начелника генералштаба југословенске војске.[117]

Полазећи од тога да је Немачка већ била приграбила Аустрију и да ће сигурно настојати да своју превласт прошири на цео Југоисток, генерал Павловић је оценио да је положај Југославије не тежак, него изванредно тежак, и у сваком случају неупоредиво тежи од положаја Србије у Првом светском рату.

Предсказујући да ни Чехословачка, ни Мађарска, ни Румунија, а ни Бугарска неће нацистичкој Немачкој пружити отпор, а да западне силе неће бити кадре да се супротставе механизованим јединицама Немачке, генерал Павловић је закључио, да ће се Југославија, услед свега реченог, у одсудном часу наћи изолована, потпуно сама...

По ондашњој процени генерала Павловића, која се у свему показала као исправна, једина земља у Европи која би могла да се успешно супротстави немачким механизованим јединицама био би Совјетски Савез — због великог простора у којем би се немачке механизоване снаге могле да истроше пре одлучујуће битке. Али и то само у заједници Совјетскг Савеза са западним земљама...

Добро упућен у читав случај са тајним рефератом генерала Живка Павловића, Васа Чубриловић ће рећи у једном свом тексту објављеном после Другог светског рата,[118] да је тај реферат навео југословенске војне и политичке кругове да траже везе не само са Западом него и са Совјетским Савезом. То треба да је нарочито видљиво било од јесени 1939, кад је почео Други светски рат.

Једно питање, међутим, а у вези са Совјетским Савезом, никад није до краја разјашњено. То се питање тиче оцене убојне снаге Црвене армије од стране југословенских генерала, па и самог генерала Симовића. По неким мишљењима, та оцена није

117 Теодор Анђелић, Четири Југославије Васе Чубриловића, НИН, 6. јул 1990, 47.

118 Васа Чубриловић, Историја Југославије, Историјски часопис, XIV-XV, Београд 1965, 541.

била повољна. Лично генерал Симовић, како се тврди, треба да је изјавио у Јерусалиму, у мају 1941, да „Русија, ако дође до рата између ње и Немачке, неће моћи да издржи више од месец дана...“[119]

У оквиру свог основног настојања да добије у времену, и да напад Немачке на Југославију одложи што се дуже може, генерал Симовић је био принуђен да посебну бригу посвети Хрватима, њиховом вођству — Хрватској сељачкој странци и њеном шефу Влатку Мачеку, потпредседнику владе која је била оборена с власти у ноћи 27. марта. Јер, Хрвати су имали своје посебне рачунице... Њих, у ствари, Југославија није ни интересовала, већ само Хрватска... Имајући пред очима само интересе Хрватске, међутим, Мачек и његова странка, која је у пролеће 1941. била права, и једина, господарица Хрватске, били су спремни на компромис са сваким, Италијанима и Немцима, па и са пучистима, против којих су, у првом тренутку, иначе, били спремни и да крену војску из Загреба.[120]

Доказано је, да је вођство Бановине Хрватске, после пуча, водило, у исто време, интензивне преговоре и са Берлином и са Београдом. Рачунало се и прерачунавало, између осталог узимајући у обзир да би Немачка, на крају крајева, могла да изгуби рат...

Једино у шта је вођство Хрватске било сигурно, било је то, да би тренутно и по Хрватску било најбоље да Југославија остане при Тројном пакту и да не зарати са Немачком. Кад је генерал Симовић дао уверавања у том смислу,[121] *Влатко Мачек се, у свом колебању између Берлина и Београда, одлучио за Београд, ценећи, ваљда, више врапца у руци него голуба на грани... Представницима Немачке, с којима је контактирао, изјавио је, образлажући зашто се решио на сарадњу са Београдом, и улазак у Симовићеву владу, да верује, да ће он, мало-помало, на тај начин без рата са Србима осигурати потпуну независност Хрватске и онда, несметано ни од кога, успоставити „нормалне односе са Немачком и Италијом“.*

У разговору с представницима Немачке, а кад се већ био неповратно решио да уђе у Симовићеву владу, Мачек је, после свега, изјавио,

119 Василије Трбић, Успомене, Архив Српске академије наука.

120 И из Мачекових мемоара се види да је он, Мачек, предложио кнезу Павлу да се ухапси генерал Недељковић, тадашњи командант IV армије, а на његово место постави његов заменик, генерал Август Марић, који је био Хрват и који је био спреман да маршује против пучиста (Vlatko Maček, In the Struggle for Freedom, New York, 1957, 213).

121 Генерал Симовић је лично саопштио представнику Мачека, инж. Кошутићу, да ће његова влада признати Тројни пакт, и, поврх свега, да је његова влада већ признала споразум Цветковић-Мачек који се тицао Бановине Хрватске. - И кад је у зору 27. марта телефоном разговарао са Мачеком, Симовић је, као прво, рекао, да његова влада признаје споразум Цветковић-Мачек. - Види и: Мемоари ген. Д. Симовића; Ф. Чулиновић, 27. март, 300-301; Peter II, King of Yugoslavia, A King's Heritage, London 1955, 73.

да је потпуно сигуран да ће моћи да нађе генерала Симовића да прихвати Тројни пакт и Немачкој да одговарајућу накнаду за штете које су јој нанесене...

Све ово потврђује мишљења,[122] *да је Мачек играо „двосеклу политичку игру поигавања с обема странама, Берлином и Београдом“. Он је хтео да се осигура за сваку евентуалност, за случај да избије рат или пак да све прође на миру. Уколико би дошло до рата, Хрватска би била поштеђена од немачке инвазије, и не би сносила никакве последице за одлуке југословенске владе. Уколико би пак све прошло у миру, положај Хрватске био би још јачи, и крајњи циљ, њено осамостаљење, постао би још ближи...*

После Другог светског рата, таворећи у емиграцији, Мачек је, у својим мемоарима, коначно уобличио своја гледања на 27. март. Оценио га је као „чисто српску ствар“, организовану у првом реду ради свргавања кнеза Павла с власти, и то зато што је он био „исувише наклоњен Хрватима...“[123]

Ова тако позно изречена оцена о 27. марту 1941. била је у многоме подударна са оценом загребачког надбискупа Алојзија Степинца, исказаном одмах после државног удара.

... У свом дневнику,[124] надбискуп Степинац је 27. март окарактерисао као „државни удар Великосрба“, који је Хрвате довео у грозан положај, будући да се они од Великосрба немају надати „ничему добру“.

Осврћући се на поруку патријарха Гаврила Дожића српском народу преко Радио Београда, у којој је поздрављен државни удар и истакнуто да се српски народ опет једном у својој историји приволео царству небеском, то јест царству Божијем, надбискуп Степинац је написао:

„Тако вели г. Гаврило. Међутим, сва досадашња акта говоре о нечему другом, неголи о царству небеском са стране православне цркве. Данас још увек не знамо у Загребу што је и како је. Дознао сам ни да Мачек није имао појма о државном удару него је сазнао за њега преко радија, као и ми други. Мачек је тек доспио своју Заштиту да одмах изашаље у све јавне уреде и запосједне исте, али из цијелог овог чина тј. државног удара,

122 Ј. Б. Хоптнер, 266.

123 Мачек, Мемоари, 220.

124 Дневник надбискупа Степинца, IV, Загреб 1946, 127. Види и: Записи мржње, Београд 6. 12. 1990, 51.

опет избија на јаву чињеница да су Срби и Хрвати два свијета која се никад неће ујединити, док је један од њих у животу. Дух бизантизма је нешто тако грозно да је свемогући, а свезнајући Бог у стању парирати интригама и подвалама тих људи. За нас је то нешто непојмљиво да се уговори и обавезе кидају без икаквих скрупула..."[125]

Тако је, уистину, гледао загребачки надбискуп на 27. март, чврсто уверен да га је „скухала православна црква са жидовима, комунистима, масонима, и тако даље". А официјелно, он се другојачије постављао... Крунски догађај од 27. марта, долазак на престо краља Петра II, он је чак и поздравио. Посебном окружницом затражио је од „часног клера" да се „својим молитвама обраћа великом Господину нека младом краљу и његовом владању да свој велики благослов..."

3. Велика Британија и пуч од 27. марта

Није једном казано, и од противника и од подржавалаца пуча од 27. марта, да су војни завереници, организатори и извршиоци преврата, учинили, пре свега, велику услугу Британији и њеној политици. То је чак изјавио и генерал Боривоје Мирковић — кад је Други светски рат био завршен и он постао енглески пензионер. У једном писму Драгиши Цветковићу, 1948. године, он треба да је дословно рекао — да је пуч „ишао само на руку Енглезима, тада спремним да жртвују и последњег Србина за одбрану енглеске империје..."[126]

Да се овако изрази, генерал Мирковић је имао више разлога. А један од њих сигурно је био тај, што су одређени енглески обавештајни кругови, управо имајући у виду чињеницу да је пуч у Београду донео Великој Британији многе користи, да је за њу значио велико охрабрење, покушали да преврат од 27. марта прикажу као своје дело, а пучисте представе као своје плаћенике...

Мада је време показало, да су тврдње тих британских обавештајних, али и неких других кругова, лишени сваке основе, да су обична смицалица, оне се увек поново потежу, и од стране неких Срба, кад год је реч о 27. марту.

Управо о педесетогодишњици пуча од 27. марта, 1991, у Београду су се појавили написи[127] у којима се безрезервно истиче, да преврат у Београду не би уопште био ни организован ни извршен, да није било Британаца. Агенти Британије, како је изричито речено, одиграли су главну улогу у припремању удара...

Цитирано је, као доказ за наведено тврђење, једно писмо агента британске обавештајне службе СОЕ,[128] Хју Далтона, упућено председнику британске владе Винстону Черчилу, 28. марта 1941, које се, међутим, уопште не односи на војне заверенике, већ на сасвим друге личности, углавном из редова Земљорадничке странке.[129]

Ево, уосталом, текста тог писма, које управо демантује оно што би требало да потврди:

"Откако сам преузео СОЕ у Југославији потрошили смо најмање 100.000 фунти стерлинга. Новац је углавном отишао на финансирање Земљорадничке странке и остале видове подмићивања... Благодарећи овом новцу, наши агенти су били у могућности да одржавају пријатељске односе са главним Југословенима расположеним против сила Осовине, а наше агенције за тајну пропаганду непрестано су подстицале народну жељу да пружи отпор".

Међу српским писцима од имена, који сматрају, и доказују, да су пучисти били продужена рука британских агената, налази се и Ђоко Слијепчевић. У својој књизи „Југославија уочи и за време Другог светског рата", штампаној у Минхену 1978, он је навео два извора као кључна за доказ својих тврђења... Први извор му је изјава некадашњег васпитача краља Петра II, Енглеза Парота, а други књига Владимира Петрова, објављена

125 Цитат према: Никола Жутић, Шизма је проклетство Европе, „Борба", 23-24. март 1991, 12.

126 Др М. Ракић, НИН, 28.6.1991, 4.

127 Милан Ст. Протић, У сенци Велике Британије 1941, Србија и коментари, Београд 1991, 225.

128 СОЕ - Special Operation Executive (Управа за специјалне операције) формирана је у јуну 1940, као посебна организација у оквиру министарства за привредно ратовање. Види и: Vladimir Velebit, Sećanja, Zagreb 1983, 28.

129 И Владимир Велебит (Сећања, види претходну напомену) износи да је Земљорадничка странка била „одабраник Британаца", као што је то био случај у Румунији са Народном сељачком странком а у Бугарској са левим крилом Земљорадничке странке. Од првака Земљорадничке странке повезаних са Британцима, Велебит у првом реду помиње Милоша Тупањанина.

у Чикагу 1971. године.[130] Парот је, према изјави коју је дао, присуствовао једном разговору у Кембрицу, током којег је речено, да нису Југословени извршили пуч, него Енглези, односно њихова специјална служба СОЕ. У књизи Владимира Петрова пак, речено је, да је изван сваког спора да су „Британци држали непосредну контролу над акцијом завереника" и да је генерал Боривоје Мирковић био задужен само за израду „техничких детаља" пуча...

Од Срба - писаца, који су по сваку цену хтели да докажу да је пуч од 27. марта пре свега дело Британаца, да су Британци „просули силан новац на подмићивање пучиста", да су им обећали „власт, каријеру и друге награде", помена заслужује, чак и посебно, Мирко Косић, особито због своје књиге „Да ли је 27. март 1941. плаћен?" Окосницу ове његове књиге чине изјаве, усмене и писмене, неких угледних личности из Енглеске и Америке, једног пуковника Донована, који је као специјални изасланик председника САД боравио у Београду уочи 27. марта, затим сина Винстона Черчила, председника владе Велике Британије, Рандолфа Черчила, као и Ситон-Вотсона...

Пуковник Донован треба да је, по Косићу, изјавио - да се „Срби не могу позивати на 27. март 1941, јер смо ми ту револуцију купили..."

Ситон-Вотсон треба да је дао изјаву у истом смислу, наглашавајући, како је Косић изнео, да је Британија за улазак Југославије у рат платила пола милиона фунти, па отуд не дугује Србима ништа...

Черчилов син је такође истакао (у листу „Дејли Телеграф" од 3. марта 1953) да су пучисти („десничарска патриотска група просавезничких официра и политичких вођа") били „обилато потпомогнути од стране британске тајне службе..."

Од ове три изјаве, које је Косић употребио као доказ да су пучисти били плаћеници британске обавештајне службе, две су биле демантоване. Изјаву везану за пуковника Донована, индиректно је, али најенергичније, демантовао амерички посланик у Београду у време од 1937. до рата 1941, Артур Блис Лејн, рекавши да је „једини мотив организатора пуча било

130 Vladimir Petrov, A Study in Diplomacy, The Story of Arthur Bliss Lane, Chicago 1971, 176-177.

родољубље" и да о „плаћању организатора пуча од неке стране силе не може бити ни речи..." Изјаву везану за Ситон-Вотсона, демантовао је, пак, он сам, истакавши да се ради „о бестидној и злонамерној клевети" од стране људи „подстицаних немирном савешћу".[131]

Од свега што се односи на Британце и превратод 27. марта, једно је, пре свега, тачно: да су британски агенти били врло активни у Београду, и да су припадали разним тајним британским службама, поред осталог и Интелиџенс Сервису (Secret Intelligence Service, SIC, односно М-16 и „С"). Као „главни људи" Интелиџенс сервиса у Београду помињу се војни аташеи - потпуковник Чарлс Кларк, А. Х. Мекдоналд и Макс Деспард. Они су у пролеће 1940. године своје редовне дужности предали својим заменицима и посветили се, по наређењу са вишег места,[132] искључиво прикупљању обавештајних информација и, у исто време, припремама саботажа и герилских акција.

Како се наводи у литератури сачињеној на основу британских докумената, активност британских војних аташеа није се у принципу разликовала од активности припадника других британских тајних служби на тлу Југославије: од агената-припадника познате секције „Д", од 1938. издвојене из Интелиџенс сервиса, затим агената-припадника секције МИ(Р), који су у првој години рата на пољу пропаганде, прибављања информација, субверзија и саботажа обавили „управо пионирски посао".[133]

Агенти секције МИ(Р) треба да су се први пут појавили у Београду крајем 1939. године. Била је то специјална мисија којој је стајао на челу генерал Sbe. Њен задатак је био да испита ситуацију и препоручи мере које је требало предузети у Београду и Србији... Затражено је од стране ове мисије, по обављеном послу, да се пружи што већа потпора југословенској штампи, уопште појача британска пропаганда и интензивирају контакти и везе британских официра са „већ постојећим југословенским герилским кадром".

Сви предлози мисије МИ(Р) били су у Лондону усвојени и одмах се, у надлежним установама, пришло изради планова за стављање на

131 „Порука", Лондон, број 4-5, октобар 1951 (Чланак: „Подстицани немирном савешћу").

132 H. Knoll, 139. - Кнолово тврђење заснива се на британском документу (FO 25033, R 6186/415-92). - Овај документ помиње и Mark C. Wheeler (Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943, Njujork 1980). Како Кнол каже, Wheeler је био први који је изишао са тврђењем да су британски војни аташеи руководили секцијом Интелиџенс сервиса у Београду. - Од југословенских писаца, британски документ о којем је реч помиње Душан Бибер (Britanski udio u državnom udaru u Jugoslaviji, 27. ožujka 1941, Časopis za suvremenu povijest, br. 13/1981).

133 Види и: David Stafford, The Detonator Concept: British Strategy, SOE and European Resistance After the Fall of France (Journal of Contemporary History 10, 1975).

распоређење радио-станица и оружја герилским групама. Радио-станице требало је привремено да буду смештене у британским представништвима, док је оружје требало да буде ускладиштено у магазинима југословенске војске.[134]

Између осталог, агенти британских тајних служби били су ангажовани на осујећивању снабдевања Немачке разним сировинама из Југославије и са Југоистока уопште - нафтом, бакром, бокситом, хромом и тако даље. Велика и посебна пажња при том била је посвећена ометању пловидбе Дунавом. Агенти секције „Д" припремили су, тако, и саботаже у Ђердапу, али су то Немци открили, у децембру 1939, и извршили притисак на југословенску владу, да она предузме одређене мере. Влада у Београду се томе повиновала и, можда и на доставу Немаца, ухапсила (и потом протерала из земље) извесног Јулиуса Ханау, рођеног у Јужној Африци, који се после 1918. године настанио у Београду и бавио трговином оружјем, а од 1938. стајао на челу секције „Д" у Југославији...[135]

Највише успеха агенти секције „Д" треба да су имали на пољу пропаганде у Југославији. У сарадњи са аташеом за штампу британског посланства у Београду, агенти секције „Д" основали су почетком јануара 1940. телеграфску агенцију „Британова", на пример, чији је задатак био да штампу у Југославији снабдева извештајима о ратним догађајима и преко њих ствара расположење за ствар Британије и њених савезника. Посао је био добро организован, тако да су чак и листови у Хрватској, углавном наклоњени силама Осовине, почели да објављују материјале „Британове".

Да би што више листова везали за себе, агенти секције „Д" служили су се и новцем. Исплаћивали су знатне суме разним издавачима, али не увек толико колико су они тражили... Издавачи познатог београдског вечерњег листа „Правда", на пример, поставили су захтев да им се месечно исплаћује 150.000 динара.[136]

134 H. Knoll, 140; Barker, 8.

135 Кнез Павле је био информисан о активностима брит. обавештајне службе у Југославији, али не и о плановима за вршење саботажа. Он се због тога пожалио представницима Велике Британије. Министру спољних послова, Халифаксу, поручио је, да су све те акције, у његовим очима, „крајње неодговорне". Види и: Kim Philly, My Silent War. With an Introduction by Graham Greene, London 1958, 4.

136 Види и: Amery Julian, Approach March, н.д., 12.

Кад је у јулу 1940, после катастрофе на Западу, у Лондону основана организација СОЕ, њено језгро сачињавале су секција „Д" и секција МИ(Р). Нова организација, уз задатке које су имале њене претходнице, требало је да се ангажује на формирању покрета отпора и саботажних група у земљама које су се већ налазиле под контролом сила Осовине, али исто тако у земљама које су још биле слободне - за случај да и оне потпадну под утицај (или власт) Немачке и Италије.[137]

У ово време (време стартовања СОЕ) секција „Д" у Београду била је централа за цео Балкан и имала је солидно изграђени апарат. У њене нарочито способне агенте убрајани су (по протеривању Јулиуса Ханау, првог шефа секције „Д" у Београду) Вилијам-Бил Бејли (Bailey), који је припадао групи инжењера у руднику Трепча, а затим, из исте групе, Бил Хадсон (Hudson), који се посебно бавио питањима везаним за ометање пловидбе италијанских бродова у Далмацији.

Кругу поменутих агената припадали су и неки чланови британског посланства у Београду, међу њима и Цулијан Емери (заменик аташеа за штампу), Александер Глен (заменик морнаричког аташеа), Џон Бенет и Хју Ситон-Вотсон (син толико пута већ помињаног Ситон-Вотсона, професора Универзитета) и, можда најпроминентнији, Томас (Том) Мастерсон, први секретар посланства. Од јануара 1941, овом агентском кругу припадао је и Џорџ Тејлор, који је био задужен за координацију свих СОЕ-група на целом Југоистоку... И неки новинари припадали су овом кругу, као Ралф Паркер, дописник „Тајмса" и Теренс Атертон, издавач листа на енглеском језику у Београду „South Slav Herald".

Један део ових агената СОЕ наставио је своју активност на тлу Југославије и после априлског рата 1941. Неки ће, кад дође до оружане борбе против немачких и италијанских окупатора, наступити као официри за везу код партизана, односно Југословенске војске у отаџбини под командом Драже Михаиловића.

Врло покретни и предузимљиви британски агенти у Београду, који су били у сталном контакту са читавим низом личности, између осталог и са пуковником Драгољубом-Дражом Михаиловићем, у то време начелником оперативног одељења у Главном генералштабу југословенске војске, нарочито велику пажњу посвећивали су првацима Земљорадничке странке. У ову политичку партију они су чак полагали највеће наде, можда и због њеног шефа, Милана Гавриловића, кога је тукао глас да је - „сто одсто" енглески човек...

У једном разговору са британским агентом Емеријем, Гавриловић је, и то је врло занимљив податак, изразио мишљење,

137 Опширно о овоме пише и Stafford David, н.д.

да је увлачење Југославије у рат неизбеживо и да се, даље, њен војни пораз, услед немачке премоћи, никако не може спречити.[138] Међутим, кад до свега тога дође, кад Југославија буде окупирана од страних трупа, тада ће Србији, и његовој Земљорадничкој странци, припасти изванредно важна улога...

По Гавриловићевим речима, Србија би, са својом дугом традицијом герилске борбе против Турака и Аустријанаца, захваљујући конфигурацији земљишта и свом централном положају на Балкану, као и њеном претежно сељачком становништву, била управо идеална област за организовање оружаног отпора. Земљорадничка странка, пак, са својим везама са Бугарском и Хрватском сељачком странком, била би идеалан предводник једног таквог покрета...

Саопштавајући све ово Џулијану Емерију, непосредно пред свој одлазак у Москву, на дужност посланика Краљевине Југославије, Гавриловић је затражио, да влада Енглеске помогне његову странку у припремама за описану улогу после окупација земље, између осталог стављањем на располагање радиостаница, оружја и експлозива.

По одласку Милана Гавриловића у Москву, главна веза британских аgenата са Земљорадничком странком ишла је преко Милоша Тупањанина, заменика председника Земљорадничке странке, који је, као и Гавриловић, важио за „енглеског човека" и био и догле поуздани „информант" посланства Велика Британије у Београду.[139]

Релативно „широке руке", британски аgенти су те 1940. године почели са редовном исплатом субвенција Земљорадничкој странци — месечно 5 хиљада фунти, што је, међутим, централа Интелиџенс сервиса оценила као „пуко расипништво".

Сем Земљорадничкој странци, односно њеним одређеним прваци-ма, новац је исплаћиван и Самосталној демократској странци Светозара Прибићевића, чији је вођ, Срђан Будисављевић, био члан владе, а затим разним патриотским удружењима, као, на пример, Удружењу старих ратника, онда Сељачкој странци Драгољуба Јовановића. Претпоставља се, али се изричито не тврди, да је новац даван и Српском културном клубу.[140]

138 Amery, н.д., 173.

139 Barker, н.д., 10.

140 H. Knoll, 150; Amery, 153-155.

Земљорадничкој странци, тамо од краја новембра 1940, Британци су почели да испоручују и оружје, машинске пушке и револвере, у првом реду.[141]

Активност британских агената у Београду постала је нарочито интензивна кад је процењено да предстоји приступање Југославије Тројном пакту. Та активност тицала се и извршења државног удара, за шта се министар спољних послова Велике Британије, Идн, иначе дуго није могао да одлучи. Још 21. марта 1941. спреман да се помири са приступом Југославије Тројном пакту,[141-а] Идн се тек 23. марта преломио и дао сагласност за спровођење мера које су одговарале жељама агената СОЕ.[142] У телеграму британском посланику у Београду од 24. марта 1941, послатом тог дана у 13,47 часова, Идн је рекао, да се од кнеза Павла, који „показује безнадежни смисао нереалности", више нема шта очекивати, и да се стога он, посланик, овлашћује да предузме све мере у циљу промене југословенске владе, чак и државним ударом.[143]

У свом одговору Идну (телеграмима од 24. и 25. марта 1941), британски посланик у Београду је истакао, да би извршење државног удара могло да успе само уз помоћ војске. Али да ли ће војни кругови хтети да се у томе ангажују, у то није био сигуран... Као потенцијалне вође државног удара, са којима британско посланство очевидно још није било успоставило директан контакт, долазили су у обзир неки активни и неки пензионисани генерали. Да би се они задобили, било је мишљење британског посланика, требало је да им се дају обавезујућа обећања, да могу да рачунају са британском материјалном помоћи...

141 Glen Alexander, Footholds Against a Whirlwind, London, 1975, 56. - Део оружја које су Британци допремили у Југославију био је сакривен у кући Мил. Гавриловића, затим у згради у којој се налазио Главни одбор Земљорадничке странке, и у дворишту и врту британске амбасаде (овде су га пронашли органи немачке окупационе полиције 6. септембра 1941). Види и: Јован Марјановић, Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1963, 187.

141-а Министар Идн је ставио у дужност британском посланику у Београду да саопшти Драгиши Цветковићу да британска влада инсистира да у текст споразума о приступању Југославије Тројном пакту уђе клаузула да Немачка неће напасти Солун (већ и због британских трупа у Грчкој, извесно). Види: Априлски рат 1941, зборник докумената, Београд 1987, II књ., док. број 89, стр. 287.

142 Акт од 23.3.1941, FO 30253, R 2896/3706/92.

143 Види: Синиша Р. Влаховић, Зборник докумената из Британске архиве, Бирмингем 1985, 25.-Акт: FO,371-30253.

Од оба наведена телеграма британског посланика, значајнији је, и садржајнији, био строго поверљиви телеграм ваздухопловног аташеа Велике Британије у Београду, који је упућен у Лондон 26. марта у 19,40 часова. Он се тицао његовог разговора са генералом Душаном Симовићем који сат пре тога... У телеграму је, поред осталог, речено да је генерал Симовић вођ једне организације која намерава да изврши пуч и да је он уверен у успех планираног подухвата, на кога не би требало чекати више од неколико дана.[144]

Скоро да не треба ни истицати, да су британска влада, и све њене службе које су дејствовале у Југославији, рачунали само са Србима. То се јасно види и из телеграфских извештаја британског посланика... „Од Хрватске", стоји у једном од тих телеграфских извештаја, „не може се ништа очекивати. Тамо су се већ покренуле пронемачке и германофилске снаге; вође Сељачке странке, за које југословенски идеал има само толико значаја уколико он може да обезбеди аутономију њихових провинција, тендирали би под притиском више једном сепаратистичком решењу него антинемачком конфронтационом курсу. Словенци, мада би се могло претпоставити да би били пре спремни на отпор, не представљају одлучујући фактор, и то како због своје малобројности тако и због своје географске изолованости. Као и хрватски политичари, иначе, њихови репрезентанти у влади изјаснили су се за приступ Тројном пакту. Немачки покушаји, да земљу поделе и њено становништво деморалишу, морали би у северним провинцијама да најпре доведу до успеха. Једна нова влада, која би без сумње отказала своју лојалност кнезу Павлу, али не и Круни, могла би, према томе, да се ослони само на Србе. У Хрватској и Словенији она не би нашла на неку озбиљну подршку..."[145]

Можда због овакве оцене стања у Југославији, британска влада је, у једном моменту, закључила да би под датим околностима било најбоље да се Цветковићева влада „не брискира", да јој се ни у ком случају не даје повода да се сасвим баци у наручје Хитлера. Требало је на њу деловати „суптилно", и директним упозорењима, али и индиректним пресијама, нарочито преко штампе, навести да се што дуже одупире немачким притисцима...

Одлучујући се за ову тактику, влада Британије није, међутим, престала да мисли на могућност извршења државног удара у Југославији. Напротив. У њеним круговима се само сматрало да би требало, на описани начин, утицати на Цветковићеву владу да она што дуже пружа отпор немачким притисцима, како би се у међувремену створили максимално повољни услови за извршење преврата...

Једна од варијанти британске „политике преврата", како се наводи,[146] *била је та, да се предузму кораци за одвајање југословенских војних снага у Македонији, затим да се формира једна „сепаратистичка влада" која би била у стању да се супротстави слабој централној влади и која би била спремна да у свему изврши оно што би одговарало „стратегијским потребама Енглеске".*

Увид у британску политику према Југославији и увид у британска настојања да се нађе по Британију најбоље решење, нуди и говор Леополда С. Емерија,[147] оца помињаног агента СОЕ Џулиана Емериа, одржан преко Радио Лондона, 26. марта 1941. године. У том говору је недвосмислено истакнуто, да се Велика Британија неће помирити са стањем насталим потписивањем протокола о приступу Југославије Тројном пакту, а затим — да још све није изгубљено, да се најгоре још увек може избећи, да је Цветковићева влада још увек она која се пита и да, према томе, није неопходно да се путем пуча промени текући курс...

Цео говор Л. Емериа био је, треба нагласити, намењен Србима и у њему се искључиво апеловало на српски патриотизам. Он је био тако темпиран, да би што више охрабрио оне снаге међу Србима које су се биле определиле за државни удар.

Говор је садржавао и одређену поруку Драгиши Цветковићу и његовој влади. „Ако народ јасно покаже", рекао је Емери, „да он на приступ Осовинском пакту гледа као на издају његове части и независности, онда се само по себи разуме да је обавеза владе, да консултује народ пре него што пакт буде ратификован..."[148]

Док је Л. Емери овако говорио Србима, не пропуштајући да помене ни кнеза Лазара и његову погибију на Косову, његов

144 Исто.

145 Цитат према: H. Knoll, 172.

146 H. Knoll, 176-177.

147 Amery Leopold (Лео), министар за Индију, био је за време Првог светског рата на Солунском фронту, и ту научио српски. У Британији је важио за доброг познаваоца Србије и српских прилика.

148 Текст овог говора налази се у: Prime Ministers Office Papers, Public Record Office, London, 3,510/511, 428-430. Он је објављен и у немачкој Белој књизи - Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland, Berlin 1941, dok. 74.

старији син — узгред буди речено — служећи Немцима, у исти мах позивао је Енглезе, преко Радио Берлина, да се помире с нацистима и закључе с њима мир.

Само неколико часова по емитовању говора лорда Емериа преко Радио Лондона, у ноћи 27. марта, збило се оно што ни он а ни британска влада нису држали за сасвим могућно. У Београду је извршен војни удар, а да при том није дошло ни до каквих компликација.

Неку важнију улогу, како у припреми тако и извршењу преврата, британски аgenти нису уопште имали. Они су стајали по страни. То не значи, међутим да они нису били упућени „у интенције и планове завереника".

Ослањајући се на британску документацију, и ону најповерљивије природе, Х. Кнол износи да су британски аgенти у Београду за припреме пуча сазнали од Илије Трифуновића-Бирчанина, који је са Јованом Ђоновићем и сам имао некакав план за извршење преврата, како је већ речено. Није искључено да су до неких информација у вези са пучем британски аgенти дошли кроз разговоре британског ваздухопловног аташеа са генералом Боривојем Мирковићем... Али то су, мисли се, биле ипак само информације „уопштеног карактера". Конкретним обавештењима, они нису располагали. Све то наводи на закључак, по Х. Кнолу, да британски аgенти нису имали утицаја чак ни на „техничко извршење саме операције..."[149]

Доказујући да су британски аgенти у ствари били „очевидно грубо информисани" о припремама пуча, Кнол каже, да су они тек 24. марта, дакле дан уочи приступа Југославије Тројном пакту, добили прве конкретније информације о завери, и то од Илије Трифуновића-Бирчанина, који је имао неке везе са генералом Мирковићем. Дан потом, опет од Трифуновића-Бирчанина, Британци су сазнали да су припреме за пуч „добро одмакле", а следећег дана — да је успех завере осигуран са 99 одсто. Како је информатор Британаца још рекао, пуч не би требало очекивати у следећих 48 сати...

Такође на основу британских докумената, Кнол тврди, да је аgентима СОЕ у Београду, управо 24. марта 1941, дата сугестија да се воз, којим се буде враћала делегација југословенске владе са потписивања пакта у Бечу, дигне у ваздух. Али томе предлогу треба да се најенергичније супротивио Илија Трифуновић-Бирчанин, истичући да би услед тога могло бити проглашено ванредно стање у земљи, што би могло да озбиљно угрози планове завереника.

Према једном не баш сасвим поузданом извору, на дан 26. марта 1941, по подне, први Земљорадничке странке и сарадник СОЕ у Београду, Милош Тупањанин, по налогу, али у сваком случају са знањем својих британских пријатеља, раширио је вест, да је Цветковићева влада донела одлуку да се пензионишу генерали Душан Симовић, Боривоје Мирковић и Богољуб Илић. Та вест треба да је била разлог, да генерал Мирковић донесе одлуку да удар изврши већ те ноћи, а не у ноћи између 27. и 28. марта 1941..."[150]

Има и тврђења, чврсте основе, да је одлука да се пуч изврши у ноћи између 26. и 27. марта донесена из сасвим других разлога. Завереници су, наиме, 26. марта сазнали да се кнез Павле спрема да напусти Београд, па су у томе видели сигуран знак да је он сазнао за заверу и да жели да се склони у сигурност, да пребегне у Немачку. У први мах, завереници треба да су се силно уплашили. Али кад су се прибрали, закључили су да им одсуство кнеза Павла из Београда у ствари иде у прилог, и да га треба искористити за извршење преврата пре првобитно планираног термина.

Овако или онако, тек једно је извесно, да је пуч извршен у ноћи 26. на 27. март, потпуно изненадио аgенте СОЕ у Београду, тврдо је уверење Ханса Кнола. У првом моменту, они су чак били убеђени да је кнез Павле организовао контра-удар, будући да их није нико (па ни Трифуновић-Бирчанин, иако је дао реч да ће то учинити) обавестио о померању датума извршења пуча...

У правој шуми од свакојаких тврђења везаних за пуч од 27. марта, и његово извршење, пажњу заслужује оно које се односи на разговор помоћника ваздухопловног аташеа британског посланства у Београду са генералом Боривојем Мирковићем на дан 25, односно 26. марта. Тај разговор, према ауторима који су писали о активностима СОЕ у вези са пучем,[151] *тицао се термина преврата... Наводно, Британац је категорички захтевао од генерала Мирковића да се удар изврши у року од 48 сати, на шта генерал Мирковић треба да је одговорио — да ће акција „благовремено уследити".*

Веродостојност овог податка, бар у бити, потврђују и два телеграма посланика Велике Британије у Београду од 24. марта 1941. У једном од њих, првом по реду, речено је, да се „активно разматрају изгледи за спровођење успешног државног удара", а у другом — да „иницијатори са којима смо у контакту настоје да дође до образовања алтернативне цивилне владе повољно расположене према нашој ствари, у чему је војна подршка од битног значаја".[152] *Оба ова телеграма била су у ствари одговор на депешу министра спољних послова Идна, од 24. марта, како*

149 H. Knoll, 181.

150 Ilija Jukić, The Fall of Yugoslavia, 61.

151 Stafford, T. David, SOE and British Involvement in the Belgrade Coup d'Etat of March 1941, Slavic Review 36 (1977), 399-419. У даљем тексту: Staford, SOE.

152 Уп. НИН, број 1122, Београд 9. 7. 1972, 59.

је већ поменуто, којим је он овластио британског посланика у Београду да може предузети све мере које сматра да су на свом месту да би се убрзала промена владе или режима, „чак и државним ударом".

Став министра спољних послова Идна био је идентичан, што је и разумљиво, са ставом ондашњег председника британске владе Винстона Черчила, који је сматрао да је значајније да се Југославија „било како" увуче у рат него да се добије „неколико дана на Солунском фронту".[153]

Залажући се за рашчишћавање ситуације у Југославији, у смислу интереса Велике Британије, Черчил се, по кратком поступку, и одједном — устремио и на кнеза Павла. Назвао га је чак — изродом, што је било у потпуној супротности са његовим ранијим изјавама, од 1938. године па надаље, када је кнеза Павла називао „либералним намесником" и џентлменом који има „пуно разумевање за британске демократске идеале..."[154]

Истраживачи који се баве умешаношћу и уопште активностима британских тајних служби у припрему и извршење пуча од 27. марта, увек поново узимају за свој предмет разматрања случај генерала Боривоја Мирковића, посебно његов однос према Британцима. Многи од њих хтели би да докажу, да је генерал Мирковић био плаћени британски агент, иако је то, још 1942. године, демантовао својевремени посланик Велике Британије у Београду.[155]

Све више је истраживача, међутим, који, ослањајући се пре свега на британска документа, нуде читаву лепезу доказа да генерал Мирковић „сигурно није био ни трабант ни инструмент Интелиџенс сервиса, нити пак неке друге британске обавештајне службе" — посебно у време кад је припремао пуч и кад га је извршио. Један од тих истраживача је и Х. Кнол. Он каже, да тврдње у наведеном смислу, не може довести у сумњу ни околност да се генерал Мирковић уочи пуча састао с помоћником британског ваздухопловног аташеа у Београду. Да је уистину био британски плаћеник и да је као британски агент добио налог да изведе пуч, категоричан је Х. Кнол, о томе би морао постојати неки траг у кореспонденцији између

153 Barker, 9.

154 Писмо Винстона Черчила „Тајмсу", написано и објављено поводом посете југосл. председника владе др Милана Стојадиновића Лондону, прочитано у Народној скупштини Југославије 9. марта 1938, на XXXI редовном састанку.

155 Наведени део изјаве бившег брит. посланика у Београду потиче из његовог писма брит. министру спољних послова од 1. 7. 1942, из Вашингтона. FO 33490, R 4518/1190/92.

Лондона, Каира и Београда, то би се морало на неки начин рефлектовати у процени ситуације британске владе, али и у анализама британског посланика у Београду.

Међу Србима, посебно оним који су се затекли у иностранству после 1945. године, а и онима који су тада стигли у широки и велики свет, нагађања, и приче, о генералу Мирковићу као плаћеном британском агенту, углавном се заснивају на двема чињеницама: прво, да се он у једном тренутку, у Каиру, „одметуо" од легалне југословенске владе, и друго, да је он, у чину генерала, био, после свега, примљен у гарду британског суверена.

Све се то десило после смењивања генерала Симовића са дужности председника југословенске владе и доласка на чело владе Слободана Јовановића.

Ова промена затекла је генерала Мирковића на дужности начелника штаба Врховне команде југословенске војске у Каиру. У склопу тих промена у влади, он је добио наређење (од краља Петра, као врховног команданта) да дужност преда потпуковнику Лозићу. То наређење, међутим, он није хтео да изврши... већ се „једноставно ставио под команду Британаца".

Василије Трбић, који је би повезан и са британским и са америчким обавештајним сервисима и уопште био добро упућен у све што се збивало међу Југословенима, наводи у својим успоменама,[156] да је „из прве руке" добио обавештења да је генерал Мирковић предавао Енглезима сва документа из југословенског генералштаба, а за која су они били заинтересовани. Навео је и сведока за ово своје тврђење, потпуковника Никодија Богдановића, коме је, наводно, генерал Мирковић признао да је одређена документа предавао Енглезима преко својих првих сарадника — Жике Крстића и ађутанта Бабића. „Ја сам то чинио зато", треба да је генерал Мирковић рекао потпуковнику Богдановићу, „што су Енглези наши савезници и што сам сматрао да њима, као нашим савезницима, треба дати све податке за које су они заинтересовани".

Слободан Јовановић је „одметање" генерала Мирковића од југословенске владе, односно његово одбијање да се повинује наређењу владе и круне и преда дужност на којој се налазио у Каиру, оценио као

156 Успомене Василија Трбића, н.д.

— "војни бунт", који је у свему био по вољи британске дипломатије, свеједно што се она није одмах и отворено ставила на страну „одметника".

Старо правило британске дипломатије било је, по речима Слободана Јовановића, да у страним земљама одржава везу са обе зараћене стране, чекајући да види која ће страна бити јача. Испрва, британска дипломатија је држала, да ће се југословенска влада већ пред првим знацима војног бунта срушити као кућа од карата, а кад се то није десило — она је гледала да према „нашој влади одржи коректан курс, а да јој опет зато не позајми много од своје снаге и ауторитета... У тућој зони, и на великом растојању једни од других, чланови Владе у Лондону и побуњени официри у Каиру могли су вршити једни на друге само морални притисак. Нити је влада могла силом угушити војни бунт у Каиру, нити су вођи тога бунта могли силом оборити Владу у Лондону. Све је на крају крајева зависило од Енглеза..."

Енглези су се, после дугог оклевања и експериментисања, како Јовановић даље каже, ставили на страну југословенске владе. „Али то зацело није било стога што су се дали њеним разлозима убедити... Они су имали свој план, који се тек у току времена потпуно обелоданио. Као стара аустријска дипломатија, тако и енглеска дипломатија више воли да у страној земљи ради са владаоцем или у недостатку њега с једним својим човеком него са странкама. На Балкану она скоро никада није имала своју странку као што је имала Русија не само у доба комунизма него и у доба царизма. Уместо тога она је имала велики број тајних агената и ухода..."[157]

Већ и ове речи Слободана Јовановића доказују, да је он уистину био уверен да је генерал Мирковић стајао „у тесној вези" са агентима британских тајних служби, да је од њих био „подстицан и охрабриван". Та веза генерала Мирковића са енглеским агентима, била је, према Јовановићу, „многима непозната све до Каирске афере. Тек онда кад се не само Енглеска команда на Средњем Истоку, него и енглеска дипломатија стала живо интересовати за Мирковићеву судбину, нама су се стале отварати очи... Хватајући се у коштац са Мирковићем, ми смо од једног тренутка осетили да се не боримо само с једним нашим генералом, него са целом енглеском тајном службом, која је сматрала за дужност да брани једног свог човека".

Прави циљ „бунта" у Каиру, по најдубљем уверењу Слободана Јовановића, био је — да се краљ Петар одвоји од шефова политичких странака и доведе под искључиви утицај војске.

Све у свему, „Каирска афера" (сукоб владе Слободана Јовановића и генерала Мирковића, у ствари) потрајала је неких девет месеци. Она је била, не крије то ни сам Јовановић, велика проба снаге између војних и политичких учесника 27. марта...

---

157 Слободан Јовановић, Записи, н.д., 31.

ВАСА КАЗИМИРОВИЋ

КЊИГА
III

СРБИЈА
И ЈУГОСЛАВИЈА
1914 - 1945

Други део

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

(наставак)

4. КПЈ, Совјетски Савез и 27. март

Кад је пуч извршен, на управо мајсторски начин, у свету се први огласио Винстон Черчил, изјављујући да је 27. мартом Југославија „нашла своју душу", што у основи није било тачно. Јер, тог дана, како је то запазио и немачки историчар Франц Боркенау,[158] није Југославија „нашла своју душу", већ само — Србија. Срби су, то је изван сваке сумње, били једини који су, као народ, прихватили 27. март — и поздравили га из свег срца. Дубље анализе, међутим, показале би, да то подржавање 27. марта није било само израз нерасположења према фашистичким силама, већ и израз наде, да ће, најзад, у Југославији бити поведена једна друга политика, боља и кориснија по српски народ него што је дотле то био случај.

Жељан промена у држави коју је он створио својом крвљу, српски народ је, њих ради, био спреман и у рат да уђе...

Кад је масовно изишао на улице, народ Србије учинио је то и без ичијег позива. Не стоје, мора се то подвући, тврдње, да је српски народ изишао на улице у првом реду зато што га је позвала Комунистичка партија. Не! Било је обратно... Масе на улицама биле су ту и пре комуниста, а комунисти су били они који су им се придружили, с циљем да им се наметну као снага једино квалификована да их предводи.

Првог човека Комунистичке партије, Јосипа Броза Тита, пуч је затекао у Загребу. Оценивши га као крупан догађај, он је одмах донео одлуку да отпутује у Београд. По неким тврђењима, он је већ сутрадан по пучу, 28. марта, кренуо авионом за Београд,[159] а по неким другим — 29. марта.[160] Ближе информације о пучу и ситуацији у Београду, њему треба да су први дали Митра Митровић и Василије Буха,[160-а] који су у ноћи 27. марта отпутовали возом за Загреб. Тито се, како се тврди

158 Franz Borkenau, Der europäische Kommunismus, Bern 1952, 325.

159 Божо Лазаревић, „Политика", број од 9. 3. 1993, 21.

160 Миодраг Мија Николић, „Политика", Београд 19. 3. 1993, 19.

160-а У напоменама збирке докумената „Априлски рат 1941" (н.д., стр. 360, нап. 2) наводи се, да је Василије Буха (1941. члан Бироа Покрајинског комитета КПЈ за Србију) пред београдском полицијом (кад је ухапшен 1943) изјавио, да је Јосип Броз Тито стигао у Београд авионом 28. марта 1941, и да је сутрадан, 28. марта, одржао саветовање партијског актива Србије на Чукарици, у стану Лазара Кочовића, Тургењевљева ул. 14.

„љутио што су комунисти у Београду изишли из илегале". Треба да је рекао: „Ето, ухватила вас вртоглавица. Добро, немам ништа више да вам говорим, ја ћу доћи у Београд".

Као што Тито ништа није знао о припреми пуча, ништа о свему нису знали ни други прваци Комунистичке партије. Владимир Дедијер и Павле Поповић-Црни, мишљења су, међутим, да то није било тако, да је један виђени комуниста чак био учесник у припремама пуча... То није био, истина, никакав функционер Комунистичке партије Југославије, већ агент Коминтерне, и припадник НКВД, некадашњи црнорукац Мустафа Голубић...

Голубић, како се тачно наводи, обрео се у Београду средином 1940. године и одмах успоставио контакт са Драгишом Васићем, књижевником и адвокатом и једним од потпредседника Српског културног клуба.

С киме је Голубић све одржавао везу у Београду, углавном се не зна. Али да с главним личностима из Комунистичке партије није уопште дошао у додир, то је извесно.

Павле Поповић-Црни је мишљења, да је Голубић пре свега био заинтересован за контакт са пучистима. И да је у самој припреми пуча, имао изузетно важну улогу. „То је и разумљиво", каже Поповић, „пошто је све изведено тесном сарадњом Интелиценс сервиса и НКВД испред кога је деловао Мустафа Голубић..."

Владимир Дедијер је нешто опрезнији од Павла Поповића-Црног у свом тврђењу да је Голубић био умешан у припрему пуча од 27. марта. Он каже углавном толико, да „неке чињенице говоре да су совјетски обавештајци (Мустафа Голубић) били у току припрема завере, па чак да су давали подршку завереницима".[161]

Дедијер, иначе, и сам истиче, да је Мустафа Голубић био тесно повезан са Драгишом Васићем, који му је крио и радиостаницу, што сигурно да није била никаква случајност, будући да је Васић „годинама одржавао контакте са совјетским центром за обавештајну службу у Прагу".

За Поповићеве и Дедијерове наводе нема неких очитих потврда. Штавише, на њих бацају сенку многе околности...

161 В. Дедијер, Покоравање и комадање Југославије, Историја Југославије, Београд 1973, 459.

Само довођење Голубића у везу са пучем и пучистима, а због чињенице да је имао контакт са Драгишом Васићем, не доказује, у ствари, ништа. Јер, више је него извесно, да ни Драгиша Васић није уопште био упућен у припрему војног удара...

Да комунисти нису имали баш никакве везе са пучем, тврди и Живко Топаловић, вођ Социјалистичке странке у Србији. Истичући да „комунисти шире причу како је 27. март њихово дело", Топаловић је рекао: „То је гола лаж. Они немају никаква удела у томе. У то време Русија је била савезница Хитлерова. Југословенски комунисти нападали су Цветковића што он, по њиховом казивању, тежи да веже Југославију за 'изазиваче' рата — Француску и Енглеску. На дан 27. марта увече, комунисти су у пуној слободи извели своју посебну демонстрацију и сакупили се на Тргу Славије, неколико стотина студената и радника. Мимо њих и против њих кренуле су то исто вече демократске партије, више десетина хиљада људи, тако да су на улицама Београда комунисти били сасвим потиснути..."[162]

По Топаловићу, иначе, и 27. март, и све што се потом збило, све је то била последица краљевске диктатуре, уведене 6. јануара 1929, а затим људи који су је одржавали, међу које спадају „и кнез Павле, и Милан Стојадиновић, и Драгиша Цветковић и, по несрећи, Влатко Мачек".

У очима Топаловића, Мачек је нарочито велики кривац. „Својим држањем, пактирањем са кнезом Павлом да би искамчио Бановину Хрватску, издао је демократију, а том издајом демократије морално и политички припремио је војни пуч од 27. марта 1941. године".

За кнеза Павла, Топаловић пак каже, да је „својим маневрима и придобијањем Мачека успео да растроји демократске снаге Југославије и спречи њено унутрашње умирење путем успоставе демократије. И он је тиме, заједно са Мачеком, отворио пут пучевима... Иза осведочене немоћи демократских снага да се солидно повежу, да уклоне диктатуру и реорганизују државу, природно је да су остали пучеви као једино средство да се сруши диктатура. И то није никакав ни српски, ни југословенски изум. Јер путем пучева који ничу из апарата једне дотрајале и морално пропале диктатуре, рушене су све деспотије код свих народа и кроз целу историју света. И то се понавља свуда где нема демократије. То је једина јасна, и оправдана, дефиниција пуча од 27. марта 1941."[163]

Истичући да кнеза Павла нико није могао поколебати у његовој одлуци да Југославију приведе Тројном пакту, Топаловић је још рекао,

162 Марко Милуновић и Ђорђе Радовановић, Из живота и рада др Живка Топаловића, Штокхолм 1988, 226.

163 Исто, 221.

да је пучем од 27. марта доказана „бесиримерна слабост тоі кнеза и њеіовоі режима...“

Како је вођство Комунистичке партије за Србију (вођство Покрајинског комитета КПЈ за Србију) реаговало на вест о пучу, види се из прогласа објављеног тим поводом на дан 27. марта 1941. У њему је, поред осталог, речено, да је „најуривање издајника Павла, Цветковића, Мачека и Куловца последица народне борбе за мир и независност“, али да „агенти другог империјалистичког блока — Енглеске — већ сада чине све да те успехе народне борбе искористе за своје себичне интересе“. И, затим, да је „сада главно: очувати земљи мир, што је једино могуће ослањањем на Совјетски Савез. Свако одгађање пакта о узајамној помоћи са Совјетским Савезом значи да ће нас немачки империјалисти напасти, значи омогућавање роварења енглеским агентима да нас увуку у рат за интересе енглеских империјалиста, значи пустошење наше земље...“[164]

И Тито је, кад је стигао у Београд после пуча, осудио „англофилске елементе и провокаторе“ — због спаљивања немачке заставе и разбијања немачког туристичког бироа преко пута споменику Кнезу Михаилу...

Уопште узев, комунисти су тада, по речима Милована Ђиласа, „радије“ били за то да се под вођством Совјетског Савеза избегне рат. Због тога, извесно, комунисти нису одобравали ни пароле „Боље гроб него роб“ и „Боље рат него пакт“.[165]

Комунистима је, очевидно, било најважније, да влада, образована после пуча, закључи пакт са Совјетским Савезом. Али не толико ради обезбеђења мира земљи, и њеног осигурања од агресије, како се истицало, колико до тога да Југославија не постане „одскочна даска“ за напад на Совјетски Савез, „велику и срећну земљу социјализма“.

У ствари, то што су комунисти наводили и износили у својим летцима, што су говорили манифестантима, пре свега на улицама Београда, све је то било понављање онога што им је Коминтерна препоручила 22. марта, пет дана пре пуча — да

164 Цитат према: Ф. Чулиновић, 27. март, 306; Никола Миловановић, Војни пуч и 27. март, Београд 1960, 93.

165 Milovan Đilas, Memoar of a Revolutionary, Njujork 1973, 371.

се заузме став против капитулације Југославије пред Немачком, да се подржи свенародни отпор политици ратне најезде и да се захтева пријатељство са Совјетским Савезом.[166]

Од важности је и податак, да је Коминтерна (Георги Димитров), кад је пуч извршен, послала поруку вођству Комунистичке партије у Југославији, да се обуставе све демонстрације, „јер није време да се авангарда баца у огањ“.[167]

Сама влада Совјетскоі Савеза држала се ирема иучу од 27. марта наоко сасвим резервисано. Официјелна Москва није іа чак ни ирокоментарисала ниједном једином речи. Само је лист „Правда“ демонатовао тврђења да је совјетска влада уиутила честитку влади у Беоіраду...[168] У разіоворима са иредставником Југославије, иослаником Миланом Гавриловићем, међутим, функционери совјетске владе изражавали су своје задовољство развојем ситуације у Југославији. Да ли су они, ири том, ионудили Југославији иомоћ у оружју, како се наводи, није до краја разјашњено. Из извештаја немачкоі амбасадора у Москви, Шуленбурїа, то се искључује, мада је за совјетску ионуду Југославији у том смислу немачки иоморски аташе сазнао из уста југословенскоі војноі аташеа. Немачки амбасадор је изјаву југословенскоі војноі аташеа оценио као „чисту измишљотину“, учињену с циљем да „изазове интрицу“.[169] С обзиром да је југословенски војни аташе, Поиовић, у британским обавештајним круговима важио као иротивник сила Осовине, а иријатељ Велике Британије, није нимало искључено да је била у иитању — интрица, већ како је то оценио немачки амбасадор.

Један сиектакулари иотез совјетска влада је, после 27. марта, иак иовукла: закључила је у рано јутро 6. аирила 1941. уіовор о иријатељству и ненаиадању с Југославијом. Али тај уіовор треба да је антидатиран због наиада Немачке на Југославију тоі дана... Он носи датум од 5. аирила 1941. Да ће тај уіовор са Југославијом иотиисати, совјетска влада је, 4. аирила 1941, обавестила владу Немачке...

Већ и сама сиремност Совјетскоі Савеза да закључи уіовор о иријатељству са Југославијом, у Беоіраду је најтоилије иоздрављена. У томе се видео интерес Совјетскоі Савеза за очување суверенитета и независности југословенске државе и уоиште за одржање мира на Југоистоку.[170]

166 Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, I, Београд 1988, 379.

167 Сукоб око комунистичког престола, НИН, Београд 14.1.1990, 71.

168 Извештај немачког амбасадора у Москви од 1.4.1941, ADAP, D, XII, 1, Док. 242, 351 стр.

169 Исто извор, стр. 352.

170 Breccia, 691.

При упирању погледа у Совјетски Савез, и у тајењу наде да би он могао да спасе Југославију од немачке агресије, у Београду се полазило, поред осталог и од тога, како се оцењује, да се „Стаљинова империја" у том тренутку није налазила у рату са Немачком, али да би, у случају да до рата дође, она била далеко јачи противник него Велика Британија... Рачунало се, даље, и с тим, да би већ и сама ова могућност могла да натера Хитлера да се тргне — под условом, наравно, да Совјетски Савез своје обавезе из уговора са Југославијом (војног савеза, с чиме се у Београду углавном рачунало, а од чега није испало ништа) схвати озбиљно или у најмању руку, при потписивању уговора, изазове такав утисак. Само имајући ово у виду, по неким мишљењима,[171] може се схватити брза реакција владе у Београду на совјетску понуду за закључење пакта, и, посебно, захтев југословенског посланика у Москви, да уговор, супротно међународној пракси, потпишу и оба официра — члана југословенске делегације, како би макар на овај начин уговор о пријатељству добио обележје уговора о војном савезу...

За оцену држања совјетске владе према Југославији после пуча, од несумњивог значаја је и питање — да ли је она, кад је 31. марта одлучила да Београду понуди склапање уговора, знала, или пак веровала, да ће Хитлер напасти Југославију, у оквиру своје акције на Балкану. Ако је она у то чак и сумњала, онда би лако могло бити могућно, да је пакт са Југославијом за њу био само средство, да Југославију још више компромитује у очима Немачке и могућност немачког напада на њу још и повећа (будући да Немачка на приближавање Југославије Совјетском Савезу није могла гледати другојачије до као на провокацију). Из овог разлога, како се све наводи, влада Совјетског Савеза је толико наглашавала (и у разговору Молотова са немачким амбасадором) да је предлог за закључење уговора са Југославијом потекао — из Београда.

Пада у очи још нешто, кад се ради о држању Совјетског Савеза према Југославији после пуча од 27. марта. Прве понуде за склапање међудржавног уговора совјетске владе југословенској влади, наиме, биле су врло широкогруде. А чим је Београд показао одређено интересовање, влада Совјетског Савеза је своју понуду почела да сужава, што би се могло протумачити и тако, да је она избегавала да се због Југославије излаже ризику уласка у рат са Немачком. На другој, пак, страни, она није могла да се ради добрих односа са Немачком одрекне пред целим светом, а нарочито пред Берлином, совјетских интереса на Југоистоку, том традиционалном интересном подручју руске политике; влада СССР-а, дакле, није могла а да на неки начин не демонстрира своје неслагање са немачким једностраним акцијама на Балканском полуострву...

Већ како се могло и претпоставити, Немачка је одмах реаговала на одлуку Совјетског Савеза да с Југославијом склопи уговор о при-

171 H. Knoll, 228.

тељству. Немачки амбасадор је изјавио Молотову, одговорном за спољне послове у Москви, да његова влада не гледа са одобравањем на склапање тог уговора, додајући да би то могло да изазове „нежељени утисак у свету".[172]

Држање Совјетског Савеза према Југославији, такво какво је било и које је врхунило у склапању уговора о пријатељству, тумачи се и тиме — да је Стаљин веровао да ће рат Немачке на Балкану, против Грчке и Југославије, потрајати дуго, већ како је то био случај у Првом светском рату. Од овог полазећи, како се такође тврди,[173] он је био склон да потпомогне југословенски отпор, истина под условом да то не доведе до увлачења Совјетског Савеза у рат са Немачком.

У времену између потписивања совјетско-југословенског уговора и пораза југословенске војске у краткотрајном априлском рату, Стаљин је — и то је важан елеменат за слику о његовом, односно совјетском држању према Југославији — обећао Београду да ће му испоручити ратни материјал, али је тражио да се транспорт изврши југословенским бродовима.[174] На крају, он није предузео баш ништа да би своје обећање испунио...

У „Документима о Југославији",[175] изнесено је, да је Стаљин рекао југословенском посланику, Милану Гавриловићу, следеће:

"Ми смо браћа и по крви и по религији. Не постоји ништа на свету што би наше земље могло одвојити једну од друге. Ја се надам да ће ваша армија моћи дуго задржати Немце. Ви имате планине и шуме где су тенкови немачки немоћни. Организујте герилски рат..."

Кад су Немци, после свега, напали Југославију, и то је карактеристично за држање совјетске владе, у Кремљу није регистрован ниједан једини глас протеста. И совјетска штампа је остала уздржана... Једино слово критике у штампи изречено је на рачун Мађарске, која је упркос склопљеном пакту са Југославијом о „вечном пријатељству", и сама кренула у освајање југословенских територија.[176]

Важно је истаћи, да није само влада Душана Симовића, образована после пуча од 27. марта, покушала склапањем уговора са Совјетским Савезом да сачува земљу од немачко-италијанске агресије, као и агресије њихових сателита, Мађар-

172 ADAP, D, XII, 1, Док. 265, стр. 373.

173 H. Knoll, 229.

174 Ј. Б. Хоптнер, 270.

175 Документи о Југославији, св. 10, Париз 1956, стр. 10, текст сведока овог разговора, Ивана Н. Крилова.

176 Види и: Walter R. Roberts, Tito, Mihailović and the Allies 1941-1945, New Brunswick 1973, 16.

ске и Бугарске у првом реду. То је учинила и влада Цветковић-Мачек. По Цветковићевим речима, то је учињено у оном часу када је постало јасно да Југославија не може рачунати ни са каквом „ефективном британском помоћи“...

“Упутио сам“, вели Драгиша Цветковић, „апел Русији... Молио сам г. Плотњикова (представника Совјетског Савеза у Београду) да предузме код своје владе кораке да нам се притекне у помоћ. Нисам му ништа сакрио о нашим приликама и нарочито сам подвлачио слабост и недовољност наших блиндираних јединица, наше моторизације и техничке опреме. Господин Плотњиков ми је у више махова све обећао и затражио ми је да направим листу материјала који нам је био најпотребнији. Али влада СССР није никад одржала ниједно обећање свога посланика...“

Кад су немачке трупе ушле у Бугарску, 1940. године, Цветковић се поново обратио Москви, желећи да сазна да ли Југославија може рачунати на њену помоћ. То је он урадио преко посланика Југославије у Совјетском Савезу.

“Одговор господина Вишинског, који је тада био помоћник господина Молотова“, каже Цветковић, „био је потпуно евазиван (увијен, врдав, пр. а.). Никакво охрабрење није нам дошло са те стране. Каснији догађаји и комедија са југословенско-совјетским пактом чине да схватимо права осећања Русије. Јасно је да Совјети нипокоју цену нису хтели да компромитују свој положај према Немачкој, јер су желели да очувају своју неутралност у очекивању повољније прилике“.[177]

Однос владе Совјетског Савеза према Југославији, а то ће рећи Стаљина лично, његов пре свега (јер је он за све морао бити питан), није уистину представљао никакво изненађење. Тај однос произилазио је из курса којег се Стаљин држао у спољној политици, а који је опет био резултат страха, а) да би Британци моћи да злоупотребе и изиграју Совјетски Савез, и, б) да би Немачка моћа напасти Совјетски Савез пре него што он буде сасвим спреман за рат. А с ратом с Немачком, више је него извесно, Стаљин је рачунао... Знао је он добро, што и цео свет, уосталом, да је Хитлер, непосредно пред започињање Другог светског рата, јавно рекао: „Све што ја предузимам, све је то уперено против Русије; ако је Запад толико глуп и слеп, да то схвати, биће принуђен да се с Русима споразумем и Запад потучем, а онда да се свом снагом окренем против Русије. Мени је потребна Украјина, да нас не би изгладнели као у прошлом рату“.[178]

Како се Совјетски Савез држао према Југославији у за њу толико критичним данима, видљиво је и из разговора који је 23. марта 1941 имао југословенски посланик у совјетском министарству спољних послова, а о чему је истог дана била обавештена британска влада.[179] На директно питање југословенског посланика, Милана Гавриловића, како влада Совјетског Савеза гледа на евентуално приступање Југославије Тројном пакту, и, даље, да ли би Совјетски Савез био спреман да Југославији пружи помоћ уколико би она одбила да приступи Тројном пакту, са совјетске стране одговорено је — да Москва „више ништа не може да учини“, будући да изгледа да ће Југославија приступити Тројном пакту. Али ако би се следећих дана испоставило да је Београд донео другојачију одлуку, онда би Совјетски Савез цео случај узео „поново у разматрање“.

Према информацијама немачке обавештајне службе у Београду, а које је саопштио немачки сарадник Данило Грегорич,[180] два дана после државног удара, совјетски отправник послова у Београду, Лебедев, треба да је имао дужи разговор са генералом Душаном Симовићем. Том приликом он је генералу Симовићу пренео поруку Вишинског, помоћника министра спољних послова Совјетског Савеза у то време, да влада СССР-а нуди Југославији пакт о узајамној помоћи са клаузулом „аутоматског ступања у дејство војне силе СССР ако Југославија буде нападнута“.

Како је Грегорич истакао, сама ова понуда била је довољна „за генерала Симовића и масоне у влади да се одмах одбаци свака помисао на попуштање у питању односа према Немачкој...“

Од Грегоричевог текста, написаног онако како је то одговарало Немцима (да би доказали да је вођство Југославије криво што су силе Осовине потегле за оружјем), много, много важнија је једна британска студија, настала у пролеће 1941, о концепцијама Немачке и Совјетског Савеза у погледу на Балкан. Према тој студији, Немачка је имала у плану да „атоми-

177 Д. Цветковић, Где греши Винстон Черчил, „Фигаро“, Париз, 4.4.1950.

178 Уп. Carl J. Burckhardt, Meine Danziger Mission 1937-1939, Minhen 1962, 272.

179 Извештај брит. амбасадора од 23.3.1942, FO 30288, R 2878/394/92; Види и: H. Knoll, 133. - Информацију брит. амбасадору дао је југосл. посланик Милан Гавриловић.

180 „Наша борба“, Београд 26. 10. 1941.

зира" цео простор Југоистока у мале сателитске државе и веже их за себе, за своју дириговану привреду, у оквиру једног општег „Pax germanica". Жеља Совјетског Савеза, пак, била је, да балканско питање реши путем стварања читавог низа малих федеративних социјалистичких држава кроз „Pax Sovietica". У односу на Немачку, а због своје привредне и технолошке заосталости, Русија је имала лошију стартну позицију, али је зато, како је наглашено у студији, располагала" бољим пропагандистима" и већ „опробаним инструментом панславизма".

Закључак аутора британске студије био је, да се „може с много разлога сматрати, да ће, у случају војног слома Немачке, одмах уследити руска акција на Балкану".[181]

Прву потврду за претпоставке изнесене у британској студији о Балкану, и о политици Русије и Немачке, а пре свега Русије, на Балкану, министарство спољних послова Велике Британије добило је већ у августу 1941. године, из Москве, од свог амбасадора, Крипса. У извештају од 20. августа он је изнео, да су Руси заједно са представницима балканских земаља који бораве у Совјетском Савезу почели са панславистичком пропагандом, која би „вероватно" могла да доведе у питање будуће решење балканског питања. Зато би, што пре, препоручивао је Крипс, Британија требало да изради своју „балканску концепцију" и о свему се договори са избегличким политичарима који се налазе у Лондону, и то у сваком случају пре него што Совјетски Савез заузме „сасвим јасну позицију".

Дајући највећи значај балканском питању, британски амбасадор је предложио својој влади да се у Лондон позове „балкански политичар који је добро упознат са московском сценом", најбоље Милан Гавриловић, и да се с њим, и представницима избегличких влада у Енглеској, „претресе цело питање".[182]

Овај предлог, међутим, у Лондону није прихваћен, и то зато, каже се,[183] што се хтело да види, прво, како ће се даље развијати немачко-совјетски сукоб. Али и зато, што је у својим гледањима на Балкан британско министарство спољних послова полазило од тога, да су владе и Југославије и Грчке у

181 Студија је састављена 13. априла 1941 (FO 29782/R 4932/113/67).

182 Извештај Крипса од 20.8.1941. (FO 29783/R 7854/113/57).

183 H. Knoll, 261.

избеглишту и тако и тако упућене на Британију и Сједињене Државе Америке, да се на њих због тога може утицати у одговарајућем правцу, а ако баш и треба — извршити притисак да би оне испуниле жеље Велике Британије.

Одбијање министарства спољних послова у Лондону да прихвати препоруку свог амбасадора у Москви није ипак значило — да је оно преко ње прешло, једноставно је препустило забораву. Не, никако. Управо од часа стизања поруке из Москве, у министарству спољних послова Британије поведене су веома живе дискусије о Балкану, о успостављању новог политичког и привредног реда на његовом простору. Дошло се, на крају, до закључка, да ће Совјетски Савез после рата, само ако то буде у стању, пожелети да при решавању балканског проблема буде обавезно питан и да ће инсистирати да и његова реч буде у пуној мери респектована. Око тога, и у којој мери би се тако што могло прихватити, у министарству спољних послова дошло је до поделе мишљења... Неки функционери сматрали су да би учешће Совјетског Савеза у решавању ситуације на Балкану имало позитивног дејства, да би оно допринело стабилизацији целог региона, а нарочито ако би се на Балкану формирала једна јужнословенска конфедерација под егидом Москве. Једино што је ове функционере забрињавало било је то, да би таква конфедерација могла да се оствари без учешћа Бугара, Грка и Турака, само договором — „Руса и Срба".

Несумњиво занимљив податак, у вези са целим питањем, био је став ових истих британских функционера, да посланика Југославије у Москви, Милана Гавриловића, никако не би требало позивати у Лондон, а што је био предложио амбасадор Крипс. Јер, како је казано, лако би било могућно да је Гавриловић већ успео „да измоли помоћ Москве" за свој пројект из 1940. године, да се Бугарска припоји Југославији...

Овде се мислило на предлог који је Гавриловић у своје време дао посланику Британије у Београду, Кемпбелу, а затим британском амбасадору у Москви, Крипсу, да се што пре на Балкану формира јак „балкански блок" око Југославије, а пошто се претходно спроведе уједињење Бугарске и Југославије под жезлом династије Карађорђевића...[184]

184 Предлози Милана Гавриловића садржани су у следећим актима: FO 24891, R 7392/5/67 (Крипсов извештај од 28.8.1940) и FO 24891, R 7471/5/67 (Кемпбелов извештај од 1.9.1940).

Мишљење функционера у британском министарству спољних послова да је Милан Гавриловић већ успео да „измоли помоћ Москве" за уједињење Бугарске и Југославије, што Британији није одговарало, било је у ствари само претпоставка, али претпоставка са одређеном тежином, свеједно што је много шта говорило против ње, укључујући ту и резервисаност, и Гавриловића и целе југословенске владе, према Совјетском Савезу.

...Као што се зна, Совјетски Савез је 8. маја 1941, једностраном одлуком, на захтев Немачке, прекинуо дипломатске односе са Југославијом. Тек кад се рат са Немачком распламсао, влада Совјетског Савеза је, 8. јула 1941, понудила југословенској влади у Лондону обнову дипломатских односа. За југословенску владу је то било прихватљиво, јер је и њој било стало до сређивања односа са Москвом, али је желела да се совјетска влада писмено обавеже да се у будућности неће мешати у унутрашња питања Југославије, да ће поштовати њену независност и интегритет њене територије. Та жеља југословенске владе треба да је, према неким наводима,[185] стајала у вези са једном „епизодом, која би се скоро могла назвати гротескном"... Непосредно пред напад Немачке на Југославију, у априлу 1941, а према саопштењу југословенског министра спољних послова, Момчила Нинчића, влади Велике Британије,[186] „поверљиви емисари совјетске владе обратили су се њему и генералу Симовићу са предлогом, да Југославија уведе привредни систем по совјетском моделу, чак да Југославија уђе у састав Совјетског Савеза са статусом једне врсте аутономне републике..."

Није непозната и једна друга чињеница, везана за односе Совјетског Савеза са Југославијом. А она се тиче иницијативе директно потекле од Стаљина, још 1939. године, да се среде односи између Москве и Београда. Тај посао требало је да обави извесни Војислав Гавриловић, проминентни сарадник Коминтерне, који је у Београду развио активност у том смислу, закамуфлиран као послован човек. За њега се тврди да је био толико вешт обавештајац, да је успео да се као тобожњи сарадник инфилтрира у немачку војну обавештајну службу...[187]

5. Старо-нова влада после преврата

Захваћен правом националном грозницом, српски народ се за саму владу, образовану после пуча од 27. марта, није много

185 H. Knoll, 265.

186 Ова Нинчићева изјава налази се у документу FO 30228, R 7010/394/92. Види и: Душан Бибер, Британски удио у држ. удару, н.д., 46.

187 О овоме пише и: Stephan Clissold, Whirlwind, 29.

занимао. За њега је војска била једини фактор на који је рачунао, у који је он гледао и у кога је слепо веровао.

Влада, каква је била образована, више је него сигурно да није била, ни могла бити, по вољи народа. Јер, у њој су се нашле и личности до којих народ није уопште држао, које је чак презирао. У тој влади нашли су се, из некаквог државног резона, и припадници управо оборене кабинета — један Влатко Мачек, на пример, један Џафер Куленовић... Од укупно 21 министра, колико је имала Симовићева влада, десеторица су били чланови силом оборене Цветковић-Мачековог кабинета, а осморица од те десеторице били су за обавезно приступање Југославије Тројном пакту...

Названа и револуционарном (као и влада образована у Србији после преврата 1903. године), влада генерала Симовића била је, по неким оценама", још хаотичнија од претходних: нити је сачувала морални капитал Преврата, који нас је рехабилитовао у очима демократског света, нити нас је одржала у миру..."[188]

Марко Даковић, познати политичар из Црне Горе, кад му је генерал Симовић прочитао листу министара у новој влади, није могао да се уздржи а да не узвикне: „Зар се ја борио двадесет година против знатног броја тих људи, а сада да седим заједно с њима за истим столом?!"[189]

Како је данас познато, са владом каква је била формирана, после доста натезања, 27. марта у девет сати ујутру, најмање је био задовољан главни заслужник за успели пуч, генерал Боривоје Мирковић. Он је био за то, да нова влада буде — „војна влада", у којој би генерали, у најмању руку, добили кључне портфеље. Кад је, међутим, са својим предлогом остао усамљен, ограничио се на интервенцију код генерала Симовића да за министра двора буде наименован професор Радоје Л. Кнежевић...

По неким тврђењима,[190] пре свега брата професора Кнежевића, мајора Живана Л. Кнежевића, једним од учесника у

188 Драгољуб Јовановић, мемоари, 186.

189 Драг. Драгутиновић, Како сам видео 27. март 1941. године, „Гласник" СКД „Његош", свеска 9, јун 1962, 51.

190 Реферат мајора Ж. Л. Кнежевића о армијском генералу Д. Симовићу од 28.2.1942, поднесен председнику југосл. владе Слободану Јовановићу, Архивски број председништва владе 120, строго пов.

пучу, и сам генерал Симовић треба да је био за „војну владу". Доказује се, чак, да је генерал Симовић у зору 27. марта покушао да образује „диктаторску владу", иако је било договорено, пре пуча, „да се власт врати народу и образује најшира концентрација супротно плану који је предлагао ђенерал Симовић: да остане намесништво и да он, ђенерал Симовић, образује владу у којој би поред официра било неколико политичара — појединаца".

Један од тих политичара - појединаца, био је, од кнеза Павла и Драгише Цветковића с власти свргнути, др Милан Стојадиновић.

Да ли зато што је мислио да ће уз помоћ Стојадиновића, као човека високо цењеног у Риму и Берлину, моћи да отупи оштрицу немачке озлојеђености на Југославију, и сачува земљу од рата, или из неких других разлога, тек је генерал Симовић затражио од Британаца да Стојадиновића хитно врате у земљу, истичући да он ништа није крив, јер је био приморан да спроводи политику кнеза Павла.

Кад је Симовић упутио овај захтев британској влади, Милан Стојадиновић се већ налазио на британском броду, на путу за острво Маурицијус, место свог прогонства...

С обзиром на важност Југославије за британску политику и британске интересе уопште у том часу, британска влада није могла тек тако да пређе преко захтева генерала Симовића. Узет је он у најозбиљније разматрање, али је све пресекао лично председник британске владе, Винстон Черчил, изјавивши да се Стојадиновић ни по коју цену не сме вратити у Југославију, будући да је — „непријатељ и разбојник".

Да ли је са образовањем владе стајало баш тако како је то у фебруару 1942. године описао мајор Кнежевић, или не, али више је него извесно, да је нова влада, замишљена и као влада националног јединства, била све пре, само не скуп људи способних (и спремних) да синхронизовано делују. Од првог часа, кад су почела већања шта да се после свега ради, то се видело у пуној светлости... Једни чланови владе били су за рат, а други — против рата. Неки, који су пуч иначе били поздравили из свег срца, одједном су били за — пакт. У ове последње, према наводима Николе Н. Томића,[191] спадали су и професори Универзитета у Београду, Слободан Јовановић (у Симовићевој влади — потпредседник) и Божидар Марковић. Кад се у влади поставило питање односа са Немачком, Марковић треба да је изјавио: „Даћемо Немцима све што траже, јешћемо шлогиње, само да избегнемо рат!" Слободан Јовановић је опет, на упозорење ондашњег шефа пресбироа, новинара Предрага Милојевића, да се немачка антијугословенска кампања све више захуктава, рекао следеће:

„Ах, господине Милојевићу, то ће да се смири. Барем ви не треба да подлежете паници која хвата наше људе. Није ово моменат за Хитлера да отвара балканско питање. Ми ћемо дати њему некакву сатисфакцију. Ја сам читао све то што је потписано у Бечу. Нема ту ништа што ми не можемо да примимо. Једино оно о Солуну боде очи..."[192]

Почетком 1950. године, 5. фебруара, Слободан Јовановић је пак изјавио:

"Влада је била у ужасној недоумици. Мачек и хрватски министри инсистирали су на томе да се одржи Пакт, а војници су тражили да добију бар месец дана у времену. Мачеку је објашњавано да се не могу пустити Немци у Солун, јер једном у Солуну они неће извршити ниједну обавезу примљену Пактом и тада ћемо бити потпуно остављени Немцима на милост и немилост..."

Још је Слободан Јовановић рекао 1950. године, да Немци нису напали Југославију 6. априла изјутра, „влада би се распала тог истог дана, најдаље до вечери. Симовић је погрешио што није, чим је осетио тешкоће, образовао малу радну и ратну владу..."[193]

У погледу владе, њене нехомогености, различитости у гледањима на ситуацију у њој, Слободан Јовановић је потпуно у праву. У праву је и кад каже да би се она распала само да није дошло до напада Немачке, ујутру 6. априла 1941. године...

У најкраћем речено, у влади је све ишло натрашке, а најгоре од свега била је подела на оне који су били спремни и на рат и на оне који за рат нису хтели ни да чују. Хрватски политичари на челу са Мачеком, што је поменуо и Слободан Јовановић, били су апсолутно против рата, а с њима и неки Срби - министри, као, на пример, министар спољних послова Момчило Нинчић. За рат са Немачком, ако већ друге не би било, изјашњавали су се генерал Симовић, Сава Косановић и Бранко Чубриловић.

Осим групе која је била за рат и групе која је безрезервно била против рата, постојала је у пучистичкој влади и група

191 Никола Н. Томић, н.д., 91.

192 Предраг Милојевић, Последњи дани Краљевине Југославије, „Политика", 4. 4. 1991, 30.

193 Коста Ст. Павловић, Разговори са Сл. Јовановићем, н.д., II, 52.

колебљивања, која се није изјашњавала ни за рат а ни против њега, која је свој коначан став условљавала даљим развојем ситуације.

Последица свега наведеног била је, да влада није прихватила чак ни Симовићев предлог да се објави општа мобилизација, па је издато само наређење „за активирање трупа".

С обзиром на ову чињеницу, као и на то да је генерал Симовић у ноћи 27. марта упутио апел грађанству да се „клони манифестација које би отежале односе са суседима са којима желимо да и даље останемо у миру и пријатељству",[194] неки историчари су закључили да су и Симовић и цела његова влада били у ствари — капитуланти.[195]

Објективно следећи на догађаје после пуча, на положај Југославије и на ситуацију у земљи, смело би се рећи, с поуздањем, пре свега једно: да је и Симовићу и његовој влади било ђаволски тешко да донесе праве одлуке. Лично Симовић, прво је изјавио (и британском посланику) 29. марта 1941, да мисли да приступ Југославије Тројном пакту не треба ни потврђивати, али ни отказивати, како је већ поменуто. А што се тиче Солуна, за који је британски посланик показао највеће интересовање, генерал Симовић је рекао, да ће југословенска војска, у случају да Немци овај град нападну, одмах ступити у акцију — напашће Немце у Бугарској, а Италијане у Албанији. Само дан потом, међутим, генерал Симовић се показао мало спремним за неку акцију против сила Осовине. У оквиру тог свог преокрета, више него неочекиваног за представника Британије у Београду, он је повукао већ дату сагласност за састанак са британским министром спољних послова у Београду. Рекао је, сасвим искрено, нема сумње, да не жели да провоцира Немце, али исто тако ни да с Хрватима дође у колизију...

Према извештају британског посланика министру Идну,[196] Симовић је изјавио, да би његова посета Београду значила излагање великом ризику, јер би тада Немци „добили шансу" да то оквалификују као провокацију и нападну Југославију. „Влада", треба да је Симовић даље казао британском посланику, „не сме наступити као нападач... Она се мора тако поставити, да, ако би дошло до прекида односа или рата, за то не буде она крива, већ Немачка..."

С питањем односа према Немачкој и Италији, генерал Симовић је, и у разговорима са британским послаником,

194 „Политика", Београд 28.3.1941.

195 В. Терзић, Слом Краљевине Југославије, н.д., I, 492.

везивао, увек и поново, питање Хрвата на челу са Мачеком. И сматрао је, да, ако ишта друго мора, а оно мора да Хрвате има уза се, у својој влади. Да би то постигао, био је спреман на свакојаке уступке. Али Мачека није било лако задобити... Први разлог тицао се рата, односно мира, други - очувања чисто хрватских интереса, док је трећи разлог био везан за други, и односио се на неспремност вођства Хрвата да се нађе у истој влади са оним српским политичарима који су били против формирања Бановине Хрватске...

Још док је преговарао са Београдом, заправо одмах после пуча, Мачек се, у духу своје традиционалне тактике да истовремено тка на више разбоја, обратио Немцима с молбом за објашњење какав ће став они заузети према новој влади у Београду, ако она буде признала уговор са силама Осовине. Зависно од тог одговора, он ће, како је рекао у поруци Берлину, подесити своје држање према Београду...[197]

После овог првог „упита", преко разних канала, уследило је још неколико — у истом смислу. Али дефинитиван одговор од Немаца Мачек треба да је примио тек 1. априла 1941. И он је гласио: „Никаква сарадња са београдском владом".[198] Према неким немачким документима, међутим, Мачеку треба да је још 31. марта 1941, немачки министар спољних послова поручио, преко немачког генералног конзула у Загребу, да се не упушта у сарадњу са Београдом. И, сем тога, да је Немачка спремна да се заложи, ако се Југославија распадне, да се у оквиру новог поретка у Европи успостави независна хрватска држава...[199]

Према наводима аустријског историчара Јозефа Рауша,[200] Мачек је категорички одбио сваки разговор о стварању једне Велике Хрватске. У исти мах, он треба да се Немцима понудио да код генерала Симовића интервенише да се призна закључени пакт...

196 Извештај од 29.3.1941 (FO 30207/R 3253/73/92) и извештај од 30. 3. 1941. (FO 30208,R 3286/73/92).

197 ADAP, D, XII, 1, Док. 238, 349.

198 Исто. Рибентропов телеграм нем. конзулу у Загребу од 31.3.1941.

199 Исто, стр. 424-425.

200 Josef Rausch, Die jugoslawischen Exilregierungen und Jugoslawien 1941 bis Sommer 1943 unter besonderer Berücksichtigung der Bewegung Draža Mihailovics, Diss. Wien 1971, 34-35.

Тек кад је Мачек одбио да кооперира са Немцима у разбијању Југославије, тек тада су Немци, по Раушу, решили да савезника потраже у усташком покрету...

Од свега што је речено за Мачека, а у вези са Немцима, апсолутно сигурно је само то, да он никако није био зато да Југославија уђе у рат са Немачком. То потврђује и факат, да је један од главних Мачекових услова за улазак у владу генерала Симовића био, да се са Немачком нађе какав-такав заједнички језик.[201]

Слободан Јовановић износи, да су преговори с Мачеком око његовог уласка у владу генерала Симовића почели одмах после пуча. У тим преговорима учествовао је и он, Јовановић. Мачек је тада, као прво, рекао, да он не може имати вере у самог краља и да краљ није довољна гаранција, да, после извесног времена, нека друга група официра неће направити нову револуцију и одбацити Цветковић-Мачеков споразум. И због тога је захтевао да се образује намесништво које би се звало Крунски савет, и у који би ушли краљица Марија, Слободан Јовановић и Иван Шубашић. То намесништво требало би да у име краља доноси све одлуке...

Како стоји у тексту Косте Ст. Павловића, који садржи казивање Јовановића о свему овоме, „Јовановић се целог једног поподнева носио с Мачеком, објашњавајући неостварљивост тог предлога. Не може влада која је народ ослободила једног законитог намесништва да му наметне једно незаконито намесништво у облику Крунског савета. Мачек је јасно испољавао да је био јако задовољан држањем кнеза Павла, који га је слушао. За Краља је веровао да ће радије слушати Србе. Ради тога је хтео да чланови Крунског савета имају сваки право вета. Тако би Шубашић могао то своје право употребити кад год то Мачек од њега буде захтевао. Увек иста тежња да се у хрватска питања не сме нико да меша, али да се Хрвати могу мешати и у српска и у словеначка. Симовић је на тај Мачеков предлог био пристао, верујући као увек да ће изиграти Мачека тиме што ће доцније именовати велики број крунских саветника и тиме одузети значај тој институцији. Ипак је, на крају, Јовановић успео да убеди Мачека да је његов предлог и непотребан и неумесан".[202]

Осим што је тражио да се формира Крунски савет који би практично управљао земљом уместо краља Петра II, Мачек је од генерала Симовића лично још захтевао, да министар војске и морнарице не буде генерал Богољуб Илић, с обзиром на његово „антихрватско расположење".

201 ADAP, D, XII, н. извор, 425.

202 Коста Ст. Павловић, Разговори са Сл. Јовановићем, 55-56.

Прави, и једини смисао свих Мачекових захтева, постављених у време његових преговора са Симовићем око уласка у владу, био је — са сигурношћу може се закључити — да добије највеће могуће гаранције да ће нови режим консеквентно наставити са вођењем политике споразума из августа 1939. године...[203]

Како је утврђено, а без обзира на напоре Слободана Јовановића да Мачека наведе да одустане од неких својих захтева, генерал Симовић је, и не обавештавајући владу о томе, пристао на све што је Мачек тражио... Између осталог, дао је сагласност да се жандармерија у Хрватској одмах „стави непосредно под бана Хрватске" и да се „извршење свих закона без разлике, како посебних хрватских, тако и општих државних, остави на територији Бановине Хрватске искључиво бановинским извршним органима".

Тек пошто је све утаначено у смислу главних и најглавнијих његових жеља, Мачек је допутовао у Београд.

...На конференцији одржаној предвече 5. априла 1941, Мачек је генералу Симовићу, и осталим присутним на конференцији (Миши Трифуновићу, Момчилу Нинчићу, Милану Гролу, Богољубу Јевтићу, Слободану Јовановићу), ставио до знања, да он ни за длаку није спреман да одступи од оног правца у спољној политици кога се држао до 27. марта. „Он је сматрао", каже Слободан Јовановић у својим Записима,[204] *„да наше учешће у светском рату нема никаква смисла, јер не може променити његов исход, него може само на наш народ навући велику несрећу. Он је готов био на све уступке Немцима, па чак и на пропуст њихових трупа преко наше територије..."*

Са овим Мачековим ставовима није се слагао генерал Симовић, тврди и Слободан Јовановић. „Разлика између њих била је тако велика увече 5. априла, да су неки чланови конференције предвиђали могућност распада владе на састанку заказаном за 6. април пре подне..."

На генерала Симовића, да се обавезно споразуме с вођом Хрвата, Мачеком, вршила је притисак и влада Велике Британије. Она је инсистирала на договору, чак и пошто-пото, и није се устручавала, при том, да генералу Симовићу изрази мишљење да извор свих проблема са Мачеком треба да се налази у држању српских политичара, „реакционарних демократа и радикала", који су примљени у владу. „Ми се озбиљно надамо", поручивано је генералу Симовићу из Лондона, „да министар-председник ову неразумност неће толерисати. Коју

203 Види и: извештај британског конзула у Загребу од 31.3.1941 (FO 30208, R 3301/73/92) и извештај немачког конзула у Загребу од 1.4.1941 (ADAP, D, XII, Док. 241, 351).

204 Слоб. Јовановић, Записи о људима и проблемима, н.д., 46.

год улогу Мачек играо, ми бисмо хтели да верујемо, да би било од непроцењиве користи његово учешће у новом кабинету, као доказ сарадње између Срба и Хрвата у новој политици отпора немачком притиску".

Симовићу је, осим свега, поручивано из Лондона, преко британског посланика у Београду, да би, с обзиром на Мачекову истакнуту позицију у Хрватској, било за жаљење ако би се он повукао у корист неког другог хрватског репрезентанта. Очевидна катастрофа била би, пак, ако би се Мачек повукао због тога што нова влада прави тешкоће у вези са потврдом споразума о Бановини Хрватској...[205]

Овом својом поруком, у вези са Мачеком, Лондон је, како се оцењује,[206] „пуцао далеко преко мете". На једној страни прихватао је мишљење да је Мачек „практично хрватски диктатор", да од њега зависи судбина целе провинције, чак, до извесне мере, и сама одбрамбена способност целе земље, а на другој није видео да би улазак у владу хрватског вође могао да активира не отпор Југославије силама Осовине, већ отпор савезу Југославије са Британијом и Грчком.

Како је речено, Хрвати су се уистину могли задобити за коалицију само под условом да се влада генерала Симовића уздржи од мера које би Немачка могла да „интерпретира као провокацију". Колико је Хрватима било стало да виде реализовану своју спољнополитичку опцију, Британци су се могли уверити када су преговори у Београду завршени великим попуштањима Мачеку...

Договором, постигнутим 3. априла 1941, три дана пред напад Немачке на Југославију, било је према британским документима, утврђено: 1) да се образује Крунски савет у који, сем краљице Марије и Слободана Јовановића, улази и Влатко Мачек, 2) да се потврђује споразум о Бановини Хрватској и у духу његовом жандармерија одмах ставља под контролу бана Хрватске (што је већ поменуто), 3) да се што пре сазову Народна скупштина Југославије и Хрватски сабор, а пошто претходно буду именовани њихови чланови.[207]

205 Министар Иден брит. посланику Кемпбелу, 30.3.1941 (FO 29782/R 3223/113/67).

206 H. Knoll, 208.

207 Исто, 209.

Кад је све ово било утаначено, Мачек је, такође према британским документима, „инструирао" организације Хрватске сељачке странке да утичу на становништво да се не одупире „београдским наређењима за мобилизацију".[208]

...Преговоре са генералом Симовићем, у име Мачека, водио је Аугуст Кошутић. Одмах после оствареног споразума он је британском конзулу у Загребу изјавио следеће:

"Мачек је приступио влади, да би и даље стриктно водио политику неутралности и да би осигурао частан мир, али ће земља у случају напада бити брањена. Он је спреман да бије своје властите битке, али никако туђе. Садашња влада сматра пакт важећим, но ипак је наредила мобилизацију, да би осигурала да пакт буде реализован на начин који је у складу са неутралношћу и независношћу земље. Влада не гледа на пакт као на нешто само по себи лоше и спремна је да Немцима надокнади сваку штету која је нанесена њиховим држављанима или њиховој имовини приликом последњих демонстрација".[209]

У изјави Аугуста Кошутића британском конзулу у Загребу, да је влада генерала Симовића спремна да пакт реализује, била је садржана пуна истина. Већ 30. марта 1941, министар спољних послова Момчило Нинчић, изјавио је немачком посланику у Београду, фон Херену, а затим и италијанском посланику, да југословенска влада, остајући „верна принципу поштовања међународних уговора", признаје уговор о приласку Тројном пакту и да ће „њена главна брига" бити „да одржи пријатељске односе са суседним Немачких Рајхом, као и са Краљевином Италијом. Првог априла, пак, генерал Си-мовић изјавио је представницима немачке националне мањине у Југославији, да ће све учинити да спречи рат са Немачком и сузбије утицај Велике Британије и САД. Он је овом приликом изразио и жељу да ступи у разговоре са владом Немачке. Понудио се и да лично, и одмах, отпутује у Берлин...

Све што је Симовић изјављивао, и предузимао у циљу отклањања опасности од рата, све је то било узалуд... Немце ништа није могло уверити да нова југословенска влада искрено мисли да с њима сарађује. Они једва да су и примили на знање

208 Извештај брит. конзула у Загребу од 3.4.1941 (FO 30225/R 3448/297/92).

209 H. Knoll, 210.

уверавања члана владе, Богољуба Јевтића, да је Симовићев кабинет спреман да на себе прими сваку одговорност према Немачкој за даљи задовољавајући развитак југословенске политике, како на унутрашњо-политичком тако и на спољном плану. „Југославија и не мисли на то", наглашавао је Јевтић, „да се упрегне у кола енглеских интереса". Што се тиче самог пакта, Јевтић је Немцима саопштио да је његово прихватање осигурано...[210]

Мада се Италија, у целом југословенском случају, мало питала, у Симовићевој влади мислило се другојачије. И сам Симовић је гајио наду да би се уз помоћ Италијана евентуално моћла спречити инвазија Немачке на Југославију. Из тог разлога он је предузео више корака... Сам је водио разговоре са италијанским послаником, а помоћнику начелника Главног генералштаба, дивизијском генералу Милутину Николићу, наредио је да позове италијанског војног изасланика и отворено му саопшти, да ће југословенска војска, ако би Немачка напала Југославију, одмах заузети Албанију... У ефекат овог другог корака, који је у ствари био претња ћорцима, генерал Симовић је био потпуно убеђен, што се види и из речи које је упутио мајору Живану Л. Кнежевићу: „Знаш, ово је тракалица, али ће она упалити!".

Велике наде у Италију треба да је полагао и генерал Боривоје Мирковић. Он је наводно толико био убеђен у могућност сарадње са Италијом, да је пред британским ваздухопловним аташеом рекао да би се уз помоћ Италије моћао формирати један антинемачки блок, у који би ушли и Совјетски Савез, Турска и Бугарска, и који би стао на страну Енглеске.[211]

Лично Симовић, у разговорима с представницима Велике Британије у Београду, истицао је, да његови контакти са Италијанима имају двоструки циљ: да се, а) добије у времену за извршење ратних припрема, и, б) да се Хрватима пруже конкретни докази да је влада и решена и способна да води мирољубиву политику.[212]

Ако се пође од тога шта је све генерал Симовић изјављивао Британцима, шта је све покушавао да оствари са Италијанима, и у шта је све настојао да увери немачког посланика у Београду (да пуч има само унутрашњо-политички узрок), његово држање

210 ADAP, D, XII, 1, Док. 247 (Извештај отправника послова нем. посланства у Београду од 2.4.1941).

211 Извештај брит. посланика од 2.4.1941 (FO 30208/R 3465/73/92).

212 Исто, извештај од 3.4.1941.

после 27. марта није баш лако објаснити. Много је ту шеврдавог, али и много противуречног, што показује и Симовићево одбијање да се састане са министром спољних послова Велике Британије, Идном... Од ове одлуке, њега није могла одвратити ни Иднова порука, да Велика Британија „масира значајне снаге у Грчкој", да тамо „из дана у дан расте савезнички војни потенцијал" и да „коначна" дислокација британских трупа зависи од држања Београда".[213] Међутим, ако ова порука и није могла утицати на њега да уприличи сусрет са Идном, навела га је да се сретне са начелником британског генералштаба Дилом...

На овом састанку требало је да се „утврди чврста политичка основа" као полазница за израду заједничких војних планова. Али састанак је остао без резултата, јер је генерал Симовић, одједном, разговор прекинуо (током другог разговора по реду), изјавивши, да он без сагласности осталих чланова владе не би могао да склопи никакав споразум са Великом Британијом.

Како се претпоставља, генерал Симовић је био дошао до закључка, да Британци нису у стању да осигурају значајније снаге за ратиште на Балкану, што је иначе и била истина.

Пуну истину о британским снагама у Грчкој сазнао је генерал Јанковић, кад се у Флорини, 3. априла 1941, састао са представницима британске војске. Све у свему, Британија је планирала у Грчкој, а то значи на целом Балкану, да употреби следеће снаге: једну тенковску бригаду и три пешадијске дивизије. Тенковска бригада била је комплетна, а једна пешадијска дивизија „практично комплетна". Друге две дивизије требало је да стигну на своја одредишта за три, односно шест недеља...

Разочарење у Београду, у влади и војсци, после овог сазнања, било је огромно. Генерал Боривоје Мирковић није то просто могао да схвати. Британском ваздухопловном аташеу отворено је рекао на француском језику — да то није озбиљно („Ce n'est pas serieux").[214]

213 Министар Иден брит. посланику у Београду, 29. 3. 1941, телеграм број 119 (FO 30207/R/3229/73/92).

214 Извештај брит. ваздухопловног аташеа од 5. 4. 1941 (FO 30209/R 3746/73/92).

Последње, и потпуно разочарење у Британију, у пролеће 1941, уследило је 11. априла. Тог дана британска влада је одбила да услиши молбу генерала Симовића да у Југославију хитно упути две тенковске дивизије и више ескадрила авиона које би дејствовале са југословенских аеродрома. Она је то учинила упркос интервенцији британског посланика, који је, и сам, молећи да се Југославији изиђе у сусрет, у свом телеграму рекао и следеће: „Ми ризикујемо да изгубимо једну добро организовану и храбру војску од више стотина хиљада људи, базу за евентуалне офанзивне операције против Немачке и један део нашег угледа..."[215]

Став британског министарства спољних послова, министра Идна, заправо, био је, да у случају да Југославија капитулира, одговорност за то не може никако пасти на Велику Британију, већ искључиво на југословенско вођство, јер је оно, одбивши „регуларне штабске договоре" и пропустивши да узме учешћа у изради заједничких планова за одбрану Солуна, само себе лишило могућности контакта са британско-грчким војним снагама.[216]

Сам председник британске владе, Черчил, овако је реаговао:

"Југословени нам нису дали прилику да им помогнемо. Они су били противни изради заједничког плана..."[217]

На капитулацију Југославије, у овом часу, Черчил, међутим, још није хтео да мисли. „Ми не можемо да схватимо зашто би краљ и војска требало да напусте земљу, која је пространа, брдовита и пуна наоружаних људи... Немачки тенкови могу без сумње да продиру друмовима, али да би српске армије биле савладане, потребна је пешадија. А у том случају пружа се прилика за уништење непријатеља..."[218]

Како се и из ових Черчилових речи види, Британци нису били задовољни понашањем југословенске владе после 27. марта, а нарочито непосредно после напада Немачке на Југославију. Они никако нису могли да схвате зашто се југословенска војска са јачим снагама није одмах сјурила на Италијане у Албанији,[219] а на чему је нарочито инсистирао Винстон Черчил. У поруци генералу Симовићу од 4. априла 1941, Черчил је јасно рекао, да он сматра, да би „ради победе и безбедности" за Југославију било најбоље да непријатеља предухитри на тај начин што ће у Албанији постићи одлучну победу и доћи до „масе опреме".[220]

У Британији се, осим свега, није могла да схвати ни решеност југословенског вођства, да брани све границе, сходно ратном плану Р-41. Британски војни аташе у Београду, потпуковник Чарлс С. Кларк, био је мишљења, да хтети бранити све, значи не одбранити ништа. Полазећи од тога, он је у новембру 1940. године изразио уверење, да југословенске трупе, у случају немачке инвазије, неће моћи бог зна шта даураде.[221] И то не толико због војнотехничке и бројчане надмоћности сила Осовине, колико због југословенске стратегијске полазне позиције, која је била таква да је омогућавала брз продор Немачкој и Италији. Према ономе што је потпуковник Кларк јавио Лондону, југословенско вођство, супротно свим војним резонима, уместо за концентрацију својих борбених снага у Старој Србији, која је већ и због саме конфигурације земљишта нудила најбоље шансе за дефанзивне операције, одлучило се за „штационирање" јаких снага на северу ради одбране Словеније и Хрватске.

По свој прилици под утицајем свог војног аташеа, британски посланик у Београду, Кемпбел, скренуо је пажњу кнезу Павлу на опасне последице које би, у случају рата, могле да наступе, ако би се задржао распоред снага према плану Р-41.[221-а] Он је, с тим у вези, изразио и мишљење, да би Хрвати требало

215 Телеграм брит. посланика од 11. 4. 1941 (FO 30269/R 3839/odn. 3840/3329/92).

216 FO 30269/R 3840/3379/92.

217 В. Черчил, Мемоари, III, 197.

218 Исто.

219 Министар Идн (из Каира) брит. посланику у Београду, 6.4.1941 (FO 30209/R 3589/73/92).

220 Мемоари В. Черчила, III 159.

221 Телеграм Кларка мин. рата од 12. 11. 1940 (FO 25034/R 8667/415/92); Види и: Barker, 83; H. Knoll, 62.

221-а Наређење за израду ратног плана „Р-41" издато је тек 22. фебруара 1941. Тај нови ратни план био је у основи исти као и ратни план „Р-40". Армијски генерал Богољуб Илић у својим мемоарима каже, да су „ратни планови у Главном ђенералштабу били недовршени, варијанте за разне случајеве неизрађене". По генералу Илићу, посебно није било ништа урађено „у погледу тога ако нас Немци нападну из Бугарске и Румуније...". Свађујући сву кривицу за то на генерала Петра Косића, начелника Главног генералштаба, генерал Илић истиче, да генерал Косић „намерно није наредио да се ради" нешто „управо за ову ратну комбинацију", јер је „већ унапред са председником владе Драгишом Цветковићем био постигнут споразум да се приђе Осовини и потпише пакт" (Богољуб С. Илић, Мемоари армијског генерала, Београд 1995, 170).

да се одрекну одбране својих провинцијa у корист општег успешног отпора агресији... Кнез Павле је, међутим, на то одговорио: „Тако што би било исувише очекивати!“[222]

6. Пуч у Београду - повод Немачкој за напад на Југославију

Све наде генерала Симовића и његове на брзину састављене владе, да ће се рат са Немачком, ипак, на крају крајева, моћи да избегне — између осталог и признавањем Пакта — показале су се као празне, неосноване и нереалне.

То надање у могућност да се отклони немачко-италијанска агресија, било је у ствари веровање у - немогуће, у чудо, у које се 1940. године понадало и вођство Француске, док су немачки тенкови незадрживо хрлили према Паризу...

Вођ Трећег рајха, Адолф Хитлер, није био човек, што се у Београду превиђало, који дуго размишља о својим потезима. Већ на прву вест, да је у Београду извршен пуч, он је одлучио да Југославију нападне, војнички је сломи и као државу расточи... Одлуку је донео у магновењу, такорећи, пре него што се, уистину, и прибрао од изненађења. У тој одлуци била је садржана и жудња за осветом што му је пред лицем целог света „српска солдатеска“ бацила рукавицу у лице...

Хитлер, и вођство Немачке, уопште узев, није било неупућено у збивања у Југославији, и, посебно, у „таласање“ међу једним делом официрског кора, које је оцењивано као — „проенглеско“. Берлин је, још 25. октобра 1940. године, добио извештај од свог посланика у Београду, да има поузданих знакова да се припрема државни удар и да је центар свега — „српски генералитет“. По оцени немачког посланика, у питању је била реакција на „политику споразумевања са Хрватима“ кнеза Павла.[223]

Из извештаја војног аташеа Немачке у Београду, од 3. новембра 1940, вођство Рајха је сазнало, да је на једном скупу генерала, који су преко генерала Симовића имали везу са

222 Извештај брит. посланика, број 1016 (FO 25034/R 8667/415/92).

223 ADAP, D, XII, Док. 231, стр. 335.

Крунским саветом, разматрана могућност рушења владе Цветковић-Мачек, будући да је закључено да је она преслаба да би могла да испуни жељу војске и нареди заузимање Солуна пре него што то учине Италијани.[224]

Према немачким изворима, Хитлер је за пуч у Београду сазнао 27. марта 1941. ујутру.[225] Берлин је у том часу још био искључен југословенским заставама, истакнутим два дана раније, 25. марта, поводом потписивања протокола у Бечу о приступању Југославије Тројном пакту. И новине су биле пуне чланака о Југославији. У њима је приступање Југославије Тројном пакту оцењивано као „политички Денкерк“ Велике Британије...[226]

Врховна команда немачке војске добила је (проверену) информацију о превратy у Београду 27. марта у 9 часова и 30 минута,[227] дакле, после Хитлера. Као и за Хитлера, и за генерале у Врховној команди вест о превратy представљала је велико изненађење, мада су, 26. марта увече, биле из Београда стигле хитне телеграфске вести да „млађи официри припремају државни удар“.[228]

Генерал Глез фон Хорстенау, у својим мемоарима, говори чак о томе, да је у Врховној команди немачке војске, кад је стигла вест о пучу у Београду, завладало право запрепашћење.[229] Само у централи Абвера, немачке војне обавештајне службе, информација о превратy треба да је примљена мирно, чак са „злурадим задовољством“. Шеф Абвера, адмирал Канарис, коментаришући догађај у Београду, који је он проценио као изазов Немачкој да се лати оружја, рекао је, како се наводи, генерал-пуковнику Беку, следеће: „Због српског рата х-дан на Истоку мораће бити одложен за неколико недеља, у најмању руку до јуна. Ако би људи 'Црне руке' запослили Хитлера више од месец дана, у том случају би цео рат на Истоку отпуно отпао...“[230]

Како је то и адмирал Канарис оценио, војни удар у Београду могао је да значи само једно — отварање новог фронта на Балкану. Напад Немачке на Југославију...

224 Овај извештај саопштава Breccia, 357.

225 ADAP, D, XII, 2, стр. 556.

226 Денкерк (Dunkerque), нем. Duennkirchen, пристаниште и тврђава на Ла Маншу. - У питању је алузија на пораз и повлачење брит. експедиционог корпуса у рату Немачке против Француске 1940.

227 KTB, Bd. 1, T1. B. 27. 3. 1941, стр. 368.

228 Бела књига (Weissbuch), Нр. 7, док. 75, стр. 124; Види и: Klaus Olshausen, Zwischenspiel auf dem Balkan, 51.

229 Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, 70.

230 Erich Kordt, Nicht aus den Akten, Stuttgart 1950, 98.

Лично Хитлер није војни пуч у Београду оценио само као изазов Немачкој, већ и као директну објаву рата Рајху са српске стране, а под утицајем Велике Британије...[231]

Заповеднику немачке сувоземне војске, Валтеру Браухичу, и начелнику главног генералштаба, Францу Халдеру, које је позвао себи у 13. часова, 27. марта, да би се с њима договорио како да се најбрже Југославија разбије, Хитлер је рекао:

"...У Југославији је путем пуча срушена влада кнеза Павла и краљ Петар је узео државне послове у своје руке. То за нас значи да је Југославија узела енглески курс и да је наш положај на Балкану веома угрожен. Због тога сам се одлучио да са завереничком кликом рашчистим и Југославију разбијем муњевитим нападом".[232]

Пошто је објаснио како он мисли да би то требало да се уради — нападом из Бугарске и Румуније у правцу Београда, и нападом из Аустрије — правац Загреб, Хитлер је упитао Браухича, свог „мутавог генерала",[233] *колико му времена треба па да крене против Југославије и како би, по његовом мишљењу, требало да се операције воде.*

Уместо Браухича, на Хитлерово питање одговорио је генерал-пуковник Халдер, који је већ у глави имао готову основу операционог плана, будући да је усput, возећи се у рајхсканцеларију, на основу карте размотрио све могућности напада на Југославију.[234] *Његов предлог је био да се из Бугарске продре у Македонију и Јужну Србију, а из Штајерске у Аустрији у северни део Југославије, и да се кроз сарадњу ових двеју немачких трупа уништи југословенска војска.*

У погледу термина самог почетка напада, Халдер није био у могућности да одмах да обавезујући одговор. Тек сутрадан, 28. марта 1941, он је јавио рајхсканцеларији да је за припреме потребно осам дана и да се, отуд, са војним операцијама не би могло почети пре петог, а евентуално и 7. априла 1941.[235]

Прихватајући у свему Халдеров план напада на Југославију, Хитлер је рекао, да је заповедио да се Југославији преко министарства

231 Уп. Ribbentrop, Joachim, Zwischen London und Moskau, Leoni, 1954, 225. - Хитлер је био убеђен да су пуч у Београду „ако не инсценирали" а оно „сигурно и у одлучној мери подржали" Енглези и Американци. Амбасадору Немачке у Москви, Шуленбургу, на дан 28.4.1941. у Берлину, он је рекао да су „Енглези били иницијатори преврата у Југославији" (ADAP, D, XII, 2, док. 423, стр. 555).-

232 ADAP, D, XII, док. 217, стр. 307-309.

233 Тако је Браухича назвао Хитлер, онда кад је одлучио да и команду над сувоземном војском (ОКХ) узме у своје руке, 19.12.1941. Види и: P. Bor, Gespräche mit Halder, Wiesbaden 1950, 76.

234 Halder, Franz, Kriegstagebuch, Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939-1942, Stuttgart, 1962-1964.

235 ADAP, D, XII, 1, док. 217, стр. 308. - Klaus Olshausen (Zwischenspiel, n.d., 59) наводи, на основу телеграма Врховне команде сувоземне војске, да је још у ноћи од 27. на 28. март 1941, команди 12. немачке армије у Бугарској саопштено да се припреми за напад на Југославију.

спољних послова не постављају никаква питања. Исто тако је рекао да не долази уопште у обзир да се Београду поставља било какав ултиматум, што је био предложио начелник оперативног одељења Врховне команде немачке војске, генерал-пуковник Јодл.[236]

Доносећи одлуку о нападу на Југославију напречац, у јарости, у ствари, Хитлер није само доказао да му, у појединим тренуцима, недостају извесне категорије дубљег политичког размишљања,[237] већ и да је у основи опак и врло рационалан политичар. Умео је он, и то боље него сви његови доглавници заједно, да оцени шта би му, у ком часу, могло да буде од користи, шта би му могло да помогне у остварењу одређених циљева... О 27. марту, кад је решио да Југославију раскомада, одмах се сетио Хрвата и изјаве њиховог вође, Влатка Мачека, из 1938. године, да су Хрвати у Југославији исто што и судетски Немци у Чехословачкој.[238] И наредио је, да се Хрвати искористе за интересе Рајха, а пре свега да се наведу да не пружају отпор немачкој војсци, кад рат буде почео. Као награду, Хитлер је предвидео за Хрвате широку аутономију у оквиру Мађарске...[239]

С обзиром на то како је Хитлер реаговао на вест о војном удару у Београду, и с обзиром на недржавничке изразе које је при том употребио, а који су се односили на Србе, јавила су се тврђења, да је при свему велику, чак и одлучну улогу играла његова наводно исконска мржња према Србима. Али за тако што недостају поуздани докази...[240] Но и кад би одговарало истини да је он био љути србофоб, сигурно је да он само због тога не би донео одлуку какву је донео у погледу Југославије. Политички разлози, они пре свега, навели су га да се реши да

236 ADAP, D, XII, 1, док. 217, 308.

237 A. J. P. Taylor, The Origins of the Second World War, London 1961, 225.

238 Мачекова изјава на конгресу Хрватске сељачке странке у Загребу, 15. 1. 1938.

239 Кад су Мађари одбили да Хрватска уђе у њихову државу као аутономна јединица, Хитлер је наставио да инсистира на томе, истина у модификованој форми (Види: K. Olshausen, Zwischenspiel, 66-67). Касније, он ће се сагласити са формирањем посебне хрватске државе, али је изразио жељу да то буде пре напада Немачке на Југославију.... До тога, међутим, није дошло због колебљивог држања Мачека, на кога се у Берлину рачунало као на шефа хрв. државе (На Павелића нико у Немачкој није ни мислио, све до 10. априла, односно до пред зору 11. априла 1941).

240. Херман Нојбахер (H. Neubacher, Sonderauftrag Südost, Göttingen 1958, 127) говори о Хитлеровом „антисрпском комплексу" и истиче да је он припадао оном кругу „изумирућих Аустријанаца" који су у Србима видели само крађоубице, атентаторе, бомбаше... Истина је, међутим, ова: Хитлер је зазирао од Срба, сматрао је да су они опасни, будући да су, како је наглашавао, „једини правостојећи људи на Балкану", „једини државотворни елеменат на Балкану".

своју војну силу употреби на југословенском простору (као што је из политичких разлога стално настојао да Мађаре има уза се, мада је доказано да је Мађаре, као народ, мрзео из дна душе, чак и више него што је то био случај са Франјом Фердинандом, убијеним у Сарајеву 1914).[241] У ствари, за Хитлерову одлуку да се Југославија одмах нападне, важили су они исти разлози који су важили и за његово толико лично инсистирање да Југославија што пре и по сваку цену приступи Тројном пакту.[242] Према речима које је он упутио италијанском министру спољних послова, грофу Ћану, 25. марта 1941, за напад на Грчку он се није могао решити све док политичка позиција Југославије не буде разјашњена.[243] Наређење за напад на Совјетски Савез,[244] опет, због великог ризика, он се није усуђивао издати све док немачке трупе не потисну Енглезе из Грчке и тако их спрече да на Балкану образују нови Солунски фронт са базама за ваздушне нападе на петролејска поља у Румунији.

За муњевити напад на Југославију, а у том склопу и за напад на Грчку и протеривање Енглеза са Балкана, Хитлер је имао и један посебан, јак разлог: хтео је да и на овом простору демонстрира ударну снагу и брзину немачке војске и тиме застраши Турску, како би је прошла воља да се евентуално укључи у британски фронт, али и друге државе које би могле, кад почне немачко-совјетски рат, да покушају да се одвоје од Немачке и угрозе је с леђа. Према мишљењу неких немачких историчара, Хилгрубера, на пример, ово последње треба да је био чак и главни разлог што се Хитлер на пречац одлучио, и не примајући к знању помирљиве изјаве Београда после пуча, да Југославију нападне и уништи као државу.[245] Речено је, у вези с тим, и то, такође у немачкој историографији, да је Хитлер морао донети одлуку какву је донео у погледу разбијања Југославије, али не због тога што је хтео да уведе „нови ред на Балкану", већ зато што није смео, у очима својих савезника,

241 Erich Kordt, н.д., 135.

242 Види и: ADAP, D, XII, 1, док. 192, стр. 276.

243 Исто, док. 208, стр. 295.

244 Исто, док.78, стр. 123.

245 Hillgruber, Andreas, Hitlers Strategie, Frankfurt 1965, 465.

као и у очима „центрифугалних националности", да испадне заштитник и чувар „српске државне мисли".[246]

Мада је и током суђења ратним злочинцима у Нирнбергу[247] утврђено, да је Хитлер тек после пуча у Београду решио да Југославију војнички порази а затим је растури као државу, има историчара који другојачије мисле и који сматрају да је 27. март Хитлеру био само добродошао повод да оствари своју стару намеру.[248] Али они су у мањини. Већина историчара, поготову од имена, доказује, да је 1941. године Хитлеру управо било стало до status quo-а на Балкану, дакле до очувања Југославије, између осталог и због привредних интереса.

Две године раније, 1939, међутим, ситуација је била другојачија. Тада је Хитлер био спреман да Југославију — „поклони" Италији... У разговору са италијанским министром спољних послова, грофом Ћаном, 2. августа 1939. (да би, извесно, пред започињање рата, што чвршће везао Италију за себе) он је рекао, да Италији саветује да искористи прву прилику и раскомада Југославију, окупирајући Хрватску и Далмацију.[249] Мусолини то, међутим, није прихватио. Али на овај савет није ни заборавио, што се види и из тога да је дао налог, да се Ћано, 23. јануара 1940, састане са вођом усташа Павелићем и утврди најважније предрадње за акцију у Хрватској...

Пуњдајући Италију на Југославију, маршал Геринг је рекао Мусолинију, 15 априла 1939. године, да би Хрвати „могли да поремете сваку мобилизацију земље примењујући тактику опструкције. Ако би Југославија сувише скренула према Британији и Паризу, било би потребно да се Хрватима дају само нека охрабрења и Југославија би била потпуно неспособна за акцију..."[250]

Прави одговор на питање, зашто се Хитлер једном постављао према Југославији на један, а други пут на други начин, зашто је 1939. био за

246 Olshausen, 56.

247 Internationales Militärtribunal: Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Nürnberg 1947-1949, Bd. 28, Док. PS - 1746; забелешка мајора E. J. Christian-a о конференцији у рајхсканцеларији од 27. 3. 1941.

248 Ф. Чулиновић, Окупаторска подјела Југославије, Београд, 1970, 41.

249 Tajni arhivi grof Ćana (1936-1942), Zagreb 1952, 315-319.

250 Априлски рат 1941, зборник докумената, н.д., књ. I, док. бр. 42, стр. 176.

њено разбијање, а 1940. за њено очување, требало би да лежи, како многи доказују, па и немачки историчар Сундхаусен, у његовим „стратегијским размишљањима“.[251]

Кад је реч о тим, стратегијским размишљањима вође Трећег рајха, од значаја су закључци британског историчара М. Кревелда.[252] *По њему, у Хитлеровим стратегијским размишљањима, везаним за Југоисток, јасно се разазнају две фазе: прва, април-новембар 1940, која је била сва у знаку рата са Великом Британијом, а друга — крај 1940. до јуна 1941 — која је стајала у знаку припрема за рат са Совјетским Савезом. У првој фази, политички интерес Немачке за Југоисток био је релативно мали. Економски интерес, пак, био је врло велики. Желећи да за немачку привреду осигура цео „Дунавско-балкански сектор“, Хитлеру је био потребан мир на Балкану. Због тога се он и успротивио намери Италије да нападне Југославију, а тешка срца, и више пређутно, сагласио се са нападом Италије на Грчку...*

Тек средином маја 1940, кад је настала концепција „периферног“ вођења рата против Енглеске, Средоземље је за Хитлера одједном постало значајно и у стратегијском погледу.[253] *Тек тада он је одлучио да се и сам ангажује у војном покоравању Грчке...*

Ипак, прави преокрет у гледањима Хитлера на Југоисток треба да се збио у новембру 1940. године (друга фаза, по Кревелду), онда, заправо, када се показало да Совјетски Савез није спреман да се одрекне својих интереса на Балкану.[254] *Стаљинова цена, да прихвати Хитлерове предлоге (о стварању континенталног блока против Енглеске) била је тако висока, да је вођ Трећег рајха одлучио, да се што је могућно пре обрачуна са Совјетским Савезом. Рат против Велике Британије, услед тога, дошао је у други ред, па су дигнуте руке од планова за вођење „периферног“ рата против ње на Средоземљу. И сам план немачке интервенције у Грчкој доживео је такође трансформацију: сада се није више радило о томе да се осигура једна већа офанзива против Велике Британије у Средоземљу, већ да се изврши брзо обезбеђење при нападу на СССР. Ова чињеница захтевала је да се временски ускладе операције „Марита“ — против Грчке, и „Барбароса“ — против Совјетског Савеза.*

Првобитно, напад Немачке на Грчку, с којом Италија сама није могла да изиђе на крај, требало је да уследи 1. марта 1941, али је убрзо померен на 1. април 1941. исте године. Напад на Совјетски Савез, пак, био је, такође првобитно, планиран за 15. мај 1941. године... Прикупљање снага

251 Holm Sundhaussen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945, Stuttgart 1983, 56-57.

252 Creveld, M., Hitler's Strategy, 1940-1941, The Balkan clue, Kembridž 1973, 3.

253 Sundhaussen, 58.

254 Hillgruber, Hitlers Strategie, н.д., 300.

за напад на Совјетски Савез почело је средином марта. Немачке трупе, у оквиру тога, прешле су Дунав (из Румуније) и ушле у Бугарску, док су с Југославијом започети интензивни преговори за њен приступ Тројном пакту... Како је Хитлер објашњавао своју одлуку да нападне Совјетски Савез, за Немачку, у ситуацији у каквој се налазила 1940/41, постојале су само две могућности: или уништење Совјетског Савеза и тиме стварање услова за потпуну победу или пак, „једног дана“, капитулација „пред дугорочно планираћим... и на крају тријумфујућим англосаксонским поморским силама“.[255]

Да није било пуча у Београду, по много пута изреченим мишљењима,[255-а] *Немачка би напала Совјетски Савез о предвиђеном дану... По тврђењу више југословенских историчара, нарочито од 1948, кад је дошло до познатог сукоба Тито-Стаљин, Немачка је због пуча у Београду морала да одложи поход на Совјетски Савез за добре четири недеље. Чак се износи да би и Москва сигурно пала у руке немачких трупа, само да је рат почео раније.*[256] *Немачки историчари, међу њима и угледни Х. Сундхаусен,*[257] *доказују, међутим, супротно... Управо Сундхаусен одлучно тврди, да је пуч у Београду „небитно“ утицао на померање термина првобитно предвиђеног за напад Немачке на Совјетски Савез. Према подацима које он износи, свега 15 од свих немачких дивизија ангажованих у рату против Југославије било је потребно за операцију „Барбароса“, а то је у свему било 10 одсто снага употребљених за напад*

255 Хитлер је планирао, да Русију, до 300 километара западно од Москве и укључујући Батум-Баку, стави под директну немачку управу. Између ове линије и Урала требало је да буду формиране три до четири протекторатске републике. Сибирска железница имала је да дође такође под управу Немачке ради успостављања везе са Јапаном... Види и: Глез фон Хорстенау, Мемоари, II, 686.

255-а Генерал Богољуб Илић, министар војске и морнарице у влади генерала Душана Симовића, један је од оних високих официра који сматрају да је Југославија својим отпором у априлу 1941. године пореметила планове Немачке у погледу напада на СССР. „Несумњиво је да смо ми“, изнео је генерал Илић у једном чланку написаном у новембру 1941. године у Каиру, „нашим отпором пореметили планове Немачке што су нам признали највећи ауторитети у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама. Главна Немачка снага која је напала Југославију са истока пре 27. марта била је груписана према Турској. Према свему судећи изгледа да је Немачка у априлу намеравала да нападне Турску, па по савлађивању Турске да окрене преко Сирије, која је у то доба била у рукама Вишиста, против Суецког канала, а потом против Русије правцима преко Кавказа и источно од Каспијског мора. Због отпора Југославије Немачка је одложила напад на Русију за 6 недеља, а тих 6 недеља за Русију и њене савезнике значиле су много. Хитлер мора да се горко каје због ових 6 недеља; оне су допринеле да Хитлер изгуби рат. Велика Британија то никада неће заборавити...“ Уп.: Б. Илић, Мемоари армијског ђенерала, Београд 1995, 246.

256 Види и: Ф. Чулиновић, Окупаторска подјела Југославије, н.д., 207; Д. Пленча, Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата, Београд 1962, 16.

257 Holm Sundhaussen, Geschichte Jugoslawiens 1918-1980, Stuttgart 1982, 109. - Питер Калвокорези и Гај Винт, британски аутори (Тотални рат, Београд 1987, 138) истичу да је („према неким мишљењима“) разлог одлагања напада Немачке на Совјетски Савез била немачка операција на Крит. Ова операција треба да је одложила „Барбаросу“ и „1941. године спасла Москву, а можда и СССР“. Лични закључак британских аутора је, да „Москву није спасло одгађање од недељу или две и мада се ова претпоставка може неоспорно доказати или одбацити, тешко је схватити да су ратови у Југославији или Грчкој или напад на Крит могли у већој мери да утичу на 'Барбаросу'“.

на Совјетски Савез. Штавише, по Сундхаусену, неочекивано брз завршетак рата против Југославије (и Грчке) дозволио би да се за 10-20 дана скрати време припрема за акцију „Барбароса", само да није било тешкоћа у погледу обезбеђења нужног ратног материјала. За 92 немачке дивизије морао је бити потпуно или делимично обезбеђен ратни материјал из Француске. Већ сама ова чињеница објашњава зашто офанзива против Совјетског Савеза — и без „међуигре" на Балкану — није могла да почне пре 22. јуна 1941. године...

Немачки историчар је закључио, да је прецењен значај пуча од 27. марта у вези са одлагањем напада Немачке на Совјетски Савез, да је, затим, преврат у целини узето био погрешан потез, и да је, независно од свог моралног ефекта, имао у суштини „дилетантско-трагичан карактер".[258]

Ако би се пошло од тога шта је све Хитлер обећавао представницима Југославије, настојећи да их приволи да се определе за приступање Тројном пакту, онда би се морало прихватити тврђење читавог низа немачких историчара, да је он, крајем 1940. године, животно био заинтересован за очување југословенске државне целине и уопште мира на Балкану.[259]

У време кад је све чинио да Југославију привуче свом кругу, Хитлер је непрестано понављао да је њему веома стало до постојања јаке југословенске државе, да је он велики пријатељ Југославије и да и Италија више воли да види Југославију на Јадрану него ли Мађарску.

О Хитлеровом гледању на Југославију у ово време, а нарочито почетком 1941. године, значајно сведочанство оставио је Драгиша Цветковић. Описујући свој разговор са Хитлером од 15. фебруара 1941,[260] Цветковић је изнео, да се Хитлер с њим потпуно сложио, да „једна суверена земља не може дозволити прелаз страних трупа кроз своју територију, или мешање у њене унутрашње послове", и рекао: „Све ја то од Југославије не тражим. Ја се обавезујем, да за време трајања рата, нећу тражити пролаз за моје трупе преко југословенске територије. Ја не тражим никакве војне базе на вашој територији, ни употребу жељезница, ниједну локомотиву, ниједан вагон. Ја вам гарантујем ваш територијални и државни интегритет. Дакле, у свему овоме нема ничега што би вређало ваш национални понос. Ваши суседи примили су Тројни пакт без икакве резерве. Ово што вама предлажем, то у ствари није Тројни пакт, али с обзиром на остале, ми морамо у тој форми регулисати наше односе..."

То што је рекао Драгиши Цветковићу, то је Хитлер рекао и кнезу Павлу, кад су се, како је већ поменуто, у највећој тајности, састали, 4. марта 1941. године, у Берхтесгадену. Можда и више, јер доказа како се одвијао тај разговор — нема. У сваком случају може се узети за сигурно, да је кнез Павле, на крају петочасовног разговора, прихватио Хитлерове аргументе и дао пристанак на прикључење Југославије Тројном пакту.[261] На то упућује и податак, да је министар спољних послова Немачке, фон Рибентроп, одмах по повратку кнеза Павла у Београд, телеграфисао немачком посланику у Југославији, да ће Југославија у року од две недеље приступити Тројном пакту... Остаје, међутим, отворено питање, да ли је кнез Павле пристао да удовољи Хитлеровом захтеву пре свега зато што је реално проценио дату ситуацију с гледишта тадашњих интереса Југославије, или пак што је морао да попусти пред силом какву је онда представљала Немачка. Они који сматрају да је у питању ово друго, попуштање под притиском, најчешће се позивају на један телеграм фон Рибентропа немачком посланику у Београду, од 19. марта 1941, у којем се каже, да Југославија мора приступити Тројном пакту у следећих неколико дана, и да само потписивање Пакта мора уследити 23. или 25. марта 1941. године.[262] Међу онима који су изразили мишљење да је пристанак кнеза Павла на приступање Југославије Тројном пакту био резултат притиска, ултиматума, заправо, налази се и генерал Симовић. А међу онима који су о свему мислили другојачије, налази се и генерал-пуковник Јодл, начелник оперативног одељења немачке Врховне команде, који је на суђењу у Нирнбергу изјавио, да је Хитлер Југославију третирао као примадону...[262-а]

258 Sundhaussen, као у претходној напомени, 107.

259 Lothar Krecker, Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg, Frankfurt/M 1964, 42. - Види и: Kl. Olshausen, 9-14.

260 Д. Цветковић, Разговори у Бертхтесгадену, Документи о Југославији, св. 8, Париз 1956, 8-14.

261 Уп. Владимир Петров, н.д., 159-166.

262 Johann Wüscht, Jugoslawien und das Dritte Reich, Stuttgart 1969, 153-159.

262-а Изјава генерал-пуковника Јодла свакако се заснива и на специјалној ноти министра спољних послова фон Рибентропа Драгиши Цветковићу, од 25.3.1941, у којој се нарочито истицало, да „немачка влада потврђује своју одлуку да ће увек поштовати суверенитет и територијални интегритет Југославије". Уп. Априлски рат 1941, зборник докумената, 321.

Јохан Вишт, немачки историчар, одбија чак и сваку помисао о некаквом ултиматуму, али истиче, да је сама ситуација у којој се у марту 1941. налазила Југославија, била — ултимативна, а да је у ту ситуацију Југославија била доведена „политиком и војном игром великих сила", као и сопственом кривицом. Југославија се била нашла пред алтернативом: „или да приступи Тројном пакту, и тако сачува свој територијални интегритет, или пак да се помири с тим да се њених земаља домогну њени суседи".[263]

И од овог полазећи, тешко да би се ипак, и без даљег, могле прихватити оцене, каквих није мало, да је приступање Југославије Тројном пакту био израз својевољног опредељења кнеза Павла за силе Осовине...

Много је чињеница које уверавају у супротно. Једна од њих је и упутство које је он дао свом поверенику, Владиславу Стакићу, пред његов одлазак у Рим, на преговоре са врхом италијанске владе. У том упутству, кнез Павле је изразио жељу, да Италија помогне Југославију — да се мир на Југоистоку одржи, а без њеног приступања Тројном пакту.[264] Као један од разлога, због којег би Југославија требало да остане изван оквира Тројног пакта, кнез Павле је навео, у упутству Стакићу, постојање „страховите опозиције, нарочито у српском делу јавности".

Наводно, Мусолини је био спреман да кнезу Павлу изиђе у сусрет. Али само ако би Југославија склопила уговор о савезу са Италијом, „што би се сматрало довољним приближавањем Осовини". У склопу овога, Мусолини треба да је предложио, да се измени становништво у Истри за Шиптаре на Косову и Метохији...

Како Стакић тврди, кнез Павле није хтео ни да чује за размену становништва. „Ја немам право", треба да је рекао, „да Словенце и Хрвате премештам са њиховог националног тла на коме живе више од хиљаду година. Југославија се не може за сва времена одрећи ових крајева са изразитом југословенском већином..."[265]

263 J. Wüscht, н.д., 154-155.

264 Вл. Стакић, Моји разговори са Мусолинијем, Минхен 1967, 95.

265 Исто, 105.

Кад су пропале наде да уз помоћ Италије Југославија може избећи приступ Тројном пакту, кнез Павле треба да је тек тада решио да се приклони захтевима Немачке, тврди се, уз све друго.

У разговору са америчким послаником у Београду, Артуром Блисом Леном, 7. марта 1941, по повратку са тајног састанка са Хитлером у Берхтесгадену, кнез Павле треба да је рекао, да за Југославију постоје само две могућности: „отпор у рату као Пољска до краја рата или бити миран и дозволити да земља буде окупирана под извесним условима, али без жртава".[266]

Две недеље потом, 20. марта, кнез Павле је америчком посланику казао, да се одлучио да Југославија приступи Тројном пакту, и скоро са поносом истакао да је Немачка прихватила све његове примедбе и да би сада, после свега, неприступање Југославије Тројном пакту могло значити само једно — рат. А то би била катастрофа за земљу, будући да су против рата и Словенци и Хрвати и будући да југословенска војска није у стању да се бори са Немцима. „Ви сте велике нације врло чудне", треба да је кнез Павле још рекао Американцу. „Ви говорите о нашој части, али сте далеко од нас..."[267]

Своје мотиве, да се одлучи за приступање Југославије Тројном пакту, кнез Павле није међутим увек објашњавао на исти начин. Непосредно после пуча од 27. марта он ће рећи британском конзулу у Загребу, да је до коначне одлуке да се пакт потпише дошло највише због тога што вођ Хрватске сељачке странке, Влатко Мачек, није хтео да се суочи са могућим последицама супротстављања Немачкој.[268]

У ствари, кад је кнез Павле, 20. марта 1941, потврдио америчком посланику да ће Југославија приступити Тројном пакту, начелна одлука у том смислу била је стара већ пуних 16 дана. Она је, наиме, била донесена у Крунском савету још 6. марта 1941, два дана по повратку кнеза Павла из Берхтесгадена, са тајног састанка са Адолфом Хитлером. На ову одлуку треба да је у великој мери утицало и сазнање да Југославија не може рачунати ни са каквом помоћи Велике Британије...

Проверену вест о томе, да од Британије неће стићи никаква помоћ, донео је кнезу Павлу генералштабни мајор Милисав Перишић, који је учествовао на једној конференцији у Атини са војним представницима Енглеске и Грчке. Како Перишић тврди, кнез Павле му је тада рекао: „Ја сам пријатељ Енглеза, ја их познајем добро, али ако наше доцније захтеве, по свршетку рата, не можемо да подупремо нашом војском, а интереси Велике Британије не буду у складу са нашим интересима, онда ће за Британце бити од пресудног значаја само британски интереси..."[269]

266 В. Петров, н.д., 160. Види и: Ђоко Слијепчевић, н.д., 199.

267 Исто, 171-172, одн. 200.

268 Ljubo Boban, Maček i politika HSS 1928-1941, Zagreb 1974, 382.

269 Ђ. Слијепчевић, Југославија уочи и за време Другог светског рата, Минхен, 1978, 263.

У лепези разлоїа зашто се кнез Павле, „осведочени пријатељ Енїлеза“, и њихов послушник толико времена, окренуо од Велике Британије према Немачкој, Слободан Јовановић истиче као „пресудне разлоїе“ убеђење кнеза Павла да ће Хитлер заиста Југославију изузети „од свих објава рата“ и задовољити се економском сарадњом са њом. Затим, држање Влатка Мачека... По Јовановићу, Мачек је у многоме утицао на кнеза Павла да се приклони Хитлеру. „Мачек је први повукао ноїу. Он је изјавио да Хрвати не би примили борбу. И он је повукао кнеза, а кнез војску...“[270]

Потврду за ово тврђење Слободана Јовановића, о Мачековом пресудном утицају на кнеза Павла да се приклони Хитлеру, тешко је наћи... Биће да је овде у питању нешто сасвим друїо, да се ту радило о подударности їледишта и, у крајњоj линији, о равнању Мачека према кнезу Павлу не само као према првом намеснику већ и као провереном пријатељу Хрвата, а не обратно.

Управо држећи се курса кнеза Павла, Мачек је 1941. їодине био за то, да Југославија, у светском рату којем се крај није видео, остане на линији „опрезне неутралности“. Специјалном изасланику председника САД, пуковнику Вилијаму Доновану, он је, у јануару 1941, рекао, да не сумња да ће Велика Британија (у то време САД још нису биле ушле у рат) на крају крајева поразити нацистичку Немачку, али док победа Британаца не буде на видику, Југославија мора „очувати своју кожу“.[271]

270 Изјава Слоб. Јовановића, мемоари Драгољуба Јовановића, н.д, 225.

271 Barker, 91.

Трећи део

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Глава дванаеста

ВОЈНИ СЛОМ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СУДБИНА СРБА И СРБИЈЕ

1. Рат без објаве рата

Све наде, и илузије, и кнеза Павла, и Мачека, и целе владе, а и једног доброг дела официрског кора високих и највиших чинова, да ће Југославија приступањем Тројном пакту моћи да „очува своју кожу", неповратно је разбио пуч од 27. марта. И последица свега тога била је — рат. Осветнички рат Немачке која је имала највећу и најбоље опремљену војну силу на свету у то време — 200 и нешто дивизија најубојитије моћи, међу којима 35 тенковских и моторизованих на ондашњем највишем техничком нивоу.[1]

Од те силне војске, Немачка је за сламање Југославије издвојила две армије — 12. и 2. армију (2. армију само за напад на Југославију из правца Аустрије, односно Мађарске).[2]

Непријатељства су почела 5. априла 1941. године у 22 часа, препадом на југословенске граничне карауле. Негде око 2 сата после поноћи, немачке ударне трупе заузеле су Сипски канал... У 5 часова и 20 минута ујутру, 6. априла, уследио је општи напад немачких трупа на југословенске положаје у Македонији, као и на грчке положаје на бугарско-грчкој граници. У 8 часова ујутру, тог првог дана рата, предњи делови

1 Д. М. Проектор, Агресија и катастрофа, Београд 1961, 190.

2 У списку Врховне команде немачке копнене војске од 13. 4. 1941. помињу се, као учеснице напада на Грчку и Југославију, 4 оклопне дивизије, 8 пешадијских дивизија и један пешадијски пук, три брдске дивизије и делови двеју СС-дивизија (Адолф Хитлер и Дас Рајх). Уп. Априлски рат 1941, н.д., II, 649.

9. оклопне дивизије (40 корпус XII немачке армије) ушао је у Криву Паланку, док је 73. немачка пешадијска дивизија заузела Царево Село...[3]

Ујутру, 6. априла 1941, почело је и бомбардовање Београда. „Одмазда", како је названа ова немачка операција бомбардовања, била је — и по речима немачких историчара Баума и Вајхолда,[4] бруталан терор „једног раздраженог тиранина". И сам командант 4. немачке ваздушне флоте, која се сручила на Београд, Александар-Саша Лер, сврстао је напад на Београд у класу „ваздушног терора".[5]

Број људских жртава у Београду био је огроман. Према Ратном дневнику Абвера (Немачке војне обавештајне службе), такозваном Лахоузеновом дневнику,[6] број мртвих у Београду премашивао је бројку од 7 хиљада...[7] Те силне људске жртве, и разарања на сваком углу, треба да су и код самог шефа Абвера, адмирала Канариса, који је стигао у Београд 15. априла 1941, изазвале језива осећања. „Ја то не могу да гледам", треба да је рекао свом ађутанту, а према сведочењу Јан Колвина,[8] „сутра путујемо..."

Нарочито велике штете Београду немачка авијација нанела је, према тврђењу неких очевидаца, другог дана рата, 7. априла, у времену од 13 и по до 17 часова по подне. „Кроз три и по часа, сасвим несметана од наших ловаца и контраавионских топова (јер је наша активна ваздушна одбрана, углавном, већ била ликвидирана) немачка авијација суверено је владала београдским небом, спуштала се над саме објекте, такорећи одабирала своје жртве и довршавала разорно дело

3 Извештај о дејствима корпуса 12. немачке армије у нападу на Југославију и Грчку од 6. априла 1941. Види и: Априлски рат 1941, 478. — Према извештају команде 2. немачке армије (која је офанзивно наступала према Словенији и Хрватској) од 6. априла 1941, и њене јединице су незадрживо напредовале и већ првог дана рата заузеле све важније стратегијске тачке како у Словенији тако и у Хрватској.

4 Walter Baum — Eberhard Weichold, Der Krieg der „Achsenmächte" im Mittelmeer —Raum, Frankfurt/M. 1973, 148.

5 Писмо генерал-пуковника Александра Лера Д.Ј.Диакову, шефу Ратно-научног одељења немачког ваздухопловства, из децембра 1943, Ратни архив у Бечу, B/521, број 52, 1, 1503.

6 Lahousen, Erwin, бригадни генерал, шеф II одељења у централи Абвера (немачке војно-обавештајне службе).

7 Према извештају војног аташеа нем.посланства у Београду од 16. 4. 1941, број мртвих у Београду износио је око 4.000 (Bundesarchiv — Militärarchiv, OKW, WI/ IC 3,9).

8 Colvin, Jan, Admiral Kanaris, Wien 1955, 173-174.

јучерашњег дана, доводећи своју казнену експедицију до пуног трагичног финала".[9]

Терористичко бомбардовање Београда, иако је он био проглашен за отворен, небрањени град, означило је почетак општег хаоса. Телефонске и друге везе биле су покидане, а паника је постала свуда присутна... Од хаоса није била поштеђена ни војска. Расуло је и њу захватило од првог часа рата. И ширило се попут пожара... Ниједе реда, ниједе команде која зна шта јој треба чинити и која чини оно што треба. А да зло буде веће, и оно спреме што је постојало није се налазило тамо где је морало бити. Услед тога, многе јединице, углавном без довољно људства (јер је мобилизација објављена тек 7. априла, кад су немачки тенкови већ увелико надирали у правцу Србије) биле су неспособне за дејство.

На стање у војсци, и њену бојеву готовост, у многоме је утицала и слаба, а често и никаква, веза између штабова и подређених им јединица, али пре свега између Врховне команде и штабова појединих армија...

У оваквој ситуацији дошло је, већ у првим часовима рата, до сцена какве нису никад забележене у историји српске војске: официри су без борбе предавали непријатељу и себе и своје јединице... Већ 6. априла, првог дана рата, а затим 7. априла, другог дана рата, честито и не „оларивши" своје оружје и своја оруђа, распали су се или пали у ропство не само поједини одреди већ и читаве дивизије — Брегалничка и Ибарска дивизија, на пример. Неславно су капитулирале и читаве армије...

Има много истине, стога, у констатацији, да у 12 дана априлског рата југословенска војска није ни тучена ни побеђена, већ се сама распала, као и држава, у целини узето.[10]

Војска се распала како на југу, где је и уследио главни немачки напад, тако и на северу, у Хрватској. У Хрватској, истина, под сасвим другојачијим условима, у условима масовне невољности Хрвата да бране државу и оријанизоване саботаже на свим секторима.

Вођ усташа, Анте Павелић, упутио је 5. априла 1941, преко радија једну поруку хрватском народу, а другу хрватским војницима. У првом проласу је истакнуто, да је Србија 1918. на превару запосела хрватске земље и да је од тада непрестано „на најстрашнији начин" угњетавала хрватски народ. „Београдски властодршци подигли су вјешала за хрватске синове, пролили су толику мученичку крв, а на хиљаде хрватских синова су затварали и мучили по тамницама..." Позивајући

9 Милан Банић, Агонија Југославије, Београд 1941,60.

10 Исто, 80.

хрватски народ да устане на оружје, Павелић је рекао: „Дижите се, да своју домовину очистимо од непријатеља, па да своју слободу успоставимо у својој кући: у самосталној и независној хрватској држави, у којој ће бити уједињене све хрватске земље од Муре и Драве све до Дрине, па од Дунава до сињега Јадранскога мора, у којој ће владати само Бог и хрватски народ".[11]

У проласу хрватским војницима Павелић је, поред осталог, рекао, да су „све усташке војне снаге већ у покрету" и да су „усташки продорни одјели на много мјеста пробили српске борне редове, разоружали их и заробили, те муњевитом брзином напредују у срце домовине, да успоставе самосталну и независну државу Хрватску". Све хрватске војнике он је позвао, да „одстране српске часнике, употријебе пушке проти онима, који су заробили хрватски народ, обешчастили све хрватске светиње, те запосјели хрватска огњишта и хрватску земљу".[12]

Како наводи Рудолф Хорват, „гдјегод је било могуће, хрватски су војници ускратили послух српским часницима, који су их имали водити у борбу против Нијемаца. У том је погледу значајан покрет хрватских војника 108. пјешачке пуковније код Бјеловара. Они су већ 7. травња (априла) дигли буну, којој се прикључише такођер војници сусједне 40пјешачке пуковније. Мјесто да иду у Подравину, гдје се очекивао продор њемачких чета, хрватски војници су заробили и разоружали српске часнике, те су кренули према Бјеловару. Војнике су наредници Цвек, Шепак и Цањек 8. травња послије подне довели у Бјеловар, гдје су одмах проласили Независну Државу Хрватску".

Према Хорватовом тврђењу, хрватски побуњеници су „одважно" разоружали десетак тисућа југословенских војника, и у Бјеловару, 10. априла, дочекали прве немачке тенкове и одушевљено их поздравили заједно са грађанством.

... Не само у Бјеловару, већ и у целој Хрватској, дошло је 10. априла до општег распада јединица југословенске војске, претежно састављених од обвезника из Хрватске (Догађало се и да су се поједине формације, као на пример 12. допунски и 83. пешадијски пук из Јадранске дивизије, по наређењу својих команданата — Хрвата, у комплетном саставу ставиле на страну непријатеља Југославије). Јединице које се нису сасвим распале, биле су само оне у којима је било нешто више Срба. Знатно ослабљене, и неспособне за озбиљнији отпор надирућој немачкој војсци, оне су се повлачиле према Босни. Али не без тешкоћа и на миру. Биле су свуда нападане од Мачекове Сељачке и Грађанске заштите, а нарочито у рејону Загреба, Петриње и Липика.

11 Цитат према: Dr Rudolf Horvat, Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1942, 619-620.

12 Исто, 621.

На опште устајање Сељачке и Грађанске заштите на припаднике југословенске војске, који су остали верни својој застави, од 10. априла па надаље, у многоме је, без сумње, па и пресудно, утицао званични потпредседник југословенске владе, Влатко Мачек. Својом изјавом од тог дана, он је практично поздравио проглашење усташке државе и у исти мах позвао све своје присталице да са новом влашћу најтешње сарађују. „Таква Мачекова изјава", оценио је Љубо Бобан, „имала је веома озбиљних последица за понашање дијела присташа Хрватске сељачке странке у првим данима усташке власти, она је оставила дојам овакве или онакве подршке странке новом стању, оставила је дојам како то стање не треба безрезервно одбацити и да оно улази у спектар могућих рјешења с којима би се ХСС могла сусрести у будућности".[13]

Без обзира на Мачекову изјаву од 10. априла 1941, апсолутно је доказана чињеница, да је широм Хрватске одушевљено поздрављено проглашење самосталне државе од стране усташа, и, у исти мах, појава немачке војске у градовима и селима. У Загребу је немачка војска поздрављена на такав начин какав је још само виђен у Аустрији, приликом „аншлуса". Немачки војници засипани су цвећем, испред њихових чизама простирани су теписи... Руководиоци Комунистичке партије Југославије (и Тито, који је био очевидац еуфоричног клицања Загрепчана војсци створеној да осваја и сеје смрт широм Европе) оценили су све то што се збивало у Загребу као — „нечувену срамоту". У прогласу ЦК КПЈ од 15. априла 1941. године, чак је речено, да ће оно што се догодило приликом уласка немачке војске у Загреб бити „најтамнија љага на повести хрватског народа."

На основу чињенице, да је дошло до побуне у пуковима састављеним од Хрвата, до масовне издаје официра-Хрвата, напада припадника Заштите на југословенску војску и, такође, на основу чињенице да су најшири слојеви хрватског становништва одушевљено поздравили немачку војску, међу многим Србима формирало се мишљење, да су Хрвати 1941. издали Југославију — што је тачно, и да су главни, по некима и једини кривци за пораз Југославије у рату са Немцима и Италијанима, што уопште узев није потпуно тачно, како се то без посебних напора може доказати.

Уз Хрвате, за слом Југославије у априлу 1941. оптужују се још и комунисти. У појединим круговима они се стављају у исту раван са

13 Lj. Boban, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, Zagreb 1987, 154-155.

усташама. Поједини писци чак настоје да докажу да је постојала „комунистичко-усташка спреја" и да је она била та која је Југославију срушила... Боривоје М. Карапанџић, који је овој уверења, позива се при том на споразум који су комунисти наводно склопили у Сремској Митровици, у робијашници, са усташама 1937. године — Моша Пијаде у име комуниста и Стипе Јавор у име усташа.

Како Карапанџић наглашава, овај споразум је дошао до пуног изражаја у време априлског рата, „када су се и усташе и комунисти натецали, ко ће дубље забости нож у леђа... Југославији".[14]

У силини једној од текстова, који говоре о пропасти Југославије 1941. године, углавном се указује на издају Хрвата, на побуне Хрвата у јединицама југословенске војске, на саботаже сваке врсте, и на нападе на припаднике југословенске војске. Да је, међутим, тих појава, и то не мало, било и у Словенији — то се ретко, ретко где помиње. А доказано је, да су на јединице југословенске војске нападали читави одреди такозване Словеначке легије, образовани углавном од организација Словенске људске странке... Већ 6. априла, првог дана рата, и у Словенији је, нарочито у селима близу границе, отварана ватра на припаднике југословенске војске... На пример у селима код Залога. Ту се под митраљеском и пушчаном паљбом нашла у једном моменту и пешадијска чета капетана II класе, Тихомира Петровића. На позив да обуставе ватру, из кућа, из којих се пуцало, капетану Петровићу стигао је одговор: „Предајте се ви, нема више Југославије, долазе наши ослободиоци..."[15]

Колико су главне вође Словенаца у то време, Миха Крек и Франо Куловец, мало мислили на Југославију, сведочи и податак, да су они, дан уочи рата, 5. априла 1941, покушали да се споразумеју с Немцима и од њих искамче за Словенију статус посебне државе под протекторатом Немачке...[16]

У литератури насталој у Југославији после Другог светског рата, па и у војној историографији, за главног кривца за пропаст Југославије 1941. проглашена је — „српска хегемонистичка владајућа буржоазија"[17]*. То је била, у ствари, интерпретација, некад стретнија а некад мање вешта, оцене Јосипа Броза Тита, дате у извештају Коминтерни крајем јула 1941 — да је до слома државе дошло услед „хегемонистичке владавине великосрпске буржоазије, „ због њене „двадесетогодишње политике националног и социјалног поробљавања и угњетавања".*[18]

Гледано у светлу прилика у којима се Југославија нашла на удару Немачке и Италије, и њихових сателита, у априлу 1941, и имајући у виду однос снага — права оцена би била, да је пораз Југославије био неминован. Југословенска војска, таква каква је била (а она није имала ни довољно шајкача, а камоли шлемова), није имала баш никавких шанси да се носи са својим противницима. Њу није могло ништа спасти, чак и да је имала бољи командни састав него што га је имала (Још 1937. године, после одржаних маневара, француски војни аташе у Београду, пуковник Бетуар, изразио је сумњу у способност југословенске војске да води озбиљније операције у једном савременом рату, истичући да је њен командни кадар слаб, а опрема никаква).[19]

Посебна неповољност за југословенску војску био је недостатак средстава, оружја и оруђа, за успешно супротстављање немачким оклопним јединицама. А управо ове јединице биле су ударна песница немачке војске (Помиње се чак бројка од 2500 тенкова, што се не би баш могло прихватити као тачно).[20] У сваком случају, у односу на број и квалитет тенкова у немачкој восији одређеној за рат против Југославије, југословенска војска била је у великом, великом минусу. У свему, она је располагала са 120 тенкова, од чега треба да је само половина била модерна, четвртина застарела, а четвртина практично неупотребљива.[21]

Кад су почеле ратне операције против Југославије у априлу 1941, главни удар уследио је из Бугарске... Делови 12. немачке армије (40

14 Боривоје М. Карапанџић, Грађански рат у Србији, Кливленд (Охајо) 1958, 15.

15 Нападачи на чету капетана Петровића, били су, после краће борбе, савладани, и сви пострељани. Од 42 нападача њих 18 имало је на себи униформу југословенске војске. Уп. Раде Лаџковић, „Политика", број од 24. 11. 1970.

16 Посредник овим словеначким политичарима био је отправник послова словачког посланства у Београду, Иван Миленц. Види и: Ф.Чулиновић, Окупаторска подјела Југославије, н.д., 137-138.

17 В.Терзић, Слом краљевине Југославије, II, 663.

18 Архив ЦК КПЈ, рег. бр. 11552.

19 Вук Винавер, Југославија и Француска, н.д., 356.

20 Осим што се број тенкова с којима су Немци напали Југославију у априлу 1941. приказује већим него што је то био случај, у појединим написима наводе се и нетачни подаци о броју немачких војника који су учествовали у рату против Југославије. Помиње се чак и бројка од 2 милиона људи... Види и: Милан Мијевски, Једанаест дана априлског рата, „Борба", 6-7. априла 1991,11.

21 Небојша Ђокић, Тенковска битка код Тополе, „Борба", 6-7. април, 1991,11.

моторизовани корпус) прешли су лако при првом покушају југословенско-бугарску границу, пробивши линију коју је требало да брани 3. југословенска армијска група под командом армијског генерала Милана Недића, и 7. априла заузеле Скопље. Већ 8. априла југословенска војска била је одсечена од Грчке, а 9. априла — у Ниш је ушла 11. немачка тенковска дивизија...[22] *Увече, 10. априла, челни делови 11. немачке тенковске дивизије били су удаљени од Београда још само 80 километара, а 13. априла, заједно са деловима 8. тенковске дивизије и једном јачом „извиђачком групом" СС-дивизије „Рајх", ове трупе ушле су у престоницу Југославије. Два дана затим пало је Сарајево...*

Једанаестог, односно дванаестог дана рата, 17. априла, у Београду је потписана капитулација југословенске војске.[23]

Грчка војска је капитулирала неколико дана касније, после пада Солуна (9. априла), и Атине (27. априла), у немачке руке.[24]

Сламање и југословенске и грчке војске (и британских трупа у Грчкој) оствариле су искључиво немачке јединице, тако да се уопште не може говорити, како се у немачкој војној историографији истиче, о неком „коалиционом рату на Балкану", већ искључиво о немачком „блицпоходу".[25]

...Тако брз продор немачких трупа на југу, без обзира на све слабости југословенске војске, био је уистину неочекиван, тим пре што се у Врховној команди југословенске војске лако могло израчунати да ће из тог правца и уследити главни напад непријатеља. Као разлог што је до тога дошло, помињала се издаја међу највишим командантима, али и то, да је мобилизација објављена исувише касно и да су се многе јединице нашле на фронту у непотпуном саставу и без осигуране опреме...

---

22 У заповести команданта немачког 40. армијског корпуса од 8. априла 1941, истакнуто је, да су у дотадашњим дејствима разбијене 3-4 југословенске дивизије, да је југословенске трупе захватило потпуно расуло, да је заробљено 20.000 војника, подофицира и официра, међу њима и 7 генерала. Поменут је и велики ратни плен, поред осталог и 100 топова (Априлски рат 1941, н.д., 519)

23 Према „блиц-телеграму" од 13. 4. 1941, шефа Уреда сигурности Рајха, Хајдриха, упућеног министарству спољних послова, Београд се предао тог дана у 18,45 часова, после краћих преговора са председником београдске општине. Види: St.Sekr. Jugoslawien, Bd. 3,153059 (Политички архив у уреду за спољне послове у Бону).

24 Дан раније, 16. априла 1941, краљ Петар II објавио је проглас поводом напуштања земље. У њему је он, поред осталог, рекао, да је „морао примити борбу, маколико та борба била неравна. Ја захваљујем Мојој војсци, ваздухопловству и морнарици, који су своју тешку дужност вршили до краја... Приморан да пред надмоћнијим непријатељем напустим национално земљиште, Ја не мислим прекидати борбу. Част заставе спасена је, али национална слобода је у опасности..." (Уп. Априлски рат 1941, II, 742-743).

25 Посланик Немачке у Атини, Виктор фон Ербах-Шенберг, предао је у ноћи, 6. априла 1941, грчкој влади једну ноту у којој су наведени разлози напада Немачке (АДАП, Д, XII, док. 274, стр. 384). — Југославији није предата никаква нота, као што је већ речено. То је Хитлер изричито забранио. Види и: ADAP, D, XII, док. 217, стр. 308.

Што се тиче касно објављене опште мобилизације, та чињеница стоји. Влада је тек на седници у Севојну, безгласно бежећи из Београда, 7. априла 1941. наредила општу мобилизацију — у време кад су Немачке трупе већ надирале у земљу, како из правца Бугарске, тако и из Аустрије и Мађарске (Друга немачка армија под командом фелдмаршала фон Вајкса).[26] *Према реферату шефа војног кабинета краља Петра II, Живана Л. Кнежевића, кривица за тако позно издавање наређења за мобилизацију пада пре свега на генерале Душана Симовића, у том часу председника владе, и Богољуба Илића, министра војске.*[27] *Они су се бранили, међутим, да се одмах после 27. марта општа мобилизација „није могла објавити" иако је то, „са војничке тачке гледишта", требало да буде урађено. Да је то учињено, рекао је генерал Илић у председничком писму број 10, од 11. новембра 1941, „Немачка би одмах нашла разлога, да тиме желимо да изазивамо и то би јој послужило као изговор за напад на Југославију". По генералу Симовићу, пак, извршење мобилизације није било могућно „због предузетих полумера наређених од раније владе, а које су — због тога што су биле предузете противно прописаном плану мобилизације — зауставиле почетак мобилизације за шест дана (уместо да је први дан мобилизације био 28. март, као што је влада желела, силом прилика, због заузетости железничких пруга први дан наше мобилизације стварно је био тек 3. април) и само извршење мобилизације усложиле, у место да су га олакшале".*[28]

На дан 3. априла, међутим, није објављена општа, јавна, већ тајна мобилизација. Тако се десило, по речима мајора Живана Л. Кнежевића, да се за мобилизацију ништа није знало у Власеници ни 10. априла, а у Сарајеву су плакате излепљене тек 12. априла...

Кад се влада, на дан 7. априла, на седници у Севојну одлучила да објави општу мобилизацију, због се један догађај који је многима био повод више да Хрвате, и оне у влади, оптуже за издају у априлском рату... Тај догађај тиче се нестанка члана владе др Ивана Андреса, министра трговине и индустрије. Он је из Севојна нестао без трага и гласа. Ако је тачно оно што су изјавили Бранко Чубриловић и Илија Јукић,[29] *Андрес је сарађао са Немцима у вези — и то и пре априлског рата. Он треба да је Немцима и пре 27. марта достављао информације о збивањима у влади и у вођству Хрватске сељачке странке...*

---

26 Види и: Извод из ратног дневника 12. немачке армије (Априлски рат 1941,875-891). Такође види и: Klaus Olshausen, н.д., 100.

27 Архив Председништва владе Краљевине Југославије, цит. број (120).

28 Својеручно написана напомена генерала Симовића на председничком писму ген. Илића.

29 Ilija Jukić, Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, London 1965, 248.

По нестанку министра Андреса, и Мачек је, узгред буди речено, напустио владу у Зворнику, али се претходно опростио од генерала Симовића и краља Петра...

По генералу Симовићу (толико лично окривљиваног и за брз пораз југословенске војске у априлском рату) за све што се збило у краткотрајном рату одговорност пада на генералштаб југословенске војске из времена владе Цветковић-Мачек, оборене 27. марта. Питање ратних планова, међутим, генерал Симовић у вези са изреченом оптужбом није ни поменуо. А морао је то учинити, јер и ту лежи један од важних кључева за објашњење брзог пораза југословенске војске...

У генералштабу југословенске војске постајала су два основна ратна плана. По једном, чији је творац био управо генерал Симовић (док се налазио на положају начелника генералштаба) југословенска војска требало је у случају рата да брани — границе. Чисто стратегијски оцењивано, овај план био је неприкладан из много разлога. То је било мишљење и генерала Петра Косића, изражено у једном разговору са британским војним аташеом у Београду.[30] По другом ратном плану, југословенска војска није требало да се са својим главним снагама супротстави агресору на свим границама, понајмање на северним, већ у унутрашњости земље (активна одбрана Србије"). Мада је овај други план био целисходнији и по мишљењу кнеза Павла, он га није одобравао — из политичких разлога, јер би то значило оставити Хрватску без одбране...[31]

Кад су о овом другом ратном плану вођени разговори у надлежним круговима у Београду, и војним и политичким, била је узета у разматрање и могућност повлачења јачих снага из земље, као што је то учинила Србија 1915. године, и настављање рата на туђој територији, у Грчкој, а затим већ према потреби.

У рат се ушло са првим ратним планом, Р-41, који је предвиђао одбрану свих граница...

Није мало војних стручњака који сматрају да је ратни план Р-41. био „највећи могући промашај који се може замислити". Он је предвиђао „кордонски распоред који се у стратегији сматра најгорим и катастрофалним... Главни генералитет је, у сагласности са краљевском владом, полазио од поставке да из унутрашњих политичких разлога треба бранити све границе, јер су хрватски и словеначки политичари изричито захтевали да се њихове јединице задрже на националној територији", мишљење је, на пример, генерала В. Терзића [32]. А та концепција „бранити све", значила је — „не одбранити ништа, као што се и догодило..."

Уз неодговарајући ратни план, крупан разлог брзог пораза југословенске војске био је, нема сумње, и сам састав командног кадра. Ни он није био на висини захтева савременог ратовања. Његове концепције биле су застареле...

У целини узето, југословенска војска је у априлски рат заиазила углавном с оружјем и стратегијом из Првог светског рата.

Кад се све то има у виду, и посебно закаснела мобилизација, онда скоро и да нема места чуђењу што је немачка војска већ четвртог дана рата заузела Крагујевац...Како каже и Васа Чубриловић, од Пирота и Ниша, „немачка војска прошла је до Београда без битке, с таквом лакоћом, каквом никад у историји Србије ниједна страна војска није прошла".[33]

Понегде, али само понегде, Немци су у свом надирању наилазили на јачи отпор. Тај отпор пружале су само јединице искључиво састављане од Срба, без припадника других народа или пак националних мањина. Такав је случај био, на пример, на брду Думача код Књића, у Шумадији. Ту је Руднички (Горњомилановачки) одред водио жестоку борбу с немачким тенковским јединицама скоро један цео дан. До јаче борбе дошло је такође код Братунца на Дрини, 14. априла 1941, иде је једна јединица југословенске војске задржавала Немце док и последњи борац није погинуо... До последњег човека тукао се код Раље, 9. априла, и 5. коњички пук 2. коњичке бригаде. „До последњег даха" тукли су се код Тополе и Аранђеловца и официри и војници Штабне чете IV армије...[34]

Поједини војници, и млађи официри, понели су се у априлском рату као прави хероји. Један од тих храбрих појединаца био је капетан I класе, Момчило Марковић, Он сам уништио је седам немачких тенкова... Тешко рањен, пао је у заробљеништво, и затим је, скоро две године, држан по затворима, да би 1943. био стрељан у Јајинцима код Београда.

30 Barker,92.

31 Изјава кнеза Павла посланику Велике Британије, Баркер,92.

32 В.Терзић, Слом Кр.Југославије, II,653.

33 Васа Чубриловић, Десет дана расула, НИН, 13. 7. 1990, 48-49.

34 Владимир Г.Перић, Са VI армијом војске Краљевине Југославије у априлском рату 1941. године, Поезија и проза, број 103,Цирих 1984. Види и: Бор.М.Карапанџић,НИН, 17. 8. 1990,5.

Истакнути војни историчар Милан Зеленика,[35] као велики пропуст Врховне команде југословенске војске означио је недовољно поклањање пажње фронту на југу, у Македонији, одакле је непријатељ најлакше могао да продре „у језгро српских земаља". Овај фронт био је чак и запостављен, а знатне снаге биле су сконцентрисане на северозападним, северним и североисточним границама...

Ову чињеницу потврдио је и генерал Душан Симовић. Али је као оправдање навео, да је пребацивање, односно концентрација људства из Хрватске и Словеније у јужну и источну Србију било тешко спроводљиво због „расположења људи из тих крајева".

По укупној оцени генерала Терзића, југословенска војска, у априлу 1941, није била способна „за ма какво озбиљније стратегијско и оперативно маневровање у савременом рату..." [36]

...Дивизије су, на пример, биле ломазне (око 27.000 људи), а изразито слабе ватрене моћи и без моторизације, без противтенковске одбране.

Због оваквог стања у војсци, које је било добро познато свим мериторним факторима у држави, Југославија, намеће се као закључак, није никако смела допустити да у пролеће 1941. буде увучена у рат. Требало је прво поправити стање у војсци, модернизовати је у највећој могућној мери, изабрати праву концепцију за одбрану земље, и, пре свега, сачекати да Немачка зарати са Совјетским Савезом — што је било сасвим извесно, поготову у пролеће 1941. године, кад је већ била увелико почела концентрација немачких трупа према Совјетском Савезу, а у смислу директиве „Барбароса", издате 18. децембра 1940. године.

Да се с пучем (од 27. марта) сачекало док Немачка зарати са Русијом, много пута је поновљено, ситуација би била сасвим другојачија. Јер бесмислица је сматрати, речено је, да би се Немачка усудила да нападне Југославију по ступању у рат са Совјетским Савезом. А ако би се то и десило, шансе Југославије да се одбрани, биле би много, много веће...[37]

Цео априлски рат, у ствари, потрајао је само осам дана и био је завршен 14. априла 1941. Тог дана, у девет часова пре подне, начелник Врховне команде југословенске војске, генерал Данило Калафатовић, издао је наређење командантима група армија и командантима армија да обуставе свако даље пружање отпора непријатељу. Три дана потом, 17. априла, потписан је акт о капитулацији, како је већ речено.

По неким наводима, међутим, представници југословенске војске нису уопште имали овлашћење да потпишу акт о капитулацији. Поред других, то тврди и генерал Душан Симовић. Према његовим речима, овлашћење које су имали југословенски преговарачи односило се само на склапање примирја, „како би се добило у времену и олакшала ситуација војске". У овоме има неке истине, без сумње. То се види и из тога што су преговори између представника југословенске војске и команданта 2. немачке армије, фон Вајкса, започети 16. априла у 8.20 часова пре подне, брзо били прекинути, да би сутрадан 17. априла, и без њиховог наставка, уследило потписивање акта који је био саставио фон Вајкс и који је у ствари био акт о капитулацији, свеједно што је он носио наслов — „Одредбе о извршењу примирја између немачке и југословенске војне силе".[38]

По тврђењу мајора Живана Л. Кнежевића, потписивање акта који је саставио командант 2. немачке армије, треба да је, извршено по изричитом наређењу генерала Душана Симовића, а без претходног одобрења Круне и владе, „без саветовања са владом, и без њеног учешћа."[39]

У реферату Слободану Јовановићу од 28. 2. 1942. године, у то време веома заинтересованом за стварање што негативније слике о генералу Симовићу, мајор Живан Л. Кнежевић рекао је и ово:

35 М. Зеленика, Ратни и почетни операцијски планови Југославије, „Војно дело", број 4, Београд 1950, 83-88.

36 В. Терзић, дело као у напомени 32, 129.

37 Никола Н. Томић, н.д., 115.

38 Према немачким документима, до првог састанка фон Вајкса и парламентара југословенске војске (2. и 5. армије) дошло је 15. априла 1941. Тај састанак трајао је кратко, таман толико колико је времена било потребно да немачки командант преда југословенским официрима текст услова за престанак непријатељства и саопшти им да се очекују делегати југословенске војске са одговарајућим овлашћењима. — Генерал Халдер је у свом дневнику (н.д., забелешка од 15. 4. 1941) то, међутим, другојачије описао. Рекао је, да фон Вајкс „није могао да призна југословенске парламентаре као пуноважне преговараче". - Током следећег састанка, 16. априла, југословенски генерал Боди је предложио да Немачка допусти да се у Југославији, као што је то учињено у Француској, формира један „остатак територија" и на том „остатку територије" дозволи држање војске од 40 до 50.000 људи. То је одбијено, као и молба генерала Бодиа да се услови примирја ублаже...Види и: Kl.Olshausen, н.д., 117. Затим, Записник са састанка представника југословенске војске и фон Вајкса од 16. 4. 1941, Априлски рат 1941,II,750-752.

39 Реферат мајора Ж. Л. Кнежевића председнику југословенске владе, цит. извор.

„Сазнао сам, да је ђенерал Симовић још 10. априла, значи само четири дана после почетка рата, већ мислио на капитулацију, и то чак и рекао извесним министрима. Исто гледиште имао је и министар војске ђенерал Илић и ово рекао једном министру. Само после седам дана рата, ђенерал Симовић је (13. априла) позвао ђенерала Калафатовића да дође 14. априла у Врховну команду на Пале, да прими дужност од њега, ђенерала Симовића, са наређењем да затражи капитулацију. Значи да 13. априла већ ђенерал Симовић мисли на напуштање земље иако војска није уништена, па чак највећим делом није ни била ступила у борбу..."

Још је мајор Живан Л. Кнежевић рекао у свом реферату Слободану Јовановићу, да је њему лично, 14. априла у 8 часова ујутру, на Палама, генерал Симовић наредио да се одмах пребаци на аеродром у Никшићу, будући да је одлучено да се одатле влада евакуише у иностранство...

Сламање југословенске војске Немачка је остварила не само у једва схватљивом кратком року, него и са минималним губицима. То је навело немачке војсковође, као фон Мелентина, да кажу, да је „освајање Југославије, с немачке тачке гледишта, била у ствари војна парада".[40]

Кад је реч о немачким губицима, они се пак различито оцењују. Према америчким подацима, Немци су имали 151 погинулог, рањених 392 и несталих — 15 војника. При заузимању Београда треба да је изгубио живот само један немачки официр...[41] *Јозеф Матл, професор Универзитета у Грацу (за време Другог светског рата официр немачке обавештајне службе у Београду, који је и успоставио први контакт са генералом Драгољубом Дражом Михаиловићем, о чему ће тек бити говора у овој књизи), изнео је, међутим, друге бројке. По њему, Немаца је погинуло 2599, рањених је било 5820, а несталих 3169.*[42]

Већ другог дана по потписивању протокола о капитулацији југословенске војске, а због предстојећег напада на Совјетски Савез, почело је хитно повлачење немачких јединица са простора Југославије. За разоружавање југословенске војске

40 F.W. Mellenthin, Panzer Battles, Oklahoma 1956,31.

41 United States, Department of the Army, The German Campaigns in the Balkans, Vasington 1953, 64.

42 J.Mattl, Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg, Graz 1954, 102. — Ови подаци не чине се тачним... Они се битно разликују и од података 12. немачке армије изнесених у извештају о губицима од 11. 4. 1941 (Види: Априлски рат 1941, 575).

и уопште за „успостављање мира" у земљи остало је само пет и по дивизија, искључиво пешадијских. Оне су биле слабо покретљиве и нису биле у стању да „прочешљају" све области у циљу разбијања заосталих јединица југословенске војске и привођења војних обвезника у сабирне центре, ради даљег транспорта у заробљеничке логоре у Немачкој.[43]

Почетком јуна 1941. године, на тлу Југославије већ више није било борбених јединица првог реда немачке војске. Њих су замениле такозване посадне дивизије, састављене од људства петнаестог таласа — обвезници годишта 1903-1913. Радило се у свему о четири дивизије - 704, 714, 717 и 718 дивизији. Прве три имале су да осигуравају ред и мир у Србији, обезбеђују несметани рад читавом низу немачких институција формираних пре свега ради привредне експлоатације земље, а четврта је требало да осигурава интересе Немачке у тек проглашеној Независној Држави Хрватској.

Још пре него што су стигле посадне дивизије, почело је пребацивање припадника југословенске војске у заробљеничке логоре. Према немачким подацима, у заробљеничке логоре треба да је отерано 344 хиљаде војника, подофицира и официра. Са Србима су у много случајева у заробљеништво били допремљени и Хрвати, као и припадници других нација, али су сви они убрзо пуштени својим кућама. У жицама су остали само Срби...

Сергије М. Живановић износи,[44] да су официри-Хрвати, њих око 1.200 (логор VI-б) на дан 15. јуна 1941. упутили, преко команданта логора, „замолницу" шефу усташке државе, Анти Павелићу, да буду пуштени из логора, како би му „у свему подастрли своје снаге, верност и оданост", а ако би пуштање из логора „из техничких разлога" захтевало времена, да се одвоје „од оних који претстављају морално ругло Версаја". Први потписник ове „замолнице" био је пуковник Иван Хочевар, који се налазио на служби у Главном генералштабу југословенске војске и који је учествовао у изради ратног плана Р-41...

43 Види и: Klaus Olshausen, н.д., 137, и даље. На овим страницама објављене су прецизне табеле из којих се тачно види кад је која немачка војна јединица напустила југословенски простор. Прво су повучене тенковске и моторизоване јединице, неке већ 18. априла 1941.

44 Сергије М.Живановић, Трећи српски устанак 1941, I, н.д., 41-43.

Већ и по томе што је само за Србе било предвиђено да остану у заробљеништву, видело се да је рат против Југославије у ствари био рат против Срба, и да су они имали да сносе све последице тог рата.

Да Срби морају бити кажњени, безобзирно и сурово, отворено је рекао вођ нацистичке Немачке, Адолф Хитлер, обраћајући се немачкој јавности, 6. априла 1941. „Немачки народ", рекао је он тада, „жели да се сада обрачуна са оном издајничком српском кликом у Београду, која мисли да може Балкан по други пут ставити на располагање британском атентату против европског мира..."

И у меморандуму немачке владе, који је требало да буде предат југословенској влади као објашњење за напад на Југославију (а који никад није предат), сва кривица за агресију Немачке на Југославију бачена је на Србе. Срби су ту означени као непоправиви проузроковачи немира у Европи и као уљешатачи Хрвата, Словенаца и других народа и народности у југословенској држави.[45]

Према Србима, официрима, кад је протокол о капитулацији југословенске војске потписан, примењене су нарочито строге мере. И то је учињено на изричити захтев Хитлера. У посебној наредби од 9. априла 1941, кад је већ било сасвим јасно да је отпор југословенске војске, као и грчке, уосталом, био сломљен, Хитлер је рекао, да се са грчким официрима и војницима има поступати „изразито пријатељски", а да се српски официри имају третирати у складу са њиховом улогом кршиоца потписаног уговора о приступу Југославије Тројном пакту, то ће рећи — „изразито рђаво", како је Хитлерову жељу већ протумачио начелник штаба немачке сувоземне војске, генерал Халдер.[46]

2. Војна управа у Србији

Не обазирући се на међународно право, Немачка је, после капитулације југословенске војске, пришла подели југословенских територија са својим савезницима — Италијанима, Мађарима, Бугарима.[47] Хрватска је прихваћена као самостална држава и у њен састав су ушле и Босна и Херцеговина...

45 В. Терзић, Слом Краљевине Југославије,II,286.

46 Клаус Олсхаузен, 117. Види и: Halder, Kriegstagebuch, н.д., II, забелешка од 9. 4. 1941. - У упутству Врховне команде немачке сувоземне војске од 10. 4. 1941. (команди 12. немачке армије) речено је, да се према српским ратним заробљеницима, пре свега према официрима, има лоше поступати. „Ово је наредио фирер", наглашено је у упутству, „јер су официри проузроковачи кршења уговора" (Уп. Априлски рат 1941, II, 550).

47 Markert,Werner, Osteuropa Handbuch, Band Jugoslawien, Graz 1954,105: Види и: Зборник докумената и података о народноослободилачком рату против југосл. народа,II, књ. 2, Београд 1954, 472-505. (у даљем тексту Зборник НОР).

У Србији успостављена је војна окупациона управа.[48] Одлука о томе била је донесена пре него што је Немачка и напала Југославију, 3. априла 1941. На челу те управе, која је имала да буде непосредно подређена Врховној команди немачке војске, било је предвиђено, на захтев маршала Геринга, да се налази, с титулом војног заповедника, један генерал ваздухопловства.[49] У саставу управе била су испланирана два посебна штаба — управни и командни штаб, надлежан искључиво за војна питања.[50]

До 22. априла 1941. године функцију војног заповедника у Србији обављао је фон Вајкс, командант 2. немачке армије. А тог дана, дужност војног заповедника у Србији преузео је генерал ваздухопловства Хелмут Ферстер (Förster).[51] Војна управа пак проглашена је тада за потпуно самосталну институцију, са примарним задатком — а) да активира српски управни и полицијски апарат и да врши надзор над њим, б) покрене целокупну привреду у Србији, и, кроз све то, осигура услове за „миран развој ситуације" у Србији, за ред и мир.

Већ 23. априла, дан по свом доласку у Београд на дужност војног заповедника, генерал Ферстер обавио је разговор са више представника политичких партија и са неколицином

48 Војна управа била је уведена само у Србији. Решење о томе потписао је командант Врховног штаба немачке сувоземне војске, фелдмаршал Валтер фон Браухич, 20. априла 1941. Србија је била обавезна и да плаћа контрибуцију за издржавање немачке војске на својој територији. — Генерал који је стајао на челу војне управе у Србији имао је у почетку звање војног заповедника, а од септембра 1941, титула му је гласила: опуномоћени командујући генерал у Србији. Од тада он је био непосредно подређен војном заповеднику Југоистока, чије је седиште било у Солуну, у Грчкој.

49 Инсистирање рајхсмаршала Геринга на томе да војни заповедник Србије буде припадник ваздухопловства, што је и усвојено, тумачи се на више начина: с једне стране што је Геринг, командант ваздухопловства и најодговорнији у Рајху и за привредна питања, био заинтересован да привреда Србије буде што пре активирана, а с друге, што је он на тај начин хтео да се ода признање припадницима ваздухопловства за бомбардовање Београда. Он је сматрао да су ваздушни удар на Београд и уопште акције ваздухопловства биле од одлучујућег значаја за брзо паралисовање југословенске одбране и избијање хаоса у југословенском генералштабу и војсци у целини. Међутим, како један командант ваздухопловства, по схватању Врховне команде немачке сувоземне војске, није могао бити старешина и њених трупа, у Србији је формирана посебна команда (Виша команда за нарочиту употребу) и за њеног старешину именован генерал артиљерије Паул Бадер.

50 У оба штаба, управном и војном, било је запослено 700 официра и службеника. — Управни штаб вршио је функцију владе, и био је надзорни орган српских власти.

51 О дану кад је преузео дужност војног заповедника, 22. априла 1941, генерал Ферстер је издао проглас у којем је српском народу ставио до знања да ће свако ко се не буде покоравао његовим наређењима одговарати по ратним законима (Види и: Зборник НОР,XII,1,док. бр. 8). — Ферстер је на дужности војног заповедника остао само до јуна 1941. Сменио га је генерал противавионске артиљерије Лудвиг фон Шредер, а кад је он погинуо у авионској несрећи, за војног заповедника именован је генерал ваздухопловства Хајнрих Данкелман. После њега, али само за кратко време, војни заповедник Србије био је генерал Беме...

бивших југословенских министара ради договора о формирању комесарске владе, односно управе. Резултат тих разговора било је састављање једне листе личности које су долазиле у обзир да буду именоване за комесаре. Недељу дана потом, а после саветовања са бившим шефом полиције у Београду и министром унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића, Миланом Аћимовићем, и вођом „Збора" Димитријем Љотићем, генерал Ферстер је ставио свој потпис испод текста одлуке о образовању „српске цивилне управе", владе комесара, у ствари.[52]

Иако основан с циљем да буде само извршно-управни орган немачког војног заповедника, савет комесара хтео је себе да види као српску владу која је требало да уз ослонац на Немце, као прво, оствари националну интеграцију Срба на простору разбијене југословенске државе, а затим, као друго, „заслужи" да српском народу буду осигурани што бољи услови у новом европском поретку под егидом Немачке (Потпуно одговара истини да је Милан Аћимовић, чим је стао на чело комесарске управе, затражио од немачког војног заповедника у Београду, да се Србији припоје Скопље, Косово, Црна Гора, и, даље, да српска држава обухвати српско становништво Санџака и Хрватске „као вековних етнографских граница српског народа").[53] Проблем савета комесара, међутим, био је у томе, што је он био састављен од представника странака без већег угледа као и од јавних радника и стручњака релативно мало познатих. Управо због тога, народ у Србији је формирање савета комесара примио равнодушно, видећи у њему, пре свега, групу људи без ауторитета, која је имала задатак да буде продужена рука немачког окупатора.

Мане савета комесара брзо ће установити и сами Немци. А главни разлог што ће га они „пустити низ воду", било је

52 Политички архив министарства иностраних послова у Бону (PA-AA), Pol. IV, 66, Jugoslawien, Ministerien, 238644 - 238647, извештај Феликса Бенцлера од 1. 5. 1941. — Према књизи Бошка Костића, „За историју наших дана", штампаној у Лилу 1949. године, жеља немачког окупатора била је да у комесарску управу, као главне личности, уђу Димитрије Љотић, вођ „Збора" и Милан Аћимовић. Али услови под којима је управо Љотић био спреман да се ангажује у комесарској управи нису наводно били прихваћени од војног заповедника (На пример, да судови у Србији изричу пресуде у име краља Петра II).

53 Уп.М. Борковић, Контрареволуција у Србији, Квислиншка управа 1941-1944, 1, Београд 1979, 38.

незадовољство ефектом његовог рада, посебно на пољу одржања реда и мира...[54]

У ствари, савет комесара је сам морао да одступи, а пошто је, за релативно кратко време (савет је формиран 1. маја 1941), успео да активира предратни управни апарат — Дунавске бановине са седиштем у Смедереву, Моравске — у Нишу, и Дринске — до јуна у Ваљеву, а затим у Ужицу. У неких 110 срезова био је обновљен рад среских начелстава.[55]

Активирање предратног управног апарата у Србији била је у првом реду заслуга Милана Аћимовића. Он је и тиме потврдио своју велику привржености окупационој управи и трајно осигурао њено поверење према себи лично.[56]

Човек од великог немачког поверења, и иначе, Аћимовић је себи могао да допусти извесну слободу деловања, па чак, тако, и да протестује против одређених поступака немачких окупационих власти, који се нису слагали с његовим гледањима и ставовима. Од свих протеста које је упутио војном заповеднику Србије, један протест, међутим заслужује да посебно буде поменут. Тај протест тицао се прогона Срба од стране Хрвата, Мађара и Бугара. Написан је 4. маја 1941. године...[57]

У том протесту, састављеном у форми извештаја, изнесени су подаци о прогонима Срба у Бачкој од стране Мађара, затим Срба у покрајинама које је окупирала бугарска војска, Срба у усташкој држави и о „крвавим обрачунима" Шиптара са Србима. У делу извештаја—протеста који се односио на прогоне Срба у Независној Држави Хрватској, речено је, поред осталог, следеће:

54 Немачка војна управа није у ствари никад одредила границе надлежности српских власти. Практично, српска власт није имала свој јасан и искључив круг надлежности, већ се окупациона управа могла сваког тренутка и у сваки случај умешати преко било ког свог органа (Меморандум чланова Савета комесара,М.Васиљевића и Ст. Иванића,од 23. августа 1941). Уп. Ј. Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1963, 35 (у даљем тексту — Устанак).

55 Види J.Mattl, Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg, u Osteuropa-Handbuch, Köln-Graz 1954, 100.

56 Мада је уживао велико поверење немачких окупационих власти, Милан Аћимовић је мало шта могао да уради без сагласности управног штаба. Чак ни среске начелнике он није могао да поставља сам, иако је био комесар за унутрашње послове. Могао је само да чини предлоге који би били од немачке полиције прихваћени или одбачени (Изјава др Георга Кисела — Kiessel - југословенским истражним органима, записник од 25. 10. 1946).

57 PA-AA, Pol. IV,Band 64, Bl. 214. Извештај Бенцлера.

"У Загребу су власти објавиле један декрет, којим се Срби стављају у исту раван са Јеврејима: Србима је забрањено да користе трамваје и смеју, као и Јевреји, да станују само у одређеним квартовима. Под утицајем онога што раде власти у Загребу, које су похапсиле многе виђене Србе, међу њима и митрополита Доситеја, и на осталој територији коју у овом часу држе усташе под својом влашћу врши се масовно прогањање и хапшење Срба..."

За Србе похапшене од стране усташа, Аћимовић је навео, да се чуло да су сви до једног убијени.

По Аћимовићевим речима, терор усташа над Србима био је „нарочито грозан" у Бањалуци и околини...

Иако је, формално, имао сву власт у Србији у својим рукама, немачки војни заповедник ипак није моіао сам ништа да учини, поіотову на политичком пољу, без саіласности специјалноі опуномоћеника министра спољних послова Немачке, Феликса Бенцлера (Овај човек ће важну улоіу играти у Србији, посебно од часа када буде наименована српска влада на челу са армијским іенералом Миланом Недићем). Он је за све морао бити питан... А њеіова ілавна брига била је да ради на томе да се у Србији створе сви услови како она никад више не би моіла да постане оно што је била, а понајмање земља која би око себе моіла да окупи друіе народе. „Без обзира на судбину друіих досадашњих јуіословенских области у будућности" — іласило је упутство које је Бенцлер добио лично од министра Рибентропа, „Србија мора остати сама јединица за себе..." [58]

Ово и овакво упутство фон Рибентропа, како се може закључити на основу анализе релевантних немачких докумената, било је, делом, усмерено и против људи из круіа око маршала Геринга, који су сматрали да би Јуіославију, због дуіорочних интереса Немачке, а уприкос извршеном разбијању, на неки начин ипак требало одржати у целини... Дубоко убеђен да је била ірешка што је Јуіославија раздељена, Геринг је покушао, кад је већ војна управа у Србији била образована, да привреду Србије не одваја од привреде осталих делова Јуіославије, и да о тим питањима може само он да одлучује. У целисходност овоі своі іледања, он је успео да увери и самог Хитлера, и добије „зелено светло" од њеіа, али је на крају све пало у воду на интервенцију фон Рибентропа — због Хрватске, према којој ће се он до пред сам крај рата показивати врло блаіонаклоним.[59]

58 ADAP, D, XII, Dok. 365, str. 479.

59 Геринг није био једини који је „жалио" за Југославијом. И вођ Хитлерове омладине, а потом гаулајтер Беча, Балдур фон Ширах, сматрао је да је разбијање Југославије, с гледишта дугорочних немачких интереса, била велика грешка. По његовим речима, Југославија је била „једина добра творевина диктата из предграђа Париза" (Уп. Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, 94).

Комадањем Југославије, Србија је била сведена, мање-више, на границе које је имала до 1912. године, до „преткумановске Србије". Према немачким подацима, она је имала 51.100 квадратних километара (преткумановска Србија — 48.303 кдвадратна километра) са 3.810.000 становника, рачунајући у тај број и Немце у Банату, Румуне, Мађаре, и друге.[60]

Србија је била остала и без Срема и без Бачке. Од читаве територије Косова и Метохије, у саставу Србије остала су само три среза: Подујево, Вучитрн и Косовска Митровица. Све остало ушло је, прво, у оквир италијанске окупационе зоне, да би, затим, 12. августа 1941, указом италијанског краља, било припојено „Великој Албанији".

Тако смањена, и од првог часа безобзирно пљачкана, Србија је немачку окупацију доживела као прави шок. Туга и жалост разједали су срца велике већине њених грађана, између осталог и због отпремања, само у првом маху, око 200 хиљада људи у најбољој снази у ратно заробљеништво.

Једино, ваљда, чега је Србија била поштеђена првих дана и недеља немачке окупације била су масовна хапшења цивилног становништва. Све до напада Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, нису, углавном, били хапшени ни комунисти, али су зато брижљиво били евидентирани. Они су унапред, као и Јевреји, били предвиђени за попуну „резервоара талаца"...[61] На сам дан напада Немачке на Совјетски Савез, шеф управног штаба војног заповедника Србије, Харалд Турнер, издао је наређење комесару за унутрашње послове, Милану Аћимовићу, да похапси све комунисте и све учеснике у шпанском грађанском рату и спроведе их у концентрациони логор у Београду. Јеврејској општини у Београду наређено је, пак, да од тада, сваког дана, у импровизовани логор у Топовским шупама у Београду има да упути по 40 талаца...

У акцији хапшења комуниста, која је почела негде око подне, 22. јуна 1941, већ како у којем месту, осим српске полиције и жандармерије, учествовали су припадници немачке полиције и немачке регуларне војске. Мада добро организована,

60 Ради се о подацима немачког министарства спољних послова од 21. 5. 1941. (PA-AA, Pol. IV, 2555).

61 Уп.W. Manoschek, Serbien ist judenfrei, Oldenbourg 1993,45 (у даљем тексту — Маношек).

акција није дала оне резултате које су немачке окупационе власти очекивале, тако да је до 1. јула 1941. било ухапшено у свему 400 лица, највећим делом само осумњичених да су комунисти. А све то, поред осталог, зато, што су то, у појединим местима, као у Јагодини, на пример, омеле старешине српских власти, председници општина и други... Захваљујући томе, познати, па чак ни најпознатији комунисти, нису углавном пали у руке потерних одељења. Један добар део њих склонио се на време у сигурност, пребацивши се у села у која нису залазиле ни немачке ни српске власти...

Пре него што су и почела масовна хапшења, и настао покор у пуном смислу те речи, Србију су, са свих страна, запљуснули таласи избеглица, међу којима се налазило и много деце, па и оне најмлађе, тек проходале. Та избегличка српска деца, била су нешто најжалосније и најпотресније што се могло видети у покореној Србији... Њихов број је био велики, и он се стално повећавао, тако да је, на дан 1. априла 1943. године, премашивао бројку од 83 хиљаде...[62]

Свако дете, свака избегличка породица, сваки избеглица - појединац, били су трагедија за себе, живо сведочанство зла које је задесило Србе после катастрофе југословенске државе. Чак су и поједини функционери немачке окупаторске управе у Србији били запрепашћени оним што су сазнали од унесрећених о страхотама којима су били изложени и које су претрпели. То се види и из извештаја које су ту фунционери слали у Берлин, а који су састављени на основу исказа избеглица не само пред представницима српских власти, већ и пред представницима немачке војне силе и немачке полиције.

С обзиром на стални прилив избеглица, нарочито од средине јуна 1941. године, немачке окупационе власти у Србији нашле су се пред великим проблемом, и затражиле су хитну интервенцију Берлина, како би се протеривање Срба у Србију ако не потпуно обуставило, а оно бар смањило.[63]

Према евиденцији немачких окупационих власти, до пред крај августа 1941. била је у свему регистрована 161 хиљада избеглица - 37.000 са територија које су запосели Мађари, 20.000 из области које су потпале под управу Бугарске и 104.000 из Независне Државе Хрватске.[64]

62 Писмо комесара за избеглице Томе Максимовића Црвеном крсту у Шведској, од 25. 5. 1943. Уп. Слободан Милошевић, Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941 - 1945, Београд 1981, 306.

63 РА-АА, Државни секретар, Хрватска, BD. 1, 310, телеграм од 11. 7. 1941.

64 Извештај управног штаба војног заповедника Србије војном заповеднику Југоистока од 3. 9. 1941 — Према подацима које је Милан Недић доставио војном заповеднику, истина касније, избеглица у Србији било је 400 хиљада (Архив Југославије, Комесаријат за избеглице, ф. 197).

Ове високе бројке нису, међутим, ни издалека потпуне, поред осталог и зато што њима није обухваћено српско становништво протерано са Косова и из Метохије, затим (највећим делом) из Македоније. А само из Скопља, како гласе поуздани подаци, до краја јула 1941. године, стигло је у Србију преко 45 хиљада прогнаних. У њиховом протеривању учествовали су не само бугарски окупатори, већ и Македонци. И то у великом броју...[65]

На хиљаде и хиљаде Срба, протераних из Македоније без икаквих средстава, обрело се у Нишу. Ту су били изложени свакојаким патњама... Како стоји у извештају немачког фелдкомаданта у Нишу, пуковника Ботмера, од 14. јуна 1941, већина тих јадника, од Бугара и Македонаца опљачкана до голе коже, била је принуђена да са својим породицама бивакује на отвореном простору или у пољским амбарима, да се у случају невремена завлачи у којекакве буџаке на периферији града...

Да би како-тако решила проблем избеглица, немачка војна управа донела је одлуку да се хитно формира посебан комесаријат за избеглице и пресељенике. Непосредни оснивач ове институције, и њен врховни шеф, био је др Ернст Вајнман, комесар за пресељавање у штабу војног заповедника Србије. Он се обрео у Београду већ 18. априла 1941, дан по потписивању протокола о капитулацији југословенске војске, и требало је, првобитно, да обави само један задатак: да размести 260.000 Словенаца, колико је у први мах било планирано да се насели у Србији.

Први комесар за избеглице био је инжењер Андра Поповић, потпуковник у пензији, а после њега, од 20. октобра 1941, на ту дужност постављен је Тома Масимовић, директор чешке фабрике „Бата" у Југославији и власник више трговачких фирми у Београду, као, на пример, увозно-извозне фирме „Томакс", у некадашњој улици Краља Милана.

Без обзира на праве разлоге оснивања комесаријата за избеглице и пресељенике (да би се, поред осталог, стишало незадовољство становништва у Србији због прогона Срба) чињеница је, да је ова институција много учинила за своје штићенике, и Србе и Словенце. Нарочито за Словенце. Они су у Србији били дочекани као најрођенији...[66]

65 Д. Кулић, Бугарска окупација 1941-1944, 1, Ниш 1970, 6.

66 Избеглице из Словеније дочекивали су на железничким станицама представници српских власти и народа и, после послужења, у много случајева фијакерима пребацивали до њихових одредишта, до кућа појединих српских сељака. — После Другог светског рата, на иницијативу аутора ове књиге, надлежни органи у Марибору организовали су долазак српских домаћина у Словенију. Међутим, с тим је било великих тешкоћа због противљења неких органа централне власти у Београду. Иницијатива је биле оквалификована чак као покушај рехабилитације квислиншке владе Милана Недића... Тек после дужег времена дошло је до посете српских сељака Словенији. То је затим постала стална пракса. Срби су путовали у Словенију, у Марибор углавном, а Словенци у Србију. Једном годишње организован је и посебан воз, „Братство-јединство", све до пред одцепљење Словеније од Југославије.

Са протеривањем Срба са њихових огњишта треба да су међу првима почели Мађари. Већ 13. априла 1941. године, мађарске војне власти расселиле су српску колонију у Сиригу са 1450 становника (и том приликом убиле 450 лица различитог пола и узраста). Осам дана потом, 21. априла, исељена је колонија Степановић са 3 хиљаде житеља, а уз њу — колонија у Старом Ђурђеву и Ветернику..

Сва земља протераних Срба у Бачкој и Барањи проглашена је за својину мађарске државе и на њу се одмах почело са насељавањем Мађара из Буковине. У свему, током маја 1941, насељене су на земљу Срба 1324 мађарске породица са 5787 чланова, а током јуна и јула 1941 - 3806 породице са 15.593 особе.

На мети главног удара мађарске окупационе силе нашли су се, прво, сви они Срби који су се као добровољци борили у првом светском рату под заставом Краљевине Србије, углавном на Солунском фронту, и који су, за награду, добили земљу у Бачкој и Барањи, и ту с великом муком подигли своја нова станишта. Они су уз примену најгрубље силе истерани из својих домова и спроведени у посебне сабирне логоре, од којих се један налазио на новосадском аеродрому (Логори су формирани одлуком мађарске владе од 13. маја 1941, и укупно их је било — 13). Из тих логора, један део Срба пребачен је у Србију, а други део упућен је у разне концентрационе логоре у Мађарској, као што је био логор у Шарвару.

Са територија које су Мађари добили на управу, толико је Срба било протерано у Србију већ у априлу 1941, да су немачке власти морале интервенисати у Будимпешти да се с тим одмах престане.

Према сазнањима немачких власти, Мађари су имали намеру да до краја 1941. године у Србију силом иселе 150 хиљада Срба.[67]

И на Косову и у Метохији, на удару Шиптара, подржаваних од италијанских окупационих власти, нашли су се прво насељеници после Прве светске рата, такозвани колонисти. У питању су биле хиљаде и хиљаде људи... Постоје подаци да се, почетком 1942. године, само у Рашкој налазило 40 хиљада Срба са Косова, у срезу Куршумлија — 10 хиљада, а исто толико у срезу Лебане.[68]

Протеривање Срба са Косова и из Метохије, започето у 1941. години, настављено је и у следећим годинама и потрајало је све до августа 1944. године. Тамо од јуна 1942, после посете Косову Мустафе Крује, председника албанске владе, Срби су не само пљачкани са својих имања него су и масовно убијани и депортовани у концентрационе логоре у Албанији.

Велико зло претрпели су Срби са Косова и из Метохије кад је образована СС-дивизија „Скендербег", у 1944. години. Припадници ове дивизије, Шиптари, под командом немачких СС-официра, пролили су потоке српске крви... Само у једном селу, Велика, о једном дану - 28. јула 1944-они су убили 300 Срба, међу којима и 120 деце, и спалили 300 српских кућа![69]

По свирепости према Србима прочули су се, пре припадника СС-дивизије „Скендербег", Шиптари који су припадали Косовском пуку — „Регимент Косова". У децембру 1943, у оквиру новозапочетих планских прогона Срба и Црногораца, како је установила Обласна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових слугу у Приштини, они су Србима и Црногорцима на Косову секли уши, отсецали језике и вадили очи, пробадали их бајонетима до смрти, спаљивали живе жене и девојке, везујући их претходно за стогове сена и камаре сламе.

Поузданим се сматрају подаци, да је око 100 хиљада Срба морало напустити Косово и Метохију после слома југословенске државе у априлу 1941. године. Огромна већина — заувек. Јер, по завршетку рата, ни прогнани а ни њихови потомци нису се могли вратити натраг. Није им то допуштено — из политичких разлога, будући да се врх КПЈ и државе био определио за једну својеврсну проалбанску, односно прошиптарску политику. Шта више, после 1945. године, дошло је до наставка исељавања Срба и Црногораца са Косова и из Метохије — истина под другојачијим условима него што је то био случај од априла 1941. до завршетка рата. Колико је то, уистину неправедно, а са гледишта дугорочних државних интереса кратковидо исељавање било узело маха, и у којој мери су Косово и Метохија десрбизирани, показује и следећи податак: још 1948. године, од укупног броја становника Косова и Метохије на Србе је отпадало 27,7 одсто, 1981 — само 14,9 одсто. У исто време, док су Срби и Црногорци напуштали Косово и Метохију, текло је

67 РА-АА, Биро држ.секретара, Југославија, 3, 153306.

68 Извештај Томе Максимовића, комесара за избеглице и пресељенике, немачком комесару за избеглице у Београду, Вајнману, од 11. 4. 1941.

69 Уп. Веселин Ђуретић, Савезници и југословенска ратна драма, Брауншвајг 1987,2,195. (у даљем тексту:Ђуретић,Југ. ратна драма).

насељавање Шиптара из Албаније. Помиње се, у разним написима, бројка од пола милиона имигранатa...[70]

Већ од половине априла 1941. почели су прогони и принудно исељавање и Срба у Славонији, који су чинили четвртину становништва у целој овој области (У срезу Осијек, на пример, Срба је било чак 35 одсто, 10 одсто више него Хрвата).

И овде, у овој покрајини, власти Независне Државе Хрватске прво су се устремиле на такозване колонисте. Њихова насеља била су опустошена а они протерани у Србију, у Мачву углавном. Ради се, поред осталих, о насељима Липовац, Клиса, Силаш, Борово, Бршадин.[71]

Постоје тачни подаци о Србима протераним из целе Славоније. Реч је ту о хиљадама људи свих узраста и оба пола. Само из среза Окучани протерано је у Србију, 25. јула 1941, 900 породица са око 4 хиљаде чланова. У неким местима, као у Новим Хрковцима, Ђаковштини, Драчици, у српске куће, још пре него што су њихови домаћини стигли да по прастаром обичају пољубе кућни праг, нахрлили су Хрвати — да би се у њих уселили.

Многи Срби из Славоније сами су, не чекајући да их протерају, напуштали своје домове и илегално се пребацивали у Србију, посебно почев од половине априла 1941, када су почела прва масовна стрељања Срба од стране усташких власти. Рачуна се да је до 1. августа 1941, бежећи од смрти, на илегалан начин прешло у Србију из Славоније (и Босне) близу 93 хиљаде лица.[72]

Реке избеглица нису престале да се сливају у Србију ни у 1942. години. Управо у пролеће ове године у Србију је нахрупио силан народ из Босне, углавном жене са ситном децом. Избеглица је било толико да су немачке окупационе власти запоселе границу према Босни, да би их спречиле да се пребаце у Србију. Последица тога је била да су на хиљаде њих побијене од хрватских домобрана и усташа на левој обали Дрине... Један од таквих случајева десио се, на пример, 17. априла 1942, у селу Бјеловцу на Дрини, где се било сакупило око 2500 лица, већином жена и деце испод десет година, у нади да ће се моћи домоћи Србије и спасти од најгорег. Највећи део ових јадника био је лишен живота од муслимана и Хрвата...[73]

Упркос најстрожим мерама немачких окупационих власти, предузетих у циљу спречавања преласка српских избеглица преко Дрине, српска сиротиња из Босне је ипак налазила пута и начина да се докопа „мајке Србије". Дешавало се, истина не тако често, да су се на пребацивању српских избеглица из Босне ангажовали и немачки војници без знања виших команди. Како се наводи у извештају Томе Максимовића, комесара за избеглице од априла месеца, до 2. јула 1942. године, на илегалан начин стигло је у Србију 30 хиљада душа, већином деце (18.000).

Многи и многи Срби из Босне и Херцеговине, који су били приморани да напусте своје домове бежећи од смрти у хрватско-муслиманској држави, нису се, међутим, могли домоћи Србије, чак ни до Дрине стићи. Тражећи спаса, неки од њих упућивали су се на другу страну, махом на део територије НДХ коју је италијанска војска држала под својом управом. И, коме је то пошло за руком, тај је био спасен од усташке каме и усташког зрна, пуна је истина коју су морали да признају и највиши представници Немачке у Загребу.[74]

Већ почетком јула 1941. године, у местима око Шибеника, у италијанској окупационој зони, избројано је око 10 хиљада српских избеглица из разних крајева НДХ, а у Сплиту и околини — око 8 хиљада...

Народ у Србији, поготову сељаштво , које је радо и широм отварало врата својих домова протераној браћи, гледало је на избеглиштво као на део општесрпске несреће, и кривило је Немце за све то, њих у првом реду.[75] Захваљујући широко

70 Никола Самарџић, Геноцид над Србима 1941-1945, Сербиа и коментари, Београд 1991, 245.

71 Милошевић, н.д., 123.

72 М. Бјелић, Сабирни логор у Славонској Пожеги 1941, Зборник Историјског института Славоније, Славонски Брод 1957, број 5, 195.

73 Милошевић, 248.

74 Извештај представника Врховне команде немачке војске у Загребу, генерала Глеза фон Хорстенау (Уп.Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, 120) — Италијански генерал Роата, командант итал. 2. армије, према немачком аутору Г.Фрикеу (G.Fricke,Kroatien 1941-1944,Freiburg 1972,42), говорећи о заузимању Италијана за прогоњене Србе, рекао је, да су „Хрвати повели рат против Срба у име хрватске расе и католичке цркве, да би створили јединствену и хомогену државу", и да су Италијани морали да интервенишу. „Захваљујући томе, спасени су животи и имовина од око 600 хиљада Срба..."

75 Сем на Немце, сељаци у Србији били су кивни, генерално, на сву „господу", рачунајући ту и официре, окривљујући их за „упропашћавање државе". Академик Васа Чубриловић је у једном интервју изнео, да му је један старији сељак одмах после априлске катастрофе рекао, да прави рат тек има да почне: „Док нас буде и једног јединог водићемо борбу, све док и последње село које је било у нашој држави не вратимо. А јебаћемо мајку мајчину господи што нам упропасти државу за десет дана..." (Теодор Анђелић, Казивање Васе Чубриловића о априлском рату 1941, НИН, Београд, 13. 7. 1990).

постављеној обавештајној мрежи, немачкој окупационој управи то није остало непознато. И она је настојала да народ у Србији увери у супротно, пребацујући сву кривицу за прогоне Срба искључиво на Хрвате, Мађаре, Бугаре, Шиптаре...

Тај посао, и уопште популарисање политике Немачке, била је, пре свега, брига специјалне пропагандне јединице, коју је Врховна команда немачке војске упутила у Србију непосредно по устројству војног заповедништва.[76]

Јединица је била састављена од проверених експерата за пропаганду — политичара, психолога, новинара, књижевника — све до познаваоца музике и других уметности. Њен задатак је био, да, пошто установи права расположења српског народа, утврди мере које је требало предузети на пропагандном плану како би он што послушније извршавао своје обавезе према Немачкој и схватио да му будућност може бити осигурана само уз наслон на немачку државу.

После неке три седмице проведене у Београду, и „проучавања карактера српског народа", вођство ове пропагандне јединице послало је свој први извештај Врховној команди немачке војске, и у њему, поред осталог, констатовало да је Србин „рођени завереник" и да „воли" да се служи „нечасним средствима".

За „градског Србина" у извештају је речено да је „лабилног карактера" и да је у јакој мери „подложан прилагођавању", а за сељака — да ће се без већих проблема помирити са окупацијом... Кад српски сељак буде осетио благодети немачког материјалног подстицања пољопривредне производње, он ће на свој начин још бити и захвалан, биће послушан и покоран, наглашено је у извештају, и, ако не баш с много воље, признаће и респектовати немачку надмоћ...

Један од битних услова за осигурање трајног реда и мира у Србији, по мишљењу немачких експерата за пропаганду, било је увођење строгог режима. Јер, како је истакнуто, Србин на добродушност и мекоћу према себи не гледа другојачије до као на слабост, коју он одмах настоји да искористи на подао и подмукао начин, у првом реду ради стицања материјалне користи.

76 Ради се о пропагандној секцији „S". Види: Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (у даљем тексту: BA-MA), RW 231, Lage und Tätigkeitsbericht des Propaganda-Abteilung „S" од 26. 5. 1941.

И док су се тако, на једној страни, експерти за пропаганду залагали за строг поступак према Србима уопште узев, на другој, они су предлагали Врховној команди немачке војске читав низ акција на културно-просветном плану, како би Србима омилео Трећи рајх, како би се они задобили за њега. Поред осталог тражили су да се у пропаганди у Србији што више ставља акценат на прошлост и, посебно, указује на победе Немства у време принца Ојгена од Савоје (Евгенија Савојског) када је Београд био проглашен за немачки „град-тврђаву".[77]

Са предлозима који су се тицали строгог поступања према Србима, у Врховној команди немачке војске били су потпуно сагласни. Али за неке „културне акције", за неку велику бригу о Србима „на културном плану", за тако што нико тамо није хтео ни да чује. После консултације са министарством спољних послова и министарством за просвету и пропаганду, из Врховне команде немачке војске саопштено је „пропагандној трупи" у Београду, да Немачка нема баш никаквог интереса за то, да у Србији, која ће према Немачкој увек имати непријатељско држање, води неку нарочиту „културну политику". Оно чему се у Србији једино и искључиво сме посветити пуна пажња, то је заштита интереса Немачке као окупационе силе. Све друго изван тога — неважно је.[78]

Све у свему, за Врховну команду немачке војске, а то значи Рајх у целини, било је важно само једно: да се у Србији консолидује окупација, активирају све гране привреде у максималној мери (а нарочито пољопривреда и рударство, како би се обезбедило што више сировина за немачку ратну индустрију), и, као прво и најважније, осигурају трајан ред и мир.

77 Поминање принца Ојгена од Савоје стајало је, несумњиво, у вези са рефератом „О положају и судбини Немства у будућности на бившој југословенској територији", који је био предмет расправе конференције представника министарства спољних послова Немачке, министарства унутрашњих послова и рајхскомесаријата за немачка народносна питања, одржане у априлу 1941. у Бечу. Тежиште у овом реферату било је стављено на политику принца Ојгена и уопште на настојање ондашње Аустрије да Београд начини немачким градом, и Србе заувек одбије од Дунава и Београда (Види и: М.Кресо, Немачка окупациона управа у Београду 1941-1944, Београд 1979,16-21). И у реферату се предлагало за „поновно" проглашење Београда немачким градом, односно тврђавом Рајха (Уп. Wehler, Hans-Ulrich,Reichsfestung Belgrad, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Jhg. 1963,72-84).

78 У саопштењу Врховне команде пропагандној јединици у Београду посебно је наглашено да Србија мора са својим становништвом да „испашта", јер је крива за кршење уговора који је југословенска влада потписала са силама Осовине. Види и: BA-MA, RW 4, OKW заповеднику Србије од 12. 7. 1941.

Од свега овога, а посебно од последњег, и имајући у виду да су у Србији 1915-1918, за време немачо-аустроугарске и бугарске окупације, стално избијали немири, да је дошло до масовног оружаног устанка 1917. године у Топлици, пошао је и фон Вајкс, командант 2. армије, кад је састављао нацрт протокола о капитулацији југословенске војске. Уверен да се Србијом неће моћи лако управљати, будући да Срби никад неће ни моћи ни хтети да забораве на губитак своје државе, и да ће се, чим им се укаже прва повољна прилика за то, латити оружја и дићи на устанак, он је у протокол о капитулацији југословенске војске уградио један посебан пасус. Тим пасусом хтео је да „створи правну основу" за примену репресалија најригорозније врсте према цивилном становништву у Србији...

У свом личном дневнику, који је педантно водио од првог часа свог бављења у Србији и на тлу разбијене југословенске државе, фон Вајкс је записао:

„Ја сам хтео да створим правну основу, како бих могао да сузбијем устаничке покрете у одговарајућој мери. Због тога је у нацрт протокола био унесен пасус, да свако ко напусти своју јединицу пре њеног разоружавања, може бити кажњен смрћу. Цинцар-Марковић ставио је на њега примедбу да би то могло да доведе до оштрина будући да је један део војника већ напустио своје јединице. Ја нисам могао да се одрекнем овог пасуса, па сам га изменио у том смислу да је од одређеног времена строго кажњиво ношење југословенске униформе и поседовање оружја".[79]

У духу овог и овако преиначеног пасуса у протоколу о капитулацији југословенске војске, фон Вајкс је, већ 28. априла 1941 (само неколико дана по ступању на снагу споразума о њеној капитулацији) издао наређење, по којем су имали да буду стрељани „сви српски војници" који се ма где затекну с оружјем у руци. При појави „оружаних банди" у некој области требало је да буду стрељани и сви у близини „пронађени и за оружје способни мушкарци, уколико се не би могло одмах и са сигуршноћу утврдити да они нису стајали у вези са бандом". Сви стрељани, по овој наредби фон Вајкса, имали су бити обешени и „њихови лешеви остављени да висе". У циљу предострожности, наредба је осим тога предвиђала хапшење

79 ВА-МА, дневници фон Вајкса (N/19/3).

талаца из свих слојева становништва у местима угрожених подручја и, у случају препада на немачку војску, њихово стрељање и вешање...[80]

О наређењу које је издао, фон Вајкс је, путем плаката и летака, обавестио и становништво Србије, а поводом убиства једног немачког војника у првој половини маја 1941. У тој објави речено је да је за тог убијеног немачког војника (ако је уопште био и убијен) стрељано 100 Срба и да ће се то чинити и убудуће уколико би се напади на немачке војнике поновили.[81]

Наређење које се односило на спровођење наведених драконских мера, фон Вајкс треба да је издао на своју руку, самоиницијативно, без неког посебног упутства Врховне команде немачке војске, тврди, поред других, и Клаус Олсхаузен.[82] Тек пет месеци касније, кад је у Србији свом снагом букнуо оружани отпор окупаторској војсци, 16. септембра 1941, објављена је Хитлерова заповест о сузбијању устаничког покрета, упутство 31-а, у којем се генерал - фелдмаршалу фон Листу, у том часу војном заповеднику Југоистока, а то ће рећи и Србије, налаже, да „у српском простору" уз примену најоштријих мера успостави ред и мир. За једног убијеног припадника немачке војске, према тој заповести и посебном наређењу Врховне немачке команде (број 888/41) било је предвиђено да се стреља 100, а за једног рањеног — 50 Срба...[83]

Стрељања овако великог броја Срба за једног убијеног, односно рањеног припадника немачке војске, нису, међутим, почела тек по објављивању наведених наређења. У приближном обиму она су вршена и пре тога, у духу својевремених заповести и одлука фон Вајкса...

Таква два случаја, поред осталих, догодила су се у западној Србији, у околини Ужица. На дан 18. јула 1941. на аутомобил генерала Адалберта Лончара, Аустријанца, пореклом из јужнословенских крајева, отворена је ватра из заседе. Том приликом генерал Лончар је остао неповређен, али је његов ађутант био теже рањен. То је био повод да у овом крају буде организована велика акција „чишћења", у којој су узели

80 ВА-МА, АОК 2, Ia, Nr. 786/41.
81 Ј. Марјановић, Устанак, н.д., 36.
82 Olshausen, 139.
83 Уп. Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, 133.

учешћа припадници немачке регуларне војске из јединица стационираних у околини, специјалне потерне групе Службе сигурности Рајха као и припадници немачких полицијских одреда. У ову акцију били су увршћени и припадници српске жандармерије. Цела акција свела се на хватање талаца у појединим местима, по десет у сваком месту. Затим је уследило погубљење тих недужних људи. У свему стрељана су 52 лица, а саопштено је — да су то били комунисти, Јевреји и припадници „банди из Ужица, Ваљева и Чачка".[84] По завршеном лову на људе, бројна села су опљачкана. Однесене су велике количине хране и живе стоке...

У оквиру ове акције, дошло је и до стрељања Срба — од стране Срба. Припадници српске жандармерије стрељали су, под надзором официра Службе сигурности Рајха, 10 мушкараца и једну жену. Њих је српским жандармима предала једна чета из састава 717. пешадијске дивизије.[85]

Ускоро после догађаја са генералом Лончарем, опет у околини Ужица, дошло је до отварања ватре од стране мање партизанске групе на једно немачко полицијско возило. Један немачки полицајац био је при том убијен, а један заробљен. Фелдкомандант Ужица, пуковник фон Штокхаузен, заповедио је да се у околини похвата што више људи и „заслужено казни". Ухваћено је 81 лице и — стрељано. И овог пута, на своју браћу, пуцали су — српски жандарми.[85-a]

Према извештају представника министра спољних послова у Београду, посланика Феликса Бенцлера,[86] пострељани су били потпуно недужни људи, сељаци који су били затечени на својим пољима. Они нису ни саслушани, а камоли да су изведени пред суд. Што се тиче српских жандарма, који су их стрељали, они су, како је Бенцлер нагласио у свом извештају, урадили то тек кад их је немачка војска, с напереним пушкама, на то приморала...

Траг о овом догађају налази се и у службеним забелешкама војног заповедништва Србије. Речено је ту, да „претежни део српске жандармерије нема воље да учествује у акцијама

84 Walter Manoschek,52.

85 BA-MA, RH 26-117/12, Дневни извештај 717. пешадијске дивизије од 21. 7. 1941.

85-a BA-MA,RW 40/5, Ратни дневник војног заповедника Србије, забелешка од 9. 8. 1941.

86 Телеграм од 1. 8. 1941, PA-AA, држ.секретар, Југославија.

против банди", и да ту и тамо „дозвољава да буде разоружан. Непоузданост српске жандармерије доказана је у много случајева. Банде сачињавају комунисти и српски националисти..."[87]

Случај са српским жандармима, који су под претњом да ће сами бити убијени стрељали 81 недужног сељака, није остао без последица. Он треба да је изазвао праву узбуну у комесарској управи и треба да је био један од разлога за њен брзи одступ...

Своју решеност да се на најбруталнији начин обрачунају са Србима који би се усудили да се дигну на немачку војску, и омету оријане окупаторске власти у експлоатацији земље и коришћењу њених блага за своје ратне сврхе, немачки команданти, како се то види и у случају фон Вајкса, нису уопште крили. Шта више, они су то стално и јавно понављали... Ни одмазде које су вршене по њиховом наређењу они нису тајили. Напротив. Хтели су тиме, и на тај начин, да улију страх становништву и приморају га на послушност и извршење без поговора свих наређења немачких власти.

Кад се показало, да предузете мере не дају жељени ефекат, посебним наређењем (Директива број 31) од 9. јуна 1941. године, цела Србија проглашена је за ратно подручје.

По неким мишљењима,[88] непосредан повод да се Србија прогласи за ратно подручје, месец и по дана по завршетку рата у Југославији и потписивању протокола о престанку непријатељстава, треба да је била појава пуковника Драгољуба-Драже Михаиловића на Равној Гори, о чему су немачке окупационе власти биле одлично информисане од својих сарадника из редова Срба.

Од часа кад је Србија проглашена за ратно подручје, али и пре тога, немачки команданти, односно старешине јединица немачке војске на одређеном подручју, одлучивали су о судбини свих лица која су била по ма којој основи лишена слободе. Било је то у складу са прописима предвиђеним за Совјетски Савез, донесеним још 13. маја 1941. године...[89] Уколико не би било доказа да су поједина лица „починила

87 BA-MA,RW 40/5, распис ген. Бадера од 23. 8. 1941. — У ово време већ је постојала команда српске жандармерије (основана је 22. јуна 1941). Жандарма који су се јавили на дужност (до средине маја 1941) било је 1779, а жандармеријских активних официра - 153.

88 P. Вукчевић, Дража Михаиловић, н.д., 252.

89 Norbert Müller, Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR, Köln 1980,64.

тешка дела", учествовала у нападу на припаднике немачке војске или пак у нападу на објекте важне по немачку војну силу, она ипак не би смела бити пуштена на слободу, већ су се морала предати одељењима Службе сигурности Рајха, а која су била формирана широм Србије и имала знатне немачке полицијске снаге под собом, не рачунајући српску полицију и жандармерију.

Практично, и у једном и у другом случају, команданти немачких војних јединица у седиштима срезова и округа били су и наредбодавци и спроводници казнених мера против грађана Србије. Стрељати, и опет стрељати, то и пре свега, без судске пресуде, било је правило којег су се они обавезно држали. Али, било је и таквих немачких војних команданата, који су одбијали да нареде потчињеној трупи да се неко стреља уколико не би постојала правоснажна пресуда војног суда...

Један од тих ретких појединаца, међу немачким војним старешинама у Србији 1941. године, био је пуковник Карл фон Ботмер (Bothmer), фелдкомандант у Нишу. Почетком августа 1941. године, а после експлозије бомбе у нишком хотелу „Парк",[90] којом приликом је убијено и рањено више припадника немачке војске, углавном официра, он је упутио писмо војном заповеднику Србије, у којем је не само објаснио зашто није спреман да за одмазду стреља „насумице изабране људе", већ је и уложио протест (позивајући се на морал и право) против праксе да војска примењује најкрвавија „репресиона средства". То писмо треба да је једини документ те врсте настао на тлу Србије током немачке окупације. У њему се, поред осталог, каже:

"Како ми је... управо саопштено, припаднике војске у овом месту захватило је узнемирење...због тога што још није, у складу са ранијим најавама, за сваку немачку жртву отпремљено у смрт 10 Срба (дакле или 30, ако се узму у рачун само мртви, или 70, ако се рачунају сви настрадали). На моје више пута поновљено питање, ко треба у ствари да буде стрељан, није ми дат одговор. Моје указивање, с позивом на друге случајеве у Србији, на то, да стрељање некомунистичких елемената

90 Бомбу на кафану хотела „Парк" у Нишу бацио је један средњошколац, ученик пољопривредне школе у Ваљеву, Александар Војиновић, и неометен ни од кога успео да напусти град и прикључи се једној партизанској јединици. После Другог светског рата А. Војиновић постао је генерал југословенске војске.

комунистичким атентаторима не значи ништа, да ће оно чак од њих бити поздрављено, није, изгледа, остало без ефекта... У овом тренутку у затвору се налази само мали број комуниста. Ја не сматрам, да имам право да дозволим да ови комунисти буду једноставно убијени. По мом уверењу, један фелдкомандант, који је у исти мах и највиши судски орган на свом подручју, може наредити извршење смртне казне једино на основу потврђених пресуда. Као изузетак могло би доћи у обзир само стрељање талаца прикупљених за одређени случај, а под условом да им је унапред саопштено да ће бити стрељани ако се догоди тај одређени случај. Све друго морам да одбијем да урадим с обзиром на своје осећање за право и своја општа гледања. Уколико би друге мере биле нужне, односно уколико би више инстанце сматрале да су оне нужне, онда би, колико се мени чини, зато биле надлежне друге специјалне организације, о чијим мерама ја не могу да судим, које ја не могу да допустим нити пак да спречим. Уколико се мој став не одобрава, то признајем да ја нисам прави човек за ово место, и да треба да будем распоређен на неку другу дужност. Никада нећу моћи да се одрекнем свог става, да ја и у својству судског старешине имам да поступам само по закону, односно као војник — и то без икаквог обзира — уколико се ради о акцији непосредно после злочина, односно против људи, који су несумњиво затечени с оружјем у руци..."

На крају свог писма војном заповеднику Србије, пуковник Ботмер је нагласио, да он никаквим захтевима за стрељање недужних људи не може удовољити, поред осталог и зато што се може претпоставити да тиме прави кривци (атентатори) неће уопште бити погођени.[91]

У одређеној мери, и на одређени начин, писмо пуковника Ботмера као да је утицало на војног заповедника Србије, генерала Данкелмана. Јер, 4. августа 1941. он је затражио од војног заповедника Југоистока, Листа, да се у Србију, у циљу, „активног сузбијања српског отпора", уз већ постојеће, упуте нове полицијске снаге — 2 батаљона полиције и најмање 200 припадника Службе сигурности Рајха (СД). Али овом захтеву није удовољено. У Врховној команди Вермахта заузет је став да редовна војска у Србији, уместо полиције која је потребнија

91 Цитат према: N. Manoschek, 48-49.

на другом месту, без оклевања предузме енергичне мере против свих покушаја отпора.[92] Наглашено је при том, да је то изричита жеља вође Рајха, Адолфа Хитлера.

Већ другог дана по пристизању одговора Врховне команде, 11. августа 1941, војни заповедник је издао наређење по којем је војска а не немачка полиција, имала да буде главни фактор у успостављању реда и мира у Србији...

Као што су 1915. године,тамо у јесен, по повлачењу српске војске преко Албаније на Крф и у Солун, у Србију, а нарочито у Београд, у саставу аустро-угарске окупационе војске и полиције, пре свега упућивани Хрвати, тако су, од маја 1941 па надаље, у Србију слати многи Аустријанци. По правилу, они су долазили на високе и највише положаје... Добар део њих био је учесник у ратним операцијама против Србије и у Првом светском рату, пре свега у 1914. години, или је пак, од 1915. до 1918, за време окупације, учествовао у полицијским акцијама против становника Србије — вешању, стрељању и отпремању у концентрационе логоре у Румунији, Мађарској, Аустрији.

Из редова ових Аустријанаца, бивших официра у војсци и жандармерији Аустро-Угарске, потекла су и двојица по злу нарочито запамћена генерала — Франц Беме (Böhme)[93], војни заповедник Србије од 19. септембра до 5.децембра 1941, и СС-генерал Аугуст Мајснер (Meyszner),[94] шеф целокупне полиције у Србији од јануара 1942. до 1944. године.

Долазећи у Србију, 1941, са налогом да у њој по сваку цену успостави мир и ред, генерал Беме је жудео и да се Србији и Србима освети за поразе које је он лично, са својом јединицом, претрпео 1914. И он то није ни покушао да прикрије... Својој жудњи за осветом он је дао израза и у специјалној наредби потчињеним командантима од 25. септембра 1941, издатој непосредно пред крвави поход немачке војске кроз Србију. „Ваш је задатак да прокрстарите земљом у којој се 1914. године потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба, мушкараца и жена. Ви сте осветници тих мртвих. За целу Србију има се створити застрашујући пример који мора погодити целокупно становништво..“ [95]

92 BA-MA,RW 4/231, Писмо OKW војном заповеднику Србије, 9. 8. 1941.

93 Böhme (Беме), Франц, један је од 200 Аустријанаца који су после припајања Аустрије Немачкој, 1938, стекли чин генерала у немачкој војсци (600 Аустријанаца добило је чин пуковника). Види и. Radomir Luža, Österreich und die grossdeutsche Idee, Wien 1985,263.

94 Meyszner, August Edler von, жандармеријски официр у Аустро-Угарској, Републици Аустрији после 1918. и у Немачкој, после 1938. Са генералом Бемеом, најодговорнији за масовне злочине у Србији над цивилним становништвом. Смењен са положаја врховног шефа полиције, 1944 (на захтев специјалног Хитлеровог опуномоћеника, Хермана Нојбахера).

95 BA-MA,RH 26/342/8, наређење ген. Бемеа од 25. 9. 1941.Види и: Бранислав Божовић - Младен Стефановић: Милан Аћимовић, Драги Јовановић, Димитрије Љотић, Загреб 1985,249.

Аустријанац је био и др Валтер Хинїхофер, командант 342. пешадијске дивизије, која је силну крв просула у Србији, нарочито у Мачви, у време војног заповедништва у Србији генерал Бемеа. Затим, генерал Адалберт Лончар, од јуна до октобра 1941. командант 704. пешадијске дивизије, а од новембра исте године војни заповедник Београда. Па генерал Максимилијан де Анїелис, од јула 1944.командант 2. тенковске армије у Југославији. И генрал-пуковник Александар Лер, командант 4. ваздушне флоте која је бомбардовала Београд у априлу 1941. био је Аустријанац. Од авїуста 1942. до авїуста 1943. он ће, као војни заповедник Југоистока, стајати на челу свих немачких трупа у Србији...

Шаљући Аустријанце у Србију, Хитлер је очекивао да ће они, управо зато што су већ једном ратовали против Срба у Србији, и што су Србију добро познавали, најбоље обавити посао за који су били одређени. И у томе се није преварио... Колико је Хитлер био уверен у то да само Аустријанци могу да изиђу на крај са Србима, и да у Србији успоставе стање у свему корисно по Немачку, видело се то, понајбоље, у случају Хермана Нојбахера, бившег председника града Беча, кога је он у авїусту, 1943. године, кад су ратна кола Немачке већ увелико била кренула низбрдо, именовао за свог специјалног опуномоћеника у Србији и на целом Југоистоку. Мада, формално, специјални опуномоћеник министра спољних послова, Нојбахер је од Хитлера лично добио овлашћења каква он дотле ником није дао. Та овлашћења била су таква да су га стављала и изнад свих војних и полицијских команданата у Србији. Без његове изричите дозволе, војни и полицијски команданти нису смели да наређују чак ни одмазде, које су у Србији, од 1941, биле иначе стално на дневном реду... Он је једини имао право, уз све друго, да са вођама покрета отпора у Србији, „вођама банди, води преговоре, одобрава их или одбија“. Једино што Хитлер није допустио Нојбахеру да оствари, било је припајање Црне Горе Србији. Иако је на то гледао као на разумну замисао, као на „занимљив предлог“, поготову с гледишта тадашњих немачких интереса (стварању бране према бољшевизму од свих националних снага на Балкану, укључујући ту и Грчку и Албанију), Хитлер је сматрао да би једна федерација између Србије и Црне Горе могла да буде врло опасна — због Срба у Србији. „Ми не смемо допустити ниједном народу на Балкану да са својим осећањем за политичку мисију постане премоћан. А Срби су један такав народ. Они су доказали да имају јаку државотворну снагу и да имају далекосежне циљеве који досежу до Егеја... Ја имам озбиљне разлоге да овај народ не охрабрујем у његовим хтењима“, рекао је Хитлер Нојбахеру образлажући зашто не може да да дозволу за сједињење Црне Горе са Србијом.[96]

96 Уп. Neubacher, Hermann,Sonderauftrag Südost, Göttingen 1958,160.

...И ова чињеница, да је толико Аустријанаца слато у Србију (и посадне дивизије биле су добрим делом састављене од војних обвезника из Аустрије) учвршћује у уверењу, да је Немачка, и на тај начин, хтела да наплати рачуне Аустро-Угарске из Првог светског рата...

3. Срби као жртве војног слома Југославије

Тешке и претешке године провео је народ у Србији у негвама окупатора. Његова крв лила се потоцима... Само од 1. септембра 1941. па до априла 1942. у Србији је стрељано на десетине хиљада људи.

Почетак великог страдања српског народа у Србији у Другом светском рату био је 6. април, дан о којем су се на Београд сручиле бомбе немачке 4.ваздушне флоте, чији је командант био Александар Лер (у Првом светском рату, у рату Аустро-Угарске против Србије, 1914-1915, командант батаљона 85. пешадијског пука, стационираног до избијања рата у Вишеграду, у Босни).

У наређењу генерал-пуковника Лера од 31. марта 1941. године за ваздушне операције против Краљевине Југославије, Београд је означен као посебно важан циљ. И наглашено је, да приликом „великих напада на престоницу Срба „једино не сме бити бомбардован Земун, будући да је његово становништво у већини немачко".[97]

Строго се држећи добијеног наређења, немачки пилоти су Београд претворили у рушевине и у једну огромну пламену ломачу. На хиљаде људи, како је већ раније казано, а нарочито на пијацама, изгубило је животе...

На жалост, ово није било и последње бомбардовање Београда у Другом светском рату. Још једном ће Београд бити засут бомбама и још једном ће изгубити силно становништво, опет у једном априлу (16. и 17. априла), поново на православни Ускрс, 1944. године, али овог пута од англо-америчке авијације.

Док је бомбардовање у априлу 1941. окарактерисано као освета вође Немачке, Адолфа Хитлера, за „шамар који му је Београд ударио 27. марта", за ваздушни напад Англо-Американаца (у априлу 1944.) речено је, да је он био — „искључиво политичке природе". По уверењу Станише Р.Влаховића,[98] бомбардовање Београда 1944. године била је „Србима опомена од великих демократија да улазе у бразду и прихвате комунизам који им они нуде..."

На протесте југословенске владе у избеглиштву, влада велике Британије једва је и одговорила. А то што је рекла у свом одговору (на ноту ондашњег министра спољних послова Југославије, Богољуба Јевтића) то је био пуки збир фраза — да су „британским пилотима издата најстрожија упутства да бомбардују само војне циљеве"[99]

Против уистину неразумног и ничим оправданог бомбардовања делова Београда у којима се није налазио ниједан једини објект важан за немачку војну силу, оштро је протестовао и (тада већ генерал) Драгољуб-Дража Михаиловић. У телеграму југословенској влади у Каиру, он је истакао да је становништво Београда претрпело огромне жртве и да су те жртве веће него оне од немачког бомбардовања, 6. априла 1941. „Београд који је дао 27. март, није заслужио све ово" рекао је генерал Михаиловић на крају свог телеграма.[100]

Пре него што су све жртве немачког бомбардовања Београда, 6. и 7. априла, биле и сахрањене, само један дан по потписивању протокола о капитулацији југословенске војске (који је садржао и пасус да ће свако ко учествује у борби против сила Осовине бити сматран за побуњеника)[101] немачка војна сила у Србији почела је (за казну, односно одмазду) са стрељањем и вешањем грађана Србије. Прве жртве пале су у Панчеву... По наређењу команданта СС-дивизије « „Дас Рајх" (Das Reich), од 18. априла 1941, а после погибије једног војника, припадника ове дивизије, стрељано је 18 Срба и исто толико обешено. Егзекуцију су извршили припадници пука „Немачка". Лешеви су пуна три дана били изложени погледима грађана Панчева, ради застрашивања.[102]

У унутрашњости Србије, немачке окупационе трупе починиле су први злочин 21. априла 1941. у селу Доњи Добрић, на граници Мачве и

97 Ратни архив у Бечу, В/521, број 18.

98 Ст. Р. Влаховић, Англо-југословенски односи, Бирмингем 1985,265.

99 Нота Б.Јевтића од 18. 4. 1944, FO, 371-44335.

100 Телеграм Драже Михаиловића број 2318 од 21. 4. 1944, FO 371-44335.

101 Према Хашкој конвенцији побуњеницима имала су се сматрати сва она лица која на једној окупираној територији пружају оружани отпор окупатору, а не припадају регуларној војсци.

102 Види и: Walter Manosehek, 31.

Поцерине. Због страдања једног официра под околностима које нису сасвим разјашњене, ово село је делом разорено а делом спаљено...[103]

У следећим месецима, а посебно од почетка августа 1941, стрељања становника Србије постала су свакодневна појава. Управо у овом месецу пред пушчане цеви немачке окупационне војске изведено је више од хиљаду лица, талаца, док су њихове куће по правилу биле спаљене. Лешеви једног броја стрељаних стављани су на вешала ради застрашивања. Тако је урађено у више градова и насељених места, па и у самом Београду. На Теразијама, 17. августа, данима се њихало пет лешева, окачених о електричне стубове... У Злокуси код Ужица, дан потом — 18 лешева, у Краљевцу, три дана затим, два леша, у Шапцу, такође 21. августа — десет лешева.[104]

До најмасовнијих убистава грађана Србије од стране окупатора дошло је у рану јесен 1941. године, у септембру и октобру месецу, када су се у Србију сјуриле трупе такозване казнене експедиције немачке војске, које су стајале под командом већ помињаног генерала Франца Бемеа.

Мачва се прва нашла на удару немачке војске, пре свега 342. пешадијске дивизије допремљене из Француске, чији је командант био Аустријанац, генерал Валтер Хингхофер. И тешко је страдала при том... Поубијани су силни људи и попаљена многа места. Сходно наређењу команданта дивизије,[105] на мети немачких војника нашли су се и Срби — чиновници из надлештава формираних по наређењу окупационе управе, припадници полиције и жандармерије. Већ како је гласило наређење команданта дивизије, припадници српске полиције и жандармерије имали су бити разоружани без разлике а затим стрељани...

На цео народ у Мачви, практично, била се окомила немачка војна сила, а са образложењем — да „целокупно становништво учествује у оружаном устанку".[106]

У то, шта ће се догодити у Мачви, и у Србији уопште, кад казнена експедиција почне да дејствује, треба да је био упућен и Милан Недић, као председник владе наименоване од војног

103 Уп.Станоје Филиповић, Подриње у крви и пламену, Годишњак Историјског архива Шабац, 1964, I, 25-27.

104 Исто, 40-42.

105 ВА-МА, RH 26-342-11, заповест генерала Хингхофера од 27. 9. 1941.

106 Исти извор, забелешке у ратном дневнику 342. дивизије од 27. 9. 1941.

заповедника Србије. Њега је о томе обавестио, 27. септембра 1941, генерал Беме, не тајећи да се немачка војска неће устручавати ни од примене најоштријих мера.

Како се види из извештаја генерала Бемеа војном заповеднику Југоистока од 28. септембра 1941, он је Недићу, после саопштења на који начин мисли да у Србији „коначно успостави ред и мир", предложио да поднесе оставку, ради очувања свог политичког угледа. Али Недић је то одбио да учини... Овим својим поступком, по мишљењу аустријског историчара Маношека, Недић треба да је дао „политичку подршку" генералу Бемеу и учинио да он у спровођењу терора у Србији има још мање обзира према Србима него што је иначе намеравао да има.[107]

У политичку подршку генералу Бемеу могао би се сврстати и говор Милана Недића преко Радио Београда, 12. октобра 1941. Обраћајући се, у првом реду, српском сељаку, Недић је у том свом говору рекао и следеће:

"Знај, окупатор је довео војску, за коју су ти тврдили да је нема и казниће те неумитно. Ти ћеш прво страдати, српски сељаче, а сви они бандити и сви они страни плаћеници који су те у крв бацили, разбећи ће се".

Противречан, какав је био, Милан Недић се, међутим, брзо тргао — и уложио протест што су мерама казнене експедиције били обухваћени сви грађани од реда. У меморандуму начелнику управног штаба војног заповедника Србије, Харалду Турнеру, он је, поред осталог, рекао:

"Казнена експедиција неће помоћи... Онако како нам је она представљена, она неће уопште правити разлику између комуниста и националиста. Хоће ли она бар изазвати разлику између наоружаних? Да ли је то казнена експедиција против комуниста и изгредника, који с оружјем у руци устају против немачких војника и нападају српске грађане, или је то борба против ненаоружаног српског народа, страшна по својим последицама, борба за његово уништење."[108]

На овај протест Милана Недића, а о протесту се ту још ради, будући да је он сматрао да би мере немачке војске требало да погоде

107 W. Manoschek, 70.

108 Цитат према М. Борковић, н.д., 53.

само партизане и њихове присталице, а затим устанике Драже Михаиловића, у штабу генерала Бемеа нико се није ни осврнуо. Једном наређене репресивне мере имале су се спровести без икакве изузетка...

Наређене мере, све до једне, темељиле су се на специјалном упутству Врховне команде немачке војске (потписаном од фелдмаршала Кајтела), од 16. септембра 1941, у којем је наглашено „да се застрашујуће дејство може постићи само необичном свирепошћу", као и на допуни тог упутства од 28. септембра 1941 — да „сваки војни заповедник мора стално да има на располагању известан број националистичких, демократско-грађанских и комунистичких талаца различите политичке оријентације. Према политичкој припадности починиоца дела из одговарајуће групе талаца вршиће се стрељања".[109]

У својој главној заповести за акцију казнене експедиције, генерал Беме је тражио од подређених му команданата, да отпор непријатеља скрше не бирајући средства. Захтево је, поред осталог, да се спале „сва насеља из којих се или из чије се околине пуца на немачке трупе, или у чијој се близини буде нашло оружје и муниција", да се „похвата све мушко становништво од 15 до 60 година и за први мах упути у сабирне логоре".

Тако како је генерал Беме наређивао, тако је и поступано: само о једном дану, 24. септембра 1941, у Шапцу је ухапшено 4 хиљаде лица.[110]

Два дана потом, ухапшених у Шапцу било је већ више од 5 хиљада и они су 26. септембра, потерани пешице у (на брзину подигнути) концентрациони логор у селу Јарку. Тај пут, „крвави марш", како је назван у југословенској литератури, био је у правом смислу те речи ход по мукама... Он је из Шапца водио до Кленка, а одатле даље у Јарак. До Кленка, пратиоци транспорта и стражари били су припадници 342. дивизије, а одатле па даље, уз Немце, и припадници хрватске домобранске војске и усташке војнице. Без воде и хране, толике хиљаде људи гоњене су у трк, а ко би пао — био би на месту убијен...[111]

По неким рачуницама, за неколико дана у Шапцу и Мачви убијено је 1.127 лица,[112] *док је у сабирне логоре упућено 17.420 особа.*[113] *У Подрињу, јединице 342. дивизије треба да су за кратко време убиле 3.161 лице.*[114] *Дешавало се да су и деца стрељана... У селу Цикоте, на пример, стрељано је 107, а у Коренити — 80 деце.*[115]

Коса смрти немачке војске уништила је многе животе и у Шумадији. За немачке официре и војнике пале код Страгара, 2. октобра 1941, стрељано је 2100 лица,[116] *делом из сабирних логора у Шапцу и Београду.*[117] *Али то није било све. То је био само почетак крвопролића у Шумадији. До правог покоља, ускоро затим, дошло је у Крагујевцу, па у Краљеву, где немачка регуларна војска треба да је стрељала, само од 15. до 18. октобра 1941, 1736 мушкараца и 19 жена... Број жртава немачке војске нарочито је био велики у Крагујевцу. По немачким извештајима на губилиште је изведено 2.300 људи,*[118] *а по неким другим изворима — и свих 7 хиљада...*[119]

Пред крај октобра 1941, најкрвавијег месеца у току читаве немачке окупације Србије, 27. и 30. октобра, стрељано је у Београду још 2.200 лица, као одмазда за 10 погинула и 24 рањена немачка војника у борбама код Ваљева.

Ова масовна стрељања, нарочито у Крагујевцу и у Краљеву, узбудила су и огорчила целокупну јавност у Србији. Она нису остала ни без реакције у самим круговима намачке војне управе... Делом, реакција неких представника окупационе силе уследила је због страха да ће се народ у Србији још масовније дићи на оружје и настојати да освети мртве... У извештају команданта Крагујевца, капетана Бишофсхаузена, речено је, на пример, да стрељање „делом потпуно невиних из овдашњег града" може имати управо ужасне последице. „Може се очекивати да ће се огорчена родбина светити припадницима немачке оружане силе..."[120] *А у извештају генералног опуномоћеника за привреду, Нојхаузена, упућеног рајхсмаршалу Герингу, чак се и протестовало против извршеног*

109 Зборник НОР, I, 1, 432.

110 Хапшења су обухватила сва мушка лица од 14 од 70 година. (Зборник НОР, I-1,456.)

111 International Military Tribunal, Trial of the War Criminals,6,609.

112 Према подацима које је сакупио Ст. Филиповић (Стрељање у Бари, Глас Подриња, 22. 10. 1954) само у Шапцу, иза хотела „Зелени венац", стрељано је 1.000 сељака из Мајура, Штитара, Слепчевића, Табановића, Причиновића, Шеварија и Узвеће.

113 Зборник НОР, I, 1, 492.

114 У свему, 342. дивизија је током прве четири седмице свог деловања у Србији стрељала најмање 4408 цивила а 25735 ухапсила и спровела у концентрациони логор у Шапцу. По мишљењу аустријског историчара В. Маношека (н.д., 73-74) број убијених цивила од стране 342. дивизије у реченом времену треба да је, међутим био знатно виши него што то показују немачки извештаји. Маношек такође сматра да су подаци који се наводе у југословенској литератури о броју стрељаних и ухапшених у назначеном периоду такође прениски (Зборник НОР, I, 1, 596).

115 Станоје Филиповић, Подриње у крви и пламену, Годишњак Историјског архива Шабац,I, 1964,1-174.

116 BA-MA,RH 20/293, Извештај II одељења /ANR 521 (Ueberfall auf den Geleitzug Oberleutnant Lehr bei Stragari südlich Topola), 6. 10. 1941.

117 Зборник НОР, V, 1, 496.

118 Ради се о извештају команданта 3. батаљона 724.пешадијског пука, мајора Кенига, по чијем је непосредном наређењу стрељање и извршено.

119 Зборник НОР, I, 1, 551.Види и: Ј.Марјановић, Устанак у НОП у Србији 1941, Београд 1963,264.

120 Зборник НОР, I, 1, 548-553.

масовної стрељања у Крагујевцу и у Краљеву. „Ако се не престане са оваквим мерама", дословно је рекао Нојхаузен у извештају Геринґу, „онда се ја моґу вратити натраг, јер ће остатак становништва побећи у шуме, а то ће бити крај привреде и реда".[121]

Против масовної стрељања у октобру 1941, а посебно у Крагујевцу, протестовао је и Милан Недић. Како се види из немачких докумената, он је био поднео и оставку своје владе... На вест о томе, да је Недић поднео оставку у знак протеста, из министарства спољних послова Рајха у Берлину, поручено је Бенцлеру, посланику у Београду, 4. јануара 1942, следеће:

"Ми нисмо спремни да тражимо од немачкої војника нове жртве у Србији само зато што један део српскої народа слуша бољшевике, комунистичке, енґлеске и јеврејске подбадаче и дозвољава да се побуњује. Ако се ґенерал Недић сада ґотово демонстративно повлачи, стрпљењу владе Рајха доћи ће крај. Последице тоґа сносиће сама Србија".[122]

Услед толиких протеста (па и протеста шефа управної штаба војної заповедника, Харалда Турнера, који је чак на своју руку наредио да се спроведе истраґа због стрељања радника фабрика ваґона и авиона у Краљеву, као и стрељања ґрупе припадника „Збора" Димитрија Љотића) ґенерал Беме био је приморан да изда нову заповест која се тицала стрељања талаца и примене репресивних мера уопште. У тој заповести је истакнуто, да „хапшења и стрељања без избора ґоне ка устаницима слојеве становништва који до сада нису учествовали у устанку" и да таква стрељања „јачају отпорну снаґу комунизма и слабе изґледе на брзо ґушење устанка".

По овом новом наређењу ґенерала Бемеа, трупама је било допуштено да хапсе становништво само у местима која су позната као жаришта устанка, али с тим да избеґавају хапшења и стрељања ґрађана који не учествују у устанку. Жене-таоци нису више смеле бити стрељане.[123]

Сем у унутрашњости Србије, у јесен 1941. терор окупационе силе беснео је свом жестином и у Београду. Само талаца, од почетка окупације па до краја октобра 1941, стрељано је, према немачким подацима — 4.750.[124] У Београду, иначе, на стратишту у Јајинцима, треба да је до краја рата стрељано око 80.000 људи, најразличитијих политичких уверења.[125]

121 Цитат према: Венцеслав Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944,Београд 1970,67.

122 Види: Војноисторијски институт, Београд,Б,2/878.

123 В. Глишић, Терор и злочини, н.д., 68.

124 Зборник НОР, I, 1, 571.

125 Бранко Петрановић, Србија у Другом св. рату, н.д., 329.

На удару немачке окупационе управе у Београду нашли су се у јесен 1941. године и многи истакнути интелектуалци, пре свега припадници слободно зидарских ложа. Неки између њих, као Виктор Новак,[126] били су ухапшени још у априлу 1941. године, а већина осталих у ноћи између 4. и 5. новембра исте године. Али ниједан од њих није стрељан због свог припадништва организацији слободних зидара.[127] После извесног времена, до краја 1941, сви су пуштени на слободу захваљујући заузимању високих функционера у немачкој окупационој управи, у првом реду Франца Нојхаузена, опуномоћеника рајхсмаршала Геринга за привреду у Србији, који је био масон, као и масона који су се од првог дана окупације ставили у службу немачких власти (у екипи комесарске управе, праве квислиншке владе у окупираној Србији, од десет чланова — шесторица су били слободни зидари, на челу са Миланом Ачимовићем).[128]

Како се све тврди, широкогрудност немачке војне управе према масонима треба да је стајала и у вези са пристанком одређеног броја притворених масона да обавештајно раде за немачку полицију, али пре свега са одлуком штаба војног заповедника да се са Дражом Михаиловићем успостави непосредан контакт,[129] до чега је и дошло у селу Дивцима, 11. новембра 1941. године. За ово последње тврђење, међутим, недостају поуздани докази. Чињеница да је припадник немачке војно-обавештајне службе у Београду, Јозеф Матл, који је успео да оствари контакт са Дражом Михаиловићем (и, како ће се још видети, наведе га да дође у Дивце на преговоре са представницима војног заповедника) био масон — не казује ништа, баш ништа што би могло да послужи као доказ да је благо поступање немачких власти према масонима, и затим њихово пуштање на слободу, било последица ступања штаба војног заповедника Србије у преговоре са Дражом Михаиловићем.

126 Виктор Новак је аутор познатог дела Magnum Crimen, које је прво објављено у Загребу 1948, а затим у Београду, 1989.

127 Због припадности мрежи британске обавештајне службе стрељани су следећи масони: Драган Милићевић, Михаило Илић и Ђорђе Тасић (Зоран Д.Ненезић, Масони у Југославији, н.д., 484).

128 З.Ненезић, Масони у Југославији, 475.

129 Н.Јовановић, Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941-1942, Годишњак града Београда, 1971/XVIII, 99.

У новембру 1941, после толиких масовних стрељања, у Србију су, ради уГушења устанка и сламања сваког отпора немачкој војној сили, допремљене нове трупе првог борбеног реда, поред осталих и 113. пешадијска дивизија. Заједно са 342. дивизијом , ова нова војска извршила је напад на слободну територију у западној Србији, коју су држали под својом контролом партизански одреди и одреди Драже Михаиловића... Главна жртва ове похода било је, као у Мачви и у Подрињу, цивилно становништво. Према прегледу који је сачињен 20. децембра 1941, по налогу артиљеријског генерала Паула Бадера (наследника генерала Бемеа на положају војног заповедника Србије, од 5. децембра 1941), број стрељаних грађања и у борби убијених устаника износио је 11.164. Немачки губици били су пак: 160 мртвих и 378 рањених. Али ови подаци не изгледа да су у свему тачни... Ако би се пошло од тога, да је за сваког погинулог Немца, по кључу који је тада био на снази, имало да се стреља 100 Срба, а за сваког рањеног — 50, број стрељаних морао би да износи 34.900, како то истиче и Венцеслав Глишић у својој студији о злочинима немачког окупатора у Србији.[130]

Податке немачке војне управе о броју стрељаних довео је у сумњу и сам представник немачког министарства спољних послова у Београду, Бенцлер. По њему, број стрељаних премашивао је бројку од 20 хиљада људи. Слично је мислио и Милан Недић, који је тврдио да је у назначеном времену стрељано најмање — 17 хиљада људи.

Све у свему, у Србији треба да је, од септембра 1941. па до јула 1942. погинуло и стрељано 37.477 лица.[131] *А до пред крај 1943. године, према немачким подацима, Србија је остала без 80 хиљада својих становника...*[132]

Велике жртве међу Србима у Србији у јесен 1941. године узнемириле су и забринуле и југословенску владу у Лондону. Председник владе, генерал Душан Симовић, позвао је преко Радио Лондона, 15. новембра 1941, све Србе у Србији да престану са саботажама и индивидуалним нападима на припаднике немачке окупационе војске. Тај апел, међутим, није наишао на одобравање британских кругова, у првом реду толико утицајне СОЕ. „О Симовићевом мишљењу", речено је у писму једног функционера СОЕ из тог времена,[133] „да тип саботажа које врше партизани погађа заправо само Србе, а Немцима не наноси штету, можемо рећи само то, да се, са свог

130 В. Глишић, Терор и злочини, н.д., 79.

131 Исто, 119.

132 Исто, 248.

133 У питању је писмо лорда Gladwyn-а од 2. 12. 1941, уп. Barker, 292.

гледишта, с њим не слажемо... Репресалије су мач са две оштрице у рукама немачких власти, јер што су њихове мере у том погледу суровије, то ће оне више разјарити народ и учинити га спремним да поднесе сваку жртву..."

Са терором који је немачка војска проводила у Србији, заједно са јединицама полиције (а у циљу успостављања реда и мира, и несметане експлоатације рудног и другог блага), поготову у том обиму и на начин како је он спровођен, нису се слагали, како је већ поменуто, сви немачки кругови и то полазећи од интереса Немачке, пре свега.

У ствари, у немачким војним круговима у Београду и на Југоистоку, постојала су два гледања, како да се у Србији осигура ред и мир и она што боље и више искористи за потребе немачке ратне машине. Једно од тих гледања могло би се назвати староаустријским. Оно се заснивало на пракси Аустро-Угарске у Србији у годинама 1915-1918, која се темељила на уверењу да се српски народ може одржати у потчињености само применом најокрутније силе, терором сваке врсте. Заступници овог гледања били су у првом реду високи нацистички функционери и генерали који су потицали из Аустрије, као што су били генерал Валтер Кунце, или пак један генерал Лотар Рендулић командант 2. оклопне армије.[134] *Друго гледање је било, да би по Немачку и њене интересе било најпробитачније ако би се уместо масовног терора користила у првом реду политичка средства. Главни заступници овог гледања били су опуномоћеник министарства спољних послова у Београду, Бенцлер, а од августа 1943. и специјални изасланик Хитлера, бивши градоначелник Беча Херман Нојбахер (На њиховој линији, а кад је реч о Србима у НДХ, био је представник Врховне команде немачке војске у Загребу, генерал Глез фон Хорстенау).*[135]

Прво гледање било је мање-више доминантно од 1941. па све до јесени 1943, односно почетка 1944. године. То се види и из броја жртава у Србији, о чему је, делом, већ било речи. Радило се ту о злочинима који су имала сва обележја геноцида...

Немачки команданти, који су у првом реду били одговорни за злочине почињене углавном од стране припадника немачке регуларне војске, окривљивали су, кад су били изведени пред Међународни суд за

134 Због своје окрутности, генерал Рендулић је од неких својих колега (генерала Глеза фон Хорстенау-а) назван — „крвожедним псом". — По оцу Личанин, Рендулић је био један од оних аустријских официра који су се знатно пре припајања Аустрије Трећем рајху повезали са национал-социјалистима у Немачкој. - Као командант 2. армије, Рендулић је дејствовао и на тлу НДХ. Сматрао је да се мир у НДХ може успоставити само ако се усташе уклоне с власти.

135 Генерал фон Хорстенау је био велики противник усташа и сматрао их је главним кривцем за дизање Срба у Хрватској и у Босни и Херцеговини на оружје. Кад је реч о партизанском рату, његов основни став је био, да он има — „политички карактер" и „политичку основу", и да се, отуда, може ликвидирати само „политичким средствима". Из ових разлога, он се, поред осталог, залагао за успостављање контакта са партизанима и склапање одређених аранжмана са њима.

ратне злочине у Нирнбергу, пре свега партизане, а затим припаднике Југословенске војске у отаџбини под командом генерала Драгољуба Драже Михаиловића. Генерал Рендулић, на пример, настојао је да у Нирнбергу докаже, да су немачки војници били главне жртве, а не становништво у подручјима у којима су они дејствовали... "Грозоте које су чинили партизани биле су беспримерне", изјави једно од Рендулићевих тврђења. „У много случајева они су мучили, сакатили или убијали заробљенике. Пошто је ово био чест случај, не може се говорити о изузетним појавама, већ о уобичајеној пракси у духу традиције старе столећима..." [136]

Године 1941, у октобру месецу, када је немачка војска широм Србије сејала смрт, и за собом остављала само крваве трагове, у листу „Борба" од 25. 10. 1941. објављено је саопштење Врховног штаба партизанских одреда Југославије, у којем је, поред осталог, речено, да ће се на „зверства Немаца" одговорити „применом мера одмазде према немачким официрима и војницима". [137]

Ова претња, извесно, требало је само да опомене заповедништво немачке војне силе у Србији да престане са злочинима, јер, колико се зна, само се у једном случају догодило у у Србији 1941. године да су заробљени немачки војници били стрељани. То се десило код Тополе, 2. октобра 1941. после напада припадника 1. батаљона Првог шумадијског партизанског одреда на једну немачку колону, што је већ поменуто. Стрељано је тада 14 припадника немачке војске...[138] До овог стрељања можда не би ни дошло, како се наводи, да се изненада нису појавиле јаке немачке снаге, па партизанима није преостало ништа друго до да заробљене Немце или пусте или стрељају...[139]

У целини, иначе, и партизани и припадници војске Драгољуба-Драже Михаиловића односили су се коректно према немачким заробљеницима. Рањени и болесни били су лечени у

136 Уп. Rendulic,Lothar,Glasenbach-Nürnberg Landberg,Grac 1953,101.

137 "Борба", 25. 10. 1941, Саопштење Врховног штаба ПОЈ, Зборник НОР, I, 1, 225.

138 В. Маношек, 82. — У извештају 724. пука 704. пешадијске дивизије, од 3. октобра 1941, као и од 16. 10. 1941, наведено је да су се међу 14 стрељаних немачких војника налазила и два тежа рањеника. Шесторицу Немаца партизани су повели са собом, кад су се повукли. У извештају је стајало да су лешеви немачких војника били унакажени, али то није било тачно, што је утврђено приликом обдукције у Београду. У овом извештају је још речено, да је „потерна команда" на месту на којем су пронађени лешеви немачких војника стрељала 26 Срба, који су се затекли у близини.

139 В. Маношек, н.д., 82.

болницама и између њих и српских бораца није прављена никакава разлика. О томе има трагова и у немачким документима из године 1941, из времена кад су немачки војници стрељали сваког заробљеног, чак и сваког осумњиченог да стоји у било каквој вези са устаницима... Тако се наводи, да се са немачким војницима, заробљеним од бораца Драгољуба -Драже Михаиловића у Лозници, а исто тако и оним у Крупњу — где је било на окупу између 200 и 300 немачких војника — добро поступало.[140]

Терор немачке војске, оличен и у масовном стрељању потпуно недужних људи и у паљењу њихових домова, није могао да остане без последица. На једној страни, у земљи је порасла мржња према окупатору, а на другој народ је захватио тако силан страх од одмазди, да је у појединим крајевима био спреман да изврши малтене свако наређење, чак и да се дигне против устаника... У Поморавском округу, у октобру 1941, догодило се, тако, да су сељаци опколили једну партизанску јединицу и у борби која је настала убили 13 партизана, а 25 заробили и потом их везане предали Немцима...

Масовно стрељање цивилног становништва од стране немачке војске и паљење читавих села имало је за последицу, такође у октобру 1941, и велико осипање устаничких одреда. Партизанске јединице које су оперисале у околини Степојевца, Обреновца, Конатица, Дражевца, Вранића и других села, напустило је, на пример, током само две ноћи, више од 300 бораца са оружјем.[141]

О последицама терора у Србији и нагло промени држања сељака према устаницима, нарочито према партизанима, говори и један извештај Централног комитата КПЈ од 23. децембра 1941. „Сељаци се плаше погрома", речено је у том извештају, „и отуда њихов страх да излазе у сусрет нашим људима, а нема никога ко би их заштитио од провокација и заплашивања која врши Пета колона... Недић настоји да на селу постави неку политику избегавања сукоба, а четници заштите сељака од немачких репресалија и све то, наравно, по цену уништења партизана". [142]

У извештају Окружног комитета КП у Чачку, писаном у јануару 1942, такође се говори о запрашености народа и о одбојном држању сељака према партизанама. „Ситуација је страшна... Ми још не можемо

140 ВА-МА,RH 26/18-166, Ic, извештај од 24. 9. 1941; Исти извор, RH 24-18/ 167, Ic извештај од 17. 10. 1941.

141 Овај податак потиче из извештаја штаба 2. батаљона Посавског партизанског одреда од 20. 10. 1941. Уп.Зборник НОР, I, 2, 199-200.

142 Зборник НОР, II, 2, 119-120.

да похватамо везе се друговима који су се склонили, јер је народ толико заплашен да не сме просто да разговара с тобом, нити да ти штогод каже о друговима партизанима, јер је велики део стрељан и одведен негде у лагер. Рачуна се да их је на 2-3 хиљаде..."[143]

О преплашености народа у Србији говори и један извештај Окружног комитета КП Пожаревца из јануара 1942. У том извештају налази се ова реченица: „Наши су остављани често да умиру само зато што није имало где да се склоне".[144]

Почетком 1942. године велики страх захватио је народ у Мачви. Колики је тај страх био најбоље се види из случаја секретара Окружног комитета КП у Шапцу, Добросава Радосављевића, званог Народ. Њему се нико није усудио да пружи уточиште, па је он био принуђен да се крије у камарама сламе, хранећи се само пресним кукурузом, док на крају није био ухваћен и предат Немцима...

Уопште узев првих месеци 1942. године, а нарочито јануара и фебруара, живот у Србији био је мало вредан. Масовна стрељања била су такорећи свакодневна појава, а главне жртве били су припадници партизанских одреда и присталице партизанског покрета.

Само 3. фебруара 1942. године, у разним местима Србије, а највише у Нишу, стрељана су 3.484 таоца![145]

С обзиром на то да су масовна стрељања вршена кроз целу 1942. годину, има мишљења, да је та година била „најкритичнија година за опстанак не само народноослободилачког покрета него целокупног српског народа".[146] Међутим, за разлику од 1941. године, кад су највећи број злочина починиле јединице немачке регуларне војске, у 1942. години претежни извршиоци злочина били су припадници немачке полиције и СС-јединица, у првом реду јединица из састава СС-дивизије „Принц Ојген", састављене у огромној већини од припадника немачке националне мањине у српском и румунском Банату.

Појачаним терором у 1942. години, немачка војна сила хтела је да по сваку цену спречи нови устанак у Србији, иако су и партизанска војска и војска Драже Михаиловића, тада већ генерала, биле разбијене а њихово језгро прогнано из земље.

143 Исто, I, 3, 16.

144 Исто, I, 3, 33.

145 Архив Војноисторијског института, 41 Е - 13/2754.

146 В. Глишић, Терор и злочини, 94.

Вршилац дужности војног заповедника Југоистока, генерал Кунце, издао је, 7. фебруара 1942, наређење да се помоћу шпијунске мреже, као и применом најбруталнијих мера, установе центри у којима се ради на организовању новог устанка, и они без милости униште.

У складу са овим наређењем, војни заповедник Србије, генерал Бадер, наредио је, 8. фебруара 1942, да се појачају мере против свих оних који угрожавају ред и мир у Србији и, посебно, да се у случају саботажа или напада на немачке војнике сви учесници у тим акцијама, заједно са њиховим помагачима, стрељају на лицу места.

За држање Србије у запту и спровођење терора (од 10. октобра 1942. било је предвиђено и да се за сваког несталог немачког војника стреља 100 Срба), немачкој окупационој управи у Србији стајале су, 1942. године, на располагању јаке снаге. Уз две посадне дивизије (704. и 714.) и једног пука 717. дивизије, и других јединица, у Србији су се налазила и 4 полицијска пука, чије су чете и батаљони били распоређени по свим већим местима. То је била такозвана полиција поретка (Ordnungspolizei). На њеном челу (као и Полиције сигурности и Службе безбедности) стајао је виши СС и полицијски вођа Мајснер, који је прекомандован у Србију 4. фебруара 1942. Он је био потчињен војном заповеднику Србије, али је пре свега био обавезан да извршава задатке из надлежности шефа немачке полиције у министарству унутрашњих послова Рајха, као и рајхскомесара за учвршћење немачке националности.

Србофоб највишег степена, још из времена Првог светског рата, Мајснер није уопште крио своју мржњу према Србима у Србији. На Србе је гледао као на нижу расу, као на људе у које се не може имати поверење. У томе је он ишао тако далеко да ни Србима који су били у његовој служби никад није био спреман да поклони пуно поверење. Ни Милану Недићу он није у свему веровао... и стално га је држао на оку. Посебно је сумњао у припаднике такозваних легализованих четничких одреда (из чета Косте Пећанца и Драже Михаиловића) који су, иначе, дуже времена, чинили кичму оружаних формација Милана Недића. Тамо у лето 1942, од 1. јуна до краја августа, по његовом наређењу разоружано је шест таквих одреда са 1.800 бораца... У октобру 1942. године Мајснер је био иницијатор похода СС-дивизије „Принц Ојген", и 9. бугарске

пешадијске дивизије, на села око планине Гоча и Жељина, која је држао под својом контролом један од најистакнутијих команданата Драгољуба-Драже Михаиловића, Драгутин Кесеровић. Тај поход остао је без резултата, јер су Кесеровићеве јединице успеле да се без борбе извуку из обруча. Али зато је страдало становништво ових села... У селу Кривој Реци убијено је на свиреп начин, пред вратима цркве, 70 сељака. Њихови лешеви унесени су у храм, који је затим запаљен и миниран... Укупно у овом селу, 12. и 13. октобра 1942, убијено је 320 лица, међу којима више жена са ситном децом. У појединим кућама побијена су и одојчад у колевкама...

Непосредни извршилац ових злочина био је командант СС-дивизије „Принц Ојген", Артур Плепс, бивши аустроугарски официр, који је, као што је био случај и са генералима Бемом, Лером и другима, учествовао у рату против Србије 1914. године, а до 1941. служио у румунској војсци (командант 1 румунске планинске бригаде).

Покољ који су, под непосредном командом Артура Плепса, извршили припадници СС-дивизије, и припадници бугарске 9. пешадијске дивизије, изазвао је велико узбуђење и у самој влади Милана Недића, можда и зато што се није збио на територији коју су под својом контролом држали партизани. Недић је, као и више пута дотле у сличним ситуацијама, протестовао код представника немачког министарства спољних послова у Београду, посланика Бенцлера. Он је том приликом изнео, да су припадници СС-дивизије „Принц Ојген" починили злочине не само у Кривој Реци већ и у другим местима, углавном у Рашкој, на Гочу и у околини Ивањице. Само у једном селу, према Недићевим речима, пронађено је 250 угљенисаних лешева... На Копаонику, пак, треба да је дивизија „Принц Ојген" убила до 19. октобра више од 300 особа....[147]

Доласком 1943. године, терор у Србији није престао. Продужио је он да траје. Истина, број стрељаних био је мањи него што је то био случај у 1942. и 1941. години (Од 1. јануара

147 Исто, 130. — Војни заповедник Србије, генерал Бадер, да би умирио Недића, изразио је жаљење због догађаја који су се збили на Гочу и Копаонику, и у исти мах опоменуо команданта СС-дивизије „Принц Ојген" да такве злочине више не допушта. На другој страни, међутим, војни заповедник је похвалио „Принц Ојген" дивизију за успехе које је постигла у „чишћењу терена", уз напомену — да се она „навикла на балканске методе" ратовања.

до 28. маја 1943. стрељана су 2.332 лица, али у овом броју нису обухваћени сви стрељани широм Србије, током казнених експедиција које су непрестано организоване, већ само лица из затвора и концентрационих логора). На смањење броја стрељаних у 1943. години утицало је и преиначење наређења о броју Срба који су се имали стрељати за једног погинулог, односно несталог Немца. Наредбом генерала Бадера од 28. фебруара 1943, уместо 100, за једног погинулог Немца (или припадника бугарске окупационе војске) било је предвиђено да се стреља 50, а за једног рањеног Немца, односно Бугарина — 25 Срба.

По овој новој квоти извршена су многа стрељања већ у јуну 1943. На губилишта су изведени углавном таоци, тако у Краљеву, Крушевцу, и другим местима. На дан 18. јуна 1943, на пример, стрељано је 400 талаца због убиства тројице немачких цариника и једног припадника Руског заштитног корпуса, а 29.истог месеца — 575 талаца, због напада партизана на немачку полицију која је одузимала жито у селима на правцу Крушевац-Брус...

Међу стрељанима у лето и у јесен 1943, а затим у 1944. години, све док је окупаторска чизма газила Србијом, налазили су се као и дотле, како припадници партизанског, тако и присталице покрета Драже Михаиловића. Понекад је то и посебно, на плакатама, назначивано. Али највећи број жртава потицао је из редова цивилног становништва које се није опредељивало ни за једну страну...

4. Злочини мађарске војске над Србима у Бачкој

Пропашћу Југославије, у априлу 1941. године, настала су тешка времена не само за Србе у Србији, већ за све Србе који су потпали под туђинску власт, у свим крајевима у којима су живели — у Бачкој, Срему, Хрватској, Босни и Херцеговини... Осим терору сваке врсте, Срби су, нарочито на територији хрватско-муслиманске државе, у којој су главну реч водиле хрватске усташе, били изложени масовном убијању, геноциду у пуном смислу те речи.

У Бачкој, постојбини доброг дела војвођанских Срба још од 15. века, коју су вољом вође Трећег рајха, Адолфа Хитлера, окупирали Мађари 1941, а која је према једном плану требало

да уђе у састав „Подунавске Немачке“,[148] са прогонима и масовним убијањем Срба почело се још у априлу 1941 (главно наређење за прогоне Срба, и Јевреја, међутим, издато је 20. маја 1941, а потписао га је помађарени Србин Бела Новаковић, генерал-мајор и старешина војно-административне групне команде јужне војске. У том наређењу, речено је, поред осталог: „Данас, у пет часова ујутру 20. маја 1941. године има да отпочне општа хајка на све Србе, Словене и Јевреје, као и остале непожељне елементе широм целе Бачке и Барање...“). Већ у првом таласу, при улазу мађарске војске и жандармерије у Бачку, треба да је убијено око 3.500 Срба.[149] По правилу, мађарска војска и жандармерија, чим би ушле у неко место, и распоредили се у њему, изненада су отварали ватру, тобож на четнике који су их напали. Током тих инсцениираних борби, налик на позоришне представе (по унапред, до у детаљ, разрађеном сценарију, мађарски војници и жандарми падали су на земљу као бојаги погођени од четничких хитаца, чак су и на здраво превијани од санитета), вршена су стрељања виђених Срба, углавном оних који су се налазили на списковима унапред састављеним од припадника мађарске националне мањине.

Бројка од 3.500 побијених Срба приликом уласка мађарске војске и жандармерије у Бачку помиње се и у студији Слободана Милошевића „Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945“. „Долазак мађарске војске на територију Бачке и Барање“, каже се у тој студији, „обележен је масовним злочинима над становништвом, и не само мађарска војска, већ и домаће непријатељско становништво,

148 План да се Бачка уврсти у државну заједницу „Подунавске Немачке“ (Prinz Eugen-Gau) потекао је од вође припадника немачке националне мањине у југословенском Банату, др Сеп Јанка. Ту заједницу, уз Бачку, требало је да чине још и цео југословенски Банат, Барања, Ердељ у Румунији, итд. Чак и Београд. Види и: Hans Ulrich Wehler, н.д., 82, Klaus Olshausen, 212.

149 Саопштење о злочинима окупатора и његових помагача у Војводини 1941-1944, I,Нови Сад 1946, 25. — У Зборнику „Геноцид над Србима у двадесетом веку“, Београд 1992, стр. 242-243, штампана је изјава Милана Вучуревића, очевидца злочина редовне мађарске војске над Србима у Новом Саду. Према овој изјави, мађарска војска, која се у априлу 1941. „ушетала“ у Нови Сад (на католички ускрс, у седам сати увече) и од припадника мађарске националне мањине дочекана са цвећем и развијеним мађарским заставама, одмах је почела са убијањем Срба. Убиства становника Новог Сада одвијала су се на тај начин, што би један одред мађарске војске кренуо једном улицом, док би други одред у исто време пошао другом улицом, паралелно са првом. И један и други одред би у исто време отварао ватру, циљајући преко кућа које су раздвајали паралелне улице којима су они пролазили. Преплашено изненадном пуцњавом, становништво је бежало у куће које су се налазиле између ових двеју улица. На то би припадници и једног и другог одреда упадали у те куће, под изговором да је и из њих пуцано и убијали мушкарце — некад из пушака, а некад служећи се својим бајонетима...

Немци и Мађари, отворено су устали против дотадашњих својих комшија и суграђана Срба, па су у појединим местима и сами чинили злочине. Рачуна се да је непосредно при уласку мађарске војске у Бачку и Барању убијено око 3.500, док је злостављано и опљачкано преко 10.000 становника“.[150]

Истакнути мађарски политичар, посланик мађарског парламента и шеф странке малих земљопоседника, Ендре Жилински (Zsilinsky), утврдио је, међутим, да је „за време војног запоседања Јужних крајева“, у априлу 1941, пало око 8 хиљада спрких жртава....[151]

Највећи број Срба у Бачкој убијен је у такозваним рацијама — у Шајкашкој (Жабљу, Чуругу, и другим местима), од 4. до 19. јануара, у Новом Саду од 21. до 23. јануара, а у Старом Бечеју од 26. до 29. јануара 1942.

Само у Жабаљском и Тителском срезу треба да је током рације убијено између 6 и 7 хиљада Срба.[152]

Број Срба убијених током тродневне рације у Новом Саду треба да је износио најмање — 1.800.

У свему, рачуна се да је за неколико месеци мађарске окупације у Бачкој, тамо до краја јануара 1942, убијено око 15 хиљада Срба,[153] а више од 60 хиљада протерано у Србију или отерано у концентрационе логоре.[154]

150 Слободан Милошевић, Избеглице и пресељеници..., н.д., 67.

151 Меморандум посланика Жилинског шефу мађарске државе Миклошу Хортију од 4.фебруара 1942. — У свом меморандуму, Жилински је, говорећи о злочинима почињеним над Србима још при уласку мађарске војске у Бачку, истакао, да је тиме нанесен још један ударац својевремено закљученом пакту између Мађарске и Краљевине Југославије о вечном пријатељству. Дух и намера у мађарско-југословенском уговору „изгубили су се у рукама војне и цивилне управе и претворили се уистину у скоро непремостиву смртну мржњу, и то у оном крвавом низу протузаконитости, гажења закона и нечовечности, које су се одиграле од 11. априла прошле године до данашњег дана на присаједињеној јужно-мађарској територији.“ — У свом меморандуму, Жилински је навео и то, да је међу побијеним Србима било „понајвише жена и деце...“

152 З. Голубовић, Рације јануара 1942. у јужној Бачкој, Зборник за друштвене науке Матице српске, број 35, Нови Сад 1963,189.

153 Види и: Љ. Веселић, Покрајински комитет КПЈ за Војводину 1941-1945, Нови Сад - Сремски Карловци 1971,65.

154 Бројку од 16 хиљада убијених Срба навео је посланик Жилински у свом меморандуму шефу мађарске државе (Види напомену 151). Коментаришући ту бројку, до које је дошао прикупљајући податке о побијеним Србима на лицу места, Жилински је рекао: „У сваком случају број је страховит, одговорност огромна и одијум је неизмеран на души сиротог мађарског народа, док је са гледишта будућности то истински симптом грађанског рата и злослутно по добро Мађара“. Истичући да „гласови о овим нечовечностима вапе до неба и да не могу остати без освете“, Жилински је рекао: „Поставља се питање: Да ли ће ове грехе казнити Мађарска... или ће тај грех испаштати други, и то вишеструко, било по страшном закону крвне освете, било на неком међународном форуму, за зеленим столом, када се буде диктирао мир. Тада за грех неће платити прави кривци него наш драги и несрећни народ“.

С обзиром и на то како су извршени масовни злочини над Србима у Бачкој, с каквом бестијалношћу, посебно током такозваних рација, све говори у прилог томе, да се овде радило о геноциду, плански организованом, с циљем да се створе што бољи услови за мађаризацију ових простора, пре свега на рачун Срба. Има мишљења, међутим, да над Србима у Бачкој, 1941-1942. године, упркос свему, није извршен геноцид, већ да су они били само жртве ратних злочина... А што се тиче геноцида, да је постојала намера да се он спроведе, али не код мађарске владе, него само код једне групе припадника мађарске националне мањине у Бачкој, оне која је деловала у оквиру DMKSZ, организације мађарске националне мањине, основане у време постојања краљевине Југославије.[155]

По речима професора Смиље Аврамов, на пример, „злочини мађарске солдатеске у Војводини су типични ратни злочини извршени у прекорачењу војне дужности... Ту нема оног битног елемента геноцида, мотивације да се искорени један народ...“[156]

Заговорници тезе, да су Срби у Бачкој били само жртве ратних злочина, а да мађарска влада није уопште ишла за тим да Србе уништи као народ у Бачкој, наводе, по правилу, као доказ за своје тврдње, пролас шефа мађарске државе, Миклоша Хортија, из априла 1941. године, у којем је поред осталог речено — „да српски народ није непријатељ Мађарске“.[157]

Снагу ових „доказа“ у многоме, чак и у потпуности, доводи у питање чињеница, да се већ при уласку мађарске војске у Бачку, без борбе, почело са масовним убијањем Срба и њиховим протеривањем у Србију, с насељавањем на њихова имања и усељавањем у њихове куће Мађара из Буковине и других крајева.

Постоје многа мађарска документа из којих је видљиво да су све мере против Срба у Бачкој биле инициране и санкционисне од највиших инстанци у мађарској држави, да су многе од њих утврђене у сарадњи са

155 DMKSZ, Мађарски културни савез јужног краја, доласком мађарске војске у Бачку, ставио се у целини у службу мађарских власти. Поред осталог, он је својим члановима наложио да саставе спискове свих лица у својој општини који се са „мађарско-народног гледишта имају сматрати елементима неповерљивим и опасним“ (Распис број 49 од 21. јануара 1942, цитат према: Васа Казимировић, Шајкаска у борби, Нови Сад, 28). — Вођи DMKSZ у свему су, иначе, одобравали мере мађарске војске и жандармерије према Србима, истичући да се ту ради о примени праведног принципа „генералне одговорности српског народа“ (Др Иван Нађ,члан Извршног одбора ДМКСЗ у Новом Саду, на свечаној вечери приређеној после рација у Шајкашкој и Новом Саду, којој су присуствовали и чланови мађарске владе, поред других и министар Ремењи Шнелер).

156 Уп. Проф.Смиља Аврамов, „Политика“,Београд, 10. 4. 1991, 13.

157 После Другог светског рата, Миклош Хорти је (у својој књизи „Један живот за Мађарску“, објављеној у Португалији и у Немачкој) покушао да оспори злочине над Србима у Бачкој. По њему, кажњена су само она лица која су се с оружјем у руци супротставила мађарским властима, односно лица која су подигла комунистички устанак...

члановима мађарске владе, у првом реду са министром унутрашњих послова и министром народне одбране.

Постоје и документа из којих је видљиво да су представници мађарске владе, пре покоља српског становништва у рацијама у Шајкашкој, Новом Саду и Старом Бечеју, одржали конференцију на којој је утврђено како да се те рације спроведу.[158]

После покоља Срба у све три наведене рације, у јануару 1942. године, а кад су вести о томе продрле и у иностранство, поред осталог захваљујући јавном протесту посланика Жилинског, мађарска влада, и политичари који су стајали уз њу, учинили су све да оправдају почињене злочине, да их умање и да их у првом реду прикажу као одмазду према комунистима.

У овом смислу, у јулу 1942, говорио је у мађарском парламенту и сам председник мађарске владе,[159] у оквиру смишљено организоване дебате, којој је била повод наручена интерпелација посланика Милана Л. Поповића, познатог мађарона из Бачке, до 1918. године великог противника Србије, а од 1934. до 1941. указног сенатора у Краљевини Југославији и председника Антикомунистичког комитета.[160]

Као прво, председник мађарске владе оспорио је сва тврђења (посланика Жилинског, пре свега) да су у Бачкој,

158 Пре спровођења рација, у Новом Саду је одржана конференција којој су присуствовали министар унутрашњих послова Керестеш Фишер, министар народне одбране Барта Карољ и армијски генерал Сомбатхељи Ференц. На захтев министра Фишера, да се предузму „замашне акције чишћења у јужној Бачкој“, генерал Сомбатхељи је издао одговарајућа наређења команданту 5. армије у Сегедину, генералу Фекете Цајднеру (Изјава генерала Сомбатхељија, цитат према: Васа Казимировић, Шајкашка у борби, н.д., 145-146).

159 Реч је о др Калају, који је ускоро после злочина над Србима у Бачкој заменио Бардоши Ласла на положају председника мађарске владе. Он је био један од оних мађарских политичара и државника који су, између осталог, и из страха од Југославије због злочина које је Мађарска починила над Србима у Бачкој, тежили васпостављању Аустро-Угарске у форми једне дунавске федерације. У том циљу он се повезао са Отом фон Хабсбургом и 28. новембра 1943. доставио му овлашћење (преко мађарског посланства у Лисабону) да може наступати као шеф мађарске државе у часу када Хорти буде абдицирао или када буде одстрањен са свог положаја. Види: С. А.Macartney,Oktober Fifteenth,Edinburg 1957,192.

160 Одмах после успостављања војне управе у Србији, Милан Л.Поповић, о којем је већ било речи у овој књизи, у поглављу о антисрбијанству у Војводини, именован је од председника комесарске владе Милана Аћимовића за председника Комисије за помоћ „заграничним Србима“. Међутим, он је врло брзо напустио ту дужност и отпутовао у Будимпешту. Био је примљен и од шефа мађарске државе, Хортија, а после покоља Срба у рацијама,на прдлог председника мађарске владе, Бардоши Ласла, именован за посланика у мађарском парламенту, да би био „мост између Срба и мађарске власти“. Као провереног пријатеља Мађарске, Поповића је мађарска влада послала у Швајцарску, да би југословенску владу уверио да се у Бачкој радило само о мерама против комуниста... Види и: Оскар Давичо, Каријера и пример краљевског сенатора, „Борба“, Београд, 30.јула 1945.

приликом уласка мађарске војске у ову покрајину, уопште почињени злочини над Србима. Мађарска војска је, по његовим речима,током „ратних операција“ којима је освојен од Србије, односно Југославије „интегрални део Мађарске“, поступала са свим становницима најкоректније. Она је, по „традиционалној светостефанској мисли, у смислу упутстава добијених од владе, у пуном смислу речи, не базирајући се на народности, са искреном братском љубављу пригрлила на своја недра целокупно становништво...“

Доказујући да је првих месеци, „после присаједињења Јужног краја“ Мађарској, међу бачким Србима владао мир, председник владе је изнео да су се онда међу Србима нашли и такви — „вероватно услед погрешног тумачења попустљивости наше војске“ — који су се „супроставили мађарству“ и допустили себи разне терористичке акције. „Они су из дана у дан палили пластове, уништавали телеграфску мрежу, оштећивали железничке пруге, пуцали на органе који су изашли на лице места да изврше оправке, доводили до исклизнућа железничких композиција, на неким местима су чак зауставили и железнички саобраћај, рањавали су и убијали наше органе јавне безбедности“.

Нарочито истичући да је „активност и бројно стање бачких српских комуниста појачала и околност да су комунисти из Србије и суседног Баната услед репресалија пребегли у Бачку“, председник мађарске владе је рекао — да су органи јавне безбедности били принуђени да се лате оружја, јер је у питању била отворена побуна...

За рацију у Новом Саду, председник мађарске владе је рекао да је она извршена на захтев месних власти,[161] и да је акција мађарске војске и жандармерије, започета 21. јануара, „текла у реду“, све до 23. јануара. А тог дана, по речима председника мађарске владе, „партизани, који су се увуклу у град, продрли су у унутрашњост града и напали наше органе ручним гранатама и оружјем, што је код наших органа, који су два дана по зими од 25 степени вршили тешку дужност,

161 Спровођење рације у Новом Саду уследило је на захтев новосадског великог жупана др Апатини Фернбах Петера. Он је, 13. јануара 1942. године, писемним путем затражио од владе у Будимпешти да се у план „прочешљавања“ Бачке уврсти и Нови Сад. С његовим захтевом сложио се министар унутрашњих послова, Керестеш Ференц Фишер, а коначно одобрење дао је лично председник владе, Бардоши Ласло.

изазвало одмазду, тим пре јер су после жабаљског устанка на дневном реду били атентати против органа безбедности...“

Председник мађарске владе још је рекао, да су Срби у Новом Саду сами криви што је међу њима дошло до жртава, пошто су, упркос забрани, изишли на улице, и „омаловажавајући хонведе“, о њима се погрдно изражавали, добацујући им да неће смети да употребе оружје.

Добар део свог говора, председник мађарске владе посветио је југословенској влади у избеглиштву, оптужујући је да је против Мађарске покренула „нечувену кампању клевета у неутралним државама“, а у вези са догађајима у Шајкашкој, Новом Саду и Старом Бечеју. „Нека узму онда на знање“, рекао је председник мађарске владе, „да је Бачка домовина реда и мира, где су они који су дошли из иностранства хтели да направе преврат, криви за оно што се догодило... Криви су они који су запалили Балкан па и сада све чине да онде не дође до реда и мира...“

Све у свему, како је на крају свог говора изјавио председник мађарске владе, „за време трајања целог времена, узимајући у обзир и јануарске дане“, број убијених Срба износио је „само“ 2.550...[162]

Председнику мађарске владе одговорио је преко Радио Лондона, 24. јула 1942. године, Милан Грол, министар у влади Краљевине Југославије у избеглиштву и шеф Демократске странке.[163]

Грол је за злочине над Србима у Бачкој, како оне с почетка 1942, тако и за оне који су почињени при уласку мађарске војске, у априлу 1941, оптужио у првом реду — тадашњу мађарску владу.

Наглашавајући да је мађарска влада, кроз уста свог председника, све акције спроведене против Срба покушала да представи као „чишћење“ бачких села и градова „од комуниста“, Грол је рекао:

„Цинизам је покољ невиног народа у Новом Саду објашњавати тобожњим провокацијама добеглих комуниста из других

162 Уп. Васа Казимировић, Шајкашка у борби, н.д., 142-145. Види и: „Нова пошта“, Нови Сад, 16. 7. 1942.

163 Уп. Службене новине Краљевине Југославије,Лондон, 24. 11. 1942.

крајева, ту, у земљи, како г. Калај каже, 'благих мађарских власти'... Погром у Новом Саду извођен је не личним испадима појединаца него с планом и дисциплином војске и полиције. Они који су га рукама извршавали, ако нису злочинци од рођења, нису то чинили по својој вољи и памети. То је, како и г. Калај констатује, само „прелажење граница" у спровођењу једне политике, али то је у духу те политике..."

Свој говор преко Радио Лондона, Милан Грол је завршио речима:

„Језовита зверства у Новом Саду остају као тешка опомена народу коме се уписује у одговорност, Европи као брига о сутрашњици у којој ће човеку морати бити обезбеђена судбина, српском народу као дуг према мученицима који су главом платили српско име".

5. Геноцид над Србима у усташкој држави

За Србе, који су се против своје воље, силом прилика, нашли у хрватско-муслиманској држави (званој Независна Држава Хрватска), 10. април — дан кад је ова заједница формирана одлуком двеју фашистичких сила, Немачке и Италије — био је почетак једне велике и невиђене трегедије. Никад, ваљда, у новијој историји Европе није се десило да у једној држави цео један народ буде осуђен на истребљење, као што је то био случај са Србима у НДХ. Сви Срби, само зато што су били Срби, имали су да буду затрти на један или други начин. Сваки траг о њима на подручју ове државе имао је да буде уништен — покатоличењем и однарођавањем, принудним исељавањем или пак убијањем...[164] У ретке изузетке спадали су они Срби који су били потребни усташкој власти и који су били спремни да јој служе упркос њеној антисрпској политици. Углавном су то били некадашњи официри аустро-угарске војске. Декларишући се као Хрвати, они су се одмах по проглашењу усташке државе ставили њеној власти на располагање и били међу онима који су се нарочито ангажовали на формирању домобранске војске. Били су то, уз друге, генерал Федор Драгојлов, генерал Ђуро Грујић (и један и други били

164 Miloš Obrknežević, Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatske pravoslavne crkve, Hrvatska revija XXIX, Zagreb 1979; види и: F.Tudman, Bespuća,374; Dragoslav Stranjaković, Najveći zločini sadašnjice, Gornji Milanovac 1991.

су једно време начелници генералштаба војске НДХ и организовали војне акције како против припадника Југословенске војске у отаџбини тако и против партизана), затим генерал Л. Милић, пуковник Ј. Стајић, мајор Б. Граовац, и други.

Један Србин, др Саво Бесаровић, прихватио је чак, у јануару 1942, да буде министар у усташкој влади.

Све то што је са Србима урађено у усташко-муслиманској држави, почев од првог дана њеног постојање, био је — злочин над злочинима. „Ако кажемо геноцид", рећи ће један словеначки историчар,[165] „онда је то само израз за нужду. Нема те речи која би, макар приближно, могла да означи апсолутно злочинство стравичног масовног мучења и убијања српског живља у Банији, на Кордуну, у Лици, Далмацији, па даље у Босни и Херцеговини".

У настојању да Србе униште као народ, власти у усташкој држави нису штеделе ни децу, ни ону најмлађу. На десетине хиљада деце је убијено, а неколико пута више одпремљено у разне логоре, као, на пример, у Јастребарско или Сисак, или друга места.[166]

Своју намеру да територију државе потпуно очисте од Срба, на овај или онај начин, најодговорнији фактори у НДХ нису уопште крили. Они су ту своју намеру јавно обзнанили, између осталог и кроз законе које су донели. И то би се и догодило, извесно, да се Срби нису дигли на оружје, али и да је хрватско-муслиманска држава била самостална у пуном смислу те речи, да у њој није било Немаца и Италијана, који су, својих интереса ради, а нарочито Италијани, учинили много на обуздавању злочиначке захукталости усташких власти и спасавању српског народа.

Кад је реч о немачким војним заповедницима у Србији, они су, алармирани, поред осталог, меморандумима старешинства Српске православне цркве у Београду о геноциду над Србима у НДХ (о чему ће још бити речи) у неколико махова слали у Хрватску специјалне екипе да би утврдили право стање ствари, али и некако зауставили усташке власти у пројонима Срба. У једној таквој екипи налазио се и један Србин из Београда, који је о свему што је видео и сазнао на лицу места о пројонима Срба у НДХ, 17. септембра 1941. поднео опширан извештај Милану Недићу, тада председнику српске квислиншке владе.

"Срби у независној држави Хрватској", речено је, уз другo, у том извештају Милану Недићу, „убијају се, кољу, муче и пројоне начином који до данас није познавала историја наша и других народа. По исказу немачких упућених кругова, као и најмеродавнијих, убијено је од месеца

165 J. Pleterski, Nacije,Jugoslavije,revolucija,402.

166 О страдању српске деце у НДХ, види и: Петар Станисављевић и Јурија Керблер, Деца у логорима смрти, Београд 1986.

априла до данас 350 хиљада Срба, а поред тога у разним затворима и логорима ове нове државе налазе се затворене жене, деца и људи, чији број износи по прилици 50.000...“

Дотичући се логора, извештач је навео, да је утврђено да постоје две врсте логора. „Једна врста тих логора је у Цапрагу, Слав. Пожези и Бјеловару, где се прикупљају Срби из разних крајева Хрватске, да би се временом пребацили у Србију. Број лица у ова три логора износи 3.000. Друга врста затвора зову се затвори и логори „за ред и сигурност“. Ових затвора и логора има по многим селима и градовима независне државе Хрватске од којих ћемо поменути Јасеновац са 5.000 Срба и 50 Немаца, Крапје са 3.000 Срба, Крушчица са више хиљада, затим Дуго Село, Нова Градишка, Петриња, Славонски Брод, Керестинац и Загреб...“[167]

Из логора у која су допремана лица предвиђена за принудно исељавање из НДХ, многи Срби нису никад живи изишли. Многи су у њима били убијени, често и на најбестијалнији начин. Тако су ти логори били само по имену исељенички, а у ствари права губилишта... У једном немачком извештају, од 20. септембра 1942, на пример, описана су убијања Срба у такозваном исељеничком логору код Славноске Пожеге, чији је управник био бивши католички свештеник, Клајић.[168] *У овај логор, на дан 27. августа 1942, било је допремљено 378 Срба из Босне и Херцеговине и смештено у једну бараку. Из те бараке је затим, сваког јутра, на двориште извођено по 20 Срба. Десеторица су одмах бивала убијена батинама. „Преостала десеторица морала су да ископају раке, у њих убаце лешеве и онда се и сами у њих сместе, где су потом били стрељани“ Кад је један од заточених Срба, другог или трећег дана по пристизању у логор, покушао да отме пушку од свог мучитеља, „управник Клајић је наредио да се сви логораши побију ватром из митраљеза са дум-дум мецима. Читав сат је трајала паљба са улаза у бараку. Зидови су били крвљу пошприцани и са њих су висили комади меса и просутих мозгова, док је под био прекривен унакаженим лешевима...“*

Што се тиче податка који је подносилац извештаја Милану Недићу навео за логор Јасеновац, бројка од 5 хиљада заточених Срба чини се приближно тачном. Јер, логор у Јасеновцу формиран је управо у лето 1941. и он се нагло стао пунити тек кад су немачке војне власти почеле спречавати принудно протеривање Срба из НДХ у Србију.[169]

167 Подносилац извештаја М.Недићу, који је остао анониман, био је, очевидно, у немачкој служби, или врло бизак Немцима, што се види и из тога да је он у НДХ путовао „по писменом наређењу војног заповедника у Србији“, а као члан екипе у којој су се, уз друге, налазили немачки капетан Шлите (Shlitte) и поручник Фишер. С обзиром на то да се у извештају Недићу изражава нарочита захвалност шефу обавештајне службе у штабу војног заповедника Србије, пуковнику Фирстеру (Fürsteru), лако је могућно да је иза свега стајала централа немачке војне обавештајне службе (Канарис). Пун текст овог извештаја Недићу објављује и Љубо Бобан (Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941-1943, II, Загреб 1988, 27-28).

168 BA-MA,RH 31/III/7, сигнатура: О.У.

169 Hory und Broszat, 102.

Већ у рану јесен 1941. године, Јасеновац је постао права „фабрика смрти“. Главне жртве били су Срби. Кад су вести о масовном убијању Срба, тада и углавном само њих и Цигана (Јевреји ће нешто касније бити масовно убијани) допрле до ушију представника Врховне команде немачке војске у Загребу, генерала Хорстенауа, у новембру 1941, он је поставио захтев да се једна немачка комисија пусти у логор. Том захтеву није, међутим, одмах удовољено. „Кватерник-јуниор“, стоји у записима генерала фон Хорстенауа, „све је одуговлачио недељама, а у том раздобљу је, недалеко од правог логора, подигао једно Потемкиново село, одлично уређено, истина за свега 1400 људи, у које је сместио из околине позајмљене ухапшенике изванредно доброг изгледа...“

Према генералу фон Хорстенау-у, у прави логор у Јасеновцу „никада није крочила ниједна немачка нога. Продор у логор могао је бити извршен само уз помоћ тенкова... Тамо се, под командом изразито дивљачког Лубурића, једног између оних студената-дангуба у еми-грацији, формирала група од неких хиљаду усташа, која наводно ником није била подређена и која је на нечувени начин организовала крваве акције кад јој се то само прохтело...“[170]

Од краја 1941, а нарочито од почетка 1942. године, о логору у Јасеновцу почеле су, с правом, да круже приче као о станишту страве и ужаса. Те приче, саздане из проверених чињеница, нису остале непознате ни загребачком надбискупу Алојзију Степинцу. Како се тврди, он је у једном писму шефу усташке државе, Анти Павелићу (од 22. фебруара 1943) рекао, да је „читав јасеновачки логор срамотна љага за НДХ“.[171]

О логору у Јасеновцу обавештен је и извршни биро Коминтерне. То је учинио лично Јосип Броз Тито, 4. априла 1942. Он је рекао, да је Јасеновац „најстрашнији логор у Хрватској“ и да је у њега „Хитлеров целат Павелић бацио више од 10.000 најбољих синова Хрватске“.

У целој НДХ, према Титовим речима, а по признању самих усташа, треба да је од априла 1941. убијено до 500 хиљада људи, већином Срба.[172]

Јасеновац, као „најстрашнији логор у НДХ“, оценили су и многи писци и историчари - и у свету и у Југославији. По једном од писаца из иностранства, који се најчешће цитира у светској

170 Дневник генерала Хорстенау, цитат према: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачих докумената, 127.

171 Уп. F.Tuđman, Bespuća povijesne zbilje, Загреб 1988, 382.

172 Josip Broz Tito, Sabrana djela, IX, 172, 187.

историографији, Едмонду Парису, у Јасеновцу треба да је нашло смрт око 200 хиљада Срба и Јевреја[173] (Према налазу Комисије за утврђивање ратних злочина, у Јасеновцу треба да је уморено од 500 до 600 хиљада људи). Овај број јасеновачких жртава неки историчари, међутим, сматрају за пренизак, а неки за превисок. Писци који би хтели да докажу да је бројка од 200 хиљада жртава превисока, износе, уз све друго, да логор у Јасеновцу ни издалека није био никаква „творница смрти", већ да је био организован као „радни логор". Један од историчара који то тврде је и Фрањо Туђман. У својој књизи „Беспућа", он између осталог каже, да су „само повремено, обично под изликом одмазде за погинуле усташе или за покушај бијега, затвореници били зверски убијани и у мањим или већим скупинама (на десетке па и стотине људи).[174] На тај начин у јасеновачком логору стварно је страдало неколико (вјероватно 3-4) десетака тисућа заточеника. Понајвише Цигана, па Жидова и Срба а и Хрвата..."[175] Све у свему, по мишљењу Туђмана, „ратни документи не дају никакве основе за одржавање јасеновачког мита ни на његовој тобоже умјереној разини од око 700.000 убијених, а камоли за сулудо махнитање с прекомилијунским бројкама".[176]

Без обзира на неслагања у погледу броја убијених у логору Јасеновац (за који је један Хрват, др Аугустин Јуретић, у свом тајном извештају од 10. 6. 1942. о приликама у НДХ, др Јурају Крњевићу, министру у југословенској влади у Лондону, рекао да је „право гробилиште"), и уопште о броју убијених Срба у НДХ све тамо до 1945. године, нема никаквих услова за порицање геноцида над Србима у тој квислиншкој држави[177] (То признаје и сам Фрањо Туђман, који у већ цитираним „Беспућима", каже, да су „ратна злодјела усташких власти НДХ голема и ужасна и по броју, и по начину извршења, и по својој геноцидној немјерности", истина уз најлашену напомену, да се усташка злодела „не могу просуђивати одвојено од не мање геноцидних злодјела четничког покрета").[178] Али исто тако нема ни услова за прихватање тврдњи, да до геноцида над српским народом у НДХ не би уопште дошло, нити би он досегао такве размере, да није било окупатора и да иза тих злочина нису били његови империјални интереси.[179]

Писци, који су мишљења да су за геноцид над Србима у НДХ криви пре свега Немци, обично, чак и по правилу, потежу као главни аргумент — Хитлерове антисрпске изјаве после 27. марта 1941. и његову одлуку да се формира хрватско-муслиманска држава. И наводе, осим свега, да су се Хитлер и шеф НДХ, Анте Павелић, приликом свог првог сусрета договорили о спровођењу геноцида над српским народом.[180] Износећи да је усташка влада предвиђала, да се „трећина српског пучанства ликвидира, друга исели, док би трећа трећина остала покатоличена дотично у саставу Хрватске православне цркве", Фрањо Туђман каже, да је Павелића „на безобзирну политику у том смислу упућивао и сам Хитлер, који је желео сређену НДХ у свом Новом европском поретку па му је препоручивао да првих година мора водити немилосрдну политику".[181]

Пуна истина, међутим, изгледа нешто другојачије... Хитлер је био за то, стоји као доказано, да се у Хрватској „смањи изванредно јака српска национална мањина". Али на то је он дошао пре него што се и састао с Павелићем (Павелић је тада, прво, покушао да увери Хитлера, да су не само муслимани, него и православни становници Славоније, Срема, Босне и Херцеговине хрватског порекла, и да је велика заблуда што се они рачунају у Србе, будући да се они већином осећају као Хрвати, који су само стицајем околности примили православну веру).[182] Још тамо средином маја 1941. године, код Хитлера се родила идеја, да се организује пресељавање Срба из Хрватске. И то — због Словенаца из Штајерске и Јужне Корушке, из крајева који су имали у целини да буду припојени Немачкој, за сва времена. С том својом намером Хитлер је упознао Павелића кад су се састали, 7. јуна 1941 (а не 6. јуна 1941, како се најчешће наводи у југословенској литератури). Рекао је при том, да је

173 Edmond Paris, Genocide in Satellite Croatia 1941-1945, Чикаго 1962,132. - По Paris-y, „на усташке злочине не треба гледати као на неку врсту биолошке експанзије мржње; они су део итекако рационалног, смишљеног политичког терора", н.д., 261.

174 F. Tuđman,Bespuća, 316.

175 Исто.

176 Туђманов став је, да „ратна документа не дају никакве основе за одржавање јасеновачког мита ни о његовој тобожњој умјереној разини од око 700.000 убијених, а камоли за сулудо махнитање с прекомилијунским бројкама" (Беспућа", стр. 327). — Туђман тврди, осим свега, да је логор у Јасеновцу у првим послератним данима, послужио као логор новој социјалистичкој власти ("Беспућа",368). — Бројку од 700.000 убијених Срба у Јасеновцу (и неколико десетина хиљада Јевреја, Цигана, Хрвата и Словенаца) наводи и др Атанасије Јефтић (Великомученички логор Јасеновац, Геноцид над Србима у двадесетом веку, Београд 1992, 245-248). Према подацима које износи Јефтић, логор Јасеновац састојао се из осам логора — Брочице, Крапје, Циглана (главни логор), Козара, Циганski логор, логор у селу Млака, логор у Старој Градишци, и логор у Доњој Градини на босанској обали реке Саве, преко пута Јасеновца, одмах иза ушћа реке Уне у Саву. По шумама и пољима Доње Градине, каже Јефтић, усташе су извршиле најмасовнија убијања Срба, тако да је Градина у ствари највећа масовна гробница Јасеновца, или тачније сплет на стотине масовних гробница". Број побијених и овде закопаних Срба треба да је већи од 360.000.

177 Уп.Ljubo Boban, Hrvatska u arhivama izbjegl.vlade, н.д., 158.

178 F. Tuđman, Bespuća, 326.

179 Види: „Интервју",Београд 25. 5. 1990,6-9.

180 Види и: Душан Лукач, Трећи рајх и земље југоисточне Европе, III,Београд 1987, 57.

181 Уп.F.Tuđman, Bespuća,372.

182 DGFP, XII, Dok, 603.

једно такво „комбиновано пресељавање становништва“ у „моменту болно“, али да је зато боље него — „стална штета“.

Хитлер је Павелићу рекао и следеће, приликом тог сусрета:

„Ако хрватска држава хоће да опстане, она би морала да спроводи 50 година дуго једну нетолерантну националну политику“.[183]

Временом, међутим, а кад је био упознат са збивањима у НДХ, и кад му је његов миљеник и специјални опуномоћеник на Југоистоку, Херман Нојбахер, скренуо пажњу „на истину ужасне поступке усташа“, Хитлер је изразио своје неслагање са усташком политиком истребљења Срба. Управо Нојбахеру је саопштио, да је Павелићу, већ ставио до знања да се једна таква мањина каква је српска у Хрватској не може једноставно истребити...[184]

Незадовољан стањем у НДХ у целини, Хитлер ће, на крају, рећи и то, да „Хрвати немају никакву представу о државности“ и да „онај ко је 500 година био без државе не може се никад ни развити у државу. Касније једном доћи ћемо на то да Хрватску инкорпорирамо у Рајх или да од ње направимо протекторат“.[185]

Док је тако говорио о Хрватима, одричући им способност да сами управљају властитом државом (што су непрестано говорили и његови први сарадници у Врховној команди немачке војске, истина мислећи при том само на усташе), Хитлер је — у исто време — истицао, да су Срби „народ који је предодређен да има своју државу“, јер су као народ — постојани. Али, и управо због тога, мислио је, било би опасно „успоставити Србију“, јер би у том случају Хрватска пропала... У случају „успостављања Србије“, веровао је Хитлер, поново би се „распламсала великосрпска идеја“, што би било на штету Немачке и што се нипошто не би смело допустити.[186]

Полазећи од тога, да је Хитлер рекао Павелићу, 7. јуна 1941, да би Хрватска требало да 50 година спроводи једну „нетолерантну националну политику“, и од чињенице, да је управо после тог разговора, у јуну и јулу 1941, терор усташа над српским становништвом узео нарочито велике размере, неки писци, и у Југославији и у иностранству, показали су се склоним да главни узрок распламсалог геноцида виде управо у свему овоме, у утицају Хитлера на Павелића. Пре ће бити, међутим, да се Павелић, после сусрета са Хитлером, осетио,

183 Исти извор.

184 Hermann Neubacher, 128.

185 РА-АА,Н 301996 и Н 301999, Конференција у Хитлеровом главном штабу од 14. 8. 1944.

186 Исто.

само „ауторизованим за спровођење једне драконске кроатизирајуће политике“.[187] Исто тако, неуверљива су мишљења, да један од узрока масовног убијања Срба у НДХ, у лето 1941, лежи у околности, да се тада највећи део немачких окупационих трупа већ налазио на Источном фронту, односно на путу према том фронту, и да су усташе били главна оружана сила у немачкој зони, па да су могли да раде шта хоће. Кад би ово било тачно, то би значило да би се немачке трупе супротставиле усташком терору, што је само обична претпоставка без икакве основе. То, уосталом, потврђује и одлука Врховне команде немачке сувоземне војске, да се немачке трупе у НДХ смеју употребити само на тражење политичких инстанци у земљи, а то ће рећи — усташке владе.[188]

Право, и најтачније, објашњење, за геноцид над српским народом у НДХ, кад се и управо поменуте чињенице узму у обзир, требало би, пре свега, да се налази у већ много раније утврђеној политици хрватских екстремних националиста, у самој усташкој идеологији, у којој су, сем фашистичких и национал-социјалистичких додатних елемената, била, у првом реду, заступљена франковачко-клерикална гледања.[189]

Јак доказ за наведено пружа и једна забелешка у дневнику генерала Глеза фон Хорстенау-а, који је од априла 1941. па до пред крај 1944. године био представник Врховне команде немачке војске у Загребу. У њој се, поред осталог, каже, да је Павелић, у априлу 1941,“ закорачио на завичајну територију с намером да милион и 800 хиљада православних Срба по сваку цену истреби мачем и огњем“.[190]

Има много разлога да се верује, да је план за извршење геноцида над Србима сачинио лично вођ усташа, Анте Павелић, још док се налазио у Италији, у Сијени. С тим планом били су наводно упознати и Влатко Мачек, вођ Хрватске сељачке странке, и загребачки надбискуп Алојзије Степинац.[191]

187 Hory und Brozsat, 97.

188 Franz Halder,Kriegstagebuch,II, н.д., забелешка од 21. 5. 1941.

189 Уп. Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, 107.

190 Према подацима којима је располагао генерал Хорстенау, на целој територији НДХ у априлу 1941, Срба је било 1 милион 847 хиљада - 30,56 одсто, а Хрвата у свему 3 милиона и 69 хиљада - 50,78 одсто, од укупног броја становника. Муслимана је било 717 хиљада - 11,86 одсто. Свих осталих, заједно са припадницима немачке националне мањине, било је 410 хиљада - 6,80 одсто.

191 Уп.Михаило Станишић, Грађански политичари о геноциду над Србима 1941-1945, Истина о геноциду, „Свет“, Београд, април 1990, 34.

По мишљењу хрватске историчарке Фикрете Јелић-Бутић,[192] из свега што је урађено одмах по успостави хрватске државе у априлу 1941, „произилази да су конкретне припреме (за спровођење геноцида) биле обављене још прије, тј. у кругу око Павелића у емиграцији".

Дижући Хрвате и муслимане на прави крсташки рат против Срба, Павелић је сматрао да само на тај начин може створити јаку и етнички чисту хрватску државу, како је то већ тражио да буде, у првом реду, Анте Старчевић, „отац хрватске домовине". Пун захвалности према Старчевићу и због тога, Павелић је, кад је основана НДХ, рекао у једној изјави, да је Хрватска „била тако срећна да је имала А. Старчевића и његову науку... која је била јача и од Србије и од Версаја, и од Енглеске и Америке, јер је она коначно побједила..."[193]

У почекту, у првим данима постојања усташке државе, ухапшени Срби, по наредби „са највишег места", проглашавани су за четнике. Крајем маја 1941, у логору „Даница" код Копривнице, како су саме усташке власти саопштиле, „налазило се затворено преко 1000 четника из разних крајева Хрватске".[194]

Хапшења у ово прво време вршена су на основу унапред састављених спискова, и то широм Хрватске. У Загребу је, на пример, према писању „Хрватског народа" од 9. маја 1941, у ноћи између 8. и 9. маја ухапшено „114 четника и људи који су с њима били у вези", међу којима и митрополит Доситеј (Васић). У „Хрватском народу" од 10. маја 1941, пак, објављено је, да је из Винковаца у Загреб спроведен 101 „четник" и да су сви они оптужени за „бројна зверства"...

Већ 17. априла 1941, седмог дана по проглашењу хрватско-муслиманске државе, обнародован је законски декрет „За заштиту народа и државе", којим је практично, а због Срба, у земљи уведено ванредно стање. Тај декрет садржавао је у ствари само један пасус, који је био у целини врло уопштен: „Ко повреди част и животне интересе хрватског народа или ко их је повредио и ко — свеједно на који начин — угрози постојање НДХ или државни ауторитет, сматраће се, па и кад се ради само о делу покушаја, кривим за дело велеиздаје и биће кажњен смрћу".

192 Fikreta Jelić-Butić, Četnici u Hrvatskoj 1941-1945, Zagreb 1986, 28.

193 "Hrvatski narod", Zagreb 11. 4. 1941, Ostvaren je ideal Oca Domovine Ante Starčevića.

194 Fikreta Jelić-Butić, Četnici u Hrvatskoj, 29.

Како је уочено,[195] *овај декрет био је у свему груба копија аустро-угарског закона о преким војним судовима из 1914. године.*

Међу мерама, предузетим против Срба, била је и забрана употребе ћирилице, писма које су, Иљир Брлић (1833.) а затим, др Иљир Брлић (1866), предлагали да буде уведено као обавезно писмо у целој Хрватској.[196]

Био је Србима, све у свему, и у пуном смислу те речи, од првог часа постојања НДХ објављен рат до истраге... У Пакрацу, 20. јула 1941, истакнути усташки функционер, књижевник Миле Будак, рекао је, поред осталог, следеће:

"Ви добро знате за ону народну: једнога Влаха посади и поиости за столом, а другога вежи у врећу и седи на њега. Што ти мисли онај под столом, то ти мисли и онај за столом. Зато памтите и ово: С Влахом једи само до пола здјеле, а од пола здјеле уби га здјелом по глави, јер ће и он тебе."[197]

Попут Будака Хрвате су на истребљење Срба позивали и други усташки функционери. Сви од реда. Милан Жанић је, на пример, у Новој Градишци рекао: „Ово има бити земља Хрвата и никог другог и нема те методе коју ми нећемо као усташе употребити да начинимо ову земљу збиља хрватском и да је очистимо од Срба, који су нас стотине година угрожавали и који би нас угрозили првом згодом."[198] *Водећи усташа у Босанској крајини, Виктор Гутић, на збору у Прњавору, узвикнуо је, пак: „Уништимо све Србе, кољимо их, убијајмо их, протјерујмо их. Ако је коме потребна крава, коњ или во, има свега тога у Срба, узмите, не бојте се!"*[199]

За врло кратко време, и пре него што су Срби честито и дошли к себи, сви затвори у НДХ били су њима испуњени. Одмах се почело и са формирањем логора која нису била ништа друго до губилишта — код Вировитице, у Хрватској Дубици, Доњем Михољцу, Крушчици код Травника, Старој Градишки, Славонској Пожеги, Сиску, и тако даље. Први логор треба да је формиран већ 10. априла 1941. године у Госпићу, оног дана када је, проглашена НДХ и кад су усташе преузеле власт у овом граду. Како каже Мирко Рапаић, овај логор је

195 Уп.Hory und Broszat, 88.

196 Игњат Брлић, трговац у Броду (1795-1855), објавио је 1833. „Gramatik der Illyrischen Sprache", у којој је углавном заступљен домаћи говор (славонски) са домаћим (посавским) акцентом. Види и: Енциклопедија Ст.Станојевића, I, 275, и др Игњат Брлић (1834-1892), политичар, залагао се за равноправност писама у Хрватској.

197 Viktor Novak, Magnum Crimen, Zagreb 1948, 605.

198 Ustaški list, 1. јун 1941, стр 3.

199 Цитат према: Д.Лукач, Устанак у Босанској крајини, Београд 1967, 64.

одмах постао „највећа усташка клаоница“.[200] Кроз њега је пролазило дневно и до 5 хиљада Срба. Само у току јуна и јула 1941, „на губилиштима овог логора усташе су побиле око 25 хиљада Срба, и Јевреја“. Да није дошло до устанка српских сељака у Лици, овај логор би, по Рапаићевим речима, „прогутао више Срба него Јасеновац“.

Као једно од првих места у којима је извршен покољ Срба у Хрватској, у априлу 1941, помиње се село Гудовац, у срезу Бјеловар. Ту су припадници некадашње Заштите Хрватске сељачке странке, под изговорм да су српски четници напали хрватску домобранску војску, 27. и 28. априла 1941, стрељали 184 српска сељака.

До правог крвопролића дошло је затим у селу Благају на Кордуну, где је, 6. маја 1941, убијено 520 Срба...

У Херцеговини, са масовним убијањем Срба треба да је почело 1. јуна 1941. Прво је страдало српско становништво у селу Љубиње.[201]

Међу селима која се помињу као „светски симболи злочина“, село Пребиловци је случај за себе.[202] Од 994 српске душе у овом месту, 700 је почетком августа 1941, бачено у Шурмановачку јаму, „Голубинку“, или, како је још зову — Арареву јаму.[203]

У Горњој Херцеговини (Гацко, Невесиње), са терором над Србима власти НДХ почеле су у другој половини маја 1941, када је ова област потпала под њихову управу (Римским уговором од 18. маја 1941. утаначено је да источна граница НДХ буде стара аустро-угарска граница према Црној Гори). Терору је претходила бесомучна антисрпска кампања...[204]

Велики број Срба страдао је у Мостару. За два летња месеца 1941, у овом граду угашено је 7.200 српских живота. У јами између Чапљине и Мостара убијено је око 1.200 Срба, међу којима се налазило и 300 деце испод десет година. У селима Лозница, Клепци и Гњилишта убијена су 234 Србина, а у селу

200 "Дуга", Београд, фебруар 1991,10.

201 Б.Храбак, Један документ о утицају Црне Горе на дизање народног устанка у Херцеговини јула 1941. године, Историјски записи, 1-2/1955,406).

202 Види: Саво Скоко, Покољи херцеговачких Срба 1941,Београд 1991,187; Новица В. Војиновић, Српске јаме у Пребиловцима, Титоград 1991.

203 Рајко Ђурђевић, НИН,Београд 29. 4. 1990,18-22.

204 Слободан Д. Милошевић, Избеглице и пресељеници, н.д., 119.

Габели, само у видовданској ноћи 1941, убијено је 140 момака којима су се науснице тек биле почеле гарити...

Многи од убијених Срба у Херцеговини (само у јаме треба да је било бачено током неколико месеци 1941. око 12 хиљада људи) били су претходно покатоличени.[205]

У Босни се, успостављањем хрватско-муслиманске државе, са злочинима према Србима наставило, у ствари, тамо иде се стало 1918. године. Као и у годинама 1914-1918, и 1941. Срби су убијани на најсвирепији начин...

Нарочито много Срба страдало је у Босанској Крајини. Крајем јула и првих дана августа 1941. године рачуна се да је убијено око 10 хиљада људи, углавном у срезовима Босански Нови, Босанска Крупа, Сански мост, Приједор, Бањалука, Босански Петровац, Кључ, Мркоњић-Град и Јајце.[206]

Према извештајима резервног капетана Артура Хефнера (Häffner) специјалног агента немачког генерала Глеза фон Хорстенау-а у Загребу, од 14. јуна 1941, у Босанској Крајини иницијатор масовних злочина над Србима био је већ поменути адвокат Виктор Гутић. „Коме од Срба није успело да се склони у шуму“, стоји у извештају капетана Хефнера, „или да се пребаци преко границе, тај је био без сажаљења заклан. При том нису поштеђена ни деца ни жене“.[207]

Кад је организовано рушење православне цркве у Бањалуци (истовремено кад и рушење православних богомоља у Босанској Крупи, Бихаћу и другим местима), Гутић је рекао:

"Празнујемо велики дан рушења врагомоље. Ова ркос-кућа и српска врагомоља, којој овдје никад није ни било мјесто, која нам је годинама бола очи, ја вам гарантујем да више ни она нити ма која њихова врагомоља у хрватској држави неће постојати; српски народ биће тако почишћен да му ниједно ребро неће остати..."[208]

Упоредо са рушењем православних цркава,[209] *Виктор Гутић, у функцији усташког стожерника на територији бивше Врбаске бановине*

205 Др Новица Војиновић, Три геноцида у једном вијеку, „Јавност“, Сарајево-Београд,31. 10. 1992, 9.

206 Душан Лукач, Устанак у Босанској крајини,131.

207 Извештаји капетана Хефнера генералу Хорстенау од априла 1941. до септембра 1944. налазе се у: ВА-МА, кутија 146/170.

208 „Hrvatska krajina“, број 19, 30. svibanj 1941, 2.

209 На територији НДХ налазило се девет српских православних епархија — четири у Хрватској (Славонска, Загребачка, Горњокарловачка, Шибенска), четири у Босни и Херцеговини и једна у Срему. Према истраживањима Динка Давидова, на стотине православних цкава било је уништено ("Дуга", број 425,22. 6. 1990,37). Више православних цркава претворено је у католичке богомоље. Само на територији Ђаковачке бискупије, како је 1943. године известио надбискупа Степинца бискуп Акшамовић, 23 православне цркве биле су претворене у католичке.

(600.000 Срба, 172.787 Хрвата, 250.265 муслимана и 13.801 осталих),[210] *иницирао је и формирање логора за Србе. У целом овом послу он је имао пуну подршку припадника Грађанске и Сељачке заштите Хрватске сељачке странке, дакле, хрватског дела становништва, али и муслимана, чији су се вођи просто утркивали у изражавању оданости усташкој држави. „Ми смо сви у покрету већ од првог часа, те сурађујемо у њему и државној политици и управи НДХ у свим правцима", изјављивао је, на пример, Џафер Куленовић, министар у влади генерала Душана Симовића, образованој после пуча од 27. марта 1941.*[211]

Велику помоћ Гутићу и уопште усташком покрету и новој усташкој власти у Босанској Крајини пружило је католичко и муслиманско свештенство. Католичко свештенство није само благосиљало проглашење усташке државе, него је најдиректније радило на формирању њених органа, поред осталог и усташке полиције. Све то под паролом коју је лансирао католички лист „Недеља" у Сарајеву — „Христус и усташе, Христус и Хрвати марширају заједно кроз историју".[212] *Овде, у Босанској крајини, као и у свим другим крајевима насељеним Србима, католичко свештенство се свестрано ангажовало на прекрштавању Срба ("рекатолизацији") негде са мање а негде са више жара и залагања, а у духу закона донесених од вођства усташке државе у том смислу (од 5. маја и 5. новембра 1941), кршећи тако канонске прописе који говоре о добровољном мењању вере.*

Пред опасношћу да изгубе живот и имање, многи припадници православне вере (десетине и десетине хиљада) чим је у НДХ поведена акција за прекрштавање Срба (у циљу стварања што хомогенијег хрватско-католичког становништва у НДХ), почели су да прелазе у католичку веру, а пре свега у Славонији, северној Босни и Далмацији. Пошто се све то одвијало под присилом, и најчешће под претњом смрти, била је то једна посебна врста злочина. Тог мишљења били су и утицајни католички кругови у многим земљама Европе, и они су такво „прелажење" Срба у католичку веру најстроже осудили...

Против прекрштавања Срба уложила је најенергичнији протест у Ватикану и југословенска влада у Лондону. И то све није остало без ефекта. Услед тога, вођ усташа др Анте Павелић био је принуђен да се тамо од лета 1942. године јавно изјасни за толерантнији однос према Српској православној цркви. Наредио је да се православна црква

210 Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937, књ. 8,75.

211 Уп. „Hrvatski narod", Zagreb,14. 8. 1941.

212 "Nedelja", Sarajevo, 6. jun 1941. — Један други католички лист, који је такође излазио у Сарајеву ("Katolički tjednik"), у броју од 11. маја 1941. писао је да ће „нова усташка Хрватска припадати само Христу и нама и ником другом". Овај лист је кроз своје чланке настојао да створи слику о Хрватској као „католичкој држави", а о усташама — као о „Христовим витезовима".

„официјелно призна и у извесној мери реституира", али као — Хрватска православна црква.

Душан Лукач износи, да је „уз пуну подршку и помоћ централе Католичке цркве у НДХ — Надбискупије у Загребу — део католичког клера у Босанској Крајини активно учествовао и у физичком истребљењу Срба".

У гласилу Надбискупије, од 15. јуна 1941, јасно је формулисан став Католичке цркве у Хрватској према Србима. „Хрватском народу", речено је у том тексту, „највећи непријатељи су Срби, а не то — као у осталој Европи — жидови, слободни зидари и комунисти. Зато нека се већ једном престане с глупим и Кристових ученика недостојним тврдњама да се против зла и покварењацима ваља борит на фин, отмјен начин".[213]

Међу католичким свештеницима који су се лично ангажовали у акцијама убијања Срба, налазио се, уз многе друге, и фра Срећко Перић из самостана Горице код Ливна, који је са олтара позивао вернике да кољу све Србе одреда, а прво да најпре закољу његову сестру која је била удата за Србина.[214]

Како је утврђено, фра Перић је учествовао у скоро свим покољима Срба око Ливна, где је страдало неколико хиљада људи. Још свирепији од њега, међутим, треба да је био, по документима која износи Виктор Новак,[215] фра Иван Христић, који је учествовао у покољима Срба не само око Ливна, већ и у разним местима Босанске Крајине.

У ред католичких свештеника који су починили највише злочина над Србима спада и фратар Мирослав Филиповић, капелан самостана у селу Петричевцу. За његово име (и име адвоката Виктора Гутића, у првом реду) везују се злочини у више села у околини Бањалуке. Фратар Филиповић је, како се наводи, лично заклао једно дете, седмогодишње дете Ђуре Гламочанина, говорећи: „Усташе, ово ја у име Бога, покрштавам ове изроде и ви следите мој пут. Ја први примам сав гријех на своју душу, а вас ћу исповједити и ријешити сви гријехова".[216]

213 Душан Лукач, Устанак у Босанској крајини, н.д., 70.

214 Dokumenta o protivnarodnom radu i zločinima jednog dela katoličkog klera, Zagreb 1946, 163.

215 V.Novak, Magnum Crimen, 669.

216 Извор као у напомени 214, 71.

С обзиром на број католичких свештеника који су подстрекавали на вршење злочина над Србима, и који су у њима лично узели учешћа, и с обзиром на опште држање Католичке цркве у НДХ према Србима, чини се више него уверљивим тврђење Виктора Новака, да толико Срба не би могло бити убијено, да усташкој држави није пружио помоћ у томе „моћни фактор на терену — католички клер". [217]

Како су све католички свештеници распиривали мржњу према Србима, како су надахњивали своју паству за верски рат, илуструју и бројни написи у католичким листовима, нарочито у 1941. години. У „Новом листу", органу надбискупије у Сарајеву, на пример, у броју од 24. јуна 1941, отштампан је одломак из беседе свештеника Мате Могуша, у којем је, поред осталог, речено:

„До сада смо, мила моја браћо, ширили своју свету веру крстом и молитвеником, али је дошло вријеме да то сада радимо пушком и револвером".

Докле су све ишли католички свештеници у својим изјавама о потреби прогона и убијање Срба, види се из примера свештеника Дионизија Јуричева, руководиоца специјлног верског одсека у „Државном равнатељству". „У овој земљи", рекао је он почетком маја 1941, „не може нико да живи осим Хрвата, јер ово је земља хрватска, а тко неће да се покрсти, ми знадемо куда ћемо с њим. Данас није грехота убити ни мало дијете од седам година које смета нашем усташком покрету. Немојте мислити што сам у свећеничкој одори па не могу, кад је потребно, узети стројницу у своје руке и да таманим све до колијевке, све оно што је против усташке државе и власти". [218]

...Рачуна се, да је примере свештеника Дионизија Јуричева, Филиповића и Христића, следило , и у злочинима над Србима лично узело учешћа, око 200 католичких свештеника (према једном списку који објављује Виктор Новак и свих 400).

Овакво држање католичког свештенства у НДХ, и његовог старешинства, својеврстан је феномен у Европи, у Другом светском рату. Тако нешто, ни приближно слично, није нигде забележено. Католичко свештенство се нигде у Европи

217 V.Novak, Magnum Crimen, 678.

218 П.Станисављевић и Ј. Керблер, 18.

није у толикој мери идентификовало са фашизмом. Напротив, оно је пружало отпор фашизму, и многи његови припадници, нарочито у Аустрији и Немачкој, завршили су на гиљотини.

Нигде се у Европи није догодило ни то, да један високи достојанственик Католичке цркве пише оду једном вођи фашиста, као што је то био случај са сарајевским надбискупом, др Иваном Шарићем:

„Др Анте Павелић, име драго,
Има у њему Хрватска с неба благо.
Нека Те Краљ Небески вазда прати,
Вођо наш златни..." [219]

Вођу хрватских усташа, и шефа хрватске фашистичке државе, славили су и неки други католички бискупи. Бискуп др Антун Акшамовић, из Ђакова, у једној од својих првих беседа по оснивању НДХ, уздизао је Павелића до у небеса, хвалећи га као „великог сина хрватског народа", „хероја хрватске крви", захваљујући се , при том, „Богу на тако дичном поклону". [220] Јавно се заветујући да ће католички свештеници бити верни чувари вере и „хрватске народне свијести на источној стражи миле Домовине", бискуп Акшамовић је у лето 1941. године штампао брошуру „Пријатељски савјет", која је уз помоћ усташких власти растурана по српским селима Славоније и Срема и која је била позив Србима, да се што пре и обавезно покатоличе. „Ви ћете као католици моћи остати у својим домовима", поручивао је бискуп Србима. „Ви ћете несметано унапређивати своје господарство и одгајати своју омладину за Бога и државу Хрватску. Ви ћете у Католичкој Цркви осигурати спас неумрлих душа..." [221]

Због свог ангажовања на превођењу Срба у католичку веру, као и на претварању православних цркава у католичке, бискуп Акшамовић је од усташке владе у Загребу био одликован орденом „Реда за заслуге, велеред са звијездом".

По завршетку рата, бискупа Акшамовића (као ни сарајевског надбискупа Шарића) нико, у ствари, није позвао на

219 "Vrhbosna", broj 7 i 8, 1941; „Hrvatski narod", broj od 25. 12. 1941.

220 "Novi list", 17. 6. 1941.

221 Цитат према: Б.Петрановић, Србија у другом св.рату,124.

одговорност. Штавише догодило се, да му и нова, социјалистичка власт у Југославији, 1959. године, додели једно високо одликовање — Орден братства и јединства I реда... упркос чињеници, да је, непосредно после рата, од стране Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, проглашен за ратног злочинца, јер је утврђено да је „непосредно учествовао у духовној принуди над бесправним српским народом", што ће рећи — на однарођавању Срба.

Попут бискупа Акшамовића наступао је и сењски бискуп Виктор Бурић. Већ од првог часа проглашења усташке државе, он је настојао да своју паству увери у то, да је Павелића „послала Божја провидност" и да је вођ усташа „остварио вјековни сан Хрвата".

О кривици католичког свештенства за покоље Срба, и о покољима Срба у Хрватској уопште, говори и писмо адвоката Првислава Гризогона, Хрвата, посланика у Народној скупштини Краљевине Југославије, упућено надбискупу Алојзију Степинцу из Земуна, 8. фебруара 1942. године.

Наводећи шта се све у НДХ ради са Србима, на какве се они муке стављају,[222] Гризогоно је у свом писму истакао, да у свим тим „безпримјерним дивљачким злочинствима, која су више него безбожна", учествује и Католичка црква...

Гризогоно је, иначе, био један од првих људи који је успео да представнике југословенске владе у емиграцији упозна са страдањем Срба у усташкој држави. У извештају који је, 11. маја 1941, упутио у Анкару (преко једног члана турског посланства у Београду), он је рекао, поред осталог, да су Срби у НДХ „практички ван закона, због чега се у Србији развија антихрватско расположење".

222 Цитати према: „Политика" од 1. 8. 1990,17. — По речима Гризогона, Католичка црква у Хрватској је у свим „безпримјерним дивљачким злочинствима" суделовала на два начина: „велики број свештеника, клерика, фратара и организоване католичке младежи судјеловало је у овоме активно. Догодила се страхота да су католички свештеници постали логорници и таборници усташки, па су као такви наређивали и одобравали та страшна мучења и клања кршћанског свијета. Чак је један католички свештеник лично заклао православног свештеника. Они то нијесу смјели учинити без дозволе својих бискупа, а ако су то учинили онда су морали изгубити службу и доћи пред суд. Будући да се то није догодило, значи да су бискупи дали своје дозволе. Друго: Католичка црква употребила је све ово да покатоличи све преживјеле Србе и док се земља још пушила од крви невиних мученика, док су јецаји још раздирали груди преживјелих несрећника, свештеници, фратри, часне сестре носили су у једној руци усташки бодеж, а у другој молитвеник и круницу..."

Независно од извештаја П. Гризогона југословенској влади у Лондону (и његовог писма загребачком надбискупу) више је него очевидно, на основу других, бројних докумената, између осталог и немачких, да Католичка црква у Хрватској на својој савести има висок процењат Срба од укупног броја свих оних који су убијени на разним стратиштима широм НДХ од априла 1941, па до маја 1945, а пре свега у концентрационом логору Јасеновац,[223] као и у другим логорима, Јадовну, на пример. Само у Јадовну, који се иначе по броју жртава не може ни упоредити са логором Јасеновац, поуздано је утврђено, да је убијено 62 хиљаде Срба. Од тог броја, после Другог светског рата, идентификовано је 23.400.[224]

Наводи Гризогона (да су Срби у НДХ набијани на колац, да су живи спаљивани у кућама и црквама, да су им вађене очи, сечени носеви и језици, забијани ексери у главу...), посебно у писму загребачком надбискупу, доведени су, међутим, у сумњу. Чак је доведено у питање и само ауторство тог писма... Фрањо Туђман, у свом делу „Беспућа",[225] позивајући се на истраживања хрватског историчара Љуба Бобана, износи, да је Гризогоно лично (у једном писму надбискупу Степинцу) „оповргао да би он био писац тог апокрифног писма". Туђман сем свега цитира, такође се позивајући на Бобана, један извештај Гризогона упућен југословенској влади у Лондону, у лето 1942, у којем се поред осталог, говори о наводним „лажима и фалсификатима" који круже Србијом о злочинима над Србима у Хрватској... као, на пример, да је у Београду стигао један бломбирани вагон са натписом „свињска маст за Београд" — пун „отсечених српских глава".

Као што и случај П. Гризогона показује, у Хрватској је, и за време Другог светског рата, а и потом, све до наших дана, свака прилика коришћена да се оспоре чињенице о масовном убијању Срба у НДХ, да се број српских жртава што више минимизира, а истакне и преувелича број страдалих Хрвата (и муслимана) — од Срба, четника у првом реду.

223 О концентрационом логору Јасеновац, види и: Никола Николић, Јасеновачки логор смрти, Сарајево, 1975; Радомир Булатовић, Концентрациони логор Јасеновац с посебним освртом на Доњу Градину, Сарајево 1990.

224 Уп. Др Ђуро Затезало, директор Историјског архива у Карловцу, Илустрована Политика, Београд 15. 5. 1990, 5.

225 Н. дело, 86.

Први који је у Хрватској повео акцију у овом правцу био је шеф НДХ, вођ усташа Анте Павелић. По његовом личном налогу састављена је и објављена у јуну 1942, такозвана „Сива књига", којом се, поред осталог, хтело показати да за све злочине, који су се десили од 15. априла па надаље, главна кривица пада на Србе, на четнике и њихове вође. Ова брошура, штампана на више језика, била је, међутим, скоро у потпуности ишчишћена од немачких служби које су пратиле збивања на територији НДХ.[226] Једини представник Немачке у НДХ који је покушао да вођство Рајха увери у тачност усташких тврђења био је посланик Немачке у Загребу, Фридрих Каше. Лични пријатељ Павелића, и сав у служби усташке политике, он је, у јуну 1943, устао и против документованог експозеа војног заповедника Југоистока, генерал-пуковника Лера, у којем је изнесено да су усташе, од средине априла 1941. па до у јесен 1942, побили око 400 хиљада православаца... Број српских жртава по Кашеу, и уопште жртава у НДХ, према „брижљивим прорачунима", био је неупоредиво мањи. Укупно, у НДХ, „до лета 1942. страдало је у Хрватској, током борбених операција, 250 хиљада људи. Од тога су мање од половине били православни, а већи део муслимански и католички Хрвати..." Како је Каше још рекао, „у почетку радикално понашање усташа мање је иницирано одозго, а више је било резултат расположења самог становништва. Била је то последица односа у Југославији и покушаја српских група да и по завршеном рату учврсте своје позиције. Хуманост за ово није погодно мерило. Да се провала беса становништва није, прво у одбрани, а затим прелазећи у напад, сручила на српски елемент, могло је доћи до тога да се она управи против Италијана. Политичке оцене догађаја произилазе из тога..."[227]

Делове овог текста[228] посланика Кашеа (из његовог писма генерал-пуковнику Леру од 25. јуна 1943, а не „извешћа"), као доказ „опасног претеривања" о броју српских жртава, наводи и Фрањо Туђман у „Бесућима",[229] али само у оном делу у којем се говори о погинулим у шест источнобосанских и у четири средњобосанска среза, то јест у крајевима који су најјаче били захваћени немирима. Али не и сасвим коректно... Према Туђмановој верзији, Каше је навео да је у свему, у наведеним областима, број погинулих износио: „католичких Хрвата" 8.400, „муслиманских Хрвата" 24.400, или укупно Хрвата 32.800, те 37.300 „православних", тј. Срба. А у ствари, у Кашеовом тексту, каже се, да је у шест источнобосанских срезова број жртава износио: 24.000 Хрвата, 19.800 муслимана и 19.300 православних Срба. У четири среза у средњој Босни, пак, према Кашеовом оригиналном тексту, живота је изгубило 6 хиљада Хрвата, 11 хиљада муслимана и 18 хиљада Срба.

Друга немачка документа (остала, најпрецизније речено) која нуде сасвим другојачију слику о збивањима у НДХ, нарочито у 1941-1942, и која садрже проверене податке о масовним злочинима усташа над Србима, Туђман не наводи. То, по правилу, не чине ни други хрватски историчари. А управо та друга немачка документа су таква да се она у историографији не би никако смела заобићи. Поред осталог и зато што су она настала у службама (као што је Служба сигурности Рајха), чијим се функционерима не може пребацити да су били наклоњени Србима, а понајмање да су „патили од емоционалног претеривања".[230]

У реферату IV/D/ 4. одељења Службе сигурности Рајха (Гестапо) састављеном специјално за рајхсфирера и вођу СС, Најнриха Химлера, 17. фебруара 1942, на пример, указано је, уз навођење конкретних података, на усташе и њихове злочине над српским народом као на главне узрочнике распламсавање немира широм НДХ.[231] „Као најглавнији узрок распламсавања активности банди", дословно је речено у реферату, „морају се означити злочини које су усташки одреди извршили у хрватском простору над православним становништвом. Усташки одреди своја недела нису починили на бестијалан начин само над мушким и за војску способним православцима, већ и над, нарочито, немоћним старцима, женама и децом. Број православаца које су Хрвати масакрирали и на садистички начин кињили до смрти, износи око 300 хиљада..."

У овом реферату Гестапоа, као кривац за почињене злочине над Србима, оптужена је и Католичка црква. Речено је за њу чак и то, да је она форсирала усташке злочине...

Полазећи од утврђеног чињеничног стања, и процене да ће се у НДХ наставити са геноцидом над српским народом, управа Гестапоа је препоручила — радикалну промену курса према усташкој власти. Њој, како је најлашено, не би више смела бити допуштена неограничена слобода дејства, већ би сва власт имала да пређе у руке немачке војске.

226 Отправник послова немачког посланства у Загребу, Трол-Обергфел, на пример, у свом извештају од 10. августа 1941 (PA-AA,Biro drž. sekretara, Bd, 2, list 24) истакао је, поред осталог, да „насупрот хрватским тврђењима, да кривица за избијање немира у НДХ искључиво лежи у српским утицајима, немачке војне команде и трезвени хрватски кругови су мишљења да је устанак у бити настао због разуларених, крвавог усташког поступања".

227 PP-AA, Nachlass Kasche, Pol. 5, broj 85448.

228 Ово писмо посланик Каше је написао четири месеца после меморандума генерал - пуковника Лера о приликама НДХ и геноциду над српским становништвом. А месец дана пре тога, 19.маја 1943, на захтев министра спољних послова Рибентропа, он је доставио у Берлин своје гледање на тврђење Лера, које је у ствари била оптужба команданта Југоистока. У свом изјашњењу, јер о томе се у ствари радило, Каше је оспорио да је у НДХ убијено 400.000 Срба, како је Лер изнео, а за усташе је рекао — да су „најбољи Хрвати". Хвалећи усташе, као најпоузданије савезнике Немачке, посланик Каше је нагласио, да у местима у којима нема ни немачке ни италијанске војске владају" — најмирније и најсређеније прилике. Дотичући се „императивног захтева" генерал-пуковника Лера да се усташе уклоне с власти, и као покрет укину, посланик Каше је у доста отвореној форми изразио сумњу да је Лер наклоњен четницима Драже Михаиловића...

229 F.Tudman,Bespuća, 314.

230 Уп .Hory und Broszat,120.

231 PA-AA, Biro rajhsministra, Kroatien 1941/42,list 442-449.

Мишљења, да би усташку власт требало што пре, ако не и одмах, „суспендовати", био је и представник Врховне команде немачке војске у Загребу, генерал Глез фон Хорстенау. У телеграму који је послао команданту Југоистока, генерал-пуковнику Александру Леру, 18. септембра 1942, он је захтевао да се на сваки начин обустави неразуман терор над Србима, који само и без престанка „храни устанак", да се по сваку цену обустави „усташко дивљање" и упште да се „укроте усташе — војница и партија".[232]

Залажући се за све ове мере, генерал Хорстенау је молио да се његови предлози не схвате као израз депласиране сентименталности, која би „на крају крајева на овој европској ветрометини била на месту", јер они нису ништа друго до резултат познавања прилика у НДХ, људи и политичких снага које „у овом простору делују".

Свакако и под утицајем генерала Хорстенауа, генерал-пуковник Лер се одлучио да се обрати лично Хитлеру и затражи хитно спровођење промена у усташкој држави. Саставио је, 27. фебруара 1943 (после завршетка операције „Бело I", током које је почело потискивање партизанских снага према Неретви), један скоро ултимативни меморандум и, 3. марта 1943, предао га фелдмаршалу Кајтелу, али се овај, кад га је прочитао, није усудио да преда вођи Рајха, делом и зато што он није одговарао тренутним Хитлеровим погледима на Југоисток, али пре свега зато што је Хитлер већ био донео одлуку да се у НДХ инсталира СС као орган власти...[233]

Непосредан повод, како се то види и из дневника генерала Хорстенауа, да Лер састави свој меморандум, био је захтев усташке владе, и Павелића особно, да се у областима које су напустили партизани током операције „Бело I", поново успостави усташка власт. На тако што, међутим, Лер није био уопште спреман да пристане. Он је хтео, ради спречавања геноцида над Србима, да на том целом простору сву власт задрже у својим рукама заповедници немачких трупа.

Најцрњим бојама сликајући стање у НДХ, Лер је рекао да све то показује да Хрвати нису способни да сами владају и да су они, услед своје неспособности и усташког курса, изгубили сваки углед...

Говорећи о усташком терору, Лер је поменуо бројку од 400 хиљада убијених Срба...

За српско становништво, иначе, Лер је рекао, да оно чини око 30 одсто становништва у целој држави и око 15 одсто у Хрватској поседнутој

232 BA-MA, Rh 31/III-3, telegram Gleza f. Horstenau broj 275/42.

233 Уместо Хитлеру, фелдмаршал Кајтел предао је Леров меморандум Хајнриху Химлеру, који се управо спремао да преузме сву полицијску власт у НДХ. Како је то Хитлер рекао, све је то требало да, према хрватским и италијанским службама, биде маскирано као „део војних мера за успостављање мира у операционим областима". Види и: Werner Maser, Nürnberg,Tribunal der Sieger, Düsseldorf - Wien 1977, 308.

од Немаца, и да, у већини, у источној Босни и у Херцеговини, пристаје уз Дражу Михаиловића, а у средњој и западној Босни — делом подржава комунисте, а делом „борбене православне групе" које не припадају Михаиловићу. У осталим деловима земље, услед усташког терора, скоро сви Срби прикључили су се комунистима...

Истичући, на крају свог меморандума намењеног Хитлеру, да је стварна власт „омрзнутог усташког режима" ограничена на простор између зидова Загреба, Лер је поставио захтев, да се поред осталог, 1) одстрани Павелић, 2) распусти усташки покрет, 3) престане са антисрпском пропагандом а организује ефикасна пропаганда против Титових партизана, 4) генерал Хорстенау постави за специјалног опуномоћеника Рајха и заповедника немачких трупа, са посебним управним војним штабом као органом извршне власти, 5) посланик Каше буде уклоњен са свог положаја.

У време кад је Лер саставио свој меморандум, и тражио, поред другог, да се на територији „ослобођеној од Тита" не успоставља поново усташка власт, пао је предлог да се целокупно српско становништво исели из тих области. За прихватање тог предлога нарочио се заложио немачки посланик у Загребу, Фридрих Каше. Сматрајући да то иде у прилог усташкој држави и политици усташке власти, да се територија НДХ у што већој мери „очисти" од српског живља, Каше је категорички захтевао да се то становништво не насељава у неким другим крајевима НДХ, јер би оно „и у новим просторима изазивало немире". Био је зато да се целокупно српско становништво са речених територија пребаци или у Рајх или пак на Исток, где би могло да буде употребљено као радна снага на новоформираним немачким пољопривредним добрима...

На имања депортованих Срба, требало је, по Кашеу, да буду насељени „фолксдојчери", припадници немачке националне мањине, а једним делом и „чисти Хрвати".[234]

Из чисто „практичних разлога", а да би се остварила пуна сврха исељења Срба, немачки посланик у Загребу се изјаснио и против упућивања српског становништва у хрватске концентрационе логоре. Хрвати би их сигурно све побили, рекао је Каше, и на тај начин била би уништена драгоцена радна снага...

234 PA-AA, Nachlass Kasche, list H 312123. Види и прилоге: H 312119 i 312121.

Предлози Кашеа, међутим, нису прихваћени. Против њих су се изјасниле све надлежне инстанце — почев од министра унутрашњих послова, па до шефа Службе сигурности Рајха.

Против Кашеовог предлога, и уопште против предлога да се сви Срби иселе из „освојене Титове државе" током операција „Бело", био је и генерал Глез фон Хорстенау, међу свим немачким генералима на Југоистоку сигурно најупорнији у доказивању да усташка држава представља „праву напаст" и да мира у Хрватској неће бити док год усташе буду водили злочиначку политику према Србима.

У бројним извештајима војном заповеднику Југоистока, затим Врховној команди немачке војске, а посебно у свом дневнику који је водио у највећој тајности, генерал фон Хорстенау је навео многе проверене и поуздане податке о геноциду над српским народом у НДХ, почев од Босне па до Славоније и Срема.[235] Једна од забелешки у његовом дневнику односи се на убијање Срба у Бјеловару и околини... „У самом граду", стоји у тој забелешци из новембра 1942, „најмање је шест хиљада људи пало у канџе злочинаца — да и не говоримо о Грубишном Пољу, завичају Петра Прерадовића, који је и сам био православац све до ступања у Војну академију у Бечком Новом Месту, и другим селима и насељима. Свуда су жртве биле својом религијом и националном припадношћу обележени Срби, чији су се очеви до у икс-колено борили под царским заставама...".[236]

Управо после покоља Срба из Бјеловара и околине, генерал Хорстенау је обишао нека села на Сави, где је целокупно српско становништво било побијено, а осим њих и концентрациони логор у Сиску.

О логору у Сиску написао је:

"Ужасна слика! Мало мушкараца, много жена и деце слабо одевене, којима је постеља била хладни камен. Голи костури...

235 Сва ова акта налазе се у Војном архиву Немачке у Фрајбургу (BA-MA), под ознаком RH 31/ III. У овој збирци су и извештаји капетана Хефнера Глезу фон Хорстенау о злочинима усташа над Србима 1941-1944.

236 Само у Грубишном Пољу убијено је 2.698 Срба (према књизи „Чињенице о Западној Славонији", цитат према: Светислава Стојановић, Страдање Срба у Западној Славонији, Вечерње новости,10. 1. 1995). У срезу Новска живот је изгубило 3.650 Срба (46,50 одсто од укупног броја српског живља), у срезу Пакрац - 3910 (18,69 одсто), у срезу Славонска Пожега 2647 - 17,82 одсто, и тако даље.

И најстрашније: у једној просторији, дуж зида, на ретко набацаној слами, свакако због моје 'инспекције', око педесеторо голе деце, делом већ мртва, делом на издисају!"

А о злочину усташа над српским становништвом у селу Црквени Бок, генерал Хорстенау је написао:

"У несрећно село упало је у два маха по пет стотина бараба под командом двојице усташких поручника, и побили све оне становнике којих су се домогли, жене силовали и до смрти кињили... Лично сам видео у Сави један женски леш ископаних очију и са комадом дрвета угураног у полни орган... Сиротица највише да је имала 20 година када је допала шака овим неманима... На углу једне куће, гладне свиње кидале су леш неког мушкарца. Све куће биле су опљачкане...[237]

Да усташе спаљују и живе Србе, често и читаве породице, генерал фон Хорстенау је у више махова обавестио не само своје „надређене", већ и немачког посланика у Загребу, Кашеа, који је, како је већ истакнуто, све чинио да број усташких злочина над Србима умањи и представи их само као резултат „нужне одбране". У извештају од 15. септембра 1941. године, генерал Хорстенау је следећим речима описао један злочин усташа над Србима у околини Сарајева: „Усред бела дана, и кад је свуд владао највећи мир, усташе су без икаквог разлога 60 православаца, међу њима и неколико жена са децом, сатерали у једну зграду на неком сеоском имању, и живе их спалили".[238]

У извештајима из прве половине фебруара 1942. године, генерал Хорстенау је описао више усташких злодела у Босанској Крајини. Изнео је, поред осталог, да је на дан 6. фебруара 1942. један усташки батаљон под командом усташког капетана Зелића приредио „грозну кланицу код Бањалуке". Село Дракулићи било је опкољено са свих страна и „целокупно српско становништво без обзира на узраст и пол убијено батинама, стрељано или заклано". Затим, да је у селу Мотике, 7. фебруара 1942, било „масакрирано целокукпно српско становништво, почев од деце у колевци до старца..."

237 Дневник Глеза ф. Хорстенау, цитат према: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, 127.

238 Телекс Глеза ф. Хорстенау, број 285/41 од 15. 9. 1941,BA-MA.

Наводећи да је и у селу Шарговац, 9. фебруара 1942, приређено крвопролиће, генерал Хорстенау је у свом извештају рекао да је једна сведокиња, католкиња, изјавила, да су само у месној школи убијена 53 детета школског узраста и да је она својим очима видела како су усташе набили на бајонет једно једногодишње дете и онда испалили метак у њега.

У извештају о овим злочинима, генерал Хорстенау није пропустио да напомене, да се, после свега, усташки потпоручник по имену Татек хвалио, да је он лично „послао на други свет" 1500 Срба. А затим, да је о дану уочи масакра Срба у поменутим селима, у манастиру Петричевац код Бањалуке, одржан састанак на којем је договорено да се „крвава акција" спроведе. Том састанку присуствовали су Виктор Гутић, председник суда у Бањалуци, Стилиновић, више католичких свештеника, међу којима и „извесни Филиповић" (мисли се на фратра Мирослава Мајсторовића, по правом имену, пр. а.) који је „присуствовао и самом клању Срба".[239]

У дневнику, генерал Хорстенау посебно говори о злочинима усташа над српским народом у Срему, почињеним у лето 1942. у оквиру „полицијске акције чишћења", којом је руководио специјални опуномоћеник Анте Павелића — Виктор Томић.

О овој „паушалној казненој и терористичкој акцији против српског становништва" у Срему, како то каже генерал Хорстенау, до у детаљ испланираној у Загребу, и спроведеној уз сагласност не само др Анте Павелића, као шефа усташке државе, већ и немачког посланика у НДХ, Фридриха Кашеа, говори иначе и читав низ извештаја представника немачке полиције, и других немачких установа, како у Загребу тако и у Београду.[240] Праву узбуну у Берлину, међутим, изазвао је један извештај из Београда. Био је то извештај представника немачког министарства спољних послова, Феликса Бенцлера, достављен лично министру Рибентропу. Описујући крваве орије усташке војнице у Срему, он је, поред осталог, изнео, да је „убијање многих стотина Срба, у чију се невиност уопште не може посумњати, уследио само зато да би се дошло до њихових имања..."[241]

У извештају министру Рибентропу,[242] Бенцлер је рекао и следеће:

239 ВА-МА, RH 31/III/7.

240 О злочинима усташа над Србима у Срему, своје претпостављене у Берлину обавестио је и отправник послова немачког посланства у Загребу, Трол (у одсуству посланика Кашеа) као и полицијски аташе Хелм (PA-AA,Biro drž.sekretara, Kroatien, Bd. 3, list 237).

241 PA-AA, Biro drž.sekretara, Jugoslawien,Bd. 4, Извештај Ф. Бенцлера од 16. 9. 1942.

242 Исто.

„Од оснивања хрватске државе па до данас, нису престали прогони Срба. У њима је, и при опрезној процени, без сумње изгубило животе више стотина хиљада људи. При томе су од неодговорних служби почињена таква зверства која би се могла очекивати само од подивљалих бољшевика..."

Бенцлеров извештај (од 16. септембра 1942), више протест него извештај, у суштини, нашао је, у пуном смислу те речи, на отворене уши министра Рибентропа. Сместа, телеграфски, он је наредио посланику у Загребу, да интервенише код Павелића и спречи даље проливање крви у Срему.

Према тврђењу немачког историчара Јохана Вишта,[243] на одлуку министра Рибентропа да интервенише због убијања Срба у Срему,[244] није толико утицао сам Бенцлеров извештај о злочинима усташа, колико његово саопштење да је Милан Недић, председник српске квислиншке владе, у знак протеста што су немачке власти допустиле те злочине, решио да поднесе оставку. На неки начин ово потврђује и Рибентропов телеграм Бенцлеру од 9. октобра 1942, у којем се овом налаже да обавести Недића да је на иницијативу владе Рајха из Срема повучен „хрватски полицијски специјални опуномоћеник Виктор Томић".[245]

Мада немачка документа, као што се види и из наведених примера, нуде солидну основу за сагледавање геноцидних радњи усташких власти, као и за утврђивање броја убијених Срба у НДХ, она, углавном, у Југославији нису узимана у обзир. Чак ни у историографији. И, отуд, тачан број побијених Срба у усташко-муслиманској држави није никад тачно ни утврђен. Истина, рад на томе, да се утврди тачан број српских жртава, није никад свеобухватно ни предузет. „Ми смо једина европска земља", речено је у вези с тим,[246] „која није пописала и утврдила

243 Wüscht Johann, Die Ereignisse in Syrmien 1941-1944, Köln am Rhein 1975,26.

244 Акција „чишћења" В. Томића у Срему трајала је од 8. августа до 6. септембра 1942. Убијено је око 6 хиљада Срба, док је више од 10 хиљада било ухапшено (Комисија за ратне злочине, Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1945). - Како генерал фон Хорстенау наводи у свом дневнику, у овој усташкој „акцији чишћења" у Срему узеле су учешћа („Бог их проклео!") и мање немачке војне јединице. — Немачки посланик у Загребу, Каше, у настојању да оправда усташке власти, у једном свом извештају изнео је да су и немачке трупе починиле злочине над Србима у Срему, и да се они у свему могу мерити са усташким. Он је навео (ради се о извештају од 15.јуна 1942) да је 800 чета пука Бранденбург, у Фрушкој Гори „самовласно" стрељала већи број Срба. Генерал Бадер, војни заповедник у Србији, под чијом се командом налазио пук о којем је реч, оштро је реаговао на овај извештај посланика Кашеа, квалификујући га као „грубу увреду" немачке војске. „Стрељање 257 Срба", рекао је Бадер у свом одговору од 18.јуна 1942. на извештај посланика Кашеа," уследило је због претрпљених губитака на ивици шуме северно од Гргуреваца, а нарочито због погибије двојице 'фелдвебела'. Оно се може објаснити узбуђењем које је захватило чету због губитака врло храбрих вођа..." (Уп. Hory und Broszat,131).

245 PA-AA, Biro drž.sekretara, Jugoslawien, Bd.1,Рибентропов телеграм од 9.октобра 1942.

246 Милан Николић, Употреба мртвих, НИН, Београд 17. 11. 1989,4-6.

број својих страдалника у другом светском рату. А нисмо, јер је неко наредио да се одмах после рата сравни са земљом јасеновачки логор,[247] запечати само у Босни и Херцеговини 400 јама и стратишта, да се 1948. године, када су била још свежа сећања сведока, у попис становништва не уврсти и попис ратних жртава, да се средином шездесетих прекине стручно истраживање гробница у Градини, које је до тада открило око 50.000 жртава... о несталим и уништеним докуметнима и читавим архивама не треба ни говорити. Поменимо само после рата мистериозно несталу архиву Вјерског одсјека Државног равнатељства за понову НДХ, које је било задужено за покрштавање и пљачку православних цркава..."

Тамо где су истраживања извршена до краја, резултати су поуздани, и они више него речито говоре како је српски народ у НДХ масовно и бездушно уништаван. То је, на пример, случај са Козаром. Током рата, овде је погинуло, убијено, заклано, живо спаљено и бачено у јаме — 37 хиљада људи, од чега 11,5 хиљада деце млађе од 15 година. „Објавили смо 33,5 хиљаде имена и презимена, као и места и начина убијања жртава Козаре међу којима је 5,5 хиљаде деце која су одведена у логоре и тамо побијена", каже Драгоје Лукић, у једној изјави „Политици".[248] Преко 17.000 Козарчана завршило је у Јасеновцу и то знамо по имену и презимену... Рачунамо да поред тих 33,5 хиљаде пописаних жртава има бар још 3.500 побијених којима имена не можемо да утврдимо — али презимена знамо! Наиме, непобитно смо доказали да су усташе понајвише, а нешто и Немци, затрли 585 и словима: петсто осамдесетпет огњишта, и по мушкој и по женској линији. Никог нема да исприча тачна имена, датуме рођења, датуме и време смрти за 585 српских фамилија са Козаре (не ради се о породицама, него о фамилијама, о целим скуповима родбине)".

У масовним убиствима српског становништва, нарочито у Босанској Крајини, учествовале су, и истицале се својом безобзирношћу и крвопилством, јединице такозване сеоске милиције, формиране од усташке власти, а састављене и од муслимана и од Хрвата. Припадници ових постројби, као мрки вуци упадали су у српска села, палили их и вршили покоље у њима кад год им се за то само указала прилика. У пролеће 1942, на подручјима Љубије, Приједора и Санског Моста, на пример, по својим злочинима над српским народом нарочито су се прочули припадници те усташке милиције из села Доња Равска. Њихови зулуми били су узели таквог маха, да су партизани, под притиском српских бораца, били принуђени да ово село спале...[249]

У Лици, један од најгнуснијих злочина над Србима почињен је 1. јула 1941, у селу Суваја код Срба, општина Лапац. Јака јединица хрватско-муслиманских усташа продрла је у рану зору у село и „као помахнитала, клала све одреда. Клана су и дјеца у кољевци. Носећим женама сјечени су стомаци..."[250]

Само у прва три дана августа 1941, иначе, на три места у Лици (Госпић, Дивосел, Смиљан) убијено је 2 хиљаде Срба.

У Лици, као и у другим крајевима, извршиоци злочина били су пре свега најближи суседи Срба, међу којима је било и оних који су своје руке окрвавили, убијајући Србе, још у Првом светском рату, 1914-1918, најчешће као „шуцкори", о којима је већ било речи.

Ко од Хрвата и муслимана лично није подизао руку на Србе, кад је почело њихово прогањање у НДХ, тај их је пљувао, ружио и вређао док су их везане гонили на губилишта. „Потераше нас", каже Душан Нинковић, који је пуким случајем преживео покољ Срба у селима између Ливна и Босанског Грахова, „уз несхватљиве псовке, пљување и урликање окупљене светине, уз планину..."[251]

Није се једном догодило, у страшним временима док је постојала хрватско-муслиманска држава, да су се и Хрвати и муслимани самоиницијативно лаћали пушке и ножа, само да би се докопали кућа и друге имовине Срба...

У покољима извршеним у хрватско-муслиманској држави 1941. године, страдало је много Срба и у источној Херцеговини. На хиљаде људи побијено је на зверски начин и побацано у јаме — у селу Корита, Заградац, Капавица, Мала Чатрња, Горња Плажина, Степен, Пржина, Шуковић, Међуљић, на пример.

247 Фрањо Туђман тврди ("Беспућа") да је Јасеновачки логор у прво време по завршетку рата користила власт социјалистичке Југославије за смештај својих противника.

248 Драгоје Лукић, И мртвима потребна два сведока, „Политика", Београд, 15. 11. 1989, 12.

249 Светозар Ћулибрк, Записи са Грмеча, Београд 1964,16.

250 Мирко Рапаић, О „јунаштвима хрватских војника", „Политика", Београд, 14. 8. 1990, 12.

251 Пустите мртве да почивају, Интервју, Београд 17. 8. 1990,24.

Бројни Срби убијени су у околини Стоца, у селима Зборна Гомила, Величанима и Чавшу, затим у Невесињу, у селу Грашањ и у Дрежњу.[252]

Масовна убијања Срба извршена су и у срезу Мостар, на реци Буни, у Козличанима, на Палату, у Локовљанима, на Домановићима, у основној школи у Храшњанима.

У Мостару, како се износи у књизи „Хрватска усташка држава 1941-1945", коју је објавио Институт за савремену историју у Минхену,[253] *Срби су све до Видовдана, 28. јуна 1941, били углавном остављени на миру. А тог дана почела су масовна хапшења. На стотине Срба „спроведено је на обалу Неретве", ту пострељано, а затим су њихови лешеви, претходно повезани жицом, бачени у Неретву... На сличан начин, каже се даље у овој књизи састављеној из бројних и неоспоривих докумената, велики број Срба нашао је гроб у Уни код Отока као и у Сави код Брчког...*

У извештају Светозару Вукмановићу-Темпу о злочинима над Србима у источној Херцеговини, Уљеша Даниловић (у својству члана Главног штаба НОП-а за Босну и Херцеговину) изнео је, да су у неким селима усташе „кували децу" и да је тада у тим крајевима „бити убијен метком значило срећу..."[254]

Какве су све страхоте задесиле Србе у НДХ, између осталог у источној Босни, види се и из писма које је жандармеријски мајор Јездимир Дангић, опуномоћеник Драгољуба-Драже Михаиловића у источној Босни (о којем ће у овој књизи опширније још бити речи) упутио, 30. октобра 1941, команданту хрватске домобранске војске у Зворнику. У том писму, уз друго, каже се:

"Према званичним подацима које су нам доставили Немци из Београда, до краја месеца августа 1941. побијено је, спаљено и уништено на Вашој територији 280.000 Срба. У обзир не долазе касније мученичке жртве и ни они официри, војници и грађани који су побијени за време од 6. априла па до наше војничке капитулације. Истребљивасте нас на сваком кораку и

252 О геноцидy над српским народом у Херцеговини, види и: Саво Скоко, Покољ херцеговачких Срба, зборник „Геноцид над Србима у двадесетом веку", Београд 1992, 171-217. — Супротно тврђењима, да је у Мостару покољ Срба почео 28.јуна (како се наводи и у протоколима са суђења ратним злочинцима у Нирнбергу) Саво Скоко доказује да су у Мостару масовна хапшења Срба (у првом реду интелигенције) почела 24.јуна по подне и да је од 26. јуна ухапшено 450 људи који су углавном убијени на мостовима Неретве. — Скоко такође износи доказе да су и у Херцеговини усташе спаљивали живе људе, понекад и читаве породице (као што је био случај са породицама Вула Бјелогрлића и Петра Говедарице из села Врбице код Гацка).

253 Hory und Broszat, 102. Види претходну напомену, која се тиче истраживања Сава Скока.

254 Милан Баста, Рат је завршен 7 дана касније, Београд 1986, 158.

нова поколења причаће о злочинима, а хроничари ће исписивати накрвавије и најјезивије податке о томе...

...Убијали сте нам беспомоћни народ на најокрутнији начин. Наишли смо на непокопана тела мученика. Ноге и руке су им пребијене, очи ножем ископане, језик, уши, усне и нос отсечени, кроз главу им пробијене гвоздене шипке, поткивани коњским потковицама и тестерисани живи, или им је живима срце извађено. Поливали су их кључалом водом да им лакше кожу огуле, браде, бркови почупани, прсти на рукама отсечени да би ове мученике натерали да сами пију из рана своју крв. Многима је месо сечено на коцке, а да не говорим о безброј силованих жена и девојака, које су после распорили по целом телу, пресецали им дојке и испод њих повлачили руке са отсеченим прстима. У једном селу нашли смо две главе српских жена стављене у посуду и испечене у пећи. Изложене су да их свет види и биће сачуване као безброј фотографија свих ових злочина да служе за доказ свега што је до сада српски народ преживео. А и да не говорим о безброј наших домова, запаљених са укућанима унутра." [255]

Како је већ речено, кад је почео крвави поход на Србе, одмах по проглашењу НДХ, први на удару нашли су се — виђени Срби, угледници из свих сталежа, пре свега трговци и свештеници. Један део ухапшених одмах је, потајно, лишен живота, а остали су упућени у разне логоре, где су убрзо затим били такође убијени...

На ове Србе, ухапшене а затим побијене, и све друге који су били „виђени" а који су успели да сачувају главу на раменима, неки писци гледају као на најтипичније представнике „српске буржоазије". И, објашњавајући држање оних који су успели да измакну усташкој пушци и ножу, у Книнској крајини, на пример, они истичу, да су управо ти људи били предодређени за сарадњу са окупатором... Ђуро Станисављевић,[256] *тако, пише:*

"Представници српске буржоазије, процењујући врло тешки тренутни положај за целу класу и националну масу, на коју се она ослањала, а очекујући у перспективи победу савезника, оријентисали су се на чврсту сарадњу са окупатором. Максимално искоришћавајући италијанско-усташко-немачке супротности, настојали су да изграде

255 Цитат према: НИН, 20.мај 1990.

256 Ђуро Станисављевић, Појава и развитак четничког покрета у Хрватској 1941-1942, Историја XX века, IV,Београд 1962,17.

српски национални покрет који ће, ослањајући се на окупаторе, окупљајући и заштићујући Србе, израсти у снагу способну да у току окупације, изоловањем и елиминисањем КП и револуционарно-демократских група и појединаца, онемогући било какав оружани покрет против окупатора и тако постане озбиљан фактор у разрешавању супротности при завршетку рата и обнови Југославије. То је основна линија коју је тада изградила српска буржоазија у Хрватској".

Акције српских грађанских политичара усмерене на аранжмане са Италијанима у Хрватској, исти аутор је оценио као „нуђење услуга Италијанима без политичких концесија, с циљем да јаче италијанске снаге запоседну српским живљем насељени коридор Херцеговина — северна Далмација — западна Босна — Лика, с чиме се „настојало практично да онемогуће усташки планови и обезбеде позиције српској буржоазији у овим крајевима, а у будућности оствари програм стварања велике Србије".[257]

6. Муслимани и геноцид над Србима

У бројним злочинима над Србима у Босни и Херцеговини, чак и у већини њих, учествовали су и муслимани, иако и њихова вера учи, да ко греши против људи, тај греши против Бога. У много случајева они су били не само извршиоци злочина, него и њихови иницијатори...

Из редова муслимана потицао је и убица бањалучког владике Платона и градишког свештеника Душана Суботића. Био је то неки Асим Ћелић. У ноћи између 4. и 5. маја 1941, на обали Врбаса, у близини села Ребровца, он је извршио своје гнусно дело, за које је био богато награђен од усташких власти.

Главни подстрекачи и организатори терора и геноцида над Србима били су муслимански политичари који су се идентификовали са усташким покретом, као што је то био Адемага Мешић из Тешња, познат широм Босне још из Првог светског рата по својој мржњи према Србима.

У општој хајци на Србе учествовало је и муслиманско свештенство, које се, највећим делом, од првог часа ставило у службу усташкој власти. Оданост вођи усташа, др Анти Павелићу, у име целокупног муслиманског свештенства, изразио је, 7. августа 1941, председник удружења муслиманског свештенства, Мухамед Хаџић, овим речима: „Муслимански

257 Исто, 19.

свећеници гаје према вама највеће симпатије и вјерност. Кад буде дошло вријеме ви ћете се о томе увјерити. Муслимани ће на сваки ваш миг бити спремни".[258]

Као и старешинство католичке цркве, и вођство муслиманске верске заједнице ангажовало се на присиљавању Срба, и под претњом смрти, да се одрекну своје религије. Дешавало се, међутим, и то много пута, да су се Србима, који су под принудом и ради спаса свог живота и живота својих породица прихватали муслиманску веру, на најсвирепији начин светили Хрвати - усташе, убијајући их у великом броју случајева. То је био повод реис-ул-улеми у Сарајеву, да, 30. септембра 1941, затражи од потпредседника владе НДХ хитну интервенцију, будући да је усташким испадима био доведен у питање читав план исламизације Срба... На другој страни, догађало се, такође много пута, и обратно — да су муслимани-усташе, стављали под нож Србе који су прешли у католичку веру. На тај начин они су Србе кажњавали што нису слушали хоџе који су им говорили да је боље да прихвате ислам него католичку веру, јер им прелаз у католике није никаква гаранција да неће поново бити пљачкани и убијани...

Од места у Босни, у којима су муслимани почели прво да насрћу на Србе, и лишавају их живота, још у априлу 1941, помиње се, пре свега,[259] *Фоча. Овде се, одмах по проглашењу НДХ, почело са убијањем Срба хладним оружјем и бацањем њихових лешева у Дрину и Чехотину.*

Пре него што би приступили убијању Срба, муслимани из Фоче, са усташким знамењима на својим капама, по правилу мучили су своје жртве на бестијалан начин... Често су се и изживљавали над њима, понижавајући их до скота. Једног дана, према сведочењу Милана Чубрића, муслимани у усташким униформама, предвођени извесним Алијом Гогалијом, срушили су споменик краљу Петру I Карађорђевићу и његову бисту допремили у затвор. Заточени Срби били су приморани да се помокре на бисту, а затим да мокраћу са бисте језиком полижу...

О овом догађају дуго се причало по Фочи и целој околини. Срби су били огорчени и многи између њих закључали су се да ће се злочинцима осветити...

До освете, за све тада пале српске жртве, дошло је, како се наводи, 5. децембра 1941. Тог дана је један одред војске Драгољуб-Драже

258 Hrvatski narod, Zagreb 9. 8. 1941.

259 Милан Чубрић, Нису Срби сада први пут страдали у Фочи, „Политика", Београд 1. 10. 1990, 9.

Михаиловића, под командом капетан Серија Михаиловића, заузео Фочу, коју су браниле хрватско-муслиманске снаге (усташе и домобрани) и италијанска војска. По заузећу места, формиран је преки суд који је већи број муслимана осудио на смрт (Према извештају официјала усташке котарске области у Фочи, број лица над којима је извршена смртна казна износио је 270 до 300...).[260]

У својој слепој мржњи према Србима, муслимани из Фоче, али и из других места, нису правили разлику између припадника војске Драже Михаиловића и партизана. За њих је сваки Србин, па ма под чијим барјаком се налази, био диндушманин. Видело се то, можда најбоље, у пролеће 1943, у јеку великих немачких операција против партизана. Од Зеленгоре па до пруге Коњиц-Сарајево-Вишеград, куда се пробијало језгро партизанске војске, потоци су били пуни унакажених лешева партизанских бораца...[261]

Са Србима, без обзира ко су и шта су, жестоко су се обрачунавали и муслимани из Цазинске крајине. Били су то, углавном, сељаци, припадници већ помињаних сеоских усташких милиција. Утврђено је, на пример, да су ови муслимани током августа 1941. године попалили многа српска села, у првом реду она у којима нису биле бројне устаничке групе или пак која су се налазила у близини усташких упоришта. На неколико места око Кладуше убијено је у то време око 4.600, а око Цетинграда око 2.000 жена и деце.[262] *Само од 8. до 10. августа 1941. из српских села из западног и јужног дела цазинског среза убијено је или протерано са свог огњишта више хиљада људи, жена и деце. О томе се у извештају жандармеријске команде министарству унутрашњих послова НДХ од 10. августа каже: „У котару Цазин, Жупа Крбава и Псат, код места Равно, подигло се око 1.000 неорганизованих муслимана само од себе против Срба. Нешто Срба успело је побећи, а преостале су поклали муслимани. Српске жене, њих 4865 побегле су до оружничке постаје Равно, где се и сада налазе. Од заповједника дивизије послано је на лице мјеста око 80 људи, да примире муслимане, који су опљачкали све што је српско".*[263]

И један напис Моше Пијаде у „Борби", број 31, од 20. децембра 1942, (Муслимани Крајине против братоубилачког рата) значајно је сведочанство о злочинима над Србима у Бихаћском и Цазинском срезу, 1941. године.

"По попису од 1931. године", стоји у чланку Моше Пијаде, „било је у срезу Бихаћ 14.000 муслимана, 14.000 православних и 4.000 католика, а у Цазинском срезу 34.000 муслимана, 11.000 православних и 1.000 католика. У усташким покољима српски део становништва скоро је уништен, српска села попаљена и имовина разграбљена. Тако муслимани данас чине огромну већину. Сем тога у Велику Кладушу усташе су биле довеле 8.300 Срба из Лике, већином жена и деце, који су били „прешли" у католичку веру, па су их на грозан начин побили (убијали су их по муслиманским авлијама). Крволок Бален, усташки емигрант, када је долазио у Велику Кладушу у кафану Емина Рецића, сав крвав и с рукама натопљеним крвљу жена и деце, одговорио је — кад му је кафеција понудио да опере руке — Не, ово је моја храна!"

У најцрње злочине над Србима спада убијање Срба у селима Дворског среза — 23. августа 1941. Тог, а и следећих дана, око 3.000 припадника усташке милиције, углавном муслимана, сјурило се у српска села и отпочело са убијањем, хладним оружјем, свакога онога становника који им је пао шака. Овом приликом опустошена су и попаљена многа села, као и делови неких суседних банијских села. Како се наводи,[264] *хрватске власти, само да би што више распламсале сукоб између муслимана и Срба, наступиле су као тобожњи заштитници Срба и инсценирали су напад на групу муслимана — припадника усташке милиције...*

Према речима Енвера Рецића,[265] *у лето 1941, подручја Босне и Херцеговине са најгушће насељеним српским становништвом била су „претворена у клаоницу и масовно уништавање ненаоружаног српског народа. Пропагандом да су муслимани 'цвијеће хрватског народа' требало их је учинити ударним одредом за претварање Босне и Херцеговине у 'најчистију хрватску земљу'".*

Крајње непријатељско, и злочиначко, понашање муслимана у Босни и Херцеговини према Србима било је једно време велики ребус за представнике немачке војне силе у НДХ. То се види и из извештаја капетана Артура Хефнера, специјалног агента представника Врховне команде немачке војске у Загребу, Глеза фон Хорстенау. За њега је толика мржња муслимана према Србима била просто несхватљива, будући да му је било познато, да су муслимани у Краљевини Југославији били чак

260 Исто.

261 Исто.

262 Д.Лукач, Устанак у Босанској крајини, н.д., 196.

263 Овај документ налази се у Војноисторијском институту у Београду, К-153а,23/1-1.

264 Душан Лукач, Устанак у Босанској крајини,198.

265 Enver Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13.SS divizija, Sarajevo 1987,18.

фаворизовани од београдских влада, уживали многе повластице — на рачун Срба, пре свега.

У тражењу објашњења зашто су се муслимани толико острвили на Србе, капетан Хефнер је дошао до закључка, да разлог треба да лежи у настојању муслимана да осигурају себи супремацију у Босни и Херцеговини...

У савезништву муслимана и Хрвата, пак, капетан Хефнер је видео само смишљену политику муслимана. „Они се опредељују за Хрвате само зато што су Хрвати главни носиоци власти у НДХ и што желе да преко њих осигурају своје муслиманске, специјалне интересе. О неком њиховом похрваћењу, вољи за тим — не може бити ни говора. Муслиман остаје муслиман, и као што није био Србин кад се за таквог издавао тако неће постати ни Хрват".

У извештају о свему овоме, капетан Хефнер је посебно нагласио, да би „муслимани сигурно поступили на исти начин са Хрватима као што сада чине са Србима, наравно само кад би могли да дођу до власти. Највећа је заблуда веровати да између муслимана и Хрвата постоји неко осећање заједничке националне припадности".[266]

С обзиром на чињеницу, да је највећи број Срба у Босни и Херцеговини страдао 1941. године махом у крајевима настањеним претежно Србима и муслиманима и од муслиманске руке, скоро да није било никакво чудо што су Срби управо и у муслиманима а не само Хрватима видели свог крвног непријатеља. Одбрана голог живота добила је код Срба, отуд, у много случајева облик освете и одмазде, с чиме муслиманско вођство није уопште рачунало...

Многом Србину у Босни и Херцеговини већ и при помену речи — муслиман, односно Турчин, падао је мрак на очи, и сама се рука, често хватала за оружје... Колико је код Срба, 1941. године, после злочина над њима почињеним од стране муслимана, мржња ухватила корена, и колико је жудња за осветом за недужне жртве била јака, показује на упечатљив начин случај једног познатог партизанског борца у Босанској Крајини, из Крњеушког вода, извесног Марка Сарача. На поздрав — „Смрт фашизму", он је увек одговарао — „Смрт Турцима!" [267]

Марко Сарач није био никакав изузетак међу Србима који су се, често само стицајем прилика, обрели у партизанским одредима, почетком 1941. године. Огорченост „због страховитог масовног покоља над Србима" била је толика (и по речима Угљеше Даниловића, високог функционера КП у Босни и Херцеговини)[268] да су Срби у партизанским јединицама постављали питање: „Ми или Турци!"

О набујалој мржњи код Срба према муслиманима, услед злочина које су они починили, сведочи и податак, да су поједини Срби, дижући се на оружје ради одбране својих живота и живота својих породица, потписивали заклетву која се завршавала речима: „Поиграбише свијетло оружје, па на Турке јуриш учинише".[269]

Мржњом према „Турцима", међутим, нису били испуњени само Срби који су се сврстали у герилу, већ и целокупно српско становништво, укључујући и жене, па и оне најстарије. Бол за укућанима и родбином, убијеним од муслимана, многу је старцу и многом старца наћнао да се лате оружја, секире, будака, било чега, само да би им се осветом душа смирила...

У ноћи између 6. и 7. септембра 1941, после откопавања масовних гробница српских породица у Кулен — Вакуфу, побијених почетком августа исте године од муслимана, дошло је до једне од највећих освета од стране српског становништва. Живот је тада од руке ојађених српских сељанки и сељака изгубило око 900 муслимана свих узраста...

Било је то одмах по освајању Кулен-Вакуфа од 2. батаљона Дрварске бригаде, који су бранили јаке домобранске и усташке снаге, својски потпомогнуте од муслиманског становништва.[270]

Мада су први и ничим изазвани започели рат са Србима по оснивању НДХ и кренули у њихово истребљење, како се то истиче и у многим немачким извештајима (извештајима војне обавештајне службе и Службе сигурности Рајха),[271] муслимани су свим силама настојали да докажу (и да у то увере и Немце) да су они жртве — Срба. Наглашавали су при том и пре свега да су Срби листом четници и да је четнички покрет „одувек снажно испољавао антимуслиманско обележје".[272]

266 Извештај капетана Хефнера од 15.јуна 1941, ВА-МА.

267 Извор као у напомени 269, 289.

268 Писмо Угљеше Даниловића Светозару Вукмановићу — Темпу од 17. 9. 1941.

269 Реч је о тексту писмене заклетве руководилаца устанка из Јелашиноваца (Подгрмеч). Архив Босанске крајине у Бањалуци.

270 Извор као у напомени 265, 192.

271 Са злочинима над српским народом први су почели припадници такозваних „летећих усташких колона", у огромној већини муслимани. Под изговором да „чисте терен од четника", они су над мирним становништвом, према извештају капетана Хефнера генералу Глезу фох Хорстенау, од 14.јуна 1941, починили „животињске грозоте". Описујући ко су припадници „летећих усташких колона", капетан Хефнер је рекао да су то „месне муслиманске усташе", већином „криминалне индивидуе", и додао: „Сваки вашљивац, али и сваки криминалац може у овој држави да постане усташа и да има толико оружја колико то само хоће"

272 Меморандум босанских муслимана вођи Немачке А.Хитлеру, од 1. 11. 1942. Уп.Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH, Sarajevo (?), 206.

Временом, а кад су сами и у већој мери постали жртве крвавих обрачуна са Србима, муслимани су, једним делом, за све зло које их је снашло, почели да оптужују усташку државу и Хрвате који су на њеном челу стајали. У овом смислу донесено је и неколико резолуција, поред осталог и у Сарајеву, у друштву муслиманског свештенства „Ел Хидаје" (12. октобра 1941). Карактеристично, међутим, за све ове резолуције било је најстојње, да се, кад је о злочинома муслимана над Србима реч, одговорност за њих веже искључиво за појединце из муслиманских редова...[273] А кад је реч о муслиманима-усташама, да „праве" усташе и нису починили зверства над Србима, већ „дивље" усташе, појединци и групе који су сами себе прогласили за органе власти хрватско-муслиманске државе...

Сви муслимански политичари, захтев је истине да то буде истакнуто, нису припадали антисрпском фронту. Било је и оних, истина мало и премало, који су се од првог часа формирања НДХ поставили пријатељски према Србима уопште, заиставали за сарадњу између муслимана и Срба и, поврх свега, за прикључење муслимана покрету Драгољуба-Драже Михаиловића. То су били, поред других, Исмет Пуповац, некадашњи председник општине у Коњицу, Фехим Мусакадић, својевремени шеф полиције у Сарајеву (један од ретких муслимана - добровољаца на Солунском фронту и носилац највишег српског одликовања — Карађорђева звезда), затим Мустафа Пашић, председник суда у Мостару. Они су се, крајем 1942, ангажовали и на окупљању муслимана у посебну војну организацију, а у саставу Југословенске војске у отаџбини. На самом почетку 1943. године, 2. јануара, муслиманима Чајничког и других срезова упутили су проглас, у којем су истакли, да су за све неприлике у које су запали муслимани криви „усташки зликовци" и да је зато главно и основно — „онемогућавање сваког усташког рада и усташке власти над нашим мирним народом."[274]

Како је у прогласу још речено, за муслимане је најважније, да се организују „на бази сви за једног а један за све" и да остваре „пуну слогу и измирење са браћом православне вере на основи пуне равноправности, међусобног поштовања и сарадње у свим гранама народног живота".

На линији поменутих муслиманских првака налазио се и угледни грађевински предузимач Ибро Зечевић. Он и његове присталице сматрали су, и у том правцу заиставали, да „Муслиманима у Херцеговини нема опстанка у сарадњи са Хрватима, већ само са православнима".[275]

273 Види и: Muhamed Hadžijahić, Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, (zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973,280).

274 Цитат према: Rasim Hurem, 216.

275 Enver Redžić, н.д., 61.

У првој половни јануара 1943, у селу Вјелимићу код Коњица, формирана је прва муслиманска јединица у саставу Југословенске војске у отаџбини.[276] Бројала је око 300 бораца и била је под командом активног наредника југословенске војске Јусуфа Узуновића.

У прогласима муслиманских политичара који су стајали иза целе акције укључења муслимана у југословенску војску у отаџбини, а било је тих прогласа више, стални рефрен је био — да је нужност да се муслимани помире са „браћом православне вере", уз напомену — да су муслимани, кад год су „престали да воде политику пријатељства и сарадње са православнима, увек лоше пролазили..."[277]

На одвајању муслимана од усташа и Хрвата уопште, и њиховом прикључењу војсци под командом генерала Драгољуба-Драже Михаиловића, највише се, можда, ангажовао Мустафа Мулалић, бивши посланик у Скупштини Краљевине Југославије за срез Ливно. Његов непроменљив став био је, да муслимани у Босни и Херцеговини не могу очекивати спас ни од Немаца ни од Хрвата, а поготову од партизана, који копају „гробницу Ислама на Балкану". Једино право место за муслимане јесте равногорски покрет Драже Михаиловића...

Обраћајући се својим сапленицима, Мулалић је, уз друго, истицао и то, да ће по завршеном рату, Босна и Херцеговина са западним деловима српских крајева и неких срезове Санџака бити посебна самоуправна јединица у оквиру српске федерације, и да ће муслимани у њој имати загарантовану културно-верску аутономију.

После српског националног конгреса у селу Ба, у јануару 1944 (Светосавски конгрес), Мулалић је преко прогласа позивао муслимане да Дражу Михаиловића, „кад ускоро дође у Босну", дочекају се организованим муслиманским одредима и да „заједно са Србима буду носиоци југословенске власти као саставни део Југословенске војске у отаџбини".[278]

И сам генерал Михаиловић се, у марту 1944. године, обратио муслиманима „широм Југославије". У својој поруци он је рекао, да је „у међусобној борби проливена крв и на једној и на другој страни само за

276 Zbornik NOR-a, XII-3, 80, dok. br.18.

277 Овај проглас носи потписе др Исмета Пуповца и Фехима Мусакадића. — Уп.Enver Redžić,107.

278 Архив Војно-историјског института, 46-2/207, к. 260.

рачун и за корист трећега — непријатеља и православних и муслимана".[279]

Ово обраћање генерала Михаиловића муслиманима био је, извесно, и резултат сазнања, закаснелог уистину, да у Босни лежи кључ његове судбине и политике коју је водио, а којој је циљ био обнављање југословенске државе на новим основама (у сваком случају, међутим, са династијом Карађорђевића на челу).

"Питање Босне", писао је генерал Михаиловић свом представнику у Босни, потпуковнику Драги Остојићу, 3. августа 1944, „једно је од веома крупних питања..."

У складу са личним ставовима генерала Михаиловића, и одлукама Конгреса у селу Ба, команданти Југословенске војске у отаџбини, који су оперисали у Босни и Херцеговини, и они мало познти и они најпознатији, покушали су све само да би што више муслимана привукли на своју страну, макар се они и не сврставали директно под њихову заставу. У склопу тога, успостављене су везе и са муслиманима - зеленокадровцима, који су толико пута окрвавили руке о српски народ... Са њима су, по правилу, склапани споразуми о савезништву (као на пример у срезу Бијељина) а на основи — да њихове оружане снаге буду под врховном командом краља Петра II Карађорђевића и да, удружене са јединицама Југословенске војске у отаџбини, „воде борбу против Тита и његових банди, као и свих других непријатеља".[280]

У јануару 1945. године, генерал Михаиловић је објавио посебну наредбу (на основу Уредбе донесене крајем 1944) којом је за команданта групе муслиманских корпуса у Босни именован „брат" Мухамед Прељубовић.[281]

Документа о збивањима у Босни и Херцеговини недвосмислено показују да су муслимани, још док је трајао априлски рат 1941, почели да формирају оружане одреде и да нападају јединице југословенске војске, да војнике заробљавају и убијају. Један од првих одреда образовао је познати тузлански трговац и резервни мајор југословенске краљевске војске, Мухамед

279 "Исток", Глас југословенских Муслимана, Слободне српске планине, број, 7, март 1944. — У Врховној команди Југословенске војске у отаџбини, како се види из релевантних докумената, постојале су одређене сумње у целисходност стварања муслиманских јединица - „јер нам то код нашег народа - истицано је - више шкоди, него ли од њих користи" (Zbornik NOR-a, XIV,1,dok.199). — Б.Петрановић (Србија у другом светском рату, 537-538) мишљења је, да је Дража Михаиловић, као министар у југословенској избегличкој влади „морао бар номинално да води рачуна и о другим снагама (не само српским, дакле), независно од њиховог националног статуса. Због односа савезника према Турској, Михаиловић је мењао и свој однос према Муслиманима..."

280 Enver Redžić, 192.

281 Војно-историјски институт, 26/1-К.6, наредба начелника штаба Врховне команде за 20. 1. 1945.

Хаџиефендић. То је била по злом рађењу чувена Хаџиефендићева легија. Прве жртве ове групације били су становници српског села Јегинов луг, удаљеног неких 15 километара од Тузле. Пошто су народ на превару домамили пред општину, припадници легије су изненада отворили ватру из пушака и убили преко 300 људи, жена и деце. Све куће у селу су потом опљачкане, па спаљене...[282].

По немачким службеним оценама, и Хаџиефендићева легија и све друге оружане групе муслимана, формиране у априлу 1941, а и потом, биле су банде „разбојничког карактера".[283]

На стварању чисто муслиманских оружаних јединица,[284] у збиру узето, највише су радили они муслимански политичари који су тежили да од Босне створе посебну муслиманску јединицу, аутономну, са апсолутном превлашћу муслимана, а под заштитом Немачке...

У тој и таквој аутономној Босни, рачунало се, муслимани не би били угрожени ни од Срба ни од Хрвата, они би држали дивит и хартију у својој руци, и прво што се планирало да уради било је успостављање аграрних односа какви су постојали до 1918. године, заправо до спровођења аграрне реформе у Краљевини Југославији.

У меморандуму Адолфу Хитлеру од 1. новембра 1942. године, а у вези са предлогом муслиманских вођа да Босна и Херцеговина постану протекторат Немачке,[285] речено је, поред осталог, следеће:

"Наша земља, Босна и Херцеговина, дошла је у састав Независне Државе Хрватске, која је настала са нашом вољом и сагласношћу, али је каснији развој догађаја ишао против наших нада и очекивања. Јер, ми смо вјеровали да ће наша Босна и Херцеговина остати под њемачком војном управом и да ћемо

282 Архив САНУ, број 14630.

283 Hory und Broszat,155.

284 На формирању и наоружавању муслиманских одреда, по муслиманским селима, пре свега, нарочито се ангажовао муслимански одбор „Народни спас", који треба да је имао своје поверенике у свим местима источне и средње Босне. Он је стајао у вези како са усташким властима тако и са представницима немачке војске (Види и: Rasim Hurem, n.d., 205).

285 E.Redžić,71. — Први пут, да Босна и Херцеговина постану самостална јединица под протекторатом Немачке, представници муслимана у Сарајеву затражили су од Немаца одмах по проглашењу усташке државе, 10. априла 1941.

ми босанскохерцеговачки Муслимани, најчаснији елемената, бити позвани на сарадњу у управи. Уместо да добијемо слободу, ми Бошњаци доживјели смо страшну трагедију: наше жртве у Босни и Херцеговини достижу до сада око 150 хиљада људи... Одговорност за то сноси др Анте Павелић, који је силом укључио Босну у оквир хрватске државе и предао је у руке агресивној Црној интернационали, своме повјеренику у Босни и Херцеговини, изразитом клерикалном католичком свештенику Божидару Брали. Фиреру и њемачком народу најбоље је познато како је његовим великим идеалима непомирљив непријатељ Црна интернационала..."

У меморандуму, усташка власт и Црна интернационала у НДХ проглашени су за искључиве кривце за масовно убијање Срба:

„Из Загреба су позвани усташки батаљони са муслиманским фесом у Босну и Херцеговину да би убијали Србе дозивајући се при том муслиманским именима. Масовно убијање Срба проузроковало је њихово бјежање у шуме и изазвало устанак. Српски народ у Србији, огорчен вијестима о овом крвопролићу, приступио је стварању организације 'Освета', чије су јединице у пограничним подручјима Босне почеле да пљачкају и убијају муслиманско становништво. Кад је избио рат са совјетском Русијом комунисти су искористили тешкоће, па је дошло до општег хаоса, у коме су највише страдали Муслимани. Док су нас српски четници и комунисти убијали у шумама, црни клер нас је у градовима уништавао на други начин: прогласио је Муслимане комунистима и предузео масовна хапшења, нарочито муслиманске омладине..."

Уз истицање, да босански муслимани нису „одани њемачком народу због тренутног рачуна и интереса", да су и они германског порекла (да су дошли са севера на Балкан као германско племе под именом „Босни" у доба римске илирске провинције), аутори меморандума,[286] тражили су, поред осталог, 1) да се легија Мухамеда Хаџиефендића претвори у опште-муслиманску војску под називом „Босанска стража", да се у њу укључе сви муслимани из усташких и домобранских јединица НДХ, и да се, кад се то све обави, она стави под

286 Аутори меморандума треба да су били (у име Народног одбора босанско-херцеговачких Муслимана) Узеир Хаџихасановић, његов зет Мустафа Софтић (1942. године градоначелник Сарајева) и инжењер Суљуга Салихагић из Бањалуке.

немачку контролу, 2) да се обустави свака активност усташког покрета и усташких јединица на подручју Босне и да се на аутономној територији (Жупа Босна), чијег би шефа имао да именује Адолф Хитлер, омогући стварање националсоцијалистичке партије.[287]

У духу овог меморандума, један од његових аутора, Узеирага Хаџихасановић, говорио је са саветником у немачком посланству у Загребу, кад су се срели у Сарајеву, 26. новембра 1942. године. Као прво, Хаџихасановић је рекао, да муслимани нису Хрвати, а поготову усташе, чије злочине су најугледнији муслимански грађани својим потписом осудили у резолуцији коју су упутили влади НДХ. Што се тиче муслимана у усташким редовима, он је рекао да се ту ради искључиво о „најгорем муслиманском олошу."

На основу разговора са Хаџихасановићем, и Нецад-бегом Сулејманпашићем, саветник немачког посланства је закључио и то изнео у свом извештају, да муслимани, који „никад нису били ни Срби а ни Хрвати", имају „дубоко поштовање према Хитлеру и веру у немачког пријатеља, па ако Немачка делом потврди да јој на срцу лежи добро Муслимана и Босне, Муслимани ће манифестовати исти онај осећај којим су немачке трупе поздравили као ослободиоце..."

Од свеїа што су муслимански аутономисти хтели да остваре уз йомоћ Немачке, и стављајући се Немачкој на расйолаїање, није испало ништа. Чак ни њихов меморандум упућен Адолфу Хитлеру није никад озбиљније узет у разматрање. Али зато је врх Немачке йоказао велико занимање за муслиманску живу силу, не да би, међутим, уз йомоћ ње муслиманима осиїурао некакву йосебну државну заједницу, већ да би йокрио све веће йотребе своје армије за новим људством...

Неїде у йрвој йоловини фебруара 1943, Хитлер је дао своју сагласност за формирање йосебне муслиманске СС-дивизије,[288]. А идеја,

287 E.Redžić, 71-72.

288 Оснивање муслиманске СС-дивизије није уопште било по вољи вођству НДХ. Пошто то није могло да спречи, оно је покушало да код представника СС-штаба издејствује да у дивизију буду увршћени не само муслимани него и Хрвати,и, сем тога, да у регрутирању људства за СС-дивизију учествују и органи НДХ (PA-AA, Biro drž. sekretara, Hrvatske, Bd. 4,list 269 и 333;види и телеграме немачког посланика у Загребу, Кашеа, од 13.фебруара, 25.марта и 2. априла 1943). — Кад је формирана, муслиманска СС-дивизија добила је назив 13. СС добровољачка босанско-херцеговачка дивизија, а од маја 1944, по личном наређењу Химлера, прекрштена је у СС дивизију „Ханџар". По тврђењу О.Кума (Vorwärts Prinz Eugen, Osnabrück 1978), муслиманска СС-дивизија имала је до јула 1943. назив — Хрватска СС-добровољачка дивизија, од јула до октобра 1943 — Хрватска СС-добровољачка планинска дивизија, а од тада до маја 1944-13. СС - добровољачка планинска дивизија. Потом: 13. планинска СС-дивизија „Ханџар".

да се формира једна таква дивизија, треба да је потекла од рајхсфирера Хајнриха Химлера, једног од најближих Хитлерових сарадника, свемоћног шефа целокупне немачке полиције и вође СС-трупа. Предлажући да се образује муслиманска СС-дивизија, он је истицао, а) да муслиманство у целини гаји велике симпатије за националсоцијализам, б) да је код муслимана у НДХ развијена посебна свест о „босанско-херцеговачкој нарочитости", и, в) да су традиције босанско-херцеговачких пукова у Аустро-Угарској још увек присутне у свести муслимана.

По речима Готлиба Бергера, Химлерової првої сарадника,[289] Химлер је хтео, стварањем муслиманске дивизије, да, поред осталої, створи јако СС-упориште у Босни, како би, „једном касније", овде образовао нову војну границу, заправо СС-војну границу.

Како се види из кореспонденције представника немачке Врховне команде у Загребу, генерала Глеза фон Хорстенауа, и из његової личної дневника, рајхсфирер Химлер је имао само похвалне речи за ислам. Једном је чак рекао, да му се ислам толико допада да би га он радо проГласио са СС-религију.[290]

По тврђењу генерала Хорестенауа, и Хитлер је о мухамеданској вери имао врло високо мишљење. Он је управо толико „обожавао ислам, колико је мрзео хришћанство". Своје тврђење генерал Хорстенау је заснивао на казивању генерала Варлимонта, који је као припадник Врховне команде немачке војске, свакодневно био са вођом Трећег рајха у контакту, а коме је овај у једној прилици рекао да се носи мишљу да по завршетку рата укине хришћанску религију...

За Хитлера, ислам је био „мушка вера". Он је сматрао, да би Немци у историји много „даље дотерали" да су били муслимани...[291]

На врбовању босанско-херцеговачких муслимана за СС-дивизију ангажовао се најактивније и јерусалимски велики муфтија Емин ел Хусеини, кога је као верског поглавицу палестинских Арапа суспендовала британска војна управа 1937 (Емигравши из Палестине, он се 1941/42 нашао под заштитом сила осовине. Због свог антибританског и антијеврејског става, он је оберучке прихваћен од врха Националсоцијалистичке странке Немачке и од вође СС, Хајнриха Химлера). У Загребу, Бањалуци, и Сарајеву, велики муфтија се састао са

289 Види: Hory und Broszat, 157 (Писмо Г. Бергера команданту СС-дивизије „Принц Ојген" од 20. 11. 1943.).

290 Писмо генерала Хорстенау Александру Леру од 2. 3. 1943 (BA-MA, RH 31/III/12).

291 Hermann Neubacher, н.д., 33.

бројним муслиманским делегацијама и није се уопште устручавао да наступа као какав кортеш, као агитатор за ступање муслимана у СС-дивизију.

"Посета великог муфтије", известио је Химлера шеф његовог главног штаба, СС-групенфирер Бергер,[292] „овде је у сваком смислу такође и политичи изванредно добро и позитивно деловала... Поново се показало, да велики муфтија располаже једним беспрекорно функционишућим обавештајним апаратом и да ужива огроман углед у целом исламском свету".

Лично муфтија, у свом извештају са пута по Босни и Херцеговини министарству спољних послова Немачке, рекао је пак, да су сви муслимани, и они из Санџака, одушевљене присталице Немачке и да само од Немачке очекују спас од српских банди које су их почеле масовно убијати и палити њихове куће одмах после избијања рата на Истоку.

С поносом, велики муфтија је истакао да се већ 12 хиљада муслимана добровољно пријавило у СС-дивизију...

Непосредно пред формирање дивизије, у којој ће се, на молбу Анте Павелића, шефа НДХ, наћи и један мањи број Хрвата (да би се „сачувао образ" хрватске државе и подвукла јединственост Босне и Херцеговине са Хрватском) 13. маја 1943. објављен је проглас - „Хрватима Херцег-Босне". У том прогласу је речено, да су они, „синови Херцег-Босне" (муслимани и католици), по жељи вође немачког народа, Адолфа Хитлера, „изабрани и позвани као први негермански народ и примљени у редове најбољих војника, славних СС-одреда".

"Исто као и некада у аустријској царско-краљевској армији", речено је још у прогласу, "и сада ћете под „славним сивим фесом" победоносно марширати и бити „најбољи чувари својих завичајних места — своје државе".[293]

У круговима аутономиста, формирање муслиманске СС-дивизије протумачено је као први поуздани знак да ће Немачка подржати стварање једне посебне јединице од Босне и Херцеговине под вођством муслимана. Са својом војском, мислило се, муслимани ће постати главни фактор у Босни и Херцеговини и њима ће се сви други морати да

292 Извештај Г. Бергера од 19. 4. 1943, Персонални штаб рајхсфирера СС MA 328, лист 650998.

293 PA-AA, Kroatien, Herceg Bosna, List 267559 и 267560.

подреде.[294] *Овако гледајући на ствар, аутономисти су све учинили што је до њих стајало да се што више муслимана добровољно пријави за ступање у СС-дивизију. Развили су у том правцу јаку пропаганду, и имали великог успеха, нема сумње. На пријавна места похрлиле су на хиљаде муслимана у најбољој снази. Многи муслимани дезертирали су из усташке војнице и домобранских јединица НДХ само да би се пријавили за службу у СС-дивизији. То је било узело такве размере, да је усташка влада била принуђена да предузме најоштрије мере против дезертера. Многи и многи су позатварани и изведени пред суд, а многи, нарочито из усташке војнице, проглашени су за велеиздајнике и по кратком поступку упућени у концентрационе логоре...*

Кад је рајхсфирер Хајнрих Химлер обавештен о свему томе, и, посебно, да власти у НДХ на силу регрутују за своје војне јединице муслимане који су се пријавили у СС-дивизију, он је сместа, телеграфски, наредио (1. 7. 1943) опуномоћенику немачке полиције у Хрватској, СС-генералу Камерхоферу, да хитно интервенише и претресе не само касарне војске НДХ већ и концетрационе логоре у Јасеновцу и Новој Градишки".[295]

После обуке, између осталог у јужној Француској,[296] муслиманска дивизија пребачена је крајем фебруара 1944. у источну Босну. Ту је она, у априлу 1944. узела учешћа у операцији „Кугелблиц" (Kugelblitz), током које је источна Босна требало да буде „очишћена" од свих устаника, а пре свега од партизана, који су били на овом терену у то време и најактивнији.

Веровало се, у врху Немачке, и посебно у главном штабу СС, да ће већ и сама појава муслиманске СС-дивизије у источној Босни утицати на муслимане у саставу партизанске војске да напуштају своје јединице и прикључују се „својој браћи" у СС-

294 На стварање неке посебне босанско-херцеговачке јединице под вођством муслимана, у врху немачке државе нико није никад ни мислио. Како је већ поменуто, Химлер је мислио да би евентуално, „једном касније", могло доћи до стварања СС-војне границе у Босни, „али само то, и ништа друго".Види и: Hory und Broszat, 157.

295 Hory und Broszat, 159.

296 Пионирски батаљон дивизије био је стациониран у месту Вилфранш де Руерж (Villefranche de Ruergue) и у њему је, пре свега због грубог понашање немачких подофицира и официра (већином „фолксдојчера" из Хрватске и српског Баната) дошло до побуне. Побуњеници су упали у хотел „Централ", у којем је био штаб батаљона, и убили неколико његових припадника. Побуну треба да је организовао извесни заставник Џинић. Наводно, он је био успоставио везу са групом енглеских диверзаната... Према Е.Рецићу, (н.д., 136-137) у овој побуни „дошло је до изражаја шире противнемачко расположење у Босни и Херцеговини, као и у цијелој НДХ". — Побуњеници су строго кажњени... Били су свучени до у гаће и кошуље и са џаковима набијеним преко главе протерани кроз Вилфранш и стрељани на једној утрини, где је после Другог светског рата саграђена школа, а на месту стрељања подигнут споменик од стране општине. Види ближе: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, 205-206.

дивизији.[297] У том циљу поведена је жестока пропагандна акција, а сваки случај преласка муслимана из партизанских редова у муслиманску СС-дивизију ударан је на сва звона. Такав је случај био, на пример, са неким Халидом Комићем, према немачким извештајима командантом 8. Крајишке бригаде...[298]

Доласком у источну Босну (завичај скоро већине муслимана, припадника СС-дивизије) 13. СС-дивизија је одмах започела са извршењем „смерница" израђених у главном штабу вође СС, Хајнриха Химлера. А први задатак дивизије, по тим смерницама, био је — „чишћење земље од бандита и народних непријатеља", при чему је требало —како је наглашено— уништавати само људе, а никако куће, земљу и инвентар непријатеља...[299]

Према изјавама немачких СС-официра, који су држали све командне позиције у дивизији, муслимани, припадници дивизије, нису се моғли обуздати у решености да „покољу све живо што не носи фес".[300]

Над свирепостима муслимана, припадника СС-дивизије, згражавали су се чак и највиши СС-официри, иначе познати по својој безобзирности. Херман Фегелајн, генерал СС, и Химлеров официр за везу у Хитлеровом штабу (Хитлеров пашеног, супруг сестре Еве Браун) саопштио је Хитлеру, 6. априла 1944, да је један припадник муслиманске СС-дивизије, рањен у десну руку, левом руком извадио 17-торици заробљених, рањених партизана срце из груди...[301]

Главне и једине жртве муслиманске СС-дивизије у источној Босни било је српско становништво — на подручју срезова Брчко, Бијељина, Градачац, Лопаре, Зворник, Тузла, Лукавац, Кладањ, Власеница.

"Покољи и насиља над голоруким српским становништвом представљали су главни метод пацификације", каже Енвер Реџић.[302]*. Ти „стравични злочини над српским становништвом", почињени у марту 1944, па током пролећа и лета исте године, нису „заостајали за усташким покољима припадника српског народа на овом простору 1941".*[303]

297 Према подацима великог муфтије Ел Хусеинија под партизанском заставом треба да се у јануару 1944.налазило око 10 хиљада муслимана (Персонални штаб рајхсфирера СС, МА 302, list 587053, извештај СС-обергрупенфирера Бергера од 26. 1. 1944).

298 Персонални штаб рајхсфирера, СС, МА 302, list 587028. — Муслиманска дивизија је углавном водила борбе са НОВЈ од септембра 1944. После тога била је ангажована у операцијама против Црвене армије у простору Блатног језера у Мађарској. Капитулирала је у Корушкој, у Аустрији, северно од места Сант Фајт ан дер Глан, предавши се британским трупама.

299 Enver Redžić, 167.

300 Изјава команданта 28. пука F. Matheis-a, Архив Војно-историјског института, 43/1-150, 13. дивизија звана Ханџар.

301 H.Heiber, Hitlers Lagebesprechungen, Stuttgart 1962,560.

302 E.Redžić, н.д., 187.

303 Исто,183.

Барабар са припадницима муслиманске СС-дивизије, у овим покољима учествовали су муслимани из такозваног зеленог кадра (дезертери из војске НДХ), који су стајали под командом зворничког професора Нешада Топчића. Један од највећих заговорника претварања Босне и Херцеговине у муслиманску државу под протекторатом Немачке, Топчић је у исти мах био један од најзагриженијих србофоба међу муслиманима. Од својих зеленокадроваца, и муслимана из Санџака и Албаније, који су се окупљали око њега, он је настојао, како се истиче, да створи „заједничку фалангу против Срба".[304] „У сарадњи зеленокадроваца са муслиманском СС-дивизијом", речено је,[305] „њиховом издвајању из оружаних формација НДХ и њиховом противсрпском опредељењу и понашању, муслимански аутономисти налазили су елементе аутономистичког опредељења заленокадровског покрета. Ослоњен на немачког окупатора и противсрпски зелени кадар, муслимански аутономистички покрет повезао је своју перспективу са снагама које нису имале перспективе. Савезништво са немачким окупатором, чији је протекторат тражио, неминовно је водио муслимански аутономистички покрет у опасну реалност против српског опредељења..."

Кад је, међутим, постигнут споразум између Тита и председника краљевске владе Ивана Шубашића, 1944, управо међу муслиманима-зеленокадровцима, који су дотле као махнити јуришали на све што је српско, дошло је најпре до удаљавања од Немаца и успостављања контакта са народноослободилачким покретом маршала Тита. „Муслиманима је овај догађај", како је уочено, „деловао у смислу афирмације народноослободилачког покрета, његовог политичког угледа и војне снаге".[306] На промену држања зеленокадроваца у великој мери утицало је и отварање другог великог фронта на западу Европе, после искрцавања англо-америчких снага у Нормандији, 6. јуна 1944. године.

У прикључивању партизанској војци, без сумње, муслимани-зеленокадровци, као и многи други муслимани, уосталом, видели су своју једину шансу да опстану, и спасу се од

304 Исто, 148.

305 Исто, 184.

306 Zbornik NOR-a, IV - 27, Dokument 58, str. 278.

одговорности за почињене злочине над српским народом и уопште за сарадњу са усташама и немачким окупатором.

На руку зеленокадровцима, и муслиманима уопште, да се лакше определе за прилазак партизанској војсци, ишла је и политика КПЈ према њима. Та политика је ишла за тим да се што више муслимана привуче партизанској застави.[307] Из тог разлога запостављано је, гурано у позадину, па и у заборав, чак, питање муслиманских злочина над Србима. То на једној страни. А на другој, врло вешто, муслиманима (и Хрватима) стављано је до знања да их од одмазде Југословенске војске у отаџбини, под командом генерала Драже Михаиловића, за почињене злочине над Србима, једино може спасти прилажење партизанима...

Била је то, како ће неки писци рећи, „стратегија ћутања", а у ствари прелажење преко српских жртава... Та стратегија ћутања није прекинута ни после рата. Штавише, она је постала још интензивнија... Ћутање је, како се све наглашава,[308] постало императив „у име неприкосновеног братства" и свака повреда ћутања о српском мартиријуму кажњавана је по одредбама кривичног закона „што је све могло бити прагматично", али никако исправно — ни са етичког, ни са историјског гледишта.

Прећуткивање и заташкавање истине о злочинима над српским народом (у чему су учествовали не само органи власти, већ и историчари, многи из страха да не буду проглашени непријатељем југословенске револуције) показало се, међутим, на крају крајева, не само као огрешење о српски народ, о његове жртве, већ и као крупна и најкрупнија заблуда — да се на прикривању истине могу средити национални односи у земљи.

Сем зеленокадроваца, на страну НОВЈ прелазили су и припадници муслиманске СС-дивизије. Само о једном дану, у октобру 1944, према извештају Трећег корпуса НОВ и ПОЈ, са свом ратном спремом предало се 700 муслимана, припадника ове дивизије.[309]

Од познатијих муслиманских вођа, који су самостално дејствовали са својим одредима, партизанској војсци прикључио се и Хуска

307 Zbornik NOR-a, IV, 5-III,dokument 199. - Партизани (Штаб II босанског корпуса НОВЈ и ПОЈ) нарочито су били заинтересовани за стварање „теренских муслиманских чета"за борбу против четника, сматрајући да ће се на тај начин „најлакше вршити утицај на заостале муслиманске масе и увући их у нашу војну организацију."

308 Види и: Бранко Петрановић, Србија у другом св.рату, н.д., 537.

309 Зборник НОР-а, IV, 30, dokument 139, str. 817.

Миљковић из Цазинске крајине. Тамо до немачке операције „Вајс" ратовао је под партизанском заставом у саставу 8. крајишке бригаде, а тада је дезертирао и у свом крају формирао властиту оружану силу. Он је имао под својом командом осам батаљона... Многи припадници његове војске, и они на командним положајима, тукли су се пре тога у усташким јединицама и заједно са усташама учествовали у вршењу злочина над Србима.

Мада су га називали издајником и непријатељем, партизани су Миљковића (IV корпус Главног штаба НОВ и ПО Хрватске) са целом његовом војском примили у своје редове, а њему лично доделили чин пуковника НОВ Југославије.[310]

7. Распре у Лондону о геноциду над Србима у НДХ

Злочини над Србима, почев од самог разбијања Југославије, а нарочито на територији која је ушла у састав хрватско-муслиманске државе, нису остали никаква тајна. За њих се сазнало у целом свету, а прво у Великој Британији и Сједињеним Државама Америке.

У дневнику „Тајмс", у Лондону, први опширнији извештај о злочинима усташа објављен је 29. септембра 1941, и у њему је наведено да је до краја августа исте године у НДХ убијено око 300 хиљада Срба.

Влада Краљевине Југославије у Лондону добила је прве извештаје о страдањима Срба већ у јулу 1941. године. Један од првих извештаја стигао је у Лондон из Лисабона (29. јула). Био је то извештај отправника послова југословенског посланства, Славка Којића, у којем је речено да је посланство добило обавештење од бившег америчког конзула у Београду, и његовог заменика, да у Хрватској, „влада нечувени терор против Срба и да се усташе крволочно понашају према свему што је српско.[311] Информацију Американаца, само дан потом, потврдио је загребачки адвокат др Лујо Вајсман, коме је успело

310 Види и: Šukrija Bijedić, Ratne slike iz Cazinske krajine, Sarajevo 1968, 42. — Мада је постао пуковник НОВЈ, Хуска Миљковић је наставио да одржава везе са Немцима и са усташком влашћу, и да их подржава. Међутим, своју троструку игру, платио је главом. Убијен је на никад сасвим разјашњен начин. По неким тврђењима био је жртва атентата који су организовали Немци, односно усташе...

311 Архив Југославије,103-27-177.

да се из Хрватске, преко Италије, домогне Лисабона, а после њега Лео Нојбергер, грађевински инжењер из Загреба, такође избеглица из Хрватске. Нојбергерова изјава достављена је југословенској влади, 16. септембра 1941. У њој је, поред осталог, наведено да је у Закладној болници у Загребу виђен велики број „напола масакрираних српских жена", а да се са сигурношћу може тврдити да је, до краја августа 1941, у НДХ убијено око 160 хиљада Срба, југословенски оријентисаних Хрвата, Јевреја и комуниста.

Најопсежније, и најдокументованије податке о геноциду над српским народом у Хрватској и у Босни и Херцеговни, југословенска влада у Лондону добила је (у септембру 1941) од угледног београдског лекара и првака Земљорадничке странке, Милоша Секулића, коме је, преко добрих веза, нарочито у Бугарској, пошло за руком да без већих сметњи стигне из Београда у Цариград и потом, даље, у Лондон.

Секулић је собом донео два меморандума која је старешинство Српске православне цркве у Београду упутило немачким војним заповедницима у Србији — генералу Шредеру, у јулу 1941, и генералу Данкелману, Шредеровом наследнику, у августу 1941, молећи их за заштиту српског живља од усташких прогона.

У оба меморандума, која треба да је коначно уобличио професор Перо Слијепчевић, наведено је и где су све, у којим местима, извршени злочини над српским народом у НДХ.

Према сазнањима Српске православне цркве, било је у НДХ, до почетка августа 1941. године, убијено око 180 хиљада Срба.

Независно од Секулића, и пре него што је он и стигао у Лондон и предао председнику југословенске владе, генералу Симовићу, копије меморандума Српске православне цркве, а уз њих и свој лични извештај о ситуацији у Србији, југословенској влади, телеграмом од 26. септембра 1941, саопштио је Јован Ђоновић, из Цариграда, да је у НДХ већ убијено — 340 хиљада Срба и да би било хитно потребно да се то убијање заустави. „Мишљења сам", рекао је Ђоновић у свом телеграму, „да би требало и са наше стране предузети нешто да се спречи ово истребљење нашег живља. Ја видим као озбиљну могућност само бомбардовање Загреба па онда других градова Хрватске

са обавештењем да ће се бомбардовање продужити до уништења ако не престану свирепа уништења Срба". [312]

Телеграм који је примио од Ђоновића, председник југословенске владе, Душан Симовић, лично је предао министру спољних послова Велике Британије, Ентони Идну, и замолио га да Британија поступи по Ђоновићевом предлогу — и својим авионима бомбардује као прво, Загреб.

Ђоновићев, односно Симовићев предлог, да се Загреб бомбардује у циљу спасавања Срба од геноцида у НДХ, Идн није одбио, али тим предлогом није био ни одушевљен, сматрајући да би „у овој фази" казнене мере биле тешко спроводљиве.[313] Његови сарадници у Форин офису, пак, одмах су се изјаснили против предлога да се Загреб бомбардује. Заузимајући овакав став, високи функционери у британском министарству спољних послова полазили су од тога, како се наводи,[314] да се Хрватска никако не би смела нагонити у још чвршћи савез са силама Осовине... Бомбардовање Загреба, стоји у британским документима о свему овоме,[315] не само да би уништило многе животе, него би могло и да оне Хрвате, који у моменту „симпатишу" са савезницима и који су „непријатељски расположени према силама Осовине", претвори у противнике.[316]

Једино што су, после свега, одлучили да спроведу надлежни кругови у Великој Бриганији, било је то, да се — у циљу „сузбијања антисрпских тенденција код хрватског становништва" — свим медијима наложи да, у извештајима који се односе на прогоне Срба у Хрватској, избегавају изрази „Хрвати" и да уместо тога користе изразе „усташе и франковци" и да се, кад год је то само могућно, Хрвати опомињу да „несвесно не играју игру Немаца". [317]

312 Уп. Ljubo Boban, Hrvatska u diplomatskim arhivima jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, II, 43-44.

313 FO 30220, R 9010/162/92, zabeleške od 3. 10. 1941 (Dixon).

314 H.Knoll, н.д., 350.

315 Као у напомени 318. Писмо Dixsona Howardu од 6. 10. 1941.

316 Оваквих обзира, кад је било у питању бомбардовање градова у Србији, Београда, Лесковца и тако даље, 1944. године, није било у круговима британске владе.

317 FO 30215,R 8741/114/92, Political Warface Executive,Directive for All Propaganda Media,Week 5th.October-12th october, 3. 10. 1941.

Ови и овакви ставови мериторних личности у британском министарству спољних послова, треба да су имали своје корене у томе што су они „непрецизно видели ситуацију у Хрватској". [318]

Као пример не баш лако разумљивог односа Форин офиса према догађајима у НДХ, посебно према страдању Срба, наводи се, пре свега, држање сер Орме Сарџента, заменика министра спољних послова. Овај функционер ишао је тако далеко, да је јавно изражавао сумњу у веродостојност вести и извештаја о геноциду над Србима у НДХ... На тој линији стојећи, он је био и противник бомбардовања Загреба... Рекао је, у вези с тим, у једној прилици: „Предлог, да се Загреб бомбардује, је, бојим се, типичан за смушен начин размишљања генерала Симовића... Како би(само) бомбардовање главног града Хрватске могло да буде одмазда за италијанске или немачке злочине над Србима? Ја бих то могао да прихватим, кад би злочини били почињени од стране Хрвата... Тачно је, да су Срби, који су убијени, Срби из Хрватске, и без даљег је лако могућно, да антихрвати тврде, да су Хрвати узели учешћа у масакрима. Али чак кад би то делимично било тако, ми не бисмо смели да прихватимо закључак, да би због тога требало, као одмазду, бомбама напасти главни град Хрватске..." [319]

У службеним забелешкама овог високог функционера британског министарства спољних послова може се прочитати и то, да би било „неразумно" прихватити вести о терору над Србима у НДХ без даљих потврда као „коректне", с обзиром да оне долазе „искључиво из српских извора". [320]

Само своје мишљење поштујући, заменик британског министра спољних послова није хтео да поверује ни у извештај генерала Драже Михаиловића од 5. новембра 1942, који се тицао покоља становништва на подручју Копаоника од стране немачких и бугарских окупационих трупа, о чему је већ било речи. На рубу тог извештаја, он је написао следеће:

"Не верујем ниједну реч у писму". [321]

318 H.Knoll, 350.

319 Сарџент, службена забелешка од 6. 10. 1941,FO 30220,R 9010/162/92.

320 Исти,забелешка од 14. 10. 1941.

321 Види и: J.Jukić, Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, London 1965, 130-131.

Да сер Сарџент (а с њим и највећи део високих функционера Форин офиса) заузме овакав став према страдању Срба и, посебно, према општепознатом геноџиду над српским народом у хрватско-муслиманској држави, у многоме су, изван сваке сумње је то, допринели хрватски политичари који су још од пре Другог светског рата имали јаке везе са утицајним британским круговима — и одређеним британским службама, међу њима, у првом реду, др Јурај Крњевић, члан, а једно време и потпредседник југословенске владе у избеглиштву.

Преко својих канала, управо је Крњевић био онај који је највише настојао да докаже, да су информације о геноџиду над Србима у Хрватској — „исфабриковане", да, у ствари, представљају „стару српску заверу против Хрвата".[322]

У неколико наврата, Крњевић је и јавно, преко британске штампе, покушао да побије тврђења да се у Хрватској масовно убијају Срби... Кад је у листу „Тајмс", 3. новембра 1941, објављен чланак „Мучење српског становништва", на пример, он је редакцији листа упутио оштар протест — због представљања Хрвата у лошем светлу..."

Који месец пре тога, у августу 1941, Крњевић је, у склопу својих настојања да Хрвате и Хрватску што лепше представи Британцима,у једној изјави за штампу у својству потпредседника југословенске владе, рекао, да западни савезници могу највише да рачунају на Хрвате, а најмање на Србе. „Немачки и италијански империјализам", тврдио је Крњевић у тој својој изјави, „одувек су били непријатељи хрватском народу", док су Срби, за Хитлера, све до 27. марта 1941, били — „храбар и витешки народ".[323]

Неки писци, у иностранству,[324] настојећи да објасне зашто су се Крњевић и други политичари у емиграцији одбојно постављали према информацијама о геноџиду над српским народом у НДХ, закључили су, да узрок лежи у томе, што су они зловољу Срба, чланова југословенске владе, пре свега, према усташама протумачили као израз зловоље према целом хрватском народу, и, затим, што су у свему томе видели

322 Веселин Ђуретић, Савезници и југословенска ратна драма, I, н.д., 82.

323 Исти, Влада на беспућу, Београд 1982,165.

324 Josef Rausch, n.d., 156.

покушај да се, и на овај начин, „припреми поновно успостављање неограничене српске хегемоније".

Колико су Крњевић и други Хрвати у Лондону били огорчени због давања на јавност података о геноџиду над Србима у НДХ, види се и из тога, а) да они нису уопште хтели ни да разговарају са др Милошем Секулићем, кад је он допутовао у Лондон са меморандумима Српске православне цркве о страдању Срба у Хрватској и у Босни и Херцеговини, и, б) да су у знак протеста одбили да присуствују прослави 23. годишњице проглашења југословенске државе. „Први децембар могу славити они, који су га и направили", изјавио је управо др Крњевић „Хрватска сељачка странка није у томе узела учешћа..."[325]

У свом незадовољству што су Срби у југословенској влади толико говорили о злочинима над српским народом у НДХ, и подацима о томе просто засипали и британску владу и енглеску јавност, Крњевић је у једном часу допустио себи да у говор који је био припремио да одржи преко Радио Лондона, убаци и реченицу — „Како се сеје, тако се и жање", али је британска цензура то избрисала.[326]

Због оваквог понашања Јураја Крњевића, и уопште због избегавања хрватских политичара у емиграцији) укључујући и министра Шутеја, да јавно осуде злочине над Србима у НДХ, дошло је до великих расправа у југословенској влади. У једној таквој расправи, на седници владе, Милан Грол је рекао, да хрватски политичари, функционери Хрватске сељачке странке, својим ћутањем зло само подупиру...

Да ли због ових Гролових речи, или због тога што је процењио да би даље ћутање о злочинима над Србима могло само да штети „хрватској ствари", Крњевић је, 11. октобра 1941, у једној емисији Радио Лондона осудио злочине над Србима у НДХ, истичући да они немају ничег заједничког са хрватским народом. „Ти злочини су дјело шачице појединаца одгојене у нацистичкој Немачкој и фашистичкој Италији", гласиле су његове речи према чланку објављеном у Америчанском Србобрану, у броју од 23. октобра 1941.

325 Коста Ст.Павловић, Пад Симовићеве владе, Гласник друштва „Његош", 1958, број 2, стр. 69.

326 Исто.

По мишљењу аустријског историчара Јозефа Рауша,[327] распре између Хрвата и Срба у југословенској влади, и српских и хрватских политичара у емиграцији уопште, кулминирале су после пристизања др Милоша Секулића у Лондон са меморандумима Српске православне цркве о геноциду над Србима у НДХ, и њиховим објављивањем у америчком „Србобрану", 4. новембра 1941. године. Распламсавању расправе допринела је, затим, појава такозваног Бићанићевог меморандума (меморандума др Рудолфа Бићанића, аутора пред Други светски рат објављене брошуре о тобожњој експлоатацији Хрватске од Србије), написаног с циљем да доведе у сумњу све што је потписало старешинство Српске православне цркве и што је тврдио др Секулић, и поврх свега „одбране Хрвати од кампање који су Срби повели против њих".[328]

Оцена Јозефа Рауша чини се да је сасвим тачна, будући да је затегнутост у односима Срба и Хрвата у југословенској влади управо достигла свој највиши степен због различитог гледања на страдање Срба у НДХ. Сама затегнутост, иначе, почела је раније... Она треба да је у јачој мери почела још у јулу 1941. године, после објављивања једног чланка у лондонском „Тајмсу",[329] у којем је било речи о приступању Југославије Тројном пакту, и још више, и највише, о узроцима брзог слома југословенске војске у априлском рату. У овом напису, за који се тврди да је настао на основу казивања генерала Симовића и Момчила Нинчића, тадашњег министра спољних послова,[330] као главни кривци за пораз југословенске војске оптужени су, уз хрватске сепаратисте, виши хрватски активни и резерви официри, који су се „с чежњом сећали царско-краљевских дана" и чији су шефови стајали у вези са вођом усташа, Антом Павелићем. Затим и сам Мачек... За њега је речено, да се он, кад га је влада, по пријему првих извештаја о побуни у једном хрватском пуку, послала у Загреб, да трупе умири, тог задатка примио, али да итак није „ревидирао своје бескомпромисно пацифистичко држање" и да његова мисија није успела.

Мада је одјекнуо да не може бити горе међу Хрватима, члановима југословенске владе, овај чланак у „Тајмсу", по свом ефекту на хрватске министре, не би се итак могао ни упоредити са ефектом који су произвели меморандуми Српске православне цркве, нарочито после њихове објављивања у Америчанском Србобрану. Реакција хрватских политичара била је управо жестока... Оба меморандума оцењена су као напад „политичке природе" на хрватски народ као целину, као збир „искривљених чињеница"...Покушало се, чак, доказати, да су ти меморандуми о геноциду над Србима припремљени у дослуху са Немцима пред успоставу квислиншке владе Милана Недића... што ће поновити, на свој начин, и један словеначки историчар, 45 година касније (Душан Бибер, 18. фебруара 1986, у загребачком часопису „Данас").

Осим хрватских политичара, говоримо о 1941-1942. години, против меморандума Српске православне цркве устали су и неки српски политичари, чланови југословенске владе — Сава Н. Косановић, Србин из Хрватске, и Бранко Чубриловић, Србин из Босне и Херцеговине.

Протестујући што су уопште објављени меморандуми Српске православне цркве, Косановић је рекао, да су они „у свом ефекту један од најуспелијих аката Гебелсове пропаганде" и да је њима „стварно рехабилитован Недић и дата му улога бранитеља српства".[331]

Овај свој став према меморандумима Српске православне цркве Косановић је саопштио и председнику југословенске владе, Слободану Јовановићу, у марту 1942. године. При том је нагласио, да он у тим меморандумима види „распиривање најодвратније кампање против Хрвата", кампање која је „у интересу Недићеве Србије, а против саме идеје југословенске државе".[332]

Бранко Чубриловић је, опет, изјавио, да је у почетку веровао у меморандуме Српске православне цркве (тада је он, на седници владе, рекао министру Шутеју, да ће га, ако и даље буде избегавао да осуди злочине усташа, сматрати за са-одговорног за убијање Срба у НДХ)[333] али да се убрзо уверио — да се ту у свему радило о настојању да се међу Србе и Хрвате унесу забуне и свађе.[334]

Главни одговор хрватских политичара у емиграцији, и оних који су се налазили у влади, на меморандуме Српске православне цркве, уследио је преко већ поменутог Бићанићевог меморандума — брошуре коју треба да су редиговали Крњевић и Шутеј.

Уз тврдњу, да су оба меморандума изнесена из Србије са знањем и уз помоћ Немаца, који су тиме „хтели подупрети своје политичке и војне циљеве у Србији, и изазвати раздор међу Србима и Хрватима у југословенској влади",[335] у Бићанићевом

327 Josef Rausch,163,164.

328 Уп. Бранко Чубриловић, Записи из туђине, Сарајево 1946,74.

329 Тајмс од 15. 7. 1941: „How Yugoslawia Fell.The Prince Regent and His Prime Minister. Evidence of Betrayal from Above".

330 Ilija Jukić, The Fall of Yugoslavia, Njujork - London 1974,91.

331 Види: Сава Н.Косановић, Шта се могло видети из емиграције, Београд 1945,9.

332 Исто, стр. 18-25.

333 Бранко Чубриловић, Записи из туђине, н.д., 66-67.

334 Исто, 72-76.

335 Уп. Амерички Србобран, 23. 4. 1942.

меморандуму описана је и борба Хрвата против централизма и „српске хегемоније“, а затим је, уз друго, истакнуто: 1) да се мора остварити сједињење свих хрватских земаља, укључујући целу Далмацију и Истру, у једну политичку целину, 2) да Хрвати морају бити господари своје властите судбине и уредити своју слободну државу на демократским основама, а у складу са стотинама година старом идејом хрватске државности, 3) да су Хрвати спремни да у границама Југославије остваре срдачне односе са Србима и Словенцима и да нису ни против формирања већих конфедералних заједница са другим народима, 4) да су Хрвати уверени у пропаст свих влада бруталне силе и у победу међународног режима права, хуманости и слободе.[336]

Кад је Бићанићев меморандум објављен, он је својим садржајем управо револтирао већину српских политичара у југословенској влади. На седници владе од 11. новембра 1942, Милан Грол је рекао, да се после прогона Срба у Босни и Хрватској појави, ето, један меморандум, који не само да не даје сатисфакцију Србима, већ их и понижава...

Како се истиче, а у вези са иступањем Грола против Бићанићевог меморандума,[337] Грол је био један од оних српских министара, који су, искрено запрепашћени прогонима Срба у усташкој држави, увек поново захтевали од својих хрватских колега у влади да осуде геноцид над Србима. Грол, међутим, а и неки од његових српских колега у влади, нису никако хтели да увиде, да југословенска влада у Лондону није била уопште у стању да Србима ефикасно помогне, па чак и самој себи.

Углавном држећи се Бићанића и његовог „меморандума“, више историчара, Хрвата у првом реду, и у земљи и у иностранству, негативно је оценило меморандуме Српске православне цркве о геноциду над Србима до августа 1941. године. Тако Јозо Томашевић, аутор познате књиге „Четници у другом светском рату“, који иначе не пређуткује чињеницу да је „неколико стотина хиљада“ Срба погубијано у НДХ (и да је Србе „спасио од потпуне пропасти“ њихов отпор, делом у партизанским а делом у четничким одредима),[338] истиче да су меморандуми СПЦ „најпознатији и најперфидније пример“ информација које су „очито стиле до Лондона с немачким знањем, а можда чак и с немачком помоћу“.[339] И, затим, да су они „имплицирали да хрватски народ у целини треба сносити део одговорности за усташко насиље“.[340]

336 Чубриловић, Записи из туђине, 75.

337 Josef Rausch, 165.

338 Уп. Jozo Tomašević, Četnici u drugom svetskom ratu, Zagreb 1979, 106.

Међу хрватским политичарима који су покушали да геноцид над Србима у НДХ прикажу као реакцију на српске злочине над Хрватима, налазио се и вођ Хрватске сељачке странке, др Влатко Мачек. У својим мемоарима он је изнео да су четници већ у априлу 1941. почели са убијањем Хрвата у Херцеговини...[341]

Како је то установио аустријски историчар Рауш, ово Мачеково тврђење није се заснивало на личном сазнању, већ на писању усташке штампе, која је прва хапшења и прва убиства Срба у априлу 1941. покушала да представи као противмеру усташких власти због напада тобожњих четника.[342]

Изузетак међу хрватским политичарима у емиграцији, кад су у питању злочини над српским становништвом у НДХ, били су Вјеченслав Вилдер, првак Самосталне демократске странке (Светозара Прибићевића), и бан Иван Шубашић. На једном збору Хрвата у Питсбургу (САД), одржаном 16. децембра 1941, Шубашић је најоштрије осудио „злочине над братским српским народом“ и рекао да ће хрватски народ, упркос свему, повратити своју част укаљану од Павелића и његовог режима.[343] Вилдер је, пак, у емисији Радио Лондона (17. фебруара 1942) говорећи о геноциду над Србима у НДХ критиковао и Католичку цркву у Хрватској и самог надбискупа Степинца,[344] поред осталог, и зато што нису дали ни гласа од себе поводом „крвавих покоља Срба“, у првом реду „свештеника и првосвештеника хришћанске православне цркве...“[345]

339 Исто, 240.

340 Исто, 241.

341 Др Влатко Мачек, н.д., 231.

342 Josef Rausch, 206.

343 Види и:Constantin Fotitch, The war we lost. Yugoslavia's tragedy and the failure of the west, Njujork 1948, 117.

344 Уп. Lj. Boban, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade, н.д., 28-29.

345 Ф.Туђман наводи (Беспућа, н.д., 380) да је надбискуп Степинац 14. маја 1941 (дан по злочину усташа у Глини, 13.маја 1941) упутио писмо шефу усташке државе Анти Павелићу, у којем је рекао и ово: „Ја знам, знам да су Срби починили тешких злочина у нашој домовини у ових двадесет година владања. Али сматрам ипак својом бискупском дужношћу, да подигнем глас и кажем, да ово по католичком моралу није дозвољено, па Вас молим, да подузмете најхитније мјере...“ — О злочину почињеном над Србима у Глини говори и више извештаја Службе сигурности Рајха (неки од њих су употребљени као доказни материјал на суђењу ратним злочинцима у Нирнбергу). Овде се мисли само на злочин почињен у православној цркви, којом приликом је на најбестијалнији начин убијено 250 лица.

Глава тринаеста

СПРСКИ НАРОД У УСТАНКУ ПРОТИВ ОКУПАТОРА

1. Почетак оружане борбе у Србији

Као дан почетка оружане борбе српског народа у Србији против окупатора, означен је од власти у социјалистичкој Југославији, и општеприхваћен у домаћој историографији, 7. јул 1941, онај дан о којем су у Белој Цркви убијена двојица припадника жандармерије квислиншке владе Милана Недића.[1] Тек кад су ветрови времена у свом вихору однели социјалистичку власт, власт комуниста, и Југославију као државу, јавила су се и у земљи мишљења, да догађај од 7. јула, „са које год стране посматран не заслужује да буде означен као маркантни камен-међаш устанка тако великих размера какав је био устанак српског народа септембра 1941, када су се у борби нашле обе антиокупаторске струје, партизанска и четничка“,[2] да он у ствари није био почетак оружане борбе српског народа, против немачог окупатора, већ само — „почетак насилног преузимања власти“[3] од стране комуниста и, истовремено,

1 Истичући да „комунисти испаљују у непријатеља прве ослободилачке хитце и врше прве нападе на окупаторске и квислиншке снаге“, Јован Марјановић каже да „у земљи није било друге снаге која би 1941. године била способна да то учини“ (Ј. М., Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1963, 405).

2 Уп. Бранко Петрановић, Србија у другом светском рату, н.д., 182. По Петрановићу, „датум српског устанка - 7. јул 1941 - мање је одређен историјским значајем догађаја који се збио тог дана у Белој Цркви, селу Рађевине, а далеко више чињеницом што је требало обележити седницу Политбироа на којој је 4. јула донета одлука о почетку борби, везати почетак устанка за локацију генералног секретара КПЈ, означити предност комуниста, те при томе још и комунисте - Шпанија“.

3 Станко Равић, Устанак је почео пре 7. јула, „Свет“, Београд, 2. мај 1950, 54.

почетак братоубилачког, грађанског рата међу Србима, наговештај да ће се „главна борба водити... између Срба и Срба".[4]

Независно од тога, међутим, како се све гледало на догађај од 7. јула некад, а како после силаска комуниста с власти, и како се он уопште узев оцењује, више је него извесно — да 7. јула 1941. године нису по први пут после неславне капитулације краљевске југословенске војске плануле пушке у Србији. До тога је дошло знатно раније, и то у више махова и на више места.

Први хици на окупатора у Србији, како је доказано, испаљени су непосредно по потписивању протокола о капитулацији југословенске војске, 21. априла 1941, у селу Доњи Добрић у Поцерини. Тог дана се једна десетина припадника јуришног одреда југословенске војске (војно-четничког, како се тај род још називао) упустила у борбу са једним одељењем немачке војске и убила једног потпоручника, а једног другог потпоручника и једног наредника ранила.[5]

Око 1. маја 1941, група српских патриота, војника, који се нису хтели предати, заметнула је бој са једним јачим одељењем немачке војске код Ужичке Пожеге. Борба је била жестока, али кратка, и Немцима, бројно јачим и боље наоружаним, пошло је за руком да заробе десеторицу војника и једну жену која се нашла међу њима. Сви су, и одмах, били пострељани на лицу места...

Половином маја, а затим 16. јуна 1941, на планини Јавор вођене су такође борбе између српских војника, који нису хтели да признају акт о капитулацији, и немачких потерних одељења.

Потпуно одговара истини, уз друге случајеве отпора, да су се Срби, цивили, 5. јула 1941. године, у селу Борчане на Копаонику, са оружјем у руци супротставили албанским жандармима и припадницима једне немачке јединице, стациониране у Косовској Митровици.

У свему је тачан и податак, да су већ 12. јула 1941, први немачки војници пали у заробљеништво српских устаника.

4 Драгољуб Јовановић, Политичке успомене, мемоари, том VI, 264.

5 Уп. Драгослав Пармаковић, Шабац и околина у Другом светском рату, Шабац у прошлости, IV, Шабац 1984, 497-498.

Било је то у шуми Јаутини у Подгорини. Заробљено је у свему 14 Немаца. Свучени до у гаће и кошуље — послати су у Ваљево.[6]

У септембру 1941, оружани устанак у Србији распламсао се попут пожара, онда када су се сељаци почели масовно лаћати оружја. Немачки окупатор је у том часу имао две устаничке војске против себе: партизане[7] и војне четнике, како су се у први мах називали припадници одреда пуковника Драгољуба-Драже Михаиловића. Свака под својом властитом командом, ове војске су, док није дошло до неминовног раздора међу њима, често заједнички дејствовале,[8] и захваљујући томе успевале да окупаторску војну силу туку на много места, заузму више градова и створе слободну пространу територију до надомак Београда.

Једна од првих већих и значајнијих борби, у којој су, раме уз раме, учествовали партизани и војни четници, била је она која је вођена код Крупња, од 2. до 4. септембра 1941. године. Против 8. чете 734. пешадијског пука 704. немачке пешадијске дивизије тукле су се две партизанске чете (Подгорска и Рађевска) и војно-четнички одред попа Владе Зечевића и Ратка Мартиновића. О жестини битке говори и то, да су Немци били приморани да позову и авијацију у помоћ. Шест авиона бомбардовало је устаничке положаје. Али све то није помогло. На дан 4. септембра 1941. војна јединица окупатора се предала. Заробљено је 112 војника, од којих 20 рањених. Заплењена је знатна количина оружја и муниције — 22 пушкомитраљеза, 80 пушака, 7 бацача, 200 хиљада метака и 200 униформи.

Само два дана после победе у Крупњу, 6. септембра 1941, војни четници и партизани развили су своје заставе у Бањи Ковиљачи. Пре тога, међутим, и пре заузећа Крупња, 31. августа 1941, била је, после жестоке борбе, принуђена да капитулира немачка посада у Лозници. Главна заслуга за ову победу над Немцима припадала је потпуковнику

6 Ова акција приписује се оружаној групи партизана из Подгорине (Ваљевски партизански одред).

7 По наводима Венцеслава Глишића, „име партизан и партизански одред преузето је из телеграма Коминтерне, односно из руског језика, јер се није могла наћи погодна реч у српском језику, а оне које су постојале, већ је била приграбила супротна страна - четници". - Глишић још износи, да је „карактеристично да сви штабови (партизански) у почетку, у свом називу садрже реч РЕВОЛУЦИОНАРНИ, која се у току месец дана губи и замењује се са речју НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИ" (В. Глишић - Гојко Миљанић, Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941-1945, Београд 1994, 32).

8 Између штабова партизанских одреда и штабова војно-четничких одреда закључивани су и писмени споразуми о сарадњи. Тако је, на пример, 13. септембра 1941. потписан споразум између представника Звишког, Мајданпечког и Крајинског партизанског одреда и Крајинско-Ужевачког и Кучајнског војно-четничког одреда. По садржају, овај споразум био је сличан ономе који ће неколико недеља касније потписати врховне команде војних четника и партизана. Види и: В. Глишић-Г. Миљанић, 49.

Веселину Мисити, команданту једної војно-четничкої одреда, који је овом приликом и погинуо. По мишљењу др Ивана Авакумовића,[9] ако би икоји дан требало да буде узет за почетак оружане борбе против окупатора у Србији и Југославији, онда би то требало да буде 31. август. Јер, тої дана је вођена не само најогорченија борба између српских устаника и немачке окупаторске војске, већ је и постигнута највећа и најзначајнија победа дотле. Војни четници заробили су тада 93 немачка војника...

Заједно дејствујући, партизани и војни четници заузели су, затим, 28. септембра 1941, и Горњи Милановац. Том приликом заробљено је 70 немачких војника...

У нападу на Шабац, недељу дана раније, 21. и 22. септембра 1941, такође су заједно учествовали партизани и војни четници. Однос њихових снага био је 1:1, односно по 17 чета са сваке стране. Главни командант, и руководилац целе операције, био је капетан Драгослав Рачић, командант Церскої војно-четничкої одреда.

Сем партизана и војних четника, у овом нападу на Шабац узео је учешћа и један одред Косте Пећанца, под командом војводе Будимира Церскої (Илића-Гавриловића).

Првобитно, Шабац је требало да буде нападнут 10. септембра, али је одложен за 17, па за 21. септембар.

Све је ово било у време пребацивања 342. немачке дивизије из Француске у Срем, ради употребе у Србији, и у време постављања Аустријанца Франца Бемеа за „опуномоћеної командујућеї генерала" у Србији. Генерал Беме је стигао у Београд 19. септембра, из Грчке, где је био на дужности команданта 18. корпуса.

Управо дан уочи доласка генерала Бемеа у Београд, 18. септембра, партизанске и војно-четничке снаге заузеле су своје полазне положаје код Шапца.

Партизана је било у свему око 1.100, а војних четника 970.[10]

Борба за Шабац била је врло тешка. Као рисови јуришали су на Немце и партизани и војни четници. Велику, можда и највећу храброст, испољили су припадници војно-четничкої „Вода смрти", који ће 24. септембра, код Шапца, сви до једної изгинути...

Мада су се војни четници у борбама са Немцима код Шапца показали као прави јунаци, као и партизани, уосталом, у историографији насталој у социјалистичкој Југославији то се углавном не признаје. Неки аутори, па и они најугледнији,[11] *чак тврде, да су се војни четници у борбама код Шапца и других места рђаво држали и да су њихове старешине хтеле саму ту борбу да искористе „за разбијање устанка, за ширење панике и деморализације, неверице у снаге народа... Ту се радило о смишљеном ометању борбе партизанских одреда против окупатора и квислинга, а под видом учествовања у тој борби...*"[12]

9 Др Иван Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, Лондон 1969, 21.

10 Пармаковић, 589.

11 Види: Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији, н.д., 301-302.

У овим данима ране јесени 1941. године, у Србији, све у знаку масовног устанка народа, кад су немачке снаге у много места биле сабијене у мишју рупу, дошло је, по свој прилици, до првог „мирног контакта" устаника са немачком окупационом војском. На дан 4. октобра 1941, наиме, капетан Рачић, командант Церског војно-четничког одреда, обратио се писмом командиру 10. чете 699. немачког пешадијског пука у Шапцу, изјављујући да је спреман да пусти из свог заробљеништва 40 немачких војника, али под условом: 1) да Немци престану „са убијањем, злостављањем и одвођењем мирних, ненаоружаних Срба и одузимањем њихове имовине"; 2) да Немци повуку своје трупе у Шабац и обуставе бомбардовање села.

"Уколико ваши војници не престану с мучењем и злостављањем српског народа", рекао је Рачић на крају свог писма, „ми ћемо наставити борбу с највећом жестином до последњег војника..."

Одговор Немаца (преко команданта 1. батаљона 699. пука, капетана Шулца), гласио је, да је услов за прекид ватре, 1) неодложно изручење свих заробљених Немаца, 2) предаја целокупног оружја и муниције од стране војних четника. Уколико би ово било прихваћено, официрима и људству војно-четничких одреда било би загарантовано „пуно ослобођење од казне".[13]

На ове услове капетан Рачић није пристао, и ускоро се повукао из Мачве, у околину Ваљева.

На сасвим другом крају Србије, код Краљева, на исти начин, дошло је, три дана после Рачићевог, такође до контакта устаника и Немаца. Штаб Краљевачког партизанског одреда затражио је, 7. октобра 1941, од Немаца (команде места у Краљеву) да, поред осталог, престану са хапшењем грађана и

12 Ј. Марјановић, ослањајући се на неке податке из зборника Ослободилачки рат народа Југославије 191-1945, I, Београд 1957, углавном говори о партизанима у борби за Шабац 1941, а за неке четничке јединице истиче да су оне, у ноћи између 21. и 22. септембра, напустиле своје положаје одмах по отварању ватре (Устанак..., н.д., 242).

13 Уп. Д. Пармаковић, 628.

спаљивањем њихове имовине, одмах исплате дотле причињену штету у висини од 1. милион 800 хиљада динара, пусте све Србе који су се налазили у затвору и, као најважније, извесно, да признају партизанима „сва права ратујуће формације".[14]

На основу посебног договора између Врховног партизанског штаба и штаба Драгољуба-Драже Михаиловића, партизанске и четничке јединице покушале су, у октобру 1941, заједнички дејствујући, да заузму Краљево, у којем се налазило око 2 хиљаде немачких војника. У нападу на Краљево учествовале су 23 партизанске чете и 19 војно-четничких чета, са по једним водом топова с обе стране и два енглеска средња тенка типа „Хочкинс".[15]

Први напад на град извршен је ноћу 10. октобра. А један од најснажнијих напада уследио је у ноћи између 14. и 15. октобра 1941. Војно-четничке и партизанске снаге успеле су да продру до у сам центар вароши, али су се, наишавши на јак отпор, морале повући. Немци су имали 14 погинулих, од којих 2 официра, а рањених — 20 војника. За одмазду, они су већ сутрадан почели са масовним стрељањем већ раније ухапшених радника фабрике авиона, фабрике вагона, жељезничара, и других грађана Краљева.

Пошто ни први ни други напад нису дали очекиване резултате, Врховни штаб партизанских одреда одлучио је да се нови напади на Краљево не врше. Војно-четнички штаб, међутим, с тим није био сагласан, сматрајући да ће нови напади сигурно успети. Његово мишљење је на крају превладало.

Последњи напад на Краљево (војних четника и партизана) извршен је 31 октобра 1941, уз употребу два тенка, која су, праћена „од 50 Михаиловићевих људи", како стоји у једном немачком извештају,[16] успела да продру „дубоко у град". Као и претходни напади, ни овај, међутим, на крају, није довео до успеха...

Као и у неким другим случајевима, и за овај неуспех код Краљева, углавном су окривљени - војни четници. „Четници су само делом учествовали у нападу", тврди, на пример, Павле Јакшић,[17] „остали су пијанчили по селима... Редовно су напуштали своје положаје, стварали панику и пометњу".

Има, међутим, и другојачијих објашњења за неуспех партизана и војних четника у борбама за Краљево.

14 Зборник НОР-а, I - 1, 633-634.

15 По неким проценама, Немаца је у Краљеву било око 3.500 хиљада (1. и 2. батаљон 749 пука, делови 1. и 2. батаљона 737 пука, и тако даље). Под њиховом командом налазиле су се и неке јединице војске Милана Недића и Димитрија Љотића.

16 Зборник НОР-а, I-1, 634.

17 П. Јакшић, Развој устанка и борба око Краљева 1941, Војноисторијски гласник, Београд 1950/2.

Наводи се, тако, да је, 1) до напада дошло „у перспективи очекивања брзог завршетка рата и одлуке Врховног штаба НОП да се ослободе градови западне Србије", 2)да су биле слабо груписане снаге, „без наглашеног правца главног удара", 3) да су напади вршени у виду „таласа", „који су наметали официри бивше југословенске војске", и, 4) да „нико од чланова Врховног штаба НОП одреда Југославије и Главног штаба НОП одреда за Србију није обишао бојиште да се на лицу места упозна са ситуацијом".[18]

Резултат оружаних акција партизанских и војно-четничких одреда, самосталних и заједничких, био је, да су у Србији, за врло кратко време, многи крајеви били потпуно очишћени како од окупаторске војске тако и од жандармерије и војних јединица квислиншке владе. Поред других области, и Посавина, надомак Београда. У овом делу Србије нарочито су биле бројне партизанске снаге, које су, да би што више и што брже ојачале, спроводиле и такозвану „добровољну мобилизацију" — по директном наређењу Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда.[19] У упутству за вршење „добровољне мобилизације", састављеном у штабу Посавског партизанског одреда (а на основи наређења Врховног штаба НОП одреда) нарочито је наглашено да „мобилисање" не треба „вршити само у појединим селима и тиме стварати незадовољство, него у свим селима помало — подједнако кулачке синове не изостављати..."[20]

Без обзира на назив („добровољна") мобилизација коју је спроводио Посавски партизански одред (и коју су спроводили и други партизански одреди у исто време) била је присилна, принудна мобилизација.[21] У много случајева, и то не само у Посавини, она је вршена и под претњом смрти, што се на крају крајева показало као бумеранг...

18 Уп. В. Глишић, Ужичка република, Београд 1986, 112.

19 Драгослав Димитријевић, Београдска посавина у НОР 1941, Годишњак града Београда, IX-X, 1962-1963, 616. Види и: Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, I, књ. 1, док. 53, 205.

20 Исто.

21 О мобилизацији коју су спроводили партизански одреди у Србији 1941. године, В. Глишић каже, да је у почетку „била масовна појава да су сељаци, који су се добровољно јавили да ступе у одред остајали код својих кућа, па и онда када су позвани, избегавали су да дођу у одред. Таквих појава је било у Космајском, Ваљевском и Чачанском НОП одреду. Главни штаб НОП одреда Србије ову појаву је оквалификовао као опортунизам, па је наредио да сви ови сељаци буду 'мобилисани', без обзира да ли поседују оружје или не, да ступе у одред" (В. Глишић-Г. Миљанић, 42)

У околини Параћина, у октобру 1941, штампан је, у вези са мобилизацијом, и посебан проглас, у којем је било речено, да ће сваки онај који се „не одазове мобилизацији бити стрељан, а кућа му бити спаљена...“ Под овим претњама, више од 1.000 сељака нашло се у партизанима... Пошто су силом били одвојени од својих кућа и својих породица, и пошто се нису мирили са схватањима својих старешина, ови људи су прву прилику искористили да се побуне. Напали су „старе партизане“, оне који су их и мобилисали, и у борби која је настала — тринаестoрицу убили, а 25 заробили и предали Немцима, да би их ови потом стрељали, у Ћуприји...[22]

У Посавском одреду (у 2. батаљону) није дошло до борбе између мобилисаних сељака и „старих партизана“, али је зато дошло до масовног бегства мобилисаних... У току две ноћи, побегло је са добијеним оружјем око 300 сељака. Собом су понели сем личног оружја и два пушкомитраљеза.[23]

Мобилизацијом, као начином да бројчано ојачају своје јединице, служили су се и војни четници, организација Драже Михаиловића, али не одмах и у почетку устанка (У прво време, војно-четнички одреди оријентисали су се пре свега на евидентирање бораца, односно војних обвезника. Састављали су спискове[24] и свим пријављеним и уведеним у те спискове, издавали су потврде, с тим да се јаве кад буду позвани). Тамо крајем септембра 1941, Михаиловић је прогласио — општу мобилизацију, али она у потпуности никад није спроведена.

Знатно бројнији (имали су више бораца у својим редовима, захваљујући, извесно и „добровољној мобилизацији“), партизански одреди били су активнији од војно-четничких одреда. Стално у покрету, они су водили борбе не само у западној Србији, Шумадији и Поморављу, него и у источној и јужној Србији. Релативно брзо пошло им је за руком да ставе под своју контролу већи број села и варошица... Пожаревачки партизански одред, на пример, успео је да освоји Кучево и Петровац на Млави и да ту формира слободну територију са месним и среским органима власти.

22 Ужичка република, н.д., 81.

23 Зборник НОР, I-1, 199-200.

24 Управо зато што су само пописивани, сељаци су се радо, и масовно, уписивали у четнике и одмах враћали својим кућама (Ужичка република, 113)

Оцењивано у целини, у лето 1941, најжешће и најуспешније борбе партизански одреди водили су у западној Србији и Шумадији. Како се мисли, и тврди,[25] поред објективних, за то су постојали и субјективни разлози, јер су Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб НОП одреда за Србију углавном били усмерили своју активност на подручје западне Србије, Ужица у првом реду. Јужна и источна Србија биле су у почетку, и услед тога, од другостепеног значаја. Касније, међутим, а нарочито после пробоја главнине партизанске војске у Санџак, у децембру 1941, ови крајеви ће добити већи значај и у њих ће се, временом, у ствари пренети тежиште партизанске борбе у Србији.

Вођство партизана, а то ће рећи Централни комитет КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом, није случајно поклонило своју пажњу западној Србији. И Србији уопште. По најмање је стицај околности утицао на одлуку да се са оружаним устанком на територији Југославије прво почне управо на овом простору.

Тито је (као и Драгољуб-Дража Михаиловић) у свим својим плановима и комбинацијама увек полазио од Србије. Слободно се може рећи, да је Титово трајно мишљење било, да онај ко овлада Србијом, тај ће владати и Југославијом... И, као што је 1941. године, тачно проценио да је оружани устанак могућ најпре у Србији, тако је и средином 1943, проценио да ће се коначна битка за Југославију одлучити у Србији (Зато је он и послао руководству КП у Хрватској, 4. новембра 1943, следећу, пуну прекора поруку: „Изгледа да ви никако не можете разумјети, да је сада главна Србија и да се тамо мора ријешити питање уређења Југославије, а југословенске владе и краља напосе. Томе треба сада потчинити све локалне интересе...“).[26]

Неки истраживачи, међутим, хтели би да докажу, да главни разлог Титове оријентације за западну Србију, и Србију уопште, треба да лежи у томе што је управо у западној Србији побо свој барјак Драгољуб-Дража Михаиловић, и што се од маја 1941. налазио са својим штабом на Равној гори.[27]

Опредељење Тита за Србију, а затим за западну Србију, резултат је његових одређених процена, већ изнесених, али и

25 Исто, стр. 120.

26 Зборник НОР-а, II/ 11, 26.

27 Вукашин Р. Перовић, Audiatur et altera pars, Салцбург 1952, 33-34.

оних које су се тицале политичких расположења муслимана и Хрвата, припадника већинског становништва у НДХ. Та расположења била су таква, да она нису давала баш никакве изгледе за њихово учешће у општенародном устанку.

...Огромна већина Хрвата, како је знано, и већ казано, схватила је слом Краљевине Југославије као идеалну прилику за формирање потпуно самосталне хрватске државе. Чак и противници усташа прихватили су оберучке Независну Државу Хрватску, видећи у њој основу за трајно решење хрватског националног питања — било изван Југославије, било у оквиру ње, али преуређене у савез максимално суверених јединица, при чему би у саставу хрватске заједнице морале да се нађу и Босна и Херцеговина и добар део Бачке и Барање, затим Срем закључно са Земуном.

Колико је Титова оцена, посебно у погледу Хрвата и Хрватске била тачна, видело се убрзо, кад је и НДХ постала ратно поприште попут Србије. Под оружјем, а у борби против усташа и окупатора, нашли су се само Срби...

"Ми хрватског сељака", рећи ће у вези са управо наведеним један истакнути комунистички лидер из Хрватске, Павле Грегорић, „нисмо добили у партизане. Овакав проблем није имала Србија... и мислим да је то проблем који у хисторији и те како треба нагласити...[28]

Зато што је био начисто са ситуацијом у Хрватској, Тито је још 10. априла 1941. године неопозиво одлучио да најхитније што може напусти Загреб, тврди и Титов лични пријатељ Јосип Копинич, агент Коминтерне, познат под више разних конспиративних имена — „Ваздух", „Вокшин", „Штефан". Он каже:

"Били смо на Јелачић плацу — Тито, моја сестра и ја. То је била еуфорија хрватске малограђанштине и присталица ендехазије. Они су дочекивали њемачке тенкове са цвијећем, кобасицама, шампањцем... Постоје фотографије тог дочека, и филмски журнал, њемачки. А ми смо ту били, ми смо то гледали... Тито је само ћутао. А онда када је колона тенкова прошла, идемо тамо према другом дијелу града, и видимо да хрватска, Мачекова стража хвата југословенске официре и војнике, избацује их из Љубљанске касарне, туче их и трпа у

28 Туђман против Туђмана, НИН, Београд 15.2.1991, 21.

камионе. Да. После ја Тита питам: 'Слушај, Стари, зашто ти идеш у Београд?' — 'Па, јеси ли ти био са мном на Јелачић плацу? Па, шта ти мислиш, да са том малограђанштином, да са тим национализмом који је сад букнуо, ти ту можеш нешто направити?' — „Говорио ми је", још је изјавио Кочинич, „да мора у Србију, да је тамо народ до краја поробљен и потлачен... и да ће тај народ бити спреман за устанак".[29]

Поједини идеолошки противници Тита, његов прелазак у Србију објашњавају као смишљену акцију усташког вођства, и цитирају, у вези с тим, наводне речи Еугена-Дида Кватерника, упућене шефу усташке државе, Анти Павелићу: „Ти се сећаш како је Љењин дошао да подигне револуцију у Русији. Немци су га пропустили преко своје земље у једном пломбираном вагону. Ми не бисмо могли да нађемо драгоценији експорт за Србију од Тита. Срби ће имати да плаћају за то следећих двадесет година".[30]

Титову одлуку да се из Загреба пребаци у Београд, да се „изврши пресељење центра револуције у Југославији", Владимир Бакарић, својевремени првак КП Хрватске и блиски Титов сарадник, повезао је са 27. мартом 1941, и оценом ЦК КПЈ да се у Београду и у Србији било „нагомилало највише друштвених и политичких супротности".[31]

По Бакарићу, „народне масе (у НДХ) остале су у почетку збуњене", и то је, по мишљењу словеначког историчара Ј. Плетерског,[32] био „један од темеља оне специфичне појаве у Хрватској, коју историографија назива 'психологијом политичке инертности хрватског сељака'. Такву 'инертност' тај сељак није напустио ни када је био суочен са усташким геноцидом над Србима. Пре окупације грађанско хрватско 'народно' вођство није споразум из 1939. о стварању Бановине Хрватске, нити своју владавину у тој бановини до априла 1941, искористило за смиривање страсти у односу према Србима. Оно је антисрпски национализам још и подгрејавало. Тиме је,

29 „Свет", Београд 6.2.1991, Досије.

30 Боривоје М. Карапанџић, Грађански рат у Србији, Кливланд (Охајо) 1958, 15; Stephan Clissold, Whirlwind, London 1949, 98.

31 НИН, Београд 2.7.1972.

32 Ј. Плетерски, н.д., 404.

нема сумње, придонело чињеници да се усташком убилачком вињању није супротставио неки непосредни самосталан протестни револт маса ХСС. То је ширило простор усташтву и то је још више учврстило 'инертност' тих маса. Јер, створила се ситуација страха... Али он није водио непосредно ка обрачуну са НДХ, који би, разуме се, био немогућ без борбе против немачких и италијанских окупатора. То је био страх који паралише. Хрватски сељак је, у маси, остајао инертан, у ставу ишчекивања. 'Политичка пасивизација хрватског села показала се као недвојбена чињеница... Село се све више затварало у себе'"[33]

У ствари, и све у свему, хрватски сељак се држао онако како се држало и вођство Хрватске сељачке странке. А за њега је, како се каже, година 1941. и успостављање НДХ било велико искушење... „Дио присташа, слио се у десне и лијеве токове. Највећи дио остао је негдје у међупростору и обично га означавао као средински дио... Два су темељна обиљежја политике овог срединског дијела странке. Прво је политика чекања. Њезина се мотивација темељила на увјерењу да ХСС представља хрватски народ. Из тога се даље закључивало: што год се после рата догодило, какав год његов исход буде, нитко неће моћи владати без народа, а то значи без Хрватске сељачке странке. Према томе, треба само очекивати исход рата... Друга карактеристика политике срединског дијела ХСС настајала је у увјетима када је исход рата био извјестан, кад је било јасно на којој страни треба бити. Она се темељила у надама у западне савезнике, који ће својом интервенцијом на овим просторима извршити такав помак у односу снага које ће преко ноћи избацити ХСС у први план".[34]

По једном од мишљења која се тичу Титове одлуке да се пребаци из Хрватске у Србију (и ту са српским комунистима оријанизује одреде за борбу против окупатора) „пресељење центра револуције... из Загреба у Београд" било је, управо — „природно".[35] Не само због политичке ситуације у Хрватској, већ и због тога што је требало „почињати од

33 Исто; Види и: Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb 1977, 192.

34 Lj. Boban, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, II, Zagreb 1989, 320.

35 Ј. Плетерски, 386.

почетка", а „то је за Југославију, по следу историје њеног постанка и по стварном положају, била Србија. Није Србија исто што и Југославија, али нема Југославије, или боље, не може бити националног самоопредељења ни Хрвата, ни Црногораца, ни Македонаца, ни Словенаца за југословенску заједницу без чврсте претпоставке да ће Србија бити у тој Југославији..."

Полазећи и од тога, да је Тито — како се једном изразио његов први сарадник, Едвард Кардељ — сматрао да је добра само она политика односно политичка и војна стратегија „која реално даје добре резултате",[36] управо цитирани словеначки историчар, Ј. Плетерски је рекао: „И, ето нас, код другог момента. У Србији су постојали многи услови за процену да се конкретни резултати ту могу очекивати..."

На уверење Тита и Комунистичке партије, да у Србији најпре могу остварити своју политику и постићи најбоље резултате у дизању народа против окупатора, треба да су утицале и следеће чињенице: 1) постојање код Срба у Србији „снажно развијене историјске националне свести" и „слободарске и устаничке традиције", и 2) привржености „народа у Србији југословенској заједници".[37]

Нигде као у Србији, добро су то знали и Немци, а с њима и Британци, слом југословенске државе није изазвао такве трауме. Окупација је била „неподношљив ударац српском народном поносу". Али, и пре и изнад свега, окупација је поново једном отворила српско национално питање. Сем у Србији, у почетку окупације, Срби у свим другим крајевима били су изложени и физичком уништењу. Нарочито у НДХ. Страдање српског народа у НДХ не само да је узбудило Србе у Србији, већ је у многоме утицало на њихову одлуку да се дигну на оружје, крену у борбу за васпостављање југословенске државе, у којој ће се поново наћи сви Срби и живети са свим правима слободних људи.

36 Е. Кардељ, Политичка и војна стратегија народноослободилачког устанка и Титова стваралачка улога у њеном конципирању и реализовању, Војноисторијски гласник, Београд 1977, број 3, 71-136.

37 Ј. Плетерски каже и следеће: „Колико је народ у Србији био привржен југословенској заједници, на делу су осетили они Словенци које су окупатори протерали у Србију. Братски пријем у народу представља једну од најсветлијих страница тешке историје Југославије против окупације". - На збрињавању Словенаца протераних у Србију ангажовале су се у великој мери квислиншке власти, истина на захтев немачких окупационих власти. И управо и због тога, што су се на збрињавау Словенаца ангажовала и квислиншке власти, дуго времена после рата није било спремности да се подржи иницијатива за организовање посета Срба Словенији (воза „Братство-Јединство"). Предлог, да Словенци организују посету српских домаћина Марибору, и тако им се реванширају за гостопримство у тешким годинама рата, потекао је од аутора ове књиге, приликом његовог сусрета са представницима Марибора у Јагодини...

Од разлоīа, због којих су Тито и КПЈ одлучили да „центар револуције у Јуīославији“ īреселе из Заīреба у Беоīрад, и у Србији īочну да стварају своју војску, не би смела остати неīоменута вера, и Тита и целокуīноī вођства КПЈ у неīобедивост Црвене армије... Из те īрве и основне вере īроизишло је дубоко убеђење, да рат неће дуīо īотрајати, да ће немачке дивизије бити сатрте већ на īраницама Совјетскоī Савеза и да ће се совјетске трūе, īосле тоīа, сјурити у Европу, а најūре стићи у Јуīославију у īраничном īојасу са Румунијом.[38]

Колико је лично Тито, који је иначе маштао да од Србије створи мостобран за Црвену армију, био уверен у брзо надирање совјетске војске до на īранице Србије, īотврђује и īодатак, да је он, одмах īосле наūада Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, наложио Миловану Ђиласу да оūанизује једну ūрūу људи која ће у датом часу ūреузети власт у Беоīраду.[39]

Сам Милован Ђилас треба да је, на вест да је Немачка наūала Совјетски Савез, рекао Родољуу Чолаковићу,[40] *да ће Руси — за два месеца стићи у Беоīрад!*

У склоūу свих тих очекивања било је, на неки начин, ūриродно, што је Централни комитет, али ūре свеīа Тито, у ūрвом часу, хтео да за центар устанка у Србији изабере — Хомоље, као област најближу Румунији. „Ја сам најūрије мислио“, рећи ће Тито о томе īосле рата, „да тадашњи īлавни штаб смјестимо неīдје у Хомољу, хомољским шумама. Међутим, īледајући ieoīрафске карте, мени се штак највише свидео ūростор Западне Србије с обзиром на то да је одатле у случају офанзиве био отворен ūут за Босну и Санџак и на друīе стране, док су се хомољске ūланине моīле лако ūрочешљати, а у случају одступања одатле, нашли бисмо се на ūростору на којем би нас неūријатељ моīао лако уништити“.[41]

За извесне ūисце, ове Титове речи су — сūорне. У смислу да не садрже ūраве разлоīе њеīове одлуке за избор западне Србије као „центра револуције“. Инсистира се на томе, да је Тито кренуо у западну Србију због Драже Михаиловића, како је већ īоменуто, због тоīа што је он тај крај најбоље īознавао, будући да је 1914. īодине, као ūрūадник аустроуīарске војске, њим ūрокрстарио, учествујући у свим, ūа и најљућим биткама, ūоред осталоī и код Ћиūа, што је такође већ казано.

Неīде на том ūростору, а у сваком случају у Колубарској, односно Сувоборској бици, Тито је, без сумње, може се ūретūоставити, морао да укрсти оружје са Дражом Михаиловићем... Јер, у тој бици, као īотūоручник, учествовао је и Михаиловић...

38 Види и: Светозар Вукмановић-Темпо, Револуција која тече, Београд 1971, I, 185.

39 Владимир Дедијер, Јерес и јеретици, НИН, Београд 4.1.1991, 63.

40 Родољуб Чолаковић, Казивање о једном покољењу, Сарајево 1972, 751.

41 Јосип Броз Тито, Борба и развој КПЈ између два рата, „Политика“, Београд 24.5.1977.

Што се тиче одлуке Драже Михаиловића, да за центар своје организације изабере западну Србију, (Равну гору, део планине Сувобор), Звонимир Вучковић сматра да су разлози били следећи: „хомогеност становништва и његов јасан национални и демократски став; испресецаност и заклоњеност терена у односу на комуникације и велика насеља кроз која су се кретале јаче окупаторске снаге; релативна близина важнијим центрима, нарочито престоници, и мање-више средишњи положај у односу на државну целину; одлично познавање терена, на коме је Дража Михаиловић још као млад потпоручник 1914. године учествовао са својим водом у победоносној, Сувоборској офанзиви“.[42]

Како је, и због чеīа све, Тито решио да свој īлави штаб не смести у Хомољским īланинама, већ да крене у западну Србију, не чини се штак толико битним, и што је īлавно, то не доводи у īитање чврсто Титово уверење из лета 1941. īодине, да ће Црвена армија за тили час īобедити Хитлерову ратну силу.

Колико је ово Титово уверење било јако, и колико је он тада слабо ūроцењивао Хитлерову ратну машину, види се и из тоīа, да је, 22. јуна 1941, на седници Политбироа ЦК КПЈ (у Молеровој улици, у Беоīраду) затражио да се двūут дневно издаје билтен о наūредовању трūа Црвене армије.

Са Титовим знањем, издаване су тада, чак, и директиве, да се крчеūоља за ūриземљење совјетских ūадобранаца... Неки високи руководиоци КП, као Жарко Зрењанин, на ūример, налаīали су у тим данима ūартијским активистима да хитно ūриūу изучавању Историје СКПБ, како би марксистички што īотковаији дочекали Совјете...[43]

Кад су, међутим, доīађаји на источном фронту демантовали очекивања и Тита и целоī врха КПЈ, и читаве дивизије Црвене армије īочеле се масовно ūредавати Немцима, и у целини Црвена армија стала узмицати, онда је īокушано да се то објасни тактиком Совјета, да Немце намаме у клоūку и онда смрве... Помињано је и то, да се у свему ради о тактици коју је својевремено ūротив Наūолеона Бонаūарте толико успешно ūримениo руски царски īенерал Кутузов.

42 Види: Звонимир Вучковић, Устанак у западној Србији, Књига о Дражи, I, Виндзор, Канада, 1956, 127-140.

43 Окружни комитет за Ваљевски округ је 27. јуна 1941. „дао рејонском комитету у Љигу директиву да организује прихватање руских падобранаца, који ускоро треба да се спусте; треба им дати сељачка одела и о томе одмах обавестити партијско руководство“. У Мачви су у неким местима биле формиране специјалне омладинске јединице за дочек совјетских падобранаца... Види и: Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији, 82.

У ствари, о тако чему није уопште могло бити ни помена. То што се догађало у Совјетском Савезу у лето 1941, то је била последица многих погрешних мера спроведених у годинама пред Други светски рат, поред осталог и „чистки" у командном кадру Црвене армије. У совјетском часопису „Спутњик", у октобру 1988, написано је у вези с тим, да до „стравичног лета 1941." не би ни дошло, да није било тих чистки 1937-1938. Од 733 виша команданта и политичка радника Црвене армије, пред рат је било ликвидирано 579. Од маја 1937. до септембра 1938. била је ухапшена и отпремљена у логоре или ликвидирано приближно половина укупног броја команданата пукова, скоро сви команданти дивизија и бригада, сви команданти корпуса и сви команданти војних округа...

О свим овим чисткама у совјетској армији, и уопште у Совјетском Савезу, било је обавештено и руководство Централног комитета КПЈ. И оно је све те мере Стаљина и круга око њега у врховном руководству СКП (б) безусловно и најсвестраније подржавало (Ко би у КПЈ посумњао у оправданост чистки у СССР, тај би био обавезно и по кратком поступку проглашаван за троцисту и — бојкотован). Вођство КПЈ је чак величало Стаљина због тих чистки... иако му је било познато да је током њих страдао и већи број југословенских комуниста — по неким тврђењима више од сто, а по другим и свих осам стотина...[43-а]

Уопште узев, за Централни комитет КПЈ и Тита лично, све што је Стаљин радио и предузимао у то време, све је то било — генијално, једино исправно. И све што је Стаљин говорио, све је то била истина, једино постојећа и важећа истина.

Просто напросто, у сваку Стаљинову реч се у вођству КПЈ веровало без поговора. А Стаљин је, кад је била у питању одбрана Совјетског Савеза, потпуно искључивао могућност продора непријатеља у дубину совјетске територије... Из тога разлога ни привреда ни становништво на западу земље нису били припремљени за евентуалну евакуацију. И сами планови за одбрану били су отуд — сувише шематски. Предње одбрамбене линије пратиле су државну границу са свим њеним завијуцима. Последица тога је била да војска није могла да брани природне границе, да 12 армија дислоцираних на граници није било у стању да одбије немачке нападе усредсређене на пробијање у појединим правцима...

За неке три недеље рата, Немци су избацили из строја 28 совјетских дивизија, а више од 70 дивизија изгубило је 50 одсто људства и ратне технике (До септембра 1941. Црвена армија изгубила је око 3 милиона људи. Губици Немаца око 30. септембра 1941. износили су 550.000 војника и официра).[44] *Ситуација на источном фронту се почела*

43-а Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција, н.д., I, 459.

44 Рој Медведев, Нека историја суди - Развитак и резултати стаљинизма, према: Стаљин и рат, „Дуга", број 387, Београд 24.12.1988.

поправљати по Совјете тек у децембру 1941, после велике совјетске контраофанзиве (5. и 15. децембра 1941) која се завршила тешким поразом Немаца... Али то је још све било далеко, далеко од доброг.

У овим, уистину, изванредно тешким и судбоносним приликама, Стаљин и људи око њега све су покушали да би смањили притисак Немаца на Совјетски Савез. Инсистирали су и на отварању другог фронта на западу Европе. Лично Стаљин затражио је, од британске владе, одмах по потписивању британско-совјетског уговора од 12. јула 1941, да отвори фронт против Хитлера у северној Француској и на Арктику. Нешто касније, 4. септембра 1941, а извесно подстакнут вестима о оружаном устанку српског народа против немачке окупационе војне силе, Стаљин је од Британаца захтевао да се други фронт отвори не само у северној Француској, већ и „негде на Балкану" — и то што пре. Тиме би, како је Стаљин рекао у писму Винстону Черчилу, председнику британске владе, Хитлер био принуђен да свој фронт у Русији ослаби за 30 до 40 дивизија.[45]

Овај захтев Стаљина, да се отвори фронт и на Балкану, од више војних историчара у свету протумачен је чисто војним разлозима (Од овог захтева Стаљин ће одустати тек на конференцији у Техерану, одржаној од 28. новембра до 1. децембра 1943. Тада ће све своје напоре уложити да, чак, спречи искрцавање англо-америчких снага на Балкану). Али и тиме, да Стаљин тада није веровао у могућност да, после протеривања Немаца из властите земље, снагом совјетског оружја може ослободити балканске државе и ставити их под своју контролу.[46]

У односу на Балкан, иначе, Стаљин је сматрао (и то је предочио британском министру спољних послова Идну, приликом разговора у Москви од 16. до 22. децембра 1941) да Албанија треба поново да добије своју независност, Бугарска да буде „кажњена" због сарадње с Немачком, предајом њених области јужно од Бугаса — Турској, а што се тиче Југославије — она треба да буде васпостављена не само у старим границама, већ да се њеној територији додају далматинска пристаништа и острва, које је Италија себи прибрабила после Првог светског рата.[47]

Осим у почетку рата између Немачке и Совјетског Савеза, Тито и Централни комитет КПЈ су и у јесен 1941. били у уверењу да ће рат, упркос свему што се дотле збило на Источном фронту, бити завршен сигурно у 1942. години. То

45 Види и: Die unheilige Allianz, Stalins Briefwechsel mit Churchil 1941-1945, Hamburg 1964, 58 (izdavač Manfred Rexin); Ivan Maisky, Memoirs of a Soviet Ambassador. The War 1939-1943, Njujork 1968, 160-162. Види такође: Llewellyn Wood - ward, British Foreign Policy in the Second War, II, London 1971, 7.

46 Trumbull Higins, Winston Churchil and the Second Front 1940-1943, Njujork 1957, 71.

47 Британски протокол о разговорима Идн-Стаљин, FO 32874, N 109/5/58.

уверење, међутим, није се темељило на неким поузданим анализама, већ само и једино на Стаљиновој изјави, у новембру 1941, да ће тако бити.

Полазећи од Стаљинових речи (и за Тита и за цео ЦК КПЈ неприкосновених у то време) војство КПЈ и НОП-а саопштило је, у јануару 1942, партијским руководствима у Србији, Црној Гори, Хрватској, Словенији и Босни и Херцеговини, да „отпочиње слом немачке фашистичке армије на читавој линији источног фронта" и да немачком фашизму „откуцавају последњи часови".[48]

По мишљењу извесних војних историчара, мотиве за доношење речених оцена ЦК КПЈ требало би тражити и у жељи да се постигне одређени пропагандни, мобилишући ефекат, будући да је партизански покрет трпео управо тада многе поразе и доживљавао велику кризу у скоро свим крајевима земље, а нарочито у Србији.[49]

Чини се, ипак, да пуна истина, кад је реч о наведеним оценама ЦК КПЈ, није везана за „пропагандни, мобилишући ефекат", већ за стварно уверење Тита и ЦК КПЈ да ће Црвена армија у 1942. години сломити кичму немачкој војсци. Како, иначе, објаснити чињеницу, да је Тито, на дан 6. маја 1942, кад је преко Радио Лондона сазнао да је отпочела нова велика офанзива Црвене армије, издао заповест, сасвим нереалну, свим партизанским јединицама да одмах пређу — „у општу противофанзиву"?!

Тамо у лето 1942, који месец после издатог наређења да све партизанске јединице крену „у општу противофанзиву", дошло је и код Тита и код ЦК КПЈ до измене у гледању на читав низ питања везаних за међународни фактор, а посебно за англо-америчко-совјетску коалицију. Супротно дотадашњим ставовима, да савез између Совјетског Савеза, Велике Британије и Сједињених Држава Америке уопште није чврст, да, отуд, западне силе не треба сматрати правим савезницима, одједном је оцењено да је коалиција антифашистичких сила стабилна и да она представља гаранцију сигурне победе над Немачком и њеним партнерима.

48 Mišo Leković, Mere Centralnog komiteta KPJ u prvoj polovini 1942. godine protiv levog skretanja u politici KPJ, JIČ, 1-2, 1973, str. 60.

49 Исто, 65-66.

Од Тита лично потекло је тада упутство, да се у свакој прилици обавезно мора истицати значај постојање савеза СССР-а, Британије и Америке, као и то, да су Британија и Америка савезници и партизана. Али, у упутству је такође речено, да се агенти ових западних сила у земљи „морају туђи као слуге окупатора и народни непријатељи који онемогућавају народноослободилачку борбу".[50] (У светлу овог последњег треба гледати и на ноту Извршног одбора АВНОЈ-а, од 17. јануара 1943, упућену преко Радио Југославије владама Совјетског Савеза, Велике Британије и Америке о војним јединицама Драже Михаиловића, тада Југословенској војсци у отаџбини, као о сарадницима окупатора).

Промена става према Великој Британији и Сједињеним Државама Америке, дошла је до изражаја и у изјави објављеној 11. фебруара 1943, у којој је, поред осталог, речено, 1) да АВНОЈ представља општенародни покрет свих родољуба, без обзира на вјеру, националност и политичко убјеђење", 2) да је „циљ покрета ослобођење земље и извојевање независности", и, 3) да ће се „сви друштвени проблеми рјешавати послије рата".

Врхунац у промени става Тита и ЦК КПЈ према Великој Британији и САД било је прихватање понуде из Каира, од 12. маја 1943, да се у Врховни штаб партизанске војске упути британска војна мисија.

2. Улога „руског фактора" у опредељењу Срба за устанак

Кад се, 22. јуна 1941, Немачка стуштила на Совјетски Савез, и последњи сељак у Србији био је убеђен, да Немци, ма колико силни и јаки били, неће ипак моћи да рат заврше својом победом.

Ова процена српског сељака није била, како неки мисле, пре свега израз вере у непобедивост саме совјетске војске, већ ствар просте рачунице, да ће три државе (СССР, Енглеска и САД) смоћи снаге да надлвадавају једну.

Код партизанског вођства, како је већ изнесено, случај је био сасвим другојачији. Оно је веровало (до у лето 1942. године) само у Совјетски Савез и његову способност да сам са својом војском здроби нацистичку Немачку.

Иако је сељак у Србији реално процењивао ситуацију, и не мислећи уопште на нека чуда кад је Совјетски Савез у питању

50 Исто.

(држава о којој је он једва нешто и знао) један број историчара покушао је да рат Совјетског Савеза са Немачком доведе у најдиректнију везу са устајањем народа у Србији на оружје, у лето 1941. године. Исфорсирана је теза о „руском фактору" и то у тој мери као да је он био један од главних покретача Срба у оружану борбу против немачких окупатора.

Неког утицаја, без сумње, имао је на Србе почетак рата између Совјетског Савеза и Немачке. Али много мањег него што се то понекад жели да докаже. Супротно и тврђењима немачког посланика у Београду, да је међу српским сељаштвом „широко распрострањена русофилска струја",[51] српски сељак (а то ће рећи већина народа) био је у својим надама у помоћ од стране Совјетског Савеза много резервисанији, не само од комуниста, већ и од државника који су га до 1941. године водили, једног Драгише Цветковића, на пример (који је 1940. године био убеђен да Совјетски Савез неће дозволити да југословенске земље постану плен Немачке).

Како се маса српског народа (у Србији) односила према Совјетском Савезу за време Другог светског рата, од пропасти Краљевине Југославије па надаље, види се и из тога — да Радио Москва, на пример, једва да је била и слушана.[51-a] Лондонске вести, оно што је Радио Лондон јављао, то је било оно главно и најважније...

Преко радио-таласа совјетских станица, поготову Москве, мало се кад могло нешто чути што би заслужило неку већу пажњу народа у Србији. Једна од ретких, за Србе занимљивих порука, емитованих из Москве, била је она од 10. августа 1941, кад се устанак у Србији већ био почео разбуктавати у пуној мери. Москва је у тој емисији позвала Србе — да „ступају у борбу против фашистичких хорди", да „нападају немачке гарнизоне и убијају немачке војнике и официре", да „поступају са Немцима онако како они поступају са Србима", да се „за сваког палог Србина откотрља сто фашистичких глава". Али, ваља рећи, ова порука није у ствари била порука Москве и владе Совјетског Савеза. Ово је био само одломак из говора који је

51 ADAP, D, H, dok. 215, 232.

51-a. На дан 11. новембра 1941, одлуком Извршног одбора Коминтерне, у Совјетском Савезу почела је са емитовањем програма на српскохрватском језику Радио Југославија (уредници Вељко Влаховић и Ђуро Салај).

Божидар Масларић одржао на Свесловенском конгресу у Москви...[52]

Много, много више него просечан становник Србије, скоро толико колико и вођство Комунистичке партије, у силну војну моћ Совјетског Савеза веровао је Драгољуб-Дража Михаиловић, који је у Совјетском Савезу хтео иначе да види само велику православну државу, у којој ће кад-тад победити „словенски дух" и која ће постати велика панславенска заједница.

По Милану Стојадиновићу,[53] Михаиловић је „у словенству гледао расу, која још није достигла своју кулминациону тачку, а која ће дати човечанству — оно што му до сада нико није дао..."

Не одликујући се неком нарочитом побожношћу, Михаиловић, како Стојадиновић још каже, иако је радо говорио о Русији, односно Совјетском Савезу, никад није говорио о — „светој мајци Русији..."

Стојадиновић износи, да је Михаиловић, онако отворен какав је често умео да буде, једном у једној кафани у Београду, на сав глас узвикнуо:

"Лаж је и измишљотина да совјетска влада даје војницима дрвене пушке за вежбање, јер не сме да им да праве... Совјетски војници вежбају са правим пушкама, као и остале војске у свету. Само можда још мало бољим... Совјети имају војску која може тући свет!"

Изричући, на једној страни, овако високе похвале Совјетском Савезу и његовој војсци, Михаиловић је, на другој страни, а у исто време, просто сиктао кад би говорио о комунистима. Све комунисте, од реда, он је сматрао за непријатељски елемент, који ради о глави државе, управљајући се према упутствима Коминтерне.

У сваком случају, а без обзира на то колико се може рећи да је улазак Совјетског Савеза у рат са Немачком био „посебан

52 Емисија је евидентирана у Форин офису (FO 30215, R 7294/114/92). - О Свесловенском конгресу (одржаном 10. и 11. августа 1941) и Свесловенском комитету (који се формално конституисао 5. октобра 1941), види и: Григорије Мојсевић Славин, Свесловенски комитет и ослободилачки рат у Југославији, Прилози за историју социјализма, Београд 1974, 9, стр. 143-144. - У Свесловенском комитету, представници Југославије били су Божидар Масларић, Ђуро Салај, Радуле Стијенски, Дмитар Влахов, Иван Регент и Вељко Влаховић. - Како се тврди, представник Краљевине Југославије при влади Совјетског Савеза, Милан Гавриловић, одбио је да учествује на „радио-митингу о словенској узајамности" (митинг се залагао „за четничку акцију словенских народа"). Он је сматрао да се иза инсистирања на словенској узајамности крију одређени политички циљеви, да „словенска идеја постаје све више полугом спољне политике Совјетске Русије". - Гавриловић је иначе протестовао код владе Совјетског Савеза што су на Свесловенском конгресу наступили и говорници у име Македоније и Црне Горе. Опоменуо је совјетске дипломате да је теза о постојању посебног црногорског и посебног македонског народа у ствари теза Немаца и Италијана, и да њено форсирање директно штети ствари Југославије, да ће имати супротно дејство од жељеног (Види и: Архив Југославије, 103-61).

53 Милан Стојадиновић, Ни рат ни пакт, н.д., 364.

подстрек Србима за покретање оружане борбе против окупатора“[54] (чак и „основни стимуланс у народноослободилачкој и револуционарној оријентацији маса“,[55] поготову у Црној Гори и Херцеговини) чињеница је, да је српски народ, као први у поробљеној Европи, с оружјем у руци устао против фашистичких сила.

Кад је реч о Србији, опредељење за оружану борбу било је, уз све друго, и израз жеље да се оствари освета за претрпљени пораз у априлском рату 1941, да се спере љага са тог брзог пораза, и што пре васпостави југословенска држава, у којој ће Срби опет бити на свом.

Све казано, отуд, допушта да се закључи, да је Србија у оружани устанак пошла духовно спремна. Колико је у свему томе било садржано прецењивање сопствених снага и могућности, надања да ће Немачка морати брзо да подлегне под ударом Америке, Велике Британије и Совјетског Савеза — питање је за себе. Као што је и велико питање да ли се устанак у Србији тек тако може окарактерисати као — ирационалан. А таквих мишљења има ... Каже се, на пример, да је подизање Србије и Срба на оружје у лето 1941. била „једна велика непромишљеност“, да се то збило у „не може се замислити неповољнијем тренутку за буну“, будући да је немачка војна сила тада била „на врхунцу снаге, кад је односила највеће победе над моћним непријатељем“.[56]

У управо наведеном гледању на устанак у Србији скривена је, очевидно, намера, да се оптуже све оне снаге које су српски народ позвале 1941. године у борбу против окупатора, а у првом реду Комунистичка партија, чији су историчари, иначе, све учинили да докажу, да до устанка у Србији никад не би ни дошло да није било комуниста.

Према наводима историчара који борбу српског народа против окупатора објашњавају ставовима КПЈ, њеним политичким оценама, „КП је могла да изврши историјску улогу организатора и покретача оружане и ослободилачке борбе пре свега зато што су за такву борбу постојали неопходни, бар

54 Јован Марјановић, Прилози историји сукоба НОП и четника, Историја XX века, 163.

55 Веселин Ђуретић, Савезници и југословенска ратна драма..., н.д., II, 342.

56 Павле Ивић, Грешке у логици и логика у грешкама, н. извор, 195.

минимални објективни услови: 1. супротност народ — окупатор и 2. напад Немачке на Совјетски Савез...“[57]

За ове исте историчаре, борбене традиције српског народа, и други фактори, везани за националну свест Срба и њихову оданост држави, нису уопште били одлучујући за започињање оружане борбе против окупатора. Једина „покретачка снага устанка“, како се доказује, „била је Комунистичка партија...“

Посебно се наглашава, у склопу питања која се тичу борбених ослободилачких традиција Срба, да је КП, „на почетку и током устанка“, морала да са „старих националних борбених традиција скида буржоаско рухо (‘за крст часни и слободу златну’)“ и да се бори „против некадашњих буржоаских носилаца ослободилачке традиције, чија је антиокупаторска борбеност на почетку ослободилачког устанка била равна нули“.[58]

Устанак у Србији (и лаћање Срба за оружје у свим крајевима у којима су живели, нарочито на подручју усташке државе) поготову у том обиму — изненадио је целокупно вођство Немачке, а у првом реду војно. (Са оружаним устанком највећих размера није се уопште рачунало. Калкулисало се, и углавном, са појавом мањих „банди“, и то пре свега у Србији). Али није само вођство Немачке било изненађено масовним устајањем Срба на оружје. И југословенска влада у избеглиштву била је изненађена догађајима у Србији и у другим крајевима настањеним Србима. Њу су руководство партизана и Драгољуб-Дража Михаиловић ставили пред свршен чин. Михаиловић, биће о томе још говора, у први мах није уопште желео ни да ступа у контакт са југословенском владом, већ само са владом Велике Британије...

Говорећи о устанку српског народа, у Србији и другим крајевима Југославије, потпредседник југословенске владе у избеглиштву, Слободан Јовановић, рекао је у емисији Радио Лондона, од 10. октобра 1941, и следеће:

„У свим крајевима у којима се врши покољ и истребљивање Срба, Срби нека се бране — и биће помогнути. Али у оним крајевима где наш народ није изложен тако непосредној опасности, ваља избегавати сваку акцију која би могла имати само тренутног и локалног успеха, и која би

57 Јован Марјановић, Устанак и НОП у Србији, 406.

58 Исто.

само давала непријатељу повода за крваве репресалије. Српска крв не сме се проспати узалуд...“

Јовановић је давао овакве савете иако је извесно да је у међувремену примио телеграфску поруку Драже Михаиловића (послату 9. октобра) да се његовом штабу на Равној гори хитно упути оружје, муниција и новац...[59]

О самом дану када је Слободан Јовановић говорио у емисији Радио Лондона на српском језику, 10. октобра, изашао је у листу „Слобода или смрт“ (број 2) који је био нека врста органа Драже Михаиловића, позив свим Србима — да крену у борбу за ослобођење земље.“ „Срби и браћо“, стајало је у том позиву, „у — борбу! На непријатеља! Живела сложна акција свих Срба у борби против непријатеља — који нас већ пола века убија да би преко наших лешева дошао до богатства Балкана, Европе и света“.

У време кад је Михаиловић позивао, и на напред описани начин, српски народ на оружје и, истовремено, молио да му се најхитније, ваздушним путем достави помоћ у ратној спреми, а Јовановић одржао свој говор преко Радио Лондона, у југословенској влади у избеглиштву доста се знало о збивањима у Србији и Југославији уопште, мада не увек сасвим тачно.

На основу информација којима је располагала југословенска влада, лично Јовановић закључио је, управо у октобру 1941, да се устаничке снаге у целој земљи састоје из три групе.

Прву групу, како се тада изразио Слободан Јовановић, сачињавали су — „руски устаници“, комунисти, радници и левичари, „које су побунили совјетски агенти“. Другој групи припадали су они „који у Босни и Херцеговини бране српски живаљ од усташа“. У трећој групи (врсти, по Јовановићу) налазили су се припадници остатака југословенске војске. „Они су ослободили Херцеговину, Црну Гору и Западну Србију. Засад се Немци боре само против прва двеју група и убијају их бесомучно. За борбу са остацима редовне војске Немци засад немају довољно средстава у Србији и труде се само да опустоше појас око побуњених крајева, како се устаници a la longue не би имали одакле снабдевати...“[60]

Јовановићево стављање „руских устаника“ на прво место међу снагама отпора на простору Југославије, боље рећи на простору Србије и крајева насељених Србима, извесно, није било погрешно, бар кад се тиче њихове иницијативе, и вођењу рата са окупатором, без обазирања, при томе, на жртве, поготову оне међу цивилним становништвом. Али из ове констатације, и самог термина — „руски устаници“, не би се никако смео

59 „Порука“, Лондон 1.11.1952, 8 (број 8).

60 Коста Ст. Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем, Виндзор 1969, 12.

извући закључак да се Совјетски Савез идентификовао са „својим устаницима“, да им је давао неко првенство. Напротив. Водећи реалну политику, и полазећи од тога да је главно да се Немцима пружа отпор, а не ко га пружа, влада Совјетског Савеза, добрим делом и због Велика Британије (под чијим се окриљем налазила југословенска влада и која је имала примат кад је била у питању Југославија), давала је, како каже Слободан Јовановић, првенство — „остацима југословенске војске“, односно организацији Драгољуба-Драже Михиловића, и њему лично. Управо крајем октобра 1941. године, посланик Совјетског Савеза у Лондону, Мајски, у разговору са Идном, министром спољних послова Велике Британије, прихватио је без примедбе, да се Михаиловић има сматрати за вођу устаника у Србији и да отуд он у будуће „заслужује сваку помоћ“.[61]

При овом свом ставу, совјетска влада, међутим, није дуго остала. Кад је дошло до сукоба између партизана и Михаиловића, и кад је влада Велике Британије затражила од Москве да изврши притисак на партизане да се ставе под команду Михаиловића, одговор је изостао. Москва на овај захтев није уопште реаговала... Тек 6. јануара 1942, више од осам недеља по демаршу Лондона, саопштено је британском амбасадору у Москви, да совјетска влада „не сматра за упутно, да се меша у партизанске прилике у Југославији“.[62]

У Лондону се, после свега овога, закључило, да је очевидно да Совјетски Савез има „одређене амбиције“ у Југославији, и да се тим амбицијама „мора поставити јака брана“. Али не само у Југославији, већ на целом Балкану...

Међу мерама које је влада Велике Британије тада предузела било је инсистирање код влада Југославије и Грчке да што пре склопе уговор о савезу, како би се, потом, формирала једна јака федерација, односно конфедерација на Балкану, способна да и сама буде „брана“ амбицијама Совјетског Савеза. Тај уговор је убрзо и потписан, 15. јануара 1942. године. И Грци и Југословени су то радо учинили, југословенска влада чак и без размишљања. Јер, чињеница је, југословенски министар спољних послова, Момчило Нинчић, један овакав уговор био је предложио још 14. октобра 1941. Имајући совјетску опасност пред очима, он је предложио грчкој влади формирање грчко-југословенске уније, која би била основа за успостављање једне балканске федерације, у коју би ушла и Бугарска, а евентуално и Румунија. [62-а]

61 Забелешка о разговору Идн - Мајски, 29.10.1941, FO 30220, R 9505/162/92. Види и: Knoll, н.д. 270.

62 Извештај Крипса од 6.1.1942, FO 33465, R 178/178/92.

62-а Види и: Б. Кризман, Југословенске владе у избеглиштву 1941-1943, Загреб 1981, 37-39.

3. Срби у партизанској војсци

Крајем августа и у септембру 1941, заставе партизанских јединица, чета и одреда, вијориле су се широм Србије, сем у већим градовима. На тим заставама, у прво време, није увек било петокраке звезде... Те заставе биле су српске, а понегде и југословенске.

Ни у једној партизанској јединици није се у почетку знало ко су комунисти, чланови КПЈ у њиховим редовима. Своје припадништво КПЈ они су крили као змија ноге, свеједно што су непрестано, у свакој прилици која би им се само понудила, држали ватрене говоре о Совјетском Савезу, благостању које у њему влада, богатом и безбрижном животу радника и сељака, и о Црвеној армији као најбољој војсци на свету.

Понегде, али уистину само понегде, дешавало се да би по који припадник КПЈ, углавном из редова оно мало радника што се налазило у партизанима, на кундаку своје пушке изрезбарио — петокраку звезду, и затим је неком фарбом црвено обојио. Али такав је, скоро обавезно, био критикован...

Никад не пропуштајући да у својим говорима, пре свега на зборовима који су одржавани у сваком селу (после пљачења општинских архива), истакну да су партизани добровољна народна војска коју је формирала Комунистичка партија, организатор устанка против окупатора, политички комесари су по правилу своје говоре завршавали позивом сваком Србину да ступа у њихове редове, свеједно којој политичкој странци припада. У редове партизана, на пример, у Лепеници, позивани су у лето 1941. и љотићевци, припадници организације „Збор" Димитрија Љотића.[63]

Уз нагласак да је Комунистичка партија после разбијања Југославије једина остала уз народ, да је влада побегла из земље мислећи само на своју сигурност, никад не нападајући краља Петра II, при том, комунисти су, посебно, истицали, да се КП не бори само за протеривање окупатора из земље, већ и за једну бољу југословенску државу, у којој ће цветати демократија, гласање бити тајно, радници и сељаци бити заштићени од

63 У Билтену Главног штаба НОП одреда Југославије (НОВ-РОЈ) од 10. августа 1941 (број 1), партизански одреди означени су за борбене одреде народа Југославије, у којима би требало да се боре сви родољуби независно од политичког уверења.

експлоатације, порези праведно бити разрезани, тако да се више никад неће догађати, као у Краљевини Југославији, да се сељаку за неплаћени порез испреже и во из јарма...

Овакво, једноставно и јасно, обраћање сељацима (а њима су се, у Србији, у првој години устанка, комунисти и могли једино да непосредно обраћају) није остајало без ефекта. Била је то музика коју је српски сељак радо слушао. Било је то управо оно о чему је он сањао током свег времена постојања Краљевине Југославије, за шта се борио, што је тражио на зборовима политичких партија, па и тукао се — кад другог начина није било — са полицијом и жандармеријом.

После сваког збора, у Шумадији, на пример, било је организовано народно весеље. Затрештала би музика, завијорило се коло... А на крају, кад би партизани пошли, њихова јединица, скоро редовно била би увећана за пет, десет па и више нових бораца...

У партизане је, уистину, у лето и рану јесен 1941. године био свако добродошао — под условом да није био обележен као сеоска штеточина, насилник или уопште човек рђавог гласа у свом селу. Примани су штавише у партизане и они који су били учлањени у четничко удружење и њима је, као у Другом шумадијском партизанском одреду,[64] било допуштано, једно време, да носе шубаре са краљевским кокардама...

У партизанским јединицама једино нису могли да опстану — троцкисти, они људи који су пред рат (кад је у КП владала права манија проглашења троцкиста) били обележени као такви, свеједно што они у много случајева троцкисти у ствари нису ни били, што су за такве проглашени само зато што су прекршили изузетно строгу партијску дисциплину, што су гласно изразили своју несагласност са одређеним одлукама КП. Махом, то су били интелектуалци, срцем и душом комунисти, али неспремни да све што им се каже прими као апсолутну истину. Неки од њих, кад су се почели стварати партизански одреди, сами су похитали да им се прикључе, желећи да на тај начин докажу да се према њима погрешило, да су они, упркос казнама које су им изречене, остали верни војници револуције. Али, углавном, рђаво су прошли... Били су убијени. Мучки, углавном. Они „грешници" пак, који сами нису пожурили у партизанске јединице, често су, поготову ако су били познатији у својој средини, лажним обећањима — да им је све опроштено — намам-

64 Други шумадијски партизански одред (политички комесар Танасије Младеновић из Сарајева, адвокатски приправник) оперисао је углавном у Лепеничком срезу и био је по броју бораца један од највећих у Србији. Његови припадници били су углавном сељаци.

љивани да дођу у партизане, а онда су, у тајности, и изненада, убијани као шуїави пси.[65]

Са изласком „на терен" језгра будућих партизанских одреда у Србији, а то ће рећи чланова КПЈ и СКОЈ-а, и њихових симпатизера и најпроверенијих пријатеља, почело се непосредно иза 4. јула 1941 - после одлуке донесене тога дана у врху КПЈ (Политбироу), у Београду, да се приђе формирању партизанских одреда и оружаним акцијама против окупаторске војске.

Кад је ова одлука у врху КПЈ донесена, основан је истог дана Главни штаб за Србију. Али он је могао мало шта да предузем, јер је Централни комитет КПЈ практично све држао у својим рукама...

Већ тамо до 10. августа 1941, у Србији је формиран 21 партизански одред, у почетку углавном с мало бораца, понекад јачине једне десетине. У септембру, пак, број бораца у свим одредима износио је, како се наводи, око 14 хиљада. У време постојања „Ужичке републике", број бораца треба да је нарастао и на свих 30 хиљада. Међутим, тако како су брзо нарастали, партизански одреди у Србији су се брзо и осипали... Дешавало се, и то не једном, нарочито после војних неуспеха, да се у појединим одредима број бораца преко ноћи смањи и за 90 одсто, да од 1.000 људи у одреду остане само стотинак.

Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда формиран је у септембру 1941, у Столицама. Њега су у првом часу чинили чланови ЦК КПЈ, а касније он је попуњаван и истакнутим војним старешинама.

---

65 Како је мало требало па да неко ко је пристајао уз комунистички покрет пред Други светски рат буде проглашен за троцкисту, за „издајника комунизма", показује случај Михаила Анђелковића - Ђелета, сина познатог београдског социјал-демократе, који је имао кројачку радионицу у згради Српске академије наука. Зато што је са групом средњошколаца, припадника Средњошколског покрета (види лист „Нови средњошколац") и Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ-а) читао „Печат" Мирослава Крлеже /у којем су поред осталог исмејавана три -ОВНА, Мил - ОВАН (Ђилас), Рад-ОВАН (Зоговић) и Ј-ОВАН (Поповић)/, Анђелковић је жигосан као троцкиста и - бојкотован (што значи да с њим нико од чланова СКОЈ-а није смео ни реч да измени а камоли да се дружи). Ипак, и упркос овој казни, Анђелковићу није ни на памет падало да престане да се сматра комунистом, присталицом Комунистичке партије. Кад су Немци окупирали Србију и Београд, и кад је КПЈ позвала све своје чланове (и све родољубе) да се дижу на оружје, и он се нашао на страни бораца против окупатора. Једне ноћи, на Бајлоновој пијаци, са још једним другом (Момчилом-Мочом Митровићем) напао је једног Немца, да би се докопао његовог оружја. Међутим, и он и друг му били су ухваћени од немачке војне патроле и потом обешени на Бањици, у кругу концентрационог логора. С обзиром на то да су једном били жигосани као троцкисти, отпадници од КП, руководство КП у Београду, по завршеном рату, није хтело чак ни да прими к знању њихову мученичку смрт. Штавише, једно дуже време нису хтели да допусте ни да се на гробљу палих за ослобођење Београда поставе плоче са њиховим именима...

Све до стварања АВНОЈ-а, Врховни штаб је, заједно са ЦК КПЈ, био све — највише и војно и политичко руководство народноослободилачког покрета.

После протеривања главнине партизанске војске из Србије, Врховни штаб се, у другој половини јануара 1942, трансформисао у Врхови штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије и добровољачке војске Југославије. То је урађено у настојању да се у партизане привуку Срби — герилци, и тако ојача тада толико слабо и малобројно партизанско језгро. Од ових Срба - герилаца, чији је патриотизам био чист као суза, и који су се били сами дигли на оружје (да би се одбранили од злодела својих муслиманских и хрватских комшија, и власти усташке државе), почињу се форсирано стварати посебне добровољачке јединице, чији су припадници имали право да на својим капама носе националу тробојку, док су партизани, тада већ увелико, носили црвене петокраке на својим капама. Али овај експеримент, после почетних успеха, остао је само експеримент. Већ у пролеће 1942. године, све добровољачке јединице су се распале... Ипак, и после тога, кичму партизанске војске, којој су Босна и Херцеговина биле тада главна операциона област, чинили су — Срби. То ће одмах запазити и представник Велике Британије, Фицрој Меклин, када буде стигао у Титов штаб. Он ће 6. новембра 1943. године на то упозорити и британску владу...

У британској влади били су у доброј мери изненађени вешћу, да Срби чине главнину и партизанске војске, а не само одреда Драже Михаиловића. Делимично и заслугом хрватских представника у југословенској влади (Крњевића и Шутеја) било је код британске владе формирано мишљење, да је цео партизански покрет — „хрватски покрет", и да, отуд, снаге отпора у Југославији треба делити на „Титове партизане" и „Михаиловићеве Србе".

У овом смислу, писао је и енглески лист „Њус Ревју". У броју од 16. децембра 1943. године овог листа изнесео је и то, да је извесни амерички новинар (Де Луце) својим очима видео „католичке свештенике у црним ризама како дижу песницу до слепоочнице да би поздравили партизане који носе капе са петокраком звездом" и, даље, да се уверио да „сељачка партија демократског адвоката Владимира Мачека чини кичму партизанског покрета".

На три седмице после овог написа у енглеским новинама, појавио се у берлинском листу „Berliner Börsenzeitung“, 6. јануара 1944, један чланак („Кавга на Балкану“) у којем је партизански покрет такође приказан као „чисто хрватски“, уз напомену да су и сви његови „великодостојници“ — Хрвати, осим једног Словенца и једног Србина из Хрватске.

Против овог чланка у берлинском листу, по неким знацима написаног на сугестију Врховне команде немачке војске, којој је и партизана и НДХ већ било преко главе, оштро је протестовао немачки посланик у Загребу, Фридрих Каше (15. јануара 1944). Протест је уложио директно министру спољних послова Рајха, фон Рибентропу. У свом протесту, поред осталог, Каше је рекао, да су тврђења у берлинском листу не само „историјски нетачна“, већ и „политички неодговорна“, јер се ту у ствари ради „о свесном конструисању хрватске кривице...“[66]

Као што је брзо букнуо, устанак из 1941. године, у највећем делу Србије, релативно брзо се и угасио.[67] С једне стране, услед довлачења јаких немачких војних снага у Србију (са других фронтова) и масовних одмазди над становништвом, а затим због неслоге устаника, подељених у два главна фронта — партизански на челу са Јосипом Брозом Титом и национални под командом Драгољуба - Драже Михаиловића.

За умирење Србије и уништење свих устаничких снага, Немци су одвојили следеће трупе: две дивизије прве борбене реда — 342. пешадијску дивизију, допремљену из Француске, и 113. пешадијску дивизију повучену са Источног фронта, три посадне дивизије (704, 714 и 717), један елитни пук (125 пешадијски пук), као и бројне немачке полицијске формације, стациониране у Србији.

У својој брижљиво припремљеној офанзиви на устанике у Србији, независно од заставе под којом су наступали, Немцима су стајале на располагању и оружане снаге председника квислиншке владе, Милана Недића — Српска државна стража и жандармерија, у свему неких 13 хиљада људи. Затим одреди Косте Пећанца, око 3.500 људи, и Љотићеви добровољци (Српски добровољачки корпус), њих око 3 хиљаде.

66 PA-AA Nachlass Kasche, Pol. 5. - У време у којем се све ово збило, у највишим немачким војним круговима, па и у војству СС, била је поведена кампања за „суспензију усташког режима“ и самог шефа усташке државе, Анте Павелића. Помени кругови фаворизовали су тада - Милана Недића и Србију...

67 Прави изузетак представљала је област на левој страни Јужне Мораве. Ту је крајем 1941. дошло чак до масовног устанка. Како се доказује, југ Србије, у целини узето, наставио је партизанску борбу, обезбеђујући њен континуитет све до 1943-1944. и коначног ослобођења Србије (Бранко Петрановић, Србија у другом светском рату, 243).

Тамо крајем новембра и почетком децембра 1941, обе устаничке војске биле су разбијене, а њихова језгра и врховни штабови протерани из места у којима су се налазили.

У Ужице, седиште Врховног штаба партизанске војске, немачке трупе ушле су без већих напора — 29. новембра 1941. године. Читава операција за освајање Ужица трајала је у свему пет дана. На путу од својих полазних положаја према Ужицу, јединице 342. дивизије нису нигде биле дуже задржане..

Тако су се немачке окупационе снаге после нека два месеца вратиле у град на Ђетини, који су биле приморане да напусте 21. септембра 1941, да га, заправо, без борбе предају одреду Драже Михаиловића, под командом потпуковника Манојла Кораћа.[68]

Немачке трупе пред Ужицом није могло да задржи ни жртвовање једног читавог батаљона, састављеног од радника, на Кадињачи. Како се после толико година доказује, овај батаљон је био непотребно жртвован, а за то треба да сва кривица пада на врховно партизанско руководство, које је у насталој паници, услед брзог продора Немаца, испустило контролу над ситуацијом и уопште контролу над својим јединицама.[69]

Код Ужица, и то је установљено, појединe партизанске јединице биле су просто напросто — распршене. Неке јединице су се распале и пре него што су се сукобиле са непријатељем. А оне јединице које су се смело супротставиле нападачу, претрпеле су врло тешке губитке.

Оно мало живе партизанске силе што је преостало, после свега, дало се у бекство, углавном у хаосу, преко Увца.

Сам Тито прешао је Увац 1. децембра 1941, изгубивши сваку везу са својом војском, чак и са својом пратећом четом.[70]

О тежини партизанског пораза[71] код Ужица говори довољно сам податак, да је Тито, на седници Централног комитета КПЈ у Дренови, 7. децембра 1941, због лоше организоване одбране Ужица и хаотичног повлачења партизанске војске понудио оставку — по једнима на положај секретара ЦК, а по другима на функцију врховног команданта. Али о томе, како се налазило, нико се од присутних није ни усудио да

68 Јован Радовановић, Оспоравање Кадињаче и Ужичке републике, „Политика“, Београд 24.12.1991, 20.

69 Венцеслав Глишић, Раднички батаљон на Кадињачи непотребно жртвован, „Политика“, Београд 25.12.1991, 20.

70 У појединим историјским делима напуштање Ужица описано је на такав начин да се стиче утисак да се ту радило о једном планском повлачењу, уз обезбеђену одступницу. Види и: Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији, 384.

71 Према немачким изворима, партизани су код Ужица имали 1.415 мртвих, од тога 389 стрељаних за одмазду, 80 рањених и 718 заробљених (Немачки губици износили су 11 мртвих и 35 рањених). У руке немачке војске пао је велики плен: 4 топа, 3 бацача мина, 8 тешких и 20 лаких митраљеза, преко 2700 и нешто пушака, и так даље. Види и: Зборник НОР-а, I-1, 639 и 642; Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији, 385.

расправља, већ и зато што је Тито, у ствари, могао да одговара, у крајњој линији, само Коминтерни...[72]

Напуштање Ужица од стране Врховног штаба партизанске војске, и свих јединица које су требало да град бране, и одбране, било је, годинама и годинама, деценијама заправо, објашњавано, поред осталог, изнуреношћу партизана у борбама у јесен 1941, нарочито грађанским ратом, за који је, према тврђењима врха партизанског покрета, једино и искључиво био крив Дража Михаиловић, а затим прихватањем фронталних борби, „за које нису биле дорасле партизанске јединице".[73]

По тумачењу Покрајинског комитета КПЈ за Србију, главни узрок пораза (код Ужица, и уопште у Србији, крајем новембра 1941) било је држање Драгољуба - Драже Михаиловића, „чији су одреди напали партизане пре него што су то учинили Немци".[74]

Да за тако брз и неславан пораз код Ужица кривицу сноси и Врховни штаб партизанских одреда, а највише Тито лично, о томе се дуго није уопште говорило, чак се то није ни помињало.[75] *А да кривица пада и на њих — то је чињеница... независно од тога да ли је Врхови штаб 1941. године имао или није имао „у правом смислу физиономију војног штаба".*[76] *По први пут најдиректније руководећи борбеним дејствима, Врховни штаб партизанских одреда је „у сложеној ситуацији испољио недовољну сналажљивост и умешност у командовању", истиче се у најновије време. „Не само што је на погрешан начин бранио прилазе Ужицу, него је и неблаговремено дао наредбу за евакуацију рањеника и ратног материјала. Била је настала таква дезорганизација и хаос приликом повлачења, да је био и Врховни штаб физички угрожен и нашао се скоро у стрељачком строју са својим борцима, пошто је Тито претходно послао са Ранковићем Моравичку чету, која је била на обезбеђењу Врховног штаба, сматрајући да је наступило расуло и да, кад стигну у Санџак, имају бар једну чету на располагању. Касније је то несналажење правдао да 'тада није било тако чврсте командантске позиције' коју је касније стекао".*[77]

72 В. Глишић, Раднички батаљон на Кадињачи, н. извор.

73 Б. Петрановић, Историографија и револуција, Београд 1984, 439.

74 Исто.

75 У ствари, Врховни штаб НОП одреда био је - Јосип Броз Тито. Својој улози врховног команданта он је и сам придавао нарочито велики значај (од часа изласка на слободну територију, када је у своје руке узео све и политичке и војне послове). Његова реч била је и прва и последња. „Тито је све одређивао и распоређивао, па је било случајева да је у одбрани Ужица од четника и Немаца издавао наређења и једној чети..." (В. Глишић, Гојко Миљанић, Руковођење..., н.д., 59).

76 Уп. Мишо Лековић, Деловање руководства Народноослободилачког покрета, Београд 1989, 56-57.

77 Уп. В. Глишић, Гојко Миљанић, Руковођење... 93. Види и: Бранко Петрановић, Србија у другом св. рату, 319-320.

Кад се Врховни штаб партизанске војске са нешто бораца (десетим делом бораца од укупног броја пред улазак Немаца у Ужице) повукао преко Увца, у Србији су остале сасвим слабе партизанске снаге: два одреда, Ваљевски и Подрињски, и два батаљона — 3. батаљон Посавско-тамнавског партизанског одреда (у Ваљевском крају) и Рачански батаљон на Тари (Једно време, до 18. децембра 1941, до пребацивања преко Увца, и делови Ужичког, Крагујевачког и Чачанског одреда). Да би ове снаге ојачале и поново покренуле у офанзивна дејства, Врховни партизански штаб упутио је из Санџака у Србију још неке одреде. Међутим, то је била велика, кобна грешка. Са изузетком Космајског одреда, сви остали одреди су се или вратили натраг, не могавши да се пробију у Србију, или су били потпуно уништени.

Колико је Врховни штаб био у заблуди у погледу оцене ситуације по свом повлачењу из Србије, види се и из тога да се он заносио мишљу да се у Србији уз већ тамо упућене, могу створити нови одреди и, чак, формирати нова слободна територија на простору Медведник-Маљен.[78]

Резултат ове погрешне процене ситуације у Србији био је, да од стварања неке нове слободне територије на линији Медведник - Маљен није испало ништа (нити је нешто могло бити) и да је, поврх тога, дошло до уништења свих одреда у западној Србији — Подрињског, Космајског, Посавско-Тамнавског, Ваљевског и Сувоборског. Око 1.200 партизана или је изгубило живот или је пало у непријатељске руке. Само један мали број, углавном руководећи кадар, успео је да се спасе...[79]

Напуштањем Ужица и Србије од стране преосталих главних партизанских снага, била је, како се најлашава завршена „прва фаза"

78 Јосип Броз Тито није схватио да је пораз у Србији тежак и да нема повратка у Србију на пролеће, као што је очекивао... Он је веровао да се Србија може поново запосести у пролеће 1942. године. Стога се и упорно држао Дрине све до половине 1942, када су партизанске снаге, истиснуте из источних делова Босне, кренуле у њене забачене, централне и западне крајеве (Б. Петрановић, Србија у другом све. рату, 294).

79 У ово време, у децембру 1941, Тито је од оно мало војске коју је имао уз себе формирао прву бригаду - Прву пролетерску (од три батаљона бораца који су се повукли из Србије и два црногорска батаљона). Формирање ове бригаде (и у марту друге) био је, како се наводи, резултат Титовог сазнања да се не могу водити „успјешне операције већих размјера са здруженим партизанским одредима и батаљонима, већ да је неопходно прићи стварању већих чисто војних формација" (Види и: В. Глишић-Г. Миљанић, Руковођење... 93-94). - Стварање пролетерских бригада није добро оценио Извршни одбор Коминтерне. Он је видео у томе знак да партизански покрет добија комунистички карактер и да се „усмјерава ка совјетизацији Југославије" (Јосип Броз Тито, Сабрана дјела, IX, 224).

оружане борбе против окупатора у Србији. То је тачно, нема сумње, али та „прва фаза" тиче се не само партизанског него и покрета Драже Михаиловића... Јер, одмах по протеривању партизана преко Увца, Немци су се устремили на Дражу Михаиловића, с намером да га ухвате, а језгро његове војске униште. Буквално у последњем часу, Дражи Михаиловићу је успело да са својим пратиоцима избегне заробљавање. У руке Немаца пало је, међутим, неколико стотина његових бораца, који су бранили Равну гору, и прилазе њој, како од села Брајића (од Горњег Милановца) тако и од села Планинице (од Мионице). И два виша официра из ближе околине генерала Михаиловића (резервни мајор Александар Мишић, син славног српског војводе Живојина Мишића, и активни мајор Иван Фрејл, родом из Словеније) била су заробљена од једне јуришне немачке групе.[80]

Према оцени војног заповедника Србије, после свега што се збило на Равној гори, Дража Михаиловић са својом војском није више представљао неког поле опаснијег противника по немачку окупациону силу. „Његова група", речено је у извештају немачког војног заповедника од 10. децембра 1941, [81] *„може сад да се сматра разбијеном... Многе Михаиловићеве присталице, изгледа да су побегле у шуме и планине. Постоје извештаји према којима све обезглављене банде покушавају да се пребаце у четничке јединице Косте Пећанца. Знаци указују на то, да су неки српски владини кругови, све до пред крај, хтели доћи у везу са Михаиловићем, како би се поштедела српска крв. На истој су линији и настојања српског министра председника Недића, а која имају за циљ да спрече оштар поступак против Михаиловићевих присталица, који су, наводно, на то били само присиљени. Истрага у том погледу још је у току..."*

За разлику од војног заповедника Србије, представник министра иностраних послова Немачке у Београду, Феликс Бенцлер, није никако био спреман да „Михаиловићев случај" сматра за решен. И у децембру 1941. он је истицао да се Михаиловић не сме потцењивати, будући да с њим симпатишу многи национално свесни Срби. Како је Бенцлер посебно наглашавао, Михаиловић би, гледано „на дугу стазу", једном опет „могао да постане опасан".[82]

Из ових разлога, извесно, Бенцлер је био један од оних високих немачких функционера у Београду који су подржали предлог да се Дража Михаиловић уцени са 200.000 динара.[83]

80 У овом нападу на главни штаб Д. Михаиловића, Немци су убили 10, а заробили 390 војних четника. У руке им је пало 330 пушака, 5 митраљеза и већа количина муниције (Види и: Зборник НОР, XII, књ. 1, 738).

81 Уп. Зборник НОР-а, I-1, 636-637.

82 РА-АА, Drž. sekretar, H 310.706-12.

83 „Ново време", Београд, 8. децембра 1941.

4. Устанак Срба у хрватско-муслиманској држави

До спонтаног устајања Срба на оружје у хрватско-муслиманској држави дошло је врло рано, а прво у околини Санског Моста — 6. и 7. маја 1941. године... Српски сељаци из овог краја, у та два дана, упустили су се у битку не само са оружаним јединицама усташке државе, него и са немачком војском. Борба је била тако жестока, да су Немци били приморани да употребе и артиљерију, која је највише тукла село Сјенокоза. Скоро све куће у овом селу биле су порушене, а оне које су издржале ударе артиљерије биле су, кад је борба завршена, спаљене до темеља.

Један број српских сељака, устаника, погинуо је током саме борбе, а један део је заробљен и одмах стрељан. Тела стрељаних (27 сељака) била су после свега, ради застрашивања, обешена у градском парку у Санском Мосту.[84]

Ове српске сељаке нико није повео у борбу против немачке и усташке војске. Нико није ни иницирао тај њихов отпор. На упуштање у неравну борбу они су били принуђени, да би одбранили своје животе и животе својих породица, и своје поседе, своја имања и стоку.

Тако како је било овде, у српским селима око Санског Моста, тако је било и у највећем броју села широм Босне и Херцеговине, у којима су живели Срби. Под истим околностима, у истим условима, и из истих разлога, и у овим местима српски сељаци ће се латити оружја...

На челу првих српских устаничких група у Босни и Херцеговини, налазили су се, у много случајева, национално најсвеснији и највиђенији људи, уопште узев, међу њима и свештеници, као што је то, на пример, било у селу Казанцима, Гатачки срез. Ту је своје сељаке организовао у одред свештеник Радојица Перишић и у једном смелом јуришу заузео жандармеријску станицу у свом месту, 12. јуна 1941.[85]

Кад су комунисти „изишли на терен", највећим делом долазећи из варошица и градова (ако су били по народности Хрвати или мус-

84 Б. Бокан, Сански Мост, I, Београд 1974, 271-285. - Према казивању очевидаца, до главне борбе између српских сељака и Немаца (и војске НДХ) дошло је код села Кијева и Трамошња. (Изјава Станка Низића, Влада Поповића и Станка Нинића из Бањалуке, „Свет", Београд, 30.5.1990).

85 И у другим местима на чело устанка стављали су се по правилу најугледнији људи, у више случајева и некадашњи жандарми. У селу Српска Јасеница, на пример, организатори устанка били су бивши жандармеријски подофицир Триво Дрљача и група православних свештеника (Види: НИН, Београд 26.1.1989, 8). - О селу Казанцима податак је узет из књиге Сергија М. Живановића, Трећи српски устанак, Чикаго 1962, 132.

лимани, обавезно под српским именима и издајући се за Србе), наоружана војска је углавном већ била ту. Било је само потребно да се неко стави на њено чело...

Комунисти су, поједностављено речено, своју шансу искористили, и успели су, за релативно кратко време, да српске сељаке-устанике, у огромној већини, приведу својој застави, и ставе их под своју команду. Захваљујући томе, они су и добили битку у Босни и Херцеговини и другим областима НДХ, настањеним Србима, постали главна оружана сила у њима, а не Драгољуб-Дража Михаиловић са својом организацијом, иако је он то, вероватно, могао чак и лакше да оствари...

Ову истину, да се српски народ у Босни и Херцеговини, и у НДХ у целини, углавном самоиницијативно, и пре него што су партизани стигли да развију своје барјаке, дигао на оружје, признао је на одређени начин и сам Јосип Броз Тито. У пролеће 1942. године, он је рекао, да су се Срби нашли „пред страшном опасношћу да буду потпуно истребљени", и да су, ступајући у борбу, хтели да на тај начин „заштите свој опстанак".[86]

У историографији, међутим, пуна истина о Србима у НДХ и њиховом устајању на оружје, у великој мери је замагљена, већ и самим тим што се инсистира на томе да је устанак „иницирала КПЈ", а да су „масе српског становништва у Босни и Херцеговини, у Лици, на Кордуну и у Банији" само прихватиле ту иницијативу...[87] *У појединим историјским радовима, насталим у време социјалистичке Југославије, чак се настојало да докаже, да је устанак Срба у НДХ не само иницијран, него „и припремљен и руковођен искључиво од Комунистичке партије".*[88]

Ипак, и без обзира на различита тумачења устајања Срба у НДХ на оружје у лето 1941, једно је изван сваке сумње: устанак је захватио сав српски народ, од ратара и сточара па до трговаца и чиновника, од недораслих младића до стараца на измаку живота. Сви Срби, тада и у то прво време, представљали су један и јединствен фронт. Комуниста међу њима било је мало... У читавој Босни и Херцеговини, како се наводи, било је само 830 комуниста, чланова КПЈ, и 400 чланова СКОЈ-а (комунистичке омладине). Огромна већина и једних и других, кад је устанак избио, није се уопште налазила по селима, већ по градовима. Читави региони били су без иједног јединог

86 Билтен Врховног штаба Народноослободилачке партизанске и Добровољачке војске Југославије, број 14-15, фебруар-март 1942.

87 Перо Морача, Процес конституисања политичке платформе КПЈ у ослободилачком рату и револуцији (Политички живот Југославије 1941-1945, Београд 1973, 467-491).

88 Ђуро Станисављевић, Појава и развитак четничког покрета у Хрватској 1941-1942. године, Историја XX века, IV, Београд 1962, 39.

члана Комунистичке партије...[89] По провереном податку, који сам за себе говори, кад су се Срби дигли на оружје у Босанској крајини, комплетан Обласни комитет КПЈ налазио се у Бањалуци. Веза оних ретких комуниста са терена, из крајева где су непрестано пламтеле устаничке пушке, била је успостављена са Обласним комитетом у Бањалуци тек у првој половини септембра 1941. године...

Све казано упућује на то да једини исправан закључак може бити, да су прве оружане акције Срба изван Србије, у Босни и Херцеговини и другде, у НДХ, биле, највећим делом, а у многим крајевима и у потпуности, извршене без удела Комунистичке партије. Али, такође, и без удела организације Драже Михаиловића. Биле су то у пуном смислу те речи — самоиницијативне акције.

Како се ширио устанак међу Србима у Босни и Херцеговини, и како су Срби, организујући се углавном сами, за врло кратко време постали озбиљна војна снага, показује управо пример Босанске крајине. На устанике у овом крају, средином августа 1941, кренула су 22 усташка и домобранска батаљона, а осим њих и више јаких одељења 718. немачке пешадијске дивизије...

Херојски су се тада тукли Срби из Босанске крајине, непобитна је истина. Борба против фашистичких сила била је за сваког од њих велика обавеза, али и ствар сама по себи разумљива.

Масовно учешће Срба у устанку управо у Босанској крајини, каже и Душан Лукач,[90] *изненадила је све и свакога, па и руководство КПЈ за Босну и Херцеговину, које је, иначе, планирало, да „устанак отпочну покретни герилски одреди и да се народ постепено увлачи у организоване облике позадинског рада, одакле би се регрутовао потребан број бораца за партизанске јединице..."*

Карактеристично за Босанску крајину је то, да се Дража Михаиловић са својом организацијом овде појавио релативно касно. Тек почетком децембра 1941. године формиран је, како се наводи, војно-четнички одред на Тисовцу, под командом учитеља Лаза Тешановића.[91] Али, иако је каснио, тај први одред Драже Михаиловића брзо је постао значајан чинилац на свом терену и с њим су озбиљно морали да рачунају и комунисти.

89 Д Лукач, Устанак у Босанској крајини, Београд 1967, 21.

90 Исто, 474-475.

91 Зборник НОР-а, IV/3, 279.

Између комуниста, односно партизана и одреда Драже Михаиловића већ 21. децембра 1941. закључен је писмени уговор — у Јаворанима. Тај уговор, по неким својим тачкама, управо је сведоџба о томе колико су партизани имали респекта према војним четницима. Тачком 4. и 5. овог споразума, војно-четнички одред добио је „широко овлашћење да изврши разлучивање", цитирамо Д. Лукача,[92] „својих присталица из свих јединица 5. батаљона 3. Крајишког партизанског одреда..."

И без овог уговора, српски сељаци, који су се у једном часу нашли под партизанском заставом (а они су чинили и 100 одсто бораџа у појединим партизанским јединицама) и сами су, чим је основан војно-четнички одред, почели да му се прикључују, једноставно напуштајући своје партизанске чете и батаљоне. Захваљујући том великом приливу бораџа управо из партизанских редова, војни четници су толико бројчано ојачали, да су у читавом низу места (на пример на Осмачи, на терену Мањаче, у Раткову, Соколову, и тако даље) могли да створе своја јака упоришта. Вођству партизанских одреда, у оваквој ситуаџији, било је преостало само једно — да политичким радом покуша да смањи утицај војних четника и тако заустави осипање својих јединица. Неки већи резултати у томе, међутим, нису остварени. „Недостатак домаћих партијских кадрова", каже Лукач, „и активиста Партије из села, увјетовало је неравноправан положај партизана у односу на четнике. Четнички руководиоџи били су углавном домаћи људи - трговџи, официри, сеоска интелигенџија — са великим угледом код својих земљака, док је партизанско руководство било углавном из Бањалуке и у већини састављено од радника и интелектуалаџа и то муслимана и Хрвата, који углавном због свог соџијалног порекла нису увек могли да схвате психологију заосталог српског сељака. Уз све ово партијска организаџија је била све неодлучнија у супротстављању четничким акџијама и својим колебањем индиректно је помогла јачању четничких елемената".[93]

Дешавало се, услед свега реченог, да су се читави партизански батаљони (као, на пример, 7. батаљон 3. Крајишког партизанског одреда) проглашавали за војно-четничке и добијали нова имена...

Самоникли, војно-четнички одреди у Босанској крајини, али и у другим областима Босне и Херцеговине, припадали су, мање-више, само формално војсци Драгољуба-Драже Михаиловића. Њихове старешине нису показивале неку већу спремност да се тешње вежу са Врховном командом Југословенске војске у отаџбини а нису били ни спремни да без поговора извршавају њена наређења. Опирале су се, уз све другo, да своје људе, припаднике својих одреда, без велике невоље покрећу из њихових кућа и села...

Запажено је и то, да су старешине војно-четничких одреда врло, врло нерадо пристајали да прихвате официре које им је слао Дража Михаиловић, поготову да их прихвате за команданте.

У много случајева официри које је слао Михаиловић дочекивани су са отвореном мржњом. Неки су од њих врло брзо изгубили и живот... Само у источној Босни, до децембра 1942, треба да је погинуло, не баш увек под сасвим јасним околностима, 28 официра које је Михаиловић послао...[94]

На конференџији представника војно-четничких одреда у Босни, одржаној 1. децембра 1932, речено је да би официри које Дража Михаиловић шаље преко Дрине, „хтели да буду господари Босне, када она буде ослобођена". Старешине војно-четничких одреда су сматрале, међутим, да само они могу бити ти, који ће „у будућности решавати питање и уређења и напретка државе".[95]

Старешине војно-четничких одреда, и то безмало у целој Босни, нису биле задовољне ни тиме, што се у емисијама Радио Лондона говорило само о акџијама оружаних одреда Драже Михаиловића, а не и о борби коју су водили четници у Босни. А у Босни, према писму Радослава Радића и Василија Ђ. Чолића генералу Дражи Михаиловићу, од 1. децембра 1942, борба је била „чисто српска и народ се бори за чисто српску ствар под српском тробојницом, иде певајући иде у борбу: 'Док је Боја и српских мишица, вијаће се српска тробојница'".[96]

Терор, прогони, масовно убијање српског живља у НДХ, били су одлучујући разлози дизања на устанак и Срба у Херцеговини. До првог организованог оружаног отпора треба

92 Д. Лукач, н.д., 354.

93 Исто, 355.

94 Документи о издајству Драже Михаиловића, I, Београд 1945, 220.

95 Реч Стевана Ботића, делегата четн. одреда „Требава", на четничкој конференџији одржаној 1. 12. 1942. Цитат према: Ђ. Слијепчевић, Југославија уочи и за време Другог светског рата, Минхен 1978, 442.

96 Сергије М. Живановић, Трећи српски устанак, 165.

да је дошло, како то наводи Ђорђе Пиљевић,[97] 3. јуна 1941, у селу Дрежњу, у срезу Невесиње. У следећим данима, 6. и 7. јуна, започети устанак у Дрежњу захватио је Гатачки срез, а затим делове Билећког, Љубинског и Требињског среза.

Српски народ се у овим крајевим сам организовао на управо, и у том часу, најбољи могућни начин. И у војничком погледу. Прво су формиране страже и чете...

У тренутку напада Немачке на Совјетски Савез, и кад је Комунистичка партија позвала народ на устанак, и у Херцеговини су Срби увелико водили рат са домобранима и другим војним формацијама НДХ. У последњим данима месеца јуна 1941, био је већ ослобођен највећи део територија Невесињског и Гатачког среза. Првих дана јула, српски устаници су, поред осталог, уништили девет жандармеријских станица и разбили јак војни гарнизон у Автовцу. Били су створили слободну територију не само у Невесињском и Гатачком, него и у Билећском, Столачком и Требињском срезу.[98]

На свој успех, српски устаници из овог дела Херцеговине, а нарочито у Невесињском срезу, могли су уистину бити поносни. Песма коју су они тада певали — „Невесиње без иједног топа, Павелићу државу ископа“ — одражавала је у свему право стање ствари на том подручју.

Ови успеси могли су бити остварени тако брзо пре свега зато, што су се у једном јединственом борбеном ланцу нашли сви Срби. Али то није дуго потрајало. Ускоро је дошло до поделе — на „леве и десне снаге“. У септембру 1941, кад је започела ова подела — формиране су прве партизанске чете, а половином октобра основан је и штаб херцеговачких партизанских одреда. До краја 1941, овај ће штаб под својом командом имати 9 батаљона са око 60 чета.[99]

Снаге које су се прве, и самоиницијативно, организовале у оружане јединице (на „подстицај англофилских реакционарних елемената“, како је речено у једном извештају Окружног комитета КПЈ за Херцеговину) образоване су, као и партизани,

97 Ђорђе Пиљевић, Неке специфичности развоја устанка у Херцеговини 1941. године, ЈИЧ, 3-4, Београд 1968, 147-155.

98 Брана Ковачевић и Саво Скоко, Јунски устанак у Херцеговини 1941, Историја радничког покрета, Београд 1965, број 1, 89-167.

99 Ђорђе Пиљевић, 155.

фронт за себе. Како се у партизанским документима истиче, у редовима ових снага доминирао је „национални курс“ и „курс који је имао јако антимуслиманско обележје“.[99-а]

Нешто касније него у Херцеговини, дигли су се на оружје Срби у источној Босни. Они су своју борбу против фашистичке усташке власти, и оних који су ступили у њену службу, добрим делом само из мржње према Србима (и да би се докопали њихове имовине) започели у Бирчу. Прву победу задобили су крајем јула 1941, када су заузели село Шековиће. Од већих места успели су да заузму, 10. августа 1941, и Власеницу...

Као и у Херцеговини, и у другим крајевима, па и у Србији, и у источној Босни су у почетку, у свим нападима на поједина места, партизани и војни четници барабар и сложно учествовали. У циљу што боље и тешње сарадње био је између њих, у септембру 1941, потписан и посебан споразум.

Главни људи међу војним четницима били су жандармеријски официр Јездимир Данић и трговац Ађим Бабић (У усташкој литератури,[100] по правилу, истиче се, да су ова двојица одлучно утицала на масовно дизање Срба на оружје у источној Босни). У извештају Сарајевског партизанског штаба од 5. септембра 1941, каже се, да је са Бабићем, који „располаже са неколико батаљона“, дошло до састанка 1. септембра, и да је тада договорено формирање заједничке команде од четири Бабићева и два, односно три партизанска представника.[101]

Мада је Ађим Бабић био врло утицајан, и имао јаку позицију у Горском штабу босанских четничких одреда (којем су поред других припадали и Перо Ђукановић и судија Здравко Танасић) он се, ипак, и у крајњој линији, подређивао мајору Јездимиру Данићу. Истина, врло невољно, али се подређивао... можда и зато што је у Данићу видео Србина из Босне, човека који је уопште узев добро познавао тамошње прилике, будући да је дуже времена, пред рат, службовао у Тузли. Међутим, док је Данића прихватао, према другим официрима које је Михаиловић слао у источну Босну, нарочито од друге половине септембра 1941, Бабић се односио нетрпељиво, што му је створило рђав глас у штабу Драгољуба-Драже Михаиловића... Поједини официри који су долазили у источну Босну по налогу Драже Михаиловића имали су, отуд, врло рђаво мишљење о Бабићу и говорили су о њему све најгоре. „То је“, написао је један Дражин официр о њему, „БЕЛИ СЕЉАК са моралним квалификацијама испод нуле... Пије по 7 литара ракије

99-а Зборник НОР-а, IV-1, 222.

100 Види и: Ivo Balentović, Crna legija, odredi nepobjedive mladosti, Zagreb 1942, 55.

101 Zbornik NOR-a, IV-1, 200.

дневно и кадгод се не трезни недељама и тада је потпуно неурачунљив... За вођу се наметнуо као богат човек и бивши земљораднички партијаш...“[101-а]

С Дангићем случај је био сасвим другојачији. Он је уживао велики углед код свих официра са Равне горе, а и код самог Драже Михаиловића. Јака личност, он је тај углед уистину и заслуживао.

Јединице које је Дангић успео да формира биле су крајем 1941. године сигурно најјачи део војске Драже Михаиловића у то доба. И, на терену источне Босне, знатно јаче од партизанских.

У јануару 1942, како се износи,[102] *Дангићеве јединице бројале су око 20 хиљада бораца, а партизанске — између шест и осам хиљада. Овај број бораца у партизанским одредима, међутим, није био константан. У одређеним временским раздобљима — као пред јесен 1941, услед побуна*[103] *— он се драстично смањивао. Било је дана када се у партизанским одредима налазило само пет до шест стотина људи...*

Захваљујући борбеној сарадњи војних четника и партизана, до које је дошло 1941. године, више срезова у источној Босни, како стоји у извештају Славише Вајнера („Чиче романијског“), од 22. децембра 1941,[104] *било је ослобођено од усташа и домобрана — Рогатички срез, Власенички, Сребрнички, а исто тако и делови Кладањског и Сарајевског среза. Био је, такође, ослобођен део Фочанског среза, а и сама Фоча.*

Тако како је било у Босни и Херцеговини, у Босанској крајини, источној Босни, и другим крајевима, тако је било и у Лици. И овде је устанак Срба имао „еруптивно обележје“.[105] У прво време, кад су се организовали у герилске групе, и кренули у бој, глави циљ устаника био је — да сачувају своје голе животе (како су изјавили представници Српског народног ослободилачког покрета за личке срезове представницима италијанске војне команде у Отрићу, 11. августа 1941, кад су затражили да се Србима осигура аутономија под заштитом Италије, уверени „да би на тај начин били заштићени српски животи“).[106]

Чињеницу, да је основни мотив Срба и у Лици за лаћање оружја била тежња да се пре свега сачува голи живот, више писаца у социјалистичкој Југославији није било спремно да прихвати. Нуђена су сасвим другојачија објашњења...

Негативно је оцењен и сам састанак Срба са представницима италијанске команде у Отрићу и, нарочито негативно, њихов предлог да се Србима осигура аутономија под заштитом Италије (што је у оном часу, без сумње, могло изгледати као тренутно најповољније решење за Србе, као шанса да се избегне геноцид усташке државе над њима).

Речено је, на пример, и следеће:

„Намерним искривљавањем узрока устанка и свесним одбацивањем његових виших мотива, првенствено коначног и потпуног ослобођења народа од фашистичких окупатора и његових слугу, као и истицањем захтева за аутономијом под заштитом Италијана, не само да су јавно потврђена настојања српске буржоазије да сведу устанак на борбу против усташа и одврате устанике од истовремене и одлучне борбе против фашистичких окупатора, већ више од тога, садржани су и суштина, програм и циљеви српске буржоазије у формирању српског националног покрета“.[107]

О улози комуниста у устанку у Лици 1941. године, и њиховом ангажовању на припреми устанка, али и разлозима опредељења народа за оружану борбу, Гојко Половина, припадник КПЈ 1941. и сведок догађаја о којима се говори, пише:[108]

101-а Исто, стр. 322.

102 Иван Авакумовић, н.д., 41.

103 Угљеша Даниловић, Криза устанка у Источној Босни у пролеће 1942, у: Источна Босна у НОБ-у 1941-1945, Београд 1971, 383-421.

104 Зборник НОР-а, IV-2, 212.

105 Из немачких извештаја видљиво је, да су српски устаници, спонтано се дижући на усташку војску, располагали са мало оружја. „Дотерани до очајања“, каже се у извештају већ помињаног капетана Артура Хефнера (БА-МА, кутија 147-170) од з. август 1941, „Срби радије желе да умру са оружјем у руци, макар оно било само комад дрвета или камен, што је током последњих борби око Крупе уистину био чест случај, него да се из ноћи у ноћ дају клати као стока, или пак да од глади пресвисну у шумама. Срби који су покушали да продру према Крупи и који су заузели борбени положај пред Бихаћем, имали су сасвим мало ватреног оружја. Служили су се бомбама направљеним на примитиван начин од заплењеног експлозива у руднику боксита на друму Крупа-Петровац. Већина је, међутим, била наоружана само примитивним оружјем за борбу изблиза...“

106 О састанку у селу Отрић, у западној Босни, Јозо Томашевић (Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1979, 194) каже, да је он одржан пре него што је дошло до „поларизације међу групама отпора“. Како Томашевић наглашава, „четнички представници дали су изјаву коју су такођер партизани потписали и у којој се каже да су усташки прогони Срба главни разлог устанка, да борба и саботаже неће бити уперене против Талијана...“ Све партизанске и четничке потписнике, вели Томашевић даље, „убрзо су ухапсиле јединице под партизанском командом у западној Босни. Притисак сељака с тог терена ускоро је довео до њиховог пуштања, али нити једна партизанска група није више у будућности потписала нешто слично таквој изјави“. Види и: Žurić, Neva Scotti, Suradnja srpskih građanskih političara i Talijana radi proširenja okupacionog područja u Dalmaciji (1941-1942), Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1969, broj 2, 195-211.

107 Ђуро Станисављевић, н.д., 69.

108 Гојко Половина, Сведочење, Прва година устанка у Лици, Београд 1988, 45.

„Устанак смо интензивно припремали и почели у српским селима Лике, где су усташе већ масовно убијали првенствено имућније сељаке, трговце, занатлије, попове, пљачкајући њихову имовину. Тако је целокупно српско становништво било осуђено на смрт и уништење... Упоредо са Хитлеровим нападом на СССР усташе су своја дотадашња убијања и клања српског становништва почели претварати у масовне покоље. Српско становништво је напуштало своје домове и склањало се у шуме, где смо ми комунисти отворено припремали народ на оружани устанак, одбрану живота и имовине...“

Кад је устанак Срба у Лици пак плануо, догодило се следеће: комунистима - устаницима замерено је од стране Обласног комитета КПЈ за Далмацију што су се латили оружја а да претходно нису за то добили дозволу од ЦК Комунистичке партије Хрватске. За секретара среског комитета КПХ за Грачац, речено је — да је „злоупотребио свој положај и ставио се у име Партије на чело српских националиста, у ствари четника, у њиховом шовинистичком обрачуну са усташама“ и то све „под изговором спасавања српског народа од усташког покоља“.

За тешке злочине које су дотле починиле усташке власти над српским народом, Обласни комитет Комунистичке партије Хрватске за Далмацију имао је пак ово образложење: да је то „освета за раније злодела четника“.

Од овог полазећи Обласни комитет КП Хрватске је захтевао да се комунисти, ни као појединци а ни као организација не смеју мешати у тај обрачун“.

Из сведочења Гојка Половине разабире се и то, да је ЦК Комунистичке партије Хрватске једно време сматрао да треба сачекати да дође до расула немачке војске на фронту,[109] па да онда дижу устанак, али да је један његов члан, Марко Орешковић-Крнтија, имао о томе сасвим друкчије мишљење. Он треба да је послао поруку комунистима у Лици, да не смеју чекати наређење за почетак борбе, а усташама препустити да убијају српски народ...

Како је Владимир Бакарић, својевремени члан и Централног комитета Хрватске и Централног комитета КП Југославије, изнео у једном писму београдском листу НИН (број од 2. јула 1972), комунистичка пропаганда у Хрватској је једно време била посвећена само раскринкавању НДХ и Павелића. Тито се, међутим, по Бакарићу, с тим није слагао... „Тито нас је био упозорио“, каже Бакарић, „да не правимо глупости и не тучемо по 'штроману', по подметнутим стварима и личностима, него да се бавимо правим непријатељем, окупатором...“

Нема сумње у то, да је за Србе-устанике у Лици, главни и најопаснији непријатељ била усташка власт, усташка држава. Тако је мислио сваки Србин у Лици. Тако је, у ствари, мислио и главни штаб герилских одреда у Лици, који је иначе осуђивао дела освете над муслиманима и Хрватима, до чега је долазило, и то не једном, а понекад и на најсуровији начин.[110]

У апелу упућеном свим Србима у Лици, главни штаб герилских одреда, да би спречио „узимање крви за крв“, рекао је, поред осталог, следеће:

„Злочини усташа прешли су све границе. Сви ми православни Срби осуђени смо на смрт и потпуно уништење, без разлике пола и година. Све провалије и шпиље по нашим клисурама већ су напуњене лешевима наше невине браће и сестара...“

„...Дуго смо ћутали и трпели, али се више није могло. Ми смо прихватили оружје, да се боримо за живот или смрт и наш једини поклик јесте побједити или сви изгинути... Ми морамо показати цијелом свјету да смо достојни слободе за коју се боримо, и помоћи коју очекујемо. Зато браћо Срби, ми не смијемо ни у чему да будемо слични усташама... Ми не смијемо дозволити да се и међу нама појаве људи, који ће из освете убијати невине жртве, уништавати имовину невиних Хрвата и Муслимана... Опростимо крв наше погинуле браће, јер њихову крв нећемо достојно замјенити ако прољевамо крв невиних, него ако похватамо праве кривце и злочинце...“[111]

109 „Чудно“ држање ЦК КП Хрватске према Србима дошло је до изражаја и у прогласу који је штампан поводом напада Немачке на Совјетски Савез. У њему се истицала солидарност хрватског народа са народима Совјетског Савеза, а уопште се нису помињали Срби у Хрватској, иако су они у то време били једине жртве усташко-окупаторских злочина.

110 Како је већ поменуто, до крваве освете Срба над муслиманима дошло је после освојења варошице Кулен Вакуф од стране герилаца из Лике и западне Босне. Српски живаљ, наиме, после битке за Кулен Вакуф, нагрнуо је у варошицу али и у муслиманска села око ње. „Били су то првенствено преживели очеви и мајке, браћа и сестре, рођаци, пријатељи и суседи оних Срба које су усташе претходних дана зверски убијали, пљачкали њихову имовину и палили њихове куће. Долазили су са жељом да освете смрт својих најближих, да потраже нешто од своје опљачкане имовине или да као 'накнаду' узму нешто из напуштених муслиманских кућа... Није тешко замислити до каквих је ужасних сцена долазило кад су се групе Срба сусретале са групама од страха избезумљених Муслимана, међу којима је било и чланова породица усташа-кољача, који су тим Србима убили најближе, а између себе су се познавали још од пре рата. Освета је била дивља, свирепа...“ (Гојко Половина, Сведочење, 87).

111 Цитат према: Смиља Аврамов, Геноцид у Југославији и међународно право, „Политика“, Београд 21.1.1992.

Временом, припадници герилских одреда, како су се у почетку звале оружане устаничке јединице Срба у Лици, поделили су се на оне који су прихватили петокраку као своје знамење, и на оне који су остали верни краљевској кокарди. Као и у другим крајевима, између ових двеју група, партизана и четника, брзо је дошло до сукоба, до борби на живот и смрт. За оне који су се нашли под четничком заставом, партизани су били „одроди" од властитог народа, а за партизане су четници опет били — издајници свог народа и, због сарадње са Италијанима, туђинске слуге.

Најјаче четничке снаге налазиле су се у Книнској крајини. Ту су били у јесен 1941. формирани и четнички пукови... За подручје Плавна, Голубића, Стрмице, Книнског Поља и Топоља — пук „Петар Мркоњић", а за Косовску долину — пук „Онисим Поповић".[111-а]

Кад су се распламсале борбе између четника и партизана (разбуктао братоубилачки и грађански рат, јер су и једну и другу војску сачињавали Срби) четници су третирани, од стране партизана и Хрватске комунистичке партије, као „српске усташе" и по правилу означавани само као злочинци којима ништа није свето. Нарочито се у то настојало да увери хрватско становништво...

У литератури која се бави овим питањима, питањима четништва у НДХ, скоро обавезно цитира се резолуција донесена на скупштини Срба на Кордуну, 3. децембра 1941, а посебно тачка друга те резолуције, у којој се каже да „скупштинари једногласно закључују да се попали онолико кућа у хрватским селима колико је попаљено наших српских кућа".[112]

Да би се доказао „великосрпски карактр четништва", у литератури се, такође, скоро обавезно, велика пажња посвећује политичком и војном програму Динарске четничке дивизије,[113] *формулисаном у Мостару између 8. и 12. марта 1942. године.*

111-а Бранко Петрановић износи (Србија у другом светском рату, 193) да су тек у септембру 1941. комунисти дали јачег гласа од себе, онда када су решили да дигну „нови устанак против Италијана и домаћих слугу". Тада су они и повели борбу против свих оних устаника који су били за сарадњу са Италијанима као заштитницима прогоњених Срба у усташкој држави. У марту 1942. те борбе постале су управо немилосрдне. Пре него у Лици, међутим, крваве борбе заметнуле су се на Кордуну између партизана и четника. Крајем 1941. партизани су напали (и поразили) националисте које је предводио Миша Напијало. На Кордуну, иначе, али и у Лици и на Банији, партизани су били знатно бројнији и јачи од четника, а четници у крајевима северне Далмације.

112 Види: Ђуро Станисављевић, н.д., 93.

113 Бранко Петрановић, Србија у другом светском рату, 216. - Како Петрановић каже, „по идејама у елаборату о Динарској дивизији из марта 1942, она је замишљена као уточиште српских националних снага и да остварује српску националну идеју у Лици, Северној Далмацији, Херцеговини, Црној Гори и Босни. Држава је изгубљена на Косову у Србији, а биће васпостављена на далматинском Косову. Национална мисао свануће на северозападу. Србија ће обухватити: Србију, Војводину, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Далмацију, до Шибеника и Лику. У њој ће живети искључиво православно становништво. Поред Динарске дивизије, било је предвиђено оснивање и Косовске и Невесињске дивизије које би чиниле Прву армију вожда Карађорђа" (Види и: НОБ у Далмацији 1941-1945, Зборник докумената, књ. 2, 1124-1140).

114 Ђ. Станисављевић, 97-99.

Према Ђури Станисављевићу,[114] *у програму се говори о стварању једне „Велике Србије", која би обухватала Србију, Војводину, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Далмацију, до Шибеника, и Лику.*

Тек по стварању једне овакве српске јединице, тек тада би се могло прећи разговорима о неким „савезним државама или државним савезима или у најширој речи о Балканској федерацији..."

У политичком и војном програму Динарске дивизије формулисани су следећи ставови према усташама и хрватској војсци (домобранима), „родољубима Хрватима", партизанима и Италијанима.

За усташе и хрватску војску је речено, да се с њима мора водити рат „без милости и скрупула али са што мање жртава", а за Хрвате-родољубе (који се не слажу са уништавањем Срба) — да се од њих што пре прије формирању посебих одреда (Хрватска заштита или Гарда краља Петра), будући да би они по завршетку рада „представљали мању опасност него партизански одреди".

За партизане је пак речено:

„Партизани — најболније питање. Две супротно положене идеје увек доводе до сукоба и крвавог обрачуна, те тако партизани су предузели опсежне мере за уништење сваког националног покрета убијајући националне прваке и тукући четнике, они први наметнули су борбу националистима... Зато према партизанима рат до крајњих могућих живота..."

Однос према Италијанима описан је овако:

„Не дирај ме, јер те не дирам, а не дирам те из тог разлога, што ти не ометаш остварење моје националне замисли".

Како се и из наведених примера види, устанак у НДХ, укључујући и Срем, имао је не само у почетку, него и дуго, дуго потом, чисто — „српски карактер" (Кад је реч о Срему, међутим, он је био једина српска покрајина у којој никад није дошло до озбиљније поделе српских устаника на четнике и партизане, иако је главни мотив огромне већине Сремаца при одлуци да се придруже партизанима био чисто национални — очување Срема за Србе и Србију и борба у првом реду „против

'Рвата").[115] Та чињеница, да се само Срби у НДХ дижу на оружје, задавала је велике бриге највишем руководству КПЈ, и Јосипу Брозу Титу посебно. Тита је у јесен 1941. године веома забрињавало и то што је у НДХ било, у то време, мало партизанских одреда...

У писму Главном штабу народноослободилачких партизанских одреда Хрватске, од 16. новембра 1941, Тито је прекорно рекао, да је „ослободилачка борба у Хрватској још увијек у уским оквирима неколико партизанских одреда. Још се не показују ни симптоми народног устанка код вас, још се не показује да хрватске масе прихваћају у ширем опсегу нашу линију по питању ослободилачке борбе... Треба објаснити хрватским масама да је дошао крајњи час да се дигну на устанак против Павелићеве окупаторске тираније, ако хоће да уклоне од себе кривњу пред свијетом за страховита злочинства која је зликовац Павелић учинио према Србима и другим народима..."[116]

И знатно пре овог писма, 10. августа 1941, Тито је изразио своје незадовољство са стањем народноослободилачке борбе у Хрватској. „Основна слабост народноослободилачке борбе у Хрватској", написао је он у Билтену Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије,[117] „јесте у слиједећем: напредним народним борцима у Хрватској још није успјело увући у ту борбу хрватско становништво села и града које мрзи омраженог агента Павелића и његове господаре. Јаз између хрватског и српског становништва, који је бандит Павелић са својом усташком хордом створио својим злочинима над српским стновништвом, још увијек постоји. Тај

115 Народ у Срему био је високо национално свестан и у свему одан Србији и Југославији. За време Краљевине Југославије он је од стране највиших форума Комунистичке партије Југославије, управо због тога, оцењиван као област која ће револуцији „ударити нож у леђа". А управо се 1941. године догодило обратно. Комунисти су у овом крају, од Срба, прихваћени као мало где. Ту им је дата најпунија подршка. Цео српски народ у Срему пристајао је као један човек уз партизане, и опраштао им, највеликодушније, и све њихове грешке. - Што се тиче четника, они у Срему нису никад формирали своје јединице. Били су физички уништени пре него што су и стигли да нешто учине у правцу свог организовања... - О херојству читавог српског народа у Срему, види и: Васа Казимировић, Под заставом слободе, Нови Сад 1956, затим „Црвени чот", Нови Сад 1958. - Види такође: Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији (редактор Чедомир Попов), Нови Сад 1984.

116 Зборник НОР, II/2, 22-23.

117 Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 10.8.1941; Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, 7, 74-77.

јаз може и мора бити савладан само на тај начин што ће у тој ослободилачкој борби учествовати и хрватски сељаци и интелигенција. Присталице ХСС морају бити увучене у ту борбу против окупатора и њиховог агента Павелића ради ослобођења хрватског народа од тираније зулумћара, као и ради ослобођења Далмације и осталих крајева испод талијанског јарма..."

О забрињавајућој ситуацији у Хрватској, у погледу одбијања хрватских маса да се прикључе партизанском покрету, и уопште устану против усташких власти и немачких и италијанских окупатора, говори и једно писмо Едварда Кардеља, упућено Титу, 8. августа 1941. године. Истичући да је у Хрватској „положај доста тежак", и „објективно и субјективно", при чему се под „субјективним" мислило на руководство КП Хрватске, Кардељ је рекао: „Прво, франковци су успели ухватити извесног корена нарочито у бившем кулачком активу ХСС, а терором су успели створити приличну панику у осталим масама. Дешавају се случајеви да сељаци, па чак и радници, предавају комунисте властима. Постоји и страх у хрватским селима да ће се Срби осветити ако победи СССР, осветити хрватским селима. — Друго, Партија се није на време организационо припремила, тако да су је у неким крајевима франковци просто потпуно уништили или утерали у шуме, чиме се је изолирала. И — нема смисла порицати — наши су на терену у већини случајева, колико сам до сада могао видети — изгубили главу. Оба та момента, повезана један с другим, су узрок да је ослободилачки покрет у Хрватској, што се Хрвата тиче, још јако слаб. Чињеница је, дакле, да је Хрватска за данас за нас најтежи терен... Држим да је много више, него сам у почетку мислио, криво и руководство овдашње..."[118]

У свом писму Титу, Кардељ је рекао и то, да „постоји разлика у борбеној спремности хрватских и српских села. Ако бисмо ми ту ишли по линији мањег отпора, довели бисмо у сукоб та села. Пошто-пото ми морамо дићи у борбу и хрватска села, или ће она потпуно уништити српска насеља. А то се безусловно може. Код неких другова постоји бојазан од репресалија, од уништавања села и људи. Баш тај страх највише кочи одлучније приступање мобилизацији хрватских села..."

118 Цитат према: Вјенцеслав Ценчић, Енигма Копинич, Београд 1983, I, 314-315.

Покушавајући да објасни зашто су се Хрвати масовно уздржавали од учешћа у борби против фашистичких сила и усташке власти, а Срби масовно лаћали оружја, хрватски историчар Љубо Бобан је рекао, да хрватско „пучанство није било уврежено ни са које стране", а да се Србима оружани отпор „наметао као једина алтернатива", што је у бити тачно.

„Оружана борба српског пучанства", вели Бобан, „водила се у амбијенту у којем усташки режим, дакако, није имао никаквог ослонца, никакве симпатије, никаквих шанси. Међу хрватским пучанством оружана борба (и други облици НОП-а) водила се у амбијенту подијељеног односа према квислиншком режиму, односа пасивног чекања, одбијања и подршке, конфронтације и идентификације. И однос према окупатору конституирао се на тој релацији, али не као проста репродукција прве димензије, јер је познато да је постојало антиокупаторско (нарочито кад је ријеч о талијанском окупатору) расположење и код оних који су симпатизирали (или се идентификовали) са усташком државом".[119]

Као посебан разлог што су се хрватске масе држале одбојно према устаничком покрету, Бобан је поменуо „појављивање у устаничким редовима и тенденција које су прелазиле границе антиусташтва и попримале назнаке антихрватства", нарочито у подручјима са мешовитим становништвом.

Држање широких слојева хрватског становништва према устаничком покрету, партизанском, у неколико се, али само унеколико, почело мењати пред крај 1943. године, али ни онда у тој мери у којој је то представљено, поред осталог и од стране Владимира Бакарића, на другом заседању АВНОЈ-а, када је изјавио:

„На првом засједању АВНОЈ-а ми смо били више представници српског народног отпора у Хрватској него представници Народноослободилачког покрета Хрватске. Данас се ситуација измијенила, данас хрватске масе у читавој Хрватској учествују у Народноослободилачком покрету..."[120]

У овим Бакарићевим речима није била садржана пуна истина о учешћу Хрвата у борби против окупатора и усташке власти у години 1943. Јер, у односу на Србе који су ратовали под партизанском заставом, њих је и 1943. године било мало и премало...

119 Ljubo Boban, Kontroverze u povijesti Jugoslavije, n.d., I, 421.

120 Слободан Нешовић, прво и друго заседање АВНОЈ-а, Београд 1983, 281.

У Шестој личкој пролетерској дивизији „Никола Тесла", било је, на пример, 24. децембра 1942. године у свему 3 хиљаде осам стотина четрдесет и четири борца. Од тога — 3.680 Срба, 159 Хрвата, 1 Рус, 1 Италијан...[121] Први хрватски корпус имао је, 27. јула 1943. у оперативним јединицама 6.320 бораца, од чега — 5.910 Срба, 305 Хрвата, 10 муслимана, 4 Црногорца, једног Италијана. Овај исти корпус имао је 3. новембра 1943, у месецу у којем је одржано друго заседање АВНОЈ-а, у оперативним јединицама 15.139 бораца, од тога — 11.835 Срба, 2.963 Хрвата, 157 Јевреја, 81 муслимана, 92 Италијана, 3 Немца, 8 Руса, и тако даље. На дан 31. октобра 1944. године, пак, у овом корпусу од укупно 20.808 бораца, Срба је било — 10.218, Хрвата 7.068, муслимана 2.732, Италијана 312, Руса 281, Словенаца 77, Јевреја 88, Црногораца 13, и тако даље. Пред сам завршетак рата, 31. марта 1945, „хрватски" корпус о којем је реч, бројао је 22.620 бораца, од тога Срба — 11.488, Хрвата — 8.245, муслимана 2.389, Словенаца — 81.[122]

Док су се, тако, а како се види и из наведених података, Хрвати у малом броју, у односу на Србе поготову, опредељивали за партизанску војску, у својој огромној већини они су дисциплиновано извршавали све оно што им је наређивала усташка власт. Тукли су се до последњег часа (као припадници усташке војнице, домобрана, жандармерије и дивизија које су Немци формирали и држали под својом командом) и против партизана и против четника, односно јединица Југословенске војске у отаџбини. Захваљујући и томе, Загреб се могао тако дуго одржати — пао је тек десет дана по паду Берлина, чиме је стекао славу једног од последњих фашистичких упоришта у читавој Европи (У Загреб је прво ушла XX српска бригада 45. дивизије југословенске војске. Командант бригаде прочитао је проглас преко Радио Загреба, и 8. маја 1945. он је објављен у „Борби", на првој страници. Сутрадан ујутру, међутим, бригада је морала напустити град преко Савског моста, да би у њега ушли — „предвиђени ослободиоци", једна славонска јединица).[123]

121 Види : Ђорђе Орловић, VI личка пролетерска дивизија „Никола Тесла", Београд 1990.

122 Истину што пре на чистину, „Дуга", број 429, 4-17.8.1990, 8.

123 Живорад Стојковић, У потрази за просвећеним апсолутизмом, „Дуга", број 431, 1 - 15.9.1990,17.

Нарочито јаку подршку фашистичким, усташким, властима, давале су хрватске масе у крајевима у којима су оне живеле измешане са српским живљем. Да те подршке није било, сигурно је да усташке власти не би могле да почине толике бројне злочине над Србима...

Лично Владимир Бакарић, кад је то било потребно хрватским комунистима, потврдио је управо наведену констатацију. Почетком децембра 1944, на заседању Прве окружне народне скупштине за Кордун, у Војнићу, он је, поред осталог, рекао:

"У вашем округу је маса људи хрватског становништва на страни Павелића судјеловала у свим страшним клањима, која су они организирали... да се развије национална мржња између Срба и Хрвата. Код Срба је учињено највише у Хрватској да се та мржња не развије, да се помогне Хрватима да се стресу куге Павелића. Срби на Кордуну своју дужност часно су извршили. Они су данас ти који стварају нову државу, они стварају народну власт..."[124]

Оба устаничка покрета у НДХ, партизански и српски национални, али у основној оријентацији југословенски, за усташке власти били су само један и исти смртни непријатељ, највећи непријатељ Хрвата и хрватства.

"Партизани и четници су две крваве канџе једне те исте грабљиве звери, које се заривају у чисто хрватско тијело", писало је у једном летку који је одштампан и дељен у Мостару, непосредно после погибије усташког генерала Фрање Симића, 9. августа 1944. године, наводно убијеног од четничке заседе. „И једни и други представљају мачеве куће Карађорђевића..."[125]

Према тексту овог летка, а и других текстова штампаних у Хрватској, и 1944. па и 1945, оштрица усташких власти као да је највише била уперена против четника и уопште против Срба — као Срба. Управо у летку који је дељен у Мостару, тражила се „безобзирна ликвидација" свих четника...

И четници су, одиста, и пред сам завршетак рата, били безобзирно убијани у Хрватској. Од усташког метка и каме страдао је и већи број црногорских четника на челу са Павлом Ђуришићем,[126] једним од најоборченијих антикомуниста и анти-партизана.

Кад су се из Србије, пред налетом партизанских снага, преко Хрватске стали повлачити и припадници војске председника квислиншке владе Милана Недића, а затим припадници Српског добровољачког корпуса Димитрија Љотића, усташе и домобрани су и од њих, само зато што су били Срби, у свакој прилици настојали да наплате крвави данак. На железничкој станици у Загребу, усред бела дана, по наређењу злогласног усташког првака Макса Лубурића, усташка полиција је, на пример, из воза, који су пратили и обезбеђивали немачки војници, извукла групу припадника Љотићевог Добровољачког корпуса и на перону побила из пушака...

Ово мучко убиство у Загребу, а затим злочин извршен над Павлом Ђуришићем и групом његових четника из Црне Горе, био је повод да министар спољних послова Немачке, фон Рибентроп, најоштрије протестује код владе НДХ. „Влада Рајха", стоји у телеграму немачком посланику у Загребу, од 12. децембра 1944, који је одмах прослеђен Павелићу у оригиналу, „не може више на такво држање, какво су показали припадници усташа у овим случајевима, гледати више као на поступке војника, јер се ту ради о недисциплинованим и самовољним поступцима злочиначких елемената..."[127]

124 Ђанија Опачић, Партизанска легенда са Кордуна, Илустрована Политика, број 1613, од 3.10.1989. Види и: Đuro Zatezalo, Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941-1945, Zagreb 1977.

125 PA-AA, Gesandschaft Zagreb, Bd 67/4, B1, 56.

126 Ђуришић је убијен у логору Јасеновац 1. маја 1945. заједно са већом групом својих официра и истакнутих руководилаца ДМ - покрета, међу којима се налазио и Драгиша Васић. По неким верзијама Ђуришић је жив спаљен, а по другим искасапљен и бачен у један бунар... О Ђуришићевом страдању пише и: H. Neubacher, Sonderauftrag Südost, n.d., 185.

127 Види: Hory - Broszat, 166.

Глава четрнаеста

ВОЈНИ ЧЕТНИЦИ И ПАРТИЗАНИ

1. Драгољуб-Дража Михаиловић и његова војна организација

Објављено је много текстова у свету, на српском и страним језицима, у којима се настоји доказати, да је Драгољуб-Дража Михаиловић био први који је у Србији, и уопште на целом југословенском простору, развио антифашистички барјак гериле, први почео са стварањем војне организације ради пружања отпора окупатору и први почео са оружаним нападима на окупаторску војну силу.

С тим у вези помињу се три датума: 15. април, 11. и 28. мај 1941. године. На дан 15. априла 1941, наводи се, Михаиловић је донео одлуку да не положи оружје и „прогласи југословенске планине за своја упоришта“,[1] 11. маја почео је да „спроводи у дело ту одлуку“, а 28. маја 1941. отпочео је и оружану борбу против војне силе немачког окупатора у Србији...

Према Радоју Л. Кнежевићу,[2] на дан 28. маја 1941, припадници тада још малобројне војске Драгољуба-Драже Михаиловића извршили су оружани напад на немачку моторизовану колону код села Љуљака, на друму Крагујевац-Горњи Милановац.

Тај напад, како је рекао Драгослав Страњаковић у својој књизи објављеној у Француској под псеудонимом (Бранко

1 Телеграм Д. Михаиловића краљу Петру, број 1469 од 6. 4. 1943. Уп. Сергије М. Живановић, Трећи српски устанак, Илиноис 1962,68-69.

2 Радоје Л. Кнежевић, Југословенска влада и Дража Михаиловић, „Порука“, број 8, стр 5.

Лазић),[3] најбољи је доказ да су војни четници Драгољуба-Драже Михаиловића први почели да се туку са окупатором, а не партизани.

Јозо Томашевић, амерички писац хрватског порекла, не гледа, међутим, на догађај код Љуљака на исти начин као Кнежевић и Страњаковић. Он га, штавише, ставља под сумњу и изражава неверицу да се уопште збио, а каже, затим, да, ако је до тог сукоба и дошло, да то „сигурно није био планирани герилски напад на Немце", те да се отуд никако „не може сматрати почетком оружаног отпора у Југославији".[4]

Полазећи од чињеница, за напад на немачку моторизовану колону код Љуљака на дан 28. маја 1941, може се рећи сасвим поуздано само то — да је до њега уистину дошло. Недељама и недељама после тога, остаци спаљених камиона и танкета могли су се видети у јарку крај пута... Али, такође према чињеницама, то није био уопште узев први напад на немачку окупаторску војну силу после капитулације југословенске краљевске војске у априлу 1941. Било их је још, што је делом већ поменуто.

Сем свега, окршај код села Љуљака, како то чињенице такође захтевају да се истакне, не би се никако могао узети за доказ да је у то време, у мају 1941, постојала само једна герилска организација у Србији — војна организација Драгољуба-Драже Михаиловића. Постојала је још једна, она на чијем се челу налазио Коста Миловановић-Пећанац, врховни старешина такозваних старих четника.

Миловановић се знатно пре Михаиловића обрео „у шуми". „Свој рад на организовању четничких одреда за борбу против окупатора", доказује се,[5] „он је почео одмах по уласку Немаца у Југославију". Што је он убрзо поклекнуо, о чему ће тек бити говора у поглављу о грађанском рату међу Србима, што се ставио на располагање немачком окупатору и председнику од њега наименоване владе, Милану Недићу, друго је питање, које не може, међутим, потрти наведено.

О постојању организације Косте Миловановића-Пећанца, и акцијама четника под његовом командом, говоре и извештаји

3 Б. Лазић,Титов покрет и режими у Југославији 1941-1946, б.м., 1946, 17-20.

4 Јозо Томашевић, Четници н.д., 127.

5 Сергије М. Живановић, н.д., 150.

60. немачке пешадијске дивизије из прве половине маја 1941. године. У једном од тих извештаја каже се, да су се „местимично окупили српски политички фанатици под именом четника. Они покушавају да терором покрену народ против немачких окупационих трупа, односно да присиле председника општина, у крајевима којима Срби не управљају, да толерирају српски нрод. Четници хоће да се представе као велика и широко заснована организација. Међутим, чињеница што се они усуђују да се појаве само у малим забаченим општинама, доказује њихов стварни утицај. У машти становника четници су окружени много претераним ореолом, који се, пре свега, изражава у страху од њих..."[6]

Из извештаја исте, 60.немачке дивизије, видљиво је и то, да су четници Косте Миловановића-Пећанца на целој територији Србије, у прво време по окупацији, били безобзирно гоњени, да су третирани као обични разбојници и по кратком поступку убијани.

Уз четнике под командом Пећанца, окупатор је прогонио и све друге четнике, припаднике других четничких организације. Они су били стално у његовом визиру, а не комунисти — према којима је, тамо до 22. јуна 1941, из виших политичких разлога — због Совјетског Савеза — показивана велика трпељивост. Од 22.јуна 1941. ситуација се, међутим мења...

Као поуздано утврђени датум појаве четничких одреда Косте Миловановића-Пећанца могао би се узети 10.април 1941, дан о коме су три четничке колоне кренуле из Куршумлије према старој српско-турској граници, ради спречавања упада албанских чета на територију уже Србије.[7]

Држећи се и изјава Пећанчевих војвода, Стојана Врњачког и Милорада Величковића, војводе Пољаничког, један истраживач Пећанчеве организације закључио је, да је она била „прва четничка формација и уопште прва национална оружана формација, створена још пре слома војске Краљевине Југославије".[8]

Да је Коста Миловановић-Пећанац „у шуми", Драгољуб-Дража Михаиловић треба да је сазнао кад је стигао на Равну гору, заправо у село Струганик, у родну кућу војводе Живојина Мишића, у којој се тада

6 Зборник НОР-а, I-1, 333.

7 Види и: Војноисторијски гласник, Београд 1968, 2, 180 (Драгољуб Петровић, Четничка организација Косте Пећанца).

8 Исто, стр. 175.

налазио војводин син, резервни мајор Александар Мишић, са супругом. И он је, према сећању мајора М.Станковића, одмах покушао да са Пећанцем успостави везу...[9]

Пошто се за Косту Миловановића-Пећанца чуло пре него за Михаиловића, да он са својим четничким одредима наставља борбу са окупаторском војском, њему су се прво и почели да јављају бројни официри, који нису пристајали да се раставе од оружја и да се предају Немцима. Један од тих официра био је мајор Драгутин Кесеровић, који ће се касније, под врховном командом Михаиловића, прочути као храбар, по неким мишљењима као управо нустрашив командант, спреман да се у сваком часу ухвати у коштац са немачком војном силом.[9-а]

Кесеровић се срео с Пећанцем на планини Соколовици, и ту се, негде у јуну 1941, с њим договорио о акцијама против окупатора.[10]

Миловановић је Кесеровићу показао и писмено овлашћење Врховне команде југословенске војске, уручено му преко команданта пете армијске области, генерала Цукавца, а које се тицало вођења герилског рата...

У постојање овог овлашћења био је упућен и Михаиловић, што се види из његовог писма Пећанцу од 15.августа 1941. Истина, Михаиловић не говори у овом писму о овлашћењу него о — наређењу, које је Пећанац добио још пре почетка ратних операција против Југославије, и не од Врховне команде југословенске војске, него од министра војске и морнарице...[11]

Као што све речено показује, Пећанчева организација била је старија од војне организације Драгољуба-Драже Михаиловића, била је раније оформљена и пре је, неким својим оружаним акцијама, дала гласа од себе. И даље, а према свему казаном, први герилац у Србији није био Михаиловић, већ Пећанац...

9 Књига о Дражи, I, 36 (Виндзор, Канада,1965).

9-а. Указом краља Петра II, Кесеровић је (6. 9. 1942) одликован Карађорђевом звездом с мачевима (указ број 1153).

10 Види и: Јован Марјановић, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, Загреб 1979, 61. — Драгољуб Петровић (види напомену 7) наводи да су старешинство Косте Пећанца признавали, поред осталих, и потпуковник Милутин Радојевић, а затим самосталне четничке војводе — Машан Ђуровић и Љуба Миловановић. „Тек са стварањем организације широм Србије", каже Петровић, „придобијањем већег броја људи, повезивањем с југословенском владом ван земље, тек кад се Коста Пећанац компромитовао крајем августа, због отвореног декларисања за квислинга Недића, покрет Драже Михаиловића, почео је успешно конкурисати четничкој организацији Косте Пећанца".

11 Архив Војноисторијског института, Комисија за ратне злочине, досије Косте Пећанца. — Како се види из његовог писма од 15. 8. 1941, Михаиловић је сматрао да је Пећанац обавезан да се њему потчини, да је дужан да се држи његових упутстава. Михаиловић је Пећанцу одредио и зону дејства: јужно од линије долина реке Нишаве—долина реке Топлица до Куршумлије, Новог Пазара,Пећи и Скадра.

Михаиловић, међутим, није само у томе био — други. Он треба да је био други и кад је у питању сама идеја о стварању војне организације ради пружања отпора окупатору кад за то сазру услови.

Драгољуб Јовановић доказује у својим мемоарима,[12] да се идеја о формирању војне организације јавила, најпре, код артиљеријског мајора Бошка Тодоровића.[13] Одмах по потписивању протокола о капитулацији, у априлу 1941, „Бошко је имао разрађен план", каже Јовановић, „за стварање добровољачке формације, растурене по свим теренима, а повезане са сељацима. Тражио је да му у томе помогнем, дајући му адресе сигурних људи у Србији и Босни. Ја нисам веровао у такав подухват, али га нисамо одбио...

Сестрић Милана Недића, Станислав Краков, познати београдски новинар и својевремени директор листа „Време", у својој књизи о Милану Недићу,[14] потврђује наводе Драгољуба Јовановића. Он не говори, међутим, само о идеји стварања једне војне организације, већ о створеној организацији, „тајној официрској организацији", и наглашава да је њу створио артиљеријски мајор Бошко Тодоровић одмах по капитулацији краљевске југословенске војске. Њен циљ је био, по Кракову, да се „пружи заштита становништву и да се ступи у акцију против окупатора, када за то дође повољан тренутак".

Докле је организација Бошка Тодоровића постојала, колика је била бројна и шта је све урадила — Краков о томе не износи никакве податке. Али зато наводи да се Тодоровић срео са Михаиловићем на Равној гори, 12. јуна 1941. године, и да је од тог дана с њим најтешње сарађивао, обављао разне мисије за њега, све до пред крај августа 1941, када се по специјалном Михаиловићевом налогу пребацио у Босну.

12 Мемоари Драгољуба Јовановића, рукопис, 259 (Архив Југославије).

13 Бошко Тодоровић је погинуо у Херцеговини, од руке партизанске, док је, како Д.Јовановић наводи, покушавао да измири четнике и партизане и наведе их на заједничку борбу. — Тодоровић је на Равној гори, кад се тамо нашао, важио за „умну главу", али са свим својим идејама он није био прихваћен ни од Драгише Васића, ни од Драже Михаиловића. Он је сматрао, каже се, да четнички покрет, у вођењу политичке и ратне пропаганде, треба да следи много суптилније методе него што су биле оне које је препоручивао Стеван Мољевић. Препоручивао је, и Дражи Михаиловићу лично, „да на првом месту истиче Србе и Српство, али одмах затим и југословенство, односно српску мисију окупљања јужних Словена, и коначно словенство и човечанство" (Уп.Радован Ковачевић, „Аргумент",Београд 10. 2. 1995).

14 Ст. Краков, Генерал Милан Недић, II, Минхен 1968, 104-105.

Приклањање Бошка Тодоровића, једне изразито снажне личности, и колико смеле толико и умне, Дражи Михаиловићу, а и читавог низа других официра, углавном се објашњава тиме, да је Михаиловић у очима свих њих важио као велики „специјалиста за герилско ратовање". Он треба да је међу официрима био познат „по оригиналним идејама које су се тицале одбране државе од спољних непријатеља", а које су од главних фактора у Врховној команди и министарству војске и морнарице оцењене као — „настране". По мишљењу пуковника Сергија М. Живановића,[15] „суштински назори Михаиловића састојали су се у томе што је сматрао да стратегијски и тактички императиви модерног ратовања онемогућују одбрану Југославије на свим њеним границама", и да би, отуд, „начин ратовања како у стратегијском тако и у тактичком погледу требало да буде герилско ратовање — герила".

Износи се и то, да је Михаиловић пред рат, 1940. године, израдио и један план о мерама које треба предузети за заштиту земље, и да се, у склопу њега, „залагао да се што пре приступи стварању чито српских, односно хрватских итд. јединица (према територији војних обвезника)."[16]

О Михаиловићу као о експерту за герилско ратовање говоре и Цулијан Емери[17] и Александар Глен,[18] британски агенти, који су до напада Немачке на Југославију, у априлу 1941, били врло активни у Београду. Александар Глен чак наводи, да се Михаиловић налазио на челу једне специјалне секције у генералштабу југословенске војске, чији је задатак био да организује отпор у случају окупације...

С обзиром на то шта све тврде британски агенти, а посебно с обзиром на проверени податак да је један високи функционер британске обавештајне службе у највећој тајности водио разговор с Михаиловићем у јесен 1940. године о могућностима организовања отпора после евентуалне окупације Југославије,[19] чини се као да је одиста постојао неки план

15 Сергије М.Живановић, Трећи српски устанак, I, н.д.

16 Књига о Дражи, I, н.д., стр. 1-5.

17 Amery Julian, Approach March, London 1973, 179-180.

18 Glen Alexander, Footholds Against a Whirlwind, London 1975, 124.

19 Уп. Јован Марјановић, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца (у даљем тексту - ДРАЖА), 53.

за стварање гериле у Југославији, можда чак и на челу са Михаиловићем. Али, сам Михаиловић то никад није потврдио. Ни кад је о томе питан током истражног поступка против њега. Тада је рекао само толико, да је он, својевремено, кад је радио у Врховној инспекцији југословенске војске, саставио једно упутство како да поступе јединице које се у рату нађу одсечене од својих команди. Полазница му је при том била, да би такве јединице имале да ступе самостално у акцију у непријатељској позадини, и то, пре свега, ударом на комуникације, што се, ни као идеја, наводно, није допало начелнику генералштаба, генералу Петру Косићу...[20]

Кад се обрео на Равној гори, и кад је почео са стварањем своје војне организације, Драгољуб-Дража Михаиловић имао је чин пуковника.[21] *Али убрзо, поставши симбол антифашистичке борбе у Србији и Југославији, и у иностранству, он је унапређен у чин бригадног генерала — 7.децембра 1941, у часу када је језгро његове војске на Равној гори већ било разбијено, а он једва успео, у последњем тренутку, да се спасе од немачких потерних одељења... Затим, 19.јануара 1942, већ као министар војске унапређен је у чин дивизијског генерала. У чин армијског генерала унапређен је 17.јула 1942, само који месец после свог 49. рођендана (рођен је 20. 4. 1893. у Ивањици), а непосредо по одликовању Карађорђевом звездом. Од лета 1942. имао је функцију начелника Врховне команде југословенске војске...*

Рано ступивши у војску, у својој 17 години (1.септембра 1910. постао је питомац 43.класе Ниже школе Војне академије), Михаиловић је учествовао у оба балканска рата, 1912-1913, као и у Првом светском рату (потпоручник у митраљеској чети 2.батаљона 23.пука). Завршетак Првог светског рата дочекао је у чину поручника и са више одликовања на својим грудима, поред осталог са двема Златним медаљама за храброст.

Између два светска рата био је војни изасланик у Софији, и у Прагу, у Чехословачкој. Пред сам Други светски рат био је на дужности помоћника начелника штаба Врховне инспекције...[22]

20 Исто, 54.

21 Чин пуковника, Д.Михаиловић је добио 1935. године, у време када је био војни аташе у Софији. С тим чином пошао је и у рат у априлу 1941. Био је помоћник начелника штаба 2.армије, која се тако рећи није ни сусрела са непријатељем и која је 15.априла 1941. по наређењу Врховне команде положила оружје.

22 На раду у Врховној инспекцији Д.Михаиловић није дуго остао — неких осам месеци у свему (био је начелник општег одељења). Одатле је премештен на дужност помоћника начелника штаба 6.Приморске армије у Мостару. То треба да је било по казни, јер је, наводно, „страховито напао застарелост војске". Види и: Записник саслушања Д.Михаиловића од 9.априла 1946, Ревија 92, Београд 1971,бројеви 1, 5, 9. Види и: Миодраг Пурковић, Књига о Дражи, I, 105.

Једно време, и то врло успешно, Михаиловић се опледао у чисто обавештајном раду. Био је високо цењен од начелника обавештајног одељења Генералштаба, пуковника Жарка Поповића и требало је, у септембру 1940, кад је Поповић отпутовао у Москву, на дужност војног аташеа, да сам постане прва личност у обавештајној служби војске. Међутим, ово треба да је спречио пуковник Милош Масаловић, тада шеф кабинета министра војске и морнарице, Милана Недића, иначе привржeник Димитрија Љотића и „Збора". Има наговештаја да Михаиловић пуковнику Масаловићу ово није никад заборавио и претпоставља се да је и то био један од разлога што је Михаиловић дао сагласност за убиство Масаловића од једне „црне тројке". Усред дана и усред Београда...

Ако се пође од тога какве је све важне послове обављао у војсци, и с каквим успехом, за Михаиловића би се, извесно, без даљег, могло рећи да је био способан генералштабни официр, много, много способнији него што га је пратио глас у неким војним круговима, па и генералским.

Генерални кругови, може се скоро са сигурношћу рећи, нису много ценили Михаиловића. Ни до рата, а ни кад је постао вођ герилe... Неки од генерала, као Владимир и Емил Белић,[23] браћа Александра Белића (председника Српске академије наука и једног од највећих преливода међу српским интелектуалцима свог доба), говорили су о Михаиловићу чак и најгоре, називајући га и — „шупљоглавцем" и „пијандуром".[24]

Са мишљењем своје браће о Михаиловићу, Александар Белић је, за време рата, упознао и књижевника нобеловца Иву Андрића, али овај се с тим није сложио. То се види из тога, да је он у једном тренутку Михаиловића назвао — „новим Карађорђем".[25]

Својевремени велики и љути противник Драгољуба-Драже Михаиловића, Милован Ђилас рекао је (кад се у најглавнијем био одрекао својих схватања из времена рата и првих година постојања социјалистичке Југославије) да Михаиловић није имао „никакве дара, сем као обавештајац", да је био „дозлабога колебљив у одлучивању и гледањима и да, као традиционалиста, није био кадар ни да схвати бурна времена, а камоли да крмани њима".

Уз најласак, да је Михаиловћ био више склон „буржоаском либерализму него диктатури", да је његова оданост монархији и династији Карађорђевића потицала „више из верности заклетви и традицији него из изграђене политичке и филозофске доктрине", Ђилас је рекао и то — да Михаиловић „није важио ни за сурову ни за фанатичну" човека упркос томе што су његове јединице, каткад и по његовом наређењу, вршиле „масовна злочинства над српским живљем и неодмерено и непромишљено истребљивале комунисте и њихове симпатизере".[26]

У множини мишљења о Дражи Михаиловићу, најчешће дијаметрално супротних, никако се не би могло заобићи оно, по којем би његово место било уз вођу француског отпора, генерала Де Гола. Али да се при том има на уму, да је „географија осакатила Михаиловића отприлике у оној мери у којој је Де Голу омогућила да одигра своју грандиозну историјску улогу... Захваљујући совјетској удаљености и одсутности, Француз је остварио што је остварио, док је Дража доживео пораз зато што су Совјети били близу и што су умарширали у Србију..."[27]

Из вида се не би смела изгубити ни изјава Живка Топаловића, вође социјал-демократа у Србији, да је Михаиловић био изразити фаталиста и да је то, у ствари, била његова највећа слабост... Он је, по Топаловићу, „дубоко веровао да га води Божја промисо и да заслужује Божју помоћ".[28]

Од свега што је речено и написано о Дражи Михаиловићу, из љубави и оданости или из мржње и непријатељства, у жељи да се допринесе историјској истини или пак њеном замагљивању и потапању у мутне воде без дна, неопходно је, уз штошта друго, и следеће: 1) да је Михаиловић био антифашиста, али у исто време и — антикомуниста, 2) да је са Равне горе, започињући са стварањем војне организације, отпочињући герилски рат, у ствари, покренуо крупне догађаје у Србији и Југославији.

Како се то својевремено изразио Слободан Јовановић, у једном тексту о „Црној руци",[29] покренути догађаје, међутим,

23 Једно време, у наставном одељењу Генералштаба, Емил Белић је био непосредни старешина Драже Михаиловића.

24 Синиша Пауновић, Пола века са Ивом Андрићем, НИН,3.мај 1991.

25 Вук Драшковић,НИН,17.мај 1991,18.

26 Милован Ђилас, Суђење Дражи Михаиловићу и Степинцу, НИН, број од 11. 6. 1989, 52-53. — У време кад је био један од најмоћнијих људи у Југославији, Ђилас је имао само речи највеће осуде за Михаиловића и његове команданте. Остало је забележено да је он за све њих тражио најстрожу казну, као, на пример, за Драгутина Кесеровића, Војислава Лукачевића, који су осуђени на смрт и стрељани 4. августа 1946. Драгољуб Јовановић наводи у својим меоарима, да је Милан Грол, кад се у представништву Привремене Народне скупштине решавало о молбама за помиловање на смрт осуђених, рекао, да је код осуђених „зацело било кривице и одговорности, али да ни кривице ни одговорности нису подједнаке код свих осуђених", а да је Ђилас на то узвикнуо: „Тачно је! Одговорности нису подједнаке. Једног од осуђених требало би обесити сто пута, другога осамдесет пута, а некога само десет или пет пута..." (Уп. НИН, 25. 1. 1991, 77).

27 Милорад Драшковић, Равна гора 1941-1945, Гласник друштва „Његош",Чикаго,цитат према: „Дуга", број 425, 9 - 22. 6. 1990.

28 Живко Топаловић,Покрети националног отпора у Југославији 1941-1945, Париз 1958, 206-207.

29 Слободан Јовановић, Српски национални карактер, у: Карактерологија Срба, Београд 1992, 240.

никад није било исто што и догађајима управљати. У ову велику истину и Михаиловић ће имати прилике да се током рата, а особито пред крај рата, увери у пуној мери...

Мноштво фактора утицало је на то, да се Михаиловићу догађаји „отму из руку", да над њима изгуби чак и сваку контролу и да постане само орахова љуска на њиховим таласима. Међународни чиниоци утицали су, како ће се још видети, у одлучној мери. Али је томе допринео и он сам, правећи грешке које није смео правити.

Једна од таквих његових грешака била је та, што он није увек могао да схвати, да онај ко се с њим не слаже не мора бити и његов непријатељ, а још мање рђав Србин...

Лепих манира, иначе (никог није ословљавао са „ти"), Михаиловић је био човек са нешто преувеличаном свешћу о свом значају и, тежећи да себи прибави уважење, лако је постајао безобзиран према онима за које му се чинило да га недовољно поштују и да му се испречавају на путу.[30]

Има тврђења, истина недовољно уверљивих, да је Михаиловић, само да би себи прибавио што веће уважење, радо пристао да прихвати предлог својих најближих сарадника да се не брије, да пусти браду...[31]

30 Та безобзирност, како се жели доказати са више страна, треба да се огледала и у Михаиловићевом олаком стављању људи под слово — „З", што по једнима треба да је значило — „заклати", а по другима „заплашити". Да је ставити неког под слово „З" значило — заклати, тврди и Станислав Краков. У својој књизи о Милану Недићу, Краков је указао на један акт који је Слободан Јовановић, 22. августа 1942, послао свим представницима Југославије у иностранству, а у којем се говори о слову „З". „Из овога", стоји у том акту, „јасно излази да ђенерал Дража Михаиловић примењује смртну казну на Недићеве и немачке сараднике. Овај факт, и када не би било других, јасно показује сву апсурдност тврђења да ђенерал Михаиловић сарађује било са силама Осовине, било са њиховим помагачима" (Ст. Краков, Милан Недић, II, н.д., 315-316). — Казне над људима који су стављени под слово „З", извршавале су по правилу „црне тројке", за чије припаднике је др Часлав М. Никитовић написао да „нису били људи, већ зверови" (др Часлав М. Никитовић,Погибија Војка Чвркића и слово „З", Документи о Југославији, свеска 10, 45, Париз 1951). Активност „црних тројки" најавио је преко Радио Лондона, у емисији на српском језику (војна емисија) мајор Живан Л. Кнежевић, 13. августа 1941, следећим речима: „Шеф тројке у Југославији наредио је да се отпочне са радом противу народних издајника и свих оних који су се својим радом истакли у борби против српског народа... Упозоравамо извршиоце слова „З" да се не излажу идући спреда, него да рад ових издајника прате с леђа. Понављамо да рад ових издајника прате с леђа, јер тројке сувише куражно прилазе спреда..." (Цитат према: „Шта каже Радио Лондон", Мирољуб Јевтовић, Београд 1989, 360). Жртве „црних тројки" били су, поред других, и истакнути припадници организације Димитрија Љотића. У Чачку је, тако, 30. јула 1942 (емисија Радио Лондона од 22. августа 1942), насред улице, у 12.30 часова пре подне, од „црних тројки" убијен наставник веронауке у чачанској гимназији, Драгутин Булић, припадник „Збора".

31 Никола Јовановић каже: „Ни висок ни крупан, пре ниског раста, ситан, Дража је, да би имао ауторитативнији изглед, по наговору својих саветника, престао да се брије, пустио браду..." Уп.„Дуга", број 431, 1-15. 9. 1990, 83: „Четници изблиза, исповест Дражиног обавештајца Николе Јовановића".

Једном на челу војне организације, коју је у свему сам осмислио, Михаиловић није трпео — конкуренцију. Хтео је да буде први и као такав од свију и сваког прихваћен. Да се наслутити да је он чак сматрао да је позван да буде први, онај чија се реч слуша, да је предодређен за предводника. Колико је у томе играо улогу фатализам, којим је он био прожет, а колико је то био израз уверења да само он може помоћи српском народу и династији Карађорђевића, може се само нагађати.

Из ових или оних разлога, тек Михаиловић је, кад је основао свој горски штаб, тражио од свију који нису били спремни да се предају окупатору, који су хтели да се боре против окупатора, да му се безусловно покоре, прихвате га као старешину — свеједно што за то није имао никакву легитимацију, ни од војске, а ни од владе. То је био случај и са бригадним генералом Љубом Новаковићем (у априлском рату командантом Комског одреда),[32] а затим са Костом Миловановићем - Пећанцем, од 1932. командантом четничке организације „Петар Мркоњић".

Михаиловић је поручио и генералу Новаковићу, и Кости Миловановићу-Пећанцу, али и свим Србима у исто време (у говору који је одражо у Тометином пољу, на Видовдан 28. јуна 1941), да је овлашћен (од краља Петра II) да „управља" борбом и да су сви Срби дужни да слушају његова наређења...[33]

У писму Пећанцу од 15. августа 1941, Михаиловић је инсистирао да се у свему поштују његова упутства, с обзиром да је он „најстарији командант Оперативних југословенских снага у отаџбини". При том се позивао на Уредбу о четничкој команди, члан 8, као и на наређење које је Пећанац својевремено добио од министарства војске и морнарице.[34]

32 Новаковић је једно време, 1941, покушао да сарађује и са Дражом Михаиловићем, а затим и са Костом Пећанцем. Дошао је, међутим, у сукоб и са једним и са другим. Не успевши да у Србији формира своју војну организацију, пребацио се у Босну, а кад ни ту није успео да оствари свој циљ, прешао је у Црну Гору, где је, у септембру 1943, погинуо у једном окршају са борцима Ловћеначког партизанског одреда.

33 Венцеслав Глишић, Ужичка република, Београд 1986, 184-185. — Глишић износи — према сећању оних који су Михаиловића слушали у Тометином брду — да је Михаиловић говорио „приближно овако": „Многи ме од вас познају јер сам прошао са вама албанску голготу. И нисам вас издао ни онда ни сада. Немојте да слушате разне авантуристе, исход рата се не одлучује овде. Мене је краљ овластио да управљам а ви сте обавезни да слушате моја наређења, јер сте краљу положили заклетву.

34 Војноисторијски институт, досије К.Пећанца,в.напомену 11.

Кад је Пећанац одбио да му се подреди, о чему ће тек бити речи, Михаиловић га је уврстио у ред својих смртних непријатеља. И, прво је затражио од југословенске владе у Лондону, да она јавно оповргне да Пећанац има овлашћење за самосталну четничку активност. Захтевајући од владе да то одмах учини, Михаиловић је Пећанца оцрнио на најгори могући начин. Назвао га је ноторном пијаницом и оптужио да је око себе сакупио најгори олош, да је именовао стотину војвода, међу којима има и робијаша, који само „харају, пију, пљачкају и тероришу народ..."[35]

Иако је развио антифашистичи барјак (неки кажу „само нефашистички", у најбољем случају)[36] после Косте Миловановића-Пећанца, али пре комуниста, углавном,[37] Михаиловић је брзо са својом организацијом постао значајан фактор у Србији и велика бриа не само немачкој окупатора него и Комунистичке партије.

Основна платформа Михаиловића, у часу кад се појавио била је у бити југословенска и антикомунистичка (што је у историографији социјалистичке Југославије објашњено и његовом „ранијом антисовјетском и антикомунистичком делатношћу").[38] Према наводима појединих Срба у емиграцији,[39] он је био чак оптерећен „југословенским наслеђем", и то у тој мери, да, на пример, није хтео ни да чује за предлог Драгише Васића да његова организација носи име — српска војска. Истичући да његова организација само продужује рат који је отпочео у априлу 1941, Михаиловић је говорио да су врата у њој отворена свим Југословенима, па и Хрватима, а нарочито Словенцима, о којима се увек, и иначе, изражаво најлепше.[40]

Уистину добар огранизатор, са потпуно јасном представом о томе да мора имати своја упоришта у свим слојевима друштва и у свим круговима, па и међу људима који су се

35 Телеграм Д.Михаиловића од 7. 5. 1942,Зборника НОР-а, XIV-1,249.

36 Ljubo Boban, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, Zagreb 1987, I, 406. По Бобану депласирано је уопште говорити о четничком покрету као антифашистичком: „Riječ može biti samo o nefašističkom pokretu, u najboljem slučaju".

37 Јован Марјановић (Прилози историји сукоба НОП и четника,н.д.,164) сматра да се у раздобљу април-јун 1941, покрет Драже Михаиловића, тек рађао, а да је Комунистичка партија у том истом периоду изграђивала организацију за борбу против окупатора, имајући о томе сасвим јасну концепцију. — Из књиге „Пет векова Крагујевца" (Драгољуба Бакића, Крагујевац 1972, 276), видљиво је, међутим, да је у главном граду Шумадије тек 12. јула 1941. године Окружни комитет КП донео одлуку о формирању Крагујевачког партизанског одреда, а да се са формирањем илегалних војних десетина почело тек после напада Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941.

38 Венцеслав Глишић, Ужичка република, 180.

39 Слободан Драшковић, Којим путем, Чикаго 1967, 148.

40 Звонимир Вучковић, Сећања из рата, Београд 1990, 95.

ставили у службу окупатора (жандармима, полицајцима и другим), Михаиловић је нарочиту важност полагао на успостављање добрих односа са угледницима Српске православне цркве.

Једна од првих црквених личности с којом Михаиловић треба да је успоставио тесан контакт, и задобио је за сарадњу, био је, како се тврди, по својој златоустости надалеко познати владика Николај Велимировић. Поред других, то тврди и један београдски новинар, Брашић, који је био комуниста и који се по налогу Комунистичке партије, између два светска рата, на врло вешт и препреден начин био „инфилтрирао у највише кругове Српске православне цркве" извршавајући налог добијен од Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Брашић је убрзо по нападу Немачке на Совјетски Савез, посетио владику Николаја, да би од њега, и од неких људи из његове околине, наводно, прикупио што више података о организацији Драже Михаиловића.

Како је Брашић изнео, у глави владике Николаја (који је по Брашићу био „кондензовано зло") никле су идеје које су усмериле не само стратегију него и праксу Дражиног покрета..." Ово тврђење, међутим, демантују многе чињенице као и изјаве добрих познавалаца владике Николаја, по којима је владика био одан само покрету Димитрија Љотића, „Збор", и ником више. То каже и Властимир Стојановић, београдски адвокат, који је као припадник Демократске странке ухапшен од Гестапоа у Београду и скоро цело време рата провео у једном концентрационом логору у Немачкој. Сарадник и пријатељ адвоката Првислава Гризогона, већ помињаног у овој књизи, Стојановић је покушао у лето 1941, да владику Николаја одговори од сарадње са љотићевцима, којима је он, како Стојановић наглашава, био „апсолутно наклоњен". Учинио је то по налогу својих партијских пријатеља, али, иако је две ноћи провео у манастиру Жичи, то му није успело. Како Стојановић у својим сећањима истиче, он и његови пријатељи су мислили да се један такав ауторитет, какав је био владика Николај, никако не сме наћи на страни колаборациониста...[41]

41 Мирко Галић, Политика у емиграцији, Загреб 1990, 198. — Николај Велимировић, велики противник кнеза Павла, сарађивао је са Димитријем Љотићем, и пре рата. Кад је Љотићев „Збор" распуштен, пред рат (због Љотићевог напада на краљевско намесништво и владу, коју је он називао владом расула), епископ Николај је то оштро осудио, сматрајући да су прогони Љотићеве странке

Да ли по налогу руководства Комунистичке партије у Србији, или само уз његову сагласност, или можда на своју руку, тек Брашић је „спаковао“ доказе за владичин „антинародни рад“ и у лето 1941. практично га денунцирао немачким окупационим властима (уз помоћ Тасе Динића, министра у квислиншкој влади Милана Недића, иначе „неодољивог“ мрсца Драже Михаиловића, затим инжењера Милорада Димитријевића, министра пошта у квислиншкој влади, а до рата генералног заступника немачке фирме „Сименс“ у Београду, и Бате Миленковића, новинара и агента Гестапоа, како се тврди).

Немци треба да су извршили прави јуриш на манастир и, размилевши се по њему, у скровишту на тавану једне зграде, изван зида црквене порте, пронашли, уз друго, и једну радиостаницу.

Приликом опкољавања манастира, како се све износи, и хапшења владике Николаја, погинули су шифрант радиостанице, епископов секретар ђакон Валеријан, и син Николе Гордића, каснијег команданта Гочке бригаде Југословенске војске у отаџбини.[42]

Кад је ухапшен владика Николај Велимировић, војна организација Драже Михаиловића била је већ активна у читавом низу села и градова, а особито у Београду. Број њених припадника стално је растао, а само језгро, око Михаиловића, било је много, много пута веће него у мају 1941, кад се формирало на Равној гори.[43]

Михаиловићу и његовом првим саборцима једно је, пре свега, било заједничко: чврсто уверење да држава није претрпела бродолом кривицом војске, него, и у првом реду, кривицом политичара и, затим, кривицом Хрвата, који су починили масовно издајство.

На издају Хрвата, лично Михаиловић је стално указивао, али то су чинили и његови саборци. И о томе се, кад је малобројна герила са Равне горе прерасла у праву војну организацију, никад није престало да говори.

У склопу оптужби против Хрвата, и као доказ да су они злоупотребили поверење „добијено са највишег места у држави“, навођено је поред осталог, да је од 24 одсека у Главном генералштабу само једним јединим руководио Србин, да су оба коњичка пука Краљеве гарде била под командом Хрвата, официра бивше аустроугарске војске, који су издали и прешли у усташку војску, да су две трећине команданата у пешадији били Хрвати и Словенци из бивше аустро-угарске војске...[44]

Ништа мање него на Хрвате, Дража Михаиловић и његови први саборци, а затим и сви други официри који ће се наћи под равногорском заставом, били су кивни на политичаре — све од реда, укључујући и српске. Сам Михаиловић осећао је чак и праву одвратност према политичарима... Он ће о њима говорити с презиром све тамо до Светосавског конгреса у селу Ба, 1944. године, а тада ће, немајући другог излаза, и да би спасао што се још спасти може, пристати да их прихвати као партнере и чак да им препусти одређене иницијативе.

Михаиловићев чврст став и неповерење према политичарима заснивало се на убеђењу (што је рекао и 1.јануара 1943) да су све политичке личности заједно „толико упропастиле морал у народу да се то не да ни описати“.[45]

Драгиша Васић, мислећи о политичарима слично као и Михаиловић, у једном часу допустиће да се објави у листу „Равна гора“ (у броју од 1. фебруара 1943) да — „треба побити све политичаре“.

Са оваквим погледима на политичаре у целини, Михаиловић ће нанети много штете и самом себи и својој организацији. Ограничиће се у дејству, сузити своју платформу, створити себи непријатеље и тамо где их иначе не би имао...

На неки начин, са својим „антиполитичарским курсом“ (и сталним наглашавањем да његова организација није политички покрет, да није „никаква политичка партија“) својим уверењем да је војска једино позвана и способна да народу осигура ред, мир и благостање, Михаиловић је подсећао — али само подсећао — на некадашњег вођу „Црне руке“, потпуковника Драгутина Димитријевића-Аписа. А Апис је, као

и њених првака „незаконитост особите врсте“. (Види и: Мемоари патријарха српског Гаврила, 335). — Кад су владику Николаја немачки окупатори затворили, држали су га једно време у заточеништву у манастиру Војловци, заједно са патријархом Дожићем, а затим су га спровели у концентрациони логор Дахау, у којем је остао све до 8.маја 1945. године.

42 Петар Цаџић, Судбина једног балканског обавештајца, „Свет“, Београд 15. 11. 1989.

43 У свему, по пристизању на Равну гору, Дража Михаиловић је имао под својом командом 26 официра,подофицира и војника. То је у ствари био остатак „Брзог одреда“ којим је командовао у околини Дервенте пред сам завршетак априлског рата, а који је имао задатак да спречи пљачкање државних магацина у Дервенти и околини. Са овим својим одредом, Михаиловић је, 14.априла 1941, водио краћу, али успешну борбу са једном немачком претходницом, а затим са једном немачком јачом јединицом код села Шеварлије, на друму за Маглај. У овој другој борби са Немцима Михаиловићев одред је био разбијен. Са свега неких тридесетак војника, Михаиловић се после тога упутио у Србију. Успут, придружила му се група војника и официра из Јуришног батаљона мајора Миодарага Палошевића. На дан 29. априла, са неких 80 људи, међу којима су се налазили и припадници Добојског четничког одреда (око 30 бораца), Михаиловић је стигао на Дрину, у село Стари Брод. Ту се не задржава, већ креће даље и избија на стару границу Србије и Босне, изнад села Вежња-Заовине, у подножју планине Таре. Даљи пут га је водио ка Сувобору, у село Планинцу, па у Струганик.

44 Уп.Лист „Равна Гора“,број од 1. 2. 1943 („Двадесет и две године понижавања и мучеништва“).

45 Михаило Станишић, Равногорци против странака, „Свет“, Београд 1990, 66.

мало ко у Србији његовој доба — пред Први светски рат — сматрао, најлас говорио, и наређивао да се пише у органу „Црне руке“, да политичари у целини воде Србију у пропаст и да их обавезно треба онемогућити у том њиховом штеточинском раду.

У којој мери су и сам Апис и цела „Црна рука“, у којој су официри водили главну реч, умели у овоме да заошијају, да забраздају, најбоље се види из чланака објављених у њиховом органу „Пијемонт“. У тим написима отворено се тражио обрачун са политичарима и сврставање свих Срба у један и јединствен строј под командом војске..

Дража Михаиловић је полазио од тога, да се Краљевина Југославија још налази у ратном стању и да он само продужава једном започету оружану акцију против непријатеља — Немаца и њихових савезника. Он је то рекао и у једном свом прогласу из августа 1941. године, желећи да и на тај начин стави до знања немачком окупатору да не признаје капитулацију и да је његова акција легитимна, пре свега са гледишта међународног права.[46]

Један од блиских сарадника Драже Михаиловића, и добро упућен у све што је са Равне горе предузимано 1941. године, Бранислав Ј.Пантић,[47] истиче, да су „идеолошко-политичке смернице борбеног покрета српског народа под вођством пуковника Михаиловића“ биле „постављене“ почетком маја 1941, „када се комунистичка акција још није појавила ни осетила на земљишту... Већ са ране јесени 1941, комунистичка опасност тачно је и јасно уочена и процењена. Од тога момента борба против комунизма заузима главно и средишно место у свим потхватима пуковника Михаилоивића и српског народа. Таква остаје до краја. Разуме се, да су се, према развоју догађаја, мењали тактички поступци и , по потреби, примењивао политички опортунизам...“

По Пантићу, „вид акције покрета Драже Михаиловића против окупатора“, требало је да буде — „устанички“. Такав је морао остати до краја, то јест док војно-политичка ситуација на савезничким ратиштима не дозволи прелаз у отворену борбу...“

46 Зборник НОР-а,XIV-1,1-10. Према историчару Бранку Петрановићу (Револуција и контрареволуција у Југославији, Београд 1983,I,272) нема доказа да је Михаиловић наставио борбу после априла 1941, иако се антифашистички изјашњавао, исто тако као што се не може тврдити да је његова група представљала организовани део снага војске Краљевине Југославије коме је намењена акција после слома редовне армије.

47 Изјава Б.Ј.Пантића Боривоју М.Карапанцићу од 22.маја 1957. Види: Б.М.Карапанцић, н.д.,131.

Према мишљењу Павла Мешковића,[48] Дража Михаиловић, кад је стигао на Равну гору и почео са стварањем војне организације, треба да је имао само једну намеру — „склањање, организовање и подизање вере у крајњи успех савезника“.

Поручник Драган Сотировић, који је, попут Бранислава Ј.Пантића, био одлично упућен у збивања на Равној гори у мају и јуну 1941, написао је после Другог светског рата, 1952. године,[49] да је Михаиловић, у почетку, имао следећи програм: 1) живети на слободи; 2) остати веран савезницима и помоћи их у оквирима наших могућности; 3) штитити народ од усташа који убијају српске жене и децу; 4) борити се против љотићеваца, издајника који су се ставили у службу нациста; 5) свим снагама спречавати Немце и љотићевце да српско становништво мобилишу и користе против савезника; 6) борити се против комунистичке пропаганде, која... хоће да убије душу народа; 7) припремати земљу за нову мобилизацију и за општи устанак да би се у сваком тренутку могло помоћи искрцавању савезника.

По тврђењу Звонимира Вучковића, основна замисао Драже Михаиловића, 1941, била је — 1) извршити организовање и формирање герилe на целој државној територији; 2) осигурати потребно снабдевање у самој земљи, као и преко савезника, ваздушним и поморским путем; 3) у погодном тренутку, кад изгледи на успех оружане акције буду повољни, кренути на устанак; 4) у међувремену вршити смишљене акције саботерског, обавештајног, пропагандног итд. карактера. Борба се у том периоду могла прихватити само у случају нужне одбране...[50]

Све то што су изнели блиски сарадници Драже Михаиловића, све то, у целини узето, потврђује, да је Михаиловићева главна замисао била, да прво створи јаку војну организацију и тек онда кад падне одлука на фронтовима изван Југославије, крене у отворену борбу са окупатором.

Била је то, како је много пута речено, стратегија чекања, која је „одговарала српском грађанству и монархији“ и која је требало да доведе до исте ситуације као и после Првог светског рата...

48 Павле Мешковић, Од Босне до Равне Горе, Књига о Дражи, I, 32.

49 Драган Сотировић, Равногорски народни покрет, Париз 1952, 21.

50 Звонимир Вучковић, Герилска формација ЈВО, Књига о Дражи, I, 71-72.

Са капиталом од 27. марта 1941, постојањем Југословенске војске у отаџбини као делом савезничког фронта, са својим краљем, Србија би, по завршетку рата, једном поново дошла у прилику да се наметне свим другим земљама у Југославији, и успостави у Југославији стање по својој вољи.[51]

За Михаиловића, и услед управо наведеног, речено је, да он није само водио великосрпску политику (лажно се представљајући „као носилац одбране Југославије и одбране југословенства као идеологије")[52] него и да је плански водио „политику пасивности" и наводно — „мирио се са окупацијом".[53]

За „политику пасивности", и уздржавање од већих оружаних акција у Србији док се за то не стекну сви услови, није био само Михаиловић, већ и југословенска влада у избеглиштву, с којом ће он успоставити контакт тек у октобру 1941. године. А и влада Велике Британије...

Тамо у августу 1941, Хју Далтон, министар снабдевања у кабинету Винстона Черчила (и шеф већ помињане британске обавештајне службе СОЕ)[54] изразио је мишљење, да би „герилске и саботажне групе и одреди" у Југославији требало да се оријентишу на ограничени активан отпор окупатору, да чувају у илегали своју главну организацију и да избегавају сваки покушај покретања једног широког устанка или вођења амбициозних операција, како би се избегле оштре репресалије и спречио губитак главних људи.

Жеља британског министра је била, да се у Југославији припреми „једна широка илегална организација", која би, кад јој Британија за то да знак, устала на оружје и ступила у борбу са окупатором.

Да су Британци, у августу 1941, били против тога да се пружи оружани отпор немачком окупатору у Србији, потврђује и једно писмо Јована Ђоновића Слободану Јовановићу (од 22. августа 1941) у којем се, поред осталог, каже, да је он, Ђоновић неким својим каналима на линији Цариград-Београд пренео Михаиловићу поруку Енглеза да буде миран, да не напада Немце и не изазива репресалије, а да ће му се јавити кад треба да отпочне акцију.[55]

51 Бранко Петрановић, Дража и Срби у рату, НИН, Београд 19. 7. 1991, 58.

52 Б.Петрановић,Револуција и контрареволуција, I, 288.

53 Исто, 289.

54 Види: Ehrmann John, Grand Strategy,V,London 1956,77;Dalton Hugh,The Tateful years, London 1957, 366.

55 Уп. Ј. Марјановић, Устанак и НОП, 195.

Председник југословенске владе у избеглиштву, генерал Душан Симовић, пак, позвао је преко Радио Лондона, 12. августа 1941, све Србе у Србији да се „уздрже од искушења и пренаглених поступака", да „достојанствено сачекају свитање слободе", да „имају стрпљења и мирно сачекају одлучни тренутак победе".

У једној каснијој поруци, од 15. новембра 1941, генерал Симовић је, у име југословенске владе у избеглиштву, рекао следеће:

"Захтевамо да се саботаже и појединачни испади, који само служе непријатељима као изговор за свирепства и злочине над мирним грађанством, одмах обуставе, да се уштеде непотребне жртве и узалудно проливање крви нашег народа. Нама тешко падају жртве које се дају у данашњој борби. Ми смо не једном поручили да за одсудну борбу час још није куцнуо..."[56]

У овом смислу гласила је и порука краља Петра II од 27. марта 1942. године.

Свој програм, и програм своје војне организације (која ће се и против његове воље и воље југословенске владе у избеглиштву ипак на неки начин временом претворити у покрет) Дража Михаиловић је, сматра се, у потпуности објаснио тек 13. јула 1942 године, на састанку са својим командантима у Зимоњића кули. По ономе што је Михаиловић тада рекао ваљало је, као прво, организовати народ за борбу у тренутку када она буде имала изгледа на успех, збацити, затим, постојећи, од стране непријатеља наметнути режим, одржати ред у земљи, обезбедити државне границе, ослободити југословенске крајеве који су остали под туђином,[57] и казнити у

56 "Порука", број 10, 1. 2. 1953, 11.

57 Бранко Петрановић истиче да је Михаиловић хтео да протегне „великосрпске претензије и на Бугарску и Северну Албанију са Скадром" (Вођство грађанских странака и њихова политика за време рата и револуција народа Југославије, у: Политички живот Југославије 1914-1945,Београд 1973,509). О томе су писали и А.Милетић и Б.Вуковић (Покушаји Драже Михаиловића за стварање антинемачке балканске коалиције, „Политика",Београд 26. 3. 1994,27). У инструкцијама за рад у Румунији (наводе А.М. и Б.В.), Михаиловић треба да је рекао, да „појас дунавске клисуре насељен нашим живљем и део Баната који држе Румуни, представља онај део румунске државне територије, на коју су природно упућене наше претензије и аспирације...Та просторија, на коју природно рефлектирамо после рата, треба да буде просторија, на којој ће се још у току трајања рата развити наша жива делатност. Користећи садашњи ослабели државни апарат румунске владе, треба не само наш живаљ, него и румунске масе придобити да сутра недвосмислено уђу у нову нашу државу Краљевину Југославију, као у праву и истинску њихову отаџбину". Што се тиче Бугарске, Михаиловић изгледа да је на њу гледао сасвим другачије него Милан Недић, на пример. Михаиловић треба да је био, како то тврди и др Ђура Ђуровић, велики пријатељ Бугарске и Бугара. „На основу искуства које је стекао као војни аташе у Бугарској, он је уверавао своју околину, да је мисао, не само зближења него и уједињења Бугарске и Југославије била потпуно сазрела у бугарским масама...."

име закона све народне издајнике и злочинце. Што се тиче окупатора, долазиле су у обзир само саботаже и ратне варке...

Са политичким партијама, уколико нису у питању „германофилске странке" требало је сарађивати на „чистој националној југословенској основи, без политичких услова и циљева".

Сарадња са југословенским комунистима није долазила у обзир. Њих је Михаиловић оценио као „најопаснијег унутрашњег непријатеља" и тражио је да се они немилосрдно прогоне, будући да би „при слому земље могли придобити на своју страну истомишљенике из окупационих јединица".

Изјашњавајући се, тако, за борбу против комуниста до истраге, Михаиловић је, на другој страни, а у вези са могућношћу да се комунизам Југославији „наметне из иностранства", рекао, да би у том случају, ако до тога дође, комунизам „провео" сам југословенски народ, „без мржње, проливања крви, туђинштине и, ако силом, оно не насиљем".[58]

У историографији социјалистичке Југославије, а кад је у питању програм Драже Михаиловића и његове војне организације, много већи значај дат је Михаиловићевим инструкцијама мајору Ђорђу Лашићу и капетану Павлу Ђуришићу, 20.децембра 1941, него његовом излагању у Зимоњића кули. У тим инструкцијама, чији оригиналан текст није сачуван,[59] треба да је речено, поред осталог, да је циљ борбе која се води — 1) слобода целокупног народа под скиптром краља Петра II, 2) стварање велике Југославије и у њој Велике Србије, етнички чисте, у границама Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Срема, Баната и Бачке, 3) чишћење државне територије од свих народних мањина и ненационалних елемената, 4) кажњавање свих усташа и муслимана који су у трагичним данима немилосрдно уништавали српски народ, 5) кажњавање свих оних који су криви за априлску катастрофу..."[60]

Како се наводи, у инструкцијама је посебно наглашено, да „са комунистима - партизанима не може бити никакве сарадње јер се они боре против династије и за остварење социјалне револуције, што никада не сме бити наш циљ, јер смо ми једино и искључиво само војници и борци за Краља, Отаџбину и слободан народ".[61]

58 Војноисторијски институт, рег.бр. 22/1, к. 16.

59 Према Јовану Марјановићу (Прилози историји сукоба НОП-а и четника Драже Михаиловића, н.д., Историја XX века, 181) постоји препис инструкција Драже Михаиловића, и да је његову тачност оверио Павле Ђуришић.

60 Зборник НОР-а, XIV-1, 93-100.

61 По Милошу Минићу, инструкција Драже Михаиловића била је усклађена са студијом

Означен и као „политички кепец", који се понашао „као колонијални пион и плитак антикомуниста" у ситуацији која је „захтевала политичара Пашићеве, ако не и јаче, снаге",[62] Михаиловић је оптужен за недоследност најгоре врсте, за лутање у сваком погледу. Из круга људи блиских покрету (и идеологији) Димитрија Љотића, вође „Збора", за њега је казано, да он у ствари никад није имао „једну јасну линију, један одређени став, једну идеју водиљу", да је „лутао и идејно, и политички, и војнички", да је „час био запојен фашистичким тенденцијама а час демократијом, која је, оваква каква је била, утирала пут комунизму у Југославији".[63]

За Михаиловићеве присталице, и сараднике, међутим, све је било друкчије. Михаиловић је, по њима тачно знао шта хоће... Стварајући своју организацију он је хтео не само да поведе оружану борбу против окупатора, већ и против „духа прошлости", а за слободну, демократску и потпуно препорођену Краљевину Југославију...[64] Његова основна тежња треба да је била, да „код широких народних маса акредитује минимални државни, национални и социјални програм, који се ни у току рата, ни после рата, кад наступи нормалан живот у земљи, не сме компромитовати ни доводити у питање, нити у целости нити у деловима."[65]

По мишљењима која су у социјалистичкој Југославији усвојена као једино тачна, све што је Михаиловић радио и предузимао, све је то у ствари био „продужетак раније политике великосрпске буржоазије, тесно повезане са страним империјалистичким земљама, потпуно одвојене од свога народа, до сржи прожете антидемократским особинама".[66]

Уз оцену, којој није било приговора, да је цела акција Драже Михаиловића, у националном погледу, од почетка имала „издајнички, а тиме и контрареволуционарни карактер",[67]

Стевана Мољевића „Хомогена Србија" (М.Минић, Ослободилачки или грађански рат, н.д.,199-200). Види и: Јозо Томашевић, Четници, н.д.,159.

62 Радивоје Јовановић—Брадоња, „Политика", Београд 4. 12. 1990,19.

63 Боривоје М.Карапанџић,328.

64 Сергије М.Живановић,Трећи српски устанак,69.

65 Исто,70.

66 Јован Марјановић, Прилог историји сукоба НОП и четника ДМ,226.

67 Исто, 228.

настојало се, у време социјалистичке Југославије, да докаже и амбивалентност четништва у целини. Казано је, у вези с тим, да се ту „спајају неспојиве ствари: патриотизам и издаја народа, тежња за спасавањем народа од 'биолошког уништења' и масовни покољи тог истог народа, јунаштво и крајњи кукавичлук, крута војничка дисциплина и потпуна разузареност, пријатељство према чланицама антихитлеровске коалиције уз истовремену сарадњу са силама Осовине".[68]

За „општу линију" Михаиловића и његове организације, речено је пак, да се она састојала „од две компоненте", од којих је једна била — „великосрпски хегемонизам и шовинизам", а друга — настојања да се обезбеди „повратак монархије и старог социјалног и политичког уређења после рата".

У „великосрпском шовинизму и хегемонизму", како је још казано, „лежи објашњење чињенице да је у саставу четничке организације било у већем броју само Срба из Србије, као и Срба из осталих крајева земље".[69]

Једно од питања, око којег су поломљена многа копља, тиче се политичких концепција Драже Михаиловића. По једнима, он „у почетном развоју покрета није имао никаквих политичких концепција". Тек доласком политичара на Равну гору, Драгише Васића,[69-а] и других, оне се почињу да обликују код њега. Од тог часа треба да је почела и цела равногорска организација да добија сасвим јасну политичку физиономију, и то — на изразито великосрпским основама...[70]

По другима, тврђење да Михаиловић није имао никаквих политичких концепција кад је стигао на Равну гору, пуко је — „празно мудровање". Да их није имао, он сигурно не би ни кренуо у стварање своје организације... Имао је он, кад је стигао на планину Сувобор, потпуно „формирану идеологију". А та идеологија треба да је била „копија идеологије Српског културног клуба, допуњена свим примесама које су проистекле из геноцида".[71]

Међу онима који безрезервно одбацују тврђења да Михаиловић „у почетку" није имао никаквих политичких концепција, налази се и Живко Топаловић, који је за равногорску организацију учинио много више него и најистакнутији сарадници Михаиловића, али и који је о њој дао многе лоше и строге оцене. По Топаловићу, изван сваке је сумње да је Михаиловић од првог часа имао јасне политичке концепције, само што их он није — „ударао на добош".[72]

Своје политичке концепције, међутим, Михаиловић је мењао, кориговао... Али никад није био склон прихватању мишљења да би диктатура требало да буде основа равногорске организације. Енергично је сузбијао све фашистичке тенденције, које су дошле до изражаја и на омладинској конференцији у Шаховићима, 1942. године,[73] *а потпуно је успео да их сузбије, по Топаловићевим речима, на Светосавском конгресу у селу Ба, „кад се одлучио за демократију..."*

Владимир Предавец, син Јосипа Предавеца, потпредседника Хрватске сељачке странке, убијеног 1931. године, један од првих и ретких Хрвата који су се прикључили Дражи Михаиловићу на Равној гори,[73-а] *био је убеђен, до последњег часа свог живота, да Михаиловић не би никад ни покушао да успостави неку своју војну власт. „Власт би преузели Живко Топаловић и други политичари... Та власт", како је с нагласком рекао Предавец, „у сваком случају била би демократскија од комунистичке...*[73-б]

Како је Предавец још говорио, Михаиловићу је било потпуно јасно „да ће народ после рата одлучити какву државу хоће. Он лично био је присташа Демократске странке, а његов други, командант за Србију, генерал Трифуновић, још изразитије. Стално је покушавао да успостави везу с Хрватском сељачком странком и с др Влатком Мачеком. Није дошао до Мачека, који је био изолиран, а и питање је би ли пристао

68 Исто, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, н.д., 11.

69 М.Минић, Четници и њихова улога у време НОР-а, 1941-1945, Београд 1982, 17-22.

69-а За „заслуге за краља и Отаџбину при организовању војске за борбу против непријатеља", Васић је, 17. 11. 1942, унапређен у чин резервног потпуковника.

70 Бранко Латас - Милован Целебџић, Четнички покрет Драже Михаиловића 1941-1945, Београд 1979, 43.

71 Михаило Стаменић, Истина о геноциду, „Свет", Београд, април 1990, 41.

72 "Равногорски борац", Хановер, број 104, август 1957.

73 Ради се о конференцији представника омладине ДМ-покрета у селу Шаховићи код Бијелог поља у Санџаку, одржаној од 30.новембра до 2. децембра 1942.Конференција је донела резолуцију (резолуција „интелектуалне омладине Црне Горе, Боке и Санџака") којом је било предвиђено да четничка организација — једно време после рата — буде „једини носилац селокупне државне власти у земљи". Овом резолуцијом, Југославија, као заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца, није одбацивана. — У раду ове конференције Михаиловић није уопште учествовао нити је имао икаквог удела у стварању поменуте резолуције.

73-а. У војној организацији Драже Михаиловића нашли су се, сем Предавца који је био и потпредседник конгреса у селу Ба, 1944, од познатијих Хрвата још и Ђуро Виловић, др Звонко Бегић и Јосип Цветић. Њих је на Равну гору довела жеља да узму учешћа у борби против окупатора. „Нисмо били за комунизам а нисмо били ни за усташе", изјавио је после рата, Владимир Предавац (Мирко Галић, Политика у емиграцији, Загреб 1990,161). „Кад нас је Гестапо провалио, неки су Хрвати (Матијашић, др.Тончић, из Команде за Хрватску) завршили у Маутхаузену, заједно са Жарком Тодоровићем" (Брат Бошка Тодоровића, који је погинуо у Босни у својству представника ДМ, врло агилан у центру Михаиловићевом у Београду, до свог хапшења од стране немачке полиције). „Послије рата вратили су се у Загреб, и онда су им судили њихови пријатељи — комунисти. Они су били југословенски оријентисани, као и ја, мислили су да се после борбе — могу вратити. Криво су мислили, сви су убијени..."

73-б Исти извор, Галић, 161.

на такве контакте, али је успео добити везу с командантом Сељачке заштите Ђуком Кенфељом...“

Предавац је био, иначе, један од оних малобројних Хрвата који су увек истицали да ни код Михаиловића нити пак уопште код људи из његовог штаба није постојало никакво „антихрватско расположење; противусташко — да, али не протухрватско...“

Од „цивила“ с којима је Михаиловић најтешње сарађивао, и чијим је политичким утицајима највише био изложен, чије је политичке савете ценио и уважавао, најчешће се помињу Драгиша Васић, угледни српски књижевник и главни уредник органа Српског културног клуба, „Српског гласа“, и Стеван Мољевић, познати бањалучки адвокат и својевремени првак Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића.

За разлику од Мољевића, међутим, Васић није био — „типичан политичар“. У њему није видео политичара „од заната“ ни Дража Михаиловић нити пак ко други на Равној гори. Некадашњи загрижени републиканац (противник краља Александра I због његовог суровог обрачуна са „Црном руком“) „скоро комуниста“ једно време, а после пута у Со-вјетски Савез „огорчени антикомуниста“, Васић је третиран на Равној гори као прави — народни трибун. Уживао је велики ауторитет и нико није смео ни да посмисли да му се супрот-стави...[74]

Оно што се код Васића особито допадало Михаиловићу, била је његова велика нетрпељивост према политичарима. Као и сам Михаиловић, и Васић је осећао дубок презир према том соју људи... То и такво осећање према политичарима јавило се код њега још за време Првог светског рата и временом је постало саставни део његове природе. Слободан Јовановић каже,[75] да су Васића, за време Првог светског рата, „политичари у позадини просто саблажњавали својом оскудицом високих моралних осећања...“

Дуго времена незаобилазна личност у главном штабу равногорске организације, Васић се, пред крај рата, међутим, разишао са Михаиловићем. Напустио га је и, пошто се придружио црногорским четницима на челу са Павлом Ђуришићем, трагично је завршио при самом крају рата, априла 1945, у усташком логору Јасеновац.

Некако у исто време кад и Васић, Михаиловића је напустио и Стеван Мољевић (Мољевић се преко Васића придружио Дражи Михаиловићу — у фебруару, а по неким тврђењима — у мају 1942. године). Негде у јесен 1945. он се предао властима у Београду. Суђено му је као ратном злочинцу. Казну од двадесет година робије издржавао је у робијашници у Сремској Митровици...[76]

У односу на утицај Драгише Васића на Михаиловића, утицај Стевана Мољевића био је, све у свему, ограниченијег домета, иако има и другојачијих мишљења.

Мољевић и Михаиловић треба да су се први пут срели у једном селу на планини Златар[77]. Спојио их је Драгиша Васић... За Михаиловића, Мољевић није био никаква непознаница. Као командант пука у Цељу, Михаиловић је читао његову студију о Врбаској бановини.

Пре Мољевића лично, како се износи,[78] до Драже Михаиловића стигао је његов трактат „О нашој држави, о њеним границама“, који је написан у Никшићу, и у равногорском главном штабу пажљиво проучаван. То треба да је био „први политички програмски документ четничког покрета“. Он је говорио о — „хомогеној Србији“. Већ и због свог назива, а још више због свог садржаја, коришћен је деценијама, и од стране политичара и од стране историчара као главни, „крунски доказ“ за „великосрпску“ и „реакционарну“ оријентацију и Михаиловића лично и целе његове организације.

Полазница Стевана Мољевића била је, да су искушења у априлу 1941. године довела српски народ до уверења да Срби

74 Уп.НИН, Београд 22. 6. 1990, 52.

75 Слободан Јовановић, из предговора збирци приповедака Д.Васића „Утуљена кандила“ (Београд 1923). — Васић је био правник по струци. Рођен је 1885. у Горњем Милановцу. Као резервни официр учествовао је у оба балканска рата и у Првом светском рату. Једно време, после 1918, активно се бавио новинарством. Био је уредник „Прогреса“, сарадник листа „Република“, и других листова.

76 Милош Минић тврди (М.Минић, Ослободилачки или грађански рат) да је Стеван Мољевић „после издржаних неколико година казне условно пуштен на слободу“. По тврђењима Р.Ковачевића („Аргумент“, н.извор), пак, Мољевић је умро на робији пет година пре истека казне.

77 И у погледу места где су се први пут срели Михаиловић и Мољевић постоје извесна неслагања. По Минићу, Михаиловић и Мољевић треба да су се први пут срели у село Липову, недалеко од Колашина у Црној Гори. Како Минић каже, Мољевић је „потиснуо Д.Васића, заузевши прво место у Михаиловићевом централном националном комитету“ (Ослободилачки или грађански рат,196).

78 Радован Ковачевић, Уз 35-годишњицу смрти Стевана Мољевића, „Аргумент“, Београд 10. 2. 1995, 17-19.

морају бити окупљени у хомогеној Србији, да им је „с тога, прва и основна дужност да створе и „организују хомогену Србију која има да обухвати цело етничко подручје на коме Срби живе...“[79]

Залажући се за „хомогену Србију“, Мољевић није уопште одбацивао Југославију, као што то није чинио ни Слободан Јовановић, на пример. Тражио је само да српски простор у Југославији буде — српски, и да границе буду такве да се не би могла поново једном догодити једна Бановина Хрватске, која је 1939. године створена на штету интереса српског народа.

Стављајући тежиште на утврђење „правих граница“ српске јединице у Југославији, Мољевић је истицао, да је „основна грешка у државном уређењу била што 1918. године нису биле ударене границе Србије“. Та грешка се, по Мољевићевим речима, не сме поновити по завршетку Другог светског рата. Она се мора исправити... А начин да се та грешка исправи, било би и „пресељавање и измена житељства, нарочито Хрвата са српског и Срба са хрватског подручја“, чиме би се отклонила могућност „да се понове страшни злочини који су се дешавали и у прошлом рату, а нарочито у овом садањем, на свему подручју на коме су Срби и Храти били измешани, и где су Хрвати и Муслимани с планом ишли на истребљење Срба“.[80]

Осим за „Велику Србију“, Мољевић се залагао и за „Велику Словенију“ у оквиру Југославије. Територија те словеначке јединице требало је да буде удвостручена припајањем највећег дела аустријске Корушке, дела Мађарске, Истре, Словеначког приморја и неких италијанских области.

С „Великом Србијом“ на једној, и „Великом Словенијом“ на другој страни, Југославија је, као држава, требало да буде — федерација. Мисли о томе Мољевић је изнео у студији „Државни континуитет после рата“, а о томе је говорио и представнику Велике Британије у штабу Драже Михаиловића, почетком 1943. године. Како се из британских докумената види, Мољевић, међутим, не само да је био за „федеративну Југославију са унутрашњим аутонимијама“ (са Великом Србијом којој би била припојена далматинска обала до Задра) него

79 Зборник НОР-а, XIV-1, 1-10.

80 О пресељењу и измени житељства по Мољевићевом предлогу, види и: Јозо Томашевић, Четници, н.д.,158, М.Минић, н.д.,199.

и за „ограничену уставну монархију“, али — „под британским патронатом“.

Каже се за Мољевића, да је, једно време, „форсирао српску Босну као Пијемонт Српства“, али да је, „са степеном приближавања Дражи“, одступио од те идеје. У меморандуму „О данашњем положају и улози појединих области српских“, он је Србији одредио „место бастиона Српства, не запостављајући при том ни пун значај Босанске Крајине. Чим се ослободи, како је наглашавао, погубног мешања са хрватским и муслиманским становништвом...“[81]

С обзиром да у меморандуму није изричито поменуо ни Лику, ни Банију, затим Кордун и неке друге крајеве настањене Србима, Мољевићу је приговорено да је њему било стало само до једног — да се „српска Босна припоји Србији, а за остало како буде...“[82]

Као некад и неки припадници „Црне руке“, и Мољевић је сматрао, да Срби полажу право на првенство не само у Југославији, него и на целом Балкану. Како је рекао, „Срби морају имати хегемонију на Балкану, а да имају хегемонију на Балкану, морају претходно имати хегемонију у Југославији. Само та хегемонија мора да буде у величини духа, у ширини погледа и даљини видика, у смелости политичке мисли, у одлучности политичке акције, за што су Срби до данас дали довољно примера и доказа у свим одлучним часовима своје прошлости“.

Због свега што је рекао и написао током Другог светског рата, за шта се залагао и с обзиром да је Михаиловић усвајао многе његове погледе, Мољевић је проглашен за равногорског идеолога и креатора политичке стратегије Драже Михаиловића. Али, ваља нагласити, он није био једина личност у кругу Михаиловића која је имала свој програм за време после Другог светског рата. Било је и других... попут Адама Прибићевића, на пример. Тамо после другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, Прибићевић је предлагао формирање Краљевине Србије, образлажући то, поред осталог, тиме да српски народ не жели да буде „исцрпљен“ ни за Совјетски Савез, ни за Енглеску, ни за Југославију...

81 Радован Ковачевић, „Аргументи“, н.д.

82 Исто.

Они који утицају Стевана Мољевића на Дражу Михаиловића приписују велики значај, тврде, да је тај утицај био пресудан за Михаиловићево окретање етноцентризму, „србизму". То, међутим, не изгледа да је тачно, већ и зато што је „србизам" био једно од главних обележја војне организације Драже Михаиловића од првог дана... Тај „србизам" био је, ако се жели казати права истина о њему, реакција на држање Хрвата и муслимана у априлском рату 1941, а затим на прогоне Срба и геноцид над српским народом у највећем делу Југославије, посебно у Хрватској и Босни и Херцеговини. Изразито јак, он ипак није био такав да би се за Михаиловића и његову организацију без даљег могло рећи да они уопште нису били спремни на сарадњу са несрпским народима. Били су они на то спремни, што се видело и на Светосавском конгресу у селу Ба...

Постојање „србизма" као главног обележја организације Драже Михаиловића од самог почетка, не би се, на другој страни, могло протумачити ни као доказ да је Михаиловић од првог тренутка („истовремено кад је почео стварати своју војну организацију")[83] повео „великосрпску политику", да је, у исти мах,приступио формирању своје политичке организације, односно да је, како се још настоји да докаже, на Равној гори створио не војну него политичку организацију („као оруђе владе у избеглиштву и експонент великосрпских циљева").[84]

Михаиловић је тек у августу 1941. године успоставио први контакт са политичарима... Били су то Лазар Тркуља, секретар Земљорадничке странке, чији је номинални шеф био Милан Гавриловић, тада посланик Југославије у Москви, и Младен Жујовић, познати републиканац и један од потпредседника Српског културног клуба. По извесним наводима,[85] Михаиловић је, кад се састао са Тркуљом на Равној гори, „од прве" прихватио његов предлог да се у Београду формира вишестраначки политички одбор, у који би ушли, уз представнике политичких странака (демократа, земљорадника, радикала и других) још и представници националних организација — Савеза сокола, „Привредника", Савеза патриотских друштава, Омладинског фронта за одбрану отаџбине. Тај одбор, међутим, није био дугог века. Престао је убрзо да функционише, углавном на интервенцију Драгише Васића, који се противио да одбор буде вишестраначки. Он је сматрао да одбор, ако се већ оснива, треба да буде — ванстраначки, и да у њему не буде професионалних политичара, које организам није подносио, што је већ речено. И, заједно с Михаиловићем, Васић је — после свега — формирао Централни национални комитет...

83 М.Минић, Ослободилачки или грађански рат, 82.

84 Јозо Томашевић,171.

85 М.Минић, као у напомени 83,82.

По једној другој верзији, прави творац Националног комитета треба да је био Младен Жујовић. Као потпредседник Српског културног клуба, и у многоме једномишљеник Драгише Васића, и његов пријатељ, он је наводно био тај који је успео да Михаиловића (уз Васићеву подршку) увери, да је равногорској војној организацији потребан ослонац, и да би тај ослонац имали да буду пре свега органи цивилних и политичких власти, које је тек требало формирати и које би имале да буду обједињене у једном централном телу — Централном националном комитету.

На основу чињенице, да је при равногорској организацији формиран Национални комитет још 1941. године, појединци су закључили,[86] да се и из тога јасно види, да су „четници на челу са ђенералштабним пуковником Драгољубом-Дражом Михаиловићем и његовим најближим сарадницима, имали још у почетку четничке акције политичке аспирације, а не само војничке".

Наведена оцена, која потиче од људи из круга блиских покрету „Збор", Димитрија Љотића, скоро да се у свему, узгред буди речено, поклапа са једном британском оценом — да је Михаиловић, формирајући Национални комитет, „себе учинио вођом не једног покрета отпора, већ вођом једне групе чији су циљеви били више политичке него војничке природе..."

Тумачи разлога због којих треба да је Михаиловић формирао Централни национални комитет, као и шта је њим уопште хтео да постигне, не поклањају, како се види и из наведених оцена, довољну пажњу чињеници — да је Национални комитет уистину био ванстраначка организација. Али пре свега зато што је Михаиловић управо такав комитет хтео, будући да је зазирао од политичара, што се плашио да би они могли да угрозе његову руководећу улогу као војника, а самим тим и војни карактер целе организације коју је стварао с толико муке.

Национални комитет, такав какав је створен, требало је, намеће се као закључак, да буде само помоћни орган равногорске војне организације, да Михаиловића лично заштити од политичара, с којима се уистину није био кадар да носи, и спречи да се цела организација од војне не претвори у политичку.

Михаиловић се није дуго могао да ослободи страха — све до Светосавског конгреса у селу Ба, 1944. године — да би политичари могли да његову организацију претворе у једну врсту политичке партије, у један превасходно политички покрет. Али ни тада се није ослободио тога страха потпуно... Живко Топаловић каже, да га је стајало много труда и муке да Михаиловића убеди да је и у његовом личном интересу да се

86 Боривоје М.Карапанџић, н.д., 82.

политичке партије, не одричући се своје самосталности, нађу око њега, на платформи „једног великог општенародног програма".[87]

На самом конгресу у селу Ба, пак, догодило се управо оно чега се Михаиловић толико бојао. Његова војна организација се тада претворила у политичку организацију — у Југословенску демократску заједницу (ЈУДЕНАЗ), што је оцењено (Ђ.Слијепчевић)[88] *не само као капитулација Драже Михаиловића лично, него и његове војне организације „пред представницима политичких партија и група..."*

У ситуацији у којој се нашао у време одржавања конгреса у селу Ба, Михаиловићу није било преостало ништа друго, до да пусти да ствари теку како теку, да се помири са реалношћу, приклони захтеву тренутка — и да на конгресу свечано изјави, уз друго, да ни он а ни војска под његовом командом нису никад имали никакве диктаторске тежње и намере...[89]

Сазивајући Светосавски конгрес, и попуштајући политичарима на њему, Михаиловић није, у ствари, постигао ништа. Он је само доказао, како каже Слободан Драшковић,[90] да „каска за догађајима", да, уз све друго, није био у стању „да држи корак са комунистима, а камоли да их претиче".

„Једна очајно површна и неодговорна идеја, кобна у својој бити", како је Драшковић још рекао — конгрес у селу Ба, у целини гледано, није могао чак ни сенку да баци на друго заседање АВНОЈ-а, одржано у Јајцу, 29.новембра 1943. године... Ништа од свега што је на њему речено и одлучено није имало потребну тежину. Ништа од свега изнесеног није могло да остави неки иоле озбиљнији утисак на мериторне факторе у Лондону и Вашингтону, с чиме се иначе рачунало. Пречуо се у овим седиштима двеју великих сила и вапај изражен на конгресу, да су „неки савезници придали незаслужени значај посебној комунистичкој акцији..."

За Британце, пре свега за њих, који су кључ Балкана држали у својим рукама, и за Американце, а да се Совјети и не помињу, све то што је казано у селу Ба, и уобличено у одговарајућу резолуцију, све је то био само пакет без садржаја...

87 Живко Топаловић, Борба за будућност Југославије, Лондон 1967, 163.

88 Ђ.Слијепчевић, н.д., 425.

89 Ж.Топаловић, као у напомени 87, стр. 170.

90 Слободан Драшковић, Којим путем, Чикаго 1967, 148.

Друкчије то није могло ни бити. Велике силе биле су у то време већ неповратно преломиле штап и над Михаиловићем и над његовом организацијом... У Лондону, читав месец и нешто дана пред одржање конгреса у селу Ба, била је донесена одлука, да се партизанима пружи сва могућна помоћ, да се, у вези с тим, политички обзири обавезно подреде војним, и, на крају, да се Михаиловићевој организацији укине званична подршка и из његовог штаба, и штабова подређених му команданта, повуку британске војне мисије...[91]

После конгреса у селу Ба, у јануару 1944. године, који није испао никаква котва спасења ни за равногорску организацију ни за српске националисте у целини, Михаиловић ће доживети многа разочарења, и незадрживо ће све више падати у амбис неповрата. Одрећи ће га се чак и краљ...

Од свега што ће га погодити, Михаиловићу ће најтеже пасти осипање војске, њено расуло, и, поврх свега, одбијање од њега најбољих команданата, оних у које је полагао највеће наде.

Како многи истичу, то што ће се догодити са Михаиловићевом војском и његовим командантима, заправо што се на крају догодило, све је то био резултат тога, што Михаиловићу никад није пошло за руком да успостави „једну чврсту структуру у својој војној организацији".[92]

Неки ће рећи, да Михаиловић у ствари и није имао праве војске, да као војска четници „нису ни постојали, да су они представљали једну врсту „популистичко-војне организације".[93]

По речима и једног од Михаиловићевих виђених команданата, Звонимира Вучковића, равногорска војска била је, у целини гледано — „нехомогена".[94]

Сасвим у почетку, у мају 1941, јединице које је формирао Дража Михаиловић звале су се четнички одреди југословенске војске, затим војно-четнички одреди а тек негде од 1942. године — Југословенска војска у отаџбини. У самом почетку, штаб Драже Михаиловића имао је назив — Команда четничких одреда.

91 Види и: Винстон Черчил, Други светски рат, V,Обруч се затвара, 445-448.

92 НИН,29. 3. 1991, 49.

93 НИН,24. мај 1991, 19. - По Ђиласовим речима, по социјалном саставу, четници су били „народскији покрет него партизани.

94 Звонимир Вучковић, НИН, Београд 22. јун 1990, 52.

Формирању четничких одреда југословенске војске треба да се пришло одмах после састанка Драже Михаиловића са групом официра — 14, 15 и 16. маја 1941. године. Међу тим официрима налазили су се пуковник Бранислав Ј.Пантић, потпуковник Драгослав Павловић, мајори Александар Мишић и Миодраг Палошевић...

При доношењу одлуке да се приђе формирању одреда, и уопште равногорске војне организације (по пуковнику Браниславу Ј.Пантићу, два дана по пристизању Михаиловића у Струганик, у ноћи између 12. и 13 маја 1941, ако су његови наводи само тачни) пошло се од тога — да је „досадашње целокупно југословенско вођство, а нарочито хрватско, издало", али да „животна снага и борбени дух српског народа, који су се кроз векове манифестовали, нису уништени, већ само пригушени и притајени" и да, према томе, „постоје сви психолошки и морални предуслови за спровођење устаничко-борбене организације".[95]

Са изјавом пуковника Пантића не слаже се, у свему, изјава резервног потпоручника Владимира Ленца, који је с Михаиловићем стигао на Равну гору, и, још у то време, био његов ађутант. Истакнути припадник организације Димитрија Љотића, „Збор", Ленац је после рата, у разговору са Боривојем М.Карапанџићем,[96] рекао, да Михаиловић, у часу доласка на Равну гору, није имао никаквих планова за будућност, нити је уопште говорио о организивању каквог националног покрета за борбу против окупатора. Он је само сматрао да капитулацију не треба признати, да се треба склањати у шуму, прикупљати људство и чекати даљи развој догађаја. Јер, више је него извесно, треба да је Михаиловић говорио, да се савезничке силе неће тек тако помирити са губитком Југославије и да ће оне сигурно нешто предузети у циљу њеног отргнућа од Немачке и Италије.

У савезничке силе, Михаиловић је убрајао и Совјетски Савез, о којем је, према Ленцу, односно Карапанџићу, имао сасвим погрешне појмове, сматрајући га, у бити, само за Русију — „заштитницу Словена" од вајкада.

95 Бранислав Ј.Пантић, Српство и Равногорство, Амерички Србобран, број 9678/48, стр.1.

96 Б.М.Карапанџић,54-55.

Михаиловић треба да је био дубоко уверен у то, да ће Совјетска Русија, како је он увек називао Совјетски Савез, бити прва земља која ће пружити помоћ Југославији.

У овој његовој вери, Михаиловића су могле да учврсте и изјаве водећих личности Совјетског Савеза, једног Молотова, на пример, који је у свом говору од 22.јуна 1941, помињући поробљене народе Европе, поменуо из Југославије, само — Србе, што сигурно није била никаква случајност.

Као и његов велики противник Јосип Броз Тито, и Михаиловић је, кад су Немци заратили са Совјетским Савезом, био убеђен у брзу победу Црвене армије, најкасније до краја 1941. године. То је он и рекао, у августу исте године, издајући наређење својим одредима да што пре „изиђу на терен" широм Србије.

Тврђења Владимира Ленца, и Боривоја М.Карапанџића, пре свега она која се тичу „сазревања идеје о потреби стварања једне организације на војној основи" код Драже Михаиловића, демантују две важне изјаве — Михаиловићева изјава пред истражним органима у Београду и изјава Милосава Васиљевића, члана прве квислиншке владе у Србији (Савета комесара) и једног од првака Љотићеве организације „Збор". Михаиловић је рекао, и у то нема никаквог разлога да се сумња, да је он одлуку о „отпору у поробљеној отаџбини" донео пре него што је стигао на Равну гору, оног часа заправо када се домогао Дрине, повлачећи се испред Немаца из Босне у Србију. Васиљевић, који се лично срео са Михаиловићем на почетку лета 1941. године, на Равној гори, саопштио је пак Ђоки Слијепчевићу,[97] после тог сусрета, да је Михаиловић и пре пристизања у Србију био начисто с тим шта му ваља чинити, да је на Равну гору дошао са сасвим јасним циљем. Како Слијепчевић наводи, Михаиловић је Васиљевићу, током разговора, а на питање „шта он у ствари мисли да предузме", рекао следеће: „Ја сам генералштабни официр и врло добро знам каква су права окупатора на заузетом подручју. Ја нисам остао у шуми да својим ситним испадима правдам непријатељу његове репресалије већ да спремим краљу и влади војску у југословенским планинама за одлучну битку пошто су краљ и влада овог пута изашли без војске у иностранство..."

Према казивању Владимира Ленца, односно Карапанџића, Михаиловић је рачунао и са подршком Димитрија Љотића, вође „Збора". То тврде и неки историчари, истичући, да је „штаб Д. Миха-

97 Ђоко Слијепчевић, Југославија уочи и за време Другог светског рата,Минхен 1978, 300-301.

иловића одржавао посебне везе с Димитријем Љотићем, оснивачем, идеологом и вођом фашистичког покрета 'Збор'".[98] *На то указује и Бошко Костић, секретар „Збора", у својој књизи „За историју наших дана", објављеној у Лилу (Француска) 1949. године. По Костићу, припадници „Збора" прикупљали су током лета 1941. и прилоге за Дражу Михаиловића, а сам Љотић треба да је изразио жаљење што се не може прикључити Михаиловићу, иако је његово срце „тамо у шуми".*

Ипак, и упркос свим другчијим тврђењима, до неке сарадње између Михаиловића и Љотића, односно његове организације „Збор", у истину никад није дошло. Штавише било је обратно. Између њих, како ће се још видети, доћи ће до крвавих обрачуна, све у оквиру грађанског рата који ће се у рану јесен 1941. разбуктати међу Србима.

Већ како је рекао и Милосаву Васиљевићу, Михаиловићев први и главни циљ био је, кад се одлучио за своју акцију, да „спреми краљу и влади војску за одлучну битку са окупатором". Знатних организаторских способности, он је у томе имао одређеног успеха. Прво и пре свега у Србији. Али једно му при том није пошло за руком: да формације (чији су припадници једно време били разврстни у три главне групе — „сејачи", „копачи" и „жетеоци")[99] чврсто међусобно повеже , начини од њих праву војску, уређену на централистички начин, са командантима који ће безпоговорно извршавати сва његова наређења.

Како је доказано, команданти су од првог часа представљали велики проблем у војсци Драже Михаиловића. Они су били чак њена рак-рана...

Команданте Драже Михаиловића, већином политички необразоване, одликовале су бројне личне слабости — самољубивост, а затим и обесност, распуштеност. Затим склоност да све решавају сами на својој територији, таман као некад нахијски кнезови...

Радоје Вукчевић наводи у својој књизи објављеној у Чикагу,[100] да је сваки старешина у јединицама Југословенске

98 Јован Марјановић, Устанак и НОП у Србији,193.

99 Како износи Драган М.Сотировић Равногорски народни покрет,н.д.) уписивање сељака у формације ДМ требало је да буде припрема „мобилизацијског материјала". — „Сејачи" су били обвезници предвиђени за дејство у саботерским јединицама, „копачи" — људство за вршење жандармеријско—полицијске службе на одређеним теренима, „жетеоци" — људство за службу у оперативним јединицама.

100 Радоје Вукчевић, На страшном суду, Чикаго 1968, 82.

војске у отаџбини био владар за себе. Сваки од њих је хтео да буде најважнији, па су се један према другом често односили као непријатељи, тако да је Михаиловић, наступајући као „патријарх", стално губио време у настојању да их измири. „Што су поједини команданти хтели да буду самосталнији на својим секторима, са свима својим манама и грешкама, то су и њихови извештаји слати Михаиловићу били све ружичастији, а подвизи и заслуге све веће".

Негативно о високим па и највишим командантима Југословенске војске у отаџбини говори и Димитрије Р. Путник,[101] који је познат по томе што је успео да из Каира, кријући то од Британаца, 1943. године успостави радио-везу са Дражом Михаиловићем. По његовим речима, међу командантима је владала страховита суревњивост, а сваки је хтео да има у свему сасвим одрешене руке... Врло ретки су били случајеви искрене сарадње и узајамног потпомагања између суседних команданата. Изгледа да су ти команданти били сложни само у томе да ђенералу Михаиловићу шаљу врло оптимистичке извештаје о стању на терену и да величају своје заслуге...

На практично одметање појединих команданата од Михаиловића и Врховне команде, у многоме треба да је утицала и Михаиловићева одлука о „легализацији" одреда, тамо пред крај 1941. године.[102] То се види и из расписа Врховне команде Југословенске војске у отаџбини од 21.августа 1942, у којој се, поред осталог, каже: „Многи легализоивани одреди заборавили су да је сада рат и да је њихова легализација само маска за подземни рад. Новац и угодан живот разнежио је многе који мисле да тако сачекају крај рата па да после само извлаче користи. Нека се зна да се о сваком води рачуна..."[103]

Према недисциплинованим командантима Михаиловић је често био — управо немоћан. Кад је једном, у јесен 1941, упитан зашто не казни прекршиоце дисциплине, он је одго-

101 Димитрије Р.Путник, Успомене из Каира, Гласник српског историјско-културног друштва „Његош", свеска за јун 1961, Чикаго, 39.

102 Легализација је у ствари била прикључење појединих одреда ДМ оружаним јединицама председника квислиншке владе Милана Недића. Одлука о томе треба да је донесена 30.новембра 1941. на Равној гори, на саветовању команданта једног броја одреда, углавном из ближе околине. Пошло се од тога, да би се одреди најбоље могли сачувати од уништења, које им је запретило од Немаца, ако би се припојили Недићевим јединицама и легализовали у борбу против партизана (Види и: Ј.Марјановић, Устанак и НОП у Србији, 388).

103 Уп.Бранко Петрановић, Дража и Срби у рату, НИН, 12. јул 1991.

ворио: „Како да их казним, кад ће одмах да се пребаце код оних других, чиме ћемо навући на врат још непријатеља...“

Што је рат дуже трајао, и што је ситуација по целу Југословенску војску у отаџбини постојала тежа, проблеми са командантима били су све већи...

На једној страни мало вољни да извршавају добијена наређења, на другој страни, пак, многи команданти су се одлучивали на самосталне акције а да се претходно нису постарали да за то добију сагласност са вишег места.

Познато је (и о томе има довољно доказа у немачким документима) да су поједини команданти самовољно, не консултујући се ни са ким, склапали аранжмане са немачким командантима на свом терену, а исто тако и са највећим непријатељем српског народа, усташама, тамо у Босни.

Самовољност појединих команданата огледала се и у томе што су они на своју руку доносили одлуке о усмрћењу не само Срба—појединаца, него и читавих породица, у Србији у првом реду. У вези с тим казано је, да би партизани у Србији имали далеко тежу ситуацију да није било злогласних „тројки“ које су чиниле права зверства, грозница него што су била она која је својевремено, гушећи буне у Србији, починио „крвопилац“ Тома Вучић-Перишић.[104] „Прави српски домаћини, прави људи“, речено је, „страховали су од тих тројки и опредељивали су се за пратизане, међу којима је ипак владао неки ред. То је највећа трагедија четничког покрета“.[105]

Један од оних команданата који су својим осионим и силеџијским понашањем у највећој мери штетили организацији Драже Михаиловића, био је Никола Калабић, „Чика Пера“, од ране јесени 1941. командант Горске гарде краља Петра II, по одлуци Михаиловића лично.[105-а].

До рата 1941. шеф катастарске управе у Ваљеву, и резервни инжењерски поручник, Калабић се прво опробао као

104 Тома Вучић-Перишић (1787 или 1788 - 1859) једно време сарадник, а потом љути противник кнеза Милоша. Угушио је у Србији бројне буне, поред осталог и по налогу кнеза Милоша, али и буне које је Милош организовао.

105 Генерал Јеврем Поповић, „Свет“, број 209, Београд 18. 4. 1990, 19. — По наређењу команданта Драже Михаиловића, у Србији су лишени живота многи Срби не само 1941, већ и 1942, 1943 и 1944. године. Људи су чак и клани, као у Селевцу код Смедерева, у Копљарима код Аранђеловца, у селима Вранићу и Друговцу, и тако даље. Види и: М. Минић, Ослободилачки или грађански рат, 121.

105-а О Н. Калабићу Радио-Лондон је говорио као о витезу (и због ордена Белог орла којим је био одликован као командант Горске гарде). Војна емисија Р.Л. од 29. 10. 1942.

припадник четничке организације Косте Миловановића-Пећанца. Био је његов војвода и, сигурно, најпоузданији и најактивнији сарадник у читавој Србији. И управо због тога, на Равној гори је пала одлука да му се стане на пут. Једног дана, и изненада, био је опкољен, присиљен да се преда са својим људством и , потом, спроведен у село Брајиће под Равном гором, и даље до Драже Михаиловића и Драгише Васића. Писало му се црно, и најцрње... Јер, ко је тих првих дана постојања Михаиловићеве војне организације уз примену силе био доведен на Равну гору, тај се одатле жив није враћао...Али све се ипак по Калабића најбоље завршило, једним делом и зато што је Калабићев отац био познаник Драже Михаиловића, али пре свега зато што је он одмах понудио своје услуге равногорцима, изјављујући спремност да се стави под њихову команду и да се закуне на верност до свог последњег часа, до гроба.

Онако окретан и одлучан, уз то непомирљив антикомуниста, Никола Калабић је брзо стекао пуно поверење Драже Михаиловића и постао један од најважнијих стерешина у читавој његовој војној организацији.

У многом погледу, а нарочито кад се радило о оперативним пословима, постао је чак десна рука Драже Михаиловића.[106]

Тамо од септембра 1941. па све до маја 1945, када је Југословенска војска у отаџбини доживела потпуни дебакл на Зеленгори, Калабић је непрекидно био уз Дражу Михаиловића и беспоговорно, али и на најбољи начин, извршавао сва његова наређења, да би му на крају, у уверењу да може спасти своју главу, намакао омчу на врат, намамивши га у клопку специјалног одреда југословенске тајне полиције, ОЗНЕ.[107]

Кад се све узме у обзир — под каквим је околностима почео да ствара своју војну оријанизацију, да води герилски рат, на кој је био упућен и каквој су му кова били команданти, да се све другo остави по страни,

106 Против Тита уз гусле и вино, „Дуга“,број 453, 5 - 29. јул 1991, 92-97.

107 Према тврђењу некадашњег мајора ОЗНЕ, односно УДБЕ, Слободана Крстића-Уче, остало је неразјашњено да ли је Дража Михаиловић, икада сазнао да га је Калабић издао. „Верујем да није“, каже Крстић („Дуга“,број 453), мада је иследник Јосип Маловић после говорио како је Дража питао да ли је Калабић жив и да је, на његову неодређену потврду, рекао: „Оно жандарско ђубре! Знате ли да је Калабићев отац 1923. године у Никшићу убио Шћепана Мијушковића. Суђено му је због тога. Какав отац, такав син!“ (Калабићевог оца, Милана, који је био блиски сарадник председника квислиншке владе Милана Недића, стрељали су Немци 1942. године као британског агента и повереника Драже Михаиловића. Како даље каже Слободан Крстић, Никола Калабић је једно време живео у Београду, у Косовској улици број 43, под сталном присмотром

моїло би се рећи само једно: да је йозиција Драже Михаиловића била веома тешка од самої йочетка, и да је — што је време више одмицало — йостојала све тежа. Изложен утицајима са свих страна, али и ударима — он се уїлавном кретао несиїурно, као сайет. „Самртнички се їубио", како је све речено," у йроцейима између Титової бескомйромизма и савезничких резона који су том курсу давали час 'моїући' час 'реални' смисао, и недићевско-љотићевскої комйромисерства које је свој антикомунизам као антиекстремизам уїрађивао у колаборационистичку йолитику: да би се сйасило оно што се да сйасити, да би се сачувала биолошка суйстанца сриског народа. Несрећни Михаиловић околностима бачен у нестабилну йолитичку средину, йостајао је изложен ударима и са 'лијева' и са 'десна' и од 'савезника' и од 'йротивника'; тойио се у безусйјешном доказивању йред час равнодушним, час наклоњеним, час бездушним Черчилом, који је својим йонашањем оснаживао код Срба старе йредставе о 'йерфидном Албиону'. Черчил је објективно већ био уйреїнут у кола Стаљинове комунистичке йолитике йрема Јуїославији. Михаиловић је сложеном ситуацијом и сталним йартизанским изазовима био толико йометен да није ни йокушавао да се извуче из оквира 'заваравајућеї йокровитељства' и да йоведе своју националну йолитику. Губио се тако и у новом йроцейу, између своїе декларативної јуїословенства и за њеїов ойстанак виталних сриских резона који су јуїословенство вишеструко условљавали...".[108]

Мајстор гериле, у свему раван једном Лоренсу од Арабије, како је рекао један Американац[109] и, супротно друкчијим тврђењима, добар војни руководилац,[110] али „без особина које се приписују великим људима" (по мишљењу британског посланика при југословенској влади, Ралфа Стивенсона)[111] Михаиловић је био стално у дилеми кога да слуша: глас српског народа, чији је верни син хтео да буде, или глас оних на које је био упућен, који су на њега утицали, били у положају

ОЗНЕ. А онда је донесена одлука да се он лиши живота пре почетка суђења Дражи Михаиловићу. То је учињено у Косовској улици. Изненада му је намакнута омча на врат... Сем Крстића, очевидци треба да су били још и Миле Милатовић и Владан Бојанић...

108 Веселин Ђуретић, НИН, 6. мај 1990, 34-35.

109 Albert B.Seitz, Mihailović: hoax or Hero, Columbus 1953, 39.

110 По Јози Томашевићу (Четници, 125) у свим годинама рата, кад је многим Србима био једина нада, Михаиловић „није ни по чему био бриљантан, па чак ни довољно добар војни руководилац". — Сасвим другојачије Михаиловића је оценио један други Хрват, познати револуционар Јосип Хрнчевић. У својој књизи „Свједочанства" (Загреб 1984, 161-170) он је за Михаиловића, поред осталог, рекао, да је и на самом процесу „својим држањем и одговорима на постављена питања давао утисак способног војног команданта, зрелог политичког противника и образованог човјека".

111 НИН, 12. 9. 1991, 61.

да на њега утичу, и могли да њим чак и манипулишу, нагонећи га на воде на којима за њега није било брода.

Цело време, у ствари, у тој дилеми, Михаиловићу никако није полазило за руком да освоји чврсто тло под ногама и да заоре чисто своју бразду без обзира на исход ствари за коју се бори. И морао је, на крају, и услед тога, да постане жртва интереса оних чинилаца у политици који су га ценили само према његовој тренутној употребној вредности, а иначе се једино и искључиво равнали према својим потребама и према рачуницама само по њих корисним...

Како ће се још видети, прави фатум за Михаиловића, уз све друго, било је његово неповратно везивање за краља и југословенску владу у избеглиштву, за факторе који нису били самосвојни, већ обични пиони владе Велике Британије.

Сав у противречностима, Михаиловић је себи правио велике тешкоће и тиме што је инсистирао на југословенству, иако су његова упоришта била у српским крајевима.[112] Таква његова опредељења нису се никако слагала са „српском националном структуром" његовог покрета, „које га је природно окретала ка националном одређењу".[113]

Од їрешака, које је Михаиловић нейрестано йравио, неки њеїови саборци на једно од йрвих места стављају њеїово неуочавање у йуној мери значаја Босне, и избеїавање да се лично анїажује на том йростору, стављањем на чело тамошњих сриских устаника...

Речено је, у вези с тим, да Михаиловић није схватио, йоїотову 1941, шта се уистину у Босни доїађа и, йосебно, какву борбену снаїу йредставља у њој сриски народ, који се и йре њеїове йојаве на Равној їори латио оружја, решен да изїине или йак да извојује трајну слободу и йраво на свој живот...

Да је Михаиловић одмах кренуо у Босну (што је од њеїа тражио и Милан Недић, као йредседник сриске квислиншке владе) све би се, како се тврди одиграло друїојачије неїо што се на крају десило. Он би у Босни йре био йрихваћен као свенародни вођа неїо у Србији, іде је сељак био мноїо критичнији йрема официрима йосле аїрилске катастрофе, а због њихове масовне йредаје нейријатељу без борбе. Пошто тако није йоступио, начинио је, йо Бранку Миљушу,[114] *„историјску їрешку" са*

112 Бранко Петрановић, Историографија и револуција, Београд 1984, 418.

113 Веселин Ђуретић, Подметања о српској хегемонији, „Политика", 4. 9. 1993.

114 В.Миљуш, Револуција у Југославији 1941-1945, Лозана-Београд 1991, 107.

„кобним последицама" и по себе лично и по своју организацију, по српску националну ствар у целини. Српски народ у Босни, који у борби није имао шта да изгуби, сем несреће, сврстао се силом прилика, препуштен сам себи, у огромној већини, уместо под националну заставу — под заставу Комунистичке партије. И постао кичма њене војске. И ударна песница те војске...

Вешто вођени од комуниста, српски сељаци у Босни, тамо од лета 1942. године, ратовали су масовно не само против хрватско-муслиманске државе и фашистичких окупатора, већ у исто време — и несвесни тога — за једну нову власт у Југославији, за једну у ствари нову државу, сасвим другчију од оне коју су познавали и коју је Михаиловић хтео да обнови.

Идентификујући се релативно брзо са знамењем које су носили на својим капама — петокраком звездом, не придајући, у ствари, самом знамењу посебну важност, српски сељаци нису, по правилу, били спремни да се одрекну својих старих православних обичаја. Другог времена, како се наводи, они, и као припадници партизанске војске, своје обеде нису започињали док се не би прекрстили и у хору одмрмљали — ОЧЕНАШ...[115]

Са тврдњама, да је Михаиловић начинио „историјску грешку" што је запоставио Босну („што се ограничио на Србију, Црну Гору и само један део Босне") слаже се, у свему, и више немачких писаца, добрих познавалаца збивања у Југославији током Другог светског рата. Они су јединственог мишљења, да партизани никад не би постали онај чинилац који су постали, да у њихове редове, спасавајући главе од усташког ножа, нису у маси похрлили Срби из Босне, посебно из западног дела Босне. „Срби су у овом крају", пише, на пример, Франц Боркенау,[116] „постали идеална база за регрутовање Титових партизана, без обзира на њихова дубока религиозна осећања и њихов патријахални начин живота. Суочени са хрватским властима које су настојале да их истребе до по-следњег, а без могућности да се сами бране, они су се нашли у ситуацији потпуне политичке и економске изолованости. У таквим условима, једино што им је још остало, било је да спасу своје животе..."

115 Светозар Ћулибрк, Записи са Грмеча, Београд 1964,176.

116 Franz Borkenau, European Communism, London 1953,372.

Има и мишљења, да су Срби из Босне чак спасли партизански покрет после његове катастрофе код Ужица, крајем 1941. године.

Један од најбољих познавалаца прилика и међу партизанима и међу припадницима војске генерала Михаиловића, специјални Хитлеров изасланик на Југоистоку, Херман Нојбахер,спада у оне немачке писце који сматрају да су Срби у Босни, као и остали Срби у НДХ, али пре свега Срби у Босни, најодлучније допринели јачању партизанске војске и партизанског покрета у целини.[117]

2. Партизани и њихов врховни командант

Као ни Дража Михаиловић, ни Јосип Броз Тито није имао имена које би нешто значило у српском народу. Он је своје право име чак и крио. Већ како је то одувек била пракса код људи из круга Коминтерне.[118] Обавијајући сам себе тешко прозирним велом тајне, Тито је врло рано, међутим, постао мит, и то остао до краја Другог светског рата, па и потом.

Како је то рекао Веселин Ђуретић, током 1941. и 1942. године, „вео мистификација штитио је Тита од опасних имликација, које би могле наступити у случају његове националне идентификације, па је продужавао несметани раст и као симбол великих идеја и хтења, и као снага неодређене величине. Почетком 1943. године добијао је одлике дива, заједно са значајном изменом националне структуре свог покрета (која више није била тако изразито српска) и заједно са великим победама на Истоку. Борци су га, следећи пут потврђивања у поистовећивању са предводником, претварали у симбиозу мита и на њему засноване идеализоване будућности; постајао је ратник без мане и страха, који смело јуриша — увек на челу колоне..."[119]

117 Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost, Bericht eines fliegenden Diplomaten,Göttingen 1956.

118 Тврди се, да се Тито скривао иза 34 псеудонима, а најчешће иза два — „Валтер" и „Тито". Због тога што је крио свој идентитет и кад је постао један од вођа отпора у Југославији, критикован је, 1942, од Коминтерне. Тек после заседања у Јајцу, у новембру 1943, почело се у пуној мери (наводно прво од Александра Ранковића и Милована Ђиласа) са отвореном пропагандом Тита као државника и војсковође.

119 Уп.Веселин Ђуретић, Савезници и југословенска ратна драма, II, 77...

Оцењујући Тита, неки историчари су у разним временима о њему различито писали, изрицали различите судове. Казано је за Тита, али кад се већ више није налазио међу живима, и кад је Комунистичка партија престала да буде кохезиони фактор Југославије, кад се југословенска држава стропоштала у неповрат, да је он, као Хрват, имао мало правих осећања за Србе.[120] И наглашавано је, да се није обазирао на националну судбину српског народа. И то зато што је у водећим снагама српског народа видео главног противника својој политици, да револуционарним путем оствари успостављање комунистичке власти.[121]

Све што је речено о Титу, посебно о његовој планској и вештој популаризацији (која треба да је била саставни део афирмације револуције, и договорене са Москвом) не доводи у питање, ипак, једну неоспорну чињеницу — да је он био изузетно способан и изузетно вешт човек, у свему дорастао положају који је заузимао у партизанском покрету (и Комунистичкој партији).[122] Био је, како је то у једној прилици рекао вођ хрватских комуниста, Владимир Бакарић, прави правцати — Каирос, Бог тренутка, јер је знао да у правом тренутку донесе праву државничку одлуку.[123] Био је, у исто време, и велики мајстор у остваривању стратегије заваравања својих противника и противника партизанског покрета уопште.[124] У свему, био је — „револуционарни гениј“, за разлику од Драже Михаиловића који је био — „морални див“ (по Ивану Д. Пајићу).[125] Као доказ за то, да је Михаиловић био , у односу на

120 По многим мишљењима, Тито се није никад отресао „фобија од српске превласти у Југославији“. Кад је био решио да се обрачуна са Александром Ранковићем, и тада је употребио „сва оружја“ из свог анти-великосрпског магацина. Самог је Ранковића назвао „великосрпским агентом“.

121 Б.Петрановић, Србија у другом светском рату, Београд 1992, 171.

122 У збирци својих написа и предавања, „Историчар и савремена епоха (Београд 1994), Б.Петрановић је (стр. 208, посебно) за Тита рекао и то, да је био „духовно сиромашан, малог образовања, припрост човек гвоздене воље“, али јасног циља и безобзиран у реализацији тог циља, „демагог“, покретљив и прагматичар, и да је „имао моћ иступања пред масама иако није био никакав говорник“.

123 Уп. Јован Марић, Воља за владањем, „Политика“, 1. 10. 1994.

124 На једној страни, Тито је „знао омађијати велики свет својом привидном доследношћу“, а на другој — „умео је према јачем да буде снисходљив“ (Б.Петрановић, Историчар и савремена епоха, 208).

125 Иван Д.Пајић, Предговор књизи Звонимира Вучковића („Сећања из рата“, Београд 1990, 15).

Тита, „морални див“, наводи се, да би Тито остао без главе на раменима да није било Михаиловића...

Кад је, по сведочењу Звонимира Вучковића, капетан Вучко Игњатовић затражио дозволу да Титу и његовој пратњи, после првог састанка са Михаиловићем, направи заседу — и ликвидира их, Михаиловић треба да је толико пао у ватру, што му се иначе није често догађало, да је предлагачу злочина очитао праву буквицу. „Знате ли ви, господине капетане“, треба да је Михаиловић тада рекао, „да сам ја лично гарантовао њихову сигурност и жалосно је да ви ни данас нисте научили шта значи реч једног официра“[126]

Јаке нарцисоидне структуре, увећаног осећања самоуважавања (које је било присутно и код Драже Михаиловића) Тито је био, како је још речено, „исувише личност такве карактерно-психолошке, моралне и идеолошке структуре која општу ствар посматра са становишта личног успона.“[127]

Најважније од свега, кад је реч о Титу и његовом успону, било је то што је он „у историју“, за разлику од Драже Михаиловића, кренуо са једном јаком, хомогеном, строго централистички уређеном организацијом, која му је безрезервно била одана и беспоговорно послушна. То је била Комунистичка партија, партија јакобинског типа (као и Комунистичке партије у Русији и Кини, а то су једине партије које су, са КПЈ, у историји извеле револуцију). У њој, у њеним фанатизованим члановима, лежала је Титова главна снага.[128]

Неких осам хиљада чланова Комунистичке партије и око тридесет хиљада чланова комунистичке омладине (СКОЈ-а) представљали су одиста моћну армаду (У самој Србији пред устанак у лето 1941, треба да је било 2.500 чланова КП, око

126 Звонимир Вучковић, Сећања из рата, н.д., 154.

127 Б. Петрановић, Србија у другом св.рату, 583.—Б. Петрановић је о Титу (после Титове смрти и распада Савеза комуниста) изрекао много оштрих судова, у целини узето. Не пропуштајући да помене ни то, да се за Тита говорило и да је мађарски Јеврејин, да је масон — слободни зидар, Петрановић је рекао, да је Тито (иначе, „огромна, комплексна, крајње пртивуречна и тешко обухватљива личности“) „од анонимуса постао култна личност и завршио као фараон после 40 година владавине“ (Историчар и савремена епоха, 12)).

128 Изразито борбена организација, КПЈ је имала потпуно јасну и стратегију и тактику. Централизам и унутрашња дисциплина која је надмашивала сваку војну стегу чинили су КПЈ посебно јаком. Сваки став војства КПЈ био је за чланове КПЈ гвоздени закон. Све што је „одозго“ речено и наређено — све је то аутоматски прихваћено. Прихваћено је, без даљег, и тумачење, дато у једном часу, да је и терор нужно потребан, да је оправдан јер вуче напред и ослобађа, за разлику од „белог терора који вуче назад и гуши слободе“.

1.000 кандидата и око 9.400 чланова СКОЈ-а). Скојевци су, при том, били ударна песница Комунистичке партије и њеног вођства, и спремни на сваку жртву. За њих, чињеница је то без поговора, комунизам је био нераздвојив од патриотизма. Све главне диверзантске акције у Србији, у Београду пре свега, биле су њихово дело.

Мада је евидентно, да су припадници СКОЈ-а и чланови Комунистичке партије с великом вољом кренули у партизанске одреде, који су највећим делом формирани у августу 1941. године, то ипак не значи да баш никакве присиле у том погледу није било, да се вођство КП није служило и најоштријим претњама па и казнама. Било је и тога. Уз нагласак, да Партији нису потребни страшљивци и кукавице, вођство КП је захтевало да се поведе најенергичнија борба против свих оних чланова КП који непријатељски иступају против Партије, њене линије и њених функционера. Тражено, је дословно, да се „непријатељ на лицу места ликвидира заувек".[129]

У партизанским одредима, КП су представљали политички комесари, они у првом реду. У почетку, комесари су били врло често, па и најчешће, студенти и ђаци, у много случајева деца села, и по правилу пореклом из угледнијих кућа, из породица боље стојећих домаћина. Они су, са члановима КП и СКОЈ-а, били у ствари душа сваког партизанског одреда, његови душебрижници, главна моторна снага. Они су и по свом личном понашању и држању, и скромности били — прави примери за углед. Реч вођства, „вишег форума", како се понегде говорило, била је за њих закон, свеједно што дуго нису ни знали ко је централна фигура, ко је човек ко се налази на врху ауторитарне хијерархије.

Оно што је некад одликовало официре у старој српској војсци, да, поред осталог, свако наређење извршавају без поговора (наређење - извршење), не штедећи при том ни себе, одликовало је и политичке комесаре у партизанским одредима у Србији, 1941. године. И управо у томе, као и у спремности на жртве, лежи, без сумње, једно од објашњења за велике успехе Комунистичке партије у организовању своје војске у лето и у јесен исте године.

129 Зборник НОР-а, I-1, 30.

Само са таквим људима, какви су били политички комесари - фанатици, дубоко уверени да се боре за узвишене циљеве и да је у свему правилно све оно што од њих Партија тражи, Тито је могао да за кратко време оствари у Србији оно што је остварио.

На неки начин, политички комесари били су онакви какве их је Тито желео да има, какве их је он и направио.

Показао се Тито, не може се то никако довести у сумњу, од првог часа, кад се почела стварати партизанска војска, као изванредно способан организатор. По мишљењу неких британских уледника, главна Титова снага управо је лежала у његовој „организаторској генијалности",[130] а затим у способности да скоро непогрешиво процени карактере људи...

Несумњиво јаке енергије и интелигенције, како су Британци још за њега рекли, али и Американци, Тито је био и велики политичар. Заправо, политичар пре свега. Вешт политички тактичар.[131] Што се тиче његових идеолошких схватања, пак, она треба да су била „толико тактички условљена" и „противречна, да је тешко утврдити њихову идејну конзистенцију..."[132]

Уз многе, истину многе способности, Тито треба да се одликовао и вештином манипулисања људима. „Њему је несумњиво било својствено" — речено је[133] — изврсно практично познавање психологије људи и психологије власти..."

Харизматичног дејства на масе,[134] на једној страни, Тито је на другој умео да као мало ко влада својим унутрашњим осећањима и да „потискује оне импулсе који су за једног вођу нетожељни".

У ствари, оно што је Тито пре свега у себи сузбијао да би био човек посебног кова, то су била обична људска осећања према својим ближњима и саборцима, која би у неком преломном тренутку могла да постану сметња његовој тежњи и политичкој моћи... Он се... уздизао степеницама партијске хијерархије и домогао се првог положаја у Комунистичкој партији у једном трагичном, вучјем добу, када су људи нестајали преко ноћи, када се практично није могло жив изићи из Партије...

Тито је према тврђењу Владимира Дедијера (после Титове смрти) лично учествовао у чисткама које су спровођене у „вучјим временима",

130 Види поглавље у овој књизи — Черчилово опредељење за Тита.

131 Славко Милославлевски, Либерализам у Србији, „Борба", 15. јула 1990.

132 Добрица Ћосић, Српско питање,Београд 1992,162.

133 "Демократија", Београд 19. мај 1990, Титова технократија власти, 13.

134 Исто.

када су комунисти нестајали преко ноћи у Совјетском Савезу, Шпанији, Француској и Југославији.[135]

Високу, и највишу, оцену, Титу је дао — Коча Поповић, један од најпознатијих српских комуниста свог времена и најпознатији партизански командант.

„Био сам и остао уверен", рекао је Коча Поповић, „да је Тито у нашој револуцији био незаменљив. Он је имао све одлике аутентичног вође: спретност, одважност, одлучност и довитљивост. На челној позицији нико му, сигуран сам, не би био раван. Био је, да тако кажем, прави вук, или, ако хоћете, кондотијер, што је, иначе,његова карактеристична особина. Умео је и у најкомпликованијој ситуацији да нађе излаз, да без двоумљења ломи отпор, да наслути опасност".[136]

Праграматичан и личан , Тито је у исти мах био — „један од најбољих револуционарних вођа свог доба, вешт дипломата и државник" речено је још . Оспорено му је, међутим, а насупрот гласу који је ширен, и настојањима са свих могућних страна да се народне масе у то увере, да је био војсковођа великог формата,[137] *геније стратегије и тактике.*

Својеврсну оцену Тита дао је Родољуб Чолаковић. „Тито је био демократа", рекао је Чолаковић, револуционар од својих младих дана, „док се с њим слажеш, а кад му опониреш, онда ће те без милости бацити преко палубе..."[138]

Један од оних који су Тита покушавали да свестрано осветле, а иначе били и остали његови идеолошки противници, Стеван Павловић,[139] *рекао је — и на основу британске документације — да је Тито у ствари био само један „велики политикант", један „потпуно хладан аген са личним амбицијама". Међутим, без обзира на то ко и какав је био, њему је успело да „спои један патриотски и један интернационалистички револуционарни покрет," да, боље речено, „стави патриотски покрет у службу комунистичког покрета за освајање власти у Југославији".*

То би, у суштини, била и највећа тајна Титовог успеха, успеха Комунистичке партије у Југославији. Али, и то је казано, амбиције Титове биле су тако велике да он треба да је хтео и више него што је сама Југославија... Покушао је да оствари балканску федерацију, у којој би он био лидер, у чему је скоро успео...

135 Владимир Дедијер у разговору са Слободаном Кљакићем, „Политика", Београд 24. 5. 1990.

136 Сведочења Коче Попивића, „Дуга" број 387, 6. 1. 1989,74.

137 Ђорђе Станковић, Изазов нове историје, Београд 1992, 112.

138 Сведочанства на ваги историје, НИН,10.6. 1990, 27. Како је још речено за Тита, вођ КПЈ био је човек „старог кова који се није играо демократије, знајући да је његова власт, као и комуниста у целини, могућа само под условом диктатуре Партије".

139 Стеван Павловић,аутор дела „Историја Југославије", објављеног у Лондону 1988. — Види: НИН, број од 29. 3. 1991, 49.

Већ поменути Јосип Копинич, аген Коминтерне, који је Тита познавао „до у душу", како је више пута рекао, оценио је Тита у првом реду — као „генијалног стратега", супротно другојачијим тврђењима. Копинич је, даље, за Тита рекао да је он био врло реалан човек и да је, при процени људи, полазио од тога колико је ко спреман да се бори на страни Совјетског Савеза.

До 1948. године, до сукоба са Стаљином, Тито је био „дисциплиновани комуниста". Он је у Стаљину видео не само свог вођу, већ и учитеља. У којој мери је Тито то све био, види се из његовог писма Стаљину од 5. јула 1944. године, којим он са управо „деликатном обазривошћу" моли за пријем. „Ако ви сматрате за опортуно и потребно, ја сам спреман да почектом августа дођем тамо. Но, не бих желео да то сматрате мојом нескромношћу, већ једино дубоком тежњом да се пре мировних преговора објасне нека питања и заузме по њима став, јер сматрам да је то у интересу балканских земља и Совјетског Савеза".[140]

Супротно наведеном, Владимир Бакарић је мишљења да се за Тита, упркос свему, ипак не би могло рећи да је био само послушник Стаљина, односно послушник Коминтерне. Није он радио само оно што су Стаљин и Коминтерна желели. У много случајева, и за време рата, „у развоју устанка", он треба да је ударао правцем који ни Стаљину ни Коминтерни није био по вољи...

У Коминтерни, чак је Бакарић рекао, постојало је велико неповерење према Титу, и самој Комунистичкој партији Југославије. За одлучујуће људе у Коминтерни Тито треба да је био „прилично послушан и податан", а превише „својеглав и пун властитих идеја".

Курс који је Тито спроводио, по Бакарићу, био је курс који је КПЈ стварно осамостаљивао од Коминтерне у њеном практичном, дневном раду...[141]

Истиче се, у вези с Титом и то, да је он умео, „користећи се теоријом марксизма-лењинизма, да визионарски смело открије сопствене путеве социјалистичкој револуцији у Југославији, који су одговарали конкретној историјској ситуацији".[141-а]

За Милована Ђиласа, Тито је, „мада без трајнијег дела" био и остао „значајна и незаборавна личност по својој крупној, каткад пресудној улози у преломним догађајима југословенских народа, као и Балкана и средње Европе".[142]

140 НИН,Београд 14. 1. 1990, 71.

141 Исти извор, број 1121, 2. 7. 1972.

141-а Венцеслав Глишић, Прилог изучавања Лењиновог схватања револуције и стваралачка примена у НОБ, Трећи програм Радио Београда, 1976, број 28, 73.

142 НИН, 29, 4. 1990, 28.

Један историчар је рекао да је Тито у рат ушао „као обичан коминтерновац који је добро изучио основну лекцију лењинизма“, али да је „смутно ратно време“ умео да искористи за преузимање власти, користећи у највећој мери „сталињистичке фразетине о великосрпском хегемонизму“.[143]

Више пута казано је и то, да Тита није било, ником другом не би пало на памет да једини у окупираној Европи, док су Хитлерове дивизије биле испред Москве — организује масовни устанак , без обзира на страховиту цену од сто српских живота за један немачки.[144]

У овоме има неке истине, али то шак није потпуна истина. Пуна истина, везана за Тита и оружани устанак у лето 1941, била би — да се Тито могао упустити у авантуру у коју се упустио само зато што је у њу био спреман да се упусти српски народ.

Да српски народ, онако ојађен и понижен капитулацијом југословенске војске у априлу 1941, није био спреман да се обрачуна са окупатором, Тито са својим комунистима не би могао ништа да постигне. Брзо би утихнуле пушке његове војске, ако би уопште и стигао да ту војску образује.

Не би се, стога, могло рећи да греше они који кажу, да је Тито, свеједно што је био изузетна личност, само захваљујући српском народу могао да постане велики вођа.

Тито, пореклом Хрват (а коминтерновски националиста, како је све назван)[145] *није, међутим, никад, показао неку посебну захвалност према Србима. Чак ни за време рата, када му је војска била скоро искључиво састављена од Срба. Уопште узев, он се на судбину српског народа није много обазирао...*[146]

Као „коминтерновски националиста“, а то ће рећи „политички националиста“, Тито је, наводи се, у духу следања и ставова Коминтерне консеквентно радио на миноризирању Срба као — реакционара. Од овог полазећи, неки писци извукли су закључак, да је Тито у ствари — мрзео Србе као народ. Али за то не постоје чврсти докази... Поуздано је само једно: да се он према српском народу односио у складу са ставом Коминтерне, да се на југословенском простору успостави нови однос снага, сасвим другојачији него што је то било до разбијања Југославије, у априлу 1941. године.

У склопу реченог, он је стално, и за време рата, и на заседању АВНОЈ-а у Јајцу, и после рата, увек поново посезао за флоскулом о „великосрпској опасности“ и до пред саму своју смрт повлачио потезе, који су у бити били штетни по српске националне интересе. Водећи српски комунисти ишли су му при том на руку. Они су га у свему томе безрезервно и на некритичан начин подржавали. Делом, како неки мисле,[147] *зато што је Тито био култ, што је ширење ток култа (у чему треба да је сам Тито био прави виртуоз) било „официјелизирано“, постало „саставницом државне политике и интересом државе“.*

Кад је реч о држању Тита према Хрватима, нарочито се истиче (и од стране Хрвата, једног Бранка Пешеља, на пример, дугогодишње десне руке Влатка Мачека, председника ХСС) да је оно било такво, да је Тито стекао трајне заслуге за Хрватску. Да није њега било, вели се — Хрвати би 1945. врло лоше прошли. „Хрватска је изгубила рат, а није изгубила територије, него је још и порасла...“[147-а]

По оцени Драгише Цветковића, председника краљевске владе оборене 27.марта 1941, за Тита је било главно, кад је пошао са својим комунистима у оружану борбу против окупатора, да што више „олакша немачки притисак на совјетске трупе“ и да се потом, уз совјетску помоћ, у тренутку ослобађања земље, дочепа власти. Интереси „становништва, десеткованог и уништаваног нису налазили никаквог места у његовим рачунима“.[148]

Титова „бескомпромисна варијанта борбе“, била је, међутим, могућна само „због тога што су између њега и окупатора постојала још два српска политичка слоја — Недић и Дража Михаиловић, која су, додворавајући се поробљивачу на разне начине настојала да избегну или ублаже репресивне последице партизанске борбености у невреме“ — настоји се такође да докаже.[149]

Од реченог, битнијим се, ипак, чини нешто друго: да Тито са КПЈ и није, у ствари, кренуо у рат за неку самосталну југословенску државу. То се види и из изјава Милована Ђиласа. У тренутку започињања оружане борбе, и све тамо „до преваге револуције“, вели Ђилас, „комунисти и Тито замишљали су Југославију као део постојећег,односно будућег светског, Совјетског Савеза“. Тек касније, а између осталог због спољно-

143 Исто 38.

144 Михаило Марковић, Сто година од рођења Јосипа Броза, Епоха, Београд 26. мај 1992, 34.

145 Слободан Инић, Систем ђавола, НИН, 6. 5. 1990, 29.

146 Б.Петрановић, Србија у другом св.рату,н.д.,171.

147 Исти, Човек старе епохе, НИН, 6. 5. 1990, 31.

147-а Мирко Галић, Политика у емиграцији, Загреб 1990, 36.

148 Мисија инжењера Томанека, „Дуга“, број 423, 25. 5. 1990, 92.

149 НИН, 6 мај 1990, 34.

политичке ситуације, дошло је до прихватања идеје о сопственој држави, одвојеној од СССР-а.[150]

С обзиром на то, да су се Тито и Комунистичка партија заносили „идејама шире европске револуције, балканске федерације и пројеката који су били потпуно изван југословенских граница", дало би се закључити, мишљење је историчара Милорада Екмечића, да „циљ југословенске револуције није била обнова југословенске државе. Она је у подсвести држана увек као недоношче историје и вештачка творевина. Ово је редак пример у људској историји да су силе околности натерале једно политичко водство да преузму у руке државу, коју је оно само имало намеру да разори. Историја је Титу наметнула обавезу да води Југославију и не рачуна на друга, совјетска, балканска и европска решења."[151]

Свој прави циљ, Тито и Комунистичка партија, како се може прочитати код више историчара, крили су као змија ноге — нарочито у почетку оружаног устанка у Србији.[152] „Борба за ослобођење народа Југославије од окупатора и борба против домаћих окупаторских агената, који помажу угњетавање и терорисање наших народа"[153] била је, међутим, само „стратегијска оријентација".[154]

По речима Добрице Ћосића,[155] ни 1941. године, ни за време целог рата, Комунистичка партија није рекла народу за какве се то она стварно циљеве бори. Она никад за свој циљ није прогласила социјализам, него ослобођење земље од окупатора и промену политичког поретка по слободној вољи народа, што се после победе комуниста није догодило.

Та званична платформа Комунистичке партије, борба за ослобођење земље и промену политичког поретка по слободној вољи народа, одговарала је — то се никако не сме испустити из вида — и жељама српског народа. И у томе се налази кључ разумевања зашто је српско село, оно у првом реду и углавном, године 1941. масовно кренуло под партизанску заставу.

Кад је о самој партизанској војсци реч, партизанским одредима у 1941. години, у Србији, она не само да се представљала као народна, општенародна, већ се тако и понашала. Пазила је она строго и на традицију и на обичаје српског сељака. Остало је запамћено, да су партизани организовали уношење бадњака у куће и да су позивали народ да обавезно слави Божић, а да увече, уочи Божића, стављ запаљене свеће у прозоре (у Срему, у Иригу, на пример).

Била то само тактика, допуштена (јер корисна) у „прелазној фази борбе на путу ка крајњем циљу — извојевању совјетске власти",[156] или не, тек такво понашање партизана дало је своје плодове.

Што се тиче „прелазне фазе борбе", она се тицала и саме борбе против окупатора, стављане, иначе, у први план пропаганде.

Сам Тито, пре него што су се комунисти дигли на оружје, није уопште крио да је циљ КПЈ — освајање власти, успостављање совјетске републике.

„Ми смо одлучили", рекао је Тито Драгољубу Јовановићу, током разговора 5 јуна 1941. године, у Београду, у једној кући у Таковској улици, „да од сада радимо само са странкама и групама које се изјасне за совјетску власт. Хтео сам да чујем од вас лично какво Земљорадничка странка има гледишта по томе питању. Дакле, јесте ли ви за совјетску власт?"

Истичући да све зависи од тога што се разуме по совјетском влашћу, Јовановић треба да је одговорио Титу:

„Ако бити за совјетку власт значи бити на страни оне државе у којој данас владају совјети, на страни Совјетског Савеза, ми смо за совјетску власт. Ако, међутим, бити за совјетску власт значи успостављање совјета одмах и свуда, како сам чуо да вичу комунисти у Паризу, скандирајући 'Les soviets partout', ми нисмо за то, тим мање што смо у окупираној земљи, под непријатељем, и што сада имамо друга посла него да стварамо совјете. Ако пак бити за совјетску власт значи схватити совјете као један од модерних облика демократије, онда можемо то да примимо."

„Нас такав ваш одговор задовољава", треба да је Тито одговорио.[157]

Другојачије, међутим, а што није без значаја за пуну истину о овом догађају, сведочи познати комунистичи првак у Србији, Сретен Жујовић.

150 Исто, 29. 4. 1990, 27.

151 Исто.

152 Тек на Петом конгресу КПЈ, јула 1948, речено је да су збивања у Југославији 1941-1945 била и социјалистичка револуција.

153 Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије (НОПОЈ), 10. 8. 1941.

154 Слободан Бранковић, Међународни аспекти Југославије у време њене устаничке стварности 1941-1942, Зборник Југословенско-британски односи, Београд 1988,295.

155 Добрица Ћосић, Округли сто НИН-а и „Литературне газете", НИН, 11.март 1990, 60-61.

156 Циркурал Покрајинског комитета КПЈ за Војводину, 1. 2. 1942, Грађа за историју Војводине, књ. 7. Нови Сад - Сремски Карловци 1971, док 13, 33-39.

157 Драгољуб Јовановић,Мемоари, н.д.,VI, 263.

Он је заједно са др Иваном Рибаром, и др Блаїојем Нешковићем, присуствовао сусрету Тита и Драїољуба Јовановића.

По Жујовићу,[158] Драїољуб Јовановић је изјавио, да је „лоїично" да Комунистичка партија буде предводник у борби против окупатора. Био је саїласан и са тим, да Јуїославија после рата у потпуности „прихвати совјетски систем државної уређења", али је сматрао да „она после рата не мора и не треба да, као совјетска Јуїославија, буде обавезно и чланица СССР-а".

Према Жујовићу, Тито треба да је Јовановићу децидирано рекао, „да се питање укључивања Јуїославије у СССР уопште не поставља".

Од значаја, посебної значаја јесте, шта је Тито рекао Јовановићу о самом започињању оружане борбе против окупатора. „Ако Немци нападну Совјетски Савез", рекао је Тито, „ми ћемо са пушком у руци кренути на окупатора..."

Тумачећи Титове речи о совјетској власти и њеїовој условној спремности да започне рат против окупатора („ако Немци нападну СССР"), Драїољуб Јовановић је написао у свом дневнику, да „наши комунисти очиґледно нису хтели да верују да ће Немци напасти Совјетски Савез. Кад је неко од наших људи учинио такву претпоставку, комунисти су јетко одіоворили да су то провокације, жеље реакционара и западних аїената..."

Даље, Јовановић је написао:

„Стално сам размишљао о реченици по којој ће комунисти, од сада радити само са странкама и ірупама које се изјасне за совјетску власт... Како се ово оіраничење слаже са првомајским проіласом, у коме се апеловало на братство народа Јуїославије, против расиривања националне мржње? Ту се чак іоворило о борби против окупатора и њеїових слуїу у земљи? Како се то слаїало са обавештењима која смо добили о мајском саветовању комуниста у Заїребу, на коме су присуствовале све покрајине сем Македоније? Тада је препоручено да се комунисти повежу са свим ірупама и појединцима који су припадали ранијим политичким странкама, са свима који су спремни да се боре против окупатора и против свеїа што народима Јуїославије доноси данашње патње и зло?".

У Јовановићевим мемоарима стоји и ово:

„Остало ми је нејасно зашто је Тито на састанку од 5.јуна тражио да се изјаснимо за совјетски систем и зашто је за будућу сарадњу предвиђао само оне који заузму такав став. Можда није још имао довољно повереља да нам каже све што су комунисти смерали, чему су се надали, али и на шта су све били спремни. Није узалуд рекао 'ми ћемо са пушком у руци ако Совјетски Савез буде нападнут'. Требало је да се види: зашто само у том случају, а не и за борбу против окупатора као такві..."

158 Др Рајко Ђурић, Мемоари Сретена Жујовића-Црног,"Свет", 4. 4. 1990,27.

Сама чињеница, да је Тито тражио да се састане са Драїољубом Јовановићем, као представником левої крила Земљорадничке странке, и да се с њим састао, указује на то, да компромиси, бар за време, ни Титу нису били страни. Како се види из „Пролетера", оріана КП,[159] управо по Титовом налоїу комунисти су само їодину дана раније, 1940, најоштрије напали и Драїољуба Јовановића и Бранка Чубриловића (Савез земљорадника), оптужујући их да се у њиховом „ултралијевом фразерству крије мржња према комунистима".

Другојачије неіо Јовановић, резултате њеїової разіовора са Титом, приказује историчар Бранко Петрановић.[160] Према Петрановићу, Тито је сачинио споразум са Јовановићем и о томе известио Коминтерну...Споразум је почивао, како он каже, на борби против окупатора, заједничкој борби за совјетску власт и савез са државом совјета...

Полазећи од ставова, да је споразум између Тита и Јовановића „несумњиво известан, једнако као што је непобитно да је од њеїа Јовановић касније одступио", Петрановић закључује, да анализа тої споразума їовори „несумњиво о усмерености комуниста да прошире политичку платформу борбе под својим вођством".

По Пери Морачи, истакнутом историчару из времена владавине КП, ни Тито ни КП, после 22. јуна (дана напада Немачке на совјетски Савез) нису уопште инсистирали на својој руководећој улози — кад се радило о сарадњи са друїим политичким партијама, ірупама и појединцима. То је за њих већ била прошлост, то су били већ, наводно, заборављени ставови усвојени на V земаљској конференцији, октобра 1940 — да се ступа у контакт са ірупама и појединцима „из крахираних ірађанских партија" који су вољни да под њеним руководством иду у борбу. Као доказ за своју тврдњу, Морача је навео, „платформу с којим се ЦК КПЈ односно Врховни штаб обраћају Д.Михаиловићу, затим познати апел ЦК КП Хрватске Хрватској сељачкој странци из септембра 1941. їодине".[160-а]

Ову, тако представљену промену става КПЈ, Морача је објаснио „лоїичном еволуцијом политике и стратеїије КПЈ формулисане на V земаљској конференцији у условима који су настали аґресијом и окупацијом Јуїославије: од борбе за одбрану земље и демократизације ка борби за ослобођење и друштвени прелород. То је несумњиво био један

159 "Пролетер", 5-6, јун-јул 1940, За борбени савез радника и сељака.

160 Б.Петрановић, Револуција и контрареволуција, I, 175.

160-а Перо Морача, Прилог теми: Револуција и контрареволуција у народноослободилачком рату, Трећи програм Радио Београда, Београд 1976, 56-57.

целовит концепт револуције. Тај је концепт од мајског саветовања до почетка устанка под утицајем објективних услова, и, прије свега, промјена које је донио напад Њемачке на СССР — све до постављања основа антихитлеровске коалиције, доживљавао адекватне модификације... Процес тог модифицирања на првом мјесту садржи испуштање неких општих револуционарних парола ('за совјетску власт', и 'диктатуру пролетеријата', 'за рушење капитализма' односно империјализма, па све до посебног третмана разних социјалних слојева становништва) и све одлучније и потпуније истицање ослободилачке борбе и потребе најширег јединства свих народних снага и свих политичких фракција које су на антиокупаторским позицијама".

Према свему што се зна, и што се може узети за веродостојно, разговор са Драгољубом Јовановићем био је једини Титов разговор до почетка оружане борбе са једним српским политичарем. Драгиша Цветковић, међутим, тврди — да је и он имао један разговор са Титом...

До сусрета са Титом, како Цветковић наводи у својим забелешкама, које се чувају у Хуверовом институту Станфордског универзитета крај Сан Франциска, треба да је дошло у Нишкој бањи, у августу 1941. године. Представивши се као инжењер Томанек (и пријатељ једног Цветковићевог пријатеља, инжењера Штебија из Љубљане), Тито је, наводно, Цветковићу учинио више предлога, а поред осталог, да би „било корисно у општем интересу да се споје оба покрета отпора: Михаиловићев и комунистички у један јединствен покрет југословенског отпора. Према ономе што му је Штеби рекао", каже Цветковић, Тито је „веровао да ја могу имати извесног утицаја код националног покрета и молио ме је да ја порадим у томе правцу... Он ми је такође предложио да се ставим у додир са Хрватском сељачком странком и да покушам да и њу ангажујем у отпор. Он ми је чак тражио да му дам писмо са препоруком за вођство ове странке које се налазило у Загребу. Најзад, он ми је тражио, а то је било најхитније, да му створим могућност да успостави везу са Турском преко Бугарске. Радило се о томе да се нађе тајни канал за изасланике покрета отпора".

Истичући да се „осећао збуњен пред овим предлозима, с обзиром да су дошли од једног непознатог човека у доба пуне окупације," Цветковић каже да је био принуђен да заузме резервисан став и да је дао „доста неодређене одговоре". Али на крају, вели још Цветковић, „сложили смо се да је потребно

да инжењер Штеби дође код мене да бисмо се споразумели у погледу једне могуће сарадње".

Из Цветковићевог пера, треба да су потекли и ови редови:

„Мој разговор са Томанеком ме је мучио. Ја сам се питао ко је он могао да буде. И једног лепог дана, када су биле излепљене плакате са објављивањем уцене на главе Михаиловића и Тита, ја сам открио тајну. Овај последњи је невероватно личио на мога посетиоца. Нешто касније, немачки листови су објавили Титову фотографију, назначујући да се он служио лажним именом Томанек. Сада сам био сигуран о идентичности мога посетиоца".

По Цветковићевим речима, да је човек који га је посетио у Нишкој бањи био Тито — потврдио му је у Турској, 1946. године, Божин Симић.[161]

Мада је започињање оружане борбе против окупатора за Тита долазило у обзир само у случају да Немачка нападне Совјетски Савез, како се види из његовог разговора са Драгољубом Јовановићем, припреме за ту, евентуално, дакле, борбу, биле су обимне, и са њима се, према неким показатељима, почело још у априлу 1941. године. Поред осталог, у овом месецу био је формиран Војни комитет, на челу са Титом, као генералним секретаром КПЈ.

На пленуму Централног комитета КПЈ, одржаном у Загребу крајем априла 1941, заузет је став да оружани устанак против окупатора треба да буде „најширег карактера". На мајском саветовању вођства КПЈ, пак, решено је да се при свим руководствима КПЈ у земљи фомирају војни комитети са задатком да прикупљају оружје, припремају људство за оружане одреде, организују обавештајну службу...

У погледу организовања обавештајне службе, КПЈ треба да је била врло успешна. Њеним припадницима, како се наводи, пошло је за руком да се увуку у бројне окупаторске установе, и на самом извору дођу до значајних података, поред осталог и до података који су се тицали покрета, односно војне организације Драже Михаиловића.

Третирајући ово планско убацивање припадника КПЈ у немачке установе као сарадњу са окупатором, Ђоко Слијепчевић навео је читаво туце комуниста који су били повезани са Немцима. Поменуо је, поред других, и професора и инжењера хемије, Војислава Гавриловића, сина познатог историчара српске књижевности Андре Гавриловића, истичући да је он био и агент Коминтерне...[162]

161 Мисија инжењера Томанека, н. извор.

162 Ђ. Слијепчевић, Југославија уочи и за време Другог светског рата, н.д., 551-553.

Све до 22. јуна 1941, Комунистичка партија је само делимично вршила припреме за оружану борбу против окупатора, чији је крајњи циљ требало да буде — социјална револуција (Како је то тумачио Едвард Кардељ, та борба против окупатора, требало је да „створи револуционарне и демократске услове којима ће револуционарне масе моћи да се одлуче за такав историјски корак").[163] *Коначна одлука о припремама за оружану борбу донесена је, у ствари, тек 23. јуна 1941, дан по нападу Немачке на Совјетски Савез. Била је то у суштини одлука о припремама за оружану борбу у Србији...*

Четири дана по доношењу ове одлуке, 27. јуна 1941, образован је Главни штаб НОПОЈ — Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, на челу са Јосипом Брозом Титом. Првих дана јула, пак, формиран је Главни штаб НОПОЈ — за Србију, који, међутим, није био самосталан, јер је радио у сенци Тита, који је све држао у својим рукама.

Одлука о самом започињању оружане борбе против окупатора (да „акције саботаже прерасту у свенародни рат против окупатора"), донесена је на седници Политбироа ЦК КПЈ, одржаној 4. јула 1941. у Београду, на Дедињу у вили Владислава Рибникара, директора „Политике". Тада је решено и куда да крене који високи функционер, у које крајеве земље — ради организовања и руковођења оружаном борбом. Милован Ђилас, на пример, требало је да отпутује у Црну Гору, Светозар Вукмановић-Темпо у Босну и Херцеговину, а Владо Поповић (такође Црногорац) у Хрватску.

Одлука о започињању оружане борбе донесена је после пријема директиве Коминтерне од 1. јула и Стаљинове говора од 3. јула 1941. У директиви Коминтерне стајало је поред осталог: „Куцнуо је час када су комунисти дужни подићи народну отворену борбу против окупатора. Организујте, не губећи нити једног минута, партизанске одреде и распирите у непријатељском залеђу партизански рат".[164]

После 5. јула 1941, Покрајински комитет КПЈ за Србију позвао је, путем прогласа, српски народ у борбу против окупатора, истичући да се ради — „о бити или не бити", тражећи да стане на страну „непобедиве словенске Русије", на чијем је челу „велики син руског народа — Стаљин".

Обраћајући се комунистима, Покрајински комитет је, расписом од 20.јула 1941, захтевао да они одмах почну са акцијама, а они који нису спремни да ступе у „отворени бој", да напусте редове партије, јер Партији нису потребни „кукавице и страшљивци".[165]

163 Едвард Кардељ, Политичка и војна стратегија народноослободилачког устанка и социјалистичке револуције у Југославији, „Политика", 28. 2. 1977, 6-7.

164 Цитат према: Б.Петрановић, Србија у другом св. рату,180.

165 Зборник НОР-а, I-1, 30.

Полазак у рат против окупатора, с крајњим циљем да се освоји власт, комунисти су прогласили за почетак народноослободилачке борбе. Тиме су они, у ствари, наставили тамо где су били стали 1939. године (услед пакта СССР-а са Немачком), када су скренули на себе велику пажњу народа у Србији (после уласка немачких трупа у Чехословачку, 15. марта 1939) својим иступима за одбрану независности, својом паролом — „Бранићемо земљу".

Студенти Београдског универзитета (праве комунистичке тврђаве, расадника комунистичке мисли и, истовремено, центра из којег су потицале многе акције у јавности) обратили су се тих дана, по директиви КП, генералштабу југословенске војске с молбом да им се омогући да буду војно обучени, што је и прихваћено. Кад су вежбе завршене, студенте, сврстане у два батаљона, најтоплије су поздравили ондашњи министар војске и морнарице, генерал Милутин Недић (брат генерала Милана Недића) и начелник генералштаба, генерал Душан Симовић.

Једини у Србији који је дигао глас против свега овога био је Димитрије Љотић, вођ „Збора". У свом Билтену, у броју од 3. и 12. маја 1939, он је писао, да су се комунисти маскирали као националисти, да носе тробојку ради обмане народа, и да им је главни задатак да за рачун комунистичке Интернационале увуку земљу у рат, а потом, „кад тај посао сврше, онда ће у позадини деловати да изазову револуцију".

Тамо у лето 1940, КПЈ је, свакако по упутствима Москве, престала да напада само и искључиво „империјалистички Запад". У својој пропаганди она се почела окомљавати и на силе Осовине...[166]

На петој конференцији КПЈ, у октобру 1940, донесена је и разолуција у том смислу.

У склопу новог курса, КПЈ је влади и Београду почела све отвореније пребацивати да се не залаже довољно за одбрану земље и, поврх тога, оптуживати је да намерава да земљу потчини силама Осовине.

По Кнолу,[167] концентрисани напади КПЈ на југословенску владу нису без сумње уследили без одобрења Москве. Овим нападима, иначе, КПЈ је желела да оствари двоструки циљ: на

166 Уп. H. Knoll, н.д., 92.

167 Knoll, 93.

једној страни хтела је да утиче на југословенску владу да земљу не преда без борбе, а на другој — можда и с погледом на време после немачке окупације — да се у земљи профилира и дође на чело оних снага које су биле спремне да бране национална права...Управо њен став према националном питању (који је дошао до изражаја и у резолуцији V партијске конференције и у критици споразума Цветковић-Мачек) упућује на то да је она у предстојећем рату и с кризом која се очекивала у вези с њим видела могућност, а у најмању руку шансу да оствари своје револуционарне циљеве."[168]

У светлу те двоструке оријентације — отпор Осовини и профилирање властите позиције — морао би се сагледавати и захтев КПЈ за наслон Југославије на Совјетски Савез и сарадњу по закљученом пакту. Како поменути историчар Кнол каже,[169] комунисти су веровали да ће моћи да изврше притисак на југословенску владу и истовремено да међу Србима задобију симпатије, будући да је управо међу Србима позив на склапање пакта са СССР био врло популаран. Кнолово мишљење потврђује и један амерички писац,[170] који је рекао, да се пораст популарности КПЈ и пораст броја њених чланова (пред рат) може објаснити тиме, „да су многи Југословени, пре свега Срби, гледали на Совјетски Савез као на своју последњу наду..."

Иван Авакумовић, у својој историји Комунистичке партије Југославије,[171] помиње писање комунистичких листова који су заступали тезу да је рат започет 1939 - „империјалистички рат", а да су Француска и Енглеска - „главни ратни хушкачи".[172] Поред осталих, Авакумовић цитира и комунистички лист „Младост", у којем је написано да пакт између Немачке и Совјетског Савеза представља „огроман допринос миру и ствари независности малих народа", и, осим свега, да су тим пактом народи Југославије заштићени од новог крвопролића...

Милован Ђилас, у својој књизи „Млади револуционар"[173], саопштио је, да је он, и пре него што је Централни комитет

168 На ово указује и енгл. аутор Phyllis Auty (Tito,Staatsmann aus dem Wiederstand,München 1970,189). — Види и: М.Ђилас, Der junge Revolutionär, 312.

169 Knoll, 94.

170 Shoup,Paul: Communism and the Yugoslav National Question, New York 1968, 50.

171 Ivan Avakumović, History of the Communist Party of Yugoslavia, I, Aberdeen 1964.

172 "Комунист" број 2,мај 1940; „Пролетер" број 3. и 4., 1940.

173 M.Đilas, Der junge Revolutionär, Memoiren 1929-1941,Wien 1976, 311.

КПЈ заузео свој став, изјавио у једном предавању студентима универзитета у Београду, да је започети рат „изразито империјалистички" и да комунисти из тога морају повући одређене консеквенце.

Ханс Кнол,[174] осим свега наведеног, рекао је, да је КПЈ конзеквентно устајала, од лета 1940, против свих мера југословенске владе које су имале за циљ да се земља у војном погледу припреми за одбрану од напада сила Осовине, поред осталог путем организовања штрајкова у ратној индустрији, демонстрација на улицама против „наводно прозападне и по мир опасне политике Београда", затим агитације против мобилизације, као и подстицањем на непослушност већ мобилисаних војних обвезника. У исти мах, каже Кнол, све акције КПЈ биле су пропраћене хваљењем Совјетског Савеза и постављањем захтева да му се Југославија приближи, као „јединој земљи која је у стању да сачува Југославију од ратне опасности".

Полазећи од захтева КПЈ за наслон Југославије на Совјетски Савез, а с обзиром да КПЈ у то време није смела да заузме никакав став без претходног одобрења Москве, могло би се закључити да је у то време, 1940. године, и сам Совјетски Савез био заинтересован за успостављање тешњих веза са Београдом, све у оквиру својих планова на целом Балкану. Не негирајући то, један италијански писац,[175] међутим, сматра, да се у Стаљиновој спремности да нормализује односе са Београдом није радило ни о чему другом до о тактичком потезу, који је имао за главни циљ да пред силама Осовине демонстрира совјетски интерес за Југоисток. Што се тиче питања, да ли би Совјетски Савез стварно пружио помоћ Југославији да је она тада нападнута од Италије, на пример, италијански историчар је одговори са једним — НЕ.

Ханс Кнол, у својим разматрањима ситуације на релацији Москва-Београд, 1940. године, иде и даље, па уопште не искључује, као могућност, да би Совјетски Савез могао, као што је то учинио и са западним делом Пољске ,1939. године, да Југославију „излиферује" силама Осовине, бар привремено, а да би постигао да његови захтеви на источном Балкану буду испуњени.

174 H.Knoll, Jugoslawien in Strategie und Politik der Allierten 1940-1943, 69.

175 Breccia, Jugoslavia, n.d., 269, 277, 309.

Кнол, на другој страни, не одбацује немогућност, да је Стаљин калкулисао с тим, да ће у једној каснијој фази моћи, с обзиром на показане знакове опадања моћи Италије већ од 1940. и пораста војног потенцијала Совјетског Савеза, да Југославију истргне из интересне сфере сила Осовине.[176]

Као доказ, да се од Стаљина све могло очекивати, Илија Јукић[177] навео је неуспеле југословенско-совјетске преговоре у Београду о испоруци совјетског оружја Југославији, као и одбијање владе Совјетског Савеза да прихвати предлог Београда ,од 3. фебруара 1941, да заједнички предузму дипломатске кораке у Софији, како се Бугарска не би сврстала у лагер сила Осовине.

Јакоб Б. Хоптнер, пак, истиче, да Совјетски Савез није одржао своје обећање да ће Југославији испоручити оружје и авионе, да је, једноставно, 4. фебруара 1941, прекинуо сваки разговор о томе, уз образложење, да се Југославија, склапањем уговора о пријатељству са Мађарском, 12. децембра 1940, и трговинског уговора са Немачком, нешто раније (20. октобра 1940), практично „отуђила од Русије".[178]

У сваком случају, а без обзира на шеврдање Совјетског Савеза кад је Југославија била у питању, па и на различито понашање КПЈ пред избијање Другог светског рата, и кад је он избио, стоји као чињеница, да су комунисти устајући на оружје, прво у Србији, наступили као борци за обнову Југославије. И то је било одсудно за придобијање најширих народних слојева... Да је било другојачије, да су комунисти одмах открили којим уистину циљевима теже, више је него сигурно да се српско село, пре свега оно, не би тако вољно и тако масовно у лето 1941. сврстало под њихову заставу.

Објашњавајући како је народ дизан на оружје у Лепеничком и Орашачком срезу, песник Танасије Младеновић (организатор и политички комесар Другог шумадијског партизанског одреда)[178] рекао је:

"Дизали смо га на традицијама Првог и Другог српског устанка, на делима и подвизима наших предака, у време Првог светског рата, на народној поезији која је сублимат свега..."[179]

176 Knoll, 70.

177 Ilija Jukić, The Fall of Yugoslavia, New York - London, 1974, 34.

178 Hoptner, 197.

179 Т.Младеновић, Како је цвилела крушка, „Свет", Београд 1990, бр. 219.

Чак и само партизанско име, потпуно непознато у народу, по речима Драгољуба Јовановића,[180] било је без даљег прихваћено, будући да је у њему виђено нешто позитивно. Све док нису почеле одмазде, свака кућа била је партизанима широм отворена... Партизани су се држали скромно, нису ни од кога ништа отимали, нису никог силом од кућа одводили, али су зато стварали ситуације у којима су млади сељаци морали да напуштају своје домове и придружују им се...

Врло вешто аитујући, комунисти у Србији никад нису, поготову док су стварали своје одреде, директно дизали глас против Краља Петра II Карађорђевића. Ни на једном збору он није грђен, нападан, потцењиван, а понајмање проглашаван за непријатеља. Али није никад ни пропуштано да се помене, да се он, заједно са југословенском владом, склонио у сигурност, остављајући народ на милост и немилост окупатору, што је било тачно, и што српско село није одобравало. Јер, у дубокој свести српских домаћина, Срба у целини, владар и вођ народа никад није смео да се од народа удаљује. Карађорђе је, на пример, то учинио, и народ му то никад није опростио, свеједно што је пре тога својим делом Србију задужио за вечна времена.

Као што се у бити нису окомљавали на краља, партизани се, 1941. године, нису устремљивали ни на Велику Британију и Сједињене Државе Америке (у духу онога што ће Тито истаћи и с почетка 1942. године, да је „политика НОП у томе да истиче Енглеску и САД као савезнице, али да у земљи немилосрдно туче њихове трабанте").[181] Уз Совјетски Савез, уз „словенску Русију", и Енглеска и Америка су помињане као гаранти победе над силама Осовине...

У почетку оружане борбе у Србији, како је већ поменуто, КПЈ, ни у својим прогласима, ни иначе, није постављала питање измене друштвено-политичког система. Али практично је почела да на томе ради већ првих дана септембра 1941, путем стварања одбора Народноослободилачког фронта, као органа власти. У прво време, ни сами комунисти у партизанским одредима, нису били у свему начисто с тим о чему се ту ради. Па су се јавили захтеви да се од те новотарије одустане, и да власт, уместо тих одбора, врше команде појединих партизанских одреда...

На крају, после разрешења свих дилема на иницијативу партијских организација у партизанским одредима убрзано се приступило оснивању народних одбора, углавном по селима,

180 Д. Јовановић, Мемоари,VI, н.д., 284.

181 Б. Петрановић, Историографија и револуција, Београд 1984, 520.

на територијама на којима није било ни немачке окупаторске војске нити пак квислиншких војних јединица и жандармерије, односно четничких одреда Косте Миловановића-Пећанца. Негде су ти одбори носили назив — одбори Народноослободилачког фронта, а негде одбори Народноослободилачког фонда (као, на пример, на територији Дугог шумадијског партизанског одреда, у Лепеници). По правилу, настојало се да у ове одборе уђу најугледнији и што боље стојећи домаћини, свеједно којој странци припадали. Као први задатак, одборима је наложено да прикупљају храну и опрему за партизанске одреде, да буду, поред осталог, њихове интендантске службе у позадини.

Половином новембра 1941, кад је Србија, посебно западна, до у последњем селу имала своје народноослободилачке одборе, основан је Главни народноослободилачки одбор Србије, чији су сви чланови, осим попа Владе Зечевића, били комунисти. Како се Изразио Венцеслав Глишић, тај одбор био је „прва српска револуционарна влада у току другог светског рата".[182]

Радећи како су радили, где с више а где с мање успеха, комунисти су у сваком случају настојали да се, пре свега, покажу као прави и поуздани спроводници политике Коминтерне, као њен апсолутно сигуран инструмент у реализацији „глобалног пројекта за мењање односа на Балкану".[183]

И Британци и Американци су врло брзо постали тога свесни (а и сам Дража Михаиловић). Објашњавајући зашто је Совјетски Савез непријатељски расположен према Михаиловићу, амерички амбасадор у Москви, у свом извештају Белој кући у Вашингтону од 1. октобра 1942. године, рекао је, поред осталог, да Стаљин жели да герилски покрет у Југославији остане у рукама комуниста. „Совјетска влада очито жели", стоји у извештају америчког амбасадора, „да буде у позицији да усмерава стратегију герилског ратовања у Југославији, тако да ратовање буде вођено на начин који ће осигурати успех совјетске војне стратегије и спољне политике за време рата, а

182 V.Glišić, Užička republika,128.

183 Др Смиља Аврамов, Геноцид у Југославији и међународно право, „Политика", 26. 12. 1991.25.

по завршетку рата комунистима или лицима блиским комунистима доминирајуће позиције у Југославији..."[184]

Како се види из телеграма Драже Михаиловића југословенској влади у Лондону, од 26. маја 1942, Британци су њему, чак, директно наредили — да се мора борити за Југославију, и да не сме допустити комунистички устанак за Русију.

Посебан доказ, за све речено о Титу и КПЈ и њиховим стварним намерама и циљевима, представља Титов захтев Коминтерни (од 24. марта 1942), да се образује нова југословенска влада уместо оне у Лондону — „компромитоване четничком сарадњом са окупатором". И, још више, Титово обавештење Коминтерни од 23. августа 1941, да намерава да формира „Народни комитет ослобођења, који би сачињавали познати представници разних демокртских струја заједно са нашим људима", и то: три-четири из Хрватске, два из Словеније, 4 из Србије и два из Црне Горе. Овај комитет је, по Титовим речима, требало да представља „централну власт која се рађала из народног устанка".[185] Од свега овога се, међутим, брзо одустало, због — Совјетског Савеза, који је у међувремену, 18. јула 1941. године, био обновио дипломатске односе са југословенском владом, прекинуте после капитулације Југославије, у априлу 1941.

Један од доказа, да су комунисти, и када су повели оружану борбу против окупатора, пре свега тежили да се домогну власти, да у Југославији успоставе своју власт (совјетску, како је и сам Тито говорио) јесте и одлука врха КПЈ да се поведе оштар курс против свих противника, па и оних потенцијалних.

Тај „оштар курс" није био ништа друго, кад се све сагледа у правој светлости, до — терор, у неким крајевима спровођен и на начин „какав је својствен разбојницима": убијање људи из заседе, кроз прозор, док би седели са својим породицама за трпезом...

Главне жртве били су симпатизери и припадници војне организације Драже Михаиловића, и, уопште, прозападно

184 Исто.

185 V.Glišić, Užička republika, 216.

настројени људи, без обзира на њихово антифашистичко опредељење.

Кад се „црвени терор", како је то зулумћарење названо,[186] показао као крајње штетан по сам партизански покрет, доводећи у питање његов народноослободилачки карактер, вођство КПЈ се од њега дистанцирало, стављајући сву кривицу на његове спроводиоце. Све је названо „левичарењем" и, будући да се није могло скрити, сврстано у „девијантне тенденције" НОП-а.

По тумачењима више историчара, „левичарење" је било инспирисано догмом о две етапе револуције. „После совјетске победе под Москвом", каже, на пример, Слободан Бранковић, „Стаљин је у говору на годишњицу Октобарске револуције најавио оптимистички, да ће се рат брзо завршити у корист савезника. То у врху КПЈ није било протумачено само као морални подстрек него и као знак да се прећи на 'другу етапу' револуције, како догађаји на међународној сцени (сукоб с реакцијом) не би претекли југословенске комунисте".[187]

Не кријући, на једној страни, да је „леви екстремизам" имао погубне последице у сваком погледу, и за партизане и за оне које су они прогласили за своје актуелне и будуће непријатеље, да се показао као „кобна илузија догматске свести", поједини историчари блиски КПЈ су, на другој страни, покушавали да све то у ствари замагле, посебно кад је у питању установљење правих и главних криваца — а то су били вођство КПЈ, и лично Јосип Броз Тито. За Тита је чак речено, да је он управо био онај „који је оштро реаговао против левих грешака КПЈ", да је он увек „упозоравао" да „пета колона" не сме да „скрене народноослободилачку борбу на колосек грађанског сукоба", као и да се присталице лондонске владе не смеју нападати као слуге окупатора...

Из самих докумената који се односе на рад и одлуке Врховног штаба партизанске војске, па и из Титових „сабраних

186 Како се износи, у Пиви су „груби обрачуни и егзекуције над стварним и измишљеним противницима НОП-а" одвајали од НОП-а и његове дотадашње присталице... Ликвидације су вршене „на начин сличан обичном убиству", што је у народ „уносило не само незадовољство већ и страх". Види и уп.: О.Благојевић, Постанак, развитак и основни аспекти рада партијске организације у Пиви 1941-1942, Историјски записи, број 2-3, 1969, 416-417; Б.Петрановић, Србија у другом св.рату, 299.

187 Слободан Бранковић, Међународни аспекти,н.рад и извор, 304.

дјела", стиче се, међутим, другојачији утисак о појави „левичарења"...

У упутству Врховног штаба подређеним партизанским командама од 28. фебруара 1942. године, речено је, на пример:

"Сада ви морате створити ударне јединице и ријешити ситуацију у своју корист. То значи, сада сва оштрина вашег оружја мора се окомити на ликвидирање четничких снага. То нека вам буде прије свега".

Десет дана касније, Врховни штаб је пак наредио следеће:

"Ви морате прибјећи и репресалијама против четника. Морате палити извесне куће окорјелих зликоваца и разбојника, а обавезно све куће четничких вођа и коловођа. Сва њихова имања траба конфисковати... Док не ликвидирате четнике, борбу с Италијанима избјегавати..."[188]

Лично Тито је, у једном писму Миловану Ђиласу и Ивану Милутиновићу, захтевао да се убиства „петоколонаша" врше одлучно у борби, а изван ње — „опрезно и политички припремљено".[189]

Титова упутства, односно упутства Врховног штаба, и наређења, која су безрезервно спровођена — где је за то било услова и прилика — имали су катастрофалне последице, на пример у Црној Гори и Херцеговини. На партизане, који су, равнајући се према добијеним упутствима, били просули силну крв „актуелних и будућих" непријатеља, често убијајући људе и без икакве кривице и стварног повода, дигло се све живо, па су они морали да напусте ове крајеве. Како се наводи, НОП у Црној Гори није се могао опоравити од последица своје радикалне политике све до лета и јесени 1943. године.[190]

3. Јосип Броз и Драгољуб Михаиловић

Ако се пође од тога, да су комунисти, предвођени Титом, на борбу против окупатора гледали као „на револуционарни

188 J. B. Tito, Sabrana djela, tom IX, 51, 95-96.

189 Писмо од 8.априла 1942, Архив ЦК СКЈ, к.7.

190 Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција, I, 333, 335, 336. — У књизи „Историчар и савремена епоха", Петрановић каже (стр.243) да Покрајински комитет за Црну Гору није био „инспиратор политике класне радикализације него је само извршавао наређења Ј.Б.Тита, односно Бироа ЦК КПЈ..."

превратy коме ће доћи до нове власти, и то под њиховом превлашћу“[191], и, сходно томе, били спремни да се удруже само са снагама приправним да прихвате њихово вођство, Драгољуб-Дража Михаиловић са својом војном организацијом био је предодређен да буде проглашен за њиховог највећег и најопаснијег непријатеља.[191-а]

Потврда за ову истину налази се и у оним речима Милована Ђиласа, да су припреме комуниста за борбу против окупатора биле „истовремено и припреме против снага старог поретка“,[192] чији је главни представник у земљи био Драгољуб-Дража Михаиловић.

Према томе, и у светлу реченог, покушаји Тита да нађе заједнички језик са Дражом Михаиловићем, најпре би се могли оценити као тактички потез, усмерен пре свега на то, да се, ако се само може, Михаиловић у датој ситуацији искористи и с њим сарађује док не сазру услови за коначан обрачун.

На другој страни, ако се има у виду да је Михаиловићев главни циљ био да сачува стару власт и државу на челу са краљем Петром, и да је и сам био спреман да ступи у савез само са оним снагама које су тежиле истом циљу, и које су хтеле да му се потчине, онда ни Михаиловић није могао на комунисте гледати другојачије до као на своје „природне“ непријатеље.

Антикомуниста по својим основним погледима, како је већ наглашено, Михаиловић је у комунистима видео најопасније непријатеље по југословенску државу, а посебно по српски народ. И он никад с њима не би ушао, може се са сигурношћу рећи, ни у какав трајни савез, чак и да му је, другојачије сугерисано, односно наређивано од југословенске владе у Лондону.

191 Исти, Револуција и контрареволуција, I, 175.

191-а У историографији Југославије претежно се о Михаиловићу говори као о издајнику. Његова организација квалификује се, пак, као — „квислиншка“. Петар Качавенда (Криза четничког покрета у другој половини 1942. године, Историја радничког покрета,зборник радова 1, Београд 1965, 257-332) износи, да се покрет ДМ у другој половини 1942. „до краја афирмисао као квислиншки“. Смиљана Ђуровић, ближе објашњавајући текст Качавенде, истиче да је у другој половини 1942. ДМ покрет дошао у кризу „којом започиње процес његовог распадања“. А затим каже, да је „до колебања у четничкој организацији дошло услед војно-политичких победа партизанских снага. У Босни и Хрватској четнички покрет је доживео потпуно распадање, а у Црној Гори и Херцеговини доживљавао је политичку кризу која ће крајем те године и почетком 1943. добити широке размере“ (См.Ђуровић, Неколико досадашњих методолошких окосница у изучавању револуције и контрареволуције у нашој савременој историји, Трећи програм Радио Београда, Београд 1976, н.извор, 183).

192 Милован Ђилас, Револуционарни рат, Београд 1990, 34.

Према ономе што се поуздано зна, југословенској влади у Лондону није ни на памет падало да Михаиловићу нареди да с комунистима уђе у неки савез. Напротив, од њега је тражено да с комунистима нипошто не улази у неку сарадњу. Прву поруку у том смислу Михаиловић треба да је добио у септембру 1941, преко двојице југословенских официра, Захарија Остојића и Мирка Лалатовића, који су пребачени у Југославију као чланови прве британске војне мисије.[193] Саопштено му је тада, поред осталог, да влада оцењује да је комунистички устанак у ствари устанак у корист Совјетског Савеза.

У свим овим околностима, сукоб партизана и војно-четничких одреда (касније Југословенске војске у отаџбини) од првог часа „висио је у ваздуху“. Због тога, а упркос учињеним покушајима, посебно са стране партизана, до правог и искреног споразума између њих није могло ни доћи.

Како сведочи Милош Минић,[194] већ током првог разговора са представницима партизана, Михаиловић се неувијено изјаснио против оружане борбе против окупатора, истичући да су Немци још „увек врло јаки, да надиру у Совјетски Савез незадрживо, да ни западни савезници нису још способни за веће војне операције против огромне немачке војне силе, да ће Немци вршити крваве одмазде и убијати ненаоружано становништво, ако их будемо нападали“.

Михаиловић и његови тадашњи главни сарадници (Драгиша Васић и потпуковник Драгослав Павловић), на том првом састанку са партизанима, изразили су наду, да ће „савезничке силе за извесно време предузети контраофанзиву и да ће Немци почети трпети поразе, па кад их савезничке снаге натерају на одступање, тада ће бити време за оружану борбу и устанак. Све до тада, њихова ће организација само организовати људе који се њима придружују, оставиће их код куће и кад дође време позваће их у оружане јединице које ће припремити, и тада кренути у оружану борбу против окупатора“.

Током првог сусрета са Титом, у родној кући војводе Живојина Мишића, у селу Струганику, Михаиловић је по тврђењу Минића, у ствари поновио све оно што је пре тога био рекао Милошу Минићу и Драгојлу Дудићу. Посебно је

193 Бранко Миљуш, Револуција у Југославији 1941-1945, Лозана-Београд, 1991, 96.

194 Милош Минић, Моји сусрети са Дражом Михаиловићем, „Дуга“, 89.97, Београд 1990.

нагласио, међутим, да је устанак у Србији, у датој ситуацији, раван самоубиству и да он, због тога, „неће ићи у борбу против немачких снага“. И, даље да би и партизани требало „да прекину борбе и акције против Немаца, да се ограниче као и његови четници на организовање и припремање и да дочекају као и четници прави моменат, па тада сви да крену у борбу и подигну народ на устанак, избаце немачке и друге окупаторе из земље и ослободе земљу, што ће бити могуће кад се армије савезничких сила приближе границама Југославије“.[195]

Већ после овог првог сусрета Михаиловића и Тита, који практично није дао никакве резултате (сем што су обе стране изјасниле спремност да учине све како би се спречили сукоби између четника и партизана), било је више него јасно — да за сарадњу између њих недостају главни услови.

Лично Тито, кога је Дража Михаиловић држао за Руса, сматрао је да је Михаиловић у разговору с њим био неискрен, и да му се стога и уопште узев не би смела поклонити пуна вера, да би се према њему морало бити „крајње опрезан да не би дошло до изненађења“.

Упркос свему овоме, међутим, Тито није никако био за то да се с Михаиловићем прекину све везе, а понајмање је био за то да се он нападне и његова организација разбије — што су му, управо после његовог првог састанка са Михаиловићем, предлагали Милош Минић и Обрад Стефановић (столарски радник и секретар Окружног комитета КП у Ваљеву).

Истичући да су Дража Михаиловић, Драгиша Васић и Александар Мишић, (син војводе Живојина Мишића, који је такође присуствовао разговору Михаиловића и Тита и до свог последњег часа био убеђен да је Тито Рус)[196] неискрени, Минић и Стефановић су рекли Титу, да четници имају зле намере према партизанима, да се од њих може очекивати да партизане подмукло нападну с леђа, и да би, услед свега тога, било најбоље ако би партизани, сад док су јачи и бројнији, предузели акцију у циљу уништења четничке организације. „Тако бисмо онемогућили“, закључно су рекли Минић и Стефановић,

195 Уп.Милош Минић, Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941-1945,Нови Сад 1993.

196 О Титу, као о Русу, Александар Мишић је у ноћи пред своје стрељање, опширно говорио у немачком војном затвору Васи Казимировићу и инжењеру Вожидару Максимовићу из Београда.

„у ствари најопаснију петоколонашку организацију, далеко опаснију од Недићеве државе и Љотићевих и Пећанчевих банди, и од свих шпијуна и агената које је Гестапо у великом броју убацивао на ослобођену територију“.

Према Минићу, Тито је на ово одговорио:

“Кад бисмо ми то учинили, то би била тешке политичка грешка са несагледивим последицама... Дража је окупио доста официра и подофицира и људи са села и из града, а још много више патриотски расположених људи верује да ће он повести борбу против окупатора. Све док је тако, кад бисмо ми поступили како ви смислите, ми бисмо били осуђени од народа да смо изазвали братоубилачки рат, и ослабиле би и покидале се наше везе са народом, који стиче све више поверења у партизане. А то би био крајње тежак ударац који би наша борба претрпела и могло би то бити судбоносно за читаву народноослободилачку борбу. Ми морамо бити крајње стрпљиви и чекати да или Михаиловић и његови четници промене став и придруже нам се у борби против окупатора, у шта је тешко веровати, или да људи који Дражи и четницима данас верују само увиде да они неће у борбу против окупатора, да шурују са недићевцима, а можда и са Немцима, па да окрену леђа четницима, и са поверењем се придруже партизанима у борби против окупатора...“[197]

О томе, како су комунисти све гледали на Дражу Михаиловића и његову војну организацију, и националисте у целини у Србији, податке пружа и проглас Покрајинског комитета КПЈ за Србију из месеца јуна 1941. године. У њему је, поред осталог, речено, да „агенти Лондона (разне капиталистичке клике, четници и полицајци, неки бедни официри и други) већ покушавају да спрече раднике и сељаке да, кад за то куцне час, оснују своју радничку-сељачку совјетску власт, наслањајући се на велики и братски Совјетски Савез. Та банда хоће да се врати на старо, које нас је до овога и довело. Они хоће да крв и муке народне буду узалудне. Народ треба да овим бандама, које се организују да проливају његову крв, још сада пружи одлучан отпор, изолује их од села и градова и ускрати им сваку помоћ“.[198]

197 Уп. М. Минић, Ослободилачки или грађански рат, 254-255. — Како Минић наводи, први партизан „који је на личну иницијативу отишао на Равну гору и разговарао са официрима који су се тамо налазили, био је др Драган Јовановић, београдски стоматолог, који је био доста познат као комуниста.“ Штаб Ваљевског партизанског одреда, у којем се саставу као, лекар, налазио и Јовановић, од њега је и сазнао да се официри на Равној гори налазе под командом пуковника Драже Михаиловића (Минић, исто дело, стр. 241).

198 Зборник НОР-а, I-2, 1952, 13-14.

У упутству Покрајинског комитета КПЈ за Србију Милошу Минићу, од 8. августа 1941, речено је тако, „да се четници морају или придобити за заједничке акције, и то још одмах, или неутралисати у датом моменту...“

Најотвореније, комунисти су напали Дражу Михаиловића, 8. новембра 1941, у листу „Борба“. У чланку „Још једна издаја“ (из пера Едварда Кардеља), Дража Михаиловић је стављен у исту раван са Миланом Недићем, сврстан заједно с њим у „прљаву клику“ оних официра који су били заштитници „реакционарних режима што су се рађали после јануара 1929. године“.

Та клика официра, како је речено у Кардељевом напису, „извршила је капитулацију југословенске војске у априлу ове године, а потом, одродивши се потпуно од народа и претворивши се у најобичнију банду проданих лакеја, поделила улоге између себе. Недић је отворено ушао у владу коју су поставили окупатори, а Дража Михаиловић је отишао на Равну Гору да наоружа своје банде жандарма, полицијских аігената, финанса и тако даље и да их у погодно време употреби као нож у леђа своме народу који се бори за слободу“.

Тамо од 1943. године, а нарочито пред заседање АВНОЈ-а у Јајцу, Тито је устостручио своје напоре — да Михаиловића и његову војску, Југословенску војску у отаџбини, представи код савезника, у првом реду код Британаца, као квислиніе, као сараднике окупатора који су само на речима уз савезнике. Поступајући тако, он није, чини се, толико у свом визиру имао самог Дражу Михаиловића, с којим је веровао да се лако може и сам обрачунати чим се за то укаже повољна, права прилика, колико југословенску краљевску владу. Доследан ономе за шта се био определио, кад је покренуо партизански рат, у лето 1941, Тито је пред очима имао само један циљ: успостављање совјетске власти у земљи. А тај циљ није могао да оствари све док не би гурнуо у страну југословенску легалну владу...

Најзад, у Јајцу, 29. новембра 1943, Тито је остварио оно што му је стално било на уму — одузео је југословенској влади право да врши прероіативе законите владе.

Кад се на однос Тита према Михаиловићу гледа у светлу наведених чињеница, поједина тврђења, да је Тито неопозиво, и искрено, био за сарадњу са Михаиловићем, не изгледају уопште уверљива.

Једино што није спорно, то је Титово хитање, по напуштању Београда, 16. септембра 1941, да се што пре састане са Михаиловићем на Равној гори и лично се с њим договори о сарадњи.[199]

199 Тито је лично, како сам каже, још у јулу 1941. наредио штабу Ваљевског партизанског одреда да ступи у везу са Дражом Михаиловићем и да га „приволи на борбу у сарадњи с нама. Али он је одлучно одбијао да ишта предузме против Нијемаца и то, прво — што уопће није имао никакве војске, а друго — што се бојао репресалија“ (Ј. Б. Тито, Говори и чланци, Загреб 1959, I, 205). — Тај контакт са Д.Михаиловићем, о којем говори Тито, требало је, по свему судећи, да остваре Родољуб Чолаковић и Фића Кљајић, али они тај задатак нису обавили, јер су, како Чолаковић износи, закључили вероватно на основу казивања др Драгана Јовановића,в.напомену 197) да то не би имало никакве сврхе (Види:Р.Чолаковић, Записи из ослободилачког рата, Београд 1946,I,56). — Према тврђењу Милоша Минића (Ослободилачки или грађански рат,241), Родољуб Чолаковић, који се као члан Главног штаба за Србију тада затекао у Ваљевском одреду (са Фићом Кљајићем), „желео је сам да оде на Равну гору да разговара са тим официрима и да покуша да их придобије да крену заједно с партизанима у борбу против окупатора, али је одустао, јер је морао ићи даље у обилазак Чачанског и других партизанских одреда“.

199-а Према казивању Благоја Нешковића, Ј.Марјановићу, није у питању ВОЈО Николић, већ Воја Николић, који је тада био студент (Ј. М. Устанак и НОП, 204).

199-б Мисли се на квислиншку владу Милана Недића.

199-в Зборник НОР-а, I-2, 126-128. Види и: М.Минић, Ослободилачки или грађански рат, 540-541.

Осам дана пре него што ће Тито и кренути према Ваљеву, дошло је у Београду, 8. септембра 1941, до сусрета представника КПЈ и представника војне организације Драже Михаиловића — Благоја Нешковића, Ђура Стругара и Воје Николића,[199-а] с једне стране, и пуковника Бранислава Пантића, мајора Велимира Пилетића и још неких официра, с друге стране. Тема разговора била је: борба против окупатора. Како је Александар Ранковић обавестио Тита, 11. септембра 1941, пуковник Пантић треба да је, поред осталог, изјавио, да је пораз Немачке неизбежан, да ће Совјети сигурно победити и да ће, после тога, у Југославију доћи руска војска, која ће успоставити ред и совјетизирати земљу. Није искључио, међутим, ни могућност, да у Југославију дође и војска Енглеске. „Али свеједно, дошла и Црвена војска овде, ми знамо да ће официри имати своје место онако исто како су га имали и у балтичким земљама“. Пуковник Пантић је, према Ранковићевом извештају Титу, посебно нагласио, да организација Драже Михаиловића осуђује „данашњу владу[199-б] и саботираће је на сваком кораку, осуђује такође издају Косте Пећанца...“, али да не одобрава ни партизанске акције, „углавном не све“. Све у свему, Пантић је, објашњавајући став војне организације Драже Михаиловића, изразио мишљење — „да још није време за крупније акције“, да „сада“ треба само „чинити припреме, па кад Немци буду потучени на источном фронту и почну бежати одавде, онда ступити у дејство“.[199-в]

Анализирајући излагање пуковника Пантића, као и осталих официра који су учествовали у разговорима са пред-

ставницима КПЈ, Ранковић је закључио — и то изнео у свом извештају Титу — да је „Гестапо заједно са својим слугама успео да у све ове групе и групице убаци своје агенте, чији је циљ да кочи акције, разара изнутра..."[199-г] Треба „јако опрезан бити и не напустити циљ повезивања с њима и као целином и као појединцима, и као групицама које су вољне за сарадњу. Но увек их терати на чистину..."

Иако Ранковић, како се види, није уопште разговарао са пуковником Пантићем 8.септембра 1941, током једне дискусије коју је организовао београдски лист „Свет", 1990. године, изнесено је — да је то ипак био случај. И наведено је, да је пуковник Пантић рекао Александру Ранковићу:

"Слушајте, комунисти, сада водимо заједно борбе око Краљева, Милановца, Крупња. С обзиром да ви немате специјализоване људе за вођење оружане борбе, то би требало да препустите нама. Уосталом, то Москва тражи од вас; тачније, она вам то наређује..."[199-д]

Кад је овај разговор између Ранковића и пуковника Пантића вођен, није речено, као што није наведен ни ближи извор информације. Али је зато истакнуто следеће:

"Тита хвата паника и он наврат-нанос полази, уз страшан ризик, на слободну територију. То је тај његов авантуристички али и прорачунати дух у чему није имао премца. Долази на разговор с Дражом..."[200]

По мишљењу професора Милорада Драшковића, цела иницијатива Јосипа Броза Тита, да оствари сарадњу са Дражом Михаиловићем, није имала другог циља, до да Михаиловића „гурне у преурањену војну акцију против Немаца, са јасном намером да у процесу радикализације маса и репресалија окупатора својом лењинистичком вештином елиминишу Дражу, а његове следбенике или уништи или апсорбује. Као издресирани стаљинистички верници, главари КПЈ били су спремни за грађански рат".[201]

199-г За пуковника Пантића је евидентно да је већ у то време имао блиске везе са немачком војном обавештајном службом у Београду, са официром АБВЕР-а др Јозефом Матлом, у цивилу професором Универзитета у Грацу. Преко Матла Пантић ће организовати и сусрет Драже Михаиловића са представницима војног заповедника немачке окупаторске војске у Београд, почетком новембра 1941.

199-д "Свет", број 215,Београд 11. 7. 1990, 21.

200 Исто.

201 Миломир Марић, Судбина династије Драшковића (3), „Дуга", број 425, од 22.6. 1990, 95.

Током првог сусрета Тита и Михаиловића, треба да је било речи и о томе ко да буде командант свих устаничких снага. Питање у овом смислу, према казивању Воје Рафајловића,[202] поставио је Дража Михаиловић, али је Тито избегао да пружи јасан и одређен одговор, изјавивши да се око тога не би смео правити неки већи проблем...

После Другог светског рата, 8.октобра 1968, Тито је у изјави за енглеску штампу рекао, да је он Михаиловићу, већ на првом састанку понудио врховну команду и над свим партизанским одредима и да је ту понуду обновио на другом састанку, одржаном 26. октобра 1941. При овој изјави, међутим, он није остао. У изјави француском листу „Пари мач", објављеној 16. новембра 1968, рекао је да он Михаиловићу није понудио врховну команду већ само положај начелника штаба...

Немачки историчар Ханс Кнол, истраживач и аналитичар високог ранга, тврди, да Михаиловић у ствари није био спреман да прихвати ниједан једини Титов предлог, уверен да Тито, под „фасадом јединственог фронта", жели у „заветрини Совјетског Савеза", да створи у земљи предуслове за успостављање контроле над југословенском државом.[203]

Радоје Вукчевић, у својој књизи „На страшном суду",[204] тврди, опет, да су Михаиловићеви састанци са Титом „наговестили" да је код Тита све сумњиво (и име, и језик којим је говорио, и порекло, и пут, и циљ, искреност и добра воља), али да је Михаиловић ипак „искрено веровао да ће сарадња са комунистима бити могућа, кад је до ње дошло и на међународном плану..."

По Вукчевићу, управо због тога, Михаиловић није дозволио да се Тито физички ликвидира — једном, наводно, по предлогу Драгише Васића, после првог сатанка Михаиловића са Титом (по Звонимиру Вучковићу пак, по предлогу капетана Вучка Игњатовића, што је већ поменуто), а други пут после другог састанка, а по предлогу двојице официра из штаба у селу Брајићи, Узелца и Ореља. „Михаиловић је спасао партизанску делегацију такве судбине, коју ће они с највећим

202 Казивање Воје Рафајловића из села Рајковића, Милован Илинчић, Хроника села Рајковића (рукопис).

203 H. Knoll, 256.

204 Чикаго, 1968, 146.

уживањем наметнути доцније многим Михаиловићевим хиљадама, каткад на веру, често из заседе, а увек ради елиминисања сваке опозиције".

Мада први састанак између Тита и Михаиловића, 19. септембра 1941, није довео ни до каквог резултата, ни до каквог споразума (како се најчешће наводи у историографији насталој у време док је КП, односно Савез комуниста био на власти углавном кривицом Михаиловића који је био „непоколебљив у одбрани свог основног стратегијског става, да је борба преурањена и самим тим нецелисходна")[205], он није довео ни до коначног разлаза. Пре би се рекло да су после тог сусрета остала отворена врата код обојице преговарача за даље сусрете и преговоре о сарадњи...

Звонимир Вучковић, који је добро обавештен о првом сусрету Тита и Михаиловића, изнео је у својим сећањима, да је завршну реч, на овом састанку Тита и Михаиловића, дао — Драгиша Васић. Он треба да је рекао, да ће се, кад се борба са окупатором оконча, у свему поштовати народна воља. „Кад свршимо посао, народ ће одлучити. И ништа силом", казао је Васић, и стим се, по Вучковићу, сложио и Тито, рекавши и сам: „И ништа силом..."[206]

Према Милошу Минићу, Васић је приликом првог сусрета са представницима патизана (Минићем и Дудићем) још изјавио, да он гарантује да четници, док је њему главе на рамену, неће започети братоубилачки рат. По наводима Николе Миловановића, опет, Васић треба да је био управо онај, који је, у одсуству Драже Михаиловића, а после другог састанка Тита и Драже, 26. октобра 1941, наредио капетану Вучку Игњатовићу да нападне партизане. То је он учинио, како Милованович тврди да му је сам Васић поверио, „у духу поруке југословенске владе, примљене радио-везом".[207]

205 Бранко Петрановић, Револуција и контрареволуција,I,289.

206 Звонимир Вучковић, Дневик једног „ратног злочинца", Амерички Србобран, Питсбург, број 9074,10. 4. 1946,4.

207 Никола Милованович, Драгиша Васић од грађанског бунтовника до контрареволуционара, Београд 1986, 280. Милош Минић наводи (Ослободилачки или грађански рат,245) да му је после разговора који су он и Драгољуб Дудић имали са Д.Михаиловићем, Драгославом Павловићем и Драгишом Васићем) Васић рекао, да партизани могу бити сигурни да до напада четника на њих неће доћи. Васић је, према Минићу, чак замолио да Минић и Дудић пренесу Централном комитету КПЈ да се он налази на Равној гори, да је он заменик команданта, пуковника Драже Михаиловића, и да, све док је он ту, четници неће водити братоубилачки рат против партизана... Како Минић још износи, он је Васићеву поруку сопштио Титу, кад је 18. септембра стигао у Робаје код Ваљева, али он ништа о њој није рекао. По Минићевим даљим речима, Васић, је своју поруку изневерио и заједно с Дражом донео одлуку о започињању братоубилачког рата нападом четничких јединица на Ужице, Чачак, Горњи Милановац и на читавој територији.

Важно је приметити, да се код Михаиловића, од првог часа када је укрстио свој поглед са Титовим, код њега јавила сумња у вођу партизана. И услед тога, он треба да се на том састанку држао врло резервисно, толико резервисано да се Тито у два маха дизао од стола, у намери да састанка напусти. Што је Тито ипак остао до краја, и што је напослетку углављен какав-такав договор, заслуга треба да припада Драгиши Васићу, који је, иначе, на овом састанку и водио главну реч.

Другом састанку Тита са Михаиловићем, у кафани „Суворбор" у селу Брајићи, подно Равне горе, требало је, по Титовој жељи, да присуствује и представник Велике Британије при штабу Драже Михаиловића, Дејн Тајрел Хадсон. Али је Михаиловић то одлучно одбио, са образложењем да се ради о унутрашњем југословенском питању, а да је он, Михаиловић, легитимни представник југословенске владе, што је тада уистину и био случај.

У релативно затегнутој атмосфери, ипак је између Тита и Михаиловића на овом другом састанку постигнут неки споразум. Договорено је, поред осталог, да се оружане акције координирају, да се ратни плен дели, да се Михаиловићевом штабу испоручи из фабрике оружја у Ужицу, 1.200 пушака...

Звонимир Вучковић, у вези са Титовим понудама за сарадњу каже да се Михаиловић, у ствари, нашао пред алтернативом, или да партизане спречи силом оружја „да народ гурну у скупу а бескорисну војничку пустоловину", или да заједно с њима удари на окупатора. Он се са својим штабом одлучио за ово друго. Јер, „поћи са партизанима у акцију, имало је ова преимућства: партизанима се не би такорећи поклонио монопол родољубља и борбености, а од непријатеља заплењено оружје не би пало само у њихове руке. С друге стране, команда би стварно била наша..."[208]

Из сведочења Родољуба Чолаковића,[209] видљиво је — да је Тито, већ кад је пошао на први састанак са Михаиловићем,

208 Књига о Дражи, I, 133-134.

209 Записи из ослободилачког рата, I, н.д., 64-65.

био упознат са његовим основним ставовима, односно ставовима његовог штаба по питању концепције борбе против окупатора. Начелник Михаиловићевог штаба, како наводи Чолаковић, потпуковник Павловић, сопштио је крајем јула 1941. представницима партизана, да „још није време за борбу", да је „Немац јак и да би сваки покушај отпора био угушен у крви", да би, у датој ситуацији, требало чекати „док Рус не избије зубе немачком лаву па онда ударити с леђа", и да би дотле требало само „вршити мобилизацију, организовати штабове, правити планове, припремити се за велики тренутак".

Од многих тврђења, везаних за односе Михаиловића и Тита, за њихове преговоре и сукобе (који, кад једном до њих дође, никада више неће престати), чини се значајним тврђење Живка Топаловића, да је Михаиловић, после конгреса у селу Ба, на Светог Саву 1944, покушао да се трајно споразуме с Титом. Али као што он није 1941. био заинтересован за истински споразум с Титом, поред осталог и зато што је прецењивао свој положај, тако ни Тито, 1944, није био заинтересован за споразум с њим, будући да је тада већ био признат као једини прави вођа отпора у земљи.

Михаиловић се, 1944. године, у тежњи да се с Титом споразуме, обратио за помоћ британском генералу Армстронгу, а и самој британској влади. Преговори су требало да се воде у Санџаку... Како Топаловић наглашава, Михаиловић је био спреман (а у духу закључка које су били донели он, Драгиша Васић, Стеван Мољевић и Живко Топаловић) да одмах обустави сва непријатељства са НОП, да уђе, чак, у политичку сарадњу са Титом, и на крају, да прихвати спровођење плебисцита „у погледу владавине у држави".[210]

Као што је већ поменуто, Михаиловић је држао односно тако је изјављивао, да је Тито — Рус. В. Дедијер тврди,[211] да је Михаиловић такво своје мишљење о Титовом пореклу саопштио како „немачким окупационим властима, тако и обавештајним службама Сједињених Држава Америке и Велике Британије. Циљ му је био да се устанак под Титовим руководством у Југославији прикаже не као дело југословенских народа, него страних сила, у првом реду Совјетског Савеза".

Да је Тито по народности Рус, генерал, односно пуковник Црвене армије, причало се и у партизанским редовима. Међутим, то партизанима, поготову припадницима КПЈ и СКОЈ-а, није уопште сметало. Напротив, били су они на то поносни — толика је била велика њихова љубав према првој земљи социјализма.

За разлику од Михаиловића, Тито је од Немаца уцењен само једном, у пролеће 1943. године — са сто хиљада рајхсмарака у злату. То је, према Владимиру Дедијеру, учињено по налогу Химлера,[212] *али то није сасвим извесно. А уцењен је тек тада највероватније зато, што Немци дуго нису знали ни ко је Тито (по неким наводима за то су сазнали тек крајем јуна 1942. године), нити су пак располагали његовом фотографијом, односно цртежом који би личио потпуно на њега. Уцену Тита, објављену и у Србији, потписао је врховни командант немачке војске у Србији. Тада је, у исти мах, са 100 хиљада рајхсмарака у злату био по други пут уцењен и Дража Михаиловић. Текст и једне и друге уцене био је у главним деловима веома сличан. И Дража и Тито названи су „опасним бандитима", злочинцима који су бацили земљу „у највећу несрећу". За Тита је, поред осталог, у тексту уцене написано, да је бољшевички агент, „скрнавитељ цркава, лопов и друмски разбојник", који је хтео „да образује у земљи совјетску републику", и да је уобразио да је он позван да ослободи народ... За Михаиловића је у уцени пак речено, да је „отпавивши од развратног живота уобразио да је позван да ослободи народ", да, као „енглески плаћеник" и „смешни хвалисавац" није ништа другог радио „већ утирао пут бољшевизму и тиме помагао да се униште сва национална добра која су народу од вајкада били висока и света. Он је тиме пореметио мир сељака и грађанина, упропастио имање, добро па и живот хиљадама људи, а земљу бацио у неописиву беду и невољу".*

Крај текста уцене и Михаиловића и Тита, сем у једној речи, био је потпуно исти: „Стога је овај опасни бандит у земљи уцењен с 100.000 рајхсмарака у злату. Онај који докаже да је овог злочинца учинио безопасним или га преда најближој немачкој власти не само што ће добити награду од 100.000 рајхсмарака у злату, него ће тиме извршити и једно национално дело, јер ће ослободити народ и отаџбину од бича" („бољшевичког", а не „крвавог", како наводи Дедијер), од „нечовечног крвавог терора".[213]

У вези са Михаиловићем, и настојањем Немаца да га се докопају, постоји један мање познати документ у личној архиви Хајнриха Химлера, рајхсфирера и старешине не само свих полицијских снага

210 Др Живко Топаловић, Идеје водиље, Књига о Дражи, II, Виндзор 1956, 3.

211 Владимир Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, II, Ријека-Загреб 1981, 14-15.

212 Исто, стр16.

213 Фото-копије обеју уцена објавио је и Веселин Ђуретић у својој књизи „Савезници и југословенска ратна драма", I, Брауншвајг 198,366-367. — В. Дедијер, Нови прилози, II, 16.

Немачке у земљи и иностранству, нејо и врховној команданта СС-трупа. Тај документ потиче из 1942. године и тиче се Химлерове наређења, да се Михаиловић по сваку цену ликвидира... У питању је писмо Хајнриха Химлера шефу немачке полиције у Србији, генералу Ауїусту Мајснеру, од 17. јула 1942. године. „Сада се свим средствима", стоји у том писму, тачније наређењу, „која уопште стоје на располаїању, има пронаћи пребивалиште штаба їосподина Драже Михаиловића и он са својим штабом ликвидирати. Полиција и СС то морају по сваку цену извршити. Сва потребна средства за то, укључују и новац, стављајући се у не-ограниченом обиму на располаїање..."[214]

214 Уп. H. Heiber, Briefe an und vom Himmler, Stuttgart 1968,252.

Глава петнаеста

НЕМАЧКИ ОКУПАТОР И СНАГЕ ОТПОРА

1. Немци и војна организација Драже Михаиловића

Као што и наређење рајхсфирера СС, Хајнриха Химлера, показује, Драгољуб-Дража Михаиловић је у високим, па и највишим војним, полицијским и цивилним круговима Трећег рајха, још од саме појаве на Равној гори оцењен као опасан непријатељ. Поред осталог и због тога што је био повезан са југословенском владом у избеглиштву, а преко ње — пре свега — са владом Велике Британије (По неким тврђењима, Михаиловић, све док од Лондона није био одбачен, и није био непосредно потчињен југословенској влади, већ Черчилу, који је и вршио све реконструкције југословенске владе).[1]

Од таквог свог гледања на Михаиловића врх немачке државе (Михаиловић је са својом војном организацијом, као што је био случај и са партизанима, био стални предмет расправа у Хитлеровом главном штабу) није одступио све до пред сам крај рата. Немачки званичници нису променили свој став и поред чињенице да је више команданата Драже Михаиловића и у више махова (по мишљењу надлежних немачких кругова са знањем и уз одобрење Михаиловића) склапало одређене аранжмане са немачким војним заповедницима и, једноставно, сарађивало с њима, посебно кад се радило о акцијама против партизана. Такав поглед на Михаиловића задржали су Немци упркос његовим изјавама, још од јесени 1941, да он не жели да

1 Генерал Радивоје Јовановић - Брадоња, „Политика", 4. 12. 1990, 18.

води борбу против немачке војске, већ само против — комуниста.[2]

С обзиром на изјаве које је Михаиловић давао, и које су биле намењене ушима немачких војних команданата у Србији, па и самог војног заповедника, формирало се мишљење да је он, уистину, био наклоњен Немцима, чак предодређен да им буде савезник, поготову од часа када се распламсао рат између њега и партизана. Али ово и нека слична мишљења не потврђује ниједна једина чињеница. Све што се у овом погледу зна, и што се може сматрати за проверено и тачно, упућује на закључак, да Михаиловић за Немце није имао баш никаквих симпатија, да их је чак и као народ, а не само као окупатора, мрзео из дна душе. Сав у тим осећањима, он ће и на конгресу у селу Ба, 1944. године, рећи, да ће се наплатити сваки српски живот уништен од Немаца, и то не по немачкој формули 100 Срба за једног Немца, већ убијањем хиљаду Немаца за једног Србина...

Свезнајући Британци били су добро обавештени о стварним осећањима Драже Михаиловића према Немцима. Преко својих бројних служби које су Михаиловића надзирале и дан и ноћ, они су, боље него ико знали, да Михаиловић ни у једном часу није мислио на неко озбиљније савезништво са Немцима, чак и кад је тврдио да му је до тог савезништва стало... Отуд, и пре свега отуд, у британским документима нигде се не говори (а камоли да се наводе докази) о некој Михаиловићевој личној сарадњи са Немцима. Говори се само, у разним документима, о склапању уговора о сарадњи између појединих Михаиловићевић команданата са представницима немачке окупационе силе. И, наглашава, да је до тога могло доћи зато што је Михаиловић према тим командантима био немоћан, а понекад, истина је, али само понекад, да је могућно да су ти аранжмани склапани уз његово одобрење...[3]

2 Ово је Д. Михаиловић изјавио 11. новембра 1941, на састанку са представницима немачког војног заповедника Србије, у селу Дивци код Ваљева, када је покушао да с Немцима закључи примирје и од њих добије помоћ у наоружању ради обрачуна са партизанима. — У уводу књиге „Драже Михаиловић пред светском поротом" (Београд 1994, страна 7) тврди се, међутим, сасвим супротно. Каже се, да је немачки војни заповедник „покушао да издејствује примирје са Михаиловићем", али да је овај поставио извесне услове, поред осталог да се Немци повуку из Србије... Као извор за ову тврдњу наведен је текст Косте Ст. Павловића — „The Struggle of the Serbs", London 1943.

3 FO, Односи између ген. Михаиловића и владе Његовог Величанства, реферат од 27. јула 1944, 371/44276,R 12712/11/92.

Из немачких докумената је видљиво, пак, да сами Немци, све тамо до пред јесен 1944. године, нису озбиљно ни мислили на то да се са Михаиловићем аранжирају, склопе с њим неки „генерални споразум".[4] Тек тада, а то је било време кад Немци више нису имали довољно снаге да одбране своје позиције у Југославији, посебно у Србији, учињени су предлози у том смислу. И то, прво, од војних команданата... Фелдмаршал фон Вајкс, који је иначе био иницијатор спровођења ригорозних одмазди над српским становништвом (и тамо још у пролеће 1941. на своју руку издао наређење о стрељању 100 Срба за једног убијеног припадника немачке војне силе), покушао је да од Врховне команде немачке војске добије дозволу за успостављање непосредног контакта са Михаиловићем, а у циљу закључења уговора о сарадњи на широкој основи. Међутим, у томе није успео. Његов предлог није усвојен... Заправо, није ни узет у озбиљно разматрање, јер Хитлер лично за тако што није хтео ни да чује...

Кад је фон Вајкс, 22. августа 1944, нашироко и надугачко покушао да објасни, да ситуација у Србији неминовно захтева да се образује један заједнички фронт против комуниста — Немци, Михаиловић и Недић — Хитлер је, према сведочењу генерала Варлимонта,[5] уместо да дâ кратак и јасан одговор, узео да доказује колико је „великосрпство" одувек било опасно по немачке интересе. За њега, како је нагласио генерал Варлимонт, а „у часу кад је Рус већ прелазио Дњестар и Прут да би се спустио у басен Дунава, ништа није било важније од сузбијања на најоштрији начин" свих „великосрпских про-

4 Види и: Jozo Tomašević, Четници, 284. - Томашевић, поред осталог, каже: „Нијемци су цијело време од јесени 1941. па до капитулације Италије подозривим оком гледали на четнике и Михаиловића, упркос мјестимичној колаборацији, четничким понудама за modus vivendi и сталној борби четника против партизана..." — Они који на Михаиловића искључиво гледају као на сарадника немачког окупатора, као на „дефакто квислинга", истичу, да је Михаиловић, „прихватајући колаборацију био свестан свог међународног положаја и опасности да буде дезавуисан као антифашистички борац", да га „четничка колаборација није ометала да одговорност за колаборацију пребаци на друге, обавештавајући југословенску владу о квислиншком карактеру Недића и Косте Пећанца" (Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција, Београд 1983, I, 361). — Постоје и тврђења, да је Михаиловић био чак и — „агент Вермахта", да је он био од 1935. године не само агент немачких обавештајних организација, него и италијанских и обавештајних организација неких других земаља. С тим обавештајним центрима Михаиловић, како се даље тврди, дошао је у контакт као војни аташе у Прагу и ту „издајничку сарадњу" није прекидао ни за време окупације Југославије" (Види: Јован Павићевић, Дража Михајловић агент Вермахта", Београд 1994).

5 Walter Warlimont, Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939 bis 1945, II, Augsburg 1990, 498-499.

јеката". Овако се постављајући према „српском проблему", Хитлер је био против сваког покушаја стварања „српске војске".

Потпуно се слажући са Хитлером, генерал-пуковник Јодл је приметио, да је по Немачку боље и прихватљивије постојање комунистичке опасности него што би било формирање јаке српске војске...

Са скоро истим предлозима као фелдмаршал фон Вајкс, пред врх немачке државе изишао је и Херман Нојбахер, специјални опуномоћеник како Хитлера тако и министра спољних послова фон Рибентропа на Југоистоку. Иако је имао већа овлашћења него ико од немачких представника на Југоистоку, укључујући и војне заповеднике, и имао задатак, поред осталог, да на Југоистоку осигура за Немачку што више „националних снага" за борбу против Совјета али и Англо-Американаца, ни он није могао ништа да постигне...

Управо у августу 1944. године, неких десет дана пред одлазак фон Вајкса у немачку Врховну команду, да би тамо изнео предлог о формирању заједничког фронта против комуниста са Недићем и Михаиловићем, у Тополи (11. августа 1944) одржан је састанак између тројице најпознатијих команданата генерала Драже Михаиловића (Драгослава Рачића, Нешка Недића и Николе Калабића) и представника немачког војног заповедника у Србији, капетана фон Вредеа. На овом састанку расправљало се углавном о једном питању: о сусрету Драже Михаиловића са Херманом Нојбахером. Према извештају капетана фон Вредеа, команданти Драже Михаиловића су изјавили да њихов командант „жели разговарати" са Херманом Нојбахером поред осталог о стварању „савеза свих српских националних снага", мобилисању и наоружању свих Срба за борбу против комуниста, с тим што би наоружавање била ствар немачке војске, која би имала и „врховно вођство у својим рукама". Речено је од стране Михаиловићевих команданата, осим тога, по капетану Вредеу, да Михаиловић захтева да он остане „у илегалности", да војска која буде формирана не сме носити немачке униформе и, на крају, да као место састанка Михаиловића и Нојбахера ни у ком случају не долази у обзир ни Београд нити пак неки други већи град...[6]

6 Капетан Вреде треба да је командантима Д. Михаиловића саопштио да је жеља немачког војног заповедника (и Хермана Нојбахера) да се Михаиловић „мора сложити само са усменим, а не и с писменим споразумом" и да се четници обавежу да ће „обуставити све кораке усмерене против немачке војне администрације и да ће је штитити". — У штабу немачког војног заповедника у Београду, предлози Михаиловићевих команданата протумачени су тако као да Михаиловић „врши притисак на Немце" да донесу одлуку о сарадњи до 20. августа 1944. — У немачким документима помиње се и да је Михаиловићев командант за Србију, генерал Мирослав Трифуновић-Дрења, још пре састанка у Тополи, наводно обавестио Хермана Нојбахера да се Михаиловић „налази у ситуацији у којој мора сарађивати с Немцима". Види и: J. Tomašević, Četnici, 306.

Како се види и из предлога фелдмаршала фон Вајкса Хитлеру и немачкој Врховној команди, предлози Михаиловићевих команданата, за које се претпостављало да су у ствари Михаиловићеви предлози, оцењени су у немачком штабу у Београду врло позитивно и у сваком случају као — добродошли, с обзиром на слабост немачких војних снага у Србији и све већу опасност од партизана.

Састанак између Михаиловића и Нојбахера, међутим, никад није одржан. Али на одређени начин веза између њих није од тада, па до краја рата, ни прекидана...

Кад је Нојбахер у питању, треба истаћи, да је он на Србе гледао као на народ који би најбоље могао да послужи Немачкој, али само под условом да се о његовим жељама и стремљењима максимално води рачуна... Пуних седам месеци пре фон Вајкса, иначе, он је покушао да своје претпостављене увери у нужност промене политике према Србима, посебно у Србији, и заложио се за један сасвим нови курс како према Милану Недићу тако и према Дражи Михаиловићу. Нарочито према Михаиловићу... Али ова његова иницијатива остала је без резултата. Министар спољних послова фон Рибентроп, својим телеграмом од 29. јануара 1944, саопштио је Нојбахеру, да „максимално што се може допустити", било би, да се „ћутећи трпе повремени аранжмани нижих немачких војних команди са Дражом Михаиловићем, а у циљу сузбијања заједничког непријатеља Тита. Михаиловић и његови људи", наглашавао је фон Рибентроп у свом телеграму, „остају и даље наши непријатељи. Зато је сада, као и досада, потребно бити крајње опрезан према Дражи Михаиловићу и његовим четницима, а нарочито се не сме ни у једном тренутку изгубити из вида, да ће помоћ, коју му ми сада директно или индиректно пружамо ради вођења борбе против Тита, касније највероватније бити употребљена против нас".

Крај овог Рибентроповог телеграма Херману Нојбахеру гласио је:

„Рат на Балкану Немачка је водила зато да би једном заувек уништила српско жариште немира... Ми немамо, отуд,

никаквог интереса да поново разбуктавамо великосрпски дух..."[7]

За Нојбахера, који је једини имао право да са „вођама банди води преговоре, одобрава их или одбија", Рибентропов телеграм имао је снагу закона. Да уради нешто што би се с њим косило, то му није ни падало на памет. Али, онакав какав је био, умна и јака личност, овај некадашњи градоначелник Беча проценио је да ипак и упркос свему не би смео да буде сасвим крут кад је Дража Михаиловић у питању. Већ и због генералног Хитлеровог наређења да се на Балкану мора успоставити мир и да се за борбу против бољшевизма могу користити све снаге које само постоје...

Врлудајући између Хитлеровог генералног наређења, и Рибентроповог телеграфског упутства, а реално гледајући на ситуацију у Србији и Црној Гори, и уопште на целом југословенском простору, Нојбахер је решио да једном успостављене везе са Михаиловићем не прекида, да их чак и интензивира, али да то све остане у највећој тајности.

Главна спона Хермана Нојбахера са Дражом Михаиловићем био је Милан Аћимовић. Овај некадашњи полицајац и министар унутрашњих послова у Краљевини Југославији (председник комесарске управе, претходнице владе Милана Недића) привео је Нојбахеру, за врло кратко време, више локалних команданата Драже Михаиловића. Резултат тога били су „договори о ненападању и заједничкој борби против комуниста" са Николом Калабићем, командантом Горске гарде краља Петра II, и једним од најблискијих сарадника Драже Михаиловића, затим са Јевремом Симићем,[8] Војиславом Лукачевићем,[9] и другима. Те договоре у свему је прихватио фон Вајкс, у то време војни заповедник Југоистока. На тражење Нојбахера, на његов притисак у ствари, он је, 22. новембра 1943, издао упутство „о ограниченој сарадњи између немачке војске и четника". [10] Њим је практично стављена ван снаге дотле

7 ADAP, E, VII, 374-375.

8 Симић, Јеврем (Дршка), пуковник. Наводно по наређењу Драже Михаиловића убијен 1944. године.

9 Лукачевић, Војислав, резервни капетан, до рата 1941. службеник француског грађевинског предузећа „Батињол". До јесени 1944. био је један од највиших команданата у војсци Д. Михаиловића. Пресудом војног суда у Београду осуђен је на смрт и стрељан 1945. године.

10 Karl Hnilicka, Das Ende auf dem Balkan 1944/45, Göttingen 1970, 268-269.

постојећа „забрана о сарадњи са четничким одредима и појединим бандама".

Са упутством фон Вајкса, и са самим споразумима склопљеним у међувремену са локалним командантима Драже Михаиловића, Врховна команда немачке војске била је више него задовољна. Њој је то одговарало, поред осталог и зато што је управо 4. новембра 1943. дешифровањем једне радиопоруке Врховног штаба НОВЈ, сазнала да је Тито наредио Главном штабу Хрватске да најхитније што може упути у Србију шест дивизија...[11]

Према Нојбахеровом телеграму Берлину од 21. марта 1944, Михаиловић се са споразумима својих команданата са Немцима није слагао. И он их је, те своје команданте, у једној радио-депеши, назвао — издајницима.[12]

У Ратном дневнику Врховне команде немачке војске ово је посебно забележено, али уз примедбу, да је Михаиловић то учинио само из тактичких разлога, а не зато што је тако уистину мислио... „С обзиром на расположење народа", речено је, „Михаиловић није смео да се експонира у овом смислу..." [13]

Склопљени са знањем или без знања Драже Михаиловића, споразуми локалних старешина Југословенске војске у отаџбини са немачким окупационим командама, нису били дугог века — доказана је чињеница. Сем тога, локални команданти те споразуме, и док су били на снази, нису никад, дословно поштовали, што све упућује на то да је склапање споразума могло да буде и некаква тактика, саставни део неке игре испланиране у штабу самог генерала Михаиловића. Дешавало се, и то не једном у ово време, а поготову после Светосавског конгреса у селу Ба, 27. јануара 1944, да су поједине формације генерала Михаиловића вршиле оружане нападе не само на припаднике војске Милана Недића и припаднике Српског добровољачког корпуса Димитрија Љотића, а затим на бугарске окупационе трупе, него и на немачке војне јединице. Све је то дало повода да се у штабу војног заповедника Србије и војног заповедника Југоистока закључи да

11 Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Frankfurt a/M, 1961-1969, III, стр. 1260. У даљем тексту: КТБ.

12 Politisches Archiv Bonn (У даљем тексту: PA/AA), Sonderbevoll mächtigter Südost, Bd. 3.

13 КТБ, III, 2, стр., 1.304

су Михаиловићеви команданти користили постојеће споразуме са Немцима да би, од њих остављени на миру, могли у што већој мери да учврсте своју организацију и посебно у што већем броју инфилтрирају своје људе у Недићеве војне и жандармеријске јединице, па и у његову администрацију. Посебно је Немце болело то, што су од својих шпијуна, који су се налазили у свим Михаиловићевим штабовима, у више махова били обавештени да поједини команданти јавно говоре да је немачкој моћи дошао крај, јер кад то не би био случај, они никад не би ни пришли тражењу споразума са њима...

Из свих ових разлога, фелдмаршал фон Вајкс, командант Југоистока одлучио је да закључене споразуме са Михаиловићевим командантима, а с обзиром да се они њих не држе, не треба више обнављати, да против свих „четника генерално" треба појачати војни притисак.

О овој својој одлуци фон Вајкс је обавестио Хермана Нојбахера током разговора који је с њим имао 1. фебруара 1944. године.

У овом смислу, генерал Ханс Густав Фелбер, војноуправни командант Југоистока (истовремено и Србије) обавестио је СС-генерала Мајснера, команданта свих полицијских снага у Србији, под чијом су непосредном контролом били и Љотићеви и Недићеви оружани одреди. У овом писму, као и у посебном распису подређеним командама (од 11. фебруара 1944) генерал Фелбер је нарочито истакао да уговори „са четничким вођама" нису испунили своју сврху, да нису осигурали сарадњу четника у борби против партизана, и да стога не треба више закључивати никакве споразуме са њима чак ни на најнижем нивоу. Осим свега, генерал Фелбер је наредио, да се споразум који је био закључен са Михаиловићевим командантом Јевремом Симићем, а који је овај привремено отказао због убијања већег броја четника (25) од стране Српског добровољачког корпуса, никако не треба обнављати, да треба на њега гледати као да никад није био ни потписан.

После свега, 23. фебруара 1944, фелдмаршал фон Вајкс је и сам издао наређење које се тицало односа немачке војне силе према јединицама Драже Михаиловића. У тој наредби речено је, поред осталог, и следеће:

„Поново се наглашава да се на основу досадашњег искуства забрањује свако даље закључивање споразума са

вођама потчињеним Дражи Михаиловићу. На снази остаје само споразум с Лукачевићем у југозападној Србији. Главни командант за југоисточну Европу задржава право да оконча и тај споразум, ако четничке вође на том подручју не би испуњавали своје обавезе..."[14]

Херман Нојбахер није био у свему сагласан са овом наредбом фон Вајкса, која је била добрим делом и резултат притиска СС-генерала Мајснера, команданта свих полицијских и СС-снага у Србији. Држећи се упутстава свог врховног заповедника, рајхсфирера Хајнриха Химлера, Мајснер је, наиме, у припадницима војне организације Драже Михаиловића видео само — „великосрбе", заклете непријатеље Немачке (узгред буди речено, он никада није могао да прежали што му у лето 1942. године, а како му је било наређено, није успео да се дочепа Драже Михаиловића, живог или мртвог). Управо у фебруару 1944, по својој личној вољи, али и на инсистирање Димитрија Љотића и Милана Недића, нарочито Љотића у кога је имао велико поверење, он је повео праву кампању против Михаиловића и његових команданата, захтевајући да се сви дотле закључени уговори са њима прогласе за неважеће и да се јавно објави народу у Србији, да је Немачка „у ратном стању" са свима четницима...

Наредбом фон Вајкса од 23. фебруара 1944. године Мајснерова жеља била је у ствари испуњена. Сви дотле склопљени уговори са појединим Михаиловићевим командантима престали су да важе (На снази је, како се мисли, остао само један уговор, и то са Павлом Ђуришићем из Црне Горе, тада већ потпуковником и командантом Црногорског добровољачког корпуса). И, осим тога, против Михаиловићевих јединица покренуте су све снаге које су Немцима у то време стајале на располагању.

У фебруару 1944, на пример, организована је операција „Treibjagd", у којој су против Југословенске војске у отаџбини употребљене не само немачке трупе, већ и бугарске, а уз њих јединице Димитрија Љотића и Милана Недића.Она је трајала до 5. марта. Припадници формација генерала Михаиловића претрпели су током ове операције знатне губитке. На бојном пољу остао је 81 борац, док је 913 заробљено...

14 Види и: Ј. Томашевић, Четници, 301.

И кад је операција „Трајбјагт“ завршена, окршаји између немачке војске и бугарских, Љотићевих и Недићевих јединица са „четницима“ нису престали. Они су били такорећи стално на дневном реду, што показује и податак да су у времену од 16. марта до 15. априла 1944, убијена 182 „четника“, а 127 заробљено.

Последњег дана марта 1944, према немачким војним извештајима, Немцима су допала шака тројица команданата корпуса Југословенске војске, двојица команданата бригада и већи број других официра.

Како су, све у свему, немачке војне власти гледале на јединице генерала Михаиловића у 1944. години, показује, уз друго, и директива немачког генерала Фелбера од 16. маја 1944. године. У њој је, поред осталог, речено — а) да за четнике, којима су партизани непријатељи број 1, немачка окупациона сила остаје и даље непријатељ број 2, и б) да четници сарађују с Немцима само да би дошли до муниције...

На основу овог свог закључка, генерал Фелбер је, у наведеном упутству, тражио од подређених му команданата, да све акције јединица генерала Михаиловића уперене против немачких интереса и интереса Недићеве владе сматрају „непријатељским понашањем“, и да у складу с тим поступају и свим средствима спречавају учвршћење четничких штабова и њихових централних органа.

Према директиви генерала Фелбера, од поменутих мера имале су бити изузете само оне Михаиловићеве групе које воде, и док воде, борбу са партизанима. Свима њима имала се давати помоћ у муницији, али ограничена, и под строгим немачким надзором...

Овог става немачке војне команде држале су се најдоследније, упркос чињеници да су се јединице генерала Михаиловића у то време стално тукле с партизанима и трпеле велике губитке, знатно веће него што су их имали припадници војски Димитрија Љотића и Милана Недића у такође бројним сукобима са партизанима.

Само од 15. марта до 15. августа 1944, губици „четника“, и то оних који су сарађивали са Немцима, љотићевцима и недићевцима („легални четници“) износили су, према немачкој евиденцији, 3.958 (Љотићевци су у то исто време имали 521 борца избаченог из строја, а недићевци — 308).

За неке историчаре, а пре свега високе војне старешине НОВЈ, независно од тога како су се Немци уопште узев држали према војсци генерала Михаиловића, а имајући у виду саму сарадњу до које је између њих долазило, изван сваке је

дискусије да је Југословенска војска у отаџбини у целини кооперирала са окупатором, стајала чак стално у његовој служби.

По речима генерала Радивоја Јовановића-Брадоње,[15] лично Михаиловић је „отворено ступио у окупаторски фронт 1. новембра 1941“. Његова „стратегијска сарадња са Немцима није се прекидала до краја рата“, свеједно што су се односи између четника и Немаца „повремено погоршавали“. У ствари, како је то генерал Јовановић изнео, само погоршање односа о којима се говори, треба да је било „искључиво тактичког карактера“. Оно треба да је произилазило „из двоструке улоге четништва, то јест из тога што су они били истовремено и англо-америчко оруђе и немачки савезници...“

Немачка архивска грађа, и она већ цитирана, не нуди, међутим, такве доказе, да би се без даљег могло рећи да се Михаиловићева „стратегијска сарадња са Немцима није прекидала до краја рата“, још мање да је Михаиловић са својом војском био неки поуздан савезник немачке окупационе силе. Напротив, а без обзира на одређене аранжмане појединих Михаиловићевих команданата са немачком окупационом војском, који иначе нису уопште спорни, може се рећи да је Михаиловић за Немце био и остао непријатељ кога је требало, као и Тита, обавезно уништити.

Има довољно доказа да је немачка војна управа у Србији, у рано лето 1941. године, пре свега у Михаиловићу и његовој војној организацији видела главну опасност за себе и интересе Немачке, које је ваљало да штити и осигурава. И да је већ тада предузимала бројне кораке да их уништи...

Бранко Лазић, на пример, наводи,[16] да су на Михаиловића Немци организовали неколико атентата, од којих, међутим, ниједан није извршен, јер су починиоци били на време откривени.

Први атентатор на Михаиловића треба да је стигао на Равну гору у лето 1941. Он се представио као изасланик принца Ђорђа Карађорђевића. Кад је он разобличен, и по кратком поступку стрељан, на Равну гору стигао је други атентатор по

15 Радивоје Јовановић-Брадоња, „Политика“, 4. 12. 1990, 18.

16 Бранко Лазић, Из историје Равне горе, „Дуга“, број 452.

реду. Био је то неки активни поднаредник југословенске војске, по презимену Поповић. Његов директни налогодавац треба да је био познати политичар између два светска рата, Војко Чвркић.

Почетком 1942. године Немци треба да су организовали и трећи атентат на Дражу Михаиловића. Али је и овај атентатор, извесни капетан Терзић, откривен чим је стигао у Горњи Милановац... Четврти човек који је требало да ликвидира Михаиловића био је један припадник „Збора" Димитрија Љотића, Драгутин Булић из Чачка, који је, стављен од Михаиловића лично под слово „З", како је већ поменуто, убијен у Чачку, усред града.

Бранко Лазић такође наводи, да су Немци, у мају 1942. године, пошто су били упућени у то да су Британци ваздушним путем дотурали помоћ Михаиловићу, из авиона бацили један пакет, на којем је било написано — за министра војске и морнарице, генерала Д. Михаиловића лично. У том пакету налазила се једна паклена машина велике разорне моћи...

Једно наређење да се Михаиловић ликвидира по сваку цену дато је 17. јула 1942, што је већ описано.

Првих дана септембра 1942, војни заповедник Србије, генерал Бадер, затражио је од Врховне команде немачке војске да се у Србију хитно упути чета специјалаца ради хватања, односно ликвидације генерала Михаиловића...

Упоредо са мерама које су предузимане у циљу проналажења пребивалишта Драже Михаиловића, и његове ликвидације, управо у 1942. години вршене су многе одмазде над припадницима равногорског покрета. За сваку па и најмању акцију равногораца уперену против окупаторских власти, односно власти Милана Недића, немачки војни команданти наређивали су да се стреља одређени број њихових присталица. Тако је, 26. децембра 1942, после напада једног Михаиловићевог одреда на припаднике немачке организације Тот (Todt) у Жагубици, стрељано на лицу места и без саслушања 250 „дражиноваца".

Судећи по немачким извештајима, четничке акције, које су једно време биле изостале, учестале су у лето 1943, по повратку Драже Михаиловића из Црне Горе у Србију. Само у јулу 1943. регистроване су 62 акције, у августу 78, а у септембру 138 акција...

Исцрпније податке о постојању организације Драже Михаиловића, немачке окупационе власти добиле су у лето 1941. године између осталог од Милана Аћимовића, који је био успоставио лични контакт са Михаиловићем на Равној гори, а затим од Милана Недића. И били су, због тога, пуни бриге. О томе говори и извештај команданта Југоистока од 23. јула 1941. године. Ту је речено, уз другo, да „комитске банде, делимично са богатим традицијама, такозвани четници, који, у вези са познатом склоношћу српског народа за пустоловну романтику, у народу уживају велику популарност".[17]

Кад је Србију, затим, захватио прави пожар устанка, и кад су, заједно са партизанима, или пак сами, војни четници Драже Михаиловића стали нападати немачке војне гарнизоне, забринутост немачких окупационих власти постала је још већа. У чисто војном погледу, штаб војног заповедника у Србији је у ово време оцењивао Михаиловићеве одреде као опаснијег противника од партизана. С једне стране, што су у тим одредима командни кадар чинили официри, а с друге, што су они као део националне организације имали шансу да окупе око себе већину српског народа. И, на крају, што је било извесно, да је сам Михаиловић нешто сасвим друго него што су то били Милан Недић и Коста Миловановић-Пећанац, и да он неће никад пристати да ступи у отворену сарадњу са окупационом влашћу...

До закључака у овом смислу, штаб војног заповедника у Србији дошао је на основу извештаја читавог низа аgената, од којих је један велики део успео да се пробије до самог Михаиловића. Сви ти немачки аgенти, од првог до последњег, били су Срби и углавном су потицали из редова некадашњих високих краљевских чиновника или пак из кругова угледних и најугледнијих привредника, трговаца и банкара. Један од тих аgената, треба да је био Александар - Саша Николајевић, блиски сарадник директора филијале новчаног завода „Банкферајн" у Београду, Георга Зала, немачког аgента високог ранга. Први пут он је с Михаиловићем успоставио контакт у првој половини септембра 1941. године. Према његовом извештају, који је због своје интересантности досао на сто самог немачког војног заповедника, Михаиловић је изјавио да је непомирљив противник комуниста, али и да је противник вођења грађанског рата било у ком виду. Што се тиче немачког окупатора, Михаиловић треба да је рекао, да он не предузима ништа против њега, али и да „не види могућност да би отворено радио с њима". Његово је, да „буде спреман за моменат када ће немачке окупационе снаге бити смањене или окупација напуштена, да би онда властитим снагама одржавао, односно успоставио ред у земљи".

17 Војни архив у Фрајбургу (Немачка) командант Југоистока, извештај о ситуацији од 23. 7. 1941.

Посебно чеїа се бојао штаб војної заїоведника у Србији, уїраво їрвих дана сеїтембра 1941, било је — да би моїло доћи до удруживања їартизанских одреда и одреда Михаиловића, а їод командом Михаиловића (чему је Михаиловић и тежио).[18]

Оцењен као опасан противник,[19] Михаиловић ни у једном часу није престао да буде у визиру немачких обавештајних служби и посебно штаба војног заповедника у Србији. Али све тамо до децембра 1941. године до неких оружаних немачких акција против њега на Равној гори није дошло. Тек кад је пала партизанска тврђава у Ужицу, брже него што је ико од командних немачких генерала и мислио, и без неких озбиљних немачких губитака у људству, окупаторске трупе сјуриле су се на Равну гору — да униште Михаиловићево гнездо, и докопају се и њега, живог или мртвог.

Како се наводи, Немци су кренули на Равну гору у пет колона,[20] и 8. децембра 1941, око подне, загосподарили њом. На отпор, иоле значајнији, ниједна од колона није уопште наишла. Обавештен (наводно) од неких официра из Недићеве војске о предстојећем нападу Немаца, Михаиловић је наредио да се све јединице које су обезбеђивале Равну гору повуку и „распрше на све стране". Тако се догодило да су Немци — „ударили у празно..."[21]

У свему, ипак, Немци нису остали празних шака. Домогли су се двојице виших официра Драже Михаиловића, резервног мајора Александра Мишића, сина војводе Живојина Мишића, и начелника његовог штаба (штаба Колубарског војно-четничког одреда) мајора Ивана Фрегла. Они су пали у руке једне немачке моторизоване колоне, која се неочекивано лако и брзо пробила у село Струганик, до родне куће војводе Мишића.

Са великом сигурношћу смело би се закључити, да је ово брзо немачко одељење располагало обавештењима, да се у Струганику најчешће задржава Драже Михаиловић. Та обавештења била су тачна, сасвим тачна. И, у часу кад је немачко потерно одељење стигло у Струганик, и зауставило се пред родном кућом војводе Мишића, Михаиловић је био ту... па је мало, сасвим мало фалило да буде ухваћен. Успело му је, међутим, да се са мајором Остојићем[22] извуче из куће у последњем моменту и склони у сигурност. Удаљен само неких десетак корака од куће, он треба да је био сведок хватања мајора Александра Мишића, његовог сталног домаћина, и мајора Фрегла.[23]

Осим Мишића и Фрегла, током целе операције на Равну гору,[24] Немци су успели да заробе још око 200 бораца из одреда мајора Војислава Пантелића, које су спровели у Ваљево.[25]

О мајору Александру Мишићу, заробљеном у Струїанику, ис-їредане су (можда и зато што је био старији син војводе Мишића) читаве леїенде. Речено је чак да се држао їред Немцима јуначки — као Краљевић Марко!

Истакнути, и најистакнутији, їрииадник „Збора" Димитрија Љотића у Ваљеву, їод Немцима једно време и їредседник оїштине у Ваљеву, Божа Матић, изјавио је їосле рата, 4. авїуста 1957. (Боривоју М. Караїанцићу), да је Мишић одбио да се стави Немцима на расїолаїање, да им је їсовао и оца и мајку, и да им је рекао да мрзи и соїствену мајку, јер је — Немица.

18 Кад су војни четници почели да нападају партизане и хапсе њихове присталице по селима и варошицама, командант Михаиловићевих снага у Чачку, Рад. Ђ. Ђурић, позвао је штаб Чачанског НОП одреда (6. 11. 1941) да се „партизанске јединице које су се до сада базирале на политичкој основи преформирају у постојеће војно-четничке одреде под командом пуковника гос. Михаиловића Драже, који је зато наименован указом Њ. В. Краља... Од преформираних партизанских одреда, ко жели може ући наоружан у Југословенску војску у циљу настављања борбе против окупатора. Остали имају предати оружје, да би се дало онима који хоће да се боре под војничком заставом..." Уп. Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији, 345.

19 Као противника који би једног дана могао да постане опасан, Д. Михаиловића је оценио и Феликс Бенцлер, представник министарства спољних послова Немачке у Београду. У писму немачком посланику у Загребу, Кашеу, од 3. 12. 1941, он је рекао за Михаиловића да он никако не сме бити потцењен, свеједно „што тренутно не представља неку акутну опасност, нарочито због тога што се налази у рату са комунистима, са којима је једно време сарађивао. На дугу стазу гледано, могао би он једног дана да буде опасан..." (РА/АА, архив Каше, Н. 310706/12).

20 Према неким наводима, акција Немаца на Равну гору (операција „Михаиловић") треба да је извршена 6. и 7. децембра 1941. Види и: Ј. Томашевић, Четници, 182.

21 Звонимир Вучковић, Сећања из рата, Београд 1990, 176-177.

22 Остојић, Захарије, ваздухопловни генералштабни мајор, начелник оперативног одељења у штабу Д. Михаиловића од јесени 1941. У штаб ДМ стигао из Каира. По свој прилици убијен је од усташа, кад и Павле Ђуришић, у априлу 1945.

23 У августу 1944, Михаиловић треба да је изјавио, да се догодило десет случајева у којима умало није изгубио и живот. Уп. Драже Михаиловић пред светском поротом, н. извор, 19.

24 И најближим сарадницима Драже Михаиловића — потпуковнику Павловићу, Драгиши Васићу, Мирку Лалатовићу и капетану Орељу, који су се налазили у селу Брајићи, такође је успело да се у последњи час уклоне испред Немаца и домогну Горње Горе.

25 Припадници војске Д. Михаиловића заробљени на Равној гори били су, једно време, смештени у магази познатог ваљевског шљиварског трговца Драгића Тадића у Тешњару. Били су затворени у истим просторијама у којима су пре тога били притворени партизани и рођаци партизана које су преко Пећанчевог војводе Шкаве управо они били предали Немцима у Марковој цркви. — У извештају немачке 342. дивизије наводи се да је у акцији на Равну гору заробљено 475 четника, а убијено 12 — један официр и 11 војника. Сем А. Мишића и И. Фрегла треба да је било заробљено још пет официра.

У књизи Ивана Авакумовића[26] тврди се, да је Александар Мишић спасао главу свог команданта, рекавши у Струганику Немцима, да је он — Дража Михаиловић!

Од овог полазећи, извесно, у штампи је писано,[27] да је Мишић, кад су Немци опколили родну кућу његовог оца, изишао пред њих и рекао: „Ја сам Дража Михаиловић!"

Иван Авакумовић у својој књизи износи и то, да су Немци од Мишића „хтели да дознају низ ствари, као на пример правац бекства Драже Михаиловића, његове везе са Британцима, и тако даље. Како од Мишића Немци нису могли да добију обавештења која су им била потребна за даљу борбу против Михаиловићевог покрета, то је син војводе Мишића заједно са мајором Иваном Фрегом изведен пред немачки војни суд који их је осудио на смрт. Пресуда је одмах извршена..."[28]

Како је у „Политици" објављено,[29] Немци су пред стрељање тобож питали Мишића и Фрегла за последњу жељу. Мишић треба да је затражио да му се вежу очи и да му се не пуца у главу.. Фрегл треба да је пак рекао: „Последња жеља ми је да непријатељима свога народа, варварима Немцима, сам командујем паљбом свога стрељања и да нам се дозволи да у смрт идемо — рашчишћених цилела".

Према тексту у „Политици", Немци су испунили жељу на смрт осуђених, а затим се (према даљем тексту у „Политици"), „збио догађај достојан једног Есхила, права античка трагедија. Кад је Фрегл заустио да узвикне 'Пали', Мишић је брже-боље скинуо цокуле и завитлао их према Немцима..."

Све ово, што је објавила „Политика", и што је у својој књизи изнео Иван Авакумовић, углавном спада у продукте фантазије, па и прича о цокулама, посебно она, јер постоје сведоци који су Мишића и Фрегла видели пред стрељање — у комплетним, скоро новим униформама и високим чизмама на ногама..."[30]

---

26 И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, Лондон 1969, 33.

27 Богосав Марјановић, „Политика", број од 20. 10. 1991.

28 И. Авакумовић, као у напомени 26, стр. 49.

29 Као у напомени 27.

30 Ноћ уочи стрељања, Мишић и Фрегл провели су у такозваном полицијском затвору у Ваљеву, у посебним ћелијама у које су специјално за њих унесене војничке постеље и гвоздене пећи... Било им је донесено и право обиље јела и пића. Али док мајор Фрегл није ни од чега хтео да ишта окуси (он је непрестано лежао на постељи сав занесен у своје мисли), мајор Мишић се обилато служио и јелом и пићем. Негде око поноћи, захваћен пићем, почео је да пева немачке песме, поред осталог ону познату песму немачких винџија: „Am Rhein, am Rhein, möchte ich leben, am Rhein, am Rhein will ich geboren sein..." Немачки подофицир, који је био одређен да седи уз њега, певушио је с њим заједно, а кад је избила поноћ — устао је да се опрости, будући да му је долазила смена. Заузео је став „мирно", тај немачки подофицир, „цапнуо" петом о пету, поздравио Мишића по војнички и издекламовао: „Господине мајоре, желим вам јуначку смрт!" На то је Мишић, онако већ ошамућен пићем, загрлио немачког подофицира и заридао: „Ах, мој ратни друже..." До у само свануће, Мишић је остао будан. Пио је при том непрестано. Црно вино... И час певао, а час плакао. Младићу (једном партизану који је предат Немцима у Марковој цркви, а који је пуким случајем преживео стрељање на Крушику, код касарне 5. пука краљевске југословенске војске, и сада, као затвореник, био одређен да Мишићу ложи ватру), Мишић је стално понављао, да губи главу само зато што није хтео да служи Немцима и да ратује против српске браће у партизанским јединицама. То је он тврдио кроз сузе иако је било већ тада знано да је он молио Немце да га бар пусте на слободу тако дуго док партизани не буду уништени... Ујутру, тек што се разданило, Мишић и Фрегл изведени су из својих ћелија на двориште и ту фотографисани. Неколико пута сами, а неколико пута са немачким официрима који су дошли по њих. Приликом фотографисања немачких официра са Мишићем и Фреглом, управник затвора, фолксдојчер Бауман (каменорезац у Београду до рата 1941) хтео је и сам да се слика, па је стао управо уз Мишића. Али овај га је одгурнуо руком, рекавши на немачком језику: „Ти ниси достојан да се сликаш са једним српским официром!". — Подаци који се овде наводе, потпуно су аутентични. Сведоци свега: инжењер Божидар Максимовић, комесар Качерског партизанског одреда (Белановица), стрељан од Немаца на Бањици у Београду у пролеће 1942, и Васа Казимировић, кога је једна Михаиловићева јединица заробила у селу Бачевцу код Ваљева, првих дана новембра 1941, и одатле спровела на Равну гору.

Кад су мајори Мишић и Фрегл стрељани, Дража Михаиловић се налазио у најдубљој илегалности. Са малом пратњом крио се по тешко приступачним селима, чекајући да гране пролеће. Мада су све чинили да му уђу у траг, Михаиловић је за Немце ипак остао недостижан. И они тада, у својој немоћи, расписују потерницу за њим, растурају је широм Србије, уз уцену од 200 хиљада динара... На плакатама било је, поред осталог, одштампано да је Михаиловић „због непредавања оружја, мобилизације илегалне војске, због злочиначког удруживања са комунистима и због подизања оружаног устанка против немачких окупаторских снага свој живот проиграо..."[30-а]

Знатно пре него што ће Михаиловић бити ухваћен (и пре него што ће услетети напад Немаца на Ужице, а затим, кад је оно пало, на Равну гору), немачки војни заповедник у Србији, 26. новембра 1941, упутио је једно писмо председнику квислиншке владе Милану Недићу, које се најдиректније тицало Михаиловићеве војне организације. У том писму, војни заповедник је упозорио Недића на могућност да одреди Д. Михаиловића покушају да се сачувају од немачких прогона укључењем у жандармерију или пак у јединице Косте Миловановића-Пећанца.[31]

Ово писмо важно је и због тога, што потврђује истину, да је штаб Драже Михаиловића формално врвео од немачких шпијуна, и да су о Михаиловићевим плановима и намерама Немце обавештавали људи из његове најближе околине, односно људи који су се налазили на високим положајима у квислиншкој влади Милана Недића, а у које је

30-а Зборник НОР-а, I-1, 1949, Београд, стр. 636.

31 Реч је о писму војног заповедника Србије Милану Недићу од 26. 11. 1941, које наводи J. Matteo Milazzo, The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance, Baltimor 1975, 40.

он имао неограничено поверење, као што је то био случај са Миланом Ачимовићем.

Како се из наведеног писма види, немачки војни заповедник сазнао је за Михаиловићеву одлуку да се већина његових одреда, до даљег, „легализује", и то пре него што је Михаиловић, 30. новембра 1941, у том смислу издао коначна наређења...

Свакако и због писма које је примио од војног заповедника, Недић је, у децембру 1941. године, и сам предузео значајне мере против припадника Михаиловићеве организације. Са апаратом своје владе он је одлучно помагао окупатору да у Београду буде разбијен Михаиловићев центар — Команда Београда, формирана по Михаиловићевом посебном наређењу још 17. маја 1941. године. На само православно Бадње вече ухапшено је у Београду равно — 1.200 официра и одмах спроведено у Немачку.

Са пројонима припадника Михаиловићеве војне организације наставило се, затим, током целе 1942. године. У октобру 1942. полиција у служби Недића, и без сарадње са Немцима, похапсила је већи број официра који су се, током „легализације", били прикључили Недићевој жандармерији. Хапшење је извршено по једном у свему тачном списку, који је Недићевом министру Џеки Ђорђевићу доставио извесни Божидар Ђорђевић, капетан по чину у жандармерији Милана Недића.[32]

Са најужом пратњом, Михаиловић се из Струганика, у децембру 1941, пребацио у Драгачево, на планину Чемерницу, а одатле на планину Голију. Са Голије отишао је на планину Златар код Нове Вароши. Даљи пут га је водио у Црну Гору, па у Херцеговину. Из Херцеговине вратио се у Црну Гору, где остаје све до немачке операције „Шварц" која је првобитно била испланирана управо ради његовог хватања и разбијања језгра његове војске. Тек крајем маја 1943, кад је од Италијана био упозорен шта му спремају Немци, Михаиловић се пребацује у Србију и по други пут после толико времена побада свој барјак на Равној гори...

Док се Михаиловић налазио у Херцеговини и у Црној Гори, у Србији су његови људи били стално на мети немачке војне силе. У јесен 1942. године на Михаиловићеве одреде у Србији упућена је комплетна СС-дивизија „Принц Ојген",

32 Боривоје М. Карапанџић (Грађански рат у Србији, Охајо 1958, 200) тврди, да је управо у 1942. години са знањем Милана Недића дошло до активирања Михаиловићевог покрета под командом генерала Мирослава Трифуновића - Дрење. Недић, према наводима Карапанџића, „није хтео чинити никакве сметње ђенералу Трифуновићу, пошто је нова организација Михаиловића била заснована на антикомунистичком духу".

састављена углавном од банатских Шваба, из југословенског и румунског дела Баната. Уз њу, и једна бугарска дивизија. Главни удар био је усмерен на територију коју је држао под својом контролом Драгутин Кесеровић. До већих борби, међутим, тада није дошло, јер је Кесеровић успео да се скоро неопажено извуче из обруча немачко-бугарског, али је зато страдао силан народ, нарочито у селу Крива река, о чему је већ било речи.[33]

Непосредно пред немачку акцију против одреда Драгутина Кесеровића, Михаиловић је, почетком септембра 1942 (да не би испало да само Тито води борбу против окупаторских снага, како се све истиче)[34] прокламовао путем летака и тајне радио-станице у Београду — „грађанску непослушност" према немачкој окупаторској управи. Ова акција била је, међутим, према свему судећи, усмерена у првом реду против владе Милана Недића, у чије су се органе стално инфилтрирале Михаиловићеве присталице. Било то сасвим тачно или не, тек војни заповедник Србије, генерал Бадер, протумачио је Михаиловићеву прокламацију као најаву појачане борбе против немачке војне управе. И, кад су, затим, уследиле бројне саботаже од стране Михаиловићевих присталица, и оружане акције његових одреда, генерал Бадер је наредио да се према Михаиловићевој организацији почну примењивати најоштрије мере.[35] Скоро свакодневно, од тада, а нарочито у позну јесен 1942. и затим у зиму, хапшене су десетине и десетине стварних

33 "Ново време", Београд, 20. 11. 1942.

34 Уп. L. Hory - M. Broszat, 158.

35 О Михаиловићевом позиву на „општу непослушност" говори се у извештају генерала Бадера војном заповеднику Југоистока од 21. 11. 1942. Ту се, поред осталог, каже, да је одзив на Михаиловићев позив „за сада" мали, јер се народ боји немачких репресалија. Али да би се предухитрило свако повећање побуњеничке активности — било партизанске било четничке — генерал Бадер је истакао, да је народ упозорен путем прогласа да не слуша Михаиловићева наређења нити пак наређења комуниста, јер ће сваки прекршај бити „одлучно сузбијан" — стрељањем до 100 талаца за сваку саботажу на железницама, мостовима, телеграфским и телефонским линијама, у индустријским предузећима. Ове мере, у прогласу немачког војног заповедника, окарактерисане су као додатне већ раније прописаним, а које су се тицале стрељања талаца за сваки напад на припаднике немачке војске као и на припаднике органа квислиншке владе Милана Недића. — Војни заповедник Србије, треба истаћи, био је упознат са Михаиловићевим наређењем од 26. августа 1942. свим његовим командантима у Србији, да организују специјалне тројке за саботаже на железничкој прузи од Врања до Београда. Радио-депешу која је садржала ово Михаиловићево наређење дешифровала је немачка радио-гонитељска служба, као што је дешифровала, касније, и све депеше Врховног партизанског штаба... Види и: Војни архив у Фрајбургу, Немачка (BA-MAF), Wehrmachtsbefehlshaber Südost, као и Militärbefehlshaber in Serbien (RW 40).

или наводних припадника Михаиловићеве организације у Србији. Међу тим ухапшеним, и делом стрељаним лицима налазио се већи број нижих руководилаца у Михаиловићевој организацији... У оквиру мера против Михаиловићеве војне организације у Србији извршено је и распуштање Михаиловићевих одреда који су се били прикључили квислиншкој влади и дејствовали под њеном командом. Стално су, у потрази за Михаиловићевим присталицама, „прочешљаване" Недићеве војне и жандармеријске јединице.[36]

Последња два легализована Михаиловићева одреда распуштена су у марту 1943. године. Од тада, у Србији су постојали само илегални Михаиловићеви одреди, који треба да су пре свега водили борбе са партизанима.[37] Како је речено у извештају министарства унутрашњих послова квислиншке владе Милана Недића из априла 1943. године, Михаиловићеви одреди водили су са партизанима борбу до истраге, често ликвидирајући „чак и такве људе, који су макар и само један дан били са партизанима".[38]

Губици које су припадници Михаиловићеве војне организације имали у Србији дејствујући како против Немаца тако и против Недића и Љотића (поред осталог и услед репресалија) треба да су утицали (према неким мишљењима)[39] на вође Михаиловићеве организације да у Црној Гори и у италијанској зони у НДХ примене једну другу тактику. Та тактика састојала се у успостављању тесне сарадње са италијанском окупационом војном силом...

Неких месец дана пре него што ће се наћи на удару специјалних немачких потерних одељења, у децембру 1941, и једва спасти живу главу у селу Струганику, Михаиловић је покушао да се споразуме с Немцима, да с њима успостави једну врсту мира и сарадње.

36 КТВ ОКW, II, 2. — У децембру 1942, кад је уследило распуштање Михаиловићевих „легализованих" одреда, више од половине људства тих одреда треба да се са оружјем прикључило илегалним Михаиловићевим оружаним јединицама. Како је навео Ј. Томашевић (Четници, 186) у ово време Михаиловићеви четници извршили су више акција против окупаторске немачке војске и припадника апарата војне окупационе управе. Те акције, међутим, како је истакао Томашевић, изостављене су из података наведених у Зборнику НОР-а (том I, св. 21, стр. 1) „чиме је у многоме умањена његова документарна вредност".

37 Зборник НОР-а, I, св. 21, 430-440.

38 Исто, стр. 440.

39 Hory - Broszat, 159.

Како се све тумачи, на овај корак Михаиловић се одлучио у уверењу да рат неће дуго потрајати (у шта је веровало и вођство НОП-а)[39-а] и што се бојао да га крај рата не затекне као слабију страну у односу на партизане у Србији и Југославији. Наводи се и то, да се Михаиловић на преговоре с Немцима одлучио и зато, што је од њих очекивао помоћ ради обрачуна са партизанима, али и да ће, после склопљеног споразума, бити обустављене казнене експедиције против српског становништва на подручјима на којима су се налазили његови одреди. Жеља Михаиловића је била, све у свему, како се подвлачи, да се у Србији успостави стање мира и реда какво је владало пре напада Немачке на Совјетски Савез.[40]

Преговори Михаиловића и представника немачког војног заповедника у Србији одржани су у Дивцима код Ваљева. Али никако у децембру 1941, како неки аутори тврде, већ у новембру месецу...

Кад су, заправо, преговори одржани, у новембру или децембру 1941, у том погледу не слажу се чак ни непосредни сведоци, на пример Јозеф Матл, официр немачке војне обавештајне службе, и пуковник Бранислав Пантић, припадник штаба Драже Михаиловића. По Матлу, преговори су вођени 15. новембра 1941, а по пуковнику Бранславу Пантићу — 3. децембра 1941. године.

По тврђењу британског делегата при штабу Драже Михаиловића, капетана Хадсона (према извештају који је он радиом послао у Каиро) састанак треба да је одржан 10. новембра 1941.

Сам Дража Михаиловић, на суду у Београду (10. јун - 15. јул 1946) изјавио је, да се тачног датума не сећа, али да поуздано зна да је то било у другој половини новембра 1941.

Према Јовану Марјановићу, састанак Драже Михаиловића са Немцима, у Дивцима, одржан је 11. новембра 1941.[41] *Али, у књизи Устанак и НОП у Србији 1941, он каже да је тај састанак одржан у ноћи између 13. и 14. новембра исте године...*[42]

По наводима Ивана Авакумовића, преговори у Дивцима вођени су у ноћи између 13. и 14. новембра 1941.[43]

У писменој изјави Боривоју М. Карапанцићу од 22. маја 1957, написаној у Сиднеју, у Аустралији, пуковник Пантић је састанак Драже Михаиловића са Немцима објаснио — нужношћу, а све у циљу спре-

39-а Види писмо Петра Стамболића В. Дедијеру (В. Дедијер, Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита, II, 122-123).

40 Уп. Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941-1945, Архивски преглед, Београд 1976.

41 Ј. Марјановић, Дражa Михаиловић између Британаца и Немаца, н.д, 153.

42 Страна 363.

43 Иван Авакумовић, Д. Михаиловић према немачким документима, н.д., 29-30.

чавања или „бар ублажавања последица злочиначког комунистичког рада“ — кад се „већ лепим, преговорима са комунистима, није могло постићи да они обуставе своје борбене акције“.

Како је пуковник Пантић рекао, Дража Михаиловић, пошто није могао добити помоћ ни са које стране, да би комунисте применом силе натерао да одустану од својих акција, чије су главне жртве били грађани Србије, био је принуђен да се обрати Милану Недићу и Немцима.

Одлука у овом смислу, да се обрати Недићу и Немцима, према наводима пуковника Пантића, треба да је донесена 24. новембра 1941, на слави мајора Александра Мишића (о Мратиндану) у Струганику, и то после дугог већања у којем су учествовали Дража Михаиловић, Драгиша Васић, Драгослав Павловић, Александар Мишић, Ненад Митровић и он — Бранислав Ј. Пантић. То дуго већање није се тицало упоште тога да ли треба или не треба тражити помоћ, већ — коме се обратити: Недићу или Немцима. Дража Михаиловић је (са Александром Мишићем) био за то да се помоћ затражи од Немаца, а сви остали — од Милана Недића, председника квислиншке владе. На крају, Михаиловић је сваки даљи разговор о томе пресекао речима:

„Кад је ситуација таква да морам да преговарам, онда ћу да преговарам са непријатељем. На то ме овлашћује и међународно ратно право... Зашто ићи посредно, кад можемо непосредно?!“[44]

За организовање састанка са представницима немачке окупационе војне силе био је задужен пуковник Пантић. Он је имао и да обезбеди писмену гаранцију за личну безбедност Драже Михаиловића...

Према Пантићу, оној истог дана када је донесена одлука о успостављању контакта са Немцима, формулисани су захтеви Драже Михаиловића, који су имали унапред да буду саопштени Немцима.

Као прво, у тим захтевима је наведено, да Немци акцију Драже Михаиловића треба да „посматрају“ искључиво као борбу против комуниста, и, „како је та борба у непосредном интересу Немаца“, они би требало да „оружаним одредима Драже Михаиловића оставе слободу акције и свим средствима помогну их“.

Уз изјављивање спремности да Михаиловићеви одреди „кооперишу у свакој борби против комуниста коју би изводиле немачке оружане снаге“, у захтевима је, у тачки број 3, од Немаца тражено да из

44 Према наводима у делу „Тајна и јавна сарадња четника ДМ и окупатора“ (Београд 1976) и наводима у књизи „Драже Михаиловић између Британаца и Немаца“ (145 страна, н.д.) Михаиловић је 1. новембра 1941. послао писмену поруку (и лично је потписао) штабу 342. немачке дивизије у Ваљеву, у којој је рекао, „да ће комунистичка опасност престати да постоји од тренутка када се четничкој организацији пружи могућност да несметано делује“ и, затим, да „четничке акције нису уперене против немачких трупа...“ — Јован Марјановић наглашава, да је истог дана када је послата ова Михаиловићева порука Немцима, у ноћи између 1. и 2. новембра 1941, почео напад Михаиловићевих одреда на партизане на територији западне Србије.

ратног плена, „за први моменат“, ставе одредима Драже Михаиловића на располагање, између осталог, 20.000 пушака, 200 митраљеза, 2.000 пушкомитраљеза, 100 лаких бацача, 100.000 разних бомби, затим 20.000 југословенских војничких униформи и 20.000 пари војничких ципела.

Као четврто, од Немаца је тражено да повуку своје гарнизоне из свих места у Србији, остављајући само „неопходно потребне снаге у Београду и Нишу“. Као пето — да се укине контрибуција и свака реквизиција. Као шесто — да се осигурање комуникација и објеката препусти одредима Драже Михаиловића, а као седмо — „да се обустави свако даље гоњење припадника равногорске војне организације...“

Наводећи да је у писму, које је садржавало изнесене услове Драже Михаиловића, изричито тражено да се састанак одржи 3. децембра 1941, у кафани у селу Дивци, Пантић је рекао да се из свега види — „да је главни и једини циљ састанка и разговора са Немцима био „да Немци Михаиловићу омогуће одсудну борбу са комунистима, дакле њихово уништење, а тиме и обуставу крвавих немачких одмазди, дакле оно што је захтевао цео народ“.

По Пантићевом сведочењу, Немци су без устезања прихватили да дођу на преговоре. Били су и сагласни да се састанак одржи у Дивцима, 3. децембра 1941.[45]

Из неких других извора се види, да је немачки војни заповедник у Србији, генерал Беме, 29. октобра 1941. године, одговарајући на молбу представника Драже Михаиловића (међу којима се налазио и пуковник Пантић) позвао Михаиловића да дође у Београд на преговоре, гарантујући му „сваку сигурност“. Међутим, Михаиловић није тај позив прихватио. Извинио се писмом од 3. новембра 1941, а као разлог што не може да прихвати позив, навео је, да га распламсавање борбе са комунистима спречава да напусти свој штаб. Обећавајући да ће

45 Спремност генерала Бемеа да ступи у преговоре са Дражом Михаиловићем била је у извесном смислу изненађујућа. Јер, само коју недељу раније, 8. октобра 1941, он је забранио подређеним му командантима да воде било какве преговоре са устаницима. Повод за издавање овог наређења треба да је било заробљавање двеју немачких јединица чији су команданти били ступили у преговоре са Михаиловићевим људима. Забрањујући да се са устаницима ступа у преговоре, генерал Беме је у својој наредби нагласио, да „парламентари устаника не уживају заштиту која се мора признати парламентарима регуларне трупе“, да се они, отуд, ако се појаве пре почетка борбе, „имају ухватити и осудити као герилци од преког суда. Појаве ли се преговарачи у току, или после борбе, на њих се има одмах отворити ватра...“ Види и: Зборник НОР-а, I/1,490-491. — Са овим наређењем генерала Бемеа, војна обавештајна служба, Абвер, није наводно била сагласна, сматрајући да са Михаиловићем треба преговарати, како би се он „неутралисао“ као противник. Како се све тврди, врховни шеф Абвера, адмирал Канарис, треба да је био онај који је и дао налог својој служби у Србији да успостави контакт са „националистичким одредима“ (Види и: Gert Buchheit, Der deutsche Geheimdienst, München 1966, 353). — Било тачно или не то што се тврди за адмирала Канариса, доказана је чињеница да је представник Абвера у Београду, професор Јозеф Матл, у првој половини октобра 1941. посетио Равну гору и срео се са Михаиловићем...

пропуштени термин за састанак с њим надокнадити, Михаиловић је изразио наду да ће се немачке трупе уздржати од операција у „побуњеничкој области“ западне Србије, све док „унутрашње борбе буду у току“.[46]

У међувремену, јединице Драже Михаиловића биле су поражене од партизана код Ужица, Чачка и Пожеге, и имале су при том знатне губитке, по неким тврђењима око 1.000 мртвих.[47] То треба да је био главни разлог да се Михаиловић одлучи за хитан састанак са Немцима...

На састанку Михаиловић је стигао у мркли мрак, 11. новембра 1941, са закашњењем, тако да су преговори почели тек у девет сати увече, за застављеним столовима прекривеним белим чаршавима. На једној страни заузео је место пуковник Кохарт, начелник обавештајног одељења у штабу војног заповедника Србије, с његове десне стране Јозеф Матл, а до овог један поручник, који је био тумач. На другој страни, преко пута немачког пуковника, заузео је место Дража Михаиловић, десно од њега Александар Мишић, а лево од њега — пуковник Пантић и капетан Митровић.

За застављеним столовима, лево и десно од главних преговарача, заузели су места бројни немачки официри, њих око 20 на броју.

Састанак је отворио пуковник Кохарт, рекавши:

„Господо, доносим вам поздрав и поруку заповедника Србије. Ја нисам дошао да водим преговоре. Немачки Вермахт не преговара са бандитима. Он их хвата и стреља. Стога сам и ја дошао да вам ово усмено саопштим са захтевом: положите оружје, распустите ваше бандите и укључите се у општи покрет у борби против комунизма. Немачки Вермахт гарантује вашу личну сигурност и безбедност, догод не нађете своје место у општим снагама које се боре против комунизма“.

Наласивши, после тога, да би он нарочито желео да чује зашто су припадници војне организације Драже Михаиловића повели отворену борбу против немачких оружаних снага, што је у супротности са међународним ратним правом, пуковник Кохарт је препустио реч Дражи Михаиловићу.

Према пуковнику Пантићу, Михаиловић је почео „надугачко и нашироко да излаже нашу вековну борбу за слободу и опстанак“, али га је немачки пуковник прекинуо:

---

46 Јозо Томашевић сматра (Четници, 141) да је позив генерала Бемеа Дражи Михаиловићу да дође у Београд, „очито потакнуо Михаиловићеву наредбу од 31. октобра 1941, да четничке јединице нападну партизане на подручју Ужица и Пожеге, с непосредним циљем да се заузме аеродром у Пожеги преко којег се надао добивати британску помоћ, а истовремено Немце уверити у веродостојност своје понуде“.

47 Уп. Joseph Matteo Milazzo, The Chetnik:.., n.d., 37.

„Добро, добро, све ми то знамо и ми ценимо борбу српског народа, али изложите нам и кажите нам што о данашњој конкретној ситуацији — због које смо се састали“.

Михаиловић је на то рекао, да је он на састанак дошао пре свега зато да би добио помоћ у оружју ради борбе против комуниста, а да је иначе свестан да је борба против немачких оружаних снага у датој ситуацији — „беспредметна и убитачна за српски народ“.

Немачки пуковник је на то приметио:

„Значи, ако се измене данашњи услови — ви ћете нас напасти?“

„Па, господине пуковниче“, на то треба да је узвратио Михаиловић, „ми смо непријатељи и ви то добро разумете. Уосталом, то све зависи од вас“.

После тога Михаиловић је казао:

„У вези са данашњом ситуацијом, свима својим одредима издао сам наређење да избегавају сваку борбу са немачким оружаним снагама. Од октобра месеца, целокупан мој напор и све моје снаге ангажовани су у борби против комуниста. Али ја не располажем средствима за успешно вођење те борбе. А кад би их имао, на територији окупиране Србије завладао би ред и мир. Стога сам и одлучио да дођем на овај састанак, да замолим за та неопходна средства. Нема потребе да истичем, да је та борба у обостраном интересу“.

По ко зна који пут, немачки пуковник је ту прекинуо Михаиловића, оштро изговоривши следеће речи:

„Кажете да се борите и да хоћете да се борите против комуниста. Ми то исто хоћемо и чинимо. Али, ми вам не верујемо. Да сте ви лојални, ви би поступили као Недић, Љотић, Пећанац и толики други, који су, још у почетку, отворено стали на нашу страну и, у борби против комуниста, чине нам неоцењиве услуге. Да сте ви лојални и искрени, ви би се још много раније укључили у општу борбу против комуниста. Уместо тога, ви сте се одметнули у шуму, узбунили народ и водите отворену борбу против немачког Вермахта. Непрекидно говорите о народу и његовој вољи. Народ ради и говори оно што раде његови интелигентни и паметни синови... Ми то, Немци, врло добро знамо. Али још није доцкан. Поступите по поруци заповедника Србије и ми ћемо вам ставити на располагање сва потребна средства — за борбу против комуниста“.

Како пуковник Пантић истиче, Михаиловић је „оштро реаговао“ на навод — „да он води отворену борбу против немачког Вермахта“. Рекао је, „да он никада није издао наређење да се нападају немачке оружане снаге“, и да то ни у будуће неће учинити.

Код ових Михаиловићевих речи, немачки пуковник му је пружио неколико фотографија унакажених лешева немачких војника.

„Да ли су вам познате ове фотографије и знате ли одакле оне потичу?“

Кад је Михаиловић завртео главом, немачки пуковник је рекао:

„Верујем. То су фотографије наших војника који су пали 8. октобра у борби код села Љуљака. Ваши су их људи овако унаказили и мртве осрамотили“.

Пошто је Михаиловић одговорио, да то може бити само дело комуниста а никако његових људи, немачки пуковник је приметио:

„Не, не! Ми имамо сигурна обавештења да су у тој борби учествовали и ваши људи под командом мајора Палошевића“.

Потом, а кад је Михаиловић рекао да он за све то није знао, да он није ни наредио да се та борба води, а још мање да се погинули скрнаве и сраме, немачки пуковник је узвратио:

„То вашу одговорност, као команданта, не умањује. Ви сте одговорни за злочина дела ваших потчињених“.

Такорећи и не направивши паузу после свега, немачки пуковник је затражио од Михаиловића да се изјасни — прихвата ли или не прихвата поруку војног заповедника Србије која му је саопштена. Поћутавши мало, Михаиловић је одговорио:

„Порука и захтев заповедника Србије толико су далекосежни и тако дубоко засецају у наш досадашњи рад, да ја на ту поруку, сад одмах, не могу да одговорим. Нисам овлашћен да доносим тако судбоносне одлуке. Ја морам да се посаветујем са људством мога штаба, а тако исто и са виђеним људима из народа. Кроз недељу дана даћу вам писмени одговор“.

„Добро, други одговор нисам ни очекивао“, изјавио је немачки пуковник на то, и додао: „Рекао сам, да ми не верујемо у вашу лојалност и искреност. Ја не верујем ни у ваше обећање и не очекујем ваш одговор. Да имам слободу акције, ја знам шта бих с вама урадио. Али ви имате писмену гаранцију заповедника Србије за ваш живот... Господо, завршени су наши разговори. Ви сте слободни. Можете ићи“.

По казивању пуковника Пантића, у овом моменту његов часовник је показивао 22 сата и 30 минута увече... То би значило да су преговори све у свему трајали сат и по.

Трајали толико или краће (по неким тврђењима у свему 80 минута и то од 19 часова и 15 минута до у 20 часова и 35 минута) ови преговори, кад се све рашчлани како треба, и нису били никакви преговори. За Немце је то била само прилика да из Михаиловићевих уста чују шта он у ствари хоће, али и да му лично саопште да се од њега очекује да он обавезно обустави борбу „и безусловно се преда“.

Из описа пуковника Пантића, не види се, међутим, шта је све уистину Михаиловић рекао немачком пуковнику у кафани у Дивцима. А треба да је рекао, на пример, да он није комуниста нити да ради за њих, да је покушавао да ублажи и спречи њихов терор и да никад није склапао озбиљне споразуме са њима, „јер они се не брину за народ. Њих воде странци, они који нису Срби: Бугарин Јанковић, Јеврејин Линдемајер, Мађар Борота, два муслимана чија ми имена нису позната, припадник усташа мајор Богданић... Они хоће да погине што више Срба како би доцније имали успеха. Моја једина намера је да спречим терор који је исто толико ужасан као немачки. Народ је тренутно изложен двема терористичким акцијама, а невин је! Терористички акти комуниста се спроводе изазивањем инцидената, како би били стрељани они које су Немци похапсили“.

Закључно, а од свега што је Михаиловић рекао, заслужује да буде посебно поменут његов одговор на претњу немачког пуковника да ће борба против његових одреда бити настављена ако он не пристане на „безусловну капитулацију“. Тај Михаиловићев одговор треба да је гласио: „Нећемо се борити против Немаца, па ни онда ако нам ова борба буде наметнута“.[48]

За свој рачун, а кад је главни разговор већ био обављен, мајор Мишић је рекао Немцима, и не слутећи у том часу, сигурно, да ће се само месец дана касније наћи пред цевима њихових пушака: „Изјава пуковника Михаиловића, са којом се у потпуности слажем, долази из најплеменитијег српског срца... Ми вам нећемо бити неверни!“ На крају, а после речи немачког пуковника да су „сувишни даљи разговори“, Мишић је узвикнуо: „Ми идемо тако далеко да вас молимо да до нас упутите официре за везу, да бисте се, уз пуну гаранцију, могли уверити у нашу борбу против комуниста“.[49]

---

48 Види и: Ј. Марјановић, Михаиловић између Британаца и Немаца, 152-154; А. Милетић, Часопис за суврему повијест, II, Загреб, 1977, 110-111.

49 Преговорима у Дивцима присуствовао је и Georg Kiessel, помоћник начелника управног штаба војног заповедника у Србији, Харолда Турнера (до априла 1941. вишег саветника полиције у Нирнбергу, СС-оберштурмбанфирера). Његове изјаве о преговорима у Дивцима (у затвору у Београду, 24. 3. 1947; а пре тога у савезничком логору Sandbosten у Немачкој, 30. јула 1946), Јован Марјановић је (Устанак и НОП у Србији, 35) оценио као „засад најверније науци приступачно сведочанство“. По Киселу, представник војног заповедника Србије, потпуковник Когхарт, у изјави коју је прочитао у Дивцима, рекао је да војни заповедник Србије сумња у Михаиловићеву поузданост и да из тог разлога тражи од њега да са „својим трупама безусловно капитулира“. Како је Кисел даље рекао, он је имао утисак да је Михаиловић, иако је остао равнодушан, „био ипак веома изненађен... Сигурно му је од стране посредника била обећана друга база за преговоре. Изјавио је да је девет сати јахао на коњу, да би могао узети учешћа у овим преговорима. Он се одвојио од својих трупа, које се тренутно налазе у тешким борбама са комунистима код Чачка. Он од немачких савезника, Италијана, има оружја, а оно што му је потребно, то је муниција. Он је мислио да ће муницију добити још у току ове ноћи. Услед тога је за њега ово тражење, да треба да капитулира, велико изненађење. Он не може наравно да се о томе изјасни, док не ступи у везу са својим потчињеним вођама. Он мора претходно с њима да се договори. Тиме су преговори били завршени“.

Ни Дража Михаиловић, нити ико из његове пратње, није могао да схвати да се сусрет са Немцима, у који су полагане толике наде, завршио тако како се завршио.[50] Према сведочењу пуковника Пантића, и сам официр Абвера, Јозеф Матл, који се био толико заузео да до састанка дође, треба да је био крајње изненађен.

"Не знам, не знам како се и зашто састанак овако завршио", наводно је Матл рекао Пантићу кад су у блиндираном возу кренули из Диваца за Београд. „При решавању вашег питања био је предвиђен сасвим други поступак, а резултати су, углавном, за вас требало да буду позитивни. У последњем моменту морало се десити нешто значајно, што је утицало на овако негативну одлуку заповедника Србије. Ја са тим нисам био упознат..."

Постоје још две изјаве Јозефа Матла о преговорима у Дивцима — обе из времена после завршетка рата. Једну је професор Матл дао Боривоју М. Карапанџићу,[51] а другу Ђоки Слијепчевићу.[52] У изјави Карапанџићу, од 18. марта 1956, он је углавном мало шта значајно рекао, а и то што је рекао сводило се на то да докаже да он на преговоре у Дивцима, иако официр Абвера, није уопште могао да утиче, већ „по војној хијерархији", а затим — да га је Михаиловић лично веома ценио као пријатеља Срба. У изјави Ђоки Слијепчевићу, пак, Матл је изнео, да му је Михаиловић, непосредно по завршеном састанку у Дивцима, дословно казао, да би он „могао и на то да пристане, да положи оружје, али тек онда кад буде готов са комунистима на простору који обухвата Ужице".

Оцењујући састанак Драже Михаиловића са представницима штаба немачког војног заповедника у Србији, Иван Авакумовић је дошао до закључка, да тај састанак, у ствари, није био неуспешан само за Михаиловића, него и за Немце. Јер, и њихова нада се изјаловила, да ће моћи да Михаиловића

50 По извесним показатељима, на овакав исход преговора у Дивцима треба да је утицао и Милан Недић. Из представке Харалда Турнера, начелника управног штаба команданта Србије, генералу Бемеу од 6. новембра 1941, видљиво је, да је Недић сматрао да се Михаиловић налази пред уништењем, да он преговорима хоће да добије у времену, и да он, све у свему, „представља личност којој се никако не може веровати".

51 Боривоје М. Карапанџић, Грађански рат у Србији, 154-156.

52 Ђоко Слијепчевић, Југославија уочи и за време другог светског рата, Минхен 1978, 504-505.

увере у штетност његове борбе и да ће га навести — да безусловно капитулира.[53]

Наоко, али само наоко, Авакумовићев закључак чини се да је тачан. Јер, после покушаја аранжмана са Немцима, на начин који је њему одговарао,[54] Михаиловић се нашао у позицији која је по њега била крајње неповољна. Одбијен од Немаца, а у рату са партизанима, он је био принуђен да води рат на два фронта у исти мах, без икакве стварне помоћи од великог савезника на којег је рачунао — Велике Британије.

Оне вечери, 11. новембра 1941, када се Дража Михаиловић у Дивцима састао са представницима штаба немачког војног заповедника Србије, који километар далеко одатле, на мосту преко Колубаре између села Маркова Црква и Словца, Немцима је предато око 400 Срба, који су усиљеним маршем дотерани са Равне горе.

Били су то само једним делом заробљени партизани (међу њима десетак оних који су лечени у болници у Горњем Милановцу) а већином сељаци - присталице партизана или пак рођаци партизана.

Из села Брајући углавном претходно лишени боље обуће и боље одеће, ови људи потерани су у рано јутро 11. новембра 1941 (са простора између кафане „Сувобор" и општине) према Струганику. Ту су задржани једно кратко време, пред родном кућом војводе Живојина Мишића, отприлике толико дуго колико је војводином сину, резервном мајору Александру Мишићу, било потребно да им одржи говор... Стојећи на степеницама које су водиле у кућу, Мишић је, поред осталог, рекао углашеним, полуголим и страхом испуњеним људима, да нико не треба ничега да се боји, да ником не прети никаква опасност, али да свако треба, себе ради, да послушно извршава сва наређења спроводника. „Ја вам гарантујем својом официрском чашћу, ја син славног војводе Мишића, под чијом су командом ратовали против Шваба ваши очеви и

53 Тако како се држао током преговора у Дивцима, Михаиловић, како се све тврди, није уопште оставио лош утисак на Немце. По Ј. Томашевићу (Четници, 142), Михаиловић је од Немаца оцењен као „јак српски националиста, као човек велике физичке снаге који потпуно влада својим осећањима чак и кад чује лоше вести". — Можда и зато што им није успело да Михаиловића сломе, и наведу га да капитулира, Немци су посумњали да их је пуковник Пантић обавестио о правом расположењу Драже Михаиловића, па су га убрзо после састанка у Дивцима ухапсили и затим спровели у Немачку, у један заробљенички логор. После Другог светског рата Пантић се обрео у Аустралији.

54 Сем Авакумовића у емиграцији је о преговорима у Дивцима писао и Живко Топаловић (Покрети народног отпора у Југославији 1941-1945, Париз 1958, 35). По њему, Михаиловић је пристао на састанак у Дивцима („пун опасности за њега лично") под притиском својих пријатеља, који су били „узбуђени покољем народа". Разговор се водио, по Топаловићу, само између Михаиловића и једног немачког команданта. Михаиловић је „од немачких официра чуо само претње и од састанка није било никаквог практичног резултата... Поштен суд не би могао рећи да је том личном жртвом Михаиловић учинио неко понижавајуће дело, још мање да је тиме служио непријатељу".

дедови, да ником од вас ни длака с главе неће фалити. Сви ћете сад у за вас припремљени логор код Мионице, где ћете бити саслушани... Па, ко хоће да се с нама, краљевском војском, бори против комуниста, добиће пушку, а ко неће — радиће у логору док се рат са комунистима не заврши, а онда ће бити пуштен кући...“[55]

У Мионици, међутим, није било никаквог логора. Заточеници су сатерани у двориште среског нечелства и ту предати одреду Михаиловићевог команданта Даке Тешмановића. Овај је, да стиша неспокојство са Равне горе дотераних људи, и сам, у једном часу, одржао говор — у свему сличан говору Александра Мишића. И рекао, на крају, да и он гарантује официрском чашћу да се никоме никакво зло неће десити, и да се логор налази у селу Маркова Црква, што је била пука лаж.

У Марковој Цркви, где се стигло у сам мрак, заробљенике није чекао никакав логор, већ одред Пећанчеве војводе Јове Шкаве, пушкара из Ваљева. Шкава се појавио изненада, чим су се, крадимице, повукли припадници равногорског одреда Даке Тешмановића, и то — на белом коњу. „Не бојте се, браћо“, биле су његове прве речи. „Ја сам с вама, војвода Шкава! Ви ћете сад у Ваљево, у за вас припремљени логор, да се опоравите и одморите... Што буде мени, биће и вама! Не бојте се!“

После тога, наређен је покрет — преко моста на Колубари. А кад је мост пређен — са свих страна засветлели су фарови у полукругу паркираних немачких камиона. А затим су се чуле немачке команде — „Лос, лос!“

Мада се до у детаљ све овако збило, с много је страна покушано да се докаже — да све то уопште није истина, да ни Михаиловић нити пак и један његов командант нису никад и ниједног партизана предали Немцима.

Међу онима који би да то докажу, налази се и пуковник Бранислав Ј. Пантић. У изјави Боривоју М. Карапанцићу,[56] *он је рекао да су „ти заробљеници - партизани постојали само у запаљеном мозгу комуниста. Никад ми у нашем поседу нисмо имали партизанске заробљенике — нарочито у тако великом броју. Уколико је и било 'заробљеника', то су углавном биле пребеглице. Ове је Дража увршћивао у редове својих одреда, или пуштао кућама. Да су ти партизански 'заробљеници' постојали — ја бих то морао знати. Овде је по среди злонамерна измишљотина, извртање догађаја и подла клевета“.*

Као и пуковник Пантић, постојање „заробљеника - партизана“ на Равној гори и њихову предају Немцима оспорава и др Радоје Вукчевић у већ помињаној књизи „На страшном суду“.[57] *Он се при том нарочито*

55 Види: Васа Казимировић, Продаја родољуба, Београд 1951.

56 Изјава пуковника Брнислава Ј. Пантића од 22. маја 1957. Боривоју М. Карапанцићу (Грађански рат у Србији, 146).

57 Страна 59-70.

окомљује на сведочење инжењера аграномије Војислава Мишића, млађег сина војводе Мишића, који је на суђењу Драži Михаиловићу изјавио, да је он својим очима видео заробљене партизане и припаднике партизанских породица кад су са Равне горе дотерани у Струганик, да би одатле били упућени даље у Мионицу, односно Маркову Цркву, где су предати Пећанчевом војводи Шкави, а преко њега затим, Немцима.

„Заробљени партизани, а не породице“, по речима Вукчевића, „нису уопште прошли кроз село Струганик, те их инжењер Мишић ту није могао ни видети. Њих нису заробили Михаиловићеви одреди, већ квислиншки жандарми Јована Шкаве, и то... тачно њих три стотине...“

И пуковника Пантића, и Радоја Вукчевића, демантовао је сам Михаиловић, у исказу датом на суду у Београду. На питање председника судског већа,[58] *да ли је тачно да је оне ноћи, кад је одржан састанак у Дивцима, Немцима предато 365 заробљених партизана у селу Словцу, Михаиловић је одговорио:*

„То се десило много раније од састанка у Дивцима, и то је било на овај начин: у области Мионице, у време започете борбе (са партизанима) био је ухваћен један број партизана. Мишић их је обишао и пријатељски са њима разговарао...“

По Михаиловићевим речима, он заробљене партизане није видео на Равној гори, а што се тиче њиховог упућивања у Мионицу, да је то учинио на своју руку Богдан Брајовић и да их је он Немцима — „продао, а не предао“.

Михаиловићево казивање на суду само је делимично тачно, међутим. Пуна истина је другојачија...

Оног дана када је из штаба Драже Михаиловића дато наређење да се партизани нападну, почело је хапшење, по свим селима, не само оних који су сарађивали већ и свих оних који су симпатисали са партизанима. Сви ти људи, по правилу, спровођени су на Равну гору...

У једном часу на Равној гори било се нашло осамдесетак људи, међу којима само десетак партизана. Били су то већином болесници, похапшени у болници у Горњем Милановцу. Међу њима се налазио и један немачки војник, који је такође лечен у болници у Горњем Милановцу.

На Равној гори, на простору између главне стражаре, смештене у једној омањој просторији поврх некадашњег овчарника, и зграде у којој се задржавао Дража Михаиловић, извршена је „смотра“ заробљеника. Ту смотру обавио је Никола Калабић, тада командант Горске гарде, а у присуству Драже Михаиловића, који је стајао по страни, огрнут црном официрском пелерином, неких тридесетак корака далеко од последњег заробљеника у реду. И не померајући се са овог места, Михаиловић је мирно посматрао како Никола Калабић, као лимун жутим корбачем,

58 Види: Издајник и ратни злочинац Дражa Михаиловић пред судом, Београд 1946, 127-128.

удара свакоī дотераноī по лицу, захтевајући да му каже своје име и презиме, место одакле је и којој је партизанској јединици припадао, какву је дужност имао у партизанима...

После завршене „смотре", већ у ноћ, заробљеници су стерани у овчарник, и сутрадан, после свакојакоī малтретирања, и ударања по 25 батина по īолом телу, спроведени са Равне īоре у село Брајићи. Један мањи број заробљеника, петнаестак њих, оцењен због нечеīа нарочито опасним, стрпан је у подрум бивше општине, у којој се налазила телефонска централа Михаиловићевоī штаба. Те људе, у том подруму, у води до изнад колена, видео је и млађи син Драже Михаиловића, Бранко Михаиловић...[59]

Сем у Дивцима, Дража Михаиловић је, према немачким документима, имао до краја рата још само два дикректна контакта са представницима немачке окупационе управе. Један у августу 1944, а други у фебруару 1945. Овај други састанак, са представником Главног уреда за сигурност Рајха, одржан је у време када су све Михаиловићеве лађе већ биле потонуле, али и кад се он заносио мишљу да упадне у Србију и дигне народ на устанак против комуниста, како би успоставио своју власт.[60]

У извештају представника Главног уреда за сигурност Рајха о разговору са Михаиловићем (у Босни) каже се, поред осталог, да је Михаиловић изјавио, а) да у условима кад је немачка војска престала да буде окупатор у Србији, сарадња између ње и Југословенске војске у отаџбини против комуниста лежи у заједничком интересу, б) да је он, Михаиловић, спреман на најтешњу сарадњу и да би поздравио долазак у свој штаб једног немачког официра за везу, в) да је он, Михаиловић, прекинуо све везе са Британцима, да их је све, као и своје

59 Млађи син Д. Михаиловића, Бранко Михаиловић, дошао је пред подрум, у пратњи једног подофицира, да би из њега извео на слободу свог школског друга Душка Јовановића, Жућу (Душка црвеног) који ће, по повратку у Београд, постати агент окупаторске полиције. Бранко Михаиловић имао је на себи коњичку униформу, на ногама опанке, а од оружја — кратак коњички карабин. На молбу једог Београђанина, да и њега изведе из подрума, праве јазбине, он се није ни осврнуо...

60 Јозо Томашевић (Четници, 295) износи, да су Немци, 20. 11. 1943, ухватили једну Михаиловићеву радио-поруку војводи Ђујићу, у којој му одобрава да сарађује са немачким снагама, али да он, Михаиловић, лично то „не може због јавног мишљења". Одбијање, „да особно има било какав посао с непријатељима", каже Томашевић, „била је политика од које је Михаиловић одступио само у четири или пет наврата: на састанку у Дивцима, на два састанка с представником Хермана Нојбахера, Рудолфом Штеркером, у јесен 1944 (први у западној Србији на којем је Михаиловића пратио пуковник Роберт Мекдаул, шеф америчке војне мисије при његовом штабу, а други у североисточној Босни) и на последњем састанку са Штеркером на планини Вучјак, почетком априла 1945.

потчињене команданте њима одане, заувек удаљио из свог штаба...[61]

Осим свега, Михаиловић треба да је тада предложио, да се, у циљу што успешније пропаганде против заједничког непријатеља, инсталира негде на територији Немачке једна јака тајна радио-станица, која би радила строго „конспиративно, отприлике као у своје време радио-станица Слободна Југославија..."

Ова Михаиловићева спремност на сарадњу на најширем плану, протумачена је од Немаца као резултат — крајње нужде и невоље. „Услед све неповољније ситуације по њега", стоји у немачком документу, „Михаиловић је приморан да тражи наслон на тако дуго јавно нападаног немачког окупатора. У погледу његове опште ненаклоности према Рајху, није се у бити ништа изменило. Његово моментално држање резултат је чистог опортунизма. Његов главни непријатељ је комунизам, који он, већ као заточник националне идеје, мора увек сузбијати. У овом циљу Михаиловић ће прихватити сваки аранжман који му се понуди. При том се са сигурношћу може рећи, да би Михаиловићу била пријатнија активна помоћ од стране западних сила него парцијална коалиција са Рајхом, у коју је он принуђен да уђе. У ситуацији у којој се силом прилика налази Михаиловић ће бити све док совјетски утицај у овом простору буде јачи од утицаја западних сила. Са променом става мора се рачунати да ће доћи онда када западне силе у овом простору поново задобију тло под ногама. Кад се све речено има у виду, могао би се са доста сигурности извући закључак, да је намера Михаиловића искрена, уколико се она тиче заједничке борбе против комунизма..."

Ни до овог састанка са представником Немачке у Босни, у фебруару 1945, ни до састанка у августу 1944. године, није дошло — треба истаћи — на иницијативу Драже Михаиловића. И у једном и у другом случају иницијатори су били Немци...

У ствари, састанак у августу 1944. године и није био састанак представника Немачке и Драже Михаиловића, већ представника америчке војне мисије при штабу Михаиловића и Немаца.

61 Уп. Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената..., н.д., 332.

На овом састанку, у селу Трбушани, немачку страну представљао је Рудолф Штеркер, а америчку — пуковник Роберт Мекдаул.

Михаиловић је био мање-више само присутни посматрач.

У југословенској историографији, међутим, наводи се, да се управо у августу 1944. Михаиловић лично срео са специјалним Хитлеровим опуномоћеником за Југоисток, Херманом Нојбахером. Бранко Петрановић, тако, тврди, да је Михаиловић „у присуству Макдауела имао састанак с Херманом Нојбахером у селу Рошцима код Чачка, августа 1944", а „почетком септембра у Прањанима" са Нојбахеровим „човеком Штеркером, такође у присуству америчког пуковника, који је захтевао да Немци положе оружје искључиво Михаиловићу".[62]

Ово, као и слична тврђења, не би се могла прихватити као веродостојна. О тако чему нема ни речи у немачким документима, ни у забелешкама самог Нојбахера, па ни у његовим штампаним мемоарима. Поуздано се зна нешто друго: да је Нојбахер, чим је стигао у Београд, у јесен 1943. године, одмах успоставио индиректан контакт са Михаиловићем. Али нешто због Милана Недића, председника квислиншке владе, који је у Михаиловићу видео свог великог конкурента,[63] а нешто и због одбојног става према било каквом повезивању са Михаиловићем неких високих па и највиших личности у врху Немачке, једног министра спољних послова, на пример, као и због самог Михаиловића, како Нојбахер каже — све је остало само на тим „индиректним контактима".

Везу између Нојбахера и Михаиловића осигуравао је Милан Аћимовић. Захваљујући њему, та веза је беспрекорно функционисала. Били су задовољни и Михаиловић и Нојбахер...

Преко Аћимовића, Нојбахер је био добро упознат са стањем у војној организацији Михаиловића и уопште са приликама у његовом штабу. Али, сем Аћимовића, Нојбахер је имао још један, врло поуздан извор информација: била је то

62 Бранко Петрановић, Револуција и контрареволуција у Југославији 1941-1945, II, Београд 1983, 197.

63 Херман Нојбахер о томе каже у својим мемоарима: „Недић је моје контакте са главним штабом Драже Михаиловића пратио са љубомором и неповерењем. Он се плашио да се ми у потпуности не преоријентишемо на четнике..." (H. Nojbaher, Sonderauftrag Südost, Göttingen 1958, 163).

специјална служба при штабу немачког војног заповедника која је и дању и ноћу пратила радио-саобраћај између Михаиловића и његових команданата и успешно га дешифровала, тако да је Нојбахер свако јутро на свом столу налазио право брдо депеша које је Михаиловић слао, односно примао.

Амерички пуковник Мекдаул, који је у Михаиловићевом штабу боравио од августа до новембра 1944, о разговору који је вођен са Рудолфом Штеркером у присуству Драже Михаиловића у августу 1944, изјавио је, 11. јуна 1946, следеће:

„Извесни немачки званични кругови успоставили су били са мном везу да би дискутовали о предаји немачких снага... Ја сам био добио наређење да саслушам немачке понуде и да их даље пренесем. Генерал Михаиловић био је одлучно противан да има ма какву везу с Немцима и тек на моје наваљивање пристао је да прими Штеркера у свом главном штабу. Ја сам имао два разговора са Штеркером. Како је генерал Михаиловић био стално са мном, и пре и после тих разговора, то не постоји могућност да је он могао имати приватне разговоре са Штеркером. У време тих састанака комунисти су били уложили нарочите напоре да ухвате генерала Михаиловића, и Немцима је због тога било јасно да генерал Михаиловић није у стању нити да им да какву помоћ, нити да је од њих добије. Ја сам убеђен да је овај случај типичан пример напора који се данас чини да би се срушила репутација генерала Михаиловића извртањем факата".[64]

Мекдаул је још изјавио, 1946. године, да он никад није ни видео ни чуо да су било генерал Михаиловић лично, било официри под његовом командом сарађивали са Немцима.[65] По Вуку Драшковићу (новинару, књижевнику и политичару),

64 Роберт Мекдаул, шеф америчке војне мисије у штабу Драже Михаиловића, био је професор Мичигенског универзитета. Предавао је историју Балкана и важио је за доброг познаваоца југословенских прилика. У листу „The Sun" (11. 6. 1946) објавио је чланак у којем је изнео, да је Михаиловић био „крајње нерад да прави било какве контакте са Немцима" а да је он био тај који је инсистирао да и Михаиловић присуствује његовом разговору са Штеркером (Види и: Дража Михаиловић пред светском поротом, н. извор, 31).

65 По неким, недоказаним, тврдњама, управо Мекдаулова изјава о Дражи Михаиловићу треба да је утицала на председника САД, Хари Трумана, да, 29. марта 1948, донесе одлуку да се Михаиловић одликује Повељом и медаљом „Легија заслуга", највећим америчким одликовањем које се додељује странцима. У образложењу је речено, да се Михаиловић „на изузетан начин истакао организовањем и вођењем веома важних снага отпора против непријатеља који је окупирао Југославију од децембра 1941. до децембра 1944. године". — Одлука о одликовању Михаиловића није објављена. Како се претпоставља, тако је поступљено због Тита, који се у то време почео окретати Американцима, а због сукоба са Стаљином...

међутим, Дража Михаиловић треба да је Немцима управо — „пасји служио“ и да се због тога на њега „често љутио“ шеф америчке војне мисије пуковник Мекдаул, питајући се, „зар није могао, тек реда ради, да макар једном, али само да се то 'чује' и 'сазна у свету', нападне Немце? Зар није могао да, у некој 'згодној прилици', зароби пет, десет, није требало више, Хитлерових војника и сада фотографије 'заробљеника' пошаље светској штампи, да се 'чињенично' докаже како он 'генерал Михаиловић', и његови четници воде 'ослободилачку борбу'? Зар, макар и толико, није могао?“[65-а]

...У понечему, изјава америчког пуковника одговара чињеницама, а у понечему — не. Не одговара чињеницама, на пример, да официри под командом Михаиловића нису уопште сарађивали са Немцима...

Доказано је да су Михаиловићеви официри, локални команданти, сарађивали са Немцима и склапали при том и писмене уговоре. То не спори ни Иван Авакумовић у својој књизи о Михаиловићу писаној према неким немачким документима.[66] Али он за ту сарадњу има следеће образложење:

„Стешњени између окупатора и комуниста, неки од мање познатих четничких команданата покушавали су да, преко Недића или непосредно од Немаца, набаве муницију, без које нису веровали да ће моћи успешно да се одрже на свом терену. Између новембра 1943. и краја рата 1945, број тих четника који је тражио и добио муницију од окупатора зависио је од притиска партизана у датом тренутку и спремности Немаца да издвоје муницију онима у које нису имали поверења и за које нико није могао да јамчи да сутра опет неће пуцати на окупатора и његове сараднике...“

Мада у многом погледу Авакумовићево „образложење“ сарадње неких „од мање познатих четничких команданата“ са Немцима не одговара чињеницама, истина захтева да се каже: да се истим аршином не би смела мерити сва споразумевања четничких команданата са Немцима, па и другим непријатељима српског народа у Другом светском рату. Поред осталог и зато, што је било доста команданата који су били

65-а Вук Драшковић, Последња четничка завера, Политика Експрес, 23. 8. 1974.

66 Н. дело, 137-138.

само формално под командом Михаиловића и који су све одлуке доносили самостално...

Постоји још једна истина, да има разлике између споразума које су правили поједини Михаиловићеви команданти са Немцима у Србији, и споразума које су закључивали команданти изван Србије, у првом реду команданти на територији хрватско-муслиманске државе. Док су Михаиловићеви команданти у Србији склапали споразуме с Немцима пре свега ради успешније борбе против партизана, углавном због тога, команданти у Босни, на пример, чинили су то често у крајњој нужди и много пута у настојању да заштите српски народ од усташа, од Хрвата и муслимана. По правилу, ови аранжмани с Немцима закључивани су само на одређено време и уз услов да на терену на којем су се они налазили буду распуштене хрватске и муслиманске оружане формације. Пример који ово потврђује је случај са четницима са Мајевице (војвода Раде Керовић).[67] У преговорима са Немцима у Тузли, у јулу 1942, као предуслов за „коректно“ држање према Немцима, Керовић је захтевао да се пусте на слободу сви похапшени Срби, да се Срби упосле у унутрашњој управи, да се Србима омогући повратак на напуштена огњишта, да им се загарантује лична и имовинска безбедност, да се онемогући „морално и духовно мрцварење Срба, да се они престану сматрати нижим, подређеним бићима, гарантујући им оно место које им припада по интелектуалним и економским способностима“.[68]

Од свих преговора које су поједини Михаиловићеви команданти водили са Немцима, чак и од преговора које је лично Михаиловић имао са представницима војног заповедника Србије у Дивцима, у новембру 1941, најспецифичнији били су преговори жандармеријског мајора Јездимира Данића, команданта националних снага у источној Босни.

Некадашњи командир дворске жандармеријске чете, која је у априлском рату 1941. осигуравала краља Петра II при повлачењу испред

67 Радивоје Керовић био је командант Мајевичке бригаде. Убијен је у јануару 1946. године. — Керовића, а затим попа Саву Божића, Цвјетина Тодића, Уроша Дреновића, Вукашина Марчетића, Јована Мишића и друге старешине одреда Драже Михаиловића у Босни, Милош Минић сврстава у огорчене противнике партизана и сараднике Немаца у исти мах. Он каже, да су „у немачкој окупационој зони Босне четнички команданти сарађивали с Немцима местимично још од 1941. године, као и 1942, а од 1943. и у 1944. и 1945. та сарадња постаје широка и стална, како у рејону Тузле, Брчког, Грачанице, Бијељине, Зворника, тако и у северозападној Босни...“ (М. Минић, Ослободилачки или грађански рат, 153).

68 Зборник НОР-а, XIV/1, 453-455.

Немаца до манастира Острога у Црној Гори, успео је, током друге половине 1941. године, да у источној Босни, од Срба, формира јаку и монолитну оружану силу.

Већ како је то био случај са националним одредима, на неким другим територијама у Босни, и Данићеви одреди су се почетком 1942. нашли на удару партизанских јединица.

Током фебруара, марта и априла 1942, партизани су, како то истиче и Иван Авакумовић,[69] предузели акцију већих размера с циљем да разбију Данићеве трупе. Радило се ту, у ствари, о спровођењу наређења Врховног партизанског штаба од 8. фебруара исте године, да се — „територија источне Босне очисти од четника и буде ван сваког четничког утицаја".[70]

Авакумовићево тврђење заснива се и на извештају војног заповедника Србије, генерала Бадера, од 20. априла 1942. године, у којем се, поред осталог, каже да се „партизани не боре против усташа него само против Данићевих присталица".[71]

У немачким документима, која цитира Авакумовић, треба да је чак речено, „да изгледа", да је „између хрватских комуниста, усташа и из Црне Горе наступајућих делова пролетерске бригаде постигнут споразум по коме се ове групе не боре једне против других", а затим, да се „усташе, домаћи партизани и на крају наступајуће банде из Црне Горе боре раме уз раме против борбених српских снага под Данићевом командом".

У сваком случају у тешким околностима (а независно од тачности тврђења да су партизани закључили неки споразум са усташама ради сузбијања Данићевих снага) мајор Данић се одлучио на склапање споразума са Немцима — по много чему судећи и без добијања претходне сагласности од Драже Михаиловића. Пре него што је успоставио контакт са представницима штаба војног заповедника Србије, међутим, он се повезао са председником квислиншке владе у Србији, Миланом Недићем, тамо крајем 1942. године. По Ивану Авакумовићу,[72] Данић је то учинио — да би Недића „заинтересовао за судбину Срба у Босни". По Ђоки Слијепчевићу,[73] пак, било је — обратно. По Авакумовићу, даље, Данић је „веровао у Недићев патриотизам и мислио је да ће Недић преко својих веза моћи наговорити Немце да у источној Босни воде политику која ће бити мање убиствена за тамошње Србе".[74]

69 И. Авакумовић, Михаиловић према нем. документима, 44.

70 Зборник НОР-а, IV/3, 325.

71 И. Авакумовић, 45.

72 Исто, 72.

73 Ђ. Слијепчевић, Југославија уочи и за време Другог светског рата, 383.

74 И. Авакумовић, н.д., 42.

Данићеви контакти са Недићем, односно са Немцима, нису за партизанско вођство остали тајна. Оно је сазнало и да је крајњи циљ тих контаката припајање источне Босне Србији. То се види и из писма које је Јосип Броз Тито упутио Врховном штабу босанских четника, 10. јануара 1942, и у којем је, уз друго, речено следеће:

"Нама је познато да се на ослобођеној територији у Босни води интензивна пропаганда за издајника Недића, кога је лондонска влада лишила чина као све остале официра који су с њим у служби окупатора. Нама је познато да Данић, који се назива командантом босанских четника, свјесно саботира ову одлуку лондонске владе и даље одржава с Недићем тијесне везе".[75]

Док је у овом писму оптужен само Јездимир Данић, због „саботирања" одлуке краљевске владе у Лондону, у прогласу који је неки дан потом објављен, и био упућен свим народима у Босни и Херцеговини, све четничке вође, ђутуре, оптужене су за „саботирање народноослободилачке борбе" и, поврх тога, за вођење „братоубилачког рата".[76]

Да би ојачао своје оружане снаге, Врховни партизански штаб донео је управо у ово време одлуку, да се приђе формирању такозваних народноослободилачких добровољачких одреда. С обзиром на то да је било решено да припадници тих одреда могу на својим капама, уместо црвене петокраке звезде, носити своје националне заставе, очекивало се, извесно, да ће се у њих сврставати и Срби, и Хрвати, и муслимани. Међутим, у тим одредима нашли су се само Срби. Али ни они — за дуго. Убрзо је дошло до побуне у свим добровољачким одредима, до убијања партизанских команданата и комесара,[77] и окретања оружја против партизанских јединица. Пошто су Срби чинили огромну већину и у самим партизанским одредима, побуне нису ни њих мимоишле. У пет од укупно шест партизанских одреда у источној Босни, тамо до јуна 1942. године, избили су пучеви, тако да су после тога укупне партизанске снаге на овом простору спале на неколико стотина бораца...[78]

Из дневника Јозефа Матла,[79] официра немачке војно-обавештајне службе, видљиво је, да је штаб војног заповедника Србије први показао

75 Зборник НОР-а, VI/3, 40-41.

76 Исто, II/1, 115-116.

77 Међу убијеним партизанским командантима и комесарима у добровољачким одредима налазио се и познати комуниста из Белановије, односно Љига, Стеван Марковић-Сингер, у јесен 1941. политички комесар Колубарског батаљона Ваљевског НОП одреда, а од фебруара 1942. године политички комесар Фочанског добровољачког одреда. Убијен је у мају 1942, код Грандића близу Фоче, кад је извршен пуч у његовом одреду.

78 Види и: Угљеша Даниловић, Криза устанка у Источној Босни, зборник Источна Босна у НОБ-у 1941-1945, Београд 1971, 383-421.

79 Фотокопију делова свог дневника, професор Јозеф Матл је пред своју смрт у Грацу доставио проф. Ђоки Слијепчевићу. Те делове проф. Слијепчевић је користио при писању књиге Југославија уочи и за време Другог светског рата.

интересовање за Данићa, а све у оквиру плана — да се Босна прогласи за трајну операциону област и стави под немачку војну управу и изузме из компетенција хрватских власти. На иницијативу ових штаба дошло је до првог разговора с Данићем, 30. јануара 1942, у Бајиној Башти, а до другог — већ наредних дана, 31. јануара и 1. фебруара, у Београду. У разговорима представника војног немачког заповедника и Данића у Београду учествовао је и Милан Недић.

У присуству Недића, Данић је, као прво, изјавио — да он нема ништа заједничко са Дражом Михаиловићем и да он искључиво слуша савете Милана Недића.

Мада је тако говорио, Данић у ствари није тако мислио — на такав закључак упућује више чињеница. Има јаке основе да се верује да је он хтео пре свега једно — да, одцепљујући источну Босну од хрватско-муслиманске државе уз помоћ Немаца, постане у источној Босни управо оно што је Милан Недић био у Србији...

Тврди се, у исти мах, да је Данић, одлучивши се да води своју политику, „сецовао" на пет карата: на карту Драже Михаиловића, карту Милана Недића и Димитрија Љотића и, на крају, на карту и Немаца и Италијана.

Данић је у источну Босну стигао средином августа 1941. године — са Равне горе. Пребацио се у Босну између Зворника и Братунца. С њим заједно, из Михаиловићевог штаба, у Босну је стигао и један изванредно спреман и надасве храбар официр, мајор Бошко Тодоровић, о којем је било речи у ранијим поглављима ове књиге, и који је Михаиловићу саветовао да се са свим својим одредима такође пребаци преко Дрине, што овај није хтео да прихвати.

За врло кратко време, Данићу и Тодоровићу[80] пошло је за руком да организују националне одреде, а затим, да 2. септембра 1941. године формирају Горски штаб босанских војно-четничких одреда.

Што уопште није спорно, одреди које су организовали Данић и Тодоровић брзо су протерали органе власти хрватско-муслиманске државе из многих места, и у потпуности држали под својом контролом, поред осталог, и Сребрницу, Власеницу, Хан Пијесак.

У почетку, ни Данић ни Тодоровић нису били против сарадње са партизанима. Захваљујући таквом њиховом ставу, у

80 Види и: Јован Марјановић, Прилози историји сукоба НОП и четника Драже Михаиловића, 202-203.

Дрињачи је, 1. октобра 1941, одржан састанак високих партизанских руководилаца (Светозара Вукмановића-Темпа, Родољуба Чолаковића и Слободана Принципа) и Данића, капетана Сергија Михаиловића и војводе Петра Ђукановића-Пере. Том приликом договорено је не само да обе устаничке војске сарађују, већ и да се, у интересу што боље сарадње, формира заједнички привремени оперативни штаб под називом — Команда босанских војних и партизанских одреда.

Сарадња, уистину лепо замишљена, и која је лепо почела, није, међутим, дуго трајала. У свему — до 16. новембра 1941. године. Тог дана, на заједничкој конференцији, партизани и војни четници су се раздвојили. Било је то, како ће се ускоро показати, неповратно раздвајање, јер покушај првака обеју страна у Краљевом Пољу код Хан Пијеска, 13. децембра 1941, да обнове сарадњу остао је само покушај...

Као шеф Привремене управе ослобођеног дела источне Босне, и командант Горског штаба четничких одреда, Данић је, негде после коначног разлаза са партизанима у Краљевом Пољу, успоставио везу са Миланом Недићем, односно немачком командом у Београду.

Кад се нашао у Београду, и упустио у преговоре са представницима немачког војног заповедника Србије (пре свега са начелником војноуправног штаба војног заповедника у Србији, пуковником Кевишем), Данић није наступио нао неки молилац, већ као партнер, који има шта да понуди. Према немачким документима, он је наступио изразито самоуверено и — „деловао је уверљиво". Преко његових аргумената није се могло тек тако прећи. Оно што је Немце највише импресионирало, било је то, да је он гарантовао успостављање мира у источној Босни и потпуно уништење партизана. Услов који је он постављао био је пак — да се прво и пре свега из источне Босне одстране усташе, који су својим злочинима над Србима и изазвали устанак, с чиме су се представници војног заповедника Србије одмах сложили.

Немцима је, осим тога, одговарао и Данићев предлог да се у источној Босни, по удаљењу усташких власти и усташке војске (усташа и домобрана) уведе немачка војна управа као врховна власт.

Питање самог припајања источне Босне Србији, Данић је сасвим узгред напоменуо, али и то је било довољно да Немци

закључе да Недићеви захтеви у том смислу нису без основе и да заслужују да буду свестрано размотрени.

Једини и стварни резултат ових преговора између Дангића и представника штаба војног заповедника Србије био је,[81] на крају, тај, да је војни заповедник Србије сазвао посебну конференцију на којој је имало да се претресе цело питање источне Босне, нерочито с обзиром на околност да се ова област формално налазила у саставу хрватско-муслиманске државе, за чији је опстанак у то време Немачка била заинтересованија од Италије, њеног правог творца. Та конференција одржана је у Београду и у њеном раду узели су учешћа посланик Немачке у Загребу, Каше, и представник немачке Врховне команде у Хрватској, генерал Глез фон Хорстенау. Како се могло и очекивати, посланик Каше, са осигураном подршком министра спољних послова фон Рибентропа, најенергичније се успротивио било каквом аранжману са Дангићем. У свему сагласан са њим био је тадашњи начелник војног штаба команданта Србије генерала Бадера, пуковник Вернер Пфафенрот.[82] По његовим речима, сви четници били су непријатељи Немачке, „ништа мање него комунисти". Дангић, према томе, није могао бити никакав изузетак, као што није био ни сам Дража Михаиловић, који је „главни мотор" свега, свеједно што избегава веће борбе са немачким трупама, „чувајући своју снагу за касније операције".[83]

Ова оцена немачког генералштабног пуковника била је у основи идентична са оценама војног штаба команданта Србије о Михаиловићу још од јесени 1941. године...

Михаиловић, кога је наизглед било теже прочитати и предвидети његове поступке, држећи се према Немцима једном овако а други пут онако, у својој цик-цак линији чинио је управо оно што је пуковник Пфафенрот и рекао: избегавао је да се упушта у неке веће борбе са немачким трупама, да би у одређеном часу могао са што јачом снагом да удари на Немце...

81 Види и: Антун Милетић, О сарадњи команданта четничких одреда источне Босне Јездимира Дангића са Немцима (август 1941 - април 1942), Војно-историјски гласник, Београд 1972, 2, 135.

82 Пуковник Пфафенрот био је један од оних високих немачких официра који су се најенергичније супротставили и прихватању предлога Врховног штаба НОВЈ за склапање примирја, у марту 1943.

83 РА-АА/ Биро држ. секретара, Хрватска, Бд. 3, Телеграм посланика Кашеа од 15. 5. 1942.

Тај „одређени час" имао је да куцне онда када се Англо-Американци искрцају у Југославији. Дотле, пак, за Михаиловића је било главно опстати, сачувати организацију — уништити партизане, ако се може и уз помоћ Немаца, као највећег непријатеља и на кратки и на дуги рок.

У бити, то што је Михаиловић узео за свој најважнији оријентир, то је била и платформа краљевске југословенске владе у Лондону, већ како је изнео у једној својој студији професор Радоје Л. Кнежевић, истичући да је влада заузела став да се „општи устанак за ослобођење земље дигне у часу савезничког искрцавања на Балкан, или кад се буде од стране коалиције слободних народа приступило јуришу на европску тврђаву..."[84]

У међувремену, док је Данић чекао на коначну одлуку немачких окупационих власти (војног заповедника Србије директно) о својим предлозима, заправо о уговору чије су главне тачке биле утаначене, Италијани су покушали да надмудре Немце и преко Данића ојачају своје позиције у Босни, прошире територије у Босни под својом контролом, а на рачун и Немаца и усташке државе. Они су ступили у везу с Данићем и понудили му сарадњу чак и под бољим условима него Немци. Међутим, Служба сигурности Рајха (СД) сазнала је за то од својих агената и, не чекајући ни на чије одобрење, ухапсила Данића, 12. априла 1942. године, и спровела га у Београд.

Пошто је хапшење остварено на превару, и препад, Данић је, кад је спроведен у Београд, ступио у штрајк глађу. Према свему ономе како је с њим поступано, могло се очекивати само једно — да ће бити стрељан. Међутим, војни заповедник Југоистока у последњем тренутку одустао је од тога. Као разлог помиње се следеће: да се ни Данић ни његови оружани одреди нису борили против немачких трупа када су оне наступале у источној Босни, а затим, да би Данић, ако би био стрељан, могао да у очима Срба „испадне још и херој".[85]

У ствари, прави разлози били су други и они су се тицали размишљања у немачкој Врховној команди да се Данић искористи као немачки савезник и употреби „у српском простору као ривал Драже Михаиловића..."[86]

84 Уп. Радоје Л. Кнежевић, Порука, број 10, 11.

85 РА-АА, држ. секретар, Југославија, Бд. 4, забелешка легационог саветника Крамаржа од 14. 4. 1942.

86 Дангић је спроведен у један заробљенички логор у Пољској.. Ту је дочекао ослобођење од стране Црвене армије... После изласка из логора, како се тврди, он се прикључио пољској „подземној армији", да би у мају 1945. поново постао заробљеник — овог пута Црвене армије, која га је на крају, а после спроведене истраге, предала југословенским властима. У Сарајеву је осуђен на смрт и стрељан.

Хапшење Јездимира Дангића, и затим његово упућивање у заробљеништво после штрајка глађу, учврстили су уверење код Драже Михаиловића да се Немцима нипошто не сме веровати, и да би он, да којим случајем допадне њихових шака, могао рачунати само са најгорим.

У својој процени шта би му се догодило, ако би се десило да га Немци ухвате, Михаиловић се уопште није варао. Уосталом, и више од случаја Јездимира Дангића, у то га је уверавао случај са мајором Александром Мишићем и мајором Иваном Фреглом, који су стрељани у Ваљеву...

Немачка документа, сва од реда, од лета 1941. године, пружају доказа и на претек, да се Михаиловић стално налазио у визиру окупаторске управе и окупаторске војске и полиције. И кад се налазио у Србији и кад се налазио у Херцеговини и Црној Гори...

У пролеће 1943, кад се Михаиловић налазио изван Србије, на његове одреде у Србији, тада већ јединице Југословенске војске у отаџбини, Немци су стално организовали некакве операције, некад сами, а некад уз садејство бугарске војске, а затим јединица Милана Недића, Димитрија Љотића и Косте Миловановића-Пећанца.

У марту 1943, тако, организована је операција „Хајнрих" на Михаиловићеве одреде у Србији, којима је тада командовао Мирослав Трифуновић-Дрења.[86-а] Али она се завршила неуспехом, јер су се Михаиловићеве јединице успеле да извуку из обруча. Како се наводи у дневном извештају командујућег генерала и војног заповедника Србије од 20. марта 1943, као једини успех могло се означити заробљавање 160 „присталица Михаиловића", то ће рећи сељака похватаних у својим кућама или пак на њивама...

Почетком јула 1943, кад је немачка обавештајна служба поуздано утврдила да је Михаиловић стигао из Црне Горе у Србију, избегавши најгоре током операције „Црно" (специјално организоване против њега) о чему ће тек бити говора, организована је војна акција названа „Јутарњи ваздух" („Morgenluft").

86-а. Мирослав Трифуновић-Дрења (Др Оња), генерал, блиски пријатељ Драже Михаиловића. Како наводи Милош Минић, Трифуновић је, кад га је Михаиловић поставио за команданта Србије (у децембру 1942), одмах успоставио везе са Миланом Недићем и немачким окупаторским властима и с њима склопио споразуме о заједничким акцијама против партизана. Погинуо у Босни 1945. године (М. Минић, Ослободилачки или грађански рат, 597).

Њен главни циљ било је хватање Михаиловића, који се у том моменту налазио у селу Дружетићу, северозападно од Чачка. У овој акцији учествовали су делови 297. пешадијске дивизије, један (други) батаљон 5. моторизованог полицијског пука, један батаљон пука „Бранденбург", као и више бугарских јединица. Напад на Михаиловићев штаб почео је 14. јула 1943, а цео подухват завршен је неуспешно 22. јула. Михаиловићу је, наиме, пошло за руком да се са свим својим јединицама пребаци према планини Маљен... Као и током операције „Хајнрих", у марту 1943, и овог пута Немци су „заробили" и потерали са собом — 455 сељака.[87]

Хапшење сељака, Михаиловићевих присталица, како се каже у немачким документима, и њихово стрељање, вршено је у 1943. години, почев од јануара месеца, у складу са посебним упутством војног заповедника Србије и посебним наређењем од 28. фебруара 1943. По том упутству, и наредби, за једног припадника немачке, односно бугарске војске имало се стрељати 50, а за једног рањеног — 25 Срба. Као „одговорна лица" за погибију или пак рањавање припадника немачке и бугарске војске, као и за саботаже, без обзира да ли су у томе учествовали или не, по тачки 2. у делу III реченог упутства, односно наредбе, имала су се „првенствено сматрати она лица која припадају или Дражи Михаиловићу или комунистима". Посебно је, међутим, у упутству, односно наредби војног заповедника (тачка 7, део III) било истакнуто, да би „услед садашњег непријатељства које постоји између припадника Драже Михаиловића и комуниста", стрељање „у циљу одмазде припадника једне групе за извршена дела од стране друге групе и обратно донело више штете него користи, јер би то давало само подстрека за даље атентате. Према томе", налагао је немачки војни заповедник у Србији, „избор лица као затвореника за одмазду, зависиће у појединим случајевима начелно од тога којој политичкој групи припада атентатор. Ако се не би могла утврдити политичка припадност извршиоца дела, онда ће се за одмазду употребити подједнак број припадника комуниста и Драже Михаиловића".[88]

Према немачким извештајима, стрељано је, тако, 30 присталица Драже Михаиловића у Црној Реци, 20. марта 1943, због једне спаљене струјаре, а 5. маја — 50, због напада једне Михаиловићеве јединице на немачке шлепове на Дунаву.

87 Ратни дневник штаба командујућег генерала и војног заповедника у Србији од 2. 7. 1943 (ВА-МАФ).

88 Наредба војноуправног команданта Србије од 28. 2. 1943. Види и: В. Глишић, Терор и одмазде, 251-255.

У јесен 1943. године, немачка војска наставила је у Србији са акцијама против јединица под командом Драже Михаиловића. На дан 3. октобра 1943. почела је операција под називом „Maiskolben" — на терену од Пожаревца и Чачка све до Ваљева. Јединицама покренутим против Михаиловићевих снага командовао је пешадијски генерал Ханс Фелбер, шеф штаба заповедника Југоистока (у то време фелдмаршала Максилијана фон Вајкса, који је истовремено тада био и командант групе армија „Ф"). Операција је била завршена 8. октобра, али као и све претходне — неуспешно. И овог пута, жртве операције били су само сељаци, становници села у којима се Михаиловић задржавао са својим јединицама...

На изненађење Немаца, извесно, дан по почетку операције „Maiskolben", 4 октобра 1943, оружане снаге Драже Михаиловића напале су Вишеград.

Према сведочењу америчког капетана Валтера Менсфилда, који се у то време налазио при Михаиловићевом штабу (од 18. августа 1943), „као први амерички официр за везу", одлука да се нападне Вишеград донесена је последњих дана септембра — на састанку Драже Михаиловића и представника британско-америчке мисије. Пошто се у Вишеграду налазио јак немачки гарнизон, око 800 војника, Михаиловић је прикупио око 2.500 бораца и рано изјутра, 4. октобра, кренуо у напад...

„Напад је почео тешким бомбардовањем", по речима америчког капетана.[89] „Борба је трајала цело јутро. После подне град је био у нашим рукама, а 300 Немаца мртвих и рањених..."

Кад је борба за Вишеград била завршена, Радио Лондон је емитовао извештај из Титовог штаба, наглашава амрички капетан, да су победу извојевали партизани, и да су они, осим Вишеграда, освојили и Рогатицу. „Међутим, нико од нас, нигде у близини и околини, није видео ни партизане нити ишта чуо или осетио од њихове битке са Немцима..."

Слично овом америчком капетану (Менсфилду) заузимање Вишеграда од стране Михаиловићевих јединица описује и пуковник Алберт Сајц, [90] који се такође у ово време

89 Walter Mansfield, The Washington Post, 24. 6. 1946, цитат према: Р. Вукчевић, Пред страшним судом, 276-277.

90 Albert Seitz, Mihailovich Hoax or Hero, n.d.

налазио у Михаиловићевом штабу, у функцији шефа америчке војне мисије. Он је, уз друго, до у детаљ описао и како је дигнут у ваздух мост на Лиму, уз нагласак да је Радио Лондон и то приписао партизанима.

Осам дана по паду Вишеграда, а четири дана по завршетку операције „Maiskolben", 12. октобра 1943, почела је једна нова операција („Крт") против снага Драже Михаиловића у Србији. Она је захватила простор од Ужица до Мокре горе, с обе стране железничке пруге, и до Бајине Баште. Уз немачке трупе, у овој операцији учествовале су и буљарске јединице и одреди Димитрија Љотића...

До краја октобра 1943, против Михаиловићевих одреда изведене су још и ове операције: операција „Dolchstoss" (до Нове Вароши), „Herbstnebel" (од Ужица до Кокиног брода и до пута Ивањица-Пожега) и „Hammelbraten" (од пута Ивањица - Ариље до друма Краљево-Чачак).

Акције Немаца против Михаиловићевих јединица престале су, у ствари, кад су јаке партизанске снаге (2. пролетерска и 5. крајишка дивизија) избиле на границу Србије (26. октобра 1943) код Вишеграда, Добруна и Рудог. Незадрживо продирући обе ове дивизије су 10. новембра већ биле овладале тереном на линији планина Шарган-Палисад-Љубиш.

У овим условима, а очевидно због опасности која је и Немцима и војсци Драже Михаиловића запретила од стране партизана, долази — после свега — до закључења уговора о сарадњи између више Михаиловићевих команданата и представника немачке окупационе војске. Први такав уговор закључен је 13. новембра 1943. између мајора Војислава Лукачевића и представника обавештајног одељења штаба војног заповедника Југоистока. Тим споразумом Немци су се били обавезали да ће обуставити прогоне припадника Михаиловићевих јединица и да ће их снабдевати муницијом и санитетским материјалом. Лукачевић се, пак, обавезао да ће се борити против НОВЈ под надзором немачких официра за везу и да ће одстранити из свог штаба британске официре.

Слични споразуми, са сличним обавезама, потписани су између Немаца и Николе Калабића, команданта Горске гарде краља Петра II (27. новембра 1943), затим Драгутина Кесеровића и неколицине других Михаиловићевих истакнутих команданата.

У очима неких писаца, ови уговори били су — „уговори о примирју", а посебно уговори које су са Немцима закључили Војислав Лукачевић и Никола Калабић. У оба случаја, каже Иван Авакумовић, на пример, „Михаиловићеви команданти радили су на своју руку, мимо Михаиловићеве наредбе. Обуставу непријатељства они су правдали

жељом да добију у времену, док їора їоново не олиста. У народу, четничка їроїаїанда је тумачила їримирје као доказ немачке слабости".[91]

Немци уистину нису били тада јаки, али ни толико слаби да не би били у стању да задају осетније ударце како Михаиловићевој тако и їартизанској војсци. У њиховом интересу је, међутим, било да ослабе и једну и другу устаничку снаїу и то, што се више може, кроз їодстицање борбе између њих.

Аранжирајући се са їојединим Михаиловићевим командантима, све у циљу осујећивања напада с њихове стране, али, їре свеїа, у циљу добијања савезника у борби їротив їартизана као најјачеї свої неїријаїеља, Немци, у целини їледано, нису у ствари уоїште били заинтересовани за їомаїање четника у тој мери, да би они моїли много ојачати.

За држање Немаца їрема Михаиловићевој војсци у јесен 1943. їодине карактеристично је њихово настојање да сїрече сваку сарадњу између Михаиловићевих, на једној, и Недићевих и Љотићевих оружаних одреда, на другој страни. Управо у новембру 1943, кад су їотїисивани сїоразуми између Немаца и їојединих Михаиловићевих команданаїа, заїоведништво немачких снаїа у Србији строго је забранило сваки контакт Недићевих јединица са јединицама їод командом Михаиловића. У исти мах, немачка команда је форсирала оружане формације Димитрија Љотића (Љотићев Сриски добровољачки корїус), да би їа у критичном моменту моїла уїотребити їротив Михаиловићевих трїа. То је чињено са уверењем, да су љотићевци и михаиловићевци смртни неїријаїељи, што је у свему и одіоварало їравом стању ствари. Тек у марту 1945. однос између Михаиловића и Љотића се їромениo. Љотић је, 15. марта те їодине, уїутио у Михаиловићев штаб свої їоверљивої човека, Бошка Костића, и їисмено їонудио (у селу Руданику у Босни) сарадњу на најширем їлану. Осим свеїа, Љотић је їонудио Михаиловићу да свој Сриски добровољачки корїус стави їод њеїову команду...[92]

Зазирање немачке команде у Србији од Михаиловићеве војске, Југословенске војске у отаџбини, произилазило је и из чињенице, да су Михаиловићеве снаге, почетком 1944, биле јаче од партизанских снага у Србији. Наводи се да је Михаиловић тада имао чак 30 корпуса — сваки корпус од по 500 до 2.000 бораца. Што се тиче партизанске војске, њене најјаче снаге налазиле су се у ово време у јужној Србији. На левој обали

91 И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, 138.

92 Види и: Бранислав Божовић - Младен Стефановић, Милан Аћимовић, Драги Јовановић, Димитрије Љотић, Загреб 1985, 277.

Јужне Мораве дејствовале су 2, 3 и 4. јужноморавска бригада, затим 1. јужноморавски партизански одред, па Јастребачки, Расински и Зајечарски партизански одред и Озренски партизански батаљон. На подручју Црне Траве и Врања налазиле су се 5. и 6. јужноморавска бригада и 2. јужноморавски и Косовски партизански одред...

У Јадру, Поцерини и Мачви, још током 1943. године, формирана су два корпуса Југословенске војске у отаџбини — Церски и Мачвански корпус. Оба ова корпуса, са Мајевичким корпусом из Босне, сачињавали су Церско-мајевичку групу корпуса под командом капетана Драгослава Рачића, у међувремену унапређеног у чин мајора. По срезовима су формиране бригаде и именовани команданти срезова...

Све у свему, током 1943. године војна организација Драже Михаиловића била је прекрила велики део Србије. У већини места, под контролом Михаиловићевих команданата, били су основани и равногорски одбори као делови политичке организације.

Видећи у свему овоме велику опасност по своје трупе, тим више што је сваки час, упркос постојању уговора о сарадњи са појединим Михаиловићевим командантима, долазило до напада четничких група на јединице немачке војске, у штабу војног заповедника Србије, генерала Фелбера, одлучено је, 1. фебруара 1944, да се нападну „непослушне четничке вође". На листу тих „непослушних вођа" стављени су, као први, Никола Калабић и Драгослав Рачић. Операција против Калабићевих трупа названа је — „Трајбјагт", како је већ речено. Према дневном извештају команданта Југоистока за 6. март 1944, губици које је Калабић претрпео (у мртвима, у заробљеним и ухапшеним) били су велики. Помиње се бројка од 913 бораца...[93]

О овој „казненој експедицији" против Николе Калабића и јединица под његовом командом, говори и писмо Окружног комитета Младеновац Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 25. фебруара 1944,[94] у којем се, поред осталог, каже:

"Од пре недељу дана, на целој територији нашега округа почели су сукоби, потере и разоружавање војних снага дра-

93 Дневни извештај команданта Југоистока за 6. 3. 1944.

94 Архив Института за историју радничког покрета Србије, ПКС - 500.

живоваца, а такође и хапшења њихових политичких организатора. Све те мере предузима окупатор у заједници са Српским добровољачким корпусом [95] и ради тога су доведена појачања у све веће вароши...“

Акције немачке окупаторске управе против Михаиловићеве војске и уопште против његове организације, у фебруару 1944, организоване су управо у часу када се и партизански покрет у Србији налазио у тешкој ситуацији, када је трпео ударце са свих страна — од немачке окупаторске војске, од љотићеваца, недићеваца, и јединица Драже Михаиловића. Према једном извештају Петра Стамболића,[96] припадници Михаиловићевих јединица починили су у ово време многе злочине над партизанима и њиховим присталицама. На дан 1. фебруара 1944, они треба да су заклали у Јагодини, Ћуприји и Параћину 51 припадника и присталицу НОП-а. „Београд брује о том клању“, стоји у Стамболићевом извештају, „а у унутрашњости то је постало најважније питање. Нико се више не осећа сигурним да ће сутра осванути...“

У руководствима Комунистичке партије, среским и окружним, очекивало се, иначе, да ће обрачунавање немачке окупаторске управе са јединицама Драже Михаиловића олакшати тешку ситуацију партизанског, односно народноослободилачког покрета. „Са сигурношћу могу да констатујем“, писао је Покрајинском комитету КПЈ за Србију, 26. фебруара 1944, Богољуб Стојановић - Тине, у име руководства КП за округ Пожаревачки, „да је данашња наша ситуација тежа неголи лета и пролећа 1943. јер смо поред губитака из редова Партије и симпатизера и губитака руководилаца имали губитке и у одреду. Могуће је да ће ситуацију олакшати сукоб између четника и Немаца“.

Како је активност Михаиловићевих јединица у Србији постајала из дана у дан све већи проблем за немачку окупаторску управу, а мере против њих нису давале очекиване резултате, заказана је, у априлу 1944. посебна конференција у штабу војног заповедника Србије — са једном једином тачком дневног реда: шта предузети у циљу Михаиловићевог „неутралисања“.

95 Српски добровољачки корпус — војна формација вође „Збора“ Димитрија Љотића, адвоката из Смедерева.

96 Ради се о писму П. Стамболића Караичићу и Драгом Стаменковићу од 12. 2. 1944 (Архив Института радничког покрета Србије, ПКС, 490).

На овој конференцији појавио се и специјални Хитлеров повереник за Југоисток, Херман Нојбахер.

Нојбахер се изјаснио против вођења рата против Михаиловића по сваку цену. Уместо предузимања војних акција против Михаиловића, он је предложио изналажење пута за сарадњу с њим... Како се Нојбахер изразио, Михаиловић би, хоћеш-нећеш, морао „да иде са Немцима...“

За споразум са Михаиловићем, али под сасвим одређеним условима, био је и Милан Недић. У разговору са Нојбахером, 11. априла 1944, он је рекао, да би споразум требало да предвиди, да Михаиловић напусти Србију, а ако не то — да се са ограниченом пратњом повуче у шуму до краја рата, а своје одреде распусти...

С обзиром да су у међувремену Михаиловићеве јединице у садејству са немачком војском ступиле у оштру борбу са 2. и 5. дивизијом НОВЈ у долини Ибра,[97] Немци су се одлучили за продужетак сарадње са њима, али само са оним (јединицама) које се боре против комуниста.

У мају 1944. сарадњу са Немцима остварило је, односно обновило више Михаиловићевих команданата, међу којима и Нешко Недић, командант корпуса и начелник штаба Четврте групе јуришних корпуса, Предраг Раковић, командант Друге равногорског корпуса, Никола Калабић, у ово време командант корпуса, односно групе корпуса Горске гарде. Упркос овоме, Немци су наставили да са крајњим подозрењем гледају на Михаиловићеве команданте, и уопште на целу Михаиловићеву организацију. Они су будно пратили сваки корак Михаиловићевих команданата, контролисали их у сваком погледу и, уз све друго, таквим својим држањем настојали да их деморалишу.[98] Има мишљења, сасвим прихватљивих, да су Немци управо 1944. године у највећој мери били заинтересовани за разбијање војне организације Драже Михаиловића, а за прикључење њених припадника Српском добровољачком корпусу Димитрија Љотића, како би он постао основна снага у борби против народноослободилачког покрета у Србији.

Од свих акција које су предузели немачки војни заповедник у Србији, војни заповедник Југоистока и Врховна команда немачке војске против војне организације Драже Михаиловића, највећа и најбрижљивије припремана била је извесно операција „Црно“, изведена у мају 1943. године.

97 Дивизије НОВЈ (2. и 5.) избиле су 18. марта 1944. на западне границе Србије. До маја оне су успешно дејствовале, а тада су биле принуђене да се повуку у Санџак и Црну Гору. — Продор 2. и 5. дивизије у Србију уследио је по одлуци Врховног штаба НОВЈ од 20. 2. 1944. Замисао Врховног штаба била је да ове дивизије пређу Лим и преко Ибра се пребаце у Топлицу и Јабланицу и да са тамошњим јединицама створе слободну територију између Ибра, Западне Мораве, Бугарске, Овчег Поља и Косова, која би потом послужила као ослонац за офанзивна дејства према Источној Србији, Шумадији и Македонији (Види и: Петар Вишњић, Продор 2. и 5. дивизије у Србији 1944, Београд 1968, 19-21).

98 Види: Венцеслав Глишић, Терор и злочини, 224.

Са овом операцијом Немци су стартовали после разбијања „комунистичке државе“ у Босни и практичног протеривања језгра партизанске војске преко Неретве...

Михаиловић се тада налазио у Црној Гори, у околини Колашина.

План целе операције против Михаиловића у Црној Гори лично је израдио, до у детаљ, командант Југоистока, генерал-пуковник Александар Лер.

Цео план је израђен у највећој тајности и, на захтев Адолфа Хитлера, вође Рајха, с њим, у прво време, Италијани нису били упознати. То је апсолутно доказана чињеница, али то, међутим, неки југословенски аутори покушавају да доведу у сумњу, истичући да је „у сваком случају“ акција „морала бити договорена између гувернера Црне Горе и генерала Лера“.[99]

Станиша Влаховић, један од марљивијих српских историчара - истраживача у иностранству, у својој књизи „Англо-југословенски односи 1941-1945“,[100] објавио је писмо Бенита Мусолинија Хитлеру од 22. маја 1943 (дуго потпуно непознато), написано само који дан по почетку операције „Црно“, из којег се види — да је само „требало“ да генерал-пуковник Лер и гувернер Црне Горе, Пирцио-Бироли, заједнички утврде план акције против Михаиловића и језгра његове војске у Црној Гори.

Генерал Лер, стоји у Мусолинијевом писму Хитлеру, кад се у Загребу, 5. маја 1943, срео са италијанским генералом Роботијем, ниједном једином речи није поменуо да се припрема акција против Михаиловића и четника уопште. „Уместо тога, немачка акција против четника и црногорских националних снага изненада је почела без икаквог претходног објашњења италијанској страни. Очевидно је да је немачка Врховна команда дошла до нове оцене ситуације, сматрајући за неопходно да убрза са уклањањем четничке опасности. Али италијанска Врховна команда није била обавештена о овоме, и била је изненада стављена пред свршени чин. И као последица овог, немачке и италијанске трупе нашле су се под командом које су се сукобљавале...“

99 Уп. Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција, I, 428.

100 Бирминген 1985, 233-235.

Одлука о операцији „Црно“, током које је требало да буде коначно уништена „организација националног српства под командом Михаиловића“, да би се „обезбедила позадина Балкана у случају англо-америчког искрцавања“, донесена је 31. марта 1943. у немачкој Врховној команди.[101]

По оцени Веселина Ђуретића,[102] Италијани су били „принуђени да дозволе улазак трупа генерала Лера у Црну Гору, Санџак и Херцеговину, те да и сами узму учешћа у операцији уништења четника, али и партизана — како ће се још видети.

Има више разлога због којих је немачка Врховна команда крила од Италијана план операције „Црно“. Један од разлога био је тај, што су се Италијани дуго опирали, да се, осим против партизана, предузму и акције против четника, поготову оних који су били под њиховом командом...

У којој мери је немачка Врховна команда била заинтересована да Италијани не сазнају за припреме операције против Михаиловића и „црногорских националних снага“, види се и из њеног специјалног упутства, у којем се наглашава, да се у контактима са италијанским командантима заузме такво држање „које би им дозволило да закључе да Немачка ову операцију и не мисли спроводити“.

Операција „Црно“ имала се спровести брзо и бескрупулозно... „С обзиром на тесне везе Михаиловића са Италијанима“, како је забележено у Ратном дневнику немачке Врховне команде, „фирер полаже велику важност на најстроже прикривање како саме намере, тако и припрема. Командант Југоистока треба да јави где и када су припремни договори (са Италијанима) неизбежни, при чему право на дозволу за њих задржава за себе Врховна команда“.

Командант Југоистока, Александар Лер, у свему се држао добијеног упутства. Ћутао је као заливен о припреми операције „Црно“. Како наводи у свом тајном дневнику генерал Глез фон Хорстенау, представник немачке Врховне команде у НДХ, Лер није ниједну једину реч о томе прославио ни током свог дугог разговора са италијанским генералом Роботијем, 4. маја

101 КТБ/III, 255.

102 В. Ђуретић, I, 295-296.

1943, у Загребу (што је и Мусолини поменуо у већ помињаном писму Хитлеру од 22. маја 1943).

„О походу на Црну Гору", каже генерал Хорстенау, који је присуствовао целом разговору, „Лер није смео ни да зуцне. Једна уистину непријатна ситуација... Срећом, ни Роботи није говорио о томе, па је главна пажња посвећена партизанима у угроженој Лици, и дуго се, у вези с тим, нагваждало о стављању немачких помоћних трупа под италијанску команду..."

Генерал фон Хорстенау био је присутан и на конференцији у немачкој Врховној команди када је тамо разматран план операције „Црно".

„Нарочита улога", забележио је у свом дневнику генерал Хорстенау, „била је предвиђена за Бранденбуршки пук.[103] Он је имао да се још пре почетка акције, пресвучен у српске униформе, увуче у обруч и ухвати Дражу Михаиловића..."[104]

Истичући да је план операције „Црно" био, бар „наоко", израђен с много вештине, тако да су фелдмаршал Кајтел и генерал-пуковник Јодл, главни људи у немачкој Врховној команди, „блистајући у лицу од задовољства, били потпуно убеђени у његово успешно остварење", генерал Хорстенау је записао у свом дневнику и следеће:

„Ја сам се тихо смејао у себи и нисам уопште хтео да се уплићем у дискусију... Уистину, ја сам због много чега сумњао у корисност ове акције. Мени је било јасно да ће Италијани настојати да пре буре склоне своје пријатеље..."

Одлично упућен у сва збивања на територији хрватско-муслиманске државе, генерал Глез фон Хорстенау није уопште грешио када је на Италијане гледао као на пријатеље четника и када је претпостављао да ће они све учинити да што више четника спасу од Немаца, а у првом реду Дражу Михаиловића. Управо тако како је он мислио да ће бити, и збило се.

Мада је извесно да су Италијани у мају 1943. били пријатељски расположени и према Дражи Михаиловићу, то не значи, међутим, да је тако одувек било. До промене курса према самом Михаиловићу треба

103 Бранденбуршки пук, као посебна јединица, формиран је 15. 10. 1939. Био је једна врста „кућне јединице" Абвера (централне немачке војно-обавештајне службе). Он је углавном стајао на располагању II одељењу Абвера, чији су главни задаци били организовање побуна и саботажа иза непријатељских линија. У дивизију пук је претворен 1. 4. 1943. Види: КТВ, III, 15.

104 Уп. Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената... н.д., 161.

да је дошло тек у лето 1942. године, кад је Михаиловић, како се наводи,[105] „одобрио политику сарадње са Италијанима, формално признао заслуге италијанске војске због заштите коју је пружала српском народу од усташких насиља, из чега је произилазила и дужност и жеља 'свих Срба' да се не упуштају у било какве акције против италијанских интереса". Пре тога, међутим, Италијани су попреко гледали на Михаиловића и нимало им није одговарало да четници под њиховом заштитом, контролом и командом одржавају везе са Михаиловићем и односе се према њему као према врховном команданту...[106]

Осим организације војводе Момчила Ђујића, који је уз помоћ Италијана успео да формира и једну врло јаку српску оружану формацију — Динарску дивизију, у италијанској зони постојао је, од 1942, и Српски национални комитет, који је био политичка организација за Далмацију, западну Босну и Лику. Такође од лета 1942. у италијанској зони почео је деловати и Штаб четничких одреда на челу са Илијом Трифуновићем-Бирчанином.

Сарадња Срба и њихових националних војних организација са Италијанима, од Книна до Сплита, протумачена је, на једној страни, као издаја и колаборација са окупатором, а на другој — као дубоко смишљена политика... Према хрватском историчару Љубу Бобану,[107] *„српска политика је рачунала отприлике са овим: Ако Италија изгуби рат, онда ће и усташе изгубити рат, онда се враћа Југославија. Али, ако Италија добије рат и ако остане НДХ, боље је бити у Италији него у Хрватској. Према томе, колико год је то тактика, привремена, она има и неке своје мало дубље мотивације".*

Уз многе чињенице које се тичу односа Италијана према Србима и према њиховим војним организацијама, стоји и та — да ни Италијанима, кад је реч о њиховим услугама Србима, рачуница није уопште била страна... Они су давали, да би за узврат нешто и добили... Пре свега другој, крупна ставка у рачуницама Италијана било је ангажовање српских војних формација у борби против партизана. Да би те формације што боље искористили, Италијани су настојали да осигурају за себе и апсолутно право командовања...

Штошта, а у вези са реченим, није одговарало вођству организације Драже Михаиловића у италијанској зони хрватско-муслиманске државе. То се види и из писма које је Бирчанин упутио Дражи Михаиловићу у јесен 1942. године. У својству команданта војних четника у Хрватској и Босни и Херцеговини, Бирчанин се у том писму пожалио и

105 Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција, I, 422.

106 Зборник НОР-а, XIV/1,645.

107 Lj. Boban, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, II, Zagreb 1989, 243.

на понашање италијанских команданата... „Тежња Италијана да се четничка организација потпуно потчини италијанској војсци и да чак и против комуниста не сме изводити акције без одобрења, спутава руке четничком вођству... јер такав начин сарадње се не може објаснити народу. Ако се то усвоји онда би значило да су четници добровољачка антикомунистичка милиција... Ја јасно видим, да од овакве сарадње Срби не могу ништа да очекују, јер им се од Италијана намећу само дужности а не признају никаква права... Али ја припадам српском народу и изјављујем, иако стари противник комунистичке доктрине, као вођ четничког покрета на једном великом подручју, да нисам у стању да под овако тешким условима браним пред српским народом и његовом историјом колаборацију са италијанском војском...“[108]

Има и мишљења, да италијанским властима није уопште ни било стало до спасавања српског народа — свеједно што је евидентно да су многи Срби успели да сачувају живот само захваљујући заштити коју су им пружили Италијани, прихватајући их у својој зони (као што је то био масовни случај са Србима који су успели да избегну у северни део Далмације и Книнску крајину). Италијанска политика је била, према тим мишљењима, „дубоко срачуната на то да се заштита пружи у првом реду имућним и утицајним људима српског порекла, као и свима онима који су им се чинили погодни и антикомунистички расположени“.[109] *С тим у вези речено је и то, да „није нимало случајно да су бројни прочетнички елементи нашли уточиште код италијанског окупатора, као и то да је од отпадника дела српског народа на анектираној и окупираној територији окупатор могао организовати Антикомунистичку добровољачку милицију као што је то учинио и у Црној Гори“.*[110]

Да ће га Немци напасти у Црној Гори, и покушати да га живог ухвате, Михаиловић није уопште очекивао. Операција „Црно“ била је за њега велико изненађење, уосталом као и за Тита и партизане, који ће се на крају, стицајем многих околности, и наћи на главном удару Немаца, а никако Михаиловић са својом војском. У ствари, кад је генерал-пуковник Лер правио план операције „Црно“, он је полазио од тога да је питање партизана скинуто с дневног реда, да они више не представљају никакву озбиљну снагу, да су, једноставно речено — уништени. Али кад се показало да су партизани успели да опстану, и да су, пребацивши се преко Неретве, кршећи отпор Италијана и четника испред себе, незадрживо кренули према Црној Гори и

108 Цитат према: Ђ. Станисављевић, 132.

109 Латас-Целебџић, н.д., 60.

110 Исто.

Санџаку, он је свој првобитни план морао да мења. Уместо само против Михаиловића, он ће предвидети и акцију против партизана, штавише, тежиште целе операције ставиће на уништење партизана. У том смислу он ће обавестити немачку Врховну команду (наглашавајући да су се „претпоставке за подухват потпуно измениле“, будући да се „сада Тито налази са јаким и врло борбеним снагама у северној Црној Гори“) и издати одговарајућа наређења генералу Литерсу...

Док се са својим штабом налазио у Колашину, Михаиловић је, по много чему судећи, рачунао само са нападом партизана. Он је процењивао да је главни циљ партизанске војске по преласку у Црну Гору да њега и његове јединице уништи, и био је потпуно у праву. Јер, одмах по преласу преко Неретве, Врховни партизански штаб је почео развијати „врло амбициозни план“, како се све каже,[111] за „уништење главнине четничких снага“. Тито је лично „уништење четника поставио као први задатак, те је у том смислу издао низ наређења“. Тако је, 9. марта 1943, наредио 7. ударној дивизији да у четницима гледа најопаснијег партизанског непријатеља и да према свим заробљеним четничким вођама и командантима „поступи без милости“, да их стрељача „на лицу места“.

О четницима Драже Михаиловића као највећем непријатељу говори се и у инструкцији Централног комитета КПЈ од 29. марта, достављеној Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину. Поред осталог ту је наглашено, да је „најважнији задатак сада уништити четнике Драже Михаиловића и разбити његов управни апарат који представља највећу опасност за даљни ток Народно-ослободилачке борбе“.[112] Дан потом, 30. марта, лично је Тито, у писму штабу Првог босанског корпуса означио четнике Драже Михаиловића као „привремено главног непријатеља“ и наредио да се „главна акција усредоточи против њих“.[113]

Решеност Тита и Врховног партизанског штаба да се Михаиловић, његова војска и цео покрет по сваку цену униште, и то „без милости“, везана је, нема сумње, и за ишчекивање да се англо-америчке трупе искрцају у Југославији.

111 Ј. Томашевић, Четници, 224.

112 Зборник НОР-а, II/8, 275-276.

113 Исто.

У искрцавање Англо-Американаца Тито је чак био и убеђен. И од тога је стрепео. Јер, ако би до тога дошло, закључивао је, све што је он од лета 1941. успео да оствари, све би то било потрто. Плодови партизанске борбе пали би у том случају у крило Драже Михаиловића, који би аутоматски постао главни фактор у Југославији... У овом светлу морале би се сагледавати и Титове одлуке да се без задржавања крене на исток, ка Херцеговини, југоисточној Босни, Црној Гори и Санџаку, на једној страни, и, на другој, да се с Немцима ступи у контакт и закључи примирје — све ради уништења Михаиловића и његове организације пре искрцавања англо-америчких трупа.

Информације да предстоји искрцавање англо-америчких трупа, Тито је, сви су изгледи, добио са више страна, а није нимало искључено да је до главних обавештења о томе дошао преко канала који су водили до у сам Михаиловићев штаб, односно до штабова подређених му команданата.

И Немцима је Михаиловић био један од извора информација о искрцавању англоамеричких трупа у Југославији. Пратећи Михаиловићев радио-саобраћај, Немци су сазнали и за Михаиловићеву поруку свим командантима у земљи, од 24. јануара 1943, да се припремају за одлучујућу акцију и да „рашчисте терен свуда од комуниста" да би имали „одрешене руке за одсудни моменат".

Прво поуздано обавештење да предстоји инвазија Англо-Американаца на Балкан, Михаиловић треба да је добио у јесен 1942. године од двојице емисара краљевске југословенске владе, мајора Недељка Плећаша и потпоручника Јова Трбојевића, који су се 5/6. септембра 1942. спустили падобраном на простору планине Синјајевине.[114] А друго обавешење о искрцавању англо-америчких трупа на Балкан, још опширније и потпуније, Михаиловић треба да је добио од пуковника В. С. Бејлија, шефа британске војне мисије при његовом штабу од краја децембра 1942. Ослањајући се на добијена обавештења, посебно британског пуковника, Михаиловић, бар како гласи његова изјава на суду у Београду, треба да је одмах предузео одговарајуће мере како би са својом војном организацијом што спремније дочекао англо-америчке трупе. Чак треба да је

114 Види и: Недељко Б. Плећаш, С мора и ваздуха у поробљену отаџбину, Гласник друштва „Његош", свеска за јун 1960, 36-48.

разрадио до у детаљ операцијске директиве за општи напад на окупатора уз помоћ Англо-Американаца...[115]

Кад је, очекујући искрцавање Англо-Американаца, а после преласка главних партизанских снага преко Неретве, оценио да ће партизани све предузети да би га што пре уништили, Михаиловић је заповедио да се из Србије најхитније пребаце у Црну Гору два корпуса. По том наређењу је и поступљено. Корпуси су кренули из Србије, али је у међувремену Михаиловић, наврат-нанос, напустио Црну Гору — упозорен од Италијана да Немци крећу против њега...

Италијани су управо онако поступили како је то генерал фон Хорстенау и предвиђао... Добар део Михаиловићевих бораца они су склонили испред Немаца. Практично, они су спасли и самог Михаиловића...

Кад је Хитлеру реферисано шта се све догодило, и шта су Италијани учинили само да би спасли Михаиловића и његово људство, Хитлер је формално просиктао од беса... „Ја морам опак да рачунам са рђавим случајем... Пирцио Бироли, или како се тај тип већ зове, знао је дакле сасвим тачно где се Михаиловић крије".

На примедбу фелдмаршала Кајтела, да је гувернер Црне Горе, Пирцио Бироли, знао да се Михаиловић налази у Црној Гори, и то већ месецима, Хитлер је узвикнуо:

„Ми се стално напрежемо да тог апаша (Д. Михаиловића) ухватимо, јер он апсолутно стоји у служби Антанте, а тај Бироли то зна... и не предузима ништа!"[116]

Како је забележено у Ратном дневнику немачке Врховне команде, Михаиловић је два дана пред почетак операције „Црно" напустио Колашин и кренуо усиљеним маршем у Србију. Један део његовог људства Италијани су камионима евакуисали из Црне Горе.[117] Ипак, известан број четника, углавном црногорских, пао је у немачко заробљеништво. Међу црногорским четницима које су Немци разоружали налазио се и Павле Ђуришић...[118]

115 Уп. „Политика Експрес", Београд 10. 7. 1982, Записник са саслушања Д. Михаиловића.

116 Конференција у Хитлеровом главном стану од 15. 5. 1943. Види: H. Heiber, Hitlers Lagebesprechungen, Stuttgart 1962, 217.

117 КТБ, III, 486.

118 Како износи Милосав Ђ. Васовић (Гласник друштва „Његош", свеска 7, јун 1961, 89-96) заједно са Ђуришићем Немци су заробили око 3 хиљаде „најспособнијих равногорских бораца". — Павле Ђуришић ставио се под команду Драже Михаиловића тек у децембру 1941. године. Али односи између њих нису били увек у најбољем реду. За почетак већег размимоилажења између њих може се узети мај 1943. године, кад је Михаиловић, упозорен од Италијана да се Немци спремају да ударе на њега, напустио Црну Гору и кренуо у Србију. Иако се тада нису растали на „пријатељски начин", Ђуришић је покушао да заштити Михаиловића од Немаца. Потпуковнику Ф.

Заједно са још око 2.000 бораца, Ђуришић је отеран у заробљеништво у један логор у Пољској. Италијани су против тога најоштрије протестовали, али Немци се на то нису ни осврнули...

У ствари, Ђуришић је био једини плен 4. пука Бранденбуршке дивизије, чији је главни задатак био, да ухвати Дражу Михаиловића и његов штаб и заплени сву њихову архиву, како је већ гласило наређење генерала Литерса, команданта свих снага у операцији „Шварц". Што се тиче Тита, према слову тог наређења, генерал Литерс је рекао само толико — да би „било пожељно и уништење Тита и његовог штаба".

После свега, једина мета удружених снага под командом генерала Литерса постали су Тито и партизани.

Да ће се наћи на жестоком удару, и једва се спасти од потпуног уништења, Тито и Врховни партизански штаб, међутим, нису ни слутили. Њих је, за то постоје необориви докази, непријатељска акција потпуно изненадила... Пре него што су они уистину и схватили шта се догађа, били су са својом војском опкољени са свих страна. Дошло је до борбе на живот и смрт у правом смислу те речи. До најжешћих сукоба дошло је на Сутјесци, чије је брзе воде тада обојила силна партизанска крв...

Четири партизанске дивизије (1, 2, 3 и 7) претрпеле су огромне губитке. Трећа дивизија била је скоро потпуно уништена. Све у свему, скоро половина за борбу способних партизана оставило је своје животе на Сутјесци, а страдао је и велики број рањеника и болесника.[119]

По тврђењу једног учесника у борбама вођеним на Сутјесци, потпуковника Радомира Вељковића,[120] страдање

В. Хајнцу, команданту 4. пука дивизије Бранденбург, који је имао задатак да ухвати Михаиловића, Ђуришић је рекао да Михаиловић није био у Колашину од краја 1942. године, што уопште није било тачно. Овом истом немачком потпуковнику, Ђуришић је за Михаиловића рекао да је „непоуздан сањар који лута по земљи", и да је он уопште узев — „прецењен". Овај разговор Ђуришића и немачког потпуковника вођен је 10. маја, а 14. маја трупе овог истог потпуковника разоружале су Ђуришића и његово људство...

119 У обручу на Сутјесци нашло се око 18 хиљада партизана. Више од половине треба да је избачено из строја. (По неким тврђењима, мање — у свему 35 одсто). Види: Сутјеска, зборник, Београд 1959-1961; Ослободилачки рат, 432-466.

120 Потпуковник по чину, Радомир Вељковић је због овог свог рада, како је објављено у листу „Дуга" (број 416 од 3-16. 2. 1990, 37-40) затворен и провео је пуних 15 година у самици казнено-поправног дома у Београду, у Бачванској 14.

толиког броја партизанских бораца на Сутјесци, и рањеника и болесника, могло се избећи, само да су Врховни партизански штаб и Тито другојачије поступили.

Како Вељковић доказује, главна оперативна група НОВЈ (четири дивизије и група самосталних бригада са укупно 16.000 бораца и преко 4.000 рањеника, од чега око 1.500 непокретних) нашла се половином маја 1943. у северној Црној Гори и Санџаку, на Дурмитору и околним планинама, а пред непосредним задатком за напад на Бијело Поље, Мојковац и Колашин. Потом је требало продрети на исток преко Косова и Метохије ка јужној Србији, с циљем да се прошири устанак и дејствује по непријатељским комуникацијама у долини Јужне Мораве.

Све до 20. маја Врховни партизански штаб налазио се на Ђурђевим Барама, а од тада код Црног језера испод Дурмитора...

Док се налазио на овом терену, по Вељковићевим наводима, Врховни партизански штаб и Тито добили су поуздану информацију из Загреба, од Главног партизанског штаба Хрватске, да Немци припремају операцију „Црно".

Саму трагедију на Сутјесци, Вељковић тумачи грешкама у командовању Врховног партизанског штаба. Сем свега, и његовом одлуком да се сачека са извлачењем из обруча док не пристигне британска војна мисија...[121]

Вељковић још тврди, да је Врховни партизански штаб могао и да „намирише" непријатељску офанзиву, јер су прва два дана Немци „разљућени јурили четнике које су Италијани скривали и штитили..."[121-а]

Мада су се Немци могли похвалити да су у вођеним борбама убили 12 хиљада партизана и заробили око 1.500, немачка команда ипак није остварила свој главни циљ: није ликвидирала Дражу Михаиловића и није јој успело да уништи партизанско језгро, што се од ње тражило и очекивало.

121 Прва британска војна мисија стигла је у Врховни партизански штаб у ноћи 27. маја 1943. (Вилијам Ф. Д. Дикин и Вилијам Ф. Стуарт). Стуарт је изгубио живот 9. јуна 1943, приликом напада немачких авиона, када је и Тито био лакше рањен.

121-а Из Ратног дневника немачке Врховне команде видљиво је да је генерал-пуковник Лер операцију „Црно" у први мах планирао само против Драже Михаиловића у Црној Гори. Оперативном одељењу своје Врховне команде он је предложио, да се од јединица Драже Михаиловића, 24 сата пре почетка операције, затражи да положе оружје, и да се непосредно после њиховог одбијања да то учине, отпочне са концентрисаним нападом на њих (КТБ/III, 215-216).

Пружајући жесток отпор далеко јачем непријатељу,[122] тукући се с њим управо лавовски, партизанима је између 10. и 12. јуна 1943. коначно успело да се пробију према северу.

Овим је практично завршена последња велика немачко-италијанска операција против партизана. Све операције вођене потом нису ни издалека биле тако велике нити су спровођене са тако јаким снагама...

Немачка Врховна команда, кад се све сабере, добила је на Сутјесци један шамар највеће жестине. А у првом реду генерал Литерс, војни заповедник свих немачких снага у хрватско-муслиманској држави. Тај типични нацистички генерал, који се ни у шта друго на свету није разумевао сем у војни занат и чија је памет досезала само до схватања да се свако наређење мора безусловно извршити (како га је у свом дневнику описао генерал Глез фон Хорстенау) био је уверен, потпуно уверен, још 10. јуна 1943, кад је обруч око партизана и њиховог Врховног штаба био, бар по карти, херметички затворен, да је дошао неумитни крај вођи комуниста и његовој војсци. У радиопоруци 1. планинској дивизији, управо од 10. јуна, генерал Литерс је рекао и следеће: „Јаке непријатељске снаге сатеране на најужи простор у рејону Сутјеска-Пива, међу којима је поуздано утврђено да се налази и Тито. Тиме је наступила последња фаза борбе и куцнуо час за уништење Титове армије без остатка. Наређење: ниједан једини човек не сме жив напустити обруч... Тито и његови пратиоци наводно у немачким униформама..."[123]

Кад су борбе завршене, генерал Литерс је, међутим, био као парализан. Деморалисан, заправо. А деморалисане су биле и трупе под његовом командом...

122 У операцији „Црно", која је почела 15. маја 1943, против партизанских снага треба да су биле ангажоване три немачке дивизије и четири немачко-хрватске борбене групе у пуковској или батаљонској јединици, два бугарска пука и две италијанске дивизије. (Види: КТВ, III/1, 482). Према подацима који се наводе у југословенској историографији, против партизана дејствовале су ове немачке формације: 1. брдска дивизија (доведена са руског фронта), СС-дивизија „Принц Ојген", 369. пешадијска дивизија, 110. и велики део 104. лаке пешадијске дивизије, неколико домобранских јединица, 61. бугарски пешадијски пук. Италијани су имали три дивизије у непосредној зони операција, чији главни задатак треба да је углавном био да затворе могуће излазе партизанима из обруча. По ободу зоне биле су распоређене још четири италијанске дивизије и једна немачка пешадијска дивизија. У свему, снаге Осовине треба да су бројале око 117.000 људи (Уп. Јозо Томашевић, Четници, 228). У зборнику Неретва - Сутјеска 1943, Београд 1969, 117-118, Славко Одић је изнео да су немачке и квислиншке снаге бројале 79.558 војника. По тврђењу Ф. Трга (Четврта и пета непријатељска офанзива, Београд 1968, 56) Италијани су имали у акцији 43.000 војника.

123 Види и: Hory - Broszat, 150.

У свом завршном извештају од 20. јуна 1943. године, о операцији коју је водио против партизана, генерал Литерс је, поред осталог, рекао — да је ток борби показао, да су трупе под Титовом врховном командом беспрекорно организоване, да су врло вешто вођене и да се одликују запањујућим моралом.

Истичући да је партизанско руководство било „борбено изванредно активно", генерал Литерс је рекао у свом рапорту и то, „да је комунистима увек поново полазило за руком да преброде тешкоће везане за недостатак тешког оружја и да, искоришћујући маглу, кишу и сумрак поведу борбу прса у прса. При том су се показали као фанатични и жилави борци..."[124]

Једна од најтачнијих оцена неуспеле операције „Црно", кад је у питању остварење циља да се уништи Михаиловић са својим снагама у Црној Гори, потиче од посланика Немачке у Загребу, Кашеа. У извештају који је упутио у Берлин, 18. јуна 1943, он је за целу операцију „Црно" једноставно рекао, да је „пун промашај", и потврдио, својим подацима, да је до тога дошло пре свега услед држања Италијана, који су Михаиловићу пружили највећу могућу помоћ. У извесној мери и ликујући због свега што се тако збило (делом и због својих несугласица са генерал-пуковником Лером, који је тражио да он због подршке усташама у сваком погледу буде смењен), Каше је истакао у свом извештају да се главни удар, уместо на четнике, сручио на партизане, који су се после операције „Бело I" и „Бело II" пробили у Црну Гору и тамо са успехом повели борбе против Михаиловића...

Овим је, у ствари, немачки посланик у Загребу хтео да каже, да није требало у марту 1943. уопште одбити склапање аранжмана са Врховним штабом партизана, који је изјављивао спремност да престане ратовати са Немцима и све своје снаге упери у правцу уништења Михаиловића...[125]

124 Исто.

125 PA-AA, NAK, акт број 101.

ВАСА КАЗИМИРОВИЋ

КЊИГА
IV

СРБИЈА
И ЈУГОСЛАВИЈА
1914 - 1945

За неке учеснике НОП-а, и сведоке догађаја у марту 1943, преговори између представника Врховног партизанског штаба и представника немачке војне силе у Хрватској нису били само преговори, већ и — договори. Поред других, овог мишљења је и Љубо Микић, у пролеће 1943. године главни интендант Централне болнице Врховног партизанског штаба. Он каже:

„Догађале су се крупне и чудне ствари које ми нису ишле у главу, али, опет, мислио сам да Врховни штаб и врховни командант Тито знају шта раде. Прво ми није било јасно зашто нас Немци не нападају кад су за то имали велике могућности да нас униште, ту, на Неретви. Ем смо били теренски у шкрипцу, а обашка толики рањеници (око 3.500). Тек сада ми је јасно да су по среди били договори између Немаца и партизанске Врховне команде да међу нама завлада примирје како би ми уништили четнике са друге стране Неретве. Био је то резултат такозваних мартовских преговора између немачке команде у Сарајеву и изасланика нашег врховног штаба Милована Ђиласа и Коче Поповића, и Велимира Терзића. Немци су тада веровали да ће се западни савезници искрцати на Јадрану и да ће им се истог трена прикључити четници, па им је тада био важнији циљ уништења четника. Поготову што смо то радили ми уместо њих. Тако је и било. Немци су нас на Неретви пустили..."[206]

У немачким документима, ни у једном једином, међутим, нема ни трага о томе да је дошло до било каквог договора о примирју, макар на краће време, између Врховног партизанског штаба и надлежних немачких команди. Понајмање о неком договору који се тицао заустављања Немаца на Неретви... Из немачких докумената видљиво је нешто друго — да Немци нису уопште ни планирали да прелазе Неретву. Њихов план је био, прво и пре свега, да униште „комунистичку државу" у централној Босни и своју зону очисте од партизана, да их заправо на том простору потпуно дотуку. Командант свих трупа које су узеле учешћа у овој великој акцији против партизанског језгра, генерал Литерс, у свом извештају од 31. марта 1943. потврдио је што је управо наведено, рекавши, поред осталог:

„Велики делови земље ослобођени су од вишемесечне страховладе, комунистичка држава и њена организација су разбијени, мада је, на жалост, јачим деловима пошло за руком да се спасу преласком преко Неретве..."[207]

Према извештају генерала Литерса, партизани су имали огромне губитке — 11.915 мртвих, не рачунајући 616 партизана који су стрељани по одлуци преког суда. Губици немачких и хрватских јединица износили су, по генералу Литерсу: 630 мртвих, 1472 рањена и 374 нестала војника.

Мада се може сматрати за потпуно доказано, да немачка команда није уопште планирала да прелази Неретву, и због политичких односа са Италијом, ипак има покушаја и од стране неких војних историчара (а не само од учесника у догађајима, попут већ поменутог Љубе Микића) да се заустављање Немаца на Неретви доведе у везу са преговорима између Врховног партизанског штаба и надлежних немачких команди.[208] Тако Мишо Лековић каже, да је Тито, не располажући подацима о плановима Немаца, „морао закључивати да су преговори могли утицати на престанак немачке офанзиве, односно да су немачке трупе после избијања на Неретву задржане и да се налазе у ставу ишчекивања исхода преговора..."[209] На другом месту, пак, Лековић пише, да је „Тито био уверен да ће немачке трупе наставити операције преко Неретве" и да је, управо због тога (иако опасности од даљег наступња немачких трупа преко Неретве није било) наложио делегацији Врховног штаба да „покуша да приволи Немце на привремену обуставу непријатељства, и на пристанак да се партизанским снагама омогући да се пребаце у Санџак..."[210]

Шта је Тито „закључивао", поуздано се не може рећи. Ако је и „морао закључивати да су преговори могли утицати на престанак немачке офанзиве", зашто је издато наређење да се поруше мостови на Неретви а онда преко њих импровизује прелаз на другу обалу?...[211]

206 Љубо Микић, Клије изникле на Неретви и Сутјесци, „Борба", Београд 25-26. 8. 1990, 15.

207 Види и: Ногу - Broszat, 143.

208 Да Немци неће ни покушати да пређу Неретву, да би гонили партизанско језгро у повлачењу, да они тако што нису уопште имали у плану — дуго се није знало. А кад се то наслутило, није се помињало, поред осталог и зато да се не би довела у питање исправност одлуке о дизању у ваздух мостова на Неретви...

209 М. Лековић, Мартовски преговори, н.д., 211.

210 Исто, 98-99.

211 По Титовом наређењу од 28. 2. 1943, бачено је у ваздух свих пет мостова преко Неретве, од Острошја испод Коњица до Карауле, око 30 километара низводно. Рушење ових мостова, услед чега је био отежан прелаз преко реке протумачено је, с једне стране, као ратно лукавство највишег степена, као мудар потез који је наводно збунио непријатеља у погледу правца повлачења партизана, али, с друге стране, и као потпуно погрешан чин, који је користио више Немцима него партизанима (Види и: Петар Томац, Четврта непријатељска офанзива, Београд 1951, 106; Ослободилачки рат, н.д., I, 389; Неретва, н.д., I, 359-372). У својој књизи „Промене", Добрица Ћосић саопштава да му је Александар Ранковић причао, да је рушење мостова на Неретви била „једна од највећих Титових обмана и лажи, на којима је темељио своју командантску величину..." Према Драгославу Ранчићу, рушење мостова није извршено да би се преварили Немци, усташе и четници, већ је то био резултат Титове панике (НИН, 28. април 1995).

По Титу, према ономе што је рекао у једном чланку објављеном у септембру 1965, у едицији „Неретва“, рушење првог моста (мостови су рушени сукцесивно, прво је порушен један, па други мост) било је „из тактичких — одбранбених разлога, а рушење другог — због тактичке варке, са циљем маскирања наших намјера“. Како је Тито нагласио, рушење првог моста није представљало само маневар, већ и заштиту од изненађења, да би „Нијемци стекли утисак да идемо натраг...“

У овом истом напису, износећи да је одмах изграђен пешачки мост на месту порушеног, Тито је истакао, да је на тај начин омогућен „слободан пут на Прењ“, којим се и пошло из Јабланице. Да је урађено обратно, „да смо пошли за Нијемцима (који су се од Неретве вратили натраг, правац средња Босна, пр. писца) ми бисмо били поражени...“[212]

Без обзира на елементе контрадикторности у управо наведеним Титовим речима, и без обзира на то које би тумачење рушења мостова на Неретви било тачно (и да ли је то рушење уопште било потребно), закључак, у погледу Титовог држања и његових потеза у овим толико тешким и судбоносним данима по партизанску војску, као да би могао бити само један: да је Тито прецењио значај својих понуда Немцима, како је то већ констатовао и Владимир Дедијер. И да је, даље, и у вези с тим, сасвим погрешно процењивао ситуацију и расположење у немачким круговима... Ни у политичком ни у војном врху Немачке, наиме, нико, ама баш нико, ни у једном часу није ни помишљао на неки озбиљнији, поготову трајнији и далекосежнији аранжман са партизанима. Уосталом, довољно је рећи, да је Хитлер, на вест да су партизани затражили преговоре у циљу закључења примирја, кратко и јасно одсекао — да се са бунтовницима не преговара, већ да се они стрељају.[213]

Кад се подвуче црта испод свега шта се збило током контакта представника Врховног партизанског штаба и Немаца, у марту 1943, шта је ко урадио а шта је ко рекао, односно одлучио, произилази да се Тито, обраћајући са Немцима с понудом да га оставе на миру да би се могао разрачунати с

212 По преласку преко Неретве (преко импровизованог моста), 7, 8 и 9. марта 1943, партизани су напали Михаиловићеве јединице и нанели им велике губитке. Види и: Ј. Б. Тито, Војна дјела, IV, 74-75.

213 Уп. Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, н.д., 183.

Михаиловићем, доживео оно исто што и Михаиловић кад је Немцима предложио, у новембру 1941. године, у Дивцима обуставу непријатељстава да би могао да се устреми на партизане. Био је одбијен — као и Дража Михаиловић.[213-а]

Како је врх Немачке гледао на Титову понуду за започињање преговора — у марту 1943 — најбоље је видљиво из наведених Хитлерових речи да се с бунтовницима не преговара...

Ове своје речи, које су значиле и то да уопште не долази у обзир ни признавање партизанске војске за ратујућу страну, Хитлер је изговорио оног часа када му је саопштено да је партизанска делегација стигла у Горњи Вакуф и да је поднела конкретне предлоге за закључење примирја. Чудним стицајем околности (а у извесном смислу разумљивим с обзиром на Хитлерову одлуку с краја 1942. да се сви устаници до последњег морају уништити), уместо од представника војске, Хитлер је информацију о жељама партизанске делегације добио прво од министра спољних послова фон Рибентропа. А до тога треба да је дошло на следећи начин: сазнавши, 11. марта 1943. године, предвече, од свог ађутанта, мајора Мецгера,[214] да је партизанска делегација стигла у Горњи Вакуф с намером да поведе преговоре и о другим питањима а не само о размени заробљеника, представник немачке Врховне команде у Загребу, генерал Глез фон Хорстенау, не усуђујући се да сам одлучи о започињању тих преговора, за које је иначе мислио да су „права ствар“, покушао је, како је волео да каже, да заиђази у реку а да при том остане сув. Како је он ипак нешто морао да уради, поготово што главнокомандујући у Хрватској (и одговоран за обе етапе операције „Бело“), генерал Литерс, није хтео ни у шта да се упушта, изјављујући да је питање преговора политичко а не војно

213-а Бранко Петрановић, (Епоха, н.д., 83) истиче, на једној страни, да је Михаиловић имао право да преговара са окупатором (као пуковник војске Краљевине Југославије која наставља рат), а на другој — „да није имао право да са окупатором преговара на рачун свог унутрашњег противника“. Правећи разлику између Михаиловићевих преговора у Дивцима 1941. и преговора Врховног партизанског штаба, у марту 1943, са Немцима, Петрановић је, даље, рекао, да је у првом случају у питању колаборација, и да је она била „трајни систем који почива на сарадњи са окупатором“, а у другом — да се радило само о једној епизоди, али да је суштина у оба случаја — „истоветна...“.

214 Мецгера је о партизанској понуди за примирје телефоном обавестио 11. марта увече пуковник Вернер Пфафенрот, у том часу начелник штаба генерала Литерса, најстаријег оперативног немачког официра на тлу НДХ и команданта свих немачко-сателитских трупа које су биле ангажоване у операцији „Бело“. Са своје стране, Мецгер је одмах о садржају поруке обавестио генерала фон Хорстенауа, а затим команданта Југоистока генерал-пуковника Лера, који се у том часу налазио у Бечу. У белешци коју је саставио Мецгер, речено је, поред осталог, да је партизанска делегација изјавила, да се партизани не боре „против хрватске државе, и ни у ком случају против Немаца, већ искључиво против четника“, да су партизани „спремни да са оружјем у руци иступе против сваког непријатеља на кога ми укажемо, па исто тако и против Енглеза приликом искрцавања...“ Уп. и: М. Лековић, Мартовски преговори, н.д., 93; Васа Казимировић, као у напомени 213, 227-275.

питање, генерал Хорстенау је телефоном позвао свог пријатеља у главном штабу Главног уреда сигурности рајха (РСХА), Вилхелма Хетла — аутора познатог дела „Тајни фронт" (објављеног под псеудонимом В. Хаген и у Југославији после Другог светског рата). Саопштио му је цео текст записника који су потписали Коча Поповић, Милован Ђилас и Владимир Велебит и замолио га да на највишем месту покуша да види шта се по свему томе може учинити. Овај се тог посла одмах прихватио и прво се обратио Валтеру Шеленбергу, надлежном у РСХА за целокупну обавештајну службу Немачке у иностранству. Шеленберг пак, оцењујући да је цео случај врло „шкакљив", добацио је лопту министру фон Рибентропу, да би он референсао Хитлеру, што се такорећи истог часа и догодило...

Хитлер је на то реаговао тако, да је наредио како је речено — да се с бунтовницима не преговара, већ да се они стрељају.

Последица овакве Хитлерове става била је, да се са представницима Врховног партизанског штаба није у ствари ни преговарало — ни у Горњем Вакуфу, ни у Сарајеву, ни у Загребу. Вођени су само разговори на нижем нивоу... У тим разговорима нису учествовали ни генерал Глез фон Хорстенау, нити пак посланик Каше, који је иначе за преговоре са партизанима био веома заинтересован, као и генерал Хорстенау, уосталом. То потврђује и Милован Ђилас, који каже, да су у Загребу, где је партизанска делегација очекивала да ће са Немцима бити вођени главни преговори, у свему одржана два састанка „под руководством једног пуковника... плаве косе, који је више личио на дипломату него на официра... Немци су водили разговоре на ниском нивоу; ми то нисмо очекивали; у мојим очима био је на тај начин смањен значај преговора..."[215]

Што је тако испало, што није ни дошло до правих преговора, а камоли до некакве аранжмана са партизанима, није се допадало ни генералу Хорстенау-у нити пак немачком посланику у Загребу, Кашеу. Упркос Хитлеровом наређењу да се преговори не воде, и партизанска понуда безрезервно одбаци, они су покушали, свако преко својих веза и из својих интереса, да се шанса за споразумевање са партизанима не одбаци. Каше се за то ангажовао код министра Рибентропа, а генерал Хорстенау код својих претпостављених у немачкој Врховној команди. Да би имао нешто конкретно у рукама, неку врсту доказа да партизани озбиљно мисле са својим предлозима, генерал Хорстенау је препоручио Владимиру Велебиту, кад се с њим насамо срео, да партизани што пре обуставе у потпуности нападе на пругу Загреб-Београд, пре свега у

215 М. Ђилас, Der Krieg... н.д., 324-325.

Славонији, чему је с партизанске стране и удовољено.[216] Све то, међутим, није довело до обуставе напада немачке војске на партизанско језгро...[217]

Како се види из његовог тајног дневника, и његових разних белешака, а и казивања његовог адјутанта у Загребу, мајора Мецгера, генерал фон Хорстенау је с Велебитом (изван оквира, кажимо, званичних разговора са партизанском делегацијом у Загребу) имао неколико сусрета, како у марту, тако и у априлу 1943. године. Велебит је тада становао (једно време) у немачком командном месту у Загребу... У свом тајном дневнику, међутим, генерал фон Хорстенау мало шта о томе каже. Чак није навео ни право име Владимира Велебита, иако му је оно било добро познато. По својој прилици и зато, што је Велебитов отац био аустро-угарски генерал...

Помињући Велебита под лажним презименом Петровић (како се Велебит потписао и на записнику у Горњем Вакуфу), генерал Хорстенау је, пред сам почетак операције „Шварц", која је била посебно планирана против Михаиловића, али и која је требало да коначно доведе до уништења партизанског језгра на челу са Врховним штабом, у свом дневнику записао следеће:

„Са извесном нелагодношћу мислим на 'нашег пријатеља' Петровића, из штаба партизанског вође Тита, који се појавио код нас због преговора о размени заробљеника као и због славонских партизана. Био је то један 35-годишњи човек, у цивилу, адвокат у Загребу, који је Загреб напустио зато што му је претила опасност да буде ухапшен од усташа и отишао да подели неизвесну судбину партизана. Он је био православне вере, говорио је добро аустро-немачки и, како се испоставило, био је син, унук и праунук аустријских официра. Својих првих петнаест година провео је у Бечу. Мецгеру и мени поверио је своје право име. У нашој фелдкомандантури имао је обезбеђен добар смештај и храну и било му је потпуно слободно да посећује своје родитеље..."

Као што нигде и никад није поменуо право Велебитово име, и уопште нешто ближе рекао о разговорима које је с њим имао, генерал фон Хорстенау није оставио ништа забележено ни о својим сусретима са првим и најглавнијим личностима Комунистичке партије Хрватске, Андријом Хебрангом, на пример. А тих сусрета — према писменој изјави инжењера Вилибалда Немечека, датој Војном архиву у Бечу после Другог светског рата — имао је више.[218] Кад је реч о контактима Глеза

216 Наређење за обустављање напада на железничку пругу Загреб - Београд издао је Врховни штаб НОВЈ и ПОЈ, односно Тито. То наређење пренео је штабу 3. оперативне зоне Хрватске (13. априла 1943) Владимир Велебит. Види: Грађа за историју НОП-а у Славонији, књ. 5, Славонски Брод 1966, 90.

217 Уп. Васа Казимировић, као у напомени 213, 182.

218 Војни архив у Бечу, фонд др П. Броуџека, приређивача издања мемоара Глеза фон Хорстенауа.

Било је довољно, у Шапцу тих дана, па и у целој Мачви и Поцерини, да неко на некога само прстом покаже, па да се тај нађе у негвама...

Слободан Јовновић каже:

„Окривљене трпају у један велики обор, где их наизменце пече сунце и бије киша, и где леже у калу као свиње. После настаје батинање, пребијање топузом и секиром, пушкарање, натицање стрељаних на точкове; друмови око Шапца окићени су точковима као у турско време. Осуђенима се одузима све имање; земља се продаје; куће пале; воћњаци секу; новац, стока, оружје, одело, односи у Вучићев логор. Читаве породице остају упропашћене као да је наишла страна војска а не српска, и разграбила им све...“[12]

Династички сукоби у Србији завршени су тек 1903. године, убиством последњег Обреновића, краља Александра, у које је убиство био умешан и сам Петар Карађорђевић. На неки начин, то је била иронија судбине. Јер управо је краљ Александар био онај Обреновић који је покушао да на династичке борбе у Србији стави тачку, да измири Србе подељене у два табора — обреновићевце и карађорђевићевце. То је он учинио одмах по преузимању владарске дужности, 1. априла 1893, посетивши Тополу и положивши венац на гроб вожда Карађорђа.[13]

Осим унутрашњих немира до којих је долазило услед борби између династија Обреновића и Карађорђевића, историја Србије новијег доба зна и за немире друге врсте, за многе буне и побуне против самовоље владара, и уопште за многе борбе за власт, једноставно речено.

Нарочито је време Милоша Обреновића било обележено борбама за власт. И то од првог часа Милошевог доласка на чело Србије. Милош је хтео да буде неограничени господар целе Србије (као и Карађорђе уосталом), а војводе су тежиле да власт с њим деле, с тим да сваки од њих у својој области буде само себи одговоран (да сваки као „једнак брат старешинује и заповеда на свом крају“). У сукобима до којих је долазило услед тога — за милост се најчешће није знало. Падале су главе, а често се догађало да су сузбијене старешине предаване турском паши, да им он живот одузме (као што је то био случај са чувеним Петром Молером и Карађорђевим капетаном Радичем Петровићем, на пример).

Фронт против кнеза Милоша чиниле су три главне групе: Карађорђеве присталице (антидинастичари), туркофили, који су дејствовали против Милоша у договору са турским пашом у Београду, и народњаци, како су називани они који су желели да се заведе законитост и народ заштити од самовоље кнеза Милоша и његових органа. Резултат оваквог постројавања биле су многе завере, буне и побуне. Једна од првих завера била је она коју је организовао крагујевачки војвода Павле Цукић са капетаном Драгићем Горуновићем и кнезом Симом Марковићем у другој половини 1817. године, друга — дело Марка Тодоровића Абдуле и Стевана Добрњца, била је у пролеће 1821. године. Треће устајање против кнеза Милоша збило се у Рудничком крају, 1824, али је оно осујећено пре него што је и успело да како ваља да гласа од себе. Четврта буна збила се на почетку 1825. Њен вођ био је Милоје Поповић, звани Ђак.[14] *Пета буна планула је у априлу 1826. године. Дигли су је браћа Чарапићи, Ђорђе и Марко, за које се мисли да су били карађорђевићевци и привржениці хетериста — гркофилске странке у Србији. Као и све друге буне пре тога, и ова је била у крви угушена. Чарапићи су побијени, док су једном од њихових главних људи, учитељу Берисављевићу, биле одсечене обе руке и врх језика...*

Сем поменутих, у Србији у Милошево доба било је још буна, а само се једна, ваљда, завршила без и капи проливене крви. Била је то буна која је организована у Крушевцу, пред Божић 1834. године. Кад су побуњеници стигли пред Крагујевац, дошло је неочекивано до помирења... Са свим вођама побуне (Милетом Радојковићем, Милутином Петровићем, Аврамом Петронијевићем и другима), кнез Милош се изљубио, рекавши им после свега: „Сви смо криви; и ја сам често грешио; трудимо се да се сви исправимо и опростимо узајамно једни другима“. Да би потврдили углављени мир, побуњеници и Милош заклели су се у цркви: први, да ће Милошу бити верни, а Милош — да је побуњеницима опростио једном за свагда.

Такав какав је био, „лисица и курјак“, Милош је, сем крвавог, оставио и светла трага за собом. Бранио је, што је боље могао, независност Србије у унутрашњој управи и успевао је у тој тежњи.[15] *Он је био дубоко уверен, као и многе старешине туркофилске струје, да би нове борбе против Турака биле штетне по српски народ, а да би исказивањем послушности Турцима и „дипломатисањем“ могла да се осигурају права за српски народ, за кнеза као и за све старешине које су стајале уз њега...*

Мада уопште нема објективних услова за поређење кнеза Милоша са једним Миланом Недићем, председником српске владе у време немачке окупације Србије, 1941-1944. године, јавила су се мишљења, и за време и после Другог светског рата, чак и у кругу људи од науке, да је кнез Милош са својом политиком био у ствари главни узор Недићу. Као што је Милош мислио да само сарадњом са Турцима може очувати Србију, осигурати народу слободан и миран развитак и само-

12 Сл. Јовановић, Уставобранитељи и њихова влада, 193.

13 Види и: Васа Казимировић, Никола Пашић и његово доба, I, 531.

14 Ђакова глава је одсечена и послана турском паши у Београд.

15 Јаша Продановић, Историја политичких странака, 93.

сталну унутрашњу управу, тако је Недић, настоји да се докаже, веровао да је једино сарадњом са немачким окупатором могућно сачувати и Србију и српски народ од потпуне катастрофе.

Само из ових разлога, како се даље жели доказати, Недић треба да је прихватио понуду окупатора да образује српску владу...

Кад је Недић образовао своју владу, и назвао је „владом народног спаса", у Србији је већ увелико пламтео оружани устанак против окупатора. Он је све више узимао маха, а врло брзо — добио је и свог пратиоца... Био је то рат међу самим Србима, једним делом сврстаним и под заставом Милана Недића...

Братоубилачки по свом основном карактеру, овај рат међу Србима током целе непријатељске окупације, а и једно време после тога, био је и грађански рат, своје посебне врсте, истина (Оно што се догађало на тлу хрватско-муслиманске државе, Независне Државе Хрватске, између Срба, на једној страни, и Хрвата и муслимана на другој, не би се, међутим, никако могло назвати грађанским ратом.[16] Овде је било у питању нешто друго: борба Срба за очување голог живота у држави која је хтела да их уништи, која није била њихова и коју они никад нису хтели).[17]

Према неким мишљењима, а кад се све сабере, у Србији, и уопште међу Србима, од 1941. па надаље, и није вођен други до — грађански рат.[18] Учесници у том рату, они главни, били су припадници војске Драже Михаиловића и припадници одреда које је формирала Комунистичка партија, партизани.

16 На устанак Срба у Независној Држави Хрватској, Немци су од првог часа гледали као на грађански рат, за који су, према оценама немачких војних кругова, искључиво били криви усташе са својом политиком терора и геноцида над српским народом. Види: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената.

17 Према Николи Плећашу - Нитоњи („Пожар у Крајини", Чикаго 1975, 8-9), на тлу разбијене југословенске државе формирана су три фронта: 1) окупаторско-усташки, 2) комунистички, и, 3) четничко-народнодемократски у коме су углавном били Срби. — Четнички покрет „нашао се тако као између чекића и наковња, укљештен између два јака тоталитарна фронта, комунистичког и окупаторско-усташког. Уз то, устанички карактер четничког покрета налагао је борбу против окупатора, док је његов демократски и народни карактер условљавао борбу против усташке НДХ и тоталитарног комунистичког покрета".

18 Снаге које су се сукобљавале ослањале су се или на окупаторску силу или на силе Антифашистичке коалиције (Партизани дуго и пре свега само на Совјетски Савез, а Дражa Михаиловић на Велику Британију).

Иако у ствари самоникли, први су били војска легалне југословенске владе, а други — покрет који је организовано пошао у бој у суштини и пре свега против те владе.[19]

За Комунистичку партију Слободан Јовановић је рекао, да је она, од самог почетка вођења оружане борбе,[20] за разлику од Драже Михаиловића имала „један првенствено политички, или тачније речено, партијски план — спремала се да после слома Немачке дограби власт у Југославији. Она је, како је даље казао Слободан Јовановић, изазвала „прави грађански рат између Михаиловића и своје гериле. А ко год за време непријатељске окупације изазива грађански рат, тај у ствари служи непријатељу..."[21]

Супротно Слободану Јовановићу, један други Јовановић (Радивоје Јовановић-Брадоња), високи партизански војни руководилац, заузео је став да изазивачи грађанског рата нису ни у ком случају били комунисти. Они су тек после напада јединица Драже Михаиловића на партизане прихватили „наметнути им грађански рат".[22]

За првог и највећег кривца за започињање грађанског рата у Србији између партизана и припадника Михаиловићеве војне организације, генерал Јовановић - Брадоња прогласио је

19 Ђоко Слијепчевић (Југославија уочи и за време Другог св. рата, 577), говорећи о „дволичности комунистичке тактике о националном и класном питању", истиче, да се Комунистичка партија „пре слома Југославије спремала за револуционарно отимање власти кроз један грађански рат одричући и идеју отаџбине и националу државу. Ширећи тада дефетизам комунисти су одрицали потребу класне борбе", да би, после разбијања југословенске државе, променили своју тактику... Та промена се огледала у „привидном потчињавању класно револуционарног момента национално-ослободилачком. Стицај околности је учинио да се она (КП) највише могла ослонити на неке елементе из српског народа, који се у разним деловима разбијене Југославије нашао у различитим ситуацијама. Незаинтересован за класни моменат, био је српски народ веома заинтересован за националну идеју. И то је КПЈ веома вешто користила, ликвидирајући, истовремено, српски водећи некомунистички слој, где год је то било могуће" (Види и: Драган Суботић, Политичка мисао Срба у расејању, 85).

20 Слободан Јовановић је 31. јула 1942. затражио од свог потпредседника владе, Словенца Михе Крека, да интервенише код дирекције Радио Лондона да се „више не употребљава израз партизани, јер су то обични пљачкаши који убијају и боре се против народа и Драже Михаиловића, а често у договору са Немцима" (Уп. Мирољуб Јевтовић, Шта каже Радио Лондон, Београд 1989, 346).

21 Уп. Слободан Јовановић, Михаиловићево дело и мит, према листу „Дуга", број 452, 29-30. — Милош Минић (Ослободилачки или грађански рат, 27), који покушава да докаже да су четници Драже Михаиловића изазивачи грађанског рата, за Михаиловића каже — да је рат који је он водио са својом организацијом био „саставни део рата који су фашистички окупатори водили против народног отпора окупацији, организованог у обличју НОП-а и његове народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије".

22 „Политика", 11. јуна 1991, 18.

* Наставак стране 1037

СРБИЈА И ЈУГОСЛАВИЈА 1914-1945

2. Немци и народноослободилачка војска

Покушај вођства партизана, да склопи споразум са немачком војном силом, у циљу, пре свега, добијања одрешених руку за обрачун са снагама Драже Михаиловића, уследио је после велике офанзиве немачко-италијанско-хрватских и муслиманских снага на територију коју је НОВЈ под командом Тита држала у Босни.

Било је то, сасвим тачно казано, после завршене операције „Бело I“ („Weiss I“) и током операције „Бело II“.

Ово су, уз операцију „Црно“, биле дотле највеће немачке операције против устаничких снага на тлу Југославије, и на Балкану, уопште узев. Чак и на целокупном тлу Европе, не рачунајући наравно, офанзивне операције немачких армија на Источном фронту.

Одлука да се по сваку цену уништи партизанска војска на тлу Југославије, а с њом и војска под командом Драже Михаиловића, донесена је на личну иницијативу вође Рајха, Адолфа Хитлера, а у Врховној команди немачке војске.

Тој одлуци претходио је читав низ догађаја у јесен 1942. године... Поред осталог, победа британских снага код Ел Аламејна, искрцавање Американаца у Мароку и Алжиру, на Блиском Истоку и Пацифику, и започињање велике офанзиве Црвене армије код Стаљинграда.

Најнепосреднији повод, да се на највишем војном врху Немачке узме у разматрање организовање једне офанзиве великих размера против свих оружаних снага отпора на тлу Југославије, заправо на територији хрватско-муслиманске државе, и, закључно, и ако буде потребно, на тлу Црне Горе, била је претпоставка да се мора рачунати — после свега што се збило у Африци, посебно код Ел Аламејна — са искрцавањем Англо-Американаца и на Балкану.

Ако би до тога дошло, да се англо-америчка војска искрца на Балкану, било где, закључено је после спроведених анализа, то би по Немачку могло да има тешке последице. Јер, у том случају, више је него сигурно да би све оружане снаге отпора на тлу Југославије удариле на немачке трупе с леђа...

Немачке претпоставке о могућности искрцавања Англо-Американаца на Балкану нису биле уопште неосноване. О томе се размишљало у Великој Британији још од почетка 1942. године. При том се полазило и од тога, да би присуство војних англо-америчких снага на Југоистоку могло да има одлучујућу улогу у успостављању нових односа на овом простору, упрошћеније речено — у сузбијању совјетског утицаја на Балкану.

Експерти за Балкан у британском министарству спољних послова су управо из страха да би Совјети могли да остваре свој утицај на Балкану, дакле из чисто политичких разлога (и знатно пре него што су се војне инстанце у Британији почеле озбиљније бавити питањима

везаним за планирање операција на Балкану), тамо у јануару 1942, узели у разматрање могућности инвазије на Југоистоку, и то у Грчкој — пре свега.

За искрцавање британско-америчких снага на Балкану била је веома заинтересована и југословенска краљевска влада у избеглиштву. На дан 13. октобра 1942, краљ Петар II предао је Винстону Черчилу, председнику британске владе, један ед-меморар, у којем је захтевана хитна помоћ Дражи Михаиловићу и, сем свега, доношење „непосредне одлуке“ о искрцавању британских трупа на Балкан... како би се осигурале акције устаника у Југославији, а у најмању руку осигурала њихова позадина и њихове базе. Према слову овог ед-меморара, за искрцавање би била много повољнија црногорска обала од било које тачке у Грчкој.[126]

За највише британске војне кругове, па и за саму SOE, под чијом се контролом налазио југословенски простор, међутим, искрцавање савезничких трупа на тло Југославије, и уопште на Балкан, у том часу није долазило у обзир. Што се тиче саме помоћи устаницима, који су по оценама највиших британских војних кругова почели „прерано“ са својим акцијама, главни штаб британске војске у Каиру био је спреман да од свега стави на располагање само два авиона, и да, сем тога, нареди чешће патролирање британских подморница у Јадранском мору.

Министар спољних послова Велике Британије, Идн, није делио мишљење високих војних кругова о југословенском ратишту. Он је сматрао, да је оружани устанак у Југославији узео „размере националног револта“ и да је, поред свега, створио Великој Британији неслућене шансе. И због тога је он био за интензивирање британског ангажмана у Југославији, истичући да би југословенски револти могли озбиљно да угрозе непријатељске посаде и да приморају Немце да повлаче трупе са других фронтова и пребацују их у Југославију. А то би омогућило Великој Британији да Совјете увери да она чини све што је у њеној моћи да отвори други фронт на Балкану, што они и желе...[127]

Од Југословена који су се налазили у иностранству, и имали високе функције, за искрцавање англо-америчких снага на Балкану, скоро да се највише залагао, и то од 1941. године, посланик Краљевине Југославије у Москви, Милан Гавриловић. Још крајем новембра 1941, у Каиру — на путу из Москве за Лондон — он је покушао да увери британског државног министра на Блиском Истоку, утицајног Оливера Лителтона, у нужност и целисходност у првом реду по британске интересе инвазије на Балкан, износећи да у Југославији велики део

126 Ед меморар од 11. 10. 1941. FO 30220,R 9174/162, 92.

127 Knoll, 288.

становништва већ стоји под оружјем. У овом смислу он је говорио и у британском министарству спољних послова, 29. децембра 1941, повезујући цело питање са својим убеђењем да ће Совјетски Савез искористити прву прилику која му се укаже за „проширење своје превласти преко Дунава на југ".[128]

После Гавриловића (а по свој прилици у договору с њим) у британском министарству спољних послова исто питање покренули су генерал Душан Симовић (2. јануара 1942), Јурај Крњевић (из својих посебних рачуница, 7. јануара 1942) и министар спољних послова Момчило Нинчић (10. јануара 1942) инсистирајући на одлучној акцији у циљу сузбијања совјетске опасности на Балкану.

Како Ханс Кнол наглашава,[129] пројект једне инвазије на Балкан није био у супротности са генералном стратегијском линијом коју су у децембру 1941. усвојили британски штабови, а њихове америчке колеге без измене акцептирали. У Вашингтону било је договорено, да се током 1942. године затвори круг око Хитлерове „европске тврђаве" и да се за 1943. годину припреми искрцавање на континенту, које би било увод у директан крајњи обрачун са Немачком. Уз западну Европу и Средоземље био је у вези с тим поменут и Балкан, али му тада није дата нека посебна предност.

За искрцавање савезничких трупа на Балкан, и за отварање другог фронта на Балкану, био је — једно време врло одлучно — Јосиф Висарионович Стаљин. Отварање фронта на Балкану он је тражио неколико пута, а нарочито енергично у децембру 1941. године. И то треба да је био главни разлог што је министар спољних послова Југославије тако упорно захтевао од британске владе да се што пре упуте англо-америчке трупе на Балкан и окупирају Југославију, што би све смањило „опасност развитка комунистичког покрета, који настоји читаву земљу ставити под руску заштиту".[130]

Док у мериторним англо-америчким круговима, у 1942. години, у целини узето, на Балкан није гледано као на простор на који би се обавезно и што пре требало искрцати, у врху Немачке се на искрцавање англо-америчких трупа на Балкану гледало као на сасвим реалну могућност, како је поменуто. Лично Адолф Хитлер, чија је реч у Немачкој била увек и прва и последња, чак је био апсолутно убеђен да свакој часа може доћи до искрцавања британско-америчких трупа негде на Балкану. Према казивању генерала Варлимонта,[131] Хитлер је стално понављао да би „један десант Енглеза на Балкан могао да доведе до катастрофалних последица". По Британцу Ф. В. Дикину, пак, Хитлерово „хиромантично уверење" било је да ће се Британци искрцати на Балкан. Он је у тој инвазији, наводно, хтео да види и лични Черчилов реванш за неуспешно искрцавање Енглеза на Дарданелима 1915. године.[132]

Има више него довољно трагова у документима немачке војске, па и у самом Ратном дневнику немачке Врховне команде, да Хитлера све до пред сам крај рата није напуштало уверење да ће се англо-америчке трупе искрцати на Балкан, поред осталог и у Истри. У лето 1944, он се стално питао — зашто само Британци оклевају са искрцавањем на Балкану. За њега је такво држање Британаца било управо неразумљиво, једна велика загонетка, нешто што се упоште не може објаснити. Тако како је мислио Хитлер лично, тако је мислила и цела немачка Врховна команда... У Ратном дневнику Врховне команде чак је забележено, да су Британци, одлучујући да се не искрцају на Балкан, у ствари донели „најпогрешнију одлуку".[133]

Према тврђењу представника немачке Врховне команде у Загребу, генерала Глеза фон Хорстенау (који је врло често боравио у немачкој Врховној команди, и био одлично упућен у све о чему се у њој говорило), управо због тога што је чврсто веровао да ће се Англо-Американци искрцати на Балкану, Хитлер дуго није био спреман да поверује у некакав десант западних савезника у Француској. „Сматрало се на највишем месту", каже генерал Хорстенау,[134] „да је читава галама коју су правили западни савезници — именовање команданта инвазионих трупа, и тако даље — само обичан маневар срачунат на то да се одврати пажња Немачке са правог циља искрцавања, Балкана, наиме".

Кад се узме у обзир шта је све на којој страни речено о искрцавању Англо-Американаца на Балкану, за и против, испада — да је Хитлерово уверење да ће до инвазије на

128 Рендел-Идну, 1. 1. 1942, FO 33133, 474/43/67.

129 Knoll, 291.

130 Barker, 12.

131 Варлимонт, н.д., 498-499.

132 Уп. F. W. Deakin, The Brutal Friendship, 289.

133 КТВ/III,2, стр. 1511.

134 Дневник Глеза фон Хорстенау (Види: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, 151). „По мом мишљењу", стоји у дневнику фон Хорстенауа, „Балкан је уистину оно ратно поприште где при непријатељској надмоћности у ваздуху најпре може пасти стварна одлука о рату. Кад бисмо ми били на месту Англосаксонаца, Ријека и Трст били би већ одавно иза нас..."

Југоистоку сигурно доћи имало своје реалне основе, али и да је оно била његова велика заблуда.

Како се данас поуздано зна, за инвазију на Балкан био је пре свих Винстон Черчил, председник британске владе. Од искрцавања на Балкан он није хтео да одустане ни онда када је дао своју сагласност на амерички предлог да главни инвазиони удар на Хитлерову „европску тврђаву" уследи из Енглеске. Истицао је, и доказивао, да се преко Балкана најлакше и најбрже може стићи у срце Европе, указујући при том и посебно на Истру и Трст као на „пазух Европе".[135]

Питање искрцавања на Балкан, Черчил је потезао више пута, између осталог и у Казабланци, у јануару 1943, у Вашингтону, у мају, као и у Техерану — у новембру исте године. Његови аргументи, изнесени у Техерану, били су, да би се 20 дивизија стационираних у Средоземљу, које се због недостатка бродског простора не могу пребацити на атлантско ратиште, могле употребити за десант у Југославији, где би помоћ партизанских трупа изванредно повећала њихову ударну снагу. То би имало за последицу моментално растерећење Црвене армије. Стаљин се, међутим, одлучно изјаснио против овог Черчиловог предлога, наводећи да би то могло да доведе до одуговлачења акције у Француској. Њега је безрезервно подржао председник САД, Рузвелт, видећи — како је то поверио свом сину Елиоту и Хари Хопкинсу[136] — у Черчиловом инсистирању за искрцавање на Балкан „знак империјалистичких амбиција Енглеза". По Рузвелтовим речима, било је места страховању, да је Черчил више заинтересован да сачува животну артерију британске империје у источном Средоземљу, и да у југоисточној Европи образује после рата британску утицајну сферу, него да победи Немце...[137]

Крајем 1942. године, Хитлер је био управо опседнут страхом да ће се Англо-Американци искрцати на Балкану и да ће се, на неки начин, формирати један нови Солунски фронт, како је то већ био случај у Првом светском рату. Како је изнео немачки министар спољних послова, фон Рибентроп,[138] Хитлер је из страха од једног новог Солунског фронта и одлучио у пролеће 1941. да муњевитим нападом сломи и Грчку и Југославију...

Авет Солунског фронта притискивала је Хитлера утолико више што му је било добро познато из заплењених француских војних аката, да је Француска, у лето 1939, планирала њеово остварење, односно образовање. У том смислу, између француског и југословенског генералштаба вођени су тајни преговори... План који је био предмет ових разговора тицао се, поред осталог, и формирања посебне „средоземне армије", односно Веганове армије...

На дан 20. децембра 1942, Хитлер је на управо драматичан начин указао италијанском министру Грофу Ћану на опасност која прети и Немачкој и Италији од искрцавања Англо-Американаца на Балкану, односно од формирања једног новог Солунског фронта. „Ако би на Југоистоку", рекао је Хитлер Ћану, „дошло до искрцавања Англо-Американаца уз помоћ балканских националиста, онда се ситуација не би више могла средити... Било би већ довољно да у југоисточном простору дође до немира и саботаже, па да положаји на Криту, Пелопонезу и Додеканезу буду опасно угрожени... Под овим околностима било би најбоље сада уништити банде, него касније бити приморан организовати велике акције против англо-америчких материјала и аеродрома, које би националисти обезбедили Англо-Американцима. То би представљало катастрофу чије се последице не могу ни замислити..."[139]

Страх од инвазије на Балкану био је код Хитлера велики и зато што је он сматрао да је ово полуострво врло тешко бранити. „Непријатељ који би се с мора искрцао", рекао је он представницима бугарске владе, „могао би релативно лако и свуда да избаци своје тенкове и образује мостобране... На другој страни, прилично би дуго потрајало док би резерве, држане на одређеним тачкама Балкана, биле пребачене на место искрцавања..."[140]

Од свих герилских покрета на Балкану, Хитлер се, посебно због могућности искрцавања Англо-Американаца, највише плашио устаника на тлу Југославије, о којима иначе није много знао. Њему као да је било довољно да зна да су они заклети непријатељи Немачке и да као такви морају бити уништени...

135 Черчил, Други светски рат, IV, 875-876. Види и: Сава Косановић, Југославија, била је осуђена на смрт, стр. 131.

136 Хопкинс је био поверљива личност и саветник председника САД, Франклина Рузвелта. Више од њега, међутим, против инвазије на Балкану био је главни генералштаб САД. Још у марту 1942, амерички министар војске Стимсон и начелник генералштаба Маршал заузели су став да се Хитлер потуче у Западној Европи. А то се могло постићи, по њиховом мишљењу, само инвазијом из Енглеске. Види и: Черчил, Други светски рат, IV, 292.

137 Као и напомена 135, Черчил, стр. 62.

138 Уп. J. Ribentrop, Zwischen London und Moskau, стр. 225.

139 ADAP, E, IV, стр. 584.

140 Исто, стр. 95, док. 53.

Према наводима генерала Глеза фон Хорстенау, Хитлер у јесен и зиму 1942. године није много знао ни о партизанима ни о припадницима војске Драже Михаиловића. За њега су и једни и други били само — „устаници и завереници", и, и једни и други — Срби, „који се боре за остварење великосрпских идеја". Посебно је Хитлер мало знао о четничким снагама које су дејствовале под окриљем италијанске 2. армије. Како генерал фон Хорстенау наглашава, он је на те снаге гледао као на обичне полицијске помоћне трупе и није ни слутио да између њих и Драже Михаиловића постоји тесна сарадња, а да је војвода Јевђевић,[141] некадашњи босански, а потом југословенски посланик, у ствари официр за везу између Драже Михаиловића и италијанске 2. армије, односно њених команданата — Амброзиа, Роате, Роботиа... „Кад сам 23. септембра 1942. године", каже генерал Хорстенау у свом тајном дневнику,[142] „описао фиреру ову ситуацију, он је вероватно зато што је то тада први пут чуо, буквално зинуо од чуда. Од тога часа он је заузео став да још пре краја пролећа сви устаници у Хрватској, Србији и Црној Гори морају бити разоружани, а такође и италијански четници..."

У вези са „италијанским четницима", односно четницима који су дејствовали у оквиру 2 италијанске армије, веома „жустре" разговоре имао је министар спољних послова Немачке са својим италијанским колегом, грофом Ћаном, пре свега 19. децембра 1942. године.[143] Истичући да се Михаиловић мора спречити да се уз помоћ Енглеза учврсти у Независној Држави Хрватској, Рибентроп је, поред другог, рекао и ово: „Ко су, у ствари, непријатељи Италије на Балкану? — Срби и Словени, то јест националисти, с којима се Роата[144] упустио, а који су опаснији од комуниста..." Кад је министар Ћано, на то, приметио, да Михаиловић има 100 хиљада људи под оружјем, Рибентроп је одговорио, да би Михаиловић, и кад би имао само

141 Јевђевић Добросав, између два светска рата вођ ОРЈУНЕ, организације југословенских националиста, посланик Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића. Од 1942. године једна врста делегата Д. Михаиловића код италијанске 2. армије.

142 Васа Казимировић, НДХ, н.д., 154.

143 ADAP, E, IV, стр. 558-559.

144 Roatta, Mario, пришао Бадољу, али је у децембру 1943. смењен са положаја начелника италијанског генералштаба. Југославија га је оптужила као ратног злочинца. Ухапшен је и осуђен на дугогодишњу робију 1945, али му је успело да побегне и пребаци се у Шпанију. Хитлер је, узгред буди речено, Роату сматрао за — шпијуна (британског). Види и: H. Heiber, 223.

20 хиљада људи — у шта он верује — под својом командом, и тада, као претходница британске инвазије, био изванредно опасан.[145]

Како је Хитлер замишљао да своју одлуку о уништењу „свих банди и устаничких покрета" спроведе у дело, на који начин и уз примену каквих средстава, заправо, објаснио је фелдмаршал Кајтел, такође у разговору са грофом Ћаном, и маршалом Кавалером, 19. децембра 1942. године[146]

Дословно понављајући оно што му је Хитлер пре тога рекао, а у чему је био извежбан до перфектности, Кајтел је изјавио, да „српски завереници морају бити спржени и да се при том не сме уопште бити милосрдан. Свако село... мора бити спаљено..."

Нешто другојачије, а у сваком случају одмереније, о спровођењу Хитлерове одлуке да се по сваку цену униште „све устаничке банде", говорио је и војни заповедник Југоистока, генерал-пуковник Александар Лер, Бениту Мусолинију. Тежиште у свом излагању Лер је ставио на уништење партизана, који су, како је рекао, на тлу НДХ формирали „једну нову управу са свим елементима државе" и да су „за све то криви Павелић и усташе са њиховом политиком физичког истребљења Срба".

У погледу Павелића и усташа, Мусолини се, на Лерово пријатно изненађење, с њим у свему сложио. На свом „грбавом немачком језику", како се Лер изразио причајући генералу Хорстенау о свему овоме,[147] Мусолини је рекао, да је Павелић — „једна велика магарац када он мислила да може убити све Србе".

145 У очекивању англо-америчког искрцавања на јадранској обали, Михаиловић треба да је и сам планирао велику акцију против партизана на њиховој слободној територији у Босни. У тој акцији требало је да учествују Михаиловићеве јединице из Лике, северне Босне, Херцеговине и северне Далмације. Циљ операције био је да се партизани потпуно разбију и тако оствари пуна контрола на јадранском залеђу, како би само националне снаге дочекале Англо-Американце кад се искрцају и помогле им у акцијама против Немаца и Италијана. Наводи се да је Михаиловић крајем децембра 1942. израдио и детаљан план операција које су његове трупе имале да реализују кад се искрцају Англо-Американци. Пуковник Станишић из Црне Горе требало је, тако, да заузме Сплит и ту се стави под команду војводе Илије Трифуновића-Бирчанина... Потпуковник Бабовић требало је да заузме Сарајево, а онда крене према североисточној Босни, где је имао да се састане са снагама мајора Рачића из Србије... Ближе о овом плану види: Živan L. Knežević, Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army of General Mihailovic: With Official Memosanda and Documents, Vašington, 25. 4. 1945; J. Томашевић, Четници, 212; види и релевантна документа у Војно-историјском институту у Београду, Четничка документа, рег. бр. 2/3, 9/3 и 13/3 (кутија 1).

146 ADAP, E/IV, стр. 563.

147 BA-MAF, RH 31/III/9.

Кад је генерал-пуковник Лер, у разговору са Мусолинијем рекао, да су партизани створили на територији усташке државе — своју државу, он у томе није нимало претеривао. То је била пуна истина... И, још више — чак и својеврсно чудо, ако се има у виду да су партизанске снаге само који месец пре, у децембру 1941, доживеле праву катастрофу у Србији и да су се одатле углавном у нереду повукле у Санџак...

Делом захваљујући и околности да се Санџак налазио у италијанској зони, и да су Италијани представљали у војном погледу знатно слабијег противника од Немаца, већ у јануару 1942. године партизани су успели да створе своју нову слободну територију са центром у Фочи, свега педесет километара југоисточно од Сарајева.

Партизани су у Фочу, коју су дотле држале у својим рукама јединице под врховном командом Драже Михаиловића, ушли 25. јануара 1942. и ту остали све до 10. маја исте године. Ту је, 1. марта 1942, формирана и 2. пролетерска бригада, углавном од преосталих бораца српских одреда.

У области Фоче, међутим, партизани нису имали мирне дане. Били су стално на удару како немачких тако и италијанских трупа, затим домобрана и усташа, а и четничких формација које су дејствовале под командом италијанске 2. армије. И трпели велике губитке. Крајем маја и почетком јуна 1942. године, положај партизана постао је управо критичан. Томе је, како се мисли, и што без сумње није лишено сваке основе, у многоме допринео и од Врховног партизанског штаба и Јосипа Броза Тита лично иницирани курс оштрог обрачуна са свим „актуелним и потенцијалним" непријатељима партизана. Последица тог курса (званог „лево скретање", односно „лева девијација"), погрешног у сваком погледу, била је, да су партизани били скоро потпуно онемогућени у Црној Гори, Херцеговини, Санџаку и источној Босни...

У мају и јуну 1942. године, Врховни партизански штаб покушао је са главнином својих снага да се уклони испред надирућих непријатељских трупа повлачењем у Црну Гору. Али у овоме није успео, јер је нашао на жесток отпор црногорских четничких формација... Одбијен од Црне Горе, Тито се са језгром своје војске нашао тада у обручу из којег као да није било излаза. Трпећи велике губитке, у заиста очајној ситуацији, Врховни партизански штаб, заправо Тито лично, донео је тада једну колико неочекивану толико и смелу и мудру одлуку: да, уместо на југ, покуша пробој на северозапад — правац Бања Лука, и тако се спасе од уништења које му је претило.

До циља у Босанској крајини ваљало је превалити равно 300 километара. То је био тај толико чувени „дуги марш", за који неки историчари кажу да је био резултат притиска непријатељских трупа, решење у крајњој нужди, а неки опет — да је био пре свега „плод стратешке оријенације Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ".[148]

„Дуги марш" је почео 22. јуна 1942, управо о дану када је, годину дана раније, Немачка напала Совјетски Савез. Неких 200 километара маршировало се паралелно са обалом Јадрана, кроз планине. Задржавало се само у подручјима III италијанске окупационе зоне, поседнуте слабим хрватским трупама и ту и тамо слабим јединицама под Врховном командом Драже Михаиловића.

На путу ка Бањој Луци, партизани су напали, 3. јула 1942. године, на удаљености од неких 50 километара од Сарајева железничку пругу Сарајево-Мостар, добрим делом је разрушили, дошавши при том, при заузећу Брадине, родног места шефа усташке државе, Анте Павелића, до великог плена. Девет дана потом, 12. јула, заузет је Прозор, а 6 августа, после веома тешке борбе са италијанским и усташким снагама, освојено је Ливно.

Средином августа 1942. године, осокољен успесима које је његова војска остварила, Тито је опет једном могао да приђе формирању велике територије под својом контролом. У прво време, и за први мах, за седиште свог главног штаба Тито је одабрао Гламоч. Одатле је, неколико недеља у свему, руководио даљим партизанским акцијама усмереним на проширење слободне територије. Тамо у октобру, односно новембру, Тито је свој штаб преселио у Бихаћ, и ту је, 26. новембра 1942. године, одржано прво заседање АВНОЈ-а.

Мада су у међувремену партизанске снаге морале препустити Прозор Италијанима,[149] *Ливно усташкој војсци, а Јајце и Мркоњић град немачким трупама, партизани су пред крај 1942. успели да под своју контролу ставе територију од округло 50.000 квадратних километара, која се простирала од западних прилаза Неретви на југу, па до близу Карловца на северу.*

То је била та „партизанска држава" о којој је и генерал-пуковник Лер говорио Бениту Мусолинију пред организовање велике немачко-хрватско-италијанске офанзиве „Бело I" и „Бело II".

---

148 Ј. Томашевић (Четници, 210) протумачио је доношење те одлуке управо притиском непријатељских снага на партизане. Приређивачи његове књиге (југословенско издање), Војмир Кљаковић и Јован Марјановић, имали су другојачије мишљење. У својој примедби, они су рекли, да је „марш партизанских бригада према Босанској крајини знатно мање резултат непријатељског притиска, а много више плод стратешке оријентације Врховног штаба НОВ и ПОЈ".

149 Прозор је преотет од партизана у октобру 1942, током операције „Алфа" коју су организовали Италијани уз садејство око 3.000 четника из Херцеговине и југоисточне Босне под командом потпуковника Бађовића и војводе Јевђевића. — Ливно је пало у руке усташа и домобрана у оквиру једне друге, мање италијанско-хрватске операције, назване „Бета".

Како је генерал-пуковник Лер настојао да увери Мусолинија, и како се уопште тада говорило у немачкој Врховној команди, Тито је у ово време, са својим партизанима, представљао силу првог реда. Он је по немачке интересе био опаснији него икада пре... Војска под његовом командом била је у ово време сврстана у девет дивизија и много самосталних партизанских одреда...

У највећој тајности, а после постигнутих договора са Италијанима, Врховна команда немачке војске почела је са припремама за, као прво, разбијање „комунистичке државе"... Припреме су биле веома обимне и операција која је затим спроведена била је, без сумње, дотле највећа војна акција немачких оружаних снага на југословенском простору од почетка герилског рата. У њој су биле ангажоване знатне немачке, италијанске и усташко-домобранске снаге, као и неколико хиљада четника из Лике и северне Далмације у служби италијанске војске. Од немачких јединица помињу се 717. и 718. пешадијска дивизија, затим делови 714. дивизије, онда комплетна 7. СС-дивизија „Принц Ојген" и 187. резервна пешадијска дивизија. Од италијанских дивизија, од првог часа учествовале су дивизије „Ломбардија", „Ре", „Сасари", а нешто касније делови још трију дивизија. Из хрватско-муслиманске државе биле су такође ангажоване знатне снаге — неколико домобранских бригада и, сем њих, цела 369. пешадијска дивизија под директном немачком командом, такозвана легионарска дивизија...

Пре него што је операција „Бело" и започета, међутим, у другој половини децембра 1942. године (16. децембра), на Хитлеров захтев, фелдмаршал Кајтел је издао наређења, у склопу блока наређења која су се тицала одбране Југоистока и ликвидације свих „устаничких банди", да се борба „против банди" има водити уз примену најбруталнијих средстава. Наглашено је у том наређењу, да је војска „овлашћена и обавезна" да и против жена и деце примени „свако средство без ограничења", само „ако оно води успеху".[150]

150 На суђењу у Нирнбергу, фелдмаршал Кајтел је изјавио, да се наређење у погледу предузимања најоштријих мера против жена и деце није односило на њихово убијање, већ само на одстрањење из операционих области. Види и: Werner, Maser, Nürnberg, Tribunal der Sieger, Duesseldorf - Wien 1977, 175. - О томе како је уистину гласило Кајталово наређење, види и: Lagebesprechungen im Führerhauptquartier, Stuttgrt 1962, 39.

На саветовању у немачкој Врховној команди, које је претходило наведеном Кајтеловом наређењу, лично Хитлер је рекао, да војници, за све што учине у борби против „банди", па и кад су у питању жене и деца, никако не смеју бити позвани на одговорност...

Генерал-пуковник Јодл, уз Кајтела главни Хитлеров војни експерт, приметио је пак — да војници у току операције која је имала да уследи против партизана могу да раде што год им је воља, што год хоће — да вешају за врат или ноге, да череч̌е...[151]

По плану који је израђен у немачкој Врховној команди, велика операција против партизанског језгра (и Врховног партизанског штаба) почела је 20. јануара 1943. године под конспиративним називом „Бело I" („Weiss I"). У штабу војног заповедника Југоистока, генерал-пуковника Лера, план је размотрен тек 30. децембра 1942. Како је већ гласило лично Хитлерово наређење, план операције морао је остати највећа тајна. О самој акцији, такође је било Хитлерово наређење, није се смело до 24 часа пре њеног почетка ништа саопштити ни усташкој влади нити пак немачком посланику у Загребу.[152] Сам генерал-пуковник Лер, био је према плану операција „Бело I" врло скептичан. Он је у њему видео експеримент са више знакова питања, можда и зато што он, супротно другојачијим тврђењима у југословенској историографији, није директно учествовао у његовој изради. У писму генералу Глезу фон Хорстенау од 11. јануара 1943, он је, наглашавајући, рекао да је све, и „обим и темпо операције" наређен одозго, из немачке Врховне команде. Њему је била само „пружена могућност" да испуни дати му оквир...[153]

Изражавајући сумњу да операција може довести до успостављања мира на територији хрватско-муслиманске државе, генерал-пуковник Лер је мислио да право решење може бити само — политичко решење. А то је значило, по његовом мишљењу, да би, пре свега, требало изменити власт — ликвидирати усташе као главне носиоце власти.

Генерал-пуковник Лер, треба истаћи, није био (као ни генерал Глез фон Хорстенау) за предузимање најоштријих мера према становништву у области која је требало да буде „очишћена" од партизана. Али зато је

151 Lagebesprechungen, као у напомени 150, 39-41.

152 Не знајући да је Хитлер издао такво наређење, посланик Каше је од тога направио велико питање, оптужујући и Лера и Глеза фон Хорстенау за некоректност. Види: PA-AA, NAK, Пол. 2, телеграм Кашеа министарству спољних послова од 20. 1. 1943.

153 BA-MAF, RH 31/III, 12.

сматрао да у сваком случају треба обезбедити довољан број талаца...[153-а] *У том смислу дао је одређене инструкције генералу Литерсу, главнокомандујућем свих снага које су учествовале у операцији „Бело". Међутим, овај је добијене инструкције протумачио на свој начин. Док је на једној страни наређивао подређеним му трупама да се „мушко становништво од 15 до 50 година прикупи у сабирним логорима", на другој је тражио од тих истих трупа да према становницима примене „ригорозне мере" и да не само партизане, већ и сва лица која би могла бити партизани, „без формалног поступка одмах стрељају, односно обесе".*[154]

На удару немачко-италијанских трупа нашла се територија на југозападу Хрватске и у западној Босни, где је „Титово вођство настојало да, мудро се одричући светско-револуционарних планова, обједини све грађане у борби против четника, усташа и окупатора" (већ како је било истакнуто у наредби за почетак операције немачког командујућег генерала Рудолфа Литерса).[155]

Операција „Бело I" потрајала је до 15. фебруара 1943, али није донела оне резултате које су очекивали војни и политички врх Немачке.[156] „Партизанска држава" била је разбијена, али језгро партизанске војске на челу са Врховним штабом и Јосипом Брозом Титом успело је, истина уз велике жртве, да се пробије на југ... Због тога је у немачкој Врховној команди донесена одлука да се офанзивне акције наставе највећом могућном жестином — и партизани униште.

Нова акција, под називом „Бело II", почела је 25. фебруара 1943. године, а после великих натезања између савезника — Немачке и Италије. Јер, за ову другу операцију, поред осталог и због четника под својом командом, Италијани нису били много расположени...

Да би Италијане склонио да учествују у операцији „Бело II", Хитлер се морао обратити лично Мусолинију. У писму које је упутио Мусолинију, 16. фебруара 1942, дан по завршетку операције „Бело I", која је и њега разочарала скромним ефектом, Хитлер је истакао да је крајње време да се устанички покрет уништи, ако „не желимо да се изложимо опасности да у тренутку искрцавања Англосаксонаца на Балкан будемо од њега с леђа задављени..."[157]

Стављајући Мусолинију до знања, да је у операцији „Бело II" учешће јаких италијанских снага „обавезно потребно", Хитлер је нарочито нагласио да је нужно, ако се питање устанка једном за увек жели да реши, уништити како комунисте тако и покрет Драже Михаиловића. Поставивши захтев, да Италијани одмах обуставе испоруку оружја, муниције и хране четницима, Хитлер је рекао:

„Ако нам не успе да комунисте и четнике у истој мери разоружамо и земљу до краја умиримо, онда ће у часу инвазије избити немири, све везе са Пелопонезом биће одсечене или прекинуте, оно мало немачких дивизија биће заузето борбом са комунистима и четницима, а италијанске трупе неће бити у стању да зауставе инвазију на Пелопонез или Јадран..."

Будући да му се журило да пошто-пото осигура учешће Италијана у операцији „Бело II", Хитлер је упутио у Рим министра спољних послова фон Рибентропа, и заменика начелника оперативног одељења Врховне команде, генерала Варлимонта. Посао фон Рибентропа и генерала Варлимонта није, међутим, испао нимало лак. Разговори које су они водили протекли су добрим делом у расправама ко је крив, Немци или Италијани, што операција „Бело I" није успела.

153-а Немачки посланик у Загребу, Каше, био је за то да се по разбијању „партизанске државе" цела територија „испразни од свих православних Хрвата који се декларишу као Срби", али да се они не насељавају нигде у НДХ, јер би „Срби и у новим просторима изазивали немире". На другој страни, Каше није био ни за то да се „српско становништво упућује у хрватске концентрационе логоре, јер се на тај начин не би могла искористити њихова радна снага. Хрвати би такве људе сигурно побили, што би било противно сврси исељења, јер се не ради о активним партизанима". Каше је предложио да се српско становништво транспортује или у Немачку или некуда на Исток, с тим што би му се дозволило да са собом понесе одећу, постељину, кухињске предмете... На имања принудно исељених Срба Каше је предлагао да се населе фолксдојчери, а једним делом и „чисти Хрвати" (Види: РА-АА, NAK, лист H 312123).

154 Уп. Hory - Broszat, 140-141.

155 Исто.

156 Операција „Бело I" почела је надирањем СС-дивизије „Принц Ојген" од Карловца и наступањем 717. и делова 714. немачке пешадијске дивизије са неким хрватским формацијама јужно и западно од Бање Луке. По плану, немачке јединице које су дејствовале из северне Босне и италијанске снаге које су дејствовале из средње и северне Далмације требало је да се сретну у средишту „партизанске државе". По остварењу тог циља, требало је да уследи затварање обруча око партизанских снага са запада, како би се партизани коначно и потпуно уништили... О операцији „Бело" види, поред осталог, Зборник НОР-а, IV/9, 509-548; Ратни дневник немачке Врховне команде (КТВ, III, I, 89, 102-103). Види и: Фабијан Трго, Четврта и пета непријатељска офанзива, Београд 1968; Јозо Томашевић, Четници, 214; Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941-1945, Београд 1964; Неретва-Сутјеска 1943, Београд 1969; Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945, Београд 1963.

157 ADAP, E, V, стр. 227-236.

Како је рекао генерал Варлимонт, на састанку у италијанској Врховној команди, операција „Бело I“ против „Титове државе“ није дала очекивани резултат само због тога што су италијанске трупе стигле касно до својих циљева, па су партизани могли да се, услед тога, извуку из оперативног простора и упуте према југозападу и југоистоку.[158]

Уверавајући своје саговорнике да ће нова операција, „Бело II“, сигурно успети, генерал Варлимонт је изнео, да нови план предвиђа уништење „Титових снага“ у четвороуглу Гламоч-Ливно-Јајце-Бугојно, то јест у јужној Босни и Херцеговини. У овом уништењу велику улогу имале би италијанске снаге. Оне би требало да наступе са линије Сињ - Книн, да би се, на тај начин, осујетило једно ново извлачење непријатеља из обруча уништења...

У склопу свог излагања у италијанској Врховној команди, генерал Варлимонт покренуо је и питање уништења четничких снага...

„Титови комунисти“, рекао је генерал Варлимонт, „нису једини противници који би могли угрозити немачко-италијанску позадину у случају једне непријатељске инвазије. У истим областима ангажовани су четнички одреди, организовани и наоружани од стране Италије, који под маском антикомунистичке милиције у ствари представљају трупе вође српских устаника Драже Михаиловића; они ће се, без сумње, у случају инвазије, сјединити са комунистима и непријатељу омогућити да образује свој мостобран...“

Како је генерал Варлимонт још рекао својим италијанским колегама, разоружавање и распуштање четничких јединица је од исте важности као и уништење комуниста. Немачка команда, полазећи од тога, није у могућности да четнике ни привремено третира као део савезничких италијанских снага и због тога је она одлучила да све четнике нападне и разоружа...[159]

За разлику од италијанских генерала, па и самог начелника генералштаба, који нису прихватали аргументе генерала

158 КТВ/III, 212; Уп. В. Варлимонт, 331. — Са овом констатацијом В. Варлимонта, Мусолини није био сагласан. У писму Хитлеру од 9. марта 1943 (ADAP, E, V, док. бр. 192) он је истакао да су немачке трупе биле оне које своје „покрете нису извршиле на предвиђени начин“ и да су до циљева до којих је требало да стигну 20. и 21. јануара 1943, стигле тек између 28. јануара и 3. фебруара 1943.

159 КТВ/III, стр. 172.

Варлимонта, Мусолини је са свим што му је Варлимонт рекао — био сагласан.

Утаначено је, на крају, у слово оно што је фелдмаршал Кајтел у име Хитлера рекао — да се у предстојећој операцији „Бело II“, а) униште комунисти у простору северно од Неретве заједничким немачко-италијанским снагама, и б) разбије покрет Драже Михаиловића. Али, кад је већ све изгледало да је у најбољем реду, испоставило се да италијанска Врховна команда не прихвата то што су се Рибентроп и генерал Варлимонт договорили са Мусолинијем. Став италијанске Врховне команде, после свега, био је — да италијанске трупе не би могле у пуној мери да учествују у акцијама с којима се сагласио Мусолини, посебно у акцији разоружавања четника, који су италијанској 2. армији преко потребни ради сузбијања комуниста...[160]

Кад је ствар са Италијанима сасвим запела, генерал Варлимонт је добио телефонско наређење од своје Врховне команде (генерал-пуковника Јодла) да Мусолинију и његовим генералима саопшти, да је лично Хитлер управо наредио, да немачке трупе пређу у офанзиву све док све банде, свеједно да ли се ради о четницима или комунистима, не буду разбијене... Генерал-пуковник Јодл је посебно тражио, да се Италијанима кратко и јасно каже, да је Хитлер решио да се обавезно уништи и сам центар Михаиловићевог покрета (за који су Немци знали да се у том часу налази у Црној Гори, у италијанској зони, дакле), и то — ако у ову сврху не буду стављене на располагање италијанске трупе — немачким, а евентуално хрватским и бугарским снагама...

Тек после овог ултимативног саопштења, Мусолини је приморао своје генерале да пристану на оно што Немци од њих траже... Има разлога да се мисли, да је на ову Мусолинијеву одлуку утицао и преглед радио-депеша измењених између Драже Михаиловића и четничких јединица које су дејствовале под окриљем 2. италијанске армије и уопште у италијанској зони. Те депеше, с краја 1942. и с почетка 1943. године, ухватила је и дешифровала специјална немачка радио-служба и њих је педантно преведене на италијански, генерал Варлимонт предао Мусолинију, као доказ да је оправдан немачки

160 КТВ/III, 172-174.

захтев да се и четници у италијанској зони и у италијанској служби морају разоружати и као војне формације распустити, односно уништити. У тим депешама је, уз све друго, о италијанској војсци говорено са потцењивањем, а било је речи и о њеном разоружавању у погодном часу...[161]

Мада је Мусолини прихватио све немачке захтеве везане за спровођење операције „Бело II", па и захтеве за разоружање и разбијање четничких формација, он ипак није био уверен у то, да би оштрица напада требало да захвати и четнике... Може се чак узети за стопроцентно тачно, да је он уистину сматрао да четници добро долазе Италијанима, али да би они добро дошли и Немцима, само кад би се налазили под њиховом, а не под италијанском командом... Све ово, на одређени начин, потврђује и његово писмо Хитлеру од 9. марта 1943. године. Обавештавајући свог пријатеља и савезника, да је генералима Роботију и Биролиу наредио да „обуставе даље испоруке оружја четницима" и да прију њиховом разоружавању „чим партизани престану да буду опасан наоружани покрет", он је, у некој врсти постскриптума, и не без очитог задовољства, рекао да је „управо примио вест, да су немачке снаге, које су у горњем делу Неретве дошле у додир са четницима, са истима успоставиле контакт ради заједничких операција" и да треба да су им дале „пушчану муницију и разне гранате".[162]

Своје право мишљење о четницима, Мусолини је у једном моменту саопштио и Рибентропу и генералу Варлимонту — током разговора са њима, вођеног по подне 27. фебруара 1943. године. После Варлимонтових речи, да је „сада по први пут могућно целокупну комунистичку војску опколити и уништити", с обзиром да она нема куда да се повуче, Мусолини је одлучно рекао, да ни италијанска а ни немачка армија нису у стању да „растерају герилу", да су за то потребни „борци који су рођени у устаничким областима и који припадају истом племену као и устаници". Како је још рекао, „осам хиљада четника значе за немачко-италијанску ствар више него две до три дивизије".[163]

161 KTB/III, 172.

162 ADAP/ E/V, документ бр. 163.

163 KTB/III, 172.

Током овог разговора, Мусолини је, баш као и генерал Варлимонт и генерал-пуковник Лер, за све проблеме са устаницима на тлу хрватско-муслиманске државе, окривио усташку политику, наглашавајући да је она резултат заблуда, особито што се тиче веровања да се може уништити српска мањина, која броји скоро 2 милиона људи и која је у спорним областима настањена већ вековима.

Мусолинија је у свему подржао државни подсекретар Бастианини, који је такође учествовао у овом разговору. Али он је рекао и нешто што се у потпуности косило са претпоставкама немачке Врховне команде и Хитлера лично. Приметио је, наиме, да уопште не постоји нека опасност од удруживања четника и партизана у часу евентуалног искрцавања Енглеза на Балкану, будући да „партизани, који стоје под утицајем Руса, немају са присталицама Михаиловића апсолутно ничег заједничког. Партизани сматрају Михаиловића за издајника..."

Како је Мусолини мислио, а и подсекретар Бастианини, тако се и догодило: ни током другог дела операције „Бело I" („Бело II"), партизани нису били уништени (што је Варлимонт тврдио да ће се сигуно догодити), а што се тиче четника, између њих и Немаца дошло је уистину до једне врсте кооперације...[164]

Управо у време када је немачка Врховна команда све чинила да уништи снаге отпора на тлу Југославије, у првом реду на тлу Босне и Херцеговине и Црне Горе (и партизане и припаднике Михаиловићеве војне организације) Врховни партизански штаб је, искористивши заробљавање једног немачког официра, мајора Штрекера,[165] успоставио

164 Генерал-пуковник Лер је ту кооперацију током операције „Бело" окарактерисао као „нужно зло", које се „морало прихватити, јер истовремена борба против обеју групација (партизана и јединица Д. Михаиловића) не би омогућила уништење ни једне ни друге (KTB, III/1, 212). Према тврђењу Владимира Дедијера, Михаиловићеве јединице у операцији „Бело" сарађивале су са Немцима „не само са знањем и одобрењем југословенске краљевске владе, него и извесних одговорних британских кругова...". Види: В. Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, том 2, стр. 749-765. — И Недељко Плећаш (у чланку „Из ратних успомена", лист „Слобода", Чикаго, 19. 9. 1956) говори о утицају британских кругова на Михаиловића у погледу његове сарадње са Немцима током операције „Бело". По Плећашевом тврђењу, пуковник С. В. Бејли, британски официр за везу у штабу Драже Михаиловића, треба да је пренео поруку Михаиловићу да се ангажује у ликвидирању партизана, уз напомену, да би уништење партизана „било од користи обема ратујућим странама — Енглезима и Немцима".

165 Strecker, Artur, резервни мајор, био је командант 3. батаљона 738. пука 718. немачке пешадијске дивизије. Заробљен је 4. марта 1943. На захтев Врховног штаба НОВЈ, он је написао једно писмо штабу своје дивизије, у којем је изнео жељу „партизанске команде" да се поведу преговори...

контакт са немачком командом и, како је већ поменуто, понудио закључење примирја.[166]

Иницијатор ове понуде Немцима био је Јосип Броз Тито.[167] *То није била нека његова пренаљена одлука, чему је он иначе био склон, као што је био и склон, када се о војним одлукама радило, мењању већ једном издатих заповести... Напротив. У питању је била једна добра промишљена и изваљана идеја, смела у сваком погледу, а посебно у односу на Москву...*

Колико је Тито био решен да своју идеју о склапању примирја с Немцима спроведе у дело, колико је био велики оптимиста у погледу изгледа да Немци прихвате његову понуду, и, на крају, колико је мало био спреман да води рачуна о Москви у том часу, потврђује његов одговор Ђиласу, на питање — „Шта ће Руси на све рећи?". Скоро љутито, како Ђилас наводи, али љут на Русе а не на Ђиласа због постављеног питања, Тито је рекао: „И они се брину само и пре свега за свој народ и за своје војне снаге!"

Било је то први пут, како Ђилас каже, да неко у Политичком бироу КПЈ овако изрази своје неслагање са Совјетима.[168]

Није искључено, међутим, да су се Титу „отеле" ове речи о Совјетима (до тог часа управо од њега, у свакој прилици, кованим у звезде), да су оне биле реакција на одговор Москве на његову радио-поруку о намери да успостави контакт са Немцима. Мада у поруци није ни поменуо своју спремност на закључење примирја, већ само договор о размени заробљеника, Москва је реаговала веома оштро. Она је успостављање контакта с Немцима схватила као израз Титове жеље да се обуставе непријатељства са „највећим непријатељем човечанства и југословенских народа..."

Можда и због Москве, а можда и из опрезности, која је потицала из урођене му бриге за властиту сигурност (из превелике бриге за сопствену сигурност он је током борби премештао по неколико пута чак и веће јединице с једног на други положај),[169] *понуду Немцима за*

166 У више прилика, па и током расправе о Србији у Другом светском рату у априлу 1995 („Политика", 9. април 1995, 12), било је покушаја да се понуда Врховног партизанског штаба Немцима за склапање примирја објасни и као потез учињен да би се „доскочило бруталности Немаца који су, по изричитом Хитлеровом наређењу, убијали заробљене партизане и оне који су их помагали..." У вези са целим случајем, покушало се, осим свега, да докаже , да је, захваљујући овој понуди, „НОП добио у времену за пребацивање рањеника и јединица преко Неретве". Исто тако се покушало да докаже, да је изјава представника Врховног штаба Немцима, у марту 1943, да су четници Д. Михаиловића главни непријатељ партизана, дата само зато „што је краљевска влада у Лондону покушавала да побере плодове партизанске борбе" ако би дошло до искрцавања Англо-Американаца на Балкану.

167 Милован Ђилас (Der Krieg der Partisanen, Wien 1978, 300) каже, да се идеја за обраћање Немцима „могла" јавити током разговора између Тита, Владимира Велебита, Александра Ранковића и њега, Ђиласа, после заробљавања немачког мајора Штрекера.

168 Исто, стр. 301-302.

169 Исто, стр. 291.

отпочињање преговора Тито није лично потписао. Та понуда није послата ни у име Врховног штаба, већ у име једне војне јединице.

Образлажући зашто је ова понуда Немцима учињена, под каквим околностима, шта се њом хтело постићи и шта се од ње уопште очекивало, Мишо Лековић је написао, да је овом понудом Тито хтео (како треба да се сам изразио) да „неутралише" Немце, „нудећи им неке привидне уступке. Рачунало се да би немачка страна била заинтересована за примирје ако би јој се пружила уверавања да партизанске снаге неће дејствовати северно од демаркационе линије, у немачкој окупационој зони, већ да ће наступати само преко Неретве, у италијанској зони, да би тамо разбиле четнике који се припремају да се прикључе аніло-америчким трупама, уколико се оне буду искрцале на јадранску обалу..."[170]

Према сећању Милована Ђиласа,[171] *Тито се, кад се говорило о преговорима с Немцима, није уопште хтео да упушта „у неке хипотезе и комбинације". Био је за што конкретније понуде Немцима и полагао је важност на то да се Немцима јасно да до знања да би се партизани, ако договор успе, радо повукли на територију Санџака, у област која је Немцима била „најмање важна", и која је, на једној страни била „у заштићку", а на другој страни врвела од четника у које, како је Ђилас наглашено у својим мемоарима, Немци нису много веровали.*

Како је и зашто Тито изабрао баш Санџак, да га предложи као „будућу партизанску територију", Ђилас није ближе објаснио. Мишо Лековић, међутим, доводи Санџак у везу са једном наводном изјавом представника немачке Врховне команде у Загребу, генерала Хорстенауа, изасланику Врховног штаба Маријану Стилиновићу, у августу 1942. године. Генерал Хорстенау треба да је, што је мало вероватно, понудио партизанима једну територију да се они као „најјача војна снага на Балкану" примире, да ће их Немци толерисати и да ће партизани на тој територији бити суверени, а за узврат „да партизани дозволе Немцима да извозе у Немачку руде и остале сировине и пољопривредне производе".[172]

Шта одговара души истини од свега што је управо наведено, а шта не — небитно је, у ствари, за саму оцену значаја партизанске понуде Немцима.

170 Уп. М. Лековић, Мартовски преговори... н. д., 50.

171 М. Ђилас, као у напомени 167, 300-301.

172 Види: М. Лековић, као у напомени 170, 51. — Документ на који се позива М. Лековић је извештај управитеља Котарске области у Ливну, упућен 14. 10. 1942. Главном стану поглавника НДХ. Према овом извештају, генерал Глез фон Хорстенау треба да је то изјавио Маријану Стилиновићу (током разговора с њим у августу 1942). У дневнику генерала Хорстенау, а исто тако у његовим другим забелешкама, па и у извештајима, међутим, о свему томе нема ни помена, и мало је вероватно да је он такву понуду уопште учинио. Поред осталог и зато што је он био врло опрезан човек и што се устручавао да ишта предузме што је било изван његових компетенција... У заоставштини генерала фон Хорстенау налазе се неки други, сасвим тачни подаци. На пример, да

Био је то, полазећи већ од саме намере Врховног партизанског штаба, крупан догађај, врло крупан, али који је, из разних разлога, у Југославији пређуткиван током више деценија.[173] *Кад се пак почело о томе писати, све је чињено да се цео случај представи, пре свега, као једна епизода једва и помена вредна...*

Ваља овде истаћи, међутим, да је непосредно пред понуду Врховног партизанског штаба Немцима за започињање преговора о примирју (и размени заробљеника, поред осталог), у марту 1943, Главни партизански штаб Словеније успоставио контакт са представницима немачке војне обавештајне службе (Абвера) и да је циљ тог контакта био — склапање договора о примирју између партизана и Немаца. Како износе немачки историчари,[174] *који су своја истраживања углавном усредсредили на активност војно-обавештајне службе Вермахта, у овом кругу мислило се тада да су код партизана сазрели сви услови за аранжман с Немцима, будући да се Тито од краја 1942. године „почео осећати напуштеним од Руса". Позивајући се на извештај представника Абвера у Клагенфурту, професора Бургера, историчар Леверкин тврди да су словеначки партизани већ на првом састанку изјавили — да би „Тито под одређеним околностима био спреман да обустави борбу против Немаца". Супротно жељи словеначких партизана, представници Абвера у Клагенфурту нису показали заинтересованост за наставак једном започетих разговора. И то зато што им је у међувремену тако наређено „с вишег места", уз образложење, да ће „Тито у најскорије време бити и тако и тако ликвидиран..."*

Потребно је нагласити, да контакт представника Главног партизанског штаба Словеније, као и контакт Врховног партизанског штаба нису били ни први ни последњи „мирни додири" партизана и Немаца. Први и значајнији контакт успостављен је у лето 1942. године код Ливна,[175] *а после преговора у марту 1943. уследили су контакти у континуитету и они су потрајали све до самог завршетка рата...*

Пишући о преговорима партизана и немачке војне силе, генерал и историописац Павле Јакшић (у тексту „Партизанско-немачки мартовски преговори")[176] *заузео је став, да се они „могу третирати као дипломатско испитивање противника у једној и за њега веома опасној ситуацији, очекиваног првог англо-америчког десанта на европско тло, испитивање на које има право свака страна која ратује, а НОБ је био то поготово кад се има у виду да су шефови великих држава антихитлеровске коалиције, Черчил, Рузвелт и Стаљин били резервисани према успостављању Југославије као заједничке државе Јужних Словена..." А затим, да се „мартовски преговори" могу третирати „као покушај партизана да се добије у времену и да се покаже и 'великим савезницима' да с НОП-ом озбиљно рачуна и фашистичка коалиција,а чији су представници тражили немачко-партизанске контакте још октобра 1942".*

По генералу Јакшићу, „озбиљан повод за овакав партизански поступак за 'преговоре', била је чињеница да су западни савезници — чији су официри били у четничким штабовима заједно са италијанским — преко своје четничке војске, партизане оружано и отворено нападали а источни им давали национално неостварљиве и класно-социјално респективне савете, савете који нису гарантовали ни Југославију, ни социјализам - комунизам".

Полазећи од свега овог, и истичући да се руководство КП и НОП-а и у овој, „на око бесперспективној ситуацији" није поколебало, генерал Јакшић је заузео став, да се „преговори партизана са Немцима у марту 1943. морају ипак укључити у слабости и погрешке руководства КП и НОП-а".

Више југословенских историчара, који се нису усудили да преговоре Врховног партизанског штаба са Немцима називу правим именом, покушало је да сам њихов значај умањи (а тиме умањи и „погрешку" партизанског вођства), поред осталог и на тај начин, што се хтело доказати да су ти преговори, „формално гледано", имали „прелиминарни карактер, јер нису могли бити прихваћени док их не би одобрио Врхони штаб НОВ и ПОЈ".

Из немачких докумената (а других докумената, узгред буди речено, у ствари и нема) јасно се види, прво, да су

му је Врховни партизански штаб, током договора о размени заробљеника у лето 1942, понудио да упути свог представника ради директних преговора „са вођом партизана у Босни, који је познат под псеудонимом Тито". Овај податак налази се у писму генерала фон Хорстенау команданту Југоистока, Александру Леру. Залажући се за то да се прихвати партизанска понуда, фон Хорстенау је у овом писму приметио, „да један контакт лично с Титом не би, без сумње, довео до неког споразума, али би сигурно омогућио увид у будуће намере партизана" (BA-MAF, RH 31/III/12, акт број 85443). - Треба истаћи, да је генерал фон Хорстенау био први представник Немачке на тлу Југославије, који је „партизански проблем" најдиректније везао за антисрпску политику у НДХ. Рекао је Александру Леру, свом интимном пријатељу, у вези с тим, да је „једно разумно решење српског проблема један од најпречих задатака политике у Хрватској. Од настанка НДХ настоји се да се ова тешкоћа тако реши што се допушта да се Срби убијају. Овај метод мора имати негативне последице, јер се преко два милиона људи не може једноставно умлатити...!

173 У иностранству се о преговорима Врховног партизанског штаба и Немаца почело писати тамо негде у 1949. години. Види и: Stephen Clissold, Whirlwind. An Account on Marchal Tito's Rise to Power, Njujork 1949, 151; Wilchelm Höttl (W. Hagen), Die geheime Front, 1959; Rudolf Kiszling, Die Kroaten, 1956; Hory und Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat, 1965; Walter Roberts, Tito, Mihailovic and the Allies, 1973.

174 Paul Leverkühn, Der geheime Nachrichendienst der deutschen Wehrmacht im Kriege, Frankfurt 1957; Werner Brockdorf, Geheimkomandos des 2. Weltkrieges, München 1967.

175 За успешно окончање преговора у Ливну најзаслужнији је инж. Ханс От, који је и сам био заробљен од партизана, и после разговора са Владимиром Велебитом и Титом лично, пуштен из заробљеништва да би са надлежним немачким инстанцама могао да осигура основу за преговоре. Захваљујући њему, представници Немачке у НДХ добили су прву потпунију слику о партизанима, па и прве ближе податке о Титу. Види и: Славко Одић, Неостварени планови, Загреб 1961, 247.

176 „Политика", 21. јул 1990, 24.

преговори између представника Врховног партизанског штаба и Немаца (свеједно што Немци на њих нису ни гледали као на преговоре) имали своју дубоку основу и да се отуд никако не би могли окарактерисати ни као обична „контакт-варка".

На овакав закључак упућује већ и сама чињеница да су се у партизанској делегацији за преговоре с Немцима нашла двојица тако високих партизанских руководилаца, какви су били Милован Ђилас и Коча Поповић. Затим, на овакав закључак упућује и сам записник састављен у Горњем Вакуфу, у којем је тачно забележено о чему партизанска делегација жели да води разговор и шта предлаже.

Ако се свему овоме додају и наређења Врховног партизанског штаба појединим јединицама да обуставе све нападе на немачку војну силу, прекину и са рушењем железничке пруге Загреб-Београд, све добија сасвим специфичне димензије... Такве димензије, заправо, да се образложење за одлуку Врховног партизанског штаба за договор с Немцима у марту 1943. може наћи једино у процени Јосипа Броза Тита да се крај рата ближи, да се Немачка налази пред коначним поразом и да, отуд, Немци више и нису главни непријатељи, већ — припадници војске генерала Михаиловића, који би, уз помоћ западних савезника (у чије је искрцавање тада веровао и Тито) лако могли да успоставе стару власт у Југославији.

Лично је Јосип Броз Тито, и почетком 1943. године, тражио,[177] да се разбије и уништи покрет Драже Михаиловића, „издајничка банда", која „представља највећу опасност не само за народноослободилачку борбу но и убудуће". О свему томе, историчар Бранко Петрановић каже:

„Врховни штаб је био свестан критичног тренутка битке која је одлучивала о судбини главнине. Без обзира на страховити немачки притисак, Врховни штаб је дошао до закључка да је наступио и крајњи тренутак да се обрачуна са четницима као колабористичком снагом пре него што се искрцају Англо-американци, њихови други страни класни савезници".[178]

Тврди се, да је Тито још у априлу 1942. године почео да рачуна са могућношћу искрцавања Англо-Американаца на

177 Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција, I, 425.

178 Исто.

Балкану и, с тим у вези, са могућношћу да они пруже Михаиловићу одсудну помоћ у разбијању партизана и успостављању старе власти у земљи. Према Стефану Клисолду,[179] Тито је, 8. априла 1942, писао Централном комитету КП Хрватске и следеће: „Кад ситуација буде повољна, то јест када Италија буде напустила хитлеровску Немачку, што ће је гурнути у наручје Велике Британије, Енглеска ће послати своје трупе које ће се искрцати у Далмацији и на другим местима. Сви ће у њој видети ослободитељицу, савезницу која је дошла да избави земљу из хаоса. У том циљу, овде је стигло већ десет њених војних мисија и оне управо спроводе свој прљави план у разним деловима Југославије. Ви морате будно мотрити на сва збивања у Хрватској. Ако слична мисија стигне и код вас, немојте јој се препустити, нађите начина да је спречите да ступа у директан додир са народом; подвргните је својој контроли. Сваки њен покушај да поново оживи четничку организацију на вашој територији мора бити спречен".

С почетка 1943. године, Тито је, више ваљда него икад дотле, био уверен да у најближој будућности предстоји искрцавање Англо-Американаца и да је управо због тога нужно да се што пре изврши коначан обрачун са војском Драже Михаиловића, па макар то било и уз помоћ Немаца...

На дан 7. јануара 1943, у говору борцима IV партизанске дивизије, Тито је, према наводима Бранка Лазића,[180] затражио да се крене у рат против Михаиловића до потпуног уништења и њега и његове војске. „Наша рука не би смела задрхтати чак и ако бисмо морали да се обрачунамо са рођеним оцем у случају да се он придружи табору четничких издајника".

Титове процене у погледу могућности искрцавања англо-америчких трупа у Југославији, и оцене, да би, услед тога, могло доћи до тоталне промене ситуације у корист Михаиловића, нису биле, у бити — и кад се узму у обзир све тадашње околности — нимало погрешне. Евидентно је, наиме, да се о искрцавању англо-америчких трупа, у кругу британске владе, управо тада интензивно размишљало... У писму генералу Исмеју од 2. априла 1943, Черчил је, на пример, рекао, да би

179 St. Clissold, Whirlwind, 86.

180 Branko Lazitch, Tito et la révolution yugoslave 1937-1956, Pariz 1957, 86.

требало размотрити „као веома важан циљ“ успостављање неке врсте мостобрана на далматинској обали, како би се устаницима у Албанији и Југославији могла „пружити подршка у убојним средствима, у храни, и, ако то буде могуће, у командосима“.

Кад је писао ово писмо, Черчил је (још) рачунао са генералом Михаиловићем, па је у поменутом писму рекао и ово: „Мислим да упркос његовом садашњем ставу, Михаиловић ће, по природи лукав као лисац, свим расположивим снагама ударити на Италијане, чим ми будемо у стању да му пружимо ефикасну помоћ...[181]

Своје идеје, да се англо-америчке трупе искрцају у Југославији, Черчил се није одрекао ни у лето 1944. године, само сада своје планове није мислио да оствари уз главну помоћ генерала Михаиловића, већ Тита и партизана. Искрцавање је требало да се изврши у Истри, с чиме се слагао и председник САД, Рузвелт. До договора у овом смислу дошло је у Квебеку, на конференцији одржаној од 13. до 16. септембра 1944. „Жарко сам желео“, написаће Черчил у својим мемоарима, осврћући се на овај договор,[182] „да пре Руса стигнемо у неке крајеве Средње Европе; у случају да се Немци евакуишу из Италије или да се повуку у правцу Алпа, била ми је велика жеља да за Александера добијем овлашћење да са својим поморским и копненим снагама пређе преко Јадрана, да се дочепа Истре, да је запоседне и да покуша да у Беч стигне пре Руса...“

Како је изнео у својим мемоарима командант америчке 5. армије, генерал Кларк, [183] британски фелдмаршал Александер је с њим у неколико наврата дискутовао о искрцавању англо-америчке војске у Југославији.

“Александер је долазио више пута к мени“, каже генерал Кларк, „и износио ми своје идеје у вези са пројектом плана за прелаз преко Јадранског мора и пролаз кроз Југославију. Маршал Тито је приликом своје посете Александеровом главном штабу предложио да на ефикасан начин обезбеди тачке за искрцавање у Југославији... Сигурно је да би Титови партизани били изванредна потпора нашем продору према Бечу...“

181 В. Черчил, Ратни мемоари, IV, Заокрет судбине, том 2, 251.

182 Исти, књига VI, том I, 152-155.

183 Види: M. Clarc, Calculated Risk, Njujork 1950, 431-433.

Према тврђењу генерала Кларка, а без обзира на постигнути договор у Квебеку између Черчила и Рузвелта, сви одлучујући фактори у САД нису били за искрцавање у Југославији. Нарочито се томе противио Хари Хопкинс, толико утицајни саветник председника Рузвелта.

Генерал Кларк је оценио, да је начињена политичка грешка што није извршено искрцавање у Југославији. „Кад имам у виду држање Тита у то време, мишљења сам“, закључно је рекао генерал Кларк у својим мемоарима, „да је до његовог прекида са Стаљином и учвршћења нашег пријатељства са Југославијом кроз заједничке војне акције могло доћи много раније...“

Тачно је, да се Тито, 1944. године, није супротстављао искрцавању англо-америчких трупа, као што је исто тако тачно да се он тада у свему држао онако како то генерал Кларк описује у својим мемоарима. Али 1943. године, у време кад је хтео да се споразуме са Немцима, и оствари примирје са њима, ствари су другојачије стајале...[184]

Заинтересован за аранжман с Немцима, из разлога већ наведених, а у сваком случају да би се ослободио њиховог притиска и добио одрешене руке за обрачун са Михаиловићем и његовом војском, Тито је, у марту 1943, преко својих овлашћених представника, Немцима јасно ставио до знања, да вођство НОП-а „не види никаквог разлога да се бори против немачке армије“. Што се тиче борби дотле вођених са Немцима, речено је, да су се партизани „борили против немачких трупа само у самоодбрани...“[185]

Посебно су Титови представници истакли током преговора са Немцима, да би се партизани супротставили и британским трупама само ако би оне покушале да се искрцају на југословенску обалу.

Ово Немцима, извесно, није било тек тако речено, већ с дубоким разлогом, а који је потицао из Титовог страха да би Англо-Американци стали на страну Михаиловића и помогли му да надвлада партизанску војску.[186]

У вези са чврстом решеношћу вођства партизана да се супротстави и Англо-Американцима, требало би да стоји и пут Светозара Вукмановића-Темпа у Грчку. Он је са грчким комунистима требало да се, наводно, споразуме о заједничком отпору Британцима...[187]

184 Види напомену 164.

185 Walter R. Roberts, 108; M. Екмечић, Националистичка болест титоизма, НИН, 29. 4. 1990, 29.

186 Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 14, стр. 90, 95, 201.

187 М. Екмечић, као у напомени 185.

Лично Тито, у разговору са представником Велике Британије у свом штабу, Маклејном, рекао је — да он искрцавање савезничких снага на Јадранској обали не сматра „целисходним". У писму Москви, пак, он је казао следеће: „Ми нећемо дозволити ово искрцавање без наше сагласности, а спремни смо да се супротставимо силом..."[188]

Да је вођству партизана, у пролеће 1943, у првом реду било стало до тога да се „једном за свагда" обрачуна са Михаиловићем и Југословенском војском у отаџбини, види се већ и из одговора који је Немцима још у Горњем Вакуфу дала Титова делегација на питање — о чему би она у ствари хтела да преговара. Речено је у одговору на то питање, поред осталог, а у вези са Дражом Михаиловићем и његовом војском: „У националном четничком покрету ми видимо највећег и најопаснијег непријатеља, пошто четници теже да створе Велику Србију, а нас да истисну. Под таквим околностима ми немамо више никаквог повода да се боримо против немачке војске, нити да наносимо штете немачким интересима у целој земљи, било војне или привредне природе, а такође и интересима саобраћаја. Ми не тражимо никакву противуслугу. Треба нам само дати прилику да се боримо против четника да бисмо их уништили..."[189]

Неки писци, узимајући под лупу шта су све изјавили представници Врховног партизанског штаба већ приликом првог сусрета са Немцима у Горњем Вакуфу (где, у ствари, и нису вођени никакви преговори, већ само записнички протоколисане жеље партизанске делегације) закључили су — да се вођство партизана у марту 1943. понело онако како су се својевремено понели и бољшевици — прво су се споразумели са Немцима да они пребаце Лењина из Швајцарске у Русију, а онда су са њима потписали мир у Брест Литовску...

Владимир Дедијер (ако не најпоузданији а оно, сигурно, најпознатији историограф НОП-а, и Титов биограф), настојећи да нађе право објашњење за покушај Тита и вођства КПЈ и НОП-а да се споразуме са Немцима у марту 1943, све је везао — за очекивано искрцавање Англо-Американаца на Балкан.

188 Архив ЦК СКЈ, фонд ЦК КПЈ - КИ, 1943/296, 12. 10. 1943; Види и Веселин Ђуретић, II, 45.

189 Цитат према: У потрази за просвећеним апсолутизмом, „Дуга", број 431, Београд 1 - 14. 9. 1990, 16.

„Тито је у ово време", каже Дедијер, „сматрао да предстоји инвазија западних сила у Далмацији, и како је Михаиловић истовремено концентрисао све своје снаге у Далмацији, могло се очекивати само једно: да ће Михаиловић уз помоћ западних сила узети власт у Југославији и обновити предратни монархистички систем. Да би то онемогућио, Тито је покушао да успостави тренутно примирје са Немцима..."

Како је, затим, Дедијер рекао, Тито је, под утицајем „споразума с Немцима" направио велике грешке у Петој офанзиви..." Он (Тито) је веровао у то парче хартије потписано од немачке команде, што нас је много коштало..."

О којем и каквом се то парчету хартије радило, Дедијер, међутим, није објаснио. Да ли је то било оно којим Немци позивају партизане на договор о размени заробљеника или оно које садржи предлоге партизанске делегације за закључење примирја, а ради добијања одрешених руку за обрачун са Михаиловићем.

По Дедијеровом уверењу, са Титом се у марту 1943 године, а зато што је поверовао да се с Немцима може споразумети, догодило оно исто што и са Стаљином, који је „награбусио у јуну 1941, јер је веровао у пакт потписан са Хитлером 1939. године... Ја мислим", рекао је Дедијер још, „да је и то Титово веровање било основни разлог нашег спорог повлачења у петој офанзиви... Немачким, италијанским, бугарским, усташким и домобранским јединицама то је омогућило да око нас направе чврст обруч. У тим борбама имали смо седам хиљада мртвих од укупно 20 хиљада пролетера у нашим јединицама и много рањених. Цена је била огромна. Наравно, треба рећи да смо тада чекали и енглеску војну мисију..."[190]

У сваком случају, а без обзира и на тумачења која је дао Дедијер, чињеница је — и то ваља истаћи, ради потпуне истине и ради фундиране оцене самих партизанских преговора са Немцима, у марту 1943 — да се преговори са Немцима нису у првом реду односили на размену заробљеника. Да ли је то било по жељи Врховног партизанског штаба, односно Тита, или не — друго је питање, које, међутим, у суштини не мења напред наведену оцену, да су преговори са Немцима имали дубљи

190 В. Дедијер, Војнички промашај на Сутјесци, „Политика", 24. 4. 1990, 21.

значај од оног који им је придавала званична југословенска историографија.

У говору на прослави 35-годишњице битке на Неретви, 12. новембра 1978, Тито је рекао, да се преговорима са Немцима хтело постићи да се партизанској војсци призна „и статус ратујуће стране у духу постојећих норми међународног права". Свестан, међутим, да се преговори нису тицали само тога, па ни размене заробљеника, Тито је у свом говору истакао — да су представници Врховног штаба током преговора са Немцима „изневерили његова упутства".[191]

Ову Титову изјаву у Јабланици, али кад је он умро — демантовао је Коча Поповић, рекавши да је сматра — „потпуно неоснованом".

„Иако сам само кратко учествовао у преговорима са Немцима", рекао је Коча Поповић, „поуздано знам да није било никаквих одступања од овлашћења која су наши преговарачи имали. Све је с Титом било претходно утаначено, а што се тиче мене, желим да кажем и то да сам био и остао уверен да је тај покушај растерећења на фронту према немачким окупаторским јединицама био потпуно исправан као тактички потез у тадашњим условима... Можда је циљ Титов био да се и преговори с Немцима натоваре на Ђиласова леђа. А, вероватно му није одговарало то што се на разним странама говорило да смо и ми ишли на неко споразумевање с Немцима...

...Што се мене лично тиче, могао бих једино додати да се, приликом договарања о томе како да наступимо пред Немцима, нисам слагао да су нам четници главни непријатељи. Сматрао сам да не би требало ићи толико далеко. Али, Тито је био за то..."[192]

Мада је евидентно (и на основу казивања Коче Поповића) да су представници Врховног партизанског штаба имали намеру да се како-тако споразумеју с Немцима, да остваре какав-такав договор, и то по сасвим јасним и конкретним питањима, било је више покушаја да се читав догађај прикаже не само као тактичка варка, већ и као — „специјалан потез" Тита и Врховног партизанског штаба, уз наглазак

191 Ј. Б. Тито, реч на прослави 35-годишњице битке на Неретви, 12. 11. 1978, цитат према: Ј. Томашевић, Четници, 23.

192 Коча Поповић, „Дуга", број 387, 24. 12. 1988 - 6. 1. 1989, 73-76.

да се он никако не би могао узети као доказ спремности за колаборацију са немачким окупатором. Јозо Томашевић, на пример, каже:

"Немачко-партизански односи од 1941. до 1945, узети у целини, доказују да партизани никад не би могли склопити с Немцима неку нагодбу која би ишла много даље од размене заробљеника. Требало би стога бити евидентно да је покушај од 11. марта 1943. да се постигне неки споразум, учињен под екстремним околностима, кад је главнина партизанских снага, око 4 хиљаде рањеника и болесника и њихово руководство било суочено с готово сигурним потпуним уништењем..."[193]

Изван сумње је, извесно, да је вођство партизана покушало да се аранжира са Немцима „под екстремним околностима", како Томашевић каже. Али је неисторијски тврдити (полазећи од горе претпоставке) да партизани не би „могли склопити с Немцима неку нагодбу која би ишла много даље од размене заробљеника". Право на ову констатацију даје већ и записник састављен у Горњем Вакуфу, који је садржавао жеље партизанске делегације, и који су потписали Коча Поповић, Милован Ђилас и Владимир Велебит...

Жеље партизанске делегације, како су Немци у својим документима назвали њене предлоге за преговоре, биле су такве, да су, по самој логици ствари, морале изазвати интересовање највиших војних и политичких представника Немачке у хрватско-муслиманској држави. Између осталог и зато, што је и сам врх Немачке био животно заинтересован за уништење Михаиловићевих оружаних снага, за које је био сигуран да би се у случају искрцавања Англо-Американаца одмах ставиле на њихову страну, како је већ, уосталом поменуто.

Кад се све добро размотри, шта је партизанска делегација изјавила, шта је забележено у немачким документима, и како су поједини високи представници Немачке оценили партизанске предлоге, Владимир Дедијер као да је у праву кад тврди — да је Тито био спреман да поверује Немцима и више него што је смео. Како иначе објаснити да је Тито, кад су преговори с Немцима тек почели, обавестио Први босански корпус да су „успели неутрализати Нијемце од четника и Талијана", уз напомену: „О томе морате водити рачуна и ви и сву вашу борбу употријебити против четника у централној Босни, а одбрамбену борбу водити против усташа ако вас нападну или помажу четнике. То је привремено — до даље наредбе". Секретару КПЈ за Босну и Херцеговину, Тито, Ранковић и Жујовић су писали

193 Ј. Томашевић, Четници, 220, 223-224.

пак, да Шесту источно-босанску бригаду пребаци у Санџак и очисти терен од четника у правцу Заборка и Чајнича. „На овом путу", наглашено је у писму, „то јест приликом пребацивања, не сукобљавати се са Немцима, не предузимајте ма какве акције на прузи јер то је у интересу садашњих наших операција... Најважнији наш задатак сада јесте уништење четника Драже Михаиловића и разбити њихов управни апарат који представља највећу опасност за даљи ток народно-ослободилачке борбе. Све остало сазнаћете када се састанемо".[194]

Имајући у виду и управо наведена документа, Веселин Ђуретић је оценио,[195] да је ставом вођства партизанског покрета према четницима у пролеће 1943. у ствари „заоштравана политика која је била у току још од краја 1941. године, односно настављено дискредитовање јединог антифашистичког противника који је угрожавао револуционарни циљ комуниста. Већ у првим недељама битке на Неретви она је добијала своје драстичне форме..."

Како је још навео Ђуретић, Врховни партизански штаб је од 7. народноослободилачке ударне хрватске дивизије (у чијем су се саставу углавном налазили Срби) захтевао суров обрачун са свим четничким официрима... „Према вођама и старјешинама ових банди бити немилосрдан и послије кратког саслушања и прибављања података од истих, ликвидирати их на лицу мјеста..."

Саме преговоре Врховног партизанског штаба са Немцима и Ђуретић је оценио — као варку, истичући да су они прекинути после негативног одговора Немаца, али и на — интервенцију Москве. Центар у Москви је, наиме, врло оштро одговорио на Титову депешу од 30. марта, која је садржавала обавештење о одржаним разговорима, са објашњењем да је циљ разговора био „само размјена заробљеника..."

Према Ђуретићу, сазнање да се вођство партизана упустило у преговоре са Немцима, морало је посебно погодити „совјетску владу, јер је она управо тих дана, у току 'саосјећања' са британским огорчењем на Михаиловића због његовог истицања непријатељства према комунистима и Хрватима

194 Зборник НОР-а, II/8, 392; В. Дедијер, Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита, књ. 2, Ријека-Загреб 1980, 808.

195 Веселин Ђуретић, I, 214.

испред непријатељства према окупаторима, дограђивала тактику за одлучну дискредитацију четничких лидера".[196]

О томе како је реаговало совјетско руководство на вест да се вођство партизана упустило у преговоре са Немцима, сам Тито је рекао следеће:

„Око тога ја сам имао тешкоћа са Стаљином, кога сам обавјештавао преко Коминтерне... Јавио сам да ми са Немцима размјењујемо заробљенике, имајући поред осталог у виду и то да нас мори глад, да људи од исцрпљености падају мртви. Он је мени одговорио врло грубо, замјерајући нам што размјењујемо заробљенике са непријатељем. А с киме другим да их размјењујемо, ако не са непријатељем? Ја сам тада Стаљину кратко одговорио: ако нам не можете помоћи, оставите нас на миру, ми ћемо се некако снаћи. Кад сам се са Стаљином 1944. године срео у Москви, он ми је оштро замјерио због таквог одговора. Ја сам га гледао и рекао: друже Стаљин, да сте били на моме мјесту, ви бисте, вјероватно, написали исто и то грубље. Онда је зашутио..."[197]

Тито је још изјавио, да, кад је одлучено да се с Немцима ступи у преговоре, нико (у Врховном партизанском штабу) није „ни помислио да Њемци неће више ићи против нас. Једино смо знали да је и њима потребан предах, да би направили нови стратегијски план, и да ћемо се сигурно поново сукобити. Ја ни једног момента нисам сумњао у то да они неће, чим прије то буду могли, ударити на нас. Али... ми смо спроводили наш стратегијски план — да идемо према Црној Гори и Санџаку, и даље према Косову, Јужној Србији и Македонији, да би наше јединице ојачали новим снагама".

Успостављање контакта вођства партизана са Немцима није остало тајна за Дражу Михаиловића. Он је сазнао за њега крајем марта 1943. године. У једној својој депеши из тог времена он је изнео да су „комунисти они који одржавају састанке са агентима Гестапоа", а не он и његова војска. Осврћући се на овај Михаиловићев телеграм, енглеска историчарка Елизабет Баркер је рекла, да је та Михаиловићева тврдња „касније донекле поткрепљена немачким документима из тог раздобља".[198]

196 Исто, 295.

197 Као у напомени 191.

198 E. Barker, Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu, Zagreb 1978, 314.

Деценијама прећуткивани контакт Врховног партизанског штаба са Немцима у марту 1943. године обрађен је детаљније у југословенској литератури тек 1985. године, четрдесет и две године од времена кад је до њега дошло. Урађено је то у књизи Миша Лековића, Мартовски преговори 1943.[199]

Осим као „тактичку варку", Лековић је контакт партизана са Немцима у марту 1943. оцени и као „маневар Врховног штаба НОВ, срачунат на олакшање тешке ситуације у којој се нашла Оперативна група са више хиљада рањеника и стварање повољних оперативних услова за њено извлачење из окружења и продор на исток..."

И Лековић, као и неки други писци који су се бавили „мартовским преговорима" партизана са Немцима, углавном су се држали Титових речи, да се ту није радило ни о каквом покушају да се с Немцима закључи примирје, него само о обустављању напада на једног непријатеља да би се могло обрачунати са другим...

Тај други непријатељ, на којег је Тито мислио, били су припадници војске Драже Михаиловића. По партизане, и њихове циљеве, по Титовим речима, они су били у пролеће 1943. опаснији непријатељи од Немаца... „с обзиром на сутрашњицу, нарочито ако дође до искрцавања савезника на Балкан, кад југословенска влада у Лондону може покушати да искористи ситуацију да би побрала плодове наше борбе".

Све управо наведено, како каже и Мишо Лековић,[200] Тито треба да је изговорио још — 10. априла 1943, уз истицање да НОП није дотле користио „тактику коришћења супротности, а то треба да се чини".

За почетак преговора између делегације Врховног партизанског штаба и Немаца, у литератури се обично узима 11. март 1943, свеједно што тог дана преговори у Горњем Вакуфу, у ствари, нису ни вођени, како је већ напоменуто. Немачки генерал, командант 717. пешадијске дивизије, Бенинус Диполд (Dippold), био је овлашћен једино да саслуша шта партизанска делегација има да му саопшти...[201]

199 Мишо Лековић, Мартовски преговори, н.д., 213.

200 Исто, 213.

201 И из Ђиласовог сведочења је видљиво да је управо тако било при сусрету делегације Врховног штаба НОВЈ са генералом Диполдом. Тај разговор изасланика Врховног штаба и генерала Диполда трајао је у свему нешто мало дуже од једног сата. Из Горњег Вакуфа, партизанска делегација пребачена је у Сарајево, а одатле (три дана потом) у Загреб (14. 3. 1943). Види и: М. Ђилас, Der Krieg... н.д., 320-325. У Сарајеву, као ни у Горњем Вакуфу, нису вођени никакви преговори. Углавном су официри АБВЕРА-а настојали да вештим постављањем питања дођу до што више информација о партизанима уопште. Ђилас се из Сарајева (ваљда и зато) вратио у Врховни штаб да би Тита упознао са дотадашњим током контакта са Немцима и да би с њим размотрио да ли има смисла наставити „преговоре". Тито је одлучио да се контакт с Немцима не прекида. Ђилас наглашава да је Титу рекао, да су се Немци према њему и целој делегацији врло коректно понели, на шта је он одговорио: „Да, код немачке војске изгледа да је ипак остало нешто од витештва..." — Ђилас се вратио у Сарајево 23. марта 1943, а одатле је продужио пут у Загреб, да би, најзад, 26. марта, започео разговоре који би се могли назвати преговорима... Из Загреба, Ђилас се опет вратио у Сарајево, па поново упутио у Врховни штаб. Како Ђилас каже, сад Тито није више показивао „неки превелики интерес" за продужење разговора са Немцима. Уистину, у овом часу Немци су били престали да гоне партизане... Језгро партизанске војске се у међувремену, после тешких борби са четницима Павла Ђуришића на планини Трескавици, пребацило у Херцеговину и кренуло према Црној Гори и Санџаку. Ипак, Тито је одобрио Велебиту да се врати у Загреб и затим пребаци у Славонију да би обуставио нападе тамошњих партизана на железничку пругу Загреб-Београд (Ђилас, Der Krieg..., н.д., 327).

202 М. Лековић, Мартовски преговори, 87.

Главно, и најглавније, што је партизанска делегација изнела у разговору са генералом Диполдом (и о чему је одмах састављен записник, који су представници партизана потписали) тицало се обуставе непријатељства... што се јасно види и из самог записника (тачка 3, пасус — „а"). Ту се дословно каже: „Команда народноослободилачке (војске) Југославије сматра, да у датој ситуацији не постоји разлог, да немачка војска води ратне операције против НОВЈ и то с обзиром на ситуацију противника и интересе и једне и друге стране. Било би отуд у обостраном интересу кад би непријатељства била обустављена. У вези с тим морала би немачка команда и ова делегација да конкретизују своје предлоге о једној евентуалној зони и правцима економских и других интереса".

У истој тачки (трећој, пасус „б") наведено је, „да НОВЈ сматра четнике за своје главне непријатеље..."

Пре него што је потписала овај записник, делегација Врховног штаба НОВЈ је „изразила жељу да се трећа тачка држи у тајности..."[202]

Сем ове службене немачке забелешке, сачињене у Горњем Вакуфу, постоји још једна немачка службена забелешка која се односи на контакте представника Врховног партизанског штаба и Немаца, у марту 1943. године. Она је мање позната и углавном није наведена, поготову у потпуности, у југословенској литератури... Ради се о забелешци коју су, 31. марта 1943, саставили официри немачке војне обавештајне службе (Абвера) при 718. немачкој пешадијској дивизији о разговору са чланом партизанске делеације, Владимиром Велебитом, у Сарајеву.

У том акту забележено је, да је Велебит, поред осталог, изјавио:

„Према нашем мишљењу, и како нам је то неофицијелно стављено до знања, Немци немају никаквих територијалних аспирација на бившем југословенском простору, већ имају сада само стратегијске и привредне, евентуално и политичке интересе. Они ће отуд свеједно како се рат завршио по њиховом окончању напустити земљу..."

Истичући да се народноослободилачки покрет залаже за слободну Југославију, у којој сва словенска племена треба да имају иста права и у којој не би владали само Срби, Велебит је рекао, „да НОП отуд види у националном четничком покрету свог највећег и најопаснијег непријатеља, који жели да створи великосрпску државу...“

Следеће што је Велебит рекао немачким обавештајним официрима, било је:

„Под овим околностима, ми немамо никаквог разлога да се више боримо против немачке војске и не желимо да штетимо немачким интересима у земљи, било да су они војне или економске природе... Никакве контрауслуге за то ми не тражимо, нама треба само да се да прилика да се боримо против четника, да их уништимо. Да ће при том страдати и Италијани, то је за жаљење, али то је судбина 'савезништва'!“

Владимир Велебит је у Сарајеву изјавио и то, да је жеља Врховног штаба НОВЈ, да се повуче у једну одређену област, пре свега у неки четнички крај. Географски би то могла да буде област на западу са границом на Неретви а на северу правцем Коњиц-Калиновик-Фоча...

Опширно говорећи о борбама партизана са припадницима војске генерала Михаиловића, Велебит је саопштио немачким обавештајним официрима да је мало недостајало па да партизани између Главатичева и Калиновика заробе и самог Дражу Михаиловића. „Нашли смо“, рекао је Велебит, „још топли чај који он није стигао да попије...“

Даље је Велебит изјавио Немцима, да је заробљени радиотелеграфиста у штабу Драже Михаиловића (после борбе између Главатичева и Калиновика) током саслушања рекао, да је Михаиловић имао сталну везу са једном италијанском радио-станицом. И, осим свега, да је Михаиловић носио собом огромна новчана средства, како у кунама, тако и у италијанским лирама и енглеским фунтама...

Новцем који је носио собом, Михаиловић је плаћао своје официре, али и подмићивао италијанске шофере. Навео је Велебит и то, да су се у све ово партизани уверили увидом у књигу благајне...

Немачки обавештајни официри чули су из Велебитових уста, како стоји у немачком акту, да су се у Михаиловићевом штабу стално налазили италијански официри са својим ординансима, а уз њих и двојица британских официра, од којих је један узео име Марко, а други Милош. Док Италијани носе своју униформу, рекао је Владимир Велебит, Британци су обучени у српску народну ношњу и имају дуге браде као и четници...

О самом односу Италијна према четницима, Велебит је такође опширно говорио Немцима. Навео је, да су четницима, једно време, принадлежности у новцу исплаћиване преко њихових старешина, али да је то обустављено, пошто је установљено да платни спискови садрже више четника него што их је стварно било у појединим јединицама. Од тада је сваки четник морао лично да подиже своју плату од Италијана... То Јевђевић, међутим, није хтео да дозволи, па је издао наређење, које је партизанима пало у руке, да четници не смеју директно примати плату од Италијана под претњом извођења пред преки суд...

Одговарајући на бројна питања немачких обавештајних официра, Велебит је, поред осталог, рекао да се у редовима партизанске војске налази око 70 одсто Срба, 20 одсто Хрвата и 10 одсто муслимана. Затим, да у партизанским оперативним јединицама има између 50 и 60 хиљада бораца, али да се од почетка немачке офанзиве („Бело I“ и „Бело II“) овај број повећао, будући да се велики број сељака из „прочешљаних“ области прикључио партизанским јединицама...

Велебит је на крају рекао немачким обавештајним официрима, да би им он, ако би му ставили на располагање један апарат за фотокопирање, припремио и доставио копије свих докумената заплењених у штабу Драже Михаиловића и четника уопште, али и Италијана...[203]

И записник састављен у Горњем Вакуфу, и службена белешка о разговору Владимира Велебита са немачким обавештајним официрима у Сарајеву недвосмислено потврђују да је Врховни партизански штаб, а то ће рећи Јосип Броз Тито, озбиљно мислио кад је предложио Немцима да оставе партизане на миру, како би се они могли да обрачунају са Михаиловићем и његовом војном организацијом.

О решености Тита и Врховног партизанског штаба да се припадници војске Драже Михаиловића по сваку цену униште, па и уз помоћ Немаца, говоре и два писма Иве-Лоле Рибара и Александра Ранковића из 1943. године. Лола Рибар је истицао, у писму Јосипу Брозу Титу, од 3. августа 1943, да је „сто пута правилна била наша оцјена да ће нам та издајничка великосрпска банда у Београду бити знатно упорнији и одвратнији непријатељ од усташа у Хрватској“.[204] Ранковић се у свему на сличан начин изјаснио о четницима у свом писму од 11. октобра 1943, уз нагласак, да је великосрпска опасност најглавнија сада...“[205]

---

203 Факсимил забелешке немачких војно-обавештајних официра у штабу 718. дивизије у Сарајеву о разговору са Владимиром Велебитом, заправо о казивању Владимира Велебита без посебног упита, тешко читљив, и без превода, објавио је М. Лековић у прилозима своје књиге „Мартовски преговори“, стр. 274-276.

204 Зборник НОР-а, II/5, стр. 200.

205 Исто извор, II/6, 206.

фон Хорстенауа са Андријом Хебрангом, о томе говори у својој изјави (Војном архиву у Бечу, такође) и Енгелберт Тојфелхарт, правник, који је од 1943. године био задужен за одржавање сталне везе између генерала Хорстенауа и загребачког надбискупа Алојзија Степинца, односно његовог секретара Јасковића.[219] Затим о томе говори и некадашњи адјутант генерала фон Хорстенауа, мајор Мецгер... Увек крајње опрезан, генерал фон Хорстенау је све своје контакте са високим представницима КП Хрватске, односно КП Југославије, образлагао потребом осигурања услова за несметану размену заробљеника, за шта је имао одобрење од немачке Врховне команде, а за сваки случај — кад је Хебранг био у питању — у све је упрадио обавештајног официра свог штаба, некадашњег банкарског службеника у Загребу, фон Пота. Према Мецгеровом казивању, фон Пот је Андрији Хебрангу обезбедио специјалну легитимацију за слободан долазак у Загреб и кретање по њему (наводно на име Ивана Јуришића), а Хебранг фон Поту — специјалну „троугласту" пропусницу за одлазак на партизанску територију...

Док је генерал Глез фон Хорстенау само мислио да је „грдна штета" што партизанска понуда у марту 1943. године није искоришћена како треба, и мало се шта усуђивао да предузме у правцу враћања на ту понуду (поготову после неуспелих покушаја у операцијама „Бело" и у операцији „Црно" да се уништи главнина снага и руководство партизана), немачки посланик у Загребу, Каше (Дон Кихот немачке дипломатије, како је за њега све говорено) није се устручавао да више пута, и кроз дуго време, настоји да врх Немачке убеди у нужност споразумевања са партизанима...

Каше је допустио себи, 17. марта 1943, кад је већ била пала Хитлерова одлука, да се с партизанима не сме ступати ни у какве преговоре, да упути министру спољних послова фон Рибентропу телеграм следеће садржине:

„Постоји могућност, да Тито са својим присталицама обустави борбу против Немачке, Италије и Хрватске и да се повуче у Санџак, да би се тамо обрачунао са Михаиловићевим четницима. Није искључено ни да Тито окрене леђа Москви и Лондону, који су га оставили на цедилу..."[220]

Због овог телеграма, посланик Каше је био оштро укорен и осим што му је изричито забрањен сваки додир с партизанима, мало је фалило па да буде смењен са свог положаја. Али упркос свему томе, он је наставио да тера по свом и залаже се за закључење споразума са партизанима... У телеграму фон Рибентропу од 31. марта 1943. године он је поново једном покушао да докаже да се у Немачкој питање партизана не схвата како треба, да је „потпуно искључено да се партизани могу уништити до последњег човека војним и полицијским мерама" и да се, отуд, не би смела тек тако одбацивати могућност за „политичко решење" партизанског питања, поготову што постоји довољно доказа да се у „Титова обећања може имати пуна вера..."[221]

Иако је располагао извесним доказима, да Тито држи своју реч, а које му је углавном обезбедио генерал Хорстенау, посланик Каше није успео да своје министарство увери да је у интересу Немачке да се прихвати оно што он предлаже. Једини човек у читавом министарству, ваљда, који је стао уз њега, и потом га подржао у његовим схватањима, био је саветник Вернер фон Хентиг. У априлу 1943. године, када је допутовао у Загреб у званичној пратњи јерусалимског муфтије Ел Хусеинија (у време кампање за формирање муслиманске СС-дивизије), Хентиг је у канцеларији посланика Кашеа, а после пажљивог увида у специјални досије, са свим могућим подацима о Титу и партизанима, рекао — да би било најбоље да се с Титом постигне споразум уместо да се он „неуспешно сузбија". Да би своје речи поткрепио, Хентиг је своје мишљење о нужности споразумевања са партизанима и писмено образложио и — потписао...[222]

Не одступајући од свог убеђења да би договор с Титом, за кога је знао да је Хрват, могао бити од велике користи како по усташку државу, чији је бранитељ остао до краја рата и због тога имао тешке сукобе са представницима немачке војске,[223] тако и по Немачку, и да би један такав договор представљао најлакши пут до „неутралисања партизана", посланик Каше је

219 Војни архив у Бечу, Б-67, без броја.

220 PA-AA, Биро држ. секретара, Kroatien, Bd. 4, List 316.

221 Исто, 361.

222 Види: Werner Otto von Hentig, Mein Leben - eine Dienstreise, Göttingen 1963, 357.

223 Да се посланик Каше удаљи са свог положаја у Загребу, захтевао је, управо у марту 1943, генерал-пуковник Лер (у меморандуму који је саставио за Хитлера и предао га 3. марта 1943. фелдмаршалу Кајтелу, а који се није усудио да га проследи Хитлеру, већ га је предао вођи СС, рајхсфиеру Химлеру). Види: ADAP/E/VI, стр. 32-36.

у септембру 1943. поново покренуо питање аранжмана са партизанима.

Било је то одмах по капитулацији Италије. У телеграму министру фон Рибентропу од 9. септембра 1943,[224] он је рекао:

„С обзиром на садашњу ситуацију, молим да се преиспита став према Титовим партизанима... Хрвати ће у својим прогласима загарантовати амнестију свима онима који су из националних разлога... против Италијана отишли у шуме. Наша ће војска и сама овако поступити. Осим тога било би потребно да се, уз најширокогрудије тумачење појма 'из националних разлога', овако уради и у Словенији и у Црној Гори. Уколико би и преко свега тога било могућно да се с Титом ступи у контакт, ја бих био за то да се искористи свака шанса која би могла да доведе до обуставе борбе коју он води против нас..."

Питање Михаиловића и његових људи, Каше је такође покренуо у наведеном телеграму фон Рибентропу. Рекао је, да би Хрвати и према њима наступили „широкогрудо, при чему се мањи инциденти не би могли искључити. С обзиром на познати начин деловања Михаиловића и непријатељску тактику, сматрам да је нужна највећа опрезност. Према хрватским обавештењима, треба да се у Љубљани налази четнички вођа из Херцеговине, Јевђевић. Он је у последње време покушао да успостави контакт са нама и Хрватима. Мислим да би се он могао придобити. У нејасним случајевима мишљења сам да би четнике требало разоружати..."

Толико се залажући за ступање у преговоре са партизанима, заправо за обнову преговора на бази партизанске понуде из марта 1943. године у Горњем Вакуфу, Каше је био дубоко уверен — судећи према свему што је радио, говорио и предузимао — да је то најбоље решење у новонасталим приликама по капитулацији Италије... Једном успостављеним миром са партизанима, била је његова друга, а у ствари главна идеја, створили би се потребни услови да се „разори политичка и морална база партизана" путем издвајања партизана — Хрвата из партизанских формација и њиховог сједињавања са Хрватима у усташкој, односно домобранској војсци.

224 Види: PA-AA, држ. секретар, Kroatien, Bd. 5, лист 162824. Види и: ADAP/E/VI, стр. 511.

Колико је Каше уистину био уверен да је његове планове могућно реализовати, види се и из тога да је он и у лето 1944. године свима и сваком доказивао да је аранжман са партизанима заиста могућ, посебно са партизанима — Хрватима. У то је он покушао да убеди самог Хитлера, кад га је овај примио у јулу 1944. године...

Шта је Каше све рекао Хитлеру, у вези са могућношћу аранжмана са партизанима, види се из његовог извештаја фон Рибентропу од 14. августа 1944.[225] „Моја указивања на могућност која је постојала 1943. године, да дође до обуставе борбе са Титом", стоји у том Кашеовом извештају, „фирер је примио к знању са примедбом да бисмо, у том случају, морали пустити Павелића да падне. Ја сам на то објаснио, да то не би било нужно, будући да не би било ни потребно с Титом склапати неке далекосежне државно-политичке споразуме..."

Од нарочитог значаја је то, да Хитлер, како је Каше обавестио фон Рибентропа, није „имао ништа против" предлога да се покушају искористити могућности које су се понудиле још 1943. године у погледу аранжмана с Титом...

С обзиром на Хитлерову сагласност да се после свега, ипак, покуша са склапањем споразума с Титом, упркос томе што су могућности биле мање него у пролеће 1943, фон Рибентроп је и сам показао склоност да се тако што покуша. За сваки случај, међутим, желео је да од представника Немачке на Југоистоку, Хермана Нојбахера, сазна колико је све то уистину могућно у измењеним приликама. Поред осталог, Рибентроп је упитао Нојбахера, да ли он мисли да се с Титом уопште може преговарати будући да је он постао јачи него икад пре. Кад је добио негативан одговор, Рибентроп је поставио друго питање — да ли Нојбахер сматра да је Тито „прави комуниста". Нојбахер је на то одговорио да је Тито стопроцентни комуниста из „перфектне московске школе".[226]

Како се да закључити на основу једне забелешке генерала Глеза фон Хорстенауа, Каше се, управо после Хитлерової пристајања да се покуша са склапањем договора са партизанима на основама њихове понуде из марта 1943, максимално заложио за остварење свеја тоја.

225 PA-AA, NAK, Bd. 2, List 301430.

226 Х. Нојбахер, 177.

Њеїов їлавни їосредник у контактима са їартизанима био је већ їоменуїи инжењер Ханс От, за коїа се на немачкој страни тврди да је као мало ко усїео да са Титом нађе заједнички језик већ од їрвої сусрета у лето 1942. їодине... Ко су, међутим, били їлавни їартнери са їартизанске стране, їенерал Хорстенау није навео ни у једној својој забелешци. Ни у извештајима најбољеї информатора їенерала фон Хорстенау, каїетана Хефнера, такође нема ни їомена о личностима с којима је Каше 1944. долазио у додир. Једино што се у извештајима каїетана Хефнера може їрочитати јесте то, да се у то време међу високим усташким функционерима їочело навелико їоворити да је „већ усїостављена веза са їартизанским вођством у циљу склаїања сїоразума за случај да се Немци їовуку са Балкана и из Хрватске".[227]

На основу овоїа извештаја каїетана Хефнера, и на основу својих друїих сазнања о везама їосланика Кашеа са їартизанима, їенерал Глез фон Хорстенау наїисао је у свом тајном дневнику:

„Каше води високу їолитику, и он хоће, као што је то и раније їокушавао, да Титове људе їодели у два табора. Таман као да они само чекају на овоїа маїарца, їа да то ураде..."[228]

Хартије у личној архиви посланика Кашеа недвосмислено потврђују, да је он одраније (и пре добијања сагласности од Хитлера, у лето 1944, да може покушати да склопи споразум са партизанима о престанку непријатељстава) одржавао везе са представницима Врховног партизанског штаба и да је, у новембру 1943, уочи самог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, од њих добио нову понуду за склапање примирја...

Овај податак није уопште био забележен у југословенској историографији све до 1987. године...[229]

Податак о новој понуди Врховног партизанског штаба за закључење примирја налази се у Кашеовој личној забелешци,[230] у којој је педантно описано како су, 26. и 27. новембра 1943, текли разговори и преговори са представником Врховног штаба, Марјаном Стилиновићем (Срећком Шуњаревићем, односно Жуњаревићем, према Кашеовој забелешци). Ту је наведено, да су током сусрета са Стилиновићем у Загребу покренута многа питања. Сем склапања примирја, поменуто је

227 ВА-МАF, RH 31/III/13, извештај капетана Хефнера генералу Хорстенау-у.

228 Уп. Васа Казимировић, НДХ у светлу нем. докумената, н.д., 183.

229 Први пут је објављен у књизи В. Казимировића, НДХ у светлу нем. докумената, стр. 185. Ради се о акту који се налази у заоставштини посланика Каше-а. Види: ПА-АА, НАК, Бд. 10-а/1.

230 Исто.

још и питање откупа 9 до 10 хиљада коња за потребе немачке војске на територији „угроженој" од партизана, затим извоза веће количине дрвета са партизанске територије у Швајцарску, као и отпреме хлора из Електро-Босне за немачку фармацеутску индустрију.[231]

Што се тиче откупа коња за немачку војску, Стилиновић је дао „принципијелну сагласност", и шта више, обећао да ће партизани утицати на сељаке у том смислу, али је поставио услов — да њему „буде предато за потребе партизана две до две и по хиљаде коња..." Стилиновић је дао сагласност и за извоз дрвета, које је у Швајцарску требало да извезе предузеће „Slavex". Питање испоруке хлора, међутим, остало је отворено — док Стилиновић не добије за то дозволу од свог Врховног штаба...

Из Кашеове забелешке видљиво је, уз штошта друго, и то, да је он, како лично тако и преко инжењера Ота који се такорећи није одвајао од свог „партизанског госта", покушао да увери Стилиновића, односно Врховни партизански штаб, да би партизани „могли да остваре своје циљеве на јефтинији начин него што је вођење рата, против Немачке..."

До још једног сазнања долази се пажљивим читањем забелешке посланика Кашеа, која се цитира. То сазнање тиче се заседања АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра 1943. године. Према свему судећи, Каше је био обавештен о том заседању... Јер, како протумачити, иначе, његову поруку Стилиновићу, да би Титови људи, ако покрену питање федеративног уређења Југославије, требало да знају да је то ствар мировног уговора и, сем тога, да би они морали имати пред очима да је југословенски пример већ једном показао да се различити народи „овог простора тешко могу одржати у једној заједничкој држави..."

231 Ова забелешка објављена је у ADAP/E/VII, стр. 209, али је из ње штошта изостављено, на пример, део који се тиче откупа коња на партизанској територији за потребе немачке војске...

Глава шеснаеста

РАТ СРБА ПРОТИВ СРБА

1. Ослободилачки и грађански рат

Разбијање југословенске државе, свођење Србије на границе пред балканске ратове 1912-1913, и свакојака страдања српског народа током окупације (одмазде, геноцид), били су велико зло које се обрушило на Србе у Другом светском рату. Али то није било и једино зло... Било их је још. А једно од највећих и најкобнијих, које је оставило најдубље ране, био је рат међу самим Србима, рат у рату, братоубилачки рат у пуном смислу те речи.[1]

Рат међу Србима плануо је усред њихове оружане борбе против окупатора — 1941. године и потрајао је све док главна фашистичка сила, нацистичка Немачка, није капитулирала, у мају 1945, док није завршен Други светски рат. Наставио се чак и једно време потом, испољавајући се, пре свега, у виду репресије победничких над побеђеним снагама — масовним ликвидацијама побеђених и суровим, вансудским, обрачунима са њиховим присталицама у селима и градовима, особито у Београду.[2]

---

1 Кад је реч о рату Срба против Срба, о грађанском рату међу Србима 1941-1945, углавном се има у виду сукоб између партизана и војне организације Драже Михаиловића и истиче да се ту ради о сукобу два крила „српске борбе — револуционарног, чији циљ оправдава средства, и националног, које заузима позицију политичког реализма". Наводи се такође, да су и партизани и војна Михаиловићева организација „кренули с најбољим намерама", а да су се суновратили у грађански рат — кривицом међународног фактора... Уп. Веселин Ђуретић, Сви смо помало антифашисти, Политика Експрес, 27. март 1995.

2 Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату, н.д., 281. — Петрановић је изнео (страна 657, исто дело) да су припадници јединица Драже Михаиловића и Димитрија Љотића, које су Британци предали Југословенској армији, ликвидирани у шумама Кочевја и да је после завршетка рата „никада утврђени број четника ликвидиран у такозваним маршевима смрти од северозападних граница Југославије према унутрашњости". Како Петрановић још каже, искључиво у Србији

По броју жртава, укупно узев, рат међу Србима 1941-1945 треба да је био један од најкрвавијих унутрашњих сукоба у историји Србије, па и Српства уопште...

Као и историја других народа и других држава, и историја Срба и српске државе зна за многе унутрашње сукобе, буне, побуне и преврате, грађанске ратове, али за један такав унутрашњи сукоб какав је био онај који је потрајао од 1941. до 1945. године, у условима окупације земље од страних сила и истовремене оружане борбе против њих, она не зна.

...Према подацима које је историјска наука верификовала у свему као тачне, више од пет и по векова, све тамо до коначног пада Србије под Турке 1459. године, у српској (средњовековној) држави, и у засебним српским областима, вођене су унутрашње борбе, чији је главни узрок било необуздано, распламтело и распомамљено властољубље владалаца, претендената на престо, обласних властодржаца и земаљских поглавара...[3] *Поједини владари, борбене природе, јаког карактера, необузданих завојевачких инстиката и снажно развијеног осећања моћи, желели су да имају што већу власт, што поузданије послушнике. На другој страни, сепаратистичке тежње себичних обласних главара, пораст утицаја извесних моћних старешина, жудња властеле за повећањем свога богатства и својих привилегија слабиле су владалачку самодржачку снагу. Да би се победило у међусобној борби, прибегавало се туђинској помоћи: бугарској, византијској, угарској па и турској и омогућавало да непријатељске војске улазе у српске земље и збацују једне а доводе друге владаоце. Није се гледало ни на жртве које подноси народ, ни на штете које трпи држава. Владалачка и великашка саможивост није имала обзира ни према државној независности, ни према најближим крвним везама, ни према срамоти и штети од признања туђе врховне власти. Народ је бацан у крваве борбе које су слабиле његову снагу, чиниле његову природу дивљом, развијале нагон мржње и жељу за осветом, онеспособљавале га за миран напредак, ометале његову радиност и проузроковале глад и болештине...*

Кад је, после устанака против Турака, 1804. и 1815, како-тако, а уз силне жртве српског народа васпостављена српска држава, династички сукоби су се обновили. Они су били главни узроци унутрашњих немира, буна и побуна, па и првих грађанских ратова у новијој историји Србије. После убиства Карађорђа Петровића, о престо у Србији тукле су се две династије — династија Карађорђевића и династија Обреновића. Најзагриженије њихове присталице биле су организоване попут политичких партија и смртно су се мрзеле — онако како се само злотвор може мрзети.

Према Слободану Јовановићу,[4-8] *присталице Обреновића постале су једном партијом у пуном смислу те речи после обарања с власти кнеза Милоша (1839) а затим кнеза Михаила (1842) и довођења на престо Србије Александра Карађорђевића. Гоњени од нове владе, терорисани и убијани, обреновићевци су се „прибили у гомилу" и код њих су се развили „осећаји солидарности као код чланова једне исте партије. Годинама, у ћутању и трпљењу, у њима се купила жудња за осветом, и стварала вера да једном мора доћи дан када ће се династија Обреновића вратити, и кад ће њене верне присталице моћи да се разрачунају са својим гонитељима.*

Како су присталице Обреновића све страдале, и како су се, уопште, Срби између себе сатирали у ово време, најбоље илуструје онај страшни покор што је настао после угушења Катанске буне,[9] *организоване од присталица Обреновића.*

У Шапцу је тада био формиран „прави крвави суд". Главни тужилац и судија био је — Тома Вучић Перишић, „људски крволилац", по Вуку Караџићу, а „највећи јунак у братоубилачкој борби Обреновићеваца и Карађорђевићеваца, њен Хајдук Вељко" — по Слободану Јовановићу.

Ненадмашан у угушивању буна, али и у дизању побуна, Вучић је остао запамћен као човек који је имао „ледено срце", а „златни језик". Кад би отворио уста, био је — мед и млеко. Свако би се заклео да је он анђео у људском облику. Умео је и овако да говори: „Ја се не бојим никога: ни књаза ни Савета ни попечитеља ни митрополита, — и нико не треба да се боји никога. Ми смо сви равни: што је књаз то је и свињар, - што свињар, то и саветник, - што саветник, то и терзија, - а што терзија, то и судија, - што судија, то и ја... Сви смо једнаки; не треба само један да се греје на сунцу..."[10]

Овај исти човек, који је тако вешто умео да подилази народу, секао је главе Србима попут какве јагњата без срца и осећања.

Управо у Шапцу, граду који је толико пута страдао у својој прошлости, па и у Другом светском рату, Вучић је 1844. године у црно завио силан свет. Приредио је праву хајку на присталице Обреновића, штитећи престо Александра Карађорђевића,[11] *који је извикан за кнеза на Врачару, пре свега вољом Турака.*

„масовно су радили судови за преступе против српске националне части", против чијих пресуда није било правног лека...

3 Јаша М. Продановић, Историја политичких странака и струја у Србији, I, Београд 1947, 17.

4-8 Сл. Јовановић, Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858), Београд 1912, 215.

9 Катанска буна изведена је у Шапцу, 22. септембра 1844, у корист Обреновића, а против владе кнеза Александра Карађорђевића. Вођ буне био је Стојан Јовановић — Цукић. Побуњенике је са својим четама разбио прота Матија Ненадовић у бољу код Плавања, на путу према Ваљеву.

10 Нил Попов, Србија и Русија, IV, 398.

11 Александар Карађорђевић, кнез од 1842. до 1858, отац краља Петра I Карађорђевића.

председника британске владе Винстона Черчила. Михаиловић треба да је, по генералу Јовановићу-Брадоњи, на лично Черчилово тражење кренуо у рат против партизана... Овај Черчилов захтев значио је, „у контексту енглеске политике", да је реч о „делимичном савезу Британаца са Немцима у односу на партизански покрет ради спречавања развоја народноослободилачког покрета у Европи. Постојао је страх да се они развију до те мере да угрозе англо-америчке ратне циљеве у Европи..."[23]

Историчари који доказују да главну кривицу за отпочињање грађанског рата у Србији сносе Михаиловић и његова војна организација, нуде, поред других, и ово објашњење: да је Михаиловић „крајем октобра 1941. изгледа био скрхан масовним репресалијама над народом. Схватио је, пре свега, и да ће Немци ускоро кренути у завршну офанзиву и мислио је да је то најбољи начин да комунистички ривал буде сломљен и да се Србија ослободи комуниста..."[24]

По тврђењу истих историчара, за Михаиловића је „народноослободилачка борба од првог дана била камуфлирана комунистичка завера". Отуд, што је био таквог уверења, Михаиловић је и започео „грађански рат у условима окупације, немачке офанзиве на слободну теритрију против покрета који је до тада носио главни терет борби против непријатеља".[25]

Нису усамљена ни мишљења, да се, упркос свему, о грађанском рату уопште не може ни говорити, да би се, заправо о њему могло говорити само онда, да је, по слому Југославије, дошло до борбе око преузимања власти између комуниста и војне организације Драже Михаиловића. А затим, да о грађанском рату не може бити речи ни због тога што су само партизани водили оружане борбе против окупатора, и што су они, нужно, морали сузбијати и унутрашњег непријатеља.[26]

23 Исто, 4. децембар 1990, 18.

24 Бранко Петрановић, НИН, 28. јун 1991, 64.

25 Исти, Револуција и контрареволуција, н.д., I, 296.

26 Истичући да је 1941-1945, на тлу Југославије вођен „првенствено ослободилачки рат", Милош Минић каже, да се „рат Срба у партизанским јединицама против Недићевих и Љотићевих формација (и рат Хрвата у партизанским јединицама против Павелићевих усташа и домобрана) ни по каквим мерилима не може сврстати у категорију грађанских ратова". За рат између четника и партизана, пак, Минић каже — да је то „сложеније питање" (М.Минић, Ослободилачки или грађански рат, 21).

Али, истиче се такође, „то није био само унутрашњи непријатељ, већ су то били квислинзи, сарадници окупатора, па је и борба против њих представљала ослободилачки рат".[27]

Оспоравајући тврдњи, да је на тлу Југославије током Другог светског рата вођен и грађански рат, као аргумент наводе и то, да је партизанска борба (НОБ) добила и међународно признање — признавањем одлука АВНОЈ-а, а онда владе Тито-Шубашић, да је, затим, партизанска борба имала карактер међународног рата,[28] да, у суштини, тај рат није био унутрашњи, односно грађански.[29]

Што се тиче повода за грађански рат, уз штошта друго указује се и на то, да су одлуке заседања АВНОЈ-а у Јајцу, 1943, „могле у извесном смислу да буду подстрек за вођење грађанског рата — ако се „по дефиницији усвоји да је грађански рат борба побуњеника против власти, а прихвати се да је краљевска влада у Лондону била легална".[30]

Рат међу Србима, објашњаван на овај или онај начин, тумачен овако или онако, или пак оспораван, да је уопште постојао — и свеједно како називан — јесте чињеница за коју није потребно ни наводити неке посебне доказе. Докази, и то најверодостојнији, без сумње су силни гробови Срба палих у том рату, у којем се углавном није знало за милост... Долазило је током њега до најнемилосрднијих обрачуна, па и до масовних злочина, до бестијалности какве су иначе чињене још само над Србима од оријана хрватско-муслиманске државе, у првом реду од усташа, чије су униформе носили и Хрвати и муслимани.[31] *Убијало се, током међусобних обрачуна, током борби, у окршајима прса у прса, али и из потаје, хајдучки, из заседе. Каква је и колика мржња захватила заваћене стране у братоубилачком рату, потврђује и податак, да се*

27 Округли сто „Народноослободилачки рат и као грађански рат — да или не", цитат према „Политици" од 13. децембра 1990, 11, реч проф. Радиновића.

28 Перо Морача, реч на скупу наведеном у претх. напомени.

29 Миливоје Деспот, реч на истом скупу.

30 Гавро Перазић, реч на истом скупу.

31 Полазећи од тога, да су Срби, без обзира под којом су се заставом налазили, имали за крвне непријатеље и Хрвате и муслимане, Матео Милаџо (The Chetnik Movement, n.d.) заузео је став, да су на тлу Југославије вођена три рата: рат са силама Осовине, грађански рат између Срба и Хрвата и муслимана, и грађански рат између Срба - четника и Срба - партизана, све у свему један ослободилачки и два грађанска рата. — Ову поделу одбацује Милош Минић, међутим, и наглашава — да су „Недићеви и Љотићеви Срби ратовали против партизана Срба, и то заједно са Немцима и четницима, и Пећанчевим и Михаиловићевим, а нису ратовали против Срба четника, нити су Срби четници ратовали против Недићевих и Љотићевих Срба, нити против Немаца..." (Види, М. Минић, Ослободилачки или грађански рат, 28-29).

иживљавало и на мртвом противнику. Припадници војних формација „Збора", Димитрија Љотића, који су најдисциплинованије извршавали сва наређења немачке окупационе управе у Србији, код Ужица су, на пример, после протеривања партизана из овог краја ископали леш Душана Јерковића, једног од познатих партизанских команданата, погинулог у борби с Немцима на Кадињачи код Ужица, и — спалили га на брду Доварију у Ужицу.[32]

Са међусобним истребљавањем почели су Срби у Србији, али су њиховим трагом врло брзо пошли Срби у Хрватској, Босни и Херцеговини, а затим Црногорци.

У Црној Гори, по мишљењу Милије Станишића, било је „највише елемената грађанског рата". Ту је, по њему, дошло до „класног сукоба због изразитог сиромаштва у овом делу земље", затим „што су Црногорци по својој природи радикални, што је у Црној Гори с једне стране постојао јак СКОЈ (Савез комунистичке омладине), а са друге стране четници у чијим је редовима било чак 400 официра бивше краљевске војске. Сукоби између ове две групације могли би да се подведу под унутрашњи, односно грађански рат..."[33]

У Црној Гори, иначе, а затим у Херцеговини, источној Босни и другим деловима земље, али посебно у овим областима, тамо с почетка 1942, грађански рат у најсуровијој форми био је узео пун замах. А то је стајало у вези са проценом вођства КПЈ и Јосипа Броза Тита да, после победе Црвене армије код Москве, предстоји брз пораз Немачке и, у исти мах, распад антифашистичке коалиције, савеза између Совјетског Савеза, Велике Британије и САД. Очекивао се скори долазак Црвене армије у Југославију, и, да би се „онемогућила реприза 1918. године", подигнути су славолуци, који су се — по речима Милорада Екмечића,[34] *— „састојали у наређењима", да се стрељају противници на ослобођеној територији. Народ је та пређутана стратишта назвао „посећим гробљима, у смислу анонимна гробља. То је заиста један срамотни и необјашњени Катин југословенске револуције".*[35]

32 Венцеслав Глишић, Раднички батаљон на Кадињачи непотребно жртвован, „Политика" од 25. децембра 1991, 20.

33 „Политика" од 13. децембра 1990, 11.

34 Милорад Екмечић, Полемика о Југославији, НИН, 14.1.1990, 35.

35 Ратко Парежанин (Моја мисија у Црној Гори, Минхен 1974, 108-112) износи, да се „пасје гробље" налази „ниже вароши Колашина", и да је то, у ствари, бара покрај Таре, која се преко зиме не смрзава и где се снег не може да одржи. Ту је, по Парежанину, највише убистава почињено на Бадњи дан и на Божић 1942. године, између 250 и 300... Изнад баре, где су убиства извршена, наводно је био постављен крст а о њега обешен мртав пас... — Од места, у којима су у Црној Гори убијани националисти, Парежанин помиње јаму на Радовцу (Пипери) близу Подгорице, онда јаму у Куновом Присоју (између Подгорице и Ријеке Црнојевића) код села Штитара, затим јаму у Горњем пољу код Никшића, некада звану Бездан. Ову јаму су комунисти наводно назвали Которјама зато што је први страдалник у њој био родом из Котора, а народ - „брковача", по једном од оних партизана који су учествовали у убиствима (Брка Брковић, чије право име треба да је било - Дакић). Зато што су своје жртве већином бацали у јаме, народ је, по Парежанину, партизане назвао - „јамарима".

По Екмечићу, „четнички покрет никада не би онолико добио на крилима да није било 'посећих гробаља'. Тамо где се није стрељало, Срем, Банија, западна Босна, четнички покрет је ојачао, али остао инферіоран".

У Херцеговини, према наводима пуковника Мирка Гутића,[36] *један читав партизански батаљон (командант Владо Шегрт) имао је искључив задатак да врши убијања — „сутрашњих непријатеља". У фебруару 1942. године, на пример, у селу Браићевићи, овај батаљон је стрељао, без икакве стварне разлога, 17 српских младића од којих ниједан није био старији од 16 година, а било их је и од девет година. Претходно повезани жицом, они су затрпани у сточну балегу... Њихове деде и бабе, и мајке, како тврди Вук Драшковић, натерани су да играју коло око лешева и да певају: „Ђубради је место у ђубрету..."*

У Лици су такође по налогу вођства КПЈ, односно вођства КП Хрватске, вршена стрељања „потенцијалних противника", што је изазвало побуне у појединим партизанским јединицама. Батаљон „Гаврило Принцип", на пример, напустило је одједном 100 бораца и прикључило се четницима... У појединим случајевима противници су просто измишљани... Вођство КП Хрватске је једно време сву своју активност у Лици било усмерило на „откривање четничких гнијезда" и хватање „четничких вампира и вјештица" и то само у потпуно ослобођеним српским селима.[37]

По исказима очевидаца терора у Лици, иницираног од комунистичког вођства Хрватске, поступци према Србима, потенцијалним противницима, разликовали су се од усташких само по томе што нису убијани и жене и деце и што куће нису паљене...[38]

Кад се све ово догађало у Лици, и другим деловима Хрватске, оперативно — политичко и војно руководство НОБ-а у Хрватској налазило се у рукама Владимира Бакарића и Ивана Рукавине. Они треба да су још 1941. године оценили, да устанак у Лици „иде српском националистичком линијом", да има „српско националистичко обележје" и да се, због тога, суштина устанка мора променити, да он мора добити обележје општенародног, „првенствено хрватског" устанка против окупатора и његових слуга.

Са обрачунима са Србима - националистима, проглашавањем све и сваког за противника антифашистичке борбе (и трпања у један кош и Михаиловића и Недића и свих других који нису пристајали уз

36 „Свет", Београд 1990, број 214,41.

37 Уп. Гојко Половина, Сведочење, н.д., 289.

38 Исто, 309.

партизане)[39] *престало се, каквих наговештаја има, на интервенцију Коминтерне...*[40] *Али не у потпуности. Др Драгутин Лековић сматра, да су и после тога, па и непосредно при крају и завршетку Другог светског рата, „сећа гробља" остала сурова стварност... „Дошло је до бројних стрељања компромитованих људи под неповереном оптужбом да су чинили злочине, затим стрељања заробљених сарадника окупатора на свим фронтовима и посебно на Зиданом Мосту, као и у масовним стрељањима у ослобођеним градовима".*[41]

Наводећи да је и Владимир Дедијер изнео, да је „после победе стрељано око 150.000 људи", Лековић је истакао, да се „у садашњим српским опозиционим интелектуалним и политичким круговима чак тврди, да су партизани крајем рата и првих месеци по ослобођењу у Србији поубијали више људи него Немци за четири године окупације..."

Колико је Срба изгубило живот у међусобном обрачуну, независно под којом су се заставом налазили током рата, није тачно установљено — и никад неће ни бити утврђено. Има мишљења, да треба да је само у борбама вођеним између партизана и припадника војске Драже Михаиловића[42] пало „с обе стране више бораца него у борбама против окупатора и усташа".

Нису Срби, међутим, гинули само као партизани, односно војни четници, већ и као припадници других војски: оружаних јединица Димитрија Љотића, одреда Косте Михаиловића - Пећанца, жандармеријских и војних формација Милана Недића. Нарочито велики број Срба који су се дуже времена само формално налазили под командом Милана Недића, треба да је

39 По Пери Морачи, и Михаиловић, и Недић, и други - „сви они чинили су непрекинут ланац великосрпске хегемонистичке реакције која се свим средствима припремала за уништење Партије и ослободилачке борбе народа уопште и за успостављање великосрпске хегемоније у најтерористичкијем облику". Уп. Перо Морача, Процес конституисања политичке платформе КПЈ у ослободилачком рату и револуцији, Политички живот Југославије, Београд 1973, 482.

40 Исто. — Перо Морача „допушта" да су „корекције" у ставовима КПЈ, извршене у пролеће 1942, „могле уследити на иницијативу Коминтерне", али сматра, да политичка платформа КПЈ, која је тада „коначно примила свој пуни садржај и карактер, није (ипак) била резултат усвајања политике и усвајања ставова Коминтерне..." — Коминтерна је протестовала почетком марта 1942, а Тито је у „Пролетеру", у свесци за март-април 1942, објавио чланак под насловом „Комунистичка партија и ко су све савезници окупатора". У том чланку он се заложио за „стварање јединственог народноослободилачког фронта у свим областима Југославије", јер „борба против окупатора и против свих његових слугу остаје и даље наша главна задаћа".

41 Драгутин Лековић, Побеђени победници, „Политика" од 26. јуна 1991.

42 Види и: Родољуб Чолаковић, Почетак оружане борбе против окупатора у Југославији и Дража Михаиловић, Лондон, Танјуг 1944, стр. 23; Иван Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, н.д., 27.

изгинуо у последња два месеца 1941, у новембру и децембру. Доказује се, да су у борбама вођеним у овим месецима против партизана (и Михаиловићевих бораца), чете Недићевих обвезника имале далеко веће губитке него немачка војска у сукобима са партизанима и одредима Драже Михаиловића.[43]

Писци који иначе настоје да докажу да у српској нацији не би било раскола, да није било — комуниста, „тог бољшевичког планетарног зла", наводе, да су „геноцидни злочини комуниста над Србима" однели између 150 и 250 хиљада српских живота.

Никола Самарџић, тако, тврди, да је „комунистички геноцид осакатио читав национални колективитет пресекавши ону вертикалу српске историје која је увек значила путању успона, преднућа и свеколиког напретка, чак и после најдубљих падова или катастрофа..."[44]

По Самарџићу, „ратни злочини југословенског комунистичког покрета и партизанских јединица до данас су оправдавани беспоштедношћу борбе за голи опстанак, осветом, каткад и најправеднијим поривима, међутим, потоња историја све више показује да су та недела вршена смишљено, као физичка ликвидација читавих друштвених група и сталежа који су се сматрали непријатељским и могли су засметати насилној промени власти и завођењу једнопартијске диктатуре. Према класификацији Конвенције Уједињених нација, комунисти су заиста починили злочине геноцида какви су: убијање чланова групације — убијали су Србе и као чланове исто националног колективитета, неретко у име комунистичког наднационалног интернационализма, и као припаднике непријатељских друштвених група, класа или сталежа; изазивање озбиљних телесних или душевних повреда члановима групација — појединачни и масовни злочини у ратним условима, послератне физичке ликвидације и тортуре политичких противника или сасвим недужних особа, насилна атеизација или колективизација на селу..."

За међусобно убијање Срба у Другом светском рату, у борби и изван ње, употребљен је и израз — „аутогеноцид".[45] Он је почео, као процес — по Драгољубу Јовановићу — оног дана када је испаљен први хитац из пушке једног партизана, 7. јула 1941, у Белој Цркви. Тај хитац није испаљен на једног

43 Иван Авакумовић, као у напомени 42, 28.

44 Никола Самарџић, Геноцид над Србима 1941-1945, Србија и коментари, Београд 1991, 247.

45 Смиља Аврамов, „Политика", 27. 12. 1991.

припадника немачке окупационе војске, већ на једног Србина у жандармеријској униформи...

Кад се, после догађаја у Белој Цркви, разбуктала оружана борба против окупатора, и зачео, истовремено, братоубилачки, грађански рат, у Србији је дејствовало пет војски састављених од Срба, како је напоменуто, што је, извесно, био јединствен случај у читавој Европи. Са њима, Србијом су крстариле још и немачке окупационе трупе, специјалне јединице немачке полиције, одреди припадника немачке националне мањине, СС-дивизија „Принц Ојген" у којој су већину људства такође чинили припадници немачке националне мањине из Баната, онда специјални руски корпус (састављен од избеглица из Русије и њихових потомака), па мађарске, бугарске и италијанско-шиптарске трупе, у свему тринаест различитих војски.

Војске које су чинили Срби, биле су: партизански одреди, војска Драже Михаиловића, Димитрија Љотића, Косте Пећанца и војска и жандармерија коју је формирао председник владе Милан Недић, коме ће влада Краљевине Југославије у децембру 1941. године одузети чин армијског генерала, ражаловати га због сарадње са окупатором.[46]

Сврстани, тако, у пет различитих војски, Срби су образовали три главна фронта: један фронт чинили су Срби под партизанском заставом, други под барјаком Драже Михаиловића, односно заставом југословенске војске, а трећи — Срби у одредима Димитрија Љотића, Косте Пећанца и војним и жандармеријским формацијама Милана Недића.[47]

Снаге трећег фронта (суревњиве једна према другој) стајале су само формално под командом Милана Недића. Њихови прави заповедници били су представници немачке окупаторске војске, односно немачке полиције.

46 Милану Недићу одузет је чин 19. децембра 1941. У акту краљевске владе о томе, речено је: „На хитно тражење ђенерала Михаиловића и одлуком Министарства рата (Ђ. број 205 од 19.12.1941) дегадирани су следећи ђенерали због сарадње са Немцима: Милан Ђ. Недић, Александар Стојановић, Ђуро Докић, Јосиф Костић и бригадни ђенерал Панта Драшкић".

47 Формирање Недићевих оружаних одреда бучно је најављено преко штампе, преко листа „Ново време" у првом реду. Данима су у овом листу објављивани опширни извештаји о „одушевљеним дочецима" новооснованих „српских оружаних одреда" (Уп. „Ново време", број 110, Београд 10.9.1941. Види и: Небојша Дамњановић, „Ново време", прилог за монографију, Зборник историјског музеја Србије, број 34, Београд 1987, 87-114).

У акцијама које су предузимане како против партизана тако и против одреда Драже Михаиловића, војске из „трећег фронта" учествовале су у истом поретку са немачким, бугарским и другим трупама.

У свим тим акцијама нарочито су се истицали припадници одреда Димитрија Љотића својом срчаношћу, али и безобзирношћу. Једна врста ударних трупа шефа немачке полиције у Србији, Љотићеви одреди нису правили никакву разлику између партизана и припадника војске Драже Михаиловића. И једни и други били су за њих — „крвни непријатељи", већ у духу гледања Димитрија Љотића, који је за Михаиловићеву војску, на пример, говорио да представља — „збир лудака". Михаиловићевим људима Љотић је чак одрицао право да се зову Србима... „Људи који мирне савести жртвују стотине за једног и воде тоталном истребљењу српског народа, нису Срби, већ британски агенти, нису јунаци, већ — лудаци", наводи Радоје Вукчевић да је Љотић говорио о војсци Драже Михаиловића, па и о њему самом.[48]

Чињеница, да су међу Србима постојала три фронта, која су водила бесштедан рат између себе, углавном се превиђа — и углавном се на братоубилачки, односно грађански рат међу Србима гледа као на рат само између партизана и војне организације Драже Михаиловића.

Још нешто се често превиђа: однос зараћених страна према Југославији. Док су се партизани и војна организација Драже Михаиловића изјашњавали за Југославију, и ратовали за њу, за њено васпостављање на територијама које су као њене биле међународно признате (независно од тога што су имали различите представе о њеном унутрашњем уређењу), сви остали — у Србији — одбацивали су Југославију као државу. Они су се опредељивали за српску државу и очекивали да њено питање реши Немачка у оквиру „новог поретка", који је најављивала...

У општем хаосу, који је дошао са грађанским ратом, свака страна је настојала да докаже да само она служи правим интересима народа, а да сви други раде против интереса српског народа, да су у служби оних којима до српског народа није нимало стало, који би хтели да га униште, чак и за сва времена.

48 Радоје Вукчевић, На страшном суду, 246.

У овом смислу оптуживала су се међусобно и два главна чиниоца у грађанском рату — партизани и војна организација Драже Михаиловића. И, у склопу тога, они су предузимали све да би доказали да не сносе никакву кривицу за разбуктали грађански рат, односно да је искључиви кривац за избијање братоубилачког рата друга страна...

По мишљењу академика, историчара и политичара Васе Чубриловића, изреченом пред смрт, комунисти су били потпуно у праву што су још за време рата окривили организацију Драже Михаиловића за настали грађански рат, заправо за рат између њих и њега.

„Кад је покрет Драже Михаиловића", каже Чубриловић, „уместо да се придружи устанку, и заједно са народноослободилачким покретом води борбу против окупатора и будуће уређење земље препусти народу, он је напустио основни принцип да у рату нема странака и отпочео рат у земљи против народноослободилачког покрета..."[49]

И за Добрицу Ћосића, изван сваке сумње је, да главну кривицу за настали сукоб између партизана и војне организације Драже Михаиловића, за грађански рат у Србији — сноси организација Драже Михаиловића.[50]

„Ми смо у Србији највише гинули у грађанском рату наметнутом од четника", каже Ћосић. „Четници су имали изразито антикомунистичку позицију као основни циљ свог покрета. А ми, партизани, после стравичних искустава са немачким одмаздама у Крагујевцу, Краљеву, Шапцу, Крушевцу, са свешћу да се одмазда врши по нацистичком закону стотину Срба за једног Немца, једно време смо избегавали да нападамо Немце, али као звери гоњене од свих окупаторских војски, упорно смо се гонили са четницима, тај нам је обрачун са снагама контрареволуције био судбоносан..."

По Добрици Ћосићу, најтежи слом српске националне идеологије испољио се у четничком покрету Драже Михаиловића. „Тај покрет настао у половини 1941. ће и поред својих несумњивих патриотских мотива, рационалних борилачких ограничења у условима немачких одмазди и окупиране

49 Теодор Анђелић, Три Југославије В. Чубриловића, „Епоха", 7.7.1992, 38.

50 Добрица Ћосић, Српско питање, Београд 1992, 164.

Европе, у свом основном идеолошком опредељењу — антикомунизму, постати главни носилац грађанског и братоубилачког рата у централним и источним деловима Југославије, иако и партизанска страна са Комунистичком партијом на челу, својом класном идеологијом, сноси свој део одговорности за размере и облике грађанског рата, упркос својој тада спасоносној девизи — 'Братства и јединства'..."[51]

За идеологију Комунистичке партије, која се не може посматрати изоловано од политике Стаљина и Коминтерне, Ћосић наглашено каже, да је она „револуционарно негирала српску националну идеологију са њеном државном творевином Југославијом". Али „са својим антифашизмом и новим националним и социјалним програмом, КП са својом идеологијом у антифашистичком рату и народној револуцији 1941 - 1945. године стиче одлучујући утицај на најшире слојеве српске дијаспоре и на интелигенцију и односи убедљиву победу над грађанским и антикомунистичким идеологијама..."

Полазећи од тога, да је грађански рат међу Србима 1941-1945. имао два главна узрока, Милан Ст. Протић сматра,[52] да је први узрок био у суштини — националан. „Припадници Југословенске војске у отаџбини избегавали су отворену борбу с Немцима после одлуке окупаторских власти да стреља 100 талаца за сваког убијеног немачког војника. Партизанска непомирљивост, произишла из идеолошке искључивости, није могла да прихвати никакав облик тактизирања с непријатељима Совјетског Савеза". Други узрок грађанског рата, по Протићу, био је — идеолошке природе. „Покрет Драже Михаиловића био је први покрет отпора, чије је политичко залеђе било одано постојећем, предратном систему власти и законитој Краљевини. Комунисти су одувек били интернационалисти и револуционари. И, угледајући се на Совјете опет, они су у рату видели прилику за остварење својих превратничких амбиција. Њихова идеологија заснована на насилној промени власти, имала је пресудно место у укупном деловању партизанског покрета. Отуда није чудо што су два тако различита покрета ушла у међусобни окршај..."

51 Исто, 41.

52 Милан Ст. Протић, У сенци Велике Британије 1941, Србиа и коментари, Београд 1991, 228.

У склопу свог, оваквог, гледања на грађански рат међу Србима, Протић је закључио, да се ту у ствари и није радило о сукобу Срба са Србима... Јер, „они, пореклом Срби, који су стали у партизанске редове одрекли су се својевољно свог српства и постали интернационални револуционари у корист прве земље социјализма“, и, према томе, цео сукоб је у суштини био „сукоб Срба против комуниста, без обзира на национално порекло тих комуниста“.[53]

Коначан закључак Протића, а кад се све околности узму у обзир, јесте да комунисти и нису могли а да не воде рат са Србима верним својој нацији. „Сви они који су се супротстављали идеји револуције постајали су њихови непријатељи. Сваки национализам био је за њих опасност. А српски, најјачи од свих, најопаснији. У томе лежи кључни разлог грађанског рата између четника и партизана“.

У настојању да се докаже, да су главни кривци за избијање грађанског рата у Србији Дража Михаиловић и његова војна организација,[54] наводи се, да је вођство Комунистичке партије донело одлуку да се борба са „снагама контрареволуције“ прихвати тек после седнице Централног комитета КПЈ у селу Дренови код Пријепоља, одржаној 7. децембра 1941. У вези с тим износе се два доказа: писмо Централног комитета КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 14. децембра 1941. и писмо Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку од 22. децембра исте године. У овим писмима, уз друго, указано је на потребу преласка на обрачун са класним непријатељем... с чиме се повезује и одлука о формирању пролетерских бригада.

„Не одступајући од јасно одређене платформе народноослободилачке борбе“, каже Мишо Лековић,[55] „ЦК КПЈ је јаче нагласио њену револуционарну компоненту и класну садржину. Полазећи од процене да се ближи крај рата и да непосредно предстоји друга, одлучујућа етапа народноослободилачке борбе и револуције, у којој ће се извршити дефинитиван обрачун са класним непријатељем, Централни комитет је дао и одговарајуће директиве, истичући да је главни задатак Партије најодлучнија, бескомпромисна борба против контрареволуционарних снага и даље продубљавање процеса диференцијације уз ослањање на радништво и сиромашно сељаштво, односно на оне снаге чије су класне тежње садржане у програму Партије“.

53 Исто.

54 Марко Ристић је у чланку „Смрт фашизму - Слобода народу“, „Политика“ од 5.11.1944, рекао, да су четници „тукли све рекорде у цунгли лажи, убијања Срба у име Српства, истребљивања Хрвата у име Југословенства, спаљивања села, пљачкама, силовања, пијанчења и ждрања, просјачења код Немаца...“ Види и НИН, Београд 7.4.1995 (Димитрије Ђорђевић, Судбина побеђених).

55 Мишо Лековић, Мере Централног комитета КПЈ у првој половини 1942. године против левог скретања у политици КПЈ, Југословенски историјски часопис, Београд 1973, 1-2, 62.

2. Милан Недић и грађански рат у Србији

У рату који су Срби водили међу собом за време окупације, 1941-1945, и оружане борбе против окупатора, активно је учествовао са својом владом и војском и Милан Недић, армијски генерал и некадашњи министар војске и морнарице Краљевине Југославије (а за време априлског рата, 1941, командант Треће групе армије, која је Немцима пружила тако слаб отпор у Македонији да су они већ другог дана рата, 7. априла 1941, заузели Скопље).

Долазак Недића на положај председника владе, вољом окупаторске управе, био је за многе Србе велико изненађење. Родољубима се чинило чак и несхватљиво да један Србин тако високог војног чина може уопште ступити у службу туђинске силе која је пре свега против Србије повела рат — и њену престоницу претворила у прах и пепео. Заборављало се при том, међутим, да је тако што Србија доживела и у Првом светском рату, кад су, 1915. године, немачке и аустроугарске трупе запоселе Београд и српске земље... И тада се нашао један бивши министар војске који је похитао да се окупатору стави на располагање. Био је то генералштабни пуковник Василије Антонић. Он се аустро-угарској окупационој управи, коју су углавном сачињавали Хрвати, одмах ставио на располагање и изјавио се спремним да јој служи — у својству председника београдске општине...[56]

Рођен у Гроцкој, 7. септембра 1877, Недић је, као официр, оцењен као способан и храбар војни старешина. Учествовао је у оба балканска рата, а исто тако и у Првом светском рату.

Војничку каријеру Недић је почео као водник у пешадији, али, иако типичан „трупаш“, успео је да заврши Вишу војну академију и да, после краћег школовања у Француској, постане краљев ордонанс-официр, а затим командант дивизије и армије.

56 Божа Николајевић, Под Немцима, Београд 1923, 59.

Једно време и наставник стратегије и историје ратне вештине, Недић је 21. децембра 1938. наименован за министра војске и морнарице (у другој влади Милана Стојадиновића) и на том положају остао је до 7. новембра 1940, када је поднео оставку — по извесним, али недоказаним, тврђењима, „поводом успоставе дипломатских односа са Совјетским Савезом".[57]

Са сигурношћу се може рећи, да је непосредан повод Недићевог изласка из владе (одстрањења у ствари) био његов меморандум кнезу Павлу од 1. новембра 1940. године. У том меморандуму он је тражио да се влада јасно определи према зарађеним странама у Европи, да одлучи с ким ће: са Великом Британијом или пак са Немачком и Италијом. Како је рекао у свом меморандуму, Југославија је стајала сама самцита, и није имала никаквих шанси да се спасе од заокружавања...

Сматрајући да би рат са силама Осовине испао катастрофално по земљу, Недић је истицао да постоји само једна могућност да се држава сачува — да се регулишу односи са Немачком и Италијом. Према Станиславу Кракову,[58] Недић је овако образлагао користи од аранжирања са силама Осовине: „Прво, продужићемо себи живот; друго, ограничићемо захтеве пожудних суседа и, најзад, ако изгубимо на крају извесне делове наше земље да би задовољили своје суседе, у сваком случају нећемо изгубити толико као кад бисмо били њихов непријатељ и када би нам то било силом отето. Напротив, изгледа ми да ће српски народ, поред Југославије, имати највише да плати..."

Већ како је то много пута био случај у Београду, у време Краљевине Југославије, „чаршија" је имала своје посебно објашњење зашто је Недић изненада морао да напусти владу... Тврђено је, поред осталог, да је било откривено да је он са Димитријем Љотићем припремао државни удар...[59]

Била је раширена и вест, плански и с јасном тенденцијом, да је Недић, у расправи са кнезом Павлом, а по питању односа са Немачком, револтиран, кнезу — ударио шамар...

57 Види: Фердо Чулиновић, Југославија између два рата, II, Загреб 1961, 309.

58 Станислав Краков, Генерал Милан Недић, I, Минхен 1963, 93.

59 Позивајући се на један документ у националном архиву САД у Вашингтону (МФ - Т - 501,252, 368-371) др Павле Душанић каже, да је кнез Павле 6.11.1940. сменио Милана Недића са положаја министра војске и морнарице због његове прогерманске политике и дослуха са Димитријем Љотићем око планираног државног преврата („Политика", 10.6.1994).

Драгољуб Јовановић, у својој књизи „Људи, људи", баца озбиљну сумњу на разна тврђења у вези са оставком Милана Недића, а посебно на тврђење да је Недић поднео оставку због неслагања са успостављањем дипломатских односа са Совјетским Савезом. Њему, Јовановићу, Недић треба да је, у четири ока, крајем октобра 1940, рекао — а да би Јовановић то пренео совјетском посланику Плотњикову — да је Немачка сконцентрисала на совјетским западним границама 120 дивизија, да у Карпатима гради подземне аеродроме и да Дунавом упућује према Црном мору расклопљене подморнице...

Од свега што Недић треба да је рекао Драгољубу Јовановићу, посебну пажњу заслужују ове његове речи:

„Ја ћу радије бити редов под Стаљином него генерал под Хитлером!"

Да ли је ово била само шупља Недићева фраза, изговорена да би саговорника навео на криви закључак, или је то можда био израз жеље да осигура наклоност Совјета и према себи и према Југославији, или резултат ерупције искрености човека који је дошао у затегнуте односе са главним носиоцем власти у земљи — остаје само да се нагађа. Није искључено, међутим, да објашњење за изговорене речи лежи у Јовановићевом мишљењу, да је Недић био веома склон да наступа као глумац, да говори оно што сцена у којем часу захтева, а никако оно што му лежи на срцу, што стварно мисли.

Сукоб, боље речено разлаз са кнезом Павлом, лично Недић, објаснио је својом неспремношћу да удовољи захтеву кнеза Павла да се, кад је Италија напала Грчку, 1940, у Македонију упути осам дивизија (како би италијанске снаге у северном делу Албаније биле везане за тај простор).

"Не могући да спроведем захтев кнеза Павла", изјавио је Недић, „ја сам израдио један меморандум, где сам истакао разлоге да би извршавање овог наређења, односно одашиљање дивизија, имало за нашу земљу тешке последице. Између осталог навео сам неспремност Југославије за рат и то у дугом периоду. Даље сам навео да је Немачка победница у Европи, да је снажна и да иде као плима, па би наша политика требала да се окрене у правцу према Немачкој и да се поради на споразуму са истом. Ово сам у меморандуму наводио ради тога да би доказао потребу одржања неутралности... Приликом подношења овог меморандума кнезу Павлу, између нас двојице

дошло је до оштријих речи, тако да је кнез Павле рекао да са мном не може да ради, на шта сам се ја поклонио и изишао. Један до два часа касније дошао је код мене у кабинет генерал Петар Пешић и прочитао ми је указ, којим се разрешујем дужности министра војске и морнарице а он долази на моје место..."[60]

Појава на сцени једног виђеног и цењеног војника, какав је неоспорно био Милан Недић, у часу када се Србија нашла у двоструком опћу — у рату против окупатора и у тек зачетом грађанском рату — још није до у детаљ разјашњена, чини се. Сама основна оцена, да се он, прихватајући од окупатора мандат за састав владе, сврстао у ред квислинга и противника легалне југословенске владе, као да није сасвим довољна...[61] *Свакако и зато, што у „књиговодству" о његовој активности од краја августа 1941. па до повлачења из земље под заштитом Немаца, у октобру 1944, постоје уз негативне и неке позитивне ставке... Како је рекао Драгољуб Јовановић, Недић „као да је себи поставио задатак да Србију проведе кроз олују са што мање штете, спасавајући шта се могло после априлске катастрофе..."*

Као велики плус Недићу наводи се његово заузимање за избеглице који су нахрупили у Србију са свих страна.[62]

"За све време од јесени 1941. до јесени 1944. године", истиче се, „свесно се жртвујући за спас и биолошки опстанак српског националног језгра, Недић је успео да омогући да „Србија буде оаза спасења за 86 хиљада избеличке деце, за 60 хиљада словеначких избеглица и преко пола милиона Срба протераних из монструозне Независне Државе Хрватске... Да није било Недићеве владе, окупирана Србија не би могла испунити ту Мисију спасавања прогоњених Срба из НДХ и осталих окупираних подручја на којима је српски народ био прогоњен: Бачка, Јужна Србија, Косово и Метохија..."[63]

60 Записник о саслушању Милана Недића од 30.1.1946. Види и: „Политика", 26.9.1993, 23.

61 За Предрага Милојевића, новинара, својевременог шефа Пресбироа у Београду, који је Милана Недића и лично добро познавао, Недић је био „један и слаб човек", који се „осећао обавезним да буде што покорнији слуга Немцима. Просто је чезнуо да победе Немци, јер би тада победио и он. Јадно је то његово спасавање Срба...". Цитат према листу „Аргумент", Београд 18.11.1994.

62 Мишо Хамовић, пишући о избеглицама у Србији у Другом светском рату („Политика", 10.1.1995), рекао је, поред осталог: „Не улазећи у то да ли је била присутна и доза манипулације избеглицама, од стране Милана Недића, с обзиром на његово пренаглашено истицање и пропагирање личне заинтересованости за њихову судбину, што је форсирано путем штампе и радија, и што је, можда, требало да послужи као поен који би ублажио нерасположење патриотски оријентисаних Срба због његове колаборације са окупатором, остаје чињеница да је он пружио избеглицама драгоцену, да не кажемо спасоносну помоћ".

63 Боривоје М. Карапанџић, Српски добровољци 1941-1981, Кливленд (САД), 11.

Речено је, у вези с Недићем и његовим држањем током немачке окупације Србије и грађанског рата међу Србима, да нити је он био издајник нити се његов рад може окарактерисати као „колабораторство".[64]

"Иако код Недића има извесних поступака, који се, тако рећи, граниче са издајством (полагање заклетве непријатељу, тражење од непријатеља да се похапси и у заробљеништво спроведе преко 1200 официра, итд.) ја се", рекао је Јован П. Тришић, Недићев командант жандармерије 1941. године, „ипак слажем да Недић није био издајица. За издају је потребна унапред створена одлука, т. ј. умишљај да се ради против своје земље. Код Милана Недића тога није било. Он је био толико свестан Србин да — по мом мишљењу — никада не би ни помислио да изда Српство. Код Милана Недића била је само слаба рачуница. Он је погрешио у предвиђању. Недић је, ваљда под утицајем свог брата од тетке Д. Љотића, био уверен, да је немачка победа сигурна и помирио се са капитулицијом Југославије, предвиђајући коначну пропаст савезника, те и његов цео даљи рад под окупацијом био је ради тога заснован на погрешној процени. М. Недић није ишао утврђеним српским слободарским путем..."[65]

У вези с Недићем, нарочито по завршетку Другог светског рата, лансиране су и тврдње које су имале за циљ да њега лично што више окриве, али и да, преко њега, компромитују југословенску краљевску владу. Тако је, на пример, у Нирнбергу, пред Међународним судом ратним злочинцима, помоћник совјетског тужиоца покушао да докаже да је Недић ступио у службу немачког окупатора — у договору са краљевском југословенском владом у Лондону, што је било далеко од сваке истине... Недић се примио положаја председника владе под Немцима — сасвим је сигурно, од своје воље, никако по договору са југословенском владом. То је истакао и Слободан Јовановић, у чланку који је објавио у „Тајмсу", 22. фебруара 1946, и у којем је демантовао тврђење помоћника совјетског тужиоца...[66]

Шта је југословенска влада мислила о Недићу и његовој одлуци да се окупатору стави на располагање, пре Слободана

64 Вукашин Р. Петровић, Прва четничка енциклопедија, I, св. 2, Минхен 1969, 227. — Види и: Петар Мартиновић - Бајица, Милан Недић, Чикаго 1956.

65 Јован П. Тришић, О Милану Недићу и комунистичке неистине на суђењу Дражи Михаиловићу, Виндзор 1960, 102.

66 Коста Ст. Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем, II, Виндзор 1972, 5-6.

Јовановића, још у новембру 1941, рекао је генерал Душан Симовић, у својству председника владе, у једном свом говору емитованом преко Радио Лондона.[67]

У свом говору, генерал Симовић је, поред осталог, изјавио:

- да „Недић велича фашизам и национал-социјализам, узноси свемоћ Хитлерову и поручује српском народу да се помири с тим да је изгубио слободу“,

- да се показао „несвестан дужности“ према свом народу и краљу, коме је „положио заклетву верности“,

- да се „заклања за ауторитет краља Петра II, иако није постављен ни од краља ни од народа, већ од немачке окупаторске власти“,

- да се „одриче југословенске државне идеје које је Њ. В. Краљ Петар II носилац“,

- да је, погазивши заклетву на верност краљу изгубио „и законско и морално право да говори у име краља, народа и војске“.

Све ово што је Симовић изјавио у емисији Радио Лондона имало је у првом реду за циљ, да се југословенска влада што одлучније дистанцира од Милана Недића. Јер, само његово пристајање на кооперацију са окупатором било је штетно по углед југословенске владе у свету, али и Срба, у целини узето. И Радоје Л. Кнежевић ће рећи, да је „постојање једне српске владе у Београду под окриљем Немаца прилично нашкодило нашој општој ствари у свету....“[68] Он је ово рекао, истина, уз напомену, да је Недић своју функцију под Немцима „схватио као функцију административну, а не политичку“ и да он „није хтео учинити Немцима никакве услуге изразито политичке природе“. Кнежевић ће, међутим, рећи и то, да је Недић „вербалним акробацијама далеко превазишао оквир једне цивилне управе под окупацијом, себи је сопственим рукама плео квислиншки венац око главе, а угледу Срба у свету задао осетан ударац. То је једна повесна чињеница коју ништа под Богом није кадро да избрише. Што правда људска треба и може да учини, то је да њему и најбољим међу његовим сарадницима

67 Архив САНУ, 14449-II-49.

68 Радоје Л. Кнежевић, „Порука“, Лондон 16.6.1953, број 13 (Југословенска влада и Дража Михаиловић).

признана несебичност побуда при раду у једном изузетно трагичном периоду у историји Срба...“

Прихватајући основне оцене Радоја Л. Кнежевића, Ђоко Слијепчевић[69] је за сарадњу Милана Недића и његове владе са немачким окупатором такође рекао да је она била „административне природе“ и да се преко ње није хтела остварити „власт над народом, него збрињавање народа у околностима у којима се био нашао...“ По Слијепчевићевом мишљењу, интереси српских власти именованих од окупатора подударали су се са интересима окупатора само на једном плану: и једни и други били су против борбе КПЈ за освајање власти и за промену друштвеног поретка.

Нико у краљевској југословенској влади није тако гледао на Милана Недића и његову владу као што је гледао Радоје Л. Кнежевић, па и Ђоко Слијепчевић, који је био један од сарадника „владе народног спаса“, како је сам Недић назвао свој кабинет. У краљевској југословенској влади на Недића се гледало као на „продану душу“, што се види и из наведене изјаве генерала Симовића преко Радио Лондона. Сматрајући да он све чини само да би отежао положај владе у Лондону, Срби у влади, сви од реда, хтели су у њему да виде само — непријатеља...[70]

Да влада у Лондону, и Срби у њој, који су се иначе између себе стално гложили, тако мисле о Недићу — допринео је и сам Недић, поред осталог и својим честим изјавама у којима је југословенску владу оптуживао за издају земље и народа...

На двогодишњицу пуча од 27. марта, обраћајући се „браћи Србима и сестрама Српкињама“, Недић је, на пример, оптужио владу у Лондону да води „сметењачку политику, прво уз Дражу, а сада против њега а уз комунисте, час уз Енглезе и Американце, а час уз бољшевике, а никада уз Србе“ и да је вођењем такве политике — „разбила духовно јединство српског народа“.[71]

69 Ђ. Слијепчевић, Југославија уочи и за време II св. рата, н. д., 7.

70 У једном извештају упућеном југословенској влади у Лондону, из Штокхолма, од тамошњег југосл. посланства, од 11.4.1942, речено је — на основу изјаве једног шведског држављанина — да „народ не симпатише Недића зато што сарађује с Немцима. И поред свих његових напора да се представи као заштитник српског народа и његов спасилац од потпуне пропасти, народ му ту сарадњу не опрашта...“ — Цитат према: Љ. Бобан, Хрватска у дипломатским извештајима југословенске владе 1941-1943, I, 267.

71 Уп. Драгољуб Јовановић, Мемоари, VII, 18.

Недић је чак рекао, да „у читавој Европи нема примера такве издаје према свом народу, таквог злочина какав је починила и какав врши влада у Лондону".

У исто време, док је тако нападао легалну југословенску владу, Недић је истицао своје заслуге, и заслуге своје владе, за српски народ, наглашавајући да све што је чинио, и што чини, чини зато што не допушта „да пропадне Мајка Србија, света земља Србинова".

Никад не пропуштајући да изрази своју оданост краљу Петру II и династији Карађорђевића, Недић је стално понављао, да он није могао „ни радити против окупатора" ни „не радити ништа". Пут који је он изабрао био је — „радити са окупатором", а све за добро Србије, за „обновљену самосталну српску државу" у оквиру новог немачког поретка у Европи у коју је чврсто веровао.[72]

Спреман да прихвати да му суде само „Бог и српски народ", Недић је, тамо кад се већ сасвим јасно разазнавало приближавање краја рата, говорио, како се наводи, и следеће:

„Ја јасно видим свој пут и своју судбину. Мене ће кад Немци оду, стрељати или обесити... Али пре него што душу предам Богу, висећи уз неку бандеру на Теразијама, ја ћу тамо далеко испред небеског престола видети бар један милион Срба, који ми у једном гласу кажу: Остали смо у животу благодарећи теби, твојој колаборацији и издаји. Победници, комунисти или Михаиловићеви људи ће ме убити, а они ће ме мртвог бранити, и пред Богом и пред Србима и пред судом историје. Генерал Михаиловић је решен да за Србију да свој живот, али ја ради тог милиона и целог овог народа, жртвујем нешто више од свих људских живота: жртвујем своју част и своје светло име. Погинути за отаџбину је лако, јер смрт боли само тренут-два, а дати образ за Отаџбину је много теже јер срамота ће да боли и у гробу".[73]

Све ово Недић треба да је рекао у разговору са Адамом Прибићевићем, а кад му је овај пребацио што допушта да се прогоне људи Драже Михаиловића и да се они нападају преко штампе.

72 Говор М. Недића преко Радио Београда, 31.8.1944.

73 Уп. „Борба", 14-15. јул 1990, 3; Види и: Радоје Вукчевић, На страшном суду, 247.

Послушан сарадник немачког окупатора, што је био, евидентно и потпуно доказано, и по својим општим опредељењима, у свему, и сасвим јасан, Недић је ипак оцењен и као контроверзна личност, као човек способан да у исто време чини и добро и зло, а кад зло чини — онда, наводно, у име доброг.

Уз истицање да је био „велика морална жртва", Веселин Ђуретић је рекао за Недића, да он не може бити „историјски оцењиван ни на нивоу српског Петена, јер је своју незахвалну улогу обављао у искушењима народа која су била много тежа од француских. Док је Француз имао једног противника, Недић је имао њих десетак..."[74]

Драгољуб Јовановић је за Милана Недића рекао и то, да је он био „глумац и лукавац", али „ипак патриот", „у кога је народ имао поверење". Само, „он није смео да 'спасава Србе' као председник једне квислиншке владе. Требало је ту улогу оставити полицајцима као Аћимовић и Драги Јовановић, или лудама као Велибор Јонић. Али тешко је судити кад човек не може да загледа у свачију душу: је ли била по среди лична амбиција, жртвовање своје особе ради неког општег добра, преко према неком раније супарнику или старешини, освета за учињено зло, потреба да се игра улога..."[75]

Немачки историчар Вернер Бокдорф[76] је уверења, да је Милан Недић, од почетка своје сарадње са немачким окупационим властима па до свога краја, био трагична личност.[76-a] И као да је у праву... Први и најтежи лични удар Недић је доживео у лето 1941. године, када су му син, снаја и унуче погинули у Смедереву, приликом експлозије муниције у тврђави на Дунаву.

За Хитлерова опуномоћника на Југоистоку, Аустријанца Хермана Нојбахера — Недић је био и остао „трагичан лик".

Анализирајући Недића и његове поступке, Нојбахер је дошао до закључка, да је он за сарадњу са немачком окупационом управом имао

74 НИН, 6. мај 1990, 34.

75 Драгољуб Јовановић, Мемоари, рукопис, 262.

76 Werner Bockdorf, Kollaboration oder der Wiederstand, Minhen 1968, 83.

76-а Предат од америчке војске југословенским полицијским властима, да би му у Београду било суђено као ратном злочинцу, Недић је у Београду, у истражном затвору, извршио самоубиство. Скочио је кроз прозор док су га спроводили из ћелије на саслушање. Један од сведока овог догађаја био је, према казивању познатог београдског адвоката Саве Анђелковића аутору ове књиге, публициста и издавач Небојша Томашевић. Упркос томе, јавила су се тврђења да Недић није извршио самоубиство, већ да је убијен у својој ћелији, да га је убио - лично Александар Ранковић. То је изнео свештеник Сава Банковић у својој „Петицији комунистичкој власти и светској јавности" од 20.11.1985, која је 1986. године објављена као брошура у Торонту, у издању Српског културног клуба Свети Сава. Према Банковићу, Ранковић је Недића убио из пиштоља, у ћелији у којој је био затворен... Миле Милатовић, који је био одређен за истражника Недићу, потврђује да је Недић „пресудио сам себи", скочивши кроз прозор, баш у моменту када је истрага требало да почне. Сведоци - очевидци Недићевог самоубиства, били су, по Милатовићу, припадници ОЗНЕ за Србију: Мира Васовић, дактило-стенограф; п. пуковник Миле Милатовић, истражник; мајори Коча Јончић, Милован Пејановић, Слободан Крстић — Уча и курир ОЗНЕ Рајко Рађеновић („Политика", 10. март 1995, 11, изјава Мила Милатовића).

три главна мотива. То су били — непријатељство према комунизму, уверење да може олакшати судбину Србије сарадњом са окупаторском силом и жеља да из несреће своје земље изиђе као бранилац династије Карађорђевића од комунизма.

И Радоје Л. Кнежевић је Недића оценио као „трагичну фигуру". И рекао је, 1957. године, да ће „будућност можда бити према њему нешто милостивија него што су то савременици у хуку борбе, с обзиром на добро које је хтео, а понекад и постигао..."[77]

Према казивању Бошка Н. Костића, долазак Недића на положај председника владе у окупираној Србији, у августу 1941, било је, у ствари, дело Димитрија Љотића, вође „Збора". Безрезервно привржен немачким нацистима, Љотић је организовао ону познату конференцију „виђених Срба" — политичара, привредника, професора Универзитета у Београду, лекара и адвоката, као и чланова Српске академије наука, на којој је Недић одлучио да се прими дужности председника владе... Како сведоче очевидци, пред Недићем је, на овој конференцији, клекнуо на колена Александар Белић, председник Српске академије, и склопивши руке као на молитву, кроз сузе завапио: „Господине министре, Ви сте у нашој слободној земљи заузимали највише положаје. Били сте командант армије, начелник Главног генералштаба и министар војске и морнарице. Уживали сте тада све почасти. Данас је дошло време да се примите једног заиста тешког и незахвалног посла под окупацијом. Данас се ради о биолошком спасавању српског народа, који Ви не смете напустити..."[78]

Сестрић Милана Недића, Станислав Краков,[79] долазак Милана Недића на власт под Немцима објашњава на нешто другојачији начин него Бошко Н. Костић. По њему, на Недића треба да је највише утицао немачки војни заповедник Србије, генерал Данкелман. И то на тај начин што му је предочио да постоји могућност да Србија постане окупациона област не само немачке, већ и бугарске, албанске, мађарске па чак и хрватске војске — усташа и домобрана. Како Краков наводи, генерал Данкелман је Недићу показао и карту Србије, „испресецану црвеним линијама", које су омеђивале области у Србији

77 „Порука", број 42, 16.3.1957, 4.

78 Бошко Н. Костић, За историју наших дана, 45-46.

79 Станислав Краков, Генерал Милан Недић, I, 143-144.

предвиђене за поседање од стране војски поменутих држава... Видећи у томе највећу опасност по Србију, Недић је затражио 48 сати за размишљање, а после тога пристао је да се прими функције председника владе...

Из извештаја СС-групенфирера Турнера, шефа управног штаба војног заповедника Србије, од 16. фебруара 1942, упућеног рајхсфиреру Хајнриху Химлеру, вођи СС и команданту свеукупне немачке полиције, одлука о именовању Милана Недића за председника владе донесена је на предлог првог човека дотадашње комесарске управе, Милана Аћимовића (а не на тражење Димитрија Љотића). Одлука је донесена на састанку војног заповедника Југоистока, генерал-фелдмаршала Листа, и војног заповедника Србије, генерала Данкелмана, одржаног 23. августа 1941. године.

Основни разлог што је донесена одлука о формирању једне владе у Србији, уместо комесарске управе, и што је баш Милан Недић именован за њеног председника, био је тај, што се хтело, због све веће опасности од устаника, да се „српска егзекутивна власт активира макар у најмањој мери".

По оцени Немаца, Недић је био „једина јака личност у Србији која је стајала на располагању", и која је била позната у јавности као „енергичан непријатељ комуниста".

Уз све друго, у врху немачке окупационе управе веровало се, да ће Недић, већ и својим великим личним угледом, и као армијски генерал и бивши министар војске, моћи, пре него ико други, и у најкраћем року, да привуче на своју страну макар један део официра који су припадали организацији Драже Михаиловића.

Недићева влада ступила је на дужност 29. августа 1941. године. Самом Недићу „дозвољено је" да има титулу министра - председника, како стоји у немачким документима, и то зато, да би му се, на једној страни, ојачао углед у народу, а на другој — да би се југословенској влади у избеглиштву „извукао тепих испод ноју".

Главни задатак који је немачки војни заповедник дао Недићевој влади,[80] *био је — да угуши оружани устанак и у Србији „успостави ред и мир".*

80 Сем Милана Аћимовића, у владу Милана Недића ушла су и два истакнута припадника „Збора" Димитрија Љотића, а затим неколико генерала - Ђура Докић, Јосиф Костић и Панта Драшкић, бригадни генерал и канцелар Краљевих ордена.

Пуну подршку Недићу и његовој влади пружио је Димитрије Љотић, који сам, међутим, није хтео да уђе у владу — због неслагања са Миланом Ачимовићем још из времена пре рата.

И Коста Миловановић-Пећанац пристао је уз Милана Недића и његову владу, и такође је подржао у сваком погледу.

С обзиром да се Пећанац, као вођ „старих" четника, безрезервно ставио у службу Недића, а то ће рећи и окупаторске управе, у штабу војног заповедника Србије дошло се на мисао да се покуша и са задобијањем Драже Михаиловића за пружање подршке Милану Недићу и његовој влади. Задатак у том смислу поверен је Милану Ачимовићу... Овај је одмах успоставио контакт са Равном гором, али тај контакт није донео ништа, бар не онај резултат с којим је окупатор рачунао. Кад је, пак, потом, дошло до сусрета Драже Михаиловића и Тита, и до одређеног договора између њих, Немци су одмах, сазнавши од својих доушника за све, забранили Ачимовићу свако даље ступање у везу са Равном гором. У исто време војни заповедник Србије издао је наређење подређеним му трупама, да се јединице Драже Михаиловића, као и партизани, имају третирати као снаге које су „изван закона" и које се безусловно имају уништити.

Кад је образовао своју владу, Недић је упутио Србима, 1. септембра 1941, следећу поруку:

„Дошао сам на власт да спасавам народ, да се међусобно не истреби, да завлада ред и мир, рад и братство, да сачекамо свршетак рата здружени под српским барјаком 'Само Слога Србина Спашава'. Шта ми можемо сад да учинимо? Ништа! Само себи зло. Ми смо зрно песка у узбурканом светском мору. Данас се врше обрачуни највећих сила света. Ту ми нити можемо помоћи нити одмоћи. Немој да се мешамо у туђе ствари, јер ко се меша у туђе ствари, извуче обично дебљи крај..."[81]

Који дан после ове своје поруке, 9. септембра 1941, Недић се обратио српском народу специјалном посланицом, у којој је истакао, поред другог, да је дошло „пресудно време", да је „дошао последњи час да се отворе српске очи", како би се „бистро и јасно видели и догађаји и људи, а пре свега интерес српског народа".

Посланицу је Недић завршио позивом српском народу да се сврста под српску заставу коју је он подигао, „под заставу

81 Бошко Н. Костић, За историју наших дана, 46-47.

вере и наде, части и јунаштва" и врати се „дому своме, огњишту очинском, Отаџбини".

По неким тврђењима, одлука немачког окупатора да се образовање владе у Србији повери управо Недићу, није била никаква случајност. По најмање је до тога дошло заузимањем Љотића или пак једног Милана Ачимовића, свеједно што су они уживали велико поверење Немаца, и били, једноставно речено, немачки људи. Недић је, наиме, како се наводи,[82] био не само добро познат у круговима Немачке, него је и с многим њеним високим па и највишим функционерима имао „тесне везе", и одржавао те везе годинама као министар војске...[83]

Са Недићевим пристанком да се прими положаја председника владе треба да је ишло све — „глатко", али се хтела уверити јавност у Србији да се он на то није одлучио „лака срца", већ тек кад се више није могао да одупре „захтевима и тражењу представника јавног живота".[84]

Наводи се од стране неких сарадника и пријатеља, односно рођака Милана Недића и то,[85] да је он коначно пристао да образује владу тек пошто је војни заповедник Србије прихватио његове услове. Ови наводи су тачни, види се то и из релевантних немачких докумената, али је исто тако тачно и нешто друго, да Немци те услове нису испунили...[86]

82 М. Борковић, Милан Недић, Загреб 1985, 17-18.

83 По Предрагу Милојевићу („Аргумент", Београд 18.1.1994) Недић треба да је био у ствари - франкофил. Кад је Француска капитулирала, и Милојевић Недићу, у својству шефа Пресбироа то саопштио, он је - „зајаукао и у крику изустио: Зар Француска наша заштитница и српска мајка?!"

84 М. Борковић, Милан Недић, 29.

85 Види: Станислав Краков, Генерал Недић, н.д; Петар Мартиновић-Бајица, Милан Недић, Канада 1960; Јован Тришић, О Милану Недићу, н.д.

86 Према изјави Милана Недића, на саслушању у Београду (записник од 30. јануара 1946) пре него што ће образовати владу, он је, 27. август 1941, упутио једно писмо војном заповеднику Србије, генералу Данкелману, у којем је изнео услове под којима би се прихватио да образује владу. Миле Милатовић оспорава, међутим, Недићеву изјаву на саслушању, да је у условима које је поставио генералу Данкелману (тачка 7) тражио да се повуче Наређење немачке врховне команде, по којем се за једног убијеног Немца имало стрељати 100 Срба, а за рањеног 50. Милатовић каже (у „По-литици" од 10. марта 1995, у тексту „Недић је пресудио сам себи") да је Недић образовао владу 29. августа 1941, а да је „Наређење немачке врховне команде, које је потписао начелник Штаба врховне команде, генерал Кајтел, о стрељању 100 Срба за једног убијеног Немца и 50 за рањеног, донесено 16. септембра 1941. године". Са својом тврдњом, Миле Милатовић је - у праву, и није у праву. У праву је што се тиче цитирања наређења од 16. септембра 1941. године, али није у праву што ово наређење повезује са Недићевим захтевом изнесеним у писму генералу Данкелману. Јер, како се види из немачких докумената, па и самог дневника фелдмаршала фон Вајкса (види: Васа Казимировић, НДХ у светлу немачких докумената, н.д., 132-133), прво наређење о одмаздама („о предузимању најоштријих мера у циљу спречавања формирања банди") у Србији (100 Срба за једног Немца) издато је знатно пре 16. септембра 1941, заправо само три дана по ступању на снагу уговора о капитулацији југословенске војске. Том наредбом било је предвиђено стрељање, и вешање, не само лица која су ухваћена с оружјем у руци, него и талаца из свих слојева становништва... Како се исти-че у немачкој војној историографији (Клаус Олсхаусен, н.д., 138) фон Вајкс је наређење о одмаздама издао самоиницијативно, без неког посебног упутства Немачке врховне команде. — Из текста Недићевог писма са условима под којима би се примио положаја председника владе, који је објавио Бранко Марковић у специјалном прилогу листа „Свет" (Како је скончао Милан Недић) не види се уопште да је поставио питање укидања наредбе о стрељању по 100 Срба за сваког убијеног

Услови о којима је реч тицали су се, пре свега, „аутономности" Недићеве владе. Недић је, пуна је то истина, гајио илузију да ће моћи целој Србији да обезбеди некакву аутономију, нешто слично ономе што је било пошло за руком маршалу Петену у Француској. У ту могућност веровали су и сви Недићеви први сарадници... Потврду за ово пружа и распис команданта жандармерије од 1. септембра 1941, у којем се каже, да ће, с обзиром да је образована српска влада на челу са генералом Недићем, жандармерија „дејствовати потпуно самостално у интересу искључиво српског народа, служећи искључиво њему и никоме више, на позив и по наређењу српске владе".[87]

Кад су у питању високи и највиши немачки кругови, с којима је, наводно, Недић одржавао тесне везе и пре окупације, стоји као доказана чињеница, да у тим круговима, у погледу Недића и његове владе, није било јединственог мишљења. Док је немачка Врховна команда подржавала образовање једне српске владе, и кумовала у ствари њеном формирању, видећи у томе добру могућност да се оружани устанак у Србији угуши без ангажовања додатних немачких снага, које су се морале довлачити са других страна, министарство спољних послова имало је скептичан став према свему. У писму свом представнику у Београду, Феликсу Бенцлеру, од 2. септембра 1941, министар спољних послова фон Рибентроп је рекао следеће:

„Ако нова влада има унутрашњу јачину, која се од ње очекује, да савлада комунистичке снаге, треба очекивати и страховати да ће она ту јачину касније употребити за то да влади Рајха поставља незгодне захтеве било које врсте. Стога молим да се у контакту са војним заповедником пази на то и предупреди да се влада изнутра и својим наступом не окрене против Немачке. Морамо задржати могућност да њу у свако доба вратимо у потребне границе или да је опозовемо".[88]

Заинтересован само за „умирење Србије", за угушење оружаног устанка, војни заповедник Србије једва да се и осврнуо на упозорење министра спољних послова фон Рибентропа. За њега је то била „висока политика", за коју се он није осећао надлежним...

Немца. Једино се види, да је он тражио, да „у случају саботаже против немачке војске, репресивне мере морају погађати само праве кривце, а никако недужна лица, па зато ове мере предузимати тек по хитном прибављању података код српских власти..."

87 Цитат према: М. Борковић, Генерал Недић, н.д., 33.

88 Исто, 61.

Кад је предавао овлашћење Милану Недићу за образовање владе, војни заповедник Србије је рекао углавном то — да он од Недића и његове владе очекује пре свега и у првом реду успостављање у земљи „реда, мира и безбедности".

Недић је с тим био потпуно сагласан. Захваљујући се на указаном поверењу, он је војног заповедника (генерала Хајнриха Данкелмана) замолио, да верује у његову и његових сарадника „одлучну вољу" да се пресече стварање анархије у Србији и обезбеди се у пуној мери мир, рад и сигурност.

Како његова влада мисли да оствари свој главни задатак, и уопште како мисли да она делује, Недић је, сасвим прецизно, то објаснио представнику министра фон Рибентропа у Београду, Феликсу Бенцлеру. О томе је овај, 2. септембра 1941, послао у Берлин следећи извештај:

„Данас сам имао први начелан разговор са генералом Недићем... Он ми је поново спонтано нагласио своју пуну лојалност према наређењима немачких окупационих власти. Даље је, изјавио, између осталог, да поред главног задатка сузбијања комунистичког устанка има намеру да сместа најоштрије поступи против Јевреја, као и што је могуће пре против масона који треба да буду уклоњени из свих јавних служби и сакупљени у концентрационе логоре, затим спектакуларни процес против криваца за 27. март. На одговарајуће питање с моје стране изјавио је, да ће све учинити да 6. септембар, дан званичног проглашења пунолетства младог краља, прође без демонстрација..."[89]

Пошто је формирао владу, и на згради у којој је она имала своје седиште истакао (с посебном дозволом Немаца) српску заставу, Недића су први напали комунисти. Назвали су га изродом, чији је главни задатак да изазове братоубилачки рат у Србији...[90]

Са своје стране, ни Недић није остао дужан комунистима. Назвао их је највећим злотворима српског народа...

Комунисте ће Недић, затим, оптужити да сносе главну кривицу за братоубилачки рат у Србији. По његовим речима, они су зато изазвали братоубилачки рат да би „навукли Немце на освету против српског народа и наћнали српски народ да бежи у шуме. Да би ово извели, комунисти су нападали на Немце и масакрирали их, секући им носеве,

---

89 Исто, 35.

90 Билтен Главног штаба НО-ПОЈ, број 4, 3.9.1941.

уши, вадећи очи, затим су нападали на власт и на истакнуте грађане. Све ово је доприносило томе да Немци каштињују српски народ...“[91]

У својству председника владе, Недић је наредио да се преко летака позове српски народ на уништење партизана, јер му је то једини спас. „Зато их“, стајало је у једном од тих летака, „одмах прокажите српским оружаним одредима, који ће се са њима обрачунати за спас ваш, ваше деце, ваше крсне славе и имовине. Сваки онај Србин или Српкиња који прокажу вођу или комунистичку банду и тиме допринесе да се ови униште, поред великих националних заслуга и признања Отаџбине, биће награђени с новчаном наградом од 50 до 100 хиљада динара“.[92]

Иако је безпоговорно прихватао да изврши све што би му окупатор ставио у задатак, поготову кад се радило о акцијама против устаника, Недићева сарадња са окупаторском управом није текла без тешкоћа. Стално су искрсавали неки проблеми, кад већи а кад мањи. На махове, Недићеви односи са окупаторском управом били су врло затегнути, да се чинило да ће доћи до раскида сарадње. Године 1942, у пролеће, до заоштравања односа између Недића и његове владе и окупаторске управе дошло је због запоседања појединих делова југоисточне Србије од стране бугарске војске. Недић је против тога најоштрије протестовао, и то је био повод да влада Немачке (у марту 1942) узме у разматрање не само смењивање целе Недићеве владе, већ и хапшење свих њених чланова. Да до тога ипак није дошло, разлог лежи у томе, што се с тим нису сложили војни кругови у Србији, али и оперативно одељење у немачкој Врховној команди. Они су били за останак Недића, пре свега због борби које је водио против устаника са својим војним, жандармеријским и полицијским јединицама...

О Недићу је имао посебно високо мишљење генерал Беме, војни заповедник Србије, који је починио читав низ покоља над Србима, у јесен 1941. године, о чему је већ било говора, а после којих му је Недић „за успомену на боравак у Србији“ поклонио, као страсном филателисти, 200 серија српских поштанских марака, издатих у корист ратних заробљеника у Немачкој.[93]

91 Записник о саслушању М. Недића од 30.1.1946, „Политика“, 27.9.1993, 19.

92 Записник о саслушању М. Н, „Политика“, 4.10.1993, 21.

93 Ратни архив у Бечу, Заоставштина генерала Бемеа, Недићево писмо од 11. 11. 1941 (В/556).

Нека четири дана по пријему поклона, генерал Беме је, у извештају немачкој Врховној команди, о Недићу написао:

„Ја сам у досадашњим разговорима упознао српског генерала Недића као једног национално свесног Србина, који управо мисли трезвено и хоће да сачува Србију од потпуног уништења. Говори, које је он одржао српском народу, сведоче о његовом ставу. Концепти његових говора једва да изискују какву коректуру од наше стране. Држање енглеске штампе и даље је непријатељско према Недићу. Недић се осећа као нека врста српског Петена. Армијски генерал Недић, у свом досадашњем руковођењу, што се тиче коректности, био је лојалан, и својим средствима против устаника, упркос многим тешкоћама, постигао је видне успехе против комуниста. Недић је понављао молбе да се устаничка места бомбардују. У случају пуковника Михаиловића, Недић је, на затражено мишљење, иако није знао моје намере, сам од себе иступио за безусловну капитулацију припадника пуковника Михаиловића“.[94]

Уз генерала Бемеа, Недић је, од представника цивилних власти Немачке, високо ценио и опуномоћеника министра спољних послова фон Рибентропа, Феликса Бенцлера. Управо кад је у врху Немачке разматрано питање одбацивања Недића и његове владе, Бенцлер је учинио све што је само могао, да би доказао Берлину да је сарадња са Недићем корисна по Немачку, да је Недић поуздан сарадник, одан Немачкој. Као доказ Недићеве лојалности, Бенцлер је навео, да је Недић одбио да прихвати италијанску понуду за проширење Србије на рачун Независне Државе Хрватске, у шта су били умешани мајори Јездимир Дангић и Бошко Тодоровић, како је већ делом описано.

У преговоре са Италијанима, и то не само по питању источне Босне, изгледа и не само преко Јездимира Дангића, Недић је ступио у строгој тајности, без знања Немаца. Кад је, међутим, запретила опасност да то буде откривено, он је и војне и политичке представнике Немачке у Београду упознао са током својих преговора са Италијанима, наглашавајући да је до свега дошло на иницијативу, заправо инсистирање Италијана.

94 Цитат према: М. Борковић, 72-73.

Према свему судећи, Недић је био уверен да ће Италијане моћи да искористи за остварење свог плана о проширењу граница Србије и формирања једне Велике Србије, СВЕСРБИЈЕ, за шта се толико заузимао и код Немаца, убеђујући и њих да је то у интересу и саме Немачке.

По Недићевој замисли, у састав те Велике Србије требало је, у првом реду, да уђу они крајеви из којих је потицала већина избеглица у Србији — источна Босна и део Херцеговине, 17 срезова у свему. Од других крајева — Срем и део Далмације. Како се види и из једног његовог меморандума војном заповеднику Србије (у фебруару 1942), Недић је предвиђао и пресељавање становништва... Са територија које су имале да буду припојене тој Србији, требало је да се пресели 771.169 Хрвата, односно католика, и то — из Херцеговине 137.140, из Босне — 392.591, из Далмације 111.365, из Срема 130.072. Са територија које су имале да остану изван Србије, пак, требало је да се пресели 750.263 лица православне вере, Срба, дакле — из Босне 145.265, из Срема 6.567, из Славоније 145.797, из Хрватске 386.674, из Далмације 83.960.

Недић је нарочито настојао да се Санџак и Црна Гора прикључе Србији, и због тога се у ствари и пре свега упустио у преговоре са Италијанима. У очекивању да одлука у том смислу буде донесена, наредио је, с почетка 1942, да се народу Црне Горе упути проглас, као позив за уједињење „са мајком Србијом" и сврставање под тробојку „владе народног спаса".

„Сада вам, ево, и ми долазимо у помоћ", стајало је у том прогласу намењеном Црногорцима, „да заједнички раме уз раме гребемо губу из торине и да удружени бранимо јунаке Црне Горе од комунистичких бандита који снују пропаст српском народу. Долазимо вам у име генерала М. Недића, председника владе народног спаса, како би Црна Гора и даље остала оно што је била увек, земља чојства и јунаштва и понос целом српском народу..."

Италијанима, међутим, а без обзира на наде које су будили код Недића, није било уистину стало до стварања неке Велике Србије, већ до учвршћења својих позиција у одређеним областима, пре свега у Хрватској, и пре свега тамо где су Немци у међувремену били успоставили своју врховну власт.

Није искључено да је то Недићу постало јасно, и да се, кад је Јездимир Дангић ухапшен, утолико лакше одлучио да Немце упозна са свим оним што су му Италијани нудили...

У сваком случају, информације које је дао Немцима о италијанским понудама, утицале су да Недић и од војног заповедника Србије, генерала Бадера, буде оцењен као — „високо лојалан" сарадник и пријатељ Немачке...[95]

И због овога, а и иначе, Недићев положај се у односу на окупатора у 1942. години почео поправљати, у целини узето. Немци су, не само они у Београду већ и они у Берлину, постали знатно предусретљивији према њему него непосредно пре тога. Па је то, извесно, утицало, да он поново почне да верује, да ће, кад-тад, само ако буде стрпљив, моћи да оствари, прво, да његова влада буде и званично призната као легална влада Србије, а затим, да Србија, као самостална држава на челу са краљем Петром II Карађорђевићем, буде уведена у нови, Хитлеров, поредак у Европи.

Сав испуњен овим уверењем, Недић је чинио све што је само могао да би Немцима у сваком погледу био по вољи. Кад би се пак одлучио да протестује против одређених мера окупаторских власти, чинио би то с мером — и, кад би наишао на отпор, брзо се повлачио и сагибао главу, настављајући да испуњава захтеве који су му постављани...

Венцеслав Глишић сматра да је Недић „истрајавао на месту првог квислинга завођен обећањима немачких представника у Београду. Уместо да повуче српске масе против комуниста, он се сударио и са њима и са покретом Драже Михаиловића. Кренуо је са намером да спасава српство, а у ковитлацу рата одбачен је од свог народа и неприхваћен од окупатора. Тешко је издвојити квислиншке од окупаторских злочина, јер су квислинзи били продужена рука окупатора. Без обзира на Недићеве намере и протест против злочина, објављујући рат комунистима, Недић је знатно допринео не само страдању комуниста него и њихових сарадника, патриота и припадника четничког покрета. Војне организације и полиција квислинга масовно су хапсиле и терорисале српски народ..."[96]

95 BA-MAF, Wehrmachtsbefehlshaber Südost.

96 В. Глишић, Прави аршин за квислинге, Вечерње новости, Београд, 4. мај 1993.

У суштини, и кад се све добро одмери, произилази да су Немци толико били потребни Недићу колико и он њима. Што је ситуација у Србији била тежа, утолико су они били више упућени једни на друге... Видело се то можда и понајбоље у пролеће 1942. године када су и Недић и војно заповедништво Србије били захваћени страхом да свакога часа, а поготову кад „шума зазелени", може доћи поново до масовног устанка у Србији. Тада су представници Немачке у Београду видели у Недићу свој главни адут — и због Драже Михаиловића.[97] *Али тада је и Недић схватио да је дошло његових добрих пет минута, па је све учинио да Немцима докаже да им је неопходан...*

У договору са окупационом влашћу, Недић се у два маха, 16. јануара и 10. марта 1942, обратио народу у Србији — позивајући га да се не диже на оружје. „Ако се преварите и по трећи пут и поведете се за саветом енглеско-комунистичким, знајте да је онда одзвонило српском народу".[98]

Обе ове Недићеве „посланице" српском народу, нарочито она од 10. марта 1942, добиле су, по први пут, публицитет и у самој Немачкој. У појединим листовима, као, на пример, у листу „Berliner Börsenzeitung" (блиском немачким војним круговима) истицано је да Недић стада „међу великане српских националиста и да је он и овом приликом потврдио да стада међу крупне историјске личности..."

Похвале ове врсте нису Недићу изречене тек тако. Војним круговима Немачке, а они су стајали иза ових похвала, он је био потребан и због Драже Михаиловића, који им је задавао многе бриге.

За Немце је Михаиловић био опасан и због тога, што је на многе људе из самог Недићевог табора деловао разорно, што их је везивао тајно за себе и тако, практично, стварао услове да се у одређеном часу и они окрену против њих.

Овде, у овоме, требало би да лежи и објашњење, зашто су немачке окупационе власти, полицијске у првом реду, најбуднијим оком пратиле рад функционера Недићеве владе, водећих људи у његовом апарату, почев од среских начелника па надаље. Било је довољно да немачке окупационе, односно полицијске власти само посумњају у неког од ових функционера да стоји у вези са покретом Драже Михаиловића, па да буде смењен са свог положаја, не ретко и ухапшен — и без обавештавања Недићеве владе.

Све управо речено потврђује случај који се збио у Шапцу, у првој половини септембра 1941. године. Тада су Немци разоружали и упутили у логор на Бањици 450 припадника Недићевих одреда (1. и 2. мешовитог одреда) под оптужбом да нису хтели да се боре против јединица Драже Михаиловића...

Контрола над Недићевим јединицама и његовим апаратом нарочито је била појачана од фебруара 1942. године, када су у Србију, као стална посада, уз војску — стигла четири полицијска пука и када је за команданта тих снага (и у међувремену формираних специјалних јединица за безбедност и ред) постављен СС-генерал Аугуст Мајснер. Овај Аустријанац, који је као полицајац службовао у Београду и за време Првог светског рата, имао је најшира овлашћења. Имао је и право не само да контролише, већ и да издаје наређења Недићевим властима...

На иницијативу Мајснера извршена је, 3. марта 1942, реорганизација Недићевих војних формација. Образована је Српска државна стража,[99] *која је бројала око 18.000 официра, подофицира и војника, и у коју је ушла готово цела ранија жандармерија, а сем ње известан број четника Косте Миловановића-Пећанца, као и припадника ранијих одреда Драже Михаиловића, оних који су се крајем децембра „легализовали" код Недићеве владе и немачких окупационих власти.*

Први командант Српске државне страже био је генерал Стеван Радовановић. Али он је убрзо, у јуну 1942, смењен на захтев Мајснера, када је откривено да је он у ствари човек Драже Михаиловића...

У време кад је смењен генерал Радовановић, по налогу СС-генерала Мајснера, извршено је и разоружавање више четничких одреда у служби Милана Недића и његове владе. Поред осталих, у Горњем Милановцу је, у јуну 1942, разоружан Сремско-банатски четнички одред и његово људство отпремљено у концентрациони логор Маутхаузен у Аустрији.[100]

Све је ово рађено у склопу плана да се Михаиловићева организација у Србији што пре и потпуно уништи. Реализацији тог плана безпоговорно се прикључио и Недић са својом владом. Последњих дана марта 1942, Србија је била формално засута плакатама у којима се Дража Михаиловић са својим најближим сарадницима и командантима (потпуковником Драгославом Павловићем, мајором Миодрагом Палошевићем,

97 PA-AA, Referat IV, Staatssekretär, Jugoslawien (Извештај Фелиска Бенцлера).

98 „Ново време", 10. март 1942. Ова „пролећна посланица српском народу" (са датумом од 8. марта 1942) објављена је у целости и у књизи А. Цвијића и Миленка Васовића, Милан Недић, Београд, 1991, 45-50.

99 Српска државна стража делила се на градску, пољску и граничну стражу. Њен непосредни наредбодавац био је шеф Српске државне безбедности, Драги Јовановић, а главни наредбодавац - СС - генерал Мајснер.

100 Обрен Ђорђевић (Лепо васпитан обавештајац) „Политика", 10.11.1992, 20. - Ђорђевић је саопштио и податак, да је, непосредно пре разоружавања Сремско-банатског четничког одреда убијен његов командант, извесни капетан I класе Терзић — од припадника нелегализованог Првог равногорског корпуса, са образложењем да је био немачки агент.

мајором Драгутином Кесеровићем, књижевником Драгишом Васићем) позивао — да се у року од пет дана преда најближој (српској) полицијској власти. А уз претњу, да ће, после тог рока, ако се не преда, за све што он и његови сарадници буду урадили, одговарати чланови његове породице и чланови породица његових сарадника...

Без обзира на то што нису имали пуно поверење у војску коју је стварао и створио Милан Недић, Немцима је она и те како добро долазила. Недић је тоја био свестан, и полазећи од тоја да ће ја Немци утолико више ценити и већа му овлашћења давати уколико буде имао јачу оружану силу, он је формирању својих јединица приступио, практично, већ неколико дана по образовању владе. У почетку, у први мах заправо, он је мислио да ће за своје јединице добити довољно добровољаца. Али се брзо уверио у супротно. Одзив добровољаца је био тако слаб, да се морало приступити и принудној мобилизацији. Користиле су се при том и свакојаке претње. Према казивању Јована П. Тришића, команданта жандармерије у прво време председниковања Милана Недића, „било је разних претњи, на пример да ће сви они официри, који се не ставе на располагање Недићу, бити лишени слободе и спроведени у заробљеништво, као што је доцније и било; затим, да ће официри који нису родом са територије Србије, а сада живе у Србији, ако се не пријаве Недићу у службу, бити протерани у њихова места".[101]

У оквиру мера предузиманих за обезбеђење старешинског кадра у јединицама Милана Недића, посебно се строго поступало према оним официрима на које се сумњало да стоје у вези са организацијом Драже Михаиловића. И то не само тада, 1941. године, већ и касније. У ноћи између 16. и 17. фебруара 1943, на пример, само у Београду је ухапшено 196 официра и одмах предато Немцима ради транспортовања у разне логоре у Немачкој...

Одређене тешкоће, при формирању своје војске, Недић је имао са Димитријем Љотићем, који је такође желео да формира властите оружане одреде,[102] *и на крају — и створио их, уз Недићеву сагласност.*

Прве Недићеве јединице (одреди од 120 до 350 бораца) положиле су заклетву (краљу Петру II) 6. септембра 1941, на краљев рођендан.[102-а]

101 Ј. Тришић, О Милану Недићу, н. извор.

102 Сергије М. Живановић, Трећи српски устанак, 157.

102-а Смотра тек формираних Недићевих оружаних одреда одржана је тог истог дана, на рођендан краља Петра II, на Бањици, у присуству бригадног генерала Панте Драшкића, министра рада у влади Милана Недића, и помоћника министра унутрашњих послова Цеке Ђорђевића. — Старешине у овим првим Недићевим оружаним одредима („Српским оружаним одредима") били су углавном потпуковници и пуковници. Командант једног од тих првих оружаних одреда био је пуковник Љубо Бабић, Немац пореклом, који је у Првом светском рату из аустро-угарске војске

Сви ови одреди одмах су упућени у борбу против устаника. У Мачву, углавном. Један од тих одреда, међутим, и не обаравивши пушку у борби са устаницима, партизанима и војним четницима Драже Михаиловића, одмах је прешао на другу страну — углавном одреду под командом Михаиловићевог команданта капетана Драгослава Рачића. Неки од тих првих Недићевих одреда, пошто су одбили да пођу у напад на партизане (било је то у Шапцу) били су од Немаца разоружани...

Касније се ситуација у Недићевим оружаним јединицама поправила — свакако и из страха њених припадника од немачких репресалија. Порастао је и број бораца, и то знатно, а био је осигуран и довољан број подофицира и официра. Тамо крајем 1941. године, Недићева војска била је распоређена у шест главних група: Рудничку (командант мајор Милан Калабић, отац Михаиловићевог команданта Николе Кала-бића), Крагујевачку (потпуковник Михаило Стефановић), Чачанску (потпуковник Божидар Костић), Пожешку (мајор Манојло Корач), Ужичку (потпуковник Сретен Страњаковић) и Рашку (поручник Машан Ђуровић).

Кад је од ових група формирана Српска државна стража, а уз њу и Српска гранична стража, иро старешина, па и војника — треба да је пристајао уз Драгу Михаиловића, тврди Станислав Краков.[103] *То тврђење није нетачно, без сумње. Само, од „пристајања" уз Драгу Михаиловића до укључења у састав његове војске — пут је био дуг... Тек кад је постало сасвим јасно да Немачка губи рат, и да ће губитник бити и Недић, тек тада, а то је било у рану јесен 1944, дошло је до припајања Недићевих „стража" војсци Драже Михаиловића и формирања Српског ударног корпуса Југословенске војске у отаџбини (СУК-а).*[104]

пребегао на српску страну и постао добровољац у српској војсци. Недић је у њега имао нарочито велико поверење и упутио га је, прво, да са својом јединицом „умири" пожаревачки крај и Хомоље, што је њему пошло за руком. За тај успех Бабић је унапређен, од стране Недића, у чин бригадног генерала. Ускоро, међутим, пре него што је и обукао генералску униформу, Бабић је ухапшен од немачке полиције у Београду, по свој прилици по наређењу СС-генерала Мајснера, коме је било дојављено да је он дезертирао из аустро-угарске војске, у којој је и Мајснер служио. По одлуци преког суда, Бабић је, наводно само због тога, осуђен на смрт, али га је, како се тврди, Недић успео да спасе у последњем часу. Отпремљен је у један концентрациони логор и у њему остао све док га трупе Црвене армије нису ослободиле. Међутим, ослобођење за њега није значило и слободу. Совјети су га после испитивања предали југословенским властима а ове су га осудиле на смрт - и стрељале.

103 Станислав Краков, Генерал Недић, II, 488.

104 По неким тврђењима, укључење Недићевих трупа у војску Драже Михаиловића уследило је по наређењу генерала Мирослава Трифуновића - Дрође од 6. 10. 1944, Михаиловићевог команданта Србије, а по неким - по личном наређењу Милана Недића. Петар Мартиновић-Бајица (Милан Недић, Чикаго 1956, 371) наводи да је Недић одлуку о припајању својих трупа војсци Драже Михаиловића, 2. октобра 1944, овако објаснио потчињеним му командантима: „Ситуација је по нашу националну ствар пропала. Совјетска армија улази у Србију а са њоме и комунисти који ће узети власт. Ја са члановима владе одлазим у Аустрију... Српску стражу и цео српски народ остављам Дражи Михаиловићу... Нека се Дража стара о даљој судбини српског народа".

Иако је до спајања двеју српских војски дошло тако касно, између њих је постојала стално нека веза, и нарочито у пролеће 1942, Михаиловић, управо он, углавном је тада на Недићеву војску гледао као на неку врсту своје резервне војске. Посебно велику наду полагао је при том у онај део Недићеве војске којем су припадали његови некадашњи борци, они којима је он у децембру наредио да се „легализују", формално прикључе Недићу. Енглезу Лоренсу,[105] он се хвалио, баш у пролеће 1942, да га његове трупе у саставу Недићевих јединица штите не само од Немаца, већ и од партизана, обавештавајући га, између осталог, о њиховом кретању. Сем тога, хвалио се Михаиловић још, те трупе обезбеђивале су његовим илегалним јединицама знатну материјалну помоћ, што је све мање-више било тачно.[106]

Увлачење у квислиншку војску, да би је у одређеном часу могао употребити за остварење својих циљева, била је, нема сумње добро смишљена тактика Драже Михаиловића. Али она, како је то рекао аустријски историчар Рауш,[107] није била никакав „монопол Југословенске војске у отаџбини". Она је примењивана и у Хрватској, од стране комуниста. Већ у јуну 1941. године Централни комитет КП Хрватске донео је одлуку о образовању партијских ћелија у домобранским постројбама.[108]

Кад се Милан Недић упустио у сарадњу са немачким окупатором, на његовој страни нашао се, такорећи од првог часа, четнички војвода Коста Миловановић-Пећанац.

Пећанац је био позната личност широм Србије и сматран је за једног од великих патриота и јунака из времена Првог светског рата. О њему су биле испредене читаве легенде, а већина њих стајала је у вези са устанком Срба у Топлици, 1917. године. Сем у Топлици, Пећанац је током Првог светског рата дејствовао и у Црној Гори, у комитском покрету 1918. године, најтешње сарађујући са црногорским четничким војводама, Јованом Радовићем и Милинком Влаховићем.

У априлском рату 1941, Пећанац је такође учествовао са својим одредима. По капитулацији југословенске војске није се

105 Види: Christie Lawrence, Irregular odventure, London 1947, 231.

106 Управо у првој половини 1942. године, Михаиловићевим људима успело је да заузму многе важне па и најважније положаје у јединицама Милана Недића, али и Косте Пећанца. Види и: Зборник НОР-а, I, књ. 5, 224.

107 Рауш, 338.

108 Хронологија... н.д., 46. Види и: Иван Јелић, Хрватска у рату и револуцији 1941-1945, Загреб 1978, 110.

предао Немцима, већ се повукао у Топлицу. Ту је, како се наводи, организовао одбрану српских граничних крајева према Косову од упада шиптарских група...

На Видовдан, 28. јуна 1941. године, Пећанац је организовао велики збор на планини Видојевици, на месту званом Два соколова виса, и, по речима Сергија М. Живановића,[109] изјаснио се за борбу против окупатора. Његова намера треба да је била да Топлицу претвори у своју базу „одакле би проширио рад четничке организације и на остале крајеве Србије".

Пећанчево изјашњавање за борбу против окупатора, међутим, није било безусловно. То се види и из тога што он треба да је својим четовођама запретио смрћу ако би се сами усудили да уђу у сарадњу са окупатором у ма ком виду, на једној страни, али исто тако ако би с оружјем у руци, без његове изричите дозволе, напали тог истог непријатеља, на другој страни.

Наводи се, с доказима, да је Пећанац врло брзо по одржавању збора код Два соколова виса пао под утицај Димитрија Љотића, који је своје поверљиве људе био упутио на планину Видојевицу... Како истиче Сергије М. Живановић, то је био почетак „инфилтрације Љотићеваца" у Пећанчев штаб и у исти мах почетак „превођења" Косте Пећанца у табор квислинга...

„Обрадом" Косте Миловановића-Пећанца треба да је лично руководио Димитрије Љотић. Кад је утврдио да је успео да Пећанца обрлати, он треба да је, 18. августа 1941, послао свог специјалног изасланика, Зорана Вуковића, у село Барлово, да би вођу четника довео у Београд, на преговоре с немачким окупатором.

Тај пут из села Барлова до у Београд, мало је недостајало па да испадне трагичан по Пећанца. Како се тврди, он је, заједно са још двојицом својих војвода и једним свештеником који се налазио у његовој пратњи, заустављен од једне немачке борбене јединице, спроведен у Прокупље и ту, по кратком поступку, осуђен на смрт. Наводно, чак је био и стављен уза

109 С М. Живановић, Трећи српски устанак, 150.

зид, када је из Ниша стигла хитна порука да се сместа пусти на слободу и тамо упути...

Између Пећанца и Недића склопљен је споразум 27. августа 1941. Њим је било предвиђено да Пећанчеви четници одржавају везу само са органима Недићеве владе, а никако са Немцима, и да, осим свега, они не улазе у градове у којима су се налазиле немачке посаде.

Тог дана када је овај споразум закључен између Недића и Пећанца, Немци су целу Србију облепили плакатима на којима је био одштампан проглас Косте Пећанца српском народу...

За огроман део грађанства у Србији, које је на четнике гледало као на патриоте без премца, тај Пећанчев проглас представљао је велико и непријатно изненађење. То утолико више, што се тада у народу говорило увелико да је управо Пећанац са својим четницима одбио да се преда окупаторској војсци и да се, штитећи српски народ, жестоко борио против Шиптара и Бугара.

Пећанчев улазак у аранжман са Недићем, и Немцима, пре свега с њима, био је непријатно изненађење и за више његових команданата. Не слажући се са тим што је Пећанац учинио, свеједно што је он то правдао потребом заштите српског народа од немачких одмазди, ти команданти су га напустили и придружили се Дражи Михаиловићу.[110] *Један од тих команданата био је Драгутин Кесеровић. За њега ће се ускоро чути широм Србије, а особито после битке коју је 24. септембра 1941. имао у близини Крушевца са Немцима, када су на попришту борбе остала 23 мртва немачка војника...*

Како се разазнаје из релевантних немачких докумената, штаб војног заповедника Србије придавао је велики значај аранжману са Костом Миловановићем - Пећанцем. Тај аранжман био је Немцима потребан пре свега зато што су они рачунали да ће Пећанац као позната личност из минулих ратова привући себи српске националне кругове и, у целини узето, одбити у првом реду сељачки елеменат како од партизана тако и од Драже Михаиловића.

Устоличењем Милана Недића за председника владе Србије, међутим, аранжман Немаца са Пећанцем одмах је изгубио на значају... Тога је био свестан и Пећанац и он се, у условима у којима се нашао — сасвим привио уз Недића, и пристао да му се у свему подреди, и дејствује само у сагласности с њим.

Све тамо до пред крај децембра 1942, Пећанчева сарадња са Недићем одвијала се мање-више на обострано задовољство.

110 Исто, 152.

Али тада је, у првом реду на инсистирање немачких окупаторских власти, дошло до распуштања четничких одреда Косте Пећанца. О томе је лично Недић обавестио јавност у поруци која је објављена у листу „Ново време", у броју од 25-26. децембра 1942. године.

„У вези са формирањем редовне оружане државне страже којој је поверено штићење личне безбедности и имања српских грађана", рекао је Недић у својој поруци — „издао сам наредбу по споразуму са војводом Костом Пећанцем свим четничким одредима у Србији, да они треба да се разоружају и демобилишу. Као добри Срби они су већ испунили моје наређење коректно, дословно и потпуно. Овакво потпуно и дисциплиновано извршење моје наредбе, које би чак у нормалним временима било тешко за четнике због њихове традиције, у данашњој ситуацији пружа не само редак пример одрицања и високе националне свести, већ такође и убедљив доказ да моје речи и намере Српске владе Народног спаса стоје на једној врло широкој националној основи и да су наишле на једнодушан одговор и разумевање. Ја не могу да пређем преко овог ретког патриотског извршења моје наредбе од стране мојих љубљених четника а да им јавно не одам захвалност у име Отаџбине".

Наводећи до у слово ову Недићеву поруку, Сергије М. Живановић је у својој књизи „Трећи српски устанак", написао:

"И тако четничка организација, која је имала богату традицију иза себе, која је искључиво била намењена герилској акцији и која је требала да буде жижа за окупљање општег народног отпора, приласком ђенералу Недићу помоћу Љотићеваца, била је осрамоћена и постала непопуларна у народу".[111]

Уз Пећанца, али од много мање значаја, била је у Србији, почетком лета 1941, појава пешадијског генерала Љуба Новаковића.

Непосредно по априлском рату, у којем је учествовао као командант Комског одреда, овај генерал појавио се у селу Лелићи, родном месту владике Николаја Велимировића.

Висок и црномањаст, Новаковић је био у многоме налик на принца Ђорђа Карађорђевића, па се у народу пронео глас, да се уистину ради о несрећном брату краља Александра I Карађорђевића.

Сем својим изгледом, генерал је народу пао у очи још и по томе што је са собом вукао више сандука до врха пуних сребрњака, комада новца од 50 динара, на којима је било исписано — „Бог чува Југославију!"

111 Исто, 154.

С обзиром да се први појавио у родном месту владике Велимировића, и да се затим повезао са ваљевским трговцем Божом Матићем, првим човеком „Збора" у Ваљеву, све упућује на то, да је он био близак Димитрију Љотићу...

Захваљујући помоћи Боже Матића, Новаковић је успео да се пребаци у Ваљево са једним својим пратиоцем, поручником Јаковом Пантовићем.[112]

Слично као и Милан Недић у Београду, и Новаковић је у Ваљеву, од надлежне немачке окупаторске команде, а преко Матићевих веза са њом, добио статус „заробљеника на одсуству", што је значило да је имао и право на потпуно слободно кретање градом.

У часу који му се учинио погодним, а после краћег лечења у болници, Новаковић је кришом напустио Ваљево, али не и без — „збогом" Немцима. Њима је он (крајскомаданту) упутио писмо, у којем је молио да му се опрости што је прекршио реч и удаљио се из града, правдајући то својом болешћу на нервној основи...

Успевши да у међувремену окупи око себе неких педесетак бораца, Новаковић се ускоро појавио у околини Равне горе. Пун себе, и убеђен да је он предодређен да у Србији води устаничке чете, позвао је, путем писма, Дражу Михаиловића да му се, као нижи по чину, одмах јави и стави под његову команду...

Причало се, и тврдило, још тада, па кроз цело време рата, а и по завршетку рата, да је Новаковић, кад је Михаиловић одбио да му се потчини, овоме позвао на двобој, па ко победи — да преузме вођство.

Како Михаиловић није знао за шалу кад се радило о конкурентима, без обзира какве кова они били и колико уистину кадри били да га угрозе, да доведу у питање његово старешинство, генерал Новаковић се нашао у опасности да остане без главе на рамену. У страху да би му се то могло десити, он је брже-боље одступио од Равне горе и пребацио се на планину Букуљу код Аранђеловца, да би се ту прикључио Кости Миловановићу-Пећанцу. Постао је чак његов заменик и прогласио се за војводу шумадијског...

Све се ово догађало у августу 1941, кад су ратне секире између Драже Михаиловића и Пећанца већ биле одавно потегнуте. А само двадесетак дана потом, кад то нико није очекивао (ни Немци, с којима је у међувремену био ступио у везу, ни Дража Михаиловић, па ни Пећанац), Новаковић је, 21. септембра, наредио свим четничким војводама под врховном командом Косте Пећанца, да 22. септембра у 17 часова започну са оружаним и саботажним акцијама на теренима на којима

112 Боривоје М. Карапанџић, Грађански рат у Србији 1941-1945, Кливленд 1958, 46-51.

су се налазили. Наређење је издато — „у име Његовог Величанства краља Петра II", а сем Новаковићевог, то је наређење носило и потпис Чеде Плећевића, познатог политичара у овом крају Шумадије, који ће се на крају прикључити партизанима.

Од војвода Косте Пећанца, мало ко да је и помишљао на то да поступи по Новаковићевом наређењу, свеједно што је он наступао као оперативни командант свих четничких одреда Косте Пећанца, и што је он то формално и био. Неке војводе су се том наређењу чак и директно успротивиле, као војводе Гордић и Топаловић, који су четовали око Трстеника. Да би управо ову двојицу навео на послушност, оцењујући да су они најопаснији, генерал Новаковић је лично кренуо на њих... Али кад је требало да дође до борбе, Новаковић се изненада предомислио и повукао у манастир Љубостињу, а одатле, потом, упутио се у Краљево...

Уистину „чудан сват" у усталасаној Србији, у којој се вијорило толико истих застава али са барјактарима који су пред очима имали сасвим различите циљеве, Новаковић се напослетку изманеврисао у један такав положај да је још једино могао да опстане, па чак и главу сачува, само ако се повеже са партизанима. Он је то и учинио... Понудио им је своје услуге и чак преговарао лично са Титом. Од свега, међутим, није испало ништа — и он је просто ишчезнуо са сцене у Србији. Како се касније чуло, пребацио се у Босну, и једно време био са партизанима, а из Босне у Црну Гору, у свој родни крај — да би ту изгубио живот. У септембру 1943. године изрешетан је партизанским мецима код Бјелица у Катунској нахији, као непријатељ партизанске војске.

Што се Недић више учвршћивао на положају председника владе, и био у војном погледу јачи, Пећанац је све више потискиван у позадину. Једини који је о њему водио рачуна, и пратио сваки његов корак, био је Дража Михаиловић, већ у духу своје одлуке из 1941. године, да се Пећанцу, кад се „ослободи Отаџбина" мора изрећи праведна пресуда. По његовом налогу, тамо у 1944. години, у околини Соко Бање, Пећанца је стрељао командант Делиградског корпуса Југословенске војске у отаџбини, мајор Брана Петровић...[113]

Настојећи да што више Срба окупи око себе и створи што јачи фронт и против партизана и против покрета Драже Михаиловића, Недић је покушао да за себе, своју владу и политику коју је водио,

113 С. М. Живановић, Трећи српски устанак, 154. - Има и тврђења да Пећанац није стрељан, већ да је заклан у једном потоку, како је и сам наређивао да се уради са онима које је осуђивао на смрт...

придобије и Српску православну цркву — и то у часу док се њен старешина налазио у немачком заточеништву...[114]

У извештају Светом архијерејском сабору од 28/15. марта 1947, патријарх Гаврило је, у вези с тим, рекао:

„На свети архијерејски синод чињен је велики притисак да се Црква активно ангажује у политичкој борби. На овоме се највише инсистирало нарочито од када су послови верске управе прешли из надлежности Министарства правде у надлежност Министарства просвете. Министар просвете је нарочито захтевао да свештенство — 'свуда и сваком приликом са предикаонице и иначе' — говори у интенцијама владе. Наши органи управних власти су у инсистирању да се Црква ангажује у политичкој борби ишли још и даље. Један је окружни начелник, на пример, одредио био Архијерејском намеснику у том месту распоред проповедања, теме проповедања и чак цензурисање проповеди...“[115]

Од Српске православне цркве је још у августу 1941. ултимативно захтевано да потпише „један јавни апел на народ у коме се по диктату окупатора нападају комунисти и партизани“. Овај апел, о којем говори патријарх Гаврило, неки епископи ипак су потписали. Били су то епископ нишки Јован, Зворничко-тузлански Нектарије и будимљански Валеријан. Заједно са овим епископима, апел је потписао и већи број виђених и највиђенијих београдских интелектуалаца...

У покушајима да Српска православна црква као целина стане иза владе Милана Недића, и политике коју је она водила, да практично благослови све што је она чинила ангажујући се и оружјем у грађанском рату међу Србима, највише се истицао, по речима патријарха Гаврила, Велибор Јонић, министар просвете. „Подржавањем субверзивних елемената против Цркве и епископата“, каже патријарх Гаврило, „протурајући вести о збацивању патријарха и појединих епископа, подмећањем разних интрига, он је оваквим радом својим наносио тешке невоље и бриге нашој Цркви. Под паролом 'тако Немци хоће', а којој је пароли он верно служио, настојао је он да раздвоји српски епископат, нудећи појединцима и положај Патријарха Српске православне цркве...“

Од Јонића, а по основном односу према Српској православној цркви, у бити ни Милан Недић није био далеко, мада је он био много,

114 Патријарх Гаврило Дожић ухапшен је од једног немачког одељења, 25. априла 1941, у манастиру Острогу и спроведен, преко Сарајева, у Београд (1. маја 1941). До 25. маја 1943. био је конфиниран у манастиру Раковици код Београда, а од тада у манастиру Војловици у Банату. Пред повлачење немачке окупаторске војске из Србије, он је, 14. септембра 1944, заједно са епископом Николајем Велимировићем, спроведен у Немачку, у концентрациони логор Дахау. Види и: Мемоари патријарха српског Гаврила, Париз 1974, 15, и даље.

115 Цитат према: Српска црква у Другом светском рату, Сербиа и коментари, Београд 1991, 106-109.

много суптилнији и понашао се према Цркви са неупоредиво више поштовања.

На састанку са осморицом архијереја, 20. октобра 1941, Недић је изјавио, да је „окупатор незадовољан стањем наше цркве и да она стоји по страни догађаја и не подузима озбиљне кораке да се одупре бољшевизацији нашега света...“ Апеловао је на епископат да „њега и његову владу помогне у гоњењу комуниста, партизана и пљачкаша“.

Током овог разговора са епископима, Недић је посебно нагласио, да „став Цркве није јасан, да се Црква камуфлира и донекле заузима двосмислен став, а да се жели јасан став Цркве у свету“.

У име осморице епископа, Недићу је одговорио митрополит скопски, Јосиф. Он треба да је неувијено рекао, да у држању Цркве нема никакве двосмислености, да се Црква не може упуштати ни у какве политичке комбинације, да она не жели никаква насиља. „Као мајка српске православне деце“, казао је митрополит Јосиф, „Црква не може и не сме рећи: Овај ми син не ваља, ви га убијте. Немци немају права тражити од наше Српске православне цркве оно што нису добили ни од своје католичке и протестантске цркве...“[116]

Како се види и из мемоара патријарха Гаврила, Недић је и у разговору с њим лично потегао питање „моралне помоћи Српске цркве“ њему и његовој влади „у наметнутој тешкој ситуацији, у којој се налази српски народ“.[117] *Одговор који је добио, био је у суштини — негативан.*[118] *Патријарх је, како стоји у његовим мемоарима, тада рекао: „Што се тиче помоћи Српске цркве и српског Патријарха у овом часу, сматрам да је апсолутно беспредметна и у свему немогућа. Ја бих био вољан да изгорим за интересе српског народа, кад бих ја за то имао уверење и могућности да могу нешто корисно и добро у овом моменту да учиним, и да тако олакшам његове муке и сва друга искушења у којима се он данас налази. Али сматрам да за то нема никаквих услова нити ма каквих*

116 На састанку са члановима Светог архијерејског синода, 30. септембра 1942, Милан Недић треба да је одустао од свог првобитног захтева од 20.10.1941. у погледу инсистирања да га Црква подржи у његовој политици.

117 Као и Недић, и Љотић је тражио ослонац у Српској православној цркви. Љотићеви добровољци су у местима у која су улазили силом нагонили народ да одлази у цркве и присуствује богослужењима. Недићева жандармерија је поступала на сличан начин. Старешине жандармерије тражили су од свештенства да организује што више литија и поворки, а да се у проповедима осврће на стање у земљи... Што се тиче свештеника, неки од њих су се држали резервисано, неки су пристајали уз Недића и Љотића, а неки уз Дражу Михаиловића. Један мањи део пак - уз партизане. — Свестан угледа Српске цркве у народу, Недић је настојао да немачке окупационе власти наведе да промене свој оштар став према СПЦ као институцији, али и према њеним највиђенијим првацима - Николају Велимировићу и патријарху Гаврилу. Истицао је, да су СПЦ и краљ два стожера око којих се може окупити српски народ. Види и: М. Борковић, Контрареволуција у Србији, II, Београд 1979, 267-271.

118 Недић је патријарха Гаврила посетио у августу 1944, док је патријарх био заточен у манастиру Војловици. Види: Мемоари патријарха Гаврила, 539-562.

реалних моіућности. Прво с йравноі іледишта, йо нашем Уставу, који је увек за нас у важности: Краљ Петар II и Краљевска влада налазе се ван земље, и тамо се одржава континуитет наше државе и легитимне власти коју Устав и закони санкционишу..."[119]

У свом одіовору Милану Недићу, йатријарх Гаврило је рекао и то, да Срйској цркви, и њему као йатријарху, сви Срби леже йодједнако на срцу и да он лично не йрави разлику између оних који се боре везаних руку за сйас народа и оних друіих „који су ван отаџбине, и боре се да што йре дође наша слобода". Срйска црква, йосебно је наіласио йатријарх, „не сме да йрави разлику међу својим вернима йоіотову на йолитичкој основи, која, на жалост, дели људе и од њих йрави сужње и робове, у йравилном іледању на йраву истину".

Говорећи о немачким окуйаторима, йатријарх је рекао Недићу, да он лично „нема никаквоі йоверења у људе чији је систем заснован на тиранији и злочинствима. Ми смо то искусили и видели у свему, да не треба ништа да се йредомишљамо у својим одлукама. Ако бисмо ми сарађивали са нейријатељима, шта би рекли йоклани ейископи и свештеници, људи, жене и деца, који су невино страдали од усташа, а Немци су за то дали своју саіласност..."

Својим пуним залагањем за кључне интересе Немачке у Србији, Недић је, са изузетком СС-генерала Мајснера, шефа целокупне полиције у Србији, успео да све представнике Немачке у Београду задобије за себе, да им се учини драгоцењим сарадником, чак оним без кога се не може.

У рану јесен 1943, кад је главна тема у немачким војним и политичким круговима било искрцавање Англо-Американаца на Југоистоку, Недић је постао за војног заповедника Србије, као и за војног заповедник целог Југоистока, још — „драгоценији сарадник". Веровало се, при том, да ће управо он моћи да Србију, као главну земљу на Балкану, одржи у миру и спречи да у њој надвладају партизани и припадници Михаиловићеве војске.

Као признање за све што је дотле учинио за Немачку, и да би га стимулисали за даље ангажовање за немачке инересе кроз спровођење политике која Немачкој одговара, Недић је, иако никад стварно прихваћен као прави председник владе, позван на разговор са Хитлером и министром спољних послова, Јоахимом фон Рибентропом.

119 Исто, 559.

Да Недића приме Хитлер и фон Рибентроп, 19. септембра 1943, главна заслуга припадала је Херману Нојбахеру, који је 24. августа 1943. био наименован за специјалног опуномоћеника министарства спољних послова (са највећим могућим овлашћењима) и већ тада иамо готов план о стварању једне „великосрпске федерације" у чији би састав ушли Црна Гора и Санџак. Прави циљ тог плана био је, да се постигне „далекосежно смиривање у српском простору" и створи могућност „да се претежно националним снагама" потисну партизани из Црне Горе. Хтео је Нојбахер, у суштини, а како сам каже, да створи један „антикомунистички изолациони блок који би сачињавали великосрпска федерација и Албанија између хрватске и грчке територије". То је требало да буде „дебели чвор у 'рајсфершлусу' с којим је стратегија балканских партизана хтела да расточи простор од Словеније до Пелопонеза. Са овим планом, и идејом да се створи једна држава од Србије и Црне Горе, Хитлер се сложио. Допала му се посебно идеја о федерацији Србија-Црна Гора, али је сматрао да би то могло бити и опасно по немачке интересе у будућности. Рекао је, али више гласно размишљајући, како Нојбахер наводи у својим мемоарима, да Немачка никад не би смела да допусти да један народ са осећањем за политичку мисију постане премоћан. „А Срби су", дословно је казао, „један такав народ. Они су показали да имају велику државотворну снагу... и ја имам озбиљне разлоге да овај народ нарочито не охрабрујем у његовим стремљењима".[120]

Како је и сам Недић изјавио,[121] разговори које је он водио са фон Рибентропом и Хитлером нису донели ни издалека оне резултате које је он очекивао, свакако и због Хитлеровог мишљења о Србима уопште.

Рибентроп се показао нарочито одбојним. За већину Недићевих предлога, више молби него предлога, он није хтео ни да чује. Хитлер се, међутим, показао нешто предусретљивијим. Пристао је, поред осталог, да се под стварну Недићеву команду најзад ставе Српска државна стража, војска коју је он и формирао, а којом је практично командовао СС-генерал Мајснер (као и Љотићевим Српским добровољачким корпусом).

120 Херман Нојбахер, 160.

121 Записник о саслушању М. Недића од 9.1.1946, Историјски архив Београда, X - 601.

Описујући како су текли његови разговори са Хитлером и фон Рибентропом, Недић је на саслушању у Београду рекао:

„Претходно ме је примио Рибентроп, коме сам поновио захтеве да се одреди дација Србије, да се ублажи режим Мајснерове полиције и да се укине одредба 1:100 и 1:50 (стрељање српских грађана по овом кључу за једног убијеног, односно рањеног немачког војника) и да се интервенише код суседних влада да престану покољи српског народа и да се одобри сазивање српског сабора. Пошто ме је Рибентроп саслушао и прибележио моје захтеве, он је о овоме референсао Хитлеру, који ме је примио истог дана по подне и задржао се са мном у разговору око 20 минута. Том приликом викао је на мене тврдећи да одредбу 100 за један не треба укинути, већ треба повећати на 1:1000. Навео је и то — Срби ако продуже са својим бунтовничким методама, да је спреман да уништи читав народ".[122]

Да је Недић, у разговору са Хитлером, поменуо питање укидања одредбе по којој је за једног убијеног немачког војника имало да буде стрељано 100 Срба, а за рањеног 50, то не изгледа да је уопште спорно. Са таквим захтевом он је у више махова излазио и пред највише војне и политичке представнике Немачке у Београду. Изјашњавао се много пута против стрељања оних грађана који нису узимали учешћа у акцијама против окупатора. Одлучно треба да је био и против стрељања жена, стараца и деце, наводи и Венцеслав Глишић,[123] на основу записника о Недићевом разговору са војним командантом Србије, 10. септембра 1943, девет дана пред његову посету Рибентропу и Хитлеру...

Да ли је Хитлер, одбијајући да прихвати Недићеву молбу за укидање квоте о стрељању 100 Срба за једног Немца, при том рекао да би требало квоту повећати, и 1000 Срба стрељати за једног убијеног Немца — неизвесно је, у најмању руку. Зна се, међутим, и то поуздано, да је Хитлер прихватио предлог Хермана Нојбахера да се квота од 100 Срба за једног Немца укине, тамо крајем 1943. године, када га је овај убедио да би тиме биле створене још веће шансе да он успе у својим намерама да створи антикомунистички фронт и уз помоћ њега сузбије комунистичку опасност како у Србији тако и на целом Југоистоку.

Генерал Глез фон Хорстенау о томе каже:

„Уочи Нове године, фирер је народима Балкана дао леп поклон. У питању је ново упутство које се тиче одмазди и које се одликује великом умереношћу. Кад се само сетим наређења за убијање из протеклих времена! На страшно Бемеово дело у Мачви! Како је само Кунце,[124] у марту 1942, одахнуо пред Кајтелом и Јодлом, када је на питање да ли су ваљано спроведене ригорозне мере, могао уз помоћ једне табеле да докаже да је ипак убијено 21.523 лица...

...Ново фирерово упутство вероватно се има приписати Нојбахеру. Ако овај романтични амбициозник и не би више ништа постигао, сем овога, онда је већ и то довољно..."

Не скривајући своје задовољство због донесене одлуке, генерал Хорстенау је у свом дневнику приметио, да се иза свега ипак не види ништа друго до — „само знак слабости" Немачке.[125]

На основу Хитлеровог прихватања Нојбахеровог предлога о укидању квоте лица која су имала бити обавезно стрељана за сваког убијеног немачког војника, генерал фелдмаршал фон Вајкс је, у својству војног заповедника Југоистока, 22. децембра 1943, издао наредбу о новим мерама одмазде и у њој истакао да „до сада уобичајене казне освете и мере одмазде морају убудуће да носе обележје нових политичких смерница", с обзиром да је „фирер наредио јединствену акцију против комунистичке опасности, за чије је политичко руковођење одговоран посланик Нојбахер".

Као нешто сасвим ново, у наредби фон Вајкса је речено, да „губитке који су настали у борби у основи не (треба) светити", а затим, да се забрањује спровођење мера одмазди на до тада практиковани начин — да се „после једног напада или акта саботаже врше мере одмазде из ближе околине места у коме је почињено дело без избора личности и насеља", што је пољуљало „поверење у правичност окупационе силе" и нагнало „у шуме и лојални део становништва".

122 Исто.

123 Венцеслав Глишић, Терор и злочини, 207.

124 Валтер Кунце (Kunze), генерал, ратни злочинац.

125 Уп. Васа Казимировић, НДХ у светлости немачких докумената, 141-147.

За разлику од ранијих наређења, у којима се истицало да се као „одговорна лица“, у случају да се прави починиоци не могу пронаћи, имају сматрати комунисти и припадници покрета Драже Михаиловића, у овом новом наређењу речено је да су „одговорна у првом реду таква лица која проповедају комунизам“.

Пред саопштење ове наредбе догодила су се два случаја погибије и рањавања већег броја немачких полицајаца у борби са партизанима у Србији (18 немачких полицајаца код села Страгари - 24. августа 1943. и 7 у селу Цркви̇це код Лесковца - 1. септембра 1943). Шеф целокупне полиције у Србији, СС-генерал Мајснер, после ових догађаја, поставио је захтев да се за одмазду стреља 1.000 Срба. Херман Нојбахер, међутим, најенергичније се супротставио том захтеву, истичући да то није у интересу нових политичких смерница у Србији, које је Хитлер наредио, а уз то да би то неповољно деловало на односе са Недићем пред његову посету Немачкој.

Било је то први пут да један високи нацистички функционер спречи једну масовну одмазду у Србији.[126]

После овога, интервенцијом код генерал-фелдмаршала фон Вајкса, позивајући се на овлашћења која му је Хитлер лично, усмено, дао, Нојбахер је постигао и то, да се новом наредбом о одмаздама, од 22. децембра 1943. изузму од хапшења и стрељања сељаци под изговором да су комунисти, да им се више не пале куће, да се више не стрељају жене и деца и да се они не шаљу у логоре...

3. Димитрије Љотић и његова војска

Крупан фактор у фронту Милана Недића, и посебност у исти мах, био је смедеревски адвокат Димитрије Љотић[127] са својом организацијом „Збор“ и својим војним јединицама.

Љотић је у српској јавности, и југословенској, до априла 1941, важио за пронемачког човека, фашисту заправо.

Пажњу јавности у пуној мери скренуо је први пут на себе 6. јануара 1935. године, када му је успело да дотле самосталне

126 Х. Нојбахер, 137-140.

127 Димитрије Љотић рођен је 12. 8. 1891. у Београду. Син је Владимира Љотића, приватног секретара краља Петра Карађорђевића (пре доласка на престо Србије), који је, док се налазио у

националистичке и профашистичке групе обједини у једну јединствену организацију — Југословенски народни покрет Збор (групу око „Отаџбине“, „Збор“, групу „Буђење“, „Југословенску Акцију“, „Бојовнике“ из Љубљане), која, међутим, није била дугог века. Брзо се она расточила, 1937. године, у време када је Милан Стојадиновић био на врхунцу своје моћи. Један добар део чланства тада је пришао Стојадиновићу (и Југословенској радикалној заједници, коју је он оформио са Словенцем Антоном Корошцем и муслиманом Мехмедом Спахом) а преостали део остао је веран Љотићу, „Збору“, у ствари.

По много чему Љотићева организација представљала је нешто сасвим ново на политичкој сцени Југославије. У питању је био идеолошки покрет, који је усвојио многе принципе националсоцијализма, али и тражио, за разлику од њега, ослонац у цркви, у Српској православној цркви.

Сем што је „пелцере“ тражио у Немачкој, Љотић је тражио, и нашао штошта за углед у Мусолинијевој Италији, па и у Долфусовој Аустрији. Као и Мусолини и Долфус, и он се изјашњавао за владавину сталежа, за сталешку државу. С тим у вези, изјашњавао се и против парламентаризма, али уз нагласак — да то не значи да је он уопште узев против — парламента.[128]

Као стари карађорђевићевац (његов отац, Владимир, био је годинама лични секретар краља Петра II), Љотић је био близак двору краља Александра I. И као такав, нашао се у влади коју је краљ Александар образовао у часу увођења личног режима, 6. јануара 1929. Међутим, кад је ову владу напустио, Љотић је био један од оних политичара који су се у највећој мери окомили на диктатуру као облик владавине... „Нисмо за диктатуру било у ком облику“, говорио је он и писао тада, „и то зато што је сматрамо као пролазну у животу једног народа, а нама треба стално оруђе које ће стално бити ту, помоћу кога ће моћи стално да се обнавља велика народна политика“.

Швајцарској, био повезан са представницима Прве интернационале, са групом која је мање-више била истурено одељење Карла Маркса и Фридриха Енгелса (треба да је превео на српски Комунистички манифест) - Димитрије Љотић је завршио права и као официр учествовао је у ратовима Србије 1912-1918. Погинуо је у Истри, у аутомобилској несрећи, 28. априла 1945.

128 Димитрије Љотић, Из мога живота, 193.

У својим иступима против диктатуре, Љотић је нарочито наглашавао да је његов покрет против диктатуре оних „који над собом Бога признају", али (и још више) против диктатуре оних „који над собом ни Бога не признају".

Религиозност и национализам, по Ђоки Слијепчевићу, били су главни Љотићеви „оријентири". „Његова религиозност и његов национализам", каже Слијепчевић, „били су, на један нарочит начин, органски. Његова хијерархија вредности била је: Бог у Свемиру, владар у држави, домаћин, старешина породице, у своме дому".[129]

Осим што је био, по Слијепчевићу, „интегрални хришћанин", Љотић треба да је био и „убеђени Југословен". Сматрао је, и наводно стварно у то веровао, да је „Југославија најбоље решење свих и српских, и хрватских и словеначких проблема, који су изван ње нерешиви".

Нападан да је фашиста, хитлеровац — и то одмах чим је закорачио на политичку сцену — Љотић се силно трудио да докаже, да он не стоји ни у каквој вези ни са италијанским фашизмом нити пак са немачким националсоцијализмом. „Привидну сличност" свог покрета са фашизмом и национализмом, Љотић је пак признавао, али је то објашњавао заједничким „негативним ставом према либералној демократији" и позитивим ставом „према замисли сталешког уређења друштва".

Много пута непредвидив у својим поступцима, и контроверзан у својим иступима (умео је да нађе лепи речи и за Јевреје), Љотић је био политичар о којем су једни говорили једно, а други друго. За неке је он био фантаста који непрестано лебди у облацима, за друге — ултранационалиста, за треће — „човек трезвен и реалан", за четврте — оличење пронемачког, антикомунистичког и пра-православног елемента, за пете, пре свега за своје присталице — српски патриота прве и најбоље врсте.

По уверењу Радоја Л. Кнежевића (једног од „мозака 27-мартовског беспућа", по Ђоки Слијепчевићу)[130] Љотић је био човек „од признате личне исправности", али и човек који је „у својим политичким схватањима био фанатик до те мере, да је потпуно био изгубио осећање за стварност у свету и, у погледу националног морала, за границу која дели допуштено од недопуштенога кад је народ у рату..."[131]

У очима Драгољуба Јовановића, Љотић је био фашиста, а као човек — био и остао противречан, неразумљив, чак неразуман... „За њега се може рећи да је хтео да буде наш Хитлер, али не и Мусолини..."[132]

Ломатајући се по политичкој сцени Краљевине Југославије, Љотић је био најдоследнији у дизању гласа против комуниста, које је видео свуда, и против Совјетског Савеза - „совјетије". На опасност од њих он је стално указивао, поред осталог у свом специјалном билтену (Антикомунистичком билтену), који је штампан у министарству војске и морнарице, у време кад је министар био Милан Недић.

Мада је имао великих амбиција, Љотић са својим покретом ипак никад није успео да се одбаци даље од периферије политичке сцене. Оба покушаја да буде изабран за народног посланика, на изборима од 5. маја 1935. и на изборима од 8. децембра 1938 — остали су само — покушаји. Ни на једном од ових избора његова земаљска листа није могла да добије ни 40.000 гласова (на изборима 1935. добио је у свему 33.549, а на изборима 1938 - 30.374 гласа).

По тврђењу Драгољуба Јовановића, који је једно време провео са Љотићем у затвору, у истој ћелији, у Управи Београда, вођ „Збора" је прво почео да студира (у Француској) природне науке, физику. А кад је видео да сви његови професори иду у цркву, почео је да то чини и сам и тако је на крају „кроз католичку цркву постао велики православац" и зато је све „оно што он ради неадекватно нашој средини..."[133]

Можда и зато што је постао „велики православац", Љотић је, како је за њега још казано, „остављао утисак светог човека. Имао је нешто освештано и узвишено у себи. Његове идеје биле су најплеменитије, али је било питање колико је био у стању да их оствари".[134]

129 Ђоко Слијепчевић, Југославија уочи и за време II св. рата, 70-71.

130 Исто, 86.

131 Радоје Л. Кнежевић, Организовање отпора, „Порука", број 13, 16.6.1953, 14.

132 Драгољуб Јовановић, Људи, људи..., Медаљон 46 умрлих савременика, Београд 1975, 156.

133 Драгољуб Јовановић, Мемоари, 262.

134 Изјава Предрага Милојевића („Аргумент", Београд 18.11.1994). — За Љотићеве „социополитичко-теолошке погледе, његов антикомунизам, његову веру у бесмртност Бога и будућност Светосавља", епископ Николај Велимировић је рекао, да они садрже мисао која је „хришћанска,

Кад је Краљевина Југославија разбијена и Србија се нашла у страшним менгелама немачког окупатора, Љотић се, заједно са својим покретом, српском народу представио у једном не баш сасвим неочекиваном светлу... Као да земља није окупирана, он је развио не само свој политички, него и војнички барјак. Загрмео је у исти мах и против југословенске владе у Лондону, и против организатора војног пуча од 27. марта 1941, и против комуниста. А кад је почео оружани устанак у Србији, приступио је стварању властите војске коју је народ изједначио са некадашњим крџалијама из времена Турака...

Сергије М. Живановић, рекао је за Љотића, да је он „у немачкој окупацији видео једину могућност ширења своје идеологије, а у Покрету пуковника Михаиловића једину брану, због које би повољан моменат — немачка окупација — могао бити пропуштен..."[135]

За формирање своје војске, Љотић је, како каже Живановић, искористио придолазак српских избеглица, пошто у Србији није могао да продре у широке народне слојеве.[136]

Од првог тренутка, Љотићева војска била је форсирана од немачке окупаторске управе и она је уживала велике привилегије, у односу на оружане снаге Милана Недића и његове владе, на пример.

Као што су у партизанским јединицама постојали политички комесари, и политички делегати у водовима, и у Љотићевим јединицама постојали су „идеолошки барјактари". Свака чета имала је свог „васпитача", а сваки батаљон - свог „просветара". Сваки пук имао је и свог свештеника... Рад просветара и васпитача, као и свештеника, заснивао се на десет заповести, од којих је друга заповест гласила — да љотићевци не располажу својим животима, јер су их „ставили добровољно у службу Српства и Србије".

ослоњена на све што је позитивно и вредно у богатој народној традицији, увек жива и увек присутна у народном животу, у сталном испитивању народних проблема и непрестаном ослушкивању народних невоља". Над одром Д. Љотића, епископ Николај је пак рекао, да је Љотић „носио тешки крст и у миру и у рату, јер ни у миру му људи нису хтели дати мира. А у рату је извршио своју дужност и као војник и као грађанин. Баш они који су били на површини, и који су били глава народна, нису га разумели. Зато смо и пропали што нисмо знали ценити такве вредности". Цитат према: Драган Суботић, Политичка мисао Срба у расејању, 37-38.

135 Сергије М. Живановић, Трећи српски устанак, н.д., 158.

136 У Љотићевој војсци постојала је посебна формација („Летећи одред белих орлова") која је, наводно, била специјално обучена за убијање официра и других припадника организације Драже Михаиловића. То треба да је био један од разлога што је Михаиловић за Љотића рекао, да је - „синоним издајства".

Наступајући као „најсрпскија српска војска", љотићевци су на својим шајкачама носили српски грб. На прсима — „добровољачки крст, на коме се рељефно истицао свети великомученик и победоносац Георгије како убија аждају — као симбол борбе против комунистичког зла".

Припадници Љотићеве војске полагали су следећу заклетву:

„Заклињем се свемогућим Богом да ћу краљу Петру и Отаџбини, свагда и у свим приликама, бити веран, свом душом одан и послушан; да ћу се за краља и Отаџбину јуначки борити..."

Како Драгољуб Јовановић каже, сељаци у Србији су за љотићевце говорили — „наши Немци", и зазирали су од њих, мада они „нису извољевали код сељака да једу и пију, да им се пеку јагњад и прасад и да им се праве гибанице..."[137]

За Милана Недића се тврди, да, упркос сродству са Љотићем, „није марио Љотићеве добровољце", наводно у оној истој мери у којој је презирао присталице и борце Драже Михаиловића, а мрзео комунисте.

Прва оружана јединица Димитрија Љотића формирана је 15. септембра 1941. године у Београду, под називом Трећи ђачки добровољачки одред. Убрзо затим, формирана је и Српска добровољачка команда на челу са инжењерским пуковником Костом Мушицким, својевременим адјутантом краља Александра I Карађорђевића.

Помагана од немачке окупаторске управе у сваком погледу, Љотићева војска је већ у октобру 1941. имала дванаест одреда, са три односно четири хиљаде бораца. Временом, ови одреди су прерасли у пукове — у пет пукова у свему, од којих су се три предала Британцима 1945. године, а ови их на крају испоручили партизанским властима у Југославији.[138]

Како, сем Сергија Живановића, то наглашава и Иван Авакумовић, један добар део састава љотићевих добровољачких јединица чиниле су избеглице пристигле из Хрватске и Босне и Херцеговине у Србији, које су се с једне стране осећале незаштићенима, а с друге стране биле у једном јаком осветничком расположењу, посебно према НДХ. Али „иронија развоја била је дошла дотле да се ово осветничко антиусташтво свело на антикомунистичко и на анти-Михаиловићко..."[139]

---

137 Драгољуб Јовановић, Мемоари, VII, 28.

138 Ђоко Слијепчевић, 326.

139 И. Авакумовић, Михаиловић према нем.документима, 81.

Прву борбу љотићевци су водили 17 септембра 1941. са Космајским партизанским одредом, у селу Дражњу (Трећи ђачки добровољачки одред). По речима песника Симе Пандуровића, већ у овом свом првом окршају љотићевци су „показали непоколбљиву вољу, високо уздигнути национални идеал и готовост за жртве".[140]

Овај дан, заслужује да буде поменуто, Боривоје М. Карапанџић сматра за прави почетак грађанског рата у Србији.[141]

Милан Недић, као председник владе, није имао никакве власти над војском Димитрија Љотића. Она је скоро искључиво била везана за немачке окупаторске власти, војне и полицијске, и пре свега извршавала њихова наређења. Због тога је Недић, у више махова, покушавао, интервенцијама код војног заповедника Србије, да то стање промени. У меморандуму од 22. фебруара 1942. упућеном немачком војном заповеднику, генералу Бадеру, Недић је скретао пажњу, да је неодрживо да Љотићевим Српским добровољачким корпусом заповеда само немачка окупациона управа, користећи га и за „спровођење мера одмазде — спаљивање кућа, одузимање имовине, стрељања без изрицања пресуде".

У једном моменту, а то је било управо онда када је састављао поменути меморандум, Недић је био формално затрпан жалбама органа његове владе на поступке љотићеваца. У једној од тих жалби,[142] пристиглој из Чачанског округа, речено је, уз друго, да се припадници Четвртог добровољачког одреда по селима и варошицама понашају као „прави разбојници", да „хапсе, стрељају, вешају, пљачкају све што нађу".[143]

Као војска у коју је немачка окупациона власт имала највеће поверење, Љотићеви добровољци нашли су се 21. октобра 1941. у Крагујевцу, онда када је у овом граду извршено масовно стрељање грађана српске народности.[144] У књизи „Пет

140 Види: Записи из добровољачке борбе, Минхен 1954, 12.

141 Бор. М. Карапанџић, 93.

142 Ради се о извештају среског начелника Трнавксог среза од 31.1.1942.

143 За злочине које су починили припадници Љотићевих оружаних одреда, Предраг Д. Ивановић каже у својој књизи „Ко су Љотићевци?" (издање Српског књижевног удружења у Чикагу, Чикаго 1954, 185) да они нису „резултат брзоплетости или тобожњег идеалистичког заноса. Напротив, иза целе њихове акције и политике непроменљиво дејствују морално и национално најниже побуде: да се српско име избрише, српски народ као такав уништи и претвори у неку безобличну масу, а тиме створе потребни предуслови за утапање у некакву СЛАВИЈУ, заједничку државу свих Словена. Свакако, боље него и један политичар, Љотића и љотићевштину је схватио и осетио српски народ и зато га без оклевања и двоумљења одбацио..."

144 Никола А. Косић („Љотићевци и Крагујевачка трагедија, Виндзор 1968, 21) рекао је, да

вековa Крагујевца",[145] за љотићевце се каже, да су они заједно са Немцима „извршили онај страшни покољ, о коме ће се причати док је света и века..."[146] А после покоља, на збору који су одржали у Крагујевцу, пред црквом, 5. новембра 1941, представници Љотићеве војске су јавно рекли — оправдавајући извршени злочин — да би Срби, да су они којим случајем ушли у Немачку, за једног убијеног Србина стрељали по 500 Немаца..."[147]

Љотићеви добровољци стигли су у Крагујевац 17. октобра 1941. године. Стање у граду, али и у целој ужој Шумадији, према речима истакнутог Љотићевог команданта Марисава Петровића, било је — „врло опасно".[148] *Цео „простор са периферијама Крагујевца партизани су били посели и држали под својом контролом. Сељацима нису допуштали улазак у град ради доношења производа на тијацу. Народ је био у чељусти смрти и пред биолошким уништењем. Колоне Титових партизана и Дражиних четника здружено су маршовале од Горњег Милановца, док су Краљево, Шабац и Ваљево били блокирани њиховим*

„крагујевачки злочин носе на души и нацисти и Срби њихови помагачи", љотићевци, дакле. Истичући да љотићевци нису „гасили ватру", како тврде, већ да су је „још више распаљивали", Косић је још казао: „Српски народ је ишао путем традиционалног отпора према окупатору, а добровољци су били уз окупатора..." Затим је Косић рекао, да је тачно да су добровољци гинули, али да су гинули „од свих оних од којих су гинули и Немци. А борили су се против свих оних који су били против Немаца. Ово је истина, која се не може порећи, а уједно и наша српска несрећа..."

145 Пет векова Крагујевца, Крагујевац 1972, 288.

146 Помажући Немцима у извођењу српских грађана на стратиште, љотићевци су користили прилику да пошаљу у смрт нарочито оне виђене Србе који су још од пре рата били њихови политички противници. Тако је лично Марисав Петровић, командант батаљона у Љотићевој војсци, послао у смрт познатог националног радника из Лепенице, свештеника из села Бадњевца, Андру Божића. У својој изјави за зборник „Истина о крагујевачкој трагедији", штампаном у Охају (САД) 1989, он је у вези са поп-Андром Божићем рекао: „Као најутицајнији Дражин функционер у Шумадији, био је левичарски настројен. Чим су се појавили партизани 22. јуна 1941, он прави с њима споразум о сарадњи на терену - формирају преки суд и скидају главе не само љотићевцима, већ и осталим националистима. Помаже партизанима у спаљивању архива и у осталим терористичким акцијама. На место да развије црквену заставу и дигне Шумадију у оружану борбу против партизана богобораца, Андра Божић као свештеник прилази Божјим и српским непријатељима и остаје с њима у сарадњи чак и кад су разоружали одред Дражиних четника у селу Шарановцу..." - Како се тврди, Марисав Петровић је тражио од поп Андре Божића да клекне преда њ и замоли за милост, па да му поштеди живот, на шта је добио одговор: „Ако ми живот зависи од једне српске баребе, онда ми он не треба..." - Поп Андра Божић, иначе, био је веома угледан у народу и ватрени присталица, као и отац и деда му, династије Карађорђевића. За време краља Милана Обреновића, кад је био прешао у Србију, Петар Карађорђевић се крио у кући Божића... Припадник Демократске странке, Божић је био за сарадњу војних четника и партизана. Први Михаиловићев одред у Лепеници (командант генералштабни капетан Тадија Вулевић) био је формиран добрим делом заслугом поп Андре Божића. Тај одред је, међутим, у октобру месецу 1941, био разоружан од Другог шумадијског партизанског одреда у селу Саранову (не Шарановцу како Марисав Петровић наводи), и то треба да је био први напад партизана на једну Михаиловићеву јединицу - знатно пре 1. новембра 1941. године.

147 Драгољуб Бакић, прилог у књизи Пет векова Крагујевца, н.д., 288.

148 „Истина о крагујевачкој трагедији", н.д.,

снаїама. Немци су тих дана имали 10 мртвих и 26 рањених војника код Бара и Љуљака на путу Країујевац-Горњи Милановац..."[149]

Према изјавама Љотићевих добровољаца,[150] *тешку ситуацију „чинило је још тежом држање српске власти Недићеве владе. Она је седела на две столице: са окупатором су били у најбољим односима, док су партизане помаїали капом и шаком. Партизани и четници (Драже Михаиловића) имали су своје оріанизације у іраду и њима је била потчињена сва српска власт..."*

По Марисаву Петровићу, Љотићеви добровољци, чији је он тада био командант, нису допутовали у Країујевац својом вољом, већ по наређењу Недићеве владе, а ради садејства са Немцима против партизана и четника Драже Михаиловића. Учествовали су, прво, 19. октобра 1941, заједо са Немцима, у нападу на села Грошницу, Мечковац и Маршић... То, међутим, доказано је, није био никакав напад на устанике, већ препад на мирне ірађане, од којих је више од 300 стрељано без суда и уопште испитивања.

Да ће Немци извршити масовно стрељање мушких становника Країујевца, Марисав Петровић тврди да је сазнао - тек 20. октобра. То треба да му је лично саопштио командант места, немачки мајор Кениї. Чак му је рекао и тачан број лица која су имала бити изведена на їубилиште - 2.300 укупно.[151]

Објашњавајући зашто су Немци одлучили да лише живота тако велики број људи, без икакве кривице, Марисав Петровић је изјавио, да су партизани и четници „излили свој сатански вандалски бес над поїинулим немачким војницима. Поїинулима су одсекли полне удове и ставили им у уста. Немци су ову потресну слику фотоїрафисали и послали својим вишим командама... У овој светлости замислите мајора Кенића, команданта казнене експедиције у Шумадији, који је добровољцима у Країујевцу дозволио да издвоје 2.300 таоца и ослободе их. Бої је помоїао случајем, да је Кениї био професор теолоїије протестантске цркве и да су се добровољци у акцији од два дана 18. и 19. октобра показали као борбена војска. А Немци то цене и поштују. Тако је Бої помоїао Шумадији да не буде уништена од стране партизана, четника Драже Михаиловића и Немаца окупатора..."

149 У својој књизи „За историју наших дана", н.д, 59-60, Бошко Н. Костић објавио је изјаву резервног капетана Павла Богићевића из Кнића, припадника једног Михаиловићевог одреда, која се тиче става Раје Недељковића, познатог функционера КПЈ, према стрељању српских грађана у Крагујевцу. Наводно, Раја Недељковић треба да је на предлог капетана Богићевића да партизани и војни четници заједно нападну Крагујевац и ослободе ухапшене грађане, рекао следеће: „Време није за такав напад, а што се тиче људи, што их год више Немци побију, то ћемо ми имати мање да убијамо када ослободимо Крагујевац. Немци раде наш посао. Уосталом, зашто Крагујевчани нису дошли код нас у шуму...?"

150 Љотићевци у крагујевачкој трагедији, „Погледи", Крагујевац, 15.6.1990.

151 У коментару листа „Погледи" од 15.6.1990, 63, у вези са овим је речено, да су Немци „стрељали онолико талаца колико су хтели" и да зато „не може бити истинита тврдња љотићеваца да су они од стрељања спасли дањих 2.300 до 3.000 талаца пошто Немци нису ни планирали стрељање 4.600 или 5.300 људи... Према томе, љотићевци би могли да кажу да су умањили број жртава само у случају да су умањили немачки план од 2.300 стрељаних, а то нису учинили". — Колико је уистину људи стрељано у Крагујевцу, у Шумарицама, 21. октобра 1941, није никад сасвим тачно утврђено. Помиње се чак и бројка од 7 хиљада...

Све тамо до 1. јануара 1943. године Љотићеви одреди били су обједињени у Српској добровољачкој команди. А од тог дана ова команда је преименована у Српски добровољачки корпус, пет батаљона са по четири чете, у свему - 3.680 војника. У дисциплинском погледу корпус је био подређен војном заповеднику Србије, а у оперативном — 104. немачкој ловачкој дивизији (четири батаљона) и бугарском окупационом корпусу (један батаљон).

Против самог постојања Љотићевог корпуса, Милан Недић није имао ништа против. Сметало му је, међутим, што он над њима није имао никакве власти, што није имао право да му издаје било каква наређења. Због тога, али и због честих протеста официра из његове војске, који су се жалили да су њихове трупе запостављене у односу на Љотићеве, Недић је у више махова захтевао да се корпус стави под његову врховну команду... а и да му се осигура већа самосталност у командовању властитим јединицама. Најзад, 2. новембра 1943, кад је у врху Немачке оцењено да им је Недић сасвим поуздан савезник, и главни ослонац у борби против партизана и војске Драже Михаиловића, том његовом тражењу је удовољено.

Колико је Недић био задовољан, после свега, толико треба да је, на другој страни, био незадовољан Димитрије Љотић. Незадовољство вође „Збора" треба да је било тако велико, да је он — према обавештењима до којих је дошла немачка полиција у Београду — био решен да изврши неку врсту државног удара и Недића смени са положаја председника владе.[152]

152 Иако су Недић и Љотић у основи били савезници и чинили један фронт, Недић је имао доста окапања са људима из „Збора". Стално су му они правили тешкоће, већ и зато што су сматрали да су они прави и једини представници српског народа и да су једино кадри да Србију спасу од „комунистичке немани" и „плаћеног британског агента" Драже Михаиловића. Такав је случај био и са извесним Страхињом Јањићем, активним официром, који је као припадник „Збора" једно време био председник општине у Крагујевцу и у Лесковцу, а једно време командант „Специјалног одреда при председништву владе". Док се налазио на дужности команданта одреда за заштиту председништва владе, упустио се у неке смицалије које су толико разљутиле Недића, да га је удаљио из службе. Пошто је, међутим, од раније био повезан са немачком полицијом у Београду, Јањић је прешао у њену службу и постао шеф посебне шпијунске организације познате под именом

Иако је изгледало, да су Немци изишли у сусрет Недићевим тражењима, препуштајући му врховну команду над свим српским оружаним формацијама, укључујући и Љотићеве јединице, то није био случај. Други разлози су били да они тако поступе, а и да донесу одлуку да се управо Љотићев корпус повећа на пет пукова... Међу тим другим разлозима, главни је био тај, да су они, управо у то време, имали у рукама поуздане податке да предстоји удар јаких партизанских снага у Србију.

Сем што су сматрали да ће обједињавање свих српских оружаних јединица под једном врховном командом повећати њихову борбену снагу, Немци су рачунали да ће сада лакше моћи да те српске трупе ангажују и ван Србије — у Санџаку и у Црној Гори. Претпостављали су, да ће Недић на то без противљења пристати, с обзиром на његово вишегодишње тражење да се Србији припоје Санџак и Црна Гора.

Како се види из записника са састанака војно-управног команданта Србије, генерала Ханса Густава Фелбера, и Хермана Нојбахера, од 23. децембра 1943. године, Недић је ту сагласност одмах и дао, без једне једине речи противљења. По договору, у Санџак и Црну Гору имао је да буде упућен Љотићев добровољачки корпус. На томе су Немци чак и инсистирали, будући да им је било добро познато да су љотићевци своје крвне непријатеље видели не само у партизанима, већ и у припадницима војске Драже Михаиловића...

Да су љотићевци, заиста, и у припадницима војске Драже Михаиловића видели своје смртне непријатеље — доказа има више него довољно. Толико их има, заправо, да би се могла саставити подебља књига...

Окршаји до којих је долазило између љотићеваца и михаиловићеваца, у целини узето, спадају, сигурно, у најкрвавије обрачуне међу Србима уопште током Другог светског рата. Ти сукоби почели су 1941. године, и трајали су до пред сам крај рата... Ишла је у том разрачунавању — глава за главу, па и две главе за једну, чак и пет за једну, већ како кад и како где.

За Дражу Михаиловића и његове команданте у Србији, припадници Љотићевих одреда, односно пукова, били су, по

„Српски Гестапо". Као шеф те организације, Јањић је, поред осталог, будно пратио шта ради Недић и шта раде људи из његове најближе околине, и о свему што би дознао - обавештавао је своје немачке претпостављене, пре свега СС-генерала Мајснера, који је био велики противник Милана Недића. Због свега тога, Недић је уложио, 22. фебруара 1943. најоштрији протест код војног заповедника Србије. „Ја лично и моји министри", рекао је Недић у том свом протесту, „високи функционери, лојални и искрени сарадници окупационих власти, непрекидно смо предмет подлих, безобзирних, најувредљивијих напада од стране ових људи, без обзира на место и прилику..."

речима Боривоја М. Карапанџића,[153] квислинзи, крџалије, издајници. „Све је то чињено ради тога, да би иностранство, Савезници, а на првом месту Краљевска југословенска влада у Лондону, добили утисак — да се четници под вођством ђенерала Михаиловића ипак боре на отаџбинском тлу, док је пропаганда имала да објасни, како је то, уствари, борба противу осовинских сателита, које, бива, прво треба уништити, па тек после осовинске снаге. А међутим, та је борба била — борба противу рођене браће, која је носила, само и једино, српске главе са обе стране".

По мишљењу Ивана Д. Пајића,[154] међутим, читава борба Љотићевих одреда („антикомунистичка борба"), са малим изузецима, сводила се (после протеривања партизана из Србије, крајем 1941. године) „на систематско и дивље уништавање одреда Драже Михаиловића. Пропагандно, политички, материјално и војнички љотићевци су се идентификовали са окупатором и крили иза такозване српске владе Милана Недића".

Један од познатијих команданата Драже Михаиловића из 1941. године, Звонимир Вучковић, овако се изразио о војсци Димитрија Љотића:

„Иако је после Крагујевачког, Краљевачког и других покоља мржња према окупатору врхунила у народу, ипак је, ако је поређење могуће, мржња према немачким савезницима домаћег порекла била још већа. Не само у нашим редовима већ и међу грађанима који у оружаној борби нису узимали учешћа, та мржња се претварала у презир и гнушање кад би им до руку дошле њихове новине или кад би преко радија чули говоре њихових вођа. Без имало стида они су се неком нарочитом свесрдношћу трудили да, по оној 'гори потурица од Турчина', не изостану иза господара. Место кукастог крста носили су значку светог Ђорђа..."[155]

153 Боривоје М. Карапанџић, 254.

154 Види: Предговор књизи Звонимира Вучковића, Сећања из рата, Чикаго 1979, 11.

155 Звонимир Вучковић, Сећања из рата, н.д., 178. - Вучковић је овде, јасно, мислио на љотићевце, с којима је и сам, као командант Таковског војно-четничког одреда, имао више крвавих окршаја у децембру 1941, између осталог и у Горњем Милановцу. Било је то уочи напада Немаца на Равну гору. Љотићевци су тада, потпомогнути од Недићевих јединица, били ушли у Горњи Милановац, да би олакшали Немцима продор на Равну гору...

На љотићевце као типичне и изразите сараднике немачког окупатора, гледа и Радоје Л. Кнежевић.[156] Како он вели, „Љотићевци су колаборирали са немачким окупатором из идеолошких разлога, јер им је главно било да уведу свој систем, споредно на који начин". За самог Љотића Кнежевић каже, да је он, „са кривоумљем типичним за све фанатике", Дражу Михаиловића оптуживао код немачких окупационих власти да прима новац од Јевреја и да тим новцем финансира свој покрет...

Сам Михаиловић, још 10. маја 1942, рекао је за Љотићеве одреде да нису ништа друго до „наоружане банде", да су љотићевци „највећи немачки сарадници, а да је сам Љотић — „синоним издајства".[157]

На Љотића, иначе (али и на Недића и Косту Миловановића-Пећанца) Дража Михаиловић се безброј пута жалио у својим депешама југословенској влади. Истицао је, уз остало, у тим својим телеграмима, да би он са својом војном организацијом с Немцима лако изишао на крај само да му огромне сметње не праве Љотић, Недић и Пећанац...[158]

Судећи према неким Михаиловићевим наређењима, он као да је борбу против љотићеваца сматрао чак важнијом од борбе против немачке војске...

Занимљиво је, у сваком погледу, да постоје мишљења да су за нападе одреда Драже Михаиловића на Љотићеве јединице — криви комунисти, они који су се наводно били увукли у његову војску, посебно у чете под командом Драгутина Кесеровића.[159]

Како истиче Боривоје М. Карапанџић, управо је Кесеровић са својим одредом, у којем треба да је било нарочито много прикривених комуниста, највише борби водио са љотићевцима. У препадима које је вршио на добровољце, Кесеровић треба да је уништио животе многих добровољаца, пре свега у крушевачком крају. Међу жртвама Кесеровићевих четника, Карапанџић помиње и команданта Трећег батаљона Српског добровољачког корпуса, Душана Марковића (од лета 1943. и Недићевог окружног начелника).

156 Радоје Л. Кнежевић, Организовање отпора, „Порука" од 16.6.1953, 14.

157 Види и: „Дуга", март 1990, 95.

158 Види депеше Драже Михаиловића, Архив Југославије, 103 -6.

159 Боривоје М. Карапанџић, 264.

По мишљењу истакнутих љотићеваца, „најфаталнији човек" у покрету Драже Михаиловића треба да је био мајор Радослав Ђурић. Како и Карапанџић тврди, Ђурић је био високи комунистички функционер у редовима Драже Михаиловића. Отуда, наводно, за Тита није постојало тајне у четничком покрету... Са својим Јужноморавским корпусом, каже Карапанџић, „Ђурић је вршио улогу тројанског коња у Михаиловићевој организацији, а да Дража то уопште није могао да види... Њему је пукло пред очима тек у лето 1944, када је цео Јужноморавски корпус ушао у састав НОВЈ, а Ђурић постављен за помоћника начелника штаба команде НОВЈ за Србију..."[160]

У објашњењима, датим са разних страна, зашто је унутрашња борба између љотићеваца и михаиловићеваца била тако жестока, зашто је управо до ње уопште и дошло (па и до борби Михаиловића са јединицама Милана Недића) наводи се као разлог и жеља сваке од заинтересованих страна да она буде та која ће дочекати краља Петра II при његовом повратку у земљу... Због тога су неки Љотићеви добровољци, као и припадници Недићеве војске, па и сам Недић — стављени 1942. године под злогласно слово „З" (75 лица у свему). У овом списку, међутим, није било Димитрија Љотића, што је изазивало и што изазива многе недоумице... То утолико више, што се под слово „З" (према образложењу Слободана Јовановића у енглеском листу „Тајмс" од 15. јула 1946) искључиво стављани (по предлогу Драже Михаиловића) „само квислиншки елементи познати по својој служби непријатељу".[161]

Многа лица која су била стављена под слово „З" (и то било објављено у емисијама Радио Лондона, све „из педагошких разлога", како је рекао Радоје Л. Кнежевић у листу „Порука", 1953. године)[162] била су ликвидирана од „црних тројки" које су најтеже казне извршавале без поговора, и које су, у случају неизвршења, и саме биле ликвидиране...

О убиству (од стране једне „црне тројке") шефа кабинета Милана Недића, љотићевца Милоша Масаловића, пуковника (9. марта 1944) и Цеке Ђорђевића, помоћника министра унутрашњих послова у Недићевој влади (18. маја 1944), Живко Топаловић је, 1957. године, написао: „Они су (Масаловић и Ђорђевић) одлучно тражили уништење Миха-

160 Преласком Ђурића у редове НОВЈ - по закључку британске обавештајне службе (Преглед четничких активности у Југославији, април 1941-јули 1944, састављен за Главни штаб савезничких снага у септембру 1944) - било је у ствари довршено „распадање четничких снага у централној и југоисточној Србији".

161 Како је Слободан Јовановић нагласио у свом допису „Тајмсу", на списку лица стављених под слово „З" није било ниједног једног члана Титовог покрета, што је сасвим тачно.

162 Види: „Порука" број 13, 16. јун 1953, Југословенска влада и Дража Михаиловић, стр. 16.

иловићевих снага и стајали су у служби Немаца. Они су организовали једну посебну групу терориста, од стотредесет до двеста, под командом старог комитског војводе Блашка Михаиловића. Њима су Немци дали најбоље аутоматско оружје и средства за брзе покрете. Први им је задатак био да убију ђенерала Михаиловића, а потом и све његове сараднике. Одговор на ово био је, да су одреди ђенерала Михаиловића најпре ликвидирали војводу Блашка и већи део његових терориста, а потом су у Београду убили пуковника Масаловића и државног подсекретара Цеку Ђорђевића..."[163]

Од виђенијих сарадника Милана Недића, убијен је и пуковник Драгомир Лукић, окружни начелник у Ваљеву, 8. септембра 1944, у свом стану у Београду.

Изостављање Димитрија Љотића са списка лица стављених под слово „З" чини још загонетнијим сама чињеница да је Дража Михаиловић, све тамо до пред сам крај рата, на Љотића гледао као на једног од својих „четранест непријатеља", уосталом као и Љотић на њега..[164] *Жели се доказати, међутим, да то тако није одувек било, да су Љотић и Михаиловић, у почетку, у лето 1941, чак један према другом гајили многе симпатије...*

Према Бошку Н. Костићу, већ на саму вест да се Михаиловић „укотвио" на Равној гори, и започео са својом националном акцијом, Љотић је наложио да се прикупља новчана помоћ за њега. Чак је изразио спремност да пошаље своје људе у Дражин штаб. Али је од тога одустао кад је сазнао за преговоре Драже Михаиловића са партизанским руководством... „Ако заиста дође до тог споразума", треба да је Љотић изјавио, „онда предстоје тешки дани и овоме делу српског народа, пошто ће комунисти окрнути националним плаштом, дићи народ на устанак, што ће изазвати окупаторе на страховите репресалије..."[165]

У „Нашој борби", органу „Збора", Љотић је у два маха, 23. и 30. новембра 1941, написао за Дражу Михаиловића да је „правно обичан одметник", јер је „југословенска војска по свим правилима и у потпуно исправној форми капитулирала, наложивши свима члановима да имају положити оружје пред непријатељем и да се више не смеју борити против њега".

Оцењујући утаборење Драже Михаиловића на Равној гори, Љотић је рекао, да је Михаиловићева војна организација до 22. јуна 1941, дана напада Немачке на Совјетски Савез, представљала само једну „платонску опасност за наш мир". Она дотле није „ничим испољила своје

163 Види: Живко Топаловић, Књига о Дражи, Виндзор 1956, 67.

164 Душан Петковић, „Гласник" СИКД „Његош", св. 57, 1961, 54.

165 Бошко Н. Костић, За историју наших дана, 36; Види и: Ратко Парежанин, Други светски рат и Димитрије Љотић, Минхен 1971, 413-415.

непријатељство према немачкој војсци, ничим није вређала сигурност саобраћаја. Њени чланови су слободно силазили с Равне горе у низину, путовали железницом, долазили у градове па и у сам Београд, налазили се са својом родбином, врло многи од њих примали своје приналежности, многи обилазили имућније грађане и од њих купили прилоге за јуначке непокорене војнике, причали о свом романтичном животу, изазивали лакоумно дивљење, увлачили нове у те мреже. Од 22. јуна та организација отпочиње да игра своју судбоносну негативну улогу..."

По Љотићу, Михаиловић је највише и смртно погрешио што је пошао трагом комуниста, што се удружио с њима, што је допустио да његови људи учествују заједно са партизанима у оружаним акцијама код Крупња, Лознице, Богатића, а затим у целој Србији. На тај начин он је постао „играчка у туђим рукама", а све због своје „таште жеље да на јевтин начин игра улогу ослободилачког вође".

У писму краљу Петру II,[166] *Љотић је Дражу Михаиловића оптужио да је „баш Титу снагу и ауторитет дао", уз наглазак, да Тито „овако никад не би успео, да му у почетку нису дали потребну снагу српски националисти у Србији".*

„Извор снаге за Тита и узрок анархије", по Љотићу, била је и борба која је вођена између Михаиловића и Недића.

Пребацујући Дражи Михаиловићу, да је допустио да се „кољу десетине", чиме су само стварани „стотине и хиљаде симпатизера партизана", Љотић је рекао и то, да је Михаиловић дозволио својим одредима да „раде са окупатором", прво са Италијанима, а затим — о 1944. години је реч — са Немцима...

„Дража Михаиловић", рекао је Љотић такође, „није само војничка организација (иначе врло слаба по повезаности, дисциплини и борбености), већ је и политички покрет. Главну реч у том политичком покрету воде оне политичке странке, на које се иначе тешко може ослањати један монархистички покрет: републиканци, социјал-демократи, земљорадници, уколико нису отишли с Титом, демократи, тј. бивша Удружена опозиција. Ко зна судбоносну разорну акцију ове Удружене опозиције (и то сад без радикала и ненесоваца, јер ови у равногорским одборима нису тако активни), тај зна куда води политички курс Равногорског покрета".

За политичаре у покрету Драже Михаиловића, Љотић је рекао, да они „никад нису били за монархију, бар одкако је династија Обреновића изумрла, јер је главни контигент ове Удружене опозиције потекао у ствари после 1903. године из реда присталица Обреновића..."

Истичући да „Равногорци тј. Удружена опозиција већ изјављују да ће после рата демократија моћи и без краља, а утолико пре што, ето,

166 Димитрије Љотић у револуцији и рату, Минхен 1961, 384-391.

Америка нема краља, па Русија, па ко зна да ли ће га задржати и Енилеска", Љотић је, у писму насловљеном на краља Петра II, 1944. године, рекао и ово:

„Јављају ми из југозападне Србије, где је равногорска организација најјача, да се спрема друго издање једног броја „Огледала" Пере Тодоровића из 1903. године у коме је изнето Креманско пророчанство, нарочито због оног дела у коме се износи да ће после туђинске окупације и великих страдања српских престати влада Карађорђевића, па ће човек из народа, далеки род Обреновића, ослободити и ујединити српски народ..."

Како се све објашњава борба између љотићеваца и михаиловићеваца, види се и из текстова Ђоке Слијепчевића, блиског организацији „Збор", и Сергија Живановића, активног припадника Михаиловићеве војне организације — објављених после Другог светског рата. По Слијепчевићу,[167] до борби између љотићеваца и михаиловићеваца „долазило је само онда када су четници, вршећи своје акције, нападали добровољце што се обично догађало из заседе. Узроци тих напада били су најчешће пизма и мржња појединих четничких команданата и њихова жеља да дођу до оружја за којим је код њих постојала права глад". По Сергију Живановићу,[168] сукоб између Љотићевих и Михаиловићевих одреда био је стална појава и он је, од 1942. године, „добио изглед другог грађанског рата, осим оног првог вођеног са комунистима".

Неки писци, блиски Равногорском покрету, попут Ивана Авакумовића, иду и даље од Сергија Живановића, и истрајавају на томе, да „Љотићеви 'добровољци' нису никада имали прилике да се боре против икога другога до против Срба, углавном Михаиловићевих људи, јер партизани у Србији од почетка 1942. до 1944. не представљају значајну ни популарну ни оперативну снагу..."[169]

Ђоко Слијепчевић, кад говори о Дражи Михаиловићу и његовој војној организацији, посебно истиче, да су и Михаиловићеве акције, као и акције комуниста, „у условима постојеће окупације, једнако биле штетне и фаталне за Србију: за изазивање немачких одмазди било је сасвим безразлично ко их

167 Ђ. Слијепчевић, 450.

168 Сергије М. Живановић, Трећи српски устанак, 128.

169 И. Авакумовић, Михаиловић према нем. документима, 81.

и због чега изазива — кључ по коме је народ плаћао изгреде представника тих покрета против Немаца био је исти: стотину Срба за једнога убијеног Немца, а педесет за једнога рањеног."[170]

Од политичара који су се нашли на страни Драже Михаиловића, Љотића и његову организацију „Збор", и његове оружане одреде, најоштрије осудио је социјал-демократа Живко Топаловић. На Светосавском конгресу у селу Ба, 1944. године, он је за Љотићеве 'добровољце' рекао и следеће:

„Како може један српски војник помирити са својом савешћу ратовање против своје отаџбине а у заједници са окупатором? Зашто Љотићевци сипају ватром из оружја, које им је дала окупаторска власт, против војске и народа који су одани Михаиловићу и његовом покрету отпора? Може ли од тога бити веће срамоте за српске синове?..."[171]

Од борби вођених између Љотићевих и Михаиловићевих одреда, у најкрвавије треба да спадају борбе до којих је дошло у лето 1943. године. Ради се, поред других, о окршајаима код Ужица, 7. јула 1943, а затим код Пожеге, Ариља, Горњег Милановца, Бајине Баште, Крагујевца (29. августа 1943). У једној од тих борби, код Ариља, љотићевци су против Михаиловићевих људи били подржавани од једне бугарске окупационе јединице...

У септембру 1943, код Сјече Реке и Косјерића, Љотићеви војници јуришали су на борце Драже Михаиловића заједно са припадницима немачке окупаторске војске.

Према наводима Звонимир Вучковића,[172] код Сјече реке и Косјерића, Љотићеви одреди претрпели су „врло тежак пораз, јер наши нису зазирали од проливања крви. Мржња према домаћим непријатељима још се није могла мерити никаквом мером..." Како Вучковић наглашава, љотићевци су за борце Драже Михаиловића представљали непријатеља „коме нисмо били спремни опростити ни на самртном часу".

Колико су љотићевци и михаиловићевци били острвљени једни на друге, показују и случајеви који су се збили у селу Угриновци и у селу Жупањац. У селу Угриновци, под коман-

170 Ђоко Слијепчевић, 451.

171 Живко Топаловић, Борба за будућност Југославије, Лондон 1967, 193.

172 Звонимир Вучковић, Од отпора до грађанског рата, Београд 1990, 60.

дом једноруког Крсте Кљајића, одред Драже Михаиловића убио је двадесет Љотићевих бораца, а код села Жупањац - тридесет. За освету, ускоро потом, Кљајића је, из заседе, засуло митраљеском ватром једно одељење љотићеваца и засипало тако дуго док му тело није претворено у безобличну масу. То се догодило у селу Горње Црнуће, и тај догађај је ушао и у једну песму Михаиловићевих бораца: „Ој Црнуће, црна ти судбина — Што изгуби најбољег Србина!“[173]

У прилог мишљењима да су људи Драже Михаиловића видели у борцима Димитрија Љотића своје главне и најгавније непријатеље, баш како је то изнео и Михаиловићев командант Звонимир Вучковић, Боривоје М. Карапанџић је[174] навео, да је 26. априла 1944. године, у један сат ујутру, командант Ваљевског корпуса Драже Михаиловића, Нешко Недић, напао Ваљево, чију су посаду сачињавали Немци и 1. батаљон 1. пука Љотићевог Српског добровољачког корпуса. Али тај напад, по Карапанџићу, није извршен да би се савладали и разоружали Немци, већ само — љотићевци!

Упркос проливеној крви у међусобним биткама (или можда управо због тога) тамо у јесен 1943. године покренута је иницијатива за склапање споразума између Димитрија Љотића и Драже Михаиловића. Од кога је, тачно, та иницијатива потекла — поуздано се не зна, мада се из Љотићевог круга тврди да је она потекла од Драже Михаиловића. Он треба да је, према тим тврђењима, упутио Љотићу једно писмо, 22. септембра 1943, и затражио састанак с њим...[175]

Било тако како се у Љотићевим круговима тврди, или другачије, тек у јесен 1943. године није дошло до сусрета Михаиловића и Љотића нити пак до престанка борби између њихових оружаних јединица. До успостављања контакта између љотићеваца и михаиловићеваца, међутим, дошло је у мају 1944. године. Са Љотићем, који је наступио и у име Недића, састао се Михаиловићев командант Србије, генерал Мирослав Трифуновић-Дрења. Било је то 17. маја 1944, у селу Брђани код Горњег Милановца. У свему, разговарало се три дана... Ти разговори

173 Међу жртвама Љотићевих добровољаца налазили су се, из редова припадника Михаиловићеве организације, и Лазар Максимовић и Владимир Жикић. У ноћи између 8. и 9. септембра 1943. њих су опколили љотићевци у једној сеоској кући близу Трстеника и после краће борбе савладали и - убили (Слобода или смрт, Глас Делиградског корпуса Југословенске војске у отаџбини, год. I, број 1, децембар, 1943, 4).

174 Боривоје М. Карапанџић, 302.

175 Види: Бошко Н. Костић, За историју наших дана, 128-129. — Према исказу Милана Недића током првих саслушања у Београду, Љотић треба да је у више махова покушао да успостави директан контакт са Дражом Михаиловићем, па и да се с њим сретне. Чак треба да је одлазио у Михаиловићев штаб, али је Дража Михаиловић сваког пута избегао да га прими на разговор... Види и: „Дуга“, број 448, 27.4. - 10.5.1991.

завршени су споразумом који се пре свега односио на заједничку борбу против партизана, и то како у Србији тако и изван ње. Споразумом је било, уз друго, утврђено и то, да се окружни и срески начелници у Србији смеју убудуће постављати само уз сагласност Драже Михаиловића, а затим, да Недићева влада преузме обавезу да за Михаиловићеве јединице осигурава новац и храну...

После овог споразума, али и непосредно пред његово закључење (и то је податак који сам за себе објашњава односе међу појединим странама — учесницама у грађанском рату у Србији) дошло је до више заједничких акција Љотићевих добровољаца и Михаиловићевих бораца, уз учешће немачких и бугарских окупаторских јединица против партизана.

Како се види из написа Аустријанца Јозефа Матла, официра Абвера у Београду за време немачке окупације, објављених после Другог светског рата,[176] споразум између Љотића и генерала Трифуновића био је у ствари споразум између Милана Недића и Драже Михаиловића, а склопљен је не само уз знање већ и најпуницију сагласност немачког војног заповедника Србије (све ради „одговарајућег координирања политичких задатака у духу заједничког антикомунистичког фронта“, како се изразио Јозеф Матл).

Нека три месеца по закљученом споразуу између Димитрија Љотића и генерала Мирослава Трифуновића, командант Српског добровољачког корпуса, Коста Мушицки, састао се са Дражом Михаиловићем у селу Коцељеви (5. септембра 1944). Тада је утаначено, између осталог, да се Српски добровољачки корпус стави под Михаиловићеву врховну команду...

4. Милан Недић и Дражa Михаиловић

Мада сврставани и у „беочуге истог ланца великосрпске хегемоније“, у исти „антинародни, антидемократски и контрареволуционарни“ блок, Дражa Михаиловић и Милан Недић ипак нису били ни налик један на другог. Делили су их светови. Непрегледна провалија стајала је између њих...

Још кад је Недић („колаборационисте по невољи“)[177] био министар војске и морнарице, Михаиловић је имао прилике да осети колико је тешка његова рука. Не слажући се са Михаиловићевим рефератом, односно елаборатом о герилском

176 J. Mattl, Jugoslawien im zweiten Weltkrieg, Osteuropa, Graz 1954, 111.

177 Веселин Ђуретић, н.д., I, 45.

ратовању, како тврди Бранко Миљуш,[178] и о потреби формирања, за случај рата, чисто српских војних јединица, Недић му је изрекао казну затвора у трајању од 30 дана...

Заузимајући сасвим различите ставове и по другим питањима, нарочито током рата, Недић и Михаиловић били су јединствени само у једном: у мржњи према комунистима и, делом — према Енглезима. И један и други судили су о комунистима и Енглезима најоштрије. За Недића, на пример, комунисти у Србији били су „људи с коца, с конопца", а њихова борба — „завера против српског народа". Енглези су пак за Недића били „непоправљиви лажљивци", они који су „увек лагали и који ће остати лажови".

На неки начин, Недић и Михаиловић били су предодређени да буду један другом непријатељи. То се видело већ у лето 1941, када се Недић определио за чисто српску државу, у наслону на Немачку, а Михаиловић остао веран заклетви — и свој барјак развијао за Југославију, истина нешто другојачију него што је била она до априла 1941. године.

До трајног, и искреног, споразума, већ и због основне оријентације у погледу на државу, између њих није могло доћи. Једино их је нужда могла довести у додир, учинити од њих сараднике, али само за извесно време и до одређене мере. Тврђења,[179] да је Недић, био у бити пријатељ организације Драже Михаиловића, да је војне четнике „помагао где је, како је и када могао" не изгледају најуверљивија, мада је и до тога долазило. Исто тако не чине се поузданим ни тврђења, да Недић није био „против тог да генерал Михаиловић врши своју организацију у земљи као националну резерву за моменат одласка окупатора из Југославије".

Мало се вере може поклонити и тврђењима, да је Недић из „чисто тактичких" разлога нападао Михаиловића и владу у Лондону, све само да би задобио што веће поверење Немаца и на тај начин створио услове за пружање максималне помоћи покрету Драже Михаиловића.[180]

178 Бранко Миљуш, Револуција у Југославији 1941-1945, н.д., 67.

179 Ђоко Слијепчевић, 361.

180 Бошко Н. Костић, 77-91; Види и: Веселин Ђуретић, I, 124.

Биће да је у праву, чак и у потпуности, Радоје Л. Кнежевић, када каже, да је однос Милана Недића и његов владе према Дражи Михаиловићу и његовом покрету био у основи - непријатељски.[181] Кад би било другојачије, више је него извесно да Недић не би предузимао тако оштре мере према официрима у својој војсци и чиновницима у свом управном апарату који су за Михаиловићев покрет показивали ма и најмање симпатије...[182]

Како је већ поменуто, и у погледима на југословенску државу, Недић и Михаиловић су се сасвим разликовали. Југославија је за Недића била — покојник, кога не треба васкрсавати, будући да је она била, како је речено, „највећа српска заблуда" и с обзиром да је она довела до „замрзлости и до неплодности" као и до „распадања српске народне душе".[183]

Стојећи на овој позицији, Недић је окривљавао „заверенике авантуристе" (организаторе војног пуча од 27. марта 1941) али и све друге (политиканте у првом реду), који су постигнуте резултате у ратовима 1912-1918. упропастили због „вештачки створене Југославије".

Недићев сан био је — Велика Србија. А та „Велика Србија" требало је, по њему, да буде држава — „сеоских домаћина", у ствари сељачка држава, што је у потпуности одговарало немачким плановима.

Кад је о Немачкој реч, Недић је био за најлојалнију сарадњу с њом, видећи у тој сарадњи „основ будућности Србије".

Управо на Немачку, Михаиловић је сасвим другојачије гледао него Милан Недић. Он је у овој држави, и у Немцима уопште, видео искључиво рушиоце југословенске државе, у чијем је стварању и он учествовао, борећи се на Солунском фронту. И, аналогно томе, непријатеља српског народа који је југословенску државу платио газећи у крви до колена...

Сан Драже Михаиловића није била нека велика чисто српска држава, каквих тврђења има, већ Југославија са проширеним границама, али у којој ће интереси српског народа бити максимално обезбеђени.

181 „Порука", Лондон, број 13, 16.6.1953.

182 Штампа у Београду („Ново време" и други листови) у октобру 1941, повела је жестоку кампању против Драже Михаиловића, називајући га одметником који сарађује са комунистима и који није ништа друго до „болесна амбиција и психопатолошка појава" (Речи Димитрија Љотића, Ново време, број 174, 22.11.1941). У 1942. години та је кампања настављена, уз нагласак да је Михаиловић, „пошто је комунистичка неман прошла као ружан сан", постао главни унутрашњи проблем. У склопу ове кампање, широм земље организовани су зборови на којима је слављено „добијање грађанског рата". Кампања је достигла врхунац пред сам крај 1942. Тада је у „Новом времену" (број 71, 21.12.1942) на првој страни објављен чланак Милана Недића, у којем је Михаиловић окарактерисан као „зли дух, несин српског народа, први и највећи злотвор српског народа".

183 Прави аршин за квислинге, Вечерње новости, 4. 5. 1993.

Већ самим тим што се био опредељио за обнову југословенске државе, Михаиловић — намеће се као закључак с реалном основом — нужно је морао доћи у сукоб са оним снагама у Србији које за то нису биле — Миланом Недићем у првом реду, као најистакнутијом личношћу у том кругу. Ипак, и у прилог свему овоме, има много покушаја да се докаже, да су Недић и Михиловић у ствари били „преговори на истом послу" и да су само поделили улоге — у својој основној оријентацији да је најважније сузбити и уништити комунисте, уз помоћ Немаца или без њих... За Недића се при том каже, да је његова улога била тежа од улоге Драже Михаиловића и да су његове заслуге за спасење биле огромне, да је управо он, а не Михаиловић, спасао „спасење од пропасти", стављајући и своју „част на коцку ради спасавања српског народа..."[184]

Два блока, у основи и конкурентска, Недић и Михаиловић су ипак одржавали некакве везе између себе. Чак се тврди да су те везе постојале током целог рата, а да су успостављене чим је Недић постао председник квислиншке владе, 29. августа 1941. године.[185]

Одмах пошто је постао председник владе, Недић је, наводно, позвао Михаиловића на сарадњу.[186] Недићева жеља треба да је била, да они заједно „размотре могућности да се српском народу помогне". Према Станиславу Кракову, шаљући поруку у описаном смислу, Недић је Михаиловића позвао да дође у Београд и својом часном речи загарантовао му потпуну безбедност.[187] То је он учинио, наравно, уз дозволу немачког војног заповедника Србије, тада генерала Данкелмана...

У Београд, међутим, Михаиловић није допутовао. Уместо њега, код Недића су се појавили његови опуномоћеници — резервни мајор Александар Мишић и потпуковник Драгослав Павловић (Према изјави Милана Недића, током саслушања у Београду, 5. фебруара 1946, у делегацији Драже Михаиловића налазио се и мајор Радослав Ђурић).[188] Било је то 5. септембра 1941. године. Главна тачка разговора, и договора, тицала се

184 Казивање Момчила Ђујића, НИН, 13. јул 1990, 52.

185 Види и: М. Борковић, Милан Недић, 255.

186 На суду, Дража Михаиловић је ово потврдио, рекавши, да је „концем августа или почетком септембра 1941" преко Живојина Ђурића, потпуковника примио писмо од Милана Недића, у којем га је овај позивао да дође у Београд, на договор.

187 Станислав Краков, 151.

188 Види и: „Дуга", број 448, 27.4.-10.5.1991, 96-97.

„сарадње у борби против комуниста, у циљу њиховог уништења". Постигнута је сагласност, у вези с тим, да Недић осигура новчану помоћ одредима Драже Михаиловића и, осим свега, да издејствује код немачких окупаторских власти да се они не гоне, и уопште да се Михаиловићевим људима обезбеди слободно кретање.

После уништења партизана у Србији, било је такође договорено, Недићева влада требало је да пружи сву могућу помоћ Дражи Михаиловићу ради „смирења грађанског рата у Босни и Херцеговини и Црној Гори".

По наводима Станислава Кракова, Недић је на састанку са делегатима Драже Михаиловића предложио, да се Михаиловић „одмах са својим одредима пребаци у Босну и Херцеговину, да ту организује борбу против усташа, да заштити тамо српски народ од истребљења које врше над њим Павелићеви кољачи и да организује све тамошње здраве националне народне масе у свој покрет, јер ће то бити једина могућна резерва за општу акцију када за њу дође моменат". За то ће време, он, Недић, „са својим трупама очистити Србију од комунизма који је највећа опасност за српски народ и у садашњости а још више у будућности, и то баш када Немци буду изгубили рат, јер се комунисти не боре за слободу Југославије већ за њено потапање под Совјете".

Смисао овог Недићевог предлога, и излагања у целини, био је сасвим јасан, што не значи да се иза њега баш ништа није крило. Крила се, пре свега, Недићева жеља да се у Србији ослободи једног опасног конкурента, чији је главни адут био тај што се није налазио под окриљем немачке окупаторске управе и што се од првог тренутка декларисао као савезник Велике Британије и осталих сила у антифашистичкој коалицији.

Независно од Недићевих потајних жеља, међутим, сам предлог да се Михаиловић пребаци у Босну и Херцеговину имао је у себи много чега и позитивног и оправданог. Да га је Дража Михаиловић прихватио, фронт Срба у Босни и Херцеговини био би, извесно је, знатно ојачан, и вероватно да би српских жртава било мање...

Што Дража Михаиловић није прихватио дати му предлог, да се пребаци у Босну и Херцеговину, по Милану Недићу

највише је био крив — Драгиша Васић. „Све је томе крив онај несретни Драгиша Васић и неколико црвених који су се око Драже окупили и гурају свесно у пропаст и њега и српски народ“, рекао је Недић после свега, Станиславу Кракову.[189]

Кад до пребацивања Драже Михаиловића у Босну и Херцеговину није дошло, Недић му је поручио, да, „ако не мисли напустити Србију, бар да координира акцију својих јединица са онима које Недићеви одреди треба да отпочну...“[190] У том циљу у Београду је израђен и један операциони план за заједничке акције против партизана и послат на Равну гору. Тамо, међутим, није стигао, јер су његови носиоци били заустављени од партизана, а сам план пронађен у ципели, испод танке кожне поставе, код једног од њих...

Како тврди Боривоје М. Карапанџић,[191] план за заједничке акције Недићевих и Михаиловићевих снага треба да је саставио генерал Панта Драшкић, који је, наводно, тиме желео „да једним спонтаним начином уједини Михаиловићеве и Недићеве одреде у борби против комуниста“.

План је требало да преда лично Дражи Михаиловићу жандармеријски потпуковник Марко Олујић, помоћник команданта Недићеве жандармерије, који је, пошто је ухваћен са планом, био стрељан од партизана у Љигу, 8. септембра 1941. године.

Јован Тришић, пуковник и командант жандармерије Милана Недића у то време, саопштио је после Другог светског рата, да је и он учествовао у изради плана за заједничку акцију Недићевих и Михаиловићевић оружаних одреда против партизана у околини Ваљева и да је са детаљима тог плана прво упознао повереника Драже Михаиловића у Београду, поручника Пипана, који је наступио под именом Перић.[192]

Мада се лично нису сретали, све тамо до у 1944. години, Недић и Михаиловић су, то је апсолутно доказано, у више махова измењивали поруке. Тако је Недић (заједно са Димитријем Љотићем) у пролеће 1943.

189 Станислав Краков, 153.

190 Исто, 154.

191 Боривоје М. Карапанџић, Грађански рат у Србији, 102.

192 Јован Тришић, Комунистичке лажи против Драже Михаиловића пред судом, Амерички Србобран, број 11420, 21. јул 1955, 2.

години обавестио Михаиловића о својој (и Љотићевој) спремности за сарадњу с њим. Недић је тада нудио Михаиловићу оружје и муницију, такође и готов новац, али под условом да Михаиловић „не успоставља за сада своју власт, јер је народу тешко већ и двовлашће Немаца и Недићеве владе“. Како треба да је наглашено у овој поруци, „тровлашће би било још далеко теже, јер би оно изазивало велике забуне... пошто би биле две српске владе и народ не би знао кога да слуша“.

Круну ове Недићеве поруке представља изјава, да његова влада неће више постављати команданте оружаних јединица, нити окружне и среске начелнике без претходне Михаиловићеве сагласности.

Као и неколико пута раније, и овог пута, према Бошку Н. Костићу,[193] Недић је обавестио Михаиловића да ће му, „у датом моменту“ предати власт и све своје оружане одреде...

О својој решености да у датом тренутку преда власт Дражи Михаиловићу, Недић је обавестио и краља Петра II Карађорђевића, кад му је преко Турске (посредством Бошка Н. Костића) у јуну 1943, послао једно писмо лично на руке. Рекао је Недић, дословно, у том писму, да ће предати власт „ђенералу Михаиловићу када Немци оду, да би одржао закон и ред у земљи док се легална власт и Ваше Величанство не поврати...“

Како је краљ Петар II реаговао на ово Недићево писмо, сасвим поуздано се не зна. А што се тиче Драже Михаиловића, он као да је све изјаве које је давао Недић, које су њему биле упућене, примао — „само на једно уво“. Држао се, углавном, резервисано према њима, с једне стране што је имао иза себе краљевску владу у Лондону, а с друге што је био убеђен да далеко боље стоји у народу него Недић. На крају, сматрао је, да је Недић тај који би морао њему, Михаиловићу, да чини услуге, ако хоће да му се то узме као олакшавајућа околност кад једном Немци буду протерани из земље и кад силом закона буде морао да одговара због своје сарадње са њима.

При разматрању Михаиловићевог држања према Недићу морало би се обавезно имати у виду, да је Михаиловић лично ставио Недића под слово „З“, што је објављено у емисији Радио Лондона још 20. јула 1942. године.

Кад је Михаиловић то учинио, Недић је, како то описује Станислав Краков, био дубоко уверен. Узбуђен и огорчен преко свега, рекао је:

„Ја овде носим своју главу на тањиру да што више спасем од окупатора под свим могућим изговорима, што више оружја и муниције, што више одеће и обуће, да снабдем и опремим Дражине људе, да их оспособим за борбу да спасавају Србе од душмана црвених и црних,

193 Бошко Н. Костић, 110.

док не дође земан да се протерају и ови кукасти, а они досуђују да се закољу најбољи српски домаћини, јунаци са свих наших бојишта, само зато што ме помажу и срцем и душом да издржим да српске главе спасавам..."[194]

У августу 1944. године, кад је пораз Немачке био за сваког несумњив а партизанска војска била најјача оружана сила у земљи, Недић и Михаиловић су се најзад и лично срели — да би се коначно договорили о сарадњи и утврдили појединости те сарадње. Треба да су се састали у једној мрачној просторији, како тврди Херман Нојбахер, главни представник Немачке на Југоистоку, и то зато да ни један ни други не би могли да докажу да су се уопште срели.[195]

Због непосредне „комунистичке поплаве", по речима Нојбахера, Михаиловић је тражио од Недића финансијску помоћ и осим свега да од Немаца обезбеди наоружање за 50 хиљада својих присталица...

Без обзира на овај споразум, па и на тврдње да су они „директно или индиректно"[196] стално сарађивали, почев од лета 1941. године, једно је сасвим извесно: Михаиловић и Недић нису били нити су пак постали један фронт, један табор. Свако је ишао својим путем од првог до последњег часа...

У почетку, Недић је хтео да Михаиловића привуче себи, да би га, у првом реду, искористио за борбу против партизана, с којима он сам, са својом војском (па и Љотићевим јединицама) није могао изићи на крај, а затим да би га ставио под свој утицај, чак и контролу, као што му је то пошло за руком са четничким војводом Костом Миловановићем - Пећанцем.

Проницљиви и лукави Михаиловић осетио је то на време, и није се дао ухватити у разапете мреже. Ударио је својим путем, и усредсредио се на то, да он Недића искористи за циљеве своје организације...

Посебну пажњу, у склопу овог свог настојања, Михаиловић је посветио Недићевим оружаним одредима и жандармерији, а затим управном апарату његове владе. У свима њима он је приступио стварању својих упоришта, како би што више

194 Станислав Краков, 304.

195 Херман Нојбахер, 164.

196 Милан Борковић, Милан Недић, 259.

људи везао за себе и у одређеном тренутку могао их превести у свој фронт...

Ову своју тактику Михаиловић је назвао — „бушењем". На суду, 1946. године, он је као успешан пример те тактике навео случај са командантом Недићеве жандармерије, Јованом Тришићем...

Продирање Драже Михаиловића у круг Недићевих сарадника, и посебно међу официре у његовим оружаним формацијама, није промакло Немцима. Они су на то стално скретали пажњу Милану Недићу, истичући, да би се једног дана могло догодити да јединице Српске државне страже заједно са одредима Драже Михаиловића крену не само против њих, Немаца, него и против њега, Недића.

Мислећи пре свега на себе, немачка окупаторска власт је и због управо реченог, настојала да Михаиловићево питање што пре и што радикалније реши, рачунајући при том и на помоћ како Недића тако и Љотића. Али, како се наводи,[197] Недић није хтео да се непосредно ангажује у ликвидацији Драже Михаиловића и његовог штаба. Једино је Немцима стављао на располагање податке које је добијао о његовом кретању...

Крајем децембра 1942. године, Недић је располагао провереним информацијама о бављењу Драже Михаиловића у Црној Гори. Задовољан и презадовољан тиме што Михаиловић није у Србији, Недићу на другој страни, није никако одговарало што се Михаиловић налази у Црној Гори. Јер то је, и то у великој мери, реметило његове планове и његове рачунице... Сматрао је да би Михаиловићев боравак у Црној Гори могао да има „неповољне реперкусије на српски простор". То је он рекао и представнику министарства спољних послова Немачке у Београду, Феликсу Бенцлеру, у разговору који су водили последњих дана децембра 1942. Не бирајући баш много речи кад је говорио Бенцлеру о Михаиловићу, Недић је рекао и то, да се Михаиловић у неким деловима Црне Горе толико осилио, да је предио да се свуда извесе југословенске заставе и да се народу саопштава да ће југословенска влада из Лондона ускоро стићи у Црну Гору...

Кад је Михаиловић, уз помоћ Италијана, успео да спасе главу из немачке омче зване операција „Црно", у мају 1943, и поново се обрео у Србији, Недић је, крајње забринут, одмах о томе обавестио немачког војног заповедника (актом од 11. јуна 1943), генерала Паула Бадера.

197 Исто, 261.

У ово исто време, Михаиловић је са своје стране повео јаку, можда најјачу дотле, и отворену кампању против Недића и његове владе.[198] *На Недића су се тешким речима окомили и сви главни Михаиловићеви команданти... Али, у исти мах, по посебном Михаиловићевом наређењу појачано је „бушење" у Недићевим оружаним јединицама...*

У телеграмима које је слао подређеним му командантима, Михаиловић је истицао да се убудуће ништошто не сарађује са „бившим генералом Недићем", јер то „штети угледу и поносу" равногорске организације.

У оквир овог курса, Михаиловићеви локални команданти предузели су, сваки на својој територији, оштре, па и најоштрије мере према председницима општина у Србији који су одбијали сарадњу с њима и хтели да остану уз Недића. Многи председници општина били су тада убијени, често и на најсвирепији начин... Поред других убијен је и председник општине у Брезовцу, код Тополе, који је у целом крају био познат као велики недићевац и који је на зборовима говорио да му је „отац Србије" лично рекао да саветује народу, да се, кад је окупатор у питању, треба држати пословице: „Гују гледи, а испод ње се вади..."[198-а]

Држање Драже Михаиловића према Недићу, у целини узето, било је у ствари онакво какво је у ком часу имала и југословенска влада у Лондону.

Влада у Лондону је прво, 19. децембра 1941. године, Недића лишила чина — кад и неке друге генерале који су се ставили у службу окупатора.[199] Неколико месеци касније, 7. августа 1942, ставила га је са целом његовом владом под слово „З" — онда када је председник југословенске владе у избеглиштву био Слободан Јовановић.

По неким тумачењима, стављање Недића под слово „З" од стране југословенске владе уследило је — „из конкурентских разлога".[200] Јер, док је Недић стремио стварању Велике Србије, под окриљем Немачке, краљевска влада у Лондону радила је на васпостављању Југославије у предратној форми.

Од тумачења односа југословенске владе према Недићу у реченом смислу, много извесније је нешто друго: да је у самом почетку Недићеве сарадње са немачким окупатором у круговима југословенске владе на то гледано не са негодовањем, љутњом или пак са гнушањем, већ — са извесним разумевањем. Говорило се тада о тој сарадњи и као о „изнуђеном, егзистенцијалном колаборационизму". Кружиле су међу Србима чланови југословенске владе, и приче, да Недић, повезујући се са немачким окупатором, настоји да спасе „што се још спасти може".

Ни Британци, поготову они који су били блиски Черчиловој влади, и налазили се у њеним разним службама, обавештајним у првом реду, нису на Недића гледали само као на „ноторног квислинга". Било је међу њима и таквих који су сматрали да је Недић патриота који се жртвује за свој народ...

Одређено разумевање за Недића треба да је показивала и америчка администрација, по тврђењима Саве Н. Косановића захваљујући посланику Краљевине Југославије у Вашингтону, Константину Фотићу.[201]

Време разумевања за Недића и његову владу, међутим, брзо је прошло у круговима краљевске југословенске владе. А то је била, у првом реду, последица Недићевог покретања, по налогу немачког окупатора, велике пропагандне акције и против Михаиловића и против југословенске владе.

На Недићевој мети, тамо у јесен 1941, пре свега је био Дража Михаиловић. Њега је он хтео да компромитује по сваку цену: у очима српске јавности, али и у очима југословенске владе у Лондону и Британаца. У говору од 12. новембра 1941, само један дан по одржаним преговорима између Драже Михаиловића и представника штаба немачког војног заповедника у Дивцима код Ваљева, Недић је рекао — да је Михаиловић слао своје посреднике и Немцима и њему, и да је

198 Радио Лондон је 29.8.1942. у емисији „Глас Југославије" објавио следећу поруку („нарочито српском народу"): „Бивши ђенерал Недић развио је са својим сарадницима пропаганду у народу да је ђенерал Михаиловић начелник штаба Врховне команде у окупираној Отаџбини истога мишљења као и ђенерал Недић а само су привидни противници... Ми поново скрећемо пажњу нарочито српскоме народу да ђенерал Михаиловић нема ничега заједничког ни са ђенералом Недићем, ни са његовим сарадницима које свакога дана лишавамо чина и наређујемо да се на њих примени слово 'З'..." — Радио-станица „Карађорђе", у емисији од 27. децембра 1942, објавила је епиграм посвећен Милану Недићу: „То је јунак - бар он тако каже, Немце служи, српски народ лаже, Грешник тежак, проклет увек био, Ти Недићу, српска крвопијо..." (Цитати према: М. Јевтовић, Шта каже Радио Лондон, стр. 386-387 и 486).

198-а Казивање Владимира Радојевића (општинског деловође из села Пласковац код Тополе) Васи Казимировићу, август 1994. године.

199 Види и: Богдан Кризман, Југословенске владе у избеглиштву 1941-1943, Документи, Загреб 1981, 358.

200 М. Борковић, М. Недић, 296.

201 Сава Н. Косановић, Шта се могло видети из емиграције, Београд 1945, 8.

од њега добио новац да би узео учешћа „у јединственом српском фронту“ при „уништењу елемената нереда“, али да је, у исти мах, преговарао са комунистима „о чему има писмених доказа“, и „на терену активно с њима сарађивао“.

Обрушавајући се на краљевску југословенску владу у Лондону, Недић се није устручавао ни да је назове — „владом народне пропасти“.

У говору одржаном преко Радио Београда, 8. августа 1942, он је о југословенској влади рекао:

„...Свако вече осуђују на смрт све оне код нас који не мисле као они, који више воле свој несрећни народ намучени, него бесну, пијану лондонску господу...“

Нарочито оштро Недић је напао југословенску владу у говору одржаном 25. марта 1943, на двогодишњицу приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, у Бечу. Назвавши је „гробарем Србије, српског народа и његове деце“, он је рекао да она не подржава само Дражу Михаиловића, већ и комунисте, заправо час Дражу а час комунисте...

Недић није остао само на грдњама краљевског кабинета у Лондону. Управо 1943. године, 24. јула, његова влада је, на његов предлог, донела уредбу о конфискацији имовине политичких емиграната...

Нападајући често и безочно владу у Лондону, и политичаре око ње окупљене, особито оне из Србије, Недић никад — ама баш никад — није ниједну једину реч изустио против краља Петра II. Непрестано је о њему говорио с великим поштовањем, чак му се и на верност заклињао...

У једном моменту Недић је покушао да и у директном обраћању краљу докаже да му је он највернији слуга, да све што ради — ради за његово добро и у његову корист, и да би имао много више успеха само кад га краљевска влада не би стално нападала водећи пропагандни рат против њега.

„Ваше Величанство“, рекао је Недић у писму упућеном краљу Петру, у јуну 1943. године,[202] „ја чиним све што је у мојој моћи да спасем што је могуће више српских живота. Пропаганда из Лондона спречава ме у мом послу. Не смета то што ме напада, јер то чини мој тешки задатак са окупатором

202 Бошко Н. Костић, 243.

лакшим. Али, ја молим да ме Ви не третирте као квислинга Павелића, који је до данас уништио око 600.000 Срба у Независној Држави Хрватској. Знам да у редовима српских оружаних снага има око 80 посто официра и људи који припадају покрету ђенерала Михаиловића и који ће се припојити њему кад дође време за то, да помогну ослобођење своје земље... Молим Вас да делујете на ђенерала Михаиловића да не предузима преране репресалије... Свака немачка глава плаћа се са сто српских. За мене, међутим, свака појединачна српска глава је дража него сто немачких. После ослобођења спреман сам да изађем пред народни суд. За моја дела историја ће најбоље да суди...“[203]

Тачно годину дана касније, 13. јуна 1944, Недић је јавно узео у заштиту Дражу Михаиловића од — „плутократског Лондона и бољшевичке Москве“. Истичући да је Михаиловић због притиска Лондона и Москве пао у немилост југословенске владе, а да је Пурићеву владу краљ Петар морао жртвовати, Недић је рекао:

„Са Пурићевом владом гаси се велика мисија министра војске и морнарице и команданта југословенске војске у слободним планинама и отаџбини генерала Михаиловића. Овим чином мисле они 'са кратког вала' да отерају националне четнике у комунистичке редове, али ће се и у томе преварити“.

Месец дана по овом говору, пак, Недић се, по први пут, срео са Дражом Михаиловићем...

Током овог сусрета (у Ражани, по неким тврђењима, 12. и 13. а по другим 20. августа 1944) Недић и Михаиловић треба да су постигли споразум о преузимању власти од стране Михаиловића по повлачењу Немаца.[204] По Недићу, према ономе што је он изјавио на саслушању у Београду,[205] договор се тицао стварања апарата „који ће у датом моменту после немачког слома да преузме власт у земљи...“

Представник Немачке на Југоистоку, Херман Нојбахер, пишући о овом сусрету Драже Михаиловића и Недића, нарочито је нагласио, да је Недић, излазећи Михаиловићу у

203 Види и: Бранислав Божовић - Младен Стефановић, Милан Аћимовић, Драги Јовановић, Димитрије Љотић, Загреб 1985, 267.

204 Бранко Петрановић, Револуција и контрареволуција, II, 196.

205 Записник о саслушању Милана Недића од 9.1.1946, н. извор.

сусрет, и пристајући да му пружи помоћ у новцу и оружју, у ствари „требало да пред националним покретом отпора окаје своју дугогодишњу колаборацију са окупатором и откупи се у једном заједничком антикомунистичком фронту...“

Нојбахерове тврдње оспорио је, међутим, Боривоје М. Карапанџић. По њему, код Нојбахера постоје две крупне нетачности. Прва је, да је „ђенерал Милан Недић ишао на састанак с Дражом 'да се пред националним покретом отпора искупи за своју дугогодишњу колаборацију'. То уопште не одговара истини“, категоричан је Карапанџић, будући да иницијатива за састанак и није потекла од Недића, већ од Михаиловића и његових људи, и, затим, што Недић није ни могао тражити „искупљење за колаборацију од оних за које је знао да и сами колаборирају с Немцима“.[206]

Друга нетачност у мемоарима Хермана Нојбахера треба да је, по Карапанџићу, што он тврди да је Недић ишао на састанак с Михаиловићем, да би ступио у „заједнички антикомунистички фронт“. То уопште не стоји... Јер Недић је, већ првог дана, када је образовао своју владу, „ушао у рат против комунизма“, образујући „солидан, чврст, бескомпромисан антикомунистички фронт у Србији... А тај фронт је био далеко изнад четничког антикомунистичког фронта, који је био слаб, лабав, колебљив, недоследан, безидејан...“

Карапанџића, пак, у погледу навода да је Недић образовао национални фронт у Србији (антикомунистички заправо) на одређени начин демантује Веселин Ђуретић. По њему, до формирања једног таквог фронта у Србији никад није ни дошло, с обзиром да није постојао ни одређени национални програм код Срба, да није постојала одређена национална стратегија, да, чак, „чисти национални фронт готово и да није био у природи српског историјског бића“.[207]

У Србији, код свих струја и група, по Ђуретићу, било је евидентно само настојање да се осигура првенство, да су њихови челници „најчешће изината конкурентима, прелазили са позиција самоодбранбеног прилагођавања на позицију слуганства, и за собом повлачили део следбеника“.

206 Боривоје М. Карапанџић, 327.

207 Веселин Ђуретић, Савезници и југословенска ратна драма, н. д., I, 25.

5. Партизанска и Михаиловићева војска у грађанском рату

У грађанском рату међу Србима, који је историјска истина упркос и другојачијим тврђењима, два главна супарничка фронта чинили су партизанска војска и војска Драже Михаиловића.

Ове две стране биле су управо предодређене да воде међусобни рат, по цену истребљења. Јер циљеви које су њихова вођства желела да остваре били су толико различити да нека сарадња, сем за одређено време и у посебним ситуацијама, уопште није долазила у обзир. Што су обе стране, међутим, стасале, како се понегде наводи, у атмосфери релативне толеранције и што су их уједињавали „жестоки антифашизам, русофилство и панславизам, као и негативан однос према бившим режимима“,[208] све то није имало значаја и све то није могло да спречи да се оне нађу једна према другој као највећи непријатељи...

По тврђењима људи из круга Драже Михаиловића, сукоб између партизанских одреда и одреда Драже Михаиловића, рат у правом смислу те речи, треба да је почео у октобру 1941. године, код Краљева. „Уверени да се ми припремамо за обрачун“, каже, на пример, Звонимир Вучковић,[209] „партизани су једне ноћи крајем октобра напали у леђа наше одреде распоређене на положајима око Краљева. По њиховом доцнијем објашњењу, непосредан повод за овај корак била је акција неких наших команданата у долини Западне Мораве и западно од Чачка...“

Прва жртва у међусобној борби, на страни одреда Драже Михаиловића, треба да је био капетан Јован Дероко.[210]

После погибије овог капетана, почеле су да падају и многе друге главе и на једној и на другој зараћеној страни. Неке у борби, а неке изван борбе, какав је случај био са групом од 30 партизана заробљених од једне јединице Драже Михаиловића

208 Исто, 45.

209 Звонимир Вучковић, Сећања из рата, 158.

210 На партизанској страни, прва жртва сукоба између Михаиловићевих одреда и партизана треба да је био командант Првог шумадијског партизанског одреда, Милан Благојевић. У Пожеги, на путу за Чачак, он је извучен из воза и убијен 28. 10. 1941. године.

у болници у Горњем Милановцу. Ти људи су стрељани у ноћи између 10. и 11. новембра 1941. по наређењу припадника штаба Драже Михаиловића у селу Брајићи, капетана Илије Ореља. Наводно, то је тај официр учинио на своју руку, и то треба да је „тешко погодило" Дражу Михаиловића. „Не верујем", каже Звонимир Вучковић „да је он икада заборавио ову трагедију, иако су је 'пасје јаме' и друга недела наших противника у многоме засенили. Драстичност комунистичког метода у борби за остварење једне искључиве идеологије у многоме је допринела нехуманости својственој сваком грађанском рату. Па ипак чињеницу, да је и у нашу и у њихову војску био сврстан исти народ, није могућно порицати".[211]

Рат између партизанске војске и војске Драже Михаиловића био је за немачког окупатора прави правцати дар неба. А и за владу коју су они инсталирали у Србији, владу Милана Недића. Јер, највише од свега, и немачки окупатор и влада Милана Недића плашили су се да се партизани и Михаиловићеви људи сједине, да остану у трајној сарадњи и савезништву. Ако би се то десило, проінозирали су сви представници Немачке у Београду, од војног заповедника до изасланика немачког министра спољних послова, у Србији био би створен главни предуслов за устанак најширих размера, који би тешко било могућно угушити.[212]

За однос између комунистичког покрета и покрета Драже Михаиловића, за однос између њихових војски, још од првог часа — и знатно пре него што су почели сукоби између њих — било је карактеристично велико међусобно неповерење. Колико је то неповерење било јако код комуниста, на пример, види се из речи Родољуба Чолаковића из времена када је вођство КПЈ настојало да са Михаиловићем нађе заједнички језик: „Дража игра дволичну улогу и врло је вјероватно да има везу са Нијемцима преко Недића. Али у нашој тактици према Дражи Михаиловићу ми се морамо руководити не оним што Дража лично значи, него оним што он објективно представља. Несумњиво је да он представља један дио наше буржоазије која је антикомунистички расположена. То њено расположење није борбено расположење; она ће да прави све могуће комбинације, али - избегавајући опасност. Било би погрешно мислити да она

211 Звонимир Вучковић, Сећања из рата, 163.

212 Види: BA-MAF, Vojni zapovednik Srbije, RW 40/v. 43; ADAP, XIII, 1, dok. 195.

сада нема утицаја на широке слојеве народа у Србији. Стога, у раскринкавању става Драже Михаиловића, треба бити гибак, упоран и стрпљив. Само тако моћи ћемо политички изоловати Дражу Михаиловића".[213]

Можда и зато што је мислио као и Чолаковић, Тито је и по други пут за кратко време, 26. октобра 1941, посетио Дражу Михаиловића — и овог пута инсистирајући на формирању заједничког фронта против окупатора.

Управо ова друга иницијатива Јосипа Броза Тита, да се споразуме са Михаиловићем (који је своју одбојност према Титовим предлозима правдао и неспремношћу да прими на себе одговорност за масакре које Немци чине над народом после сваког напада на њихове јединице) објашњена је на сасвим различите начине. Поред осталог и тиме, да је Тито био свестан мале ударне моћи својих снага уколико би Немци предузели офанзиву већих размера, а затим што је на обједињавању свих устаничких снага у Србији инсистирао британски изасланик Хадсон, који треба да је Титу рекао да ће британска помоћ уследити само ако се оба покрета уједине.[214]

Има и мишљења, да се иза ове Титове иницијативе у ствари крио план, да се Михаиловић искористи и злоупотреби, а његов покрет преведе у партизански, утопи у њему.[215]

Мада се у основном нису могли да договоре, Тито и Михаиловић су ипак у понечему успели да се споразумеју. Михаиловић то, у чему су се он и Тито споразумели, према К. Лоренсу, назива договорима. И треба да је рекао: „Ја сам два пута правио споразум са њима и они су ме два пута преварили..."[216]

Радоје Л. Кнежевић је, супротно неким другим личностима из круга политичара и историчара у емиграцији, оценио, да и оно што је уговарено између Тита и Михаиловића није било некорисно. А главна корист, по њему, била је та, што је постигнута сагласност о каквој-таквој сарадњи, укључујући равномерну поделу плена, а затим препуштање народу да се

213 Цитат према: Дојчило Митровић, Западна Србија 1941, Београд 1965, 192.

214 Види и: Chr. Lawrence, 227.

215 Ђоко Слијепчевић, н.д., 410.

216 Chr. Lawrence, 232.

слободно опредељује у чије ће одреде да ступи.[217] Све у свему, за Кнежевића постигнути споразуми између Тита и Михаиловића нису били никакав „покушај усклађивања две непомирљивости", како их је окарактерисао Ђоко Слијепчевић, на пример.[218]

Само нека четири дана по другом сусрету Тита са Михаиловићем, рат између њихових одреда био је сурова стварност. Кључни моменат у томе, према неким тврдњама,[219] треба да је било „непристајање Титове војске да обуздa своју борбеност и поред страховитих репресалија које су због њихових акција вршене над недужним становништвом. Дража је сматрао да са устанком треба сачекати док савезници не дођу близу и док се не стекну услови за масовни устанак. Уосталом, такву је директиву савезнички врх и упутио свим покретима отпора у окупираној Европи..."

Они који заузимају овај и овакав став (настојећи да докажу да је Михаиловић био у праву што је, поред осталог, одбио да формира са партизанима јединствен антиокупаторски фронт) узимају, по правилу, за пример држање Де Гола, вође „слободних Француза", у Другом светском рату. И истичу, да је Де Гол, кад су у Француској, у септембру 1941, Немци почели да масовно хапсе грађане због напада на немачке војнике, и стрељају таоце, издао наређење (23. октобра 1941) да се немачки војници „отворено не убијају".

Један од припадника организације Драже Михаиловића, Никола Јовановић, тврди, да Михаиловић у првој години окупације није уопште планирао никакве акције против немачке окупаторске силе. Уместо на отворену оружану борбу с Немцима, Михаиловић је мислио на нешто друго. Он је хтео да организује свој покрет на што широј основи и припреми се за обрачун с Немцима кад за то дође најповољнији моменат...

Резимирајући све шта је хтео Михаиловић, Јовановић је рекао, да је активност партизана у ствари доносила српском народу само несрећу и да је страдање народа могло да осујети планове Михаиловића да у одговарајућем моменту изведе успешан одлучујући удар на окупатора... Зато је за Михаиловића, по Јовановићу, битно било да спречи партизанску активност, да би сачувао народ и покрет и да не би морао да преда власт...[220]

217 Радоје Л. Кнежевић, Прва герила у Европи, „Порука", бр. 8, 1.11.1952, 6.

218 Ђоко Слијепчевић, 414.

219 Милослав Самарџић, Феномени, „Свет", број 212, 30. 5. 1990.

220 Исповест Дражиног обавештајца Николе Јовановића, „Дуга", број 431, 1. 5. - 15. 9. 1990, 82.

Ако се изузму разни мањи па и већи сукоби, код Бајине Баште и Косјерића, на пример, у септембру 1941,[221] па у октобру код Лознице,[222] до отворене борбе, и на свим местима, није, у ствари, дошло све до 2. новембра 1941. године. Пре тога, међутим, 1. новембра, заметнуле су се јаке борбе у околини Ужица.[223] Партизанске јединице су, како тврди Боривоје М. Карапанџић, у току борби започетих тог дана „ливидирале четничке посаде у Каранима, Рибашевини и Чајетини на најзверскији начин".[224] И, управо споменути догађаји треба да су били, како се жели доказати, непосредан повод за доношење одлуке у штабу Драже Михаиловића (2. новембра 1941) да се изврши општи напад на партизане...

Наређење за општи напад на партизане, са потписом Михаиловићевог начелника штаба, потпуковника Драг. Т. Павловића, у целости је објавио Радоје Л. Кнежевић, 1. новембра 1952. године, у Лондону, у листу „Порука".[225] То наређење било је упућено мајору Радославу Ђурићу, команданту опсаде Краљева, и у њему је, уз друго, речено, да се има одмах повући главнина четничких снага од Краљева, заузети Чачак и разоружати партизанска команда у овом граду и упутити на Равну гору.

Павловићево наређење, мајор Ђурић треба да је примио 2. новембра 1941. године око два сата по подне. Али он га није извршио, већ је с њим упознао политичког комесара Чачанског партизанског одреда, Ратка Митровића.

Кад је у штабу Драже Михаиловића утврђено шта се десило, исто наређење је усмено (на француском језику) издато артиљеријском капетану II класе Јовану Дероку, и он је по њему поступио. Међутим, код Љубића, 6. новембра 1941, његове јединице биле су тешко поражене од партизана, а он сам погинуо...

На дан 1. и 2. новембра 1941. године Михаиловићеви одреди напали су партизане код Трешњице и у Ивањици,

221 Венцеслав Глишић, Ужичка република, Београд 1986, 180-207.

222 Vidi i: Martin David, Ally betrayed. The uncensored story of Tito and Mihailovich, Njujork 1946, 199.

223 Зборник НОР-а, I, 1, 244.

224 Бор. М. Карапанџић, 118.

225 „Порука", број 8, серија „Југословенска влада и Дражa Михаиловић".

родном месту Драже Михаиловића. Према оцени Врховног партизанског штаба, та два напада били су у ствари „општи знак за напад на партизане и њихово уништење“.[226]

„Најзад“, како је Драгојло Дудић записао у свом дневнику,[227] „догодило се оно што су наши људи с терена стално истицали да ће се догодити. Догодило се то да уместо борбе против фашистичких разбојника водимо борбу са својом браћом; уместо да пролевамо непријатељску крв, ми се међусобно крвимо...“

По сећању Звонимира А. Вучковића, општи напад одреда Драже Михаиловића на партизане, почео је око 4. новембра 1941. У ноћи између 6. и 7. новембра 1941, пак, извршен је напад на партизане у Горњем Милановцу. Том приликом заробљено је 125 партизана (у болници), међу којима је било и више рањеника.[228]

Према наводима Бранка Петрановића, и доказима до којих је он дошао, општи сукоб између партизана и Михаиловићевих људи, грађански рат у Србији, треба да је почео у ноћи између 31. октобра и 1. новембра 1941. нападом јединица Драже Михаиловића на Ужице, Ивањицу, Чачак, Горњи Милановац и друга места.[229] *По Петрановићу, Михаиловићева интерпретација узрока непосредног сукоба не слаже се са партизанском... Та интерпретација, каже Петрановић, „засновна је на тврдњама да су партизани 'мучки' напали Пожегу ноћу 31. октобра 1941, коју су уз велике жртве заузели после дводневне борбе. Ради напада на Чачак, четници су повукли главнину својих снага заједничке опсаде Краљева. Капетан Вучко Игњатовић је 1. новембра 1941. оптуживао партизане да су напали четнике у Карану и Рибашевини, али без успеха. Партизанске снаге успеле су да разбију четнике у нападу на Ужице...“*[230]

У много чему, Петрановићеви наводи не поклапају се са исказима преживелих припадника војне организације Драже Михаиловића, али ни са тврђењима једног Радоја Л. Кнежевића.

По Петрановићу, на пример, наређење за напад на партизане у Чачку издато је од штаба четничких одреда Чачак а на основу заповести Драже Михаиловића, 6. новембра 1941. Тог истог дана, командант Михаиловићевих снага, мајор Радослав Ђурић, треба да је протестовао код политичког комесара Чачанског партизанског одреда, Ратка Митровића, што партизани називају Михаиловића „немачким плаћеником“, а четнике — борце против окупатора који су гинули за слободу — „обичним петоколонашима“.[231]

Неслагање у датумима, кад се шта десило, које је очевидно, за основну истину о почетку грађанског рата нема у бити никаквог одлучујућег значаја. Од важности је само једно, да се, како и Петрановић каже — „већ почетком новембра 1941. грађански рат био распламтео... Партизанске снаге су од Ужица надирале према Равној гори. Тито се, међутим, одлучио да се завршна борба одложи. Док су партизани заузели Прањане, четницима је стигло појачање: капетан Драгослав Рачић, са јаким одредом из Мачве, и капетан Драгиша Нинковић, са Качерцима. Примирје је закључено 20. новембра 1941. у Чачку, али жеља да се грађански рат прекине као да није постојала, иако су се Немци припремали за завршни удар...“[232]

Да се упусти у обрачун са партизанима, да загази у грађански рат, Михаиловић треба да се одлучио зато што је сматрао да су се „околности измениле у његову корист“, мисли даље Петрановић, и што је, сем свега,“ у исто време знао да Немци, и сами заинтересовани за почетак грађанског рата и растројавање одбране слободне територије, неће нападати његове одреде, а, на другој страни, што је осигурао и подршку квислинга...“[233]

Рат између Михаиловићевих одреда и партизана није остао без последица по опредељење народа. Чим је дошло до напада Михаиловићевих јединица на Ужице, почела је подела у народу — на оне који су били за партизане, за народноослободилачки покрет, и на оне који су били за Михаиловића. Та је подела, наводно, била „попримила и класни карактер“.[234]

У југословенској историографији одувек се истицало, и доказивало, да је напад на Ужице уследио по директном наређењу Драже Михаиловића (што је он на суду иначе негирао). Али у иностранству, у текстовима историчара, као, на пример Јозефа Рауша,[235] *Аустријанца, то се доводи у озбиљну сумњу. По Раушу, у време кад је извршен напад на Ужице, Михаиловић се, са представником Велике Британије у његовом штабу, Хадсоном, налазио на фронту код Ваљева. Гро Миха-*

226 „Борба“, 7.11.1941.

227 Д. Дудић, Дневник, Београд 1956, 172.

228 Види и: НИН, 20. јул 1990, 8-9, извештај Зв. Вучковића од 17.6.1942.

229 Бранко Петрановић, Револуција и контрареволуција, I, 296.

230 НИН, 28.6.1991.

231 Овај протест се тицао (по свој прилици) прогласа „српском народу“ Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Србије, издатог управо 6.11.1941, у којем се говорило „о издајству Драже Михаиловића“, који је, према слову прогласа, напао партизане и настоји да обмане „поштене српске сељаке и четнике“.

232 НИН, 28.6.1991.

233 Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција, I, 296.

234 Венцеслав Глишић, Ужичка република, 96.

235 Рауш, 313.

иловићевих снага, пак, треба да се налазио „прилично далеко од Ужица", где су партизани били сконцентрисали своје јаке снаге.

Истичући да су управо 1. новембра 1941. године јединице Драже Михаиловића напале Немце 70 километара од Ужица, у Краљеву, Рауш каже: „Да је Михаиловић заиста наредио напад на главни штаб партизана у Ужицу или га уопште планирао, онда би он, извесно, својим трупама забранио да нападају Немце, а у сваком случају постарао би се да његове трупе заузму што погоднији положај против партизана".

О борбама са партизанима, Михаиловић је обавестио југословенску владу у Лондону депешама од 5, 7 и 11. новембра 1941. Рекао је у њима да је принуђен да води борбу „противу Немаца, комуниста и других фракција".

Супротно Михаиловићевим очекивањима, партизани су се у борбама које су се убрзо свуда распламсале показали као супериорнија страна. На више места они су успели да потисну Михаиловићеве одреде, а понегде и да их разбију... Нашавши се у ситуацији каквој се није надао, Михаиловић је, 9. новембра 1941, телеграфски позвао у помоћ мајора Јездимира Дангића из Босне. Али и партизани су затражили помоћ са стране — од партизана из Црне Горе.[236] Управо та чињеница, да је Врховни партизански штаб позвао црногорске партизанске јединице да похитају у Србију, указује на исправност оних тврдњи да је Тито тада био чврсто решио да уништи Михаиловићеву војску, и организацију, па било шта било. Што то ипак није учинио, а могао је да учини, према свему судећи, разлози су били спољнополитичке природе...

Како износи Радоје Л. Кнежевић,[237] југословенска влада у Лондону, сазнавши да је започео рат између Михаиловића и партизана, хитно је интервенисала код Својета, непосредно и преко владе Велике Британије. Југословенском посланику у Москви било је наложено да затражи од совјетске владе „да се хитно комунистима у земљи даду упутства да сарађују са пуковником Михаиловићем и да му се потчине у заједничкој борби против завојевача".[238]

236 Зборник НОР-а, I, 1, 13-14; Види и: Зборник НОР-а, II, 2, 286.

237 „Порука", број 8, 12.

238 У овом смислу југосл. влада у Лондону интервенисала је код владе Совјетског Савеза и у лето 1942. У ед-меморару влади СССР-а од 25.8.1942 (са потписима Слободана Јовановића и Момчила Нинчића) речено је, поред осталог, да је југословенска влада све учинила што је могла, да учини крај братоубилачком рату, апелујући стално преко Радио Лондона на све устаничке

Резултат интервенција југословенске краљевске владе био је, да је Москва — како се истиче на више страна — наредила Титу да се измири са Дражом Михаиловићем. „То измирење", по Боривоју М. Карапанџићу, „било је сасвим противно интересима српског народа. Измирење је, у тим тренуцима било од животне важности за комунисте. Зато је Тито једва дочекао, да је могао британском и лондонске владе помоћу, да и по трећи пут превари Дражу Михаиловића..."[239]

Пошто је Тито, 17. новембра 1941, упутио писмо Дражи Михаиловићу, тражећи да се закључи примирје, већ сутрадан, 18. новембра, састали су се представници обеју страна у Чачку, и 20. новембра закључили споразум по којем је требало да 21. новембра тачно у подне престану међусобна непријатељства, да и једни и други пусте заробљенике, и да заједничким снагама наставе борбу са окупатором.[240]

Обавештавајући југословенску владу о томе, 22. новембра 1941, Михаиловић је у свом телеграму рекао и следеће:

„Учинио сам са своје стране све и успео да прекинем братоубилачку борбу, коју су изазвали и наметнули комунисти. У досадашњим борбама противу комуниста и Немаца моји одреди потрошили су скоро сву муницију. Улажем највише напоре да удружим и повежем све народне снаге и извршим реорганизацију за одлучну борбу против Немаца..."[241]

Како се доказује, Михаиловић је био принуђен да тражи примирје.[242] Што се тиче пак Тита, он треба да је Михаиловићевом захтеву удовољио пре свега из следећих разлога:

1) што је Москва, под дипломатским притиском Велике Британије, почела да говори о Дражи Михаиловићу као вођи отпора у Југославији, па Тито није хтео да доприноси заоштравању односа између Москве и Лондона;

2) што је Врховни партизански штаб сматрао, да припадници Михаиловићеве организације нису још довољно разобличени као издајници и сарадници окупатора, и да становништво не би могло да разуме њихово потпуно уни-

странке да сарађују заједно под генералом Михаиловићем противу његовог заједничког непријатеља, против завојевача наше отаџбине. Уп. Шта каже Радио Лондон, 378.

239 Бор. М. Карапанџић, 122.

240 Види: „Борба" 22.11.1941; Зборник НОР-а, I, 1, 334-335.

241 Радоје Л. Кнежевић, „Порука", број 8, н. извор.

штење, то тим више што је Михаиловић са својом војском у то време био подржаван интензивном пропагандом од југословенске владе и Радио Лондона.[243]

Према Владимиру Дедијеру, иницијатива за обустављање непријатељства и започињање преговора о закључењу примирја у новембру 1941. није потекла од Михаиловића, већ од Тита. И то зато што је Тито сматрао да се Михаиловић и његов покрет не смеју уништити због опасности да би то могло нанети штете Совјетском Савезу и утицати на његове односе са Великом Британијом.[244]

По Дедијеру, одлуку о обустављању непријатељства и започињању преговора о примирју са Михаиловићем, Тито треба да је донео 16. или 17. новембра 1941, после емисије Радио Москве, у којој је за Михаиловића речено да је вођ целокупног отпора у Србији, односно Југославији. То исто, држећи се Дедијера, тврди и Јозо Томашевић.[245] Војмир Кљаковић, међутим, заузео је став, да је иницијатива за обуставу непријатељства између зараћених страна потекла од Драже Михаиловића. Он треба да је, по Кљаковићу, 17. новембра 1941, затражио од Врховног партизанског штаба у Ужицу, преко свог представника, капетана Милорада Митића, хитне преговоре, на шта је Тито истог дана пристао.[246]

Као и Кљаковић, и Милован Ђилас тврди,[247] да је Дража Михаиловић био тај који је затражио преговоре, и то у часу када је запретила опасност његовом штабу.[248]

Од свих тврђења, везаних за питање обуставе непријатељства између партизана и Михаиловића, у новембру 1941, у најнеоснованија спадају она, по којима је емисија Радио Москве,

242 Према казивању мајора Р. Ђурића историчару Јовану Марјановићу, Михаиловић је њему, 19.11.1941, поручио да направи споразум па „ма по коју цену" (Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији 1941, 370.).

243 Види: Дедијер, Тито, н.д., 158; Пленча, н.д., 87; Рауш, н.д., 323, Ј. Марјановић, Устанак и НОП, н.д., 368.

244 Вл. Дедијер, Tito, Autorisierte Biographie, Berlin 1953, 158.

245 Јозо Томашевић, Четници.

246 В. Кљаковић, 92. Види и: Ј. Б. Тито, Борба народа поробљене Југославије, Нова Југославија, 6.5.1944.

247 M. Đilas, Der Krieg der Partisanen, n.d., 124.

248 Према изјави британског представника у штабу Михаиловића, Хадсона, историчару Хансу Кнолу (после рата), партизани су били управо пред заузимањем Равне горе кад је Михаиловић затражио закључење примирја. Види: Х. Кнол, н.д., 457.

у којој је поменут Дража Михаиловић као вођ отпора у земљи, могла одлучно утицати на Тита да обустави нападе на Равну гору. То је уочио и Марк Вилер. Он каже, да до првих емисија Радио Москве није дошло пре 23. односно 24. новембра 1941, и да према томе оне нису ни могле да утичу на Тита. Али, да су зато на Тита, да се одлучи за преговоре са Михаиловићем, утицале следеће околности: опасност од немачког напада и тешкоће на које су наишли партизани настојећи да опколе Равну гору...[249]

Јозеф Рауш, категоричније, и документованије него Вилер, оспорава тврђења да је Михаиловића и његову организацију практично спасла Москва од уништења, у новембру 1941. За њега су таква тврђења, поготову она везана за емисије Радио Москве — „чиста бесмислица", једна груба измишљотина.[250]

Као један од доказа за неодрживост таквих тврдњи, Рауш наводи разговор који су 18. новембра 1941. имали генерал Душан Симовић и Бранко Чубриловић са совјетским амбасадором у Лондону, Иваном Михајловичем Мајским, током којег је представник Москве једино изјавио — да ће се заузети колико само може, да у Југославији дође до обједињавања снага отпора.[251] Али, по Раушу, упркос овим обећањима Мајског (и сталним демаршима југословенске и британске владе), совјетска влада није предузела ништа, да би југословенске партизане, с којима је имала радио-везу,[252] навела да се споразумеју са Михаиловићем. Тек после енергичне интервенције британске војне мисије код совјетског министарства одбране, 24. новембра 1941, Совјети су попустили и (како и историчар Душан Пленча наводи)[253] истог дана увече, у емисији Радио Москве, поменули Дражу Михаиловића као вођу устанка у Југославији — што је опет навело Тита, да, 25. новембра 1941, телеграфски протестује против тога.

Анализирајући околности под којима је дошло до споразума о примирју између Тита и Михаиловића, Рауш је

249 Wheeler, Mark C., Britania and the War for Yugoslavia, 1940-1943, Њујорк 1980, 114.

250 Рауш, 327.

251 Чубриловић, Записи, 71.

252 О радио-вези с Москвом, види: Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији, 369.

253 Д. Пленча, Односи, 87; Марјановић, Устанак, 372.

закључио да прави разлози што су се обе зараћене стране одлучиле за обуставу непријатељства лежи у њиховом сазнању — да им наставак сукоба може донети само штете, поготову што се очекивао велики напад окупаторске војске на целокупну слободну територију у западној Србији.

Рауш чак сматра, да је опасност од окупатора била одлучујућа за одлуку и Михаиловића и Тита да обуставе непријатељства.[254]

Споразум о примирју, потписан у Чачку (20. новембра 1941) остао је само документ за историју. Јер, већ 25. новембра почела је велика и брижљиво припремана офанзива немачке окупаторске војске на западну Србију. Сила која је била кренула ка Ужицу, као главном циљу, била је знатно бројнија од устаничких снага. И била је боље наоружана. Имала је на располагању авијацију, јаку артиљерију као и тенкове.[254-а] После свега четири дана, 29. новембра, делови немачке 342. дивизије заузели су Ужице и Пожегу. Трупе Милана Недића, у то исто време, ушле су у Горњи Милановац...

Како је већ изнесено, одбрамбени ланац пред Ужицем Немци су разбили без неких већих напора и без већих жртава. Партизани су формално били распршени... Један део, око 1500 до 2000 бораца, заједно са Врховним штабом, успео је, али у великом нереду, да се преко Увца пребаци у Санџак...[255]

Прелазак у Санџак, у италијанску зону, неприпремљен и у нереду, представљао је уистину спас за партизанско језгро. То не доводи у сумњу ни Живко Топаловић, али каже, да је партизанско вођство од раније рачунало са прелажењем у Санџак и да је, због тога, половином новембра 1941, сачинило одговарајући споразум са италијанском војском. У склопу тог наводног споразума, вођство партизана се било обавезало да неће улазити у градове и да неће нападати италијанску војску, односно италијанске војне транспорте. У име партизана тај споразум треба да је потписао Миленко Кушић, а у име италијанске војске извесни мајор Нени (Nenni).[256]

Према немачким подацима, губици немачких трупа од 25. новембра до 4. децембра 1941. треба да су у свему износили - 11 мртвих и 35 рањених. Један официр и 315 немачких војника било је ослобођено из ропства.[257]

За брзи војни слом партизана у западној Србији, вођство Комунистичке партије и народноослободилачког покрета, окривило је, пре свега, Дражу Михаиловића и његове одреде. У том смислу написано је много текстова, уз истицање, да је „четничка издаја потпуно преокренула стање и ситуацију у Србији у новембру 1941. у корист немачког окупатора. Најбољи партизански одреди: Ужички, Ваљевски, Чачански, Краљевачки, Посавски, Шумадијски, Космајски и други, који су дочекивали и заустављали пукове немачке војске морали су половином новембра да буду ангажовани у одбранбеним борбама против четника...“[258]

Уз настајање да се докаже (а што се доказати не може) да је Михаиловић одлучно допринео катастрофи партизанских снага у јесен 1941. године, много напора уложено је (од стране појединих писаца) и да се докаже да је Михаиловић за своју акцију против партизана добио упутства не само од југословенске већ и од британске владе. Али поузданих доказа за то нема... Напротив, има довољно британских докумената из којих се види, да је британска влада осуђивала грађански рат и да је покушала да га обустави. Према речима функционера британског министарства спољних послова (Форин офиса) сер Александра Кадогана, политика британске владе у ово време била је да чини све што је у њеној моћи „да се залечи прелом, настао између два лагера...“[259]

То што важи за владу Велике Британије, важи и за краљевску југословенску владу. Генерал Душан Симовић, у то време још председник владе, упознао је британског министра

254 Рауш, 327.

254-а Према наводима П. Мораче, партизанске снаге бројале су у свему 15.000 бораца, док су Немци имали на располагању 80.000 војника (П. Морача, Југославија 1941, Београд 1971, 491). Види и: Ослободилачки рат народа Југославије, Београд 1963, I, 116.

255 Према телеграму Драже Михаиловића југословенској влади, партизани су били приморани да евакуишу Ужице, Пожегу и Чачак, и то зато што су располагали бројчано слабим снагама и што су били лоше вођени. За своје трупе Михаиловић је јавио да им је морал изванредан... Даље је Михаиловић у овом телеграму рекао, да он лично ради на обједињавању свих народних снага и стварању једног балканског фронта и да ће он „за одлучујућу акцију бити спреман у одлучујућем моменту“ (Види и: Зборник НОР-а, XIV, 1, бр. 105, 346). По мишљењу Х. Кнола (н.д., 468), Лондон је требало на основу овог телеграма да стекне утисак, да партизани више не представљају никакав значајни борбени фактор, а да је он, Михаиловић, онај који води главу реч „на герилској сцени у Србији...“

256 Живко Топаловић, Покрети, 55. - Против Топаловићевог тврђења, мисли Јозеф Рауш (330) говори већ и то, да су почетком децембра 1941. главне снаге црногорских партизана напале јак италијански гарнизон у Пљевљима...

257 Ј. Марјановић, Устанак и НОП, 385.

258 Уп. Д. Лукач, Трећи Рајх и земље југоисточне Европе, III, 1941-1945, Београд 1987, 113.

259 FO 30220,R 9874/162/92, Кадоган Симовићу, 18.11.1941; забелешка Кадогана од 15.11.1941 (Points for discussion with Simovic).

спољних послова Ентони Идна, 19. новембра 1941, са текстом телеграма који је управо био упутио Дражи Михаиловићу и у којем је тражио да се он уздржи од сваке „освете" и да се измири са партизанима. У овом телеграму Симовић је, осим свега, Михаиловићу ставио до знања да је југословенска влада већ „предузела мере" да партизани престану са својим „непотребним акцијама" и да се ставе под његову команду (већ како је то био рекао и у свом говору преко Радио Лондона, 15. новембра 1941).[260]

Осим што је од Идна тражио да помогне напоре његове владе за успостављање мира између партизана и Михаиловића, Симовић је молио и да влада Британије стави до знања влади Совјетског Савеза да саботаже које врше комунисти не наносе Немцима озбиљније штете, али да зато дају Немцима повода за извршење „грозних одмазди". [261] Са Симовићевим гледањима на саботаже које су вршили комунисти, Идн се, међутим, није сложио. Истина, он то није децидирано рекао, али је казао, да он, пре него што о томе каже своју задњу реч, мора да консултује надлежне војне инстанце, као и врх СОЕ...

Надлежни војни кругови, кад је на њих дошао ред да се изјасне, у потпуности су одбацили Симовићев захтев. Њихов став је био, да су саботаже, насупрот војним операцијама на широком простору, једино „ефективно средство" за наставак „револта". Став СОЕ, пак, био је следећи: - а) да се са саботажама не би смело прекидати, посебно на железничкој линији Београд - Ниш и у индустријском троуглу Крагујевац - Краљево - Крушевац; б) да су репресалије у рукама Немаца „мач са две оштрице", јер што су оне безобзирније утолико ће устанак бити масовнији а код становништва расти спремност да акцептира сваку жртву.

Образлажући свој став, вођство СОЕ је у реферату министарству спољних послова истакло и ово:

„Тачно је да овај принцип не важи за оне земље, у којима се ми трудимо да створимо субверзивне организације великог

260 Текст Симовићевих депеша налази се брит. акту FO 30221, R 10.016/162, 92; Види и: Забелешку Х. Дагласа од 19.11.1941 (Yugoslav Revolt). Текст Симовићевог говора преко Радио Лондона налази се у акту FO 30220, R 9874/162/92 (Extract from speech to be broadcast by Simovic to Yugoslavia on nov 15).

261 Лична Иднова напомена на већ наведеној службеној забелешци Х. Дагласа од 19.11.1941 (нап. бр. 260).

обима и у којима досад није дошло до избијања устанка. Али је сасвим сигурно да он важи за земљу, у којој су ратне операције против окупационих трупа већ у току. Под овим околностима побуне имају само тада изгледа да успеју, ако цела нација буде наведена да убија Немце и Италијане где год се они појаве..." [262]

С обзиром на овакве ставове војних експерата и СОЕ, изостала је интервенција Форин офиса код совјетске владе, у смислу у којем је то тражио генерал Душан Симовић. Али на Форин офис, да овако поступи, утицале су, без сумње, и вести у међувремену пристигле из Србије. Михаиловић је наиме, 22. новембра 1941, телеграфисао да му је успело да оконча „братоубилачки рат, који је изазвала друга страна". [263]

Кад је реч о гледањима на рат између партизана и Михаиловића, покушајима да се утврде прави узроци тог рата, и ко га је започео, односно изазвао, у иностранству, углавном, за полазницу у утврђивању пуне истине узима се „генерална линија" и једној и другој покрета, народноослободилачког покрета и покрета Драже Михаиловића — као главних актера у грађанском рату. За организацију Драже Михаиловића, на пример, каже се, да је његова генерална линија била да целокупни покрет отпора у Србији и Југославији обједини под својом врховном командом и да, при томе, остане што више у сенци и избегава непотребно изазивање непријатеља све до момента док Немачка не буде доживела пораз на великим европским бојиштима, и све док се савезничке снаге не искрцају на Балкану и не дају сигнал за општи устанак.[264]

У „муњевито спровођеним терористичким и герилским акцијама партизана", после напада Немачке на Совјетски Савез, Михаиловић је, каже се даље, видео уистину не само војнички бесмислен, заправо самоубилачки подухват, који је у првом реду служио интересима Совјетског Савеза, већ и велику опасност за цивилно, српско становништво.[265] *Наводи се у вези са свим реченим и то, да је Михаиловић стално имао пред очима да је српски народ и у Првом светском рату имао страховите губитке.*[266] *То, као и чињеница да је српски народ доживео ужасан масакр од стране хрватских националиста одмах по проглашењу Независне Државе Хрватске, а затим био масовно убијан у*

262 FO 30221,R 10336/162/92, извештај из СОЕ Форин офису од 2.12.1941.

263 Зборник НОР-а, XIV, 1, 105, 344.

264 Knoll, 433.

265 Исто.

266 Bailey, S. William, u: British Policy Toward Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece, London 1975, 249.

оквиру одмазди које је окупатор спроводио, треба да је одлучно утицало на Михаиловића да се определи за одустајање од „превремених акција".

Како наглашава немачки историчар Кнол,[267] у бризи за животе својих сународника требало би да лежи и кључ објашњења зашто је Михаиловић већ у јуну и јулу 1941, током првих контаката са партизанима, толико покушавао да партизане одврати од њихове агресивне тактике... Кад су, међутим, партизани започели са својом „на конфронтацију циљајућом стратегијом" и стали бележити успехе, који су запретили да Михаиловића и његову организацију потпуно баце у засенак, он је био принуђен на „тактичку промену свог основног курса, с једне стране што није хтео да се одрекне својих супремативних амбиција, а с друге, што се бојао да ће то штетити његовом престижу, особито у иностранству". Дозволио је, мада тешка срца, неколицини својих официра, каже још немачки историчар, да, делом у сарадњи са партизанима, а делом самостално, учествују са својим одредима у операцијама против окупатора и његових сарадника (На овај начин, Михаиловић треба да је хтео да спречи да „цело поље и плен" припадну сасвим Титу, али и да оне његове вође, које су захтевале акцију против окупатора, не пређу на страну партизана). Нови курс, међутим, није ипак представљао у бити некакву „стратегијску преоријенацију", већ, по мишљењу немачког историчара, само „млитав покушај" да иницијативу преузме у своје руке и код савезника осигура себи репутацију вође оружаног покрета у Југославији.

Тито, пак, држао се сасвим другојачијег стратегијског концепта. Тај концепт почивао је на заоштравању односа између окупатора и квислиншке управе, с једне, и цивилног становништва, с друге стране, и на „радикализацији" — услед тога — сеоског становништва највише погођеног репресалијама, и, на крају, на темељном разбијању југословенске предратне уређења, које није било уништено после окупације и које је продужило да делује са својим „инфраструктурним институцијама", као што је локална администрација, полиција, жандармерија, школство. Тиме је „од самог почетка постало јасно, да он дугорочно није хтео да води само борбу за ослобођење земље од окупатора, већ и за ново револуционарно-политичко и економско-социјално уређење".[268]

У почетку, Тито није заузимао непријатељски став према Михаиловићу, наводно и због тога што је био начисто с тим, да Михаиловић са својом тактиком ужива подршку већине народа. Напротив, настојао је да се са Михаиловићем и његовом организацијом споразуме, оствари договор о сарадњи, већ и у духу „стратегије јединственог фронта", пропагиране од Совјетског Савеза. При свему том, кад је о самом Михаиловићу реч, Титова тежња је била, да покуша да га искористи као оруђе или пак, ако то не буде ишло, да га дискредитује и тако изолује од његових присталица...

Михаиловић, међутим, треба да је докучио шта Тито спрема. Њему треба да је врло брзо постало јасно, да је стварна намера комуниста да под „фасадом јединственог фронта" у земљи, а у иностранству у „заветрини Совјетског Савеза" створе предуслове за контролу над будућом државом. Због тога он треба да је и основао, у августу 1941. Централни национални комитет, у који су ушли чланови српских и од Срба вођених политичких странака, као и српских патриотских и културних организација. Главни задатак тог комитета, био је да, како се све тврди, сачини планове за будућност, нарочито у правцу стварања — „Велике Србије".[269]

У сваком случају, и кад се све узме у обзир (какве је намере имао Тито а какве Михаиловић, шта су они желели да остваре) више је него јасно да је до сукоба између њих, до грађанског рата између покрета којима су они стајали на челу, морало да дође.

По много чему судећи, Михаиловић се упустио и у саме преговоре с Титом у селу Брајићи, 26. октобра 1941, пре свега зато што је хтео да прикрије своју већ донесену одлуку да нападне партизане и тако осигура себи што повољнију „полазну позицију".

Ханс Кнол доказује,[270] да је Михаиловић, оног истог дана када је водио преговоре с Титом у селу Брајићи, одмах по завршетку тих преговора и Титовом напуштању села, саопштио свом најужем кругу да је ситуација таква, да захтева неизбежно ступање у преговоре с Немцима.

Представнику Велике Британије, Хадсону, који је у међувремену стигао у његов штаб, Михаиловић о томе није ништа рекао.[271]

На дан 29. октобра 1941, кад је већ био неповратно решио да нападне партизане, Михаиловић је упутио генералу Душану Симовићу у Лондон молбу за хитну помоћ у оружју, чиме је хтео да и код југословенске и код британске владе изазове утисак, да припрема офанзиву већих размера против Немаца.

267 Knoll, 434.

268 Исто, 435.

269 Ј. Томашевић, 166-191.

270 H. Knoll, 437.

271 Бил Хадсон је био први представник Велике Британије у штабу Драже Михаиловића.

То оружје, међутим, било му је потребно за обрачун с Титом и његовим одредима.

Док је од Хадсона сакрио да намерава да ступи у преговоре с Немцима, Михаиловић није ни покушао да од њега прикрије да је решио да нападне партизане.

Како Ханс Кнол каже, позивајући се и на изјаву коју му је дао сам Хадсон после Другог светског рата, Михаиловић треба да је Енглезу рекао (коме, узгред буди речено, није допустио да присуствује његовом разговору с Титом), поред осталог, и следеће: „Овај напад, који ја мислим да предузмем против партизана, и моји одоси с њима, чисто су југословенска ствар, и ја сам легитимни представник моје владе“.[272]

Ово би, извесно, могао да буде најсигурнији и најпоузданији доказ да представник Велике Британије у штабу Драже Михаиловића није био неупућен у то да предстоји борба између партизана и Михаиловићевих одреда. Али ни да он није био онај који је сукобу „кумовао“... Да ли је пак покушао да Михаиловића „бремзује“, и спречи избијање сукоба, каквих тврђења има, о томе сасвим уверљиви подаци још нису угледали светло дана...[273]

Јован Марјановић је изнео, 1963. године,[274] да није „случајна хронолошка близина“ између пристизања Хадсонове мисије и напада четника на Ужице, а Владимир Дедијер, још 1945,[275] као и Војмир Кљаковић, 1970, [276] да Михаиловића у његовој намери да нападне партизане није подржао представник Велике Британије, већ само чланови његове мисије — југословенски официри Лалатовић и Остојић. Године 1979, међутим, Марјановић се и сам придружио гледањима Дедијера и Кљаковића...[277]

272 Knoll, 439-440. Кнол сем тога наводи да је у приручнику британске команде на Медитерану, штампаном у септембру 1944, потврђено да су четници „мучки“ напали главни штаб партизанских снага у Ужицу, али да је-ту истакнуто, да и партизани сносе кривицу за настали сукоб, поред осталог за сукоб код Лознице, и да је то управо био можда узрок напада четника на Ужице.

273 У неким изјавама и радовима наводи се да је Михаиловић био упозорен на опасност коју партизани представљају не само за национални отпор, већ и за рестаурацију Југославије по завршетку рата и да му је сугерисано да с партизанима рашчисти. Види и: Војмир Кљаковић, Велика Британија, Совјетски Савез и устанак у Југославији 1941. године, у: Војноисторијски гласник, Београд 1970, 21, 72. Види и Х. Кнол, 404.

274 Јован Марјановић, Велика Британија и народноослободилачки покрет у Југославији, 1941-1945, у: Југословенски историјски часопис, 2, Београд 1963, 37.

275 В. Дедијер, Дневник, Београд 1945, I, 47.

276 Војмир Кљаковић, као у напомени 273, 81.

277 Ј. Марјановић, Дражa Михаиловић између Британаца и Немаца, Загреб 1979, 171.

Кад су се борбе између партизана и Михаиловићевих одреда већ биле распламсале, и кад је већ било похапшено на стотине партизана и њихових присталица широм западне Србије, Михаиловић је — и то је важан податак — по први пут, у ноћи између 8. и 9. новембра 1941, примио британску помоћ. Она је бачена из авиона... Кад је ову помоћ примио, Михаиловић је сматрао да више не треба да крије да се упустио у грађански рат... У телеграму од 9. новембра 1941. генералу Симовићу у Лондону, он је рекао да ће са оружјем које је тражио „моћи одмах да ликвидира партизане“.[278]

Упркос почетним успесима, у Горњем Милановцу, на пример, Михаиловић није могао да оствари своју намеру. Уместо брзе победе, доживео је брзи пораз — и једини спас био му је да се како-тако нагоди с партизанима и закључи примирје...

Биланс свега што се збило у новембарским данима 1941. године, упркос закљученом примирју, био је катастрофалан, јер је тада начињен јаз између партизана и Михаиловићевог покрета, који никад, све док рат буде трајао, а и затим, неће бити премошћен...

Милован Ђилас, често толико тежак на речи да је то личило на ударање маља, а у рату и толико брз у доношењу суда, па и у доношењу одлука о животима људи, написаће у „Борби“, у броју од 8. октобра 1942, да је сваки четник „најподмуклији, најпрљавији издајник и злочинац“, да је „гробар српског народа и свих народа Југославије“. Изједначујући четнике са усташама, он је у „Борби“ написао да су и једни и други „крволочне звери из прашуме немачких фашистичких империјалиста“.

У време док је Ђилас овако писао у „Борби“, и Михаиловићеве и партизанске команде су захтевале од својих потчињених да се међусобна борба води крајње безобзирно, све до уништења противника. Велимир Терзић је, тако, наредио 21. децембра 1942. штабу „Оперативне секције Мркоњић Град“, да се предузму оштре и немилосрдне мере према четничким селима, као Шековићима и другима и да се четници, „било у борби или изван ње, ликвидирају на лицу места“.[279]

Нешто пре тога, 24. септембра 1942, Павле Ђуришић је пак издао наређење, да се сваки заробљени комуниста убије на

278 Види и: В. Кљаковић, 188.

279 Зборник НОР-а, II, 7, 108.

лицу места, са изузетком вођа, који су имали бити везани и одмах спроведени њему, у штаб.[280]

Лично Дража Михаиловић треба да је, још 29. децембра 1941, поручио командантима у Црној Гори, да „са комунистима, партизанима не може бити никакве сарадње, јер се они боре против династије а за остварење циљева социјалне револуције". Неких петнаест дана потом, 16. јануара 1942, он је позвао све своје команданте на бескомпромисну борбу против комуниста: „Нарочито подвлачим, да је комунистичка опасност једна од највећих. Те злотворе и крвнике наших народа уништавајте без милости! Они нас ометају да имамо слободне руке према непријатељу... Без милости их уништавајте! Сви команданти су ми одговорни за своје рејоне да су чисти од оних мангупа и пробисвета које воде странци као Моша Пијаде и други..."[281]

Тако како су мислили и наређивали да се ради први људи и код партизана и код четника, тако није мислио српски народ у својој огромној већини, и то како у Србији тако и изван ње. Њему је, посебно после 1942. године, крви и братоубилачког рата већ било и преко гуше. То се видело, поред осталог, у пуној мери и у јануару-фебруару 1943, за време немачких операција „Бело I" и „Бело II", током којих су се, стицајем многих околности, Михаиловићеви одреди и партизани нашли једни према другима. Догодило се тада да припадници Михаиловићевих јединица нису хтели да отворе ватру на партизане... „А могли су нас", каже сведок овог догађаја, генерал Титове војске Јеврем Поповић, „каменом да погоде, али нису хтели..."[282]

И код Коњица, такође 1943. године, 12. марта, збио се сличан случај. Војници под командом познатог Михаиловићевог команданта, Војислава Лукачевића, углавном Срби из Босне и Црногорци, отворено су изјавили да неће да се боре против своје браће и својих синова у партизанској војсци.[283]

Поп Новак Станојевић сведочи, да су у време операције „Бело II" (четврта непријатељска офанзива у југословенској историографији) биле сакупљене јаке Михаиловићеве снаге

280 Исто, III, 4, 542.

281 Уп. Саво Скоко, Неке чињенице о левим грешкама, Херцеговина у НОБ, Београд 1986, 727.

282 „Свет", број 209, 18.4.1990, 19.

283 Зборник НОР-а, XIV, 2, док. бр. 85.

ради напада на партизане које су гонили Немци из западне Босне. Ту је било и око 2 хиљаде Црногораца из Дурмиторског корпуса под командом Николе Бојовића. „Мислили су да иду на Немце и усташе, па су се, кад су чули да иду на партизане, вратили у Црну Гору. Са Бојовићем је остала само пратећа чета од 70 људи. Говорили су: 'Забога, зар да се бијемо против браће!'"

Како је Станојевић нагласио, то није био једини случај да су Михаиловићеви људи тада одбили да се боре против партизана. Било их је још... На пример, цела Вишеградска бригада напустила је положај према партизанима, па је Чајничкој бригади било наређено да је сачека и разоружа...[284]

По уверењу Радоја Вукчевића,[285] зато што су Михаиловићеви људи овако поступили у пролеће 1943, кад је ситуација по партизане била најтежа, успели су партизани да избегну уништење....

За саму околност, да су се Михаиловићеве јединице, у пролеће 1943. године, на Неретви, нашле у ствари у фронту немачко-италијанских снага против партизана, Вукчевић каже да то, „објективно гледано", и није никакав доказ за Михаиловићеву сарадњу са окупаторским војскама. У питању је, „без обзира на сва међусобна терећења", нешто сасвим друго — „класичан пример случајног садејства" трију војски...[286]

Једина грешка коју је Михаиловић направио на Неретви треба да је била та, што је он битку са партизанима, са партизанским оперативним језгром — „страховито потцењио". Он није, како све Вукчевић каже, довео свежу војску из Србије, од које су се „једнако плашили и комунисти и Немци". Сем свега, његова невоља је била и у томе што се он већ тада налазио „у отвореном сукобу са британским саветницима, те ће у средини саме битке доћи и у сукоб с Черчилом, не због Неретве, већ због излишних речи или вицева из села Липова".

Превиђајући чињеницу, да се током немачко-италијанске операције „Бело I" и „Бело II", у долини Неретве, у борби са партизанима, нашло између 12 и 13 хиљада четника, истина

284 Српска реч, број 1, Београд 1. 6. 1990, 51.

285 Радоје Вукчевић, 225.

286 Исто, 232.

углавном под командом Италијана,[287] Вукчевић тврди, да „нема борбе у којој су се Немци и Италијани нашли заједно са Михаиловићевим јединицама или имали икакве споразуме или додире о било каквом заједничком војевању".

О окршајим између партизана и Михаиловићевих јединица у пролеће 1943. години, на Неретви, у првом реду, говоре и телеграми британског официра за везу у штабу Драже Михаиловића, Бејлија. У телеграму који је стигао у Лондон 17. марта 1943, на пример, поновљено је, мање-више, саопштење Павла Ђуришића, по којем су партизанске снаге на свим секторима биле потпуно потучене и натеране у бекство (Наводни губици партизана — 4 хиљаде, а четника — 220). Према личном Бејлијевом сазнању, а изнесеном у овом његовом телеграму, у борби против партизана треба да је учествовало преко 13 хиљада четника...[288]

Из телеграма које је Британац слао у ово време Лондону, али и Каиру (команди СОЕ) могло би се закључити, да је Михаиловић лично командовао четничким снагама у окршајима са партизанима, у марту 1943. Сасвим одређено, у својим телеграмима, то Бејли, истина, не каже, али истиче (у телеграму СОЕ у Каиру, 16. марта 1943) да је Михаиловић тог дана под наводно мистериозним околностима напустио свој штаб, не обавештавајући никог о томе, па ни њега, Бејлија.

По Милошу Минићу,[289] *британски пуковник не изгледа да је био само посматрач у штабу Драже Михаиловића и да са нападом Михаиловићевих снага на партизане у пролеће 1943. није имао баш никакве везе. Напротив, он сматра, да је Британац саопштио Михаиловићу да савезници спремају за пролеће те године искрцавање на јадранску обалу и, даље, да је Михаиловићу рекао да „треба ликвидирати са комунистима да би имали чисту позадину, како би могли својим снагама несметано посести јадранску обалу".*

Минић наводи и то, да је у штабу Драже Михаиловића у вези са казаним израђен план за стварање мостобрана у Црној Гори и источној Херцеговини. „Дража Михаиловић и избегличка влада", чита се код Минића, „рачунали су да ће уз помоћ немачких и италијанских окупатора, а потом уз помоћ западних савезника после њиховог искрцавања, потпуно уништити народноослободилачки покрет у Југославији и остати једина војна и политичка формација у земљи, која ће узети сву власт у своје руке".

287 Види и: Мирко Гутић, „Политика", 5.10.1990.

288 Енглеска акта: FO 37582,R 2664/2/92 (Pearson-Howard-u, 17.3.1943); FO 37581,R 1988/2/92 (Boughey - Rose-u, 16.3.1943).

289 М. Минић, Четници, 77.

Према „најприближнијим проценама", по Минићу, у четвртој непријатељској офанзиви, у пролеће 1943, учествовало је 22 хиљаде Михаиловићевих бораца, и „то је била операција у којој су четничке снаге биле најмасовније заступљене у једној борби против Народноослободилачке војске". Како је Минић још рекао, одлуку о овој великој немачкој операцији против партизанских снага („Бело I" и „Бело II"), донео је лично Хитлер, који је „скицирао и основне линије плана операције". Сам план офанзиве, тврди Минић, разрађен је на састанку Хитлера, генерал-пуковника Лера, војног заповедника Југоистока, и Анте Павелића, у новембру 1942. у Виници, у Хитлеровом војном штабу... То, међутим, уопште не одговара правом стању ствари, како је већ и доказано у ранијим поглављима ове књиге.

Кад је Хитлер одлучио да с јаким снагама, с почетка 1943. уништи устанички покрет у Југославији, заправо на територији Независне Државе Хрватске и Црне Горе, он, што је такође већ изнесено у овој књизи на основу поузданих докумената, није уопште мислио само на партизане, већ и на војску Драже Михаиловића... Уз све друго, ово потврђује и специјално испланирана акција против Драже Михаиловића у Црној Гори, операција „Црно".

После операције „Црно", током које је главнина снага Драже Михаиловића била распршена, а партизанско језгро на челу с Титом претрпело дотле највеће губитке у борби против немачких и других трупа (на Сутјесци), борбе између партизана и Михаиловићевих одреда нису утихнуле. Те борбе су настављене, и до њих је долазило свуда, где су се ове две војске среле. И у Србији, у коју се Михаиловић вратио пред сам почетак операције „Црно".

Што се дубље улазило у јесен (1943. године) борбе између партизана и Михаиловићевих одреда биле су све жешће. За Дражу Михаиловића, који више неће напуштати Србију све до септембра 1944, сузбијање партизана било је главно и најглавније — важније од борби с Немцима. На дан 7. новембра 1943, он ће наредити својим командантима, да предузимају „најенергичније ударе на комунисте где год се затекну, јер је то највеће зло у нашој средини", упућујући да треба и ударе „вршити ноћу изненада са прикупљеним снагама... Савезници нам овај став одобравају".[290]

Сасвим супротно од овога што стоји у наређењу Драже Михаиловића, од 9. новембра 1943, тврди Живко Топаловић.

290 Цитат према: Драгослав Пармаковић, Шабац у другом св. рату, н.д., 743.

углавном под командом Италијана,[287] Вукчевић тврди, да „нема борбе у којој су се Немци и Италијани нашли заједно са Михаиловићевим јединицама или имали икакве споразуме или додире о било каквом заједничком војевању".

О окршајим између партизана и Михаиловићевих јединица у пролеће 1943. године, на Неретви, у првом реду, говоре и телеграми британског официра за везу у штабу Драже Михаиловића, Бејлија. У телеграму који је стигао у Лондон 17. марта 1943, на пример, поновљено је, мање-више, саопштење Павла Ђуришића, по којем су партизанске снаге на свим секторима биле потпуно потучене и натеране у бекство (Наводни губици партизана — 4 хиљаде, а четника — 220). Према личном Бејлијевом сазнању, а изнесеном у овом његовом телеграму, у борби против партизана треба да је учествовало преко 13 хиљада четника...[288]

Из телеграма које је Британац слао у ово време Лондону, али и Каиру (команди СОЕ) могло би се закључити, да је Михаиловић лично командовао четничким снагама у окршајима са партизанима, у марту 1943. Сасвим одређено, у својим телеграмима, то Бејли, истина, не каже, али истиче (у телеграму СОЕ у Каиру, 16. марта 1943) да је Михаиловић тог дана под наводно мистериозним околностима напустио свој штаб, не обавештавајући никог о томе, па ни њега, Бејлија.

По Милошу Минићу,[289] *британски пуковник не изгледа да је био само посматрач у штабу Драже Михаиловића и да са нападом Михаиловићевих снага на партизане у пролеће 1943. није имао баш никакве везе. Напротив, он сматра, да је Британац саопштио Михаиловићу да савезници спремају за пролеће те године искрцавање на јадранску обалу и, даље, да је Михаиловићу рекао да „треба ликвидирати са комунистима да би имали чисту позадину, како би могли својим снагама несметано посести јадранску обалу".*

Минић наводи и то, да је у штабу Драже Михаиловића у вези са казаним израђен план за стварање мостобрана у Црној Гори и источној Херцеговини. „Дража Михаиловић и избеличка влада", чита се код Минића, „рачунали су да ће уз помоћ немачких и италијанских окупатора, а потом уз помоћ западних савезника после њиховог искрцавања, потпуно уништити народноослободилачки покрет у Југославији и остати једина војна и политичка формација у земљи, која ће узети сву власт у своје руке".

287 Види и: Мирко Гутић, „Политика", 5.10.1990.

288 Енглеска акта: FO 37582,R 2664/2/92 (Pearson-Howard-u, 17.3.1943); FO 37581,R 1988/2/92 (Boughey - Rose-u, 16.3.1943).

289 М. Минић, Четници, 77.

Према „најприближнијим проценама", по Минићу, у четвртој непријатељској офанзиви, у пролеће 1943, учествовало је 22 хиљаде Михаиловићевих бораца, и „то је била операција у којој су четничке снаге биле најмасовније заступљене у једној борби против Народноослободилачке војске". Како је Минић још рекао, одлуку о овој великој немачкој операцији против партизанских снага („Бело I" и „Бело II"), донео је лично Хитлер, који је „скицирао и основне линије плана операције". Сам план офанзиве, тврди Минић, разрађен је на састанку Хитлера, генерал-пуковника Лера, војног заповедника Југоистока, и Анте Павелића, у новембру 1942. у Винници, у Хитлеровом војном штабу... То, међутим, уопште не одговара правом стању ствари, како је већ и доказано у ранијим поглављима ове књиге.

Кад је Хитлер одлучио да с јаким снагама, с почетка 1943. уништи устанички покрет у Југославији, заправо на територији Независне Државе Хрватске и Црне Горе, он, што је такође већ изнесено у овој књизи на основу поузданих докумената, није уопште мислио само на партизане, већ и на војску Драже Михаиловића... Уз све друго, ово потврђује и специјално испланирана акција против Драже Михаиловића у Црној Гори, операција „Црно".

После операције „Црно", током које је главнина снага Драже Михаиловића била распршена, а партизанско језгро на челу с Титом претрпело дотле највеће губитке у борби против немачких и других трупа (на Сутјесци), борбе између партизана и Михаиловићевих одреда нису утихнуле. Те борбе су настављене, и до њих је долазило свуда, где су се ове две војске среле. И у Србији, у коју се Михаиловић вратио пред сам почетак операције „Црно".

Што се дубље улазило у јесен (1943. године) борбе између партизана и Михаиловићевих одреда биле су све жешће. За Дражу Михаиловића, који више неће напуштати Србију све до септембра 1944, сузбијање партизана било је главно и најглавније — важније од борби с Немцима. На дан 7. новембра 1943, он ће наредити својим командантима, да предузимају „најенергичније ударе на комунисте где год се затекну, јер је то највеће зло у нашој средини", упућујући да треба и ударе „вршити ноћу изненада са прикупљеним снагама... Савезници нам овај став одобравају".[290]

Сасвим супротно од овога што стоји у наређењу Драже Михаиловића, од 9. новембра 1943, тврди Живко Топаловић.

290 Цитат према: Драгослав Пармаковић, Шабац у другом св. рату, н.д., 743.

По њему, управо у ово време, у овом месецу, као и у децембру 1943, Михаиловић треба да је предузео многе кораке у циљу измирења са партизанима и обуставе грађанског рата. Поред осталог, Михаиловић треба да се службено обратио британској војној мисији при његовом штабу с молбом да британска влада посредује како би дошло до преговора између њега и партизанског вођства. Британска влада је, међутим, одбила да поступи по Михаиловићевој молби. „Ја сам", каже Топаловић, „у сагласности са генералом Михаиловићем покушао такво посредовање преко познатих комуниста у земљи. Нисам имао успеха. Комунисти су с правом били опијени изгледима на апсолутну победу, кад су иза себе имали потпуну потпору не само Совјетског Савеза него и Велике Британије и Америке са свим њиховим материјалним средствима, угледом и авијацијом, која је сваки дан летела над небом Балкана. Величина угледа генерала Михаиловића и висина морала његових бораца, најбоље се огледају у факту што се они још поносно држе у планинама, иако је цео свет, и савезници и непријатељи, скочио против њих..."[291]

У години 1944, који месец пре него што ће Топаловић саставити меморандум, чије смо најглавније делове управо цитирали, Михаиловић је — то догађаји показују — био још одлучнији у томе да партизане уништи по сваку цену. Њему је при том сваки савезник био добродошао...

Кад су у мају 1944, 2. пролетерска и 5. ударна дивизија НОВЈ избиле у близину Ваљева и Рогачице, у борбама против њих, уз немачке, бугарске и трупе Милана Недића, учествовали су и корпуси Драже Михаиловића — из Санџака и западне Србије, а међу њима и позната Церско-мајевичка група корпуса.

Једна од већих битака између партизана и војске Драже Михаиловића одиграла се 8. септембра 1944. године, на Јеловој гори — и завршила се победом партизана.

Били су то врло тешки дани по Михаиловића и његову војску. Поражен на Јеловој гори, Дража Михаиловић се пребацио у Мионицу са целим својим штабом и америчком војном мисијом на челу са пуковником Мекдаулом. Међутим, и ту му је запретила опасност од партизана... Како тврди Боривоје М. Карапанџић, Михаиловића су од најгорег тада спасли Љотићеви добровољци и омогућили му повлачење у Коцељеву.[292]

291 Меморандум Живка Топаловића француском политичару Кув де Мирвилу, новембар 1944. Уп. Марко Милуновић и Ђорђе Радовановић, Из живота и рада Ж. Топаловића, н.д., 242.

292 Б. М. Карапанџић, 357-358.

У поређењу са поразима у Србији, много већи пораз Михаиловићева војска претрпела је у борбама са партизанским јединицама код Фоче, 9. маја 1945. Ту треба да је избачено из строја између 15 и 16 хиљада Михаиловићевих војника,[293] *а по неким оценама - и свих 20 хиљада.*[294] *Према подацима објављеним у Зборнику докумената и материјала из НОР-а,*[295] *заправо према извештају штаба 3. корпуса Југословенске армије, „групација Драже Михаиловића, састављена од око 12 хиљада четника из Србије и Босне, нашла се у току 7. и 8. маја 1945. окољена са више страна у кањону реке Љута и Неретва". Ту је, према извештају који се наводи, пало преко 3200 четника, а само пробране јединице Кесеровића, Калабића и личне гарде Драже Михаиловића, јачине око 4.000 људи, успеле су на јуриш да се пробију код Обља на простор Зеленгоре...*

По речима Милослава Самарџића, код Фоче је извршен прави масакр бораца Драже Михаиловића. Партизани су, по Самарџићу,[296] *„четнике бацали у јаму звану Понор, ону исту у коју су усташе 1941. бацали несрећне Србе. Процене о страдалим четницима крећу се до негде око 20.000. Све се то дешавало после 9. маја 1945. године. Из авиона су бацани леци-пропуснице са поруком да је рат завршен и да сви слободно могу да оду кући. Како је која група долазила из шуме, партизани су их водили на стрељање и бацали у јаму Понор. Они који нису завршили у Понору, стрељани су у околини Фоче".*

Хронологија догађаја везаних за рат Срба против Срба 1941 - 1945. године, показује, да су сукоби међу Србима отпочели скоро у исти час на свим територијама на којима су они живели, а, сем Србије, нарочито на територијама у хрватско-муслиманској држави. Како се доказује,[297] један од разлога избијања сукоба међу Србима у Независној Држави Хрватској, треба да је био однос према италијанској војсци, која је била окупаторска, али која се према Србима показала и као заштитничка, спасавајући их од усташког терора и геноцида. Представници италијанске војске су, на пример, на састанку са устаницима из Книнске крајине, 4. августа 1941, у Жагаровићу, и 7. истог месеца у Пађенима, чак и загарантовали Србима пуну заштиту од усташа, али уз услов да они буду лојални према

293 Момчило Р. Крговић, „Свет", број 214, 27. 6. 1990.

294 Милослав Самарџић, „Свет", број 213.

295 Зборник НОР-а, IV, књ. 34, док. бр. 162.

296 „Свет", Београд 30. мај 1990, 41.

297 Вељко Ђурић, Историја ненадмашеног геноцида, „Дуга", јул 1990 (1) 26-27.

италијанским властима. После још неколико састанака, поред осталог 11. и 26. августа 1941. у Отрићу, нарочито после овог другог, почео је, како се износи, „помирљив став према италијанском окупатору да хвата све дубље корене не само у позадини и мањим устаничким јединицама, већ и код неких чланова Комунистичке партије. Чак и неки чланови штаба батаљона герилских одреда за Лику не слажу се са присталицама борбе против италијанског окупатора и не помажу напоре Комунистичке партије Хрватске да се устанак у Лици среди и стабилизује".[298] Из уста тих „неких" чланова штаба чуло се тада, „ако је Комунистичка партија Хрватске заиста права наша партија, онда нека диже устанак у хрватским селима, па ћемо ми њој вјеровати да је наша..."[299]

У условима у којима су се српски устаници у овим крајевима латили оружја, и уопште у приликама какве су тада владале у усташкој држави и у вођству Комунистичке партије Хрватске, првих дана септембра 1941, за један део устаника питање држања према италијанским окупаторским властима било је решено — у смислу сарадње с њима. „Наша борба је завршена", речено је у прогласу који је објавио, 4. септембра 1941, свештеник Момчило Ђујић, један од онда познатијих устаничких команданата, потписујући се као - Вук Хаџи Ковачевић. „Ми немамо зашто више да ратујемо. У наша села и у наше крајеве улазе овековечене пријатељске трупе Краљевине Италије, које ће свуда где стигну завести мир и ред... Усташке власти, њихове војне и полицијске јединице неће смети улазити у српске крајеве. На тај начин њиховом злочину дошао је крај. Драга браћо, не наседајте усташким провокаторима и неодговорним авантуристичким елементима који вас хушкају у бој против италијанске војне силе... Ми смо склопили трајан мир".

Овим прогласом, и, у целини, решеношћу једног дела српских устаника у Лици да са италијанском војском не ратују, италијанске окупаторске власти биле су више него задовољне. Јер, осигурање лојалности макар једног дела Срба, било је за

298 Уп. Душан Лукач, Устанак у Босанској крајини, 230.

299 Из писма Марка Орешковића Гојку Половини, с краја августа 1941. Ово се писмо налазило у Архиву Института за изучавање историје радничког покрета у Сарајеву (до распада Југославије 1991).

њих најважније, кључно питање после изнуђеног пристанка Павелића, 26. августа 1941, да италијанске трупе окупирају и такозвану II зону и у њој успоставе своју како војну тако и цивилну власт.

Кад су Италијани, ускоро потом, запосели и III зону, дошло је до формирања првих српских националних, четничких одреда. Њихове вође били су у највећем броју случајева бивши устанички, герилски команданти. Одреди су тада формирани у околини Книна, Босанског Грахова, Дрвара, Босанског Петровца...

Оцењујући ово, и уопште сарадњу српских националиста са Италијанима у Независној Држави Хрватској, Веселин Ђуретић сматра да је све то имало „карактер самоодбранбене противтеже и уточишта избеглицама испред усташке страховладе, те због чињенице да су први споразуми са Италијанима (као онај од 23. јула 1941) имали спасоносан значај".

По Ђуретићу, „Српски центар у Сплиту, на челу с Бирчанином, настојао је да ову италијанску солуцију прошири на све дијелове Хрватске и Босне до демаркационе линије, што се и десило 1941. године, када су италијанске снаге успоставиле контролу и над такозваном другом и трећом зоном".

Закључно уверење Веселина Ђуретића своди се на то, да је кооперација Срба са италијанском окупационом влашћу (у Далмацији и уопште) била нешто специфично. Ту је, по њему, „локални политички реализам често био снажнији од моралног: оно што је у крајевима под њемачком окупацијом било порок (сарадња са окупатором), у италијанској зони била је вјешта национална политика".[300]

Своју предусретљивост према Србима, Италијани су манифестовали и на тај начин, што су им у многим местима предавали власт — као у Дрвару и Грахову, на пример, а делили им и храну, особито у новембру и децембру 1941, када је била завладала велика глад. Истовремено, а све ради веће сигурности Срба на територији коју су били окупирали, они су приступили и разоружавању муслимана, припадника помоћног оружништва и милиције — у Босанској Крупи, на пример, затим Отоку и другим местима.

300 Веселин Ђуретић, I књ, 154.

У склопу своје политике према Србима, у оквиру целе акције организоване за придобијање Срба, италијанске власти су преко Радио Београда позвале у више махова све Србе који су се спасли од усташа бегством у Србију, да се слободно врате својим кућама уз гарнтовање апсолутне сигурности.

Своју политику према Србима Италијани су, нема сумње, веома вешто водили. Они су на своју страну настојали да најпре и у првом реду привуку оне Србе који су своју борбу са усташама схватили као национални задатак... По правилу, Италијани су се, као у Босанској крајини и источној Херцеговини, прво појављивали тамо где су усташе стиле да почине злочине над Србима и где је, услед тога, често и спонтано долазило до устајања Срба на оружје. Поступали су тако да би и на тај начин уверили Србе у своју наклоност, у своје пријатељство и у своју спремност да им пруже максималну заштиту...

Представник немачке Врховне команде у Загребу, генерал Глез фон Хорстенау, са завишћу је због тога гледао на Италијане, жалећи што Немци не поступају на исти начин према Србима, што их не привлаче себи него их одбацују од себе и тако мобилишу против Немачке. У извештају Врховној команди, од 21. новембра 1941, он је, између осталог, рекао да италијанска окупациона војска не само да спречава усташе да врше нове злочине, већ и спроводи енергичну истрагу због већ почињених. „Проналажењем и откопавањем лешева, Италијани су стекли симпатије српског становништва..."

Како је већ поменуто у овој књизи, италијански генерал Роата је управо генералу фон Хорстенау, у јануару 1942, кад је примио команду над 2. италијанском армијом, рекао — да је италијанско држање према Србима инспирисано „хуманим разлозима", јер су усташе повеле рат против Срба у име „хрватске расе и католичке цркве, да би створили јединствену и хомогену државу..."[301]

О томе, да су Италијани много учинили за Србе, да су спасли многе српске животе, говори и командант Динарске дивизије, Момчило Ђујић.[302] *„Италијани су", каже он, „спасли многе Србе од сигурне смрти. У лето 1941. они су довели неколико хиљада Срба у Кистање, испод усташког ножа спасли. Како сам ја могао да убијам људе који су спасавали мој народ? Воленс-ноленс, ја сам силом прилика ступио у везу с њима да ми помогну у борби против усташа и у борби против комуниста".*

Неиде од почетка септембра 1941, пре свега захваљујући Италијанима, престали су масовни покољи Срба у многим крајевима, а у првом

301 Види и: Gerd Fricke, Kroatien 1941-1944, Freiburg 1972, 42. Vidi i: Roatta Mario, Otto milioni di baionette, Milano 1946.

302 Мило Глигоријевић, Србија на Западу, НИН, 13.7.1990, 50-51.

реду у Лици, Херцеговини, Санџаку и јужној Босни — у крајевима у којима је италијанска војска била преузела управну власт и усташе делом разоружала а делом протерала северно од италијанско-немачке линије, која је делила НДХ.

Цена коју су Срби платили за италијанску заштиту, била је — њихово укључење у Антикомунистичку добровољачку милицију (Milizia volontaria anticomunista), коју је формирала 2. италијанска армија и у којој су се, сем српских, налазили и мањи одреди муслимана и Хрвата (ови муслиманско-хрватски одреди тукли су се, као и српски, са партизанима, али су врло често потезали оружје и против четника).[303]

У саставу италијанске антикомунистичке милиције, кад је реч о Србима, налазили су се комплетни одреди, који су се иначе сматрали војском Драже Михаиловића. Ипак, ти одреди били су нешто друго него „чисти одреди" под командом Драже Михаиловића... Али и са овим другим, чисто Михаиловићевим одредима, Италијани су настојали да се споразумеју. Први споразум треба да је закључен 11. јануара 1942. Радило се ту о једном привременом споразуму између мајора Бошка Тодоровића, личног опуномоћеника Драже Михаиловића у Босни и Херцеговини, и италијанског представника, генерала Далмацоса (Dalmazzos-a), команданта италијанског VI армијског корпуса, који је предвиђао, за случај уласка италијанских трупа у источну Босну, мирне односе између обеју страна и пружање италијанске помоћи Србима у односу на усташку државу.[304]

За сарадњу са српским националним снагама нарочито велико интересовање показао је генерал Марио Роата, командант 2. италијанске армије. Први Михаиловићеви људи с којима је он дошао у додир и започео преговоре о сарадњи били су Илија Трифуновић-Бирчанин и Добросав Јевђевић (Према неким наводима, пре Јевђевића и Трифуновића, од људи Драже Михаиловића, са Италијанима су се споразумели Павле Ђуришић и Бајо Станишић, у фебруару 1942). Било је то у септембру 1942. У својству политичког делегата штаба Драже Михаиловића за источну Босну и Херцеговину, Јевђевић је ставио потпис на споразум са Италијанима који се тицао „легализације" и исхране 3 хиљаде људи из ових области, затим 3 хиљаде војника ради појачања Динарске дивизије. За узврат, 680 припадника Михаиловићевих одреда учествовало је у италијанској акцији против партизана на Биокову, од 29. августа до 3. септембра 1942, којом приликом су, према документима која наводи Веселин Ђуретић,[305] *на територији Љубушког и Имотског среза, „извршили освету над тамошњим католичким становништвом,*

303 Иван Авакумовић, Михаиловић према нем. документима, н.д., 40.

304 Зборник НОР-а, II, 3, 311.

305 Веселин Ђуретић, I, 191.

која је пољачала и усташке убице и недужне људе". Како Ђуретић још наводи, на страни Италијана, а против партизана код Прозора, учествовали су и херцеговачки четници, „светећи се устут и дијелу цивилноі становништва..."

Сарадња српских националних одреда, и, посебно, одреда под непосредном командом Драже Михаиловића, односно његових опуномоћеника са Италијанима, дуго није била, бар не у потпуности, позната влади Велике Британије и њеним службама. Како се истиче,[306] Форин офис је први извештај о сарадњи српских националних снага са италијанском војском примио тек 15. октобра 1942 — и то од Американаца. У том извештају, који је у Лондон стигао из Будимпеште, речено је, поред осталог, да пружање подршке четницима од стране Италијана има, у ствари, за циљ, да се „Хрватима онемогући да задрже своју независност".[307]

Шта је био прави циљ италијанске окупационе управе, први треба да су прозрели комунисти. Још у лето 1941, они су почели уверавати Србе, да не верују у приче да су им италијански фашисти пријатељи.[308] Али та упозорења од стране комуниста нису имала никаквог дејства на сарадњу одређених група устаника са Италијанима. А та сарадња нужно је имала за последицу вођење рата са партизанима... Како су у партизанским одредима у огромној већини били Срби, то је тај рат био, као и у Србији, као и у другим крајевима — рат Срба против Срба, грађански рат.

Скоро цела 1942. година, а поготову 1943, протекле су у жестоким међусобним борбама Срба под петокраком са Србима под краљевским амблемом. Коначан расплет те међусобне борбе на територији хрватско-муслиманске државе био је привремено одложен капитулацијом Италије...

Да ће у крајевим окупираним од стране Италијана, и уопште на територији Босне и Херцеговине, доћи до грађанскоі рата, до сукоба српских националних снаіа и партизана, било је јасно већ у лето 1941. іодине. У другоі половини августа, онда када је штаб Дрварске бригаде (Прве бригаде народноослободилачких одреда за западну Босну и Лику,

306 H. Knoll, n.d., 552.

307 Види британски акт: FO 20220,R 9410/162/92, белешка министра Идна од 26. 10. 1941.

308 Зборник НОР-а, IV, 1, 15.

формиране 19. августа 1941)[309] *донео одлуку, да се дотле уобичајени називи „іерила" и „политички секретар" замене називима „партизан" и „политички комесар".*[310] *А затим, кад су борци, све Срби, требало да положе заклетву прописану од штаба бригаде. Тада су многи од њих то једноставно одбили да учине. Припадници батаљона „Слобода", на пример, одбивши да заклетву положе, одмах су се прикључили националним српским јединицама. Партизане су напустили и појединн виђени команданти, као што је био случај са командантом „Команде іерилских одреда среза Босански Петровац".*[311]

Почетком новембра 1941, прва подела Срба на партизане и четнике, била је углавном извршена. Али је до напуштања партизанских јединица од стране Срба још увек долазило. Управо првих дана новембра се око 1.400 Срба, бораца 3. Крајишкоі партизанскоі одреда, отворено изјаснило за вођење борбе само „за краља и отаџбину..."[312]

Поделивши се на четнике и партизане, Срби су се и у Босни почели безобзирно уништавати. Насртање једних Срба на друге нарочито се распламсало по пристизању језгра партизанских снага на челу са Врховним партизанским штабом и Титом у Босну. Сам Тито о томе каже:

„Наш долазак био је у 12-том часу... У босанским партизанским одредима настало је масовно превирање услиједчетничке пропаганде и прелажења на страну четника. Прелазили су читаве чете и батаљони..."[313]

Од почетка јануара 1942, па надаље, борбе Срба у партизанским јединицама и Срба под националном заставом постали су крвава свакодневница. До борбе већих размера дошло је 20. јануара 1942, код Фоче, и за — Фочу. Партизани су из овог боја изишли као победници. Успели су да Фочу преотму од српских националних снага...

Распламсавању грађанског рата у Босни допринело је, извесно, и проглашавање свих припадника одреда под Михаиловићевом врховном командом за највеће непријатеље, веће и од самог немачког окупатора. Вођство партизана је „ликвидацију четника" окарактерисало као основни војнички задатак...

309 Исто, стр. 59.

310 Хронологија, 99.

311 Зборник НОР-а, IV, 1, стр. 45 и 67.

312 Види и: Душан Лукач, Устанак у Босанској крајини, 346.

313 Ј. Б. Тито, Војна дјела, Београд 1961, I, 51.

Четници су по сваку цену морали бити уништени као војна снага, а истовремено бити политички поражени. „Питање четника мора бити данас за нас најважније питање" речено је у једном упутству КПЈ од 6. априла 1942. „Није довољно њих војнички уништити, него их треба и политички у народу ликвидирати..."[314]

Обавештавајући Дражу Михаиловића да партизани „крвнички уништавају четнике и да се више окомљавају на њих него на Италијане и Немце", Добросав Јевђевић је рекао, да мисли да партизани то зато чине, што су „и у подсвести изгубили национални осећај проглашавајући четнике за непријатеље број један".[315]

Према подацима које је изнео Стево Самарџија,[316] у средњој Босни и Босанској крајини, гледано у целини, устанички редови били су уз мала одступања компактни све до почетка 1942. године. Тек тада је („услед искрслог неслагања на другим просторима Југославије") дошло до поделе на четнике и партизане. За ту поделу били су у највећој мери заинтересовани Немци и Италијани, али и влада Независне Државе Хрватске. Израђен је, чак, и посебан план, после договора у Љубљани, 28. марта 1942,[317] да се, кроз преговоре и аранжмане са четницима, изазове њихово разилажење са партизанима, како би и једни и други потом могли да буду лакше уништени.[318]

У Босанској крајини, одлука о „ликвидацији четника" донесена је на конференцији комуниста ове регионе, одржаној 21. фебруара 1942. у Скендер Вакуфу. Одмах по доношењу те одлуке треба да се приступило

314 Цитат према: Д. Лукач, Устанак, 465.

315 НИН, 26. 7. 1991, изјава Бранка Петрановића.

316 „Политика", 10.5.1991, 24.

317 Види и: Богдан Кризман, Водство Трећег Рајха и Хрватска, Војно-историјски часопис, 3-4, Београд 1975, 93.

318 Услед сукоба са партизанима, и изложени сталним нападима хрватске војске и специјалних усташких јединица, који су непрестано чинили злочине над српским народом, већ у априлу 1942. године, месец дана по поменутом састанку у Љубљани, неки команданти националних одреда приступили су склапању уговора са властима НДХ. Први споразум треба да је потписао Урош Дреновић, 27. априла 1942. у Мркоњић Граду. Историчар Расим Хурем (Прилози, Сарајево 1966, 2, год. II, 313) за ове споразуме четничких војвода каже да су они били само израз крајње нужде, „хватање за сламку" у страху од уништења. По склапању уговора о примирју, четничке војводе су „обуставили оружана непријатељства против НДХ, али се нису иначе држали свега договореног". Хурем цитира и један извештај Врховног заповедништва НДХ од 12.12.1942, у којем се истиче, да су „споразуми са четницима без икакве вриједности".

припремама „за извршење тренутно најважнијег задатка — ликвидације четничког покрета на терену централне Босне", каже Д. Лукач.[319] *Сазнавши за ову одлуку као и за политичке припреме у четама и батаљонима за обрачун са свим групама које не пристају на сарадњу са НОП-ом, четници су прешли у контраакцију против партизана. У резолуцији коју су донели 24. марта 1942, они су протестовали против разоружања неких четника (међу њима и 19 четника које је Дража Михаиловић упутио из Србије у Босну), али су се, истовремено, изјаснили и за сарадњу са партизанима. „Ми желимо сарадњу са свим одредима који су састављени од поштених комуниста и четника а против смо свакога онога ко омета српски устанак и настоји разоружати и хапсити поштени српски народ којег прогане и кољу усташке банде, јер је овај устанак и подигнут ради заштите српског народа".*[320]

Ово није била једина резолуција коју су донели припадници одреда националних снага у овом делу Босне. У мају 1942. донесена је још једна резолуција, непосредно после пуча у партизанском батаљону „Искра" и формирања четничког „Гвозденог батаљона".[321] *У овој другој резолуцији, речено је, поред осталог, да „батаљун" не признаје партизански штаб, „нити жели било какве сарадње са комунистима и бољшевицима".*[322]

Ко је био мање, а ко више крив, ко је први почео са непријатељствима, све је то временом потиснуто у заборав, будући да је целокупна пажња зараћених страна била усредсређена само на једно: да противнику зада што јачи ударац, да му што више зла нанесе, не презајући при том ни од злочина најгоре врсте. У ноћи између 31. марта и 1. априла 1942, на пример, нападнута је партизанска болница у селу Јошавци и том приликом убијено је 25 рањеника. Међу жртвама напада на ову болницу налазио се и рањени начелник партизанског Оперативног штаба, др Младен Стојановић. Он је спроведен из болнице у штаб четничког одреда „Борје" и ту, пошто је одбио сарадњу са њим, био убијен...

Одмах после овог догађаја, партизани су напали четнички батаљон „Карађорђе" у селу Прибинићи.

И тако, од једног до другог напада партизана на четнике и четника на партизане, грађански рат се све више распламсавао и обе стране чинио све непомирљивијим.

319 Д. Лукач, Устанак, 416.

320 Војно-историјски архив, БХ-V - 9944, Резолуција од 24.3.1942.

321 Зборник НОР-а, IV, 5, стр. 69.

322 Д. Лукач, 420.

Тежећи да националне оружане снаге не само што пре сузбије, него и уништи, вођство партизана је, тамо крајем марта 1942, формирало специјалне противчетничке батаљоне. Први такав батаљон треба да је формиран на Козари. Он је бројао 330 добро наоружаних бораца. За овим, формиран је Грмечки противчетнички батаљон са 800 бораца, којим се по ватреној моћи тешко могао мерити и један једини одред Срба под националном заставом. Имао је — равно 60 митраљеза у свом наоружању...[323]

Као и у Босни, и у Херцеговини је рат међу Србима, партизанима и националистима, био управо крвав. Жестоке борбе између њих треба да су почеле средином фебруара 1942, само два дана по пристизању Титовог наређења (од 14. фебруара 1942) штабу сектора Невесиње-Гацко да се униште четници у Херцеговини.[324] Партизани су, у ноћи између 19. и 20. фебруара, у селу Челебић напали националисте и ликвидирали штаб четничких командоса источне Босне и Херцеговине, на челу са мајором Бошком Тодоровићем.[325] Како мисли аустријски историчар Рауш, овај случај, као и неки други, одлучно су допринели да четници у савезу са Италијанима почну нападати партизане. Први такав напад (200 четника и 300 италијанских војника) извршен је 27. фебруара 1942. године на партизане у околини Невесиња...[326]

У оквиру опште офанзиве на националне одреде, партизани су, у зору, 18. марта 1942, напали штаб Динарске дивизије, чији је командант био Момчило Ђујић. Заробили су, том приликом, 30 „динараца", од којих су двојицу одмах стрељали...[327]

До одвајања од партизана, Ђујић је, као и скоро сви други команданти националних одреда, активно учествовао у организовању отпора Срба у Книнској крајини. Како он сам наглашава, устанак је била једина шанса да Срби у овом крају сачувају своје животе и своја огњишта. „Било је боље погинути у борби него кукавички чекати да те закољу на сопственом огњишту..."[328]

По Ђујићевим речима, устанак Срба почео је „пре него што су комунисти желели да почне". Непосредан повод за дизање Срба на оружје било је хапшење 300 Срба по селима тромеђе — Босне, Лике и Далмације. Они су били спроведени у Дрвар, и ту је требало да буду стрељани. Али су јерлици (тако су се у почетку називали српски устаници, па и комунисти који су се нашли међу њима) то спречили, напавши Дрвар и ликвидиравши усташку посаду...

У Книнској крајини, а то није био случај само у њој, Срби — устаници, у огромној већини, свој главној и најкрволочнијој непријатеља нису видели само у припадницима полиције и војске хрватско-муслиманске државе, већ и у свим Хрватима и муслиманима, јер су их они, поготову у време највећих покоља Срба, листом подржавали, па чак и директно учествовали у њиховим злоделима.

Живко Топаловић покушао је да појаву изједначавања свих Хрвата и муслимана са злочинцима из усташких редова, из редова усташких органа власти, објасни постојањем посебне идеологије код четничког покрета у Независној Држави Хрватској, коју треба да је сачињавало „антихрватство, антимуслиманство и антијугословенство".[329] Истичући да су четници у НДХ, „кад год им се за то пружила прилика", да би се осветили, нападали хрватска и муслиманска села и мање градове, Топаловић је за партизане рекао — да су они ишли другим путем, да су се залагали за уједињење свих Југословена без обзира на веру... У њиховим, партизанским, јединицама било је, отуд, не само православаца, већ и католика и муслимана, а то је „за вође српских четника била издаја српства, повезивање са непријатељима њихове вере и њиховог народа".[330]

Вођство националних снага у Хрватској, како показује и случај Лике, имало је, у односу на вођство партизана, а то ће рећи на вођство Комунистичке партије Хрватске, сасвим друкчији став према усташкој држави. За вођство националних, четничких снага — усташка држава била је главни непријатељ Срба, а не италијанска окупациона војна сила. За вођство партизана пак — италијанска војска је била главни непријатељ, а не усташка власт... Комунистичка партија Хрватске настојала је отуд да српске устанике увери да борба против усташа не значи ништа ако на прво место не би била стављена борба против италијанског окупатора... Одговор Срба-устаника у Лици на ове и овакве поруке и директиве био је, да су „усташе непосредна власт и непосредни кољачи и да њих треба најпре уништити, па тек онда напасти окупатора, који их је довео на власт."[331]

323 Зборник НОР-а, IV, 5, 216.

324 Хронологија, 208.

325 Исто, 211; Зборник НОР-а, II, 2, 138.

326 Рауш, 364.

327 Зборник НОР-а, IV, 3, 263.

328 Мило Глигоријевић, Србија на Западу, н. извор.

329 Живко Топаловић, Покрети народног отпора у Југославији 1941-1945, Париз 1958, 52.

330 Исто, 51-52.

331 Гојко Половина, Сведочење... н.д., 103.

Инсистирање вођства КП Хрватске, односно његових представника у Лици, у устаничким српским крајевима, да је најважније и најпрешније туђи се против италијанске војске (свеједо што је добар део устаника говорио да ће се туђи само против усташа док Италијани на њих не пуцају) а не против усташке власти, није ипак остало без резултата. Нашло се међу српским устаницима доста оних који су се приклонили том гледању...

КП Хрватске је, са својим настојањем да српске устаничке масе у што већој мери оријентише на борбу против Италијана, била нарочито активна у време када су усташе, угрожене од српских устаника, буквално молиле италијанске команданте да им пруже помоћ, да их заштите од Срба.

Како се може закључити и из сећања Гојка Половине,[332] захтев КП Хрватске, односно њених представника (Владо Поповић, Владо Ћетковић, и други) да се безусловно прије нападима на италијанску окупаторску војску, био је у ствари — нереалан, јер није, поред осталог, водио рачуна о стварним могућностима устаника. Сем тога, он је био супротан расположењу већине устаника, који су узимање оружја у руке првенствено схватили као начин да одбране своје животе, животе својих породица, своје домове и своја села.

Шта се све догађало услед инсистирања представника КП Хрватске да се безусловно нападају италијанске војне снаге, показује, можда најбоље, случај који се збио у Погледалу код Коренице, кад је нападнута једна мања колона италијанских војника. На овај напад устаника, Италијани су организовали праву офанзиву из Книна и током ње, буквално, смрвили одбрану слободног подручја Дрвара и Грахова на Дералима, Тичеву и Плочама. Тада се већина крајишких и далматинских бораца повукла својим кућама. „Онима који су покушавали да се и даље боре", каже Гојко Половина, „наши борци чије су куће биле у непосредној близини борбених положаја саопштили су да ће на њих пуцати с леђа, ако се одмах не повуку. Тако су Влада Ћетковић и остали организатори и команданти наших јединица на овом сектору морали да беже, не испред окупатора, него испред сопствених незадовољних бораца".

332 Исто, 172.

Случај код Погледала био је повод за поделу српских устаника у Лици у два табора — у национални и партизански, и затим — за рат између њих. Али и за пораст мржње Срба према Хрватима... и комунистима. Јер, после Погледала, и сламања устаничких тачака отпора од стране италијанске војске, међу Србима — устаницима, сељацима у срезу Кореница, узело је маха уверење да су организатори напада на Италијане били људи који су дошли са стране и накнадно се прикључили устанку. Говорило се тада међу овим српским устаницима, да су ти дошљаци са стране „уместо да нападну Италијане у својим и хрватским селима среза Оточца и Бриња" изазвали окупатора „да пали српске куће, уништава српски народ док њихова и хрватска села и хрватско становништво остају мирни, поштеђени".

До протеста у овом смислу, нарочито је дошло после спаљивања читавог села Врело, настањеног Србима. Народ се био толико узбунио, да је тадашњи командант сектора Коренице, Богољуб Рапајић једва сачувао главу на раменима. „Са штабом морао сам бјежати у шуму испред неразумне масе и једва сам у цијелом селу нашао три омладинца који су пошли са мном", изнео је овај партизански старешина у свом извештају, од 7. фебруара 1942, Шими Балену, ондашњем политичком комесару Штаба партизанских одреда за Лику.[333]

У овом свом извештају, Рапајић је, поред свега, указао и на велико нерасположење Срба према комунистима уопште, рекавши — да већина мештана зазире од комуниста „као ђаво од тамјана..."

Према Гојку Половини, понашање комуниста, међу којима су нарочито падали у очи Владо Ћетковић, Раде Жигић, Коста Нађ, Томо Никшић (који је узео српско име и презиме - Петар Ракић) и још неки, изазивало је незадовољство, „јер су својим понашањем и ставовима показивали крајње неразумевање за проблеме са којима се овај народ борио. Они су 'доказивали' народу и борцима да су окупатори, Италијани и Немци, главни непријатељи, као да то овај народ по вјековној традицији није знао. Бесмислено је такође било уверавати српско становништво да су усташке кољаче довели окупатори и да су они покоље вршили под заштитом окупатора. Све је то народ видео

333 Исто, 162.

својим очима. Међутим, народ је такође знао из сопственог крвавог искуства да су се кољачи, усташе, ослањали на своју државну власт, на своје оружнике (жандарме) и своју домобранску војску и клали или бацали у јаме живе недужне становнике ових крајева само зато што су Срби. Па шта је логичније могло бити за то српско становништво него да устане против непосредних кољача, против државе НДХ и против домобранске војске. Исто то српско становништво видело је да је већина њихових суседа Хрвата одушевљено прихватила нову хрватску државу и домобранску војску..."

Рат између Срба у партизанским и Срба у националним одредима у Србији и у другим крајевима настањеним Србима, имао је утицаја на избијање грађанског рата у Црној Гори. Поред других, на то указују Веселин Ђуретић и Бранко Петрановић. „Устаничка диференцијација у Србији 1941/42 имаће директан утицај на слична кретања у Црној Гори",[334] каже Ђуратић, а Петрановић пак, да су „појава и навала четника у Црној Гори биле вид продужавања драме грађанског рата започетог у Србији".[335]

Један од разлога поделе Црногораца у два љуто завађена фронта, и кретање у рат до истраје, било је, као и у Лици, различито гледање на целисходност вођења операција против италијанске окупаторске војске. Четници треба да су били они, који су сматрали да оружани напади на Италијане воде само непотребном страдању народа, јер по наређењу гувернера Црне Горе, Пирцца Биролија, од 12. јануара 1942, за једног убијеног италијанског официра имало је да буде стрељано 50 Црногораца, а за сваког убијеног подофицира или војника — 20 Црногораца.[336]

За датум почетка грађанског рата у Црној Гори узима се месец јануар 1942, али се указује и на то да је до борби између партизана и четника дошло већ у децембру 1941.[337] У овом месецу, наиме, четничке вође у Црној Гори, на челу са Павлом Ђуришићем, на заједничкој конференцији одлучиле су да ступе у борбу са комунистима, чији је терор, како је било речено, био прешао све границе...[338] Одмах затим, у ноћи између 19. и 20. јануара 1942, четници су, према Зборнику НОР-а,[339] под

334 Веселин Ђуретић, Склад и несклад традиције и иновације у ослободилачком рату народа Црне Горе 1941-1945, Југословенски историјски часопис, Београд 1981, 1-4, 205-235.

335 Бранко Петрановић, Револуција и контрареволуција, I, 7.

336 Зборник НОР-а, III, 4, стр. 463.

337 Зборник НОР-а, III, 4, 456.

338 „Ново време", 25.5.1942, 3.

339 Зборник НОР-а, III, 4, 95.

командом Павла Ђуришића напали партизане и тиме започели братоубилачки рат у Црној Гори"...

Према тврђењу црногорских националиста који су се после Другог светског рата обрели у емиграцији (Вукосава Радовића, Милана Бандовића, Милије М. Лашића — Васојевића) „одвајање" националиста од комуниста у Црној Гори уследило је као реакција на покушај комуниста да све команде узму у своје руке и националисте искористе за своје сврхе...[340]

Поделивши се у два табора, црногорски партизани и црногорски националисти нису нимало заостајали у међусобном истребљивању од своје браће у Србији и Босни, Херцеговини, Лици и другим крајевима. Напротив. Ни једним ни другим Црногорцима као да противничке крви никад није било доста... Како се види из једног писма Моше Пијаде из првих дана априла 1942, „никшићски ударници" побили су „150 мањина", а уз све друго — спаљено је и село Озринићи...[341]

340 Уп. М. Бандовић, Устанак у Црној Гори (јули-август 1941), у: Књига о Дражи, I, Виндзор, 1956.

341 Цитат према: Веселин Ђуретић, Савезници..., н.д., I, 142.

Глава седамнаеста

БРИТАНИЈА, ЈУГОСЛОВЕНСКА ВЛАДА И СНАГЕ ОТПОРА

1. Три етапе британске политике

За све што се збило са Краљевином Југославијом, почев од 27. марта 1941. па до капитулације југословенске војске у априлу исте године, велику одговорност сноси и Велика Британија — чињеница је која се ничим и никако не може довести у питање. Али влада Велике Британије још више је одговорна и за све оно што се догодило на српском и југословенско простору током оружане борбе против окупатора, а посебно после капитулације Италије, тамо у 1944. и 1945. години, до самог краја рата.

У збиру узето, Велика Британија се у овом дугом времену односила према Југославији,и догађајима на њеном тлу, према покретима и личностима, према снагама отпора, увек и само онако како су то диктирали њени краткорочни и дугорочни интереси у одређеном тренутку...

Године 1941. у интересу Велике Британије било је да Југославија ступи у рат са Немачком и Италијом, са силама Осовине у Европи. Ко се од Југословена усудио да се томе успротиви и супротстави, и да, и не одричући се уистину пријатељства са Великом Британијом, определи за пут који је наметала реална политика, тај је од Лондона био проглашаван за непријатеља и морао је да сноси последице, као кнез Павле Карађорђевић, кога ће Черчил, 28. марта 1941, назвати — „потенцијалним српским квислингом".[1]

1 Уп. Ст. Р. Влаховић, Англојугословенски односи, 122.

Кад је жртвовање Југославије зарад интереса британске политике била готова ствар, Черчил је сматрао да је југословенска влада требало да учини и више — да, уместо што се евакуисала, остане у земљи и у „брдима“ продужи рат са немачком војном силом.

Преплашена од неупоредиво јаче немачке војске, и после тога разбијена као држава, Југославија је, за једно време, била изгубила скоро сваки значај за Британију. Југословенска влада била је само једна од оних бројних избегличких скупина од којих неке практичне користи (за Британију) није било...

Кад је, међутим, у Србији плануо оружани устанак против немачког окупатора, и кад су се Срби, где год су живели, а у првом реду у Босни и Херцеговини и другим крајевима у Независној Држави Хрватској, дигли на оружје да би сачували своје животе од Хрвата и муслимана у усташким и домобранским јединицама, гледања у Лондону на Југославију почела су се мењати. Али не од првог часа, ваља истаћи. У прво време свему томе није била дата нека посебна пажња. Јер није било спремности, једноставно казано, да се на отпор у Југославији гледа другојачије него на отпор у другим земљама покорене Европе. О томе говори и већ помињано писмо британског министра Хју Далтона, шефа СОЕ, Винстону Черчилу од 30. августа 1941. године... у којем се предлагало пре свега за стварање на тлу Југославије једне тајне организације (организације „у подземљу“), која би „касније, кад ми дамо сигнал“, могла „да удари на непријатеље“.[2]

Управо ово, што је препоручивао Хју Далтон последњег дана августа 1941, све се то, на известан начин, и у извесном ступњу, поклапало са основним стратешким плановима Драже Михаиловића, али не и са тактиком за коју се одлучило партизанско вођство, стварајући, већ 1941. године, у Србији слободне територије и приморавајући (иначе слабе) окупаторске снаге да се држе пре свега већих центара.

Код појединих енглеских и немачких писаца, већ и у вези са оружаним отпором у Србији и Југославији, могу се срести мишљења, да су британски ставови у погледу организовања отпора у окупираним земљама Европе пуни противречности.[3] *Прво, и упадне узев, приметно је, како ти писци истичу, да је Лондон, на једној страни, потцењивао одлучност и способност немачких снага у окупираним земљама да немилосрдно и свим средствима сузбију и угуше сваки отпор, а на другој, да је прецењивао вољу и могућности народа у окупираним земљама да се на широкој основи организују за борбу против националсоцијалистичке владавине.*[4] *И, затим, да је Лондон превиђао, да би организације отпора онакве величине с каквом је он то рачунао, и кад би се до „сигнала“ из Лондона ограничиле само на одређене саботажне акције, а иначе се од свега другог уздржавале, тешко могле да своје постојање потпуно сакрију од окупатора и његових органа сигурности... По уверењу немачког историчара Кнола, формиране тајне организације отпора, могле су — у околностима какве су владале у поробљеној Европи — у најбољем случају да бирају између тога, да са окупатором колаборирају, све док се савезници не појаве и час за општи удар на непријатеља не буде дат (што је био „један врло рискантан пут“) или пак да већ при свом откривању у првим конфликтним ситуацијам заузму активно дефанзивно држање. У овом другом случају постојала је опасност, да окупационе снаге предузму све што су само могле у циљу уништења отпора, што би нужно имало за последицу распламсавање герилског рата, кога се, према првобитним британским плановима, и у односу на Југославију, требало клонити. Један високи функционер британске тајне службе означио је, стога, како наглашава Кнол, као задатке СОЕ, да на једној страни формира „бројне и за дејство способне армије“ у окупираним земљама, а на другој, да истовремено организује „ограничене саботажне и друге акције“ — „као најтежи аспект рада у подземљу“.*[5]

Многи ставови које је заузео овај високи функционер британске тајне службе чинили су потку, како ће се показати, Черчилове дугорочне стратегије. У меморандуму који је саставио пред прву енглеско-америчку ратну конференцију у Вашингтону, у децембру 1941, он је пошао од тога, да се, у покорене земље западне и јужне Европе, прво морају искрцати јаке британско-америчке снаге. Тек тада би се народи у тим земљама имали да дигну на устанак... Сами, без подршке енглеско-америчке војне силе, ти народи то никад не би могли даураде, јер би их то изложило „најрезнијим противмерама“.[6]

По Черчиловој замисли, и предлогу, искрцавање британско-америчких војних снага требало је да се изврши у лето 1943. године.

За овај план, како ће се још видети, сазнао је и Адолф Хитлер. Рачунајући са англо-америчким искрцавањем на Југоистоку, он је и

2 Види и: John Ehrman, Grand Strategy, V (avgust 1943-septembar 1944), London 1956 (History of the Second World War, str. 77, Потпун текст садржи акт у Форин офису (30219, R 8086/162/92).

3 Stafford, The Detonator (n.d.,200 i dalje); Grand Strategy, III, n.d., 45.

4 H. Knoll, n.d., 303.

5 Реч је о Collin Gubins-y, официру у служби СОЕ. Види и његов предговор у књизи: Knut Haukelid, Siks Against the Atom, London 1954, 24; Види и H. Knoll, 304.

6 Овај Черчилов меморандум је састављен 18. децембра 1941. и он је цитиран (али не у потпуности) у Черчиловим мемоарима, књига III, 582-585; Потпун текст меморандума доноси: Gwyer, J. M. A., Grand Strategy, књ. III, Јуни 1941 - Август 1942, Лондон 1964 (History of the Second World War) 325-336.

донео одлуку (пред крај 1942), да у пролеће 1943. уништи све устанике на тлу Југославије — и партизане и војску под командом Драже Михаиловића.

Од своје основне концепције, концепције Винстона Черчила, Велика Британија је, међутим, одступила — врло рано, и то због Југославије.

Разлог је био масовни оружани устанак у Србији против немачког окупатора.

Већ у октобру 1941, толико моћна и утицајна тајна британска служба СОЕ изјаснила се за „максимално и моментално" пружање помоћи устаницима у Србији.[7] Нешто касније, а посебно због очекивања позитивног дејства оружаних борби у Србији на совјетски фронт, Форин офис је и сам заузео исти став, а и Черчил лично, који ће чак инсистирати на пружању што веће помоћи српским устаницима. Главни команданти на Блиском истоку, међутим, нису били спремни — због недостатка авиона и подморница као и бројних техничких и логистичких препрека — да стављањем транспортних средстава на располагање осигурају редовно снабдевање устаника у Југославији. На овакво држање командујућих центара на Блиском истоку утицало је и то, што они нису били сасвим сигурни да су највиша командна места у Лондону била убеђена „у оправданост устанка". О томе говоре и два британска акта из новембра 1941, у којима се каже и ово: „У моменту ми нисмо у могућности да Југославији пружимо субстанцијелну војну помоћ. Побуњеници се налазе у тешко приступачним брдским крајевима, где се они свакако могу држати још дуже времена. Да би се револт могли претворити у на-ционалну побуну, морао би се покрет проширити до у саме градове, где би он — у недостатку јаке војне потпоре — од стране Немаца сигурно био уништен са крајњом бруталношћу. А то се мора избећи. Наша би политика отуд морала да буде та, да учинимо све што можемо да побуњеницима осигурамо помоћ која им је нужна, да би у брдима могли остати у животу".[8]

Све у свему, а како и цитирана акта показују, једини исправан закључак о односу Велике Британије према масовном оружаном устанку у Србији 1941. године могао би бити — да је она била спремна да за устанике учини само најминималније, као што је то, уосталом био случај и у априлском рату 1941. Али, кад је и то „најминималније" требало учинити, није учињено. Једноставно, Британија није била у стању да ишта озбиљније уради за устанике... СОЕ и Форин офис, међутим, и даље су наставили са инсистирањем на пружању помоћи устаницима у Србији, нарочито министарство спољних послова — и то због партизана. У ово време заинтересовано да се партизани потчине Дражи Михаиловићу, министарство спољних послова је истицало, у вези с тим, да би се комунисти утолико пре потчинили Михаиловићу уколико би само он, и што пре, почео добијати помоћ...[9] СОЕ је, опет, и са своје стране, настојала да докаже, да „побуне" у Југославији нису само „side-show", већ да се на њих мора гледати као на „проширење либијског фронта", као на „први случај" прерастања „подземних акција у отворену побуну", која се... „по сваку цену мора даље развијати, како саме себе ради тако и ради примера остатку Европе а нарочито Грчке".[10] Ипак, и упркос свему овоме, војни команданти нису се могли покренути да за аниажман у Југославији одвоје одређени контингент транспортних авиона и бродова. Транспорт морем је одбијен са образложењем да Италијани контролишу целу црногорску обалу, а што се тиче авиона, одвојена су, најзад и у први мах, само два бомбардера дугог радијуса...

На пружању помоћи устаницима у Србији, а то ће рећи Дражи Михаиловићу и његовим одредима, у октобру 1941, веома се ангажовала и југословенска влада на челу са краљем Петром II, и то како код Британаца тако и код владе Совјетског Савеза. Управо на дан 13. октобра 1941, краљ Петар је, током разговора са британским премијером Винстоном Черчилом, инсистирао на пружању помоћи „људима који се боре за голи живот"... Седам дана потом, то је исто учинио и генерал Душан Симовић, председник владе, у разговору са министром спољних послова, Идном, а затим са начелником британског генералштаба, Дилом.

Интервенција југословенске владе код Совјета имала је за резултат, да се њихов представник у Лондону, амбасадор Мајски, и сам заузео код британске владе да се устаницима у Југославији што пре пружи одговарајућа помоћ... Говорећи са британским министром спољних послова о оружаном устанку у Србији, Мајски је рекао, да број устаника већ досеже бројку од „скоро 100.000 људи" и да би се њима и са скромним средствима могла пружити значајна помоћ.

Предлог совјетског амбасадора треба да је наишао на најотвореније уши код Черчила. Свакако и због тога, Форин офис се одмах, ослањајући се на обавештења југословенске

7 Уп. Stafford, David A.T., Britain and European Ressistance, 418.

8 FO 30220, R 9715/162/92 (Chiefs of Staff an Commanders-i-Chief, Nr. 197; FO 30220, R 9506, ond. 9652/162/92 (Забелешке Dixon-a од 3. и 7. 11. 1941).

9 Идн - Chiefs of Staff - 27. 11. 1941 (FO 30221, R 10199 i R 10219/162,92).

10 Шеф брит. службе СОЕ, Далтон, писмо Черчилу од 11. 12. 1941.

владе и извештаје СОЕ, бацио на израду елабората о догађајима у Југославији, у којем је посебо било говора о Дражи Михаиловићу као и о потребама устаника у војном материјалу.

Тај елаборат био је брзо готов и он је у ствари послужио као основа за разговор Идна са Мајским, 29. октобра 1941. Сем што је Мајског упознао са разним подацима из елабората, Идн је изјавио да је његова влада решила да пружи устаницима одговарајућу помоћ, и то не само зато да би се они „одржали у животу", већ да би им се омогућили даљи успеси у борби са немачким окупатором. Свим тим, Мајски је био веома задовољан, али је наглашено тражио — под утицајем југословенске владе с којом је био у сталном контакту — да помоћ устаницима буде што већа, да она буде упућивана не само морем, већ и авионима, којима би управљали југословенски пилоти, стартујући са Малте.[11]

Шта би Совјети сами могли да учине на плану помоћи устаницима, Мајски није поменуо ниједном речи. Али Британце то ипак није иритирало, јер су указану им прилику могли да искористе да пред својим партнером демонстрирају своју добру вољу и спремност да помогну устаницима у Југославији, истиче Ханс Кнол.[12]

После овог састанка Идна и Мајског, догодило се следеће: Идн је предложио Симовићу, добро проценивши да је Мајски у много чему наступио као тумач југословенских жеља, да убудуће — у циљу боље координације политике према покрету отпора у Србији — и пре него што упути било какве инструкције у земљу, ступи с њим лично у контакт, или пак са шефом империјалног генералштаба...

Повод, и главни разлог, да Идн затражи од Симовића да се с њим обавезно консултује пре него што д било какве инструкције устаницима у Србији, треба да је била Симовићева порука Дражи Михаиловићу по питању пружања помоћи. У тој својој поруци, Симовић је рекао, да ће помоћ у Србију стићи „што је могуће пре", али да са акцијама Михаиловић не би смело да „пренагљује", како би се „избегли губици". Порука се

11 Брит. акт, забелешка од 29.10.1941 („Yugoslav Revolt. Co-operation with the Soviet Government"), FO 30220,R 9505/162/92.

12 Hans Knoll, 422.

завршавала наређењем, да се у будуће непријатељ не изазива „без крајње нужде", да се чека на сигнал за заједничку акцију...[13]

Ова Симовићева порука Дражи Михаиловићу, коју је у целини после Другог светског рата објавио Радоје Л. Кнежевић, поклапала се у много чему са говором Слободана Јовановића у емисији Радио Лондона од 10. октобра 1941, а у којем је истакнуто, да „српска крв не сме узалуд бити проливена".[14]

Симовићева порука Дражи Михаиловићу није се уопште допала Форин офису. Она је мериторне личности чак и узнемирила, и била повод да се у водећем кругу Форин офиса закључи, да „југословенски генерал уопште не мисли исправно о револтима", да је његово држање — „дефетистичко".

За Форин офис, да је Симовић — „дефетиста", главни доказ био је Симовићев предлог начелнику империјалног генералштаба да се изврши евакуација устаника на савезничку територију.[15]

Оцењујући да је питање Симовића и његове поруке Дражи Михаиловићу, и уопште питање гледања југословенске владе на устанак у Србији и страдање становништва, и „суптилно и деликатно", Идн је само недељу дана после свега, у писму југословенском министру спољних послова, Нинчићу, рекао — да његова влада не жели да наговара становништво окупираних земаља на примену силе „путем индивидуалних акција", али ни да га одговара од тога. Наглашавајући да Британија признаје да политичари у емиграцији имају нарочиту одговорност према свом народу, Идн је рекао да он зато њима препушта вођење пропаганде, али уз услов да буде упознат са текстовима припремљеним за радио-емисије најмање 12 часова раније, сходно већ уведеној пракси...

Око овог писма, а посебно око става генерала Симовића према устанку у Србији, штошта се искомпликовало и јавиле су се сасвим различите тврдње. Немачки историчар Ханс Кнол, на пример, наводи,[16] да се копија овог писма не може наћи у

13 Радоје Л. Кнежевић, Југословенска влада и Дражa Михаиловић, у: „Порука", Лондон 1952, св. 10, 11.

14 Службене новине Краљевине Југославије, број 3, децембар 1941, 5.

15 Службена забелешка од 29.10.1941, FO 30220, R 9584/162/92.

16 H. Knoll, 427, напомена 292.

британској документацији, а затим да у британским актима нема никаквог трага који би упућивао на то, да је генерал Симовић, како то тврди Војмир Кљаковић,[17] пре овог Идновог писма, наводно замолио Идна, да упути апел Југословенима да одустану од оружане борбе.

Закључак, на основу свега што се збило, био би, да се Форин офис, практично, у јесен 1941. године, дистанцирао од курса југословенске владе у избеглиштву према устанку, али никако — како се покушава да докаже[18] — у првом реду из неких политичких обзира према Совјетском Савезу. У јесен 1941. године влада Велике Британије била је пре свега из својих интереса максимално за то, да се распламсавају оружане борбе у Југославији, Србији заправо. То је, уосталом, сасвим јасно рекао и председник владе Винстон Черчил, на једној конференцији одржаној у ноћи 4. и 5. новембра 1941, наглашавајући потребу да Британија све предузме у циљу „даљег развијања устанка у Југославији". [19] Али, једно је и у Британији било — хтети, а друго — моћи... Године 1941. влада Велике Британије учинила је врло мало за устанике у Србији. Чак и премало. Од свега значајнијег што је урађено, било је, да је Дражи Михаиловићу, четири дана по Черчиловој изјави да се све мора предузети у циљу даљег развијања устанка, упућена, у ноћи између 8. и 9. новембра 1941. једна скромна пошиљка ваздушним путем која се састојала из неких 10.000 метака, 600 ручних бомби, 4556 америчких долара и 181 фунти стерлинга...

За држање владе Велике Британије према устанку у Србији крајем 1941, и с почетка 1942. године, карактеристичан је следећи податак: кад је министар спољних послова у југословенској влади, Нинчић, почетком фебруара 1942. предложио Форин офису да се активност „патриотских снага" у Србији и Црној Гори прошири и на целу Хрватску, дат му је одговор, да „не би имало смисла гонити Хрвате на устанак", ако Велика Британија не би могла да тај устанак потпомогне. А како „у моменту нико од директно одговорних" не жели општи устанак („largescale revolt"), предлогу за устанак у

17 В. Кљаковић, Велика Британија, Совјетски Савез и устанак у Југославији, 87.

18 Исто.

19 Knoll, 428.

Хрватској место је у актима — треба га одложити ad acta („put to sleep"). [20]

За политику Велике Британије и њено држање према устанку у Србији, односно Југославији, карактеристичан је такође податак, да у пролеће 1942, експерти у Форин офису још нису били начисто с тим, да ли Југославију као државу уопште и треба рестаурирати. Сматрало се да би толико јаке центрифугалне силе могле спречити њено успостављање као јединствене државе, и да би, због тога, требало извидети да ли би се југословенски проблем евентуално могао решити стварањем једне српске, једне хрватске и једне словеначке државе, које би, даље, биле повезане у једну балканску конфедерацију, али које би „интерно више или мање биле аутономне..." [21]

Са својим експертима министар спољних послова Идн није био сагласан, установљено је. Његов став је био, да заговарање стварања малих држава уноси само узнемирење и да би требало да Форин офис усмери своје напоре искључиво у правцу васпостављања Југославије као јединствене државе.[22]

Једно дуже време оријентишући се само на одржавање контакта са војном организацијом Драже Михаиловића, Велика Британија почиње, тамо од прве половине 1943. године, да тражи везу и са партизанским, народноослободилачким покретом. Људи преко којих је влада Британије мислила да ће најпре моћи да оствари контакт са партизанима били су канадски комунисти југословенског порекла. Они треба да су стигли у Врховни партизански штаб крајем маја 1943. То је била мисија — „Трипикл".

Како се све мисли, долазак ове мисије и пристизање прве пошиљке помоћи партизанима, крајем јуна 1943. године, били су преломни догађаји у британско-југословенским односима,[23] то јест — и што би било правилније и тачније — у односу Велике Британије према НОП-у.

Шеф мисије „Трипикл" био је Вилијем Дикин. Захваљујући управо њему, и његовим извештајима, Черчил треба да је био први који је проценио да везе са партизанима обавезно треба интензивирати, е да би се партизани што више моғли искористити за борбу против Немаца, с једне стране, а с друге — употребити као средство за ломљење

20 FO 33465,R 937/178/92.

21 Меморандум од 27. априла 1942, FO 32880, 2182/38.

22 Службена забелешка министра Идна од 2.5.1942, FO 32880, 2182/5/38.

23 Зборник Југословенско-британски односи, Београд 1988, 264.

непоћудној и „одвећ самосталној и тврдоглавој" Драже Михаиловића. Резултат овакве Черчилове става био је, да је донесена одлука на највишем нивоу, да се бригадир Фицрој Меклејн[24] упути у Југославију, у Врховни партизански штаб, и то у својству старешине мисије и са инструкцијама министарства спољних послова, а не — СОЕ (Званично, Меклејн је био представник команданта савезничких снага на Средоземљу, генерала Вилсона).

За Дражу Михаиловића, Меклејн ће испасти — погубан. Јер, већ у новембру 1943, он ће предложити војној команди Средоземља и британској влади да се прекине са пружањем подршке Дражи Михаиловићу, а појача подршка партизанима.

Меклејнова заслуга је и то, што је дошло до прихватања партизанске војне мисије од стране генерала Вилсона. Тиме је, после свега, уз војску Драже Михаиловића, односно Југословенску војску у отаџбини, и партизанска војска призната за савезничку, равноправну војну силу. На партизане у влади Велике Британије престало се од тада гледати као на ником одговорне групе отпора под вођством комуниста...

Све што се потом догодило био је резултат ове преоријентације у држању Велике Британије према партизанима, и неумитно је водило ка одбацивању Драже Михаиловића, који је стално веровао да су у све умешани совјетски прсти, да ће све то средити југословенска влада у Лондону и да ће се, на крају крајева, све рашчистити у часу искрцавања Англо-Американаца на Балкану. Али, као и у многоме чему другом, он се и у овоме варао...

Код Британаца, кад су се интензивно почели бавити оружаном борбом која се у Југославији распламсала, било је лако приметно настојање да они буду ти који ће за све бити питани. Они су сматрали да су позвани да снаге отпора у Југославији усмеравају, повезују их, обједињују, чак и руководе њима, а у сваком случају држе под својом контролом, заправо под контролом свог главног команданта на Средњем истоку. Према изјави Живана Л. Кнежевића, Британци су се у ово време, па и уопште кад се радило о Дражи Михаиловићу, понашали тако, као да је он њихов генерал и као да се његова активност не тиче ни краља ни југословенске владе.[25]

Колико има истине у овом тврђењу Живана Л. Кнежевића, видело се у пуној мери кад је капитулирала Италија. Тада су британски официри у Југославији добијали наређење

24 Бригадир Меклејн био је много више политичар него војник. Черчил га је називао „амбасадор-вођа", и сматрао га је својим „личним дипломатом" (као Вилијема Дикина, уосталом).

25 Види и: B. Krizman, Jugoslavenske vlade u izbeglištvu, Zagreb 1981, 365-371.

да крену у италијанске команде и с њима уговоре како да се оствари предаја и разоружање јединица које су им биле подређене.

Британци су, као што се и из управо наведеног види, сматрали своје официре у Југославији за одлучујући фактор којем се имају повиновати сви центри отпора и сви штабови — од штаба Драже Михаиловића до Врховног штаба партизанске војске и партизанских одреда. Међутим, ни тада, а ни пре, па ни после, ти британски официри, ни у штабу Драже Михаиловића, ни у штабу Јосипа Броза Тита, никад нису прихваћени као надређени фактор, већ само као посматрачи без икаквих посебних права. Овако како се описује, Дража Михаиловић, на пример, почео се односити према британским официрима још 1941. године...

У британској политици према Југославији, према југословенској влади у избеглиштву и снагама отпора у земљи, у целом раздобљу рата, није уочљива нека апсолутно непроменљива линија, чини се важним истаћи. У једном периоду заузиман је један, а у другом — други став. Све то, међутим, није био резултат необавештености, каквих мишљења има. Напротив. Влада Велике Британије била је још од јесени 1941. потпуно у слици о ономе шта се догађа у Србији и на тлу разбијене југословенске државе уопште.

Прва два извештаја о ситуацији у окупираној Југославији стигла су у Лондон, у Форин офис, у јесен 1941, у новембру месецу. У извештају који је први стигао, 12. новембра 1941, стајало је, поред осталог, да су све герилске акције и саботаже дело југословенских комуниста, међу којима делује и саветник совјетског посланства у Београду, Лебедев, даље, да је „руски отпор немачкој војсци осоколио Србе", и, потом, да руске радио-емисије, које садрже тачне и исцрпне информације о приликама у Србији, становништво слуша са великом пажњом. Речено је у овом првом извештају такође и то, да, особито ако рат буде потрајао дуже, опасност од комунистичке револуције у Србији, која би се могла проширити на цео Балкан, није за — „потцењивање". [26] Други извештај стигао је у Форин офис

26 Овај извештај стигао је у Форин офис из Лисабона, од британског посланика Роналда Кемпбела, а састављен је на основу информација које су му саопштили чланови београдске породице Бајлони — Гордана и Градимир, њихова мајка и још једна сестра, који су 10. октобра 1941, легално напустили Београд и преко Италије, Швајцарске и Француске стигли у Португалију.

преко председника југословенске владе, генерала Душана Симовића, 28. новембра 1941. Био је то извештај др Милоша Секулића, лекара и истакнутог члана Земљорадничке странке. Али овом извештају Британци нису поклонили скоро никакву пажњу...

Један од разлога што за Секулићев извештај Британци нису показали иоле веће интересовање (па ни за меморандум Српске православне цркве о масакру Срба у Независној Држави Хрватској) треба да је био тај, што су управо тада Хрвати и Словенци, али Хрвати у првом реду, почели формално салетати функционере у Форин офису с молбама, да британска влада изјави јавно, да нема намеру да се незаинтересовано односи према будућој судбини њихових земаља, нити пак да допусти њихово укључење у области под совјетским утицајем.[27]

С обзиром на то како се у појединим раздобљима влада Велике Британије све односила према Југославији, формирало се мишљење да су у британској политици постојале три етапе.[28] У годинама 1941-1942, Британија искључиво пружа подршку југословенској влади и Дражи Михаиловићу (Лично Михаиловић је у овом периоду хваљен и слављен не само као први човек отпора у Југославији, већ у читавој Европи, и проглашаван за ненадмашног војсковођу. Добијао је Михаиловић боље оцене него и један Чанг Кај Шек или пак совјетски маршал Тимошенко. Уследивши се на Британце, Михаиловића су хвалили и Американци. У америчкој штампи он је називан — „неустрашивим орлом"). Од пролећа и лета 1943, Велика Британија води — „двоколосечну политику": на једној страни подржава Дражу Михаиловића, а на другој — започиње са пружањем помоћи војсци Комунистичке партије. Од јесени 1943. године пак, британска влада се дистанцира од Драже Михаиловића, али у исти мах настоји да оствари компромис између партизанског вођства и југословенске владе, односно Тита и Михаиловића.

Тамо од краја 1943, а поготову у 1944. години, влада Велике Британије ради сасвим обратно од онога што је чинила дотле. Док је 1941. и 1942. хтела да партизански покрет потчини Дражи Михаиловићу, сада ради нешто сасвим супротно — настоји да организацију Драже Михаиловића потчини вођству партизанског покрета.

Из наведених чињеница, међутим, још не произилази, да је влада Велике Британије 1941. године, посебно, спроводила политику која је имала за циљ — уништење партизанског покрета, каквих тврђења има.

27 Британски акт, FO 33133,R 474/43/67.

28 Југословенско-британски односи, 262.

О томе нема ни говора, већ и зато што је и за политичке и за војне факторе у Британији и тада, и све до краја рата, било главно да се пуца на Немце (кад је то већ почело) а ко то чини, и под каквим знамењем, и уз какве и колике жртве српског народа, то је и за најконзервативнијег Британца било сасвим споредно.

Оцењујући политику британске владе, у 1943. години, у којој су се збили најодлучнији догађаји по судбину Југославије, Слободан Јовановић је у више наврата рекао, а) 1. септембра 1943: да „Енглези својом политиком иду на руку комунистима", б) 2. октобра 1943: да Енглези (како је чуо) „помажу комунисте у Југославији само зато да би показали Русима, ако би пре њих стигли на Балкан, да нису противници комуниста", свеједно што је извесно, да би они, ако би пре Руса стигли на Балкан, „уништили комунистички покрет", в) 17. новембра 1943: да, у ствари, „Енглези у погледу Југославије немају никакве одређене политике и да пуштају да се ствари развијају саме од себе" и, затим, да се „боји да ће они, ако Совјети буду много инсистирали на Балкану, прикључити Аустрији део Југославије који њих највише интересује (Далмацију, Босну и Херцеговину, Војводину, Хрватску, Славонију и Словеначку), док би Србију и Црну Гору сасвим препустили Совјетима." Још је Јовановић рекао овог истог дана, да ће у Србији, „ако Руси буду инсистирали на комунизму", бити — „лома". Али ако се Руси буду задовољили „широком демократијом, сви ће Срби, бојим се, бити уз њих..."

На дан 11. децембра 1943, Слободан Јовановић је рекао, да је 1918. године „Југославија била енглеска творевина", а да су Французи прихватили територијалне границе те Југославије јер су хтели да у том делу Европе имају у ствари јаку Србију... Енглези су се уверили да таква Југославија није имала услова за живот... За двадесет пет година Срби и Хрвати нису могли да се сложе ни на једном једином питању. Не само да нису могли да се сложе, него је хрватско питање поделило и Србе: на оне који су били за Југославију, али не по сваку цену, и на оне који су били за Југославију ма под каквим условима. Од почетка рата имали су Енглези прилике да се увере, да ни овде у изгнанству и док земља и народ пате, Срби и Хрвати нису могли ни на једном питању да се нађу на истој линији. Енглези сматрају да имају право и да растуре оно што су пре двадесет пет година створили. Да је Југославија могла да проживи сто година у миру, можда би се српско-хрватске разлике некако изгладиле. Док је, у почетку рата, совјетска влада водила чисто комунистичку политику, Енглези су подржавали Дражу Михаиловића и Србе, јер су знали да су Срби против комунизма и да ће, ако Срби буду јачи, Југославија бити спасена комунизма, да се неће ослањати на Русију већ на Велику Британију. Кад је Русија изменила своју политику, почела привидно чак и да одустаје од комунизма и да се од комунистичке претвара у империјалистичку и прословенску државу, Енглези су се

поплашили да ће Срби постати русофилима. Онда је ваљало окренути други лист, напустити Србе и помаћати Хрвате, који као католици никад не могу бити за Русе. Све ово не би, дакле, било 'to please Russia', већ 'to save British power'. Само је ово тако опасна игра, да ће се и Енглези о њу опећи...“ [29]

Пред сам крај 1943. године, 23. децембра, Слободан Јовановић је, размишљајући о британској политици према Србији и Југославији, рекао још и ово:

„Ако се овако од стране Енглеза настави, ето им Руса у Италији и Шпанији. А нама нема повратка у земљу...“

Године 1944, 29. јануара, Јовановић је изјавио — да „сервиси министарства унутрашњих послова Велике Британије раде за Михаиловића преко Владете Милићевића, док сервиси министарства рата раде за Тита. Њихова је жеља да се што пре ликвидише Михаиловић и да се, после, крај примора да се споразуме с Титом...“ А 2. маја исте године, Јовановић је казао — да све што чине Енглези у односу на Југославију, све је то „последица њихове мржње према Србима. Они неће да имају посла са снажним елементима. Србе треба ослабити и после би са Југословенима могли да раде шта хоће...“ [30]

Кад је избио сукоб између партизана и Драже Михаиловића у Србији, у новембру 1941, обавештени о томе[31] Британци су заузели став — да зараћене стране треба што пре да се измире и обуставе непријатељства. О овом ставу Британаца Михаиловић је добио обавештење од југословенске владе у Лондону и у томе би требало да лежи објашњење зашто је он пожурио са својом поруком генералу Симовићу, „да је успео да оконча борбу коју је изазвала друга страна“, а генерал Симовић, опет, да са том поруком упозна британског министра спољних послова...

Колико је вест о окончању сукоба између партизана и Михаиловића обрадовала британске кругове, види се и из тога,

29 Уп. Коста Ст. Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем, Виндзор 1969, 45-46.

30 Исто.

31 Михаиловић је 5. 11. 1941. телеграфисао да су комунисти, „који се само на изглед боре против Немаца“, напали његове трупе код Ивањице, Пожеге, Ариља, Ужица, Ражане, Косјерића, и тако даље. Ситуација је врло озбиљна у Србији и Црној Гори и захтева хитну помоћ, наглашавао је Михаиловић, истичући при том да је он био принуђен да прихвати наметуту му борбу, коју ће сигурно успешно окончати, јер народ стоји уз његов покрет. Посебно је Михаиловић нагласио да он неће прихватити британску помоћ, ако би се Британци одлучили да подрже партизане (Види и: Ј. Марјановић, Устанак и НОП у Србији 1941, Београд 1963, 356). Два дана потом, 7. новембра 1941, међутим, Михаиловић је формално завапио да му се хитно пошаље помоћ — „Сада или никад!“

да је заједнички штаб британских начелника штабова упутио Михаиловићу честитку због споразума са партизанима уз обећање да ће му најкасније за недељу дана бити достављена помоћ у новцу и ратном материјалу...

Док су, како је доказано, у јесен 1941, Британци били за обустављање рата између Михаиловића и партизана, у јесен 1942. они треба да су били за то, да Михаиловић најзад и коначно сузбије партизане.. То тврди Недељко Плећаш, који се у јесен 1942. по налогу британских обавештајних служби падобраном спустио (са Јовом Трбојевићем) у штаб Драже Михаиловића. По речима Плећаша, извесни мајор Бенет (супруг Нине Рибникар) наложио му је да Михаиловићу саопшти да би требало да што пре „рашчисти са партизанима“. И, затим, да би Михаиловић ваљало да буде „свестан тешкоћа које енглеска влада има са Совјетима ради југословенских комуниста. Совјети траже од Енглеза да престану са помагањем Михаиловића, кога они, Совјети, сматрају за фашистичког агента...“ [32]

Како је Михаиловић реаговао на поруку коју су му пренели Плећаш и Трбојевић, може се само претпоставити. Али је сасвим извесно, да је он тада био у свему начисто са Британцима и да му је потпуно било јасно до чега је њима у ствари и пре свега стало. Али он није хтео на њихову руду, делом што заиста није хтео, а делом што није могао...

Михаиловићева полазница је била, од 1941. године па надаље, и кад је влада Велике Британије у питању, да је он са својом војском једини прави представник југословенске владе у земљи и да може бити извршилац само њених наређења.

Као члан југословенске владе (министар рата) Михаиловић је сматрао да су Британци дужни да комуницирају само с њим. Затим, да је његово право, а не Британаца, да доносе одлуке о томе где ће се и како нападати окупатор, какве ће се војне акције уопште предузимати и у ком обиму.

Управо зато што се од свега набројаног ништа није хтео да одрекне, он је имао многа окапања са британским војним мисијама, па и са мисијом генерала Армстронга, у јесен 1943. године. Овај генерал му је, 15. новембра 1943, упутио оштар писмени протест што се исувише ангажује у унутрашњој борби против Хрвата и муслимана, а запоставља

32 Н. Плећаш, Из ратних успомена, „Слобода“, Чикаго, број 202, 19. 9. 1956.

борбу против главног непријатеља. У том протесту, Британац је рекао и следеће:

„Откако сам додељен Вашем штабу никад нисам од вас добио ниједан драговољан предлог или план за извршење војних операција ка истоку, то јест у Србији. Стално сте заузети проблемима партизана, муслимана и усташа, а нарочито у Босни и Херцеговини, а до мањега степена и у Санџаку. Изгледа да сте се сасвим задубили у ову унутрашњу борбу на велику штету југословенског доприноса ратном напору Уједињених нација... Потпуно схватам Вашу жељу да чувате српску крв као и разлоге који проузрокују ту жељу, али морам поново да кажем сасвим отворено да таква политичка несарадња може лако да иде на штету српског интереса, шта више да утиче чак на послератно мишљење о заслугама српског народа које му будете чинили за време рата..."[33]

Овај протест британског генерала дубоко је увредио Дражу Михаиловића. За њега је то био и израз непријатељства према војсци којом је командовао. Сматрао је да је тим протестом нанесена и велика неправда целом српском народу, „који је извео акт од 27. марта 1941. године и поднео тешке жртве које стижу до близу милион живота".

Протест генерала Армстронга, треба истаћи, пао је у време бројних замерки у Великој Британији Михаиловићу и његовим командантима, између осталог и у штампи. Те замерке имале су све елементе — оптужби. Поред осталог, оне су се тицале рата са партизанима и избегавања борби са немачком војском, а затим склапања аранжмана појединих Михаиловићевих команданата са немачком војном силом.

Одговарајући на ове оптужбе, а на захев председника југословенске владе, Михаиловић се у свом телеграму од 13. новембра 1943 (телеграм број 165) посебно осврнуо на борбе са партизанима. Истакао је, да су борбе које је он имао са партизанима и које још има — „став нужне одбране". „Комунисти", наласио је он у свом телеграму, „нападају нас свуда иде моју и врше терор, пљачку и масовна убијања народа који је уз нас. Ми смо приморани да се бранимо од напада комуниста и да заштитимо народ, јер не можемо дозволити комунизам и клање народа".

Како се види и из овог, само делимично цитираног телеграма председнику југословенске владе, уверење Драже Михаиловића, било је, да се о њему и његовој војсци плански шире неистините вести, које су „производ комунистичке непоштене кампање, вођене, поред осталог, с циљем да се укаља и убије наш углед у народу и да се смањи односно онемогући наша часна борба коју водимо против Немаца и свих других окупатора..."[34]

33 Јован Ђоновић, Телеграми Драже Михаиловића о енглеским мисијама, Гласник друштва „Његош", Чикаго, јун 1961, 36-37.

34 Исто.

За кампању против њега, и продирање „лажних вести међу савезнике", Михаиловић је сматрао да кривицу сносе и британско-америчке мисије, преко „којих иду комунистички извештаји у иностранство". Нарочито британске мисије, против којих је он дигао свој глас још у фебруару 1943. године...

Било је то у селу Липову код Колашина.

Пред британским официром за везу, Бејлијем, Михаиловић је тада изјавио, да он ништа више од Енглеза не очекује и да је принуђен да се ослони на Италијане. И, даље, да би Енглези били спремни ради својих стратешких интереса да воде рат „до последње капи српске крви". Затим, да су југословенска влада и краљ Петар II „de fakto заробљеници Енглеске..."

У бујици речи које је изговорио, како се мисли и под утицајем алкохола, Михаиловић је нарочито наласио, да су његови „главни непријатељи партизани, усташе, муслимани и Хрвати. Кад се с њима буде обрачунао, окренуће се против Италијана и Немаца..."

Британског официра скоро да је шокирао крај Михаиловићеве изјаве — да му више нису потребне везе са западним демократијама, чији је једини циљ да добију рат на рачун других...[35]

Да ли се Михаиловић, међутим, баш тако изразио, а како је то забележено у британским актима, нема услова да се провери. Али је извесно да су неки наводи тачни, поред других и они који се односе на Италијане и сарадњу Михаиловића са њима. Јер, чињеница је, да он уопште није имао никакве разлога да сарадњу са Италијанима крије од Британаца, будући да је и британска служба СОЕ на ту сарадњу гледала са разумевањем. Шта више, она треба да је Михаиловићу ту сарадњу са Италијанима и препоручила...[36]

По оцени британског врха, Михаиловићев иступ у селу Липову био је крајње недопустив. Раван атаку на углед Велике Британије, узвраћање захвалности Великој Британији на „изразито балкански начин".

Председник британске владе, Винстон Черчил схватио је Михаиловићеве речи и као личну увреду, и никада их неће заборавити нити преко њих прећи. То је на неки начин било типично за овог племићског коленовића, обдареног, иначе, свим могућим талентима, али превасходно војника (При пут је омирисао барут у својој 24. години, у Судану, као припадник

35 Цитирани пасажи садржани су у Черчиловом меморандуму председнику југословенске владе Слободану Јовановићу од 29. 3. 1943; Види и: H. Knoll, 619; Jozo Tomašević, Četnici, 292.

36 Види и: J. Марјановић, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, Загреб-Београд 1979, 219, 270, 310; Види и: H. Knoll, 565.

Киченеровог експедиционог корпуса). Не поричући да је „страховито инелигентан", Слободан Јовановић је рекао за Черчила, да „његова интелигенција има нечег морбидног. Отац му је имао сифилис, и та деца су обично интелигентна, али је код њих нешто извитоперено..."[37]

Прзница, уз све друго, Черчил се убрзо после догађаја у селу Липову, стао показивати као отворени и велики непријатељ Драже Михаиловића. То се видело у пуној мери и када је британска влада, после свега, узела у разматрање не само Михаиловићев иступ у селу Липову, већ и учешће његових јединица у операцијама против партизана у време великих немачко-италијанско-хрватских операција против њих (Операције „Бело I" и „Бело II").

Како се види из одговарајућег британског акта (од 23. марта 1943) Форин офис је заузео став, да се, после неуспелог покушаја да се осигура совјетска помоћ за решавање сукоба између Михаиловића и партизана, приђе „експерименту", и да се са „партизанским елементима у Хрватској и Словенији" успостави контакт преко СОЕ. Па, кад се прикупи довољно информација о ситуацији у овим областима, да се размотри да ли Британија треба „једну или другу од ових независних страна" матријално да помогне. Што се тиче самог Михаиловића, веза с њим, упркос свему и до даљег, није смела да буде прекинута. Али с обзиром на његове антибританске изјаве, морало би се његово лично питање да озбиљно размотри са југословенском владом, да би се установило да ли је она вољна (и уопште способна) да Михаиловића примора да се врати на британски курс.[38]

Форин офис је био за то, да Слободан Јовановић, као председник југословенске владе, упути одговарајући телеграм Михаиловићу. У том смислу састављена је и једна нота за Јовановића, коју је Черчил требало да потпише...

Черчил је у свему био сагласан са ставовима Форин офиса, посебно са ставом да би требало упутити британске официре у Хрватску и Словенију.[39] Што се тиче Михаиловића, пак,

37 Изјава Слободана Јовановића Драгољубу Јовановићу, мемоари Драгољуба Јовановића, рукопис, Архив Југославије, 226.

38 Брит. акт, FO 37584,R 3994/2/92, Memorandum Howard-a.

39 Види: Woodward, Sir Llewellyn, British Foreign Policy in the Second World War, London 1970, III, 290.

релативно неочекивано, Черчил је показао извесно разумевање за његов положај... „Слажем се", рекао је он у одговору на предлоге Форин офиса, „да је Михаиловићево држање неподношљиво. Али у исто време је истина да ми ништа не можемо да учинимо за њега и његове људе, и природно је да се он сам пита како да опстане у животу док Уједињени народи не буду у могућности да овом делу Европе пруже неку помоћ. Он нас сигурно рђаво третира, али ја сам убеђен да ће он Италијане положити на плећа. Његова позиција је ужасна... Ми не смемо заборавити на то како је безначајна помоћ коју смо му у стању да пружимо..."[40]

Да је решила да упути официре за везу у Хрватску и Словенију, у партизанске штабове, британска влада није ни споменула председнику југословенске владе Слободану Јовановићу. Од њега је затражено само једно — да Михаиловићу упути „одговарајући телеграм" у већ наведеном смислу.. Тај телеграм Јовановић је и упутио Дражи Михаиловићу, 5. априла 1943. Али га није сам саставио, већ — у договору са британским министарством спољних послова. Све у свему, тај телеграм са Јовановићевим потписом садржао је само оно што је Форин офису било по вољи — да све снаге отпора у Југославији треба да се сједине ради борбе против Немаца и Италијана, затим да је италијанска помоћ, ма колико она моментално изгледала корисна, ипак прескупа, поготову ако би „много важнију и драгоценију помоћ" Велике Британије довела у питање, и, на крају, да ће Велика Британија ускоро бити у стању да Михаиловића много више помогне него што је дотле био случај, под условом, да Михаиловићево држање према непријатељу буде у свему идентично са британским.[41]

На овај само формално Јовановићев телеграм, Михаиловић је одговорио тек 16. априла 1943 — кад се вратио са позришта битке са партизанима код Фоче. Независно од овога, међутим, очевидно под утиском партизанских победа над Михаиловићевим јединицама, британска служба СОЕ је у ноћи између 20. и 21. априла 1943. упутила две мисије у Југославију: у Лику (Црначко поље), војну мисију састављену од тројице Канађана југословенског порекла („Fungus") и у источну Босну (код Јаворника) мисију — „Hoathley I"[42]

У време док се све ово збивало, у Форин офису се већ увелико било почело формирати мишљење, да Михаиловић „није уопште Југословен"

40 Брит. акт, FO 37584,R 3994/2/92.

41 H. Knoll, 623.

42 Види и: Milovan Đilas, Der Krieg der Partisanen, 299-328.

и да је он неподесан за југословенског вођу.[43] *То на једној страни. А на другој, у Форин офису је све више маха почело узимати уверење, да су главни политички противници Драже Михаиловића присталице Мачека, који су се, тобоже, делом самостално, а делом у оквиру партизанских одреда, активно борили против окупатора.*

Била је то велика заблуда Форин офиса, настала и услед прихватања информација од хрватских политичара у емиграцији, и чланова југословенске владе, Јураја Крњевића и других. Али то није била једина заблуда Форин офиса кад се радило о процени ситуације у Југославији. Било их је још... Прва и највећа заблуда, свакако, била је она, која се тицала потцењивања стварне снаге и моћи НОП-а. А друга, она која се односила на придавање превеликог значаја краљу Петру II. Сматрано је,[44] *да је краљ Петар једина личност која ужива углед „код Југословена свих раса и свих политичких опредељења" и који је у стању да „кад време сазре" поведе „националну револуцију".*

У погледу Михаиловића, тамо крајем априла и почетком маја 1943. године, у Форин офису је одлучено, да се од њега хитно затражи, као услов да му Британци убудуће пружају помоћ, да се обавеже на следеће: 1) да ће му главни циљ бити борба против сила Осовине, 2) да ће најтешње сарађивати са британском командом на Блиском истоку, 3) да ће обуставити сваку колаборацију са Италијанима и Недићем, 4) да ће настојати да сарађује са герилским групама у Хрватској и Словенији, 5) да против партизана неће предузимати никакве акције сем у случају да буде принуђен да се од њих брани и да ће се трудити да с њима нађе заједнички језик.[45]

Мада су захтеви Форин офиса имали и ултимативни карактер, све то тада још ипак није значило — да би Британци, чак и кад би се Михаиловић о њих потпуно оглушио, били спремни да с њим одмах и потпуно прекину и сасвим се определе за партизане. Према проценама британских експерата из тог времена, за британску политику било је најбоље да се дистанцирању од Михаиловића не приђе одједном, већ поступно, да се оно спроводи — етапно, а да се у међувремену са партизанима и свим другим групама отпора успостави чврста веза и тако, на крају, цела територија Југославије прекрије

43 Забелешка функционера Форин офиса, Rose-a, од 16. 4. 1943, FO 37584, R 3368/2/92.

44 Исто.

45 Види: Порука министра Идна Слоб. Јовановићу од 9. 5. 1943, FO 37584, R 4186/2/92.

мрежом британских официра, успостави преко њих контрола свих група отпора и на крају се оствари њихово окупљање у једну целину под вођством Велике Британије.[46]

Да се овако уистину мислило у круговима који су одлучивали о политици Британије у Југославији, потврђује и В. Дикин, који каже у својим сећањима, да се од њега очекивало да, када дође у Југославију, стави све „герилске банде" под своју „директну команду".[47]

Кад се на крају, и ипак, показало да су ове замисли нереалне, посебно због чињенице да су партизани у Хрватској и Босни и Херцеговини деловали синхронизовано и представљали јединствен фронт под јединственом командом, британска служба СОЕ је, после консултације са врхом британске војске, покренула иницијативу, да се раздвоје операционе зоне Михаиловића и партизана. Од Михаиловића је, у вези с тим, решено да се затражи да се повуче у области источно од Ибра, дакле у источну Србију и Македонију, и да своја главна дејства усмери на железничку линију Ниш - Скопље - Солун. Што се тиче партизана, њима је требало да буде препуштена Хрватска, Босна и Херцеговина и Санџак.

Све у свему, требало је да југословенски простор буде подељен у два дела, у две зоне, с тим што би Британци и у једном и у другом делу имали да буду питани за све, у сваком случају много више него дотле.

Британске иницијативе у овом смислу подржали су и неки виђени Југословени у иностранству. Поред других и генерал Боривоје Мирковић, главни организатор војног пуча од 27. марта 1941. Према елаборату „Поглед на политичку ситуацију од 27. марта 1941. до данас", који се налази у заоставштини генерала Мирковића, „теренско раздвајање" Тита од Михаиловића било би једино право решење за обуставу грађанског рата и убрзање протеривања војски фашистичких сила са тла Југославије.

Између једне и друге зоне, према елаборату из заоставштине генерала Мирковића, требало је да буду размештене савезничке трупе, састављене од британских, америчких,

46 H. Knoll, 628.

47 Deakin, F. W. D., The Embattled Mountain, London 1971, 64.

грчких и евентуално руских и француских јединица. Штаб ових савезничких снага имао је да буде и штаб Врховне команде на целом Балкану, „са задатком да руководи свима операцијама инвазионих снага, као и оних у позадини непријатеља: Михаиловићевих и Титових одреда, као и свих осталих добронамерних, који би се придружили општем циљу, и сасвим природно, да обједини духовно и тактички рад читаве гериле, са главном тежњом, да их међусобно измири и тиме прекине са братоубилачким и грађанским ратом".

У свом елаборату, генерал Мирковић је посебно истакао, да одреди „Јосипа Броза Тита, као и они Драже Михаиловића, има да раде само по упутствима и заповестима штаба инвазионих трупа".

Кад су ови планови (а о плановима се радило, не само о идејама) пали у воду, потражена су друга решења. И она су — брзо нађена. Била су то решења на штету Драже Михаиловића, а у корист партизанског покрета...

Главну реч при доношењу нових решења имао је Винстон Черчил. Он ће бити и тај који ће и краља Петра II Карађорђевића натерати да окрене леђа Дражи Михаиловићу и одбаци га од себе малтене као крпу пачвару.

Цео тај случај са стављањем крста на Дражу Михаиловића ушао је у своју завршну фазу у пролеће 1944, првих дана марта те године.

Из Каира, где се у том часу налазила и југословенска влада, Черчил је хитно позвао краља Петра у Лондон. Зашто — знао је цео свет. Енглески листови „Дејли телеграф" и „Дејли хералд" писали су 8. марта 1944 (а што је било могућно само уз сагласност британске владе) да краљу Петру и југословенској влади (у том часу с Божидарем Пурићем на челу) преостаје само — да се одрекну Михаиловића у корист Тита. „Ако би краљ одбио да призна Тита и наставио да подржава Михаиловића, дужност савезника била би да престану да опште и с краљем и с његовим министрима".[48]

То што су писали енглески листови, то су краљу Петру рекли и представници британске владе, па и сам Винстон Черчил, који је, на вешт начин, цело питање повезао са

48 Уп. Коста Ст. Павловић, Пад Пурићеве владе, гласник КУД „Његош", Чикаго, св. за јун 1961, 13.

краљевом женидбом, с којом се у југословенској влади многи министри нису слагали, па ни сам председник Божидар Пурић.[49] У разговору с краљем, у суботу, 18. марта 1944, Черчил је отворено рекао да очекује да краљ одмах после свадбе отпусти владу Божидара Пурића и образује одбор који би сместа отпочео разговоре с Титом и, потом, предао Титу управу над Југославијом. Према ономе што је Черчил при том рекао, Тито би у Југославији имао да буде нека врста намесника (Chief Constable).

Јак притисак на краља Петра извршио је и министар спољних послова Велике Британије, Ентони Идн, 6. априла 1944. године. У дипломатској форми, али енергично и недвосмислено, он је краљу саопштио да мора променити владу и у нову увести људе наклоњене Титу...

У „финишу", Черчил се највише и најодлучније ангажовао на ломљењу и сламању краља Петра. Позвао га је у свој кабинет, 13. априла 1944, и ставио под најјачу своју „пресу". Управо на ултимативан начин он је од краља захтевао да промени владу и жртвује Дражу Михаиловића. „Ако то не учини, он, Черчил, Михаиловића ће јавно оптужити за сарадњу с Немцима и тада ће и краља и његову владу третирати као сараднике с непријатељем".[50]

После ове, уследила је још једна претња Винстона Черчила — 18. маја 1944. О овом дану, он је запретио краљу Петру најтежим санкцијама ако не учини оно што се од њега тражи. Рекао је Черчил тада и то, да ће, у свом идућем говору о спољној политици у Доњем дому (24. маја 1944) напасти југословенску владу ако се дотле „ситуација не разбистри". Али ову своју претњу Черчил није остварио. Бар не у потпуности... У сваком случају био је у свом говору мање оштар него што се то могло очекивати после изговорених претњи... И то не зато што је променио свој став, већ зато што је проценио да ће много више постићи ако се у Доњем дому послужи — лажју. И не трепнувши, он је, наиме, посланицима саопштио да је „управо" добио поруку од краља Петра да је његова влада поднела оставку...

49 Краљ Петар се венчао 20. марта 1944, с пристанком британске владе и уз сагласност британског суверена краља Џорџа VI.

50 Коста Ст. Павловић, као у напомени 48, 16.

Неистина коју је Черчил саопштио Доњем дому, постала је међутим, само неких седам дана потом, — истина. Божидар Пурић је престао да буде председник југословенске владе, а за новог председника краљ Петар је наименовао бана Хрватске Ивана Шубашића...

Вест о томе, у свему, до у запету, истоветну, објавили су сви енглески листови, осим — „Тајмса".

Осим што је Ивана Шубашића наименовао за председника владе, и наложио му да одмах поведе разговоре с Титом, краљ Петар је, у исти мах, признао Тита за врховног команданта све војске у Југославији...

Било је то 1. јуна 1944. године. Како се изразио Коста Ст. Павловић, тог дана одиграо се последњи чин трагедије која се зове Краљевина Југославија.[51]

Черчил је, тако, постигао оно што је хтео. Али овим није ипак била завршена његова игра са југословенским сувереном. Потрајала је та игра још једно време, све док није формирано намеснишство у Југославији, које је названо „погребним предузећем чија је дужност да сахрани монархију".[52]

Све то што су Британци урадили у 1944. години, Живко Топаловић је оценио — као тешко и претешко огрешење о српски народ. У новембру 1944, Топаловић ће написати:

„Помисао на Енглезе и њихово поступање изазива дубок бол у срцима свих Срба. Људи се у чуду питају: Је ли ово могућно што се с нама ради? Свако дете у Србији зна да смо ми на енглеско обећање и енглеску веру срушили владу 27. марта 1941. године и ушли у рат с Немачком у пуном сазнању да ћемо бити побеђени. Свако дете у Србији зна да смо ми прихватили енглески савет да дижемо народни устанак први у свету и да нас је следовање тој политици довело дотле да губимо 20% свог становништва. Свако дете у Србији живо се сећа Черчилових обећања: да ће нам сила Велике Британије опет ослободити државу и вратити краља Петра на престо. И после три године беспримерних жртава, ми смо доч екали да нам Енглези својим материјалним средствима и својом пропаіандом разоре сву стару државну оріанизацију и да Енглези безобзирно распирују ірађански рат у нашој земљи. Дочекали смо да у месецу новембру 1944. године сто хиљада војника под командом іенерала Михаиловића, после узалудних покушаја да оріанизују

51 Исто, 25.

52 Исто, „Његош", свеска за децембар 1980, 8.

сарадњу са руским командантима, напуштају Србију и обраћају се енглеској команди са поруком: Ви, који сте нас водили и у рат и у национални устанак, узмите нас под своју команду и употребите нас за борбу против Немаца на Балкану или у Италији. На те позиве упућене енглеској команди и писмено и усмено, и тајно и јавно, није добијен никакав одіовор..."

Како је Топаловић још написао, Тито никад не би освојио власт у Југославији — да није било Британаца. „Опште осећање нашег народа јесте да су нам Енглези наметнули Титову власт и да су плод енглеске политике све оне последице које су наступиле из Титовог іосподарства над Југославијом..."[53]

2. Британија и Дража Михаиловић

Све тамо до 1944. године, на Дражу Михаиловића многи су склони да гледају као на — „британског штићеника". Међутим, основа за овакво гледање нема баш много... ако се пође од тога шта су Британци учинили за Дражу Михаиловића и његову војну организацију, шта су му, и када, на пример, послали као своју помоћ.

Данас је до у ситницу познато коју су и какву помоћ Британци упутили Дражи Михаиловићу почев од новембра 1941, када су у близини Равне горе први пут из авиона избацили нешто пушчане муниције и новца...[54] То није било много, пре би се могло рећи да је било — премало. Симболика једна од праве помоћи...

Иако Михаиловићу нису пружили ону помоћ коју је заслуживало српско устаничко ратиште, на основу тога ипак се не би могао извући закључак, да ни ратиште у Србији а ни Михаиловић нису за Британце имали никакав особити значај. Напротив, они су, а кад је о Михаиловићу реч, у прво време, у лето и јесен 1941. године, чак били склони и да претерују у његовом величању. Чинили су то у толикој мери, да су се, услед тога, појавила мишљења, да су они у ствари од њега „направили нешто што он није био", све у жељи да на тлу Југославије имају

53 Из живота и рада др Живка Топаловића, Штокхолм 1988, 245 (н. дело).

54 Први пут Британци су доставили помоћ Михаиловиу ваздушним путем у ноћи између 8. и 9. новембра 1941, а други пут, подморницом, у јануару 1942. Онда, у четири наврата ваздушним путем, у априлу 1942, па између маја и децембра исте године такође авионима, и затим у пролеће 1943 (у фебруару, марту и априлу, као и у времену између маја и октобра). Душан Ј. Ђоновић је у часопису Гласник СИКД „Његош", свеска за децембар 1960, објавио списак оружја достављеног Дражи Михаиловићу (као и новца и златника) од стране Британаца.

свог сигурног човека, који ће урадити све што се само од њега затражи. Тек кад је испало другојачије, и кад се показало да Михаиловић није испунио очекиване наде, окренули су се његовом главном ривалу — Титу. И, као што је био случај са Михаиловићем у првој фази британског држања према њему, и од Тита су Британци створили мит. Међутим, Тито није био Дража Михаиловић. Он је знао своју цену и, што је главно, у опхођењу са Британцима био је вештији, много вештији, прави матадор у политици (у поређењу са Михаиловићем).[55]

У сноп тврђења, која иду за тим да докажу да је Михаиловић као британски човек и постао вођ герилске организације, наводи се и то, да је само „одметање" Михаиловића „у шуму" било договорено са Енглезима, агентима британске службе СОЕ у Београду, још пре напада Немачке на Југославију.[56] Они који мисле другојачије, тврде пак нешто сасвим друго, па и то, да Михаиловић у ствари никад и није био по вољи Британцима, да је он од њих био прихваћен само у нужди, кад им је сваки револт у Европи, па и у Југославији, био добродошао. Да није било тако, такође се тврди, Британци га се тако лако не би одрекли, не би га гурнули у амбис пропасти...

Као један од разлога што су се Британци према Михаиловићу понели тако „недолично", помиње се и њихова „урођена србофобија", наводно нарочито јака код Винстона Черчила. Овај великан британске политике је рекао председнику југословенске владе, Божидару Пурићу, 10. децембра 1943. године, да у Европи „постоје два милитаризма — пруски и српски. Пруски ће бити срушен у овом рату, а и српски милитаризам мора отићи!"[57]

У почетку, кад се за Михаиловића тек било чуло, у Великој Британији, у круговима који су одлучивали о њеној политици у рату, калкулисало се с Михаиловићем као човеком који ће, кад куцне час „великог финала", имати спремну „герилску војску" за акцију против Немаца. И не само то. Веровало се такође да је он личност која нуди пуну гаранцију за очување британских интереса у Југославији и која је у стању да спречи анархију по протеривању Немаца...[58]

55 Стеван Павловић, НИН, Београд 29. 3. 1991, 50.

56 Ради се о већ поменуним британским агентима Емерију, Глену, Тејлору, за које се наводи (у британкој литератури) да су се с Михаиловићем састајали уочи рата и да су „неко време ти додири били повезани са планирањем активности после окупације" (Види: Barker, 153).

57 Станиша Р. Влаховић, Зашто нас Енглези мрзе, „Дуга", број 493, 92-94.

58 H. Knoll, 559; FO, Prime Ministers Office Papers, Memorandum „The Situation in Yugoslavia", 2. 6. 1942, 3/510/12.

На добро расположење владе Велике Британије према Михаиловићу у 1941. години, до пред сам крај те године, у многоме су утицала схватања СОЕ, да треба подржавати само Михаиловића, а не и партизане. Јер, подржавати партизане, мислило се у СОЕ у то време, значило би исто што и бити против легалне југословенске владе. „Ако желимо да побуна у Југославији буде успешна, мора је надахњивти жеља да буде борба свих Југословена за Југославију, а не побуна... иза које стоји Москва и коју воде комунисти, који се боре за Русију..." [59]

У златно доба доброг расположења владе Велике Британије према Михаиловићу и његовој војној организацији, лично је министар спољних послова, Ентони Идн, говорио, да је „покрет Драже Михаиловића хиљаду пута важнији од активитета јадних политичких интриганата у емиграцији", мислећи при том на југословенску краљевску влду, у којој су интриге царовале у пуној мери и од првог часа њеног боравка у Енглеској.

У ово прво време своје љубави према Михаиловићу, па још и средином 1942. године, Британци треба да су највише полагали на национални карактер Михаиловићевог покрета. Они су се при том надали, подвлачи се, да ће „национализам четника однети превагу над партизанском политиком братства и јединства".[60] Насупрот овом уверењу, постоје и мишљења, да је управо национални карактер Михаиловићеве организације сметао Британцима... Па се наводи, да је тај национализам „био главни узрочник бројних притисака на националног лидера и избегличку владу, који су се завршили окретањем НОП-у, у првом реду због његове широке југословенске платформе".[61] По овим истим мишљењима, првобитна подршка Михаиловићу, и стварање легенде о њему, све је то било скопчано са „класним резонима британске политике".

Све до средине 1942. године, како се износи, Британци су у „четништву" хтели да виде главно упориште своје политике према Југославији и, осим свега, „кохезни елемнат југословенске владе и југословенске идеје". Циљ Британаца био је у то доба да „на основу четништва, као борбеног именитеља,

59 Уп. Barker, 285.

60 Ј. Марјановић, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, 268.

61 Веселин Ђуретић, Влада на беспућу, Београд 1982, 189.

успоставе српско-хрватско-словеначку равнотежу, без обзира на неједнаке и неадекватне националне претпоставке и стање односа на терену". [62]

Из ових разлога, треба да је влада Велике Британије још у јануару 1942. године, у инструкцијама за састављање радио-информација, тражила на једној страни, да се говори „о доприносу Михаиловића чак и ако нема вести" о његовим ратним успесима, док је на другој страни захтевала, да се „приче о усташким злочинима своде на минимум".

Као што је влада Велике Британије била 1941. године веома заинтересована за Дражу Михаиловића, тако је и Михаиловић био веома заинтересован за њу, за успостављање везе с њом, у једном моменту чак и више него са југословенском владом у избеглиштву. Према Радоју Л. Кнежевићу,[63] већ средином септембра 1941. треба да је успостављена радио-веза између Михаиловића и Британаца. Иницијатива је потекла од Михаиловића... Његова прва депеша ухваћена је на Малти, 14. септембра 1941, а десет дана после ње — друга, чији је пријем потврђен преко Радио Лондона.

Почетком октобра 1941. почела је мање-више редовна размена порука и између Михаиловића и југословенске владе у Лондону. Али та размена порука није била директна. Она је ишла преко Енглеза и они су могли да телеграме задржавају, мењају њихов садржај или их исправљају по свом нахођењу.

Први и најважнији резултат Михаиловићевог радио-контакта са Британцима било је упућивање британске мисије у Југославију, на челу са капетаном Билом Хадсоном, који је између два рата радио у Југославији као инжењер.[64]

62 Исто, 195.

63 Радоје Л. Кнежевић, Југословенска влада и Дража Михаиловић (I), Прва герила у Европи, „Порука", Лондон 1952, 8, стр. 6-7.

64 Преко Хадсона, односно чланова његове мисије (југословенских официра Остојића и Лалатовића) посебну поруку Дражи Михаиловићу треба да је упутио генерал Богољуб Илић, тада министар војске у југословенској краљевској влади и начелник штаба Врховне команде. У тој поруци, како се наводи, он је, поред осталог, рекао: „Буди истрајан на послу који си предузео. Дело је историјско. Задатак тежак. Одговорност велика. Бирај људе које примаш. Нека буде војска мала али одабрана. Чувај се неверника. Кажњавај издајице... Ми пратимо твоју борбу и помоћи ћемо те свима силама и средствима. Ми овде на Средњем Истоку спремамо војску са којом ћемо уз помоћ савезника ускоро доћи да заједнички ослободимо наш народ од ропства а нашу отаџбину од мрског непријатеља и да после толиких жртава и мука створимо нашу државу и већу и снажнију но што је икада била..." Како је навео сам Богољуб Илић, сем Дражи Михаиловићу, он је ову поруку послао и генералу Љуби Новаковићу. Сем тога, порука треба да је снимљена и „на плочу и плоча послата Дражи да би се уверио и по гласу да је од мене". Уп. Богољуб С. Илић, Мемоари армијског ђенерала, Београд 1995, 235.

Доласку ове британске мисије у његов штаб, Михаиловић је, у првом моменту, дао велики значај. Он је у томе видео знак британског признања и њему лично и војној организацији коју је успео да формира. Међутим, није било баш тако како је он мислио. Јер, британска војна мисија на челу са Хадсоном, како неки Британци тврде, није имала задатак да се повеже само са Михаиловићем, већ са свим „групама које су пружале отпор, без обзира на њихову националну, верску или политичку припадност". [65]

Мисија Била Хадсона треба да је стигла у штаб Драже Михаиловића 25. октобра 1941. За њом, 25. децембра 1942, стигла је друга мисија, коју је предводио Бил Бејли. Са овом другом мисијом, заправо са њеним предводником, Михаиловић ће имати много тешкоћа... Овај агент СОЕ, који је добро владао српским језиком још у времену када је као књиговођа радио у „Трепчи", у некадашњој британској фирми са седиштем у Косовској Митровици, биће онај који ће први почети да утиче на промену доброг расположења британских владајућих кругова према Михаиловићу. У једном моменту он ће покушати да увери владу у Лондону да је покрет Драже Михаиловића чак без икакве користи по британске и савезничке ратне напоре...

Сем што је Михаиловићу набацио омчу на врат, Бејли је и краља Петра у одсудној мери навео на танак лед, онда када је на инсистирање британске владе постао његов политички саветник. Сматра се да је он у многоме допринео и томе да се лабилни краљ Петар, у јесен 1944, одрекне свог првог и највернијег слуге — Драже Михаиловића.

Трећа мисија коју су Британци упутили у штаб Драже Михаиловића била је мисија бригадног генерала Армстронга. Она је стигла у његов штаб 23. септембра 1943. године.

Временом, британске мисије су се инсталирале и у штабовима свих главнијих Михаиловићевих команданата у Србији (девет у свему). Те мисије имале су задатак и да преузму оперативну команду у своје руке у свим штабовима у којима су се налазиле. То им, међутим, није увек успевало, па је долазило и до сукоба између њих и Михаиловићевих команданата. Такав један случај збио се са британском мисијом на челу са мајором Ериком Гринвудом, која се налазила у штабу мајора Пунише В. Весовића у околини Бора. Сматрајући да његова реч мора бити најстарија, британски мајор је захтевао да се без оклевања и по сваку цену нападну Борски рудници и онеспособе за даљи рад. Кад то није прихваћено, и кад му је речено, да би то имало за последицу масовно

65 F. W. Deakin, Британија и Југославија 1941-1945, Југословенски историјски часопис, Београд 1963, 2, 45.

стрељање становништва, тај мајор је овако реаговао: „Без обзира на репресалије, ви морате напасти Немце и извршити наша наређења...“[66]

Још пре него што је стигао генерал Армстронг у Михаиловићев штаб, у британским службама које су пратиле збивања у Србији и Југославији, евидентна је чињеница, већ се било формирало мишљење да би требало радикално променити курс према Михаиловићу и његовој војној организацији.

Како се каже у студији Х. К. Греја из британског министарства спољних послова,[67] до децембра 1942. је „постало јасно“ да је политика Драже Михаиловић да се „уздржава од свих озбиљних акција против окупаторских снага, јер се боји одмазде и могућег ефекта који би она имала на његов ауторитет и јер жели политички консолидовати свој положај у подручјима која контролише. Сада се такође појавио очит доказ, да он заправо одржава везу, не директно, него преко свог потчињеног Ђуришића, са Италијанима, и да се не жели борити против њих јер они снабдевају његове помагаче храном и оружјем те да се нада да ће наследити њихово оружје и опрему кад наступи слом сила Осовине. На тај начин се влада Његовог Величанства суочила се алтернативама: да настави подупирати вођу који води своју властиту игру, а која не помаже непосредно ствари Савезника, или да ускрати ту помоћ...“

У марту 1943. године, кад је на основу извештаја пуковника Бејлија закључено да је Михаиловић наставио да се држи само свог курса — поново је размотрено питање односа владе Велике Британије према њему. И решено је тада, да му се и даље пружа помоћ, али сада зависно само од његовог „задовољавајућег понашања“.

Са генералом Армстронгом, у штаб Драже Михаиловића стигао је, као посматрач, и један амерички пуковник. Био је то Алберт Сајц. Он је био други Американац који се падобраном спустио у Михаиловићев штаб. Пре њега, 18. августа 1943, Михаиловићу се прикључио (на планини Чемерници код Ивањице) амерички поручник Валтер Менсфилд.

Према обојици Американаца Михаиловић се најпажљивије односио, и био је у свему много предусретљивији него према Британцима.

66 Архив Војно-историјског института, Београд, Четнички документи, рег. бр. 13/1.

67 Hugh K. Grey, Односи између генерала Михаиловића и владе Његовог Величанства, 27. 7. 1944, Британски документи, 247-253.

Трудио се, при томе, да их увери, да оптужбе против његових бораца, да избегавају борбу са окупаторском војском, нису уопште засноване на чињеницама. Омогућио им је, уз све друго, и да сами обиђу „терен“ и осведоче се у исконструисаност оптужби против његове војске.

У пратњи Британца Хадсона (комисија, како је неки називају) Американци су, у обиласку разних места у Србији, провели шест недеља на путу — од 6. новембра до 19. децембра 1943. године. Током тог другог пута савезнички официри имали су прилике да се увере и у то да Михаиловићеве јединице воде прави рат и против војске Димитрија Љотића (О Љотићевим војницима, амерички пуковник, Сајц, рећи ће после Другог светског рата — најгоре. Он ће их чак назвати разбојницима, који по Србији сеју смрт и уништење).[68]

Извештаји које су Американци, после свега, поднели својим претпостављенима, били су изразито позитивни и по Дражу Михаиловића и по његове војне јединице. У њима су, уз све друго, оповргнута и тврђења о сарадњи Драже Михаиловића са окупатором....

Сматра се да су извештаји америчких официра, посебно пуковника Сајца, имали утицаја и на самог председника САД, Франклина Рузвелта, да он о Михаиловићу формира високо мишљење и да изјави, а) да је велика грешка што је Југославија „препуштена Титу“, и, б) да је грешка што је Дражи Михаиловићу, „том изврсном војнику“, обустављена помоћ.[69]

Мада је овако говорио (Оту фон Хабсбургу), Рузвелт се, кад је о Југославији уопште била реч међу великим савезницима, држао врло уздржано, мирећи се с тим да је Југославија искључиви домен Велике Британије и њеног председника владе Винстона Черчила. Ипак, у једном моменту, 15. марта 1943. године, приликом разговора са британским министром спољних послова, Идном, у Вашингтону, он се одлучно изјаснио против обнављања југословенске државе. Рекао је дословно, да „Хрвати и Срби немају ништа заједничко и да је смешно присиљавати два тако опречна народа да живе заједно под једном владом“.

Рузвелтово мишљење било је тада, да би било најбоље да се само Србија васпостави као самостална држава, а да се Хрвати „ставе под старатељство...“[70]

Трећи представник Сједињених Држава Америке у штабу Драже Михаиловића био је пуковник Роберт Мекдаул. Као и његови амерички претходници, и он је формирао позитивно мишљење о Михаиловићу и његовој герили. И био је онај који

68 Albert B. Seitz, Mihailović, Hoax or Hero, Ohio, USA, 1953.

69 Vasari, Emilio, Otto Habsburg, Wien 1972, 293.

70 Robert E. Sherwood, Roosevelt and Hopkins, Njujork 1948, 711.

се веома заложио за то, да се Михаиловићу упути што већа америчка помоћ. Међутим, та његова иницијатива није донела никакве резултате, будући да се Черчил томе најенергичније успротивио, тврдећи, на основу извештаја Хадсона и Бејлија, да се Михаиловић не бори против немачког окупатора и да би од њега требало дићи руке.

Британски пуковник Бејли, како је већ напоменуто, није се од првог часа свог доласка у Михаиловићев штаб, у Санџаку (на Божић 1942. године) понео у свему тако како би то била обавеза једног госта. Наступио је надмено, и одмах јасно ставио до знања Михаиловићу, да би он требало да се њему потчини и да ради само оно што му се наложи...

Како је Бејли гледао на Дражу Михаиловића, и како је замишљао какав би однос између њега и Михаиловића требало да буде, објаснио је у једном свом напису, у којем говори о својој мисији у Југославији. Рекао је он у том напису, поред осталог, и следеће:

„Дошло је време да се са Михаиловићем чврсто поступи. Он мора да схвати да ми можемо да га уздигнемо, али и уништимо... Слепа подршка коју смо му пружали у прошлости створила је у њему уверење да је ова мисија ту само да би подносила његове захтеве британским властима и да се побрине да се они изврше најхитније што је могуће — отуд његов гнев кад испитујемо његово деловање...“[71]

По следу догађаја, произилази, да су проблеми Драже Михаиловића са Британцима почели и пре доласка пуковника Бејлија у његов штаб — још у време британских припрема за познату битку код Ел Аламејна, у септембру 1942. године. Командант британских снага на Средњем истоку, генерал Александер, затражио је тада од Михаиловића, да нападе својих јединица усмери на главне железничке правце у Југославији.[72] *Али овом тражењу није удовољено. Слободан Јовановић, у својству председника југословенске владе упутио је, у вези са овим тражењем, писмо посланику Велике Британије на југословенском двору (25. септембра 1942), Ренделу, у којем је рекао, да би „напади на комуникационе линије, ако би имали успеха, без сумње изазвали одговарајућу акцију осовинских трупа против ђенерала Михаиловић ...у ком случају би његов положај могао постати критичан“.*[73]

Дуопамтљиви Енглези, и навикли да увек добију оно што траже, нису преко овог одбијања југословенске владе могли тек тако да пређу. Почели су они, од тада, да на Михаиловића и његову војну организацију

71 Цитат према: „Политика“, Београд 16. 6. 1976.

72 Дикин, као у напомени, 65, 49.

73 Уп. Војмир Кљаковић, Промјена политике Велике Британије према Југославији у првој половини 1943. године, Југословенски историјски часопис (ЈИЧ), 3, 1969, 25.

гледају више него сумњичаво и да свој суд о њему заснивају искључиво на основу његовог провереног доприноса њиховим ратним плановима и потребама.

Према једном реферату мајора Живана Л. Кнежевића, шефа војног кабинета југословенске владе, поднесеном председнику владе Слободану Јовановићу, Енглези су, у децембру 1942, били крајње незадовољни Дражом Михаиловићем. Они треба да су већ тада, у ствари, преломили свој мач над њим, оценивши, између осталог, да се он и не бори за Југославију, него само за Велику Србију...

У свом реферату, мајор Кнежевић је изнео и шта му је све британски мајор Питер Бој рекао, током разговора вођеног 29. децембра 1942, против Михаиловића и његове војске.[74]

По речима британског мајора, Михаиловић је био — „квислинг исто као и Недић, јер Недић сарађује са Немцима, а Михаиловић са Италијанима“.

У свом излагању британски мајор није се устручавао да отворено каже, да Британце у ствари интересује само једно — да Михаиловић што пре, на свим секторима, ступи у борбу против фашистичке војске, а према инструкцијама британске команде на Блиском истоку. „Нама је потребно“, рекао је британски мајор, „да одреди ђенерала Михаиловића баш сада ступе у борбу, а не кроз два или четири месеца. Када се савезничке трупе буду искрцале на Балкан, онда је нама свеједно да ли ће нам прићи Недић, Антонеску или ђенерал Михаиловић. Нама је сада потребно да ђенерал Михаиловић ступи у акцију и разори железничке пруге...“[75]

Из праве уила оцењивано, овде се, у децембру 1942, и у случају мајора Боја, радило само о једном — о притиску на југословенску владу, да би она натерала свог министра војске на акције против окупатора, независно од услова за извођење тих акција и на жртве које би оне изазвале.

Вршећи притисак на југословенску владу, Британци су, па и сам мајор Бој, хтели у исти мах да јој ставе до знања, да, ако се не поступи по жељама Британије, од пружања помоћи Михаиловићу не може више бити ни говора, да ће се помоћ пружити само онима који су активни у борби против фашистичких војски, а то ће рећи — партизанима.

Слободан Јовановић је добро разумео шта Британци хоће, до чега им је једино стало. „Енглези желе“, депеширао је он југословенском посланику у Москви, „да се у Југославији пружа што већи отпор и стоја

74 Реч је о британском мајору Питеру Бојy (Boughey), једном од руководилаца Сервиса Мастерсон, специјалне британске службе задужене и за одржавање везе и пружање помоћи Дражи Михаиловићу.

75 Види и: Војмир Кљаковић, 31.

нису противни акцији партизана и преко својих радио-емисија, намењених нарочито Хрватској и Словенији, посредно подстрекавају и партизане на акцију".[76]

Како се доказује, и сасвим исправно, Дража Михаиловић се врло брзо разочарао у званичну британску политику. Сматрајући, непоколебљиво, себе и свој покрет за „инструмент српске политике", он је нужно морао да се разиђе са Лондоном, који је тежио да од њега и његовог покрета начини — „инструмент британске политике и британских интереса", да „од горскога цара створи свог генералског вазала".[77]

Потпуно свестан тога шта Британци хоће, и несагласан са тим, као и са понашањем Британаца према њему уопште, Михаиловић је, како је поменуто, 28. фебруара 1943. године у селу Горње Липово код Колашина изрекао многу тешку реч на њихов рачун. Пребацујући им да не чине баш ништа за њега и његову војску, он их је, чак, оптужио — за издају. Рекао је пред пуковником Бејлијем и то, да су њега и његове борце, само да би заводољили своје сопствене стратегијске циљеве, „Енглези терали да предузимају операције без икакве намере да им помогну било сада или у будућности..."[78]

Павши у ватру, Михаиловић треба да је у Липову рекао и то, да би Енглези, само да није Немаца, били најгори људи на свету...[79] Он је то изјавио некако у исто време када се и Милан Недић, преко Радио Београда, жестоко окомио на све Енглезе без изузетка. Недић је тада цитирао и чувеног песника Бајрона, који је рекао: „Енглези су најмизернија раса која постоји под небеским капом. Уверен сам да моје кости не би мирно лежале у енглеској земљи".

76 Исто, 33.

77 Ђоко Слијепчевић, 469.

78 Текст који се наводи потиче из елабората Живана Л. Кнежевића, састављеног у Вашингтону 1945. године. Ту се наводи да је Михаиловић у Липову напао и Радио Лондон. Затим да је рекао, да је „тежња савезника за преварom била задовољена прераним, лицемерним и антијугословенским деловањем партизана". Михаиловић треба да је на рачун савезника рекао и ово: „Али нека запамте савезници да они ничим не могу учинити или запретити Србима да их одврате од њихове заклетве и свете дужности да уништавају партизане..."

79 Живан Кнежевић наводи да је Дража Михаиловић у Липову рекао да су Британци спремни да се у Југославији боре против фашистичких сила — „до последњег Србина". Уп. Живан Л. Кнежевић, Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army of General Mihailović, u: With Official Memoranda and Documents, Vašington 1945, II, 2-3.

Због ових Михаиловићевих изјава, Слободан Јовановић као председник југословенске владе нашао се на великој муци. Али ни на памет му није пало да „српског Робин Худа" остави на цедилу. Одговарајући на протест Винстона Черчила, Јовановић је рекао „да се инкриминисани говор Михаиловића може тумачити само његовим тренутним расположењем, јер стоји у потпуној супротности са целим његовим дотадашњим радом". Што се тиче Черчилових тврдњи, да су Михаиловићеви главни непријатељи „његови земљаци Југословени и вођа тих људи (Тито), који се баш у овом тренутку боре и дају своје животе за ослобођење своје земље од јарма страних завојевача",[80] да је он с њима у грађанском рату, Јовановић је рекао да је тачно да се Михаиловић налази у грађанском рату, да је он „без сумње и сувише заузет грађанским ратом који се на несрећу разбуктао у Југославији", али да ни партизани „нису тим ратом ништа мање заузети... Да би Михаиловић могао све своје снаге обрнути против окупатора", нагласио је Јовановић затим, „требало би пре свега постићи између њега и партизана ако ништа више, а оно бар примирје, — и, како се нама чини, енглеска војна мисија у Југославији могла би с највише изгледа на успех узети иницијативу у том смислу".[81]

Да ли и због Јовановићевог одговора, тек Винстон Черчил у пролеће 1943. још није био решен да Михаиловића сасвим одбаци. Морао се тада уздржати из више разлога, поред осталог и због ратних операција у Средоземљу, а и зато што је схватио да Срби у југословенској влади нису спремни да се без отпора одрекну свог министра војске. Сем тога, Черчилу је колико Михаиловић, исто толико била потребна и југословенска влада у којој су Срби водили главну реч, како би се успешније могао цењкати са Франклином Рузвелтом, председником САД, који није био за обнављање Југославије, а и са Стаљином, који је био главни „патрон" партизана и њиховог вођства.

Да Черчил уистину није мислио на отпуно одбацивање Драже Михаиловића у пролеће 1943 године, пре свега из разлога управо наведених, потврђује и његово писмо од 2.

80 Војмир Кљаковић, као у напомени 73.

81 Слободан Јовановић, Записи, 37.

априла 1943, упућено шефу војног дела секретаријата ратног кабинета, у којем је рекао, да верује — „да ће, упркос свом досадашњем, природно, лисичјем држању, Михаиловић бацити сву своју снагу против Италијана у тренутку кад будемо у стању да му пружимо неку ефикасну помоћ“.[82]

Као ни све друго што је говорио кад је у питању Дража Михаиловић, ни наведене речи Черчил није изговорио тек тако. Јер, ако ико, а оно је он био упознат са правом истином о односу Драже Михаиловића и његових команданата према Италијанима... Знао је он, у то не треба ни сумњати, и за писмо које је Ралф Стивенсон, британски посланик при југословенској влади, упутио Форин офису из Каира, а у којем је речено, да је управо СОЕ препоручила Михаиловићу да „направи најбољи могући аранжман са Италијанима за добијање потребног оружја“.

Наглашавајући у свом писму Форин офису да је у питању „проверено обавештење из два независна извора“, уз то потврђено од једног високог припадника СОЕ, посланик Стивенсон је рекао, да он све то јавља зато што се боји „да ћемо, пре или после, бити јавно суочени са јавном изјавом генерала Михаиловића, да је његова сарадња са непријатељем гледана кроз прсте, уколико не и одобравана од стране британских агената“.[83]

У сплету свих догађаја везаних за Михаиловића и британске ставове према њему, пажњу, уз остало, привлачи и предлог министра спољних послова, Ентони Идна, из ових месеци 1943. године, да се односи Михаиловића и британске команде на Средњем истоку уреде на једној сасвим новој основи. По тој „сасвим новој основи“, Михаиловић је имао, а) да се о свим својим акцијама споразумева са британском командом, и б) да своја дејства ограничи искључиво на ону територију која је припадала Краљевини Србији до почетка Првог светског рата.

Са овим својим предлогом Идн се обратио југословенској влади, и затражио од ње да у том смислу изврши притисак на Михаиловића.

У случају да се југословенска влада с тим сагласи, и Михаиловић пристане да уради оно што се од њега тражи, Идн је био спреман, како је саопштено југословенској влади, да у британском парламенту да изјаву, да је Михаиловић са својим трупама постао саставни део савезничке британске војске.

82 Види и: В. Черчил, Други светски рат, том IV, 876.

83 Британска акта, FO 371- 44250.

Видећи у Идновом предлогу, поред осталог, и намеру британске владе да се са својим и америчким трупама искрца на Балкану, и Михаиловићеве акције у свему усклади са својим властитим плановима, Слободан Јовановић је рекао:

“Иднов предлог био је за нас утолико незгодан што је сужавао Михаиловићу како иницијативу, тако и поље рада; али, с друге стране, за нас је било згодно то што се однос између Енглеске команде и Михаиловића уређивао једном врстом војне конвенције. Таква конвенција много боље него дотадашњи фактични однос обезбеђивала је Михаиловићу енглеску војну помоћ и омогућавала обуставу грађанског рата...“[84]

Прави циљ иницијативе, односно предлога министра Идна (од 7. маја 1943) био је да се Михаиловић учини максимално зависним од британског главног команданта на Средњем истоку и да се, сем тога, како је тумачено, примора „на уздржавање од борби против партизана“, а у циљу ангажовања свих снага на југословенском ратишту против Немаца и Италијана.

Три недеље после Иднове предлога, 28. маја 1943, Дражи Михаиловићу је саопштено од стране британске команде Средњег истока, преко пуковника Бејлиа, следеће: а) да „мора пристати на реорганизацију свих својих снага, где год се оне налазиле, а према плановима британске команде на Средњем истоку, чијој сфери и он припада“, б) да мора престати „са било каквом сарадњом са Осовином и да мора кренути на Исток, у Србију, где треба да успостави пуну власт и лични утицај да би наставио са нападима на непријатељске комуникације“.

Пуковник Бејли добио је тада и наређење од британске команде на Средњем истоку, да Михаиловића „на што више категоричан начин“ извести, „да одмах иде на Копаоник са свим својим оданим официрима и људима...“[85]

Међутим, десило се оно што ни пуковник Бејли, а ни британска команда на Средњем истоку нису очекивали, наиме, Михаиловић је одбио да испуни британске жеље... О томе је он обавестио и југословенску владу у Лондону, па је створена ситуација каква британској влади није погодовала већ и због њеног опредељења за „политику подједнаке помоћи“ снагама отпора у Југославији. У невољи у којој се нашла, британска влада је могла да учини само једно: да, 5. јуна 1943, анулира наређење своје команде за Средњи исток и цео случај објасни југословенској влади као — неспоразум.

За утеху југословенској влади, британска влада је сада обећала да ће Михаиловићу пружити сваку могућну помоћ. Али то обећање, у

84 Слободан Јовановић, Записи, 38.

85 Елаборат мајора Живана Л. Кнежевића, н. извор; види и: Војмир Кљаковић, 52.

потпуности, она није испунила... и то је, уз друго, утицало да односи између ње и Михаиловића сасвим захладне. Дошло је дотле, на крају, да је британска влада закључила да не преостаје ништа друго до да Михаиловић буде смењен са положаја команданта националних снага у Југославији, а да на његово место буде доведен „човек умеренијих и уравнотеженијих погледа“.[86] *У склопу тога узети су у разматрање и планови да се Михаиловић позове“ на саветовање с краљем Петром“ у Каиро, и ту онда задржи — до завршетка рата.*[87]

Међу оним Британцима који су се особито окомили на Дражу Михаиловића 1943. године, и захтевали да му британска влада ускрати сваку даљу подршку, налазио се и лорд Маунтбатен, адмирал, рођак британске краљевске породице. Он је 6. маја 1943. године, у једном писму министру спољних послова Идну, затражио да се дигну руке од Михаиловића, пре свега зато, што би његово даље помагање могло угрозити добре британске односе са Русијом...

Захтев да се с Михаиловићем прекине, Маунтбатен је упутио Заједничком штабу начелника британских штабова, месец дана потом, у јуну 1943. Он је при том истакао да је Михаиловић постао „неко“ само захваљујући британској помоћи, али да он више не ужива „велики углед ни код својих сународника, од којих се многи активно боре против Осовине“.

Наглашавајући да је евидентно, да је Михаиловић „у вези са Италијанима и да се зна да се он бори против партизана“, Маунтбатен је рекао да се Британија излаже опасности и да изазове такве ситуације да ће јој се моћи приговорити како је „проузроковала мали грађански рат, такав грађански рат“ у којем ће Руси подупирати једну, а Британија другу страну.[88]

За уклањање Михаиловића изјасио се и Черчилов син, Рандолф Черчил, који је једно време провео у Титовом штабу.

У извештају од 27. јуна 1944, Рандолф Черчил ће рећи, да су партизани „једини Југословени који се боре против Немаца“, да ће Тито, па помагала му влада Британије или не, „после рата бити господар Југославије“, и да би стога требало краљу Петру поставити захтев да се јавно одрекне Драже Михаиловића...

86 Радоје Л. Кнежевић, Светлости и сенке, „Порука“, број 24, Лондон 1. 11. 1954.

87 Британски документи, 43; Види и: Веселин Ђуретић, Савезници...н.д., II, 62.

88 Barker, 286.

„Осуда Михаиловића“, нагласио је Рандолф Черчил у свом извештају, „помогла би и Титу и британским интересима, пошто би добар број Срба, извесно је, подстакла да се придружи Народноослободилачком покрету. То је, стога, добро и за нас и за краља Петра. Осуду би краљ морао лично изрећи, а не Шубашић; прво зато да би краљ стекао поверење, а друго зато што Шубашић има мало или нимало следбеника у Србији, где је краљево име још увек за многе Србе снажан симбол“.

Свом извештају, Рандолф Черчил је приложио и скицу говора у којем би се краљ Петар одрекао генерала Михаиловића.[89]

Да Рандолф Черчил заузме овакав став према Дражи Михаиловићу, у многоме је, чак и одлучно, без сумње утицао бригадир Меклејн, који је, иначе, уживао управо неограничено поверење Винстона Черчила и у то време био шеф британске мисије у Титовом штабу.

За Меклејна, како се као на длану види из његових извештаја, била је доказана чињеница да Југословенска војска у отаџбини сарађује и са Немцима и са Италијанима. „Генерал Михаиловић ће“, јавио је Меклејн 6. новембра 1943. године Лондону, „можда порицати да је сам директно сарађивао са силама Осовине, али не може порећи отворену и активну сарадњу многих својих главних команданата, о чему постоје необориви докази. Да узмемо само један пример: Ђујић, командант четничке Динарске дивизије од 3.000 људи, која приближно представља четвртину укупних четничких снага, стално је сарађивао најпре са Италијанима, а сада сарађује са Немцима. Михаиловић га се не може одрећи, јер је југословенска краљевска влада, по његовој препоруци, Ђујића одликовала Карађорђевом звездом... У сваком случају, ако би одбацио само најозлоглашеније колаборационисте међу својим командантима, не би практично имао више ниједног официра. Ако би пак признао да има тако малу власт над својим командантима да су се они, уместо да се боре против непријатеља ставили под непријатељску команду, то би показало како је мала његова моћ као вође“.[90]

89 Британски докуенти, н.д., 204-205.

90 Исто, 34.

Закључак Меклејна био је:

„Михаиловић је потпуно изгубио углед у очима већине становништва и ни у најповољнијим околностима не би имао изгледа да уједини земљу. У сваком случају његова је политика великосрпска, противхрватска и врло реакционарна, па с тога није у складу са нашим циљевима. Подршка коју му дајемо може само продужити постојеће унутрашње размирице... Кад бисмо напустили Михаиловића и истовремено битно повећали материјалну помоћ партизанима не бисмо само помогли југословенски допринос ратним напорима савезника, већ бисмо на чврстој основи успоставили англо-југословенске односе који би силно користили учвршћењу нашег положаја на Балкану после рата".

На крају, Меклејн је британској влади пепоручио као прво и најглавније — да сместа прекине пружање помоћи и давање било какве подршке Дражи Михаиловићу.

Овај Меклејнов извештај добио је особито на тежини после заседања АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра 1943. године. Он је у великој мери допринео да се Винстон Черчил коначно реши да се јавно одрекне Драже Михаиловића и определи за Јосипа Броза Тита...

Тачно четрдесетог дана од одржања АВНОЈ-а, 8. јануара 1944, Черчил лично обавештава Тита, да је „одлучан у ставу да британска влада више не даје помоћ Дражи Михаиловићу" и да би му било „драго ако би га југословенска влада отпустила из свог састава".[91]

У депеши од 5. фебруара 1944, Черчил је затражио од Тита да му саопшти да ли би отпуштање Михаиловића утрло пут за пријатељске односе између њега и краља Петра.

Титов одговор, од 9. фебруара 1944, гласио је, да би до сарадње с краљем могло доћи, али под условом, да претходно буде уклоњена југословенска влада у Каиру и заједно с њом Дражa Михаиловић и да, сем свега, југословенска влада положи рачун Антифашистичком већу Народног ослобођења Југославије „о расипању огромних сума народног новца". Тито је такође тражио, да претходно, Национални комитет буде од савезника признат као једина влада у Југославији, а да се краљ

91 Исто, 75.

Петар „потчини законима Антифашистичког већа Народног ослобођења Југославије" и „сагласи се да се коначно питање монархије у Југославији реши после ослобођења Југославије, слободном вољом народа".

Посебан Титов услов „за сарадњу" с краљем Петром био је — да краљ Петар да изјаву „у којој би казао да су му на срцу само интереси његове отаџбине, за коју он жели да буде слободна и онако уређена, како ће сами народи решити после свршетка рата својом слободном вољом".[92]

Све услове које је поставио, Тито је објаснио тиме, да би њихово испуњење било у интересу савезника, али и самог краља, „који би на тај начин скинуо са себе пред народом дању одговорност за недела која се врше у његово име од разних издајника".

У међувремену, Тито је у разговорима са бригадиром Меклејном стално истицао да је веома захвалан Британији за признање и помоћ која му се пружа и да ће он, за узврат, кад дође на власт, Британији „радо направити економске уступке".

Све је то било пријатно уху Британаца. Посебо уху Винстона Черчила, који ће, подстакнут и тиме, у Доњем дому, 22. фебруара 1944, одржати право слово хвале Јосипу Брозу Титу и његовим партизанима, а Дражу Михаиловића и његове команданте представити као сараднике Немаца и Италијана.

„Генерал Михаиловић се", рекао је Черчил у Доњем дому, „постепено довео у ситуацију у којој су неки његови команданти склопили нагодбу са италијанском и немачком војском, што је за последицу имало да су их оставили на миру у извесним планинским подручјима, а за узврат они су предузимали врло мало или ништа против непријатеља".[93]

Војску Драже Михаиловића (Југословенску војску у отаџбини) Черчил је означио „до неке мере" и — „као снагу старе Србије", а партизане као борбену силу Хрвата и Словенаца којој се придружио „и велики број Срба". За партизане је рекао, да су они „можда неизбежно" дошли у сукоб са Михаиловићем због тога што су својим деловањем ометали нагодбу Михаиловићевих команданата са непријатељем...

92 Исто, 87.

93 Исто, 94-95.

Оваквим Черчиловим представљањем ситуације у Југославији, Тито је био врло задовољан, одушевљен заправо. Према извештају бригадира Меклејна Форин офису од 4. марта 1944, казао је, да све то што је Черчил изјавио у Доњем дому има за Југославију историјски значај.[94]

Једино с чиме Тито, извесно, није био задовољан, била је Черчилова констатација да се партизанској војсци придружио „и велики број Срба". И он ће покушати да Черчила „исправи" — тамо у августу 1944, кад се буде с њим срео у Напуљу (13. августа 1944). Рећи ће му он тада да је НОП „у почетку био српски, а да је састав покрета сада у великој мери српски".[95] Черчил је то мирно примио к знању, али не и министар спољних послова Идн. У телеграму Черчилу од 15. августа 1944, он ће Титову изјаву овако прокоментарисати: „Можда је стварно велики број Срба међу партизанима, али је још већи број оних Срба који се противе партизанима, и то не само оних који сада следе Михаиловића или Недића".[96]

На Британце, посебно у Форин офису, да на Михаиловића почну гледати са антипатијама и као на „типичног велико-Србина", у многоме су, у неким службама Форин офиса чак и одлучно, утицали Хрвати, представници Хрватске сељачке странке који су се налазили у југословенској влади. У првом реду — Јурај Крњевић. Они су стално истицали у контакту са Британцима, да се политика Драже Михаиловића у ствари своди на то да се после рата у Југославији „осигура српска доминација".

Непрестано указујући на „чисто српски карактер четничког покрета", Крњевић је, на пример, посебно настојао да увери своје „пунктове" у британској влади и њеним разним службама, обавештајним пре свега, да би Хрватима, свима од реда, запретила велика опасност ако би војска којом командује Михаиловић „окупирала" северне делове Југославије.

Упорно понављана, оваква и слична тврђења представника Хрвата у Лондону нису отишла у ветар. Напротив. Она су прихваћена од надлежних кругова у британској влади, што се види и из тога, да је у Форин офису, већ 1942. године, формирано мишљење да је Михаиловић (са својим „великосрпством") мало способан да привуче и Хрвате на своју страну и створи јединствен фронт Срба, Хрвата и Словенаца против Немаца и Италијана.

94 Исто, 99.

95 Исто, 290.

96 Телеграм Идна Черчилу, 15. 8. 1944, Британски документи, 296.

Још нешто су Британци закључили 1942. године: да Михаиловић избегава акције против непријатеља само да би што јачи дочекао крај рата и тада могао успоставити своју „владу реда".

Пошто му је то било главно, такође су закључили Британци, Михаиловић се неће устручавати од тога да уђе у сваки аранжман са Италијанима и Немцима, под условом да то остане у тајности...[97]

Какав је Михаиловић уистину, шта се све од њега може очекивати, и у којој мери Британија може на њега рачунати, Лондон је сазнао много, а можда и највише, од генерала Чарлса Д. Армстронга, који је стигао у Србију у септембру 1943 (заједно са америчким пуковником Сајџом) са главним задатком да Михаиловића наведе на вршење оних акција, које су одговарале британским плановима, замислима и потребама.

Војник — професионалац, генерал Армстронг је на Дражу Михаиловића у првом реду гледао као на војника. У својим извештајима, он ће за Михаиловића рећи, поред осталог, да је „изучени војник", „ускогруд и тврдоглав, веома велики Србин, лукав и мајстор у избегавању и одуговлачењу ствари", затим — „да има јако развијено осећање дужности, лојалности свом краљу и народу", али да „неће оклевати да манипулише или игнорише напред наведено, да би постигао циљеве или да би добио предаха у преговорима..."[98]

По Армстронговом уверењу, Михаиловић је сматрао да је он управо неопходан Великој Британији. На другој страни, он треба да је гајио дубоко неповерење према Британији, тако дубоко, да се не би могао другојачије окарактерисати до као „лош британски савезник".[99]

Као што ће Форин офису саопштити и генерал Меклејн из Титовог штаба, и генерал Армстронг ће јавити Лондону да је Михаиловић непомирљив противник Хрвата и Католичке цркве у Хрватској и да сматра да Хрвати обавезно треба да буду кажњени и за „војничку издају у априлу 1941. године".[100]

Шта генерал Армстронг мисли о њему, и шта о њему јавља својим претпостављенима, Михаиловић је знао и није знао.

97 Види и: Веселин Ђуретић, дело као у напомени 87, I, 248.

98 Извештај генерала Армстронга Форин офису, ФО 371-37617.

99 Извештај Армстронга од 19.11.1943, ФО, исти акт.

100 Исто.

Али то га није много забрињавало. Више му је невоље задавало стално Армстронгово настојање да он буде тај који ће одређивати шта да се, када и како предузме против окупатора.

У децембру 1943, на пример, генерал Армстронг је императивно захтевао од Михаиловића да се поруше два одређена моста на железничкој прузи Београд — Солун. Овај захтев, како се наводи, није имао за основу војне разлоге, већ треба да је био саставни део једне политичке игре, смишљене у циљу да се дође до доказа да Михаиловић избегава да води акције против немачког окупатора и тако да свој допринос савезничкој ствари. Министар спољних послова Велике Британије, Идн, каже о томе у својим мемоарима: „Премијер Черчил, Вилсон и ја одлучили смо затражити од Михаиловића да изврши једну операцију како бисмо проверили његове намере..."[101]

Један од мостова о чијем је рушењу реч, налазио се код Сталаћа, а други на споредној прузи од Краљева према Косовској Митровици. Оба моста није било тешко срушити, проценили су Британци, и, изгледа, да су њих баш зато и изабрали — убеђени да их Михаиловић неће срушити.

Михаиловићу је био одређен и рок до којег мора срушити оба моста. Био је то 29. децембар 1943. године...

Проникнувши, очевидно, у праве разлоге издавања наређења за рушење мостова, Михаиловић је обећао да ће учинити то што се од њега тражи, али је у исти мах поставио захтев да се савезничке операције на Балкану ускладе са његовим акцијама, да о томе добије унапред потребна обавешења и, на крају, да се Британци ангажују на успостављању мира између партизана и њега, како би се све снаге могле усмерити против окупаторске војске.

Предлоге које је Михаиловић дао, Британци нису прихватили. За узврат, пак, ни Михаиловић није порушио мостове на пругама према Солуну...

Због тога што Михаиловић није порушио мостове на Морави, код Сталаћа, и на Ибру код Рашке, генерал Армстронг демонстративно је одбио да присуствује конгресу равногорског покрета у селу Ба, 27. јануара 1944. Михаиловића је то тешко

101 Види: Eden,, Anthony, Earl of Avon, The Reckoning, Boston 1965, 500.

погодило, и он је на конгресу овако објаснио зашто није порушио мостове:

„Ја нити сам могао нити сам хтео на то пристати, јер сам унапред знао каквим би свирепим репресалијама од стране Немаца било изложено становништво тог иначе густо насељеног краја. Али место тога у месту са таласима избеглица, ја сам узалуд предложио други мост, на истој реци, истих димензија, а истом пругом подаље од насеља..."[102]

Оштри, понекад и преоштри у оценама и осудама Михаиловића, британски војни представници морали су да се помире са тим да се и Михаиловић тако исто понаша према њима, да изриче исто тако оштре, па и преоштре оцене о њима, да их речима чак прикива за стуб пороге.

За генерала Армстронга Михаиловић ће у депеши југословенској влади од 23. децембра 1943. рећи, да је „обичан" поднаредник као и Бејли", да „стриктно извршава налоге енглеске политике како је добио инструкције у Каиру". Истаћи ће при том и то, да британски генерал покушава „јаке пресије" на њега, али да му то слабо помаже, будући да га он, Михаиловић, добро познаје и да се на то једва и обазире, с обзиром да му је главно да „води рачуна о интересима народа и актуелној ситуацији".[103]

Сем што се жалио на генерала Армстронга, Михаиловић се, у истом телеграму југословенској влади, жалио на Велику Британију — у целини. Није се устручавао да каже да га влада Велике Британије преко својих представника — уцењује, да врши на њега невиђени притисак да би испунио њихове захтеве „без обзира на наше интересе и жртве народне", а да, на другој страни, не даје ништа, никаква ни борбена ни новчана средства... „За сваки авион уцењују као најгори трговци..."[104]

Михаиловић је особито био киван на Британце што га нису унапред обавестили о предстојећој капитулацији Италије и, у вези с тим, што нису наредили италијанским командантима у Југославији да се предају његовим јединицама.

Било је још много разлога за Михаиловићево незадовољство Британцима, за губљење вере у њих. Један од тих разлога био је покушај британских представника у његовом штабу, да за „масни бакшиш" у новцу купе наклоност неких његових команданата, и да их на тај начин претворе у своје агенте и послушнике. Такав је случај био са пуковником

102 Василије Комненић, Кроз снег и мраз на Светосавски конгрес 1944, цитат према: Ђ.Слијепевић, 425.

103 Јован Ђоновић, Телеграми Драже Михаиловића, н. извор, 37-38.

104 Исто.

Драгутином Кесеровићем... Њему су Британци дали знатну суму новца, али он тај новац није задржао за себе, како су Британци у Михаиловићевом штабу очекивали, већ га је унео у књигу благајне своје јединице као државни приход и о томе обавестио Драгу Михаиловића...

Покушај поткупљивања блиских и најближих сарадника Драже Михаиловића сигурно је стајао, у то чак не треба ни сумњати, у вези са планом Британаца о његовом насилном уклањању са положаја команданта Југословенске војске у отаџбини.

Како се данас поуздано зна, овај план сачињен је по идеји пуковника Бејлија, и био је прихваћен од британске владе. Генерал Армстронг пак добио је задатак да га реализује — у марту 1944. године. Тај „дворски удар", како се ова завера назива у британским актима, није било, међутим, могућно спровести у дело, будући да се показало, да официри, који су били одабрани да удар изведу, нису „били дорасли том послу".[105]

Пошто је увидео да је немогућно Драгу Михаиловића уклонити са положаја који је заузимао (уз помоћ официра из његовог штаба) генерал Армстронг је предложио Форин офису,[106] *да краљ Петар смени Драгу Михаиловића, с чиме би се овај сигурно помирио, будући да је он „често исувише отворено и јавно изјављивао своју лојалност према краљу и династији". Како је генерал Армстронг наглашавао, са краљевом одлуком сигурно би се сагласили сви Михаиловићеви команданти корпуса. Они би без даљег пристали да извршавају наређења човека који би дошао на место Драже Михаиловића, под условом — да краљ Петар „тактичким потезом уклони Михаиловића, на начин који је прикладан за достојанство његовог чина..."*

Ближе описујући шта би све требало да краљ Петар уради, генерал Армстронг је истакао, да би одстрањење Михаиловића од стране краља Петра морало да уследи „моменталном и одлучном акцијом, чак ако би ово захтевало и отпуштање владе".

Што се тиче Михаиловићевог наследника, генерал Армстронг је препоручивао да се он нађе у иностранству, међу вишим официрима у избеглиштву...

Супротно генералу Армстронгу, пуковник Бејли је био мишљења, да није баш сигурно да би Михаиловић без отпора прихватио краљеву одлуку о свом смењивању са положаја команданта Југословенске војске у отаџбини. „Ја верујем", рекао је Бејли, кад се поставило цело то питање, „да би Михаиловић одбио да изврши Краљево наређење. Ово веровање заснива се на мом дугом и личном искуству са Михаиловићем, као и на јачини осећања која је он, као и његови непосредни саветници, војни и

105 А. Иден Винстону Черчилу, 31. 3. 1944; види и Черчилову личну забелешку од 1. 4. 1944; Британски документи, 117, 118, 119.

106 FO, акт број 371-44269.

политички, испољавао као своју дужност и осећање одговорности према Краљу и отаџбини".

Пуковник Бејли је у оквиру свог извјештавања поменуо и један извештај који му је достурен из кругова у југословенској влади, а у којем је речено, „да би Михаиловић ускоро могао разгласити да је краљ Петар британски заробљеник" и, после тога образовати владу у земљи. „Ја сматрам", рекао је Бејли у вези с тим, „да је Михаиловић са својим саветницима потпуно спреман да се одлучи на овакав корак. Они су сви потпуно уверени да би овакав корак могли правдати пред народом, војском и краљем, пошто би успели да сломе партизанске снаге, а Немци напусте земљу, и повратe краља на престо..."

Пуковник Бејли рекао је и то, да би Михаиловић могао сваки краљев акт, па ма какав он био, да у народу прикаже као резултат околности да је краљ Петар заробљеник Британаца...[107]

О неспоразумима са Британцима у свом штабу, посебно са генералом Армстронгом, били су обавештени и Немци у Београду — преко Милана Аћимовића, који је био у сталној вези са штабом Драже Михаиловића, на једној страни, а на другој, са Херманом Нојбахером, специјалним Хитлеровим опуномоћеником за Србију и цео Југоисток. Према Аћимовићевом извештају Нојбахеру,[108] при сусрету Драже Михаиловића и Британаца у првим данима јануара 1944, „Срби Енглезе нису ни поздравили, чак су им одредили место за посебним столом и захтевали да се запише свако питање и сваки одговор". Енглези су, према Аћимовићевом извештају, поставили Михаиловићу три питања: 1) да ли он, Михаиловић, жели да иде са Енглеском и њој се подреди, 2) да ли је он, Михаиловић, спреман да се активира у борби против Немаца и врши саботаже, и, 3) да ли је спреман да нареди својим потчињенима, који се у интересу окупатора брину за сигурност железничких линија, да се тога окану. На сва три питања, Михаиловић треба да је одговорио негативно, на шта су Британци изјавили „да у том случају од енглеске помоћи неће бити ништа..."

У једној изјави после Другог светског рата,[109] пуковник Бејли је рекао, да је Михаиловић, у јануару 1944. године, генералу Армстронгу саопштио своју жељу да се оконча

107 Исто.

108 ADAP, Serie E, Götingen 1969,337(n. delo).

109 Barker, 343.

грађански рат. Затражио је при том да британска влада не само организује састанак између њега и Тита, већ и да буде јемац поштовања споразума до којег би том приликом могло доћи.

Како је већ поменуто, британска влада није прихватила овај Михаиловићев предлог. Шта више, она је управо тада дала налог да му се сместа обустави слање помоћи, и „то не само због тога што је очито да он не напада Немце, него и због тога што прећутно, а можда чак и изричито, дозвољава да неки његови команданти сарађују са непријатељем".[110]

Следеће што се десило после свега, било је, да су током три ноћи — 29, 30. и 31. маја 1944 — евакуисане све британске мисије из штабова Драже Михаиловића.

Био је то крај сарадње Драже Михаиловића и Британаца.

По пуковнику Бејлију, одлука владе Велике Британије да прекине сваку сарадњу са Михаиловићем била је „потпуно схватљива и оправдана". А што се тиче самог Михаиловића, пуковник Бејли је рекао, да је он и у том часу сматрао, да је Немце једино допустиво напасти када се отвори трећи фронт... „Он је", казао је још Бејли, „нема сумње био опседнут и опчињен властитим успоменама и сећањима на савезнички пробој из Солуна 1918. године, у којему је он учествовао као нижи официр".[111]

По најдубљем уверењу пуковника Бејлија, Михаиловић је, и услед својих „јаких антикомунистичких осећаја", постао сметња и запрека савезничким силама на њиховом „жељеном путу уједињавања активног отпора осовинским силама у Југославији", и тако, заправо, сам довео британску владу у ситуацију да га „једноставно више није могла сматрати централном личношћу југословенског отпора и централном личношћу будућег јединства земље, а заправо је таква предожба о њему била главни разлог због којега је он добијао помоћ и подршку од лета 1941. године".

Све ово што је пуковник Бејли изјавио после Другог светског рата, све то не представља, међутим, никакву новост. То што је он рекао заснива се у бити на већ познатим одлукама британске владе и усвојеним ставовима у Форин офису, између

110 Исто (Изјава Бејлија).

111 Исто, 344.

осталог и оних ставова, по којима је Михаиловић постао „апсолутно некооперативан" од момента када је наименован за начелника Врховне команде и министра војске. Та именовања, како се у једном тренутку изразио и толико утицајни функционер у Форин офису, Орме Сарџент, „осилили су га и одвели у политику за коју он није имао склоности".[112]

Чини се, и могло би се без тешкоћа доказати, да су пуковник Бејли, и друге британске личности, с којима је он стајао у ближој вези, на Михаиловића гледали с много предрасуда и да су се, кад су изрицали оцене о њему, тешко ослобађали аверзије и наноса нетрпељивости због његовог критичког става према Енглезима уопште. Са генералом Армстронгом, међутим, то у свему није био случај.Мада се у много чему није слагао са Михаиловићем, он ипак ни у једном часу није био спреман да му товари на леђа нешто што није апсолутно доказано... На пример, он је одбацивао чак и сваку помисао да би Михаиловић могао да буде — „немачки човек". То је он рекао и самом британском министру спољних послова Ентони Идну, 28. јуна 1944. године. Негирајући тврдње да је Михаиловић „пронемачки расположен", он је једино био спреман да прихвати као тачно, да је Михаиловић одржавао везе са Недићем и његовом војском.

„Чињеница остаје да је Михаиловић дефинитивно антикомуниста", рекао је генерал Армстронг министру Идну такође, „и да као такав сматра за дужност према својој земљи да напада партизане, зато што су они комунистички покрет. И због овога, он не би оклевао да употреби против њих оружје ако бисмо га ми снабдели. Опште говорећи, Михаиловић планира своје нападе на партизане тако да се они подударе са немачким нападима на њих; не ради тога што он колаборира са Немцима, већ због тога што му овакве акције дају најбоље шансе за успех".[113]

Кад је бригадир Армстронг, 29. маја 1944, напустио Михаиловићев штаб (заједно са припадницима мисија делегираних код појединих команданата Југословенске војске у отаџбини), Михаиловићу је лично,

112 Примедба функционера британског мин. спољних послова, Орме Сарџента на записнику о разговору генерала Армстронга и Идна, 28. јуна 1944; FO 371-44273.

113 FO, 371-44273.

сигурно, лакнуло. Али, на другој страни, он је имао тада и све разлоге да буде неспокојан. Јер, одлазак Британаца био је најпоузданији знак да га је влада Велике Британије одбацила и да он више ништа не би смео да од ње очекује...

Дићи руке од Михаиловића, међутим, за Британце је била једна мука, а друга — како приволети југословенску владу да се с тим сложи. Председник југословенске владе, у то време Божидар Пурић, није ни за живу главу хтео да се сагласи са ставом британске владе. Тврд орах, како се показао, ставио је све на коцку — бранећи Михаиловића. И због тога, закључено је у Форин офису, он је морао бити оборен. Морала је бити формирана нова југословенска влада која ће у свему поступити по британским жељама...

Да би се Пурићева влада могла оборити, одлучено је, да се, прво, изазове криза владе — по освештаној пракси у таквим и сличним приликама у целом свету. За улогу изазивача кризе одабран је Михаило Константиновић, „много савитљив и некритичан према саветима који су долазили са британске стране!.[114]

У нову југословенску владу, која би у потпуности одговарала Британцима, Форин офис је мислио да укључи и организатора пуча од 27. марта 1941, генерала Мирковића. Али да би били сигурни да тиме неће повући погрешан потез, у Форин офису су решили да генерала Мирковића тестирају преко једног свог поузданог агента, Мирковићевог, иначе, доброг пријатеља још из Југославије. На вешт начин, тај тобожњи Мирковићев пријатељ, навео га је да се изјасни о читавом низу питања, поред осталог и о Дражи Михаиловићу, Јосипу Брозу Титу и — генералу Душану Симовићу. За Михаиловића, генерал Мирковић је рекао — да му се диви,[115] *а за Тита — да је „готов" да призна његову корисност са војничког гледишта, али да га сматра „политичким непријатељем". За Симовића је пак изјавио, да је „издао Михаиловића и да се продао Титу".*[116]

О партизанима и борцима Драже Михаиловића, уопште, Мирковић је рекао да они представљају два непомирљива табора.

У архиви британског министарства спољних послова налази се и писмено забележено „Лично мишљење генерала Мирковића о садашњој југословенској ситуацији", написано 17. марта 1944. године. Оно је

114 Уп. Станиша Р. Влаховић, Англојугословенски односи, Бирмингем 1985, 189.

115 У писму Слободану Јовановићу из Каира (јануара 1942), генерал Мирковић је, говорећи о себи (и набрајајући колико је све пута предлаган за одликовање Карађорђевом звездом), рекао да ни за „Дражу Михаиловића није било већег родољуба и Србина" од њега, Мирковића, и да је Михаиловић „био вечно" поред њега, да је јавно говорио — да „иде код Боре Мирковића да се напије снагом и родољубљем" (Уп. Богољуб Илић, Мемоари армијског генерала, н.д., 262).

116 Извештај отправника послова британске амбасаде у Каиру од 16. марта 1944, FO 371-44309.

вишестрано занимљиво и представља значајан прилог сагледавању стања у југословенским круговима у емиграцији, посебно оних који се нису усуђивали да помоле главу испод британске шатре.

Пошто је оптужио генерала Душана Симовића (који је по његовом „несрећном избору дошао до врхунца власти на дан 27. марта 1941") да је главни кривац за „хаотичну политику", па и за „тешку ситуацију у земљи, нарочито за друштвени и грађански рат", генерал Мирковић се изјаснио за обавезну смену владе Божидара Пурића.

Нова југословенска влада, по мишљењу генерала Мирковића, требало је да буде формирана „од снажних народних првака", који би имали да одмах „смање међусобне свађе" и уједно „све некомпромитоване народне снаге у борби против непријатеља у заједничкој борби за слободу".

Не наводећи које би личности дошле у обзир за улазак у нову југословенску владу, али наговештавајући да су му оне добро познате, генерал Мирковић је у свом „личном мишљењу" поручио британском министарству спољних послова и следеће:

„Ако се жели боље упознати моје интимно и лично мишљење, ја бих желео да будем доведен у везу са највећим врховима британске политичке власти, да бисмо тако решили садашњи тешки југословенски проблем. Ја сматрам да у овим трагичним данима које наш народ преживљава, да би било катастрофално за југословенски народ да било који од ранијих политичких или војних главара — који су криви за наше народне несреће — буде узет у било какву војничку или политичку комбинацију, изузев оних људи, које сам напред поменуо, које лично познајем и у стању сам да их оценим".[117]

Као што се зна, генерал Мирковић није постао председник владе, већ Иван Шубашић, бан Хрватске. А то је, за Дражу Михаиловића лично, било најгоре могућно решење...

Осећајући, међутим, да се налази на самој ивици понора, да је уласком Црвене армије у Србију остао без икаквих шанси, Михаиловић је био спреман да се помири и са доласком Шубашића на положај председника владе и, сем свега, да се, у свом очају, безрезервно и безусловно са свом својом војском стави под директну британску команду. Радио-телеграмом он је о томе обавестио Јована Ђоновића (11. новембра 1944), рекавши и ово:

„Ако нас Американци и Енглези не заштите и не помогну хитно, страдаће наши борци и уопште националисти у таквој мери, да после никакав обрт ситуације неће поправити оно што ће комунисти учинити".[118]

117 FO 371-44309.

118 Ј. Ђоновић, Извештаји генерала Михаиловића, Гласник СИКД „Његош", свеска 3, јуни 1959.

Михаиловићева процена, да му нема спаса ако Американци и Британци не стану иза њега, била је у свему тачна. Али зато му је била потпуно погрешна процена (о чему је била обавештена и британска влада преко генерала Армстронга још у пролеће 1944) да ће западне силе, а пре свега Велика Британија, ипак доћи на то да им је он неопходан, и да ће, кад-тад, и хоћеш-нећеш, морати да му пруже руку спасења...

У Великој Британији, која је уистину држала кључ Југославије у својим рукама (саиласношћу и Совјетског Савеза и Америке), није се тада, крајем 1944, а поготову у пролеће 1945, на тако што ни помишљало... Тамо су били забављени нечим другим: шта да се с њим, Михаиловићем, после свега уради... Да ли он да се сматра за ратног злочинца и издајника и да ли, у вези с тим, постоји обавеза да се он преда Титу...

О целом овом питању у Форин офису сачињен је посебан елаборат, 5. маја 1945. године, само који дан пред капитулацију Немачке. Аутор елабората био је главни правни саветник британског министарства спољних послова...

„Ако будемо Дражу Михаиловића сматрали ратним заробљеником, тада ћемо бити обавезни да га предамо Титу", било је мишљење аутора елабората. „Мени изгледа да је могућно окривити Михаиловића као ратног злочинца у најширем смислу речи, ако су припадници његових снага, под његовом командом, заједно са Немцима повредили одредбе за вођење рата, против Титових трупа (и à fortiari против британских или америчких трупа у заједници са Титовим). И ако се може доказати, да је Михаиловић ратни злочинац у најстрожем смислу речи, онда смо ми обавезни да га предамо југословенској влади, на основу Московске декларације. Из напред изложених разлога, изгледа вероватно да би практично било немогуће одбити предају Михаиловића југословенској влади, било као издајника или ратног злочинца, са образом да нам Тито пружи доказе издајства или ратних злочина".[119]

После пажљивог и свестраног разматрања овог елабората, у Форин офису је заузет став, да би Михаиловића требало предати Титу... О томе се говори у извештају који је Форин офис (Орме Сарџент) саставио за председника владе Винстона Черчила, 14. маја 1945. године, и у којем се поред осталог каже:

„Ми сматрамо да морамо предати Михаиловића Титу, без обзира што ова ствар може изгледати одвратна..."

Како је утврђено, овај извештај Форин офиса није, међутим, достављен Винстону Черчилу, између осталог и зато што се у Форин

119 FO 371-48865.

офису накнадно закључило да постоји мала вероватноћа да ће Михаиловић „бити ухваћен од савезничких снага".[120]

Лоше, изразито лоше обавештени Слободан Јовановић (којем су се врата кабинета високих и највиших личности у британској влади тешко отварала током целог рата, па и кад је био председник југословенске владе) неупућен у то шта се у Форин офису спрема, био је убеђен у сасвим супротно — да влада Велике Британије, упркос свему, никада неће допустити да Михаиловић падне у руке југословенских комуниста. У разговору са Костом Ст. Павловићем, 8. марта 1945, он је чак изјавио да ће Британци све учинити „што до њих стоји" да Михаиловићу „спасу главу". Ово своје уверење Јовановић је заснивао на једној непровереној информацији („причам ти причу информацији") да Британци спремају „неко искрцавање дуж далматинске обале" и да су, у очекивању да ће ту наићи на Михаиловићеве одреде, „били предвидели да их ставе под команду Боре Мирковића", у том часу британског генерала.[121]

Кад је Михаиловић пао у руке југословенске тајне полиције, 13. марта 1946, у круговима британске владе завладало је велико олакшање што се све то догодило без директног британског учешћа. Британски амбасадор у Београду, Ралф Стивенсон, као да је био особито срећан што се са Михаиловићем све тако одиграло, па је у свом извештају послатом у Лондон, 15. априла 1946, поред осталог рекао, да је Михаиловић био „легендарно чудовиште које симболише реакцију, тиранију и српски партикуларизам".[122]

3. Опредељење Британије за Тита

До британског опредељења за Тита и партизане, како се делом види и из већ изнесеног, није тако брзо дошло. Требало је да прође доста времена па да потпуно сазри мишљење да је Михаиловић уистину сметња британској политици у Југославији.

По неким тумачењима, за прави датум коначне прекретнице у држању Британаца према Титу и партизаима морао би се узети 22. фебруар 1944, дан о којем је председник британске владе, Винсон Черчил, у Доњем дому одржао право слово хвале Јосипу Брозу Титу и његовој партизанској војсци.

120 Исто.

121 Коста Ст. Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем, 93.

122 Извештај Ралфа Стивенсона, британског амбасадора у Београду, од 15.4.1946, FO 371-59409.

Изјавио је Винстон Черчил тада и то, да су још у јесен 1941. године „партизани маршала Тита почели против Немаца жестоки и јуначки рат за опстанак“, да су Немцима отимали оружје из руку, да их „нису застрашивале никакве освете, колико год крваве, било против талаца или против села“, да су врло брзо „почели наносити тешке губитке Немцима и завладали широким подручјима“.

Наводећи да партизани држе у шаху „чак 14 немачких дивизија од 20 колико их се налази на Балканском полуострву“, Черчил је истакао, да се „око и унутар те јуначке војске развио национални и уједињујући покрет. Комунистички елемент има част да је почео, али како је покрет јачао снагом и бројем одвијао се процес модификирања и уједињавања и придошле су националне замисли“.

За Тита лично, Черчил је рекао, да су у њему „партизани нашли изванредног вођу, славног по својој борби за слободу“.

Посебно, Черчил је нагласио, да су „партизани маршала Тита једини који се заиста боре у овом тренутку против Немаца“.[123]

У свом говору у Доњем дому од 22. фебруара 1944, Черчил није пропустио да каже, да се он већ дуже времена нарочито занима за покрет маршала Тита. То није била пуста фраза, одиста. Он се партизанским покретом почео сасвим интензивно бавити од часа када му је до руку стигао извештај начелника штаба СОЕ у Каиру, пуковника Кебла, 30. јануара 1943.[124] У том извештају је, поред осталог, речено, да су партизани главна снага отпора на највећем делу Југославије, а војска Драже Михаиловића само у Србији, да партизани везују више непријатељских трупа него војска Драже Михаиловића и да би, стога, њима, а не само Михаиловићевим јединицама, требало пружити помоћ, а пре тога успоставити с њима сталну везу.[125]

123 Британски документи, 94-95.

124 Боло Кебле (Kible) био је војни шеф Каирског огранка СОЕ. Види: ФО 371-37579.

125 Има мишљења, да је на промену држања британске владе и Черчила лично према партизанима утицала и информација, да је Тито у марту 1943. повео преговоре са Немцима. На основу те информације, а кад је она проверена, Британци треба да су закључили да је то управо доказ да су партизани значајнији чинилац на југословенском ратишту него што се то дотле мислило. — О томе да су Британци сазнали за преговоре партизанског вођства са Немцима, у марту 1943, говори и званични историчар британске службе СОЕ, Марк Вилер. (Види и: Милан Ст. Протић, У сенци Велике Британије 1941, Србија и коментари, Београд 1991, 229). По неким показатељима, за преговоре партизанског вођства и Немаца, у марту 1943, изгледа да је сазнао и Дража Михаиловић, и он треба да је био први који је о свему томе обавестио Британце.

Сем пуковника Кебла, на Черчилово опредељење за Тита треба да је утицао и читав низ других личности. У књизи Патрика Ховарта,[126] наводи се, да су највећи утицај на Черчила у том правцу извршили Бил Хадсон, први представник Британије у штабу Драже Михаиловића, затим В. Дикин и, на крају, бригадир Меклејн (По речима генерала Армстронга, шефа последње британске мисије код Драже Михаиловића, Черчил је управо од Меклејна, а затим свог сина Рандолфа „и још неколико других ниткова“ био „безнадежно обманут“ у погледу партизана).[127] Помиње се, посебно, и син Ситон-Вотсона, припадник СОЕ у Каиру, који је, као и отац му, био оптерећен јаком аверзијом према Србима... Аверзијом према Србима били су, како се тврди, оптерећени и неки други припадници СОЕ, затим и неки најутицајнији припадници Интелиџенс сервиса, у југословенској М-16 секцији.[128] Антисрпством високог степена, србофобијом у пуном смислу те речи, треба да је био захваћен и министар јавних информација у влади Винстона Черчила, Брендон Бракен.

Гледајући на збивања у Југославији у првом реду кроз наочари војних користи по Британију, Черчил треба да је од прве прихватио ставове начелника штаба СОЕ у Каиру, и одмах одлучио да с партизанима што пре ступи у везу. О тој својој одлуци, он је, како тврди Марк Вилер,[129] обавестио чак и турску владу...

Ако би у свему биле тачне изјаве појединих британских и америчких официра, који су пратили збивања на тлу Југославије током рата, једног Мекдаула, на пример, на одлуку Британаца, и посебно Черчила, у многоме треба да су утицали и комунисти који су деловали у британској и америчкој обавештајној служби.

Мекдаулову изјаву потврђује и амерички публицист Дејвид Мартин (аутор књиге „Ткиво дезинформација“). Истичући да је Черчилово окретање леђа Дражи Михаиловићу била „неопростива историјска грешка са далекосежним последицама“, он је рекао, да је до свега тога дошло због дезинформација које је Черчилу сервирао агент Москве при команди британске обавештајне службе за Балкан, извесни Џејмс

126 Patrick Howart, Undercover, The men and Women of the Operation Executive.

127 Види: Станиша Р. Влаховић, Англо-југословенски односи, 182.

128 Исто, 183.

129 Mark Wheeler, Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943, Njujork, 1980, 204.

Клуїман („Пети човек“ из познате кембричке групе — Ким Филби, Доналд Меклин, Гај Берџис и Ентони Блант).

Дејвид Мартин је убеђен, да је Черчил „једноставно са свим својим сарадницима из најужег кабинета био заведен и обманут од комунистичких 'кртица' и Стаљинових симпатизера који су се инфилтрирали у војну обавештајну службу. Фалсификовањем чињеница и докумената „они треба да су полако али сигурно припремили терен за судбоносну одлуку коју је Лондон донео децембра 1943. године око свог опредељења према антифашистичкој борби на југословенском фронту“.[130]

Аутор књиге „Силовање Србије“, Мајкл Лис, у једној својој изјави,[131] *рекао је пак следеће: „Сви досијеи које сам ишчитао наводе ме на закључак, да су прокомунистички обавештајци обманули Черчила у погледу Драже и природе његовог покрета. Британци нису никад гајили никакав антагонизам према Србима, напротив, увек су у њима видели драгоцене савезнике...“*

По Мајклу Лису, Черчил још почетком 1943. године није знао да су партизани комунисти, што је уистину мало вероватно. Како Лис наглашава, Черчил је тада био само „злочести старац“, који је знао „да се често истрчи и уради нешто на своју руку, мимо сугестија штабских саветника. Зато су га ови и пустили да се са Југославијом поиграва као са неком играчком, како то не би учинио у неким значајнијим сферама утицаја“.

Од људи нашег поднебља, који су радили у британским архивима, врсни истраживач Ст. Р. Влаховић је један од оних који настоје да докажу да су бројни левичари одлучно утицали на Черчила да се определи за Тита. Сви ти људи (комунисти, леви либерали) радили су углавном у штабу СОЕ у Каиру и они су као „политички официри знали и умели да војничке разлоге и циљеве наврну на своју политичку воденицу...“[132] *Међу тим „политичким официрима“, Влаховић на првом месту помиње Безила Дејвидсона, шефа југословенске секције СОЕ, и каже да је он у највећој мери утицао на Черчила. Основни став тог обавештајца треба да је био, да је Краљевина Југославија била „гомила мрака и заосталости“ и да су за све у Краљевини Југославији били криви Срби...*[133]

У вези са Дејвидсоном, износи се и доказује, да он, испуњен мржњом према Србима и Дражи Михаиловићу, није презао ни од употребе неистина и фалсификата. На пример, он треба да је Михаиловићу слао инструкције у име Форин офиса, које је, међутим, сам измишљао и састављао...

Тако како је радио Дејвидсон, тако треба да је поступао и његов наследник на положају шефа југословенске секције СОЕ, Џемс Клуїман.

130 Изјава Д. Мартина, Новости, Београд 19.10.1990, 25.

131 „Борба“, 23-24. март 1991, 16.

132 Ст. Влаховић, 46.

133 Исто, 44.

Он је, поред другог, самовласно прекрајао извештаје британских мисија код Драже Михаиловића и крајње једнострано обавештавао Лондон.

Као саветник балканске авијације западних савезника, Клуїман треба да је одлучно утицао на избор градова у Србији који ће бити бомбардовани 1944. године — Београд, Лесковац, и тако даље.[134]

Колико је ко утицао на одлуку британске владе да се определи за Тита и партизане, и кад је тачно до у дан то опредељивање почело, може се само претпостављати и нагађати, објективно речено. Оно што се са сигурношћу може рећи и доказати, то је, да је управо министарство спољних послова Велике Британије, тамо у октобру 1942. године, дало сигнал, да се, супротно дотадашњој пракси, у пропаганди почну помињати и партизани, дотле потпуно игнорисани.[135] Разлози због чега је то учињено — треба да су били вишеструки. По неким мишљењима, главни разлог треба да је била жеља да се изиђе у сусрет совјетској влади, која је с правом указивала (и у својим демаршима) на активност партизана. Али на промену британског курса у пропаганди треба да је у одлучној мери утицало и сазнање да би се помињањем партизана могао постићи један важан „узгредни ефект“, наиме, да се Михаиловић на тај начин „тргне“ из своје летаргије“ [136] и приступи извршењу британских наређења о саботажама, које је он углавном игнорисао (иако је та наређења подржавао и председник југословенске владе Слободан Јовановић, што се види из његове поруке Михаиловићу од 25. септембра 1942).[137]

134 Бомбардовање градова у Србији (Београда на Ускрс 1944, а Лесковца на рођендан краља Петра II) које је изазвало велика разарања и уништење многих живота, доводи се и у везу с Титом, с обзиром да је утврђено да је он захтевао од Британаца да се употреби „балканска авијација“ ради наношења што већих губитака немачкој војсци, посебно групацијама које су се из Грчке повлачиле преко Југославије (Види и: Б. Петрановић, Србија у Другом светском рату, 614-615). — Момчило Павловић и Верољуб Трајковић објавили су посебну студију (Издање Института за савремену историју у Београду и Народног музеја у Лесковцу, 1995) о бомбардовању Лесковца (6. септембра 1944), истичући да постоји много дилема и противречности око овог догађаја. То важи и за податке о људима који су тада страдали. Број погинулих се кретао од 1.000 до 2.000, али има тврђења да је број жртава износио чак и 3.500. Међу настрадалим помиње се и 500 немачких војника, а затим око 300 Љотићевих добровољаца...

135 Брит. акт од 31. 10. 1942, FO 33471, R 7027/178/92.

136 Hans Knoll, 504; Службена забелешка (Rose-a) од 10. 12. 1942, FO 33473, R 8015/178/92.

137 Види и: Зборник НОР-а, XIV, Нр. 13 и 14 (848 и 849). — Због ове поруке мајор Живан Л. Кнежевић критиковао је Слободана Јовановића, с једне стране зато што је у ствари „признао право Британцима да наређују Михаиловићу“, а на другој што је од Срба, који су већ „имали милион мртвих“, захтевао нове жртве.

При овом новом курсу у пропаганди, везаном за давање информација и о акцијама и борбама партизана, Форин офис је остао иако је руководство СОЕ — и у јануару 1943. године — против тог протестовало, подржавајући тада још Дражу Михаиловића...

Став највишег врха СОЕ је и у фебруару 1943. године био — промихаиловићевски. Управо у овом месецу (двадесет другог фебруара 1943) вођство СОЕ је скренуло пажњу Форин офису, да је његово мишљење „одувек било, да Михаиловић добро чини што штеди своје снаге, како би у правом тренутку и на правом месту могао да удари на Осовину..."

Вођство СОЕ је тада посебно наглашавало, да његово подржавање Михаиловића није „резултат размишљања у вези са послератним британским интересима на Балкану", већ да је оно уследило „у складу са војном максимом, да вредност једне операције зависи од времена кад се приступи њеном извођењу..."[138]

Кад се влада Велике Британије опредељила за сарадњу са партизанима, па и кад је Винстон Черчил одржао онај свој хвалоспев партизанима у Доњем дому, у фебруару 1944, о Титу лично знало се мало, чак и премало. Ни толико радознали и о свему добро обавештени Черчил није знао о Титу боље зна шта (Није ни помишљао да би Тито могао бити масон, како ће се касније тврдити на много страна).[139] Додуше, све тамо до краја рата, он се није посебно ни трудио да нешто ближе сазна о југословенском маршалу. За њега је било главно да је Тито постао његов савезник и да му је дао обећања која су га у свему задовољавала... Тек 1945. године, кад су топови најзад умукли, код Черчила се јавила жеља да добије ближе податке о Титовој личности. На дан 20. маја 1945. године он је дао налог обавештајној служби да му прикупи што више података о Титу и његовој прошлости. Нарочито је зажелео да сазна да ли је тачно да је Тито „четири године образован на комунистичком училишту", а затим, да ли је „икада био ожењен и колико пута у свему" и да ли одговара истини да „није кренуо у борбу за Југославију кад су је

138 Брит. акт (FO 37579,P 1503/2/92) од 22.2.1943.

139 Зоран Д. Ненезић (Масони у Југославији 1764-1980, Београд 1984), наводи да је Черчил био слободан зидар, као и бан Хрватске Иван Шубашић, и, посебно, да је масонска ложа „Конкордиа" у Лондону, која је окупљала чак и комунисте, имала у свом чланству и више југословенских држављана, од којих би један могао бити — судећи по иницијалима у недешифрованом списку из 1939. године — Владимир Велебит (стр. 417 и стр. 497). Да је Тито био масон — Ненезић не наводи у књизи. Али он треба да је рекао извесним личностима из круга председника Републике Србије Слободана Милошевића, да би то њему било пренесено, да је Тито био масон, и да је био члан ватиканске масонске ложе, наводно изразито реакционарне...

Немци напали, већ да је чекао до 22.јуна 1941, када је Коминтерна свим својим миљеницима дала налог да помогну Русији".[140]

Прве, али мање-више површне податке о Титу, влада Велике Британије, и Винстон Черчил, треба да су добили од агената СОЕ који су стигли у Врховни партизански штаб 28. маја 1943, у време битке на Сутјесци. Ти агенти били су капетан Стјуарт[141] и капетан Дикин.

Стујарт и Дикин били су у ствари прва британска мисија код партизана. Они нису имали никаква посебна и уопште велика овлашћења. Према свему судећи они су били само једна врста извиднице и треба да им је био главни задатак да припреме све што треба за долазак бригадира Меклејна, како би он што успешније могао да одиграва улогу „ушију и очију" Винстона Черчила, а у пуној мери — и британског министарства спољних послова.

Бригадир Меклејн је стигао у Титов штаб 20. јула 1943.

У упутствима која је добио од Форин офиса, посебно је било истакнуто, да је први циљ британске политике, да се покуша успоставити координација војних активности генерала Михаиловића (и свих других елемената отпора у Југославији) под вођством главног команданта за Средњи исток, а крајњи циљ — да се измире све групе и наговоре да подреде националне, верске и идеолошке разлике, које их деле, очувању југословенског јединства, да би се политички, економски и уставни проблеми с којима се земља суочава могли решити слободном вољом народа.[142]

У својим првим извештајима, Меклејн је изнео, да партизански покрет „преовлађује у свим крајевима земље осим у

140 Британски документи, 555. — У Југославији, као шеф КПЈ, Тито је, како је и сам изнео у својим аутобиографским казивањима, имао тесне везе са масонским круговима. Из тих кругова из Загреба он је добио и прве информације да се Немачка спрема да нападне Совјетски Савез, које је затим пренео војном аташеу Совјетског Савеза у Београду (Ј. Б. Тито, Аутобиографска казивања, књ. 1, 253). — Према Пери Симићу (Тито агент Коминтерне, Београд 1990, 253), Тито је имао сијасет илегалних имена којима се служио, као: Валтер Фридрих, Штарк, Георгијевић, Брозовић, Руди, Брадоп, Пепо, Драгомир, Хаузер, Исаковић, Ивица, Металац, Новак, Ото, Петар, Тимо, Тито, Титус, Виктор, Викторов, Загорац, Јаромир, Хавличек, Иван Томанек, Џон Карлсон, Славко Бабић, Иван Коштањшек, Јозеф Гомахер, Иван Кисић, Карл Зајнер, Јиречек, Спиридон Мекас... Име Тито, Јосип Броз је узео, и задржао га, 1937, а то је учинио због тога што је то „обично, често име, а уз то кратко, звучно", како је рекао америчком писцу Лују Адамичу (Перо Симић, 51).

141 Капетан Стјуарт погинуо је у току битке на Сутјесци.

142 Цитат према: Тито-Черчил, Зборник британских докумената 28. свибња 1943 - 21. свибња 1945, Београд-Загреб 1981, 13 (цитира се као — Британски документи).

Србији и Црној Гори, а што се тиче Драже Михаиловића (који се у британским тајним актима помиње под шифром АХ-3), да је он — „великосрбин и реакционар". За Тита, пак, Меклејн је јавио Лондону (у извештају од 20. септембра 1943) да је „човек несумњиве енергије и интелигенције", да „добро схвата војне и политичке проблеме, те се чини да је врло успешан и популаран вођа".[143] Нешто касније, у извештају од 6. новембра 1943, Меклејн ће за Тита рећи, да је он у првом реду политичар, без икаквог ранијег искуства као војни командант, али да од првог часа „лично води и помаже у операцијама својих снага, да његов начелник штаба и други војни саветници имају другоразредну улогу". Затим, да Тито „као вођа ужива неподељену љубав својих присталица за које је постао легендарна личност и да већ и самим својим изгледом (увек уредно обријан и чист) даје утисак интелигенције и одлучности".[144]

У овом свом извештају (од 6. новембра 1943) Меклејн је рекао и то, да је Тито „радио као подземни комунистички агент још од после Првог светског рата", и на крају, да ће ситуација у Југославији у многоме зависити управо од њега, од тога да ли ће он себе „видети у својој ранијој улози агента Коминтерне или као потенцијалног владара једне независне југословенске државе..."[145]

У много чему слична оцена Тита дата је и у студији Политичко — обавештајног центра на Блиском истоку, у којој је проанализиран рад Комунистичке партије Југославије и НОП-а од априла 1941. до фебруара 1944. године.[146] Ту је, уз друго, казано за Тита, да његова „права снага лежи у његовој генијалности што се тиче организације", да је он „јасно одређен и непоколебљив у визији", да показује „велику домишљатост, еластичност и присутност духа при спровођењу замишљеног

143 Британски документи, 21.

144 Исто, 30.

145 Уп. Tito — Churchill, strogo tajno (D. Biber), Beograd-Zagreb, 32-35. — Британци нису имали никаквих илузија о томе шта ће се догодити у Југославији ако партизани победе. Они су рачунали са увођењем „комунистичке диктатуре", али су при том полазили од тога да ни све диктатуре нису исте, да и ту постоје разне варијанте. С обзиром на уверавања бригадира Меклејна, стиче се утисак да је влада Британије претпостављала да ће управо преко Тита моћи да осигура да диктатура у Југославији не буде крајње екстремна, да има управо онакав облик с којим би се она могла помирити и, што је најважније, који не би био копија Стаљинове диктатуре.

146 Британска документа, 218. — Аутори ове студије били су Stephen Clissold и Phyllis Auty.

у дело" и да је скоро непогрешив „у просуђивању карактера људи".

У првим америчким извештајима, тамо с пролећа 1944. године, Тито је приказан као човек који се облачи „одвећ педантно и с примесом самодопадљивости" и који „живи и храни се зачуђујуће луксузно с обзиром на прилике у његовој земљи". Истакнуто је, да му је „опхођење благо, уздржано и с нотом смиреног хумора", да „не показује владарска или заповедничка својства карактеритична за неке од људи који су на положајима какав је његов".

Подвучено је (у америчким извештајима) да Тито оставља утисак човека „јасне мисли, који зна шта хоће и зашто, и који је снажан, одважан и вешт у борби за те циљеве".[147]

За Титове идеје везане за политичке, економске и идеолошке и културне проблеме, у америчким извештајима је речено — да се оне „не чине сувише интелектуално префињенима".

Бистра ока, и увек имајући пред очима британске интересе, представник Велике Британије у Титовом штабу, бригадир Меклејн, брзо је дошао до уверења, да је Тито онај на чију би карту влада Велике Британије морала да заиђра, а да се потпуно отуђи од Драже Михаиловића. Он је у својим проценама ишао дотле, да је Лондону јављао, да ће Тито са својим партизанима, имао подршку Запада или не, сигурно постати одлучујући политички фактор у послератној Југославији.[148]

Једино што се није уклапало у позитиван мозаик Меклејна о Титу и партизанима било је то, што је био уверен да ће Југославија (ако партизани победе) бити организована по совјетском узору. Он је на то упозорио и Черчила, кад су се срели у Каиру, пред конференцију вођа антифашистичке коалиције у Техерану, 1943. године. Али Черчилу је то била последња бригa... Рекао је он тада Меклејну: „Имате ли можда намеру да изаберете после рата Југославију за своје боравиште?" Пошто је добио негативан одговор, Черчил је додао: „С обзиром на то како ствари стоје боље ће бити да се мање бринемо какав ће поредак партизани завести. На њима је да о томе одлуче. Једина ствар која нас интересује јесте да утврдимо ко ће задати више удараца Немцима: Тито или Михаиловић".[149]

147 Извештај америчког мајора Richard-a Weil-a од 4.4.1944. Види: Британски документи, 168. Види и: Robert Murphy, Diplomat Among Warriors, Њујорк 1964, 273.

148 Уп. Phyllis Auty et Richard Clogg, British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece, London 1975, 249.

149 Fitzroy Maclean, Eastern Appreaches, London 1974, 402-403.

Из овоī Черчилловоī одīовора īроизилазило је, да су Тито и īартизани за њеīа били само толико важни колико су били у стању да Немцима задају више удараца, и да су му они тада изīледали īоузданији и кориснији īартнер неīо Дража Михаиловић.

Своје мишљење о īартизанима и Титу, као и о Михаиловићу, и из разлоīа чисто īолитичких, Винстон Черчил је саоīштио краљу Петру у Каиру, у децембру 1943. īодине.

За īартизане је рекао да је „дубоко имīресиониран" њиховом снаīом и значајем, а за Михаиловића — да сарађује с неīријатељем. Наīласио је да има и неīобитне доказе о Михаиловићевој колаборацији с Немцима и īриметио, у вези с тим, да би се у блиској будућности моīло доīодити да британска влада īредложи елиминисање Михаиловића из јуīословенске владе.[150]

Све то што је Черчил рекао краљу Петру, све је то значило само једно: да је он чврсто био решио да Михаиловића īурне у страну, и то īреко краља Петра, а за рачун вође НОП-а, Јосиīа Броза Тита.

Министар сīољних īослова Велике Британије, Идн, међутим, имао је неке резерве īрема Черчилловој одлуци да обустави сарадњу са Михаиловићем, служећи се īри том краљем Петром као машицама.[151] *„Ја сам", стоји у Идновом меморандуму Ратном кабинету Велике Британије од 10. јануара 1944,*[152] *„склон да верујем, да би, ако би краљ Петар одбацио Михаиловића, īре неīо што би била добијена īаранција од Тита да је вољан да īрими краља, краљ тим чином īресекао īоследњу везу са Јуīославијом, а уз то би вероватно отуђио сасвим знатан део јавноī мњења у Србији, īде се налази и īлавни стожер монархије..."*

Идн је у свом меморандуму рекао и ово:

„Ако ми будемо вршили īритисак на краља да сада одбаци Михаиловића, требало би да имамо неīобитне доказе о Михаиловићевом издајству, а ја још нисам добио такву евиденцију која се сада īрикуīља у Каиру. Шта више, īрекид са Михаиловићем би заиста скренуо моīо īажње на ову ствар и īостоји оīасност да би ово моīло бити тумачено као да смо ми њеīа жртвовали да би тиме задовољили совјетску владу, са којом бих, као и са владом Сједињених Држава, желео да идем у корак īо овој ствари. На крају, ако би Краљ одбацио Михаиловића одмах, īоследњи би врло вероватно схватио да краљ није слободан, и моīао би одбити да īрихвати такву краљеву одлуку. Ово тим īре, што је немоīуће извести Михаиловића из Јуīославије и онда īа се отрести..."[153]

150 Извештај Р.С. Стивенсона, британског амбасадора при југословенској влади од 11.12.1943, ФО 371-37618.

151 Ни Иднове резерве нису могле навести Черчила да промени своје мишљење. Идну је он, у јануару 1944. рекао: „Искази људи које познајем и којима верујем убедили су ме да је Михаиловић воденични камен привезан о врат младога краља и да краљ нема никаквих изгледа све док га се не отараси. (Уп. В. Черчил, Мемоари, н.д., V. 449).

152 Цитат према: Станиша Р. Влаховић, Англо-југословенски односи, 169.

Осим краљу Петру, своје мишљење о партизанима, и још више о Дражи Михаиловићу, Черчил је, док је боравио у Каиру, у децембру 1943, саопштио и председнику југословенске владе, Божидару Пурићу. Али није остао без одговора, као што је то био случај кад је с краљем Петром разговарао...

Пурић је чак и оштро реаговао на Черчилове речи. Изјавио је, као прво, да о колаборацији Драже Михаиловића са немачким окупатором не може бити ни говора, а као друго — да ће британска влада, ако дигне руке од Михаиловића, „примити на себе одговорност, јер ће отворити врата у Југославији крвождном комунистичком режиму, којем ће сељаштво Југославије пружити отпор у дугом и страшном грађанском рату".

Пурић се није могао уздржати а да Черчилу не каже и то, да је британска влада „зауздала и уђуткала" југословенску владу и спречила је да одржава везу и говори свом народу.

Много година касније, 4. септембра 1974, у разговору са Станишом Р. Влаховићем,[154] Божидар Пурић је овако описао свој разговор са Черчилом у Каиру, у децембру 1943. године:

„Дочекао сам Черчила — коме сам пришао сасвим близу — речима: 'Екселенцијо, шта сте урадили, какав ће суд о Вама историја донети зато што продадосте Југославију комунистима?'"

Пошто га одговор Черчила није задовољио, штавише, пошто га је наљутио, Пурићу је, како је поверио Станиши Влаховићу „севнула мисао као муња" — да потегне пиштољ и убије Черчила...

О решености Черчила да īартизане īодржи īо сваку цену, али и да Јуīославију обнови као државу, īовори и једна забелешка Ота фон Хабсбурīа, сина īоследњеī аустријскоī цара Карла. У склоīу својих наīора да уз īомоћ Америке, и Рузвелта лично, сīречи обнављање јуīословенске државе, Ото фон Хабсбурī је, 19. сеīембра 1944. īодине,

153 Брит. акт, FO, PREM, 3/511/9.

154 Као у напомени 152, 97-98.

имао дуї и мноїоказујући разїовор са Винстоном Черчилом. На директно йитање Ота фон Хабсбурїа, шта ће бити са Јуїославијом, Черчил је кратко одїоворио — да ће Јуїославија бити обновљена као самостална држава и да неће йостати бољшевичка. Кад је, не очекујући овакав одїовор, Ото фон Хабсбурї йриметио — „Уйркос Титу", Черчил је йромрмљао: „Уйраво због њеїа. Ја верујем Титу!"[155]

Док је Черчил, тако, истрајаво на обнови јуїословенске државе, и то — због Тита, йредседник САД, Франклин Рузвелт, није био за васйостављање јуїословенске државе, како је већ йоменуто. По њеїовом мишљењу, сиїурно насталом и йод утицајем Ота фон Хабсбурїа, најбоље од свеїа било би формирање трију самосталних држава на тлу Јуїославије, евентуално у оквиру једне балканске федерације, односно конфедерације.[156]

У овом смислу Рузвелт је їоворио и йосланику Краљевине Јуїославије у Вашинїтону, Константину Фотићу. У једном моменту рекао је Фотићу: „Зар не мислите да би било мноїо йовољније за све Србе да одсад имате своју хомоїену државу, йосле одвајања од ваших садашњих зайадних йокрајина? У том случају били бисте ойет снажни и не бисте морали више да трошите енерїију у бескрајним дискусијама о својим унутрашњим йроблемима..."[157]

И самом Черчилу, још у децембру 1941, Рузвелт је рекао да се не може саїласити са британским ставом да се обнови јуїословенска држава као заједница Срба, Хрвата и Словенаца.

Године 1943, 13. марта, Рузвелт је то рекао и британском министру сйољних йослова...[158] *И бившој аустријској царици Зити, мајци Ота фон Хабсбурїа, с којом се радо уйуштао и у йолитичке дискусије, Рузвелт је рекао (11. сейтембра 1943) да је он аїсолутно йротив обнављања јуїословенске државе. Између осталоїа и зато, што, ако би се то десило, „очување йрема Заїаду оријентисане културе Хрвата, Словенаца и Далматинаца йостало би вечно нерешени йроблем".*

Најбоље решење, йрема Рузвелтовим речима, било би стварање једне йотйуно самосталне хрватске државе. Што се тиче Босне и Херцеїовине, он је био за то да се овим йокрајинама омоїући да саме одлуче коме ће се йриїојити — сриском или хрватској држави...[159]

Признавајући партизане и Тита (народноослободилачки покрет) у мери у којој су то учинили, Британци, а нарочито

155 Institut für Zeitgeschichte Wien, MFA 47 (Arhiv Ota fon Habsburga).

156 Види и: Walter Roberts, Tito, Mihailovic and the Allies 1941-1945, New Brunswick 1973, 223.

157 Уп. Constantin Fotitch, The War we lost, Njujork 1948, 223.

158 Robert Scherwood, Rosevelt and Hopkins, Njujork 1948, 711.

159 Vasari, Emilio, н.д., 280.

Винстон Черчил, били су уверени да су урадили оно што је било у датим условима најбоље — поготову после обећања која је Тито дао Черчилу приликом сусрета у Италији, у августу 1944. године.

Овај састанак Черчила и Тита био је историјски, са гледишта НОП-а, рећи ће сам Тито, који је, како се наводи, на први разговор са британским премијером дошао „очито узбуђен".

На састанак с Черчилом, важно је имати у виду, Тито се усудио да пође тек пошто је за то добио „зелено светло" од Москве, од Стаљина — преко Георги Димитрова, тамо у фебруару 1944. године. Из докумената који одавно већ нису више никаква тајна, види се, да се Тито још у децембру 1943. године радиограмом обратио Георги Димитрову, саопштавајући му на која би питања Британци хтели да добију одговор од њега. Поред осталог, Британци су хтели да сазнају — према Титовом радиограму — 1) „да ли ми настојимо да би НКОЈ био формално признат; 2) да ли ми остајемо при нашем решењу да питање о краљу буде решено после рата; 3) хоћемо ли ми водити пропаганду против краља". Како је у радиограму још речено, Тито (који се ту спомиње под именом Валтер) је намеравао да одговори 1) „До сада ми нигде официјелно нисмо настојали да би НКОЈ био одмах формално признат, но радићемо на томе обраћајући пажњу на интересе народноослободилачке борбе, али и опште савезничке интересе; 2) Остајемо при решењу да питање о краљу и монархији решавамо после рата; 3) Питање пропаганде против краља јавља се као наша унутрашња ствар и зависиће од краља у односима антинародних снага у земљи и иностранству, које помажу окупаторима".

Одговор Москве (односно Стаљина, преко Димитрова) Титу, уследио је 9. фебруара 1944, и он је гласио:

„Добили смо вашу молбу у вези с краљем Петром. Јављам наше заједничко мишљење, укључујући и мишљење друга којег сте споменули (Стаљина — Пријатеља, како је Димитров тражио од Тита да Стаљина из конспиративних разлога назива)... Енглез (Черчил) залаже се за јединство Југословена, али док постоје две владе — једна у Југославији, друга у Каиру — јединства не може бити. Због тога влада у Каиру треба да буде елиминисана, укључујући и Дражу Михаиловића, при

чему она треба влади АВНОЈ-а да поднесе потпуни извештај о трошењу огромне суме народног новца. Влада Југославије, то јест влада АВНОЈ-а, треба да буде призната од стране Енглеза и других савезника као једина влада Југославије, при чему треба да се потчини законима АВНОЈ-а. Ако краљ Петар прихвати све ове услове, онда се АВНОЈ не противи сарадњи с њим, с тим да питање монархије у Југославији решава народ после ослобођења Југославије. Такво је наше мишљење..."[160]

Кад се, после свега, са одобрењем Москве, и инструисан од ње шта да каже и шта да захтева, састао са британским премијером, Тито не само што је био узбуђен, већ је био и изразито нервозан, толико нервозан, како стоји у британским документима,[161] да се силно знојио, па је било потребно да га Черчил „охрабри". Али, врло брзо, Тито се потпуно снашао... На другом састанку с Черчилом, 13. августа 1944, био је чак — „врло речит и самосвестан..."

Према слову британског записника, у којем је забележено све што је, већ током првог разговора, речено, Тито није оставио ниједно Черчилово питање без исцрпног одговора. Није пропуштао да дâ свој коментар ни на најузгредније Черчилову опаску...

Кад је Черчил, на пример, рекао, да је циљ британске политике да се преко краља Петра „оствари измирење партизана и Срба", Тито је „промптно" одвратио, да он и партизани нису уопште у свађи са Србима, већ само са Михаиловићевом групом.

Изванредно вештом, и надасве лукавом Черчилу, Тито се уистину показао у свему дораслим. Попуштао је тамо где треба, а затезао тамо где је могао... Одлучно је, међутим, одговорио кад му је постављено питање у вези са увођењем комунистичког система у Југославији. Рекао је:

„Прилично сам узнемирен свим тим питањима која се непрестано постављају о комунизму у Југославији. Сасвим категорички сам изјавио да га не намеравам увести. За то има много разлога. Све европске земље после рата морају имати демократски систем, и Југославија не сме бити друкчија".

160 Уп. Фонд ЦК КПЈ - КИ, број 1944/17; Јосип Броз Тито, Сабрана дјела, том 19, 251; Види и: Б. Петрановић, Србија у Другом св. рату, 588-589.

161 Писмо Пирсона Диксона (Dixon) од 14. 8. 1944. О. Сарџенту у Форин офису, Британска документа, 295.

Кад је Черчил приметио, да Британија има обавезе према краљу Петру, Тито је одговорио:

„Ја у потпуности схватам ваше обавезе према краљу, но све до послије рата, када ће се одржати слободни избори, ми не можемо учинити ништа..."

Са овим, и штошта другим што је Тито изјавио, Черчил је био не само сагласан већ и врло, врло задовољан. На крају, треба да је био дирнут... кад му је Тито рекао да је „учинио много за наш народ и нашу ствар..."[162]

После разговора у Напуљу, и Черчил и Тито имали су, дакле, све разлоге да буду задовољни. Поготову Тито... Тешко је поверовати, међутим да је Тито у Напуљу, а како је то својевремено изјавио Моша Пијаде, превео Черчила „жедног преко воде". Тако што далеко је од сваке истине...[163] *Јер, све што је Черчил тада чинио, и британска влада с њим на челу, све је то било добро смишљено и претходно пропуштено кроз сто један филтер за испитивање користи по Велику Британију. Опредељење Черчила и његове владе за партизански покрет и Тита, према томе, најмање је могао бити резултат Титове способности да надмудри Черчила. Исто тако су „куле у ваздуху" тврђења, да је опредељење за Тита и партизане био исхитрен потез Черчила, грешка у корацима британске политике... У питању је, најједноставније речено, било опредељење за најкорисније решење по Британију у датом тренутку, у свему подударно са њеним интересима — актуелним, у првом реду, а тек онда оним везаним за комбинације предвиђене за време по завршетку рата. А кад је реч о комбинацијама и плановима за доба после рата, Слободан Јовановић као да је погодио у средиште мете када је изјавио, да се у опредељењу Черчила и Британије за Тита крила жеља да се уместо „русофилске велике Србије" створи велика Југославија у којој би Хрвати „обуздавали Србе у њиховом русофилству".*[164]

Анализа британских докумената, и оних некад најтајнијих, за Черчилово и британско опредељење за Тита, и форсирање Тита на рачун Михаиловића, нуди и следеће објашњење: да је Черчил, и кад се радило о Југославији, мислио у првом реду као војник. За њега је било

162 Записник о разговору између Тита и Черчила од 12.8.1944, Британски документи, 274-279.

163 И Бранко Петрановић (Србија у Другом св. рату, 595) каже за тврђење да се „стари вук" (Черчил) дао лако преварити, да се такве тврдње „граниче са инфантилношћу расуђивања о сложеним историјским токовима у којима су све заинтересоване стране гледале да извуку највеће могуће користи у датој ситуацији. Британци су били свесни своје војне немоћи на Балкану у односу на неупоредиву надмоћнију совјетску оружану силу; тежили су компромису између комуниста и умеренијих грађанских снага ради ублажавања комунизма, јачања унутрашњих отпорних снага претпостављеном совјетском притиску..."

164 Коста Ст. Павловић, Разговори са Слободаном Јовановићем, 52-59.

најглавније од свега да се рат против Немаца распламса у највећој могућној мери... Била је то, како се то изразио и министар спољних послова Британије, Идн, Черчилова „политика војног опортунизма“.[165] Сав опседнут тиме да Немцима, тим „проклетим Хунима“, зада што више и што тежих удараца, Черчил је на Тита гледао пре свега кроз призму његове војне употребне вредности. И због тога је и чинио све што је могао, да га помогне, па и да га заштити, што се посебно видело у случају пребацивања Тита на острво Вис... Треба само прочитати текст Черчилове поруке генералу Вилсону од 9. јуна 1944, у којој му скреће пажњу на обавезу да по сваку цену спречи да острво Вис буде заузето, а Тито убијен или заробљен, па да се на прави начин схвати његова политика...[166]

Черчил, међутим, упркос свему што је чинио за Тита, ни у једном тренутку није престао да се пита да ли ће Тито на љубав — одговорити љубављу, да ли ће остати веран партнер и одржати сва она обећања која је дао, или ће можда, кад се осети довољно снажним, кренути сасвим другим путем... па се, чак, претворити у поробљивача „осталог дела земље“ (Србије), а зашта би главна одговорност пала на Британију, без чије помоћи он то не би могао да уради. „За време рата“, стоји у личној забелешци Винстона Черчила од 31. августа 1944. године,[167] написаној у време кад је он себи скоро свакодневно постављао таква питања, „ми можемо притисак вршити на Тита да се бори против Немаца, а не против својих земљака, претећи му да ћемо му обуставити испоруке, али кад се рат заврши тога више неће бити. Он ће имати оружја, а остатак земље биће му препуштен на милост и немилост“.

Посебно, Черчил се прибојавао, да би се Тито, у моменту кад му то буде одговарало, могао неповратно обрети „у руском лагеру“.

Да се то не би догодило, Черчил је мислио да би прави рецепт био да што више интензивира везе с Титом, да му што више излази у сусрет и на тај начин осигура га за Велику Британију.

Из ових разлога Черчилу је одговарала и изолација Тита на острву Вису. Међутим, управо док је боравио на Вису, Тито је Черчилу приредио велико непријатно изненађење. У јесен 1944, кришом, а да то нису ни приметили британски посматрачи, он је у највећој тајности одлетео у Москву.[168] За Британце, а нарочито за Черчила лично, то је био прави шок. Очајан због свега тога, Черчил ће 20. новембра 1944. телеграфисати команданту савезничких снага у Средоземљу, генералу Вилсону — да је његово поверење у Тита „потпуно разбијено његовим бегством са Виса...“

Сматрајући се и обманутим, британска влада и Черчил лично нису тада ни помишљали на то, да прихвате совјетско објашњење (објашњење министра спољних послова Молотова) да је до свега тога дошло само зато што је Тито „сељак који се ништа не разуме у политику“, што „поседује у себи својствену тајновитост“ и што се „не усуђује саопштити своје планове било коме“. Они су у Титовом „одмагљивању“ са Виса видели само једно — „совјетске прсте“. И оштро су протестовали код Совјета. На састанку са првим људима совјетског министарства спољних послова, 10. октобра 1944, британски министар спољних послова Идн ће рећи — да се „британска влада стално ставља пред свршен чин“. Он ће Совјетима предочити и то, да су Британци били они који су Титу, „кад се нашао у неприлици пружили уточиште на острву Вису, где је био под заштитом британске ратне морнарице и британског ваздухопловства, и искључиво захваљујући британској акцији он је спасен од потпуног уништења...“[169]

На махове хладан као лед, а на махове импулсиван као да је какав јужњак, Черчил је Титов тајни одлазак са Виса у Совјетски Савез протумачио и као поуздан знак — да у Тита више не сме имати поверења.[170] И, сем свега, закључио је тада, и то ставио на хартију, да су Британци заједно с њим „у Титу узгојили гују“.[171]

Још до једног закључка дошао је Черчил после Титовог тајног одласка са Виса у Москву: да је куцнуо последњи час да се осигурају британске позиције у Југославији и на Балкану — склапањем обавезујућег аранжмана са Совјетским Савезом.

165 Види: The Memoirs of Anthony Eden, The Reckoning, London 1965, 470-471.

166 Британски документи, 182.

167 Исто, 304.

168 Тито је острво Вис напустио у ноћи између 18. и 19. септембра 1944, и полетео у правцу Барија, да би, како се све наводи, одатле наставио пут према Румунији у групи од 12 истоветних совјетских авиона. Из Турн Северина, где се спустио, Тито се аутомобилом пребацио у Крајову, а одавде, 21. септембра, сам самцит одлетео је у Москву, на састанак са Стаљином. Ту је, све у свему, остао седам дана, до 28. септембра 1944. Пре него што ће полетети за Москву, Тито је добио поруку од Ђиласа, који се тада налазио у Совјетском Савезу, да буде крајње опрезан и да никог не упућује у то када ће кренути на пут. Посебно је Ђилас скренуо пажњу Титу на то, да се „догађа да се авиони кваре у ваздуху“ (Види и: В. Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, Загреб — Ријека 1980, 1.069). — Кад је Тито под описаним околностима напустио Вис, Британци око њега, бригадир Меклејн као први, помислили су да се он упутио у Србију — да би, како је говорио, координирао операцију за ослобођење Београда. Кад се показало да је Тито у Москви, вајкању Меклејна није било краја... Тито му је, међутим, кад је обавио посао у Москви, 10. октобра 1944, поручио из Крајове, да је „његов одлазак с Виса био диктиран војним и државним потребама, да се пут због Немаца морао држати у тајности и да нема никаквих промена у односима његовим према Британији...“ (Види и: Б. Петрановић, Србија у Другом св. рату, 622-623).

169 Британски документи, 342.

170 Черчилово писмо Идну од 18. 4. 1945, Британски документи, 502.

171 Черчилова забелешка од 19. 12. 1944, Британски документи, 406-407.

При сусрету са Стаљином у Москви, 9. октобра 1944, он ће предложити онај толико чувени „фифти-фифти“ аранжман, по којем је Великој Британији имало да буде осигурано 50 одсто утицаја у Југославији, а Совјетском Савезу исто толико.[172]

После свега, и постигнутих договора, објављен је, 26. октобра 1944. комиинике о разговорима Черчила и Стаљина и њихових сарадника, у којем је истакнуто — да су се две владе сагласиле да у Југославији спроводе заједничку политику, а у циљу „решавања унутрашњих југословенских тешкоћа обједињавањем југословенске краљевинске владе и народноослободилачког покрета“.[173]

Осигуравши, тако, у Москви 50 одсто британског утицаја у Југославији, Черчилу је пао камен с груди и он је малтене свуда и на сваком месту почео да доказује — да управо дугорочни интереси Велике Британије захтевају да Југославија буде јака и уједињена. Ово је он изјавио и на седници британског Ратног кабинета, одржаној 8. јануара 1945, истичући при том, да је за Британију „мало значајно да ли ће уставни облик ове државе бити монархија или република, под условом да подразумева ова два поменута својства“.[174]

У разговору са краљем Петром II Карађорђевићем, пак, само три дана потом, 11. јануара 1945, Черчил ће рећи:

„У Југославији се у овом тренутку води социјална револуција и она је практично победила. А питања уставне природе нису ни у каквој вези са том de fakto ситуацијом; а ако тренутно краљ одбија ове споразуме, биће успостављена револуционарна влада“.

Черчил је краљу Петру рекао још и ово:

„Уколико краљ потом одлучи да се врати у своју земљу како би поново сео на свој престо, не би имао никакву шансу да у томе успе; напротив, ризиковао би да изгуби живот јер би избио грађански рат. Како било да било, британска влада је због војних разлога одлучна да и даље пружа своју подршку Титу и краљ не треба да рачуна да ће она интервенисати у његову корист. На свом следећем састанку, тројица Великих

172 Види и: В. Черчил, Други светски рат, VI, Тријумф и трагедија, Београд 1966, 207.

173 Британски документи, 347.

174 FO 371/48860, R 733/130/93.

ће вероватно свим ослобођеним земљама препоручити слободне изборе и плебисците под њиховом контролом, али неће ни малим прстом мрднути нити пристати да изгубе и једног јединог човека како би било ког свргнутог краља вратили на престо, у ма ком делу Европе“.[175]

Све ово што је Черчил рекао краљу Петру, 11. јануара 1945, све је то било, у ствари, понављање, али с другим елементима, онога што му је он рекао и 13. априла 1944, кратко време по састанку с Титом у Италији.

Према записнику Ралфа Стивенсона, посланика Велике Британије при југословенској влади, Черчил је тада рекао краљу Петру — да он исувише ризикује колебајући се „да се отресе“ Драже Михаиловића. Јер, могућност да совјетске армије продру у Југославију, више је него очигледна. А кад се то деси, предстоји њихово спајање са снагама маршала Тита. Као што постоји та могућност, нагласио је Черчил, постоји и могућност да се Михаиловић супротстави том совјетском надирању... У том случају би он, краљ Петар, савезнички суверен, могао да се нађе у фронту против Совјетског Савеза, силе која је утемељивач Уједињених нација...[176]

У јануару 1945. године (18. јануара) било се, до у један дан, навршило тачно месец дана од када је Черчил сачинио забелешку у којој је навео, да су Британци, његовом заслугом, „у Титу узгојили гују“. Али он се тога није ни сетио... јер је тада начинио по други пут велики заокрет у свом држању према Титу. У Доњем дому, скоро кликћући, он ће изјавити — да је „најстарији заговарач маршала Тита у иностранству“, и да је Тито један од његових најбољих пријатеља, те да се он од срца нада да ће се „показати да је маршал Тито спасилац и ујединитељ своје земље, као што је, без сумње, у овом тренутку њен неоспорни господар“.[177]

Имајући у виду да је Черчил био и опаки „чврігаш“, лако је могућно да је овим својим речима у Доњем дому хтео, уз другу, да краљу Петру — „удари чврігу“, и да га опомене, у исти мах, да пази шта ради... Јер, само који дан пре овог Черчиловог наступа у британском парламенту, краљ Петар је покушао да минира споразум закључен између Тита и

175 Цитат према: Бранко Миљуш, Револуција у Југославији, н.д., 221 — Британски акт: FO 371/48860, R 1092/130/92.

176 Уп. Ст. Р. Влаховић, 171-183.

177 Британски документи, 428.

Ивана Шубашића, а до којеі је дошло уз силне Черчилове напоре... Краљ Петар је то учинио на конференцији за штампу, одржаној у Лондону, 11. јануара 1945. Изјавио је тада, а) да одбацује споразум Тито-Шубашић, б) да не прихвата именовање намесништва, ц) да не одобрава одлуку АВНОЈ-а да себе проіласи законодавним телом са апсолутним прероіативима до краја мандата Уставотворне скупштине.[178]

Овом изјавом краља Петра Черчил треба да је био поіођен до у — „живац". Он је одмах и енерічно реаіовао, обративши се, прво, Стаљину лично (и то тоі истоі дана, 11. јануара 1945). „Идн и ја смо у неколико наврата покушавали све што смо моіли с краљем Петром", рекао је Черчил у својој поруци Стаљину". Он је младић[179] *пун духа и сматра да потписивање споразума Тито-Шубашић практично значи абдикацију... Сматра да ће, буде ли се држао подаље од свеіа што ће се следећих неколико іодина доіаіати у Јуіославији, свануги њеіов дан..."*

Даље је Черчил рекао у својој поруци Стаљину:

„Сада Вам предлажем да споразум Тито-Шубашић учинимо пуноваљаним и једноставно заобиіемо краља Петра. Своју изјаву је дао не посаветовавши се с било којим председником владе и с обзиром да се представља као уставни суверен, њеіова изјава не може се сматрати државним актом. То значи да смо склони признати владу маршала Тита, именовану под намесништвом, као краљевску јуіословенску владу, па послати амбасадора у Беоіград, а њихової примити овде. Надам се да ћете ово сматрати добрим излазом из тешкоћа док народ слободно и отворено не искаже своју вољу".[180]

Кад је ускоро затим, у ноћи 22. јануара 1945, краљ Петар сменио Шубашићеву владу, Черчил је коначно раскрстио с њим и решио да уз помоћ Совјетскоі Савеза и САД спроведе споразум Тито-Шубашић упркос краљевом накнадном противљењу.

Стаљин је био први који је Черчила у свему томе подржао. „Слажем се", рекао је он у телеіраму Черчилу од 25 јануара 1945, да би споразум Тито-Шубашић, онакав какав је између њих склопљен, без даљих одлаіања требало спровести и да би три велике силе требало да признају ту јединствену владу. Сматрам да би тај план требало спровести без икаквих резерви".

У међувремену, очиіледно лоше подучен, и не схватајући сву тежину своі положаја, краљ Петар је покушао да успостави директан

178 Бранко Миљуш, 222.

179 На састанку Черчила са Стаљином, 11. и 12. октобра 1944, у Москви, Стаљин је упитао колико краљ Петар има година. Када му је речено да је краљу двадесетједна, он је рекао да је Петар Велики са седамнаест година владао Русијом, на шта му је Ентони Идн узвратио, да се разговор води о — Петру Малом (Британски документи, 348).

180 Британски документи, 417.

контакт са Титом. Али у томе није успео... Титов став био је, да ако краљ има каквих примедби на споразум, он може „прихватити само оне које се тичу осиіурања демократских и уставних начела", и то — „посредством јуіословенске краљевске владе".[181]

У разіовору са шефом америчке војне мисије, пуковником Thayerом, Тито ће, међутим, отиіи даље, мноіо даље. Назваће краља Петра чак и — будалом, и рећи ће да ће он, „настави ли се понашати како се понаша, изіубити не само престо већ и личну имовину која ће му бити конфискована".[182]

Кад је Тито ово изјавио, код Черчила се, опет једном, разбуктала сумња у вођу партизанскоі покрета и сада већ међународно признатоі маршала Јуіославије. Учинило му се да би било најбоље да се Тито, за сваку евентуалност, „сатера у мишју рупу" и то — уз помоћ Италије.

„Моје осећање је", писао је Черчил министру Идну у најстрожем поверењу, 11. марта 1945 („само за Иднове очи") „да од овоі момента ми нашу наклоност треба да поклонимо Италији, да њу помажемо против Тита. Тита треба оставити самоі у планинама да се кува у балканском сосу који је іорак... Ја сам изіубио своје одушевљење за Јуіославију...[183]

Корак даље Черчил је учинио 18. априла 1945. іодине. Изјаснио се тоі дана за потпуно обустављање слања помоћи Титу — „под најбољим моіућним изіоворомм".[184]

Кад је у свом хлађењу према Титу стиіао довде, Черчил је био решио да у Потсдаму, на састанку са Стаљином и председником САД, поново покрене питање Јуіославије, а све с циљем — да „притеіне Тита". Од тоіа, међутим, није испало ништа... и Черчилу је преостало само да настави да се вајка да се у Титу преварио.

У децембру 1945, Черчилово разочарење у Тита било је тако велико, да је у Бриселу и Паризу изјавио, да је њеіова „највећа ірешка у рату што је помоіао Тита и што му је веровао".[185]

Чак треба да је и краљу Петру рекао, да іа је Тито — преварио. „Ја вас нисам издао, ја сам био преварен!"[186]

Ако је Черчил све ово, и баш тако рекао како се наводи, све су то ипак биле само празне речи, јер — опредељујући се за Тита — он у суштини није начинио никакву ірешку с іледишта дуіорочних циљева

181 Телеграм Ивана Шубашића краљу Петру од 20. 1. 1945; Види и: Британски документи, 432.

182 Извештај бригадира Меклејна Форин офису од 6. 2. 1945. Британски документи, 444.

183 FO, Premijer, 3-513/6.

184 Черчилов телеграм британском амбасадору у Вашингтону, FO, Premijer, 3-513/6.

185 Станиша Р. Влаховић, 254.

186 I. Jukić, The Fall of Yugoslavia, New York-London 1974, 395.

британске политике, усмерених на заустављање експанзије Совјетског Савеза. Видело се то, у пуној мери, само три године касније, 1948, када је дошло до разлаза Тита са Стаљином... Управо тада се показало да су „инвестиције уложене у британску политику 1944." дале пуни плод. Југославија је, захваљујући пре свега Титу, пружила отпор совјетској превласти и даљем продирању Совјетског Савеза на Запад, што је био догађај без преседана у комунистичком покрету.[187]

4. Британија и краљевска југословенска влада

На држање Британије према покретима отпора у Југославији, и према Југославији уопште, југословенска влада у емиграцији, заједно са краљем Петром, једва да је и најмање могла да утиче. На њу нико није у Лондону гледао као на равноправног партнера, већ више као на „фирму која је пала под стечај" и чије активирање зависи само од добре воље Британије и њених стварних савеника — Америке и Совјетског Савеза.

Сама у белом свету, не располажући никаквом значајнијом војном силом (што са владом Краљевине Србије није био случај у Првом светском рату), а уз то разједана неслогом унутар својих редова, влади Краљевине Југославије било је једино преостало — да се што тешње веже за Британију, па кад се већ мора, постане и њен инструмент.

Један од разлога што је југословенска влада све своје наде полагала у Велику Британију, био је тај, да су сви њени министри били уверени, независно од својих планова за време после рата, били убеђени заправо, да ће Британија, кад се рат заврши, имати главну улогу на целом Балкану, и да ће њена реч имати пресудну тежину и у обнови независности и интегритета Југославије, у духу старог уређења.

187 Види и: Б. Петрановић, Србија у Другом св. рату, 594. — Тито се 1948. пре свега оријентисао на Америку. Он треба да је прихватио све услове које је она поставила. Како износи Смиља Аврамов, Југославија је тада била двоструко везана за Атлантски пакт... Тито је прихватио и уговоре које је потписала краљевска влада у Лондону 1942. године. У свему, од 1948. до 1964. Југославија је закључила са САД ни мање ни више него укупно 123 уговора различите врсте, од којих су само три дошла на расправу и ратификацију пред Скупштину Југославије. Како Смиља Аврамов наглашава, само то сазнање је запрепашћујуће, али је „још више запањујућа садржина тих уговора. Неки од њих су били сасвим краткорочни, о давању кредита, зајмова, кеш пара, хране, наоружања... Неки су имали дубок значај". Уп. Смиља Аврамов, у: Творци и тумачи, приређивач Милош Кнежевић, Београд 1994, 135-138.

Што се тиче официјелног Лондона, он је једину практичну вредност од подржавања југословенске владе у емиграцији видео у томе, што је (једно време) мислио да ће преко ње моћи да осигура своје дугорочне интересе после рата не само у Југославији него и на целом Југоистоку.[188]

У целини, Британија се према југословенској влади понашала — туторски. За све је тражила да буде питана, и у све се мешала. Уплитала се чак и у чисто персонална питања, фаворизујући при том оне људе који су били повезани с њеним службама, обавештајним и другим, као што је то, кад су Срби у питању, био случај са Стојаном Гавриловићем, који је и пре избеглиштва, као високи функционер у југословенском министарству спољних послова, важио за једног од најзначајнијих и најпоузданијих британских информаната.[189]

Рука Британије, а пре свега њеног министарства спољних послова, Форин офиса, на рамену југословенске владе била је тешка као олово, па и тежа. Ње се ослободити није било лако... јер у њој није било тако јаких личности према којима би Британци имали респекта, као што је то било 1915, када је на челу владе Краљевине Србије у избеглиштву стајао један Никола Пашић... Уместо респекта, Британци су врло често према члановима југословенске владе, већ од лета 1941, показивали само — презир. Чак су и нижи функционери у Форин офису допуштали себи да се потцењивачки изражавају и о самом председнику југословенске владе (генералу Симовићу), а затим о министру спољних послова, Нинчићу. За Симовића и Нинчића један функционер Форин офиса је рекао ни мање ни више него да су они — „љубазне нуле" и „језичави ветропири".[190]

Колико су Британци мало држали до југословенске владе, илуструје и податак, да Винстон Черчил, на пример, ни једног јединог пута није примио на разговор Слободана Јовановића, кад је он био председник владе.

Као да је југословенска влада њихов таоц, Британци су редовно цензурисали и њену пошту. Па ако им се неко писмо

188 H. Knoll, 310.

189 Забелешка функционера Форин офиса (Dixon-a) od 9. 7. 1941, FO 30265, R 6878/3174/92.

190 Извештај функционера FO Lampson-a od 12. 6. 1941, FO 30265, R 6131/3174/92.

или акт не би свидели — они га нису ни експедовали. Такав је случај био са писмима југословенске владе представницима југословенске војске у Каиру...[191]

Онако како су се понашали према југословенској влади, тако су се Британци понашали и према суверену Југославије, краљу Петру II Карађорђевићу. Они су настојали да га потпуно „узму под своје", начине својим послушником, ча пак и да га — „енглезирају". У једном акту, насталом у британском министарству спољних послова, крајем јуна 1941, а пред пристизање краља Петра у Лондон, речено је, поред осталог, дословно и ово: „Ми мислимо да нам се сада пружа изванредна прилика, која не би смела остати неискоришћена, наиме, да се осигура, да краљ Петар током боравка овде буде скроз наскроз енглезиран".[192] Са овим у вези, прикупљена су мишљења од читавог низа угледних личности и проверених јавних и тајних сарадника Форин офиса и његових обавештајних сервиса, између осталог и од професора Ситон-Вотсона. Овај стари обавештајац и противник „српске политике", предложио је да се образује један трочлани или четворочлани „надзорни комитет" за краља Петра...[193]

Да би краља Петра имали стално на оку, били обавештени о свему шта он ради, шта планира и с киме је све у контакту, Британци су му натурали за саветнике и ађутанте своје проверене официре и обавештајце, Арчибалда Мекензија, и друге.

У једном делу српског круга у југословенској влади, овакво понашање Британаца изазивало је многе љутње. Али посебно што је све Србе у Лондону забрињавало, били су гласови да се на самом врху британске државе, а особито у Форин офису, разматра питање да ли би било целисходно да се југословенска држава обнови на истим основама на којима је она почивала до априла 1941. године. Више утицајних британских личности, наиме, било је мишљења да би у сваком случају требало оставити могућност да се, због српско-хрватских односа, изврши нов „територијални распоред" на југословенском простору.

Било је још нешто што је забрињавало Србе у југословенској влади, и то чак у већој мери него управо наведено. То је било избегавање британске владе да се изјасни у погледу реституције Југославије у њеним бившим границама, што је, иначе, у септембру 1941. учинио Совјетски Савез — у изјави датој југословенском посланику Милану Гавриловићу, да се политика Москве према Југослвији заснива „на безрезервном признању југословенске целине". Генерал Симовић, је, као председник југословенске владе, узалуд инсистирао код британске владе да се она „формално обавеже" у погледу обнове Југославије, износећи при том да је чак и Немачка давала такву гарантију у време преговора о приступу Југославије Тројном пакту.[194] Форин офис је, међутим, избегавао да учини што се од њега тражило, полазећи, како то показују британска акта, и од следећег: а) да се „експеримент уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну заједничку државу показао као очевидан фиаско", б) да југословенска влада није била у стању да од ове „хетерогене нације" створи јединствену целину, што је код „теста" — заокружења Југославије од стране сила Осовине — постало потпуно јасно, и, в) да се потврдило да је Југославија као држава у стратешком погледу „у највећој мери рањива", да не постоји линија за одбрану од напада са североистока и да је при нападу Немачке било немогућно" из политичких разлога пребацити трупе са севера на југ. Због свих ових, али пре свега унутрашњих, политичко-етнографских разлога, Форин офис није желео да себи веже руке у погледу „алтернативних решења", као што би, на пример , било формирање једне „мале Југославије, у коју би ушла Србија и евентуално и делови Албаније" или пак образовање „једне веће Југославије уз прикључење највећег дела Мађарске и румунских области".[195]

Да Форин офис заузме овакав став, да се постави резервисано према плановима за васпостављање Југославије по завршетку рата, у многоме су утицали и односи између Срба и Хрвата у југословенској влади. Посебно, још 1941. године одређене изјаве генерала Симовића, на основу којих је у Форин офису изведен закључак, да је он Хрвате отписао „као безнадежан случај", док је на Србе гледао „као на чврсто језгро отпора Немачкој".[196]

Мада су се према питању обнављања југословенске државе постављали, у ствари, нодређено и избегавали да у том погледу преузму некакву формалну обавезу према југословенској влади, јавно, Британци су се ипак изјашњавали за „југословенску целину". Што се тиче Хрвата, и њихових осуда, Форин офис није ни покушавао да сакрије своје мишљење, да је „паушално осуђивање Хрвта" — грешка, велика грешка. Није му одговарало ни тражење секретара америчког посланства у Београду, Карла Ренкина, који је тек у јулу 1941. напустио Југославију,

191 Слободан Јовановић, Записи о проблемима и људима, 25.

192 Меморандум Dixon-а од 25. 6. 1941, FO 30265, R 6509/3174/92.

193 Писмено мишљење Ситон-Вотсона од 30. 6. 1941, FO 30265, R 7847/3174/92.

194 Види и: B. Krizman, Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943, Dokumenti, Zagreb 1981, Dok. 5 i 7, strana 100 i 104.

195 Британска акта, FO 30210, R 4452/73/42 (Меморандум Dixon-а од 26. 4. 1941).

196 Забелешка (Dixon-а) од 27. 6. 1941, FO 30210, R 6732/73/92.

да Радио Лондон у својим емисијама напада усташе и осуђује њихова недела, а да не осуђује цео хрватски народ...[197]

Форин офис је пред крај лета 1941. године чак најенергичније захтевао од Симовића да се Хрвати поштеде од напада, како не би сасвим пали у наручје сила осовине. Генерал Симовић се с тим сложио, али је због тога морао да пројута многу горку пилулу у југословенској влади, од Срба — министара, и виђених Срба који су се налазили око владе у Лондону. Њега треба да је, у септембру 1941, због тога напао и сам краљ Петар. Пребацио му је, уз другио, да се он „слизао" са Хрватима, да је допустио да ја „Хрвати стрпају у свој џеп", уместо да их је „ставио на своје место", а касније, ако то буду желели, да их пусти да буду независни...

Све ово што је управо наведено, све је то краљ Петар рекао и представнику министарства спољних послова Велике Британије, и добио одговор — да би то што он предлаже као решење моло да иде на руку само непријатељима Југославије. Али краљ Петар је остао при свом, и додао, да би Хрвати моли, „ако је потребно", на крају рата да буду третирани на исти начин „као остале нације, које су потпале под власт сила Осовине".[198]

По многим својим поступцима толико чудни краљ Петар II Карађорђевић, не само што је замерао Симовићу због пропуштања Британцима у погледу осуђивања Хрвата, тамо у данима када се најављивала јесен 1941, већ и због оштрих речи изговорених против Милана Недића, председника квислиншке владе у Београду. Критикујући га јавно, пред британским краљем Џорџем VI и министром спољних послова Идном, због напада на Недића, краљ Петар је рекао да је то „преоштро иступање против Недића" било без икакве потребе, и да би то могло да има за последицу страдање породица и сродника југословенских министара у Енглеској.[199]

Упркос краљевом укору, генерал Симовић је остао при свом ставу, па је све то, на крају, довело дотле, да су Хрвати, представници Хрватске сељачке странке у југословенској влади, дигли свој глас, и „устали у одбрану Хрвата од српске кампање".

Практично, хрватски министри су овим отворили хрватско питање и у емиграцији, формирајући, у исти мах, хрватски блок у иностранству...

197 Извештај британског амбасадора у Лисабону од 25. 7. 1941, FO 30214, R 7294/114/92; Види и: Hans Knoll, 343.

198 Извештај Рендел-а министру Идну од 13. 9. 1941, FO 30292, R 8389/4906/92.

199 Забелешка о разговору краља Џорџа VI, краља Петра и министра Идна од 19. 9. 1941, FO 30265, R 8669/3174/92.

На челу овог блока налазили су се Рудолф Бићанић, аутор већ помињане брошуре о пљачки Хрватске од стране Србије (у јесен 1941. гувернер Народне банке Југославије) и министри — Јурај Крњевић и Јурај Шутеј. Они су саставили и један меморандум на енглеском језику, који је добио назив — Бићанићев меморандум. У њему је, поред осталог, поновљена стара тврдња да су Хрвати у Краљевини Југославији до априла 1941. имали неравноправан положај и, затим, тиме објашњена појава Анте Павелића и усташа у Хрватској. Важније од свега овога, међутим, било је у меморандуму то, да су Хрвати означени као они који својом „оштром борбом" против Немаца и Италијана дају „прилог победи праведне ствари" и да имају право да очекују накнаду за своју борбу" на страни савезничких демократских сила".

Та накнада имала је да буде живот у самосталној држави. А да не би било забуне на шта се мисли, кад је накнада у питању, истакнуто је, да је „хрватски народ способан да слободно и демократски управља својим пословима, у складу с вековним идејама о хрватској држави, а на темељу социјалне правде..."

Што се тиче настављања живота Хрвата у југословенској држави, у меморандуму то није сасвим искључивано, мада је речено само толико, да су Хрвати спремни да „продуже свој савез са Србима и Словенцима".[200] *Шта се тим, и на овај начин, хтело да каже — јасно је. Било је то јасно свима, па и Британцима... Тиме се хтело рећи, да Хрвати са Југославијом рачунају само под условом да Хрватска у њој добије „сепаратан положај", да буде држава — у држави.*

Међу Србима у југословенској влади, Бићанићев меморандум изазвао је праву буру. И он је, видело се то одмах, допринео још већем раздору и још већој неслози у влади него што је то био случај дотле... Али он је унео и доста недоумице међу чланове британске владе, који су у то време сматрали да се југословенска влада не сме разбијати док траје рат и да се, макар формално, мора одржати као јединствена.

После објављивања Бићанићевог меморандума, првих дана јануара 1942. године, Јурај Крњевић, тада још један од главних фаворита британске владе, покушао је да своје везе у Форин офису убеди у то, да Лондон никако не би смео да Србима поклони пуно поверење. Настојао је, позивајући се буквално на све и свашта, да својим британским пријатељима докаже, да се на Србе, кад је у питању подизање бране руском

200 Види и: Бранко Чубриловић, Записи из туђине, 75; Vojmir Kljaković, Jugoslovenska vlada u emigraciji i saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944, Časopis za suvremenu povijest, II-III, Zagreb, 1971, 110.

продору на Балкан и Југоисток уопште, не би смело другојачије гледати до као на „фактор несигурности". Срби су, тврдио је Крњевић, поред осталог, склонији Русији него и Бугари...[201]

Крњевић је, званично, заступао Влатка Мачека на положају првог потпредседника владе. Али он је сматрао да није само први потпредседник владе, него још и заступник целог хрватског народа — и што је у том другом својству радио, југословенска влада није имала право да зна, каже Слободан Јовановић у својим успоменама на дане проведене током рата у Лондону.[202] У неку руку, Крњевић је на себе лично примењивао споразум Цветковић-Мачек из 1939. године. А по том споразуму, злосрећном, како су многи Срби одувек мислили, влада Југославије није имала права да се меша у послове Бановине Хрватске, али зато су хрватски министри у југословенској влади, заједно са српским и словеначким министрима, имали право да решавају сва питања која су се тицала југословенске државе, па и она која су се тицала само Срба или само Словенаца...

Велики противник Срба, србофоб у пуном смислу те речи, и противник Југославије у суштини, Крњевић ни у Лондону није пропуштао ниједну прилику да код британске владе не каже нешто рђаво на рачун Срба. Скоро стални рефрен био му је — да су Срби „смртни непријатељи Хрвата". Кад су се оружане борбе Срба против Немаца и Италијана распламсале у целој земљи, Крњевић је своје британске саговорнике настојао да увери да се Срби искључиво налазе у јединицама Драже Михаиловића, које „најтешње сарађују са Италијанима" само да би могле „несметано вршити злочине над хрватским народом.."[203]

Осим свега, Крњевић је у својим честим контактима са британским министарством спољних послова настојао да докаже, да Југославија, као заједничка држава, у стварности никад није ни постојала, да је то што се звала Југославија била „српска држава", управљана на балкански начин и замаскирана под именом Југославије".[204]

201 Извештај министру Идну од 8. 1. 1942, FO 33142, R 395/387/67.

202 Слободан Јовановић, Записи, 59.

203 Види и: Ljubo Boban, Hrvtska u arhivima izbjegličke vlade 1943-1945, Zagreb, 1985, 234-235.

204 D. Šepić, Vlada Ivana Šubašića, Zagreb 1983, 99-100.

Под утицајем Крњевића, а затим и других Хрвата који су уживали поверење мериторних личности у Форин офису, у овој установи, већ 1941. године, формирано је мишљење да би Срби Хрватима морали дати „нешто више него што су имали раније, нешто готово тако добро као што имају сада у НДХ, без Немаца и Италијана".[205]

Ово мишљење постало је временом и званичан став британског министарства спољних послова, што се видело и из декларације коју је оно саставило о темељним начелима југословенске политике, односно о основним принципима преуређења југословенске државе, а коју је југословенска влада требало да прихвати као своју и без икаквих измена — обнародује.

Један од твораца, истину главни творац, ове необичне декларације, необичне већ и због тога што је наметана југословенској влади, таман као да је влада Југославије управа неке британске колоније, био је професор Ситон-Вотсон, који је за Форин офис био незаобилазан кад год се радило о Југославији, посебно о Србима и Србији.

Још из времена Првог светског рата „унапред расположен да прима за готов новац све што му се против Срба казује",[206] *Вотсон је током састављања декларације о којој се говори — водио и прву и главну реч. Не тајећи да је декларацију сачинио тако да би се спречило „србизирање света" после рата, он је, поред осталог, кроз слово декларације предирао за, а) реафирмацију Крфске декларације из 1917. године и Римског пакта од 10. априла 1918, и, б) признавање споразума Цветковић-Мачек док коначно уређење Југославије не буде споразумно утврђено и ратификовано од Уставотворне скупштине.*

Према тексту од Британаца пројектоване декларације,[207] *Југославија је имала да буде претворена у федеративну државу и подељена на четири јединице — Хрватску, Словенију, Србију и Босну и Херцеговину.*

Иако није имао ништа против преуређења Југославије у федералну државу, Слободан Јовановић, као председник владе, ипак није пристао да усвоји декларацију коју су Британци саставили, и на њу стави свој потпис. Сматрао је да је она састављена „готово искључиво према хрватском укусу"[208] *(Милан Гавриловић ће декларацију, пак, оценити као „хрватски документ који је припремио Ситон-Вотсон").*[209]

Одбијајући да декларацију, нацрт декларације заправо, прихвати, Слободан Јовановић је истакао, да се њом желело, на једној страни, да

205 Исто, 61.

206 Слободан Јовановић, Записи, 61.

207 Архив Југославије, 103-3-28.

208 Слободан Јовановић, Записи, 53, 57.

209 В. Ђуретић, Влада на беспућу, н.д., 208.

обезбеди споразум Цветковић-Мачек, „који је уједињио Хрвате и преко њихових етничких граница у засебну јединицу", а на другој „као да се желело избећи слично уједињавање Срба у засебну јединицу".

За Слободана Јовановића било је више него очигледно, да се у декларацији примењивао неједнак критеријум, и да се, насупрот уједињеним Хрватима, претпостављала подела српског народа.

Са Јовановићем, у целом случају око декларације која је наметана југословенској влади сложили су се сви Срби — чланови владе.

Овако што, према свему судећи, Британци нису уопште очекивали. Мислили су да ће Срби у влади, због ситуације у којој се влада налазила, пристати да декларацију усвоје и признају за своју. Исто тако били су, затим, изненађени, када је Слободан Јовановић сачинио свој нацрт декларације. Једва и прочитавши ту Јовановићеву декларацију, они су је — одбили.

После свега, питање декларације о преуређењу Југославије по завршетку рата — дошло је на лед, одложено је за нека друга времена.

Осим по питању декларације о преуређењу Југославије после рата, Срби — министри показали су се јединствени и у одбацивању тезе Јураја Крњевића (прихватане од више личности у Форин офису) да је Други светски рат срушио Југославију, коју је Први светски рат био саградио, и да су тиме „ствари дошле тамо где су биле пре 1. децембра 1918", те да би сада Хрвати и Срби требало да почну преговоре из почетка, као да Југославије никад није ни било...

Српски министри, сви од реда, сматрали су (и то доказивали Британцима) да је Југославија као држава ту, да она није уништена у априлу 1941. године већ само привремено покорена, и да је обавезно ваља одржати, с тим што би она имала да буде претворена у федерацију са три јединице — српском, хрватском и словеначком.

Велики и упорни заговорник ових схватања, схватања да Југославију треба очувати по сваку цену, уз њено претварање у федеративну државу, био је Милан Грол, првак Демократске странке, један „од најинтелектуалнијих" српских политичара свог времена. Као члан југословенске владе у избеглиштву, он је више пута протестовао што се чак и у самој влади о Југославији говори са резервама и у значењу које је „више географско него политичко".[210]

Ипак, и од свих Срба — политичара и чланова владе — „најјугословенскији" као да је био Слободан Јовановић. Залажући се за Југославију, он је ишао тако далеко да је изјављивао да за Србију нема будућности без заједнице са Хрватима...[211]

210 Записник са седнице владе од 14. 10. 1942, Архив Југославије.

211 D. Šepić, Vlada I. Šubašića, n.d., 8.

Од Срба оцењен и као човек који се стално колеба „између својих великосрпских осећања и онога што му његова памет саветује",[212] *Јовановић се, осим свега, можда најконсеквентније залагао и за претварање Југославије у федеративну државу. У нацрту декларације коју је сам саставио (и као утук на британски нацрт декларације) тамо у јуну 1943. године, истицао је, да се „службом југословенској идеји најбоље служи добро схваћеним интересима Срба, Хрвата и Словенаца". А затим, да „будућност припада једном више или мање федералистичком уређењу које би омогућило Србима, Хрватима и Словенцима да без порицања своје посебне индивидуалности сарађује у складу на заједничким државним задацима".*[213]

Све ово, међутим, није било ништа ново у ставовима Слободана Јовановића. У овом смислу он је још 5. децембра 1942. године писао Дражи Михаиловићу. Рекао је тада, обраћајући се Михаиловићу, да „унутрашње уређење Југославије после рата неће моћи да буде, по свему судећи, засновано на централизму", а као разлоге навео је — „стално тежње Хрвата ка федерацији, као и жељу Срба да се у будућности заштите од ужасних искустава претрпљених у Павелићевој држави". На крају, Јовановић је рекао у писму Михаиловићу, да би федерација, „обезбеђујући јединство државе, била најподеснија да умири српске осетљивости изазване усташким покољима. Она би водила рачуна о посебним интересима сва три дела, а обезбедила би будућност..."[214]

Са свим ставовима Слободана Јовановића, али само једно кратко време, слагао се радикални првак Миша Трифуновић. На седници владе, одржаној 9. јуна 1943. године, у Лондону, он је изјавио, да „нема Југославије у којој би сви Срби били у својој јединици, и сви Хрвати у својој", да „пресељавање у истој држави нећемо вршити", а што се тиче федерације „на основу трију народности, то се не може начинити...[215]

Да ли по нечијем наговору, или самоиницијативно, тек убрзо потом, Трифуновић је променио своје мишљење. У нацрту декларације коју је сам израдио, изјаснио се за федерално уређење Југославије после рата, и то — чак изричитије него Слободан Јовановић!

Кад је о Слободану Јовановићу реч, и о његовој активности у ово време, карактеристично је то, да се он, и кад се највише залагао за федерално уређење Југославије, силно трудио да оствари јединство Срба у влади, јединство представника српских политичких странака —

212 Писмо М. Петровића, сарадника „Политике", Сави Косановићу од 10. 4. 1943, Архив Југославије, 83-5-41/392-395.

213 Архив Југославије, 103-1-8.

214 Радоје Л. Кнежевић, Југословенска влада и Дража Михаиловић, „Порука", број 10,13.

215 Записник са седнице југосл. владе од 9. 6. 1943, Архив Југославије.

Радикалне, Демократске и Земљорадничке. То је протумачено као његов покушај да се, у складу са линијом Српског културног клуба, формира чисто српски блок у влади. Они који су то тврдили, превиђали су, међутим, да су у југословенској влади већ постојала два друга блока — хрватски и словеначки, и да су само Срби били раздељени...

У настојањима да формира српски блок у влади, Јовановића је први подржао Миша Трифуновић. Он је позвао председника Демократске странке, Милана Грола, и председника Земљорадничке странке, Милана Гавриловића, да се српске странке што пре уједине и заједничком акцијом супротставе представницима Хрватске сељачке странке, који „раде на разбијању Југославије..."

До стварања „српског блока" у влади, није, ипак, дошло — због противљења Милана Грола, председника Демократске странке. Он је остао при том свом ставу и после упозорења Слободана Јовановића да се мора одлучити за које је — за српски или југословенски фронт. Према Јовановићевим забелешкама,[216] Грол „српски фронт није хтео, а у југословенски фронт није смео..."

"Српски фронт", односно блок, није створен ни после појаве меморандума Рудолфа Бићанића, у лето 1943, а када су за то били, можда, најбољи услови, јер је тај меморандум, уз све већ речено, садржао и захтев, да се сви хрватски крајеви после рата нађу у једној јединици и да се, у вези с тим ревидира, у корист Хрватске разграничење са Србијом у Срему, Бачкој и Босни...[217]

Управо због ове дела меморандума, на Бићанића, и Хрвате у југословенској влади, скочили су као рисови и они Срби који су иначе, и по правилу, увек стајали уз хрватске министре, као, на пример, Срђан Будисављевић. „Бићанић", рекао је Будисављевић на седници владе од 10. јуна 1943, „очекује од рата суверену хрватску државу. За њега не постоји Југославија..."

На истој седници владе, Милан Грол је ипак рекао, да Бићанићев програм оставља утисак да се хрватски представници у влади „сагласавају са Павелићевом државом".[218]

У основи, Срби, чланови југословенске владе, тачно су оцењивали шта би Хрвати хтели да остваре после рата. Они су у свему прозрели и тактику хрватских представника у влади... А полуга те тактике била је, да, тамо где је потребно, истичу да су за Југославију, али уз услове који морају бити такви да Југославију „могу увек разорити".[219] Међу тим условима, о којима су били обавештени и министар Идн као и сви виши

216 Слободан Јовановић, Записи, 72.

217 Ближе о Бићанићевом меморандуму види: Д. Шапић, Влада И. Шубашића, 54.

218 Записник са седнице југосл. владе од 10. 6. 1943, Архив Југославије.

219 Дневник Илије Јукића, забелешка о разговору између Јукића и Богдана Радице, вођеном 13. 12. 1941.

функционери у Форин офису, најважнији је био онај, да по завршетку рата британску војска, која би, онда, обезбедила слободно изјашњавање становништва у Босни и Херцеговини — хоће ли се припојити Хрватској или Србији.

Са негирањем Југославије, и истицањем претензија на чисто српске крајеве, представници Хрватске сељачке странке у југословенској влади нису, каквих погрешних тврђења има, почели тек 1943. године, када је прекретница у Другом светском рату већ била ту. Почели су они да се тако понашају много раније, још од 1941. године, од момента када су се нашли на палуби југословенског избегличког брода...[220]

Већ тамо у Јерусалиму, у мају 1941. године, Јурај Крњевић је у једној изјави за штампу, у којој је говорио о територијама настањеним Хрватима, поменуо и Бачку...[221]

До првог отвореног сукоба са Србима — министрима у краљевској влади на челу са генералом Симовићем, представници Хрвата дошли су октобру 1941. године, по пристизању извештаја из земље о геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској.

Мало је недостајало па да се тада Хрвати и Срби у влади почупају за косе. „Србијанци министри и ја", каже Бранко Чубриловић,[222] „на једној страни, а Хрвати и онај православни Хрват Срђан Будисављевић на другој страни. Стање у влади је страшно — било је сцена врло тешких..."

Хрвати у влади покушали су да оспоре све наводе о страдању Срба у НДХ. Министри Шутеј и Крњевић изјавили су да су сви ти наводи о српским жртвама „искривљени од стране шовиниста", да се у свему ради о — „обичним фалсификатима".[223]

220 У својим мемоарима, генерал Богољуб Илић (н.д., 164), говорећи о моралу хрватских представника у југословенској влади, Крњевића и Шутеја, рекао је, да су се они, заједно с Мачеком, солидарисали са Драгишом Цветковићем („моралном пропалицом и корупционаром") и као ресорни министри у његовој влади потписали и одобрили пакт са Хитлером, али „то им ништа није сметало да уђу и у владу ђенерала Симовића од 27. марта 1941. године која је осудила пакт".

221 Ради се о изјави листу „The Palestine Post", број од 9.5.1941, Архив Југославије, 83-2-13 (344-346).

222 Бранко Чубриловић, Записи из туђине, Сарајево 1946, 45-46; Види и: Писмо Бранка Чубриловића својој супрузи од 12. 11. 1941. из Лондона, (Архив САНУ, заоставштина Б. Чубриловића, 14449/I, 16).

223 Види: Заоставштина Б. Чубриловића у САНУ, II, 40; Архив Југославије, 83-2-21/673 (Обавештења штампи, број 38, Вашингтон 21. 11. 1941).

Коментаришући држање „главног Хрвата у југословенској влади“ по питању геноцида над Србима, Јураја Крњевића, Сава Косановић ће рећи, поред осталог:

“Крњевић Југославију никад није постављао као conditio sine qua non, него као зло које се од невоље трпи... Мислио је да слом Југославије није и хрватска несрећа, него само српска, туђа несрећа, из које Хрвати могу само да профитирају. Место да се са горчином и ватром супротстави Павелићевим грозотама, мислио је да је срж проблема у утврђивању броја убијених и да је одговорност мања ако се нешто смањи број и ако се Срби што јаче оџрне...“[224]

С једне стране „под патуцом“ Британаца, а с друге у сталном рвању са Хрватима, југословенска влада у избеглиштву била је окупирана још и са два друга велика проблема — са неслогом међу министрима — Србима и настојањем круне да се меша у државне послове...

Срби у влади наступали су непрестано као заступници својих странака. Они су стално имали пред очима интересе својих партија и упорно су настојали да докажу да би све другојачије било само да су њихове странке биле у положају да одлучују о судбини земље. Практично, тако иступајући, они су у ствари наставили да се ложе око истих питања око којих су се ложили и преламали до рата, док су били у земљи. Слободан Јовановић је у вези с тим рекао, 1943. године,[225] да су се представници Радикалне и Демократске странке често умели тако да позаваде, да је било немогућно водити разговор у влади.[226]

Круна, и двор, били су пак прича за себе. Ко све из тог круга није само покушавао да се меша у рад владе! У државне послове уплитала се не само краљица Марија, мајка краља Петра, него чак — после његове женидбе — и његова ташта, Гркиња Аспазија...

Краљици Марији је, на пример, у септембру 1941. године, било наспело да генерала Симовића макне са положаја председника владе. Са образложењем, да је постао „немогућан“, да би „хтео да буде што и Антонеску у Румунији, и да се због тога краљ Петар осећа врло несрећан, толико несрећан да често долази код ње да се исплаче...“[227] Њен главни савезник у фронту против генерала Симовића био је министар спољних послова, Момчило Нинчић. Овај „нафталинаш“, како је подругљиво називан (будући да га је Симовић „из нафталина „извадио и поставио за министра спољних послова, 27. марта 1941), јавно је оптуживао Симовића да „по свом старом обичају увлачи двор у политику“, примењујући при том начело да је напад најбоља одбрана. Као савезник краљице Марије у читав случај умешао се, у једном часу, и Милан Грол, који Симовића у то време, и из неких личних разлога, „није могао очима да гледа“. Слободан Јовановић сведочи о томе: „Кад бих слушао Грола говорити о Симовићу, мени се чинило да слушам краљицу Марију: то је била иста неодољива антипатија изражена готово истим тоном“.

Мада му је главном било познато шта и како о њему мисле краљица Марија и краљ Петар, Симовић није пак ситуацију најправилније оцењивао и дозволио је себи да учини неке потпуно погрешне кораке... Покушао је, поред осталог, да своје противнике у влади, Грола и Нинчића, одвоји од краља, уверен да су они главни кривци што га краљ Петар не подноси. За Нинчића је краљу рекао да је велики пријатељ Мусолинија (што, узгред буди речено, није било ни нетачно), а за Милана Грола — да је окорели републиканац и да због сина, који је остао у Србији, пре свега и највише, пази на то да се не замери Немцима...

Ефекат свега овога (Слободан Јовановић каже — оптужбе) био је, да је краљ Петар, способан да туђу неслогу искористи за себе, и Грола и Нинчића нахушкао на Симовића. Пошто им је саопштио шта му је Симовић све рекао, затражио је од њих да се — оправдају. Другим речима, да се устреме на Симовића... И они су ово друго учинили. Изјавили су, одмах затим, да они „не могу дуже седети за истим столом са Симовићем, који им тако ружне ствари подмеће“.

Како су се остали министри у влади сложили са Гролом и Нинчићем, генерал Симовић је морао да одступи, да оде из владе. Али, иако је све овако било, ипак то не значи да је Симовић морао напустити владу само због тога. Већ како ће и сам Симовић изјавити, прави узроци били су други... Били су дубљи, и они треба, како и Слободан Јовановић мисли, да су били везани за српско-хрватске односе у влади, нарочито затегнуте од часа када су хрватски министри одбили да јавно осуде покоље Срба у Павелићевој усташкој држави.

И сам за то да хрватски министри осуде геноцид на Србима, Симовић, међутим, није хтео да „тера мак на конац“. Није хтео рат у влади са Хрватима због тога. Па, да би Хрвате — министре задовољио, покушао је да не даје велики публицитет покољима Срба у Хрватској. Кад су Срби-министри, и цела српска колонија, као један скочили на

224 Sava Kosanović, Jugoslavija bila je osuđena na smrt, Zagreb 1984, 197-198.

225 К. Ст. Павловић, Разговори са Слободан Јовановићем, I, забелешка од 18. 12. 1943. и забелешка од 5. 1. 1944.

226 Представници политичких странака у избеглиштву, били су: Милан Грол, Божа Марковић, Божидар Влајић и Добривоје Лазаревић - прваци Демократске странке; Милош-Миша Трифуновић, Момчило Нинчић, Крста Милетић и Милош Бобић - прваци Радикалне странке; Милан Гавриловић, Бранко Чубриловић, Милош Тупањанин и Коста Крајшумовић - прваци Земљорадничке странке; Срђан Будисављевић, Сава Косановић и Вељеслав Вилдер - из Самосталне демократске странке; Јован Бањанин, Богољуб Јевтић, Петар Живковић, Грга Анђелиновић Манфред Паштровић - из Југословенске националне странке.

227 Слободан Јовановић, Записи, 15.

њеїа збої тоїа, он је — кренуо у сасвим суūротном ūравцу: одлучио је да ūокољима Срба да и већи ūублицитет нећо што је то исūрва уоūште и намеравао. На тај начин, он је изазвао све ūротив себе — и Хрвате и Србе. Онерасūоложио је и једне друїе... морао је, како се ūодвлачи, да ūлати цех.

По Слободану Јовановићу, што су и Срби — министри, и не трећнувши, такорећи, одбацили Симовића, и ūустили їа низ воду — имало је, само за себе, веома дубоке корене. Симовић је био војник, а срūским ūолитичарима то није никако одїоварало. И они су једва дочекали ūрилику да раскину с њим, ūоред осталої и збої тоїа што су їа сматрали најодїоворнијим за неочекивано брзи слом југословенске војске у аūрилском рату.

После генерала Душана Симовића, другу владу после 27. марта 1941. године образовао је Слободан Јовановић — уз пуну сагласност Велике Британије. Али кад се Јовановић показао друкчијим него што су то Британци очекивали, а пре свега због одбијања да се дистанцира од Драже Михаиловића, и он је морао да оде — 17. јуна 1943. „Владу Слободана Јовановића срушила је туђинска рука", рећи ће после Другог светског рата Радоје Л. Кнежевић,[228] мислећи при том на Велику Британију.

Док се налазио на положају председника југословенске владе, Јовановић је био принуђен да решава читав низ проблема, од којих су се неки тицали краља Петра и круне уопште, а неки Хрвата у влади. Ови други, формално су му загорчавали живот... По правилу, Хрвати у влади су се супротстављали сваком Јовановићевом предлогу и стално су постављали неке захтеве: једном да се за амбасадора у САД или Великој Британији постави Хрват, други пут да се издвоје посебна финансијска средства за Бановину Хрватску, којима би бан Иван Шубашић могао да располаже искључиво по свом нахођењу...

Очевидно не узимајући у обзир све околности под којима је вршио дужност председника владе, појединци су склони да тврде, да се Јовановић није показао дораслим за посао којег се примио да обавља. Бриљантан писац, који је одувек тежио да активно учествује у политици, није заблистао кад му се најзад за то пружила прилика. Једноставно, како је све речено, он није би човек какав је био потребан на кормилу владе једне окупиране земље, захваћене оружаном борбом против окупатора, а уз то и грађанским ратом.

У минусе Слободана Јовановића убраја се и то, да он није успео да се наметне Британцима чак ни за један једини тренутак. Склањао им се с пута, углавном, а кад им се супротстављао, морао супротстављати, чинио је то млако и не служећи се увек баш најбољим аргументима.

Такав случај треба да је био и са оним фамозним словом „З", под које су, како је већ изнесено, стављани Срби у земљи — само они. Јовановићева тумачења представницима британске владе у вези са овим словом треба да су била крајње неубедљива. „Просто ишчуђава", речено је у вези с тим, „ да је влада једног еминентног академског правника, светског гласа, могла бранити овакву методу у решавању политичких и друштвених проблема".[229]

Из британских докумената види се, да су Британци у више наврата изражавали своје незадовољство због стављања људи у земљи под слово „З", а по предлозима Драже Михаиловића. Британски посланик при југословенској влади, Рендел, изјавио је, 31. октобра 1942, у свом демаршу, да стављање људи под слово „З" није донело никаквог добра југословенској влади, већ и зато што је створен утисак да постоји велики број издајника и да су Југословени много мање уједињени у отпору осовинским силама него што у ствари јесу".[230]

Истиче се, осим свега, да Слободан Јовановић није умео да се постави како треба ни према влади Совјетског Савеза. Треба да је направио многе грешке, од којих су неке, наводно, биле и фаталне.[231] Једна од тих „фаталних" грешака треба да је била упућивање молбе влади Совјетског Савеза, да „нареди" југословенским комунистима да се подреде Дражи Михаиловићу. Ту молбу он је у свему упутио Москви три пута — у јулу, у августу и септембру 1942. године. А одговор је добио тек крајем године, и он је гласио, да се југословенске интервенције заснивају на пристрасним информцијама које уопште не одговарају „правој стварности".

228 Радоје Л. Кнежевић, Слободан Јовановић у политици, „Порука", јануар - март 1959, 26-41.

229 Ст. Р. Влаховић, 59.

230 FO, 375-37578.

231 Као у напомени 229.

Јовановићев наследник на положају председника владе био је радикал Миша Трифуновић. Он, међутим, на дужности председника владе није остао дуго, све у свему неких месец и по дана. Смењен је насилно, и на пречац — одлуком краља Петра, а на енергичан захтев Британаца.

Трифуновићево смењивање било је по свом карактеру, па и по форми, једна врста државног удара.

За новог председника владе краљ Петар је именовао Божидара Пурића, својевременог амбасадора Краљевине Југославије у Паризу, зета знаменитог српског државника Николе Пашића. Његова влада била је у ствари чиновничка влада, у почетку у свему послушна краљу Петру. Без опирања, она је дала и сагласност за краљево венчање од 20. марта 1944. године.

Као и Слободан Јовановић, као и Миша Трифуновић, и Пурић је био подржавалац Драже Михаиловића. И због тога се он врло брзо нашао на нишану Британаца. Извршили су они на њега силу једну од притисака сваке врсте. Али он се показао као много тврђи орах него што се мислило у британском министарству спољних послова. Што је притисак био већи, он је — сасвим супротно од једног Јовановића — давао јачи отпор. Сматрао је, и то стално истицао, да је његова влада и дужна и обавезна да подржи свог министра војске у „тешкој борби коју води". Кад је, на крају, постало сасвим јасно да се Пурић ни по коју цену неће одрећи Михаиловића, Черчил је лично, 13. априла 1944, затражио од краља Петра да отпусти Пурићеву владу. Краљ је на то пристао, али је четири дана потом променио своје мишљење... и о томе, прво, обавестио председника САД, Рузвелта. У писму Рузвелту он је рекао, да не може сменити свог најбољег председника владе и у исто време разрешити дужности Дражу Михаиловића, а да при том не почини издају народа...

Како је председник Рузвелт реаговао — не зна се. Али је зато познато, да Британци нису, ни после свега овога, престали да код краља Петра инсистирају на испуњењу њихових захтева. То инсистирање, које је потрајало подуго и више личило на уцењивање, на крају је дало свој резултат — краљ Петар је, 1. јуна 1944, сменио Пурићеву владу, а за новог председника владе именовао бана Хрватске, Ивана Шубашића...

Избор Шубашића за председника владе био је уистину избор Британаца. На то је, уз што-шта друго, утицало и уверење Британаца да се ниједан Србин, па био политичар или не, не би усудио да се прихвати задатка да уклони генерала Дражу Михаиловића.

5. Југословенска влада и Дража Михаиловић

У оцени Британаца, да се ниједан српски политичар не би усудио да се лати задатка да уклони Дражу Михаиловића, било је много истине. За српске политичаре у емиграцији, за Србе — министре у влади, Михаиловић је био велики — капитал, највећи после пуча од 27. марта 1941. године.

Михаиловић, међутим, имао је дуго много резерви према југословенској влади. Може се сматрати за потпуно доказано, да он у почетку, кад се огласио као вођа гериле у Србији, односно Југославији, није на владу у Лондону гледао баш неким лепим очима и да, чак, није ни намеравао да с њом ступи у контакт. Више је полагао на то да успостави везу директно са владом Велике Британије...

Василије Трбић у својим сећањима износи, да му је Драгомир Ракић, један од власника фабрике џакова у Младеновцу,[232] при сусрету у Цариграду, крајем јула 1941. године, пренео поруку резервног мајора Александра Мишића, једног од првих сарадника Драже Михаиловића у то време, да Дража Михаиловић не жели да има било какав контакт са југословенском владом, већ само са владом Велике Британије. „Кад одеш у Цариград", треба да је Мишић, по сведочењу Трбића, рекао Ракићу у Београду, у бифеу „Милановић", преко пута споменика кнезу Михаилу, „тамо треба да нађеш Трбића и саопштиш му, да се „један број српских официра није хтео предати, већ се одметнуо у шуму и признао себи за старешину пуковника Дражу Михаиловића. Ми ћемо организовати целу Србију и у датом моменту дићи је на устанак. Али ми хоћемо да се повежемо са Енглезима... Никакве преговоре са владом Душана Симовића нећемо да имамо. Хоћемо директно да

232 Ракић је допутовао у Цариград уз специјално одобрење немачких окупационих власти, у друштву са Милованом Јанковићем, сином инжењерског пуковника, Миће Јанковића, који је био од Немаца постављен за комесара једне јеврејске банке у Београду. Ова банка (Славка Сингера) имала је велика потраживања у Цариграду, у суми од неколико милиона швајцарских франака.

сарађујемо са Енглезима и тражимо од Трбића да нам ту везу успостави..."[233]

То што је од њега тражено, то је Трбић и урадио. Пренео је, то што му је Ракић рекао, својој британској обавештајној вези, агенту Бејлију, а овај му је само неки дан потом, саопштио, да је добио налог директно од Черчила да се одмах упути новчана помоћ Дражи Михаиловићу, као знак да га Енглези прихватају... Следеће што је британски обавештајац саопштио Трбићу било је, да је влада у Лондону, по договору с Москвом, одлучила да у штаб Драже Михаиловића што пре упути своју мисију у којој су имала бити два Србина, један Енглез и један Рус.

У погледу реализације овог плана, међутим, неочекивано су искрсле тешкоће, како је Трбићу речено. А те тешкоће потекле су од југословенске владе. Њен представник треба да је изјавио у Форин офису да уопште није могућно да постоји неки покрет у земљи на чијем би се челу налазио пуковник Дражa Михаиловић, будући да се Михаиловић налази у ратном заробљеништву у Италији...

Информација о томе, да се Дражa Михаиловић уопште не налази у Србији, него у Италији, треба да је потекла од самог председника југословенске владе, генерала Душана Симовића. Кад је за ово сазнао од своје британске везе у Цариграду, Трбић треба да је рекао:

„Како се само може поклонити вера извештају једног Душана Симовића, кад он уопште не зна где је ко заробљен, или где се ко од заробљених југословенских официра налази. Симовић зна само за оно неколико официра, углавном завереника од 27. марта, који су успели да побегну у Грчку и Палестину".[234]

По свему судећи, британски агент (Бејли) поверовао је у оно што је тврдио Василије Трбић, па је одлучио да преко индустријалца из Младеновца, пошаље новчану помоћ Дражи Михаиловићу...

Кад се испоставило да се Дражa Михаиловић налази у Србији, и да је почео стварати герилску организацију ради отпора немачком окупатору, у југословенској влади је одмах нестало сваке резервисаности. Влада је, како Трбић наглашава, „примила вест о Михаиловићу као неко олакшање, које је једино могло да избрише онај тежак утисак који су на Енглезе учинили капитулација и сви доцнији поступци генерала Симовића".

Све у свему, појава Михаиловића на устаничкој сцени у Србији оцењена је у југословенској влади као врло значајна. Михаиловић је влади, у то нема сумње, био више него добродошао, пре свега због њеног међународног угледа, али и као шанса да се колико-толико ослободи паријевског положаја у односу на владу Велике Британије.

Полажући у Михаиловића велику наду, и видећи у њему добру могућност да престане да буде само објект британске политике, југословенска влада ће га брзопотезно унапредити у чин генерала, а затим именовати и за министра војске.[235] Све је то учињено и у вери, да ће Дражa Михаиловић као члан једне међународно признате владе, с више права и успеха моћи да делује на савезнике у правцу осигурања помоћи.

По наводима Василија Трбића, при именовању Драже Михаиловића за министра војске, пресудну улогу имао је управо Слободан Јовановић. Одлучно против тога били су генерал Душан Симовић, у том тренутку већ бивши председник владе, а затим Милан Грол, председник Демократске странке. Грол је био одлучно против и да се Михаиловић унапреди у чин генерала...[236]

Један од разлога што се Слободан Јовановић толико залагао да се Михаиловић именује за министра војске, треба да је био тај, што је он веровао да ће се на тај начин моћи постићи, да силе Осовине признају војску Драже Михаиловића за ратујућу страну и да је не третирају као чисту герилу.

Прво јавно званично признање од југословенске владе, Дражa Михаиловић је добио 15. новембра 1941. године. Тог дана је генерал Симовић, као председник владе, у говору преко Радио Лондона, прогласио Михаиловића за команданта свих оружаних снага у Југославији.

По мишљењу (и тврђењу) Живана Л. Кнежевића,[237] генералштабног мајора и шефа војног кабинета краља Петра, Симовић, то није радо учинио, сматрајући да би било најбоље и по Михаиловића најкорисније, да се о њему јавно „много не говори".

233 Успомене В. Трбића, рукопис, н. извор, 134.

234 Трбић наводи да ни министар војске у избегличкој влади, Богољуб Илић, није веровао да се Дражa Михаиловић налази у Србији.

235 Радоје Л. Кнежевић, „Порука", Лондон, 16. 6. 1953, 13.

236 Види: Успомене В. Трбића, Архив САНУ, 14148.

237 Ради се о реферату од 12. 2. 1942, строго пов. број 70, са назнаком: „Чувати као документат трајне вредности. Архива председништва владе Краљевине Југославије".

Тумачећи то као „смишљену акцију“, срачунату на то да се „име ђенерала Михаиловића не популарише“, Кнежевић је у свом реферату изнео, да је исти став као и генерал Симовић имао и генерал Боривоје — Бора Мирковић. У поверљивом акту Врховној команди од 21.11.1941, Мирковић је, како је рекао Кнежевић, и како се и из предметног акта види, изразио мишљење, да је „штетно истицање имена оних хероја који воде борбу из наших шума и планина (пуковник Дража Михаиловић, генерал Љубо Новаковић, пуковник Ковачевић, итд.). Објављивање имена ових хероја и стално истицање њихове акције имаће за последицу нежељени резултат: изазваће револт непријатеља, што ће довести до уништења тих елитних синова нашег народа“.

Своју представку Врховној команди (пов. број 363) генерал Мирковић је завршио речима, да би и пуковник Дража Михаиловић, кад би био у могућности, „упутио исту овакву молбу у име свих својих људи онима који управљају нашом државном пропагандом из иностранства“.

Потпуно сагласан са Симовићем и генералом Мирковићем у овом погледу био је ондашњи начелник штаба Врховне команде у иностранству, генерал Богољуб Илић.[238]

Као неоспориву чињеницу, мајор Живан Л. Кнежевић навео је у свом реферату и то да је генерал Симовић „данима одлагао унапређење ђенерала Михаиловића у чин дивизијског ђенерала, јер га, по његовој личној изјави, није хтео да унапреди пре ђенерала Боривоја-Боре Мирковића, и подносио је заједнички указ за ђенерала Бору Мирковића и Дражу Михаиловића, не хотећи да поднесе указ само за ђенерала Михаиловића“.

Све ово, рекао је мајор Кнежевић даље, „није ипак сметало ђенералу Симовићу да за унапређење ђенерала Михаиловића у чин бригадног ђенерала достави овоме депешу у циљу интригирања, у којој каже: 'Овде се код неких појавила бојазан лошег утиска код народа и ваших људи. Моје је гледиште да би се тиме ојачао знатно ваш углед код народа и ваших људи'“.

Кад је Михаиловић, 11. јануара 1942 (у време доласка Слободана Јовановића на положај председника југословенске

238 Акт О. Об. број 194 од 25. 11. 1941, достављен председнику владе Д. Симовићу.

владе), наименован за министра војске, Симовић се ни с тим није сложио. У представци коју је написао и потписао, и предао је Слободану Јовановићу, 19. јануара 1942, он је, поред осталог, рекао:

„Ова је идеја врло похвална и као што Вам је познато, ја сам је и дао. Али према мојој замисли исту је требало остварити тек у последњој фази рата, кад буде прошла опасност по живот ђенерала Михаиловића и по покрет коме он стоји на челу. Међутим, именовањем ђенерала Драже Михаиловића у овом времену за члана кабинета биће привучена највећа пажња Немаца и квислиншког режима на њега и његов покрет. Стога ће нема сумње исти сад употребити сва средства да на сваки начин ликвидирају ђенерала Михаиловића и угуше у корену цео народни покрет у земљи. Из тог разлога ово именовање уместо да буде од користи по нашу борбу за ослобођење наше отаџбине и нашег народа може да буде од највеће штете по наше националне интересе јер не само да доводи у опасност опстанак и живот ђенерала Драже Михаиловића већ може имати за последицу угушивање целог ослободилачког покрета нашег народа у земљи и нове велике жртве српског народа при томе... Експонирањем ђенерала Драже Михаиловића, краљевска влада је и пред народом и пред историјом узела на себе одговорност за све фаталне последице које би због тога поступка могле не дај Боже наступити. Стога част ми је скренути Вам пажњу на горње чињенице и умолити Вас да предузмете благовремено све потребне мере да се евентуалне штетне, можда и судбоносне последице избегну и наш народ сачува нових искушења“.[239]

Симовићева представка, по свом правом смислу, остала је за многе — загонетна. Једноставно, нико с њом није био сасвим начисто. Јер, само који месец пре тога, Симовић је, преко Радио Лондона, и још док је био председник владе, обзнанио да је југословенска влада именовала Дражу Михаиловића за команданта свих оружаних снага на тлу Југославије (Истина, у овом истом свом говору, Симовић је затражио да се ограниче и смање акције против окупатора). То је било управо оно на шта је Михаиловић чезнутљиво чекао... Већ сутрадан, 16. новембра 1941, он је, сад и као овлашћеник легалне југословенске владе, издао проглас свим

239 Представка генерала Симовића евидентрана је у Штабу Врховне команде (Об. о. број 56). У архиви председништва владе одложена је у досије — „Симовић“.

Србима, Хрватима и Словенцима, у којем је, поред осталог, рекао и следеће: „Одазивајући се вапају моја напаћеног народа и мојим националним и војничким дужностима, ступио сам на чело јуначких и неустрашивих бораца за слободу, част и будућност Југославије. Наш врховни командант, краљ Петар II, потврдио ме је на предлог слободне краљевске владе у Лондону за команданта целокупне југословенске војне силе на окупираној територији Југославије. Тиме су сви наоружани покрети у целој држави стављени под моју команду и подређеним старешинама које ћу именовати како војни закони и дисциплински прописи наређују..."[240]

У овом проласу, Михаиловић је својим оружаним одредима дао назив — Југословенска војска у отаџбини.

Чињеницу, да је Михаиловић наименован за команданта свих оружаних снага у земљи, а то ће рећи за вођу свих снага отпора, признала је, после Велике Британије, и влада Совјетског Савеза — у једној емисији Радио Москве од 24. новембра 1941. године, што је изазвало у вођству КП и партизанског покрета не само чуђење, већ и безгранично незадовољство. Оборчен, Јосип Броз Тито је 25. новембра 1941. поручио Јосипу Копиничу у Загребу, да хитно обавести Коминтерну да престану са глупостима које „шири лондонски радио".

Од часа признавања Драже Михаиловића за вођу свих снага отпора у Југославији, на Западу је почела да се, преко штампе и у радио-емисијама, ствара о њему слика као о великом, смелом и неустрашивом антифашистчком војсковођи. Та слика убрзо се претворила у прави мит, један, можда, од највећих митова насталих у Другом светском рату.

О рату између Михаиловићеве војске и партизана, у ово време, још се није много говорило, што никако не значи да се о томе ништа није знало. Напротив. Британска влада била је о свему добро обавештена, а и југословенска. Главни извор информација југословенске владе био је сам Дражa Михаиловић. Како наводи и Слободан Јовановић, Михаиловић је, у својим извештајима југословенској влади, оптуживао партизане да не држе реч, и да су због тога пропали сви његови покушаји да између њега и партизана дође до договора. И, осим свега, да партизанима уистину и није стало до борбе против окупатора, већ само до остварења бољшевизације земље...[241]

240 Цитат према: В. Глишић, Ужичка република, 237.

241 Слободан Јовановић, Записи, 34.

Од Михаиловићевих извештаја полазећи, Слободан Јовановић је закључио, да се ситуација у земљи толико искомпликовала, да би се „врло лако могао изродити грађански рат, који би после немачких казнених похода и усташких покоља стао наш народ нових жртава. Али како да се тај рат спречи? Мени се чинило да на обустави грађанског рата треба радити пре свега у Лондону, путем разговора између наше Владе и Совјетске амбасаде..."

Лично Јовановић, и то у више махова у ово време, састао се, из тих разлога, са амбасадором Совјетског Савеза у Лондону, Александром Јефремовичем Богомиловим. Овај је, у разговорима са Јовановићем, углавном изјављивао, да „Русија сматра герилску акцију у окупираним земљама као потребну, и да зато поздравља сваку герилу без разлике, па не чини изузетак ни за Михаиловића, ако се он одиста бори против Немаца..." Што се тиче сукоба између Михаиловића и партизана, став совјетског амбасадора био је, да у тај сукоб Совјетски Савез не жели да се меша. А у сваком случају, говорио је Богомилов, сасвим је „погрешно изједначавати партизане са комунистима. Израз „партизан" скован је у Русији у доба Наполеонових ратова, када, као што се зна, још није било комуниста..."[242]

Професор историје по занимању, Богомилов је Слободану Јовановићу такође рекао, да герила, ма колико крвава била, ипак није „одвећ скупа".

Током првог разговора са Јовановићем, Богомилов, иначе, није ништа рекао против Драже Михаиловића. Али током следећих разговора и 1942. и 1943, он је Михаиловића чешће узимао у уста, да би у једном моменту, истина „неслужбено" и „потпуно искрено", рекао, да влада Совјетског Савеза — не верује Михаиловићу. Кад му је Јовановић на то приметио, да му се чини да влада Совјетског Савеза тражи да југословенска краљевска влада раскине са Михаиловићем, он је одговорио: „Ми не тражимо ништа! Ми вам само кажемо шта мислимо о Михаиловићу, а ваше је да оцените колико о томе треба да водите рачуна".

Из Јовановићевих личних записа, видљиво је, да је југословенска влада у Лондону у почетку на Михаиловићев покрет гледала искључиво

242 Исто, 34-35.

као на војну организацију, што је у основи и у првом моменту одговарало чињеничном стању. Кад је, међутим, констатовано да су се ствари у том погледу промениле, битно измениле, да је Михаиловићев покрет постао и политички покрет, решено је да се таквом развоју ситуације стане на пут и да се, као прва мера у том правцу, над Михаиловићевом организацијом успостави строга контрола. Тако што било је релативно лако одлучити, али спровести то у дело — било је ђаволе тешко, с обзиром да није постојала непосредна веза између Михаиловића и владе... Све што је југословенска влада имала да јави Михаиловићу, или он њој, све је то ишло преко Енглеза, како је већ једном истакнуто. „Ја сам", каже Слободан Јовановић,[243] „стално захтевао да нам се омогући непосредна веза са Михаиловићем као са чланом владе с којим имамо да се споразумевамо о нашим домаћим стварима. Идн нам није оспоравао право на непосредну везу, али је из техничких разлога одбијао да је да одмах — и то је одлагање трајало за све време док сам ја био у влади..."

Све тамо до августа 1943. године, како наводи Радоје Л. Кнежевић,[244] Михаиловић је сарађао са југословенском владом искључиво преко британских војних канала и под будном контролом Британаца. Било је то очевидно нарушавање суверених права једне савезничке земље, по Кнежевићу.

У оваквим приликама, југословенска влада је мало шта могла да учини у правцу успостављања политичке контроле над Михаиловићем, до чега јој је иначе толико било стало, као и у правцу осигурања добијања детаљних информација о самој политичкој ситуацији у земљи. Мање-више влада је била принуђена да се задовољи оним обавештењима која јој је посредним путем достављао Михаиловић — углавном „о својим сукобима са комунистима и љотићевцима, али не и о оном политичком кругу који се око њега стварао..."[245]

Сем унапређења у виши, генерални чин, и наименовања за министра војске, Дража Михаиловић није ништа друго добио од југословенске владе. И није ни могао добити, истина, јер је и сама влада била непрестано у тешком положју, у свему зависна од добре воље Британаца, а поврх тога — стално растрзана сукобима између појединих министара и министарских група — министара-Срба између себе, и њих и хрватских министара као блока за себе.

243 Исто, 33.

244 Радоје Л. Кнежевић, Југословенска влада и Дража Михаиловић, „Порука", број 13 и број 23.

245 Слободан Јовановић, Записи, 33-34.

Ти сукоби почели су још у Никшићу, у априлу 1941, када је вршена евакуација ваздушним путем у иностранство.[246]

У односу на Србе, Хрвати у влади били су, иако малобројнији, јача страна, јер су били јединствени. Они су углавном „деловали као добро координирани тим; одмах су схватили да је за међународну активност основни тест подобности — прихватање општесавезничких борбених принципа. То им је омогућило благовремено укључење у матицу односа великих сила, за разлику од српских, који су у доба пресудног расплета своју конкретну националну трагику углавном претпостављали конкретним интернационалним аранжманима..."[247]

Већ и зато што је била нејединствена, југословенска влада није могла конвенирати Британцима, који су били не само њени домаћини, него и њени надгледници.

Колико су Британци мало ценили југословенску владу, видело се и из изјаве министра спољних послова, Идна, од 26. децембра 1942. Он је тада рекао, да је југословенска влада „исувише гломазна, административна и неекспедитивна".

И министру Идну и свим британским службама сметало је стално трвење међу члановима југословенске владе, мада су и они сами тој неслози у многоме кумовали, и мада им је то добро долазило — да би могли да у сваком тренутку наступају као „објективни арбитри".

Кад се саберу све рецке у рабошу: Дража Михаиловић није одиста много добио од југословенске владе. Пре би се могло рећи да је он, везујући се за њу, и поставши њен привесак — углавном само штетио самом себи и својој организацији.

Ни тим што је укључен у владу, он није особито ојачао свој положај у земљи. Улазећи у владу, он се у ствари упрегао у опасан јарам који ће га, напослетку, скупо и прескупо стајати...

Као члан владе, Михаиловић је постао обавезан да спроводи политику коју су други креирали, да се држи ставова владе по сваку цену, па и оних — „да се устанак диже само у случају савезничке инвазије".

246 У априлу 1941. године, земљу треба да је напустило, с краљем и дворском свитом, 216 политичара, чланова владе и генерала.

247 Види: Веселин Ђуретић, Влада на беспућу, 294.

У време кад је Михаиловић наименован за министра војске, председник владе био је Слободан Јовановић. У неку руку он је постао „главни надлежни" за Дражу Михаиловића. И у том својству он је настојао да Михаиловићу одиста што више помогне. У том циљу успоставио је и тесне везе са министром блокаде, лордом Далтоном, првим и правим шефом СОЕ и задуженим у британској влади да „бди" над Михаиловићем, све тамо док Михаиловић није постао непосредна брига британског министарства спољних послова.

У контактима са Далтоном, затим са његовим наследником лордом Селборном, и, посебно, са министром спољних послова Идном, Слободан Јовановић је непрестано инсистирао на пружању помоћи Дражи Михаиловићу. А одговори које је добијао најчешће су се сводили на то — да Британија не може пружити Михаиловићу неку већу помоћ због премоћи Италије над Британијом у Јадранском мору и што Британија мора штедети своје авионе и подморнице. Лорд Селборн рекао је Јовановићу, једном приликом, сасвим отворено, да о слању оружја и муниције Михаиловићу у већој количини не може бити ни говора. Али да ће му зато бити слан новац, како би могао да оружје и муницију набавља на лицу места...

Временом, а услед свега што се догађало у Југославији, Михаиловић није могао, све и да је то хтео, да у свему следи југословенску владу. Притиснут и догађајима на које није могао уопште да утиче, он је морао да чини многе кораке и без консултовања са југословенском владом, чак и такве с којима се влада није слагала. Много пута, Михаиловић је поједине мере био принуђен да предузима на своју руку само зато што југословенска влада није могла да му помогне, што је, бринући само о себи, њега препуштала властитој судбини, остављајући га самог да као какав уклети брод, без правог компаса, плута по узбурканом мору на које се би отиснуо.

Тамо у пролеће 1943, услед свега реченог, односи између Михаиловића и југословенске владе били су такви да се о некој добро функционишућој сарадњи није могло уопште говорити. Први који је до оваквог закључка дошао, и покушао да ствари поправи, био је Јован Ђоновић. Оцењујући да југословенска влада, нехегемона каква је била, личи на скуп деце који никако да престане да се врти у круг (као у оној игри „Коларићу — панићу, плетемо се самићу") он је, управо у пролеће 1943, саветовао Михаиловићу да објави свој програм на бази југословенске државне идеје, федеративног уређења државе и

праведног економског и социјалног поретка и да образује један политички одбор који ће се у одсудном тренутку прогласити за привремену владу.[248]

Михаиловић се, међутим, на овако што није усуђивао. То је било сасвим изван оквира његових размишљања... Све што је учинио, на шта се усудио, а што спада у домен велике политике, било је то, да је прихватио предлог да се у селу Ба, 27. јануара 1944. одржи национални конгрес, који је требало да буде „српски одговор" на заседање АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра 1943. године.

248 Уп. Мирјана Стефановски, Српска политичка емиграција о преуређењу Југославије 1941-1943, Београд 1988, 249.

Глава осамнаеста

СРБИЈА И КРАЈ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

1. Конгрес у селу Ба и одлуке АВНОЈ-а у Јајцу

Под притиском политичких људи око себе, и да би парирао заседању АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра 1943, Михаиловић је дао сагласност за одржавање конгреса националних снага у селу Ба, од 25. до 28. јануара 1944. године.

Светосавски конгрес, како је још назван скуп у селу Ба због одржавања на дан Светог Саве, 27 јануара, окупио је 294 делегата, међу којима се, осим Срба, налазило и неколико Хрвата, Словенаца и муслимана.

Конгресу је председавао Живко Топаловић, председник Социјалистичке партије.

Била је то далеко најважнија и највећа политичка манифестација покрета Драже Михаиловића током целог рата. Делегати су стигли са свих страна, превађујући дуг пут и излажући се многим опасностима. Ваљало се до Равне горе и села Ба пробијати и кроз ланце немачких стража, које су још и тада биле стварни господари у Србији. Неки делегати су при том били и ухапшени. Највећи део делегата био је, међутим, ухапшен по завршеном конгресу, што доказује да су неоснована тврђења да је конгрес у селу Ба одржан „с прећутним одобрењем немачких окупационих власти".[1] Било је сасвим

1 Боривоје М. Карапанџић (н.д., 296) тврди да су многи делегати на конгрес у селу Ба путовали са објавама које су им издали Недићеви органи власти или пак Љотићев Српски добровољачки корпус. — Као и Б. Карапанџић, и Милош Минић сматра да су Немци „знали за припрему конгреса у селу Ба", да су „знали и кад и где се конгрес одржава и ко ће бити главни

обратно: Немци су били како против одржавања конгреса тако и против одлука донесених на њему. И они су ухапсили не само већи број делегата, него и читав низ других предратних политичара и јавних радника који су прихватали ставове усвојене у селу Ба и радили на њиховом остварењу. Увек настојећи да Немцима угоди, против конгреса био је и Милан Недић. Он га је означио као „антинемачку манифестацију", а љотићевци као доказ више, да су Срби „остали заробљеници југословенске идеје". Мирославу Спалајковићу, кога називају и „глорификатором" Милана Недића, посебно је конгрес сметао због „величања пуча од 27. марта. Сметала му је и најава обнављања Југославије, у „федералном облику". Његов став био је, да је право решење „уједињавање српског народа, духовно и материјално, у једну велику задружну државу у којој би Србин живео у духу светосавског морала".[2] У овој равни, била су и нека друга мишљења, пре свега она по којима је конгрес у селу Ба доказао да је „Дражинизам" не само органски продужетак 27. марта већ и да је његова концепција демократског уређења пут у пропаст српског народа — стварање услова за „инфилтрацију бољшевизма".

Подједнако оштро као у Србији, у кругу Милана Недића и Димитрија Љотића у првом реду, конгрес у селу Ба, нападан је и у Хрватској, од стране усташа и њиховог пропагандног апарата. У једном чланку у листу „Хрватски народ" (од 20. фебруара 1944), речено је, на пример, да је конгрес у селу Ба — „чист бизантизам", да он није ништа друго до покушај да се камуфлирају великосрпски циљеви, пре свега циљ да се створи велика српска федерална јединица у оквиру Југославије — на рачун Хрватске.

Од хрватских писаца, после Другог светског рата, посебно негативно оценио је конгрес у селу Ба и његове одлуке

референт и какве се одлуке припремају, и какве су одлуке донете. Али, ничим нису ометали одржавање конгреса, пошто је у то време њима ишло лоше на свим фронтовима, укључујући и фронтове у Југославији. У таквој ситуацији Немцима није било у интересу да задају ударац или било какву штету четницима који су водили борбу искључиво против партизана и тада с Немцима широко сарађивали против заједничког непријатеља — партизанских снага..." (М. Минић, Ослободилачки или грађански рат, 192). — Звонимир Вучковић (Од отпора до грађанског рата, Београд 1990, 101), пак тврди, да је „полиција у служби окупатора, несумњиво уз сарадњу домаћих достављача, успела да похвата већи број учесника на конгресу", од којих су „они срећнији дочекали крај рата у концентрационим логорима немачког Рајха".

2 Уп. Б. Петрановић — М. Зечевић, Југословенски федерализам — идеје и стварност, I, Београд 1987, 826.

— Јозо Томашевић. По њему, дух конгреса био је „дух спасавања Српства и српске превласти у обновљеној држави након рата, а не стварања животно способне и јаке Југославије, прихватљиве свим југословенским народима".[3]

За само заклињање конгреса у демократију, речено је, да је оно имало „више пропагандистички него стварни програмски карактер".

Главне одлуке конгреса у селу Ба, како политичке тако и војне, садржане су у резолуцији која је прихваћена после три дана већања. Једна од одлука, свакако и најглавнија, тицала се Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, које је окарактерисано као дело усташко-комунистичке мањине.[4]

У резолуцији конгреса, иначе, истакнута је, на првом месту, решеност да се обнови југословенска држава и прошири на све територије на којима живе Срби, Хрвати и Словенци и, затим, да Југославија „мора бити уређена као федеративна држава у облику уставне и парламентарне — наследне монархије, са народном династијом Карађорђевића и краљем Петром II на челу".[5]

У таквој, федеративно уређеној држави, предвиђало се образовање трију јединица — српске, хрватске и словеначке. У српској федералној јединици, „на демократским основама", био би окупљен цео српски народ, а у хрватској, односно словеначкој — хрватски, односно словеначки народ.

Што се тиче разграничења између Срба и Хрвата, у резолуцији је заузет став, да се не признају разграничења извршена између њих уочи рата (Бановина Хрватска) или пак у рату под притиском окупатора.

У четвртој тачки резолуције, посебно је истакнуто, а у вези са краљем Петром Карађорђевићем, а) да је краљ Петар „народни владар, који је на престо дошао вољом свог народа", б) да се „према томе, не може нити сме одређи вршења

3 Јозо Томашевић, Четници, 258.

4 Одлукама другог заседања АВНОЈ-а задат је несумњиво јак ударац покрету Драже Михаиловића и његовој југословенској оријентацији, па и његовом федерализму заснованом на снажној српској, али и словеначкој федеративној јединици (Види и: Нешовић-Петрановић, АВНОЈ и револуција, н.д., 127); Михаиловић је тога био свестан, нема сумње. И то треба да је био један од разлога што се он на конгресу у селу Ба приклонио ставовима политичара, на челу са Живком Топаловићем, а супротставио се оној струји која је желела да се обнови Краљевина Србија.

5 Види и: „Погледи", Крагујевац, 15. 6. 1990, 36-37.

Његових владарских дужности", в) да краља Петра може разрешити вршења владарских дужности" само народ преко свога, слободном вољом народа изабраног представништва, по успостављању нормалних прилика у ослобођеној држави."

У резолуцији је поздрављена и изјава Драже Михаиловића на конгресу, „да су лажни сви гласови да ће Југословенска војска у отаџбини вршити колективну одмазду, јер да Југославија има своје позитивне законе, по којима ће сви кривци одговарати за ратне злочине, и да ће они који нису криви имати законску заштиту".

Наглашено је у резолуцији, у вези с тим, да Конгрес сматра „да су овом изјавом оповргнути сви лажни гласови о недемократским и диктаторским тежњама ђенерала Михаиловића и његове војске, као и лажни гласови да ће бити вршена колективна одмазда или ма какви произвољни и незаконити поступци приликом преласка у редовно стање."

Нарочито оштро, Конгрес је осудио „покушај комунистичког већа да једностраним одлукама присвоји себи право да мења уставни поредак Југославије. Те одлуке су без икакве вредности и влада Рибар-Броз-Пијаде није никаква народна влада, већ једноставна творевина КПЈ".[6]

Истовремено, Конгрес је изразио жаљење, што су, услед недовољне обавештености, „неки од савезника придали незаслужени значај посебној комунистичкој акцији", али и наду — „да ће ова погрешка бити исправљена у општем интересу југословенске и опште савезничке ствари, утолико пре што ова акција све више постаје усташка и бива подржавана од немачких сателита и ратних криваца у овом рату".

Један од делегата на конгресу у селу Ба, унук великог српског државника Николе Пашића, адвокат Никола Пашић из Торонта, у Канади, оцењујући конгрес, рекао је, као прво — да је он дошао исувише доцкан". „Тито је, кад је правио АВНОЈ, темпирао право време и он му је дао одређени легитимитет. Овај конгрес у селу Ба није могао после тога да представља нешто друго до потврду да равногорски покрет није хегемонистички, да није великосрпски, да није реакционаран него да га

6 Против одлука АВНОЈ-а оштро је иступила и краљевска југословенска влада, којој је био одузет легитимитет. Она је одлуке у Јајцу (председник Божидар Пурић) окарактерисала као акте терористичког покрета који српски народ не прихвата јер не одговара његовим „демократским и социјалним схватањима".

воде социјалисти, федералисти, па чак и републиканци. То је све у теорији изгледало врло лепо и прихватљиво, али у пракси није имало никакав политички значај, јер су Черчил и Форин офис одавно донели одлуку да играју на Титову карту, а све остало што се десило са краљем Петром, и Шубашићем само је безначајан компромис."[7]

Кад се све коцке ставе на своје место, стиче се утисак да је на конгресу у селу Ба Дража Михаиловић покушао да уради оно што је давно пре тога морао да учини — да своју организацију трансформише у прави свенародни покрет. Само, услова за тако што није више било... Он није имао уза се политичке партије. Представници политичких партија који су се нашли на конгресу нису били уопште спремни, свеједно што су другојачије говорили, да ишта жртвују од самосталности својих странака и да се безпоговорно сврстају у безимену политичку армаду Драже Михаиловића...

Тек после многих расправа, и, у суштини, само декларативно представници политичких партија пристали су да се образује једна јединствена странка, Југословенска демократска народна заједница. Та „надстранка" у многоме била је налик на онај сурогат од политичке партије коју је створио краљ Александар I Карађорђевић. У њу су, сем политичара, ушли и представници Михаиловићевог Централног националног комитета.[8]

Био је ово, у ствари, један компромис, мање-више на силу остварен, између представника политичких партија и Драже Михаиловића и његовог војно-политичког штаба.

Како је тешко било остварити овај компромис, види се и из тога, да је у неколико махова долазило до таквих размимоилажења, да је изгледало да ће свако отићи на своју страну и да ће се конгрес неславно завршити. Ко је за овакву ситуацију више био крив, Дража Михаиловић и његов штаб или представници политичких партија, скоро да није могућно рећи. Али да су и једни и други били криви — то је извесно. Звонимир Вучковић као да је у праву када каже, да Централни национални комитет, који је до конгреса у селу Ба „неприкосновено вршио

7 Никола Пашић, „Свет", август 1990, 38.

8 Види и: Југословенска народна демократска заједница, Народна библиотека Србије, II/135199.

улогу политичког вођства", није лако испуштао дизгине из руку... „У ширем телу кога је Конгрес требало да образује, његов утицај смањио би се на пола. Зато је његовим члановима тешко падала чињеница да власт треба да деле са политичким странкама према којима је већина њих гајила не само неповерење, него и извесно омаловажавање, проистекло из опсесије да они стварају нешто ново, док су партије не само застареле, већ и тешко оптерећене гресима прошлости".[9]

Тврду, и најтврђу линију Централног националног комитета заступао је др Стеван Мољевић. Главни тумач ставова политичких странака (Демократске, Земљорадничке, Радикалне) био је пак, Живко Топаловић.

Уз Мољевића, безрезервно, стајао је Дража Михаиловић. То другојачије није могло ни бити, већ и због његове аверзије према политичким странкама и политичарима од заната уопште, на једној, и због прецењивања своје личне позиције и позиције своје целе војне организације, на другој страни.

Из ових разлога, пре свега Михаиловић неће пристати, неколико месеци по одржању конгреса у селу Ба, ни да формира своју „шумску владу" — што су од њега захтевали неки познати политичари и државници (Лазица Марковић и Цинцар-Марковић) — да би спасао на тај начин свој политички брод од пропасти.

Следећи Михаиловића, многи, скоро сви локални команданти у Југословенској војсци у отаџбини, понашали су се према политичарима на својим теренима у Србији крајње одбојно. Не осврћући се на одлуке конгреса у селу Ба о формирању једне јединствене политичке странке, Југословенске народне демократске заједнице, поједини команданти су чак јавно осуђивали све политичаре без изнимке, чак и слали расписе председницима општина и председницима националних одбора по селима (као што је то учинио командант Колубарског среза, 15. јула 1944) у којима је, поред осталог истицано да „свима и свакоме треба да буде јасно, бар данас, да нас је политичарска покварености и довела до слома" и да ће сви политичари, „као покварењаци и кривци за слом", бити — „скинути са лица земље".

9 Звонимир Вучковић, н.д., 98.

Сасвим другојачије него конгрес у селу Ба, протекло је Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра 1943. године.

Одлуке донесене у Јајцу биле су далекосежне. Њима је практично учињен крај Краљевини Југославији и ударен темељ новој југословенској држави,[10] комунистичкој у ствари, са — како ће време показати — недемократским и изразито бирократским системом управе.

Одлуке су биле и историјске, свеједно што форум који их је донео није имао легитимитет,[11] какав су имали фактори који су 1. децембра 1918. створили југословенску државу (Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца), и што су оне донесене без правих представника Србије...

Моша Пијаде написаће у „Политици", о првој годишњици Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, да је то био „политички догађај без претходника у историји модерних народа и без паралела у другим земљама у великом светском рату за ослобођење света од куге фашизма".

Тако како је мислио Моша Пијаде, мислило је и целокупно вођство КПЈ на челу са Јосипом Брозом Титом. Сви чланови тог највишег вођства КП били су уверени да су остварили велико дело. Једино с чиме нису били начисто у први мах, било је то — како ће све то што је урађено примити Москва, шта ће Стаљин на то рећи...

Насупрот пракси да се пре сваке одлуке консултује комунистичка централа, о усвојеним одлукама у Јајцу Москва је обавештена тек кад је све било готово. На тај начин хтео се избећи ризик да Москва све „поквари", као што се то збило 1942. године, кад је одржано прво заседање АВНОЈ-а у Бихаћу.[12] Али тиме је изазвана жестока срџба Стаљина и његових првих сарадника... Како је то изнео Владимир Бакарић,[13] Стаљин је због одлука у Јајцу најенергичније протестовао, а његова десна рука, Вјечеслав Молотов, у то време министар спољних

10 Одлуке другог заседања АВНОЈ-а остављале су питање облика владавине за решавање после рата. Тиме су створене претпоставке да се уђе у борбу за стварање јединствене владе без Михаиловића, која је зависила од унутрашњих снага и међународних утаначења у врху коалиције, пре свега између Совјета и Британаца. Михаиловић је био камен спотицања у постизању југословенског јединства. Британци као да су били свесни да ће Југославија после рата бити комунистичка држава, ослоњена на СССР, али нису престајали да истичу да је Србија антикомунистичка и да Михаиловић у њој има подршку већег дела народа... Уп. Б. Петрановић, Србија... н.д., 591.

11 По мишљењу Смиље Аврамов, АВНОЈ није представљао никакву међународну управну категорију. АВНОЈ је легализован споразум Тито-Шубашић 1945. године. А тај споразум је био склопљен под принудом... АВНОЈ је само изражена жеља ратујуће стране. По међународном праву, у току рата не могу се вршити никакве административне промене у окупираној земљи, нити икакве унутрашње промене... Уп. М. Кнежевић, Творци и тумачи, Београд 1994, 148.

12 АВНОЈ је конституисан у Бихаћу, 26. и 27. новембра 1942, „као највиши политички израз јединства народа Југославије". Он је дефинисан „као општенационално и општепартијско представништво народноослободилачке борбе у Југославији". По Б. Петрановићу (Револуција и контрареволуција, I, 410) АВНОЈ је „основан као једнодомна револуционарна скупштина федерације."

13 НИН, 2. 7. 1972, број 1121.

послова, рекао је, понављајући у ствари Стаљинове речи, да је одлукама у Јајцу Централни комитет КПЈ „забио нож у леђа" Совјетском Савезу и совјетској спољној политици. Редакцији Радио-станице „Слободна Југославија", у првом тренутку, чак није било дозвољено да објави одлуке донесене у Јајцу. Посебно се то тицало одлуке о забрани повратка краља Петра II у земљу...[14] *Тек када се видело како су одлуке у Јајцу примљене у западним земљама, тек тада је Народни комесаријат за спољне послове Совјетског Савеза изјавио, да догађаје у Југославији оцењује позитивно и тек тада је допустио да Радио „Слободна Југославија" објави интегрално саопштење које се тицало Јајца, формирања Националног комитета ослобађање Југославије, као привремене владе, а затим Драже Михаиловића као „ометача борбе против Немаца".*[15]

Ако је вођство КПЈ и заобишло Стаљина у новембру 1943, не консултујући га унапред о ономе што је било решило да спроведе, оно се пак, тим што је урадило, није уопште огрешило о ставове Коминтерне... Управо одлукама у Јајцу створена је основа за територијалну поделу Југославије по шеми Коминтерне; та подела била је усмерена на сузбијање „великосрпства" и „великосрпске хегемоније" у Југославији.[16]

Одлукама у Јајцу, а на линији Коминтерне, створени су услови за сузбијање српског фактора и кроз онемогућавање српском народу да се интегрише у једну јединицу.[17]

Све у свему, резултат, „авнојске федеративне формуле" биће, у датом часу, стављање Србије под контролу антисрпске коалиције, прво Уставом 1963, а затим Уставом из 1974.

14 Види и: Живота Камперлић, Велике одлуке, Београд 1973, 95-96.

15 Влада Совјетског Савеза издала је своје саопштење о признавању АВНОЈ-а у Јајцу — 14. децембра 1943 (после измене мишљења и после закључака донесених на конференцији у Техерану од 27. 11. до 1. 12. 1943) истог дана када и влада Велике Британије. У свом саопштењу влада СССР-а је истакла, да одлуке АВНОЈ-а „посматра као позитивне чињенице које доприносе даљој успешној борби народа Југославије против Хитлерове Немачке". У саопштењу поменут је и Дража Михаиловић, и речено је да његова делатност, „по расположивим обавештењима, досад није доприносила, већ више наносила штету борби југословенских народа противу немачких окупатора, и због тога није могла а да не наиђе на негативан однос у СССР". Уп. Слободан Нешовић, Иностранство и Нова Југославија 1941-1945, Београд - Љубљана 1964, 208.

16 За одлуке АВНОЈ-а у Јајцу, речено је и то, да у њима није садржан принцип једногласности федералних јединица, али да је „велика тековина" била та, што је уздигнута „на највишу лествицу вредности и пуна равноправност народа". Уп. Коста Чавошки, Из историје стварања нове Југославије, Књижевна реч, Београд 25. 12. 1986, 6-8.

17 Све одлуке АВНОЈ-а донесене су уз најпунију подршку делегата српског порекла, који су чинили већину делегата — 54 одсто. Делегацију је Србије чинили су представници из српских јединица НОВЈ. Како се наводи, они нису показали неко иоле веће занимање за положај Србије у федеративној Југославији, што није био случај са Хрватима и са Словенцима. Ови други водили су са Титом и посебне дуге разговоре, инсистирајући на разјашњавању читавог низа питања, између осталог и оних која су се тицала граница њихових република.

године[18] и, затим претварање авнојских административних граница у државне — онда када буде дошло до другог разбијања Југославије, односно проглашења република у националне државе са атрибутима политичког, економског и културног суверенитета. Управо полазећи од авнојских одлука и Устава из 1974. године, Европска заједница је створила свој план за уклањање социјалистичке Југославије са историјске сцене и са географске карте. И, поврх тога, за поделу Србије у три дела, три државе у ствари: Војводину, Косово и ужу Србију. Тај план требало је да буде санкционисан у Хагу, 16. октобра 1991. године — путем консензуса представника југословенских република. Како се зна, сви председници републике изјаснили су се за овај план Европске уније, сем председника Србије. Чак и председник Републике Црне Горе, али је накнадно ту своју сагласност повукао...[19]

По речима Добрице Ћосића,[20] *одлукама АВНОЈ-а у Јајцу, игнорисани су, у првом реду, резултати ослободилачких ратова Србије од 1912. до 1918. године, тако да је близу два и по милиона Срба остало у другим федералним јединицама. Границе са Македонијом, на пример, остале су скоро истоветне са границама с Турском из 1878. године, и нису биле етничке.*

Да би се политички разрешили вековни српско-хрватски сукоби око Босне и Херцеговине, и да би се „уважила етноантрополошка, религијска и историјска специфичност муслиманске популације, прихваћена је, у основи аустроугарска територијална формација Босне и Херцеговине, коју је и Коминтерна, односно КПЈ, преузела као модел за своју партијску територијализацију Југославије..."

18 По тумачењу Миодрага Јовичића, професора Правног факултета и члана Српске академије наука, Устав из 1974. године начинио је од Југославије „хибрид федерално-конфедералног уређења", на шта су највише утицаја имали словеначки и хрватски водећи комунисти, националисти преобучени у комунистичку одору, који никад нису престали да мисле на отцепљење од Југославије. — Једна од „најпогубнијих" последица Устава из 1974, по Јовичићу, било је „расрбљивање Косова и Метохије и опасност да они буду изгубљени за Србство". Уп. М. Кнежевић, Творци и тумачи, н.д., 238-240.

19 Овим планом, названим „Карингтонов папир" хтела се Југославија формално разбити изнутра — зато је био и предвиђен консензус. — Што се тиче разграничења, пошло се од хрватске (Фрање Туђмана) тезе, да је Уставом из 1974. године извршено дефинитивно разграничење између југословенских република. — Како то саопштава Смиља Аврамов, у Хагу је тај део покушај Европске заједнице пропао због противљења председника Србије Слободана Милошевића. Он треба да је кратко и јасно рекао — да одбија све што је предложено од почетка до краја, јер њега нису овластили ни Народна скупштина, ни влада, ни његов народ да распродаје своју државу... Уп. М. Кнежевић, Творци и тумачи, 139-140.

20 Добрица Ћосић, Српско питање, Београд 1992, 212.

За држање Срба, српских комуниста, Срба — припадника НОП-а уопште, према одлукама вођства КПЈ, прихваћених на заседању АВНОЈ-а у Јајцу, Ћосић каже — да се „у сваком Србину припаднику НОП-а стекло уверење да нова Југославија постаје интернационалистички заснована федерација у којој национална припадност има само примарно етничко-историјско одређење, подређено социјалистичким постулатима међунационалних односа, у којима је идеолошки принцип у свему примарнији од националног. То уверење српских партизана и њихових присталица, исказано у југословенству као формули интернационализма, биће све до 1974. код већине Срба, језгро српске националне и друштвене свести. Али оно ће, после 1974. године, када је формирано у ствари осам држава, бити претворено у историјску заблуду, у велику обману српског народа".[21]

За вођство српских комуниста (Покрајински комитет КПЈ за Србију), пут „који је указао АВНОЈ био је једини истински пут ка слободи и срећнијој будућности српског народа. То је пут части и борбе, пут братства и љубави са другим народима Југославије".[22]

У декларацији Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије,[23] која се састала 9. новембра 1944. године у Београду, речено је, да су „Срби из Србије увек тежили да буду у што тешњој заједници са својом српском браћом изван Србије и помагали су њихову борбу за националну слободу и национална права, али сви напредни и слободољубиви синови нашег народа знали су да Срби ван Србије могу добити своја национална права само са остварењем братства и јединства са братским јужнословенским народима са којима живе на истој територији, само уз поштовање слободе и националних права тих народа и само у заједничкој борби са њима против заједничког непријатеља".

Указујући на значај ове декларације, словеначки историчар Ј. Плетерски[24] рекао је, да је она „један од оних кардиналних текстова без којих није могуће схватити аутентични концепт и дух југословенске револуције".

21 Исто, 213.

22 Србија у рату и револуцији, Београд 1976, факсимил број 36.

23 Види и: Сл. Нешовић, Темељи нове Југославије, Београд 1973, 277.

24 Ј. Плетерски, НЈР, н.д., 501.

Кад се узме у обзир шта су у ствари значиле одлуке АВНОЈ-а у Јајцу, и има у виду шта се све на крају крајева збило, произилази, да су Срби, без којих ни до самог АВНОЈ-а никад не би могло доћи (у време АВНОЈ-а још увек Срби су чинили 90 одсто партизанских војних снага) уистину водили рат против својих интереса, а највише у корист етничког и територијалног уједињења Хрвата, Словенаца и муслимана.

У овом светлу, одлуке у Јајцу значиле су у бити велику победу антисрпских снага. До те победе, међутим, не би дошло, а понајмање би она могла бити тако велика, да те антисрпске снаге нису имале подршку српских комуниста, изван сваке је сумње. Они су били ти који су се и сами упињали да докажу да је Југославија, створена 1918. године, била „версајска творевина" и да је у њој доминирала „великосрпска хегемонија". На оснивачком конгресу КП Србије, одржаном у мају 1945, све је то посебно истакнуто, и, чак закључено — да је и у условима нове Југославије, „борба против великосрпске хегемоније један од главних задатака српских комуниста"[25]

Независно од тога какве су ставове заузели, и заузимали, српски комунисти, боље речено комунисти Србије, после АВНОЈ-а, и у којој мери су они били некритични према одлукама у Јајцу, једна истина остала је да приокси мраку заборава. А та истина је да су одлуке АВНОЈ-а у Јајцу, насупрот многим тврдњама да је њима коначно решено национално питање у Југославији у ствари поново отворило — српско питање. То је, као први, ваљда, међу историчарима уочио — Словенац Ј. Плетерски. Али је он то српско питање, можда и из тактичких разлога, свео на — „такозвано питање Србије". И „утврдио" да је оно „вештачки постављено", пре свега од стране оних који су се противили признању НКОЈ-а и уопште одлука у Јајцу, имајући пред очима — „привидну снагу четничког покрета у Србији".[26]

Утемељена у Јајцу као федеративна држава, да више не би била „доменом било које хегемонистичке клике", нова Југославија је имала, како је у Јајцу наглашено, да обезбеди пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине... Како ће пракса показати,

25 Момчило Зечевић, Илузионизам вештачких симетрија, НИН, 30. 8. 1991, 63.

26 Ј. Плетерски, НЈР, 489.

међутим, федеративна Југославија, таква каква је створена, била је федерација — само по спољној форми. У стварности била је то — конфедерација. Слободан Јовановић, који се као председник краљевске владе и сам залагао за претварање Југославије у федерацију (и то изјавио 21. јуна 1943), истина само федерацију Срба, Хрвата и Словенаца, рећи ће — да се ту радило о „лажном, фасадном федерализму".[27] У бити, у Јајцу је била осигурана централистичка партијска држава, која је као таква могла да функционише само дотле док је беспрекорно функционисала и строго централистички организована Комунистичка партија. Чим је централизам у КП попустио, сам себе разоружао и разорио, дошао је и крај тој уистину само номиналној федерацији. Њу је, Уставом из 1974, заменила конфедерација у најлошијој верзији, а кад је то урађено, био је потребан само један корак па да дође до дезинтеграције, до распада државе, али на основама које је утемељио АВНОЈ у Јајцу, у ствари, антисрпским основама, у крањој линији. И са границама које су проглашене „авнојским", иако у Јајцу о границама република није донесена никаква конкретна одлука...

Миодраг Зечевић и Бодган Лекић доказују,[28] да нигде, ни у једној архиви, „нема ни трага о документима којима се изворно утврђују границе федералних јединица". Како они наглашавају, границе федералних јединица су „обавијене маглом тајни, изузев разграничења која су вршена после рата". Ни на другом ни на трећем заседању АВНОЈ-а, ни у Привременој ни у Уставотворној скупштини, нити пак у њиховим председништвима „није донет ниједан правни акт којим се утврђују административне границе између федералних јединица. Такав акт није донет ни од Националног комитета ослобођења Југославије, нити од било које југословенске владе."

По мишљењу Зечевића и Лекића, одлуку о границама федералних јединица могао је донети само Политбиро ЦК КПЈ, његов ужи део, или Јосип Броз, уз помоћ најближих сарадника, у току рата...

Све би то значило, да су међурепубличке границе — „дате, а не усвојене од надлежног државног органа", и да, отуд, „не постоји њихов правни легитимитет".

27 Види и: Јован Ђорђевић, НИН, 31. 12. 1989.

28 Границе на танкој грани, Вечерње Новости, септембар 1991, серија 10. наставак.

Што се тиче послератних територијалних разграничења међу републикама, њима је, истина је, дат правни легитимитет, али одлуке о томе, без основног акта о разграничењу, немају значај који би иначе морале да имају.

Потврда за управо наведено, налази се у записнику Уставотворног одбора Народне скупштине, у време израде првог послератног устава, усвојеног 1946. године. Према томе записнику , тадашњи потпредседник Председништва АВНОЈ-а, Моша Пијаде, изјавио је, да су границе федералних јединица настале „природним путем".

Лично Јосип Броз Тито, из разлога лако докучивих, кад се дотицао питања границе федералних јединица, био је категоричан у томе, да се ту и не ради о границама, већ о „административним линијама које више спајају него што раздвајају".[29]

У овом смислу Јосип Броз Тито говорио је и на оснивачком конгресу КП Србије, 12. маја 1945. „Не смије бити питање хоће ли ово или оно село припасти овој или оној федералној јединици, јер оно припада читавој Југославији", рекао је он том приликом. „Није Трст само словеначки, него и југословенски. Није Ријека само хрватска, него југословенска. Није Београд само српски, него и југословенски. Овако требе постављати те ствари..."[30]

Што је Тито ово изјавио управо на оснивачком конгресу КП Србије, протумачено је — после његове смрти — поред осталог, и као покушај да се прикрије, да је извршеним разграничењима федералних јединица (уз примену правог шаренила од разним мерила — историјских, етничких, административних, и тако даље) управо и највише, па и једино, оштећена Србија.

О границама појединих федералних јединица, па и границама Југославије према Бугарској, Тито је у децембру 1944. године разговарао са Драгољубом Јовановићем, и рекао, да ће Банат и „скоро цео Срем сигурно бити у Србији", а за Бачку — да ће се „још видети, пошто има доста католика". За Барању,

29 Ради се о изјави Ј. Б. Тита Јовану Веселинову (НИН, 15. 3. 1991, 19). — Антоније Исаковић, књижевник и академик, прокоментарисоа је ову Титову изјаву следећим речима: „Тако се говорило да би се замаглило право стање, односно чињеница да су границе повучене на штету српског народа" (НИН, 15. 3. 1991, 21).

30 Момчило Зечевић, НИН, 30. 8. 1991, 62.

која никада није припадала Хрватској, казао је пак — да она „иде у Хрватску".

О границама према Бугарској, и о границама Македоније као федералне јединице, Тито је изјавио:

"Ми ћемо Бугарима вратити два среза која су им узета у Версају, а они ће нама уступити Пиринску Македонију. Егејске се, на жалост, морамо одрећи, пошто су Грци довели много својих из Мале Азије".

На примедбу Драгољуба Јовановића, да Бугари неће уступити Југославији Пиринску Македонију, Тито је енергично одвратио, да је то свршена ствар. „Кад сам ишао недавно у Москву, свратио сам у Софију и то сам уредио са бугарским друговима".[31]

Из казивања Милована Ђиласа, једног од креатора свих одлука у Јајцу (од њих шесторице укупно — Тита, Кардеља, Александра Ранковића, Владимира Бакарића, Моше Пијаде) види се да је тада шак вођен разговор о границама..."Моша је нацртао карту Југославије са шест република, у којој је Хрватска имала две покрајине. Кад је показао, сви су ћутали. Онда сам ја рекао да Хрватска и иначе личи на срце, а са ове две покрајине на — слепо срце. С том примедбом се најпре сложио Бакарић, а потом и Тито..."[32]

Ђиласов исказ, делом потврђује и Ј. Плетерски,[33] *који каже, да је Моша Пијаде „изгледа размишљао о могућности да се унутар хрватске обликује аутономна српска област, али да је од те мисли одустао, вероватно и ради немогућности склапања заокружене територије".*

По наводима Ј. Плетерског, даље, „најјачи разлог био је у моралној снази и чврстини народноослободилачког покрета у Хрватској која није дозвољавала националистичко надметање и изигравање..."

Према свему судећи, овде, у управо наведеном, словеначки историчар је мислио на Декларацију о основним правима народа и грађана демократске Хрватске (усвојеној на седници ЗАВНОХ-а, одржаној у ноћи између 8. и 9. маја 1944) у чијем је првом члану речено — да су „хрватски и српски народ у Хрватској потпуно равноправни"[34] *(што ће бити повод Моши Пијаде да изјави, да то значи „да Срби у Хрватској нису национална мањина, већ интегралан део српске нације").*[35] *Више је него извесно, да је словеначки историчар имао у виду и изјаву прве владе у Хрватској, од 14. априла 1945, да она „сматра својом дужношћу најласити оно огромно учешће Срба из Хрватске у заједничкој борби против окупатора и његових слуга и истакнути њихову улогу првобораца, као и помоћ коју су код дизања хрватског народа у борби показали. Народна влада Хрватске ће о томе водити рачуна и брижно остварити члан 1, Декларације о основним правима народа и грађана демократске Хрватске Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске о равноправности Хрвата и Срба".*[36]

Док је Моша Пијаде, што уопште није спорно, само покушао да у Хрватској обележи територије двеју аутономних јединица — српске и далматинске, са обележавањем територија аутономних области у Србији било је другојачије. У овом случају обележавање није остало на покушају, оно је „верификовано". Прихватили су га сви, од Тита до Ђиласа и Бакарића. Радило се ту о Косову и Метохији и Војводини...

Статус ових двеју покрајина на територији Србије није тада био одређен. У одлукама АВНОЈ-а у Јајцу формирање ових покрајина није чак ни поменуто. Како се мисли то се није десило случајно. С једне стране, питање Косова и Метохије није отварано због Албаније (Коминтерновских пројекција о Великој Албанији) као и планова о уграђивању Албаније у једну јужнословенску, односно балканску федерацију. С друге стране, кад је о Војводини реч, ово питање је заобиђено због српско-хрватских односа и претензија хрватских комуниста на добар део Војводине (Андрија Хебранг, ће у име ЦК КП Хрватске после рата затражити да цео Срем, укључујући и Земун, буде припојен Хрватској — што је и шеф усташа Анте Павелић захтевао од Немаца).

У време заседања АВНОЈ-а у Јајцу, Централни комитет КПЈ није хтео наводно да потеже питање Војводине и из страха да не „пресече изгледе за масовније приступање Хрвата НОП-у".[37]

31 Д. Јовановић, Мемоари, рукопис, VII, 201-202. — Тито и Јовановић разговарали су о границама 12. 12. 1944, у вили инжењера Аџовића, која је за време немачке окупације била резиденција опуномоћеника немачке владе за привреду, Нојхаузена.

32 „Интервју", Београд 25. 5. 1990, 9.

33 Ј. Плетерски, НЈР, 484.

34 Уп. Фердо Чулиновић, Документи о Југославији, Хисторијат од оснутка заједничке државе до данас, Загреб 1968, 528.

35 М. Пијаде, Равноправност Срба и Хрвата у Хрватској, Изабрани говори и чланци 1941-1947, Београд 1948, 267-271.

36 Ф.Чулиновић,Документи о Југославији, н.д:, 531-532.

37 Б. Петрановић, Историографија и револуција, Београд 1984, 543.

Што се тиче жеље Шиптара са Косова и из Метохије, да се прикључе Албанији (изражене у новембру 1943. године на конференцији на којој је формиран Народноослободилачки одбор за Косово и Метохију, у граничном селу Буњај)[38] Централни комитет КПЈ треба да је у децембру 1943. заузео став, да „парола о присаједињењу Косова и Метохије Албанији" у ствари иде на руку непријатељским снагама, „које иду за тим да од демократског покрета Југославије отржу парче по парче и истичу у први план не питање борбе против окупатора, него разграничење, националне супротности, и тако даље".[39]

Кад је, на крају, дошло до стварања аутономне покрајине Војводине и аутономне области Косова и Метохије, био је то потез, како се брзо показало, усмерен на слабљење Србије. Неки водећи комунисти из Хрватске, пре свега, нису то чак ни крили. Владимир Бакарић, на пример, пред доношење Устава из 1974. године (којим је у ствари легализована дезинтеграција земље) рећи ће јавно, да су покрајине створене управо зато, да би „увек бар једна била у сукобу са Србијом".[40]

Према мишљењу Слободана Вучетића,[41] све то што је урађено са аутономним покрајинама, урађено је на основу тезе „Слаба Србија — јака Југославија".[42]

Србија је, практично, свим тим била „деградирана, доведена у неравноправан положај са другим републикама, а српски народ онемогућен да Републику Србију конституише као јединствену републику и државу и тиме оствари елементарна национална права и интересе које су остварили други југословенски народи."

На основу чињенице да су само у Србији створене аутономне покрајине, Веселин Ђуретић је закључио да је „авнојски концепт био у основи и у појединостима постављен тако да

38 У новембру 1943. формиран је Обласни комитет, а затим, по директиви Светозара Вукмановића Темпа, и ПК КП за Косово и Метохију. Тек после тога Народноослободилачки одбор.

39 Види и: С. Алексић, Положај аутономних покрајина у уставном систему СФР Југославије, Београд 1967, 57.

40 Уп. Милентије Пешаковић, Ефекат првог удара, „Политика", 17. 8. 1990, 11.

41 Слободан Вучетић, Четврта Југославија — каква ?, НИН, 11. 3. 1990.

42 Настанак девизе „Слаба Србија — јака Југославија", академик М. Јовичић тумачи наводним страхом од јаке Србије у државно-партијским врховима Југославије. „Ја сам и тада мислио и говорио", каже М. Јовичић, „да ова девиза не одговара стварности. Јер, ако се чинило све да Србија буде слаба, тиме се никако није желело да Југославија буде јака. С обзиром да Југославија ни тада није била на срцу не-Срба, стварности би далеко више одговарала девиза „Слаба Србија — слаба Југославија". Уп. М. Кнежевић, Творци и тумачи, 239.

изазове пропартизанску поларизацију несрпских снага. На оваква тумачења упућивало је Титово руководство, јер је своје федералне концепције представљало као прави ударац 'великосрпској хегемонији', о којој мит нису расплинули ни бројни њој неадекватни ратни процеси и у српском народу и у југословенским националним односима".

Старе представе о „великосрпској хегемонији" биле су присутне не само када су доношене одлуке АВНОЈ-а у Јајцу, него и потом, и дуго, дуго по успостављању Југославије под вођством комуниста, у ствари — све док је социјалистичка Југославија постојала.

Како Ђуретић посебно наглашава у свом делу „Савезници и југословенска ратна драма",[43] све три силе у антифашистичкој коалицији (Британија, САД и СССР) нису имале јасне територијалне одреднице југословенске националне ситуације, па су „јајачке федералне јединице могле бити прихватане и као чисто етничке и као историјске целине".

У условима насталим после одлука АВНОЈ-а у Јајцу, и каснијих договарања првих људи у Централном комитету КПЈ, дошло је, још док је рат трајао на југословенским просторима, до појава које су поистећале и Србе као народ и Србију као државу као што је, на пример, насељавање Хрвата у Бачкој и Срему. У Бачкој, у срезовима Сомбор, Бачка Паланка, Оџаци, Кула, Апатин и Нови Сад, насељено је од 1. новембра 1944. до маја 1945, 30.000 Хрвата, а у Срему, у Инђији и Старој Пазови — 3.000 Хрвата.[44] У исти мах, у Хрватској је све чињено како би се што више Срба иселило и тако створио простор за насељавање Хрвата у крајевима у којима су Срби иначе били у већини.

Срби у Хрватској који су остали на свом огњишту, временом ће, посебно од 1974. године, кад Југославија буде запловила у конфедерацијске воде, бити „изложени националној асимилацији, чак бити лишени елементарних права на заштиту и испољавање свога националног и културног идентитета, која су били стекли у НОБ и непосредно после рата".[45]

Разграничење које је спроведено између федералних јединица, довело је у тежак положај и Србе у Македонији. Све је покушано да се од њих начине — Македонци...

43 Види и: „Политика", Београд 5. 12. 1992.

44 Извештај министра за информације, Саве Косановића, достављен генералном секретару Председништва владе Митру Бакићу, 29. јуна 1945.

45 Слободан Вучетић, Четврта Југославија, види нап. 41.

Типичан пример за однос власти према Србима у Македонији јесте случај са становницима општине Вратиње у Тетовском срезу. Срби из ове општине нису ни за живу главу хтели да се одрекну свог имена и захтевали су да њихова општина уђе у састав Србије. Наводили су да су они Срби од искона, и да су као Срби и за време рата 1941-1945. били изложени великим прогонима Бугара, да је из њихове општине стрељан 41 становник, а да су сви остали, од 15 - 66 година старости, били интернирани.

Влада Македоније се овом захтеву најенергичније успротивила. Чак је наредила да се ухапси делегација која је пошла у Београд да се жали и тражи заштиту од владе Србије и савезних органа власти...[46]

И у Босни и Херцеговини, услед новог реда ствари, и у условима постојања посебне босанско-херцеговачке федералне јединице, Срби су имали много тешкоћа, а особито Срби који су за време рата били протерани или који су, спасавајући своје животе и животе чланова својих породица од хрватско-муслиманског геноцида, пребегли у Србију. Њима, тим повратницима, у много случајева није било могућно да се врате на своја огњишта, у своје куће, у које су се, у међувремену, били уселили Хрвати, односно муслимани.

Извештавајући савезну владу о тешком положају ових Срба, 29. јуна 1945, министар Сава Косановић је истакао, да се ти Срби у Босни и Херцеговини „са подсмехом дочекују од оних које је усташка власт наградила њиховом имовином".

Овакав однос органа власти у Босни и Херцеговини према Србима — повратницима, министар Косановић је оценио као смишљену непријатељску политику против Срба. „Изгледа да је фама о тобожњој четничкој настројености Срба — избеглица смишљен посао реакционарних франковачких елемената у намери да дисквалификују Србе — избеглице, а фаворизују себе, и да на тај начин онемогуће избеглицама борбу за откривање фашистичко-франковачких елемената, узимајући у томе тактику нападања, да не би били нападнути...", речено је на крају извештаја министра Косановића, уз додатну констатацију — да је услед тога, а и уопште, у целој Босни и Херцеговини „приметно незадовољство Срба који су преживели усташке злочине", а којих има, како у којем граду, од 2 до 5, 10 и, ређе — 30 одсто.[47]

И Срби на Косову и у Метохији, који су за време рата били принуђени да напусте своје домове и своја имања, имали су исто као у Босни и Херцеговини грдне тешкоће да се врате на своја огњишта. Практично, њима је то, како је већ изнесено, било онемогућено, због политике коју је Централни комитет КПЈ водио према Албанији. Колико је та политика била (и могла бити) погубна по Србију, па и Југославију, потврђује и податак, да је вођство КПЈ било приправно да Албанији уступи сав југословенски, односно српски простор у којем живи компактно албанско становништво. У овом смислу, представници КПЈ, Вељко Влаховић и Божидар Масларић, треба да су предали један елаборат надлежним форумима у Совјетском Савезу још 1944. године.[48]

Шта су све доживљавали Срби који су покушавали да се врате на своја имања на Косову и у Метохији говори се и у једном извештају министарства за колонизацију савезне владе од 10. децембра 1945. године. Ту се, поред осталог, каже, да се, на пример, у срезовима дреничком и источком, „у деведесет одсто случајева земља одузима насељеницима који су се вратили на Косово. Шиптари тог краја не крију да више не желе да им се насељеници враћају..."[49]

Јаку светлост на читаво питање антисрпских (и антицрногорских мера) власти на Косову и у Метохији одмах по завршетку рата, нарочито баца извештај министра за колонизацију савезне владе, Сретена Вукосављевића, од 20. децембра 1945. године достављен влади Србије. У том извештају, уз друго, истакнуто је, „да је на Космету створено такво несношљиво стање за насељенике да се не могу вратити на своја имања. Све им је опљачкано и попаљено иако су у овом рату дали свој прилог НОР-у. Њима се одузима сва радна земља а оставља им се крчевина коју нису могли ни раније сву раскрчити и утрине које нису могли разрадити тако да на остављеном замљишту не могу ни мрети ни живети".[50]

46 М. Зечевић и Б. Лекић, н.извор, види нап. 28.

47 Исто.

48 Исто.

49 „Политика", 4. 2. 1992, 15.

50 Исто, број од 5. 2. 1992, 16.

У односу на Србију, Хрватска је одлукама АВНОЈ-а моїла да буде више неїо задовољна. Пре свеїа зато што је тим одлукама у ствари утрт йут друїој хрватској држави (йосле 1941. їодине) из које ће, на крају, кад Јуїославија буде йоново разбијена, изнићи и трећа — створена као и йрва хрватска држава новијеї времана, усташка, уз йодршку иностраної фактора.

По Франьи Туђману, без АВНОЈ-а „судбина хрватскої народа била би страшна...“[51]

Што се тиче Срба у Хрватској, они су релативно брзо добили йрилику да се увере куда их је АВНОЈ одвео. Уйркос декларацијама и свакојаким йартијским йрокламацијама, срйски народ у Хрватској ће, само десетак їодина йосле заседања АВНОЈ-а у Јајцу, формално изїубити йраво на званичну уйотребу своїа језика, на своје йисмо, йраво на своје школе, штамйу, йраво да се „усйоставља као срйски народ“, како је то рекао др Јован Рашковић, наїлашавајући да је све то било дело комуниста у Хрватској на челу са Владимиром Бакарићем, који „старчевићевску идеју йревеслава у Комунистичку йартију Хрватске и тако јој даје леїитимитет континуитета хрватске националне идеолоїије“.

Истичући, йосебно, да су їлавни сйроводници те йолитике били — Срби, Рашковић је рекао и следеће:

„Све што је било срйско, све што је носило срйско име и што је носило срйску тежњу, било је йризивано и уништавано. Све је то оїлашавано контрареволуционарним, националистичким, шовинистичким, јер је свака ствар имала своју ладицу из које су се вадиле дисквалификације. То што се на такав начин дешавало — може се уйоредити само с ієноцидом. Ни са чим друїим. Потискиван је срйски народ. Идеолошка лаж је остваривана у име наднационалних интереса, а у ствари се йоказивала као йолитика националне асимилације“.[52]

За највећи аїсурд, везан за Заседање АВНОЈ-а у Јајцу, моїло би се, и отуд, сматрати тврђење, да је одлукама донесеним на том заседању „ријешено национално йитање као важна карика заједничкої живота наших народа“,[53] чак за сва времена отклоњени услови за сукобе између Хрвата и Срба...

Уйраво у време заседања АВНОЈ-а у Јајцу, кад се о братству и јединству іоворило као о неуништивој тековини, Хрвати и Срби били су једни од друїих даље неїо можда икада йре у својој историји. Хрвати су тада у оїромној већини још увек стајали уз усташку државу, која је толико зла нанела срйском народу, йодуйирали је йре свеїа с оружјем у руци, борећи се у йостројбама усташке војнице, жандармерије, у домобранским йуковима и дивизијама, йа и у саставу саме окуйаторске војске и у СС-јединицама. Још у йоследњим данима рата, уочи самої уласка йартизанских јединица у Заїреб, у мају 1945. їодине, йод заставом НДХ налазило се неколико йута више Хрвата неїо у војсци йод командом маршала Јосиїа Броза Тита.

Свакако и од ової йолазећи, изречена су мишљења, да су одлукама АВНОЈ-а у Јајцу у ствари Хрвати (а с њима и муслимани) рехабилитовани — за издајство Краљевине Јуїославије у аїрилу 1941, за ратовање на страни Немачке, за ієноцид извршен над Србима, Јеврејима и Циїанима.

Истиче се, сем свеїа и то, да је одлукама АВНОЈ-а рехабилитована и сама Независна Држава Хрватска, која је званично била у рату и са Британцијом, и са Америком и са Совјетским Савезом. На фронт у Совјетском Савезу слате су како сувоземне труйе, тако и ваздухойловне јединице...

Захваљујући одлукама у Јајцу, усташка држава је наставила свој живот у новој форми, у оквиру јуїословенске федерације. „Конституисана је уйотребом свих йрава, од историјскої до етничкої, али и йрава на йревару кад је требало узети неке срйске крајеве (једино су од њеної захватања биле йоштеђена Босна и Херцеїовина, у којима су Срби, услед клања, изїубили већину).[54]

Што је Хрватска испала їлавни „йрофитер“ у Јајцу, а Срби и Србија їлавни їубитници (йре свеїа с їледишта свеїа оної што ће се касније збити, особито 1974. їодине) и Радован Самарџић, али и неки друїи йисци, сматрају да су за то криви и сами Срби, йосебно у Србији. И то не од јесени 1943. їодине, већ од мноїо, мноїо раније, од онда када су йоверовали, йосебно 1914, и йотом, да је Хрватима уистину стало до живота са Србима у једној заједничкој држави.

Први људи у Срба, „нису били свесни размера оне ойасности која је йроистицала из хрватскої йредлоїа да се држава йреудеси у федерацију у коју би се унели и елементи анационалної, етничкої и йокрајинскої у историјском смислу“.[55]

Међу виђеним Србима који су, у реченом смислу, веровали Хрватима, који су „били слейи за ширење хрватске идеје“, налазио се, једно време, и Слободан Јовановић, „чим је“, како истиче Самарџић, „онако снисходљиво йисао о Франьи Рачком и Ј. Ј. Штросмајеру“.[56]

51 „Вјесник“, Загреб, 1. 3. 1992, 11.

52 Јован Рашковић, Срйски и хрватски плебисцити, НИН, 20. 5. 1990, 19.

53 Види и: Милан Баста, Рат је завршен 7 дана касније, Београд 1986, 262.

54 Радован Самарџић, О историјској судбини Срба, Сербиа и коментари, Београд 1991, 176.

55 Исто.

56 Исто, 174.

Међу бројним мишљењима о заседању АВНОЈ-а у Јајцу,[57] и одлукама које су тада донесене, пажњу заслужују и она, по којима је тим одлукама „формално спасен интегритет Југославије".[58] Затим мишљења, да се одлуке о федеративном уређењу државе, образовању „друге Југославије", морају ставити у сумњу већ са гледишта самог легитимитета АВНОЈ-а. Јер, како се наводи, сви чланови АВНОЈ-а нису имали правоваљану легитимацију да би могли да наступе у име својих народа...

Има много истине у тврђењима, да је одлукама у Јајцу „само формално спасен" интегритет Југославије. У том часу, кад су те одлуке донесене, наиме, суверенитет Краљевине Југославије држали су још југословенска влада и краљ Петар, који су се налазили у иностранству. Они су једини поседовали државно право „да делују на стање у окупираној земљи, да уређују међународне односе према својој земљи и представљају Југославију свуда и пред свима".[59]

До преноса овог суверенитета дошло је на основу договора између влада Велике Британије, Сједињених Држава Америке и Совјетског Савеза, а посебно договорима на Јалти — од 4. до. 11. фебруара 1945. године. Ове три силе антифашистичке коалиције одлучиле су тада да се образује заједничка влада између југословенске краљевске владе и Комитета народног ослобађења Југославије као врховног политичког органа ослободилачког покрета којим је руководила Комунистичка партија. Сем тога, да се сазове привремена скупштина Југославије у којој би се нашли и посланици последње Скупштине Краљевине Југославије и представници Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије, АВНОЈ-а, дакле.

57 Види и: Б. Петрановић, Револуција и контрареволувија,II, 131. — Одлуке АВНОЈ-а, посебно о одузимању легитимитета југословенској краљевској влади, суспензији монарха и тако даље, биле су у збиру узето — једностран акт, и неуставан у исти мах, јер је био у супротности са тада важећим Уставом и Краљевине Југославије из 1931. године. Објашњења, да су ове одлуке само санкци-онисале реално стање, и да је прекид везе са, по Уставу, важећим државним поретком почео још стварањем народноослободилачких одбора као органа власти, по много чему се чине неуверљивим. Тим више, што је свим овим проглашен дисконтинуитет само кад је у питању унутрашње уређење (засновано на важећем Уставу) а не и кад је у питању међународно — правни положај државе. Стога се као први закључак намеће, да су све одлуке АВНОЈ-а у Јајцу биле у ствари привремене и у бити политичког карактера, и донесене пре свега са циљем — да се створи основа за међународно признање НОП-а.

58 Миодраг Јовичић, Референдум и Југославија, НИН, 12. 10. 1990, 26.

59 Ненад Милеуснић, Суверенитет Југославије је недељив, „Политика" 15. 12. 1990, 17.

Пренос суверенитета извршен је указима тадашњег владара Југославије, краља Петра II Карађорђевића, од 29. јануара и 2. марта 1945. Тим указима он је пренео своју суверену власт на будућу Уставотворну скупштину и намесништво...

След догађаја, затим, био је: 7. марта 1945. образована је јединствена влада Југославије (још увек Краљевине Југославије), а 11. новембра исте године одржани су избори за Уставотворну скупштину, која је, кад се састала, 29. новембра 1945, Југославију прогласила за републику.

Народноослободилачки покрет, организован и вођен од стране КПЈ, могао је, после свега да тријумфује. Одлуке у Јајцу постале су први закон земље, иако је њима, како ће време показати, у темеље Југославије уграђен динамит који ће је на крају разорити и поново једном ставити управо српски народ на највеће муке. Тај динамит било је формирање таквих федералних јединица, какве су, на пример, биле Хрватска и Словенија, у којима је сепаратизам продужио да траје, да јача, чекајући само повољну прилику да се активира у најпунијем обиму. На крају, таква повољна прилика је и дочекана...[60]

2. Краљ Петар и Дража Михаиловић

И на конгресу у селу Ба, како је описано, Дража Михаиловић се управо клео у краља Петра II Карађорђевића. Монархија, и династија Карађорђевића у целини, били су за њега неприкосновени... Али та његова љубав и оданост владалачком дому остаће ненаграђени. Уместо захвалности, биће му од краља Петра задат најтежи ударац, биће од њега одбачен — равно 3 године, 3 месеца и 11 дана пошто му је, 1. децембра 1941, краљ преко Радио Лондона одао највеће могућно признање, позивајући у исти мах „све слободољубиве борце да се, без обзира на идеолошке разлике, прикључе регуларним трупама преостале југословенске војске којима командује Дража Михаиловић". И, затим, пошто га је, 7. децембра 1941, унапредио у чин бригадног генерала, а у септембру 1942, у говору преко Радио Лондона, назвао — својим најбољим

60 Јаке сепаратистичке тенденције јавиле су се и код муслимана, који су 1967. године признати као посебна нација и постали један од три конститутивна народа у Босни и Херцеговини. Потпуно рехабилитовани за све што су починили током Другог светског рата, служећи масовно и немачком и хрватском фашизму, муслимани су чак фаворизовани у управи Босне и Херцеговине.

пријатељем, војводом у свом и народном срцу, који „високо држи барјак слободе и националне славе".

Свог „највернијег команданта", краљ Петар се одрекао 12. септембра 1944. године, опет у говору преко Радио Лондона, онда када је позвао све Србе, Хрвате и Словенце да се „придруже маршалу Титу" и при том запретио — да „сви они који се не би одазвали овом позиву неће успети да се ослободе издајничког жига, ни пред народом ни пред историјом".[61]

За Михаиловића био је то најтежи ударац који је примио током целог рата, и најболнији, извесно. У све је он пре могао да поверује, само не у то да би српски монарх могао бити противник српских националних интереса и да ће се приволети оној страни која му је радила о глави и за коју он није ништа значио.

Одбацујући Михаиловића, краљ Петар је, по речима Живка Топаловића,[62] нанео велику штету и самом себи, али пре свега — националном демократском покрету у земљи. Правно-политичка основа краљевог иступа „била је у одржању легитимности и континуелности југословенске државности. Државни устав, државна организација и друштвени поредак у Југославији не могу се мењати никаквим ударима за време рата. Сада се, међутим, носилац државне суверености, командант војске и шеф егзекутиве сам одрекао уставности и законитости и потчинио је једној новој револуционарној војно-политичкој формацији".

По Топаловићу, краљ Петар је својим иступом задао највећи „прави удар" југословенској војсци, која је после тога, „краљевом капитулацијом", изгубила легитимитет пред савезницима.

Без обзира на то, краљев поступак није, међутим, уништио углед генерала Михаиловића — било је мишљење Живка Топаловића. Шта више, краљев поступак треба да је „само уздигао углед ђенерала Михаиловића". Он је остао једини велики вођ Срба. Може се у будућности десити шта хоће.

61 Уп. К. Ст. Павловић, Краљ Петар Други у одбрани демократије, Гласник СИКД „Његош", Чикаго, св.за децембар 1980, 8.

62 Ради се о меморандуму француском политичару и државнику Кув де Мирвилу из новембра 1944. Види и: Из живота и рада Живка Топаловића, 240.

Ђенерал Михаиловић ће остати у нашој историји записан као велики народни јунак..."

Чврсто уверен да краљев поступак према Михаиловићу није ништа друго до „издајничи акт", Топаловић је краља Петра оптужио да је од Тита примио „тешке милионе" у часу кад му је предао „команду над војском и управу над државом".[63]

Рекао је Топаловић још, да је народ био веома незадовољан одлуком краља Петра да се одрекне Драже Михаиловића, и да је, после 12. септембра 1944, певао на сав глас: „Краљу Перо, што радиш не ваља, — бираћемо Андрију за краља!"

Јавном одрицању Петра II од Драже Михаиловића претходио је његов указ о разрешењу Драже Михаиловића дужности начелника штаба Врховне команде. Било је то 29. августа 1944.[64] Не осврћући се на то, међутим, Михаиловић је већ сутрадан, 30. августа 1944, издао наређење о општој мобилизацији, а 1. септембра објавио је проглас којим је читав народ позвао под оружје, позвао га, у ствари, у последњи бој за државу на челу са краљем Петром II.

Био је Михаиловић решен, како је изгледало, да истраје на свом путу до краја, уверен да ће се ствари ускоро сасвим променити и да ће он, кад постане господар Србије, поново имати на својој страни и краља Петра и Велику Британију.

Али све су то били снови. Пусти снови... Ни Михаиловићу ни његовој организацији више није било спаса. „Да су нас водили Александар Македонски, Ханибал или Наполеон", рекао је један од Михаиловићевих команданата, „наш покрет би завршио исто онако како је завршио... Били смо монета за поткусурибање и отишли смо под лед. У Грчкој је партизански покрет био много, много јачи од националистичког, па ипак нису победили грчки партизани, јер су у њихову земљу умаршрали савезници..."

Овај исти Михаиловићев командант (Звонимир Вучковић) рекао је, осим тога, да је Черчил, 1943. године, желео да оконча грађански рат у Југославији, и да се зато определио за један од покрета, јер је знао да ће рат, ако буде помагао оба герилска покрета, трајати до међусобног истребљења. „Зашто је изабрао Тита а не Михаиловића?" — поставио је исти питање. „Зна се то: попуштао је пред Стаљином... А затим, Драже

63 „Синдикалист", Париз, новембар 1945, број 45.

64 Уместо Драже Михаиловића, за министре војске, 11. септембра 1944, наименован је генерал Боривоје Ристић.

је водио рачуна о границама могућности, о немачким одмаздама, о сталној опасности од биолошког истребљења Срба. Тито није о томе мислио и зато је правио већу буку..."[65]

Да ће се Михаиловић наћи усамљен и у безизлазу, могло се лако предвидети после састанка велике Тројице у Техерану, од 29. новембра до 1. децембра 1943. године. Њихова одлука да се свим средствима подржи партизанска војска под командом Јосипа Броза Тита није значила ништа друго до стављање крста на Дражу Михаиловића и његову војну организацију.[66]

Како се претпоставља, одлука велике тројице у Техерану треба да је имала своје корене и у самој чињеници, да они нису видели, односно хтели да виде, једноставно нису хтели да приме к знању да гро борбених партизанских снага чине Срби: српски интернационалисти — комунисти, бројни српски русофили, који су „комунизам доживљавали и примали као идеологију мајке Русије", као и они „врло бројни усташким репресалијама свестрано погођени бојовници и осветници српских области у Херцеговини, источној Босни, средњој Босни, северној Далмацији, Лици, Кордуну, Банији, Славонији, Барањи и Срему..."[67]

Уз ову, непорецива је још једна чињеница — да је и држање самог Драже Михаиловића у многоме допринело да он буде одбачен од великих сила, да доживи оно што је доживео...

Последњу, и можда најбољу прилику, да догађаје у којима се нашао усмери у повољном правцу по себе, и да се наметне великим силама, у првом реду Британији, он је имао у часу италијанске капитулације... Али он ту шансу није искористио... Уместо да тада, опскрбљен оружјем од Италијана, искористи настали „вакум" и предузме енергичну, одлучну и самосталну акцију против немачког окупатора, он је продужио да маневрише, како је почео још 1941, и да настави да оклева у варљивом ишчекивању англо-америчког десанта у Југославији (са чим се, међу свим савезницима никад није озбиљно рачунало).

65 НИН, 22. јун 1990, 53.

66 В. Ђуретић, „Политика", 4. 2. 1992.

67 НИН, 6. мај1990, 34.

Василије Трбић, толико добро обавештен, и повезан са свим могућим обавештајним службама у Цариграду и Каиру, дошао је до закључка, како се види из његових нештампаних успомена, да је Михаиловић управо после капитулације Италије, 8. септембра 1943, имао јединствену прилику да постане господар ситуације на целом југословенском простору, и да сузбије постојећа нерасположења према себи у влади и утицајним круговима у Великој Британији, пре свега, и да поново постане прави савезник Черчила.[68]

Своје уверење Трбић заснива на околности да је англо-америчко војно вођство у Италији било тада животно заинтересовано за везивање што већег броја немачких дивизија за балканско ратиште. И управо због тога, њихов „фаворит" у Југославији могао је бити само онај ко је најактивнији у борби против Немаца. А то је у то време испао Тито, а не Михаиловић...

У томе, што је Тито оцењен као кориснији по савезничке војне интересе него Михаиловић (непоколебљиво је уверење Василија Трбића) треба да лежи и објашњење зашто су Британци, у споразуму са Американцима, затражили од маршала Бадоља да нареди, да све италијанске дивизије на тлу Југославије предају своје оружје Титу, а не Дражи Михаиловићу.

Како још Трбић наглашава, ово је било фатално и по краља Петра и по краљевску југословенску владу. „Тито је одједанпут имао у рукама потпуно модерно наоружање и много војске на првом месту Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине, где је свет побегао испред очигледне смрти коју су му носили Павелић и његови Хрвати. Тако је готово преконоћ Тито постао командант једне велике војске, која се делила на бригаде, дивизије, корпусе, па најпосле и на армије. У том моменту Енглези су гледали само једно: да се ни један немачки војник не дода више оним снагама којима је маршал Кесерлинг командовао у Италији..."

„...Да се ова ситуација овако неповољно развије по краља Петра, по његову владу и по његовог начелника штаба Врховне команде генерала Дражу Михаиловића, допринела су два човека: пуковник Бејли, који је био у штабу генерала Михаило-

68 Василије Трбић, н.извор, 264.

вића, и с којим Михаиловић скоро није ни општио,[69] а нарочито и баш у време разоружавања италијанске војске, Ралф Черчил, син Винстона Черчила, који се налазио у Титовом штабу, поред енглеског пуковника Мак Лина..."

Пре него што је Драža Михаиловић остављен на цедилу и од самог краља Петра II, у његовој организацији дошло је до осипања, до формирања посебних група, поред осталог и ангажовањем агената Велике Британије, њених одређених служби, обавештајних у првом реду.

У јесен 1944. године, Михаиловића је напустио и Драгиша Васић, „Чича број 2", његов политички саветник још од 1941. године. То је, према бројним исказима, Михаиловића дубоко коснуло, али и навело да каже, да је то био резултат Васићевог кукавичлука („плашљив је до зла бога") и, у исти мах, резултат Васићевог неуспелог настојања да преко Централног националног комитета — успостави диктатуру. „Он сматра", стоји у једном Михаиловићевом писму,[70] „да ЦНК треба да буде састављен само од једног члана а да тај члан буде он..."

Од војних команданата, од Михаиловића се, пред јесен 1944, међу првима одвојио потпуковник Војислав Лукачевић.

Са групом официра, Лукачевић је, 19. августа 1944, формирао „Независну групу националног отпора".

Стопама Лукачевића пошли су и пуковник Захарије Остојић, делегат Врховне команде за Босну и Херцеговину, Петар Баћовић, командант Херцеговине, и још неколико других високих команданата.

Потпуковник Лукачевић био је један од најпознатијих Михаиловићевих команданата. Њега и мајора Баћовића, Михаиловић је био упутио у Каиро, да би се одатле пребацили у Лондон и присуствовали венчању краља Петра II. Лукачевић је требало, како се сам хвалио по Каиру, да буде стари сват. Међутим, на свадбу је закаснио... Ипак, кад се уз помоћ Британаца домогао Лондона, састао се с краљем Петром и пренео му поруку Драже Михаиловића (Баћовић није ни стигао у Лондон, остао је у Каиру).

Док се Лукачевић налазио у Лондону,[71] совјетска новинска агенција ТАСС је објавила његово писмо команданту једне бугарске бригаде која се спремала да маршује у Санџак ради борбе са партизанима, у којем му се гарантује да га ниједна Михаиловићева јединица на том путу неће напасти... Британци су се, према Трбићу, толико ражестили због тога, да

69 Како је већ изнесено, с Бејлијем је Трбић био повезан још од лета 1941, и Бејли је био британски агент који је добио прве детаљније информације о Дражи Михаиловићу (од Трбића).

70 Михаиловићево писмо супрузи Живка Топаловића, Милици Ђурић-Топаловић, од 18. новембра 1944. Уп. Из живота и рада Ж. Топаловића, 372.

71 Василије Трбић, н. извор (САНУ 14. 148).

су већ сутрадан саопштили Лукачевићу да сместа напусти Лондон и врати се у Каиро.

Заједно са Баћовићем, затим, Британци су из Каира пребацили Лукачевића у Бари, а одатле у Црну Гору.

У Барију су Британци према обојици Михаиловићевих официра показали крајњу осорност. Претресли су их, поред осталог, до голе коже и од Лукачевића одузели сав новац који је он добио од председника југословенске владе Божидара Пурића, да би га уручио лично Дражи Михаиловићу.

Како претпоставља Василије Трбић, па и тврди, разлог што се Лукачевић, после свега одметнуо од Драже Михаиловића, треба да је било његово управо наведено писмо команданту бугарске бригаде. Кад је Михаиловић за то сазнао, он треба да је преко своје радио-станице обавестио и Британце и краља Петра II да Лукачевић у Лондону није био никакав његов изасланик, „јер он није ни одређивао никога од својих официра да у Лондону представља њега и војску у Отаџбини за време краљевог венчања". Да ли је све ово тачно што је генерал Михаиловић јавио о Лукачевићу, није се могло установити, каже Василије Трбић, јер Лукачевић није имао могућности да се брани од оптужби свог команданта.

У својим успоменама Трбић износи и то, да му је краљ Петар II ставио на увид текст телеграма Драже Михаиловића у вези са његовом женидбом. Тај телеграм треба да је гласио: „Вест о намераваној женидби Вашега Величанства примљена је у целој Југославији са највећим одушевљењем. Ја сам проверио народно расположење у целој Југославији и цео народ очекује да ћете заједно са Њеним Величанством краљицом вратити се тријумфално у Вашу престоницу Београд".

Наведени Михаиловићев телеграм краљу Петру, био је повод, да Петар Живковић, генерал, некад толико блиски сарадник краља Александра I, и првак Југословенске националне странке, каже Василију Трбићу: „Фаталан је генерал Дража Михаиловић! Ја сам стално био против да министар војни и члан владе буде у земљи, која је окупирана, да тамо ради шта хоће, да води политику какву хоће, а да за све то сносе одговорност краљ и влада који се налазе у туђој земљи и који немају никаквог утицаја на догађаје у земљи..."[72]

Истраживања вршена у правцу разјашњења одвајања Лукачевића и других команданата од Драже Михаиловића, у време када је Михаиловићу уистину било најтеже, кад је на свим стазама и богазама наилазио само на препреке, показују, чак и

72 Исто, стр. 279.

недвосмислено — да су иза свега стајали Британци, да је то био резултат одређене британске политике према југословенском краљу и краљевској избегличкој влади као и покрету Драже Михаиловића, као њиховом ослонцу у земљи.

Један од истраживача целог овог случаја, Радоје Пајовић,[73] утврдио је, да су се још током 1943. године, представници Велике Британије при штабу Драже Михаиловића (пуковник Бејли, а касније и генерал Армстронг) распитивали код појединих Михаиловићевих команданата ко би могао да замени Дражу Михаиловића на његовом положају. Све то, по Пајовићу, треба да је било у складу са ставом самог Черчила, који је краљу Петру II предлагао да се именује посебан војни одбор у Југославији, али без Драже Михаиловића.[74]

Кад се Лукачевић одвојио од Драже Михаиловића, он је издао проглас („Немачка на издисају"), у којем се обратио „свим грађанима Југославије", истичући да у његовим јединицама „има места за све синове Југославије, без обзира на верску или политичку припадност". Затим се, 20. септембра 1944, састао са члановима Националног комитета за јужну Херцеговину и са командантима Михаиловићевих јединица у Херцеговини. На овом састанку без много увијања, он је изјавио — да је политика Драже Михаиловића доживела слом...

Са овог састанка, упућен је меморандум команданту савезничких трупа у Италији, и у њему, поред другог, речено, да су трупе које стоје под Лукачевићевом командом учиниле све што су Лукачевићу саветовала „меродавна британска места..."

Преко Британаца, Лукачевић се обратио и Титу — с предлогом за сарадњу. Процењујући исправно, да иза свега тога стоји влада Велике Британије, Тито је тај предлог прихватио, али уз услов да се Лукачевић са својом војском стави „под његову оперативну контролу као део његових снага". Лично са Лукачевићем, Тито је одбио да се сретне и упушта у било какве преговоре. Поручио му је „да се обрати I корпусу партизанске војске..."[75]

73 Радоје Пајовић, Формирање четничке независне групе националног отпора, Југословенски историјски часопис, Београд 1964, број 4, 53-70.

74 Ближе податке нуди записник о саслушању Војислава Лукачевића од 15. марта 1945, сачињен у Секретаријату за унутрашње послове Црне Горе.

75 Британски документи, 299.

Крај читавог случаја Лукачевића био је тај, да је он у фебруару 1945, у Билећи, био заробљен од НОВЈ, изведен на суд, осуђен на смрт и 14. августа 1945. године стрељан у Београду...

Велико незадовољство Михаиловићем и његовим радом показао је и мајор Драгослав Рачић, командант Четврте групе јуришних корпуса у Србији. У једној врсти меморандума упућеној Михаиловићу, он је указао на низ његових пропуста, поред осталог при заузимању ставова према савезницима и противницима, и, ради решења насталих проблема, предлагао је да се одмах крене енергичним акцијама против непријатеља, како би се поправио положај покрета код савезника, а затим да се крене „коренитој измени политичког и војног вођства..."

Свој меморандум, Рачић је завршио речима:

„Хтели смо националну револуцију, али је нисмо извршили јер смо се одрешили о принцип сваке револуције: борити се све док се не сруше стари режим и његови носиоци".[76]

У настојању да спасе што се спасти може, и да створи услове да у Србији постане главна снага (тачно процењујући да ће ипак и на крају у Србији пасти одлука ко ће постати господар Југославије, снаге под његовом командом или комунисти) Михаиловић је одлучио да у свој фронт угради све јединице Недићеве војске, али и све одреде Димитрија Љотића. То му је и успело, 6. септембра 1944. године, на састанку у селу Прањани са представницима команди Љотићевих и Недићевих трупа (што је, у ствари, био резултат његовог договора са Миланом Недићем, и договора између његовог команданта за Србију, генерала Трифуновића са Димитријем Љотићем). По постигнутом споразуму у Прањанима, Михаиловић је изјавио — да он сада „држи чврсто ситуацију у земљи", а сем тога, да нема опасности од тога да би Црвена армија могла ући у Србију... При том се позвао на Мекдаула, шефа америчке мисије у његовом штабу, који га је уистину био уверио да би прелаз совјетске војске преко Дунава изазвао отворени сукоб Совјетског Савеза са Англо-Американцима.

Колико је све то било далеко од стварности, потврђује податак, да је управо тог дана, када је Михаиловић то рекао, Црвена армија прешла Дунав...

76 Зборник НОР-а, XIV/ 4, 309-312.

Више се ослањајућу (при доношењу одлука и давању изјава) на своја прижељкивања него на сигнале које су му сами догађаји давали, Михаиловић је и обавештење да ће краљ Петар одржати говор преко Радио Лондона, и да тај говор неће испасти повољно по њега, примио с великом неверицом.[77] *Сматрао је да му краљ неће никад ни покушати да учини нешто нажао...*

Да је извлачио праве закључке из догађаја који су се збивали око њега, и правилније процењивао потезе Велике Британије и њених представника, Михаиловић би с мање скепсе примио и обавештење о најављеном краљевом говору преко Радио Лондона, 12. септембра 1944. Посебно, да је знао — а што није знао — да је краљ Петар, још 9. августа 1943, био намерен да га смени са положаја министра војске... Предлажући Божидару Пурићу,[78] *тог дана, да образује владу, краљ је имао само један услов — да у тој влади министар војске не буде Дража Михаиловић.*

Од Пурића, краљ Петар је и 30. маја 1944. тражио да се Михаиловић удаљи из владе и из Врховне команде...

Према доказима које нуди Коста Ст. Павловић,[79] *Пурић је са своје стране све учинио да краља одврати од његове намере да се лиши Михаиловића.*

„Михаиловић је наш данашњи Карађорђе, или, Ваше Величанство, ако Вам је то милије, Милош. Али док је Карађорђе стварао државу за себе, Михаиловић је ствара за Вас. Ако његa напустите, увредили сте цео српски народ, а то не смете да чините. Ја не знам како ће се прилике развијати у земљи и не могу Вам јемчити да ћете се вратити на престо, али су сви изгледи да хоћете. Ако Михаиловића одбаците и признате Тита, сигурно је да се нећете вратити. Ви сте млади и нисте у земљи могли да се борите уз Михаиловића. Неки Вам пребацују да сте побегли 1941. То није тачно! Вас је влада одвела. Али сте Ви Карађорђевић и до краја останите Карађорђевић. Будите до краја Краљ оном народу који, изговарајући Ваше име, умире за Краља и Отаџбину".

Пурић је мислио да је овим својим речима поколебао краља Петра у његовој одлуци да одбаци Михаиловића. Али се преварио. Грдно. Јер, краљ Петар ј био она врста људи, који, и кад неком нешто наоко и одобравају, у суштини то одбијају. У ово се, поред других, могао да увери

77 Информацију о предстојећем говору краља Петра, Михаиловић је добио од Јована Ђоновића из Цариграда, преко радио-везе успостављене између њих преко пуковника Димитрија Р. Путника.

78 Пре Божидара Пурића, који је постао премијер 10. 8. 1943., председници краљевске југословенске владе били су: прво генерал Душан Симовић, затим Слободан Јовановић, па Миша Трифуновић. Пурић је био четврти председник по реду. Њега је наследио Хрват Иван Шубашић, бан Бановине Хрватске, који ће склопити споразум са Титом, у свему како су то Британци желели.

79 К. Ст. Павловић, Пад Пурићеве владе, Гласник „Његош", Чикаго, јун 1961, 27-28.

и Слободан Јовановић, с којим је краљ Петар такође водио разговор о Дражи Михаиловићу... Јовановићу је краљ изјавио, дословно, да је, после свега, увидео, да „не сме да напусти Михаиловића", јер ако то буде учинио, и признао Тита, да ће — „висити у ваздуху". Сутрадан, међутим, 1. јуна 1944, краљ Петар је учинио сасвим супротно од онога што је Јовановићу рекао... Одрекао се Михаиловића, потписујући указ о именовању једног Хрвата, бана Хрватске Ивана Шубашића за председника владе. (Један толико југословенски настројени Хрват, Гризогоно, формирање нове владе под председништвом Шубашића, прокоментарисао је речима, да ће српски народ с правом сматрати Шубашићеву владу за треће издајство Хрвата у Другом светском рату. „Прво је било, кад су априла 1941, en masse Хрвати бежали од војске; друго, кад су у Независној Држави Хрватској клали Србе; треће, сада, кад су издали Михаиловића").[80]

У тражењу објашњења, па и оправдања за одлуку краља Петра II да одбаци Дражу Михаиловића, има покушаја да се докаже и да је бомбардовање градова у Србији, 1944. године, била једна врста притиска на краља Петра, да уради што је урадио. С тим у вези помиње се и Лесковац, који је био жестоко бомбардован управо на краљев рођендан, 6. септембра 1944. године. Једини циљ овог бомбардовања био је, наглашава се, да се „учини притисак на младога краља да донесе одлуку, којој се стално одупирао и да упути преко радија позив свим борцима у земљи, укључујући посебно Михаиловићеве четнике, да се придруже партизанским редовима и да се ставе под јединствену Титову команду. А Тито је рачунао да ће на овај начин докрајчити Михаиловића и његов националистички покрет отпора; и успео је, будући да је шест дана после овог бомбардовања Краљ морао да пристане да се поменути апел упути преко Британске радо станице".[81]

Одбацивање Драже Михаиловића од стране краља Петра, званични британски кругови настојали су да прикажу као резултат објективних околноси, а пре свега као последицу грешака које је Михаиловић лично починио, односећи се, између осталог, и на недопустив начин према влади Велике Британије и стварн савезника у целини.

За основни Михаиловићев грех, британски званични кругови проглашавали су његово „претварање од војника у политичара". У акту Хју

80 Исто, 28.

81 Бранко Миљуш, Револуција у Југославији, 207-208.

К. Греја, од 27. јула 1944,[82] *у вези с тим је речено, да се Дража Михаиловић, претворивши се у политичара, није претворио и у политичара који би био на висини свог задатка. „Он није имао довољно ширине да склопи споразум — а то је било потребно — са осталим елементима у земљи који су се борили против главног непријатеља, то јест против окупационих снага. У таквим условима, његов допринос стварн савезника остао је на крају незнатан; али то вероватно није био одлучујући разлог што га је напустила влада Његовог Величанства чак и после одлуке да подржи Тита; био је то његов отворен непријатељски став према осталим борцима у покрету отпора који су изводили успешне операције против непријатеља и због тога влада Његовог Величанства није могла да га и даље сматра централном фигуром отпора и фактором будућег јединства, а то је главни разлог што му је пружена подршка. Уз то, још пресуднији чинилац који је утицао на нашу политику према њему, било је то што су његову делатност компромитовали неки несмотрени контакти и извесна сарадња са окупационим снагама. Сасвим је очигледно да после добијања јасних доказа у вези са овим, влада Његовог Величанства се више није смела излагати опасности да се нађе у незавидној ситуацији у односу на свог совјетског савезника због тога што би и даље подржавала генерала Михаиловића".*

Док су Британци, тако, у ствари, настојали да оправдају краља Петра, многи Срби у емиграцији примили су његову одлуку о Дражи Михаиловићу као нешто што се морало десити, с обзиром и на то да је било опште познато да је краљ био склон понашању које није било увек спојиво са достојанством једног владара... Коста Ст. Павловић износи, да се краљ Петар чак није устручавао ни од тога да код Британаца оптужује своје министре. Једном је, кад је са својом мајком, краљицом Маријом, посетио Черчила, „написмено дао да у целој југословенској влади има свега један поштен човек, а да су сви други лопови".[83] *Из овог поступка, а и неких других, Павловић је извукао закључак, да је краљ био — „и аморалан", а у сваком случају — „ограничен", чак и — „лажов".*

По Павловићу, краљ Петар је „остао неозбиљан до краја". Тешко је од њега било сазнати истину. Питао сам кнеза (Павла) једанпут: 'На

82 FO, 371/44276, R 12 712/II/92.

83 Коста Ст. Павловић, Златно доба Краљевине Југославије, „Дуга" број 451, Београд 1991, 97. — Краљ Петар и краљица - мајка, Марија, посетили су Черчила 9. децембра 1942, и том приликом је краљ Петар оставио Черчилу лугу белешку у којој је поред осталог стајало: „Опште узевши веома сам незадовољан својом владом, јер, а) у њу немам поверења; б) многи су њени чланови непоштени — о томе имам доказа; в) да би спасли своју кожу, у стању су да науде својој земљи; г) љубоморни су на популарност Драгољуба Михаиловића — због тога и због свог личног понашања, увиђају да се не могу вратити у земљу; д) имам поверења само у тројицу чланова моје владе." Ову краљеву белешку Черчил је истог дана проследио министру спољних послова Идну, с предлогом да и он прими краља Петра и мајку му, краљицу Марију. Кад је белешка краља Петра стигла у Форин офис, тамо је она оцењена (10. децембра 1942) као „нешто неодговорни документ". У акту о томе је речено: „Он (краљ) каже да је цела његова влада непоштена и недостојна поверења изузевши тројицу чланова, али не каже која су то тројица..."

која је лажов? Карађорђевићи су имали и својих добрих и својих рђавих особина. Али ниједан није био лажов. Овај је лажов!' Кнез ми је одговорио: 'Што ме питате, па на Црногорце је лажов'".

Из сећања Василија Трбића такође је видљиво да краља Петра уопште узев није пратио добар глас. Ни Совјети нису имали добро мишљење о њему... По оцени Совјета, он је био сав „у рукама Енглеске", и то преко Аспазије, мајке своје грчке веренице, за коју се говорило да је („златним уларом") везана за Интелиценс сервис...[84]

Према Трбићевом тврђењу, Совјети су се почетком 1944. године носили мишљу да краља Петра макну са престола. То су они хтели да учине уз помоћ генерала Петра Живковића...

Преговори о томе вођени су у Каиру, између посланика Совјетског Савеза, Николаја Новикова, и генерала Петра Живковића.

Живковићу, Николај Новиков треба да је рекао:

„Совјетски Савез ставио је себи у дужност да се Југославија поново успостави у њеним старим границама. Ни један метар ваше земље неће остати под туђом влашћу. Проширењу ваше земље на рачун Аустрије и Италије, ми не само што нисмо противни, него ћемо то и помоћи. Али, на једно никада нећемо пристати, а то је, да се краљ Петар врати на престо Југославије, у Београд. Ми немамо ништа против монархије. Ми не желимо да се у Југославију пресади комунизам. Ми само тражимо да Југославија никада у будућности не припадне групи држава које би евентуално биле против Совјетског Савеза..."

Решење у свему прихватљиво за Совјетски Савез, по даљим речима совјетског дипломате, било би одстрањење краља Петра са престола и проглашење за владара Југославије његовог млађег брата Томислава.

„Ми вам дајемо пуну гаранцију", још је изјавио представник Совјетског Савеза у Каиру, „да ћемо Томислава као краља поново инсталисати са његовом владом... у Београду. Уколико ви пре завршите овај посао, у толико ће бити боље".

Сумњајући да су у све то што му је предлагао Николај Новиком умешани и прсти краљице Марије, Петар Живковић је затражио да му се остави неколико дана да о свему размисли. Кад је о свему „добро размислио", поново се састао са совјетским дипломатом и рекао му:

84 Аспазијом, и њеном склоношћу да се меша и у политичке ствари, у послове краљевске владе, позабавио се у својим мемоарима и патријарх Гаврило (н. дело, 581-583). Рекао је да је једва чекао да му се пружи прилика да Аспазији у лице каже колико је штетан њен недозвољени рад — „мешање у ствари Краља и државе и њени у свему негативни савети краљу који су штетили интересима и монархије и народа". Та му се прилика пружила на свечаном ручку приређеном у част шефа Англиканске цркве, Кентерберијског архиепископа. Кад је краљева таштa рекла да су сви политичари око краља неспособни и да он не треба с њима ни да сарађује, патријарх Гаврило јој је одбрусио — на грчком, да то други не би разумели: „Госпођо, ви немате никакво право да се уплићете и говорите у Краљево име... Ви сте таштa краља Петра, али ви немате право да се мешате у нашу државну политику, да краљу дајете рђаве савете..."

„Кад бисмо ми приволели краља Петра на абдикацију, и његовог брата Томислава прогласили за краља, који је малолетан, ми бисмо морали да поставимо намесништво. А по југословенском Уставу, намесништво бирају Народна скупштина и Сенат. Пошто овде нема ни Скупштине ни Сената, то нема ни могућности да се постави намесништво, које би управљало државом до пунолетства евентуалног краља Томислава. Према томе, ова промена на југословенском престолу потпуно је немогућа".

Одговор представника Совјетског Савеза треба да је гласио:

„Кажите ви мени, господине генерале, молим вас, да ли су се састали Скупштина и Сенат да 27. марта 1941. прогласе краља Петра пунолетним? Колико је мени познато, краљ Петар 27. марта 1941. године није био пунолетан, а узео је краљевску власт у своје руке и против тога се нико није бунио у Југославији..."[85]

За агенте британских обавештајних служби, који су се уистину налазили у свим југословенским круговима, овај разговор Петра Живковића и совјетског амбасадора није остао тајна. За њега је сазнао и сам краљ Петар, извесно, прво од тих агената, и Василију Трбићу рекао следеће:

„Енглези никако не трпе генерала Живковића зато што је био диктатор у Југославији. И све моје напоре које чиним за будућност Југославије, они ометају само због тога што ми је, као врховном команданту, генерал Живковић помоћник. Мени је врло незгодно да га ја, по својој иницијативи, сменим с тог положаја. Али ви бисте и мени лично и Југославији уопште учинили велику услугу ако бисте узели на себе да убедите генерала Живковића да поднесе оставку..."

Да краљ Петар затражи ову услугу управо од Василија Трбића — то није било нимало случајно. Својевремени четнички „велешки војвода" био је, знало се то добро и предобро и у дворским круговима, један од интимуса генерала Живковћа, и његов блиски сарадник, још од времена када се Милан Стојадиновић налазио на власти, 1935. године. Као народни посланик, Трбић је тада био председник „Специјалног клуба" у Народној скупштини, формираној под „егидом и патронатом" генерала Живковића,[86] чији је члан, посланик Дамјан Арнаутовић, покушао да убије Стојадиновића у Народној скупштини...[87]

Међу људима око краља Петра знало се, међутим, и то, да је Трбић био велики противник кнеза Павла, да га је и јавно нападао, сумњичећи га да намерава да на престо доведе свог сина Александра, и да је због

85 Василије Трбић, 284.

86 Види и: Милан Стојадиновић, Ни рат ни пакт, 343.

87 Василије Трбић тврди у својим успоменама да је атентат на Милана Стојадиновића био измишљен и да он лично са свим тим није имао никакве везе.

тога — на захтев кнеза Павла од Суда за заштиту државе осуђен на четири године робије...

Прихватајући да уради оно што је краљ Петар од њега тражио, Трбић му је рекао, и замолио га да то „прими срцу", да је Петар Живковић, без обзира на то шта о њему мисле Енглези, свом владару одан и до краја веран...

„Све ово могао сам краљу рећи зато", каже Трбић у својим сећањима, „што сам био упознат са разговорима које је Петар Живковић имао са представницима Русије и где је он категорички одбио сваки покушај о смени на краљевском престолу Југославије. Краљ ми је на то одговорио, да он не мисли потпуно да одстрани Петра Живковића од себе, већ да му остане као један дискретни саветник, с којим ће се он с времена на време састајати и разговарати..."

Сазнавши од Трбића шта краљ од њега тражи, и да Енглези стоје иза свега тога, генерал Живковић је без противљења пристао да поднесе оставку. То је учинио у писменој форми, а као разлог што оставку подноси, навео је, да то чини ради тога „што Енглези ни у последњем моменту, кад је сасвим очигледно да је победа савезника над осовинским силама више него извесна, неће да дају оружје српским снагама отпора, које предводи генерал Михаиловић, иако се српски народ први у Европи дигао против окупатора, па не само то, него Енглези неће да наоружају тешким наоружањем ни онај батаљон Краљеве гарде који се налази у Палестини. И због такве држања Енглеза према Краљевини Југославији он је побуђен да да оставку на положај помоћника команданта Врховне команде".

Образлажући Василију Трбићу зашто је овако мотивисао своју оставку, генерал Живковић је рекао:

„Енглези наоружавају Тита, а неће у исто време да дају оружје генералу Михаиловићу ни у најмањој мери, да би, макар и симболично, показали пред српским народом да они цене генерала Михаиловића као првога који је у Европи повео борбу у већ окупираној земљи против окупатора. Овако сам мотивисао своју оставку још и зато, да виде Енглези да ми нисмо слепи, па да не видимо шта они раде..."

Са оставком генерала Живковића, таквом каква је она била написана, краљ Петар, а с њим и председник владе Божидар Пурић, нису, међутим, били задовољни. Затражили су, стога, да Живковић напише нову оставку и да као разлог наведе да је тешко оболео...

Кроз сто и једно решето у свом животу пропуштани генерал Живковић, није хтео да напише нову остаку. Кад га ни најоштрије претње нису у томе могле поколебати, краљ Петар је од свега дигао руке. А за освету, одбио је да Живковића прими у опроштајну аудијенцију, што је протоколом иначе било предвиђено.

Према тврђењу начелника ађутантског одељења у штабу Југословенске војске у отаџбини, мајора Милана Стојановића, Дража Михаиловић није смогао снаге да саслуша говор краља Петра, 12. септембра 1944. године. Повукао се у једну собу, у селу Драгињу код Коџељева, наредивши да се говор тачно забележи и потом му се да на читање...

У свом говору, краљ Петар је рекао:

„Кад је дан наше слободе у пуном сванућу, позивам све Србе, Хрвате и Словенце, да се уједине и приступе народно-ослободилачкој војсџи под маршалом Титом. Са мојим пуним знањем и одобрењем краљевска влада др Ивана Шубашића закључила је важне и корисне споразуме са том нашом народном војском, која је једногласно призната, помагана и подржавана од наших великих савезника... Сви они који се ослањају на непријатеља, против интереса свог властитог народа и његове будућности, и који се не буду одазвали овом позиву, неће успети да се ослободе издајничког жига, ни пред народом ни пред историјом. Овом Мојом поруком вама, одлучно осуђујем злоупотребу имена Краља и ауторитета Круне, којом се покушало правдати сарадњу са непријатељем и изазвати раздор међу борбеним народом у најтежим часовима његове историје, користећи тиме само непријатељу. Живела наша велика, слободна федеративна Југославија!“[88]

Када је краљ Петар држао овај свој говор, војска под командом Драже Михаиловића повлачила се испред јединица под врховном командом маршала Тита, које су продрле у Србију из Босне и других крајева. Борбе су биле жестоке... Уништење Михаиловића и његове војске у Србији било је у том часу кључно питање за Тита. У наређењу „команданту оперативне групе за убрзање покрета у Србију“, од 5. септембра 1944, он је рекао: „Упамтите, да је у џелокупној овој операцији основни задатак ликвидација четника Драже Михаиловића и Недићеваџа, као и њиховог апарата. Спречите Михаиловића да врши мобилизацију и одводи народ са собом. Четничке

88 Говор краља Петра од 12. септембра 1944. објављен је и у Службеним новинама Краљевине Југославије, број 20, ратно издање, 25. октобра 1944. Постоје мишљења, међутим, да тај текст није у свему идентичан са говором који је краљ Петар одржао. То се односи, пре свега, на замену неких речи... Краљ Петар треба да је рекао да сви они који „остану уз окупатора“ неће моћи да се ослободе издајничког жига, а не — да сви они који се „ослањају на непријатеља...“ Види: „Политика“, 13. 10. 1994, 10. — Види и: Звонимир Вучковић, Од отпора до грађанског рата, 183.

сеоске старешине похапсите, јер су они главна упоришта Михаиловића у народу...“[89]

Баш о дану о којем је Тито издао џитирано наређење, започеле су јаке борбе у области Пожеге и Ужица између Четврте групе јуришних корпуса Драже Михаиловића[90] и јединица НОВЈ, које су надирале из Санџака — Први пролетерски корпус. Главни окршај одиграо се на Јеловој гори, северозападно од Ужица, од 5. до 8. септембра 1944, и из њега су партизани изишли као победници. Они су Михаиловићевој групацији, како се наводи, задали „такав ударац да се она од њега никада више није опоравила“.

После битке на Јеловој гори, мало је, наводно, требало па да партизани заробе и самог Дражу Михаиловића са џелим његовим штабом, члановима Националног комитета и америчком војном мисијом на челу са пуковником Мекдаулом. У последњем часу, како се доказује, Михаиловића и његов најужи круг спасла је једна јединица Љотићевог Српског добровољачког корпуса.[91] То треба да се догодило 11. септембра 1944. године. Сутрадан, 12. септембра, Михаиловића се одрекао краљ Петар II, а његове борце позвао да се ставе под команду маршала Тита...

Најближи сарадници Драже Михаиловића били су као покошени кад су чули шта од њих тражи краљ Петар... Неки су плакали, неки псовали, неки су се само крстили у чуду...

Много година касније, један од људи из ужег круга Драже Михаиловића, Звонимир Вучковић, рећи ће:

„У нашој историји тешко је наћи сличан пример политичке наивности и кратковидости. Дража Михаиловић, који је годину дана раније, по Краљевим речима, био војвода у његовом и народном срцу, постао је сада издајник заједно са тим народом који већ више од три године немилице гине са паролом за Краља и Отаџбину“.[91-а]

89 Уп. Јосип Броз Тито, Војна дјела, Београд 1961, I, 285.

90 Ова група корпуса била је најјача војна формација Драже Михаиловића у јесен 1944. Она је у свом саставу имала два корпуса Горске гарде, Први и други равногорски корпус, Златиборски и Јаворски корпус. Командант је био Драгослав Рачић.

91 Боривоје М. Карапанџић, Грађански рат у Србији, 356-358.

91-а Звонимир Вучковић, Од отпора до грађанског рата, 183.

Кад је Михаиловићу прочитан краљев говор, видно узбуђен он је с главе смакао шајкачу са краљевом кокардом и тресну је о под...

Михаиловићу је било после тога потребно неколико дана да се прибере, и да изрече свој прави суд о краљевом говору. Рекао је, да то није ништа друго, до — „криминална прокламација против српског народа".

У телеграму који је, 23. септембра 1944. године, упутио Живку Топаловићу у Италији, Михаиловић, очајан, али још увек неспреман да се одрекне краља Петра, тражио је од њега да интервенише код краља и Шубашића да се одвоје од Тита. И затим, да „јави краљу" да поправи своје држање јер озбиљно угрожава Круну и Династију у народу. Истичући да се у народу појавио „јак талас против Краља, Круне и Династије", Михаиловић је рекао да „ми чинимо да се Краљев положај поправи, али биће узалудно ако сам Краљ нешто не учини одмах".

Амбасадору Краљевине Југославије у Вашингтону, К. Фотићу, Михаиловић је, 18. новембра 1944, пак писао:

„Краљ нам је задао страховит ударац. Нарочито се он одразио на колебљиве војничке старешине у извесном броју, али на народ његов говор оставио је обратно дејство. Народ је почео да гунђа против Краља и Династије и протести су падали на све стране, и то јавно".

И у писму упућеном почетком децембра 1944. по америчким авијатичарима, који су са импровизованог аеродрома код Бољанића, у источној Босни, напустили његов штаб, Михаиловић је поновио своју осуду краљевог говора. Рекао је: „Најтежи и најстрашнији удар нанео нам је Краљ, чијим смо се именом заклињали. Бог и народ нека му суде!"[92]

Могао је Михаиловић, у овом писму, попут оног Шекспировог јунака, мирне душе да каже и то — да се не би нашао у ситуацији у којој се нашао, да не би био тако безобзирно препуштен својим непријатељима, само да је Богу служио са половином оног жара којим је служио свом краљу...

Дубоко коснут краљевим говором, формално убијен, схвативши га и као превару, издајство, чак, Михаиловић ће у једној прилици рећи и ово: „Обрели смо се, тада одједном, као сламка међу вихоровима! Олујни ветри су нас понели и разбили брижљиво припремано дело, пребили нам и ноге и руке".[93]

Убрзо, и још једном, краљ Петар се огласио својом речју у корист маршала Тита и народноослободилачке војске. Било је то 21. октобра 1944, поводом ослобођења Београда од немачког окупатора. У вечерњој емисији Би-Би-Сија од 21. октобра 1944, он је изјавио, да је Београд, „наша јуначка и напаћена престоница", опет слободна, да је „четрдесет и три месеца зимом и сузама искупљивања слобода никад покорене Југославије, предвођене у борби и отпору југословенском народноослободилачком војском под маршалом Југославије Титом".

Наглашавајући да је ослобођење Београда „заједнички успех југословенске народноослободилачке војске и славом овенчане Црвене армије", краљ Петар је рекао, да је „испуњен најдубљом захвалношћу према јуначкој народноослободилачкој војсци и маршалу Титу, те братској савезничкој Црвеној армији и њиховом великом маршалу Стаљину".

Много времена је после свега овога требало да прође, па да краљ Петар призна, да је, чинећи све то што је учинио, у ствари — погрешио, и да се није понео на прави начин према војсци која је носила његов амблем и била под командом Драже Михаиловића. „Имао сам осећање", написаће он у својим мемоарима, „да сам изневерио своје најбоље пријатеље, а указао подршку једном покрету који је био у основи непријатељ монархије и демократских начела..."

3. Пут у неповрат Драже Михаиловића

Из сећања мајора Милана Стојановића, последњег начелника ађутантског одељења у Михаиловићевом штабу, непосредно пред говор краља Петра, 1. септембра 1944, Михаиловић је издао наредбу о општој мобилизацији у Србији, и, према посебном плану, о општем нападу на немачке гарнизоне.[94]

Било је то по пријему првих проверених вести о уласку јединица Црвене армије у Србију. По савету шефа америчке војне мисије, пуковника Мекдаула, Михаиловић је тада издао и наређење свим својим командантима у Србији да војску совјетског Савеза свуда дочекују као савезничку...

Било да је то учинио по савету шефа америчке војне мисије или не, у сваком случају Михаиловић је овим показао да ситуацију у којој се нашао не процењује у свему како ваља... Било је скоро наивно од њега кад је могао да поверује да ће његове јединице Совјети прихватити као савезничку, југословенску војску, поред војске под командом маршала Тита.

92 Уп. Р. Калабић, Како су ликвидирани прваци српске политичке емиграције, „Политика", 15. мај 1993, 25. Види и: М. Лековић, Одјек говора краља Петра у врху покрета Драже Михаиловића, „Политика", 27. 9. 1994.

93 На суду, 11. јуна 1946, Михаиловић треба да је рекао: „Много сам хтео, много започео, али вихори света однели су и мене и мој рад". Према наводима приређивача публикације „Дражa Михаиловић пред светском поротом", Београд 1994, стр. 194, потпун текст Михаиловићеве завршне речи на суђењу, која је трајала четири и по сата, није нигде објављен.

94 Гласник СИКД „Његош", Чикаго 1969, св. 24, 8-13.

Али, ето, он је у то веровао, или није имао другог избора до да у то верује...

Да би он, ипак и упркос свему, могао бити прихваћен од Совјета, и да би се уопште узев с њима могао споразумети, Михаиловићу је пало на ум у јулу 1944. године. Уверен у ту могућност, он је (12. јула 1944. године) упутио поруку Јовану Ђоновићу, у том часу представнику Југославије при влади Слободне Француске у Алжиру, истичући да би се тиме Британци ставили пред свршен чин и спречили у извршењу било којег свог плана који би ишао „на рачун српског народа". Осим Британцима, према слову његове поруке Ђоновићу, контактом (и аранжманом) са Совјетима, био би задан „политички ударац" и самим југословенским комунистима који „иду руку под руку" с Британцима, „а што се Русима сигурно не допада".[95]

Кад су се совјетске трупе приближиле југословенској граници, Дража Михаиловић им је послао у сусрет, у Румунију, специјалну мисију на челу са потпуковником Велимиром Пилетићем, командантом североисточне Србије. Задатак мисије био је, да се са Совјетима договори о читавом низу питања, која су углавном била политичка. Шта је, све, мисија требало да утаначи са представницима Совјетског Савеза, изнео је члан мисије потпуковник Миодраг Ратковић после Другог светског рата.[96] По његовом сведочењу, радило се пре свега о томе, да се постигне, да се Совјети ангажују код партизана у циљу прекида непријатељстава између њих и јединица Драже Михаиловића и, затим, обједињавања снага ради заједничке борбе против Немаца.

У Крајови, 10. септембра 1944, Михаиловићева мисија успоставила је контакт са Совјетима. Али уместо да од Совјета буде прихваћена као преговарач, она је била ухапшена и потом авионом пребачена у Москву ради испитивања...[97]

Мада је мисија на челу са потпуковником Пилетићем тако прошла, ипак је у Србији, дошло до сарадње између неких команданата Драже Михаиловића и Црвене армије — потпуковника Драгутина Кесеровића, команданта групе јуришних корпуса, и капетана Предрага Раковића, команданта Другог равногорског корпуса, на пример. Заједно са трупама Црвене армије, Кесеровићеве јединице ослободиле су Крушевац, а Раковићеве Чачак...

Сарадња Кесеровића и Раковића са Црвеном армијом није, међутим, дуго трајала. Прекинута је одједном, од стране Совјета. Совјети су, наиме, затражили и од Кесеровића и од Раковића да положе оружје и уђу у састав партизанске војске, после чега је овима преостало само једно — да се одвоје од Црвене армије и склоне у сигурност.

После овог и још неких других сличних случајева, Дража Михаиловић је издао заповест о повлачењу према западу...

У записима Василија Трбића,[98] у вези са Совјетима и Дражом Михаиловићем, налази се податак и о томе, да су се „Руси живо занимали", пре него што ће умаршировати у Србију, хоће ли их војске Драже Михаиловића дочекати као савезнике или ће им се пак супротставити.

Војни аташе Совјетског Савеза у Каиру, пуковник Николај Мосадски, поставио је Трбићу директно питање у том смислу, и добио овај одговор: „Ја не знам да ли би Михаиловић ратовао против Русије, али знам сигурно да српски народ то не би хтео".

Наређујући својим јединицама, да, после свега, напусте Србију,[99] Михаиловић је у ствари изгубио сваку шансу да нешто одлучније учини за себе и за своју војску, да се са Србијом наметне целој Југославији, чега се Тито нарочито и највише плашио и због чега је толико инсистирао да се Србијом што пре овлада и Михаиловић у њој сузбије.

Управо због овог и оваквог Титовог става, није се, могло би се и то са сигурношћу рећи, поновила 1918. година — да Срби из Србије на својим бајонетима „донесу Југославију" у све крајеве који су дотле припадали Аустро-Угарској, од Марибора па до Суботице. Захваљујући Титу, Југославија је, ове, 1944. године, „донесена" у Србију. А донели су је Срби из крајева бивше Аустро-Угарске, који су чинили главнину партизанских снага — Босанци, Личани, Банијци, Кордунаши и други...

95 Види: Јован Ђоновић, Моје везе са Дражом Михаиловићем са Средњег Истока, Гласник СИКД „Његош", децембар 1959, 17-25. Види и: Јозо Томашевић, Четници, 347.

96 Књига о Дражи, II, н.д., 99-117.

97 Пилетић је остао у совјетском затвору до новембра 1945, а тада је решено да се преда југословенским властима, како би му оне судиле. На путу за Југославију, у Румунији, међутим, он је успео да искочи из воза да се докопа западне Европе.

98 В. Трбић, н.извор, 301.

99 Повлачење делова војске Драже Михаиловића према западу извршено је уз огромне жртве. Које од тифуса, зиме и глади, које од усташа и партизана, треба да је страдало на десетине хиљада људи. — Са генералом Мирославом Трифуновићем Дрењом повлачиле су се преко Санџака и Недићеве јединице — Српска државна стража и Српска гранична стража, које су се сјединиле и образовале Српски ударни корпус (СУК). Са свега неких 7 хиљада људи, овај корпус је успео да стигне до Беча, одакле је потом пребачен у Истру и Словенију.

Да Михаиловић повуче „свој последњи погрешни потез“ и одлучи се на напуштање Србије, како се наводи[100] највише треба да је био крив шеф америчке војне мисије, пуковник Мекдаул.[101] Он је сматрао да је за Михаиловића најбоље, у ситуацији у какву је запао, да се повуче у Босну — и тамо сачека да се прилике промене... „Према мојим обавештењима“, треба да је амерички пуковник рекао Дражи Михаиловићу,“ Совјети нису смели да пређу Дунав... На жалост, и с обзиром на то да су они наши савезници и да моја и британска влада помажу свакодневно партизане оружјем и муницијом, ви сте у немогућности да се свему томе одупрете. Кад прикупите ваше снаге у Босни, ја бих вам саветовао да се преко Хрватске пребаците у Словенију и држите тај део Југославије ослобођен од свих ваших непријатеља. Америчке трупе ће стићи на границу Словеније и ја верујем да ћете и ви, по завршеном рату, победити политички...“

Овако говорећи Михаиловићу, амерички пуковник је у ствари показао, да је ипак само политички дилетант, и, сем свега, да је слабо обавештен... Он није знао да је у међувремену био постигнут договор између премијера Велике Британије и председника САД, поред осталог и о њему лично и његовој мисији код Драже Михаиловића... Још у часу кад је он стигао у штаб Драже Михаиловића, у августу 1944, британски премијер је оштро протестовао код председника САД. „Ми се свим средствима трудимо“, телеграфисао је Черчил Рузвелту, „да помогнемо маршалу Титу, а уколико Америка буде почела да помаже Михаиловића, доћи ће до потпуно хаотичне ситуације... Надам се да ће ток догађаја бити мање драматичан него што се то обично мисли... Међутим, ако свако од нас буде помогао противника оног која онај други подржава, створићемо сасвим сигурно услове за избијање грађанског рата у Југославији...“

Резултат Черчилове протеста био је, да је Рузвелт признао да је у питању „грешка са његове стране“ и да ће, стога, издати налог, да се опозове мисија пуковника Мекдаула.[102]

На дуг пут, у ствари пут без повратка, војска Драже Михаиловића кренула је из Србије већ морално сломљена — пре свега због говора краља Петра, од 12. септембра 1944.

100 Мајор Стојановић, последњи начелник ађутантског одељења штаба Драже Михаиловића, н.извор.

101 Мекдаул је припадао сервису америчког генерала Вилијема Донована — Управа за стратешке службе, Office of Strategic Services. — Према немачким изворима, Мекдаул је саветовао Михаиловићу да све своје снаге групише против Тита и да их не троши против Немаца, „који ће и онако скоро отићи...“

102 Б. Миљуш, Револуција у Југославији, 220.

године, преко Радио Лондона. Знаци расула били су приметни код свих јединица, па и оних које су се с Михаиловићем кретале према Бадовинцима, где је требало да се пређе река Дрина. Чак се и тако енергични Михаиловићеви командатни, као потпуковник Рачић и капетан Нешко Недић, нису могли отети од малодушности и слутње да је све изгубљено...

После краљевог говора Рачић и Недић зауставили су своје јединице и решили да, пре него што крену даље у неизвесност, из Михаиловићевих уста чују шта се то у ствари збива и због чега је издато наређење да се напусти Србија.

Разговор између њих и Михаиловића, којем је присуствовао и амерички пуковник Мекдаул, није трајао дуго. Захваљујући Михаиловићу, који је, и сам сав у бригама, патетичним гласом рекао:

„Ако мислите да је до ове трагедије дошло мојом кривицом, ево вам оба моја пиштоља, и убијте ме!“

Пуковник Мекдаул, сталоженији од Михаиловића, рекао је Рачићу и Недићу пак следеће:

„Ја не знам ко је вашег краља присилио да одржи такав говор, али мислим да је он на сасвим погрешном путу. Генерал Михаиловић вас води правим путем за победу идеала за које се и моја земља бори...“[103]

У то, да иде правим путем, како се изразио пуковник Мекдаул, Михаиловић је био и сам убеђен. Чак безрезервно. А то његово убеђење хранила је јака нада да ће краљ Петар, на крају, то и сам увидети, а с њим и Велика Британија, она у првом реду, онда када буде дошло до распада антифашистичке коалиције и до формирања два фронта: на једној страни Совјетски Савез, а на другој — Велика Британија и Сједињене Државе Америке.

Заснивајући све своје наде на распаду антифашистичке коалиције, Михаиловић је од својих команданата затражио да нипошто не попуштају, да остану са својом војском на окупу. Запамћено је, и забележено, да се Михаиловић нарочито трудио да у то увери црногорске четнике... Кад се, пред крај

103 Мекдаул се и сам повукао у Босну, да би се одатле евакуисао, са једног импровизованог аеродрома. Поред Мекдаула, са импровизованих аеродрома под контролом Михаиловића, до 27. 12. 1944. евакуисана су према америчким подацима још 432 америчка ваздухопловца.

1944. године, састао са командантом црногорских четника, Павлом Ђуришићем, у Босни, где је намеравао (код Фоче) да формира своју слободну територију, Михаиловић је много пута поновио — да се може веровати да „неприродно створено пријатељство западних савезника и комуниста не може дуго потрајати".[104]

Супротно Мекдауловом савету, Михаиловић није ни помишљао на то да се из Босне пребаци у Словенију. Он је хтео да се што пре врати у Србију, коју је напустио, како је то изнео у једном писму,[105] „да би се избегли неминовни сукоби са совјетским трупама..."

У томе, Михаиловића је подржавао и Константин Фотић у Вашингтону. „Било би од пресудне важности за вас", поручивао му је Фотић, 15. децембра 1944, „да останете у земљи и да прилагодите вашу активност приликама, и да избегавате сваки сукоб са Русима. Ваш евентуални одлазак из земље био би одмах до крајности искоришћен од наших непријатеља, који би кроз њихову пропаганду претставили ту чињеницу као доказ вашег издајства. Српски народ би се осећао напуштен и без вође, док би ваше остајање у земљи претстављало симбол његове несаломљиве воље да се одупре наметнутој власти партизана и њихових нежељних вођа..."[106]

Вођ Збора, Димитрије Љотић, међутим, био је онај који је инсистирао да Михаиловић дође у Словенију. Он му је нудио и команду над свим српским војним снагама које су се у Словенији налазиле...[107] Одбијајући ову понуду, Михаиловић треба да је рекао, да он мисли да ће Немци моћи да издрже још годину дана, и да зато има времена за његов одлазак тамо...[108]

Покушавајући да Михаиловића склони да напусти Босну и са својом војском пребаци се у Истру, Љотић је, путем радио-везе, шифром

104 Уп. Предраг Љ. Цемовић, Од Подгорице до Градишке, Гласник СИКД „Његош", Чикаго, јун 1961, 61.

105 Писмо Константину Фотићу од 15. 4. 1945. Уп. Ј. Ђоновић, Извештаји ђенерала Михаиловића из краја 1943. и 1944. године, Гласник СИКД „Његош", јун 1959, 63-80.- У писму је Михаиловић нагласио, да је његово повлачење из Србије уследило само зато да би се избегли неминовни сукоби са совјетским трупама, и да је оно „једино омогућило партизанима да наметну своју власт у Србији по одласку окупатора из ње".

106 Уп. Јован Ђоновић, Извештаји ђенерала Михаиловића, 66.

107 Сем Љотићевих добровољаца, око 4.000, у Истри су се налазили поред других и припадници Недићевог ударног корпуса, четници Добросава Јевђевића, затим Динарска дивизија Момчила Ђујића.

108 Бошко Н. Костић, За историју наших дана (206-234 - До састанка Љотићевих делегата и Драже Михаиловића дошло је 15. марта 1945, у Босни, у селу Рудонка.

коју је Михаиловић дао његовом изасланику Бошку Костићу, послао свом некадашњем противнику, боље рећи непријатељу, читав низ порука. Увек истичући, малтене у свакој поруци, да се нада да ће „Господ помоћи да краља вратимо у Отаџбину и Отаџбини краља",[109] Али увек и пре свега, молећи Михаиловића да се пребаци у Истру. При том је Љотић наглашавао, да ће се главна борба са Титом водити управо у Истри. „Он овде мора доћи да спречи стварање новог Солунског фронта. Све ћемо чинити да наше сложимо и ојачамо, а његове садашње снаге уништимо. Али опет смо слаби за главну битку... Одаћна ли нас или уништи, добио је битку. Отуда молим да ово сматрате главном борбеном линијом, а целу земљу осталу, тереном за извиђање непријатеља. Зато све главне снаге овамо с Вама заједно... Не изгледа ми умесно раздвајање снага на два дела када је овде одлучна битка и услови бољи за њу..."

Кроз размену радио-депеша упознат са Михаиловићевом намером да у Србији дигне устанак, Љотић је телеграфисао, 6. априла 1945. године, да за то није време. „Устанак у Србији ће бити крваво угушен и националисти обезглављени... Онда ће се прво одушевљење претворити у очајање и кривиће Вас за оно што су сами желели. Устанак у Србији потребан само под једним од ова три услова... Немачко неко чудо и реакција у правцу Балкана, сукоб Англоамериканаца са Совјетима, унутрашња револуција у Совјетији. Отуда наш рад у Србији, док се не појави тај услов, мора бити потпуно прикривен..."[110]

Упркос свим овим силним покушајима Димитрија Љотића да га наведе да дође у Истру, Михаиловић је остао при свом опредељењу — да се врати у Србију, где је био убеђен да ће се већ на његову појаву сав народ као један човек дићи на устанак против комуниста...

Од познатијих Михаиловићевих команданата, за прихватање Љотићеве позива био је Павле Ђуришић, командант црногорских националних одреда. Он је сматро да треба што пре кренути у Словенију, како би се тамо образовао јак „српски фронт" против комуниста. Због тога је између њих дошло до врло оштрог сукоба, а затим и до разлаза. У љутњи, а можда зато што је имао и неке посебне разлоге, Михаиловић га је, кад се Ђуришић упутио својим путем, у ствари под нож усташких

109 Из немачких докумената је видљиво, да су постојали планови да се краљ киднапује и из Каира пребаци у Србију. С тим планом изишао је пред оперативни штаб немачке Врховне команде фелдмаршал фон Вајкс, заповедник Србије и Југоистока, у децембру 1943. По неким знацима, фон Вајксу је ово предложено од Милана Недића, а по неким — од Димитрија Љотића. У сваком случају тим се планом немачка Врховна команда озбиљно позабавила (Види и: КТБ/IV/1). Чак га је била и прихватила. Међутим, у последњем моменту је закључено, да би то могло да нашкоди Немцима, јер би се могло десити да се краљ Петар „одметне у шуму и повуче за собом велики део српског народа".

110 Уп. Младен Стефановић, Збор Димитрија Љотића, Београд 1979, 317.

кољача,[111] *оптужио, 23. марта 1945, за „формалну издају према народу, Краљу и својој команди“.*[112]

Све до половине априла 1945. године, Михаиловић је са језгром своје војске, у свему неких 12 хиљада људи, остао у Босни. А тада је, са планине Вучјак, кренуо натраг у Србију...

Како се тврди, Михаиловић се носио мишљу, да, чим се домогне Србије, прво са свим својим снагама нападне Београд, па „макар да сви изгину, али да у историју уђу као јунаци“.

Према Милораду Драшковићу, баш у ово време, кад је Михаиловић кретао у Србију, и маштао о освајању Београда, он је примио више охрабрујућих порука из Београда, наводно и једну од књижевника Иве Андрића, са „изражајима наде да ће победити и успети да заустави црвену кугу“.[113]

На путу за Србију, Михаиловић је око 10. маја 1945. стигао у околину Калиновика. Али је ту, на обали Језерице, био заустављен од премоћнијих снага партизанске војске, сад већ Југословенске народне армије. Трпећи велике губитке, и од авијације, Михаиловић је на једвите јаде успео да се пробије до рејона Сутјеске. Ту је, међутим, поново нападнут и до ногу потучен...

У овим, а и другим борбама које је потом водио (и у близини села Булози у југоисточној Босни) Михаиловић је изгубио скоро сву своју војску — број убијених и заробљених његових војника треба да је износио 9.235 бораца укључујући ту и више од 300 официра.

Сам Михаиловић успео је да се спасе са свега 17 војника... и прикрије, једно време на подручју планине Деветак и Јавор у источној Босни.[114]

111 У ствари, Михаиловић није Ђуришића спречавао да настави пут на запад, према Словенији, односно Истри, али није сматрао ни да је то паметно. Михаиловић није био ни за то, што су предлагале друге црногорске четничке старешине, да се одступи преко Албаније. — На путу за Словенију, Ђуришић се повезао са познатим црногорским сепаратистом Секулом Дрљевићем, и начинио договор да овај помогне да се он са свим својим четницима железницом пребаци у Словенију. До тога, међутим, није дошло, јер је Ђуришић у Лијевче Пољу нападнут од 7. усташко-домобранске дивизије, и, потом, на превару, заробљен и убијен — о чему је већ било речи. Види и: Зборник НОР-а, XIV, 4, 791, 852-853.

112 Зборник НОР-а XIV, 4, 791.

113 Милорад Драшковић, изјава у „Дуги“, број 424, 26. мај 1990, 91.

114 „Велики сањар“, како је Павле Ђуришић у једној прилици назвао Дражу Михаиловића, држао се на суду у Београду много боље него што се то обично тврди и описује. Хрват Јосип Хрнчевић, јавни тужилац, у својим мемоарима („Свједочанства“,Загреб 1984, 161-170), рекао је:

4. Србија у завршници Другог светског рата

Од оног часа када се Дража Михаиловић са језгром своје војске нашао у Босни, упућен само на себе и ослањајући се на процену да је сукоб између западних сила и Совјетског Савеза апсолутно неизбежан, да се, заправо, може рачунати да ће сваког часа избити, у Србији је Краљевина Југославија већ била постала само успомена, прошлост без будућности. Комунисти су били ту, са својим органима власти, са својом политиком која је врхунила у бескомпромисној борби против „великосрпског хегемонизма“, и крмили у сусрет проглашењу нове југословенске државе у смислу одлука АВНОЈ-а у Јајцу.

Прави господар Србије постао је Јосип Броз Тито. А да тако буде, сто и једна околност ишла му је на руку, па и она да је Михаиловић изгубио битку за Србију пре него што је она у ствари и почела, пре свега калкулишући нереално и потцењујући партизанске снаге и моћ међународног фактора.

Повлачење Михаиловића и главнине његове војске, делом с њим а делом с његовим командантом Србије, генералом Миодрагом Трифуновићем-Дрењом, значило је не само предају Србије у руке комуниста, већ и стварање услова да се народ у Србији масовно мобилише за даље вођење рата, сада искључиво под заставама са петокраком звездом, а ради успостављања комунистичке власти у свим осталим деловима Југославије, пре свега у Хрватској, Босни и Херцеговини и Словенији.

У Србији је све живо, што је иоле било кадро да понесе пушку, било мобилисано — и после најкраће могуће обуке упућено на фронт, где је коса смрти непрестано севала, све тамо до Трста који је ваљало такође ослободити, Словенаца ради...

„Дража Михаиловић је на процесу својим држањем и одговорима на постављена питања давао утисак способног војног команданта, зрелог политичког противника и образованог човјека. Дјеловао је више као професор, неголи као вођа четника и њихов врховни командант... Његови одговори бацају свјетло на многе догађаје из народноослободилачке борбе, проматране, наравно, с оне друге стране барикаде...“ Уп. и: Вељко Ђ. Ђурић, НИН, 10. март 1995, 6. — По речима Бранка Петрановића (Србија у Другом св.рату, 669) „суђење и егзекуција направиће од Михаиловића... легенду, тако да ће у смрти постати велики човек, што он није никада био за живота...“ — Из књиге Станише Влаховића (н.д., 228-230), видљиво је, да је амбасадор Британије у Београду сматрао да је Михаиловићевим извођењем на суд „направљена кардинална грешка“, јер би за Титов режим било боље да је Михаиловић убијен током хватања или у покушају бекства... — По изрицању смртне пресуде, Михаиловић је упутио молбу за помиловање, 15. јула 1946, у којој је поред осталог рекао: „Молим да се ова моја молба узме као моје искрено покајање и да ми Президијум олакша тешку казну на коју сам осуђен“. Президијум Народне скупштине ФНРЈ ту молбу није уважио. Већ следећег дана, 16. јула 1946, донео је одлуку у том смислу и саопштио је јавности...

У јесен 1944. године из Србије, треба да је упућено на фронт око 300.000 ратника, рођених између 1912. и 1927. године, од којих су многи остали на бојиштима Сремског фронта и разбојиштима у Босни, Хрватској и Словенији. Од укупног броја мобилисаних (по подацима изнесеним на Оснивачком конгресу КП Србије — око 250.000)[115] само један занемарљив постотак није отишао на фронт, већ је дезертирао — делом и из уверења да Срби не треба да ослобађају Хрвате, већ да то треба они сами да учине.

У свему, крај рата, Србија треба да је дочекала са 160.626 погинулих и 102.309 онеспособљених грађана...

При мобилизацији, а кад се радило о лицима која су припадала покрету Драже Михаиловића, или с њим симпатисала, и уопште кад су били у питању људи за које се сматрало да би новоуспостављеној власти могли бити сметња, посебне комисије су све такве сврставале у три категорије: у прву категорију одређивани су они који су сматрани за непоправиве непријатеље, и имали да буду стрељани,[116] у другу — они који су имали да буду предати полицији ради испитивања, а у трећу — сви остали. „Ови остали" из круга „сумњивих" били су спровођени у јединице одређене за специјалне задатке на Сремском фронту — прелазак преко минских поља, и тако даље.

Без Срба из Србије, мобилисаних нарочито у септембру 1944, више је него извесно да операције од Срема до Марибора не би могле бити успешно спроведене. Не рачунајући немачке трупе, партизанским јединицама стајале су на путу и јаке снаге хрватско-муслиманске државе, близу 200.000 људи, како је већ речено.[116-а]

И из ових разлога, Тито се толико журио да партизанске снаге што пре запоседну Србију, и онда искористе њене изворе људства — за даље вођење рата и успостављање власти комуниста у свим крајевима Југославије.

115 Уп. М. Борковић, В. Глишић, Оснивачки конгрес КП Србије, Београд, 1972, 35.

116 Бранко Петрановић (Србија у Другом св.рату, 657) истиче, да је егзекутивну улогу имало одељење за заштиту народа (ОЗН-а) које је „под видом обрачуна са фашизмом вршило егзекуцију на хиљаде невиних људи, неправедно осумњичених, без суђења ликвидираних, чак без знања њихових породица, као опасних за сутрашњицу или што су се замерили за време рата представницима нове власти... Масовне ликвидације вршене су и после закључења рата над снагама колаборације..."

116-а Према подацима које је саопштио Љубо Ћурић (Како да заборавим и опростим, НИН, 17. 8. 1990, 9) на дан 12. априла 1945, кад је пробијен Сремски фронт, на првој борбеној линији налазило се 16 дивизија НДХ са 170.000 бораца, а у позадини треба да се налазило још око 200.000 припадника усташко-домобранских јединица, не рачунајући полицију и жандармерију.

Одлуку о преношењу операција у Србију, о започињању битке за Србију, Тито и његов штаб донели су крајем јула 1944. године (Мисао о продору у Србију, јавила се у Врховном штабу партизанске војске, иначе, много раније. Поред осталог, и у августу 1943. године, када су се, приближавањем капитулације Италије, могли очекивати преломни догађаји на ратишту целог Балкана. А у новембру 1943, покушано је да се продор и оствари — али без успеха. Јединице Друге и Пете пролетерске дивизије биле су заустављене на линији Шаријан-Палисад-Љубић и приморане на одступање). У том часу у самој Србији партизанске снаге биле су врло слабе, поред осталог и зато што су крајем 1943. године две тек формиране бригаде по наређењу Врховног штаба повучене из Србије и на путу за Босну биле скоро потпуно уништене. Биле су то Прва шумадијска и Прва јужно-моравска бригада. Оне нису биле јаке јединице (Прва шумадијска бригада имала је у свему 450 бораца у строју) али су за партизански покрет у Србији, крајем 1943. године, ипак много значиле, у моралном погледу у првом реду. Прва шумадијска бригада страдала је у Пријепољу, нападнута од немачке војске у ноћи 4. децембра 1943, док је Прва јужноморавска изгубила највећи део свог људства још одмах по преласку Дрине, код села Боровца и у рејону села Тумор-Брда.[117]

Коначна битка за Србију, на којој је Тито толико инсистирао, заметнула са у условима који су за партизанску војску били повољни — онда, у ствари,[118] *када је Црвена армија избила на румунско-југословенску границу, (1. септембра 1944).*

Титово хитање да се што пре докопа Србије имало је уз војне и крупне политичке разлоге. На решењу питања Србије, инсистирала је и Москва, желећи да се у њој што пре успостави партизанска власт. А то се, с обзиром на релативно јаке Михаиловићеве снаге у Србији, могло остварити само продором јединица НОВЈ из западних делова Југославије у Србију.[119]

Знатно пре него што ће Тито донети одлуку да Србијом коначно овлада, и њене ресурсе у људству, пре свега, мобилисањем без пардона максимално искористити за ојачање своје војске, 26. априла 1944. године

117 Према Гојку Миљанићу (други део књиге „Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941-1945, Београд 1994, 193-197) треба да је „остало нејасно ко је дао иницијативу" за покретање тек формираних бригада из Србије.

118 Вест о избијању Црвене армије на румунско-југословенску границу објављена је у свим медијима Британије и САД. Види: Слободан Нешовић, Иностранство и нова Југославија 1941-1945, Београд-Љубљана 1964, 330-331.

119 Како истиче Бранко Петрановић (Србија у Другом св.рату, 531) ослобођење Србије морало је доћи споља, дејством партизанских снага из западних делова Југославије. Југославија се, супротно искуству из 1918, стварала ван Србије, северно од Саве и Дунава, уз одлучујућу улогу Срба из западних делова Југославије и партизанских јединица из Србије и Црне Горе..." — За дејства Црвене армије у Србији, Петрановић каже, да су она имала одлучну улогу у сламању немачког отпора и „скидању с дневног реда настављање грађанског рата".

Милован Ђилас ја је упозорио из Москве, иде се у том часу налазио, да се питању Србије међу великим савезницима придаје „огромни, тако рећи, централни значај". Како налашава Бранко Петрановић,[120] она је „била аргумент у рукама непријатеља народноослободилачког покрета у вези са признавањем НКОЈ-а, а придаван јој је велики значај и због сарадње са Бугарима и стварања државе Јужних Словена, до које је могло доћи у будућности".

О значају који Совјетски Савез придаје „решењу питања Србије", Тита је, 5. јуна 1944. године, из Москве, обавестио и генерал Велимир Терзић. Он је у свом извештају истакао, да је Србија „у центру пажње СССР-а", а да се у Москви „тако мало зна" о народноослободилачкој борби у Србији и да би, отуд, било нужно да се јавља чак и „о најмањим чаркама са непријатељем".

Свега тога што су истицали и Милован Ђилас и Велимир Терзић, Тито је био свестан, без сумње. Али он није заборављао ни то да се покушај да његове јединице саме реше питање Србије (продором у Србију у новембру 1943) умало није завршио катастрофално. И због тога је он нови успешни продор у Србију везивао за помоћ Црвене армије...

Остављајући по страни питање, да ли су Совјети предложили да трупе Црвене армије пређу на територију Југославије, или је било другојачије, тек чињеница је, да је маршал Тито, 5. јула 1944, упутио писма Стаљину и Молотову и замолио их да се то што пре учини. И то — због потпуног овладавања ситуацијом у Србији...

„С обзиром на политику Енглеза према Србији, иде се на све могуће начине покушава ојачати позиција присталица краља, односно четника, а ослабити наше позиције, ми не можемо рачунати на неку ефикасну помоћ од стране Савезника. Баш овде биће нам потребна највећа Ваша помоћ, да би могли што пре решити питање Србије, које је за нас врло важно, јер од тога зависи коначан успјех у стварању демократске федеративне Југославије", рекао је Тито у писму Стаљину.[121]

У писму Молотову, Тито је пак рекао, да скоро сва српска реакција иде заједно с Немцима и да се само један мали део четника почео да колеба и да прелази на страну народноослободилачке војске. За народ у Србији, Тито је казао, да је велика његова већина на страни народноослободилачког покрета и да су само „велики терор и до недавно наша војна слабост" у Србији спречили да се „устанак није развио као у осталим деловима Југославије". Али, нагласио је Тито, „данас је ситуација већ друга... Народноослободилачка војска брзо расте и ако будемо добили на време оружје, ми ћемо имати у Србији за кратко време не мање од 10 дивизија..."[122]

120 Б. Петрановић, Србија у Другом св.рату, 618.

121 Уп. Вопроси истории КПСС, број 9, Септембар 1984, 15.

122 Исто.

Још један, и то крупан разлог, што је Тито (кад је проценио да су за то сазрели сви потребни услови, и кад је био осигуран ослонац на Црвену армију у самој Југославији) решио да што пре и по сваку цену продре у Србију, било је сазнање — на шта му је Ђилас из Москве скретао пажњу — да без учвршћења позиције у Србији неће бити међународног признања у смислу у којем је он то желео. Поред осталог и због става Британаца према Србији... Винстон Черчил је, наиме, 17. маја 1944, писао Титу — да није сигуран шта ће се догодити у српском делу Југославије. „Као врховни командант, Михаиловић свакако заузима моћан положај на локалном плану и не значи да ће изгубити свој утицај ако престане да буде министар рата.[123] Не можемо предвидети шта ће он учинити. Такође постоји врло велика маса људи чији се број пење можда и до 200.000. То су српски сељаци — земљорадници, који су настројени антигермански, али и јако српски и који, природно, имају земљопоседничка схватања супротна теорији Карла Маркса..."[124]

Битка за Србију, најзад, почела је у знаку продора партизанских снага и пристизања трупа Црвене армије на румунско-југословенску границу, у првом реду. Избијањем Црвене армије на румунско-југословенску границу, како се посебно истиче, дефинитивно је разбијена блокада у којој је до тада ратовала НОВЈ...

Операције продора у Србију започеле су три дивизије партизанске војске — 2. 5. и 17. дивизија, које су кренуле у офанзиву из горњег тока реке Лима, преко санџачке висоравни и планине Рогозне...[125] Већ до 5. августа 1944, ова група дивизија (Оперативна група дивизија) овладала је масивом Копаоника. Ту је она разбила Четврту групу јуришних корпуса Драже Михаиловића.

Како војни историчари наводе,[126] разбијање снага Драже Михаиловића на Копаонику, и уопште продор здружених

123 Стаљин се веома интересовао за Михаиловића, и зато је од Тита, кад га је примио, 21. септембра 1944, тражио о Михаиловићу што исцрпније информације. Тито је врло опширно говорио о Михаиловићу, али углавном, све што је рекао сводило се на приказивање Михаиловића као једне врсте квислинга. У томе што је Тито рекао Стаљину о Михаиловићу, било је и нетачности. На пример, нетачно је било да је Михаиловић „само у току августа 1944. постигао низ значајних договора и споразума са највишим немачким командантима", да се „састао и договорио са генералом Хансом Фелбером, војноуправним командантима Југоистока и војним командантом Србије, као и са Херманом Нојбахером, изванредним опуномоћеником министарства спољних послова Трећег рајха за југоисточну Европу..." Види и: Петар Вишњић, Разговори у Москви и Крајови и ослобођење Србије 1944. године, „Политика", 24. октобар 1944, 27.

124 Уп. В.Черчил, Други светски рат, V, 456-457.

125 Гојко Мићанић, н.д., 250.

126 Види и: Петар Вишњић, Операције за ослобођење Србије, Београд, 1972, 37.

дивизија у Србију, имао је велики не само војни него и политички значај.

По Михаиловића и његове трупе, ситуација се у другој половини августа 1944. погоршавала из дана у дан, посебно од часа кад се првим трима дивизијама придружила Прва пролетерска и Шеста пролетерска дивизија и кад је образован Први пролетерски корпус, који је 1. септембра 1944. избио на линију Ариље-Пожега-Кремна-Мокра гора, припремајући се за продор преко Таре и Јелове горе на планински венац између Ужица и Ваљева. А затим, кад су се у Србији појавиле и јединице 12. корпуса (16. и 36. дивизије) које су наступиле у правцу северозападне Србије...

Прва етапа продора партизанских снага у Србији била је завршена запоседањем Шумадије и избијањем на Колубару и Јадар, као и на Дунав. Већ у овом тренутку коначна битка за Србију била је добијена...

Круна офанзиве био је, после свега, напад партизанских снага које су продрле у Србију — на Београд, заједно са трупама Црвене армије, под командом генерал — лајтнанта Владимира Ивановича Жданова...

Битка за Београд почела је 14. а завршена 20. октобра 1944. године.

На освајању Београда што пре, инсистирао је и генерал Велимир Терзић, и то због Драже Михаиловића, у првом реду.

Из Москве, 31. августа 1944, где је боравио у својству шефа југословенске војне мисије, он је упозорио Тита да би се „у условима евакуације Немаца и Бугара" могло десити да „група Недић-Михаиловић" заузме Београд и светском јавном мњењу представи се као његов „освајач".[127]

Кад је Београд освојен уз најактивније ангажовање трупа Црвене армије (Покретне групе 3. украјинског фронта);[128] *ослобођен после троипогодишње сурове немачке окупације, током које су непрестано вршена стрељања Срба на Бањици и другим местима, он је личио на авет-град. Делом услед рушења током борби са Немцима и минирањима која су они вршили при повлачењу, а делом услед бомбардовања из ваздуха од стране Англо-Американаца, на Ускрс, 16. и 17. априла 1944. године...*

Упамћено као „крвави Ускрс", бомбардовање Београда од стране Англо-Американаца однело је више од 1.100 људских живота (више од 1.400 Београђана било је тешко рањено). Око 400 бомбардера, користећи се системом „тепиха" (међусобно повезивање бомби, како би њихово дејство било што разорније), начинило је огромну материјалну штету, углавном тукући цивилне циљеве. Оборчење становништва Београда, и целе Србије, било је скоро безизранично, и Недић и Немци су то умели добро да искористе у својој антисавезничкој пропаганди. Оборчен је био и Дража Михаиловић, како је већ поменуто, чији су телеграфски извештај о последицама бомбардовања Британци покушали да прикрију од југословенске краљевске владе.

Бомбардовање Београда, а и других градова у Србији и Црној Гори, у априлу, и касније, 1944. године, треба да је уследило — на захтев Тита (тако се наводи да је саопштила савезничка команда у Каиру у једној емисији Би-Би-Сија), а што је, како се такође тврди, индиректно признао и Милован Ђилас, рекавши — „да су партизани заиста упутили прецизне податке о војним објектима у појединим градовима".[129]

Са бомбардовањем Београда од стране англо-америчке авијације, Тита доводи у везу и његов некадашњи пратилац, Бошко Чолић. По његовом казивању Павлу Поповићу Црном, он је пратио Тита и кад је овај, у највећој тајности наводно путовао у Ватикан, на договор са папом. Папа треба да је тада Тита (не зна се по коју цену, како износи Павле Поповић Црни)[130] *обавезао, 1) да се не ослобађа лојор Јасеновац, 2) да својим познатим утицајем на Черчила одврати британске војне снаге од бомбардовања Загреба, и 3) да утиче на Черчила како треба бомбардовати Београд (тобоже због Немаца).*

Поклањајући пуну веру казивању Бошка Чолића, Павле Поповић Црни каже да то што је изнесено „представља својеврсну црну кутију" и да је Чолић због те тајне, после рата, у периоду Информбироа, најсвирепије мучен на Голом отоку: стављана му је громада мермера преко сто килограма на голе груди у лежећем положају... Везаних уз то и ногу и руку, он је мученички дисао, а други су великим чекићем ударали по мермерној громади...

Из Београда, ратне операције партизанске (народноослободилачке) војске, и јединица Црвене армије, пренесене су у Срем, на Сремски фронт, који је успостављен између Дунава, Босутских шума и реке Саве. Како се наводи у војној литератури,[131] немачки систем одбране састојао се овде од

127 Архив Ј. Броза Тита.

128 Ова формација Црвене армије представљала је у суштини ојачани 4. гардијски механизовани корпус са око 17.000 војника, 160 тенкова и 366 топова и минобацача.

129 Види и: Слободан Кљакић, Крвави Ускрс 1944. године; Браћа Бенчевић, Београдски крвави Ускрс ("Политика", број од 17. априла и број од 7. априла 1994). У „Политици" од 13. априла, напис „Пола века од београдског крвавог Ускрса", речено је, поред осталог, да је „тек после Брозове смрти утврђено да је лично он дао дозволу савезничким авионима да бомбардују Београд и неколико српских градова, да би, наводно, уништили немачке оклопне и моторизоване снаге".

130 Павле Поповић Црни, Тајно путовање у Ватикан, „Политика", 1. мај 1994, 8.

131 Види: Београдска операција, Београд 1989, 315-317.

утврђења у дубини од 30 километара... И њега није било лако пробити. У томе се успело тек у априлу 1945. године...

Присилом главни јуришници, и страдалници, на Сремском фронту били су борци мобилисани у Србији, већином брзопотезном обуком у војнике претворени голобради младићи који о оружју нису поседовали основна знања а камоли да су били вични ратовању. Вођени из једног јуриша у други, они су гинули у масама. Рачуна се да их је погинуло не око 30.000, како се најчешће тврди, већ знатно, знатно више.[132]

Полазећи и од броја погинулих, неки војни стручњаци изразили су сумњу да је Сремски фронт уопште и био целисходан. Поједини међу њима хтели би да у Сремском фронту виде израз Титове тежње да НОВЈ на тај начин ојача свој реноме у земљи и у свету.

Наводи се и то, некад само као претпоставка а некад као чврсто уверење, да су борбе на Сремском фронту трајале тако дуго само да јединице попуњене и формиране од Срба у Србији не би биле оне које ће прве ући у Хрватску, што би могло „наличити на окупацију која долази из Србије".[133]

Од критичких мишљења о Сремском фронту, помена су посебно вредна она, по којима је победа над немачким и хрватским снагама, на Сремском фронту, била — Пирова победа, с обзиром да су губици 1. и 3. армије НОВЈ били „ужасни". Обе армије имале су 36 одсто избачених из строја. Да су стратези који су водили операције, међутим, „блокирали границу дуж Мађарске и линију Дравоград-Вараждин, били би сачуване десетине хиљада младих српских живота". Али ови стратези, како се наглашава, нису „штедели људске животе: од 300.000 србијанских младића, мобилисаних после ослобођења Београда, изгинуло их је више од 80.000".

Као најодговорнији за „беспримерно изгинуће" на Сремском фронту помињу се, у првом реду, врховни командант Тито, затим команданти 1. и 3. армије — Пеко Дапчевић и Коста Нађ, а сем њих и начелник Генералштаба, Арсо Јовановић.

132 Бранко Петрановић (Србија у Другом св.рату, 645) истиче, да „историографски број погинулих није утврђен" и да има и тврђења, од стране команданата НОВЈ, да на Сремском фронту није погинуло више од 10.000 бораца.

133 Исто, 646.

Износи се, такође, и следеће: да је непријатељ на Сремском фронту, у априлу и мају 1945. године, имао само један циљ: да избегне заробљавање од стране југословенске војске, односно да се преда војскама западних савезника. Циљ југословенских стратега, пак, био је — да се што пре сломи непријатељ, без обзира на жртве. С обзиром да су „у тим последњим недељама Другог светског рата у Европи дани нацистичке Немачке и њених најоданијих сателита, хрватских и муслиманских нациста, усташа, били избројани — циљ врховног командовања морао је бити: дејствовати крајње опрезно, више вешто а мање плаховито, да би се сачувало што више драгоцених живота наших младих и недовољно обучених војника. Да апсурд буде без преседана, чак и после пада Берлина, односно после званичне капитулације Хитлерове Немачке, војници 1. и 3. армије гинули су као снопље..."[134]

Пеко Дапчевић, командант Прве армије, која је извела пробој, сасвим другојачије гледа на збивања на Сремском фронту, па и на само његово образовање, и уопште на операције вођене у 1945. години под врховном командом маршала Тита, кога сматра великим војсковођом, „југословенским Мао Це Тунгом".

По Дапчевићевим тумачењима, „битка на Сремском фронту била је битка за Београд..." Веома јаке снаге Немаца укопале су се у дубини од око 100 километара... Колико су Немци били јаки, сведочи и чињеница да су они чак 11 пута успели да пробију линије НОВЈ и да крену у контру ка Београду. Али, увек су бивали заустављени и враћани... Током тих борби, пре него што је наша војска кренула у пробој, пале су на нашој страни и највеће жртве..."

Колике су те жртве биле, колико је војника тада погинуло на југословенској страни, Дапчевић о томе не говори. Он каже једино, да је током самог пробоја и даљег гоњења непријатеља страдало између две и три хиљаде бораца...

Истичући да је битка на Сремском фронту била сложена операција, Дапчевић наводи да је још у фебруару 1945. маршал Тито постигао договор са фелдмаршалом Александером, врховним командантом савезничких снага на Средоземљу, и са

134 Уп. Батрић Јовановић, Пирова победа, „Политика", 22. јун 1994, 8.

маршалом Толбухином, командантом Трећег украјинског фронта Црвене армије, о садејству на просторима Балкана. Сремски фронт, односно операције на том фронту биле су део тог договора...

„Ишло је тешко", наглашава Пеко Дапчевић, „јер наши борци нису имали искуства за овакве борбе, а у току је било пренаоружавање и попуна јединица". Управо због свега овога, „и великих губитака у људству", команда Прве армије одлучила је да покуша са смелом и ризичном војном акцијом и да Немце изненади с бока. „Мало је познато, али је истинито, да ја нисам био присутан када се фронт пробијао, већ сам командовао ударом непријатељу у бок... Направио сам прво план пробоја и поверио га начелнику штаба на извршење а ја сам отишао код Тита да га молим да ми дозволи да са три дивизије уз једну босанску и пола тенковске бригаде Коче Поповића ударим са Мајевице на Бијељину, па преко Саве, директно у бок Немцима".

После успешне акције на Бијељину и форсирања Саве, Шеста дивизија на челу са Ђоком Јованићем, у коњичком маршу, прошла је Босутским шумама и ударила Немцима у бок... То изненађење „било је пресудно у пробијању фронта, јер су Немци морали да прегрупишу трупе и тако ослабе одбрану на месту продора. У ноћи између 11. и 12. априла 1945. кренула је главна акција..."

Фронт је пробијен, према Пеки Дапчевићу, на три километра. Сваки квадратни километар пробоја преорало је по 250 топова и минобацача. Немци су разбијени и „то је био почетак њиховог дефинитивног слома на тлу Југославије".[135]

Осим на Сремском фронту, многи млади људи мобилисани у Србији изашли су по селима и градовима Хрватске и Словеније, а затим и на Косову и у Метохији — ушећи побуну Шиптара. Та побуна била је изврсно организована уз помоћ са стране, и имала је за циљ да од ових древних српских области створи етнички чисте провинције у саставу Албаније. Она је избила у децембру 1944. године. Била је тако масовна, да је за њено угушење морало бити ангажовано преко 30.000 бораца сврстаних у 15 бригада... Тек у фебруару 1945, после жестоких и најжешћих окршаја, шиптарске побуњеничке јединице биле су савладане.[136]

135 Уп. „Новости", Београд, 14. 4. 1995, 10 (Пресудио напад с бока).

136 Види и: Саво Дрљевић, Војна управа на Космету, Завршне операције за ослобођење Југославије, Београд 1986.

Кад је, најзад, светско крвопролиће било завршено, у Србији су од радости због победе над окупатором биле јаче и видљивије уцвељеност и туга за погинулим, како погинулим у рату против окупатора, тако и онима, погинулим у грађанском рату међу самим Србима. Као и 1918. године, кад је захваљујући пре свега војним победама Србије створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, тако и 1945, кад је такође одлучујућим доприносом Срба формирана федеративна Југославија (на принципима АВНОЈ-а у Јајцу) у Србији није било довољно платна да би се на свим кућама могли извесити црни барјаци у знак жалости за настрадалим и палим на бојном пољу...